प्रकाशक : चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस, वाराणसी-१
मुद्रक : विद्याविलास प्रेस, वाराणसी-१

The
Chowkhamba Sanskrit Series Office,
P O Box 8, Varanasi-1
(INDIA)
1962
Phone 3145

THE
CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES
WORK NO. 94

VACHASPATYAM

(A Comprehensive Sanskrit Dictionary)

COMPILED BY

Professor of Grammar and Philosophy
Govt. Sanskrit College, Calcutta.

VOL. V

THE
CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES OFFICE
POST BOX 8,
VARANASI-1 (India)
Phone : 3145
1962

प्रभुरग्नि प्रपचने भूमिगावपने प्रभु" भा०श्रा०८८ध०। करणे ल्युट्। ४वपनसाधने त्रि० 'भूतानामावपन' सर्व्वेषाम्" शत०ब्रा०क्रिया ङीप। तमश्यावपनी जना-नाम्" अथ० १२,१,६१। अन्तर्भूतण्यर्थे ल्युट्। ५केशादे सर्व्वमुण्डने।

आवपनिष्किरा स्त्री आवप निष्किर इत्युच्यते यस्या क्रियाया मयूर० स०। आवपननिष्किरणार्यनिर्देशक्रियायाम्।

आवय पु० आ+अज-अच वोभाव। १आगतौ। कर्त्तरि अच्। २आगन्तरि ३देशभेदे पु०। धूमा०वुञ् आवयक। आवयदेशभवे त्रि०। [आच्छादके-वस्त्रादौ।

आवरक न० आ+वृ-करणे अप समाख्यायाम्। अपवरके,

आवरण न० आव्रियते देह चैतन्य याऽनेन आ+वृ-करणे ल्युट्। (ढाल) १चर्म्मफलके। वेदान्तिमतसिद्धे चैतन्यावरणे २अज्ञाने आवरणशक्तिशब्दे विवृति। ३आच्छादनसाधनमात्रे "तमसु नेत्रावरणं प्रमृज्य" रघु "स्फुटमिवावरण' हिममारुतै" माघ "लब्धान्तरा सावरणेऽपि गेहे'रघु पुरादिषु आच्छादनसाधने ४प्राचीरादौ च यथा काश्या सप्तावरणानि। बेड़ा) ५वेष्टने भावे ल्युट्। ६आच्छतौ" "हृदयावरण नित्यं कुर्य्याश्च मित्र मध्यग" सुश्रु०। "स्रोतसां भेदकोयय तेषा चावरणे रत" मनु। "स्वर्यं तपत्यावरणाय दृष्टे" "तस्स मावरण हरितमभय" रघु "नलिनीदलकल्पित स्तनावरणम्" शकु०

आवरणशक्ति स्त्री आवरणे शक्ति आवृणोति सत्तायां कर्त्तरि ल्युट् कर्म्म षा०त्या। वेदान्तिमतसिद्धे अज्ञानस्य चैतन्यापिधानशक्तिभेदे यथोक्त वेदा०सा० आवरणशक्तिस्तावदल्पोऽपि मेघोऽनेकयोजनायतमादित्य-मण्डलमवलोकयितृनयनपथपिधायकतया यथाच्छादयतीव तथाऽज्ञान परिच्छिन्नमप्यात्मानमपरिच्छिन्नमसंसारिण-मवलोकयितृबुद्धिपिधायकतयाच्छादयतीव तादृश साम-र्थ्यम्। तदुक्त "घनच्छन्नदृष्टिर्घनच्छन्नमर्कं यथा निष्प्रभ' मन्यते चातिमूढ। तथा बद्धवद्भाति यो मूढदृष्टे" स नित्योपलब्धिस्वरूपोऽहमात्मा" अनयावृतस्यात्मनः कर्तृत्व भोक्तृत्वसुखित्वदु खित्वादिसंसारसम्भावनाऽपि भवति यथा स्वाज्ञानावृतायां रज्ज्वां सर्पत्वसम्भावना"।

आवरसमक न० अवर समानाम् एक० स० "पौर्वापर समात् तुञ्" पा०सि० वुञ् अवरसमे वर्षस्यादकाले देयमृणम् वुञ्। वर्षस्यादसमये देये ऋणे।

आवर्जित त्रि०आ+वृज-णिच्-क्त। १दत्ते २त्यक्ते "नहि

तेन पथा तनुत्यजस्तनयावर्जित पिण्डकाङ्क्षिण" नूनमाव-र्जितं मया" "हविरावर्जित होतस्त्वया विधिवदग्निषु" इति च रघु। ३निम्नीकृते च "अथ प्रत्यापितावर्जित समावर्जितनेत्रेण" "आवर्जितजटामौलिविलम्बिशशि-कोटय" कुमा०।

आवर्त्त पु० आ+वृत-भावादौ घञ्। चक्राकारेण जलस्य भ्रमणे, (घुरणी) प्र वाल्ये घोटकचिह्ने २रोमसस्थान-भेदे राजावर्त्तनामके ३मणौ ४आवर्त्तने, ५मेघा-धिपभेदे च ६माक्षिकधातौ म०। "रूप तमावर्त्तमनोज्ञ-नाभि" रघु "तथापि सततावर्त्ते मोहगर्त्ते निपातिता." देवीमा० "लिखते, गावर्त्ते तु चतुर्भि र्गेपिते क्रमात्। आवर्त्तं विद्धि मध्ये पुष्कर द्रोणकस्य दृम्। आवर्त्तौ निर्जलोमेघ सम्बर्त्तश्च बहूदक। पुष्करोद्गुणकरजयो द्रोण सस्यप्रपूरक" ज्यो०त०। "आवर्त्तिन शुभफल-प्रदशुक्तियुक्ता आपन्नदेवमणयो भृतरत्नभागा। अम्बा-म्बुर्बनुमतीमतिरोचमानास्तूर्णं पयोधय इवोर्मिभिरा-पतन्न" माघ। "आवर्त्तिन, दशावर्त्तयुक्ता' मल्लि०" चिनि। ते च "द्वावुरस्यौ गिरस्यौ द्वौ द्वौ द्वौ रन्ध्रोपर-न्ध्रयो। एकोभाले अपाने च दशावर्त्ता ध्रुवा स्मृता" पयोधिपणे जलभ्रम" मल्लि० आवर्त्तस्य अश्वगब्दे ५०२पृष्ठे उक्त। ७आवर्त्ताकारे देहिनां रोमसंस्थाने पु० अश्वानामपि उक्तमुत्ररूपावर्त्तोरोमसम्स्थानविशेष इवेति बोध्यम्। णिच भावे अच्। ८पुन पुनरावर्तने ९परिवर्त्तने (आओटान) १० बाहुना द्रावणे (गलान)११चिन्ता-याञ्च चिन्तया हि चित्त स्वविषयेषु पुन पुनराव्यते इति तथा तथात्वम्। आवर्त्यते समन्तात् अनेक-कोटिषु आ+वृत-णिच्-कर्म्म णि घञ्। अनेककोटिस्पर्शिनि १२ सन्देहे "भ्रमं समोहमावर्त्त मभ्यासाद्विनिवर्तयेत्" भा०शा०२७५ अ० आवर्त्तमनेककोटिस्पर्शिनं संशयम् अभ्यासात् तत्त्वाभ्यासात्" नीलक०। आवर्त्तते कर्त्तरि अच्। १३आवर्त्तमाने त्रि० "दक्षिणावर्त्तशङ्खोऽय हन्त चूर्णीकृतोमया" सा०द०१४ संसारे पु० तस्यानिशमावर्त्त-मानत्वात्तथात्वम्। "इममावर्त्तं मावर्त्तन्ते" इति श्रुति "यद्धनाभ्याकृतियोनिर्दक्षावर्त्ता सा प्रकीर्त्तिता। तस्यास्तृतीये त्वावर्त्ते गर्भशय्या प्रतिष्ठिता" "घष्टावर्त्तनिभायापि तद-र्द्धुपरि संस्थिता। गलितालुनिभायापि सर्वत प्रप्र-कीर्त्तिता" इति सुश्रुतोक्ते देहान्तर्वर्त्तिनि आवर्त्ताकारे १३ नाडीचक्रविशेषभेदे च।

अग्न्याधानकर्माङ्गे २वह्नौ च। "आवसथ्याहवनीयौ दक्षिणाग्निस्तथैव च। अन्वाहार्य्यौगार्हपत्य इत्येते पञ्च वह्नयः" इत्युक्ते यज्ञाङ्गवह्निपञ्चकान्तर्गते ३वह्निभेदे च। स च गृह्याग्निः आवसथशब्दार्थगृहसम्बन्धाच्च तस्य गृह्यत्वम्। [सीमान्तवासिनि स्त्रियां ङीप्।

आवसान त्रि० अवसानमभिजनोऽस्य तक्ष० अञ्। ग्राम-

आवसानिक त्रि० अवसाने तत्काले भव ठञ्। अव-सानकाले (शेषकाले) भवे स्त्रियां ङीप्।

आवसित न० आ+अव+सो–क्त। १पक्वधान्ये, मर्द्दनानन्तर-मपनीततृणे राशीकृते २धान्ये च। ३निर्णीते ४अव-धारिते ५समाप्ते च त्रि०।

आवस्थिक त्रि० अवस्थाया भव ठञ्। कालक्रमावस्थाभवे "आवस्थिकं क्रमञ्चापि मत्वा कार्य्यं निरूपणम्" स्मृ०।

आवह पु० आवहति आभिमुख्येन गच्छति आ+वह–अच्। सप्तस्कन्धात्मकवायोः प्रथमे स्कन्धे १भूवायौ। "भूवायुरावह इह प्रवहस्तदूर्द्ध्वम्" सि० शि०। अनिलशब्दे १६४ पृष्ठे विवृतिः "आवह प्रवहश्चैव विवह समीरण। परावहः संवहश्च उद्वहश्च महाबल। तथा परिवहः श्रीमान्" हरिव० २२६ अ०। आवहति प्रापयति आ+वह–अच्। २प्रापके त्रि० "क्रियावहा भर्त्तुरलक्षणाहम्" रघु। फलैश्च कुसुमस्तेयमधैर्य्यञ्च मलावहम्" मनु। "समुत्सृजेत् साहसिकान् सर्वभूतभयावहान्" मनु।

आवहमान त्रि० आ+वह–शानच्। क्रमागते।

आवाप पु० आ+वप–आधारे वा घञ्। १आलवाले तत्र हि जलसेकेन वृक्षान् आवपन्तीति तस्य तथात्वम् २धान्यादे पात्रभेदे,(वस्ता) भावे घञ्। ३समन्तात् वपने। "शस्यावापे कृषीवला" भार० ४धान्यादिस्थापने ५शत्रुचिन्तने ६पर-राष्ट्रचिन्तने, "तन्त्रावापविदा योगैर्मण्डलान्यधितिष्ठता" माघः। ७प्रधानहोमे च। ८आक्षेपे, "आवापो द्वापाभ्याम्" सा० द०। आक्षेपोत्क्षेपाभ्यामित्यर्थः आ+वप–कर्म्मणि घञ्। ९आवपनीये प्रक्षेपणीये "पञ्चच्छन्दा आवाप वार्षव पवमान" इति ताण्ड्य० ब्रा० "प्रवाप आवनीय आवापस्थ स्तोमद्वये साम्न आक्षेप इति भा० १०वलये च"। ११पदुह्यतेऽत्र आधारे घञ्। ११निम्नोन्नतभूमौ तत्र हि शस्यादिकं न सम्यक् वप्तुं शक्यते इति तस्यास्तथात्वम्।

आवापक पु० आ+वप–कर्म्मणि घञ् संज्ञायां कन्। १प्रकोष्ठा-भरणे वलयादौ। कर्त्तरि ण्वुल्। २आवपनकर्त्तरि त्रि०।

आवापन न० आ+वप–णिच् करणे ल्युट्। (ताँत) १तन्त्रयन्त्रे। भावे ल्युट्। २बीजादे सम्यग् मुण्डने च।

आवापिक न० आवापाय साधु ठक्। आवापे साधौ।

आवारि न० समन्तात् व्रियते आच्छाद्यते आ+वृ–बा० इण्। १समन्तादाच्छाद्ये हट्टस्थाने शब्दचि०। २सम्यग्जल-युक्ते त्रि०।

आवाल न० आवाल्यते जलमनेन आ+वल सञ्चरणे णिच् करणे अच्। १आलवाले वृक्षादेरधोभागे मृदादिनिर्म्मिते जलाधारे सेतुभेदे। आ+वल–भावे घञ्। २सञ्चारे।

आवास पु० आ+वस–आधारे घञ्। १वासस्थाने गृहादौ "आवासोन्मुखबर्हिणान्" रघु। आवासमेवोपशमाय शीघ्रम्" भा० आ० ११६ अ०। भावे घञ्। २सम्यग्वासे

आवाहन न० आ+वह–णिच् ल्युट्। सान्निध्याय देवा-नामाह्वाने। "चकारावाहनं तत्र भागार्थं सर्वदैवतम्" पुरा० "प्रतिमास्थानेष्वप्स्नौ नावाहनविसर्ज्जने" ति० त० पुरा०।

आवाहनी स्त्री आवाह्यतेऽनया आ+वह–णिच्–करणे ल्युट् ङीप्। देवाह्वानार्थे "हस्ताभ्यामञ्जलिं बद्ध्वाऽनामिका मूलपर्व्वणोः। अङ्गुष्ठौ निक्षिपेदत्र मुद्रा त्वावाहनी स्मृता" तन्त्रोक्तलक्षणे मुद्राभेदे।

आविक न० अविना तल्लोम्ना निर्म्मित ठक्। १कम्बले। "सर्वञ्च तान्तवं रक्तं शाणक्षौमाविकानि च" मनु अवे-र्मेषस्य २सम्बन्धिनि त्रि० "आविकं सन्धिनीक्षीरं विव-त्सायाश्च गो पय"। "वस्त्रोदनानुपूर्व्येण शाणक्षौमा-विकानि च" मनुः। कौशेयाविकयोरूषैः कुतपानामरि-ष्टकैः" मनु।

आविकसौत्रिक न० सूत्रमेव सौत्रं कर्म्म० आविकसूत्रेण निर्म्मितम् ठक्। मेषलोमनिर्म्मिते। "वैश्यस्त्वाविक-सौत्रिकम्" मनुः।

आविक्य न० आविकानां भावः पुरो० यक्। आविकसम्बन्धित्वे

आविग्न पु० आ+विज–कर्त्तरि क्त। उद्विग्ने (पाणिआमला) वृक्षे पु०।

आविज्ञान्य न० अविज्ञानमेव चातु० स्वार्थे ष्यञ्। विज्ञान-हीने "तदाविज्ञान्यमिव कुर्वीत" शत० ब्रा० "आवि-ज्ञान्यं विज्ञानविहीनमिव" भा०। [विदूर्य्य" पा०।

आविदूर्य न० अविदूरस्य भावः ष्यञ्। सन्निकर्षे। "अभेदा-

आविद्ध त्रि० आ+व्यध–क्त। १ताडिते २विद्धे ३छिद्रिते ४क्षिप्ते च "नश्यतोपर्य्यथाऽऽविद्धः" मनु। [पाठायाम्।

आविद्धकर्णी स्त्री आविद्धौ कर्णाविव पत्रमस्याः गौ० ङीष्।

आविध पु० आविध्यतेऽनेन आ+व्यध-करणे क । काष्ठादि वेधनसाधने (भमर) (तुरपिन) ख्याते यन्त्रभेदे ।

आविर्भाव पु० आविस्+भू-घञ् । [illegible]

[illegible]

आविर्भूत त्रि० आविस्+भू-क्त । [illegible]

आविल त्रि० [illegible]

आविष्करण न० आविस्+कृ-भावे ल्युट् । [illegible]

आविष्कर्तृ त्रि० आविस्+कृ-तृच् । [illegible]

आविष्कृत त्रि० आविस्+कृ-क्त । [illegible]

आविष्ट त्रि० आ+विश-क्त । [illegible]

आविस् अव्य० [illegible]

घमाविराशेत्" 'सरसनखमण्डितमाविष्कुरुते भुजामूलम्" सा०द०।

आविस्तराम् अव्य० आविस्+तरप् आमु। अतिशय प्रकाशे "आविस्तरां या अग्नि कर्म्मणा" श०ब्रा०। तमप् आमु आविस्तमाम्। अत्यन्तप्रकाशे।

आवी स्त्री अवीरेव स्वार्थे अण् ङीप्। रजस्वलायां १नार्य्यां २गर्भवत्याञ्च। "गर्भस्पन्दनमावीनां प्रणाशः श्यावपाण्डुता" सुश्रु०।

आवीत त्रि० आ+व्ये–क्त। १समन्तात्स्यूते उत्तरीये २वृते च। भावे क्त। ३सम्यक् स्यूतौ ४उत्तरीय धारणे च न०।

आवीतिन् पु० आवीतमनेन इष्टा० इनि। "उद्धृते दक्षिणे पाणावुपवीत्युच्यते बुधैः। सव्ये प्राचीन आवीती निवीती कण्ठसज्जने" मनूक्ते सव्यपाणिं बहिष्कृत्य दक्षिणस्कन्धोपरिधृतयज्ञसूत्रे प्राचीनावीतिनि। [नाट्योक्तौ जनके।

आवुक पु० अवति रक्षति अव–बा० उण् सञ्ज्ञायां कन्।

आवीरचूर्ण पु० आ समन्तात् विशेषेण ईर्य्यते क्षिप्यते आ+वि+ईर–घञ् कर्म्म० धा०।(आवीर) इति ख्याते फल्गुनि "आवीरचूर्णं रुचिरं क्षिप्यता परमेश्वरे"। पुरा०

आवृत् स्त्री आ+वृत–सम्प० क्विप्। १आवर्त्तने २भ्रामणे ३पुनः पुनश्चालने "सूर्य्यस्यावृतमन्वावर्त्ते दक्षिणामन्वावृतम्" अथ० १०,५,३७, ४पुनः पुनरेकजातीयक्रियाकरणे। व्यापारे क्विप्। ५परिपाट्याम् अनुक्रमे इदमितिकर्त्तव्यताप्रकारे। "अनयैवावृता कार्य्यं पिण्डनिर्वपणं बुधैः" मनु। "आवृते सोमपीतये" ऋ० २,४२,३, ७संस्कारे च। "अमन्त्रिका तु कार्य्येयं स्त्रीणामावृदशेषतः। संस्कारार्थं शरीरस्य यथाकालं यथाक्रमम्" मनुः। ८तूष्णीम्भावे च। "आवृतैव पर्य्यग्नि कृतोदकं नयन्ति" आश्व०गृ०। "आवृतैव तूष्णीमेवेत्यर्थः" वृत्तिः। कर्त्तरि क्विप्। ९आवर्त्तमाने त्रि०।

आवृत त्रि० आ+वृ–क्त। १ज्ञानावरणे अज्ञकार्योक्तते आच्छादिते "अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः" गीता एवञ्चावृतत्वेऽविषयम् आवृते तु पुनर्मार्गणेऽपि दोष एवेति' मिता० "ब्राह्मणादुग्रकन्यायामावृतो नाम जायते' मनूक्ते २सङ्कीर्णवर्णभेदे पु० स्त्री स्त्रियां जातित्वात् ङीप्।

आवृति स्त्री आ+वृ–क्तिन्। आवरणशब्दार्थे।

आवृत्त त्रि० आ+वृत–क्त। १पुनः पुनरभ्यस्ते २आवर्त्तमाने च ३परावृत्ते ४प्रतिनिवृत्ते च "आवृत्तानां गुरुकुलात् विप्राणां पूजको भवेत्" मनु०। "कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन्" कठोप० "आवृत्त व्यावृत्त चक्षु श्रोत्रादिकमिन्द्रियजातं विषयाद्यस्य" भा०।

आवृत्ति स्त्री आ+वृत–क्तिन्। १पुनः पुनरभ्यासे २भूयएकजातीयक्रियाकरणे "आवृत्तिः सर्व्वशास्त्राणां बोधादपि गरीयसी' उद्भट। "उदयावृत्तिपथेन नारदः" रघु। "एकद्रव्ये कर्म्मावृत्तौ सकृन्मन्त्रवचनम्" कात्या० १,७,६। "आवृत्तिरसकृदुपदेशात्" शा०सू०। ३प्रत्यावृत्तौ ४"पुनरागतौ "अनावृत्तिः शब्दात्" शा०सू० "तत्र प्राप्तविवेकज्ञानावृत्तिः" सा०सू०। "यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव योगिनः" गीता। 'गुर्व्वीं कामापदं हन्तुं तवमावृत्तिसाहसम्" किरा०। 'तपोवनावृत्तिपथं गताभ्याम्" रघुः।

आवृत्तिदीपक न० आवृत्त्या दीपकम्। दीपकावृत्तिरूपे अर्थालङ्कारभेदे तल्लक्षणं २०० उक्तम्।

आवृष्टि स्त्री आ+वृष–क्तिन्। सम्यग्वर्षणे "भूयश्च यत वार्षिक्यामनावृष्ट्यावनम्भसि" देवीमा०।

आवेग पु० आ+विज–घञ्। उत्कण्ठाजनके त्वरान्विते च मानसे वेगे। वेगश्च क्रियाजन्य गुणविशेषः मानसवेगश्चोत्कण्ठादिसाधनत्वे आवेगत्वम्। "सावेगमपाङ्गविरस्य तूर्णं" किरा०। २व्यभिचारिभावभेदे। व्यभिचारिणस्तु सा०द० दर्शिता यथा "निर्वेदावेगदैन्यश्रममदजडता औग्र्यमोहौ विबोधः" इत्यादयः। तत्र आवेगः सम्भ्रमस्तत्र वर्षजे पीडिताङ्गता। उत्पातजे स्रस्तताङ्गे धूमाद्याकुलताग्निजे। राजविद्रवणादेस्तु शस्त्रनागादियोजनम्। गजादेः स्तम्भकम्पादि पांश्वाद्याकुलता निलात्। इष्टाद्धर्षाः शुचोऽनिष्टाज्ज्ञेयाश्चान्ये यथायथम्"।

आवेगी स्त्री आवेगोऽस्त्यस्या अर्श आद्यच् गौरा०ङीप्। वृद्धदारकवृक्षे।

आवेदक त्रि० आ+विद–णिच्–ण्वुल्। १विज्ञापके "स्मृत्याचारव्यपेतेन मार्गेणाधर्षितः परैः। आवेदयति चेद्राज्ञे व्यवहारपदं हि तदिति" स्मृत्युक्ते व्यवहारोत्थापके २वादिनि च

आवेदन न० आ+विद–णिच्–ल्युट्। १विज्ञापने व्यवहा२रोत्थापने (नालिशकरा) "राज्ञे कुर्य्यात् पूर्व्वमावेदनं यः" इति नारदः। आवेद्यते अनेन करणे ल्युट्। व्यावहारोत्थापके ३भाषापत्रे (आरजी) तल्लक्षणादि व्यवहारतत्त्वे दर्शितं यथा 'प्रत्यर्थिनोऽग्रतो लेख्यं यथाऽऽवेदितमर्थिना। समामासतदर्द्धाहर्नामजात्यादि-

[illegible]

[illegible]

निवेशयेत्। विरुद्धपदसङ्कीर्णा भाषा तत्र न सिध्यति” अनेकपदसङ्कीर्णस्य दुष्टत्वं च युगपत्तत्साधनायोग्यत्वे एव। क्रमेण तु तत्साधनयोग्यत्वे तदपि ग्राह्यमेव “बहु मतिस्तु यत् कार्य्यं व्यवहारेषु निश्चितम्। कामं तदपि गृह्णीयाद्राजा तत्त्वबुभुत्सयेति” कात्या० उक्तेः भाषापत्रञ्च संस्कृतदेशभाषान्यतरेण यथाबोधं लेख्यम् मूर्खाणामपि पाटिप्रतिवादितादर्शनात् अतएव अध्यापनेऽपि तथात्व शिष्य धर्म० उक्तम्। “संस्कृतैः प्राकृतैर्वाक्यैः शिष्यमनुरूपतः। देशभाषाद्युपायैश्च बोधयेत् स गुरुः स्मृतः” इति। येन सर्वेषामवबोधस्तथा लेख्यम् व्य०त० रघु०। तच्च यावदुत्तरं पाण्डुलेखं कृत्वा शोधनीयम् यथोक्तं पूर्व्वपक्षं स्वभावोक्तं प्राड्विवेकोऽभिलेखयेत्। पाण्डुलेखेन फलके ततः पत्रे निवेशयेत्” वृह०। “पाण्डुलेखेन फलके भूमौ वा प्रथमं लिखेत्। ऊनाधिकं तु संशोध्य पश्चात् पत्रे निवेशयेत्। शोधयेत् पूर्व्ववादन्तु यावन्नोत्तरदर्शनम्। अवष्टब्धस्योत्तरेण निवृत्तं शोधनं भवेत्” नार०।

आवेदनीय त्रि० आ+विद्–णिच्–अनीयर्। १विज्ञापनीये य प्रति ज्ञानाय आवेदनं क्रियते तस्मिन्, यस्य पदार्थस्यावेदनं क्रियते तस्मिंश्च। व्यवहारे २आवेद्ये ऋणादानादौ च।

आवेदित त्रि० आ+विद्+णिच्–कर्म्मणि क्त। १विज्ञापिते य प्रति विज्ञापनं कृतं तस्मिन्, यस्य पदार्थस्य वेदनं कृतं तस्मिंश्च। व्यवहारे आवेदनकाले २निवेदिते पदार्थे च। “लिखितं साक्षिणो वापि पूर्व्वमावेदितं न चेत्” नारदः “यथावेदितमर्थिना” या०स्मृति।

आवेदिन् त्रि० आ+विद्–णिच्–णिनि। १विज्ञापके। व्यवहारे २वादिनि च। “अनिष्टावेदिनं स्वप्नं दृष्ट्वा” रामा० स्त्रियां ङीप्। आ+विद–णिनि। २आज्ञातरि त्रि० स्त्रियां ङीप्

आवेद्य त्रि० आ+विद्–णिच्–यत्। १विज्ञाप्ये २आवेदनीयार्थे आ+विद्–णिच्–ल्यप्। ३विज्ञाप्येत्यर्थे अव्य०।

आवेध्य त्रि० आ+विध–ण्यत्। आवेधार्हे मुक्तादिमणौ।

आवेश पु० आ+विश–घञ्। १अहङ्कारभेदे, २संरम्भे, ३अभिनिवेशे, ४आसङ्गे, ५अनुप्रवेशे, यथा भूतावेशः। ६अपस्मारे, ७भूताद्यावेशरोगे च। “तस्यैः स्मयावेशविवर्ज्जिताय” रघु “तपन प्रियविच्छेदे स्मरावेशोऽप्यचेष्टितम्” सा०द०। “आवेशमोहौ क्रोधश्च गान्धारीधृतराष्ट्रयोः” भा० आ० प० १अ० “पञ्चानामिन्द्रियार्थानां शोकावेशप्रमाथिनः” भा०व० ११अ०

आवेशन न० आ+विश–आधारे ल्युट्। १शिल्पशालायाम् तत्र हि मनोऽभिनिवेशेनैव कार्यकरणात्तस्यास्तथात्वम् २भूतावेशादिरोगे ३सूर्य्येन्दुपरिधौ च। “मत्त्रोपस्त्रपस्मारो ग्रहाद्यावेशनादिजः” सा०द०। “जीर्णोद्यानान्यरण्यानि कारुकावेशनानि च” मनु आवेशशब्दार्थे ४कोपादौ च आधारे ल्युट्। ५गृहे च। आ+विश–णिच्+ल्युट्। ६प्रवेशसम्पादने व्यापारे

आवेशिक त्रि० आवेशे गृहे भव आगतो वा ठञ् तत। १अतिथौ २असाधारणे ३यान्यशादौ च। [२वेष्टके (बेडा)

आवेशित त्रि० आ+विश–णिच्–क्त। निवेशिते, “न मय्यावेशितधियां कामः कामाय कल्पते” भाग०। “मय्यावेशितचेतसाम्” गीता।

आवेष्टक पु० आवेष्टयति ण्वुल्। आवरणकारके प्राचीरादौ

आवेष्टन न० आ+वेष्ट–भावे ल्युट्। १आवरणे करणे ल्युट्। आवरणसाधने २प्राचीरादौ। (बेडा)इति ३पदार्थे च

आव्दिक त्रि० अब्दे भव ठक्। वर्षभवे श्राद्धादौ “आव्दिके पितृकृत्ये च चान्द्रं मासं विनिर्दिशेत्” स्मृति “तथा त्वालोमहीतव्योराद्धाद्वाब्दिकं करं” मनु पट्त्रिंशदाव्दिकं चर्य्यम्” मनु अर्थक्रान्तेऽपि कर्त्तव्यमाव्दिकं प्रथमं द्विजैः” लघुहा०। “एकाह पुनराव्दिके” स्मृति। [भाटौ

आव्य त्रि० अवेर्मेषस्य विकारः अञ्। मेषसम्बन्धिनि दुग्धलो-

आव्याध पु० आ+व्यध–घञ्उपसृष्टत्वात् न अप्। सम्यक्पीडने

आव्याधिन् त्रि० आ+व्यध–णिनि। सम्यक्पीडके। स्त्रियां ङीप्। सा च २चोरसेनायाम् “नचौका सुरूपव्याघ्रापरिमोषिण आव्याधिन्यस्तस्करा अरण्येष्वाजायेरन्” शत०ब्रा० “आव्याधिन्यः चोरसेनाः” भा०।

आव्रश्चन न० ईषत् व्रश्चनं छेदनम् प्रा०स०। १ईषच्छेदने, “आव्रश्चनाद्वनस्पतयोऽनुप्रजायन्ते” शत०ब्रा०। आधारे ल्युट्। २छेदप्रदेशे त्रि० आकृत्या हि यो यूपसंस्कर्त्तव्य तस्याशु आव्रश्चनपदेनोच्यते “अतस्तमित्याव्रश्चने जुहोति” कात्या०६,१,२०। आदृश्यते यूपोऽस्मादाव्रश्चनं स्थाणौ छेदनप्रदेश” इत्ति “आव्रश्चनमभिजुहोति” शत०ब्रा०।

आव्रस्क पु० आ+व्रश्च–घञ् कुत्वम्। ईषच्छेदने। आत्मनोऽनाव्रस्काय” तैत्ति०श्रुति। [कुञ्। निर्लज्जदेशे।

आव्रीडक पु० अव्रीडस्य निर्लज्जस्य विषयो देशः राजन्या०

आश पु०अश–भोजने घञ्। भोजने। प्रातराश, सायमाश, कर्म्मणि उपपदे कर्त्तरि अण् उपपदस०। तत्तद्वस्तुभक्षके

[illegible] ।

आशंसा स्त्री आ+शंस–अ । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

आशंसित त्रि आ+शंस क्त । [illegible]

आशंसितृ त्रि आ+शंस–तृच् । [illegible] ।

आशंसिन् त्रि आ+शंस णिनि । [illegible]

आशंसु त्रि आ+शंस–उ । [illegible]

आशक त्रि [illegible] । [illegible] ।

आशङ्कनीय त्रि आ+शकि–अनीयर् । [illegible]

आशङ्का स्त्री आ+शकि अ । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

आशङ्कित त्रि आ+शकि–क्त । [illegible] ।

आशङ्किन् त्रि आ+शकि णिनि । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

आशङ्क्य त्रि आ+शकि–ण्यत् । [illegible] ।

आशन पु [illegible] ।

आशय पु आ+शी–अच् । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

आशयाश पु [illegible] ।

आशर पु [illegible] ।

आशव न [illegible] ।

आशस त्रि आ+शसु क्विप् । [illegible]

आशंसने "मनसा पृच्छमानस्तवायता जारमेदोयदी-दम्" ऋ० ४,५,११, "तवायसा स्वत्स्तुत्या" भा०।

आशसन न० आ शन्स–भा ल्युट्। १कथने २आशं-सायाञ्च। "तस्मा आशसन तया मेनिरायसनम्" अथ० १२,५,२६, "चिमेऽस्याशसन जनिष्यते" शत०ब्रा०।

आशस्त त्रि० आ+शन्स-क्त। स्तुते। "यच्चिद्धि सत्य सोमपा अनाशस्ता इव स्मसि" ऋ० १,२,९१।

आशा स्त्री समन्तात् अश्नुते आ+अश-अच्। दिशि, "अगस्त्याचरितामाशामनाशास्यजयोययौ" रघु "कर-भकण्ठकडारमाशा" माघ। "गच्छतस्तस्य चित्ररथतनया न केवलमन्तर्बहिरपि सैव सर्व्वाशास्विव न्यस्तमासीत्" काद०। दिक् च नैयायिकादिमते तत्त्वापरमितिपृथक्त्वसंयोगवि-भागाश्रयेद्रव्यभेद दैशिकपरत्वापरत्वयोरसमवायिकारण-संयोगाश्रयतया तत्सिद्धि तस्या एकत्वेऽपि उपाधि-भेदात् प्राच्यादिव्यवहार तथा च यत्पुरुषस्य उदय-गिरिसन्निहिता या दिक् सा तस्य प्राची, उदयगिरिव्यव-हिता प्रतीची तत्पुरुषीयमेरुसन्निहिता दिगुदीची "सर्वे-षामेव वर्षाणां मेरुरुत्तरत स्थित" इत्युक्तेरित्याशया-त्तम्। तद्व्यवहिता दिक् अवाची। इयञ्च दिक् ईश्वर एवेति रघुनाथ "दिक्कालावीश्वरान्नातिरिच्यते" इति पदार्थखण्डने तस्योक्ते सां०कौ० मते यदुपाधिना पूर्व्वा-परत्वव्यवहारस्तदुपाधेरेव दिक्शब्दवाच्यत्व न तदाश्रयत्वे-नातिरिक्तदिक्कल्पनम् तथा च गगनात्मकत्वमेव दिश "दिक्कालावाकाशादिभ्य" सां०सू० आकाशोपा-धिभ्यामेव दिक्कालयोर्नार्थान्तरत्वमिति व्यवस्थापितम्।

२अप्रत्योपायार्थविषयायाम् तीव्राकाङ्क्षायाम् ३अ-प्राप्तप्राप्तीच्छायां तृष्णायां च। "आशा बलवती राजन्। शल्योजेष्यति पाण्डवान्" "तामाशा हृदये कृत्वा" भा० शल्यप०। "आशा हि परम दुःखं नैराश्य परम सुखम्। यथा सञ्छिद्य कान्ताशां सुखं सुष्वाप पिङ्गला" पुरा० "मनो बभूवेन्दुमतीनिराशम्"। "राघवोरथमप्राप्तां तामाशाञ्च सुरद्विषाम्" रघु आशा-याश्च ब्रह्मरूपेणोपासनं श्रुतौ विहित यथा "स्मरा-द्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति" प्रश्ने "आशा-वाव स्मराद्भूयस्याशेद्धो वै स्मरोमन्त्रानधीते कर्म्माणि कुरुते पुत्रांश्च पशूंश्चेच्छत इमं च लोकममुञ्चेच्छत आशामुपा-स्वेति। स य आशां ब्रह्मेत्युपास्ते आशयास्य सर्व्वे कामाः समृध्यन्त्यमोघा हास्याशिषो भवन्ति यावदाशाया गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवति य आशां ब्रह्मेत्यु-पास्ते" छा०उ० व्याख्यातं च भा०। यथा "आशा वाव स्मराद्भूयसी। अप्राप्तवस्त्वाकाङ्क्षा आशा तृष्णा काम इति यामाहुः पर्य्यायैः। सा च स्मरात् भूयसी। कथम्? आशया ह्यन्तःकरणस्थया स्मरति स्मर्त्तव्यम्। आशा विषयरूपं स्मरन्नसौ स्मरो भवति आशेद्धः आशयाभिवर्द्धित. स्मरभूतः स्मरन् ऋगादीन्मन्त्रानधीतेऽधीत्य च तदर्थं ब्राह्म-णेभ्यो विधींश्च श्रुत्वा कर्म्माणि कुरुते तत्फलाशयैव। पुत्रांश्च पशूंश्च कर्म्मफलभूतानिच्छतेऽभिवाञ्छति आशयैव तत्साधनान्यनुतिष्ठन् इमञ्च लोकमाशेद्धएव स्मरन् लोक-सङ्ग्रहहेतुभिरिच्छत्यमुञ्च लोकमाशेद्ध स्मरन् स्मराशा-दिनामपर्य्यन्त जगच्चक्रीभूत प्रतिप्राणि, अत आशाया स्मरादपि भूयस्त्वमित्यत आशामुपास्व। यस्त्वाशा ब्रह्मेत्युपास्ते शृणु तस्य फलम् आशया सदोपासितयास्यो-पासकस्य सर्व्वे कामा समृध्यन्ति समृद्धिं गच्छन्त्यमोघा-हास्याशिष प्रार्थना सर्व्वा भवन्ति यत् प्रार्थितं सर्व्वं तदवश्य भवतीत्यर्थ"। ईदृशे दशादायैव आशाकामतृष्णादे-र्भेद तदभिप्रायेणैव "आशा नाम नदी मनोरथजला तृष्णा-तरङ्गाकुला" इत्यादौ आशादीनां भेदेन वर्णनम्।

आशा(षा)ढ पु० आषाढ+अण्०। आषाढशब्दार्थे द्विरूपकोष

आशाढा(षा) स्त्री० आषाढानक्षत्रे "मार्गे च फाल्गुने चैव आशा(षा)ढे कार्त्तिके तथा। पक्षयोर्माघमासस्य द्वितीयां परिवर्ज्जयेत्" मल० त० पु०। आषाढा प्रयोजनमस्य अण्। २ब्रह्मचारिधार्य्ये पालाशे दण्डे। आषाढानक्षत्र-युक्ता पौर्णमासी अण् ङीप्। आषाढी चान्द्राषाढपौर्ण-मास्याम् स्त्री सा यत्र मासे अण्। चान्द्राषाढे पु०।

आशादामन् न० आशा दामेव उपमि० स०। आशारूप बन्धनसाधने दामनि आशारूपशृङ्खले।

आशापाल पु० आशां दिशं पालयति पा–णिच्–अण् उप०स०। १दिक्पाले इन्द्रादौ ते च "इन्द्रोवह्नि पितृपतिर्नैरृतोवरुणोमरुत्। कुबेर ईश पतय: पूर्व्वादीनां दिशा क्रमात्" इत्यमरोक्ता अष्टौ ऊर्द्ध्वा-धोदिशोश्च ब्रह्मानन्तौ चेति दश। २अश्वमेधीयपशुरक्षके राजकुमारभेदे च। तेषां स्वरूपादिकमुक्त शत०ब्रा०। "आदित्यानेवैन गमयति देवा आशापाला एत देवेभ्यो-ऽश्व मेधाय प्रोक्षित रक्षतेति शत वै तल्पत्रा राजपुत्रा आशापालास्तेभ्य एवैन परिददातीह रन्तिरिह रमता-मिह धृतिरिह स्वधृति स्वाहेति सवत्सरमाहुतीर्जुहोति

यथा कुमारः आशंसा वांछितः पदार्थः वर्णितः।

आशंसा स्त्री आ+शंस–अ। अभ्याशे १प्राप्तीच्छायाम्, २इष्टार्थाशंसने च। "सिद्धे निमित्तार्थे वासे शीघ्रम् वक्तव्ये" इत्युः "आशंसायां भूतवच्च" "आशंसायाम्" सि० का०। कचुह आशंसनम् च "इष्टार्थाशंसन भावी" इत्य। [भूते। भावे क्त २आशंसायाम् च।

आशंसित त्रि आ+शंस क्त। १कथिते २इच्छाविषयी

आशंसितृ त्रि आ+शंस–तृच्। आशिषुमेच्छावति। स्त्रियां ङीप्। [क्त दि स्त्रियां ङीप्।

आशंसिन् त्रि आ+शंस–णिनि। आशंसी आशंसा

आशंसु त्रि आ+शंस–उ। इच्छावति आशिष्याशंसा वति। आशंसो इ शोभनाशंसा इत्यादि इत्युक्ताद" भट्टिः

आशक त्रि अशादि अण् स्त्र८। १भक्ष्ये २भोजके। विच–नुम्। १भोजनकारके। "इमं मातृका-सिद्धिर्दर्शि–वक्ताद्भावादीन" भट्टिः।

आशक्त त्रि अश्नुत् यत्र प्र इ०। अभ्यर्थयितुम्

आशङ्कनीय त्रि आ+शङ्क–अनीयर्। १शङ्का विषयीभावे १शङ्कितव्या विमर्शीये च।

आशङ्का स्त्री आ+शङ्क अ। १भये भावे शङ्कायाम् १शिष्टे "अनुभावाद्भवनीयतायां" माघ। एवं च आशङ्कावदुपचार "वृथा। "इत्यादिक यथाशक्ता यावत् दोषपक्षीदोष मोचनायाम्" इत्य उत्तमपक्षाया ३कष्टे वै इत्यादिकप्रायात् इति सूरितः अतईशः बृहदारण्य प्राइह।

आशङ्कित त्रि आ+शङ्क–कर्म दि क्त। १भीते शङ्कित क्त आशङ्कया १स्थिते २शङ्किते च। भावे क्त। १भये २शङ्के १आशङ्कया विमर्शे च च।

आशङ्किन् त्रि आ+शङ्क णिनि। आशङ्कायुक्ते "दोषदेव अशङ्कि पुष्पे दिवसे नभः" इत्यु। अपश्यावदि सुर यत्र दश पुष्पा मोचयेत् शङ्कि समर्थया तथा शङ्कितम्" इत्या। स्त्रियां ङीप्।

आशङ्क्य त्रि आ+शङ्क–कर्मणि यत्। १अशङ्कितोपायः" १आशङ्कया विषये च। १देहिते मर्ते १आशङ्कया चापीर्षे च यस्य अशङ्कायादरैतार आशङ्कनीयात् दीर्घिकः।

आशय पु आशयते आर्ते अच्। १आशय दिवसेषु यत्र सिम अनु। १भोजनविषरि त्रि। १आशय आर्ति भोगो आर्ते यस्य अच्। १भावविदित्रि आशय वा अभीयात् इत्यादि आशय इत्यः आशयविदेह यथा

अनु। १मने आशिकासमय महर्षिप्रकरणात् इ स्त्री।

आशय पुरस्त्रा–शी–अच्। १अभिप्राये २आशये, ३स्थिते, ४मनसि देवतायां ५आधारे च। आ आशयितामात् विश्रुतौ शेते इति यत्र दि यत्र यत्रजैर्भ्ये देशायाह्वे यथाहि, "क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः" पात० इत्यादिषु च।यथाविधम्। आशयति इच्छति। "आशयानामुपादीय। यत्र भूताशयविषयः मोषः। भावे अच्। १ मनसे १।आने च धो यज्ञाशेषमाशय" सिद्ध "यशोऽधिकाशादिष्याय वैश" वैश तिष्योपि विधायाशी यज" इत्यादिक यथा विभाव" सिद्ध "अशीतवादि वंशादि शत्रुर्णां विवासयाम्" यत्रपोक्ता देहाशयादि न आशयाद्य यत्र यथा च" इत्युती "सच यद्य यथा यत्र आशयः यद्य" इति विचार आशयाद्य धर्माशया विशयाशया देहाशया रक्ताशया आमाशयः पक्वाशय मूत्राशय स्त्रीणां गर्भाशयोऽष्टम" इति। एवं आशायादि आशय। "सरोजवामवाद्रय पिशाशयः यथा। आशा-भवन् यद्यः प्रकृत सरोजरस्य आशिसामा भर अस्मोरसरूपताभव यथा। आशाशयाद्यः भवाशयासूर्ये इ वा यथा। पञ्चपीशास्य पर धर्मिन्। आशयाशयः। अर्थशास्त्रादौ आशेयभ अर्थे आशिष। अशीति विशे यथा यद्यः यस्य यथा। पञ्चाशयस्तु यद्यः यस्य च यथाशय। यद्यः धर्मेशा दक्षि वा दि ज्ञाताशयी यथा। इत्युक्तोश्रितिमा साथे मारेनाशयात्र। अशोकविषय शैत्य सिद्ध वक्तव्याधारैः। अन्ये अपिहि आचेत नभःसरणामयी धृतो"। १धीशयारे १धीकवर्धिते आशयविधान धत्ते स्त्रिराशयमाने १आशये १दशिवाने सत्यार कार्यकर्म धर्मे १दशाशयै च। "अथह वासी में आशय सरोज्याशिवाय। आशो धरवधणी मर्विषि इत्य अथे आ द ११४।

आशयाश पु आशयवाचकस्वाशि अश अच् कर च। अग्नौ आश्रय भी अश आशयवाणादेशिवाल न यथाशम्

आशर पु आशरणाशि अश्+ऋ–अप्। १अग्नौ २राक्षसे च।

आशव न आशोर्भावः अण्। यत्राश यथे शुक्षिम आशिसा इ। स आशुभव न शब्दाशया नी स्मार्ते।

आशस्त त्रि आ+शंस क्त। १आशंसिते। भावे क्त।

आशी स्त्री आशीर्य्यतेऽनया आ+शॄ क्विप् इ० । "१सर्पदंष्ट्रायाम् । आशीविषः । "विषमाशीभिरनारतं वमन्" माघ । "आशीमिव कलामिन्दोः" राजशेखरः "आशी उरगदंष्ट्रायाम्" वैद्य० । "आशी तालुगता दंष्ट्रा तया विद्धो न जीवति" आशिस् इ० । २आशीर्व्वादे द्विरूपकोष ३इष्टिकानामौषधौ च । स्त्रियां ङीप् ।

आशीयस् त्रि० अतिशयेनाशुः ईयसुन् डित्त्व । अत्यन्तशीघ्रे

आशीर्त्त त्रि० आ+श्री–क्त वेदे नि०। आश्राणे पक्वे दुग्धादौ "मध्यत आशीर्त्तः" सि०कौ० धृता श्रुतिः ।

आशीर्वत् त्रि० आशीरस्त्यस्य मतुप् वेदे मस्य वः । आशीर्व्वादयुक्ते "सवमान्याशीर्व्वन्ति" कात्या० २,८,८ लोके तु आशीर्मानित्येव स्त्रियां ङीप् ।

आशीर्वाद पु० आशिषो वादः वचनम् । इष्टार्थाविष्करणवाक्ये "मङ्गल्यं दीर्घवर्णान्तमाशीर्वादाभिधानवत्" मनु "संजानन्त्यहत वीर्य्यमाशीर्वादपरायणाः" भा० आ०प० ८अ० । आशीर्वचनादयोऽप्यत्र । "आशीर्वचनसंयुक्तां नित्यं यस्मात् प्रकुर्व्वते" भा०द० ।

आशीविष पु० आशिषि विषमस्य । १सर्पे तद्भेदाश्चाहिशब्दे ५८१ पृष्ठे उक्ताः । "गरुत्मदाशीविषभीमदर्शनैः" रघुः २दर्वीकरसर्पभेदे च अहिशब्दे सुश्रुते उदा० "आशीविषैः कृष्णसर्पैर्भीमसेनमदंशयत् । सर्व्वेष्वेवाङ्गदेशेषु न ममार च शत्रुहा" भा०आ०१२८अ० । "तैर्थिकं भुञ्जते यस्तु मणिमागम्य भारत । । दष्टस्याशीविषेणापि न तस्य क्रमते विषम्" भा०व० ८४अ० । "अदृन् मत सत्यशीलान् सत्यधर्म्मानुपासिनः । आशीविषानिव क्रुद्धान् पतीन् परिचराम्यहम्" भा०व०२३२अ० ।

आशु त्रि० अश–व्याप्तौ उण् । १शीघ्रे "यदाशुभिः पतति योजना पुरु" ऋ०२,१६,२, गुणवचनत्वात् स्त्रियां वा ङीप् । वर्षाभवे २धान्यभेदे पु० (आउस) । तस्य षष्टिदिवसमध्ये पच्यमानतयाऽऽशुपाकात् आशुत्वम् तद्गुणादयश्च भावप्र० । "षष्टिका कारिवलाः शुक्लाश्चोऽप्ययचिरपाकिनः । कृष्णव्रीहि पाटलश्च कुक्कुटाण्डक इत्यपि । शालीमुखो जतुमुख इत्याद्याव्रीहयः स्मृताः' । कृष्णव्रीहिः स विज्ञेयो यः कृष्णतुषतण्डुलः (कोद्रव) । पाटलः पाटलापुष्पवर्णको व्रीहिरुच्यते (राङ्गिधान्य) कुक्कुटाण्डाकृतिर्व्रीहिः कुक्कुटाण्ड इहोच्यते । शालीमुखः कृष्णशूकः कृष्णतण्डुल उच्यते । लाक्षावर्णं मुखं यस्य जतुमुखस्तु स । व्रीहयः कथिताः पाके मधुरा वीर्य्यतो हिमाः । अल्पाभिष्यन्दिनो बद्धवर्चस्काः षष्टिकैः समाः" "कृष्णव्रीहिर्वरस्तेषां तस्मादल्पगुणाः परे" ३पाटले व्रीहौ न० । ४क्रियाविशेषणत्वे न० । "मत्युद्यातः कथमपि भवान् गन्तुमाशु व्यवस्येत्" यानि नेयं मणयिभिरतोवत्र्म भागोत्यजाशु" मेघदूतम् "स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः" "कुलान्येव नयन्त्याशु समस्तानि च शूद्रताम्" मनु

आशुकारिन् त्रि० आशु शीघ्रं करोति कृ–णिनि स्त्रियां ङीप् । १शीघ्रकरे "आशुकारी तथाशुत्वाद्धावत्यम्भसि तैलवत्" सुश्रुतोक्ते २द्रव्यभेदे च । क्विप् । आशुकृदप्यत्र त्रि० ।

आशुक्रिया स्त्री आशु यथा तथा क्रिया । शीघ्रकरणे "अष्टास्वप्यायुर्वेदतन्त्रेषु एतदेवाधिकमभिमतमाशुक्रियेति" सुश्रु० ।

आशुग पु० आशु+गम–ड । १वायौ, २सूर्य्ये च । एतयोः शीघ्रगामित्वात् तथात्वम् । "वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवतेति" श्रुतौ क्षिप्रगामित्वोक्तेः शीघ्रं गतित्वप्रसिद्धत्वाच्च वायोस्तथात्वम् सूर्य्यस्याशुगत्वमनुपदं वक्ष्यते ३वाणे "पपावनास्वादितपूर्व्वमाशुगः" "रावणस्यापि रामास्तो भित्त्वा हृदयमाशुगः" रघुः ४शीघ्रगामिनि त्रि० "विनीतैस्तु व्रजेन्नित्यमाशुगैर्लक्षणान्वितैः" मनुः । "दिशां गजन्तु श्वेताख्यं (ऐरावतम्) श्वेताऽजनयताशुगम्" भा०आ०प०६६अ० । "ततस्तानाशुगामीव कराय समुपानयत्" भा०स०प०२६२अ० "शोभमाना रथे युक्तास्तरिष्यन्त्याशुगा" भा०व०प०१६१अ० । आशुगत्वं च अल्पकालमध्ये गन्तव्यदेशगमनात् भवति कालाल्पत्वञ्च आपेक्षिक वतय "शीघ्रोऽल्पभागे बहुभागमन्दे" इत्यादौ नील०ता० ग्रहाणां शीघ्रमन्दत्वमापेक्षिकमिति बोध्यम् तथा च स्वस्वकक्षायां ग्रहाणां तुल्यगतित्वेऽपि कक्षाणामल्पत्वबहुत्वाभ्यां गन्तव्यदेशाल्पत्वाधिकत्वभेदात् गतिभेद ग्रहाणां कक्षामानं च ग्रहकक्षाशब्दे वक्ष्यते । तथा च स्वल्पकक्षास्थग्रहस्य बृहत्कक्षास्थग्रहापेक्षया शीघ्रगत्वम् तच्च स्वाभाविकम् । अत्र प्रसङ्गात् ग्रहाणां शीघ्रमन्दगतित्वे कारणमुच्यते तथा हि सर्वेषां ग्रहाणां राशिचक्रस्य स्वस्वकक्षासु तुल्यभागतित्वेऽपि स्वस्वकक्षाणामल्पत्वबहुत्वाभ्याम् अल्पाधिककालाभ्यामेव स्वस्वकक्षास्थराशिचक्रस्य स्थानभोग इत्यतो यस्य कक्षा लघ्वी स शीघ्रग यस्य च बृहती स मन्दग इत्युच्यते एतदभिप्रायेणैव ग्रहाणां राशिभोगे कालभेदो दर्शित यथा "रविर्मासं निशानाथ सपादद्विवसद्वयम् । पक्षत्रयं भूमिपुत्रो बुधोऽष्टादश वासरान् । सपमेकं सुराचार्य्यस्त्वष्टाविंश दिनं भृगु ।

घोडश मासीरैवा वा भवतु मर्मं सामिरिव बधाति भवादयः प्रस्तोपेम्प्यमपावस्थाति घोडश मासीरैवा वा भवतु भवेन सामिरे वं बधाति भवादयः प्रस्तोप्यमं भवाति। रात्र वा भवन्येः रात्रयते भावभावे वैश्य राजानि तिरो व वर्ष भवति राजैवेव ते राज ममि भव वै गोरथं भवति राजाके भार्गवेयाके यथा हार्दिवौत्यवेन भवेत वरा वा वन विचते सोत्यवीत्य विवेन यजते भगसिभो भव सिच्छेत भवोत्य विविनेन वाचीवान् प्रवास्यर्व भारियो राजानि भवत यजमा य भाग्येत्य न वाचीवान् भवमवामवाचीम सोमेः भैव वन भार्गविः" भव सा। भविषभवैरमदेरमम्

पामापुर न० इत्येरे कृत मनसडम भवध्वावास्थे नगरे।

पामापुरस्थान न भामापुर० भवति वसु+नु भव।

कृत्यु व नेरे।

पामावस्य इ भावो दिव भांति भव। १भवआवि-भत्र-भत्र २८। १भावाके १८। २रियां भव व। ३भवावादि। भावा मधार। २भावाजे सके। भा भावम्या कुत्तवर्व प्रधानोऽद्गवाराम्" भेषड्।

पामावत् त्रि पव-भव ६१। भावावावे भावावं वाढे। २भवविवेदे भावाजो विवदवचीय। भावि भेवव" भा भा। २वैव ३दिव इमथेरे व इ "दिव इमो रवद्राडमकुराला भिवाप्य। वरिता व भावो-वोर्ष भाइरामान्नो रति" भा भा। भ।

पामाव त्रि भा+भव-भव। भावीवाके भाव भनेरे "भावावयवत् इनमव्ये" रघुः। "भया-भाक्षभीवत्री" रघः।

पामित त्रि भावाति भा+भव-क्त। १वमवमुके भवादी भावे क। २वमवभूवये व। भावितवन्मय भवं भव। २भवमेव हते त्रि "भावितो भावितार्थ व वार्ये मावराविव भङ्ग।

पामितगुणीन त्रि भावितो भवतेव हताभावो भव भव भि तम्। भव भवे भवाभिनवदेन भावमृधिभाग्राचा इवे मनुरभावे भवे "विभावितन्नविवाधि" भटिः।

पामितमव त्रि भावितोऽयमवेन हतो भवमवेन भावित+वू-भवे भव् सम् व व। १भव वीवमेव प्राविवसङ्ग-भवनि २भावेसराद्रो। भावे भव। २भवमेव इभवमि न। "भवेसमाविमवमम्" भट्टिः। [भोप्।

पामित्र त्रि भा+भव-भव। इमा भवते वेव। तिवो

पामिन् त्रि भव भोजने विनि। भवते "सुधाभवायो बांवात्री भवराश्री भवाभवम्" रघुवंशोमम्। "भावभिव द्विषीतोऽपि भवीवी वतिलत्री" "भोजपावद्गु ते यदु वाभावीय भावे भवे" "भामावराको भरद इरवाजी भीषविश्री 'विवाधी भवेविव मिव राजकोवन। रति व भड। "द्विवोपयावो त विभावितयो भावा भर हमा दविमावो भवेदवरममयोः भवम्।

पामिम त्रि भामिनु+भावें भव् वेद वि व द्विषीय। भवते भवोड्रम्पोमव भावितेषः भ ११०।१९।

पामिमन् इ भावोभ्दीः कृत्वा रवाभिनु विवरु। भीमवे।

पामिर त्रि भावीवते भवते भा+भो विर् वि। भवपावे भोराही "दृथा भावितं वावचे भ ८।१।। भावितं भोरादिवं भववुदमम्" भा। इ भावितं हवीवावविद्वमम् भ ८।१।। "भदा व भाव भावितं द्वद्य भवितवे भमु" भ ८।१८।६।

पामिर त्रि० भावीरैव भावें भव्। भावीवे भोरादी। "भव भोडभरविभावितवेभवन भौभावि भव भा १।१।१। भा+भव-भावो भोजवे भा रवम् १भवयो भवते" २राववे व इ वि भी। भवितरावयो भवभवपरावन् भवेरा व द्वीमुद्रा भवं भावितावभावावम्।

पामितिम त्रि भावितय भवति वम् "इवभवमाचाव भा हवते प्रविताद्रोहन्वैव वषो भवभवाव व वा। विवु रव वा। भावोवहिव भावितवि भावोवधितते।

पामिष्ट त्रि भा+भव-क्त। इवावोभारे।

पामिह त्रि भावितेन भाव रवव् विवर्। भवमवीजे।

पामिष् सौ भा+भाष् विव् भावपूर्व भवम् भावरभम्। १रवाभावितपरके। भां वे भाङ्ग भव भावित भावि मनाभावती भवभावकैव भा" भव भा ११।२६। "भामोविवविवा रघुमिर्देवोवावि इवन्ते" भारद। "भवभवरभाव विरामिता वा"कृवा भवोया भवि भवव्यवामीद्वरवधावित" रघुः। २भार्थेभावाद्व भव भावा। भवभवभावोवावावावितो भवति" भारद। भावितः भार्थेना "भा "वेदाभवाद्वेवभवामावावितम व भविवावु"भद्र। भावोव"भवभवामादा भावय व भवित-भावितिवेनी। रवावनारके मावभावी वा भवितो-विदा प्रवेवं भवभा भार्थेना भाव् भाव भवितको भूभभाव-भव्। "भव भवाशो भवते इरवाद् भवतिविभाव् विभवूम भावे" कृवा भवतिरविभिवीयोविदव भाव

आशी स्त्री आशीर्य्यतेऽनया आ+शृ, क्विप् पृ० । "१सर्पदंष्ट्रायाम् । आशीविषः । "विषमाशीभिरनारतं वमन्त" माघ । "आशीमिव कलामिन्दो" राजेश्वर "आशी उरगदंष्ट्रायाम्" वैद्य० । "आशी तालुगता दंष्ट्रा तया विद्धो न जीवति" आशिस् पृ० । २आशीर्व्वादे द्विरूपकोष ३वृद्धिनामौषधौ च । स्त्रियां ङीप् ।

आशीयस् त्रि० अतिशयेनाशुः ईयसु डिद्वत् । अत्यन्तशीघ्रे

आशीर्त्त त्रि० आ+श्री–क्त वेदे नि० । आश्राणे पक्वे दुग्धादौ "मध्यत आशीर्त्तः" सि०कौ० धृता श्रुतिः ।

आशीर्वत त्रि० आशीरस्त्यस्य मतुप् वेदे मस्य वः । आशीर्व्वादयुक्ते "सवनान्याशीर्वन्ति" कात्या० २,६,८ लोके तु आशीर्मानित्येव स्त्रियां ङीप् ।

आशीर्वाद पु० आशिषो वादः वचनम् । इष्टार्थाविष्करणवाक्ये "मङ्गल्यं दीर्घवर्णान्तमाशीर्वादाभिधानवत्" मनु "संजानन्त्यङ्गल सौर्य्यमाशीर्वादपरायणाः" भा० आ०प० ८४अ० । आशीर्वचनादयोऽप्यत्र । "आशीर्वचनसंयुक्तां नित्यं यस्मात् प्रकुर्व्वते" भा०द० ।

आशीविष पु० आश्यां विषमस्य । १सर्पे तद्भेदाश्चाहिशब्दे ५८१ पृष्ठे उक्ताः । "गरुत्मदाशीविषभीमदर्शनैः" रघु २दर्वीकरसर्पभेदे च अहिशब्दे सुश्रुते उदा० "आशीविषैः कृष्णसर्पैर्भीमसेनमदंशयत् । सर्व्वेष्वेवाङ्गदेशेषु न ममार च शत्रुहा" भा०आ०१२अ० । "तैर्थिकं भुञ्जते यस्तु भणिमागस्य भारत ! । दष्टस्याशीविषेणापि न तस्य क्रमते विषम्" भा०प० ८४अ० । "रुद्रम् मतः सत्यशीलान् सत्यधर्मानुपालिनः । आशीविषानिव क्रुद्धान् पतीन् परिचराम्यहम्" भा०प०२३२अ० ।

आशु त्रि० अश–व्याप्तौ उण् । १शीघ्रे "यदाशुभिः पतति योजना पुरु" ऋ० २,१६,३, गुणवचनत्वात् स्त्रियां वा ङीप् । वर्षाभवे २धान्यभेदे पु० (आउस) । तस्य षष्टिदिवसमध्ये पच्यमानतयाऽऽशुपाकात् आशुत्वम् तद्गुणप्रभेदानि भावप्र० । "षष्टिका कालिकाः शुक्लाश्चोदयवरिपाकिणः । कृष्णव्रीहि पाटलश्च कुक्कुटाण्डक इत्यपि । शालीमुखोजतुमुख इत्याद्याशोव्रय स्मृताः । कृष्णव्रीहिः स विज्ञेयो यः कृष्णतुषतण्डुलः (कोसव) । पाटलः पाटलापुष्पवर्णको व्रीहिरुच्यते (राङ्गिधान्य) कुक्कुटाण्डाकृतिर्व्रीहिः कुक्कुटाण्डक इत्येष्यते । शालीमुखः कृष्णशुकः कृष्णतण्डुलः उच्यते । लाक्षावर्णं मुखं यस्य ज्ञेयो जतुमुखस्तु सः । व्रीहयः कथिताः पाके मधुरा वीर्य्यतो हिमाः । अल्पाभिष्यन्दिनो बद्धवर्चस्काः षष्टिकैः समाः" "कृष्णव्रीहिर्वरः स्तेषां तस्मादल्पगुणाः परे" ३पाटले व्रीहौ न० । ४क्रियाविशेषणत्वे न० । "प्रत्युद्यातः कथमपि भवान् गन्तुमाशु व्यवस्येत्" शान्ति नेयं प्रणयिभिरतो वर्त्म भाषोत्क्षयजाशु" मेघदूतम् "स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः" "कुलान्येव नयन्त्याशु समस्तानि च शूद्रताम्" मनुः

आशुकारिन् त्रि० आशु शीघ्रं करोति कृ–णिनि स्त्रियां ङीप् । १शीघ्रकरे "आशुकारी तथाशुत्वाद्धावत्यम्भसि तैलवत्" सुश्रुतोक्ते २द्रव्यभेदे च । क्विप् । आशुकृदप्यत्र त्रि० ।

आशुक्रिया स्त्री आशु यथा तथा क्रिया । शीघ्रकरणे "अष्टास्वप्यायुर्वेदतन्त्रेषु एतदेवाधिकमभिमतमाशुक्रियेति" सुश्रु० ।

आशुग पु० आशु+गम–ड । १वायौ, २सूर्य्ये च । एतयोः शीघ्रगामित्वात् तथात्वम् । "वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवतेति" श्रुतौ क्षिप्रगामित्वोक्तेः शीघ्रं गतित्वप्रसिद्धत्वाच्च वायोस्तथात्वम् सूर्य्यस्याशुगत्वमग्रे वक्ष्यते ३बाणे "पपावनास्वादितपूर्व्वमाशुगः" "रावणस्यापि रामास्तो भित्त्वा हृदयमाशुगः" रघु ४शीघ्रगामिनि त्रि० विनीतैस्तु व्रजेन्नित्यमाशुगैर्लक्षणान्वितैः" मनु । "दिशा गजन्तु श्वेताख्यं (ऐरावतम्) श्वेताऽजनयताशुगम्" भा०आ०प०६६अ० । "जवनानाशुगाश्चैव करार्थं समुपानयत्" भा०स०प०२६१अ० "शोभमाना रथे युक्तास्तस्मिन्नश्वाशुगा" भा०व०प०१६१अ० । आशुगत्वं च अल्पकालमध्ये गन्तव्यदेशगमनात् भवति कालाल्पत्वञ्च आपेक्षिकं ततः "शीघ्रोऽल्पभागे बहुभागमन्दे" इत्यादौ नील०ता० ग्रहाणां शीघ्रमन्दत्वमापेक्षिकमिति बोध्यम् तथा च स्वस्वकक्षायां ग्रहाणां तुल्यगतित्वेऽपि कक्षाणामल्पत्वदीर्घत्वाभ्यां गन्तव्यदेशाल्पताधिकत्वभेदात् गतिभेदः ग्रहाणां कक्षामानं च ग्रहकक्षाशब्दे वक्ष्यते । तथा च स्वल्पकक्षास्थग्रहस्य दीर्घकक्षास्थग्रहापेक्षया शीघ्रगत्वम् तच्च स्वाभाविकम् । अत्र प्रसङ्गात् ग्रहाणां शीघ्रमन्दगतित्वे कारणमुच्यते तथा हि सर्व्वेषां ग्रहाणां राशिचक्रस्य स्वस्वकक्षासु तुल्यप्रागगतित्वेऽपि स्वस्वकक्षायामल्पत्वदीर्घत्वाभ्याम् अल्पाधिककालाभ्यामेव स्वस्वकक्षास्थराशिचक्रस्योपभोग इत्यतो यस्य कक्षा लघ्वी स शीघ्रगः यस्य च दीर्घा स मन्दग इत्युच्यते एतदभिप्रायेणैव ग्रहाणां राशिभोगे कालभेदो दर्शित यथा "रविर्मासं निशानाथः सपाददिनद्वयम् । पक्षत्रयं भूमिसुतो बुधोऽष्टादश वासरान् । वर्षमेकं सुराचार्य्यः स्वष्टाविंशं दिनं भृगुः ।

मध्ये वार्ह्द्रर्थ वर्ष राज्ञः वार्हस्पत्यं तथा च्चो पर्यन्त रपरि वसुम्भाग्यापेक्षया वस्यतिमम् तथापि इन्द्ररत्नात्मकत्वेऽक्षया भी भविष्यात् भाग्यकम् । यस पचानां सूर्यवीजेन च पचानां शुभ्रवीजमत्र सूर्य मूला पचाः भेषा ग्रहाः । पचानां वीजभिन्नपीत भवादिवम्"वि चि सर्वद विचरयमानोऽ हव एवा भवेवम् । किन्तु सर्वपरापेक्षया रविचक्रस्य भीपूर्वत भाव प्रतिदिन चक्रमकारेण पचानां मार्गवक्षेऽपि रविचक्रस्य मध्यगानां भवात् भोगकालवशात् यथास्थान भावे: भवाद्विभ्रमणात् मन्दद्रव्यगीतमकारे भवे । पचानां रविचक्रस्योमार्ग वक्रवशात् वा मान्यति कक्षा चक्रभावकालमाने भोगनाविवि भोजम् । एवं पचानां भावावियां चक्रवशात् मध्ये विरावामवि भव- पूर्वमिव भवात् स्वभावात् रविचक्रस्य प्रतिदिनं पृथिवी भववात् भूमेव सर्वपदार्थेभ्याऽविभीभूतात् इव च बेलावसात् रविचक्रस्य मध्ये मन्दगत्यविभावतीव भोगाभ्यां मन्दगत्यतिविभावोऽवद् पचानां रवि चक्रमध्यगभूमतिः वराषाहादयम् यथा "भोम नावा वक्रते वे इ मते वे च भोगने । दवीम निविवाहेन प्रमवाय । मोहनू ते । वक्रदिर्गोवावायाम् वक्रगविच पहुवि । वावत्पूर्वदिवयाप च वावद्रवि भावरे भाविताद । "यदा चन्द्रा: सूर्या भवति चतुर्वर्गभिविवाविवीभो वमावेरीविव भोगमाना वार्हस्पत्यनाथि वाविमावि भोगमावि भाव ६७ १ च "वाविमाविं चतुर्विंशतिवचसा विवावि भीवरः । तैन चतुर्वर्णिवेविधाविभिर्वदि ११०७५ यावनावि वरा १ वक्रावनी दिने या मीवि भवर्विवैषिमावि तावि मकरे रविचक्रमविवारं चरायोवाद वाभारीवा भवावितलिवि भोजम् । एतदपि वराषावित्र मन्दगत्योरविकोषु मकरे वक्रोमवतात् रविचक्रमतिविमानेन अपोरामे वकमभोगमत्रावभेव वर्णीतचक्रे भवति । यथा च वाराहमवे वमवकाव वाविमवावतमिति विस्तृ ।

भाग्यमालिन् त्री भाग्य बक्कदि बल—विनि । स्त्रीभुक्तावि स्त्रियां जीप । स्वार्थे क । भाग्यमालो तत्रोऽप्य परिवाद्य भीयते भा व च इत्य कुत्सत: ।

भाग्यह त्रि भाग्य बस्तति वेदे वि चन् वन् । मीक्षमाविवि निवाषेदः प्रववाय । निपुत्री वदा" भव ६ १३ १

भाग्यतोय इ भाग्य भीत भोगो यस । स्त्रिये वाजसावा च भेयत मल ग्रहणात् वनावत् । स्वोमदोषिषि त्रि । भाग्यपत्री स्त्री भाग्य यम पत्रा यो गोप् । मवयोचलाल भाग्यफलम् इ भाग्य बमति यस—वनिद् । स्त्रीमावाविवि "मृ मावश्चोभेव भाग्यवमा च ६ ६,॥ । स्त्रियां जाप एव । भाग्यफलरी ।

भाग्यमत् त्रि भाग्य यस्य विद्यतेऽस मतुप् । मीत्रमावृषी "यवा सूर्यं भरतमा वराववयभाग्यवत् भव ६ । १ १

भाग्यरीति इ यस । नाविवि मामभेदे (भाजव) भाग्यवर्षे विदित ।

भाग्यमाधि इ भा+रुच—वम्+ताभि ॥ भक्ती स्वावी च । चक्र च वेदव मवोत: भोगेऽपि चवित च 'वमपूर्णाणि वयोमि प्रविवपुवावेषुगोमाग्यवषि:" भाग "वमरावा राव भावविधिवेगाग्यमवषि:" भावी ।

भाग्यवाक त्रि भा+रुच—वा भावच । चमन् मुखवाके भाग्यशेवस त्रि भाग्य+शेष बक्केि—चनुन् । मीत्र यथा वकाते "स्मृतिच्च भविको भाग्यशेषा"व ८ । १ "भाग्यशेषा भीत वमानवानी" भा ।

भाग्य त्रि भाग्य+मैदे व दीप । भोगे । "वक्षा माग्य भवा वरा" भव ११ ६४ भाग्यवक्रो दीपभ्याव्या वेदहेश । [पुर्वत—विनि । भव सभेदे यवपावा ।

भाजेरुद्दिन् इ भाजेतेऽक्षिव् भा+रो+विन् व स्य भाजोवेन त्रि भाजोव+बहुस्वां वस्ता हल् । भाजोव दवविवविभारी । भवोवा+पुषा हल । भाजोवावा भवते । स्त्रियां तु नाइ दया० वीप । भाजेवेमी ।

भाजोव व भाजेयतेरि भव "भला पुष्पीवा वा पूर्ण मरकवा प्रविवरवनन्दत मिलन् । भाजोचवनायें ६८६ इत विवाहि । "दवाई भावरावीव माग्यवक्ष विनीवते" "भवेली भावरावीव भावाविवीया भावम्" "विरराम भावराबीववावार्थ पंक्ति भवि वह: भव्। भावीवववम च "भावीवाद् विवाहपवे भाग्यपाप् भविशाव्य च" घु व बावि ।

भावर्त्त च भा+वर्त—भत् "भावच भवित्रे" वा वह् । त्रयतु स्विवावरी स्वाहवि त्रि । "गोवा: विरल विवक्षिव विवावर्णवा वरम्" भा व । "भावर्त्तम भवति भवितेवभावमत् महति स्वैव भाग्य"—भाव भवेवृ मवव: सर्वोऽपि भीवा । "इववावम मेवा" रवः । विवाववे वारदेवे भावरा ववहृदिवा चहदः ।

आश्चो(श्च्यो)तन त्रि० आ+श्चु(श्च्यु)त–ल्यु । १सम्यक्क्षरणशीले भावे ल्युट् । २सम्यक्क्षरणे न० । "तर्पणैः पुटपाकैश्च धूमैराश्च्योतनैस्तथा" । "हितमक्षौदक सेके तथाश्च्योतनमेव" च । "क्षौमावद्धं पथ्यमाश्च्योतने वा सर्पिर्घृष्टं यष्टिकाह्वं सरोध्रम्" इति च सुश्रु० ।

आश्म पु० अश्मनोविकारः अण् वा टिलोपः । प्रस्तरविकारे

आश्मक पु० अश्मना कायति कै–क । शाल्वदेशावयव ग्रामभेदे "साल्वावयवप्रत्यग्रथकलकूटाश्मकादिञ्" पा० । तत्र भव इञ् । आश्मकि तद्ग्रामभवे त्रि० ।

आश्मन पु० अश्मनोविकारः अण् वा टिलोपाभावः । पाषाणविकारे "यथापसाश्मनमपस्य सेतु धत्तेऽन्यदुर्वहम्" भट्टि । अश्मनः सूर्यसारथेरपत्यम् अण् तदपत्ये पु स्त्री

आश्मरथ्य त्रि० अश्मन्+चतुरर्थ्याम् सकाश्या० ण्य । प्रस्तरसन्निकृष्टदेशादौ ।

आश्मभारिक त्रि० अश्मभारं हरति वहति आवहति वा वशा० ठण् । प्रस्तरस्य १हारके २वाहके ३तदावाहके च ।

आश्मरथ्य पु० अश्मरथस्य मुनेरपत्यम् गर्गा० यञ् । अश्मरथर्षेरपत्ये "अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्य "शा०सू० । गोत्रापत्ये तु कण्वा० अण् । आश्मरथ इत्येव स्त्रियां ङीप् ।

आश्मरिक पु० अश्मर्य्येव स्वार्थे वा० ठञ् । अश्मरीरोगे "भिषग्वराश्मरिको न सिध्यति" सुश्रुत० ।

आश्मायन पुस्त्री अश्मनोगोत्रापत्यम् अश्वा० फञ् । अश्मनामर्षेर्गोत्रापत्ये स्त्रियां ङीप् ।

आश्मिक त्रि० भारभूतमश्मानं हरति वहति आवहति वा वशा० ठण् । भारभूतप्रस्तरस्य १हारके २वाहके ३आवाहके च ।

आश्मेय पुस्त्री अश्मन्+शुभ्रा० ढक् । अश्मनामकर्षेरपत्ये ।

आश्यान त्रि० आ+श्यै–क्त । घनीभूते शुष्कप्राये "पथश्चाश्यानकर्दमान्" रघुः । "अन्तरालग्नाश्यानहरिणरुधिरबिन्दुना" काद० ।

आश्र त्रि० अश्रमेव स्वार्थेऽण् । चक्षुर्जले ।

आश्रपण न० आ+श्रा–णिच् पुक् ह्रस्वे ल्युट् । पाके ।

आश्रम पुन० आ+श्रम–आधारे घञ् अवृद्धि । ब्रह्मचर्यादिके शास्त्रोक्ते १धर्मभेदे, "विनाश्रमं न तिष्ठेत्तु दिनमेकमपि द्विज । आश्रमेण विना तिष्ठन् प्रायश्चित्तीयते द्विज" दक्ष । अत्र द्विजपदस्योपलक्षणपरता यत् रघुनन्दनेन स्थापितं तदाङ्गुतयन्दे निराकृतम् ७५२ पृष्ठे दृश्यम् । मुनीनां २वासस्थाने, ३मठे ४तपोवने "मध्येदयाश्रममभ्यमेघ" "तौ दम्पती वशिष्ठस्य गुरोर्जग्मतुराश्रमम्" । "स किलाश्रममन्त्यमाश्रितः" स इष्टापथथा प्रापदाश्रमं श्रान्तवाहनः" "अभ्युत्थिताग्निपिशुनैः–रतिथीनाश्रमोन्मुखान्" इति च रघु० । "कमलाश्रममिवाश्रमगुरुम्" इति काद० । "कूया देवं तव सहचरो रामगिर्य्याश्रमस्य "मेघदू० । सर्व्वज्ञे यज्ञानेन विश्रामस्थाने ५परमेश्वरे च । "आश्रमः श्रमणः क्षाम सुपर्णो वायुवाहनः" विष्णुसह० "आश्रमवत् सर्वेषां संसारारण्ये भ्रमतां विश्रामस्थानत्वादाश्रमः" इति भा० तत्र आश्रमेषु कुत्र कस्याधिकारः इति तावन्निर्णीयते । "चत्वार आश्रमाश्चैव ब्राह्मणस्य प्रकीर्त्तिताः । गार्हस्थ्यं ब्रह्मचर्य्यञ्च वानप्रस्थं तु भिक्षुकम् । क्षत्रिये चापि कथिता आश्रमास्त्रय एव हि । ब्रह्मचर्य्यञ्च गार्हस्थ्यमाश्रमद्वितयं विशः । गार्हस्थ्यमुचितं त्वेकं शूद्रस्य क्षणमाचरेत्" माध० धृतवामनपु० । "चत्वारो ब्राह्मणस्योक्ता आश्रमाः श्रुतिनोदिताः । क्षत्रियस्य त्रयः प्रोक्ता द्वावेकोवैश्यशूद्रयोः" नि०सि० कूर्मपु० वचनक्रमेण चातुराश्रम्यादयः इति । तत्र कलौ दीर्घकालब्रह्मचर्य्यवानप्रस्थाश्रमौ न स्तः गृहस्थभिक्षुकाश्रमावेव । "गृहस्थो भिक्षुकश्चैव आश्रमौ द्वौ कलौ युगे" इति स्मरणात् । तत्र संन्यासे विप्रस्यैवाधिकारः ब्राह्मणाः प्रव्रजन्तीति जावालश्रुते "आत्मन्यग्नीन् समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेत् गृहादिति" या० स्मृतेरिति "बह्वचः । "ब्राह्मणः क्षत्रियोवाथ वैश्यो वा प्रव्रजेद्गृहादिति" कौर्मवाक्यात् क्षत्रियादीनामपि तत्राधिकारः पूर्ववचनन्तु कषायादिवस्त्रत्रिदण्डधारणविषयम् "मुखजानामयं धर्मो यद्विष्णोर्लिङ्गधारणम् राजन्यवैश्ययोर्नैव दत्तात्रेयमुनेर्मतम्" बौधा० स्मृते । अयमेव पक्षो मल्लिनाथेन समर्थितः यथा "अत्र यद्यपि "ब्राह्मणाः प्रव्रजन्ति" इति श्रुते "आत्मन्यग्नीन् समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेद्गृहात्" इति मनुस्मरणात् "मुखजानामयं धर्मो यद्विष्णोर्लिङ्गधारणम् । बाहुजातोरुजातानामयं धर्मो न विद्यते" इति निषेधाच्च ब्राह्मणस्यैव प्रव्रज्या न क्षत्रियादेरिति तथापि "यदहरेव विरजेत् तदहरेव प्रव्रजेत्" इत्यादिश्रुतेस्त्रैवर्णिकसाधारण्यात् "त्रयाणां वर्णानां वेदमधीत्य चत्वार आश्रमाः" इति सूत्रकारवचनात् "ब्राह्मणः क्षत्रियो वापि वैश्यो वा प्रव्रजेद्गृहात्" इति स्मरणात् "मुखजानामयं धर्मो वैष्णवं लिङ्गधारणम् । बाहुजातोरुजातानां त्रिदण्डं न विधीयते" इति निषेधस्य त्रिदण्डविषयत्वदर्शनाच्च कुत्रचित् ब्राह्मणपदस्योपलक्षणमाचक्षाणाः केचित्

मेंवर्षिंचाधिकारे प्रतीदिदे । यथा यदि "न विवाचम वस्त्रवाचिव। इति मन्त्रादि वचिनामवचेर यथो मिन विव इति प्रतीन । अन्यथा नामप्रकाशनवता स्या स्वार्थे "नित्ये निविन्न मैत्रिव मविधि। वाह्मनाभि-व्यक्तिन् इति वक्ष्यमाणेनानभिव्यक्तारैव निरोधा स्यात् अभिव्यक्तारहितस्य नामप्रसर्वसमानान्" । अवरत महता "अनेन प्रवचोधेन वरिवर्ति वो हिमः इति हिमनामस्य वरिवर्ताधिकार वक्ष । तस्य पवना प्रवक्ष्य महदाचार्यैव माण्डूक्यैव वंश्यादिप्रविचारस्य दर्शनं निरस्तविवमिति । इतेन नामवेषु मन्त्र-वच स्य विवरणम् इतरानवाचो "वनिश्चेषु मनावीत्" इति विना प्रवचनात् इत्वाभोनवता वाम्नानम् । इत्यादिवाक्यं वक्तृवचः वाक्यावरत्य निवक्षन् यथा यथावचो निरुक्त, । अभिधानविशेषात् भावस्य वक्तव्य निवक्षयवो विना यदविदो यथा

'भवात् अपाता प्रश्नेति वार्तवेदस्वविचात् । प्राप्ता-वद्मावद्मे नामवोनारोच वाग्भि । यथोत्वेदो भवस्य इतवाक्यदोषिकाम् । यथा च यत्रप्रयोगे वच पूर्वोक्त-माजवा" वा । भावना वावेन वीक्ष्यवतोरिताभीरिव प्रथमचरितवो वाति । इत्य वदोहुत्वावहुतोद्वावती । वात्स्यायवं नमनार्थं इत्था मनुष्यवनार वोचे यत्र पूर्वाम् वचनमवमुद्यावानुषवन्यानवोयवती । वीवमाशन च वीवमवकवमन्वर्थाय । अथ वा अवात् वार्षवता इत्यर्थं वोचे यथा पूर्वादेन च पूर्वोक्तमयानवय वृत्तवानाचित इति वीवमति । यथा च विवती भावनचमो भूयते । मन्त्रवर्णं भविष्यात यथो मवेत् यथो पूर्वा यथो मवेत् यथो पूर्वा प्रमवेत् यदि वेदया मन्त्रवर्णेषु प्रमत्तेपूर्ववाचा स्याद्वेति" । यथा वार्षवत्रं वरानवमाचत्र वीवनेन इतिवः । "यथानमनावाचो प्रमवतिषात् वार्षवतेति" । यथाय यववति वक्तव्यवचयो यथैवो वनितुवचादिष्ववा निवक्ष । यतो यदवैतित् भवितुमर्षव्यं वचम् । वाक्यस्य हि वमादेशनापचवेय वोतैन वाच । वाक्यवाचार्यवि-प्रवाचमिपादिविषया वेदि । अन्यावाचावनवर्थं निवक्षावविन वेदयोवत् । विच । यथा निपुवनवच भावेवचदायवचस्य वहवादीनां नीतीयुनविवात्पाया वार्थं पूर्ववत्प्रयावचविदावस्थीवचानात् यथ मन्त्रादिति मनवता मैत्रिवनावायनविनोषः । भविवाचार्थे प्राप्त-

यच नाविवाद। । "वाजसनेयीन् वमारोप मांडूकाः स-मभेहूमवाद्" । यथा 'इत मीऽभिविह्वो यथौ माण्डूक्य स्वाभिन वायुमवोर्वपाराभ्यां यहचा माण्डूक्यादि वादविवादनात् । "माण्डूवा प्रयमोऽपि वृतैवाप नमन वराधिकारी च हिमाविवमाख । यथे तु मंवर्षिं वामनान् प्रवचनात् "प्रवामान् यचीनान् वेदवीव वनार वामवा" इति वनवादवनाय हिमाविवाद वाभिवादवाद। । यदा यथात् अपाता प्रमवति यदा वाग वेदवदविचान् वाचवेदी वर्णवमवभिनी इविया यता। वा इयोता वात् मवावविदेवात्यापिति इत्था यद्ये वाग शानानमोनु वाववि नमुखविधानेन यथा रोच ववधात् 'यहवतौ मीहवावात् इदवदवर्ती वाचा मुखेन वावेन वतो वाङ्मानि निर्विद्द्वारव वा" इति वोवावनावाय इदवदवादितस्य इता । यथावीमवेदो वनयरावचोमावदयोदोमावमववचाविदावात्ववावव-वदव मुता वचादिवादिवर्निवेदवादिना वविवक्षावाचे प्रमावामी निवर्तवितिवाद् यथात् इता वोचे यथा पूर्वात् भवर्ताभवर्षं प्रविनेत भावया । अनेनाव वावावनमवव व्यवहार प्रवव्यावावनविवादव्यववति । यथाय ववु। । यथानि मीववनावन यथोचोदेतिविधवेत् । ववनाक्षय वोचवन्तु वैवामो मवक्ष्य इति" । यदा तु मन्त्रवर्णाय् मववति यदा न वचोत्वादवादिविवचः । वक्षवद्वादवरिवयस्य वमावर्मविवादाचामवनुमाव निवा यच । न च अवावमनावदचविविवरेव हारावाविचमौहि मदुर्गेवनु । निदावमावर्वनिवमवदवनानुदहारवस्त्रो-वयामादेवयमात् । नतु "वाववादोरे माण्डूक्याति भंवनात् वावति मन्त्रवर्णेच वाविवो, यथोच हैवेवा प्रमवा विवक्षः इति वावयानव्य वेदोपुवादनादी वाचमवानमोहि इवर्गति वैचम् न हि वौद्ववामी इवदयानिवर्षियत्री वकादिबुविविमवती । इत्यादिव वारो वाचवाचो माण्डूक्यादिर्वाचादोचवविव हिवि प्रवाच। । यथोपनीवद वेदावव्यवैयवव्यवम् । इव हारवरिवयस्य मनोमुवाववमीहि" वव मन्त्रवर्णा ममवर्ष निवातविदर्भा तु "वचित्र तु मवावेत्त इति विवादवाहवदववाय् वावातेन । अववमनाववादाय वया तु मवविवाहवेति विवतु ।

भावमाय पदविदा । मन्त्रवर्णं वार्षवताप्रमाण-विचक्षवेदात् । "मन्त्रवादी अववचव नामप्रवेन

तिस्तथा। एते गृहस्थप्रभवाश्चत्वारः पृथगाश्रमाः" मनूक्तेः तत्र ब्रह्मचारी द्विविधः। नैष्ठिक उपकुर्व्वाणश्च मरणान्तं गुरुकुलवासितया कृतब्रह्मचर्य्यो नैष्ठिकः। षट्त्रिंशदब्दादिकं गुरौ वसित्वा गार्हस्थ्यार्थं कृतसमावर्त्तन उपकुर्व्वाणः। गृहस्थोऽपि द्विविधः। अकृतदारः स्नातकः कृतदारश्च। तत्र कृतसमावर्त्तनोऽपि कन्यालाभात् पूर्व्वं व्रतस्नातधर्म्मभेदे स्नातकः। तद्धर्म्माश्च आह्निकतत्त्वे ७५२ पृष्ठेऽभिहिताः। कृतदारोऽपि द्विविधः साग्निर्निरग्निश्च साग्निरपि द्विविधः श्रौताग्नियुक्तः स्मार्त्ताग्नियुक्तश्च। वानप्रस्थोऽपि द्विविधः सदारोऽदारश्च "पुत्रेषु दारान् निक्षिप्य वनं गच्छेत् सहैव वा" मनूक्तेः सदारादारत्वपक्षयोः समधिगमात्। तत्र अदारस्य अपचमानाश्मकुट्टकदन्तोलूखलादिसंज्ञा। सदारस्य पचमानसंज्ञा। भिक्षुरपि चतुर्विधः कुटीचकबहूदकहंसपरमहंसेतिभेदात्। भिक्षुकोऽपि प्रकारान्तरेण द्विविधः विविदिषासन्यासी विद्वत्संन्यासी च तदेतत् जीवन्मुक्तौ विद्यारण्येन निरूपितं यथा "वक्ष्ये विविदिषान्यासं विद्वन्न्यासस्य भेदतः। हेतू विदेहमुक्तेश्च जीवन्मुक्तेश्च तौ क्रमात्॥ सन्यासहेतुर्वैराग्यं यदहर्विरजेत्तदा। प्रव्रजेदिति वेदोक्तेस्तद्भेदस्तु पुराणतः। विरक्तिर्द्विविधा प्रोक्ता तीव्रतीव्रतरेति च। सत्यामेव तु तीव्रायां न्यसेद्योगी कुटीचके॥ शक्तो बहूदके तीव्रतरायां हंससंज्ञिते। मुमुक्षुः परमे हंसे साक्षाद्विज्ञानसाधने। पुत्रदारधनादीनां नाशे तात्कालिकी मतिः। धिक् संसारमितीदृक् स्याद्विरक्तेर्मन्दता हि सा॥ अस्मिन् जन्मनि मा भूवन् पुत्रदारादयो मम। इति या सुस्थिरा बुद्धिः सा वैराग्यस्य तीव्रता॥ पुनरावृत्तिसहितो लोको मे मास्तु कश्चन। इति तीव्रतरस्यान्ते न्यासेन कोऽपि हि॥ यात्राद्यशक्तिशक्तिभ्यां तीव्रे न्यासद्वयं भवेत्। कुटीचको बहूदकस्तुभावेतौ त्रिदण्डिनौ। द्वयं तीव्रतरे ब्रह्मलोकमोक्षविभेदतः। तल्लोके तत्त्ववित् सोऽस्मिन् परहंसकः॥ एतेषान्तु समाचाराः प्रोक्ताः पाराशरस्मृतौ। व्याख्याने ऽस्माभिरत्राथ परहंसो विविच्यते। जिज्ञासुर्ज्ञानवांश्चेति परहंसो द्विधा मतः। माध्यन्दिनाय जिज्ञासोर्न्यास वाजसनेयिनः। "प्रव्राजिनो लोकमेतमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति हि"। एतस्यार्थस्तु गद्येन वक्ष्ये मन्दधियां सुखे॥ लोको हि द्विविधः आत्मलोकोऽनात्मलोकश्चेति। तत्रानात्मलोकस्य त्रैविध्यं बृहदारण्यके तृतीयाध्याये श्रूयते। "अथ त्रयो वाव लोकाः मनुष्यलोकः पितृलोको देवलोक" इति। सोऽयं मनुष्यलोकः पुत्रेणैव जय्यो नान्येन कर्म्मणा। कर्म्मणा पितृलोको विद्यया देवलोक" इति। आत्मलोकश्च तत्रैव श्रूयते। "योऽह वा अस्माल्लोकात् स्वं लोकमदृष्ट्वा प्रैति स एनमविदितो न भुनक्तीति"। "आत्मानमेव लोकमुपासीत" "स य आत्मानमेव लोकमुपास्ते न हास्य कर्म्म क्षीयत" इति च। षष्ठाध्यायेऽपि "किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्माऽयञ्च लोक" इति। एवञ्च सति एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति" इत्यत्रात्मलोको विवक्षित इति गम्यते "स वा एष महानज आत्मेति 'प्रक्रान्तत्वात्मन एव एतच्छब्देन परामृष्टत्वात्। लोक्यते अनुभूयत इति लोकः। तथा चात्मानुभवमिच्छन्तः प्रव्रजन्तीति श्रुतेस्तात्पर्य्यार्थः सम्पद्यते। स्मृतिश्च "ब्रह्मविज्ञानलाभाय परहंससमाह्वय। शान्तिदान्त्यादिभिः सर्व्वैः साधनैः सहितो भवेदिति"। इह जन्मनि जन्मान्तरे वा सम्यगनुष्ठितैर्वेदानुवचनादिभिरुत्पन्नया विविदिषया सम्पादितत्वादयं विविदिषा सन्यासो द्विविधः जन्मापादककर्म्मादित्यागमात्रात्मकः प्रैषोच्चारणपूर्व्वकदण्डधारणाद्याश्रमरूपश्चेति। त्यागश्च तैत्तिरीयादौ श्रूयते "न कर्म्मणा न प्रजया न धनेन, त्यागेनैके अमृतत्वमानशुरिति"। अस्मिंश्च त्यागे स्त्रियोऽप्यधिक्रियन्ते। अतएव मैत्रेयीवाक्यमाम्नायते "येनाहं नामृता स्यां किमहं तेन कुर्य्याम् यदेव भगवान् वेद तदेव मे ब्रूहीति"। ब्रह्मचारिगृहस्थवानप्रस्थानां केनचिन्निमित्तेन सन्न्यासाश्रमस्वीकारे प्रतिबद्धे सति स्वाश्रमधर्म्मेष्वनुष्ठीयमानेष्वपि वेदनार्थो मानसकर्म्मादित्यागो न विरुध्यते श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेषु लोके च तादृशानान्तत्त्वविदां बहूनामुपलम्भात्। यस्तु दण्डधारणादिरूपो वेदनहेतुः परमहंसाश्रमः स पूर्व्वैराचार्य्यैर्बहुधा प्रपञ्चित इत्यस्माभिरुपरम्यते। इति विविदिषासन्यासः।

"अथ विद्वत्संन्यासं निरूपयामः॥ सम्यगनुष्ठितैः श्रवणमननिदिध्यासनैः परतत्त्वं विदितवद्भिः सम्पाद्यमानो विद्वत्सन्यासः। तञ्च याज्ञवल्क्यः सम्पादयामास। तथा हि विद्वच्छिरोमणिर्भगवान् याज्ञवल्क्यो विजिगीषुकथायां बहुविधं तत्त्वनिरूपणेनाश्वलायनप्रभृतीन्मुनीन् विजित्य वीतरागकथायां संक्षेपविस्ताराभ्यामनेकधा जनकं बोधयित्वा मैत्रेयीं दुर्बोधयिषुस्तत्त्वरया तत्प्राभिमुख्याय स्वकर्त्तव्यं सन्यासं प्रतिजज्ञे ततस्तां बोधयित्वा सन्यासञ्चकार। तदुभयं मैत्रेयीब्राह्मणस्यादन्तयोराम्नायते" "अथ ह

[illegible]

आत्मसमुद्भव पु० [illegible]

[illegible]

आत्मसमर्प्य [illegible]

[illegible]

[illegible]

आत्मसिद्ध त्रि० आत्मनोऽस्त्यत्र [illegible]

[illegible]

[illegible]

१वङ्गौ तस्य आश्रयस्य काष्ठादेर्द्दाहकत्वात्तथात्वम् । “दुर्वृत्त क्रियते धूर्त्तैं श्रीमानात्मविवृद्धये । किं नाम खलसंसर्गः कुरुते नाश्रयाशवत्” उद्भट २चित्रकवृक्षे ३कृत्तिकानक्षत्रे च । ४आश्रयनाशके त्रि० ।

आश्रयासिद्ध पु० आश्रयोऽसिद्धोऽस्य । न्यायोक्ते हेत्वाभास भेदे यथा गगनपद्मं सुरभि पद्मत्वात् सरोजपद्मवदित्यादौ गगनपद्मरूपस्य हेतोराश्रयस्याप्रसिद्धत्वात् हेतोर्दुष्टत्वम् ।

आश्रयासिद्धि स्त्री आश्रयस्य सिद्धिः अप्रसिद्धिः न्यायोक्ते हेतोर्दोषभेदे असिद्धिशब्दे ५५४पृष्ठे विवृतिः ।

आश्रयिन् त्रि० आश्रयति आ+श्रि-इनि । आश्रय कारके आश्रिते । “मयूरपृष्ठाश्रयिणा गुहेन” रघु “पर्य्यन्ताश्रयिभि निजस्य सदृश नाम्नः किरातैः कृतम्” रत्ना० ।

आश्रव त्रि० आशृणोति वाक्यम् आ+श्रु-अच् । वाक्यस्थिते वाचि प्रवणे वाक्य श्रुत्वा तदर्थानुष्ठायिनि । “स गवत्तु भिषजामनाश्रव” रघु । भावे+अप् । १अङ्गीकारे २क्लेशे च ।

आश्राव त्रि०आ+श्रु-णिच्-अच् । १श्रावणे २अङ्गीकारणे च

आश्रि स्त्री सम्यक् अश्रिः प्रा०स० । सम्यक्कोणे शब्दच०

आश्रित त्रि० आ+श्रि-क्त । आश्रयप्राप्ते, शरणागते,आधेये “मायस्व गौरवमाश्रितेषु” कुमा० “अथ द्रव्याश्रिता गुणा” । “अन्यत्र नित्यद्रव्येभ्य आश्रितत्वमिहोच्यते इति” च भाषा० ।

आश्रित्य अव्य० आ+श्रि-ल्यप् । अवलम्ब्येत्यर्थे ।

आश्रिन् त्रि० आश्रि चतुर्जलत्वस्य सुखा० इनि । चतुर्जलयुक्ते स्त्रियां ङीप् । [क्विप् । २अङ्गीकर्त्तरि त्रि० ।

आश्रुत् स्त्री आ+श्रु-भावे क्विप् । १अङ्गीकारे । कर्त्तरि

आश्रुत त्रि० आ+श्रु-क्त । १अङ्गीकृते, २आकर्णिते च । “एव सर्व्वत्राश्रुतेषु” कात्या० १,२ ६ ।

आश्रुति स्त्री आ+श्रु-क्तिन् । १अङ्गीकारे २श्रवणे च ।

आश्रेय त्रि०आ+श्रि-यत् । १ आश्रयणीये २अवलम्ब्ये च ।

आश्लिष्ट त्रि० आ+श्लिष-क्त । १आलिङ्गिते २सम्बद्धे “शिखाभिराश्लिष्टइवाम्भसांनिधि” “आश्लिष्टभूमि रसितारम्भं” इति च माघ ।

आश्लेष पु० ईषदेकदेशेन श्लेष सम्बन्ध आ+श्लिष-घञ् । १एकदेशसम्बन्धे ।“सामीप्याश्लेषविषयैर्व्याप्त्याधारस्त्रिधा ” सुग्धबो० । २आलिङ्गने च ।“आश्लेषलोलुपवधूस्तनकार्कश्य साक्षिणीम्” माघः वेदे नि० क्वचित् ह्रस्व र । आश्लेषोऽस्त्यस्यार्थे पु० अश्लेषैव स्वार्थे अण् । अश्लेषानक्षत्रे स्त्री । “आश्लेषा नक्षत्र सर्पा देवता ” तैत्ति०

आश्व न० अश्वानां समूहः अण् । १अश्वसमूहे अश्वैरुह्यते शंयिक अण् अश्वस्येदं वाह्यम् अञ् वा । २अश्ववाह्ये त्रि० सि०कौ० । अश्वस्य भाव कर्म्म वा प्राणभृज्जातित्वात् अञ् । ३अश्वभावे ४तत्कर्म्मणि च न० । अश्वस्येदम् अण् । ५अश्वसम्बन्धिनि त्रि० । “आश्व कफहर मूत्रं क्रमिदद्रुषु शस्यते” सुश्रुत ।

आश्वतराश्वि पु० अश्वतराश्वस्यापत्यम् इञ् । कुद्धिलसमनौ ।

आश्वत्थ न०अश्वत्थस्य फलमण् प्लक्षा०तस्य न लुक् । १अश्वत्थ फले । अश्वत्थस्येदम् अण् ।२अश्वत्थसम्बन्धिनि त्रि०स्त्रियां गौ० ङीष् । आश्वत्थी शाखा समिद्वा ।“शमीराशिच्चाश्वत्थीश्चिस्य समिधः” शत०ब्रा० । तस्मादाश्वत्थे छत्रपाले स्याताम्” शत०ब्रा० अश्वत्थेन युक्ता अण् । अश्वत्थनक्षत्रयुक्तायां २रात्रौ स्त्री । गन्धा०छ । आश्वत्थीय अश्वत्थसम्बन्धिनि त्रि० ।

आश्वत्थिक च० अश्वत्थशब्दे ५०० पृष्ठे विवरणादि । चान्द्राश्विने मासि । [सम्बन्धिनि ।

आश्वपत त्रि० अश्वपतेरिदम् अश्वपत्या० अण् । अश्वपति

आश्वपथ् त्रि०आशु आप्नोति असुन् ह्रस्व । शीघ्रप्रापरि ।

आश्वपालिक पु स्त्री अश्वपाल्या अपत्य रेवत्या० ठक् । अश्वपाल्या अपत्ये । [णिनि । अश्वपेजर्षिणोक्ताध्यायिषु ।

आश्वपेजिन् त्रि० ब०व० । अश्वपेजेन प्रोक्तमधीयते शौनका०

आश्ववाल त्रि० अश्ववालाया ओषधेरयम् अण् । अश्ववालौषधे संबन्धिनि । “आश्ववाल प्रस्तर, यज्ञोह देवेभ्योऽपचक्राम सोऽश्वोभूत्वा पराङावर्त्त तस्य देवा अनुहाय वालानभिपेदुस्तानालुलुपुस्तानालुप्य सार्द्ध न्यास्तस्त तएता ओषधय समभवन् यदश्ववाला शिरो वै यज्ञस्यातिथ्य जघनार्धो भाग उभयतएवैतद्यज्ञं परिगृह्णाति यदाश्ववाल प्रस्तरोभवति” शत०ब्रा० ।

आश्वभारिक त्रि० अश्ववाह्य भारमश्वभूत भार वा हरति वहति आवहति वा वशा० ठञ् । अश्ववाह्यस्य अश्वभूतस्य वा भारस्य १हारके २वाहके ३आवाहके च ।

आश्वमेधिक त्रि० अश्वमेधाय हित ठञ् । अश्वमेधसाधने द्रव्यादौ अश्वमेधद्रव्याणि च अश्वमेधशब्दे ५११ पृष्ठे उक्तानि अश्वमेधमधिकृत्य कृत ग्रन्थ ठञ् । शतपथब्राह्मणान्तर्गते १३ प्रपाठके पञ्चाध्यायीरूपे ग्रन्थभेदे तत्र पञ्चस्वध्यायेषु अश्वमेधस्योत्पत्तिः फलञ्च । तस्य धर्मविधय आध्वर्य्यवौद्गात्रब्राह्मणयाजमानविषया तत्र प्रथमाध्यायस्थेण मन्त्रव्याख्यानेन सह विशेषधर्मा

[illegible]

सान्तस्य णत्वापादनम् । १७ प्रणवान्तमकारेण यवलान्त-
स्थाश्च परान्तस्थानामनुनासिकत्वापादनम् । १८ रेफोष्म-
वर्णेषु प्रणवान्तमकारस्यानुस्वारत्वापत्तिः । १९ प्रथमो-
त्तमे ऋचौ त्रिरभ्यस्य तयोरनुवचनम् । २० अर्धर्चयो-
र्ऋचोर्वचनावसानेऽर्धर्चचतुष्कात्मिकयोर्द्वयोर्ऋचोर्वचनम् ।
२१ उत्तमायामृचि आदौ द्वे पश्चात् अर्धर्चौ । २२ ए-
कादशानामृचां द्वयोस्त्रिरभ्यासयोगेन पञ्चदशसंख्यापूरण-
निदर्शनम् । २३पश्वयाज्यादिषु सामिधेनीनां कतिपयधर्मा-
तिदेशः । २४सामिधेनीभ्योऽन्यत्राध्वर्युकरणप्रतिषेधादयः
२५ विच्छितेऽवसानेऽभिहिङ्काराभ्यासनिषेधः । २६ शस्त्रे-
ष्वेव होतृकाणामभिहिङ्कारविधानात् आवस्तुतस्त्रिषे-
धसाधनम् । २७ प्रणवेन निगदसमाप्त्यनन्तरं तेनैव तद-
वसानविधानम् ।२७सू० १अ० २क०। १यजमानस्यार्षेय-
प्रवरणम् । २ अन्यत्रोत्पन्नातद्वामुष्यायणार्थमार्षेयप्रवरण-
प्रकारः । ३ राजन्यविशां त्रैवर्णिकानुलोमस्त्रीजातानाञ्च
पुरोहितार्षेयभागित्वम् ।४राज्ञा राजर्षिप्रवरस्य पौरोहित्य
प्रवरस्य वा ५ प्रवराभावे तत्समये च वर्णत्रयस्य मानव-
प्रवरः ।६षड्दैवनिवित्पदकथनम् आवाहननिगदकथनम्,
सामिधेन्यादीनां आवाहनीयाभिधायित्वम् । ७अग्निरूप-
प्रथमदेवतावाहनम् । ८ अग्नीषोमदेवताज्यभागयाग-
योराख्या । ९ अग्नेरग्नीषोमयोश्च पौर्णमास्यां प्रधान-
देवतात्वम् । १०अमावास्यायां दधिपयोभ्यां यागमकुर्वतो-
ऽग्नीषोमयोः स्थाने इन्द्राग्न्योः प्रधानदेवतात्वम् । ११त-
द्दिने उक्तयागद्वयसन्नयनकारिणोऽग्नीषोमस्थाने इन्द्रमहे-
न्द्रयोरन्यतरावाहनम् ।१२उभयोरपि पर्वणोरैतरेयिणाम्
विष्णुदेवताकोपांशुयागकरणम् । १३ शाखान्तरीयाणाम्
उभयोरपि पर्वणोरुपांशुयागभिन्नयागाभावः ।१४पित्र्याद्यनो-
पांशुयागानाम् आवाहनादिनिगदद्वये आवाहनादीनां
पञ्चानां पदानाम् उच्चैरितिसंज्ञाविधानम् । १५उपांशुयाज-
प्रथमानामन्येषाम् मन्त्रोच्चारणाम् उपांशुत्वानुवादः, विकल्पे-
नोच्चैः सर्वाभिधानं च । १६विहितदेवतानामरूपस्य म-
न्त्रस्योपांशुत्वम् । १७ प्रतिनोदितदेवतावाहनभेदः ।
१८ एकप्रदानानां सर्वासां देवतानामावाहने सकृदेवावाह-
नप्रयोगः । १९ उत्तरनिगमेषु एकदेवतात्वेन समासः ।
२० एकप्रयोजनार्थायां देवतायां कारणवशात् एकव-
चनेनैव समाम्नाता । २१अदराज्यस्थितायाः देवताया निगदेषु
सकृदेकवचनभाजनम् ।२२ आवापोद्धारयोरुद्यासु प्रधानदेव-
ताया स्वावाहनात्तु देवाज्याग्निस्विष्टकृतामावाहनप्रक्रिया ।

२३ आश्रावयिष्यतेऽध्वर्यवेऽनुमन्त्रण तदनन्तरकरणीयञ्च ।
२४ उत्थानपूर्वकं यदिदमितिमन्त्रपाठः । २५ अथ से पार्श्व-
स्थेन पाणिनाध्वर्युन्वारम्भणम् । २६ सव्येन पाणिनाच्छे-
नोरणा वाऽऽग्नीध्रकर्तृकमन्वारम्भणम् । २७ उक्तोभया-
न्वारम्भणे साधारणमन्त्रः । २८ इध्मसन्नहनरूपतृणैरा-
त्मनुखसमार्जनम् । २९ संस्कारकर्मादिष्वत्तिमात्रे सकृन्म-
न्त्रेण द्विरूर्ध्वो संस्करणम् । ३० उदकस्पर्शानन्तरं हो-
तृषदनाभिमन्त्रणम् । ३१ दक्षिणोत्तरयोर्मध्येनोपवेशनं
होतृषदनात् तृणनिरसनञ्च । ३२ उक्तयोरेतयोर्निर-
सनोपवेशनयोः सर्वासनेषु प्रथमप्रयोग एव समानत्वम् ।
३३ गौतमाचार्यमते द्वितीयेऽपि प्रयोगे तादृशनिरसनोप-
वेशनयोः सद्भावः । ३३सू० १अ० २क० । १अग्न्याधेये
ब्रह्मौदनप्राशनकाले ब्रह्मणो द्विनिरसनोपवेशनकरणम् ।
२ सर्वेषु सोमेषु बहिष्पवमानात् प्रत्येत्य ब्रह्मणः
पूर्वासने पुनः करणम् । ३ आसने पन्दर्थमुपविष्टस्य
होतुः सदःप्रसर्पणानन्तरं तत्रैव पुनः करणम् । ४ पशौ
स्वाहाकृत्यर्थयोः स्रुगवदापनयोः पुनः करणम् । ५ पत्नी-
संयाजार्थोपवेशनाकरणम् । ६ कौत्समते होतृभिन्ना-
नामेतयोर्निरसनोपवेशनयोरकरणम् । ७उपविश्यानन्तरं
दैवेत्यादिमन्त्रपाठः । ८ जान्वग्रेण बर्हिरुपस्पृश्य अ-
भिहिपेत्यादिमन्त्रजपः । ९ इध्मप्रदीप्ते उक्तजपानन्तरं
भूपतये नम इति निगदेनाध्वर्यवे स्रुगावदापनम् । १०
अग्निर्होतेति निगदप्रवसाय होतारमद्या इति मन्त्रजप
११ अग्निर्होतेत्यादिना सह एतवतीत्यादिकमेकनिगदं
विधाय तत्समापनम् । १२ उक्तनिगदे समाप्तेऽध्वर्युकर्तृ-
कमाश्रावणम् । १३ उत्करदेशे तिष्ठत आग्नीध्रस्य प्रत्या-
श्रावणप्रकारः । १३सू० १अ० ४क०। १ याज्यलक्षणप्रया-
जैर्यजनम् । २ तनूनपान्नराशंसयोरन्यतरेण प्रयाजाना
पञ्चसङ्ख्याकत्वम् । ३ सकृत्प्रेषितस्य न सर्वयजनम् ।
४ अनतुयाजानां सर्वासां याज्यानामादिरागू-
र्भवतीति । ५ये यजामहे इति आगूः स्वरूपं,वषट्कारस्व-
रूपञ्च । ६ याज्याया एव उच्चैस्तरत्वमग्नीषोमयधर्म-
वत्त्वम् । ७ आगूर्वषट्कारयोराद्यो प्लुतिकरणम् ।
८ याज्यान्तस्य पावनम् । ९ विविक्तयोः सन्निजात-
योरेकारैकारयोरोकारौकारयोः आ इ, इति आट इदेत्
व्यञ्जनान्तानां मध्यस्वराणां सर्वदा स्वरूपेणैव च प्लावनम् ।
१० अनवर्णोपधस्य विसर्जनीयस्य रेफिभावः । ११ रोपि
रश्मिनोऽवर्णोपधस्य विसर्जनीयस्य रेफिभावः । १२ वषट्-

क्तिति ता वाचयतोरुक्तिः । ९ वेदतृणानि गृहीत्वा गार्हपत्या-दारभ्य सन्तु तन्वन्नित्यादिना सन्तत स्तृणन् आहवनीय गच्छतीत्युक्तिः । १० सर्व्वाणि वेदतृणानि न स्तरितव्यानि नियमेन शेषितव्यान्युत्तरक्रियार्थमित्युक्तिः । ११ श्रौता-तिरिक्तेषु गार्ह्येष्वपि मन्त्रसाध्येषु कर्मसु स्वाहाकारस्यैव कर्त्तव्यता न वषट्कारस्येत्युक्तिः । १२ अविहितविशेषाणां होमाभ्याधानोपस्थानानां, तत्तदितिकर्त्तव्यताप्रकारस्य च विधानम् । १३ एकमन्त्राणि कर्म्माणीति न्यायेन व्याहृ-तिभिरिति बहुवचननिर्द्देशात् चतुर्णां कर्म्मणां क्रमेणैव करणम् । १४ प्रयोगमध्ये मार्गान्तरेण निष्क्रान्तस्यापि नियमो भवत्वेवेत्यस्य व्यतिरेकत्वेन व्यवस्थापनम् । १५ सस्राजप तस्य च सोमेष्टिषु निषेध ।१६ होतुरेव केवल-मेतावत्त्वम् आग्नीध्रस्यान्यदपीत्युक्तिः ।१६सू० १अ० ११क०।

१ ब्रह्माधिकारे विषयः । २ व्याख्यातानां होतृयजमान-यज्ञोपवीतशौचानां ब्रह्माधिकारेऽतिदेशनम् ।३ तत्र कर्म्मसु कश्चिद्गच्छति कश्चित्तिष्ठति तत्र भूयसामेव धर्म्मस्याचरणं ब्रह्मण इति व्यवस्थापनम् ।४अग्निवेदि अग्निजानमिहुपा-यादिश प्राचीत्योक्तिः ।५एकस्मिन्नपि प्रयोगे कश्चिदासनस्य कश्चित् स्थानस्य च वाचोक्तिः । ६ तिष्ठता होमेषु वषट्कारेषु च स्थानासनयोर्विकल्पः ।७अनन्तरस्वप्रहयविष-यादन्यत्रासनकथनम् । ८ समस्तपाणिप्रक्षालने आहवनीय परीत्य तस्य दक्षिणत कुशेषूपवेशनम् । ९ उक्तोपवेशना-नन्तर मन्त्रभेदजप । उक्तजपस्य ब्रह्मजपत्वम् । ११अध्व-र्युकर्त्तृकम् उपविष्टातिसर्जनम् । १२ ओं प्रणयेत्येता-दृशातिसर्जनरूपानुज्ञाप्रकारः । १३ कर्म्मानुरूपाणाम् आदेशानां कर्त्तव्यतोक्ति । १४ उत्तरविवक्षार्थम् ओं प्रथमादिकथनम् । १५ प्रणवादूर्द्ध्वं वा उक्तेर्मार्योक्ति । १६ प्रणीताप्रणयनकालादूर्द्ध्वं हविष्कृन्मन्त्रोच्चारणपर्य्यन्त वाग्यमनपूर्व्वं कमासनम् । १७ पशुयागे वपाश्रपमार्जन-पर्य्यन्त वाक्संयम । १८ सर्व्वसोमेषु प्रसर्पाभिप्रचा-रम्भपूर्व्वक समब्रह्मण्यापर्य्यन्त वाङ्नियम । १९ प्रात-रनुवाककालात् परम् अन्तर्यामग्रहयागपर्य्यन्त वाग्य-मनोक्ति । २०सवनत्रयेऽपि पुरोडाशप्रचारादि, तदिडा-पर्य्यन्त वाग्यमनोक्तिश्च । २१होमादौ स्रुग्व्याघारादि-प्रस्ताव्याघावषट्कारपर्य्यन्त वाग्यमनोक्ति । २२ पव-मानस्तोत्रेषु उपाकरणादि समाप्तिपर्य्यन्त वाग्यमनोक्ति २३ सर्व्वत्र मन्त्रवति कर्म्मणि वाग्यमनोक्तिः । २४ उक्तादन्यत्रापि विषये होतृत्वस्य वाग्यमनभावः । २५ वाग्यमनभ्रेषे प्रायश्चित्तविधानम् । २६ अग्नीषो-मीयप्रणयनावधिवाग्यमनम् । २७ दक्षिणतो व्रजत एशाग्नि यियान इति सूक्तजप । २८गमनादरिक्तमावपि उपवेशनादिकरणं, ब्रह्मजपविधानञ्च । २९ सोमयागे अग्निप्रणयनान्ते ब्रह्मजपनिषेध । ३० विस्पष्टवाक्यस्यापि वसूमनन्त्वोक्ति । ३१ विपर्य्यासान्तरितयोः प्रायश्चित्त-विशेषोक्ति । ३२ वेदभेदेन भ्रेषेऽग्निभेदे प्रायश्चित्तभेद । ३३ सर्वेभ्यो वेदेभ्यो युगपद्भ्रेषापाते समस्ताभि-र्व्याहृतिभिरेकाहुतिरूपप्रायश्चित्तम् । ३४ युगदापनात् प्रागङ्गारस्य बहिः परिधि पाते कर्म्मभेद । ३५ तत्र दिग्भेदेन निर्गते होमभेद कर्म्मणि स्वाहाकारान्तत्व-भाव । ३६ अध्वर्य्वनुमन्त्रणोक्ति ३७ । सहस्रशृङ्ग इत्यादिना मन्त्रताङ्गारहोमोक्ति । ३७ सू० १अ० १२ क० ।

१प्राशित्रहरणविधानपूर्व्वकं तत्प्राशनम् । २ इडाभक्षणमार्जनपूर्व्वक चतुर्धाकरणे कृते प्राशित्र-हरणे ब्रह्मण आनीतब्रह्मभागस्य निधानम् । ३ प्राशित्र-हरणदेशस्य पश्चात् कुशेषु यजमानभागनिधानम् । ४ प्रजापतेरित्यादि मन्त्रेणान्वाहार्य्यावेक्षणम् । ५अन्वे-भाक्तेनान्वाहार्य्यावमापनविधान ब्रह्मभागे चिरभागविधा-नञ्च । ६ प्रस्तोतर इति अध्वर्युमन्त्रपाठानन्तर प्रति-वेत्वेवासद्योक्तिः । ७ समिदाधान, जघन्योत्तर-सर्वप्रायश्चित्तहोम, आग्नीध्रस्य ब्रह्मान्वारम्भण च । ८ इतरेषां होत्रारम्भणविधि । ९ उभयोरेतयोर्होम एव कार्य्ये अन्वारम्भस्य परस्परभाव । १० सर्व्वेषां होम-कर्तॄणामन्वारम्भकर्तृत्वा च संस्थाजपेन उपासनविधा-नम् । १०सू० १ अध्याये १२ क० ।

१ पौर्णमासे नेष्टिपशुसोमानामुपदिष्टत्वम् । २ उप-दिष्टैरिष्टिपशुसोमैरमावास्याया पौर्णमास्या वा यागस्य कर्त्तव्यतोक्तिः । ३ क्षत्रियवैश्ययो पर्व्वणोरेवाग्नि-होत्रहोमकर्त्तव्यताविधानम् । ४ राजन्यवैश्ययो पर्व्वेतरेषु कालेषु तयोस्त्रिब्राह्मणायौदनदानम् । ५अग्न्याधानस्य सोमयाजिनश्च क्षत्रियस्य वैश्यस्य वा सदा होमविधानं न केवल पर्व्वणोरित्युक्तिः । ६बहूनां समानानां यथाविधाने सति क्रमेण सम्बन्धोक्ति । ७ एकस्या एकस्या देवताया द्वे द्वे ऋचौ याज्यानु-वाक्ये । ८ देवताविशेषस्य तल्लिङ्गयाज्यानुवाक्याभ्यामादेश-मित्ययोस्तयोर्ग्रहीतव्यत्वोक्ति । ९ कर्म्मानुमानभूता-नामन्याधेयप्रभृतीनां मध्ये गार्हपत्याद्यग्न्युत्पत्त्यर्थमङ्गार-

कर्त्तव्यम् । ३ पूर्व्वसंवत्सरेतरकाले येन केनापि प्रतिनाग्निहोत्रहोमः । ४ सुक्स्रुवयोरन्यतरेणान्ते-वासिना होमकरणविशेषश्च । ५ होमकर्त्तुः स्रुगा-दयेषमन्त्रणप्रकारः । ६ अपरत्रिर्जोहोमपूर्व्वक स्रुगादयेप-मार्जनम् । ७ प्रथमोत्तरप्रक्षेपक्षये मन्त्रभेदौ । ८ समि-दाधानपूर्व्वको गार्हपत्ये होमविधिः । ९ उत्तराहुते-र्नित्यत्वोक्तिः । १० समिदाधानपूर्व्वक दक्षिणाग्निहो-मप्रकारः । ११ उत्तराहुतेः पूर्व्ववत् नित्यत्वोक्तिः । १२ उक्तार्थेपभक्षणानन्तरं स्रुचाऽपां निनयनम् । १३स्रुक्-प्रक्षालनानन्तरं प्रागुदीच्योः चतस्णां पूर्णानां स्रुचां निनयनीयत्वम् । १४ कुशदेशे पञ्चमी स्रुक् गार्हपत्यस्य पश्चात् पश्चीत्युक्तिः । १५ आहवनीये प्रतापितायाः स्रुचो-ऽन्तर्वेदिदेशे निधानम् । १६ परिचारकरूपाय परिक्ष-र्भिणे वा तावत्याः स्रुचोदानम् । १७ उदङ्मुखेन समित्त्रयस्याधानं पर्य्युक्षणादिकरणञ्च । १८तिसृणां समिधां प्रथमायाः समन्त्रकाधानम् । १९आहवनीयगार्हपत्यदक्षि-णाग्निषु दीदिहि दीदाय दीदिदायेति मन्त्राणां क्रमेण स्वाहान्तानां पाठत्वम् । २० उक्तार्थे पूर्व्ववत् पर्य्युक्षण-विधानम् । २१पर्य्युक्षणद्वयमध्यस्य परिसमूहनद्वयेऽतिदेशः । २२पर्य्युक्षणाभ्यां परिसमूहनयो पूर्व्वभावोक्ति । २३साय प्रातरुभयत्राग्निहोत्रहोमयोरेकाकारत्वम् । २४सूर्य्योदयस मीपकालविशेषकालादित्योदयकालानां प्रातर्होमस्य प्रधानका-लत्वम् । २५प्रातर्होमे विशेषोक्ति २ख०४क० । १प्रवत्स्यत आहिताग्नेरग्निमध्यात् उत्थापनाभिक्रमणानन्तरं तदुपस्था-नम् । २ दक्षिणाग्न्युपस्थानानन्तर समन्त्रकं गार्हपत्याहव-नीयेक्षणविधानम् । ३ आहवनीयदक्षिणाग्न्युपासनपूर्व्वकं गार्हपत्याहवनीयेक्षणं कृत्वाहवनीयसमीपं गत्वा तदु-पस्थानम् । ४ इतोऽग्नीनपेक्षमाणस्याहिताग्नेर्यथेष्ट-गमनम् । ५ ग्रामसमीपं गत्वा वाग्विसर्गविधानम्, इतः प्राक् मन्त्यमविधानञ्च । ६ आत्मगृहदेशगामिनं प्रत्यागम्य यदा सुमः पितुरिति मन्त्रपाठ । ७ यदि दैवात् मातुषाणां भिनित्तात् अनुपस्थिताग्ने-र्नोभितस्य इदमेवेति मन्त्रपूर्व्वकं प्रतिष्ठापनम् गृह्यस्था-नम् । ८ गृह्य स्वगारसमीप प्राप्य वयं पन्थामिति मन्त्रपाठ । ९ समिताग्निर्वा प्रवत्स्यदाहिताग्निर्ब्वलप्रधाना-भिक्रमपूर्व्वकम् आहवनीयेक्षणम् । १० नानाग्निषु समिध उपसमिधायाहवनीयोपस्थानम् । ११ उपसमिद्धानां समि-धामभ्याधानम् । १२ दक्षिणाग्निसमीपे स्थितस्याहिता-

ग्ने· गार्हपत्याहवनीयेक्षणविधानम् । १३ वाग्विसर्गस्य प्रकारभेदः । १४ दशरात्रादूर्द्ध्वं प्रोष्य चतुर्ह-होतेनाज्येन प्रायश्चित्तहोमः । १५ एकानेकाग्निहोत्रवि-च्छेदे पूर्व्वाज्ययाहुत्या होमविधानम् । १६ उक्ताहुति-होमानन्तरं प्रतिहोमविधानम् । १७समाहिताग्नेरपि ईक्षणप्रपदनयोः कर्त्तव्यत्वविधानं न दीनमाहिताग्नेरि-त्युक्तिः । १८प्रवासादागतस्य तदहनि विदितस्यापत्नीकस्य न निषेदनीयत्वम् । १९ प्रवासादागतस्याहरहरग्निहोत्र-होमोपस्थान तदुत्थानं तत्प्रयोगक्रमश्च २ख०५क० । १ अमावास्यायामपराह्णे पिण्डपितृयज्ञविधानम् । २ दक्षिणाग्नेरेकोल्मुकं स्पृष्ट्वा तस्मादेव प्रागदक्षि-णाया दिशि मन्त्रपूर्व्वकं तत्प्रणयनम् । ३ अनिर्दिष्ट-दिक्कानां सर्व्वेषां कर्म्मणां प्रागदक्षिणां दिशमभि-कर्त्तव्यत्वम् । ४ उभयोरपि अग्न्योरुपसमाधानपरिस्तर-णपूर्व्वकं दक्षिणाग्नौ प्रागुदक् प्रत्यगुदग् वा एकैकस्य चरुस्थालीप्रभृतीनां यथाकालेन सादनम् । ५ अग्निसमी-पस्थितं शकट दक्षिणत आरुह्य शूर्पोपरि व्रीहिपूर्ण-स्थालीनिमार्जनरूपतदास्यदेशाद्व्रीहिपातनम् । ६ स्थाल्या-स्यदेशात् शूर्पोपरि पातितानां व्रीहीणां शकटे निधा-नम् । ७ कृष्णाजिननिहिते उलूखले स्थाल्यन्तर्गतावशि-ष्टान् व्रीहीन् कृत्वा यजमानपत्नीकर्त्तृकतद्वधात । ८ अवहतानां व्रीहीणां दक्षिणाग्नौ श्रपणम् । ९ दक्षि-णाग्निप्रणीतयोरन्तराले रेखोल्लेखनम् । १०यज्ञदाक्षि-णायस्तीर्णाभ्युक्षितरेखायाः प्रयोक्षितमाज्यं दक्षिणतो दक्षिणाग्नेर्निधाय तेनाज्येन अभिघारितस्य स्थाली-पाकस्य दक्षिणाग्नेः प्रत्यासादनम् । ११ आज्यस्था-लीं दक्षिणाग्नेर्दक्षिणतो निधानम् । १२ प्राचीना-वीतिनो यजमानस्य उपसमाहितेऽग्नौ मेक्षणेन स्रुची-तैरवदानैः होम । १३ स्वधानम इत्यस्य स्थाने स्वाहाकारं कृत्वा होम । १४ अग्नौ मेक्षणानुप्र-हरणपूर्व्वक पिण्डस्थानेषु रेखाया त्रिभिर्मन्त्रैः स्त्रि-र्निनयनम् । १५ रेखाया पिण्डनिपरणम् (दानम्) । १६गाणगारिमते पितादीना त्रयाणां ये मृता सुस्ते वा पिण्डदानं जीवतो प्रत्यक्षार्चनम् । १७ तौल्वलि-मते पितादिभ्यस्त्रिभ्य प्रेतेभ्यो जीवद्भ्यश्च सर्व्वेभ्यो निपरणम् । १८ गौतममते त्रयाणामेकस्मिन् द्वयो सर्व्वेषु वा जीवत्सु यावदर्थं परान् पितॄन् स्पृष्ट्वा त्रिभ्य प्रेतेभ्य पिण्डनिपरणम् । १९ पितादीना जीवितामा

त्वम् । १८ आग्नावैष्णवानां याज्यानुवाक्यासाम्यम् । १९ इष्टिविशेषस्य चोदोदितत्वोक्तिः । २० पृथिव्यादीनां पृथग्देवतात्वकथनम् । २१ त्रयाणां हविषां याज्यानुवाक्यासमानत्वस्य च । २२ त्रयाणां हविषां तिसृणाम् ऋचां विनियोजनम् २अ०१०क०। १ मितवृष्टिहेतुभूता महावैराजी नामेष्टिः । २ महावैराज्यामग्न्यादीनां दशानां देवतात्वम् एकप्रदानत्वञ्च । ३ उक्तानां दशानां देवतानामनुवाक्योक्तिः । ४ प्रतिलोमपाठादिष्टानामुक्तानां दशानां यजनम् । ५ अष्टौ वैराजतन्त्रा इष्टयः । ६ तासां प्रथमाः षडिष्टय एकहविषः । ७ कुमारशुरीया नाम आभिचारिकी इष्टिः । ८ कुमारशुरीयेष्टौ याज्यानुवाक्यालिङ्गात् देवतायाः कल्पनीयत्वं, वा चेन्द्रः, इन्द्र इन्द्रगुणो वेति । ९ पूर्वोक्तायाः देवतायाः सयाज्ये । १० स्वामिभ्रात्व्ययोः सम्प्रतिपत्त्यर्था संज्ञानी नाम इष्टिः । ११ संज्ञान्यां चतसृणां गुणानां देवतानाम् एकप्रदानत्वम् । १२ अग्निसोमेन्द्रादित्यानां सगुणानां देवतानां प्रतिपादनम् । १३ भेदकामानाम् ऐन्द्रानावती इष्टिः । १४ इन्द्रस्य नित्ये याज्यानुवाक्ये । १५ इन्द्रमरुतोर्विकल्पविधानम् । १६ मारुताद्यागादूर्द्धम् ऐन्द्रो यागः । १७ राजसियोरसम्बन्धिज्ञानानाम् आहिताग्नीनां च मध्येऽपि सज्ञानो नामेष्टिः । १८ शत्रुभिः प्रत्यवरोधानाम् ऐन्द्राबार्हस्पत्या नाम इष्टिः । १९ आध्वर्य्यवेऽपि ऐन्द्राबार्हस्पत्यं निरुप्य इन्द्राय नोदयेयु यदा बार्हस्पत्यं निरुप्य इन्द्राय नोदयेयु तदा उभयोरपि पक्षयोः याज्यानुवाक्यासाम्यम् १९ क० । २अ० ११ क० । १ संवत्सरमविप्रवसतः शुचिकामस्य पवित्रेष्टिविधानम् । २ पवित्रेष्टौ पावकवत्यौ धाय्ये । ३ पवित्रेष्टौ न याज्ये । ४ पवित्रेष्टौ संयाज्ये । २अ०१२क० वर्षकामस्य कारीरी नामेष्टिः । २ कारीर्यां धाय्याद्वयम् । ३ वर्षकामेष्टिमात्रेऽनुमन्त्री गायत्री देवी । ४ वर्षकामेष्टिमात्रेऽग्नेः चोदनस्य च मन्त्रभेदः । ५ उक्तेष्टिमात्रे धामच्छद् यश्चोऽग्निः । ६ उत्तरात्रिरात्रो मरुद्देवत्यादृश्यः पित्र्योसपाका । ७ धामच्छद्यकत्वाग्नेर्याज्यानुवाक्यादयस्य व्यवस्थया योजनीयत्वम् । ८ पित्र्योयागस्य कालत्वम् ९ कश्चित्रायामिष्टौ सर्वासां दिशाम् उपासनम् २अ० १३क० । १ इष्ट्ययनमङ्गानि कर्माणि । २ एकानेकसंवत्सरसाध्यानि तावत्परिमाणानि सन्ति । ३ तावत्परिमाणानि कर्माणि फाल्गुन्यां पौर्णमास्यां चैत्र्यां वा

प्रयोगः । ४ तुरायणं नाम इष्ट्ययनम् । ५ अहन्यहनि आग्निदेवत्या इन्द्रदेवत्या विश्वदेवदेवत्या चैतास्तिस्र इष्टयः त्रिषु सवनेषु यथाक्रमम् एकैकेष्टेः कार्य्यत्वम् । ६ त्रिहविष्काया एकस्या एवेष्टेरुक्ताभिर्देवताभिर्युक्तायाः प्रतिदिनम् प्रातःसवन एव कर्त्तव्यत्वम् । ७ दाक्षायणयज्ञे पौर्णमास्यामावास्यायागद्वयम् । ८ आद्ययोः पूर्व्वे ये ते नित्ये न विकृते । ९ उत्तरयोस्तु एष विकारो यत् पौर्णमास्यां द्वितीय हविषस्य ऐन्द्रत्वम् । १० अमावस्यायां द्वितीयस्य हविषो मैत्रावरुणत्वम् । ११ प्रतिपर्व्व कर्त्तव्यं प्राजापत्यम् इडादधो नामेष्ट्ययनम् । १२ द्यावापृथिव्योरयनं नामेष्ट्ययनम् । १३ उक्तस्य इष्ट्ययनस्य कालविधानम् । १४ एतच्चास्मानाम्नातास्विष्टिषु पौर्णमासात् तन्त्रान्यत्वविधानम् । १५ यजुर्वेद एव प्रकृत तन्त्रं नान्यदपरमिति । १६ अग्निमन्थनसंयुक्तायामिष्टौ वैराजमेव तन्त्रम् । १७ अग्निमन्थने सत्यपि धाय्ये एव केवले तन्त्रं न तदन्यत् । १८ याज्यानुवाक्यास्वरूपोक्तिः । १९ अनुवाक्यालक्षणोक्तिः । २० असम्भवे विहितच्छन्दसोऽन्यस्य वा याज्यानुवाक्याना कर्त्तव्यत्वम् । २१ सर्व्वथाऽनुवाक्यामेवाथ याज्यायां न कुर्वीयत्वम् । २२ उष्णिगृहत्योर्न याज्यात्वम् । २३ आसनदृष्टतदर्थवतीनां वर्जनम् । २४ देवतापदश्रवणे न लक्षणान्तरान्वेषणम् । २५ देवतापदेऽव्यक्ते लक्षणस्य गायत्र्यादेराश्रयणीयत्वम् । २६ देवतानामानधिगमे शाखान्तरादाहर्त्तव्यत्वोक्तिः । २७ सर्व्वथानधिगमे याभ्यां धाय्याभ्यामृग्भ्यां यागोऽनुवचनञ्च । २८ आहुतिभिर्यां यागानुवचने । २९ द्वितीयया विभक्त्या देवतामादिश्य प्रवचनं यजनञ्च । ३० नक्षसंज्ञाभ्याम् ऋग्भ्यां वा प्रवचनयजने । ३१ नक्षत्रपदे ऋचौ । ३२ देवतापदरहिते ऋचौ भवत इति । २अ० १४क० । १ अग्निदैवत्ये चातुर्मास्यारम्भे आरम्भार्थं पूर्वेद्युर्वैश्वानरपार्जन्यायाः इष्टेः कर्त्तव्यत्वम् । २ आग्नेयादीनां उपांशुप्रधानत्वोक्तिः । ३ सोमोद्भवा इष्टयः । ४ गायत्रि... षोद्भवा इष्टयः । ५ अन्वायात्यानाम् एककपाला... यागानां उपांशुप्रयोक्तव्यत्वम् । ६ सर्वत्र वा वारुणार्णस्य उपांशुत्वम् । ७ चातुर्मास्येषु सावित्रयागस्य उपांशु... । ८ वैश्वदेववरुणप्रघासमाहेन्द्रशुनासीरीयेष्वाम् उपांशु... । ९ मन्त्रयुक्तानां पित्र्योपप्रघासकामानामिष्टीनामुपांशुत्वम् । १० उत्तमादनुयाजात् प्राक् पुनराधेयेष्टेः सतन्त्रोपांशुत्वम् । ११ सतन्त्रोपांशुत्वविधिष्टानां सर्वेषाम-

१३पूर्वार्द्धीयादिमन्त्रयोरध्वर्युणा होतमेरणे याज्यानुवाक्यात्वम् । १४ क्रीडिभ्यो मरुद्भ्य उत्तरा इष्टिः । १५ क्रीडिनां मरुतां परोक्षवात्सप्तायाज्यभागौ । १६ अक्रीडिना मरुता याज्यानुवाक्ये । १७ माहेन्द्री इष्टिः । १८ माहेन्द्र्यामिष्टौ अष्टदेवतोक्तिः । १९माहेन्द्र्यां याज्यालक्षणम् । १९सू०२अ० १८क०। १ दक्षिणाग्नेरग्निमानीय तमन्यत्र स्थापयित्वा तत्र पितृयाज्ञकर्मकरणम् । २ पितृयज्ञाया इष्टेर्युक्तपात्रमन्त्रणादित्वम् । ३तस्यां पितृयाज्ञामिष्टौ कर्मणां प्राचीनावीतत्वम् । ४ अन्यस्यामिष्टौ दक्षिणावृत्तत्वम् । ५ इतरदिङ्मुखानि प्रकृतौ यथान्वयं करणीयानि । ६ अनुच्छ्रयता उपनस्तेनस्या अचस्त्रिरनुवचनं तत्र च तासामेव सामिधेनीनां न पुनरभ्यासः । ७ तासां सामिधेनीनामुत्तमेन प्रणवेन प्रतिपत्तिः । ८ आज्यपान्तदेवतावाहनानन्तरं प्रागावाद् स्विष्टकृदावाहनात् परं कव्यवाहनस्याग्निसमावाहनम् । ९ उत्तमे च प्रयाजे आज्यपेभ्यः पूर्वं कव्यवाहनस्याग्नेर्निगमनम् । १०सूक्तवाके विशेषोक्तिश्च । ११कार्यार्थमन्त्रलोपेऽपि कार्यलोपप्राप्तौ कार्यस्य लोपप्रतिषेधः । १२पितृयाज्ञामिष्टौ अवान्तरेडाप्राशनेडाप्राशनयोरभावः । १३ इडाप्राशने मार्जनाभावः । १४ सूक्तवाके यजमानभागनामादेशाभावः । १५ऐषिव वीद होतरिति शोक्तस्योपवेशनम् ॥१६सव्योपर्युपस्थानां प्राचीनावीतिनां हविर्भिर्जीवासमद्भ्रारपम् । १७ पितृयाज्ञामाग्नीध्रस्य दक्षिणत्वम् अध्वर्योरुत्तरत्वम्, अनुवाक्याद्वयम्, आश्रावणाप्रवानम् । १८आश्रावणप्रत्याश्रावणवर्षट्कारेषु चो स्वधेत्यादीनां दीर्घान्तानां प्रयोक्तव्यत्वम् । २०सु तीना नित्यसव्यस्थापनम् । २१ पितृणां सोमवता सोमस्य पितृमता बर्हिषद अग्निष्वात्ताचेतिगुणोक्तिः । २२पश्चानां पितृणां सिषासिन्त अच इत्युक्तिः । २३ वैवस्वतस्य चेद्देवतात्व तदा उत्तमे लिङ्गे मध्यमाया याज्यात्व प्रथमोत्तरयोरनुवाक्यात्वम् । २४ स्विष्टकृतो याज्योक्तिः । २५ स्विष्टकृतोऽग्ने कव्यवाहनसंज्ञा । २६ स्विष्टकृत ऊर्द्ध्वं मर्ज्जनमाप । २७ मन्त्रलोपादिभिजानां सव्योपर्युपस्थवादीनामभावाय प्रकृतिभावविधानम् । २८ प्रकृतिभावादेवानुवाक्याया एकत्वम् । २९ वषट्कारक्रियायामेव सयाज्याद्वयम् । ३० दिदेपमिदमार्थं दक्षिणायतो दक्षिणाग्नेरुपस्थानम् । ३१पितृयाज्ञामिष्टौ आहवनमदिरोप्योपस्थानम् । ३२दक्षिणाग्नेरुपस्थानमन्त्राः । ३३गार्हपत्याहवनीययोरुपस्थानम् । ३४ आहवनीयोपस्थानमन्त्रः । ३५ तन्मन्त्र प्रत्येकयर्चा गार्हपत्योपस्थानम् ।३६प्रादक्षिण्येन गार्हपत्यमभित समागमने मन्त्रः । ३७गार्हपत्यानन्तरं सव्याहुतिस्त्र्यम्बकरूपकर्मभेदार्थगमनम् । ३८अध्वर्यूक्तस्य यजमानैरपि कर्त्तव्यत्वम् । ३९ प्रत्येत्य अदितिदेवताकया ऋचा चरणम् । ४०पुष्टिमत्यौ धाय्ये विराजौ । ४० सू० २अ० १९क० । १ सायंमेधकालनारभ्य पञ्चम्यां पौर्णमास्यां शुनासीरीया नामेष्टिः । २ पञ्चम्या पौर्णमास्या अर्वागपि वा शुनासीरीयारम्भः । ३ नियुत्त्वानिति वायोर्गुणः शुनासीरीय शुनयेति इन्द्रस्य गुण इत्युक्तिः । ४एतत्प्रकरणगतानां शाखान्तरीयाणाञ्च देवतानां एतत्प्रकरणाम्नाता एव वाज्यानुवाक्या इत्युक्तिः । ५ज्योतिष्टोमप्रकृतिकौ चातुर्मास्याद्भूतौ पशुसोमौ ताभ्यां पङ्क्तिभेदेन व्यवहरणावार्यां यागः । ६ चातुर्मास्यानां समाप्तौ पुनरध्यायः ६सू० २अ०२०क० ।

३अध्याये पशुकर्माधिकारः । १प्रायश्चित्तात् पूर्वं पशुगुणक धर्मं । २पयोरुभयतोऽन्यतरतो वा इष्टिकरणम् । ३ पशुयागसम्बन्धिन्या इष्टेरग्निर्दैवत्यविकल्पः । ४ पशुयागसम्बन्धिन्या इष्टेः करणपक्षे देवताविकल्पः । ५ एकस्मिन् पशुप्रयोगे आग्नेयी चाग्नावैष्णवी चेति इष्टिद्वयम् । ६ उभयेष्टिकरणपक्षे एकस्याः पुरस्तात् अपरस्या उपरिष्टात् कर्त्तव्यत्वम् । ७ सर्वविकल्प वारुणप्राघाविकल्पोक्तस्याग्निप्रणयनस्य पुनरुक्तेः च । ८ पशुपन्थयागसम्बन्धिन्या वेदे पश्चादुपविष्टस्यानुवचनार्थं प्रेषितस्य यूपमञ्जनामभिधातुम् अग्निविशेषानुवचनम् । ९ अञ्जनामयूपानुवचनपरिधानयोर्मन्त्रभेदौ । १० उपशुकयूपवर्ज्जे एकपशुतन्त्रके कर्मणि अन्त्ययूपानुवचनं परिधायान्त्ययूपवसनञ्च । ११प्रथमोत्तमयोरभ्यासविधानम् । १२ पशुदेवताभ्योऽनन्तरं वनस्पत्यावाहनम् । १३ समार्गे समार्जनानन्तरं प्रस्ताहुतिभिर्होम । समुद्रपक्षणपूर्वकैकाहुतिहवनानन्तरं पुनः समुद्रपक्षणपूर्वकपञ्चाहुतिहोम, मन्त्रविपक्षणञ्च । १५ यौत्ये प्रागुपनि पूर्वोक्तहोम । १६ तीर्थेनैव उत्प्रविशारम्पदमाय प्रयाजे समन्त्रकदण्डदानम् । १७ प्रयाजसुदक्षिणोत्तराभ्यां पाणिभ्यां समन्त्रकदण्डप्रतिग्रहणम् । १८ यावत् प्रैषवचन नास्ति तावत् दण्डेन दण्डेन सपरयो असर्पणनिषेधमिदम । १९ उपदुक्ताना कन्येषामपि गृध्राद्रूना दिष्टारेण अपार्थनिषेधः ।

१ [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ॥ [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible]

[illegible] । ८ [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible]

नैकजातीयपशुपालकथनम् । १९ पशुबन्धानामेषामयनं साम्ययोर्द्वयो ।२० उत्तरे पूर्वयोक्तयोर्वेष । २१ अग्निचयने पशौ च कर्माकर्मसमापनानन्तरम् आहवनीये दण्डानुप्रहरणम् । २२ सायंकाले कर्माणि अवभृथानुप्रहरणम् । २३ वेदमारण्योत्तरकाल मस्त्राजपात् प्राक् निष्क्रम्य उदयमानस्य हृदयशूलस्यानुमन्त्रणे मन्त्र । २४ उदयमानस्य हृदयशूलस्य उपरिष्टात् अपाकपन्यर्यमनम् ।२५ कस्मात् हृदयशूलानाम् अन्योन्दसम्प्रयोविसर्जनमन्तरेणैव सर्वैर्मन्त्रैरेकेन समिन्धनस्य ग्रहणम् । २६ मन्त्रान्विशेषपूर्वक प्रथमाया द्वितीयाया तृतीयाया समिधोऽभ्याधानम् । २७पूर्वमपहीतरेव पूर्व माभ्याधान न सर्वेषां युगपत् । २८ वस्त्राजपान्त पशुतन्त्रम् । २८सू० ३अ० ६क० । १ प्रदानात्कर्मोक्तप्रैषा एव सर्व ते भवन्ति नान्ये इत्युक्तिः । २ येषां पशूनां यानि प्रदानानि तेषां पशूनां याज्यानुवाक्याकथनप्रतिज्ञा ।३सर्वस्य पूर्वोक्ता अनुवाक्या उत्तरा याज्या इति ज्ञापनम् । ४ याज्यानुवाक्यालिङ्गितदैवतेन पशूनामा पशूनां नानात्वोक्तिः । ५ अग्नेर्याज्यानुवाक्या । ६ सरस्वत्या याज्यानुवाक्या । ७सोमदेवताया याज्यानुवाक्या । ८ पूष्णो याज्यानुवाक्या । ९ बृहस्पतेर्याज्यानुवाक्या । १० विश्वेषां देवानां याज्यानुवाक्या । ११ इन्द्रस्य याज्यानुवाक्या । १२ मरुतां याज्यानुवाक्या । १३इन्द्राग्न्योर्याज्यानुवाक्याः । १४सवितुर्याज्यानुवाक्या ।१५वरुणस्य याज्यानुवाक्या । १५सू० ३अ० ७क० । १ अष्टादशसिंहं गिम' पशुकर्मविधानम्, तासां सर्वासां प्रजापतिदेवताकत्वम् । २ याज्यानुवाक्यालिङ्गकल्पितदैवत्यानां विशिष्टपाणां पशूनां विधान, साकल्येनैतदध्यायगणितानां तासां ति यत्प्रदानकत्वोक्ति । ३ स्वरुद्धये समाम्नातानां पशूनां मध्ये केषाञ्चित् सोमाङ्गत्वं केषाञ्चित् स्वतन्त्रत्वं च । ४ पशूनां प्रकृतिभूतस्य ऐन्द्राग्नस्य निरूढनामकस्य पशोः कर्त्तव्यत्वम् । ५ निरूढस्य पशोः षट्सु षट्सु मासेषु वत्सरे वत्सरे वा कार्यता ।६प्राजापत्योपांशुसावित्रसौर्यवैष्णववैश्वदेवकर्मसु रूपमात्रकतन्त्रेषु उपांशुत्वविकारोक्तिः । ७प्रैयादेरपि आग्नेय स्थानभाजित्वम् । ८ चातुर्मास्यादीनां यथास्थानमुपायनम् । ८सू० ३अ० ८क० ।१सौत्रामण्याख्य कर्माधिकार । २तत्राश्विनसारस्वतैन्द्रा पशव बार्हस्पत्यश्चतुर्थः ऐन्द्रसावित्रवारुणा पशुपुरोडाशा यथासङ्ख्येन भवन्तीत्युक्ति ।३पात्रासमार्जनानन्तरम् आश्विनसारस्वतैन्द्रैः प्रचरणं तेषां याज्यानुवाक्या प्रैष याज्यानां कथनम् । ४कुम्भीस्थसुरायैव ग्रहान्त अग्रपात्रस्थसुरायैव ग्रहकार्य । ५ सुराग्रहपयोग्रहयोर्भक्षणविधानम् । ६ सुराग्रहेणैव प्राक्भक्षविधानम् । ६सू० ३अ० ९क० । १विधानान्यथाभावे प्रायश्चित्ताधिकार । २ विच्छिन्नस्याग्ने प्रतिनिध्युपादानम् । ३ इष्टिमध्यस्थस्याहिताग्नेः प्रयाणोपपत्तौ अग्नीनां इषुप्रयनम् । ४ समन्त्रक आज्याहुतिहोमक समारोपण कृत्वा गमनविधानम् । ५ समारोपणस्वरूपम् । ६ यजमानकर्तृक गार्हपत्ये पाणिद्वयस्य प्रतापनम् । ७उक्तप्रकारेणाहिताग्नेः समारोपणानन्तरमङ्गल्यागमनविधानम् । ८ यजमानकर्तृक समन्त्रकमरणीमन्थनविधानम् । ९अवदीप्यमानस्याहवनीयस्य प्रत्यापरासाद्दर्शात् शमनम् । १० यदि त्रेतीयाद्यमावास्य गीर्णं गार्हीं यातीयाद्यदि चाऽन्यस्याग्निषु यजेत यदि चास्यान्योऽग्निषु यजेत यदि चास्यान्योऽग्निरग्नीन् व्यवेयाद्यदि वा ग्राम्याग्निना उपसृज्येत दर्विर्वा निष्प्रेत अग्नीनध्या पुरुषो वाऽग्निविहारमन्तरियाद्यदि वाध्वे प्रमीयेत इत्येव निमित्ते इष्टिविधानम् । ११ उक्ताया इष्टेः पथिकृदादिदेवताकथनम् । १२ उक्तायामिष्टौ अनड्वान् दक्षिणा । १३पूर्वोक्ताया इष्टे अग्निभिन्नव्यवधाननिमित्तकत्वे विधानभेद । १४शुना व्यवाये स्वपदाना भस्मना परिपूरणम् । १५ भस्मराजौ उदकराजया च सन्तनने प्रतिराजि मन्त्रावृत्ति । १६चक्ररानिभ्या ग्रामं हत्वा ऽऽहवनीयानुगमनानन्तर तत प्रणीय तदुपस्थानम् । १७ पथि मृतस्य अन्ययजमानस्य दोहनीयाया गो पयसाग्निहोत्रान्तर प्रातरादौ प्राक् देशाग्निसंस्कारात् कथा दाह इत्युक्तिः । १८ अपरपक्षे आहिताग्नेर्मरणशङ्काया तत्पक्षापशिष्टाहुतिभि एततपूर्वपक्षनयनम् । १९आवाहनानन्तर प्रधानयागात्प्राक् हविर्व्यापत्तौ तस्य प्रधानयागादे सर्वस्याज्येनेष्टि समाप्य पुनरिज्या न भवतीत्युक्ति । २० च्युतवेदनस्रादिभिरन्यैर्वा योभत्वे हविषु दुष्टेषु नान्य पत्त्युक्त शुद्धप्राय । २१ कठिनानां भेदने द्रवाणां क्षरणे हविषां दुष्टत्वम् । २२ दुष्टाना हविषां अप्सु प्रक्षेप । २३शामाय्यस्य दुष्टस्य मध्यमेन पलाशपर्णेन वल्मीकद्वारे प्रतिषेचनम् अप्सु वा तूष्णीमिति विकल्पः । २४ अन्न परिधिदेशे विस्यन्दमानस्य हविषो निर्वपणम् । २५प्रातर्दोहे अदृष्टे द्वयो पात्रयो कृताऽन्यतरत्

हविषामाव भावस्य गार्बां हविःसोमां भवरथम् । १६ रवथि हुरे वसूनाने हटोभनमवका । २० हवि [illegible] हुरे [illegible] । १८ [illegible] [illegible] । १९ [illegible] [illegible] । २ [illegible] । २१ [illegible] । २१क २ख । ग । १ [illegible] । २ [illegible] । [illegible] । ६ [illegible] । ८ [illegible] । १ [illegible] । ११ [illegible] । १२ [illegible] । १३ [illegible] । १४ [illegible] । १५ [illegible] । १६ [illegible] । १७ [illegible] । १८ [illegible] । १९ [illegible] । २ [illegible] । २१ [illegible] । २२ [illegible] । २३ [illegible] । २४क २ख ।। ग ।। १ [illegible] । २ [illegible] । ३ [illegible] । ४ [illegible] । ५ [illegible] । ६ [illegible] ।

[illegible] । ८ [illegible] । ९ [illegible] । १ [illegible] । ११ [illegible] । १२ [illegible] । १३ [illegible] । १४ [illegible] । १५ [illegible] । १६ [illegible] । १७ [illegible] । १८ [illegible] । १९ [illegible] । २० [illegible] । २१ [illegible] । २२ [illegible] । २३ [illegible] । २४ [illegible] । २५ [illegible] । २६ [illegible] । २७ [illegible] । २८ [illegible] । २९ [illegible] । १ [illegible] । २क २ख ।२ग ।। [illegible] । ३ [illegible] । ४ [illegible] । ५ [illegible] । ६ [illegible] । ७ [illegible] । ८ [illegible] । ९ [illegible] । १ [illegible] । ११ [illegible] । १२ [illegible] ।

१३ आमावास्याख्ये कर्मण्यारब्धे चन्द्रमसः पुरस्ताद-भ्युदये जाते सद्देवताका उक्तेष्टिः । १४ प्रायश्चित्त-प्रकरणोक्तानां व्राह्मणोक्तानाञ्चेष्टीनां वैकल्पिकत्वकथ-नम् । १५ हविषां स्कन्नानामभिमर्शनम् । १६ यष्टि-व्यरिधि स्कन्नया व्याहृत्या आग्नेयकर्त्तृको होमः । १७ छ तवते आग्नेयाय पूर्णपात्रदानम् । १८ देवताविपर्यास-रूपव्युत्क्रमे महाव्याहृतिहोमः प्रायश्चित्त हिरण्यदानञ्च । १९क्वचित् कर्मणि यष्टव्यदेवतायाःगमनस्या उत्तरकर्म-प्रवृत्तौ यदा स्मरणम् भवति तदैवोत्थाय तदावाहन कर्त्तव्यम् । २०मनसा वा तदावाहनमित्यन्यमतम् । अस्याग्निन्याः देवताया स्मरणक्रमेण यागः । २०ह्व० २ख०१२क० ।

१ अपक्वहविषा होमे कृते चरु मरावोदनेन चतुर्ब्राह्मण-भोजनरूपा प्रायश्चित्तिः । २यदग्ध किञ्चिदवशिष्टदानेऽथो न पर्याप्तञ्चेत्तदा पूर्वोक्तप्रायश्चित्तम् । ३ हविष्यसेव दग्धे पुनराहुतिः कार्या । ४ आवाहनात् प्राक् हविर्दोषे पुनराहृतिरेव । ५ पुष्पमूतानां पुनराहृतिकथनम् । ६ स्विष्टकृतः प्राक् प्रधानभूतानां पुनराहृत्तिकथनम् । ७ अवदानदोषे पुनरायतनादवदानोक्तिः । ८याने येवे-चेदा दृष्टे दक्षिणादानं न कल्पितम्य इत्युक्तिः। ९सर्वेषु कर्मसु विहितदक्षिणादाने पक्षकल्पकभूमिदानम् । १० पुरोडाश-स्यपणाहूर्द्ध प्रायश्चित्ताभावः । ११ श्वादिभिरवलीढानां तद्धर्मादिभिरभिच्छिन्नानाम् अन्यया गाऽग्नुश्चिदण्डनानां कपालानामसिन्नानाम् अपामध्यवहरणम् । १२पादाघेभ्यो-ऽन्येभ्यो न्यपसयाम्नां भिन्नानामभिन्नानाञ्च अपामभ्यवहर-णम् । १३स्फुटितोतृपतितपुरोडाशानां भिन्नानामिनास्य-षे । १४ अग्निहोत्रहोमायाग्निप्रणयनकाले मथ्यमाने-ऽग्नौ न जाते चौत्तिमग्निं प्रणीय तत्र होमकरणम् । १५अग्न्यादोतृणां तेषां पूर्वपूर्वोक्ताभे उत्तरोत्तरपक्षणम् । १६प्राग्नप्रपाकपाद्यादिषु पत्सु आज्ञतिपारणार्था समिक्ष-पति स्कन्नाणौ समिधो न भवन्त्येवेति । १७प्रोक्षानन्तरं मन्थनमपि भवतीत्युक्ति । १८ यदि पाणौ जुहुयात् तदा सार्वादिनो ब्राह्मणस्य प्रावरोध करणीय इत्युक्तिः । १९ यद्यजमाने जुहुयात् तदा स्नागमार्जनम् । २० वायो पेत् दर्भाणामनद्दियणम् । २१अग्नु देव भोजनीयाभोज-नीयरूपविवेकाभाव । २२संमत्सरित्वादन्योपियोर्म-तदोर्विवेकोक्ति । २३ आहुत्योरन्तराऽस्तगमने सति निरिष्टे प्रितस्वे मितीयाहुतिहोमः । ३ख० १४क०

पत्यधाने होमयागेतिकर्तव्यताकलाप ।

१ आधानानन्तरमारब्धयोर्दर्शपूर्णमासयोरनन्तरम् द्रष्ट-मयूपानुमीयेरिष्टा सोमेन यजनम् । २ एकेषां मते दर्शपूर्णमासानन्तरम्, अन्येषां मते तास्यां पूर्वमपि सोमेन यजनम् । ३ सोमयागमात्रपाकस्थितिसंस्थाग्निकथनाय प्रतिज्ञा । ४ते च त्रिवृदक्षस्तवस्तारस्तोम तत्र षोडशर्त्त्विज. । ५ पञ्चमापव्रतो षोडशर्त्विजा मध्ये स्वसापेक्षया उत्तरे नव सत्वगणभूता इति चत्व-र्थमिव पुरुषत्वमित्युक्तिः । ६ होता मैत्रावरुणोऽ-च्छावाकोग्रावस्तुत् इत्येतोगणः । अध्वर्यु गतिप्रस्था-ता नेष्टोन्नेता इत्येतोगणः । ब्रह्मा ब्राह्मणाच्छंसी आग्नीध्रः पोता इत्येको गणः उद्गाता प्रस्तोता प्रतिहर्त्ता सुब्रह्मण्य इत्येको गण इत्येव चतुर्षु षाल्विग्गणेष्वाद्या सत्यारोपयत्याः ।७एतेषामेव ऋत्विजाम् पाशोमैत्राश्वैर्योजन न सदस्यमिच्छन्माध्वर्यूणां कर्त्तव्यमिति प्रापणम् । ८-गृहपतिसप्तदशानाञ्चामा षोडशानाम् ऋत्विजां कर्त्त-व्यजनम् । ९ ऐष्टिके तन्त्रे सर्तिक्षा पुरुषाणां सदाधाना-दिकर्मणि यथार्थमूहस्य कर्त्तव्यत्वम् । १० अग-ग्नीनां दीक्षणाद् प्रभृत्येव यथार्थत्वमिधाभर्मैष्टिके तन्त्रे इत्युक्ति । ११ याजमानवाक्ययो अग्निर्मुखमित्यूह । १२ दक्षादाने जपविधानम् । १३ मंदेषु निषिद्धत्व-अमामस्य जपस्य विधानम् । १४ अवैष्टिकमात् अन-न्तरं उतदावसाया मनामोहविधानम् । १५अक्षाद मानौ श्रुद्धाद्योदविधि ।१६अध्यायावर्त्त निगदे उपहवे प्रत्युप-हवे चोहः ।१७आर्षेयवरणे गृहपतिप्रवरणानन्तरम् आ-त्मादीनां पुरुषाणां प्रवरणम् । १८ उर्वोऽश्वगोदिस्त-ह्यमोक्तप्रकारः । १९ समागादेयानां प्रमाणगोक्तानां तन्त्रता । २० दूष्यान्यानां कल्पाराधाम् आवर्त्तनम् । २१ एकेषां मते अग्निचित्यावत्सु क्रतुषु उपाधारणीयम् ऐष्टिकं कर्म । २२ अग्न्यवस्पृष्टवन्तुपतन्त्रपु अग्नाना-गयाणामग्नीनां देवतात्वोक्ति । २३इटाम्भर्तिक्रमणाम् उत्तरोत्तर यमेकतो भविष्यत्त्वम् । २४ उक्तोक्त्वन्तरु-त्वीयस्य पौर्णमासाद यमैकत्वमुक्तिः । २५ कौमपदक भव्य प्रायणीयायास्ववोक्ति । २६ औपवसथ्येऽग्निप्रणय-नस्य नवनावा वार्हं सदेषु निवर्त्तनाभावः । २७यमे मध्य-गोत्तमयोर्नियमाभावोक्तिः । २७ख० ४ख० ११क० ।

१दीक्षणीयायामिष्टौ विराजौ धाय्ये । २ दीक्षणी-याकामग्नाविष्णू देवते । ३ सामिधेन्ये तीर्थन्धानि इ१८ । ४ अन्त्ययोदक्ष्योरान्नावैष्णवादिकोक्ति इ-

[illegible]

[illegible]

वसोर्धाराहोमप्रकारे तत्प्रतिगमनविधानम् ३०ख०४अ०८क०।१हविर्धानयोः शकटयोः अध्वर्युकर्तृकं प्रवर्त्तनम्। २उक्तप्रवर्त्तने सोमग्रहणेन कार्य्यतोक्तिः। ३ पूर्व्वोक्तानुवचने विशेषकथनम्।४रराट्यामवहृतायाम् अधिहयोरित्यस्याः ऋचः अर्द्धर्चेऽवसानम्। ५यस्याः रराटीमीक्षमाणस्य अग्निप्रणयनानुवचनम्। ६उपनिहतयोर्मेध्योः अग्निप्रणयनेन परिधानम् ६ख०४अ०९क०।१प्रेषितानुवचने इतिकर्त्तव्यताकलापः। २ अनुप्रसृत उत्तरानुवचनम्। ३ अग्निप्रणयनकाले प्रणवेनोपरमः। ४ आग्नीध्रीयमभिप्रलत्सु अध्वर्य्युषु उत्तरेण तमतिनिष्क्रम्य अग्निप्रणयनस्यानुवचनम् अग्निप्रणयनस्य पार्श्वे प्रकारः। ५प्रपद्यमानस्य सोमस्यानुप्रपदनप्रकारः। ६ यावाभूते भुगोपवेशनप्रकारः।७ब्रह्मकर्तृकस्य सोमप्रपदनस्य पाक्षिकत्वकथनम्। ८ सोमप्रपदनतो ब्रह्मणः कर्त्तव्यभेदः। ९ आहवनीयस्य दक्षिणतः ब्रह्मोपवेशने नियमः। १० अग्निचित्यासंहितायाः सोमयागक्रियायाम् अग्निपुच्छस्य दक्षिणत उपवेशनम्। ११ अग्निषोमीये पशौ उक्तप्रकारातिदेशः।१२सौत्ये चाहनि यथाहोमपर्य्यन्तमाहवनीयस्य दक्षिणत आसनम्। १३प्रपद्यते सोम प्रपद्य हविर्धाने चाग्नेय यदि नत। स्यात्तदा प्रपद्यमाने सोमे आप्यायस्व पुनः प्रत्येवादित्युक्तिः।१२ख०४अ०१०क०। १ अग्निषोमीयेण पशुना चरणम्। २ प्रथमपर्यन्तमुत्तरवेदिसमीपे आरामरोपणस्य कार्य्यभेदाः। ३होतुः स्वस्य धिष्ण्यस्य पश्चादुपवेशने कार्य्यभेदः। ४मैत्रावरुणस्य स्वधिष्ण्यस्य पश्चादवस्थानम्। ५ देवसुवा हवींषीति वचनकथनम् तत्र यष्टव्यानामष्टानां देवतानां सगुणत्वम्, रुद्रस्य गुणविकल्पश्च। ६उक्तदेवतानां याज्यानुवाक्याकथनम्। ६ख०४अ०११क०। १ सर्व्वपृष्ठानीति प्रयुज्यमानानां हविषां मध्ये तासामन्यायासस्य उद्देशतोपदेशस्य आम्नायस्य मारायष्टौ संख्या तस्मादितः पश्चामेकैकस्याश्चत्वारश्चत्वारो गुणयष्टः ततो विष्णुपत्नी अदितिरित्येषा, ततश्चानुमतिरिति द्वे। उक्तानामष्टानां देवतानां याज्यानुवाक्याकथनम्। वैश्वानरीयस्य नदमन्त्रं, कायस्य द्वयमस्तु। ३ औपयाजैरङ्गारैर्व्यवायपरिहारे यवस्य कार्य्यता। ४ आग्नीध्रस्योत्तरेण होतुर्मेथन दक्षिणे होत्रीये निधानम्।५शामित्रोदाहरणे दक्षिणेन नेतामरणं, होत्रीय एव निधानम्। ६उपोत्थानमनिष्क्रम्य तथा वेदप्रहरणम्। ७हृदयश्रपणोद्वासनप्रकारः।

८वसतीवरीणां परिहारे क्रियमाणे दीक्षितानामन्तर्भावः अदीक्षितानां बहिर्भावश्च। ४अ०१२ख०। १ यस्यां रात्रौ प्रयोगः समाप्तिस्तस्यान्तर्भागे पश्चिमयामगतस्य प्रातरनुवाकायामन्त्रितस्य विधिपूर्व्वक आहुतिहोमः। २ उक्तविषये द्वितीयाहुतिहोमः। ३ ब्रह्मणश्च होतृवाय विधिः वचनं इति। ४ हविर्धाने प्राप्य रराट्यभिमर्शनम्। ५ दक्षिणेन पाणिना पर्य्यायेण रराट्यभिमर्शनम्। ६ मन्द्रस्वरेण प्रातरनुवाकानुवचनम्। ७ प्रातरनुवाकार्थमाम्नानविशेषः। ८ अग्निदेवताकक्रतुः ४अ०१३ख०। १सौमस्यक्रतुः। २ततो इतिकर्त्तव्यताकलापः ४अ०१४ख०।१आश्विनः क्रतुः। २तत्र प्रातरनुवाकः। ३पूर्व्वोक्तादन्यः प्रातरनुवाकः। ४अन्यैश्छन्दोभिराग्नेयस्य गायत्रस्य छन्दसोनात्याययनम्। ५ राजन्यस्य न त्रैष्टुभम्, वैश्यस्य न जागतमिति। ६ आध्यात्मवत् एकपदद्विपदानां संहितानामन्ते प्रणवकरणम्। ७माद्गलादीनां यथाक्रमं पक्षव्यता।८ मेध्यतः स्वर्गकामस्य माद्गलकथनम्। ९ तमसोपचारपर्य्यन्तं दृढेद्यावादीयभूक्षामर्शनम्। १० तमसोपवातकाले ईडेद्यावीयस्य ऋक्समयर्चा प्रतिप्रियतममिति सूक्तस्योपधानम्। ११ उसृषपर्णस्वरूपकथनम्। ११ख० ४अ० १५ख०।

५ अध्याये।१परिधानोत्तरानुवचनप्रकारः। २ तत्र निषद्यादि। ३ अपोनप्त्रीयायाः प्रयोगमन्त्रौ। ४ प्रातःसवनस्य मन्द्रस्वरेण प्रयोगः। ५ अध्वर्य्युकारस्यानुच्चारेण वचनम्। ६ इष्टिकामस्य शासधेनीवत् प्रकृत्यावचनम्। ७ प्रकृतिभावे यथर्षमर्द्धर्चे विकल्पाकाङ्क्षा। ८ दधमीयत्वे ब्रह्मणानुवादः। ९ गोधनास्य पशु आवर्त्तनीयवचनम्। १० हविष्यमाणतासु तासु जप्यमन्त्रः। ११ वनीयागतासु तासु जप्यमन्त्रः। १२वसतीवरीषु यथायातासु ब्राह्मणोक्तकार्य्यचरणम्।१३तीर्थदेशे होतृचमसे अपां पूर्य्यमाणे आपो मदेवीः इति मन्त्रं समाप्य प्रणवेनोपरमः। १४ निगदकथनेन निष्क्रमणविधिः। १५ आसामेकधनानामागच्छन्तीनां सम्मुखे गत्वा ता अपरेणातीत्य उत्तरत स्थितिविधिः। १६ तासु दूरेणातीतास्वन्वावर्त्तनम्। १७ अन्वावृत्य मन्त्रक्रमेण व्रजनम् आगमानमध्ये प्रणवेनावसानक्रिया।१८तिसृणाम् उत्तमयानुगमनम्।१९तृणानिरसनेन सोमाभिमुखे उपवेशनप्रकारः। १९ख० ५अ० १ख०। १ उपांशुनामग्रहे दूयमाने तदभिमुखीभूय प्राणमायोर्निश्वासोच्छ्वासेन बहिष्करणम्। २अपि स्वस्य प्राणो-

[illegible] प्रथमप्रकारकमी । १ [illegible] आचाय [illegible] । ३ [illegible] कार्यभेद । ५ [illegible] कार्यभेदः । ६ [illegible] । ७ [illegible] । ८ [illegible] । ९ [illegible] । १ [illegible] । ११ [illegible] । १२ [illegible] । १३ [illegible] । १४ [illegible] । १० [illegible] । ६ [illegible] । ७ [illegible] । ८ [illegible] । १ [illegible] । ११ [illegible] । १२ [illegible] । १३ [illegible] । १४ [illegible] । १५ [illegible] । १६ [illegible] । १७ [illegible] । १८ [illegible] । १९ [illegible] । २ [illegible] । २१ [illegible] । २२ [illegible] । २३ [illegible] । २४ [illegible] । २५ [illegible]

[illegible] । १६ [illegible] । १७ [illegible] । १८ [illegible] । १९ [illegible] । १ [illegible] । २ [illegible] । ३ [illegible] । ४ [illegible] । ५ [illegible] । ६ [illegible] । ७ [illegible] । ८ [illegible] । ९ [illegible] । १० [illegible] । ११ [illegible] । १२ [illegible] । १३ [illegible] । १४ [illegible] । १५ [illegible] । १६ [illegible] । १७ [illegible] । १८ [illegible] । १९ [illegible] । २ [illegible] । २१ [illegible] । २२ [illegible] । २३ [illegible] । २४ [illegible] । २५ [illegible] ।

२७ ततो होतृजपमन्त्रः । २७ख० ५अ० ५क० । १इतरपात्रद्वय मध्येनापिधाय ऐन्द्रवायवपात्रं दक्षिणहस्तेनोत्तरभागे गृहीत्वा अध्वर्युणापि तस्य ग्रहणाय एष वसुरिति मन्त्रेण होत्रा ग्रहणम् । २ नाभिदघ्नस्थानप्राप्य होत्रा सोमस्य भक्षणे मन्त्रः । ३ होत्रा भक्षितमध्वर्युणा च प्रतिभक्षितं होतृचमसे किञ्चिदवनीय अनाधस्थे सोपस्थानादि कृत्वा पुन सह भुक्त्वा शेषं होतृचमसे आनीय तत्पात्रोत्सर्गः । ४ उत्तरपात्रे उक्तधर्मातिदेशः । ५ उत्तरपात्रयोर्न पुनर्भक्षणम् । ६ द्विदेवत्यानां मध्ये कस्यचित् पात्रस्य होतृचमसे अवनीतस्य नोत्सर्गः । ७ होत्रा मैत्रावरुणस्य पात्रस्याध्वर्यवे पूर्ववत् ग्रहणम् । ८ तस्य दक्षसव्याभ्यां नेत्राभ्यां क्रमेणेक्षणम् । ९ मैत्रावरुणस्योत्सर्गान्तं कर्म कृत्वा दक्षहस्तेनाग्निमनपिधाय सव्येन होतृचमसादाने मन्त्रोक्तिः । १० सव्यस्यारत्निना सव्योरुवसनमाच्छाद्य तत्र निधायाहताङ्गुलीभिरपिधानम् । ११ होतृचमसं सव्येनापिधाय दक्षिणेनाश्विनं गृहीत्वा पूर्ववत् ग्रहणम् । १२ आश्विनस्यास्य दक्षहस्तेन होतृचमसं निधाय जलं स्पृष्ट्वा इडोपह्वानम् । १३ इडोपह्वानकाले चमसिनः स्वस्वचमसस्येडापसीमे उद्यमनम् । १४ अवान्तरेडां प्राश्याथास्य होतृचमसभक्षणम् । १५ दीक्षितस्य होतृ दीक्षिता उपह्वयध्वमित्युक्त्वा चमसभक्षणम् । १६यजमाना उपह्वयध्वमित्युक्त्वा वा होतृचमसभक्षणम् ।१७ऋत्विजान् प्रति पृथक् तत्तन्नामोत्कीर्त्तनेन इतरानमुष्यान् प्रति होतृका उपह्वयध्वमिति कीर्त्तनेन च चमसभक्षणम् । १८ उक्तरूपेण दीक्षितादीक्षितानां मैत्रावरुणादीनां स्वस्वचमसभक्षणम् । अदीक्षितानां चमसभक्ष प्रति पूर्ववत् उपह्वानं कृत्वा चमसभक्षणमिति भेद २० चमसिनां स्वस्वचमसाभ्यक्षणम् । २१ श्रोणकस्याउद्गात्राचमसानां सोमभक्षणम् । २२ सर्वत्र सोमभक्षणे वाग्देवीत्यादिमन्त्रजपः । २३ होतुर्वषट्कर्त्तृत्वात् प्रथमभक्षणं पश्चादुद्गात्रादीनां भक्षणमिति गौतममतम् । २४ शौल्वशिमते इतरेषामभक्षणम् । २५ गाणगारिमते सर्वेषां भक्षणम् । २६ सोमभक्षोत्तर हृत्हृदयस्पर्शे मन्त्रः २७ प्रथमद्वितीययोः सवनयोराद्यानां त्रिसोयामाद्य चमसानां जपेनाभिमर्शने मन्त्रद्वयम् । २८तृतीयसवने आद्यानामे च तथाभिमर्शनम । २९ ऊर्द्धपात्राणि विना सर्वपात्राणां हृत्हृदयाभिमर्शनम् । ३० इत्यमाप्यायनेन

सादितानां चमसानां नाराशंसता ३०ख०५अ०६क०। १अस्मिन् काले अच्छावाकस्याग्नीध्रस्योत्तरं सदोगत्वा स्वस्थाने उपवेशनम् । २अध्वर्युणा दत्तं पुरोडाशशकलं निडामिमीक्ष्यस्य प्रेषितस्याच्छावाकस्य जप्यं श्रवन् । ३ यजमानेत्यादिना अन्त्येन प्रणवेनोपवन्तनरूपनिगदः । ४उक्तनिगदसमाप्तौ अध्वर्युणा होतृरूपकृपाकाङ्क्षा ।५उपह्वाने प्रकारः ।६उन्नीयमानाय प्रत्यक्षा इवि इत्यस्याच्छावाकेनानुवचनपूर्व्वकं यजनम् । ७पुरोडाशशकलं निधाय जल स्पृष्ट्वा चमसभक्षणम् । ८अस्पृष्टोदकाना सोमेपेतरद्व्यिणां स्पर्शनिषेधः । ९पुरोडाशशकलप्राशनप्रकारः।१०यदाच्छावाक उपविष्टस्तदा अञ्जा तीर्थेन निष्क्रम्य वहिर्वेद्यामाग्नीध्रीय प्राप्नोति अच्छावाकश्च इगवरूपं पुरोडाशशकलं प्राप्य तीर्थेन निष्क्रम्याचल्य त देश प्राप्नुयात् इतरे होत्रादयोऽप्युपविष्टस्याच्छावाके तं देशं प्राप्नुयुरित्युक्तिः । ११ अस्मिन् काले त्वुक्तियर्थमन्यदपि प्राप्य प्रतिस्थ्य उत्तरकाण्डोक्तं कर्म कार्यम् ११ख० ५अ०७क० । १ सर्व्वेषु प्रतिसृप्तेषु ऋतुयाजैश्चरणम् । २ तत्र प्रैषाः । ३ प्रैषसमाम्नाये पञ्चमस्त्रकस्य ऋतुयाजानां प्रैषत्वम् । ४स्वस्वप्रैषेण प्रेषितस्य यजनम् । ५ अध्वर्युरृत्वेपतिष्ठा प्रेषितस्य होतुर्यजनम् । ६ मार्ष्टिके षष्ठेऽहनि अध्वर्युरृत्वेपतिष्ठा स्वयंयजनम् । ७ तयोर्यजनप्रकार । ८ वषट्कारान्तानामान्तर्येण ऋतुपात्रभक्षणम् । ९तत्र अध्वर्यो पृथक्भक्षणम् । १०तत्रैव काले प्रतिभक्षकस्योपह्वानम् ५अ०८क० । १ ऋतुपात्रभक्षोत्तरमध्वर्यो: कार्य्यप्रकार । २प्रातःसवने शस्त्रादिषु पूर्वोक्तप्रकारातिदेशः,पर्य्यायप्रभृतीना शस्त्रान्त ग्रहणम् । ३ उक्तोभोपाङ्गानेनोत्तरयोरुपसन्तननम् । ४शोंसावोदैवेत्यस्य प्रतिगरसंज्ञा सच शस्त्रस्वरतुल्यस्वरः इत्युक्तिः । ५ आह्वावे शोंसावोदैवेत्यादे प्रतिगरसंज्ञा ६प्रणवे प्लुतादि अवसाने अप्लुतादिरिति परिभाषितम् । ७ आह्वावोत्तरे प्रणवे प्रणवस्य न प्लुतादित्वम । ८अवसाने प्रणवस्य प्रतिगरसंज्ञा । ९ मध्यान्तस्य उक्तविषयद्वयविकल्पः । १०अन्त शस्त्रप्रणवावसाने प्रतिगरसंज्ञा शस्त्रान्ते तु प्रणवस्य न प्लुतादित्वम् ११ त्रिपदैपट्पदादौ शंसनावसानविशेषः । १२ निविदो यथापठितमसमासं कर्त्तव्यं तत्र पञ्चत्वं च ।' १३ निविदां आहावाभाव । १४ तस्या उपसन्तननाभावश्च । निविदादुक्तेन परेणाव्यवहितेनोपसन्तननम् । -तृप्रकारेण सर्वा

निरि्द। यथाथा दर्शाः। १० यदुपसर्गादाभान्वि निमित्तं ग्रहणमनमनम् १८यथा निर्विहोत्पाद नि त्तिनु यदुपसमावान च उपसमनम्। १८ [illegible] निमित्त थाङ्गानं बनोल क्षि। २ बस दे एको नीचि ता आच्छादन्य निर्वृत्तानि अनादाव दादारा लिज्यद्वर्ष मेतत्केहि विजनम् बईचनोचित्य चथना स्तम्। २१ विन्ते मावदमानता वार्थसा। २२अति पदाथादाथा त्र पूर्णोत्तमबारेव तमसता। थथा- नानश समानत्। २३ माङ्गपरिविर्वन्त थानुपूर्व्य वि बला।२४ताथाभात्रा तकलान्तथाभा थाङ्गानपुन दप दिसायालम्। २५ ससीत सकलदिवानाताव उत्कर्षा निहेल। २६ वसुत दाथामादि मता बप तम याचना उत्तवालमान नथन २७ कसनकवाच्यान च नव विनवनदनबन। दथादिवर्णाधिपक्रमार्थबद्रूप तथबाथार। १७ ८७। १यचात् यद चौल सबो न क्षि। २सवति सौहे यचोला चतार्मिहिट बाबे सात बदने पन्यानादुषारद् दल क्षि। २ चतदसो बदनो प्रतिबाहसाब ममाङ्गनन। ३ चानुदपना बद न रिमादीनां बगाभाव्दाँ दृढोदनपेता मदातना- वसरिदाग् दय यय त्रय सर्वीद्दबुद्धि। पावनावरि दयतेहि वर्द्धानां प्रवर्तसा ईमक्षप मदनवसा। बल हिचोदाबाचि वावलम्। ७ दृढोदन्यग्रमानां बद्यानदत्तां बन्दे निवादु रैतानि बस्ता दधा नन वैं बदर्वें निरवाभैनाङ्गनम्। ८ दृढोयचा बबलता न नचन् बदा च बदचे ऐवि स्व थाङ्गानं ग्रर्थधम्। ९प्रमथ याचनमनार्थनम्। १ चमन नापि चोबाव लेहि मया बर। मत विर्ग चोज्ञ चयिहि शाचा। पमचा माङ्गनावनी बचानाल दखते सद। बलिदादोहोलसबार दल क्षि। ११बजार्नी ग्रदार्वा प्राव दनबे चनदाहमानि नलावि। ममावतसे बर्वाबेल बातिरिन्न नतनोलुहि। १ थाथानिने नहानदानि। १२बीलिलाडप्तेभ प्रतिनद्दवरेंभा। ममाबेन्नत्वाचा- नाब। थनाङ्गन थाम म्। १३चोहुदन दानि यनङ्गानन निर्विषानि। १५ तैमोन्मादसमनतम्। चोना चन मम्। १६माती निर्विहानीचानी बवाहानमेबन नु नदीमानार। १७बाथो ईदा दलादि दय बाददात बाव।। १८ तैर्दा मध्नाहिन दै ग्रवासा चौनिबान् दयाभेल नावार बान। १८ चाथानिने तनवित

मबन दलीबा बाहनावी प्रमाबा। नवा। २ प्रमाव दम प्रे चौनिबोलवति आचवेदमि। ३१ बाग्ना बानि दमावि। बवब नामीमादि बदा मान बदचे बता। ४१ बोहुदिन बहुँ बानि बमावि हैनदि बबमेव मचा बम। बाब। ३ बबोहिनि बबचे बनब नामीबादे बोधाब्ति विनेव। ५१ बनवयल पूर्णेव दहलिकनोति। ६१ बनुबनावविदनवर्ण नीविवावां दवमा। ७१ बार्वावि दबनेताम बाहा। पथागलिबमावगल दबनदोबाबलीदेद बार्बी बन्द बाबाविन् क' मीबानुबदनम्। बाव बम्बे बाद बानवितादि बनाबा बानेबन् बदा विनाचिदैन बीनिबा- र्बी ताना बिनार्विदनुबन बमल दर्जा १ब। बा। १२,१,१ १ बवितानतेब्बति न चौनाहोबा निवमबन मेबादाबनार। दि बवानवल पूर्वहारैच बनिवर्तनम् १व ११व ।बबहावे पावनु। मवदनम्।१बब बव बर्वबबनि बदर।१बब मृविहोनबनवद बचर्दविरोदरा बचिदोहेबे म्रवर्निरबम् बावा चौवाविबय विदि। १दमीबनेबये बन्नालाता। १बनविबब बी बद्द चोभौदि बन्नन। दि बचलबबा बद बनोनबदानन्। बलक्ष- दविता पाननेन तैव बनब विदोवेबनेतर्द्द चौवाविवाय पाबानिवबन्। दमदबादि बबबदन दल बबबवरिब मबोबर। ८ बर्वदनाबेबबनोति। १ तब ना दबवाना बा न बद्दे दहि बृहवाना। ११ बब बहमोबदरिबान् विरवाईदबोनबवा बतिवब नैव बबबद्दवोदोर्व बदो देवन्।१२बवन न हिवेब घाहान प्रमत्वावाव दानम्।१३ बवाहिनेबु मेब बहुत बबे दर बहानम्। १३ बावबारितवे बबतानिदबनबन्। १४बावाबल बनेत तैं दबादन' हादय बबतावबतार बबा बवनि बबदल बद्दी बतर्दना बल बनवा दरि बालीवा दिबा हादन ता बानि बनानबुत्रा बदा बावबाल। १६ १७।१८ १६, दत्ताबदुवे बबाना प्रमिव बर्वनेदे निविबोनताबबन् बवा बरबवैबदी बाबाबवे प्रबबन् बावने हितीबन् दीवने बतीर्व बनिवनैब दनोरबबाबलोवे बदस्बदी बादिवबे बब- बन्। १ बविबबनान् चहन्वी विविदोच' ११। बबवे बा विहबनोति बबो विदेवीब।१बब्दु दबानवादीबी बबान् बर्व बबानन्। १४ बैबाहिवदे बव ५.१ बबबा ११ बबबरी व दो पावाव दबब बबबा १६ १७ बरी

माध्यन्दिने गच्छमाने विहृत्याङ्गारान् उपसर्पणम् । ५ अ० १२ क० । १ शयन्येंरति क्रतौ दधिधर्मेण चरणम् । (दधिधर्म कर्मभेद) । २ प्रगावानस्य तद्धर्मत्वम् । ३ भक्षिण ब्रूया । ४ होतर्वदस्वेत्युक्तस्य उत्तिष्ठतोऽपपश्यतेत्युक्ति । ५ श्रात हविरित्यध्वर्यौ श्रात हविरित्यनुवचनम् इत्यनु-वाक्या. । ६ पवि त्वाग्ने इत्यादि मन्त्रजपे विसिस्त-भेदोक्ति । ७ दीक्षितस्यैव अग्निष्टा जप' । ८ दक्षि-णीयाना पुरस्तादुपरिष्टाच्च पशुपुरोडाशेन चरणम् । ९ एकमते तेन माचरणम् ।१० आग्रसरयश्मते तेनाचरणम् । ११ अहीनैकाहेषु नाराशंसासादनात् पर दक्षिणानयनम् १२ अहीनैकाहेषु दीक्षितस्य जपमन्त्रोक्तिः । १३ आग्नी-ध्रेण उत्तरेयमाणानां दक्षिणाहुतीना हवनम् ।१४ आहुति-मन्त्रप्रकारौ १५ विहारदेशाभिक्रमेण नीतेषु दक्षिणाद्रव्येषु मध्ये पाणिरूपदक्षिणाद्रव्यप्रतिग्रहे मन्त्रभेद ।१६ अन्यापि द्रव्यस्याभिमर्षणमात्रम् । १७ कन्याया दैवविवाहविधि-ना दत्ताया आदानेऽभिमर्षणमात्रम् न पाणिग्रहणम् । १८ एष प्रतिग्रहनियम सर्वत्र । १९ प्रतिग्रहाग्नीध्रीय प्राप्य उच्छिष्टहविष सर्वै. प्राशनम् । ५ अ० १३ क० ।

१ मरुद्वतीय ग्रहेण चरणम् । २ तत्पात्रभक्षणे मन्त्र । मरुद्वतशस्त्रशंसनम् । ३ माध्यन्दिनसवने शस्त्रादिषु आह्वयो राहावप्रकार' । ४ मरुद्वतौ प्रतिपदनुचरस त्रौ तृचौ । इन्द्रनिहव: प्रगाथ । ६ ब्राह्मणस्पत्यप्रगाथ । ७ तृचा प्रतिपदनुचरा:, धाय्या प्रगाथा । आद्यमारभ्य ब्राह्मणस्पत्यपर्यन्त सर्व्व सर्वं पंस् । ८ स्तोत्रियानुचरा प्रतिपदनुचरा सर्व्वत्र प्रगाथा । ९ गायत्र्यादीनि पङ्क्त्यन्तानि अर्द्धर्चश शस्यानि भवन्तीत्युक्ति । १० पङ्क्त्या उत्तरेषु त्रिषु या अयुक्पदास्तासामर्द्धर्चश शंसनम् । ११ पञ्चपदासु पङ्क्तिषु द्वयोर्द्वयो पादयोर्विरवसानम् । १२ आम्नायस्थे वा पङ्क्त्यवस्तासामर्द्धर्चश शंसनम् । पङ्क्तिशंसन भेति विकल्प. । १३ उक्तागताया: पङ्क्ते· पच्छ शंसनकथनम् । १४ पङ्क्ते पच्छ शंसने ये उत्तमे पदे अतिरिच्येते तयो सम कृत्वा शंसनम् । १५ उक्ता-दन्यत्र पच्छ शंसनम् । १६ अर्द्धर्चान्ते प्रणव कृत्वा मननम् । १७ तत्र धाय्याभेदा ।१८ मरुद्वत प्रगा-थ । १९ जनिष्ठा उग्र इति सूक्तोक्ति । २० उक्त सूक्तस्यार्द्धर्चा एकाधिका शस्त्रा तदन्तराले इन्द्रोमरु-त्वान् इत्येतस्या निविदोधानम् । ११ माध्यन्दिने अयुग्मासु तथा धानम् । १२ तृचे एकां शस्त्रा युग्मासु च

अर्द्धां शस्त्रा निविद्धानम् । १३ तृतीयसवने एका शस्त्रा निविद्धानम् । १४ त्रिष्वपि सवनेषु नेत्रे कृजतान्न-पार्म ध्यायता च निविद्धेया । १५ सर्व्वत्र तथैव परिधाना-तिदेश । १६ शस्त्रा जपमन्त्र याज्यामन्त्रश्च । ५ अ० १४ क० । १ निष्केवल्येति शस्त्रनाम । २ यदि पृष्ठकार्य्यं रथन्तर साम-गासमगा कुर्य्युरिन् अभि त्वा शूर । नोनुम "अभि त्वा पू-र्व्वपीतय इत्येतौ प्रगाथौ स्तोत्रियानुचरौ स्याताम् पृष्ठ-शब्देनात्र ज्योतिष्टोमप्रकृतिभूत सामाभिव्यक्तस्तत्रचार' सम्पाद्य स्तुतिगाय मार्व्वैकरसमधिगम्य कार्य्यमुच्यते । २ अन्ययोरपि प्रगाथयो स्तोत्रियानुरूपत्वोक्ति । ४ उक्ताना सर्व्वेषा प्रगाथत्वम् सामगैर्द्विपदोत्तर तृचाकार-तया गानेऽपि यद्यपैरर्द्धर्चत्वेन शंसनम् कार्य्यम् । अ-नयापेन तृचाकारत्वगमनेऽपि ता ऋचा एव न तृचा कार्य्या ताभिश्च शंसन कार्य्यम् । ६ बृहतीच्छन्दस्कौ स्तु च प्रगाथे चतुर्थषष्ठौ पादौ पुनरभ्यस्य पञ्चमसप्तमयो· पाद-योरवसानकारणविधि । ७ यदि त्रिष्टोभ्रह्य एव चिकी-र्षिताश्चेटा चतुर्थपष्ठौ पादौ हिरण्यस्यापसाग कार्य्यम् । ककुभेषु प्रगाथेषु तृतीयपञ्चमौ अभ्यस्यावसान कार्य्यम् ९ प्रत्यादाने उत्तरा करूपा भवति । १० येष्वह बृ-हद्रथन्तर वा तयो संहतिर्वा पृष्ठकार्य्यं भवति तत्र बृहद्रथन्तरस्तोत्रियानुरूपयो· शंसन यथा भवति तथा इन्द्रनिहवब्राह्मणस्पत्याना शंसनम् । ११ इतरपृष्ठेषु तेषा बृहतीं कृत्वा शंसनम् । १२ यदा बृहद्रथन्तरे गाय-त्र्यादिषु अभ्यस्तासु त्रिष्टुषु ककुप्सु स्तुवते स्तवोगिषु वा द्विपदोत्तराकार तदापीन्द्रनिहवब्राह्मणस्पत्याना बृहतीं कृत्वा शंसनम् । १३ येषा होत्रकाणा प्रगाथा स्तोत्रियानु-रूपा तेऽपीन्द्रनिहवब्राह्मणस्पत्यवच्छस्या । १४ उक्तभिन्नस्य सर्वस्य यथाश्रुत शंसनम् । । १५ एकस्मिन् दिने सर्व-धर्मभागितया उभयविधसामाज्योतिष्टोम एकाहशब्दवाच्य' परिमितशस्त्र परिपूर्णशंसनयुक्त । १६ स एकाह यद्यु-भयसामा बृहद्रथन्तरसामसाध्य तस्य पवमाने योनिरनुरूपा भवतीति । १७ ज्योतिष्टोमभिन्न य कश्चिदुभयसामा एकाह स्यात् तत्र पवमाने यद् कृत तस्य योनिरनुरूपा शस्या । १८ निष्केवल्ये धाय्याया ऊर्द्ध्व स्याम योनिस्थान तदेव शंसनस्थानम् । १९ अनेकासा सामयोनीना सह शंसने प्राप्ते आदावेव सर्वासामाद्याग सक्त् पृथक् वा कार्य्यम्' । २० ब्राह्मणस्पत्यमरुत्यतीयसामप्रगाथानामनेकेषा सह पातेषु इन्द्रनिहवादूर्द्ध्वमाह्वाय कार्य्य । २१ तत्र

[illegible]

[illegible]

इहतीपादविहरणम् तेन अष्टाक्षरमन्त्यमाद्यं चतुरक्षरं यथा भवति तथा विहरणम् । ८ द्विपदाश्च तत्र ता सर्वाश्च-तुर्द्धा कर्त्तव्याः । प्रथमाया सर्वे भागा न्यूहेनाव्यूहेन च पञ्चाक्षराः उत्तरास्तु चतुरक्षराः । तत्र च प्रथमां त्रिष्टुभा विहरेत् । उत्तरास्त्रिस्रोजगतीभि । १० उत्त-मायाद्विपदाया यच्चतुर्थमक्षरं तत् प्रथमस्य भागस्यान्त्यं तदेव द्वितीयस्याद्यम् । ११ तत्र विहरणप्रकार । १२उत्त-रास्तु इतरान् पादान् पश्चात् कृत्वाऽनुष्टुभं च कृत्वा शंसनम् । १३ षोडशियानुरूपाभ्यामूर्द्ध्वं प्रोचुस्ता इत्ये वदन्तस्य पञ्चावयवस्य विशंसनम् । १४ यत्र यत्र वि-हतो भवति तत्र तत्र यौ प्रतिगरौ तयोरुदा हृतिः । १५याज्यायाजात्रेण मिश्रणम् । १६ त्रिविधप्रकारः । १७ विहृतस्य विशेषस्ततोऽन्यत्र सर्वमविहृतेन समानम् । १८ विहृतस्यैव विशेष । १९ आहूतं षोडशिपात्र सुपराहार्यं भक्षयेत् । २० धर्म्ये ये भक्षिणस्तेऽपि भक्ष-यन्तीत्यतिदेशः । २१-सुब्रह्मण्यशब्दोऽपि तमैत्रावरुणादय-स्तत्यन्छन्दोगाः । २२ षोडशिभक्षमन्त्र । ६ष्ठ० १ख० । १ अतिरात्राधिकार । २ प्रथमे पर्याये ये षोडशियानुरूपास्ते पानाद्यस्याद्यास्तेष विना अन्यासु सर्वासु ऋक्षु प्रथमानि पदानि द्विरुक्त्वा ततावसानम् । ३ मिश्रयो पादयो समस्य प्रणवनम् । ४ होतुराद्या वि-ना मध्यमानि सर्वासां पदानि सकृदुक्त्वाऽवसाय तान्येव प्र-त्यादाय तैरुद्गतानि सहृत्वाय प्रणवनम् । ५उत्तमे पर्याये षोडशियानुरूपेषु सर्वासामस्तं पाद्युत्तमानि पदानि मध्ये सर्वे ना-च्छावाका द्विरुक्त्वा तैः प्रणुयु । ६ उत्तमे पर्याये अच्छा-वाक अन्त्यचतुरक्षराणि द्विरुक्त्वा प्रणुयात् । ७ यस्याप्यां यत्र पर्यायतत्त्वम् । ८तत्राद्य यस्य होत ।९याज्याभ्य पूर्व-प्रतीकानि पर्यायस्य स्या ।१०पर्यायोदाहरणम् । तेषा पर्या-यशस्त्राणि ।११पर्यायभिन्नानां गायत्राणांगावापत्वम् ६ष्ठ० ३ख०अतिरात्रे पर्यायेषु समाप्तेषु छन्दोगा आश्विनशस्त्रेण स्तुवते । २ षसिष्यन्ते विसम्प्यितसञ्चरेण निष्क्रम्याग्नी-ध्रीये जानुमङ्क्त्वा बहाङ्कतीर्जुहुयात् तत्र मन्त्रा तत-श्चाध्वर्यप्रायण तूष्णीमेव कुर्यात् । ३ होमार्थं पृथक्, कृतस्याज्यस्य शिष्टमाज्य प्राश्य आप उपस्पृश्यमाचामेत् आचमनेऽपि नाग्नुद्धिरित्यत्र देवस्य इत्यादिश्रुतिनिद-र्शनम् । ४प्राश्य प्रतिप्रस्थाय पयात् स्वस्वस्थानस्य, समस्त-दक्षोदरदक्षिणाम् उपस्य कृत्वा (पादाङ्गुलीभिर्भूमिमा-श्रित्य) दक्षपतिप्यन् पश्चोपविशेत् । ५ततोपस्योपयेशम-

स्यैव आश्विनशंसनम् । ६ एकपातिन्या प्रतिपद पच्छः-शंसनम् । ७ प्रतिपदा गायत्रस्याग्नेयस्योपसन्तननम् । ८स्तोत्रियशंसने प्रातरनुवाकधर्म्मातिदेश । ९त्रयो मार्हता तृचा स्तोत्रियाः प्रगाथा वा तान् यथादेवत यथाश्रुतं शंसेत् । १० अन्येषु छन्दस्सु यथादैवत शंसेत् । ११ द्विपदा पच्छः शंसेत् । १२ एकपदा प्रणवेनोपसन्तनुयात् । १३ एकपदाभ्यो याउत्तरा ता एकपदान्तर्गं प्रणवेनैवोप-सन्तनुयात् । १४ अर्द्धर्चशस्त्रेषु पच्छः शस्या पच्छः शस्त्रेषु चार्द्धर्चशस्या यासां उद्धरेत् । १५ सूक्तन्यायेन वा शंस-नम् प्रोद्धार इति विकल्प । त्रिष्टुप्जगतीभ्योऽन्यत्र विशेषः । १७ उदिते सूर्ये प्रतिप्रियतममित्यस्योत्तमेन प्रणवेन सूर्योनोदिव इत्येतत् सम्धाय तदादीनि सौर्याणि सूक्तानि शंसेत् । १८ सौर्यसूक्तानि सूर्योनोदिव इत्या-दीनि दर्शितानि । १९ इहसते ध्वति यदर्य इत्यादि परिधानीया। २०प्रतिपदे परिधानीयाया याज्यायत्वविधा-नम् । २१ यदि इहत्सान कुर्यात् तस्य योनिम् स्वामिद्धि-हवामह इति वचनम् । एतेषु प्रगाथेषु द्वितीयास् इन्द्र-वीतमित्यस्योपरिष्टात्, तृतीयाम् अभि त्वेत्यस्योपरिष्टात् शंसेत् । २२तत्र विकल्प । २३आश्विनशस्त्रेण पुरोडाशेन चरणम् । तत्र अनुवाक्या प्रैष याज्याद्वयम् आध्वर्यो आगदानञ्च क्रमेणोक्तानि । २५आश्विनपुरोडाशस्य स्विष्ट-कृतावरणे स याज्याद्वयम् इत्यन्तोऽतिरात्र क्रतु । ६ष्ठ० ५ख० । १ नैमित्तिककार्यभेदकथनायोत्तरग्रन्थ यदि सर्वे पर्याया प्रयुक्ता न भवन्ति इत्येवमाद्यः स्यात् अतिक्रान्त-माया रात्रिः वा पर्यायाणामाश्विनस्य चापर्याप्तेति तदा सर्वेभ्य पर्यायेभ्य एक पर्याय सङ्क्षिप्य कुर्य्युः । २ तत्र चारणप्रकार । प्रथमात् पर्यात् होता स्व शस्त्रमाददीत । मैत्रावरुणब्राह्मणाच्छंसिनौ द्वितीयात् पर्यायात् स्वे शस्त्रे, उत्तमादच्छावाकः स्वमेव शस्त्रमित्येव प्रकार । ३ यदा तु प्रथम पर्याय प्रयुक्त मध्यमोत्तमावप्रयुक्तौ तयोराश्वि-नस्य चापर्याप्ता रात्रिरित्येवमाद्या स्यात् तदैव कुर्य्युः । ह्रौ होतृमैत्रावरुणौ प्रथमात्, ब्राह्मणाच्छंस्यच्छावाकौ तु उत्तमात् शस्त्रमाददीत । ४ सर्वेषा वा सोमनिर्ह्रास । ५ सोमनिर्ह्रासे शस्त्रनिर्ह्रासप्रकार । ६ सोमनिर्ह्रास सम्भरणयोर्निर्ह्रासविधानम् । ७ एके शाखिन होतृ-पर्व्वे सोमनिर्ह्रासं कुर्व्वन्ति । ८ अग्ने । विवस्वदुषस इत्येतत् आश्विनीय एकस्तोत्रियः । ९ आग्नेये क्रतौ तस्य एकस्तोत्रियस्य इहतीच्छन्द । १०त्रीणि प्रदिष्टतानि

त्वाचिके इत्यादि वाक्यम् वक्यम् वचनाद्दचनद्दयं ११ । १९ द्वितलविते वा मध्यादिविरम्यमाने यथा यतिपाते वक्ष्योदोषः । ११ तथा दोषवन्मात्रमायात् वा वदनैकमात्रकमात् यत्नवृन्दं तत्र वज्र वार्मीम् । १४ यस्मै दीर्घे यति वदन्तीये भवं यतिम् एवं विधि दीयते तत्र वजन इत्यादिकं एव यदिह । १५ सिन्धौ गत्वा शोभाय दधाति वज्रवयम् । १६ मनचैतवचन गैव देवगुण इत्यादि वंशम् । १७ यदीव पायस्तुत विविदात्मात् वन इत्यादि यथापि यथापि लिपि-वापि वाच्यतायेत । १८ विविदा यावं मयीयपेत वदा यदिम् यज्ञे मिथिविविधा यद्दुर्लक्ष्यदवं यथाव वायन्तुकाद् वैभाव इत्यादि "वा प्रत्यवेदि" इति वाविकृत वचनान्तरिणामनुदि वस्तमानां निर्दिष्ट इत्यादि । वैव ६४ । १ वन्नावद दोवद पदे वनाद्ये वाविते वीवाविवेवता । २ न खवदो-दमतमो वसति तत्र वक्तो वीणार्थ वहूने वयाचद् । ३ वद मावःकमे वौधिवावृद्दवाच्चावचनम् । ४ याव-माः वैवाय वस्ते वैवि विवशः । ५ यादव्यादि वति दयुतैन्दना यवदम् । ६ "दिव्यदैवतो" न वं वा वज्र वेदादि" इति एवन्न्याम वदने पादा । ७ वाच्यादिदावदे वोविवादृदयवी वाच्यादाय वदिः । ८ यदीवदमे वाद्मिवोवे वीवादिवैः वदा वचय इत्यादि । यद्यदद्वे वीवादिदिवचवद्वा वीवाद्विन्दं इवीत् वदि वीविदिवि यथा वाद् वदाविराम इवीत् एवं हि । एवादिरामात् वीवादिदेवतादा वनवे एवादि वोविवादृदयी वाता वाच्यादिवायवाद् वैयावचम् । ८ वाच्यदिवीवचवाच्यवचम् ६४ ७४ । १ वीते वीते वर्गे दर्गे वा व्रावदिविति । २ यदीविवा-वादि वदिवीवादि वचनं वृहं इति पूर्वोचद्र । ३ यव-वाद वा वद्मावतवदि विवाला । ४ वीवैव वाचदिवृदि वदीःवादोतवियामेव वेवादिवदा । ५ वीवादवदाये पूर्विवा वाच्यवादि न वंवादाचदिवद्यु । (दूविवा वीव-दादी वदावदा वाचु वादि न वावदवा वीवविवेद्-वादिदोदवेदेन वद्यावीवेदा) । ६ वाच्यदावाचे दूवादिविंदृदूविदुदूवदेवम् । वदोवावदवाद वीवदोव-वादे वा वीवदावाद् दीवावावदांदम् वचवद्य वावाद वीवदादे वचवद्वावाद वद् । वद वदांव वदावदा-वाद्दीवेन वावदांदम् । वावदवीति वीवावाये

प्रतिविम्बिता प्रत्यवतामवश्यो ममवयावयम् दर्शनम् यथा । ए वाचैति मावविष' वदाव प्रवेशं विदान्वयेव वमावद इयवांवदवादिवि विवाद यथा । ८ एवाद वर्दे वीवे वद्याये प्रति-विविवद्गीवदवदेव न वमावर्द हि । वदीववावोवैद विवाद । वावदावे वीवे वर्दे प्रतिविम्बिद्यव विवुध वदीव प्रतिदृवेविवद्वम् (वदीवुत्वं वदः वदिवम्)) १ वाच्यान्दिवे वव वदवीविवद्वम् । ११ वदीवदवदे पूर्वोवद दविवविवद्वम् । १२ वाचुवा वो प्रतिविविवद्वन वदवे वावदीवं वाव वद-वाव वदि वादवीवद वदावदोवदावे । १३ वद्वाव द वद्गीवे वावदीवं वाव वदावद्वौवेव वदीवृवैति वववदम् । १४ प्रतिविम्बिता वदवामी-वाव वदं वदाव वदाद्वेवावृद्दवाव वीव वदाव इववोवा वार्दं । १५ वदा वदीवे इदवैदिवा । १६ वदु वावति प्रतिविवी वावाव् वाव वीववावा वदा प्रतिविम्बिवदवावेव वदोवदेव वीवेव वदवद प्रतिवि विविविवावि वीववदवाद्वीवि न वववि । वदा इवद वर्मवेव इवावववाद् प्रतिविविववैवववः विवते वदा वदवदीव वदाव वदववाव वदेवाद्यः इवा प्रवृद्धीवदु वदा व वावद वदवावद वद वदुव वदावैवदु वववं वावावदवैवदावृः वदीवा वदा-वैव प्रतिविविवावावे प्रतिविविविवैदा इववोवा ।।६४ ६४ ७४ । १ दीविवावां वदो वदवित् वावा वा वदवी वावदिववदीवद् । २ वदोवावावदवा वदावि वववदववदीवे वा वोवदीवेदि वदाव न वीदिवं वदविवावृदवावदे वावं वृ वदवदवं वदवावा वावंम् । ३ वाद्वावंवैवे वावदेवा । ४ वदवदवाव वदीवि वति वदोवा वदावाचं वदि । ५ प्रतिविविवे वावार विवृदिवाद्या वाव वादं वाव वावा वदि । ६ वदिवम् वैद्देववावादिवदः वार्वावद । ७ वदोवदिववी वदो वदिववदा प्रावंव वदं वावद । वदु ६४ ८४ । १ वदी प्रविवम् वदीवेव विवंवद वववावं वदविदे वैवे वावद वेवावद्वावादिदवद्म् । २ वदव वववाव-वीववदावद्म् । ३ वदोवैवाववेवद् । ४ वववव-वावावदिवावद्म् । ५ वैवव वैदवावावि विवादीवावि वावा इववावेव दूदविवा इववैवे वदोवावी व वववद । ६ वदव वावदा वेववववावः । ७ वदीव

पक्षसंस्कृदेशस्य गेतक्रियाधिकारिणा चरणम् । ८प्रतेस्या-
ग्नीन् दयोररण्योः समारोप्य देवयजनस्य बहिर्वेदि प्रेतमा-
नीयाग्नि नथित्वा चिह्नत्व तमेव दहेयुः ।९अनाहिताग्ने-
रौपासनकुमेणाऽऽहार्येण दाहः । १०दीक्षितस्य पत्नीमर-
णेऽपि लौकिकाग्निना दाहः । आहिताग्नेरपि सर्वा-
धाने लौकिकाग्निनैव पत्न्या दाहः । औपसनाग्निसत्त्वे
तु तेन दाह इति भेदः । ११प्रेतदाहदेशादागत्य पूर्वा-
परीभूताह समापनं यथाशिष्टं कुर्युः । १२ दी-
क्षितदहनोत्तरं शास्त्रानुवचनाभिष्टवमर्शसावनेषु विशे-
षोक्तिः । १३ स्मशानायतने परितः कर्तव्यभेदः ।
१४ शौच स्नानात् पश्चादुपवेशनम् । १५तत्र आध्व-
र्यवप्रमेयमप्रकारः । १६ तत्र आयं गौरित्यादिषु ऋक्षु
उपांशुस्तुतिप्रदर्शनम् । १७ स्तवनोत्तरं होतः कर्त-
व्यम् । १८ । १९ । तत्र यमवत्यान्ततया ग हिप्र होत्यादि
प्रतिगरः । २० चतुस्रयपार्श्वस्थसवने कृत्वा यथासम-
स्थितिमासादनम् । २१ तेषां भक्षणप्रकारादि । २२
दीक्षितस्य मृत्युदिने उक्तप्रकारं कर्म समाप्य सप्तदशस्तोमं
त्रिवृत्पवमानञ्च रथन्तरपृष्ठमग्निष्टोमसंस्थं बृहद्रथन्तर
दीक्षितमरणनिमित्तं सत्रमध्ये सत्रिणः कुर्युः । २३उक्त
अङ्गि समाप्ते एतान्यस्थीनि अवभृतकाले अवभृतार्थं संह-
त्यितासम् कुम्भेन सह क्षिपेयुः यतस्य स्ततस्य तद-
हरिति वदन्तः सर्वे सत्रिणः कुर्युः । २४स्तसस्य दाहा-
दारभ्य कार्याण्तरोपदेशः ।२५शेषसमापने स्तसस्य संख्या-
पूरणाय तत्सम्भिन्नं दीक्षयित्वा समसमापनं कुर्युः ।
२६ गृहपतौ मृते तदहःप्रभृतं समाप्यायवभृथ
कृत्वा उदीचराख्या च सत्राडुत्थान भवति न तु शेष-
समापनम् ।२७गृहपतेरपि अस्थिसंस्थापनादय पूर्ववत् ज्ञेयाः
कार्याः । २८ एकाहेषु यजमानस्य मृत्यावसने तस्य तस्य
मयनम् । २९ सत्रस्य गृहपतेः महत्नीषु अशु अवभृथ
कर्म कृत्वा प्रेतस्य तत्र निक्षेपः एवमाप्तेऽनस्य आधा
नं सोक्त । ३० आप्तप्रयतते तस्य यज्ञपात्रैः सह-
दाहः । ३१ एतत्प्रपञ्चे अमनेय अपरत्होमाश्च ।
६अ० १०क० । १ सोमयागस्य अग्निष्टोमोऽत्यग्नि-
ष्टोम उक्थ्यः षोडशी वाजपेयोऽतिरात्रोऽप्तोर्याम इति
सप्त संस्थाः । २तासां मध्ये यावत्पयन्ति तदन्ते यज्ञपुच्छं
नाम कर्म कर्त्तव्यम् । ३यज्ञपुच्छस्य प्रकारः । तत्र
पुरोडाशमैत्रावरु......पासमपनम् । ५तत्र पुरोडाशकरण
तद्देवता च । ६सवनीयस्य पशोः पशुपुरोडाशपणे अवोचेतां
पुरोडाशैरिति प्रचारनित्युक्तिः । ७ सवनीयैः कार्त्ति-
न्द्रेष्टिः पशुपुरोडाशेन पशुदेवतार्थिः । ८ यज्ञु-
षाकादूर्ध्वं हारियोजनं कार्यम् ।९हारियोजनस्य चेत्तु-
वाक्यामैत्राख्याः । १०अहर्गणेषु अन्त्येऽष्ट तु उक्तो
एव याज्यानुवाक्ये । ११अहर्गणेष्वन्त्येभ्योऽन्यानि, तेषां च
प्रतीकोक्तिः । १२ द्वादशाहत्वादिषु यानि सुत्यानि सौत्या-
होमित्यनुवर्तन्ति तेष्वन्त्ये पूनुवाक्या । १३ हारियो-
जने मैत्रावरुणस्य अनुवषट्कारात् प्राक्प्रतिप्रस्थानक-
प्रैषकथनम् । १४ अतिरात्रे तेऽन्व इत्यत्र तेऽद्येति
प्रयोगः । १५ यज्ञसमाप्ते ग सुत्यामित्यत्र अद्य सुत्या-
मिति प्रयोगः । १६ आग्नीध्रः अतिप्रैषस्थान्ते श्रुत्वा
यज्ञः सः सुत्यामित्यादि मन्त्रं पठेत् ६ अ०
११क० । १ उन्नेत्राहृतं द्रोणकलशमिडामिव प्रतिग्रहो-
पहूयमिदा द्रोणकलशस्यसोमभक्षयस् । २यस्तु प्राणभक्ष
मन्त्रः एहिवसु इत्यादि । द्रोणकलशस्य सोमं गृहीत्वा
मन्त्राभ्यां दुग्धहृदयमभिस्पृश्य येन पथा सदोऽभि-
र्गमं या गत तेन पथा तत्र प्रतिनिवृत्तिः । विनि-
हुताहुतिनामकौ होमौ कुर्यात् तत्र होममन्त्रौ च ।
३ पड्भिर्मन्त्रैः आहवनीये षट्षट्पकलाभ्याधानम् ।
ते च देवकृतस्यैनस इत्यादयः श्लोकाः षट् । ४ द्रोण-
कलशात्मानाद् गृहीत्वा भक्षयेयुः तत्र मन्त्र आपूर्या इत्युक्तिः
४ तूष्णीमवधाय ता धाना अन्तःपरिधिदेशे निवपेयुः ।
आहवनीयदेशात् सर्वे दक्षिणावृतः प्रत्येत्याग्नीध्रीयं
गच्छेयुः विनिषृताहुतिपर्यन्तमेतत् सर्वं सर्वे कुर्युः ।
७ तीर्थमपान् गत्वा आर्द्रदूर्वाजातीयानि निम्नोद्य
देशे चमसैऽन्तरा प्रक्षिप्य सर्वे चमसिन स्वान् स्वान्
चमसान् दूर्वादिरसयुक्तान् गृहीत्वा प्रोक्षिताभिरद्भिः स्वं
आत्मानं दक्षिणैः पार्ष्णिभिरप्रदक्षिणं पर्युक्षेरन् । ८सव्यै-
र्वा पार्ष्णिभिः प्रदक्षिणं पर्युक्षेरन् । ९तत्र पर्युक्षणे गाथा-
मन्त्रः । १०पित्रादिक्षयजीवने नैता गाथा पाठ्या नापि
पर्युक्षणं कुर्युः तद्वर्जं सर्वं सर्वे कुर्युः । ११ चात्वाला-
भिमर्शनमन्त्राः । १२ यजमानमरिष्टा परस्परस्य दृष्टा
स्पर्शे मन्त्रा ६अ० १२क० । पत्नीभिः याजैर्दत्त्या-
पत्न्यै वेदप्रदानादि पूर्णपात्रनियमनान्त कर्म कृत्वा
वेदस्तरणे कृत्वाऽकृत्वा वा प्रायश्चित्तानि कुर्यात् ।
२ यज्ञमध्यकस्य साम्नोनिधनरूपानन्त्या भक्ति कृत्वा
सर्वेऽवभृथं कुर्युः । ३ जले क्रियमाणा इष्टिरवभृथेष्टिः ।
तया चरणम् । ४ ५ अत्र विशेषः । अध्याभिष्टौ प्रया-

ज्ञापदयासामा वाक्याभिज्ञा न वर्त्तयन्ती प्रवाप्नाइया काम्य वयो यो न माननौ। ६ यत्र कारण यदि वर्णितेर वनि मायावरे वर्णितेऽनुनाय वाक्यम। ७ स्थितिस्थाने कामीयवयी ऐनि वाननि योङ्गोयरय वयो सिरिति हे वयो अन्न वाक्यम्। यत्र च निमयाभाव काम्योयरयवाभावत्र न लय प्रयुक्त वाक्यम्। ८ यत्र स्थिरो वयोगरवाव इति वयोव देविवानुवादवद्दे त्यक्त।। ९ यत्र वाक्यवे वाक्यमम्। १ वाक्यमयवार। ११ योगात्मावयव यता वाता-नुवायव यता वाचाइ यत्र यथा। १२वदीतिवा-वाक्यवर्णीतावर्न वाक्युयय वा। १३ वयोगा ग-वाचीवार्भिथा वर्णीतयवताभावरेय। १४ यवे आ वतीयवावा वर्वीरतानि यम वरेषुः। १५ वर वाइवीर्य वदय अवर दवादि यम वरेषुः। १६ यत्र वर्णे देवावयवायन वुवयनुवेन ववार्न यथा च वयोवयाया। प्रसादवा वनिवयाभावाः वर्णे वाचोः। १७ वातवयवाच ववाभाव कुर्य। १०व देव ११व। १ वाक्यवे वदयनोवा वरवम्। २ वा च वाक्वीववा इवा। १वर्णवानेऽपि वाव स्थिरेव। अत्र यवव वाक्यवनिवीदेववा वदिति वदवी वयवाे यथा वालियय यथवा यव वाइवी वयवीति। ३ वाक्याइवावे च निवरीति यत्र वा वाक्या वा यव वाइयावा। यथावयाया यव वाक्या। ५ वाक्यीवाया वचार वयाम वर्णतः। ६ यथा वावा देवदर्श च वाक्याम न देवरोवम्। वयव भीवार्या वचाइार्या वेशावयवर्देयोऽनुवम्ब्य यथा। ८ वदि वाचीर्वैराचादिभि यव वाक्यं च न वादयीव यवेदे ८ वयवीविवयीये वाचीर्वेवा वार्थ यवेदे। १ यत्र वैनितिव वार्थवेदा। वयुक्यायवयो वेयार्वा कुवावा यथ वाइविमवयः अवा वदार्निवी वाचीदेव वदुदेव यथा वाइयवो वाइ च वदुवा वरवम्। ११ वयुवपुववरवाववार। वाइ यदं कुवाइनादि-यवा वदुवयोव यवेव यथा। १२वदि वावयय वाक्ये च व वदुवाय वचावेवः यदा वीवावि यवा कुर्याद् १३ वाक्ये न वचायवे वयेवे यथा। वाक्यीवादिवा-देवा। १४ वाक्येन वरववे वदुवन् वाइववोचः। १५ वचन देविवा वदीति वदुर्विनेवुः वावाइवविः दावा विवीवाची वपूरिति वदु देवा।।देवम वाइयवावे वव- वेद।। वन्वाव वदार्थ देव इति वदा। देवीवावे वुवः यौः यथा यौः प्रविवीति वदु देवाः।।न्याय वुवावा दर्शवेयो वाक्याइवायो वायो।।१८वदुवचावदुववा वावे वैवावयवोवा ववका वव वाः। २ वा च वाक्य वावादि वाविवायवा वावी।३। वदि वो वार्थि वव वेदाः। वार्विवे वर्षे ववेदु। ११ वदुववयोवा वर्थ वदुवचववार। १२ प्रवीव वोवितिवोवावेव वोवेव ववावावदविवोवा देवोवा वदिव च वोवैवैवा वावचेवो देवोवोवर्व यवा ववाइविव वावुवव्याव वयोव ववाव वदवेवयीवरयो। ववाचेप वदर्थ ववयवाव यो देववविवद्योवविवोदवायेवा वदी यवेयोर्थः। वायदु वदि वर्षे देविवा वुः यवदेवि देविवा वर्विवा इति वाइ। वर्थ वः ववायाईवेव इववाव् वदि वर्षे देविवाः वुवदा पूर्ववेदाभूवाव वर्थ यवा वर्षे वाइ वावाव्योव् वर्ण वे वाव्यीव इवद् इवद् ववादीव पूर्ववविवा इववेदेवावीववा ववेदिवि विवेवोऽर्थः। देववयवायोवा वर्थ यवा वर्षि। इवदावे वावावा वदिवपूरा। वा च वर्थिवा वर्यिवाव्य वावविवार वर्णावदयाविवा वेवववित्तेवा। देव ३०व

एवं पूर्वोक्त यवाभावोकत्र प्रविकृतयविवेवावा दर्शिता वयदाइयवि यदुवावीयवम् वाइववताय् यत्र वावविभूवविवायावो न दर्शिता तूयवयो इवा। वये वैवावयर्वववा। वदुवावयावावयोः वयाविवावेव दर्शितयवादिवरवम्। यवे वर्तवेवावादिवावेव इति वर्थव्यवावा। इववे दाविवकनीयरवद्। दवाइवे वावदा स्थितेवेव वदावरवद् यवायवयरवद्। इाइवे वावयवर्देव देववइवादि। वावय यदवावावावयवोऽपि प्रावादियो।

वदेविवयवये वोवयावविवा वाव्यविवोवव। यत्र यववायावे। वाचीयावाय यवववावावि वर्णावि।
१ वदवावावावविवा। २ वावयवयवार। ३ वावयवावावाद व विवावोदेवा। ४ एतान्यपि वर्णानि विवावि वोवयुवावि वाविवायेदवोवृषि।
५ वावयवावावयवादवर्त वाइवम्। ।व ।
१ वावयवादयवपविवयोवा। २ देवता। ३ वा-वायादेव वविवरवद्। ४ वविवप्रदावावेवावियवाः। ५ दिवु देवावयो देवाइववेवी वविवरवव। ६ वर्थ यद्ववे वदावरेववर वविवरवव। ७ वये विवेवो

देवेभ्यो बलिहरणम् । ८ मध्ये, दिवसे, दिवाचारिभ्यो भूतेभ्यो बलिहरणम् । ९ रात्रौ, नक्तञ्चारिभ्यो भूतेभ्यो बलिहरणम् । १० सर्व्वशेषे रक्षोभ्यो बलिहरणम् । ११ पितृयज्ञे प्राचीनावीती अन्यत्र निनयादिषु दक्षिणावीतीत्युक्तिः । १अ० २क० । १वक्ष्यमाणकर्म्मणां होमविधिः । २ पवित्राभ्यामाज्यस्योत्पवनम् । ३पवित्रलक्षणोत्पवनयोर्निर्णयः । ४आज्यहोमेषु परिस्तरणं कार्य्यं वा न वेति निर्णयः । ५ पाकयज्ञेषु आज्यभागौ कार्य्यौ वा न वेति निर्णयः । ६ धन्वन्तरियज्ञं शूलगवञ्च वर्ज्जयित्वा सर्व्वेषु पाकयज्ञेषु ब्रह्मा कार्य्यो वा न वेति निर्णयः । ७ अनादेशे नामधेयेन होमः । ८ अनादेशे देवतानिर्णयः । ९ एकवर्हिरादिपक्षः समानकालिकाः । १० पूर्व्वोक्तस्य प्रमाणार्थं यज्ञगाथोदाहरणम् । १अ० ३क० । १चौलकर्म्मादीनां कालविधिः । २एके आचार्य्याः सर्व्वस्मिन् काले विवाहमिच्छन्ति । ३ आज्यहोमः । ४ अग्न्याहुतयोरन्याहुतयश्च । ५ उभयाहुतिसमुच्चयपक्षः । एके अनादेशाहुतिमिच्छन्तीत्युक्तिः । ७तेषामाहुतयः । १अ० ४क० । १ वंशपरीक्षा । २ वरगुणकथनम् । ३कन्यागुणकथनम् । ४ परीक्षान्तरम् । ५ क्षेत्रादिमृत्तिकापिण्डैः परीक्षा । ६ पिण्डानां फलविशेषकथनम् । १अ० ५क० । १ ब्राह्मादिविवाहविधिः । १अ० ६क० । १ विवाहे देशधर्म्मग्रामधर्म्मकुलधर्म्माः कर्त्तव्याः । २ जनपदादिधर्म्मस्य सर्व्वत्र समानत्वमित्युक्तिः । ३ पाणिग्रहणविधिः । पुत्रकामिना अङ्गुष्ठस्य ग्रहणम् । ४ दुहितृकामिना अङ्गुलीग्रहणम् । ५ उभयकामिना अङ्गुष्ठाङ्गुलिसहितहस्तस्य ग्रहणम् । ६ अग्नेरुदकुम्भस्य प्रदक्षिणे वधूनयनमन्त्रः । ७अश्मारोहणे आचार्य्यजपमन्त्रः । ८लाजहोमप्रकारः । जामदग्न्यादिर्द्विर्लाजावपनीत्युक्तिः । ९ परीणामसदन्त्रयेत् त्रिर्लाजावपनम् । १० प्रान्तेषु हविरवधारणम् । ११ वरकर्त्तृकपदप्रदानम् । १२पदप्रदानस्य सर्व्वत्रातिदेशः । १३ वरकर्त्तृकहोमपक्षः । १४ अनन्तरं शूर्पपुटेन वधूकर्त्तृकलाजदानम् । १५ एके लाजानोप्य पर्य्यानयन्तीत्युक्तिः । १६ शिखाविमोचनम् । १७दक्षिणशिखाविमोचनम् । १८ उत्तरशिखाविमोचनम् । १९ सप्तपदीगमनम् । २० उभयोः शिरसि उदकुम्भसेचनम् । २१ग्रामान्तरगमने अन्तरा वसतिः । २२ ध्रुवारुन्धत्यादिदर्शनं वाग्विसर्जनम् । १अ० ७क० । १ यानारोहणमन्त्रः । २नावारोहणमन्त्रः । ३उदकादुत्तारणमन्त्रः । ४वधूर्यदि रोदिति तदा [illegible] जपेत् । ५विवाहाग्निं गृहीत्वा गन्तव्यम् । ६ देशचतुष्पथादौ जपमन्त्रः । ७पथिका रिक्षका सन्ति चेत् तदीक्षणमन्त्रः । ८ गृहप्रवेशमन्त्रः । ९ उपवेशनदधिप्राशनहृदयाञ्जनादयः । १० विवाहावधि ब्रह्मचर्य्यधारणादि । ११ त्रिरात्रं द्वादशरात्रं वा ब्रह्मचर्य्यधारणम् । १२ संवत्सरं वा ब्रह्मचर्य्यधारणम् । १३ततोऽनन्तरं वधूवस्त्रदानम् । १४ब्राह्मणेभ्योऽन्नदानम् । १५ स्वस्तिवाचनम् । १अ० ८क० । १ पाणिग्रहणप्रभृतिगृह्याग्निपरिचरणम् । २ अग्नौ नष्टे प्रायश्चित्तं कृत्वा पुनरग्निपरिग्रहणम् । ३ एके अनुगमयान्तौ पत्न्या उपवासं वदन्तीत्युक्तिः । ४तदग्निपरिग्रहणं अग्निहोत्रविधानेनेत्युक्तिः । ५होमादिकालव्यवस्था । ६होमद्रव्याणि । ७ उक्तद्रव्याभावे द्रव्यान्तरप्रतिनिधिः । ८सायम्प्रातर्होमः । १अ० ९क० । १ पार्व्वणस्थालीपाकः । २भोजननियमः । ३ दर्शपौर्णमासयोर्व्वर्त्तनम् । ४ तद्देवता । ५ काम्यदेवता । ६ शूर्पमुष्टिनिर्व्वपणम् । ७ शूर्पमुष्टिमोचनम् । ८ अवघातप्रक्षालनेनानेकस्य श्रपणानि । ९ एकत्र श्रपणं वा । १०नानाश्रपणप्रकारः । ११ एकत्र श्रपणप्रकारः । १२ आज्योत्पवनादि । १३ आघाराज्यभागौ स्विष्टकृद्धोमश्च । १४ आग्नेयादिहोमः । १५ आज्यभागयोर्[illegible] । १६ यज्ञपुच्छस्य उपवेशनियमः । १७ अग्नेरुत्तरपूर्व्वदेशे होमः । १८हविःस्थापनदेशः । १९पश्चाद्धविर्होमनिर्णयः । २०स्विष्टकृद्धोमनियमः । २१स्विष्टकृद्धोमे हविःशेषाभावः । २२स्विष्टकृद्धोममन्त्रः । २३पूर्णपात्रनिनयनम् । २४ पूर्णपात्रनिनयनकालः । २५पाकयज्ञतन्त्रम् । २६दक्षिणादानम् । १अ० १०क० । १ पशुकल्पः । २अभ्युपस्पर्शनम् । ३ पशुप्रोक्षणम् । ४पशुनिनयनम् । ५ मन्त्रपठनं पशुनियमनम् । ६ वपामूलाहरणम् । ७ वाग्विमोक्तिः । ८ पश्वङ्गारम्भणम् । अन्वारम्भे कर्त्तृकथनम् । १० वपाहोमः । ११स्थालीपाकश्रपणम् । १२ पश्ववदानं स्थालीपाकहोमश्च । १३अवदानसंख्यहोमो वा । १४ प्रत्येकावदाने द्विर्द्विरवदानम् । १५ तूष्णीं हृदयश्रपणम् । १अ० ११क० । १ चैत्ययज्ञे स्विष्टकृतः प्राक् बलिहरणम् । २ विदेशस्थचैत्ययज्ञे पलाशदूतेन बलिहरणम् । ३ भयसम्भावनायां दूताय शस्त्रदानम् । ४ नद्यन्तरा चेत् प्लवदानम् । ५ मन्त्रान्तर-

[illegible]

[illegible] । ई॰ २१४

[illegible]

[illegible]

देवेभ्यो बलिहरणम् । ८ मध्ये, दिवि, दिवाचारिभ्यो भूतेभ्यो बलिहरणम् । ९ रात्रौ, नक्तञ्चारिभ्यो भूतेभ्यो बलिहरणम् । १० सर्व्वशेषे रक्षोभ्यो बलिहरणम् । ११ पितृयज्ञे प्राचीनावीती अन्यत्र निनयादिषु दक्षिणावीतीत्युक्तिः । १ख० २क० । १यज्ञादाभ्याणकर्म्मणां होमविधि । २ पवित्राभ्यामाज्यस्योत्पवनम् । ३पवित्रलक्षणोत्पवनयोर्निर्णयः । आज्यहोमेषु परिस्तरणं कार्य्यं वा न वेति निर्णयः । ५ पाकयज्ञेषु आज्यभागौ कार्य्यौ वा न वेति निर्णयः । ६ धन्वन्तरियज्ञं शूलगवञ्च वर्जयित्वा सर्व्वेषु पाकयज्ञेषु ब्रह्मा कार्य्यो वा नवेति निर्णय । ७ अनादेशे नामधेयेन होमः । ८ अनादेशे देवतानिर्णय । ९ एतदर्थ्यादियज्ञा अमानकालिका । १० पूर्व्वोक्तस्य प्रमाणार्थं यज्ञगाथोदाहरणम् । १ख० ३क० । १चौलकर्म्मादीनां कालविधि । २एके आचार्य्याः सर्व्वस्मिन् काले विवाहमिच्छन्ति । ३ आज्यहोम । ४ अगाहुतयोराहुत्याहुतयश्च । ५ उभयाहुतिलक्षणम् । एके अनादेशाहुतिमिच्छन्तीत्युक्तिः । ७तेषामाहुतय । १ख०४क० ।१ वधूपरीक्षा । २ वरगुणकथनम् । ३कन्यागुणकथनम् ।४ परीक्षान्तरम् । ५ क्षेत्रादिस्थलमृत्तिकाभिः परीक्षा । ६ पिण्डानां तद्विशेषकथनम् । १ख०५क० ।१ नानाविधविवाहोक्ति । १ख० ६क० । १ विवाहे देशधर्म्मग्रामधर्म्मकुलधर्म्माणां कर्त्तव्यता । २ गृहपदादिधर्म्मस्य सर्व्वत्र समानत्वमित्युक्ति । ३ पाणिग्रहणविधिः । पुत्रकामिना अङ्गुष्ठस्य ग्रहणम् । ४ दुहितृकामिना अङ्गुलीग्रहणम् । ५ उभयकामिना अङ्गुष्ठाङ्गुलिसहितहस्तस्य ग्रहणम् । ६ अग्न्युदककुम्भप्रदक्षिणे वधूजप्यमन्त्रः । ७अश्मारोहणे आचार्य्यजप्यमन्त्रः । ८लाजहोमप्रकारः । भ्रात्रादिर्वधूलाजानावपतीत्युक्ति । ९ परोक्षामन्त्रयेत् शिखाजामावपति । १० शालेषु हविरवधारणम् । ११ वरकर्त्तृकमन्त्रप्रदानम् । १२अवदानस्य सर्व्वस्याभिदेश । १३ वरकर्त्तृकहोममन्त्रा । १४ अमन्त्रकं शूर्पपुटेन वधूकर्त्तृकलाजदानम् । १५ एके लाजानीय प्रदक्षिणमाहुरित्युक्ति । १६ शिखाविमोचनम् । १७दक्षिणशिखाविमोचनम् । १८ उत्तरशिखाविमोचनम् । १९ सप्तपदीगमनम् । २० उभयो शिरसि उदकुम्भसेचनम् । २१ग्रामान्तरगमने अन्तरा वसति ।१२ ध्रुवारुन्धत्यादिदर्शनं वाग्विसर्जनम् । १ख०७क० ।१ यानारोहणमन्त्र । २नावारोहणमन्त्र । ३उदकाद्युत्तारणमन्त्र । ४वधूर्यदि रोदिति तदा मन्त्रविशेषं जपेत् । ५विवाहाग्निं गृहीत्वा गन्तव्यम् । ६ देशवृक्षचतुष्पथादौ जपमन्त्र । ७पथिकाईक्षका सन्ति चेत् तदोच्चार्यमन्त्रः । ८ गृहप्रवेश मन्त्र । ९ उपवेशनदधिप्राशनहृदयाञ्जनादय । १०विवाहादधि ब्रह्मचर्य्यधारणादि । ११ त्रिरात्रं द्वादशरात्रं वा ब्रह्मचर्य्यधारणम् । १२ संवत्सरं वा ब्रह्मचर्य्यधारणम् । १३मतान्तरे वधूवस्त्रदानम् । १४ब्राह्मणेभ्योऽन्नदानम् । १५ स्वस्तिवाचनम् । १ख० ८क० । १ पाणिग्रहणप्रभृतिगृह्याग्निपरिचरणम् । २ अग्नौ नष्टे प्रायश्चित्तं कृत्वा पुनरग्निपरिग्रहणम् । ३ एके अग्न्युपशान्तौ पत्न्या उपवासं वदन्तीत्युक्ति । ४तदग्निपरिग्रहणं अग्निहोत्रविधानेनेत्युक्तिः । ५होमादिकालव्यवस्था ।६होमद्रव्याणि । ७ उक्तद्रव्याभावे द्रव्यान्तरप्रतिनिधि । ८वायव्यातहोम । १ख०९क०। पार्व्वणस्थालीपाक । २भोजनगियमः । ३ दर्शपौर्णमासे ग्रहणम् । ४ तद्देवता । ५ काम्यदेवता । ६ शूर्पसहितनिर्व्वपणम् । ७ शूर्पसहितमोचनम् । ८ अवघातप्रक्षालनेनानेकत्र श्रपणानि । ९ एकत्र श्रपणं वा ।१०नानाश्रपणप्रकारः । ११ एकत्र श्रपणप्रकारः । १२ आज्योत्पवनादि । १३ आघाराज्यभागौ स्विष्टकृद्धोमश्च । १४ आग्नेयादिहोमः । १५ आज्यभागयोर्यथाचक्षुषोपलम् । १६ यज्ञपुरुषस्य उपवेशननियम । १७ अग्नेरुत्तरपूर्व्वदेशे होमः।१८हवि स्थापनदेश ।१९पशुपक्षि होमनिर्णय । २०स्विष्टकृद्धोमनियमः । २१स्विष्टकृद्धोमे हवि शेषाभाव ।२२स्विष्टकृद्धोममन्त्र ।२३पूर्णपात्रनिनयनम् । २४ पूर्णपात्रनिनयनाभाव ।२५पाकयज्ञतन्त्रम् । २६दक्षिणादानम् । १ख०१०क०। १ पशुकल्प ।२मन्त्रोपकरणम् । ३ पशुमोक्षणम् । ४पशुनिनयनम् । ५ मन्त्रवर्जं पशुनिनयनम् । ६ वपामूपाकरणम् । ७ वाणिप्रोक्ति । ८ पश्वनुरम्भणम् । अन्वारम्भे कर्त्तृकथनम् । १० वपाहोम । ११स्थालीपाकश्रपणम् । १२ पञ्चावदानं स्थालीपाकहोमश्च । १३अवदानपञ्चकहोमो वा । १४ मत्स्यकामदाने हिरण्यदानम् । १५ तूष्णीं हृदयशूलावरणम् । १ख० ११क० । १ चैत्ययज्ञे स्विष्टकृत प्राक् बलिहरणम् । २ विदेशस्थचैत्यपक्षे पलाशदूतेन बलिहरणम् । ३ नदसम्भावनायां दूताय शस्त्रदानम् । ४ यद्यन्तरा नदी स्यात् प्लवदानम् । ५ यद्यन्तरि-

९ पादप्रक्षालननिर्णयः । १० वामपादादिप्रक्षालनम् । ११ अर्घ्यग्रहणम् । १२ अर्घ्यग्रहणमन्त्रः । १३ मधुपर्कवीक्षणमन्त्रः । १४ मधुपर्कग्रहणादिमन्त्राः । १५ निरसनम् । १६ मधुपर्कालोडनम् । १७ सर्वभक्षणनिषेधः । १८ तृप्तिनिषेधः । १९ अवशिष्टमधुपर्कप्रक्षेपः । २० सर्वभक्षणं वा । २१ आचमनम् । २२ द्विरोपाकरणम् । २३ आचान्तोदकाय गोदानम् । २४ आलम्भनपक्षे जपोऽनुज्ञा च । २५ उत्सर्गपक्षे उत्सर्गमन्त्रः । २६ मधुपर्कोऽप्रभोजनममांसं न भवति । १अ० २४क० ।

२ अध्याये । १ अथ श्रावणकर्म्म काल । २ अक्षतधान्यदर्वीस्थापनम् । ३ दिवाधृतदानादि । ४ अस्तमिते स्थालीपाकहोम । ५ पायसप्राशननिर्णय । ६ पुरोडाशो परिहोम । ७धानाञ्जलिहोमः । ८अक्षतयोपस्य प्रतिपत्ति ९ सर्पबलिहरणम् । १० प्रदक्षिणोपवेशने परिदानमन्त्र । ११ अमात्याय परिदानम् । १२ परिदानान्तरम् । १३ बलिगतमान चान्तरा न व्ययेयुरन्ये ।१४प्रत्यवरोहणम् । १५ प्रकारान्तरबलिहरणम् । २अ० १क०आश्वयुज्याम् आश्वयुजीकर्म्म । २ स्थालीपाकहोमः । ३ पृषातकहोमः । ४ आहिताग्ने आग्रयणमेतावा स्थालीपाकश्च । ५ अनाहिताग्नेर्लौकिकेऽग्नौ- २अ० २क० । मार्गशीर्ष्यां प्रत्यवरोहणकर्म्म । २ पौर्णमास्यां वा । ३ पायसहोममन्त्रौ । ४ स्थण्डिलनिवेशः । ५ आम तन्मन्त्रश्च । ६ पुनरुत्थानमन्त्र । ७अमात्यप्रवेशः । दक्षिणतः प्रवेश । ९ मन्त्रविदो मन्त्रजप ।१०उत्थाय निर्जपमन्त्रः । ११ निदिध्यासना जपब्राह्मणभोजनस्वस्त्ययनानि, चतुर्थस्थपनमन्त्रश्च १२स्वस्त्ययनवाचनम् । २अ० ३क० । १अष्टकाकर्म्म कालः । २ एकस्याम् अष्टम्या वा । ३ पूर्व्वदिवसे सप्तम्यां पितृभ्यो दानम् । ४ तत्र ओदनकृसरपायसानां श्रपणम् । ५ चतुःशरावपरिमितधान्यं पिष्टा पूपश्रपणम् । ६ मन्त्रा एकैकेन, यावन्ति कामयेत तावद्भिर्वा । ७ परदिने अष्टम्याम् अष्टका, पशुना स्थालीपाकेन वा । ८ चतुर्थो यवमाहरेद्वा । ९ तयाणामप्यभावे अग्निना कक्षं दहेत् । १० यवसदाने कक्षदाहे मनसा ध्यानम् । ११पञ्चपौर्णमास्यनुष्ठाने नाष्टका स्यात् । १२ देवताविकल्पप्रदर्शनम् । १३ वपाहोममन्त्र । १४ तत्र होममन्त्राः । १५ स्विष्टकृति अष्टमहोम ।

१६ ब्राह्मणभोजनोत्तरं स्वस्त्ययनवाचनम् । २अ० ४क० । १अन्वष्टक्यं तदुत्तरनवम्यां कार्य्यम् । २मांसकल्पादि ।३ पिण्डपितृयज्ञकल्पप्रदर्शनम् । ४ पितृभ्यः मधुमन्थवर्ज्जं पिण्डनिपरणम् । ५मातृपितामहीप्रपितामहीभ्यः सुरापानेन पिण्डनिपरणम् । ६ अवटसंख्यानिर्णय । ७पित्रादिपिण्डस्थानम् । ८मात्रादिपिण्डस्थानम् ।९आग्रायणपौर्णमास्यादिदिनत्रये कर्त्तव्ये शाध्यायमैं तन्नामधर्मातिदेश । १० अप्रपक्षे अयुग्मासु तिथिषु आन्वष्टक्यवत् । मासि मासि पितृभ्य एव श्राद्ध कर्त्तव्य न मात्रादिभ्य । ११ आन्वष्टक्ये नवावरान् भोजयेत् ।१२अयुग्मान् सप्त पञ्च त्रीन् एकं वा । १३ इष्टिकर्म्मणि पूर्त्तकर्म्मणि च युग्मान् भोजयेत् । १४इतरत्र युग्मब्राह्मणभोजनम् तिलस्थाने यवदानञ्च । २अ० ५क० । १ रथारोहणात् पूर्व्वं तत्स्पर्शमन्त्र । २ अश्वस्पर्शमन्त्र । ३ आरोहणमन्त्र । ४ रश्मिस्पर्शनमन्त्रः । ५ गमनप्रवर्त्तमानेषु रथेषु जप्यमन्त्रः । ६ शकटाद्यारोहणेऽपि तस्य जप । ७ शकटाद्यङ्गस्पर्शनमन्त्र । ८ नावारोहणमन्त्र । ९ नवरथे विशेष ।१०कुटुम्बोपयोगिद्रव्याहरणम् ।११हस्तिसमीपागमनम् ।१२रथावरोहणमन्त्र ।१३नवरथावरोहणमन्त्र । १४तत्र जप्यमन्त्र । १५तत्र पुनर्जप्यमन्त्र । २अ०६क० । १ वास्तुपरीक्षा । २ भूमिलक्षणम् । ३ भूमेरपरलक्षणम् । ४भूमेरन्यलक्षणञ्च ।५ बिल्वपुष्टदलोत्पाटनम् । ६भूमेरप्रशस्ततानिर्णयः । ७ भोजनमण्डपस्थाननिर्णय । ८तद्फलम् । ९ सभामण्डपस्थाननिर्णय । १० तद्फलम् । ११ तदपरस्थाननिर्णय २अ०७क० । १ वास्तुपरीक्षणक्रमः । २तत्र खातखननं तत्पूरणञ्च । ३प्रशस्तमध्यमगर्हितवास्तुनिर्णय । ४अस्तमितेऽर्कं जलेनावपूरणम् । प्रशस्तमध्यमगर्हितनिर्णयः । ६ ब्राह्मणवास्तुनिर्णयः । ७क्षत्रियवास्तुनिर्णय । ८ वैश्यवास्तुनिर्णयः । ९ बहुकृत्वे वास्तुकरणम् । १० समचतुष्कोणं दीर्घं वा । ११ वास्तुमोक्षणम् । १२ अविच्छिन्नधारया मोक्षणे मन्त्रः । १३अवान्तरस्तम्भप्रभेदनिर्णयः । १४स्थूणानां गर्त्तेषु निधेयविधि ।१५मध्यमस्थूणागर्त्ते निधेय । १६मध्यमस्थूणागर्त्ते मन्त्र ।२अ०८क०।१वंशाधानानुमन्त्रणम् । २वंशाधानमन्त्रः।३मणिकप्रतिष्ठापनम् । ४तन्मन्त्रान्तरविधानम् । ५मणिकसेचनमन्त्र । ६ वास्तुदोषशमनम् । ७ तत्प्रोक्षणम् । ८ अविच्छिन्नजलधारादानम् । ९ स्थालीपाकश्रपणादि विधानञ्च ।२अ०९क०। १गृहप्रवेशम् ।

[illegible]

[illegible]

३ अग्निकार्य्यसमापनम् । ४कर्तृपदकोषाश्च । ५ पिण्ड-क्रिया । ६ नवश्राद्धानि । ७ सञ्चयनम् । ८ दशाहकृत्यम् ९ एकोद्दिष्टम् । १० एकोद्दिष्टविधि । ११ सपिण्डीकर-णम् । १२ आमश्राद्धम् । १३ अतीतसंस्कार । १४पाला-शविधि । १५ नारायणबलि । १६ नागबलिः । १७ पुराणमेकोद्दिष्टम् । १८वृषोत्सर्ग । ३अ॰ पदार्थाः ।

४अध्याये १पूर्त्तकर्म्मादीनि अग्निकार्य्यान्तानि कर्म्माणि । १पूर्त्तानि । २ मण्डलादिविधि. । ३प्रतिमाद्रव्याणि । ४ प्रासादप्रतिष्ठादि । ५तदनुष्ठानादि । ६अग्निस्थापनादि । ७देवाभिषेकादि । ८शान्तिप्रतिष्ठादि । ९ वाप्यादिविधिः १०आरामादिविधि । ११ होमविशेषः । १२प्राचीं दिशमन्वावर्त्तते । १३ दक्षिणां दिशमन्वावर्त्तते । १४ प्रतीचीं दिशमन्वावर्त्तते । १५ उदीचीं दिशमन्वावर्त्तते १६ पृथिवीमन्वावर्त्तते । १७ अन्तरिक्षमन्वावर्त्तते १८ दिवमन्वावर्त्तते । १९ रात्रिमन्वावर्त्तते । २० परमन्वावर्त्तते । २१ सर्व्वा दिशोऽन्वावर्त्तते । २२ अग्निकार्य्यफलम् । ४अ॰ गता एते पदार्थाः ।

आश्वायन पु स्त्री अश्व+गोत्रे अश्वा॰ फक् । अश्वर्षेर्गोत्रापत्ये स्त्रियां ङीप् । [अश्वायतामर्षेरपत्ये स्त्रियां ङीप् ।

आश्वावतान पुंस्त्री॰ अश्वावताननामर्षेरपत्यम् विदा॰ अञ् ।

आश्वास पु॰ आ+श्वस–घञ् । १निर्वृतौ २आश्वयदाने ३भीतस्य भयनिवारणार्थे व्यापारे ४सान्त्वने च "धारणमाश्वास-जनन मसमञ्ज" सुश्रु॰ । [२सान्त्वनासम्पादके ।

आश्वासक त्रि॰ आ+श्वस–णिच्–ण्वुल् । १आश्वासकारके

आश्वासन न॰ आ–श्वस–णिच्–ल्युट् । १सान्त्वने । "आश्वा-सनञ्च लभेम तु पार्त्तासा प्रकीर्त्तितम्" भा॰ आ॰ १अ॰ कर्त्तरि ल्यु । २आश्वासकारके "तदिदं द्वितीयं हृदया-श्वासनम्" शकु॰ । [तक्षायदर्शनमाश्वासि" शकु॰ ।

आश्वासिन् त्रि॰ आ+श्वस–णिनि । प्रत्याशायुक्ते । "मनस्तु

आश्वास्य त्रि॰ आ+श्वस–णिच्–यत् । १सान्त्वनीये । ल्यप् । २सान्त्वयित्वेत्यर्थे अव्य॰ ।

आश्विक त्रि॰ अश्वान् भारभूतान् हरति वहति आवहति वा ठञ् । भारभूतस्याश्वस्य १हारके २वाहके ३आवाहके च । अश्वस्य निमित्त संयोग उत्पातो वा ठञ् । अश्वसाध्यकार्य्ये ४संयोगे ५उत्पाते ६निमित्ते च ।

आश्विन पु॰ आश्विनी पूर्णिमा यस्मिन् मासे अण् । स्वनाम ख्याते चान्द्रे मासभेदे "अहन्यश्विने तद्वत् सायाह्ने बोध-यास्यहम्" दुर्गाबोधमन्त्रः । १अश्विमातुपधान आषा-

मिष्टकानाम् अण् नलोपश्च । २इष्टकाभेदे स्त्री ङीप् । "ये हैता आश्विनीरुपदधाति" शत॰ ब्रा॰ ८,२,१,११ । आश्विनौ देवते अस्य अण् । ३चितिभेदे च "प्र न आश्विनी पवमान" ऋ॰ ९,८६,४, पञ्चाश्विन्योऽह क्षतव्ये पञ्च वैश्वदेव्य पञ्च-प्राणभृत पञ्चापस्या एकया न विंशतिर्यस्याक्षा एकचत्वा-रिंशद्द्वितीया चितिः" शत॰ ब्रा॰ । ४यज्ञियकपालभेदे पु॰ "सौम्येन सहाश्विनौ द्विकपाल सर्वत्र" कात्या॰ १२,६,३, "मैत्रावरुणाय च आश्विनश्च मे इति" यजु॰ १८,१९, अ-श्विन्या भव अण् । ५अश्विनीकुमारयोः द्वि॰ व॰ । आश्विनौ देवते अस्य अण् । अश्विनीकुमारदेवताके ६ यज्ञ ७पशौ च । आश्वलायनशब्दे उदा॰ ।

आश्विनी स्त्री अश्विना अश्वाकारयता नक्षत्रेण युक्ता पूर्णिमा नक्षत्राण् । १आश्विनपौर्णमास्याम् २आश्विनशब्दोक्तार्थे च ।

आश्विनेय पु॰ द्वि॰ अश्विन्या घोटकाकारवत्या संज्ञाया अपत्य ढक् । १अश्विनीकुमारयोः तयो तस्या उत्पत्ति-कथा अरुणात्मजशब्दे ३२९पृष्ठे दृश्या । तस्यापत्य विदा॰ अञ् । २नकुले ३सहदेवे च पु॰ तयोर्माद्र्यामश्विनीकुमारा-भ्यामुत्पादितत्वात् तथात्वम् । "जिगाय समरे वीरामा-श्विनेय प्रतापवान्" भा॰ स॰ प॰ ३अ॰ । अश्वस्यैकाहगम-पन्था॰ ढक् । ३अश्वस्यैकाहगन्ये अध्वनि ।

आश्वीन पु॰ अश्वस्यैकाहगम पन्था वा खञ् । अश्वस्यैकाह-गम्ये देशे "सहस्राश्वीनो वा इत स्वर्गो लोक" ऐत॰ ब्रा॰ । "चतुश्चत्वारिंशदाश्वीनानि" श्रुति ।

आश्वेय त्रि॰ अश्वा देवता अस्य ढक् । १ तद्देवताके शुभ्रादौ अश्वाया अपत्यम् शुभ्रा॰ ढक् । २अश्वाभवे ।

आषाढ पु॰ आषाढी पूर्णिमाऽस्मिन् मासेऽण् । स्वनाम ख्याते चान्द्रे १मासभेदे "आषाढस्य प्रथमदिवसे" मेघदू॰ "शेते विष्णु सदाषाढे कार्त्तिके प्रतिबुध्यते" इति पुरा॰ । आषाढी पूर्णिमा प्रयोजनमस्य अण् । व्रतिना धार्य्ये पालाशे २दण्डे "उपहितापाढम्" काद॰ "तत्पुत्रेण च स्वीकृतमतेमाषाढिना" काद॰ । "अथाजिनाषाढधर-प्रगल्भवाक्" कुमा॰ । ३मलयपर्व्वते पु॰ मेदि॰ पृ॰ ढस्य ष । आषाढोऽप्युक्तार्थेषु । स्वार्थे कन् आषाढकोऽप्युक्तार्थेषु ।

आषाढा स्त्री आ+सह–क्त "अषाढेति" पा॰ निर्दे-शात् नि॰ सत्वमोत्वाभावश्च । राशिचक्रस्थे १विंशतितमे २एकविंशे च नक्षत्रे "मूलं पूर्व्वाषाढा प्रथमश्चाप्युत्तराष-कोपान्ती । मकरस्तत्परिशेष श्रवणा चार्द्धं धनिष्ठाया" इत्युक्ते-रा च पूर्व्वा उत्तरा च । तत्र पूर्व्वस्या प्रथमपादस्य

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

भास [illegible] ।

[illegible]

अव– [illegible] ।

अति– [illegible] ।

उद्– [illegible] ।

उप– [illegible] ।

परि– [illegible] ।

प्र– [illegible] ।

प्रति– [illegible] ।

वि– [illegible] ।

[illegible]

लोहितं भवति सत्यासक्तिर्व्यज्यते" ऋ०१०,८५,२८ ।

आसङ्ग पु० आ+सन्ज–घञ् । १अभिनिवेशे, प्राप्तस्योपस्थितस्य वा नष्टतो वस्तुनः २रक्षणाभिलाषे, ३भोगाभिलाषे, ४कर्तृत्वाभिमाने ५ विषयान्तरपरिहारेण चेतस एकत्राभिनिवेशे च । "नयनप्रीतिः प्रथमं चित्तासङ्गस्ततोऽथ सङ्कल्प" धा०द० । "तेऽसुररक्षसेभ्य आसङ्गाद्विभयाञ्चक्रु" शत०ब्रा०१,१,२,२ "तयोहैन स्त्रयमान माश्रङ्गो न विन्दति" शत०ब्रा०५,२,२,५, "त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गम्" गीता । ६सम्यक् सम्बन्धे "सर्वैस्तवासङ्गमपि प्रकाशते" कुमा० । आसज्यते कर्मणि घञ् । ७आसञ्जनीये उत्तरासङ्गे "स्वगुत्तरासङ्गवतीं निवीतिनीम्" कुमा० । ८सौराष्ट्रमृत्तिकायां राजनि० ९अनवरते न०१० तद्वति त्रि० जटा० । सौराष्ट्रमृत्तिकाया गात्रे आसञ्जनीयत्वात्तथात्वम् । अनवरतस्य च सततसम्बन्धात् आसङ्गत्वम् ।

आसङ्गत्य न० न सङ्गत तस्य भाव ष्यञ् चतुरादिषु पर्यु्दासात् नोत्तरपदवृद्धिः । सङ्गत्याभावे असम्बन्धे ।

आसङ्गिनी स्त्री आसङ्ग सातत्यमस्त्यस्य इनि ङीप् । १वात्यायां त्रिकाण्ड० । २आसङ्गयुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

आसङ्गिम पु० आसङ्गे भवः डिमच् । सुश्रुतोक्ते वर्त्मगताक्षिरोगभेदे । "तत्र समासेन पञ्चदश वर्त्मवन्धना स्तयोभवन्ति वक्रस्य वन्धूक आसङ्गिम" इत्यादिना विभज्य "अभ्यन्तरदीर्घैकपालिरासङ्गिमः" इति सुश्रुते लक्षितः ।

आसञ्जन न० आ+सन्ज–ल्युट् । १आसक्ते २०सम्यक्सम्बन्धे "प्रततिवलयासञ्जनात्" शकु० । णिच्–ल्युट् । ३योजने

आसञ्जित त्रि० आ+सन्ज–णिच्–क्त । संयोजिते

आसत्ति स्त्री आ+सद–क्तिन् ।१नैकट्यसम्बन्धे २प्राप्तौ न्यायमते ३प्रत्यक्षजनकसन्निकर्षे "आसत्तिराश्रयाणां तु सामान्यज्ञानमिष्यते" भाषा० । ४शाब्दबोधोपयोगिन्याम् अव्यवधानेन पदजन्यपदार्थोपस्थितौ । "आसत्तियोग्यताकाङ्क्षातात्पर्यज्ञानमिष्यते । कारणं सन्निधानन्तु पदस्यासत्तिरुच्यते, भाषा० "यत्पदार्थस्य यत्पदार्थेनान्वयोऽपेक्षितस्तयोरव्यवधानेनोपस्थितिः कारणम् । तेन गिरिर्भुक्तमग्निमान् देवदत्तेनेत्यादौ न शाब्दबोध । नीलो घटो द्रव्यं पट इत्यादावासत्तिभ्रमाच्छाब्दबोध । आसत्तिभ्रमाच्छाब्दभ्रमाभावेऽपि न क्षतिः । ननु यत्र दण्डी कुण्डली वाससी देवदत्त इत्युक्त तत्रोत्तरपदस्मरणकाले पूर्वपदस्मरणस्य नाशात् अव्यवधानेन उत्तरपदस्मरणासम्भव इति चेन्न प्रत्येकपदसंस्कारै चरमतावद्विषयकस्मरणस्याव्यवधानेनोत्पत्ते नानासन्निकर्षै रेकप्रत्यक्षस्येव नानासंस्कारैरेकस्मरणोत्पत्तेरपि सम्भवात् । तावत्पदसंस्कारसहितचरमवर्णस्य ज्ञानस्योद्बोधकत्वात् । कथमन्यथा नानावर्णकपदस्मरणम् । परन्तु तावत्पदार्थानां स्मरणादेकदैव खलेकपोतन्यायात् तावत्पदार्थाना क्रियाकर्मभावेनान्वयबोधरूप शाब्दबोधो भवतीति केचित्" मुक्ता० ।

शाब्दबोधहेतुः आसत्तिश्च शब्दचिन्तामणौ निरूपिता यथा । "आसत्तिश्चाव्यवधानेनान्वयप्रतियोग्युपस्थितिः सा च स्मृतिर्नानुभवोऽतोनान्योन्याश्रयः अथ नानाविशेषणककर्मकर्तृकरणाधिकरणक्रियादिपदज्ञानजन्यक्रमिकपदार्थस्मृतीनां न यौगपद्यं सम्भवति आशुतरविनाशिनां क्रमिकाणां मेलकानुपपत्तेरिति कथन्तावत्पदार्थान्वयबोधः विशेषणज्ञानसाध्यत्वाद्विशिष्टज्ञानस्येति चेत् श्रोत्रप्रत्यक्षवर्णानुभवजन्यसंस्कारमेलकादेव तावत्पदस्मृतिः तत एकदैव तावत्पदार्थस्मृतौ सत्यां वाक्यार्थानुभव न चान्यविषयसंस्कारेणान्यस्य न स्मरणमिति वाच्यं वाक्यार्थानुभवानुपपत्त्या फलबलेन संस्काराणां परस्परसहकारेण तत्तदेकस्मरणजनकत्वमात् प्रत्येकवर्णसंस्काराणामिवानन्यगतिकतया पदस्मरणे । अथ "यद्यदाकाङ्क्षितं योग्यं सन्निधानं प्रपद्यते । तेन तेनान्वितः स्वार्थः पदैरेवावगम्यते" नचैवमन्वयान्तराभिधानं न स्यात् विरम्य व्यापाराभावादिति वाच्यं एवमपि प्रथमसम्बन्धे हेत्वनुपन्यासात् उत्तरस्य हीदं सामर्थ्यं कल्प्यं न पूर्वस्येति चेत् अस्तु तावदेव तथापि चरमन्तावत्पदार्थघटितवाक्यार्थानुभवे उक्तैव गतिरनन्यगतिकत्वात् । अत्र वदन्ति । सन्निधानं पदजन्मैवान्वयबोधहेतु द्वारमित्यादावध्याहृतेनापि पिधानादिनान्वयबोधदर्शनात् न च द्वार पिधेहीति शब्द एवाध्याह्रियते अनुपयोगात् अर्थस्यैवान्वयप्रतियोगित्वादाकाङ्क्षकत्वाच्च अर्थापत्तेरुपपादकविषयकत्वाच्च न च शब्दमात्रमुपपादकमपि तु तदर्थः । अत एव वाक्यार्थस्योपपत्त्यैव देवदत्तपक्षशब्दस्मृतेरन्यथासिद्धे अन्यथा पदबोधितस्यैवार्थस्यान्वयबोधकत्वमिति नियमग्राहकस्यापत्ति स्वार्थान्वयपरत्वाच्छब्दानां द्वारमिति न पिधानान्वयबोधकमिति तदन्वयबोधार्थमवश्यं शब्दकल्पनमिति चेत् लक्षणायां व्यभिचारात् तत्राक्षेपाविशेषेण अर्थोऽन्वयबोधाच्च अथ द्वारपदसहभावमात्र पिधेहि शब्दस्य कल्प्यते लाघवात् न च पिधानाभिधायकानेक शब्दोपस्थितौ विनिगमकविरह संस्कारतारतम्यात्-

पस्थितेरव्यवधानेन तत्पदार्थोपस्थितिस्तत्पदद्वयजन्यतत्-पदार्थयोरन्वयबोधे आसत्तिरिति विवक्षितत्वात् । एवञ्च यत्र पदोपस्थितिरव्यवधानेन, पदार्थोपस्थितिश्च व्यवधानेन, यत्र वा पदार्थोपस्थितिरव्यवधानेन, पदोपस्थितिश्च व्यवधानेन, तत्रोभयत्रापि नासत्तिः किन्त्वेकपदोपस्थितिस्तज्जन्यपदार्थोप-स्थितिरपरपदोपस्थितिश्च समूहालम्बनरूपा ततोऽपरपदा-र्थोपस्थितिः पदान्तरोपस्थितिश्च समूहालम्बनरूपेत्या-दिक्रमेण पदार्थोपस्थितिस्तत्रैवासत्तिः पदोपस्थिते-रव्यवधानमपि पूर्वोक्तलक्षणसाधारण्यं प्रकृतान्वयबोधा-ननुगुणलक्षणघटित बोध्यम् नतु आसत्तिभ्रमादन्वयबोध इति यदैवोच्यते स तु भ्रमेति वाच्यं यत्र व्यवहितपदोप-स्थितावव्यवहितत्वधीर्व्यवहितायां पदार्थोपस्थितौ अव्य-वहितत्वधीर्वा तत्र तदुत्पत्तेः । अथैवमासत्तिज्ञानस्य शाब्दबोधहेतुत्वे रूपवत्याः पदजन्यपदार्थोपस्थितेः पृथक् कारणत्वे किं मानं, न च विशेषणज्ञानसाध्यं विशिष्ट-ज्ञानमिति विशेषणज्ञानत्वेन कारणमिति वाच्यम् आस-त्तिज्ञानस्यैव पदार्थविषयकत्वेन विशेषणज्ञानत्वादिति चेन्न तद्भिन्नत्वेनापि शाब्दधीविषयत्वात् तस्यापि पृथक् कारणत्वात् न च तद्व्यतिरेकस्थाने आसत्तिविरहादेव शाब्दधीविलम्ब इति वाच्यं मन्नासत्तिः स्वरूपसती हेतुः किन्तु तज्ज्ञानमेव तद्व्यतिरेकस्थानेऽपि तद्भ्रमादिति निर्धर्यतत्तत्पदत्वम् एकतदुपस्थापकतिवर्त्तमानयोरन्वय-बोधस्थानेऽव्याप्तेर्वक्तुमित्यादिना एकदैव पदजात-मनुमितं स्मृतं वा तत्र च समूहालम्बनपदार्थस्मरण-जातं तत्राव्याप्तेश्च तत्र प्रत्येकपदार्थोपस्थितेरभावात् नच तत्रापि क्रमिकप्रत्येकपदार्थोपस्थितिः कल्प्येति वाच्यम् अनुभवविरोधात् प्रत्येकपदार्थोपस्थितिमन्तरेणापि तत्र शाब्दबोधस्यानुभविकत्वात् किञ्च तस्याः स्वरूपसत्त्वहेतुत्व स्वय-मेव निराकृतं क्रमिकप्रत्येकपदार्थोपस्थितेः शाब्दबो-धात् पूर्वं विनष्टत्वात् नाश्यतज्ज्ञान कारण-नामाभावात् तदुपस्थितिज्ञानविरहात् शाब्दबोधविलम्ब-स्यानुभविकः न च दैवादृष्टादिना पदार्थोपस्थितौ पद-जन्यत्वभ्रमेण शाब्दबोधानुदयात् तज्ज्ञानस्यापि हेतुत्वमिति वाच्यं इच्छया पदजन्यपदार्थोपस्थितेः स्वरूपसतोऽहेतुता-पत्तेरुभे शाब्दबोधाभावात् अव्यवधानानवैयर्थ्याच्च न चैतदुभयमानन्तरं शाब्दानुभवदर्शनादेतज्ज्ञानं हेतुरिति वाच्यं यदि यत्क्षणे यदुत्पद्यते तदेव तत्कारणं, पदाव्यवहितपूर्ववर्त्तिनस्तत्पदार्थानामेव पटहेतुतापत्तेः

न च पदजन्यपदार्थोपस्थितौ अव्यवहितत्वाव्यवहितपद-जन्यत्वयोः संशये व्यवहितत्वव्यवहितपदजन्यत्वनिश्चये च शाब्दबोधानुत्पत्तेरुभयोर्हेतुः तयोः प्रतिबन्धकत्वकल्पने गौरवादिति वाच्यं तात्पर्यज्ञानसत्त्वे व्यवहितत्वव्य-वहितपदजन्यत्वपक्षेऽपि शाब्दबोधदर्शनादनुत्पत्तेरेषा-सिद्धेः नचैवं व्यवहितपदकदम्बात्मकश्लोकादौ योजनायां कारितायामेवान्वयबोधोऽन्यथा त्वत्र किं बीजमिति वाच्यं योजनायास्तात्पर्यग्राहकत्वात् । अतएव यस्य योजनां विनैव तात्पर्यग्रहस्तस्य न योजनापेक्षा । एतेन अन्वयप्रतियोगिपदं तदुपस्थापकपरं तथा च तदुपस्थाप-कपदोपस्थित्यव्यवधानेन तदुपस्थापकपदोपस्थितिस्तयो-रासत्तिः न तु पदार्थोपस्थितीनामव्यवधानमपेक्षितमिति केषाञ्चिन्मतमप्यपास्तं अन्यथा अन्योन्यश्रयाद्यनुपस्थितेः समूहालम्बनोपस्थितिमादाय सर्वं तासां सत्त्वेन आसत्त्यभावाद्यर्थविभागव्यापारापत्तेः । न च भेदगर्भमव्य-वधानं विवक्षणीयं पूर्वोक्तदोषाणामपि तत्त्वे । एतज्-ज्ञानस्य कारणत्वे उक्तरूपेण मानाभावाच्च । केचित्तु अव्यव-धानेनेति विशेषणे तृतीया अन्वयप्रतियोगिपदञ्च अन्व-प्रतियोगिन उपस्थितिर्यस्मात् इति व्युत्पत्त्या अन्वय-प्रतियोग्युपस्थापकपरं तथा च तत्पदार्थान्विततत्पदा-र्थशाब्दबुद्धौ तत्पदे तत्पदाव्यवधानमासत्तिः नतूप-स्थितीनामव्यवधानं विवक्षितं मौनिश्लोकादौ विध्यादि-रूपदोषदर्शनात् अव्यवधानमेवान्वयबोध । न चैवं श्लोकादौ योजनायामप्यन्वयबोधो न स्यात् पदानां व्यव-धानेनोच्चारितमिति विशेषदर्शनेन असत्त्वभावात् इति वाच्यं योजनयोपस्थितवाक्यान्तरादेव तत्रान्वयबोधात् न तु श्लोकादित । अव्यवधानज्ञानतदुपलक्षणभेदाभेद साधारणं स्वपरसाधारणञ्च वाच्यं तेनैकपदाद्युपस्थि-तयोः कतिपयमानयोरन्वयबोधेऽपि न काप्यनुपपत्ति-रित्याहुः तदप्येतत् पदार्थानामन्योन्याश्रयपदानुपस्थितेश्चात् पर्यादिज्ञानसत्त्वे अव्यवधानज्ञानाभावेऽपि शाब्दबुद्धेरानु-भविकत्वाच्च नव्यास्तु इत्थं पदधीजन्यपदार्थोपस्थितिरा-सत्तिरियञ्च स्वरूपसत्येव हेतुः अतएव निरुक्तग्राम् आस-त्तिस्तु यद्यपि स्वरूपसत्येव प्रयोजिका इत्यादिप्रभाष रोषाध्यायेनोक्तं न च एतज्ज्ञानमपि कारणत्वे-मानाभाव इति वाच्यं तथासति आनयेति वाक्यमा-कर्णयतः प्रत्यक्षेण घटं पश्यतोऽपि घटस्य शाब्दबोधापत्तेः घटमानयेति वाक्यमाकर्णयतः कारणतया घटपदमारभ्य

पस्थितेरव्यवधानेन तत्पदार्थोपस्थितिस्तत्पदद्वयजन्यतत्पदार्थयोरन्वयबोधे आसत्तिरिति विवक्षितत्वात् । एवञ्च यत्र पदोपस्थितिरव्यवधानेन, पदार्थोपस्थितिश्च व्यवधानेन, यत्र वा पदार्थोपस्थितिरव्यवधानेन, पदोपस्थितिश्च व्यवधानेन, तत्रोभयत्रापि नासत्तिः किन्त्वेकपदोपस्थितिजन्यपदार्थोपस्थितिरपरपदोपस्थितिश्च समूहालम्बनरूपा ततोऽपरपदार्थोपस्थितिः पदान्तरोपस्थितिश्च समूहालम्बनरूपेत्यादिक्रमेण पदार्थोपस्थितिस्तत्रैवासत्तिः पदोपस्थितेरव्यवधानमपि पूर्वोक्तलक्षणघटकस्य प्रकृतान्वयबोधानुगुणलक्षणघटित बोध्यम् ननु आसत्तिभ्रमादन्वयबोध इति यदुच्यते स कुत्रेति वाच्यं यत्र व्यवहितपदोपस्थितावव्यवहितत्वभ्रमो व्यवहितायां पदार्थोपस्थितौ अव्यवहितत्वभ्रमो वा तत्र तत्सम्भवात् । यथैवासत्तिज्ञानस्य शाब्दबोधहेतुत्वे स्वरूपसत्या पदजन्यपदार्थोपस्थितेः पृथक् कारणत्वे किं मानं, न च विशेषणज्ञानस्य विशिष्टज्ञानमिति विशेषणज्ञानत्वेन कारणमिति वाच्यम् आसत्तिज्ञानस्यैव पदार्थविषयकत्वेन विशेषणज्ञानत्वादिति चेन्न तद्विषयत्वेनापि शाब्दधीविलम्बात् तस्यापि पृथक्कारणत्वात् न च तद्व्यतिरेकस्थाने आसत्तिविलम्बादेव शाब्दधीविलम्ब इति वाच्यं मन्मते आसत्तिः स्वरूपसती हेतुः किन्तु तज्ज्ञानमेव तद्व्यतिरेकस्थानेऽपि तन्निश्चयादिति निर्णयस्तत्कादसत् एकवृत्त्युपस्थाप्यकविषयकभानयोरन्वयबोधस्थानेऽव्याप्तेर्यत्राहमित्यादिना एकदैव पदनाव मतुमितं स्तत वा तत्र च समूहालम्बनपदार्थस्मरणात तत्राव्याप्तेश्च तत्र प्रत्येकपदार्थोपस्थितेरभावात् न च तत्रापि क्रमिकप्रत्येकपदार्थोपस्थितिः कल्पनीयेति वाच्यम् अनुभवविरोधात् प्रत्येकपदार्थोपस्थितिमन्तरेणापि तत्र शाब्दबोधस्यानुभविकत्वात् किञ्च तस्याः स्वरूपसत्त्वे हेतुत्वं स्वयमेव निराकृतं क्रमिकप्रत्येकपदार्थोपस्थितेः शाब्दबोधात् पूर्वं विनष्टत्वात् नाप्येतज्ज्ञानं कारणं मानाभावात् तदुपस्थितिज्ञानविलम्बात् शाब्दबोधविलम्बस्यानुभविकत्वान्न च दैवाद्दृष्टादिना पदार्थोपस्थितौ पदजन्यत्वभ्रमेण शाब्दबोधोदयात् तज्ज्ञानस्यापि हेतुत्वमिति वाच्यं तथा पदजन्यपदार्थोपस्थितेः स्वरूपसतो हेतुत्वासम्भवे शाब्दबोधाभावात् अव्यवधानांशेऽप्येवम् न चैतदन्यथानुपपत्त्या शाब्दानुभवदर्शनादेतज्ज्ञानं हेतुरिति वाच्यं नहि यदुत्पन्ने यदुत्पद्यते तदेव तत्कारणं, घटाव्यवहितपूर्वभाविनामवपदार्थानामेव घटहेतुत्वापत्तेः ।

न च पदजन्यपदार्थोपस्थितौ अव्यवहितत्वाव्यवहितपदजन्यत्वयोः संशये व्यवहितत्वव्यवहितपदजन्यत्वनिश्चये च शाब्दबोधानुत्पत्तेरुक्तविषयोर्हेतुतायां प्रतिबन्धकत्वकल्पने गौरवादिति वाच्यं तात्पर्यज्ञानसत्त्वे व्यवहितत्वव्यवहितपदजन्यत्वनिश्चयेऽपि शाब्दबोधदर्शनादनुत्पत्तेरेवासिद्धेः नन्वेवं व्यवहितपदकदम्बात्मकश्लोकादौ योजनायाः कारितायामेवान्वयबोधो नत्वन्यथा इत्यत्र किं बीजमिति वाच्यं योजनायास्तात्पर्यग्राहकत्वात् । अतएव यस्य योजनां विनैव तात्पर्यग्रहस्तस्य न योजनापेक्षा । एतेन अन्वयप्रतियोगिपदं तदुपस्थापकपरं तथा च तदुपस्थापकपदोपस्थित्यव्यवधानेन तदुपस्थापकपदोपस्थितिस्तयोरासत्तिः न तु पदार्थोपस्थितीनामव्यवधानमपेक्षितमिति लोपाश्विन्नतमप्यपास्तं बहूनामन्योन्यमन्वयाभ्युपगन्तुमिते: समूहालम्बनोपस्थितिमादाय सर्वं तासां सत्त्वेन आसत्तिज्ञानासत्तार्थविभागव्यापाराभावापत्तेः । न च भेदगर्भमव्यवधानं विवक्षणीयं पूर्वोक्तदोषाणामपि दृष्टेः । एतज्ज्ञानस्य कारणत्वे उक्तरूपेण मानाभावाच्च । केचित्तु अव्यवधानेनेति विशेषणे तृतीया अन्वयप्रतियोगिपदस्य अन्वयप्रतियोगिन उपस्थितिर्यस्मात् इति व्युत्पत्त्या अन्वयप्रतियोग्युपस्थापकपरं तथा च तत्पदार्थान्वितत्तत्पदार्थशाब्दबुद्धौ तत्पदे तत्पदाव्यवधानमासत्तिः नतूपस्थितीनामव्यवधानं विवक्षितं गौरिस्तोकादौ नित्यादिरूपदोपविशेषात् अव्यवधानधर्मेणान्वयबोध । नन्वेवं श्लोकादौ योजनायामप्यन्वयबोधो न स्यात् पदानां व्यवधानेनोच्चारितमिति विशेषदर्शनेन भ्रमासम्भवात् इति वाच्यं योजनयोपस्थितवाक्यान्तरादेव तत्रान्वयबोधात् न तु श्लोकादित । अव्यवधानज्ञानतुल्यलक्षणभेदाभेदसाधारणं स्वपरसाधारणञ्च वाच्यं तेनैकपदाद्युपस्थितयोः दातियच भानत्वयोरन्वयबोधेऽपि न काप्यनुपपत्तिरित्याहुः तदप्यसत् वाचस्पत्याद्योच्चारणात्स्थितेष्वात् पर्यादिज्ञानसत्त्वे अव्यवधानज्ञानाभावेऽपि शाब्दधीरानुभविकत्वाच्च न्यायसु पदधीजन्यपदार्थोपस्थितिरासत्तिरियञ्च स्वरूपसत्येव हेतुः अतएव निरुक्तज्ञानस्याभासिस्तु नर्थापि स्वरूपसत्येव प्रयोजिका इत्यादिप्रमाणकोपाध्यायेनोक्तं न च तज्ज्ञानमपि कारणमेवाभाव इति वाच्यं तथाहि आनयेति वाक्यमाकर्णयत प्रत्येकं घट पश्यतोपटस्य शाब्दबोधापत्तेः घटानयेति वाक्यस्यार्थादौ कारणतया घटपटसाधारण

दिमध्यम्" कुमा० "शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः" गीता "स्थापयेदासने तस्मिन् क्लिष्टं कार्यविशेषे न्यधाम्" मनु'। "स वासवेनासनसन्निकृष्टम्" "प्राञ्जलिर्जलजासनम्" कुमा०। ५ देवतापूजाङ्गे उपचारभेदे तच्च दारुदादि कालि० पु०। "आसनं प्रथमं दद्यात् पौष्पं दारुजमेव वा। वास्त्रं वा चार्मणं कौशं कम्बलस्योत्तरे सृजेत्। पौष्पासनं यदि प्रियं यस्य तद्यदि गर्भकम्। निवेदयेत्तदा पद्मो विपुलं हारि चोत्सृजेत्। पौष्पं पुष्पौघरचितं कुसुमस्तवकादिसंयुतम्। अतिप्रीतिकरं देव्या ममाप्यन्यस्य भैरव॥ यज्ञदारुसमुद्भूतमासनं सर्वदा शुभम्। नोच्छ्राय नातिविस्तीर्णमासनं विनियोजयेत्। अन्यदारुभवञ्चापि दद्यादासनमुत्तमम्। सकण्टकं क्षीरयुक्तं दारु सारविवर्जितम्। चैत्यश्मशानसंभूतं वर्जयित्वा बिभीतकम्। वाल्कलं कौषजं फालं वस्त्रमेतत्त्रयं मतम्। रोमजं कम्बलञ्चैव तदनेन चतुष्टयम्। अनेन रचितं दद्यादासनं चेष्टभूतये। सिंहव्याघ्रतरक्षूणां छागस्य महिषस्य च। गजानां तुरगाणाञ्च कृष्णसारस्य चर्मणा। स्मरस्याय रामस्य मृगाणां नवभेदिनाम्। चर्मभिः सर्वदेवानामासनं प्रीतिदं स्मृतम्। वास्त्रेय कम्बलं प्रसन्नासनं देवतुष्टये। राङ्कवं चार्मणं श्रेष्ठं दारवं चन्द्रनोद्भवम्। यज्ञासनं कुशमयं तदासनमनुत्तमम्। सर्वेषामपि देवानामप्येषाञ्च यतात्मनाम्। योगपीठस्य सदृशमासनं स्वामनुच्यते। आसनस्य प्रदानेन सौभाग्यं भुक्तिमाप्नुयात्। स्मरो रोहितो न्यङ्कुः शवरो बभ्रुणो रुरुः। शशेणहरिणाश्चेति मृगा नवविधा मताः। हरिणश्चापि विज्ञेय पञ्चभेदोऽत्र भैरव॥ ऋष्य खड्गो रुरुश्चैव पृषतश्च मृगस्तथा। एते बलिप्रदानेषु चर्मदाने च कीर्त्तिताः। सर्वेषां तैजसानाञ्च आसनं त्विह कथ्यते। आयसं वर्जयित्वा तु कांस्यं सीसकमेव च। शिलामयं मणिमयं तथा रत्नमयं मतम्। आसनं देवताभ्यस्तु भक्त्या सम्यक् समुत्सृजेत्। अत्रैव साधकानाञ्च आसनं शृणु भैरव॥ यत्रासीनः पूजकस्तु सर्वसिद्धिमवाप्नुयात्। ऐणञ्च चार्मणं वास्त्रं तैजसञ्च चतुष्टयम्। आसनं साधकानाञ्च सततं परिकीर्त्तितम्। पूर्वोक्तं यच्च देवेभ्य आसनं परिकीर्त्तितम्। तत् सर्वमासनं शस्तं पूजाकर्म्मणि साधके। न यष्टेऽासनो भूयात् पूजाकर्म्मणि साधक। काष्ठादिकासनं कुर्यात् मितमेव सदा बुधः। चतुर्भिर्द्व्यङ्गुलैर्दीर्घं काष्ठासनं मतम्। षोडशाङ्गुलविस्तीर्णमुच्चैः चतुरङ्गुलम्। पञ्चाङ्गुलं वा कुर्यात्तु नोच्छ्रितं चालं कारयेत्। पूर्वोक्तं वस्त्र येन्द्रवर्जमासनं पूजनेष्वपि। वास्त्रं द्विहस्ताद्दीर्घं सार्द्धहस्तान्न विस्तृतम्। तदङ्गुलाम् तयोच्छ्राय पूजाकर्म्मणि शस्यते। यद्येतच्चार्म्मणं कुर्यात् पूर्वोक्तं सिद्धिदायकम्। षडङ्गुलाधिकं कुर्यान्नोच्छ्राये तु कदाचन। कम्बलं चार्म्मणं चैव महामायाप्रपूजने। प्रशस्तमासनं प्रोक्तं कामाख्यायास्तथैव च। त्रिपुरायाश्च सततं विष्णोश्चापि कुशासनम्। बहूच्छ्रायं न चैव स्यात् यथैव बहुविस्तृतम्। दारु भूमिसनं प्रोक्तमश्मापि सर्वकर्म्मणि। पृथक् पृथक् कल्पयेच्च शोभनं ताहशासनम्। न पत्रमासनं कुर्यात् कदाचिदपि पूजने। न प्राणयुक्तं न मृदुभूतमस्थिजं द्विरदाहते। मातङ्गदन्तसञ्जातमासनं कामिके चरेत्। चर्म्म पूर्वोदितं प्राह्यं तथा गन्धमृगस्य च। सलिले यदि कुर्वीत देवतानां प्रपूजनम्। तत्राप्यासनमासीनो नोत्थितस्तु समाचरेत्। तोये शिलामयं कुर्यादासनं कौशमेव वा। दारवं तैजसं वापि नान्यदासनमाचरेत्। आसनारोपसंस्थानस्थानाभावे तु पूजकः। आसनं कल्पयित्वा तु मनसा पूजयेज्जले। यद्यासनस्य संस्थानं तोयमध्ये न विद्यते। अन्यत्र वा तदा स्थित्वा देवपूजां समाचरेत्। इत्येतत् कथितं पुत्र! पूज्यपूजकसम्मतम्"। आस्यतेऽनेन करणे ल्युट्। ६ देहस्थैर्य साधने करचरणादिन्यासभेदरूपे योगाङ्गभेदे "यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारध्यानधारणासमाधयोऽष्टावङ्गानि" विभज्य "स्थिरसुखमासनम्" पात०सू० लक्षित तस्य वृत्तिः यथा "निश्चलं सुखावहं च यदासनं तद्योगाङ्गम्। आस्यतेऽनेनेत्यासनं तच्च द्विविधम् बाह्यं शारीरं च तत्र चैलाजिनकुशोत्तरं बाह्यम्, शारीरं पद्मस्वस्तिकादि। तत्र पद्मासनं प्रसिद्धम्। सव्यमाकुञ्चितचरणम् दक्षिणजङ्घोर्वन्तरे, दक्षिणं च सव्यजङ्घोर्वन्तरे, निक्षिपेदिति स्वस्तिकासनम्। द्वे पादतले वृषणसमीपे सम्पुटीकृत्य सम्पुटोपरि पाणिकच्छपिकां न्यसेदिति भद्रासनम्। योगपट्टेन सोपाश्रयासनम्। जानुप्रसारितबाहोः शयनं पर्य्यङ्कासनं क्रौञ्चादिनिषदनं उष्ट्रनिषदनमिति क्रौञ्चाद्यासनं द्रष्टव्यम्। आसनस्थैर्योपायमाह। "प्रयत्नशैथिल्यानन्तसमापत्तिभ्याम्" पात०सू०। "स्वाभाविक प्रयत्नप्रयत्नादासनविघातकः तस्योपरमेणासनं सिध्यति अनन्ते नागनायके स्थिरतरफणासहस्रविधृतविश्वम्भरामण्डले चित्तस्य समापत्त्या देहाभिमानाभावेनासनदुःखाक्रूरं सेरासनं सिध्यति। तत्सिद्धिचिह्नमाह। "ततो द्वन्द्वानभिघात" पात०सू०। "आसन-

उत्तमम्। महासुखं समाप्नोति योगाष्टाङ्गनिषेवणात्। अथ वच्मि महादेव! पर्वतासनमुत्तमम्। यत् कृत्वा स्थिररूपः स्यात् षट्चक्रादिविलोडनं। योन्यासनं सर्व्वयोगे योगिनामवलम्बनम्। तत्कालं सकलं तावत् खेचरीयावदेव हि। पादगोष्ठेन चाक्रम्य लिङ्गाग्रं योनियोजयेत्। अन्यं पादमुरौ दत्त्वा तत्र योन्यासनं भुवि। एतन्मध्ये महादेव! महायोन्यासनं शृणु। यत् कृत्वा विचरेत् योगी पृथिव्यामीश्वरो यथा। कृत्वा योन्यासनं नाथ। लिङ्गगुह्यादिबन्धनम्। मुखनासानेत्रकर्णं कनिष्ठाङ्गुलिभिस्तथा। ओष्ठाधरं कनिष्ठाभ्यामनामाभ्याञ्च नासिके। मध्यमाभ्यां नेत्रयुग्मं तर्ज्जनीभ्यामथ श्रुती। एतत् सिद्धासनं नाम योगिनामतिदुर्लभम्। कृत्वा वायुस्तम्भनं च मूलमारभ्य स्तम्भयेत्। सव्यापसव्ययोगेन सिद्धो भवति साधकः। शनैः शनैः समारभ्य कुम्भयेच्च प्रपूरयेत्। अरुणोदयकालाच्च षड्दण्डेन भैरव!। सव्यापसव्ययोगेन गृहीत्वा बाह्यगानिलम्। द्वितीयप्रहरे कुर्य्यात् बाह्यपूजां मनोरमाम्। एतदासनमाकृत्य सिद्धो भवति साधकः। अथान्यदासनं वच्मि यत् कृत्वा चामरो भवेत्। मत्साधकः शुचिः श्रीमान् कुर्य्याद्भावाभिभावितः। भेकनामासनं योग्यं नाथ। वक्ष्यामि तद्गुणम्। निधाय पादयुगलं स्कन्धे बाहौ पदोपरि। ध्यायेदिष्टपदं श्रीमान् आसनस्य सुखाय च। यदि सर्व्वाङ्गमुत्तोल्य गगने खेचरासनम्। महाभेकासनं प्रोक्तं सर्व्वसिद्धिप्रदायकम्। महाविद्या—महामन्त्रं प्राप्नोति जपतीह यः। एतत् प्रभेदं वक्ष्यामि यः करोति सदामर। एकपादमुरौ बद्ध्वा स्कन्धेऽन्यपादरक्षणम्। एतत् प्राणासनं नाम सर्वसिद्धिप्रदायकम्। वायुं मूले समारोप्य प्रत्याकुञ्च्य प्रसारयेत्। केवलं पादमेकञ्च स्कन्धे चारोप्य यत्नतः। एकपादेन गगने तिष्ठेत् स दण्डवत् प्रभो!। अपानासनमेतद्धि सर्व्वेषां पूरकाश्रयम्। कृत्वा स्कन्धशीर्षपद्मे समारोप्य च वायुभिः। तदा सिद्धो भवेन्मर्त्त्यो नात्र कार्य्या विचारणा। प्राणापानासने कृत्वा मन्त्री योगेश्वरो भुवि। समानासनमावक्ष्ये सिद्धिमन्त्रादिसाधनम्। एकपादमुरौ दत्त्वा गुह्येऽन्यं चिबुकाश्रितं। एतद्वीरासनं नाथ। समानासनसञ्ज्ञकम्। कृत्वासनं जपेन्मन्त्रं धृत्वा वायुं चतुर्द्दले। कुण्डलीं भावयेन्मन्त्री कोटिविद्युल्लताकृतिम्। आत्मचन्द्रामृतरसैराप्लुता योगिनी सदा। वीरासनं तु वीराणां योगवायुप्रसाधनम्। योजानाति महावीरः स योगी भवति ध्रुवम्। अथ वक्ष्ये महाकाल। समानासनसाधनम्। भेदक्रमेण यज्ज्ञात्वा वीराणामधिपो भवेत्। समानासनमाकृत्य वद्धाङ्गुष्ठं करेण च। एतेन साधुकारी स्यात् सर्वयोगादिसाधने। आसनं यो हि जानाति वायुना करणं तदा। कालादीनां निर्ण्णयन्तु स कदाचित् न नश्यति। कालेन लभ्यते सिद्धिः कालरूपो महोज्ज्वलः। साधकैर्योगिभिर्ध्येयः सिद्धवीरासनात्मना। अथ वक्ष्ये नीलकण्ठ। ग्रन्थिभेदासनं शुभम्। ज्ञात्वा रुद्रो भवेत् क्षिप्रं सूक्ष्मवायुनिषेवणात्। कृत्वा पद्मासनं मन्त्री जङ्घायाः कुहरे करौ। कर्परस्थलपर्य्यन्तं विभिद्य स्कन्धधारणम्। भित्त्वा पद्मासनं मन्त्री हस्ताब्जेन विपाटयन्। येन शीर्षे भवेद्ब्रह्म सर्वाङ्गुलिभिराश्रितम्। ग्रन्थिभेदासनं कुर्य्यात् खेचरादिप्रदर्शनम्। कृत्वा सूक्ष्मवायुञ्च परमात्मनि कारयेत्। अथान्यासनमाः श्रेयोगपूर्वकारणात्। कृत्वा पद्मासनं पादाङ्गुष्ठं जङ्घाहि संस्थितम्। हस्तमेकन्तु जङ्घायां कार्म्मुकं कर्परोर्द्धकम्। पद्मासने समाधाय अङ्गुष्ठं परिधारयेत्। कार्म्मुकासनमेतद्धि सव्यापसव्ययोगतः। पद्मासनं वेष्टयित्वा अङ्गुष्ठं च प्रधारयेत्। यः करोति सदा नाथ। कार्म्मुकासनमुत्तमम्। रोगादिनाशं गत्वा तं क्षयं भीत्वा सुखी भवेत्। अथ वक्ष्येऽत्र संक्षेपात् सर्वाङ्गासनमुत्तमम्। यत् कृत्वा निपुणो योगी विद्याभिः पण्डितो भवेत्। अधो निधाय शीर्षञ्च ऊर्द्ध्वपादद्वयञ्चरेत्। पद्मासनं तु तत्रैव भूमौ कर्परयुग्मकम्। दण्डं दण्डे तु यः कुर्य्यात् श्वासशान्तिपरः सुधीः। नित्यं सर्वासनं हित्वा न कुर्य्याद्वायुधारणम्। मासेन तस्य सिद्धिः स्यात् सर्व्वरोगविनाशनम्"। अन्यान्यप्यासनानि तन्त्रोक्तानि विस्तरान्न दर्शितानि। निर्वाणतन्त्रे जन्तुसंख्यया चतुरशीतिलक्षसंख्यकान्यासनान्युक्तानि किन्तु तेषां लक्षणविशेषास्तत्र नोक्ताः तेषां मध्ये द्वयोरेव प्राधान्यमित्यपि तत्रैवोक्तम्। यथा "आसनानि पृथग्नानि। यावन्तो जीवजन्तवः। चतुरशीतिलक्षाणि चैकैकं समुदाहृतम्। आसनेभ्यः समस्तेभ्यः साम्प्रतं द्वयमुच्यते। एकं सिद्धासनं नाम द्वितीयं कमलासनम्"। एषां बहुविधानामासनानां मध्ये "सुखेनैव भवेद्यस्मिन्नासने ब्रह्मचिन्तनम्। आसनं तद्विजानीयादितरत् सुखनाशनम्" इत्यभियुक्तोक्तेः मातङ्गनोक्तस्य स्थिरसुखस्यैवासनस्य ब्रह्मचिन्तने साद्गुण्यं तेलेरसियम्। तन्त्रसारे योगाङ्गासनानि सप्त समतप्राम्यु-

विशोधनम्"। सात्त्विकादिपानकर्त्तृभेदेन चेष्टाविशेषाश्च त-
त्रोक्ताः "सात्त्विके गीतहास्यादि राजसे साहसादिकम्।
तामसे निन्द्यकर्म्माणि निद्रां च मदिरां चरन्"। चरन्
पिबन् कुर्य्यादिति शेषः। "विधिना मात्रया काले हितै-
रन्नैर्यथाबलम्। प्रहृष्टो यः पिबेन्मद्यं तस्य स्यादमृतं
यथा। किन्तु मद्यं स्वभावेन यथैवान्नं तथा स्मृतम्"
सुश्रुते तु मद्यभेदेन गुणविशेषादिकमुक्तं यथा
"सर्व्वं पित्तकरं मद्यमम्लं दीपनरोचनम्। भेदनं कफ-
वातघ्नं हृद्यं वस्तिविशोधनम्। पाके लघु विदाह्युष्णं
तीक्ष्णमिन्द्रियबोधनम्। विकाशि सृष्टविण्मूत्रं शृणु
तस्य विशेषकम्। माद्वीकमविदाहित्वान्मधुरान्वयतस्तथा।
रक्तपित्तेऽपि सततं बुधैर्न प्रतिषिध्यते। मधुरं तद्धि
रूक्षञ्च कषायानुरसं लघु। लघुपाकि सरं शोषविषम-
ज्वरनाशनम्। माद्वीकाल्पान्तरं किञ्चित् खार्ज्जूरं वात-
कोपनम्। तदेव विशदं रुच्यं कफघ्नं कर्शनं लघु।
कषायमधुरं हृद्यं सुगन्धीन्द्रियबोधनम्। कासार्शो-
ग्रहणीदोषमूत्राघातानिलापहा। स्तन्यरक्तक्षयहिता
सुरा तु दृढदीपनी। कासार्शोग्रहणीश्वासप्रतिश्यायविना-
शिनी। श्वेता मूत्रकफस्तन्यरक्तमांसकरी सुरा। छर्द्द्य-
रोचकहृत्कुक्षितोदाध्मानप्रमर्द्दनी। प्रसन्ना कफवातार्शो-
विबन्धानाहनाशिनी। पित्तलाल्पकफा रूक्षा यवै-
र्वातप्रकोपणी। विष्टम्भिनी सुरा गुर्वी श्लेष्मला तु मधू-
लिका। रूक्षा मालिकका हृद्या पाचनी चाक्षिकी स्मृता।
त्रिदोषो भेद्यपश्च कोहलो वदनप्रियः। पाक्युष्णो-
ऽजमद पक्का रूक्षसृट्कफशोफहृत्। हृद्यः प्रवाहि-
काटोपदुर्नामानिलशोषहृत्। वक्कसो हृतसारत्वा-
द्विष्टम्भी वातकोपनः। दीपनः सृष्टविण्मूत्रो विश-
दोऽल्पमदो गुरुः। कषायो मधुरः शीधुर्गौडः पाचनः
दीपनः। शार्करो मधुरो रुच्यो दीपनो वस्तिशोधनः।
वातघ्नो मधुरः पाके हृद्य इन्द्रियबोधनः। तद्वत् पक्व-
रसः शीधुर्बलवर्णकरः सरः। शोफघ्नो दीपनो हृद्यो
रुच्यः श्लेष्मार्शसां हितः। कर्शनः शीतरसिकः श्वयथूदर-
नाशनः। वर्णकृज्जरणः स्वर्य्यो विबन्धघ्नोऽर्शसां हितः।
आक्षिकः पाण्डुरोगघ्नो व्रण्यः संग्राहको लघुः।
कषायमधुरः शीधुः पित्तघ्नोऽसृक्प्रसादनः। जाम्बवो
बद्धनिस्यन्दस्तुवरो वातकोपनः। तीक्ष्णः सुरासवो हृद्यो
मूत्रलः कफवातनुत्। सुखप्रियः स्थिरमदो विज्ञेयोऽ-
निलनाशनः। लघुर्मध्वासवश्छेदी मेहकुष्ठविषापहः।
तिक्तः कषायः शोफघ्नस्तीक्ष्णः स्वादुरवातकृत्। तीक्ष्णः
कषायो मदकृद्दुर्नामकफगुल्महृत्। कृमिमेदोऽनिलहरो
मैरेयो मधुरो गुरुः। बल्यः पित्तहरो वर्ण्यो मृद्वी-
केक्षुरसासवः। शीधुर्मधूकपुष्पोत्थो विदाह्यग्निबलप्रदः।
रूक्षः कषायः कफहृद्वातपित्तप्रकोपणः। निर्दिशेद्रसत-
श्चान्यान् कन्दमूलफलासवान्। नवं मद्यमभिष्यन्दि गुरु
वातादिकोपनम्। अनिष्टगन्धं विरसमहृद्यञ्च विदाहि
च। सुगन्धि दीपनं हृद्यं रोचिष्णु कृमिनाशनम्।
स्फुटस्रोतस्करं जीर्णं लघु वातकफापहम्। अरिष्टो
द्रव्यसंयोगसंस्कारादधिको गुणैः। बहुदोषहरश्चैव दोषा-
णां शमनश्च सः। दीपनः कफवातघ्नः सरः पित्त-
विशोधनः। शूलाध्मानोदरप्लीहज्वराजीर्णार्शसां हितः।
पिप्पल्यादिकृतो गुल्मकफरोगहरः स्मृतः। चिकि-
त्सितेषु वक्ष्यन्तेऽरिष्टा रोगहरा पृथक्। अरिष्टास-
वशीधूनां गुणान् कर्म्माणि चादिशेत्। बुद्ध्वा यथास्वं
संस्कारमवेक्ष्य कुशलो भिषक्। सान्द्रं विदाहि दुर्गन्धं
विरसं कृमिलं गुरु। अहृद्यं तरुणं तीक्ष्णमुष्णं दुर्भा-
जनस्थितम्। अल्पौषधं पर्य्युषितमत्यच्छं पिच्छिलञ्च
यत्। तद्वर्ज्यं सर्व्वदा मद्यं किञ्चिच्छेषन्तु यद्भवेत्।
तत्र यत् स्तोकसम्भारं तरुणं पिच्छिलं गुरु। कफप्रकोपि
तन्मद्यं दुर्जरञ्च विशेषतः। पित्तप्रकोपि बहुलं तीक्ष्ण-
मुष्णं विदाहि च। अहृद्यं फेनिलं पूति कृमिलं विरसं
गुरु। तथा पर्य्युषितञ्चापि विद्यादनिलकोपनम्। सर्व्व-
दोषैरुपेतन्तु सर्व्वदोषप्रकोपणम्। चिरस्थितं जातरसं
दीपनं कफवातजित्। रुच्यं प्रसन्नं सुरभि मद्यं सेव्यं म-
दावहम्। तस्यानेकप्रकारस्य मद्यस्य रसवीर्य्यतः। सौ-
क्ष्म्यादौष्ण्याच्च तैक्ष्ण्याच्च विकाशित्वाच्च वह्निना। समेत्य
हृदयं प्राप्य धमनीरूर्द्ध्वमागतम्। विक्षोभ्येन्द्रियचेतांसि
वीर्य्यं मदयतेऽचिरात्। चिरेण श्लेष्मिके पुंसि पानतो
जायते मदः। अचिराद्वातिके दृष्टः पैत्तिके शीघ्रमेव तु।
सात्त्विके शौचदाक्षिण्यहर्षमण्डनलालसः। गीताध्ययन-
सौभाग्यसुरतोत्साहकृन्मदः। राजसे दुःखशीलत्वमात्म-
त्यागं ससाहसम्। कलहं सानुबन्धन्तु करोति पुरुषे
मदः। अशौचनिद्रामात्सर्य्यागम्यागमनलोलता। असत्य-
भाषणञ्चापि कुर्य्याद्धि तामसे मदः। रक्तपित्तकरं
शुक्तं छेदि भुक्तविपाचनम्। वैस्वर्य्यं जरणं श्लेष्मपाण्डु-
कृमिहरं लघु। तीक्ष्णोष्णं मूत्रलं हृद्यं कफघ्नं कटु-
पाकि च। तद्वत्तदासुतं सर्व्वं रोचनञ्च विशेषतः। गौडानि

[illegible] भक्ष्याणि शालि च । [illegible]
[illegible] च । [illegible]
[illegible] । [illegible] वेदि [illegible]
यथा । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] वेदि [illegible]
च । [illegible] ।"

[illegible]
[illegible] ।
"[illegible] । [illegible]
[illegible]" । यथा च श्रुतिः "[illegible]
[illegible]" । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] । "[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] ।
[illegible]"। [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
तथा च [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible]" । [illegible] ।
यथा [illegible] "[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ।

[illegible] । [illegible] ।
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । "[illegible]
[illegible]" [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible]" । [illegible] "[illegible]
[illegible] । "[illegible]
[illegible]" । [illegible]
[illegible] "[illegible]
[illegible] ।

[illegible] ।
"[illegible]" [illegible] । [illegible]
[illegible]" [illegible] । "[illegible]
[illegible]" [illegible] । "[illegible]"
[illegible] । [illegible]"
[illegible] । "[illegible]
[illegible] । [illegible] । [illegible] ([illegible])
[illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] । "[illegible]
[illegible]" [illegible] । [[illegible] । [illegible] ।
भासपट्ट [illegible] (भाषी) [illegible]
भासमर्णीव [illegible] । [illegible]

आसा स्त्री आ+सो-अङ् । अन्तिके निरु० "पिवन्ति यस्यासया" ऋ०१,१२७,८, "आसया अन्तिकेन" भा०। तस्य क्लीवत्वमपि । "आ न इन्द्रो दूरादासात्" ऋ०४,२०,१, "आसादन्तिकादिति" भा० ।

आसादन न० आ+सद-णिच्-ल्युट् । १सन्निधापने, २स्थापने "सर्वोत्तरपरिग्रहादि करोत्यासादनात्" कात्या०६,२,५, आस्वला० गृह्ये च्दा० ३आक्रमणतास्सादने ४मर्द्दने च "वयमासादने तस्य दर्पमद्य हरेमहि" भा०स०२०अ०।

आसादित त्रि०आ+सद-णिच्-क्त । १निकटीकृते २प्राप्ते च "आसादितप्रकटनिर्मलचन्द्रहास" सा०द० ३आयोजिते ४सन्निधापिते ५सम्पादिते ६कामवोलिपरे च ।

आसाद्य त्रि० आ+सद-णिच्-यत् । प्राप्ये "अभूदनासाद्यमधिज्यधन्वन" रघुः । २निकटीकार्य्ये ३अयत्नात् प्रापणीये आ+सद-णिच्-ल्यप् । ४प्राप्येत्यर्थे अव्य० ।

आसार पु०आ+सृ-घञ् । १धारासम्पाते२वेगवृष्टौ, "त्वामासारप्रशमितवनोपप्लवं साधु मूर्ध्ना" । "पुष्पासारैः स्नपयतु भवान् व्योमगङ्गाजलार्द्रैः" मेघदू० "आसारसिक्तक्षितिबाष्पयोगात्" रघु । ३प्रसरणे, ४सैन्यानां सर्वतो व्याप्तौ च । ५करणे घञ् । सुहृद्बले । ६द्वादशराजमण्डलमध्ये नृपभेदे । द्वादशराजमण्डलञ्चाग्नेये दर्शितम् यथा "आत्ममण्डलमेवात्र प्रथमं मण्डलं भवेत् । समन्तात्तस्य विज्ञेया रिपवो मण्डलस्य तु । उपेतस्तु सुहृत् प्रेय भत्तु मित्रमतः परम् । मित्रमित्रमतो प्रेय मित्रमित्ररिपुस्ततः । एतत् पुरस्तात् कथितं पश्चादपि निबोध मे । पार्ष्णिग्राहस्ततः पश्चात् ततः स्वाक्रन्द उच्यते । आसारस्तु ततोऽन्यः स्यादाक्रन्दासार उच्यते । जिगीषोः शत्रुयुक्तस्य विमुक्तस्य तथा द्विज ।। तत्रापि निश्चय. शक्योवक्तुं मनुजपुङ्गव । निग्रहानुग्रहे शक्तो मध्यमः परिकीर्त्तितः । निग्रहानुग्रहे शक्तः सर्वेषामपि यो भवेत् । उदासीनः स कथितो बलवान् पृथिवीपतिः । मण्डलं तव सम्प्रोक्तमेतत् द्वादशराजकम्" । ६पञ्चविंशगणैः रचिते दण्डकच्छन्दोभेदे च ।

आसाव्य त्रि० आ+सु-ण्यत् । अभिषवणीये मद्यादौ ।

आसिक पु० असि प्रहरणमस्य ठक् । खड्गेन युद्धकारके

आसिका स्त्री पर्यायेणासनम् आस-पर्याये ण्वुल् । पर्यायेण उपवेशने । "उद्गासिका मृग्यन्ते" पात०भा० ।

आसिक्त त्रि०ईषत् सम्यक् वा सिक्तः आ+सिच-क्त । १ईषत् सिक्ते २सम्यक्सिक्ते च ।

आसित न० आस+भावे-क्त । १ उपवेशने। आसधातौ उदा० । आधारे क्त । उपवेशनाधारे स्थाने । आसितस्य सुनेरपत्यं शिवा० अण् । असितसुनेरपत्ये स च शाण्डिल्यगोत्रे प्रवर' ।

आसिधार न० असिधारा इवाचलत्वम् । "युवा युवत्या सार्द्धं यत् मुग्धमर्त्तृवदाचरेत् । अन्तर्निवृत्तसङ्गः स्यात् आसिधारव्रतं हि तत्" इति यादवोक्ते व्रतभेदे "अभ्यस्तीव व्रतमासिधारम्" रघु ।

आसिद्ध त्रि० आ+सिध-क्त । राजाज्ञया वादिना कृतावरोधे प्रतिवादिनि "नासिद्धं विलङ्घयेत्" नार० ।

आसिनासि पुंस्त्री असिरिव तीक्ष्णाग्रा नासा यस्य असिनास ऋषिभेदस्तस्यापत्यम् इञ् । तदपत्ये तत युवापत्ये फक् तौल्व० न लुक् । आसिनासायनः तत्पौत्रे ।

आसिबन्धकि पु० असिबन्धकस्यापत्यम् इञ् । असिबन्धकापत्ये तत युवापत्ये फक् तस्य तौल्व० न लुक् । आसिबन्धकायन तत्पौत्रे ।

आसीन त्रि०आस+शानच् । उपविष्टे आसधातौ उदा०

आसीनप्रचलायित न० आसीनेन उपविष्टेनैव प्रचलवत् आचरितम् प्रचल-क्यच् भावे क्त । उपविश्य निद्रावशेन प्रचलनरूपे (बसेढोला) दोलने ।

आसुत् त्रि० आ+सु-क्विप् । कृताभिषवे । तस्येदम् गहा० छ । आसुतीय । तत्सम्बन्धिनि त्रि० ।

आसुति स्त्री आ+सु-क्तिन् । सोमादिनिष्पीडने १अभिषवे, २मद्यनिष्पादने(चोयान)इति ख्याते मद्यपाके च । "परिष्कृतस्य रसिन इयमासुतिश्चारुर्मदाय" ऋ०८,१,२६ । आ+सुप्रसवे क्तिन् ।३प्रसवे । "योनाविन्द्र ! सुष्वमग्रोवय आसुति दाः" ऋ०१,१०४,७। आसुते सन्निकृष्टदेशादि चतुरर्थ्यां मध्वा० मतुप् । आसुतिमत् तद्वति त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

आसुतीवल पु० आसुतिरस्त्यस्य वलच् दीर्घः । १शौण्डिके । २सोमाभिषवशालिनि याज्ञिके च ।

आसुर त्रि० असुरस्येदम् अण् । असुरसम्बन्धिनि । "आसुर तद्भवेत्तोय पीत्वा चान्द्रायणञ्चरेत्" स्मृति "कुलालचक्रनिष्पन्नमासुरं मृण्मयं स्मृतम् । तदेव हस्तघटितं स्थाल्यादि दैविकं भवेत्" कात्या०स्मृ०। तेन (माचसा) प्रभृतिद्रव्यस्य हस्ताघटितत्वेन आसुरताऽन्येषां तथात्वम् । स्त्रियां ङीप् । "आसुरी रात्रिरत्यन्तं तस्मात्ता परिवर्जयेत्" स्मृति । २असुरसदाचारयुक्ते तदाचारश्च गीतायामुक्तोयथा ।

[illegible] च । तथापूर्वं [illegible] च । सर्वो [illegible] दृष्टं [illegible] । [illegible] भेदे [illegible] तथा । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] च । [illegible] ।"

[illegible] तथा [illegible] । "[illegible] च [illegible]" । तथा च [illegible] "[illegible]" । [illegible] । [illegible] । मौञ्जी [illegible] च [illegible] त्रिविधा [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । मौञ्जी [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] मौञ्जी- [illegible] । [illegible] । [illegible] मौञ्जी [illegible] च । [illegible]

[illegible] । न [illegible] । [illegible] । न तु [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] "[illegible] च मौञ्जी च [illegible] च त्रिविधा [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । तथा च [illegible] । [illegible] । "[illegible]" । [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] । "[illegible] । [illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] ([illegible]) [illegible] । [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [[illegible] । [illegible] ।

पासक [illegible] (पाशी) [illegible] । [illegible]

युगापत्ये तु फक् तस्य लोपश्च न लुक् । आसुरि तत्पुत्र चासुरायण ततृपौत्र स च यजुर्वेदसम्प्रदायप्रवर्त्तकः आसुरायणशब्दे उदा० ।

आसुरिवासिन् पु० आसुरौ तत्समीपे वसति णिनि । आसुरिमुनेरन्तेवासिनि प्राश्नीपुत्रे शुक्लयजुःसम्प्रदाय प्रवर्त्तके ऋषिभेदे । "प्राश्नीपुत्रात् आसुरिवासिन प्राश्नीपुत्र" शत०ब्रा० । [२सम्यक्सेके च ।

आसेक पु० आ+सिच–घञ् । जलादिना १वृक्षादेरीषत्सेचने

आसेक्य पु० आसेकमर्हति यत् आ+सिच-ण्यत् वा । "पित्रोस्तु तल्पश्रीर्यत्वादासेक्यः पुरुषो भवेत् । स शुक्रं प्राश्य लभते ध्वजोच्छ्रितिमसंशयम्" इति वैद्यकोक्ते नपुंसकभेदे । ध्वजोच्छ्रतये तस्य जन्मोत्तर शुक्रसेकयोग्यत्वात् तथात्वम् ।

आसेचन त्रि० न विद्यते तृप्यति मनोऽत्र आधारे ल्युट् असेचन स्वार्थेऽण् । १यद्दर्शने मनो न तृप्यति तस्मिन् मन आनन्दविशेषहेतौ पदार्थे । स्वार्थे कन् । तत्रैव । "नयनयुगासेचनकम्" मा०द० । रायमुकुटस्तु असेचनकमित्येवाह । आ+सिच-भावे ल्युट् । २सम्यक्सेके न० । "तस्य सर्पिरासेचनं कृत्वा" शत०ब्रा० । करणे ल्युट् । ३आसेचनसाधने पात्रे । "या पात्राणि पूष्ण आसेचनानि" ऋ०१,१६२,१३ ।४ताहशे क्षुद्रपात्रे स्त्री ङीप् ।

आसेदिवस् त्रि० आ+सद–क्वसु । १निकटागते २प्राप्ते च । स्त्रियां ङीप् वस्येत्वम् इटोनिवृत्तिश्च । आसेदुषी ।

आसेद्धृ त्रि० आ+सिध–तृच् । व्यवहारे राजाज्ञया प्रतिवादिनो गत्यादिरोधकर्त्तरि वादिनि स्त्रियां ङीप् । आसेधशब्दे उदा० ।

आसेध पु० आ+सिध–भावे घञ् । व्यवहारे राजाज्ञया वादिना प्रतिवादिन स्थानान्तरगत्याद्यवरोधे" तत्कालप्रकारभेदादि मिता०नारदेनोक्तं । "वक्तव्येऽर्थे न्यतिष्ठन्तमुत्क्रामंस्तु तद्वचः । आसेधयेद्विवादार्थी यावदाह्वानदर्शनम् । स्थानासेध कालकृत प्रवासात् कर्म्मणस्तथा । चतुर्विध स्यादासेधो नासिद्धस्त विलङ्घयेत् । आसेधकाल आसिद्धः आसेधं योऽतिवर्त्तते । स विनेयोऽन्यथा कुर्व्वन्नासेद्धा दण्डभाग् भवेत् । नद्यन्तार कान्तारदुर्द्देशोपप्लवादिषु । आसिद्धस्तं परासेधमुत्क्रामन्नापराध्नुयात् । निर्वेष्टुकामोरोगार्त्तो यियक्षुर्व्यसने स्थित । अभियुक्तस्तथान्येन राजकार्य्योद्यतस्तथा । गवां प्रचारे गोपालाः सस्याबाधे कृषीवला । शिल्पिनश्चापि तत्कालमायुधीयाश्च विग्रहे" । नासेद्धव्याइति शेष

आसेवन न० सम्यक् सेवनम् । १सततसेवने २पौनःपुन्ये च । "निसततपताघनासेवने" पा० । "आसेवनं पौनःपुन्यम्" सि०कौ० ।

आसेवा स्त्री आ+सेव–अ । १पौनःपुन्ये "पौनःपुन्यमासेवा" सि०कौ० । २सम्यक्सेवायाञ्च ।

आसेवित त्रि० आ+सेव–क्त । १सम्यक्सेविते २पौनःपुन्येन सेविते च भावे क्त । ३आसेवा न० । तत इष्टा०इनि । आसेवितिन् । आसेवनकर्त्तरि त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

आस्कन्द पु० आ+स्कन्द–घञ् । १उत्प्लवने २आक्रमणे ३संशोषणे ४तिरस्कारे घोटकानामास्कन्दिताख्ये ५गतिभेदे

आस्कन्दन न० आस्कन्द्यतेऽत्र आधारे ल्युट् । १युद्धे भावे ल्युट् । २तिरस्कारे ३आक्रमणे "चरणास्कन्दननामिताचलेन्द्र" किरा० । ४अश्वगतिभेदे च ।

आस्कन्दित आ+स्कन्द–स्वार्थे णिच्-क्त आस्कन्दोजातोऽस्य तारका० इतच् वा । १अश्वानां गतिभेदे स च पञ्चविधः तल्लक्षणमुक्तं हेमचन्द्रेण । "गतयः पञ्च धारास्तास्तुरङ्गाणां क्रमादिमाः । तत्र धौरितकं धौर्य्यं धोरणं धोरितञ्च तत् । बभ्रुकङ्कशिखिक्रोडगतिवद्वल्गितं पुनः । अग्रकायसमुल्लासात् कुञ्चितास्यं नतत्रिकम् । प्लुतं तु लङ्घनं पक्षिमृगयोरनुकारकम् । उत्तेजितं तेरितं स्यात् मध्यवेगेन या गतिः । उत्तेरितमुपकण्ठमास्कन्दितमित्यपि । चतुर्भिश्च पदैः कोपादिव उत्प्लुत्य या गतिः" । सञ्ज्ञायां स्वार्थे वा कन् । तत्रैव । तार० इतच् । २आस्कन्दनयुक्तमात्रे त्रि० ।

आस्क्र त्रि० आ+क्रम-ड वेदे नि०सुट् । आक्रामके "आनोविश्वा आस्क्रा गमन्तु देवाः" ऋ०१,१८२,२ । "आस्क्राः गन्तारः आक्रमितार" भाष्यम् ।

आस्त त्रि० आ+अस+निक्षेपे क्त । सम्यक्क्षिप्ते ।

आस्तर पु० आ+स्तॄ–कर्मणि अप् । १हस्तिपृष्ठस्थकम्बले (झुल) इति ख्याते । २विस्तरणीये कटादौ "वासो वल्कलमास्तर किसलय" गा०च० । भावे अप् । ३विस्तारे

आस्तरण न० आस्तीर्य्यते कर्मणि ल्युट् । १आस्तीर्य्यमाणे कटादौ "दिशास्तरणसङ्कीर्णं विसीर्णं गमनोन्तमे । 'दर्भास्तरणमास्तीर्य्य" भा० व० २५० अ० । २आस्तरणवत्याम् स्त्री ङीप् । भावे ल्युट् । ३विस्तारे । "निवेशनं पुनर्न्नवीकृत्य चेपनास्तरणोपस्तरणे" आश्व०गृ० । आस्तरणे दीयते कार्य्यं वा व्युष्टा०अण् । ४आस्तरणे दीयमाने ५तत्र कार्य्ये च त्रि० ।

[illegible]

[illegible] को भवेत् ।

आसुरस न० [illegible] ।

आसुरायण पु० [illegible] ।

आसुरि पु० [illegible] ।

दुगापत्ये तु फक् तस्य तौल्व० न लुक्। आसुरि तत्पुत्र आसुरायण तत्पौत्र स च यजुर्वेदसंप्रदायप्रवर्त्तकः आसुरायणशब्दे उदा०।

आसुरिवासिन् पु० आसुरी तत्समीपे वसति णिनि। आसुरिसुतेरन्तेवासिनि प्राश्नीपुत्रे शुक्लयजुःसम्प्रदाय प्रवर्त्तके ऋषिभेदे। "प्राश्नीपुत्रात् आसुरिवासिन प्राश्नीपुत्र" शत०ब्रा०। [२सम्यक्सेके च।

आसेक पु० आ+सिच-घञ्। जलादिना १ह्यादेरीषत्सेचने

आसेक्य पु० आसेकमर्हति यत् आ+सिच-ण्यत् वा। "पित्रोस्तु तत्यजीर्य स्यादासेक्यः पुरुषो भवेत्। स शुक्रं प्राश्य लभते ध्वजोन्नतिमसंशयम्" इति वैद्यकोक्ते नपुंसकभेदे। ध्वजोन्नतये तस्य तम्योत्तर शुक्रसेकयोग्यत्वात् तथात्वम्।

आसेचन त्रि० न सिच्यते तृप्यति मनोऽत्र आधारे ल्युट्। असेचन स्वार्थेऽण्। १यद्दर्शने मनो न तृप्यति तस्मिन् मन आनन्दविशेषहेतौ पदार्थे। स्वार्थे कन्। तत्रैव। "नयनयुगासेचनकम्" सा०द०। रायमुकुटस्तु असेचनशब्दत्येवाह। आ+सिच-भावे ल्युट्। २सम्यक्सेके न०। "तस्य सर्पिरासेचनं कृत्वा" शत०ब्रा०। करणे ल्युट्। ३आसेचनसाधने पात्रे। "या पात्राणि यूप्य आसेचनानि" ऋ०१,१६२,१३। ४ताहशे क्षुद्रपात्रे स्त्री ङीप्।

आसेदिवस् त्रि० आ+सद-क्वसु। १निकटागते २प्राप्ते च। स्त्रियां ङीप् यम्योम्यम् इटोनिवृत्तिश्च। आसेदुषी।

आसेद्धृ त्रि० आ+सिध-तृच्। व्यवहारे राजाज्ञया प्रतिवादिनो गत्यादिरोधकर्त्तरि वादिनि स्त्रियां ङीप्। आसेधशब्दे उदा०।

आसेध पु० आ+सिध-भावे घञ्। व्यवहारे राजाज्ञया वादिना प्रतिवादिनः स्थानान्तरगत्याद्यवरोधे" तत्कालप्रकारभेदादि मिता०नारदेनोक्तं। "वक्तव्ये ऽर्थे ह्यतिष्ठन्तमुत्क्रामम्तञ्च तद्वच। आसेधयेद्विवादार्थी यावदाह्वानदर्शनम्। स्थानासेध कालकृत प्रवासात् कर्मणस्तथा। चतुर्विधः स्यादासेधो नासिद्धस्तं विलङ्घयेत्। आसेधकाल आसिद्धः आसेधं योऽतिवर्त्तते। स विनेयोऽन्यथा कुर्व्वन्नासेद्धा दण्डभाग्भवेत्। नदीसन्तार कान्तारदुर्द्देशोपप्लवादिषु। आसिद्धस्तु परासेधमुत्क्रामन्नापराध्नुयात्। निर्वेष्टुकामोरोगार्त्तो यियक्षुर्व्यसने स्थित। अभियुक्तस्तथान्येन राजकार्य्योद्यतस्तथा। गवां प्रचारे गोपाला सस्यावापे कृषीवला। शिल्पिनश्चापि तत्कालमायुधीयाश्च विग्रहे" । नासेद्धव्याइति शेष

आसेवन न० सम्यक् सेवनम्। १सततसेवने २पौनःपुन्ये च। "निसत्तपतावनासेवने" पा०। "आसेवनं पौनःपुन्यम्" सि०कौ०।

आसेवा स्त्री आ+सेव-अ। १पौनःपुन्ये "पौनःपुन्यमासेवा" सि०कौ०। २सम्यक्सेवायाञ्च।

आसेवित त्रि० आ+सेव-क्त। १सम्यक्सेविते २पौनःपुन्येन सेविते च भावे क्त। ३आसेवायां न०। तत इष्टा०इनि। आसेवितिन्। आसेवनकर्त्तरि त्रि० स्त्रियां ङीप्।

आस्कन्द पु० आ+स्कन्द-घञ्। १ उत्प्लवने २आक्रमणे ३शोषणे ४तिरस्कारे घोटकानामास्कन्दिताख्ये ५गतिभेदे

आस्कन्दन न० आस्कन्दतेऽत्र आधारे ल्युट्। १युद्धे भावे ल्युट्। २तिरस्कारे ३आक्रमणे "चरणास्कन्दननामिताचलेन्द्र" किरा०। ४अश्वगतिभेदे च।

आस्कन्दित आ+स्कन्द-स्वार्थे णिच्-क्त आस्कन्दोजातोऽस्य तारका० इतच् वा। १अश्वानां गतिभेदे स च पञ्चविध. तल्लक्षणमुक्तं हेमचन्द्रेण। "गतयः पञ्च धारास्यास्तुरङ्गाणां क्रमादिमाः। तत्र धौरितकं धौर्य्यं धोरणं धोरितञ्च तत्। बभ्रुकङ्कशिखिक्रोड़गतिवद्वल्गितं पुनः। अग्रकायसमुल्लासात् कुञ्चितास्यं नतत्रिकम्। प्लुतं तु लङ्घनं पक्षिमृगयोरनुकारकम्। उत्तेजितं तेरितं स्यात् मध्यवेगेन या गतिः। उत्तेरितमुपकण्ठमास्कन्दितमित्यपि। पञ्चभिश्च पदैः कोपादिव उत्प्लुत्य या गतिः"। संज्ञायां स्वार्थे वा कन्। तत्रैव। तार० इतच्। २आस्कन्दनयुक्तमात्रे त्रि०।

आस्क्र त्रि० आ+क्रम-ड वेदे नि०सुट्। आक्रामके "आनो विश्वा आस्क्रा गमन्तु देवा" ऋ०१,१८३,२। "आस्क्रा. शत्रूणामाक्रमितार"भाष्यम्।

आस्त त्रि० आ+अस+विक्षेपे क्त। सम्यक्क्षिप्ते।

आस्तर पु० आ+स्तॄ-कर्म्मणि अप्। १हस्तिपृष्ठस्थकम्बले (झुल) इति ख्याते। २विस्तरणीये कटादौ "वासो वल्कलमास्तरः किसलयः" शा०शा०। भावे अप्। ३सुविस्तारे

आस्तरण न० आस्तीर्य्यते कर्म्मणि ल्युट्। १आस्तीर्य्यमाणे कटादौ "दिशास्तरणसंकीर्णे विस्तीर्णे गमनोर्म्मिणे"। "दर्भास्तरणमास्तीर्य्य" भा० व० २५० अ०। २आस्तरणं पद्यास् स्त्री ङीप्। भावे ल्युट्। ३विस्तारे। "निवेशम पुनर्मनीकृत्य शयनास्तरणोपस्तरणे" आश्व०गृ०। आस्तरणे दीयते कार्य्यं वा व्युष्टा०अण्। ४आस्तरणे दीयमाने ५तत्र कार्य्ये च त्रि०।

आस्तरणिक त्रि [illegible]

आस्तायन त्रि [illegible]

आस्तार पु [illegible]

आस्तारपङ्क्ति स्त्री [illegible]

आस्ताव पु [illegible]

आस्थित त्रि [illegible]

आस्थितार्थिद पु [illegible]

आस्थिता स्त्री [illegible]

आस्तीक पु [illegible]

[illegible]

मयि कोपसमाविष्टस्त्यक्तुकामो भुजङ्गमाम् । न मे याग-न्तत माऽङ्गमिष्येऽङ्ग भुजङ्गमे ॥ समयो ह्येष मे पूर्व्वं त्वया सह मिथः कृत । सुसमत्युपितो भद्रे ! ब्रूयास्त्व भ्रातरं शुभे ॥ इतो मयि गते भीरु ! गतः स भगवानिति । त्वं चापि मयि निष्क्रान्ते न शोकं कर्त्तुमर्हसि । इत्युक्ता साऽनवद्याङ्गी मत्युवाच मुनिं तदा । जरत्कारुं जरत्कारुश्चिन्ताशोकपरायणा । वाष्पगद्गदया वाचा मुखेन परिशुष्यता । कृताञ्जलिर्वरारोहा पर्य्यश्रुनयना तत । धैर्य्यमालम्ब्य वामोरूर्हृदयेन प्रवेपता । न मामर्हसि धर्म्मज्ञ परित्यक्तुमनागसम् । धर्म्मे स्थितां स्थितो धर्म्मे सदा प्रियहिते रताम् । प्रदाने कारणं यच्च मम तुभ्यं द्विजोत्तम ॥ तदलब्धवतीं मन्दां किं मां वक्ष्यति वासुकिः । मातृशापाभिभूतानां ज्ञातीनां मम सत्तम ॥ अपत्यमीप्सितं त्वत्तस्तच्च तावन्न दृश्यते । त्वत्तो ह्यपत्यलाभेन ज्ञातीनां मे शिवं भवेत् । सम्प्रयोगो भवेन्नायं मम मोघस्त्वया द्विज ॥ ज्ञातीनां हितमिच्छन्ती भगवंस्त्वां प्रसादये । इममव्यक्तरूपं मे गर्भमाधाय सत्तम ॥ कथं त्यक्त्वा महात्मा सन् गन्तुमिच्छस्यनागसम् । एवमुक्तस्तु स मुनिर्भार्य्यां वचनमब्रवीत् । यदुक्तमनुरूपञ्च जरत्कारुं तपोधनं । अस्त्ययं सुभगे ! गर्भस्तव वैश्वानरोपमः । ऋषिः परमधर्म्मात्मा वेदवेदाङ्गपारगः । एवमुक्त्वा स धर्म्मात्मा जरत्कारुर्महानृषिः । उग्राय तपसे भूयो जगाम कृतनिश्चयः" ॥ "तत प्रववृधे गर्भो महातेजा महाप्रभः । यथा सोमो द्विजश्रेष्ठ ! शुक्लपक्षोदितो दिवि । अथ काले तु सा ब्रह्मन् ! प्रजज्ञे भुजगस्वसा । कुमारं देवगर्भाभं पितृमातृभयापहम् । ववृधे स तु तत्रैव नागराजनिवेशने । वेदांश्चाधिजगे साङ्गान् भार्गवाच्च्यवनात्मजात् । चीर्णव्रतो बाल एव बुद्धिसत्त्वगुणान्वितः । नाम चास्याभवत् ख्यातं लोकेष्वास्तीक इत्युत । अस्तीत्युक्त्वा गतो यस्मात् पिता गर्भस्थमेव तम् । वने तस्मादिदं तस्य नामास्तीकेति विश्रुतम्" । भा०आ० ४७अ० "यो जरत्कारुणा जातो जरत्कारौ महायशाः । आस्तीकः सत्यसन्धो वै पन्नगान् योऽभ्यरक्षत । तं स्मरन्तं महाभागा ! न मां हिंसितुमर्हथ । सर्पापसर्प भद्रं ते गच्छ सर्प ! महाविष ! । जनमेजयस्य यज्ञान्ते आस्तीकवचनं स्मर । आस्तीकस्य वचः श्रुत्वा यः सर्पो न निवर्त्तते । शतधा भिद्यते मूर्द्ध्नि शिंशवृक्षफलं यथा" तत्रैव । "आस्तीकस्य कवेर्विप्रो शुश्रूषापरमात्मनः" भा० आ०१५अ० आस्तीकमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः अण् । २आस्तीकचरितास्यापके भारतान्तर्गते अवान्तरपर्व्वभेदे । "पौष्यं पौलोममास्तीकमादिवंशावतारणम्" भा० आ०१अ० । "आयुष्मानिदमाख्यानमास्तीकं कथयामि ते" भा०आ० १५अ० । आस्तीके भोजयेद्राजन् । दद्याच्चैव गुडौदनम्" भा०स्वर्गा०प०६अ० । [जरत्कारुमुनिपत्न्याम् ।

आस्तीकजननी स्त्री ६त० । मनसादेव्यां वासुकिभगिन्यां

आस्तीर्ण त्रि० आ+स्तृ—क्त । विस्तीर्णे कृतप्रसारणे "आस्तीर्णतल्परचितावसथः क्षणेन" माघ । "आस्तीर्णाजिनरत्नासु" रघु ।

आस्तृत त्रि० आ+स्तृ—क्त । विस्तीर्णे

आस्तेय स्त्री अस्तीत्यव्ययतत्त्वविद्यमाने भवः "दृतिकुक्षी-त्यादि०" पा० ढक् । विद्यमानपदार्थभवे ।

आस्त्र त्रि० अस्त्रस्येदम् अण् । अस्त्रसम्बन्धिनि । "त्वं त्यमिन्द्र-त्वमाश्वयुभाय येन्यम्" ऋ० १०,१७१,२ । "आस्त्रबु-भाय अस्त्रसम्बन्धिसम्पत्त्यमूलाय" भा० ।

आस्था स्त्री आ+स्था—अङ् । १आलम्बने, २अपेक्षायाम्, ३यत्नायां, ४स्थितौ, ५यत्ने "ईआदरे च 'अनास्थया सूनकरप्रसारिणीम्" नैष० । "स्त्री पुमानित्यनास्थैषा" "अनास्था बाह्यवस्तुषु" इति च कुमा० । "मर्त्येष्वास्थापराङ्मुख" "निग्रहे यमनास्था च न्यूनातिरेकेषु" रघु । "कास्थामेकेऽस्मिन् तव राम ! रामे नष्टे । आधारे अङ् । ७सभायाम् आस्थाने ।

आस्थान न० आस्थीयतेऽत्र आ+स्था आधारे ल्युट् । १सभायाम् "तदायमास्थाननिकेतनाजिरम्" किरा० "राजानमास्थानमण्डपगतम्" काद० । २विश्रामस्थाने । आस्थानीत्यपि सभायाम् । टित्त्वात् ङीप् । आस्था नीभूर्त्त सभाधूर्त्त । भावे ल्युट् । ३आस्थायां ४यत्नायाञ्च न० ।

आस्थापन न० आ+स्था—णिच्—पुक् ल्युट् । १सम्यक्स्थापने । करणे ल्युट् । २सुश्रुतोक्ते वस्तिकर्म्मणीयवस्तिभेदे च । "द्विविधोवस्तिर्नैरूहिकः स्नैहिकश्च । आस्थापन निरूह इत्यनर्थान्तरम्" । "सदोषनिर्हरणात् शरीररोग हरणाद्वा निरूहः वयःस्थापनादायुःस्थापनाद्वास्थापनम्"

आस्थापित त्रि० आ+स्था+णिच्—पुक् क्त । सम्यक् स्थापिते याचितादिपाठात् अस्यान्तोदात्तता न ।

आस्थायिका स्त्री आ+स्था-भावार्थनिर्द्देशे ण्वुल् स्त्रीत्वात् टापि अत इत्त्वम् । १आस्थाने आस्थितौ । 'जमकोह वैदेह आसाश्च्के' इत्या० उ०भाष्ये "आसाश्चक्रे आस्थायिकां दत्त-

भास्करद्युति त्रि० [illegible] । [illegible] ।

भास्वायन त्रि [illegible] ।

भास्वार ष [illegible] ।

भास्वारप्रकृति [illegible] ।

भास्वान् ष [illegible] ।

भास्मिक त्रि [illegible] ।

भास्मितार्थ ष [illegible] ।

भास्मित्व न [illegible] ।

भासीक ष [illegible] ।

[illegible]

२मुखभवे त्रि० । "तुल्यास्यप्रयत्नम्" पा० आस्ये भवमास्यं ताल्वादिस्थानम्' सि० कौ० ।

आस्यन्दन आ+स्यन्द-भावे ल्युट् । ईषत्क्षरणे ।

आस्यन्धय त्रि० आस्यं धयति-धे-खश्-मुम्-उप० स० । मुग्ध० । मुखामृतास्वादके मुखचुम्बके ।

आस्यपत्र न० आस्यमिव पत्रमस्य । पद्मे शब्दचन्द्रिका ।

आस्यलाङ्गल पु० आस्यं लाङ्गलमिव भूमिविदारकं यस्य । शूकरे । [(दाढ़ि) ।

आस्यलोमन् न० आस्यभवं लोम । पुरुषमुखजाते लोम्नि

आस्यहात्य त्रि० आसिनाऽऽस्याऽऽहननम् तत्र अस्त्यर्थे विमुक्तादि० अण् । अनुगतिका० द्विपदवृद्धि । खड्गेन हननशून्ये ।

आस्या स्त्री आस-भावे क्यप् । १स्थितौ, २गतिराहित्ये । "आस्या सर्वकरी सौख्यसौकुमार्यकरी शुभा" सुश्रु० ।

आस्यासव पु० आस्यस्यासव इव । (लाल) इति ख्यातायाम् लालायाम् ।

आस्र न० अस्रमेव स्वार्थेऽण् । रुधिरे । ततः सुखादि० अस्त्यर्थे इनि । आस्त्रो रुधिरयुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

आस्रप पु० आस्रं रुधिरं पिबति पा-क उप० स० । १राक्षसे तद्देवताके २मूलनक्षत्रे च ।

आस्रव पु० आस्रवति मनोऽनेन करणे अप् । १क्लेशे । कर्त्तरि अच् । २आर्हन्मतसिद्धे पदार्थभेदे । अर्हच्छब्दे २८१पृष्ठे विवृतिः ।

आस्राव पु० आस्रवति रुधिरमस्मात् आ+स्रु-अपादाने घञ् । १क्षते "जातस्य तवास्रावस्त्वन्तु मोहान्न बुध्यसे" भा० उ० ५७अ० । भावे घञ् । २सम्यक्क्षरणे कर्त्तरि ण । सम्यक्क्षरणयुक्ते त्रि० । आस्रवति आ+स्रु-ण । सुसलाख्यायाम्" "च्युतेरास्रावमवत् विद्यात् निगिरस्रेव तत् युधि "आ० त० गौत० "आस्रावेतालसा" रघु० ।

आस्राविन् त्रि० आ+स्रु-णिनि । मदादिक्षरणशीले । "महागजश्चास्रावी प्रभञ्जन् विविधान् द्रुमान्" भा० व० प० १३६ आस्रावयुक्ते च "दुष्टयोणिनास्रावो दीर्घकालानुबन्धो चेति दुष्टव्रणलिङ्गानि" सुश्रु० ।

आस्वनित आ+स्वन-क्त पक्षे इट् । ध्वनिते ।

आस्वाद पु० आ+स्वद-कर्म्मणि घञ् । १मधुरादिरसे २शृङ्गारादिरसे च । भावे घञ् । ३रसानुभवे । "भव्यापातोविषास्वाद, भवतु "न जायते तदास्वादो विना रत्यादिवासनाम् । "तदास्वादे विभावादे परिच्छेदो न विद्यते" सा० द० "चूताङ्कुरास्वादकषायकण्ठ" कुमा० । आस्वादश्च माधुर्य्यादिरसानुभवहेतुव्यापारभेदः स च लोके चर्व्वणादिः शृङ्गारादिरसास्वादे अन्यविध एव व्यापारः यथाह सा० द० । "न जायते तदास्वादो विना रत्यादिवासनाम् । वासना चेदानीन्तनी प्राक्तनी च रसास्वादहेतुः तत्र यदि आद्या न स्यात् श्रोत्रियजरन्मीमांसकादीनामपि सा स्यात् यदि द्वितीया न स्यात् रागिणामपि केषाञ्चिद्रसोद्बोधो न दृश्यते तत्र स्यात् उक्तञ्च धर्म्मदत्तेन "सवासनानां सभ्यानां रसस्यास्वादनं भवेत् । निर्व्वासनास्तु रङ्गान्तःकाष्ठकुड्याश्मसन्निभाः" इति । ननु कथं रामादिरत्याद्युद्बोधकारणैः सीतादिभिः सामाजिकरत्याद्युद्बोध इत्युच्यते । व्यापारोऽस्ति विभावादेर्नाम्ना साधारणीकृतिः । तत्प्रभावेन यस्यासन् पाथोधिप्लवनादयः । प्रमाता तदभेदेन स्वात्मानं प्रतिपद्यते । ननु कथं मनुष्यमात्रस्य समुद्रलङ्घनादावुत्साहोद्बोध इत्युच्यते । उत्साहादिसमुद्बोधः साधारण्याभिमानतः । नृणामपि समुद्रादिलङ्घनादौ न दुष्यति । रत्यादयोऽपि साधारण्येन प्रतीयन्ते इत्याह । साधारण्येन रत्यादिरपि तद्वत् प्रतीयते । रत्यादेरपि स्वात्मगतत्वेन प्रतीतौ सभ्यानां व्रीडातङ्कादिर्भवेत् परगतत्वेन त्वरस्यतापातः । विभावादयोऽपि प्रथमतः साधारण्येन प्रतीयन्ते इत्याह । परस्य न परस्येति ममेति न ममेति च । तदास्वादे विभावादेः परिच्छेदो न विद्यते । ननु तथापि कथमेवमलौकिकत्वमेतेषां विभावादीनामित्युच्यते । विभावनादिव्यापारमलौकिकमुपेयुषाम् । अलौकिकत्वमेतेषां भूषणं न तु दूषणम् । आदिशब्दादनुभावनसञ्चारणे । तत्र विभावनं रत्यादेर्विशेषेण आस्वादाङ्कुरणयोग्यतानयनम् । अनुभावनमेवंभूतस्य रत्यादेः समनन्तरमेव रसादिरूपतया भावनम् । सञ्चारणं तथाभूतस्यैतस्य सम्यक्चारणम् । विभावादीनां यथासंख्यं कारणकार्य्यसहकारित्वे कथं त्रयाणामपि रसोद्बोधे कारणत्वमित्युच्यते कारणकार्य्यसञ्चारिरूपा अपि हि लोकतः । रसोद्बोधे विभावाद्याः कारणान्येव ते मताः । ननु तर्हि कथं रसास्वादे तेषामेकः प्रतिभास इत्युच्यते । प्रतीयमानः प्रथमं प्रत्येकं हेतुरुच्यते । ततः संवलितः सर्व्वो विभावादिः सचेतसाम् । प्रपानकरसन्यायाच्चर्व्यमाणो रसो भवेत् । यथा खण्डमरिचादेः सम्मेलनादपूर्व्व इव कश्चिदास्वादः प्रपानकरसे सञ्जायते विभावादिसम्मेलनादिहापि तथेत्यर्थः" "ज्ञातास्वादो विवृतजघनां को विहातुं समर्थः" मेघदू० ल्युट् । आस्वादनमप्यत्र न० उक्त सा० द० वाक्ये उदा० ।

णाभिविच्छिन्नम् तत्र इति वा कृ । आकाशभवः १आकाश वर्त्तिनि त्रि । स्त्रियां टाप् तत्र [illegible] ।

आस्थित त्रि आ+स्था-क्त । १आरूढे २प्राप्ते ३व्याप्ते "इव [illegible] रघुः । ४आश्रिते च ।

आस्थिति आ+स्था-क्तिन् । आश्रयभावे २स्थापनेन च ।

आस्नेय त्रि आ+स्ना अर्थे ढक् । [illegible] । "[illegible] पृथि [illegible] "[illegible]" भाविता ।

आस्पन्दित त्रि आ+स्पन्द-णिच्-क्त । [illegible]

आस्पाश त्रि आ+स्पश-बाधे बाहु । [illegible] ।

आकाशे वा [illegible] १४२९२। [illegible] ।

आस्पेय त्रि [illegible] ।

आस्पद न आ+पद-घ सुट् च । १प्रतिष्ठायाम् २स्थाने "[illegible]" [illegible] "[illegible]" इति च दृष्टा । "[illegible] [illegible] ।" रघु "[illegible]" भाग । [illegible] २कार्ये च [illegible] । "[illegible]" किरा । [illegible] ८.२ । भा वषि । [illegible] । [illegible] "[illegible]" ज्योतिषम् ।

आस्पन्दन न आ+स्पन्द-ल्युट् । १ईषत्स्पन्दे २स्पन्दने

आस्फाल न [illegible] । [illegible] "आस् [illegible]" भ मा १३२१९। [illegible]" भा ।

आस्फाल ह आ+स्फल-णिच्-अच् [illegible] वा । १आघाते २[illegible] ।

आस्फालन न आ+स्फल-णिच्-ल्युट् । १ताडने २चालने च "[illegible]" [illegible] "[illegible]" भाग [illegible] रघुः । [illegible] "[illegible]" माघः । ३आहते ४[illegible] च ।

आस्फालित त्रि आ+स्फल+णिच्-क्त । १ताडिते २चालिते ३[illegible] च । [illegible]

आस्फुजित ह [illegible] आ+स्फुज-क्त [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible]

आस्फोट ह आ+स्फुट-णिच्-कर्त्तरि अच् । १अर्कवृक्षे २[illegible] स्त्री । ३[illegible] (ताल ठोका) ४[illegible] "[illegible]" [illegible] ।

आस्फोटक न आ+स्फुट-णिच्-ण्वुल् । (आस्फोट) [illegible] त्रि ।

आस्फोटन न आ+स्फुट णिच् भावे ल्युट् । १[illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] (आस्फालन) [illegible] । "[illegible]" कुमा ।

आस्फोटनी स्त्री आस्फोट्यते विदार्य्यतेऽनया आ+स्फुट-णिच्-करणे ल्युट् ङीप् । (तुरपुन) वेधनिका ।

आस्फोटित न आ+स्फुट णिच्-भावे क्त । बाहुभ्यां शब्दे २[illegible] च । कर्म्मणि क्त । विदलिते त्रि ।

आस्फोत ह आ+स्फुट-अच् पृषो तस्य तत्वम् । १अर्कवृक्षे २कोविदारवृक्षे ३[illegible] च "[illegible]" भाव । [illegible] । [illegible] ।

आस्फोता स्त्री आ+स्फुट-अच् टाप् । १[illegible] [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] च ।

आस्माक त्रि अस्माकमिदम् अस्मद्+इदमर्थे अण् अस्माकादेशः । [illegible] । स्त्रियां ङीप् । [illegible] "[illegible]" मा ६० । [अस्मदीये ।

आस्माकीन त्रि अस्माकमिदम् खञ् अस्माकादेशः । अस्मदीये ।

आस्य न अस्यते [illegible] अस+ण्यत् । १मुखे "[illegible]" नैष । [illegible] "[illegible]" "[illegible]" इति च [illegible] । [illegible] च । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

आहव न० आहूयन्तेऽरयोऽत्र आ+ह्वे—अप् सम्प्रसारणे गुण । १युद्धे । "एवं विधेनाहवचेष्टितेन" रघु "माधि-मन्नाहवयज्ञा आहावस्तुपलिम्भ" भट्टि "न च श्रेयोऽनुप-श्यामि हत्वा स्वजनमाहवे" गीता । "उद्यतैराहवे शस्त्रै क्षत्रधर्म्महतस्य च" "डिम्बाहवहतानाञ्च विद्युता पार्थिवेन च" इति च मनु । आहूयतेऽत्र आ+ह्व—आधारे अप् । २यज्ञे "तत्र नाभवदसौ महाहवे" माघ "आहवीयाग" मल्लि०

आहवन न० आहूयतेऽस्मिन् आधारे ल्युट् ।१यज्ञे "इष्टुमाह-वनमप्रजन्मनाम्" माघ । भावे ल्युट् । २समन्ताद्धवने च "त्वे अग्ने आहवनानि भूरि" ऋ०७ १,१० ।

आहवनीय पु० आहूयते प्रणीयते प्रक्षिप्यते वा हविरत्र आ+हु—कर्म्मणि आधारे वा० अनीयर् आहवनमर्हति छ वा । १अग्निभेदे । तदुद्धरणप्रकार आश्व०श्रौ०उक्त । "उत्पर्गे ऽपराह्णे गार्हपत्यं प्रज्वाल्य दक्षिणाग्निमानीय विट्कुला द्दित्तवतो वा वैश्ययोनय इत्येके भ्रियमाणं वा प्रज्वाल्या-ऽरणीमन्तं वा मथित्वा गार्हपत्यादाहवनीयमुद्धरेत्" सू० दिवाधेयचतुर्थयामे गार्हपत्यं गाडुपहत्य दक्षिणाग्निं प्र-ज्वाल्य च वैश्यगृहात् द्रव्यवतो वान्यस्य गृहात् गार्हपत्याद्वा आनयेत् । तथा च अग्निमन्थनादिनाऽन्यतमप्रकारेण दक्षि-णाग्निं साधयित्वा गार्हपत्यात् ज्वलन्तमग्निमाहवनीयार्थ-मुद्धरेत् पात्रान्तरेण पृथक् कुर्यादिति तदर्थः । तत्र मन्त्रा-दिकविनियोग उक्तस्थलादावुक्त । "आहवनीये वैश्वानरं द्वादशकपालमभिश्रयति" तैत्ति०। "यस्य गार्ह-पत्याहवनीयौ मिथ संसृज्याताम्" ऐत०ब्रा०। "पिता वै गार्हपत्योऽग्निर्माताग्निर्दक्षिण स्मृत । गुरुराहवनीयस्तु साग्नित्रेता गरीयसी" मनु । कर्म्मणि अनीयर् ।२सम्यग् होतव्ये हविरादौ त्रि० ।

आहार पु० आ+हृ—घञ् । १आहरणे । उपसर्गयोगात् २भोजने "निराहारो यताहारो तन्मनस्को समाहितो" देवीमा० आहारविधिश्च सुश्रुते उक्तो यथा "अथाहा-रविधि वत्स ! विस्तरेणाखिलं शृणु । आप्तान्वित-मसंरोधं शुचि कार्य्यं महानसम् । तत्राप्तैर्गुणसम्पन्न-मन्नं भक्ष्यं सुसंस्कृतम् । शुचौ देशे सुसंगुप्तं समुपस्थापये-द्भिषक् ॥ विषघ्नैरगदैः स्पृष्टं प्रोक्षितं व्यजनोदकैः । सिद्धैर्मन्त्रैर्हतविषं सिद्धमन्नं निवेदयेत् । वक्ष्याम्यत परं कृत्स्नमाहारस्योपकल्पनम् । घृतं कार्ष्णायसे देयं पेया देया तु राजते । फलानि सर्व्वभक्ष्यांश्च प्रदद्याद्वैदलेषु च । परिशुष्कप्रदिग्धानि सौवर्णेषु प्रकल्पयेत् । प्रद्रवाणि रसांश्चैव राजतेषूपहारयेत् । कट्वराणि खडांश्चैव सर्व्वान् शैलेषु दापयेत् । दद्यात्ताम्रमये पात्रे सुशीतं सुशृतं पय । पानीयं पानकं मद्यं मृण्मयेषु प्रदापयेत् । काचस्फटिकपात्रेषु शीतलेषु शुभेषु च । दद्याद्वैदूर्य्यपात्रेषु रागषाडवशर्करा । पुरस्ताद्विमले पात्रे सुविस्तीर्णे मनोरमे । सूदः सूपौदनं दद्यात् प्रदेहांश्च सुसंस्कृतान् । फलानि सर्व्वभक्ष्यांश्च परिशुष्काणि यानि च । तानि दक्षिणपार्श्वे तु भुञ्जानस्योपकल्पयेत् । प्रद्रवाणि रसांश्चैव पानीयं पानकं पय । खडान् यूषांश्च पेयाश्च सव्ये पार्श्वे प्रदापयेत् । सर्व्वान् गुडविकारांश्च रागषाडवशर्करा । पुरस्तात् स्थापयेत्प्राज्ञो द्वयोरपि च मध्यत । एवं विज्ञाय मतिमान् भोजनस्योपकल्पनाम् । भोक्तारं विजने रम्ये निःसम्बाधे शुभे शुचौ । सुगन्धिपुष्परचिते समे देशेऽथ भोजयेत् । विशिष्टमिष्टसंस्कारैः पथ्यैरिष्टैरसा-दिभि । मनोज्ञं शुचि नात्युष्णं प्रत्यग्रमशनं हितम् । पूर्व्वं मधुरमश्नीयान्मध्येऽम्ललवणौ रसौ । पश्चाच्छेषान् रसान् वैद्यो भोजनेष्ववचारयेत् । आदौ फलानि भुञ्जीत दाडिमादीनि बुद्धिमान् । ततः पेयांस्ततो भोज्यान् भक्ष्यां-श्चित्रांस्तत परम् । घनम्पूर्व्वं समश्नीयात् केचिदाहु-र्विपर्य्ययम् । आदावन्ते च मध्ये च भोजनस्य तु शस्यते । निरत्ययं दोषहरं फलेष्वामलकं नृणाम् । मृणालविस-शालूककन्देक्षुप्रभृतीनि च । पूर्व्वं योज्यानि भिषजा नतु भुक्ते कथञ्चन । सुखमुच्चै समासीन समदेहोऽन्नतत्पर । काले सात्म्यं लघु स्निग्धं क्षिप्रमुष्णं द्रवोत्तरम् । बुभुक्षितो-ऽन्नमश्नीयान्मात्रावद्विदितागम । काले भुक्तं प्रीणयति सात्म्यमन्नं न बाधते । लघु शीघ्रं व्रजेत्पाकं स्निग्धोष्णं बलवर्णकृत् । क्षिप्रं भुक्तं समं पाकं यात्यदोषं द्रवोत्तरम् । सुखं जीर्य्यति मात्रावद्धातुसाम्यं करोति च । अतीवा यतयामास्तु क्षपा येष्वृतुषु स्मृता । तेषु तत्प्रत्यनीकाढ्यं भुञ्जीत प्रातरेव तु । येषु चापि भवेयुश्च दिवसा भृश-मायता । तेषु तत्कालविहितमपराह्णे प्रशस्यते । रजन्यो दिवसाश्चैव येषु चापि समा स्मृता । कृत्वा सममहो-रात्रं तेषु भुञ्जीत भोजनम् । नाप्राप्तातीतकालं वा हीनाधिकमथापि वा । अप्राप्तकाले भुञ्जान शरीरे ह्यल-घौ नर । तांस्तान् व्याधीनवाप्नोति मरणं वा नियच्छति । अतीतकाले भुञ्जानो वायुनोपहतेऽनले । कृच्छ्राद्विपच्यते भुक्तं द्वितीयञ्च न काङ्क्षति । हीनमात्रमसन्तोषं करोति च बलक्षयम् । आलस्यगौरवाटोपसादांश्च कुरुतेऽ-

आसादन न० आ+सद–णिच्–ल्युट् । [illegible] सर्वतम् [illegible] ।

आसादित त्रि० आ+सद–णिच्–क्त । [illegible] ।

आसाद्य त्रि० आ+सद–णिच्–यत् । [illegible] ।

आसाद्य अव्य० आ+सद+णिच्–ल्यप् । [illegible] ।

आसाद्य त्रि० आ+सद–ण्यत् [illegible] । [illegible] ।

आहञ्जन न० [illegible] ।

आहक पु० आहन्ति आ+हन–ड [illegible] ।

आहत त्रि० आ+हन–क्त । [illegible] ।

आहतलक्षण पु० [illegible] ।

आहति स्त्री० आ+हन–क्तिन् । [illegible] ।

आहनन आ+हन–भावे ल्युट् । [illegible] ।

[illegible] ।

आहनस् त्रि० आ+हन–असुन् । [illegible] ।

आहर त्रि० आहरति आ+हृ–अच् । [illegible] ।

आहरकरटा स्त्री० आहर करट [illegible] ।

आहरचेटा स्त्री० आहर चेट । [illegible] ।

आहरण न० आ+हृ–भावे ल्युट् । [illegible] ।

आहरणीय त्रि० आ+हृ–अनीयर् । [illegible] ।

आहरनिवपा स्त्री० आहर निवप [illegible] ।

आहरनिष्किरा स्त्री० आहर निष्किर [illegible] ।

आहर्त्तृ त्रि० आ+हृ–तृच् [illegible] ।

यै न हित दिवा" भाव०प्र० भोजनकालदेशपात्रादि-भेदेदर्शमपूर्वमेतद्व्याख्या प्रसङ्गात् लता यथा। "आहार पचति शिखी दोषानाहार मपचति। दोषक्षये धातूनप-चति पचति च धातुक्षये प्राणान्। आहार शालिना सद्योव लम्हे हृधारण। स्फूत्रायु शक्तिवर्णौज सत्वशोभाविवर्द्धन। यथोक्तगुणसम्पन्नमुपसेवेत भोजनम्। विचार्य देशकाला-दीनृकालयोरुभयोरपि'। उभयो कालयो' प्रात साय च। तथा च "सायप्रातर्मनुष्याणामशन श्रुतिबोधितम्' नान्तरा भोजन कुर्य्यादग्निहोत्रसमोविधि"। प्रात प्रथमयामादु-परि द्वितीययामादर्व्वाक् तथा च 'याममध्ये न भोक्तव्य यामयुग्म न लङ्घयेत्। याममध्ये रसोत्पत्तिर्यामयुग्माद्-बलक्षय"अन्यच्च"क्षुत्तृ भवति पक्वेषु रसदोषमलेषु च। काले वा यदि वाऽकाले सोऽन्नकाल उदाहृत"। रसादौ पाक-ज्ञानमाह "उद्गारशुद्धिरुत्साहो वेगोत्सर्गौ यथोचित। लघुता क्षुत्पिपासा च यदा काल स भोजने"। स्थानमाह 'आहारन्त नर कुर्य्यान्निर्हारमपि सर्व्वदा। निर्ज्जने लज्जयापेत स्यात्मकाशे ह्रीयते श्रिया। निर्हारो मलमू-त्रोत्सर्ग। अन्यच्च "आहारनिर्हारविहारयोगा सदैव सद्भिर्विजने विधेया"इति। भाजनमाह "दोषघ्नमुदृष्टि पथ्य हैम भोजनभाजनम्। रौप्य भवति चाक्षुष्य पित्त-ह्रत्कफवातकृत्। कांस्य बुद्धिप्रद रुच्य' रक्तपित्तप्रसा-दनम्। पैत्तल वातकृद्रूक्षमुष्ण कृमिकफप्रणुत्। आयसे कान्तपात्रे च भोजन सिद्धिकारकम्। शोथपाण्डुहर बल्य कामलापहमुत्तमे। शैलजे मृण्मये पात्रे भोजन श्रीनि वारणम्। दारुजे विशेषेण रुचिद श्लेष्मकारि च। पात्र पत्रमय रुच्य दीपन विषपापहृत्। जलपात्र तु प्रागुक्त तदभावे मृदोद्भितम्। पवित्र शीतल पात्र घटित स्फटिकेन यत्। काचेन रचित तद्वत्तथा वैदूर्य्यसम्भवम्। (प्रागुक्त सुश्रुते शौवर्णादिपात्र तत्राम्बुशब्दे २२० पृष्ठे" दर्शितम्)। 'भोजनाग्रे सदा पथ्य लवणार्द्रकभ-क्षणम्। अग्निसन्दीपनं रुच्य जिह्वाकण्ठविशोधनम्" लवणस्य पित्तजनकत्वादार्द्रकस्य कटुत्वेन पित्तलत्वात् बुभु-क्षितस्य दग्धपित्तस्य कथ प्रथम लवणार्द्रकभक्ष णमुपदिष्टम् उच्यते "लवण सैन्धव प्रोक्त चन्दन रक्तच-न्दनमिति' वचनाल्लवणमत्र सैन्धव तच्चित्रिदोषघ्नम् यत आह गुणमन्ये "सैन्धव लवण स्वादु दीपन पाचन लघु। स्निग्ध रुच्य हिम वृष्य सूक्ष्म नेत्र्य त्रिदोषहृत्"आर्द्रक च पित्तविरोधि मधुरपाकित्वात् यत आह तत्रैव "आ-

र्द्रिका भेदिनी गुर्व्वी तीक्ष्णोष्णा दीपनी च सा। कटुका मधुरा पाके रूक्षा वातकफापहा"। अन्यदपि लवणार्द्रक च मात्रपित्तविरोधि सयोगस्वभावात् सयोगस्वरूप-स्वैतादृश भोजनस्य पूर्व्वं लवणार्द्रकभक्षणबोधकवचन-मेव प्रमाणयति। भोजनादौ दृष्टिदोषविनाशाय ब्रह्मा-दीन् स्मरेत्। तद्यथा "अन्न ब्रह्मा रसोविष्णुर्भोक्ता देवो महेश्वर। इति सञ्चिन्त्य भुञ्जान दृष्टिदोषो न बाधते। अञ्जनागर्भसम्भूत कुमार ब्रह्मचारिणम्। दृष्टिदोषविना-शाय हनूमन्त स्मराम्यहम्" "अश्नीयात्तन्मना भूत्वा पूर्व्वं तु मधुरं रसम्। मध्येऽम्ललवणौ पश्चात्कटुतिक्तकषायकान्। फलान्यादौ समश्नीयद्दाडिमादीनि बुद्धिमान्। विना मोचाफल तद्वद्वर्ज्जनीया च कर्कटी। मृणालविसशालूक-कन्देक्षुप्रभृतीन्यपि पूर्व्वमेव हि भोज्यानि न तु भुक्त्वा कदा-चन"। मृणाल पद्मनाल, विस विसपण्डक, शालूककन्द प्रसिद्धम्। "गुरु पिष्टमय द्रव्य' तण्डुलान् पृथुकानपि। न जातु भुक्तवान् खादेन्मात्रां खादेद्बुभुक्षित। घृतपूर्व्वं सम-श्नीयात्कठिन प्राक्ततो मृदु। अन्ते पुनर्द्रवाशी तु बलारोग्ये न मुञ्चति' अयमर्थ प्राक् घृतपूर्व्वं कठिन समश्नीयात् यथा काश्मीरादिवासिन प्रथम सव्यञ्जना घृतपूर्वा रोटिका भुञ्जते ततो मृदुलसूपादिकमोदन भुञ्जते अन्ते पुनर्द्रवाशिन भोजनान्ते दधिदुग्धतक्रादि भुञ्जते। "यदन्नत् स्वादुत्तर तद्धि विदध्यादुत्तरोत्तरम्। भुक्त्वा यत्प्रार्थ्यते भूयस्तदुक्त स्वादु भोज-नम्'। स्वाद्वन्नस्य गुणमाह। "सौमनस्य बल पुष्टिमुत्साह रसनासुखम्। स्वादु सञ्जनयत्यन्नमस्वादु च विपर्य्ययम्"। अत्युष्णान्न बल हन्ति शीत शुष्क च दुर्ज्जरम्। अतिक्लिन्न ग्लानिकर युक्तियुक्त हि भोजनम्। अतिद्रुततयाहारो गुणान् दोषाश्च विन्दति। भोज्य शीतमहृद्य च स्यादविलम्बि-तमद्रुत। त्रिविध गुरु तन्निवारयन्नाह"मन्दानलो नरो द्रव्य मात्रागुरु विवर्ज्जयेत् स्वभावतश्च गुरु यत्तथा सस्कारतो गुरु। मात्रागुरुस्तु सक्त्वादिर्माषादि प्रकृतेर्गुरु। सस्कार-गुरु पिष्टान्न प्रोक्तमित्युपलक्षणम्। आहार' षड्विध चूष्य पेय लेह्य तथैव च। भोज्य भक्ष्य तथा चर्व्व्य गुरु विद्याद्यथोत्तरम्। चूष्य इक्षुदाडिमादि, पेय पानकशर्करोदकादि। लेह्य रसालाक्षिकादि (कढी) इति लोके प्रसिद्धम्। भोज्य भक्तसूपादि। भक्ष्य लड्डुक मण्डकादि (खर विशदमभ्यवहार्य्य भक्ष्यमितिपात०भा०)। चर्व्व्य चिपिटचणकादि। स्वभावगुरुसस्कारगुरुणो स्वभाव-लघुनश्च भक्तस्य भोजनपरिमाणमाह "गुरूणामर्द्धसौहित्य

र्दैन हित दिवा' भाव०प्र० भोजनकालदेशपात्रादि-भेदेदर्शनपूर्व्वमेतद्व्याख्या प्रसङ्गात् कृता यथा। "आहारं पचति शिखी दोषानाहारवर्जितः पचति। दोषक्षये धातून् पचति पचति च धातुक्षये प्राणान्। आहारः प्रीणनः सद्यो बलकृद्देहधारणः। स्मृत्यायुःशक्तिवर्णौजःसत्वशोभाविवर्द्धनः। यथोक्तगुणलाभस्तु सम्यगेवेति भोजनम्। विचार्य देशकालादीन् कालयोरुभयोरपि। उभयोः कालयोः प्रातः सायं च। तथा च "सायंप्रातर्मनुष्याणामशनं श्रुतिबोधितम्। नान्तरा भोजनं कुर्य्यादग्निहोत्रसमो विधिः"। प्रातः प्रथमप्रहरादुपरि द्वितीयप्रहरादर्व्वाक् तथा च 'याममध्ये न भोक्तव्यं यामयुग्मं न लङ्घयेत्। याममध्ये रसोत्पत्तिर्यामयुग्माद्बलक्षयः' अन्यच्च "न त्वेव भवति परं प्रदोषे प्रत्युषे च। काले वा यदि वाकाले सोऽन्नकाल उदाहृतः"। रसादौ पाकमाह "उद्गारशुद्धिरुत्साहो वेगोत्सर्गौ यथोचितम्। लघुता क्षुत्पिपासा च यदा कालः स भोजने"। स्थानमाह 'आहारञ्च नरः कुर्य्याद्विहारेऽपि सर्व्वदा। निर्ज्जने नम्रमेव स्यात्तथाप्युक्तः शोभते श्रिया। निर्हारो मलमूत्रोत्सर्गः। अन्यच्च "आहारनिर्हारविहारयोगाः सदैव सद्भिर्विजने विधेयाः' इति। भोजनमाह दोषहृद्रुचिदं पथ्यं हैमं भोजनभाजनम्। रौप्यं भवति चाक्षुष्यं पित्तघ्नं कफवातकृत्। कांस्यं बुद्धिप्रदं रुच्यं रक्तपित्तप्रसादनम्। पैत्तलं वातकृद्रूक्षमुष्णं कृमिकफापहम्। आयसे कान्तपात्रे च भोजनं सिद्धिकारकम्। शोथपाण्डुहरं बल्यं कामलापहमुत्तमम्। शैलजे मृण्मये पात्रे भोजनं श्रीनिवारणम्। दारुजे विशेषेण रुचिदं श्लेष्मकारि च। पात्रं पत्रमयं रुच्यं दीपनं विषपापनुत्। जलपात्रं तु ताम्रस्य तदभावे मृदो हितम्। पवित्रं शीतलं पात्रं रचितं स्फटिकेन यत्। काचेन रचितं तद्वत्तथा वैदूर्य्यसम्भवम्। (आयुर्व्वेदे सुश्रुते चोक्तं तदाम्रशब्दे २२० पृष्ठे दर्शितम्)। भोजनाग्रे सदा पथ्यं लवणार्द्रकभक्षणम्। अग्निसन्दीपनं रुच्यं जिह्वाकण्ठविशोधनम्' लवणस्य पित्तजनकत्वादार्द्रकस्य कटुत्वेन पित्तजनकत्वात् कुक्षिस्थस्य दग्धपित्तस्य कथं प्रथमं लवणार्द्रकभक्षणमुचितम् उच्यते "लवणं सैन्धवं प्रोक्तं पथ्यं रुच्यमिति' वचनात् लवणपदेन सैन्धवं तच्चित्रिदोषघ्नम् यत आह गुणग्रन्थे "सैन्धवं लवणं स्वादु दीपनं पाचनं लघु। स्निग्धं रुच्यं हिमं वृष्यं सूक्ष्मं नेत्र्यं त्रिदोषहृत्। आर्द्रकं च पित्ताविरोधि मधुरपाकित्वात् यत आह तत्रैव "आ-

र्द्रिका भेदिनी गुर्व्वी तीक्ष्णोष्णा दीपनी च सा। कटुका मधुरा पाके रूक्षा वातकफापहा'। अन्यदपि लवणार्द्रकं च नातिपित्तविरोधि संयोगस्वभावात् संयोगस्वभावस्यैतादृश भोजनस्य पूर्व्वं लवणार्द्रकभक्षणबोधकवचनमेव प्रमापयति। भोजनादौ दृष्टिदोषविनाशाय मन्त्रादीन् स्मरेत्। तद्यथा 'अन्नं ब्रह्मा रसो विष्णुर्भोक्ता देवो महेश्वरः। इति सञ्चिन्त्य भुञ्जानं दृष्टिदोषो न बाधते। अञ्जनागर्भसम्भूतं कुमारं ब्रह्मचारिणम्। दृष्टिदोषविनाशाय हनूमन्तं स्मराम्यहम्' "अश्नीयात्तन्मना भूत्वा पूर्व्वं तु मधुरं रसम्। मध्येऽम्ललवणौ पश्चात्कटुतिक्तकषायकान्। फलान्यादौ समश्नीयाद्दाडिमादीनि बुद्धिमान्। विना मोचाफलं तद्वद्वर्ज्जनीया च कर्कटी। मृणालबिसशालूककन्देक्षुप्रभृतीन्यपि पूर्व्वमेव हि भोज्यानि न तु भुक्त्वा कदाचन'। मृणालं पद्मनालं, बिसं बिसपण्डकं, शालूकः कन्द प्रसिद्धम्। "गुरु पिष्टमयं द्रव्यं तण्डुलान् पृथुकानपि। न जातु भुक्तवान् खादेन्मात्रां खादेद्बुभुक्षितः। द्रवद्रव्यं समश्नीयात्कठिनं मध्यतोऽश्नुयात्। अन्ते पुनर्द्रवाशी तु बलारोग्ये न मुञ्चति' अवदन् प्राक् द्रवद्रव्यं कठिनं समश्नीयात् यथा क्षीरखाद्यादीनि प्रथमं मध्यक्रमात् कठिनद्रव्यं रोटिकां भुङ्क्ते ततो मृदुलस्थादिकमोदनं भुङ्क्ते अन्ते पुनर्द्राविणं भोजनान्ते दधिदुग्धतक्रादि भुङ्क्ते। "दद्यात् स्वादूत्तरं नित्यं शिष्टाद्युत्तरोत्तरम्। भुक्त्वा यच्चार्य्यते भूयस्तदुक्तं स्वादुभोजनम्'। स्वादुमन्नस्य गुणमाह। "भोजनस्य वरं पुष्टिकृन्माह रसनासुखम्। स्वादु मज्जनयत्यन्नमस्वादु च विपर्य्ययम्'। अत्युष्णान्नं बलं हन्ति शीतं शुष्कं च दुर्ज्जरम्। अतिक्लिन्नं ग्लानिकरं युक्तियुक्तं हि भोजनम्। अतिद्रुततयाहारो गुणान् दोषांश्च विन्दति। भोज्यं शीतमभूत्वा च स्यादिति विनश्यत। त्रिविधं गुरु तद्विचारयन्नाह "मन्दाग्नौ नरो द्रव्यं मात्रागुरु विवर्ज्जयेत् स्वभावतश्च गुरु यद्वा संस्कारतो गुरु। मात्रागुरुस्तु मुद्गादिभोजनादि प्रकृत्या गुरु। संस्कारगुरु पिष्टान्नं प्रोक्तं नव्यदलसंभवम्। आहारः षड्विधः चूष्यं पेयं लेह्यं तथैव च। भोज्यं भक्ष्यं तथा चर्व्व्यं गुरु विद्याद्यथोत्तरम्। चूष्यं इक्षुदण्डादि, पेयं पानकशर्करोदकादि। लेह्यं रसालाक्षुद्रितादि (ळड्डू) इति लोके प्रसिद्धम्। भोज्यं भक्तस्थादि। भक्ष्यं लड्डुकमण्डकादि (खरं विशदमभ्यवहार्य्यं भक्ष्यमितिप्रात०मा०)। चर्व्व्यं चिपिटचणकादि। मनागुरुस्तु ह्यारगुरुतो समावश्चैनद्धनग्रन्थं नोजमपरिमाणमाह 'गुरूणामर्द्धसौहित्य

भुञ्जीतोद्धृतसाराणि न कदाचिन्नरेश्वर ।। नाशेषं पुरुषोऽश्नीयादन्यत्र जगतीपते ।। मध्वम्बुदधिसर्पिर्भ्यः सक्तुभ्यश्च विवेकवान् । अश्नीयात्तन्मना भूत्वा पूर्व्वन्तु मधुरं रसम् । लवणाम्लौ तथा मध्ये कटुतिक्तादिकांस्ततः । प्राग्द्रवं पुरुषोऽश्नन् वै मध्ये च कठिनाशनः । पुनरन्ते द्रवाशी तु बलारोग्ये न मुञ्चति । अनिन्द्यं भक्षयेदित्थं वाग्यतोऽन्नमकुत्सयन् । पञ्च ग्रासान् महामौनं प्राणाद्याप्यायनाय तत्"। मन्त्राभिमन्त्रितमिति मन्त्रानादेशे गायत्रीति वचनात् गायत्र्याभिमन्त्रितम्। गारुडे "शाकं स्वयञ्च भूयिष्ठं अत्यम्लञ्च विवर्जयेत् । नचैकरससेवायां प्रसज्येत कदाचन"। छन्दोग० प० । "मुनिभिर्द्विरशनमुक्तं विप्राणां मर्त्त्यवासिनां नित्यम् । अहनि च तथा तमस्विन्यां सार्द्धप्रहरयामान्तः" । अहनि अचिरोदितास्तमितसूर्य्येतरदिनमात्रे । तत्राप्यायुर्वेदीये विशेषः । 'याममध्ये न भोक्तव्यं त्रियामन्तु न लङ्घयेत्" । याममध्ये रसस्तिष्ठेत् त्रियामे तु रसक्षयः"। तत्रापि पञ्चमयामार्द्धोमुख्यकालो दक्षवचनात् (तन्नाह्निकशब्दे ९०६ पृष्ठे वक्ष्यते त्रियामन्त्विति द्वियाममित्येवायुर्वेदीये पाठः । दक्षवचनानुरोधात् त्रियाममिति पाठकल्पनं बोध्यम्)। महामौनं हुङ्कारादिरहितम् । तथाचात्रिः 'मौनव्रतं महाकष्टं हुङ्कारेणैव नश्यति । तथागते महान् दोषस्तस्मात् नियतश्चरेत् । एष क्रमः पौराणिकत्वात् सर्व्वसाधारणः । विष्णुः । "न तृतीयमथाश्नीयादापद्यपि कदाचन" । गीतासु । "आयुःसत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्द्धनाः । रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्त्विकप्रियाः । कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः । आहारा राजसस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः । यातयामं गतरसं पूतिपर्य्युषितञ्च यत् । उच्छिष्टमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियम्" मनुः । 'आयुष्यं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते यशस्यं दक्षिणामुखः । श्रियं प्रत्यङ्मुखो भुङ्क्ते ऋतं भुङ्क्ते उदङ्मुखः"। नियमे त्वेवम् अनियमे तु नोदङ्मुखः । हारीतः "नोदङ्मुखोऽश्नीयात्" । नित्यकामस्य तु प्राङ्मुखेनैव यथाह देवलः । "प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीत शुचि पीठमधिष्ठितः । विशुद्धवदनः प्रीतो भुञ्जीत न विदिङ्मुखः" । जीवन्मातृकस्य दक्षिणामुखत्वनिषेधमाह व्याप० "दक्षिणामुखेन भुञ्जीत एष विधिभोजनमनायुष्यं मातुरुपदिशति" । पिस "कुहूस्नानं गयाश्राद्धं तिलैस्तर्पणमेव च । न जीवत्पितृकः कुर्य्याद्दक्षिणामुखभोजनम्' इत्याचाररत्नाकरधृतात् जीवत्पितृकस्यापि निषेध इत्याहुः । व्यासः

'पञ्चार्द्रो भोजनं कुर्य्यात् प्राङ्मुखो मौनमास्थितः । हस्तौ पादौ तथैवास्यमेषु पञ्चार्द्रता मता'। व्यासः "अन्धे कपङ्क्त्या नाश्नीयात् संवृतः स्वजनैरपि । कोहि जानाति किं कस्य प्रच्छन्नं पातकं महत् । भस्मस्तम्भजलद्वारमार्गैः पङ्क्तिञ्च भेदयेत्" । जलादिना पङ्क्तिभेदाकरणे तु शङ्खः । "एकपङ्क्त्युपविष्टानां विप्राणां सहभोजने । यद्येकोऽपि त्यजेत् पात्रं शेषमन्नं विवर्जयेत् । मोहात् भुञ्जीत यः पङ्क्त्यामुच्छिष्टसहभोजनम् । प्राजापत्यं चरेद्विप्रः घाल सान्तपनन्तथा" ।। एतत्प्रमाणार्थमभिधायाह गोभिलः । "भुञ्जानेषु तु विप्रेषु यस्तु पात्रं परित्यजेत् । भोजने विघ्नकर्त्तासौ ब्रह्महापि तथोच्यते"। आप० "द्विः पुनर्न भुञ्जीतान्यत्र फलमूलेभ्यः"। मनुः "नातिप्रगे नातिसायं न सायं प्रातराशितः" अतिप्रगेऽचिरोदितसूर्य्ये अतिसायं सूर्य्यास्तमितसमये एवं प्रातराशितः दिनभोजनेनातितृप्तः न सायं न रात्रौ भुञ्जीतेत्यर्थः । आप० "यस्तु भोजनशालायां भोक्तुकाम उपस्पृशेत् । आसनस्थो न चान्यत्र स विप्रः पङ्क्तिदूषकः" बौधा० "उपलिप्ते समे स्थाने शुचौ श्लक्ष्णसमन्विते । चतुरस्रं त्रिकोणञ्च वर्त्तुलञ्चार्द्धचन्द्रकम् । कर्त्तव्यमानुपूर्व्व्येण ब्राह्मणादिषु मण्डलम्" । "अकृत्वा मण्डलं ये तु भुञ्जतेऽधमयोनयः । तेषान्तु यक्षरक्षांसि हरन्त्यन्नानि तद्बलात्"। आप० । "भिन्नकांस्ये तु यो विप्रो यदि भुङ्क्ते तु कामतः । उपवासेन चैकेन पञ्चगव्येन शुद्ध्यति" तथा शूद्रादिभोजनेनापरिष्कृतपात्रेऽपि । वृद्धमनुः "ताम्रपात्रे न भुञ्जीत भिन्नकांस्ये मलान्विते । पलाशपद्मपत्रेषु गृही भुक्त्वैन्दवं चरेत्" । नव्यवर्द्धमानधृताग्निपु० "अर्कपत्रे तथा पृष्ठे आयसे ताम्रभाजने । करे कर्पटके चैव भुक्त्वा चान्द्रायणञ्चरेत्" । पृष्ठे कदलीपत्रादिपृष्ठे । पैठी० "ताम्ररजतसुवर्णाश्मशङ्खशुक्तिस्फटिकानां भिन्नमभिन्नमिति न दोषः" । अत्र पाषाणपात्रे भोजनं विहितम् । 'तैजसानां मणीनाञ्च सर्व्वस्याश्ममयस्य च । भस्मनाद्भिर्मृदा चैव शुद्धिरुक्ता मनीषिभिः" इति मनुना पाषाणपात्रस्य शुद्धिविधानाच्च । प्रचेताः "ताम्बूलाभ्यञ्जने चैव कांस्यपात्रे च भोजनम् । यतिश्च ब्रह्मचारी च विधवा च विवर्जयेत्' । अत्रिः "आसने पादमारोप्य यो भुङ्क्ते ब्राह्मणः क्वचित् । मुखेन चान्नमश्नाति तस्य गोमांसभक्षणं" । मुखेन हस्तोत्तोलनं विना शशादिवदित्यर्थः । आश्वमेधिके "आर्द्रपादस्तु भुञ्जीत

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] महाहिंदि। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible] न [illegible]"। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible] एव [illegible]" [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] न [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] किं [illegible] "[illegible]" [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।"न [illegible] न [illegible] न [illegible] न वा [illegible] । न [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] न वा [illegible] न [illegible] [illegible] [illegible] । "[illegible] [illegible] वा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ८ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । न [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]

[illegible] [illegible]" इति [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] [illegible] न [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible]" ।

[illegible] [illegible] [illegible] । न [illegible] [illegible] । [illegible] न [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । । [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । न [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] "[illegible] न न [illegible] [illegible] । । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] न ।

मिषिद्धम्”। ब्रह्म० “तिलकल्कं जलं क्षीरं दधि क्षौद्रं घृतानि च। न त्यजेदर्द्धजग्धानि सक्तुं शाकं कदाचन”। भारते “पानीयं पायसं सर्पिर्दधिक्षौद्रघृतान्यपि। निरस्य शेषमेतेषां न प्रदेयन्तु कस्यचित्”। एतच्च त्याज्यं अशक्तौ कस्यचिन्न देयमित्यर्थः। निरस्यं निःशेषमशनीयमित्यर्थः। तथा “अन्नं प्रशस्तं पथ्यञ्च प्रोक्षितं प्रोक्षणोदकैः”। इति प्रागुक्तविष्णुपुराणाद्युक्ते-तरभक्षणे दोषमाह मनुः “आत्मसादवदोषांश्च स्त्युर्वि भान् जिघांसति”। अन्नदोषस्त्रिविधः दृष्टहारकः अदृष्टहारकः दृष्टादृष्टहारकः। दृष्टहारकस्तायुर्व्वं दोषः। अदृष्टहारक इत्युक्तः। उभयप्रोक्तास्तु मालवतृणाविषतृणादुग्धादिदोषा दृष्टादृष्टहारकाः। अतएव मनुनैवोक्तम् “स्वाध्याये चैव युक्तः स्यात् नित्यमात्महितेषु च” युक्त उद्युक्तः। हारीतः “पृथक् पानं पुनर्दानमामिषं पायसानि च। दन्तच्छेदनमुष्णञ्च सप्त सक्तुषु वर्जयेत्”।

सचाहारस्त्रिविधः सात्त्विकराजसतामसभेदात् यथोक्तं गीतायाम् “आहारस्त्वपि सर्व्वस्य त्रिविधोभवति प्रियः। यज्ञस्तपस्तथा दानं तेषां भेदमिमं शृणु”इत्युपक्रम्य“आयुः-सत्त्वेत्यादि” तत्र वाक्यम् आ०त० ९०१पृष्ठे दर्शितम्”। अत्र सर्व्वत्र“तदभिहितोभावोद्रव्यवत् प्रकाशते”इति भाष्योक्तेः आह्रियते भुज्यते कर्म्मणि घञि वा आहारशब्दस्य भक्ष्यपरत्वम् अतएव भावप्र० “आहारः षड्विधश्चूष्यमित्यादि”८९९पृष्ठे उक्तम्। स च षोढा“आहार्य्यं षड्विधं भोज्यं भक्ष्यं चर्व्व्यं तथैव च। लेह्यं चूष्यं तथा पेयं तदुदाहरणानि तु। भोज्यमोदनपूपादि भक्ष्यमोदनमण्डके। चर्व्व्यं चिपिटधानादि रसालादि तु लिह्यते। चूष्यमाम्रफलेक्ष्वादि पीयते पानकं पयः” भावप्र०उक्ते। आह्रियते भक्ष्याहारैः। २शब्दादिविषयज्ञाने च आहारशुद्धि शब्दे शा०भा० वाक्यम् उदा०।

आहारपाक पु० आहारस्य भक्ष्यस्य पाकः रसादिभावेन परिणामः। वैद्यकोक्ते भुक्तस्यान्नादेराहारस्य रसादिरूपेण परिणामरूपे पाकभेदे तत्पाकप्रकार पदार्थादर्शधृतयशास्त्रवाक्ये उक्त तत्र अग्निशब्दे ४९पृष्ठे दर्शितम्। भावप्रकाशोक्तस्तत्प्रकारस्तु अन्नकरशब्दे ४५८ पृष्ठे उक्तः।

आहारशुद्धि स्त्री आहारस्य भक्ष्यादेः शुद्धिः। १भक्ष्यादिद्रव्यस्य शुद्धौ सा च शुद्धिः स्मृत्युक्तादिशाऽवसेया। सा च अभक्ष्यवर्ज्जनेन भक्ष्यभोजनरूप भवति। अभक्ष्याणि च अभक्ष्यशब्दे २७४पृष्ठे उक्तानि। आहारदोषनिवारणार्थां शुद्धि।२दुष्टाहारजन्यदोषनिवारणार्थायां शुद्धौ प्रायश्चित्ते। “आहारशुद्धिं वक्ष्यामि तन्मे निगदतः शृणु। अक्षारलवणं भैक्ष्यं पिबेद्ब्राह्मीं सुवर्चलाम्” इत्यादिना अत्रिस० दर्शिता। ३शब्दादिविषयज्ञानशुद्धौ च “आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः” छा०उ०। “आह्रियते इत्याहारः शब्दादिविषयज्ञानम् तद्धि भोक्तुर्भोगायाह्रियते तस्य विषयोपलब्धिलक्षणस्य विज्ञानस्य शुद्धिराहारशुद्धिः रागद्वेषमोहदोषैरसंस्पृष्टविषयविज्ञानमित्यनर्थान्तरं तस्याहारस्य शुद्धौ सत्यां तद्वतोऽन्तःकरणसत्त्वस्य शुद्धिर्नैर्म्मल्यं भवति” भाष्यम्। आहारशब्दस्य भक्ष्यार्थतामपहाय तथा व्याख्यानं तु “रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरन्” इति गीतोक्तिमनुसृत्यैवेति आनन्दगिरि।

आहारसम्भव पु० आहारात् भोज्यद्रव्यात् सम्भवति सम्+भू–अच्। आहारपाकजे देहस्थे रसधातौ। रसस्य यथाऽऽहारजत्वं तथाऽन्नकरशब्दे ४५८पृष्ठे उक्तम्।

आहार्य्य त्रि० आ+हृ–ण्यत्। १आहरणीये“अथ मूलमनाहार्य्यं प्रकाशक्रयशोधनम्”मनुः। २व्याप्ये ‘कार्य्यञ्च तस्य दशधाहार्य्यं धार्य्यं प्रकाश्यञ्च” सा०का० ‘आहार्य्यं’ व्याप्य कर्म्मेन्द्रियाणां वचनादानविहरणोत्सर्गानन्दा यथा यथ व्याप्यास्ते च यथायथ दिव्यादिव्यतया दशेत्याहार्य्यं दशधेति” सा०कौ०। ३कृत्रिमे “आहार्य्यशोभारहितैरमायैः” भट्टिः। स्वार्थे कन् तत्रैव “आहार्य्यकमपि तस्याः सहजमिवाशोभत” ७,२१, कुमा०मल्लि०। ४लौकिके ५औपासनिकेऽग्नौ च ‘आहार्य्येणानाहिताग्निम्” “पत्नीश्च” आश्व०श्रौ०। “येनाहिताग्निना सर्व्वाधानं कृत तस्य पत्नीं लौकिकेन, यस्यौपासनमप्यस्ति तस्य पत्नीमौपसनिकेन दहेयु” नारा०। ६इच्छाप्रयोज्यारोपेण विपरीतार्थ्यबाधनिश्चयकालिके तद्धर्म्माभाववति तद्धर्म्मवत्त्वेन ज्ञेये। भावे ण्यत्। ७तादृशज्ञाने न०। यथा निर्वह्निः पर्व्वतो वह्निमानिति ज्ञानं तत्र वह्न्यभाववति पर्व्वते वह्निप्रकारकत्वात् इच्छाप्रयोज्यत्वाच्च आहार्य्यम्। तत्र प्रत्यक्षमेव तदभाववत्त्वेन निश्चितेऽपि धर्म्मिणि तद्बोधस्य इच्छाप्रयोज्यत्वात् “परोक्षज्ञानम् अनाहार्य्यम् निश्चयश्चेति सिद्धान्त” चिन्ता०। ‘शाब्दबोधोऽप्याहार्य्योभवत्यालङ्कारिका यथा अयं मुखमित्यादौ चन्द्रभिन्ने मुखे चन्द्राभेदज्ञानम् तच्चाहार्य्यमेव ८०४पृ०सारो-

निषिद्धम्” । ब्रह्म० “तिलकल्कं जलं क्षीरं दधि क्षौद्रं घृतानि च । न त्यजेदर्द्धजग्धानि सक्तुं शाकं कदाचन” । भारते “पानीयं पायसं सर्पिर्दधिक्षौद्र-घृतान्यपि । निरस्य शेषमेतेषां न प्रदेयन्तु कस्यचित्” । एतच्च त्याज्यं अशक्तौ कस्यचिन्न देयमित्यर्थं । निरस्यं नि शेषमशनीयमित्यर्थः । तथा “अन्न शशस्त पयश्च मोचित मोक्षणोदकं” । इति मार्गुक्तविष्णुपुराणाद्युक्ते-तरभक्षणे दोषमाह मनुः “अालस्यादन्नदोषाच्च मृत्युर्वि-प्रान् जिघांसति” । अन्नदोषस्त्रिविध दृष्टद्वारकः अदृष्ट-द्वारकः दृष्टादृष्टद्वारकः । दृष्टद्वारकश्चायुर्व्वेदोक्त । अदृष्टद्वारक स्मृत्युक्त । उभयप्रोक्तास्तु बालवत्साविवत्सा-दुग्धादिदोषा दृष्टादृष्टद्वारकाः । अतएव मनुनैवोक्तम् “स्वा-ध्याये चैव युक्तः स्यात् नित्यमात्महितेषु च” युक्त उद्युक्तः । हारीतः “पृथक् पान पुनर्दानमामिषं पाय-सानि च । दन्तच्छेदनसप्तानि सप्त सक्तुषु वर्जयेत्” ।

स चाहारस्त्रिविध सात्त्विकराजसतामसभेदात् यथोक्तं गीतायाम् “आहारस्त्वपि सर्वस्य त्रिविधोभवति प्रियः । यज्ञस्तपस्तथा दानं तेषां भेदमिमं शृणु” इत्युपक्रम्य “आयुः-सत्त्वेत्यादि” तत्र वाक्यम् आ०त० ९०१पृष्ठे दर्शितम्” । अत्र सर्व्वत्र “ह्रदमिच्छितोभावोद्रव्यवत् प्रकाशते” इति भा-ष्योक्तेः आह्रियते भुज्यते कर्म्मणि घञि वा आहारशब्दस्य भक्ष्यपरत्वम् अतएव भावप्र० “आहारः षड्विधश्चूष्य-मित्यादि” ८६९पृष्ठे उक्तम् । स च षोढा “आहार्य्यं षड्विधं भोज्यं भक्ष्यं चर्व्यं तथैव च । लेह्यं चूष्यं तथा पेयं मद्वदाहारणानि तु । भोज्यमोदनयूषादि भक्ष्यमोदन-मण्डके । चर्व्यं चिपिटधानादि रसालादि तु लिह्यते । चूष्यमाम्रफलेक्ष्वादि पीयते पानकं पयः” भावप्र०उक्ते । आह्रियते इत्याहारे । ४शब्दादिविषयज्ञाने च आहा-रशुद्धि शब्दे या०भा० वाक्यम् उदा० ।

आहारपाक पु० आहारस्य भक्ष्यस्य पाकः रसादि-भावेन परिणामः । वैद्यकोक्ते भुक्तस्यान्नादेराहारस्य रसादिरूपेण परिणामरूपे पाकभेदे तत्पाकप्रकार पदा-र्थादर्शधृतयशास्त्रवाक्ये उक्त तच्च अग्निशब्दे ४९पृष्ठे दर्शितम् । भावप्रकाशोक्तस्तत्प्रकारस्तु अस्रकरशब्दे ४५८ पृष्ठे उक्त ।

आहारशुद्धि स्त्री आहारस्य भक्ष्यादे शुद्धि । १भक्ष्यादि-द्रव्यस्य १शुद्धौ सा च शुद्धि स्मृत्युक्तदिशाऽवसेया । सा च अभक्ष्यवर्ज्जनेन भक्ष्यभोजनएव भवति । अभक्ष्याणि च अभक्ष्यशब्दे ३७४पृष्ठे उक्तानि । आहारदोषनिवारणार्थां शुद्धिः । २दुष्टाहारजन्यदोषनिवारणार्थायां शुद्धौ प्रायश्चित्ते । “आहारशुद्धि वक्ष्यामि तन्मे निगदतः शृणु । अक्षारलवण भैक्ष्य पिबेद्ब्राह्मीं सुवर्च्चलाम्” इत्यादिना अत्रिस० दर्शिता । ३शब्दादिविषयज्ञानशुद्धौ च “आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृति ” छा०उ० । “आह्रि-यते इत्याहार शब्दादिविषयज्ञानम् तद्धि भोक्तुर्भोगाया-ह्रियते तस्य विषयोपलब्धिलक्षणस्य विज्ञानस्य शुद्धि राहारशुद्धि रागद्वेषमोहदोषैरसंसृष्टविषयविज्ञान-मित्यनर्थान्तर तस्याहारस्य शुद्धौ सत्यां तद्वतोऽन्तःकरण सत्त्वस्य शुद्धिर्नैर्मल्यं भवति” भाष्यम् । आहारशब्दस्य भक्ष्यार्थतामपहाय तथा व्याख्यानं तु “रागद्वेषवि-युक्तैस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरन्” इति गीतोक्तिमनुसृ-त्यैवेति आनन्दगिरि ।

आहारसम्भव पु० आहारात् भोज्यद्रव्यात् सम्भवति सम्+ भू–अच् । आहारपाकजे देहस्थे रसधातौ । रसस्य यथा-ऽऽहारजत्वं तथाऽसृक्करशब्दे ४५८पृष्ठे उक्तम् ।

आहार्य्य त्रि० आ+हृ–ण्यत् । १आहरणीये “अथ मूलमना-हार्य्यं प्रकाशक्रयशोधनम्” मनुः । २आप्ये “कार्य्यञ्च तस्य दशधाहार्य्यं धार्य्यं प्रकाश्यञ्च” सा०का० “आहार्य्य आप्य कर्म्मेन्द्रियाणां वचनादानविहरणोत्सर्गानन्दा यथा यथ व्याप्यान्ते च यथायथ दिव्यादिव्यतया दशैत्याहा-र्य्यं दशधेति” सा०कौ० । ३कृत्रिमे “आहार्य्यशोभा-रहितैरमायै ” भट्टि । स्वार्थे कन् तत्रैव “आहार्य्यकमपि तस्या सहजमिवाशोभत” ७,२१, कुमा०मल्लि० । ४लौ-किके ५औपासनिकेऽग्नौ च “आहार्य्येणानाहिता-ग्निम्” “पत्नीञ्च” आश्व०श्रौ० । “येनाहिताग्निना सम्याधानं कृत तस्य पत्नीं लौकिकेन, यस्यौपासनश्चास्ति तस्य पत्नीमौपसनिकेन दहेयु ” नारा० । ६इच्छाप्रयो-ज्यारोपेण विषयीकार्य्ये बाधनिश्चयकालिके तद्धर्म्माभाववति तद्धर्म्मवत्त्वेन ज्ञेये । भावे क्त । ७ताद्दशज्ञाने न० । यथा निरुक्ते पर्व्वतो वह्निमानिति ज्ञान तच्च वह्न्यभाववति पर्वते वह्निप्रकारकत्वात् इच्छाप्रयोज्यत्वाच्च आहार्य्यम् । तच्च प्रत्यक्षेण तदभाववत्त्वेन निश्चितेऽपि धर्म्मिणि तद्बोधस्य इच्छाप्रयोज्यत्वात् “परोक्षज्ञानम् अनाहार्य्यम् निश्च-यश्चेति विद्वान्” चिन्ता० । ‘शाब्दबोधोऽप्या-हार्य्योभवत्यालङ्कारिका यथा अय मुखमित्यादौ चन्द्र-भिन्ने मुखे चन्द्राभेदज्ञानम् तच्चाहार्य्यमेव ८०४पृ०आरो-

[illegible] । [illegible] च [illegible] । [illegible] । [illegible]" [illegible] आ+ह-[illegible] [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

आहाव पु॰ आ+ह्वे+अप् [illegible] । [illegible] (भाष) । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।"[illegible]" [illegible] । १८४ । [illegible] । [illegible] आ+ह्व [illegible] [illegible] । "[illegible]" [illegible] ६ ७ १ । [illegible] । आ+ह्वे—[illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

आहिंसि [illegible] । [illegible] ।

आहिक पु॰ [illegible] । [illegible] ।

आहिच्छत्र त्रि॰ [illegible] ।

आहिच्छित्र पु॰ [illegible] "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

आहित त्रि॰ आ+धा-क्त [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible] । [[illegible] ।

आहितलक्षण त्रि॰ [illegible] ।

आहिताग्नि त्रि॰ [illegible] । [illegible] १०८ [illegible] । [illegible] १४ १४ [illegible] । "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" रघुः । "[illegible]" [illegible] १२, २ । "[illegible]" [illegible] । [illegible] ।

आहिताग्निगण? पु॰ [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

आहिति स्त्री॰ आ+धा क्तिन् [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] । ६२ १२ । [(आहुक) ।

आहितुण्डिक त्रि॰ [illegible] ।

आहिमत् त्रि॰ [illegible] ।

आहुक पु॰ [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] १४ । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

आहुत न॰ [illegible] आ+हु-क्त । [illegible] ।

आहुति स्त्री॰ आ+हु क्तिन् । [illegible] । "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] १ । १२ । "[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] । "[illegible]" रघुः । "[illegible]" [illegible] ।

आहुल्य न० आ+ह्वन-वा०क्यप् संप्रसारणञ्च । काश्मीरादौ (तरवट) इति प्रसिद्धे काञ्चनवर्णपुष्पे शिम्बीफले क्षुपभेदे ।

आहुव त्रि०आ+ह्वा-घञर्थे कर्म्मणि क सम्प्र०उवङ् । आह्वातव्ये “अनुकटीनामन्वाहुव” ऋ० ८.२०,१९, “आहुव आह्वातव्य” भा०। [२आहूयमाने च ।

आहू त्रि० आह्वयति आ+ह्वे-क्विप् सम्प्र० । १आह्वायके ।

आहूत त्रि० आ+ह्वे-क्त । कृताह्वाने १आकारिते “आहूत इव मे शीघ्रम्” भाग०१०स्कन्धे । “नचाहूतोवदेत् किञ्चिद्धीनोदण्डश्च स स्मृत” या०स्मृति । ‘यियक्षमाणेनाहूत पार्थेनाथ द्विषन्मुरम्” माघ ।‘आहूतो न निवर्त्तेत द्यूतादपि रणादपि”। आभूत+पृ०भस्य हः । २आभूतप्रलयपर्य्यन्ते “पटोलानि कदम्बानि हन्ताकमकहितानि च । न त्यजेत् कार्त्तिके यस्तु यावदाहूतनारकी” ति०त०पु० “आहूतम् आभूतप्रलयपर्य्यन्तम्” रघु० ३नामकृतव्यपदेशे विश्वे च । सृष्टिकाले हि भूतानां तत्तन्नामव्यपदेश इति विश्वव्यपदेश पर्य्यन्तमित्येव तस्यार्थोव्याख्य । भावे क्त । ४आह्वाने ।

आहूतप्रपलायिन् त्रि०आहूत विवादनिर्णयाय राज्ञाहूतोऽपि प्रपलायते प्र+परा-अय-णिनि रस्य ल । व्यवहारे हीनवादिभेदे स च पञ्चविधः । “अन्यवादी क्रियाद्वेषी, नोपस्थाता निरुत्तरः। आहूतप्रपलायी च हीन पञ्चविध स्मृत ”मिता०स्मृत्युक्तो ।

आहूतसम्प्लव पु० आहूतस्य नाम्ना कृतव्यपदेशस्य विश्वस्य सम्प्लवोयत्र । प्रलयकाले तत्र हि कृतव्यपदेशस्य विश्वस्य व्यपदेशाभावेन व्यवहार्य्यत्वाभाव ।“आहूतसम्प्लवस्थानममृतत्व माप्यते”इति पुराणे आभूतेत्यत्राहूतेति पाठान्तरम् ।

आहूति स्त्री आ+ह्वे-क्तिन् । आह्वाने (डाका) ।

आहूय अव्य०आ+ह्वे-ल्यप् । आह्वान कृत्वेत्यर्थे “आहूय दान कन्याया ब्राह्मोधर्म्म प्रकीर्त्तित ”मनु ।

आहृत त्रि० आ+हृ-क्त । आनीते कृताहरणे ।

आहृति स्त्री आहृ-क्तिन् । आहरणे आनयने ।

आहृत्य अव्य० आ+हृ-ल्यप् । आहरण कृत्वा आनीयेत्यर्थे “समाहृत्यान्यतन्त्राणि” अमर. ।

आहेय त्रि०अहेरिदम् ढक् । सर्पसम्बन्धिनि विषफणास्यादौ

आहो अव्य०आ+हन-डो ।१प्रश्ने, २विकल्पे, ३विचारे च । यत्नाय पुरुषोऽभिषत उदप्रात् प्राणा प्रामन्याहो नेति” शत०ब्रा०१४,६,२,१०, “आहो विद्वानमुं लोक प्रेत्य कश्चित् समश्नुते” कठो० । “आहो स्वित्स्वति सम हरिणाङ्गनाभि” शाकुन्तले सर्वोप्रति दुष्मन्तप्रश्न

आहोपुरुषिका स्त्री अहमेव पुरुष शूर मयू० अहोपुरुषस्य भाव वुञ् स्त्रीत्वात् टाप् । दर्पजन्ये आत्मोत्कर्षसम्भावने (बाहादुरी) “आहोपुरुषिका पश्य मदृत्नकान्तिभि ” भट्टि ।

आहोस्वित् अव्य०आहो च स्विच्च द्व० । १विकल्पे, २प्रश्ने “आहोस्वित् शाश्वतं स्थानं तेषां तत्र द्विजोत्तम ।”भ स०५अ० । द्विपदमित्येके ।

आह्न न० अह्नां समूहः खण्डिका० अञ् । दिनसमूहे“अहं रात्रे वा अभिवर्त्तमाने संवत्सरमाप्नुत संवत्सर सर्वमाह्नार्यैरेतामरिष्टि स्वस्तिमाशास्ते” शत०ब्रा०६,४,२, अह्ना निर्वृत्तादि चतुरर्थ्याम् सङ्कलादि० अञ् दिननिर्वृत्तादौ त्रि० ।

आह्निक त्रि० अह्नि भव अह्ना निर्वृत्त साध्यं ठञ् स्त्रियां ङीप् । १दिनभवे २दिनसाध्ये च । “भरद्वाजस्तु कौन्तेय कृत्वा स्वाध्यायमाह्निकम्”भा०आ०१३७अ०। “अत्राप्याह्निकपरस्य तोजपते समस्तकम्”भा०व०१४२ अ०। दिनकर्त्तव्यानि आह्निकतत्त्वे आह्निककृत्यप्रदीपादौ उक्तानि दिवसकर्त्तव्यान्याचारमञ्जर्य्यां ६२१ पृष्ठे उक्तप्रायाणि दिवसविभागेषु कर्त्तव्यभेदोद्देशेन सङ्क्षेपात् दर्शितो यथा । ‘प्रातरुत्थाय कर्त्तव्यं यद्द्विजेन दिने दिने । तत्सर्वं प्रवक्ष्यामि द्विजानामुपकारकम् । उदयास्तमदं याम विप्र घाणिकोभवेत् । नित्यनैमित्तिकैर्युक्त काम्यैश्चान्यैरगर्हितै । य स्वकर्म परित्यज्य यदन्यत् कुरुते द्विज अज्ञानादथवा लोभात् स तेन पतितोभवेत् । दिवसाद्यभागे तु कृत्य तस्योपदिश्यते । द्वितीये च तृतीये चतुर्थे पञ्चमे तथा । षष्ठे च सप्तमे चैव अष्टमे च पृथक् पृथक् । विभागेष्वेषु यत्कर्म तत्प्रवक्ष्याम्यशेषत उष काले तु सम्प्राप्ते शौच कृत्वा यथार्थवत् । तत स्नान प्रकुर्व्वीत दन्तधावनपूर्व्वकम् । अत्यन्तमलिन कायो यच्छिद्रसमन्वित । स्रवत्येव दिवा रात्रौ प्रात स्नान विशोधनम् क्लिद्यन्ति हि प्रसुप्तस्य इन्द्रियाणि स्रवन्ति च अङ्गानि समता यान्ति उत्तमान्यधमै सह । नानास्वेदसमाकीर्ण शयनादुत्थित पुमान् । अस्नात्वा नाचरेत् कर्म जपहोमादि किञ्चन । प्रातरुत्थाय योविप्रः प्रातः स्नायी भवेत् सदा । समस्तजन्मज पाप त्रिभिर्वर्षैर्व्यपोहति । उषस्युषसि यत्स्नान सन्ध्यायामुदिते रवौ । प्राजापत्येन तत्तुल्य महापातकनाशनम् । प्रात स्नान

पादांशव्याख्याद्युपायि अह्ना-पार्थत्वात् आह्निकानि "तमधीटोऽभृतो भृतोवेति" पा० ठञ्। दिवसे-पसूत्कल्प-नियोजिते १अध्यापके ४भृते वेतनेन क्रीते दासादौ ५भृते स्वसत्तया व्याप्ते ज्वरादौ च।

आह्लाद पु० आ+ह्लद-घञ्। । आनन्दे। "नन्दस्त्वात्मज उत्पन्ने जाताह्लादो महामना "भाग०।

आह्लादन द० आ+ह्लद-णिच्-ल्युट्। १आनन्दसम्पादने कर्त्तरि ल्यु। २आनन्दसम्पादके त्रि०। करणे ल्युट्। ३आनन्दसाधने त्रि०स्त्रियां ङीप्।

आह्लादित त्रि०आ+ह्लद-णिच्-क्त। १कृतानन्दने। यस्मा-नन्दो जनितस्तस्मिन्। आह्लादोजातोऽस्य तार० इतच्। २जाताह्लादे च।

आह्लादिन् त्रि० आ-ह्लद-णिनि १आनन्दयुक्ते णिच्-णिनि। २आनन्दकारके। स्त्रियामुभयतो ङीप्।

आह्व त्रि० आह्वयति आ+ह्वे-ड। आह्वानकारके।

आह्वय पु० आह्वयते प्राप्यते या-घञर्थे क २त०। १नामनि आह्वायकैर्हि नामोच्चारणेनैव आहूयते इति आह्वायकत्वप्राप्तौ नाम्न करणत्वात्तथात्वम्। आ+ह्वे वा० करणे श इत्यन्ये "काव्यं रामायणाह्वयम्," रामा०। गजाह्वयं शताह्वय नागाह्वयम् इत्यादि। २प्राणिभिर्मेषा-दिभि सपणद्यूतभेदे च सचाष्टादशविवादान्तर्गत। "तेषा-माद्यमृणादानम्" इत्युपक्रम्य"द्यूतमाह्वयएव च। पदा-न्यष्टादशैतानि व्यवहारस्थिताविहेति'मनूक्ते। अस्य सम्-पूर्क्ष्यतापि "अप्राणिभिर्यत् क्रियते तल्लोके द्यूतमुच्यते प्राणिभि· क्रियमाणस्तु स विज्ञेय· समाह्वय "मनुना तथा प्रयोगात् तत्स्वरूपमुक्तं मिता० नार० "अक्षवध्रशला-काद्यैर्देवनं जिह्मकारितम्। पणक्रीड़ा वयोभिश्च पद द्यूतसमाह्वयम्" व्याख्यातञ्च मिता० यथा "अक्षा· पाशका वध्रश्चर्मपट्टिका शलाका दन्तादिमय्यो दीर्घचतु-रस्रा· आद्यग्रहणात् चतुरङ्गादिक्रीड़ासाधनकरितुरगा-दिक गृह्यते। तैरप्राणिभिर्यद्देवनं क्रीड़ा पणपूर्विका क्रियते तथा वयोभि· पक्षिभि कुक्कुटपारावतादिभि चशब्दान्मल्लमेषादिभिश्च प्राणिभिर्या पणपूर्विका क्रीड़ा क्रियते तदुभय द्यूतसमाह्वयाख्यं विवादपदम्। द्यूतञ्च समाह्वयश्च द्यूतसमाह्वयम्। तत्प्रकार: तत्रैव दर्शितो यथा। "तत्र द्यूतसभाधिकारिणो वृत्तिमाह।"ग्लहे शतिकवृद्धेस्तु सभिक पञ्चक शतम्। गृह्णीयाद्धूर्तकितवादितराद्दशक श तम्" या०। परस्पर सम्प्रतिपन्त्या कितवै परिकल्पित पणो ग्लह इत्युच्यते। तत्र ग्लहे तदाश्रया शतिका शतप रिमितादधिकपरिमाणा या वृद्धिर्य स्यासौ शतिकवृद्धिः धूर्तकितवात्मद्यूतकारणात् शतमात्मद्रव्यर्थं सभिको गृह्णी यात्। पञ्च पणाआयो यस्मिन् शते तच्छतं पञ्चक "तद स्मिन्वृद्ध्यायलाभेत्यादिना" (पा०)कन्। जितस्य ग्लहस्य विंशतितमभागं गृह्णीयादित्यर्थः। सभा कितवनिवासार्थं यस्यास्त्यसौ (ठन्) सभिक· कल्पिताक्षादिभिर्जितक्रीड़ोप-करणस्तदुपचितद्रव्योपजीवी सभापतिरुच्यते। इतर स्मात् पुनरपरिपूर्णशतिकवृद्धे:कितवाद्दशक शतज्जितद्रव्यस्य दशमभाग गृह्णीयादिति यावत्। एव क्लृप्तवृत्तिना सभिकेन किङ्कर्तव्यमित्यत आह। "स सम्यक्पालितोद द्याद्राज्ञे भागं यथा कृतम्। जितमुद्ग्राहयेज्जेत्रे दद्या-त्सत्य वच क्षमी"या०। यएव क्लृप्तवृत्तिर्द्यूताधिकारी स राज्ञा धूर्त कितवेभ्यो रक्षितस्तस्मै राज्ञे यथा कृतं सम्प्रतिपन्नसंशं दद्यात्। तथा जितं यत् द्रव्यन्तदुद्ग्राह्य-येद्बन्धकग्रहणेभासेधादिना च पराजितसकाशादुद्धरेदु-द्धृत्य च तदन जेत्रे जयिने सभिकोदद्यात्। तथा क्षमी भूत्वा सत्यञ्च वचोविश्वासार्थं द्यूतकारिणा वदेत्। तदुक्तन्नारदेन। "सभिक कारयेद्द्यूतन्देयन्दद्याञ्च यत्कृत मिति"। यदा पुनः सभिकोदापयितुम्न शक्नोति तदा राजा दापयेदित्याह।"प्राप्ते नृपतिना भागे प्रसिद्धे धूर्तमण्डले। जितं ससभिके स्थाने दापयेदन्यथा न तु" या०। प्रसिद्धे ऽप्रच्छन्ने राजाध्यक्षसमन्विते ससभिके सभिकसहिते कित-वसमाजे सभिकेन च राजभागे दत्ते राजा धूर्तकितव-मविप्रतिपन्न जितमपन्दापयेत्। अन्यथा प्रच्छन्ने सभि-करहिते अदत्तराजभागे द्यूते जितमप्यन्नेत्रे न दापयेत्। जयपराजयविप्रतिपत्तौ निर्णयोपायमाह। "द्रष्टारो व्यव-हाराणा साक्षिणश्च तएव हि" या०। द्यूतव्यवहाराणा द्रष्टार सभ्यास्तएव कितवाएव राज्ञा नियोक्तव्या न पुन·श्रुताध्ययनसम्पन्ना इत्यादिनियमोऽस्ति। साक्षिणश्च द्यूते द्यूतकाराएव कार्य्या न या तत्र स्त्रीबालवृद्धकितवेत्या-दि निषेधोऽस्ति। क्वचित् द्यूतनिषेधन्दण्डमाह। "राज्ञा सचिह्ननिर्वास्या कूटाक्षोपधिदेविनः" या०। कूटै रक्षा-दिभिरुपधिना च मणिमन्त्रौषधादिना ये दीव्यन्ति तान् श्वपदादिनाङ्कयित्वा राजा स्वराष्ट्रान्निर्वा-सयेत्। नारदेन निर्वासने विशेष उक्त। "कूटाक्षदेविन पापान् राजा राष्ट्राद्विवासयेत्। कण्ठेऽक्षमालामासज्य स ह्येषा विनय स्मृत"इति। यानि च मनुवचनानि द्यू-

अभियोगादि 'ध्रुव स्थाह्वयतु वा इत्याचारेण वा। तान् सर्वान् आह्वयन्त्या यद्वाच निवर्तिताः" इत्यादौ ह्वाणादि युद्धाद्यर्थविषयत्वा राजाह्वानादि-वर्णितपूर्वविषयत्वा च बोध्यानि। किन्तु 'ध्रुव नैमनुष्य आह्वानकालप्रमाणादन्त्यम्" वा। यत्तु तैन पूर्वस्तेषां पुत्र प्रथमं तत्र ध्रुव स्थयोः सार्थम्। राजाह्वानार्थानि राजा आरभ्यानभियान्ते तथा आगतागताम् [illegible]। प्रायशः योद्धाभियुक्ता एव निरतः अस्थानेत्र निश्चायार्थैरपूज्य आर्यम्। ध्रुवमर्थे स्थाह्वयेऽपि दिव्यतात। "एव तत निमित्तं वा आह्वयति स्थाह्वये" वा। अतो यत्तिवत् निरायसिना भीष्ठाते तत्र तत्र तत आह्वयते यद्येवमविस्मादिभिर्मे स्थाह्वयन्ती आनन्दा"।

आह्वयन न० आह्वय कर्तोद्यमेन आह्वय+णिच् कर्मे ल्युट्। नामादिकरणे अव्ययैः। कर दिव। आह्वानवाचि त्रि "राजाह्वयना निरा"राजा।

आह्वयितव्य त्रि आह्वयं करोति आह्वय+णिच्-तव्य त्रि तच्। आह्वाने आवश्यके। नैवकाह्वयितव्या हि यतने तर्कैर्मोदो वा वा ८२४।

आह्वर त्रि आ+ह्व–अच्। कुटिले १मलिनदेशोत्पन्ने च। तेन कल्पायस्य कोपाटि प्रोक्तम्। आह्वर अन्नम्। आलोतरत्नाह्वरादम्।

आह्वा स्त्री आ+ह्वे–अङ्। आह्वाने। कर्मे अङ्। १संज्ञायाम् नाम्नि "नैव नाम्ना निकमामाह्वयीरथ्या" यत्र।

आह्वान न० आ+ह्वे–ल्युट्। आकारणे (डाका) इत्याह्वाने च नाम्ने च रोदने च अ हीयते" वा वा। कर्मे ल्युट्। २संज्ञायां नामनि नाम्नि ताराकारके हि निगदी इति तत्र स्मार्तम्। कर्मे ल्युट्। ३आह्वानकार्ये राजकीय पत्रे। (समनस्य) "वादराह्वानदर्शनम्" नाम ल्युट्। अपकारे विवादनिर्णयाय ४राजाज्ञाकार्ये (समन्स) तत्र राजनीत्य व्यवहारे विना आह्वानात् दर्शितम्। यथा "न च कार्ये आत्म नैवाह्वानावकाश स्यात्। तदा वा निवृत्तिर्वाच्यम् दर्दं वा मध्यादिमेत्। आत्मापराधवर्जितविवादाह्वानाम्। अथोपकारक-आर्यप्रकाशाह्वानेषु। न प्रोषिता इत्यादि इच्छाया यदर्थिताम्। तस्मीपत्या कन्या अर्थ आवि-प्रयुक्ता धन्या। मध्योपदुकुष्य चरिताधिपाय

वा। नियमता आह्व अभिनयनाह्वानाविदो। आह्व हैमनि नियात कार्यार्थाय यथान्नम्। कल्प-हेमादि सर्वेषामाह्वानेन च। कालाविवीत तैरि कुमने प्रभिवादम्। नामाह्वानकेषाम् इत्यादी-मोक्षनिधि अत्र तम आह्वानं करोति निवि आह्वानमेदिति निरम्। "यदीयत् महिषत् कारयनिषि नार्थिन इ मेव मनदै ग्रहणपक्षम्।

आह्वायक त्रि आ+ह्वे–ण्वुल् इन्। आह्वानकारके आह्य-

आह्वारक त्रि आ+ह्व ण्वुल्। कुटिले।

दूते। "आह्वायकेषा गृह्णस्वमित्ति" कवि निवि आह्वायीलक्ष्य क्रिया कीय।

आह्वृति स्त्री आ+ह्व–क्तिन्। १कौटिल्ये करणे क्तिन्। २दायमेदे "दमी वैताह्व निवैव मोकोपाध्वरत्व" कवि १०।४ "दमो वैताह्व निवेव तत्राह्वनियमी दर्शे" कवि न १०।२४ आराध्यं दयावत यथाह्व निमीति हरि १६ च।

इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिसङ्कलिते वाचस्पत्ये आकारादिशब्दार्थसङ्कलनम्।

इ

इ इ अव्य निमीलनम् अ+इञ्। अकारे च नि-दर्शितः निमीलनात् बन्धात् आह' तत्रत्य यथा "हृषितका नाहवित्र कम्पो कार्योदकाः। अध्याय वरो मध्ये प्रयुक्ता कामदम" कवि १६।२४। एवं युवर्णनियमेन अव्ययेष्वेव इकारादिका नामि नामकोऽपि गहना। नामेदारमात् अभिव्याप्ते कौमारिन इत्यन्तो। मध्यमवक्ष च इको इम् अ+इञ्। २भेदे इतरो-क्तौ ३निराकृते ४अनुकम्पायाम् ५भेदे ७निखते दनि-म्नायाम् ८कोपने च अत्र आदि। निवादीनामुत्तर अत्र मध्यमेतत् तेन इ इम् इकारो न भवति

इ नदी आदि पर अप आनिङ्। अर्थति देवीषु इत्यत्र इत्यत्र अर्थ इत्यादि इति। अत्र इन इति अत्र अप्। आत्म इत्ता। अथवोदि च अत्र यत्रार्थविभिः नैव "समाहरति तदावशनः पक्षिणीनाम्" कवता। "अरयति निमीर्घ हर्षिवत्सी" आदः। अत्र आदः

कटो गतौ इत्यत्र इ इ इति शब्दे पात् स्वम सि॰कौ॰
इक् स्मरणेऽधिपूर्वक एव किन्तु क्रितकरणमधीगर्थेत्यादौ विशेष।-
षम् अदादि॰पर॰सक॰अनिट्। अध्येति अध्यैषीत्
अध्यगात् इत्यन्ये इण इवास्य तिङि रूपं न क्षति।
अधीयन्। "ससीतयोराघवयोरधीयन्" भट्टि। एतद्योगे
कर्मणि सम्बन्धविवक्षायां षष्ठी। मातुरध्येति। प्रति-
पदविहितत्वयाऽनया षष्ठ्या न समास मातुरध्ययनम्।
"कियत्स्विदिन्द्रो अध्येति कियन्मातुः कियत् पितुः"
ऋ॰४, १७,१२। "रामस्य दयमानोऽसावध्येति तव
लक्ष्मण" भट्टिः सम्बन्धाविवक्षायां तु द्वितीया।"अग्निं
स्वर्ग्यमध्येषि स्मृत्यो।"कठो॰। "अयमारुणि सम्मती-
समाक्रान यन्त्रामरमध्येति" छा॰ उ॰। "अधीहि
भगवन्। अध्येति" छा॰उ॰। [वगाह्नु रे

इक्कट पु॰ एति भूमिसन्निध्य गच्छति इ-कटच् वा गुणाभाव'।

इक्कट पु॰ ईयते इ-क्विप् इत् अध्यः कटो यस्मात् ष॰ तस्य क'।
कटसाधने तृणविशेषे त्रिका॰ इत्कट इति ख्यात॰।
तस्य सन्निकृष्टदेशादि कुमुदा॰ चतुरर्थ्यां छच्। इक्कटिक
तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि॰ स्त्रियां ङीप्। मेषा॰ चतु-
रर्थ्याम् इनि। तदर्थे स्त्रियां ङीप्।

इक्कवाल पु॰"चेत् कण्टके (१ ४ ७ १०)पणफरे (२,५,८,११)
तु यद्वा समस्ता स्यादिक्कवालइति राज्यसुखाप्तिहेतुः"
नील॰ ता॰उक्ते यथालग्नत छत्राम्यानानामन्यतमस्याने-
ष्व्यादिसमस्तग्रहाणां स्थितिहेतुके राजयोगभेदे।

इक्षु पु॰ इष्यतेऽसौ माधुर्यात् इष-क्सु। मधुररसयुते अति
मत्वे स्वनामख्याते दण्डे। तद्भेदगुणादिकमुक्तं भावप्र॰।
इक्षुर्दीर्घच्छदः मोक्तस्तथा भूमिरसोऽपि च। गुडमूलोऽसि-
पत्रश्च तथामधुतृण स्मृत। इक्षवोरक्तपित्तघ्ना बल्याः वृष्याः
कफप्रदा। स्वादुपाकरसा स्निग्धागुरवोमूत्रला हिमा'।
अथेक्षुभेदा' "पौण्ड्रकोभीरुकश्चापि वंशकः शतपोरक।
कान्तारस्तापसेक्षुश्च काण्डेक्षु सूचिपत्रकः। नैपालोदीर्घप-
त्रश्च नीलपोरोऽथ कोषकृत्। इत्येताजातयस्तेषां कथयामि
गुणानपि। तत्र पौण्ड्रकभीरुकयोर्गुणा वातपित्तप्रशमनोमधु
रोरसपाकयो'। सुशीतोबृंहणोबल्य पौण्ड्रकोभीरुकस्तथा
अथ (कुशिया) कोषकृतोगुणा "कोषकारो गुरु शीतोरक्त
पित्तक्षयापह'। अथ (काजला) कान्तारेक्षु गुणा कान्तारे-
क्षुर्गुरुर्वृष्यः श्लेष्मलोबृंहण सर। (वंशौसा) वंशकगुणाः
"दीर्घपोरः सुकठिन सक्षारो वंशक स्मृत'। शतपोरकगुणा
"शतपर्वाभवेत्किञ्चित्कोषकारगुणान्वित। विशेषात्कि-

ञ्चिदुष्णश्च सक्षार'पवनापह।" कथ्यते तु काण्डेक्षु रित्य
काष्ठेक्षु रिति पाठः इतोऽवशिष्टानां गुणास्तत्रोक्ता य'
"कान्तारतापसाविक्षू वंशकानुकरौ गुणे। एवगुण
काण्डेक्षु स तु वातप्रकोपण। सूचीपत्रो नीलपोरो नैपाल
दीर्घपत्रक। वातला'कफपित्तघ्ना सकषाया विदाहिन
भाव॰प्र॰ "बालयुवद्धेक्षुगुणा बालइक्षु' कफ कुर
न्मेदोमेहकरश्च स। युवा तु वातहृत्स्वादुरीषत्तीक्ष्ण
वातनुत्। रक्तपित्तहरोवृद्ध क्षतहृद्बलवीर्यकृत्। अथ
फ्लभेदेन गुणभेद मूले तु मधुरोऽत्यर्थं मध्येऽपि मधु
स्मृतः। अग्रेष्वक्षिषु विज्ञेय इक्षूणां लवणोरस
अथ दन्तपीडितेक्षुरसस्य गुणा दन्तनिष्पीडितस्येक्षोरस
चास्रनाशन। शर्करासमवीर्यःस्यादतिदाही कफप्रद। य
यन्त्रपीडितेक्षुरस गुणा मूलाग्रजन्तुजग्धादिपीडनान्म
सङ्करात्। तस्माद्विदाही विष्टम्भी गुरु स्याद्यान्त्रिकोरस
अथ पर्युषितेक्षुरसगुणाः रसःपर्युषितोनेष्टोह्यम्लोवातापह
गुरुर्विकफपित्तकर शोषी भेदनश्चातिमूत्रल। अथपक्व
क्षुरसस्य गुणाः इक्षोर्विकाराःस्तृड्दाहमूर्च्छापित्तास्रनाशना
गुरवोमधुरा बल्या स्निग्धा वातहरा:स्मृता। इष्यासो
हरा'ख्याता वृष्याविषहारिण। अथ (भोला) फाणि
लक्षणं गुणाश्च इक्षोरसस्तु यः पक्व किञ्चिद्गाढो बहुद्रव
सएवेक्षुविकारेषु ख्यात फाणितसंज्ञया। फाणितं गुर्व
भिष्यन्दि च बृंहण कफशुक्रकृत्। वातपित्तश्रमान् हन्ति मू
बस्तिविशोधनम्। अथ मत्स्यण्डिका (सारगुड) (राव) इ
ख्याताया लक्षण गुणाश्च इक्षोरसोय सुपक्वोघनः कि
द्रवान्वित'। मन्दंमन्दंस्रवत्यस्मात् मत्स्यण्डीति र
स्मृता। मत्स्यण्डी भेदिनी बल्या लघ्वी पित्तानिलापह
मधुरा बृंहणी वृष्या रक्तदोषापहा स्मृता।
(ढिमे गुड़) गुडस्य लक्षणं गुणाश्च इक्षोरसो
सम्यक्पक्वोजायतेलोष्टवद्दृढ। स गुडोगौडदेशे
मत्स्यण्डैव गुडोमत। गुडोवृष्योगुरु स्निग्धोवा
मूत्रशोधन.। नातिपित्तहरो मेद कफकृमिबलप्रद
अथ नवपुराणगुडगुणा गुडोनव' कफश्वासक
कृमिकरोऽग्निकृत्। पित्तघ्नो मधुरः स्निग्धो वात
ऽसृक्प्रसादन' स पुराणोऽधिकगुणो गुडः पथ्य
स्मृत'" द्रव्यभेदेन युक्तस्य गुडस्य गुणा श्लेष्माण
विनिहन्ति सद्यार्द्रकेण पित्तं निहन्ति च तदेव हरं
कीभि। शुण्ठ्या सम हरति वातमशेषमित्थं दो
यक्षयकराय नमो गुडाय" (खाण्ड) खण्डस्य गु

कथकन्तु मधुर इम मधुम इ दर्पं विषम् । मालविकार विषर्वं मन्न मारहर्ट मपम् । (विमि) विमावाः कमर्व पुनाम कचकन्तु विस्मादर्वं कश्वेत मकरा विमा । विमा कनमुरा रमा मार्विनाक्तरहम् । पूर्णाकार्दिसतम् दृति दर्मीमा मुककारिको । मम '(विमटि) विमोमहुकमः मनिषु हर्मविमा मीमा तमापिरारी मका । विमोमर्मिमा रूपी मालविकरा विमा । मर्वरा कर्षमेमाकमुरामरमापिरहम । मना मवेर मैत्रीक मपुरत्न रमा मना । बेहमीरत- मैत्राधि मरम म रमा मना" दवि मावा रघुमर्वैः । रमद्मकाराय् रची मकार्दिमाहममाकममस्मिमायम रापाम इमा रमा मना । 'मो मो मदार्विकमकक- मर्भैराची मनो इमः । मैम ठैमम विहेमारमोगों मिमा मनो इमाः । मारमिमा दुलिमा मिमारा म मना- मना । मना मना इमरो मिम ना मर्वेरा मम । मधु- मवरा इममर्द्रमोगारारी मना मेरनो महारमी मना ममपुरा ममरविमाम म । ममामर्वेरा मधुरमामा विमाहरमा वोहररी मरा मेमि । मामकाः मर्वेराः मोमाः मनो राजममामामाः । रमावितमममामर्विह- मर्विहमामरा । मम मधूरमोर्म मार्विमं मामित मम । ममम ममर मामे ममार्थ मम्नहूरमम्" "मन्मामामा मिमटि एवं मेघूमवि" ममार्षि ममो । मीमकहेपुरमम विमावी इ मर्विमाः" ममिमाम 'कुहामकविमरमाव' ऐमी इ रमो रिमाम मम् । रैमम इमाती मि । "रैमम इम मर्निमम्"मठि । रमूमा ममम मोम मामरम माम मम म मा महुममे मोमे । रमूमी मामा । रम मामम् म "रम मामामिमामिमः" रम । ममम मानिमाहिम रमिमोह मि मी रमूमी ममम् । ममम मनिमाम् मिर्भ ममम् रम ममम् । रमोजिमामले म रामवि । रदमामाम् [रमवि मार्मे मम् । रमुमले

रघुक इ रमकार मनूमा मम् । रमकममारे (मका)

रघुकाण्ड इ रमो माकरम मामकोप्त । रमामरथे रडहरमे (रम) रघुः मामकरम रदमामर्व म । विम हमो म ममो मर्विपुमामम् माम ।

रघुमीव मि रमर ममापिमु म मद्दा पुम म । रघु पूर्वं देवे मम ममः ममम् विम मम मम । देवुमम मरे मि विमां मामम् ।

रघुकुलज इ रघूम् कुलमिकृ—विजितमि म पूर्व । रघु ममरे हकुमारमे ममेतममे । [स्मामरमे मो ममा॰

रघुगम्य इ रमोरिम मम मवेरमामरो मम । रमामोहरे

रघुमम्मा मो रमोर्वम रम मनोमामा । ममम्विमामार्वि

रघुम मि॰रमोममरामामामने मम—म १८ । रघुविमाडे रमामी "मामिमम म मतुममी हमः ममममेम म । विम विमोमाम मे मसूमेरा रघुमामसा । रममरे इटे ममममामिमकरमम् । [विमेरे स्मामरमे म ।

रघुतुमा मो रघुम रमा मनामिमा । (ममार) रमाम

रघुदम्म इ रघुर्दम रम रमममरे देवैमी रघुमविममम मी

रघुदर्मी मो रमोरिम दर्शमीमाम । ममममममम् राममि । [रघुरमममममामिमि महोमे ।

रघुरा मो रघुमिमु रमामार रमामि ममेम रा—म ।

रघुमिम म रघुमीमी हममूमारममामामेमरोमेम मोमम रमोर्विमिम मा । रघुमेमामारे ममुपमी ।

रघुपम इ॰ रमोः ममविम ममम । (ममार) माम्मोरे ।

रघुपाम इ रमोः माम मममामोरमामि । ममामी

रघुम्र इ रघूरिम पूर्वमे इ—मर्वमि ममर्वेम कुममम मोम । मरममे रमा ।

रघुमाविमा मो रमोमोमा मैमरम मामा मोम ममममारि रमा । रम मनमीरैं मामहमे राममि ।

रघुमपिती मो रघुमविमो ममा मामिमामकृमंमदमि मामामम मोमृमटमि । रघु ममममममर्वं विमाम्

रघुमती मो रम । रघुरमोममामाम् ममां ममर् मीमृ । ममोमेरे"मीमा मेघुमी मेमा देमिम म ममामी मा मा रम [६म । रघुपूमे समूपमो म ।

रघुमूम इ रमोर्मूर्व ममिमिम पूम ममिमेक । मेमाम ।

रघुमेम इ रघुरममोमिमः । रममोमे ममिहमेरे ममूरा विमविमिमहामममिमामममोमा ममा"दिमामममामामा- ममममम मीमविमममममममम्मामममामनैमिम रमम मामोमामनेमी मविमवोमि । मम मैमे मामममार्मरिमा रम मामविममेमामो ममा मैमरा मर्वेममेमेम पूम- मामिमोमोमामहमामो ममा ममोर्थमर्मामिम विविहमे ममा ममेमामृ ममामि । मैमाम पूम रमामि मम मामममामा विमामिर्मिममहमामा मामामी ममर ममूममा ममा ममम विमामा इममार मामकामु मर्विममारमोमु ममोमोर्मविममिमीमामः मैमामी हमिम ममामाम् । ममामिममूमूममममाः मम रम ममें

दोषकृतत्वा सह पिडकाभि । तत्र कफादुदकेक्षुसुरा-सिकताशनैर्लवणपिष्टसान्द्रशुक्रफेनमेहा दश साध्या दोष-दूष्याणां समक्रियत्वात् । पित्तान्नीलहरिद्राम्लक्षारमञ्जि-ष्ठाशोणितमेहाः षट् याप्या दोषदूष्याणां विषमक्रिय-त्वात् । वातात्सर्पिर्वसाक्षौद्रहस्तिमेहाश्चत्वारोऽसाध्यतमा महात्ययिकत्वात् । तत्र वातपित्तमेदोभिरन्वित श्लेष्मा श्लेष्मप्रमेहान् जनयति वातकफशोणितमेदोभिरन्वित पित्त पित्तप्रमेहान् । कफपित्तवसामज्जमेदोभिरन्वितो वायुर्वातप्रमेहान् । तत्र श्वेतमवेदनमुदकमेही मेहति इक्षुरसतुल्यमिक्षुमेही, सुरामेही सुरातुल्य, सह त्वम् सिकतानुविद्धं सिकतामेही शनैः सकफ मूत्रं शनैर्मेही, विशद लवणतुल्य लवणमेही, हृष्टरोमा पिष्ट रसतुल्यं पिष्टमेही, पर्युषित सान्द्र सान्द्रमेही, शुक्रतुल्य शुक्रमेही स्तोकं स्तोक सफेन फेनमेही मेहति । अत ऊर्द्ध पित्तनिमित्तान्वक्ष्याम । सफेनमच्छ नील नीलमेही मेहति सदाह हरिद्राभ हारिद्रमेही, अम्लरसगन्धमम्लमेही, क्षुत क्षारमतिम क्षारमेही, मञ्जिष्ठोदकप्रकाश मञ्जिष्ठमेही । शोणितप्रकाश शोणितमेही मेहति । अत ऊर्द्ध वात-निमित्तान्वक्ष्याम । सर्पिः प्रकाश सर्पिर्मेही मेहति वसाप्रकाश वसामेही, क्षौद्ररसवर्ण क्षौद्रमेही, मत्तमातङ्ग वदजस्रं हस्तिमेही मेहति । मक्षिकोपसर्पणमालस्य मांसोपचय प्रतिश्याय शैथिल्यारोचकाविपाका कफप्र-सेकच्छर्द्दिनिद्राकासश्वासाश्चेति श्लेष्मजानामुपद्रवा । वृष-णयोरवदरण बस्तिभेदो मेढ्रतोदो हृदिशूलमम्लीकाज्वरा-तीसारारोचका वमथुः परिधूमायन दाहो मूर्च्छा पिपासा निद्रानाशः पाण्डुरोग पीतविण्मूत्रनेत्रत्वञ्चेति पैत्ति-कानाम् । हृद्ग्रहो लौल्यमनिद्रा स्तम्भ कम्प शूल बद्ध-पुरीषत्वञ्चेति वातजानाम् । एवमेते विंशति प्रमेहाः सोपद्रवा व्याख्याता । तत्र वसामेदोभ्यामभिपन्नशरीरस्य त्रिभिर्दोषैर्धात्वनुगतधातो प्रमेहिणो दश पिडका जायन्ते । तद्यथा । शराविका सर्षपिका कच्छपिका जालिनी विनता पुत्रिणी मसूरिका अलजी विदारिका विद्रधिका चेति । शरावमात्रा तद्रूपा निम्नमध्या शराविका । गौरसर्षप-संस्थाना तत्प्रमाणा च सर्षपी । सदाहा कूर्मसंस्थाना ज्ञेया कच्छपिका बुधैः । जालिनी तीव्रदाहा तु मांस-जालसमावृता । महती पिडका नीला पिडका विनता स्मृता । महत्यल्पान्विता ज्ञेया पिडका सा तु पुत्रिणी । मसूरसमसंस्थाना ज्ञेया सा तु मसूरिका । रक्तासिता

स्फोटवती दारुणा त्वलजी भवेत् । विदारी कन्दवद्वृत्ता कठिना च विदारिका । विद्रधेर्लक्षणैर्युक्ता ज्ञेया विद्रधिका बुधैः । ये यन्मया स्मृता मेहास्तेषामेतास्तु तत्कृताः । गुदे हृदि शिरस्यंसे पृष्ठे मर्माणि चोत्थिता । सोप-द्रवा दुर्बलस्य पिडका परिवर्जयेत् । कृत्स्नं शरीर निष्पीड्य मेदोमज्जवसायुत । अध प्रक्रमते वायुस्तेना-साध्यास्तु वातजा । प्रमेहपूर्वरूपाणामालतिर्यत्र दृश्यते । किञ्चिच्चाप्यधिकं मूत्रं तं प्रमेहिणमादिशेत् । तद्रूपाण्य-र्त्तानि वा यस्मिन् पूर्वरूपाणि मानवे । प्रदृष्टमूत्रमत्यर्थ त प्रमेहिणमादिशेत् । पिडकापीडितं गाढमुपसृष्ट-मुपद्रवैः । मधुमेहिनमाचष्टे स चासाध्यः प्रकीर्त्तित । स चापि गमनात् स्थान, स्थानादासनमिच्छति । आसनाद्-वृते शय्या, शयनात् स्वप्नमिच्छति । यथाहि वर्णानां पञ्चा-नामुत्कर्षापकर्षकृतेन संयोगविशेषेण शबलमेचकपिङ्गलकपो-तमेचकादीनाम् वर्णानामनेकेषामुत्पत्तिर्भवति । एवमेव दो-षधातुमलाहारविशेषोत्कर्षापकर्षकृतेन संयोगविशेषेण । भवति चात्र । सर्व एव प्रमेहास्तु कालेनाप्रतिकारिणः । मधुमेहत्वमायान्ति तदाऽसाध्या भवन्ति हि' तत्रैव चिकित्-सास्थाने सर्वप्रमेहस्य प्रकारान्तरेण द्वैविध्यमुक्तम् । यथा "द्वौ प्रमेहौ सहजोऽपथ्यनिमित्तश्च भवत तत्र सहजोमातृपितृबीजदोषकृत । अहिताहारजोऽपथ्यनि मित्त । तयोः पूर्वेणोपद्रुत तयोरुक्षोऽल्पाशी पिपासुर्भृश परिसरणशीलश्च भवति उत्तरेण स्थूलोबह्वाशी स्निग्धः शय्यासनस्वप्नशीलश्चेति" 'तत्रोदकमेहिनं पारिजात-कषाय पाययेत् इक्षुमेहिनं वैजयन्ती कषायम्" च सुश्रु॰

इक्षुयन्त्र न॰ इक्षोर्निष्पीडन यन्त्रम् शा॰त॰। इक्षुनिष्पीडके यन्त्रे (महाणाल) "गोकुले कन्दुशालाया तैलयन्त्रेक्षु-यन्त्रयो' । अमीमांस्यानि शौचानि" स्मृति ।

इक्षुयोनि पु॰ इक्षोरिव योनिर्यस्य । पुण्ड्रके इक्षौ राजनि॰

इक्षुर पु॰ इष—बा॰—क्सुरच् । १कोकिलाक्षे (कुलेखारा) रत्ना॰ २गोक्षुरे (गोखुरी) ३इक्षौ च शब्दारत्ना॰ ४काशे राजनि॰ । संज्ञायां कन् । १कोकिलाक्षे । २काशतृणे ३स्थूलशरे च राजनि॰ ।

इक्षुरस पु॰ इक्षो रस इव रसो यस्य । (मड़ा) इति ख्याते काशे १तृणभेदे ।"काश काशेक्षुरुद्दिष्ट स स्यादिक्षुरसस्तथा । इक्षालिकेक्षुगन्धा च तथा पोटगल स्मृतः । काशः-स्यान्मधुरस्तिक्तः स्वादुपाको हिम सरः । मूत्रकृच्छ्राश्म-रीदाहक्षयपित्तास्ररोगहृत्" भाव॰प्र॰ । देश॰ ।

[illegible]

[illegible]

"अध्यापयामास पितॄन्" मनुः णिच्–सन्। अध्यापिपयिषति–ते अधिजिगापयिषति–ते केवलात् सन्। अधिजिगांसते। अध्यापक अध्यापकशब्दे उदा॰ अध्यापित॰ "अध्यापितस्योशनसापि नीतिम्" कुमा॰। "भृतकाध्यापको यश्च भृतकाध्यापितस्तथा" मनुः।

इङ्ग पु॰ इगि भावे घञ्। १चलने कम्पने २इङ्गिते च। कर्त्तरि अच्। ३जङ्गमे "त्वया सृष्टमिदं सर्व्वं यच्चेङ्गं यच्च नेङ्गति" भा॰ व॰ ४२अ॰। ४अद्भुते च त्रि॰ मेदि॰।

इङ्गन न॰ इगि भावे ल्युट्। १इङ्गिते २चलने ३ज्ञाने च। णिच्–ल्युट्। ४चालने। "उपांशुसवनस्यानिङ्गनश्रुतेः" कात्या॰ १०'१,६, यत उपांशुसवनस्यानिङ्गनमचालनम् श्रूयते "अनिङ्गयमानानि सुरे आत्मीयसवनात्" श्रुति। कर्क॰। युच् इङ्गना अप्य स्त्री।

इङ्गि(ड)ल पु॰ इगि–इलच् वा लस्य डः। इङ्गुदवृक्षे। "वीरणतूलमिश्रमिङ्गिडमपुटेन जुहोति" श्रुति।

इङ्गित न॰ इगि–भावे क्त। १चलने २हृद्गतभाववेदके चेष्टाविशेषे "इङ्गितं हृद्गतो भाव इति" सज्जनोक्ते ३हृदयस्थे भावे। "अगूढसद्भावमितीङ्गितज्ञया" कुमा॰ "वाह्यैर्विभावयेल्लिङ्गैर्भावमन्तर्गतं नृणाम्। स्वरवर्णेङ्गिताकारैश्चक्षुषा चेष्टितेन च" मनुना तस्य अन्तर्गतभावभेदकत्वमुक्तम्। "तत्र स्वरो गद्गदादिः, वर्णोऽस्वाभाविकः इङ्गितं स्वेदवेपथुरोमाञ्चादि" व्य॰ त॰ रघु॰। "स विद्यादस्य कृत्यानि निगूढेङ्गितचेष्टितैः" "आकारमिङ्गितं चेष्टां भृत्येषु च चिकीर्षितम्" "इङ्गिताकारचेष्टाज्ञः शुचिर्दक्षः कुलोद्भवम्" मनुः। "तस्य संवृतमन्त्रस्य गूढाकारेङ्गितस्य च" रघु। कर्त्तरि क्त ४चलिते त्रि॰।

इङ्गु पु॰ इङ्गति चलत्यनेन इगि–उण्। रोगे।

इङ्गुद पु॰ इङ्गुं रोगस्य द्यति दो क। १तापसतरौ "इङ्गुदः कुष्ठभूतादिग्रहव्रणविषक्रमीन्। हन्त्युष्णो श्वित्रशूलघ्नस्तिक्तः कटुपाकवान्" भाव॰ प्र॰। गौरा॰ ङीप् इङ्गुदीत्यप्यत्र स्त्री। "तामिङ्गुदीस्नेहकृतप्रदीपम्" रघुः तस्याः फलम् अण् प्लक्षादि॰ न लुक्। ऐङ्गुद तत्फले न॰। अस्याः पर्यायद्वारा लक्षणं दर्श्यते। हिङ्गुपत्रता विषहारिता वातनाशकता तैलफलत्वम् तीक्ष्णकण्टकता पूतिगन्धिता कोष्टुफलत्वम्। २ज्योतिष्मतीवृक्षे पु॰ रत्नमा॰।

इङ्गुज पु॰ इङ्गते भोगार्थम् इगि–रन् इङ्गुः खण्डदेशस्तत्र जायते जन–ड अलुक् स॰। खण्डस्थजने। "पूर्व्वाम्नाये भवयतं भद्दीवि प्रकीर्त्तिता। फिरङ्गभाषया मन्त्रास्तेषां संसाधनात् कलौ। अधिपामण्डलानाञ्च संग्रामेष्वपराजिताः। इङ्गुजाः नवषट्पञ्च लण्डजाश्चापि भाविनः" मेरुत॰ २३प्रकाशे।

इच्छक पु॰ इच्छा+अस्त्यस्येत्यर्थे अच् इच्छ इव कन् रसोऽस्य कप्। (टावालेबु) इति ख्याते १वृक्षे। अस्त्यर्थे अच् स्वार्थे कन्। २इच्छायुक्ते त्रि॰।

इच्छा स्त्री इष–भावे श। इदं मे भूयादिति वेदान्तादिमते मनोधर्मभेदे सुखतत्साधनविषयचित्तवृत्तौ न्यायमते, सुखादिज्ञानेन तत्साधनत्वज्ञानेन च जायमाने इदं मे भूयादित्येवं रूपे आत्मधर्मे २अभिलाषे च। "आत्मजन्या भवेदिच्छा इच्छाजन्या भवेत् कृतिः। कृतिजन्या भवेच्चेष्टा चेष्टाजन्या भवेत् क्रिया" न्यायसिद्धान्तः। "कामः सङ्कल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिः ह्रीर्धीर्भीरित्येतत् सर्व्वं मन एवेति" श्रुतेः मनोधर्मत्वमिति सांख्यवेदान्तिनः। "विगतेच्छाभयक्रोधः" गीता "जन्मनि क्लेशबहुले किं नु दुःखमतः परम्। इच्छासंपद्यतो नास्ति यच्चेच्छा न निवर्त्तते" हिता॰। "भीतो रात्रिः क्षणद इव मया सार्द्धमिच्छारतैर्या" मेघ॰। "भर्त्तो भर्त्तेच्छ परिक्रीय स्वनौ" "विषमप्यमृतं क्वचिद्भवेदमृतं वा विषमीश्वरेच्छया" रघु॰। "योऽहिंसकानि भूतानि हिनस्त्यात्मसुखेच्छया" "देवदत्तां पतिर्भार्य्यां विन्दते नेच्छयात्मनः" "उच्चावचानि भूतानि सावाहद्रुपाभिच्छयात्मनः" इति च मनुः। "स्वेच्छया विभजेत् सुतान्" दायभा॰ स्मृतिः। सा च द्विविधा फलोपायरूपविषयभेदात् यथाह भाषा॰ "सुखन्तु जगतामेव काम्यं धर्म्मेण जन्यते। अधर्म्मजन्यं दुःखं स्यात् प्रतिकूलं सचेतसाम्। निर्दुःखत्वे सुखे चेच्छा तज्ज्ञानादेव जायते। इच्छा तु तदुपाये स्यादिष्टोपायत्वधीर्यदि। चिकीर्षा कृतिसाध्यत्वप्रकारेच्छा च या भवेत्। तद्धेतुः कृतिसाध्येष्टसाधनत्वमतिर्भवेत्। बलवद्द्विष्टहेतुत्वमतिः स्यात् प्रतिबन्धिका। तद्धेतुत्वमुखेस्तु हेतुत्वं कस्यचिन्मते"। व्याख्यातं च मुक्ता॰। "इच्छा हि फलविषयिणी उपायविषयिणी च। फलन्तु सुखं दुःखाभावश्च। तत्र फलेच्छा प्रति फलज्ञानं कारणम्। अतएव स्वतः पुरुषार्थं सम्भवति। यज्ज्ञातं सत् स्वहत्तितयेष्यते स स्वतः पुरुषार्थ इति तल्लक्षणात्। इतरेच्छानधीनेच्छाविषयत्वं फलितोऽर्थः। उपायेच्छां प्रतीष्टसाधनताज्ञानं कारणम्। कृतिसाध्यत्वप्रकारिका कृतिसाध्यक्रियाविषयिणीच्छा चिकीर्षा पाकं कृत्या साधयामीति तदनुभवात्।

चिकीर्षां प्रति कृतिसाध्यताज्ञानविषयत्वसम्बन्धेन कारणम् । अतएव इच्छां कृतिसाध्यताज्ञानाभावात् चिकीर्षा । तथापि बलवद्द्विष्टसाधनताज्ञानं तत्र प्रतिबन्धकम् । अतो मधुविषसंपृक्तान्नभोजने न चिकीर्षा । बलवद्द्वेषः प्रतिबन्धक इत्यन्ये । कश्चित्तु प्राह । बलवदनिष्टाजनकत्वज्ञानं कारणमित्यर्थं । कृतिसाध्यताज्ञानादिमतो बलवद्द्विष्टसाधनताज्ञानाभावात् बलवद्द्विष्टजनकज्ञानं [illegible] चिकीर्षायां निषेधाभावात् [illegible] इत्यपरो दर्शितः" ।

चिकीर्षेयं द्विविधा यथा "इदं करोमीत्येवं । अतएव च यागादौ कर्त्तव्ये प्रति वैदिकानां इच्छावः [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] बहिरात्मा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति" ।

अत्र [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] "इच्छाद्वेष" [illegible] च । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इच्छा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] इच्छा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]

[illegible] प्रति [illegible] इष्टसाधनताज्ञानं हेतुः । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इच्छा । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]

प्रवृत्तौ हेतुः इच्छाया बाधितविषयकत्वे प्रवृत्तिविषयं-
वादिनो तदुत्तरं फलाभावेन तस्याः विफलादित्वात् ।
अभिप्रायकत्वे संशयादिरूपोनेति भेद तथा च साध्य-
साधनायां प्रवृत्तौ इच्छा हेतुरीश्वरस्य प्रवृत्तौ तस्या
नित्यत्वात् । गङ्गादीनामपि हरिनाम दर्शनादिना जाय-
मानाया प्रवृत्तेश्चदर्शनात् तत्कारणमिच्छाजन्यतयोच्यते
इयांस्तु भेद तेषां वस्तुन सदसद्विषयत्वसम्भूयतया-
ऽसद्विषयेऽपीच्छा जायते । सेयमिच्छा सुयत्नोत्तरविहित
कार्यप्रत्ययादिना, चाहुत्तरविहितसमादिना च वाच्या ।
तत्र पुत्रकाम्या, अशनाया, उदन्या इत्यादौ काम्य-
आदिशाच्या, पिपासा बुभुक्षा जिघ्रा इत्यादौ सन्-
वाच्या । सर्वत्र च इष्टसाधनताज्ञानादेव तत्तद्विषयेषु
इच्छा जायते सन्प्रत्ययवाच्यायां चिकीर्षायां तु नैव
किन्तु तत्र मतभेदे कारणान्तरमप्यस्ति तथा हि
कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छा चिकीर्षा पाक कृत्या साध्यता-
मित्याकारिका । तत्र च कृतिसाध्यत्वज्ञानं कारणमिति
गुरव तेन वृष्टिपातादौ कृतिसाध्यत्वाभावेन न तत्र
चिकीर्षा । कृतिसाध्येष्टसाधनत्वज्ञानं बलवदनिष्टाननुबन्धि-
त्वज्ञानं च हेतुरिति नैयायिका । तेन तृप्तस्य भोजना-
दौ कृतिसाध्यत्वज्ञानेऽपि न चिकीर्षा तत्र इष्टसाधनत्व-
ज्ञानाभावात् । विषमिश्रितान्नादेरिष्टसाधनत्वज्ञानेऽपि बल-
वदनिष्टसाधनत्वज्ञानान्न चिकीर्षा । तदेतत् मुक्ता० गुण-
ग्रन्थ प्राक् दर्शितं तत्राद्दिनकरीयेऽपि यथा ।
"ननु कृतिसाध्यताज्ञानस्य स्वातन्त्र्येण चिकीर्षां प्रति हेतुत्वे
मानाभाव । तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकेष्टसाधनताज्ञानस्य
तद्धर्मप्रकारकेच्छां प्रति हेतुतायाः क्लृप्तत्वात् कृतिसाध्यपा-
कत्वावच्छिन्नविशेष्यकेष्टसाधनताज्ञानादेव चिकीर्षाया
उत्पत्त्यादिति चेन्न यत्र कृतिसाध्यपाकत्वेनेष्टसाधनत्वं
न गृहीतमपि तु पाकत्वेन कृतिसाध्यत्वं शुद्धपाकत्वेनेने-
ष्टसाधनत्वं च गृहीतं तत्रापि पाकगोचरप्रवृत्तेरनुभवसिद्ध-
तया तदनुरोधेन चिकीर्षाया आवश्यकत्वेन तन्निर्वाहाय
कृतिसाध्यताज्ञानस्य स्वातन्त्र्येण हेतुताया आवश्यकत्वात् ।
एवं कृतिसाध्यताज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वादेव वृष्ट्यादौ
चिकीर्षानुत्पादात् कृतिसाध्यताज्ञानस्य चिकीर्षां प्रति-
हेतुत्वे मानाभावः इति चेन्न कृतिसाध्यत्वाभाव तद्व्याप्य-
तदवच्छेदकधर्मज्ञानानां प्रतिबन्धकत्वकल्पनापेक्षया कृ-
तिसाध्यताज्ञानस्य हेतुत्वे लाघवात् । इष्टसाधनताज्ञान-
मिति । अन्यथा निष्फलप्रयासेऽपि चैत्यवन्दनादौ

चिकीर्षाप्रवृत्तिरिति भाव । धर्ते दन्त्योष्ठ्यम् । पाकविशेष्य-
केष्टसाधनताज्ञानस्य कार्यतावच्छेदकं न कृतिसाध्यपाक-
गोचर चिकीर्षात्वम् कृतिसाध्यत्वप्रकारकत्वनिवेशे प्रयोजनवि-
रहात् पाकोऽस्त्वितीच्छाया अपि संग्रहापत्तेश्च
किन्तु पाकत्वावच्छिन्नोद्देश्यविशेष्यकेच्छात्वम् पाकसाध्य
सुखं जायतामितीच्छायां व्यभिचारवारणाय उद्देश्येति ।
इष्टसाधनतेत्यत्र सेच्छा इत्युपसतौ विशेषणम् । तेनेच्छा-
नान्भूतस्येऽपि चिकीर्षानिर्वाहः इति । अत एव कृतिसा-
ध्यताज्ञानस्य हेतुत्वादेव । बलवद्द्विष्टेति । द्विष्टं द्वेषविष-
यीभूत द्वेषश्च दुःखे सामान्येन ज्ञानात्, पापादौ तत्साधनता
ज्ञानात् । द्वेषे बलवत्त्वं च जातिविशेष । प्रतिबन्धकमिति ।
ननु बलवद्द्वेषविषयसाधनत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वे चं-
दनलेपानन्तरजन्यदुःखे यदा द्वेषवान् द्वेष तदा तैलस्य
तादृशद्वेषविषयसाधनत्वज्ञाने तादृशद्वेषविषयसाधनत्वज्ञान-
वतश्चन्दनलेपानुपपत्ति एवं तैलस्यैव कालान्तरे
तादृशद्वेषजनकत्वेऽपि । न च तदुपाधिविशिष्टा सर्वापेक्षा प्रति
बन्धकत्व प्रति च सर्वोपाधिमत्तत्त्वविषयबलवद्द्विष्टजनकत्व-
ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्व कल्प्यते । यत्पुरुषस्य यदा न कापि
द्वेषविशिष्टात्मानमपेक्षय तादृशप्रतिबन्धकत्वस्य
अभावात् तत्र तादृशप्रतिबन्धकाभावसिद्धिस्तत्तत्सामग्रीप्रतिबन्धका-
भावाभावात् प्रवृत्त्यनुपपत्तिरिति वाच्यम् यत्पुरु-
षस्य यदाऽऽयोगमनानन्तरजन्ये बलवदुद्वेगादौ तत्पुरु-
षस्य तत्रेच्छानुत्पादादगम्यागमनगोचरतत्पुरुषीयतत्का-
लीनेच्छाया अप्रसिद्ध्या तत्पुरुषतत्कालावच्छिन्नाभावेन
तादृशकार्यकारणभावस्याभावेन तस्य तत्पुरुषीयाग-
म्यागमनगोचरेच्छानुत्पादप्रयोजकस्य दुर्निरूपत्वेरिति
चेत् तद्धर्मप्रकारकद्वेषविशिष्टस्य तद्धर्मावच्छिन्नजनक-
त्वज्ञानस्य तत्र प्रतिबन्धकत्वकल्पनेनोक्तापत्त्यभावात् ।
तद्धर्मप्रकारकद्वेषानुत्तरतादृशेच्छायां तादृशद्वेष भाव, ता-
दृशद्वेषोत्तरतादृशेच्छायां तद्धर्मावच्छिन्नजनकज्ञानाभाव
कारणम् । बलवद्द्वेष इति । पापादिगोचरेच्छायां
बलवद्दुःखविषयसाधनत्वज्ञानजन्य पाकगोचरोद्देश्य
प्रतिबन्धक पूर्वोक्तप्रतिबन्धकत्वाभावमपेक्ष्य चाप-
वादिति भाव. यत्र चोत्कटसुखोत्कटदुःखजनककर्मेच्छाम्
कार्ये पि दृष्टोऽर्थ तत्र सर्वाविषयस्य इष्टेच्छाद्वेषयोरनु-
त्पत्ते स्वभाते तत्र कार्यकाले द्वेषाभावस्य स्वत्वे नेच्छो-
त्पादापत्तिः । न च यत्र बलवद्द्विष्टसाधनत्वज्ञानेन इ-
ष्टोसम्भवे द्वेषोजनित उत्तरक्षणे इच्छोत्पादापत्तिवारा-

प्रवृत्तौ हेतुः इच्छाया बाधितविषयकत्वे प्रवृत्तिविषं-वादिनो तदुत्तरं फललाभाभावेन तस्याः विसंवादित्वात् । अद्विषयकत्वे संवादित्वमेवेति भेदः तथा च प्राणि-मात्राणां प्रवृत्तौ इच्छा हेतुरीश्वरस्य प्रवृत्तौ तस्या नित्यत्वात् । गवादीनामपि हरिततृणदर्शनादिना जाय-मानाया प्रवृत्तेरदर्शनात् तत्कारणमिच्छाऽवश्यमनुमीयते इत्यास्तु भेद तेषां वस्तुनः सदसद्विवेकाभावेन तदा-ऽसद्विषयेऽपीच्छा जायते । सेयमिच्छा सुयन्तोत्तरविहित काम्यच्क्यजादिना, धातूत्तरविहितसन्नादिना च वाच्या । तत्र पुत्रकाम्या, अशनाया, उदन्या इत्यादौ काम्य-जादिवाच्या, पिपासा बुभुक्षा जिघ्रा इत्यादौ सन्-वाच्या । सर्वत्र च इष्टसाधनताज्ञानादेव तत्तद्विषयेषु इच्छा जायते सन्प्रत्ययवाच्यायां चिकीर्षायां तु नैव किन्तु तत्र मतभेदे कारणान्तरमप्यस्ति तथा हि कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छा चिकीर्षा पाकं कुर्यां साध्यता-विषयिका । तत्र च कृतिसाध्यत्वज्ञानं कारणमिति गुरव तेन वृष्टिजलादौ कृतिसाध्यत्वाभावेन न तत्र चिकीर्षा । कृतिसाध्येष्टसाधनत्वज्ञानं बलवदनिष्टाननुबन्धि-त्वज्ञानं च हेतुरिति नैयायिकाः । तेन उद्योजनताड-नादौ कृतिसाध्यत्वज्ञानेऽपि न चिकीर्षा तत्र इष्टसाधनत्व-ज्ञानाभावात् । विषमिश्रितान्नादेरिष्टसाधनत्वज्ञानेऽपि बल-वदनिष्टसाधनत्वज्ञानान्न चिकीर्षा । तदेतत् मुक्ता० दिन-करे प्राक् दर्शितं तत्स्वदिनकरीयेणो यथा ।

"ननु कृतिसाध्यताज्ञानस्य स्वातन्त्र्येण चिकीर्षां प्रति हेतुत्वे मानाभाव । तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकेष्टसाधनताज्ञानस्य तद्धर्मप्रकारकेच्छां प्रति हेतुतायाः क्लृप्तत्वात् कृतिसाध्यपा-कत्वावच्छिन्नविशेष्यकेष्टसाधनताज्ञानादेव चिकीर्षाया उत्पादादिति चेन्न यत्र कृतिसाध्यपाकत्वेनेष्टसाधनत्वं न गृहीतमपि तु गुरुपाकत्वेन कृतिसाध्यत्वं गुरुपाकत्वेने-ष्टसाधनत्वं च गृहीतं तत्रापि पाकगोचरप्रवृत्तेरनुभावसि-द्धत्वात् तदनुरोधेन चिकीर्षायां यथावत्प्रकारेण तन्निर्वाहाय कृतिसाध्यताज्ञानस्य स्वातन्त्र्येण हेतुताया आवश्यकत्वात् । एवं कृतिसाध्यताज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वादेव वृष्ट्यादौ चिकीर्षानुत्पादात् कृतिसाध्यताज्ञानस्य चिकीर्षां प्रति हेतुत्वे मानाभाव इति चेन्न कृतिसाध्यत्वाभाव तद्व्याप्य-तदवच्छेदकधर्मज्ञानानां प्रतिबन्धकत्वकल्पनापेक्षया कृ-तिसाध्यताज्ञानस्य हेतुत्वे लाघवात् । इष्टसाधनताज्ञान-मिति । अन्यथा विषमिश्रान्नभोजनेऽपि चैत्रचन्द्रनादौ

चिकीर्षापत्तिरिति भाव । नन्वेवं द्वेष्यम् । पाकविशेष्य-केष्टसाधनताज्ञानस्य कार्यतावच्छेदकं न कृतिसाध्यपाक-गोचरचिकीर्षात्वम् कृतिसाध्यत्वप्रकारकत्वनिवेशे प्रयोजनवि-रहात् पाको जायतामितीच्छाया असंग्रहापत्तेश्च किन्तु पाकत्वावच्छिन्नविशेष्यकेच्छात्वम् पाकसाध्यं सुखं जायतामितीच्छाया व्यभिचारवारणाय सुखेति । इष्टसाधनतोत्पन्नेच्छा स्वरूपसती विशेषणम् । तेनेच्छा-ज्ञानानुत्पादकालेऽपि चिकीर्षानिर्वाह इति । अत एव कृतिसा-ध्यताज्ञानस्य हेतुत्वादेव । बलवद्द्वेषेति । द्विष्टः द्वेषविष-यीभूत इत्यत्र तु द्वे तादृश्येन ज्ञानात्, सर्पादौ तत्साधनता-ज्ञानात् । द्वेषे बलवत्त्वं च जातिविशेषः प्रतिबन्धकमिति । ननु बलवद्द्वेषविषयसाधनत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वे चे-न्दनतागताग्न्यादौ यदा बलवान् द्वेषस्तदा चैत्रस्य तादृशद्वेषस्यागतत्वात् तादृशपरकीयधनत्वज्ञान-वत इच्छाप्रवृत्त्योरनुपपत्ति एवं चैत्रस्यैव कालान्तरे तादृशद्वेषसत्त्वेऽपि । न च तत्कालीनतत्सर्पविषयेच्छा प्रति प्रवृत्तिं प्रति च तत्कालीनतत्पुरुषीयबलवद्द्विष्टजनकत्व-ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वं कल्प्यते । तत्पुरुषस्य यदा न कापि द्वेषस्तत्कालीनतत्पुरुषान्तर्भावेन तादृशप्रतिबन्धकाभावा-द्भावात् तत्र तादृशप्रतिबन्धकाप्रविष्टतत्कालतत्पुरुषीयप्रतिबन्धका-भावासत्त्वात् प्रवृत्त्यनुपपत्तिरिति वाच्यम् यत्पुरुष-स्य यदाऽग्न्यागमनादौ बलवद्द्वेषस्तदा तत्पुरु-षस्य तत्कालोत्पादाग्न्यागमनगोचरतत्पुरुषीयतत्का-लीनेच्छायाः प्रतिबन्धकतत्पुरुषवत्कालज्ञानाभावेन तादृशकार्यकारणभावाभावेन तत्र तत्पुरुषीयाग-मनगोचरेच्छानुत्पादप्रयोजकस्य दुर्निरूपत्वादिति चेन्न तद्धर्मप्रकारकद्वेषविशिष्टस्य तद्धर्मावच्छिन्नजनकत्व-ज्ञानस्य तत्र प्रतिबन्धकत्वेनेष्टत्वाय यत्र यत्र । तद्धर्मप्रकारकद्वेषानुत्तरत्वावच्छेदेनायां तादृशद्वेष भाव, ता-दृशद्वेषोत्तरत्वावच्छेदेनायां तद्धर्मावच्छिन्नजनकत्वज्ञानाभाव कारणम् । बलवद्द्वेष इति । पाकादिना परेच्छायां बलवद्द्वेषविषयसाधनत्वज्ञानजन्य पाकगोचरोद्वेषः प्रतिबन्धकः पूर्वोक्तातिप्रसङ्गवारणायेत्यर्थ लाघ-वादिति भाव यत्र चोत्कटसुखोत्कटदुःखजनकमेकं कर्म तत्रापि इच्छैव तत्र सर्वातिप्रसङ्गस्य प्रवेच्छाद्वेषयोरनु-त्पत्तेरस्वाते तत्र कार्यकाले द्वेषाभावस्य सत्त्वेनेच्छो-त्पादापत्ति । न च यत्र बलवद्द्विष्टसाधनत्वज्ञानेन ह-तीदर्थे द्वेषोजनित उत्तरक्षणे इच्छोत्पादापत्तिस्तथा-

धस्य विषमत्वादौ चिकीर्षाविरहात् । अथोपायचि-
कीर्षायां तत्कारण इच्छाकारणसुखत्वज्ञाने कृतिसा-
ध्यत्व यदा विषयस्तदा सुखे चिकीर्षा नो चेदिच्छामात्र-
मिति इयमेव चिकीर्षाहेतुरिति चेत् तर्हीच्छाहेतु
ज्ञाने यदा कृतिसाध्यत्व भासते तदा चिकीर्षा नो चेदिच्छा-
मात्रमित्येव सुखतदुपायचिकीर्षाकारणमस्तु लाघवात्
सुखत्वज्ञानवदिष्टसाधनताज्ञानस्यापीच्छाकारणत्वात् । अ-
तएव पाके इष्टसाधनताज्ञाने कृतिसाध्यत्वं विषय इति
चिकीर्षा न तु इच्छादिज्ञाने तद्विषयत्वमितीच्छामात्र सुख
चिकीर्षायामिच्छाकारणज्ञाने कृतिसाध्यताविषयके
चिकीर्षाजनकत्वावधारणात् अन्यथा तत्र चिकीर्षा
नुत्पत्तेः । वस्तुतस्तु उपायचिकीर्षा इष्टसाधनताज्ञान-
साध्या उपायेच्छात्वात् इष्टेच्छावत् न च भोगचिकीर्षावत्
तेन विनापि स्वादिप्रयोजकत्वात् उपायेच्छायास्तदन्वय
व्यतिरेकानुविधानात् इष्टे च सतोऽसुकरत्वेन इच्छानुत्-
पत्ते । अनुगतोपायेच्छायामनुगतस्य प्रयोजकत्वे सम्भवति
बाधकं विना त्यागायोगाच्च । न च चिकीर्षान्यत्वे सति उपा-
येच्छात्वमिच्छात्वं वा तज्जन्यत्वे प्रयोजकं गौरवात् सुखेच्छा-
यां तदभावाच्च । एवञ्चोपायचिकीर्षायामिष्टसाधन-
ताज्ञाने भ्रुवे ऽतिप्रसङ्गवारणार्थं कृतिसाध्यत्वप्रकारकत्वमिषो-
च्छार्थं स्वकृतिसाध्यत्वमपि विषयतयावच्छेदकमस्तु न तु
प्रविष्टाय मनात्र ,तत्प्रकारक विना कार्य्यानुत्पत्ते । अत
एव स्तनपानप्रवृत्तावप्युपायेच्छाकारणत्वेन स्वीकृतस्येष्ट-
साधनताज्ञानस्यापि कल्पन इष्टानुरोधित्वात् कारणताया ।
ननु साधनत्वमिच्छाविरोधि तच्च सिद्धधर्मत्वात् इच्छादौ
तत्साध्येष्टज्ञानादिच्छेति चेत् न निर्विशेषितयो सिद्धत्वा-
सिद्धत्वयोरविरोधेनेच्छासाधनत्वयोरविरोधात् तदा असि-
द्धत्वं तद्विशिष्टत्वञ्च नेच्छासाधनत्वयोः प्रयोजकमिति
तथा न ज्ञायत एव । यत्तु तत्साध्येष्टज्ञानात् इच्छादावि-
च्छेति तत्तुच्छ असिद्धावस्थादुपेच्छादेरिष्टानुत्पत्तेरवश्य
सिद्धत्वमवगन्तव्यमिच्छाविरोधित्वाच्चाविशिष्टत्वमिति तत्रापि
विरोधएव इष्टौ सत्यामिष्टं तया विना नेष्टन्वयव्यतिरेक
एवस्य इष्टविशिष्टत्वमादाय इष्टनिरूपितेषु साध्यत्व-
व्याप्यकत्वात् । किञ्च चिकीर्षाजन्यकृतिसाध्य प्रवृत्तौ-
कारणमित्यर्थप्रतिपादक प्रवृत्तौ कुर्य्यादितिवाक्य प्र-
माणं स्यात् विषयाबाधात् । एतेन नवीनमतमपास्त प-
रस्य हि कृतिसाध्यत्वौदनकामनावच्छेदेष्टसाधनताज्ञानाभा
ज्ञान तथान्यस्य अोदनकामनावत्तेष्टसाधनताज्ञानस्य

ज्ञान न प्रवृत्तिकारण गौरवात् किन्तु मत्कृतिसाध्य
त्वे सति मदिष्टसाधनताज्ञानमेव लाघवात् तथा च साध्य-
साधनत्वयोर्न विरोधोऽनागतस्य पाकादे कृतिसाध्यताज्ञा-
नस्य यथा, तथोपपादितं पुरस्तात् । किञ्च स्वकृतिसाध्यत्वम-
न्तरेणापि स्वकृतिसाध्येष्टसाधनताज्ञानात् स्वकल्पितेच्छादौ,
यौवने कामोद्भेदात् सम्भोगादौ प्रवृत्तेव अदृष्टं प्रव-
र्त्तकम् । वस्तुतस्तु सिद्धविषयककृतिसाध्यताज्ञानात् कथं
"पाकं कृत्या साधयामीतीच्छा"? सिद्धे इच्छाविरहात् अ-
सिद्धस्याज्ञानात् अथ सिद्धविषयादेव कृतिसाध्यताज्ञाना-
दसिद्धविषया कृतिसाध्यत्वेनेच्छा जायते इच्छाया अ-
सिद्धविषयत्वस्वभावत्वात् । एकप्रकारकत्वेन ज्ञानचिकीर्षयो
कार्य्यकारणभावोनत्वेकविषयत्वे सति गौरवात् इच्छाया
अनागतविषयत्वात्तस्य चाज्ञानात्तथा कल्पनात् सु-
खादौच्छायामप्येवमिति चेत् न असिद्धविषयेच्छानु-
रोधेनानागतोपायज्ञानस्य दर्शितत्वात् । अस्तु चैवं
तथापि कृतिसाध्यताज्ञाने इष्टसाधनत्वमेव व्यावर्त्तक-
मस्तु स्वपरकीयेष्टसाधनताज्ञानस्य फलकामनाज्ञाना-
पेक्षया लघुत्वात् ज्ञानज्ञानस्य फलकामनाज्ञानस्य हेतुत्वे
मानाभावाच्च"।

सेयमिच्छा अन्तःकरणधर्मो नात्मधर्म इति वेदान्तिन
प्रतिपेदिरे । आत्मनो निर्गुणत्वात् नानुक्तया "काम
सङ्कल्प इत्यादि श्रुत्या मनोधर्म्मत्वावगमाच्च तथात्वम् ।
यथा च कामादीनां नात्मधर्म्मत्व तथा शङ्कापूर्व्वक वृ० उ०
भाष्ये समर्थितम् । यथा
"सुखित्वदुःखित्वादिदर्शनाच्चेति चेत् न "न लिप्यते लोक-
दुःखेन बाह्य" इति श्रुतेः । प्रत्यक्षादिविरोधादयुक्तमिति
चेत् न उपाध्याश्रयजनितविशेषविषयत्वात्प्रत्यक्षा-
देः "न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येर्विज्ञातारमरे केन विजानीया-
दविज्ञातं विज्ञातृ" इत्यादिश्रुतिभ्यो नात्मविषय विज्ञानम्,
किन्तर्हि बुद्ध्याद्युपाध्यात्मप्रतिच्छायाविषयमेव सुखितो
दुःखितोऽहमित्येवमादिप्रत्यक्षविज्ञानमयमहमिति विषयेण
विषयिण सामानाधिकरण्योपचारात् "नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ"
इत्यन्यात्मप्रतिषेधाच्च । देहावयवविशेष्यत्वाच्च सुखदुःखयो-
र्विषयधर्म्मत्वम् 'आत्मनस्तु कामाय' इत्यात्मार्थत्वश्रुतेरयुक्त-
मिति चेन्न । "यत्र वा अन्यदिव स्यात्" इत्यविद्याविषया-
त्मार्थत्वाभ्युपगमात् "तत्केन कं पश्येत्" "नेह नानास्ति कि-
ञ्चन" "तत्र को मोहः कः शोक" इत्यादि विद्याविषये
तत्प्रतिषेधाच्च नात्मधर्म्मत्वम् । तार्किकसमयविरोधादयुक्तमिति

[illegible]

[illegible]

इज्जल पु० ईयते कर्मणि—क्विप् इत् —अविच्छिन्नतया गतं जलमनेन । (हिजोल) ख्याते तस्य जलसन्निकृष्टदेशजातत्वात् तथात्वम् ।

इज्य पु० इज्याऽस्त्यस्य अर्श० अच् । १वृहस्पतौ "जीवाङ्गिभानुजेज्यानां खेलाग्नि सुरजादय" ज्यो०त० "वित्सितेज्यदिवसे" मु० चि० । जीवदेवताके २पुष्यनक्षत्रे च "त्वष्टा हराऽम्बेन्दुकरान्त्यमैत्रेत्यादि दीपि० ३गुरौ ४परमेश्वरे ५विष्णौ च । "यज्ञेज्यो नरेज्यश्च" विष्णु०स० । "यष्टायोऽयमभेदेनेज्य" "ये यजन्ति च सर्वाणि दैवतानि पितॄनपि । आत्मानमात्मना नित्यं विष्णुमेव यजन्ति ते ४हरिवंशोक्ते" भा० ६पूज्यमाने त्रि० । सुरेज्य'

इज्या स्त्री० यज—भावे क्यप् स्त्रीत्वात् टाप् । १यज्ञे "सोऽहमिज्याविशुद्धात्मा" । "जगत्प्रकाशं तदशेषमिज्यया" रघु यजेर्दानार्थत्वात् २दाने, ३सङ्गमे च । कर्मणि क्यप् । ४प्रतिमायाम् ५कुट्टिन्यां स्त्री । [जूके अमर ।

इज्याशील पु० इज्या शीलमस्य । सततयजनशीले याय-

इज्वाक पु० यज्ञा दीर्घाऽस्त्यस्य आकन् उ० । (चिङ्गिड़ि) मत्स्यभेदे त्रिका० २जलप्रचिके इति केचित् ।

इट गतौ भ्वादि०पर०सक०सेट् । एटति ऐटीत् । इयेट ईटतुः "न त्वमिटतो रथमिन्द्र प्राश सुतावत" ऋ०१०,१७१,१।

इटसून न० इट—क इट सून सून श्वि—क्त ट०यस्य स । शाखामये कटे । "पैतसे इटसून उत्तरतोऽस्यस्थापयन्ति" शत०ब्रा० १२,२,२,१९, "इटसूने शाखामये कटे" भा०

इट्चर पु० इष—सम्पदा०भावे क्विप् इषा कामेन चरति चर- अच् । गोपतौ (षाँड़) वृषभे

इड् (ल) स्त्री इष—क्विप् षा स्य ड । १हविषि अन्ने "होता रमिन्नः प्रथमं यतध्यै" ऋ० २,४,२, "इडो हवीरूपाण्यन्नानि" भा० "इडस्पतिर्मघवा दस्मवर्चा" ऋ०६,५८,४, "इड अन्नस्य पति" भा० २भूमौ "इन्द्रपानमूर्मिमस्कृतेळः" ऋ०७,४७,१, "इडः इडाया भूमेः" भा० ईड्यते ईड—क्विप् इ०। ३स्तवे ४वर्षर्त्तौ ५प्रजाख्य दर्शपौर्णमासाङ्गेषु पञ्चसु प्रयाजेषु तृतीये ६प्रयाजे च । प्रयाजाश्च "समिधो यजति तनूनपातं यजति इडो यजति बर्हिर्यजति स्वाहाकारं यजतीति" श्रुत्युक्ताः पञ्च । तेषां प्रयाजत्वनिर्वचनपूर्वकं पञ्चानामृतुरूपत्वमुक्तम् यथा "ऋतवो वै प्रयाजाः तस्मात् पञ्च भवन्ति पञ्च ह्यृतवः" इत्युपक्रम्य "ततो देवा अर्चन्तः श्राम्यन्तश्चेरुस्त एतान् प्रयाजान् ददृशुस्तैरयजन्त ते ऋतून् संवत्सरं प्राजयन्नृतुभ्यः संवत्सरात् सपत्नानन्तरायंस्तस्मात् प्रजया प्रजया ह वै नामैतत् यत् प्रयाजा' इति ततो एवैष एतैर्ऋतून् संवत्सरं प्राजयत्यृतुभ्यः संवत्सरात् सपत्नानन्तरेति तस्मात् प्रयाजैर्यजते" इति प्रयाजनिर्वचनेन ऋतुरूपत्वमेषामभिधाय समिदादीनां वसन्तादिरूपत्वमुक्तं तत्रैव यथा "समिधो यजति वसन्तं, समिन्धे स वसन्तः समिद्धोऽन्यानृतून् समिन्धे ऋतवः समिद्धा गर्भान् प्रजनयन्त्योषधीश्च पचन्ति तद्वै खलु सर्वानृतूनिराहाऽथ यजयजेत्येवोत्तरा नाहाऽजामितायैनामिह ऋष्याद्युत्तमभात यजेड़ो यजेति म याशस्मात् यज यजेत्येवोत्तरानाह, स वै समिधो यजति । वसन्तो वै समिद्वसन्तमेव तद्देवा अवृञ्जत वसन्तात् सपत्नानन्तरायन् वसन्तं वैव एतद्वृङ्क्ते वसन्तात् सपत्नानन्तरेति तस्मात् समिधो यजति । अथ तनूनपातं यजति । ग्रीष्मो वै तनूनपाद्ग्रीष्मो ह्यासां प्रजानां तनूस्तपति ग्रीष्ममेव तद्देवा अवृञ्जत ग्रीष्मात् सपत्नानन्तरायन् ग्रीष्ममेवैष एतद्वृङ्क्ते ग्रीष्मात् सपत्नानन्तरेति तस्मात्तनूनपातं यजति । अथेडो यजति । वर्षा वा इड इति हि वर्षा इडो यदिदं क्षुद्रं सरीसृपं ग्रीष्महेमन्ताभ्यां नित्यक्तं भवति तद्वर्षा ईडितमिवान्नमिच्छमानं चरति तस्माद्वर्षा इडो वर्षा एव तद्देवा अवृञ्जत वर्षाभ्यः सपत्नानन्तरायन् वर्षा उ एवैष एतद्वृङ्क्ते वर्षाभ्यः सपत्नानन्तरेति तस्मादिडो यजति । अथ बर्हिर्यजति । शरद्वै बर्हिरिति हि शरद्बर्हिषो इमा ओषधयो ग्रीष्महेमन्ताभ्यां नित्यक्ता भवन्ति ता वर्षा वर्धन्ते ताः शरदि बर्हिषो रूपं प्रस्तीर्णाः शेरे तस्माच्छरद्बर्हिः शरदमेव तद्देवा अवृञ्जत शरदः सपत्नानन्तरायञ्छरदं वैष एतद्वृङ्क्ते शरदः सपत्नानन्तरेति तस्माद्बर्हिर्यजति । अथ स्वाहास्वाहेति यजति । अन्तो वै यज्ञस्य स्वाहाकारोऽन्त ऋतूनां हेमन्तो वसन्ताद्धि परार्ध्योऽन्तमेव तदन्तं देवा अवृञ्जतान्तेनान्तात् सपत्नानन्तरायन्नन्तमो एवैष एतदन्तं वृङ्क्तेऽन्तेनान्तात् सपत्नानन्तरेति तस्मात् स्वाहास्वाहेति यजति' शत०ब्रा०१,५,२,११। समिदादीनां निरुक्त्यन्तरं प्रदर्श्य प्राणरूपत्वमित्युक्तं यथा 'स वै समिधो यजति । प्राणा वै समिधः प्राणानेवैतत् समिन्धे प्राणैर्ह्ययं पुरुषः समिद्धस्तस्मादभिमृशेति ब्रूयाद्यद्युपतापी स्यात् यद्युष्णः स्यादेव तावदाशंसेत समिद्धो हि स तावद्भवति यद्यु शीतः स्यान्नाशंसेत । तत्प्राणानेवास्मिन्नेतद्दधाति तस्मात् समिधो यजति । अथ तनूनपातं यजति । रेतो वै तनूनपाद्रेत एवैतत्सिञ्चति

[illegible]

इडा (स्त्री) [illegible]

[illegible]

विधास्यते ॥ अनुत्पन्नेषु नवसु पुत्रेष्वेषु तु भारत ॥ तस्यान्तु वर्त्तमानायामिष्ट्यां भरतसत्तम ॥ मित्रावरुणयोरंशे मनुराहुतिमाजुहोत् । आहुत्यां हूयमानायां देवगन्धर्वमानवाः । तुष्टिञ्च परमां जग्मुर्मुनयश्च तपोधनाः । अहोऽस्य तपसो वीर्य्यमहो श्रुतमहोऽद्भुतम् । तत्र दिव्याम्बरधरा दिव्याभरणभूषिता । दिव्यसंहनना चैव इडा जज्ञे इति श्रुतिः । तामिडेत्येव होवाच मनुर्दण्डधरस्तदा । अनुगच्छस्व मां भद्रे तमिडा प्रत्युवाच ह । धर्मयुक्तमिदं वाक्यं पुत्रकाम प्रजापतिम् । इडोवाच । मित्रावरुणयोरंशे जाताऽस्मि वदतांवर ! । तयोः सकाशं यास्यामि न मां धर्म्मो हतोऽवधीत् । सैवमुक्त्वा मनुं देवं मित्रावरुणयोरिडा । गत्वाऽन्तिकं वरारोहा प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् । अंशेऽस्मिन् युवयोर्जाता देवौ ! किं करवाणि वाम् । मनुना चाहमुक्ता वै अनुगच्छस्व मामिति । तां तथा वादिनीं साध्वीमिडां धर्म्मपरायणाम् । मित्रश्च वरुणश्चोभावूचतुर्यन्निबोध तत् । अनेन तव धर्म्मेण प्रश्रयेण दमेन च । सत्येन चैव सुश्रोणि ! प्रीतौ स्वो वरवर्णिनि ॥ आवयोस्त्वं महाभागे ख्यातिं कन्येति यास्यसि । मनोर्वंशकरः पुत्रस्त्वमेव च भविष्यसि । सुद्युम्न इति विख्यातस्त्रिषु लोकेषु शोभने । जगत्प्रियो धर्म्मशीलो मनोर्वंशविवर्द्धनः । निवृत्ता सा तु तच्छ्रुत्वा गच्छन्ती पितुरन्तिकम् । बुधेनान्तरमासाद्य मैथुनायोपमन्त्रिता । सोमपुत्राद्बुधाद्राजंस्तस्यां जज्ञे पुरूरवाः । जनयित्वा सुतं सा तमिडा सुद्युम्नतां गता" ।

दुर्गायाञ्च "आचार्य्या मदिरां चर्च्चीमिडां मलयवासिनीम्" हरिव० १७८अ० दुर्गास्तव । इडैव स्वार्थे कन् तत्रार्थे

इडाचिका स्त्री इडावत् इडावत् मध्यभागम् अचति अच—ण्वुल् ईत० टापि अत इत्त्वम् । "वरटायाम्" (बोलता) शब्दच०

इडिक्क पु० वनगवे छागे हेम० [अप् । लये चोरस्मा०

इड्वर पु० इच्छतीति इट् उपसन्तो तया भियते इ—कर्म्मणि

इडोय लि० इडाया अदूरस्थादूरदेश उत्कृरा० छ । अदूरस्थादूरदेशादौ

इण् गिव इलोभेदार्थम् अदा० पर० सक० अनिट् । एति इतः यन्ति । इयात् इहि ऐत् आयन् अगात् इयाय ईयतुः ईयुः इययिथ इयेथ ईयिव । एता एष्यति ऐष्यत् एतव्यम् अयनीयम् इत्यम् । एतः आयकः इतः इति अयनम् अय आय यन् ईयिवान् ईयुषी । इत्वा इत्वा उपेत्य । 'अगच्छेति मामदत्" ऋ० १,१४०,५, "इतः स्म मैत्रावरुणौ किमेतौ ?" भट्टिः "अहस्त्र माध्यकारस्य कृशायोर्याभियायुभौ, नैव शब्दाम्बुधेः पारम्" कलापप० "एमीदेषा निष्कृतं जारिणीव" ऋ० १०,३४,५ "आयन्नापोऽयनमिच्छमानाः" ऋ० ३,३३,७, "अगात् शराजं जलमध्ययोध्यम्" "इयुर्महाजनमेर्निकेतम्" "ततृष्टवत प्रथमियाय मन्त्र" भट्टि "सुष्टुयोववर्त्तते यन्" ऋ० १,१८३,२ "यन्ति वा आप एत्यादित्य एति चन्द्रमा यन्ति नक्षत्राणि" शत० ब्रा० ११,५,७,१० "मामेवैष्यत्य संशयम्" "मामेवैष्यति कौन्तेय !" इति च गीता "अपीदानीं स धर्म्मात्मा इयान्मे दर्शनम् रघुः" भा०आ०८२अ० कर्म्मणि ईयते "इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते" श्रुतिः "वनितयाऽनितया" रजनीवधू"रघु

अति+अतिक्रमे सक० "नात्येति सकृदाहृता" स्मृतिः "पञ्चमीतिसुखेऽतीते" 'अतीते चोत्तरायणे' स्मृति "अ… चेत् पञ्चमीं रात्रिमतीत्य परतो भवेत्" शुद्धित० स्मृतिः अभि+अति+आभिमुख्येनातिक्रमे सक० 'योऽस्य स्वर्गो लोकोऽजितो भवेत् तमभ्यत्येति" शत० ब्रा० १२,५,२,८, । वि+अति+विशेषेणातिक्रमे "व्यतीतकालस्त्वहमभ्युपेतः"

अधि+चिन्तने गत्यर्थस्य प्राप्त्यर्थत्वात् स्मरणार्थनाञ्च लाभे ज्ञाने च । इङ्वत्

अनु+अनुगमने सक० । "आदित्यं वा अस्त यान्तमन्ये देवा अनुयन्ति" शत० ब्रा० ११,६,२,४ । "श्रुतान्वितो दशरथ इत्युदाहृत" भट्टिः सन्ततसम्बन्धे अन्वय "तदन्वये शुद्धिमति" रघुः शाब्दबोधोपयोगिसम्बन्धभेदे च । 'शाखाङ्कशब्दैर्यो बोधस्तदर्थान्वयगोचर "शब्दशक्ति० सम+अनु सम्यगन्वये । "तत्तु समन्वयात्" पा०सू० ।

अन्तर्+अन्तर्गतौ अन्तराय अन्तरेति इड् शब्दे ९१९पृ०दृश०

अप+अपगमने अपसरणे अक० "अनुपेतमपेतकृत्यम्" माघ० "ध्रुवमपायेऽपादानम्" "अपाये यदुदासीनम्" भर्त्तृह० "सत्ये निविशतेऽपैति" भाष्यका० वि+विशेषेण विगमे 'व्यपैति ददत स्वधा"स्मृति "कृत्याचारव्यपेतेन मार्गेणाधर्षितः परैः" या० स्मृति ।

अपि+प्राप्तौ सक० "स्वमपीतो भवतीति स्वपितीत्याचक्षते" श्रुति "यत्र नद्यः सरस्वतीमपियन्ति सस्रोतसः" याज्ञ० लये अक० अप्यय अपीति "अपीतौ दर्शनात्" "साप्ययात्" शा० सू०

अभि—आभिमुख्येन गतौ सक० "देशान् यथेष्टमभ्येति छित्त्वा मानुषीं तनुम्" अभि+उप+आभिमुख्येन प्राप्तौ सक० ।

"बलोत्कटलरमनुगैः" रघु। बहुदशानर्मिर्ममपि वाक्यपि बहुदः बोधाद "अप्रमेयमहतनूनाम्" धाति।

अव—वचने वाचे धन "स्वैमि ति वाद्यव। पद लाम्" कृता ।अभीपती भव । अव+अत+उपयुक्तम्य । भन वाचा । नि+अत+आयागे "मार्गेणमाकस्मीको न मनो माम्" भाषा । ८२१ । "आपदा कस्मापि भवे माम्" वृति "बहुधया अरिमातृ" ब्रवि मीत दमो वंशो मार्गेमार्गादि भवाक। अनु+अत+उपयुक्तम्यो अनुगमि दयदम्य। व मानवावर्तितो, इत्युमिनो मिवा मिवायतो वाविकमीव दम्भ। । दधीव। वमयाद । वंशुभयमावत मनापि दमीडाणाम् भाषा । दक्षमवाने च इते च ए रामो दर्शोराभन दमयमि भव भा ११।७। बांश्वे "गेमायां दमीवावे दर्भाणो" अवदः पर्वभने इत्यमे दमीमाकृदकः' नीवा।

आ—आयसने धन । "बधायको वर्मिविवान" "आम द्वाय भाषणीयात् इत्यस्य बोधाय" भा च "कृत्म अविरवादावि" बहु अहु+आ+तत्समत्ने धन । अभि+आ+अत्ययागवे आविरकवे माचनो "महापत्रे हि यतत आकृते विविभुवाम् मा बहु रवैध । अहु+आ+आयवे । अव+आ । दमोवागवने । प्रति+आ+प्रयायमवे "प्रयायमो रामो" भव भा २ १२ १। "वेदमैतो रामद प्रभावमि" भव भा ॥ ८९ १।

उद्—उद्गते धन । "चरेषि वर्तिता भासमाप रक्षाकेमि वं" भा ३ । चदय । अपतयने धन । चरेषि भर्ते च न्न वायमेव दर दैद मा च । अभि+ अनु+आभिगवे बोधनी "विद्युदमहिते रसी च ३ ३। प्रति+अनु प्रकृतसेन भरी "प्रतिपिदाय वार्मतो कृता अनु+अनु वयाद्रये मयदिन गयाम् ये इव दूर्वे भवे वृत्ति" भा ५ २ ५६ । "अयमान अगणामी सन्यो बद्धेश्यरवियो" भा भवा १५ । बांश्वे व वहय। अव+अतीतयमि नामो च "चरेतुवां बोधवां दमीनियाम्" भाषा "बोधी वर्ते भावमयेमि दिवसम्" गीता भगवा इत+इवमे । ["आमुत्तम लयु" भट्टि

निर्—निर्गमने ।"निर्गमाविवृतिवम्" इत्यमायम् । निरवा भरा—भेवाययमाणी दधीरा। । दमावते च "न दर्गेव च भीवमि" भतिवी "भेव बोवो भावदाइ। दर्गेव" भा भव २४ ।

परि भावो धन दतीया अविम दर्पेमि दिवस च ० १ ६ १३ । परिभवने इदविषयामि दवीव" भव । परिशायाम् दमाव: "निज्ञा दमेति ते भवम् भा भारि १६ ६ च । [भवि" भव १६,१०८ ।

अनु+परि+परिशवा अनुगमने "अवदूत रमायोदयदि भा+परि अभिवक्षे न भावी नि+परि+भुतमव्याद विवन मा "निकवेमवी ना दमायमि मना" भा ७ ८ ११ १६ ।"निवटोअमरीमका" ब्यौमि । निविवमि न दमाधि निवटोकामि वैभव ।" गीता

प्र+प्रतयोभयवे धन गेवा "मेव वंयादि" भयो भामयो च "इमावदामयाम् दीवि दत:" इव च । प्रवेष भयो धन "प्रतमि दर्शीवामि रोवमापमि" वैर ह भा २ ।१८। च ।

अभि+प्र+अभिवावे "अयवा भयमिदमि च दमाताम् भा अभिवाय:" "अभिवमार्गविवेदृदम्" रघु ।

प्रति+प्रतिवमने "दरभावोह दर्व प्रतीय" "रामा प्रतीयाव पूरोः दमायाम्" रघु प्रतीभा पूर्ववे भवेय" भट्टि । वामे प्रमवा प्रतीमि । "बवायमा भवयदभो भावमदोय भाम् निवासे प्रतीवाए" भाव च "वरैराबाभावोमि प्रव वि न भावमवोमि "रौ बोधो भाहमवोमि प्रतीवाव" भा भा "बवदमभाव प्रतीतिरे भोमडवाव्याय" भट्टि । निवासो "पेयिर्व यदभावायमि प्रतीवा" रघु वं प्रतीय भावेर्व वहा "वदतर्मवमायिदिर्वे भावय:—प्रतीवे" भा २ निवासे "चवि प्रतीया दयोधबुबी निवायाम् रघु अव वहवि विविदामामावमायम वैभ" "भावमवि इत्यर्व प्रभावमवीय भों चुरवम्" भव भाः भवाविभवेयुवा प्रभावमय भविदी" रघु ।

अनु+प्रति+प्रत्यनुभाषे निवसे प्रत्युविभावे च। "वि प्रदवं वैभावभवर्वभादित्यमवयोऽपि च भंयदीतु" भट्टि ।

वि+निवसे अनि "निवरा भाव" "भेष बोवाययोऽयार" भा भा ८६ च "बहुभाव दिविय गीवयमिवर"भा भी "गीवनीवमयो निजो अनुयोवि भवोवदे" "निवसो गीवमपूरद" वदा । "गीवड्रोअमयवोवा" गीवा ।

सम्+अनुवेविमे धन "भावाभाव भवित हे निवसः योवा प्रवादाम्" भा ।८।२ १६ [illegible] भा भा १८ च "रामवी प्रदिवृम्भावा भमराव प्रवी-भव" "निमती रामवीमेर बवीहृतोद्वेः भव" रघा

अभि+सम् आभिमुख्येन सम्यग्गतौ सक० "त आतमभिस-यन्ति देवा" ऋग्० १,५,२, णिचि अवबोधने गमादेशः। समवति ते प्रज्ञोगमत् त बोधनेतु प्रत्या(प)ययति ते प्रत्यापिपत् त-प्रत्यायियत् त। सनि अवबोधने गमादेश जिगमिषति बोधे तु प्रतीषिषिषति। उपसर्गस्यावर्णात् परस्य गुण भावेन एत्व प्राप्तौ वृद्धिरेकादेश। अवैति अवैमि उपैति।

इण्ड पु०न० इदि-रण् पृ०। उखाकर्पके मद्याकारे पदार्थे "अयमभिण्डाभ्यां परिगृह्णाति असौ वा आदित्य एषोऽग्निरेतौ रातौ इण्डौ अस्य तदादित्यमप्तोरात्राभ्यां परिगृह्णाति तस्मादेषोऽहोरात्राभ्यां परिगृहीत यद्वे-वैनमिण्डाभ्यां परिगृह्णाति असौ वा आदित्य एषो अग्निरिमा उभयलोकाविण्डे अस्य तदादित्यमाभ्यां लोकाभ्यां परिगृह्णाति तस्मादेष आभ्यां लोकाभ्यां परि-गृहीत परिमण्डले भवत परिमण्डलौ हीमौ लोकौ मौञ्जे त्रिवृतौ तस्यो एवोक्तोऽयो अनतिदाहाय" शत० ब्रा० ६,७,१,२५,२६, "परिमण्डलाभ्यामिण्डाभ्यामुखां परिगृह्णाति" कात्या०१६,५,२,२, "उखा याभ्या गृह्यते तौ इण्डौ" कर्क०।

इत् त्रि०एति गच्छति इ-क्विप्।१गत्वरे व्याकरणोक्ते प्रक्रिया-कालोच्चारिते प्रयोगकालेऽस्थायिनि वर्णभेदे यथा तिप् सिप् इत्यादौ पकारादि ते च "उपदेशेऽजनुनासिक इत्" "हलन्त्यम्" "न विभक्तौ तुस्माः" "आदिर्ञिटुडवः" "षः प्रत्ययस्य" "चुटू" "लशक्वतद्धिते" पा०सूत्रेम् सापवाद दर्शिता तस्य लोप" इत्यनेन तस्य प्रयोगेऽदर्शनस्य विहितम् "आदिरन्त्येन सहेता" पा० २ अनन्तरार्थे ३अवधारणार्थे च अव्य० "यदेदन्ता अदड्हन्त पूर्व आदित्" यजु०१०,२५,, "आत् इत् इति च्छेद इत् एवार्थे"वेददी०"उपोपेन्नु मघवन् भूय इन्नु"यजु०२,२४, इत् एवार्थे' वेददी० ५इत्थमित्यर्थे च "सर्वाहिवेत्तानि वयुनस्य व्रतानि" यजु०४,२०, इदित्यव्ययमि-त्थमित्यर्थे' वेददी०

इत त्रि०इ-क्त।गते"वनितामितया रजनीवधू"रघुः भावे क्त। २गतौ "तदितादियादयो पय" शत०ब्रा०६,२,१,१२। ३ज्ञाने च न०। "वीतमवीतम्वेति" सा०कौ०।

इतर त्रि०इना कामेन मीर्यते तॄ-अप् तरति पचाद्यच् वा। १नीचे पामरे "इतरदर परिभूय पामरम्, अविगणय्य तत प्रभावम् उभयं स्वगाम्भीर्यं, मन्थनेन जडीकृतः" काद०। ईयतेऽनेन इत, विशेषक रा ति रा क। २भेदाश्रये। "इतरतापशतानि यथेच्छया वितर तानि सहे चतुरानन।" उद्भट। "यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरम् पश्यति" श्रुति। "ते यतश्च पर गत्वा विजयायेतराय वा" भा०आ०१०अ०। वर्णा-श्रमेतराणां नो ब्रूहि धर्मानशेषत" या० स्मृ० "इतराणि च रक्षांसि मेरुर्यानरकोटिषु" "इतरोदहने स्वकर्मणाम्" रघु "तमिम कुरु दक्षिणेतरम्" कुमा०। अस्य सर्वनाम कार्यम्। इतरे इतरस्मै इतरस्मात् इत्यादि। "विजयायेतराय वे" इत्यादि छान्दसम् न तत्-कार्यम्। वर्णाश्रमेतराणामित्यत्र बहुव्रीहि तेन न सर्वनामकार्यम्। एव"शर सव्येतरे भुजे" रघुश्लोकेऽपि बहुव्रीहि। तसिल् इततः। "जन्माद्यस्य यतोऽन्वया दितरतश्चार्थेष्वभिज्ञ स्वराट्"भाग०। थाल् इतरथा"एवं देवलेतरथा मानुषे"शत०ब्रा० ६'८ १,८, इतरेण निर्वृत्तम् सकलादि०अञ्। ऐतर। इतरनिर्वृत्ते त्रि० इतरस्या पत्यम् शुभ्रा० ढक्। ऐतरेय तदपत्ये पु स्त्री।

इतरेतर त्रि०इतर+द्वित्व समासवद्भावश्च। अन्योन्यशब्दार्थे। "स्त्रीनपु सकयोरुत्तरपदस्थायाविभक्ते राम्भावो वा वक्तव्य" वार्त्ति० इतरेतराम् इतरेतर वा इमे ब्राह्मणौ कुले वा भोजयत सि०कौ०। समासवद्भावात् एकत्तिमात्रे पु भाव इतरेतरेण "दक्षद्वये टावभाव क्लीबे चाङ्विरह स्मृतो। समासे सौरलुक् चेति सिद्ध बाहुलकाश्रयमित्युक्त कार्य्य' तेन क्लीबे इतरेतरमित्येव। "इतरेषा तु वर्णानामित रेतरकाम्यया"मनु। "यथा नाभिचरेता तौ वियुक्ता वितरेतरम्" मनु। परमतर्दादिवत् सर्वनामकार्य्यम्। किन्तु नाट्ड इति भेद "भूपतावुभौ तावितरेतरस्मात्' रघु

इतरेतरयोग पु०इतरेतरस्य योगः अन्वय। प्रत्येकप्राधा-न्येन सर्वेषामन्वये। तदर्थे हि द्वन्द्वसमास इष्यते सचाने-कपत् प्रत्येकप्राधान्यात्। धवश्च खदिरश्च इति वाक्ये हि धवखदिरौ इत्यत्र भिनत्तीत्यादि क्रियायां प्रत्येकस्य प्राधा-न्येनैवान्वय तथा च एकजातीयक्रियान्वयितावच्छेदक विशिष्ट प्रत्येकान्वयबोधकत्वे इतरेतर योगाख्य द्वन्द्व सकृति-प्राधान्ये तु समाहारद्वन्द्व इति भेद। २परस्परसम्बन्धे च।

इतरेतराश्रय पु० इतरेतरमाश्रयति आ+श्रि-अच्। अन्यो-न्याश्रये तर्कदोषभेदे अन्योन्याश्रय शब्दे २१०७पृष्ठे विवृति।

इतरेद्युस् अव्य० इतरस्मिन्नह्नि इतर+एद्युस्। इतर-दिवसे इत्यर्थे

इतस्ततस् अव्य०। इतश्च ततश्च। अनियतदिग्भागादौ।

ब्दादौ "अस्मात् दाशरथीमिमितिहासं पुरातनम्" इत्यनेन बहुशो दर्शित । "नवमेऽहनि तार्क्ष्यो वैपश्यितस्तस्य वयांसि विद्यासोमान्यासत इति वयांसि ब्रह्मचारिण इत्युपसमानीता स्युस्तानुपदिशतीतिहासोवेदः सोयमितीतिहासमाचक्षीत" आश्व०श्रौ०वेदभागविशेषस्यैवेतिहासरूपत्वमुक्तम् । तस्य पुरावृत्तप्रतिपादकत्वात् तथेति बोध्यम् तदभिप्रायेणैव "वाकोवाक्यमितिहासपुराण इति" छान्दोग्यवाक्यमिति द्रष्टव्यम् । पौराणिकमतसिद्धे २ऐतिह्ये प्रमाणे च ।

इतिहासपुराण न० इतिहासावेदकं पुराणम् । आथर्वणवेदभागभेदे समा०द्व०२इतिहासपुराणसमाहारे च ।

इत्कट पु०इत गन्तार जनं कटति आवृणोति स्वशिखाग्रफलेन कट—आवरणे अच् ईत० (खोकड़ा) इक्षौ तत्समीपगन्तुर्हस्तादौ हि तत्फलसंयोगात् गतिनिरोध इति लोकप्रसिद्धम् ।

इत्किला स्त्री किल—गौक्ल्ये क किलः इत् गत किल गौक्ल्यं यस्मात् । रोचनायाम् गन्धद्रव्यभेदे शब्दच० ।

इत्थम् अव्य०इदम्+थमु । १इदंप्रकारे इत्थम्भाव इत्थम्भूत । २अनेन प्रकारेणेत्यर्थे च "इत्थमत्र विकपन्तमनुस्तुवन्" नैष० । "इत्थ एते किमपि भूतमदृष्टरूपम्" कुमा० "इत्थं व्रत धारयत प्रजार्थम्" रघु । "इत्थमाराध्यमानोऽपि" कुमा० "इत्थं क्षितीशेन वसिष्ठधेनुः" रघु । "सिद्धाप्रयोगे एतस्मिन् उपपदे णमुल् । इत्थङ्कारम् इत्थम्भावमित्यादि ।

इत्थम्भाव पु० इत्थं भाव प्राप्ति भू—प्राप्तौ घञ् । कस्यचित् प्रकारस्य प्राप्तौ ।

इत्थम्भूत त्रि०इत्थं कञ्चित् प्रकारं भूत प्राप्त भू—कर्त्तरि क्त । कञ्चित् प्रकारं प्राप्ते "इत्थम्भूतलक्षणे" तृतीयेत्यभ्भूतास्त्यागमभागवौद्धाधिकेति" च पा० ।

इत्थशाल पु० इत्थ शल—अच् ष्ट० । नील०ता०उक्ते योगभेदे तल्लक्षणं यथा "शीघ्रोऽल्पभागैर्बहुभागमन्दोऽग्रस्थे मित्र तेज उपाददीत स्यादित्थशालोऽयमथो विभिन्नांशिप्रार्द्धहीनोयदि पूर्णमेतत् । शीघ्रोयदा भाग्यत्रयस्थितः सन् मन्दोऽग्रभस्थे विदधाति तेजः । स्यादित्थशालोयमथैष दीप्तांशकाधिकांशैरिह मन्दपृष्ठे । तदा भविष्यद्गणनीयमित्थशालं निरुक्तं ग्रहयोग्यभाक्" । "लग्ने शकार्योधिपयोर्यदैव योगस्तदा कार्य्यमुपैति सत्त्व । लग्नेशकार्य्याधिपयतुसहायायतः स्यात्स्मिन् पविशौस्यतेऽदेऽते । तदा मनाठ्र कथयन्ति योग विशेषतः स्नेहदृशातिश्चक्र । स्वर्क्षादिगस्त्वागत. शुभैर्वा युतेक्षितोमुद्रशिलास्य्यात्ते । तदा शुभं प्रागमयत् सुपूर्णमध्ये भविष्यत्यपवर्त्तते च । व्यस्तमथाद्विपरीतभावेऽथो दृष्टे क्षितोऽभिदृष्टयर्हं मयम्' । अशूभ्कम प्रागशुभ त्विदानीं ग्रयाख्याने न च मानि याय्यम्" नील०ता० । "प्राग्लिक्षयात्तोऽपर इन्दुवारत्तथेत्थशालोऽपर ईसराफ" "चेटशैर्योन हतेत्थशाल" नील० ता० कम्बूलादौ विशेष ततच्छब्दे वक्ष्यते अन्यथें इति । इत्थशाली ताद्गयोगवति ग्रहे ।

इत्था अव्य०इदम्+थाल्—इदादेश । १इत्थमित्यर्थे । "क इत्था वेद यत्र स" कठो० "इन्द्रमित्थागिरोममाच्छा" ऋ० १०१,४,२ । २सत्ये निरु०इदम्+थम् इादेश । ३एतद्प्रकारेत्यर्थे । "इत्थाधिया यज्ञवन्त" ऋ० १,२७,६,

इत्य त्रि० इण—कर्म्मणि क्यप् । गम्ये । "इत्य शिष्येण गुरुयत्" भट्टि । "इत्योऽभ्यासस्य" वार्त्ति० शुम् अन्याभ्यासमित्य दूरत परिहर्त्तव्य" सि०कौ० । भावे क्यप् । २गतौ स्त्री । "स्तेनस्ये त्यामन्विहि तस्करस्य" यजु०१२,२२ "इत्या गतिम्" वेददी० ।

इत्यक पु० इत्यायै कायति शब्दायते कै—क इत्याया गतौ राजभवनप्रवेशे अधिकतोषा कनु सुस्त । मतोहाराधिकारिणि द्वारपाले । [ईस्वरी ।

इत्वन् त्रि० इण्—क्वनिप् । गन्तरि स्त्रियां ङीप् समोरच ।

इत्वर त्रि०इण्—क्वरप् । १पथिके, २नीचे, ३क्रूरकर्म्मणि च । ४षण्ढे पु० । स्त्रियां क्वरबन्तत्वात् ङीप् । सा चाभिसारिकायां ५स्त्रियाञ्च "सपत्नीमित्वरीं त्वा जगत्" ऋ० १०,८८,४ । [इन्द्रशब्दे उ० ।

इद् अव्य० इदि क्विप् वा० नलोप । इत् इत्यस्यार्थे एवकारार्थे

इद ऐश्वर्य्ये इदित् भ्वा० पर० अक० सेट् । इन्दति ऐन्दीत् इन्दाम्—बभूव आस चकार । इन्द्र ।

इदयुग न० कर्म० । एतद्युगे । इदयुगे साधुः प्रतियुगा० खञ् । ऐदयुगीन एतद्युगसाधौ त्रि० ।

इदङ्कार्य्या स्त्री इदं कार्य्यं यस्याः । १दुरालभायां शब्दच० २एतद्रूपकार्य्यान्विते त्रि० ।

इदन्तन त्रि०अस्मिन् काले भव मि०ष्युल् तुट् च । इदानीन्तने "यज्ञिकोर्गारिदन्तने" इक०स्तुतिः ।

इदन्ता स्त्री इदमो भाव. । इदंशब्दार्थभावे अङ्गुल्यादिना दर्शनयोग्यतायाम् "अनिर्द्देश्यमिति श्रुतिपदव्याख्याने "इदन्तयानिर्द्देष्टुमशक्यम्" भाष्यम् ।

इदन्द्र पु० इदं पश्यति दृश—बा० डृस् ईत० । परत्रात्मनि तस्य निरुक्तिरैतरेये दर्शिता यथा "स एतमेव पुरुषं ब्रह्म

त्सरमिति भानोर्मान्द्यशैघ्र्यसमागतिभिः समामनन्ति” भाग०५स्क०। “मण्डलाभ्यां चन्द्रार्कमण्डलाभ्यां सङ्भुङ्क्तीति तेन यदा सूर्य्यस्य शुक्लप्रतिपदि संक्रान्तिर्भवति तदा सौरचान्द्रयोर्मासयोर्युगपदुपक्रमो भवति स संवत्सरः। ततः सौरमानेन वर्षे षट् दिनानि वर्द्धन्ते चान्द्रमानेन च षट् ह्रसन्तीति द्वादशदिनव्यवधानादुभयोरप्यपसाङ्ग्रावो भवति एवं पञ्च वर्षाणि गच्छन्ति तत्र द्वौ मलमासौ भवतः। ततः पुनः षष्ठः संवत्सरः” श्रीधरः। तथा च समकालारब्धसौरचान्द्रमासयुक्तोवत्सरः संवत्सरः चान्द्रसौरमासयोरारम्भे समत्वपरिवर्ज्जितमासारब्धोवत्सरः परिवत्सरः। इदु इत्थं परिवत्, आरम्भे समत्वपरिवर्ज्जनवत्त्वेऽपि अन्ते तयोः समत्वस्यागतिमान् वत्सरः इदावत्सरः। अनुगतः सौरसंक्रान्तिं चान्द्रोमासो यत्र तादृशोवत्सरः अनुवत्सरः। अस्य वर्षस्यासंक्रान्तमासशून्यतया संक्रान्त्यनुगतचान्द्रमासघटितत्वेन तथात्वम्। उत्क्रान्तो रविसंक्रान्तिं चन्द्रमासोऽत्र पुनः समकालारम्भागतिमान् योवत्सरः स उद्वावत्सरः। अस्यैव इद्वत्सरं चान्द्रसौरयोर्मासयोरारम्भे समकालप्राप्त्यैव। एवमेषामन्वर्थकता द्रष्टव्या। पञ्चमवर्षे मलमासद्वयपातकथनमपि “पञ्चमे पञ्चमे वर्षे द्वौ मासावधिमासकौ। तेषां कालातिरेकेण ग्रहाणामतिचारतः” एतच्च मायिकं “द्वात्रिंशद्भिर्गतैर्मासैः दिनैः षोडशभिस्तथा। घटिकानां चतुष्केण पतति ह्यधिमासकः” काल० धृतसिद्धान्तवाक्यात् तेन प्रागुक्तभारतवाक्यं “मलमासः स विज्ञेयो मासे त्रिंशत्तमे भवेदिति” काठकगृह्यवाक्यञ्च स्थौल्येन यास्योक्रमध्यमानमाश्रित्यैव। सिद्धान्तवाक्यं तु स्फुटमानमाश्रित्येत्यनयोरविरोधः। एवमेव माधवादयः

इद्वत्सर पु० इद्‌—उ वत्सरः। इदावत्सरे। “इद्वत्सराय परिवत्सराय संवत्सराय” अथ० ६,५५,३।

इद्ध न० इन्ध–भावे क्त। १आतपे, २दीप्तौ, ३आश्चर्य्ये च। कर्त्तरि–क्त। ४दीप्ते ५दग्धे च त्रि०। “समिद्धशरणादीप्ता” भट्टिः। “समिद्धमाराधयितुं सकर्म्मकैः” माघः। “इद्धाशोधैरिति” भट्टौ योधे इद्धस्य पर्य्यायस्तस्यार्थ्याच्छिन्नम् शासने इद्धत्यमप्रतिहतस्यम्। [मङ्गो दटाग्नि”भाग०।

इद्धा अव्य० इन्ध धा निः०। प्राकाश्ये स्वरादि “समिद्धमिद्धेय।

इध्म न० इध्यतेऽग्निरनेन इन्ध–मक्। १काष्ठे “यस्त इध्मं जभरत् सिष्विदान” ऋ०४,२,६, “इध्मं काष्ठभारम्” भा०। २यज्ञियसमिद्धे पु०। तत्सम्पादकरज्जुप्रकारादि कात्या०श्रौ० दर्शितम्। “अयुग्धातूनि यूनानि” सू०। “इध्मवन्धनवर्हिर्बन्धनार्थानि यूनानि संनह्यमानि रज्जयोऽयुग्धातूनि भवन्ति। धातवस्तृणसृष्टिप्रक्षेपाः अयुजो विषमा एकत्रिपञ्चसप्तनवादिविषमसंख्या धातवोयेषां तान्ययुग्धातूनि। तथा चापस्तम्ब “त्रिधातु पञ्चधातु वा शुल्वं करोतीति” शुल्वं रज्जुमित्यर्थः। “पञ्चविंशतिकुशमयानि यूनानि” इति यज्ञपार्श्वे। तथा “समूलानाममूलानां वा दर्भाणां पूर्व्ववत् शुल्वं कृत्वोदगग्रं निधायेति” इध्मप्रस्ताव। मानवे च“शुल्वं प्रतिदधात्ययुग्धातु प्रदक्षिणमिति”। तैत्तिरिश्रुतौ। “अथ त्रिरन्वाहितं शुल्वं कृत्वेति” कर्क०। वर्हिषो बन्धनप्रकारमाह।“प्रागग्रे यूनमुदगग्रं वर्हिराचिनोति”सू०। प्रागग्रे यूने प्रागग्रे सन्नहने बन्धनार्थायां रज्जौ उदगग्रं वर्हिराचिनोति बन्धनार्थं स्थापयति”कर्क०। अथेध्मबन्धनस्य प्रकारमाह। “उदगग्रे प्रागग्रमिध्मम्”सू०। आचिनोतीत्यनुवर्त्तते उदगग्रे यूने सन्नहने प्रागग्रमिध्ममाचिनोति बन्धनार्थं निदधाति”कर्क०। “प्रत्यग्ग्रन्थीनवगूहति” सू०। इध्मवर्हिर्बन्धनार्थानां यूनानां ग्रन्थीन् प्रत्यगवगूहति यूने गाढं बद्ध्वा यूनस्याग्रमूले सकल्य प्रदक्षिणमावेष्ट्य इध्मवर्हिषोरग्रभागे प्रोतयित्वा पश्चादिति तयोर्मूलभागे अवगूहति प्रेरयति प्रत्यक्‌शब्देन इध्मवर्हिषो पश्चाद्भागो मूलभाग इत्युच्यते दिग्वाचिनोर्वर्हिस्युदगग्रे निहिते अवस्थनात्। काठके “ग्रन्थिं कृत्वा पुरस्तात् प्रत्यञ्चमपकर्षतीति”। मानवे “शुल्वस्यान्तौ समायम्य “पूषा ते ग्रन्थिमिति” प्रदक्षिणमावेष्टयति पश्चात् प्रत्यञ्चमपकर्षतीति” तैत्तिरीयेऽपि “पश्चात्प्राञ्चमुपगूहतीति”। आपस्तम्ब० “पुरस्तात् प्रत्यञ्चं ग्रन्थिमुपगूहति पश्चाद्वा प्राञ्चमिति”। “अष्टादशेध्म परिधिवर्ज्जानाम्” सू०। “परिधीनां इध्मपलाशखदिरविकङ्कतादयः परिधयस्तान् तेषां परिधिवर्ज्जानामर्थ सम्बन्धिन अष्टादशसंख्यकाष्ठकमिध्मं कुर्य्यात्। मानवे “समूलैर्दर्भैः पालाश खादिर रौहितक मष्टादशदार्विध्मं सन्नह्यति त्रींश्च परिधीन् योयज्ञियवृक्षस्तस्येति”। काठके “अष्टादशदारु शुल्वं समानवृक्षस्य सन्नह्यति विंशति नित्यौ पशुबन्धे चेति”। अतएव सामिधेनीविवृद्धौ काष्ठवृद्धिर्भवति ह्रासे च ह्रासो न भवति पित्र्यादौ, तथापस्तम्ब “सामिधेनीविवृद्धौ काष्ठानि विवर्धन्ते प्रकृतितो ह्रसमानाच्च प्रकृतिवदिति”। उपसंक्रम तु “काम्यादिदिध्मा

[illegible] । [illegible]

[illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] ।

गत्यां च भ्वादि॰ प॰ सेट्। इन्वति ऐन्वीत् इन्वाञ्चकार तद्रूपम्। "ऋघायमाण इन्वसि" ऋ॰१,१७६,१।

इन पु॰ इण-नक्। १ सूर्य्ये, "नन्दत्रिषड्लग्नभवश्च पुत्र-व्यया इनाद्धर्म्मपद स्वभोग्यम्" नील॰ ता॰। २प्रभौ "न स महीनमहीनपराक्रमम्" रघु॰। ३नृपविशेषे च।

इनक्ष गतौ छान्दस इकारोपसर्जन' भ्वा॰पर॰स॰नक्ष-वद्रूपम् इनक्षति "दूरेचत्तायच्छन्त गह्वरं यदिनक्षत्" ऋ॰१,१२२,६, "इनक्षत् व्याप्नोति नक्ष गतौ छान्दस इकारोपसर्जन इति भा॰ "शुक्रेण शोचिषाद्यामिनक्षत्, ऋ॰१०,४५,७,

[इन्द्रे राजनि॰।

इनानी स्त्री इनमानयति आन—णिच्-अण् गौरा॰। नटपत्नी

इन्थिहा स्त्री ताजकोक्तायां सहायाम्। तदानयन-प्रकारादि नील॰ ता॰ उक्तम् यथा "स्वजन्मलग्नात् प्रति वर्षमेकैकराशिभोगा मुथहा क्रमेण। स्वजन्मलग्न रवि-तष्टयातवर्षद्युत सा मुथहेन्थिहा स्यात्। प्रत्यह चरखिप्ता-भिर्वर्द्धते सानुपाततः। सार्द्धसंग्रहयं मासइत्याहुः केऽपि सूरयः। स्वामिसौम्येक्षणात् सौम्य युतदृष्टा भयं रुजः। भावासोक्तनयोगात् फलमस्या निरूप्यते। यद्यत्र लग्नात् सुखास्तान्त्यरिपुरन्ध्रेष्वशोभना। पुण्यकर्मायगा स्वाम्यं दत्तेऽन्यत्रोद्यमाद्धनम्। यत्रुदय मानवतुष्टिलाभं प्रतापवृद्धिं नृपते प्रसादम्। शरीरपुष्टिं विविधोद्यमाश्च ददाति सौख्यं मुथहा तनुस्था। उत्साहतोऽर्थागमनं यशश्च स्वबन्धुसम्मानसुपाश्रयाश्च। मिष्टान्नभोगोबलपुष्टिसौख्यं स्याद्यर्थभावे मुथहा यदाब्दे। पराक्रमाद्वित्तयशः सुखाप्ति सौन्दर्य्यसौख्यं द्विजदेवपूजा। सर्वोपकारस्तनुपुष्टिकान्तिर्व्यापाश्रयश्चेन्मुथहा तृतीये। शरीरपीडा रिपुभीः स्वगौत्रैर्वैरं समत्वापगिरुद्यमत्वे। स्वान्मुत्यहायां सुखभावगायां जना-पवादामयदुःखिद्रु स्तम्। यदीन्थिहा पञ्चमगाब्दवेशे सद्-बुद्धिसौख्यात्मजवित्तलाभ। प्रतापवृद्धिर्विविधाविलासा देवद्विजार्चा न्यपतिप्रसादं। क्षमस्त्रमङ्गेषु रिपूदयश्च भयं रुजास्तस्करतो नृपाद्वा। कार्य्यार्थनाशो मुथहाऽरिगा चेत् दुर्बुद्धिवृद्धिः स्वकृतेऽनुताप। कलत्रबन्धुव्यसनारिभीतिरुत्-साहभङ्गो धनधर्म्मनाशः। अस्तोपगा चेन्मुथहा तनो स्या-द्रुजा मनोमोहविरुद्धचेष्टा। भयं रिपोस्तस्करतोविनाशो धर्म्मार्थयो सद्व्यसनामयश्च। मृत्युस्थिता चेन्मुथहा नराणां बलक्षयं स्वाद्व्यसन विदूरे। स्वामित्यधर्म्मोपगमो नृपे भ्योधर्म्मोत्सव पुत्रकलत्रसौख्यम्। देवद्विजार्चा परम यशश्च भाग्योदयो भाग्यगतेन्थिहा स्यात्। नृपप्रसाद च जनोपकार सत्कर्मसिद्धिं द्विजदेवभक्तिम्। यशोऽभिवृद्धिं विविधार्थलाभ दत्तेऽम्बरस्था मुथहा प्रमाप्तिम्। यदी-न्थिहा लाभगता विलाससौभाग्यनैरुज्यमनः प्रसादाः। भवन्ति राजाश्रयतोधनाप्ति सन्मित्रपुत्राभिमताप्तयश्च। व्ययोऽधिको दुष्टजनैश्च सङ्गोरुजस्तथा विक्रमतोऽप्यसिद्धि। धर्म्मार्थहानिर्मुथहा व्ययस्था यदा तदा सज्जनतोऽपि वैरम्। क्रूरैर्दृष्ट युतदृष्टा यो भावो मुथहात्र चेत्। शुभ तद्भा-वज नश्येदशुभञ्चापि वर्द्धते। शुभस्वामियुक्तेक्षिता वीर्य्य-युक्सेन्थिहा स्वामिसौम्येत्यशास्तं प्रयत्ना। शुभ भावज पोषयेन्नाशुभ साऽन्यथास्येऽन्यथा भाव ऊह्योविमृश्य। जनुर्लग्नतोऽस्तान्त्यषष्ठात्युबन्धुस्थिताब्दे हता क्रूरखेटैस्तु चेत्। विनश्येत् स यत्रेन्थिहा भाव एव शुभस्वामिदृष्टा न नाश शुभ च। यदोभयत्रापि हतो भावोनश्येत् स स-र्वथा। उभयत्र शुभत्वेऽपि भावोऽसौ वर्द्धतेतराम्। वर्षे स्व-निष्टगेहस्था यद्भावे जनुषि स्थिता। क्रूरोपघातात्तद्भावं ना-शयेत् शुभयुक् शुभा। जनुर्लग्नतस्तुर्य्यगा सौम्ययुक्ताब्दवेशे पितृद्रव्यलाभ विधत्ते। नृपाङ्कोविदा पापयुक्तातिकष्टाष्टमा-दावपीत्य विमृश्याभिधेयम्। यस्मिन् भावे स्वामिसौम्येक्षिता सा भावोत्थमन्येन यत्तस्य वृद्धि। एवं पापैर्नाश उक्तस्तु तस्येत्यूह्य वीर्य्याद्वयत सौख्यमेव। यदीन्थिहा सूर्य्यगृहे युतेक्षिता सूर्य्येण राज्यं नृपसङ्गमश्च। दत्ते गुणाना परभागमाप्ति स्थानान्तरस्था फलदा इतीति। कुजेन युक्ता कुजभे कुजेन दृष्टा च पित्तोष्णरुजन्तनोति। शस्त्राभिघातं रुधिरप्रकोप सौरेक्षिता सौरगृहे विशेषात्। चन्द्रेण युक्ते-न्दुगृहेऽथ दृष्टेन्दुनापि सा धर्मयशोऽभिवृद्धि। नैरुज्यस-न्तापमतिप्रवृद्धि ददाति पापेक्षणतोऽतिदु खम्। बुधेन शुक्रेण युतेक्षितापि तद्भेऽपि वा स्त्रीमतिलाभसौख्यम्। धर्म्म यशश्चाप्यतुल विधत्ते कष्ट च पापेक्षयोगत स्यात्। युतेक्षिता वा गुरुणा गुरोर्भे यदीन्थिहा पुत्रकलत्रसौ-ख्यम्। ददाति हेमाम्बररत्नकोष शुभेत्यशालादिह रा-ज्यलाभ। शनेर्गृहे तेन युतेक्षितापि यदीन्थिहा वातरुज-विधत्ते। मानक्षय वह्निभय धनस्य हानि च जीवेक्षणतः शुभाप्तिम्। तमोमुखे चेन्मुथहा धनाप्तिर्यश सुख धर्म्मसमु-न्नतिश्च। स्थितेऽभ्ययोगेक्षणत पदाप्ति, सुवर्णरत्नाम्बरस-म्पदश्च। भोग्या राहोर्लवास्तस्य मुखं पृष्ठं मता लवा। तत मुखभं पुच्छ विमृश्येति फल वदेत्। सदष्टमभागेन युगा यदा स्यात्तत्पुच्छगापद्रिपुभीतिदु खम्। पापेक्ष-पादर्थसुखस्य हानिर्व्यान्मनोत्थं गदहवित्तनाश। ये जन्म-

[illegible]

इन्दुधर [illegible]

इन्दि (न्दी)वर [illegible]

इन्दिन्दिर [illegible]

इन्दिरा [illegible]

इन्दिरामन्दिर [illegible]

इन्दिरालय [illegible]

इन्दीवर [illegible]

इन्दीवरिणी [illegible]

इन्दीवरी [illegible]

इन्दीवार [illegible]

इन्दु [illegible]

[illegible]

तयोर्जन्मैको भगणस्तदैमि' किमिति फलं गतभग-
णाद्या सर्वे ग्रहा भवन्तीत्युपपन्नम्" प्रमिता० ।
"चन्द्रस्य कक्षैव हि तुङ्गपातयो पृथक् च कल्प्यात्र तदीय-
सिद्धये । अर्कस्य कक्षैव सितज्ञयो सा ज्ञेया तयोरानयना-
र्थमेव । उक्ते तयोर्ये चलतुङ्गकक्षे तत्रैव तौ च भ्रमतोऽ-
र्कगत्या" सि० शि० "चन्द्रोच्चस्य पातस्य च या कक्षा गच्छति सा
तयोरानयनार्थमेव कल्प्या । अन्यथा या चन्द्रस्य कक्षा
सैव तयोरपि । यतो ग्रहकक्षाया उच्चप्रदेशस्योच्चव्यप-
देश । यत्र च विमण्डलेन सह सम्पातस्तस्य प्रदेशस्य
पातसंज्ञेति गोले सम्यक् प्रतिपादितमस्ति । तथा बुधशु-
क्रयोरत्र ये अर्ककक्षातुल्ये कक्ष्ये आगच्छतस्ते तयोरान
यनार्थमेव । किन्तु तयोर्ये चलकक्षे तत्रै[व तौ] च भ्रमत
परमर्कगत्या । एतदुक्तं भवति भूमध्यादर्कं प्रति नीत
सूत्रं यत्र शीघ्रचलकक्षायां लगति तत्र बुधो यत्र शुक्रच
चलकक्षायां लगति तत्र शुक्रो भ्रमतीत्यर्थ" प्रमि० ।

अत्र गगनकक्षा च कल्पाहर्गण । यथाचार्य्यभट्ट ।
'योयत्र भ्रमति खगस्तद्वृत्तं भवति तस्य कक्षाख्यम् ।
अम्बरकक्षा कल्पाहर्गणमाला भवेद्द्युगति" । खख-
कक्षाया स्थितानामपि ग्रहाणां नीचोच्चस्थानस्थितिवशात
परिधिभेदादिक भवतीति ग्रहशब्दे वक्ष्यते । अत्र बुधशुक्र-
कक्षयो: रविकक्षातुल्यत्वं यदुक्तं तन्मध्यकक्षया फलानयना-
र्थम् । श्रीपतिना तु ग्रहान्तराणां कक्षामितिरुक्ता यथा ।"अ-
ष्टद्विपक्षतुगजा० (८१४६८१६) क्षितिनन्दनस्य, ग्रस्तेशदन्त
क्षतखेन्द्रमिताथ (१०४२२११) जैवो । रूपाश्विनाग
तुरगर्त्तुगुणेन्दुबाणा (५१३७४८२१) स्यान्नगुरुनागर
रसोत्कृतय (२६६४६२०) सितस्य । भूधराहिम-
गनागरसर्त्तुरसाधराब्धिशशिन (१२७६६८७८७)
शनिकक्षा । एतच्च खगोलशब्दे विस्तरेण वक्ष्यते ।

इन्दुश्च जलमय सूर्य्यसम्पर्कात् उज्ज्वलितो भवति तेन च
दिने दिने यथा यथा शुक्ले पक्षे रविवियोगभेदात्तेज
सम्पर्कविशेषस्तथा तथा वर्द्धते कृष्णे तु रविमण्डलसन्नि-
कृष्टतया क्रमशो दिने दिने तत्तेज सम्पर्कविशेषाभावस्तेन
क्रमेण दिने दिने क्षय इत्यादिकमप्युक्तं सि० शि० ।
'तरणिकिरणसङ्गादेष पीयूषपिण्डो दिनकरदिशि चन्द्रच-
न्द्रिकाभिश्चकास्ति । तदितरदिशि बालाकुन्तलश्यामलश्री
र्घट इव निजमूर्त्तिच्छाययैवातपस्थ । सूर्य्यादध स्वस्य
शिरोऽध स्पर्धं मृगदृक् पश्यत्यसित स्यात् । दर्शेऽथ भा-
भान्तरितस्तु गुरु तत् पौर्णमास्या परिवर्त्तनेन । कक्षा-

चतुर्थे तत्रोर्ध्वे चन्द्रकर्णान्तरे तिर्य्यग्गमो यतोऽस्मात् ।
पञ्चोनषट्काष्ट (८५।४५) लवान्तरेऽतो दलं त्वदृश्यस्य दलस्य
शुक्लम् । उपचितिमुपयाति शौक्ल्यमिन्दोस्त्यजत इन भवनस्य
मेचकत्वम् । जलमयजलजस्य गोलकत्वात् प्रभवति तीक्ष्णवि-
षाणरूपतास्य । यद्वास्योदक् तपनशशिनोरन्तर सोऽथ
बाहु: कोटिस्तूर्ध्वाधरमपि तयोर्यश्च तिर्य्यक् स कर्ण ।
दोर्मूलेऽर्क: शशिदिशि भुजोऽस्याश्च कोटिस्तदग्रे चन्द्र:
कर्णो रविदिग्गमया दीयते तेन शौक्ल्यम्" ।
"प्राग्वद्भुवित्तेरुत्तरपार्श्वे चन्द्रकक्षा रविकक्षा च विलिख्य
तत्रोर्ध्वरेखा तिर्य्यग्रेखा च कृत्वा चन्द्रकक्षोर्ध्वरेखासम्पाते
चन्द्रबिम्ब विलिख्य द दर्शयेत् । तिर्य्यग्रेखाया उपरि
चन्द्रकक्षाव्यासार्धमितेऽन्तरेऽन्या तिर्य्यग्रेखा कुर्य्यात् । सा
रेखा प्रत्यग्रविकक्षाया यत्र लग्ना तत्र स्थित एवार्कं ऊर्द्ध्व
रेखावच्छिन्नचन्द्रबिम्बार्धं पश्चिमत. शुक्लं भवति । तस्यार्ध-
मधस्तन मनुष्यादृश्यम् । तत्रस्थेऽर्कं व्यर्केन्दु सपादचतु-
र्भागोन(८५।४५)राशित्रय भवति । एतावत्येव व्यर्केन्दु भुजे
बिम्बार्धं पश्चिमं पुन सा शुक्लं भवितुमर्हतीति प्रमि०" धाम्ना
धामनिधेरय जलमयो धत्ते सुधादीधिति सद्य कृत्त-
मृणालकन्दविशदच्छायां विभक्तिर्द्विश । दृश्ये चर्मदृशे
करेऽपि ट इवान्यस्मिन् विभागे पुनर्नीलाकुन्तलकालता कलयति
स्वच्छा तनोच्छायया" श्रीपति । 'भानुर्यत् प्रतिबिम्बितो
जलमये शीतांशुगोले दिशा निस्तेजा निशि सुप्रभ कथमथो
किं सूर्य्यबिम्बासम । गोलार्धं रश्मिपोज्ज्वल च सकल न
स्यात् तडागे यथा मासार्धेऽखिलदृश्यतेति गणकान्
ग्रामाहूय पृच्छति" ग्रामराज ।

इ० सं० शौक्ल्यादि प्रकारादि प्रदर्श्य तद्धारादिफलमुक्त
यथा "नित्यमध स्थस्येन्दोर्भाभिर्भानो सित भवत्यर्द्धम् । स्व-
च्छाययान्यदसित कुम्भस्येवातपस्थस्य । सलिलमये शशिनि
रवेर्दीधितयो मूर्च्छितास्तमो नैशम् । क्षपयन्ति दर्पणोदर-
निहिता इव मन्दिरस्यान्त । त्यजतोऽर्कतल शशिन
पश्चादवलम्बते यथा शौक्ल्यम् । दिनकरवशात्तथेन्दो:
प्रकाशतेऽध प्रभृत्युदय । प्रतिदिवसमेवमर्कात् स्थान-
विशेषेण शौक्ल्यपरिवृद्धि । भवति शशिनोऽपराह्णे पश्चा-
द्भागे घटस्येव । ऐन्द्रस्य शीतकिरणो मूलाषाढाद्वयस्य वा
यात । याम्येन, बीजजलचरकाननहा वह्निभयदश्च ।
दक्षिणपार्श्वेन गत शशी विशाखानुराधयो: पाप: ।
मध्येन तु प्रशस्त पित्र्यस्य विशाखयोश्चापि । षड्भाग-
तानि पौष्णाद्द्वादश रौद्राच्च मध्ययोगीनि । ज्येष्ठाद्यानि

इन्दुकमल न० इन्दुरिव [illegible]

इन्दुकला स्त्री [illegible]

[illegible]

इन्दुकलिका स्त्री इन्दुरिव [illegible]

इन्दुकान्त पु० [illegible]

इन्दुक्षय पु० [illegible]

[illegible]

धनिष्ठामालापत्येन्दुविश्वदेवानि । मृद्नन् हिमकरतनय करोत्यवृष्टिं सरोगभयाम् । रौद्रादीनि मघान्तान्युपाश्रिते चन्द्रजे प्रजापीडा । शस्त्रनिपातक्षुद्भयरोगानावृष्टिसन्तापैः । हस्तादीनि विचरन् षड्भान्युपपीडयन् गवामशुभ । स्नेहरसार्घविवृद्धिं करोति चोर्वीं प्रभूतान्नाम् । आर्यम्णं हौतभुजं भाद्रपदामुत्तरां यमेशं च । चन्द्रस्य सुतो निघ्नन् प्राणभृतां धातुसंक्षयकृत् । आश्विनवारुणमूलान्युपमृद्नन् रेवतीं च चन्द्रसुत । पण्यभिषङ्नौजीविकसलिलजतुरगोपघातकर । पूर्वाद्यृक्षत्रितयादेकमपीन्दोः सुतोऽभिमृद्नीयात् । क्षुच्छस्त्रतस्करामयभयप्रदायी चरन् जगत । प्राकृतविमिश्रसंक्षिप्ततीक्ष्णयोगान्तघोरपापाख्याः । सप्त पराशरतन्त्रे नक्षत्रैः कीर्त्तिता गतयः । प्राकृतसंज्ञा वायव्ययाम्यपैतामहानि बहुलाश्च । मिश्रा गति प्रदिष्टा शशिशिवपित्र्यभुजगदैवानि । संक्षिप्तायां पुष्यं पुनर्वसु फल्गुनीद्वयं चेति । तीक्ष्णाया भाद्रपदाद्वय शक्राख्याश्वयुक् पौष्णम् । योगान्तिकेति मूलं द्वे चाषाढे गति सुतस्येन्दो । घोरा श्रवणस्त्वाष्ट्रं वसुदेवं वारुणं चैव । पापाख्या सावित्रं मैत्रं शक्राग्निदैवतं चेति । उदयप्रवासदिवसैः स एव गतिलक्षणं प्राह । चत्वारिंशत्त्रिंशद् द्विसमेता विंशतिर्द्विनवकं च । नव मासार्धं दश चैकसंयुता प्राकृताद्यानाम् । प्राकृतगत्यामारोग्यवृष्टिसस्यप्रवृद्धय क्षेमम् । संक्षिप्तमिश्रयोर्मिश्रमेतदन्यासु विपरीतम् । ऋज्व्यतिवक्रा वक्रा विकला च मतेन देवलस्यैता । पञ्च चतुर्द्व्येकाहा ऋज्व्यादीनां षडभ्यस्ताः । ऋज्वी हिता प्रजानामतिवक्रार्थं गतिर्विनाशयति । शस्त्रभयदा च वक्रा विकला भयरोगसञ्जननी । पौषाषाढश्रावणवैशाखेष्विन्दुजः समाघेषु । दृष्टो भयाय जगत शुभफलकृत् प्रोषितस्तेषु । कार्त्तिकेऽश्वयुजि वा यदि मासे दृश्यते तनुभव शिशिरांशो । शस्त्रचौरहुतभुग्गदतोयक्षुद्भयानि च तदा विदधाति । रुद्धानि सौम्येऽस्तमिते पुराणि यान्युद्गते तान्युपयान्ति मोक्षम् । अन्ये तु पश्चादुदिते वदन्ति लाभं पुराणां भवतीति तज्ज्ञा । हेमकान्तिरथ वा शुकवर्णः सस्यकेन मणिना सदृशो वा । स्निग्धमूर्त्तिरलघुश्च हिताय व्यत्यये न शुभकृच्छशिपुत्र"। गगने बुधस्याभ्रमणं भा०५स्क० । "ततो बुध सोमसुत उपलभ्यमान तत उपरिष्टात् प्रायेण शुभकृत् । यदार्कात् व्यतिरिच्येत तदातिवातवृष्ट्यायासाऽनावृष्ट्यादिभयमाशंसते"। इन्दुजातेन्दुनन्दनेन्दुपुत्रादयोऽप्यत्र । २नर्मदायां नद्यां स्त्री सा च मेकलकन्यका सोमसुता मुनिशापात् नदीत्वमाप्ता। इयं च प्रतीच्यामवन्तिषु स्थिता प्रत्यक्स्रोताश्च यथा । "अवन्तिषु प्रतीच्यां वै कीर्त्तयिष्यामि ते दिशि । यानि तत्र पवित्राणि पुण्यान्यायतनानि च । प्रियङ्ग्वाम्रवनोपेता वानीरफलमालिनी । प्रत्यक्स्रोता नदी पुण्या नर्मदा तत्र भारत । । त्रैलोक्ये यानि तीर्थानि पुण्यान्यायतनानि च । सरिद्वनानि शैलेन्द्रा देवाश्च सपितामहाः । नर्मदायाः कुरुश्रेष्ठ । सह सिद्धर्षिचारणैः । स्नातुमायान्ति पुण्यौघैः सदा वारिषु भारत" भा० व० ८९अ० ।

इन्दुजनक पु० ६त० । १अत्रिमुनौ तस्य ततउत्पत्तिकथा अत्रिजातशब्दे १११ पृष्ठे दृश्या । २समुद्रे ततस्तस्योत्पत्तिकथा "ततः शतसहस्रांशुर्मथ्यमानात्तु सागरात् । प्रसन्नात्मा समुत्पन्नः सोमः शीतांशुरुज्ज्वलः" भा०आ०१८अ० । दृश्या । [जाह्नवीदृष्टे ।

इन्दुपुष्पिका स्त्री इन्दुरिव शुभ्रं पुष्पमस्याः । (विषलाङ्गला)

इन्दुभ न० इन्दोश्चन्द्रस्य भं नक्षत्रं राशिर्वा । चन्द्रदेवताके १मृगशिरोनक्षत्रे अश्विन्यादिशब्दे ४९८पृष्ठे नक्षत्राणामीशा दर्शिताः । २कर्कटराशौ च "कुजशुक्रबुधेन्द्वर्कसौम्यशुक्रावनीसुताः—क्षेत्राणि सुरनाद्य" ज्यो० । [२चन्द्रप्रभायाम् ।

इन्दुभा स्त्री इन्दुना भाति भा—क ३त० । १कुमुद्वत्याम् । ६त० ।

इन्दुभृत् पु० इन्दुं बिभर्त्ति भृ-क्विप् । शिवे । तस्य चन्द्रधारणमिन्दुमौलिशब्दे ९२६ पृष्ठे सप्रमाणं दर्शयिष्यते ।

इन्दुमणि पु० इन्दुः कान्तोऽस्य तत्करेण स्यन्दनात् तादृशो मणि शाक०त० । १चन्द्रकान्तमणौ तस्य चन्द्रोदये निष्यन्दात् तन्मणित्वम् । तत्प्रियो मणि स इव शुभ्रो मणिर्वा । २मुक्तायाम् ।

इन्दुमण्डल न० ६त० । चन्द्रस्य बिम्बे मण्डलाकारे पदार्थे 'स्नात्वा स्तुत्वा नमस्कृत्य विसृजेदिन्दुमण्डले' तन्त्रसा० । तन्मण्डलमानञ्च सि० शि० दर्शितं यथा । 'बिम्बं रवेर्द्विद्विशरर्त्तु (६५२२) संख्यानीन्दोः खनागाम्बुधि(४८०) योजनानि । भूव्यासहीनं रविबिम्बमिन्दुकर्णाहतं भास्करकर्णभक्तम् । भूविस्तृतिर्लब्धफलेन हीना भवेत् कुभाविस्तृतिरिन्दुमार्गे" "रवेर्योजनात्मकबिम्बं मध्यमं द्वियमबाणषट्कतुल्यानि (६५२२) योजनानि इन्दोस्तु शून्यवसुवेद (४८०)मितानि । अथ राहोरुच्यते । रविबिम्बं भूव्यासेन(१५८१) हीनं (१५१)तच्चेन्दुकर्णेन स्फुटेन योजनात्मकेन संगुण्य रविकर्णेन स्फुटेन भजेत् फलेन भूव्यासतो वर्जितं चन्द्रकक्षायां भूभाव्यासो भवति ।

[illegible] । [illegible] दीक्षा । [illegible] । [illegible] च [illegible] दीक्षा [illegible] । [illegible] । [illegible] च । [illegible] । [illegible] च । [illegible] । [illegible] दीक्षा [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] दीक्षा । [illegible] । [illegible] च । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] । यदि [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible]" इति [illegible] (१८१७०) [illegible] । [illegible] । [illegible] । यदि [illegible] १८१७ [illegible] । [illegible] ११११८ । [illegible] ११४ [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible]" इति इति [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible]

एवं सौरागमादिभि इन्दुमण्डलस्य सूर्य्यमण्डलादध स्थायित्वे सिद्धे” भाग०५स्क०। “एव चन्द्रमा अर्कगभस्तिभ्य उपरिष्टात् लक्षयोजनत उपलभ्यमानोऽर्कस्य संवत्सरभुक्तिं, पक्षाभ्यां मासभुक्तिं, सपादर्क्षाभ्यां दिनेनैव पक्षभुक्तिमग्रचारी द्रुततरगमनो भुङ्क्ते अथापूर्य्यमाणाभिश्च क्षीयमाणाभिश्च कलाभि पितृणामहोरात्राणि पूर्व्वापरपक्षाभ्यां वितन्वन् सर्व्वजीवनिवहप्राणो जीवश्च एकमेकं नक्षत्रं त्रिंशता मुहूर्त्तैर्भुङ्क्ते य एष षोडशकलः पुरुषो भगवान्मनोमयोऽन्नमयोऽमृतमयो देवपितृमनुष्यपशुपक्षिसरीसृपवीरुधां प्राणाप्यायनशीलत्वात् सर्व्वमय इति वर्णयन्ति”। अत्र अर्कगभस्तिभ्य इत्यत्र हेतौ पञ्चमी अन्वयश्चास्य उपलभ्यमान इत्यत्र। यथा च सूर्य्यकिरणैरेव चन्द्रस्योपलब्धिस्तथा प्रागुक्तवचनैः समर्थितम्। न तु अपादाने पञ्चमी उपरिष्टात् इत्यत्रान्वयिनी। तथात्वे सौरागमविरोधः स्यात्। उपरिष्टात् इत्यत्र भूमेरित्यध्याहार्य्यं लक्षयोजनमिति बहुयोजनपरमिति न काचिदनुपपत्तिः। एवमन्यान्यपि पौराणिकवचनानि व्याख्यातव्यानि। इन्दुपक्षद्वयेन यथा पितृदिनस्य सम्पादन तदप्युक्तम्” सि०शि०। “विधूर्द्ध्वभागे पितरो वसन्तः स्वाध सुधादीधितिमामनन्ति। पश्यन्ति तेऽर्कं निजमस्तकोर्द्ध्वं दर्शे यतोऽस्मात् द्युदलं तदेषाम्। भार्द्धान्तरत्वान्न विधोरधःस्थ तस्मान्निशीथः खलु पौर्णमास्याम्। कृष्णे रविः पक्षदलेऽभ्युदेति शुक्लेऽस्तमेत्यर्थत एव सिद्धम्’ अत्राधःस्थत्वमर्कस्य पितृप्रेक्षया बोध्यम् तद्विषयमेव वा पौराणिक सूर्य्यस्याधःस्थत्ववचनमिति न किञ्चिदनुपपन्नम्”। चन्द्रस्याधःस्थित्वैव यथा तिथ्यादिसम्भव तथोक्तम् कालमाधवीये “अर्काद्विनिःसृत प्राचीं यद्यात्यहरहः शशीति” वचनव्याख्याने। “अयमर्थः ऊर्द्ध्व प्रदेशवर्त्ती शीघ्रगामी चन्द्रः ऊर्द्ध्वप्रदेशवर्त्ती अधोमगामी सूर्य्य। तथा सति तयोर्गतिविशेष वशाद्दर्शे चन्द्रमण्डलमन्यूनमनतिरिक्तं सत् सूर्य्यमण्डलस्याधो भागे व्यवस्थित भवति तदा सूर्य्यरश्मिभिः व्याकुलो नाभिभूतत्वाच्चन्द्रमण्डलमीषदपि न दृश्यते। उपरितने दिने शीघ्रगत्या प्राचीं याति राशेर्द्वादशभिरंशैः सूर्य्यमण्डलमुत्तीर्य्य गच्छति। तदा चन्द्रस्य पञ्चदशसु भागेषु प्रथम भागो दर्शनयोग्यो भवति। सोऽयं भाग प्रथमकलेत्यभिधीयते तत्कलानिष्पत्तिपरिमितकालः प्रतिपत्तिथिर्भवति एव द्वितीयादितिथिष्ववगन्तव्यमिति”। तदेतद्विष्णुधर्म्मोत्तरे विस्पष्टमभिहितम् “चन्द्रार्कगत्या कालस्य परिच्छेदो यदा भवेत्। तदा तयोः प्रवक्ष्यामि गतिमाश्रित्य निर्णयम्। भगणेन समस्तेन ज्ञेया द्वादश राशयः। त्रिंशांशश्च तथा राशेर्भाग इत्यभिधीयते। आदित्याद्विप्रकृष्टस्तु भाग-द्वादशकं यदा। चन्द्रमा स्यात्तदा राम। तिथिरित्यभिधीयते” “सेयं द्वादशभिर्भागैः सूर्य्यमुल्लङ्घितवती प्रथमा चन्द्रकला श्लक्ष्णद्वयोपेतसूक्ष्मरेखाकारा शौक्ल्यमीषदुपयाति उत्तरोत्तरदिनेषु सूर्य्यमण्डलविप्रकर्षात् तारतम्यानुसारेण शौक्ल्यमुपचीयते। अनयैव रीत्या सन्निकर्षतारतम्येन मेचकत्वमुपचीयते नदेतदुक्तम” सि० शि०। उपचयमुपयाति शौक्ल्यमिन्दोरित्यादि ।९३१पृष्ठे उक्तम्। सूर्य्याचन्द्रमसोर्यौ सन्निकर्षविप्रकर्षौ तयोरवसामन्दर्शपूर्णिमयोः उपद्यते तदाह गोभिल। “य परोविप्रकर्षः सूर्य्याचन्द्रमसोः सा पूर्णमासी यः परः सन्निकर्षः सामावास्येति”मन्वत्र चन्द्रकलानां सूर्य्ये प्रवेशनिर्गमौ प्रतीयेते सोमोत्पत्तौ ९२४पृ०तु वह्न्यादिदेवतासु। नायन्दोषः। अमादादिदर्शनापेक्षया ज्योतिःशास्त्रस्य प्रवृत्तत्वात् सोमोत्पत्तौ तु वह्न्यादिदेवतानान्तत्कालप्रयुक्ता दृष्टिर्विवक्षिता तत्र यदि सूर्य्ये प्रवेशनिर्गमौ यदि वा वह्न्यादिदेवतादिषु सर्व्वथापि कलाप्रयुक्ता एव प्रतिपदादितिथयः।”कालमाधवीये। कलानुसारेणैव स्वस्वकलास्थराश्यंशादिमानम् तथा च स्वल्पकलायां स्थितस्य राश्यंशकलादिकं स्वल्पं महत्त्यां स्थितस्य महत् यथोक्तमार्य्यभट्टेन। “पश्चात् सूर्य्यादीनां प्रपूरयन्ति यथा भपरिणाहम्। दिव्येन भपरिधि सम भ्रमन्तः स्वकक्षासु। मण्डलमल्पमधस्तात् कालेनाल्पेन पूरयति चन्द्रः। उपरिष्टात् सर्व्वेषां महच्च महता शनैश्चापि। अल्पे हि मण्डलेऽल्पोमहति महान्तश्च राशयोज्ञेयाः। अंशाद्यास्त्वेव विभागतुल्या स्वल्पेषु। भानामधः शनैश्चर सुरगुरुभौमार्कभृगुबुधचन्द्रा। एषामधश्च भूमिर्मेधीभूता च मध्यस्था”। तेन ग्रहाणां प्रागुक्तस्वस्वकक्षा द्वादशभिर्भक्ता राशिप्रमाणयोजनानि। ते च पुनस्त्रिंशद्भक्ता अंशमानयोजनानि। ते षष्ट्या भक्ता कलामितयोजनानि एवं षष्टिभागे विकलादियोजनानि। अधिकं यहशब्दे वक्ष्यते। एतन्मण्डलाधिष्ठातृचन्द्रोत्पत्तिस्तिथितत्त्वशब्दे १११पृष्ठे उक्ता।

इन्दुक पु० इन्दुरिव शुभ्रत्वात् कन्। अश्मन्तकवृक्षे। राजनि०

इन्दुकला स्त्री ६त०। चन्द्रस्य राशिचक्रस्थे परिधौ तस्मात्तमिन्दुशब्दे ९३१ पृ०उक्तम्।

इन्दुकमल न । इन्दुरिव एतत् कमलम् । [illegible]

इन्दुकला स्त्री [illegible] । चन्द्रस्य षोडशकलात्मके । [illegible]

[illegible]

इन्दुकलिका स्त्री इन्दुरिव एतत् कलिका यस्याः । [illegible]

इन्दुकान्त [illegible]

इन्दुज [illegible]

इन्दुज [illegible]

[illegible]

धनिष्ठाप्राजापत्येन्दुविश्वदेवानि । व्रजन् हिमकरतनय करोत्यवृष्टिं सरोगभयाम् । रौद्रादीनि मघान्तान्युपाश्रिते चन्द्रजे प्रजापीडा । शस्त्रनिपातक्षुद्भयरोगानावृष्टिसन्तापैः । हस्तादीनि विचरन् षड्भान्युपपीडयन् गवामशुभम् । स्नेहरसार्घविवृद्धिं करोति चोर्वीं प्रभूतान्नाम् । आर्यम्णं हौतभुजं भाद्रपदामुत्तरां यमेशं च । चन्द्रस्य सुतो निघ्नन् प्राणभृतां धातुसंक्षयकृत् । आश्विनवारुणमूलान्युपमृद्नन् रेवतीं च चन्द्रसुतः । पण्यभिषग्नौजीविकसलिलजतुरगोपघातकरः । पूर्वाद्यृक्षत्रितयादेकमपीन्दोः सुतोऽभिमृद्नीयात् । क्षुच्छस्त्रतस्करामयभयप्रदायी चरन् जगतः । प्राकृतविमिश्रसंक्षिप्ततीक्ष्णयोगान्तघोरपापाख्याः । सप्त पराशरतन्त्रे नक्षत्रैः कीर्तिता गतयः । प्राकृतसंज्ञा वायव्ययाम्यपैतामहानि बहुलाश्च । मिश्रा गतिः प्रदिष्टा शशिशिवपितृभुजगदैवानि । संक्षिप्तायां पुष्यः पुनर्वसू फल्गुनीद्वयं चेति । तीक्ष्णायां भाद्रपदाद्वयं सशाक्राश्वयुक् पौष्णम् । योगान्तिकेति मूलं द्वे चाषाढे गतिः सुतस्येन्दोः । घोरा श्रवणस्त्वाष्ट्रं वसुदेवं वारुणं चैव । पापाख्या सावित्रं मैत्रं शक्राग्निदैवतं चेति । उदयप्रवासदिवसैः स एव गतिलक्षणं प्राह । चत्वारिंशत्त्रिंशद् द्विसमेता विंशतिर्द्विनवकं च । नव मासार्धं दश चैकसंयुताः प्राकृताद्यानाम् । प्राकृतगत्यामारोग्यवृष्टिसस्यप्रवृद्धयः क्षेमम् । संक्षिप्तमिश्रयोर्मिश्रमेतदन्यासु विपरीतम् । ऋज्व्यतिवक्रा वक्रा विकला च मतेन देवलस्यैताः । पञ्च चतुर्द्व्येकाहा ऋज्व्यादीनां षडभ्यस्ताः । ऋज्वी हिता प्रजानामतिवक्रार्थं गतिर्विनाशयति । शस्त्रभयदा च वक्रा विकला भयरोगसञ्जननी । पौषाषाढश्रावणवैशाखेष्विन्दुजः समाघेषु । दृष्टो भयाय जगतः शुभफलकृत् प्रोषितस्तेषु । कार्त्तिकेऽश्वयुजि वा यदि मासे दृश्यते तनुभवः शिशिरांशोः । शस्त्रचौरहुतभुग्गदतोयक्षुद्भयानि च तदा विदधाति । रुद्धानि सौम्येऽस्तमिते पुराणि यान्युद्गते तान्युपयान्ति मोक्षम् । अन्ये तु पश्चादुदिते वदन्ति लाभः पुराणां भवतीति तज्ज्ञाः । हेमकान्तिरथ वा शुकवर्णः सस्यकेन मणिना सदृशो वा । स्निग्धमूर्तिरलघुश्च हिताय व्यत्यये न शुभकृच्छशिपुत्रः”। गगने बुधस्थानमुक्तं भा० ५ स्क० । “ततो बुधः सोमसुत उपलभ्यमानः तत उपरिष्टात् प्रायेण शुभकृत् । यदार्कात् व्यतिरिच्येत तदातिभयप्रायानावृष्ट्यादिभयमाशंसते”। इन्दुजातेन्दुनन्दनेन्दुपुत्रादयोऽप्यत्र । २नर्मदायां नद्यां स्त्री सा च मेकलकन्यका सोमसुता मुनिशापात् नदीत्वमाप्ता । इयं च प्रतीच्यामवन्तिषु स्थिता प्रत्यक्स्रोतोवहा च यथा । “अवन्तिषु प्रतीच्यां वै कीर्त्तयिष्यामि ते दिशि । यानि तत्र पवित्राणि पुण्यान्यायतनानि च । प्रियङ्ग्वाम्रवणोपेता वानीरफलमालिनी । प्रत्यक्स्रोता नदी पुण्या नर्मदा तत्र भारत । । त्रैलोक्ये यानि तीर्थानि पुण्यान्यायतनानि च । सरिद्वनानि शैलेन्द्रा देवाश्च सपितामहाः । नर्मदायां कुरुश्रेष्ठ । सह सिद्धर्षिचारणैः । स्नातुमायान्ति पुण्यौघैः सदा वारिषु भारत” भा० व० ८९अ० ।

इन्दुजनक पु० ६त० । १अत्रिमुनौ तस्य तत उत्पत्तिकथा अत्रिजातशब्दे ११ पृष्ठे दृश्या । २समुद्रे ततस्तस्योत्पत्तिकथा “ततः शतसहस्रांशुर्मथ्यमानात्तु सागरात् । प्रसन्नात्मा समुत्पन्नः सोमः शीतांशुरुज्ज्वलः” भा० आ० १८अ० । दृश्या । [जाह्नवीशब्दे ।

इन्दुपुष्पिका स्त्री इन्दुरिव शुभ्रं पुष्पमस्याः । (विषलाङ्गला)

इन्दुभ न० इन्दोश्चन्द्रस्य भ नक्षत्रं राशिर्वा । चन्द्रदेवताके १मृगशिरोनक्षत्रे अत्र प्रमाणं ४९८पृष्ठे नक्षत्राणामीशा दर्शिता । २कर्कटराशौ च “कुजशुक्रबुधेन्द्वर्कसौम्यशुक्रावनीसुताम्—मेषादीनां स्वराजादयः ज्यो०। [२चन्द्रप्रभायाम् ।

इन्दुभा स्त्री इन्दुना भाति भा—क ३त० । १कुमुद्वत्याम् । ६त० ।

इन्दुभृत् पु० इन्दुं बिभर्त्ति भृ—क्विप् । शिवे । तस्य चन्द्रधारणमिन्दुमौलिशब्दे ९२६पृष्ठे सप्रमाणं दर्शयिष्यते ।

इन्दुमणि पु० इन्दुः कान्तोऽस्य तत्करेण स्यन्दनात् तादृशो मणिः शाक०त० । १चन्द्रकान्तमणौ तस्य चन्द्रोदये निष्यन्दात् तन्मणित्वम् । तत्प्रियो मणिः स इव शुभ्रो मणिर्वा । २मुक्तायाम् ।

इन्दुमण्डल न० ६त० । चन्द्रस्य बिम्बे मण्डलाकारे पदार्थे “कृत्वा स्तुत्वा नमस्कृत्य विसृजेदिन्दुमण्डले” तन्त्रसा० । तन्मण्डलमानञ्च सि० शि० दर्शितं यथा । ‘बिम्बं रवेर्द्विद्विशरर्त्तु (६५२२) संख्यानीन्दोः खनागाम्बुधि(४८०) योजनानि । भूव्यासहीनं रविबिम्बमिन्दुकर्णाहतं भास्करकर्णभक्तम् । भूविस्तृतिर्लब्धफलेन हीना भवेत् कुभाविस्तृतिरिन्दुमार्गे” “रवेर्योजनात्मकं बिम्बं मध्यमं द्वियमबाणषट्कतुल्यानि (६५२२) योजनानि इन्दोस्तु शून्यवसुवेद (४८०)मितानि । अथ राहोरुच्यते । रविबिम्बं भूव्यासेन(१५८१) हीनं (१५१)इन्दुकर्णेन स्फुटेन योजनात्मकेन सङ्गुण्य रविकर्णेन स्फुटेन भजेत् फलेन भूव्यासतो वर्जितं चन्द्रकक्षायां भूभाव्यासो भवति ।

कलानि षोडशानित्यानि । कलोपचयः यथिन् दिने ययस्य चन्द्रमसि सदा यति यात् यथिन् दिने चन्द्रमसि कलावस्थानायावथितीम अतिरिक्तेन पुन तिथिरेव कलाकला यद्यप्यत्र विनाशो भिवेत् । या यथपयोत्पत्तकाला एविविधकला वर्तित कलाया: याव हानि यतु चिविद्वदविविधति यहिकलाधिका: ११ ११ । ११ । एवं विषोऽपि सौपवाकां यदा ययव नहि यदा तदा विद्येत् यद वं हानि यतु यद २२१ । ८ । यथाधर्मे । विष्णवानां षोडशोषरता वाहमाय । यदि षिष्णायावाय दत्तावयवार्थं विष यदा षोडशदिवसेन: विविधेत्वाभदर्वे विदिय- र्व (१२१२)र्वयानि षोडशानि । विषोष्ठ यवाया स धि (१८) पितामीति"। यति । विष्णवेष षोडश आयम्य नातिभौवति" आयारोऽन्यविदिवीयकानां मधेय तैत्तरीयकमयावाम् । स षोडशकाविशायनकृति(१२ ११) षौडशार्थे (१८) उत्तमेत्यम् । । (११८) इति षोडशिका विष्णवि यायमयनयोवाद् । तर्हि विद् यस्य इति वंशा । विद्वन्मान विष यत यद"इति षोडा आयकाये विष्ययायद प्रयोगाद् यवदाराहितेन पावविद्यते । यविविद्वन्मविर्विधविष्यम् ।"यादि यथर्षाम्(१८१७) पुनी विष्णो यकायवर्षे (११८ यदितिः इ यथया" इति षोडा अहविया एविपन्द् षोडशमाययानेन यतिविदावेयः । य य तौ विविद्रुम (२ ११८) षोडशांश यभृत विविद्रुम(११ ८) षोडशांशिका । यथा य यवयवयद आयवत्ते (१८०) षोडशांशि यतिविषत्ते विविद्रुम (११ ८) षोडशांशि एवोर्वहनुकत यायविद्यायेवम् ।

इन्दुमती स्त्री इन्दुमत्योऽस्त्यस्याः मतुप् ङीप् । पौर्णमासाम् रघवकल्पतार्थी विदर्भराजभगिन्याम् । अजेनदेव प्रवर्तितायां स्वयंवरे अवाहितं अजा- रघु ५ "कथोऽपुनीरन्द्रमतीमिरस्य रघु । सा च दर्शयो मम सुराङ्गना शापविप्रयोगात् आङ्गनकपरमा यदेकन् यदिर्व रम्भी । "भरता विष इमर्त सवच्छ- विष्णो यतिवहित दत्ता । यविवाय ययाविद्विष्णो प्रति एव दर्शयो सुराङ्गनात् । य वयविष्णुक्तम् या प्रभवा विष्णुपाददर्शिता । आयमहुर आहुर्व हि वां यसैया- मवरोधि यां यदि । यवयेद्र दराराम जन यविद्रुवा- चरित यस्य मे । इति षोडशां विदिश वं प्रयायास- एवमर्वमाद् । प्रययवविर्वरयमा य पूयमणीयी विराम वा । ययवमयी दिरयुत विरवा वार्त्तिक- विचारयम्"इति वर्व प्रति यविवयदेव ।

इन्दुमौलि ६ इन्दु मौलावस्य । बहुव्री० । स हि इन्दुरत्ना दवतादुर्वा विरवोवा इवारेवि यादी यवा वेदा दयन देवदेव वयोवी वा दवा वदा । अहम वां ययावेवा अमवदंशीलमेव् यदाय् । यथाय् एवेव पवोऽपि यवाने यवयाय च । यावायवोरी यययवा इदरेव यवा यवी"।

इन्दुरत्न न० ६त० इन्दुरिव शुभ्र रत्नम् न । इन्दुकान्ते यथा वयूरेवाययमाद् यन्दुरोषेवायावकीय यदुमित्रे होवयायमाद् यहसुयमाद् ओडवम् । यहवम् पश- दशानि दक्षते ।

इन्दुलेखा स्त्री इन्दोर्लेखेव ।इन्दुरावायात् ध्वर्तवयानां षोडशभागाम् अश्वा षोडषुयवया इन्दुलेखवेते ८११८ दशा । बहुरामायवयादिवाम् एवयावां म- युक्तवयायात् अयाविवावाय । यव ए। इन्दुरेवायव।

इन्दुलोह ६ वैद । चन्द्रलौहे । स हि यदि यायादेर- वायवया कवादित यदिवा । चन्द्रलौहे यविवाय आयवयोर्वे यावीवर यर्वेयवायविवयवया येव एवेति विवदयाय या च ययाविविधया प्रमाविका यवा

प्रवतो याव षोडो षोडशायिवयादिवा रा यतिद् एवामी पूयो,रएरवि यदुवा यावरा यवयावि विवर्त प्रा । यतिवे यविवयमी देवा यर्वा याङ्गवि यवा यावई षोयो एवा यवादि ।। यर्वसो याव षोडयायिवय आहुवि यविवय पूयो विधुदविरयविद्युदारा याड यसो विद्युदिदुवा । यतिवे यविवयमी देवा षोड रावाय याङ्गवि यवा याङ्गवेर्वे यवादि १। इमी याव षोडयायिवयाद यवयुवर दर यविदावाको पूयो, राजिरदिविदेयोद्वारा, यवायदिविदी विद्युविदा । यतिवे यविवयमी देवा यर्वा याङ्गवि यवा याङ्गवेव यवादि १। इदवो याव षोडयायिवय यावेव यविद्, मायो पूयो,विद्युर्दिवयुदारा षोड विद्युदिदुवा । यतिवे यविवयमी देवा यर्व याङ्गवि यवा याङ्गवेव यवादि ३। षोडा याव षोडयायिवयाद ययव दर यविदाइयवयमयी व पूयो कोविरदिवेदव यरोवि ते- यारा यविवयदा विन्य विद्युदा । यतिवे यविवयमी देवा देवो याङ्गवि यवा याङ्गवेर्वेव। यवादि ४। इति

तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति स उल्बावृतो गर्भो दश वा मासान् वा यावन्तः शयित्वा यावद्वाथ जायते स जातो यावदायुषं जीवति तं प्रेतं दिष्टमितोऽग्नय एव हरन्ति यत एवेतो यतः सम्भूतो भवति" छा० उ० । "असौ वाव लोकोऽग्निर्गौतम । यथाऽग्निहोत्राधिकरणमाहवनीयम् इह तस्याग्नेर्द्युलोकाख्यस्यादित्य एव समित् तेन हीद्धोऽसौ लोको दीप्यते अतः समिन्धनात् समिदादित्य । रश्मयो धूमस्तदुत्थानात् समिधो हि धूम उत्तिष्ठति । अहरर्चिः प्रकाशसामान्यात् आदित्यकार्यत्वाच्च । चन्द्रमा अङ्गाराः अह्नः प्रशमेऽभिव्यक्तेः अर्चिषो हि प्रशमेऽङ्गारा अभिव्यज्यन्ते । नक्षत्राणि विस्फुलिङ्गाश्चन्द्रमसोऽवयवा इव विप्रकीर्णत्वसामान्यात् । तस्मिन्नेतस्मिन् यथोक्तलक्षणेऽग्नौ देवा यजमानप्राणा अग्न्यादिरूपा अधिदैवतं श्रद्धाम् अग्निहोत्राहुतिपरिणामावस्थारूपाः सूक्ष्मा आपः श्रद्धाभाविता श्रद्धा उच्यन्ते "पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ती"त्यपां होम्यतया प्रश्ने श्रुतत्वात् ।"श्रद्धा वा आपः श्रद्धामेवारभ्य प्रणीय प्रचरन्तीति"च विज्ञायते । तां श्रद्धामब्रूपां जुह्वति । तस्या आहुतेः सोमो राजा । अपां श्रद्धाशब्दवाच्यानां द्युलोकाग्नौ हुतानां परिणामः सोमो राजा सम्भवति । यथा ऋग्वेदादिपुष्परसा ऋगादिमधुकरोपनीता आदित्ये यश आदिकार्यं रोहितादिरूपलक्षणमारभन्त इत्युक्तम् । तथेमा अग्निहोत्राहुतिसमवायिन्यः सूक्ष्मा श्रद्धाशब्दवाच्या आपो द्युलोकमनुप्रविश्य चान्द्रं कार्यमारभन्ते फलरूपमग्निहोत्राहुत्योः । यजमानाश्च तत्कर्तार आहुतिमया आहुतिभावनाभाविता आहुतिरूपेण कर्मणाऽऽकृष्टाः श्रद्धाप्समवायिनो द्युलोकमनुप्रविश्य सोमभूता भवन्ति । तदर्थं हि तैरग्निहोत्रं हुतम् । आहुतिपरिणाम एव पञ्चाग्निसम्बन्धक्रमेण प्राधान्येन विवक्षित उपासनार्थम् । न यजमानानां गतिम् । तां त्वविदुषां धूमादिक्रमेणोत्तरत्र वक्ष्यति विदुषां चोत्तरां विद्याकृताम् ॥ द्वितीयहोमपर्यायार्थमाह । पर्जन्यो वाव पर्जन्य एव गौतमाग्निः पर्जन्यो नाम वृष्ट्युपकरणाभिमानी देवतात्मा । तस्य वायुरेव समित्, वायुना हि पर्जन्योऽग्निः समिध्यते पुरोवातादिप्राबल्ये वृष्टिदर्शनात् । अभ्रं धूमो, धूमकार्यत्वाद्धूमवच्च लक्ष्यमाणत्वात् । विद्युदर्चिः प्रकाशसामान्यात् । अशनिरङ्गाराः काठिन्यात् विद्युत्सम्बन्धाद्वा । ह्रादनयो विस्फुलिङ्गाः । ह्रादनयो गर्जितशब्दाः मेघानां विप्रकीर्णत्वसामान्यात् । तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः पूर्ववत् सोमं राजानं जुह्वति । तस्या आहुतेर्वर्षं सम्भवति । श्रद्धाख्या आपः सोमाकारपरिणता द्वितीये पर्याये पर्जन्याग्निं प्राप्य वृष्टित्वेन परिणमन्ते २। पृथिवी वाव गौतमाग्निरित्यादि पूर्ववत् । तस्याः पृथिव्याख्यस्याग्नेः संवत्सर एव समित् संवत्सरेण हि कालेन समिद्धा पृथिवी व्रीह्यादिनिष्पत्तये भवति । आकाशो धूमः पृथिव्या इवोत्थित आकाशो दृश्यते यथाऽग्नेर्धूमो, रात्रिरर्चिः, पृथिव्या ह्यप्रकाशात्मिकाया अनुरूपा रात्रिः तमोरूपत्वात् अग्नेरिवानुरूपमर्चिः । दिशोऽङ्गारा उपशान्तत्वसामान्यात् । अवान्तरदिशो विस्फुलिङ्गाः क्षुद्रत्वसामान्यात् । तस्मिन्नित्यादि समानम् । तस्या आहुतेरन्नं व्रीहियवादि सम्भवति ३। पुरुषो वाव गौतमाग्निः तस्य वागेव समित् वाचा हि मुखेन समिध्यते पुरुषो न मूकः । प्राणो धूमो धूम इव मुखान्निर्गमनात् । जिह्वार्चिर्लोहितत्वात् । चक्षुरङ्गारा भास आश्रयत्वात् । श्रोत्रं विस्फुलिङ्गा विप्रकीर्णत्वसामान्यात् । समानमन्यत् । अन्नं जुह्वति व्रीह्यादि संस्कृतम् । तस्या आहुते रेतः सम्भवति ४। योषा वाव गौतमाग्निः । तस्या उपस्थ एव समित् तेन हि सा पुत्राद्युत्पादनाय समिध्यते । यदुपमन्त्रयते स धूमः स्त्रीसम्भवादुपमन्त्रणस्य । योनिरर्चिर्लोहितत्वात् । यदन्तः करोति तेऽङ्गारा अग्निसम्बन्धात् । अभिनन्दाः सुखलवा विस्फुलिङ्गाः क्षुद्रत्वात् । तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा रेतो जुह्वति तस्या आहुतेर्गर्भः सम्भवतीति ५। एवं श्रद्धासोमवर्षान्नरेतोहवनपर्यायक्रमेणाप एव गर्भीभूतास्ताः । तत्रापामाहुतिसमवायित्वात् प्राधान्यविवक्षा आपः पञ्चम्यामाहुतौ पुरुषवचसो भवन्तीति । न त्वाप एव केवलाः सोमादिकार्यमारभन्ते । न चापोऽत्रिवृत्कृताः सन्तीति । त्रिवृत्कृतत्वेऽपि विशेषसंज्ञालाभो दृष्टः पृथिवीयमिमा आपोऽयमग्निरित्यन्यतमबाहुल्यनिमित्तः । तस्मात्समुदितान्येव भूतानि बाहुल्यात्कर्मसमवायीनि सोमादिकार्यारम्भकाण्याप इत्युच्यन्ते । दृश्यते च द्रवबाहुल्यं सोमवृष्ट्यन्नरेतोदेहेषु तत्र द्रवबहुलः, शरीरं यद्यपि पार्थिवं तत्र पञ्चम्यामाहुतौ हुतायां रेतोरूपा आपो गर्भीभूताः । इति तु एवन्तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति व्याख्यात एकः प्रश्नः । यत्तु द्युलोकादीनां सत्वादृष्टयोरा-

चस्मात् यावत्कर्मणः क्षय इत्यर्थः । तावत्तस्मिन् चन्द्रमण्डले उषित्वा अथाऽनन्तरमेतमेव अध्वानं पुनर्निवर्त्तन्त इति प्रयोगात्पूर्वमप्यस्माच्चन्द्रमण्डलं गता निवृत्तास्सन्तीति गम्यते । तस्मादिह लोके इष्टादिकर्मोपचित्य चन्द्रं गच्छन्ति तत्क्षये चावर्त्तन्ते । क्षणमात्रमपि तत्र स्थातुं न लभ्यते स्थितिनिमित्तकर्मक्षयात् स्नेहक्षयादिव प्रदीपस्य । किं तत्र येन कर्मणा चन्द्रमण्डलमारूढस्तस्य सर्वस्य क्षये तस्मादवरोहणं किं वा सावशेष इति । किन्तत । यदि सर्वस्यैव क्षयः कर्मणश्चन्द्रमण्डलस्थस्यैव मोक्षः स्यात् न वेति तत आगतस्येह शरीरोपभोगादि न सम्भवति । ततः शेषेणेत्यादिस्मृतिविरोधश्च स्यात् । नन्विष्टापूर्त्तदत्तव्यतिरेकेणापि मनुष्यलोके शरीरोपभोगनिमित्तानि कर्माण्यनेकानि सम्भवन्ति न च तेषां चन्द्रमण्डले उपभोगः । अतः क्षीणानि यन्निमित्तं चन्द्रमारूढास्तान्येव क्षीणानीत्यविरोध शेषशब्दश्च सर्वेषां कर्मत्वसामान्याद-विरुद्ध" भा० । एवं चान्द्रायणादिकं तत्प्राप्तिहेतु ।

इन्दुलौह न० ६त० । इन्दुर्देवताके, लौहे धातौ रौप्ये धातुमध्ये तस्येन्दुवर्णत्वात् इन्दुदीप्योपशान्त्यर्थं देयत्वाच्च तथात्वम् । स्वार्थे कन् । तत्रैव ।

इन्दुवदना स्त्री "इन्दुवदना जजसनैः सगुरुयुग्मैः" वृत्त०र० उक्ते चतुर्दशाक्षरपादके वर्णवृत्तभेदे

इन्दुवल्ली स्त्री ६त० । चन्द्रनामिकायां सोमलतायाम् । तत्प्राप्तिस्थानमुक्तं सुश्रुते यथा "नैवासादयितुं शक्या सोमाः सोमसमास्तथा । पीताशेषमसृतं देवैर्न सुपुरोगमैः । निहितं सोमवीर्य्यासु सोमे चाप्योपभोगतो । देवछन्दे सुदवरे तथा सिन्धौ महानदे । दृश्यते च जलान्तेषु मध्ये महाप्रवर्त्तकाः" तत्समाप्य च्योषधिशब्दे वक्ष्यन्ते

इन्दुवार पु० "आपोक्लिमे (३,६,९,१२,)यदि खगा न किलेन्दुवारो न स्यात्शुभं कथन ताजकशास्त्रगोतः" नी० ता० उक्ते वर्षलग्नत (३,६ ९,१२,) स्थानानामन्यतमस्थाने सर्वग्रहस्थितिरूपयोगभेदे ।

इन्दुव्रत न० इन्दुलोकप्राप्त्यर्थं व्रतम् शाक०त० । चान्द्रायणे व्रते तस्य चन्द्रलोकप्राप्तिसाधनत्वात् चन्द्रह्रासवृद्धियथानुसारेण भोजने ह्रासवृद्धिमत्त्वाच्च चान्द्रायणत्वम् तदेतत् पञ्चविधं तत्स्वरूपविभागादि प्रा०वि० दर्शितं यथा । "एकैकं ह्रासयेत् पिण्डं कृष्णे, शुक्ले च वर्द्धयेत् । उपस्पृशंस्त्रिषवणमेतच्चान्द्रायणं चरेत् । एतदेव विधिं कृत्स्नमाचरेत् यवमध्यमे । शुक्लपक्षादि नियतश्चरेच्चान्द्रायणव्रतम्" ।

"अष्टावष्टौ समश्नीयात् पिण्डान्मध्यदिने गते । नियतात्मा हविष्यस्य यतिचान्द्रायणं चरन् । चतुरः प्रातरश्नीयात् पिण्डान् विप्रः समाहितः । चतुरोऽस्तमिते सूर्य्ये शिशुचान्द्रायणं व्रतम् । अष्टावष्टौ समश्नीयात् पिण्डान्मध्यदिने गते । मासेनाश्नन् हविष्यस्य चन्द्रस्यैति सलोकताम्" मनु० । एतत् पञ्चविधं चान्द्रायणम् पिपीलिकातनुमध्यम्, यवमध्य, यतिचान्द्रायणम्, सर्वतोमुख शिशुं च । यथाह जाबाल "पिपीलिकायवमध्यं यतिचान्द्रायणं तथा । चान्द्रायणं तथा ज्ञेयं चतुर्थं सर्वतोमुखम् । पञ्चमं शिशुसंज्ञं च तुल्यं पुण्यफलोदयम्" । कृष्णप्रतिपदमारभ्य मासमेकं यदा क्रियते तदा पिपीलिकामध्यं भवति, शुक्लप्रतिपदारम्भे यवमध्यमुभयत्रामावास्यायामभोजनं कृष्णप्रतिपदि चतुर्द्दशग्रासभोजनारम्भे ह्रासक्रमेण चतुर्द्दश्यामेकग्रास अमावास्यायामभोजनम् एव प्राप्नोति तथा च वसिष्ठः । "मासस्य कृष्णपक्षादौ ग्रासानद्याच्चतुर्द्दश" । अन्वेव क्रमेण पञ्चविंशत्युत्तरं ग्रासशतद्वयं स्यात् न चत्वारिंशद्ग्रासाधिकं शतद्वयम् तच्च याज्ञवल्क्येनोक्तम्" "यथा कथञ्चित् पिण्डानां चत्वारिंशच्छतद्वयमिति" । "यथा कथञ्चित् पिण्डानां तिस्रोऽशीतीः समाहितः" इति मनुनाप्युक्तम् । उच्यते प्रथमदिवसे पौर्णमास्याम् अमावास्यायां वा पञ्चदशग्रासभोजनेन संख्यापूरणसम्भवात् अथ वा पञ्चदश्यादिकमेवेदं व्रतम् न प्रतिपदादिकं चतुर्द्दश्यामेव व्रतसङ्कल्पः । यथाह गोतमः पौर्णमास्यां पञ्चदश ग्रासान् भुक्त्वैकैकापचयेनापरपक्षमश्नीयात् अमावास्यायामुपोष्य एकैकोपचयेन पूर्वपक्षम्, विपरीतमेकेषाम्" शङ्खलिखितौ "अमावास्यायां व्रतोपायनं यवमध्यम् अमावास्यायां पञ्चदश पिण्डानश्नीयात्" उपायनमारम्भः । शुक्लश्चेदम् अमावास्यायामपि पञ्चदशकलात्मकस्य चन्द्रमसः सूर्य्यप्रविष्टत्वात् तत एकैककलानिर्गमस्य प्रतिपदादिषु वृद्धिशब्दवाच्यत्वात् । जाबालः "एकैकं वर्द्धयेद्ग्रासं शुक्ले कृष्णे च ह्रासयेत् । अमावस्यां न भुञ्जीत यवमध्यं चरन् द्विजः । एकैकं ह्रासयेद्ग्रासं कृष्णे शुक्ले च वर्द्धयेत् । पौर्णमास्यां न भुञ्जीत पिपीलिकतनुमध्यमम्" । अत्र कल्पतरुव्याख्यानम् । एकैकं ह्रासयेदिति कृष्णप्रतिपदि पञ्चदशग्रासमारभ्य एकैकापचयेनामावास्यायामेकोग्रासः तदनन्तरं शुक्लप्रतिपदि द्वौ ग्रासावेवं वृद्धिक्रमेण चतुर्द्दश्यां पञ्चदश ग्रासाः सम्पद्यन्ते पौर्णमास्याञ्चोपवास इति" पिपीलिका

लघुकर्म्म चान्द्रायणम् । [illegible] यथा 'मौक्षीन विप्रान् भक्षयेद् [illegible] ।
[illegible] चान्द्रायणम् । [illegible] [illegible] नास्ति । [illegible] यत्र
[illegible] [illegible] ।
[illegible] चान्द्रायणमेव [illegible] "[illegible]" । यथा [illegible]
[illegible] "[illegible]" [illegible] "[illegible]"
[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] "[illegible]" [illegible] [illegible] ।
[illegible] चान्द्रायणम्" । [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] चान्द्रायणम् ।
[illegible] चान्द्रायणवदाचरेत् । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] (२४) [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] (१२) [illegible] (२३) [illegible] ।
[illegible] [illegible] ।

इन्दुमौलिः पु इन्दुः मौलौ यस्य । महादेवे इन्दुमौलि-शब्दे ८२४ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।

इन्दुरत्न क्ली इन्दुप्रियं रत्नम् । मुक्ता । [illegible]

इन्दुः पु [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] [illegible] ।

[illegible] । [illegible] ८१३ [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] "[illegible]" । [illegible] [illegible] ।
[illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] ।
[illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] [illegible] ।
[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible]" "[illegible]" [illegible] ।
[illegible] "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] ।
[illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।
[illegible] । [illegible] १२ । [illegible] । "[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible] "[illegible]"

ऋत स्मृत" तत्रैव १३अ०। ६म०ऋत । "दशमो ब्रह्म-सावर्णिरुपश्लोकसुतो महान्" इत्यु० "सुवासनविरुद्धाद्या देवा शम्भु सुरेश्वर" १३अ०। १०म०शम्भु । "मनुर्वै धर्मसावर्णिरेकादशम आत्मवान्" इत्यु० "विहङ्गमा कामगमानिर्वाणरुचय सुरा । इन्द्रस्तु वैधृतस्तेषा-मृषयश्चारुणादय "१३अ०। ११म०वैधृत ।"भविता रुद्रसावर्णिर्नाम द्वादशमो मनु "इत्यु०"ऋतधामा च देवेशो देवाश्च हरितादय "१३अ०। ११म०ऋतधामा । "मनुस्त्रयोदशोभव्यो मेदसावर्णिरात्मवान्" इत्यु प०"देवा सुकर्मसुत्रामसंज्ञा इन्द्रोदिवस्पति " १३अ०। १२म०दिवस्पति ।"मनुर्वा इन्द्रसावर्णिश्चतुर्दशम एष्यति" इत्यु० "पवित्राश्चाक्षुषादेवा शुचिरिन्द्रो भविष्यति" १३अ०। १४म०शुचि । पुराणान्तरादौ नामान्तराणि चतुर्दश कल्पभेदादविरुद्धानि । विस्तरभयात्तानि नोक्तानि । एव शक्र-मानसस्थासाम्यात् १० चतुर्दशसंख्यायाम् । स च शचीपति वृत्रादिहन्ता, पूर्वदिग्पाल, वृष्टिदायक, अमरेश मेघवाहन तस्य पुत्रो जयन्त , वन नन्दन हयउच्चै श्रवा गजऐरावत, पुरी अमरावती नेत्राणि सहस्र वज्रमस्त्रम् हरी वाहौ । विष्टतिप्रसङ्गाद्वे द्रष्टव्या । तस्यानेकविधानि कार्य्याणि पुराणादौ वर्णितानि विस्तरभयान्नोक्तानि मनुकालपर्यन्त तस्याधिकारकालस्तत्-समाप्तौ तस्य प्रजापते सकाशात् ब्रह्मविद्याप्राप्तेरपवर्गसाधनत्वात् कैवल्यप्राप्ति "योयो देवाना प्रत्यबुध्यत" इत्यादिश्रुते । इत्येतत् नामार्थास्त्रश्रुतीतिहासेषु प्रसिद्धम् स्वकालमध्येऽपि त्वष्टृपुत्रविश्वरूपवधजनितब्रह्महत्यास्कन्दनभिया तस्य स्वपदच्युति । तत्पापस्य विभज्यान्यत्र सङ्क्रामणे पुन स्वपदप्राप्ति । असुरादिभिरपि महाधिक्यबलात् युधि निर्जित्य कियत्कालपर्यन्त तत्पदेऽधिकारिता प्राप्ता इत्यपि पुराणादौ प्रसिद्धम् "जित्वा च सकलान् देवान् इन्द्रोऽभून्महिषासुर "देवीमा०"शताश्वमेधकरणे अन्यस्यापि इन्द्रत्वप्राप्तियोग्यतेत्यत्र इन्द्रलोकशब्दे प्रमाण वक्ष्यते ।

इन्द्रस्य प्रजापतिसकाशात् एकशतवर्ष ब्रह्मचर्य्याचरणेन ब्रह्मविद्या प्राप्तेति छा०उ० वर्णित यथा "यदाइरेकशत हैक वर्षाणि मघवान् प्रजापतौ ब्रह्मचर्य्यमुवास तस्मै होवाच । मघवन् । मर्त्य वा इद शरीरमात्त मृत्युना तदस्यामृतस्याशरीरस्यात्मनोऽधिष्ठानमात्तो वै सशरीर प्रियाप्रियाभ्यामात्तो न वै सशरीरस्य सत प्रियाप्रिययोरपहतिरस्त्यशरीर वाव सन्त न प्रियाप्रिये स्पृशत इत्यादि ।

"मघवन् । मर्त्य वै मरणधर्म्मि शरीरम् । यन्मन्यसेऽध्याधारादिलक्षण सम्प्रसादलक्षण आत्मा मयोक्तो विनाशमेवापीतो भवतीति । शृणु तत्र कारणम् । यदिद शरीर वै पश्यसि तदेतन्मर्त्य विनाशि । तच्चात्त मृत्युना ग्रस्त सन्ततमेव । कदाचिदेव म्रियत इति मर्त्यमित्युक्ते न तथा सन्त्रासो भवति यथा ग्रस्तमेव सदा व्याप्तमेव मृत्युनेत्युक्ते इति वैराग्यार्थ विशेष इत्युच्यते आत्त मृत्युनेति । कथ नाम देहाभिमानतो विरक्त सन्निवर्त्तेत इति । शरीरमित्यत्र सदेहेन्द्रियमनोभिरुच्यते । तच्छरीरमस्य सम्प्रसादस्य त्रिस्थानतया गम्यमानस्यामृतस्य मरणादिदेहेन्द्रियमनोधर्म्मवर्जितस्येत्येतत् । अमृतस्येत्यनेनैवाशरीरत्वे सिद्धे पुनरशरीरस्येति वचन वाय्वादिवत्सावयवत्वमूर्त्तिमत्त्वे मा भूतामिति । आत्मनो भोगाधिष्ठानम् आत्मनो वा सत वैज्ञितुस्तेजोऽवन्नादिक्रमेणोत्पन्नमधिष्ठानम् जीवरूपेण प्रविश्य सदेवाधितिष्ठत्यस्मिन्निति वाधिष्ठानम् । यस्येदमीदृश नित्यमेव मृत्युग्रस्त धर्म्माधर्म्मजनितत्वात्प्रियाप्रियवदधिष्ठान तदधिष्ठितस्तद्वान् सशरीरो भवति । अशरीरस्वभावस्यात्मनस्तदेवाऽह शरीर शरीरमेव चाहमित्यविवेकादात्मभाव सशरीरत्वम् । अत एव सशरीर सन्नात्तो ग्रस्त प्रियाप्रियाभ्याम् । प्रसिद्धमेतत् तस्य च न वै सशरीरस्य सत प्रियाप्रिययोर्वाह्यविषयसयोगवियोगयोर्निमित्तयोर्वाह्यसयोगवियोगौ ममेति मन्यमानस्यापहतिर्विनाश उच्छेद सन्ततिरूपयोर्नास्तीति । त पुनर्देहाभिमानादशरीरस्वरूपविज्ञानेन निवर्त्तितविवेकज्ञानमशरीर सन्त प्रियाऽप्रिये न स्पृशत । स्पृशि प्रत्येक सम्बध्यते प्रिय न स्पृशत्यप्रिय न स्पृशतीति वाक्यद्वय भवति । न ह्यच्छ्यशुच्यधाम्मिकै सह सम्भाषेतेति यद्वत् । धर्म्माधर्म्मकार्य्ये हिताहिते, यतोऽशरीरता एतत्स्वरूपमिति । तत्र धर्म्माधर्म्मयोरसम्भवात्तत्कार्य्यभावो दूरत एवेत्यतो न प्रियाप्रिये स्पृशत । ननु यदि प्रियमप्यशरीर न स्पृशतीति यन्मघवतोक्त सुषुप्तस्य विनाशमेवापीतो भवतीति तदेवेहाप्यापन्नम् । नैष दोषो धर्म्माधर्म्मकार्य्ययो शरीरसम्बन्धिनो प्रियाप्रिययो प्रतिषेधस्य विवक्षितत्वात् "अशरीर न प्रियाप्रिये स्पृशत " इत्यादिश्रुत्या । आगमापायिनोर्हि स्पर्शशब्दो दृष्टो यथा शीतस्पर्श उष्णस्पर्श इति । न त्वग्नेरुष्णप्रकाशयो स्वभावभूतयोरग्निना स्पर्श एव भवति । तथाग्ने सवितुर्वोष्णप्रकाशवत्स्वरूपभूतस्य नित्यस्य प्रियस्यापि

[illegible]

[illegible]

देवीमा॰ ऐन्द्री दिक् "उपमितसमासे उत्तरपदस्य श्रेष्ठत्वद्योतकं मनुजेन्द्र वारणेन्द्र इत्यादि ।

इन्द्रक न॰ इन्द्रस्य राज्ञ: क सुखं यत्र । १सभागृहे हेम॰ । ६त॰ । २इन्द्रसुखे ।

इन्द्रकर्म्मन् पु॰ इन्द्रस्येव ऐश्वर्य्यान्वितं कर्म्मास्य । विष्णौ "इन्द्रकर्म्मा महाकर्म्मा कृतकर्म्मा कृतागम" विष्णुस॰ ।

इन्द्रकील पु॰ इन्द्रस्य कील इव अत्युन्नतत्वात् । १मन्दरपर्व्वते इन्द्रस्य कील इव । २इन्द्रध्वजे न॰ "विषमेन्द्रकीलसदृ-शयश्वभाणामुपरिष्टात्" सुश्रु॰ ।

इन्द्रकुञ्जर पु॰ ६त॰ । ऐरावते तस्यामृतमन्थनकाले इन्द्रेण गृहीतत्वात् तथात्वम् यथाह "श्वेतैर्दन्तैश्चतुर्भिस्तु महा-कायस्ततः परम् । ऐरावणो महानागोऽभवद्वज्रभृता हृत "भा॰आ॰ १८अ॰ । इन्द्रगजशक्रगजादयोऽप्यत्र ।

इन्द्रकूट पु॰ इन्द्र ऐश्वर्य्यान्वितं कूटोऽस्य । पर्व्वतभेदे "ततस्तु पर्व्वताः सप्त केशवं समुपस्थिताः । जयन्तो व-जयन्तोऽथ नीलो रजतपर्व्वतः । महामेरुः सकैलास इन्द्रकूटश्च नामतः" हरि॰ १७१ अ॰ ।

इन्द्रकृष्ट न॰कृष कर्षणे भावे क्त ततः अस्त्यर्थे अच् इन्द्रेण इन्द्रहेतुकवर्षणेन कर्षणजातम् । वृष्टिजलसम्पन्ने धान्यभेदे "इन्द्रकृष्टैर्वर्त्तयन्ति धान्यैर्यत्र नदीमुखैः "भा॰स॰५अ॰ ।

इन्द्रकोष पु॰ इन्द्रस्य कोषइव सुखदायकत्वात् । १मञ्चे, २खट्वायाञ्च । [पर्व्वतादयोऽप्यत्र ।

इन्द्रगिरि पु॰इन्द्रनामा गिरिः । महेन्द्रपर्व्वते । इन्द्र-

इन्द्रगुरु पु॰ ६त॰ । बृहस्पतौ इन्द्राचार्य्यादयोऽप्यत्र ।

इन्द्रगोप पु॰ इन्द्रो गोपो रक्षकोऽस्य वर्षाभवत्वात्तस्य । वर्षा-कालिके कीटभेदे शक्रगोपादयोऽप्यत्र । "अविरलवपुर-सुरेन्द्रगोपा" किरा॰ । "इन्द्रगोपकवर्णाभा शुक्लवर्णा मनोजवाम्" भा॰स॰४॰ अ॰ । शुभ्रतया वर्णनात् "हृदयोरसया शक्रगोपकालोहितरागेणांशुकेन" काद॰ रक्ततया वर्णनाच्च तस्य कीटस्य द्वैविध्यं रक्तश्वेतभेदात् ।

इन्द्रघोष पु॰ इन्द्र इतिशब्देन विस्पष्टं घुष्यते घुष-कर्म्मणि घञ् । इन्द्रे "इन्द्रघोषस्त्वा वसुभिः पुरस्तात् पातु" यजु॰ ५,११ । [श्वेतचन्दने राजनि॰ ।

इन्द्रचन्दन न॰ इन्द्रप्रियं चन्दनम् शा॰त॰ । हरिचन्दने

इन्द्रचाप पु॰इन्द्रे इन्द्रस्वामिके मेघे चापइव । १शक्रधनुषि । "विद्युत्वन्तं ललितवनिताः सेन्द्रचापं सचित्राः" मेघ-दू॰ । "विद्युता सहितं सूर्य्यं सेन्द्रचापे घने यथा" भा॰व॰२२॰अ॰ । तदुत्पत्तिप्रकारादि वृह॰सं॰उक्तम्

इन्द्रायुधशब्दे विवृति ६त॰ । २शक्रस्य शरासने च

इन्द्रचिर्भिटी इन्द्रस्यात्मन प्रिया चिर्भिटी शा॰त॰। लताभेदे । सा च इन्द्रतुल्यवर्णकुसुमा पुष्पान्वितमञ्जरीका दीर्घवृन्ता युग्मफलान्विता कटी शीतवीर्य्या पित्तश्लेष्मकासव्रण-दोषशमिनाशिनी चक्षुष्या च राजनि॰ ।

इन्द्रच्छन्दस् न॰ इन्द्र इव सह्य मेघ सहस्रगुच्छेन छाद्यते छद-असुन् नि॰नुट् । सहस्रगुच्छे हारभेदे हेम॰ ।

इन्द्रजनन न॰ इन्द्रस्यात्मन जनम देहसम्बन्धभेद । आत्म-नोदेहसम्बन्धभेदे । तदधिकृत्य कृत ग्रन्थे च । इन्द्रज-ननीय तदधिकारेण कृते ग्रन्थभेदे म॰ ।

इन्द्रजाल न॰ इन्द्रेण कौशलादैश्वर्य्येण जालं दृष्टुर्नेत्रावरक यथास्थितवस्तुदर्शनाक्षमत्वसाधनात्, इन्द्रस्य परमेश्वरस्य जालं मायेव वा । मन्त्रौषधादिना अन्यथास्थितस्य वस्तुनोऽन्यथात्वेन दर्शनसाधने (कुहक) (वाजी) १पदार्थे २मायारूपे जाले च । "प.तएव महान्तोऽस्या' प्रवदन्ती-न्द्रजालताम् । एतस्मात् किमिवेन्द्रजालमपरं यद्गर्भवासस्थितं रेतश्चेतति हस्तमस्तकपदप्रोद्भूतनानाङ्कुरम् । पर्य्यायेण शि-शुत्वयौवनजरावेशैरनेकैर्वृत पश्यत्यत्ति शृणोति जिघ्रति तथा गच्छत्यथागच्छति । देहवद्घटधानाम्ये सुविचार्य्यावलोक्य ताम् । किं धाना क्व च या इच्छाभावाभावायेति निश्चित" शा॰द॰ "स्थूणाकर्णेन्द्रजालञ्च सौरञ्चापि तथार्जुनः । आग्नेयञ्चापि सौम्यञ्च ससर्ज कुरुनन्दन" भा॰ व॰२७४अ॰ । इन्द्रेण इन्द्रकृतेन योगविशेषेण जालम् । ३युद्धोपायभेदे च । इन्द्रजालञ्च द्रव्यविशेषसंयोगेन अद्भुतवस्तुदर्शकव्यापार (किछ्वटरि) इति च नरवभाषा प्रसिद्धं मन्त्रद्रव्यविशेषेण वस्तुनोऽन्यथा करणञ्च । तच्च दत्तात्रेयतन्त्रे मन्त्रविशेषसाध्यम् विस्तरेणाभिहितम् । इन्द्रजालतन्त्रे तु औषधविशेषेण तथाकरण यदुक्तं ततोदिङ्मात्रं प्रदर्श्यते । "अथातः सम्प्रवक्ष्यामि चेन्द्र-जालमनुत्तमम्" इत्युपक्रम्य

"अथातः सम्प्रवक्ष्याम्यौषधीनां विधिं परे । येन विज्ञा-नमात्रेण सर्व्वसिद्धिर्भविष्यति । महाकालस्य बीजानि प्रस्थ मेकं समाहरेत् । भल्लीरसेन देवेशि । सप्त वारान् विभाव येत् । कर्त्तव्या गुटिका ताः स्व हे निक्षिप्य पार्व्वति । ज्वालिरोधे कालेन तय पा।वको भवेत् । अथातः संप्रव-क्ष्यामि शृणु त्वं मम वल्लभे । कुंशस्य योगं संगृह्य तत्र स्थापयेत्तिव रयित्वा पुनर्धस्यसबीजानि वापयेत् यत्काले तानि पुष्पानि भवन्ति तदा यस्योपरि

स दृष्टे संघुनोभावे पतितदोषो भविष्यति"। "यानि कानि च बीजान्यङ्कोलतैलेन मेलयेत्। सफलो जायते वृक्ष सिद्धियोग उदाहृत। गवमुखे बिन्दुमात्रं तत्तैलं निक्षिपेद् यदि। एवयाम भवेत् जीवो नान्यथा शङ्करोदितम्। शिग्रुबीजोत्थितं तैलं पारावतपुरीषकम्। शराहस्य वसायुक्तं गृहीत्वा च समं समम्। गर्दभस्य वसायुक्तं हरितालं मनःशिलाम्। एभिस्तु तिलकं कृत्वा यथा लङ्केश्वरोऽन्धक। उलुविष्टा गृहीत्वा खेरण्डतैलेन पेषयेत्। यस्याङ्गे निक्षिपेत् बिन्दुं सपिभो जायते ध्रुवम्। सर्पदन्तं गृहीत्वा तु कृष्णवृश्चिककण्टकम्। ककवारकवयुक्तं सूक्ष्मचूर्णन्तु कारयेत्। यस्याङ्गे निक्षिपेच्चूर्णं सद्यो याति यमालयम्। सिन्दूरं गन्धकं तालं समं पिष्टा मनःशिलाम्। तस्मिन्प्रवस्त्रं शिरसि अग्निवत् दृश्यते ध्रुवम्। अर्कक्षीरं वटक्षीरं क्षीरं उम्बरसम्भवम्। गृहीत्वा पात्रके क्षिप्ते जलपूर्णं करोति च। दुग्धं तत्र भवेत् सद्यो महाकौतुककौतुकम्। अङ्कोलतैललिप्ताङ्गो दृश्यते राक्षसाकृति। पलायन्ते नराः सर्वे पशुपक्षिगजा हयाः। अङ्कोलस्य तु तैलेन दीपं प्रज्वालयेन्नरः। रात्रौ पश्यति भूतानि खेचराणि महीतले। बुधे वा शनिवारे वा कृकला ग्राह्या यत्नतः। यत्र मूत्रयते यत्र कृकला तत्र निक्षिपेत्। निखनेद्भूमिमध्येषु उद्धृते च पुनः सुखी। नपुंसकं भवेत् सत्यं नान्यथा शङ्करोदितम्। गन्धकं हरितालञ्च गोमूत्रञ्च विषं तथा। सूक्ष्मचूर्णमयं कृत्वा किञ्चिद्दर्भे विनिक्षिपेत्। विप्राः सर्वे पलायन्ते यथा युद्धेषु कातराः" दत्तात्रेय तन्त्रे ११प०

इन्द्रजालिक त्रि० इन्द्रजाल शिल्पतयाऽस्त्यस्य ठन्। इन्द्रजालकारके। इमि इन्द्रजालीत्यप्यत्र स्त्रियां ङीप्।

इन्द्रजित् पु० इन्द्रं जितवान् जि—भूते क्विप्। दिति वंशीये असुरभेदे चाक्षुषमन्वन्तरे "दित्या पुत्रद्वयं जज्ञे काश्यपादिति विश्रुतम्। हिरण्यकशिपुश्चैव हिरण्याक्षश्च वीर्य्यवान्"। इत्युपक्रम्य तत्पुत्रपौत्रादिवर्णने "इन्द्रजित् सर्वजिच्चैव वज्रनाभस्तथैव च" हरिव० ३अ०। २रावणपुत्रे मेघनादे च "पुत्रमिन्द्रजितं वीरं रावणः प्रत्यधावत। जहि राममभित्रघ्न सुग्रीवञ्च सलक्ष्मणम्। त्वया हि मम सत्पुत्र। यशो दीप्तमुपार्ज्जितम्। जित्वा वज्रधरं सङ्ख्ये सहस्राक्षम् शचीपतिम्" भा०व० २८७। "तौ घोरौ शरवर्षेण महाविन्द्रजिता रणे" भा०व० २८८ अ०।

इन्द्रजिद्धन्तृ पु० इन्द्रजितं हन्ति हन—तृच् ६त०। दशरथात्मजे लक्ष्मणे। तद्धननकथा। "अविध्यदिन्द्रजित्तीक्ष्णैः सौमित्रिं मर्म्मभेदिभिः। सौमित्रिश्चानलस्पर्शैरविध्यद्रावणिं शरैः"। इत्युपक्रम्य "दर्शनास्य धनुश्छिन्न धाङ्क देहादपातयत्। द्वितीयेन शरेणास्य भुजं भूमौ न्यपातयत्। तृतीयेन तु बाणेन पृथुधारेण भास्वता। जहार सुनसञ्चापि शिरो भ्राजिष्णुकुण्डलम्। विनिकृत्तभुजस्कन्धं कबन्धं भीमदर्शनम्। तं हत्वा सूतमप्यस्त्रैर्जघान बलिनां वरः" भा०व०२२८अ०।

इन्द्रतापन पु० इन्द्रं तापयति तप+णिच्+ल्यु। १असुरभेदे "इन्द्रतापनवातापी केतुमान् बलदर्पितः" असुरनामोत्कीर्त्तने" हरिव० २६अ०। २मेघनादे च। दशग्रीवश्च वाली च मेघराजो दशावरः। टिट्टिभोविटभूतश्च संह्रादश्चेन्द्रतापनः" भा०स०प००अ० वरुणसभावर्णने।

इन्द्रतूल न० इन्द्रस्येव तूलमाकाशे उड्डीयमानत्वात्। आकाशे मरुता चाल्यमाने कार्पासे सूत्रे त्रिका०।

इन्द्रतोया स्त्री इन्द्रमैश्वर्य्यान्वितं तोयमस्याः, इन्द्रेण पूरितं तोयमस्या वा। गन्धमादनसमीपस्थे नदीभेदे। "इन्द्रतोयां समासाद्य गन्धमादनसन्निधौ" भा० अनु० प० २४।

इन्द्रदमन पु० "बाणस्य चेन्द्रदमनो लौहित्यामुदपद्यत" हरिव०३अ० उक्ते बाणासुरपुत्रभेदे।

इन्द्रदारु पु० इन्द्रस्य तद्ध्वजस्य साधनं दारु। देवदारुवृक्षे। इन्द्रध्वजशब्दे ९४६ पृष्ठे तस्य तद्ध्वजसाधनत्वम् दृश्यम्। इन्द्रद्रु मादयोऽप्यत्र।

इन्द्रद्युम्न इन्द्रस्येव द्युम्नं धनमस्य। मालवेये १ऋषिभेदे २असुरावतारराजभेदे ३राजभेदे च। तत्र असुररूपोऽन्यः कृष्णेन हतः यथा। "इन्द्रद्युम्नोहत कोपाद्यवनश्च कसेरुमान्। हतः सौभपतिः शाल्वस्तया सौभं च पातितम्" भा० व० १२ अध्याये कृष्णं प्रति व्यासवाक्यम्। ऋषिभेदस्तु। "ततस्ते ब्राह्मणाः सर्वे बक दाल्भ्यमपूजयन्नित्युपक्रम्य "द्वैपायनो नारदश्च जामदग्न्यः पृथुश्रवाः। इन्द्रद्युम्नोभालुकिश्च कृतचेता सहस्रपात्" इति कतिचित् ब्राह्मणानभिधायाह। "एते चान्ये च बहवोब्राह्मणाः संशितव्रताः। अजातशत्रुमानर्चुः पुरन्दरमिवर्षयः" भा० व० २६ अ०। राजभेदस्तु मार्कण्डेयादपि प्राचीनः तत्कथा भा०व० १९८अ०। युधिष्ठिरं प्रति मार्कण्डेयवाक्यम्। "स तानुवाचास्ति खलु राजर्षिरिन्द्रद्युम्नो नाम क्षीण-

[illegible]

सुर्यादिषु मध्ये [illegible] ॥

इन्द्रद्रुः पु [illegible] । इन्द्रस्य [illegible] ।

इन्द्रद्रुमः पु [illegible] ।

इन्द्रकेतुः पु [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

इन्द्रपुत्र [illegible] ।

[illegible]

मङ्गलमङ्गलसूक्तैः । प्रास्थानिकैर्वनमियाद्दैवज्ञः सूत्र-धारश्च । उद्यानदेवतालयपितृवनवल्मीकमार्गचितिजाताः । कुब्जोर्द्ध्वशुष्ककण्टकिवल्लीवन्दाकयुक्ताश्च । बहुविहगालय-कोटरपवनानलपीड़िताश्च ये तरवः । ये च स्युः स्त्रीसंज्ञा न ते शुभाः शक्रकेत्वर्थे । अथो ऽर्ज्जुनो ऽश्वकर्णः प्रियक-धवोदुम्बराश्च पञ्चैते । एतेषामन्यतमं प्रशस्तमथवाऽमर-द्रुमम् । गौरासितक्षितिभवं सम्पूज्य यथाविधि द्विज-पूर्व्वम् । विजने समेत्य रात्रौ स्पृष्ट्वा ब्रूयादिमं मन्त्रम् । 'यानीह वृक्षे भूतानि तेभ्यः स्वस्ति नमो ऽस्तु वः । उप-हारं गृहीत्वेमं क्रियतां वासपर्य्ययः । पार्थिवस्त्वां वरयते स्वस्ति ते ऽस्तु नगोत्तम ! । ध्वजार्थं देवराजस्य पूजेयं प्रतिगृह्यताम्' । छिन्द्यात् प्रभातसमये इसमुटक् प्राङ्मुखो ऽपिवा भूत्वा । परशोर्ज्जर्ज्जरशब्दो नेष्टः स्निग्धो घनश्च हितः । नृपजयदमविध्वस्तं पतनमनाकुञ्चितं च पूर्व्वो-दक् । अविलग्नं चान्यतरौ विपरीतमतश्च नेत्यमिततम् । छित्त्वाग्रे चतुरङ्गुलमष्टौ मूले जले क्षिपेद्यष्टिम् । उद्धृत्य पुरद्वारं शकटेन नयेन्मनुष्यैर्वा । अरभङ्गे बलभेदो नेम्या नाशो बलस्य विज्ञेयः । अर्थक्षयो ऽक्षभङ्गे तथाणिभङ्गे च वर्द्धकिनः । भाद्रपदशुक्लपक्षस्याष्टम्यां नागरैर्वृतो राजा । दैवज्ञसचिवकञ्चुकिविप्रप्रमुखैः सुवेषधरैः । अहताम्बर-संवीता यष्टिं पौरन्दरीं पुरं पौरैः । सगन्धधूपयुक्तां प्रवेशयेच्छङ्खतूर्य्यरवैः । रुचिरपताकातोरणवनमालालङ्कृत प्रहृष्टजनम् । सम्मार्ज्जितार्च्चितपथं सुवेषगणिकाजना-कीर्णम् । अभ्यर्च्चितापणगृहं प्रभूतपुण्याहवेदनिर्घोषम् । नटनर्त्तकगेयज्ञैराकीर्णचतुष्पथं नगरम् । तत्र पताकाः श्वेता विजयाय भवन्ति रोगदाः पीताः । जयदाश्च चित्ररूपा रक्ताः शस्त्रप्रकोपाय । यष्टिं प्रवेशयन्तीं निपातयन्तो भयाय नागाद्याः । बालानां तलशब्दे सङ्ग्रामः सत्त्वयुद्धे वा । सन्तक्ष्य पुनस्तष्टां विधिवद्यष्टिं प्ररोपयेद्यन्त्रे । जागर-मेकादश्यां नरेश्वरः कारयेत्तस्याः । सितवस्त्रोष्णीषधरः पुरोहितः शाक्रवैष्णवैर्मन्त्रैः । जुहुयादग्निं सावत्सरो निमित्तानि गृह्णीयात् । इष्टोद्रव्याकारः सुरभिः स्निग्धो घनो ऽनलो ऽर्च्चिष्मान् । शुभकृदतो ऽन्यो नेष्टो यात्रायां विस्तरो ऽभिहितः । स्वाहावसानसमये स्वयमुज्ज्वलार्च्चिः स्निग्धः प्रदक्षिणशिखो हुतभुग् नृपस्य । गङ्गादिवाकर-सुताजलचारुहारां धात्रीं समुद्ररसनां वशगां करोति । चामीकराशोककुरण्टकाब्जवैदूर्य्यनीलोत्पलसन्निभे ऽग्नौ न । ध्वान्तमन्तर्भवने ऽवकाशं करोति रत्नांशुहतं नृपस्य । येषां

रथौघार्णवमेघदन्तिनां समस्वनो ऽग्निर्यदि वापि दुन्दुभेः । तेषां मदान्धेभघटाविघट्टिता भवन्ति याने तिमिरोपमा दिशः । ध्वजकुम्भहयेभभूभृतामनुरूपे वशमेति भूभृताम् । उदयास्तधराधराधरा हिमवद्विन्ध्यपयोधरा धरा । द्विरद-मदमहीसरोजलाजैर्घृतमधुना च हुताशने सगन्धे । प्रणत-नृपशिरोमणिप्रभाभिर्भवति पुरश्छुरितेव भूर्न्नृपस्य । उक्तं यदुच्छ्रिते शक्रकेतौ शुभाशुभं सप्तमरीचिरूपैः । तज्जन्मयज्ञग्रहशान्तियात्राविवाहकालेष्वपि चिन्तनीयम् । गुडपूपपायसाद्यैर्विप्रानभ्यर्च्च्य दक्षिणाभिश्च । श्रवणेन द्वाद-श्याम् उत्थाप्याऽन्यत्र वा श्रवणात् । शक्रकुमार्य्यः कार्याः प्राह मनुः सप्त पञ्च वा तज्ज्ञैः । नन्दोपनन्द-संज्ञे पादेनार्द्धेन चोच्छ्रायात् । षोड़शभागाभ्यधिके जयविजये द्वे वसुन्धरे चान्ये । अधिका शक्रजनित्री मध्ये ऽष्टांशेन चैतासाम् । प्रीतैः कृतानि विबुधैर्यानि पुरा भूषणानि सुरकेतोः । तानि क्रमेण दद्यात् पिटकानि विविधरूपाणि । रक्ताशोकनिकाशं चतुरस्रं विश्वकर्म्मणा प्रथमम् । रुचिरा स्वयम्भुवा शङ्करेण चानेकवर्णधरी । अष्टाश्रि नीलरक्तं तृतीयमिन्द्रेण भूषणं दत्तम् । असितं यमश्चतुर्थं मञ्जरकं कान्तिमद्यच्छत् । मञ्जिष्ठाभं वरुणः षड़श्रि तत्पञ्चमं जलोर्म्मिनिभम् । मायूरं केयूरं षष्ठं वायु-र्जलदनीलम् । स्कन्दः स्वं केयूरं सप्तममदद्ध्वजाय बहु-चित्रम् । अष्टममनलज्वालासङ्काशं हव्यभुग्दत्तम् । वैदूर्य्य-मष्टममिन्दुर्नवमं ग्रैवेयकं ददावन्यत् । रथचक्राभं दशमं सूर्य्यस्त्वष्टा प्रभासयैर्युक्तम् । एकादशमहं विश्वे देवाः सरोज-सङ्काशम् । द्वादशमपि च निवेशं मुनयो नीलोत्पलाभासम् । किञ्चिद्ध्वजोर्द्ध्वनिर्गतमुपरि विशालं त्रयोदशं केतोः । शिरसि बृहस्पतिशुक्रौ लाक्षारससन्निभं ददतुः । यद्य-द्येन विनिर्म्मितममरेण विभूषणं ध्वजस्यार्थे । तत्तत्तद्दैवत्यं विज्ञातव्यं विपश्चिद्भिः । ध्वजपरिमाणत्र्यंशः परिधिः प्रथमस्य भवति पिटकस्य । परतः प्रथमात् प्रथमादष्टा-ष्टांशांशहीनानि । कुर्य्यादहनि चतुर्थे पूरणमिन्द्रध्वजस्य शास्त्रज्ञः । मनुना चागमगीतान् मन्त्रानेतान् पठेच्चियतः । 'हरार्कवैवस्वतशक्रसोमैर्धनेशवैश्वानरपाशभृद्भिः । महर्षि-सिद्धैः सदिगप्सरोभिः शुक्राङ्गिरःस्कन्दमरुद्गणैश्च । यथा त्वमूर्ज्जस्कर ! नैकरूपैः समर्च्चितस्त्वाभरणैरुदारैः । तथेह तान्याभरणानि देव ! शुभानि सम्प्रीतमनाः गृहाण । अजो ऽव्ययः शाश्वत एकरूपो विष्णुर्वराहः पुरुषः पुराणः । त्वमन्तकः सर्व्वहरः कृशानुः सहस्रशीर्षा शतमन्युरीड्यः ।

भाषभाने तु ब्राह्मणानपि भोजयेत्। एवं प्रपूजयेन्नित्यं सप्तरात्रं दिने दिने। तातारमिति मन्त्रोऽयं वासवस्य परं प्रियः। एवं कृत्वा दिशाभागे शक्रोत्थापनमादितः। श्रवणर्क्षयुतायाञ्च द्वादश्यां पार्थिव स्वयम्। अन्त्यपादे भरण्यास्तु निशि शक्रं विसर्जयेत्। सुप्तेषु सर्वलोकेषु यथा राजा न पश्यति। "वाङ्ग सुरासुरगणैः पुरन्दर। शतक्रतो। उपहारं गृहीत्वेमं महेन्द्रध्वज गम्यताम्" उत्पाते सप्तरात्रेऽपि तथोपप्लवदर्शने। व्यतीत्य शनिभौमौ च अन्यघस्रेऽपि विसर्जयेत्। यस्मिन्नृक्षेऽस्मिन् दिने चैव सूतकाले विसर्जयेत्। तथा रक्षेन्नृप केतुं न पतेत् शकुनिर्यथा। शनैः शनैः पातयेत्तु यथोत्थापनमादितः। विसृष्टं शक्रकेतुं स सालङ्कारं तथा निशि। त्रिभेदनेन मन्त्रेण अगाधे सलिले नृप। 'तिष्ठ केतो। महाभाग। यावद्वर्षवत्तरं जले। भवाय सर्वलोकानामन्तरायविनाशक।'। उत्थापयेत्सूर्यरवैः सर्वलोकस्य वै पुरः। एवं यः कुरुते पूजां वासवस्य महात्मनः। न तस्य राज्ये दुर्भिक्षं नतयो नाप्यधर्मकृत्"। "इन्द्रध्वजसमुत्थानं प्रमादाच्च कृतं यदि। तदा द्वादशमे वर्षे कर्त्तव्यं मानवैः पुनः" ति०त० भविष्य०। पञ्चमाष्टमदिनयोर्विसर्जने शाखाभेदेन व्यवस्था। इन्द्रकेतुशक्रध्वजादयोऽप्यत्र।

इन्द्रनक्षत्र न०। इन्द्रस्वामिकं नक्षत्रम्। १ज्येष्ठानक्षत्रे तस्य तत्स्वामिकत्वात् तथात्वम्। अस्य शब्दे ४९९पृष्ठे नक्षत्रेश्वरा उक्ताः। इन्द्रनामकं नक्षत्रम्। २फल्गुनीनक्षत्रे च। फल्गुनीनक्षत्रस्य इन्द्रनामकत्वमाह शत०ब्रा० २,१,२,११। यथा "फल्गुनीष्वग्नी आदधीत। एता वा इन्द्रनक्षत्रं यत्फल्गुन्योऽप्यस्य प्रतिनाम्न्योऽर्ज्जुनो ह वै नामेन्द्रो यदस्य गुह्यं नामार्ज्जुन्यो वै नामैतास्ता एतत् परोक्षमाचक्षते फल्गुन्य इति कोह्येतस्य गुह्यं नाम ग्रहीतुम् इन्द्रो वै यजमानस्तत्तस्य एवैतन्नक्षत्रे अग्नी आधत्ते"

इन्द्रनेत्र न० ६त०। १शक्रनेत्रे २सहस्रसंख्यायाञ्च।

इन्द्रनील पु० इन्द्र इव नीलः श्यामः। (पान्ना) इति ख्याते मरकतमणौ" तल्लक्षणादिकं रत्नपरीक्षायाम् "क्षीरमध्ये क्षिपेन्नीलं क्षीरं वै नीलतां व्रजेत्। इन्द्रनील इति ख्यातः सर्वरत्नोत्तमोत्तमः"। अस्य नीलवर्णत्वं च रवौ गङ्गायमुनासङ्गमे यमुनायाश्चेत्थाय वर्णितम् यथा "क्वचित् प्रभालेपिभिरिन्द्रनीलैर्मुक्तामयी यष्टिरिवानुविद्धा अन्यत्र माला सितपङ्कजानामिन्दीवरैरुत्खचितान्तरेव" "मार्गेन्द्रनील किरणोन्मयूखम्" रघु। "एकं मुक्तागुणमिव भुवः स्थूलमध्येन्द्रनीलम्" "प्रेक्ष्यन्निरिन्द्रनीलैः" मेघदू०। अस्य छिद्रवद्दोषसम्भवते महानीलसंज्ञा यथा हि "महामहानीलशिलारुचः पुरः" माघव्याख्यायां मल्लिनाथेन "सिंहलस्याकरोद्भूता महानीलास्तु ते स्मृताः" इति अगस्त्यवाक्यं प्रमाणतयोपन्यस्तम्। "वापीष्वन्तर्महानीलतटलाम्" माघ व्याख्याने तेन तत्त्वेत्रोक्तम्।

इन्द्रपत्नी स्त्री ६त०। १पुलोमजायां शच्याम्। "उताहमस्मि वीरिणीन्द्रपत्नी मरुत्सखा विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः" ऋ० १०,८६,९। इन्द्रस्य पतिः पालयित्री 'सपूर्वाच्चेति' पा० ङीप् नुक् च। २इन्द्रपालयित्रीषु इडादिषु तिसृषु देवीषु च "होता यक्षत्तिस्रो देवीर्न भेषजं त्रयस्त्रिधातवोऽपस इडा सरस्वती भारती मही। इन्द्रपत्नीर्हविष्मती" यजु० २८,८। "इन्द्रपत्नी इन्द्रस्य पालयित्र्यः, वेददी० शची तु शुक्रग्रहस्य प्रत्यधिदेवता "शची प्रत्यधिदैवतमिति शुक्रध्यानम्। विवाहादौ पूजनीयषोडशमातृकान्तर्गता च।

इन्द्रपर्णी स्त्री इन्द्र इव नीलं पर्णमस्याः जातित्वात् ङीष्। ओषधिभेदे। "काशानुशार्यं गुरुकोषसहाराखाशोत शिवेन्द्रपर्ण्यः" सुश्रु०।

इन्द्रपर्वत पु० इन्द्रनामकः पर्वतः। १महेन्द्रपर्वते इन्द्रवर्षपर्वते। २नीलवर्णे गिरिभेदे "वैदेहस्थस्तु कौन्तेय इन्द्रपर्वतवासिनः। किरातानामधिपतीनजयत् सप्त पाण्डवः" भा०स० २८ अ०।

इन्द्रपुत्रा स्त्री इन्द्रः पुत्रो यस्याः। अदित्याम्। तस्या इन्द्रजननीत्वात् तथात्वम्।

इन्द्रपुष्पी स्त्री इन्द्र इव नीलं पुष्पमस्याः जातित्वात् ङीप्। (विषलाङ्गला) लाङ्गलीवृक्षे। "अर्कालर्ककरञ्जद्वयनागदन्तीमयूरकमार्गीरास्नेन्द्रपुष्पीक्षुद्रश्वेतेत्यादि" सुश्रु०। सा कपि अत इत्त्वे इन्द्रपुष्पिकाप्यत्र।

इन्द्रपुरोहित पु० ६त०। सुराचार्ये बृहस्पतौ।

इन्द्रप्रमति पु० ऋग्वेदाध्ययनार्थं व्यासेन शिष्यत्वेन गृहीतस्य पैलस्य शिष्ये, शिष्यभेदे। "प्रथमं व्यासशिष्यस्तु पैलः ऋग्वेदपादपम्। इन्द्रप्रमतये प्रादात् विभज्य पञ्च संहिताः" अग्नि पु०। "एकैकां संहितां ब्रह्मन् एकैकस्मै ददौ विभुः। पैलाय संहितामाद्यां बह्वृचाख्यामुवाच ह" इत्युपक्रम्य "पैलः स्वसंहितामूचे इन्द्रप्रमतये मुनिः" भाग०१२स्क०६अ०।

इन्द्रप्रस्थ न० इन्द्रस्य इन्द्रस्थानमेरौ प्रस्थ इव (दिल्लीति) ख्याते पुरे। "इन्द्रप्रस्थगमस्तावत् कारि मा सन्तु चेदयः" माघ। "इन्द्रप्रस्थं वृकप्रस्थं माकन्दं वारणावतम्। इति

[illegible]

इन्द्रमहध्वज न. [illegible]

इन्द्रमति स्त्री. [illegible]

इन्द्रमेदस् न. [illegible]

इन्द्रमह पु. [illegible]

इन्द्रमहकामुक पु. [illegible]

इन्द्रमाण पु. [illegible]

इन्द्रमुख न. पु. [illegible]

इन्द्रलोक पु. [illegible]

इन्द्रलुप्त न. [illegible]

इन्द्रलोक पु. [illegible]

सौधश्रेणीश्रियम् श्रयेत् । यदा कलानिधिं क्वापि दर्पेऽ हर्म्यतलमावसेत् । तदा स्वश्रेयसीं ज्योत्स्नां सौधेष्वेषु निगूहयेत् । यदच्छभित्तौ वीक्ष्य स्वमन्ययोषिदिशङ्किता । क्रुधा नाशं विधेन्दिवमपि स्वा चित्रशालिकाम् । हर्म्येषु नीलमणिभिर्निर्मितेष्वत्र निर्भयम् । स्वनीलिमानमाधाय तमोऽह्न्यपि तिष्ठति । चन्द्रकान्तशिलाजालस्रुतमाला-मल जलम् । तत्र चादाय कलशैर्नेच्छन्त्यन्यज्जलं जनाः । कुविन्दा न च सन्त्यत्र न चात्र मध्यतोहराः । चेलान्यलङ्कृ-तान्यत्र यत कल्पद्रुमार्पणात् । गणका नात्र विद्यन्ते चिन्ताविद्याविशारदाः । यतश्चिन्तामणिः सर्वेषां चिन्ता चिन्ता-मणिर्हृतम् । स्वपकारा न सन्त्यत्र रसपाकविचक्षणाः । दुग्धे सर्वरसानेका कामधेनुरतोऽनिशम् । कीर्त्तिरुच्चैःश्रवा-यस्य सर्वतो वाजिराजिषु । रत्नत्वं श्रवसो योऽत्र इ-यानां चौरुपाधिकः । ऐरावतो दन्तिवरचतुर्दन्तोऽत्र राजते । द्वितीय इव कैलासो जङ्गमः स्फटिकोज्ज्वलः । तरुरत्नं पारिजातः स्त्रीरत्नं चोर्वशी त्विह । नन्दनं वन-रत्नं च रत्नं मन्दाकिनी ह्यपाम् । त्रयस्त्रिंशत् सुराणां या कोटिः श्रुतिसमीरिता । प्रतीक्षते वासवस्य सेवायै सात्र इह स्थिता । स्वर्गेऽपीन्द्रपदादन्यन्न विशिष्येत किञ्चन । यद्यस्ति लोकत्रयैश्वर्यं न च तुल्यमनेन हि । अश्वमेधशतस्यास्य विनिमयेन यत् । कित्वेन तुल्यमन्यत् स्यात् पवित्र-मथवा महत् । अर्शीतिरष्टावयमी पुण्यसत्यनिष्ठावती । गन्धर्वचक्रैर्यो च भैतन्तुल्या महर्षिभिः । स्वयमेव वसु-धायास्त्वयमेव दिवस्पतिः । शतमन्युरयं देवो नान्यो-ऽस्ति नामतः । सप्तापि लोकपाला ये तमेनं समुपासते । नारदाद्यैश्च मुनिवरैरयमाशीर्भिरिज्यते । एतदैश्वर्यमेव सर्वेषां लोकानां स्थैर्यमिष्यते । पराजयान्महेन्द्रस्य त्रैलोक्यं स्यात् पराजितम् । दत्त्वा मनुजादैत्यास्तपस्यन्त्य-पचयमाः । गन्धर्वयक्षरक्षांसि मा हेन्द्रपदलिप्सवः । सगराद्याश्च महीपाला वाजिमेधविधायकाः । शतवन्तो महा-यज्ञं महैश्वर्यजिगीषव । निष्प्रत्यूहं क्रतुशतं न कश्चित् कुरुतेऽवनौ । जितेन्द्रियोऽमरावत्यां च प्राप्नोति पुलोमजाम् । असमाप्तक्रतुशता वसन्त्यत्र महीभुजः । ज्योतिष्टोमादिभिर्यागैर्ये यजन्त्यपि ते द्विजाः । तुलापुरु-षदानादि महादानानि षोडश । ये च कुर्वन्त्यमलात्मा-नस्ते लभन्तेऽमरावतीम् । अक्लीबवादिनो वीरा अपराजित्य-पलायिन । विश्रान्ता वीरशयने तेऽत्र तिष्ठन्ति भूभुजः । व्यूहेयात् समाख्याता महेन्द्रनगरी स्थितिः । यावज्-

कालवसन्त्यत्र यज्ञविद्याविशारदाः” १० अ० । “अतिथि-स्त्विन्द्रलोकेश” इति मनुना अतिथिपरिचर्याभिरपि तत्प्राप्तिरुक्ता । एवं राजसूययज्ञेनापि तत्प्राप्ति भा०स० उक्ता । यमलोकादयोऽप्यत्र

इन्द्रवंशा स्त्री “स्यादिन्द्रवंशा ततजैरसंयुतैः” वृत्त०र० उक्ते द्वादशाक्षरपादके वर्णवृत्तभेदे ।

इन्द्रवज्रा स्त्री “स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः” वृत्त०र० उक्ते एकादशाक्षरपादके वर्णवृत्तभेदे ।

इन्द्रवल्ली स्त्री इन्द्रप्रिया वल्ली शाक०त० । पारिजातलतायाम् “सोमवल्लीमिन्द्रवल्लीं शमीं बिल्वस्य कण्टकान्” सुश्रु० । (राखालशसा) २ इन्द्रवारुणीलतायाञ्च इन्द्रवल्लरीत्यप्यत्र ।

इन्द्रवस्ति पु० इन्द्रस्यात्मनो वस्तिरिव । जङ्घामध्यभागे । “इन्द्र-वस्तिपरिणाहांशपीठकूर्परान्तरायाम षोडशाङ्गुल” वस्तिखमर्माणि । इत्युक्त्वा कूर्चशिरोगुल्फेन्द्रवस्ति-जानुर्वीलोहिताक्षाणि विटपञ्चेति” विभज्य “पार्ष्णिं प्रति जङ्घामध्ये इन्द्रवस्तिर्नाम तत्र शोणितक्षये मरणम्” इति च सुश्रु० । अतोऽस्य जीववर्त्तितुल्यत्वात्तथात्वम् ।

इन्द्रवारुणी स्त्री इन्द्रस्यात्मनोवारुणीव प्रिया (राखालशसा) तिक्तरसायाश्चेतमूलाया पीतपुष्पायाः लतायाम् । स्वार्थे कन् । इन्द्रवारुणिकापि अत्रैवार्थे ।

इन्द्रवीज न० इन्द्रस्य कुटजस्य वीजम् । इन्द्रयवे । “वच्चे-न्द्रवीजं त्रिफलाकपिर्मांषरसाम्बुभिः” सुश्रु० ।

इन्द्रवृक्ष पु० ६त० देवदारुवृक्षे जटाधरः । तस्य इन्द्रध्वजोचितत्वात्तथात्वम् । तस्येन्द्रध्वजसाधनत्वञ्चेन्द्रध्वजशब्दे उक्तम् ।

इन्द्रवृद्धा स्त्री “अथातः क्षुद्ररोगान् व्याख्यास्यामः इत्यु-पक्रम्य । ‘वल्मीकमिन्द्रवृद्धेत्यादि विभज्य’ । “पद्मप-कर्णवन्मध्ये पिडकाभिः समाचिताम् । इन्द्रवृद्धान्तु तां विद्याद्वातपित्तोत्थितां भिषक्” सुश्रुतोक्तलक्षणे क्षुद्ररो-गभेदे । “विद्यादिन्द्रवृद्धाञ्च गर्दभीं जालगर्दभम् । इरिवेल्लीं गन्धनाम्नीं कक्षां विस्फोटकां तथा । पित्तजस्य विसर्पस्य क्रियया साधयेद्भिषक्” इति सुश्रु० ।

इन्द्रव्रत न० इन्द्रस्येव वर्षणे व्रतम् । “वार्षिकांश्चतुरो मासान् यथेन्द्रोऽप्यभिवर्षति । तथाभिवर्षेत् स्वं राष्ट्रं कामैरिन्द्र-व्रतं चरन्” इति मनूक्ते प्रजापालने राज्ञोव्रतभेदे ।

इन्द्रशत्रु पु० इन्द्रः शत्रुः शातयिता यस्य । वृत्रासुरे । वृत्रा-सुरस्य तथात्वकथनं यथा “स त्वष्टा चुक्रोध । कुविन्मेऽनुप-हूत सोममभक्षदिति स स्वयमेव यज्ञवेशसं चक्रे स यो द्रोण-कलशे शुक्रः परिशिष्ट आस तम् प्रवर्त्तयां चकारेन्द्रशत्-

किन्नगरे । अमरे इन्द्रसुरिसेति पाठान्तरे पु० । तत्रैव
इन्द्रसुरा स्त्री इन्द्रस्यात्मनः सुरेव प्रिया । (राखालसशा) इन्द्र-
वारुणयाम् राजनि०"वार्त्ताकुविस्वीन्द्रसुरापटोलेत्यादि"
सुश्रु०। "गुडूचीन्द्रसुरा सप्ता कुलत्थयवनागरं । तैलमेभि
गर्भे पक्व सुरासादिरसात् तम्"सुश्रु०।

इन्द्रसूक्त न० इन्द्रदेवताकं सूक्तम् । ऋग्वेदाम्नगते सूक्त-
भेदे तच्च"इन्द्र विश्वा अवीवृधन्"इत्यादि एकादशर्च्चम् ।
ऋ०१म०११सूक्तम् एतच्च तत्तत्कर्मणि इन्द्रस्तुत्यर्थ प-
ठनीय तथा हारपाशेन तत्रादानादौ मरुत्पस्य पूर्वदिशि
गायच "श्रीसूक्त पावमानञ्च सोमसूक्त सुमङ्गलम् । शान्त्य-
ध्यायश्चेन्द्रसूक्त रक्षोघ्न चेति मङ्गलौ । पूर्वं द्वार समा-
श्रित्य पठेतामिति निश्चयः" विधानपारि०पु०, तच्च सूक्त
तत्रादानादिपद्धतौ ९२ पृष्ठेऽस्माभि प्रदर्शितम् ।

इन्द्रसेन पु०इन्द्रस्य सेना इव सेना यस्य ।१ नृपभेदे स च परि-
क्षित पुत्रभेद,"परिक्षितोऽभवत् पुत्रा सर्वे धर्मार्थकोविदाः
कक्षसेनोग्रसेनौ च चित्रसेनश्च वीर्य्यवान् । इन्द्रसेन
सुषेणश्च भीमसेनश्च नामत " भा०आ०९४अ० अयञ्च
मतिसात् परिक्षितः प्राचीन' कुरुवंश्यएव इन्द्राभमवन्द्रे
विश्रुत' । युधिष्ठिरस्य २ भृत्यभेदे ।"इन्द्रसेनादयश्चैव भृत्या
परि चतुर्द्दश । रथैरनुययु सर्वे स्त्रियः आदाय सर्वश"
भा०व०१अ०'इन्द्रसेनो विशोकश्च पुरुश्चार्ज्जुनसारथि' ।
यथाद्याहरणे युक्ता सन्तु भर्तृप्रियकारिणः"भा०स०१२अ०

इन्द्रसेना स्त्री ६त० । इन्द्रस्य १सेनायाम् । २ब्रह्मसमातरि
मौद्गल्यस्य भार्य्यायाम् । "मौद्गल्यस्य सुतो ज्येष्ठो
ब्रह्मर्षि सुमहायशाः । इन्द्रसेना यतोगर्भं वध्र्यश्च मत्य-
पद्यत" हरि०३२अ० "नारायणीन्द्रसेना बभूव बभ्रा
मित्र मुद्गलस्यात्मजमीढ" भा०व०११३अ० ।

इन्द्रसेनानी पु० इन्द्रसेना नयति नी–क्विप् ६त० । शक्रस्य
सेनापतौ कार्त्तिकेये तत्कथा । कार्त्तिकेन पराजितेनेन्द्रेण
कार्त्तिकाय इन्द्रत्वपद दातुमीहमानेन सह तस्य उक्तिप्रत्युक्ति
वर्णनेन तेन तत्सेनापत्यममङ्गीकृतमेतत् भा०व०२२८अ०
वर्णितं यथा "शक्रउवाच भवस्वेन्द्रो महाबाहो। सर्वेषां
न सुखावह । अभिषिच्यस्व चैवाद्य प्राप्तकालोऽसि सत्तम । |
त्वमेव त्वमेव त्रैलोक्यमव्ययोविजये रत । बहन्ते किन्नर
शक्रेण भवेन्द्रत्वमेषितम् । बल तवाद्भुत वीर । त्व देवा-
नामरीन् जहि । अवधास्यन्ति मा लोका वीर्य्येण तव
विस्मिता । इन्द्रत्व तु स्थित वीरे । बलहीन पराजितम् ।
आवयोश्च मिथोभेद प्रपयिष्यन्त्यतन्द्रिता । भेदिते च त्वयि
विभो । लोकोद्वधमुपैष्यति । द्विधाभूतेषु लोकेषु निश्चितेष्व
थयोस्तदा । विग्रह समवर्त्तेत भूतभेदान्महावल । ।
तत्र त्व मा रणे तात । यथाश्रद्ध विजेष्यसि । तस्मादिन्द्रो
भवानेव भविता मा विचारय । स्कन्द उवाच । त्वमेव
राजा भद्रन्ते त्रैलोक्यस्य ममैव च । करोमि किञ्च ते
शक्र । शासन तदुब्रवीहि मे । इन्द्र उवाच । अहमिन्द्रो
भविष्यामि तव वाक्यान्महावल । । यदि सत्यमिद वाक्य
निश्चयाद्भाषित त्वया । यदि वा शासन स्कन्द । कर्त्तुमि-
च्छसि मे शृणु । अभिषिच्यस्व देवाना सैनापत्ये महाबल ।
स्कन्द उवाच । दानवानां विनाशाय देवानामर्थसिद्धये
गवाम्' । भा०व०२२८अ० शक्रसेनापतिशक्रसेनाधि
पादयोऽप्यत्र । "शक्रसेनापति स्कन्द पु०

इन्द्रस्तुत् पु० इन्द्र स्तूयते ऽत्र । इन्द्रस्तुत्यधिकरणे उक्थ्य
यागे द्वितीयाहे "इन्द्रस्तुदुक्थ्यो द्वितीयमहर्भवति ।
इन्द्रोवै सर्वे देवा सर्वेषां देवानामाप्त्यौ तस्यैन्द्राबृहा
भवन्त्यैन्द्र पुरोरुच सर्वमैन्द्रभवतीति' शत०,१२,७,
१,४, अयमुक्थ्यसाध्य तदुपक्रमएव कात्या०२१,१,४ ।
"तय उक्थ्या ग्निष्टुदिन्द्रस्तुत् सूर्य स्तुत्"इत्यभिधानात् ,

इन्द्रस्तोम पु० अतिरात्राङ्गे यागभेदे स च कात्या० २४
४,६, । अतिरात्रोपक्रमेण "इन्द्रस्तोमो विश्वजिता"
विश्वजित स्थाने इन्द्रस्तोम कार्य्य" कर्क० ।
पूर्व्वोक्तोपक्रमस्य तत्प्रकारादि तत्र दर्शितम् । अयञ्चराज्ञा
कार्य्य "इन्द्रस्तोमो राजयज्ञ " "सहस्र दक्षिणा"कात्या०
२२,११,१५,१६, स च उक्थसाध्य "उक्थ्यः" कात्या०
१२,११,१० उक्ते ।

इन्द्रहू स्त्री इन्द्र हूयतेऽनया ह्वे–क्विप् ६त० । शक्राह्वान
साधने मन्त्रभेदे । कर्त्तरि क्विप् । २तदाह्वानकर्त्तृ मुनिभेदे च ।
ततो गर्गा० अपत्ये यञ् । ऐन्द्रहव्यस्तदपत्ये पुंसि ।

इन्द्रा स्त्री इदि–रन् । १फणिज्झकवृक्षे (काटाजाटीर ,
मेदिनि (राखालशशा) २इन्द्रवारुण्याम् । राजनि०
३भव्याम् शब्दर० ।

इन्द्राग्नि पु० द्वि०व० । इन्द्रश्चाग्निश्च देवताद्व० । शक्राग्न्यो-
र्मिलितयोर्देवयो । "इन्द्राग्नी यत्र हूयेते" म०त०
स्मृति 'पुरोहितकामस्येन्द्राग्न्योः स्तोम " कात्या०२२,
११,२०,२१ उक्त । तत्र स्तोमे पुरोहितस्य राज्ञो वा
सह याऽधिकार तत्र ब्राह्मणस्य दक्षिणा चतुर्थि शतगाव
राज्ञ अष्टचत्वारिंशद्गाव ' कर्क० तौ देवते अस्य अण् ।
ऐन्द्राग्न तद्देवताके हविषि यज्ञे च । इन्द्रस्य पर्जन्य-

[illegible] । [illegible] इन्द्राग्निधूम [illegible] ।

इन्द्राग्निधूम [illegible]

इन्द्राणी [illegible]

[illegible]

इन्द्रायुध [illegible]

इन्द्रारि [illegible]

इन्द्रावसान [illegible]

इन्द्रासन [illegible]

इन्द्रिय [illegible]

क्रियासाधने १ चक्षुरादौ २ हस्तादौ च । "इन्द्रियमिन्द्र-लिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्तमिति वा" पा० तस्यानेकविधार्थकता दर्शिता इतिशब्दः प्रकारार्थे इन्द्रेण दुर्जयमिन्द्रियमित्यपि" सि० कौ० । अत्र सूत्रे इन्द्रेण परमात्मना दृष्टमित्युक्तिरपि इन्द्रियस्य चक्षुरादीनां प्रत्यक्षागोचरतां निरस्यति । यद्वा इन्द्रेणात्मना दृष्टत्वात्तेनाभिमतं काणोऽहं बधिरोऽहमित्याद्यभिमतम् । "एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि चेति" श्रुतेः इन्द्रियस्य ईश्वरसृष्टत्वम् । इन्द्रदत्तमिति इन्द्र ऐश्वर्य्ये दत्तोऽपौ स्वस्वकार्य्ये हि तेषामैश्वर्य्यमीश्वरेण दत्तम् अतएव तानि बलादिव दृष्टोत्या विषयेषु प्राणिनः स्वस्वविषयग्रहणाय प्रवर्त्तयन्ति । असति चैश्वर्य्ये न तद् सम्भवति । चक्षुरादीनामात्मानुमापकत्वञ्चेत्थम् । करणव्यापारः सकर्तृकः करणव्यापारत्वात् छिदिक्रियायां वास्यादिव्यापारवदिति करणव्यापारेण कर्त्तुरनुमानगम्यत्वे तत्साक्षात्त्वात् ज्ञानक्रियाकरणमपि सकर्त्तृकं करणत्वादिति चक्षुरादिना ज्ञानसाधनेनात्मनोऽनुमानम् । तथा इन्द्रियस्याप्रत्यक्षत्वेऽपि ज्ञानक्रिया सकरणिका क्रियात्वात् छिदिक्रियावत् इत्यनुमानम् तत्सत्त्वे प्रमाणम् । तत्तन्मतभेदेन इन्द्रियस्य भौतिकत्वाभौतिकत्वसर्वगतत्वासर्वगतत्वप्राप्यकारित्वाप्राप्यकारित्वादिकम् आत्मशब्दे ६६५ पृष्ठे प्रपञ्चेन परीक्षितम् । इन्द्रियञ्च द्विविधं ज्ञानकर्मेन्द्रियभेदात् तत्र श्रोत्रादीनि ज्ञानेन्द्रियाणि हस्तादीनि कर्मेन्द्रियाणि । "श्रोत्रं त्वक्चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव पञ्चमी । पायूपस्थं हस्तपादं वाक् चैव दशमी स्मृता" मनुः । "नासिकालोचने जिह्वा त्वक् श्रोत्रं चेन्द्रियाणि च । हस्तौ पायुरुपस्थश्च वाक्पादौ च दशैव तु" शारदा० । "बुद्धीन्द्रियाणि श्रोत्रघ्राणरसनत्वगाख्यानि । वाक्पाणिपादपायूपस्थानि कर्मेन्द्रियाण्याहुः" सां० का० । एतानि च बाह्येन्द्रियाणि । "उभयात्मकमत्र मनः सङ्कल्पकमिन्द्रियञ्च साधर्म्यात्" सां० का० मनस्तूभयविधकरणोपकारित्वात् करणम् । तच्च ज्ञानकर्मव्यापारसामान्ये कारणमपि न तत्र करणम् असाधारणकारणस्यैव करणत्वात् रूपादिज्ञाने चक्षुरादीनामिव तस्य असाधारण्याद्यप्राहृत्वविशेषाभावात् किन्तु सुखाद्युपलब्धौ असाधारण्यात् तत्रैवास्य करणत्वमिति नैयायिकादयः । वेदान्तिनस्तु मनसोनेन्द्रियत्वमङ्गीकुर्व्वन्ति तच्च आत्मशब्दे दर्शितम् । अतएव "पञ्चप्राणमनोबुद्धिदशेन्द्रियसमन्वितम् । अपञ्चीकृतभूतोत्थं सूक्ष्माङ्गं भोगसाधनमिति" मनोबुद्ध्योरिन्द्रियात् पृथग् निर्द्देशः । साङ्ख्यमते "सात्त्विक एकादशकः प्रवर्त्तते वैकृतादहङ्कारात् । भूतादेस्तन्मात्रः स तामसस्तैजसादुभयम्" सां० का० रजोगुणोपष्टब्धसात्त्विकादेवाहङ्कारात् एकादशेन्द्रियोत्पत्तिरुक्ता तेनाहङ्कारिकाणीन्द्रियाणि । "घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्राणीन्द्रियाणि भूतेभ्यः" गौ० सू० भौतिकानीति नैयायिकाः । "एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि चेति" श्रुतेः आत्मोपादानानीति वेदान्तिनः । अत्र इन्द्रियेभ्यो मनसः पृथग्निर्देशादपि मनसोनेन्द्रियत्वम् अतएव कठोपनिषदि गीतायाञ्च "इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः' इन्द्रियाणि हयानाहुर्मनः प्रग्रहमेव चेति" च इन्द्रियमनसोर्भेदनिर्देशः" । यथा च तदुत्पत्तिः तथा पञ्चदश्यां दर्शितम् यथा । "तमःप्रधानप्रकृतेस्तद्भोगायेश्वरेच्छया । वियत्पवनतेजोऽम्बुभुवो भूतानि जज्ञिरे । सत्त्वांशैः पञ्चभिस्तेषां क्रमाद्धीन्द्रियपञ्चकम् । श्रोत्रत्वगक्षिरसनघ्राणाख्यमुपजायते । तैरन्तःकरणं सर्वैर्वृत्तिभेदेन तत् द्विधा । मनोविमर्शरूपं स्याद्बुद्धिः स्यान्निश्चयात्मिका । रजोंशैः पञ्चभिस्तेषां क्रमात् कर्मेन्द्रियाणि तु । वाक्पाणिपादपायूपस्थाभिधानानि जज्ञिरे" १दीपे । तेषां स्थानकार्य्यादिकमुक्तं तत्रैव २दीपे "श्रोत्रं त्वक्चक्षुषी जिह्वा घ्राणं चेन्द्रियपञ्चकम् । कर्णादिगोलकस्थं तत् प्राप्तं धावेत् बहिर्मुखम् । कदाचित् पिहिते कर्णे श्रूयते शब्द आन्तरः । प्राणवायौ जाठराग्नौ जलपानेऽन्नभक्षणे । व्यज्यन्ते ह्यान्तराः स्पर्शा मीलने चान्तरं तमः । उद्गारे रसगन्धौ चेत्यक्षाणामान्तरग्रहः । पञ्चोक्त्यादानगमनविसर्गानन्दकाः क्रियाः । कृषिवाणिज्यसेवाद्याः पञ्चस्वन्तर्भवन्ति हि । वाक्पाणिपादपायूपस्थैः कर्मेन्द्रियपञ्चकम् । मनो दशेन्द्रियाध्यक्षं हृत्पद्मगोलकस्थितम् । तच्चान्तःकरणं बाह्येष्वस्वातन्त्र्याद्विनेन्द्रियैः । अक्षेष्वर्थार्पितेष्वेव गुणदोषविचारकम् । सत्त्वं रजस्तमश्चास्य गुणा, विक्रियते हि तैः । वैराग्यं क्षान्तिरौदार्य्यमित्याद्याः सत्त्वसम्भवाः । कामक्रोधौ लोभमोहाविति आद्या रजउत्थिताः । आलस्यभ्रान्तितन्द्राद्या विकारास्तमउत्थिताः । सात्त्विकैः पुण्यनिष्पत्तिः पापोत्पत्तिश्च राजसैः । तामसे नोभयं किन्तु वृथायुःक्षपणं भवेत्" । तत्रेन्द्रियाणां कार्य्यभेदा अपि सां० का० दर्शिता यथा 'शब्दादिषु पञ्चानामालोचनमात्रमिष्यते वृत्तिः । वचनादानविहरणोत्

[illegible]

इन्द्रियगोचर [illegible]

[illegible]

इन्द्रियग्राम [illegible]

[illegible]

इन्द्रियज त्रि० [illegible]

[illegible]

इन्द्रियज्ञान न० [illegible]

इन्द्रियनिग्रह पु० [illegible]

[illegible]

च” सू॰ “शुचेः सत्त्वशुद्धिस्ततः सौमनस्यं तत ऐकाग्र्यं तत इन्द्रियजयस्ततश्चात्मदर्शनयोग्यत्वम् बुद्धिसत्त्वस्य भवतीति” भा॰ एष च बाह्य उपायः । आभ्यन्तर उपायस्तत्रैवोक्तः । “ग्रहणस्वरूपास्मितान्वयार्थवत्त्वसंयमादिन्द्रियजयः” पा॰ सू॰ “सामान्यविशेषात्मा शब्दादिर्ग्राह्यः तेष्विन्द्रियाणां वृत्तिर्ग्रहणम् (१रूपम्) न च तत्सामान्यमात्रग्रहणाकारम् कथमनालोचितः सविषयविशेष इन्द्रियेण मनसानुव्यवसीयेतेति । स्वरूपं पुनः प्रकाशात्मनो बुद्धिसत्त्वस्य सामान्यविशेषयोरयुतसिद्धावयवभेदानुगतः समूहो द्रव्यमिन्द्रियम् । (२रूपम्) तेषां तृतीयं रूपम् । अस्मितालक्षणोऽहङ्कारः तस्य सामान्यस्येन्द्रियाणि विशेषाः । चतुर्थं रूपं व्यवसायात्मकाः प्रकाशक्रियास्थितिशीला गुणाः, येषामिन्द्रियाणि साहङ्काराणि परिणामः । पञ्चमं रूपं गुणेषु यदनुगतं पुरुषार्थवत्त्वमिति पञ्चस्वेतेष्विन्द्रियरूपेषु यथाक्रमं संयमः तत्र तत्र जयं कृत्वा पञ्चरूपजयादिन्द्रियजयः प्रादुर्भवति योगिनः,” भाष्यम् तत्फलमपि तत्रोक्तम् । “ततो मनोजवित्वं विकरणभावः प्रधानजयश्च” पा॰ सू॰ “कायस्य मनोवदनुत्तमगतिलाभो मनोजवित्वम् । विदेहानाम् (देहानपेक्षाणाम्) इन्द्रियाणामभिप्रेतदेशकालविषयापेक्षो वृत्तिलाभः अतीतानागतदूरस्थसूक्ष्मार्थविषयक वृत्तिलाभो विकरणभावः । सर्वप्रकृतिविकारवशित्वं प्रधानजयः इत्येतास्तिस्रः सिद्धयो मधुप्रतीका उच्यन्ते एताश्च करणपञ्चरूपजयादधिगम्यन्ते” भा॰ एतासाञ्च बाह्यसिद्धीनां पारम्पर्येण सत्यपुरुषान्यताख्यातिरेव तु मुख्यं फलमिति तत्रैव प्रसिद्धम् ।

इन्द्रियवध पु॰ इन्द्रियाणां वधः स्वस्वकार्य्येषु शक्तिविघातः । इन्द्रियाणां स्वस्वकार्य्यानुकूलशक्तिप्रतिघाते ते च एकादशधा यथाह सा॰ का॰ कौमुद्योः “एकादशेन्द्रियवधाः सह बुद्धिवधैरशक्तिरुद्दिष्टा” का॰ एकादशेन्द्रियवधाः स्वस्वकार्य्यवैकल्यरूपाः तत्र “बाधिर्य्यमित्यादि कौ॰ वाक्यम् अशक्तिशब्दे ४७२ पृष्ठे उदाहृतम्

इन्द्रियबोधन त्रि॰ इन्द्रियं बोधयति मद्यपानसाध्यवैकल्यं बुध+णिच्+ल्यु । मद्यपानसाध्यवैकल्यबोधके मद्ये मद्यपाने हि इन्द्रियमात्रस्य स्वस्वकार्य्यव्यापारापाटवकरणात् आत्मवीर्य्याणि बोधयतीति तस्य तथात्वम् । “सर्वं पित्तकरं मद्यम्” इत्युपक्रम्य “पाके लघु विदाह्युष्णं तीक्ष्णमिन्द्रियबोधनम्” । “कषायमधुरं मद्यं सुगन्धीन्द्रियबोधनम्” । “वातघ्नो मधुरप्रायो हृद्य इन्द्रियबोधनः” सुश्रु॰ ।

इन्द्रियवत् त्रि॰ इन्द्रियं प्रशस्ततया प्राचुर्य्येण वास्त्यस्य मतुप् मस्य वः । १प्रशस्तेन्द्रिये २प्रचुरेन्द्रिये च स्त्रियां ङीप् । इन्द्रियेण तुल्यम् इन्द्रियस्येव इन्द्रिये इव वा वति । इन्द्रियतुल्ये अव्य॰ इन्द्रियं वीर्य्यमस्त्यस्य मतुप् मस्य वः वेदे पूर्वपद दीर्घः । वीर्य्यान्विते । “तेन पशूना ऋषिरिन्द्रियावत्” यजु॰ । “रयिश्च इन्द्रियवान् मदिन्तमः” यजु॰ । क्वचित् वेदे दीर्घोऽपि । “सर्वं क्षतमिन्द्रियवत्” यजु॰ १४, २,

इन्द्रियवृत्ति स्त्री ६ त॰ । “शब्दादिषु पञ्चानामालोचनमात्रमिष्यते वृत्तिः । वचनादानविहरणोत्सर्गानन्दाश्च पञ्चानाम्” सांख्योक्ते श्रोत्रादीनां शब्दादिषु प्रकाशनार्थे १व्यापारे कर्म्मेन्द्रियाणां २वचनादानादिव्यापारे च । तत्र बुद्धीन्द्रियवृत्तिश्च इन्द्रियजन्या बुद्धेस्तत्तदाकारेण परिणामः सा च निर्विकल्पकस्थानीया इति सा॰ कौ॰ समर्थितं तच्च ८२६ पृ॰ आलोचनशब्दे दर्शितम् कर्म्मेन्द्रियवृत्तिश्च वचनादानादिरूपो व्यापारः । मनोरूपेन्द्रियवृत्तिस्तु सङ्कल्पविकल्पाध्यवसायरूपा मनोबुद्ध्योः परिणामभेदः ।

इन्द्रियसम्प्रयोग पु॰ इन्द्रियाणां सम्प्रयोगः स्वस्वविषयेषु प्रयोगः व्यापारणम् । विषयैरिन्द्रियसम्बन्धे असतख्यातिशब्दे ५२२पृष्ठे उदा॰ ।

इन्द्रियसन्निकर्ष पु॰ इन्द्रियस्य स्वस्वविषयैः सह सन्निकर्षः सम्बन्धभेदः । प्रत्यक्षसाधने इन्द्रियस्य स्वस्वविषयैः सम्बन्धभेदरूपे प्रत्यक्षजनकव्यापारे । स च न्यायमते षोढा यथा “विषयेन्द्रियसम्बन्धो व्यापारः सोऽपि षड्विधः । द्रव्यग्रहस्तु संयोगात् संयुक्तसमवायतः द्रव्येषु समवेतानां, तथा तत्समवायतः तत्रापि समवेतानां, शब्दस्य समवायतः । तद्वृत्तीनां समवेतसमवायेन तु ग्रहः । विशेषणतया तद्वदभावानां ग्रहो भवेत्” भाषा॰ । तथा च द्रव्यस्य प्रत्यक्षे इन्द्रियसंयोगः कारणम् द्रव्यसमवेतगुणकर्म्मजातीनां प्रत्यक्षे इन्द्रियसंयुक्तसमवायः । द्रव्यसमवेतसमवेतानां गुणत्वकर्म्मत्वादीनां प्रत्यक्षे इन्द्रियसंयुक्तसमवेतसमवायः । शब्दस्य प्रत्यक्षे श्रोत्रसमवायः शब्दवृत्तिशब्दत्वादेः, श्रोत्रसमवेतसमवायः कारणम् । “अभावप्रत्यक्षे समवायप्रत्यक्षे च इन्द्रियसंयुक्तस्वरूपसम्बन्धविशेषणता हेतुः । वैशेषिकमते तु समवायस्य न प्रत्यक्षम् । अत्र यद्यपि विशेषणता नानाविधा तथा हि भूतलादौ घटाभावः संयुक्तविशेषणतया गृह्यते सङ्ख्यादौ रूपाद्यभावः संयुक्तसमवेतविशेषणतया, संख्यात्वादौ रूपाद्यभावः संयुक्तसम-

[illegible]

इन्द्रियपाप [illegible]

इन्द्रियायाम्? [illegible]

इन्द्रियादि? [illegible]

इन्द्रियाभिहाक? [illegible]

इन्द्रियायतन [illegible]

[illegible]

इन्द्रियाराम [illegible]

इन्द्रियार्थ [illegible]

इन्द्रियाविष्? [illegible]

विभि वेदे पूर्वपददीर्घः । १चक्षुरिन्द्रिये २प्रयक्षेन्द्रिये च । "सर्वाण्यपीन्द्रियं दधा तन्द्रियाण्येव भवति" श्रुतिः ।

इन्द्रियेश पु० ६त० । १जीवे तदधिष्ठानेनैव तेषां प्रवृत्तेस्तथात्वम् २इन्द्रियाधिष्ठातृदिगादिदेवादिषु च ।

इन्द्रेज्य पु० ६त० । बृहस्पतौ शक्रेज्येन्द्रपूज्यादयोऽप्यत्र

इन्द्रेश्वर पु० इन्द्रेण स्थापित ईश्वरः ईश्वरलिङ्गम् । महेन्द्रपर्वतस्थे वृत्रासुरवधजनितब्रह्महत्याविघातार्थं शक्रेण स्थापिते शिवलिङ्गभेदे तत्कथा ग्रा० वि० काशि० पुराणम् । "इत्त कृत्वा ततः शक्रोमाहेन्द्रे स्थाप्य शङ्करम् । लिङ्गं विमुक्तः पापौघैस्ततः स त्रिदिवं गतः । अद्यापीन्द्रेश्वरं दृष्ट्वा तथा रामेश्वरं प्रभुम् । मुच्यते ब्रह्महत्याया नरो वै नात्र संशयः" ।

इन्ध दीप्तौ रुधा० आ०अक० सेट् निष्ठायामनिट् । वर्त्तमानेऽप्यतोनिष्ठा । इन्धे, इन्धाते,इन्धते, "य त्वा जनास इन्धते ऋ०८,४,२ इन्धीत, इन्धाम् । इन्त स इन्धम् । ऐन्ध ऐन्धिष्ट इन्धाम्–बभूव । आस चक्रे इन्धिष्यते ऐन्धिष्यत । इन्धितव्यम् । इन्धिता इन्धनम् । इद्धोगर्त्तते । क्विप् समित् इन्धान "अग्निमिन्धानो मनसा धियम् सचेत मर्त्यः"ऋ० । भावे इध्यते ऐन्धि । "परो यदिध्यते दिवि छा०उ०तु पदगणव्याख्यात ।

इन्ध पु०इन्ध+करणे–घञ् । १काष्ठे इन्ध–ण्यच् । २दीप्तियुक्ते । ३वह्वामके ऋषिभेदे पु० तत० गोत्रे नडा०फक् । ऐन्धायनस्तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री । दीप्तियुक्ते दक्षिणनेत्रे विशेषेण स्थिते ४परमात्मनि पु० । तस्य तदर्थत्वञ्च समर्थितम् वृ०उ०भा० । "इन्धोह वै नामैष योऽयं दक्षिणेऽक्षन् पुरुषस्तं वा एतमिन्धं सन्तमिन्द्र इत्याचक्षते परोक्षेणैव, परोक्षप्रिया इव हि देवाः प्रत्यक्षद्विषः" "इन्धोह वै नाम इन्ध इत्येव नामाय 'यजुर्वै ब्रह्मेति' आदित्यान्तर्गतः पुरुष एष, योऽयं दक्षिणेऽक्षन् अक्षिणि विशेषेण व्यवस्थितः । स च सत्यनामा तं वा एत पुरुषं दीप्तिगुणत्वात् प्रत्यक्ष नामास्य इन्ध इति तमिन्धं सन्तमिन्द्र इत्याचक्षते परोक्षेण, यस्मात् परोक्षप्रिया इव हि देवाः प्रत्यक्षद्विषः प्रत्यक्षनामग्रहणं द्विषन्ति"भा० "इन्धयति दीपयति इन्ध–णिच् अच् । ५दीपके त्रि० । एतयोश्च पूर्वस्थयोः । आङ्ग्रामेन्द्रा समासे तस् । अग्नीमन्ध अग्निमिन्ध । "होताध्वर्युरावया अग्निमिन्धो ग्रावग्राभः" यजु० २५,२८, अग्निमिन्धस्य अग्नीत् नाम ऋत्विक् ।

इन्धन न०इध्यतेऽनेन इन्ध+करणे–ल्युट् । १काष्ठे "इन्धनौघधगप्यग्निस्त्विषा नात्येति पूषणम्" माघ । "कामिनीषु विवाहेषु गवां भक्ष्ये तथेन्धने" मनुः । इन्धने इन्धनापहारे इत्यर्थे "इन्धनार्थमशुष्काणाम्"प्रा०वि०स्मृति । इन्धयति इन्ध–णिच्-ल्यु । २दीपनकर्त्तरि त्रि० । भावे ल्युट् । ३प्रज्वालने न० ।

इन्धन्वन् त्रि० इन्धन+मत्वर्थीय । वदे वनिप् नि० वर्णलोप । इन्धनयुक्ते । "इन्धन्वभिर्धेनुभीरप्सदूधभिः" ऋ० २,३४,५, "इन्धन्वभिः समिन्धनयद्भिः" भा० ।

इन्व गतौ भ्वा० निद० । इनधातौ ८२८ पृष्ठे विवृति ।

इन्वका स्त्री इन्वति इन्व–ष्वुन् उ इव कायति कै–क । मृगशिरोमस्तकोपरिस्थे इल्वलाख्यतारासु अमरटीका ।

इभ पु० इण्–भ किच्च । १हस्तिनि, "वन्येभदामापिलगन्धदुर्द्धराः माघ २तत्सदृशात्वस्वरसादके अष्टसंख्यान्विते च । गजाश्च अष्टसु दिक्षु स्थिता ऐरावतादयोऽष्टौ वर्त्तन्ते इति तेषामष्टत्वम् । ते च "ऐरावतः पुण्डरीको वामनः कुमुदोऽञ्जनः । पुष्पदन्तः सार्व्वभौमः सुप्रतीकश्च दिग्गजाः" अमरोक्तक्रमेण पूर्व्वादीशानान्तदिक्षु स्थिताः । अस्य च उत्तरपदस्थत्वे श्रेष्ठार्थद्योतकता व्याघ्रादेराकृतिगणत्वात् उपमितसमास । स्त्रियां ङीप् । जातित्वात् पोटागन्त्रेम समासेऽस्य पूर्वनिपात पुवद्भावश्च इभपोटा

इभलक्षणविभागादि वृ०स० "मध्वाभदन्ताः सुविभक्तदेहा न चोपदिग्धाश्च कृशाः क्षमाश्च । गात्रैः समैश्चापसमानवंशा वराहतुल्यैर्जघनैश्च भद्राः ॥ वक्षोऽथ कक्षावलयः क्रथाश्च लम्बोदर त्वग्बृहती गलश्च । स्थूला च कुक्षिः सह पेचकेन सैंही च दृङ्मन्दमतङ्गजस्य ॥ मृगास्तु ह्रस्वाधरवालमेढ्रास्तन्वङ्घ्रिकण्ठद्विजहस्तकर्णाः । स्थूलेक्षणाश्चेति यथोक्तचिह्नैः सङ्कीर्णनागा व्यतिमिश्रचिह्नाः ॥ पञ्चोन्नतिः सप्त मृगस्य दैर्घ्यमष्टौ च हस्ताः परिणाहमानम् । एकद्विवृद्धावथ मन्दभद्रौ सङ्कीर्णनागोऽनियतप्रमाणः ॥ भद्रस्य वर्णो हरितो मदश्च मन्दस्य हारिद्रकसन्निकाशः । कृष्णो मदश्चाभिहितो मृगस्य सङ्कीर्णनागस्य मदो विमिश्रः ॥ ताम्रौष्ठतालुवदनाः कलविङ्कनेत्राः स्निग्धोन्नताग्रदशनाः पृथुलायताश्च । चापोन्नतायतनिगूढनिमग्नवंशास्तन्वेकरोमचितकूर्म्मसमानकुम्भाः । विस्तीर्णकर्णहनुनाभिललाटगुह्याः कूर्म्मोन्नतैर्द्विनवविंशतिभिर्नखैश्च । रेखात्रयोपचितवृत्तकराः सुवालाः धन्याः सुगन्धिमदपुष्करमारुताश्च । दीर्घाङ्गु-

[illegible]

यता' शोभोद्पाण्डहस्तिरुद्दामैर्द्दन्तैर्द्दन्तिनो भवन्ति । महागिरिदशार्णविन्ध्याटवीरोधसां मध्ये दशार्णं वनमभिख्यातमत्र दीर्घाङ्गुलिपृथुकरा पाण्डुभा श्यामा वा दुर्द्धर्षा सुवृत्तजघनाग्रा सितसूक्ष्मबिन्दुचिताग्रा पूतफलतुल्यमदगन्धिनो विशालोत्सृष्टदन्ता स्थूलहस्ताग्रशिरोग्रीवा मध्यमा स्वासमा बलवन्तश्च । पारिपात्रवैदिशब्रह्मावर्त्तवनानामन्तर्गणेयक वममत्तोदग्रा शोभदीर्घक्रमेणोपदिग्धाङ्गा बलवन्तोऽभिजाता सुभमाणा मध्यमास्मृदुत्वच कचाविलमाया अल्पमेचकाहरिद्राभास्वरत्तच्छमा सुहस्ता स्निग्धरोमाण स्थिरा सुशरीरा करेणूनामधिपतय स्वल्पतापाश्च । विपुलसह्यदक्षिणारण्योत्कलानां मध्ये कालिङ्गक वनमत्र कलविङ्काभा सर्व्वश्वेता स्थिरपदा शोभा मृदुरुग्णरोमाणस्तनुस्पृशुदरादीर्घकेशवालधयो दीर्घक्रमा बलवन्तोऽल्पमेचकाः पद्मप्रभा यास्त्ररुदग्ना धनुपृष्ठवंशारक्तताभुलिङ्गौष्ठा सुप्रयोगसहसुखा वराहजघना नीचवृत्तमस्ता स्थिरचरणा आयुस्तुवेदिनोमघटघना पीतसुस्त्रशिरोधरा महोरगहस्तकरा मृदुदीर्घहस्ताहस्तिनो भवन्ति । नर्म्मदोदधिसेवदेशान्तोपहारणामन्तरतोऽपरान्तिकं वनमत्र मानिनो घोरा श्यामा सप्तमतिष्ठिता' हस्वजघनशिरोधरा पीनायतविपाणा स्वामुका मृदुत्वच उदपादीर्घरक्तताल्वोष्ठजिह्वामहोत्सङ्गा पद्ममदगन्धिनो धनु'पृष्ठवशाविष्टाश्चाश्चान्यवनविचारिण' । हारकार्वुदावर्त्तनर्म्मदान्तरतः सौराष्ट्रक सममत्तायुपयणा पिङ्गायतास्या मध्यायतास्फुयोऽल्पमेचका मृदुविभक्तमासाप्रतिलोमलोमशघररवास्वनुन्नकर्णनखा सूक्ष्मदन्ता शिशात्मज इति । हिमवत्सिन्धुकुरुजाङ्गलकानामभ्यन्तरे वनं पञ्चनदाख्य तत्र स्फुटितसुश्वेताशुदन्ताश्च तनुबिन्दूपचितकरा सुगन्धयोऽदवोमहापेचकदेशात् प्रमाणा सूक्ष्मदृढहस्तयोदुर्विनेयाश्चामघोषाः कतरूपो भवन्त्यपि । वनेषु तेषु जायन्ते प्रधानाःमध्यमोत्तमा । । सदसा निन्दितायापि तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् । मघजस्तुकाठसद्वाय पुष्पमल्लाङ्गुरुपुरर दुर्गन्ध फर्मगत्यघोमाणमाततस्ताभ्यस्तू स्थिरस्तपर्वाश्च हस्तिनो हस्तमध्यन्यशिघातधन्य पीत मृदुरोमाणमनुपूर्व्वपतित चारुदीर्घाङ्गुलिपीन दृढपृथुप्रारम्भदुवलितम् । सुगन्धिवत्त पञ्चहस्तायत हिरक्त दृढतृक्प्रोतोपोद्गाग च । कचास्फुटिताशुम्बमविमविषमवक्रवस्तसूक्ष्मदन्तायपूजितौ पूजितौ च स्निग्धसम्बग्नमदच्छिणोचतामलिनसममाश्रितौ मधुवर्णौ सुकुञ्चिताभ्यावावाधमभ्यायातामष्टादशाङ्गुलपरिणाहौ । अथ विरूपविषमे वराहनकुलध्वाङ्क्षचामराभे कृष्णविच्छिन्नेक्षणे सन्निमीलिते लोचने न पूजिते पूजिते च कलविङ्काभसूक्ष्मर्भाषवङ्कितुल्ये स्वनुपश्चिते च । मगस्त समाश्रितमायतदृष्टमाश्रित्यमर्षस्थितरक्ततालुजिह्वौष्ठचारुसूक्ष्मसच्छणबिन्दूपचित सर्व्वसपूर्णम् । मृदुमृदुमियाणपीडितपुष्करं विपममासनात् पङ्कलावागमस्त्वगाभावेन नतकुम्भसम्यमेनातिरिक्तं प्रमाणं बलहाघनपिङ्ग रूक्षास्थूलहन्द रोमोपचितमपूजित शिरोवारणाना पूजित महोदयस्थानसुपचितसप्रक्रमनिम्नस्वरनिर्याणं दृढपृथुस्फार स्निग्धमृदुसूक्ष्मयुग्मरोमसुविभक्तोष्णोपचितानासयाश्च सा हस्वोत्कृष्टोपकृटौ हन्तौ स्तब्धौ तनुविषमसिराततौ पीडितान्तावतिरूक्षप्रमाणौ महतच्छिद्रौ सान्द्रमृदुसप्रमाणसिराजालावपाठिसपुटसंविपुलमूच्छिकौ, दृढच्छिद्रौ दुन्दुभिस्वनौ वा । क्रोशायहाच्छिद्रातिदीर्घास्तुपचित पीडिका सुसुहृतौ दृढावध्वनात्युन्नतायतास्याभावपीडिता ग्रीवा वारणस्यायमस्ता यस्ता तु प्रक्षोपरि पिविवृका हटारत्नौ लि बलि, सान्तारलिपरीणाहा द्वादशाङ्गुलायता सर्व्वसम्पूर्णा वा । विषमसवाप्य मच्छिप्रलम्ब संपुटमानस विगर्हितं स्थिर च विनतमत्युन्नत वक्र दृढवशमशोभनम् । शोभनसुपचितसूक्ष्मं धनु'प्रमाणमेव सस्याम विद्यात् । अथ पूर्व्वगात्रच्छिद्रोन्नतास्य विवर्धितहस्तयो र्वृत्त शिरालभान स्तब्धव्याधिहन्वोरुनिर्ल्लग्नं विषमकर्षाविस्तम् प्रमाणहीनमनिष्टम् दृढमनुपूर्व्वोपचित स्थिरविभक्ताजिलसत्कीटमनुपविम्बसुवमच्छिद्ररन्ध्रोपचितमयोरक्त वा । अथ जघन घनसुच्छ्रितास्थि निर्मांसपेचकं कक्षाहीनातिरिक्तप्रमाण बालध्यनुवायि चमसर्थकरम् । अर्थकरगतपेचक पलोपचितमध्यगुभ्यास्य दृढवरप्रमायतागन चारुवालधिपरिपूर्णाण्डकोशायततया मासिरावपक्षयाकारमेहनमलयमङ्गयन च श्यावाललक्षास्फुटितनखश्लिष्टसन्धि, परुषाधारतलसहा न पूजिता पादा, अन्ये भवन्त्यपि च । विंशत्यष्टादशनखा स्थिरा कूर्म्मसमाश्रिता । गजानां पूजिता पादा ये च स्युर्विकचाविला । पादा कचाविला रूक्षविषमा परुषा तथा । । वारणानाम्न यस्ता स्युर्वै वा स्निग्धतमूरुहा. । सूक्ष्मबिन्दूचिता स्निग्धा त्वचं य सन्ति दन्तिनाम् । आस्यस्ृयो

[illegible]

यताः शोभोदयाश्च हस्तिनो मेदैरेव हस्तिनो भवन्ति । महागिरिदर्यामविन्ध्याटवीरावतीनां मध्ये दशार्णवनमभिख्यातमस्य दीर्घाङ्गुलिपुष्कराः पद्मभा श्यामा वा दुर्घटा पृष्ठजघनाभ्यां सितसूक्ष्मबिन्दुचिता-श्चूतफलतुल्यमदगन्धिनो विशालोत्सङ्गदन्ताः स्थूलह-स्ताः शिरोग्रीवा मध्यकाः श्वासमा सत्यपन्नाः । पारि-यात्रविन्ध्यमध्यावर्त्तवनानामन्तर्मार्गस्थेयकवनमतोऽदन्ता शोभाटोपेकक्रमेणोपदिश्यन्ते मतङ्गजोऽभिजाता शुभमाणा मध्यमास्तद्वच्च कषायविषमायाः अल्पमेच-काः हरिताङ्गावाञ्छगण्डस्था सुपुच्छाः स्निग्धरोमाणः स्थिराः सुशरीराः करेणूनामधिपतयः स्वल्पतापाश्च । विपुलसह्यतटाक्षिणारण्ययोस्तत्कानां मध्ये कालिङ्गकवन-मतः कलविङ्काक्षाः सर्वश्वेताः स्थिरपदाः शोभा मृदुरूक्षरोमाणस्तनुत्वगुदरादीर्घकेशवालधयो दीर्घ-क्रमाः बलवन्तोऽल्पमेचकाः पद्मप्रभा वातुरुदग्ना धनु-ष्ठसंचाररक्तताल्विजिह्वौष्ठा उग्रयोगपरुषाः परादृज-घनाः नीचस्तनस्था स्थिरचरणा आपायपेदि लोमघट-घना पीतशुभ्रशिरोधरा महोरगदृष्तकराः मृदु-दीर्घपुच्छाः हस्तिनो भवन्ति । नर्मदोदधिमेयदेशान्तो-पहारणामन्तरतोऽपरान्तिकवनमत्र मानिनो धीराः श्यामा सप्तप्रतिष्ठिताः उच्चजघनशिरोधरा पीनायतविपा-णा वास्तुका मृदुत्वच उदपादीर्घरक्ततालुजिह्वा-महोत्सङ्गाः पद्ममदगन्धिनो धनुःपृष्ठवंशाविष्टत्वासा-भान्यधर्मविचारिणः । द्वारकार्बुदावर्त्तनर्मदान्तरतः सौ-राष्ट्रकवनमतोऽल्पायुषश्चण्डाः पिङ्गायताक्षा मध्या-यताङ्गयोऽल्पमेचका मृदुनिमग्नमांसाप्रतिलोमसोमशचर-रवास्तनुत्वक्कर्णनखा सूक्ष्मदन्ता शिवात्मजा इति । हिमवद्विन्ध्यकुरुजाङ्गलकानामभ्यन्तरे वनं पञ्चनदाख्यं तत्र स्फुटितरूक्षश्वेतायुदन्तास्तनुविन्दूपचितकरा सुगन्धयोरुदशोभमहापेचकदेशाद्धप्रमाणा सूक्ष्मदृढवृत्तपोदु-र्विभेदाध्यानशोभाः कतकरूपो भवन्त्यपि । वनेषु तेषु जायन्ते प्रधानमध्यमोत्तमाः । मयका निन्दितायापि तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् । नष्टजलकाठसद्भाग छुस्समल्पाङ्गु-ष्ठपुष्कर दुर्गन्धकर्कशत्वग्रोमाणमाततस्तथ्यस्थूलशिरस्य-र्वांश्च हस्तिनो हस्तमध्यस्थविशातधम्य पीत मृदुरोमा-श्चमनुपूर्वपतित चारुदीर्घाङ्गुलिपीन पृथुपुष्कर मृदुवलि-तम् । सुगन्धिदृष्ट पञ्चहस्तायत द्विरक्त दृढवृक्षोतोष्ठो वृजाग च । कपास्फुटितानुसमविमविषमचक्रमण्ड-

सूक्ष्मदन्तावपूजितौ पूजितौ च स्निग्धश्लक्ष्णमदाधियोग-तामलिमसममाहितौ मधुवर्णौ मुकुलितापायाधमध्या-यातायताद्याङ्गमपरिणाहौ । अथ विरूपविषमे वराह-मकुचध्वाङ्क्षशमराभे रूक्षविच्छिन्नचक्षुषी च मिमीलिते लोचने न पूजिते रञ्जिते च कलविङ्कामसूर्यमणि-वह्नितुल्ये चतुरङ्गिते च । शकल समाहितमायतपृथु-वाहित्यमवस्थितरक्ततालुजिह्वौष्ठपार्श्वसूक्ष्मश्लक्ष्णविन्दूप-चितं सर्वसम्पूर्णम् । मृदुमृदुनिर्याणपीडितपुष्कर-विषमसारणात् पद्मद्युतावाग्मध्यमाभावेन नतकुम्भम-ध्यन्मेनातिरिक्त प्रमाण पश्चादधनपिङ्गरूक्षास्थूलस्कन्ध-रोमोपचितमपूजितं शिरोधारणानां पूजित महो-दयस्थानमुपचितप्रक्रममनिम्नपरमिर्याण पृथुपुष्करं स्नि-ग्धमृदुसूक्ष्मपुत्ररोमशुचिगात्रोष्णोपचितानायपाहं वा कुम्भोत्कटोपकटौ वृत्तौ सभ्यौ तनुविषमशिराततौ पीडितान्तावतिमृदुप्रमाणौ संहतच्छिद्रौ सान्द्रमृदुक-प्रमाणशिराजालपाठितपुटच विपुलमूलिकौ, पृथुच्छिद्रौ दुन्दुभिस्वनौ वा । कृशायताच्छिद्रातिदीर्घातुपचित-पीडिता सुसहतौ पृथावष्टम्भनात्युन्नतायतास्वामायपीडिता ग्रीवा धारणाशापयस्ता शस्ता तु ग्रहोपरि पिच्छिका कठोरघोषि वल्लि माजारलिपरीणाहा हाटकाङ्गुलायता सर्वसम्पूर्णा वा । विषममधाम संधिप्रलम्बं सपुटमा-नव विगर्हितं स्थिरं च विगतमत्युन्नतं वक्रं पृष्ठवंश-शोभनम् । शोभनमुपचितसूक्ष्मं धनुःप्रमाणमेव सस्यान-विद्यात् । अथ पूर्वगात्रच्छिद्रशोभनात्वं विकचितहस्तयो-र्वृत्तं शिरासन्नम स्तब्धव्याधिदन्तोद्दनिर्लग्नं विषमक-चाविरसं प्रमाणहीनमनिष्टम् दृढमनुपूर्वोपचित-स्थिरविभक्ताजिलसत्कोटमनुपविम्बमुखमच्छिद्ररन्ध्रोपचितम-घोरक्त वा । अथ जघनं घनमच्छिद्रास्थि शिराविशेषकं कलाहीनातिरिक्तप्रमाण मालध्यनुयायि समसर्थकरम् । अर्थकरमत्यमेचक पक्षोपचितमदम्यगुम्फासदृढतरसमाय-तागन्धारवालधिपरिपूर्णाण्डकोषायततया माशिरा-उपसम्यकाकारमेढ़्नमसजयमञ्जयन च श्यामालरूक्षस्फुटित-मस्तिदृष्टसन्धि, परुषाघारतलसहा न पूजिता पादाः, अन्ये भवन्त्यपि च । विशत्यष्टादशनखाः स्थिराः कूर्मस-माहिताः । गजानां पूजिताः पादा ये च स्तुविकचाचिताः । पादाः कचाविलाः रूक्षविवर्णाः परुषाः तथा । चार-णानाञ्च शस्ताः स्वर्णा वा स्निग्धतनूरुहाः । सूक्ष्मबिन्दु-चिता स्निग्धा त्वच शंसन्ति दन्तिनाम् । आयस्य यो

न्ये ते महीपर्व्वतसानुषु । ये गजाश्चैव मत्तास्ते भवन्त्यतिशोभनाः । सर्व्वेषामेव नागानां छायालक्षणमुत्तमम् । यच्छाया जायते यस्य तत्तथैवाभिधीयते । सत्त्वाधिकत्वाद्भद्रस्य पाण्डरा भवति प्रभा । भद्रपक्ष्मस्य च्छाया स्निग्धा तनुतनूरुहा । तथा तमोऽधिकत्वाच्च कृष्णा मन्दस्य जायते । तरुणाम्बुदसच्छाया स्थूलकृष्णकचाचिता । रजोऽधिकत्वाच्च तथा मृगस्यापि हि धूसरा । मलिनाम्बुदसच्छाया रूक्षा तनुतनूरुहा । एषा छायाविशेषा स्युर्भद्रादीनामयोदिता । छाया च मिश्रभावाच्च मिश्रा भवति दन्तिनाम् । वनजातिगुणैर्भद्रं गजश्रेष्ठो नरोत्तम । तमोऽधिकत्वं मन्दस्य यद्यदुक्तं निबोध मे । दुर्म्मनस्त्वं तथाऽऽलस्यं निद्रालुत्वं च मूढता । गम्भीरवेदिता चेति मन्दस्य तम उच्यते । एवं रजोगुणो राजन् मृगस्तेन रजोऽधिकः । धैर्य्यं स्थैर्य्यं पटुत्वं च विनीतत्वं सुकर्म्मता । धर्म्मार्थवेदिता चैव भयस्थानेषु मूढता । सुभगत्वं च धीमत्त्वं सत्त्वस्यैते गुणाः स्मृताः । अथ सत्त्वाधिकोराजन् भद्रजातिरुदाहृतः । पिङ्गलत्वं चाङ्कुशस्थोरन्तर्म्मणिगतं तथा । दन्तयोर्म्मधुवर्णत्वं नेत्रयोर्म्मधुपिङ्गता । आसनस्य पृथुत्वञ्च पूर्णता कुक्षिपार्श्वयोः । पृथुत्वं पृष्ठभागस्य वंशस्य समवस्थिता । स्निग्धच्छाया त्वयायाम परिणाहोच्छ्रयौ तथा । सत्त्वाधिकत्वं गुरुत्वं च कायस्यैते गुणाः स्मृताः । सर्व्वलक्षणसम्पूर्णो दृश्यते न मतङ्गजः । प्रधानावयवे लोके यत्न कार्य्यो मनीषिभिः । हीनं कृष्णं च कल्माषं पुष्करं न प्रशस्यते । सम्पूर्णं मांसलं रक्तं सुकुमारं शुभं स्मृतम् । ताम्राङ्कुशस्तु भवेद्दीनं हेमन्यतिविनाशनम् । कृष्णं मर्त्तुर्विघाताय कल्माषं भर्त्तृरोगदम् । सम्पूर्णं च्छिद्रितं भर्त्तुः पुष्करं चतुरङ्गुलम् ॥ सौभाग्यदं मांसलन्तु सुकुमारं तथार्थदम् । रक्तपद्मदलच्छायं तथा मिष्टान्नपानदम् । अतः परं शुभेक्षे वेऽथोतसी पाटलोदरे । पश्चाद्धुममात्रेण वर्त्तुलत्वेन चार्थदे । अथाशुभञ्च तास्रं चकर्णतालं सुखप्रदम् । ह्रस्वा स्थूला च विपुला विलिखी श्यामलोमिता । कुञ्चिता च तथा दृष्टिः सप्रभा दन्तिनां मता । तासां तु ताम्रनखाग्रायामा सा सुन्वेत्यभिवर्ण्णिता । ह्रस्वा करोति नृपतेर्व्विनाशं शीघ्रमेव हि । स्थूला दुर्भिक्षकरणी श्यामला रूपदु सदा । करोति विलिखी भिन्ना तद्वदेव तु वाच्ययम् । सुग्ना दृष्टिर्व्विनाशाय राज्ञो धर्म्मविनाशिनी । कुञ्चितापीनयोश्चैव युद्धकाले रिपोर्जयदम् । अतः परं प्रवक्ष्यामि क्रमेण करलक्षणम् । न करं दीर्घमिच्छन्ति यासभे शास्त्रपण्डिताः । न चापि

धिवत्तं ह्रस्वं नातिदीर्घं क्रमायतम् । न वक्रं नातिकार्यं च न रूक्षं न क्षतव्रणम् । नाक्रमेण क्षतो यो न च हीनं वयनान्तरम् । न ह्रस्वाङ्गुलिसंयुक्तं नातिसङ्कटपुष्करम् । एतल्लक्षणसंयुक्तं करं शंसन्ति कोविदाः । नाले त्वे सुसमो हीन समोभा दन्तिषु सदा । अतिदीर्घो भवेद्भर्त्तुरायुषः क्षयकारकः । तनुर्व्याधिकरो याव्वरतिकायोऽर्थनाशनः । रूक्षोव्याधिप्रणञ्ज्यांद्यातप्रपक्षता व्ययम् । प्रतिलोमेन च स्थूलोगजस्य सुखनाशनः । असमञ्जसहीनश्च असमञ्जस मर्त्तुः । दुःखशोकभयायासकर्त्ता भवति नित्यशः । दन्तमान्तरहीनश्च जायते दन्तिरोगकृत् । कथितं पूर्व्वमेवेषु पुष्कराङ्गुलिलक्षणम् । अतो मया न कथितं साम्प्रतं करलक्षणे । निर्व्वलीकोदीर्घरोमा क्रमवृत्तत्वसंयुतः । अणुबिन्दुविचित्रश्च दैर्घ्येण च यताङ्गुलः । मा लभेत पुष्करं यावदायामोनाल्यमेव या । अरत्निप्रयाऽऽनाह्य हीनहीनतरक्रमात् । युक्तस्त्वनेन मानेन करः पूज्यतमो भवेत् ॥ निर्व्वलीके च सौभाग्यन्दीर्घरोमार्थदं स्मृतम् । क्रमवृत्तोजयं कुर्य्यादणुबिन्दुयुतोधनम् । छमपाण भवेद्राज्ञः करस्य परिवर्त्तनं । आमाष्टमास सततं राज्यस्फीतिकरोभवेत् । करस्य कीर्त्तितं ह्येतल्लक्षणं शुभसम्मितम् । अतः परं प्रवक्ष्यामि लक्षणं दन्तवेष्टयोः । कचहीनावतिस्थूलौ विषमौ शिथिलौ तथा । दन्तवेष्टौ सदा भर्त्तुः प्रमाणाभ्यासमौख्यदौ । दन्तमूले सुसम्बद्धौ समचौ किञ्चिदुन्नतौ । दृढौ सदा तथा भर्त्तुर्हिदौ परिकीर्त्तितौ । अतःपरं प्रवक्ष्यामि लक्षणन्तु विषाणयोः । व्यस्तता सङ्कटत्वं च प्रांशुता भग्नशुभ्रता । वक्रत्वं ह्रस्वता चैव धूसरत्वं च रूक्षता । स्रदुताऽधोगतित्वञ्च हीनता मूलमध्ययोः । प्रान्तयोः स्थूलता चैव दीर्घता चातिमात्रता । सर्पच्छत्रककान्तित्वं दोषाह्येते चतुर्द्दश । दन्तयोस्तु समाख्याताः फलं तेषान्निबोध मे । व्यस्तौ च सङ्कटौ दन्तौ मदहानिकरौ तु तौ । दन्तिनस्तनुतायुक्तौ व्याधिदौ परिकीर्त्तितौ । भग्नाशुभ्रौ तथा भर्त्तुर्म्मृत्यु क्लेशकरौ मतौ । वक्रौ चार्थविनाशाय ह्रस्वौ च परिकीर्त्तितौ । धूसरौ रूक्षतायुक्तौ गजस्यायुर्व्विनाशनौ । मृदुत्वयुक्तौ नागस्य बलक्षयकरौ मतौ । स्थूलाग्राधोगतित्वे च भर्त्तुर्यातुश्च दुःखदे । अशुभं लक्षणं ह्येतद्दन्तयोः कथितं मया । शुभं च साम्प्रतं वक्ष्ये यथावदनुपूर्व्वशः । स्निग्धौ समौ सुनिष्क्रान्तौ सपूर्णौ व्रणवर्ज्जितौ । मधुनाभौ दृढौ वापि ताम्रपृष्ठौ फलोदभौ । दक्षिणाग्रयुतौ किञ्चित् मृणालकुमुदप्रभौ । मुग्धकुन्ददलच्छायौ हेमचम्पक

चल्हानिकरं च तत् । पुच्छं चैवोन्नतं सार्द्धहस्तमात्रायतं भवेत् । तद्धि सारणनाथस्य सुखरोगकरं मतम् । चतुरङ्गुलमानं तु स्थूलं रोमान्वितञ्च यत् । तत् प्रशस्तं गजेन्द्राणां सुखालङ्कारकारकम् । अरत्निपरिणाहञ्च करिणां सत्वगक्षिदम् । वामनं हस्तहीनञ्च परिणाहविवर्जितम् । अव्यक्तञ्च न शंसन्ति घातकुम्भं विपत्करम् । द्वादशाङ्गुलविस्तारन्दैर्घ्येणाष्टादशाङ्गुलम् । व्यक्तं शुक्तिपुटाकारं तद्‌भर्त्तुर्लाभकारकम् । गर्त्ताकारे च निर्मांसे कठिने चातिकुञ्चिते । शिरसोरोगजनने गजस्यारोहकस्य च । सपूर्णे सुकुमारे च सुप्रशस्ते प्रकीर्त्तिते । राज्यवृद्धिकरे नित्यं भर्त्तुर्विजयकारके । इदमेव हि विज्ञेयं लक्षणं कटपार्श्वयोः । अत परं प्रवक्ष्यामि लक्षणं कुम्भयोरपि । विषमत्वमरोमत्वं देहच्छायाविपर्ययता । समता कण्ठपृष्ठाभ्यां समाधिक्यमपूर्णता । व्यक्तता वामनत्वं च परिणाहविहीनता । तनुभाव शिखरयोः कुम्भदोषा दश स्मृता । भर्त्तुश्चापत्करौ ज्ञेयौ विषमौ रोमवर्जितौ । देहच्छायाविवर्णौ तु मृत्युलोकविवर्द्धनौ , कण्ठपृष्ठसमौ चैव, प्रयातृप्रविनाशनौ । मानाधिकौ च हीनौ च भर्त्तुरुच्छेदकारकौ । व्याप्तौ च वामनौ चैव भर्त्तुः कीर्त्तिविनाशनौ । परिणाहविहीनौ च कोषक्षयकरौ मतौ । शिखरस्य तनुत्वेन युक्तौ कुम्भौ तु रोषदौ । अशुभं लक्षणं ह्येतत्ताम्मतञ्च शुभं शृणु । समौ दीर्घकषाक्रान्तौ विस्तीर्णशिखरौ तथा । कर्णमूलात्समारभ्य हस्तार्द्धजमितोच्छ्रयौ । सुसंहतौ च पीनौ च कामिनीकुचसन्निभौ । समाक्रान्तललाटौ च देहच्छायासमप्रभौ । आरोहकशरीरार्द्धदर्पणाभरणक्षमौ । सश्रीकौ च सुवृत्तौ च शुभौ कुम्भौ प्रकीर्त्तितौ । समौ च दीर्घरोमाणौ भर्त्तुः श्रीसौख्यकारकौ । समानौ रिपुनाशाय तथैव च समुन्नतौ । सुसंहतौ च पीनौ च वरस्त्रीलाभकारकौ । मृत्युनाशकरौ ज्ञेयौ कामिनीकुचसन्निभौ । समाक्रान्तललाटौ च सुखदौ रोगनाशनौ । आरोहिस्सगितद्वौ च सश्रीकौ च जयप्रदौ । वृत्तौ च हस्तिमा कुम्भौ पुष्पालङ्कारकारकौ । अत परं प्रवक्ष्यामि कर्णयोरपि लक्षणम् । निर्लोमशौ स्नसाकीर्णौ तनुच्छिद्रौ तनुत्वचौ । (स्नसा सिरा) संहृष्टौ विषमौ रूक्षौ स्फुटिताग्रौ च निष्ठुरौ । स्तब्धौ च वर्त्तुलौ चैव कर्णौ नागस्य निन्दितौ । फलञ्च साम्प्रतं वक्ष्ये यथावदनुपूर्वशः । निर्लोमशौ स्नसाकीर्णौ गजस्य कर्णरोगदौ । निष्ठुरौ स्फुटिताग्रौ च यातृ कोषहरौ मतौ । स्तब्धौ च वर्त्तुलौ चैव गजस्यायुर्विनाशनौ । अत परं प्रवक्ष्यामि शुभकर्णविनिश्चयम् । हिरत्निमानसंयुक्तौ सिराजालविवर्जितौ । समत्वचौ महाच्छिद्रौ स्निग्धौ दुन्दुभिनिस्वनौ । कपोलमण्डलास्फालाचलशब्दौ मुहुर्मुहुः । कर्णौ चामरसकाशौ मृदुरोमकृतार्च्चनौ । अजर्जरमृदुप्रान्तावीषद्‌गुप्तप्रान्तचूलिकौ । मयूरतालवृन्ताभौ सुविस्तीर्णसमौ शुभौ । हिरत्निमानसंयुक्तौ भर्त्तुरायुःकरौ मतौ । स्नसाजालविनिर्मुक्तौ शिरोरोगविनाशकौ । समत्वचौ महाच्छिद्रौ गजलाभकरौ मतौ । स्निग्धौ कान्तिकरौ नित्यं जयदौ दुन्दुभिस्वनौ । शत्रुनाशकरौ प्रोक्तौ मृदुरोमकृतार्च्चनौ । अजर्जरमृदुप्रान्तौ प्रयातृसौख्यकारकौ । गजस्योपचयायैव ईषद्‌गुप्ताग्रचूलिकौ । मयूरतालवृन्ताभौ तुरङ्गबलवर्द्धनौ । सुविस्तीर्णौ समौ भर्त्तुर्भूमिलाभकरौ मतौ । कर्णयोस्तु समाख्यातं मयैतत् शुभलक्षणम् । कण्ठस्य साम्प्रतं वक्ष्ये यथावदनुपूर्वशः । अवक्रोऽहीनो दीर्घश्च कण्ठश्च शुभदो भवेत् । आरोहकस्य भूषाश्च क्रमशः कुञ्जरस्य च । अवक्रः परिणाहेन सप्तपञ्चाधिकं शतम् । अङ्गुलानां तथायामे द्वादशैवाङ्गुलानि तु । सम्पूर्णं पिण्डितोदयान्तर्मणिविभूषितं । कण्ठोवारणनाथस्य एष भूत सुपूजितः । भर्त्तुः प्रमोदजननं सम्पूर्णं कार्यसिद्धिदं । अस्थूलोऽजयकृद्‌भर्त्तुः कोर्त्तितं पूर्णपिण्डकं । उदयोऽथ वृद्धिं च प्रताप कुरुते तथा । अन्तर्मणिसमायुक्तोमणिरत्नप्रदो भवेत् । करालञ्चातिनिम्नं च व्यासमं न प्रशस्यते । करालं यातुरशुभं निम्नं च भ्रमकारकम् । दैर्घ्येण हस्तमात्रं तु विस्तीर्णञ्च शुभं स्मृतम् । विस्तीर्णं विस्तृतं राज्यं सम्पूर्णं कुरुते जयम् । वंशस्याथ प्रवक्ष्यामि लक्षणं तु शुभाशुभम् । अत्युच्छ्रितोऽतिनिम्नचारः ह्रस्वो वशीनशस्यते । राज्ञां च पादरोगाणां कर्त्ता च स भवेत्सदा । पशुभल्लूकसमासनात्पश्चिमासनम् । यावत् प्रपूर्यते पार्श्वयोऽश्वफलकाकृति । शुभो ज्ञेयो गजेन्द्राणामायाम कुरुते सुखम् । पूर्णपार्श्वस्तु लाभाय भर्त्तुः पृष्ठश्रिय भवेत् । अरत्निद्वयमानं तु मेचकात्पश्चिमासनम् । घनास्थि विषमं निम्नकुक्षितं पुच्छरोगदम् । मांसोपचयपूर्णं च विस्तीर्णञ्च शुभं मतम् । जघनोपरि रोगाणां तद्धि नाशकरं मतम् ।(मेचकात्पुच्छमूलात्)। पुच्छोगजस्य नो शस्तो बहुदीर्घोऽतिलम्बित । करोति महतीं पीडां राज्ञश्चाधोरणस्य च । हस्ताङ्गुलस्तु पृथुत्वेन दैर्घ्येणाष्टादशाङ्गुल. । सपूज्यः मेचकोज्ञेयो गजभर्त्तुः. सुखप्रद ।

सत्वहानिकर च तत् । पूर्णं चैशोभत सार्द्धहस्तमात्रायत भवेत् । तद्धि चारयमायस्य सुखरोगकर मतम् । चतुरङ्गु-मान तु स्थूलम् रोमाविहस्य यत् । तत् प्रशस्तं गजेन्द्राणा सुखालङ्कारकारकम् । अरत्निपरिणाहस्य करिणां सत्वग-क्तिदम् । वामन ह्रस्वहीनस्य परिणाहविवर्जितम् । अव्यक्तस्य म शसन्ति यातकुम्भ विपत्करम् । द्वादशाङ्गुल-विस्तारन्दैर्घ्येणाष्टादशाङ्गुलम् । व्यक्त शुक्तिपुटाकार तद्भ-र्तुर्लाभकारकम् । गर्त्ताकारे च निर्याषे कठिने चातिकु-ञ्चिते । शिरशोरोगजमने गजस्यारोहकस्य च । सपूर्णे सुकु-मारे च सुमयते प्रकीर्त्तिते । राज्यवृद्धिकरे नित्य भर्त्तुर्वि-जयकारके । इदमेव हि विज्ञेय लक्षण कटमार्भयो । अत पर प्रवक्ष्यामि लक्षण कुम्भयोरपि । विषमत्वमरो-मत्वं देहच्छायाविपर्ययता । समता कण्ठपृष्ठाभ्यां समा-धिक्यमपूर्णता । व्यक्तता वाममत्व च परिणाहविहो-नता । तनुभाव शिखरयो, कुम्भदोषा इम स्मृता । भर्त्तु-र्नाशकरौ ज्ञेयौ विषमौ रोमवर्जितौ । देहच्छायावि-वर्णौ तु गजलोकविवर्द्धनौ , कण्ठपृष्ठसमौ चैव, प्रयात प्रविनाशनौ । मानाधिकौ च हीनौ च भर्त्तुरुच्छेदकारकौ । व्याप्तौ च वामनौ चैव भर्त्तु कोर्त्तिविनाशनौ । परिणाह विहीनौ च कोशक्षयकरौ मतौ । शिखरस्य तनुत्वेन युक्तौ कुम्भौ तु रोगदौ । अशुभं लक्षणं ह्येतत्साम्प्रतञ्च शुभ शृणु । समौ दीर्घकपाक्रान्तौ विस्तीर्णशिखरौ तथा । कर्ण मूलात्समारभ्य हस्ताद्धसमितोच्छ्रयौ । सुसहतौ च पोनौ च कामिनीकुचसन्निभौ । समाकान्तललाटौ च देहच्छाया समप्रभौ । आरोहकशरीरार्द्धदर्यमावरणक्षमौ । सश्रीकौ च सुहतौ च शुभौ कुम्भौ प्रकोर्त्तितौ । समौ च दीर्घ-रोमाणौ भर्त्तु श्रीसौख्यकारकौ । समानौ रिपुनाशाय सर्वत्र च सखत्तौ । सुसहतौ च पीनौ च वरस्त्रीलाभका-रकौ । गजनाशकरौ ज्ञेयौ कामिनीकुचसन्निभौ । समा-क्रान्तललाटौ च सुखदौ रोगनाशनौ । आरोहिस्य-गित हौ च सश्रीकौ च जयप्रदौ । इत्तौ च हस्तिमा कुम्भौ सुखालङ्कारकारकौ । अतःपर प्रवक्ष्यामि कर्णयोरपि लक्षणम् । निर्लोमशौ स्वसाकोर्णौ तनुच्छिद्रौ तनुत्वचौ । (स्वसा सिरा) सङ्कटौ विषमौ रूक्षौ त्रुटिताग्रौ च निठुरौ । लघौ च वर्त्तुलौ चैव कर्णौ नागस्य निन्दितौ । फलञ्च सा-म्प्रत वक्ष्ये यथावदनुपूर्वश । निर्लोमशौ स्वसाकीर्णौ गजस्य कर्णरोगदौ । निठुरौ तु त्रुटिताग्रौ च यात कोपहरौ मतौ । लघौ च वर्त्तुलौ चैव गजस्यायुर्विनाशनौ । अत पर प्रव-

क्ष्यामि शुभकर्णविनिश्चयम् । हिरत्निमानसयुक्तौ सिरा-जालविवर्जितौ । समत्वचौ महाच्छिद्रौ स्निग्धौ दुन्दुभि निस्वनौ । कपोलमण्डलाक्रान्तततशब्दौ सुहर्मुहु । कर्णौ चामरसकाशौ मृदुरोमलतार्चनौ । अजर्जरमृदुप्रा-न्तायीमद्गुणप्रायधूलिकौ । मयूरतालवृन्ताभौ सुविस्तीर्णसमौ शुभौ । हिरत्निमानसयुक्तौ भर्त्तुरायुःकरौ मतौ । स्वसाजा-लविनिर्मुक्तौ शिरोरोगविनाशकौ । समत्वचौ महाच्छिद्रौ गजलाभकरौ मतौ । स्निग्धौ कान्तिकरौ नित्य जयदौ दुन्दुभिस्वनौ । गजनाशकरौ प्रोक्तौ मृदुरोमौ लतता-र्चनौ । अजर्जरमृदुप्रान्तौ प्रयात सौख्यकारकौ । गजस्योपचयायैव ईषद्गुणप्रायधूलिकौ । मयूरताल-वृन्ताभौ तुरङ्गबलवर्द्धनौ । सुविस्तीर्णौ समौ भर्त्तु र्भूमिलाभकरौ मतौ । कर्णयोस्तु समाख्यात मयैतत् शुभलक्षणम् । कण्ठस्य साम्प्रत वक्ष्ये यथावदनुपूर्वश । अवक्रोच्चौ दीर्घञ्च कण्ठञ्च शुभदो भवेत् । आरोह-कप्रमुणाश्च क्रमश कुञ्जरस्य च । अवक्र परिणाहेन समप्रत्यधिक मतम् । अङ्गुलानां तथायामे द्वाद-शैवाङ्गुलानि तु । सम्पूर्णं पिण्डितोदरप्रस्थानमं चविभू-षित । कण्ठोवारणनाथस्य एव भूत सुपूजित । कानु प्रमोदलमम सम्पूर्णं कार्यसिद्धिद । अच्छस्तोजय-कृद्भर्त्तु कोर्त्तित पूर्णं पिण्डक । उदयोच्चयवृद्धि च मताप कुरुते तथा । अन्तर्मांसविसमायुक्तोऽर्गलान्नमदो भवेत् । करालश्चातिनिम्न च व्यायम न प्रशस्यते । कराल यातुरशुभ निम्न च भयकारकम् । दैर्घ्येण हस्तमात्र तु विस्तीर्णश्च शुभ स्मृतम् । विस्तीर्ण निम्न त राज्य सम्पूर्णं कुरुते जयम् । अतस्ताय प्रवक्ष्यामि लक्षण तु शुभाशुभम् । अत्युच्छ्रितोऽतिनिम्नपार ह्रस्वो वगोम-यस्तते । राज्ञा च पादरोगार्ता कर्त्ता च स भवेत्तदा । प्रत्यग्रलङ्गलायासमासनात्पश्चिमासनम् । यावत् मपूर्यते पार्श्वयोऽश्वफलकाकृति । शुभो ज्ञेयो गजेन्द्राणामा-याम कुरुते सुखम् । पूर्णपार्श्वस्तु कामाय भत्र पृष्ठ श्रिय नयेत् । अरत्निद्वयमानं तु मेचकान्तश्चिमासनम् । प्रमास्थि विषम निम्नकुञ्चित पुच्छरोगदम् । मांसोप-चयपूर्णं च विस्तीर्णञ्च शुभं मतम् । जघनोपरि रोगाख्या-तद्धि नाशकर मतम् ।(मेचकात् पुच्छमूलात्)। पुच्छोगजस्य नो शक्तो वङ्कदीर्घोऽतिलम्बित, । करोति महतीं पीडां राज्ञयाधोरणस्य च । द्व्यङ्गुलस्तु पृथुत्वेन दैर्घ्येणाष्ट-शाङ्गुल । सपूज्य, मेचकोज्ञेयो गजभर्त्तु सुखप्रद ।

[illegible]

[illegible]

तु हीनं स्यादासनं षड्भिरङ्गुलैः । पेचकस्त्र्यङ्गुला-
यामो लम्बत्वेनाङ्गुलत्रयम् । विंशत्यङ्गुलमानाहो भवेत् पु-
च्छोऽयथागमम् । प्रान्तपादक्रमेणैव तथायामोऽङ्गुलत्रयम् ।
दैर्घ्येण तु स विज्ञेयो भूमेरष्टाङ्गुलोच्छ्रितः । इष्टं वाल-
धिमानं तु मन्दस्य परिकीर्त्तितम् । सार्द्धद्व्यरत्निके मूले
अपरे च प्रकीर्त्तिते । उदरे चातिमांसं स्यान्मेढ्रं हस्तद्वया-
यतम् । विंशत्यङ्गुलमानाहं लम्बच्छायं सदा भवेत् । पञ्च
चत्वारि च त्रीणि चाङ्गुलानि नखाः क्रमात् । आपाण्डुवि-
वराः कुन्दाभासाश्चापरपादयोः । अनेनैव तु मानेन गात्र-
पादसमाश्रयाः । नखा मन्दस्य विज्ञेयाश्चरणाश्च कथा-
विताः । अतिस्थूलं पृथुत्वेन सार्द्धहस्ताधिकं करः । अर-
त्निकं वा दैर्घ्येण प्रमाणं गात्रयोरपि । उरोऽपि
तथा स्कन्धयोरत्निसार्द्धोऽतिमांसलः । षष्ट्यङ्गुलसमानस्तु
अन्तर्गलमपि भवेत् । अनेनैव हि मानेन मातङ्गः
प्रकीर्त्तितः । एते प्रशस्ता मन्दस्य नृनाथ । कथितास्तथा ।
नोक्ता ये तेऽपि भद्रस्य विज्ञेयाः समलक्षणाः । मृगस्य
साम्प्रतं वक्ष्ये प्रदेशान् लक्षणान्वितान् । त्र्यङ्गुलं पुष्करं
तस्य त्र्यङ्गुले श्रोतसी तथा । अङ्गुलानि च चत्वारि
कीर्त्तितास्तस्य चाङ्गुलाः । तनु करं त्र्यरत्नि स्या-
दानाहे सार्द्धरत्निकम् । वाहित्थात् पुष्करं याव-
न्मानं सद्भिरुदाहृतम् । तथा तनुतरौ दन्तौ दैर्घ्ये
सार्द्धद्व्यरत्निकौ । ह्रस्वौ च मस्तकौ स्यातान्तयोः सप्त-
दशाङ्गुलौ । प्रतिमानं तथा ज्ञेयं निम्नं पञ्चदशा-
ङ्गुलम् । द्व्यङ्गुलं चिबुकं तस्मादधरस्तु षडङ्गुलः ।
अष्टादशाङ्गुलायामे स्तकर्णौ तु षडङ्गुले । स्याता-
मङ्गुलविपुलौ कपोलौ निम्नमध्यगौ । कटौ द्व्यङ्गुलमानौ
तु निर्याणे चतुरङ्गुले । नेत्रे चापि तथा स्यातां स्निग्धाभे स्थू-
लतारके । नातिव्यक्तं समांसं स्याद्वातकुम्भं दशाङ्गुलम् ।
गर्त्ताकारश्च निम्नं च कटकुम्भं तथैव तु । अष्टाङ्गुलान्तरं
कुम्भं आयामे षोडशाङ्गुलम् । विंशत्यङ्गुलकौ कर्णौ स्तब्धौ रूक्षौ
च वर्त्तुलौ । पञ्चपञ्चाङ्गुलानाहा आयामे षोडशाङ्गुला ।
ग्रीवा मृगस्य विज्ञेया करालमासनं भवेत् । सार्द्धद्व्यरत्नि
कायामं कुब्जतुङ्गोऽतिमांसया । वक्षो मृगस्य विज्ञेयो निम्न-
तल्पनिभप्रभम् । स्थूलास्थि विषमं निम्नं पुच्छमध्यर्द्धरत्नि-
कम् । आसनेन समं चैव मृगस्य पश्चिमासनम् । पञ्चाङ्गु-
लस्तु विज्ञेयः पेचकोऽगुदस्थितः । कृशाग्रन्थिसमाकीर्ण
स्थूलोह्लसय वालधि । अपरापादपार्ष्णिभ्यां हस्त-
मानसमुच्छ्रयः । दीर्घतनुरुहच्छन्नो द्विसप्तत्यङ्गुलायतः ।

तत्प्रमाणे तथा गात्रे चिपिटे चापि निष्प्रभे । चरणाश्च गत-
च्छायैश्चतुस्त्रिद्व्यङ्कसैर्नखैः । स युक्ता स्फुटिता निम्ना माने
साष्टादशाङ्गुला । एतदुद्देशमात्रेण कथितं मृगलक्षणम् ।
अतः परं प्रवक्ष्यामि तेषां बलपरीक्षणम् । गजा न बलहीनेन
स्वरूपेणापि शोभनाः । गुणेष्वपि बलं श्रेष्ठं तत् परीक्षेत
पण्डितः । शरीरान्तर्गतं प्राणो बलशब्देन कीर्त्त्यते । क्रियते
धारणस्याथ तस्योपायैः परीक्षणम् । जाम्बूनदस्य ताम्रस्य
पलानां रजतस्य वा । अष्टादशसहस्राणि गृहीत्वा स-
श्रद्ध वेगवान् । दशयोजनमध्वानं गच्छति श्रमवर्जितः ।
यो गजो गजमध्ये तु स उत्तमबलः स्मृतः । यश्चतुर्दश-
साहस्रभारमादाय गच्छति । सप्तयोजनमध्वानं स मध्य-
मबलो मतः । दशसाहस्रिकं भारं गृहीत्वा पञ्चयोजनम् ।
अध्वानं योऽपि संयाति स हीनबल उच्यते । सत्रिभा-
गद्विहस्तेन परिणाहेन संयुतम् । चतुर्हस्तनिखातं तु
योऽभिनत्त्युत्तमोऽपि सः । अथ चोत्पाटयेद्वापि बलेन
महता युतः । सार्द्धत्रिहस्तखातन्तु सप्तहस्तोच्छ्रितं
तथा । पञ्चाशदङ्गुलोनेन परिणाहेन संयुतम् । भिनत्ति
यो गजः शीघ्रं क्षिपत्युद्धृत्य वा पुनः । स गजानान्तु
सर्वेषां मध्ये मध्यबलो मतः । हस्तत्रयनिखातन्तु
षड्हस्तोच्छ्रयमेव वा । युक्तं स्थूलतया चैव पूर्वस-
ङ्ख्यार्द्धमात्रया । भिनत्ति हेलया यस्तु उत्पातं वा क-
रोति वा । स्तम्भं कुञ्जरमध्ये तु स हीनबल उच्यते । गु-
रुत्वं च यतः श्रेष्ठं गुरुत्वादधिकं बलम् । बलादप्यधिकं
सत्त्वं तस्मात्तत्त्वं निरूपयेत् । शुद्धस्फटिकसङ्काशं सत्त्वं हि
शरीरिणाम् । दुर्लक्ष्यं विद्यते सम्यगुपायैस्तद्धि लक्षयेत् ।
शुभशस्ते दिने लग्ने गजो गैरिकमण्डितः । कर्ण-
चामरशङ्खादिभिश्चाभरणभूषितः । पादान्दोलनसञ्जात-
घण्टारवनिभस्वनः । आरोहककरास्फालकृतोत्साहोन्नता-
ननः । अत्यन्तं ढौकयेच्छीघ्रं पार्श्वकोलाहलाकुलः ।
वेगोत्थानकृतास्फोटदन्तसंघट्टमर्द्दने । कृता कामपि न हस्तस्य
वेदनां यो न मन्यते । यो हि मदे कृतास्फालैः स्वकटं
भर्त्तुमिच्छति । नापसर्पति भीत्या नो प्रतियाति रणात् क्वचित् ।
कण्ठगर्जितनादेन परिपूरितदिङ्मुखः । निवर्त्त्यते च
दुःखेन स भवेत् सत्त्ववान् गजः । प्रत्यश्वसमूहं वा
गजमालातिभीषणम् । रागेणाभ्यसमुद्भूतगम्भीरकल-
हाकुलम् । उत्थाय समरे गच्छेद्रोषरक्तितलोचनः ।
दन्तदारणरागेण प्रतिनागकृतेक्षणः । प्रहारैरतिसन्दी-
र्णैर्यश्च कर्णमङ्गलैः । यो गच्छत्यतिवेगेन स भवेत् सत्त्ववान्-

जायते नागो एतद्दाख्यातमङ्गसि” इति मङ्गमपृष्टो वृहस्पतिरुवाच । “यथा जातकयोगेन जन्तूनां च शुभाशुभम् । तथा बन्धनकालोत्थङ्गजानामपि जायते । सुलग्नावस्थिते सौम्यग्रहे पीडाविवर्जिते । बन्धनं यस्य जायेत स भवेत् सत्त्ववान् गजः । क्षीणचन्द्रेषु गृह्यन्ते ये गजाः क्रूरदृष्टिभिः । ये चालोकितनक्षत्रास्ते भवन्ति भयाकुलाः” । उक्तञ्च शम्भुना “मृगजातयोऽपि हि क्रूरा भवन्ति मधुपिङ्गललोचनाः स्निग्धाः । वृषसिंहमीनवृश्चिकलग्नेषु स्वीकृता करिणः” । पुनर्नङ्गप्रश्ने गुरोः प्रत्युक्तिस्तत्रैव । “राजन् पञ्चविधं चैव गजानां विदितं मतम् । अत्यर्थं प्रथमं ज्ञेयं प्रत्यर्थं च तथापरम् । अन्वर्थं चैव गम्भीरमुत्तानं पञ्चमं भवेत् । प्रतोदाङ्कुशदण्डाद्यैर्विद्यादुद्वेजितानि च । तीव्रमङ्कुशितस्पृष्टः स स्यादत्यर्थवेदिता । स्तोकं बहु बहु स्तोकं च तं मन्येत यो गजः । वागङ्कुशादिभिर्नित्यं स हि प्रत्यर्थवेदिता । जानात्यङ्कुशतोत्राद्यैर्यथा तत्त्वैव हि । वेतद्घातभयैर्ज्ञेयोऽन्वर्थज्ञः स गजो भवेत् । अङ्कुशादिव्रणान् राजन् ! यश्चिरेणावगच्छति । तीव्रानपि स गम्भीरवेदी भवति वारणः । रोमृणामपि तृणेनापि स्पृष्टं वेत्ति तु यो गजः । उत्तानवेदिनं तन्तु गजं विद्धि महाभुज । सर्वाणि वेदितव्यानि भद्रादीनां भवन्ति वै । प्रकृतिस्थस्य सततं भद्रस्यान्वर्थवेदिता । गम्भीरवेदिता चापि मन्दस्यैव प्रकीर्त्तिता । उत्तानवेदिता नित्यं मृगस्यैव भवेन्नृप ! । वेदित्वं गजजातीनां तिसृणामपि जायते । साम्प्रतञ्च यथाशास्त्रं कथ्यते वेगलक्षणम् । तिसृणामपि जातीनां मुत्तमाधममध्यमम् । न चाल्पं न च दृष्टं द्विपञ्चपदसंस्थितम् । गजोत्थामसङ्कोत्थानं नरं प्राप्नोति येन तु । दयाविष्टेन मनसा स वेगउत्तमो मतः । (द्विपञ्चपदसंस्थितं दशपदस्थितं गजोत्थामसङ्कोत्थामं गजधावनसमसयधाविनम्) येन वेगेन गृह्णाति नरं सप्तपदान्तरम् । पदानां शतमात्रन्तु स मध्यमजवो भवेत् । येन पञ्चपदस्थं हि नरं गृह्णाति नोदितः । पदानान्तु शतं सार्द्धं स हीनोजव उच्यते । शतद्वयं वा धनुषां गच्छेदुन्मिताननः । द्वाविंशता च मात्राभिः स उत्तमजवो भवेत् । पञ्चाशता च मात्राभिर्यायाद्यस्तु शतद्वयम् । स मध्यमोऽधमो ज्ञेयो मात्राणाञ्च शतद्वयात् । एवं परीक्ष्यते राजन् ! वेगो वीथिषु दन्तिनाम् । अतः परं प्रवक्ष्यामि गजस्य गुणलक्षणम्” ।

तत्र कल्याणशील “भाराद्दितोमा त्वषितः क्षीण श्रान्तोबुभुक्षितः । रात्रौ वा दिवसे वापि निर्विकारस्तु यो भवेत् । कल्याणशील स ज्ञेयो समस्तगजलक्षणैः । विकारं कुरुते यस्तु पीड्यमानः क्षुधादिभिः । तमकल्याणिनं राजन् गजेन्द्रं प्रकल्पयेत् । कोपोऽपि द्विविधो ज्ञेयः शिशुश्चैवाशिशुस्तथा । द्विविधस्यापि राजेन्द्र ! यथावच्छृणु लक्षणम् । उद्वेजितोऽपि कालेन कोपं बध्नाति निर्भरम् । क्षिप्रं गृह्णाति च क्रोधं दुर्निवारं सुदुःसहम् । शिशुक्रोधः स विज्ञेयो गजलक्षणकोविदैः । वार्यमाणोऽपि यत्नेन न शमं याति मुह्यति । स ज्ञेयस्त्वशिशुक्रोधो राजन् ! स हि रणप्रियः । साम्प्रतञ्चैव वक्ष्येऽहमायुर्लक्षणमुत्तमम् । आभ्यन्तरं च बाह्यञ्च लक्षणं द्विविधं स्मृतम् । आभ्यन्तरं योगसाध्यं बाह्यं किञ्चिच्च लक्ष्यते । तेनान्तरं परित्यज्य बाह्यं लक्षणमुत्तमम् । क्षेत्रसत्वसमायोगा । भवन्ति द्वादशैव हि । एकं हस्तगतं क्षेत्रं द्वितीयं रदनाश्रितम् । तृतीयञ्च विषाणस्यञ्चतुर्थं शिरसिस्थितम् । पञ्चमं नयनस्थं च षष्ठं कर्णाश्रितं भवेत् । कण्ठस्य सप्तमञ्चैव अष्टमङ्गात्रसंस्थितम् । नवमं चरणे ज्ञेयं शेषाङ्गस्थं द्विपञ्चमम् । एकादशञ्च कान्तिस्थं द्वादशं सत्वसंस्थितम् । एवं द्वादश क्षेत्राणि मातङ्गानां भवन्ति हि । द्वादशैव दशाज्ञेया शेषाङ्गेष्वभिलक्षिता । विंशोत्तरं वर्षशतमायुर्भद्रस्यायुः प्रकीर्त्तितम् । अष्टाशीतिर्मन्दस्य चत्वारिंशत् मृगस्य च । मिश्रस्य चायुषः संख्या जातिभावेन जायते । प्रदेशमानतश्चैव जाति समुपलक्षयेत् । सर्वक्षेत्रैः सुसम्पूर्णः सम्पूर्णायुर्गजो भवेत् । हीनैश्च क्षीयते चायुर्यावदभिधीयते । दशाष्टानां क्षयं कुर्याद्धस्तलक्षणवर्जितः । विंशत्यब्दविनाशश्च हीने क्षेत्रद्वये भवेत् । क्षेत्रत्रयावहीने च त्रिंशदब्दपरिक्षयः । चत्वारिंशत्समाहानिर्हीने क्षेत्रचतुष्टये । (समा वत्सर) । पञ्चाशदब्दाः क्षीयन्ते हीने तु क्षेत्रपञ्चके । षट्क्षेत्रहीनतायान्तु षष्टिवर्षविनाशनम् । सप्तत्यब्दविनाशाय सप्तक्षेत्रविहीनता ॥ अशीतिरष्टभिर्हीने वर्षाणाञ्च विनश्यति । नवतिर्नवभिर्हीनैः क्षेत्रैर्नाशं हि प्रयाति । दशभिश्च तथा हीनैर्नश्यत्यब्दशतं ध्रुवम् । दशोत्तरं चाब्दशतं हीना च्छाया विनाशयेत् । विंशोत्तरं चाब्दशतं हीने सत्वे विनश्यति । एवं दशाब्दनाशं च क्षेत्रं कुर्यादलक्षणम् । एवमायुःक्षयं विद्यात् गजस्य तत्त्वकोविदः । सामान्यलक्षणं ह्येतत् जीवितस्य परीक्षणे । विशेषलक्षणं यानद्र्व्यङ्गलक्षणजातितः । एवमुद्देशमात्रेण गजायुर्लक्षणं तव । कथितं साम्प्रतं राजन् ! दोषमवधिं लक्षणम् । पादानां लक्षणं सम्यक् दन्तदोषं प्रवाद

जायते नागो एतदाख्यातुमर्हसि" इति नकुलपृष्टो सहदेव स्वाह । "यथा जातकयोगेन जन्तूनां च शुभाशुभम् । तथा बन्धनकालोत्थकुञ्जराणामपि जायते । सुलग्नावस्थिते सौम्यपक्षे पीडाविवर्जिते । बन्धनं यस्य जायेत स भवेत् सत्त्ववान् गजः । क्षीणचन्द्रेषु गृह्यन्ते ये गजाः क्रूरदृष्टिभिः । ये चालोकितनक्षत्रास्ते भवन्ति भयाकुलाः" । उक्तश्च शम्भुना "मृगजातयोऽपि हि क्रूरा भवन्ति मधुपिङ्गललोचनाः स्निग्धाः । दृषसिंहमीनवृश्चिकलग्नेषु स्वीकृता करिणः" । पुनर्नकुलप्रश्ने गुरोः प्रत्युक्तिस्तत्रैव । "राजन् पञ्चविधं चैव गजानां विदितं मतम् । आन्वर्थं प्रथमं ज्ञेयं प्रत्यर्थं च तथापरम् । अन्वर्थं चैव गम्भीरमुत्तानं पञ्चमं भवेत् । प्रतोदाङ्कुशदण्डाद्यैर्विद्यादुद्वेजितानि च । तीव्रमङ्कुशितस्पृष्ट स स्यादन्वर्थवेदिता । स्तोकं बहु बहु स्तोकं क्षतं मन्येत यो गजः । नागाङ्कुशादिभिर्नित्यं स हि प्रत्यर्थवेदिता । जानात्यङ्कुशतोत्राद्यैर्यथा तत्तथैव हि । क्षतच्छायभयैस्त्रस्तोऽन्वर्थज्ञः स गजो भवेत् । अङ्कुशादिव्रणान् राजन्! यश्चिरेणावगच्छति । तीव्रानपि स गम्भीरवेदी भवति वारणः । रोमृणामपि तृणेनापि स्पृष्टं वेत्ति तु यो गजः । उत्तानवेदिनं तन्तु गजं विद्धि महाभुज । सर्वाणि वेदितव्यानि भद्रादीनां भवन्ति वै । प्रकृतिरेषा सततं भद्रस्यान्वर्थवेदिता । गम्भीरवेदिता चापि मन्दस्यैव प्रकीर्त्तिता । उत्तानवेदिता नित्यं मृगस्यैव भवेन्नृप! । वेदितं गजजातीनां तिसृणामपि जायते । साम्प्रतञ्च यथाशास्त्रं कथ्यते वेगलक्षणम् । तिसृणामपि जातीनामुत्तमाधममध्यमम् । न चाल्पं न च दीर्घं द्विपञ्चपदसंस्थितम् । गजोत्थानसमुत्थानं नरः प्राप्नोति येन तु । दशभिर्दृष्टमनसा स वेगउत्तमोत्तमः । (द्विपञ्चपदसंस्थितं दशपदस्थितं गजोत्थानसमुत्थानं गजधावनसमयधावितम्) येन वेगेन गृह्णाति नरः सप्तपदान्तरम् । पदानां शतमात्रन्तु स मध्यमजवो भवेत् । येन पञ्चपदस्थं हि नरं गृह्णाति नोदितः । पदानान्तु शतं सार्द्धं स हीनोजव उच्यते । शतद्वयं वा धनुषां गच्छेद्दुर्दमितानन । द्वाविंशता च मात्राभिः स उत्तमजवो भवेत् । पञ्चाशता च मात्राभिर्यावद्यस्तु शतद्वयम् । स मध्यमोऽधमो ज्ञेयो मात्राणाञ्च शतद्वयात् । एवं परीक्ष्यते राजन्! वेगो वीथिषु दन्तिनाम् । अतः परं प्रवक्ष्यामि गजस्य गुणलक्षणम्" ।

तत्र कल्याणशील "भाराद्दितो वा तृषितः क्षीणः श्रान्तो बुभुक्षितः । रात्रौ वा दिवसे वापि निर्विकारस्तु यो भवेत् । कल्याणशीलः स ज्ञेयो समस्तगजलक्षणैः विकारं कुरुते यस्तु पीड्यमानः क्षुधादिभिः । तमकल्याणिनं राजन् गजं दुष्टं प्रकल्पयेत् । कोपोऽपि द्विविधो ज्ञेयः शिशुश्चाशिशुस्तथा । द्विविधस्यापि राजेन्द्र! यथावच्छृणु लक्षणम् । उद्वेजितोऽपि कालेन कोपं बध्नाति निर्भरम् । क्षिप्रं गृह्णाति च क्रोधं दुर्निवारं सुदुःसहम् । शिशुक्रोधः स विज्ञेयो गजलक्षणकोविदैः । वार्यमाणोऽपि यत्नेन न शमं याति मुह्यति । स ज्ञेयस्त्वशिशुक्रोधो राजन्! स हि रणप्रियः । साम्प्रतञ्चैव वक्ष्येऽहमायुर्लक्षणमुत्तमम् । आभ्यन्तरं च बाह्यञ्च लक्षणं द्विविधं स्मृतम् । आभ्यन्तरं योगसाध्यं बाह्यं किञ्चिन्न लभ्यते । तेनान्तरं परित्यज्य वक्ष्ये लक्षणमुत्तमम् । क्षेत्रसत्त्वसमायोगा भवन्ति द्वादशैव हि । एकं हस्तगतं क्षेत्रं द्वितीयं वदनाश्रितम् । तृतीयञ्च विषाणस्थञ्चतुर्थं शिरसि स्थितम् । पञ्चमं नयनस्थं च षष्ठं कर्णाश्रितं भवेत् । कण्ठस्थं सप्तमञ्चैव अष्टमं गात्रसंस्थितम् । नवमं चरणे ज्ञेयं शेपाङ्गस्थं द्विपञ्चमम् । एकादशञ्च कान्तिस्थं द्वादशं सत्त्वसंस्थितम् । एवं द्वादश क्षेत्राणि मातङ्गानां भवन्ति हि । द्वादशैव दशा ज्ञेया शेषाङ्गेष्वभिलक्षिताः । विंशोत्तरं वर्षशतं भद्रस्यायुः प्रकीर्त्तितम् । अब्दान्यशीतिर्मन्दस्य चत्वारिंशत् मृगस्य च । मिश्रस्य चायुषः संख्या जातिभावेन जायते । प्रदेशस्थानतश्चैव जातिं समुपलक्षयेत् । सर्वक्षेत्रैः सुसम्पूर्णैः सम्पूर्णायुर्गजो भवेत् । क्षीणैश्च क्षीयते चायुर्यावदभिधीयते । दशाब्दानां क्षयं कुर्याद्धस्तलक्षणवर्जितः । विंशत्यब्दविनाशश्च क्षीणे क्षेत्रद्वये भवेत् । क्षेत्रत्रयावक्षीणे च त्रिंशदब्दपरिक्षयः । चत्वारिंशत्समाहानिः क्षीणे क्षेत्रचतुष्टये । (समा वत्सरः) । पञ्चाशदब्दाः क्षीयन्ते क्षीणे तु क्षेत्रपञ्चके । षट्क्षेत्रक्षीणतायान्तु षष्टिवर्षविनाशनम् । सप्ततिवर्षविनाशाय सप्तक्षेत्रविहीनता ॥ अशीतिरष्टभिः क्षीणैर्वर्षाणाञ्च विनश्यति । नवतिर्नवभिर्हीनैः क्षेत्रैर्नाशं हि प्रयाति । दशभिश्च तथा क्षीणैर्नश्यत्यब्दशतं ध्रुवम् । दशोत्तरं चाब्दशतं क्षीणाः छाया विनाशयेत् । विंशोत्तरं चाब्दशतं क्षीणे सत्त्वे विनश्यति । एवं दशाब्दनाशं च क्षेत्रं कुर्यादलक्षणम् । एवमायुःक्षयं विद्यात् गजस्य तत्त्वकोविदः । सामान्यलक्षणं ह्येतत् जीवितस्य परीक्षणे । विशेषलक्षणं यावद् यत्तल्लक्षणजातितः । एवमुद्देशमात्रेण गजायुर्लक्षणं तव । कथितं साम्प्रतं राजन्! दोषमप्यथ विच्म लक्षणम् । पादानां लक्षणं सम्यक् दन्तदोषप्रभावः

[illegible]

सौख्यं कुर्व्वन्ति रमणीयताम् । दृष्टा स्निग्धा पद्मन्याय
सुदन्ताय मदप्रभा । तालुकान्तसमाकारा यात्रा भर्त्तुर्जय-
प्रदा । शुक्रपुष्पसमा रूक्षा कपिला स्फुटितास्तथा ।
वनस्पातिशयोपेता सुदन्ताग्रतिनिन्दिता । भर्त्तुरारो-
हिणनामान्तु नित्योद्वेगकरास्तु ते । अतः परं प्रवक्ष्यामि
केशानामपि लक्षणम् । अभिन्ना मृदवः स्निग्धा घना म-
धुकरप्रभा । केशा वारणनाथस्य क्षेमवृद्धिकरा मताः ।
रूक्षास्तु निष्ठुराः पिङ्गाः स्फुटिताश्च जुगुप्सिताः ।
कुर्व्वन्ति दन्तिनो नित्यं स्वस्य नाथस्य चाशुभम् । पञ्चप्रमा-
णकेशपरीक्षया लक्षणं कथितं मया । कुणिमार्जारमयूर-
कृकलासैश्च समप्रभम् । चामरस्य वर्णं चैव रूपं नागस्य
निन्दितम् । स्निग्धाभ्यामपूर्णगण्डानि गिरिकूटनिभानि
च । आपूर्णमेघकम्पानि पूजितानि सुखानि च । मन्दहीन
कम्पं सुखं वाहितानि प्रभं तथा । वराहलोचना-
कालमर्कटचिबुकं तथा । वक्राटतटपर्य्यन्तगर्त्ताक्षतिभिर-
न्वितम् । सगर्व्वं क्षीणतायुक्तं वक्त्रं नागस्य निन्दितम् ।
मुखस्य लक्षणं सम्यक् कथितं तव सुव्रत । । अतः परं प्रव-
क्ष्यामि मातङ्गगतिलक्षणम् । समा च लघुपादा च वेगे-
ऽप्यतिशुभा मता । दीर्घक्रमा सुप्रोत्क्षिप्ता गात्रसंवरहा-
रिणी । शुभलक्षणसंयुक्ता पुरुषस्य पकस्य च । मा-
तङ्गस्यापि छाया गतिस्तुल्या शुभा मता । क्लेशपाति-
तगात्रा या विषमा सुलघुक्रमा । वेगेऽपि मन्दसञ्चारा-
विशेषान्दोलितासमा । मृगस्य कूकलासस्य जम्बूकस्य खरस्य
च । गमनेन समा या, सा शुभा नो दन्तिनाङ्गतिः । कथित
तव राजेन्द्र ! गजानां गतिलक्षणम् । स्थितानाञ्च यथायोग
शाश्वत लक्षणं शृणु । पञ्चस्थितसप्तस्थित नवस्थित द्वादश-
स्थितान्येव । पुण्यवता जायन्ते राज्ञां गिरिसन्निभाः करि
च । लक्षणसहितैः स्निग्धैः करकुम्भविषाणकर्णनयनैश्च ।
संयुक्तो भवति गजो वसुद पञ्चस्थितो नाग । (वसुदः धनद)
परिणाहायामोच्छ्रयमसत्त्वविक्रमधैर्य्यकान्तिसम्पन्न । भर्त्तुः
प्रतापजननो ज्ञेय सप्तस्थितो हस्ती । उत्साहवेग-
साहसमदसत्त्वगुरुत्वदक्षतायुक्त । करदन्तकर्मसु कुशलो-
नवस्थित करी भवति । सुद्विर्मेधा यस्य यत्नं कुम्भौ तथा-
ऽक्षिणी हृदयम् । रोमाणि पश्चिपादाः सथासन पृष्ठव -
गंश । द्वादश चैतानि सदा स्थितानि दृश्यन्ते यस्य नागस्य ।
स द्वादशस्थितोवै भवति गज सर्व्वसौख्यकर । मञ्चार
स्थितभेदा कथिता गुणसम्पदा गजेन्द्राणाम् । दिव्या-
कमचलानां लक्षणमिह साम्प्रत वक्ष्ये । निकृतद्विपदचतु

सदकुणपास्य स्पृशति च न यो मृद्नाति । न च जिघ्रति
मूत्रादीन् स वारणोदिव्यसत्त्वस्तु । दत्तञ्च योऽपि नाऽ-
त्त्यामा सब तु सोऽभेम । जिघ्रति मूत्रपुरीषाणि पिशाचसत्त्व
स विज्ञेयः । एव सत्त्वपरीक्षा क्रियते नरनाथ । वारणेन्द्रा-
णाम् । स्वरलक्षणमिदानीमशुभं शुभञ्च वक्ष्यामि । स्थामा-
न्यटो न्वपते । भवन्ति यन्द्रस्य वारणेन्द्राणाम् । ताल्वोष्ठ-
शिरउरःकरजिह्वामूलं गलकपोलौ च । गम्भीरसौम्यहृद-
हारस्थानसमीरितास्तथा स्निग्धा । नादा शुभा नराधिप ।
षडेव कथिता गजेन्द्राणाम् । पञ्चारम्भशुभा रौद्राभयशोक-
सङ्गमोत्पन्ना । एव शुभाशुभाश्च दशप्रकाराःस्वरा ज्ञेयाः ।
अन्येऽपि गजवक्त्रागामिनस्तस्कालमोद्भवा गङ्गवः । यद्गाभ-
यन्ति करिणां शुभाशुभ न तैर्भवति । निम्नोषितचिबुका-
श्रितविरक्षितकूजितघरोद्गमाद्गिभा । वायवजम्बूककपि-
काकमद्गवहगारयास्त्वशुभा । ज्ञेयानि शुभानि सदा
मृदङ्गजीमूतदुन्दुभिनिभानि । पातायितगर्जितहसितानि
च हितानि नागानाम् । पातायितञ्च ताल्वोष्ठसम्भव ग-
र्जितकं चैव । जिह्वासमुद्भव च फेनायितमित्यभिख्यातम् ।
हसित कपोलजनित पुष्करविवरोद्भवञ्च नागानाम् । भवति
धनधान्यवाहनभूलाभकरं नरेन्द्रस्य । हस्तेन मृदङ्गरव तु
कर्णाभ्या दुन्दुभिस्वनञ्चैव । दर्दुररवं तु मेचकेन करोति
योऽसौ जयकर । सर्व्वस्यागसमुत्था यद्रा नरनाथ ।
वारणेन्द्राणाम् । आचार्य्यैः सर्व्वैर्हितलक्षणाय रवा शुभा
ज्ञेयाः । एते च जयपराजयकथनसमर्था भवन्ति
भूपानाम् । गर्ह्तिशुभप्रदेशस्थानाङ्गपरिवर्ज्जिता नादा ।
शुष्ककण्टककाष्ठकस्थलवल्मीकास्थिश्मशानदुर्गाद्य । पापा-
श्माङ्गारादिषु भूमिषु यदि संस्थिता करिण । दृ हन्ति
क्षीणलक्षणमेतद्भर्त्तुस्तदाऽसुख भवति । प्रभूतमृदङ्गरव तु
यदि दृष्ट्वान्त्यामन्द्रपूरिता करिणः । सस्थान भवति तदा
नराधिपस्य विजयस्तदा राजन् । सभामध्ये च यदा द-
र्हन्ति शार्दूलवत् गजा हृष्टा । भवति ससैन्यस्य तदा-
विजय सङ्ख्ये नरेन्द्रस्य । (सङ्ख्ये सङ्ग्रामे) कलहंसनाद
मधुर किञ्चिदिशोत्क्षिप्तपुष्करस्तु यदा । द हन्ति सदा च
हस्ती तदापि जयोभवेद्भर्त्तुः । शुष्कविवरकपोलगत हृष्यत्सतत्
गजो यदा हृष्टः । मधुरकलहसितश्च जयप्रदं भवति भू-
पानाम् । लीन् मारान् क्रौञ्चरव हसरव दृंहित
यदा कुरुते । एतदपि नागहसितञ्जयप्रदम्भवति भूपा
नाम् । गर्ज्जति घनवत् सतत यदि वारण प्रहृ-
ष्टमना. सुचिरम्भुमिविष्टकरस्तदाऽरिविजयोऽभवेद्भर्त्तुः । मनदय

[illegible]

[illegible]

एकोऽपि वामनः स्याद्यद्यपि भवेद्युद्धप्रियोऽसौ द्विरदः । राज्ञा तथापि सत्वरविवर्जितो वर्जनीयश्च । स्थूलत्वचहस्तकर्णौ विहीनजघनाधरस्तनूरुश्च । महता मेढ्रेण युतो नष्टमदः कोशमहांश्च । मन्दालोकनमिरतो महाशिरा पृथुपिशाचनयनश्च । हस्ती नपुंसकोऽसौ विवर्जनीयश्च संग्रामे । अल्पायुषो भवन्ति हि सप्ताशजिह्वोष्ठतालुका नागाः । नरपतिभिस्ते सततं विवर्जनीया प्रयत्नेन । आयामपरिहीनं समनाहोच्छ्रायमुखेन नमितम् । उच्छ्रितपश्चात् कुब्जं विषमकुम्भं कुक्कुरसमानहीनकच्छं च । एवम्भूतं तु गजं राजा दूरेण वर्जयेन्मतिमान् । स्पृशति मन्दबुद्धिर्यस्तस्य कुलक्षयो भवति । लक्षणयुक्तोऽपि गजो हानि यस्य रुविंशतिनखश्च । एकोनविंशतिनखः सप्तदशनखश्च यो भवति । षोडश पञ्चदश वा नखान् धत्ते युक्तो वा चतुर्दशभिः । एकादशत्रयोदशनवदशभिर्हि दशनखैश्च । स युक्तस्त्वशुभकरः सप्ताष्टाभिश्च पापनखैः । द्विरदाष्टादशनखा विंशतिनखयुक्ताश्च शुभाः । कुरुते स्वामिविनाशं द्वाविंशतिनखोऽयश्च । एकोनविंशतिनखो युवराजविनाशं कुरुते । सप्तदशनखस्तु गजो नरपतिपात्रविनाशने समर्थः । षोडशनखस्तु सेनानायकनाशं ध्रुवं कुरुते । पञ्चदशनखश्च योऽसौ सेनापतिनिधनकृद्गजो भवति । कुरुते चतुर्दशनखोऽव्याधिं पुरवासिनां हस्ती । त्रयोदशनखो राष्ट्रवित्तविनाशं करोति भूपस्य । द्वादशनखस्तु कुरुते पदातिविद्रवणाशं संख्ये । एकादशनखयुक्तो गजहानिकरो भवेत् स गजः । सुरदाहं च दशनखः करोति हस्ती दुराचोक्षम् । चतुरङ्गस्य बलस्य नाशमनु नवनखो गजः कुरुते । अष्टनखश्च पुरोहितवधसदृशमसमर्थं । सप्तनखः प्रतिहारं नाशयति च षड्नखोऽमात्यम् । पञ्चनखो भक्तिकरं चतुर्नखो द्वारपालञ्च । त्रिनखोऽपि पयाश्चेष हिनखश्चान्तःपुरानुचरांश्च । एकनखोनखराहतो राष्ट्रविनाशं ध्रुवं कुरुते । एवम्भूतनखान् नरपतिना न ते गजाः प्राह्याः । वाघ्रमर्क्षिणं मोऽतिलोमशो हीनकर्णकरबालः । हस्ती विवर्जनीयो हीननखः पूतिलोमा च । स्वलमलतं यस्यतत दुर्भिक्षभयं महद्भयं कुरुते । यस्मिन् देशे वसति नाशयति धनं च दुष्टात्मा । यस्य न भवतो दन्तौ स्वलनतत दुर्भिक्षतत महद्भयं कुरुते । यस्मिन् देशे स वसति नाशयति धनं स दुष्टात्मा । यस्य न भवतो दन्तौ कुलरूपवतीऽपि गर्भदोषेण । स गजो मत्कुणनामा न तं रणे योजयेद्राजा । कुञ्जरघटागतोऽसौ हरति गजानां बलं च सत्वञ्च । अतएव समरकाले नराधिपैर्वर्जनीयश्च । तनुरुक्षदीर्घदन्तो द्युतिसङ्कटवक्त्रविघटितविपाणः । एकदशनस्त्वधोमुखरदनश्च गजः प्रभं त्यजति । रदनविहीनो हस्ती निःशेषलक्षणयुतोऽपि । भवति न नृपतियोग्यो मदजलसिक्तो गलोऽपि । दूर्वापत्रविराजितदीने सत्वरहिते विवर्णे च । निम्नमुखकुम्भकुहरे राजा नारोहति समाहरहिते च । एवम्भूतास्त्याज्या विजयनाशका रणे करिणः । अश्रुभ्यामस्रुजलं निपतति नागस्य यस्य नित्यं हि । नयनव्याधिवियुक्तस्य तस्य भर्त्ता रणे म्रियते । वसुनयोजाश्च नखा भर्तुः सैव संभावनकराः । जिह्वामध्यतलसमेषु नयनानि भवन्ति यस्य कृष्णानि । मारिष्यत्यचिरात् सप्त स गजो भर्तुः क्षयं कुरुते । बाह्यासफलकपीठो राजन् क्षयेन पृष्ठवंशेन । वदनेन च कपिवदनातुल्यारिणाविन्हितो हस्ती । कर्णौ दन्तौ च समौ न भर्ता भवतो यस्य मरणाय । स नराधिपबलविनाशकरः करी जायते समरे । चित्रौ रोमचितौ वा स्थूलौ वातिप्रलम्बितान्यौ वा । कोपौ कोपविनाशं स करोति नागश्च भूपानाम् । सितबिन्दुभिर्विचित्रं श्वेतं वा यस्य जायते मेढ्रम् । स गजः पार्श्वविनाशं करोति भूपस्य संग्रामे । छागरोमसदृशचित्राणि यस्य देहे भवन्ति रोमाणि । स गजः प्रतिगजबलेन विद्रुतो निजबलं दहति । सुप्तोत्थितस्य यदनात् यस्य गजेन्द्रस्य गलति रुधिरजालम् । स्वलनमरणं यच्छति पञ्चदशौ भर्तृनाशकरम् । इति कथितं तव नृपते ! दुष्टपातफललक्षणं सम्यक् । पापकरिण्या लक्षणमतः परं संप्रवक्ष्यामि । यल्लक्षणं मयोक्तं भद्रादीनां शुभं च दुष्टं च । तत्करिणीष्वपि योज्यं जातिविभागेन च युक्तास्तु । सुलक्षणेन लक्षितानि करेणुकानामङ्गानि भवन्ति । युवतिसदृशानि पुरुषोचितानि च तथा पीनान्यङ्गानि करेणूनाम् । गजसस्थाना करिणी निर्मलटन्तरसुपीनकाया च । स्थूलायता च सततं प्रभूतदया मता च करिणीनाम् । प्राच्यवनसङ्कुता प्रायेण लक्षणयुता भवन्ति करिण्यः । सुलक्षणेषु च च्छाया लक्षणं प्रधानं तच्च पञ्चविधं भवति । पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशात्मकम् । तत्र पृथिव्यप्तेजश्छायात्मकं प्रशस्तं वाय्वाकाशात्मकमप्रशस्तम् । क्रमेण च्छायाभिधीयते बलोपचयवशेन समुत्पद्यते । तस्यैव देहोद्द्योतजननी, स्थिरा प्रभाऽभिधीयते । छायाफलस्य द्विगुणमानसमादरसमर्था प्रभा

[illegible]

प्रमूलमिति सूरिभिः। दक्षिणन्दक्षिणाङ्गं च हस्तिनः शुभप्रदं मतम्। तथा वामं च वामाङ्गं हस्तिनीफलदं मतम्। लक्षणं दक्षिणाङ्गोत्थं फलं भूमिभुजां मतम्। मध्यदेशे भवेद्यच्च लक्षणं तन्मध्यफलम्। यदल्पप्रकाशञ्च तदल्पफलदं मतम्। मध्यमानफलमन्यल्लक्षणन्तु समादिशेत्। शुभाशुभेन मिश्रेण बहुत्वेनादिशेत् फलम्। कदाचित् शुभदं चास्य गजानामप्यलक्षणम्। शुभकर्म्माणमासाद्य राजानमथ वा द्विजम्। यथा हि सर्व्वसरितो मधुरं स्वादु पेयं हि। स्वरसेन वियुज्यन्ते भवन्ति लवणाम्भसः। एवमासाद्य भर्त्तारं बहुलक्षणलक्षितम्। भवन्ति वाधिसानीह दुर्लक्षणफलानि च"। इत्युपक्रम्य गजदेहस्थानविभागनामभेदस्तत्रैव दर्शितः। यथा "विषाणयोर्यस्तिर्य्यक्स्थादायतानौ घण्टोऽपि च। किविका च घण्टस्याध कुम्भोपरि च विस्तृतः। अथ घण्टोपरिस्थोऽपि पुरश्चरोऽपि भवेत्तथा। तथा घण्टोपरिस्थे च किविकोपरिभागके। वाहित्थोपरि केशाय मस्तकं च तथा मतम्। स्याता मस्तकपिण्डौ च मस्तकस्य च विन्दुकः। तथा विन्दूपरि स्याता वितानौ विन्दुपार्श्वतः। ततोऽन्तरवितानं च पृष्ठं तत्र विनिर्दिशेत्। विन्दुवितानयोश्चान्तः पुरस्तात् पाक्षिणौ किल। ओघे मस्तकपिण्डाद्धि वितानविन्दुपाकले। नियाणि च वितानोर्द्धे कर्णौ चापि ततः कटौ। कटयोः स्रोतसी चापि कटस्थानतयोरधः। पृष्ठतः कटिसन्धी च गण्डौ च कटयोरधः। कटगण्डान्तसद्भागे घाटसन्धौ च घाटके। घाटाधस्तु परिष्टाच्च कर्णसन्धिसमीपगे। अवटे गात्रगण्डाय कपोलौ च तदन्तरे। रोमकूपौ च पादौ च कपोलाधस्तथा मतौ। ततः शङ्खसन्धौ च शङ्खान्तरमतं च। चापशङ्खात् इन्द्रौ च प्रदेश शिरधोमतः। अक्षिकूटाद्र्ध्वञ्चातु भागुपरि चैतयोः। गुञ्जाभाषाऽधरः स्यात्तु नेत्रन्त्रावी तयोरधः। अपाङ्गावक्षिवाह्ये च तत्सन्धी चाक्षिपृष्ठतः। पक्ष्मणोर्मण्डले चाथ तत्सन्धी वर्त्ममण्डलौ। वर्त्ममण्डलसन्धी च ततश्च श्वेतमण्डले। श्वेतमण्डलसन्धी च तत कृष्णे च मण्डले। ततश्ची च तत कृष्णे सत्सन्धो वर्त्ममण्डले। तयोरपि तथा सन्धी प्रागभागे चक्षुषोरपि। कनीनिके समाम्नाते सन्धी तत्र सथानयोः। दृष्टिगतदेशाना समुद्देशो भवेदिह। किल विस्तौ च कर्णौ च कर्णयोश्चूलिका तत। तदध कर्णदिपपल्यौ मांसके द्वे प्रदेशगे। कर्णमस्तकसन्धौ च पश्चात् कर्णापसर्पय। तदन्त समस्तामाद्युद्भवातौ परिकोर्त्तितौ। कर्णचूलिकयोरग्रे पिङ्गलाख्यौ च मांसलौ। पुरस्तात् कर्णमपस्या कर्णसंवेशवर्म्मणी। कर्णान्त कर्णनाडौ च कर्णेता तस्य भागत। तदार्वीयि कर्णान्तश्च सथङ्गमध्यकर्णयोः। कर्णसन्ध्योरधस्ताच्च तथाध मन्त्रिवर्त्तितौ। तदध कर्णपाल्यौ च प्राक् कर्णोपरितस्तयोः। नाडीपार्श्वगतौ चात्र मध्यकर्णौ तयोरधः। अथ कर्णौ समाख्यातौ वहिःकर्णापवर्त्तयोः। पार्श्वकर्णौ वहिःकर्णौ कर्णयोश्च क्रमाद्वहिः। अन्तरान्तरकर्णौ च पर्य्यन्तकर्णपाशयो। अवघ्नाश्रुति भागा स्यु कर्णयो करिणोऽपि च। ग्रीवाया प्रागधोभागो ग्रीवा सन्धिस्ततस्तथा। ग्रीवापृष्ठं ततस्तस्य मध्ये तस्य कृकाटिका। ग्रीवापृष्ठं तथा पश्चाद्गलमाङ्गहिंपस्य च। अथ कण्ठस्तयोर्योः मध्ये ते गलकण्ठयो। धमन्यौ कण्ठपार्श्वे च तयोश्चावछिपिखिका। गलस्य पार्श्वयोरूर्द्ध्वं दर्दुरौ चात्र निर्दिशेत्। गुह्ये गन्योपरिस्थातामुपरिष्टात्तयोस्तथा। किविकौ च तथा चोक्तौ पश्चादुपरि चैतयोः। पार्ष्णिघातौ च संख्यातौ पार्ष्णिघातान्तरे तथा। उत्सङ्गावुपरि स्यातां स्कन्धादूर्द्ध्वं तथासयो। तन्मध्ये पश्चस्थोर्द्ध्वमिति ग्रीवायसथके। (हस्तिपकेन पार्ष्णिभ्यां यौ देशौ हन्येते तौ पार्ष्णिघातौ) गात्रमात्रमायतं च भवेदासनमादितः। तत्पार्श्वयो मतोकाशौ तावसौ च तयोरधः। तदध प्रत्यगसौ च तथैवासफलके तथा। तदधस्तात्ततो बाहू ततो बाहूत्तरं तथा। अर्वागत्र गुह्ये तत्र पाञ्चपृष्ठोत्तये चापि। अपारे च तदूर्द्ध्वं च तयोस्तङ्गाषिकौ तथा। पाल्यावधाङ्गाद्दूर्द्ध्वञ्च तयोरायामपृष्ठतः। पाल्यन्तात्तु पुरस्ताच्च भुजयोरुदितौ यशौ। यवभागोपरि तथा पुरस्तात् फलकोच्छ्रितौ। पिण्डिकाथ च येमाख्यौ विग्रीयौ यवयोरधः। उत्सङ्गौ च विग्रीवाथ मञ्चौ चापि तयोरधः। तत्सन्धी च तत पर्व्वसन्धानौ तदधोमतौ। तदध पाणिपादौ च कूर्च्चौ चानु तयोरधः। तदधोमस्तकूर्च्चाश्च ततो नखशिखा दश। पुर पुरोनखौ नाम्ना समख्यौ चैव विश्रुतौ। तद्रष्टाच्च नखग्रीवा विग्रीवा पार्श्वतोनता। अन्त पार्श्ववहिःपार्श्वे स्यातां पार्श्वनखेषु च। क्षपास्य राजयशास पाटनाद्गाविकास्तथा। तलसन्धौ तत स्यातां तले च तदनन्तरम्। तलप्रदेशपुरतस्तत्परा मस्तुभूत। तलकर्णौ तत पश्चात् तलमध्ये तत परौ। तत्तयोरन्तरं चैव हृदये च करोरके। किविनोराजयश्चेति तत्सङ्गाषिका अपि। पक्षहस्तौ तत स्यातामन्तर्बाहू ततोऽन्तरे। वहिर्बाहू वहिर्योर्द्ध्वं गात्र सर्व्व ततोऽपि च। कक्षौ गात्र

प्रदो मतः । द्विपार्श्वकरा पुच्छा क्षीणपार्श्वाय दर्शिता । तुच्छकर क्षीणमध्यक्ष विद्यात्तं पलायनम् । शुक्लमाने निगाढे च निर्मलश्रोतसी शुभे । सुसमाहिते च स्याताम्तु पलायसमद्युती । उन्नद्धौ क्रमशस्तौ च स्निग्धावभ्युदितौ समम् । दक्षिणी च समानौ च महारम्भगुणवर्द्धनौ । तत्र मदक्षिणावर्त्तावुदात्तौ दन्तिना रदौ । करस्तु गाढौ चापि श्वेतास्थिसमद्युतौ । विषाणे च तथा स्याता चापार्थे वारणस्य च । यो दक्षिणैकदन्तस्य श्रिया तु रक्षितो गजः । वामैकदन्तो दन्ती च दुष्टः काटि नोमत । दृश्या माय चतुर्थी च द्वितीया यस्य न द्विजौ । स्थूलावमायतौ स्यातां स मूढो नाम दुर्गजः । ऊर्ध्वसम्यामवक्रौ च प्रतिमानगतौ मधा । युयुत्सापि च पुच्छयोर्यस्य माला चतुर्दिद्व । दन्तौ कलोपमौ यस्य दीर्घौ पार्श्वेन चोन्नतौ । दक्षिणेन विषाणेन वामदन्तदरन्तथा । कारयेद्यस्तु मातङ्गो वामदारी स वै भवेत् । तथा दक्षिणदारी च दक्षिणदरश्च तथा । वामेन कारयेद्योऽसौ यात स्वामिनश्च स । तथा फलविनाशेन दन्तेनैकेन दन्तिनम् स्थूलेनायतदीर्घेण तु स्थिताख्योऽपि वर्ज्जितः । पञ्चमेताभ्यां सह कृदन्तोऽपि नतावध । क्रमे नामोन्नतिर्यापि रदाभ्यां द्विरदः क्वचित् । दन्तदुर्वासयाख्यो हि द्विरदोमध्यलक्षण । वहिर्नतौ हस्तलम्बौ रदौ यस्य स दुर्गजः । कृष्णायतौ रदौ मूले विनर्हिन्ति मदागतिम् । श्यामलाकारदन्तार्पान्त्यमहगमास्तथा । दुर्जाता विषमा वक्रफलकाश्च समास्तथा । स्यातदीर्घातिह्रस्वाश्च यदनेनाशशमिन । त्रिरन्विमितभेदस्य पञ्चरत्निमितोरदः । यच्चिदन्तोत्सुकथितो राजपुत्र । मनीषिभि । प्रपूर्ण प्रतिमानश्च ताराभ क्षिपजितम् । सूक्ष्मविन्दुसमानद्धं मृदुत्वक्कायरोमशम् । स्वायतपृथुवाहित्यं सर्वगात्रसमाहितम् । रक्तौष्ठतालुदशनविलम्बसत्त्वसंस्थितिम् । तं राजा वर्द्धयेद् युद्धे शुभलक्षणवर्जितम् । बालार्कसदृशे यस्य हरिवर्णविलोचने । मन गि सामभे चापि दर्पयोग्यौ समिघद । मध्यापाङ्गे च विपुले सुप्रसन्ने सितासिते । यस्याक्षिणी सचाक्षिभ्यां विभक्ताख्यो हितप्रद । यस्य तुङ्गे च नयने महती दृष्टिमण्डले । स्निग्धनिर्मलवर्णं च तारकाच स सम्मत । यस्याम्बुज समा मासे हस्ताकारे विलोचने । पारावताभं नाग त मयप्रन्ति नियमदम् । सुखे माल्यायते नेत्रे प्रसन्ने सुस्मदर्शने । यस्य स्यातां सचाश्वयो वारण शुभलक्षण । देवद्विरिकसद्भागे दृश्येते यस्य चाक्षिणी । स्याद्गाढ स विनिर्दिष्टो दुर्भिक्षादिभयावहः । कृष्णापाङ्गे शुभे नेत्रे कामदस्य प्रभो । यस्य स्यातां भवेन्नायं महाराज । न गर्हितः । समन्ततो नीलपित्ते सकृष्णे च नगाङ्गयो मौढादिकूटो यस्यापि विभ्रमत्र स दुर्भगः । वैदस्याक्षिमर्मणी नेष्टे हरितया दृशा । तथा निम्नभया दृष्ट्या वर्ज्जित कायपिद्गत । तन्द्रीयस्यानुदृश्यते विरूप विषम तथा । तथैव तिर्यगुदृक् हस्ती तिर्यक्प्रमेघी स दूषण । अथ मेघी च यो य स्यादूर्द्धगामिविलोचन । सदयो यथा मार्जारमस्त्वमतचक्षुषाम् । स स्यादनिष्टदृक् हस्ती तिर्यक्प्रमेघी च दूषण । अध मेघो च सभ्यो मन्दूर्द्धगामिदर्शनः । दृष्टि स्निग्धा मधुरा च कुञ्चितामलतारका । चक्षुर्यस्य प्रसन्नस्य वारणस्य विलोक्यते । उदयतारको नाम्ना नाम्ना पार्श्वविसर्पिणी । विसंश्राधवलपत्त्रा तु कुपिताऽनेकपस्य दृक् । सर्वाङ्गलक्षणेभ्योऽपि चक्षुर्लक्षणमुत्तमम् । इत्येव लक्षणज्ञाना पूर्वेषामनुशासनम् । प्रसन्ननेत्रे द्विरदे स्यपोभद्राणि पश्यति" मस्तकादिलक्षणन्तु प्रायेण वार्हस्पत्योक्तलक्षणसममित्यतस्तन्नोक्तं यत्र विशेषस्तदुच्यते । "एककूपप्रजातानि स्निग्धानि च मृदूनि च । रोमाण्यायतानि रोमाण्याञ्च मेचको दक्षिणाद्गजः । नाभ्रूलस्य रोमाणि दृश्यन्ते यस्य पार्श्वम । वहूतानि विविधस्थानि स पूज्यो वारणोत्तमे ।"

करिणो वामनत्वादी कारणान्तरं तत्फलञ्चोक्तं तत्रैव "मायाकामगुणाधिष्टविषीगुणवर्ज्जनात् । जायते किल मातङ्ग पुच्छो वा वामनोऽपि च । यतो मृतगुणोऽन्योन्यमधितिष्ठति मानस । तैर्गुणैर्जायते सर्वैः दन्तीति मुनयो विदुः । क्षीणाद्दोषाणिकारी स्यादधिकाद्दोऽधिकं हरेत् । राष्ट्राहितौ भवेताञ्च शङ्खकुसारावति स्थिति । मायामानाह संयुक्तो हस्ताकारो हि वामनः । नक्षीव्यन्तरनिर्यायो महास्थिसगदोऽपि च । व्यस्थिश्वेतौ च हस्तौ च दन्तौ यस्याश्रितौ करम् । स भ्रामयित्वा राजानं हत्वा चाय पलायते । सुखमेढ्रार्हलिकर श्रोत्रानिश्चितरोमयुक् कपिकौशिककाकाद्दिनकुलमस्त्यलोचन । कालापश्चन्नेत्रश्च तन्मानमहत्तुस्तथा । यस्या समानमिर्याय प्रत्ययदृष्टपेक्षक । मयढूकामदृचित्त च सास्रानलग्नोऽपि च । परिमण्डलकर्णश्च सदशाङ्गविधग्न । प्रौढोन्नतादिकूटाश्च सकिलासाढ्यमिभेदम । व्यालद्लक्षणन्यो निर्मदो दन्तिदूषण । सबलौ यस्य सदामौ मौष्ठौ चापि कथाचिनौ । विवृतौ चायतस्थूलौ सर्वैव तदराविता । अधोपक्ष्माणि रोमाणि

प्रदो मत । द्विपादद्धकरा युक्ता श्रोणपार्श्वाय छविदा । पुष्कर श्रोणमध्यञ्च विद्यात्तत्तु विनाशनम् । शुक्लमाने निगाढे च निम्नस्रोतसो शुभे । सुसमाहिते च स्यातां शुभ्रप्रतापप्रमदौ तौ । उन्नतौ क्रमदण्डौ च स्निग्धावभ्युदितौ समम् । दक्षिणौ च समानौ च मणारप्रगुणच्छवी । तत, मदक्षिणावर्त्तावुदात्तौ दन्तिना रदौ । करम्भ गात्रतो चापि श्वेतास्निग्धप्रद्युतौ । विषाणे च तथा स्यातां चापाग्रे वारणस्य च । यो दक्षिणैकदन्तश्च श्रिया तु रहितो गज । वामैकदन्तो दन्ती च तु पद॰ श्वादि नोभव॰ । दशां माघ चतुर्थी च द्वितीया यस्य न द्विजौ । स्थूलाश्चमायतौ स्यातां स मूढो नाम दुर्गज । अर्द्धच-न्द्राभवक्रौ च प्रतिमानगतौ न धा । युयुत्सूणामिव कर्म्माणि यस्य चाला सदुर्द्दिप । दन्तौ कुन्तोपमौ यस्य दीर्घौ पार्श्वेन चोन्नतौ । दक्षिणेन विपाणेन वामदन्तदरन्तधा । कारयेद्यस्तु मातङ्गो वामदारी स वै भवेत् । तथा दक्षिण-दारी च दक्षिणदरण तदा । वामेन कारयेद्योऽसौ यातु स्वामिनमेव स । तथा कुलविपाणेन दन्तेनैकेन दन्तिन स्थूलेनाखर्वदीर्घेण तु स्थिताग्र्योऽपि वर्ज्जित । अन्तर्न-ताभ्यां सदन्तः कुदन्तोऽपि नतावध । कूपे चासौ पतति चापि रदाभ्यां द्विरद क्वचित् । दन्तद्वयासमाख्यो हि द्विरदो-मध्यलक्षण । वहिर्गतौ हस्तलम्बौ रदौ यस्य स दुर्गज । कृष्णायतौ रदौ मूले निर्गाहन्ति महागतिम् । श्यामलाकार रदमार्ग्यन्यमद्द्यमात्तथा । दुर्जाता विषमा वक्रफलकाय समास्तथा । यातदीर्घातिदुःखाय वदनेनापराजिन । शिरोविभिन्नभेदस्य पश्चरात्रिमितोरद । यश्चिदन्तोत्तुकथितो राजपुत्र । मनोषिभि' । सम्पूर्ण प्रतिमानस्य ताराभ वलि-वर्जितम् । सूक्ष्मबिन्दु समामद्धं मृदुत्वक्कायरोमयम् । आयत पृथुवाहित्य सर्व्वगात्रसमाहितम् । रक्तोन्नतामुदग्रन-विनम्रमध्यवर्स्थितिम् । तं राजा वर्जयेत् युद्धे शुभलक्षण वर्जितम् । बालार्कसदृशे यस्य ह्यारिवर्णविलोचने । मन गि रामभे वापि श्यवोऽसौ शुभावद । मध्यापाङ्गे च विपुले समसक्षे सिताषिते । यस्याक्षिणी सर्वाक्षिभ्यां विभक्ताख्यो श्रियमद । यस्य तङ्गे च नयने भवतो दृष्टिमण्डले । स्नि-ग्धनिर्मलवर्णे च तारकाच स सम्मत । यस्यास्तज चमा भासे इन्ताकारे विलोचने । चारायताक्ष नाग त प्रश-ऋन्ति श्रियमदम् । हस्वे मात्यायते नेत्रे प्रशस्ते दृष्ट्वाद-र्शने । यस्य स्यातां मध्याध्यक्षो धन्य शुभलक्षण । स्पष्टे रिक्तसद्भागे दृश्येते यस्य चाक्षिणी । व्याघ्राक्षः

स विनिर्दिष्टो दुर्भिक्षादिभयावह । कृष्णापाङ्गे शुभे नेत्रे कास्यसदृशप्रभे । यस्य स्यातां भवेत्तस्य स्वराज्ञा। न गर्हित । समन्ततो नोपचिते सदृष्टे च मनागृहगौ मौढाक्षिकूटौ यस्यापि पिण्गलाक्ष स दुर्भग । वैपस्याद्विप-मार्गौ नेष्टौ हरितया दृशा । तथा निम्नप्रभया दृष्ट्या वर्ज्जित काचपिङ्गल । तन्द्रीयस्यानुदृश्येत विरूप वि-षम तथा । तथैव तिर्य्यग् दृक् हस्ती तिर्य्यक्प्रेक्षी न दूषण । अथ प्रेक्षो च यो य स्यादूर्द्धगामिविलोचन । सदृशो पश्चु मार्जारप्रभ्रमतचक्षुषाम् । न स्यादनिष्ट दृक् हस्ती तिर्य्यक्प्रेक्षी च दूषण । अथ प्रेक्षो च स-प्तेयो मृदूर्द्ध्वगामिदर्शन: । दृष्टि स्निग्धा प्रफुल्ला च सुस्थितामलतारका । ऊर्द्ध्व पक्ष्मा प्रसन्नस्य वारणस्य विलो-क्यते । उदग्रतारको नाम्ना सम्यक् पार्श्वविसर्पिणी । विकाश्यापलपक्ष्मा तु कुपिताऽनेकपस्य दृक् । सर्व्वाङ्गलक्षणे-भ्योऽपि चक्षुर्लक्षणमुत्तमम् । इत्येव लक्षणग्रामा पूर्व्वपा-मनुगायनम् । प्रशस्तनेत्रे द्विरदे स्तपोभङ्गाणि पश्यति" मजकादिलक्षणन्तु प्रायेण वाराहसंहितोक्तलक्षणसममित्यत-स्तन्नोक्त यत्र विशेषस्तदुच्यते । "एककूपप्रजातानि स्निग्धानि च मृदूनि च । रोमाण्युष्टानि रोमशाश्च मेच-कौ दक्षिणाद्गज, । वाग्ङ्गमस्यैव रोमाणि दृश्यन्ते यस्य दर्शन । वहतामि विचित्राणि स पूज्यो वारणोत्तमे ।"

करिणो वामनत्वादौ कारणान्तर' तत्फलञ्चोक्तं तत्रैव "वायुकाशगुणाविष्टविरोगुणसर्ज्जनात् । जायते किल मातङ्ग कुब्जो वा वामनोऽपि च । यतो भूतगुणोऽन्योन्यम-धितिष्ठति कानन । तैर्गुणैर्जायते सर्व्वौ दन्तीति समयो विद । हीनाङ्गोऽङ्गाभिकारी स्यादधिकाङ्गोऽधिक हरेत् । राष्ट्राहितौ भवेताश्च वाञ्छकुञ्जावपि स्थिति । आयामानाह संयुक्तो हस्ताकारो हि वामन: । गम्भीरान्तरनिर्याणो महास्थिसगदोऽपि च । अस्थिश्वेतौ च कृष्णौ च दन्तौ यस्याग्निगौ करम् । स नाशयित्वा राजान हत्वा याथ प-लायते । हसमेढ्रादुच्छिकर श्लोमाभिश्वेतरोमयुक् कपि-कौशिककाकाहिनकुलसरूपलोचन । कालापश्चवनेत्रश्च त-स्माननहनुस्तथा । वल्गा समाननिर्याण: प्रत्यग्रष्टपृथुमेचक । मण्डूकामरुचिस्त्वक् च आस्थानलग्नोऽपि च । परिमण्डल कर्णश्च सद्ध्याङ्गु गिवध्वज:। प्रौढोन्नताक्षिकूटाश्च॰ सकिला-सान्त्रिमेकन ॰ व्यालदस्यवगल्व्यो निर्मदो दन्तिदूषण । समवी यस्य सदाभौ मौष्टौ चापि कषायितौ । चिबुके वायर[illegible] [illegible]णि

वादसङ्गे छत्रचामरशोभिभिः । सोमसूर्य्यसमाभासैर्विविक्तायामसूर्त्तिभिः । दिष्टे शुभाय नृपतेर्निन्द्रभक्षि-समाकृति । श्वक्रव्यादनिभाकारं रणापसरकारणम् । धूमाभं पुष्पमिच्छन्ति मृत्यवेऽग्निभयाय च । कृष्णं पुष्पं तथा नेष्टं द्विपह्रोगविवर्द्धनम्” । इति पुष्पम् ।

‘भूखागन्यम्बुमरुज्जाता भवेच्छाया विषाणिनाम् । च-त्वा भूजलवङ्क्त्या न यस्ता स्वानिलोद्भवा । छायायाः स-म्भवः पूर्वं, परत परितः प्रभा । छायायाः सम्भवं पूर्वं प्रभा तत्परमश्नुते । वर्णमालम्बिता च्छाया प्रभा वर्णस्य माश्रय । लक्षणानि तु नागाना पापानि च शुभानि च । छायावशात् फलन्त्येव छाया तेनातिलक्षणम् । यस्य स्या-ल्लक्षणं भद्रं छाया भद्रा भवेन्न तु । न चासौ शुभदो हस्ती छायोपहतलक्षणः । पापलक्षणयुक्तोऽपि शुभच्छायायुतो-गजः । फलं लक्षणजं हित्वा छायाफलमवाप्नुयात् । नी-राजनेऽभिषेके च ध्वजोच्छ्राये रणोदये । तेषु तेषु च कालेषु भवेच्छाया च शोभना । वक्षसि प्रतिमानेऽंसे कुम्भे कर्णे कटेषु च । निर्य्याणे मस्तकस्थाने वेष्टयोश्च कपोलयोः । पिण्डिकाजघनाभोगे तेषु तेषु पदेषु च । प्रदेशेषु प्रधानेषु छायाया वीक्षणं भवेत् । प्रशस्ता पार्थिवी छाया वह्निजा जलजापि च । नेष्यते व्योमजा छाया मातरिश्वभवापि च । पार्थिवी स्निग्धगम्भीरा सर्ववर्णे विभाव्यते । छाया श्यावा च रक्ता च स्निग्धा जाम्बू-नदाग्निजा । छाया नीलाम्बुदाभासा स्निग्धा सलिलस-म्भवा । अव्यक्तपरुषा तस्य छाया गगनजा मता । धूम्रा रूक्षा च वायव्या भस्माभा निष्प्रभा तथा । एताश्छायां-श्चोक्ता सुमतङ्गे राजपूजिते । नीलाम्बुजेन्द्रनीलाभा नीलाञ्जननिभाऽपि च । काश्यपोक्ता पार्थिवी च्छाया सर्वलक्षेमकारिणी । बालार्कपद्मकिञ्जल्कपक्वगोपकस-न्निभा । ज्वालाभा तप्तहेमाभा वह्निजा विजयप्रदा । छायामयी यत्र शङ्खकुन्दरूप्यनिभद्युतिः । सौम्यास्त्वया मतीता च भर्त्तुरर्थप्रदा सदा । जलबुद्बुदसङ्काशा सूक्ष्म-द्युतिरनिस्थिरा । भिन्ना च व्योमजा छाया नित्योद्वेग-करी मता । सर्ववर्णैरुपेताऽपि निष्प्रभा मलसन्निभा । विच्छिन्ना विकृता च्छाया वायवी सा भयावहा । वैरिञ्ची वैष्णवी शैवी छाया माघवती तथा । कौमारी राक्षसी चार्षी गान्धर्वी च तथाऽऽसुरी । पैशाची चेति याश्छाया छायादिष्या कथिता शुभा । मूलोत्थलक्षणे तासां भेदो-नेह स कीर्त्तितः । तेजोऽतिरक्ता भद्रस्य पाटला भ-

वति प्रभा । छाया रक्तफला रूक्षपक्वपूगनिभाऽपि वा । कृष्णा च मन्दकरिणश्छाया तु मृगहस्तिनः । मति-नाम्बरधूम्रेव गीर्वाणायुधदर्शना” इति छाया ।

“हस्तिनां विविधा ध्वानाश्छिद्रेभ्यः करतोऽपि च । भवन्ति वायुग्रस्ता गात्राणां वेष्टनेन च । प्रयाणे भूमिविक्षेपु ध्वजे जातिकुलेषु च । नागेषु बृंहितं प्राह्यं मत्तस्तब्धे न जातिषु । क्षुधितोऽत्यस्तनिद्रान्तक्षुधितो बृंहति कश्चित् । यदि दन्ती शुभे देशे समये च वलप्रद । दर्शयेद् बृंहितं भद्रं तत्फलं स्फीतमादिशेत् । सरोवरे तथाऽऽरामे गोष्ठे विबुधवेश्मनि । निकुञ्जे हृद्यदेशे हि विज्ञेयः शुभदो-ध्वनिः । यात्रायामभिषेके च यज्ञादिसमये तथा । समये चैव पुण्ये च बृंहितं स्याच्छ्रियप्रदम् । श्मशानादिकाष्ठ-वल्मीकदुष्टस्थाने भयप्रद । सुनीचे च प्रधूमे च प्रति-श्यायदिनेषु च । अतिशीतेऽतिघर्मे च प्रभाते चाशुभो रवः । भूतले न्यस्तहस्तो हि पर्य्यस्तनयनो गजः । कूजन् निर्व्यथनं कुर्य्यात् यदि वा नश्यतीश्वरः । करेण बृंहितो नागो दुश्चि-त्तस्त्वपरिस्रुतः । व्याधिर्भवेद्द्विषोनाशमथ वा स्वयमा-पते । व्यायतश्चेद्वस्तस्य शाखाधोगतचक्षुषः । जघने वामतो वाल तथा निक्षिपतोऽशुभः । (वाम वालधिम्) । निषीदतो लङ्घयतो हृष्टरोमणोर्विमूर्च्छतः । वामे नि-क्षिप्य गण्डूषं बृंहितं स्यादनर्थकृत् । खेभ्यः स्रवति नागानां यमता यदि शोणितम् । (खेभ्य छिद्रेभ्य)तथा मन्यान्तदेशे च प्राणिनां क्षयमादिशेत् । यद्याग्नेयी-मुखीभूत्वा प्राच्यां वाऽर्कोदयं प्रति । दन्ती तीक्ष्णरवं कुर्य्यात्तदा स्यात् पावकाद्भयम् । करेण यदि मातङ्गो दक्ष-माणं स्तनं स्पृशेत् । आलाने लम्बमानस्तु संयुति भयमा-दिशेत् । (संयुति युद्धे) । आलाने लम्बमानस्तु शीत्कुर्वन् कुरुते ध्वनिम् । गात्रं प्रह्लादयन्नागस्तत् प्रस्थानमादि-शेत् । विभुः कर विषाणस्य विषमं कूजते यदि । नि-रीक्षमाणो गगनं हर्त्ता हस्तिसदा हरेत् । यदाभ्युन्नतवक्त्रेण लमस्थानस्तु जिघ्रति । तथा कुञ्चितहस्तेन स्वस्य गात्रं च जिघ्रति । कुर्वतो दक्षिणं हस्तं मर्मैर्निक्षिपतोऽपि यत् । बृंहितं स्यात्सदिष्टश्च तथान्योन्यकरस्पृशः । स्पृष्ट्वोत्ता शुभ-वस्तूनि कुसुमादीनि चेद् द्विपः । कुर्य्याच्छब्दं शुभं तेन फलं शुभतरं भवेत् । उच्चैरभिमुखं शान्तो यदा नदति वारणः । शङ्खध्मायमानेन तदा तत्र जयो ध्रुवः । मुखेन मण्डूकरवान् कर्णाभ्यां दुन्दुभिध्वनिम् । करेण मुर-जारावान् कुर्वन् कल्याणकारकः । कनकादिसमारावा

शिष्यक्रोधोह्यभेदः स्यादनिष्टोऽशिष्यरोषण । यः क्रुध्यति चिरेणैव स्तद्रुक्रोधो भवेदपि । वागदण्डमात्रयत्नेय प्रतिपिद्धो न सुह्यति । अनुयास्यति रोषाच्च स शिष्यक्रोधसंज्ञितः । दृश्यते सर्वकार्येषु शुभजातिर्मतङ्गज । य क्रुध्यत्यचिरेणैव स्यात्क्रोधो भवेदपि । प्रतिपिद्धश्च वाग्दण्डतोऽल्पप्रजमकाङ्क्षयैं । सद्यस्त्येव चिरेणापि रोषाद्विरतिमेति च । अशिष्यक्रोधसञ्ज्ञोऽसौ विज्ञेयो वारणाधम "इति कोष । विस्तरस्तु पालकाव्यादौ दृश्य ।

इभकणा स्त्री॰ इभोपपदा कणा शाक॰त॰ । गजपिप्पल्याम् ।

इभकेशर पु॰ इभमद इव केशरोऽस्य । नागकेशरे "स्वक्षाटकातगुप्रेभकेशरागुरुचन्दनैः" सुश्रु॰ ।

इभगन्धा स्त्री इभस्य गन्ध एकदेशोदन्त इव पुष्पमस्याः । नागदन्त्याम् सा च स्थावरविषभेदः यथा सुश्रुते "मूलं पत्रं फल पुष्प त्वक्क्षीरं सारएव च । निर्यासोधातवश्चैव कन्दश्च दशमं स्मृत" इत्युपक्रम्य 'कुम्भदर्वीरेणुकाकरम्भमहाकरम्भकर्कोटकरेणुकखद्योतकचर्मरीभगन्धा सर्पघातिमन्दनसारपाकादीनि द्वादश फलविषाणि"इति विभज्य "शुषक शेफ फलविषैर्दाहोऽन्नद्वेष एव चेति" तद्विकारो दर्शित ।

इभदन्ता स्त्री इभस्य दन्तइव शुभ्रं पुष्पमस्याः । गजदन्त शुभ्रपुष्पवत्या ।नागदन्त्याम्, सा च स्थावरफलविषा ।

इभनिमीलिका स्त्री इभ हस्तिनमपि निमीलयति सेवनात् निद्रापयति । ।भङ्गायाम् । इभस्येव निमीलिका । २वैदग्ध्याम्

इभपालक पु॰इभ पालयति । (माहुत) हस्तिपके ।

इभपोटा स्त्री पोटा पुलक्षणा इभी परनिपात पुंवद्भावश्च । पुगजलक्षणयुक्तायां हस्तिन्याम् ।

इभभर पु॰६त॰। गजसमूहे [चिरे ।

इभमाचल पु॰ इभमाचलयति आ+चल-णिच्-वा॰अ ।

इभया स्त्री इभैर्यायते भक्ष्यतया प्राप्यते या-कर्मणि घञर्थे क ४त॰। स्वर्णक्षीरीवृक्षे रत्नमाला इभयेति वा पाठः ।

इभयुवति स्त्री युवतिरिभी पूर्वनि॰ पुंवद्भावश्च । युवत्यां हस्तिन्याम् वा ङीप् ।

इभास्य पु॰ इभस्यास्यमास्या यस्य । नागकेशरे त्रिका॰।

इभानन पु॰ इभस्याननमिवाननं यस्य । गजानने गणेशे तस्य यथा तदाननत्व तथोक्तं "त्वय गोलकनाथस्य पुत्रकस्य प्रभावत । पार्श्वतीगर्भजातश्च तव सुतो भविष्यति । त्वय देवगण।नाञ्च यथादीश कृपानिधि.। गणेश इति विख्यातो भविष्यति सगच्छये । 'शनिदृष्ट्या शिरश्छेदात् गजवक्त्रेण योजितः । गजाननं शिशुस्तेन नियतिं केन बाध्यते" ब्रह्मवै पु॰ ६अ॰ । शनिदृष्ट्या तच्छिरश्छेदकथा तत्रैव १२अ॰ । "पार्वतीवचनं श्रुत्वा सोऽनुमेने हृदा स्वयम् । पश्यामि किं न पश्यामि पार्वतीसुतमित्यहो । यदि सचो मया दृष्टस्तस्य विघ्नो भवेद्ध्रुवम् । अन्यथा मे प्रतापस्तु परत स्वात्मरक्षणम् । इत्यालोच्य च धर्मिष्ठो धर्मं कृत्वा सुसाक्षिणम् । बाल द्रष्टुमनयक्षे न बालमातर शनिः । विषण्णमानसं पूर्वं शुष्ककण्ठोष्ठतालुक । सव्यलोचनकोणेन ददर्श च शिशोर्मुखम् । शनिश्च दृष्टिमात्रेण चिच्छेद मस्तकं मुने । चक्षुर्निवारयामास तस्थौ नम्रानन शनि" एवं शिरश्छेदमुक्त्वा । "तान् सर्वान् मूर्च्छितान् दृष्ट्वा चारुह्य गरुडं हरि । जगाम पुष्पभद्रां स उत्तरस्यां दिशि स्थिताम् । पुष्पभद्रानदीतीरे ददर्श काननस्थितम् । गजेन्द्रं निद्रितं तत्र शयानं हस्तिनीयुतम् । दिश्युत्तरस्यां शिरसं मूर्च्छितं सुरतश्रमात् । परितं शावकान् कृत्वा परमानन्दमानसम् । शीघ्रं सुदर्शनेनैव चिच्छेद तच्छिरो मुदा । स्थापयामास गरुडे रुधिराक्तं मनोहरम्" । गजशिरश्छेदमुक्त्वा तत्पत्न्या स्तुतेन हरिणा तस्य कलान्तरजीवनं वरोदस इत्युपवर्ण्य । "आगत्य बालकस्थानं बालं कृत्वाऽङ्य वक्षसि । रुचिरं तच्छिरः कृत्वा योजयामास बालके । ब्रह्मस्वरूपी भगवान् ब्रह्मज्ञानेन लीलया । जीवनं योजयामास हुङ्कारोच्चारणेन च । पार्वतीं बोधयित्वा तु दत्त्वा क्रोडे च तं शिशुम् । बोधयामास तां नाथ आध्यात्मिकविबोधनैः" "सेनाचरीभवदिभाननदानवारिवासेन यस्य जनितासुरभीरणश्री" नैष॰। इभवक्त्रमतङ्गजाननगजादयोऽप्यत्र । "तं नमामि गजाननम्" माघ ।

इभारि पु॰ ६त॰। सिंहे इभामित्रादयोऽप्यत्र । [गन्धव॰ ।

इभोषणा स्त्री इभोपपदा उषणा शाक॰त॰। गजपिप्पल्याम्

इभ्य त्रि॰ इभं गजमर्हति दण्डा॰ यत् । १प्रचुरगजादिधनाढ्ये २ऋमे ३हस्तिपके च पु॰। 'उपक्षिप्तं चाक्रायण इभ्यग्रामे प्रद्राणक उवास' छा॰उ॰ तस्य भाष्ये इभो हस्ती तमर्हतीतीभ्य ईश्वरोहस्त्यारोहोवेति । "जामि सिन्धूनां भ्रातेव स्वस्रामिभ्यान्न राजा वनान्यत्ति" ऋ॰१, ६५,४, स्वार्थे कन् । इभ्यकस्तत्रैव स्त्रियान्तु टापि वा अत इत्वम् इभ्यका-इभ्यिका । इभाढ्यायां स्त्रियाम् ।

इभ्यतिल्विल त्रि॰इभ्यतिल्विलः पृष॰ । गजादिभि प्रचुरे आढ्ये । "यदि प्रतीचीयादिभ्यतिल्विल इव धान्यति-

लिखी भविष्यतीति [illegible] ॥

[illegible] स्त्री [illegible] । [illegible] ।

[illegible] "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] त्रि [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] त्रि [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] स्त्री [illegible] । [illegible] ।

[illegible] स्त्री [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] त्रि [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] ।

[illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] त्रि [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

"[illegible]" [illegible] ।

[illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] स्त्री [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] [[illegible] ।

[illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] ।

"[illegible] । [illegible] ।

इरिलक्ष पार्थदेवादृ रात्मना । रूपवान् बलसम्पन्नो गुणवान् सत्यविक्रम । इन्द्रलोक जगामाशु श्रुत्वा तत्रार्जुनं गतम् । सोऽभिगम्य महाबाहुः पितरं सत्यविक्रमः । ववन्दे विनयेनैव प्राञ्जलिरिरावान् तदा । नमस्यतं तमभ्यगात् तदार्जुनमहात्मन । इरावानस्मि भद्रं ते पुत्रश्चाहं तव प्रभो ! । मातुः समागमो यश्च तत्सर्वं समवेदयत् । तच्च सर्वं यथावृत्तमनुसस्मार पाण्डव । परिष्वज्य सुतञ्चापि सोऽऽत्मन सदृशं गुणैः । प्रीतिमानभवत् पार्थो देवराजनिवेशने । सोऽर्जुनेन समादिष्टो देवलोके तदा नृप ! । प्रीतिपूर्वं महाबाहुः स्वकार्यं प्रति भारत । युद्धकाले त्वयाऽस्माकं साह्यं देयमिति प्रभो । वाढमित्येवमुक्त्वा च युद्धकाल इहागतः' ।

"इरावन्तं तु निहतं दृष्ट्वा पार्थो महारथाः" भा०भी० ९२अ० । 'पुत्रं' विनिहतं श्रुत्वा इरावन्तं धनञ्जय ।" ९५ अ० । २नदीभेदे स्त्री ङीप् । भा० स०प०९अ० वरुणसभावर्णने । "इरावती वितस्ता च सिन्धुर्देवनदी तथा" "इरावत्या कृतो भोजः कार्त्तवीर्यसमो युधि" भा० व० १२अ० "धनद्रु कामहं तीर्त्वा तथा रम्यामिरावतीम्" । भा०क० ४४ अ० । "इरावत्यां महाभोजावग्निसूर्य्यसमौ युधि" हरिवं० ३९। "इरावतो धेनुमती हि भूतं" ऋ०७,९९,२। ४अन्नादियुक्ते त्रि० "याविष्ट वर्त्ति रश्विनाविरावत्" ऋ०७,४०,५ । 'इरावत् हविरन्नादियुक्तम्" भा० । "सुन्दरावन्त सुभगा इरावन्तोऽहतप्रमा" अथ० ७,६०,६ ।

इरावती स्त्री इरां भूमिम् अवति अव–भा०अत्र ङीप् । वटपत्रोवृक्षे, सा हि पाषाणभेदनेनापि भूमिमाच्छादनात् पालयतीति तस्यास्तथात्वम् ।

इरिकावन न० इरैव कन् अत इत्त्वम् इरिकाप्रधानं वनम् । कुमा० "इरिकादीनि वनोत्तरपदानि संज्ञायाम्' पा० ग०सू० पाठात् न णत्वम् । वनप्रधाने वनभेदे । इरिकादीनि च "इरिका तिमिर समीर कुबेर हरि कर्मार" ।

इरिण न० ऋ-इन किच् । १ऊषरभूमौ, २निरालम्बे, ३शून्ये च । "यथा गौरो अपाकृतं तृष्यन्नेत्यवेरिणम्" ऋ०८,४,३ । "यथेरिणे बीजमुप्त्वा न वप्ता लभते फलम्" मनु ।

इरिन् त्रि० इर–क्वणु० । णिनि यलोप । १प्रेरके । "न येमानिरी समस्य ईद आ' ऋ०५,८७,३। २ईश्वरे के च ।

इरिमेद पु० इरी रोगादीर्ष्य इव मेदोगन्धियस्य यस्य । विट्खदिरे । "इरिमेदः कषायोष्णो मुखदन्तगदास्रजित् । हन्ति कण्डूविषश्लेष्मकृमिकुष्ठविषव्रणान्" भावप्र० ।

इरिविल्लिका स्त्री इरिविल्लैव कन् । "पिडकामुन्नतां स्पृष्टामुग्रां सज्वराम् । सर्व्वात्मिका सर्व्वलिङ्गा जानीयादिरिविल्लिकामिति" निदानोक्ते मस्तकस्थे व्रणभेदे । कन्भावे इरिविल्लाप्यत्र । 'इरिविल्लां गन्धमालीं कक्षा विस्फोटकास्तथा । पित्तजस्य विसर्पस्य क्रियया साधयेद्भिषक्" सुश्रु० ।

इरेश पु० ६त० । १वरुणे, २वागीशे, ३भूमिपतौ, ४विष्णौ च

इर्गल न०स्त्री अर्गल+पृ० । द्वाररोधके काष्ठभेदे तस्य छिद्रम् अनूपादि० यत् । इर्गल्य अ इर्गलीय । तत्साधने इष्टे ।

इर्य त्रि० इर–क्यण्,० अप् वेदे नि० न यलोपदीर्घौ । प्रेरके । "यूय राजानमिर्यं जनाय विभ्वतष्टम्' ऋ०५,५८,४ ।

इर्वारु स्त्री उर्व–आरु पृषो० । (काकुड) १कर्कट्याम् । २हिंसके त्रि० । "सिंहव्याघ्रवृकतरक्ष्वृक्षद्वीपिमार्जारशृगालवराहेर्व्वारुकप्रभृतयो गुहाशया" सुश्रुत । स्वगेवारुक मृगहिंसक । आलु । इर्व्वालुरप्यत्रार्थे ।

इर्वारु(लु)शुक्तिका स्त्री इर्वारु (लु) शुक्तिरेव स्वयस्फोटनात् । (फुटी) (स्वय भिन्नचिपटकर्कट्याम्) ।

इल शयने अक० गतौ क्षेपे च सक०तुदा०पर०सेट् । इलति । ऐलीत्इयेल ईलतुः इलित इल ।

इल क्षेपणे चुरा०उभ०सक० सेट् । एलयति ते ऐलिलत् त । ऐलयीत् ऐलिष्ट "कथ वातमेलयति कथ न रमते मन " अथ०१०,७,३७ । "आसां देवतानां यायां कामयते सा मूले लयति" शत०ब्रा० १०,२,८,८ ।

इलविला स्त्री प्रलस्त्यपत्निपत्न्याम् कुबेरजनन्याम् । एतत्सम्बन्धेनैव कुबेरस्य ऐलविल इति नाम ।

इला स्त्री इल–क । १भूमौ, २गवि, ३वाचि, ४जम्बुद्वीपस्थनववर्षमध्ये वर्षभेदे तत्सीमा चेलावृतशब्दार्थे वक्ष्यते । ५ वैवस्वतमनुकन्यायां बुधपत्न्याम् । सा हि विष्णुवरात् पुंस्त्वमासाद्य पुन महेश्वरशापात् स्त्रीत्व गता बुधस्तु तामुपगम्य पुरूरवसमुत्पादयामासेति पुराणे प्रसिद्धम् । तत्र इडाशब्दे उक्तप्रायम् ६ स्वर्गोके त्रि० ।

इ(ए)ला कण्ड्वा० यक् प० अक० सेट् । इ(ए)लायति ।

इलावृत न० इला पृथिवीवावृत निषधादिभि । नववर्षात्मकजम्बुद्वीपस्य वर्षभेदे तत्र वर्ण्यम् "पयान्मात्यवत , प्राच्या गन्धमादनपश्चिमे । इलावृत नीलगिरेर्याम्यतो, निषधादुदक्' इत्युक्तसीमावच्छिन्ने देशेऽस्मि ।"माल्यवान्

लक्षणा । तत्रैव तु गत सिद्धिं सहस्राक्षो महायशाः । स्रष्टा भूतपतिर्यत्र सर्वलोके सनातन । उपास्यते तिग्मतेजा यत्र भूतैः समन्ततः । नरनारायणौ ब्रह्मा मनुः स्थाणुश्च पञ्चम । तत्र दिव्या त्रिपथगा प्रथमन्तु प्रतिष्ठिता । ब्रह्मलोकादपक्रान्ता सप्तधा प्रतिपद्यते । वस्वोकसारा नलिनी पावनी च सरस्वती । जम्बूनदी च सीता च गङ्गा सिन्धुश्च सप्तमी । अचिन्त्या दिव्यसङ्काशा प्रभोरेवैष संविधिः । उपासते यत्र सत्रं सहस्रयुगपर्यये । दृश्यादृश्या च भवति तत्र तत्र सरस्वती । एता दिव्या सप्त गङ्गा स्त्रिषु लोकेषु विश्रुता" ।

इलिनी स्त्री चन्द्रवंश्यमेधातिथिनृपकन्यायाम् । "मेधातिथिसुतस्तस्य तस्मात् कण्वोऽभवद् द्विज । इलिनी नाम यस्यासीत् कन्या वै जनमेजय ।" हरिव० २२अ० ।

इली स्त्री इल–गतौ क गौरा० ङीष् । करवाले (काटार)।

इलीविश पु० असुरभेदे "न्यविध्यदिलीविशस्य दृढाविन्द्रिश्‌ण ममिनच्छुष्णमिन्द्र" ऋ०१,३३,१२,

इलीश पु० इलीव करवालिकेव शोभते शुभ-ड । करवालिका सदृशावयवे स्वनामख्याते मत्स्यभेदे ।

इल्लिश पु० इलीश+पृ० । इलीशमत्स्ये (इलिश) ।

इल्वल पु० इल+वल मत्वप्–नि० गुणाभाव । १मत्स्यभेदे २असुरभेदे च सेहि०स च सिंहिकापुत्रभेदः "सिंहिकायां तथोत्पन्ना विप्रचित्तेः सुतास्तथा । दैत्यदानवसंयोगाज्जातास्तीव्रपराक्रमाः । सैंहिकेया इति ख्यातास्त्रयोदश महाबलाः । व्यंश शल्यश्च बलिनो नभश्चैव महाबलः । वातापिर्नमुचिश्चैव इल्वलः सृमरस्तथा । आञ्जिको नरकश्चैव (कालनेमि) कालनाभस्तथैव च । राहुर्ज्येष्ठस्तु तेषां वै सूर्यचन्द्रप्रमर्द्दन" हरि० ३अ० । तच्चरित यथा

"इल्वलो नाम दैतेय आसीत् कौरवनन्दन । । मणिमत्या पुरि पुरा वातापिस्तस्य चानुज । स ब्राह्मणं तपोयुक्तमुवाच दितिनन्दन । पुत्रं मे भगवानेकमिन्द्रतुल्यं प्रयच्छतु । तस्मै स ब्राह्मणो नादात् पुत्रं वासवसन्निभम् । चुक्रोध सोऽसुरस्तस्य ब्राह्मणस्य ततो भृशम् । तदाप्रभृति राजेन्द्र ! इल्वलो ब्रह्महाऽसुर । मन्युमान् भ्रातरं छागं मायावी ह्यकरोत्तत । मेषरूपी च वातापि कामरूपोऽभवत् क्षणात् । संस्कृत्य च भोजयति ततो विप्रं जिघांसति । स चाह्वयति यं वाचा गत वैवस्वतक्षयम् । स पुनर्देहमास्थाय जीवन् स्म प्रत्यदृश्यत । ततो वातापिमसुरं छागं कृत्वा सुसंस्कृतम् । तं ब्राह्मणं भोजयित्वा पुनरेव समाह्वयत् । तामिल्वलेन महता स्वरेण वाचमीरिताम् । श्रुत्वाऽतिमायो बलवान् क्षिप्रं ब्राह्मणकण्टक । तस्य पार्श्वं विनिर्भिद्य ब्राह्मणस्य महासुर । वातापि प्रहसन्राजन्निश्चक्राम विनाशयन् । एवं स ब्राह्मणान्राजन् । भोजयित्वा पुनः पुनः । हिंसयामास दैतेय इल्वलो दुष्टचेतन " भा०व०९६अ०।

२मृगशिरोमस्तकस्थिर स्थासु पञ्चसु तारासु स्त्रीव०व० । तत्र इन्वका इति पाठान्तरम । इन्वन्ति प्रीणयन्ति इवि-प्रीणने क्वुन् इदित्वात् नुम् क्षिपकादि० न अत इत्वम् इति भानुदीक्षित । तेन इल्वका इति लकारमध्यपाठकल्पन प्रामादिकमेव । [ऐन्वीत् । इन्वका' ।

इव व्याप्तौ प्रीणने च इदित् भ्वा०पर०सक० सेट् । इन्वति

इव अव्य० इन्व–निरु० क । १सादृश्ये, २उत्प्रेक्षायाम्, ३ईषदर्थे, वाक्यालङ्कारद्योतकता चास्य तत्र उपमायाम् "इवेन नित्यसमासोविभक्त्यलोपश्चेति" वार्त्ति० उक्तेर्नित्यसमासः विभक्त्यलोपाभावश्च स च समासस्वरार्थ एव । "वागर्थाविव सम्पृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये" रघुः ।"हसीव कृष्ण ! ते कीर्त्तिः स्वर्गङ्गामवगाहते" चन्द्रालोकः। एतत्प्रयोगे श्रौती उपमा "श्रौती यथेवयाशब्दा इवार्थो वा वतिर्यदि" सा०द०उक्ते । उत्प्रेक्षायाम् ।"गुणा गुणानुबन्धित्वात् तस्य सप्रसवा इव" रघु । "गङ्गाम्भसि सुरत्राण ! तवाचक्षत मि स्वन । स्नातीवारिवधूवर्गगर्भपातनपातकी" "मुखमेणीदृशोभाति पूर्णचन्द्रइवापरः" सा०द० इवादिशब्दप्रयोगे उत्प्रेक्षायां वाच्यत्वम् । "वाच्येवादिप्रयोगे स्यादप्रयोगे परा पुन." सा०द०उक्ते । वाक्यालङ्कारे "सर्वदा क इव वा सुखितः प्यते" किरा० "किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम्" शकु० "हन्तिसा क्रियतीमिव न व्यथाम्" नैष० ईषदर्थे "तदस्ति पर्युषितमिव" शत०ब्रा० "आवर्जिता किञ्चिदिव स्तनाभ्याम्" कुमा० ४अवधारणार्थे च । "श्रिये पूष क्षिपस्तेव ददेश" ऋ०१,१८४,३। "इषुक्तेव इवशब्द एवार्थे" भा०। "हस्त्येव तु वा ईश्वरा" शत०ब्रा०। इवशब्दोऽवधारणार्थे" भा० ।

इषीका स्त्री इषीका पृ० । इषीकाशब्दार्थे अमरटीका ।

इष गतौ सर्पणे च दिवा०पर०सक०सेट् । १इष्यति, ऐष्यत् । ऐषीत् इषित एषित्वा । "इष्यन् वाचमुपवक्तेव होत" ऋ० ९,९४,९ । "योऽभिपात इषितः प्रपाति" अथ० १०,८,२५ । "स ततृपाणीषितस्सूयमन्ने" अथ० ६,३५, ५ । "हिन्वानो वाचमिष्यसि" ऋ० ९,६४,९ । इष्या-

मध्योऽधिपत्यमाहुरिव्याय विश मखमारुता । भीवर्जंकवि
मनस्वी च वास्तवराजकवर्मोऽधिराज्यम् । विजयीवृत्त
[illegible] । ममदीविदुषाम
[illegible] हविरवारुणमिष्वपीनम् वि वि । "दशेन
[illegible] विधावि" भाव । दशाहतवर्षीय-
हिरण्यम् । भाव ८७ ६व ।

[illegible]

"दुहाना धेनुर्वृजनेषु कारवेत्मना शतिनं पुरुरूपमिषणि" ऋ०२,२,६, इषणि एषणायाम् भा०। सप्तम्या लुक्। लोके तु एषणिः वा ङीप्। इषणिमिच्छति क्यच्। वेदे० नि० इलोपः इषण्यति "ऋतस्य वृष्ण उषसामिषण्यन्" । ऋ०१,६१,७, तत भावे घ । "इषणया प्रेषणायाम् "इषणया म पुरुरूपमाभेर" ऋ०८,४६,१८।

इषव्य त्रि०इषुणा विध्यति इषौ कुशलो वा यत्। शरलक्ष्ये, १शरव्ये २शरत्यागकुशले च "आराष्ट्रे राजन्यः शूर इषव्योऽतिव्याधी" यजु०ऋ०२२,२२ "इषुभिर्विध्यति इषव्यः यद्वा इषौ कुशल" वेददी० [धातय" ऋ०६,७५,१,

इषि त्रि०इष-कि। इच्छावति "विचिदश्वाना इषयोव्य-

इषिका स्त्री इष-गत्यादौ क्वुन् अत इत्त्वम्। इषीकाशब्दार्थे तूलशब्दपरे ह्रस्व इषिकतूलम्" तद्दीयतूले।

इषीका स्त्री ईष-गत्यादिषु ईकन् कित् ह्रस्वश्च। १गजनेत्रगोलके। २काशे, ३मुञ्जामध्यवर्त्तितृणे च तदालम्ब्यैव अश्वत्थाम्ना पाण्डवबधाय ब्रह्मास्त्र परित्यक्तम् यथा भा० प० १४अ० "व्यथितात्माऽभवत् द्रौणिः प्राप्तक्षेममन्यत। तत्र दिव्यमदीनात्मा परमास्त्रमचिन्तयत्। जग्राह च स चेषीकां द्रौणिः सव्येन पाणिना। स तामापदमासाद्य दिव्यमस्त्रमुदैरयत्" इत्युपक्रम्य "ततस्तस्यामिषीकायां पावकः समजायत। प्रधक्ष्यन्निव लोकांस्त्रीन् कालान्तकयमोपम" इमामिषीकामधिकृत्य कृतोपन्य अण् ऐषीक भारतान्तर्गतपर्वभेदे "मुञ्जा मेषीका तूलमिति शत०ब्रा० "यदि नडानां यदि वेणूनां यदि वेषीकाणाम्" शत०ब्रा० १,१,४,१६, ४शरशलाकायां ५वीरणकाण्डिकायाञ्च शब्द० "तस्मिन्नास्त्यदिषीकास्त्रं रामो रामावबोधित" रघु।

इषिर त्रि०इष-गतौ किरच्। १गतिशीले। "य न इषिरो ऽभिया रात" ऋ०७,३५,४, "इषिरः गतिशील" भा० २चलनशीले च "निसाममनामिषिरामिन्द्र भूमिम्" ऋ०२,३०,८। 'इषिरा चलन्तीम्" भा० ४अग्नौ पु० शब्द०

इषु उ स्त्री ईष्यते हिंस्यतेऽनेन ईष-उ ह्रस्वश्च। १बाणे "पतिषु इरचिपुम्" रघु। 'इषुमति रघुसिंहे दन्दशूकान् जिघांसौ" भट्टि। "इषुभिः प्रतियोत्स्यामि" गीता स्त्रीत्व "तस्य साध्वीरिषवो याभिरस्यति" ऋ०२,२१,४,८। "यामिषुं गिरिशन्त। बिभर्ष्यस्तवे" यजु० १६ ३। तत्र स्पर्शस्ते २पञ्चसंख्यान्विते च। पञ्चशरशब्दे पञ्चमात्रकामशरस्य पञ्चत्व व्याकरणानुसारेण शरशब्देन हि पञ्चसंख्या बोध्यते। "पञ्चपञ्चाष्टसप्तेषु प्रेयमोज सु राशिषु" ज्योति०। ३ वृत्तक्षेत्रान्तर्गते जीवावधिपरिधिपर्यन्तकृतशरलरेखायाञ्च तदानयनप्रकार सोदाहरण लीला०दर्शितो यथा

"ज्याव्यासयोगान्तरघातमूलं व्यासस्तदूनोर्दलित शरः स्यात्। व्यासाच्छरोनाच्छरसङ्गुणाच्च मूलं द्विनिघ्नं भवतीह जीवा। जीवार्धवर्गे शरभक्तयुक्ते व्यासप्रमाणं प्रवदन्ति वृत्ते" उदा० दशविस्तृतिवृत्तान्तर्यत्र ज्या षण्मिता सखे। तत्रेषुं वद बाणाच्च ज्यां ज्याबाणाभ्याञ्च विस्तृतिम्" न्यास। व्यासः १०, ज्या ६, अनयोर्योगः १६, अन्तरं ४ तयोर्घातो ६४, तस्य मूलं ८, तेनोनो व्यासः २, दलित शरः १। तेन १०हस्तव्यासके वृत्तक्षेत्रे यदि जीवमितिः ६ तदा शरमानम् १ एकहस्त इति ज्ञेयम्। ज्ञातशरव्यासके वृत्तक्षेत्रे जीवानयनं यथा व्यासः १० हस्तः, शर १हस्तः तेनोनितः व्यासः ९, तस्य मूलम् ३। द्वाभ्यां गुणितम् ६, जीवामानम्। ज्ञाताभ्यां ज्याबाणाभ्यां व्यासानयनम्। यथा जीवा ६ तस्यार्द्धं ३, तस्य वर्गः ९। शरसंख्यया १ भक्तो ९। शरसंख्यया १ योगे व्यासमानम् १०। एवमन्यसंख्यकजीवादौ अनया दिशा शराद्यानयनम्। पद्धत्या क्रान्तिवृत्तस्य क्षेत्रस्य शरानयनं सङ्क्षेपेण दर्शितम् सि०शि०

"सत्रिराशिपद्युज्याभिन्नस्त्रिज्योद्धृत शर। स्फुटोऽसौ क्रान्तिसंस्कारे दृक्कर्मण्ययने तथा" सू०। "अथ सविप्रो गोलप्रकार। स्पष्टस्तु पूर्वं व्याख्यात एव। तथापीह युक्तिमात्रमुच्यते। विपुवद्वृत्तात् क्रान्तिर्ध्रुवाभिमुखी। क्रान्त्यपाच्छर कदम्बाभिमुखः। कथं तेन तिर्यक्स्थेन सा संस्कार्या। अतः क्रान्त्यग्रे यद्द्युज्यावृत्त तस्य शराग्रस्य च यदन्तरमृजु तेन संस्कृता सती स्फुटा भवति। तज्ज्यान्तरं कोटिरूपम्। शर कर्णरूप। तद्वर्गान्तरपदं द्युज्यावृत्ते भुज। एतत् त्र्यस्रं दिग्वलनजात्यस्रसंभवम्। तत्र सत्रिराशिपदक्रान्तिकदम्बध्रुवयोरन्तरम्। तज्ज्या भुज। तद्द्युज्या कोटिस्त्रिज्या कर्ण। यदि त्रिज्ययेयं कोटिस्तदा शरेण केत्युपपन्नम्। कोटिरूपस्यैव शरस्य ध्रुवोन्मुखत्वादन्यथाऽयज दृक्कर्म कर्त्तुं युज्यते" प्रमि० मिस्तरस्तत्रैव "विक्षेपलिप्ता क्षितिजादिकानां खेषा ११० द्विशायेन्दुमिता १५२ रसाद्रा ७६। षट्तीन्दव १२६, खाग्निभुव १३० मितश्चपातौ स्फुटौ स्वचलचेन्द्रयुक्तौ मू० "क्षितिजस्य खरुद्रमिता ११० मध्यमा

"इष्टाना धेनुर्दृष्टजनेषु कारवेऽस्मना शतिनं पुरुरूपमिषण्य' ऋ०२,२,९, इषणि एषणायाम् भा०। सप्तम्या लुक्। लोके तु एषणि वा ङीप्। इषणिमिच्छति क्यच्। वेदे० नि० इलोपः इषण्यति "ऋतस्य वृष्ण उषसामिषण्यन्" ऋ०३,६१,७, ततः भावे अ। "इषण्या प्रेषणायाम्" "इषण्यया न पुरुरूपमाभेर" ऋ०८,४६,१८।

इषव्य त्रि०इषुणा विध्यति इषौ कुशलो वा यत्। शरलक्ष्ये, १शरव्ये २शरत्यागकुशले च "आराष्ट्रे राजन्यः शूर इषव्योऽतिव्याधी" यजु०ऋ०२२,२२ "इषुमिर्विध्यति इषव्यः यद्वा इषौ कुशल" वेददी० [भातय" ऋ०६,७६,१,

इषि त्रि०इष-कि। इच्छावति "विषिदस्माना इषयोऽव्य-

इषिका स्त्री इष-गत्यादौ क्वुन् अत इत्वम्। इषीकार्थे तूलगन्धपरे मुख इषिकतूलम्" तद्दीयतूले।

इषीका स्त्री ईष-गत्यादिषु ईकन् कित् ह्रस्वश्च। १गज-नेत्रगोलके।२काशे, ३मुञ्जामध्यवर्त्तितृणे च तदालम्बनैव अश्वत्थाम्ना पाण्डवबधाय ब्रह्मास्त्रं परित्यक्तम् यथा भा० प० १४अ० "व्यथितात्माऽभवत् द्रौणि प्राप्तं मेनमन्यत। तत्र दिव्यमदीनात्मा परमास्त्रमचिन्तयत्। लयाष्ट च स चैषीका द्रौणि सव्येन पाणिना। स तामापदमासाद्य दिव्यमस्त्रमुदैरयत्" इत्युपक्रम्य "ततस्तस्यामिषीकायां पावकः समजायत। प्रधक्ष्यन्निव लोकांस्त्रीन् कालान्तकयमोपम" इत्यामिषीकामधिकृत्य कृतोऽध्यायः अण् ऐषीक भारतान्तर्गतपर्वभेदे "मुञ्जा वेषीका तस्यमिति' शत०ब्रा० "यदि नड़ाना यदि वेणूनां यदि वेषीकाणाम्" शत०ब्रा० १,१,४,१९, ४शरशलाकायां ५वीरणकाविकायाञ्च इच्छ० "तस्मिन्नास्थदिषीकास्त्रं रामोरामावबोधितः" रघु।

इषिर त्रि०इष-गतौ किरच्। १गतिशीले। "य न इषिरो अभिया राव" ऋ०७,३५,४,"इषिर गतिशील"भा० २चलनशीले च "मिमामनाभिषिरामिन्द्र भूमिम्"ऋ०३,३०,९। 'इषिरा चलनीम्' भा० ४अग्नौ पु० उज्ज्व०

इषु उ स्त्री ईष्यते हिंस्यतेऽनेन ईष-उ ह्रस्वश्च। १बाणे "पतिष इहविषुम्"रघुः। 'इषुमति रघुषि हे ददमुकाम् क्रियांसौ' भट्टि। "इषुभिः प्रतियोत्स्यामि" गीता क्लीव "तस्य साध्वीरिषवो याभिरस्यति' ऋ०२,२१,४,८। "याभिषु गिरिशन्त। बिभर्ष्यस्तवे' यजु० १६ ३। तत्र स्वर्गस्वे २पञ्चसंख्यान्विते च। पञ्चशरशब्दे पञ्चमाणस्य कामशरस्य पञ्चत्वमात्तत्यानुसारेण शरशब्देन हि

पञ्चसंख्या बोध्यते। "पञ्चपञ्चाशदसमेषु षडेयमोज सु राशिषु" ज्योति०। ७ वृत्तक्षेत्रान्तर्गते जीवाशधिप-रिधिपर्यन्तगतसरलरेखायाञ्च तदानयनप्रकारः सोदाहरणं लीला० दर्शितो यथा

"ज्याव्यासयोगान्तरघातमूलं व्यासस्तदूनोर्दलितः शरः स्यात्। व्यासाच्छरोनाच्छरसङ्गुणाञ्च मूलं द्विनिघ्नं भवतीह जीवा। जीवार्द्धवर्गे शरभक्तयुक्ते व्यासप्रमाणं प्रवदन्ति वृत्ते" उदा० दशविस्तृतिवृत्तान्तर्यत्र ज्या प्रमिता भवेत्। तत्रेषुं वद बाणाज्ज्यां ज्याबाणाभ्याञ्च विस्तृतिम्" न्यासः। व्यास'१०, ज्या ६, अनयोर्योगः १६, अन्तरं ४ तयोर्घातो ६४, तस्य मूलं ८, तेनोनोव्यास'२, दलितः शर'१। तेन १०हस्तव्यासके वृत्तक्षेत्रे यदि जीवमितिः ६ तदा शरमानम् १ एकहस्त इति ज्ञेयम्। ज्ञातशरव्यासके वृत्तक्षेत्रे जीवानयनं यथा व्यासः १० हस्त', शर १हस्तः तेनोनित व्यासः ९, तस्य मूलम् ३। द्वाभ्यां गुणितम् ६, जीवामानम्। ज्ञाताभ्यां ज्याबाणाभ्यां व्यासानयनम्। यथा जीवा ६ तस्यार्द्धं ३, तस्य वर्गः ९। शरसंख्यया १ भक्तो ९। शरसंख्यया १ योगे व्यासमानम् १०। एवमन्यसंख्यकजीवादौ अनया दिशा शराद्यानयनम्। अङ्गाणां क्रान्तिवृत्तक्षेत्रस्य शरानयनं सङ्क्षेपेण दर्शितम् सि०शि०

"सत्रिराशिग्रहद्युज्याभिप्तस्त्रिज्योद्धृत शरः। स्फुटोऽसौ क्रान्तिसंस्कारे दृक्कर्मणवचने तथा" मू०। "अथ संक्षिप्तो गोलप्रकारः। सूक्ष्मस्तु पूर्वं व्याख्यात एव। तथापीह युक्तिमात्रमुच्यते। विमृग्रहवृत्तात् क्रान्तिर्भुयाभिमुखी। क्रान्त्यग्राच्छरः कदम्बाभिमुखः। कथं तेन तिर्यक्स्थेन सा संस्कार्या। अतः क्रान्त्यग्रे यद्द्युज्याहत्तं तस्य शराग्रस्य च यदन्तरमंशु तेन संस्कृता सती स्फुटा भवति। तज्ज्यान्तरं कोटिरूपम्। शर कर्णरूप'। तद्वर्गान्तरपदं द्युज्यावृत्ते भुजः। एतत् त्र्यस्रं दिग्वलनजात्र्यस्रसमम्। तत्र सत्रिराशिग्रहक्रान्ति कदम्बभुवस्तयोरन्तरम्। तज्ज्या भुजः। तद्द्युज्या कोटिस्त्रिज्या कर्णः। यदि त्रिज्येयं कोटिस्तदा शरेण कोत्युपपन्नम्। कोटिरूपस्यैव शरस्य भुजे न्तुस्थाच्च्यया इत्थं दृक्कर्म कर्त्तुं युज्यते' प्रमि० निम्नरेखायां"व"विक्षेपलिप्ता क्षितिजादिकानां सेषा ११० द्विबाणेन्दुमिता १५२ रसाद्रा ७६। षट्लौन्द्व १२६, खाग्निभुव १३० मितमपातौ स्फुटौ सचलयेन्द्युक्तौ मू० "क्षितिजस्य स्वद्दमिता ११० मध्यमा

[illegible]

[illegible]

चन्नतोऽपक्रम् । तत्रापमण्डलमाच्या याम्या सौम्या च दिक् सदा । कदम्बभ्रमवृत्तं चेति" । अतो विक्षेपः कदम्बाभिमुखो भवति । ध्रुवाभिमुख्या क्रान्त्या शर कथं तस्य भिन्नदिक्त्व योगवियोगावुचितौ । तयोर्यद्भिन्नदिक्त्वं तदायनवलनवशात् । अथ तद्गोलोपरि प्रदर्श्यते । यथोदितं गोलं विरचय्य क्रान्तिवृत्ते यद्ग्रहचिह्नं तस्मात् परितो नवतिभागान्तरेऽन्यत् तिर्य्यग्वृत्तं निवेश्यम् । अथ कदम्बचिह्नाद्ग्रहोपरिगामि सूत्रं तस्मिन् वृत्ते यत्र लगति तत्कदम्बयोरन्तरस्य ज्या त्रिज्या स कर्णः । तयोर्गोलान्तरपदं कोटिः । सा च यष्टिसंज्ञा । क्रान्त्यपवृत्ते कदम्बाभिमुख कर्णरूप । तस्य कोटिरूपकरणायानुपात । यदि त्रिज्याकर्णे यष्टिः कोटिस्तदा शरकर्णे का । फलं क्रान्तिसूत्रयोर्मध्ये विक्षेपो भवति । तेन संस्कृता क्रान्तिः स्फुटा । विक्षेपाग्रस्थस्य ग्रहस्य विषुवन्मण्डलस्य च यद्याम्योत्तरमन्तरं सा स्फुटा क्रान्तिरुच्यते अथान्यकल्पेऽपीयमेव वासना । अत्र नतिरायनचलक्रान्तिज्या भुजस्थाने कल्पिता स भुजः । तद्द्युज्या यष्टिस्थाने कल्पिता सा कोटिः । तत्रापि त्रिज्या कर्ण इति सर्वमुपपन्नम्" प्रमि० । तत्रैव स्थानान्तरेऽप्युक्तम् ।

"नाडिकामण्डलात् तिर्य्यगन्तरापमः क्रान्तिवृत्तावधिः क्रान्तिवृत्तात्स्फुट । क्षेपवृत्तावधिस्तिर्य्यगेव स्फुटो नाडिकावृत्तखेटान्तरालेऽपमः" सू० । "क्रान्तिवृत्ते यत् स्फुटग्रहस्थानं तस्य नाडिकावृत्तात् तिर्य्यगन्तरं सा क्रान्तिः, अथ विमण्डले च यत् ग्रहस्थानं तस्य क्रान्तिवृत्तावधि तिर्य्यगन्तरं स विक्षेपः । अथ विमण्डलस्थग्रहस्य नाडीवृत्तावधि तिर्य्यगन्तरं सा स्फुटा क्रान्तिः" प्रमि० ।

४सामवेदविहिते यज्ञभेदे । "इषुवज्रौ सामवेदे विहितौ" शि०कौ० । इषुप्रकार स्थूला० कन् । इषुकः शरप्रकारे

इषुकामशमी स्त्री पुरीभेदे "प्राच्यामिषुकामशमी" सि०कौ० ।

इषुकार पु० इषुं करोति कृ—अण् उप० । बाणकारके शिल्पिभेदे "पिङ्गला कुररः सर्पः सारङ्गोऽन्वेषणं वने । इषुकारः कुमारी च षडेते गुरवो मम" बोध्येनोक्तं समर्थयितुं पिङ्गलादीनां यथोपदेशकारित्वात् गुरुत्वं तथा वर्णितम् यथा । "आशा बलवती राजन् ! नैराश्यं परमं सुखम् । आशां निराशां कृत्वा तु सुखं स्वपिति पिङ्गला । सामिषं कुररं दृष्ट्वा वध्यमानं निरामिषैः । आमिषस्य परित्यागात् कुररः सुखमेधते । गृहारम्भो हि दुःखाय न सुखाय कदाचन । सर्पः परकृतं वेश्म प्रविश्य सुखमेधते । सुखं जीवन्ति मुनयो भैक्ष्यवृत्तिं समाश्रिताः । अयत्नेनैव जीवन्ति सारङ्गा इव पक्षिणः । इषुकारो नरः कश्चिदिषावासक्तमानसः । समीपेनापि गच्छन्तं राजानं नावबुद्धवान्" बहूनां कलहो नित्यं द्वयोः सङ्कथनं ध्रुवम् । "एकाकी विचरिष्यामि कुमारीशङ्खको यथा" भा०शा० प० अ० १७८ इषुकृतादयोऽप्यत्र ।

इषुकृत त्रि० इषुरिव शीघ्रगामी ऋजुगामी वा कृत । नासत्ययोः शीघ्रगामितया ऋजुगामितया च कृते । "श्रिये पूषन्निषुकृतेव देवा नासत्या" ऋ०१८४,३ । इषुकृतेव इवशब्द यथार्थे । अभिधावनाय इषुवच्छीघ्रमृजुगामिनौ कृतावित्यर्थः" भा० इषुकृता इव नासत्या इत्यादौ सर्वत्र पाठदर्शनात् । एतेन इषुकृच्छब्दस्योदाहरणतया एतस्या ऋच उपन्यासः प्रामादिक एव ।

इषुध शरधारणे कण्ड्वा० प० अक० सेट् । इषुध्यति ऐषुध्यीत् इषुध्यिता-इषुधिता । याच्ञायामपि "इन्द्रो राय इषुध्यति द्युम्न दधीत पुष्यसि" ऋ०६,५०,१ । "पतिं वो अघ्न्यानां धेनूनामिषुध्य" ऋ० ८,५८,२ । भावे अ । इषुध्या प्रार्थनायां स्त्री । "दिवोदासीयहरस्य वीरैरिषुध्येव मरुतो रोदस्योः" ऋ०१,१२२,१ । उण् इषुध्यु प्रार्थके "इषुध्यव ऋतसापः पुरन्ध्रीः" ऋ०५,४१,६ ।

इषुधर पु० इषुं धरति धृ—अच् ६त० । बाणधरे इषुभृदादयोऽप्यत्र । "यशांसि सर्वेषुभृतां निरास्थत्" भट्टिः ।

इषुधि पुंस्त्री० इषवो धीयन्तेऽत्र धा—कि इषुध-इन् वा । बाणाधारे बाणधारके वा तूणे । स्त्रीत्वे "धनुर्गाण्डीवमादाय तथाऽक्षय्ये महेषुधी" भा०व० २८अ० । निषङ्गेण इषुधीरसङ्गः" ऋ०१,२२,२ । पुंस्त्वे "बद्धाऽक्षय्यौ महेषुधी" रामा० । "बह्वीनां पिता बहुरस्य पुत्रश्चिश्चा कृणोति समनावगत्य" । "इषुधिः सङ्काः पृतनाश्च" ऋ० ६,७५,५ । "बह्वीनां इषवो धीयन्ते इषूणां निधानत्वात् 'इषुधिरिषूणां निधानम्' यास्कः" भा० ।

इषुप पु० इषुं पिबति पा—पाने क उप० स० । असुरभेदे यदि अवतारे नग्नजिन्नामा राजाऽभूत् यथाह भा० आ० ६७अ० "इषुपो नाम यस्तेषामसुराणां बलाधिकः । नग्नजिन्नाम राजासीत् भुवि विख्यातविक्रमः" ।

इषुपुङ्खा स्त्री इषोः पुङ्खमिव पुष्पमस्याः । शरपुङ्खाशब्दे ।

इषुपुष्पा स्त्री इषुरिव पुष्पमस्याः । शरपुष्पायाम् ।

इषुमत् पु० इषव सन्त्यस्य प्राशस्त्येन मतुप् । प्रशस्तबाणधरे । "इषुमति रघुसिंहे दन्दशूकान् जिघांसौ" भट्टिः ।

इषुमात्र न० इषु प्रमाणमस्य इषु+मात्रच् । [illegible] "[illegible]" भा० आ० १६९, १, ११ [illegible]

इषुविक्षेप पु० इषोर्विक्षेपः । [illegible]

इषुपित्सक पु० [illegible]

इष्वास त्रि० [illegible]

इष्वसि त्रि० [illegible]

इष त्रि० इष—[illegible]

थात् पुण्यं हानि यादेऽय या जयमिति" बृह० उक्तो ९ "श्रौते कर्म्मणि न० "उद्बुध्यस्वाग्ने प्रतिजागृहि त्वमिष्टापूर्त्ते सं सृजेथामयञ्च" यजु० १५,५४ इष्टापूर्त्तं श्रौतस्मार्त्ते कर्म्मणी" मेदि०। १० इच्छया कल्पिते त्रि० "इष्ट-क्षतिरष्टगुणिता व्येका दलिता विभाजितेष्टेन" लीला० ११यज्ञेन तोषिते परात्मनि १२विष्णौ च पु० "इष्टो-ऽविशिष्टः शिष्टेष्टः" विष्णु स० "इष्टः परमानन्दात्मकत्वेन प्रियः यज्ञेन पूजितो वेति" भा०। यज–करणे वा० क्त, भावे क्त अस्त्यर्थे अच् वा। १३ इष्टकायां न०। "मरुतार्केण शुध्यन्ति पक्वेष्टचितानि च" विष्णु०।

इष्टकचित त्रि० इष्टकया चित ह्रस्वः। इष्टकाभिर्व्याप्ते

इष्टकर्मन् न० इष्टप्रसिद्ध्यर्थं कर्म शाक०त०। लीलावत्युक्ते गणितभेदे तत्प्रकारो यथा 'अथेष्टकर्मसु करणसूत्रं वृत्तम् 'उद्देशकालापवदिष्टराशिः क्षुण्णो हृतोऽंशैः रहितो युतो वा। इष्टाहतं दृष्टमनेन भक्तं राशिर्भवेत् प्रोक्तमितीष्ट कर्म। अथोद्देशकः। पञ्चघ्नः स्वत्रिभागोनो दशभक्तः समन्वितः। राशित्र्यंशार्द्धपादैः, स्यात् को राशिर्द्व्यूनसप्ततिः। न्यासः गुण ५। स्वत्रिभाग १/३। हर १०। राश्यंशाः ३/१ १/२ १/४। दृश्यम्। ६८। अत्र किल कल्पित-राशिः ३। पञ्चघ्नः। १५। स्वत्रिभागोनः। १०। दश-भक्तः। १। कल्पित ३ राशेस्त्र्यंशार्द्धपादैः ३/३ ३/२ ३/४ समन्वितो हरोजातः १७/४। अथ दृष्टम् ६८ इष्टेन ३ गुणितम् २०४। हरेण १७/४ भक्तं जातोराशिः। ४८। एवं सर्वत्रोदाहरणे राशिः केनचित् गुणितो भक्तो वा राश्यंशेन रहितो युतो वा दृष्टसदृश राशिं प्रकल्प्य तस्मिन्नुद्देशकालापवत्कर्मणि कृते यत् निष्पद्यते तेन भक्तेदृष्टमिष्टगुणं फलं राशिः स्यात्। तत्र दृष्टजात्युदाहरणम्। यूथार्द्धं सत्रिभागं वनविवरगतं कुञ्जराणाञ्च दृष्टं षड्भागश्चैव नद्यां पिवति च सलिलं सप्तमांशेन मिश्रः। पद्मिन्यां चाष्टमांशः स्वनवमसहितः क्रीडते लालनाभिः नागेन्द्रो हस्तिनीभिस्त्रिभिरनुगतः का भवेद्यूथ-संख्या। न्यासः

१/२ १/६ १/८ दृश्यम् ४। एषां सवर्णने

१/३ १/७ १/९ द्वाभ्यामपवर्त्तितं २/३।४/२१।

५/२६। पुनरेषां सवर्णितानामैक्यं नवभिरपवर्त्तितं २५१/२५२ शेषेण १/२५२ अनेन ४ दृष्टे दृष्टगुणिते भक्ते जाता हस्तिसंख्या १००८। अपरोदाहरणम्। अमलकमलराशेस्त्र्यंशपञ्चांशषष्ठैस्त्रिनयनहरिसूर्या येन तु-र्येण चार्या। गुरुपदमथ षड्भिः पूजितं शेषपद्मैः सकलकमलसंख्यां क्षिप्रमाख्याहि तस्य। न्यासः १/३ १/५ १/६ १/४ दृश्यम्। ६। अत्रेष्टं राशिम् १ प्रकल्प्य प्राग्वज्जातोराशिः। १२०। अन्यदुदाहरणम्। हारस्तारस्तरुण्या निधुवनकलहे मौक्तिकानां विशीर्णो भूमौ यातस्त्रिभागः शयनतलगतः पञ्चमांशोऽस्य दृष्टः। प्राप्तः षष्ठः सुकेश्या गणकः। दशमकः संगृहीतः प्रियेण दृष्टं षट्कञ्च सूत्रे कथय कतिपयैर्मौक्तिकैरेष हारः। न्यासः १/३ १/५ १/६ १/१० दृश्यम्। ६। अत्रेष्टं राशिम् १ प्रकल्प्य प्राग्वज्जातोराशिः ३०। अथ शेषजात्युदाहरणम्। स्वार्द्धं प्रादात् प्रयागे नवलवयुगलं योऽवशेषाच्च काश्यां शेषाङ्घ्रिं शुल्कहेतोः पथि दशमलवान् षट् च शेषाद्गयायाम्। शिष्टा निष्कत्रिषष्टिर्नि-जगृहमनया तीर्थपान्थः प्रयातस्तस्य द्रव्यप्रमाणं वद यदि भवता शेषजातिः श्रुतास्ति। न्यासः।

१/१	दृश्यम् ६३। अत्र रूपम् १ राशिं प्रकल्प्य
१/२	भागान् शेषान् शेषादपास्य अथवा भागा-
२/९	पवाहविधिना सवर्णिते जातम्। ७/६०
१/४	अनेन १इष्टगुणिते ६३ दृष्टे। भक्ते जातं
६/१०	द्रव्यप्रमाणम्। ५४०। इदं विलोमसूत्रे-

णापि सिध्यति। अथ विश्लेषजात्युदाहरणम्। "पञ्चां-शोऽलिकुलात् कदम्बमगमत्त्र्यंशः शिलीन्ध्रं तयोर्विश्लेषस्त्रिगुणो मृगाक्षि। कुटजं दोलायमानोऽपरः। कान्ते। केतकमालतीपरिमलप्राप्तैककालप्रियादूताहूत इतस्ततो भ्रमति खे भृङ्गोऽलिसंख्यां वद। न्यासः १/५ १/३ २/५ दृश्यम्।१। जातमलिकुलमानम्।१५। एवमन्यत्रापि"।

इष्टका स्त्री इष–तकन् टाप् इष्टकेषीकामालानाम्" पा० निर्देशात् ह्रस्वम्। (इट्) मृदादिनिर्मिते १मृत्खण्डभेदे यज्ञिये अग्निचयनार्थे २मृदादिनिर्मिते द्रव्यभेदे च शत० ब्रा० तन्निर्वचनान्तरमुक्तं यथा। "यावद्यावद्वै जुह्वति तावत्तावत् भवतीति तद्यस्मा इष्टे कर्मभवस्तस्मादिष्टकाः" ६,१, २,२३। "ते देवा अग्न्योराहुतिभिरभियज्ञन् ते याया-हुतिमजुहवु सा सैन पक्वेष्टका भूत्वा समपद्यत तद्यदिष्टात् कर्मभवस्तस्मादिष्टकास्तस्मादिष्टका इष्टका पचन्त्याहु-तीरेवैनास्तत् कुर्वन्ति" इति च तत्रैव। इष्टकाकरणकाम-प्रकारादि" कात्या० श्रौ० १६,२८० दर्शितं यथा। "उखासम्भरणमष्टम्याम्" सू०। "उखाया सम्भरणमुखा सम्भरणम तदष्टम्यां भवति "अष्टकायामुखा सम्भरतीति

माञ्च प्रस्तरणात्पूर्वं न पुण इति" (११,४२) ८सू०।
"प्रसारितबाहुः पिण्डम्" क०। "अत इत्योपरिनाभि
धारयमश्वप्रभृतीनभिमन्त्रयते स जात स्थिरो भव शिवो
भवेति"। (११,४२,४५)" ९सू०।"अवकृत्य पिण्ड नाभे-
रुपरि धारयन्"क०।"धारयत्येषामुपरि पिण्डमनुस्पृशन्
मैतु वाजी एषाग्निमित्यन्वशस्यो" (११,४६) १० सू०।
"एषां पशूनामुपरि पिण्डमनुपस्पृशन् धारयति मैतु
वाजीत्यश्व, एषाग्निमिति खरस्य" क०। "अग्न आवा-
होत्वाद्दस्य (११,४६) खराभ्यागमनं पर्यामित्याभिधा-
नात्" (११,४७) ११ सू०। "धारयत्यनुपस्पृशन्नेव"
क०। "आयन्त्याश्वं पशूनज पुरस्ताद्रासभो मध्ये"
१२सू०। "स्वस्थानस्थितानामेवाष्टन्ति" क०। "अनड्वा
पुरुषमोचते पूर्ववदग्नि पुरीष्यमिति"। (११,४७) १३
सू०। "अनन्यार्थत्वात् पूर्वत्रच्छन्देनाग्निषु प्रत्यक्षत्-
सियुच्यते (२, ११)" क०। "उत्तरत आहवनीयस्तो-
द्धतावोक्षिते सिकतोपकीर्णे परिश्रुते प्रागद्वारे निद-
धात्योपधय इति" (११,४७,४८)१४ सू०। "वि पाज-
सेति" (११,४९) प्रमुच्यैषमजलोमान्यादाय प्रागुदीच'
पशूनुत्सृजति १५ सू०। "प्रमुच्य पिण्डमजलोमानि
गृहीत्वा प्रागुदीचीं दिशं प्रति पशूनुत्सृजति" क०।
"आपो हि ष्ठेति (११,५०) पर्णकषायपक्वमुदकमासिञ्चति
पिण्डे" १६ सू०। "पर्णकषाय पलाशकषायम्"
क०। पलाशत्वग्भिःक्वथितमुदक पलाशकषायपक्वम्"
स प०। "फेनं च तूर्णो तत कृत्वा" १७सू०। "तत
उदकात् पूर्वतर फेन कृत्योदकमासिञ्चति चशब्दात्-
फेनम्" क०। "अजलोमभि संसृजति मित्र
संसृज्येति (११, ५३)" १८ सू०। "पिण्डम्"।
"शर्करायोरसाश्मचूर्णैश्च रुद्राः संसृज्येति (११,५४)"
१९सू०। "शर्करा प्रसिद्धा अयोरसो लोहकिट्टाख्य कीट
इति य प्रसिद्ध अश्मचूर्ण पाषाणचूर्णं चशब्दादेतैः
पिण्ड संसृजति' क०। "शर्करा सूक्ष्मकन्दुका
अयोरसो लोहरसो दह्यमानाल्लोहात्पृथग्भवतीति
कीट इति लोके प्रसिद्ध अश्मा दृषपाषाण तेषां चूर्णं
संसृजति' स प०। 'संसृष्टामिति" (११, ५५,५७)
प्रयौति" २०सू०। "पिण्ड मिश्रयति आड्यालयतीत्यर्थ"
क०। 'अषाढां करोति महिषो प्रथमविन्ना तदाख्या"
२१सू०। "अषाढाख्यामिष्टकां महिषी करोति।
महिषीशब्दस्यान्यत्राप्रसिद्धत्वादाह प्रथमविन्ना तदाख्या"

'तद्यैव महिषीति"ब्रा० (६,५,२,१) क०। 'भार्याणां
मध्ये प्रथम लब्धा प्रथमपरिणीता या स्त्री सा तदाख्या"
स प०। "यजमानपादमात्रीं त्र्यालिखिताम्"२२सू०।
"महिषीपादमात्री मा भूदिति यजमानग्रहणम्" क०।
"त्रिषु स्थानेषु लिखिताम्'स प०। "यजमान उखां
करोति मृदमादाय मखस्य शिर इति (११,५७) २३
सू०। "मृदादाने मन्त्र"क०। "प्रादेशमात्रीं तिर्य-
गूर्ध्वां च" २४ सू०। "तिर्यगायामप्रमाणे विस्तार
प्रमाणे च" क०। "पञ्चप्रादेशामिषुमात्रीं वा तिर्यक्-
पञ्चपशौ" २५ सू०। "ऊर्ध्वं तु प्रादेशमात्र्येव पञ्च-
पशावपि" क०। "वसवस्त्वेति (११,५८) प्रथयति" २६
सू०। "प्राक्त पिण्डम्" क०। "अन्वानुमीय सर्वत
प्रथम धातुमादधाति रुद्रास्त्वेति" (११,५८) २७सू०
"धातुशब्दानुक्तप्रयोग एव" क०। "प्रथितस्य तल-
प्रान्तानुमीय ऊर्ध्वान् गमयति, धातु प्रथमपिण्डिकाम्"
स प०। 'संलिख्य श्लक्ष्णां करोत्यदितिष्ट्वेति"
(११,५८) २८सू०। "संलिख्य शिथिलया मृदा संलिख्य
धारिणा सम्लक्ष्णा सुकुमारा कृत्वा" स प०। "विश्वे
त्वेति (११, ५८) समीकरोति' २९सू०। (६,५,२,२)
शत० ब्रा०। "विस्तीयउत्तरे वर्ति सर्वत करोत्यदित्यै
रास्नेति (११,५९) ३०सू०। उखाया ऊर्ध्वप्रमाणस्यो-
त्तरे विस्तीये उपरि वर्तमाने तृतीये भागे सर्वत
सर्वासु दिक्षु मृण्मयीं वर्तिं रज्ज्वाकारा रास्ना (काञ्ची
गुणस्थानीयाम्) करोति"क०। "ऊर्ध्वाःस्तूपाः प्रतिदिश'
३१सू०। "वर्त्तीं करोति चतस्रोऽपरा वर्ति प्राप्ता"३२सू०।
उपाशब्दस्यावतिवचनत्वाद्, संनोखा भवति' क०। "सर्वासु
दिक्षु पार्श्वमध्ये बाहुप्रदेश अपरा चतस्रो वर्त्तीरूर्ध्वास्तूपाः
करोति किम्प्रकारा मूलत आरभ्य वर्त्ति प्राप्ता,
तिरश्ची रास्ना यावदुखा' स प० इति १कण्डिका
"समानिशाम्यै पूरयति" १ सू०। "ऊर्ध्ववर्ती-
नानेकैकस्या" क०। "आसा चतसृणां वर्त्तीनाम
यो तिरश्चा एकोऽपि मानामिव स्तनमृदपान् मृद-
यवानुघ्नयति" स प०। "द्विस्तनामष्टस्तनामेके" २सू०।
"ता हैके द्विस्तनामष्टस्तनामिति (६,५,२, १२) श्रुते'
द्विस्तनपक्षएकदिशैव वर्त्यग्रे क्रियते, अष्टस्तनपक्षे द्वौ
द्वाविति क०।"बिल मृज्ज्ञात्यदितिष्टइति'(११,५२) ३सू०।
"सन्धे मृहातीत्यर्थः" क०। "कृत्वायेति (११,५२) निद-
धाति उखाम्" ४सू०। "तिस एके" ५सू०। "उखा

कुर्मि ’ (६ ६,२ १२) च मा । “यथा च [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]” च । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] करोति [illegible] च [illegible] यथा [illegible]” च । ‘[illegible] [illegible]’ [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]” च । [illegible] [illegible] [illegible]’ [illegible] । “[illegible] [illegible] [illegible] (११ [illegible]) [illegible] [illegible] । ‘[illegible]।” [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] (११ [illegible]) [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] (६ ६,३ २) च मा [illegible]” च । ‘[illegible]” । [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] (११ [illegible]) [illegible]” ११[illegible] । ‘[illegible] च । [illegible] [illegible] [illegible] (११ [illegible]) ११[illegible] । ‘[illegible] [illegible] [illegible] ११[illegible] । ‘[illegible]’ च । [illegible] (११ [illegible]) [illegible]” ११[illegible] । [illegible] च । [illegible] [illegible] (११ [illegible]) ११[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]” [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । “[illegible] [illegible] १४[illegible] । [illegible] (६,६,३ १) च मा । “[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । ‘[illegible] [illegible]” १८[illegible] । [illegible] च । [illegible] [illegible]” [illegible] । [illegible] १८[illegible] (११ [illegible]) । [illegible] च । [illegible] [illegible] (११ [illegible]) च । [illegible] [illegible] (११ [illegible]) [illegible] । ‘[illegible] [illegible] च । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] (११ [illegible] ११[illegible] । “[illegible] [illegible] [illegible]” (११ [illegible]) [illegible] २२[illegible] । “[illegible] । [illegible] च [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] च । [illegible]” २२ च । [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] च । ‘[illegible] [illegible] [illegible] । २६ [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] “[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] (८,[illegible]) च मा । [illegible] [illegible] च । ‘[illegible] २६ [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]” च [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । “[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति (११, ६८) [illegible]” ११[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] च [illegible]” ११४ [illegible] [illegible] [illegible]” ११[illegible] । “[illegible] [illegible] [illegible] च । [illegible] [illegible] ११[illegible] । [illegible] [illegible]” च । [illegible] “[illegible] [illegible] इति” (११ [illegible]) ११४ । ‘[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]” च । [illegible] [illegible] इति(११ ७१) ११[illegible] । [illegible] [illegible] इति (११ ७२) १४[illegible] । [illegible] [illegible]”(११ १) १८[illegible] । [illegible] [illegible]” च । “[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]” (११ ७१) १८[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] च [illegible] । ‘[illegible] [illegible] (११,७१) । ३ च । [illegible] (६ ६ १ ७)च मा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] च । ‘[illegible] [illegible]” ११[illegible] । “[illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] च मा (६ ६,२ १२) च । [illegible] [illegible] [illegible] ११[illegible] । “[illegible]” च । [illegible] [illegible]’ (११८२) [illegible] । “[illegible]” ११[illegible] । [illegible] च

एकादश भवन्ति त्रयोदश वा" क० । "क्षत्रियपुरोहितव्यतिरिक्तस्य द्वादशीत्रयोदश्याविच्छया भवतः" सं० "स्वाहाकारं सर्वास्वस्वायाम्" ४४सू० । "उखायामाधीयमानासु समित्सु, अतोऽन्यत्रापि स्वाहाकारो भवति सर्वास्वित्यभिधानात्" क० । "उखायां सर्वासु समित्सु स्वाहाकारो भवति" सं० । "औदुम्बर्यादि दण्डान्तमत्रैके" ४५सू० । "एवं सति प्रागौदुम्बरहोमादुखाधिश्रयणादि" तान्युहैके उखायामेवैतान्यौदुम्बर्याणि जुह्वतीति वचनात्" (६,६,१,२२) क० । "अत्रावसरे" सं० इति ४ कण्डिका ।

"यजमानः कण्ठे रुक्मं प्रतिमुञ्चते परिमण्डलमेकविंशतिपिण्डं कृष्णाजिननिष्यूतं क्षौमसु शुक्लकृष्णेषु शणसूत्रे त्रिवृत्योतमुपरिनाभि बहिष्पिण्डं दधानो रुक्म इति"(१२,१) । "रुक्मं हि प्रकृत्य सर्वमेवैतच्छ्रूयते (६,६,१,२), यजमानग्रहणाच्च स्वयमेव यजमान प्रतिमुञ्चते, द्वादशाहे च सर्वे यजमाना प्रतिमुञ्चेयुः अत ऊर्ध्वं पिण्डाद्यन्वारम्भ एवं हि सर्वं कृत भवति" क० । "परिमण्डलं वर्तुलम्, एकविंशतिपिण्डम् पिण्ड निर्वाधम् निर्बाध्यन्ते उन्नता निकाश्यन्ते उन्नता स्वरूपाद्बहिर्नि कृता भवन्ति, कृष्णाजिन शुक्लकृष्णेषु लोमसु निष्यूत नितरां स्यूतम्, पुन कीदृशम् त्रिगुणे त्रिवृति शणमये सूत्रे ओत प्रोतम् तथा उपरिनाभि, पुन बहिष्पिण्ड बहिर्निर्बाधम्" सं० । "दण्डौ शिक्यासन्दीपु मुञ्जरज्जवश्चेष्टतो मृद्दिग्धा "२सू० उखा याभ्यां गृह्यते तौ दण्डौ, शिक्यं प्रसिद्धम्, आसन्दी च । अनुरक्ता रज्जवो मृद्दिग्धा भवन्ति" क० । "मृद्दिग्धा कर्दमलिप्ताः" सं० । "परिमण्डलाभ्यामिण्डाभ्यामुखां परिगृह्णाति मखस्यासीति" (१२, २) २सू० । "हरति व्यायाम्यामेति" (१२,२) ४सू० । "तामेवोखाम्" क० । "आहवनीयस्य पुरस्ताद्बालासन्दीवदासन्द्यां चतुरस्राहतां शिक्यवत्यां निदधाति देवा अग्निमिति (१२,२) ५सू० । "उद्बालासन्दीवदिति प्रादेशपादी गम्यते" (१२,४,२) क० । सा च चतुरस्री सह पादै, तस्यां शिक्यवत्यामासन्द्यां च, निदधाति उखाम्" क० । "शिक्यपाशं प्रतिमुञ्चते षडुदाम विश्वा रूपाणीति" (१२,३) ६सू० "ग्रीवायाम्" क० । "सशिक्य प्राञ्च प्रगृह्णाति सुपर्णोऽसीति" (१२,४) पिण्डवत् ७सू० । "सह शिक्येन प्राञ्चमग्निं प्रगृह्णाति, पिण्डवदित्यूर्ध्वबाहुः (२,९) । "धारणं च" ८सू० । "पिण्डप्रदेश उपरिनाभि" क० । अत्र द्वाभ्यामङ्काभ्यां शुक्लयजुर्वेदस्याध्यायादि, त्रिभिरङ्कैः कात्यायनश्रौतसूत्रस्याध्यायकण्डिकादि । चतुर्भिरङ्कैः शतपथब्राह्मणस्याध्यायादि ज्ञेय तेन तत्तत्प्रतीकमात्रगृहीतमन्त्रसूत्रादि तत्तत्स्थाने द्रष्टव्यम् विस्तरस्तु शत० ब्रा० ६ अ० द्रष्टव्या । लौकिकेष्टरचितप्राचीरादौ इष्टकाघनफलेन इष्टकासङ्ख्यानोपायो दर्शितो लीला० यथा "चितौ करणसूत्रं सार्धहस्तम् । उच्छ्रयेण गुणितं चितेः किल क्षेत्रसम्भवफलं घनं भवेत् । इष्टकाघनहृते घने चितेरिष्टकापरिमितिश्च लभ्यते ॥ इष्टकोच्छ्रयहृदुच्छ्रितिश्चिते स्युःस्तराश्च दृषदां चितेरपि ॥ उदाहरणम् । अष्टादशाङ्गुलं दैर्घ्यं विस्तारो द्वादशाङ्गुलः । उच्छ्रितिस्त्र्यङ्गुला यासामिष्टकास्ताश्चितौ किल ॥ यद्विस्तृतिः पञ्चकराष्टहस्तं दैर्घ्यं च यस्यां त्रिकरोच्छ्रितिश्च । तस्यां चितौ किं फलमिष्टकानां सङ्ख्या च का ब्रूहि कति स्तराश्च ॥ इष्टकाया घनहस्तमानम् ३/१६ चिते क्षेत्रफलम् ४० । उच्छ्रयेण ३गुणितं चितेर्घनफलम् १२० । यथोक्तकरणे लब्धा इष्टका सङ्ख्या २५६० । स्तरसङ्ख्या २४ । एवं पाषाणचयेऽपि' 'व्यासात् षोडशभाग सर्वेषां सद्मनां भवति भित्तिः । पक्वेष्टकाकृतानां दारुकृतानां च स विकल्पः' । बृह०सं० । "नेष्टकारचिते पितॄन् सतर्पयेत्" शङ्खलि० । "मृण्मयात् कोटिगुणितं फलं स्याद्दारुभिः कृतात् । कोटिकोटिगुणं पुण्यं फलं स्यादिष्टकामये" मठ०त० पु० । वास्तुयागे 'आकाशपदे' इष्टकारोपाचार' वास्तु यागशब्दे द्रष्टव्य ।

इष्टकाचयन न० इष्टकयाऽग्नेश्चयनम् । इष्टकया अग्नेश्चयने तत्प्रकार कात्या०श्रौ०सू० ।"एतया विकृत्याभिमन्त्र्य केऽन्यचित चिन्वन्ति द्रोणचिद्रथचक्रचित्कङ्कचित्प्रउगचिदुभयत प्रउग समुह्य पुरीष " १६,५,९ । "एते ह्यग्निविशेषा तदाकाराश्चिन्वन्त्येके एके सुपर्णचितम् त्रिलिङ्गत्वादस्या विकृतेरग्न्यन्तरेष्वप्राप्तिर्मा भूदित्युच्यते एव हि श्रूयते "स हैक एतया विकृत्याभिमन्त्र्यान्या चितिं चिन्वन्तीति" (६,७,२,८ शत०ब्रा०) क० । "विकृत्या एतया ऋचा अन्यचित पक्षिणमन्यमग्निं चिन्वन्ति तमेवाह द्रोणचिदित्यादि" सं० । "समुह्य पुरीषे प्रविदिश पुरीषाहरणम्' १० सू० । प्रतिदिश पुरीषमाहृत्याहृत्य तेनैव चयनम्" क० । 'विष्णुक्रमान् क्रमते विष्णो-

रिति" (१९,१ मन)"प्रतिजानाम्य पूयन्तं च प्रति कामिनु" ११क । वसिनु मन्ये च । "कमन वर्षे"१०क । "अनुपर्ने त्र समाने" च । दिवो मीयते दिवोऽवमिमयशेषि (१९ ८) १२८ 'प्रतिदिर्न मम " च । 'विवक्षमागृदत्य मस्तूमामन्मत्प्रि रिति (१९,६) १३ क । विवक्षतिमूम पाठः (१ ८) च । 'अस्तोव्यत्म स्वोमानिति (२१०) १९क "मस्तोवमचिमु मास्सम्म कर्मीणयोवमोपि (६ ० २ ६) 'वतीम्यतृमयस्तोवमनु" वर्षे । कर्मादि मानि मारमम्मा माताम्यविमविमनमनी"(१९ ११) १६क । "वर्जिनु च । 'मामा मम भीहवमविति"(१९ १२) "दिवत्रमनुमाप्रविमा मनमम्मन्ये इवविति"(१९,१३) १७क । 'अनाद्ति पंता पुनिविदिति (१९ १३) । १८ क । "कामम्मां करोति इवविति (१९ १७) १९क । 'कमविन्ते चीर मनिति" (१९ १९) २ क । "माहुना च च दिवकरेमोवाश्चनिति' (१९ १८ २८) २१क । कवमिन्ने च । "महमानेमे" (१९ १८ २९) २२क । "कवमिन्ने" च । "मम दोविषोम्पविति" २३क । कविमवमरी दीवियोऽमविमान (७ ३ ११) "दमाम्ये च कामिमम्मात् इनु मम मात्मामहमर्ने मिवमानी" च । "कामविमन्त्र संवत्सरम्" २४क । मर कर्मं मझ्नाती मनु संवतरं मासरावीनी" च । "मम कर्मं मम्यीमाती मनोदयनादि मम संवत्सर मासदाविमयादि २५ । २ मविमया

कमाता मनोइयममविती माम" १५ । "मम माम्यतिमयोदु "मनोमुम मार्म मिवमन" इति मती (६,७ ८ १३) च । मनोहर्न मनोदरमन् मम । "मर्म दिवम मविदामान रामौ रामीवमनाविति (११ ७६) २क । 'रमविते मनोवमनादि २क । "विविमनु मर्म द्विमेमा"मि । मदरदाविमामनमु (११ २१) ३क । "दिमानमाताने मारमतामविती मविमातान" ६क । 'मम्मर्म मावेन मर्मा" च "मदिविद्ये मिमु मता ममदविमाम्ममनु रम माम-दोमं मन्मम्" मम । "दमानविमेमनादि मामाम मामिम्बृ मना" ६क । "मनोदिमामान । मामिती मनी संवत्सर दीवा मामामा च मह्मविनममान विमोति (१ २ ६,८) दति मनी दीवा मामामा दविमममिति इति (१९ १७) समासी इति दिम

है दिवमिमविविमा दीवा मम मम दीविमा इति मर्म पौमदिवामम् मविमाइविदामिमदवीमामी मनमिमी च मविमो मौमिमा इति तैम मामिमवि च विम मर्म मविविदि मिमममास्मामामादिमने प्राप माए" च "दीवामिमेमेम मा इमुदमाम्" मम् । "दीवम मनामञ्जनान् मदीमा मम दीवा मर्मम च "दीवमामेमामिरोमा मीमामिदोमा मैमामिदोमेर दीवा मति मामममरमे इतः मनुममामानु दीवम मामामान मम च मरुमान् तेन दादमामे मामीमे द्वादश मम दम मा मति मामिमम्रुमर्नमन्दरीमा" मंम । मम मविम मती मने मनेमममममामामम् । (११ ८१) मम कमीमी मममान करोति मंम । "संव-त्सरमविनोमममाममोदिनि" ८क । पूर्वं मवि विमामे मानिमे मेमेमामरं संवत्सरमुपोदिमहं मति च संवत्सरमतो मझाममतीमुपोमी मर्म मति (८,५,१ ६१) मम "मसुमर दीवमा" । च । "संवत्सरमविवर्त मविमेमा मर्मसंवत्सरमोदि मर्म मति (८,५,१ ६६) च । "संवत्सरविदामोः" । मवि । "मवमनुमरतामदि मममविमानी" (८,६,१ ६७) च । "मामम च" १२८० । "संवत्सरे मामम च मर्मा-मरमोदि मर्म मति" (८,५,१,६८) च । "मर्मामामिदुमाममय संवत्सरे पूर्णेति मा मो माम-मम मति" मंम । मामाममममनु १२क । "मामा मरमविदं मामारमनु ममामामादममरमं मना-मिमोमम इति (८,५,१ ६९)च । "मामामे ममाना इममामिम मामा मर्म मति" मम । "मरमं मा मरमं" ११क । मरम मैमि मिवमा मरं मि च मरी (८ ६ ७ ११) ममी च मैं" मम ममम मर्म करोतीति मिमदामा: प्रतिमोमर्थः ममामोनीमि मर्म मरमा मामि मिदमामिदि ८८,८ १, प्रतिमामा मम प्रतिमेमनमितमामामो मिममा।" मंम । "ममना कमो" मामीमरमा मविदामानं मविमामिमिनि (१९ ६)१९ १ । "ममममरमा मानुममाम ममोमामर मविदामा-मनु"च । "मारामेममुमामोमेमि (१९ ६१) दविम-मीमति करोति" १९८ । "ममानोमममाममा मेमुर विमाममो इविममोमविमीमादि करोति मर्म। "मामामा मामाम मरान् १४क । "मनमि करोति दविमामि च मिमादीमे करोति"च । "मममुरी इमा

प्रेङ्ग इति (१९,२९) प्राङ् यात्वा यथार्थम्" १८सू०। "गच्छेत्" क० । "आरोहेत् पार्श्वतो गच्छेत्"१९सू० । 'यजमान संस्कारात्'क० । "अद्ने खर्जत्यक्रन्ददग्निरिति (११,२२(जपति" २०सू० । "खर्जन च शब्दकरणम्" क० । 'वासेऽवहरत्युद्धतावोक्षितउत्तरत' समिदाधाम प्र-प्रायमिति (१२,२४) २१सू० । "यत्र वासः सर्वेशावहरणम् न प्रागवसते एवं ह्याह (६,८,१,१२) स यदि पुरावसयै विमुञ्चेतानस्येवाग्नि स्यादिति ' वसत्या तु उत्तरतोऽग्नीमवतार्य समिदाधाम "प्र-प्रायमिति" । उद्धतावोक्षितग्रहण च परिसमूहनाद्युपसंग्रहार्थमपि स्मार्तं ह्येतदनूद्यते (६,४,४,१८) उद्धते वाऽवोक्षितेऽग्निमादधातीति" एव च सति तदपचारे स्मार्तं प्रायश्चित्तम्"क० । "वासार्थे रथे उत्तरस्यां दिशि अग्निमवतारयति" सं०प० । "वनीवाहनमेतद्दीक्षासु यदेच्छेत्" २२सू० । "वनीवाहनमिति" अग्नास्य कर्मण सा च संव्यवहारार्था "ऊर्ध्वं वनीवाहनादिति" (२५सू०) तच्च दीक्षासु कर्तव्यम् । यदेच्छोपजायते महावीरकरणयूपच्छेदनवनीवाहनानि दीक्षासु क्रियन्ते क्रमस्तु नैषाम् पाठाभावात्" क० "अपूर्वमभ्यावपन क्रयणीयादौ" २३सू० । उक्तमभ्यावपनमपु कर्तव्यम् आदौ क्रयणीयस्याह्नः"क०। "अन्यत्र चेच्छन्"२४सू०। "करोति"क०। 'ऊर्ध्वं वनीवाहनात् क्रमयोगात्" २५सू० । अन्यत्रेच्छया कुर्वन् वनीवाहनादूर्ध्वं करोति मन्त्राणां पाठक्रम योगात्" क० । "वनीवाहनादूर्ध्वं सोमक्रयदिने आदौ अन्यत्र दीक्षा अभ्यावपनम् । कुत क्रमयोगात् पूर्वं वनीवाहनमन्त्रा पश्चाद्भस्मापोऽभ्यवहरणस्य' सं०प० 'पलाशपुटेनापो देवीरित्येकया (१२,३५) २६सू० । "पलाशपुटेन भस्म गृहीत्वाप्सु वपति"क० । "ततो द्वाभ्याम्' (१२,३६ ३७) २७ सू० । "पुनरावपति द्वाभ्यामृग्भ्याम्"क० । 'आद्याभ्यां (१२,३५-३६)वा पूर्वम्" २८सू०। "पूर्वमावपनं द्वाभ्यामृग्भ्याम् तत एकया वा" वाशब्दो विकल्पार्थः तुल्यश्रुतित्वात्" क०। "अनामिकया भस्मादादत्ते प्रसद्येति (१२,३८-४१) २९सू० । "प्राक्ताक्रमण क्रियदप्यनामिकयादत्ते' (६,८,२,७) । 'प्रास्तोत्रामुपतिष्ठते बोधा मइति" (१२,४२) ३०सू०। "यत्तदात्त भस्म तत्राप्सु" क० । "प्रायश्चित्ते समिधोपहत्य ३१सू० । ६कण्डिका ।

'आव्य निरृतकर्मण्यदति (१२,४३) जुहोति' १सू० । "प्रायश्चित्तिरित्यस्य होमस्य संज्ञा उपपूर्वस्य हन्तिर्ग्रहणार्थो दृष्टोऽन्यत्रापि "अथ स्रुचोपहत्याज्यमिति (२,४, १,२५)" क० । "समिधा करणभूतया स्रुक्स्थामीथ्या उपहत्य गृहीत्वा" सं०प० । "उत्थाय दधाति समिधं पुनस्त्वेति (१२,४४) २ सू० । उत्थानग्रहणं च प्रतिपत्तित्वात् गुणार्थं चेति । नैमित्तिकान्यत्रैव प्रकरणे पठ्यन्ते तदर्थमाह" क० "गार्हपत्येऽनुगते निर्मथ्य" ३ सू० । "आदधाति मन्थम प्राप्तत्वादनाध्यम् उच्यते प्रायश्चित्तार्थम्' । "प्राजहिते उपशान्ते मथित्वा प्रायश्चित्ती करोति" सं०प० । "सुत्यामाहनीये शाकाग्निनेन हृत्वा" ४सू०। "सुत्यासु वर्तमानासु आहवनीयेऽनुगते शाकाग्निनेन हृत्वा तमादधाति" शाकाग्निशब्दः प्रगुणमेव हृत्वेत्यर्थक एतच्चोच्यते पूर्ववत्प्रणयन मा भूदिति" क०। "आहवनीये ऽतिप्रणीतेऽनुगते शाकाग्निनेन हृत्वा ऋजुना सदोहविर्धानमध्यमार्गेणैव हृत्वा' सं०प० । "आग्नीध्रीयमुत्तरेण सद" ५सू० । "हृत्वा निदधाति उत्तरेण सदो हविर्नेतोऽभ्युदासार्थं" क० । आग्निध्रीयमग्निमनुगतं सदस उत्तरेणैव हृत्वा" सं०प०। "प्रदृङ्ग्राद्याहृतोखेय" ६सू०। "उखे चानुगते पूर्ववत्प्रदृङ्ग्रात् अय तु विशेष आहृता आहृदुपग्रहण च मन्त्रनिवृत्त्यर्थम् । "एतयैवाहृतानुपहरन् यजुरिति (६,६,४,९) श्रुते "क० । "उखेऽग्नावनुगते गार्हपत्यादाहवनीयमन्वग्निरित्याहृत्य (११,१७ समितमित्युपस्थाय (१२,५७ आहृता मन्त्ररहितक्रियामात्रेण पूर्ववदुखा प्रदृङ्ग्रात् उखामाहवनीयेऽधिश्रित्योखामग्निमनुपादयेत्" सं०प० । "अध्वरप्रायश्चित्ति च सर्वेषु यथाकाल पूर्वा-पूर्वाम् '७सू० । "अध्वरप्रायश्चित्ति च करोति सर्वेषु निमित्तेषु ता च पूर्वाम् पूर्वां पश्चादाग्निकीं च । सर्वग्रहण च भस्मापोऽभ्यवहरणार्थम् । (२२) तत्रापि हि विधीयेते (६,८,२,११) उभे प्रायश्चित्ती "करोतिये एतदग्नावनुगते इति" यथाकालमिति चाध्वरप्रायश्चित्त्यर्थमुच्यते आग्निकी तु विच्छकमणदृत्येव" क० "सर्वेषु पूर्वोक्तेष्वग्न्यनुगमेषु यथाकाल परमेष्ठ्यादिकानाहुति (२६,६,१) पूर्वां पूर्वां जुहुयात् यादग्निप्रायश्चित्तिम् चकारात्' सं०प० "उखाभेदने मवस्याप्त्या मदापस्त्वापुत्राकपाचमवधायावपति" ८सू० । यद्योपोऽभिद्यतेति" (६,६,४,८) प्रकृत्य सर्वमिदमाम्नातम् एतश्चेकोखापक्षे भवति । त्रित्वपक्षे तु द्वयोरेवैकस्यामावपनम्"(६,५,२,२२)क०।"उख्योपधये दिदा कदा स

टिति (१२.६ वार्त्त) "प्रतियत्नात्मा तृणवर्ष च प्रति वर्षितुम्" ११ क । "संघातु प्रवर्त्ते" च । "वशव घट्टे" ११ख । "घटुप्रयत्नं तु वचनं" च । द्विती बीयते द्वितीयत्वमित्यर्थोऽपि (१२.६) १२ख 'प्रतिदिनं वना" च । "विद्यामुक्तरूपेण घटनुदानात्मनश्चरणमि टिति (१२.६) १३ क । विपत्तिपरिज्ञान बाहुः (१८) च । "कारोऽनश्चयेऽत्यासत्तिरिति" (११.७) १५ख "समस्तोऽपश्चिमम् वाच्यावसान वर्णौ तत्पत्योरपि (६.७.१६) 'वनीकराद्यतमस्तोऽयम् वर्षे' । "वर्ष्टि वादि वाक्यता वाक्यत्वविमतिरिति समन्वये"(१२,११) १६क । "घटितुम्" च । 'वाचा चन घोऽयमविति"(१२ १२) 'विधानमुभात्त्विका प्रमाणवाक्ये प्रवर्तिति"(१२,१३) १७क । 'चापदति धातः प्रविवशति" (१२ १३) । १८ क । "वाचनां करोति प्रवर्तिति" (१२ १३) १९ख । "वर्तितो पीड वर्तिति" (१२ १३) २० क । "शवृत्त च च हितकारोऽपवादवर्ति" (१२ १८ २८) २१ख । "चतिते च । "घटुवाचेके" (१२ १८ २२) २२ख । "घटितवं" च । "घट घोतितोऽवर्तिति" २३ख । "घटितवाटे घोतितोऽवतिवाय (७ २ ११) "द्वताचे घ घातिचतवायुक्तम् चन। वाक्यादवस्था विद्यवती च । "वादतिदाः संवत्सरम्" २४ख । "घट वाचा वाचाती तदु संवत्सरं वाच्यादतीति" च । घट वर्षी वक्ष्यौषधी वचोऽवचनादि वश संवत्सर वाचतादतिशवति च च । १वर्णिनुक्ता

'चचाता वचोऽवचनवतिति पात्रे" १ष् । "घट प्रायाविनत्वेऽपि "वचोऽनुवा पार्थ विद्वाव इति श्रुतिः (६.७ १ १३) च । वचोऽवचं वचोऽवचनम् चन । पार्थ विद्वत्सु वतिदत्ताय ताली तालीवाचवादिति (११ ७५) २८ । "वादहिति वचोऽवचनादि" २८ । वर्णिनम् चर्चे तु विवेशः"च । "घटचपतिवासाचाम् (११ २१) ३ख । "विधुत्ववाद्वे चाचनावादहिति वतिवत्ताय" ३ख । "घटनां वादिन वर्णं च"च वर्णितिदे विद्युमाना वतरतिवाद्युतम् दर चाव ईर्षे वर्षेनम् चंच । "चचासितोऽचनादि प्राप्नाव वादितुमनाः" ३ख । वर्षोऽनिवावाय । वाक्तिते वणी संवत्सर दीवा वाचाया च वहार्तिवतम विनीतीति (१ २,३,८) वतिनो गवयो दीवा वाचावा वतिवधर्तिच इति (१२ १३) वतामो वति दिव्य

वे विवर्धिनिविचा दीवा चन्द्र चन वीविच इति वर्षं चत्वारिंशत् वतिवाइहितानिवतवातिवर्णं चवनिके च वतिनो वीविच इति तेन वाक्तिति च दिन वर्षं वर्तिति नियमवरत्वानलसुपिवे भाव वार्" च 'दीवाविरोधेन वा बहुवचनात्" चन । "वीवच ननाव्यूवनात् वदोवा वन दीवा वर्ति" च "वीवचावेनाविरोधः दोषाविरोधः तैवाविरोधेन दीवा वर्ति वाचनारवे इत्। बहुवचनात् वीवच नानात् येन च बहुवचनात् तेन तावतो वाचीते तदन, वा रेव ना वर्ति वाविनपुनर्वसुदीवा" वंच । "चान्द्र वतिर्वं इति प्रबे वचोऽवचनवाचानाम् । (११ ८७) ८ख वचो ऽपी वचवान करोति वंच । "संवत्सरविनोऽवत्सरस्पतीति" ८ख । पूर्वे वति दिवसे वाचिते तैमवारं संवत्सरमुतोऽपिपूर्वो वर्ति च संवत्सरमो वचावचतिऽयुक्तऽपी चर्चं वर्ति (८,१,१६) चच "चत्सर दीवा" १ क । "संवत्सरविवं वरितव्यः चतुस्संवत्सरमतीति चर्चं वर्ति (८,६,१६) च । "संवत्सरादिवान्येः" ।१ष्टि। "चतुस्संवत्सरमतीति चचावतिनती" (८,६,१७) च । "वाचव च" ११ख० । "संवत्सरे वाचव च वर्त्सर वरतीति वर्षं वर्ति" (८,१,१८) च । "नर्मावामदिवारात्स संवत्सरे पूर्णेऽपीते च को वाच वच वर्ति वंच । "वाचावावचनम् ११ख । "वाच वचनविरं वचावत् वचावावहुवचनं वृत्ति विनोवत इति (८,१,१ ६१)च । "वाचार्थं वचावा इवावचनं वाच चर्चं वर्ति चन । "वरवनं वा दत्ते ११ख । चन्न तेन विवता वन दि च पते (८ ६,१ १९) वनो च है" इव वचन दत्ते करोतीति विवत्तीवार। प्रतिवेतावेः बचावधैर्दिन् वार्ष दत्ता वर्ति' विद्याविदिति ८,६,७,१, प्रतिवतः चन प्रतिवेतमतिवतावावित्युक्त " वंच । "प्रचता वपी" वायौवरता वविदत्तायं ववितामिविति (१२.६१)१३ ष् । "वचावदता शाकुन्तलवन वसोऽवहम वविदावा- वन् च । "वादवोदेवत्वयोऽपितोऽपि (१२.६१) इविव- बोऽपति करोति १२ख । "वाचनीवनवानुव तेबुव विनावत्तो इविनवीवविनोऽपति करोति वर्षे । "वाचनी वाचवत चवाद् १२ख । "वपति करोति इतिवादि च तिवरीते वरोति"च । "वनवारी वना

प्रदेश इति (१९,२९) प्राङ् यात्वा यथार्थम्" १८सू०। "गच्छेत्" क०। "आरोहेत् मार्गतो गच्छेत्"१९सू०। 'यजमान संस्कारात्' क०। "अग्ने अर्जन्यक्रन्ददग्निरिति (११,३१) जपति" २०सू०। "अर्जनं च शब्दकरणम्" क०। 'वासेऽवहरत्युद्धतावोक्षितउत्तरत' समिदाधान प्र-प्रायमिति (१२,३४) २१सू०। "यत्र वासस्थानेऽवहरणम् न प्रागवसते एव ब्राह्म (६,८,१,१२) स यदि पुरावसथे विमुञ्चेतानसेवाग्नि स्यादिति' वसत्या स उत्तरतोऽग्नेरवतार्य समिदाधान "प्र-प्रायमिति"। उद्धतावोक्षितग्रहणं च परिसमूहनाद्युपलक्षणार्थमपि स्मार्तं स्मेतदनूद्यते (६,४,४,१८) उद्धते वा ऽ अवोक्षितेऽग्निमादधातीति" एव च सति तदपचारे स्मार्तं प्रायश्चित्तम्"क०। "अपरार्धे रथे उत्तरस्यां दिशि अग्निमवतारयति" संप०। "वनीवाहनमेतद्दीक्षासु यदेच्छेत्" २२सू०। "वनीवाहनमिति" सञ्ज्ञास्य कर्मणः सा च संव्यवहारार्था 'ऊर्ध्वं वनीवाहनादिति" (२५सू०) तत्र दीक्षासु कर्तव्यम्। यदेच्छोपजायते अपामीरकरणयूपच्छेदनवनीवाहनानि दीक्षासु क्रियन्ते क्रमस्तु नैषाम् पाठाभावात्" क० "अप्सु स्वमभ्यापन क्रयणीयादौ" २३सू०। उपस्यमभ्यापनमप्सु कर्तव्यम् आदौ क्रयणीयस्याह्न"क०। "अन्यत्र चेच्छन्"२४सू०। "करोति"क०। 'ऊर्ध्वं वनीवाहनात् क्रमयोगात्' २५सू०। अन्यतरेच्छया कुर्वन् वनीवाहनादूर्ध्वं करोति मन्त्राणां पाठक्रम योगात्" क०। "वनीवाहनादूर्ध्वं सोमक्रयदिने आदौ अन्यत्र दीक्षा सत्यापनम्। कुत क्रमयोगात् पूर्वं वनीवाहनमन्त्रा पश्चादप्सुसापोऽभ्यवहरणस्य' सप० 'पलाशपुटेनापो देवीरित्येकया (१२,३५) २६सू०। "पलाशपुटेन अपः स्वहोत्वाभ्यावपति"क०। "ततो द्वाभ्याम्' (१२,३६ ३७) २७सू०। "पुनरवापति द्वाभ्यामृग्भ्याम्"क०। 'आद्याभ्या (१२,३५-३६) वा पूर्वम्" २८सू०। "पूर्वमावपन द्वाभ्यामृग्भ्याम् तत एकयर्चा" वाशब्दो विकल्पार्थः सत्यस्तुतित्वाह्" क०। "अनामिकया मासादादद्से प्रसद्येति (१२,२८-४१) २९सू०। "प्रास्तात्कृतनः कियदथमामिकयादसे' (६,८,२,७)। 'मासोपामुपतिष्ठते बोधा मद्रति" (१२,४२) ३०सू०। 'यत्तदास भप तत्रास्य" क०। "प्रायश्चित्ति समिधोपहत्व' ३१सू०। ईर्क्ष्यादिका।

'यात्व तिस्रकर्मण्यदति (१२,४२) जुहोति' १सू०।

"प्रायश्चित्तिरित्यस्य होमस्य संज्ञा उपपूर्वस्य हन्तिर्ग्रहणार्थो दृष्टोऽन्यदापि "अथ स्रुचोपहत्याज्यमिति (२,४, १,२५)" क०। "समिधा करणभूतया स्रुक्स्थामीक्षणं उपहत्य स्वहोत्वा" सप०। "उत्थाय दधाति समिधं पुनस्त्वेति (१२,४४) २सू०। उत्थानग्रहणं च प्रतिपत्तित्वात् गुणार्थं चेति। नैमित्तिकान्यत्रैव प्रकरणे पठ्यन्ते तदर्थमाह" क० "गार्हपत्ये ऽनुगते निर्मथ्य" ३सू०। "आदधाति मन्थन प्राप्तत्वादनाम्नम् उच्यते प्रायश्चित्तार्थम्'। "प्राजहिते उपशान्ते मथित्वा प्रायश्चित्ती करोति" सप०। "कृत्यावाहनीये साकाग्निनेन कृत्वा" ४सू०। "कृत्यास वर्तमानासु आहवनीयेऽनुगते साकाग्निनेन कृत्वा तमादधाति" सांकाग्निमयव्द' प्रगुणमेव कृत्वेत्यर्थक एतच्चोच्यते पूर्ववत्प्रणयन मा भूदिति" क०। "आहवनीये ऽतिप्रणीतेऽनुगते साकाग्निनेन कृत्वा अनुना सदोहविर्धानमध्यमार्गेणैव कृत्वा" सप०। "आग्नीध्रीयमुत्तरेण सद" ५सू०। "कृत्वा निदधाति उत्तरेण सदो कृत्वेतीक्षाव्युदासार्थं" क०। आग्निध्रीयमग्निमनुगतं सदस उत्तरेणैव कृत्वा" सप०। "प्रष्टृञ्जाद्धाष्टतोखेव" ६सू०। "उख्ये चानुगते पूर्ववत्प्रष्टृञ्जात् अथ तु विशेष आष्टता आष्टृग्रहणं च मन्त्रनिष्टत्यर्थम्। "एतयैवाष्टतानुपहरन् यजुरिति (६,६,४,९) श्रुते"क०। "उख्ये ऽग्नावनुगते गार्हपत्यादाहवनीयमग्निरित्याहृत्य (११,१७ समितमित्युपस्थाय (१२,५७ आष्टता मन्त्ररहितक्रियामात्रेण पूर्ववदुखा प्रष्टृञ्जात् उखामाहवनीयेऽधिश्रित्योख्यमग्निमुत्पादयेत्" सप०। "अध्वरप्रायश्चित्ति च सर्वेषु यथाकाल पूर्वा-पूर्वाम्"७सू०। "अध्वरप्रायश्चित्ति च करोति सर्वेषु निमित्तेषु ता च पूर्वाम् पूर्वां चयस्त्रादाग्निकीं च। सर्वग्रहणं च भपामोऽभ्यवहरणार्थम्। (२३) तत्रापि हि विधीयेते (६,८,२,११) उभे प्रायश्चित्ती "करोतिये एतागनावनुगते इति" वयाकालमिति चाध्वरप्रायश्चित्तार्थमुच्यते आग्निकी तु पिण्डकमणद्त्येव" क० "सर्वेषु पूर्वोक्तेष्वन्यनुगमेषु यथाकाल परमेष्ठ्यादिकानाहुति (२६,६,१) पूर्वा पूर्वा जुहुयात् यादग्निमायश्चित्तिम् चकारात्" सप० "उखाभेदने मत्स्याख्या मदापुरस्ताद्उखाकपालमवधायावपति" ८सू०। यद्येषोपामिद्योतेति" (६,६,४,८) प्रकल्य सर्वमिदमाम्नातम् एतच्चेकोखापक्षे भवति। सितपक्षे तु द्वयोरेवैकस्यामावपनम्"(६,५,२,२२)क०।"उखोपधये दिवा मदा स

[illegible] ८क । "[illegible]
[illegible] यथा [illegible] ([illegible]
१) [illegible] च । [illegible]
[illegible]" इति । "[illegible]
च । [illegible] च" च ।
[illegible] ।।क । "[illegible]
[illegible] च [illegible] च ।
[illegible] । [illegible]"
१२क । [illegible] च [illegible]
[illegible] यथा च [illegible] (७
२,१ ११) । [illegible] "[illegible]
[illegible] १४क " । "[illegible]" च । "[illegible]
[illegible] यथा [illegible] च
[illegible] (१२ ८१ ८८)१०ख । "[illegible]
[illegible] यथा [illegible]
[illegible] च । "[illegible]" १६क ।
"[illegible]" च ।
"[illegible] [illegible]
[illegible] इति । [illegible]" १६ख । [illegible]
[illegible] यथा
[illegible] (७ १ १ १४) [illegible]
[illegible]" इति ।
"[illegible]" १७क । [illegible]
[illegible]
[illegible] यथा [illegible]
[illegible] (१०६,२) [illegible]
[illegible] च । [illegible]
[illegible] ।
[illegible]" इति । "[illegible]"
१८ ख । "[illegible] च [illegible] च
(८०२२) । [illegible]
[illegible] (१ ८७) । (८ ६,२१२) १८क । [illegible]
[illegible] च [illegible]
[illegible] च । [illegible]
[illegible] १९ख । [illegible] ।
[illegible] इति ।
[illegible]" १९ख । [illegible]

[illegible] च ।
"[illegible]" इति । "[illegible] च" ११ख ।
"[illegible] यथा [illegible]
[illegible]" च । "[illegible]" ११ख । "[illegible]
[illegible]" च । "[illegible]
[illegible]" ११ख । [illegible]
[illegible]" च । "[illegible]
[illegible]
[illegible]" इति । "[illegible]
[illegible]" १४क । "[illegible]
[illegible] च । "[illegible]
[illegible]
इति । "[illegible]" (८०,२ १६) १७
क । "[illegible]" १८ख ।
"[illegible]" च । "[illegible]
[illegible] २८क । "[illegible]" च । "[illegible]
[illegible]" २ ख । "[illegible]
[illegible] (१ १ ६,१) ।
"[illegible]
[illegible]" च । [illegible]
[illegible]" इति । "[illegible]
[illegible]" ३१क । [illegible]
[illegible]
[illegible]" इति । [illegible]
[illegible]" ११क । (१ ४,६,६) ।
"[illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible]" च । [illegible] ।
[illegible]" १ख । [illegible]
[illegible]" । [illegible] १क । "[illegible]
[illegible]" १ख । "[illegible] ०ख । "[illegible]
[illegible]" इति "[illegible] च [illegible] । [illegible]
[illegible] च । "[illegible]
[illegible] ०क । "[illegible]
[illegible]"
"[illegible] इति "[illegible]
[illegible]" ८ख । "[illegible]
[illegible] च [illegible]

१०सू० । “पश्चादर्धपुरुषे च” ११सू० । “उन्मुच्य पूर्वार्द्धात् पश्चार्धे प्रतिमुच्य दक्षिणायस्य मध्यमे शङ्कु” १२सू० । “अभितोऽर्धपुरुषयोश्च” १३सू० । “एवमुत्तरोऽन्त” १४सू० । “दक्षिणे पार्श्वे पूर्ववदायस्य पञ्चमभागीये शङ्कु”१५सू० । “तस्मिन् पाशं प्रतिमुच्य पूर्वे चार्धपुरुषीये पञ्चमभागीयार्धपुरुषीययो सन्निपात्य तस्मिञ्छङ्कु” १६सू० । “एवं पश्चात्”१७सू० । “एवमुत्तर पक्ष” १८सू० । “तथा पुच्छं वितस्त्या” १९सू० । इष्टकन् पक्षपुच्छाप्ययेषु चतुरङ्गुलचतुरङ्गुलं सकर्षति विकर्षत्यन्ते”२०सू० । “यत्र पक्ष आत्मानमप्येति स पक्षाप्यय एव पुच्छाप्ययः । अप्ययेषु पक्षयोः पुच्छस्य च आत्मसम्बन्धिसमीपे चतुरङ्गुलं चत्वारि-चत्वार्यङ्गुलान्युभयोः पार्श्वयोः सङ्कर्षति सङ्कोचयति, तथा अन्ते पक्षपुच्छप्रान्ते उभयोः पार्श्वयोः चतुरङ्गुलं विकर्षति विस्तारयति” भा० । “पञ्चारत्निपुरुषो दशपदो द्वादशाङ्गुलं पदं प्रक्रमस्त्रिपदः समविभक्तस्य” २१सू० । “पञ्चारत्नयो यस्य सः पञ्चभिररत्निभिः पुरुषः दशभिः पदैः पुरुषो द्वादशभिरङ्गुलैः पदम् इत्येषमर्थो न भवति इत प्रागरत्न्यादीनां लक्षणस्यानुक्तत्वेनासिद्धत्वात्, अतश्चैवम् पुरुषस्य समविभक्तस्य यः पञ्चमो भागः सोऽरत्निः तस्य दशमो भागः पदम्, पदस्य द्वादशो भागोऽङ्गुलम् त्रिभिः पदैरेकः प्रक्रम इति तु भवति पदस्य सिद्धत्वात्” क० । “परितत्य रज्ज्वा सहितं बहीरज्ज्वेकपष्टे शते परिश्रितो मिनोति” २२सू० । “रज्ज्वा परितत्य सर्वतोवेष्टयित्वा रज्ज्वाबहिर्भागे सहितं रज्जुसंसर्गं यथा भवति तथा एकषष्ट्यधिके द्वे शते परिमिनोति” क० “चतुर्णशतानि वा त्रीणि” २३सू० । चतुर्दशत्यधिकानि त्रीणि शतानि” क० । “ऊर्ध्वा शर्करा खाते” २४सू० । “उत्तरेषु पुरुषीयेष्वेकशतविधात्” २५सू० । “उत्तरेषु अष्टविधादिषु चयनेषु आ एकशतविधात् एकशतविधचयनं यावत् एकाधिकशतपुरुषात्मकं सप्तविधमचयमपर्य्यन्तम् पुरुषीयेण एकैकपुरुषवृद्ध्या अग्निमानं भवति तस्मात् सप्तविधमेव प्रथमं विदधीतेति” (१०,२,२,१८) क० “यथाग्निवेदीष्टकाप्रमाणम्” २६सू० । वेदिः इष्टकाश्च वेदीष्टकाः तासां प्रमाणं वेदीष्टकाप्रमाणम् तद्यथाग्नि भवति, अग्निमानसमविकस्य यथाग्नि, यथाग्निर्घोमस्य प्रमाणं वर्द्धते तथा वेदिप्रमाणं वर्धते इष्टकाप्रमाणं च वर्द्धते, न हि वेदिवृद्धिं विना तन्मध्ये वर्धितस्याग्नेर्मानं सम्भवति, नापि इष्टका न वर्धिता वर्धितमग्निचेतं पूरयितुं शक्नुवन्ति, अतो युक्तमुभयोर्वृद्धि”क० । “अन्तःपात्यगार्हपत्ययोरिच्छन्” २७सू० । “पूर्वार्धाद्यामस्य त्रीन् प्राचः स वेद्यन्तः प्रक्रमं प्रक्रमति” (१०,२,३,१) य प्रक्रमत्रयपरिमितो देशः सोऽन्तःपात्य उच्यते, तस्यान्तःपात्यस्य गार्हपत्यस्य गार्हपत्यचितेश्च इच्छन् इच्छया वृद्धिं कुर्य्यात् इच्छया न कुर्य्यात् तद्वैकउत्तरा” श्रुतेः (१०२,३,६) क० । “उत्तरपक्षस्यापरस्याः स्रक्त्याः परिश्रितो मिनोति जङ्घामात्रीं नाभिमात्रीं मुखमात्रीमिति” २८ सू० । “अग्नेरुत्तरपक्षस्यापरस्रक्त्यां पश्चिमकोणे एवम्प्रमाणास्तिस्रः परिश्रितो मिनोति” क० । अत्रसर्व्वत्र चतुरङ्कैः शतपथब्राह्मणाध्यायादि बोध्यम् । त्रिभिः कातीयश्रौतसूत्राध्यायादि द्वाभ्यां शुक्लयजुर्वेदाध्यायादि तेन तत्तत्स्थाने अत्रोक्तमतीकयुक्तमन्त्रमूलवाक्यादिकं द्रष्टव्यमिति सङ्केतज्ञापनम् । विस्तरस्तु शतपथब्राह्मणे लिखिताङ्कसूचिताध्यायादौ दृश्यः ।

इष्टकापथ न० इष्टकायामपि पन्था यस्य अच् समा० इष्टकापथं यस्माधोत्पन्नवायुकारणात् । १वीरणमूले । इष्टकया निर्मितः पन्था अच् समा० । इष्टकानिर्मिते २पथि पु० ।

इष्टकाव त्रि० इष्टका अस्त्यर्थे व । इष्टकायुक्ते ।

इष्टकावत् त्रि० इष्टका+चतुरर्थ्यां मध्वादि० मतुप् मस्य व । इष्टकासन्निकृष्टदेशादौ स्त्रियां ङीप् ।

इष्टगन्ध पु० कर्मधा० । १सुगन्धौ । इष्टोगन्धोऽस्य । २सुगन्धिद्रव्ये त्रि० ३वालुकायां न० मेदि० ।

इष्टतम त्रि० अतिशयेन इष्ट+तमप् । १प्रियतमे २अतिशयाभीष्टे “यद्यदिष्टतमं लोके”गीता । द्वयोर्मध्ये अतिशयेन इष्ट तरप् । इष्टतर द्वयोर्मध्ये अतिशयेन इष्टे त्रि० ।

इष्टदेव पु० इज्यते यज-कर्मणि क्त कर्मधा० । १पूज्ये देवे तन्त्राद्युक्तविधानेन यस्य मन्त्र उपास्यतया गृहीतस्तस्मिन् २देवे च । इष्टदेवतादयोऽप्यत्र स्त्री ।

इष्टनि त्रि० यज-क्तनिक् सम्प्र० इष-क्तनिक् वा । १यष्टव्ये २एष्टव्ये च । “तुविष्वणिरप्सतीपूर्वराग्निरिष्टनिरार्त्तमासिष्टनि” ऋ० १,१२७,६ । “इष्टनिरेष्टव्योयष्टव्यो वा”भा० । [व्याकरणोक्तस्वरानुसारेण प्रयोगे ।

इष्टप्रयोग पु० इष्टस्य शिष्टप्रयुक्ततया निश्चितस्य प्रयोग ।

इष्टवत् न०यज-इष वा क्तवतु स्त्रियां ङीप् । १यजनकर्त्तरि २इष्टायुक्ते च । “इष्ट वेदाध्ययनादि साध्यतयाऽस्त्यस्य मतुप् मस्य व । ३इष्टकर्म्म कर्त्तरि । वेदे तु पूर्व्वपदस्य दीर्घः इष्टावान् “इष्टावन्तोरातिषाचोदधाना” ऋ० १८,२,

१ । "इष्टिभिः [illegible]" [illegible]

इष्टमत त्रि॰ [illegible]

इष्टयाजन [illegible]

इष्टा स्त्री॰ [illegible]

इष्टाकृत त्रि॰ [illegible]

इष्टादि [illegible]

इष्टापत्ति स्त्री॰ [illegible]

इष्टापूर्त न॰ [illegible]

इष्टार्थोद्युक्त त्रि॰ [illegible]

इष्टाश्व त्रि॰ [illegible]

इष्टि स्त्री॰ यज—क्तिन् । [illegible]

न्यथा । तत्करणप्रकारं आश्व० श्रौ० सूत्रे दर्शितो "यथा पौर्णमासेनेष्टिसोमा उपदिष्टा" । २,१,१, प्रथमेऽध्याये दर्शपूर्णमासौ व्याख्यातौ विध्यन्तरसहितौ । उत्तरत्रेष्टय पशवश्च वक्ष्यन्ते विध्यन्तरविहिता । तेषां विध्यन्तरापेक्षास्ति" "अतोऽयमर्थः सूत्रस्य, यस्मिन्काण्डे उपदिष्टा इष्टय पशवश्चापि अविशेषिताज्यभागास्ते सर्वे वार्त्रघ्नाज्यभागा इति" । "पौर्णमासेनेत्यस्यायमर्थः, पौर्णमासेन व्याख्याता इति वार्त्रघ्नाज्यभागा इत्यर्थः । तेन समाम्नातानामिष्टीनां पशूनाञ्च अन्यदेवतागमनात् सिद्धो भवति । तथा चोक्तमिष्ट्ययनप्रकरणे "असमाम्नातास्तद्धर्मात् तत्सविकाराः" नारा० वृत्तिः तस्य कालस्तत्रैव दर्शित यथा "तैरमावास्यायां पौर्णमास्यां वा यजेत" सू० २,१,२, "तैरिष्टिपशुसोमैरमावास्यायां पौर्णमास्यां वा यागः कर्तव्य इति इष्टिपश्वोना प्रकृतिप्राप्त एवायं कालः पुनर्विधीयते ग्रहकालता निवर्त्य सद्यस्कालताप्राप्त्यर्थम् । किञ्च दर्शप्रकृतेरमावास्या पौर्णमासप्रकृते पौर्णमास्येव नियम निवर्त्य अनियमेन उभयकालताप्राप्त्यर्थम् । प्रकृत्यविरोधात् पर्वसन्ध्यहोरात्रे विकृतिः कर्तव्या । यद्यह्नः पूर्वभागे पर्व स्यात् तदा प्रकृतिं कृत्वा विकृतिं कार्या । यदा परभागे रात्रौ वा तदा विकृतिं कृत्वा प्रकृतिः कार्येति सोमस्यायमप्राप्तः कालो विधीयते । इष्ट्यादिवत्सम्बन्धादेव यजेतेत्यपि सिद्धे यजेतेतिवचनं सोमस्य याग एतयोः कालयोः तस्मादनीयो नान्यत् दोषादोति" वृत्ति । "राजन्यस्याग्निहोत्रं जुहुयात्" ३सू० । "क्षत्रियस्याग्निहोत्रहोम पर्वणोरेव कर्तव्यो नान्यस्मिन् काल इति वचनाद्वैश्योऽप्यनयोरेव कालयोरग्निहोत्रं जुहुयात् नान्यस्मिन्नित्यवगम्यते । नत्र विधेयमाह" वृत्तिः । "तपस्विने ब्राह्मणायेतर काल भक्तमुपहरेत्" ४सू० । "तपस्वी कर्मनिरतस्तस्मै ब्राह्मणाय अतपस्विनेऽपि ब्राह्मणायैव दद्यात् न जात्यन्तराय तपस्विनेऽपीति । इतरं कालमिति, इतरेषु सर्वेष्वग्निहोत्रकालेष्वित्यर्थः । भक्तमुपहरेत्, भक्तं पक्वोदनं पक्वान्नमुपहरेत्, दद्यात् । एतदुक्तं भवति । राजन्यवैश्ययोः पर्वस्वग्निहोत्रकालद्वयं वर्जयित्वा इतरेषु कालेषु ब्राह्मणायोदनो दातव्यो न होमः कर्तव्य इति । अग्निधारणन्तु क्रियत एव" वृत्ति । ततोऽग्न्याधानं प्रसक्तादुक्तं तच्चाधानमग्रे पूर्वं दर्शितम् अग्न्याधानोत्तरं कर्तव्यमाह "यदि त्विष्टयः स्तुः" २,१,१८, सू० "अग्नीनेवेति वाक्यशेष । यद्यप्यधिकारत्वादाधानविधेर्विनियोजकस्य प्रकरणस्य व्यापाराभावादाधानाङ्गमिष्टयो न स्युः, इष्टीनाञ्चानधिकारत्वादिष्ट्यङ्गमाधानं न स्यात्, तथापि न कश्चिद्दोषः, अग्न्यर्थत्वेनैवोभयोरप्यनुष्ठानसिद्धेः" । "अस्मिन्नर्थे सूत्रयोजना । यद्यपि सामिष्टीनामाधानाङ्गता स्यात् तथाप्याहवनीयाद्यग्निसम्बन्धात् तानेवाग्नीनिष्टयस्तनुयुः विस्तारयेयुः कुर्युः साधयेयुरित्यर्थः । तद्वत्स्तु साधनादिषु विशेषं दर्शयति । आधानेऽग्नीनां साध्यत्वेन सम्बन्धानामेव साध्यत्वम् । इष्टिषु साधनत्वेन सम्बन्धानामपि कल्पनागौरवभयात् साध्यत्वमिति विशेषं स्पष्टयति एवं यद्याधानेनेष्टिभिश्चाग्नय एवात्र साध्या इत्यनधिकाराणां कथमनुष्ठानसिद्धिरिति न्यायविदामेष उपालम्भो नास्माकम् । अस्माकं तु साध्यसाधनसम्बन्धेऽवगते तद्धर्मिणां कर्तृत्वेनावगतानां ब्राह्मणादीनां कथञ्चिदधिकारकल्पनयानुष्ठानसिद्धिः । अथवाऽनधिकाराणामनन्यशेषाणामपि तत्साधनसाध्यरूपेणोपकारकत्वेन कामं श्रुतिप्रयुक्त्यैवंविधानामनुष्ठानसिद्धिरित्यलमतिविस्तरेण" नारा०वृत्ति । "प्रथमायामग्निरग्निः पवमानः" १९ सू० । "प्रथमायामिष्टौ द्वे देवते । अग्निः प्रथमः केवलः । द्वितीयः पवमानगुणकोऽग्निः । केवलस्याग्नेर्नित्ये एव । "अग्न आयूंषि पवसेऽग्ने पवस्व स्वपा" २०सू० । "एते द्वितीयस्य पवमानगुणकस्य" वृ० । "स हव्यवाडमर्त्योऽग्निर्होता पुरोहित इति स्विष्टकृतः संयाज्ये इत्युक्तौ सौविष्टकृतौ प्रतीयात्" २१सू० । "सौविष्टकृत्योर्याज्यानुवाक्ययोर्ष्टयोरनेन संयाज्ये इति संज्ञा विधीयते" वृ० । "सर्वत्र देवतागमे नित्यानामपायः" २२ सू० । "सर्वत्रेति प्रकरणान्तरेऽपीति दर्शयति । देवतागम इत्यत्र समासनिर्देशस्य तुल्यत्वाद्देवताया देवतयोर्देवतानां वा आगम इत्येव भवति । नित्यानां प्राकृतीनामित्यर्थः । अपाय उद्धार इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति । विकृतौ देवताया एकस्या आगमे द्वयोर्बह्वीनां वा आगमेऽपि प्राकृतीनां सर्वासामुद्धारः इति ।" पुनर्विकृतौ इष्टिचोदना कृत्वा देवता न विदधाति, तत्र नोद्धारः प्राकृतीनाम् । तत्र ता एव देवता भवन्तीत्यर्थः । यथा गार्दित सोमेन पशुना इष्ट्वा वा इत्यादौ" वृ० । "या स्विष्टकृतमन्तराज्यभागौ च तास्तत्स्थाने" २३सू० । "नित्यानामपाय उक्तः । तत्र किं सर्वा नित्या उद्धर्तव्या उत काश्चिद्देवतेत्येतं संशयं निवर्तयति या आज्यभागौ स्विष्टकृत चान्तरा देवता यष्टव्यास्ता उद्धर्तव्या । या पुनर्विकृतौ विहितास्तास्तत्स्थाने उ-

तुषाणां प्रोक्षणीनां काले भवति" इति वचनात्, तत्र पिंषाव मदन्तीति मन्यते" इ । "एव यथास्थानमिर्वः" १४४ । "सोऽयमविहितो विधिर्वैयाकरणोऽत्यन्तापि च यथास्थानमीव भवति । यथास्थानमेव स्वधार्थे एवर्क" इ । "द्वितीयस्यां रत्नमयी भवति । यान्त्योऽस्मि पुनः च मः यावयद्देरितोऽस्य यावन्तोविनास्ति: पुनरप्यन्नम् चरुर्म तूपवनम" २१ व । "एव यावत्पुष्पवीऽस्मिन् आहवनीयपुरस्तात् । "यावत् पिता यजिनुवोऽग्निवाते हरोऽपिनवति वंशाशे; प्रथमयो यावत्येव्यावपति मात्र वीचयाना: पुनरपरा यावद्भवति है" १६ व । "यावती इति वचनात् यजिनि यते तावदेवो भवति । यजमानो द्वितीयस्यां प्रयोगकालेति वचनात् यथाविधि तत् पर्व पिरिवं तथावैश्वदेवादयापि तत् तत्र भवति न यज्ञो नातद्भावादेवेति" इ । "आये" एतत्र यते प्रतीयात् इतिपत्नीयात् एवितव्याकरणको यजीयतेति । यज्ञीयोपानिमृतानी निष्टु दिति वैवस्विनादि" १७ व । तथापवेतो यद्यते" इ । "अदिति" १८ व । यदिदितरात्मा यत्रां है देवो" इ । "यत्र नानस्ति एवयमानवत प्रयोजयति प्रयोग प्रतियमानस्योऽवयवी यदि यथोगन यावत् पुरुषीयवदिति पुरुषोविधिः" १९ व । "एषा यज्ञाः" इ । "अग्नो याम एषो याम इति वंशाये विराजाग्निर्यत् यते यजीया दिवि दिव १ व । "एवं यावित्व एवमीदि-माया एवमर्द: । यजमानोर्वधवदारान् । यत्रमोचनी देव यावयाना वैदि यत्रयदादि विवु यातिहोत्रा यान-मो देवताया यत्रो यज्ञेत एवमवच् । यायोपवत्तवे यज्ञवाचो है देवते है भायावायेव यज्ञेवने । यत्र इव एव एव यत्र यत्रो देवता यात्रायाने प्रथमया एव च यर्वगु" इ । यान्दीयते देव यागानु २१ व । "एको इति मेघ । "यामया यां" २२ व । "यायीव मैत्रीयवोऽयम् इ । यथा यदि यत्रावेव याये विरामो २२ व । "यथायाचवपति यत्र दिवीय प्रयोगवीरोति देवतायाम यज्ञविपुलम् । यावद्याचेव याये विरामो यज्ञ' । यायार्थिरायायत्र यजेयत निदिष्य यजीयता एवदेवतादायेव एवमर्थं यथा यथोयम् यजुः । "इतिमयो विधाते देवतामयोऽपि प्रयो-गम् १२४ । "दीर्घैयावत्स्यायाविको यायाविराद्-यामो विवृते इति दीर्घैरायायोति वेदितव्या" इ ।

यायानाद् यादृच्छायमवता" १५४ । "यथा-यामविवीयोऽज्ञा यायानाहृत यादृच्छायमवता एव यत् । यत्रापवर्गियम; वाचा यदवयद्दायेनायीया विधिर्वैयवि यावत यर्वयमदायवात्मकयो यावत इति यागविशम् । नैमित्तिकार्थेव पुरुषेव वैतव वैदिका-यानम् यत्रर्थ यद्यीति विद्युम् । यावद्येवेति विज्ञानमो यादृच्छोपत्यापि यर्वे यस्येव यार्ये । एवदयवहारवपिणोऽयम्' यायावे भवति यग्नि-होत्रम यायावरच्छावाशयात् । यज्ञावनमयेव यर्वा यावदस्थिन यस्याच" इति । इष्टिविभागाय एवं निवेदयत्तम इष्टिका प्रथमो यथायोगि । यावचापच यदेव इष्टिः यत्र एव यदाविवार प्रथमां यज्ञोपवित-विवयेवेदिनयतापे मात्रे रात्रो विवेच यजाते इति एव "इतीरन् वैद इयो यदेवाविविदेवेति वचनं" ६,८,६,७ । "यायाविरागोपरमवच च यरी मम यात्रादिवं १,८,८६ । इ यजम् । यजमानयत्रीय मे यजमानादियुक्तम् १५।२ । इष्टिका एव यम यामा एतवः ५ । १२ यमापे । यत्र यायुरमी-विवम् अग्निमयमेयमोयप्रयमेयमा २ । १३ इ । यत्रमयेति इतिमद् यत्रात्मा यत्र यात्रादिवत् ८,१० एमचायेति प्रयम यत्रायिवेयायया मम यात्राादि ८ । १ नैमयेति विवर यजीपूर्णेयाया यत्र यात्रादिवं ११ १३ १५, इ । यादेविरायायायदेवाया यत्र यात्रा-दिवम् १०।१८ इ । योवेति इतिमयादिदेवाया यत्र यात्रादिवम् १ २१।११ इ । विमाति-यावेति यग्निहोत्रवयर्णमिवे पूर्णयाविर्वनिपूर्णम् यत्रयाचेवाया यत्र यात्रादि ॥ १२,१ १ । इयविति यत्रायिदायीयाया । यग्निवायवयेति: पूर्णायदादीयायी यत्रयावेदृदेवाया यत्र यात्रादि ॥ ७६८ । विम-यर्वाविदाविति: वंशायो याव यत्रयदादिइयत्रायिवायोयादि यत्रयवदेवाया यत्र यात्रादि १ ॥ १ । मेरयावेति । एवायवदेवाया यत्र यात्रादि १६,१०।१२।१६, इ । यत्रयिवायेति: देवतायायी च यायोयत् यात्रादिवम् । १० इ । यर्वविवर्विदितायेति वैश्वायुवाता यत्र यात्रादि १०।१८ इ । यजिमोदि । यत्रार्थिरहयाया यत्र यात्रादि ५ । १२ । १ । वेदायी यायदी यत्रेवि यवेरच । यवायही प्रइवाया इयादि इयदी एवम्" । इतियावेति: याषोदो यात्र वा च यत्रादि

नामादेवताका अग्निदेवताका वा तत्र याज्यादि " १०,१,२, ४,५,६,७,८,९,सू० । कर्त्तव्य पत्र दर्शपौर्णमासेतिकर्त्त-व्यताका' । पञ्चगुणको कर्त्तव्य यत्रोभयमोऽन्यतरतो वा पशुकामेष्टि' सा च आग्नेयी आग्नावैष्णवी वा आश्व० श्रौ०सू० २,१,२,२,४ सू०। तस्याश्चितिकर्त्तव्यतायाज्यादि तदुत्तरसूत्रजातैरुक्तम् । विध्यपराधप्रायश्चित्तेष्टि २, १०,१,सू० विध्यपराधस्य उपकारणप्रदर्शनपूर्वक तत्प्रकार-प्रकारादि तदुत्तरसूत्रजातं दर्शितम् । वारुणीष्टि तत्-प्रकारादि २,१२,५, प्रात आलातिपत्ती मातरिष्टिः तत्र देवतादि २,१२,१२, आस्त्वांशुपात्रे च सं येष्टि २ ०,१५ निमित्तभेदेर्थ प्रायश्चित्तेष्टौ देवताभेदादि २,१०,१६, आरभ्य आध्यायात् समं उक्तम् । उपाकर्मणीयेष्टि तद्देवतादि ४,१,२१ २३सू०। दीक्षाप्रयोजनेष्टि दीक्ष-णीया नाम तत्रदेवतादि ४,२,१,१८, सू० पर्य्यन्तेनोक्तम् । प्रायणीयेष्टि तत्र देवतादि ४,२,१सूत्रादौ। आतिथ्येष्टि तत्र देवतादि ४,५,१सूत्रादौ । उदयनीयेष्टि' तद्देवतादि ६,१४,१, सूत्रादौ उदवसनीयेष्टि तद्देवतादि ६ १४ १, २२, सूत्रादौ । अन्या पुनराधेयेष्टिप्रभृतयोऽपि इष्टय विस्तरभयान्नोक्ता आकरेषु दृश्या ।

शत०ब्रा० १,६,२,१२ इष्टिकरणप्रकारविशेषो दर्शित यथा । "स यदीष्टि कुर्व्वीत सप्तदश सामिधेनीरनु-ब्रूयादुपांशु देवता यजति तद्योष्टिरूप, मूर्द्धन्वती याज्यानु-वाक्ये स्याता वार्त्रघ्नावाज्यभागौ, विराजौ संयाज्ये" "अग्ने-रिष्टिमभिधाय अथ पृथक् प्रयोक्तव्याया आग्नेयेष्टेर्विशे-षिक्रमङ्गजातमाह । यदीष्टि दर्शपूर्णमासाभ्या पृथगेव कुर्व्वीत प्रधानदेवता उपांशु यजेत तदुपांशुत्व कार्य्येष्टि रूप खलु । मूर्द्धन्वत्यौ "अग्निर्मूर्द्धा" "भुवो यज्ञस्य "इत्येते । (यजु०१३,१४ १५,) मूर्द्धन्वत्यौ प्रधानस्य याज्ये पिष्ट वाज्यापुरोऽनुवाक्ये, विराजौ विराट्छन्दस्कौ 'प्रेद्धो अग्ने" "इमो अग्न" इत्येते (यजु०१७,७६,७७,) भवत ' भा०

दर्शपौर्णमासयाग कृत्वा प्रायश्चित्तेष्टि कार्य्या तत्प्रकार शत०ब्रा० ११,१,२,१,दर्शितो यथा । "पौर्णमासेनेष्ट्वा इन्द्राय विमृधेऽनुनिर्वपति तेन यथेष्ट्यैव यजतेऽमावास्येनेष्ट्वा-ऽदित्यै चरुमनुनिर्वपति तेन यथेष्ट्यैव यजते १ । स यत्पौर्णमासेनेष्ट्वा इन्द्राय विमृधेऽनुनिर्वपतीन्द्रो वै यज्ञस्य देवतायैतदग्नीषोमीयं पौर्णमास हविर्भवति तत्र नेन्द्राय स्वेति किं चन क्रियते एतेनो हास्यैतत् सेन्द्र हविर्भवत्ये-तेन सेन्द्रो यज्ञोऽयं यद्विमृधे स्वेति सर्वो ह हि मृधो नाष्ट्रा पौर्णमासेन हन्ति २ । अथ यदमावास्येनेष्ट्वा अदित्यै चरुमनुनिर्वपतीयं वै पृथिव्यदिति देवानाम् पत्न्यन्तरिक्षं वा एतत् एतत् हविर्न दरम्यात् यथाहुतो नैनैतदनसेन हविर्भवति तेनाप्रतिष्ठितमिव वै पृथिव्य-दिति सेयमद्य सैव प्रतिष्ठितेन हास्यैतदद्येव हविर्भवत्येतेन माप्रतिष्ठितमेतन्न तद्यच्चादनुनिर्वपत्यन्न तस्मादनुनिर्व-पेत् ४ । स यत्पौर्णमासेनेष्ट्वा इन्द्राय विमृधेऽनुनिर्वपति सेन्द्रो मे यज्ञोऽसदिति सर्वो वै यज्ञ इन्द्रस्यैव स यत्सर्वो यज्ञ इन्द्रस्यैवैतेनो हास्यैतत् सेन्द्र हविर्भवत्येतेन सेन्द्रो यज्ञ ४ । अथ यदमावास्येनेष्ट्वा अदित्यै चरुमनुनिर्वप-त्यामावास्यं वा अनुनिदाय पौर्णमासेन वा इन्द्रो वृत्र-मरुणा एतद्धृत्य जघ्नुर्देवा एतद्धविरनुनिरवपन् यदा-मावास्य किमनुनिर्वप्स्यनुनिर्वपेदिति तस्मादनुनिर्व-पेत् ५ । स यत् पौर्णमासेनेष्ट्वा अथान्यद्धविरनुनिर्वपत्या-मावास्येनेष्ट्वान्यद्धविरनुनिर्वपति द्विषन्त एव भ्रातृव्यं प्रत्युच्छ्रयतेऽथ य पौर्णमासेनैव पौर्णमासीं यजतेऽमावास्ये-नामावास्यामसपत्ना हैवास्यानुपबाधा श्रीर्भवति ६ । पौर्णमासेन वै देवा पौर्णमासीं यजमाना आमावा-स्येनामावास्यां क्षिप्रमेव पाप्मानमपाघ्नत क्षिप्रे प्राजायन्त स यो हैवं विद्वान् पौर्णमासेनैव पौर्णमासीं यजतेऽमा-वास्येनामावास्यां क्षिप्रमेव पाप्मानमपहते क्षिप्रे प्रजा-यते स यद्यनुनिर्वपेदृषभो दक्षिणा नादक्षिण हविः स्यादिति ह्याहुर्दर्शपूर्णमासयोर्ह्येषा दक्षिणा यदन्वाहार्य्य इति न्वनुनिर्वाप्याणाम्भ्युदितस्य ७" ३ कण्डिका । "अमावास्येति मन्यमान उपवसति । अथैष पश्चाद्दृशे स हैष दिव्य श्वा, स यजमानस्य पशूनभ्यवेक्षते तदपशव्यं स्यादप्रायश्चित्तिकृत एनमाहुरेतस्मै पापवचन्द्रमसादिति १ । छायामुपसर्पन्ति । एतेनो हैतदुपतपदाप्नुते कल्मिन्-मिन्येतस्य कैवैतदाप्नुते २ । अथ यन्चन्द्रमस इति । चन्द्रमा वै सोमो देवानामन्नं स पौर्णमास्यामभिषुण्वन्ति सोऽपर-पक्षेऽप ओषधी प्रविशति पशवो वा अप ओषधीरदन्ति तदेमनेतां रात्रिं पशुभ्य समयति ३ । सोऽमावास्येति मन्यमान उपवसति । अथैष पश्चाद्दृशे तद्यजमानो यम पयादेति तदाहु कथ कुर्य्यादिति यथापथाद्यजेता० न यजेता२ इति यजेत हैव न ह्यन्यत्प्रक्रमण भवति श्व श्व एवैष ज्यायानुदेति स आमावास्यविधेनैवेष्ट्येष्टिमनुनिर्वपति तदष्टवै श्वो वा ४ । तस्य त्रीणि हवींषि भवन्ति । अग्नये पथिकृतेऽष्टाकपाल पुरोडाशम्, इन्द्राय वृत्रघ्न एकादशकपा-

[illegible]

इष्टका स्त्री [illegible]

इष्टकापथिक न० [illegible]

इष्टिपच पु० [illegible]

इष्टिपशु पु० [illegible]

इष्टिमुष् त्रि० [illegible]

इष्टियाजुक पु० [illegible]

इष्टियाजुक· इष्टियजनशील इष्टिपदेन काम्या इष्टय· शतपथप्रसिद्धाः ताच्छील्ययोगात्काम्येष्टि यजनप्रधानो-न स्यात्" भा० ।

इष्टीकृत त्रि० अनिष्टमिष्टं कृतम् इष्ट+च्वि-कृ-कर्मणि क्त । अनिष्टे इष्टे कृते। अनिष्टिरिष्टि' कृता । इष्टिभेदे सत्रे न०। "सत्रमिष्टीकृत नाम समुपास्ते महातपा "भा०व०२५८ष्प०

इष्टु स्त्री इष-भावे तुन् । इच्छायाम् उणादिकोष: ।

इष्ट्ययन न० इष्ट्यायन गमन यत्र । "यागविशेषाचरणभेदे" इष्ट्ययनञ्च आश्व० श्रौ०२,१४, सूत्रादौ दर्शित यथा "अत ऊर्द्धमिष्ट्ययनानि"१।"अत ऊर्द्ध यानि वक्ष्यन्तेऽस्मिन् अध्याये तानि इष्ट्ययनस्य नामीति विद्यात् । इष्टिभिरयन गमन येषु कर्मसु तानीष्ट्ययनानि" नारा०वृ० । "सावत्सरि-काणि"२सू०।"संवत्सरेण क्रियन्ते स वत्सरैश्च क्रियन्त इत्युभ-यथा सिद्धं कर्त्तव्य ,दाक्षायणयज्ञचातुर्मास्यानामनेकसा-वत्सरिकत्वसिद्ध्यर्थम् वृ०।'तेषा फाल्गुन्या पौर्णमास्या चैत्र्या वा प्रयोग "३सू०।"फल्गुनीभिर्युक्ता पौर्णमासी फाल्गुनी, चित्रया युक्ता चैत्री । तेषा सांवत्सरिकाणा आगन्तुका-नामपिन् काले प्रारम्भ कार्य । दर्शपूर्णमासगुणविकार-रूपाणा दाक्षायणयज्ञादीनामारम्भे कालनियमो नास्तीति तेषामित्युच्यते" नारा०वृ०। "तुरायणम्" ४सू०।"तुरायण नामेष्ट्ययनमुच्यते"वृ०।"अग्निरिन्द्रो विश्वेदेवा इति इय-मिष्टयोऽनुसवनमहरह "५सू० ।"अग्निदेवत्या इन्द्रदेवत्या विश्वदेवदेवत्या चैतास्तिस्र इष्टय त्रिषु सवनेषु यथासङ्ख्येन एकैकेष्टि कार्याऽन्यहनि । अहरहरिति वचन पौर्ण-मास्यमावास्ययोर्बाधनार्थम्" वृ०। "एका वा त्रिहवि" ६सू०'एताभिरेव देवताभिर्युक्ता एकैवेष्टिस्त्रिहविष्काऽह-न्यहनि प्रात सवन एव कर्त्तव्या वेत्यर्थ ' वृ०। "इत्याद-भीनामेष्ट्ययन तत्र देवतादि ७।१४ १-१०" द्यावापृथि-व्योरयन नामेष्ट्ययन तत्र देवतादि ७,१४,१२,१५" "चातुर्मास्यानि इष्ट्ययनानि तद्देवतादि २,१५,१ सूत्रादौ । एवमन्यान्यपि इष्ट्ययनकर्माणि श्राकरे द्रष्टव्यानि

इष्ट्वा अव्य० यज-क्त्वा । याग कृत्वेत्यर्थे । "अश्वमेधेन वेदा" इत्युदाहरणम् । इष-क्त्वा । २अभिलष्येत्यर्थे च ।

इष्म पु० इष्यति इष्यतेऽनेन वा इष-गतौ इष-इच्छाया मक् वा । १वसन्तकाले २कामे च भावे मक् ।३गतौ । तत अस्त्यर्थे इनि । इष्मिन् गतियुक्ते त्रि०स्त्रियां ङीप् ।"है तामीमन्त इष्मिणो अभीरव " ऋ० १,२७६। 'इष्मिण -र्तिमन्त 'भा०। इष-इच्छाया कर्मणि मक् ।४इष्यमाणे यज्ञादौ अस्त्यर्थे इनि यज्ञादिमति "हिरण्ययाः स्वायु-धास इष्मिण "ऋ०५,८, ७५। इष्मिणोऽन्नवन्त"भा० ।

इष्य पु० इष्यते इष-क्यप् । वसन्ते ऋतौ हेम० । तस्य ऋ-तूना मध्ये इष्टतमत्वात्तथात्वम्"ऋतूना कुसुमाकर " गी-ताया तस्य भगवद्रूपत्वोक्ते इष्टत्वम् ।

इष्व पु० इष-सर्पणे वन्-गुणाभाव । आचार्ये उद्देशार्थम्-पसृप्यमाणत्वात्तथात्वम्। उज्ज्वलदत्तस्तु ईष दाने इत्यस्ये-व रूप दीर्घादि इत्याह । उपदेशदानाच्च तस्य तथात्वम् ।

इष्वग्र न०६त०। वाणाग्रे । गवादिपाठात् भवादौ छ । इषु-ग्रीय तद्भवादौ त्रि०। [इषूनीकीय तद्भवादौ त्रि०।

इष्वनीक न० ६त० । वाणाग्रभागे । गवा० भवादौ छ ।

इष्वसन पु०इषवोऽस्यन्ते क्षिप्यन्तेऽनेन अस-क्षेपे करणे ल्युट् ६त०। धनुषि ।"राममिष्वसनदर्शनोत्सुकम्" रघु ।

इष्वास पु० इषवोऽस्यन्तेऽनेन अस-क्षेपे करणे घञ् ६त० । १धनुषि 'अत्र शूरा महेष्वासाभीमार्जुनसमा युधि" "काश्यश्च परमेष्वास' शिखण्डी च महारथ "गीता । अर्द्ध-र्चादिपाठात् क्लीवत्वमपि । इषून् अस्यति अस-अण् उप०स० । २शरक्षेपके त्रि०(तीरन्दाज) मेदि० ।

इस् अव्य० इ कामम् स्यति सो-क्विप् नि० आलोपं । १सन्तापे २कोपे ३दुःखानुभवे च शब्दर० ।

इह अव्य० इदम्+ह इशादेश । अस्मिन् काले देशे दिशि वा १इत्यर्थे "एकमेवाद्वितीय ब्रह्म नेह नानास्ति किञ्चन" श्रुति "इह जन्मनि जन्मान्तरे वा" वे०सा०। "नेह नामुत्र किञ्चन" "नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति" गीता । "तदखिलमिह भूत भूनगत्या जगत्या " नैष०।प्रथमार्थेऽपि । २अनुभूयमाने लोके इहामुत्रार्थफलभोग विराग वेदा० सा० च इहकाल । इह भव विदितोवा कर्षा० ठञ् । ऐहिक इहभवे इहविदिते च त्रि० । "ऐहिकमप्यनुपते-दोशादिनिषेधात्" मु०त०रघु०। [मानकाले ।

इहकाल पु०इदम्+प्रथमार्थे ह इह कर्म०। एतत्काले वर्त्त-

इहतन त्रि० इहभव ट्यु तुट् च ।इहभवे स्त्रियां ङीप् ।

इहत्य त्रि० इह भव इह+त्यप् । इहकालादिजाते । वर्त्त-मान् । इहत्यक तदर्थे स्त्रियां नित्यमित्त्वम् । इहत्यिका

इहद्वितीया स्त्री मयू०स० । अत्रत्य द्वितीयायाम् ।

इहपञ्चमी स्त्री । मयू०स० । अत्रत्य पञ्चम्याम् ।

इहल पु० इह भव चाति ला-क । चेदिदेशे त्रिका० तद्दा सिनि ब०व० ।

इहलोक पु० इदम्-प्रथमार्थे ह कर्म० । एतल्लोके अनु-

[illegible] इत्यौचित्य [illegible] ।
[illegible] "[illegible]" [illegible] ।

इति वाचस्पत्ये [illegible] ।

ई

ई [illegible] । [illegible] ।
[illegible] ।
ई [illegible] ।
ई स्त्री (ईकारात्) [illegible] ।
ई [illegible] ।
ई [illegible] ।
ईड [illegible] ।

[illegible] "[illegible]" [illegible] ।
अति+[illegible] ।
अनु+[illegible] ।
अप—[illegible] ।
[illegible] ।
अभि+अव+[illegible] ।
अव+[illegible] ।
अव+अप+[illegible] ।
अभि+अव+[illegible] ।
अति+अव+[illegible] ।
प्रति+अव+[illegible] ।

सम्+अव+सम्यगदर्शने । "रूपोपमोऽयं समवेक्षते सभाम्" भा०वि०२१८श्लो०।"यदि दृष्टं यत्र सर्व्वं यदत्र समवेक्षिता" भा०आ०२५अ० । सम्यक्पर्य्यालोचने च "सर्वं तु समवेक्ष्येद निखिलं ज्ञानचक्षुषा" मनु ।

आ+सम्यगदर्शने ।"क्वचिन्नैक्ष्य पाञ्चालीम्"भा०स०२२८०१

उद्+ऊर्द्ध्वदर्शने । "सहस्ररश्मिना साक्षात् प्रणामप्रदीक्षिता" कुमा० । अपेक्षायाञ्च "त्रीणि वर्षाण्युदीक्षेत कुमार्य्यृतुमती सती" मनु० ।

उप+हेयत्वज्ञानेन परित्यागे "उपेक्षया स्वत्वहानि" दाय भा०टी० 'ये मा विप्रकृता क्षुद्रैरुपेक्षध्वं विशोकवत्"भा० व०११अ० प्रतिचिकीर्षाभावे"उपेक्षते यः श्लथवल्लिनीर्जटाः" कुमा० 'नोपेक्षेत क्षणमपि राजा साहसिकं नरम्" मनु अपर्य्यालोचने अनुसन्धानाभावे च"गूढेन चरता तस्यमुपेक्षितमिदं मया"रामा० ।

सम+उप+सम्यगुपेक्षायाम् । "यस्तु मत्तः समाधात् योमोहात् समुपेक्षते" भा०स०१०६० श्लो०।

निस्+निर्+नि शेषेण दर्शने निमयार्थ दर्शने च ।"यावदेतान्निरीक्षेऽहं योद्धुकामानवस्थितान्"गीता ।

परि+तत्त्वानुसन्धाने प्रमाणाद्युपन्यासेन वस्तुतत्त्वावधारणे च "परीक्ष्य लोकान् कर्म्मचितान्"श्रुति । न्यायसूत्रवृत्त्यादौ प्रमाणप्रमेयादि परीक्षा बहुशो दर्शिता । सम्यक्विवेचने च ।"नैता रूपं परीक्षन्ते नासां वयसि संस्थिति । सुरूपं वा विरूपं वा पुमानित्येव भुञ्जते" मनु । लक्षणादिना ज्ञाने च अश्वविद्याविदश्चैव सूता विप्राश्च तद्विदः । मेध्यमश्वं परीक्षन्तां तव यज्ञार्थसिद्धये" भा०आश्व०७० २७ श्लो०।"यस्मात् परीक्षितः पुत्रो या०स्मृ०। "सर्व्वस्य हि परीक्ष्यन्ते स्वभावा नेतरे गुणाः" हितो०भक्तिमत्त्वादिना ज्ञाने च ।"भार्य्यां मयोक्ताव्य परीक्षितोऽसि"रघु । विवादे सत्यासत्यत्वादिनिर्णयाय स्वपक्षप्रामाण्यव्यवस्थापनाय शपथकरणे तुलापरीक्षादि । परीक्षाशब्दे विवृतिः ।

प्र+प्रकर्षेण दर्शने "प्रेक्षन्ते सर्व्वभूतानि वक्त्रं सर्व्वस्त्रिषु" भा०व०११६५७ । 'यत् किञ्चिद्दर्शवर्णानि सन्निधौ प्रेक्षते धर्मी' भा०व०मत । "उदायुधानापततस्तान् दृप्तान् प्रेक्ष्य राघव' रघु । "पुनः प्रेक्ष्य च न्तुलमम्" कुमा०।

अभि+प्र+आभिमुख्येन दर्शने ।"प्राचीं दिशमभिप्रेक्ष्य महर्षिरिदमब्रवीत्" भा० व०१६१अ० । "दह्यमानमभिप्रेक्ष्य त्स्वयसा संप्रदद्रुवुः" भा०व०८८अ० ।

उत्+प्र+उत्प्रेक्षायां ।कश्चिद्धर्म्मसाधर्म्म्येणान्यस्यान्यरूपताकल्पने उद्भावने च । "उत्प्रेक्षामोवय तावन्मतिमन्त्रिभोपयम्"रामा०।"तदुत्प्रेक्षोत्प्रेक्ष्य प्रियसखि गतास्ताश्च दिन याम्"अमरु०। "भवेत् सम्भावनोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य परात्मना"सा०द०।"अलङ्कारशब्दे१६५पृष्ठे विवृति ।

सम्+प्र+सम्यगदर्शने । "सम्प्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं" गीता "योगक्षेमं च सम्प्रेक्ष्य वणिजोदापयेत् करम्" मनु ।

अभि+सम्+प्र+आभिमुख्येन सम्यगदर्शने ।"अभिसम्प्रेक्ष्य भर्त्तारं क्रुद्धा वचनमब्रवीत्" भा० आदि० प०२०१ ।

प्रति+अनुरोधे अपेक्षायां पूजने च ।"प्रतीक्ष्य तत् प्रतीक्ष्यार्यं पितृस्वसुः प्रतिश्रुतम्" माघ 'प्रथमं संस्थिता भार्य्या पतिं प्रेत्य प्रतीक्षते" भा०आ० ३०२३ । नाभिनन्देत मरणं नाभिनन्देत जीवितम् । कालमेव प्रतीक्षेत" मनु ।"संवत्सरं प्रतीक्षेत द्विषन्तीं योषितं पति" मनु ।

सम्+प्रति+सम्यक्प्रतीक्षायाम् "मुहूर्त्तं सम्प्रतीक्षस्व" भा० आ० २६०२ । "एकवेणीधरा हि त्वां नगरी सम्प्रतीक्षते" रामा० ।

वि+विशेषेण दर्शने ।"वीक्षन्ते त्वां विस्मिताश्चैव सर्वे"गीता । "वीमात्ताने त्वया वीक्ष्य नित्य लोके विपर्य्ययम्" मनुः । "जडीकृतस्त्र्यम्बकवीक्षणेन" रघु ।

अनु+वि+सन्ततवीक्षणे पश्चाद्वीक्षणे च । 'तस्मादुद्दिशोऽनुवीक्षमाणोजपति" शत०ब्रा० ५,२ १,२५ ।

अभि+वि+आभिमुख्येन वीक्षणे।"नचैनं भुवि शक्नोति कश्चिदप्यभिवीक्षितुम्' मनु ।

उद्+वि+ऊर्द्ध्ववीक्षणे।"उद्वीक्षमाणा भर्त्तारं मुखेन परिशुष्यता" रामा० "पतिव्रतामिमां साध्वीं तवोद्वीक्षितुमच्युत' भा० अनु० ०अ० "उद्वीक्षितं प्रकृतिभिर्भरतानुगामिः" रघु ।

सम्+उद्+वि+समन्तादुद्वीक्षणे "भिदेदुर्भूमिपाः सर्वे समुद्वीक्ष्य परस्परम्" रामा० ।

प्रति+वि+प्रतिदर्शने वत्कर्त्तृकं स्वदर्शनं तस्य स्वेन दर्शने । "तत स राजा प्रतिवीक्ष्य तां स्त्रियं" रामा० ।

सम्+वि+सम्यग्वीक्षणे ।

सम्+सम्यगदर्शने पर्य्यालोच्य दर्शने । "पुरस्तादेव प्रतीचे समीक्षमाणायान्वियात्" शत०ब्रा० १,५,४,१४ । "समीक्ष्य बहुधा चरेत्" मनु । "अथ कृष्णसुहृत्तेन वीक्षितेन स नागराट् । समैक्षत गुडाकेशम्" भा० आश्व०२२२१श्लो०।'तान् समीक्ष्य स कौन्तेय सर्व्वान् बन्धूनवस्थितान्" गीता 'अचिरमेवैवमीक्ष्यसमतान्ता-

त्वा। हिमी 'यमीवा पुत्रवर्णीव वाससं मति वाहयेद् यहा।
अ+वम्+मयर्थेन वमनोयवे। "यत्र वमात वसूनवा: प्रवर्णं वाग्यदीनयन्' भट्टा। पूर्वं यतासि हत च मघा तु मयीचद् च" मा भा ११०४ श्लो।

ईशन न ईश-भावे ल्युट्। १ दर्शने। करणे ल्युट्। २ नेत्रे। तम दशने विद्ः कार्येषु पूषाम् यत्र मेन। "अनिद्रमि नवि यदवीचनम्" यत्र "यदा यदयनमनो वद्य नानिमिषयो" मा भा १२ श। "दर्शनमेवा मतिमीयवेन" रघु।

ईशनिक त्रि ईशनं भवदेवादोषयेन पुण्यापुण्यदर्शं निपुण यस्य ठन्। पुण्यापुण्यावयवमेवामीतिनि वाचस्पत्ये। [illegible] दान्। यद्वाईश्वरवाक्य यद्राघे यथिर्यः यत्र यत्र"

ईशति त्र ईश-भावनमिर्देशे भूषिव। ईशवे। "ईशतीव सूत्रम्" मा भा।

ईशा स्त्री ईश-भावे अ टाप्। ईशवे दर्शने स्त्रवाचीयवे च "व ईशां चव"भवि। 'मस्वामद ईशा मस्तोवा। व्यायाद द्रष्टि। भावीचिकोयम् निर्दिष्टि।

ईशेवय त्रि ईश-भा यथ। ईशनीये दर्शे ईशेवाचोऽ चोश" मा ८०१२। ईशेवनया ईशनीया भा।

ईड् वधी इति भा पर यथ सेट्। ईड्डि ईड्ढीत् ईड्डाम् अनूप भाव यमात। ईड्डिया ईड्डवति ईड्डिवत्। ईड्डिया। "अभावयति यत्र प्रभुत यविया निति भीड़ा पत्नु ययद् भा एवस पार ईड्डम्" १ १०११। निषि ईड्डवति। "अईड्डवति सर्वतिर वद्यवर्णवम्" भा १।८०। ईड्डवोदयव व वद् भावद्यानो"भ १ १६१। "ईड्डवम् वरिवषा मणिवषा रघु।

ईड् वधी इति इषित। ईडति ईडीत् ईडने ईडने।

ईड् वधी निन्दाभाव भा भाव यथ सेट्। ईडते ईडत ईडिता ईडाम् अनूप भाव यमे। ईडिया ईडियवो ईडिवत्।

ईड् वधी निन्दने च इति भा भाव यथ सेट्। ईडते ईडिड। ईडाम् यनूप भाव यमे। ईडिवत्। यमम् नवादिवोया यविययपुरे तु यविवा।

ईड़ाम त्रि यथ-भावीकां भावम्, निमम्। यद्यमावे भावचीवे। "सदीयकड़ि प्रसनिदीयाभो वरवयरा भा भा ८१ श। "य ईड़दीकायायायवर' भेकु यन् चरन्" वसी।

ईड स्तुतौ भदा भात्म यथ सेट्। ईड्डे ईडिषे ईडिम ईडिव ईडाम्-अनूप भाव यमे। ईडिता ईडिष्यते ईडि-भ्याः। ईडः ईडितः ईडनम् ईडा। "अग्निमीडे पुरो-हितम्" श ११,१। ईकार यथारथेश यङ् वा यदसि। "अवययभावमाचारद यथार्थ यङ् वा यदु। वदयययमात्व यथार्थ तु यथायवसिवि" च भा वामयोष। भरीययमलाभयद यवोः यवयवलो कृपाचयया वाच पठिषेरा। यामद ईडिमेयव-र्थो पुनाथनो नैनाय यमानी। अरयहुरा यथाय यव नेदः। यम्रतोर्थं यथं ईव मार्गेरयकादिरीति एवम् "मेलिने यदि वाजूतम् वहिः ईडानो ईश दहनाम्" भा १ ६६ १०। "ययवोय यथा विति। मायोनमयययदोयनाम" इति च रघु। यवि पूर्णैनिर्व पिनिदोयोनवरैरद्' भा ११२। भिषि ईडवति ते ईडिवद् च।

ईड्य स्त्री ईड् भावे य भीलाय टाप्। स्तुती।

ईडित त्रि ईड-क्त। स्तुते यङ् वरा प्रशमित।

ईडिय त्रि ईड-भा यथ। स्तवनीये स्तुत्यनीय च। "ईडेयो नवदिवरयमयादि दर्शना" भा ११९०।

ईडयत् त्रि ईड् ययथ यतृ भियन चौप्। यमावे ईड ऐषि। ईडयमानाख्ये चिद् यवीर्येन। ईडथवि।

ईति स्त्री ईश्वि ई-क्तिन्। तिष्ठे स्वव्यादितो नि दशावे अविवाविषयादिरा यथमा पूविया वसा। मदा-वदाय दशात अवेवादिषा यशा"इत्यादि अनेवराय भेदे च भनी। निरीधियार्ये अविवादियायव मेव "निरा-बहानिरीतिम्" रघु। ईदनीभावयतामवीयोनीवा प्रोता-द्यवाथा। यथवादा अनेवे भावय युद्धं यथा" भा भा १०८ श।

ईदृश त्रि अयमिवभवि इदम्+दृश-कञ्दि यथ इदमो दीर्घः। ईदृशे वस्तुपदार्थे दर्शवे। "ईदृशाय दशा-वेदाय च तु वा वाचाय।" वाक्यवे १०८।

ईदृक् त्रि अयमिव पश्यति इदम्+दृश-कर्मकर्तरि-क्विन् दकारेण दीर्घः। यथाययवर्वाच दर्शिवे"इत्यादि याया-दव च यदृश च पवि वदा"वद्य १०८०। "दर्शं दरो-वाय यवीया याद्यहीवि ईदृङ् नेदरी भावायाय ईदृशाणि। यद्ये भाव या ईदृशम अहावे च यद्। ईदृशा यदा भावे भी। "निवोरिवनावानार योयवीयवया यनमिवयया भा रघु।

ईदृश त्रि०अयमिव पश्यति इदम्+दृश–कर्मकर्त्तरि कञ् इगा-देश। दीर्घ । एवंविधदर्शनवति । "ईदृशैरपरैर्नानि मत्य दोषाकरो भवान्"चन्द्रा०।"यश्चायत् किमिदृशीदृशम्" । "न हीदृशमनायुष्यं लोके किञ्चन विद्यते" प्रत्येक चेदृशा विद्यागर्ह्मनि महाद्यादिभिः" मनु । "तामो-महान ईदृगे" ऋ०१,१७१ । "ईदृगे एव विधे"भा० । स्त्रियां ङीप् "सर्व्वेषामीदृशी रसाभिव्यक्ति" सा०द० । मुग्धबोधकारस्तु अयमिव दृश्यते इति विग्रहं कृपाटी चकार तञ्च "कर्त्तरि क्टिति" पा॰ अनुशासनविरोधा-दुपेक्षम् ।

ईप्सा स्त्री आप्तुमिच्छा आप–सन्–अ । १आप्तुमिच्छायाम् २इच्छायाञ्च ।"ईर्ष्या घ्रा पिशुन गुह्य ममत्वपरिमार्जनम्"। भा॰ आनु०२७अ० ।

ईप्सित त्रि०आप–सन् क्त । १आप्तुमिष्टे क्रियाफलेन आप्तु-मिष्टे "कर्त्तुरीप्सिततमं कर्म" पा० । "निर्वर्त्त्यञ्च विकार्यञ्च प्राप्यञ्चेति त्रिधा मतम् । तञ्चेप्सिततमं कर्म चतुर्द्धान्यत्तु कल्पितम्" भर्त्तृ० "तमन्यमप्य किमीप्सितमास्ते मा भूत्"सि०कौ० । २इच्छाविषये च ।

ईप्सु त्रि० आप्तुमिच्छु । आप+सन्—उ । आप्तुमिच्छौ । "मन्दः कवियशः प्रेप्सुरिति" रघु. पाठान्तर "यौवेप्सु सर्वदापमित्र" मनु । "धर्मेप्सवस्तु धर्म्मज्ञा" मनु । "सौरभ्यमीप्सुरिव ते मुखमारुतस्य"रघुः ।

ईम् अव्य० ई–वा मुक् । १अयशब्दार्थे । "एमेमम्दधस्तता" यजु० ३३,६०।"आ ईम् एतौ निपातौ अयार्थौ वेददी० २इदमर्थे च ।"वयत ईमर्य्यमो अप्रशस्तान्" ऋ०१,१६७, ८। "इह ब्रवीतु य ईमङ्ग वेदस्य" ऋ०१,१६४,७। "सोमेभिरी पृणता भोजमिन्द्रम्" ऋ० २,१४,१० । "ईमिमम्" इति भा०।

ईय त्रि० ई–भा० क्यप् । व्याप्ते । "आयद्दा ईयचक्षसा" ऋ०५,६७,६ "ईयचक्षसा व्याप्तदर्शनौ" भा० ।

ईयिवस् त्रि० इण्–क्वसु । "गतवति । क ईयिवान् सदस्" मुग्धबो० "प्रतीयुषा पूर्वदृशं जनेन" भट्टि । "उपेयुषो मोक्षपथं मनस्विन " माघ । "उपेयिवानिस्यादि" पा० सू०उपेत्य लक्षणात् अन्यत्रापि क्वसुः ।

ईर गतौ प्रेरणे च चुरा० उभ० पक्षे भ्वा० पर०सक०सेट् । ईरयति ते–ईरति ऐरिरत्–त–ऐरीत् । ईरयाम्–ईराम् वा बभूव आस चकार । ईरयिता ।ईरिता ईरयिष्यति–ईरिष्यति । ईरयन् । ईरिता ईरयन्–ईरन् । ईर ईर्य माघ । "आप मसृणमैरयन्" ऋ०८,६,१२। "अंशो-रूर्मिमीरय" ऋ०९,७९,१४ । "यदस्य शुष्ममैरयन्" ऋ०२,१७,३ "ऐरिरञ्च महाक्रमम्" भट्टि कथने च । "अथ पापमीरयति" भत०भा० "नाम्ना ईरयन्तर साम ईरयति भगान्तिके भा० आनु० १४अ० । विरोध-वाक्यं च चचेर्यमाणम्" भा०व० १३२ अ० । "दमयन्त्या यथेरितम्"भा०व०२७४१। "इति नगदद्भ्रूणानि शङ्ख्यि-रीरितम्" रामा० "इतीरिता पत्ररथेन तेन" इतीरयित्वा विरचय्य वाङ्मयम्" नैष० ।

उद् उत्क्षेपणे । "उदीरयामास सलीलमक्षान्" रघु । उच्चारणे कथने च "यदमोघोऽयमुदीरिष्यति" रघु । "उदीरयामासुरिवोन्मदानाम्" रघु ।

अभि+उद्+आभिमुख्येनोच्चारिते । "आलोकस्त्विहस्त्विहेति वाचस्तिष्ठोऽभ्युदैरयन्" भा० व० २१०१ ।

सम्+उद्+सम्यगुच्चारे समुत्तोलिते च। पादपोऽपि कुरु-क्षेत्रे वायुना समुदीरिताः" भा०व० ५०७० ।

प्र+प्रेरणे । प्रेरयति ।"समीरणः प्रेरयिता भवेति" कुमा०। "अप प्रेरय सागरस्य बुध्नात्"ऋ०१०'८९,४।"किञ्चिद्दिश्य पाज्ञ्यपेन मनुषकाश्यपस्य प्रेरिताः स्मः" शकु० "या-त्रायै प्रेरयामास तं शक्तेः प्रथमं शरत्" रघु ।

सम्+ सम्यक्प्रेरणे सम्युच्चारणे सम्यग्गतौ च "समीरणः । "समीरयाञ्चकाराय राघवस्य कपिः गिरम्" भट्टि । "तामिराभरणं शब्दस्त्वाचिताभिः समीरितः" भा० व० १२१८अ० ।

ईर अदा०आत्म०सक०सेट्। ईर्त्ते ईराते ईरते ऐरत ऐरिष्ट ईराम् बभूव आस–चक्रे ईरिष्यति "इन्द्रा मधुमन्त ईरते" ऋ० ५,६३,१४ "इत्यदीर्त्ते पयो गोः" ऋ०९, ९१,१ । "अयो राजास ईरताम्" ऋ० ४,८,७ । वायुमच्युतादियोष्टेरीर्त्ते" तैत्ति० । अथात् निष्ठाया नेट् ।"न हि रागानुदीर्णानाम्" भा०आ० ५११८ श्लो० । "उदीर्णरागप्रतिरोधकम् सख" माघ । अस्यैव पक्षे चुरादित्वं तेन न तस्य आदित्वमित्येके ।

ईरण न०ईर–भावे ल्युट् । १प्रेरणे २गतौ च । युच् । ईरणा तत्रैव स्त्री । नन्द्या०ल्यु । ३प्रेरके त्रि०"समी-रण प्रेरयिता भवेति"कुमा० ।

ईरामा स्त्री ईर्षच्छोभया रम्यतेऽत्र रम–आधारे घञ् पृष०। नदीभेदे । "ईरामाञ्च महानदीम्" भा०व० १८८अ० ।

ईरिण त्रि० ईर–इनम्। ऊषरभूमौ । मेदि०"ततस्तदीरिण

भाव चक्रवार्त्तिकम्" भा वन ७११श्लो । "सविश्वासचतुरं नूनमनामीषद्रमम । यथूर्ध्वैव वि।सङ्कल्पोऽरिवचिवम् टाका ।

ईरिन् त्रि ईर-णिनि । ईरयति प्रेरयति च क्रियां कोट् । [illegible] वोरी कोरिणी ।"ई ईश रिवि! विनाशारम्भिति वाक्यम् [illegible] ।

"[illegible] । यस्य प्रकरणा-र्थादित्वात् सर्वथा भा व ८१ श्लो [illegible]

ईर्षा ईर्षायां [illegible] भ्वा पर सक पेट । ईर्षति ऐर्षीत् । ईर्ष्याम् बभूव आस चकार । ईर्षिता ईर्षितुम् ईर्षिष्यति ऐर्षिष्यत् । ईर्ष्या ।

ईर्षा स्त्री ईर्ष-भाव-अ । ईर्ष्याचाम् ।

ईर्षु त्रि ईर्ष-भाव-उ । ईर्ष्याशीलो ।

ईर्ष्य न ईर-ण्यत् । सर्वे । [illegible] प्रमे पुरुष । वाक इ [illegible] । "[illegible] दर भा दर्श [illegible] भा भा ११२१ । ईर्ष्य [illegible] भा सभा "[illegible]" "ईश दर [illegible]" इति माघः "[illegible]" [illegible] । [illegible] इति [illegible] ।

ईर्ष्या स्त्री ईर ईर्ष्यायां [illegible] । [illegible] च स्त्रीत्वात् टाप् । [illegible] ।

ईर्ष्यापत्य न [illegible] ।

ईर्ष्याल त्रि ईर-आले [illegible] ।

ईर्ष्य [illegible] । ईर्ष्यति ऐर्ष्यीत् । ईर्ष्याम्-बभूव आस चकार । ईर्ष्यिता ईर्ष्यितुम् ईर्ष्यिष्यति ऐर्ष्यिष्यत् । [illegible]

[illegible] किया।" शिशी । ईर्ष्यितम् ।"[illegible]" श्लो ।

ईर्ष्यक त्रि ईर्ष-ण्वुल् । ईर्ष्याकारिणि । [illegible] ईर्ष्या च [illegible] । "[illegible]" । [illegible] ।

ईर्ष्या स्त्री ईर्ष-भावे अ स्त्रीत्वात् टाप् । [illegible] । "[illegible]" भा व १९ [illegible] । [illegible] ।

ईर्ष्यालु त्रि ईर्ष्या अस्ति अर्थे-आलुच् । ईर्ष्यायुक्ते ।

ईर्ष्यु त्रि ईर्ष-उ । [illegible] ईर्ष्युर्मत्सरी च "[illegible]" भा भा १० श्लो । "[illegible]" भा १६८ श्लो ।

ईला स्त्री ईड-अच् रस्य ल । [illegible] ।

ईलि(ली) स्त्री ईल्यते ईल-इन् [illegible] । [illegible] ।

ईलित त्रि ईड-क्त रस्य ल । स्तुते अपरः ।

ईलिन न ईड-इनन् रस्य ल । [illegible] । "[illegible]" भा भा ८१श्लो । [illegible] भा भा ८१श्लो ।

ईवत् त्रि ई-वतु [illegible] "[illegible]"

४,४,६। "यस्य धावीर ईवतोऽग्ने रीशीत मर्त्यः" ऋ० ४,१५,५ "मक्षू हिष्मा गच्छथ ईवतो द्यून्" ऋ० ४,४२,२ "माय वसुध्य ईवदामनीव" ऋ० ५,४८,५ "अनाय चित्र ईवत उ लोकं चकार" ऋ० ६,६२,२। "उपश्रोताय ईवतोवयासि" ऋ० ७,२३,१। लोके तु ईमाभिस्त्येव स्त्रियां ङीप्।

ईश ऐश्वर्ये अदा० आत्म० सक० सेट्। ईष्टे, ईशिषे ईशिध्वे ऐशिष्ट। ईशाम्-बभूव आस चक्रे। ईशिता ईशिषीष्ट ईशिष्यते ऐशिष्यत। ईशनम् ईशिता। ईशित। ईशा। ईशित्वा। "धनानामीशते यथा"। "यदीशिषे त्वं न मयि स्थिते च" भट्टि। "पुरुषोवै पशूनामैन्द्रत्वात् पशूनामीष्टे" शत० ब्रा० ४,५,५,७। एतद्योगे कर्म्मणि सम्बन्धविवक्षायां षष्ठी। वेदे तु क्वचित् शिपि न ष्याथ। "सहस्र एषा पितरथ नेशिरे" ऋ० १०,५६,७। ताच्छील्ये चानश् ईशान।

ईश् त्रि० ईश-क्विप्। ईश्वरे "ईशावास्यमिदं सर्वम्" यजु० ४०,१, "नमो देवेभ्यो नम ईश एषां कृतं चिदेनोनमसा विवासे" ऋ० ६,५१,८। "स देवानामीशां पर्य्यैत् स ईशानोऽभवत्" अथ० १५,१,५। "तक्ष पूर्वेशामारण्यानां पशूनामवरुन्धे" शत० ब्रा० १२,७,२,८।

ईश पु० ईश-क। १ईश्वरे "वागीशं वाग्भिरर्थ्याभिः प्रणिपत्योपतस्थिरे" कुमा० "वागीशाद्याः सुमनसः सर्व्वार्थानामुपक्रमे" माधव "इत्थं क्षितीशेन वशिष्ठधेनुः" रघु १परमेश्वरे पु०। "लोकेश। चैतन्यमयादिदेव।" मात्स्ये पुरा०। "ईशस्यैव निवेशित पदयुगे भक्तायमाण अभवत्" न्यायचर्यैवमीशस्य सनव्यपदेशभाक्" कुसुमा०। ३महादेवे। "मह्याध्युतेशार्द्धनमस्ततीनाम्" "समन्ततोऽनीशवदेव स्यात्" शेमा० मत्स्यपु०। मल० त० "मह्याध्यु शानवनमस्ततीनामिति" पाठ। रुद्रसंख्यातुल्यसंख्याकत्वात् ४एकादशसंख्यायाम्। "तारोशाया वर्म्मबीजमहिरीशस्वरान्विता" मन्त्रसारे खरितामन्त्रोद्धारे ईशस्वर एकादशस्वर एकार इति कल्पा० ५तद्देवत्ये आर्द्रानक्षत्रे च। "नेशेऽग्निविशाखवाख्यहिमधायाम्" राजमा०।

ईशकोण पु० ईशस्वामिक कोण। पूर्वोत्तरायां विदिशि ईशदिगादयोऽप्यत्र। तत्कोणस्य ईशाधिदेवत्यात् तथात्वम्। "इन्द्रोवह्निः पितृपतिर्नैर्ऋतोवरुणोमरुत्। कुबेर ईश पतयः पूर्व्वादीनां दिशां क्रमात्" इत्यमरोक्तेस्तथात्वम्। अष्टसु तेषु दोषस्य यात्राद्यर्थतया ज्योति० उक्तम्। "सूर्य्यः शुक्रः क्षमापुत्रः सैंहिकेय शनिः शशी। सौम्यस्त्रिदशमन्त्री च प्राच्यादिकदिगीश्वराः" इति निरूप्य "दिगीशाद्दे शुभा यात्रा पृष्ठाद्दे मरणं ध्रुवमिति" तद्विपरीतदिशि यात्रा निषिद्धा।

ईशन न० ईश-भावे ल्युट्। ऐश्वर्य्ये "य ईशेऽस्य जगतोनित्यमेव नान्योहेतुर्विद्यत ईशनाय" श्वेताश्व० उ०। ईशे ईष्टे इत्यर्थे। "सर्पिष ईशनमत्र न समासः" सि० कौ०।

ईशपुरी स्त्री ६त०। काशयाम् ईशनगर्य्यादयोऽप्यत्र।

ईशबल न० ईशकृतं बलम्। पाशुपतमतसिद्धे पाशुपतानां द्वितीये पाशे "तासां माहेश्वरी शक्तिः सर्वानुग्राहिका शिवा। धर्मानुवर्त्तनादेव पाश इत्युपचर्य्यते" इत्युक्ते पाशुपतमते विवृति।

ईशसख पु० ६त० टच्समा०। कुबेरे। बहु० न टच्। ईशसखा इत्येव। ईशमित्रादयोऽप्यत्र। ईशेन यथा ऽस्य सख्यं तथा भारते वर्णितं यथा। "पितामहो रावणस्य साक्षाद्देवः प्रजापतिः। स्वयम्भुः सर्वलोकानां प्रभुः स्रष्टा महातपाः। पुलस्त्यो नाम तस्यासीन्मानसो दयितः सुतः। तस्य वैश्रवणो नाम गवि पुत्रोऽभवत् प्रभुः। पितरं स समुत्सृज्य पितामहमुपस्थित। तस्य कोपात् पिता राजन्। ससर्ज्जात्मानमात्मना। स जज्ञे विश्रवा नाम तस्यात्मार्द्धेन वै द्विज। प्रतीकाराय स क्रोधस्ततो वैश्रवणस्य वै। पितामहस्तु प्रीतात्मा ददौ वैश्रवणस्य ह। अमरत्वं धनेशत्वं लोकपालत्वमेव च। ईशानेन तथा सख्यं पुत्रञ्च नलकूबरम्। राजधानीं निवेशञ्च लङ्का रक्षोगणान्विताम्। विमानं पुष्पकं नाम कामगञ्च ददौ प्रभुः। यक्षाणामाधिपत्यञ्च राजराजत्वमेव च" भा० व० २७२अ०।

ईशा स्त्री ईश-अ। १ऐश्वर्ये। "ईशायै मन्युं राजानं बर्हिषि दधुरिन्द्रियम्" यजु० २१,५७। "ईशायै ईशनशीला" वेददी० ईष्टे ईश-क। २ऐश्वर्य्यान्वितायां स्त्रियां ३दुर्गायां च। ईशस्य पत्नीत्यर्थे तु ङीप्। ईशी ईशपत्न्यां दुर्गायाम्।

ईशान त्रि० ईश-ताच्छील्ये चानश्। १ऐश्वर्य्यशीले २रुद्रमूर्त्तिभेदे पु०। "तमीशानं जगतस्तस्थुषस्पतिम्" ऋ० १,८९,५। "ईशानसंदर्शनलालसानाम्" कुमा० ३तद्देवताके आर्द्रानक्षत्रे तत्तुल्यसंख्यायाम् ४एकादशसंख्यायाम्। शिवस्य अष्टसु मूर्त्तिषु सूर्य्यमूर्त्तिरूपतया पूज्ये ५शिवमूर्त्तिभेदे अष्टौ मूर्त्तीरभिधाय "मूर्त्तयोऽष्टौ शिवस्यैता पूर्व्वादिक्रमयोगतः। आग्नेय्यन्ताः प्रपूज्यास्तु वेद्यां लिङ्गे शिवं यजेत्" ति० त० भविष्य पु०।

[illegible] ।
[illegible]

ईर्ष्यित त्रि [illegible] ।

ईर्ष्यितव्य त्रि [illegible] ।

ईर्ष्यिता स्त्री [illegible] ।

ईर्ष्यिन् त्रि [illegible] ।

ईर्ष्यु [illegible]

[illegible]

[illegible]

ऽौषधिभेदकुलदंष्ट्रापसृष्टा सा सर्व्वाऽपि सर्पविषं हन्तीत्येतादृशी संज्ञा अस्मदादिविशिष्टाना निह्यमनुमापक याऽपि चैत्रादिसंज्ञा पित्रा पुत्रे क्रियते साऽपि "द्वादशेऽहनि पिता नाम कुर्य्यात्" इत्यादिविधिना नूनमीश्वरप्रयुक्तैव तथाच सिद्धं संज्ञाया ईश्वरसिद्धत्वम् । एवं कर्म्माऽपि कार्य्यमपीश्वरे लिङ्गं तथाहि क्षित्यादिकं सकर्त्तृकं कार्य्यत्वात् घटवदिति अत्र यद्यपि शरीराजन्यं जन्यं वा जन्यप्रयत्नाजन्यं जन्यं वा सकर्त्तृकत्वासकर्त्तृकत्वेन विवादाध्यासितं वा सन्दिह्यमानकर्त्तृकत्वं वा क्षित्यादित्वेन न विवक्षितम् अदृष्टद्वारा क्षित्यादेरपि जन्यप्रयत्नजन्यत्वात् विवादसन्देहयोश्चातिप्रसक्तत्वेन पक्षतावच्छेदकत्वात् किन्तु सकर्त्तृकत्वमपि यदि कृतिमज्जन्यत्वं तदाऽस्मदादिना सिद्धसाधनम् अस्मदादिकृतेरप्यदृष्टद्वारा क्षित्यादिजनकत्वात् उपादानगोचरकृतिमज्जन्यत्वेऽपि तथा, अस्मदादिकृतेरपि किञ्चिदुपादानगोचरत्वात्, कार्य्यत्वमपि यदि प्रागभावप्रतियोगित्वं तदा ध्वंसे व्यभिचार इति तथापि क्षितिः सकर्त्तृका कार्य्यत्वात् अत्र च सकर्त्तृकत्वमदृष्टाद्वारककृतिमज्जन्यत्वं कार्य्यत्वञ्च प्रागभावावच्छिन्नसत्ताप्रतियोगित्वं न चाङ्कुरादौ सन्दिग्धानैकान्तिकत्वं साध्याभावनिश्चये हेतुसत्त्वसन्देहे सन्दिग्धानैकान्तिकत्वस्य दोषत्वात् अन्यथा सकलानुमानोच्छेदप्रसङ्ग न च पक्षातिरिक्ते दोषोऽयमिति वाच्यं राजाज्ञायत्तं नहि दोषत्वं महिमा यत् पक्षं नाक्रामति तस्मादङ्कुरस्फुरणदशायां निश्चितव्याप्तिकेन हेतुना तत्र साध्यसिद्धेरप्रत्यूहत्वात् न सन्दिग्धानैकान्तिकता तदस्फुरणदशायान्तु सुतरामिति संक्षेपः" ।

एवं न्यायकणादसूत्रभाष्यादिषु प्रदर्शितेश्वरानुमानप्रकारमभिधाय कुसुमाञ्जलिहरिदासटीकयोः दिङ्मात्रेण किञ्चिद् विलिख्यते यथा

"तत्साधकप्रमाणाभावात् इति पञ्चमविप्रतिपत्तिं मन्वीश्वरे साधकप्रमाणमेव नायमलाह" हरि०।"कार्य्यायोजनधृत्यादेः पदात् प्रत्ययतः श्रुतेः । वाक्यात् संख्याविशेषाच्च साध्यो विश्वविदव्ययः" का० "क्षित्यादि सकर्त्तृकं कार्य्यत्वात् घटवत् सकर्त्तृकत्वञ्च उपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमज्जन्यत्वम् । आयोजनं कर्म्म तच्च सर्गाद्यकालीनद्व्यणुकारम्भकपरमाणुद्वयसंयोगजनकं कर्म्म चेतनप्रयत्नपूर्व्वकं कर्म्मत्वात् अस्मदादिशरीरक्रियावत् । धृतीति ब्रह्माण्डादि पतनप्रतिबन्धकीभूतप्रयत्नवदधिष्ठितं धृतिमत्त्वात् वियति विहङ्गमधृतकाष्ठवत् धृतिश्च गुरुत्ववतां पतनाभावः । धृत्यादेरित्यादिपदात् नाशपरिग्रहः ब्रह्माण्डादि प्रयत्नवद्विनाश्यं विनाशित्वात् पाट्यमानपटवत् । पदात् पद्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या पदं व्यवहारः पटादिसम्प्रदायव्यवहारः स्वतन्त्रपुरुषप्रयोज्यः व्यवहारत्वात् आधुनिकलिप्यादिव्यवहारवत् । प्रत्ययतः प्रामाण्यात् वेदजन्यज्ञानं कारणगुणजन्यं प्रमात्वात् प्रत्यक्षादिप्रमावत् । श्रुतेर्वेदात् वेदः पौरुषेयो वेदत्वात् आयुर्वेदवत् । किञ्च वेदः पौरुषेयो वाक्यत्वात् भारतवत् वेदवाक्यानि पौरुषेयाणि वाक्यत्वात् अस्मदादिवाक्यवत् । सङ्ख्याविशेषात् । द्व्यणुकपरिमाणं सङ्ख्याजन्यं परिमाणप्रचयाजन्यत्वे सति जन्यपरिमाणत्वात् तुल्यपरिमाणकपालद्वयारब्धघटपरिमाणवत्, प्रलष्टावयवकपालसदृशकपालद्वयारब्धघटपरिमाणवत् अणुपरिमाणञ्च न परिमाणजनकं नित्यपरिमाणत्वात् अणुपरिमाणत्वाद्वा एवञ्च सर्गादौ द्व्यणुकपरिमाणहेतुपरमाणुनिष्ठद्वित्वसंख्या च नास्मदाद्यपेक्षाबुद्धिजा अतस्तदानीन्तनापेक्षाबुद्धिरीश्वरस्यैवेति । विश्वविदव्यय इति विशिष्टसाध्याय तेन नित्यसर्व्वविषयकज्ञानसिद्धिः ननु शरीरविशिष्टस्य कर्त्तृतया विशेषणबाधात्मको विशिष्टबाध इति कर्त्तृजन्यत्वव्यापकशरीरजन्यत्वाभावात् कर्त्तृजन्यत्वाभाव इति सत्प्रतिपक्षता च । यद्वा कर्त्ता शरीर्य्येव इति व्याप्तिविरोधिनी यद्वा व्याप्त्या यथादर्शनप्रसक्तया शरीरी कर्त्ता च उपनेयः, पक्षधर्म्मतया च क्षित्यादावशरीरीति साध्याप्रसिद्धिः विशेषणविशेष्यविरोधश्च यद्वा शरीरजन्यत्वाद्युपाधिना व्याप्यत्वासिद्धिरिति कार्य्यत्वहेतौ पञ्च दोषास्तत्राह" हरि०।"न बाधोऽस्योपजीव्यत्वात् प्रतिबन्धो न दुर्ब्बलैः । सिद्ध्यसिद्ध्योर्विरोधो न नासिद्धिरनिबन्धना" का० "ईश्वरे धर्म्मिणि शरीरबाधात् कर्त्तृत्वबाधेन, धर्म्मिग्राहकज्ञानं विना अभावज्ञानासम्भवात् अस्य कार्य्यत्वस्य धर्म्मिग्राहकस्याधिकरणज्ञानजनकतया अवश्यमपेक्षणीयत्वेन प्रबलत्वात् । एवञ्च न विशेषणबाधात्मको विशिष्टबाधः प्रत्यक्षात्मकः । ईश्वरो न कर्त्ता अशरीरत्वात् इत्यनुमानबाधोऽपि नेत्यर्थः । क्षित्यादौ न सकर्त्तृकत्वं शरीराजन्यत्वात् इति न प्रतिबन्धकसत्प्रतिपक्षहेतोः शरीरावैयर्थ्यात् व्याप्यत्वासिद्धतया दुर्ब्बलत्वात् । तृतीयेऽपि कार्य्यत्वव्याप्ते पक्षधर्म्मत्वसहकारात् विपक्षबाधकतर्कावताराच्च बलवत्त्वम् । उपन्यस्ताया कर्त्ता शरीर्य्येवेति व्याप्तेर्दुर्ब्बलतया न प्रतिबन्धः । चतुर्थे च यदि पक्षधर्म्मतया अशरीरी उपस्थितस्तदा न विरोध

[illegible]

त्वनुमानेऽपि विशेषोऽपि यत्र प्रमाणविरोधो नास्ति। तथाहि धूमात् पर्वतनितम्बवर्त्तिवह्निविशेषसिद्धौ का नामानुपपत्तिः दृष्टो हि देशात् कालाभेदः स्वलक्षणानाम्। ईश्वरानुमाने तु विशेषो न सिध्यति प्रमाणविरोधात्। तथाहि नात्र शरीरपूर्वकत्वं साधनीयं शरीरे सत्यवश्यमिन्द्रियमाप्तावतीन्द्रियोपादानोपकरणादिकारकशक्तिपरिज्ञानाऽसम्भवे सति कर्त्तृत्वासम्भवात्। अशरीरपूर्वकत्वस्य अपव्यसाधनम् सर्वोऽपि कर्त्ता पूर्वं कारकस्वरूपमवधारयति ततः कारणान्यधितिष्ठति ततः इच्छतीदमनेन निर्वर्त्तयामीति ततः प्रवर्त्तते तदनु कायं व्यापारयति ततः करणान्यधितिष्ठति ततः करोतीति। अनवधारयन्ननिच्छन्नप्रयतमानः कायमव्यापारयन् करोतीत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामुपलब्धशरीरमपि कार्य्योत्पत्तावुपायभूतं निश्चितोपायविषये व्याप्तिग्राहकप्रमाणादेवावधारितं न शक्यतेऽपहातुं वह्नेरिवेन्धनविकारदाहसामर्थ्यं धूमानुमाने। तत्परित्यागे च बुद्धिरपि त्यज्यतां प्रमाणाश्रयादशरीरवदबुद्धिमानेवायमीश्वरः करिष्यति। उपादानोपकरणादिस्वरूपानभिज्ञो न शक्नोतीति चेत्। कुत एतत्? तथाऽनुपलम्भादिति चेत् फलितं तर्हि ममापि मनोरथद्रुमेण, न तथा यावदिच्छाप्रयत्नाव्यवहितकार्य्योत्पत्तावुपयुज्यते यथेदमव्यवहितव्यापारं शरीरम्। एवं तर्हि का गतिरत्र, बुद्धिमत्कर्त्तृपूर्व्वकत्वसामान्यस्य, अगतिरेव उभयोरपि शरीरित्वाशरीरित्वविशेषयोरनुपपत्तेर्निर्विशेषसामान्यस्य सिद्ध्यभावात्। किमनुमानस्य दूषणं न किञ्चित्। पुरुष एवायं विशेषाभावाच्छशविषाणायमाने साधनामर्षसामान्ये साधनं प्रयुञ्जानो निगृह्यते यथा कश्चिन्निशितं कृपाणमच्छेद्यमाकाशं प्रति व्यापारयन्। अथानुमानदूषणं विना न तुष्यति भवान् तदिदमशरीरिपूर्वकत्वानुमानं व्याप्तिग्राहकप्रमाणबाधितत्वात् कालात्ययापदिष्टं व्याप्तिवशेन चाभिप्रेतमशरीरित्वविशेषम् विरुन्धत् विशेषविरुद्धं ततश्च विरुद्धावान्तरविशेष एवेति पूर्व्वपक्षसंक्षेपः"। अत्र प्रतिसमाधिः। किं शरीरित्वमेव कर्त्तृत्वमुत परिदृष्टसामर्थ्यकारकप्रयोजकत्वम् न तावच्छरीरित्वमेव कर्त्तृत्वं सुप्तस्योदासीनस्य च कर्त्तृत्वप्रसङ्गात् किन्तु परिदृष्टसामर्थ्यकारकप्रयोजकत्वं तस्मिन् सति कार्य्योत्पत्तेः। सचाशरीरस्यापि निर्वहति यथा स्वशरीरप्रेरणायामात्मनः। अस्ति तत्राप्यस्य स्वकर्म्मोपार्जितं तदेव शरीरमिति चेत् सत्यमस्ति परं प्रेरणोपयोगो न भवति स्वात्मनि क्रियाविरोधात्। नेयं तथास्तीति चेत् ईश्वरस्यापि नेयं: परमाणुरस्ति। ननु स्वशरीरे प्रेरणायामिच्छाप्रयत्नाभ्यामुत्पत्तेरिच्छाप्रयत्नयोश्च सति शरीरे भावादसत्यभावात् अस्ति तत्र स्वप्रेरणायामिच्छाप्रयत्नजननद्वारेणोपायत्वमिति चेत् न तस्येच्छाप्रयत्नयोरुपजनने प्रत्यकारकत्वात् अलब्धात्मकयोरिच्छाप्रयत्नयोः प्रेरणाकरणकाले तु तदनुपायभूतमेव शरीरमकर्म्मत्वादिति व्यभिचारः। अनपेक्षितशरीरव्यापारेच्छाप्रयत्नमात्रसचिवस्यैव चेतनस्य कदाचिदचेतनव्यापारसामर्थ्यदर्शनात् बुद्धिमदव्यभिचरितकार्य्यत्वमितीश्वरसिद्धिः। इच्छाप्रयत्नोत्पत्तावपि शरीरमपेक्षणीयमिति चेत् अपेक्षाता यत्र तयोरागन्तुकत्वं यत्र पुनरिमौ स्वाभाविकौ वास्ते तत्रास्यापेक्षणं व्यर्थम्। न च बुद्धीच्छाप्रयत्नानां नित्यत्वे कश्चिद्विरोधः दृष्टा हि गुणानां रूपादीनामाश्रयभेदेन द्वयी गतिः नित्यताऽनित्यता च। तथा बुद्ध्यादीनामपि भविष्यतीति सेयमीश्वरवादे वादिप्रतिवादिनोः परा काष्ठा, अतः परं प्रपञ्चः। आत्माधिष्ठिताः परमाणवः प्रवर्त्तिष्यन्ते इति चेत् न तेषां स्वकर्मोपार्जितेन्द्रियगणाधीनतद्विदां शरीरोत्पत्तेः पूर्वं विषयावबोधविरहात्। अस्मात्मनामपि सर्व्वविषयव्यापि सहजचैतन्यमिति चेत् न सहज शरीरसम्बन्धभाजां तत् केन विलुप्तं येनेदं सर्वत्वापूर्ववदनाभासयति। शरीरावरणतिरोधानात्तदात्मन्येव समाधीयते न बहिर्मुखं भवतीति चेत् व्यापकत्वेन तस्य विषयसंबन्धानुच्छेदेन नित्यत्वेन च विषयप्रकाशस्वभावस्यानिवृत्तौ कातिरोधानवार्त्तायुक्तिः? वृत्तिप्रतिबन्धश्चैतन्यतिरोधानमिति चेत् कथं तर्हि शरीरिणां विषयग्रहणम्। कश्चिदस्य वृत्तयो न निरुध्यन्ते इति चेत् कतोऽयं विशेषः? इन्द्रियप्रत्यासत्तिविशेषात् यद्येवमिन्द्रियाधीनचैतन्यस्य विषयेषु वृत्तिलाभो न सन्निधिमात्रनिबन्धनं सत्यपि व्यापकत्वे सर्वार्थेषु वृत्त्यभावात् इन्द्रियवैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च साधूक्तं अशरीरिणामात्मनां न विषयावबोध इति। तथा चैके वदन्ति "पराञ्चि खानि व्यतृणत् स्वयम्भूस्तस्मात् पराङ् पश्यति नान्तरात्मेति"। अनवबोधे चैतन्यमात्राधिष्ठानमिति तेभ्यः परः सर्वार्थदर्शी सहजज्ञानमयः कर्तृस्वभावः कोऽप्यधिष्ठाता कल्पनीय चेतनमधिष्ठातारमन्तरेणाचेतनानां प्रवृत्त्यभावात्। स किमेकोऽनेको वा? एक इति वदाम बहूनामसर्वज्ञत्वेऽस्मदादिवदसामर्थ्यात् सर्वज्ञत्वे एकस्यैव सामर्थ्यादपरेषामनुपायत्वात् न च सप्रमाणानां कूटसामैकमत्ये हेतुरस्तीति कदाचिदनुत्पत्तिरपि कार्य्यस्य स्यात् एकाभिप्रायानुरोधेन

[illegible]

तेषामपि जनकत्वसम्भवाच्च। ज्ञानादिसाक्षाज्जन्यत्वस्य निरासात्। अथ योगजधर्मानन्यजन्यसविकल्पकज्ञानजन्य सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्त्यजन्योपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमज्जन्यमिति साध्यम् यद्वा अनागतगोचरसाक्षात्कारजनकप्रत्यासत्त्यजन्यजन्यज्ञानादिमदजन्यजन्यम् अनागतगोचरसाक्षात्कारजनकप्रत्यासत्त्यजन्योपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमज्जन्यमिति साध्यम् ज्ञानाद्यवच्छिन्नोत्तरसमयवर्त्तिकार्य्यावच्छिन्नोत्तरत्वपर्य्यवसितकृतीनां जनकत्वं विवक्षितं न तु ज्ञानादीनां यौगपद्यं पौर्वापर्य्यं वाऽतो न साध्याप्रसिद्धिर्नेश्वरे क्षित्यादौ बाध इति नैव योगजधर्मसामान्यलक्षणप्रत्यासत्तीनामनागतगोचरसाक्षात्कारस्य च तज्जनकप्रत्यासत्तीनाञ्च परस्याप्रसिद्धतया तदजन्यस्य साक्षात्कारस्याप्रसिद्धत्वेन पक्षसाध्ययोर्विशेषणाप्रसिद्ध्या परं प्रत्याश्रयासिद्धेः साध्याप्रसिद्धेः। तत्सिद्धौ वा पक्षे तदजन्यत्वासिद्धिः क्षितिजनकादृष्टजनककृतिचिकीर्षासाक्षात्काराणां योगजधर्माद्यजन्यानामदृष्टद्वारा क्षितिजनकत्वेन सिद्धसाधनात् न च तादृशसाक्षाज्जन्यत्वं विवक्षितं घटादिदृष्टान्ते तदसम्भवात्। दृष्टान्ते घटादौ जनकेऽदृष्टसाधनताज्ञानस्यानुमितित्वेन जन्यसविकल्पकव्याप्तिपक्षजन्यत्वेन साध्याप्रसिद्धेश्च। ननु व्याप्तिबलेन साध्यं सिध्यति व्याप्तिश्च यत्र यत्र कार्य्यत्वं तत्र तत्र तदुपादानाभिज्ञकर्त्तृकत्वमितिरूपा न तु यद्यत् कार्य्यं तत्तत् किञ्चिदुपादानाभिज्ञजन्यमिति एवञ्च यत्र कार्य्यत्वं तत्र तदुपादानाभिज्ञजन्यत्वमिति विशिष्टव्याप्त्या क्षित्यादौ कार्य्यत्वं क्षित्याद्युपादानाभिज्ञजन्यत्वमेव साधयत्यतो न सिद्धसाधनमिति चेन्न घटे पटे च व्याप्तिग्रहः कार्य्यत्वस्य किं प्रत्येकघटोपादानाद्यभिज्ञजन्यत्वेन, तत्तदुपादानाभिज्ञजन्यत्वेन, उपादानाभिज्ञजन्यत्वेन वा आद्ये पटोपादानाभिज्ञजन्यपटादौ कार्य्यत्वस्य व्यभिचार एव। द्वितीयेऽननुगमः। तत्तच्छब्दाभिधेयघटाद्युपादानगतानुगतरूपाभावात् कथं व्यापकताग्रहः। तत्तच्छब्दस्य समभिव्याहृतपरतया नायं दोष इति चेत् न अनुमाने तच्छब्दसमभिव्याहारस्याप्रयोजकत्वात्। अतएवेदानीं देवदत्तो बहिरस्ति विद्यमानत्वे सति गृहासत्त्वात् विद्यमानत्वे सति यो यदा यत्र नास्ति स तदा तदतिरिक्तदेशेऽस्ति यथाऽहमेव बहिरसन् गृहे प्रतिष्ठामीत्यत्र पक्षे दृष्टान्ते साधारण्ययत्तच्छब्दयोरननुगतयोरभावान्नान्वयी किन्तु व्यतिरेक्युक्तम्। तृतीये सिद्धसाधनमेव। अथ सर्गाद्यकालीन द्व्यणुकं ज्ञानेच्छाकृतिसमानकालीनसामग्रीजन्यं कार्य्यत्वात् घटवत्। अदृष्टसामग्रीजन्यत्वेऽदृष्टस्यापि सिद्धिरिति चेन्न परं प्रति सर्गाद्यसिद्धेः ज्ञानादीनां सिद्धावपि द्व्यणुकाजनकत्वात् तदानीमसिद्धावप्रयोजकत्वाच्च। एतेन सर्गाद्यकालीनद्व्यणुकं द्व्यणुकासमवायिकारणसमकालीनकृतिजन्यमिति निरस्तं द्व्यणुकासमवायिकारणसमानकालीनकृतित्वेन गौरवादप्रयोजकाभ्यामजनकत्वात्" साध्याक्षेप।

"किञ्च कार्य्यत्वं? न तावत् योगोपस्थितकत्वधर्मत्वम् असिद्धेः नापि पूर्वकालासत्त्वे सत्युत्तरकालसम्बन्धः, तत्तत्पूर्वकालस्याननुगतत्वात् सकलपूर्वकालस्याप्रसिद्धेः नापि कादाचित्कत्वं प्रागभावप्रतियोगित्वं ध्वंसेनानैकान्त्यात्। नापि सत्त्वे सति तत्त्वं सत्ताजातेः परं प्रत्यसिद्धेः स्वरूपसत्त्वस्य च ध्वंसेऽपि सत्त्वात् सत्प्रतिपक्ष अयं घटः एतद्घटजनकाभिमतज्ञानचिकीर्षाकृत्यतिरिक्तज्ञानादिजन्यः कार्य्यत्वात् पटवदित्यादि तत्र विपक्षे बाधकाभावेनाप्रयोजकत्वात् अन्यथाऽयं घटः एतद्घटजनकाभिमतज्ञानाद्यतिरिक्तनित्यज्ञानाद्यजन्यः कार्य्यत्वात् अपरपटवत्। एतद्घटपदसाक्षात्कारो एतज्जनकाभिमतनित्यघटपदसाध्यो घटपदसाक्षात्कारत्वादित्यादिना नित्यधर्म्मस्वपदबाधस्यापि सिद्धिप्रसङ्गात्। अयं घटः स्वजनकाभिमतज्ञानाद्यतिरिक्तनित्यज्ञानाद्यजन्यः अपरपटवदित्यादिना सत्प्रतिपक्षाच्च। केचित्तु ईश्वरे तावदभिमतविषयप्राप्तीन्द्रिये मनोनिवेशनतः पुंसोऽपि क्रियानुकूलो यत्नः तथा च सर्गाद्यकालीनशरीरजन्यज्ञानज्ञानाधारकालाधारक्षणजनकात्ममनःसंयोगजनिका मनःक्रिया तन्मनोगोचरप्रयत्नाधारतन्मनोगोचरप्रयत्नतद्व्याप्येतरसकलकारणाधारकालानन्तरकालाधारा अस्ताका तन्मनःक्रियात्वात् ममतन्मनःक्रियावत् अर्थात् प्रयत्नाधारकालानन्तरकालाधारा सा क्रिया सिद्ध्यतीत्याहुः। तत्र सर्गाद्यकाले ज्ञानेजनकमनःसंयोगजनकक्रियायां मानाभावः पूर्वक्रिययैव संयोगसम्भवात्। ईश्वरवादिनां तन्मनोगोचरप्रयत्नाधारकालोऽप्रसिद्ध एव क्रियात्वस्यैव हेतुत्वे व्यर्थविशेषणत्वञ्च। किञ्चैवं प्रयत्नाभावाधारकालानन्तरकालाधारत्वम् अर्थात् तत्सिद्धौ मानान्तरादीश्वरासिद्धावर्थान्तरत्वमिति" हेत्वाक्षेप।

"अत्रोच्यते अदृष्टाद्वारकोपादानगोचरजन्यकृत्यजन्यानि समवेतानि जन्यानि, अदृष्टप्रागभावव्याप्यप्रागभावाप्रतियोग्युपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमज्जन्यानि, स्वजनकादृष्टोत्तरोपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमज्जन्यानि वा अपरोक्षज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नविषयीभूतोपादानानि

[illegible]

[illegible]

द्रव्यसंयोगजक्रियेति तत्सिद्धेः न च क्रियायामूर्त्तमात्रसमवेतासमवायिकारणत्वनियमः कार्य्यमात्राभिप्रायेण ज्ञानादौ व्यभिचारात् विशेष्याप्रयोजकत्वात् असमवायिकारणसंयोगाश्रयस्य तत्कार्य्यजनकत्वनियमाच्च । अन्ये तु अनुकूलकृतिसमवायित्वं कर्तृत्वं न तु जनकत्वे सति, गौरवात् कर्त्तरि कारकव्यवहारस्त्वभियुक्तानां "सविशेषणे" इति न्यायेन कृतिपर्य्यवसन्न एव । एवं ज्ञानेच्छाकृतिजन्यत्वमेव साध्यं तदाश्रयत्वमेवेश्वरस्य कर्तृत्वम् । अथ घटे कृतिसाध्येष्टसाधनताज्ञानं चिकीर्षाद्वारा हेतुः तच्च न प्रत्यक्षं चिकीर्षाविषयेऽनागते इन्द्रियासामर्थ्यात् किन्त्वनुमितिरूपं तथा च साध्यविकलो दृष्टान्तः साध्याप्रसिद्धिर्वेति चेन्न सिद्धसाध्यसिद्धविषया हि कृतिः सिद्धविषयप्रत्यक्षे सति भवति न हि सूपौदनयवागूनां स्वसामान्यविशेषे कृतिसाध्येष्टसाधनताग्रहस्य प्रत्यक्षेणोपस्थितिं विना प्रवृत्तिः अतएव यागे शब्दात्तदुपजीविलिङ्गाद्वा कृतिसाध्येष्टसाधनत्वेऽवगतेऽपि हविरादीनां प्रत्यक्षेणानुपस्थितौ न प्रवृत्तिः न चोपादानप्रत्यक्षं प्रवर्त्तकज्ञानोपक्षीणम् अप्रत्यक्षपरमाणौ तत्क्रियायामिष्टसाधनताज्ञानेऽप्यप्रवृत्तेः प्रवृत्तिविषयस्वहस्तादेः प्रत्यक्षत्वाच्च शब्दप्लुतकारादिना व्यभिचारः न चाभिमतप्रत्यक्षेन्द्रियसंयोगान्मनसि प्रयत्नजन्यक्रियाप्रदर्शनाद्व्यभिचारः अदृष्टसहकृतत्वगिन्द्रियेण हि मनोवहनाडीनामुपलम्भेन तद्गोचरप्रयत्नान्नाडीक्रिया ततः स्पर्शवद्वेगवन्नाड्या नोदनान्मनसि क्रिया न तु प्रयत्नात् । अतएव जलाद्यभ्यवहारमलोत्सर्गहेतुनाडीनामनाद्यभ्याससामर्थ्यादृष्टसहकृतत्वगिन्द्रियेणोपलम्भात् तद्गोचरः प्रयत्नः । नन्वेवं घटादावनुमितेऽभ्यत्यदर्शनादीश्वरेऽनुमितिरेव न सिद्ध्येत् यथा च प्रत्यक्षे इन्द्रियजन्यत्वेऽपि भिन्नं तदीश्वरे तथानुमितेर्भिन्नं जन्यत्वेऽपि सा तत्र नित्यैव अभिन्नेमानादिद्व्यणुकाद्यजननादिति चेन्न स्वस्य स्वाभावादिसाधनानुमिते तर्हि घटादौ हेतुत्वं गृहीतं न च तावता शरीरादृष्टाभावेन घटावयवे न चित्यादौ तस्यानुमितिर्यथार्था सम्भवति न च शाब्दानुमितेरनुमित्यन्तरस्य वाऽनुमितित्वेन घटादौ कृतिविषयप्रत्यक्षस्य हेतुत्वं गृहीतमतो नेश्वरेऽनुमितिः । नन्वद्वेषजन्यकृतिसाध्ये चिकीर्षाविरहाद्व्यभिचारः तद्दृष्टान्तेन चित्यादौ द्वेषसाध्यत्वादीश्वरे द्वेषोऽपि स्यात् द्वेषवत्त्वे संसारित्वेन भगवतोऽपि तथा स्यादिति चेन्न न हि सर्पादिद्वेषादेव तन्नाशानुकूलव्यापारे कृतिरत्र तु-

मर्हति प्रयोजनं विना दुःखैकफले प्रेक्षावतां कृतेरनुपपत्तेः. किन्तु दुःखसाधनध्वंसं तत्साध्यदुःखानुत्पादं वा फलमुद्दिश्य तत्साधनताज्ञानात्, तथा चेष्टसाधनताज्ञानात्तत्रेच्छा स्येनेति सैव कृतिकारणं क्लृप्तत्वात् द्वेषस्तु परम्परया तदुपक्षीणः, कुतस्तर्हि द्वेषः, मत्तुं द्वेष्मीति अबाधितप्रत्ययात् । न चादृश्यकर्त्तुरनुपलब्धिबाधः, अनुपलब्धिमात्रस्य बाधकत्वेऽतीन्द्रियोच्छेदात् योग्यानुपलब्धेश्चासिद्धेः परात्मनोऽयोग्यत्वनियमात् शशशृङ्गप्रतिबन्द्या च नादृश्यमात्रनिरासः परमाण्वादिस्वीकारात् नाप्ययोग्यकर्तृकनिरासः चेष्टया ज्ञानादिमतः परात्मनोऽनुमानात् परं प्रति तस्य योग्यत्वात् । नापि शृङ्गे पशुत्ववत् प्रयोजकं, कर्त्तुः कार्य्यमात्रे कारणत्वावधारणात् प्रतिबन्दिमात्रस्यादूषणत्वात् । शशे पशुत्वं नायोग्यशृङ्गसिद्धिः कुतो नेति चेत् अर्थान्तरत्वात् विपक्षे बाधकाभावात् व्याप्त्यसिद्धेः शृङ्गत्वस्य योग्यसामान्यविशेषव्यङ्ग्यत्वे योग्यस्य विरोधेन वक्तुमशक्यत्वात् शशे शृङ्गस्यात्यन्ताभाव इति सर्वेषामबाधितप्रत्ययबाधितत्वाच्च । अथ कृतिकार्य्यत्वयोर्नान्वयव्यतिरेकाभ्यां व्याप्तिग्रहः त्वन्मते व्यापककृतेः सत्त्वेन देशे समये वा कृतिमात्रव्यतिरेकानिरूपणात् नित्यकृतेरन्वयोऽपि गृहीतो न वह्निमात्रव्यतिरेकोऽस्ति गृह्यते च । न चैवमाकाशात्मनोरप्यसिद्धिः समवायिमात्रस्य व्यतिरेकानिरूपणेन कार्य्यं समवायिकारणजन्यमिति व्याप्तेरसिद्धेरिति वाच्यं समवायिकारणत्वपक्षे हि तत्र सर्वाभावोऽप्रयोजको निमित्तमात्रसाधारणत्वात् किन्तु यत्समवायि तत्र कार्य्यं यन्न समवायि तत्र नेत्यन्योन्याभावमादाय कार्य्यं समवायिजन्यमिति व्याप्तिग्रहसम्भवात् । समवायित्वेन तयोरन्योन्याभावोऽस्ति गृह्यते च । यद्वा भावकार्य्यं समवेतमिति व्याप्त्या तयोः सिद्धिरिति यथा हि यद्यद्वह्नेरन्वये धूमो गृहीतस्तत्तद्व्यतिरेके धूमव्यतिरेकग्रहात् वह्निधूममात्रयोर्व्याप्तिग्रहः न तु पर्वतीयवह्नेः अन्वयव्यतिरेकग्रहात् । न चान्यान्वयव्यतिरेकाभ्यामन्यव्याप्तिग्रहेऽतिप्रसङ्गः यद्विशेषयोरन्वयव्यतिरेकग्रहः तत्सामान्ययोर्बाधकं विना व्याप्तिग्रहात् स च वह्निधूमव्याप्तिग्रहे उत्पद्यमानः सकलधूमगोचरो धूमत्वपुरस्कारेण प्रसिद्धधूमगोचर एव न भवति । तथेहापि कृतिविशेषकार्य्यविशेषयोरन्वयव्यतिरेकग्रहो बाधकं विना कृतिकार्य्यत्वमात्रयोर्व्याप्तिग्रह उपायः न तु पक्षधर्मताबलेन अविशेषान्वयव्यतिरेकग्रहे अनुमानमात्रो-

[illegible]

[illegible]

[illegible]

भगवानीश्वरः । अतएव सहभावनिरूपकत्वं नियतपूर्ववर्त्तित्वं कारणत्वं समवाय्यसमवायिनोस्तथात्वेन निमित्तेऽपि तथाभावात् अन्यथा प्रतिबन्धकाभावानन्तरं प्रतिबन्धकसत्त्वे कार्य्यं स्यात् प्रतिबन्धकाभावस्य पूर्वं सत्त्वात् न च कृतेः सहभावनिरूपकत्वं स्वतः कार्य्यसमयेऽभावात् तथा चैतत्परिभाषितव्यापारद्वारा तस्याः सहभावनिरूपकत्वमतः शरीरव्यापारद्वारैव कृतेर्जनकत्वं न केवलाया इत्यपास्तम् समवाय्यसमवायिप्रतिबन्धकाभावानामविलम्बदवस्थत्वेन कारणत्वात् तथैवान्वयव्यतिरेकात् तेन तेषामभावे विनाशक्षणे च कार्य्यम्, अन्यथा प्रतिव्यक्ति कार्य्यसहभावनिरूपणे कार्य्योत्पत्तेः प्राक् सहभावस्य निरूपयितुमशक्यत्वात् कारणत्वानिश्चये क्वापि प्रवृत्तिर्न स्यादिति, तज्जातीयत्वस्यावच्छेदकत्वे विनश्यदवस्थस्य कथं सहभावेनापि व्यवच्छेद्यम् अतः स्वरूपयोग्यतारूपा कारणता तत्रापि, कार्य्याभावस्तु सहकारिविरहात् अन्यथा निमित्तानां प्रत्येकं कार्यसहभावनिरूपकत्वेन जनकत्वे गौरवं प्रागभावस्य प्रतियोग्यजनकत्वप्रसङ्गात् अन्यथा उत्पन्नोऽपि पुनरुत्पद्येत सामग्रीसत्त्वात् । न च स एव तत्र प्रतिबन्धक अभावान्तरस्याकारणत्वेन तत्र कारणीभूताभावप्रतियोगित्वरूपस्य प्रतिबन्धकत्वस्य प्रागभावकारणत्व एव विश्रामात् । न चैकसामग्री एकदा एकमेव कार्य्यं जनयति स्वभावादिति वाच्यं सामग्रीतद्विरहस्य कार्य्यतदभावप्रयोजकत्वेन सामग्र्या सत्या कार्य्यस्य, तदभावे सामग्रीविरहस्य कार्य्याभावस्य वच्छेपायितत्वात् । स्यादेतत् कर्त्ता शरीर्य्येव ज्ञानमनित्यमेव बुद्धिरिच्छाद्वारैव कृतिद्वारैवेच्छा चेष्टेत्यादि प्राथमिकप्राप्तप्रत्यक्षविरोधात् नाशरीरनित्यज्ञानादिकर्त्तृसिद्धिः । अतएव शरीरमनित्यमेवेति नियमाच्च कर्त्तृत्वेन नित्यातीन्द्रियशरीरसिद्धिरीश्वरे । न चाप्रयोजकं निरुपाधित्वेन शङ्काकलङ्कानवतारात् कार्य्यत्वसकर्त्तृकत्वयोर्यदि निरुपाधिकत्वमस्ति तदापि तुल्यबलत्वेन सत्प्रतिपक्षात् तत्प्रतिबन्धोऽस्तु । न च कार्य्यत्वपक्षधर्म्मतासत्त्वात्तुल्यत्वोय कर्त्ता शरीर्य्येवेत्यादौ तन्नास्तीति वाच्यं ज्ञानमनित्यमेवेति व्याप्तेरेव ज्ञानजन्यत्वविरोधित्वात् एवं कार्य्यं ज्ञानजन्यं ज्ञानमनित्यमेवेत्यनयोर्विरोध एव अविरोधे तु द्वयमपि स्यात् तथा च क्षित्यादौ शरीर्य्यनित्यज्ञान पर्य्यवसाने विरोध एव स्यात् । किञ्च ज्ञानमनित्यमेवेत्यादौ नित्यज्ञानादेरप्रसिद्धेः तद्व्यावर्त्तकतया सोपाधिनिश्चयस्तत्संशयो वा कार्य्यत्वसकर्त्तृकत्वव्याप्तिदशायां शरीरव्यापारव्यभिचारात् उपाधेर्निश्चयः संशयो वास्तीति तन्न ज्ञानमनित्यमेवेत्यादिव्याप्तेरसिद्धेः विपक्षे बाधकाभावेनाप्रयोजकत्वात् निरुपाधिसहचारदर्शनव्यभिचारादर्शनादेव व्याप्तिग्रह । निरुपाधित्वमेव विपक्षे बाधकमिति चेन्न अन्वयेनाग्रहानेव तेज उद्भूतरूपमेवेत्यादि व्याप्तिग्रहात् परमाणुनेत्रादेरसिद्धिप्रसङ्ग । अतएव चाक्षुषत्वेऽनेकद्रव्यवत्त्वस्य, साक्षात्कारे विषयेन्द्रियसन्निकर्षस्य हेतुत्वात् तन्मूलकविपक्षबाधकेन परमाण्वादिसाधकस्य बलवत्त्वात् परमाण्वादिसिद्धौ विरोधिव्याप्तेर्बाध न तु वैपरीत्यं विपक्षे बाधकाभावेन तस्याबलवत्त्वादिति मन्यसे तर्हि ज्ञानादिकार्य्यकारणभावावधारणात् तन्मूलकविपक्षबाधकेन निष्कलङ्कव्याप्तिग्रहात् पक्षधर्म्मतासहकृतसहितान्नित्यज्ञानादिसिद्धौ व्यभिचाराच्च व्याप्तिः। अन्यथा साध्य पक्षातिरिक्त एवेत्यादि निरुपाधिसहचाराद्व्याप्तिग्रहसम्भवात् सकलानुमानोच्छेदः । वयन्तु ब्रूमः । पक्षधर्म्मताबलान्नित्यं ज्ञानं सिध्यतु बुद्धिरनित्यैवेति व्याप्तिप्रत्यक्षेण न प्रतिबध्यतेऽस्मदादिबुद्धिविषयकत्वेन भिन्नविषयकत्वात् एकविषयविरोधिज्ञानस्यैव प्रतिबन्धकत्वात् नित्यत्वानित्यत्वयोरेकजातीये द्रव्येऽविरोधात् । बुद्धिमात्रेऽनित्यत्वावगमात् कथं तद्विशेषनित्यत्वबुद्धिरिति चेन्न बुद्धिमात्रस्येश्वरानीश्वरबुद्धिपरत्वे विरोधात् व्यभिचाराच्च अस्मदादिबुद्धिपरत्वे च भिन्नविषयत्वेनाप्रतिबन्धकत्वात् । बुद्धित्वं नित्यावृत्त्येवेत्यवगतमतस्तत्र कथं नित्यवृत्तित्वावगम इति चेन्न उभयसिद्धनित्यावृत्तित्वावगतौ विरोधाभावात् । बुद्धित्वमनित्यत्वव्याप्यमवगतं नानित्यत्वाभाववति ज्ञातव्यमिति चेत् अनित्यत्वव्याप्यमनित्यमात्रवृत्तित्वं तत्र चोक्तमेव । एतेन कर्त्ता शरीर्य्येवेत्याद्यपि ज्ञानं प्रतिबन्धकमिति निरस्तम् । ननु कर्त्तृजन्यत्वे जन्यत्वं नावच्छेदकं किन्तु घटत्वादिकमेव तेनैव रूपेणान्वयव्यतिरेकात् आवश्यकत्वाच्च अननुगतमपि जन्यतावच्छेदकं वह्निजन्यतायां धूमत्वादिवत् । अथ घटत्वादिव्यक्तजन्यत्वमवच्छेदकं न हि विशेषोऽस्तीति सामान्यमप्रयोजकं तथा च वह्निजन्यत्वे धूमविशेषं प्रयोजकोऽस्तीति न धूमसामान्यमग्निं गमयेत् तत्तद्विशेषयोः कार्य्यकारणभावे तत्सामान्ययोरपि बाधकं विना तथात्वनियम । न तत्र बाधकाभावात् अत्र ज्ञानमनित्यमेवेत्यादि प्राथमिकबलव्याप्तौ बाधात् तुल्यत्वेन व्याप्तिग्रहाधायकत्वात् । न च कार्य्यकारणभावमूलकत्वेन कार्य्यत्वव्याप्तिर्बलीयसीति वाच्यं विरोधिप्राबल्येन कारणभावस्यैवासिद्धेः । एतेन धूमादौ वह्नित्वं जन

नेति चेदुच्यते । अस्तु तावत् घटत्ववत् जन्यत्वशरीरजन्यत्वयोरपि कर्तृजन्यतावच्छेदकत्वेन सकर्तृकत्वव्याप्यत्वं याङ्कसमानत्वात् विनिगमनाभावाद्विरोधाभावाच्च सकर्तृकत्वव्यापकत्वन्तु शरीरजन्यत्वस्य कुतः, घटत्ववद्व्यापकस्यापि जन्यतावच्छेदकत्वात् । उभयसिद्धसकर्तृकेऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां शरीरजन्यत्वस्य व्यापकत्वग्रह इति चेन्न शरीरजन्यत्वविनिवेशस्येव तुल्यन्यायेन प्रथमं कर्तृजन्यत्वे जन्यत्वमवच्छेदकं क्लृप्तमिति तद्विरोधेन शरीरजन्यत्वस्य सकर्तृकत्वव्यापकत्वानवगमात् । अतएव न सन्दिग्धोपाधित्वम् । ननु घटादौ शरीरजन्यत्वे कर्तृजन्यत्वमनुगतमवच्छेदकं बाधकाभावात् न च लाघवाद्घटत्वादिकमेव तथा कर्तृजन्यत्वेऽपि जन्यत्वस्यातथात्वापत्तेः । एवं शरीरजन्यत्वस्य व्याप्यं सकर्तृकत्वं वह्नेर्धूम इवेति भवत्युपाधिः । किञ्च कर्तृजन्यत्वे जन्यत्वं शरीरजन्यत्वे वा सकर्तृकत्वमवच्छेदकमिति संशयेऽपि न हेतोः साध्यव्याप्यतानिश्चय इति चेत्तर्हि घटादौ कर्तृजन्यत्वे गृहीते तस्य शरीरावच्छेदकत्वं गृहीतव्यं घटे च घटत्ववज्जन्यत्वमपि बाधकं विना कर्तृजन्यतावच्छेदकं गृहीतमतो जन्यत्वमात्रे कर्तृजन्यत्वाच्च शरीरजन्यत्वे तदवच्छेदकं प्रथमगृहीतोपजीव्यविरोधात् । अतएव न तस्य हेतौ व्याप्तिसंशयाधायकत्वमपि । एतेनानणुत्वक्षित्यवयववृत्त्यन्यत्वादय उपाधित्वेन निरस्ताः जन्यत्वस्य साध्यव्याप्यत्वेन तेषां साध्याव्यापकत्वात् । तथापि क्षित्यादिकं न कर्तृजन्यं शरीराजन्यत्वात् व्योमवदिति सत्प्रतिपक्षोऽस्त्विति चेन्न अस्य प्रसिद्धकर्तृजन्यत्वाभावविषयकत्वात् अप्रतीतप्रतियोगिकस्याभावस्य निरूपयितुमशक्यत्वात् स्थापनानुमानस्य पक्षधर्मताबलात् प्रसिद्धकर्तृभिन्नकर्तृकत्वसाधकतया भिन्नविषयकत्वान्न प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावः । अतएव तद्व्यापकरूपितत्वादिकमभावसाधकं बाधकमपास्तं तस्य प्रसिद्धाभावविषयकत्वेनाप्रसिद्धाभावाविषयकत्वात् । व्याप्तिसाधकस्य विशेषतोऽप्रसिद्धव्याप्तिसाधकत्वनियमात् अन्यथानुमानवैयर्थ्यात् । कर्तृजन्यत्वमनुगतं घटादौ प्रसिद्धं तत् साध्यं तदभावो मया साध्यत इति चेत् कर्तृजन्यत्वमनुगतमपि पक्षधर्मताबलेन प्रसिद्धं कर्तारमादाय पर्यवस्यति तदभावस्तु प्रसिद्धस्य कर्तुरभावमादाय सिद्ध्यतीति न प्रसिद्धस्य अनुगतस्यापि कर्तृजन्यत्वस्य तदभावस्य च, कर्तृव्यक्तिघटितत्वात् अन्यथा व्यक्तितदभावासिद्धिप्रसङ्गात् । अथैवं सत्प्रतिपक्षोच्छेदः तत्र गोत्वाद्येकमात्राभावविषयकत्वात् । एतेन ज्ञानत्वं न नित्यावृत्ति ज्ञानमात्रवृत्तिधर्मत्वात् ज्ञातितत्त्ववत्, ज्ञानं न नित्यगुणवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातियोगि चेतनविशेषगुणत्वात् सुखवत् "आत्मा न नित्यविशेषगुणाधारवृत्तिद्रव्यत्वापरजातिमान् विभुत्वात् गगनवदित्याद्यपास्तं, प्रसिद्धनित्ये व्योमादौ प्रसिद्धायाश्च रूपत्वजलत्वादिजातेर्व्यतिरेकविषयत्वात् अप्रयोजकत्वाच्च । किञ्च क्षित्यादौ शरीराजन्यत्वमसिद्धम् अदृष्टद्वारा तज्जन्यत्वात् न चादृष्टाद्वारकजन्यत्वाभावाजन्यत्वं हेतुः ज्ञाने जन्यत्वविशेषणस्याव्यावर्त्तकतया व्यर्थत्वात् । न च स्थापनायामपि विशेषणेऽप्येष दोषः प्रमेयो घट इतिवत्तदुपरक्तबुद्धेरुद्देश्यत्वात् अपि च शरीराजन्यत्वे व्यर्थविशेषणत्वं लाघवेनाजन्यत्वस्यैव व्याप्यत्वात् । न च निष्प्रयोजनविशेषणमसिद्धं व्याप्तिग्रहेऽप्युक्तविशेषणवत्, पक्षधर्मतौपयिकविशेषणस्यापि सप्रयोजनत्वात् व्यभिचारवारकस्यापि सार्थकत्वेऽनुमितिप्रयोजकत्वस्यैव बीजत्वात् । व्यभिचारवारकविशेषणवत्त्वेन व्याप्तिग्रह इति चेत् न निर्विशेषणेऽपि गोत्वादौ व्याप्तिग्रहात् । तत्रापि व्यक्तिविशिष्टव्याप्तिग्रह इति चेन्न स्वतोव्यावृत्तगोत्वस्याव्यभिचारात् अन्योन्याश्रयात् । अपि च व्यभिचारवारकविशेषणवत्त्वेन व्याप्तिग्रहस्याप्रयोजकं सहचारदर्शनादिसत्त्वे तदभावेन व्याप्तिग्रहाविलम्बात् । व्यभिचारवारकविशेषणशून्य एव व्याप्तिग्रह इति चेन्न प्रमेयत्वेन ज्ञायमाने धूमे व्याप्तिग्रहात् । अत्र तत्रोपात्तव्यभिचारवारकविशेषणत्वं विवक्षितं न च तत्र प्रमेयत्वं विशेषणमुपात्तमिति चेन्न विरोधात् न हि तत्रोपात्तं तेन शून्यं चेति सम्भवति । यद्विषयकत्वेन परामर्शः कारणमनुमितौ तन्निष्ठं प्रकृते च व्यभिचारादन्यथासिद्धेश्च न विशेषणविषयकत्वेन तत्त्वमिति चेन्न धूमस्याप्यतत्त्वापत्तेः व्यभिचाराद्विषयत्वेनानुमित्यकारणत्वात् । यदेकमवच्छेदकमपरत्र व्याप्तिः यद्वा लाघवेन व्यापकव्यवृत्तिरेकैव व्याप्तिरिति विशिष्टव्याप्तौ तत्र विशेष्यतावच्छेदकस्य व्याप्यत्वमवच्छेदकत्वं विशेषणस्य तदवच्छेदकत्वमिति नियमात् । एकवृत्तित्वमात्रेऽप्यन्यत्र व्यापकवृत्तित्वमिति व्याप्तेश्च न शरीरजन्यत्वाभावे नीलधूमादौ च व्याप्तिरिति विशेषमात्रे सा, तथा च स्वरूपासिद्धिः । तद्वारणार्थं विशेषणाभिधाने व्याप्यत्वासिद्धिरिति चेन्न अव्यभिचारस्यानौपाधिकत्वस्य वा विशिष्टे नीलधूमादौ सत्त्वेन तद्व्यतिरेकसाधने बाधात् । न च विशेष्यत्वमुपाधिः साधनव्यापकत्वात् । किञ्च सौरभ-

विशेषाद् शरीरित्वमिदं चन्द्रकालवत्यङ्कुरादिवत्वात् किन्तु
यो ऽयमात्मैकत्वप्रकारकत्रिदिवत्वादिन्यायादि लिङ्गा
भावेन साध्यविपर्ययवान न स्यात् यङ्कुरादिवत्वादि
कह्योपाधिर्भवेत् यद्विरोधिसम्बन्धप्रागविरोधन्यायानि
तत्र वैलक्षण्यसाध्यं न स्यात् इत्याद्यभिमतस्य
शरीरत्वात् सम्भवे गवादौ यज्ञप्रत्यादिवाही तथा
यदि दिशादव्यभिचरित्वभावात् । यदि च जीवस्य
विशिष्टस्य साध्यत्वादि न स्यात् तदा च सामान्यात्
भावे सदाद्यमेयत्वादसत्यमानमिथ्योपाधिकत्वमनुमा
पूर्वेणाऽऽत्मनः कर्तृत्वमत्र न शरीरजन्यत्वमपि साध्यमे
व । तत्र अनुमानीयन्यायान्तरविषये शरीरजन्यज्ञानो-
त्पादकत्वसत्त्वेऽपि साध्यमपि विपरीतमेव वा
यदि दिक् तत्र विरोधाभावेन प्रकृतानुमानेऽपि च न्यायत्वात्
एवं जीवकर्तृत्वमनुमानत्वेन चाभावे त्वनित्येत्यपि
भावात्मकोऽपि । अन्यथा जीवमूलस्य न न्यायत्वं तत्र
नामकत्वादिप्रसङ्गात् । किञ्च तस्य चानुमेयत्वा
भावापेक्षया अनुमानापेक्षायाः । न्यायता स्यात् एव
स्यात् इत्येवमात्मानमनुमितिर्दिवत्वात् इत्यादि शरीरत्वा
वाचकत्वमेव अनुमानः । अत्र सामान्येन अनुमानस्य जी
जीवादित्विविषयत्वात् अनुमानादेन न चैव न्यायापत्तिः
न तु शरीरजन्यत्वाभावत्वेन विशिष्टज्ञानत्वविषयत्वात् । तत्र
विशेषविशेष्यभावापत्तेरिति चान्यं तत्र विशिष्टाभाव
त्वादि न्यायादिरिति चैव एवं यदि कार्यत्वादिकं यदि
अन्यदिदमपि तत्र ममत्वाभावात् न किन्तु
च न योग्योपाधिविरहवत्त्वमप्यादेरेव सम्भवात् । यदि च
स्वभावदिशेषत्वादिदोषाभावेन जीवकर्तृत्वादि धीयतां
तथा शरीराजन्यत्वमात्रत्वायोगेऽपि तत्त्वम् । किञ्च
शरीरे जन्यत्वं विशिष्टवत्त्वादि विशिष्टेऽपि न तु बाधात्,
तथा च शरीरजन्यत्वाभावोऽप्यत्र इव वैधर्म्यो न न्यायो
विशेषता । न चात्र विशिष्टाभावे विशेषाभाव एव वि
शेषाभावप्रसङ्गे । अतएव कार्यत्वादौ शरीरजन्यत्व-
साधने । साध्याभावव्याप्यत्वाद्विरोधित्वेन बाधकता
प्रत्यक्षविरोधात् । यत्र विशेषणेऽपि निरुपाधिकत्वादि चैव
वेदादीनामपि चिन्त्यम् । अत्र न विशिष्टेन क्षेत्रादि
विषयत्वेन चतुर्विधः ।

उच्यते । जीवकर्तृकादौ व्यभिचारेण अन्यथा विशेष
बाधकाभावे निरुपाधिकत्वादिना स्यात् जीवकर्तृत्वं न न्या-
यसाध्यत्व जीवत्वात् किन्तु भूतत्वेन इत्युक्तं न च तत्र

कार्यत्वेन भूतत्वं न जीवेति किन्तु शरीरजन्ये तदि
न जीवभूतस्य वैरूप्यम् जीवभूमौ जीवस्य विशेषत्वमित्य-
पि न भूतत्वम्, अन्यथा च भूतत्वादि । किञ्च ।
न्यायतादात्म्येऽपि वैरूप्यादिकमिति न जीवम्
तत्र तथा । यत्र भूतत्वावच्छेदकत्वादि शक्यते
तत्र जीवभूतत्वादित्युक्ते वैलक्षण्यं न स्यात्
अनुमितिविषयत्वादि इत्यादिति वाच्यं तदपि जी-
वभूतत्वमात्रमेव तदभावे न स्यात् कार्यत्वादि
तत्त्वादिविशेष । तत्र शरीराजन्यत्वेऽपि न शरी-
रजस्य इव जीवस्य देव विषय विना न्यायेन अ-
यतो यदि पक्षतायाः इत्यादि अतएव कर्तृत्व
प्रयुक्तत्वादिसम्बन्धविशेषेण कार्यत्वे कार्ये इति विशेषं
विना न्यायेनैव न भवति तथापि विशेषं विशेषं
कार्यं चैव । परिनिष्ठितविशेषादौ च अनुमानान्तरादि
कार्यत्वात् कार्यत्वात् भावाभावस्वरूपः न्यायस्य-
विषय । तत्र च न प्रकृतिविशेषस्य विशिष्टे कारण
त्वेन न्यायत्वात् विषयविशेषविशेषे विषयतावैशि-
ष्ट्यविषयता विशिष्ट न्यायत्वात् विशिष्टाभावे वैशि-
ष्ट्याभावं तत्र च विषयत्वं तदि तत्र विशिष्ट
न्यायत्वादि न तथा तत्र कार्ये । यदि शरीरजन्यत्वाभावो
न्यायोऽपि । यदि हि शरीरजन्यत्व कार्यं साध्यत्व
स्यात् तथा तदभावप्रसङ्गः तत्र सामान्य इति तत्
साध्यव्यापकता स्यात् न चेत् अन्यत्र साध्यता । तत्र
साध्यत्वसम्बन्धेऽपि साध्यव्याप्यत्वाभावं साध्याभावव्याप्य
इति निरूपितेन तत्र साध्यत्वावच्छेदकत्वात् तथा च
शरीरजन्यत्वविशिष्टसाधनेन सद्भावेऽपि व्याप्यत्वा
इति व्याप्त्यभावात् । अतएव शरीरजन्यत्वाभावस्य
कार्ये व्यभिचाराभावात् सद्भावेऽपि व्याप्यसाधकत्व
यदि विरहात् शरीरजन्यत्व कार्यत्वसाधकत्व तत्
साध्यत्वं पूर्वपक्षसिद्धेनेव योग्योऽपि स्वरूप-
सम्बन्धेऽपि सत्त्वादिति वाच्यं कार्यत्वस्य सामान्य
तत्र विशेषाभावत्वात् सम्भवेऽपि पूर्वं साध्यत्व-
वैशिष्ट्य साध्यसाधनभावाव्यभिचारात् तथा यद्यो
विशेषस्यापि तत्र यद्यपि योग्यानुपलब्धि
दिशा सम्बन्धे तुल्यतायां योग्यादि अनवस्थानु
पपत्तेः साध्यसाधनत्वात् । शरीरजन्यत्वस्यापि यतो
ह्यत्र अनुमितिसत्त्वेऽपि व्यभिचारादर्शनात् । किञ्च सा-
ध्याप्रसिद्धिरिति यदि कर्तृत्वस्य स्वरूपविरोधित्वेऽपि यदि

मनस्तस्य, सत्वे सति उत्पत्तिमत्त्वस्य वा वैजात्ये, एतावन्मात्रमव्यतिरेक उपाधिरिति न पूर्वसाधनव्यतिरेकः। अत एव जन्यत्वस्य नोपाधित्वं ध्वंसे साध्याव्यापकत्वादिति न दोषः। अन्ये तु यद्विशेषे यद्विशिष्टपिता व्याप्तिर्येन विशेषणेन विना न गृह्यते तत्र विशिष्टं व्याप्यतावच्छेदकम् अकर्तृकत्वाभावनिरूपव्याप्तौ च शरीरविशेष प्रतियोगितया जन्यत्वमवच्छेदकं कल्प्यमिति न शरीरजन्यत्वमवच्छेदकं धूमे नील इव अतो गौरवेण शरीरजन्यत्वस्य प्रतियोगितया नावच्छेदकमिति व्याप्यतावच्छेदकाभावाच्च शरीरजन्यत्वाभावोऽकर्तृकत्वव्याप्य। व्यभिचाराभावात्तथेति चेन्न क्षित्यादावव्यभिचारात् अन्यथा क्षित्यादिकं नादृष्टहेतुकं शरीरजन्यत्वाभावादित्यपि स्यात्। अन्यस्तु तावदशरीरनित्यज्ञानादिकर्त्रनुमितिस्तथापि सानुमितिरयथार्थैवाशरीरे कर्तृत्वस्य ज्ञानत्वात् ज्ञानेच्छायत्नेषु नित्यज्ञानत्वात् शरीराजन्ये सकर्तृकत्वज्ञानत्वात् घटकर्ता घटज्ञानादिकं नित्यं व्योम सकर्तृकमितिज्ञानवदिति बाध्य, नचोपजीव्यबाधः अनुमितिरुपजीव्या न तु तद्यथार्थ्यमपीति चेन्न कर्तृकार्ययोर्निरुपाधिकार्यकारणभावेन तस्याप्रयोजकत्वात् अन्यथा पर्वते वह्न्यनुमितिरयथार्था उभयसिद्धवह्निमद्भिन्ने वह्निज्ञानत्वादित्यादिना सकलान्वयव्यतिरेकव्युच्छेदः। किञ्चानुमितेरयाथार्थ्यं नेन बाध्य, न तु कार्यं, तथा च दोषादुत्पन्नस्यानेन ज्ञापने तत्रायमेव दोषो दोषान्तरं वा नाद्य अन्योन्याश्रयात् उत्पन्ने तस्मिन् ज्ञापन ज्ञापकादेव तस्माद्दोषात्तदुत्पत्तिरिति। नान्त्योऽसिद्धेः। तर्कापरिशुद्धस्तु न दूषणम्, यदीश्वरः कर्ता स्यात् शरीरी स्यात्, प्रयोजनवान् अनित्यज्ञानवान् स्यात्, क्षित्यादि सकर्तृकं स्यादिति तर्कयोः विपर्यये व्याप्त्यसिद्धिव्यर्थविशेषणता दिना विपर्ययापर्यवसानेनाभासत्वात्।

ननु क्षित्यादावेककर्तृसिद्धिः कुतः? एककर्तृकत्वेन व्याप्त्यभावात् न च लाघवात्, तस्याप्रमाणत्वात्। एककर्तृकत्वमानादेव तत्सिद्धिरिति चेत् न तावदनुमितिमात्रे लाघवं सहकारि, व्यभिचारात् मानाभावाच्च न हि लिङ्गपरामर्शे सति तद्विलम्बे मानुमितेर्विलम्बो येन तत् सहकारि स्यात्। नापि लघ्वनुमितौ, अन्योन्याश्रयात् नापि वह्न्यनुमितौ धूमेन वह्न्यनुमितावेकत्वादिसंशयाभावापत्तेः। साधकाभावेन नानात्वासिद्धौ कर्तृसिद्धेरेककर्तृसिद्धिरिति चेत् न एकत्वसाधकाभावेऽनेकत्वासिद्धौ कर्तृसिद्धिरेव भानासिद्धिरित्यस्यापि सुवचत्वात्। अथ यत्र नानाकर्तृकानानुमिति पक्षे न साध्यकत्वं विषयीकरोति न पक्षधर्मताबलात् सिद्ध्यति न ह्यधिकमपि तथा च द्वितीयकर्तारं न विषयीकुर्वन्त्यपि कर्तारं विषयीकरोत्येवेति न द्वितीयसंशय इति। एकस्तु कर्ता सिद्ध्यति तदविषयत्वेन कर्तुर्विषयैव न स्यात् एकविषयतावाभावेन नानाविषयत्वाभावस्याप्यभावात् तद्घटितत्वात्तस्येति चेदेव तर्हि कर्तृकत्वमपि न विषयः स्यात् एकत्वविषयत्वं विनापि कर्तृविषयत्वसम्भवात्। वस्तुगत्यैक सिद्ध्यति न त्वेकत्वेनेति चेन्न एकत्वाभिमता वस्तुगत्यैक इति ज्ञातुमशक्यात् तथा चेश्वरे एकत्वानेकत्वयोर्नित्यसंशय इति।

उच्यते। यत्र प्रमाणे लघुगुरुविषयता सम्भवति तत्र लाघवसहकृतेन कार्यताव्याप्यतापक्षे प्रत्यक्षे सन्निकर्षस्यापरके उपमाने शब्दशक्तिग्राहकेऽनुमाने च तथाविधप्रमाणमात्रे च सकलतान्त्रिकैः सहकारित्वकल्पनात् एव लाघवमेव गौरवमिति ज्ञानानन्तरं बाधकं विना लघुमात्रेण कारणत्वकार्यत्वव्याप्यत्वप्रवृत्तिनिमित्तत्वशक्यत्वानां ज्ञानदर्शनात्। तत्रापि लाघवानादरे शक्यत्वादिसंशये तन्मूलकव्यवहारोच्छेदो विनिगमकाभावात्, सोऽयं विचारमारभते लाघवञ्च तदङ्गं नाङ्गीकुरुते इति महासाहसम्। नन्वेवं वस्तुगत्या नानाकर्तृकेषु घटत्वेन एकालकर्तृकत्वानुमानेऽपि बाधकाभावतौल्यात् लाघवादेककर्तृसिद्धिः स्यात् न चेष्टापत्तिः अनुमित्यनन्तरं नानात्वेऽपि संशयादिति चेन्न तत्रापि लाघवेन कर्तृकत्वमेव सिद्ध्यति तत्सन्देहस्तु ज्ञानप्रामाण्यसंशयादिति घटादौ नानाकर्तृकत्वसाधकप्रमाणादेरेककर्तृकताज्ञानं तत्र बाध्यते न चैवं क्षित्यादिकर्तर्यपि प्रामाण्यसंशयादेकत्वानेकत्वसंशयोद्भवोच्छेद एकत्वबाधकस्याभावेन प्रामाण्यनिश्चयात्। नचैकत्वसाधकाभाव एव बाधः, अनुमितेरेव लाघवसहकारेणैकत्वसाधनात्। अन्ये तु क्षितिकर्ता अङ्कुरकर्त्रभिन्नः अशरीरकर्तृत्वात् अङ्कुरकर्तृवदित्यभेदानुमानादेव कर्तृसिद्धिः न च क्षितिकर्ता अङ्कुरकर्तृभिन्न अङ्कुराकर्तृत्वात् कुलालवदिति सत्प्रतिपक्षः अनित्यज्ञानानाश्रयत्वस्योपाधित्वादित्याहुः तत्राप्यप्रयोजकत्वे भेदाभेदयोर्गौरवलाघवे एव शरणम्। तथापि कथं नित्यसर्वविषयज्ञानसिद्धिः। पक्षधर्मताबला

दिति चेत् आवश्यकत्वात् न च विभाजकत्वमिति यो ऽयं विषयः अविशेषविवादयोः । अत्र भावः सवर्ण-ग्रहणस्यानावश्यकत्वादिति पक्षे शब्दप्रयत्न विषयीकरोति न तत्सवर्णग्राहकत्वात् विरुद्धमिति प्रतीयमानसवर्णग्रहणयोः मध्ये प्रतीयमानत्वाच्च अविनिर्गतिवद्धेतुमार्गितुमर्हति मतावस्ये स्थाने प्रमाणप्रमाणाधिगमनीयत्वेन तथा नैयायिकमतेऽपि [illegible] तावन्ती अर्थादेवं च विषयः सर्वज्ञत्वादि सम्बन्ध नार्थत्वात् प्रमाणान्तराणामनवस्थ सर्वविषयता शक्यत्वात् शक्तिविषयकत्वे धर्मे प्राप्ते विरुद्धमिति न तु विभागेऽपि भावाभावावेवेति । तस्मात् अनियतानां समानेन रथविशेषत्वात् न च विभाग् विभक्तेन विरुद्ध-मिति अविरोधे भावात् । भावाभावविभागात् भावस्यैवाप्य विज्ञानसिद्धयोऽनादिसिद्धार्थानां सामान्यत्वात् यदि येनैव विभाजकानामितिविधि विषयविषयता न भावस्य भावस्यापीति भावस्य विभाजकाभावविषयत्वाच विषयमिति मतान्तरेण विषय न इति वचनविषयत्वविधिरिति । यद् यत्रार्थविषयत्वेऽपि तच्च ईश्वरस्य प्रकृतार्थमनोऽपर प्रमाणान्तरेण न तु नान्तरम् प्रयोजनप्रयोजनं यदी परत्र अत्र तात्पर्य प्रत्यक्षानुपपत्तेः भाव विषयमिति चैतन्य । यद् यत्रादीनां अनन्वितस्य अर्थं तत्र ईश्वरस्य वा कर्मणाम् विषयमिति चेत् तत्र कि-मर्थं तथा प्रकृतत्वेन विषयीत्वेन विषय भावस्य तथा न तत्र विषिविषय प्रतीयमानस्वार्थेन प्रत्येन भावस्य न तु विषयेऽपि चेति चेत् यदि येन एव सति न भावस्य विषय सर्वस्य चैति चेदं भावा दीनां विषयत्वम् प्रत्यक्षस्य प्रमाणान्तरविषय सर्वाणि सर्वे च तेषां प्रत्यक्षस्य [illegible]-प्रकाशात् । प्रत्यक्षप्रमाणैः "प्रत्यक्षप्रमाणविषयत्वं" भावानां विषय न सर्वविषय चैतन्यविषयस्यापि प्रमाणान्तरमात्र न तु प्रत्यक्षभावैरेवमर्थविधिरिति चेत् तदेव प्रमाणेन सर्वं प्रत्यक्षं प्रमाणान्तरस्य चैव । प्रत्यक्षस्य सर्वस्य सर्वविषयत्वेनैव ईश-रोऽपि भाव तत् प्रमाणं तथापि भावविषयविषय त्वादिति चेत् एवमनुमानप्रमाणविधि भाव न भवः अन्यथा त्वात् । एवं प्रमाणविशेषे प्रमाणं प्रकार तेन न भवः ईश्वरस्य च प्रमाणप्रकार प्रकार इति न भवः प्रत्यक्षप्रमाणादिरूपेण प्रामाण्यं न

भाव इति । अत्रैव प्रत्यक्षं विना प्रत्यक्षं प्रसङ्ग इति ? प्रत्यक्षानुमान प्रत्यक्षादेव सिद्धेर्भावात् । प्रत्यक्षं सर्वं हि इति चेदपि प्रत्यक्षानुमानेऽपि कर्मे प्रमाण सम्भवेऽपि प्रत्यक्षं नास्तित्वम् । प्रत्यक्ष प्रमाणात् प्रत्यक्षं तत्र प्रामाण्यमिति चेतनादिप्रमाण सर्वविषयत्वेन अन्य विषयत्वत्, विशेषतः प्रत्यक्ष-प्रमाणादिविषयता सर्वविशेषाणाम् प्रवृत्तेः तत्र न सम्भवते प्राप्ते प्रमाणानां विषयत्व विषय तत्र प्रमाण प्रत्यक्षप्रमाणं न प्रत्यक्षादिविषयत्वादी सर्वादिप्रामाण्य न । ईश्वरस्य प्रत्यक्ष विषयत्व-प्रमाणविषयत्व प्रत्यक्षप्रमाण प्रवृत्ति चैव प्रमाण न अनवस्था प्रत्यक्षादिविषयत्व न प्रमाणप्रमाणत्व स्यात् । यद्यपि विषयादिप्रत्यक्षप्रमाणविषयत्व विषयापेक्षी ईश्वरप्रमाणत्वं तत्र तत्र भवति विषयादि प्रत्यक्षेऽपि अन्यथा सर्वप्रमाणविषयप्रमाणविषयत्वादि प्रामाण्यप्रमाणविषयत्वेन प्रत्यक्षप्रमाणविषयत्वादिविषयेऽपि सर्वत्रैव विषयत्व प्रमाणादिषेऽपि प्रत्यक्षं विषयादीनां प्रत्य तत्र प्रमाणत्वस्य विषयत्वप्रमाणविषयत्वं तथापि प्रत्यक्षप्रमाणविषयत्वादिषु । प्रमाणविषयत्व सर्वं चैतन्यादि प्रमाणप्रत्यक्षं प्रमाणं । प्रत्यक्ष प्रमाणप्रत्यक्षप्रमाणविषयत्व चैतन्य प्रत्यक्षविषयप्रमाणविषयत्वप्रमाणविषयत्व प्रत्यक्षप्रमाणविषयत्वप्रमाणविषयत्वादिविषयप्रमाणविषयत्वादिविषयी प्रत्यक्षप्रमाणप्रत्यक्षादिविषयप्रमाणविषयत्वात् दोष इति । तत् प्रमाणादिविषयत्व चैतन्य प्रमाणविषयप्रमाणविषयत्वप्रमाण सुखीत्वादिविशेषेण तत्र प्रमाणप्रत्यक्षप्रमाणादी प्रतीत इति । तत्र प्रत्यक्षप्रमाणविषयत्व भावादि प्रमाणविषयत्वं ईश्वरादि प्रत्यक्षप्रमाणविषयत्वप्रमाणविषयत्व प्रमाणप्रकारः प्रत्यक्षं तीव्रो प्रत्यक्षं प्रत्यक्षं तीव्रं पुन चैतन्यस्य । यद्, तथा विषयादिना चैतन्यप्रमाणविषय प्रवृत्ति तथा प्रमाणप्रत्यक्षप्रमाणविषयत्व चैतन्यं प्रत्यक्ष-पुन् प्रत्येव प्रमाणादिना सर्वत्रैव ईश्वरादिप्रमाणविषय प्रमाण-प्रत्यक्षात् यदि प्रत्यक्षं विषय प्रत्यक्ष । न तत्र प्रत्यक्षं प्रत्यक्ष प्रमाणप्रकार प्रत्यक्षादि तत्र तत्र प्रत्यक्षविषयप्रमाणविषय प्रमाणानां चैतन्य तेनापि विषयादिविषयप्रमाणविषय ईश्वर अनुमानात् । यदि प्रत्यक्षं प्रत्यक्षविषयप्रमाणविषय विधि प्रकार। प्रमाणादि विषय प्रत्यक्षप्रमाणविषयविषयेति न तु प्रमाणान्तर विषयविषय प्रत्यक्ष प्रमाणप्रमाण प्रमाण। प्रमाणादिप्रमाणादिप्रमाण प्रत्यक्ष प्रमाणप्रमाण-

मानाद्नाधवसहकृतादेकस्येव सर्वेशस्य सिद्धेः ॥ अथे-श्वरज्ञानमूलकशब्दशक्तिपक्षे प्रयोजकव्यापारानुमितघट-ज्ञाने घटशब्दस्य कारणतापक्षेऽभ्रम स्यात् तदीयज्ञा-नस्य नित्यत्वात् तथा च तज्जन्यघटशब्दशक्तिपक्षस्य भ्रमत्वे सकलशब्दज्ञानं भ्रम स्यात् भ्रमपरम्परामूलकत्वात् अनित्यसर्वज्ञमूलकशब्दत्वपक्षे च नाय दोष इति चेन्न व्यापारानुमितमिदं घटज्ञानं घटपदजन्यमिति ज्ञानस्य शब्दशक्तिपक्षकारणस्य भ्रमत्वेऽपि घटपदं घटशक्तमिति ज्ञानस्य यथार्थत्वात् विषयाबाधात् न च भ्रममूलक-त्वेन तस्य भ्रमत्वमनुमेयं तदंशे प्रत्यक्षकरणप्रकाराभा-वेनाबाधात् बाधितविषयत्वस्योपाधित्वाच्च । अत्र घट-मानयेति शब्दानन्तरं छद्मसञ्चाराधिष्ठितदारुपुत्रस्य घटानयनव्यवहारदर्शनाद्बालो घटपदे व्युत्पद्यते तन्मूलक-शाब्दज्ञानमपि न भ्रम तत्रापि भ्रमत्वे प्रयोज्य-व्यवहारादिदार्नीं व्युत्पत्तिर्न स्यात् किमयं प्रयोज्य-चेतन व्यवहारादुत प्रयोज्येतनव्यवहाराद्वेति संशयस्य वक्तुमशक्यत्वात् ॥ "विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतो मुखो-विश्वतो बाहुरुत विश्वत पात् । स बाहुभ्यां धमति सं-पतत्रैर्द्यावाभूमी जनयन्देव एकेत्यादि श्रुतयः" । "उत्तमः पुरुषस्त्वन्य परमात्मेत्युदाहृत । यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वर" इत्यादय स्मृतयश्च प्रयोगाः अत्र ना-नुसन्धेया इति" ।

सप्तमकला च ईश्वरविषये प्रश्नाद्यनुपपत्त्युपन्यासेन व्यतिरेका-ख्येन ईश्वरस्य प्रामाणिकत्वमङ्गीकृत यथा "तथाहीश्वरसद्भावे किं प्रमाणमिति प्रमाणं प्रतिवक्तव्य किं शब्दोऽयमाषेपार्थो वा १कुत्सितार्थो वा २वितर्कार्थो वा ३प्रश्नार्थो वा ४स्यात् । तत्र यदि प्रथम पक्ष तदेश्वरसद्भावे नास्ति प्रमाणमित्युक्तं स्यात् तथा च सति न प्रतिज्ञामात्रात्साध्यसिद्धिरिति हेत्वादिकं वाच्य भवति । तच्च भवता नाभ्यधायि तस्मान्न्यूनत्व दोष । अतएव न द्वितीयः, ईश्वरसद्भावे कुत्सित प्रमाणमित्यस्यापि प्रतिज्ञा-मात्रत्वात् । अपि च साध्यासाधकत्वाद्वा १तत् कुत्स्यते अन्यथा वा २ । अन्यथा चेदुत्त तदुद्भावनया साध्यसिद्धेर-प्रत्यूहत्वात् । नापि प्रथम प्रमाणञ्च साध्यासाधकञ्चेति व्याघातात् । गौणोऽयं प्रमाणशब्द इति चेन्न प्रमाणत्वयो-गिनि यद्यय प्रमाणशब्दप्रयोगः तदा गौणत्वाव्याघातः तदवस्थत्वात् । अथ प्रमाणाभासे तदा, अनन्तदुद्भावनया ईश्वरसद्भावे य प्रमाणाभासः स कुत्सितइत्यत्र परस्यापि सम्प्रतिपन्नत्वात्, ईश्वरसद्भाव इति च विशेषोपादानं व्यर्थं स्यात् अन्यस्यापि हि विषये प्रमाणाभास कुत्सितएव साध्यासाधकत्वात् । नापि तृतीय तथा सति हि वित-र्कस्य पक्षान्तरनिषेधत्वेन पक्षान्तरमपि वक्तव्य भवति ईश्वरसद्भावे किमेतत् प्रमाणमुतान्यदिति तच्च ? भवता नाभ्यधायि अतो न्यूनत्व दोष । नापि चतुर्थ प्रश्ना-र्थत्व खलु किंशब्दात्कस्यचित् पदार्थस्य जिज्ञास्यमानता प्रतीयते सा चेह प्रमाणपदसमभिव्याहारात् प्रमाणवि-षयिणी प्रतीयते यद्विषयश्च प्रश्नस्तदुत्तरवादिनाभिधेय तत् । अयं प्रश्न ईश्वरसद्भावे प्रमाणसामान्यविषयस्तद्विशेषविषयो वाभिप्रेत आद्यश्चेदीश्वरसद्भावे प्रमाणमित्येवोत्तरमापद्येत यद्वि-षयो हि प्रश्नस्तदभिधेयं, प्रमाणसामान्यविषयश्च प्रश्नः तच्च प्रमाणशब्देनाभिधीयतएव । अथ द्वितीय तथापीश्वरसद्भावे प्रमाणमित्येवोत्तरमापद्येत यथा प्रश्नवाक्ये प्रमाणशब्दवि-शेषपरस्तथोत्तरवाक्येऽपि । कोऽसौ विशेष इति चेन्न पूर्ववद-ज्ञातोत्तरत्वात् । किञ्च अत्रापि प्रश्नस्य विशेषोविषय. किं-शब्दस्य विशेषणशब्देन सामानाधिकरण्यात् तथाच सति विशे-षणयोत्तर स्यात् । स्यादेतत् विशेषणशब्देन न विशेषसाम-र्थ्यमनिर्धारितमत्र विवक्षित किन्त्वसाधारणी व्यक्तिस्तत्र विशेषशब्दस्य तात्पर्यं तस्मात्कासावसाधारणी प्रमाणव्य-क्तिरिति प्रश्नार्थ तत्र च तादृश्याः प्रमाणव्यक्तेरभिधान-मुत्तरं युक्तं नैव विधा, प्रमाणमिति नैवदेव यतोऽत्रापि विशेषणत्वेनोत्तरम् यथा प्रश्नवाक्यगतस्य विशेषशब्दस्य सर्वतोव्यावृत्तस्वरूपाया प्रमाणव्यक्तौ तात्पर्यं तथोत्तर-वाक्यस्थितस्यापि । एवञ्च सति यत्र विषये भवदीयस्य प्रश्न वाक्यस्य तात्पर्यं तदेवास्माकमुत्तरवाक्येन प्रतिपादितमिति युक्तमुक्तम् । अथ मन्यसे किमिह प्रमाणमिति पृच्छतोऽयमभि-प्रायः अत्रार्थेऽनुमान प्रमाणमितरद्वेति । अस्माकमनुमान-मित्युत्तरमस्माकम् । किं तदनुमानमिति चेत् । अयमपि प्रश्नोऽनुमानमात्रविषय उत तद्विशेषविषय इति विकल्प्य प्रमाणप्रश्नवदुत्तरं वाच्यमिति । अत्र च सङ्ग्रहश्लोकौ । "यथाविध ेय विषयं नियम्य प्रश्नस्य निर्वक्ति परो ययोक्त्या । वाच्यस्तदैवोत्तरवादिनापि तथैव वाचा स तथा-विधोऽर्थ । प्रश्नस्य यं स्याद्विषय स वाच्यो वाचा तथा चैव मयेदिरुक्त । इद त्वयाप्यास्थितमेतयैव गिरा स्फुट-व्याविषयस्य प्रश्ना ।" प्रश्नार्थाच्च किंशब्दाज्जिज्ञासाविष-यतार्थस्य प्रतीयते जिज्ञासा च ज्ञातुमिच्छा इच्छा च ना ज्ञाते भवत्यतिप्रसङ्गात् तस्मादीश्वरविषयं प्रमाणं ज्ञातु-मिच्छता तत्र स्वज्ञानमिच्छाकारणीभूत वक्तव्य तदयथार्थं

[illegible]

[illegible]

तदा ग्रहणे प्रमाणाभावात्। तेषां विधिरूपतया तथैव ग्रहणमिति चेन्न विधिरूपत्वस्यानवधारणात्। यदपरप्रतिषेधात्मकतया शब्देनापि बोध्यते तत्तावत् भावरूपमिति चेन्न परपदवैयर्थ्यात् तत्त्यागेऽप्य चाक्षुषादित्वापत्तेः। सुरभि चन्दनमित्यादाविवान्योपनीतभानवत्। तत्र चाक्षुषत्वं भविष्यतीति चेन्न तथाविधेनैव विषयेण विशिष्टाया बुद्धेर्विशेषणतायाश्च स्वाश्रयोऽप्यवगत स्यात्। तेनोपलक्षितायास्तथात्वे चाभावविशिष्टभावग्रहार्थस्याप्यभावस्य तथात्वापत्ते। यदेवंविध तद्भावरूपमिति यदेतद्विधत्वाद्भावत्वमन्यद्वाच्यम् अभेदे यदेवंविध तद्भावरूपमिति नियमानुपपत्ते। यस्योपलक्षणत्वे चोपलक्षणस्यान्यस्य वाच्यत्वात् अस्यैव भावार्थत्वे चाभावो नास्तीति लब्धा प्रतीयमानस्य भावस्य भावत्वाप्रसङ्गात्। भिन्नस्तु भावत्वं न सम्भवति यत्पदार्थव्यतिरेकप्रसङ्गात्। यच्च किञ्चिद्भावत्व तत्स्वात्मन्यस्ति नोपाधिस्ति चेदात्मनि वृत्तिविरोध नास्ति चेत्तस्यान्यप्रतिषेधमुखेन चाप्रतीयमानस्याभावत्वप्रसङ्गइति'। "नन्वेवमीश्वरे प्रमाणानुपदर्शनासद्भाव एवापद्यत इति चेत् अभावत्वं किमभिधीयते निषेधात्मकत्वमिति चेत् तद्यदि प्रतिषेधात्मकत्व तदा भावेऽप्यस्ति भावाभावयोर्द्वयोरपि परस्परप्रतिक्षेपात्मकत्वस्वीकारात्। अथाभावस्यैव तदा न नित्यत्व पर्य्यनुयोग। एतेन निषेधमुखेन प्रतीयमानत्वमिति निरस्तम्। भावविरोधित्वमिति चेन्न सर्व्वभावविरोधित्वं तद्विषयविरोधित्व वा। नाद्य असिद्धे नहि घटाभावोभूतलादि विरुणद्धि। न द्वितीय भावानामपि केषाञ्चित्तथाभावात्। अथासहानवस्थानं विरोधो विवक्षित स भावानां नास्तीति चेन्न गोत्वादौ तस्यापि भावात्। एकविधाश्रयानिषेध स इति चेन्न भेदे विरोधिभावभेदयोरेव प्रसङ्गात्। एकविधिरेवापरनिषेध. स इति चेन्न निषेधस्याभावार्थत्वे भावार्थत्वे चासिद्धे। नास्तीति प्रतीयमानत्वमिति चेन्न घटाभावोनास्तीति घटस्य तथाप्रतीयमानतया अभावत्वापत्ते अस्तीति भावत्वनिरुक्तौ यदुक्त दूषण तदापत्तेश। प्रतियोगिनिरूपणाधीननिरूपणत्वमिति चेन्न प्रतियोगिन पदार्थत्वेऽतिप्रसङ्गात् विरोध्यर्थत्वे चैतदनिरुक्ते असदर्थत्वे नञर्थस्यासिद्धे अतीतानागतज्ञानादौ विषयादिनातिप्रसङ्गात्। यच्च किञ्चिदभावस्य लक्षणमुच्यते स भावोऽभावो वा स्यात्। नाद्य भावस्याभावानाश्रितत्वात् विषयिधर्मेण च कथमपि तथात्वे तन्निर्वाच्य स्यात्। अन्यदेव सदिति चेन्न तद्भावस्याभावत्वे स्वहस्ति भावत्वे च व्याघातात्। न द्वितीयः तस्यात्मनि वृत्तौ विरोधापत्ते अदृष्टावव्यापकत्वप्रसङ्गादिति। प्रतिक्षेप्यविशिष्टमेव यत् प्रतिभाति सोऽभावइति चेन्न प्रतिक्षेपानिरुक्तौ प्रतिक्षेप्यानिरुक्ते विशिष्टपदार्थस्य निर्व्वचनीय स्यात्। तत्र विशिष्ट विशेषणविशेष्यतत्सम्बन्धेभ्यो भिन्नमभिन्नं वा। नाद्य दण्डपुरुषसम्बन्धमन्तरेण दण्डिनोऽप्यनुपप्रतीते. दण्डिनमानयेत्युक्ते तदानयनप्रसङ्गाच्च। तत्सम्बन्धेनोपलक्षितत्वात्तथेति चेन्न एतद्वत उपलक्षणत्वेऽतिप्रसङ्गात्। तद्वत्स्यान्यस्मात् संम्बन्धोऽस्ति· स च तदधिकरण एवेति चेन्न सम्बन्धान्तराधिकरणसम्बन्धान्यत्वापत्तेरित्येष न पन्था। तत्सम्बन्धिनि तत्र व्यवहारइति चेन्न तस्यापि विशिष्टत्वेनान्यत्वापत्तौ व्यवहारविषयगतविशेषस्य वक्तुमशक्यत्वात्। एवं परस्पराकलनायामप्यनवस्थानात्। नह व्यवहार्य्यगतोविशेषः कश्चित्। द्वितीये तु प्रत्येकदण्डिव्यवहारप्रसङ्गोविशेषाभावात् न ते प्रत्येकं दण्डिपदार्था किन्तु मिलिताइति चेत् मिलिता इति किं ते च मेलक चाभिधीयते उत तेभ्योऽन्यएव कश्चित् आद्ये प्रत्येक स एव प्रसङ्ग· मेलकोऽप्यधिक। द्वितीयस्तु प्रतीतिव्यवहारविरोधात्पूर्व्वं निरस्त"। इत्यादिना ४परि० विशिष्टपदार्थं निरस्य ईश्वरप्रमाणाभावस्य निर्वचनमपि निरासितम् अधिकं तत्र द्रष्टव्यम्।

तत्र निरीश्वरसाङ्ख्यमते उपासासिद्धस्य प्रकृतिलीनस्य पुरुषस्यैव सन्निधिमात्रेण प्रधानप्रवर्त्तनेन कर्त्तृता। सेश्वर योगरूपसाङ्ख्यप्रवचनमते नित्येश्वरस्यैव सन्निधिमात्रेण प्रधानप्रवर्त्तनेन तथात्वम् इति, भेद'। प्रदर्शितेष्वेषु मतेषु ईश्वरोनिमित्तकारणम्, वेदान्तिमते तु उपादान कारण निमित्तकारणञ्चेति भेदः तदेतत् शा०सू०भाष्ययो र्दर्शितम् यथा "जन्माद्यस्य यत" शा० सू० प्रतिज्ञातस्य ब्रह्मणोजन्मादिकारणत्वस्य विशेषनिर्द्धारणाय सूत्रम् "प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्" सू०। "यथाभ्युदयहेतुत्वाद्धर्मोजिज्ञास्य एव निःश्रेयसहेतुत्वाद्ब्रह्मापि जिज्ञास्यमित्युक्तं ब्रह्म च "जन्माद्यस्य यत" इति लक्षित तच्च लक्षण घटरुचकादीनां मृत्सुवर्णादिवत् प्रकृतित्वे कुलालसुवर्णकारादिवन्निमित्तत्वे च समानमित्यतो भवति विमर्श, किमात्मक पुनर्ब्रह्मण कारणत्व स्यादिति। तत्र निमित्तकारणमेव तावत् केवल स्यादिति प्रतिभाति कस्मात्? ईक्षापूर्व्वककर्तृत्वश्रवणात्। ईक्षापूर्व्वकं हि ब्रह्मण कर्तृत्वमवगम्यते "स ईक्षाञ्चक्रे स प्राण-

[illegible]। [illegible] कर्मणा निषि-
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
न क्रिया [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]। [illegible], [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] निषिद्ध[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] निषिद्ध[illegible] [illegible] प्रति-
[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] न [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] [illegible]।
[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] निषिद्ध[illegible] न [illegible] निषिद्ध[illegible] [illegible]
"[illegible] [illegible] हि [illegible] [illegible]
[illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]-
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible], निषिद्ध[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]" [illegible]
[illegible] [illegible] न [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]" [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] न [illegible] [illegible]-
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]। [illegible]-
[illegible] [illegible] '[illegible] न [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
"[illegible] [illegible]" [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]। निषिद्ध[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] हि [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] "[illegible]" [illegible] [illegible]-
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]-
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]-
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible]" वा ।"[illegible] च । [illegible]-
[illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] [illegible]
[illegible]" [illegible]" न [illegible] [illegible]-
[illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]" वा ।
"[illegible] च । "[illegible]-
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]" [illegible] च न
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible]" [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible]" [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]" वा । [illegible] [illegible] च ।
"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" "[illegible]-
[illegible] [illegible]" [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] ? [illegible]
[illegible] हि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]-
[illegible] [illegible] न [illegible] [illegible]
[illegible]। [illegible] न [illegible]-
[illegible] [illegible]; [illegible] न [illegible]
[illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] वा । [illegible]-
[illegible] हि [illegible]" च । [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] न "[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]" [illegible] [illegible] [illegible]" [illegible]
च ; [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible]। [illegible]

सत प्रत्युपादानत्वम् क्वचित् स्थानवचनोऽपि योनिशब्दो दृष्ट "योनिष्ट इन्द्रनिषदे अकारीति" वाक्यशेषात्। तत्र प्रकृतिवचनता परिगृह्यते "यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च" इत्येवं जातीयकात्। तदेव प्रकृतित्वं ब्रह्मणः सिद्धम्। यत् पुनरिदमुक्तं ईक्षापूर्वकं कर्तृत्वं निमित्तकारणेष्वेव कुलालादिषु लोके दृष्टं नोपादानेष्वित्यादि तत् प्रत्युच्यते, न लोकवदिह भवितव्यं नह्ययमनुमानगम्योऽर्थः शब्दगम्यत्वात्त्वस्यार्थस्य, यथाशब्दमिह भवितव्यं शब्दश्चेक्षितुरीश्वरस्य प्रकृतित्वं प्रतिपादयतीत्यवोचाम पुनश्चैतत् सर्वं विस्तरेण प्रतिवक्ष्याम" भा०।

तत्र चेतनकारणतावादे साङ्ख्याक्षेपप्रदर्शनपूर्वकं ब्रह्मणोयथा कारणत्वसम्भवस्तथा व्यवस्थापितं तत्रैव "इतरव्यपदेशाद्धिताकरणादिदोषप्रसक्तिः" शा० सू०।

"अन्यथा पुनश्चेतनकारणवादः आक्षिप्यते चेतनाद्धि जगत्प्रक्रियायामाश्रीयमाणायां हिताकरणादयो दोषाः प्रसज्यन्ते कुतः? इतरव्यपदेशात् इतरस्य शारीरस्य ब्रह्मात्मत्वं व्यपदिशति श्रुतिः "स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो"। इति प्रतिबोधनात्। यद्वा इतरस्य ब्रह्मणः शारीरात्मत्वं व्यपदिशति "तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदिति" स्रष्टुरेवाविकृतस्य ब्रह्मणः कार्यानुप्रवेशेन शारीरात्मत्वप्रदर्शनात्। "अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति" परदेवताजीवमात्मशब्देन व्यपदिशन्ती न ब्रह्मणोभिन्नः शारीरः इति दर्शयति। तस्माद्यद्ब्रह्मणः स्रष्टृत्वं तच्छारीरस्यैवेत्यतः स स्वतन्त्रः कर्ता सन् हितमेवात्मनः सौमनस्यकरं कुर्यात् नाहितं जन्ममरणजरारोगाद्यनेकानर्थजालम्। न हि कश्चिदपरतन्त्रो बन्धनागारमात्मनः कृत्वानुप्रविशति न च स्वयमत्यन्तनिर्मलः सन्नत्यन्तं मलिनं देहमात्मत्वेनोपेयात्। कृतमपि कथञ्चिद्यत् दुःखकरं तदिच्छया जह्यात् सुखकरं चोपाददीत स्मरेच्च मयेदं जगद्बिम्बं विचित्रं विरचितमिति सर्वो हि लोकः स्पष्टं कार्यं कृत्वा स्मरति मयेदं कृतमिति। यथा च मायावी स्वयं प्रसारितां मायामिच्छया अनायासेनैवोपसंहरति एवं शारीरोऽपीमां सृष्टिमुपसंहरेत्। स्वकीयमपि तावच्छरीरं शारीरो न शक्नोति अनायासेनोपसंहर्तुम्। एवं हितक्रियाद्यदर्शनादन्याय्या चेतनाज्जगत् प्रक्रियेति गम्यते" भा०।

"अधिकन्तु भेदनिर्देशात्" सू०। "तुशब्दः पूर्वपक्षं व्यावर्त्तयति। यत् सर्वज्ञं सर्वशक्ति ब्रह्म नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं शारीरादधिकमन्यत् तद्वयं जगतः स्रष्टृ ब्रूमः न तस्मिन् हिताकरणादयो दोषाः प्रसज्यन्ते। न हि तस्य हितं किञ्चित् कर्त्तव्यमस्ति अहितं वा परिहर्त्तव्यमित्युक्तत्वात्। न च तस्य ज्ञानप्रतिबन्धः शक्तिप्रतिबन्धो वा क्वचिदप्यस्ति सर्वज्ञत्वात् सर्वशक्तित्वाच्च। शारीरस्त्वनेवंविधस्तस्मिन् प्रसज्यन्ते हिताकरणादयो दोषाः न तु तं वयं जगतः स्रष्टारं ब्रूमः। कुत एतत् भेदनिर्देशात् "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः" "सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः" "सता सौम्य! तदा संपन्नो भवति" "शारीर आत्मा प्राज्ञेनात्मना अन्वारूढः" इत्येवं जातीयकः कर्तृकर्मादिभेदनिर्देशो जीवादधिकं ब्रह्म दर्शयति। नन्वभेदनिर्देशोऽपि दर्शितः "तत्त्वमसीत्येवञ्जातीयकः कथं भेदाभेदौ विरुद्धौ सम्भवेताम्?। नैष दोषः। आकाशघटाकाशन्यायेनोभयसम्भवस्य तत्र तत्र प्रतिष्ठापितत्वात्। अपि च यदा "तत्त्वमसीत्येवञ्जातीयकेनाभेदनिर्देशेनाभेदः प्रतिबोधितो भवति, अपगतम्भवति तदा जीवस्य संसारित्वं, ब्रह्मणश्च स्रष्टृत्वं, समस्तस्य मिथ्याज्ञानविजृम्भितस्य भेदव्यवहारस्य सम्यग्ज्ञानेन बाधितत्वात् तत्र कुत एव सृष्टिः, कुतो वा हिताकरणादयो दोषाः। अविद्याप्रत्युपस्थापितनामरूपकृतकार्यकरणसंघातोपाध्यविवेककृता हि भ्रान्तिर्हिताहितकरणादिलक्षणः संसारो न तु परमार्थतोऽस्तीत्यसकृदवोचाम जन्ममरणच्छेदनभेदनाद्यभिमानवत्। अबाधिते तु भेदव्यवहारे "सोऽन्वेष्टव्य इत्येवञ्जातीयकेन भेदनिर्देशेनावगम्यमानं ब्रह्मणोऽधिकत्वं हिताकरणादिदोषप्रसक्तिं निरुणद्धि" भा०। "अश्मादिवच्च तदनुपपत्तिः" सू० "यथा च लोके पृथिवीत्वसामान्यान्वितानामप्यश्मनां केचिन्महार्हा मणयो वज्रवैदूर्यादयोऽन्ये मध्यमवीर्याः सूर्यकान्तादयोऽन्ये प्रहीणाः श्ववायसप्रक्षेपणार्हाः पाषाणा इत्यनेकविधं वैचित्र्यं दृश्यते यथा चैकपृथिवीव्यपाश्रयाणामपि बीजानां बहुविधं पत्रपुष्पफलगन्धरसादिवैचित्र्यं चन्दनचम्पकादिषूपलक्ष्यते यथा चैकस्याप्यन्नरसस्य लोहितादीनि केशलोमादीनि च कार्याणि विचित्राणि भवन्ति एवमेकस्यापि ब्रह्मणो जीवप्राज्ञपृथक्त्वं कार्यवैचित्र्यं चोपपद्यत इत्यतस्तदनुपपत्तिः परपरिकल्पितदोषानुपपत्तिरित्यर्थः। श्रुतेश्च प्रामाण्याद्विकारस्य वाचारम्भणमात्रत्वात् स्वप्नदृश्यभाववैचित्र्यवच्चेत्यभ्युच्चयः" भा०। "उपसंहारदर्शनान्नेति चेन्न क्षीरवद्धि" सू०। "चेतनमेकमद्वितीयं जगतः कारणमिति यदुक्तं तन्नोपपद्यते कस्मात्? उपसंहारदर्शनात्। इह हि लोके कुलालादयो

कुम्भकारादीनां शरीरोपकरणसम्पन्नानामेव कर्त्तृत्वदर्शना दीश्वरस्यापि शरीरवत्त्वं स्यात् [illegible] कुम्भकारादौ
प्रत्यक्षत्वात् [illegible] [illegible]
सर्वं कर [illegible] [illegible] तत्र [illegible] [illegible]
दोषः अतः चेतनम् [illegible] यथा हि
लोके चोरं [illegible] [illegible] परिच्छिन्ना-
त्मनैव [illegible] [illegible] [illegible] तत्र चोरा
दीनि [illegible] परिच्छिन्नाकाशवत् [illegible] तथा
तत् चैतन्यादिकं [illegible] [illegible] अत्र दोषः ।
[illegible] हि [illegible] [illegible] परिच्छिन्नानामनुमा-
नेन [illegible] [illegible] [illegible] । यदि
सर्वं [illegible] न [illegible] यथाहि
[illegible] । न हि [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] च [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] न [illegible] [illegible]
[illegible] । यदि तत् [illegible] “न तत्र
[illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
चित् परिच्छिन्न[illegible] वा । ‘ईश्वरादिवदपि चोरै’
च । ‘[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] तत्र [illegible]
[illegible] [illegible] ? ईश्वरादिरिति मूलम् । यथा
लोके ईशा [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
च [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] शरीरं [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
च यदि [illegible] [illegible] ईश्वरो [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] न तु [illegible] [illegible] च [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] च
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] च [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] शरीरात् [illegible]
[illegible] च तु [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] दोषः । [illegible] [illegible]
[illegible] । यथा हि [illegible] ईश्वरात् [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
न [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible]” भा । [illegible]
भा च । ‘[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]
हि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] “[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]” “[illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]”
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible]” भा । “[illegible] [illegible] [illegible] ‘[illegible]
[illegible] [illegible] न [illegible] [illegible]
[illegible] न [illegible] [illegible] [illegible] ? [illegible] [illegible]
हि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
‘[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]” “[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

सम्पत्तिवचनाच्च। यदि च कृत्स्नं ब्रह्म कार्य्यभावेनोपयुक्तं स्यात् "सता सौम्य। तदा सम्पन्नो भवतीति" सुषुप्तिगतविशेषणमनुपपन्नं स्यात् विकृतेन ब्रह्मणा नित्यसम्पन्नत्वात् अविकृतस्य च ब्रह्मणोऽभावात् तथेन्द्रियगोचरत्वप्रतिषेधाद्ब्रह्मणः, विकारस्य चेन्द्रियगोचरत्वोपपत्तेः। तस्मादस्त्यविकृतं ब्रह्म न च निरवयवत्वशब्दव्याकोपोऽस्ति श्रूयमाणत्वादेव निरवयवत्वस्याप्यभ्युपगम्यमानत्वात्। शब्दमूलञ्च ब्रह्म शब्दप्रमाणकं नेन्द्रियादिप्रमाणकं तद्यथाशब्दमभ्युपगन्तव्यम्। शब्दश्चोभयमपि ब्रह्मणः प्रतिपादयति अकृत्स्नप्रसक्तिं निरवयवताञ्च। लौकिकानामपि मणिमन्त्रौषधिप्रभृतीनां देशकालनिमित्तवैचित्र्यवशात् शक्तयो विरुद्धानेककार्य्यविषया दृश्यन्ते ता अपि तावन्नोपदेशमन्तरेण केवलेन तर्केणावगन्तुं शक्यन्ते अस्य वस्तुन एतावत्य एतत्सहाया एतद्विषया एतत्प्रयोजनाश्च शक्तय इति किमुताचिन्त्यप्रभावस्य ब्रह्मणो रूपं विना शब्देन न निरूप्येत। तथा चाहुः पौराणिकाः "अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण योजयेत्। प्रकृतिभ्यः परं यच्च तदचिन्त्यस्य लक्षणमिति"। तस्माच्छब्दमूल एवातीन्द्रियार्थयाथात्म्याधिगमः। ननु शब्देनापि न शक्यते विरुद्धार्थः प्रत्याययितुं निरवयवञ्च ब्रह्म परिणमते न च कृत्स्नमिति यदि निरवयवं ब्रह्म स्यान्नैव परिणमेत कृत्स्नमेव वा परिणमेत अथ केनचिद्रूपेण परिणमेत केनचिच्चावतिष्ठेतेति रूपभेदकल्पनात् सावयवमेव प्रसज्येत। क्रियाविषये "अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाती"त्येवंजातीयकायां विरोधप्रतीतावपि विकल्पाश्रयणं विरोधपरिहारकारणं भवति पुरुषतन्त्रत्वादनुष्ठानस्य इह तु विकल्पाश्रयणेनापि न विरोधपरिहारः सम्भवति अपुरुषतन्त्रत्वाद्वस्तुनः तस्माद्दुर्घटमेतदिति नैष दोषः। अविद्याकल्पितरूपभेदाभ्युपगमात्। न ह्यविद्याकल्पितेन रूपभेदेन सावयवं वस्तु सम्पद्यते। न हि तिमिरोपहतनयनेनानेक इव चन्द्रमा दृश्यमानोऽनेक एव भवति। अविद्याकल्पितेन च नामरूपलक्षणेन रूपभेदेन व्याकृताव्याकृतात्मकेन तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वाच्येन ब्रह्म परिणामादिसर्व्वव्यवहारास्पदत्वं प्रतिपद्यते पारमार्थिकेन च रूपेण सर्व्वव्यवहारातीतमपरिणतमवतिष्ठते वाचारम्भणमात्रत्वाच्चाविद्याकल्पितस्य नामरूपभेदस्य, न निरवयवत्वं ब्रह्मणः कुप्यति। न चेयं परिणामश्रुतिः परिणामप्रतिपादनार्था तत्प्रतिपत्तौ फलानवगमात्। सर्व्वव्यवहारहीनब्रह्मात्मभावप्रतिपादनार्था त्वेषा तत्प्रतिपत्तौ फलावगमात्। "स एष नेति नेत्यात्मा" इत्युपक्रम्याह "अभयं वै जनक। प्राप्तोऽसीति"। तस्मादस्मत्पक्षे न कश्चिदपि दोषप्रसङ्गोऽस्ति" भा०। "आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि" सू०। "अपि च नैवात्र विवदितव्यं कथमेकस्मिन् ब्रह्मणि स्वरूपानुपमर्द्देनैवानेकाकारा सृष्टिः स्यादिति यत आत्मन्यप्येकस्मिन् स्वप्नदृशि स्वरूपानुपमर्द्दनेनैवानेकाकारा सृष्टिः पठ्यते "न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्त्यथ रथान् रथयोगान् पथः सृजते" इत्यादिना। लोकेऽपि देवादिषु मायाव्यादिषु च स्वरूपानुपमर्द्दनेनैव विचित्रा हस्त्यश्वादिसृष्टयो दृश्यन्ते तथैकस्मिन्नपि ब्रह्मणि स्वरूपानुपमर्द्देनैवानेकाकारा सृष्टिर्भविष्यतीति" भा०। "स्वपक्षदोषाच्च" सू०। "परेषामप्येष समानः स्वपक्षदोषः प्रधानवादिनोऽपि हि निरवयवमपरिच्छिन्नं शब्दादिहीनं प्रधानं सावयवस्य परिच्छिन्नस्य शब्दादिमतः कार्य्यस्य कारणमिति स्वपक्षः तत्रापि कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वात् प्रधानस्य प्राप्नोति निरवयवत्वाभ्युपगमव्याकोपो वा। ननु नैव तैर्निरवयवं प्रधानमभ्युपगम्यते सत्त्वरजस्तमांसि हि त्रयो गुणास्तेषां साम्यावस्था प्रधानं तैरेवावयवैस्तत् सावयवमिति, नैवंजातीयकेन सावयवत्वेन प्रकृतो दोषः परिहर्त्तुं पार्य्यते यतः सत्त्वरजस्तमसामप्येकैकस्य समानं निरवयवत्वम् एकैकमेवेतरद्वयानुगृहीतं सजातीयस्य प्रपञ्चस्योपादानमिति समानत्वात् स्वपक्षदोषप्रसङ्गस्य। तर्काप्रतिष्ठानात् सावयवत्वमेवेति चेत् एवमप्यनित्यत्वादिदोषप्रसङ्गः। अथ शक्तय एव कार्य्यवैचित्र्यसूचिता अवयवा इत्यभिप्रायः, तास्तु ब्रह्मवादिनोऽप्यविशिष्टाः। तथा अणुवादिनोऽप्यणुरण्वन्तरेण संयुज्यमानो निरवयवत्वाद्यदि कार्त्स्न्येन संयुज्येत ततः प्रथिमानुपपत्तेरणुमात्रत्वप्रसङ्गः। अथैकदेशेन संयुज्येत तथापि निरवयवत्वाभ्युपगमव्याकोप इति स्वपक्षेऽपि समान एष दोषः। समानत्वाच्च नान्यतरस्मिन्नेव पक्षे उपक्षेप्तव्यो भवति। परिहृतस्तु ब्रह्मवादिना स्वपक्षे दोषः" भा०। "सर्व्वोपेता च तद्दर्शनात्" सू०। "एकस्यापि ब्रह्मणो विचित्रशक्तियोगादुपपद्यते विचित्रो विकारप्रपञ्च इत्युक्तं तत् पुनः कथमवगम्यते विचित्रशक्तियुक्तं परं ब्रह्मेति? तदुच्यते सर्व्वोपेता च तद्दर्शनात् सर्व्वशक्तियुक्ता परा देवतेत्यवगन्तव्यं कुतः? तद्दर्शनात् तथा हि दर्शयति श्रुतिः सर्व्वशक्तियोगं परस्या देवतायाः "सर्व्वकर्म्मा सर्व्वकामः सर्व्वगन्धः सर्व्वरसः सर्व्वमिदमभ्यात्तोऽवाक्यनादरः" 'सत्य-

[illegible] "[illegible]" [illegible] ।"[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] ? [illegible] । [illegible] ? [illegible], [illegible] । [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] ? [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ? [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ? [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

श्रुति 'एष ह्येव साधु कर्म कारयति तं, यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषते, एष उ एवासाधु कर्म कारयति तं, यमधो लोकं निनीषत' इति "पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति, पापः पापेनेति" च। स्मृतिरपि प्राणिकर्मविशेषापेक्षमेवेश्वरस्यानुग्रहीतृत्वं निग्रहीतृत्वञ्च दर्शयति "ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम्' इत्येवञ्जातीयका" भा०। 'न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वात्' सू०। 'सदेव सौम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमिति' प्राक्सृष्टेरविभागावधारणान्नास्ति कर्म, यदपेक्षा विषमा सृष्टिः स्यात्, सृष्ट्युत्तरकालं हि शरीरादिविभागापेक्षं कर्म। कर्मापेक्ष ईश्वरः प्रवर्त्ततां नाम, प्राक् विभागाद्वैचित्र्यनिमित्तस्य कर्मणोऽभावात्तुल्यैवाद्या सृष्टि प्राप्नोतीति चेन्नैष दोष, अनादित्वात् संसारस्य। भवेदेष दोषो यद्यादिमानयं संसारः स्यात् अनादौ तु संसारे बीजाङ्कुरवद्धेतुहेतुमद्भावेन कर्मणः, सर्गवैषम्यस्य च प्रवृत्तिर्न विरुध्यते। कथं पुनरेतदवगम्यते अनादिरेष संसार इति? अत उत्तरं पठति" भा०। "उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च" सू०। "उपपद्यते च संसारस्यानादित्वं आदिमत्त्वे हि संसारस्याकस्मादुद्भूतेर्मुक्तानामपि पुनः संसारोद्भूतिप्रसङ्गः अकृताभ्यागमप्रसङ्गश्च सुखदुःखादिवैषम्यस्य निर्निमित्तत्वात्। न चेश्वरो वैषम्यहेतुरित्युक्तम्। न चाविद्या केवला वैषम्यकारणम् एकरूपत्वात्। रागादिक्लेशवासनाक्षिप्तकर्मापेक्षा त्वविद्या वैषम्यकरी स्यात्। न च कर्म अन्तरेण शरीरं सम्भवति, न वा शरीरमन्तरेण कर्म सम्भवतीतीतरेतराश्रयदोषप्रसङ्ग 'अनादित्वे तु बीजाङ्कुरन्यायेनोपपत्तेर्न कश्चिद्दोषो भवति। उपलभ्यते च संसारस्यानादित्वं श्रुतिस्मृत्योः। श्रुतौ तावत् 'अनेन जीवेनात्मनेति, सर्गप्रमुखे शारीरमात्मानं जीवशब्देन प्राणधारणनिमित्तेनाभिलपन्ननादिः संसार इति दर्शयति। आदिमत्त्वे तु ततः प्रागनवधारित' प्राणः स कथं प्राणधारणनिमित्तेन जीवशब्देन सर्गप्रमुखेऽभिलप्येत। न च धारयिष्यतीत्यतोऽभिलप्येत अनागताद्धि सम्बन्धादतीतः सम्बन्धो बलीयान् भवति अभिनिष्पन्नत्वात्। "सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयदिति" च मन्त्रवर्णः पूर्वकल्पसद्भावं दर्शयति। स्मृतावप्यनादित्वं संसारस्योपलभ्यते। "न रूपमस्येह तथोपलभ्यते नान्तो न चादिर्न च सम्प्रतिष्ठा" इति स्मृतश्चैता। पुराणे चातीतानामनागतानाञ्च कल्पाना न परिमाणमस्तीति स्थापितम्" शङ्करभाष्यम्।

ईश्वरस्य केवलनिमित्तकारणतापक्षोऽपि न्यायवैशेषिकाद्यभिमतं तत्रैव प्रत्याख्यातं, यथा 'पत्युरसामञ्जस्यात्' शा। सू०। "इदानीं केवलाधिष्ठात्रीश्वरकारणवादः प्रतिषिध्यते। तत्कथमवगम्यते? । "प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्" "अभिध्योपदेशाच्च" इत्यत्र प्रकृतिभावेनाधिष्ठातृभावेन चोभयस्वभावस्येश्वरस्य स्वयमेवाचार्येण प्रतिष्ठापितत्वात्। यदि पुनरविशेषेणेश्वरकारणवादमात्रमिह प्रतिषिध्येत पूर्वोत्तरविरोधाद्व्याहृताभिव्याहारः सूत्रकार इत्येतदापद्येत। तस्मादप्रकृतिरधिष्ठाता केवलं निमित्तकारणमीश्वर इत्येष पक्षो वेदान्तविहितब्रह्मैकत्वप्रतिपक्षत्वाद्यत्नेनात्र प्रतिषिध्यते। सा चेयं वेदबाह्येश्वरकल्पनानेकप्रकारा। केचित्तावत् साङ्ख्ययोगव्यपाश्रया कल्पयन्ति प्रधानपुरुषयोरधिष्ठाता केवलं निमित्तकारणमीश्वर' इतरेतरविलक्षणाः प्रधानपुरुषेश्वरा इति। माहेश्वरास्तु मन्यन्ते "कार्यकारणयोगविधिदुःखान्ताः पञ्च पदार्थाः पशुपतिनेश्वरेण पशुपाशविमोक्षायोपदिष्टाः। पशुपतिरीश्वरो निमित्तकारणमिति, । तथा वैशेषिकादयोऽपि केचित् कथञ्चित् स्वप्रक्रियानुसारेण निमित्तकारणमीश्वरं वर्णयन्ति। अत उत्तरमुच्यते। "पत्युरसामञ्जस्यादिति"। पत्युरीश्वरस्य प्रधानपुरुषयोरधिष्ठातृत्वेन जगत्कारणत्वं नोपपद्यते कस्मात्? असामञ्जस्यात्। किं पुनरसामञ्जस्यम् हीनमध्यमोत्तमभावेन हि प्राणिभेदान् विदधत ईश्वरस्य रागद्वेषादिदोषप्रसक्तेरस्मदादिवदनीश्वरत्वं प्रसज्येत। प्राणिकर्मापेक्षत्वाददोष इति चेन्न कर्मेश्वरयोः प्रवर्त्यप्रवर्त्तयितृत्वे इतरेतराश्रयदोषप्रसङ्गात्। अनादित्वादिति चेन्न वर्त्तमानकालवदतीतेष्वपि कालेष्वितरेतराश्रयदोषाविशेषादन्धपरम्परान्यायापत्तेः। अपि च प्रवर्त्तनालक्षणा दोषा इति न्यायवित् समयः। न हि कश्चिददोषप्रयुक्तः परार्थे स्वार्थे वा प्रवर्त्तमानो दृश्यते स्वार्थप्रयुक्त एव च सर्वो जनः परार्थेऽपि प्रवर्त्तत इत्येवमप्यसामञ्जस्यम्। स्वार्थवत्त्वादीश्वरस्यानीश्वरत्वप्रसङ्गात्। पुरुषविशेषत्वाभ्युपगमाच्चेश्वरस्य पुरुषस्य चौदासीन्याभ्युपगमादसामञ्जस्यम्" भा०। 'सम्बन्धानुपपत्तेश्च' सू०। 'पुनरप्यसामञ्जस्यमेव न हि प्रधानपुरुषव्यतिरिक्त ईश्वरोऽन्तरेण सम्बन्धं प्रधानपुरुषयोरीशिता। न तावत् संयोगलक्षणः सम्बन्धः सम्भवति प्रधानपुरुषेश्वराणां सर्वगतत्वात् निरवयवत्वाच्च।

शिष्ठानं दृश्यमानं प्रज्ञावद्भिः सम्भावितमैः शिल्पि-
भिर्मनसाप्यालोचयितुमशक्यं सत् कथमचेतनं प्रधानं
रचयेत्? लोष्टपाषाणादिष्वदृष्टत्वात्। मृदादिष्वपि कुम्भ-
काराद्यधिष्ठितेषु विशिष्टाकाररचना दृश्यते तद्वत् प्रधा-
नस्यापि चेतनान्तराधिष्ठितत्वप्रसङ्गः। न च मृदाद्युपा-
दानस्वरूपव्यपाश्रयेणैव धर्मेण मूलकारणमवधारणीयं
न बाह्यकुम्भकारादिव्यपाश्रयेणेति किञ्चिन्नियामकमस्ति न
चैवं सति किञ्चिद्विरुध्यते प्रत्युत श्रुतिरनुगृह्यते चे-
तनकारणतासमर्पणात्। अतो रचनानुपपत्तेश्च हेतो-
र्नाचेतनं जगत्कारणमनुमातव्यम्भवति। अन्वयाद्य-
नुपपत्तेश्चेति चशब्देन हेतोरसिद्धिं समुच्चिनोति। नहि
बाह्याध्यात्मिकानां भेदानां सुखदुःखमोहात्मकतयाऽ-
न्वय उपपद्यते सुखादीनाञ्चान्तरत्वप्रतीतेः शब्दादी-
नाञ्चातद्रूपत्वप्रतीतेः तन्निमित्तत्वप्रतीतेश्च शब्दाद्यवि-
शेषेऽपि च भावनाविशेषात् सुखादिविशेषोपलब्धेः।
तथा परिमितानां भेदानां मूलाङ्कुरादीनां संसर्ग-
पूर्वकत्वं दृष्ट्वा बाह्याध्यात्मिकानां भेदानां परिमितत्वात्
संसर्गपूर्वकत्वमनुमिमानस्य सत्त्वरजस्तमसामपि संसर्ग-
पूर्वकत्वप्रसङ्गः परिमितत्वाविशेषात्। कार्यकारण-
भावस्तु प्रेक्षापूर्वकनिर्मितानां शयनासनादीनां दृष्ट इति
न कार्यकारणभावाद्बाह्याध्यात्मिकानां भेदानामचेतन-
पूर्वकत्वं शक्यं कल्पयितुम्” भा०। “प्रवृत्तेश्च” सू०।
“आस्तां तावदियं रचना तत्सिद्ध्यर्था या प्रवृत्तिः साम्या-
वस्थानात् प्रच्युतिः सत्त्वरजस्तमसामङ्गाङ्गिरूपापत्तिः
विशिष्टकार्याभिमुखप्रवृत्तिर्वा सापि नाचेतनस्य प्रधानस्य
स्वतन्त्रस्योपपद्यते मृदादिष्वदर्शनाद्रथादिषु च। न हि
मृदादयो रथादयो वा स्वयमचेतनाः सन्तश्चेतनैः कुला-
लादिभिरश्वादिभिर्वाऽनधिष्ठिता विशिष्टकार्याभिमुख-
प्रवृत्तयो दृश्यन्ते। दृष्टाच्चादृष्टसिद्धिः। अतः प्रवृ-
त्त्यनुपपत्तेरपि हेतोर्नाचेतनं जगत्कारणमनुमातव्य-
म्भवति। ननु चेतनस्यापि प्रवृत्तिः केवलस्य न दृष्टा
सत्यमेतत्तथापि चेतनसंयुक्तस्य रथादेरचेतनस्य प्रवृत्ति-
र्दृष्टा नत्वचेतनसंयुक्तस्य चेतनस्य प्रवृत्तिर्दृष्टा। किं
पुनरत्र युक्तं यस्मिन् प्रवृत्तिर्दृष्टा तस्य सेत्युत यत्संयुक्तस्य
दृष्टा तस्यैव सेति। ननु यस्मिन् दृश्यते प्रवृत्तिस्तस्यैव
सेति युक्तम् उभयोः प्रत्यक्षत्वात् नतु प्रवृत्त्याश्रयत्वेन
केवलश्चेतनो रथादिवत् प्रत्यक्षः प्रवृत्त्याश्रयदेहादिसंयुक्त-
स्यैव तु चेतनस्य सद्भावसिद्धेः केवलाचेतनरथादिवैल-
क्षण्यं जीवद्देहस्य दृष्टमिति। अत एव प्रत्यक्षे देहे सति
चैतन्यदर्शनादसति चादर्शनात् देहस्यैव चैतन्यमपी-
ति लौकायतिकाः प्रतिपन्नाः। तस्मादचेतनस्यैव प्रवृ-
त्तिरिति। तत्राभिधीयते न ब्रूमो यस्मिन्नचेतने प्रवृत्ति-
र्दृश्यते न तस्य सेति भवतु तस्यैव सा सापि चेतनाद्भव-
तीति ब्रूमः। तद्भावे भावात्तदभावे चाभावात् यथा का-
ष्ठादिव्यपाश्रयापि दाहप्रकाशादिलक्षणा विक्रियानुपलभ्य-
मानापि केवले ज्वलने ज्वलनादेव भवति तत्संयोगे
दर्शनात्तद्वियोगे चादर्शनात्तद्वत्। लौकायतिकानाम-
पि चेतन एव देहोऽचेतनानां रथादीनां प्रवर्तको दृष्ट इत्यवि-
प्रतिषिद्धं चेतनस्य प्रवर्तकत्वम्। ननु तव देहादिसंयुक्तस्या-
प्यात्मनो विज्ञानस्वरूपमात्रव्यतिरेकेण प्रवृत्त्यनुपपत्तेरनु-
पपन्नं प्रवर्तकत्वमिति चेन्न अयस्कान्तवद्रूपादिवच्च
प्रवृत्तिरहितस्यापि प्रवर्तकत्वोपपत्तेः यथाऽयस्कान्तो मणिः
स्वयं प्रवृत्तिरहितोऽप्ययसः प्रवर्तको भवति यथा
च रूपादयो विषयाः स्वयं प्रवृत्तिरहिता अपि चक्षुरा-
दीनां प्रवर्तका भवन्त्येवं प्रवृत्तिरहितोऽपीश्वरः सर्वगतः
सर्वात्मा सर्वज्ञः सर्वशक्तिश्च सन् सर्वं प्रवर्तयेदित्यु-
पपन्नम्। एकत्वात् प्रवर्त्याभावे प्रवर्तकत्वानुपपत्तिरिति
चेन्न अविद्याप्रत्युपस्थापितनामरूपमायावेशवशेनासकृत्
प्रत्युक्तत्वात्। तस्मात् सम्भवति प्रवृत्तिः सर्वज्ञ-
कारणत्वे न त्वचेतनकारणत्वे” भा०। “पयोऽम्बुवच्चेत्त-
त्रापि” सू०। “स्यादेतत् यथा क्षीरमचेतनं स्वभावेनैव वत्स-
विवृद्धये प्रवर्तते यथा च जलमचेतनं स्वभावेनैव लोको-
पकाराय स्यन्दते एवं प्रधानमप्यचेतनं स्वभावेनैव पुरुषार्थ-
सिद्धये प्रवर्तिष्यत इति। नैतत् साधूच्यते, यतस्तत्रापि
पयोऽम्बुनोश्चेतनाधिष्ठितयोरेव प्रवृत्तिरित्यनुमिमीमहे उ-
भयवादिप्रसिद्धे रथादावचेतने केवले प्रवृत्त्यदर्शनात्।
शास्त्रञ्च “योऽप्सु तिष्ठन्नद्भ्योऽन्तरो योऽपोऽन्तरो यमयति”
“एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि प्राच्योऽन्या नद्यः
स्यन्दन्ते” इत्येवञ्जातीयकं समस्तस्य लोकपरिस्पन्दितस्ये-
श्वराधिष्ठितता श्रावयति। तस्मात् साध्यपक्षनिक्षिप्तत्वात्
पयोऽम्बुवदित्यनुपन्यासः। चेतनायाश्च धेनोः स्नेहेनेच्छया
पयसः प्रवर्तकत्वोपपत्तेः वत्सचूषणेन च पयस आकृष्यमा-
णत्वात्। न चाम्बुनोऽप्यत्यन्तमनपेक्षा निम्नभूम्याद्यपेक्षत्वा-
त् स्यन्दनस्य। चेतनापेक्षत्वन्तु सर्वत्रोपदर्शितम्। “उप-
संहारदर्शनान्नेति चेन्न क्षीरवद्धीत्यत्र तु बाह्यनिमि-
त्तनिरपेक्षमपि स्वाश्रयं कार्यं भवतीत्येतल्लोकदृष्ट्या नि-

[illegible] मावलया इव: [illegible] न [illegible] धा । [illegible] इ । "[illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] [illegible] न [illegible] न वा [illegible] न [illegible] निर्मल [illegible] पृथानम् [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] । [illegible] [illegible] पुरुष [illegible] न [illegible] [illegible] धा [illegible] न [illegible] प । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] पुराणमपि [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । यदि हि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] [illegible] वीर [illegible] न तु [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] पुराण [illegible] । [illegible] । [illegible] पुराणस्य [illegible] यदि [illegible] यदि [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] वा यदि हि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । न च [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] यदि हि [illegible] [illegible] । [illegible] न [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] हि वीर [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] वीर [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] वा । [illegible] [illegible] प । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] [illegible] [illegible] यदि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । न यदि

[illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] वा [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । न [illegible] [illegible] न हि [illegible] [illegible] न न [illegible] [illegible] [illegible] पुराणमपि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] पुराणस्य [illegible] पुराणिसि [illegible]"वा । "[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] पुराण [illegible] [illegible] पुराणस्य [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] पुराण [illegible] न पुराण [illegible] । [illegible] पुराण पुराणेषु । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] न पुराण [illegible] [illegible] पुराण [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] पुराण [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] पुराण [illegible] वा । [illegible] प । [illegible] न [illegible] पुराण [illegible] [illegible] [illegible] वा पुराणस्य [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] [illegible] न [illegible] [illegible] वा । "[illegible] न [illegible] प । "[illegible]

स्यात् अन्यथा वयमनुमिमीमहे यथा नायमनन्तरो दोषः प्रसज्येत। न ह्यनपेक्षस्वभावाः कूटस्था अस्माभिर्गुणा अभ्युपगम्यन्ते प्रमाणाभावात्। कार्य्यवशेन तु गुणानां स्वभावोऽभ्युपगम्यते यथा यथा कार्य्योत्पाद उपपद्यते तथा तथैतेषां स्वभावोऽभ्युपगन्तव्यः। चलं गुणवृत्तमिति चास्त्यभ्युपगमः। तस्मात् साम्यावस्थायामपि वैषम्योपगमयोग्या एव गुणा अवतिष्ठन्त इति। एवमपि प्रधानस्य शक्तिवियोगात् रचनानुपपत्त्यादयः पूर्वोक्ता दोषास्तदवस्था एव। शक्तिमपि त्वनुमिमानः प्रतिवादित्वान्निवर्त्तेत चेतनमेकमनेकप्रपञ्चस्य जगत उपादानमिति ब्रह्मवादप्रसङ्गात्। वैषम्योपगमयोग्या अपि गुणाः साम्यावस्थायां निमित्ताभावान्नैव वैषम्यं भजेरन् भजमाना वा निमित्ताभावाविशेषात् सर्वदैव वैषम्यं भजेरन्निति प्रसज्येत एवायमनन्तरोऽपि दोषः" भाष्यम्।

वेदान्तिपक्षपरिशुद्धये साङ्ख्याद्युद्भावितदोषनिराकरणमपि तत्रैव यथा "नन्वौपनिषदानामप्यसमञ्जसमेव दर्शनं तप्यतापकयोर्जात्यन्तरभावानभ्युपगमात् एकं हि ब्रह्म सर्वात्मकं सर्वस्य प्रपञ्चस्य कारणमभ्युपगच्छतामेकस्यैवात्मनो विशेषौ तप्यतापकौ न जात्यन्तरभूताविभ्यभ्युपगन्तव्यं स्यात्। यदि चैतौ तप्यतापकावेकस्यात्मनो विशेषौ स्यातां स ताभ्यां तप्यतापकाभ्यां न निर्मुच्येतेति तापोपशान्तये सम्यग्दर्शनमुपदिशच्छास्त्रमनर्थकं स्यात्। न ह्यौष्ण्यप्रकाशधर्मकस्य प्रदीपस्य तदवस्थस्यैव ताभ्यां निर्मोक्ष उपपद्यते। योऽपि जलवीचितरङ्गफेनाद्युपन्यासस्तत्रापि जलात्मन एकस्य वीच्यादयो विशेषा आविर्भावतिरोभावक्रमेण नित्या एवेति समानो जलात्मनो वीच्यादिभिरनिर्मोक्षः। प्रसिद्धश्चायं तप्यतापकयोर्जात्यन्तरभावो लोके। तथा हि अर्थी चार्थश्चान्योन्यभिन्नौ लक्ष्येते यद्यर्थिनः स्वतोऽन्योऽर्थो न स्यात् यस्यार्थिनो यद्विषयकमर्थित्वं स तस्यार्थो नित्यसिद्ध एवेति तस्य तद्विषयमर्थित्वं न स्यात्। यथा प्रकाशात्मनः प्रदीपस्य प्रकाशाख्योऽर्थो नित्यसिद्ध एवेति न तस्य तद्विषयमर्थित्वं भवति अप्राप्ते ह्यर्थेऽर्थिनोऽर्थित्वं स्यादिति। तथार्थस्याप्यर्थत्वं न स्यात् यदि स्यात् स्वार्थत्वमेव स्यात् न चैतदस्ति। सम्बन्धिशब्दौ ह्येतावर्थी चार्थश्चेति द्वयोश्च सम्बन्धिनोः सम्बन्धः स्यान्नैकस्य। तस्माद्भिन्नावेतावर्थार्थिनौ। तथानर्थानर्थिनावपि। अर्थिनोऽनुकूलोऽर्थः प्रतिकूलोऽनर्थः ताभ्यामेकः पर्यायेणोभाभ्यां सम्बध्यते तत्रार्थस्याल्पीयस्त्वाद्भूयस्त्वाच्चानर्थस्योभावप्यर्थानर्थावनर्थ एवेति तापकः स उच्यते। तप्यस्तु पुरुषो य एकः पर्यायेणोभाभ्यां सम्बध्यत इति तयोस्तप्यतापकभावानुपपत्तेः। भवेदेष दोषो यद्येकात्मतायां तप्यतापकावन्योन्यस्य विषयविषयिभावं प्रतिपद्येयातां न त्वेतदस्ति एकत्वादेव। न ह्यग्निरेकः सन्नात्मानं दहति प्रकाशयति वा सत्यप्यौष्ण्यप्रकाशादिधर्मभेदे परिणामित्वे च किमु कूटस्थे ब्रह्मण्येकस्मिंस्तप्यतापकभावः सम्भवेत् क्व पुनरयं तप्यतापकभावः स्यादिति उच्यते किं न पश्यसि? कर्मभूतो जीवद्देहस्तप्यः तापकः सवितेति। ननु तप्तिर्नाम दुःखं सा चेतयितुर्नाचेतनस्य देहस्य यदि हि देहस्यैव तप्तिः स्यात् सा देहनाशे स्वयमेव नश्यतीति तन्नाशाय साधनं नैषितव्यं स्यादिति। उच्यते देहाभावे हि केवलस्य चेतनस्य तप्तिर्न दृष्टा न च त्वयापि तप्तिर्नाम विक्रिया चेतयितुः केवलस्येष्यते। नापि देहचेतनयोः संहतत्वम् अशुद्ध्यादिदोषप्रसङ्गात्। न च तप्तेरेव तप्तिमभ्युपगच्छसि कथं तवापि तप्यतापकभावः। सत्त्वं तप्यं तापकं रज एवेति चेन्न ताभ्यां चेतनस्य संहतत्वानुपपत्तेः। सत्त्वानुरोधित्वाच्चेतनोऽपि तप्यत इवेति चेत् परमार्थतस्तर्हि नैव तप्यत इत्यापतति इवशब्दप्रयोगात् न चेत्तप्यते नेवशब्दो दोषाय। नहि डुण्डुभः सर्प इवेत्येतावता सविषो भवति, सर्पो वा डुण्डुभ इवेत्येतावता निर्विषो भवति। अतश्चाविद्याकृतोऽयं तप्यतापकभावो न पारमार्थिक इत्यभ्युपगन्तव्यमिति। नैवं सति ममापि किञ्चिद्दुष्यति। अथ पारमार्थिकमेव चेतनस्य तप्यत्वमभ्युपगच्छसि तवैव सुतरामनिर्मोक्षः प्रसज्येत नित्यत्वाभ्युपगमाच्च तापकस्य तप्यतापकशक्त्योर्नित्यत्वेऽपि सनिमित्तसंयोगापेक्षत्वात्तप्तेः संयोगनिमित्तादर्शननिवृत्तावात्यन्तिकः संयोगोपरमः ततश्चात्यन्तिको मोक्ष उपपन्न इति चेन्न अदर्शनस्य तमसो नित्यत्वाभ्युपगमात्। गुणानाञ्चोद्भवाभिभवयोरनियतत्वादनियतः संयोगनिमित्तोपरम इति, वियोगस्याप्यनियतत्वात् साङ्ख्यस्यैवानिर्मोक्षोऽपरिहार्य्यः स्यात्। औपनिषदस्य त्वात्मैकत्वाभ्युपगमादेकस्य च विषयविषयिभावानुपपत्तेर्विकारभेदस्य च वाचारम्भणमात्रत्वश्रवणादनिर्मोक्षशङ्का स्वप्नेऽपि नोपजायते। व्यवहारे तु यत्र यथा दृष्टस्तप्यतापकभावस्तत्र तथैव स इति न चोदयितव्यः परिहर्त्तव्यो वा भवति"।

"प्रधानकारणवादो निराकृतः परमाणुकारणवाद इदानीं निराकर्त्तव्यः। तत्रादौ तावद्योऽणुका

एवमादिना अङ्कुरादिरपि दोषकमेवमिति च प्रतिबन्दी बोध्यते। इत्थं कर्तृविशेषाभावमनुमाय कार्यत्वस्य व्यभिचारी इत्याः कार्यत्वे व्याप्यत्वासिद्धेः इत्याहुः नारब्धे घटोत्पत्त्युत्तम' घटस्य घटत्व प्रागभाव नाशविशेषाद्युपगमात् । तथाहि तत्र अङ्कुरो जनक एवमर्थं उत्पत्त्यनन्तरे कार्यमपि जनयति चरम कर्मैवात् उत्पद्यमान च चेतन अङ्कु जनकत्वात्सम्म विशेषकत्वमिति । एवमेव उपमानदोषपर परिहरा अपि नारब्धमिति वा । 'अङ्कुरोऽपि सकर्तृकः कार्यत्वात् घटवत्' च ।
एवं तैर्न प्रक्रिया दर्शयन्ति किन्तु परिमाणजनकता व्याप्यो महत्त्वेन इत्यादिकमा परिमाणजनकत्वादि चाकाशिकमपि । तैः च महदादेरपि दत्तं संयोग वशात् अणो द्व्यणुकादिक्रमेण समुद्रादि पाकजादिकार जन्य कारणगतो कार्ये गुणागमन् । तत्र हि परमाणु द्व्यणुकारम्भेऽपि तत्र परमाणुगता महत्त्वादिगुणविशेषा । गुणारम्भो द्रव्ये गुणादेरनारम्भे । परमाणुगुणविशेषस्तु परिमाणजनक न द्व्यणुके परिमाणजनकतत्त्वारम्भे द्रव्यस्य परिमाणान्तरयोगित्व यत्नात् । अथ च द्व्यणुक न हि द्व्यणुकगत तौ परिमाणे कल्पयन्ति । यदपि द्वे द्रव्ये चतुरणुकारम्भे यद्यपि ब्रह्माण्डं द्रव्यकल्पनाविना प्रमाणेनानारम्भकत्वम् । व्यवहृतेन च द्व्यणुक नाशिनो यदि त्र्यणुके अन्यत्वान जन्यत्वेऽप्यनादि- व्यवहारानवस्थानात् । यदपि तत्र' परमाणौ त्र्यणुकं वा द्व्यणुकानि द्रव्यवत्त्रिको वा परमाणु कार्यं तत्र तथापि तत्राणुत्व योग्यता । अतो यथा परमाणो परिमाणजनकत्वात् संयोगः द्व्यणुके द्रव्यत्वावधौ महदीर्घ महत्त्वादि न परिमाणजनकम् । यथा वा द्व्यणुकयोर्व्याप्य संयोगयदीर्घेषु महत्त्वादि जायते नाम भेद स्वतन्त्र एवं चैतन्याद्युपगमो ऽप्यर्थं अवयवविभाग एवमवयवे तत् किं विमम् । अथ यस्मिन् विरोधिना परिमाणाभावेन प्राप्य नाश पूर्वं द्व्यणुकादि यतो नारम्भकापि नारम्भकानि परिमाणजनकत्वादेरपि एतस्मादवयवानि न तु चेतनादितो विना गुणात्मत्वेन तत्र व्यापारान्तरमिति तैन कारणमा चेतना कार्यं चेतनाभावे कारणे । न तु चेतना नाम चमत्कारितो परिदृश्यतेऽपि अवयवाविभावादिनामाय इत्याद् परिमाणजनकादिविशेषणाद् प्राप्तोऽपि चेतनया चारम्भकत्वमिति । एवं कल्प्या यथा कार्ये विनाशा स्थाने परिमाणजनकादीनामनारम्भकत्वमेव चाप-

कारीनामनांवाच्य व्यापकत्वात् । न च परिमाणजनकतया नाम परिमाणजनकादीनामनारम्भकत्वं कार्ये तत्र परिमाणान्तरत्वात् परिमाणजनकाद्यनामारम्भकत्वा तत्रो । कारणमपि नाशकत्व पूर्व इत्यारम्भात् च- नाशकत्व विशेषिता व्यक्तम् । न च परिमाणप्र एवमे अयापि परिमाणजनकादीनीत्यत्र व्यवहारादीनं परिमाणादर्र कारणे परिमाणजनकत्वाभावो मह- त्ववत्वात् । "कारणकत्वात् गुणविशेषत् तस्य प्रतिपत्तेरस्तु । एतेन दोषं नश्यन्ति मानाहि" । इति हि कारणमपि कृतापि । न च परिमाणी भेदात् इत्यपि कारणात् अहत्वादेरपि एवमेव च परिमाणजनकादीनीव चेत् प्रमाणे इत्यापे तत्र कार्ये कर्तृत्वेन कारणगुणानां कारणकत्वमनियतत्वात् । अथवा प्रमाणादेव परिमाणजनकादीनामारम्भक तथा चेतनाया अपि इष्टम् । संयोगात् इत्यादेर्वा नित्यत्वाभावदर्शनात् एतावतामीषोत्पत्तिरप्यसि- चार । इष्टं गुणो इत्योत्पादकत्वमप्यपि तेन उप- योगेन विशेषकात्मकत्वस्य विशिष्टत्वात् । न च इत्य द्रव्यमेवोत्पादक न इत्यत् वा इत्यतोऽपि परिशेषे चेतनेति । कल्पनायोऽपि ययो इत्यत्र इत्यस्य कारण गुणत्वानुमानात्मानुमानात् अदृष्टवत् अहाक- त्वम न स्थितिं इति । यथा गुणत्वानुमानस्य कारणो पाकजन्य संयोगोऽनुमान' इत गुणत्वानुमान तत्र गुणेषु पाकजन्य शरीरत्वानुमान अनाद गुणवत् शरीर दर्शने इत्यत् पाकजोऽयमिति । तत्र अपि गुणत्व वयोगः गुण शरीरस्य" इति वा ।

ईश्वरस्य च कर्तृत्वेऽपि न कारणानीश्वरोपादानाद्यपि सिद्ध यात्र ईश्वरस्य चीनिमताद्योनीश्वरस्य व्यवहारे प्रमाणं निराकृत तथा । "अथ कारणत्वात् वा च । "नैयायिकसिद्धान्तिनां तैरिदं निमित्त कारणीभावोऽप्यत्र च नो यत्र प्रकाशनाय । तेषां इत्थ परिदृष्टानिमित्ता ईश्वरस्य कारणीभावोऽभिमतो वा न स्यात् मतिः । न तु परिमाणजनकत्वेऽपि परिमाणानीश्वराणां इति प्रमाणत्वमिति निर्विशेषं । तत्र ईश्वरोऽपि स्वं प्रमाणविशेष- विषय ? इति । कथ्यते अनुमानानीश्वरो न प्रमाण- स्थान निर्धारणोपयोगितावपि अपि तु संशयश निर्णयः कार्यमिति कल्पनानुमानाय कारणम् । तत्र कथमा

मन्यन्ते । भगवानेवैको वासुदेवो निरञ्जन ज्ञानस्वरूपः परमार्थतत्त्वं स चतुर्द्धात्मानं प्रविभज्य प्रतिष्ठितो वासुदेव व्यूहरूपेण, संकर्षणव्यूहरूपेण, प्रद्युम्नव्यूहरूपेण अनिरुद्धव्यूहरूपेण च । वासुदेवोनाम परमात्मोच्यते । सङ्कर्षणो नाम जीव । प्रद्युम्नोनाम मन । अनिरुद्धो नामाहङ्कार । तेषां वासुदेव, परा प्रकृति अपरे सङ्कर्षणादय कार्य्यम् । तमित्थम्भूत भगवन्तमभिगमनोपादानेज्यास्वाध्याययोगैर्वर्षशतमिष्ट्वा क्षीणक्लेशोभगवन्तमेव प्रतिपद्यत इति । तत्र यत्तावदुच्यते योऽसौ नारायण परोऽव्यक्तात् प्रसिद्ध परमात्मा सर्व्वात्मा स आत्मानमनेकधा व्यूह्य व्यवस्थित इति तन्न निराक्रियते "स एकधा भवति त्रिधा भवतीत्यादि" श्रुतिभ्य परमात्मनोऽनेकधाभावस्याधिगतत्वात् । यदपि तस्य भगवतोऽभिगमनादिलक्षणमाराधनमजस्रमनन्यचित्ततयाभिप्रेयते तदपि न प्रतिषिध्यते श्रुतिस्मृत्योरीश्वरप्रणिधानस्य प्रसिद्धत्वात् । यत्पुनरिदमुच्यते वासुदेवात् सङ्कर्षण उत्पद्यते संकर्षणाच्च प्रद्युम्न प्रद्युम्नाच्चानिरुद्ध इति अत्र ब्रूमः न वासुदेवसञ्ज्ञकात् परमात्मन सङ्कर्षणसञ्ज्ञकस्य जीवस्योत्पत्ति सम्भवति अनित्यत्वादिदोषप्रसङ्गात् । उत्पत्तिमत्त्वे हि जीवस्यानित्यत्वादयो दोषा प्रसज्येरन् ततश्च नैवास्य भगवत्प्राप्तिर्मोक्ष स्यात् कारणप्राप्तौ कार्य्यस्य प्रविलयप्रसङ्गात् । प्रतिषेधिष्यति चाचार्य्योजीवस्योत्पत्तिम् "नात्माऽश्रुतेर्नित्यत्वाच्च" इति । तस्मादसङ्गतैषा कल्पना" भा० । "न च कर्त्तुः करणम्" सू० । "इतश्चासङ्गतैषा कल्पना यस्मान्नहि लोके कर्त्तुर्देवदत्तादे करणं परश्वाद्युत्पद्यमानं दृश्यते । वर्णयन्ति च भागवता कर्त्तुर्जीवात् सङ्कर्षणसञ्ज्ञकात् करणं मन प्रद्युम्नसञ्ज्ञकमुत्पद्यते कर्त्तृजाच्च तस्मादनिरुद्धसञ्ज्ञकोऽहङ्कार उत्पद्यत इति । न चैतद्दृष्टान्तमन्तरेणाध्यवसातुं शक्नुम न चैवम्भूतां श्रुतिमुपलभामहे भा० । "विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः" सू० । "अथापि स्यात् न चैते सङ्कर्षणादयो जीवादिभावेनाभिप्रेयन्ते किन्तर्हीश्वरा एवैते सर्व्वे ज्ञानैश्वर्य्यशक्तिबलवीर्य्यतेजोभिरैश्वर्य्यधर्म्मैरन्विता अभ्युपगम्यन्ते । वासुदेवा एवैते सर्व्वे निर्दोषा निरधिष्ठाना निरवद्याश्चेति । तस्मान्नायं यथावर्णित उत्पत्त्यसम्भवोदोष प्राप्नोतीति । अत्रोच्यते । एवमपि तदप्रतिषेध उत्पत्त्यसम्भवस्याप्रतिषेध प्राप्नोत्येवायमुत्पत्त्यसम्भवोदोष प्रकारान्तरे कथं न भवेदित्यभिप्राय । परस्परभिन्ना एवैते वासुदेवादय चत्वार ईश्वरास्तुल्यधर्म्माणो नैषामेकात्मत्वमस्तीति ततोऽनेकेश्वरकल्पनानर्थक्यम् एकेनैवेश्वरेणेश्वरकार्य्यसिद्धे । सिद्धान्तहानिश्च भगवानेवैको वासुदेव परमार्थतत्त्वमित्यभ्युपगमात् । अथायमभिप्राय एकस्यैव भगवत एते चत्वारोव्यूहास्तुल्यधर्म्माण इति तथापि तदवस्थ एवोत्पत्त्यसम्भव । न हि वासुदेवात् सङ्कर्षणस्योत्पत्ति सम्भवति, सङ्कर्षणाच्च प्रद्युम्नस्य, प्रद्युम्नाच्चानिरुद्धस्य, अतिशयाभावात् । भवितव्यं हि कार्य्यकारणयोरतिशयेन यथा मृद्घटयो । नह्यसत्यतिशये कार्य्यं कारणमित्यवकल्पते । न च पञ्चरात्रसिद्धान्तिभिर्वासुदेवादिषु एकैकस्मिन् सर्व्वेषु वा ज्ञानैश्वर्य्यादितारतम्यकृत कश्चिद्भेदोऽभ्युपगम्यते । वासुदेवा एव हि सर्व्वे व्यूहा निर्व्विशेषा इष्यन्ते । नचैते भगवद्व्यूहाश्चतुःसंख्यायामेव व्यवतिष्ठेरन् ब्रह्मादिस्तम्बपर्य्यन्तस्य समस्तस्यैव जगतोभगवद्व्यूहत्वावगमात्" भा० । "विप्रतिषेधाच्च" सू० । "विप्रतिषेधश्चास्मिन् शास्त्रे बहुविध उपलभ्यते गुणगुणित्वकल्पनादिलक्षण ज्ञानैश्वर्य्यशक्तिबलवीर्य्यतेजांसि गुणा आत्मान एवैते भगवन्तो वासुदेवा इत्यादिदर्शनात् । वेदप्रतिषेधश्च भवति । चतुर्षु वेदेषु परं श्रेयोऽलब्ध्वा शाण्डिल्य इदं शास्त्रमधिगतवानित्यादि वेदनिन्दादर्शनात् । तस्मादसङ्गतैषा कल्पनेति सिद्धम्" भा० ।

उपासनया प्राप्तैश्वर्य्यस्यानिशेश्वरस्य तु न जगत्कर्त्तृत्वमित्यपि तत्रैव व्यवस्थापित यथा "जगद्व्यापारवर्ज्जं प्रकरणादसन्निहितत्वाच्च" शा० सू० । "ये सगुणब्रह्मोपासनात् सहैव मनसेश्वरसायुज्यं व्रजन्ति किन्तेषां निरवग्रहमैश्वर्य्यं भवत्याहोस्वित् सावग्रहमिति संशय । किन्तावत् प्राप्तं निरङ्कुशमेवैषामैश्वर्य्यं भवितुमर्हति "आप्नोति स्वाराज्यं सर्व्वेऽस्मै देवा बलिमावहन्ति" "तेषां सर्व्वेषु कामचारो भवतीत्यादि" श्रुतिभ्य । इत्येवं प्राप्ते पठति "जगद्व्यापारवर्ज्जमिति" । जगदुत्पत्त्यादिव्यापारं वर्ज्जयित्वा अन्यदणिमाद्यात्मकमैश्वर्य्यं मुक्तानां भवितुमर्हति जगद्व्यापारस्तु नित्यसिद्धस्यैवेश्वरस्य । कुत ? तस्य तत्र प्रकृतत्वात् असन्निहितत्वाच्चेतरेषाम् । परएव हीश्वरो जगद्व्यापारेऽधिकृत तमेव प्रकृत्योत्पत्त्याद्युपदेशान्नित्यशब्दनिबन्धनत्वाच्च । तदन्वेषणविजिज्ञासनपूर्व्वकमितरेषामणिमाद्यैश्वर्य्यं श्रूयते तेनासन्निहितास्ते जगद्व्यापारे । समनस्कत्वादेव चैषामनैकमत्ये कस्यचित् स्थित्यभिप्राय कस्यचिच्च संहाराभिप्राय इत्येवं विरोधोऽपि कदाचित् स्यात् । अथ कस्यचित्

[illegible] सहस्र [illegible]। [illegible] यदा यस्मि-
[illegible] भवति वा । [illegible]
[illegible] च । [illegible]
[illegible] माध्नोति [illegible]
[illegible] तम् [illegible] ।
[illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible] माध्नोति [illegible]
[illegible] । [illegible]
माध्नोति [illegible] भवति । [illegible] "[illegible]
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] वा । [illegible]
[illegible] न [illegible] ।
[illegible]
[illegible] न [illegible]
[illegible] प्रति [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] ? । [illegible]
[illegible] इति [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] भवति [illegible]
[illegible] । [illegible] प्रति [illegible]
[illegible] इति [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] भवति [illegible]
[illegible] न [illegible]
[illegible] न [illegible]
इति [illegible]
[illegible] "[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] ? [illegible]
[illegible]
[illegible] इति [illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible]

न [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible]
न [illegible] । [illegible]
[illegible] न [illegible]
[illegible] । "न [illegible] न [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible] न [illegible] । न [illegible] न न [illegible]
[illegible] च ।

[illegible] न [illegible]
[illegible] यथा

[illegible] । [illegible]
[illegible] ।
[illegible]
[illegible]
[illegible] ? [illegible] । [illegible]
[illegible] ? [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] ।

[illegible]
[illegible]
[illegible] न [illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] इति [illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । न [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible]

क्येषु। तत्र च विधिश्रुतेर्विषयभावोपगमनाद्याग स्वर्गस्योत्पादक इति गम्यते अन्यथा ह्यननुष्ठातृकोयाग आपद्येत तत्रास्योपदेशस्य वैयर्थ्य स्यात्। नन्वनुक्षणविनाशिन कर्मण फलं नोपपद्यत इति परित्यक्तोऽयं पक्ष। नैष दोष श्रुतिप्रामाण्यात्। श्रुतिश्चेत् प्रमाण यथायं कर्मफलसम्बन्ध श्रुत उपपद्यते यथा कल्पयितव्य। नचाप्यनुत्पाद्य किमप्यपूर्व्वं कर्म विनश्यत्कालान्तरितं फल दातुं शक्नोतीत्यत कर्मणो वा सूक्ष्मा काचिदुत्तरावस्था, फलस्य वा पूर्व्वावस्थाऽपूर्व्वं नामास्तीति तर्क्यते। उपपद्यते चायमर्थ उक्तेन प्रकारेण ईश्वरस्तु फलं ददातीत्यनुपपन्नम् अविचित्रस्य कारणस्य विचित्रकार्य्यानुपपत्ते वैषम्यनैर्घृण्यप्रसङ्गादनुष्ठानवैयर्थ्यापत्तेश्च तस्माद्धर्म्मादेव फलमिति" भा०। "पूर्व्वन्तु बादरायणो हेतुव्यपदेशात्" सू०। "बादरायणस्त्वाचार्य्यः पूर्व्वोक्तमेवेश्वर फलहेतु मन्यते। केवलात् कर्म्मणोऽपूर्व्वाद्वा केवलात् फलमित्ययं पक्ष-स्तुशब्देन व्यावर्त्त्यते। कर्म्मापेक्षाद्वाऽपूर्व्वापेक्षाद्वा यथा तथास्त्वीश्वरात् फलमिति सिद्धान्त। हेतुव्यपदेशात्। धर्म्माधर्म्मयोरपि कारयितृत्वेनेश्वरो हेतुर्व्यपदिश्यते फलस्य च दातृत्वेन 'एष ह्येव साधु कर्म कारयति त, यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषते एष उ एवासाधु कर्म कारयति त, यमधो निनीषत" इति। स्मर्य्यते चायमर्थो भगवद्गीतासु। "योयो यां यां तनुं भक्त श्रद्धयार्चितुमिच्छति। तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम्। स तया श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमीहते। लभते च तत कामान् मयैव विहितान् हि तानिति"। सर्व्ववेदान्तेषु चेश्वरहेतुका एव सृष्टयो व्यपदिश्यन्ते तदेवेश्वरस्य फलहेतुत्वं यत् स्वकर्म्मानुरूपा प्रजा सृजति। विचित्रकार्य्यानुपपत्त्यादयोऽपि दोषा कृतप्रयत्नापेक्षत्वादीश्वरस्य न प्रसज्यन्ते" भा०।

मीमांसकैस्तु ईश्वरस्याचेतनताङ्गीकारेण न फलहेतुत्व किन्तु कर्म्मभ्य एव फलसिद्धिरित्यङ्गीकृत तच्च जैमिनीयमतत्वेन शा०सूत्रभाष्ययोर्दर्शितम् अपिपद्वयशब्दे चेश्वरस्याचेतनत्व यथा तथा ४५१पृष्ठे दर्शितम्।

'कर्त्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्' शास्त्रेण जीवात्मा कर्तृत्वेऽपि परस्येव च कारयितृत्व यथाह शा०सूत्रभाष्ययो।

"परात्तु तच्छ्रुते 'सू०। "यदिदमविद्यावस्थायामुपाधिनिबन्धन कर्त्तृत्व जीवस्याभिहित तत् किमनपेक्ष्येश्वर, भवत्याहोस्विदीश्वरापेक्षमिति? भवति विचारणा। तत्र प्राप्त तावन्नेश्वरमपेक्षते जीव कर्तृत्व इति। कस्मात्? अपेक्षाप्रयोजनाभावात्। अय हि जीव स्वयमेव रागद्वेषादिदोषप्रयुक्त कारणान्तरसामग्रीसम्पन्न कर्तृत्वमनुभवितुं शक्नोति तस्य किमीश्वर करिष्यति?। न च लोके प्रसिद्धिरस्ति कृष्यादिकासु क्रियास्वनडुदादिवदीश्वरोऽपरोऽपेक्षितव्य इति। क्लेशात्मकेन च कर्तृत्वेन जन्तून् संसृजत ईश्वरस्य नैर्घृण्य प्रसज्येत, विषमफलञ्चैषां कर्तृत्व विदधतो वैषम्यम्। ननु वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वादित्युक्तम्। सत्यमुक्तं सति त्वीश्वरस्य सापेक्षत्वसम्भवे, सापेक्षत्वञ्चेश्वरस्य सम्भवति सतोर्जन्तूनां धर्माधर्मयो, तयोश्च सद्भाव सति जीवस्य कर्तृत्वे, तदेव चेत् कर्तृत्वमीश्वरापेक्षं स्यात् किंविषयमीश्वरस्य सापेक्षत्वमुच्यते। अकृताभ्यागमश्चैवं जीवस्य प्रसज्येत। तस्मात् स्वत एव जीवस्य कर्तृत्वमिति। एतां प्राप्ति तुशब्देन व्यावर्त्त्य प्रतिजानीते परादिति। अविद्यावस्थायां कार्यकरणसङ्घाताविवेकदर्शिनो जीवस्याविद्यातिमिरान्धस्य सत परस्मादात्मन कर्माध्यक्षात् सर्वभूताधिवासात् साक्षिणश्चेतयितुरीश्वरात्तदनुज्ञया कर्तृत्वभोक्तृत्वलक्षणस्य संसारस्य सिद्धि तदनुग्रहहेतुकेन च विज्ञानेन मोक्षस्य सिद्धि भवितुमर्हति। कुत? तच्छ्रुते। यद्यपि दोषप्रयुक्त सामग्रीसम्पन्नश्च जीव, यद्यपि च लोके कृष्यादिषु कर्मसु नेश्वरकारणत्वं प्रसिद्ध तथापि सर्व्वास्वेव प्रवृत्तिषु ईश्वरो हेतुकर्त्तेति श्रुतेरवसीयते। तथा हि श्रुतिर्भवति 'एष ह्येव साधु कर्म कारयति त, यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषते, एष उ एवासाधु कर्म कारयति त, यमधो निनीषते' इति "य आत्मनि तिष्ठन्नात्मानमन्तरो यमयतीति" चैवञ्जातीयका। नन्वेवमीश्वरस्य कारयितृत्वे सति वैषम्यनैर्घृण्ये स्यातामकृताभ्यागमश्च जीवस्येति नेत्युच्यते" भा०

"कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्य" सू०। "तुशब्दोनोदितदोषव्यावर्त्तनार्थ। कृतो य प्रयत्नो जीवस्य धर्माधर्मलक्षण तदपेक्ष एव चैनमीश्वर कारयति ततश्चैते नोदिता दोषा न प्रसज्यन्ते। जीवकृतधर्माधर्मवैषम्यापेक्ष एव तत्फलानि विषम विभजते पर्जन्यवदीश्वरो निमित्तमात्रेण। यथा लोके नानाविधानां यवव्रीह्यादीनां गुच्छगुल्मादीनां वाऽसाधारणेभ्य स्वबीजेभ्यो जायमानानां साधारणनिमित्त भवति पर्जन्य, नह्यसति पर्जन्ये रसपुष्पफलपलाशादिवैषम्यं तेषां जायते नाप्यसत्सु स्वबीजेषु, एव जीवकृतप्रयत्नापेक्ष ईश्वरस्तेषां शुभाशुभं विदध्यादिति श्लिष्यते। ननु कृतप्रयत्नत्वमेव जीवस्य

[illegible]

[illegible]

[illegible]

कोप्। तत्र च विधिश्रुतेर्विषयभावोपगमाद्यागः स्वर्गस्योत्पादक इति गम्यते अन्यथा ह्यननुष्ठातृकोयागः आपद्येत तत्रास्योपदेशस्य वैयर्थ्यं स्यात्। नन्वनुक्षणविनाशिनः कर्मणः फलं नोपपद्यत इति परित्यक्तोऽयं पक्षः। नैष दोषः श्रुतिप्रामाण्यात्। श्रुतिश्चेत् प्रमाणं यथायं कर्मफलसम्बन्धः श्रुत उपपद्यते तथा कल्पयितव्यः। न चानुत्पाद्य किमप्यपूर्वं कर्म विनश्यत् कालान्तरितं फलं दातुं शक्नोतीत्यतः कर्मणो वा सूक्ष्मा काचिदुत्तरावस्था, फलस्य वा पूर्वावस्थाऽपूर्वं नामास्तीति तर्क्यते। उपपद्यते चायमर्थ उक्तेन प्रकारेण। ईश्वरस्तु फलं ददातीत्यनुपपन्नम् अविचित्रस्य कारणस्य विचित्रकार्य्यानुपपत्तेः; वैषम्यनैर्घृण्यप्रसङ्गादनुष्ठानवैयर्थ्यापत्तेश्च तस्माद्धर्मादेव फलमिति" भा०। "पूर्व्वन्तु बादरायणो हेतुव्यपदेशात्" सू०। "बादरायणस्त्वाचार्य्यः पूर्व्वोक्तमेवेश्वरं फलहेतुं मन्यते। केवलात् कर्मणोऽपूर्व्वाद्वा केवलात् फलमित्ययं पक्षस्तुशब्देन व्यावर्त्त्यते। कर्मापेक्षादपूर्व्वापेक्षाद्वा यथा तथास्त्वीश्वरात् फलमिति सिद्धान्तः। हेतुव्यपदेशात्। धर्माधर्म्मयोरपि कारयितृत्वेनेश्वरो हेतुर्व्यपदिश्यते फलस्य च दातृत्वेन 'एष ह्येव साधु कर्म कारयति तं, यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषते एष उ एवासाधु कर्म कारयति तं, यमधो लोकान् निनीषते' इति। स्मर्य्यते चायमर्थो भगवद्गीतासु। 'यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति। तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम्। स तया श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमीहते। लभते च ततः कामान् मयैव विहितान् हि तानिति"। सर्व्ववेदान्तेषु चेश्वरहेतुका एव सृष्टयो व्यपदिश्यन्ते तदेवेश्वरस्य फलहेतुत्वं यत् स्वकर्म्मानुरूपाः प्रजाः सृजति। विचित्रकार्य्यानुपपत्त्यादयोऽपि दोषाः कृतप्रयत्नापेक्षत्वादीश्वरस्य न प्रसज्यन्ते" भा०।

मीमांसकैस्तु ईश्वरस्याचेतनताङ्गीकारेण न फलहेतुत्वं किन्तु कर्मभ्य एव फलसिद्धिरित्युररीकृतं तच्च जैमिनीयमतत्वेन शा० सूत्र भाष्ययोर्दर्शितम् अपिपक्षशब्दे चेश्वरस्याचेतनत्वं यथा तथा ४५१९८ दर्शितम्।

'कर्त्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्' शास्त्रेण जीवानां कर्त्तृत्वेऽपि परेश्वरस्य कारयितृत्वं यथाह शा० सूत्रभाष्ययोः।

"परात्तु तच्छ्रुतेः" सू०। "यदिदमविद्यावस्थायामुपाधिनिबन्धनं कर्त्तृत्वं जीवस्याभिहितं तत् किमनपेक्ष्येश्वरं, भवत्याहोस्विदीश्वरापेक्षमिति? भवति विचारणा। तत्र प्राप्तं तावन्नेश्वरमपेक्षते जीवः कर्त्तृत्व इति। कस्मात्? अपेक्षाप्रयोजनाभावात्। अयं हि जीवः स्वयमेव रागद्वेषादिदोषप्रयुक्तः कारकान्तरसामग्रीसम्पन्नः कर्त्तृत्वमनुभवितुं शक्नोति तस्य किमीश्वरः करिष्यति?। न च लोके प्रसिद्धिरस्ति कृष्यादिकासु क्रियास्वनडुदादिवदीश्वरोऽपरोऽपेक्षितव्य इति। क्लेशात्मकेन च कर्त्तृत्वेन जन्तून् संसृजत ईश्वरस्य नैर्घृण्यं प्रसज्येत, विषमफलञ्चैषां कर्त्तृत्वं विदधतो वैषम्यम्। ननु वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वादित्युक्तम्। सत्यमुक्तं सति त्वीश्वरस्य सापेक्षत्वसम्भवे, सापेक्षत्वञ्चेश्वरस्य सम्भवति सतोर्जन्तूनां धर्माधर्मयोः, तयोश्च सद्भावः सति जीवस्य कर्त्तृत्वे, तदेव चेत् कर्त्तृत्वमीश्वरापेक्षं स्यात् किंविषयमीश्वरस्य सापेक्षत्वमुच्यते। अकृताभ्यागमश्चैवं जीवस्य प्रसज्येत। तस्मात् स्वत एव जीवस्य कर्त्तृत्वमिति। एतां प्राप्तिं तुशब्देन व्यावर्त्त्य प्रतिजानीते परादिति। अविद्यावस्थायां कार्य्यकरणसङ्घाताविवेकदर्शिनो जीवस्याविद्यातिमिरान्धस्य सतः परस्मादात्मनः कर्माध्यक्षात् सर्वभूताधिवासात् साक्षिणश्चेतयितुरीश्वरात्तदनुज्ञया कर्त्तृत्वभोक्तृत्वलक्षणस्य संसारस्य सिद्धिः तदनुग्रहहेतुकेनैव च विज्ञानेन मोक्षस्य सिद्धिर्भवितुमर्हति। कुतः? तच्छ्रुतेः। यद्यपि दोषप्रयुक्तः सामग्रीसम्पन्नश्च जीवः, यद्यपि च लोके कृष्यादिषु कर्मसु नेश्वरकारणत्वं प्रसिद्धं तथापि सर्व्वास्वेव प्रवृत्तिषु ईश्वरो हेतुकर्त्तेति श्रुतेरवसीयते। तथा हि श्रुतिर्भवति 'एष ह्येव साधु कर्म कारयति तं, यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषते, एष उ एवासाधु कर्म कारयति तं, यमधो लोकान्निनीषते' इति "य आत्मनि तिष्ठन्नात्मानमन्तरो यमयतीति" चैवं जातीयका। नन्वेवमीश्वरस्य कारयितृत्वे सति वैषम्यनैर्घृण्ये स्यातां अकृताभ्यागमश्च जीवस्येति नेत्युच्यते" भा०। "कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्यः" सू०। "तुशब्दश्चोदितदोषव्यावर्त्तनार्थः। कृतो यः प्रयत्नो जीवस्य धर्माधर्मलक्षणः तदपेक्ष एवैनमीश्वरः कारयति ततश्चैते चोदिता दोषा न प्रसज्यन्ते। जीवकृतधर्माधर्मवैषम्यापेक्ष एव तत्फलानि विषमं विभजते पर्जन्यवदीश्वरो निमित्तमात्रेण। यथा लोके नानाविधानां व्रीहियवादीनां गुच्छगुल्मादीनां वाऽसाधारणेभ्यः स्वबीजेभ्यो जायमानानां साधारणनिमित्तं भवति पर्जन्यः, नह्यसति पर्जन्ये रसपुष्पफलपलाशादिवैषम्यं तेषां जायते नाप्यसत्सु स्वबीजेषु, एवं जीवकृतप्रयत्नापेक्ष ईश्वरस्तेषां शुभाशुभं विदध्यादिति श्लिष्यते। ननु कृतप्रयत्नत्वमेव जीवस्य

दसंसारिणश्च पामितादिविरहात् कुतश्चावर्ज्जनम्? कुतश्चाभिध्यानम्? इत्याशयवानाह, अथ प्रधानेति। अत्र सूत्रेणोत्तरमाह "क्लेशकर्म्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेषईश्वर"। (न्यायकन्दल्यां क्लेशकर्म्मेत्यत्र जन्मेतिपदमधिकम् दृश्यते तच्च लिपिकरप्रमादकृतम्) अविद्यादयः क्लेशाः, क्लिश्नन्ति खल्वमी पुरुषं सांसारिकं विविधदुःखप्रहारेणेति। "कुशलाकुशलानीति" धर्म्माधर्म्मौ तत्पाकश्च कर्म्मजत्वादुपचारात् कर्म्मत्वम्। विपाकोजात्यायुर्भोगाः; विपाकानुगुणा वासनाश्चित्तभूमौ आशेरत इति आशयाः। नहि करभजातिनिर्वर्त्तकं कर्म्म प्राग्भवीयकरभभोगभाविता भावना न यावदभिव्यनक्ति तावत्करभोचिताय भोगाय कल्पते, तस्मात्करभजात्यनुभवजन्मा भावना करभविपाकानुगुणेति। नन्वमी क्लेशादयोबुद्धिधर्म्मा न कथञ्चिदपि पुरुषं परामृशन्ति तस्मात् पुरुषपदादेव तदपरामर्शसिद्धेः कृतं क्लेशकर्म्मेत्यादिनेत्यत आह, "ते च मनसि वर्त्तमाना सांसारिके पुरुषे व्यपदिश्यन्ते" कस्मात्? "स हि तत्फलस्य भोक्ता चेतयितेति"। तस्मात् पुरुषत्वादीश्वरस्यापि तत्सम्बन्धः प्राप्त इति तत्प्रतिषेधउपपद्यत इत्याह, योह्यनेन मुक्तिस्थेनापि पुरुषमात्रसाधारणेन भोगेनापरामृष्टः। स पुरुषविशेष ईश्वरः, विशिष्यते इति विशेषं पुरुषान्तराद्व्यवच्छिद्यते। विशेषपदव्यावर्त्त्यं दर्शयितुकामः परिचोदनापूर्व्वं परिहरति कैवल्यं प्राप्तास्तर्हि इति। प्रकृतिलयानां प्राकृतोबन्धः, वैकारिकोविदेहानाम्, दक्षिणादिबन्धोदिव्यादिव्यविषयभोगभाजाम्। तान्यमूनि त्रीणि बन्धनानि। प्रकृतिभावनावशंकृततमसोहि देहपातानन्तरमेव प्रकृतिलयतामापन्नाइतितेषां पूर्व्वा बन्धकोटिः प्रज्ञायते तेनोत्तरकोटिविधानमात्रमिह तु पूर्व्वापरकोटिनिषेध इति प्रतिपाद्य विशेषं दर्शयति "स तु सदैव मुक्तः सदैवेश्वर" इति। ज्ञानक्रियाशक्तिसम्पदैश्वर्य्यं। अत्र पृच्छति "योऽसाविति" ज्ञानक्रिये हि न चितिच्छक्तेरपरिणामिन्याः सम्भवत इति। रजस्तमोरहितविशुद्धचित्तसत्त्वाश्रये प्रकाश्ये। तस्येश्वरस्याविद्याप्रभवचित्तसत्त्वसत्कर्षेण सह स्वस्वामिभावसम्बन्धः सम्भवत्यत उक्तं, प्रकृष्टसत्त्वोपादानादिति। नेश्वरस्य पृथग्जनस्येवाविद्याभिबन्धनश्चित्तसत्त्वेन स्वस्वामिभाव, किन्तु तापत्रयपरीतान् प्रेत्यभावमहार्णवात् समुद्धरिष्यामि ज्ञानधर्म्मोपदेशेन। नच ज्ञानक्रियासामर्थ्यातिशयसम्पत्तिमन्तरेण तदुपदेश, नचेयं प्रकृष्टरजस्तमोमलविशुद्धसत्त्वोपादानं विनेत्यालोच्य सत्त्वप्रकर्षमुपादत्ते भगवानपरामृष्टोऽप्यविद्ययाऽविद्यामिमामीषाविद्यायामस्तत्त्वमविद्वान् भवति न पुनरविद्यामविद्यात्वेन सेवमान, न खलु शैलूषोरामत्वमारोप्य तत्कार्य्यं नाटयन् भ्रान्तोभवति तदिदमाहार्य्यमस्य रूपस्य तात्त्विकमिति। यद्यपि तदुद्दिधीर्षया भगवता सत्त्वमुपादेयं तदुपादानेन च तदुद्दिधीर्षा अतश्च अपि प्राकृतत्वात्तथाचान्योन्याश्रय इत्यत उक्तं, शाश्वतिक इति। भवेदेतदेवं यदीदम्प्रथमता सर्गस्य भवेत्, अनादौ तु सर्गसंहारप्रवाहे सर्गान्तरवर्त्तत्वसत्त्वप्रकर्षोपादानसमये, पूर्णे मया सत्त्वप्रकर्ष उपादेय इति प्रणिधानं कृत्वा भगवान् जगत्संजहार, तदा चेश्वरचित्तसत्त्वं प्रणिधानवासनावासितं प्रधानसाम्यमुपगतमपि परिपूर्णे महाप्रलयावधौ प्रणिधानवासनावशात्तथैवेश्वरचित्तसत्त्वभावेन परिणमते यथा चैत्रः श्वः प्रातरेवोत्थातव्यं मयेति प्रणिधाय सुप्तस्तदैवोत्तिष्ठति प्रणिधानसंस्कारात्, तस्मादनादित्वादीश्वरप्रणिधानसत्त्वोपादानयोः शाश्वतिकत्वेन नान्योन्याश्रय। कस्मे-श्वरस्य चित्तसत्त्वस्य महाप्रलयेऽपि न प्रकृतिसाम्यमुपैतीति वाच्य? यस्य हि न कदाचिदपि प्रधानसाम्यं न तत्प्राधानिकं नापि चितिशक्तिः अथ च तत्त्वेऽर्थान्तरमप्रामाणिकमापद्येत। तच्चायुक्तं, प्रकृतिपुरुषव्यतिरेकेणार्थान्तराभावात्। सोऽयमीदृश ईश्वरस्य शाश्वतिक उत्कर्षः किं सनिमित्तः सप्रमाणकः? आहोस्विन्निर्निमित्तो निष्प्रमाणः? इति। उत्तरम्—तस्य शास्त्रं निमित्तं श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणानि शास्त्रम्। चोदयति शास्त्रं पुनः किं निमित्तम्? प्रत्यक्षानुमानपूर्व्वं हि शास्त्रम्? नचेश्वरस्य सत्त्वप्रकर्षे कस्यचित् प्रत्यक्षमनुमानं वास्ति। नचेश्वरप्रत्यक्षमेव शास्त्रमिति युक्तं, कल्पयित्वापि ह्ययं स्वयं ब्रूयादात्मैश्वर्य्यं प्रकाशनायेति भावः। परिहरति प्रकृष्टसत्त्वनिमित्तम्। अयमभिसन्धिः; मन्त्रायुर्वेदेषु तावदीश्वरप्रणीतेषु प्रवृत्तिसामर्थ्यादर्थाव्यभिचारविनिश्चयात् प्रामाण्यं सिद्धम्। नचौषधिभेदानां तत्र योगविशेषाणाञ्च मन्त्राणाञ्च तत्तद्वर्णावापोद्धारेण सहस्रेणापि पुरुषायुषैर्लौकिकप्रमाणव्यवहारो शक्यः कर्त्तुमन्वयव्यतिरेकौ। नचागमादन्वयव्यतिरेकौ ताभ्यां चागमस्तत्सन्तानयोरनादित्वादिति प्रतिपादयितुं युक्तं, महाप्रलये तत्सन्तानयोर्विच्छेदात् न च तद्भावे प्रमाणाभाव। अभिन्नं प्रधानविकारि जगदिति हि प्रतिपादयिष्यते। सदृशपरिणामस्य पूर्व्वसदृशपरिणामप्रभवता दृष्टा। यथा क्षीरेक्षुरसादेर्दधिगुडादिरूपम्।

णाय भूतानुग्रहार्थमाह ज्ञानधर्म्मोपदेशेनेति। ज्ञानञ्च धर्म्मश्च ज्ञानधर्म्मौ तयोरुपदेशेन ज्ञानधर्म्मसमुच्चयात्मकविवेकख्यातिपरिपाकात्। कल्पप्रलये—ब्रह्मणोदिनावसाने यत्र सत्यलोकवर्ज्जं जगदस्तमेति महाप्रलये सत्यलोकस्य ब्रह्मणोऽपि निधने, संसारिणः स्वकारणगामिनस्तदा परमदुःखभाजः। कल्पेत्युपलक्षणम्। अन्यदापि स्वार्ज्जितकर्म्मपाकवशेन जन्ममरणादिभाजः पुरुषानुद्धरिष्यामीति कैवल्यं प्राप्य पुरुषा उद्धृता भवन्तीत्यर्थः। एतच्च करुणाप्रयुक्तस्य ज्ञानधर्म्मोपदेशेन कपिलादीनामपि सिद्धमित्याह, "तथा चोक्तं आदिविद्वान् कपिल" इति। आदिविद्वानिति पञ्चशिखाचार्य्यवचनम् आदिमुक्तसर्वज्ञानादिगुरुविषयं, अनादिमुक्तपरमगुरुविषयम्, आदिमुक्तेषु कदाचिन्मुक्तेषु विद्वत्सु कपिलेषु 'अस्माकमादिर्विद्वान् मुक्तः स एव च गुरुरिति। कपिलस्यापि जायमानस्य महेश्वरानुग्रहादेव ज्ञानप्राप्तिः। श्रूयते हि कपिलोनाम विष्णोरवतारविशेषः प्रसिद्धः स्वयम्भूश्च हिरण्यगर्भः, तस्यापि साङ्ख्ययोगप्राप्तिर्वेदे श्रूयते इति "स एवेश्वर आदिविद्वान् कपिलो विष्णुः स्वयम्भूरिति" स्वायम्भुवादीनामपीश्वर इति भाव २५। "सम्प्रति भगवतो ब्रह्मादिभ्यो विशेषमाह, 'स एष इति पातञ्जल न तु सूत्रम् "पूर्व्वेषामपि गुरुः कालेनानवच्छेदात्"। व्याचष्टे, पूर्व्वेषामिति। कालस्तु गतसर्गादि, अनवच्छेदार्थेन अवच्छेदनप्रयोजनेनोपावर्त्तते, न वर्त्तते प्रकर्षस्य गतिप्राप्तिर्मन्तव्या आगमात्। तदनेन प्रबन्धेन भगवानीश्वरो दर्शितः" २६ वाचस्पतिविवरणम्।

तस्येश्वरस्य लक्षणम् "जन्माद्यस्य यतः" शा॰सूत्रभाष्ययोर्दर्शितम् तच्चोपादाननिमित्तकारणोभयकारणपरतया समर्थितं तच्चानुपदमुदाहृतम्। तस्य लक्षणानि नवमितानि यथाह ब्रह्मणस्तटस्थलक्षणोदाहरणे वेदा॰ परि॰ "प्रकृते च जगज्जन्मादिकारणत्वम्। अत्र जगत्पदेन कार्य्यजातं विवक्षितम्। कारणत्वञ्च कर्त्तृत्वम् अतो ऽविद्यादौ नातिव्याप्तिः। कर्त्तृत्वञ्च तत्तदुपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमत्त्वम्। ईश्वरस्य तावदुपादानगोचरापरोक्षज्ञानसद्भावे च "यः सर्व्वज्ञः सर्व्ववित् यस्य ज्ञानमयं तपः। तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमन्नञ्च जायते" इत्यादि श्रुतिर्म्मानम्। तादृशचिकीर्षासद्भावे च 'सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति' श्रुतिर्म्मानम्। तादृशकृतौ च "तन्मनोऽकुरुतेत्यादि" वाक्यम्। ज्ञानेच्छाकृतीनामन्यतमगर्भं लक्षणत्रितयं विवक्षितम् अन्यथा व्यर्थविशेषणापत्तेः। अतएव जन्मस्थितिध्वंसानामन्यतमस्यैव लक्षणे प्रवेशः। एवञ्च लक्षणानि नव सम्पद्यन्ते। ब्रह्मणो जगज्जन्मादिकारणत्वे च "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत् प्रयन्त्यभिसंविशन्तीत्यादि' श्रुतिर्म्मानम्। यद्वा निखिलजगदुपादानत्वं जगदाकारेण परिणममानमायाधिष्ठानत्वं वा। एतादृशमेवोपादानत्वमभिप्रेत्य "इदं सर्व्वं यदयमात्मा" "सच्च त्यच्चाभवत्" "बहु स्यां प्रजायेय" इत्यादिश्रुतिषु ब्रह्मप्रपञ्चयोस्तादात्म्यव्यपदेशः। घटः सन् घटो भाति घट इष्ट इत्यादिलौकिकव्यपदेशोऽपि सच्चिदानन्दरूपब्रह्मण्यध्यासात्'। अतएव "अस्ति भाति प्रियं रूपं नाम चेत्यंशपञ्चकम्। आद्यं त्रयं ब्रह्मरूपं मायारूपं ततो द्वय'मित्युक्तम्। श्रीधरस्वामिनाऽपि भाग॰ १स्क॰ टीकायाम् "विश्वसर्गविसर्गादिनवलक्षणलक्षितम्" इत्यनेन ब्रह्मणः सर्गादिनवकस्य ज्ञानचिकीर्षाकृतिमत्त्वेन नव लक्षणान्युक्तानि। "मायोपाधिरयं जीवोऽविद्योपाधिरीश्वर" इत्युक्ते तस्याविद्योपाधित्वम् अविद्या च कार्य्यकारणभेदेन द्विविधा तत्र कार्य्यरूपा मायाशब्देन वाच्या कारणरूपा तु अविद्याशब्दवाच्या। तत्र कार्य्यरूपाभिप्रायेणैव "इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते" श्रुतिर्द्रष्टव्या। अविद्याभिप्रायेणैव तु "मायान्तु प्रकृतिं विद्यात् मायिनं तु महेश्वरम्"। "अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णवर्णामित्यादि" श्रुतिश्च द्रष्टव्या। तस्या एकत्वेऽपि सत्त्वरजस्तमोरूपगुणभेदात् त्रैविध्येन तदुपहितचैतन्यस्यापि त्रैविध्यम्। तदभिप्रायेणैव "स च परमेश्वर एकोऽपि स्वोपाधिभूतमायानिष्ठसत्त्वरजस्तमोगुणभेदेन ब्रह्मविष्णुमहेश्वरादिशब्दवाच्यतां भजते" इति वेदा॰ परि॰। "सत्त्वं रजस्तम इति प्रकृतेर्गुणास्तैर्युक्तः परः पुरुष एक इहास्य धत्ते। स्थित्यादये हरिविरिञ्चिहरेति संज्ञा" भागवतम्। मत्स्याद्यवतारप्रभृतयोऽपि ब्रह्मकोटय एव। अत एव सिद्धान्तबिन्दौ "शुभाकारविष्णुप्रभृतीनां स्त्र्याकाराणाञ्च भारतीप्रभृतीनामीश्वररूपत्वमुक्तम्। तस्य नित्यतया निरवयवत्वेऽपि सत्त्वजीवादृष्टवशात् तेषामुपासासिद्ध्यर्थं श्रुतिवेदपुराणप्रसिद्धाकारग्रहणम् "चिन्मयस्याद्वितीयस्य निष्कलस्याशरीरिणः। उपासकानां सिद्ध्यर्थं ब्रह्मणो रूपकल्पने"त्युक्ते "यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्च्चितुमिच्छति। तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहमिति' गीतोक्तेश्च। ईश्वरविभूतिशब्दे च दर्शयिष्यमाण

[illegible] "यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत" [illegible]

[illegible]

धिते स्वामित्वम् इतीश्वरत्वसाक्षित्वयोर्भेदः न तु धर्म्मिणोरी-श्वरत्वसाक्षिणो' । स च परमेश्वर एकोऽपि स्वोपाधी-भूतमायानिष्ठसत्त्वरजस्तमोगुणभेदेन ब्रह्मविष्णुमहेश्वरादि शब्दवाच्यतां भजते । नन्वीश्वरत्वमादित्वे "तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय, इत्यादौ सृष्टिपूर्व्वसमये परमेश्वरस्यागन्तुकमीक्ष-णमुच्यमानं' कथमुपपद्यते ?। उच्यते । यथा विषयेन्द्रिय-सन्निकर्षादिकारणवशेन जीवोपाध्यन्तःकरणस्य वृत्तिभेदा जायन्ते तथा सृज्यमानप्राणिकर्म्मवशेन परमेश्वरोपाधीभू-तमायया वृत्तिविशेषा इदमिदानीं स्रष्टव्यमिदमिदानीं पालयितव्यमिदमिदानीं संहर्त्तव्यमित्याकाराश्च भेदा जायन्ते तासाञ्च वृत्तीनां तत्प्रतिबिम्बितन्यस्य च सादित्वमिति"

ईश्वरी स्त्री ईश्वरस्य शिवस्य पत्नी ङीप् । १दुर्गायाम् । "ईश्वरीमीश्वरीं जयाम्" दुर्गास्तवः । ईश- वनिप् ङीप् रान्तादेशश्च । २लिङ्गिनीलतायां ३वन्ध्याकर्कोट्याम्, ४रुद्र-जटालतायाम्, ५नाकुलीवृक्षे च । ऐश्वर्य्यान्वितायां स्त्रियाम् च । "ईश्वरीं सर्वभूतानां त्वामिहोपह्वये श्रियम्" श्रीसूक्तम् ।

ईष उञ्छे (उञ्छ तमसत्वेनात्, कणश आदाने) तु॰प॰सक॰ सेट् । ईषति ऐषीत् । ईषाम् बभूव आस चकार । ईषिता ईष्यात् ईषिष्यति ऐषिष्यत् "विश्वस्मादीषतो यज-मानस्य परिधिः" तैत्ति॰ ।

ईष दाने ईक्षणे, दर्शने हिंसने च भ्वादि॰आत्म॰सक॰सेट् । ईषते । ऐषिष्ट ईषाम् बभूव आस चक्रे । ईषिता ईषिषीष्ट ईषिष्यते ऐषिष्यत । ईषत् ईषा "सुरस्येव स्वेप-यादीषतेषय" ऋ॰ १,१४१,८ । "अस्मादहं तविषा-दीषमाण" ऋ॰१,१७१ ४७ ।

ईष पु॰ ईष-क । उत्तममनोः पुत्रभेदे । "औत्तमेयान् महाराज । दश पुत्रान् मनोरिमान् । ईष ऊर्ज्जस्तनूर्ज्जश्च मधुर्माधव एव च । शुचिः शुक्रः सहश्चैव नभस्यो नभ एव च" हरिव॰७अ॰ ।

ईषत् अव्य॰ ईष-अति । १अल्पे, २किञ्चिदर्थे च । "ईषत्सहा-समसलं परिपूर्णचन्द्रविम्बानुकारि" देवीमा॰ "ईषदीषदुन्मीलितविद्यया तातमातृसृष्टमाविष्कुर्वन्" कुसुमा॰ । "ईषदक्ता" मा॰सा॰ । ईषदुष्ण ईषत्पाण्डु । २सूक्ष्मार्थे च "ईषद्धौत नवं शुक्ल सदृशं यन्न धारितम्" वशिष्ठ । "ईषत् सूक्ष्मतन्तुकमिति रघुनन्दनः" एतदुपपदे धातो खल् ईषत्कर ईषद्गम । इयादेस्तु युच् वा । ईषद्दर्श ईषद्दर्शन । एतत्पूर्व्वे आढ्ये उपपदे खल् ईष-दाढ्यङ्कर "ईषदाढ्यङ्करोऽप्येष: भट्टि ईषदाढ्यम्भवम् ।

ईषत्कर न॰ ईषत् कृ-खल् । १लेशे, २अल्पे च । ३अल्प-प्रयाससाध्ये त्रि॰ । [वर्णे २तद्वति त्रि॰

ईषत्पाण्डु पु॰ "ईषदक्ततेति" मा॰स॰ । १अल्पपाण्डौ धूसर-

ईषदुष्ण पु॰ "ईषदक्ततेति" मा॰स॰ । अल्पतापे १मन्दोष्णे २तद्वति त्रि॰ [२तद्वति त्रि॰

ईषद्रक्त पु॰ "ईषदक्ततेति" मा॰स॰ । अल्परक्तवर्णे १अव्यक्तरागे

ईषा स्त्री ईष-क । १शकटस्य दीर्घकाष्ठे "देवानामित्युपस्तम्भ-नस्य पश्चादीषाम्" कात्या॰ २,२,१४, "शकटस्य दीर्घ काष्ठमीषा" वेददी॰ । २रथावयवभेदे च "ईषामन्ये ध्वजा-नन्ये सूतमन्ये न्यपातयन्" भा॰व॰२४॰अ॰ "पाञ्चालस्य रथस्येषामाप्लुत्य सहसाऽपतत्" भा॰ आ॰ १३८अ॰ । ३हलयुगयोर्मध्यमकाष्ठे ४लाङ्गलदण्डे च ।

ईषादन्त पु॰ ईषेव दन्तोऽस्य । १दीर्घदन्तगजे २तद्वदन्ते त्रि॰

ईषिका स्त्री ईषेव "इवे प्रतिकृतावित्ति" पा॰कन् । १गजाक्षि गोलके, २तूलिकायाम, ३अस्त्रविशेषे च । "सोऽभिमन्त्र्य शरैषीकामीषिकास्त्रेण वीर्यवान् काक तमभिसन्धाय ससर्ज पुरुषर्षभ" रामा॰ । कर्करीकादि॰नि॰ ईषी-कापि । तूलिकायाम् तृणभेदे "सोऽभिमन्त्र्य शरैषीका मीषिकास्त्रेण वीर्य्यवान्" ईषिकेति तालव्यमध्योऽप्यत्रार्थे ।

ईषिर पु॰ ईष हिंसने किरच् । अग्नौ उज्ज्वलदत्त ।

ईष्म पु॰ईष-दर्शने करणे मक् । १कामदेवे ईष ईक्षणे कर्म्मणि मक् । २वसन्तर्त्तौ च उज्ज्वल॰ ।

ईह चेष्टने भ्वादि॰आत्म॰अक॰सेट । ईहते ऐहिष्ट ऐहिढ्वम् ऐहिध्वम् । ईहाम्-बभूव आस चक्रे ईहिता ईहिषीष्ट ईहिष्यते ऐहिष्यत । ईहनम् ईहा ईहमान ईहित "शक्यामीहमानस्य किञ्चिद्दत्त्वा पृथक् क्रिया" स्मृति । "ऐहिष्ट न कारयितुं क्षतात्मा" भट्टि । प्रियाणि वाञ्छन्त्यसुभि: समीहितुम्, "हन्तु क्रोधवशादीहाञ्च-क्राते तौ परस्परम्" इति च किरा॰ । अस्य इच्छापूर्व्व-कचेष्टापरत्वे सक॰ "नेहेतार्थान् प्रसङ्गेन" मनु । "तस्या राधनमीहते' गीता ।

ईहा स्त्री ईह-अ । १चेष्टायाम्, २उद्यमे, ३वाञ्छायाञ्च । "ईहादेहार्थम्।स स्याज्जन्मर्क्षे उपतापिते । ज्योति॰ ।

ईहामृग पु॰ ईहा मृगयते अण् ईहाप्रधानो वा मृग पशुभेद । (नेकड़ावाघ) । १वृके ईहया ईहासाध्यो मृग । २कृत्रिममृगे अलङ्कारयास्त्रलक्षिते ३नाटकभेदे च साहि॰ ६ परि॰ । यथा "ईहामृगो मिश्रवृत्तचतुरङ्कः प्रकीर्त्तित ।

[illegible]

[illegible]

[illegible]

उ

[illegible]

[illegible]

नि अप्रगीतमन्त्रसाध्यानि स्तोत्राणि भा० "अथ योऽसा-
वन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यते सैवर्क् तत् साम तदुक्थं तद्
यजुः तद्ब्रह्म" छा०उ० । तथा हि स्तोत्रं द्विविधं
प्रगीतमन्त्रसाध्यमप्रगीतमन्त्रसाध्यञ्च तत्र प्रगीतमन्त्रसाध्यं
शस्त्रम् अप्रगीतमन्त्रसाध्यन्तु स्तोत्रमिति तयोर्भेदः ।
गवामयने प्रायणीयसञ्ज्ञकाह्ने पाठ्यपञ्चदशस्तोत्रात्मके
२चतुर्विंशस्तोमभेदे उपचारात् ३तत्साध्ये उक्थ्ययागे
च तद्विधानञ्च" ता०ब्रा०४अ०२ख०उक्तं यथा "१प्रा-
यणीयमहर्भवति"१ इत्युपक्रम्य "चतुर्विंश भवति"४
क० "इदमहरुक्थसंस्थं तत्र सर्वेषु स्तोत्रेषु चतुर्विं-
शएव स्तोमः कार्यः ४ । तदेतत् प्रशंसति' भा० ।
"चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री तेजोब्रह्मवर्चसं गायत्री तेज एव
ब्रह्मवर्चसमारभ्य यन्ति" ५ ।"अयञ्च स्तोमश्चतुर्विंशति-
संख्याकः गायत्री च चतुर्विंशत्यक्षरा सा च गायत्री तेजः,
प्रजापतिमुखादग्निना सहोत्पन्नत्वात् अतस्तेजोरूपं
ब्रह्मवर्चसं च तेजसोऽवान्तरभेद इति तेजोब्रह्मवर्चसरूपा
गायत्री । एवं सति चतुर्विंशतिस्तोमं प्रथमतः प्रयुञ्जाना
साक्षादेव प्रत्यक्षमेव संवत्सरं प्रारभन्ते अस्मिन्नहनि प्रयु-
ञ्जानाः संख्याद्वारेण तेजोब्रह्मवर्चसञ्चारभ्य अवरुध्य
स्वर्यन्ति स्वर्गं गच्छन्ति५ । पुनरपि विहितं स्तोमम् अनूद्य
प्रशंसति" भा० । "चतुर्विंशतिर्भवति चतुर्विंशो वै संवत्स-
रः साक्षादेव संवत्सरमारभन्ते" ६ ।' चतुर्विंशत्यर्द्धमासात्मक-
त्वात् संवत्सरस्य चतुर्विंशत्त्वं तथा सति चतुर्विंशस्तोमं
प्रथमतः प्रयुञ्जानाः साक्षादेव प्रत्यक्षमेव संवत्सरमार-
भन्ते ६ । अथैनं स्तोमं स्तोत्रीयागतसंख्याद्वारेण प्रश-
ंसति' भा० । "यावत्यश्चतुर्विंशस्योक्थस्य स्तोत्रीयास्तावत्यः
संवत्सरस्य रात्रयः स्तोत्रीयाभिरेव संवत्सरमाप्नु-
वन्ति"७ । "पञ्चदशस्तोत्रे अस्मिन्नहनि पञ्चदशसु स्तोत्रेषु
प्रत्येकं चतुर्विंशस्तोत्रीयायुक्तेषु परिगणनायां मिलित्वा
षष्ठ्युत्तरत्रिशतस्तोत्रीया भवन्ति । तथा सति चतुर्विंश-
स्तोमस्य यावत्यः स्तोत्रीयाः संवत्सरस्यापि तावत्यो रात्रयः
एवं प्रयुञ्जानाः सन्निधानेन चतुर्विंशेन स्तोत्रीयाभिरेव
संवत्सरं प्राप्नुवन्ति७ । स्तोत्रसंख्ययापीदमहः प्रशंसति"
भा० ।"पञ्चदश स्तोत्राणि भवन्ति पञ्चदशार्द्धमासस्य रात्रयो-
ऽर्द्धमासश एव तत्संवत्सरमाप्नुवन्ति ८ ।"स्पष्टोऽर्थः८" । अथ
स्तोत्रगतस्यापि सङ्ख्याया तत्संख्ययापीदमहः प्रशंसति"भा०
"पञ्चदश स्तोत्राणि पञ्चदश शस्त्राणि समासो मासश एव
तत् संवत्सरमाप्नुवन्ति९" स्पष्टोऽर्थः ९भा० । तत्राग्निष्टोम-

कर्त्तव्यतारूपं पूर्वपक्षमुपन्यस्योत्तरपक्षमाह "अथो खल्वा-
हुरुक्थमेव कार्यमह्नः संस्थित्यै" १२ ।' "अथो इति पूर्वपक्ष-
व्यावृत्त्यर्थः । उक्थसंस्थमेवेदमहः कार्यं किमर्थमह्नः स-
मृद्ध्यै सम्पूर्णताया इति ब्रह्मवादिन आहुः । अग्नि-
ष्टोमे हि पूर्वयोः सवनयोः पञ्च पञ्च स्तोत्राणि तृतीये तु
द्वे एवेत्यहः समृद्धिर्न भवति, उक्थ्ये तु तृतीयसवने
पञ्च स्तोत्राणीत्यहः समृद्धं भवति१२ । उक्थसंस्थाङ्गी-
कारे युक्त्यन्तरमाह" भा० । "सर्वाणि रूपाणि क्रियन्ते
सर्वं ह्येतेनाप्यते' १४ "उत्तरेषामह्नां सम्बन्धीनि यानि
रूपाणि स्तोमपृष्ठविभक्त्यादीनि तान्यस्मिन्नुक्थे क्रियन्ते
अतः सर्वं हि यज्ञसम्बन्धिरूपं तेनाह्ना उक्थसंस्थेन
आप्यते प्राप्यते अत उक्थसंस्थैव कार्येत्यर्थः । सर्वरूप-
करणञ्च सर्वेषामपि सम्पादानद्वारेणेति निदानकारे-
णैवमुच्यते, "अथो खल्वाहुः सर्वाणि रूपाणि क्रियन्त इति"
आचार्या एतेष्वेव सर्वान् स्तोमान् सर्वाणि पृष्ठानि
सर्वा विभक्तीर्दशरात्ररूपा इति विभक्तिमात्रेण कल्प-
यन्त इति संस्तुत्योक्ताः पुनस्त्रिवृत्पञ्चदशौ चतुर्विंश स-
म्पाद्यत इत्यादिना"१४ भा० । एतान्येव स्तोमपृष्ठादीनि
प्रत्येकं क्रमेण विविच्य तत्र प्रदर्शितानि तत्सर्वं तत
एवागन्तव्यम् । तत्र च तस्मिन्नहनि यथा स्तोमादिकं
विधेयम् तदपि तत्रैव दर्शितं तत एव तदवसेयम् । अत्र
उक्थसाध्ययागे अभेदोपचार इति बोध्यम् ।
४होत्रायां स्त्री उक्थायस्त्रशब्दे उदा० उच्यतेऽनेन
करणे थक् । ५उक्थसाधने प्राणे च "यस्य प्राणवियोगेन
लोकोऽयमियदर्शन । उक्थेन रहितोऽप्येष मृतक
प्रोच्यते यथा" भाग०१स्क०१५अ० ।

उक्थपत्र पु० उक्थानि अप्रगीतमन्त्रसाध्यानि स्तोत्राणि
पत्रं वाहनमिव यस्य ।१यज्ञे, स्तोत्रैरेव हि यज्ञो वाह्यते
इति तस्य तथात्वम् ।"समिद्धे अग्नावधि मामहान उक्थ-
पत्र ईड्यो गृभीतः" यजु० १७,५५ । 'यजमानो वै माम-
हान उक्थपत्र इत्युक्थानि ह्यस्य पत्राणि" शत०ब्रा०
९,२,२,९ इत्युक्ते २ यजमानेऽपि । [त्तथात्वम् ।

उक्थपात्र म० ६त० । यजमाने तस्य उक्थसाधकत्वा-

उक्थभृत् पु० उक्थं बिभर्त्ति सम्यक्विभजते भृ–क्विप्
६त० । उक्थविभाजके ऋषिभेदे "उक्थभृतं सामभृतं
बिभर्त्ति ग्रावाणम्" ऋ० ७, ३३, १४ । उक्थभृतं
उक्थानां स्तोत्राणां सम्भर्त्तारम्" ।

उक्थवर्द्धन पु० उक्थैः स्तोत्रैर्वर्द्धतेऽसौ वृध–णिच् कर्मणि

[illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] ८।१४ ॥ [illegible]" [illegible] । [illegible] "[illegible] [illegible]" [illegible] । । ९, '[illegible]" [illegible]

उन्मुखवासस् [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ८।१।१९, । [illegible]" [illegible] ।

उन्मुख[illegible] [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] १।०५ ६ । [illegible]" [illegible] ८, १ ९, ० ।

उन्मुखयस् [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] १ १ ९,२ ९ ।

उन्मुखमास् [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] ११।१६ । "[illegible]" । "[illegible]" [illegible] १ ९,० । "[illegible]" [illegible] ०।९८ ।

उन्मुखयुग [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ६।२६ २ । "[illegible]" [illegible] १ ६१२ ।

उन्मुखादि [illegible] । [illegible] "[illegible]" । '[illegible]" [illegible] ।

उन्मुखमास [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible]

[illegible]" [illegible] '[illegible]" [illegible] ।

उन्मुखाची [illegible] । [illegible] '[illegible]" [illegible]

उन्मुखा[illegible] [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।९८ ।

उन्मुखम् [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] ९,११ ९ "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] ८।१९ ६, । [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] ८०६ ८ । "[illegible]" [illegible] ।

उन्मुख [illegible] । [illegible] । [illegible] १।०९ । "[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible] १०५।१९ । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] । '[illegible]' [illegible] ९,८ २६ । "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] १,८,१०१८ [illegible] । [illegible] ।

[illegible] ।। "[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible]

महेति याज्या । वयन्तु त्वामपूर्व्य यो न इदमिदं पुरेति प्रगाथौ । सर्वा ककुभः प्रमंहिष्ठायोदप्रुतोऽच्छाम इन्द्र इहस्पते युवमिन्द्रश्च वस्व इति याज्या । अथाहीन्द्र गिर्वण इयन्त इन्द्र गिर्वण ऋतुर्जनित्रीन् मर्त्तो भवा- मित्र च वां कर्मणेन्द्राविष्णू मदपती मदानामिति याज्या"२ । "अत्र सर्वाः ककुभ इत्युक्तं किमनेनोक्तम् । काकुभेषु तावत् प्रगाथेषु तृतीयपञ्चमयोरभ्यासे सति ककुभ एव सर्वा भवन्ति । तथैव च स्तुवन्ति छन्दोगा । अतोऽन्यत् प्रयोजनमन्वेषणीयम् । तदिदमुच्यते । होत्र- काय येषा प्रगाथा स्तोत्रीयानुरूपा इतीन्द्रनिहव- ब्राह्मणस्पत्यवच्छस्य विहितम् । तत्र वार्हतानामेवायं विधिरित्युक्तत्वात् काकुभेष्वनुप्राप्नोति तन्निवृत्त्यर्थं क- कुभ इति वचनम् । सर्वग्रहण सर्वकाकुभप्रगाथसंग्र- हार्थम् । तेन वार्हतेष्वेवासौ विधिरिति मन्तव्यम् । "इत्यन्त उक्थ्यः"१ । "एवमन्त उक्थ्यः क्रतुरित्यर्थः । इत्यन्तोऽग्निष्टोम इत्यस्यानन्तरम् एतानि शस्त्राण्युक्थ्य इत्यन्ते उक्थ्य इत्येतावत्युच्यमाने एतानि शस्त्राण्युक्थ्य एवेति गम्यते । तत् किमर्थमुक्थे तु होत्रकाणामित्यत्रो- क्थग्रहणम् । अयमभिप्रायः । अथ सोमेनेति त्रिषु- ध्यायेषु ज्योतिष्टोमाख्य सोमयागोऽधिकृत, स च संस्थाभेदात्तत्प्रभेदाच्चतुर्धा भिन्नो व्युत्पादितो भवति । तत्र सर्वत्र सोमेन यजेतेत्येतद्विधिविहित एवैको यागः केनचिदुपाधिवशेनाभ्यस्तो भिन्नो नाम प्रतीयते । अतः सर्वेषां प्रकरणित्वे प्राप्ते अग्निष्टोम एव प्रकरणी, अन्ये तस्यैव गुणा विकारा इति ज्ञापयितुमुक्थ्य इत्यु- च्यते । उक्थ्य एतावदेवौपदेशिकं, अन्यत् सर्वमातिदेशिक- मित्यर्थ"इत्येव आश्व०श्रौ०६,१,क० तस्य प्रकारोऽभिहित उक्थेन शस्त्रार्थ्यं यहरूपे ५ पात्रभेदे । "उक्थ्यसुपयाम गृहीत, इति" कात्या०६,६,२१ ।"उक्थ्यादि" कात्या० १४ २,१० उक्थ्यग्रहणादि प्राकृत कर्म भवति उक्थ्यस्याख्या उक्थ्यसंज्ञक ग्रह गृह्णाति" कर्कः । "प्रागुक्थ्यान्मरुत्वतीयग्रहपात्रेण इन्द्रमरुत्व इति" कात्या० १०,१,१४ । आग्रयणग्रहणानन्तरमुक्थ्यग्रहणात् प्रा- गिति६ कर्कः ।

उक्ष— सेचने भ्वा० सक०प० सेट् । उक्षति औक्षीत् उक्षाम्-बभूव आस चकार । उक्षिता उक्ष्यात् उक्षिष्यति औक्षिष्यत् । उक्षितव्य उक्षणीय उक्ष्य । उक्षिता उक्षन् उक्षित । उक्षा उक्षणम् । उक्षित्वा समुक्ष्य ।

कर्मणि उक्ष्यते औक्षि उक्ष्यमाण "उक्षन्त्यश्वान् तरुषः हिताद्व" ऋ०१,१६६,२, "औक्षन् शोणितमम्भोदा" भट्टि ।"उक्षा प्रचक्रुर्नगरस्य मार्गान्" भट्टिः। अव्यवधाने एवास्य प्रयोगविधानात् प्रयत्नव्यवधानाद्यसम्भक्तिरतोऽत्र जयमङ्गलेन उक्षान् प्रचक्रुरिति पठितम् उक्षान् सिक्तानिति तदर्थः "घृतश्चुता मधुवर्णमर्चते"ऋ०१,८७,२, "गङ्गा- प्रवाहोक्षितदेवदारु" कुमा०। "गन्धवद्भिरचन्दनोक्षिता" "किञ्चिदुक्षितशिखराङ्ककावुभौ" रघु । क्वचिदस्य पदव्य- त्यय । "अहमपो अपिन्वमुक्षमाणा" ऋ० ४,४२,४ "तमुक्षमाणमव्यये वारे पुनन्ति" ऋ०९,९९,५' "प्रसव्य- मात्मानमुदकै पर्य्युक्षन्ते" आश्व०श्रौ०। उक्षणञ्च द्रव्य- द्रव्येण संयोगविशेषजनकव्यापार । (सेचा) ।

अभि+अवतानपाणिना सेचने । "उत्तानेनैव हस्तेन- प्रोक्षणं परिकीर्त्तितम् । न्यञ्चताऽभ्युक्षणं प्रोक्तं तिर- श्चाऽवोक्षणं स्मृतमिति" छन्दोप० उक्तेः तथार्थ- त्वम् । अभ्युक्षणशब्दे विवृति "परस्पराभ्युक्षणतत्- पराणाम् रघु । "शिरसि शकुन्तलामभ्युक्ष्य" शकु०। "अथाद्भिरभ्युक्षति, एष वा अपां सम्भारो यदद्भिरभ्यु- क्षति"शत०ब्रा०२,१,१,२,।

अव+तिर्य्यक्पाणिना सेचने "दध्ना मधुमिश्रेणावोक्षति" तैत्ति० । "उद्धतमवोक्षित भवति यत्रैनमुपाव- हरन्त्युत्तते वा अवोक्षितेऽग्निमादधाति" शत०ब्रा०६, ४ ४,१८, "उद्धत्यावोक्षति यत्रैनमुपावहरति"शत०ब्रा० ६,८,१,१२, ।"तिरश्चाऽवोक्षणं स्मृतम्" छन्दोग०।

आ+समन्तात् ईषद् वा सेचने "आ नो गव्यूतिमुक्षतं घृतेन" ऋ०७,६२,५ व्यवहितायेति उपसर्गस्य व्यवधानम् ।

उद्+ऊर्द्ध्वदेशात् सेचने । "किं तृतीयमेता दिवमुदौक्षन्" शत०ब्रा० ११,५,१,४। [ब्रा०१,७,४,६' ।

उप+सामीप्येन सेचने । "अधस्तादुपोक्षत्यापो देवी" शत०

निर्+ विशेषेण सेचने । "यतस्त्वप आनीय निरौक्षिपम्" शत०ब्रा०११,५,२,७ ।

परि+वेष्टनाकारेण समन्तात् सेचने"प्रसव्यमुदकैरात्मानं पर्य्यु- क्षन्ते" आश्व०६,१२, "प्रसव्य वामावर्त्तनेन वेष्टयित्वे- त्यर्थ ना०ट०।"आहवनीय पर्य्युक्ष्योदधारां निनयत्या गार्हपत्यात्"कात्या०४,१२,१६, "पर्य्युक्ष्य हस्तगृहीतेनोद- केन समन्तात् सिक्ता"कर्क ।"पर्य्युक्षित समिदसि"कात्या० ४,१४,२०।

प्र+उत्तानहस्तेन सेचने"उत्तानेनैव हस्तेन प्रोक्षणं परिकी-

[illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ८।१० ।११ "[illegible]" [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ११ ९, [illegible]" [illegible]

उद्[illegible] पु॰ [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ८।१९ ११ । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

उद्[illegible] पु॰ [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] १ ३१ ९ । [illegible] ८, १ ९, ४ ।

उद्[illegible] पु॰ [illegible] । [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] ११ १२१ ।

उद्[illegible] पु॰ [illegible] । "[illegible]" [illegible] १ १ १६ । "[illegible]" [illegible] ८, ७ । [illegible] ५।१८ ।

उद्[illegible] त्रि॰ [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ४।१६ १ ।"[illegible]" [illegible] ४।१२ ।

उद्[illegible] पु॰ [illegible] । [illegible] "[illegible]" । [illegible] ।

उद्[illegible] न॰ [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible]

[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

उद्[illegible] त्रि॰ [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible]

उद्[illegible] न॰ [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] १९ ५८ ।

उद्[illegible] पु॰ [illegible] । [illegible] १ १ १ ३, "[illegible]" [illegible] ८ १६, ४ । [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] ८ ४६ ८ । "[illegible]" [illegible] ।

उद्गम त्रि॰ [illegible] । [illegible] १ ७० ३ । "[illegible]" [illegible] ।०८ १६ । [illegible] ९९ ८ । "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] ६,८ २१ । [illegible] । "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] १ ६,१०१८ [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । ११ "[illegible]" । [illegible] । [illegible]

"यशोविदं मासपत्न्या उखाया उत सादनि पूण पात्रसेचनानि" ऋ० १,१६२,१२ । अथ मेतामाग्नित्यैव "सांम्पवन्या उखायाः" इति पा० भाष्यकृतोदाहृतम् । अग्निचेष्टकासाधने २मृण्मोहृये पदार्थे तत्करणप्रकार काल्या० श्री० १६,१,१, सूत्रादौ उक्तं तच्च इष्टकाशब्दे ८८।२७ दर्शितम् । "उखाग्रतु" सि०कौ०शत०ब्रा०तु खाम्नीपरोक्षागन्दस निरुक्तिन्यर्थैोक्ता यथा । "अथैनमुपयाम्य बिभर्त्ति इमे वै लोका उखा इमे वा एत लोका यन्त-मर्हन्ति एभिरेत लोक देवा अबिभरुरेभिरेवैनमेतद्बिभर्त्ति मत्त्यैवा यदुखा नाम एतद्वै देवता वैतेन कर्मणैतयाह-तेमा लोकानुदखनन् वडुखमस्याद्रतृखा उतृखा चैता-मुखेत्याचक्षते परोक्षं,परोक्षकामा हि देवा" ६,७,१,२२, २१ । अस्य "सङ्कोडादिपद्धव' पा० क्रोडादिग-णपाठात् स्वाङ्गाधिताऽपि तेन सहडुवेत्यत न ङीप् उखाया संस्कृत यत् । उख्य तत्र संस्कृते त्रि० । भवार्थे दिगा० यत् । उख्य उखाभवे त्रि० । तस्य षष्ठ्यादि० कर्मधारयसमासे आद्युदात्तता ।

उख्य त्रि० उखाया संस्कृत यत् । उखासंस्कृते मांसादौ "अ-स्यमुख्यस्य होमवान्"भट्टि उखायां भव दिगा० यत् । उखाभवे त्रि० । "उख्यान् कलेषु बिभृत" अथ०४, १४,२ । उख्यामग्नीन् । "अथ यदोप उख्योऽग्निरनु गच्छेत्"शत०ब्रा०६,६,४,१०।"प्रागत कालोख्यस्सोमरत. र्वमिदाधानम्" "असूख्यभाजासयमं क्रमयोयादौ"कात्या० १६,६,१०,१५,२२ । "यदिमां तस्योख्य निरवपति समि-तमिति" १७,१, १८ । स्त्रियां टाप् तत्र कमर्यादि० मातादौ ढकञ् । औख्येय उख्याजाते त्रि० ।

उगण त्रि० उद्गूर्ण उदायुध गणो यस्य पृषो० । उदा-युधगणोपेते "या सेना अभीत्वरीराव्याधिनीरुगणा उत" यजु० ११, ७७, 'उगणाभ्यस्तृहतीभ्यश्च वोमः सोमम" यजु० १६,२४ ।

उग्र पु०उच–रक् गश्चान्तादेश । १महादेवे, वायुमूर्त्तिधा-रिणि शिवे क्षत्रियात् शूद्रायां शूद्रायासुत्पन्ने २सङ्कीर्ण वर्णे (आगुरी) उग्रगुणत्वात् ३शोभाञ्जनवृक्षे, ४केरलदेशे, क्रूरगणके "उग्रः पूर्व्व मघान्तका" इति ज्योतिषोक्ते ५गणलपञ्चके च ६वत्सनाभाख्ये विषे न० । ७उत्कटे त्रि० । ८वचायां, ९यवान्यां, १०धन्याके, ११उग्रजाते स्त्रियां च स्त्री टाप् । तत्र "विश्वावसोपमासमिनरुक्ति" वेदा 'इनमशोडमोऽशीचि तद्यदस तथामाकरोत् मामुग्रह-मनमयद्वायुर्वा उग्रस्तस्माद्वदा बलवद्वात्युग्रोवातीत्याहु सोऽब्रवीत् ज्यायान् वा अतोऽस्मि' शत०ब्रा०६,१,२,१७। उक्तत्वात् क्तः १२वायौ पु०। उग्ररूपत्वादेव अष्टमूर्त्ति पूजने उग्राय वायुमूर्त्तये नम इति तिथितत्त्वे उक्तम् । शूद्रस्य विप्रकन्यायां जात उग्र इति स्मृत" उशनसोक्ते १३चा-ण्डालरूपवर्णसङ्करे च क्षत्रियाच्छूद्रकन्यायां क्रूराचार विहारवान् । क्षत्रशूद्रवपुर्जन्तुरुग्रनामा ततोऽभवदिति मनूक्तादय भिन्न" "क्षत्त्रुग्रपुक्कसानान्तु बिलौकोवधबन्ध-नमिति" मनु करणेन समा याश्य इतिभागेशमिश्रिता" इति भ्रमोगुरु । १४उत्कृष्टे त्रि०। "उग्र गर्भ मङ्गि ग्र" यजु०२७,१६।१५असुरभेदे पु०"विप्रचित्ति शिवि शङ्कु" इत्युपक्रम्यासुरगणमाया 'वेगवान् केतुमानुग्र सोपव्यपोमहासुर" हरिव० २६३अ० । तत्र वचायाम् "वनुषाद्यमियङ्गपायश्चाग्न्यरसाहर्मं" "उग्रा कुणम्' तीक्ष्णगन्धा पिवङ्ग श्रेष्ठ नित्य वायपोहे करङ्गम्"।"पिङ्-गुभल्लातकचित्रकोपाकटुत्रिकाम्भोदसुराह्वजाय" इति च सुश्रु०१६तीक्ष्णवीर्य्ये त्रि०।१७कालिकावरणभेदे स्त्री ।"वि-प्रचित्ता तथोग्रोग्रप्रभा दीप्ता घनत्विष"कालीकाथम् । १८उग्रतारायोगिनीभेदे च।"महाकाल्यथ रुद्राणी उग्रा भीमा तथैव च'कालिकापु०।१९दोषे च उग्रनासिक । २०कर्म कार्य्येषु उद्यते"उग्रासोह्यपा उपवाह्व इति" ऋ०८,२०,१२। उग्रास उद्गूर्णा सर्वकार्य्येषु उद्यता" भा०उच–समवाये इति धातोर्निष्पन्नतया क्रोधतोक्षणरसा-दिना विशेषसम्बन्धात् यथा च सर्वेषाम् उग्रत्वम्। उग्र-प्रभोग्रदंष्ट्रादियोगिनीभेदेऽपि उत्कटाद्यर्थता ज्ञेयम्"भा०।

उग्रक त्रि०उग्र+संज्ञायाम् कन् । नागभेदे । नागनामाख्याने "आर्य्यकश्चोग्रकश्चैव नाग कमठपोतकः" भा०आ०३५ अ० । २शूरे च "उग्रपुत्रघन्टे उदा० ।

उग्रकर्म्मन् त्रि०उग्र कर्मास्य । १हिंस्रे पश्वादौ २मांसाहि-सके २क्रूरादौ च । [वृक्षभेदे राजनि० ।

उग्रकाण्ड पु० उग्र काण्डोऽस्य । (करेला) कारवेल्ले

उग्रगन्ध पु०उग्र गन्ध पुष्पाद्यस्य।१चम्पके, २कट्फले ३अ-र्जकवृक्षे ४कशुने च । ५हिङ्गुनि न०। ६उत्कटगन्धादौ त्रि० । ७वशान्याम् ८वचायाम्, ९अजमोदायाञ्च स्त्री टाप् । राजनिघण्टु मेदिनी ।

उग्रचण्डा स्त्री० उग्रा चण्डा कोपना कर्म० । १देवीभेदे । तदाविर्भाव कालिका० पु०५८,६० अ० उक्त "उग्र-चण्डा तु या मूर्त्तिरष्टादशभुजाऽभवत् । सा नवम्यां

[illegible]

[illegible]

"यज्ञीक्षण मांस्पचन्या उखाया उत पात्राणि यूष्ण आसेचनानि" ऋ० १,१६२,१२। अयमेतामास्थित्यैव "मांस्पचन्या उखाया" इति पा० भाष्यकृतोदाहृतम्। दन्यिरेताधाधने २पुञ्जीरूपे पदार्थे तत्करणप्रकार कात्या० श्री० १६,१,१, सूत्रादौ उक्त तच्च इष्टकाशब्दे ६६१ पृ० दर्शितम्। "उखायत् शि०को०शत०ब्रा०ह स्यात्नीपरोक्षागन्तस्य निरुक्तिरन्यथैवोक्ता यथा। "अथैनमुपयाम्य बिभर्त्ति इमे वै लोका उखा इमे वा एतं लोका यन्महेन्ति एभिरेव लोकैर्देवा अभिभरेभिरेवैनमेतल्लोकैर्बिभर्त्त्येवा यदुखा नाम एतद्वै देवता एतेन कर्मणैतयावृतेमां लोकानुदखनन् यदुदखनंस्तस्मादुत्खा उत्खा वैतामुखेत्याचक्षते परोक्षं, परोक्षकामा हि देवाः" ६,७,१,२२, २३। अस्य "न कोडादिबह्वचः" पा० क्रोडादिगणपाठात् स्वाङ्गवाचित्वेऽपि तेन एकदुवेद्यत्र न ङीप्। उखायां संस्कृत यत्। उख्य तत्र संस्कृते त्रि०। भवार्थे दिगा० यत्। उख्य उखाभवे त्रि०। तस्य वर्ग्यादि० कर्मधारयसमासे आद्योदात्तता।

उख्य त्रि० उखायां संस्कृत यत्। उखासंस्कृते मांसादौ "शूल्यमुख्यञ्च शोभवान्" भट्टि उखाया भव' दिगा० यत्। उखाभवे त्रि०। "उख्यान् हस्तेषु बिभ्रतः" यजु० ४, ११,२। उख्याग्नीन्। "अथ यद्येष उख्योऽग्निरनुगच्छेत्" शत०ब्रा०६,६,४,१०। "प्रागन्वृत्योख्यमोत्तरत अभिदाधानम्" "अमूल्यभस्मायपन क्रयणीयादौ" कात्या० १६,६,१०,१५,२२। "सविता त्वोख्य निरवपति समितमिति" १७,१,१६। स्त्रियां टाप् तत अनग्न्यादि० आतादौ ढकञ्। औख्येय उख्याजाते त्रि०।

उगण त्रि० उद्गूर्ण उदायुधः गणो यस्य इपो०। उदायुधगणोपेते "या सेना अभीत्वरीराव्याधिनीरुगणा उत" यजु० ११,७७, "उगणाभ्यस्तृंहतीभ्यश्च वोमनोनम" यजु० १६,१४।

उग्र पु० उच–रक् गश्चान्तादेश। १महादेवे, वायुमूर्त्तिधारिणि शिवे क्षत्रियात् ऊढायां शूद्रायामुत्पन्ने २संकीर्णवर्णे (आगुरी) उग्रपुत्रत्वात् ३शोभाञ्जनवृक्षे, ४केरलदेशे, क्रूरग्रहके "उग्र' पूर्ब्बमघान्तका" इति ज्योतिषोक्ते ५नक्षत्रपञ्चके च ६वत्सनाभाख्ये विषे न०। ७उत्कटे त्रि०। ८वचायां, ९यवान्यां, १०सम्याके, ११उग्रजाते स्त्रियां च स्त्री टाप्। तत्र "शिवनामकोपनामनिरुक्ति" वेदा "यमभवोद्ग्योऽश्वीति तद्यदस्य तन्नामाकरोत् वायुस्तद्रूपमभवद्वायुर्वा उग्रस्तस्माद्यदा बलवद्वात्युग्रो वातीत्याहुः सोऽब्रवीत् ज्यायान् वा अतोऽस्मि" शत०ब्रा०६,,१,१२। उक्तश्रुत्युक्तेः १२वायौ पु०। उग्ररूपस्यादेवस्यष्टमूर्त्तिपूजने उग्राय वायुमूर्तये नम इति लिपितत्त्वे उक्तम्। "शूद्रस्य विप्रकन्याया जात उग्र इति स्मृतः" उशनसोक्ते १०चाण्डालरूपवर्णसङ्करे च क्षत्रियाच्छूद्रकन्यायां क्रूराचारविहारवान्। क्षत्रशूद्रवपुर्जन्तुरुग्रनामा ततोऽभवदिति ममृक्कादय भिन्न" "तत्त्व यपुक्तानान्तु विनीकोयथधन्धनमिति" मनु करणेन समा चास्य एतन्भोगेननिर्मिता" इति ज्योतिष्य। १६उत्कटे त्रि०। "उग्र शर्म महि श्रव" यजु०२६,१६।१५असुरभेदे पु०। "विप्रचित्ति शिवि गद्ग" इत्युपक्रम्यासुरगणमाया "वेगवान् केतुमानुग्र सोपव्यपोमहासुर" हरिव०२६२अ०। तत्र यथायाम् "धनुषाद्भ्यप्रियङ्गू चायव्याप्यरसाङ्कनै" "उग्रा कुष्ठम् तीक्ष्णगन्धा विडङ्ग' श्वेत निव्य चायपोड्रे करञ्जम्"। "विडङ्गभल्लातकचित्रकोषाकटुत्रिकाम्भोदसुराह्वजाश्च" इति च सुश्रु०१६तीक्ष्णवीर्य्ये त्रि०।१७कालिकावरणभेदे स्त्री। "विप्रचित्ता तथोग्रोग्रप्रभा दीप्ता घनत्विष" कालीकल्पम्। १८उग्रतारायोगिनीभेदे च। "महाकाल्यथ रुद्राणी उग्रा भीमा तथैव च" कालिकापु०। १९दीर्घे च उग्रनासिक। २०क्रूरकार्य्येषु उद्यते "उग्रासोदय उग्रवाश्च इति" ऋ०८,२०,१२। उग्रास उद्गूर्णा सर्वकार्य्येषु उद्यता" भा० उच–समवाये इति धातोर्निष्पन्नतया कोपतीक्ष्णरसादिना विशेषसम्बन्धात् एषा च सर्वेषाम् उग्रत्वम्। "उग्रप्रभोग्रदंष्ट्रादियोगिनीभेदेऽपि उत्कटाद्यर्थता ज्ञेयम्" भा०।

उग्रक त्रि० उग्र+संज्ञायाम् कन्। नागभेदे। नागनामाख्याने "आर्य्यकश्चोग्रकश्चैव नाग कलशपोतकः" भा०आ०३५ अ०। २शूरे च "उग्रपुत्रशब्दे उदा०।

उग्रकर्म्मन् त्रि० उग्र कर्मास्य। १हिंस्रे पश्वादौ २प्राणिहिंसके ३क्रूरादौ च। [वृक्षभेदे राजनि०।

उग्रकाण्ड पु० उग्र काण्डोऽस्य। (करेला) कारवेल्ले

उग्रगन्ध पु० उग्र गन्ध पुष्पाद।वस्य।१चम्पके, २कट्फले ३अर्ककक्षे ४लशुने च। ५हिङ्गुनि न०। ६उत्कटगन्धादेत्र त्रि०। ७यवान्याम् ८वचायाम्, ९अजमोदायाञ्च स्त्री टाप्। राजनिघण्टुमेदिनी।

उग्रचण्डा स्त्री० उग्रा चण्डा कोपना कर्म०। १देवीभेदे। तदाविर्भाव कालिका० पु०५९,६० अ० उक्त "उग्रचण्डा तु सा मूर्त्तिरष्टादशभुजाऽभवत्। सा नवम्यां

दत्तश्यामनागकृतयज्ञोपवीता नीलवर्णा लम्बोदरी खर्वा चतुर्भुजा तत्र उपरि दक्षिणे सरक्तमांसखण्डमण्डितमुष्टिनिविष्टजटाजूटलग्नोपखड्गविभूषितकरा उपरि वामे रक्तनालकिञ्चिद्विकस्वरनीलोत्पलकरा अधस्तात् दक्षिणे बीजपूरितकर्त्तृकालङ्कृतकरा अधस्तात् वामे त्रिजगज्जाड्यखण्डककपालमण्डितकरा भुजचतुष्टये धूम्राभनागकृतकेयूरा कनकाभनागकृतकङ्कणा शवारूढा प्रत्यालीढस्थानाश्रिता निर्भरयन्त्रणाप्रायेण शवहृदयस्थितदक्षिणचरणा शवोरुद्वयस्थितप्रसारितवामपादा कुन्दाभनागकृतकटीसूत्रा पाटलनागकृतनूपुरालङ्कृता सद्यश्छिन्नगलद्रुधिरान्योन्यकेशग्रथितपादपद्मप्रलम्बित–पञ्चाशत्तमस्तमुण्डमाला ज्वलदग्निचितामध्यस्थिता द्वीपिचर्म्मालङ्कृतकृष्णवस्त्रा योषिदस्थ्यलङ्कारभूषिता नीलाब्जाभ्यरूपनागभूषिता पञ्चमस्थान्वितकपालमालाभूषितललाटा ललज्जिह्वा दंष्ट्राग्रा रक्तैव रूपा। अत्र प्रमाणवाक्ययोः शवहृदयस्थत्वे वामदक्षिणपादयोर्विकल्पस्त्वतोमूर्त्तिद्वयमित्यन्ये। प्रत्यालीढपदाञ्चितशवहृदित्युक्ते आलीढं दक्षिणं पादं प्रत्यालीढं तु वामकमित्युक्तेः आलीढशब्दे दर्शितवाक्याच्च प्रत्यालीढशब्दस्य आलीढविपर्य्ययरूपत्वात् वामचरणस्यैव शवहृदयस्थितिरिति तु न्याय्यम्।

उग्रधन्वन् पु० उग्रं धनुर्यस्य ब०स० अनङ् समा०। १शिवे २शत्रुभिरसह्यधनुष्के त्रि०। "स इषुहस्तैः स निषङ्गिभिर्वशी संस्रष्टा सयुध इन्द्रोगणेन। संसृष्टजित् सोमपा बाहुशर्द्ध्युग्रधन्वा प्रतिहिताभिरस्ता" ऋ०१०,१०३,३।

उग्रनासिक त्रि० उग्रा दीर्घा नासिका यस्य। दीर्घनासिके।

उग्रपुत्र पु०उग्रस्य शूरस्य पुत्रः। १शूरवंशजाते। "काश्यो वा वैदेहो वोग्रपुत्र उज्ज्यं धनुरधिज्यं कृत्वा" शत०ब्रा०१४, ६,८। "उग्रपुत्र शूरात्मज" भा०। "उग्रस्य शिवस्य पुत्र । २कार्त्तिकेये। उग्र उद्भूर्ण पुत्रो यस्मिन्। ३ताट्टशे गभीरजलाशये "आ उग्रपुत्रे जिघांसतः" ऋ० ८, ६७,११। उग्रपुत्रे उग्रा उद्गूर्णा पुत्रायस्मिन् तस्मिन्नुदके" भा०।

उग्रम्पश्य त्रि० उग्रं पश्यति उग्र+दृश–खश् मुम्। पापाशयतया क्रूरदृष्टियुक्ते उपजल्पी व्याघ्रादौ "उग्रम्पश्या कुर्वेऽरण्ये" भट्टिः।

उग्रव्यग्र पु० असुरभेदे उग्रशब्दे उदा०।

उग्रशेखरा स्त्री उग्रस्य शेखरं वासस्थानत्वेनास्त्यस्याः अर्श० अच्। गङ्गायाम् शब्दार्थ० सा हि तस्य शिरसि स्थिता

उग्रश्रवस् पु० उग्रम् उत्कृष्ट श्रुतिधरं श्रव कर्णौ यस्य। १रोमहर्षणे सौतौ। "लोमहर्षण उग्रश्रवा सौतिः पौराणिको नैमिषारण्ये" भा० आ० १अ०। २धृतराष्ट्रपुत्रभेदे च। तत्पुत्रनामाख्याने "उग्रश्रवा उग्रसेनः सेनानीर्दुष्पराजयः" भा० आ० ६७अ०। "उग्रश्रवा उग्रसेनः सेनानीर्दुष्पराजयः" भा०आ० ११७अ०।

उग्रसेन पु० उग्रा सेना यस्य। १धृतराष्ट्रपुत्रभेदे, उग्रश्रवःशब्दे उदा०। २कुरुवंश्ये नृपभेदे। "कुरोस्तु पुत्राश्चत्वारः सुधन्वा सुधनुस्तथा। परिक्षिच्च महाबाहुः" इत्युपक्रम्य "परिक्षितस्तु दायादो धार्म्मिको जनमेजय। जनमेजयस्य दायादास्त्रय एव महारथाः। श्रुतसेनोग्रसेनौ च भीमसेनश्च नामतः" हरि० ३२ अ०। अयञ्च जनमेजयः अभिमन्युपौत्रात् भिन्न एव। अतएव "द्वावन्यौ तव वंशेऽस्मिन् द्वावेव च परिक्षितौ। भीमसेनाख्ययोराजन्! द्वौ चापि जनमेजयौ" इति जनमेजयं प्रति तत्रोक्तम्। यदुवंश्ये ३नृपभेदे च। "अन्धकञ्च महाबाहुं वृष्णिञ्च यदुनन्दनम्" इत्युपक्रम्य "अन्धकात् काश्यदुहिता चतुरोऽलभतात्मजान्। कुकुरं भजमानञ्च शमं कम्बलबर्हिषम्। कुकुरस्य सुतो वृष्णिर्वृष्णेस्तु तनयस्तथा। कपोतरोमा तस्याथ तैत्तिरिस्तनयोऽभवत्। जज्ञे पुनर्वसुस्तस्मादभिजिच्च पुनर्वसोः। तथा वै पुत्रमिथुनं बभूवाभिजितः किल। आहुकश्चाहुकी चैव ख्यातौ ख्यातिमतां वरौ" इत्याहुकोत्पत्तिमभिधाय "आहुकस्य तु काश्यायां द्वौ पुत्रौ संबभूवतुः। देवकश्चोग्रसेनश्च देवगर्भसमावुभौ। नवोग्रसेनस्य सुताः तेषां कंसस्तु पूर्ब्बजः" हरि०३८अ०।

उग्रसेनज पु० जायते इति जन–ड ६त०। कंसे तस्योग्रसेनक्षेत्रेऽसुरजातत्वेन तत्पुत्रत्वम्। कंसशब्दे विवृतिः।

उग्रादेव पु० उग्रेणादीव्यति आ+दिव–अच् ३त०। राजर्षिभेदे "अग्निना तुर्वशं यदुं परावत उग्रादेवं हवामहे" ऋ० १,३६,१८, उग्रादेवनामकञ्च राजर्षिम्" भा०।

उग्रायुध पु०उग्राणि आयुधान्यस्य। १पौरवे राजभेदे तस्योत्पत्तिभीष्महननकथादि हरिवं० २० अ०। "अजमीढस्य दायादः" इत्युपक्रम्य तद्वंशपरम्परा उक्ता। "तस्य वै सन्नते पुत्रः कृतो नाम महाबलः" इति कृतोत्पत्तिमुक्त्वा। "कार्त्तिरुग्रायुधः सोऽथ वीरः पौरवनन्दनः। बभूव येन विक्रम्य पृषतस्य पितामहः। नीपो नाम महातेजा पञ्चालाधिपतिर्हतः। उग्रायुधस्य दायादः क्षेम्यो नाम महायशाः। क्षेम्यात् सुवीरो नृपतिः

[illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible]

उपेय [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible]

उपसुप [illegible] (उपसुप्) [illegible] ।

उप [illegible] । "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

उपयम [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

उपयम [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

उपचित [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

उप [illegible] । "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

परमोच्चता चन्द्रस्य वृषे ३अंशे कुजस्य मकर२८भागे बुधस्य कन्याया १५भागे, गुरोः कर्के ५भागे, भृगो मीन २७भागे शनेस्तुला २०भागे तथात्वम् । "स्वोच्चाच्च सप्तमं नीचं प्रागुक्तांशैर्विनिर्दिशेत् । उच्चान्तः स्वस्वकक्ष स्यात् नीचान्ते तु समीचकः" परिपूर्णबल स्वस्वे समीचे दुर्बलोऽपि । स्वस्वोच्चनीचयोरन्तर्भागहारात् फलं दिशेत्" ज्योति०त० राजमार्तण्डस्तु "उच्चं त्र्युग्मं षटभं त्रिकोणं च कन्याष्टं शुक्रशनी च मित्रे । सूर्यः शशाङ्को-धरणीसुतश्च राहो रिपुर्विंशतिकः परांशः । विंशस्त्रि-कोणं वृषकर्कयुग्मं मीनोऽष्टकं शुक्रशनी विपक्षौ । सूर्यार-चन्द्राः सुहृदः समानौ जीवेन्दुजौ षष्ठिधिवत् परांशाः" ज्यो०त० । राशिपरत्वेऽस्य पुंस्त्वं भपरत्वे क्लीबतेति भेदः । भागहारात् षड्बलतत्त्वं तदानयनप्रकार नी०ता० सूर्यादेर्मेषादीन्युच्चान्यभिधाय "तत् सप्तमं नीचमनेन हीनो ग्रहोऽधिकश्चेत् रसभाद्विशोध्यः । चक्रात्, तदंशाद्बलवो बलं स्यात्" २तथा च ताजके स्वोच्चे २०कला बलं तेन पञ्चभि राशिभिर्यदि पूर्णबलं तदा इष्टांशे किमिति १८०,२०,१, लं राशिकेण प्रत्येकांश १/९ बलमायाति । जातके तु स्वोच्चे ६०कला बलं तेन प्रत्यंशं १/३ बलम् । नी०ताजके "निजतुङ्गभे विंशतिरुच्चभे खे" इति उक्तम् । जातके तु श्रीपतिः ६० कला बलमाह यथा "नीचोनोच्चग्रहोऽधिको यदि भवेत् षड्भात् तदाप्रच्युतचक्रात् क्रमशः खखाष्टवसुभि (१०८००) र्भक्तो-ऽर्थं बलम् । पादोनं तु बलं ३/४, त्रिकोणगृहे स्वर्क्षे १/२ दल च मयो १/८ षष्ठ मा अधिमित्रगेऽथ चरणो १/४ मित्रे समर्क्षेऽष्टम । १/८ । शत्रुभे भवति षोड-शांशक ११६ अधिशत्रुभवने रर्धांशक १/२२ । अत्र त्रिकोणादौ पादोनादिबलकथनात् स्वोच्चे पूर्णबल-मिति प्रतीयते तेन ६०कलात्मकं बलम् ।

३नाभिमानिनि ग्रहाणां गतिभेदकारके भगणस्थे ३जीव-भेदे तेनैवाकर्षणात् ग्रहाणामुच्चादिगतिसम्भवः ।

स च द्विविधः शीघ्रोच्च मन्दोच्चश्च ताभ्यामुच्च-तायां कारणत्वं सू०सि० एतद्गाथाभ्यां दर्शितं यथा "अदृश्यरूपाः कालस्य मूर्तयो भगणाश्रिताः । शीघ्रम-न्दोच्चपाताख्या ग्रहाणां गतिहेतवः" सू०सि०१। "शीघ्रो-च्च मन्दोच्चपातसञ्ज्ञकाः पूर्वोक्तपदार्था जीवविशेषाः सूर्या-दिग्रहाणां गतिकारणभूताः सन्ति । ननु कालेनैव ग्रह-चलनं भवतीति कालो गतिहेतुरेव इत्यत आह कालस्येति । पूर्वप्रतिपादितकालस्य स्वरूपाणि तथा चैषां कालमूर्त्तित्वेन ग्रहगतिहेतुत्वं नासम्भवीति भावः । ननु कालस्य घट्यादिमूर्त्तिस्वादेषां तदात्मक-त्वाभावात् कथं कालमूर्तित्वमित्यत आह भगणाश्रिता इति । भगोलस्थक्रान्तिवृत्तानुसृतग्रहगोलस्थक्रान्तिवृत्त-प्रदेशाश्रिता इत्यर्थः । तथा च ग्रहराश्यादिभोगानां कालधर्मेणोत्पन्नत्वात् तदात्मकानां कालमूर्तित्वमिति भावः । ननु ते दृश्यन्ते कुतो नेत्यत आह अदृश्यरूपा इति । वायवीयशरीरा अव्यक्तरूपत्वादप्रत्यक्षा इति भावः । एव च ग्रहाणामुच्चादिसम्भवात् स्पष्टक्रियोत्पन्नेति तात्पर्यम् १। अथानयोरुच्चपातयोर्मध्ये उच्चयोर्गतिहेतुत्वं प्रतिपादयति" र०ना०१ "तद्वातरश्मिभिर्बद्धास्तैः सव्येतरपाणिभिः । प्राक् पश्चादपकृष्यन्ते यथासन्नं स्वदिङ्मुखम्" २ सू०सि० । "तेषामुच्चसंज्ञकजीवानां वायुरूपा ये रश्मयो रज्जवस्ता-भिर्बद्धा बिम्बात्मकग्रहास्तैरुच्चसंज्ञकजीवैः सव्यवामहस्ते-ष्वपञ्चस्तेन हस्तवाङ्गुल्यादुपकृष्यमाणं हस्ताभ्यामित्यर्थः । स्वदिङ्मुखं स्वाभिमुखं यथासन्नं ग्रहबिम्बं भवति तथा प्राक् पश्चात् पूर्वपश्चिमभागाभ्यामित्यर्थः । अपकृष्यन्ते आकृष्यन्ते । अयमभिप्रायः भचक्रगोलस्थक्रान्ति-वृत्तानुसृतग्रहकक्षागोलान्तर्गतक्रान्तिवृत्ते कल्पितस्थ-प्रदेशे ग्रहोच्चपातास्तिष्ठन्ति । तत्र बिम्बव्यासोऽमकक्षा-कारकं प्रवहवायुतिरिक्तवायुरूपं स्वतोगतिस्थाने-ऽम्यमानं ग्रहबिम्बव्यासे पूर्वापरे प्रोतसूत्रीयहस्तद्वया-न्तर्गतमस्ति । अथ ग्रहबिम्बदुच्चस्थानात् स्वगत्या गच्छदपि वामहस्तस्थितरज्जोर्णोच्चस्थानात्, पूर्वरूपेण ग्रह-स्थानात् पश्चिमरूपेण हस्तसूत्रावयवधारणेन स्वम्या-मात् पश्चात् स्वाभिमुखमपकृष्यते निरन्तरमुच्चदेशं स्वगत्या यावत् षड्भान्तरं तयोरन्तरं तन्मार्गेणाकर्षणास-म्भवात् पूर्वस्मिन् गच्छद्ग्रहबिम्बं, सव्यहस्तस्थितरज्जो-र्णोच्चस्थानात् पूर्वस्मिन् स्वाभिमुखमाकृष्यते स्वगत्या नि-रन्तरं यावदन्तराभावस्तयोरिति" र०ना० । "अथात एवैक-रूपां पूर्वाधिकारावगतां गतिं त्यक्त्वा कुतः प्रत्यक्षविलक्षणां गतिं प्राप्ता ग्रहा इत्यत आह । "प्रवहाख्यो मरुत् तांस्तु स्वोच्चाभिमुखमीरयेत् । पूर्वापरापकृष्टास्ते गतिं यान्ति पृ-थग्विधाम्" सू०सि०२। "प्रवहाख्यः प्रवहसंज्ञको मरुद्वायुः पश्चिमाभिमुखं भ्रमत्तान् ग्रहानुच्चाख्यान् स्वोच्चाभिमुख स्वस्य प्रवहभ्रमणेनोच्च भावप्रधाननिर्देशादुच्चता यस्या दिशि तत् स्वोच्चं पूर्वदिक् पूर्वभाग एव ग्रहाणां प्रवहभ्रमे-

[illegible]

[illegible]

नियुक्ते” प्रमि० । तथा श्रीपति’ । “सव्यापाराद्‌ भ्रमन्ति खेचराणामूर्ध्वाधस्ताद्याम्यसौम्यापराणि’। गोलाभिज्ञैः यस्तु यातानि यानि तेषामुक्तान्यन्यद्वैतलूनि तानि । भ्रमगति प्रवहवायुवशेन तेषां नीचोच्चवृत्तजनितोर्ध्वमधश्च वा स्यात्‌ । याम्योत्तरा स्वयमवृत्तविमण्डलाभ्यां पोढा गतिर्निगदितैवमिह ग्रहाणाम्‌” उच्चता च महत्त्वव्याप्यगुणभेदः । सा च उपर्य्युपरिसन्निवेशितावयवानां महत्त्वे भवति तस्य गुणघनत्वात्‌ ततः भावेऽर्थे घञ्‌ । औच्चम्‌ उच्चताया न० । त्व । उच्चत्व तदर्थे न० तल्‌ । उच्चता स्त्री । “उच्चस्थे गृहपञ्चके सुरगुरौ सेन्दौ नवम्यां तिथौ लग्ने चाष्टके पुनर्वसुदिने मेष गते पूषणि । निर्दग्धुं निखिलाः पलाशसमिध मेध्यादयोध्यारणेराविर्भूतमभूदपूर्व्व विभवं यत्किञ्चिदेकं महः” तिथित०पु० । “ग्रहैस्ततः पञ्चभिरुच्चसंस्थितैरसूर्य्यगैः सूचितभाग्यसम्पदम्‌” रघु । “स्तोकस्य सन्देहेऽपि वा स्वगृहोच्चगे वर्गेऽपि वा” ज्योति०त० ।

उच्चकैस् अव्य०उच्चैस्‌+टेरकच्‌ । १उच्चतायां २तद्विशिष्टे च । “नमितमुदस्थादुच्चकैरच्छिन्नतोर” “स्थितोदयाद्रेरभिरामयमुच्चकैः” माघ । उत्कर्षार्थे तरबादि उच्चैस्‌शब्दवत्‌ ।

उच्चक्षुस् त्रि० उत्क्षिप्तमुत्पाटितं वा चक्षुर्यस्य प्रा०ब० । १ऊर्ध्वदृष्टिमनेत्रे २उत्पाटितनेत्रे च । ततः च्वि उच्चक्षूकरोति उच्चक्षूभवति सपूर्वचूस्त्वात्‌ ।

उच्चटा स्त्री उद्‌–चट–अच्‌ । १लशुनभेदे, २ गुञ्जायां ३भूम्यामलक्याम्‌, ४भूम्यामलक्याम्‌ ५नागरमुस्तायाञ्च ।

उच्चण्ड त्रि० उद्‌–चडि–अच्‌ । १अत्यन्तोग्रे २त्वरितकोपने, ३त्वरायुक्ते अविलम्बिते । ४प्रचण्डगर्वे पु०५तद्वति त्रि० ।

उच्चतरु पु०कर्म० । १नारिकेले वृक्षे । २उच्चवृक्षमात्रे च ।

उच्चताल न०उच्च ताल हस्ततालो यत्र । १पानगोष्ठ्यां नृत्तवाद्य तत्र उच्चैर्हस्ततालदानात्तथात्वम । २उच्चतताललृक्षे च

उच्चदेव पु०उच्च श्रेष्ठो देवः । वासुदेवे त्रिका० । तत्र “सर्वदेवमयो हरिः” इत्युक्तेः सर्व्वदेवमयत्वात्‌ सत्त्वप्रधानत्वाच्च उच्चत्वम्‌ अतएव भागवते ‘श्रेयांसि तत्र खलु सत्त्वतनोर्नृणां स्युरिति” सत्त्वप्रधानत्वात्‌ तस्य श्रेय साधनत्वमुक्तम्‌ ।

उच्चन्द्र पु० उच्छिष्टः त्यक्तोऽपगतश्चन्द्रो यत्र प्रादि०ब० निरपचन्द्रलोप । रात्रिशेषे शब्दरत्ना० ।

उच्चय पु०उत्‌+चि–अच्‌ । १पुष्पादेरुत्तोलने । “पुष्पोच्चय नाटयति” शकु० । “करिष्यामि शरैस्तोयस्य-च्छिन्न कमलोच्चयम्‌” रघु । “प्रत्युपपदमेकोच्चयेन कपालान्येकपात्रमभ्यसेमास्‌” कात्या० २१,२,२० । उत्तरेषु पुरुषोच्चयेनैवैकशतविधाद्‌ १६, ८,२५ । २नारीकटीवस्त्रग्रन्थौ “नीवि स्यादुच्चयोऽप्ययम्‌” मार्त्तण्डपञ्चयः । ३समूहे ४अभ्युदये च अभ्युच्चय । “वाक्यं स्याद्योग्यताकाङ्क्षासत्तियुक्तः पदोच्चयः” सा०द० । स निर्घ्याद्रुच्छिं रामोऽधी मम शिलोच्चये” रामा० । “एकतः सरितः सर्व्वा गङ्गाद्याः शैलोच्चया” भा०व० ८८ अ० । “नैकद्रव्योच्चयवतीं सेव्यवविपणापणाम्‌” भा० आद०१०अ० । शिलोच्चयोऽपि क्षितिपालमुच्चैः” रघु । कर्म्मणि अच्‌ । ४हस्ताभ्यामुद्धृत्यार्कर्पिते नीवारे” हारा० ।

उच्चल न०। उद्‌+चल–अच्‌ । १मनसि हेमच०तस्य “भ्रमगयं महाबाहो । मनोदुर्निग्रहं चलम्‌” गीतोक्तेश्चञ्चलस्वभावत्वात्तथात्वम्‌ । २चलस्वभाववति त्रि० ।

उच्चलित त्रि० उद्‌+चल–क्त । गमनोद्यते प्रस्तुते गत्युद्युक्ते

उच्चललाटा स्त्री उच्चं ललाटं यस्याः । उन्नतललाटरूपकुलक्षणायां स्त्रियाम्‌ । स्त्रीणां च दुर्लक्षणम्‌ कन्याशब्दे वक्ष्यते

उच्चनीच त्रि० उच्चैश्च नीचैश्च मयू० स० । उन्नतावनत प्रदेशादौ “कूटारमुच्चनीचागां कर्म्मभिर्देहिनां गतिम्‌” । भा० आश्व०१६ अ० ।

उच्चा अव्य०उद्‌+चि–डा । १उच्चैःशब्दार्थे । “अमी य ऋक्षा निहिता स उच्चा” ऋ० १,२४,१० । “उच्चा उच्चैः प्रदेशे” भा० । “उच्चा दिवि दक्षिणावन्तो अस्थुः” ऋ० १०,१०७,२ । “अपाकं द्युम्नमधिपञ्च लप्सुपूच्चा” २,२,१० । “उच्चा उच्चैः” भा० । “अवतमुच्चाचक्रं परिजग्मासम्‌” ८,७२, १० । “उच्चाचक्रमुपरिस्थितचक्रम्‌” भा० उच्चागुभ्रं नीचादुच्चाचक्रथु मातवे वा” ऋ० १,११६,२२ । २उन्नतायां स्त्रियां स्त्री “उच्चारणत्पक्षिगणास्तटीक्षम्‌” माघ ।

उच्चाटन न०उद्‌–चट्‌–णिच्‌–ल्युट्‌ । १उत्पाटने स्वस्थानात्‌ २विश्लेषणे “उच्चाटनं स्वदेशादेर्भ्रंशनं परिकीर्त्तितम्‌” इति शा०ति०उक्ते ३षट्कर्मान्तर्गतेऽभिचारभेदे च । उच्चाट्यतेऽनेन करणे ल्युट्‌ । तन्त्रोक्ते ४तत्साधनकर्म्मणि । तन्त्रसारे वगलायाः अभिचारप्रयोगे कुण्डलक्षणमुपक्रम्य ‘वश्ये तु चतुरस्रं स्यादाकर्षणे तु त्रिकोणकम्‌ । तथैवोच्चाटने प्रोक्तं षट्कोणं मारणे स्मृतम्‌ । वश्ये मेषाजमेषे वा कर्पूरं व्याघ्रचर्म्मणि । गार्द्ध्रे उच्चाटने प्रोक्तं स्तम्भे गोचर्म्मणि स्मृतम्‌ । उच्चाटन तथोच्चाटे विद्वेषे नरगा-

रात्रौ सन्ध्ययोश्च यथा दिवा"। उच्चारः पुरीषम्। यम-वचनं "प्रत्यङ्मुखस्य पूर्वाह्णे अपराह्णे च प्राङ्मुखः। उदङ्मुखस्तु मध्याह्ने निशायां दक्षिणामुखः" इति तत् उदङ्मुखेन सर्वेच्छाविकल्पार्थं सूर्याभिमुखनिरासार्थञ्च न तु नियमार्थं देवलवचनविरोधात्। तथा च "सदैवोदङ्मुखः प्रातः सायाह्ने दक्षिणामुखः। विण्मूत्रे चापरोक्षिन्तं सन्ध्यायां परिवर्जयेत्" इति। प्रातः सायङ्शब्दौ दिवारात्रिपरौ पूर्वोक्तमनुवचनैकवाक्यत्वात्। सन्ध्यायां परिवर्जयेदिति तु पीड़ितेतरपरम्। यमः "कृत्वा यज्ञोपवीतन्तु पृष्ठतः कण्ठलम्बितम्। विण्मूत्रे च यतो कुर्यात् यद्वा कर्णे समाहितम्"। पृष्ठतः पृष्ठे कण्ठलम्बितं निवीतम्। अत्र लम्बितं निवीतम्। "संवीतं मानुषे कर्मे" इति तैत्तिरीयश्रुतेः। मानुषे सनकादिकृत्ये। "पृष्ठलम्बितं निवीतम्" इति बौधायनवचनाच्च। तथा च हारीतः कृत्वा पृष्ठलम्बितम् स्कन्धे इत्यर्थः। अत्र व्यवस्थामाह सांख्यायनः। "यद्येकवस्त्रो यज्ञोपवीतं कर्णे कृत्वा अवगुण्ठितः" इति कर्णे दक्षिणकर्णे। "पवित्रं दक्षिणकर्णे कृत्वा विण्मूत्रमाचरेत्" इति श्रुतौ तथा दर्शनात्। अवगुण्ठितः कृतशिरोऽवगुण्ठनः। मनुः "छायायामन्धकारे वा रात्रावहनि वा द्विजः। यथासुखमुखः कुर्यात् प्राणबाधाभयेषु च" महाभारते। "प्रत्यादित्यं प्रतिजलं प्रति गाञ्च प्रतिद्विजम्। मेहन्ति ये च पथिषु ते भवन्ति गतायुषः"। प्रति संमुखे। मनुः "न मूत्रं पथि कुर्वीत न भस्मनि न गोव्रजे। न फालकृष्टे न जले न चित्यां न च पर्वते। न जीर्णदेवायतने न वल्मीके कदाचन। न ससत्त्वेषु गर्त्तेषु न गच्छन्नपि संस्थितः। न नदीतीरमासाद्य न च पर्वतमस्तके। वाय्वग्निविप्रानादित्यमपः पश्यंस्तथैव च। न कदाचन कुर्वीत विण्मूत्रस्य विसर्जनम्"। ससत्त्वेषु प्राणियुतेषु संस्थित उत्थितः पर्वतमस्तकनिषेधोऽधिकदोषाय। वशिष्ठः। "आहारनिर्हारविहारयोगाः सुसम्भृता धर्मविदा तु कार्याः। वाग्बुद्धिकार्याणि तपस्तथैव धनायुषी गुप्ततमे तु कार्ये"। निर्हारो मूत्रपुरीषोत्सर्गः विहारः स्त्रीसम्भोगः। योगः समाधिः। वाग्गुप्तिरशुभालापत्यागः। बुद्धिगुप्तिरनिष्टचिन्तात्यागः। हारीतः "आहारन्तु रहः कुर्यात् निर्हारञ्चैव सर्वदा। गुप्ताभ्यां लक्ष्मीरुपेता स्यात् प्रकाशे हीयते तथा"। विष्णुपुराणम् "नोभाग्न्यर्कानिलवायूनां पूज्यानाञ्च न सम्मुखे। कुर्य्यात् शौचमविण्मूत्रमसत्-सर्गञ्च पण्डितः"। आपस्तम्बः "न च सोपानत्को मूत्रपुरीषे कुर्यादिति"। छन्दोगः "करगृहीतपात्रेण कृत्वा मूत्रपुरीषके। मूत्रतुल्यन्तु पानीयं पीत्वा चान्द्रायणञ्चरेत्"। भरद्वाजः "अथ विशुध्य विण्मूत्रं लोष्ट्र-काष्ठतृणादिना। उदस्तवासा उत्तिष्ठेद्दृढं विधृतमेहनः" उदस्तवासाः कटिदेशादुत्क्षिप्तवस्त्रः" आ० त०। "मूत्रोच्चारौ च कारयेत्"। "यस्योच्चारं विना मूत्रं सम्यग् वायुश्च गच्छति" सुश्रु०। "दाने तपसि शौर्ये च यस्य न प्रथितं मनः। विद्यायामर्थलाभे च मातुरुच्चार एव सः" हितो०। उच्छ्रितः चारोगतिः। २ ग्रहादीनां राशिनक्षत्रान्तरसञ्चारे। "अध्याहत्य यतेनाद्रेर्यानृत विनविचवेड्म"। "उच्चारे संक्रिकाकारे" सि० रा० त०।

उच्चारण न० उच्चातेन कण्ठाद्यभिघातेन चार्यते निष्पाद्यते उद्+चर-णिच्-ल्युट्। कण्ठताल्वाद्यभिघातेन शब्दजनके व्यापारे तत्प्रकारस्तु "आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान् मनो युङ्क्ते विवक्षया। मनः कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम्। सोदीर्णो मूर्ध्न्यभिहतो वक्त्रमापद्य मारुतः। वर्णान् जनयते तेषां विभागः पञ्चधा मतः" इति शिक्षोक्तदिशावसेयः। वर्णोत्पत्तिस्थानानि चाष्टौ। "अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा। जिह्वामूलञ्च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालु च" शिक्षोक्तानि। विवृतिर्वर्णशब्दे दृश्या। यथा च कण्ठताल्वाद्यभिघातेन सोच्चारणसम्भवस्तथा" ईश्वरशब्दे अनुमा० चिन्ता० १०२६ पृष्ठे दर्शितम्। "उच्चारणज्ञोऽथ गिरां दधानम्" माघ। "वेदोच्चारणकार्यार्थमयुक्तं तत्त्वया कृतम्" भा० व० २१४ अ०। "सजातीयोच्चारणानपेक्षोच्चारणविषयत्वं वेदस्यापौरुषेयत्वम्" मीमांसका वेदान्तिनश्च प्रतिपेदिरे।

उच्चारित त्रि० उच्चार-तारका० इतच्। १कृतविष्ठोत्सर्गे। उद्+चर-णिच्-कर्मणि क्त। यस्योच्चारणं कृतं तादृशे वर्णादौ "तएव शक्तिवैकल्यप्रमादालसतादिभिः। अन्यथोच्चारिता शब्दा अपशब्दा इतीरिताः" भर्त्तृह०। उद्+अन्तर्भूतण्यर्थे चर-क्त। उच्चरितोऽप्युक्तार्थे "सकृदुच्चरितः शब्दः सकृदर्थं गमयतीति" तत्पार्य्यन्ते न्यायः।

उच्चार्य्य अव्य० उद्+चर-णिच्+ल्यप्। १कण्ठाद्यभिघातेन उत्पाद्येत्यर्थे। कर्मणि यत्। २उच्चारणीये वर्णादौ त्रि०।

उच्चार्य्यमाण त्रि० उद्+चर-णिच्-कर्मणि शानच्। यस्योच्चारणं क्रियते तस्मिन् वर्णादौ "कश्चित् कार्य्योच्चार्य्यमाणो वर्ण इत्युच्यते, भाषापा०।

[illegible]

[illegible]

वेदार्थस्मृतिताप्रसिद्धिवत् प्रसिद्धवेदमूलस्मृतिवाक्यपर्य्यवसानात् प्रत्यक्षवेदाबोधितलोभन्यायमूलस्मृतावपि तादृशप्रामाण्याभावजन्यवेदमूलकत्वभ्रमात् सम्भवन्महाजनाचाराणां वेदमूलत्वं कल्पयति । अथ स्मृतिभिन्नस्य वेदमूलकत्वप्रसिद्धिरपि महाजनपरिगृहीता एतस्य वा वेदमूलत्वनिबन्धना अविगीतमहाजनपरिगृहीतवेदमूलत्वप्रसिद्धत्वात् प्रत्यक्षवेदमूलस्मृतौ तत्प्रसिद्धिवत् । एवं वेदार्थस्मृतिताप्रसिद्धिरपि अन्यथा महाजनपरिग्रहाभावे वेदस्मृत्योरपि प्रामाण्यं न स्यादिति चेत् न मूलहस्त्यादिस्मृतेस्तत्प्रसिद्धौ व्यभिचारात् कृष्णगोमांसादिस एव तत्सम्भवात् विचारकाणां विप्रतिपत्तेश्च । अत्र तत्प्रसिद्धौ विगान महाजनानामिति चेत् न तत्रापि मूलान्तरसम्बन्धादिप्रतिपत्तेश्च विगानमेव तेषाम्, अतएव स्मृतीनां न्यायमूलत्वे सम्भवति वेदमूलत्वप्रसिद्धावपि न वेदमूलत्व, न च वेदमूलेयमिति ज्ञात्वा स्मृतेर्महाजनपरिग्रहात्तन्मूलत्वं वेदमूलेयमिति ज्ञानस्य परोक्षप्रत्यक्षत्वात् प्रत्यक्षत्वे वा किमनुमानेन, न च वेदमूलत्वेन प्रकारेण महाजनपरिग्रहः, असिद्धेः, मन्वादिस्मृतित्वेन पूर्वं महाजनपरिग्रहेणोत्तरेषां परिग्रहादनुष्ठानाद्युपपत्ते । एवं होलकाचारेऽपि वेदलिङ्गेनैव कर्त्तव्यतावगमानोपपत्तेः किं वेदेन, तदर्थस्य लिङ्गादेवोपपत्ते, अविगीताऽलौकिकविषयकशिष्टाचारस्य वेदमूलत्वदर्शनात् वेदानुमाने चाविगीतशिष्टाचारत्वेन भोजनाद्याचारोऽपि वेदमूलः स्यात् वेद विनापि तत्कर्त्तव्यताबोधसम्भवाच्च तदर्थवेदकल्पनापि तुच्छम् । आचारकर्त्तव्यतानुमानयोरनादित्वेनाचाराणां कर्त्तव्यतानुमानमूलकत्वादन्धपरम्परा । न च पूर्व्वानुमानबाधेनाप्रमाणमिति स्वतन्त्रप्रमाणमूलकत्वाभावात् साध्यव्याप्तिपक्षधर्मतावत्त्वेन पूर्वेषां स्वतन्त्रप्रमाणत्वात् । मापीतरप्रामाण्याधीन सर्वस्य प्रामाण्यमिति न निरपेक्षत्वं, मन्वादेरपि तथात्वापत्ते । एतेन विवादपदमाचारो निरपेक्षप्रमाणमूलक अविगीतमहाजनाचारत्वात् प्रत्यक्षवेदमूलाचारवदिति निरस्तम् अनुमानस्य निरपेक्षप्रमाणत्वात् प्रमाणमूलत्वेनैवानुपपत्ते निरपेक्षत्वस्य गौरवेणाप्रयोजकत्वाच्च । न च सापेक्षत्वेन न प्रमाणता व्याप्त्यादिसापेक्षत्वात् अन्यथा प्रमाणान्तरापेक्षस्य वैयर्थ्यात । सदाचारे वेदमूलकत्वप्रसिद्धेरसदनुमानम्, अंशतो व्यभिचारादन्यथोपपत्तेश्च । न च वेदमूलत्वेन महाजनपरिग्रहात्तथा । न हि वेदमूलोऽयमिति ज्ञात्वा महाजनानां तत्परिग्रहः वेदमूलत्वस्य प्रथम ज्ञातुमशक्यत्वात् शक्यत्वे वा किमनुमानेन । न च वेदमूलत्वेन महाजनपरिगृहीतोऽयमाचार इति ज्ञात्वा तत्र महाजनपरिग्रहः, गौरवात् असिद्धेश्च पूर्व्वमहाजनपरिग्रहादेवोत्तरेषां परिग्रहानुष्ठानोपपत्ते । तादृशस्मृत्याचारयोर्वेदमूलत्वेन व्याप्तेर्वेदमूलत्वसिद्धिरिति चेत् न असम्भवन्मूलान्तरस्योपाधित्वात् अन्यथा लोभन्यायमूलस्मृते स्तत्प्रसङ्ग । अस्तु स्मृत्याचारयोरनादित्व न चाचारात् स्मृति स्मृत्या चाचार इत्यन्धपरम्परा मूलीभूतप्रमाणाभावादिति वाच्य स्मृत्याचारयोरुभयोरपि प्रमाणत्वात । अन्यथा न ततो वेदानुमानमिति ।

उच्यते प्रलये पूर्व्वस्मृत्याचारयोरुच्छेदात् सर्गादौ नित्यसर्व्वज्ञेश्वरप्रणीतवेदमूलत्वं स्मृत्याचारयो, अन्यथा मूलाभावेनान्धपरम्पराप्रसङ्ग । न च मन्वादीनामतीन्द्रियार्थदर्शित्व तदुपायश्रवणादेस्तदानीमसत्त्वात् पूर्व्वपूर्व्वसर्गसिद्धसर्व्वज्ञा एव त इति चेत् न प्रमाणाभावात । स्मृत्याचारयो प्रमाणमूलकत्वमेव तत्कल्पकमिति चेत् न प्रतिसर्गं तेषामन्यान्यकल्पने गौरवमित्येकस्यैव नित्यसर्व्वज्ञस्य कल्पनात् । न च स्मृतय एव तत्प्रणीता तासां मन्वादिकर्त्तृकत्वेन स्मृतौ बोधात्, स्मृतावेव स्मृतीनां वेदमूलत्वश्रवणाच्च । एवञ्च स्मृत्याचारयोर्महाजनपरिग्रहाद्वेदमूलत्वसाधकमपि भगवति प्रमाणम् । अतएव "प्रतिमन्वन्तरं चैषा श्रुतिरन्याऽभिधीयते" इत्यागमोऽपि । एवञ्च पूर्व्वप्रत्यक्षवेदमूलावेव स्मृत्याचारौ अपि च कालक्रमेणायुरारोग्यबलश्रद्धाग्रहणधारणादिशक्तिरहस्यपचीयमानत्वात् तदध्ययनविच्छेदात् शाखोच्छेदात् स्मृत्याचाराभ्यामेव कर्त्तव्यतामधिगत्य प्रवृत्तिः । नन्वेव स्मृतिरस्तु वेदमूला मङ्गलाद्याचारस्तु ईश्वरादेव भविष्यति घटलिप्यादिसम्प्रदायवदिति चेत् न बहुव्यापारघटितस्य तत्तदाचारस्य गुरुत्वेन "मङ्गलमाचरेदित्यादिवाक्यस्यैव लाघवेन कल्पनात्" ।

"शिष्टाचारविचेषु परपाकोपजीविषु उच्छस्यविभिन्नेषु भिक्षाकालोपभोजिषु" सुश्रुतः ।

उच्छल त्रि० उद्–शल अच् । आचारातिक्रमेण सर्व्वत्र प्लुते । शब्दे । उच्छलत् तत्रैव "छटोच्छलदुच्छलदच्छुलाकुलैन" माघ' 'स्वच्छन्दोच्छलदच्छकच्छकुहरच्छातेतराम्बुच्छटा' काव्यप्र० । ल्युट् । उच्छलन परित प्लवने न० ।

उच्छादन न० उद्–छद–णिच्–ल्युट् । आच्छादने

[illegible]

[illegible]

वेदार्थस्मृतितामप्रसिद्धिस्तु प्रसिद्धवेदमूलस्मृतिसाहचर्य्यभ्रमात् प्रत्यक्षवेदाबोधितलोभन्यायमूलस्मृतावपि तान्त्रिकाणां लिङ्गाभासजन्यवेदमूलकत्वभ्रमात् सम्भवन्मूलान्तराणां वेदमूलत्वं कल्पयति । अथ स्मृतिभिस्तद्वेवेदमूलकत्वप्रसिद्धिरपि महाजनपरिग्रहीता एवञ्च या वेदमूलत्वनिबन्धना अविगीतमहाजनपरिग्रहीतवेदमूलत्वप्रसिद्धिस्यात् प्रत्यक्षवेदमूलस्मृतौ तत्प्रसिद्धिवत् । एवं वेदार्थस्मृतितामसिद्धिरपि अन्यथा महाजनपरिग्रहाभावे वेदस्मृत्योरपि प्रामाण्यं न स्यादिति चेत् न यूपहस्त्यादिस्मृतेस्तत्प्रसिद्धौ व्यभिचारात् हृप्रक्रोभादिस्त एव तत्सम्भवात् विचारकाणां विप्रतिपत्तेश्च । तत्र तत्प्रसिद्धौ विगान महाजनानामिति चेत् न तथापि मूलान्तरसम्भवाद्विप्रतिपत्तेश्च विगानमेव तेषाम्, अतएव स्मृतीनां न्यायमूलत्वे सम्भवति वेदमूलत्वप्रसिद्धावपि न वेदमूलत्वं, न च वेदमूलेयमिति ज्ञात्वा स्मृतेर्महाजनपरिग्रहात्तन्मूलत्वं वेदमूलेयमिति प्रथमं ग्रहीतुमशक्यत्वात् प्रत्यक्षे वा किमनुमानेन, न च वेदमूलत्वेन प्रकारेण महाजनपरिग्रहः, असिद्धेः, मन्वादिस्मृतित्वेन पूर्वं महाजनपरिग्रहेणोत्तरेषां परिग्रहादनुमानाद्युपपत्ते । एवं शौचकाचारेऽपि वेदसिद्धेनैव कर्त्तव्यताज्ञानोपपत्तेः किं वेदेन, तदर्थस्य सिद्धादेवोपपत्ते, अविगीताऽलौकिकविषयकशिष्टाचारस्य वेदमूलत्वदर्शनात् वेदानुमाने चाविगीतशिष्टाचारत्वेन भोजनाद्याचारोऽपि वेदमूलः स्यात् वेदं विनापि तत्कर्त्तव्यताबोधसम्भवाच्च तदर्थवेदस्मृति इत्यापि तुल्यम् । आचारकर्त्तव्यतानुमानयोरनादित्वे भाचाराणां कर्त्तव्यतानुमानमूलकत्वादन्धपरम्परा । न च पूर्व्वानुमानसापेक्षत्वादनामानमिति स्वतन्त्रप्रमाणमूलकत्वाभावात् साध्यव्याप्तिपक्षधर्मतावत्त्वेन पूर्वेषां स्वतन्त्रप्रमाणत्वात्। नापीतरप्रामाण्याधीनं सर्वस्य प्रामाण्यमिति न निरपेक्षत्वं, मन्वादेरपि तथात्वापत्ते । एतेन विवादपदमाचारो निरपेक्षप्रमाणमूलक अविगीतमहाजनाचारत्वात् प्रत्यक्षवेदमूलाचारवदिति निरस्तम् अनुमानस्य निरपेक्षप्रमाणत्वात् प्रमाणमूलत्वेनैवमुपपत्ते निरपेक्षत्वस्य गौरवेणाप्रयोजकत्वाच्च । न च सापेक्षत्वेन न प्रमाणता व्याप्त्यादिसत्त्वात् अन्यथा प्रमाणान्तरापेक्षस्य वैयर्थ्यात । भवाचारे वेदमूलकत्वप्रसिद्धेः सदनुमानम्, अंशे व्यभिचारादन्यथोपपत्तेश्च । न च वेदमूलत्वेन महाजनपरिग्रहात्तथा । न हि वेदमूलोऽयमिति ज्ञात्वा महाजनानां तत्परिग्रहः वेदमूलत्वस्य प्रथमं ज्ञातुमशक्यत्वात् शक्यत्वे वा किमनुमानेन । न च वेदमूलत्वेन महाजनपरिगृहीतोऽयमाचार इति ज्ञात्वा तत्र महाजनपरिग्रहः, गौरवात् असिद्धेश्च पूर्व्वमहाजनपरिग्रहादेवोत्तरेषां परिग्रहानुष्ठानोपपत्ते । तादृशस्मृत्याचारयोर्वेदमूलत्वेन व्याप्तेर्वेदमूलत्वसिद्धिरिति चेत् न असम्भवन्मूलान्तरस्योपाधित्वात् अन्यथा लोभन्यायमूलस्मृते स्तत्वप्रसङ्ग । अस्तु स्मृत्याचारयोरनादित्वं न चाचारात् स्मृति स्मृत्या चाचार इत्यन्धपरम्परा मूलीभूतप्रमाणाभावादिति वाच्य स्मृत्याचारयोरुभयोरपि प्रमाणत्वात । अन्यथा न ततो वेदानुमानमिति ।

उच्यते प्रलये पूर्व्वस्मृत्याचारयोरुच्छेदात् सर्गादौ नित्यसर्व्वज्ञेश्वरप्रणीतवेदमूलत्वं स्मृत्याचारयो, अन्यथा मूलाभावेनान्धपरम्पराप्रसङ्ग । न च मन्वादीनामतीन्द्रियार्थदर्शित्व तदुपायश्रवणादेस्तदानीमसत्त्वात् पूर्व्वपूर्व्वसर्गसिद्धसर्व्वज्ञा एव त इति चेत् न प्रमाणाभावात । स्मृत्याचारयो प्रमाणमूलकत्वमेव तत्कल्पकमिति चेत् न प्रतिसर्गं तेषामन्यान्यकल्पने गौरवमित्येकस्यैव नित्यसर्व्वज्ञस्य कल्पनात् । न च स्मृतय एव तत्प्रणीता तासा कल्पादिकर्त्तृत्वेन स्मृतौ बोधात्, स्मृतावेव स्मृतीनां वेदमूलत्वपरत्वाच्च । एवञ्च स्मृत्याचारयोर्महाजनपरिग्रहाद्वेदमूलत्वसाधकमपि भगवति प्रमाणम् । अतएव "प्रतिमन्वन्तरं चैषा श्रुतिरन्याऽभिधीयते" इत्यागमोऽपि । एवञ्च पूर्व्वप्रत्यक्षवेदमूलावेव स्मृत्याचारौ अद्य च कालक्रमेणायुरारोग्यबलश्रद्धाग्रहणधारणादिशक्तेरहरहरपचीयमानत्वात् तदध्ययनविच्छेदात् शाखोच्छेदात् स्मृत्याचाराभ्यामेव कर्त्तव्यतामधिगत्य प्रवृत्तिः । मन्वेव स्मृतिरस्तु वेदमूला मङ्गलाद्याचारस्तु ईश्वरादेव भविष्यति घटलिप्यादिसम्प्रदायवदिति चेत् न मङ्गलाचारवृत्तितस्य तत्तदाचारस्य गुरुत्वेन "मङ्गलमाचरेदित्यादिवाक्यस्यैव लाघवेन कल्पनात्" ।

"निवृत्ताचारशौचेषु परपाकोपजीविषु उच्छवृत्तिभिक्षेषु भिक्षाशोपभोजिषु" सुश्रुत ।

उच्छल त्रि॰ उद्+शल अच् । आचारातिक्रमेण सर्व्वगन्तृते । गत्रं । उच्छलत् तत्रैव "छटोच्छलच्छङ्खुलातुलेन" माघ' 'स्वच्छन्दोच्छलदच्छकच्छकुहरच्छातेतराम्बुच्छटा' काव्यप्र॰। ल्युट । उच्छलन परित प्लवने न॰ ।

उच्छादन न॰ उद्+छद+णिच्+ल्युट । आच्छादने

उपाधस त्रि [illegible]

उपाश्रुट [illegible]

उपविष्ट [illegible]

उपश्रुत(स्त) [illegible]

उपशिरस् त्रि [illegible]

उपन्यस्त त्रि [illegible]

उपैतुं [illegible]

उपैवीत [illegible]

उपेष् [illegible]

उपायन त्रि [illegible]

केनचिदपि भोजनपात्रत्यागे तत्पङ्क्तिस्थानां तदन्नमुच्छिष्ट-वत् यथा "अथैकपङ्क्त्या नाश्नीयात् संवृतः स्वजनैरपि । कोहि जानाति किं कस्य प्रच्छन्नं पातकं महत् । भस्मस्त-म्भजलद्वारमार्गैः पङ्क्तिञ्च भेदयेत्" व्यासः । जलादिना पङ्क्ति-भेदाकरणे तु यथा "एकपङ्क्त्युपविष्टानां विप्राणां भोजने क्वचित् । यद्येकोऽपि त्यजेत्पात्रं शेषमन्नं विवर्जयेत् । मोहात् भुञ्जीत यः पङ्क्त्यामुच्छिष्टस्य भोजनम् । प्राजा-पत्यं चरेद्विप्रः चान्द्रं सान्तपनन्तथा" । "पिष्टाकादिभि-रुच्छिष्टं दृष्टमन्नं विवर्जयेत्, अन्यत्र हिरण्योदकस्पर्शात्" देवलः अज्ञानादुच्छिष्टादिभोजने तदुक्तार्थमित्याह "अभोज्यमन्नं नात्तव्यमात्मनः शुद्धिमिच्छता । अज्ञाना-द्भुक्तमुत्तार्य्यं शोध्यं वाप्याशु शोधनैः," वमनपक्षेऽपि स्वल्पप्रायश्चित्तं भवत्येव "श्वामश्राद्धाशने त्रिरात्रं पयसा वर्त्तेत ब्राह्मणः, शूद्रोच्छिष्टाशने वमनं कृत्वा सप्त-रात्रमुपवसेत्" विष्णुना वमनोत्तरमपि प्रायश्चित्त-विधानात् "अन्त्यानां भुक्तशेषन्तु भक्षयित्वा द्विजातयः । चान्द्रं कृच्छ्रं तदर्द्धं तु ब्रह्मक्षत्रविशां विधिः" मिता० आप० वचनन्तु ब्राह्मणस्य चण्डालान्नविषयम् अज्ञात्-कारात्कारेऽन्यत्रेतरतारतम्यादुच्छिष्टपरमिति" प्रा०त० रघु० । अन्त्यजैः यथानुकारिते उच्छिष्टादेर्मार्जनेऽपि दोष एव । "दासीकृतोऽन्त्यजाच्छादनोच्छिष्टाद्यैश्च दग्धुभिः । अशुभ-कारितं कर्म गवादे प्रायश्चित्तमम् । उच्छिष्टमार्ज्ज-नञ्चैव तथा तस्यैव भक्षणम्" इत्याद्यभिधाय "मासोषिते द्विजातौ तु प्राजापत्यं विशोधनम् । चान्द्रायणं त्वाहिता-ग्ने पराकमथवा भवेत्" देवलोक्तेः । उच्छिष्ट-चाण्डालादिस्पर्शेऽपि दोषः" प्रा० त० उक्तं यथा । "आपस्तम्बः 'भुक्तोच्छिष्टस्त्वनाचान्तश्चाण्डालैः श्वप-चेन वा । प्रमादात् स्पर्शनं गच्छेत् तत्र कुर्य्याद्वि-शोधनम् । गायत्र्यष्टसहस्रन्तु द्रुपदां वा शतं जपेत् । त्रिरात्रोपोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति । भुक्तोच्छिष्टो-ऽन्त्यजं स्पृष्ट्वा प्राजापत्यं समाचरेत् । अर्द्धोच्छिष्टे कृतः पादः पादः श्वागमने तथा" । "प्राजापत्यं पाने अर्द्धोच्छिष्टेऽप्येवमाद्यमाचं श्वाले निक्षिप्य न तु निगीर्णं" प्रा० त० रघु० । काश्यपः 'श्वशूकरान्त्यचाण्डाल-मद्यमांसकरजस्वला । यद्युच्छिष्टं स्पृशेत्तत्र कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत् । "एतज्ज्ञानाभ्यासे सान्तपने धेनुद्वयम्" । प्रा० त० ब्रह्मपुराणे "उच्छिष्टेन तु शूद्रेण विप्रः स्पृ-ष्टस्तु तादृशः । उपवासेन शुद्धिः स्यात् शुना च स्पृष्ट एव वा । उच्छिष्टेन तु विप्रेण विप्रः स्पृष्टस्तु तादृशः । उभौ स्नानं प्रकुर्व्वीत सद्य एव समाहितौ" । "अनुच्छिष्ट-मात्मनस्तु नक्तमिति" प्रायश्चित्तविवेकः ।

"सर्वमन्नमेकतोद्धृत्य उच्छिष्टसमीपे दर्भेषु" श्रा०त० गोभिलः । २दत्तावशिष्टे च । 'उच्छिष्टे सतिलान् दर्भान् दक्षिणाग्रान्निधापयेत्' श्रा० त० ब्रह्मपु० । "अ-संस्कृतप्रमीतानां, योगिनां, कुलयोषिताम् । उच्छिष्टं भागधेयं स्यात् दर्भेषु विकिरश्च यः" श्रा०त० ब्रह्मपु० । "प्रेतश्राद्धे यदुच्छिष्टं गृहे पर्य्युषितं च यत् । दम्पत्यो-र्भुक्तशेषञ्च न भुञ्जीत कदाचन" श्रा०त० स्मृतिः । "उच्छिष्टं पाकपात्रेऽवशिष्टम्, गृहे उपरागे पर्य्युषितं, दम्पत्योरन्यस्त्रीस्वामिनोर्भोजनानन्तरं पात्रस्थात्यामव-शिष्टमिति" श्राद्धचिन्तामणिः । ३मधुनि । मक्षिकोच्छि-ष्टत्वात्तस्य तथात्वम् । "उच्छिष्टं शिवनिर्माल्यम्—श्वा-भक्ष्यते" पु० । उच्छिष्टोदन ।

उच्छिष्टगणेश पु० तन्त्रोक्ते गणपतिभेदे । तस्य मन्त्र-ध्यानादिकं तत्रैव दृश्यम् "भुक्तोच्छिष्टो जपेन्नित्यं गणे-शस्य सदा प्रिय" "उच्छिष्टश्चाशुचिर्भूत्वा जपध्यानमा-चरेत्" । अनुच्छिष्टो न सिध्येत्तु तस्मादेव समाचरेत्" । "उच्छिष्टोगणेशाख्यो यन्त्रराजेन धीमता" इति च तत्रैव

उच्छिष्टचाण्डालिनी स्त्री तन्त्रोक्ते मातङ्गीदेवीमूर्त्तिभेदे । तस्या मन्त्रध्यानादिकं तन्त्रसारे दृश्यम् । "भोजनान-न्तरं देवि ! विनैवाचमनं कृते इत्युपक्रम्य "उच्छिष्टेन बलिं दद्यात् जपेत्सङ्गतमानसः । उच्छिष्टेन च कर्त्तव्यो जपो-ऽस्याः सिद्धिमिच्छता । उच्छिष्टजापिनस्तस्य जायन्ते सर्व-सिद्धयः" इति च तत्रैव ।

उच्छिष्टभोजन पु० उच्छिष्टं पञ्चयज्ञावशिष्टं भोजनमस्य । १पञ्चयज्ञावशिष्टस्य भक्षके "यज्ञशिष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः" मनुना तथा भोजने किल्बिषतारकत्व-कीर्त्तनात् तथा भोजनस्य कर्त्तव्यत्वम् । उच्छिष्टं देवनै-वेद्यावशिष्टं भोजनमस्य । २देवनैवेद्यभोजके च । "तैर्दत्तानप्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः" गीतायां देवानि-वेदने दोषश्रवणात् देवाय दत्त्वैव भोक्तव्यता ।

उच्छिष्टभोजिन् त्रि० उच्छिष्टम् इतरस्य भुक्तावशिष्टं भुङ्क्ते भुज–णिनि । निषिद्धोच्छिष्टभोक्तरि "क्रूरस्योच्छिष्टभो-जिनः" मनुः । [वर्द्धते मुद–ल्यु । (मोम) सिक्थके ।

उच्छिष्टमोदन न० उच्छिष्टं भ्रमरोच्छिष्टं मधु तेन मोदते

उच्छिष्य त्रि० उद्+शिष–वेदे नि० क्यप् । अवशेषणीये

[illegible] [illegible] "[illegible] [illegible]" [illegible] ।

उच्छ्राय त्रि [illegible] [illegible] प्रा [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । "[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

उच्छ्रासन त्रि [illegible] [illegible] । [illegible] ।

उच्छ्रित त्रि [illegible] [illegible] [illegible] प्रा [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible]" भा [illegible] १० [illegible] ।

उच्छ्रितपुरुष न उद्+श्रि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । "[illegible] [illegible] [illegible]" । "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

उच्छ्रिति स्त्री उद्+श्रि-भावे क्तिन् । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" । [illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] ।

उच्छ्रित [illegible] उद्+[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] ।

उच्छ्रिरस् त्रि [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

उच्छ्रितशीर्ष त्रि [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] त्रि । [illegible] [illegible] ।

उच्छ्राय त्रि उद्+श्रि-अ । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] १०८ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । '[illegible] [illegible]" भा टी । [illegible] [illegible] । "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]" । "[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] भा टी । [illegible] [illegible] । "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] भा टी । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] भा टी । "[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]

तृषितक्षुद्‌व्यथितकथितकदितादीनि विशेषणानभिवहन्त्य' शरीरं धारयन्ति "पीड्यमानरुजोगाढं मोच्छ्रास विचिष्ट स्तम्" । "शीतपादकरोच्छ्वासन्यच्छ्वासस्य यो भवेत् । क्षाकोच्छ्वासस्य यो मर्त्यस्य धीरः परिवर्ज्जयेत्" सुश्रु० । "हन्तोच्छ्वासिनं चोर्ध्वं नरं क्षपयति ज्वरः" सुश्रु० । उच्छ्वासस्य दीर्घनिश्वासं च च यावत्कालेन श्वासरूपप्राणक्रिया भवति ततोऽल्पकालेन, दीर्घदेशपर्य्यन्तप्राणवायोर्मेद्विर्गमने भवति । "उष्णोच्छ्वासं समधिकतरोच्छ्वासिना दूरवर्त्ती" मेघदू० "दृत्युच्छ्वासोऽस्तम गाथ धादय" काव्या० ४,८,२६ ।

उच्छ्वासिन् त्रि० उद्+श्वस-णिनि स्त्रियां ङीप् । १ऊर्द्ध्वश्वासयुक्ते २दीर्घनिश्वासयुक्ते । "समधिकतरोच्छ्वासिना" मेघ० । ४उन्नते च "उच्छ्वासिकालाञ्जनरागमक्ष्णोः" कुमा० "समधिकतरोच्छ्वासिना" मेघ० "५ऊर्द्ध्वश्वासयुक्ते मुमूर्षौ" "यमैतद्‌दूर्द्धोच्छ्वासी भवति" शत०ब्रा०उपक्रमणयज्ञे द्रष्टव्यम् ।

उछ उञ्छे (कणशआदाने) तुदा० इदित् पर०सक०सेट् । उञ्छति औञ्छीत् । उञ्छाम्-बभूव आस चकार । उञ्छिता उञ्छ्यात् उञ्छिष्यति औञ्छिष्यत् । उञ्छ उञ्छनम् उञ्छित । प्र+मार्ज्जने प्रोञ्छन (पोछा) प्रोञ्छित ।

उछ बन्धे समापने च विवासे वा० तुदा०पर०सक०सेट् । उच्छति औच्छीत् उच्छाम् बभूव आस-चकार । उच्छिता उच्छ्यात् उच्छिष्यति औच्छिष्यत् । णिच् उच्छयति ते औचिच्छत् औचिच्छत् त । सनि उचिच्छिषति उचिच्छिषति । ईदित् तेन निष्ठाया नेट् । उष्ट ।

उज्जय(यि)नी स्त्री विक्रमादित्यराजधान्याम् अवन्तीपुर्य्याम् अवन्तीशब्दे विवृतिः । "सौधोत्सङ्गप्रणयविमुखो मास्म भूरुज्जयिन्या" मेघदू० । इयञ्च लङ्कावधिमेरुपर्य्यन्तरेखास्थपुरीमध्ये अन्यतमा यथाह श्रीपतिः "लङ्का कुमारी नगरी च काञ्ची पानाटसह्निरस्थित पदास । श्रीवत्सगुल्म च पुरी ततश्च वात्स्युमती चोज्जयिनी प्रसिद्धा । आरामसोऽथामगर सुरस्य तत पुरं पट्टशिवाभिधानम् । श्रीगर्गराट च गरोहिताख्य स्थानेश्वर शीतगिरिं सुमेरुः । इतीव याम्योत्तरगां धराया रेखामिमां गोलविदो वदन्ति । अन्यानि रेखास्थितिभाञ्जि लोके पेयानि तत्पूर्व पुटभेदमानि" । ए०सि० तु सामान्येनोक्तम् यथा "राक्षसालयदेवौक शैलयोर्मध्यसूत्रगा । रोहीतक अवन्ती च तथा सन्निहितं सरः" । "राक्षसालयो लङ्का देवानां स्थाने एव पर्वतो मेरुरनयोर्मध्ये सूत्रं तत्र स्थिता देशा रेखाख्या" । अवन्त्यादयिनस्तस्याम्लनपशुक्लाफलं गुरुश्यामोत्तरस्तादिति गोक्ता । क्षमार्थमुदाहरति । रोहीतकमिति । यथा रोहीतकं नगरमवन्त्युज्जयिनी सन्निहितं सरः कुरुक्षेत्रम् । पथाससर्वत्र व्ययपरः । तथान्यानि परस्परं सन्निहिततया ज्ञेयानि" र०भा० । "यद्योज्जयिन्याः कुचतुर्थभागे प्राच्यां दिशि स्याद्यमकोटिरेव" सू०सि० ।

उज्जयन्त न० उद्+जि-झ । रैवतपर्वते हेम० ।

उज्जानक पु० उत्तङ्कमुनेराश्रमान्तिके समुद्रतथिये मरुभूमिषु वालुकामयदेशभेदे । यत्र हि मधुसुतो धुन्धुरुत्तङ्कप्रार्थितेन कुवलाश्वेन क्षिप्त्तु तेजसा सं हितवीर्य्येण निपातितः तत्कथा यथा भा०वन०२०१अ० । "समास्त्रमसमीपे वै समेषु मरुधन्वसु । समुद्रो वालुकापूर्ण उज्जानक इति श्रुतः । देवानामवध्यश्च महाकायो महाबलः । अन्तर्भूमिगतस्तत्र वालुकान्तर्हितो महान् । राक्षसस्य मधो पुत्रो धुन्धुर्नाम महासुरः । शेते लोकविनाशाय तप आस्थाय दारुणम्" । इत्युपक्रम्य तद्वधोवर्णितस्तत्कथा धुन्धुमारशब्दे दर्शयिष्यते २उत्तरदेशस्थेऽपि देशभेदे "एतदुद्दार महाराज ! राजसत्र प्रकाशते" इत्युपक्रम्य "एष उज्जानकोनाम यवक्रीतो यत्र शान्तवान्" भा०व०१३०अ० देशभेदे उक्तः ।

उज्जासन न० उद्+जस-णिच् ल्युट् । मारणे वधे एतद्योगे कर्म्मणः संबन्धत्वविवक्षया षष्ठी प्रतिपदविहिततया च तया षष्ठ्या न समासः "चौरस्योज्जासनम्" सि०कौ० । "प्रतिपदविहिता षष्ठी न समस्यते" वार्त्ति० । "प्रोक्ता प्रतिपदा षष्ठी समासस्य निवृत्तये" भर्तृ० तथैवोक्तम् ।

उज्जिघ्र त्रि० उद्+घ्रा-श । आघ्राणकर्त्तरि ।

उज्जिति स्त्री उद्+जि-क्तिन् । उत्कृष्टजये "अग्नीषोमयोरुज्जितिमनूज्जेषम्" यजु० २,१५ । "उज्जितिमनु पश्चात् विजेन इषि स्वीकारयाद्दृपमुत्कृष्टजयम् वेददी० । "सो मस्योज्जितिमित्यभिवनस्पति" काव्या० १०,७,१४ । "उज्जितिभ्यो वोत्तरो वाहेन्द्र" काव्या०१४ ५,३१ । अग्नीषोमयोरुज्जितिमनूज्जेषम् । 'अग्नीषोमयोरुज्जितिमनूज्जयति' इन्द्राग्न्योरुज्जितिमनूज्जयति' शत०ब्रा० १,८,३,१,२,३,४ । २उज्जयलिङ्गयुक्तमन्त्रकरणकाहुतौ च । "ययोज्जिती" इत्युपक्रम्य 'अग्निरेकाक्षरेण प्राणमुदजयत्तमुज्जेषम् इत्यादि शत०ब्रा० ५,२,१६,१७ उक्तम् ।

उज्जिहान त्रि० उद्+हा-शानच् । उद्गच्छति ।

[illegible] । [illegible] ।

उच्छ्रोर्मित न [illegible] (वर्जित) [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible]

उच्छ्र [illegible] त्रि [illegible] ।

उच्छ्र् त्रि उद्–श्रि–क्त । [illegible] "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] । (गीता)

उच्छ्रि [illegible] त्रि [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible]

उच्छेद् त्रि उद्+छिद्–[illegible] । [illegible]

उच्छेद पु॰ उद्+छिद्–भावे घञ् । [illegible] "[illegible]" [illegible] ८८ श्लो॰ । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

उच्छेदि त्रि उच्छेद+[illegible] । [illegible] उद्+छिद [illegible] ।

उच्छेदन न॰ उद्+छिद–[illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

उच्छेषण त्रि उद्+शिष्–[illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

उच्छ्रायुक त्रि उद्+श्रि [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] १२,१,१ ।

उच्छ्र(च्छा)य पु॰ उद्+श्रि–भावे अच् [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

उच्छ्रयण न॰ उद्+श्रि भावे ल्युट् । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

उच्छ्रावण न॰ उद्+श्रु–णिच्+ल्युट् । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

उच्छ्रित त्रि उद्+श्रि–कर्त्तरि क्त । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

उच्छ्रिति स्त्री उद्+श्रि–भावे क्तिन् । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

उच्छ्वसित न॰ उद्+श्वस क्त । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

उच्छ्वास पु॰ उद्+श्वस घञ् । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

[illegible]

[illegible] "[illegible]" [illegible] काव्या० ६,८,१८ ।

उच्छासिन् त्रि० उद्+श्वस-णिनि स्त्रियां ङीप् । [illegible] दीर्घनिश्वासयुक्ते । "[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

उछ उञ्छे (स्पशयादाने) तुदा० पर० सक० सेट् । उच्छति औच्छीत् । [illegible] उच्छिता [illegible] । [illegible] (पे।डा) [illegible] ।

उछ बन्धे समापने च दिवादि० पा० तुदा० पर० सक० सेट् । उच्छति औच्छीत् उवाच्छ [illegible] । [illegible] उच्छ्यात् उच्छिष्यति औच्छिष्यत् [illegible] । विच् [illegible] । इदित् तेन निपाता नेट् । [illegible] ।

उज्जय(यि)नी स्त्री विक्रमादित्यराजधान्याम् अवन्तीपुर्याम् अवन्तीपञ्चे विकृति । "सौधोत्सङ्गप्रणयविमुखो मास्म भूरुज्जयिन्याः" मेघदू० । इयन्तु [illegible] मरेणात्म्यपुरीमध्येनिन्यतमा यथाह गोपति "अयोध्या मथुरा माया काशी काञ्ची अवन्तिका पुरी द्वारावती चैव सप्तैता मोक्षदायिकाः" [illegible] । [illegible] मध्यमं पुर [illegible] । [illegible] मात्र गोतमिति [illegible] । [illegible] रेखामिमां गोलविदो वदन्ति । [illegible] तत्पूर्व [illegible] । [illegible] "[illegible]" । "[illegible]" [illegible]

[illegible] उज्जयिनी [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] काव्या० [illegible] । [illegible] [illegible] "[illegible]" । [illegible] मा० १०,१०० [illegible] ।

उज्जासन न० उद्+जस-णिच् ल्युट् । मारणे वधे [illegible] योगे [illegible] "[illegible]" सि०कौ० । "प्रतिपदमिति [illegible]" [illegible] । "[illegible] प्रतिपदा [illegible]" भर्तृ० [illegible]

उज्जिघ्र त्रि० उद्+घ्रा-श । घ्राणकर्त्तरि ।

उज्जिति स्त्री उद्+जि-क्तिन् । उत्कृष्टजये "अग्नीषोमयो-रुज्जितिमनूज्जेषम्" यजु० २,१५ । 'उज्जितिमनु पश्चादिमाम् एवं लोकद्वयमुत्कृष्टजयम्' वेददी० । "सो ऽग्नीषोमयोरुज्जितिमित्यग्निर्मनेषति," कात्या० १० ७,१४ । "उज्जितिभ्यो वोत्तरो याज्येन्द्र" कात्या० १४ ५,२१ । अग्नीषोमयोरहमुज्जितिमनूज्जेषम् । 'अग्नीषोमयो-रुज्जितिमनूज्जयति' इन्द्राग्न्योरुज्जितिमनूज्जयति' शत० ब्रा० १,८,२,१,२,४ । [illegible] "यथोज्जितो" [illegible] 'अग्नि-रेकाक्षरेण प्राणमुदजयत्तमुज्जेषम्' इत्यादि शत० ब्रा० २,१,१६,१७ उक्तम् ।

उज्जिहान त्रि० उद्+हा-शानच् । उद्गच्छति ।

उज्जीविन् त्रि० उद्+जीव णिनि। [illegible] इव उज्जीवनवति।

उज्जृम्भ पु० उद्+जृभि–घञ्। १विकासे २प्रकाशे। [illegible] (शब्दार्थचि०) [illegible]" भा० [illegible]। ३[illegible] ४[illegible] [illegible] त्रि "उज्जृम्भ[illegible]" [illegible]

उज्जृम्भण न० उद्+जृभि–भावे ल्युट्। विकासे [illegible] [illegible] (शब्दार्थचि०)। "[illegible] [illegible]"। उद्+जृभि न। [illegible] [illegible]।

उज्जृम्भित त्रि० उद्+जृभि–क्त। विकसिते। भावे क्त। १[illegible] (शब्दार्थचि०) २[illegible] न।

उज्जेष पु० [illegible]+जि[illegible] भावे घञ्। [illegible] [illegible]। [illegible]। २[illegible] त्रि।

उज्जेपिन् त्रि० उद्+जिप–[illegible] णिनि [illegible]। [illegible] मोहो च [illegible]" [illegible] १० [illegible] "[illegible] [illegible]" [illegible]।

उज्ज्व न० [illegible] भा० [illegible]। "[illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] ११ १ १०। "[illegible]" [illegible]। [illegible] भा० ६ न [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] च।

उज्ज्वल त्रि० उद्+ज्वल–अच्। १दीप्ते २विकसिते ३[illegible] च। ४शृङ्गाररसे पु०। "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" [illegible]। "[illegible] [illegible]" [illegible] [illegible] भाव। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ‘[illegible] [illegible]’ [illegible] "[illegible]" [illegible]। [illegible] [illegible]। १[illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] न। [illegible]। [illegible] [illegible]।

उज्ज्वलदत्त पु० उणादिसूत्रवृत्तिकारके विद्वद्भेदे। [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]।

उज्ज्वलन न० उद्+ज्वल–भावे ल्युट्। [illegible] २दीप्तौ च।

उज्झ त्यागे तुदा० पर० सक० सेट्। [illegible] [illegible]

[illegible]—[illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible]। [illegible] [illegible]" [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]" [illegible]। "[illegible] [illegible]"। ‘[illegible]’ "[illegible] [illegible]" [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible]"। [illegible] ‘[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। "[illegible] [illegible] [illegible]।

अप+उज्झ त्यागे। "[illegible] [illegible]" [illegible]। "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]"। सम्+ [illegible]।

उज्झ त्रि० [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]।

उज्झ पु० [illegible] [illegible]। "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible]" [illegible]। "[illegible] [illegible]" [illegible] [illegible]। "[illegible]" [illegible] [illegible]। ‘[illegible]’ भा० व ११८च। "[illegible] [illegible]"। "[illegible] [illegible]"। [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] ‘[illegible] [illegible]" [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]।

उज्झन न० उज्झ–भावे ल्युट्। [illegible] [illegible]

उज्झित त्रि० उज्झ–कर्मणि क्त। [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible]

इत्यमकारमध्यतामपि केचित् पृषोदरादि० कल्पयन्ति ।

(उ)ट न० उ+टक् नेत्यम् । १तृणे, २पर्णे च ।

(उ)टज पुन० उटेभ्यो जायते जन+ड । पर्णादिनिर्मितशालायाम् मुन्यादिगृहे । "उटजद्वाररोधिभि" "मृगैर्वर्त्तितरोमन्थमुटजाङ्गनभूमिषु" रघु "नमोटजाभ्यन्तरलब्धतामलम्" कुमा० ।

(उ)ठ गतौ भ्वा०पर०सक०सेट् । ओठति औठीत् । उवोठ ऊठतुः ओठिता उठ्यात् ओठिष्यति औठिष्यत् ।

(उ)ड सङ्घाते सौत्र० पर०अक० सेट् । ओडति औडीत् । उवोड ऊडतुः । ओडिता उड्यात् ओडिष्यति औडिष्यत् । उडु

उडु स्त्री न० उड-बा० कु । १नक्षत्रे, २जले च स्त्रीत्वे वा ऊङ् । "इन्दुप्रकाशान्तरितोडुतुल्या" । "उपर्युपरिस्थितो-डुभिरितोऽम्बरं शिरोभिः" माघ ।

उडुचक्र न० उडूनां चक्रमिव मण्डलम् । १नक्षत्रमण्डले भचक्रे तस्य संस्थितिश्च" सि०शि० उक्ता उडुपत्रे तत्र दर्शितम् । उडुचक्रस्वरूपादि सू० सि० उक्तम् यथा "ब्रह्माण्डमध्ये परिधिर्व्योमकक्षाभिधीयते । तन्मध्ये भ्रमणं भानामधोऽधः क्रमशस्तथा । मन्दामरेज्यभूपुत्रसूर्यशुक्रेन्दुजेन्दवः । परिभ्रमन्त्यधोऽधस्थाः सिद्धविद्याधरा घनाः" । "ब्रह्माण्डान्त परिधितत्तुल्यमान वृत्तं व्योमकक्षा वक्ष्यमाणाकाशकक्षोच्यते । तन्मध्ये ब्रह्माण्डमध्य आकाशे भानां नक्षत्राणां सर्वेषां सर्वतस्तु त्वोर्ध्वान्तरितानां भ्रमणं भवति । तथा तत्त्वोर्ध्वान्तरेणाधोधोऽवस्थितेभ्यः शनिबृहस्पतिभौमार्कशुक्रबुधचन्द्राः अधस्तात् परिभ्रमन्ति । सिद्धा विद्याधरा घनाश्चाधस्थाश्चन्द्रादधःस्थिता अधोऽधः क्रमेणाकाशे स्थिताः । प्रवहवायोः तत्स्थानाभावाच्चन्द्रवत् तेषां परिभ्रमः" र०ना० । तस्योत्पत्तिविभागश्चैव । "पुनर्द्वादशधात्मानं व्यभजद्राशिसंज्ञकम् । नक्षत्ररूपिणं भूयः सप्तविंशात्मकं वशी" सू०सि० । "पुनरनन्तरमात्मानं द्वादशधा द्वादशस्थानेषु राशिचक्रं व्यभजत् स्वं कल्पितं वृत्तं द्वादशविभागं राशिसंज्ञमकरोदित्यर्थः । भूयो द्वितीयवारमात्मानं नक्षत्ररूपिणं सप्तविंशात्मकं व्यभजत् । स्वं कल्पितं तदेव वृत्तं सप्तविंशतिविभागं चाकरोदित्यर्थः । ननु न्यूनाधिकविभागाः कथं न कृता ? उच्यते युक्तायां निरावरणकाभावादिदन्त आह वशीति । इच्छाविषयं वशं विद्यते यस्येति वशी स्वतन्त्रः अस्य नियोगानर्हत्वात् । स्वेच्छया तत्सङ्ख्याका विभागाः कृता इति भावः । सप्तविंशतिविभागस्य सङ्केतानि नक्षत्राणि ताराणात्मकानि निर्मितानीत्यर्थसिद्धम्" र०ना० । तत्र राशिनक्षत्रनामानि ज्योति०त०उक्तानि यथा "मेषवृषमिथुनकर्कटसिंहाः कन्यातुलाथ वृश्चिकमम् । धनुरथ मकरः कुम्भो मीन इति च राशयः कथिताः" । "अश्विन्या सह भरणी कृत्तिकापादः कीर्त्तितो मेषः । वृषभः कृत्तिकाशेषं रोहिण्यर्द्धञ्च मृगशिरसः । मृगशिरसोऽर्द्धं चार्द्रा पुनर्वसोस्त्रिपादं मिथुनम् । पादः पुनर्वसोरन्त्यः पुष्योऽश्लेषा च कर्कटः कथितः । सिंहोऽथ मघा पूर्वफल्गुनीपाद उत्तरायाः । तच्छेषं हस्ता च चित्रार्द्धं कन्यकाख्यः स्यात् । तौलिनि चित्रार्द्धं स्वातिविशाखायाश्च पादत्रयम् । अलिनि विशाखापादस्तथानुराधान्विता ज्येष्ठा । मूलं पूर्वाषाढा प्रथमश्चाप्युत्तरायाः धन्वी । मकरस्तत्परिशेषं श्रवणा-धनिष्ठार्द्धं धनिष्ठायाः । कुम्भोऽथ धनिष्ठार्द्धं शतभिषा पौर्वभाद्रपदत्रयम् । भाद्रपदायाः शेषं तथोत्तरा रेवती मीनः" अश्विन्यादिनक्षत्राणां तारासङ्ख्या तत्सन्निवेशस्वरूपं च श्रीपतिनोक्तम् । "वह्नित्रित्र्युत्विषुगुणेन्दुकृताग्निभूतबाणाश्विनेत्रशरभूकयुगाब्धिरामाः । रुद्राब्धिरामगुणवेदशतद्वियुग्मदन्ता बुधैर्निगदिताः क्रमशो भताराः । तुरगमुखसदृक्षं योनिरूपं क्षुराभं शकटनिभमथैणस्योत्तमाङ्गेन तुल्यम् । मणिगृहशरचक्राभानि शालोपमं च शयनसदृशमन्यच्चात्र पर्य्यङ्करूपम् । हस्ताकारमजस्रमौक्तिकसमं चान्यत् प्रवालोपमं विज्ञाय तोरणवत् स्थितं बलिनिभं स्यात् कुण्डलाभं परम् । क्रुध्यत्केसरिविक्रमेण सदृशं शय्यासमानं परं चान्यद्दन्तिविलासवत् स्थितमतः शृङ्गाटकव्यक्ति च । त्रिविक्रमाभं च मृदङ्गरूपं वृत्तं ततोऽन्यद्यमलद्वयाभम् । पर्य्यङ्कतुल्यं मुरजानुकारमित्येवमश्वादिभचक्ररूपम्" ।

भचक्रपरिधिमानम् सि०शि० उक्तम् "खव्योमखत्रयखसागरषट्कनागव्योमाष्टशून्ययमरूपनगाष्टचन्द्राः । ब्रह्माण्डसम्पुटपरिभ्रमणं समन्तादभ्यन्तरं दिनकरस्य करप्रसारः" ... "अभ्रे ष्विभाङ्गगजरन्ध्रगोऽश्वपक्षाः" (२५६८८६८५० योजनानि) कक्षा भवन्ति गणका भगणस्य चैषाम्" । तस्य भूमध्यावृत्त्युच्छ्रितयोजनानि तु सत्योक्तानि यथा "नागाश्वषड्‌द्वयरसाग्निकृवेदसंख्यो" (४३०६२६७८) नक्षत्रमण्डलभव भ्रमणो निरुक्तः" । अस्य च द्वादशधा विभक्तस्य प्रवहवायुना भ्राम्यमाणस्य दिने पश्चादुदय रात्रौ च पश्चाद्मितिभेदः । "स्यादुत्क्रमो निजनिजोदयमानतस्ते सूर्य्योऽस्तभास्करसमोऽस्तमयश्च भानाम्" सि०शि० उक्ते । २तारासमूहे च "चक्रेण पर्य्यन्तचरोडुचक्र" माघ ।

उडु(डू)प पु० उडूनि जले पाति पा-क । १जले भेलायाम् ।

उन्मीलिन् त्रि उद्+मील णिनि। [illegible]

उन्मुख [illegible] उद्+[illegible] [illegible]

उन्मुखित त्रि उद्+[illegible] [illegible]

[illegible]

[illegible] — [illegible]

[illegible]

दन्त्यमकारमध्यतामपि केचित् पृषोदरादि॰ कल्पयन्ति ।

उट न॰ उ+टक् नेत्त्वम् । १तृणे, २पर्णे च ।

उटज पुंन॰ उटेभ्यो जायते जन+ड । पर्णादिनिर्म्मितशालायां मुन्यादिगृहे । "उटजद्वाररोधिभि" "मृगैर्वर्त्तितरोमन्थमुटजाङ्गनभूमिषु" रघु "भ्रमीटजाभ्यन्तरलब्धतामलम्" कुमा॰

उठ गतौ भ्वा॰पर॰सक॰सेट् । ओठति औठीत् । उवोठ ऊठतु ओठिता ओठात् ओठिष्यति औठिष्यत् ।

उड सङ्घाते सौत्र॰ पर॰अक॰ सेट् । ओडति औडीत् । उवोड ऊडतुः । ओडिता ओडात् ओडिष्यति औडिष्यत् । उडु

उडु स्त्री न॰ उड-बा॰ कु । १नक्षत्रे, २जले च स्त्रीत्वे वा ऊङ् । "इन्दुप्रकाशान्तरितोडुतुल्या" । "उत्तानितोडुभिरतोयतरा शिरोभि" माघ ।

उडुचक्र न॰ उडूनां चक्रमिव मण्डलम् । १नक्षत्रमण्डले भचक्रे तस्य च स्थितिश्च" सि॰ शि॰ उक्ता उड्डयन्दे तत्र दर्शितम् । उडुचक्रस्वरूपादि सू॰ सि॰ उक्तम् यथा "ब्रह्माण्डमध्ये परिधिर्व्योमकक्षाभिधीयते । तन्मध्ये भ्रमणं भानामधोऽध क्रमशस्तथा । मन्दामरेज्यभूपुत्रसूर्य्यशुक्रेन्दुजेन्दव । परिभ्रमन्त्यधोऽधस्था सिद्धविद्याधरा घनाः" । "ब्रह्माण्डान्त परिधिस्तत्तुल्य मानं यस्य व्योमकक्षा व्योमाख्याकाशकक्षोच्यते । तन्मध्ये ब्रह्माण्डमध्य आकाशे भानां नक्षत्राणां सर्वेषां चर्ध्वस्तु स्थोर्ध्वान्तरितानां भ्रमणं भवति । तथा तन्मध्योर्ध्वान्तरेणाधोऽधोनक्षत्रेभ्य शनिबृहस्पतिभौमार्कशुक्रबुधचन्द्रा अधस्तात् परिभ्रमन्ति । सिद्धा विद्याधरा घना मेघाश्चन्द्रादध स्थिता अधोऽधः क्रमेणाकाशे स्थिता । प्रवहवायोर्वश तेषां परिभ्रम" रङ्ग॰ । तस्योत्पत्तिविभागस्तत्रैव । "पुनर्द्वादशधात्मानं व्यभजद्राशिसंज्ञकम् । नक्षत्ररूपिणं भूयः सप्तविंशात्मकं वशी" सू॰ सि॰ । "पुनरनन्तरमात्मानं द्वादशधा द्वादशस्थानेषु राशिसंज्ञकं व्यभजत् भचक्रं कल्पितं तस्य द्वादशविभाग राशिसंज्ञकं करोदित्यर्थ । भूयो द्वितीयवारमात्मानं नक्षत्ररूपिणं सप्तविंशात्मकं व्यभजत् । भचक्रं कल्पितं तदेव तस्य सप्तविंशतिविभागं चाकरोदित्यर्थः । ननु न्यूनाधिकविभागा' कथं न कृताः ? उक्तसङ्ख्यायां नियामकाभावादित्यत आह वशीति । इच्छाविषय यत्र विद्यते वशेति वशी स्वतन्त्रः स्वस्य नियोगानर्हत्वात् । स्वेच्छया तत्सङ्ख्याकाः विभागाः कृता इति भाव । सप्तविंशतिविभागव्यञ्जकानि नक्षत्राणि तारात्मकानि निर्मितानीत्यर्थमिदम्" रङ्ग॰ । तत्र राशिनक्षत्रनामानि ज्योति॰त॰ उक्तानि यथा "मेषवृषमिथुनकर्कटसिंहाः कन्यातुलाधरवृश्चिकभम् । धनुरथ मकरः कुम्भो मीन इति च राशय कथिता" । "अश्विन्या सह भरणी कृत्तिकापादः कीर्त्तितो मेष । वृषभः कृत्तिकाशेष रोहिण्यर्द्धञ्च मृगशिरस । मृगशिरसोऽर्द्धं चार्द्रा पुनर्वसोस्त्रिपाद मिथुनम् । पादः पुनर्वसोरन्त्य पुष्योऽश्लेषा च कर्कट कथित । सिंहोऽथ मघा पूर्वफल्गुनीपाद उत्तरायाः । तच्छेषं हस्ता च चित्रार्द्ध कन्यकाख्य स्यात् । तौलिनि चित्रार्द्धं स्वातिर्विशाखायाश्च पादत्रयम् । अलिनि विशाखापादस्तथानुराधान्विता ज्येष्ठा । मूलं पूर्व्वाषाढा प्रथमश्चाप्युत्तराषको धन्वी । मकरस्तत्परिशेषं श्रवणार्द्धं धनिष्ठायाः । कुम्भोऽथ धनिष्ठार्द्धं शतभिषा पूर्व्वभाद्रपदत्रयम् । भाद्रपदायाः शेषस्तथोत्तरा रेवती मीन" । अश्विन्यादिनक्षत्राणां तारासंख्या तत्सन्निवेशस्वरूपं च दीपिकोक्तम् । "वह्नित्रिऋत्विषुगुणेन्दुकृताग्निभूतबाणाश्विनेत्रशरभूकुयुगाग्निरामा । रुद्राब्धिरामगुणवेदशतद्वियुग्मदन्ता बुधैर्निगदिता क्रमशो भतारा" । "तुरगमुखसदृक्षं योनिरूपं क्षुराभं शकटसमथैणस्योत्तमाङ्गेन तुल्यम् । मणिगृहशरचक्राभानि शालोपमं च शयनसदृशमन्यच्चात्र पर्य्यङ्करूपम् । हस्ताकारमजस्रमौक्तिकसमं चान्यत् प्रवालोपमं धिष्ण्यं तोरणवत् स्थितं बलिनिभं स्यात् कुण्डलाभं परम् । क्रुध्यत्केसरिविक्रमेण सदृशं शय्यासमानं परं चान्यद्दन्तिविलासवत् स्थितमतः शृङ्गाटकव्यक्ति च । त्रिविक्रमाभं च मृदङ्गरूपं वृत्तं ततोऽन्यद्यमलद्वयाभम् । पर्य्यङ्कतुल्यं मुरजानुकारमित्येवमश्व्यादिभचक्ररूपम्" ।

भचक्रपरिधिमानम् सि॰शि॰ उक्तम् "खखाभ्रखाभ्राङ्गगजाष्टनगोऽस्य परिधिः" (२५९८९००१२-योजनानि) कक्षा स्मृता गणका भगणस्य चैतान्" । तस्य भूमध्यादुच्छ्रितियोजनानि तु तत्रोक्तानि यथा "नागाक्षपक्षद्वयरसाब्धिकुवेदसंख्यो" (४१२६७६५८) नक्षत्रमण्डलभव श्रवणो निरुक्तः" । अस्य च द्वादशधा विभक्तस्य प्रवहवायुना भ्राम्यमाणस्य दिने षण्णामुदय रात्रौ च षण्णामिति भेद । "स्यादुत्क्रमो निजनिजोदयमानतुल्ये सूर्य्योऽस्तभास्करसमोऽस्तमयश्च भानाम्" सि॰शि॰ उक्ते॰ । २ताराणां समूहे च "बध्नेव पर्य्यन्तचरोडुचक्र" माघ ।

उडु(डू)प पु॰ उडूनि जले पाति पा-क । १क्षुद्रे भेलायाम् ।

उज्जीविन् त्रि० उद्+जीव णिनि । [illegible]

उज्जृम्भ पु० उद्+जृभि–घञ् । [illegible]

उज्जृम्भण न० उद्+जृभि–भावे ल्युट् । [illegible]

उज्जृम्भित त्रि० उद्+जृभि–क्त । [illegible]

उज्झ [illegible]

[illegible]

उञ्छ [illegible]

[illegible]

इत्यमकारमध्यतामपि केचित् पृषोदरादि॰ कल्पयन्ति ।

उट न॰ उ+टक् नेच्यम् । १तृणे, २पर्णे च ।

उटज पु न॰ उटेभ्यो जायते जन+ड । पर्णादिनिर्म्मितशालायां मुन्यादिगृहे । "उटजद्वाररोधिभिः" "मृगैर्वर्त्तितरोमन्थमुटजाङ्गनभूमिषु" रघु "मनोटजाभ्यन्तरसंभृतानलम्" कुमा॰

उठ गतौ भ्वा॰पर॰सक॰सेट् । ओठति औठीत् । उवोठ ऊठतुः ओठिता उठ्यात् ओठिष्यति औठिष्यत् ।

उड सङ्घतौ भ्वा॰ पर॰ अक॰ सेट् । ओडति औडीत् । उवोड ऊडतुः । ओडिता उड्यात् ओडिष्यति औडिष्यत् । उडु

उडु स्त्री न॰ उड-बा॰ कु । १नक्षत्रे, २जले च स्त्रीत्वे वा ऊङ् । "इन्दुप्रकाशान्तरितोडुतुल्याः" । "उत्तम्भितोडुभिरतीववरां शिरोभिः" माघ ।

उडुचक्र न॰ उडूनां चक्रमिव मण्डलम् । १नक्षत्रमण्डले भचक्रे तस्य व्यवस्थितिः सि॰शि॰ उक्ता उडुपशब्दे तत्र दर्शितम् । उडुचक्रस्वरूपादि सू॰ सि॰ उक्तम् यथा "ब्रह्माण्डमध्ये परिधिर्व्योमकक्षाभिधीयते । तन्मध्ये भ्रमणं भानामधोऽधः क्रमशस्तथा । मन्दामरेज्यभूपुत्रसूर्य्यशुक्रेन्दुजेन्दवः । परिभ्रमन्त्यधोऽधस्थाः सिद्धविद्याधरा घनाः" । "ब्रह्माण्डान्तः परिधिस्तुल्य मान इत्त व्योमकक्षा मध्यमाकाशकक्षोच्यते । तन्मध्ये ब्रह्माण्डमध्य आकाशे भानां नक्षत्राणां सर्वेषां सर्वतस्तु स्वोर्द्ध्वान्तरितानां भ्रमणं भवति । तथा तत्स्वोर्द्ध्वान्तरेणाधोधोनक्षत्रेभ्यः शनिबृहस्पतिभौमार्कशुक्रबुधचन्द्राश्चपश्चात् परिभ्रमन्ति । सिद्धा विद्याधराघनाश्चाधस्थाश्चन्द्रादधःस्थिता अधोऽधः क्रमेणाकाशे स्थिताः । भ्रमणशालायाश्च स्थानाभावाच्चन्द्रवन्न तेषां परिभ्रमः" र॰ना॰ । तस्योत्पत्तिविभागस्तत्रैव । "पुनर्द्वादशधात्मानं व्यभजद्राशिसंज्ञकम् । नक्षत्ररूपिणं भूयः सप्तविंशात्मकं वशी" सू॰ सि॰ । "पुनरनन्तरमात्मानं द्वादशधा द्वादशस्थानेषु राशिसंज्ञकं व्यभजत् स्वकल्पितं वृत्तं द्वादशविभागं राशिसंज्ञमकरोदित्यर्थः । भूयो द्वितीयवारमात्मानं नक्षत्ररूपिणं सप्तविंशात्मकं व्यभजत् । स्वकल्पितं तदेव वृत्तं सप्तविंशतिविभागं चाकरोदित्यर्थः । ननु न्यूनाधिकविभागाः कथं न कृताः ? उक्तसङ्ख्याया नियामकाभावादित्यत आह वशीति । इच्छाविषये वशः विद्यते यस्येति वशी स्वतन्त्रेच्छस्य नियोगानर्हत्वात् । स्वेच्छया तत्सङ्ख्याका विभागाः कृता इति भावः । सप्तविंशतिविभागस्य द्योतकानि नक्षत्राणि ताराप्रकाशानि निर्मितानीत्यर्थसिद्धम्" र॰ना॰ । तत्र राशिनक्षत्रनामानि ज्योति॰त॰ उक्तानि यथा "मेषवृषमिथुनकर्कटसिंहाः कन्यातुलाधरवृश्चिकभम् । धनुरथ मकरः कुम्भो मीन इति च राशयः कथिताः" । "अश्विन्या सह भरणी कृत्तिकापादः कीर्त्तितो मेषः । वृषभः कृत्तिकाशेषं रोहिण्यर्द्धञ्च मृगशिरसः । मृगशिरसोऽर्द्धं चार्द्रा पुनर्वसोरङ्घ्रिपादं मिथुनम् । पादः पुनर्वसोरन्त्यः पुष्योऽश्लेषा च कर्कटः कथितः । सिंहोऽथ मघा पूर्वफल्गुनीपाद उत्तरायाः । तच्छेषं हस्ता च चित्रार्द्धं कन्यकाख्यः स्यात् । तौलिनि चित्रार्द्धं स्वातिर्विशाखायाश्च पादत्रयम् । अलिनि विशाखापादश्चानुराधाश्चिता ज्येष्ठा । मूलं पूर्वाषाढा प्रथमश्चाप्युत्तरांशको धन्वी । मकरस्तत्परिशेषः श्रवणा चार्द्धं धनिष्ठायाः । कुम्भोऽथ धनिष्ठार्द्धं शतभिषापौर्व्वभाद्रपदत्रयम् । भाद्रपदायाः शेषस्तथोत्तरा रेवती मीनः" । अश्विन्यादिनक्षत्राणां तारासंख्यातत्सन्निवेशस्वरूपं च श्रीपतिनोक्तम् । "वह्नित्रिऋत्विषुगुणेन्दुकृताग्निभूतबाणाश्विनेत्रशरभूकुयुगाब्धिरामाः । रुद्राब्धिरामगुणवेदशतद्वियुग्मदन्ता बुधैर्निगदिताः क्रमशो भताराः । तुरगमुखसदृक्षं योनिरूपं क्षुराभं शकटनिभमथैणस्योत्तमाङ्गेन तुल्यम् । मणिगृहशरचक्राभानि शालोपमं च शयनसदृशमन्यच्चात्र पर्य्यङ्करूपम् । हस्ताकारमजस्रमौक्तिकसमं चान्यत् प्रवालोपमं धिष्ण्यं तोरणवत् स्थितं बलिनिभं स्यात् कुण्डलाभं परम् । क्रुध्यत्केसरिविक्रमेण सदृशं शय्यासमानं परं चान्यद्दन्तिविलासवत् स्थितमतः शृङ्गाटकव्यक्ति च । त्रिविक्रमाभं च मृदङ्गरूपं वृत्तं ततोऽन्यद्यमलद्वयाभम् । पर्य्यङ्करूपं मुरजानुकारमित्येवमश्व्यादिभचक्ररूपम्" ।

भचक्रपरिधिमानम् सि॰शि॰ उक्तम् "ख्यत्रेव्विभाङ्गगजाग्नरगोऽक्षमघ्ना" (७५८८८८८५॰ योजनानि) कक्षा स्मर्यन्ति गणका भगणस्य येषाम्" । तस्य भूमध्यात् उच्छ्रितियोजनानि तु तत्रोक्तानि यथा "नागाद्यषड्द्वयरसाग्निकुवेदसंख्यो" (४१०६२६५८) नक्षत्रमण्डलमथ श्रवसो निरुक्तः" । अस्य च द्वादशधा विभक्तस्य प्रवहवायुना भ्राम्यमाणस्य दिने पञ्चोदयः रात्रौ च पञ्चास्तमिति भेदः । "स्यादुद्गमो मिलनिजोदयमानतुल्ये सूर्य्योऽस्तभास्करसमोऽस्तमयश्च भानाम्" सि॰शि॰ उक्तेः । २तारायाः समूहे च "वप्रेण पर्य्यन्तचरोडुचक्रः" माघ ।

उडु(डू)प पु॰ उडूनि जले पाति पा—क । १प्लवे भेलायाम् ।

चतरङ्गबलमाशेरत सित वतिर्पदि" पा चा दाच । "चक्रमौगारिवहव बेमीलवर्गदि सम्। चा च ११६। सिलोपर्दसर्द चापाइ्‌इैत्ताचि चादरम् दह। चतुदमवचचमाप्रैसमाद्न चच चमम्। चर्चा वनहवामपर्मा च इच्छेचमाचाने वहिनाबेन' चवबेन चचीमबहवामचात बेकविचाव चचीमबहवन ज़ुनवाव वस्वरादि" बच्मीक्षिवराचचा। इचे । चव योऽपि ड़वे चचरटी । चदृपि चतुर्ते नचमावि चाविचा-च। १चच्रे च पि मारावा चविरमल हवच। चतूर्न दित पि चवाविरचैरधिमगाहबरायसेन राम्रो च प्रमाचचोन निवाभीमचनहा चचविमम्। परम् "नचमावाचारीरमचीविचीवांमवेन वेदि" चा च ममावविना चत्मावनरामपञम्। पोमावाचदि"नचमा- चामर्द चचौ" दवाह। चचमे चव च नमातदि चतुर्विमा 'चविचचले चविवि इच च चच चचचचलोड़ चतुर्चचमात् चचचचमात् चचा चतुर्विल चा योष्यम् इचचमाविमादिमादावविलाचा चयानम्।

उतु(हू)पति इ चचमां चवि। १चचे १चचेवे चदवे च। "चविहमचाई चविनिरोदचदे" चाच। "दवावनचवीच चतीव दचहवः" इचा ।

उतुपच इ चतूर्ना चमाः। चाचावे। चत हि चतूर्नां चमव चचहराहुमा चचचाव चवानम्।

उ(तु)बुम्चर इ च चचू इचोवि च चमरः चाचरः उम्चरद मा इ इचो दच चा चमन्। (चच चचर) ।मचाड़े इचेरवाच च पचरपचरमान् १देवचाम् इतव्येरे च च। उ(इ)बुम्नरी चचचचो चवाहो चैव इनाव। चहुद चचीदिरोदचो इवदिलबचावनि। चचरहुदरोसचोंमिचचोचचरीचच इविचा च चच- इवच। चव विमाट चच। चौ(इ)रचचट चविचारे चामाही नि। विवां दीच। चचीनीहुमचर चाम चाहमचा चदीच चत" चाहि। "चौरचदी चवा चावेष" चवि । [चौर्। इचीचव मस्त।

उतुम्बरपर्णी स्त्री चहुचरच चर्विन चर्वचहा चौदा।

उतुराज् इ चतु राजते राज विप्। चच। चच चतूर्ना राजा इव् चचा चा। चचराजोमम चरीवराज चहम चरमचे माचाविचिनम्" चाव। ४२च।

उतुलामम् इ चदरेच चोमाच। चविचेरे। चतानचम् चाहा दत्तू। चौदचोवि चदचले इची । चहच च

चरात। चतखोचा। [विश्चेदृरचमे विदाचसार्। चच। उतुदपम च चतुःची चच्। चदिचार्तुवची 'चतो उतुदामर दि चतुचतो चावरा चा च। १चतुरे १च० च इनव्येरे इ। [विचे]।

उतुसीम च दतु+सो-चाई झ। चर्तुवाचनचही चचच

उतुसीयम च चतु+सो चचतु च दावरदि चाच चतुरिन-चाचै चाद्। चरावचे। "चचचहीविचेरचाचात् चचेचे च मचाचावाद् चा चा १२१चा। चहीव चचरि चाचीच चा चावच। चहोवचाम चहुम चचरि इचोपि च मि।

उतुसीसु इ चतु+सो जिप चच देवा। चतुचान चत चावीपदे। चचादे १चमचे च चिहि। चौविचा हि चतुचचम चोचचाहाइविमन् चचारेरल च चहीचमाद् चचावम्। चहोसिचचाह इ चतुचचनचाचमोराविचा चचचारात् चचावम्।

उ(चो)सु इ उत-चौ चा दत् ए चा च-द-दच चा चचावचोचा। सूर्विचारचचाचाद चचे "चाहाराम् चरीचहो देत् चचोपाम् इविद्मचचाम् चा च ६६ च। चौ(च)इ देवच सूचविचारे च वं अचचाचौच चचा "चाचाचिमुरचम चिविचचचदीचुचचचदच दचाः दवि। च च चचचात् निचरा चच चाचचारम् "चौचह्रचचचाबिरेचचाचचा इच इ। चारोे च चचुदेवरिचचदि विचरे "चाचद्दोव इरिराचैन चविचा- चौच चैरचें च १ च चच चच चविचाचनीचा इविचचात् चचानम् सूर्य विचारे अचचार्चावि च रिरोच। चोम चच चचुचाचात चचाराविलत् दच- चच्रवेच इ चोच।दिरेवचार्विलविच इचात् च चरा- विचचदि। चचा देवाविचात् चच दाचा चर चारिचन इचौ च चच। चौव चहाचे चराविनि च चचुच चत चच्। चच। चहावेच् अविमाविम च।

उपचम नि चोच चचाचचे चत्‌चूीदा चचच दवि चामाद वि चुच। चचरावे। विवां चीरा चौच। चचची।

उपाहि इ चचाचच चाविदेशात्। चाचाचावीच चचुवच्‌ चौ म उमचवहाच। चचारेरा चहुचदृ" चाचाचम चौचादचा चा। चचादचौचहुचचाः चाविचाविचा चीवि चा चा। अनुमचा दवि चाराचदृ। सुद वविचवाविचाचेचाः "दाचरच चचाः चार्चा चाचराचर इइचा। दवि चहा चाच विचाम दिरोचा चमुमचार्ने

चा च स्यादिति बोध्यम् उणादिवृत्तौ उज्ज्वलदत्तकृता प्रसिद्धा ।

उण्डुक पु० "गर्भस्य यकृत्प्लीहानौ शोणितजौ । शोणितफेनप्रभवः फुप्फुसः शोणितकिट्टप्रभव उण्डुकः" इति सुश्रुतोक्ते रुधिरकिट्टजाते देहस्थमलाशये कोष्ठभेदे तन्मलविभाजकत्वं कलाभेदस्य तत्रोक्तं यथा "यकृत् समन्तात् कोष्ठञ्च तथान्त्राणि समाश्रिता । उण्डुकस्थं विभजते मलं मलधरा कला" सुश्रु० देहप्रत्यङ्गविभागमुक्त्वा सुश्रु० 'तस्य पुनः सङ्ख्यानम् त्वचः' कला धातवो मला दोषा यकृत्प्लीहानौ फुप्फुस उण्डुको हृदयमाशय" इत्युक्तम् । 'स्थानान्यामाग्निपक्वानां मूत्रस्य रुधिरस्य च । हृदुण्डुकः फुप्फुसश्च कोष्ठ इत्यभिधीयते' इति तस्य आमाशयपक्वाशयाद्याधारत्वमुक्तम् । गुल्मोदरे च तत्रैव । "अस्थिशल्यमन्यद्वा तिर्यक् छागलपक्वमयेभ्य बीजोण्डुक हठेनास्रलवणम् क्रमशोपदिष्टं पाययेत् ।

उत् अव्य० उ-क्विप् । १प्रश्ने २वितर्के ३संशये ४अत्यर्थे ५उत्कर्षे च । ६उदिते त्रि० । "तस्य उदितिनाम" छा० उ० । उद् इति वा छेदः ।

उत अव्य० उ-क्त । १विकल्पे, २समुच्चये ३वितर्के, ४प्रश्ने, ५अत्यर्थे च । "यदक्रन्दः प्रथमं जायमान उद्यन् समुद्रादुत वा पुरीषात्" यजु० २९, १२ । "मामाग्निश्चोलसुत माम मौनस्" भा० आ० २३ अ० । "एतावन्ति च दासानां सहस्राण्युत सन्ति मे" भा० स० २२१ अ० । "तत् किमयं मातपदोषः स्यादुत यथा मे मनसि वर्त्तते" शकु० । "वीरोरस किमयमित्युत दर्पणम्" वीरच० "प्रभुं मरुत्तं किमुतान्यहिंस्रा" रघु । "भारतेन विरोधी न स्त्रासासो भरवानुत" किरा० । "धर्मे नष्टे कुलं कृत्स्नमधर्मोऽभिभवत्युत' पापमाहत्य तु तम प्रमादे सञ्जयत्युत" गीता । [मोतस्य" स्मृति

उत त्रि० वेञ्-क्त । स्यूते ग्रथिते अमरः "यक्षिणोतस्य ।

उतङ्क पु० आयोदधौम्यशिष्यवेदनामकस्य मुनेः शिष्यभेदे तदुपाख्यानञ्च" भा० आ० ३ अ० । वेदमुनिं प्रकृत्य "स कदाचित् याज्यकार्येणाभिप्रस्थित उतङ्कनामानं शिष्यम् नियोजयामास" इत्युपक्रम्य "सत्तौस्य । गम्यतामनुजाने भवन्तं श्रेयोऽवाप्स्यसीति स उपाध्यायेनानुज्ञातो भगवानुतङ्कः कुण्डलार्थं प्रविविक्षुर्हास्तिनपुरं प्रतस्थे" इत्यन्तेन विस्तरेण तच्चरितमुपवर्णितम् । तत्राय संक्षेपः । गुरुदक्षिणादानार्थं गुरवे उतङ्केन निवेदिते गुरुपत्न्या क्षीरचणात् पौष्यनृपपत्नीधृतकुण्डलद्वयमेव गुरुदक्षिणात्वेन कल्पितम् तच्च पौष्यनृपपतोऽष्टत कुण्डलद्वयं प्राप्य आनयतस्तस्य प्रमादतस्तक्षकेणापहृतम् अथ वज्रितो लब्धवरप्रसादात् नागलोकं गत्वा धूमप्राचुर्य्येण नागलोकावरणे तद्भयात्तत्कुण्डलद्वयं नागैर्दत्तमानीय गुरुपत्न्यै दत्तमिति

२भार्गवे गौतमस्य शिष्यभेदे च तत्कथा भारते "उतङ्को महता युक्तस्तपसा जनमेजय ! । गुरुभक्तः स तेजस्वी नान्यत् किञ्चिदपूजयत् । सर्वेषामृषिपुत्राणामेष आसीन्मनोरथ । औतङ्कीं गुरुवृत्तिं वै प्राप्नुयामेति भारत ! । गौतमस्य तु शिष्याणां बहूनां जनमेजय ! । उतङ्केऽभ्यधिका प्रीतिः स्नेहश्चैवाभवत्तदा । स तस्य दमशौचाभ्यां विक्रान्तेन च कर्मणा । सम्यक् चैवोपचारेण गौतमः प्रीतिमानभूत् । अथ शिष्यसहस्राणि समनुज्ञातवानृषिः । उतङ्कं परया प्रीत्या नाभ्यनुज्ञातुमैच्छत । तं क्रमेण जरा तात ! प्रतिपेदे महामुनिम् । न चान्वबुध्यत तदा स मुनिर्गुरुवत्सलः । ततः कदाचिद्राजेन्द्र ! काष्ठान्यानयितुं ययौ । उतङ्कः काष्ठभारञ्च महान्तं समुपानयत् । स तद्भाराभिभूतात्मा काष्ठभारमरिन्दम ! । निष्पिपेष क्षितौ राजन् ! परिश्रान्तो बुभुक्षितः । तस्य काष्ठे विलग्नाऽभूज्जटा रूप्यसमप्रभा । ततः काष्ठैः सह तदा पपात धरणीतले । ततः स भारनिष्पिष्टः क्षुधाविष्टश्च भारत ! । दृष्ट्वा तां वयसोऽवस्थां रुरोदार्त्तस्वरस्तदा । ततो गुरुसुता तस्य पद्मपत्रनिभानना । जग्राहाश्रूणि सुश्रोणी करेण पृथुलोचना । पितुर्नियोगाद्धर्मज्ञा शिरसाऽवनता तदा । तस्या निपेततुर्दग्धौ करौ तैरश्रुबिन्दुभिः । न हि तानश्रुपातांस्तु शक्ता धारयितुं मही । गौतमस्त्वब्रवीद्विप्रमुतङ्कं प्रीतमानसः । कस्मात्तात ! तवाद्येह शोकोत्तरमिदं मनः । स स्वैरं ब्रूहि विप्रर्षे ! श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः । उतङ्क उवाच । भवद्गतेन मनसा भवत्प्रियचिकीर्षया । भवद्भक्तिगतेनेह भवद्भावानुगेन च । जरेयं नावबुद्धा मे नाभिज्ञातं सुखञ्च मे । शतवर्षोषितं मां हि न त्वमभ्यनुजानीयाः । भवता त्वभ्यनुज्ञाताः शिष्याः प्रत्यवरा मम । उपपन्ना द्विजश्रेष्ठाः शतशोऽथ सहस्रशः । गौतम उवाच । त्वत्प्रीतियुक्तेन मया गुरुशुश्रूषया तव । व्यतिक्रामन्महान् कालो नावबुद्धो द्विजर्षभ ! । किन्त्वद्य यदि ते श्रद्धा गमनं प्रति भार्गव ! । अनुज्ञां प्रतिगृह्य त्वं स्वगृहान् गच्छ माचिरम् । उतङ्क उवाच । गुर्वर्थं कं प्रयच्छामि ब्रूहि

[illegible]

[illegible]

मान् विप्र कश्चन स बभूव ह। अद्याप्युतङ्कमेघाश्च भरी वर्षन्ति भारत"।

उतथ्य पु० अङ्गिरस श्रद्धाया पत्न्यामुत्पन्ने गुरोर्ज्येष्ठभ्रातरि। "तयोर्अङ्गिरस पुत्रा एते सर्वत्र विश्रुताः। बृहस्पति रुतथ्यश्च संवर्त्तश्च धृतव्रत" भा०आ० ६६अ०। तस्यापत्यम् अण् औतथ्य स च उतथ्येन ममतायामुत्पन्न बृहस्पतिशापात् जात्यन्धता प्राप्तस्तत्कथा यथा "अथोतथ्य इति ख्यात आसीद्धीमानृषिः पुरा। ममता नाम तस्यासीद्भार्या परमसम्मता। उतथ्यस्य यवीयांस्तु पुरोधास्त्रिदिवौकसाम्। बृहस्पतिर्बृहत्तेजा ममताभन्वपद्यत। उवाच ममता तन्तु देवरं वदतांवरम्। अन्तर्वत्न्यहं भ्रात्रा ज्येष्ठेनारम्यतामिति। अयञ्च मे महाभाग! कुक्षावेव बृहस्पते!। औतथ्यो वेदमत्रापि षडङ्गं प्रत्यधीयत। अमोघरेतास्त्वञ्चापि द्वयोर्नास्त्यत्र सम्भवः। तस्मादेवङ्गते नाद्य उपारमितुमर्हसि। एवमुक्तस्तदा सम्यग्बृहस्पतिरुदारधीः। कामात्मानं तदात्मानं न शशाक नियच्छितुम्। स बभूव ततः कामी तया सार्द्धमकामया। उत्सृजन्तन्तु तं रेतः स गर्भस्थोऽभ्यभाषत। भोस्तात! मा गमः कामं द्वयोर्नास्तीह सम्भवः। अल्पावकाशो भगवन्! पूर्वं चाहमिहागतः। अमोघरेताश्च भवान् पीडां कर्त्तुमर्हसि। अश्रुत्वैव तु तद्वाक्यं गर्भस्थस्य बृहस्पतिः। जगाम मैथुनायैव ममतां चारुलोचनाम्। शुक्रोत्सर्गं ततो बुद्ध्वा तस्या गर्भगतो मुनिः। पद्भ्यामारोधयन्मार्गं शुक्रस्य च बृहस्पतेः। स्थानमप्राप्तमपतद्रेतः प्रतिहतं तदा। पपात सहसा भूमौ ततः क्रुद्धो बृहस्पतिः। तद्दृष्ट्वा पतितं शुक्रं शशाप स रुषाऽन्वितः। उतथ्यपुत्रं गर्भस्थं निर्भर्त्स्य भगवानृषिः। यन्मां त्वमीदृशे काले सर्वभूतेप्सिते सति। एवमात्थ वचस्तस्मात्तमो दीर्घं प्रवेक्ष्यसि। स वै दीर्घतमा नाम शापादृषिरजायत। बृहस्पतेर्बृहत्कीर्त्तेर्बृहस्पतिरिवौजसा। जात्यन्धो वेदवित्प्राज्ञः पत्नीं लेभे स विद्यया। तरुणीं रूपसम्पन्नां प्रद्वेषीं नाम ब्राह्मणीम्। स पुत्राञ्जनयामास गौतमादीन् महायशाः। ऋषेरुतथ्यस्य तदा सन्तानकुलवृद्धये। धर्मात्मा च महात्मा च वेदवेदाङ्गपारगः। गोधर्मं सौरभेयाच्च सोऽधीत्य निखिलं मुनिः। प्रावर्त्तत तदा कर्त्तुं श्रद्धावांस्तमशङ्कया"। भा०आ०१०४अ०। "स्नुद्रावेदी पतत्यत्रेरुतथ्यतनयस्य च" मनुः। "उतथ्यतनयस्य गौतमस्येति" कुल्लू०। तस्य उतथ्यपौत्रत्वेऽपि तत्कुलवर्द्धनात्तथात्वं तस्य जात्यन्धतया गर्हितकर्मत्वाभावेन तत्पौत्रस्यैव गौतमस्य पतितकर्त्तृत्वात् तस्यैव गर्ह्यातिकथनं युक्तमिति" "तथ्यमुतथ्यानुजज्जगादाग्रे गदाग्रजः" माघ। अयञ्च आङ्गिरसगोत्रप्रवरमध्यस्थ ऋषिभेद ८१७पृ० विवृतः।

उतथ्यानुज पु० ६त०। बृहस्पतौ उतथ्यावरजादयोऽप्यत्र। "तथ्यमुतथ्यानुजज्जगादाग्रे गदाग्रजः"। [थारे च

उताहो अव्य०उत च आहो च द्व०। १विकल्पे, २प्रश्ने ३वितर्के लि० उद्गत मनोऽस्य उद्+नि०—क। १उन्मनस्के २अन्यमनस्के। "अगमयदद्रिसुतासमागमोत्कः" कुमा०। "तच्छ्रुत्वा च श्रवणसुभगं गर्ज्जितं मानसोत्का" मेघ०"। "उत्कः खरः दृष्टमवेक्ष्य शौरिसत्कन्धरः दारुकमित्युवाच" माघ।

उत्काच त्रि०उद्गतं उन्नतौ-कचोऽस्य। १विकचे केशशून्ये२उन्नतकेशे च "प्रणम्य विकचः पादावग्रहीत् स पितुस्तदा। मातुश्च परमेश्वासस्तौ च नामास्य चक्रतुः। घटोऽहास्योत्कच इति माता तं प्रत्यभाषत। अब्रवीत्तेन नामास्य घटोत्कच इति स्म सा" भा०आ०१५६।

उत्कट पु० अतीव कटति उद्+कट—अच्। १रक्तेषौ, २शरे च ३त्वक्पत्रे। (तेजपात) ४गुडत्वचि (दारचिनि) च न०। ४अविसंवादिविषये त्रि०। उत्कटकोटिसम्भवमात्रमेवोत्कटत्वं विषयतानिशेष स च अविसंवादिप्रवृत्तिप्रयोजकतामयोज्य इति नव्यनैयायिकाः। उद्गतं कटः आवरणं यस्य प्रादि०ब०। ५तीव्रे त्रि०। ६भिन्नकटे गजे पु०। "चन्द्रांशुनिकराभासाहारा कायाश्चिदुत्कटाः" रामा०। मदोत्कटः। "शुक्रशोणितसंयोगे यो भवेद्दोष उत्कटः" सुश्रु०। "कितवा यानि दीव्यन्तः प्रलपन्त्युत्कटा इव" भा०स०६३अ०। ६विषमे त्रि०। उत्कटायनम् "क्वाचित्तु कुटजानान्तु विटपैरुत्कटानिव" भा०व०१५६अ०। ७सैंहीलतायाम् स्त्री।

उत्कण्ठ पु० उद्गतं कण्ठ पादोयत्र। "नारीपादौ च हस्ते न धारयेदंसके पुनः। समर्पितकरः कामी बन्धश्चोत्कण्ठसञ्ज्ञितः" इति रतमञ्जर्यां बन्धभेदे उद्गतं कण्ठो यस्य। २उद्ग्रीवे त्रि०। "रथस्वनोत्कण्ठमृगः" रघु।

उत्कण्ठा स्त्री०उद्+कठि—अ। इष्टलाभाय कालासहनरूपे १औत्सुक्ये २चिन्तायाञ्च। "यास्यत्यद्य शकुन्तलेति हृदयं संस्पृष्टमुत्कण्ठया" शकु०। 'उत्कण्ठाया हृदि न कुरुते कारणानां सहस्रम्" पदाङ्कदू०। "त्यासुत्कण्ठा विरचित-

[illegible]

अपकर्षात् विभजनम्। स च स्वस्वजातिषु उत्तमगुणे-नैव। तत्र विप्राणां विनयविद्यादिना, राज्ञां शौर्यवी-र्यादिना, वैश्यानां धनादिना, शूद्राणां भक्तादिना। एवमन्यवस्तुन्यपि यथायथमूह्यम्। द्वयोर्मध्ये ए-कस्योत्कर्षे तरप् विद्वत्तरः शूरतरः बहूनां मध्ये तु तमप्। विद्वत्तम शूरतम इत्यादि। "उत्कर्षे हेतव प्रोक्ता गुणालङ्काररीतयः" सा०द०। "उत्तरोत्तरमुत्कर्षो वस्तुनः सार उच्यते" सा०द०। "यथा वर्णानामुत्कर्षा-पकर्षं तेन संयोगविशेषेण" सुश्रु०। भावे ल्युट्। उत्कर्षण-मप्यत्र न०। उत्कृष्यते कर्मणि घञ्। ५उत्कर्षान्विते। उद्धृत्य कर्षे। ६उत्पाट्याकर्षणे उद्धरणे पु० "सन्तानमुत्कर्षमिव व्युदस्य" माघ। ल्युट्। उत्कर्षणमप्यत्र न०। "स्फाटिकं स्व-समासाद्य जलमित्यभिशङ्कया। वस्त्रस्योत्कर्षणं राजा कृतवान् बुद्धिमोहितः" भा०स० ४६अ०।

उत्कर्षक त्रि० उत्कर्षयति उत्+कृष–णिच् ण्वुल्। १उत्क-र्षाधायके "काव्यस्योत्कर्षका उच्यन्ते" सा०द०। उद्+कृष–ण्वुल्। उत्पाट्य २कर्षणकारिणि। [त्कर्षे।

उत्कर्षित त्रि० उत्कर्षोजातोऽस्य तारका० इतच्। जातो-

उत्कर्षिन् त्रि० उत्कर्षति उत्तोल्य कर्षति। २उत्तोल्यकर्षके उद्धारके "अथ स रचनोत्कर्षी प्रीणनसम्नविमर्दन" सा०द० धृतम्। ३उत्कर्षान्विते च। स्त्रियामुभयतो ङीप्।

उत्कल पु० "जगन्नाथप्रान्तदेश उत्कलः परिकीर्तितः" इत्युक्ते १उड्रदेशस्थे (उड़िया) इति ख्याते देशभेदे। स च देश कूर्मविभागे प्राच्यतया बृ०सं०उक्तः तत्र उड्रशब्दे उक्तम्। अस्य देशमेदया च तस्य दाक्षिणात्यत्वमिति भेदः 'उत्क-लादेशितपथः कलिङ्गाभिमुखो ययौ" रघुः। ४सुद्यु-म्नसुते राजभेदे। "मनोर्वशकर पुत्रस्त्वमेव च भविष्यसि। सुद्युम्न इति विख्यातस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः" इत्युपक्रम्य "सुद्युम्नस्य च दायादास्त्रय परमधार्मिकाः। उत्कलश्च गयश्चैव विनताश्वश्च भारत!। उत्कलस्योत्कला राजन्! विनताश्वस्य पश्चिमा। दिक् पूर्वा भरतश्रेष्ठ गयस्य तु गया पुरी" हरिव०१० अ० इत्युक्तेस्तस्य उत्कलाख्या पुरी आसीत् तत्सन्निहितत्वात् तद्देशस्योत्कलत्वम्। उत्कलोऽभिजनोऽस्य अण्। औत्कल तद्वासिजने तद्देशानां राजा अण्। औत्कल तद्देशानां राजनि। उभयत्र बहुषु अणो लुक्। "उत्कला मेकला पौण्ड्रा कलिङ्गान्ध्राश्च सङ्गे भा०भी०४अ०। उत्क मन् शाति का+क। ३व्याधे ४भारवाहके च मेदिनी। ४अधमुतभेदे

पु०। "प्रजापतेर्दुहितर शिशुमारस्य वै भ्रम। उप-येमे भ्रमि नाम तत्सुतौ कल्पवत्सरौ। इलायामपि भार्यायां वायो पुत्र्यां महाबल। पुत्रमुत्कलनामानं योषिद्रत्नमजीजनत्' भाग०४स्क०१०अ०। पञ्चगौड मध्ये ५विप्रभेदे च। "सारस्वता कान्यकुब्जा गौडमैथिल कोत्कलाः" ।

उत्कलिका स्त्री उद्–कल–ण्वुल्। १उत्कण्ठायाम्; कामादि-जातायां २स्मृतौ च। ३तरङ्गे हला० "वनामलीरुत्क-लिकासहस्रप्रतिक्षणोत्कूलितशैवलाभा" माघ। ४कलि-कायां कोरके ५हेलायाञ्च हेमच०।

उत्कलिकाप्राय न० 'भवेदुत्कलिकाप्रायं समासाढ्य दृढाक्षरम्" छ०म० उक्ते गद्यभेदे

उत्कलित त्रि० क्त उद्+कल–क्त। उद्ग्रथिते

उत्कषण न० उद्+कष–ल्युट्। कर्षणे। "सद्य सीरोत्क-षणसुरभिक्षेत्रमारुह्य मालम्" मेघदू०।

उत्काका स्त्री उत्केशाकति अक–अच्। प्रतिवर्ष प्रसूताया गवि शब्दचि० तु उत्कारेति शब्दमाह।

उत्काकुद् त्रि० उन्नत काकुदमस्य "उद्विभ्या काकुदस्य" पा० अन्त्यलोप समा०। उन्नततालुके।

उत्कार पु० उद्+कृ–"कृ धान्ये" पा० घञ्। धान्यादे विक्षेपे "उत्कारेषु च धान्यानमनभीष्टपरिग्रहा" भट्टि।

उत्कारिका स्त्री उद्+कृ–ण्वुल्। सुश्रुतोक्ते शोफादिनि-वारके पाचनभेदे यथा "व्रणस्य पट्टिरुपक्रमा भवन्ति। अपतर्पणमालेप" इत्युपक्रम्य "निर्वापणमुत्कारिकाकषाय" इत्यादीनि विभज्य उत्कारिकाविषयपाचनप्रकारोदर्शित। "निवर्त्तते न यः शोफो विरेकान्तैरुपक्रमैः। तस्य सपा-चनं कुर्यात् समाहृत्यौषधानि तु। दधितक्रासुराशुक्त धान्याम्लयौजितानि तु। स्निग्धानि लवणीकृत्य पचेदुत्-कारिकां शुभाम्"। "स्नैहिकेषु च बीजेषु पचेदुत्कारिकां शुभाम्"। "स्नैहिकफलसारोत्कारिका वा"। "स्नुहीमा-त्रिकासुत्कारिका दापयेत्" इति च सुश्रु०।

उत्कास पु० उत्कसयति कस–अण् उप०स०। ऋषि-भेदे तस्य गोत्रापत्यम् इञ्। औत्कासि तद्गोत्रापत्ये बहुषु तु अस्त्रियां तस्य लुक्। उत्कासा। असति क्षिप्यतेऽनेन अस करणे घञ् आस' ऊर्द्ध्वस्य कस्य ह्वेष्म-णमस्य आस। २वाद्गतश्लेष्मोत्क्षेपकरोगभेदे च। स च अन्त'स्थितकफादेरूर्ध्ववायुना उत्क्षेपसाधन' रोग,लका-मस्याम।

उत्कासिका [illegible] । [illegible]

उत्कासन न [illegible] । [illegible] । ([illegible])

उत्किर त्रि [illegible] । [illegible]

उत्कीर्ण त्रि [illegible] । [illegible]

उत्कोश [illegible] । [illegible]

उत्कीर्तित त्रि [illegible] । [illegible]

उत्कुट [illegible] । [illegible]

उत्कुच त्रि [illegible] । [illegible] ([illegible]) [illegible] ।

उत्कूट [illegible] । [illegible] ।

उत्कूल त्रि [illegible] । [illegible] ।

उत्कृति [illegible] । [illegible]

उत्कृष्ट [illegible] । [illegible]

उत्क्रम [illegible] । [illegible]

उत्क्रमण [illegible] । [illegible]

उत्क्रोश [illegible] । [illegible]

उत्क्लेद [illegible] । [illegible]

उत्क्षेप [illegible] । [illegible]

उत्क्षेपण [illegible] । [illegible]

[illegible] । [illegible] प्रति [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible]" १८।

"[illegible] । [illegible] । [illegible] ? [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ? [illegible] । [illegible]

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ? [illegible] ? [illegible] । [illegible]

ह्यत्र तज्जीवनं सोऽन्तरात्मा जगतश्चास्य च। तेन प्रद्योतेन हृदयाग्रप्रकाशेन निःक्रमणाय । केन मार्गेण निष्क्रामतीत्युच्यते । चक्षुषो वाऽऽदित्यलोकप्राप्तिनिमित्तं ज्ञानं कर्म वा यदि स्यात् । मूर्द्ध्नो वा ब्रह्मलोकप्राप्तिनिमित्तं चेत् । अन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यः शरीरावयवेभ्यो यथाकर्म यथाश्रुतमिति तं विज्ञानात्मानमुत्क्रामन्तं परलोकाय प्रस्थितं परलोकायोद्भूताकूतमित्यर्थः । सर्वाधिकारस्थानीयो राज्ञ इवानूत्क्रामति तञ्च प्राणमनूत्क्रामन्तं वागादयः सर्वे प्राणा अनूत्क्रामन्ति । यथाप्रधानान्वाचिख्यासेयम् न तु क्रमेण सार्थवद्गमनमिह विवक्षितम् । एष आत्मा सविज्ञानो भवति स्वप्न इव विशेषविज्ञानवान् भवति कर्मवशात् स्वतन्त्रः सन् । स्वातन्त्र्येण हि सविज्ञानत्वे सर्वः कृतकृत्यः स्यात् नैव तु तल्लभ्यते अतएवाह व्यासः "सदा तद्भावभावित" इति कर्मणा तूद्भाव्यमानेनान्तःकरणवृत्तिविशेषाश्रितवासनात्मकविशेषविज्ञानेन सर्वो लोक एतस्मिन् काले सविज्ञानो भवति सविज्ञानमेव च गन्तव्यमभिसंक्रामत्यनुगच्छति विशेषविज्ञानोद्भासितमेवेत्यर्थः । तस्मात्तत्काले स्वातन्त्र्यार्थं योगधर्मानुसेवन परिसंख्यानाभ्यासश्च विशिष्टपुण्योपचयश्च श्रद्दधानैः परलोकार्थिभिरप्रमत्तैः कर्त्तव्य इति सर्वशास्त्राणां यत्नतो विधेयोऽर्थो दुश्चरितान्चोपरमणम् न हि तत्काले शक्यते किञ्चित् संपादयितुम् कर्मणानीयमानस्य स्वातन्त्र्याभावात् "पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन" इत्युक्तं एतस्य ह्यनर्थस्योपशमोपायविधानाय सर्वशास्त्रोपनिषदः प्रवृत्ताः नहि तद्विहितोपायानुसेवनं मुक्त्वा त्यन्तिकस्यानर्थस्योपशमोपायोऽस्ति तस्मादत्रैवोपनिषद्विहितोपाये यत्नपरैर्भवितव्यमित्येष प्रकरणार्थः शकटवत् सम्भृतसम्भार उपसर्ज्जनं यातीत्युक्तं — किमुपसर्ज्जनस्य परलोकाय प्रस्थितस्य पथ्यदनं शाकटिकसम्भारस्थानीयं गत्वा वा परलोकं यद्भुङ्क्ते शरीराद्यारम्भकञ्च यत्तत् किम् ? इत्युच्यते । तं परलोकाय गच्छन्तमात्मानं विद्याकर्मणी विद्या च कर्म च विद्याकर्मणी विद्या सर्वप्रकारा विहिता प्रतिषिद्धा अविहिता ऽप्रतिषिद्धा च तथा कर्म विहितं प्रतिषिद्धं चाविहितमप्रतिषिद्धञ्च समन्वारभेते सम्यगन्वारभेते अन्वालभेते अनुगच्छतः पूर्वप्रज्ञा च पूर्वानुभूतविषया प्रज्ञा पूर्वप्रज्ञातीतकर्मफलानुभववासनेत्यर्थः । सा च वासना पूर्वकर्मारम्भे कर्मविपाके चाङ्गं भवति । तेनासावप्यन्वारभते नहि तया वासनया विना केनचित् कर्म कर्त्तुं फलं चोपभोक्तुं शक्यते नह्यनभ्यस्ते विषये कौशलमिन्द्रियाणां भवति, पूर्वानुभववासनाप्रवृत्तानां त्विन्द्रियाणामिहाभ्यासमन्तरेण कौशलमुपपद्यते, दृश्यते च केषाञ्चित् कासुचित् क्रियासु चित्रकर्मादिलक्षणासु विनैवेहाभ्यासेन जन्मत एव कौशलम् कासुचिदत्यन्तसौकर्ययुक्तास्वप्यकौशलम् केषाञ्चित्, तथा विषयोपभोगेषु स्वभावत एव केषाञ्चित् कौशलाकौशले दृश्येते तच्चैतत् सर्वं पूर्वप्रज्ञोद्भवानुद्भवनिमित्तं, तेन पूर्वप्रज्ञया विना कर्मणि वा फलोपभोगे वा न कस्यचित् प्रवृत्तिरुपपद्यते, तस्मादेतत्त्रयं शाकटिकसम्भारस्थानीयं परलोकपथ्यदनं विद्याकर्मपूर्वप्रज्ञाख्यम् । यस्माद्विद्याकर्मणी पूर्वप्रज्ञा च देहान्तरप्रतिपत्त्युपभोगसाधनं तस्माद्विद्याकर्मादि शुभमेव समाचरेत् । यथा इष्टदेहसंयोगभोगोपभोगौ स्यातामिति प्रकरणार्थः" शङ्क० ।

शा०स्० भाष्ययोश्च उत्क्रमणप्रकारः प्रपञ्चितो यथा "वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाच्च" स्० । "अथापरासु विद्यासु फलप्राप्तये देवयानं पन्थानमवतारयिष्यन् प्रथमं तावद्यथाशास्त्रमुत्क्रान्तिक्रममाचष्टे समाना हि विद्वदविदुषोरुत्क्रान्तिरिति वक्ष्यति । अस्ति प्रायणविषया श्रुतिः "अस्य सोम्य ! पुरुषस्य प्रयतो वाङ् मनसि सम्पद्यते, मनः प्राणे, प्राणस्तेजसि, तेजः परस्यां देवतायामिति" किमिह वाच एव वृत्तिमत्याः मनसि सम्पत्तिरुच्यते उत वाग्वृत्तेरिति ? विशय । तत्र वागेव तावन्मनसि सम्पद्यत इति प्राप्तं तथा हि श्रुतिरनुगृहीता भवति । इतरथा लक्षणा स्यात् श्रुतिलक्षणाविषये च श्रुतिर्न्याय्या न लक्षणा तस्माद्वाच एवायं मनसि प्रविलय इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः । वाग्वृत्तिर्मनसि सम्पद्यत इति । कथं वाग्वृत्तिरिति व्याख्यायते यावता वाङ्मनसीत्येवाचार्यः पठति । सत्यमेतत् पठिष्यति तु "परस्मात् अविभागोऽवचनादिति" । तस्मादत्र वृत्त्युपशममात्रं विवक्षितमिति गम्यते । तत्त्वप्रलयविवक्षायान्तु सर्वत्रैवाविभागसाम्यात् किं परत्रैव विशिष्यादविभाग इति । तस्मादत्र वृत्त्युपसंहारविवक्षाया वाग्वृत्तिः पूर्वमुपसंह्रियते मनोवृत्ताववस्थितायामित्यर्थः । कस्मात् ? दर्शनात् दृश्यते हि वाग्वृत्तेः पूर्वोपसंहारो मनोवृत्तौ विद्यमानायाम् । न तु वाच एव वृत्तिमत्या मनस्युपसंहारः केनचिदपि द्रष्टुं शक्यते । ननु श्रुतिसामर्थ्याद्वाच एवायं मनस्यप्यय इत्युक्तं नेत्याह …

ष्वेतेषु करणेषु शरीरान्तरमेवापेक्षमाणा आयन्तदा पुरुषो भवतीत्युपक्रम्य श्रुत्यन्तरं कर्म्माश्रयतां निरूपयति "तौ ह यदूचतुः कर्म्म हैव तदूचतुः अथ ह यत् प्रशशंसतुः कर्म्म हैव तत् प्रशशंसतुरिति"। तत्रोच्यते। तत्र कर्म्मप्रयुक्तस्य ग्रहातिग्रहलक्षणस्येन्द्रियविषयात्मकस्य बन्धनस्य प्रवृत्तिरिति कर्म्माश्रयतोक्ता इह पुनर्भूतोपादानाद्देहान्तरोत्पत्तिरिति भूताश्रयत्वमुक्तम्। प्रशंसाशब्दादपि तत्र प्राधान्यमात्रं कर्म्मणः प्रदर्शितं न त्वाश्रयान्तरं निवारितम् तस्मादविरोधः" भा०। "समाना चासृत्युपक्रमादमृतत्वञ्चानुपोष्य" सू० "सेयमुत्क्रान्तिः किं विद्वदविदुषोः समाना ? किं वा विशेषवतीति ? विशेषाभावात् विशेषवतीति तावत् प्राप्तम्। भूताश्रयविशिष्टा ह्येषा पुनर्भवाय भूतान्याश्रीयन्ते न च विदुषः पुनर्भवः सम्भवति" "अमृतत्वं हि विद्वानश्नुते" इति श्रुतेः। तस्मादविदुष एवैषोत्क्रान्तिः। ननु विद्याप्रकरणे समाम्नानाद्विदुष एवैषा भवेत्, न स्वापादिवद्यथाप्राप्तानुकीर्त्तनात्। तथा हि 'यत्रैतत्पुरुषः स्वपिति नाम अशिशिषति नाम पिपासति नामेति" च सर्वप्राणिसाधारणा एव स्वापादयोऽनुकीर्त्त्यन्ते विद्याप्रकरणेऽपि प्रतिपिपादयिषितवस्तुप्रतिपादनानुगुण्येन, न तु विदुषो विशेषवन्तो विधित्स्यन्ते एवमियमप्युत्क्रान्तिर्महाजनगतैवानुकीर्त्त्यते यस्यां परस्यां देवतायां पुरुषस्य प्रयतस्तेजः सम्पद्यते, "स आत्मा तत्त्वमसीति" प्रतिपादयितुम्। प्रतिषिद्धा चैषा विदुषः। तस्मादविदुष एवैषेत्येवं प्राप्ते ब्रूमः। समाना चैषोत्क्रान्तिर्वाङ्मनसीत्याद्या विद्वदविदुषोरासृत्युपक्रमाद्भवितुमर्हति अविशेषश्रवणात्। अविद्वान् देहबीजभूतानि भूतसूक्ष्माण्याश्रित्य कर्म्मप्रयुक्तो देहग्रहणमनुभवितुं संसरति विद्वांस्तु ज्ञानप्रकाशितं मोक्षनाडीद्वारमाश्रयते तदेतदासृत्युपक्रमादित्युक्तम्। नन्वमृतत्वं विदुषा प्राप्तव्यं न च तद्देशान्तरायत्तं तत्र कुतो भूताश्रयत्वं सृत्युपक्रमो वेति"। अत्रोच्यते। अनुपोष्य चेदम् अदग्ध्वाऽत्यन्तमविद्यादीन् क्लेशानपरविद्यासामर्थ्यादापेक्षिकममृतत्वं प्रेप्सते। सम्भवति तत्र सृत्युपक्रमो भूताश्रयत्वञ्च। न हि निराश्रयाणां प्राणानां गतिरुपपद्यते। तस्माददोषः" भा०। 'तदापीतेः संसारव्यपदेशात्" सू०। "तेजः परस्यां देवतायामित्यत्र प्रकरणसामर्थ्यात्तद्यथा प्रकृतं तेजः साध्यक्षं सप्राणं सकरणग्रामं भूतान्तरसहितं प्रयतः पुंसः परस्यां देवतायां सम्पद्यत इत्येतदुक्तं भवति। कीदृशी-

पुनरियं सम्पत्तिः स्यादिति चिन्त्यते। तत्रात्यन्तिक एव स्वरूपप्रविलय इति प्राप्तं तत्प्रकृतित्वोपपत्तेः। सर्व्वस्य हि जनिमतो वस्तुजातस्य प्रकृतिः परा देवतेति प्रतिष्ठापितम्। तस्मादात्यन्तिकोऽयमविभागापत्तिरूप एवं प्राप्ते ब्रूमः। तत्तेजआदिभूतसूक्ष्मं श्रोत्रादिकरणाश्रयभूतमापीतेः संसारमोक्षात् सम्यग्ज्ञाननिमित्तादवतिष्ठते। "योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः। स्थाणुमन्येऽनुसंयन्ति यथाकर्म यथाश्रुतम्" इत्यादिसंसारव्यपदेशात्। अन्यथा हि सर्वः प्रायणसमय एवोपाधिप्रत्यस्तमयादत्यन्तं ब्रह्म सम्पद्येत तत्र विधिशास्त्रं चानर्थकं स्यादविद्याशास्त्रञ्च। मिथ्याज्ञाननिमित्तश्च बन्धो न सम्यग्ज्ञानादृते विस्रंसितुमर्हति। तस्मात्तत्प्रकृतित्वेऽपि सुषुप्तिप्रलयवद्बीजभावावशेषैवैषा सत्सम्पत्तिः" भा०। "सूक्ष्मं प्रमाणतश्च तथोपलब्धेः" सू०। "तच्चेतरभूतसहितं तेजो जीवस्यास्माच्छरीरात् प्रवसत आश्रयभूतं स्वरूपतः परिमाणतश्च सूक्ष्मं भवितुमर्हति। तथा हि नाडीनिष्क्रमणश्रवणादिभ्योऽस्य सौक्ष्म्यमुपलभ्यते। तत्र तनुत्वात् सञ्चारोपपत्तिः स्वच्छत्वाच्चाप्रतीघातोपपत्तिः अतएव च देहान्निर्गच्छन् पार्श्वस्थैर्नोपलभ्यते" भा०। "नोपमर्द्देनातः" सू०। "अतएव च सूक्ष्मत्वान्नास्य स्थूलशरीरस्योपमर्द्देन दाहादिनिमित्तेनेतरत् सूक्ष्मशरीरमुपमृद्यते" भा०। "अस्यैव चोपपत्तेरेष ऊष्मा" सू०। "अस्यैव च सूक्ष्मशरीरस्यैष ऊष्मा यमेतस्मिन् जीवच्छरीरे संस्पर्शेनोष्माणं विजानाति। तथा हि मृतावस्थायामवस्थितेऽपि देहे विद्यमानेष्वपि च रूपादिषु देहगुणेषु नोष्मोपलभ्यते जीवदवस्थायामेव तूपलभ्यत इत्यत उपपद्यते प्रसिद्धशरीरव्यतिरिक्तव्यपाश्रय एवैष ऊष्मेति। तथा च श्रुतिः "उष्ण एव जीविष्यन् शीतो मरिष्यन्निति" भा०। "प्रतिषेधादिति चेन्न शारीरात्" सू०। "अमृतत्वञ्चानुपोष्येत्यतो विशेषणादात्यन्तिकेऽमृतत्वे गत्युत्क्रान्त्योरभावोऽभ्युपगतः तत्रापि केनचित् कारणेनोत्क्रान्तिमाशङ्क्य प्रतिषेधति। "अथाकामयमानो योऽकामो निष्काम आप्तकाम आत्मकामो न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीति'। अतः परविद्याविषयात् प्रतिषेधात् न परब्रह्मविदो देहात् प्राणानामुत्क्रान्तिरस्तीति चेन्नेत्युच्यते। यतः शारीरादात्मन एष उत्क्रान्तिप्रतिषेधः प्राणानां, न शरीरात्। कथमवगम्यते। "न

भूतेषु करणेषु शरीरान्तरमेवायेच्छायां क्वायं तदा पुरुषो भवतीत्युपक्रम्य श्रुत्यन्तरं कर्म्माश्रयतां निरूपयति "तौ ह यदूचतुः कर्म्म हैव तदूचतुरथ ह यत् प्रशशंसतुः कर्म्म हैव तत् प्रशशंसतुरिति"। तत्रोच्यते। तत्र कर्म्मप्रयुक्तस्य ग्रहातिग्रहसंज्ञकस्येन्द्रियविषयात्मकस्य बन्धनस्य प्रवृत्तिरिति कर्म्माश्रयतोक्ता इह पुनर्भूतोपादानाद्देहान्तरोत्पत्तिरिति भूताश्रयत्वमुक्तम्। प्रशंसाशब्दादपि तत्र प्राधान्यमात्रं कर्म्मणः प्रदर्शितं न त्वाश्रयान्तरं निवारितम् तस्मादविरोधः" भा०। "समाना चासृत्युपक्रमादमृतत्वञ्चानुपोष्य" सू०। "सेयमुत्क्रान्तिः किं विद्वदविदुषोः समाना? किं वा विशेषवतीति? विशयानानां विशेषवतीति तावत् प्राप्तम्। भूताश्रयविशिष्टा ह्येषा पुनर्भवाय भूतान्याश्रीयन्ते न च विदुषः पुनर्भवः सम्भवति" "अमृतत्वं हि विद्वानश्नुते" इति श्रुतेः। तस्मादविदुष एवैषोत्क्रान्तिः। ननु विद्याप्रकरणे समाम्नानाद्विदुष एवैषा भवेत्, न स्वापादिवद्यथाप्राप्तानुकीर्त्तनात्। तथा हि 'यत्रैतत्पुरुषः स्वपिति नाम अशिशिषति नाम पिपासति नामेति" च सर्व्वप्राणिसाधारणा एव स्वापादयोऽनुकीर्त्त्यन्ते विद्याप्रकरणेऽपि प्रतिपिपादयिषितवस्तुप्रतिपादनानुगुण्येन, न तु विदुषो विशेषवन्तो विधित्स्यन्ते एवमियमप्युत्क्रान्तिर्महाजनगतैवानुकीर्त्त्यते यस्यां परस्यां देवतायां पुरुषस्य प्रयतस्तेजः सम्पद्यते, "स आत्मा तत्त्वमसीति" प्रतिपादयितुम्। प्रतिषिद्धा चैषा विदुषः। तस्मादविदुष एवैषेत्येवं प्राप्ते ब्रूमः। समानैषोत्क्रान्ति र्वाङ्मनसीत्याद्या विद्वदविदुषोरासृत्युपक्रमाद्भवितुमर्हति अविशेषश्रवणात्। अविद्वान् देहबीजभूतानि भूतसूक्ष्माण्याश्रित्य कर्म्मप्रयुक्तो देहग्रहणमनुभवितुं संसरति विद्वांस्तु ज्ञानप्रकाशितं मोक्षनाडीद्वारमाश्रयते तदेतदासृत्युपक्रमादित्युक्तम्। नन्वमृतत्वं विदुषा प्राप्तव्यं न च तद्देशान्तरायत्तं तत्र कुतो भूताश्रयत्वं सृत्युपक्रमो वेति"। अत्रोच्यते। अनुपोष्य चेदम् अदग्ध्वाऽत्यन्तमविद्यादीन् क्लेशानपरविद्यासामर्थ्यादापेक्षिकममृतत्वं प्रेप्सते। सम्भवति तत्र सृत्युपक्रमो भूताश्रयत्वञ्च। न हि निराश्रयाणां प्राणानां गतिरुपपद्यते। तस्माददोषः" भा०। 'तदापीतेः संसारव्यपदेशात्" सू०। "तेजः परस्यां देवतायामित्यत्र प्रकरणसामर्थ्यात्तद्यथा प्रकृतं तेजः साध्यक्षं सप्राणं सकरणग्रामं भूतान्तरसहितं प्रयतः पुंसः परस्यां देवतायां सम्पद्यत इत्येतदुक्तं भवति। कीदृशी पुनरियं सम्पत्तिः स्यादिति चिन्त्यते। तत्रात्यन्तिक एव तावत् स्वरूपप्रविलय इति प्राप्तं तत्प्रकृतित्वोपपत्तेः। सर्व्वस्य हि जनिमतो वस्तुजातस्य प्रकृतिः परा देवतेति प्रतिष्ठापितम्। तस्मादात्यन्तिकोऽयमविभागापत्तिरित्येवं प्राप्ते ब्रूमः। तत्तेजआदिभूतसूक्ष्मं श्रोत्रादिकरणाश्रयभूतमापीतेरासंसारमोक्षात् सम्यग्ज्ञाननिमित्तादवतिष्ठते। "योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः। स्थाणुमन्येऽनुसंयन्ति यथाकर्म यथाश्रुतम्" इत्यादिसंसारव्यपदेशात्। अन्यथा हि सर्व्वः प्रायणसमय एवोपाधिप्रत्यस्तमयादत्यन्तं ब्रह्म सम्पद्येत तत्र विधिशास्त्रं चानर्थकं स्यादविद्याशास्त्रञ्च। मिथ्याज्ञाननिमित्तश्च बन्धो न सम्यग्ज्ञानादृते विस्रंसितुमर्हति। तस्मात्तत्प्रकृतित्वेऽपि सुषुप्तिप्रलयवद्बीजभावावशेषैवैषा सत्सम्पत्तिः" भा०। "सूक्ष्मं प्रमाणतश्च तथोपलब्धेः" सू०। "तच्चेतरभूतसहितं तेजो जीवस्यास्माच्छरीरात् प्रवसत आश्रयभूतं स्वरूपतः परिमाणतश्च सूक्ष्मं भवितुमर्हति। तथा हि नाडीनिष्क्रमणश्रवणादिभ्योऽस्य सौक्ष्म्यमुपलभ्यते। तत्र तनुत्वात् सञ्चारोपपत्तिः स्वच्छत्वाच्चाप्रतीघातोपपत्तिः अतएव च देहान्निर्गच्छत्पार्श्वस्थैर्नोपलभ्यते" भा०। "नोपमर्द्देनातः" सू०। "अतएव च सूक्ष्मत्वान्नास्य स्थूलशरीरस्योपमर्द्देन दाहादिनिमित्तेनेतरत् सूक्ष्मशरीरमुपमृद्यते" भा०। "अस्यैव चोपपत्तेरेष ऊष्मा", सू०। "अस्यैव च सूक्ष्मशरीरस्यैष ऊष्मा यमेतस्मिन् जीवच्छरीरे संस्पर्शेनोष्माणं विजानाति। तथा हि मृतावस्थायामवस्थितेऽपि देहे विद्यमानेष्वपि च रूपादिषु देहगुणेषु नोष्मोपलभ्यते जीवदवस्थायामेव तूपलभ्यते इत्यत उपपद्यते प्रसिद्धशरीरव्यतिरिक्तव्यपाश्रय एवैष ऊष्मेति। तथा च श्रुतिः "उष्ण एव जीविष्यञ्छीतो मरिष्यन्निति" भा०। "प्रतिषेधादिति चेन्न शारीरात्" सू०। "अमृतत्वञ्चानुपोष्येत्यतो विशेषणादात्यन्तिकेऽमृतत्वे गत्युत्क्रान्त्योरभावोऽभ्युपगतः तत्रापि केनचित् कारणेनोत्क्रान्तिमाशङ्क्य प्रतिषेधति। "अथाकामयमानो योऽकामो निष्काम आप्तकाम आत्मकामो न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीति"। अतः परविद्याविषयात् प्रतिषेधात् न परब्रह्मविदो देहात् प्राणानामुत्क्रान्तिरस्तीति चेन्नेत्युच्यते। यतः शारीरादात्मन एष उत्क्रान्तिप्रतिषेधः प्राणानां, न शरीरात्। कथमवगम्यते। "न

[illegible]

[illegible]

इतो विशेषनियमः ? इति विशेषक्लृप्तमाया न्तुल्यविशेषाद् नियमप्राप्त्यभावात् । समानेऽपि हि विद्वदविदुषोर्हृदयाग्रप्रद्योतने तत्प्रकाशितद्वारत्वे च मूर्धस्थानादेव विद्वान्निष्क्रामति स्थानान्तरेभ्यस्त्वितरे । कुतः ? विद्यासामर्थ्यात् । यदि विद्वानपीतरवत् यतः कुतश्चिद्देहदेशादुत्क्रामेन्नैवोत्कृष्टं लोकं लभेत तत्रानर्थिकैव विद्या स्यात् । तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्च विद्याशेषभूता च मूर्धन्यनाडीसम्बन्धा गतिरनुशीलयितव्या विद्याविशेषेषु विहिता तामभ्यस्यंश्च तयैव प्रतिष्ठत इति युक्तम् । तस्माद्धृदयालयेन ब्रह्मणा सूपासितेनानुगृहीतस्तद्भावमापन्नो विद्वान् मूर्धन्ययैव शताधिकया शतातिरिक्तया एकशततमया नाड्या निष्क्रामति, इतराभिरितरे । तथा हि हार्दविद्यां प्रकृत्य समामनन्ति "शतञ्चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्धानमभिनिःसृतैका । तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्तीति" भा० । "रश्म्यनुसारी" सू० । "अस्ति दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश" इति हार्दविद्या "अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म" इत्युपक्रम्य विहिता । तत्प्रक्रियायाम् "अथ एता हृदयस्य नाड्य" इत्युपक्रम्य सप्रपञ्चं नाडीरश्मिसम्बन्धमुक्त्वोक्तम् । "अथ यत्रैतदस्माच्छरीरादुत्क्रामत्यथैतैरेव रश्मिभिरूर्ध्वमाक्रमत" इति । पुनश्चोक्तम् "तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेतीति" । तस्माच्छताधिकया नाड्या निष्क्रामन् रश्म्यनुसारी निष्क्रामतीति गम्यते । तत्किमविशेषेणैवाहनि रात्रौ वा म्रियमाणस्य रश्म्यनुसारित्वमाहोस्विदहन्येवेति संशये सति अविशेषश्रवणादविशेषेणैव तावद्रश्म्यनुसारीति प्रतिज्ञायते" भा० । "निशि नेति चेन्न सम्बन्धस्य यावद्देहभावित्वाद्दर्शयति च" सू० । "अस्त्यहनि नाडीरश्मिसम्बन्ध इत्यहनि मृतस्य स्याद्रश्म्यनुसारित्वं रात्रौ तु प्रेतस्य न स्यात् नाडीरश्मिसम्बन्धविच्छेदादिति चेन्न । नाडीरश्मिसम्बन्धस्य यावद्देहभावित्वात् यावद्देहभावी हि शिराकिरणसम्पर्कः । दर्शयति चैतमर्थं श्रुतिः "अमुष्मादादित्यात् प्रतायन्ते ता आसु नाडीषु सृप्ता आभ्यो नाडीभ्यः प्रतायन्ते तेऽमुष्मिन्नादित्ये सृप्ता" इति । निदाघसमये च निशास्वपि किरणानुवृत्तिरुपलभ्यते प्रतापादिकार्यदर्शनात् । स्तोकानुवृत्तेस्तु दुर्लक्ष्यत्वमृत्वन्तररजनीषु शैशिरेष्विव दिनेषु । "अहरेवैतद्रात्रौ दधातीति" चैतदेव दर्शयति । यदि च रात्रौ प्रेतोऽविशेषेण रश्म्यनुसारेणोर्ध्वं नाक्रमेत रश्म्यनुसारानर्थक्यं भवेत् । न ह्येतद्विशिष्याभिधीयते "यो दिवा प्रैति स रश्मीनपेक्ष्योर्ध्वमाक्रमते यस्तु रात्रौ सोऽनपेक्ष्यैवेति" । अथ तु विद्वानपि रात्रिप्रायणापराधमात्रेण नोर्ध्वमाक्रमेत पाक्षिकफला विद्येति अप्रवृत्तिरेव तस्यां स्यात् मृत्युकालानियमात् । अथापि रात्रावुपरतोऽहरागममुदीक्षेत । अहरागमेऽप्यस्य कदाचिदरश्मिसम्बन्धार्हं शरीरं स्यात् पावकादिसम्पर्कात् । "स यावत् क्षिप्येन्मनस्तावदादित्यं गच्छतीति" च श्रुतिरनुदीक्षां दर्शयति । तस्मादविशेषेणैवेदं रात्रिन्दिवं रश्म्यनुसारित्वम्" भा० । "अतश्चायनेऽपि दक्षिणे" सू० । "अत एव चोदीक्षानुपपत्तेः अपाक्षिकफलत्वाच्च विद्याया अनियतकालत्वाच्च मृत्योर्दक्षिणायनेऽपि म्रियमाणो विद्वान् प्राप्नोत्येव विद्याफलम् । उत्तरायणमरणप्राशस्त्यप्रसिद्धेर्भीष्मस्य च प्रतीक्षादर्शनात् "आपूर्यमाणपक्षाद्यान् षडुदङ्ङेति मासान् तानिति" च श्रुतेरपेक्षितव्यमुत्तरायणमितीमामाशङ्कामनेन सूत्रेणापनुदति । प्राशस्त्यप्रसिद्धिरविद्वद्विषया । भीष्मस्य प्रतिपालनमाचारपरिपालनार्थं पितृप्रसादलब्धस्वच्छन्दमृत्युताख्यापनार्थञ्च । श्रुतेस्त्वर्थं वक्ष्यति "आतिवाहिकास्तल्लिङ्गात्" इति । ननु च "यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिञ्चैव योगिनः । प्रयाता यान्ति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभेति" कालप्राधान्येनोपक्रम्याहरादिकालविशेषः स्मृतावनावृत्तये नियतः कथं रात्रौ दक्षिणायने वा प्रयातोऽनावृत्तिं यायादिति । अत्रोच्यते भा० । "योगिनः प्रति च स्मर्यते स्मार्ते चैते" सू० । 'योगिनः' प्रति चायमहरादिकालविनियोगोऽनावृत्तये स्मर्यते स्मार्ते चैते योगसांख्ये न श्रौते । अतो विषयभेदात् प्रमाणविशेषाच्च नास्य स्मार्तस्य कालविनियोगस्य श्रौतेषु विज्ञानेष्ववतारः । "ननु अग्निर्ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम्" । "धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनमिति" श्रौतावेव देवपितृयाणौ प्रत्यभिज्ञायेते स्मृतावपीति । उच्यते । "तं कालं वक्ष्यामीति स्मृतौ कालप्रतिज्ञानाद्विरोधमाशङ्क्य परिहार उक्तः । यदा पुनः स्मृतावपि अग्न्याद्या देवता एवातिवाहिका गृह्यन्ते तदा न कश्चिद्विरोध इति भा०"

उत्क्रमणीय त्रि० उद्+क्रम-कर्मणि अनीयर् । अतिक्रमणीये "न भेदवेषमासाद्य न छेदकवचमादपि । गतिस्त्वदुत्क्रमणीया ते प्रयाणमरणं प्रति" भा०व०८५अ० । उदुक्रमणसाधनम् च । उत्क्रमणसम्बन्धिनि त्रि० ।

उत्क्रान्त त्रि उद्+क्रम-कर्तरि क्त । [illegible]

उत्क्रान्ति स्त्री उद्+क्रम-क्तिन् । [illegible]

उत्क्रोश पु उद्+क्रुश-अच् । [illegible]

उत्क्लेदिन् त्रि उद्+क्लिद-णिच्-णिनि । [illegible]

उत्क्लेश पु उद्+क्लिश-घञ् । [illegible]

उत्क्लेशक त्रि उद्+क्लिश-णिच्-ण्वुल् । [illegible]

उत्क्षिप्त त्रि उद्+क्षिप्-क्त । [illegible]

उत्क्षिप्तिका स्त्री [illegible]

[illegible]

उत्क्षेप पु० उद्+क्षिप-घञ् । [illegible]

उत्क्षेपक त्रि उद्+क्षिप ण्वुल् । [illegible]

उत्क्षेपण न उद्+क्षिप-ल्युट् । [illegible]

[illegible]

उत्तमपक्षिणी [illegible]

उत्तमर्ण पु [illegible]

[illegible]

उत्तमश्लोक पु [illegible]

उत्तमस् त्रि [illegible]

उत्तमसाहस पु [illegible]

स्यात्तस्योत्तमसाहस” “तुलामानकूटकर्तुश्च तदकूटे कूटकादिनश्च द्रव्याणां प्रतिरूपविक्रयिकस्य च”। ‘सम्भूय वणिजां पण्यमनर्घेणावरुन्धताम्” प्रत्येकं “विक्रीणताञ्च”। “यस्तूत्तमवर्णान् दास्ये नियोजति सोत्तमसाहसदण्ड”। “सीमाभेत्तारमुत्तमसाहसेन दण्डयित्वा पुनः सीमां कारयेत्” “अभक्ष्यस्याविक्रेयस्य च विक्रयी देवप्रतिमाभेदकश्चोत्तमसाहसम् दण्डनीयः”। “विपर्ययमथाचरन्नुत्तमेषु पुरुषेषु”। २ प्राणिहिंसादिरूपे बलकृते कर्मभेदे न०। तत्तोत्तमसाहसादिस्वरूपलक्षणविभागादि मिता० दर्शितं यथा। “सामान्यद्रव्यप्रसभहरणात् साहसं स्मृतम्” या० स्मृ०। “सामान्यस्य साधारणस्य यथेष्टविनियोगानर्हत्वाविशेषेण परकीयस्य वा द्रव्यस्यापहरणं साहसम्। कुतः प्रसभहरणात् प्रसह्याहरणाद्बलावष्टम्भेन हरणादिति यावत्। एतदुक्तं भवति। राजदण्डमुल्लङ्घ्य चोल्लङ्घ्य राजपुरुषेतरजनसमक्षं यत्किञ्चिन्मारणमारणपरदारप्रधर्षणादिकं क्रियते तत् सर्वं साहसमिति साहसलक्षणम्। अतः साधारणधनपरधनयोर्हरणस्यापि बलावष्टम्भेन क्रियमाणस्य साहसत्वमिति। नारदेनापि साहसस्य स्वरूपं विवृतम्। “सहसा क्रियते कर्म यत् किञ्चिद्बलदर्पितैः। तत्साहसमिति प्रोक्तं सहो बलमिहोच्यते”। तदिदं साहसं स्तेयवाग्दण्डपारुष्यस्त्रीसङ्ग्रहणेषु व्यासक्तमपि बलदर्पावष्टम्भोपाधितोऽभिद्यत इति दण्डातिरेकार्थं पृथगभिधानम्। दण्डवैचित्र्यप्रतिपादनार्थं प्रथमादिभेदेन त्रैविध्यमभिधाय तल्लक्षणं तेनैव विवृतम्। “तत् पुनस्त्रिविधं ज्ञेयं प्रथमं मध्यमं तथा। उत्तमञ्चेति शास्त्रेषु तस्योक्तं लक्षणं पृथक्। फलमूलोदकादीनां क्षेत्रोपकरणस्य च। भङ्गाक्षेपोपमर्दाद्यैः प्रथमं साहसं स्मृतम्। वासःपशुन्नपानानां गृहोपकरणस्य च। एतेनैव प्रकारेण मध्यमं साहसं स्मृतम्। व्यापादो विषशस्त्राद्यैः परदाराभिमर्शनम्। प्राणोपरोधि यच्चान्यदुक्तमुत्तमसाहसम्। तस्य दण्डः क्रियापेक्षः प्रथमस्य शतावरः। मध्यमस्य तु शास्त्रज्ञैर्दृष्टः पञ्चशतावरः। उत्तमे साहसे दण्डः सहस्रावर इष्यते। वधः सर्वस्वहरणं पुरान्निर्वासनाङ्कने। तदङ्गच्छेद इत्युक्तो दण्ड उत्तमसाहसे” इति। वधादयः अपराधतारतम्यादुत्तमसाहसे समस्ता व्यस्ता वा योज्याः”। तत्र परद्रव्यापहरणरूपे साहसे दण्डमाह” मिता०। “तन्मूल्याद् द्विगुणो दण्डो निह्नवे तु चतुर्गुणः” या० स्मृ०। “तस्यापहृतद्रव्यस्य मूल्याद् द्विगुणो दण्डः। यः पुनः साहसं कृत्वा नाहमकार्षमिति निह्नुते तस्य मूल्याच्चतुर्गुणो दण्डो भवति। एतस्मादेव विशेषदण्डविधानात् प्रथमसाहसादिसामान्यदण्डविधानमपहारव्यतिरिक्तविषयम्” मिता०।

उत्तमस्त्रीसंग्रहण न० परस्त्रिया सम्भाषणकर्म्म०। स्मृत्युक्ते परस्त्रियासुत्तमे मिथुनाभावाय प्रवृत्तिरूपव्यापारभेदे तत्स्वरूपविभागादि मिता० दर्शितं यथा

“प्रथमसाहसादिदण्डप्राप्त्यर्थं त्रेधा तत्स्वरूपं व्यासेन विवृतम्। “त्रिविधं तत्समाख्यातमधमं मध्यमोत्तमम्। अदेशकालभाषाभिर्निर्जने च परस्त्रिया। कटाक्षावेक्षणं हास्यमधमं साहसं स्मृतम्। प्रेषणं गन्धमाल्यानां भूषणवाससाम्। प्रलोभनञ्चान्नपानैर्मध्यमं समुदाहृतम्। सहासनं विविक्तेषु परस्परमपाश्रयः। केशाकेशि ग्रहश्चैव सम्यक् सङ्ग्रहणं स्मृतम्”। स्त्रीपुंसयोर्मिथुनीभावः सङ्ग्रहणं संग्रहणज्ञानपूर्वकत्वात्तत्कर्तुर्दण्डविधानस्य तज्ज्ञानोपायमाह। “पुमान् संग्रहणे ग्राह्यः केशाकेशि परस्त्रियाः। सद्यो वा कामजैश्चिह्नैः प्रतिपत्तौ द्वयोस्तथा” या० स्मृ०। संग्रहणे प्रवृत्तः पुमान् केशाकेश्यादिभिर्लिङ्गैर्ज्ञात्वा ग्रहीतव्यः। परस्परकेशग्रहणपूर्विका क्रीडा केशाकेशि “तत्र तेनेदमिति सरूपे” इति पा० बहुव्रीहौ सति “इच् कर्मव्यतिहारे” पा० इति समासान्त इच् प्रत्ययः अव्ययत्वाच्च लुप्तषष्ठीयाविभक्तिः। ततश्चायमर्थः। परभार्य्यया सह केशाकेशिक्रीडनेनाभिनवैः करजदशनादिक्षतव्रणैः रागकृतैर्लिङ्गैर्द्वयोः सम्प्रतिपत्त्या वा पुमान् संग्रहणे प्रवृत्तो ग्रहीतव्यः। परस्त्रीग्रहणं नियुक्तावरुद्धादिव्युदासार्थम्। किञ्च। “नीवीस्तनप्रावरणसक्थिकेशावमर्शनम्। अदेशकालसम्भाषं सहैकस्थानमेव च” या० स्मृ०। यः पुनः परदारपरिधानग्रन्थिप्रदेशकुचप्रावरणजघनमूर्द्धजादिस्पर्शं साभिलाषश्चाचरति। तथा अदेशे निर्जने जनताकीर्णे वान्धकाराकुलेऽकाले सल्लापनञ्च करोति। परभार्यया वा एकैकमञ्चकादौ रिरंसयैवापतिष्ठते। सोऽपि संग्रहणे प्रवृत्तो ग्राह्यः। एतच्चाग्रहणम् दोषपुरुषविषयमितरस्य न दोषः। यथाह मनुः। “यस्त्वनाक्षारितः पूर्वमभिभाषेत कारणात्। न दोषं प्राप्नुयात् किञ्चिन्न हि तस्य व्यतिक्रमः” इति। या परस्त्रिया स्पृष्टः क्षमते ऽन्यामपि ग्राह्य इति तेनैवोक्तम्। “स्त्रियं स्पृशेददेशे यः स्पृष्टो वा मर्षयेत्तथा। परस्परस्यानुमते सर्वं संग्रहणं स्मृतमिति” यत्र मयेव विदग्धाऽसत्प्रमि-

मिति वाच्या … पाठ इति तैत्तिरीयम् । "इयोता यदि वा योवाद् वाच्या वा वर्जं नीत । … उत्तम" उत्तमा … स्त्रियाम् अमरः ।

उत्तमाङ्ग न० कर्म० । मस्तके । "… उत्तमाङ्गे हुता । … । "… मौलयाङ्गे … । … माणाङ्गवया … मात् … "न … … … … "इत … … … … … … … … … … … … । … "… । … । … । … … … … … … … … … … ।

उत्तमाधम न० … … "… । … … … … … … … ।

उत्तमाम्भस् त्रि० … … … … … … … … । … । … "… … " … ८,२१ ६, "… … । उत्तमारम्भो … … … … । …

उत्तमौजस् त्रि० … … ॥ … … "… … … … … … … … … … … … । … … … … … … …

एव … "… । … … … । "… … … । … … … । … … … … "… … … … … … … … … … । … … … … … … ८८ व ।

उत्तम्भ ह … … । … … । (भावा) … … ।

उत्तम्भन न० … … । … । … … । "… … … … " … ११ । ११ । "… … … … " … ८११ ।

उत्तर न० … … … … … … । … … … … … … "… … … " … । … … … । … … … । … … … । … … … ११,२१ २६। … … … । "… … … … " … … … … … " … … । … … … … । "… … … … " … । … … … … … … … … … … । … … … … … … । … … … … … … … । … … … । … … … … … … … … … … … … … … … … … । … … … … … … ।

कात्यायन । "सत्यं मिथ्योत्तरञ्चैव प्रत्यवस्कन्दनं तथा । पूर्व्वन्यायविधिश्चैवमुत्तरं स्याच्चतुर्व्विधमिति" । तत्र सत्योत्तरं यथा रूपकशतमस्मङ्योऽन्धारयतीत्युक्ते सत्यन्धारयामीति । यथाह । "साध्यस्य सत्यवचनं प्रतिपत्तिरुदाहृता" । मिथ्योत्तरन्तु नाहन्धारयामीति । तथा च कात्यायन । "अभियुक्तोऽभियोगस्य यदि कुर्य्यादपह्नवम् । मिथ्या तत्तु विजानीयादुत्तरं व्यवहारत" इति । तच्च मिथ्योत्तरञ्च तुर्व्विधम् । "मिथ्यैतन्नाभिजानामि तदा तत्र न सन्निधि । अजातश्चास्मि तत्काल इति मिथ्या चतुर्व्विधमिति" । प्रत्यवस्कन्दनन्नाम सत्यं गृहीतं प्रतिदत्तं प्रतिग्रहलब्धमिति वा । यथाह नारद "अर्थिना लेखितो योऽर्थः प्रत्यर्थी यदि तत्तथा । प्रपद्य कारणं ब्रूयात् प्रत्यवस्कन्दनं स्मृतमिति" । प्राङ्न्यायोत्तरन्तु यत्राभियुक्त एव ब्रूयादस्मिन्नर्थे अनेनाहमभियुक्तस्तत्र चायं व्यवहारमार्गेण पराजित इति । उक्तञ्च कात्यायनेन "आचारेणावसन्नोऽपि पुनर्लेखयते यदि । सोऽभिधेयो जितः पूर्व्वं प्राङ्न्यायः स उच्यते" इति । एवमुत्तरलक्षणे स्थिते उत्तरलक्षणरहितानाम् उत्तरवदाभासमानानामुत्तराभासत्वमर्थसिद्धं सङ्ग्रहीतञ्च स्मृत्यन्तरे । "सन्दिग्धमन्यत् प्रकृतादत्यल्पमतिभूरि च । पक्षैकदेशव्याप्यन्यत्तथा नैवोत्तरम्भवेत् । यद्व्यस्तपदव्यापि निगूढार्थन्तथाकुलम् । व्याख्यागम्यमसारञ्च नोत्तरं स्वार्थसिद्धये" इति । तत्र सन्दिग्धम् सुवर्णशतमनेन गृहीतमिति उक्ते सत्यं गृहीतम्, सुवर्णशतम्माषशतं वेति । प्रकृतादन्यत् यथा सुवर्णशताद्यभियोगे पणशतन्धारयामीति । अत्यल्प सुवर्णशताभियोगे पञ्च धारयामीति । अतिभूरि सुवर्णशताभियोगे द्विशतन्धारयामीति । पक्षैकदेशव्यापि हिरण्यवस्त्राद्यभियोगे हिरण्य गृहीतन्नान्यदिति । व्यस्तपदम् । अपादानाभियोगे पदान्तरेणोत्तरम् । यथा सुवर्णशताभियोगे अनेनाहन्नालिखित इति । अव्यापि देशस्थानादिविशेषणाव्यापि । यथा मध्यदेशे वाराणस्या पूर्व्वस्या दिशि क्षेत्रमनेनापहृतमिति पूर्व्वपक्षे लिखिते क्षेत्रमपहृतमिति । निगूढार्थं यथा सुवर्णशताभियोगे किमहमेवास्मै धारयामीत्यत्र ध्वनिना प्राड्विवाक सभ्योऽर्थी वान्यस्मै धारयतीति निगूढार्थम् आकुलं पूर्व्वापरविरुद्धम् । यथा सुवर्णशताभियोगे सत्यं गृहीतन्न धारयामीति । व्याख्यागम्यम् तु स्वल्पभिन्नप्रमाणाध्याहाराभिधानेन अन्यदेशभाषाभिधानेन वा । यथा सुवर्णशताभियोगे पितृपादाभियोगे गृहीतं-यत वचनात् सुवर्णानां पितुर्न जानामीति । अत्र पितृवचनात् सुवर्णानां शतं गृहीतमिति न जानामीति । अन्याय्यं न्यायविरुद्धम् । यथा सुवर्णशतमनेन वृद्ध्या गृहीत वृद्धिरेव दत्ता न मूलमिति उत्तराभियोगे सत्यं वृद्धिर्दत्ता न मूलं गृहीतमिति । उत्तरमित्येकवचननिर्देशादुत्तराणां सङ्करो निरस्त । यथाह कात्यायन । "पक्षैकदेशे यत्सत्यमेकदेशे च कारणम् । मिथ्या चैवैकदेशे च सङ्करात्तदनुत्तरमिति" । अनुत्तरत्वे कारणन्तेनैवोक्तम् । "नचैकस्मिन् विवादे तु क्रिया स्याद्वादिनोर्द्वयो । नचार्थसिद्धिरुभयोर्न चैकत्र क्रियाद्वयमिति" । मिथ्याकारणोत्तरयो सङ्करेऽर्थिप्रत्यर्थिनोर्द्वयोः क्रिया- प्राप्नोति । "मिथ्या क्रिया पूर्व्ववादे कारणे प्रतिवादिनीति स्मरणात् । तदुभयमेकस्मिन् व्यवहारे विरुद्धम् । यथा सुवर्णशतं रूपकशत चानेन गृहीतमित्यभियोगे सुवर्णं न गृहीत रूपकशत गृहीत प्रतिदत्तञ्चेति । कारण प्राङ्न्यायसङ्करे तु प्रत्यर्थिन एव क्रियाद्वयम् । "प्राङ्न्यायकारणोक्तौ तु प्रत्यर्थी निर्दिशेत् क्रियामिति" । यथा सुवर्णं गृहीत प्रतिदत्त रूपके व्यवहारमार्गेण पराजित इति । अत्र च प्राङ्न्याये जयपत्रेण वा प्राङ्न्यायदर्शिभिर्वा भावयितव्यम् । कारणोत्तरे तु साक्षिलेख्यादिभिर्भावयितव्यमिति विरोध । एवमुत्तरत्रय सङ्करेऽपि द्रष्टव्यम् । यथाऽनेन सुवर्णं रूपकशतं वस्त्राणि च गृहीतानीत्यभियोगे सत्यं सुवर्णं गृहीत प्रतिदत्तञ्च रूपशत तु न गृहीतं वस्त्रविषये पूर्व्वन्यायेन पराजित इति । एवञ्च तु सङ्करेऽपि । एतेषाञ्चानुत्तरत्वं यौगपद्येन । तत्र तत्रांशस्य तेन तेन विनाऽसिद्धे क्रमेणोत्तरत्वमेव । क्रमश्चार्थिन प्रत्यर्थिन सभ्यानामिच्छया भवति यत्र पुनरुभयो सङ्करे यस्य प्रभूतार्थविषयत्वन्तत्क्रियोपादानेन पूर्व्वं व्यवहार प्रवर्त्तयितव्य पश्चादल्पविषयोत्तरोपादानेन व्यवहारो द्रष्टव्य । यत्र च सम्प्रतिपत्त्युत्तरान्तरस्य सङ्करस्तत्रोत्तरान्तरोपादानेन व्यवहारो द्रष्टव्य । सम्प्रतिपत्तौ क्रियाभावात् । यथाहारीतेन "मिथ्योत्तरङ्कारणञ्च स्याता- मेकत्र चेदुभे । सत्य वापि सहान्येन तत्र ग्राह्य- क्रियोत्तरम्" इत्युक्तम् । "यत् प्रभूतार्थविषय यत्र वा स्यात् क्रियाफलम् । उत्तरन्तत्र तज्ज्ञेयमसङ्कीर्णमतोऽन्यथा" । सङ्कीर्णम्प्रमाणोऽपि शेष: नेपायेमदा येच्छया क्रमो भवतीत्यर्थ. । तत्र प्रभूतार्थं यथाऽनेन सुवर्णं

[illegible] पदार्थ न सर्वाणि [illegible] तत्र कार्य [illegible] न [illegible] त्वा [illegible] प्रतिरूपाणि चेति तत्र विपरीतरूपा [illegible] [illegible] त्रिया [illegible] प्रत्य [illegible]। पदार्थविषयो [illegible] । [illegible] विम्बा [illegible] च [illegible] । [illegible] त्वा प्रतिरूपाणि [illegible] [illegible] प्रति- [illegible] । [illegible] पूर्वे [illegible] इति [illegible] त्रिया [illegible] [illegible] । [illegible] विम्बा [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] विम्बा [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] पूर्व [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । नापि [illegible] । नापि [illegible] । [illegible] । [illegible] तत्र [illegible] [illegible] । [illegible] "[illegible] । "[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] इति [illegible] । [illegible] [illegible] इति । [illegible] । "[illegible] । [illegible] पूर्व [illegible] । [illegible] [illegible]" । [illegible] । "[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]" । [illegible] [illegible]" इति [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] । "[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible]

[illegible] यदि [illegible] । विम्बा [illegible]" । [illegible] । [illegible] पूर्व [illegible] । [illegible] [illegible] इति [illegible] । [illegible] इति [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । "[illegible] । [illegible] इति [illegible] । [illegible] । [illegible] । "[illegible] इति । [illegible] । [illegible] । [illegible] इति [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible]" । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible]

मिति सत्यं किन्तु परिशोधितमिति अतोऽत्रवादिन एव क्रियानिर्देशः । तथा च नारदः । "साधर्म्यं पूर्व-पक्षस्य यस्मिन्नर्थवशाद्भवेत् । विवादे साक्षिणस्तत्र प्रष्टव्याः प्रतिवादिनः" । साधर्म्यं दुर्बलत्वं पूर्वपक्षस्य । ततश्च स्थापकसाध्यस्य बाध्यमानत्वस्य ध्वंसकारण निर्यातनादि तद्रूपमुत्तरं कारणोत्तरम् । अतएव मिथ्योत्तरादस्य भेदः तद्धि बाध्यमानत्वस्यात्यन्ताभावप्रयोजकतयाऽपलापरूपं न तु ध्वंसरूपम् । तत्र प्रबलकारणोत्तरं यथा मदीयेयं भूमिः क्रमागतत्वादिति वाद्युक्ते मदीयेयं भूमिः क्रमागतत्वादिति प्रतिवादिना यदोत्तरमिति तत्र पूर्ववादिनः साक्ष्युपन्यासः । तदसामर्थ्ये प्रतिवादिनः । तथा च याज्ञवल्क्यः । "साक्षिषूभयतः सत्सु साक्षिणः पूर्ववादिनः । पूर्वपक्षेऽधरीभूते भवन्त्युत्तरवादिनः" । दुर्बलकारणोत्तरं यथा ममेयं भूः क्रमागतत्वादिति वाद्युक्ते ममेयं भूर्दशवर्षभुज्यमानत्वादिति प्रत्युत्तरम्" व्य॰ त॰ रघु॰ ।

"शोधयेत् पूर्ववादं तु यावन्नोत्तरदर्शनम् । अवष्टब्धस्योत्तरेण निवृत्तं शोधनं भवेत्" नार॰ । ९न्यायावयवभेदे न॰ । "विषयो विशयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरम् । निर्णयश्चेति सिद्धान्तः शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतम्" मीमांसा । तच्च सिद्धान्तानुकूलतर्कोपन्यासरूपम् ।१० प्रतिवचने न॰ "प्रचक्रमे च प्रतिवक्तुमुत्तरम्" रघु॰ ।११ उपरिस्थे, "समे देशे प्रतिष्ठाप्य चैलाजिनकुशोत्तरम्" गीता । "मृदुप्रवालोत्तरपुष्पशय्याम्" रघु १२ ऊर्द्ध्वभागे "वत्साद्गनादवनतोत्तरकायमीषत्" रघु "दूर्वाङ्कुरपक्ष्मत्स्वभिन्नपुटोत्तरः इति रघु । १३वामभागे । "पितृपात्रे निधायार्घं न्यस्ससुत्तरतोऽन्यसेत्" मत्स्य पु॰ । "न्यसेदित्यस्यास्मातोपस्थापितकर्तृवामपार्श्वे न्यासः कर्तव्यः" श्रा॰ त॰ रघु॰ । तस्य तदर्थत्वे उदा॰ तत्रैव यथा "तस्मादुयस्य दक्षिणतो लक्ष्म भवति न पुण्यलक्ष्मीकमित्याचक्षते उत्तरत स्त्रिया उत्तरायणा हि स्त्रीति" शतपथश्रुति । "उत्तरे चास्य सौवर्णं लक्ष्म पार्श्वे भविष्यति" भारतम् दिशि "अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा" कुमा॰ । "सर्वेषामेव वर्षाणां मेरुरुत्तरतः स्थितः" सू॰ अत्र वृत्तौ पुंवद्भावः । दिग्देशकालवर्त्तिपरत्वेऽपि अस्य स्वाभिधेयावधिनियमरूपव्यवस्थावाचित्वात् सर्वनामतया तत्कार्य्यम् उत्तरे ग्रामाः उत्तरस्यै नगर्य्यै उत्तरस्मिन् दिने, संज्ञायां तु न सर्वनामकार्य्यम् उत्तराः कुरवः । तस्योत्तरकालवृत्तौ "अग्निमन्तमधिवर्द्धिरुत्तरः पूर्वसत्त्वपदपोडुत्सव" रघुः "उद्योर्मिरस्योत्तरमोषिकमनिशाम्" कुमा॰ । अवधित्व

द्विविधं दैशिकं कालिकञ्च तत्र दैशिकं "समुद्रस्योत्तरे तीरे जम्भला नाम राक्षसी" गर्भप्रसवमन्त्रः । अत्र दिग्देशावधिभावित्वे उद्+ऊर्द्ध्वार्थे तरप् । तथा हि तद्वावधि-मेरुपर्य्यन्तदेशानाम् भूवलये क्रमश उन्नतत्वात् तत्सन्निहितदेशस्य उन्नतत्वादुत्तरत्वम् "स्वापेक्षया मेरुसन्निहितत्वमेव उत्तरत्वमिति" सुभा॰ । अतएव तद्देशस्थो न्यूनत्वादेव च कुसमयत्र उत्तरध्रुवस्योन्नत्यम्" सि॰ शि॰ उक्तम् "निरक्षदेशे क्षितिमण्डलोपगौ ध्रुवौ नरः पश्यति दक्षिणोत्तरौ । तदाश्रितं खे जलयन्त्रवत्तथा भ्रमद्भचक्रं निजमस्तकोपरि । उदग्दिशं याति यथा यथा नरस्तथा तथा खान्नतमृक्षमण्डलम् । उदग्ध्रुवं पश्यति चोन्नतं क्षितेस्तदन्तरे योजनजाः पलांशकाः" तद्दिश क्रमश उन्नतत्वात् दक्षिणस्या अधरत्वम् । अतएव तद्दिशोऽवाचीत्वम् । तद्दिक्स्थदेशस्यापि उत्तरदिक्स्थत्वेनोत्तरत्वम् । कालिकस्य उत्तरत्वं तु स्वापेक्षया परत्वम् तच्च स्वापेक्षया ध्वंसस्य क्रियासामानाधिकरण्यम् । सूर्य्यक्रिययैव सकलकालव्यवहारात् तत्र प्राग्भावावच्छेदे ध्वंसस्य क्रियासामानाधिकरण्यात् तथात्वम् । तथा च एतादृशार्थपरत्वे उद ऊर्द्ध्वान्ति प्रकर्षे तरप् । उत्तरकालभावित्वेऽपि अव्यवहिते एवास्य वृत्तिरौत्सर्गिकी लक्षणया अधिककालोत्तरत्वमपि प्रतीयते । तेन अव्यवहितोत्तरक्षणवृत्तित्वमित्यादिप्रयोगो द्रष्टव्यः । अधिकार्थे तु उद॰ उत्कर्षार्थत्वमिति विवेकः । १४प्रधाने "धर्मोत्तरं मध्यममाश्रयन्ते" रघु "कथाश्रात तथाद्य शोकोत्तरमिदं मनः" भा॰ अनु॰ १६२ अ॰ १५अधिके "देवीं तु मनसा ध्यात्वा शतमष्टोत्तरं जपेत्" तन्त्रम् । "सप्तोत्तरं मर्मशतं द्वे च सन्धिशते तथा" या॰ स्मृ॰ । उत्तीर्य्यतेऽस्मात् संसारः अपादाने अप् । १६विष्णौ पु॰ । "उत्तरोगोपतिर्गोप्ता" विष्णुस॰ "जन्मसंसारबन्धनादुत्तरत्यत उत्तरः, विश्वस्मात् वा उत्कृष्टः -भा॰ । १७शिवे पु॰ तस्यापि तथात्वात् । भावे अप् । १८उत्तरणे उल्लङ्घने । १९विराटनृपस्य पुत्रे पु॰ स च भूमिञ्जयापरनामा । २० तत्कन्यायां स्त्री उत्तरा यथा भा॰ विरा॰ प॰ ३५ १२६अ॰ । "इहा भूमिञ्जयं नाम पुत्रं मत्स्यस्य मानिनम्" इत्युपक्रम्य "उवाच रक्षसि भीत. कथां सर्वार्थकोविद । उत्तरं ब्रूहि कल्याणि । क्षिप्रं मद्वचनादपि" । "उत्तराया प्रहितः सर्वं ज्ञान-

[illegible]

उत्तरकाण्ड न [illegible]

उत्तरकाल ड [illegible]

उत्तरकुरु [illegible]

[illegible]

प्यमात प्रवक्ष्यते । उत्तरा कुरवोह्येते नात्र युद्धं प्रवर्त्तते । प्रविष्टोऽपि हि कौन्तेय । नेह द्रक्ष्यसि किञ्चन । नहि मानुषदेहेन शक्यमत्राभिवीक्षितुम् । अथेह पुरुषव्याघ्र । किञ्चिदन्यच्चिकीर्षसि । तद्ब्रूहि च करिष्यामो वचनात्तव भारत । ततस्तानब्रवीद्राजन्नर्जुनः प्रहसन्निव । पार्थिवत्वं चिकीर्षामि धर्मराजस्य धीमतः । न प्रवेक्ष्यामि वो देशं विरुद्धं यदि मानुषैः । युधिष्ठिराय यत् किञ्चित् करपण्यं प्रदीयताम्" । "ततो दिव्यानि वस्त्राणि दिव्यान्याभरणानि च । क्षौमाजिनानि दिव्यानि तस्य ते प्रददुः करम्" । "तेऽवतीर्य्य बहून् देशानुत्तरांश्च कुरूनपि" । भा० स० १४५ अ० । "विजित्य यः प्राज्यमयच्छदुत्तरान् कुरूनकुप्यं वसु वासवोपम" किरा० ।

उत्तरकोशला स्त्री कर्म० । अयोध्यानाम्न्यां नगर्य्याम् । 'यदुपते क्व गता मथुरा पुरी रघुपतेः क्व गतोत्तरकोशला । इति विचिन्त्य कुरुष्व मनः स्थिरं न सदिदं जगदित्यवधारय" उद्भट ।

उत्तरक्रिया स्त्री कर्म० । उत्तरकालकर्त्तव्ये कर्म्मणि "सर्वेष्वर्थविवादेषु बलवत्युत्तरा क्रिया । आधौ प्रतिग्रहे क्रीते पूर्व्वा तु बलवत्तरा" या० स्मृ० । "एकमेव क्षेत्रमेकस्याधिं कृत्वा किमपि गृहीत्वा पुनरन्यस्याप्याधाय किमपि गृह्णाति तत्र पूर्व्वस्यैव तद्भवति नोत्तरस्य एवं प्रतिग्रहे क्रये च" मिता० । २ मार्त्तिके पितृकृत्ये च । "प्रेते पितृत्वमापन्ने सपिण्डीकरणादनु । क्रियन्ते या क्रिया पित्र्याः प्रोच्यन्ते वा नृपोत्तरा" । विष्णु पु० । ३ अन्तिमक्रियायाञ्च ।

उत्तरङ्ग न० उत्तरमङ्गम् कर्म० शकन्ध्वा० । १ द्वारोर्द्ध्वस्थदारुणि । २ प्रा० ब० । उद्गततरङ्गे त्रि० । "भागीरथीं शोणदुत्तरङ्गं" रघु "अपामिवाधारमनुत्तरङ्गम्" कुमा० ।

उत्तरच्छद पु० कर्म० । शय्याया उपर्य्यास्तरणवस्त्रे । "शयोत्तरच्छदविमर्दकृशाङ्गरागम्" । "सोत्तरच्छदमध्यास्त नेपथ्यग्रहणाय स" रघु ।

उत्तरज्योतिष पु० प्रतीचीस्थदेशभेदे भारते स० ३२ अ० नकुलप्रतीची विजये । "कृत्स्नं पञ्चनदञ्चैव तथैवामरपर्वतम् । उत्तरज्योतिषञ्चैव तथा दिव्यकटं पुरम् । द्वारपालञ्च तरसा वशे चक्रे महाद्युतिः । रामठान् हारहूणांश्च प्रतीच्याश्चैव ये नृपाः" ।

उत्तरतन्त्र न० सुश्रुतान्तर्गते ग्रन्थभेदे । "इदानीन्तु प्रवक्ष्यामि तन्त्रमुत्तरमुत्तममिति" सुश्रु० ।

उत्तरतस् अव्य० उत्तर+प्रथमापञ्चमीसप्तम्यर्थेषु तसिल् । उत्तरस्मिन् उत्तरस्मात् उत्तर इत्यर्थे । तत उत्तरत्रा-यत अव्य० ताभ्यां भवार्थे त्यप् । उत्तरतस्त्य उत्तरत्यत्य तद्भवे त्रि० ।

उत्तरदायक त्रि० उत्तरं ददाति दा+ण्वुल् । १ प्रत्युत्तदायिनि । उत्तरेण वाक्येन दायति शोधयति निजदोषम् दैप्–शोधे–ण्वुल् । स्वामिना स्वकार्य्यप्रमादकथने तद्दोषस्यादोषत्वख्यापनेन निजदोषशोधके भृत्यादौ । "परुषं सि रता नारी भृत्यश्चोत्तरदायकः । ससर्पे च गृहे वासो मृत्युरेव न संशयः" चाण० ।

उत्तरदिक्काल पु० ७त० । "रवावुत्तरतः कालः सोमे वायव्यभागके । भौमे तु पश्चिमे भागे बुधे नैरृततकोणके । जीवे च याम्यदिग्भागे शुक्रे आग्नेयकोणके । शनौ तु पूर्व्वदिग्भागे कालचक्रं प्रकीर्त्तितम्" रत्नमालोक्ते रविवारे उत्तरदिग्वर्त्तिकालचक्रे । रात्रौ तु वैपरीत्यम् उत्तरदिक्पाशशब्दे दृश्यम् अन्यदिक्कालोऽप्युक्तदिशाज्ञेय ।

उत्तरदिक्पाश पु० ७त० । "रवौ तु दक्षिणे पाशः सोमे त्वाग्नेयकोणके । भौमे तु पूर्व्वदिग्भागे बुधे ईशानकोणके । जीवे चोत्तरदिग्भागे शुक्रे वायव्यकोणके । शनौ तु पश्चिमे भागे पाशचक्रं प्रकीर्त्तितम् । रात्रावेतौ वैपरीत्यात् पाशकालौ यथोदितौ" रत्नमा० उक्ते दृहस्पतिवारे उत्तरदिशि यात्रागृहादिनिषेधोपयोगिनि पाशचक्रे । एवमन्यदिक्ष्वप्युक्तदिशा पाशोबोध्यः ।

उत्तरदिक्शूल न० उत्तरदिशि शूलमिवाप्यस्य अच् "ज्येष्ठा पूर्व्वाभाद्रपदा रोहिण्युत्तरफाल्गुनी । पूर्व्वादिषु क्रमाच्छूला यात्रादौ मरणप्रदा । शूलाख्यानि च धिष्ण्यानि शूलवच्चाथ वासरा । यायिना सर्व्वदा शोभमथ वा पार्थनायकाः" भरद्वाजोक्ते उत्तरदिशि यात्रादौ वर्ज्ज्ये १ उत्तरफल्गुनीनक्षत्रे २ बुधवारे च दिक्शूलवारस्तु गुरुदिग्रीशवारः दिगीशाश्च उत्तरदिगीशशब्दे वक्ष्यन्ते । शूला इत्यत्र स्त्रीत्वं ताराविशेषणत्वात् ।

उत्तरदिगीश पु० ६त० । "इन्द्रोवह्निः पितृपतिर्नैरृतो वरुणोमरुत् । कुबेर ईश पतयः पूर्व्वादीनां दिशां क्रमात्" इत्युक्ते १ कुवेरे उत्तरदिक्पालादयोऽप्यत्र । "कुवेरगुप्तां दिशमुष्णरश्मौ" कुमारे "कौवेरदिग्भागमपास्य मार्गम्" माघे च उत्तरदिशः कुवेरसम्बन्धित्वमुक्तम् "सूर्य्यः शुक्रः क्षमापुत्रः सैंहिकेयः शनिः शशी । सौम्यस्त्रिदशमन्त्री च प्राच्यादिक्दिगीश्वराः" इत्युक्ते २ बुधे

तत्र "द्वितीयाद्वे पुना माता इत्यादे वर्णं प्रभवृ" इत्यत्र उत्तरदिशः इत्येतस्य विषयो यथा उक्तानि-यथ तास्यादिकमाद्यो भावा यथार्थम् प्रदर्शितम्। वेदान्ताः पाशवो वेदा त्रिरात्रवर्णात्मकात् इत्युक्ते च उत्तरदिक्योनौ दर्शितं च तेन यत्रेषु मुख्ये यद्ये च उत्तरदिक्यत्र यथाविधानि योज्यम्।

उत्तरदिग्भद्रार न० उत्तरदिशि द्वारं यस्य। "माध्यादित्यादिषु यथासंख्यं०" इत्यो नक्षत्राधिपतिनाम विंशतिवचनात्मके ११ १३,११,१६ २० ११ २। यत्-तेन शानि च मासादिषु अत्र द्विधि यथाविः।

उत्तरदिग्वासिन् त्रि० उत्तरस्यां दिशि वसति। "माध्या पौष्ण पूर्वाषाढ़ा मध्यां भाद्रपदोत्तरी। प्रभव पौरीदिशोमात्र विशेष दिग्वासिनो ज्ञेयो न यत्ने गच्छेद् रम्यं च।

उत्तरपक्ष पु० कर्म०। मते पूर्वपक्षस्य उत्तरपक्षे सिद्धान्ते। "मीमांसक सम्यक्त्वनिरस्तउत्तरपक्षम्" भाष्य। २ कृष्णपक्षे २ शुक्लपक्षे च शुक्लपक्षस्य मासादावन्यत्वात् कृष्णपक्षोत्तरत्वम् यथाकम्।

उत्तरपट पु० कर्म०। उत्तरीये। यथा "सर्वोत्तरपट: पोषयन्" भा० ११६ व०। २ उपवोत्तरपट्टे च

उत्तरपथ पु० उत्तरः पन्था अच् समा०। १ उत्तरदिक्पथे २ देवयाने यथि देव हि अर्चिरादिमार्गेण विद्यावतो ब्रह्मलोकं गच्छन्ति तादृशे मार्गे। तत्र मार्गे च वे श्रुति-वाक्यैर्वेदितो यथि दक्षिणे ११३ इत्ये यथा। देवयान यथा अर्चिरादिकमार्गम् यथा अर्चिरादि यथे ४८१ इत्ये यथम्। उत्तरपथेनागतः उत्तरा-पथिकः। औत्तरपथिक त्रयपथेनागते त्रि०।

उत्तरपथिक त्रि० सर्वत्र सर्वाथ "पथः षकन्" या पथिक उत्तर उद्देशम पथिक। उत्तरदेशपथे शान्तिभि विद्यां कुर्यात्।

उत्तरपद न० उत्तरस्मिन्नर्थे पदम्। १समासचरमावयवे पदे २वाक्यचरमे पदे च। "उत्तरपदस्य च" पा०। १समासचरमे पदे च। "आबाद् विसर्गयेन प्रविश्ने-मचाचयम्। पूर्वपद च विकोय समोत्तरयेन् वच वोधायां। यसि च "वर्षाणि देवभाष्ये कुर्यात् मातृका-त्र इत्यत्र यथा यथाविधानात्मकम् पादि यादि सर्वत्र इत्येव तथा पादी यादे न प्रतिकाराके पश्चो प्रायो चतुरधीनामसमानवचन् मध्यो यादे वाचीयादिष्वसु य

क्रियाविशेषोऽयं प्रश्न प्रयासवोऽन्यतापत्तेन च समोत्तर-पीय इति न सर्वदापराधा किंतु प्रश्नोत्तरोपास्या "आवाहन विजेषम प्रतिषेधे प्रभावना। प्रश्नोत्तर-योग्य विधवा यह यह यह" इति पौराणप्रौढ।। यदोत्तरपदात्" यदि उत्तरपदस्थये दीर्घ ब्वो इत्यम्। उत्तरपदे प्रश्न इति अर्थे च नि।

उत्तरपश्चिमा स्त्री उत्तरस्याः पश्चिमायाश्च अन्तराला दिक्। दिक्०। १उत्तरपश्चिमयोरन्तरालदिशि वायव्यकोणे। ता चिह्नीत्य यथ। "वायुं प्रतिरक्ष्यम्तिपि देवे उत्तरपश्चिमे वायव्याम्" आथ० ५,१८। २प्रतीचि नि त्रि।

उत्तरपार पु० कर्म०। नद्यादेरुत्तरपारे तीरे। तत्र यदि "पूर्वयथा यथा यादो द्वितीयोक्ता यथा। त्रिविधा तत्रोत्तरा प्रथमानि यथा। विधोत्तरे चतुर्थे पादे प्रश्नकथे यथा। तृतीये च वि त्रिशेषोत्तिविधात् पर्यायेषु प्रकृतिः।

उत्तरपुरस्तात् अव्य० उत्तरस्याः पूर्वस्या अन्तराला दिक् उत्तरपूर्वा तत्र पश्चात्तृतीयाथर्थे यथाविधि इत्युक्त्या पूर्व इत्यादेश। देवकोषे "उत्तरपुरस्तात्-पौत्र प्रदक्षिणा यह" यथा आथ० ४ । १,८।

उत्तरपूर्वा स्त्री उत्तरस्याः पूर्वस्याः दिशोऽन्तराला दिक्। प्रभृत्य। दिक्० । देवशालोके "आख्यात यद्युत्तरपूर्वा" आथ० ९,१२। दिक्पालकत्वादै वा ऐशानी वा सर्वान् यौवना वा पूर्वा यथा दक्षिण दरं सम्भवैः। न सम्यक्करण विधि भेदः। तैर्येव तत्रार्थेऽपि यथा इत्यादि नि। "ओदरा वा अन्यो यथा उत्तरा वायु उत्तरपूर्वा" दिव्यो।

उत्तरफल्गुनी स्त्री कर्म० पश्च-भिन्नयो यते-ऽङ्गे" यथा यथा इष् च गौरा गोप यथा। अश्विन्यादिषु द्वादशे नक्षत्रे यथा। यथा नक्षत्रे १ ०१ इ यदा भाद्रे १२० इत्ये च यदि-यादि यथम्। यथा यथायथ यादि यद् गौर। यासमी यर्थं। प्रमाणं। इदं प्रज्ञाय यथा "प्र-वचनीयकथराणां यद् इत्य०। यथा यादि यथा यथा वर्षेशम्" यथ आ। "यथोत्तरपूर्वे यादयो यदा वा प्रत्येकयु यद् यथोत्तरीय प्रतिष्ठाणी-यथोत्तरे यात्रिको यदा इ" शाष्ययुक्तिकीर्तित्य पूर्वयुक्तितात्मकत्वे कालीन इति कोशेन्वापि इइ

हाम पश्चीवम्” २,१,२,११ अस्या प्रथमपादः सिंहराशि उत्तरपादत्रय कन्याराशि प्रमाण उडुचक्रयन्त्रे दृश्यम्।

उत्तरभाद्रपद् स्त्री भद्राय हित भाद्र पत् पादचतुर्थोयो यस्याः ब० तत कर्म०। अश्विन्यादिनक्षत्रेषु षड्विंशे नक्षत्रे। पदशब्देन समासे टाप्। उत्तरभाद्रपदाप्यत्र। सरूपादिकमुडुचक्रयन्त्रे १०७१ पृष्ठे उक्तम्। अधिपत्यादिकमस्ते शब्दे चोक्तम्। इयं भुजगण “भ्रुवगणश्ची- एषुराशि खभू” इत्युक्ते मीनराशिघटिका।

उत्तरमानस न० उत्तरमुत्तरस्थं मानसम्। १तीर्थभेदे “कालोदकं नन्दिकुण्डं तथाचोत्तरमानसम्। अभ्येत्य योजनशतादुभ्रूणहा विप्रमुच्यते” भा० अनु० २५ अ०। २गयामध्ये उत्तरदिक्स्थे तीर्थभेदे “उत्तरे मानसे, स्नानं करोम्यात्मविशुद्धये” इति गयाश्राद्धपद्धति। दक्षिणमानसमपि तत्रत्यतीर्थभेदः “दिवाकर! करोमीह स्नानं दक्षिणमानसे” इति तत्रैव।

उत्तरमीमांसा स्त्री उत्तरस्य वेदशेषभागस्य उपनिषद्रूपस्य मीमांसा पञ्चाङ्गन्यायोपेतवाक्यसमुदायात्मको विचारः। “अथातो ब्रह्मजिज्ञासा” इत्यादौ “अनावृत्तिः शब्दात्” इत्यन्ते चतुरध्यायीरूपे षोडशपादात्मके शारीरस्य ब्रह्मात्मत्वप्रतिपादके वेदव्यासरचिते शारीरकसूत्राख्ये ग्रन्थे। तत्र प्रतिपाद्यविषयादि संक्षेपत वैयासिकन्यायमालायां भारतीतीर्थमुनिना दर्शितं यथा “शास्त्रं ब्रह्मविचाराख्यमध्यायाः स्युश्चतुर्विधाः। समन्वयाविरोधौ द्वौ साधनं च फलं तथा” ४। समन्वये स्पष्टलिङ्गमस्पष्टत्वमुपास्यगम्। ज्ञेयगं पदमात्रं च चिन्त्यं पादेष्वथ क्रमात्” ५। द्वितीये स्मृतितर्काभ्यामविरोधोऽन्यदुष्टता। भूतभोक्तृश्रुतेर्लिङ्गश्रुतेरप्यविरुद्धता” ६। तृतीये विरतिस्तत्त्वंपदार्थपरिशोधनम्। गुणोपसंहृतिर्ज्ञानबहिरङ्गादिसाधनम् ७। चतुर्थे जीवतो मुक्तिरुत्क्रान्तिर्गतिरुत्तरा। ब्रह्मप्राप्तिर्ब्रह्मलोकावाप्तिः पादार्थसंग्रहः” ८। “अध्यायचतुष्टयात्मकस्य शास्त्रस्य ब्रह्मविचारोऽर्थः सर्वेषां वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मणि तात्पर्येण पर्यवसानं प्रथमाध्यायेन प्रतिपाद्यते। द्वितीयेन तस्याविरोधः परिह्रियते। तृतीयेन विद्यासाधननिर्णयः। चतुर्थेन विद्याफलनिर्णय इत्येते अध्यायार्थाः ३। तत्र प्रथमाध्यायगतपादार्थान् विभजते। समन्वयेति। स्पष्टब्रह्मलिङ्गयुक्तं वाक्यजातं प्रथमे पादे चिन्त्यम्। “अन्तस्तद्धर्मोपदेशात्” इत्यत्र सार्वज्ञ्यसार्वात्म्य-सर्वपापविरहादिकं च ब्रह्मणोऽसाधारणतया स्पष्टब्रह्मलिङ्गम्। अस्पष्टब्रह्मलिङ्गत्वे सत्युपास्यविषयं वाक्यजातं द्वितीयपादे चिन्त्यम्। तद्यथा प्रथमाधिकरणविषये शाण्डिल्योपास्तिवाक्ये मनोमयत्वप्राणशरीरत्वादिकं सोपाधिकब्रह्मणो जीवस्य च साधारणत्वादस्पष्टब्रह्मलिङ्गम्। तृतीयपादे त्वस्पष्टब्रह्मलिङ्गत्वे सति ज्ञेयब्रह्मविषयं वाक्यजातं चिन्त्यं तद्यथा प्रथमाधिकरणे मुण्डकगतब्रह्मप्रश्नवाक्ये द्युभ्वाद्यायतनत्वं सूत्रात्मन परब्रह्मणश्च साधारणत्वादस्पष्टं ब्रह्मलिङ्गम्। यद्यपि द्वितीयपादे कठवल्ल्यादिगतब्रह्मज्ञेयवाक्यानि विचारितानि। तृतीयपादे दहरोपासनावाक्यं विचारितं तथाप्यवान्तरसंगतिलोभेन तद्विचारस्य प्रासङ्गिकत्वान्न पादार्थयोः साङ्कर्यापत्तिः इत्येवं पादत्रयेण वाक्यविचारः समापितः। चतुर्थपादे त्वव्यक्तपदमजापदं चेत्येवमादिसन्दिग्धपदं चिन्त्यम् ५। द्वितीयाध्यायगतपादार्थान्विभजते द्वितीये इति। प्रथमपादे सांख्ययोगकाणादादिस्मृतिभिः सांख्यादिप्रयुक्ततर्कैश्च विरोधो वेदान्तसमन्वयस्य परिहृतः। द्वितीयपादे सांख्यादिमतानां दुष्टत्वं प्रदर्शितम्। तृतीयपादे पूर्वभागेण पञ्चमहाभूतश्रुतीनां परस्परविरोधः परिहृतः उत्तरभागेण जीवश्रुतीनाम् चतुर्थपादे लिङ्गशरीरश्रुतीनां विरोधः परिहृतः ६। तृतीयाध्यायगतपादार्थान्विभजते तृतीये इति। प्रथमपादे जीवस्य परलोकगमनागमने विचार्य वैराग्यं निरूपितम्। द्वितीयपादे पूर्वभागेण त्वंपदार्थः शोधितः। उत्तरभागेण तत्पदार्थः। तृतीयपादेन सगुणविद्यासु गुणोपसंहारो निरूपितः निर्गुणे ब्रह्मणि च पुनरुक्तपदोपसंहारश्च। चतुर्थपादे निर्गुणज्ञानस्य बहिरङ्गभूतान्याश्रमयज्ञादीन्यन्तरङ्गभूतशमदमनिदिध्यासनादीनि च निरूपितानि ७। चतुर्थाध्यायगतपादार्थान्विभजते चतुर्थे इति। प्रथमपादे श्रवणाद्यावृत्त्या निर्गुणमुपासनया सगुणं वा ब्रह्म साक्षात्कृत्य जीवतः पापपुण्यलेपविनाशलक्षणा मुक्तिरभिहिता। द्वितीये पादे म्रियमाणस्योत्क्रान्तिप्रकारो निरूपितः। तृतीयपादे सगुणविदो मृतस्योत्तरमार्गोऽभिहितः। चतुर्थपादे पूर्वभागेण निर्गुणब्रह्मविदो विदेहकैवल्यप्राप्तिरभिहिता, उत्तरभागेन सगुणब्रह्मविदो ब्रह्मलोकप्राप्तिर्निरूपिता” तद्व्या०। मीमांसा हि वेदतात्पर्यनिर्णयार्थः न्यायपञ्चकात्मकविचारः। सा च द्विविधा पूर्वमीमांसा उत्तरमीमांसा च तत्र पूर्वमीमांसा जैमिनिप्रणीता “अथातो धर्मजिज्ञासा” इत्यादिका, उत्तरमी-

[illegible] । [illegible] प्रथिता
उत्तररामचरित न० [illegible] । [illegible] भवभूति-
प्रणीते नाटकभेदे ।

उत्तरवयस न० [illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible] ।

उत्तरवस्ति स्त्री० [illegible] । [illegible]
[illegible] यथा [illegible]

"[illegible] ।
[illegible]

[illegible]

उत्तरवादिन् त्रि० [illegible] ।
[illegible] । [illegible]

उत्तरवेदि स्त्री० [illegible] । [illegible]
[illegible]

चिरति न दक्षिणस्याम्" शत० ब्रा० २,५,२,५,६ ।

उत्तरपक्षस्ट पुंस्त्री ष० त० उत्तरस्य पादस्यष्टपद तत० अत० गोत्रप्रत्ययस्य लुक् । उत्तरपादस्ट्गोत्रोत्पत्रे ।

उत्तरसक्थ न० उत्तरः वपुः एकदे० त० टच्समा० । सक्थ्न उत्तरभागे

उत्तरसाक्षिन् त्रि० "साक्षिणामपि य: साक्ष्यं उपर्युपरि भाषते । श्रवणाच्छ्रावणाद्वापि स साक्ष्युत्तरसंज्ञक" इति नारदोक्ते साक्षिभेदे ।

उत्तरसाधक त्रि० उत्तरं यथा साधयति णिच्–णिच् सा-धादेश ख्वुल् । यज्ञादौ सहकारिणि । स हि पूर्वर-साधकोपरमे तदुत्तरकाले यज्ञं कार्य्यं साधयति ।

उत्तरा अव्य० उत्तर+प्रथमापञ्चमीसप्तम्यर्थे आच् । उत्तरस्यां दिशि भावे देशे कालाद्यर्थे । १प्रयया कुस्तरा" मो०प० २९अ० । २उत्तरस्यां दिशि ३विराटकन्यायां स्त्री । "प्रेते पितृसमायन्ते पतिर्गीवस्पादतु । क्षियन्ते यीं क्रिया पिक्षा मोक्षन्ते उत्तरा पि ती" एक्षुत्ताद्व पपि-त्रोपरयोत्तराद्व कार्पिकन्याक्रियायां च स्त्री ।

उत्तरात् अव्य० उत्तर+दिग्देशकालविषये आति । उत्तर-स्याद्गुत्तरस्मिन्नित्यर्थे । "पश्चादोत्तरादधरादापुरस्तात्" ऋ० ६,१९,९ । "त्वं न पश्चादधरादुत्तरात् पुर" ऋ० ८,६१,१६ ।

उत्तरात्तात् अव्य० उत्तरात्+धा० भेदे० त्रि० तातिः । उत्तरा-दित्यर्थे । "एष वीरासोऽधरादुदायन्नश्चैर्वरस्तात् धर्माभि-रन्ते" ऋ० १०,२७,१५ । "पुरस्तात् सविताऽधरात्तात् सविताऽधरादुत्तरात् १०,३६,१४ ।

उत्तराधर त्रि० कर्म० उत्तरस्य अधरस्य । उभयथे उत्तर-धरा इव भवन्त्योऽवमि" शत० ब्रा० ५,५,४,२१ । अधरोत्त ओष्ठे पु० "पुनर्विनम्बु स्फुरितोत्तराधर" कुमा० ।

उत्तराधिकारिन् त्रि० उत्तरं पूर्वस्वामिस्वत्वोपरमान-न्तरमधिकरोति तद्धने स्वाम्यमाप्नोति अधि+कृ–णिनि । पूर्वस्वामिस्वत्वोपरमे तद्धने स्वामित्वप्राप्ते पूर्वस्वामिस-म्बन्धिपुत्रादौ स्त्रियां ङीप् । तत्र तद्धने दायाधिकार । स्वेन तावत् स्वदेशप्रचलितदायभागमतानुसारिक्रमोऽभि-धीयते तत्र तद्ग्रा० श्रीकृष्णोक्तम् यथा । "धनाय कन्यपुत्रस्याधिकारिक्रमः । तत्र प्रथमं पुत्रः तदभावे पौत्र तदभावे प्रपौत्र, मृतपितृकपौत्र-मृतपितृपितामह-कप्रपौत्रयोस्तु पुत्रेण सह युगपदधिकार । प्रपौत्रप-र्य्यन्ताभावे पत्नी सा च प्राप्तभर्तृदाया भर्तृकुल

तदभावे पितृकुलं वा समाश्रिता सती शरीररक्षार्थं भ-र्तृदायं भुञ्जीत तथा भर्तुरुपकारार्थं यथाकथञ्चिद्दानादि-कमपि कुर्व्वीत न तु स्त्रीधनवत् स्वच्छन्दं विनियु-ञ्जीत । तदभावे दुहिता तत्र प्रथमं कुमारी तदभावे वाग्दत्ता, तदभावे ऊढा सा च पुत्रवती सम्भावितपुत्रा च ते द्वे युगपदेवाधिकारिण्यौ, वन्ध्या पुत्रहीना विधवा च नाधिकारिण्यौ । ऊढायाश्चाभावे दौहित्र । तदभावे पिता । तदभावे माता, तदभावे भ्राता, तत्रापि प्रथम सोदर तदभावे वैमात्रेय, एतस्य भ्रातृसंसृष्टत्वे तु सोदरमात्रविषये प्रथम संसृष्टसोदर एवाधिकारी तद-भावे चासंसृष्टसोदर., एवं वैमात्रेयमात्रविषये प्रथम संसृष्टवैमात्रेय तदभावे चासंसृष्टवैमात्रेय, यदा तु संसृष्टोवैमात्रेय सोदरश्चासंसृष्ट तदा तावुभौ तुल्य-वदधिकारिण्यौ । भ्रातॄणामभावे भ्रातृपुत्र, तत्रापि प्रथमं सोदरभ्रातृपुत्रः तदभावे वैमात्रेयभ्रातृपुत्र, संसर्गे तु सोदरभ्रातृपुत्रमात्रविषये प्रथम संसृष्टसोद-रभ्रातृपुत्रः तदभावे चासंसृष्टसोदरभ्रातृपुत्र, वैमात्रेय-भ्रातृपुत्रमात्रविषये प्रथम संसृष्टवैमात्रेयभ्रातृपुत्र तद-भावे चासंसृष्टवैमात्रेयभ्रातृपुत्र', यदा तु सोदरभ्रातृ-पुत्रोऽसंसृष्टो वैमात्रेयभ्रातृपुत्रस्तु संसृष्ट' तदा तौ भ्रातृवत् तुल्याधिकारिणौ । भ्रातृपुत्राभावे भ्रातृपौत्र तत्रापि भ्रातृवत् सोदरासोदरक्रमः संसर्गासंसर्गक्रमश्च बोध्यः । तदभावे पितृदौहित्र स च सोदरभगिनीपुत्र वैमात्रेयभगिनीपुत्रश्च, तदभावे पितामह, तदभावे पिता-मही, तदभावे पितु' सहोदर तदभावे पितुर्वैमात्रेय । तदभावे पितृसोदरपुत्रपितृवैमात्रेयपुत्रपितृसोदरपौत्रपि-तृवैमात्रेयपौत्राणां क्रमेणाधिकार । तदभावे पितामह-दौहित्र तत्रापि पितृसोदरभगिनीपुत्रः पितृ-वैमात्रेयभगिनीपुत्रश्च, वक्ष्यमाणप्रपितामहदौहित्राधिका-रेऽप्येवम्, तदभावे प्रपितामहः तदभावे प्रपितामही तदभावे पितामहसहोदरभ्रातृवैमात्रेयभ्रातृतत्पुत्रपौ-त्रप्रपितामहदौहित्रा क्रमेणाधिकारिण । एता-वत्पर्य्यन्तानां धनिभोग्यपिण्डदातृणामभावे धनिदेय-पिण्डदातॄणां मातामहमातुलादीनामधिकार तत्रापि प्रथम मातामहस्तदभावे मातुलतत्पुत्रपौत्राणां क्रमेणा-धिकार तदभावे चाधस्तनसकुल्यानां धनिभोग्यलेपदा-तॄणां प्रतिप्रपौत्रप्रभृतिपुरुषत्रयाणां क्रमेणाधिकार, तदभावे पुनरूर्द्ध्वतनसकुल्यानां धनिदेयलेपभुग्वृद्धप्रपिता-

[illegible] उत्तररामचरित [illegible]

[illegible]

ब्राह्मणस्योत्क्रमसदृशधने तु पैठीनसिवाक्यात् क्रम इति रत्नाकरः । बौधायनः 'सपिण्डाभावे सकुल्यः तदभावे आचार्य्योऽन्तेवासी ऋत्विग्वा हरेत् तदभावे राजा' । सगोत्रजाभावे बन्धुः याज्ञवल्क्यवचनात् ते च स्वबन्धुः पितृबन्धुः मातृबन्धुश्च । "आत्मपितृष्वसुः पुत्रा आत्ममातृष्वसुः सुताः । आत्ममातुलपुत्राश्च विज्ञेया आत्मबान्धवाः । पितुः पितृष्वसुः पुत्राः पितुर्मातृष्वसुः सुताः । पितुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेयाः पितृबान्धवाः । मातुः पितृष्वसुः पुत्राः मातुर्मातृष्वसुः सुताः । मातुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेया मातृबान्धवाः" । एतेषां क्रमेणाधिकारः । तदत्र संक्षेपः । आदौ पुत्रस्तदभावे पौत्रस्तदभावे प्रपौत्रस्तदभावे साध्वी भार्य्या तदभावे दुहिता तदभावे माता तदभावे पिता तदभावे दौहित्रस्तदभावे भ्राता तदभावे तत्पुत्रस्तदभावे आसन्नसपिण्डस्तदभावे यथाक्रमं व्यवहितसपिण्डस्तदभावे आसन्नसकुल्यस्तदभावे व्यवहितसकुल्यस्तदभावे मातुलपुत्रादिः सर्वाभावे ब्राह्मणधनवर्ज्जं राजगामि ब्राह्मणधने तु ब्राह्मणान्तरमेव धनग्रहणाधिकारीति । याज्ञवल्क्यः "वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणामृक्थभागिनः । क्रमेणाचार्य्यसच्छिष्यधर्म्मभ्रात्रेकतीर्थिनः" । क्रमेण प्रतिलोमक्रमेण तेन ब्रह्मचारिणो गुरुस्तद्धनस्वाम्याचार्य्यः, यतेः सच्छिष्यः, वानप्रस्थस्य भ्रातृत्वेनाभिमतोऽपरो वानप्रस्थएव" ।

अधिकारिक्रमे पितृदौहित्रादेरकीर्त्तनात् तस्य नाधिकार इति विशेषः ।

स्त्रीधने विशेषः "तत्र मनुः जनन्यां संस्थितायान्तु समं सर्व्वे सहोदराः । भजेरन्मातृकं रिक्थं भगिन्यश्च सनाभयः । यास्तासां स्युर्दुहितरस्तासामपि यथार्हतः । मातामह्या धनात् किञ्चित् प्रदेयं प्रीतिपूर्व्वकम्" । सनाभयः सगर्भाः, सनाभयः सहोदराः, भगिन्यः कुमार्य्य एव समांशा-र्हाः तदाह एकस्मृतिः "स्त्रीधनं स्यादपत्यानां दुहिता च तदंशिनी । अप्रत्ता चेत्समूढा तु लभते मानमात्रकम्" । अपत्यानां सुताभ्यां तदंशिनीति विशेषाश्रुत्या समस्तांशः समूढा विवाहिता मानमात्रञ्च द्रव्यानुसारेण किञ्चित् । गौतमः "स्त्रीधनं दुहितॄणामप्रत्तानामप्रतिष्ठितानाञ्च" । 'अप्रतिष्ठिता अनपत्या निर्धनभर्त्तृका दुर्भगा चेति रत्नाकरादयः । एता अपुत्रा अपि पुत्रवत्त्वनाष्ट-धनभाजः' । मनुः "मातुश्च यौतकं यत् स्यात् कुमारीभाग एव सः" । यौतकं विवाहकाले पित्रादिदत्तं धनम् । यच्च "मातुः पारिणाय्यं स्त्रियो विभजेरन्" । पारिणाय्यं परिच्छदादशेषकृत्तिकादि । याज्ञवल्क्यः "मातुर्दुहितरः शेषमृणात्ताभ्य ऋतेऽन्वयः" । सा एवं तदृणाच्छेष ऋणशोधनावशेषं दुहितरो भजेरन्, तास्य भावे दुहितॄणामभावेऽन्वयः दौहित्रीदौहित्रौ अनुपदनादुपरोधात् । ब्राह्मादिविवाहिता परिच्छदादिकञ्च यत्नात् तद्विषयमेतत् । कात्यायनः "दुहितॄणामभावे तु रिक्थं पुत्रेषु तद्भवेत् । बन्धूनामप्यभावे तु भर्त्तृगामि तत् स्मृतम् । भगिन्यो बान्धवैः सार्द्धं विभजेयुः सभर्त्तृकाः । स्त्रीधनस्येति धर्म्मोऽयं विभागस्तु प्रकल्पितः" । दुहितॄणामिति पारिणाय्यं विवाहकाले यौतुकाद्द्रव्यं पितृदत्तञ्च यन्मातुर्धनं तत्तस्याः पुत्राभावे पुत्रगामि भवतीत्यर्थः तदतिरिक्तन्तु स्त्रीधनं तस्या अभावे पुत्रीपुत्रोभयगामि प्रयुक्तमेव प्राक् । बन्धुदत्तमिति पितृव्यतिरिक्तेन दत्तं यत्तद्भ्रातृभगिन्यौ किन्तु कन्या तत्समाधा विवाहिता तु किञ्चिद्भागभागिनीति भगिन्य इत्यादेरर्थः । अभावे पुत्रीपुत्राद्यभावे स्त्रियाधनं पतिगामीत्यर्थः मनुः "ब्राह्मदैवार्षगान्धर्व्वप्राजापत्येषु यद्वसु । अतीतायामप्रजायां भर्त्तुरेव तदिष्यते । यत्त्वस्यां स्याद्धनं दत्तं विवाहेष्वासुरादिषु । अतीतायामप्रजायां मातापित्रोस्तदिष्यते" । अप्रजायामनपत्यायाम् । गौतमः "भगिनीशुल्कं सोदर्य्याणामूर्द्धं मातुः पूर्व्वं चेत्येके" । आसुरादिविवाहलब्धविषयमेतत् । बौधायनः "प्रकृत्य प्रसूताया कन्यावाप्नुयुः सोदराः स्वयम् । तदभावे भवेन्मातुस्तदभावे भवेत्पितुः" वि॰ चि॰ । अत्र यस्य भर्त्तृगामित्वमुक्तं तदभावे तत्सपिण्डानामासत्तिक्रमेणाधिकारः । यस्य तु पितृगामित्वोक्तम् तत्र तदभावे तत्प्रत्यासन्नसपिण्डा अधिकारिण इति बोध्यम् ।

मिताक्षरामते तु जन्माधीनस्वत्वाङ्गीकारेण पैतामहे पित्र्ये च धने पितापुत्रयोः पितामहपौत्रयोश्च तुल्याधिकारः । पितुः पितामहस्य चोपरमे पुत्रस्य, पौत्रस्य चापितृयोग्येऽप्यधिकारः । जीवद्विभागे तु स्वार्ज्जिते पितुरेव यथेच्छाकारिता पैतामहे तुल्याधिता । धनिकर्तृविभागे तदुपरमे पुत्रादिकृतविभागे च धनिपत्नीनामेकैकांशेऽधिकारः । दुहितॄणान्तु प्रत्येकं स्वजातीयकल्पितभागचतुर्थांशभागिता । सामुदायिकस्वत्वाङ्गीकारेण च भ्रात्रादीनामपुत्रादीनामविभक्तत्वे संसृष्टत्वे च एकस्य मरणे इतरस्य स्वत्वस्थिते तत्र पत्न्यादीनां न स्वत्वमुत्पद्यते तथा च विभक्तासंसृष्टधनएव पत्न्यादीनामधिकारः । पत्नी दुहितरश्चेत्यादि या॰ वचनात्

गोत्रजाभावे बन्धवोधनभाजः। बन्धवश्च त्रिविधा आत्म-बन्धवः पितृबन्धवो मातृबन्धवश्चेति । यथोक्तम् । आत्म-पितृष्वसुः पुत्रा इत्यादि चिन्तामणिमते ११०१ पृ० दर्शितम् तत्र चान्तरङ्गत्वात् प्रथममात्मबन्धवो धनभाजस्तदभावे पितृबन्धवस्तदभावे मातृबन्धव इति क्रमो वेदितव्यः। बन्धू-नामभावे आचार्य्यस्तदभावे शिष्य "पुत्राभावे यः प्रत्या-सन्नः सपिण्डस्तदभावे आचार्य्यः आचार्य्याभावेऽन्तेवासी" इत्यापस्तम्बस्मरणात् । शिष्याभावे सब्रह्मचारी धनभाक् येन सहैकस्मादाचार्य्यादुपनयनाध्ययनतदर्थज्ञानप्राप्ति स सब्रह्मचारी तदभावे ब्राह्मणद्रव्यं य कश्चिच्छ्रोत्रियो गृह्णीयात् "श्रोत्रिया ब्राह्मणस्यानपत्यस्य ऋक्थंभजे-रन्निति" गौतमस्मरणात् । तदभावे ब्राह्मणमात्रम् यथा च मनु "सर्वेषामप्यभावे तु ब्राह्मणारिक्थभागिनः । त्रैविद्याः शुचयो दान्तास्तथा धर्मो न हीयते" इति। न कदा-चिदपि ब्राह्मणद्रव्यं राजा गृह्णीयात् "अहार्य्यं ब्राह्मण-द्रव्यं राज्ञा नित्यमिति स्थितिरिति" मनुवचनात् । नार-देनाप्युक्तम् "ब्राह्मणार्थस्य तन्नाशे दायादश्चेन्न कश्चन । ब्राह्मणायैव दातव्यमेनस्वी स्यान्नृपोऽन्यथेति"। क्षत्रियादि-धनं सब्रह्मचारिपर्य्यन्तानामभावे राजा हरेत न ब्राह्मणः। यथाह मनुः । "इतरेषान्तु वर्णानां सर्वाभावे हरेन्नृप" इति ।"सुता पौत्राश्च दायं गृह्णन्ति । तदभावे पत्न्यादय इत्युक्तमिदानीन्तदुभयापवादमाह । "वानप्रस्थयतिब्रह्मचा-रिणां रिक्थभागिनः। क्रमेणाचार्य्यसच्छिष्यधर्मभ्रात्रेकतीर्थिनः" याज्ञ० ।"वानप्रस्थस्य यतेर्ब्रह्मचारिणश्च क्रमेण प्रतिलोम क्रमेणाचार्य्यः सच्छिष्यो धर्मभ्रात्रेकतीर्थी च रिक्थस्य धनस्य भागिनः । ब्रह्मचारी नैष्ठिकः उपकुर्वाणस्य धनं मा-तादयएव गृह्णन्ति । नैष्ठिकस्य धनन्तदपकारत्वेनाचार्य्यो गृह्णाति वक्ष्यते । यतेस्तु धनं सच्छिष्यो गृह्णाति । सच्छिष्यः पुनरध्यात्मशास्त्रश्रवणधारणतदर्थानुष्ठानक्षम दुर्वृत्तस्याचार्य्यादेरपि भागानर्हत्वात् । वानप्रस्थधनन्त्वर्म्भ्रा-त्रेकतीर्थी गृह्णाति धर्मभ्रातएकतीर्थ्येकाश्रमी धर्मभ्रातासौ च एकतीर्थी च धर्मभ्रात्रेकतीर्थी । एतेषामाचार्य्यादीनामभावे पुत्रादिषु सत्स्वप्येकतीर्थ्येव गृह्णाति" मिता०।"सोदरस्य तु तस्ते वैमात्रेयस्य च संसृष्टस्ते तस्याधिकारः। अवमेद पौत्र्य'अपु-पौत्रसन्ताने" इति वदता विष्णुना प्रपौत्रस्याप्यधिकार सूचित तस्यापि ततुसन्तानस्यासू सपिण्डत्वाद्य अन्यथा अधिकारिष्वप्यस्य तदुपरितनानामेव सोर्खभात् तदान-धिकारत्वापत्तेः। अतएव अपादानप्रकरणे ततुसुत पौत्र-सुतः प्रपौत्रं चाष्टक्ष्येतद्वित्त प्रपितामहकृतस्थं न दद्यादिति वदता मिताक्षराकृता प्रपौत्रस्याधिकार सूचित । तदध स्तनसन्तानस्य च प्रपितामहपौत्रपर्य्यन्ताभावेऽधिकार तेषा-मपि सपिण्डत्वेऽपि गोत्रजसमानोदकत्वाविशेषात् सपिण्डाधि-कारे अधस्तनानामेव प्रथमत्वग्रहणवत् गोत्रजाधिकारेऽपि-अधस्तनानामेव ऊर्द्धतनापेक्षया प्रथमं ग्रहणौचित्यादिति एतन्मते च असगोत्रसपिण्डमध्ये, दौहित्रस्यैव ग्रहणात् पितामहदौहित्रादेर्नाधिकार. । बन्धुशब्दस्य असगोत्र सपिण्डपरत्वेऽपि बन्धुशब्दस्य पारिभाषिकपरत्वेन तेम ग्रहणादिति वक्ष्य । वीरमित्रोदये तु विषमशिष्टभिया मातुलादीनामधिकारो व्यवस्थापित: तन्मते तेषां बन्धुपदेन ग्रहणात् इति भेद: । तथा दायतच्छधने पत्न्याव-शेष दानमोमादावधिकार' इति मिता० वीर० मते तु स्वामिन उपकाराभावे मठादौ दानेऽनधिकार इति भेदः । "आधिवेदनिकाद्यञ्चेति" याज्ञवल्क्यवच-नेन स्त्रिया ऋक्थविभागक्रयादिलब्धधनमात्रस्य स्त्रीधनत्वं व्यवस्थाप्य तद्विभाग: मिता० दर्शितो यथा "अतीतायामप्रजसि बान्धवास्तदवाप्नुयु'" या० । तत्पूर्व्वोक्तं स्त्रीधनमप्रजस्यनपत्याया दुहितृदौ-हित्रपुत्रपौत्ररहितायां स्त्रियामतीतायां बान्धवा भर्त्रा-दयोवक्ष्यमाणा गृह्णीयु । सामान्येन बान्धवाधनग्रहणे-ऽधिकारिणो दर्शिता'। इदानी विवाहभेदेनाधिकारिभेद-माह । "अप्रज स्त्रीधनं भर्त्तुर्ब्राह्मादिषु चतुर्ष्वपि । दुहितॄणां प्रसूता चेच्छेषेषु पितृगामि तत्"या०। अप्रज - स्त्रियाः पूर्वोक्तायाब्राह्मदैवार्षप्राजापत्येष चतुर्षु विवाहेषु भार्य्यात्वं प्राप्ताया अतीतायाः पूर्वोक्तन्धनं प्रथम भर्त्तुर्भ-वति । तदभावे तत्प्रत्यासन्नानां सपिण्डानां भवति । शेषेष्वा-सुरगान्धर्वराक्षसपैशाचेषु विवाहेषु तदप्रजःस्त्रीधनं पितृ-गामि । माता च पिता च पितरौ तौ गच्छतीति पि-तृगामि एकशेषनिर्दिष्टाया अपि मातुः प्रथमं धनग्र-हण पूर्वमेवोक्तम् । तदभावे तत्प्रत्यासन्नानां धनग्रह-णम् । सर्वेष्वेव विवाहेषु प्रसूताऽपत्यवती चेत् दुहितॄणा तद्धन भवति । अत्र दुहितृशब्देन दुहितृदुहितर उच्यन्ते । साक्षाद्दुहितॄणाम् "मातुर्दुहितरःशेषम्" इत्यत्रोक्तत्वात् । अतश्च मातृधन मातरि मृतायां प्रथम दुहितरोग-च्छन्ति । तत्र चोढानूढासमवायेऽनूढा गृह्णाति । तदभावे परिणीता तत्रापि प्रतिष्ठिताऽप्रतिष्ठितासमवायेऽप्रतिष्ठिता गृह्णाति तदभावे प्रतिष्ठिता । यथाह गौतम "स्त्रीधन

च। सर्वे विमानविशेषे ॥ [illegible] दर्शितम् [illegible]
[illegible] विना [illegible] यथा
"[illegible] [illegible] [illegible] यदि
[illegible] [illegible] [illegible] सर्वं [illegible] लिखत् ।
[illegible] इति [illegible] । इति [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] । यथा [illegible] । "[illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]"
[illegible] [illegible] [illegible]"
[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
सर्वं [illegible] [illegible] [illegible]" इति । [illegible]
[illegible] [illegible] । '[illegible] [illegible]
[illegible]" [illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] "[illegible]
[illegible] [illegible]" [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] इति [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]" इति [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]' । [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] '[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] इति । [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] ।

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]" [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । "[illegible] [illegible]
[illegible]" [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]" [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] इति ।

गोत्रजाभावे बन्धवो धनभाजः। बन्धवश्च त्रिविधा आत्मबन्धवः पितृबन्धवो मातृबन्धवश्चेति । यथोक्तम् । आत्मपितृष्वसुः पुत्रा इत्यादि चिन्तामणिमते ११०१ पृ० दर्शितम् तत्र चान्तरङ्गत्वात् प्रथममात्मबन्धवो धनभाजस्तदभावे पितृबन्धवस्तदभावे मातृबन्धव इति क्रमो वेदितव्यः। बन्धूनामभावे आचार्यस्तदभावे शिष्य "पुत्राभावे च प्रत्यासन्नः सपिण्डस्तदभावे आचार्य आचार्याभावेऽन्तेवासी" इत्यापस्तम्बस्मरणात् । शिष्याभावे सब्रह्मचारी धनभाक् येन सहैकस्मादाचार्यादुपनयनाध्ययनतदर्थज्ञानप्राप्तिः स सब्रह्मचारी तदभावे ब्राह्मणद्रव्यं च यत्किञ्चिच्छ्रोत्रियो गृह्णीयात् "श्रोत्रिया ब्राह्मणस्यानपत्यस्य रिक्थं भजेरन्निति" गौतमस्मरणात् । तदभावे ब्राह्मणमात्रम् यथाह मनुः "सर्वेषामप्यभावे तु ब्राह्मणा रिक्थभागिनः । त्रैविद्याः शुचयो दान्तास्तथा धर्मो न हीयत" इति । न कदाचिदपि ब्राह्मणद्रव्यं राजा गृह्णीयात् "अहार्यं ब्राह्मणद्रव्यं राजा नित्यमिति स्थितिरिति" मनुवचनात् । नारदेनाप्युक्तम् "ब्राह्मणार्थस्य तन्नाशे दायादश्चेन्न कश्चन । ब्राह्मणायैव दातव्यमेनस्वी स्यान्नृपोऽन्यथेति"। क्षत्रियादिधनं सब्रह्मचारिपर्य्यन्तानामभावे राजा हरेन्न ब्राह्मणः। तथाह मनुः । "इतरेषान्तु वर्णानां सर्वाभावे हरेन्नृप" इति ।"पुत्राः पौत्राश्च दायं गृह्णन्ति । तदभावे पत्न्यादय इत्युक्तमिदानीन्तदुभयाभावादमाह । "वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणां रिक्थभागिनः। क्रमेणाचार्यसच्छिष्यधर्मभ्रात्रेकतीर्थिन" याज्ञ० ।"वानप्रस्थस्य यतेर्ब्रह्मचारिणश्च क्रमेण प्रतिलोमक्रमेणाचार्य्यः सच्छिष्यो धर्मभ्रात्रेकतीर्थी च रिक्थस्य धनस्य भागिनः । ब्रह्मचारी नैष्ठिक उपकुर्वाणस्य धनं मातादयएव गृह्णन्ति । नैष्ठिकस्य धनन्तदपवादत्वेनाचार्यो गृह्णाति इत्युच्यते । यतेस्तु धनं सच्छिष्यो गृह्णाति । सच्छिष्य पुनरध्यात्मशास्त्रश्रवणधारणतदर्थानुष्ठानक्षमः दुर्वृत्तस्याचार्यादेरपि भागानर्हत्वात् । वानप्रस्थधनन्त्वभ्रातृ एकतीर्थी गृह्णाति धर्मभ्रातास्वएकतीर्थ्यश्चान्यो धर्मभ्रातास्वैव एकतीर्थी च धर्मभ्रात्रेकतीर्थी । एतेषामाचार्यादीनामभावे पुत्रादिषु सत्स्वप्येकतीर्थ्येव गृह्णाति" मिता०।"सोदरस्य च इत्वे वैमात्रेयस्य च संसृष्टत्वे तस्याधिकार । यच्च दबोध्यं"अपुत्रपौत्रसन्ताने" इति वदता विष्णुना प्रपौत्रस्याप्यधिकार सूचित तथापि तत्सन्तानत्वात् सपिण्डत्वाच्च अन्यथा अधिकारिष्टत्वस्य उपरितनानामेव सोत्क्रमात् तस्यानधिकारत्वापत्तेः। अतएव अपादानप्रकरणे ततस्तत पौत्रसुतः प्रपौत्र आत्मक्रीतवित्त प्रपितामहकृतस्तर्पणं न दद्यादिति वदता मिताक्षराकृता प्रपौत्रस्याधिकार सूचित । तदध ऊनसन्तानस्य च प्रपितामहपौत्रपर्य्यन्ताभावेऽधिकार तेषा सप्तपिण्डत्वेऽपि गोत्रजसमानोदकत्वाविशेषात् सपिण्डाधिकारे अधस्तनानामेव प्रथमग्रहणवत् गोत्रजाधिकारेऽपि अधस्तनानामेव ऊर्द्ध्वतनापेक्षया प्रथमं ग्रहणौचित्यादिति एतन्मते च असगोत्रसपिण्डमध्ये, दौहित्रस्यैव ग्रहणात् पितामहदौहित्रादेर्नाधिकारः । बन्धुशब्दस्य असगोत्रसपिण्डपरत्वेऽपि बन्धुशब्दस्य पारिभाषिकपरत्वेन तेन लोकसिद्धमादिति बोध्य । वीरमित्रोदये तु विषमवीरभिया मातुलादीनामधिकारो व्यवस्थापित; तन्मते तेषा बन्धुपदेन ग्रहणात् इति भेद । तथा दायश्लाघने पत्न्याश्चेद दानभोगादावधिकार इति मिता० वीर० मते तु स्वामिन उपकाराभावे मठादौ दानेऽनधिकार इति भेदः । "आधिवेदनिकाद्यश्चेति" याज्ञवल्क्यवचनेन स्त्रिया सकृद्विभागकृतादिधनमात्रस्य स्त्रीधनत्वं व्यवस्थाप्य तद्विभाग; मिता० दर्शितो यथा "अतीतायामप्रजसि बान्धवास्तदवाप्नुयुः" या० । तत्पूर्व्वोक्तं स्त्रीधनमप्रजस्यनपत्याया दुहितृदौहित्रसुतपौत्ररहितायां स्त्रियामतीतायां बान्धवा भर्त्रादयोवक्ष्यमाणा गृह्णीयु । सामान्येन बान्धवाभावग्रहणेऽधिकारिणो दर्शिता । इदानीं विवाहभेदेनाधिकारिभेदमाह । "अप्रजःस्त्रीधनं भर्त्तुर्ब्राह्मादिषु चतुर्ष्वपि । दुहितॄणां प्रसूता चेच्छेषेषु पितृगामि तत्" या०। अप्रजस्त्रियाः पूर्वोक्तायाब्राह्मदैवार्षप्राजापत्येषु चतुर्षु विवाहेषु भार्यात्वं प्राप्ताया अतीताया पूर्वोक्तन्धनं प्रथम भर्त्तुर्भवति । तदभावे तत्प्रत्यासन्नानां सपिण्डानां भवति । शेषेष्वासुरगान्धर्वराक्षसपैशाचेषु विवाहेषु तदप्रजःस्त्रीधनं पितृगामि । माता च पिता च पितरौ तौ गच्छतीति पितृगामि एकशेषनिर्द्दिष्टाया अपि मातु प्रथम धनग्रहण पूर्वमेवोक्तम् । तदभावे तत्प्रत्यासन्नानां धनग्रहणम् । सर्वेष्वेव विवाहेषु प्रसूताऽपत्यवती चेत् दुहितॄणां तद्धनं भवति । अत्र दुहितृशब्देन दुहितृदुहितर उच्यन्ते । साक्षाद्दुहितॄणाम् "मातुर्दुहितर शेषम्" इत्युक्तत्वात् । अतश्च मातृधन मातरि इतायां प्रथम दुहितरो गृह्णन्ति । तत्र चोढानूढासमवायेऽनूढा गृह्णाति । तदभावे परिणीता तत्रापि प्रतिष्ठिताऽप्रतिष्ठितासमवायेऽप्रतिष्ठिता गृह्णाति तदभावे प्रतिष्ठिता । यथाह गौतम "स्त्रीधन

[illegible]

अयनसंक्रान्तिशब्दे २३८दर्शितम् । उत्तरायणगत्या- भिमानिनि खतविद्वत्प्राणिनां ब्रह्मादिलोकप्रापणाय अतिवाहनायेश्वरनियुक्ते चेतने ४पुरुषभेदे"आतिवाहिका- स्तल्लिङ्गात्" शा० सू० भाष्ययोस्तथा व्यवस्थापित तच्च आतिवाहिकशब्दे ६५१ पृ० दर्शितम् । तन्मूलञ्च अग्निर्ज्योतिरित्यादिगीताव्याख्याने "अग्न्याद्यर्चिरादि- माभिमानिदेवाः" इति श्रीधरोक्तम् ।

उत्तरार्क पु० काश्यास्थे उत्तरस्यां दिशि अर्ककुण्ड- सन्निधौ सूर्य्यमूर्त्तिभेदे । तदुत्पत्तिर्यथा "इति काश्यां प्रभावतो जगच्चक्षुस्तमोपहः । कृत्वा द्वादशधात्मानं काशीपुर्य्यां व्यवस्थितः । लोलार्क उत्तरार्कश्च साम्बादित्य- स्तथैव च । चतुर्थो द्रुपदादित्यो मयूखादित्य एव च । खखोल्कश्चारुणादित्यो वृद्धकेशवसंज्ञकौ । दशमो विमलादित्यो गङ्गादित्यस्तथैव च । द्वादशश्च यमादित्यः काशी- पुर्य्यां घटोद्भव ।" ४६ अ० इति द्वादशसूर्य्यभेदा- भिधाय तत्स्थानानि तत् क्रमशोऽभिहितानि ।"अथोत्तर- स्यामाशायां कुण्डमर्काख्यमुत्तमम् । तत्र नाम्नोत्तरार्केण रश्मिमाली व्यवस्थितः" ४७ अ० ।

उत्तरार्द्ध न० उत्कृष्टमर्द्धम् उत्तरमर्द्धस्य एकदे० त० वा । देहपूर्व्वार्द्धे । तस्योत्कृष्टत्वात्तथात्वम् "व्यूह्य स्थितः किञ्चिदिवोत्तरार्द्धम्" रघु । पश्चा० । २शेषार्द्धे च "अथ मध्ये नैवोत्तरार्द्धेनाश्वमवेक्षते" शत०ब्रा० १,२,१,१२

उत्तराशा स्त्री कर्म्म० । उत्तरस्यां दिशि । उत्तराशा- धीशादयः उत्तरदिगीशशब्दे पृ०१०९२ दृश्याः ।

उत्तराश्मन् पु० कर्म्म० । उत्तरप्रविष्टप्रस्तरभेदे ततः अश्मा० चतुरर्थ्यां र । उत्तराश्मक तत्सन्निहितदेशादौ त्रि० ।

उत्तराषाढा स्त्री कर्म्म० । अश्विन्यादिनक्षत्रेषु एकविंशतितमे नक्षत्रे "उप पूर्व्वप्रधानकाष्ठ वमषाढोत्य्युत्तरापि सम्" ज्यो० उक्तेरियं ध्रुवमच । तस्या स्वरूपादि उ त्तराषाढशब्दे १०७१ पृष्ठे उक्तम् अयं विश्वदेवताका अश्ले- षाशब्दे ४२७पृ० उक्ता ।

उत्तरासङ्ग पु० उत्तरे ऊर्द्धभागे आसज्यते आ+सन्ज- कर्म्मणि घञ् । उत्तरीयवस्त्रे "शाखोत्तरासङ्गवतो विषक्तान्" भट्टि "तमुत्तरासङ्गवतीमधीतिनीम्" कुमा० । "सव्यो- त्तरासङ्गवसम् विदधच्चौतमञ्जरीम्" माघ । उत्तरस्यां दिशि २आसङ्गे च ।"शिशिरसमयमूर्य्यमिव क्षौमोत्तरास- ङ्गम्" काद० । रवेश यथा शिशिरसमये माघादौ उत्त रस्यां दिशि गतिस्तथोत्तरायणशब्दे११०४ पृष्ठे उक्तम् ।

उत्तरासद् पु० उत्तरा उत्तरस्यां दिशि सीदति सद-क्विप् । उत्तरदिशि भागार्हेषु १मित्रावरुणप्रधानेषु २मरुत्प्रधा- नेषु च देवेषु"देवा मित्रावरुणनेत्रा मरुन्नेत्रा वोत्तरासद स्तेभ्य स्वाहा" मित्रावरुणनेत्रेभ्यो मरुन्नेत्रेभ्यो वा देवेभ्य उत्तरासद्भ्यः स्वाहा" यजु० ९,२६,२७ ।

उत्तराह पु० उत्तरमनन्तरमहः टच् कर्म्म० । अनन्तरदिने

उत्तराहि अव्य० उत्तर+प्रथमाद्यर्थे दिग्देशकालविषये आहि । उत्तरस्मिन् उत्तरस्मात् उत्तर इत्यर्थे । "आहि च दूरे" पा० उक्ते दूरएवास्य प्रवृत्ति । "उदीचीनेव दिशत् प्राजनञ्जशाहादुत्तराहि याग्वदति" शत०ब्रा० २,२,२, १५ । "अव्ययात्यप्" पा० "वातविभ्य एव" इति वार्त्तिके नियमात् अतो भवार्थे त्यप् । उ[illegible] हित तद्भवे त्रि० ।

उत्तरिक त्रि० उत्तर उल्लङ्घनमस्यस्याः ठन् । १उत्तार्य्यनद्यादौ २नदीभेदे स्त्री ।"उत्तवायतश्च भरतो वाहिनीः स्तुत्फेष्पीः । तत वीरतरं प्रायादुत्तरीयोत्तरिकां नदीम्" रामा० ।

उत्तरीय न० उत्तरस्मिन् देहभागे भवः गहा० छ । ऊर्द्धदेहधार्य्ये वस्त्रे "धौतोत्तरीयप्रतिपच्छवीमि"माघ "उत्तरीयाणि भवन्ति वासांसि" "अयास्य रक्तपट्टोत्तरीयम्" रघुः । प्रतिनिधिपर्य्यालोत्तरीयधारणावश्यकतोक्ता स्मा० त० यथा । "विकक्षोऽनुत्तरीयश्च नग्नश्चावस्त्र एव च । श्रौतं स्मार्त्तं तथा कर्म्म न नग्नश्चिन्तयेदपि" भृगु०तद्धारणप्र- कारश्च"यथा यज्ञोपवीतश्च धार्य्यते च द्विजोत्तमैः । तथा संधार्य्यते यत्नादुत्तराच्छादनं शुभम्" स्मृतिः । "धारयेद्वाससी धौते प्रक्षिप्ते परिधाय च । अभावे धौतवस्त्राणां शाणक्षौमाविकानि च । कुतपो योगपट्टं वा द्विवासा येन वा भवेत्" या०स्मृ० । "येन वेति उपवीतेन तत्प्रतिनिधीभूतेन कुशरज्ज्वादिना" स्मा०त० रघु० । "यज्ञोपवीते द्वे धार्य्ये श्रौतस्मार्त्तेषु कर्म्मसु । तृतीयञ्चोत्तरीयार्थे वस्त्राभावे विधीयते" इति । वृद्धान्याह "न स्यूतेन न दग्धेन पारक्येण विशेषत । मूषिकोत्कीर्णजीर्णेन कर्म्म कुर्य्याद्विचक्षणः" स्मा० त० भारतम् । "न रक्तमुल्बणं वासो न नीलञ्च प्रश- स्यते । मलाक्तं च दशाहीनं वर्जयेदम्बरं बुधः" नर- सिं० पु० । "दशाहीनेन वस्त्रेण कुर्य्यात् कर्म्माण्य- भावतः" उश० । "पञ्च प्राप्यन्त पार्थ न रक्तं मलिनं तथा । जीर्णं पाण्डुरयञ्चैव श्वेतं धार्य्यं नद- स्त" दिवा० ध०प्र० ।

येषु ते तिष्ठद्धोमाः वषट्कारेण प्रदानं येषु ते वषट्कार प्रदाना तथा याज्यावन्त' पुरोनुवाक्यावन्तश्च ये ते वज तव उच्यन्ते'कर्कः। "उपविष्टहोमा स्वाहाकारप्रदाना जुहोतयः"सू०।"उपविष्टेन कर्त्ता होमीयेषु ते उपविष्टहोमाः स्वाहाकारेण प्रदानं येषु ते जुहोतय उच्यन्ते" कर्कः. तिष्ठत्पदस्य उत्तिष्ठत्पदम्

उत्तिष्ठमान पु० उद्+स्था—शानच्। वर्द्धमाने "उत्तिष्ठमानस्तु परैर्नोपेक्ष्यः पथ्यमिच्छता" माघ । ऊर्द्ध्वचेष्टाया व यद। उत्तिष्ठत् अनुपविष्टे दण्डायमाने त्रि०स्त्रियाम् ङीप् नुम्"। उत्तिष्ठन्ती [स्त्री । २उत्तोत्तरणे नदादौ त्रि०।

उत्तीर्ण त्रि०उद्+तॄ-कर्त्तरि क्त ।१उक्ते, २पारङ्गते अर्द्धं पि

उत्तुङ्ग त्रि० उत्क्रान्तं तुङ्गं प्रा०स०। अत्युन्नते । "उत्तुङ्गशैल शिखरस्थितपादपानां फलः क्षपोऽपि फलमाप्नुभते अपक। विद्धो बलो द्विरदकुम्भविदारणोऽपि सीदत्यहो तरुतले खलु पक्वहीन." उद्भट "स्वर्गादुत्तुङ्गममलं विपाणं यत् स्मूर्जिनः" भा०व०८८अ० । "करप्रचेया मुत्तुङ्गां प्रभुशक्तिं प्रथीयसीम्" "यच्छावयसमुत्तुङ्गया विजितम्" "उत्तुङ्गमातङ्गमिताचयूथम्" माघः।

उत्तुप पु० उद्गतः खण्डनाभावेऽपि तपोऽस्मात् । प्रा०ब० वा गतयल्लोपः । सानाख्ये (सट्) भृष्टधान्ये

उत्तेजना स्त्री उद्+तिज-णिच् युच् । १प्रेरणायाम्, २व्यग्रताकरणे, ३उद्दीपने, ४तीक्ष्णीकरणे च । "व्याघ क्रमोत्तेजनया सखीनाम्" माघः ल्युट् । तत्रैव न० ।

उत्तेजित त्रि० उद्+तिज—णिच्—क्त । १प्रेरिते, २उद्दीपिते च । भावे क्त । ३प्रेरणायाम् ४उद्दीपने च न० "उत्तेजितं मध्यवेगं योजनं स्त्रवणस्थया"इत्युक्ते ५अश्वगतिभेदे न०।

उत्तेरित न० उद्+ईर्-भावे इतच् गुणे नि० पत्वम् । १अश्वगतिभेदे । अर्श आद्यच् । "उत्तेरितोऽतिवेगाढ्यो न शृणोति न पश्यति" इत्य श्वगतियुक्ते २अश्वे पु० ।

उत्तोरण त्रि०उन्नतं तोरणमत्र प्रा०ब०या मतलोप । १उन्नतुरवारयुक्ते नगरादौ । "उत्तोरणामन्वयराजधानीम्" रघु । "उत्तोरण राजपथं प्रपेदे" कुमा० उन्नतं तोरणम् प्रा०स०। २उन्नते तोरणे पुंन० ।

उत्तोलन न० उद्+तुल—उन्मागे भावे ल्युट्। ऊर्द्ध्वं नीत्वा तोलने । [अवतोलने च

उत्तोलित त्रि० उद्+तुल—क्त । १उत्क्षिप्ते, २उत्क्षिप्य

उत्त्यक्त त्रि० उद्+त्यज—क्त । १ऊर्द्ध्वक्षिप्ते, २परित्यक्ते च ।

उत्त्रास पु० उद्+त्रस—घञ् । अतिभये ।

उत्थ त्रि० उद्—स्था—क । १उद्गते २समुद्भूते च । "रजांसि समरोत्थानि तच्छोणितनदीष्विव" रघु । "भवत्समभावनोत्थाय परितोषाय मूर्च्छते" कुमा० । "निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत् तामसमुदाहृतम्"गीता "तपन मिथविच्छेदे मारायेणोत्थचेष्टितम्" सा०द०।

उत्थान न०उद्+स्था ल्युट् ।१ऊर्द्ध्वपतने, २उद्यमे, ३ऊर्द्ध्वभवनचेष्टायाम्,४उद्भवे च। कारणे ल्युट्। ५उत्साहे, ६पौरुषे, ७हर्षे च। अधिकरणे ल्युट्। ८ रणे,९राज्यचिन्तनकर्मे १०तन्त्रे,११प्राङ्गणे,१२सैन्ये च।"इन्दुं नवोत्थानमिवेन्दुमत्यै" रघु "भ्रातॄणामविभक्तानां यद्युत्थानं भवेत् सह"मनु । "अभ धर्मार्थमुत्थानं न कामक्रोधसंश्रितम्" रामा०"उत्थानमभिजानन्ति सर्वभूतानि भारत।। प्रत्यक्ष फलमश्नन्ति कर्म्मणां लोकसाक्षिकम्" भा०व० ३२अ० । मेदश्छेद क्षमोदर लघु भवत्युत्थानयोग्यं वपुः" शकु० "पशुर्वा वक्र पादौ च यैरुत्थानं न गच्छति" सुश्रु० ।१३प्रबोधे च "मञ्चयने मदुत्थाने मत्पार्श्वपरिवर्त्तने" ति०त०पु० ।

उत्थानैकादशी स्त्री उत्थानस्य हरे निद्रातःप्रबोधनस्य काल एकादशी । चान्द्रकार्त्तिकशुक्लैकादश्याम् । तत् काल व्यवस्था—ति०त० रघुनन्दनेन दर्शिता यथा मात्स्ये "शेते विष्णुः सदाषाढे भाद्रे च परिवर्त्तते । कार्त्तिके परिबुध्येत शुक्लपक्षे हरेर्दिने" भविष्यनारदीययोः "मैत्राद्यपादे स्वपितीह विष्णुर्वैष्णवमध्ये परिवर्त्तते च । पौष्णावसाने च सुरारिहन्ता प्रबुध्यते मासचतुष्टयेन" भविष्ये "निशि स्वापोदिवोत्थानं सन्ध्यायां परिवर्त्तनम् । अन्यत्र पादयोगेऽपि द्वादश्यामेव कारयेत्" । अन्यत्र स्वापादिविहितरात्र्यादीतरकाले दशमीप्रतिपदोश्च ।"किन्नमैत्राद्यपादेन ? दशम्यां येन यो दिवा । पौष्णशेषेण किन्तेन ? प्रतिपद्यपि यो निशि' । दशम्यां येन दशम्यां श्रवणस्य पादे तेन । य प्रतिपदि वा प्रातः स्नेन वा किम्?। अत्र दशमीप्रतिपदोर्वर्जनात् तदितरैकादश्यादिषु तिथिषु मैत्रादिनक्षत्रपादविशेषलाभे द्वादशीं विनापि शयनादिरिति प्रतीयते । वचनान्तरम् "रेवत्यन्तो यदा रात्रौ द्वादश्यां च हरिः । तदा विबुध्यते विष्णुर्दिनान्ते रेवतीम्' दिनान्ते त्रिधाविभक्तदिन तृतीयभागे दिवोत्थानविधानविरोधात् । विष्णुधर्मोत्तरे "विष्णुर्दिवा न स्वपिति च रात्रौ प्रबुध्यते । पादस्यास्यैव संयोगे पादयोगो न कारणम् । अप्राप्ते द्वादशीम्” उत्थानशयने हरे । पादयोगेन कर्त्तव्ये नाहोरात्र

[illegible] ।

उत्थापन न० उद्+स्था-णिच् ल्युट् । [illegible]

उत्थाप्य त्रि० उद्+स्था-णिच् [illegible] । [illegible]

उत्थित त्रि० उद्+स्था-क्त । [illegible]

उत्थिताङ्गुलि पु० [illegible]

उत्पतत्पिपत्ता स्त्री० [illegible]

उत्पतिष्णु त्रि० उद्+पत-इष्णुच् । [illegible]

उत्पत पु० [illegible] उद्+पत [illegible]

उत्पतन न० उद्+पत ल्युट् । [illegible]

उत्पतनिपता स्त्री० [illegible]

उत्पताक त्रि० [illegible]

उत्पतित त्रि० उद्+पत क्त । [illegible]

उत्पतितृ त्रि० उद्+पत तृच् । [illegible]

उत्पत्ति स्त्री० उद्+पद+क्तिन् । [illegible]

प्रसक्त इत्यादि न्यायवार्त्तिकतात्पर्य्यटीकायामभिहितमस्माभिः । प्रपञ्चप्रत्ययश्चासति बाधके न शक्यो मिथ्येति वक्तुमिति कणभक्षाक्षचरणमतमवशिष्यते । तत्रेदं प्रतिज्ञातं सत्कार्य्यमिति । अत्र हेतुमाह असदकरणात् । असच्चेत्कारणव्यापारात् पूर्वं कार्य्यं नास्य सत्त्वं केनापि कर्त्तुं शक्यं न हि नीलं शिल्पिसहस्रेणापि शक्यं पीतं कर्त्तुम् । सदसत्त्वे घटस्य धर्माविति चेत् तथाप्यसति धर्मिणि न तस्य धर्म इति सत्त्वं तदवस्थमेव तथा च नासत्त्वम् असम्बद्धेनातदात्मना वाऽसत्त्वेन कथमसन् घटः । तस्मात्कारणव्यापारादूर्द्ध्वमिव ततः प्रागपि सदेव कार्य्यमिति । कारणाच्चास्य सतोऽभिव्यक्तिरेवावशिष्यते । सतश्चाभिव्यक्तिरुपपन्ना । यथा पीडनेन तिलेषु तैलस्य, अवघातेन धान्येषु तण्डुलानां, दोहनेन सौरभेयीषु पयसः । असतः करणे तु न निदर्शनं किञ्चिदस्ति । न खल्वभिव्यज्यमानं वोत्पद्यमानं वा क्वचिदसद्दृष्टम् । इतश्च कारणव्यापारात् प्राक् सदेव कार्य्यमित्याह उपादानग्रहणात् उपादानानि कारणानि तेषां ग्रहणं कार्य्येण सम्बन्धः उपादानैः कार्य्यस्य सम्बन्धादिति यावत् । एतदुक्तं भवति कार्य्येण सम्बद्धं कारणं कार्य्यस्य जनकं सम्बन्धश्च कार्य्यस्यासतो न सम्भवति तस्मात् सदिति । स्यादेतत् असम्बद्धमेव कारणैः कस्मात् कार्य्यं न जन्यते? तथा चासदेवोत्पत्स्यतेऽत आह सर्वसम्भवाभावात् । असम्बद्धस्य जन्यत्वे असम्बद्धत्वाविशेषेण सर्वं कार्य्यजातं सर्वस्माद्भवेत् नचैतदस्ति तस्मान्नासम्बद्धमसम्बद्धेन जन्यते अपि तु सम्बद्धं सम्बद्धेन जन्यते इति । यथाहुः साङ्ख्यवृद्धाः "असत्त्वे नास्ति सम्बन्धः कारणैः सत्त्वसङ्गिभिः । असम्बद्धस्य चोत्पत्तिमिच्छतो न व्यवस्थितिरिति" । स्यादेतत् असम्बद्धमपि तदेव तत् करोति यत्र यत्कारणं शक्तं शक्तिश्च कार्य्यदर्शनादवगम्यते अतो नाव्यवस्थेति अत आह शक्तस्य शक्यकरणात् । सा शक्तिः शक्तकारणाश्रया सर्वत्र वा स्याच्छक्ये वा । सर्वत्र चेत्तदवस्थैवाव्यवस्था शक्ये चेत् कथमसति शक्ये तदिति वक्तव्यम् । शक्तिभेद एव स तादृशो यत किञ्चिदेव कार्य्यं जनयेन्न सर्वमिति चेत् हन्त भोः शक्तिविशेषः कार्य्यसम्बद्धो वा स्यादसम्बद्धो वा, सम्बद्धत्वे नासता सम्बन्ध इति सत् कार्य्यम् । असम्बद्धत्वे सैवाव्यवस्थेति सुष्ठूक्तं शक्तस्य शक्यकरणादिति । इतश्च सत्कार्य्यमित्याह कारणभावाच्च कार्य्यस्य कारणात्मकत्वात् न हि कारणाद्भिन्नं कार्य्यं कारणञ्च सदिति कथं तदभिन्नं कार्य्यमसद्भवेत्" सा॰ कौ॰ । उत्पत्तेश्च यथाविर्भावरूपता तथाविर्भाव शब्दे ८२० उक्तम् ।

व्याख्यातं चैतदस्माभिस्तट्टीकायां यथा असत—सत्त्वेन वक्तुमशक्यात् निरुपाख्यात् अभावात् सत्-भावरूपं वस्तु, जायते जाततया व्यवह्रियते तथा हि अङ्कुरादिकं बीजनाशानन्तरमेव, दध्यादि दुग्धनाशानन्तरमेव, उत्पद्यमानं दृश्यते अतोऽनुमीयते कार्य्यभावा अभावकारणकाः कार्य्यत्वात् बीजनाशोत्तरजाताङ्कुरादिवत् । यत्रापि च तन्त्वादिषु पटकारणेषु स्वरूपेण नाशो न दृश्यते तत्राप्यनुमानेनैव तज्ज्ञानं जननीयम् । युक्तं चैतत् उत्पन्ने पटे यदि तन्तवो न नष्टास्तदा तन्तव इमे इति व्यवहारविषयतामपद्येरन् न च तथा, अतस्तत्र तन्तुव्यवहाराभावात् पटरूपेण व्यवहाराच्च तन्तवो नष्टा इत्यनुमातव्यम् । न च कारणनाशे दग्धतन्तुषु पटदाहवत् पटनाशापत्तिरित्याशङ्क्यम्, तन्तूनां पटकारणत्वस्याद्यापि असिद्धत्वात्, ये हि भावकारणका इति वदेयुस्तान् प्रत्येवैतद्दूषणमवतरेत् नाभावकारणतावादिनं प्रतीति सुस्थितमभावकारणवादिबौद्धादिमतम् । अत्र [illegible]दूषितात् कूटस्थवदपरिणामिनः विवर्त्तः स्वाज्ञानकल्पितः स्वज्ञाननिवर्त्त्यः परिणामविलक्षणः अन्यथाभावापत्तिः उपचारात् तथा उत्पद्यमानं कार्य्यजातमपि विवर्त्तः न वस्तु—सदिति वस्तु पारमार्थिकेन सत्त्वेन नान्वितं किन्तु व्यवहारयोग्यसत्त्वयान्वितम् । तथा हि शुक्तिकादौ रजतादिज्ञानं सर्वानुभवसिद्धं तत्र प्रत्यक्षमेव रजतं साक्षात्करोमीत्याद्यनुभवात् प्रत्यक्षे च विषये इन्द्रियसन्निकर्षस्य कारणत्वात् देशान्तरस्थितरजतस्य च चक्षुरसन्निकृष्टतया न प्रत्यक्षविषयता । न च पूर्वज्ञातस्य रजतस्य ज्ञानेन उपनीतस्य शुक्तिकायां भान इति वाच्यम् ज्ञानोपनीतस्य ज्ञानस्वीकारे साक्षात्करोमीत्यनुभवापलापापत्तेः । अतएव न पूर्वानुभूतरजतस्मरणमात्रमनुभवविरोधात् । अतोऽगत्या तत्र शुक्तिकायामनिर्वचनीयं रजतमुत्पद्यते इत्येव कल्पनीयम् । तदुत्पत्तौ च शुक्तिकादिविषयकमज्ञानं कारणं रजतविषयकस्यारोपस्य तादृ[illegible]रितया कल्पनीयं । तदेव अध्यस्तम् यदुत्पन्नस्य तस्मादतो रजतस्य शुक्तिकातादात्म्येन तत्प्रत्यक्षविषयता । नतोत्पन्नेऽपि रजते शुक्तिकायां [illegible] व्यावहारिकसत्त्वस्य व्याघातो न भवतीति यथा, एवं कूटस्थे अपरिणामिनि कार्य्याणि सत्त्वेनाजायन्ते विवर्त्तादिरूपमध्यस्त-

प्रयुक्तिक्रमया निरस्य दृढयुक्तिकस्य काणादादिपक्षस्य नि-
रसनीयतयाऽवशेषतां दर्शयति कणभक्षेत्यादि कणमन्नकणं
भक्षयतीति कणभक्षः कणादः । अक्ष चक्षुश्चरणे यस्येति
अक्षचरणो गौतमस्तदनुसारिमतमित्यर्थः

ननु भावस्य सत्त्वमसत्त्वं च कादाचित्को धर्मो न तु स्वा-
भाविकः तथा च उत्पत्तेः प्राक् असत्त्वं परतस्तु सत्त्वम्
यथा घटे पाकात् पूर्वं श्यामता, पाकोत्तरं रक्तता, तद्वत्
कारणविशेषे धर्मविशेषो भविष्यतीति असत्कार्यपक्षेऽपि
न काचित् क्षतिरिति शङ्कते सदसत्त्वे इति । परिहरति
अपाश्रयतीति । अयमाशयः असत्त्वस्य भावधर्मत्वे
उत्पत्तेः प्रागपि तस्य धर्मिणः सत्त्वं स्वीकर्त्तव्यं तथा
हि धर्मसत्त्वं धर्मिसत्त्वं विनानुपपद्यमानं धर्मिसत्त्वमपि
तदाक्षिपति तथा चापादकेन असत्त्वरूपधर्मसत्त्वेन आपा-
द्यस्य धर्मिसत्त्वस्य सिद्धिः इति । उक्तं कार्यसत्त्वं तदवस्थं
उत्पत्तेः प्रागपि स्थितमिति न तदानीं धर्म्यसत्त्वसि-
द्धिरित्याह तथा च नासत्त्वमिति असत्त्वधर्मिणस्तदानी-
मपि सिद्धत्वान्न धर्म्यसत्त्वमित्यर्थः । तदेवोपपादयति
असम्बद्धेनेत्यादि । असम्बद्धेन धर्मिणा सहेति शेषः
असत्त्वेनेत्यत्राप्यन्वय । अतदात्मना अतत्स्वरूपेण वा
असत्त्वेन कथमसन् स्यात् असत्त्वाश्रयः स्यादित्यर्थः
धर्मिणा सह सम्बद्धेनैव धर्मेण तदाश्रयत्वनियमात्
असम्बद्धस्य च तादात्म्येनैव तथात्वनियमाच्च प्रकृते अस-
त्त्वस्य घटेन सह सम्बन्धाभावात् तादात्म्याभावाच्च न
तदाश्रयत्वमिति भावः । असत्कार्यपक्षमुपसंहरति तस्मा-
दिति । तैलस्य, तण्डुलानां, पयसश्चाभिव्यक्तिरित्यस्मा-
दुत्कृष्याऽन्वयः । असत्त्वे कार्यस्य उत्पत्तेः प्रागसत्त्वे स-
त्त्वसङ्गिभिः सत्त्वाश्रयैः कारणैः सह सम्बन्धो नास्ति ।
असम्बद्धस्य चोत्पत्तौ प्रागुक्ता अव्यवस्थिति सर्वस्मात्
सर्वोत्पत्तिरित्येवं रूपा अव्यवस्था । प्रथमं तत्पदं द्वि-
तीयान्तं कार्यपरम्, द्वितीयं तु कारणपरं प्रथमान्तम् ।
कार्योत्पत्त्युत्तरकारणनिष्ठैव शक्तिः कार्यजननानियामिके-
त्यवसेयम् तथा च कार्यस्यासत्त्वे कथं तदनुकूलत्वं तस्याः
स्यादिति समर्थयितुं शक्तेरितरनियतत्वं विकल्प्य दूषयति
सा शक्तिरिति" ।

यथा च आगमेन सदुत्पत्तिः सतश्चाभिव्यक्तिः तथा
छा०उ०भाष्ययोः समर्थितं यथा "सदेव सोम्येदमग्र
आसीदेकमेवाऽद्वितीयम् । तद्धैक आहुरसदेवेदमग्र
आसीदेकमेवाऽद्वितीयं तस्मादसतः सज्जायते । कुतस्तु खलु
सौम्यैवं स्यादिति ? होवाच कथमसतः सज्जाय-
तेति ? । सत्त्वेव सौम्येदमग्र आसीत् एकमेवा-
द्वितीयम् । तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति" छा०उ० "सदेव
सदित्यस्तितामात्रं वस्तु सूक्ष्मं निर्विशेषं सर्वगतम् । एकं
निरञ्जनं निरवयवं विज्ञानं यदवगम्यते सर्ववेदान्तेभ्यः ।
एवशब्दोऽवधारणार्थः । किन्तदवध्रियते ? इत्याह । इदं
जगन्नामरूपक्रियावद्विकृतमुपलभ्यते यत्तत्सदेवासीदित्यासी-
च्छब्देन सम्बध्यते । कदा सदेवेदमासीदित्युच्यते अग्रे
जगतः प्रागुत्पत्तेः । किं नेदानीमिदं सद् येनाग्र आसी-
दिति विशेष्यते, न, कथं तर्हि विशेषणम् ? इदानीमपीदं
सदेव किन्तु नामरूपविशेषणवदिदंशब्दबुद्धिविषयं चेती-
दञ्च भवति । प्रागुत्पत्तेस्त्वग्रे केवलसच्छब्दबुद्धिमात्र-
गम्यमेवेति सदेवेदमग्र आसीदित्यवधार्यते । न हि
प्रागुत्पत्तेर्नामवद्रूपवद्वेदमिति ग्रहीतुं शक्यं वस्तु सु-
षुप्तकाल इव । यथा सुषुप्तादुत्थितः सत्त्वमात्रमवग-
च्छति सुषुप्ते सन्मात्रमेव केवलं वस्त्विति तथा प्रागुत्-
पत्तेरित्यभिप्रायः । यथेदमुच्यते लोके पूर्वाह्णे घटा-
दिसिसृक्षुणा कुलालेन मृत्पिण्डं प्रसारितमुपलभ्य
ग्रामान्तरं गत्वा प्रत्यागतोऽपराह्णे तत्रैव घटशरावाद्य-
नेकभेदभिन्नं कार्यमुपलभ्य मृदेवेदं घटशरावादि केवलं
पूर्वाह्णे आसीदिति, तथैवोच्यते सदेवेदमग्र आसीदिति ।
एकमेवेति । स्वकार्यपतितमन्यन्नास्तीत्येकमेवेत्युच्यते ।
अद्वितीयमिति । मृद्व्यतिरेकेण मृदो यथाऽन्यद्घटाद्या-
कारेण परिणमयितृकुलालादिनिमित्तकारणं दृष्टं तथा
सद्व्यतिरेकेण सतः सहकारिकारणं द्वितीयं वस्त्वन्तरं प्राप्तं
प्रतिषिध्यते । अद्वितीयमिति नास्य द्वितीयं वस्त्वन्तरं
विद्यत इत्यद्वितीयम् । ननु वैशेषिकपक्षेऽपि सत्सामा-
नाधिकरण्यं सर्वस्योपपद्यते । द्रव्यगुणादिषु सच्छब्द-
बुद्ध्यनुवृत्तेः । सद्द्रव्यं सन् गुणः सत् कर्मेत्यादिदर्श-
नात्, सत्यमेवं स्यादिदानीम्, प्रागुत्पत्तेस्तु नैवेदं कार्यं
सदेवासीदित्यभ्युपगम्यते वैशेषिकैः प्रागुत्पत्तेः कार्य-
स्यासत्त्वाभ्युपगमात् । न चैकमेव सदद्वितीयं प्रागुत्-
पत्तेरिच्छन्ति । तस्माद्वैशेषिकपरिकल्पितात् सतोऽन्य-
त्कारणमिदं सदुच्यते मृदादिदृष्टान्तेभ्यः । तत् तत्र हैत-
स्मिन् प्रागुत्पत्तेर्वस्तुनिरूपणे एके वैनाशिका आहुर्वस्तु
निरूपयन्तोऽसदभावमात्रं प्रागुत्पत्तेरिदं जगदेकमेवा-
द्वितीयमासीदिति । सदभावमात्रं हि प्रागुत्पत्ते-
स्तत्त्वं कल्पयन्ति बौद्धाः । न तु सत्प्रतिद्वन्द्विवस्त्वन्तर-

मिति युक्तं प्रागुत्पत्तेः सदेवेति वाचारम्भणमात्र-
त्वाद्विकारसंस्थानमात्रस्य । ननु निरवयवं सत् "निष्कलं
निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम्" "दिव्यो ह्यमूर्त्तः
पुरुषः स बाह्याभ्यन्तरो ह्यजः" इत्यादिश्रुतिभ्यो, निरवय-
वस्य सतः कथं विकारसंस्थानमुपपद्यते। नैष दोषो रज्ज्वा-
द्यवयवेभ्यः सर्पादिसंस्थानवद्बुद्धिपरिकल्पितेभ्यः सदवय-
वेभ्यो विकारसंस्थानोपपत्तेः। "वाचारम्भणं विकारो नाम-
धेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्" "एवं सदेव सत्यमिति" श्रुतेः ।
एकमेवाद्वितीयं परमार्थत इदम्बुद्धिकालेऽपि तत्सत् ऐक्षतेक्षां
दर्शनं कृतवत् । अतश्च न प्रधानं साङ्ख्यपरिकल्पितं
जगत्कारणम् प्रधानस्याचेतनत्वाभ्युपगमात् । इदन्तु
सच्चेतनमीक्षितृत्वात्तत्कथमैक्षतेत्याह बहु प्रभूतं स्यां भवेयं
प्रजायेय प्रकर्षेणोत्पद्येय । यथा मृद् घटाद्या-
कारेण यथा वा रज्ज्वादि सर्पाद्याकारेण बुद्धि-
कल्पितेन । असदेव तर्हि सर्वं यद्गृह्यते रज्जुरिव
सर्पाद्याकारेण, न, सत एव द्वैतभेदेनान्यथागृह्यमाण-
त्वान्नासत्त्वं कस्यचित्क्वचिदिति ब्रूमः । यथा सतोऽन्य-
द्वस्त्वन्तरं परिकल्प्य पुनस्तस्यैव प्रागुत्पत्तेः प्रध्वंसाच्चो-
र्ध्वमसत्त्वं ब्रुवते तार्किका न तथाऽस्माभिः कदाचित्
क्वचिदपि सतोऽन्यदभिधानमभिधेयं वा वस्तु परिकल्प्यते
सदेव तु सर्वमभिधानमभिधीयते च यदन्यबुद्ध्या यथा
रज्जुरेव सर्पबुद्ध्या सर्प इत्यभिधीयते यथा, वा पिण्ड-
घटादिमृदोऽन्यबुद्ध्या पिण्डघटादिशब्देनाभिधीयते लोके ।
रज्जुविवेकदर्शिनां तु सर्पाभिधानबुद्धी निवर्त्तेते यथा च
मृद्विवेकदर्शिनां घटादिशब्दबुद्धी तद्वत्सद्विवेकदर्शिनामन्य-
विकारशब्दबुद्धी निवर्त्तेते ।'यतो वाचो निवर्त्तन्तेऽप्राप्य म-
नसा सहेति' "अनिरुक्तेऽनिलयने" इत्यादिश्रुतिभ्यः" भा०
छा०उ० भाष्ये अभावादिकारणवादनिराकरणेन उत्-
पत्तेः प्रागपि सत्कार्य्यं कारणव्यापारादभिव्यज्यते इति
स्थिरीकृतम् यथा । "नैवेह किञ्चनाग्र आसीत् मृत्यु-
नैवेदमावृतमासीत् वृ०उ०। 'नैवेह किञ्चनाग्र आसीत् ।
इह संसारमण्डले किञ्चन किञ्चिदपि नामरूपप्रविभक्तं वि-
शेषतो नैवासीत् न बभूव । प्रागुत्पत्तेर्मनआदेः किं शून्य-
मेव स्यात्, नैवेह किञ्चनेति श्रुतेः; न, कार्य्यं कारणं चासी-
दुत्पत्तेश्च । उत्पद्यते हि घटः । अतः प्रागुत्पत्तेर्घटस्य
नास्तित्वम् न तु कारणस्य नास्तित्वं मृत्पिण्डादि-
दर्शनात् । यन्नोपलभ्यते तस्यैव नास्तिता । अस्तु कार्य्यस्य,
न तु कारणस्य, उपलभ्यमानत्वात् न प्रागुत्पत्तेः सर्व्वो-
नुपलम्भात्, अनुपलब्धिश्चेदभावो हेतुः सर्व्वस्य जगतः
प्रागुत्पत्तेर्न कारणं कार्य्यं चोपलभ्यते । तस्मात्सर्वस्यैवा-
भावोऽस्तु, न मृत्युनैवेदमावृतमासीदिति श्रुतेः ।
यदि हि किञ्चिदपि नासीत् येनाव्रियते यच्चाव्रियते
तदा नावक्ष्यन्मृत्युनैवेदमावृतमिति । न हि भवति गग-
नकुसुमच्छन्नो बन्ध्यापुत्र इति । ब्रवीति च मृत्युनैवेदमा-
वृतमासीदिति । तस्माद्येनावृतं कारणेन यच्चावृतं कार्य्यं
प्रागुत्पत्तेस्तदुभयमासीच्छ्रुतेः प्रामाण्यात् अनुमेय-
त्वाच्च । अनुमीयते च प्रागुत्पत्तेः कार्य्यकारणयोर-
स्तित्वम् कार्य्यस्य हि सतो जायमानस्य कारणे सत्युत्पत्ति-
दर्शनात् असति चादर्शनात् । जगतोऽपि प्रागुत्पत्तेः
कारणास्तित्वमनुमीयते घटादिकारणास्तित्ववत्। घटा-
दिकारणस्याप्यसत्त्वमेवानुपमृद्य मृत्पिण्डादिकं घटाद्य-
नुत्पत्तेरिति चेन्न मृदादेः कारणत्वात्। मृत्सुवर्णादि
हि तत्र कारणं घटरुचकादेः, न पिण्डाद्याकारविशेषः
तदभावे तदभावात् । असत्यपि पिण्डाकारविशेषे मृत्सुव-
र्णादिकारणद्रव्यमात्रादेव घटरुचकादिकार्य्योत्पत्तिर्दृश्यते ।
तस्मान्न पिण्डाकारविशेषो घटरुचकादिकारणम् । अ-
सति तु मृत्सुवर्णादिद्रव्ये घटरुचकादिर्न जायत इति
मृत्सुवर्णादिद्रव्यमेव कारणं न तु पिण्डाकारविशेषः ।
सर्व्वं हि कारणं कार्य्यमुत्पादयत् पूर्वोत्पन्नस्यात्मकार्य्यस्य
तिरोधानं कुर्व्वत् कार्य्यान्तरमुत्पादयति । एकस्मिन्
कारणे युगपदनेककार्य्यविरोधात् । न च पूर्व्वकार्य्योपमर्दे
कारणस्यात्मोपमर्दो भवति । तस्मात् पिण्डाद्युपमर्दे
कार्य्योत्पत्तिदर्शनमहेतुः । प्रागुत्पत्तेः कारणसत्त्वे पि-
ण्डादिव्यतिरेकेण मृदादेरसत्त्वादयुक्तमिति चेत् पिण्डादि-
पूर्व्वकार्य्योपमर्दे मृदादिकारणं नोपमृद्यते । घटादिका-
र्य्यान्तरेऽप्यनुवर्त्तत इत्येतदयुक्तम् । पिण्डघटादिव्यतिरेकेण
मृदादिकारणस्यानुपलम्भादिति चेत् न मृदादिकारणानां
घटाद्युत्पत्तौ पिण्डादिनिवृत्तावनुवृत्तिदर्शनात् । सादृ-
श्यादन्वयदर्शनं कारणानुवृत्तेरिति चेन्न पिण्डादि-
गतानां मृदाद्यवयवानामेव घटादौ प्रत्यक्षत्वेऽनुमानाभा-
सात्सादृश्यादिकल्पनानुपपत्तेः । न च प्रत्यक्षानुमान-
योर्विरुद्धा व्यभिचारिता प्रत्यक्षपूर्व्वकत्वादनुमानस्य
सर्व्वत्रैवानाश्वासप्रसङ्गात् । यदि च क्षणिकं सर्वं, तदे-
वेदमिति गम्यमानं तद्बुद्धेरपि अन्यतद्बुद्ध्यपेक्षत्वे
तस्या अप्यन्यबुद्ध्यपेक्षत्वमित्यनवस्थायां तत्सदृशमिदमित्यस्या
अपि बुद्धेर्मृषात्वात् सर्व्वस्यानाश्वासतैव । तदिदम्बुद्धेरपि

मिति युक्तं प्रागुत्पत्तेः सदेवेति वाचारम्भणमात्र-त्वाद्विकारसंस्थानमात्रस्य । ननु निरवयवं सत् "निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम्" "दिव्यो ह्यमूर्त्तः पुरुषः स बाह्याभ्यन्तरो ह्यजः" इत्यादिश्रुतिभ्यो, निरवयवस्य सतः कथं विकारसंस्थानमुपपद्यते । नैष दोषो रज्ज्वाद्यवयवेभ्यः सर्पादिसंस्थानवद्बुद्धिपरिकल्पितेभ्यः सदवयवेभ्यो विकारसंस्थानोपपत्तेः । "वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्" "एवं सदेव सत्यमिति" श्रुतेः । एकमेवाद्वितीयं परमार्थत इदंबुद्धिकालेऽपि तथापि तदेवैतद्दर्शन सतशात् । अतश्च न प्रधानं साङ्ख्यपरिकल्पितं जगत्कारणम् प्रधानस्याचेतनत्वाभ्युपगमात् । इदन्तु सच्चेतनमीक्षितृत्वात्तत्तायमैक्षतेत्याह यच्च प्रभूतं स्यां भवेयं प्रजायेय प्रकर्षेणोत्पद्येय । यथा मृद्घटाद्याकारेण यथा वा रज्ज्वादि सर्पाद्याकारेण बुद्धिपरिकल्पितेन । असदेव तर्हि सर्वं यद्गृह्यते रज्जुरिव सर्पाद्याकारेण, न, सत एव द्वैतभेदेनान्यथागृह्यमाणत्वादसत्त्वं कस्यचित् क्वचिदिति ब्रूमः । यथा सतोऽन्यद्वस्त्वन्तरं परिकल्प्य पुनस्तस्यैव प्रागुत्पत्तेः प्रध्वंसाच्चोर्द्ध्वमसत्त्वं ब्रुवते तार्किका न तथाऽस्माभिः कदाचित् क्वचिदपि सतोऽन्यदभिधानमभिधेयं वा वस्तु परिकल्प्यते सदेव तु सर्वमभिधानमभिधीयते च यदन्यबुद्ध्या यथा रज्जुरेव सर्पबुद्ध्या सर्प इत्यभिधीयते यथा, वा पिण्डघटादिमृदोऽन्यबुद्ध्या पिण्डघटादिशब्देनाभिधीयते लोके । रज्जुविवेकदर्शिनां तु सर्पाभिधानबुद्धी निवर्त्तेते यथा च मृद्विवेकदर्शिनां घटादिशब्दबुद्धी तद्वत्सद्विवेकदर्शिनामन्यविकारशब्दबुद्धी निवर्त्तेते । "यतो वाचो निवर्त्तन्तेऽप्राप्य मनसा सहेति" "अनिरुक्तेऽनिलयने" इत्यादिश्रुतिभ्य" भा० इ० उ० भाष्ये अभावादिकारणवादनिराकरणेन उत्पत्तेः प्रागपि सत्कार्यं कारणव्यापाराद्भिव्यज्यते इति निरीक्षितम् यथा । "नैवेह किञ्चनाग्र आसीत् मृत्युनैवेदमावृतमासीत्" इ० उ० । "नैवेह किञ्चनाग्र आसीत् । इह संसारमण्डले किञ्चन किञ्चिदपि नामरूपप्रविभक्तविशेषं नैवासीत् न बभूव । प्रागुत्पत्तेर्मन आदेः किं शून्यमेव स्यात्, नैवेह किञ्चनेति श्रुतेः, न, कार्यं कारणं चासीदुत्पत्तेश्च । उत्पद्यते हि घटः । अतः प्रागुत्पत्तेर्घटस्य नास्तित्वम् मृत् कारणस्य नास्तित्वं मृत्पिण्डादिदर्शनात् । यन्नोपलभ्यते तस्यैव नास्तिता । अस्तु कार्यस्य, न तु कारणस्य, उपलभ्यमानत्वात् न प्रागुत्पत्तेः सर्वा-नुपलम्भात्, अनुपलब्धिश्चेदभावो हेतुः सर्वस्य जगतः प्रागुत्पत्तेर्न कारणं कार्यं चोपलभ्यते । तस्मात्सर्वस्यैवाभावोऽस्तु, न मृत्युनैवेदमावृतमासीदिति श्रुतेः । यदि हि किञ्चिदपि नासीत् येनाव्रियते यच्चाव्रियते तदा नावक्ष्यन्मृत्युनैवेदमावृतमिति । न हि भवति गगनकुसुमच्छन्नो वन्ध्यापुत्र इति । ब्रवीति च मृत्युनैवेदमावृतमासीदिति । तस्माद्येनावृतं कारणेन यच्चावृतं कार्यं प्रागुत्पत्तेस्तदुभयमासीच्छ्रुतेः, प्रामाण्यादनुमेयत्वाच्च । अनुमीयते च प्रागुत्पत्तेः कार्यकारणयोरस्तित्वम् कार्यस्य हि सतो जायमानस्य कारणे सत्युत्पत्तिदर्शनात् असति चादर्शनात् । जगतोऽपि प्रागुत्पत्तेः कारणास्तित्वमनुमीयते घटादिकारणास्तित्ववत् । घटादिकारणस्याप्यसत्त्वमेवानुपमृद्य मृत्पिण्डादिकं घटाद्युत्पत्तेरिति चेन्न मृदादेः कारणत्वात् । मृत्सुवर्णादि हि तत्र कारणं घटरुचकादेः, न पिण्डाद्याकारविशेषः तदभावे तद्भावात् । असत्यपि पिण्डाकारविशेषे मृत्सुवर्णादिकारणद्रव्यमात्रादेव घटरुचकादिकार्योत्पत्तिर्दृश्यते । तस्मान्न पिण्डाकारविशेषो घटरुचकादिकारणम् । असति तु मृत्सुवर्णादिद्रव्ये घटरुचकादिर्न जायत इति मृत्सुवर्णादिद्रव्यमेव कारणं न तु पिण्डाकारविशेषः । सर्वं हि कारणं कार्यमुत्पादयत् पूर्वोत्पन्नस्यात्मकार्यस्य तिरोधानं कुर्वत् कार्यान्तरमुत्पादयति । एकस्मिन् कारणे युगपदनेककार्यविरोधात् । न च पूर्वकार्योपमर्दे कारणस्यात्मोपमर्दो भवति । तस्मात् पिण्डाद्युपमर्दे कार्योत्पत्तिदर्शनमहेतुः । प्रागुत्पत्तेः कारणसत्त्वे पिण्डादिव्यतिरेकेण मृदादेरसत्त्वादयुक्तमिति चेत् पिण्डादिपूर्वकार्योपमर्दे मृदादिकारणं नोपमृद्यते । घटादिकार्यान्तरेऽप्यनुवर्त्तत इत्येतदयुक्तम् । पिण्डघटादिव्यतिरेकेण मृदादिकारणस्यानुपलम्भादिति चेत् न मृदादिकारणानां घटाद्युत्पत्तौ पिण्डादिनिवृत्तावनुवृत्तिदर्शनात् । सादृश्यादन्वयदर्शनं कारणानुवृत्तेरिति चेन्न पिण्डादिगतानां मृदाद्यवयवानामेव घटादौ प्रत्यक्षत्वेऽनुमानाभासात्वादृश्यादिकल्पनानुपपत्तेः । न च प्रत्यक्षानुमानयोर्विरुद्धा व्यभिचारिता प्रत्यक्षपूर्वकत्वादनुमानस्य सर्वत्रैवानाश्वासप्रसङ्गात् । यदि च क्षणिकं सर्वं, तदेवेदमिति गम्यमानं तद्बुद्धेरपि अन्यतद्बुद्ध्यपेक्षत्वे तस्या अप्यन्यबुद्ध्यपेक्षत्वमित्यनवस्थायां तद्वदयमिदमित्यस्या अपि बुद्धेर्मृषात्वात् सर्वत्रानाश्वास एव । तदिदम्बुद्ध्योरपि

[illegible] भवति वा । यदि च [illegible] घटाभाव [illegible] घटस्वरूपमेव । न च घटा- [illegible] घटस्य [illegible] घटेन [illegible] । [illegible] इति न घटस्वरूपमेव [illegible] । अथ घटस्य [illegible] इति घटस्य यत् [illegible] घटस्येति [illegible] । अथ [illegible] इति वदतु । यथापि घटस्य [illegible] घटेन [illegible] घटस्वरूपमेव । यथायोगं [illegible] इति [illegible]

[illegible]

[illegible] तदनन्तर [illegible] परमाणुभ्यो [illegible] तदनन्तरं [illegible] परमाणुभ्यो [illegible]

[illegible]

सांशाभिकयात् पृथिव्यादिव्यवहार । तदुक्तम् "वैशेष्यात्तद्वादस्तद्वादः" (शा० सू०) इति । पूर्वोक्तैरपञ्चीकृतभूतैः लिङ्गशरीरं परलोकयात्रानिर्वाहकं मोक्षपर्यन्तस्थायि मनोबुद्धिभ्यामुपेतं ज्ञानेन्द्रियपञ्चककर्मेन्द्रियपञ्चकप्राणादिपञ्चकसंयुक्तं जायते । तदुक्तम् । "पञ्चप्राणमनोबुद्धिदशेन्द्रियसमन्वितम् । अपञ्चीकृतभूतोत्थं सूक्ष्माङ्गं भोगसाधनमिति" । तच्च द्विविधं परमपरञ्च । परं हिरण्यगर्भलिङ्गशरीरं महत्तत्त्वरूपम्, अपरमस्मदादिलिङ्गशरीरं साहङ्कारतत्त्वमित्याख्यायते । एवं तमोगुणयुक्तेभ्यः पञ्चीकृतभूतेभ्यो भूम्यन्तरिक्षस्वर्गमहर्जनतपःसत्यात्मकस्योर्द्धलोकसप्तकस्य अतलवितलसुतलरसातलतलातलमहातलपातालात्मकस्याधोलोकसप्तकस्य ब्रह्माण्डस्य जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जाख्यचतुर्विधस्थूलशरीराणाञ्चोत्पत्तिः । तत्र जरायुजानि जरायुभ्यो जातानि मनुष्यपश्वादिशरीराणि । अण्डजानि अण्डेभ्यो जातानि पक्षिपन्नगादिशरीराणि । स्वेदजानि स्वेदाज्जातानि यूकमशकादिशरीराणि । उद्भिज्जानि भूमिमुद्भिद्य जातानि वृक्षादिशरीराणि । वृक्षादीनामपि पापफलभोगायतनत्वेन शरीरित्वम् । तत्र परमेश्वरस्य पञ्चतन्मात्रादावुत्पत्तौ सप्तदशावयवोपेतलिङ्गशरीरोत्पत्तौ हिरण्यगर्भस्थूलशरीरोत्पत्तौ च साक्षात्कर्त्तृत्वम् । इतरनिखिलप्रपञ्चोत्पत्तौ च हिरण्यगर्भद्वारा "हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति" श्रुतेः हिरण्यगर्भो नाम मूर्त्तित्रयादन्यः प्रथमो जीवः "स वै शरीरी प्रथमः स वै पुरुष उच्यते । आदिकर्त्ता स भूतानां ब्रह्माग्रे समवर्त्तत" । "हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे" इत्यादि श्रुतेः ।

सांख्यमते प्रकृतिरेका नित्या अचेतना साम्यावस्थापन्नसत्त्वरजस्तमआत्मिका, पुरुषास्तु बहवश्चिन्मात्रा अपरिणामिनः कूटस्था नित्याः । पूर्व्वकल्पे प्रकृतिपर्य्यन्तपापानुसारिणा प्रकृतिलीनोपाधिकेन आदिविदुषा ईश्वरपदाभिधेयेन स्वस्वामिभावरूपसंयोगवती स्वलीनानन्तपुञ्जितस्वनिष्ठपूर्व्वकल्पार्ज्जितादृष्टवशिता प्रकृतिः सर्गाद्यकाले सत्त्वादिगुणक्षोभमापन्ना महदाद्याकारेण परिणमते । यथा च परिणमते तथा दर्शितम् सां० सू० प्र० भाष्ययो यथा । "सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिः प्रकृतेर्महान् महतोऽहङ्कारोऽहङ्कारात् पञ्च तन्मात्राण्युभयमिन्द्रियं तन्मात्रेभ्यः स्थूलभूतानि पुरुष इति पञ्चविंशतिर्गणः" सू० । 'सत्त्वादीनि द्रव्याणि न वैशेषिकादिवद्गुणाः संयोगविभागवत्त्वात् लघुत्वचलत्वगुरुत्वादिधर्मकत्वाच्च । तेष्वत्र शास्त्रे श्रुत्यादौ च गुणशब्दः पुरुषोपकरणत्वात् पुरुषपशुबन्धकत्रिगुणात्मकमहदादिरज्जुनिर्म्मातृत्वाच्च प्रयुज्यते । तेषां सत्त्वादिद्रव्याणां या साम्यावस्थान्यूनानतिरिक्तावस्था न्यूनाधिकभावेनासंहतावस्थेति यावत् अकार्य्यावस्थेति निष्कर्षः । अकार्यावस्थोपलक्षितं गुणसामान्यं प्रकृतिरित्यर्थः । यथाश्रुते वैषम्यावस्थायां प्रकृतिनाशप्रसङ्गात् । "सत्त्वं रजस्तम इति एषैव प्रकृतिः सदा । एषैव संसृतिर्जन्तोरस्याः पारे परं पदम्" इत्यादिस्मृतिभिर्गुणमात्रस्यैव प्रकृतित्ववचनाच्च । सत्त्वादीनामनुगमाय सामान्येति । पुरुषव्यावर्त्तनाय गुणेति । महदादिव्यावर्त्तनाय चोपलक्षितान्तमिति । महदादयोऽपि हि कार्य्यसत्त्वादिरूपाः पुरुषोपकरणतया गुणाश्च भवन्तीति । तदत्र प्रकृतेः स्वरूपमेवोक्तम् । अस्याः विशेषस्तु पश्चाद्वक्ष्यते । प्रकृतेः कार्य्यो महान् महत्तत्त्वम् । महदादीनां स्वरूपं विशेषश्च वक्ष्यते । महतश्च कार्य्योऽहङ्कारः । अहङ्कारस्य कार्य्यद्वयं तन्मात्राण्युभयमिन्द्रियञ्च । तत्रोभयमिन्द्रियं बाह्याभ्यन्तरभेदेनैकादशविधम् । तन्मात्राणां कार्य्याणि पञ्च स्थूलभूतानि । स्थूलशब्दात् तन्मात्राणां सूक्ष्मभूतत्वमभ्युपेयम् । पुरुषस्तु कार्य्यकारणविलक्षण इति इत्थं पञ्चविंशतिर्गणः पदार्थव्यूह एतदतिरिक्तः पदार्थो नास्तीत्यर्थः । अथ या सत्त्वादीनां प्रत्येकव्यक्त्यानन्त्यं गणशब्दो वक्ति । पञ्चविंशतिको गणो द्रव्यरूप एव । धर्म्मधर्म्मिभेदात् तु गुणकर्म्मसामान्यादीनामत्रैवान्तर्भावः । एतदतिरिक्तपदार्थसत्त्वे हि ततोऽपि पुरुषस्य विवेक्तव्यतया तदसम्भवे "न्यूनतापद्येत" ।

प्रकृतेरचेतनत्वेऽपि पुरुषभोगापवर्गार्थं वत्सविवृद्ध्यर्थं अचेतनक्षीरवत् प्रवृत्तिः । यथोक्तं सां० का० कौ० । "पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य । पङ्ग्वन्धवदुभयोरपि संयोगस्तत्कृतः सर्गः" का० 'प्रधानस्येति कर्म्मणि षष्ठी प्रधानस्य सर्व्वकारणस्य यद्दर्शनं पुरुषेण तदर्थं, तदनेन भोग्यता प्रधानस्य दर्शिता ततश्च भोग्यं प्रधानं भोक्तारमन्तरेण न सम्भवतीति युक्तास्य भोक्त्रपेक्षा । पुरुषस्यापेक्षां दर्शयति पुरुषस्य कैवल्यार्थम् । तथा हि प्रधानेनासम्भिन्नः पुरुषस्तद्गतं दुःखत्रयं स्वात्मन्यभिमन्यमानः कैवल्यं प्रार्थयते तच्च सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिनिबन्धनम् । न च सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिः प्रधानमन्तरेणेति कैवल्यार्थं पुरुषः प्रधानमपेक्षते । अनादित्वाच्च संयोगपरम्परायाः,

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

यदेतदिदंमयोऽदोमय इति यथाकारी यथाचारी तथा भवति साधुकारी साधुर्भवति पापकारी पापो भवति पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन । अथो खल्वाहुः काममय एवायं पुरुष इति स यथाकामो भवति तत्क्रतुर्भवति यत्क्रतुर्भवति तत्कर्म कुरुते यत्कर्म कुरुते तदभिसम्पद्यते" बृ० उ० ।

"एवं विद्यादिसम्भारसम्भृतो देहान्तरं प्रतिपद्यमानो त्यक्त्वा पूर्वं देहं पक्षीव वृक्षान्तरं प्रतिपद्यते, अथ वाऽऽतिवाहिकेन शरीरान्तरेण कर्मफलजन्मदेशं नीयते किं वात्मवत्सर्वगतानां करणानां वृत्तिलाभो यत्रक्वचित्प्राक्शरीरस्थस्य सङ्कुचितानि करणानि अतस्तु भिन्नघटप्रदीपप्रकाशवत्सर्वतो व्याप्य पुनर्देहान्तरारम्भे सङ्कोचमृच्छन्ति किं वा मनोमात्रं वैशेषिकसमय इव देहान्तरारम्भदेशं प्रतिगच्छति किं वा कल्पनान्तरम्। वेदान्तसमय उच्यते ।"त एते सर्व एव समाः सर्वेऽनन्ता"इति श्रुतेः । सर्वात्मकानि तावत् करणानि सर्वात्मकप्राणसंश्रयाच्च तेषामाध्यात्मिकाधिभौतिकपरिच्छेदः प्राणिकर्मज्ञानभावनानिमित्तः । अतस्तद्वशात् स्वभावतः सर्वगतानामनन्तानामपि प्राणानां कर्मज्ञानवासनानुरूपेणैव देहान्तरारम्भवशात् प्राणानां वृत्तिः सङ्कुचति विकसति च । तथाचोक्तम् । "समः प्लुषिणा समो मशकेन समो नागेन सम एभिस्त्रिभिर्लोकैः समोऽनेन सर्वेणेति" । तथाचेदं वचनमनुकूलम् "स यो हैतानन्तानुपास्ते"इत्यादि"तं यथा यथोपासते" इति च । तत्र वासनापूर्वप्रज्ञाख्या विद्या कर्मतन्त्रा जलूकावत्सन्ततैव स्वप्नकाल इव कर्मकृतं देहाद्देहान्तरमारभते हृदयस्थैव पुनर्देहान्तरं पूर्वाश्रयं विमुञ्चतीत्येतस्मिन्नर्थे दृष्टान्त उपादीयते तत्तस्मिन् देहान्तरसञ्चार इदं निदर्शनम् । यथा येन प्रकारेण तृणजलायुका तृणजलौका तृणस्यान्तमवसानं गत्वा प्राप्यान्यत् गृण तृणान्तरमाक्रममाक्रम्यत इत्याक्रमस्तमाक्रममाक्रम्याश्रित्यात्मानमात्मनः पूर्वावयवमुपसंहरत्यन्त्यावयवस्थाने । एवमेवायमात्मा यः प्रकृतो यः संसारी इदं शरीरं पूर्वोपात्तं निहत्य स्वप्नं प्रतिपित्सुरिव पातयित्वा विद्यां गमयित्वा चेतनं कृत्वा स्वात्मोपसंहारेणान्यमाक्रमं तृणान्तरमिव तृणजलौका इव शरीरान्तरं गृहीत्वा प्रसारितया वासनयाऽऽत्मानमुपसंहरति । तत्रात्मभावमारभते । यथा स्वप्ने देहान्तरमारभते । स्वप्नदेहान्तरस्य इव शरीरारम्भदेशे आरभ्यमाणे देहे जङ्गमे स्थावरे वा । तत्र च कर्मवशात्करणानि लब्धवृत्तीनि संहन्यन्ते बाह्यञ्च कुशमृत्तिकास्थानीयं शरीरमारभ्यते । तत्र च करणव्यूहमपेक्ष्य वागाद्यनुग्रहाः । या अग्न्यादिदेवताः संश्रयन्ते एष देहान्तरारम्भविधिः"।

तत्र देहान्तरारम्भे नित्योपात्तमेवोपादानमुपमृद्योपमृद्य देहान्तरमारभते आहोस्विदपूर्वमेव पुनः पुनरादत्त इत्यत्रोच्यते दृष्टान्तः । तत्तस्मिन्नेतस्मिन्नर्थे यथा पेशस्कारी पेशः सुवर्णं तत्करोतीति पेशस्कारी सुवर्णकारः पेशसः सुवर्णस्य मात्रामुपादायापच्छिद्य गृहीत्वाऽन्यत् पूर्वस्माद्रचनाविशेषादन्यन्नवतरमभिनवतरं कल्याणात् कल्याणतरं रूपं तनुते निर्मिणोति एवमेवायमात्मेत्यादि पूर्ववत् । नित्योपात्तान्येव पृथिव्यादीन्याकाशान्तानि पञ्चभूतानि यानि "द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे" इति चतुर्थे व्याख्यातानि पेशःस्थानीयानि । तान्येवोपमृद्योपमृद्यान्यदन्यच्च देहान्तरं नवतरं कल्याणतरं रूपं संस्थानविशेषं देहान्तरमित्यर्थः । कुरुते पित्र्यं वा पितृभ्यो हितं पितृलोकोपभोगयोग्यमित्यर्थः । गान्धर्वं गन्धर्वाणामुपभोगयोग्यम् । तथा देवानां दैवम्, प्रजापतेः प्राजापत्यम्, ब्रह्मण इदं ब्राह्मं वा, यथाकर्म यथाश्रुतमन्येषां वा भूतानां सम्बन्धि शरीरान्तरं कुरुत इत्यभिसम्बध्यते । यस्य बन्धनस्थस्य प्रकृता उपाधिभूता यैः संयुक्तस्तन्मयोऽयमिति विभाव्यते ते पदार्थाः पुञ्जीकृत्येहैकत्र प्रतिनिर्दिश्यन्ते । स वा अयं य एवं संसार्यात्मा ब्रह्मैव परं एव योऽशनायाद्यतीतो विज्ञानमयो विज्ञानं बुद्धिस्तेनोपलक्ष्यमाणस्तन्मयः । कतम आत्मेति । योऽयं विज्ञानमयः । प्राणेष्विति ह्युक्तं विज्ञानमयो विज्ञानप्रायो यस्मात्तद्धर्मत्वमस्य विभाव्यते "ध्यायतीव लेलायतीवेति"। तथा मनोमयो मनःसन्निकर्षान्मनोमयः । तथा प्राणमयः प्राणः पञ्चवृत्तिस्तन्मयो येन चेतनश्चलतीव लक्ष्यते । तथा चक्षुर्मयो रूपदर्शनकाले । एवं श्रोत्रमयः शब्दश्रवणकाले । एवं तस्य तस्येन्द्रियस्य व्यापारोद्भवे तत्तन्मयो भवति । एवं बुद्धिप्राणद्वारेण चक्षुरादिकरणमयः सन् शरीरारम्भकपृथिव्यादिभूतमयो भवति । तत्र पार्थिवादिशरीरारम्भे पृथिवीमयो भवति तथा वरुणादिलोकेष्वाप्यशरीरारम्भे आपोमयो भवति । तथा वायव्यशरीरारम्भे वायुमयो भवति । तथाकाशशरीरारम्भे आकाशमयो भवति । एवमेतानि तैजसानि देवशरीराणि । तेष्वारभ्यमाणेषु तत्तन्मयस्तेजोमयो भवति । अतो व्यतिरिक्तानि पश्वादिशरीराणि नरकप्रेतादिशरीराणि चातेजोमयानि ।

सामग्रीवशात्तिमेव इति तत् कार्यं तत्स्वरूपात्मकं। यथात्मा नाम ज्ञानादि समुत्पादयन्, तदीयत्व प्रामाण्यमर्थयति। तत [illegible] कारणको भवति। कश्चित् कापि दोषं [illegible] चित्तं [illegible] कार्यं भवति [illegible]। तत [illegible] कार्ये [illegible] भाव। [illegible] परिणमते तेन [illegible] मीयमानः। न [illegible] चित्तो यदा भवति यदा [illegible] चित्त [illegible] जायते। यः तेन [illegible] तत [illegible] भूत्वा [illegible] भवति। न हि [illegible] भवतीति। "यद्यपि [illegible] चेत्यतीति" [illegible]। [illegible] भूत्वा [illegible] भवति। [illegible] कार्यं [illegible] तथा [illegible] भवति किं [illegible] विशेष [illegible] कार्यं च [illegible] सिद्ध्यति। [illegible] न हि [illegible] कार्यतो [illegible]। तेन [illegible] निर्दिश्यते। [illegible] यदि। [illegible] यथा [illegible] ब्रह्मचारी यथा-चारी च यथा भवति। [illegible] विशेषा। [illegible] विशेषतः। [illegible] भवति च। [illegible] च [illegible]। [illegible] भवति [illegible] कार्यं [illegible] विशेषः। [illegible] च। [illegible] हि [illegible] कार्यमिति। [illegible] हि [illegible]

[illegible] इति। [illegible] न भवति। [illegible] च तत्। [illegible] पृथक्। [illegible] विशेषते [illegible] क्षेति"। [illegible] इति। न च [illegible] भवति [illegible] भवति च [illegible]। [illegible] भवति [illegible] इति। [illegible] भवति। [illegible] च।

तदुत्पत्तिमत् त्रि [illegible]। [illegible] । न च [illegible] 'अङ्गेति [illegible]' [illegible] यथा।

"[illegible] इति [illegible]। [illegible]। न च [illegible]। [illegible] इति [illegible]। [illegible] च [illegible]। [illegible]। न च [illegible]। [illegible] हि [illegible]

सम्भूतं रेतो बीजं तस्माद्यो जायते सोऽपि तथा पुरुषाकृतिरेव स्यात् सर्वजातिषु जायमानानां जनककाकृतिनियमदर्शनात् सर्वेषामप्यन्नरसविकारत्वे ब्रह्मवंश्यत्वे चाविशिष्टे। कस्मात्? पुरुष एव गृह्यते प्राधान्यात्। किं पुनः प्राधान्यं कर्मज्ञानाधिकारः पुरुष एव हि शक्तत्वादर्थित्वाच्च पर्यौ विद्वान् समर्थं कर्मज्ञानयोरधिक्रियते। "पुरुषे त्वाविस्तरामात्मा स हि विज्ञानेन सम्पन्नतमो विज्ञातं वदति विज्ञातं पश्यति वेद श्वस्तनं वेद लोकालोकौ मर्त्येनामृतमीप्सतीत्येवं सम्पन्नोऽथेतरेषां पशूनामशनापिपासे एवाभिविज्ञानमित्यादिश्रुत्यन्तरदर्शनात्" भा०।

एतेषाञ्च ब्रह्माधिष्ठितानामेव तत्तत्कार्यरूपेणाविर्भावः शा०सू०भाष्ययोर्निरूपितो यथा।

"तदभिध्यानादेव तु तल्लिङ्गात् सः" सू०। "किमिमानि वियदादीनि भूतानि स्वयमेव स्वविकारान् सृजन्त्याहोस्वित् परमेश्वर एव तेन तेनात्मनावतिष्ठमानोऽभिध्यायन् तं तं विकारं सृजतीति सन्देहे सति प्राप्तं तावत् स्वयमेव सृजन्तीति कुतः "आकाशाद्वायुर्वायोरग्निरित्यादि" स्वातन्त्र्यश्रवणात्। नन्वचेतनानां स्वतन्त्राणां प्रवृत्तिः प्रतिषिद्धा, नैष दोषः। "तत्तेज ऐक्षत ता आप ऐक्षन्तेति च भूतानामपि चेतनत्वश्रवणादित्येवं प्राप्तेऽभिधीयते। स एव परमेश्वरस्तेन तेनात्मनावतिष्ठमानोऽभिध्यायंस्तं तं विकारं सृजतीति कुतः? तल्लिङ्गात्। तथा हि शास्त्रम् "यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयतीत्येवं जातीयकं साध्यक्षाणामेव भूतानां प्रवृत्तिं दर्शयति। तथा "सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति" प्रस्तुत्य "सच्च त्यच्चाभवत् तदात्मानं स्वयमकुरुतेति" च तस्यैव सर्वात्मभावं दर्शयति। यत्त्वीक्षणश्रवणमप्तेजसोः, तत् परमेश्वरावेशवशादेव द्रष्टव्यं "नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा" इतीक्षित्रन्तरप्रतिषेधात् प्रकृतत्वाच्च सत ईक्षितुः "तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेत्यत्र"। "भूतानामुत्पत्तिक्रमश्चिन्तितः" शा०भा०।

उत्पत्तिमत् त्रि० उत्पत्तिर्विद्यतेऽस्य मतुप् स्त्रियां ङीप्। उत्पत्तिविशिष्टे "विपदुत्पत्तिमतामुपस्थिता" रघुः।

उत्पत्तिविधि पु० उत्पत्तिः कर्मस्वरूपज्ञापको विधिः। "स्वर्गकामोऽश्वमेधेन यजेतेत्यादौ कर्मस्वरूपज्ञापके विधौ। विधिशब्दे विवृतिः। उत्पत्तिवाक्यमप्यत्र न०।

उत्पत्तिव्युत्क्रम पु० उत्पत्तेर्व्युत्क्रमः। उत्पत्तिक्रमात् विपरीते क्रमे। स च शा०सू० भाष्ययोर्दर्शितः यथा "भूतानामुत्पत्तिक्रमश्चिन्तितोऽथेदानीमप्ययक्रमश्चिन्त्यते "विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते च" शा०सू०। "किमनियतेन क्रमेणाप्यय, उतोत्पत्तिक्रमेणाथ वा तद्विपरीतेनेति? । त्रयोऽपि चोत्पत्तिस्थितिप्रलया भूतानां ब्रह्मायत्ताः श्रूयन्ते "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत् प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति"। तत्रानियमोऽविशेषादिति प्राप्तम्। अथ वोत्पत्तेः क्रमस्य श्रुतत्वात् प्रलयस्यापि क्रमाकाङ्क्षिणः स एव क्रमः स्यादिति। एवं प्राप्ते ब्रूमः विपर्ययेण तु प्रलयक्रमोऽत उत्पत्तिक्रमाद्भवितुमर्हति। तथा हि लोके दृश्यते येन क्रमेण सोपानमारूढस्ततो विपरीतेन क्रमेणावरोहतीति। अपि च दृश्यते मृदो जातं घटाद्यप्ययकाले मृद्भावमप्येति अद्भ्यश्च जातं हिमकरकादि अब्भावमप्येतीत्यतश्चोपपद्यते एतत्, यत् पृथिव्यद्भ्यो जाता सती स्थितिकालव्यतिक्रान्तावपोऽपीयात्, आपश्च तेजसो जाताः सत्यस्तेजोऽपीयुः, एवं क्रमेण सूक्ष्मं सूक्ष्मतरञ्चानन्तरमनन्तरं कारणमपीत्य सर्वं कार्यजातं परमकारणं परमसूक्ष्मं ब्रह्माप्येतीति वेदितव्यम्। न हि स्वकारणव्यतिक्रमेण कारणकारणे कार्याप्ययो न्याय्यः। स्मृतावप्युत्पत्तिक्रमविपर्ययेणैवाप्ययक्रमस्तत्र तत्र प्रदर्शितः। "जगत्प्रतिष्ठा देवर्षे! पृथिव्यप्सु प्रलीयते। ज्योतिष्यापः प्रलीयन्ते ज्योतिर्वायौ प्रलीयते" इत्येवमादौ। उत्पत्तिक्रमस्तूत्पत्तावेव श्रुतत्वान्नाप्यये भवितुमर्हति न चासावयोग्यत्वादप्ययेनाकाङ्क्ष्यते। न हि कार्ये ध्रियमाणे कारणस्याप्ययो युक्तः कारणाप्यये कार्यस्यावस्थानानुपपत्तेः। कार्याप्यये तु कारणस्यावस्थानं युक्तं मृदादिष्वेवं दृष्टत्वात्" भा०। तदेतत् वेदा०प०स्पष्टमुक्तम् यथा। "भूतानां भौतिकानाञ्च न कारणलयक्रमेण लयः कारणलयसमये कार्याणामाश्रयमन्तरेणावस्थानानुपपत्तेः किन्तु सृष्टिक्रमविपरीतक्रमेण तत्तत्कार्यनाशे तत्तज्जनकादृष्टनाशस्यैव प्रयोजकतया उपादाननाशस्याप्रयोजकत्वात् अन्यथा न्यायमतेऽपि महाप्रलये पृथिवीपरमाणुगतरूपरसादेरविनाशापत्तेः। तथा च पृथिव्या अप्सु, अपां तेजसि, तेजसो वायौ, वायोराकाशे, आकाशस्य जीवाहङ्कारे, तस्य हिरण्यगर्भाहङ्कारे, तस्य चाविद्यायामित्येवंरूपएव प्रलयः। तदुक्तम् विष्णुपुराणे "जगत्प्रतिष्ठा देवर्षे! पृथिव्यप्सु प्रलीयते। तेजस्यापः प्रलीयन्ते तेजो वायौ प्रलीयते। वायुश्च लीयते व्योम्नि तच्चाव्यक्ते प्रलीयते। अव्यक्तं पुरुषे ब्रह्मन्! निष्कले सम्प्रलीयते। पुरुषान्न परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गतिः"।

वा महाराज बिभ्रती रूपमुत्तमम् । अपश्यं तोत पर्वणि सौभमन्दे दिव यथा शुभा" भा॰व॰८६ अ॰। २उत्पन्न-युक्ते त्रि॰।

उत्पवन न॰ उद्+पु-ल्युट्। यज्ञियपात्रादिषु क्षालनभेदे स च श्राश्व॰ स्व॰ १,३,२,२ सूत्रयोर्दर्शितो यथा। "पवित्राभ्यामाज्यस्योत्पवनम्" २सू॰। "यत्प्रच्छिन्नाग्राग्रावनन्तर्गर्भौ प्रादेशमात्रौ कुशौ नामान्तयोर्गृहीत्वाङ्गुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यामुत्तानाभ्यां पाणिभ्यां "सवितुर्वः प्रसव उत्पुनाम्यच्छिद्रेण पवित्रेण वसो सूर्यस्य रश्मिभिरिति" प्रागुत्पुनाति सकृन्मन्त्रेण, द्विस्तूष्णीम्" ३सू॰। "कार्यमिति शेषः। अथ किंलक्षणे? पवित्रे कथं वा उत्पवनं? कार्यमित्येतदुभयं निर्दिशन्नाह। प्रयन्द्‌ सूक्ष्मच्छिन्नाग्रयोरनिवृत्त्यर्थं। न विद्यते यन्तर्मध्ये गर्भो ययोस्तौ तयोक्तौ प्रादेशमात्रौ कुशौ। एवंलक्षणयुक्तौ कुशौ पवित्रसंज्ञौ। नानेत्यस्य सर्गार्थम्। पवित्रे अन्तयोरसमूहे अङ्गुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यामुत्तानाभ्यां पाणिभ्यां गृहीत्वा प्रागुत्पुनाति सकृन्मन्त्रेण, द्विस्तूष्णीम्" ना॰इ॰। तत्र समन्त्रकामन्त्रकव्यवस्था नारा॰वृत्तौ दर्शिता पूर्वेणामन्त्रकमुत्पवनं विधीयते। अनेन तु समन्त्रकम्। तत्र वैतानिके चामन्त्रकं स्मार्त्ते कर्मणि समन्त्रकमित्येव विनियोग" इति। "उत्पवनप्रकारः" शत॰ ब्रा॰। "प्रोक्षणीषु पवित्रे भवतः। ते तत आदत्ते, ताभ्यामाज्यमुत्पुनात्येको वाऽउत्पवनस्य बन्धुर्मेध्यमेवैतत्करोति। स उत्पुनाति "सवितुर्वः प्रसवऽ उत्पुनाम्यच्छिद्रेण पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिरिति" सोऽसावेव बन्धुः"। "अथाज्यलिप्ताभ्यां पवित्राभ्याम् प्रोक्षणीरुत्पुनाति "सवितुर्वः प्रसवऽ उत्पुनाति" एको वा उत्पवनस्य बन्धुः" २२,२१,२४,१,३,१, "द्रव्याणां स्वैव सर्वेषां शुद्धिरुत्पवनं स्मृतम्" अतः "प्रादेशप्रमाणकुशद्वयाभ्यामुत्पवनेन शुद्धि" कुल्लू॰।

उत्पश्य त्रि॰ उद्+दृश-कर्त्तरि श ।१ऊर्द्ध्वं प्रेक्षके।२उन्मुखे ३अहङ्कृतौ हेम॰।

उत्पाटन न॰ उद्+पट-णिच्+ल्युट्। १उन्मूलने सुश्रुतोक्ते २शस्त्रभेदकर्मभेदे च। यथा "अत ऊर्द्ध्वं सर्वशस्त्रभेदाः पञ्चाशत् तोदनभेदनताडनच्छेदनायमनमन्थनविक्षेपणपुनःसुमायननिर्दहनावभञ्जनस्फोटनविदारणोत्पाटनकम्पनविधम्यविमोघनविकरणपूरणस्तम्भनस्रावणशूलमाद्युषिका सम्भवन्ति"।

उत्पाटक पु॰ उद्+पट-भेदने णिच्-ण्वुल्। १उन्मूलके सुश्रुतोक्ते २पाल्यामयप्रभेदे उत्पुटयन्त्रे विद्रति।

उत्पाटिका स्त्री उद्+पट-णिच् ण्वुल् टाप् अत इत्। वृक्षस्य नीरसायां त्वचि "तस्य लोमानि पर्णानि त्वगस्योत्पाटिका बहिः। त्वच एवास्य रुधिरं प्रस्यन्दि त्वच उत्पटः" इ॰उ॰। उत्पाटनकर्त्र्यां स्त्रियां च।

उत्पात पु॰ उद्+पत-घञ्। १ऊर्द्ध्वपतने। उद्+पत-णिच् अकस्मादागते प्राणिनां शुभाशुभसूचके दैवनिमित्ते २भूकम्पादौ ३सुश्रुतोक्ते विस्राव्यपाल्यामयभेदे च। "पाल्यामयास्तु विस्राव्या इत्युक्ता मागिनयोध तान्। परिपोटस्तथोत्पात उन्मन्थो दुःखवर्द्धन। पञ्चम परिलेह्य च कर्णपाल्यां गदाः स्मृताः। सौकुमार्याच्चिरोत्सृष्टे सहसाभिप्रवर्द्धिते। कर्णशोफो भवेत् पाल्यां सरुजं परिपोटवान्। कृष्णारुणनिभः स्तब्धः स वातात् परिपोटकः। गुर्व्वाभरणसंयोगात्ताडनोद्घर्षणादपि। शोफः पाले भवेच्छ्यावो दाहपाकरुगन्वित। रक्तो वा रक्तपित्ताभ्यामुत्पातः स गदो मतः। बलात्सम्बर्द्धयतः कर्णं पाल्यां वायुः प्रकुप्यति। गृहीत्वा सकफं कुर्याच्छोफं तद्वर्णवेदनम्। उन्मन्थकं सकण्डूकं विकारः कफवातजः। वर्द्धमाने यदा कर्णे कण्डूदाहरुगन्वित। शोफो भवति पाके त्वकस्तोऽसौ दुःखवर्द्धनः। कफासृक्कृमयः कुर्युः सर्षपा विकारिणो। स्राविणीः पीडकाः पाल्यां कण्डूदाहसमन्विताः। कफासृक्कृमिसम्भूतः स विसर्पन्नितस्ततः लिह्यात्सपपकर्णौ पाल्यौ परिलेहीति स स्मृतः"।

शुभाशुभसूचकोत्पातश्च दिव्यान्तरीक्षभौमभेदात् त्रिविधः। स च बृ॰सं॰ दर्शितो यथा "यानत्रोत्पातान् गर्गः प्रोवाच तानहं वक्ष्ये। तेषां सङ्क्षेपोऽयं प्रकृतेरन्यत्वमुत्पात। अपचारेण नराणामुपसर्गः पापसञ्चयाद्भवति। संसूचयन्ति दिव्यान्तरिक्षभौमास्तदुत्पाताः। मनुजानामपचारादपरक्ता देवताः सृजन्त्येतान्। तत्प्रतिघाताय नृपः शान्तिं राष्ट्रे प्रयुञ्ज्यात्। दिव्यं ग्रहर्क्षवैकृतम् उल्कानिर्घातपवनपरिवेषाः। गन्धर्व्वपुरपुरन्दरचापादि यदान्तरिक्षं तत्। भौमं चरस्थिरभवं तच्छान्तिभिराहतं शममुपैति। नाभसमुपैति मृदुतां शाम्यति नो दिव्यमित्येके। दिव्यमपि शममुपैति प्रभूतकनककाञ्चनगोमहीदानैः। रुद्रायतने भूमौ गोदोहे कोटिहोमाच्च। आत्मसुतकोषवाहनपुरदारपुरोहितेषु। पाकमुपयाति दैवं परिकल्पितमष्टधा नृपतेः। अनिमित्तभङ्गचलनस्वेदाश्रुनिपातजल्पनादीनि।

वहुलकलुषा' शतोपगाश्चापि । परचक्रस्यागमनं वदन्ति पण्मासात् । ज्वालाधूमक्वाथा रुदितोत्क्रुष्टानि चैव कूपानाम् । गीतप्रजल्पितानि च जनमरकाय प्रदिष्टानि । तोयोत्पत्तिरखाते गन्धरसविपर्यये च तोयानाम् । सलिलाशयविकृतौ वा महतीं तत्र शान्तिरियम् । सलिलविकारे कुर्यात् पूजां वरुणस्य वारुणैर्मन्त्रैः । तैरेव च जपहोमं शममेवं पापमुपयाति" । इति जलवैकृतम् ।"प्रसवविकारे स्त्रीणां द्वित्रिचतुःप्रभृतिसम्प्रसूतौ वा । हीनातिरिक्तकाले च देशकुलसंक्षयो भवति । वडवोष्ट्रमहिषगोहस्तिनीषु यमलोद्भवे मरणमेषाम् । षण्मासात् सूतिफलं शान्तौ श्लोकौ च गर्गोक्तौ । नार्यः परस्य विषये त्यक्तव्यास्ता हितार्थिना । तर्पयेच्च द्विजान् कामैः शान्तिं चैवात्र कारयेत् । चतुष्पदाः स्वयूथेभ्यस्त्यक्तव्याः परभूमिषु । नगरं स्वामिनं यूथमन्यथा हि विनाशयेत्" । इति प्रसववैकृतम् । "परयोनावभिगमनं भवति तिरश्चामसाधु धेनूनाम् । उक्षाणो वान्योऽन्यं पिबति श्वा वा सुरभिपुत्रम् । मासत्रयेण विन्द्यात् तस्मिन्नि संशयं परागमनम् । तत्प्रतिघातायैतौ श्लोकौ गर्गेण निर्दिष्टौ । त्यागो विवासनं दानं तत्तस्याशु शुभं भवेत् । तर्पयेद् ब्राह्मणांश्चात्र जपहोमांश्च कारयेत् । स्थालीपाकेन धातारं पशुना च पुरोहितः । प्राजापत्येन मन्त्रेण यजेद्बहुसदक्षिणम्" । इति चतुष्पादवैकृतम् । "यानं वाहविमुक्तं यदि गच्छेन्न व्रजेच्च वाहयुतम् । राष्ट्रभयं भवति तदा चक्राणां सादभङ्गे च । अनभिहततूर्यनादः शब्दो वा तेषां ताडितेषु यदि न स्यात् । व्युत्पत्तौ वा परागमो नृपतिमरणं वा । गीतरवतूर्यनादा नभसि यदा वा चरस्थिरान्यत्वम् । मृत्युस्तदा गदा वा विस्वरतूर्ये पराभिभवः । गोवाद्ययोः सङ्गे दर्वीशूर्पाद्युपस्करविकारे । क्रोष्टुकनादे च तथा शस्त्रभयं मुनिवचश्चेदम् । वायव्येष्वेषु नृपतिर्वायुं सक्तुभिरर्चयेत् । आ वायोरिति पञ्चर्चो जप्याश्च प्रयतैर्द्विजैः । ब्राह्मणान् परमान्नेन दक्षिणाभिश्च तर्पयेत् । बहुसदक्षिणा होमाः कर्तव्याश्च प्रयत्नतः" । इति वायव्यवैकृतम् ।"पुरपक्षिणो वनचरा वन्या वा निर्भया विशन्ति पुरम् । नक्तं वा दिवसचराः क्षपाचरा वा चरन्त्यहनि । सन्ध्याद्वयेऽपि मण्डलमावध्नन्तो मृगा विहङ्गा वा । दीप्तायां दिश्यथवा क्रोशन्तः संहता भयदाः । श्वानः प्ररुद्य द्वारे वाशन्ति जम्बुका दीप्ताः । प्रविशेन्नरेन्द्रभवने कपोतकः कौशिको यदि वा । कुक्कुटरुतं प्रदोषे हेमन्तादौ च कोकिलालापाः । प्रतिलोममण्डलचराः श्येनाद्याश्चाम्बरे भयदाः । गृहचैत्यतोरणेषु द्वारेषु च पक्षिसङ्घसम्पाताः । मधुवल्मीकाम्भोरुहसमुद्भवाश्चापि नाशाय । श्वभिरस्थिशवावयवप्रवेशनं मन्दिरेषु मरकाय । पशुशस्त्रव्याहारे नृपमृत्युर्मुनिवचश्चेदम् । मृगपक्षिविकारेषु कुर्याद्धोमान् सदक्षिणान् । देवाः कपोत इति च जप्तव्याः पञ्चभिर्द्विजैः । सुदेवा इति चैकेन देया गावश्च दक्षिणा । जपेच्छाकुनसूक्तं वा मनोवेदशिरांसि च" । इति मृगपक्ष्यादिवैकृतम् ।"शक्रध्वजेन्द्रकीलस्तम्भद्वारप्रपातभङ्गेषु । तद्वत्कपाटतोरणकेतूनां नरपतेर्मरणम् । सन्ध्याद्वयस्य दीप्तिर्धूमोत्पत्तिश्च कानने ऽनग्नौ । छिद्राभावे भूमेर्दरणं कम्पश्च भयकारी । पाषण्डानां नास्तिकानां च भक्तः साध्वाचारप्रोज्झितः क्रोधशीलः । ईर्ष्युः क्रूरो विग्रहासक्तचेता यस्मिन् राजा तस्य देशस्य नाशः । प्रहर प्रहर छिन्धि भिन्धीत्यायुधकाष्ठपाषाणयो वाचः । निगदन्त प्रहरन्ते तत्रापि भयं भवत्याशु । अङ्गारगैरिकाद्यैर्विकृतप्रेताभिलेखनं यस्मिन् । नायकचित्रितमथ वा क्षये क्षयं याति न चिरेण । लूतापटाङ्कमथवा न सन्ध्ययोः पूजितं कलहयुक्तम् । नित्योच्छिष्टस्त्रीकं च यद्गृहं तत्क्षयं याति । दृष्टेषु यातुधानेषु निर्दिशेन्मरकमाशु सम्प्राप्तम् । प्रतिघातायैतेषां गर्गः शान्तिं चकार ताम् । महाशान्त्योऽथ बलयो भोज्यानि सुमहान्ति च । कारयेत महेन्द्रं च माहेन्द्रीभिः समर्चयेत्" । इति शक्रध्वजेन्द्रकीलादिवैकृतम् । "नरपतिदेशविनाशे केतोरुदयेऽथ वा ग्रहेऽर्केन्द्वोः । उत्पातानां प्रभवः स्वर्तुभवश्चाप्यदोषाय । ये च न दोषान् जनयन्त्युत्पातास्तान्स्वभावकृतान् । ऋषिपुत्रकृतैः श्लोकैर्विद्यादेतैः समासोक्तैः । वज्राशनिमहीकम्पसन्ध्यानिर्घातनिःस्वनाः । परिवेषरजोधूमरक्तार्कास्तमनोदयाः । द्रुमेभ्योऽन्नरसस्नेहबहुपुष्पफलोद्गमाः । गोपक्षिमदवृद्धिश्च शिवाय मधुमाधवे । तारोल्कापातकलुषं कपिलार्केन्दुमण्डलम् । अनग्निज्वलनस्फोटधूमरेण्वनिलाहतम् । रक्तपद्मारुणं सान्ध्यं नभः क्षुब्धार्णवोपमम् । सरितां चाम्बुसंशोषं दृष्ट्वा ग्रीष्मे शुभं वदेत् । शक्रायुधपरीवेषविद्युच्छुष्कविरोहणम् । कम्पोद्वर्तनवैकृत्यं रसनं दरणं क्षितेः । सरोनद्युदपानानां वृद्ध्यूर्ध्वतरणप्लवाः । सरणं चाद्रिगेहानां वर्षासु न भयावहम् । दिव्यस्त्रीभूतगन्धर्वविमानाद्भुतदर्शनम् । ग्रहनक्षत्रताराणां दर्शनं

[illegible]

जनपदनाश पत्ते स्रुता रुधिरनिभा वा। यद्विस्तरेण कथितं मुनिभिस्तदखिलं सर्वं मया निगदितं पुनरुक्तवर्ज्जम्। श्रुत्वापि कोकिलरुतं वलिभुग्विरौति यत्तत्स्वभावकृतमस्य पिक न जेतुम्” ४७अ०। एवमन्येऽप्युत्पाताः सन्ति विस्तरभयान्नोक्ता व्याकरे द्रष्टव्याः उत्पात विशेषे मङ्गलकर्मवर्ज्जनकालव्यवस्था रघुनन्दनेन दर्शिता यथा “गर्गः। दाहे दिशाञ्चैव धराप्रकम्पे वज्रप्रपातेऽथ विदारणे वा। धूमे तथा पांशुरजःप्रपाते न कारयेन्माङ्गलिकादि कार्य्यम्। उल्कापाते च निर्घाते तथैवाकालवर्षणे। छिद्रे सूर्य्ये विनिर्दिष्टे न कुर्य्यान्मङ्गलक्रियाम्। धूमकेतौ समुत्पन्ने ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोः। ग्रहाणां सङ्गरे चैव न कुर्य्यान्मङ्गलक्रियाम्। विसूर्य्यं वा विचन्द्रं वा दृष्ट्वा गगनमण्डले। रात्रौ यक्षधनुश्चैव मङ्गलानि विवर्जयेत्। दिग्दाहे दिनमेकञ्च पक्षे सप्त दिनानि च। भूमिकम्पे च सम्भूते त्र्यहाणि परिवर्जयेत्। उल्कापाते च त्रितयं धूमे पञ्च दिनानि च। वज्रपाते दिनमेकं वर्जयेत् सर्वकर्मसु”। भोजराजः “ग्रहे रवीन्द्वोरवनिप्रकम्पे केतूद्गमोल्कापतनादिदोषे। व्रते दशाहानि वदन्ति तज्ज्ञास्त्रयोदशाहानि वदन्ति केचित्”। “ग्रहणकाले भूकम्पोल्कापातवज्रपातादिदोषसमाहारे त्रयोदशाहं व्रतुक्रम्। किञ्चिदूनतत्समाहारेऽपि दशाहम्। ग्रहणाद्यैकैकदोषे त्र्यहमिति” वाचस्पतिमिश्राः। अत्र स्मृतिसागरधृतसारसंग्रहे। “राज्यादिमहाविघ्नौ यज्ञदानतप स्स च। होमस्वाध्याययोश्चैव वर्जयेद्दशरात्रकम्। जपहोमे महादाने वर्जयेत् सोमके मखे। तप स्वाध्याययोश्चैव विरारम्भे त्रयोदश” इति व्यवस्था अन्यत्र। “उल्कापाते भुवः कम्पे अकालवर्षगर्जिते। वज्रकेतूद्गमोत्पाते ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोः। प्रयाणन्तु त्यजेत् तत्र सप्तरात्रमतः परम्। ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यस्त्यजेत् कर्म त्रिरात्रकम्। शूद्रस्त्वत्र्यक्ता चैकरात्रं सर्वं कर्म समाचरेत्”। पराशरः। “प्रयाणे सप्तरात्रं स्यात् त्रिरात्रं व्रतबन्धने। एकरात्रं परित्यज्य कुर्यात् पाणिग्रहं पक्षे”। भृगुः। “राजन्यानां तु सप्ताहं ब्राह्मणानां त्र्यहन्तथा। शूद्रस्यार्द्धदिनं प्रोक्तं सर्वकार्य्येषु वै भृगुः”। शूद्रस्यापद्विषयम्। कम्प इत्युपलक्षणम्। ग्रहणादावप्येवमेवान्यत्रैकत्र पठितत्वात्” मल०त०। पीयूषधारायां तु विशेष उक्तः। नारद “अनिष्टे त्रिविधोत्पाते सिद्धिकाशुदर्शने सप्तरात्रं न कुर्वीत यात्रोद्वाहादि मङ्गलम्” वसिष्ठः सर्व्वग्रासे दिनान्यष्टौ सर्वकार्य्येषु वर्जयेत्। षट्दिनानि त्रिभागोने अर्द्धग्रासे चतुर्द्दिनम्। चतुर्थांशे त्रिरात्रं स्यात् ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोः” नारदः “उत्पातग्रहणादूर्द्ध्वं सप्ताहं निखिले त्यजेत्”। अङ्गिरा “सर्व्वग्रासे तु सप्ताहमर्द्धग्रासे दिनत्रयम्। त्रिद्व्येकाङ्गुलतोग्रासे दिनमेकं तु वर्जयेत्” “अनयोर्विषयव्यवस्था देशभेदेनाचारभेदेन चावगन्तव्या” पी०धा०। अत्यावश्यककार्य्ये परिहारस्तत्रोक्तः ज्योतिर्निबन्धे “दिनानि पञ्च वसिष्ठस्त्रिदिनं गर्गस्तु कौशिकस्त्वेकम्। यवनाचार्य्यस्य मते पञ्च मुहूर्त्तांश्च दूषयति”। माण्डव्यराह प्रदर्शित शुभोत्पातेषु एकमेव दिनं वर्ज्यम्। “शुभदोत्पातैश्च दुष्टं दिनम्” मुहू०चि० उक्तेः। एवञ्च स्मार्त्तादिव्यवस्थापित विवाहे ग्रहणे एकदिनवर्ज्जनम् अल्पग्रासविषयमापद्विषयं वा उक्तवचनजातसामञ्जस्यात्। ग्रस्तादिविषये विशेषः ग्रहणशब्दे वक्ष्यते “एकतालद्रवोत्पातपवनप्रेरितो गिरिः” रघुः। “सोपप्लवासे मत्सरोत्पातवात” माघ। “उत्पातेन ज्ञापिते च” पा०। “उत्पातग्रहदुष्टञ्च” ज्यो०।

उत्पातक त्रि० उत्पातयति उत्पातं जनयति उद्+पत-णिच् ण्वुल्। १उत्पातजनके उद्+पत-ण्वुल्। २ऊर्द्ध्वपतनशीले च। “दयोत्पातकभल्लूकमक्षिकामशकाद्रुतम्” भा० स्वर्गा० २अ०।

उत्पाद पु० उत्+पद-भावे घञ्। १उत्पत्तौ “दुःखे च शोणितोत्पादे शाखाङ्गच्छेदने तथा” या० उत्पत्तिशब्दे विवृतिः उत्क्षिप्तः पादोऽनेन। “उत्क्षिप्तपादे त्रि०।

उत्पादक पु० ऊर्द्ध्वस्थिताः पादा अस्य कप्। अष्टपदे शरभाख्ये गजारातौ १पशुभेदे तस्य पृष्ठस्थपदचतुष्टयस्योर्द्ध्वपादत्वम्। उत्-पद-णिच्-ण्वुल्। २पितरि पु०। ३उत्पादनकर्त्तरि त्रि०। “उत्पादकब्रह्मदात्रोर्गरीयान् ब्रह्मदः पिता” “आश्रुतस्योत्पादकं केचिदपरे क्षेत्रिणं विदुः” “मोत्पादकः प्रजाभागी तथैवान्याङ्गनास्वपि” मनु। स्त्रियां टापि अत इत्वम्। उत्पादिका ४उत्पादकस्त्रियां ५हिलमोचिकायां शब्दचि० ६पूतिकायां भरत ७देहिकानामकीटे च स्त्री त्रिका०।

उत्पादन न० उद्+पद-णिच्-ल्युट्। जनने उत्पत्तिकरणे “उत्पादनमपत्यस्य जातस्य पालनम् तथा” मनु

उत्पादशय पु० उत्पादः ऊर्द्ध्वक्षिप्तपादः सन् शेते शी-अच्। (टिटिर) १टिट्टिभपक्षिणि हेमच०। २शिशौ च। तयो

[illegible]

[illegible]

...क्थ त्रि॰ ऊर्द्ध्वं गते सक्थिनी यस्य ब॰ समा॰ स्त्रियां ङीप्। ...ऊर्द्ध्वसक्थिके "उत्सक्थ्या अवगुदं धेहि समञ्जि चारया ...षन्" यजु॰ २३,२१।

...सङ्ग पु॰ उत्पत्य सजतेऽत्र उद्+सन्ज आधारे घञ्। ...मध्यभागे "दरीगृहोत्सङ्गनिषक्तभासः" कुमा॰ "द्रुपदो-...त्सङ्गाः" रघु। "मनुष्यकतोत्सङ्गप्रविशि-...र्वाभि" रघु "यद्योत्सङ्गे निश्चितमसकृद्दुःखदु खेन ...गातम्" मेघ॰। २क्रोडे "तस्योत्सङ्गे प्रणयिन इव स्रस्त-...गङ्गादुकूलाम्" "उत्सङ्गे वा मलिनवसने सौम्य। निक्षिप्य ...वीणाम्" मेघ॰ अत्र तया सजतेऽस्माधारे घञ्। ३उपरि-...भागे "सौधोत्सङ्गप्रणयविमुखो मास्म भूरुज्जयिन्याः" मेघ॰ उत्क्रान्त सङ्गम् अत्या॰ स॰। ४सन्यासिनि सङ्गरहिते ...त्रिष्ठे श॰त॰। ५ऊर्द्ध्वत संसर्गे च।

उत्सङ्गादि हरतीत्यर्थे ठञ्निमित्ते "हरत्युत्सङ्गादिभ्यः" पा॰ उक्ते शब्दसमूहे स च गणः उत्सङ्ग उडुप उत्पुत भस्त्र उत्पुट पिटक पिटाक" औत्सङ्गिकः सि॰कौ॰।

...ङ्गिन् त्रि॰ उत्सङ्ग ऊर्द्ध्वसंसर्गः, अस्त्यस्य इनि स्त्रियां ङीप्। ऊर्द्ध्वसंसर्गयुक्ते।

...ङ्गित त्रि॰ उत्सङ्गिनम् उत्संसृष्टां कृतः, उत्सङ्गिन्+ तत्करोतीत्यर्थे णिच्—कर्मणि क्त। संसर्गयुक्तीकृते। "उत्स-ङ्गितोत्तुङ्गतरङ्गवाहु" माघ।

...सञ्जन न॰ उद्+सन्ज—णिच् ल्युट्। १ऊर्द्ध्वत प्रयोजने उत्क्षेपणे। "सम्मानोत्सञ्जनाचार्य्यकरणेत्यादि" पा॰ तत्र उत्सञ्जने "दण्डमुच्चयति उत्क्षिपतीत्यर्थः" सि॰कौ॰।

...त्सत्ति स्त्री उद्+सद—क्तिन्। उच्छेदे।

...त्सधि पु॰ उत्स जलप्रवाहो धीयतेऽस्मिन् धा—कि उप॰ स॰। जलप्रवाहवति कूपादौ "अर्कैरत्सं नुनुद्र उत्सधिं पिबध्यै" ऋ॰१,८८,४।

उत्सन्न त्रि॰ उद्—सद—क्त। १उच्छिन्ने समूलच्छिन्ने २नष्टे च "मकरध्वजहतोत्सन्नविग्रह" काद॰ ३अल्पायासे माध्ये च "उत्सन्नयज्ञ इव वा एष यच्चातुर्मास्यानि" शत॰ब्रा॰२, ५,२,४८, दर्शपौर्णमासयज्ञाद्दर्मास्यानामनुष्ठानसाङ्कल्या-भावादुत्सन्नयज्ञत्वम्" भा॰ तेन हरति उत्सङ्गा॰ ठञ्। औत्सन्निक तेन हारके त्रि॰।

उत्सर्ग पु॰ उद्+सृज—कर्मणि घञ्। १सामान्यविधाने, तस्य सति बाधके सर्वत्र प्रवृत्तत्वात्तथात्वम्। 'क्वचिदपवा-दविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशते' पात॰भा॰। "अपवादैरि-वोत्सर्गाः-कृतव्यावृत्तयः परैः" कुमा॰ २न्याय्ये। नाभे घञ्। ३अपानवायोर्व्यापारे विष्ठोत्सर्गे ४त्यागे ५दाने "तस्योत्सर्गेण शुध्यन्ति जप्येन तपसैव च" मनु "श्री-लक्षणोत्सर्गविनीतवेषा" कुमा॰ ६समाप्तौ व्रतोत्सर्गे। "उत्सर्गनैके तुल्योपगुणत्वात्" आश्व॰श्रौ॰१,४, २१,० "स्तोमोत्सर्गौ चैकस्याह्न" कात्या॰२४,७,२५, ७आर्षि-कवेदपाठसमाप्तौ। वेदाध्ययनोत्सर्गकालश्च मिता॰ दर्शितो यथा "पौषमासस्य रोहिण्यामष्टकायामथापि वा। जलान्ते छन्दसां कुर्य्यादुत्सर्गं विधिवद्बहिः" या॰ "पौषमासस्य रोहिण्यामष्टकायां ग्रामाद्बहिर्जलसमीपे छन्दसां वेदानां स्वगृह्योक्तविधिना उत्सर्गं कुर्य्यात्। यदा पुनर्भाद्रमासे उपाकर्म तदा माघशुक्लस्य प्रथमदिवसे उत्सर्गं कुर्वीत। यथोक्तं मनुना 'पौषे तु छन्दसां कुर्य्याद्बहिरुत्सर्जनं बुधः। माघशुक्लस्य वा प्राप्ते पूर्वाह्णे प्रथमेऽहनीति"। तदनन्तरम्पक्षिणीमहोरात्रं वा विरम्य शुक्लपक्षेषु वेदान् कृष्णे त्वङ्गान्यधीयीत। यथाह मनुः "यथाशास्त्रन्तु कृत्वैवमुत्सर्गं छन्दसां बहिः। विरमे-त्पक्षिणीं रात्रिं यदाप्येकमहर्निशम्। अत ऊर्द्ध्वं तु छ-न्दांसि शुक्लेषु नियतः पठेत्। वेदाङ्गानि तु सर्वाणि कृष्णपक्षेषु सम्पठेदिति'। अत्रानध्यायमाह या॰ "त्र्यहं प्रेतेष्वनध्यायः शिष्यर्त्विग्गुरुबन्धुषु। उपाकर्मणि चोत्सर्गे स्वशाखश्रोत्रिये तथा" "उत्सर्गे प्रकृतिप-क्षिण्यहोरात्राभ्यां सहास्य विकल्पः" इति मिता॰ "ओंपूर्वा व्याहृती सावित्रीञ्च त्रिरभ्यस्य वेदादिमारभेत्" 'तयो-त्सर्गे' आश्व॰गृ॰३,५,१२,१३,उत्सर्जनशब्दे विवृतिः।

उत्सर्गिन् त्रि॰ उत्सर्गोऽस्त्यस्य इनि। उत्सर्गयुक्ते। "अ-यनमुत्सर्गिणाम्" २४,४,२२, त्रिषु मिश्रविकेषु एकस्य-हेष्वग्निष्टोमस्योत्सर्गेणास्योत्सर्गित्वम्" कर्क। अयनं गवामयनम्।

उत्सर्जन न॰ उद्+सृज—ल्युट्। १दाने, २त्यागे, च। वेदोत्-सर्गरूपे षण्मासकर्त्तव्ये वैदिकानां ३क्रियाभेदे स च आश्व॰ गृ॰ उक्तो यथा "मध्यमाष्टकायामेताभ्यो देवताभ्योऽन्नेन हुत्वाऽपोऽभ्यवयन्ति" २॰सू॰। "मध्य-माष्टकाग्रहणं पञ्चमासान्तोपलक्षणार्थम्"। तेन तस्याः समीपे माघ्यां पौर्णमास्यामित्यर्थः शाखान्तरे चैव दृश्यते। 'एताभ्यो देवताभ्यो हुत्वा सावित्र्यादिभ्य आज्यम्, इत्युक्तम्। अग्निमीड इत्यादिभ्योऽन्नेन हुत्वा स्वाध्यायपक्षग्रहणकालाऽन्नेनेति यत्नेन ब्रुवन् स्पष्टयति मन्त्र वाद्यमिति दर्शयति, तत्र स्विष्टकृत्, ततो वेदारम्भ-

[illegible] । [illegible]
[illegible] ।

उत्पादित त्रि उद्+पद-णिच्-क्त । [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

उत्पादिन् त्रि उद्+पद-णिनि । [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

उत्पाद्य [illegible] उद्+पद-णिच्-यत् । [illegible] "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible]

[illegible] [illegible] । [illegible] ।

उत्पाद [illegible] उद्+प [illegible] [illegible] ।

[illegible] त्रि उद्+[illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] त्रि उद्+[illegible] । [illegible] ।

[illegible] त्रि [illegible] उद्+[illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] "[illegible]" ।

उत्पीड त्रि उद्-पीड-अच् । [illegible] । "[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] [[illegible] ।

[illegible] उद्+[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] ।
[illegible] ।

[illegible] त्रि [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] त्रि । [illegible] त्रि [illegible] ।

[illegible] उद्+[illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] त्रि उद्+[illegible] । [illegible] । [illegible] त्रि । [illegible] त्रि ।

[illegible] त्रि [illegible] । [illegible] ।

[illegible] त्रि [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] ।

[illegible] उद्+[illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] उद्+[illegible] । [illegible] । [illegible] त्रि [illegible] ।

[illegible] उद्+[illegible] । [illegible] [[illegible]

[illegible] उद्+[illegible] । [illegible]

[illegible] उद्+[illegible] । [illegible]

[illegible] उद्+[illegible] । [illegible]

[illegible] त्रि उद्+[illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] त्रि [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] त्रि [illegible] ।

उत्सक्थ त्रि॰ ऊर्द्ध्वं गते सक्थिनी यस्य ब॰ स॰। स्त्रियां ङीप्। वाजसनेये "उत्सक्थ्या अवगुदं धेहि समञ्जिं चारया वृषन्" यजु॰ २३,२१।

उत्सङ्ग पु॰ उत्सज्यतेऽत्र उद्+सन्ज आधारे घञ्। १मध्यभागे "दरीगृहोत्सङ्गनिषक्तभासः" कुमा॰ "दृषदो-वासितोत्सङ्गाः" रघु॰। "तत्सैकतोत्सङ्गबलिक्रि-याभिः" रघु॰ "यस्योत्सङ्गे निहितमसकृद् खड खेन मातम्" मेघ॰। २क्रोडे "तस्योत्सङ्गे प्रणयिन इव स्रस्त-गङ्गादुकूलाम्" "उत्सङ्गे वा मलिनवसने सौम्य। निक्षिप्य वीणाम्" मेघ॰ ऊर्द्ध्वं सज्यतेऽत्राधारे घञ्। ३उपरि-भागे "सौधोत्सङ्गप्रणयविमुखो मास्म भूरुज्जयिन्याः" मेघ॰ उत्क्रान्तः सङ्गम् अत्या॰ स॰। ४सन्यासिनि सङ्गरहिते त्रि॰ श॰। ५ऊर्द्ध्वं. ते संसर्गे च।

उत्सङ्गादि हरतीत्यर्थे ठञ्निमित्ते "हरत्युत्सङ्गादिभ्यः" पा॰ उक्ते शब्दसमूहे स च गणः उत्सङ्ग उडुप उत्प्लुत उत्पुट पिटक पिटाक" औत्सङ्गिकः सि॰ कौ॰।

उत्सङ्गिन् त्रि॰ उत्सङ्ग ऊर्द्ध्वसर्गः अस्त्यस्य इनि स्त्रियां ङीप्। ऊर्द्ध्वसंसर्गयुक्ते।

उत्सङ्गित त्रि॰ उत्सङ्गिनः उत्संसृष्टाः कृता उत्सङ्गिन्+ तत्करोतीत्यर्थे णि-कर्मणि क्त। संसर्गयुक्तीकृते। "उत्स-ङ्गितोत्तुङ्गतरङ्गबाहु" माघः।

उत्सञ्जन न॰ उद्+सन्ज-णिच् ल्युट्। १ऊर्द्ध्वं संयोजने उत्क्षेपणे। "सम्मानननोत्सञ्जनाचार्य्यकरणेत्यादि" पा॰ तत्र उत्सञ्जने "दण्डमुन्नयति उत्क्षिपतीत्यर्थः" सि॰ कौ॰।

उत्सत्ति स्त्री उद्+सद-क्तिन्। उच्छेदे।

उत्सधि पु॰ उत्सः जलप्रवाहो धीयतेऽस्मिन् धा-कि उप॰ स॰। जलप्रवाहवति कूपादौ "अक्षितमूर्द्ध्वं तुतुज उत्सधिं पिबध्यै" ऋ॰ १,८८,४।

उत्सन्न त्रि॰ उद्-सद-क्त। १उच्छिन्ने समूलतश्छिन्ने २नष्टे च "मकरध्वजदहोत्सन्नविग्रह" काद॰ ३अल्पायाससाध्ये च "उत्सन्नयज्ञ इव वा एष यच्चातुर्मास्यानि" शत॰ब्रा॰२, ५,२,४८, दर्शपौर्णमासवच्चातुर्मास्यानामनुष्ठानप्रसिद्ध्या-भावादुत्सन्नयज्ञत्वम्" भा॰ तेन चरति उत्सङ्गा॰ ठञ्। औत्सन्निक तेन चारके त्रि॰।

उत्सर्ग पु॰ उद्+सृज-कर्मणि घञ्। १सामान्यविधाने, तस्य सति बाधके सर्वत्र प्रवृत्तत्वात्तथात्वम्। 'क्वचिदपवा-दविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशते" पात॰भा॰। "अपवादैरि-वोत्सर्गाः कृतव्यावृत्तयः परैः" कुमा॰ २न्याय्ये। भावे घञ्। ३चयमानवायोर्व्यापारे विष्ठोत्सर्गे ४त्यागे ५दाने "तस्योत्सर्गेण शुध्यन्ति जप्येन तपसैव च" मनु "श्री-लक्षणोत्सर्गविनीतवेषाः" कुमा॰ ६समाप्तौ व्रतोत्सर्गं। "उत्सर्गमेके मुख्योपगुणत्वात्" आश्व॰श्रौ॰१,४, २१,॰ "सोमोत्सर्गौ चैकस्याः" कात्या॰२४,७,२५, ७आर्षि-पवेदपाठसमाप्तौ। वेदाध्ययनोत्सर्गकालश्च मिता॰ दर्शितो यथा "पौषमासस्य रोहिण्यामष्टकायामथापि वा। जलान्ते छन्दसां कुर्य्यादुत्सर्गं विधिवद्बहिः" या॰ "पौषमासस्य रोहिण्यामष्टकायां ग्रामाद्बहिर्जलसमीपे छन्दसां वेदानां स्वगृह्योक्तविधिना उत्सर्गं कुर्य्यात्। यदा पुनर्भाद्रमासे उपाकर्म तदा माघशुक्लस्य प्रथमदिवसे उत्सर्गं कुर्य्यात्। यथोक्तं मनुना 'पौषे तु छन्दसां कुर्य्याद्बहिरुत्सर्जनम् द्विजः। माघशुक्लस्य वा प्राप्ते पूर्वाह्णे प्रथमेऽहनीति"। तदनन्तरम्पक्षिणीमहोरात्रं वा विरम्य शुक्लपक्षेषु वेदान् कृष्णपक्षेष्वङ्गान्यधीयीत। यथाह मनुः "यथाशास्त्रन्तु कृत्वैवमुत्सर्गं छन्दसां बहिः। विरमे-त्पक्षिणीं रात्रिं यद्वाप्येकमहर्निशम्। अत ऊर्द्ध्वं तु छ-न्दांसि शुक्लेषु नियतः पठेत्। वेदाङ्गानि तु सर्वाणि कृष्णपक्षेषु सम्पठेदिति'। अत्रानध्यायमाह या॰ "त्र्यहं प्रेतेष्वनध्यायः शिष्यर्त्त्विग्गुरुबन्धुषु। उपाकर्मणि चोत्सर्गे स्वशाखश्रोत्रिये तथा" "उत्सर्गे मनूक्तप-क्षिण्यहोरात्राभ्यां त्र्यहस्य विकल्प" इति मिता॰ "ओंपूर्वा व्याहृती सावित्रीञ्च त्रिरभ्यस्य वेदादिमारभेत्" "तथो-त्सर्गे" आश्व॰गृ॰ २५,१२,१२, उत्सर्जनशब्दे विवृतिः।

उत्सर्गिन् त्रि॰ उत्सर्गोऽस्त्यस्य इनि। उत्सर्गयुक्ते। "अ-यनमुत्सर्गिणाम्" २४,४,२२, त्रिवृदभिप्लविकेषु एकस्या-श्चैवाग्निष्टोमस्योत्सर्गेणास्योत्सर्गित्वम्" कर्क। अयनं गवामयनम्।

उत्सर्जन न॰ उद्+सृज-ल्युट्। १दाने, २त्यागे, च। वेदोत्-सर्गरूपे षण्मासकर्त्तव्ये वैदिकानां ३क्रियाभेदे स च आश्व॰ गृ॰ उक्तो यथा "मध्यमाष्टकायामेताभ्यो देवताभ्योऽन्नेन हुत्वाऽपोऽभ्यवयन्ति" २०सू॰। "मध्य-माष्टकाग्रहणं षण्मासान्तोपलक्षणार्थम्"। तेन तस्याः समीपे माघ्यां पौर्णमास्यामित्यर्थः शाखान्तरे चैवं दृश्यते। 'एताभ्यो देवताभ्यो हुत्वा सावित्र्यादिभ्य-श्चाज्यम्, इत्युक्तम्। अग्निमीळे इत्यादिभ्योऽन्नेन हुत्वा स्वाचोपाकरणप्रसक्तत्वाच्चेति यत्नेन ब्रुवन् स्पष्टमिव अत्र आद्यमिति दर्शयति, तत्र क्लिष्टत्वात्, ततो वेदारम्भ-

[illegible] ११ पू । [illegible] । [illegible] २२ पू । [illegible] २२ पू । [illegible] [इति च

उत्पवन न उद्+पू-ल्युट् । [illegible]

उत्पवितृ त्रि [illegible] । [illegible]

[illegible]

उत्पादन न उद्+पद-णिच् ल्युट् । [illegible]

उत्पादनीय त्रि उद्+पद-णिच् कर्मणि अनीयर् । [illegible]

उत्पादिन् [illegible]

उत्पादित त्रि उद्+पद-णिच्-क्त । [illegible]

उत्पादक त्रि उद्+पद-णिच्-ण्वुल् । [illegible]

उत्पादक न उद्+पू-णिच्-ल्युट् । [illegible]

उत्पावित त्रि उद्+पू-णिच्-क्त । [illegible]

उत्पावन न उद्+पू-ल्युट् । [illegible]

कार्य्येषु ३स्थिरतरे प्रयत्ने "उत्साहो मन्त्रमूलं स्यादिति नीतिविदां मतम्। प्रभुशक्तिर्मन्त्रमूला तस्मादुत्साहवान् भवेत्" इत्युक्ते राज्ञां ४गुणविशेषे, "धारयेदुत्साहयोगेन क्रिययैव च कर्म्मणाम्" मनुः। "शीतांशुरौत्साहगुणेन सम्पद्" कुमा०। ५कण्ठ्ये,६यन्त्रप्रावधौ ईस्रमे, मेदिनी "कार्य्यारम्भेषु संरम्भः स्थेयानुत्साह उच्यते" सा०द० उक्तलक्षणके वीररसस्य ७स्थायिभावे। स च वीररसस्य स्थायी भावः "रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा। जुगुप्सा विस्मयश्चेत्यष्टौ प्रोक्ताः शमस्तथा" स्थायिनो विभज्य "उत्तमप्रकृतिर्वीर उत्साहस्थायिभावकः"तत्रोक्तेः। तत्र उदाहरणे "मन्दोत्साहः कृतोऽस्मि मृगयापवादिना माधव्येन" शकु० "मुक्तसङ्गोऽनहंवादी धृत्युत्साहसमन्वितः" गीता "महोत्साहः स्थूललक्षः कृतज्ञो वृद्धसेवकः" या०स्मृ० अस्त्यर्थे वा०मतुप् इनि वा उत्साहिन् उत्साहवत् तद्विशिष्टे त्रि० स्त्रियां ङीप्।

उत्साहक त्रि०उद्+सह-ण्वुल्। उत्साहान्विते "तृजकाभ्यामिति" पा० षष्ठीनिषेधेऽपि शाकटा० षष्ठी समासः। कार्य्योत्साहकः।

उत्साहन न० उद्+सह-णिच्-ल्युट्। उत्साहजनने

उत्साहवर्द्धन पु०उत्साहं वर्द्धयति वृध-णिच्-ल्यु। वीररसे। वृध-ल्युट् 6त०। उत्साहस्य वृद्धौ न०।

उत्साहशक्ति स्त्री उत्साहरूपशक्तिर्बलम्। राज्ञां विक्रमहेतौ बले। "षड्गुणाः शक्तयस्तिस्रः प्रभावोत्साहमन्त्रजाः" अमरः। "कर्त्तव्येषु कार्येषु स्थेयान् प्रयत्न उत्साहः" मल्लि०।

उत्सिक्त त्रि० उद्+सिच-क्त। १उद्रिक्ते अतिशयिते २उद्धियुक्ते ३उद्धते गर्विते च। "आमीयादस्थिरां वाचमुत्सिक्तमनसां तथा" मनुः।

उत्सुक त्रि० उत्सवति षु प्रेरणे मितद्र्वादि० डु कन्। १इष्टार्थाप्रयत्ने कालक्षेपासहिष्णौ २इष्टार्थोद्युक्ते च "दिनावसानोत्सुकबालवत्सा" "श्रुत्वा रामः प्रियोदन्तं मेने तत्सङ्गमोत्सुकः" "वत्सोत्सुकापि स्तिमिता सपर्य्याम्" "आपप्रोत्सुकशारङ्गा चित्रकूटस्थली जहौ" रघु। उत्सुकस्य भावः ष्यञ्। औत्सुक्य तद्भावे न०। "इष्टानवाप्तेरौत्सुक्यं कालक्षेपासहिष्णुता। चित्ततापत्वरास्वेददीर्घनिश्वसितादिकृत्" सा० द०। "औत्सुक्येन कृतत्वरा सहभुवा व्यावर्त्तमाना ह्रिया" रत्ना०। भृशा०

अभूततद्भावार्थे क्यङ्। उत्सुकायते उत्सुकायमाना "यस्योत्सुकायमाना त्वं न प्रतीपायसेऽन्तिके" भट्टिः

उत्सूत्र त्रि० उत्क्रान्तः सूत्रम् अत्या० स०। विधानसूत्रातीते "अनुत्सूत्रपदन्यासा सद्वृत्तिः सन्निबन्धना" माघः।

उत्सूर पु० उत्क्रान्तः अतिक्रान्तः सूरः सूर्यः यम् अत्या० स०। दिनात्यये हेमच०उत्सूर्य्योदयोऽप्यत्र। "औत्सूर्य्यमन्यानुत्सापयाद्युपम्"। अथ०४,५,७, "उत्सूर्य्यशायिनमासन् सर्व्वे चासन् प्रगे निशा" भा०शा०२२८अ०

उत्सृज्य अ० उद्+सृज-ल्यप्। १त्यक्त्वेत्यर्थे "ऋदुपधात्कर्म्मणि क्यप्। २त्यक्तव्ये त्रि०

उत्सृष्ट त्रि०उद्+सृज-क्त। १त्यक्ते २दत्ते च। "ब्राह्मणानाञ्च यत्किञ्चित् पयोत्सृष्टं स्व निर्ज्जने। तत् कश्चिदन्यो न नयेत् विभाव्यस्त यथाक्रमम्। न ग्राह्यं न च तत्क्षीरं पातव्यं केनचित् क्वचित्"। ब्रह्म पु०। "महोक्षोत्सृष्टपशवः सूतिकागन्तुकादयः" या०स्मृ०।

उत्सेक पु० उद्+सिच-घञ्। १गर्व्वे, "उपदा विविशुः शश्वन्नोत्सेकाः कोशलेश्वरम्" रघु। "नोत्सेकमगमच्छ्रेद कदाचिदिह न कुलम्" भा० आ० ११०अ०। २उद्रेके "पातव्यं श्वासकासघ्नं स्नेहोत्सेके गलग्रहे" सुश्रु०। ३उद्धृत्य बहिः सेचने च।

उत्सेकिन् त्रि० उत्सेक+अस्त्यर्थे इनि। १अतिशयिते २गर्वयुक्ते च स्त्रियां ङीप्। "भाग्येष्वनुत्सेकिनी" शकु०

उत्सेचन न०उत्क्रम्य आधारमतिक्रम्य सेचनम्। आधारातिक्रमेण प्लवने (उपचान)

उत्सेध पु० उत्सेधति कारणमतिक्रम्य वर्द्धते उद्+सिध—गत्याम् अच। १देहे तस्य शुक्रशोणितरूपस्वकारणातिक्रमेण वर्द्धनशीलत्वम्। भावे घञ्। २उन्नतौ तस्य कृदभिहितभावत्वात् "पुत्रवित्तार्ज्जनात् पितेत्यादौ पुत्रार्जितवित्त इव उन्नत्यान्वयेऽपि षष्ठि तयास्तेऽपि विशेषणसमासे ब्राह्मणश्रमणादिवत् परनिपात इति मनियन्त्रणाखर इत्यादिवर्णदिति भेदः। यथा "पयोधरोत्सेधनिपातचूर्णिताः इति कुमा० "तस्य प्रमाणमाङ्गमाहिपश्चमोत्सेधसंपदियन्ति" सुश्रु०। "उत्सेधनिर्द्धूतमहीशशृङ्गं ध्वजं"माघ "तच्छाखाघनता दीर्घा मादेयाघनरङ्गुला। तथैवोत्सेधशोभेयाधररसास्तु इत्यपि" छन्दोगप० "पयोधरोत्सेधविशीर्णसंहति" कुमा०। कर्त्तरि अच्। ३उन्नते त्रि०। "वायव्यं श्वेतं पुच्छे उत्सेधमेव तं कुरुते तस्मादुत्सेधं प्रजाभयेऽभि सन्न-

[illegible]

उदकीय पु॰ नामधातु आत्मन उदकमिच्छति उदक+क्यच्। उदकीयति अतितर्षायान्तु उदन्यति।

उदकोर्ष(र्य) पु॰ उदकेन कीर्य(र्य) ते अवायाम् उदा-देयः। मत्स्यावक्षे राजनिर्घ॰ र्ष्यान्त रत्नमा॰।

उदकेचर पु॰ उदके जले चरति अच् वा सप्तम्या अलुक्। जलचरे मत्स्यादौ। "अश्वर्यं मत्स्य सामदोराजेत्याह तस्योदकेचरा विश इव आसत इति मत्स्याय" शत॰ब्रा॰ १३,४,३,१२ जलचरे १पक्षिकूर्मादौ च ते च सुश्रुते विभाजिता ते च आनूपशब्दे ७२१ पृष्ठे दर्शिताः। सामान्यास्तु उदकचरोऽप्यत्र, णिनि, उदकचारिन् अप्यत्र स्त्रियां ङीप्।

उदकोदर न॰ सुश्रुतोक्ते उदरवृद्धिकारकरोगे। उदरशब्दे विवृतिः "उदकोदरिणस्तु वातज्वरतै साभ्यामित्यादि" सुश्रु॰

उदक्त त्रि॰ उद्+अनुच-क्त। कूपादित उत्तोलिते। "उदक्तमुदकं कूपात्" सि॰कौ॰।

उदक्प्रवण त्रि॰ उदक् उत्तरा प्रवण निम्नम्। क्रम-योदक्षिणत उत्तरनिम्ने। "अपर उदक्प्रवणे समे वा" कात्या॰ २,२,४। २उत्तरमार्गगतिविशेषे च "एष वा उदक्प्रवणोयत्रो यत्रैवं विद् मष्टा भवति" छा॰उ॰। "उदक्प्रवण उत्तरमार्गं प्रति भवेदरिक्षयं" भा॰। 'प्राचो हि देवानां दिगथो उदक्प्रवणोदीचो हि मनुष्याणा, दिग्दक्षिणत, पुरीषं प्रत्युदूहत्येषा वै दिक् पितृणां सा यद् दक्षिणा प्रवणा स्यात्' शत॰ब्रा॰। १,२,५,१७।

उदक्य त्रि॰ उदकमर्हति दण्डा॰ यत्। १जलार्हे ब्रीह्यादौ। २तत्स्नानार्हेऽशुचौ ३ऋतुमत्यां स्त्री। तस्याश्च स्नानदिव-सपर्यन्तमशुचे ततः शुद्ध्यर्थमुदकार्हत्वात् तथात्वम्। "उद-क्या सूतिका वापि अन्त्यज स्पृशेद्यदि। त्रिरात्रेणैव शुध्येत इति शातातपोऽब्रवीत्" शु॰त॰ दक्षपरा॰। 'उदक्यया च सभायां न कुर्वीत कदाचन" भा॰अ॰प॰ १०४ अ॰। "उदक्ययाथते ये च द्विजा केचिदम-न्त्रव" भा॰ शान्ति॰१६५ अ॰। अथ प्रसङ्गात् प्रथम-रजोदर्शनतिथ्यादिफलवदीयधर्मभेदा उच्यन्ते ते च विधा प्रमारिजाते दर्शिता यथा। "प्रथमर्त्तौ द्वितीये वा शुभाशुभ निरीक्षणम्। कर्त्तव्यं सात्विभि सम्यग् धर्मशास्त्रविधान-त"। तत्र वस्त्रफलम्। वराङ्गवर्स्थितायाम् "सुभगा श्वेतव-स्त्राढ्या रोगिणी रक्तवाससा। नीलाम्बरधरा नारी विधवा जायते ध्रुवम्। भोगिनी पीतवस्त्रा श्यामवस्त्रा पतिव्रता। दुर्भगा जीर्णवस्त्रा च सुभगा क्षौमधारिणी"। रजोवर्णफलम्।

"आलोहिते भवेद्वन्ध्या श्वेतवर्णे च पुत्रिणी। कृष्णे च विधवा नारी रजसेतत्तु लक्षणम्" विवाहोत्तरकालभेद फलम् "ऊढानां वत्सरार्धेन मासे पक्षे तथा खलु। रज-सोदर्शन स्त्रीणां सर्वदैवाशुभावहम्"। अथ तिथिफलम् "आद्यर्त्तौ विधवा नारी प्रतिपद्याद्यताऽङ्गना। वैधव्यदा प्रतिपदा द्वितीया पुत्रवर्द्धिनी। सौभाग्यदा तृतीया च चतुर्थी सुतनाशिनी। पञ्चमी सुभगा चैव षष्ठी सम्पत्तिनाशिनी। सप्तमी धननाशाय, पुत्रदा सौख्य दाष्टमी। नवमी क्लेशदा स्त्रीणा दशमी च सुखप्रदा। एकादश्यर्थनाशाय द्वादशी रतिवर्द्धिनी। त्रयोदशी शुभा-ज्ञेया दुर्भगा च चतुर्दशी। पौर्णमासी त्वमावास्या दुःखरोगविवर्द्धिनी"। अथ मासफलम् तत्रैव "चैत्रे मासि विशेषेण वैधव्य लभते ध्रुवम्। वैशाखे बहुपुत्राढ्या ज्यैष्ठे रोगावृता भवेत्। आषाढे मृत्युद प्रोक्त श्रावणे धनदा भवेत्। भाद्रे तु दुर्भगा स्त्रीणा आश्विने च तपस्विनी। कार्त्तिके निर्धना बाला मार्गशीर्षे बहुप्रजा। पौषे स्यात् पुंश्चली नारी माघे पुत्रसुखान्विता। फाल्गुने सर्व सम्पन्ना प्रथमर्त्तौ फलं स्मृतम्"। अथवारफलम्। "आ-दित्ये विधवा नारी सोमे दैन्यमवाप्नुयात्। मङ्गले शस्त्रघाताय बुधे च धनिनी भवेत्। गुरौ च भर्त्तृसुखदा कन्यापुत्रपरिभ्रंशिनी। पौश्चल्यकारिणी मन्दे म्रियते भर्त्तुरग्रत"। अन्यत्रान्यथापि "सूर्ये पतिव्रता दुःख पुत्रिणी भोगभागिनी। पतिव्रता क्लेशभोगा सूर्याद्यवारादिषु क्रमात्" अथ वेलाफलम्। "प्रात काले रजः स्त्रीणा प्रथमं शोकवर्द्धनम्। सङ्गवे सुखसन्तत्यै मध्याह्ने धन-सन्तति। अपराह्णे धनावाप्ति, सायाह्ने मध्यम फलम्। पूर्वरात्रे सुखायाथ मध्यरात्रे धनक्षय। पररात्रेऽर्थ नाशाय प्रथमर्त्तुफल स्मृतम्"। अथ स्थानफलम्। "गृहमध्ये सुखावाप्तिर्बहिर्द्वारे वियोगिनी। शय्यायां सुखदा भूमावनेकापत्यसन्ततिः"। दृष्टफलम्। "पुर-स्ताद् दृश्यते यत्तु रजः स्त्रीणां सुखाय तत्। पश्चात्तया तु यद्दृष्टं रजो वैधव्यद स्मृतम्। रजः पश्यति चेत्क-न्या शुभान्या तत्सुख भवेत्। स्वय दृष्ट तथा स्त्रीणा मातृघाताय कल्पते"। अथावासफलम्। "पितृगृहे रजो दैन्य विदधाति पितृ कुले। देवस्थाने पितृस्थाने धनस्थानेऽप्यवेश्मनि। मार्गे भर्त्तृवियोगे च मध्वकारिन्द्र मृतप्रजा"। अथ नक्षत्र फलम्। "अश्विनी सुखदा स्त्रीणां भरणी कामवर्द्धिनी। कृत्तिका दैन्यदा ज्ञेया रोहिणी

[illegible]

[illegible]

परः । "रजस्वला यदा दष्टा शुना जम्बुकरासभैः । पञ्चरात्रं निराहारा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति । ऊर्द्ध्वं तु त्रिगुणं नाभेर्वक्त्रे तु त्रिगुणं तथा । चतुर्गुणं स्मृतं मूर्द्ध्नि दष्टेऽप्यभ्यासता भवेदिति" ।

तस्या नैमित्तिकस्नानशुद्धिस्नानप्रकारस्तत्रैव दर्शितो यथा । तत्र नैमित्तिकस्नानप्रकारस्तु स्मृत्यर्थसारे । "स्नाने नैमित्तिके प्राप्ते रजोदर्शने पात्रान्तरिततोयेन स्नानादि विधायात्मा साङ्गोपाङ्गं वस्त्रं च निष्पीड्यान्यवस्त्रधारणं तथा व्रतञ्चरेदिति" । अथ शुद्धिस्नानं स्मृत्यर्थसारएव । "रजस्वला परिशुद्धिकामापि शौचं कृत्वा मलं प्रक्षाल्य दन्तधावनपूर्व्वकं संगवे स्नायात्" इति । अथ स्नानान्तरमपि रजःस्रावे विशेषोऽभिधीयते । कात्यायनेन "रजस्वला यदा नारी निरामयशुचिर्भवेत् । प्रथमेऽहनि चाण्डाली द्वितीये ब्रह्मघातिनी । तृतीये रजकी प्रोक्ता चतुर्थेऽहनि शुद्ध्यति । भर्त्तुः शुद्धा चतुर्थेऽह्नि स्नाता नारी रजस्वला । दैवे कर्म्मणि पित्र्ये च पञ्चमेऽहनि शुद्ध्यती"त्युल्लिखितम् । "रागजं रोगजञ्चैव द्रव्यजं कालजं तथा । यद्रागरोगजन्योत्थं तद्रक्तं प्राह भार्गवः । कालजं तु रजःस्रावं तस्मात् तत्रैव साऽशुचिः" । एषां लक्षणानि । "वर्षात् प्रसूतेरुत्पन्नं मेदोबन्ध्याकृतात्तु यत् । तद्रागजमिति प्रोक्तं मनोभवसमुद्भवम् । रोगेण यद्रजः स्त्रीणामत्यर्थं संप्रवर्त्तते । नाऽशुचिः स्त्री ततस्तेन यतो वैकारिकं मलम् । धात्वादिदोषवैषम्यादसकृद्व प्रवर्त्तते । रोगजं तत्समुद्दिष्टमथ द्रव्यजमुच्यते । द्रव्यजं धातुवैषम्यद्द्रव्योपभोगजमिति" । "आरभ्य चार्त्तवदिनादेकत्रिंशतिवासरे । मासादूर्द्ध्वं रजो यस्याः सा सत्कालसमुद्भवम् । रजस्वला यदा नारी पुनरेव रजस्वला । सा विंशतिदिनादूर्द्ध्वं निरामयशुचिर्भवेत्" । ततः पूर्व्वं तु "रजस्वला यदि स्नाता पुनरेव रजस्वला । अष्टादशदिनादर्व्वागशुचित्वं न विद्यते । एकोनविंशतेरर्व्वागेकाहं स्यात् ततो द्व्यहम् । विंशत्प्रभृत्युत्तरेषु त्रिरात्रमशुचिर्भवेदिति" । काश्यपस्तु । "रजस्वला सती नारी पुनरेव रजस्वला । अष्टादशात् प्राग्याति अशुचित्वं त्रिरात्रकम् । त्रयोदशदिनादूर्द्ध्वं रजसा युज्यते यदा । अष्टादशात् प्राक् तस्याऽपि त्रिरात्रमिति निश्चयः । एकादशेऽह्नोऽर्व्वाक् त्रिरात्रं द्वादशेऽहनि । ऊर्द्ध्वं त्रिरात्रं विद्यादिति कुक्कु- विषोदितमित्यादि" परस्परविरुद्धवचनम् आतिशुचत्वोऽ-

स्यादेशभेदेन व्यवस्थापनीयम् । स्नानकालोऽस्त्वरात्रतुचरमेण व्यवस्थेति स्मृ० । रजःकालस्नाने प्रजापतिराह "चाण्डालाते मृते सा च सूतकहस्तगा यदि । स्वत गेहेषु शुचं स्नाच्छु- त्रिरात्राः निराहता" । रजः प्राप्तकालसन्देहेऽपि स एवाह । "निःसन्देहे परिस्नाने चार्त्तवे शुद्धिकारणम् । सन्देहमात्रे स्नानं स्यादित्युवाच प्रजापतिरिति" । अथ रात्रौ रजोदर्शने विशेषः । "अर्द्धरात्रपर्य्यन्तं पूर्व्वदिनमित्यपरे अर्द्धदिनगणना या त्रिभागाया रात्रेर्भागद्वयं पूर्व्वदिनान्तर्गतमित्यन्ये । सूर्य्योदयावधि पूर्व्वदिनमित्यपरे । तदाह काश्यपः । "उदिते तु यदा सूर्य्ये नारीणां दृश्यते रजः । जननं वा विपत्तिर्वा यस्याहस्तस्य शर्व्वरी । अर्द्धरात्रावधिः कालः सूतकादौ विधीयते । रात्रिं कुर्य्यात्त्रिभागां तु द्वौ भागौ पूर्व्वगामिनौ । उत्तमोंऽशः प्रभातेन युज्यते ऋतुसूतके । रात्रावेव समुत्पन्ने मृते रजसि सूतके । पूर्व्वमेव दिनं ग्राह्यं यावन्नाभ्युदितो रविरिति" । अत्रापि देशाचारादिना व्यवस्था द्रष्टव्या । अथ रजस्वलाया ज्वरादिरोगसम्भवे शुद्धिविधानं स्मृत्यर्थसारे । "रजस्वला ज्वरिता चतुर्थेऽहनि सचेलस्नानस्याशक्त्या दशकृत्वोऽद्भिः तत्तो वाच्या तां स्पृष्ट्वाचमेदिति" । उशनापि "ज्वराभिभूता या नारी रजसा च परिप्लुता । कथं तस्या भवेच्छौचं शुद्धिः स्यात् केन कर्म्मणा ? । चतुर्थेऽहनि सम्प्राप्ते स्पृशेदन्या तु तां स्त्रियम् । सा सचेलावगाह्यापः स्नात्वा स्नात्वा पुनः स्पृशेत् । दशद्वादशकृत्वो वा आचामेच्च पुनः पुनः । अन्ते च वाससां त्यागस्ततः शुद्धा भवेत्तु सा । दद्याच्छक्त्या ततो दानं पुण्याहेन विशुध्यति । आतुराणां तु सर्व्वेषामेवं शुद्धिर्विधीयत" इति । अथोदक्यास्पृष्टानां चेतनानां सचेलं स्नानम् अचेतनपीठादीनां प्रक्षालनम्, तथोदक्यादिस्पृष्टाचेतनस्पर्शे आचमनम् "उदक्याऽशुचिभिः स्नायात् संस्पृष्टस्तैरुपस्पृशेदिति" याज्ञवल्क्यवचनात् । उदक्यादिस्पृष्टचेतनस्पर्शे तु द्वितीयस्यापि स्नानमेव यथाह मनुः "दिवाकीर्त्तिमुदक्याञ्च पतितं सूतिकां तथा । शवन्तत्स्पृष्टिनञ्चैव स्पृष्ट्वा स्नानेन शुद्ध्यति" तृतीयस्य त्वाचमनं यथाह संवर्त्तः "तत्स्पर्शिनं स्पृशेद्यस्तु स्नानं तस्य विधीयते । ऊर्द्ध्वमाचमनं प्रोक्तं द्रव्याणां प्रोक्षणं तथा" एतदमतिविषयं बुद्धिपूर्व्वस्पर्शे तु तृतीयस्यापि स्नानमेव "पतितचण्डालसूतिकोदक्याशवस्पृष्टितत्स्पृष्ट्युपस्पर्शने सचेलमुपस्पर्शनाच्छुद्धिरिति" गौतमवचनात् । चतुर्थस्याचमनं यथाह देवलः "उप-

[illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] [उदय ।

उदयाद्रि [illegible] । [illegible] ।

उदयन न [illegible] । [illegible] ।

[illegible] ११ [illegible] ।

उदयस्थ न [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

उदयभूम [illegible] ।

उदय [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

उदयवत् [illegible] ।

उदयाभ [illegible] ।

उदर [illegible] ।

[illegible] ।

उदकसुप [illegible] ।

उदयमस [illegible] ।

उदय [illegible] ।

उदयाचल [illegible] ।

उदयिन [illegible] ।

उदस् [illegible] ।

उदय [illegible] ।

उदयम न [illegible] ।

"प्रतिप्रस्थाता च संस्रावाद्धवनीयादुच्चैस्तोदश्वनेन चमसेन वा" कात्या० १०,५,१। भावे ल्युट्। २जलक्षेपणे। कर्त्तरि ल्यु। ३उत्क्षेपके त्रि०। "सत्पतिर्वि श्वासामूध स धियामुदञ्चन" ऋ० ५,४४,१२। "उदञ्चन अर्द्ध-उद्गमयिता" भा०।

उदञ्चित त्रि० उद्–अन्च–पूजायां क्त। १पूजिते। चिच्–क्त। २ऊर्द्ध गमिते ३उत्क्षिप्ते। हेम० "उदञ्चिताचोऽस्थि तदञ्चिणोः" भट्टि।

उदञ्चु त्रि० उद्+अन्च–उन्। उद्गतिर्गते। वाह्वा० अपत्ये इञ्। औदञ्चवि तदपत्ये पुंस्त्री०।

उदण्डपाल पु० उद्गतिमखण्डं पलति गच्छति कारणतया पल-गतौ अण् उप०स०। १मत्स्ये २सर्पे च मेदि० तयोर् दण्डोद्गेदेन जातत्वात्तथात्वम्। [र्थपि०।

उदद्या स्त्री उद्+अद–बा० यत्। तैत्तपिपीलिकायां शब्दा-

उदधान पु० उदकं धीयतेऽत्र आधारे ल्युट्। उदादेश। १कुम्भे २मेघे च।

उदधि पु० उदकानि धीयन्तेऽस्मिन् धा-आधारे कि उदादेशः। १समुद्रे,२घटे च। "उदधेरिव निम्नगाशतैः" "चन्द्रोदय इवोदधेः" रघुः। "यै छत सर्व्वभस्मोतिरमेयस्य महोदधि" मनु। समुद्रसामान्यस्येव तथा तत्तत्-पदसमभिव्याहारे व विशेषस्य बोधः। यथा क्षारोदधिः क्षीरोदधि सुरोदधि। ३मेघे च। "हृदय मश्चायुरपो दस्तोदधिं भिन्त" यजु० १८,५४। ४उदकधानकर्त्तृ, मृत्यों च "संस्थयेव दिद्युतदुदधिर्निधि" यजु० ३८,२५ सूर्यस्य च असपूर्ण्णामृताभिर्नाडीभिर्ब्बाकर्षणेन महारपोसधात्वं श्रया च तस्यामृताधायकत्वम्" तथा स्मृतपके ३२२ पृष्ठे उक्तम्।

उदधिक्रा त्रि० उदधिं क्रामति क्रम–वि लोप्। समुद्र-क्रामके।

उदधिमल पु० उदधेर्मल इव। समुद्रफेने राजव०।

उदधिमेखला स्त्री उदधिर्मेखलेव यस्याः। मध्यस्थाने समुद्रवेष्टितायां पृथिव्याम्। भूगोले "भूमेरर्द्ध क्षारसिन्धोरुदकस्थं जम्बूद्वीप प्राहुराचार्य्यवर्य्याः। अर्द्धेऽन्यस्मिन् द्वीपषट्कस्य याम्ये क्षारक्षीराद्यम्बुधीनां निवेश" सि०शि० उक्तेः याम्यार्द्धे एवाम्बुधीनां निवेशात् तेषां पृथिवी मध्यदेशकतया मेखलातुल्यत्वम्।

उदधिसुता स्त्री देव०। १लक्ष्म्याम् तस्या उदधिजातत्वात् तथात्वम्। उदधितनयादयोऽप्यत्र २चन्द्रे पु०।

उदन् न० उन्द्+कनिन्। उदके। "उदकशब्दादेशोऽयमित्यन्ये प्रत्ययसभावं शब्द इत्यपरे। "धारावर्मेणोदधिर्गुन्दन्ति भूम" ऋ० १,८५,५ "यत्र त्नमा भरते फेनमुदन्" ऋ० १,१०४,३,। उदन् उदनीत्यर्थः परमे व्योमन् इति वत् सप्तम्या लुक् नलोपाभावश्च

उदन्त पु० उद्गतोऽन्तोनिर्णयो यस्मात्। १वार्त्तायाम् वृत्तान्ते कुशलादिकथने,। "श्रुत्वा रामः प्रियोदन्तम्" रघु "कान्तोदन्तः सुहृदुपनतः सङ्गमात् किञ्चिदून" मेघ० "एवंप्रायेण चास्योदन्तेन" काद०। २साधौ,मे स्वार्थे कन्। तत्रैव उद्गतोऽन्तोऽस्य पात्रस्यात् प्रा०व०गतलोप। ३पात्रस्यात् प्राप्तान्ते त्रि० "यदुतमर्धदिति तदाहुर्यज्ञ-दन्त तर्हि जुहुयादिति तद्वैनोदन्त कुर्य्यादुप ह दस्येद्यदुदन्त कुर्य्यादप्रजश्च वै रेत उपदग्धं तस्मान्नोदन्तं कुर्य्यात्" शत०ब्रा०२,२,१,१४, "अधिश्रित वारुणमुदन्त पौष्णम्" कात्या० २५,२,२,

उदन्तिका स्त्री उदन्तमुदन्तं करोति उदन्त+णिच्+ ण्वुल् टाप् अत इत्। तृप्तौ शब्दा०।

उदन्य नामधातु अतिगार्द्ध्येनोदकमिच्छति क्यच् निपा० उदन्यति औदन्यीत् उदन्याम्–बभूव आस चकार। उदनिता-उदन्यिता उदन्या।

उदन्या स्त्री अतिगार्द्ध्येन उदकमिच्छति क्यजन्तात् अ। १पिपासायाम्। "व्यस्तमुदन्यां शिशिरैः पयोभि" भट्टि वेदे० वा० नयनार्थेऽपि क्यच्। २उदकनयने च "अथ-यत्रैतत्पुरुषः पिपासतिनाम तेज एव तत्पीतं नयते तद्यथा गोनायोऽश्वनायः पुरुषमाय इत्येव तत्तेज आचष्ट उदन्येति" छा०उ०। यथा च पुरुषस्य पिपासा भवति तद्भाष्ये समर्थितं यथा

"यत्र यस्मिन् काले एतन्नाम पिपासति पातुमिच्छतीति पुरुषो भवति। अशिशिषतीतिवदिदमपि गौणमेव नाम भवति। द्रवीकृतस्याशितस्यान्नस्य नेतृत्व आपोऽबस्यात्र देहं क्लेदयन्त्यःशिथिलीकुर्युरब्बाहुल्याद्यदि तेजसा न शोष्यन्ते। नितराञ्च तेजसा शोष्यमाणास्वप्सु देहभावेन परिणममानासु पातुमिच्छा पुरुषस्य जायते तदा पुरुषः पिपासति नाम तदेतदाह। तेजएव तत्तदा पीतमबादि शोषयेद्देहगतलोहितप्राणभावेन नयते परिणमयति। तद्यथा गोनाय इत्यादि समानमेव। तत्तेज आचष्टे लोके। उदन्येति उदकं नयतीत्युदन्या उदन्येतीति छान्दसम्"। पिपासा च प्राणस्य धर्म्म यथाह

या वि 'समझ्ल च विपाशा च पायस्, समन्धे। मौमयोग्री नदीस्क समाप्तम्, पयूर्म। । नद: नवम् वरम वदकसमस्मिति नि। विपा उदन्धा वर्णाराए उदन्वा दर" च २०१ 'उदन्वा मदम नामिनी या

उदन्युर् त्रि० उदन्–याचनायो: बु। विशती "इन्धेन न दिर जशा उदन्ये' ८,६७।, "हरिं मर्त मै टद वा उदन्व० च ८,८६,१० वदन्युम उदके च्छायार्थ" या उदक याचन: ।

उदन्वत् पु उदकानि सन्त्यस्मिन् मतुप् उदन्वाप मद वा। ।उदके "उदन्धदुदावर्णाणितिशुधिर्यो" पाव। "निरमुन्न मिन वन्धूवान्" इत्या अन्याइं वितीदन्वाम्' मै च ताइदन्वम पुमे नाविपुरुष" रघु। मैदे नि। समुद्र-उदकाणे नि" खिर्या मीप्। "उदन्वत्या वरिदीता रवेन' च ६,८३,७, उदन्वता उदकयुक्त न रथेन" या 'उदन्वतीरडुदयान्य वा"च ७०३ [मीमांसीद।

उदप याचाती मीमा वर उम मेद। उदवति। मीमांसीद

उदपात न उदकपूर्ण पात्रम् उदाहेम। उदकपूर्ण पात्रे "मिवानमुपदाय वा उदकव लिपिरूपम्" वद।

उदपान पु न उदकं पीवतेऽस्मिन् डा वाहु वदहेवा। कुपसनीपस्थ पानी कुण्डाकारे। उदपाना उदपानानि नाम उदकानि च" मिकेत च देवेसु पावना सायुवनान्। उदपानात् टाका। "उदपानार्थं-स्थोरपानोदकामा" इ०। अप उदपानेऽन्दु मीमं वविकाहि अल्पजुपारोहा। वापुदकवा।

उदमाम पु "कुशा काहयोदितैरैवसाहेत पादम्। पाकाय ववियोगाय उदगाय उदकाम्र रक्ष्यो पादबेरे।

उदय पु उद्+इ–अच्। ज्योतिषोक्तो राशेरुदयकाले लम्ने। आचार्ये अम। रविम इवाते ग्राह्यम च वैनासुदय अथ "इम क्रमके रवी रिखोदकाले रविराको पूम गर्व में। उदयावसानातिरिक्तम्" वाथा "कपुम निरिदायोदरासमनोउद्‍यम्' वशुरः। भाते मम। राशिउदयमिलत्रमे ८ वडी ४ वडी उदतुमी भा-वीपुम उदयाचितु वाथा कालकमविन उदितुदाय रामायनैमविपुत्रेदपन् वार। "वनीदय नामयिदोम मौमान्" मिवादिविजिना हेवा अब्दोदय दवोदके "अदयकालानु रमपाती" रघु। "गन्देमोदय' सर्वेकलृमम समम्। मौ ह उदयनीमी मी

सूर्यानां प्रत्योदयो"। इत्या "वदो उदयान्तम श्रवा"। "वाचकैः वाराप्य वाराग्यवोदश। "महताम् उदयाशयोऽ" रघ। मीनामुद्य वाहन वाहिनान्दः" इत्या रघुवंशे। मिथिनसमुत्सोदयम्' वाथा। पराणापुराणाम कार्यनिरतामौनासुकस् "निपनिरोदनयनास्तरणामे साश्चर्यामि हवेमुमक-राष्" वि वि। राशौन्त वैनमेनैमेषकाबादि-मैवे वि वि। उत्तरे निरुदेयवृहादी वयामहनाण दया इयक राशेर्द्वयी वाक वा दवौ शिक्षपाति असौमपवान्। कदचलव्या-नियमिताकां सूर्यादि ताक्षां नियुक्ता ११३८ सूर्यादि। यदा मीमां सिमेश इयामो आवाययोग्ना परिमो-दियादि। अमीहतव्यादि निरुदेये वैमनिमयाका-रूपावः क्रुः" वि। "इदक रामेऽइयो लेखा सभी त्या। इशीतिति मौद्धो त्या। नियतोत्र नियमा। भावो मेश्विवानों सर्वेश्वरशोनामशिवाविकार्ये वैमिवानों सूर्यादि निवाहुकियादि अवसमुत्ता मि-वेद। रवाणो अथावयोग्ना परिमोदियामीदि इदिनाम हितीय द्विमीयात् प्रवव योजम। यथा राशिवेम। दर बड़ोदयावर चु। वानौपर्मा। वामोइम्बा बार्मिकावक विर्मुमित्वमात् उदयादि देवाकालयते। अदाया। मैदाण्व क्या नामिवारे क्या। मुख्यामिनव उदामिनामे ढ्या। मुख्योऽवदर मैवायेनमोतादने मोरि। दर राशिवशेक्त तम। मुख्यामिनया युक्त। अमौमिवदर्प उदयावे रोघरतहरे मोरि। उस विराजिवा कया उदयाकाविवा युवा उदया-युक्ता मोहि। सपा पोमनवाचारयावे निभाखण्ड वति चारिवा निशादुग्धा अवमुक्तवा बहुशावर्त कार्याणि। समम वैवोदवा वाय। द्वितीये राशिवशेन। द्वतीये राशिवशेन। पड़ो तिथ मिशानीम वयम्। द्यामी प्रसारविवाद जवि। मौखादिराशी-कायोदिवोत्तिरावविवा ११३८ इत्या। यव उप-पदाहार। नामिका सम्पदो निशा मौकादि-मासादुवयायो वा निष [illegible] वावादिराशिविवत्ता १०१२।१२०० ।११३८। ८-त्राविकावया इत्या वाल इत्यववा मद्य टवि। मैं उप वाय मुक्ता मैं मोहाय तवि ११३८। मैं मैवाये-शामा मैं विंशानोतवि ११६६। अवाय मुख्या नि-

कपूरा । १६० । एमादवयेणावेन [illegible] वस्वयाय पादेर्वे वज्रधाराधात्पुत्रुवादि। वज्रस्य सि यदा १ शिवस्य वस्वावयोऽपि यत्र येषाः सं यथार्थमुक्तम। कृ। यदि नामायुष्म यायवयायकै यावे वह्नावां वाव वडावकोऽस्य। । अन्नाते पि पशा वाध्या। वाव वायव-येन के विद्रपे वभवार्थस्यापितेऽन्यत्र वावे यदि नाम्बायुधं वाचा। यवोऽन्यां ववावा व यद्यदं देवावैश्योऽस्यापि।। वाचस्पदेवामदावां ववैस्यही वेद यदाप्रविर्य वयादि [illegible] २।६।२४विवज्ज पवयवा पचे यर्च वयो। यदि कथाश्वोऽस्यशोऽन्यथा न यथा पर्व यदि न यदेयोदवै वैभवार्थयुक्तायस्यायोवेदस्ये [illegible] यहोदविवाया पञ्चावा वयवयोपि स्वं वाद यदि न स्व यावनुपवन पीतयावविदापीवेद वर्वे अन्न यदोरेवावयस्वायवर वयवयोपि लोकयपि स्थापि न। यदि वयविदयवदयान-राज्य ववोर्देके स्व यदाव यवोऽभवं [illegible] तैवत्यावेव वदयै वि ववदायार यवयेवयदव-यदि दधो। एतावी देवावदपवयाव प्रथि 'देवेन वहोद ववाविवादे देवावरेव प्रपुराये व ।। देवावद व यवदं [illegible] यदरे यसाम्' वि । ये उद्यावयवस्प या यहावावीर्विय पद्य पावादे देवावयभया पश्चोदविवा व । यव देवावद वविदम् यर्वे [illegible] वदरं व-व्य यस वायव वीयदवाव प्रथि । 'यहोदव-विनीयदोपदिवयेवादिदेवाव व पद् पर्व विवव वर्षे वहिवा वा वयादेवा यव । यारो माह [illegible] विवे ववादि देवोदवात् [illegible] विवटे ददयदवय [illegible] व यथम्' वि ।"वहावा वेद यव न योपवाया वा देवा [illegible]वेवादिदेवात् त्तयवा वाव वा वयादेवेपुवाते । देवावां वडावोंदव [illegible] पुय मि पूर्वेये वादि देवोदयवावाद्यमवदं पवित्रेयेऽस्याद्य । [illegible] यहुवे [illegible] यदि [illegible] यदि ६ भविष्य यव्यर्थ व। देवावहृतोऽत्यदवैवयै विवक्षीति न तावित्रेण देवावदयविवायवाय [illegible] यावीवा वावाप विदवुयाव यदि यहीवचा [illegible] पचव यदा देवावयवीति विवि वव योवयेदेवा-द्यात । यदि [illegible] प्राप्ते यदा देवा

यदोयावये। विविवि यर्व यवा। वाच्ये, ववन्ना दावदा। रपाहन [illegible] देवोदवाद्यमवदयोंदय प्रपुरवद् । एतावी पूर्णेवे [illegible] वदावयार्थ वाद" इति 'स्वदेवर्भिवदयोवयेवृवावयवदैर्दयिरे। वयवद । एवं श्रुतो पूर्वादिभवः [illegible] वयहवा यदोऽव्यम् वि "वावदय मेदवयस वावदे यायवि वैवयावि व-पवि ववावयावि वहो विदवदेववृदावदयोवयावयो-मवावि वावेभ्यो वेदयावि व [illegible] देवं वेदावययोवियदेववदे वयवावदववयवदे व यदं पूर्वादिवि वै ववावदिवि यदिव व विदयेदवो-यदि । यवव वादवोयदि, यवः विविधपूर्वो यदि यव वदायवय [illegible] देवेदवोदविवयावदयां वावावें [illegible] यविय यायावें वादे वावयो ववयवा वाय [illegible] योवावं यविवयवृवि यदयेय [illegible] यदि विवय-यावार्वे वयवा [illegible] यदा वयवयापिवे व। यवि यर्व यव [illegible] इविवावदा ।

[illegible] यन्यदायवयम् यावयावे २।८।१४ यदो देवावावदर्वयद्रवयावयम् [illegible] वि०पि ।

[illegible] वावे [illegible] पावे [illegible] वाद। योभ्यावय [illegible] यदायी यवयवा। पूर्वे यद् । [illegible] योभ्यावयवयी [illegible] वेवम् । [illegible] पाविह्नव [illegible] पूर्वेऽवेद वाद । पुत्र यदा [illegible] वदि योभ्यवेव । वि यद वा' [illegible] ववाव पुनो दविदेव यवयुर्वि । 'यविवृ वावे [illegible] यविवृ वावे [illegible] वावयावे। यर्थे। [illegible] [illegible] पादेवे योभ्यावाय [illegible] पाश्वाः । वै वयावे योभ्यावय पुत्रा । [illegible] यी [illegible] विवोप [illegible] वायव वदवा' [illegible] वया। योभ्या । यव वेवात् [illegible] [illegible] यदयोदवाद पूर्वे वावयो वेवाव [illegible] दावेविपुवयवोवैयदिवें यहन वाद । यदि यदोवयवो योभ्यभोऽस्य। [illegible] वा वावड [illegible] । पवेवावयांव पुत्रो दीर्घेन वाद यदि [illegible] यावावयय यवव [illegible] वया [illegible] योभ्यवयपुवुत्रो [illegible] ववो विव स्याद्। यदेवये वयवसी यदा [illegible] याप। । [illegible] न यविवाद व योभवावादि

कालोदयञ्चाह' । चेत् साधन। सार्द्धघटीद्वयाउद्यत
देशं तात्कालिकं तिग्मरश्मेः ॥ आचार्ये यद्देशघटिका वि-
हत काल च लग्नोदयिकात् तस्य" शि०। "अर्कस्य तात्कालिको-
ऽयनांश' साध्यः । लग्नस्य सायनांशस्य भुक्तभागः साध्य
तयोरैक्यमर्कोदयतो लग्नपर्यन्तं ये मध्ये राशयस्तेषा-
मुदयांश्च योजयेत् च । एवं लग्नात् कालो भवति ।
अथ यद्येकराशौ लग्नार्कौ भवतस्तदा तयोरन्तरांशैः सो-
दयं सङ्गुण्य त्रिंशता भजेत् फलमिष्टकालः स्यात् । परं
यद्यर्कोऽन्यलग्नमधिकम् । यद्यल्प तदा च कालोऽहोरात्राच्छो-
ध्य । शेषमिष्टकाल' स्यात् । अत्रेष्टकालसाधनेऽर्कस्य
सोऽयमौदयिकादेव क्रियते । यतः कालसाधनान् तात्का-
लिकत्वमर्कस्य कार्यम् । अत उक्तः काल आयाति ।
अनेन कालेन तात्कालिकमर्कं कृत्वा पुनः काल साध-
यितुं युज्यते । परं यदि प्रष्टुः साधनघटिका दृष्टा ।
एतदुक्तं भवति । उदयान्तरमेतावतीष्वर्कसाधनघटिकासु
जीवन् लग्न भवतीत्येतदभीष्टं तदैव तात्कालिकार्कात्लग्नं
साध्यते तदैव च लग्नादपलतं काल । यदा पुनरिष्टघटिका
आर्कौदयिकादेवार्कोऽत्र लग्नात् कालः तत्र ।
अत्रोपपत्तिः सुगमा। तात्कालिकोऽर्कः पूर्वोक्तप्रकारेण गोले क-
थिता व्याख्याता च। इदानीं विलोमेन लग्नसाधनमाह"
प्रमि० । "भुक्तात् शुद्धे विपरीतकर्म भुक्तायनेऽराश्युदयैर्वि-
तोऽर्कैः" शि० "यदोदयात् पूर्वघटीषु लग्नमिष्ट तदा
शेषाद्भ्यो विशोध्य तत्कालिकार्कस्य लब्धा तस्य भुक्तायन-
साध्याख्यानिष्टासुभ्यो यावन्त उदया विशुध्यन्ति तावतो
विलोमेन विशोधयेत् । शेषात् खरामगुणितादविशुद्धो
दयभक्तात् ये लब्धा अंशास्तैरसार्धेर्युक्तामेव तथा
विशुद्धोदयलब्धैः राशिभिर्हीनो रविर्लग्नं भवति
प्रमि० । होराद्रेष्काणोदयसाधनमपि तत्रैव यथा
"द्वेल्लाघा स्थूलत्वात् स्थूला उदया भवन्ति राशीनाम् ।
सूक्ष्मार्थौ होराणां कुर्याद्द्रेष्काणकानां च" सि० "यथा
राश्युदयाः साधितास्तथा होरोदया अपि साध्याः । स
यथा पञ्चदशादिपञ्चदशभागोत्तरभागाणां ज्या होरा
ज्याः षट् भवन्ति । ताभिस्त्रिज्यान्त्यज्या २१४१ पृथक्
पृथग्गुण्या चरज्याद्युज्यया भाज्या। फलानां धनूंष्यधो-
ऽधः शोध्यानि । पश्चात् पञ्चम पञ्चमाद्यर्धवदित्यादि ।
शेषाणि होरोदयासवो भवन्ति । एवं दशादिदशोत्तरभा-
गेषु द्रेष्काणोदया भवन्ति । ते च नव । तथा होराया-
माद्य षट् चरापि । चान्यथोऽधः शुद्धानि तानि तेषा

मरद्धदलानि त्रिज्यान्तरितानि धनानि प्रकल्प्यानि युता
उत्क्रमेण होरोदया भवन्ति। मेषादीनां द्वादश,
ते च व्यस्तास्तुलादीनाम् । एवं चतुर्विंशति २४। एवमेव
द्रेष्काणोदया षट्त्रिंशत् । तथा चार्कस्य सायनांशस्य
भागाः पञ्चदश १५ हृता गता होरा स्युः । शेषाशाः
भुक्ताः पञ्चदशभ्य शुद्धा भोग्यांशाः स्युः । भोग्यां-
शान् स्वदेशहोरोदयः पञ्चदशहृता फल भोग्यासवः सुखा-
निष्टासुभ्यो विशोध्य तदग्रतो होरोदयांश्च शोधयेत् ॥ शेष
पञ्चदशगुणमशुद्धहोरोदयेन भजेत् फल अंशाः । एवं
पूर्वोक्ता होरोदयानां सङ्ख्या गुणितैः पञ्चदशभि-
र्युता लग्नं भवन्ति । एवं लग्नात् कालसाध-
नेऽपि । एवमेव द्रेष्काणोदयैरपि लग्नसाधनम् । तत्र
पञ्चदशस्थाने दश १० गुणने भजने च कल्प्या । एवं
होरोदयैर्द्रेष्काणोदयैर्वा साधितं कालादिकमुदयान्तराख्य
कर्म च सूक्ष्मं भवति यथा सूक्ष्मम्" प्रमि० ।

चराख्योदयान्तरकर्म तत्रोक्तम् "गतो फलं गुणि-
तमर्कगुणस्य राशेर्व्यर्धोदयेन अपनीतमतो १८०० विभ
क्तम् । तथा नवस गुणितं द्युनिशासु गता सर्वे यत्र-
र्ष्वेषदिद तु भुजान्तराख्यम्" शि०। "अर्कस्य भुजफलं
यस्मिन् राशौ रविर्वर्तते तस्य राशेः सम्बन्धी यो
निरक्षोदयस्तेन तद्गुणितराशिकलाभिः १८०० भक्तं
पुनर्षड्गुण्या गुणितमहोरात्रासुभिः २१६६० भक्तं यत्
फल तद्गुरुत्वेऽसवत् धनर्णं कार्यम् । यद्यर्कस्य भुजफ-
लम् धन, तदा सूर्यस्यान्येषां च धनम् । यदि ऋणं
तदा ऋणमित्यर्थः । अत्रोपपत्तिः । ये मध्यार्कौ-
दयिकास्ते स्फुटार्कोदयिका क्रियन्ते । तत्रार्कफलस्यासु
करणायानुपात' । यदि राशिकला १८०० निरक्षोद-
याऽसुभिस्तत्क्षणन्ति तदा फलकलाः कतिभिरिति ।
अत्र भास्करफलोत्था असवो भवन्ति। अथान्योऽनु-
पातः । यदि द्युनिशासुभिर्गतिकला लभ्यन्ते तदैभि-
रिति । तां कला ऋण धन च यतो मध्यमार्कोद-
यात् प्राक् स्फुटार्कोदय. स्यादधो तत् फले स्वं यतोऽस्मन्त-
रमित्युपपन्नम् । इदानीमुदयान्तरमाह" प्रमि० । "युक्तायना-
शस्य तु मध्यमस्य भुक्तांशयोरर्कस्य निरक्षदेशे । मेषादि-
भुक्तोदययुता ये यथायनांशान्वितमध्यभानोः । विनाः
गणकल्पितरेव निघ्नी गतिर्गृहस्य द्युनिशासुभक्ता । स्वर्णं
ग्रहे चेदयनांशहीना इद चराख्योदयान्तराख्यम्" शि०
"मध्यमार्कस्य सायनांशस्य ये राशेर्भुक्तभागास्तैरुदय

[illegible]

[illegible]

करकराक्रान्तमूर्त्तीनामल्पतेजसाम्" सू०। "अथ नक्षत्रग्रहयुत्यधिकारानन्तरम्। सूर्यकिरणाभिभूता मूर्त्तिर्बिम्बं येषां तेषां चन्द्रादिग्रहग्रहाणां नक्षत्राणां च। अतएवाल्पतेजसां न्यूनप्रभावतामुदयास्तमययोरपिमकाले सूर्यादधिकासन्निहितसन्निहितत्वसम्भावनया क्रमेणोदयास्तयो सूर्यान्निःसृतस्य यस्मिन् काले यदन्तरेण प्रथमदर्शनं सम्भावितं स उदयः। सूर्यासन्नस्थितस्य यस्मिन् काले यदन्तरेण प्रथमादर्शनं सम्भावितं सोऽस्तः। अनेन नित्योदयास्तव्यवच्छेदस्तयोरित्यर्थं। परिज्ञानं सूक्ष्मज्ञानप्रकारः प्रकीर्त्यते अति सूक्ष्मत्वेन मयोच्यत इत्यर्थः। तथा च ग्रह इत्युद्देशेऽस्तमनमुद्दिष्टमपि तस्य पूर्वमेव सूर्यास्तमत्व एव समाप्तात् तद्विलक्षणतया ग्रहयुतिप्रसङ्गे नोक्तम्। नक्षत्रग्रहयुतिस्तु ग्रहयुतिवदिति तदनन्तरमुक्ता। अत एव प्रतिबन्धकजिज्ञासापगमेऽवश्यमन्तव्यत्वादवसरसङ्गतित्वात् तत्सङ्गत्या नक्षत्रग्रहयुत्यधिकारानन्तरं प्रागुद्दिष्टमस्तमनं तत्प्रसङ्गादुदयं च प्रतिपादयत इति भावः। तत्र प्रथमं ग्रहताराणां पश्चिमास्तपूर्वोदयावाह" र०ना०। "सूर्यादभ्यधिकाः पश्चादस्तं जीवकुजार्कजाः। ऊनाः प्रागुदयं यान्ति शुक्रज्ञौ वक्रिणौ तथा" सू०। "वक्रगती शुक्रबुधौ तथा सूर्यादधिकौ पश्चिमास्तं गच्छतः। सूर्यादल्पौ पूर्वोदयं प्राप्नुतः। शेषं स्पष्टम्। अथ चन्द्रबुधगुरुशुक्राणां पूर्वास्तपश्चिमोदयावाह र०ना०। "ऊना विवस्वतः प्राच्यामस्तं चन्द्रज्ञभार्गवाः। व्रजन्त्यभ्यधिकाः पश्चादुदयं शीघ्रयायिनः" सू०। "शीघ्रयायिनः सूर्यगत्यधिकगतय इत्यर्थः। एतेन बुधशुक्रयोर्वक्रगत्यल्पगती सूर्यादल्पौ पूर्वास्तमधिकौ च पश्चिमोदयं न प्राप्नुत इत्युक्तम्। शेषं स्पष्टम्। अत्रोपपत्तिः। रविगतितोऽल्पगतिर्ग्रहोऽर्कादूनश्चेत् प्राच्यां दर्शनयोग्यो भवितुमर्हति। यतः सूर्यस्याधिकत्वेन वक्रगतित्वाच्चोत्तरोत्तरमधिकविप्रकर्षात् प्रत्यक्षवशेन न्यूनस्य पूर्वमुदयादधिकस्यानन्तरमुदयनियमात्। ग्रहस्य क्रान्तिजसंलग्नताकालानन्तरं यावत् सूर्यस्य तादृश कालज्ञावत्पर्यन्तं विप्रकर्षे दर्शनसम्भवात्। एवं यदाल्पगतिः सूर्यादधिकस्तदा प्रत्यक्षवशेनार्कस्य पूर्वमुदयादनन्तरमुदितग्रहस्य दर्शनासम्भवात् प्रत्यक्षवशेनादौ न्यूनार्कस्यास्तसम्भवादनन्तरमधिकस्य ग्रहस्यास्तसम्भवात् सूर्यास्तानन्तरं पश्चिमभागे ग्रहदर्शनसम्भवेऽप्यधिकगतिग्रहस्य सूर्यस्थितत्वेनोत्तरोत्तरमधिकसन्निकर्षात् पश्चिमायामदर्शनं सम्भवत्येव। ते तु भौमगुरुशनयः। वक्रत्वे न्यूनगतित्वाद् बुधशुक्रौ चेति। अथार्कगतितोऽधिकगतिर्ग्रहः। सूर्यादूनस्तदोक्तरीत्योत्तरोत्तरमधिकसन्निकर्षात् पूर्वस्मिन्नदर्शनं याति। यदा सूर्यादधिकस्तदोक्तरीत्योत्तरोत्तरमधिकविप्रकर्षात् स पश्चिमायामुदयः। ते तु शीघ्राश्चन्द्रबुधशुक्रा इत्युपपन्नमुक्तम्। अथाभीष्टदिने आसन्ने सूर्योदयास्तकालिकौ सूर्यदृग्ग्रहौ तत्कालज्ञानार्थं कार्यावित्याह" र०ना०। "सूर्यास्तकालिकौ पश्चात् प्राच्यामुदयकालिकौ। दिवाकरग्रहौ कुर्याद्दृक्कर्माथ ग्रहस्य तु" सू०। "पश्चात् पश्चिमास्तोदयसाधनेऽभीष्टदिने आसन्ने सूर्यग्रहौ सूर्यास्तकालिकौ कुर्यात्पृथक्। पूर्वास्तोदयसाधने सूर्योदयकालिकौ कुर्यात् दिनेऽभीष्टकाले कुर्यात्। चकारो विकल्पार्थकः। अनन्तरं ग्रहस्य दृक्कर्मद्वयमायनाक्षदृक्कर्मद्वयं कुर्यात्। तुकार आक्षदृक्कर्मद्वयमेव पूर्वोक्तमिति विशेषार्थकः। अत्रोपपत्तिः। पश्चादस्तोदयसाधने पश्चिमायां तद्दर्शनमिति सूर्यास्तकालिकौ सूर्यग्रहावभीष्टकालासुसाधनार्थं सूक्ष्मौ। पूर्वोदयास्तसाधने पूर्वदिशि तद्दर्शनमिति सूर्योदयकालिकौ सूर्यग्रहावभीष्टकालासुसाधनार्थं सूक्ष्मावन्यकाले तु किञ्चित्स्थूलावपि क्षतौ दृक्कर्मसंस्कृतग्रहस्य सूर्यवत् क्षितिजसंलग्नतायोग्यत्वाद्दृक्कर्मसंस्कृतो ग्रहः कार्य इति। अथेष्टकालांशानयनमाह" र०ना०। "ततो लग्नान्तरप्राणाः कालांशाः षष्टिभाजिताः। प्रतीच्यां षड्भयुतयोस्तद्वल्लग्नान्तरासवः" सू०। "तदनन्तरं सूर्यदृग्ग्रहाभ्यां लग्नान्तरप्राणाः "भोग्यासूनूनकस्याथ" इत्युक्तप्रकारेणान्तरकालासवः षष्टिभक्ता इष्टाः कालांशा भवन्ति। प्रागुदयास्तसाधने प्रतीच्यां, पश्चिमोदयास्तसाधने षड्भयुतयोः षड्राशियुक्तयोः सूर्यदृग्ग्रहयोर्लग्नान्तरासवः। अनन्तरासवस्तद्वत् षष्टिभक्ता इष्टकालांशा भवन्तीत्यर्थः। अत्रोपपत्तिः। दृग्ग्रहसूर्ययोरामलग्नकालो ग्रहस्य सूर्योदयकाले दिनगतं पूर्वोदयास्तनिमित्तमुपयुक्तम्। एवं पश्चिमोदयास्तनिमित्तं सूर्यदृग्ग्रहाभ्यामस्तकालासुभिरन्तरकालः सूर्यास्तकाले ग्रहस्य दिनशेषकाल उपयुक्तः तत्रास्तकालानामतस्तेषूदयास्तसाधनार्थं सषड्भौ सूर्यदृग्ग्रहौ कृतौ स कालोऽसात्मकः। यदि अहोरात्रासुभिश्चक्रकलातुल्यं कालांशा लभ्यन्ते तदेष्टासुभिः क इत्यनुपाते प्रमाणफलयोः फलापवर्त्तनेन हरस्थाने षष्टिः। अतोऽसात्मकान्तरकालः षष्टिभक्तः इष्टकालांशा इत्युपपन्नमुक्तम्। अतो दमवधेयम्। सूर्योदयकालि-

वक्रत्वाच्चानुक्तानामस्तेऽपाम्" सू० । "अथ नक्षत्र-ग्रहयुत्यधिकारानन्तरम् । सूर्यकिरणाभिभूता मूर्त्तयो येषां तेषां चन्द्रादिग्रहाणां नक्षत्राणां च । यथाक्रमं तेजसां न्यूनप्रमाणत्वाद्दृश्यादृश्ययोरुपलक्षणं सूर्यादधिकाल्पगतित्वाद्विपर्ययेणानया क्रमेणोदयास्तयोः सूर्याच्च्युतस्य यस्मिन् काले यदन्तरेण प्रथमदर्शनं समायातं स उदयः । सूर्यादूरस्थितस्य यस्मिन् काले यदन्तरेण प्रथमादर्शनं समागतं सोऽस्तः । अनेन नित्योदयास्तव्यवच्छेदस्तयोरित्यर्थः । परिलेखान् सूक्ष्मज्ञानप्रकारः प्रकीर्त्तितो यति स्पष्टत्वेन सर्वोपलब्ध इत्यर्थः । तथा च ग्रह इत्युपेयेऽध्यायमनुद्दिष्टमपि तस्य पूर्वमेव सूर्यग्रहणस्य एव सम्भवात् तद्भिन्नत्वापत्तया ग्रहयुतिप्रसङ्गे नोक्तम् । भगणग्रहयुतिस्तु ग्रहयुतिवदिति तदनन्तरमुक्ता । अत प्रतिमन्दकक्षाभागनिरन्तरत्वाद्दृश्यादृश्यत्वप्रतिपत्तेः तत्सङ्गत्या नक्षत्रग्रहयुत्यधिकारानन्तरं प्रागुद्दिष्टमप्यनन्तरमस्तोदयं प्रतिपादयत इति भावः । तत्र प्रथमं ग्रहाणां पश्चिमास्तपूर्वोदयावाह" र० ना० । "सूर्यादभ्यधिकाः पश्चादस्तं जीवकुजार्कजाः । ऊनाः प्रागुदयं यान्ति शुक्रज्ञौ वक्रिणौ तथा" सू० "वक्रगतौ शुक्रबुधौ तथा सूर्यादधिकौ पश्चिमास्तं गच्छतः । सूर्यादूनौ पूर्वोदयं प्राप्नुतः । शेषं स्पष्टम् । अथ चन्द्रबुधशुक्राणां पूर्वास्तपश्चिमोदयावाह र० ना० । "ऊना व्रजन्ति प्राच्यामस्तं चन्द्रज्ञभार्गवाः । व्रजन्त्यभ्यधिकाः पश्चादुदयं शीघ्रयायिनः" सू० । "शीघ्रयायिनः सूर्यगत्यधिकगतय इत्यर्थः । एतेन बुधशुक्रयोर्वक्रगतौ सूर्यादूनौ पूर्वास्तमधिकौ च पश्चिमोदयं न प्राप्नुत इत्युक्तम् । शेषं स्पष्टम् । अत्रोपपत्तिः । रविगतितोऽल्पगतिर्ग्रहोऽर्कादूनश्चेत् प्राच्यां दर्शनयोग्यो भवितुमर्हति । यतः सूर्यस्याधिकत्वेन ग्रहगतित्वाच्चोत्तरोत्तरमधिकविप्रकर्षात् प्रवहवशेन न्यूनस्य पूर्वमुदयादधिकस्यानन्तरमुदयनियमात् । ग्रहस्य क्रान्तिजसंलग्नताकालामन्तरं यावत् सूर्यस्य तादृशः कालस्यावत्पर्यन्तं विप्रकर्षे दर्शनसम्भवात् । एवं यदाल्पगतिः सूर्यादधिकस्तदा प्रवहवशेनार्कस्य पूर्वमुदयादनन्तरमुदितग्रहस्य दर्शनासम्भवात् प्रवहवशेनादौ न्यूनार्कस्यास्तसम्भवादनन्तरमधिकग्रहस्यास्तसम्भवात् सूर्यास्तामन्तरं पश्चिमभागे ग्रहदर्शनसम्भवेऽप्यधिकगतिसूर्यस्य दृष्टस्थितत्वेनोत्तरोत्तरमधिकसन्निकर्षात् पश्चिमायामदर्शनं सम्भवत्येव । ते तु भौमगुरुशनयः । वक्रौ न्यूनगतित्वाद्बुधशुक्रौ चेति । अथार्कगतितोऽधिकगतिग्रहः । सूर्यादूनश्चेदोक्तरीत्योत्तरोत्तरमधिकसन्निकर्षात् पूर्वस्मिन्नस्तं याति । यदा सूर्यादधिकस्तदोक्तरीत्योत्तरोत्तरमधिकविप्रकर्षात् पश्चिमायामुदयं । ते तु शीघ्राश्चन्द्रबुधशुक्रा इत्युपपन्नमुक्तम् । अथाभीष्टदिने प्रागस्ते पश्चिमोदयास्तकालिकौ सूर्यदृग्ग्रहौ तत्कालज्ञानार्थं कार्यावित्याह" र० ना० । "सूर्यास्तकालिकौ पश्चात् प्राच्यामुदयकालिकौ । दिवाकरग्रहौ कुर्याद्दृक्कर्माथ ग्रहस्य तु" सू० । "पश्चात् पश्चिमास्तोदयसाधनेऽभीष्टदिने प्रागस्ते सूर्यग्रहौ सूर्यास्तकालिकौ कुर्यात् । पूर्वास्तोदयसाधने सूर्योदयकालिकौ कुर्यात् दिनेऽभीष्टकाले कुर्यात् । पश्चाद्विकल्पार्थः । अनन्तरं ग्रहस्य दृक्कर्म आयनमाक्षजं च कुर्यात् । तुकार आयनाक्षकर्मणोः पूर्वोक्तौ इमिति विशेषार्थकः । अत्रोपपत्तिः । पश्चादस्तोदयसाधने पश्चिमायां तद्दर्शनमिति सूर्यास्तकालिकौ सूर्यग्रहावभीष्टकालज्ञानार्थं युक्तौ । पूर्वोदयास्तसाधने पूर्वदिशि तद्दर्शनमिति सूर्योदयकालिकौ सूर्यग्रहावभीष्टकालज्ञानार्थं सूक्ष्मार्थसाधने तु किञ्चिन्न्यूनाधिकावपि कृतौ दृक्कर्मसंस्कृतग्रहस्य सूर्यवत् क्षितिजसंलग्नतायोग्यत्वाद्दृक्कर्मसंस्कृतो ग्रहः कार्य इति । अथेष्टकालांशानयनमाह" र० ना० । "ततो लग्नान्तरप्राणाः कालांशाः षष्टिभाजिताः । प्रतीच्यां षड्भयुतयोस्तद्वल्लग्नान्तरासवः" सू० । "ततस्ताभ्यां सूर्यदृग्ग्रहाभ्यां लग्नान्तरप्राणाः "भोग्यासूनूनकस्याथ" इत्युक्तप्रकारेणान्तरकालासवः षष्टिभक्ता इष्टकालांशा भवन्ति । प्रागुदयास्तसाधने प्रतीच्यां, पश्चिमोदयास्तसाधने षड्भयुतयोः षड्राशियुक्तयोः सूर्यदृग्ग्रहयोर्लग्नान्तरासवः । अन्तरासवस्तद्वत् षष्टिभक्ता इष्टकालांशा भवन्तीत्यर्थः । अत्रोपपत्तिः । दृग्ग्रहसूर्ययोरन्तरकालो ग्रहस्य सूर्योदयकाले दिनगतं पूर्वोदयास्तनिमित्तमुपयुक्तम् । एवं पश्चिमोदयास्तनिमित्तं सूर्यदृग्ग्रहाभ्यामस्तकालासुभिरन्तरकालः सूर्यास्तकाले ग्रहस्य दिनशेषकाल उपयुक्तः तत्रास्तकालानामनुलोमोदयासुभिः साधनार्थं षड्भयुतौ सूर्यदृग्ग्रहौ कृतौ स कालोऽस्तात्मकः । यदि षष्ट्यासुभिरेककालांशो लभ्यन्ते तदेष्टासुभिः क इत्यनुपाते प्रमाणफलयोः फलापवर्त्तनेन हरस्थाने षष्टिः । अतोऽस्तासुरन्तरकाले षष्टिभक्ता इष्टकालांशा इत्युपपन्नमुक्तम् । अत्रेदमवधेयम् । सूर्योदयकालि-

दनार्थं गुरुगत्योरिच्छानातीवस्न' यदंशान्तरेणात्तुपात- सु युक्त एवेत्याह" र० ना० । 'नक्षत्राच्छते भुक्ती पश्चादप्यतोधृते । स्त्रातां आगती नाम्या दिनादि गतगम्ययो" सू० । 'भुक्ती रविग्रहयोर्गती कथाग्निके नक्षत्रात्स्पष्टे आत्रधारार्थं ग्रहस्य गो राम्युदयो न्पशीतमसेनाखात्तोदयेन गुणिते पश्चादुगते । गते यदे प्रहणयुयो खाखांशवत् आगती स्यातास् । तथा गतिभ्या गतगम्ययोर्न्दयाजयोर्दिनादि पूर्वोक्त- प्रकारेण साध्यम् । । अ पूर्वोक्तप्रकारेण, यथास्थित गतिभ्यां स्पष्टत्वापत्ते । अत्रोपपत्तिः । यदि प्रकराशि- कलाभीराश्युदयासवस्तदा गतिकलाभि न रवयुपा- तेनाक्षोरासवतो गत्यन्तं खण्डमा स्फुटपरवलम्बम् । अथ नक्षत्राणां सूर्यसान्निध्यवशात् उदयानामर्थे भाता- मान् निबध्नः यननगेयाथाह' र०ना० । "स्वातगस्त्य- मगव्याधचित्राज्येष्ठाः पुनर्वसुः । अभिजिद्ब्रह्महृदय त्रयोदशभिरंशकैः" सू० । "सगव्याधो लुब्धक । त्रयोद- शभि कालांशैर्दृश्यानि नक्षत्राणि भवन्ति । शेष स्प- ष्टम् । अथान्ये पाथाह"र०ना०।"हस्तश्रवणफाल्गुन्य श्रवि- ष्ठारोहिणीमघाः । चतुर्दशांशकैर्दृश्या विशाखाश्विनदैव- तम्"सू०। फाल्गुन्य पूर्वोत्तराफाल्गुन्योद्वयम्। आश्विनदैव- तमश्विनीदृग्तारो दैवतं स्वामी यस्तेश्विनीनक्षत्रम् । दृश्या उपलक्षणादस्मा अपि चिक्कपरिणामस्य यथायोग्य बोध्यः । शेष स्पष्टम् । अथान्ये पामाह"र०ना०। 'कृत्ति- कामैत्रमूलानि सार्पं रौद्रर्क्षमेव च । दृश्यन्ते पञ्चदशभि- राषाढाद्वितयं तथा"सू० । "कृत्तिकानुराधामूलनक्षत्राणि पञ्चदशभि कालांशैर्दृश्यन्ते । उपलक्षणाच्च दृश्यन्तेऽपि । एवकारो न्यूनाधिकव्यवच्छेदार्थं । अश्लेषार्द्रा । चःसमुच्चये । आषाढाद्वितय पूर्वोत्तराषाढाद्वयं तथा पञ्चदशकाला- शैर्दृश्यन्त इत्यर्थ । अथान्येषामवशिष्टानामाह"र०ना०। "भरणीतिष्यसौम्यानि सौक्ष्म्यात् त्रि सप्तकांशकैः । शेषाणि सप्तदशभिर्दृश्यादृश्यानि भानि तु"सू०।"तिष्य पुष्य सोम- दैवत मृगशिरो नक्षत्रमेतानि नक्षत्राणि सौक्ष्म्यादणुविम्ब- त्वात् त्रि सप्तकांशकैरेकविंशतिकालांशैर्दृश्यादृश्यानि । उदितास्तङ्गतानि च भवन्तीत्यर्थः । शेषाणि पूर्वोधि- कारोक्तनक्षत्रेभ्यो उक्तातिरिक्तानि श्रवणतारापूर्वोत्तराभाद्रप- दारेवतीस'ज्ञानि नक्षत्राणि अपि च सप्त- दशभि कालांशैर्दृश्यादृश्यानि भवन्ति । तुकारो दृश्या- दृश्यानीत्यत्र पदाश्रयार्थकः । अथ दृग्गत्यानयनमार्गमसि-

"आया एव भगाणशालोयत्व...रयनाह" र० ना० । "पश्चाद्भागतात्मका दृश्याया: सोदयासुभि. । विभक्य लब्धाः क्षेत्रांशाः पूर्वेण श्यादृश्यताय था"सू० । 'दृश्याया कालांशा पश्चादुगतत्वयितास्ताग् सोदयासुभिर्गृहराश्यु- दयासुभिर्भक्ता लब्धा क्षेत्रांशा क्रान्तिवृत्तसम्बन्धि- दर्शदृश्यादृश्या उदयास्तौ प्रकारान्तरेणोक्तरीत्या ज्ञेयौ । आगतामाभ्या क्षेत्र भागानीच तदनन्तरक्षत्र यथास्थितगत्यो- रन्तरेण योगेन वा भक्ता फलमुदयास्तयोर्गतैष्यदिनाद्यं पूर्वोक्तरीत्या स्यादित्यर्थः । अत्रोपपत्ति । यदि राश्यु- दयासुभिरेकराशिकलास्तदा कालांशकलासुभिः का इति क्रान्तिवृत्ते कलाः षष्टिभक्ता अंशा इति पूर्व- रीत्यास्थाने कालांशा एव पुता चापशात् । स्पष्टमुप- पन्नम् । ग्रहाणामाहजदिग्गतोऽसृकदिग्युदय इत्यु- क्तम् । तथा नक्षत्राणा भोगाम् गत्यभावादिशयोगयोगा- सम्भवेन गतैष्यदिनाद्यानयनासम्भवपत्यत आह"र०ना०। "प्रागेषामुदय पश्चादस्तो दृक्कर्म पूर्ववत् । गतैष्यदिवसप्राप्ति- र्भानुभुक्त्या सदैव हि"सू०। "एषा नक्षत्राणा प्राच्यामुदय प्रतीच्यामस्तो गत्यभावादल्पगतिग्रहवत् । एषा नक्षत्राणा दृक्कर्माक्षकर्म पूर्ववत् पूर्वप्रकारेण कार्यम् । परन्तु तोऽयमयोंनिविति ध्येयम् । सदा नित्यम् । एवका- रात् कदाचिदप्यन्यथा नेत्यर्थं । हि निश्चयेन । र- विगत्या गतैष्यदिवसा । प्राप्ति: स्यात् । नक्षत्रगत्यभ- भ्रमात् योगे ग्रहगतिवत् । अथ कतिपयाना नक्षत्राणां सूर्यसान्निध्यवशादस्तो नास्तीत्याह । "अभिजिद्ब्रह्महृ- दयं स्वातीवैष्णववासवा. । अहिर्बुध्न्यमुदक्स्थत्वान्न लु- प्यन्तेऽर्करश्मिभि:"सू०। अभिजित् । ब्रह्महृदयम् । अने- नैकदेशस्य ब्रह्मणोऽपि ग्रहणम् । स्वातीश्रवणधनिष्ठा । अहिर्बुध्न्यमुत्तराभाद्रपदा एतानि नक्षत्राण्युत्तरदिक्- स्थत्वादुत्तरविक्षेपाधिक्यादित्यर्थः । सूर्यकिरणैर्न लुप्यन्ते अस्तं न यान्तीत्यर्थ: । अत्रोपपत्ति "यस्योदयास्त- दधिकोऽस्तभावस्त्वनजायते सौम्यशरातिदैर्घ्यात् । तिग्मा- शुसान्निध्यवशेन नास्ति धिष्ण्यस्य तस्यास्तमयः कथञ्चित्"। इति भास्कराचार्योक्ता । परमिदमुक्तमहाभावभाषायाम् । अन्यथा पूर्वाभाद्रपदाया अपि तथात्वापत्तेरिति दिक्"र०ना०। "यथा भौमादीनां सूर्यसान्निध्योदयास्तावच्चे दीप्त्या सकल- विम्बदर्शन तथा चन्द्रस्य स्वोदयास्तकाले सकलबिम्बद- र्शनं शुक्लत्वेन न भवति । किन्तु विम्बैकदेश एव शुक्लत्वेन दृश्यत इति भौमादिविसदृशस्य चन्द्रस्य कुत इत्याशङ्का-

व्याप्तिबाहुल्यस्य श्रेयस्त्वोक्तिव्याजेन तदेव प्रपञ्च्यते । "आदित्योदयवेलायां याल्पापि च तिथिर्भवेत् । पूर्णा इत्येव मन्तव्या प्रभूता नोदयं विनेति" । यदा पूर्व्वेद्युः सङ्गवमारभ्य परेद्युरुदयात्प्रागेव तिथिक्षयवशात्तिथिप्रवृत्ति-प्राप्ता तदा यद्यपि दिनद्वये सोदयमुहूर्त्तत्रयस्पर्शो नास्ति तथापि पूर्व्वेद्युरेवानुष्ठेयम् । "सा तिथि स्तदखण्डा ज्ञेया यस्यामस्तमितो रविः इतिवचनेन सम्पाद्यायां सोदयत्रि-मुहूर्त्तायां व्याप्तेर्विद्यमानत्वात् । यदा न परेद्युरुदय मुहूर्त्तव्याप्तिरस्ति तदा पूर्व्वेद्युरेवानुष्ठानम् । ६...व्या-प्तेरधिकत्वात् । अतएव पद्मपुराणेऽभिहितम् । "व्रते स्नाने तथा नक्ते पितृकार्य्ये विशेषतः । यस्यामस्तङ्गतो-भानुः सा तिथिः पुण्यभाग्भवेदिति" । तत्रैव द्वितीयाप्रकरणे च दैवं षड्विधम् उपवासैकभक्तनक्तायाचितदानव्रतभेदेन, तीर्थस्नानजपहोमादयस्तु ...न्वे-नैव सङ्गृहीताः । पित्र्यं द्विविधम् एकोद्दिष्टं पार्व्वणं चेति । तत्र सर्व्वत्र कर्म्मकालव्याप्तिर्ग्राह्या । अव-शिष्टा गौणी । तिथिव्याप्तिश्च द्विविधा स्वाभाविकतिथिव्याप्तिः शास्त्रसम्पादिततिथिव्याप्तिश्चेति । तद्यथा यदा सङ्गवपर्य्यन्तामावास्या तदानीमुपरि...ह्ने मुख्यैव प्रतिपदा व्याप्तो भवति । यदा मध्याह्नादिमारभ्य तिथिक्षयवशात् परेद्युः सङ्गवान्ता प्रतिपद्भवति तदा पूर्व्वेद्युर्गौणकालव्याप्तिमुपजीव्यैकभक्तानुष्ठानाय तत्स्वीकारे सति मध्याह्नेऽवश्यानुष्ठेयत्वात् तत्र च स्वाभाविकप्रति-पद्व्याप्त्यभावेऽपि शास्त्रवचनापादितप्रतिपद्व्याप्ति स्वीकृता एवञ्च सति कर्म्मकालव्याप्तौ सर्व्वस्मृतीनामत्यन्त मभिमतत्वदर्शनात् कर्म्मकालव्याप्तिपादकमितरेभ्यः प्रबल मिति निर्णीयते । तदनुसारेण द्वितीयाद्यास्वपि तिथिषूप-वासादौ दैवे, एकोद्दिष्टादौ पित्र्ये च कर्म्मकालव्याप्ति युक्ता, स्वीकर्त्तव्या । उपवासस्तु सर्व्वतिथिषु नारदीये दर्शितः।"शुक्ला वा यदि वा कृष्णा प्रतिपत्प्रभृतीन् तिथीन् । उपोष्यैव यजेन्देवान् विधिना स्वपरे दिने । ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु सर्व्वपापैः प्रमुच्यत" इति । उपवासस्याहोरात्रं कर्म्मकालः । तस्मात्तद्व्यापिनी तिथिर्ग्राह्या तदसम्भवे खण्डतिथिरपि । तत्र का ग्राह्येति निरूप्यते । तत्र सूर्य्योदये त्रिमुहूर्त्ता ततोऽधिका वा प्रतिपद्भवति उत्तर-दिने चास्तमयादर्व्वाक् त्रिमुहूर्त्ता ततोऽधिका वा तृतीया भवति सेयमुभयविद्धा द्वितीया । तत्र वेधकतिथेरुदयेऽस्तमये वा त्रिमुहूर्त्तत्वं वेधप्रयोजकं न तु ततोन्यूनत्वं । तदेव पैठीनसिवाक्येन पूर्व्वमुदाहृतम् । वेध्यतिथेस्तु त्रिमुहूर्त्त सद्भावोऽपेक्षित इति "द्विमुहूर्त्तं त्रिरह्नश्च" इत्यनेन सुमन्तु वचनेन दर्शितम् ।"उदयास्तमययोरेव वेध" इत्यस्यायमर्थः "उदये सा तिथिर्ग्राह्या विपरीता तु पैतृके" इत्यादिभिः कात्यायनवचनैरवगन्तव्यः । एवं सति उदाहृतविषये द्वितीया उभयवेधेऽपि उत्तरविद्धैवोपोष्या युग्मादिशास्त्रेणान्वयव्यतिरेकाभ्यामुत्तरवेधस्य प्राशस्त्याभिधानात्" इति । पाद्मन्तूपवासरूपदैवविषयं तदप्युक्तं तेनैव । "यद्यप्युपो-ष्यत्वं साक्षान्नाभिहितं तथापि धर्म्मान्तरविशेषानुपा-दानादुपवासविषयत्वं परिशेष्यते तथा हि न तावत् पि-त्र्यविषयत्वं सम्भवति "द्वितीयादिकयुग्मानां पूज्यता नियमादिषु । एकोद्दिष्टादिकश्राद्धे ह्यावृद्धश्राद्धदेशनेति" व्यासेन युग्मादिशास्त्रस्य सर्व्वादिशास्त्रस्य च दैवपि-त्र्यविषयत्वेन व्यवस्थापनात् इति" । एवञ्चोपवासे-तरदैवकर्म्मणि उदयगामिन्या ग्राह्यता तदपवादकं युग्मशास्त्रम् । तत्र च पैठीनसिवचनेन त्रिमुहूर्त्त तिथेरेव वेधप्रयोजकताऽभिधानेन ततो न्यूनकालि-कतिथ्या वेधाभावात् गौडदेशीया यत् स्पर्शमात्रेण वेधं कल्पयन्ति तद्ग्राह्यमात्रम् रघुनन्दनेन कुत्रापि तथा वेधानुक्तेः कालमा० हेमाद्रिप्रभृतिषु द्विमुहूर्त्तादिव्याप्त्यैव वेधकत्वव्यवस्थापनात्, युग्मशास्त्रस्य सामान्यशास्त्रतया वेधसामान्यप्रतिपादनेऽपि पैठीनसिना तस्य विशेषाभिधा-नात्तस्यैव ग्रहणस्य युक्तत्वमित्युपरम्यते । युग्मा दिशास्त्रस्य बाधकन्तु "युगाद्या वर्षवृद्धिश्च सप्तमी पार्व्वती प्रिया । रवेरुदयमीक्षन्ते न तत्र तिथियुग्मता" ति०त० देवी०पु० "अगस्त्या प्रवेशादि विसर्गान्ताश्च या क्रिया । तिथावुदयगामिन्यां सर्व्वास्ताः कारयेद्बुध" दुर्गो०त०नन्दि० पु० "शरत्काले महापूजा क्रियते या च वार्षिकी । सा कार्य्योदयगामिन्यां न तत्र तिथियुग्मता" तत्रैव पुरा० "पूर्व्वाह्णे तु सदा कार्य्याः शुक्ला मनुयुगादयः । दैवे कर्म्मणि पित्र्ये च कृष्णा चैवापराह्णिके । हेमा० नार-दीयम् "युगादिमन्वादिश्राद्धादिषु शुक्लपक्षे उदयव्या-पिनी तिथिर्ग्राह्या कृष्णपक्षेऽपराह्णव्यापिनी प्राह्या स्पष्टत्वर्थसारस्य दिनद्वये तु तथा लाभे परैवेति हेमाद्रिः । विधानपारिजातादयोऽप्येवम् । निर्ण० सि० "सर्व्वेष्ट-तिर्व्यतीपातो युगमन्वादयस्तथा । सम्मुखा उपवासेषु दानादावन्तिमा स्मृता" अनन्तभट्टधृतवचने प्रादि-मादात् श्राद्धपक्ष इत्याह । इदन्त्ववधेयम् । "कर्म्मणो-

- है

वा पूर्वाधिकारे [illegible] [illegible] [illegible] मान्यायते । [illegible] [illegible] पूर्वकाले [illegible] [illegible] [illegible] पूर्वाधिकारे [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ए ना । "[illegible] मान्यत् [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]" । "[illegible] [illegible]" पूर्वाधि [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] मान्यत् पूर्वाधिकारे [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] पूर्वपक्षे [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] भवति । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] पूर्वे [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]"।

पूर्वोदये [illegible] । "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] । "[illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । "[illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] ।

उदयमाधिनी [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । "[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] विपरीता [illegible]" [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] । "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । "[illegible]

[illegible] पूर्वां [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] । "[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । "[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

प्राप्तिवाङ्गत्वस्य श्रेयस्त्वोक्तिव्याजेन तदेव प्रशस्यते । "आदित्योदयवेलाया याल्पापि च तिथिर्भवेत् । पूर्णा इत्येव मन्तव्या प्रभूता नोदयं विनेति" । यदा पूर्वेद्युः षष्ठमारभ्य परेद्युरुदयात्प्रागेव तिथिक्षयवशात्प्रतिपत्स-माप्ता तदा यद्यपि दिनद्वये सोदयमुहूर्त्तत्रयस्पर्शो नास्ति तथापि पूर्वेद्युरेवानुष्ठेयम् । "या तिथि सकला ज्ञेया यस्यामस्तमितो रविः इतिवचनेन सम्पाद्याया सोदयत्रि-मुहूर्त्ताया व्याप्तेर्विद्यमानत्वात् । यदा न परेद्युरुदय-मुहूर्त्तव्याप्तिरस्ति तदा पूर्वेद्युरेवानुष्ठानम् । ... व्या-प्तेरधिकत्वात् । अतएव पद्मपुराणेऽभिहितम् । "अस्ते स्नाने तथा नक्तं पितृकार्य्ये विशेषतः । यस्यामस्तङ्गतो-भानुः सा तिथिः पुण्यभाग्भवेदिति" । तत्रैव द्वितीयाप्रकरणे च दैवं चतुर्विधम् उपवासैकभक्तनक्ताया चितदानव्रतभेदेन, तीर्थस्नानजपहोमादयस्तु अत्रान्ये नैव सङ्गृहीताः । पित्र्यं द्विविधम् एकोद्दिष्टं पार्वणं चेति । तत्र सर्व्वत्र कर्म्मकालव्याप्तिर्मुख्या । अव-शिष्टा गौणा । तिथिव्याप्तिश्च द्विविधा स्वाभाविकी तिथिव्याप्तिः खण्डव्यापादिततिथिव्याप्तिश्चेति । तद्यथा यदा षष्ठप्रथमे नाभावास्या तदा नीतपरि... मध्याह्नो मुख्यैव प्रतिपदा व्याप्तो भवति । यदा मध्याह्नादिमारभ्य तिथिक्षयवशात् परेद्युः षष्ठगामी प्रतिपद्भवति तदा पूर्वेद्युर्गौणकालव्याप्तिमुपजीव्यैकभक्तानुष्ठानाय तत्स्वीकारे सति मध्याह्नेऽवश्यानुष्ठेयत्वात् तत्र च स्वाभाविकप्रति-पद्व्याप्त्यभावेऽपि नाडीखण्डसम्पादितप्रतिपद्व्याप्ति स्वीकृता एवञ्च सति कर्म्मकालव्याप्तौ सर्व्वस्मृतीनामत्यन्त मिविरोधदर्शनात् कर्म्मकालव्याप्तिशास्त्रमितरेभ्यः प्रबल मिति निर्णीयते । तदनुसारेण द्वितीयाद्यास्वपि तिथिषूप वासादौ दैवे, एकोद्दिष्टादौ पित्र्ये च कर्म्मकालव्याप्ति युक्ता स्वीकर्त्तव्या । उपवासस्तु सर्व्वतिथिषु नारदेने दर्शितः । "शुक्ला वा यदि वा कृष्णा प्रतिपत्प्रभृतीन् तिथीन् । उपोष्यैव यथान्यायं विधिना स्वपरे दिने । ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु सर्व्वपापैः प्रमुच्यते" इति । उपवासस्या होरात्रः कर्म्मकालः । तस्मादुदयव्यापिनी तिथिर्ग्राह्या तदभावे खण्डतिथिरपि । तत्र का ग्राह्येति निरूप्यते । तत्र सूर्य्योदये त्रिमुहूर्त्ता ततोऽधिका वा प्रतिपद्भवति उत्तर-दिने चास्तमयादर्व्वाक् त्रिमुहूर्त्ता ततोऽधिका वा तृतीया भवति सैवमुभयविद्धा द्वितीया । तत्र वेधकतिथेरुदयेऽस्तमये वा त्रिमुहूर्त्तत्व वेधप्रयोजकं न तु ततोन्यूनत्वं । तदेव पैठिनसिवाक्येन पूर्व्वमुदाहृतम् । वेध्यतिथेस्तु त्रिमुहूर्त्त सम्बन्धोऽपेक्षित इति "त्रिमुहूर्त्तं त्रिरह्नश्च" इत्यनेन सुमन्तु वचनेन दर्शितम् । "उदयास्तमययोरेव वेध" इत्यस्य यमर्थं "उदये सा तिथिर्ग्राह्या विपरीता तु पैतृके" इत्यादिभि कात्यायनवचनैरवगन्तव्यं । एवं सति उदाहृतविषये द्वितीया उभयवेधेऽपि उत्तरविद्धैवोपोष्या युग्मादिवाक्ये-नान्वयव्यतिरेकाभ्यामुत्तरवेधस्य प्राशस्त्याभिधानात्" इति । पाद्मनृसिंहपुराणवचनविषयं तदप्युक्तं तेनैव । "यद्यप्युपो-ष्यत्वं सामान्याभिहितं तथापि वस्त्वन्तरविशेषानुपा-दानादुपवासविषयत्वं परिशेष्यते तथा हि न तावत् पि तृविषयत्वं सम्भवति "द्वितीयादिकयुग्मानां पूज्यता नियमादिषु । एकोद्दिष्टादिष्वन्यादौ ग्राह्या ...दिदेशनेति" वाक्येन युग्मादिशास्त्रस्य सर्व्वदिशास्त्रस्य च दैवपै-त्र्यविषयत्वेन व्यवस्थापनात् इति" । एवञ्चोपवासे-तरदैवकर्म्मणि उदयगामिन्या ग्राह्यता तदपवादकं युग्मशास्त्रम् । तत्र च पैठीनसिवचनेन त्रिमुहूर्त्त तिथेरेव वेधप्रयोजकताऽभिधानेन ततो न्यूनकालि-कतिथ्या वेधाभावात् गौड़देशीया यत् सार्व्वमात्रेण वेध वदन्ति तत्ताहृशमात्रम् रघुनन्दनेन कुत्रापि तथा वेधानुक्तौ कालमा० हेमाद्रिप्रभृतिषु त्रिमुहूर्त्तादिव्याप्त्यैव वेधकत्वव्यवस्थापनात्, युग्मशास्त्रस्य सामान्यशास्त्रतया वेधसामान्यप्रतिपादनेऽपि पैठीनसिना तस्य विशेषाभिधा-नात्तथैव ग्रहणस्य युक्तत्वमित्यनुपश्यामः । युगमा दिशास्त्रस्य बाधकन्तु "युगाद्या वर्षवृद्धिश्च सप्तमी पार्वती प्रिया । रवेरुदयमीक्षन्ते न तत्र तिथियुग्मता" ति० त० देवी० पु० "अयने विषुवे चैव ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोः ... या क्रिया । तिथावुदयगामिन्यां सर्व्वास्ता कारयेद्बुधः" दुर्गो० त० नन्दि० पु० "शरत्काले महापूजा क्रियते या च वार्षिकी । सा कार्य्योदयगामिन्यां न तत्र तिथियुग्मता" तत्रैव पुरा० "पूर्व्वाह्णे तु सदा कार्य्या शुक्ला मनुयुगादय । दैवे कर्म्मणि पित्र्ये च कृष्णा चैवापराह्णिके । हेमा० नार दीयम् "युगादिमन्वादिकश्राद्धादिषु शुक्लपक्षे उदयव्या-पिनी तिथिर्ग्राह्या कृष्णपक्षे अपराह्णव्यापिनी ग्राह्या स्वस्वधर्मस्य दिनद्वये तु तथा लाभे परैवेति हेमाद्रि । विधानपारिजातादयोऽप्येवम् । निर्ण० सि० "सङ्क्रा-न्तिर्व्यतीपातो युगमन्वादयस्तथा । सम्मुखा उपवासेषु दानादावन्तिमा स्मृता" धननञ्जयधृतवचने श्राद्धि-...

[illegible]

उदमिति [illegible]

[illegible]

सागरेण मध्यस्थपि नैवोदेता मासमेतेति चक्षुर्गोचरता-पत्तेस्तदयस्य चाभावात् । तथाऽमरावत्या सका-शाद्द्विगुणकाल सायमिनी पुरी वस्वत्यतश्चिरापान्ति. प्राणिन. प्रति दृश्यते प्रमोदेत्युत्तरतोऽस्तमेतीत्युच्यते ऽस्मद्बुद्धिश्चापेक्ष्य तयोरूचरादयवपि पुरीषु योजना । सर्वे-षाञ्च मेरुरुत्तरो भवति । यदाऽमरावत्या मध्याह्नगतः सविता तदा सायमिन्यामद्यन् दृश्यते तत्र मध्याह्नगोचरो वारुण्यामद्यन्दृश्यते । तयोत्तरस्यां सदवि षाडचे स्तस्य-त्वात् । सुवावतवासिना सर्वत. पर्य्यन्तप्राकारनिशारिता-टिव्यरश्मीनां सवितोर्द्ध्व दृष्वोदेताऽर्यागस्तमेता दृश्यते पर्वतोर्द्धेच्छिद्रप्रवेशात्वविलम्बकाशस्य । तथागोदयस्तोपजो-विनागरहतानाञ्च द्विगुणोत्तरोत्तरनीयं वाच्यमनुमीयते भोग-कालस्य गुरुपचिङ्गेन" आ०त०भाष्यम् ।

उदयन पु० उद्+इ-ल्यु । १अगस्त्ये मुनौ, कुसुमाञ्जलिप्रभृ-तिग्रन्थकारके २उदयनाचार्य्ये च ।"व्यातेने किरणावली-मुदयन:"द्रव्यकिरणावली । अयञ्च आत्मतत्त्वविवेकादिना-ग्रन्थकर्त्ता । ३पृथ्वीराजे "उदयनमिवानन्दितवत्सकु-लम्" काद० ४वत्सराजे च । वत्सराजचरितञ्च बृहत्कथायां विस्तरेण वर्णितम् । "प्राप्यावन्तीनुदयनकथाकोविदग्राम-वृद्धान्" मेघ० उद्+इ-भावे ल्युट् । ५उदये न० "पूर्वः सागरस्येव चन्द्रस्योदयन इवि"भा०भी०५८अ० "एषा शुभ्रा परावतः स्मर्य्यस्योदयनादधि"ऋ० १,४८,५, "प्रथमौंषारस्योदयनमादित्यस्य"शत०ब्रा०१२,८,१८। ६स-माप्तौ च "सैषा त्रिवृत्प्रायणा त्रिवृदुदयना"ता०ब्रा०२, १५,१ त्रिवृत् प्रायणम् उदयने समाप्तौ यस्या "भा०।

उदयनीया स्त्री उदयने समाप्तौ विहिता तन्निमित्तत्वेन तद्व-त्त्विनी या ऊ । समाप्तिनिमित्ते १इष्टिभेदे "गार्हपत्य उदनीयामाचरति" आश्व०श्रौ० ६,४,१,१, नेदमादिष्टमा-र्गमसर्वागुदयनीयाया" ४,२,६, । चरुमैत्रावरुणीनि-रुपाध्युदयनीयायै" कात्या० ७,५,१९, । प्रवर्ग्यादुत्थान निमित्ते २अतिरात्रे पु० "प्रयानेयोदयनीयोऽतिरात्र " शत०ब्रा०१२,१,२,२,प्रायणीयादुत्थोदयनीयेन परिवासुव त्यस्य परापरोरात्रमस्त दैविकाना मर्वोपि निर्वपति"८, ५,१,१४।"प्रायणीय एवातिरात्रे युञ्जन्त्युदयनीये विमु-ञ्चन्ति" । "अचो यथा प्रायणीयेऽतिरात्रे समिषेनीद-भृष्य मयादुदनीयएवातोऽस्तवत्नाऽपोति'८,४,४,१५ १६

उदयवेला स्त्री सूर्य्यस्य ततृरिणस्य वा उदयस्य वेला समय. । १सूर्य्योदयकाले २चन्द्रोदयकाले च "सायेमास्यविते पर्वे रतन्न्यास्तमतर्ह्येषे । तस्मादुदयवेलाया स्नाता गायेजते यमम्" म०त०यमः। 'उदयवेलायाम् चन्द्रगोदयवेला-यामिति" म०त०रघु० । शा०ति० उक्ते २भूतानामुदय-समये च भूतोदयशब्दे विवृतिः ।

उदयान्तर न० उदयस्योदयस्थानार्थम् अन्तरं यत्र । सि०शि० उक्ते स्फुटयाम्युदयस्थानार्थ संस्कारभेदे उदयशब्दे विवृतिः ।

उदयास्तसूत्र न० "क्षमाजे द्यु गतसमसुण्डलमध्यभागजी-वाप्यका भवति पूर्वपराशयो या । अमापयो मनुष्य मत्र निवसूत्रं यत्तदुदन्ति गणका उदयास्तसूत्रम्" सि० शि०उक्ते क्षितिजाह्नोरात्रवृत्तसम्पातयोर्बद्धे सूत्रे

उदर न० उद्+ऋ-अप.। १जठरे नाभिस्तनयोर्मध्यभागे । "दश स्थानानि दण्डस्येत्युपक्रम्य"उपस्थमुदरं जिह्वा हस्तौ पादौ च पञ्चमौ । चक्षुर्नासा च कर्णौ च धनं देहस्तथैव च" मनु । 'मस्तकोदरपृष्ठनाभिललाटनासाचिबुक-वस्तिग्रीवाइत्येता एकैकाः" शरीरविभागे सुश्रुत । "उदरञ्च गुदौ कोष्ठ्यौ विस्तारोऽयमदाहृत "या०स्मृ०। 'उदरेऽस्यमक्षि" शत० ब्रा० ८,६,२,१,२ । "उदरं मारिजाति तूणिना" "चन्द्रतृषयगोपरोदरी" नैष० व्याधारे अप् । २युद्धे । ३मध्यभागमात्रे च "भाण्डो-दरेषु तरुपल्लवेषु" रघु "घतादिपिस्थितोदरे" प्रब० "कुसुममिव विनष्ट मायगुप्तमोदरेण" प्रबु० उद्+ऋ-अप् पृषो० दलोपश्च, उदरस्यत्याद्यास्योदरशब्दव्याख्याता "तातृस्पातचर्मणाभ्यासु तत्समीपतयाऽपि च । तत्-साहचर्यात् वह्नाना दृष्टिरसा चतुर्विधा"भा०प्र०उक्तेः। ४उदररोगे । उदररोगनिदानादि सुश्रुते उक्तं यथा "अथात उदराणां निदानं व्याख्यास्यामः । धन्वन्तरिर्ध-र्मभृतां वरिष्ठो राजर्षिरिन्द्रप्रतिमो बभूव । महर्षिपुत्र विनयोपपन्न शिष्य शुभं सुश्रुतमन्वशास्त् । पृथक् समस्तै-रपि चेह दोषैः प्लीहोदरं बद्धगुदं तथैव । आगन्तुकं सप्तममष्टमञ्च दकोदरं चेति वदन्ति तानि । सुदुर्बलाग्ने-र्हितायनस्य भृशं गुरुपूतमसन्निषेवणाद्वा । सोष्मादिभि-र्व्यापरणाच्च जन्तोर्हि गता कोष्ठमभिप्रपद्य । गुल्-माकृतिव्यञ्जितलक्षणानि कुर्वन्ति घोराण्युदराणि दोषाः । कोष्ठादुपस्नेहवदस्य चारो नि रुध्य दुष्टोऽनिलवेगनुन्न । त्वच. समुन्नम्य शनैः समन्ताद्विवर्द्धमानो जठरं करोति । तस्य पूर्वं रूपं बलवर्णकाङ्क्षावलीविनाशो जठरे हि राज्य । जीर्णापरिज्ञानविदाहवत्यो वस्तौ रुजा पादगतश्च शोफ । सङ्गच्छ पार्श्वोदरपृष्ठमार्गेषुहृज्जते कृच्छ्रसिरायनञ्च ।

[illegible]

मार्गेण मध्यस्थापि नैवोदिता नास्तमितेति चतुर्गोचरता-पक्षेऽस्तोदययोः सम्भवात् । तथाऽमरावत्या सकाशाद्दक्षिणभागे यामिनी पुरी यमस्य तत्रस्थितवासिनः प्रागेव दृश्यतः प्रति दक्षिणतः उदयोदितेत्युत्तरतोऽस्तमितेत्युच्यते इत्यादयुक्तिं प्रयोगेष्ठ तयोश्चरास्वपि पुरीषु योजना । सर्वेऽप्यादयुक्तिप्रयोगेष्ठ मेरुरुत्तरो भवति । यदाऽमरावत्या मध्याह्नगत सविता तदा यामिन्यामुदयन् दृश्यते तत्र मध्याह्नगोचरो वारुण्यामस्तमन् दृश्यते । तयोत्तरस्यां दक्षिण पाश्चात्ये तुल्यत्वात् । सर्वाहन्तशायिना सर्वेत पर्यन्तप्राकारनिवारिता-दिव्यदृष्टीनां सवितोऽस्तं दृष्टोदितोऽर्थागतमेता दृश्यते पर्वतोऽद्विच्छिद्रप्रवेशमार्गविवरप्रकाशस्य । तथाऽगोदयास्तोपजी-विनामस्तानाञ्च द्विगुणोत्तरोत्तरवीर्यवत्त्वमनुगीयते भोग-शास्त्रे गुणविज्ञेन" छा०उ०भाष्यम् ।

उदयन पु० उद्+इ-ल्यु । १अगस्त्ये मुनौ, कुसुमाञ्जलिप्रभृ-तिग्रन्थकारके २उदयनाचार्ये च ।"व्यातेने किरणावली-मुदयनः" द्रव्यकिरणावली । अयञ्च आत्मतत्त्वविवेकादिना-मादग्रन्थकर्ता । ३वत्सराजे "उदयनाभिमानन्दितवत्सकु-लम्" कादं०४वत्सराजे च । वत्सराजचरितञ्च वृहत्कथायां विस्तरेण वर्णितम् । "प्राप्यावन्तीनुदयनकथाकोविदग्राम वृद्धान्" मेघ० उद्+इ-भावे ल्युट् । ५उदये न० "पूर्वाः सागरस्येव चन्द्रस्योदयनं प्रति" भा०भी०५८अ० "एषा युक्ता परावतः सूर्यस्योदयनादधि" ऋ० १,४८,५, "सुपर्णीयाश्चोदयनमादित्यस्य" शत०ब्रा०१२,८,१८ । ६स-माप्तौ च "सैषा त्रिवृत्प्रायणा त्रिवृदुदयना" ता०ब्रा०२, १५,२ त्रिवृत् धर्मन्ययत् उदयने समाप्तौ यस्याः" भा० ।

उदयनीया स्त्री उदयने समाप्तौ विहिता तन्निमित्तत्वेन तत्स-म्बन्धिनी या च । समाप्तिनिमित्ते १इष्टिभेदे "गार्हपत्य उदनीयामाचरति" आश्व०श्रौ० ६,४,१,१, नेदमादिम् मा-र्गमन्वारीमुदयनीयायाः" ४,२,६, । चतुर्गोदयनीयादिति-द्वृधाच्छुदयनीयायैं" कात्या० ७,५,१२, । प्रायणीयादुत्थान निमित्ते २अतिरात्रे पु० "प्रायणीयोदयनीयोऽतिरात्र" शत०ब्रा० १२,१,२,२, प्रायणीयादुदेत्योदयनीयेन परिसमाप्तञ्च न्यस्य मध्यमपरोक्षायामस्तु दैवस्यानां पर्वणि विभजति" ८, ५,१,११ "प्रायणीय एवातिरात्रे युञ्जन्त्युदयनीये वियु-ञ्जन्ति" । "यथो यथा प्रायणीयेऽतिरात्रे समभिवेनीत्-नूच्य भूयादुदनीयस्यातोऽनुवक्ताऽस्मीति' ८,४,४,१५ १६

उदयवेला स्त्री सूर्यस्य तदन्नियमस्य वा उदयस्य वेला समय. । १सूर्योदयकाले २चन्द्रोदयकाले च "माघेमासस्थिते मघे रटत्य.स्यपत्ते यो । तस्मादुदयवेलाया स्नाता नावेनाते यमम्" म०त०यम । "उदयवेलायाम् चन्द्रोदयवेला-यामिति" म०त०रघु० । या०ति० उक्ते २भूतानामुदय-समये च भूतोदयशब्दे विवृतिः ।

उदयान्तर न० उदयस्योदयस्थानार्थिन् अन्तरं यत्र । सि०शि० उक्ते मध्याधामुदयस्थानयं सञ्चारभेदे उदयशब्दे विवृतिः ।

उदयास्तसूत्र न० "प्राज्ञे द्युरात्रमनवत्त्वमध्यभागवी-थायता भवति पूर्वपराशयो मा । यथापयो नयुप मत निगसूत्रं यत्तदन्ति गणका उदयास्तसूत्रम्" सि० शि०उक्ते क्षितिजाच्छीरात्रवृत्तसम्पातयोर्वेत्रे सूत्रे

उदर न० उद्+ऋ-अप् । १जठरे नाभिस्तनयोर्मध्यभागे । "दश स्थानानि दण्डस्य मनुःस्वायम्भुवोऽब्रवीत् उपस्थमुदरं जिह्वा हस्तौ पादौ च पञ्चमं । चक्षुर्नासा च कर्णौ च धन देह स्तथैव च" मनु । "मज्जोदरप्रच्छन्नाभिललाटनासाचिबुक-वस्तिग्रीवाप्रत्येकं एकैका" शरीरविभागे सुश्रुतः । "उदरञ्च गुदौ कोष्ठौ विकारोऽम्बुदाहृत " या०स्मृ० । 'उदरेऽन्नपक्तिः" शत० ब्रा० ८,६,२,१,२ । "उदरं पारिप्लाति रुदिना" "उदरन्तु प्रयमोत्तरोदरी" नैष० व्याधारे अप् । २युद्धे । ३मध्यभागमात्रे च "ताम्रो-दरेषु तरपल्लवेषु" रघुः "जतादिभिर्भिन्नितोदरे" याज्ञ० "कुसुमप्रमिव पिनद्धं पाण्डुपत्रोदरेण" शकु० उद्+उ-अप् एषो० दलोपश्च, उदरस्थत्वाद्रोगोदरशब्देऽस्याख्यता "तानुत्पन्नान्प्रतिबाधन्ते तत्र्यमीपतयाऽपि च । तत्-साधयन्तीति यस्त्रामा इत्तिदस्तूच्चतुर्विधा" भा०प्र०उक्ते । ४उदररोगे । उदररोगनिदानादि सुश्रुते उक्तं यथा "अथात उदराणां निदानं व्याख्यास्यामः । धन्वन्तरिधर्मभृतां वरिष्ठो राजर्षिरिन्द्रप्रतिमो बभूव । महर्षिपुत्र विनयोपपन्न शिष्यं शुभं सुश्रुतमन्वशास्त्र । पृथक् समस्तैरपि चेह दोषैः प्लीहोदरं बद्धगुदं तथैव । आगन्तुक मष्टममष्टमञ्च दकोदरं चेति वदन्ति तानि । सुदुर्बलाग्नेरहिताशनस्य संशुष्कपूत्यन्ननिषेवणाद्वा । स्नेहादिमि-थ्याचरणाच्च जन्तोर्वृद्धिं गता' कोष्ठमभिप्रपन्ना । गुल्-माकृतिव्यञ्जितलक्षणानि कुर्वन्ति घोराण्युदराणि दोषा । कोष्ठादुपक्तेश्वयदमुखरो निरुध्य दुष्टोऽनिलयेगमुक्तः । त्वचः समुत्सृज्य घनं समन्ताद्विवर्द्धमानो जठरं करोति । तस्य पूर्वरूप बलवर्णकाङ्क्षाग्निनाशो जठरे हि राज्यः । जीर्णापरिज्ञानविदाहवत्यो वस्तौ रुजा पादगतश्च शोफ । सदृश्य पार्श्वोदरपृष्ठनाभीर्यैवर्द्धते कृष्णशिरावनद्धम् ।

[illegible]

उदरपत्रि [illegible]

उदरमान [illegible]

उदरवि पु उद्+भ-वत्वि । [illegible]

उदरपिशाच त्रि [illegible]

उदरपूरम् [illegible] उदर+पूर [illegible]

उदरम्भरि त्रि [illegible]

उदररोग पु [illegible] (उदरी) इति ख्याते रोगे । [illegible]

उदरवत् [illegible]

उदरग्रन्थि पु [illegible]

उदराध्मिका [illegible]

उदरावर्त [illegible]

उदरामय पु [illegible]

उदरावर्त पु [illegible]

उदरिको स्त्री [illegible]

उदर्क पु उद्+अर्च [illegible]

'सोऽनुभूयात्सुखोदर्कान्' मेत्येह च सुखोदर्कान् प्रजाधर्मान् निबोधत" मनुः। "नन्वयमुदर्कः प्राक्तनस्य दुष्कृतस्य" दशकु०। "नानाप्रभवस्य समानोदर्का प्रवृत्तेः वा व्यत्स्यन" शत०ब्रा० ८,७,१,२।

उदर्चिस् पु० उद् ऊर्द्ध्वमर्च्चिः शिखाऽस्य। १वह्निशिखे वह्नौ। उत्कृष्टकान्तित्वात् २कन्दर्पे ऊर्द्ध्वरेतस्त्वात् ३शिवे च। ४उन्नतशिखान्विते त्रि० "प्रदक्षिणप्रक्रमणात् कृशानोरुदर्च्चिषस्तन्मिथुनं चकाशे" "कृशेवोदर्च्चिष सूर्य्यम्" रघु। "स्फुरदुदर्च्चिः सहसा तृतीयादक्ष्णः कृशानुः किल निष्पपात" कुमा०। मा०स०। ५उन्नतायां शिखायां न०स्त्री०।

उदर्द पु० उद्+अर्द्द-अच्। "वरटादष्टसंस्थानः शोथः सजायते बहिः। सकण्डूस्तोदबहुलश्छर्द्दिज्वरविदाहवान्। उदर्द्दमिति तं विद्याच्छीतपित्तमथापरे। वाताधिकं शीतपित्तमुदर्द्दस्तु कफाधिकम्" इति निदानोक्ते रोगभेदे।

उदर्य्य त्रि० उदरे भवः उदर+यत्। जठरभवे "यदुदर्य्यस्य मेद स परिशिष्यते" शत०ब्रा० ३,८,४,५, "पुरीतता नभ, उदर्य्येण चक्रवाकौ" यजु० २५,८।

उदलावणिक त्रि० उदकीभूत लवणमुदलवणम् उदादेशः। तेन पक्वम् ठञ् उत्तरपदवृद्धिः उदकीभूतलवणपक्वे व्यञ्जनादौ प्रक्रियाकौ०।

उदवसित न० उद्+अव+सि-षो-बा क्त। गृहे अमरः।

उदवाप पु० उदकं वपति पितृलस्थानीयतया वप-अण् उदादेश उप० स०। जलमालेप्य १श्राद्धकर्त्तरि २तर्पणकारिणि च। तस्यापत्यम् इञ्। औदवापि तदपत्ये पुंस्त्री ततः तस्येदमित्यर्थे रैवति० छ। औदवापीय तत्सम्बन्धिनि त्रि०।

उदवास पु० उदके गतार्थं वास उदादेशः। व्रतार्थं जलवासे। "अनाकृष्टिरास्तु योनस्मेत् उदवास च योवसेत्। वतत सैकशायी यः स लभेतेप्सितां गतिम्" भा०आनु० १०७अ०। "सप्तसरांसीदवासतत्परा" कुमा०।

उदवाह पु० उद उदकं वहति वह-अण् उप०स०। जलवाहके मेघे। "दिवा चित्तमः कृण्वन्ति पर्जन्येनोदवाहेन" ऋ०१, ३८,९, २उदकवाहकमात्रे त्रि० "या वोयन्तूदवाहासो अद्य वृष्टिं ये विश्वे मरुतो जुनन्ति" ऋ०५,५,५८, "उभया वहन्तु मरुत उदवाहा उदप्रुतः" अथ० १८,२,२२,

उदशराव पु० उदकपूर्णः शरावः शा०त० पूरयितव्ये एकहलादौ उदादेशः। जलपूर्णे शरावे "उदशरावे पाप्मानमवेक्ष्य यदात्मनो न विजानीयस्तन्वे प्रव्रतमिति तं प्रोदशरावेऽपि चाप्नुयाति" छा०उ० ८ म०।

उदशुद्धि त्रि० उदकेन उदकेन शुद्धिः। ग्राते तस्यापत्यम् इञ्। औदशुद्धि तदपत्ये पुंस्त्री तत यूनि इञन्तत्वात् फिञ् तस्य पैला० लुक्।

उदश्रु त्रि० उद्गतमश्रु यस्य प्रा०व० गतलोपः। उद्गत नेत्रजले "तस्य पश्यन् स सौमित्रिरुदश्रुर्वसतिद्रुमान्" रघुः।

उदश्वित् न० उदकेन जलेन श्वयति वर्द्धते श्वि क्विप् संज्ञायाम् उदादेशः। अर्द्धजलेन मथिते तक्रे अमरः। "पाने मूत्रमुदश्वित्तु दधि शुक्तञ्च भोजने"। अर्द्धेन दध्युदश्विद्भ्रामथ वा तक्र वाम्बुना" सुश्रु०।

उदसन न० उद्+अस-ल्युट्। १निरसने २उत्क्षेपणे च।

उदस्थान न० उदक ज्ञापित स्थान शाक० त०। १उदक ज्ञापिते स्थाने। तत भवार्थे उत्सा० अञ्। औदस्थान तद्भवे त्रि०। उदनि स्थानं यस्य। २जलवासे। तत् शीलमस्य छत्रा० ण। औदस्थान जलवासशीले त्रि०।

उदहरण पु० उदकं ह्रियतेऽनेन हृ-करणे ल्युट् उदादेशः। कुम्भे। 'प्रत्यगेकधनानयुम्मातुदहरणांखिमस्त्या पश्चात्पयम्' कात्या० ६,२,२१। "उदहरणं कलशं" इति कर्कः। "निधायोदहरणे निर्निपल्ययते" "अर्पेतमप्रज्ञानमुदहरणेऽवधाय" शत०ब्रा०८,१,२,५,६,६।

उदहार त्रि० उदकं हरति हृ-अण् उप०स० उदादेशः। १जलहारके "प्रविविक्तां नदीं रात्रावुदहारोऽस्मागत" दशकु०। स्त्रियां ङीप्। "उतैन गोपा अदृश्रन्नदृश्रन्नुदहार्य्य सदृष्टो मृडयाति" यजु०१६,७। तेन सि०कौ० "टिड्ढाणञिद्यादि" सूत्रे तद्धितायन्तस्यैव ग्रहणोक्तिरिन्त्यायस्य मृग्यते। कर्म्मण्यण्" पा० सूत्रपरिष्कृत नेग "ढाणञ्" इति सूत्रे ङीपर्थं विभ्वं यतम्। तथा च कुम्भकारीत्येव साधु न तु कुम्भकारा। प्रयुज्यते च नाटकादौ प्रतिहारीत्येव तत्र च प्रतिशब्दस्य प्रत्येकार्थत्वात् कर्म्मोपपदत्वं सुलभम्। भावे घञ् दैत०। २जलहरणे च।

उदाज पु० उद्+अज-घञ् न वीभावः। पशुप्रेरणे।

उदात्त पु० उद्+आ+दा-क्त। वर्णोत्पत्तिस्थानेषु ऊर्द्ध्वं उच्चारिते १स्वरे २तद्युक्ते त्रि०। 'उच्चैरुदात्तः' पा०। "ताल्वादिषु सभागेषु स्थानेषूर्द्ध्वभागे निष्पन्नोऽजुदात्तः" सि०कौ०। "उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च स्वरास्त्रयः" शिक्षाकृतः; अभ्यासेन तेषां सर्य्यम्। अनेकाच्कपदे "अनुदात्त

फिट्सूत्रेषु । तत्परे केचित् सवृत्तयोऽन्तोदात्ता दर्शिता यथा । "फिषोऽन्त उदात्तः"१ । प्रातिपदिकं फिट् तस्यान्त उदात्तः स्यात् । उच्चैः । "पाटलापालङ्काम्बासागरार्थानाम्" २ । एषामन्त उदात्तः । पाटला फलेरुहा सुरूपा पाकलेति पर्यायाः । अपालङ्क इति माघ । व्याधिघातारेवतारग्वध इति पर्यायाः । अम्बार्थः माता । उङ्प्रत्ययान्तानामाद्युदात्ते प्राप्ते । सागर । समुद्र । "गेहार्थानामस्त्रियाम्" ३ । गेहम् । घञ्विषयेऽपि प्राप्ते । अस्त्रियां किम् शाला आद्युदात्तोऽयम् इत्येव पर्युदासात्प्राप्तमपि न भवति । "गुदस्य च" ४ । अन्त उदात्तः स्यात् स च अस्त्रियाम् । गुदम् । अस्त्रियां किम् "आन्त्रेभ्यस्ते गुदाभ्यः" । स्वाङ्गशिटामदन्तानामित्यन्तरङ्गमाद्युदात्तत्वम् ततष्टाप् । "ध्यपूर्वस्य स्त्रीविषयस्य" ५ । धकारयकारपूर्वो योऽन्त्योऽच् स उदात्तः । अन्तर्धा । स्त्रीविषयत्वेऽपि प्राप्ते । श्रद्धा । माया । जाया । यान्तस्यान्त्यात् पूर्वमित्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते । स्त्रीति किम् बाह्यम् यजन्तत्वादाद्युदात्तम् । विषयग्रहणं किम् इभ्या । क्षत्रिया । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तत्वमनयोः । कतिचिदत्र तु यान्तस्यान्त्यात्पूर्वमिति मध्योदात्तः । "खान्तस्याश्मादेः" ६ । नखम् । उखा । मुखम् । शुखम् । नखस्य स्वाङ्गशिटामित्याद्युदात्ते प्राप्ते । उखा नाम भाण्डविशेषस्तस्य कृत्रिमत्वात् सम्प्रत्यर्णं ... शिखाया ... प्राप्ते । अश्मादेः किम् शिखा । सुखम् । सुखस्य स्वाङ्गशिटामिति लघुविषयस्येति वा आद्युदात्तत्वम् । शिखायास्तु शीङ्ग्लो हि शिखेति उणादिषु निष्पन्नः । अनयोर्ह्रस्वाभावात् मानेन स्वाङ्गशिटामिति वा बोध्यम् । "बर्हिष्ठवत्सरतिशब्दान्तानाम्"७ । एषामन्त उदात्तः स्यात् । अतिशयेन बहुलो बंहिष्ठः । निपातादाद्युदात्ते प्राप्ते । "बर्हिष्ठैरश्वैः सुवृता रथेन" । 'यदुत्थिष्ठस्यसि वित्ते' इत्यादौ व्यत्ययादाद्युदात्तः । संवत्सरः । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरोऽत्र बाध्यते इत्याहुः । सप्ततिः । अशीतिः । लघावन्त इति प्राप्ते । चत्वारिंशत् । इत्यपि प्राप्नुत । अन्तोदात्ता । "नावव्ययस्य" ८ । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरोऽत्र बाध्यते इत्याहुः । याथादिस्वरेण गतार्थमेतत् । "दक्षिणस्य साधौ" ९ । अन्त उदात्तः स्यात् । साधुवाचित्वाभावे तु व्यवस्थायां सर्वनामतया स्वाङ्गशिटामित्याद्युदात्त । अर्थान्तरे तु लघावन्त इति गुरुरुदात्त । दक्षिण सरलोदारपरच्छन्दानु-

वर्तिनि इति कोषः । "छन्दसि च" १० । इह दक्षिणस्यान्त उदात्तो । दक्षिणो वाहः व्याख्यानेन किम् । प्रत्ययस्वरेण गम्यते व्याख्यानेन भवति । "अन्यूषि च" ११ । यथाप्राप्तमिदम् । दक्षिण । कृष्णस्य ... अन्त उदात्तो । "कृष्णस्यामृगाख्या चेत्" १२ । अन्त उदात्तः । वर्णानां तणेत्याद्युदात्ते प्राप्ते अन्तोदात्तो विधीयते । कृष्णानां व्रीहीणाम् । "कृष्णो नो नाव वृषभः" । मृगाख्यायां तु 'कृष्णो रात्र्यै' । "वा नामधेयस्य" १३ । अन्तोदात्तः । 'अयं वां कृष्णोऽश्विना' । कृष्णऋषिः । "शुक्लगौरयोरादिः" १४ । नित्यमुदात्तः स्यादित्येके । ... 'सरो गौरो यथा पिब' । 'शुक्लं ... ' "अङ्गुष्ठोदकबकवशानां छन्दस्यन्तः" १५ । अङ्गुष्ठस्य स्वाङ्गानामकुर्वादीनामिति द्वितीयस्योदात्तत्वे प्राप्तेऽन्तोदात्तार्थ आरम्भ । छन्दसि ... अन्दस्येति । तेन लोके आद्युदात्तमेवाहुः । "पृष्ठस्य च" १६ । अन्त उदात्तः स्यात् भाषायाम् वा । पृष्ठम् । "अर्जुनस्य तृणाख्या चेत्" १७ । उनर्धन्तानामित्याद्युदात्तापवादः । "अर्यस्य स्वाम्याख्या चेत्" १८ । यान्तस्यान्त्यात् पूर्वमिति यतोऽनाव इति वाद्युदात्ते प्राप्ते वचनम् । "आशाया अदिगाख्या चेत्" १९ । दिगाख्याव्यावृत्त्यर्थमिदम् । अत एव आपकादिरूपत्वादाद्युदात्ता । 'इन्द्र आशाभ्यस्परि' । "नक्षत्राणामाब्विषयाणाम्" २० । अन्त उदात्तः स्यात् । अश्लेषाऽनुराधादीनां लघावन्त इति प्राप्ते । ज्येष्ठाश्रविष्ठाधनिष्ठानामिष्ठन्नन्तत्वेनाद्युदात्ते प्राप्ते वचनम् "न कुपूर्वस्य कृत्तिकाख्या चेत्" २१ । अन्तउदात्तो न । कृत्तिका नक्षत्रम् । केचित्तु कुपूर्वो य आप् तद्विषयाणामिति व्याख्याय आर्यिका पताकिका इत्यत्राप्यन्तोदात्तो नेत्याहुः । "घृतादीनाञ्च" २२ । "घृत मिमिक्षे" आकृतिगण । 'ज्येष्ठकनिष्ठयोर्वयसि' उदात्तः स्यात् । "ज्येष्ठ आह चमसा" । "कनिष्ठ आह चतुर" । वयसि किम् ज्येष्ठ श्रेष्ठ, कनिष्ठोऽल्पिष्ठः । इह नित्यादाद्युदात्त एव । "बिल्वतिष्ययोः स्वरितो वा" २४ । अनयोरन्त स्वरितो वा स्यात् । पक्षे उदात्तः । सि० कौ० । फिट्सूत्रे २पादे येषां द्वितीयाद्यचामुदात्तताऽभिहिता तत् प्रदर्श्यते "अथ द्वितीयं प्रागीषात्"१ । ईषान्तस्य हलादेरित्यत प्राक् द्वितीयाधिकारः । "त्र्यचां प्राङ्मकरात्" । मकरवरूढेत्यत, प्राक् त्र्यचामित्यधिकारः । "स्वाङ्गानाम

षष्ठ समा प्रमाणमस्य षष्ठसमः; ततः कर्म०। "गन्तव्यपण्यं वाणिजे" पा० वाणिजशब्दे परे एतदर्थकौ प्राग्वत् तत्पुरुषे। मद्रवाणिजः, गोवाणिजः। अगन्तव्यादौ तु परमवाणिज इत्यादौ न। "मात्रोपज्ञोपक्रमच्छाये नपुंसके" पा० "मात्रादिषु परत नपुंसकवाचिनि तत्पुरुषे प्रकृत्या। भिक्षामात्रम्। पाणिन्युपज्ञम्। नन्दोपक्रमम्। इषुच्छायम्। नपुंसके किम् इषुच्छाया इत्यादौ न। "सुखप्रियोर्हिते" पा०। गमनसुखं गमनप्रियम्। "प्रीतौ च" पा० प्रीतौ गम्यायां प्राग्वत्। ब्राह्मणसुखं पयःपानम्। छात्रप्रियोऽध्यायः। "स्वं स्वामिनि" पा०। गोस्वामी। अन्यत्र परमस्वामीत्यादौ न। "पत्यावैश्वर्ये" पा०। दमपतिः। "न भूवाक्चिद्दिधिषु" पा० "प्राग्वत् न। भूपतिः वाक्पतिः चित्पतिः दिधिषूपतिः। "वा भुवनम्" पा०। प्राग्वत् वा। भुवनपतिः। "आशङ्काबाधनेदीयःसु सम्भावने" पा०। गमनाशङ्कमस्ति गमनाबाधम् गमननेदीयः। गमनमाशङ्कते आबाध्यते निकटतरमिति सम्भाव्यते इत्यर्थः। असम्भावने तु परमनेदीय इत्यादौ न। "पूर्वे भूतपूर्वे" पा० भूतपूर्वार्थे पूर्वशब्दे परे पूर्वपदं प्रकृत्या। आढ्यपूर्वः। "सविधसनीडसमर्यादसवेशसदेशेषु सामीप्ये" पा०। मद्रसविधम्। एवं सनीडादिषु। असामीप्ये तु सह मर्यादया समर्यादं क्षेत्रम् चैत्रसमर्यादमित्यादौ न। "विस्पष्टादीनि गुणवचनेषु" पा०। विस्पष्टकटुकम्। विस्पष्ट विचित्र व्यक्त सम्पन्न पण्डित कुशल चपल निपुण" एते विस्पष्टादयः। अगुणवचने तु विस्पष्टब्राह्मण इत्यादौ न। "अध्यावमकनुपापवत्सु भावकर्मधारये" पा०। अ, अध, अधम, कनु इत्यादेयवति पापवाचिनि च परे भाववाचि पूर्वपदं प्रकृत्या। गमनश्रेष्ठ गमनश्रेयः गमनावमम् गमनकनिष्ठम्। गमनपापिष्ठम्। "कुमारश्च" पा०। कर्मधारये पूर्वपदं प्रकृत्या। कुमारश्रमणा। "आदिः प्रत्येनसि" पा० कुमारस्यादिरुदात्तः प्रत्येनसि परे कर्म०। कुमारप्रत्येना। "पूगेष्वन्यतरस्याम्" पा० कुमारचातकाः कुमारजीमूताः। "इगन्तकालकपालभगालशरावेषु द्विगौ" पा०। इगन्ते पञ्चारत्निः। काले पञ्चमास्यः दशमास्यः। पञ्चकपालं पञ्चभगालं। (भगाल पात्रभेद)। पञ्चशरावः। "बह्वन्यतरस्याम्" पा०। प्रकृत्या वा। बह्वरत्निः बहुमास्यः। "दिष्टिवितस्त्योश्च" पा०। प्रकृत्या वा। पञ्चदिष्टिः पञ्चवितस्ति। "सप्तमी सिद्धशुष्कपक्वबन्धेष्वकालात्" पा०। अकालवाचि सप्तम्यन्तम् एषु परेषु प्रकृत्या। साङ्काश्यसिद्धः आतपशुष्कः भ्राष्ट्रपक्वः चक्रबन्धः। काले तु पूर्वाह्णसिद्ध इत्यादौ न। "परिप्रत्युपापा वर्ज्यमानाहोरात्रावयवेषु" पा०। एते प्रकृत्या वर्ज्यमानाहोरात्रावयववाचिनि परे। परित्रिगर्त्तं वृष्टो देवः। प्रतिपूर्वाह्णम्। प्रत्यपररात्रम्। उपपूर्वरात्रम्। अपत्रिगर्त्तम्। "उपसर्गाश्चाद्युदात्ताः अभिवर्ज्जम्" इति वक्ष्यमाणतत्पुरुषयोः सिद्धत्वादनयोर्भाषार्थमिदम्" सि०कौ०। "राजन्यबहुवचनद्वन्द्वेऽन्धकवृष्णिषु" पा०। बहुवचनान्तानां राजन्यानामन्धकवृष्णिषु वर्त्तमाने द्वन्द्वे पूर्वपदं प्रकृत्या। शिनिवासुदेवाः। "संख्या" पा०। द्वन्द्वे संख्यावाचि पूर्वपदं प्रकृत्या द्वादश त्रयोदश। "आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासी" पा०। द्वन्द्वे प्राग्वत्। पाणिनीयरौढीयाः।

"कार्त्तकौजपादयश्च" पा०। द्वन्द्वे एषां पूर्वपदं प्रकृत्या। ते च कार्त्तकौजपौ सावर्णिमाण्डूकेयौ अवन्त्यश्मकाः पैलश्यापर्णेयाः कपिश्यापर्णेयाः शैतिकाक्षपाञ्चालेयाः कटुकवार्चलेयाः शाकलशुनकाः शाकलशणकाः शणकबाभ्रवाः आर्चाभिमौद्गलाः कुन्तिसुराष्ट्राः चिन्तिसुराष्ट्राः तण्डवतण्डाः अविमत्तकामविद्धाः बाभ्रवशालङ्कायनाः बाभ्रवदानच्युताः कठकालापाः कठकौथुमाः कौथुमलौगाक्षाः स्त्रीकुमारम् मौदपैप्पलादाः। वत्सजरत्, सौश्रुतपार्थवाः जरामृत्यू याज्यानुवाक्ये। "महान् व्रीह्यपराह्णगृष्टीष्वासजाबालभारभारतहैलिहिलरौरवप्रवृद्धेषु" पा०। एषु परेषु महच्छब्दः प्रकृत्या। महाव्रीहिः "सन्महदिति प्रतिपदोक्तसमासे एवायं स्वरः न षष्ठीसमासे" सि०कौ०। "क्षुल्लकश्च वैश्वदेवे" पा०। क्षुल्लकवैश्वदेवम् महावैश्वदेवम्। क्षुधं लाति क्षुल्लः ततः कन्। "उष्ट्रः सादिवाम्योः" पा० उष्ट्रसादिः उष्ट्रवामि। "गौः सादसादिसारथिषु" पा०। गोसादः गोसादिः गोसारथिः। "कुरुगार्हपतरिक्तगुर्वसूतजरत्यश्लीलदृढरूपापारेवडवातैतिलकद्रूः पण्यकम्बलो दासीभाराणाञ्च" पा०। एषां सप्तानां समासानां दासीभारादेश्च पूर्वपदं प्रकृत्या। ष०त०। कुरुगार्हपतम्। "वृजेरिति वाच्यम्" वार्त्ति० वृजिगार्हपतम्। कर्म० रिक्तगुरु। कर्म० असूतजरती। क० अश्लीलदृढरूपा। पारेवडवेव इवार्थे क०। विभक्त्यलोपश्च नि०। क० तैतिलकद्रूः। क० पण्यकम्बलः। द्वंत०। दासीभारः देवहूतिः देवभीतिः देवलातिः वसुनीतिः ओषधिचन्द्रमाः आकृतिगणः। "यस्य तत्पुरुषस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वर इष्यते न विधिश्च विहितः स सर्वोऽपि दासीभारादिषु द्रष्टव्यः" सि०कौ०। "चतुर्थी तदर्थे" पा०। वस्त्र-

[illegible] अच् [illegible] परे [illegible] प्रकृत्या । ६४ । [illegible] । [illegible] वा । [illegible] परे [illegible] न प्रकृत्या । [illegible] । "[illegible]" वा । [illegible] परे [illegible] न प्रकृत्या । ६४ [illegible] । "[illegible]" वा । [illegible] परे [illegible] प्रकृत्या । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] च । [illegible] न [illegible] । "[illegible]" वा । [illegible] परे [illegible] प्रकृत्या । [illegible] [illegible] । [illegible] "न [illegible]" [illegible] । [illegible] । "[illegible]" वा । [illegible] परे [illegible] प्रकृत्या । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] च । [illegible]" वा० । [illegible] [illegible] प्रकृत्या । [illegible] । [illegible] न [illegible] । "[illegible] च [illegible]" वा । [illegible] परे [illegible] प्रकृत्या । "[illegible]" [illegible] । [illegible] । "[illegible]" वा [illegible] [illegible] [illegible] प्रकृत्या [illegible] । [illegible] । "[illegible]" वा । [illegible] परे प्रकृत्या । [illegible] "[illegible]" वा । [illegible] परे [illegible] प्रकृत्या । [illegible] । "[illegible]" वा । [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] वा० । वा प्रकृत्या । [illegible] । "[illegible]" वा । [illegible] प्रकृत्या [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] । "[illegible]" वा । वा प्रकृत्या । [illegible] । "[illegible]" वा । [illegible] प्रकृत्या । [illegible] [illegible] । राजा च वा । [illegible] [illegible] "[illegible]" वा [illegible] [illegible] परे वा प्रकृत्या । [illegible] । [illegible] च । "[illegible]" वा । [illegible] परे [illegible] [illegible] प्रकृत्या । [illegible] "[illegible]" वा । वा प्रकृत्या । [illegible] । [illegible] च [illegible] । "राजा च [illegible]" वा । [illegible] [illegible] परे [illegible] [illegible] वा प्रकृत्या । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] च ।

[illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] ।

[illegible]" वा [illegible] । "[illegible]" वा [illegible] च [illegible] परे [illegible] । [illegible] च [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] परे च । [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । "[illegible] च" वा । [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] । "[illegible]" वा । [illegible] परे [illegible] वा । [illegible] । वा [illegible] वा । [illegible] । [illegible] [illegible] च । [illegible] [illegible]" वा । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] च । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । "[illegible]" वा [illegible] [illegible] । "[illegible]" वा । [illegible] [illegible] । [illegible] । "[illegible]" वा । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] । "[illegible]" वा । [illegible] परे [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] । "[illegible]" वा । [illegible] [illegible] परे [illegible] । [illegible] ।

"अपि नियुक्ते" पा०। अपन्ते परे नियुक्तवाचिनि समासे प्रागुक्तम्। छत्रधार। "शिल्पिनि चाकृञः" पा०। शिल्पिवाचिनि अकृञ परान्ते परे प्रागुक्तम्। तन्तुवाय। अशिल्पिनि तु न, कुम्भवायः। कञोऽपि न, कुम्भकारः। "संज्ञायाञ्च" पा०। अपन्ते प्रागुक्तम्। तन्तुवायो नाम सूत्रार्कमि। अकृञ इत्येव रथकारो नाम ब्राह्मण इत्यत्र न। "गोतन्तियवं पाले" पा०। गोपाल तन्तिपाल यवपाल। अनियुक्तार्थोऽयमारम्भः नियुक्ते तु पूर्वेण सिद्ध। "णिनि" पा०। णिन्यन्ते परे प्रागुक्तम्। पुष्पहारी। "उपमानं शब्दार्थप्रकृतावेव" पा०। उपमानवाचि पूर्वपदं णिन्यन्ते परे आद्युदात्तम्। उष्ट्रक्रोशी ध्वाङ्क्षरावी। अशब्दार्थे तु वृकवञ्चीत्यादौ न। प्रकृतिग्रहणेन उपसर्गेऽपि शब्दार्थत्वे गर्दभोच्चारीत्यादौ न। "युक्तारोह्यादयश्च" पा०। एते आद्युदात्ताः। युक्तारोही आगतरोही आगतयोधी आगतवञ्ची आगतनन्दी आगतप्रहारी आगतमत्स्यः क्षीरहोता भगिनीभर्त्ता ग्रामगोधुक् अश्वत्रिरात्रः गर्गत्रिरात्र व्युष्टित्रिरात्र गणपाद एकशितिपाद् पात्रेसम्मितादयश्च युक्तारोह्यादिः। "दीर्घकाशतुषभ्राष्ट्रवटं जे" पा०। जे परे एतानि आद्युदात्तानि। दीर्घजः काशज इत्यादि। "अन्त्यात् पूर्वं बह्वचः" पा०। बह्वचः पूर्वस्यान्त्यात् पूर्वपदं जे परे आद्युदात्तम्। उपसरजः। आमलकीजः। "ग्रामेऽनिवसन्तः" पा०। ग्रामे परे अनिवसद्वाचि पूर्वपदमाद्युदात्तम्। मल्लग्राम, (मल्लसमूह) देवग्राम (देवस्वामिक ग्रामः)। निवसतस्तु दाक्षिग्राम इत्यादौ न। "घोषादिषु च" पा० घोष इत्येवमादिषु चोत्तरपदेषु पूर्वपदमाद्युदात्तं स्यात्। घोष कट वल्लभ ह्रद बदरी पिङ्गल पिशङ्ग माला रक्षा शाला कूट शाल्मली अश्वत्थ तृण शिल्पी मुनि प्रेक्षा घोषादि। दाक्षिघोष. ।"छात्र्यादयः शालायाम्" पा०। छात्रिशाला व्याडिशाला। ते च छात्रि पेलि भाण्डि व्याडि आखण्डि आटि गोमि। "प्रस्थेऽवृद्धमकर्क्यादीनाम्" पा०। प्रस्थपरे अवृद्ध (यस्याचामादिर्वृद्धिर्न) तादृशपूर्वपदमाद्युदात्तं न तु कर्क्यादीनाम्। इन्द्रप्रस्थ। वृद्धस्य तु दाक्षिप्रस्थ इत्यादौ न। कर्क्यादयश्च कर्की मघी मकरी कर्कन्धु शमी करीर कन्दुक कवल बदरी। 'मालादीनाञ्च" पा०। वृद्धार्थमिदम्। मालाप्रस्थम्। मालादयश्च। माला शाला शोणा द्राक्षा क्षामा क्षामा

काञ्ची एक काम। "अमहन्नवं नगरेऽनुदीचाम्" पा०। ब्रह्मनगरम्। महन्नवयोस्तु महानगर नवनगरमित्यादौ न। उदीचान्तु कार्त्तिनगरमित्यादौ न। "अर्मे चावर्णं द्व्यच् त्र्यच्" पा०। अर्मे परे द्व्यचकं त्र्यचकं चाऽवर्णान्तं पूर्वपदमाद्युदात्तं स्यात्। गुप्तार्मम्। कुक्कुटार्मम्। अनवर्णस्य बृहदर्ममित्यादौ न। अधिकाच्केऽपि कपिञ्जलार्ममित्यादौ न। अमहन्नवमित्येव तेन महार्मम् नवार्ममित्यादौ न। "न भूताधिकसञ्जीवमद्राश्मकज्जलम्" पा०। अर्मे एतानि नाद्युदात्तानि। भूतार्मम्।

एवं समासे पूर्वपदस्य आद्युदात्तमामभिधाय तत्रैव अन्तोदात्ततापि तत्र उक्ता यथा "अन्तः" पा० अधिकारोऽयं प्रागुत्तरपदादिग्रहणात्। "सर्वं गुणकार्त्स्न्ये" पा०। सर्वशब्दरूपं पूर्वपदमन्तोदात्तं स्यात् गुणकार्त्स्न्ये गम्ये। सर्वश्वेत सर्वमहान्। श्वेतत्वमहत्त्वगुणाभ्यां कृत्स्नव्याप्यकताद्योतनादस्य तथात्वम्। सर्वसौवर्ण इत्यादौ तु गुणेन व्याप्त्यभावाच्च। अकार्त्स्न्ये तु सर्वेषां श्वेततर सर्वश्वेत इत्यादौ तरलोपे न। "संज्ञायां गिरिनिकाययोः" पा०। एतयोः पूर्वमन्तोदात्तम्। अञ्जनागिरि मौण्डिनिकायः। असंज्ञायान्तु परमगिरि ब्राह्मणनिकाय इत्यादौ न। "कुमार्यां वयसि" पा०। कुमारीपरे पूर्वपदमन्तोदात्तम् वयसि। वृद्धकुमारी जरत्कुमारी। कुमारीशब्दः पुंसा सह सम्प्रयोगाभाववतीपरः वृद्धादिशब्दानामाधिकरण्यात् वयोवाचित्वमत्र। अवयसि तु परमकुमारी इत्यादौ न। "उदकेऽकेवले" पा० अकेवलं मिश्रं तद्वाचिनि समासे उदके परे पूर्वपदमन्तोदात्तम्। गुडोदकम्। गुडमिश्रितमुदकमित्यर्थः स्वरे कृतेऽत्र एकादेशे स्वरितो वानुदात्ते पदादाविति पक्षे स्वरित। अमिश्रे तु शीतोदकम् इत्यादौ न। "द्विगौ क्रतौ" पा० द्विगावुत्तरपदे क्रतुवाचिनि समासे प्रागुक्तम्। गर्गत्रिरात्र। अद्विगौ तु अतिरात्र इत्यादौ न "सभायां नपुंसके" पा० क्लीबान्त सभापरे प्रागुक्तम्। गोपालसभम्। अक्लीबे राजसभेत्यादौ न। तत्पुरुषस्यैव ग्रहणं तेन रमणीयसभ ब्राह्मणकुलमित्यादौ न। "पुरे प्राचाम्" पा०। देवदत्तपुरम्। नान्दीपुरम्। अप्राचि तु शिवपुरमित्यादौ न। "अरिष्टगौडपूर्वे च" पा०। अरिष्टपुरम्। गौडपुरम्। पूर्वग्रहणात् अरिष्टाश्रितपुर गौडभृत्यपुरमित्यत्रापि स्यात्। "न हास्तिनफलकमार्देयाः" पा०। पुरे परे एतानि नान्तोदात्तानि। हास्तिनपुरम्। फलकपुरम्। मार्देयपुरम्।

ज्यम्''पा०। ब्राह्मणराज्यम् कर्मधारये तु परमराज्यमि-त्यादौ न। ''वर्ग्यादय''पा०। अकर्मधारय इत्येव। अर्जुनवर्ग्यः वासुदेवपक्ष्य' कर्मधा० परमवर्ग्य इत्यादौ न। वर्ग्यादिश्च दिगाद्यन्तर्गण' तच्छब्दे द्रष्ट्य। ''पुत्र पुम्भ्य'' पा०। पुं शब्देभ्यः पर पुत्र आद्युदात्तस्तत्पुरुषे। दासकिपुत्र माहिषपुत्र'। स्त्रीभ्यस्तु दास्यीपुत्र इत्यादौ न। ''नाचार्यराजर्त्विक्संयुक्तज्ञात्याख्येभ्य''पा०। एभ्य पुत्रोनाद्युदात्त। आचार्यपुत्रः उपाध्यायपुत्रः। राजपुत्र ईश्वरपुत्र मन्द्रपुत्रः। ऋत्विकपुत्र याजकपुत्र'। संयुक्ताः सम्बन्धिनः। श्यालपुत्रः। ज्ञातिपुत्र भ्रातृपुत्र'। ''चूर्णादीन्यप्राणिषष्ठ्या''पा०। एतानि प्राणिभिन्नषष्ठ्यन्तात् पराण्याद्युदात्तानि तत्पुरुषे। मुद्गचूर्णम्। प्राणिनस्तु मत्स्यचूर्णमित्यादौ न। चूर्णादयश्च। चूर्ण करिव करिष शाकिन शाकट द्राक्षा तूल कुन्दम दलप चमसी चक्कन चौल। ''षट् च काण्डादीनि'' पा०। काण्ड चीर पलल सूप शाक कूल इत्येतानि षट् अप्राणिषष्ठ्यन्तात् आद्युदात्तानि। दूर्वाकाण्ड' दर्भचीरम् तिलपललम् मुद्गसूप मूलकशाकम् नदीकूलम्। ''कुण्ड' वनम्'' पा०। वनवाचिनि तत्पुरुषे कुण्डमाद्युदात्तम्। दर्भकुण्डम् कुण्डशब्दोऽत्र सादृश्ये।

अथ उत्तरपदे प्रकृतिस्वरविधानस्थलानि। ''प्रकृत्या भगालम्' पा०। भगालवाच्युत्तरपद' तत्पुरुषे प्रकृत्या। कुम्भीभगालम्। कुम्भीनदालम् कुम्भीदापालम्। मध्योदात्तावेते। प्रकृत्येत्यधिकार अन्त इति यावत्। ''शितेर्नित्याबह्वच् बहुव्रीहावभसत्'' पा०। शितेः पर नित्यावह्वच्क प्रकृत्या बहुव्रीहौ। शितिपाद। शितांस। पादः इषा० आद्युदात्त अंसशब्द नित्स्वरवान्। शितेराद्युदात्तत्वात् बहुव्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादेन उत्तरस्य प्रकृतिस्वरविधानात्तस्य बाधः। ''गतिकारकोपपदात् कृत्'' पा०। एभ्य कृदन्त' प्रकृतिस्वर स्यात्तत्पुरुषे। गतेः, प्रकारक प्रहरणम्। कारकात् ईध्मप्रवश्चन'। उपपदात् उच्चैःकारम्। ईषत्कर। मेषपशोष० तु देवस्य कारकः देवकारक इत्यादौ न। ''उभे वनस्पत्यादिषु युगपत्'' पा०। एषु पूर्वोत्तरपदे युगपत् प्रकृत्या। वनस्पति बृहस्पति। ते च वनस्पति बृहस्पति शचीपति तनूनपात् नराशंस शुनःशेफ शण्डामर्कौ तृष्णावरूत्री लम्बाविश्ववयसौ मर्मृत्यु। 'देवताद्वन्द्वे'पा०। उभे युगपत् प्रकृत्या स्त। इन्द्रावरुणौ।

''नोत्तरपदेऽनुदात्तादावपृथिवीरुद्रपूषमन्थिषु'' पा०। पृथिव्यादिवर्ज्जिते अनुदात्तादावुत्तरपदे प्रागुक्तन्न। ''इन्द्राग्निभ्यां च इष्यते'' पृथिव्यादौ तु द्यावापृथिव्यौ इत्यादौ स्यादेव। तत्र नि० आद्युदात्त द्यावा, पृथिवी-त्यन्तोदात्त। एवं रुद्रसोमौ इन्द्रापूषणौ इत्यादौ।

अथोत्तरपदे अन्तोदात्ततविधायकस्थलानि यथा ''अन्त.'' पा०। अधिकारोऽयम्। ''थाथघञ्क्ताजबित्रकाणाम्'' पा० थ, अथ, घञ् क्त, अच्, अप् इत्र, क, एतदन्तानाम् उत्तरपदस्यामा गतिकारकोपपदात् परेषामन्त उदात्त। तत्र थ अवभृथ। अथ आवसथ। घञ् प्रभेद। क्त पुरुहूतः। अच् प्रचयः। अप् प्रलवः प्रसवः। इत्र प्रलवित्रम्। क गोष्ठप मूल० क। गतिकारकोपदमिन्न तु सुस्तुवइत्यादौ न सो पूजार्थत्वेन गतित्वाभावात्। ''सूपमानात् क्त'' पा०। सोरुपमानाच्च पर क्तान्तमन्तोदात्तम्। सुकृतम् शशप्लुतः। ''संज्ञायामनाचितादीनाम्'' पा०। गतिकारकोपपदात् क्तान्तमन्तोदात्त' न तु आचितादौ। ''उपहूत शाकल्य'' आचितादौ न। आचितादयश्च ६२९ पृ० दर्शिता। ''प्रवृद्धादीनाञ्च'' असंज्ञार्थमारम्भ। प्रवृद्ध' यान प्रवृद्धोवृषल। प्रयुतास्त्वणव। आकर्षे अवहित (अवहितो भोगेषु)। खट्वारूढ कविशस्त' आकृतिगणोऽयम्। प्रवृत्तयानम्। अप्रवृद्धौ उपकृतो रथ। ''कारकाद्दत्तश्रुतयोरेवाशिषि'' पा०। कारकपदादुत्तरपदपदस्थयोर्दत्तश्रुतशब्दयोरेव संज्ञायामन्तोदात्तः आशीर्विषये गम्ये। देवदत्त' विष्णुश्रुत। अनयोरेवेति नियमात् देवपालित इत्यादौ न। ''इत्थम्भूतेन कृतमिति च'' पा०। इत्थम्भूतेन कृतमित्यस्मिन्नर्थे य समास कृत तत' क्तान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तम्। सुप्तप्रलपितम्। अत्र कृतमिति सामान्यक्रियावाचि। तृतीया कर्मणीत्यस्यापवाद'। ''अनोभावकर्मवचनः''पा०। कारकात् परमनप्रत्ययान्त' भाववचन कर्मवचनञ्चान्तोदात्तम्। भावे पय पानम्। कर्मणि राजभोजना शालय। ''मन्क्तिन्व्याख्यानशयनासनस्थानयाजकादिक्रीताः'' पा०। कारकात् पराण्येतानि तत्पुरुषेऽन्तोदात्तानि। कृत्स्वरापवाद। मन् रथवर्त्म। क्तिन् पाणिनिकृतिः। करणे ल्युट् छन्दोव्याख्यानम्। तेन न पूर्वेण गतार्थ। राजशयनम् राजासनम् अश्वस्थानम् एषु आधारे ल्युट्। ब्राह्मणयाजक। याजकादिश्च याजकादिशब्दे वक्ष्यते

तोमीयाः । न रत्नविषयाच [illegible] । [illegible] एतादृशो यादो निषेधेति यरः । "[illegible] [illegible]" वा । [illegible] तत्रम् । [illegible] । [illegible] नु भेद [illegible] न । "[illegible] [illegible]" वा । [illegible] परामैशो [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] तैव [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]" वा । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] न [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]" वा । [illegible] [illegible] [illegible] । न [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । न [illegible] [illegible] । न [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । "[illegible]" वा । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] न [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] न । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] न । [illegible] [illegible] [illegible] वा । "[illegible]" वा । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] न [illegible] । [illegible] । [illegible] तु [illegible] [illegible] न । [illegible] न [illegible] [illegible] [illegible] । "[illegible] च" वा । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] न [illegible] [illegible] । [illegible] । "[illegible]" वा । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]" वा । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ([illegible] [illegible] [illegible]) ([illegible] [illegible]) [illegible] [illegible] ([illegible] [illegible]) [illegible] [illegible] । [illegible] तु [illegible]" [illegible]

[illegible] [illegible]" वा [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । "[illegible] [illegible] [illegible]" वा । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] तु [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] न । [illegible] । [illegible] [illegible]" न । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]" । [illegible] न '[illegible] [illegible]" वा । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] न । [illegible]" [illegible] । [illegible] [illegible] न । '[illegible]" वा । [illegible] [illegible] । [illegible] । "[illegible] [illegible]" वा । [illegible] । [illegible] तु [illegible] [illegible] [illegible] न । [illegible]" वा । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । "[illegible]" वा । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] न [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] । '[illegible] [illegible]' वा [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] तु न [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] न । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] न तु । वा [illegible] वा । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] '[illegible] [illegible]" न । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । "[illegible] [illegible] वा । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] वा । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । "[illegible]" वा । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] तु [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] न । "न [illegible]" वा । [illegible]

वाचिनो बहौ परे गुणादयोनान्तोदात्ताः ब०व्री०। बहु-गुणा रज्जुः। बह्वक्षरं पदम्। गुणादयश्च गुण अक्षर अ-ध्याय सूक्त छन्दः मान। गुणादिराकृतिगणः। अनवयवे तु अध्ययनश्रुतसदाचारादिगुणपरत्वे बहुगुणोद्विज इत्यादौ न। "उपसर्गात् स्वाङ्गं ध्रुवमपर्शु" पा०। प्रपृष्ठं। अ-ध्रुवे तु उद्बाहुरित्यादौ विपर्शुरित्यादौ च न। "वन समासे" पा०। समासमात्रे उपसर्गात् परं वनमन्तोदात्तं स्यात्। प्रवणम्। "अन्त"पा०। अन्तर्शब्दात् परं वनमन्तोदात्तम् समासमात्रे। अन्तर्वणो देशः। "अन्तश्च"पा०। उपसर्गादन्तशब्दोऽन्तोदात्तः। पर्यन्तः समन्तः। "न नि-विभ्याम्"पा०। न्यन्तः, व्यन्तः इत्यादौ न। पूर्वपदप्रकृतिस्वरे यणि च कृते उदात्तस्वरितयोर्यण इति स्वरितः। "परे-रभितोभावि मण्डलम्" पा०। परेः परम् अभितउभ-यतो भावि कूलादि, मण्डलं चान्तोदात्तम्। परिकूलम् परिमण्डलम्। "प्रादस्वाङ्गं संज्ञायाम्" पा०। प्रपृष्ठ-म्। स्वाङ्गे तु प्रपदमित्यादौ न"निरुदकादीनि च"पा०। निरुदक निरुपल निर्मक्षिक निर्मशक निष्कालक निष्-कालिक निष्पेष दुस्तरीप निस्तरीक निरजिन उदजिन उपाजिन (परेर्हस्तपादकेशकर्षाः) निरुदकादिराकृति-गणः। एतानि अन्तोदात्तानि। निरुदकम्। "अभेर्मुखम्" पा०। अबहुव्रीह्यर्थमब्रुवार्थमस्वाङ्गार्थमारम्भः। अभि-मुखा शाला। "अपाच्च"पा०। अपमुखम् अत्रापि पूर्ववदारम्भः। अपमुखा शाला "स्फिगपूतवीणाञ्जोऽध्वकुक्षि-सीरनामनाम च"पा०। अपादिमान्यन्तोदात्तानि। अप-स्फिगम् अपपूतम्। अपाञ्ज। अपाध्वा समासान्तविधेर-नित्यत्वात् नेह समा०। अपकुक्षि। अपसीरम् अपहलम्। अपनाम। स्फिगादिपरत्वबहुव्रीह्यर्थम् अध्रुवार्थमस्वा-ङ्गार्थञ्च। "अधेरुपरिस्थम्"पा०। अध्यारूढोदन्तोऽधिदन्तः दन्तस्योपरिजातोदन्त इत्यर्थः। अनुपरिस्थे अधिकरण-मित्यादौ न। "अनोरप्रधानकनीयसी" पा०। अनोः परमप्रधानवाचि कनीयश्चान्तोदात्तम्। अनुगतोज्येष्ठम् अनुज्येष्ठमित्यादि। अत्र पूर्वपदार्थप्राधान्यात् ज्येष्ठशब्द-स्याप्रधानत्वम्। अनुगतः कनीयान् प्रा०स०। अनु-कनीयान्। अत्र उत्तरपदार्थप्राधान्यम्। प्राधान्यार्थमेव कनीयसः पृथग्ग्रहणम्। "पुरुषश्चान्वादिष्टः"पा०। अनोः परः अन्वादिष्टवाची पुरुषः अन्तोदात्तः। अन्वादिष्टः पुरुषः प्रा०स०। अनुपुरुषः। "अतेरकृत्पदे" पा०। अतेः परमकृदन्तं पदं पदशब्दश्चान्तोदात्तः। अत्यङ्कुशो-नागः। अतिपदा गायत्री। कृत्पदे तु अतिचार इत्यादौ न। "अतेर्धातुलोप इति वाच्यम्" वार्त्ति०। "प्रादिभ्यो धातुजस्य वा चोत्तरपदलोप इति अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीययेति यत्र धातुलोपस्तत्रैवाय स्वरः। तेन शोभनो गार्ग्यः प्रा०स०। अतिगार्ग्यः अत्र न। अतिक्रान्तः कारकम्। अतिकारक इत्यत्रापि स्यात् कारकशब्दस्य कृदन्तत्वेऽपि धातुलोपएव कृदन्तनिय-मनात् अतिकार इत्यादौ तु धातुलोपाभावान्नेति भेदः। "नेरनिधाने" पा०। निधानमप्रकाशः तद्भिन्ने प्रकाशार्थे नेरुत्तरपदमन्तोदात्तम्। निमूलम् न्यक्षम्। निधाने तु निहितो दण्डः निदण्ड इत्यादौ अप्रकाशितः गुप्तो-दण्ड इत्यर्थके न। "प्रतेरंश्वादयस्तत्पुरुषे"पा०। प्रति-गतोंऽशुः प्रत्यंशुः प्रतिजनः प्रतिराजा समासान्तविधे-रनित्यत्वान्न टच्। बहुव्रीहौ तु न। अंश्वादयश्च २७४० दर्शिता। "उपाद्द्व्यजजिनमगौरादयः" पा०। उपात् परं द्व्यच्कमजिनञ्चान्तोदात्तम् न तु गौरा-दयः। ते च गौर तैष तैल लेट लोट जिह्वा कृष्णा कन्या गुध कल्प पाद। उपदेवः, उपेन्द्रः उपाजिनम्। गौरादौ उपगौर इत्यादौ च "सोरवक्षेपणे" पा०। आक्षेपे गम्ये सोःपरमन्तोदात्तम्। सुप्रत्यवसित सुर-थपूजार्थः वाक्यार्थस्तु निन्दा असूयया तथाऽभिधा-नात्। "विभाषोत्पुच्छे" पा०। उत्पुच्छशब्दे वान्तोदात्तः। उत्क्रान्तः पुच्छात्, पुच्छमुदस्यति उत्-पुच्छयतेर्वा यरच्। उभयस्याप्यत्र ग्रहणम्। उत्पुच्छः। "द्वित्रिभ्यां पद्दन्मूर्द्धसु बहुव्रीहौ" पा०। आभ्यां परेष्वेषु अन्तोदात्तो वा बहुव्रीहौ। द्विपाद् त्रिपाद्। त्रिमूर्द्धा। समासान्तविधेरनित्यत्वज्ञापकमिदम्। तत्पुरुषे तु द्वयोर्मूर्द्धा द्विमूर्द्धेत्यादौ न। "सक्थञ्चाक्रान्तात्"पा०। अतःसमासान्तसक्थस्य अक्रान्तात् परस्य वान्तोदात्तः। गौरसक्थः श्लक्ष्णसक्थ। क्रान्तात्तु चक्रसक्थ इत्यादौ न किन्तु षच्समासान्तस्य चित्त्वात् नित्यमन्तोदात्तता। "प-रादिश्छन्दसि बहुलम्"पा०। वेदे उत्तरपदस्यस्य शब्दस्यादि-रुदात्तो बहुलम्। "अञ्जिसक्थमालभेत" बहुलग्रहणात् "परादिश्च परान्तश्च पूर्वान्तश्चापि दृश्यते। पूर्वादयश्च दृश्यन्ते व्यत्ययो बहुलं ततः" वार्त्ति०। इति समासस्वराः। एवमुदात्ते विहिते क्वचित्तस्य निपातेनानुदात्तता स्यात् तच्च निघातशब्दे सापवादं वक्ष्यते।

"निघ्नन्त्यरीनेकपदे [illegible] शराणिव" माघ.। "अपि

[illegible] । [illegible] (पूर्वपक्षोपेन) [illegible] । [illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] ।

"[illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] ॥" [illegible] ।

[illegible] । [illegible] ।

श्रीमानुदायुः स मन्त्रायया । उदायुर्जनयामास पुत्रं परमधार्मिकम्" । हरिव० २२ अ० ।

उदार त्रि० उद्+आ+रा–क । १दातरि, २महति, ३सरले, ४दक्षिणे, ५गम्भीरे, ६असाधारणे च । "मञ्जर्य्युदारा शुशुभेऽर्ज्जुनस्य" "सततेति विनेतुरुदारमतेः" माघे तोयमुदारमभ्युपाय" "रघुः उदारमन्ते कलभाषिभिस्स्वरैः" माघः । "इङ्गिताचैक्रियोदारं तेऽभिमन्य गिरैषि" "तया हि ते शीलमुदारदर्शने" कुमा० । ततो भावे ष्यञ् औदार्य्य न० तल् उदारता स्त्री त्व उदारत्व न० तद्भावे ।

उदारथि उद्+आ+रथ–अथिन् । ऊर्द्धगामिनि । "अरन्ध ओषधे भव पीवो वृक्ष उदारथि" ऋ० १,१८७,१०, "अरन्धं कृत्वा तिर्य्यं पीवस्फाकमुदारथिम्" अथ० ४,७,३ ।

उदारधी स्त्री उदारा धीः । १उत्कृष्टबुद्धौ उदारा धीर्यस्य । २उत्कृष्टबुद्धिमति त्रि० "धिय समग्रैः स गुणैरुदारधीः । रघु । उदारा महती सर्वार्थविषयत्वात् धीर्यस्य । ३विष्णौ पु० । "निमेषोऽनिमिषः स्रग्वी वाचस्पतिरुदारधीः," विष्णुस० "यः सर्वज्ञ सर्वविदिति" श्रुतेस्तस्य सर्वार्थविषयबुद्धिमत्त्वात्तथात्वम् ।

उदावर्त्त पु० उद्+आ+वृत–घञ् । रोगभेदे तल्लक्षणादि सुश्रुते दर्शितं यथा

"अथात उदावर्त्तप्रतिषेधमध्यायं व्याख्यास्यामः । अधश्चोर्द्ध्वञ्च भावानां प्रवृत्तानां स्वभावतः । न वेगान् धारयेत्प्राज्ञो वातादीनां जिजीविषुः । वातविण्मूत्रजृम्भाश्रुक्षवोद्गारवमीन्द्रियैः । व्याहन्यमानैरुदितैरुदावर्त्तो निरुच्यते । क्षुत्तृष्णाश्वासनिद्राणामुदावर्त्तो विधारणात् । तस्याभिधास्ये व्यासेन लक्षणञ्च चिकित्सितम् । तयोदर्पविधश्चासौ भिन्न एतैस्तु कारणैः । अपथ्यभोजनाच्चापि वक्ष्यते च तथापरः । आध्मानशूलौ हृदयोपरोधं शिरोरुजं श्वासमतीव हिक्काम् । कासप्रतिश्यायगलग्रहांश्च बलासपित्तप्रसरञ्च घोरम् । कुर्य्यादपानोऽभिहतः स्वमार्गे हन्यात् पुरीषं मुखतः क्षिपेद्वा । आटोपशूलौ परिकर्त्तनञ्च सङ्गः पुरीषस्य तथोर्द्ध्ववातः १। पुरीषमास्यादपि वा निरेति पुरीषवेगेऽभिहते २नरस्य । मूत्रस्य वेगेऽभिहते ३नरस्तु कृच्छ्रेण मूत्रं कुरुतेऽल्पमल्पम् । मेढ्रे गुदे वङ्क्षणबस्तिमुष्कनाभिप्रदेशेष्वथ वापि मूर्द्ध्नि । आनद्धबस्तिश्च भवन्ति तीव्राः शूलाश्च शूलैरिव भिन्नमूर्त्तेः । मन्यागलस्तम्भशिरोविकारा जृम्भोपघातात् ४पवनात्मकाः स्युः । घ्राणाक्षिजिह्वाश्रवणोद्भवाश्च भवन्ति तीव्राश्च तथा विकाराः । आनन्दजं शोकसमुद्भवं वा नेत्रोदकं ५प्राप्तमसुञ्चतो हि । शिरोगुरुत्वं नयनामयाश्च भवन्ति तीव्राः सह पीनसेन । भवन्ति गाढं क्षवथोर्विघातात् ६शिरोऽक्षिनासाश्रवणेषु रोगाः । कण्ठास्यपूर्णत्वमतीव तोदः कूजश्च वायोरथ वा प्रवृत्तिः । उद्गारवेगेऽभिहते ७भवन्ति जन्तोर्विकाराः पवनप्रसूताः । छर्द्देर्विघातेन ८भवेच्च कुष्ठं तेनैव दोषेण विदग्धमन्नम् । मूत्राशये वा गुदमुष्कयोश्च शोफो रुजा मूत्रविनिग्रहश्च । शुक्राश्मरी तत्स्रवणं भवेद्वा ते ते विकारा विहते तु शुक्रे ९ । तन्द्राङ्गमर्दावरुचिः श्रमश्च क्षुधोऽभिघातात् १०कृशता च दृष्टेः । कण्ठास्यशोषः श्रवणावरोधस्तृष्णाभिघातात् ११हृदये व्यथा च । श्रान्तस्य निश्वासविनिग्रहेण १२हृद्रोगमोहावथ वापि गुल्मः । जृम्भाङ्गमर्दौ ह्यक्षिशिरोऽतिजाड्यं निद्राभिघातादथ १३वापि तन्द्रा । तृष्णार्दितं परिक्लिष्टं क्षीणं शूलैरभिद्रुतम् । शकृद्वमन्तं मतिमानुदावर्त्तिनमुत्सृजेत् । सर्वेष्वेतेषु विधिवदुदावर्त्तेषु कृत्स्नशः । वायोः क्रिया विधातव्या स्वमार्गप्रतिपत्तये" । अत्र उदक्स्यावर्त्तः । २जलस्य स्वतोभ्रमणे । ३स्त्रीचिह्नरोगभेदे स्त्री सा च सुश्रुते दर्शिता यथा "विंशतिर्व्यापदो योनेर्निर्द्दिष्टा रोगसंग्रहे । मिथ्याचारेण ताः स्त्रीणां प्रदुष्टेनार्त्तवेन च । जायन्ते वीजदोषाच्च दैवाच्च शृणु ताः पृथक् । उदावर्त्ता तथा वन्ध्या विप्लुता च परिप्लुता । वातला चेति वातोत्थाः पित्तोत्था रुधिरक्षरा । वामिनी स्रंसिनी चापि पुत्रघ्नी पित्तला च या । अत्यानन्दा च या योनिः कर्णिनी चरणाद्वयम् । श्लैष्मिकाः सकला ज्ञेयाः षण्ढी च फलिनी तथा । महती सूचिवक्त्रा च सर्वजेति त्रिदोषजाः" । "सफेनिलमुदावर्त्ता रजः कृच्छ्रेण मुञ्चति" ।

उदावसु पु० निमिवंश्ये नृपभेदे । "निमिः परमधर्मात्मा सर्वसत्त्ववतां वरः । तस्य पुत्रो मिथिर्नाम बभूवाद्युपमद्युतिः । तस्यापि जनको नाम जनकस्याप्युदावसुः" रामा० मिथिलावंशवर्णने । अयञ्च जनकः प्रसिद्धजनकाद्भिन्न एव तत्रैवान्ते "स्वर्णरोम्णोऽभवच्चापि ह्रस्वरोमा सुतो वशी । तस्य पुत्रद्वयं जज्ञे धर्मज्ञस्य महात्मनः । ज्येष्ठोऽहमनुजस्तस्य भ्राता मम कुशध्वज इति" दशरथं प्रति स्वकुलकीर्त्तने जनकोक्तौ स्वस्य ह्रस्वेनात्मनः कीर्त्तनेन ततो भेदप्रतीतेः । [याश्च ।

उदास पु० उद्+अस–घञ् । १उत्क्षेपणे २निरसने ३उपेक्षा-

उदासीन त्रि० उद्+आस–शानच् । १मध्यस्थे, २विवदमानयोरेकतरपक्षानवलम्बके, जिगीषोर्नृपतेः शत्रुमित्रभूमितो व्यवहिते परतरे, अरिपक्षे २५५पृ० दर्शिते "मण्डला-

[illegible] “[illegible]” [illegible] ।

[illegible] [illegible]+[illegible]+[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] “[illegible]” [illegible]

‘[illegible]’ इति [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] ‘[illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] ।

[illegible] [illegible]+[illegible]+[illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] इति [illegible] [illegible]” [illegible] । [illegible] [illegible]

“[illegible]” । [illegible] [illegible] इति [illegible] “[illegible]” [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] इति । [illegible]

‘[illegible]’ [illegible] । ‘[illegible]’ [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] “[illegible]” [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible]

[illegible] । [illegible] ।

च दृष्टान्तप्रयोगस्य सामयिकत्वेनावश्यंभिकत्वात्, योयो-धूमवान् सोऽग्निमानित्येव व्याप्तिप्रतीतेः। नापि प्रकृतानु-मितिहेतुलिङ्गपरामर्शप्रयोजकशाब्दज्ञानविषयव्याप्त्युपना-यस्य वचनं तत्, उपनयातिव्याप्तेः। उपनयाभिधान-प्रयोजकजिज्ञासाजनकवाक्यमुदाहरणम् एतदेवान्वयव्यति-रेकिव्याप्तिविषयत्वविशेषितं विशेषलक्षणद्वयमित्यन्ये, अत्र च व्यभिचारवारणाय वीप्सामाहुः यत्र च सामानाधि-करण्यादेव व्याप्तिग्रहः न वीप्सा बोधकान्वयिन्यभेदानुमाने च वीप्सायामपि व्यभिचारतादवस्थ्यमिति तु चय, वीप्सा च प्रत्येकं, न तत्रैऽपि विशेषरूपोपस्थितयोरपि तत्तदेन परामर्शोद्बुद्धसंस्कारचकत्वादिति न व्युत्पत्तिविरोधः यथा "प्रयत् पापं प्रतिजहि जगन्नाथ! नमस्ते तव इत्यादौ"।

दीधितिकृता तु निष्कृष्योक्तम्। इतरार्थान्वितस्वार्थो-बोधकन्यायावयवत्वमुदाहरणत्वम् अन्वयव्याप्तिबोधक-स्य व्यतिरेकव्याप्तिबोधकवचनस्य विशेषलक्षणद्वयमिति"। ४कथाप्रसङ्गे च। "अथाङ्गिरसमग्रण्यमुदाहरणवस्तुषु" कुमा० 'उदाहरणानि कथाप्रसङ्गाः तान्येव वस्तूनि" मल्लि०। भावे ल्युट्। ५कथनमात्रे। ६वक्तव्यस्वरूपतया प्रामाणिक-वाक्योपन्यासे च। [उदाहृति तत्रार्थे उक्तौ च स्त्री।

उदाहार पु० उद्+आ+हृ–घञ्। उदाहरणार्थे। सिद्ध०।

उदाहृत त्रि० उद्+आ+हृ–क्त। १दृष्टान्ततयोपन्यस्ते, २क-थिते च "सुतान्वितो दशरथ इत्युदाहृतः" भट्टिः। प्रामाणिकप्रयुक्ततया ३उपन्यस्ते च।

उदित त्रि० वद–क्त। १कथिते। "श्रुतिस्मृत्युदितं धर्मम्" मनुः भावे क्त। २कथने न० "प्रियः क्षियद्रमिति त्वयोदिते" अप० उद्–इण्–क्त। ३उत्थिते, "तद्दुदितः स हि यो यद-नन्तरः" नैष०। ४उदयं प्राप्ते "उदिते जुहोति अनुदिते जुहोति" श्रुतिः 'उदितेऽनुदिते चैव समयाध्युषिते तथा" मनुः। उदिते जगतामाद्ये यः कुर्य्याद्दन्तधावनम्" स्मृतिः। "उदितं सोमनक्षत्र इषा एवाः प्रापिभवेत्"। चारस्त० उदयप्राप्तिश्च पश्चादौ सूर्य्यपादानान्तरितदेशोपरिस्थे एव भवति सा च दिवा न भवति सूर्य्यरश्म्यभिभूतत्वेन दर्शनयोग्यत्वाभावात्। तथा च दर्शनयोग्ये पश्चादौ तच्चन्द्रस्य दृष्टिः।"उदिते प्रतिपच्चन्द्रे" नील०म०। "प्रत्युद्योतमुदितचन्द्रोनेक्षितव्यः कदाचन" इति व्याख्याने "उदितः कथितः" इति सर्वोदितव्याप्तिपरं चेति ति०त० उक्तेः५सम्पूर्णोदिते च त्रि० भावे क्तः। ६राशीनामुदये लग्ने। कर्त्तरि क्त। उदयं प्राप्ते ७राशौ च। "लग्न-मेषान्तु दोषाणां धन्याश्चैवोदिते गुरः" ज्योति० नरपति-जयचर्य्योक्ते स्वरभेदे स च भुक्तावशिष्ट स्वरः यथा। "बाद्-मान्द्रादिनाड्यन्ताः स्वस्वामाश्चैव वासतः। उदयन्ते पुनस्तत्रान्तरे एवादयोदये। वर्षमासदिनानाडीपलानि च क्रमादिमम्। बालभाव मया प्रोक्तं पञ्चधा च स्वरोदये। यत् भुक्तं स्वस्वभोगेन लब्धं शेषोदितं भवेत्। लब्धे भुक्ताः स्वरा ज्ञेया शेषाङ्के तूदितस्वरा। आयान् पञ्चा विभक्ते तु भुक्तं स्यादुदितस्वरे। उदितस्य स्वरस्य सुनामस्वरवशेन तत्"। बालभर्त्ता भक्तपर्च्चे बाला-दिपञ्चे पञ्चते। पञ्चस्वरोक्ते ८ स्वरभेदे च। तद्भेदश्च प्रकारश्च बालादिचक्रगत ज्ञेयः। तदप्युक्तं तत्रैव। "तिथिः प्रतिपदादिश्च कुजादिर्वारनिर्णयः। नन्दा भद्रा जया-रिक्ता पूर्णा चापि यथाक्रमम्। क्रमेणाङ्गा प्रदातव्या चाङ्कचाङ्कसमुच्चय। चन्द्राशी ८१ प्रथमे देया मगनाग ८७द्वितीयके। तृतीये चाग्निनवकं ९३ चतुर्थे तु सप्त-धनाः ९९। पञ्चोत्तरशतं १०५ देयम् क्रमेण पञ्चकोडत"। ग्रन्थान्तरेऽपि "पयोराशिं स्वराङ्कस्य दक्षीलत्य निधापयेत्"। इत्यादि सप्तादिस्वन्यगणनार्थं, सप्तस्वन्यपर्व्वे विद्धति। एतेषां पञ्चकोणस्थवर्णादीनां संज्ञा तत्रैवोक्ता यथा "उदितं भ्रमितं भ्रान्तं सन्ध्याख्यं मदनन्तरम्" सं-ज्ञान्तरमपि तत्रैव "जन्म कर्म च आधानं पिण्डं च्छिद्र तथैव चेति "उदिते विजयोनित्यं भ्रमिते लाभ एव च। भ्रान्ते तु सिद्धिमाप्नोति सन्ध्यास्ते मरणं स्मृतम्। यत्र सामाक्षरं प्राप्तं तत्रैव उदितस्वर। १०समर्थे। "पुरो-क्षितस्य कुर्वीत दैवतमुदितोदितम्" या०स्मृ०। विद्या-भिजनाचारादिभिरुदितैः शास्त्रोक्तैरुदितं समर्थम्" मिता०। ११प्राणनामगन्धद्रव्ये होबेरे(बाला) न० अमर।

उदिति स्त्री उद्+इ–क्तिन्। उदये उद्गमने "यस्य वा जिघर्ति वोदिति वा" ऋ० ६,१५,११।

उदीक्षण न० उद+ईक्ष–ल्युट्। १ऊर्द्ध्वदर्शने २उन्नायने च।

उदीक्ष्य अव्य० उद्+ईक्ष–ल्यप्। १ऊर्द्ध्वं दृष्ट्वेत्यर्थे २उद्गृह्ये-त्यर्थे च। कर्मणि यत्। ३उन्नायनीये ४उदीक्षणीये च त्रि०।

उदीचीन त्रि० उदीचि उदीच्यां वा भवः ख उदादेशे अल्लोपे पूर्व्वदीर्घः। उत्तरदिग्देशकालभवे। "उ-दीचीनप्रवणे कटोल्युदीर्णे वै मनुष्याणां दिक्" शत० ब्रा० १२८,१,६। "उदीचीनदश वै तत्पवित्रं भवति" शत०ब्रा० १,७,१,१२।

उदीच्य त्रि० उदच्+भवार्थे यत् उदादेशः अल्लोपे दीर्घ.

[illegible]

उद्घातित त्रि॰ उद्+घा+क्त [illegible]

[illegible]

उद्घाटन न॰ उद्+घट+ल्युट् [illegible]

[illegible]

च दृष्टान्तप्रयोगस्य सामर्थ्यसत्त्वेनासाधकत्वात्, योयो-धूमवान् सोऽग्निमानित्येव व्याप्तिप्रतीतेः। नापि प्रकृतानु-मितिहेतुलिङ्गपरामर्शपरवाक्यजन्यज्ञानविषयव्याप्त्युपना-यक वचनं तत्, उपनयातिव्याप्तेः। उपनयाभिधान-प्रयोजकजिज्ञासाजनकवाक्यमुदाहरणम् एतदेवान्वयव्यति-रेकिव्याप्तिविषयत्वविशेषित विशेषणद्वयवदित्यन्ये, अत्र च व्यभिचारवारणाय वीप्सामाहुः यत्र च सामानाधि-करण्यादेव व्याप्तिस्तत्र न वीप्सा केवलान्वयिन्यभेदानुमाने च वीप्सायामपि व्यभिचारतादवस्थ्यमिति तु वयं, वीप्सा च अत्वद्, न तत्पदेऽपि विरुद्धरूपोपस्थितयोरपि तत्पदेन परामर्शोद्बुद्धसंस्कारवाचकत्वादिति न व्युत्पत्तिविरोधः यथा "प्रयत् पापं प्रतिजहि जगन्नाथ! नमस्ते तन्न कृयादौ"।

दीधितिकृता तु निष्कृष्योक्तम्। इतरार्थान्वितस्वार्थ-बोधकन्यायावयवत्वमुदाहरणत्वम् अन्वयव्याप्तिबोधक-त्वं व्यतिरेकव्याप्तिबोधकत्वञ्च विशेषणद्वयमिति"। ४कथाप्रसङ्गे च। "कथाङ्गिरसमभ्यव्ययमुदाहरणवस्तुषु" कुमा० "उदाहरामि कथाप्रसक्ताः सान्त्वेन वक्तुमि" भट्टि०। भावे ल्युट्। ५कथनमात्रे। ६लक्षणसम्बद्धतया प्रामाणिक-वाक्योपन्यासे च। [उदाहृति तत्रार्थे उक्तौ च स्त्री।

उदाहार पु० उद्+आ+हृ-घञ्। उदाहरणार्थे। त्रिक०।

उदाहृत त्रि० उद्+आ+हृ-क्त। १दृष्टान्ततयोपन्यस्ते, २क-थिते च "सुतान्वितो दशरथ इत्युदाहृतः" भट्टिः। प्रामाणिकप्रयुक्ततया ३उपन्यस्ते च।

उदित त्रि० वद-क्त। १कथिते। "स्मृतिश्चत्युदितं धर्मम्" मनुः भावे क्त। २कथने न० "प्रियं कियद्दूरमिति त्वयोदिते" रघु० उद्-इण्-क्त। ३उत्थिते, "तदुदितः स हि यो यद-नन्तरः" नैष०। ४उदयं प्राप्ते "उदिते जुहोति अनुदिते जुहोति"श्रुतिः "उदितेऽनुदिते चैव समयाध्युषिते तथा" मनुः। "उदिते जगतीनाथे यः कुर्याद्दन्तधावनम्" स्मृतिः। "उदितं सोमनक्षत्रं दृष्ट्वा वत्सः प्राचिर्भवेत्"। चारक० उदयप्राप्तिश्च प्रभातादौ भूरूपपादान्तरितदेशो-परिस्थे एव भवति सा च दिवा न भवति सूर्यरश्मिप्रकरा-भिभूतत्वेन दर्शनयोग्यताभावात्। तथा च दर्शनयोग्ये प्रभातादौ तल्लक्षस्य वृत्तिः।"उदिते प्रतिसन्धौ" नील०क० "चतुर्थ्यामुदितचन्द्रो नेक्षितव्यः कदाचन" इति व्याख्याने "उदितः कथितः" इति कर्णोदितव्याख्यानमपरं चेति ति०त० उक्तं ५सम्पूर्णोदिते च त्रि० भावे क्तः। ६रागेणोदये लग्ने। कर्त्तरि क्त। उदयं प्राप्ते ७राशौ च। "अन्य-

नेषां तु दोषाणां कुर्याच्चैवोदिते गुरुः" ज्योति० दनरपति जयचर्य्योक्ते स्वरभेदे स च भुक्तावशिष्टस्वरः यथा। "बाद्-याद्व्यादिमाराना: स्वस्यामाश्चैव चारतः। उदयन्ते पुनस्तस्मात्तरे पश्चाद्योदये। वर्षमासदिवानाडीपलानि च क्रमादिकम्। चारभागं मया प्रोक्तं पञ्चधा च स्वरोदये। यत् भुक्तं स्वसभोगेन तच्चं येनोदितं भवेत्। तच्चे भुक्ता स्वरा ज्ञेया शेषाश्चैव उदितस्वरा। आधानु पञ्चा विभक्ते तु भुक्तं स्यादुदितस्वरे। उदितस्य स्वरस्य सुनामचारवशेन तत्"। चाविनां पञ्चवर्गे बाला-दिचक्रे उच्यते। पञ्चस्वरोक्ते ९ स्वरभेदे च। तस्य च प्रकारश्च बालादिचक्रगत ज्ञेयः। तदप्युक्तं तत्रैव। "तिथिं प्रतिपदादिश्च कुजादिवारनिर्णय। नन्दा भद्रा जया-रिक्ता पूर्णा चापि यथाक्रमम्। क्रमेणाङ्का प्रदातव्या नामाद्यक्षरसमुच्चयः। चन्द्राङ्के ८१ प्रथमे देया नगनाग ८७द्वितीयके। तृतीये वाग्निनवकं ९३ चतुर्थे तु चतु-र्षष्ठाः ९९। पञ्चोत्तरशतं १०५देयम् क्रमेण पञ्चकोष्ठत'। अङ्कप्रश्नस्तु"वयोराशिं स्वराङ्कञ्च एकीकृत्य निधापयेत्"। इत्यादि सप्तादिशून्यगणनार्थं, सप्तशून्यशब्दे विवृति। एतेषां पञ्चकोष्ठस्थवर्णादीनां संज्ञा तत्रैवोक्ता यथा "उदितं भ्रमितं भ्रान्तं सन्ध्याख्यं तदनन्तरम्" सं-ज्ञान्तरमपि तत्रैव "जन्म कर्म च आधानं विपञ्च छिद्र तथैव चेति "उदिते विजयोनित्यं भ्रमिते लाभ एव च। भ्रान्ते तु सिद्धिमाप्नोति सन्ध्यायां मरणं स्मृतम्। यत्र नामाक्षरं प्राप्तं तत्रैव उदितस्वर। १०सम्बद्धे। "पुरो-क्षितश्च कुर्वीत दैवमुदितोदितम्" या० स्मृ०। विद्या-भिजनातपआदिभिरुदितैः मासोक्तं उदितं सम्बद्धम्" मिता०।११पाचनामगन्धद्रव्ये ह्रीवेरे(बाला) न० अमरः।

उदिति स्त्री उद्+इ-क्तिन्। उदये उद्गमने "यशस्य वा निमितिं सोदिति वा" ऋ० ६, १५, ११।

उदीक्षण न० उद+ईक्ष-ल्युट्। १ऊर्द्ध्वदर्शने २उन्नायने च।

उदीक्ष्य अव्य० उद्+ईक्ष-ल्यप्। १ऊर्द्ध्वं दृष्ट्वेत्यर्थे २ऊर्ध्वे-त्यर्थे च। कर्मणि यत्। ३उन्नायनीये ४उदीक्षणीये च त्रि०

उदीचीन त्रि० उदीचि उदीच्यां वा भवः खः उद्यादेशे अल्लोपे पूर्व्वदीर्घः। उत्तरदिग्देशजातभवे। "उ-दीचीनप्रयणो भवत्युदीची वै मनुष्याणां दिक्" शत० ब्रा० १२,८,१,६। "उदीचीनदशं वै तत्पवित्रं भवति" शत० ब्रा० १,७,१,१२।

उदीच्य त्रि० उदच्+भवार्थे यत् उद्यादेशः अल्लोपे दीर्घ.

[illegible]

उदीच्याहुति [illegible]

उदीप [illegible]

उदीरण [illegible]

उदीरित [illegible]

उदीर्ण [illegible]

उदुम्बर [illegible]

उदुम्बरदला [illegible]

उदुम्बरपर्णी [illegible]

उदुम्बरावती [illegible]

उदूखल [illegible]

उदूढ [illegible]

उदृच् स्त्री उत्कृष्टा ऋक् समासान्तविधेरनित्यत्वात् न समा० । उत्कृष्टायामृचि । "मा पातमस्य यज्ञस्योदृच मा पाद्यं ऋस्य चाऽस्य यज्ञस्योदृचः." यजु० ४,९,१० "उदृच उत्तमाया ऋच पर्यन्तम्" वेददी० । यजुर्भिर्यज्ञस्योदृचं गच्छन्ति यज्ञस्योदृचं गच्छानीति" शत० ब्रा० २,१,१,१२ उद्+ऋच-स्तुतौ क्विप् । २उदये "सत्याः सन्तु यजमानस्य कामा, इत्याह ये वै कामो यजमानस्य यदनार्त उदृचं गच्छति" तैत्ति० "स्वस्ति ते देव सोम सुत्यामुदृचमशीय" ऐत०

उदेजय त्रि० उद्+एज-णिच्-खश् । उद्वेगकारके "उदे-जयान् भूतगणान् न्यषेधीत्" भट्टि । [उदकशब्दे उदा० ।

उदौदन पु० उदकेन सिद्ध ओदनं उदादेशः । जलमात्रसिद्धे

उद्गत त्रि० उद्+गम-क्त । १उदिते, २उत्पन्ने, "प्रयोऽति-पातोद्गतवातवेपिते" नैष० । ३ऊर्द्ध्वगते, ४वान्ते च ।

उद्गतशृङ्ग पु० उद्गतमुत्थितं शृङ्गमस्य । जातशृङ्गकपशुशावे

उद्गति स्त्री उद्+गम-क्तिन् ।१उदये २ऊर्द्ध्वगतौ ३उत्पत्तौ च ।

उद्गन्धि त्रि० उत्कृष्टो गन्धोऽस्य प्रा० ब० इदन्तोप कृत्समा० । १उत्कृष्टगन्धाढ्ये २उत्कटगन्धयुक्ते च । "विजृम्भणोद्गन्धिषु कुड्मलेषु" रघुः ।

उद्गम पु० उद्-गम-घञ् अमन्तत्वात् न वृद्धिः । १उदये २ऊर्द्ध्वगतौ ३उत्पत्तौ ४उन्नतौ च । "रोमोद्गमः प्रादुरभू-दुमायाः" कुमा० "फलेन सहकारस्य पुष्पोद्गम इव प्रजा" रघुः । "ददितदृष्टोद्गमवल्लया स्रगोभि" किरा० भावे ल्युट् । उद्गमनमप्यत्र न० "आङि उद्गमने" पा०

उद्गता स्त्री "सजसादिमे सलघुकौ च नसजगुरुकेऽप्यथो-द्गता । त्र्यङ्घ्रिगतभनजलगायुता सजसा जगौ च चरणमे-कतः पठेत्" वृ० र० उक्ते विषमवृत्ते छन्दोभेदे ।

उद्गमनीय न० उद्+गम-अनीयर् । धौतवस्त्रद्वये "गृहीत-वपस्युद्गमनीयवस्त्रेति" कुमार । "तत् स्यादुद्गमनीयं यत् धौतयोर्वस्त्रयोर्युगम्" इत्यमरव्याख्यायां युगमित्यविवक्षितम् इति माधवः यदाह तदेवेति व्याख्याय क्षीरस्वामी इम-मेव श्लोकमुदाजहार । "गृहीत पति प्रति उद्गमनीयं वस्त्रं यमेति भट्टि० । स्त्रीणामेकमस्त्रधारित्व लोकप्रसिद्ध वैदिके कर्म्मणि एव विपक्षता अतएव पति प्रतीतीत्यध्या-हृत्य व्याख्यातम् । "धौतोद्गमनीयवासधी" दशकुमा० ।

उद्गाढ न० उद्+गाह-क्त । १अतिशये २अत्यन्ते । ३अति-शययुक्ते त्रि० । "प्रेमार्द्राः प्रणयस्पृशः परिचयादुद्-गाढरागोदयाः" सा०द० ।

उद्गातृ पु० उच्चैर्गायति साम उद्+गै-तृच् । १सामवेद-गायके । अस्य च उद्गीथरूपसामावयवस्योच्चैर्गानादुद्गातृ-त्वम् । यथा चास्य तथात्वं तथा उद्गीथशब्दे वक्ष्यते । षोडशसु ऋत्विक्षु मध्ये २ऋत्विग्भेदे । ते च ऋत्विजः अध्वर्यशब्दे ५४२० दर्शिताः । "दद्यं हरेदथाध्वर्य्यु र्ब्रह्माधाने च वाजिनम् । होता चापि हरेदश्वमुद्गाता चाप्यनः क्रये" मनुः । राजसूये तस्य च दक्षिणाभेद उक्तः "गौरवौ उद्गातुः" आश्व० ९,४,९ । उद्-गातृप्रशंसापूर्व्वं तत्कर्म्म च शत० ब्रा० दर्शितं यथा । "गृणाति ह वा एतद्धोता यच्छंसति । तथा एतदुद्गृणाते प्रत्येवाध्वर्युरागृणाति तस्मात् प्रतिगरोनाम । न वै प्राच्य-मावानमाह्वयते सर्व्वे वा अन्य उद्गातुः प्राञ्च आर्त्वि-ज्यं कुर्व्वन्ति तयो ह्यस्यैतत् प्रागेवार्त्विज्य कृतं भवति । प्राजापत्यो वा उद्गाता । योषाग्नीता स एतत् प्रजा-पतिरुद्गाता योषायामृचि होतरि रेतः सिञ्चति-यत् स्तुते तद्धोता शस्त्रेण प्रजनयति तच्छ्रंसति यथाद् पुरुषः शितस्वयदेनच्छ्रति तस्माच्छस्त्रं नाम" ४,२,१,१, २,२, । उद्गीथगानकर्तृत्वाच्च यथाऽस्योद्गातृत्वं तथोक्तं छा० उ० । "तस्यर्क् च साम च गेष्णौ तस्मादुद्गीथस्तस्मात्त्वे-वोद्गातैतस्य हि गाता" "एवमेषोद्गातारमुवाचोद्गातः । या देवतोद्गीथमन्वायत्ता तां चेदविद्वान् उद्गास्यसि मूर्द्धा ते विप-तिष्यतीति" च । तथा ज्ञानपूर्व्वकोद्गानस्य फलमपि तत्रोक्तं यथा "य एवदेवं विद्वान् साम गायति उभौ स गायति सोऽमुनैव स एष ये चामुष्मात् पराञ्चो लोकास्तांश्चाप्नोति देवकामांश्च अथानेनैवमेवैतस्मादर्वाञ्चो लोकास्तांश्चाप्नोति मनुष्यकामांश्च । तस्मादुहैवं विदुद्गाता ब्रूयात् क ते काममागायानीति एष ह्येव कामागानस्येष्टे य एतदेवं विद्वान् साम गायति" छा० उ० ।

उद्गार पु० उद्+गृ+अदोरपं बाधित्वा "उन्न्योर्ग्रः" पा० घञ् । उद्गमने । "खर्ज्जूरीस्कन्धनद्धानां मदोद्गारसुगन्धिषु" रघु । "सविलोद्गारमुच्चैर्विमाना" "धूमोद्गारानुकृति-निपुणा जर्जरा निष्पतन्ति" मेघ० । "घननिर्भरोद्गार इवाद्रि राजः" रघु । (ढेकुर) इति २कण्ठशब्दभेदे च । "धूमोद्गारे तथा वान्ते क्षुरकर्म्मणि मैथुने । सूतके सूतके चैव नित्यं नैमित्तिकं त्यजेत्" आ० त० स्मृतिः । वमनप्रकारः निदानादिसहित सुश्रुते दर्शितो यथा

"अथातो वमनविरेचनव्यापच्चिकित्सित व्याख्यास्याम । वैद्यातुरनिमित्तं वमनं विरेचनं च पञ्चदशधा व्यापद्यते तत्र वमनस्याधोगतिरूर्द्ध्वं विरेचनस्येति पृथक् । समान-

[illegible] । [illegible] । [illegible] ॥

[illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] ॥

द्वाष्पार द्रव्यतश्च य । विदाहं नैव भुञ्जीत मात्रया वा बुभुक्षितः । द्विगुणस्य पिबेत्तोयं सुखं सम्यक् प्रजीर्य्यति । श्वेयवेद्माद्यभक्ष्यापा गुरु विद्याद्यथोत्तरम् । गुरुणा-मर्द्धसौहित्यं लघूनां तृप्तिरिष्यते । द्रवोत्तरो द्रव-श्चापि न मात्रागुरुरिष्यते । द्रवाढ्यमपि शुष्कन्तु सम्य-गेवोपपद्यते । विशुष्कमन्नमभ्यस्तं न पाकं साधु गच्छति । पिण्डीकृतमसंक्लिन्नं विदाहमुपगच्छति । स्रोतस्यन्नवहे पित्तं पक्तौ वा यस्य तिष्ठति । विदाहि भुक्तमन्यद्वा तस्याप्यन्नं विदह्यते । शुष्कं विरुद्धं विष्टम्भि वह्निव्याप-दमावहेत् । आमं विदग्धं विष्टब्धं कफपित्तानिलैस्त्रिभिः । अजीर्णं केचिदिच्छन्ति चतुर्थं रसशेषतः । अत्यम्बुपा-नाद्विषमाशनाद्वा सन्धारणात्स्वप्नविपर्ययाच्च । कालेऽपि सात्म्यं लघु चापि भुक्तमन्नं न पाकं भजते नरस्य । ईर्ष्याभयक्रोधपरिक्षतेन लुब्धेन रुग्दैन्यनिपीडितेन । प्रद्वेषयुक्तेन च सेव्यमानमन्नं न सम्यक् परिणाममेति । माधुर्य्यमन्नं गतमामसंज्ञं विदग्धसंज्ञं गतमम्लभावम् । किञ्चिद्विपक्वं भृशतोदशूलं विष्टब्धमाबद्धविरुद्धवातम् । उद्गारशुद्धावपि भक्तकाङ्क्षा न जायते हृद्गुरुता च यस्य । रसावशेषेण तु सप्रसेकं चतुर्थमेतत्प्रवदन्त्यजीर्णम् । मूर्च्छाप्रलापो वमथुः प्रसेकः सदनं भ्रमः । उपद्रवा भवन्त्येते मरणं चाप्यजीर्णतः । तत्रामे लङ्घनं कार्य्यं विदग्धे वमनं हितम् । विष्टब्धे स्वेदनं पथ्यं रसशेषे शयीत च । वामयेदाशु तं तस्मादुष्णेन लवणाम्बुना । कार्य्यं वानशनं तावद्यावन्न प्रकृतिं भजेत् । लघुकायमतश्चैनं लङ्घनैः समु-पाचरेत् । यावन्न प्रकृतिस्थःस्याद्दोषतः प्राणतस्तथा । हिताहितोपसंयुक्तमन्नं समशनं स्मृतम् । बहु स्तोकम-काले वा विज्ञेयं विषमाशनम् । अजीर्णे भुज्यते यत्तु तदध्यशनमुच्यते । त्रयमेतन्निहन्त्याशु बहून् व्याधीन् करोति वा । अन्नं विदग्धं हि नरस्य शीघ्रं शीताम्बुना वै परिपाकमेति । तद्ध्यस्य शैत्येन निहन्ति पित्तमाक्लेदि-भावाच्च नयत्यधस्तात् । विदह्यते यस्य तु भुक्तमात्रे दह्येत कोष्ठं गलकश्च यस्य । द्राक्षाभयां माक्षिकसम्प्र-युक्तां लीढ्वाऽभयां वा स सुखं लभेत । सवेदजीर्णं प्रति यस्य शङ्का स्निग्धस्य जन्तोर्बलिनोऽन्नकाले । प्रातः स शृङ्गवेराभयामशङ्को भुञ्जीत सम्प्राश्य हितं हितार्थी । स्वस्थ यदा दोषविबद्धमाम लोमं न तेजः पथमावृणोति । भवत्यजीर्णेऽपि तदा बुभुक्षा सा मन्दबुद्धिं विषवन्निहन्ति । इत्यजीर्णताकारणप्रदर्शनपूर्वमुद्गारशुद्धेः प्रकारस्ततैव

दर्शितः यथा"या मात्रा परिजीर्य्येत चतुर्भागगतेऽहनि । सा मात्रा दीपयत्यग्निमल्पदोषे च पूजिता । या मात्रा परि-जीर्य्येत यथार्द्धे दिवसे गते । सा द्रव्या द्रव्यणो चैव मध्यदोषे च पूजिता । या मात्रा परिजीर्य्येत चतुर्भागावशेषिते । स्ने-हनीया च सा मात्रा बहुदोषे च पूजिता ॥ या मात्रा परिजीर्य्येत तथा परिणतेऽहनि । ग्लानिमूर्च्छामदानु-च्छित्वा सा मात्रा पूजिता भवेत् । पञ्चरात्रादशान्दृष्टा या मात्रा परिजीर्य्यति । सा तु कुष्ठविषोन्मादग्रहापस्मारना-शिनी । यथाग्नि प्रथमां मात्रां पाययेत विचक्षणः । पीतो घृतिवञ्छस्नेहो जनयेत्प्राणसंशयम् । मिथ्याचाराद्बहुत्वा-द्वा यस्य स्नेहो न जीर्य्यति । विष्टभ्य चापि जीर्य्यन्तं वारि-णोष्णेन वामयेत् । जीर्णाजीर्णविशङ्कायां स्नेहस्योष्णोदकं पिबेत् । तेनोद्गारो भवेच्छुद्धो भक्तं प्रति रुचिस्तथा । सुः पच्यमाने त्वड्दाहभ्रमसादारतिक्लमाः । परिपिच्या-स्निग्धामिजीर्णस्नेहं ततो नरम् । यवागूं पाययच्चाष्णां वाम स्निग्धास्ततण्डुलाम् । देया यूषरसौ वापि सुगन्धी स्नेहवर्ज्जितौ । ततो वात्यल्पसर्पिष्को यवागूर्वा विधी-यते । पिबेत्त्र्यहं चतुरहं पञ्चाहं षडहं तथा । सप्त-रात्रात्परं स्नेहः सात्मीभवति सेवितः" ।

उद्गारश्च नागवायुकार्य्यम् यथोक्तं पदार्थां० योगार्णवे "उद्गारे नाग इत्युक्तो नीलजीमूतसन्निभः । उन्मीलने स्थितः कूर्म्मोभिन्नाञ्जनसमप्रभः । कृकरस्तु क्षुते चैव जवाकुसुम-सन्निभः । जृम्भणे देवदत्तः स्यात् शुद्धस्फटिकसन्निभः । धनञ्जयस्तथा घोषे महारजतसन्निभः । ललाटे चोरसि स्कन्धे हृदि नाभौ स्वगस्थिषु । नागाद्या वायवः पञ्च-स्ते तु परिवेष्टिताः" । [जिरद्धे मद्रर्षि० ।

उद्गारशोधन पु० उद्गारं शोधयति शुध–णिच्–ल्यु । लव्या-

उद्गारिन् त्रि० उद्+गृ–णिनि स्त्रियां ङीप् । उद्गारयुक्ते । "यत्ते मौर्वी कनककपिश शौर्य्योद्गारि वास" उद्भट० । "धाराम्भोगन्धिदिरीसुखोऽर्थी" इति । "य पयश्चीरति परिमलोद्गारिभिर्नागराणाम्" मेघ० ।

उद्गिरण न० उद्+गृ–ल्युट् त्रि० द्रव्यम् । १उद्वमने । उद्गारे (ढेकुर) २कण्ठस्वरभेदे च । "व्याध्मानमुद्गिरणम-रुचो विदाहोऽजीर्णस्य पामजनितस्य भवन्ति चिह्नम्" सुश्रु० । उद्गारशब्दे विवृति ।

उद्गीति स्त्री उद्+गै-भावे क्तिन् । १उच्चैर्गाने कर्म्मणि क्तिन् । "आर्य्यापकलद्वितय व्यत्ययरचितं भवेद्यस्या । सोद्गीतिः किल गदिता तद्वद्यत्ययभेदसंयुक्ता" वृ०र०उक्ते मात्रा-

[illegible]

क्षर त्रिभिस्त्रिभिः सम भवत्यक्षरमतिशिष्यते त्र्यक्षर तत्समम् । निधनमिति त्र्यक्षरं तत्सममेव भवति, तानि ह वा एतानि द्वाविंशतिरक्षराणि । एकविंशत्यादित्यमाप्नोत्येकविंशो वा इतोऽसावादित्यो द्वाविंशेन परमादित्याज्जयति तन्नाकं तद्विशोकम् । आप्नोति हादित्यस्य जयं परो हास्यादित्यजयाज्जयो भवति य एतदेवं विद्वानात्मसम्मितमतिमृत्यु सप्तविधं सामोपास्ते सामोपास्ते" ।

पुन पञ्चविधस्य मनआदिनाम्ना उपासन तत्रोक्त यथा "मनो हिङ्कारो वाक्प्रस्तावश्चक्षुरुद्गीथः श्रोत्रं प्रतिहारः प्राणो निधनमेतद्गायत्रं प्राणेषु प्रोतम् । स य एवमेतद्गायत्रं प्राणेषु प्रोतं वेद प्राणी भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान् प्रजया पशुभिर्भवति महान् कीर्त्या, महामनाः स्यात्तद्व्रतम् । अभिमन्थति स हिङ्कारो धूमो जायते स प्रस्तावो ज्वलति स उद्गीथो ऽङ्गारा भवन्ति स प्रतिहार उपशाम्यति तन्निधनं संशाम्यति तन्निधनमेतद्रथन्तरमग्नौ प्रोतम् । स य एवमेतद्रथन्तरमग्नौ प्रोतं वेद ब्रह्मवर्चस्यन्नादो भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान् प्रजया पशुभिर्भवति महान् कीर्त्या, न प्रत्यङ्ङग्निमाचामेन्न निष्ठीवेत्तद्व्रतम् । उपमन्त्रयते स हिङ्कारो ज्ञपयते स प्रस्तावः स्त्रिया सह शेते स उद्गीथः प्रति स्त्रीं सह शेते स प्रतिहारः कालं गच्छति तन्निधनं पारं गच्छति तन्निधनमेतद्वामदेव्यं मिथुने प्रोतम् । स य एवमेतद्वामदेव्यं मिथुने प्रोतं वेद मिथुनीभवति मिथुनान्मिथुनात् प्रजायते सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान् प्रजया पशुभिर्भवति महान् कीर्त्या, न काञ्चन परिहरेत्तद्व्रतम् । उद्यन् हिङ्कार उदितः प्रस्तावो मध्यन्दिन उद्गीथोऽपराह्णः प्रतिहारोऽस्तं यन्निधनमेतद्बृहदादित्ये प्रोतम् । स य एवमेतद्बृहदादित्ये प्रोतं वेद तेजस्व्यन्नादो भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान् प्रजया पशुभिर्भवति महान् कीर्त्या, तपन्तं न निन्देत्तद्व्रतम् । अभ्राणि सम्प्लवन्ते स हिङ्कारो मेघो जायते स प्रस्तावो वर्षति स उद्गीथो विद्योतते स्तनयति स प्रतिहार उद्गृह्णाति तन्निधनमेतद्वैरूपं पर्जन्ये प्रोतम् । स य एवमेतद्वैरूपं पर्जन्ये प्रोतं वेद विरूपांश्च सुरूपांश्च पशूनवरुन्धे सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान् प्रजया पशुभिर्भवति महान् कीर्त्या वर्षन्तं न निन्देत्तद्व्रतम् । वसन्तो हिङ्कारो ग्रीष्मः प्रस्तावो वर्षा उद्गीथः शरत् प्रतिहारो हेमन्तो निधनमेतद्वैराजमृतुषु प्रोतम् । स य एवमेतद्वैराजमृतुषु प्रोतं वेद विराजति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन, सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान् प्रजया पशुभिर्भवति महान् कीर्त्या, ऋतून्न निन्देत्तद्व्रतम् । पृथिवी हिङ्कारोऽन्तरिक्षं प्रस्तावो द्यौरुद्गीथो दिशः प्रतिहारः समुद्रो निधनमेताः शक्वर्यो लोकेषु प्रोताः । स य एवमेताः शक्वर्यो लोकेषु प्रोता वेद लोकी भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान् प्रजया पशुभिर्भवति महान् कीर्त्या, लोकान्न निन्देत्तद्व्रतम् । अजा हिङ्कारोऽवयः प्रस्तावो गाव उद्गीथोऽश्वाः प्रतिहारः पुरुषो निधनमेता रेवत्यः पशुषु प्रोताः । स य एवमेता रेवत्यः पशुषु प्रोता वेद, पशुमान् भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान् प्रजया पशुभिर्भवति महान् कीर्त्या पशून्न निन्देत्तद्व्रतम् । लोम हिङ्कारस्त्वक् प्रस्तावो मांसमुद्गीथोऽस्थि प्रतिहारो मज्जा निधनमेतद्यज्ञायज्ञीयमङ्गेषु प्रोतम् । स य एवमेतद्यज्ञायज्ञीयमङ्गेषु प्रोतं वेदाङ्गी भवति नाङ्गेन विहूर्छति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान् प्रजया पशुभिर्भवति महान् कीर्त्या, संवत्सरं मज्ज्ञो नाश्नीयात्तद्व्रतं मज्ज्ञो नाश्नीयादिति वा । अग्निर्हिङ्कारो वायुः प्रस्ताव आदित्य उद्गीथो नक्षत्राणि प्रतिहारश्चन्द्रमा निधनमेतद्राजनं देवतासु प्रोतम् । स य एवमेतद्राजनं देवतासु प्रोतं वेदैतासामेव देवतानां सलोकतां सार्ष्टितां सायुज्यं गच्छति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान् प्रजया पशुभिर्भवति महान् कीर्त्या, ब्राह्मणान्न निन्देत्तद्व्रतम् । त्रयी विद्या हिङ्कारस्त्रय इमे लोकाः स प्रस्तावोऽग्निर्वायुरादित्यः स उद्गीथो नक्षत्राणि वयांसि मरीचयः स प्रतिहारः सर्पा गन्धर्वाः पितरस्तन्निधनमेतत्साम सर्वस्मिन् प्रोतम् । स य एवमेतत्साम सर्वस्मिन् प्रोतं वेद सर्वं ह भवति । तदेष श्लोको भवति 'यानि पञ्चधा त्रीणि तेभ्यो न ज्यायः परमन्यदस्ति । यस्तद्वेद स वेद सर्वं सर्वा दिशो बलिमस्मै हरन्ति' सर्वमस्मीत्युपासीत तद्व्रतम्" ।

एवं सामावयवानां तत्तद्दृष्ट्योपासनमुक्त्वा उद्गीथरूपावयवस्य ओङ्कारादिदृष्ट्योपासनमुक्तं तत्रैव यथा 'ओमित्येतदक्षरमुद्गीथ तद्वा एतन्मिथुनं यद्वाक् च प्राणश्चर्क् च साम च । तदेतन्मिथुनमोमित्येतस्मिन्नक्षरे संसृज्यते यदा वै मिथुनौ समागच्छत आपयतो वै तावन्योन्यस्य कामम् । आपयिता ह वै कामानां भवति य एतदेवं विद्वानक्षरमुद्गीथमुपास्ते । तद्वा एतदनुज्ञाक्षरं यद्धि किञ्चा-

प्रतिनयेदिति होवाच स्वर्गं वयं लोकं सामाभिसंस्थापयामः स्वर्गसंस्तावं हि सामेति। तं ह शिलकः शालावत्यश्चैकितायनं दाल्भ्यमुवाचाप्रतिष्ठितं वै किल ते दाल्भ्य! साम यस्त्वेतर्हि ब्रूयान्मूर्धा ते विपतिष्यतीति मूर्धा ते विपतेदिति। हन्ताहमेतद्भगवत्तो वेदानीति विद्धीति होवाच अमुष्य लोकस्य का गतिरित्ययं लोक इति होवाच अस्य लोकस्य का गतिरिति न प्रतिष्ठां लोकमतिनयेदिति होवाच प्रतिष्ठां वयं लोकं सामाभिसंस्थापयामः प्रतिष्ठासंस्तावं हि सामेति। तं ह प्रवाहणो जैवलिरुवाचान्तवद्वै किल ते शालावत्य! साम यस्त्वेतर्हि ब्रूयान्मूर्धा ते विपतिष्यतीति मूर्धा ते विपतेदिति हन्ताहमेतद्भगवत्तो वेदानीति विद्धीति होवाच। अस्य लोकस्य का गतिरित्याकाश इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्त आकाशं प्रत्यस्तं यन्त्याकाशो ह्येवैभ्यो ज्यायानाकाशः परायणम्। स एष परोवरीयानुद्गीथः स एषोऽनन्तः परोवरीयो हास्य भवति परोवरीयसो ह लोकान् जयति य एतदेवं विद्वान् परोवरीयांसमुद्गीथमुपास्ते। तं हैतमतिधन्वा शौनक उदरशाण्डिल्यायोक्त्वोवाच यावत्त एनं प्रजायामुद्गीथं वेदिष्यन्ते परोवरीयो हैभ्यस्तावदस्मिंल्लोके जीवनं भविष्यति। तथा मुष्मिंल्लोके लोक इति स य एतमेवं विद्वानुपास्ते परोवरीय एव हास्यास्मिंल्लोके जीवनं भवति तथाऽमुष्मिंल्लोके लोक इति लोके लोक इति" उद्गीथस्य देवताऽपि तत्रोक्ता 'अथ हैनमुद्गातोपससादोद्गातर्या देवतोद्गीथमन्वायत्ता तां चेदविद्वानुद्गास्यसि मूर्धा ते विपतिष्यतीति मा भगवानवोचत् कतमा सा देवतेति। आदित्य इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्यादित्यमुच्चैः सन्तं गायन्ति सैषा देवतोद्गीथमन्वायत्ता तां चेदविद्वानुदगास्यो मूर्धा ते व्यपतिष्यत्तथोक्तस्य मयेति"। अत्राकाशादित्यशब्दौ ब्रह्मपरौ आकाशस्तल्लिङ्गादित्यादि" शा॰ सू॰ भा॰ व्यवस्थापितम्।

उद्गीर्ण त्रि॰ उद्+गॄ–क्त। १उद्वान्ते २उद्गमिते। "दर्शयामेतदद्दुगीर्णं शरायुधम्" कुमा॰ "वलय कुलिशोद्घट्टनोद्गीर्णतोयम्" मेघ॰। [गुडाकशभि 'स्तति

उद्गूर्ण त्रि॰ उद्+गुरी–क्त। उद्यते उत्तोलिते "उद्गूर्णेन

उद्ग्रथित त्रि॰ उद्+ग्रन्थ–क्त। उत्तोल्य ग्रथिते

उद्ग्रन्थ त्रि॰ उद्गतो ग्रन्थात् निरा॰ स॰। १उन्मुक्ते २वस्त्रनोन्मुक्ते। उद्+ग्रन्थ–घञ्। ३उन्मोचने पु॰।

उद्ग्रभण न॰ उद्+ग्रह–ल्युट् वेदे हस्य वा भः। १उद्धृत्य ग्रहणे २जर्द्धविगृह्य दाने च "प्रतिमन्त्रश्चोद्ग्रभण तस्मिन्नस्मिन्" कात्या॰१६,५,११, भत्वाभावे उद्ग्रहणमप्यत्र। "तस्योद्ग्रहणायेव स्यात्" शत॰ब्रा॰ १४,५,४ १२

उद्ग्राभ पु॰ उद्+ग्रह–घञ् वा वेदे हस्य भः। १उद्धृत्य ग्रहणे २ऊर्द्धं विगृह्य दाने च। "वाजस्य मा प्रसवः उद्ग्राभेणोदग्रभीत्" यजु॰१७,६३, "उद्ग्राभेण ऊर्द्धं विगृह्य दीयते इद्ग्रभणम् दानम्" वेददी॰। भत्वाभावे उद्ग्राहोऽप्युक्तार्थे २वादभेदे च। उद्ग्राहमल्ल।

उद्ग्राहिणी स्त्री उद्+ग्रह–णिनि ङीप्। पाशाख्यरज्ज्वौ स्वार्थे कन् अतइत्त्वम्। उद्ग्राहणिकाप्यत्र।

उद्ग्राहित त्रि॰ उद्+ग्रह–णिच्–क्त। १उपन्यस्ते, २बद्धे ३उद्धृते, ४प्रत्यायिते ५ग्राहिते च मेदि॰।

उद्घ पु॰ उद्+हन–अप् नि॰। १हस्तपुटे, २वह्नौ, देहवायौ, ३प्रशस्तायां ४प्रशस्ते च "पिप्रायाद्रिगुहोपघ्रातुद्घान् सघसमागताम्" भट्टि। अस्य च प्रशंसावचनतया जातिवाचकेन "प्रशंसावचनैश्च" पा॰ समासे जातिवाचकस्य पूर्वनिपाते गवोद्घ अजोद्घ इत्यादि "उद्घादयश्च नियतलिङ्गा न तु विशेष्यलिङ्गा," सि॰ कौ॰।

उद्घट्टन न॰ उद्+घट्ट–ल्युट्। उद्घर्षणेन चालने। युच्। उद्घट्टनापि तत्रैवार्थे स्त्री। 'तत्रावश्यं वलयकुलिशोद्घट्टनोद्गीर्णतोयम्" मेघ॰।

उद्घन पु॰ ऊर्द्धं निवेश्य हन्यतेऽत्र उद्+हन–आधारे अप् नि॰। काष्ठादितक्षणसाधनेऽधःस्यकाष्ठादौ यदुपरि निधाय काष्ठादिकं हन्यते तत्र। 'लौहोद्घनघनस्कन्धा ललितापघना स्त्रियस्' भट्टि।

उद्घर्षण न॰ उद्+घृष–ल्युट्। इष्टकादिकठिनादि द्रव्यैः गात्रादिमार्ज्जने। "उद्घर्षणं तु विज्ञेयं कण्डूकोठमलापहम्' सुश्रु॰ "सिरामुखविविक्तत्वं त्वक्स्थस्याग्नेश्च तेजनम्। उद्घर्षणोत्सादनाभ्यां जायेयातामसंशयम्' सुश्रु॰। घञ् उद्घर्षोऽप्यत्र पु॰।

उद्घस न॰ उद्+घस कर्म्मणि अच्। मांसे हारा॰।

उद्घाट पु॰ उद्घाट्यते भाण्डादिवस्तु दर्शनार्थमत्र उद्+घट–णिच्–आधारे अच्। भाण्डादितस्य पण्यादिद्रव्यस्य दर्शनार्थोद्घाटनाधारे राजस्थापिते स्थानभेदे (चौकीघर)

उद्घाटक पु न॰ ॰द्+घट–णिच्–ण्वुल्। कूपात् जलोद्धारणार्थे (अरघट्) (घुरना) इति ख्याते यन्त्रभेदे। उद्घाटनकारिणि त्रि॰ णिनि तत्रैव स्त्रियां ङीप्। "उद्

[illegible]

नाम्ना भवान् भविष्यतीति उपाध्यायेनानुगृहीतः"। "उद्दालकोह्यारुणिः श्वेतकेतुं पुत्रमुवाच" श्रा०उ०। "उद्दालकायुद्दालकोऽरुण्याद्दयः" इति उ०छा०।

उद्दालकपुष्पभञ्जिका स्त्री उद्दालकानां पुष्पाणि भज्यन्ते यत्र क्रीडायाम् खल्। क्रीडाविशेषे यत्र उद्दालकपुष्पभञ्जनं क्रियते तस्यां क्रीडायाम्।

उद्दालकव्रत न० उद्दालकप्रवर्त्तनायकं व्रतम्। पतितसावित्रीकस्य कार्य्ये वशिष्ठोक्ते व्रतभेदे "पतितसावित्रीक उद्दालकव्रतं चरेत्। द्वौ मासौ यावकेन वर्त्तयेन्मासं मात्रिकेणाष्टरात्रं घृतेन षड्रात्रमयाचितं त्रिरात्रमब्भक्षोऽहोरात्रमुपवसेत् इति" वशिष्ठः। मिता०प्रा०वि० उद्दालकव्रतमित्येव पाठः संहितायान्त्वे उद्दालकेति पाठः प्रामादिक"।

उद्दालकायन पु० उद्दालकस्य गोत्रापत्यं फक्। ऋषिभेदे श्वेतकेतौ। तस्य तत्पुत्रत्वमुद्दालकशब्दे उक्तम्।

उद्दालवत् पु० उद्दालो मूकेदारभेदः प्रकाशस्थानतया विद्यते ऽस्य मतुप्। उद्दालके ऋषौ। "यजमान् कपिरुद्दालवान् धात्रान्तर्वान्" शत०ब्रा० ११,२१,८।

उद्दास पु० उद्+दास-घञ्। उत्पीडने ततः बला० मत्वर्थे मतुप् इनिर्वा। उद्दासवत् उद्दासिन् तद्वति त्रि० स्त्रियां ङीप्।

उद्दित त्रि० उद्+दो—क्त। बद्धे भरत

उद्दिष्ट त्रि० उद्+दिश—क्त। १उपदिष्टे, २अभिलषिते "तदुद्दिष्टं कर्म" सत्रिप्रवारः छन्दःशास्त्रोक्ते निर्द्धारितगुर्वादिस्थितिकभेदस्य प्रस्तारे कतमसङ्ख्यकत्वज्ञानार्थे ३उपायभेदे न०। तत्प्रकारो यथा "उद्दिष्टे द्विगुणानाद्यादुपर्य्यङ्कान् समालिखेत्। लघुस्था ये तु तत्राङ्कास्तैः सैकैर्मिश्रितैर्भवेत्" वृत्तर०। आद्यात् आद्यवर्णमारभ्य उपरि यथोत्तरं द्विगुणान् द्विगुणान् अङ्कान् समालिखेत् तत्र लघुवर्णोपरिस्थाङ्कैर्मिलितैः एकेन युक्तैः उद्दिष्टं स्यात्। यथा त्र्यक्षरप्रस्तारे मध्यगुरुको भेदः प्रस्तारे कियत्सङ्ख्यक इति प्रश्ने यथोत्तरं द्विगुणान् द्विगुणान् अक्षरसङ्ख्यया अङ्कान् दद्यात् तत्र आद्यलघूपरिस्थेनैकाङ्केन तृतीयलघूपरिस्थचतुरङ्केण योगे पञ्चाङ्कः एकेन युक्त षडङ्कः सम्पद्यते एवञ्च षष्ठोऽयं भेदइत्युत्तरम्। एवमन्यत्र कल्प्यम्। सर्वगुरुकभेदे तु लघुवर्णाभावात् योजकाङ्काभावेन एकमात्रेण योज्याङ्केन प्रथमोभेद इत्युन्नेयम्। भामाकृते उद्दिष्टं विस्तरभयान्नोक्तमाकरे द्रष्टव्यम्।

उद्दीपक त्रि० उद्+दीप-णिच् ण्वुल्। उद्भासके प्रकाशके।

उद्दीपन न० उद्+दीप-णिच्-ल्युट्। १प्रकाशने, २उत्तेजने च। ल्यु। अलङ्कारोक्ते रत्याद्युद्दीपके "उद्दीपनविभावास्ते रसमुद्दीपयन्ति ये" "रत्याद्युद्बोधकालोके विभावाः काव्यनाट्ययोः। आलम्बनोद्दीपनाख्यौ तस्य भेदावुभौ स्मृतौ" आलम्बनस्य चेष्टाद्या देशकालादयस्तथा" सा०द०। उक्ते आलम्बनस्य चेष्टादौ विभावे यथा शृङ्गारे रसे "चन्द्रचन्दनरोलम्बरुताद्युद्दीपनं मतम्" हास्ये "विकृताकारवाक्चेष्टं यदालोक्य हसेज्जनः। तदत्रालम्बनं प्राहुस्तच्चेष्टोद्दीपनं मतम्"। करुणे "शोच्यमालम्बनं मतम्। तस्य दाहादिकावस्था भवेदुद्दीपनं पुनः"। वीरे "आलम्बनविभावास्तु विजेतव्यादयोमताः। विजेतव्यादिचेष्टाद्यास्तस्योद्दीपनरूपिणः"। भयानके "यस्मादुत्पद्यते भीतिस्तदत्रालम्बनं मतम्। चेष्टा घोरतरास्तस्य भवेदुद्दीपनं पुनः"। जुगुप्सायाम् "दुर्गन्धमांसपिशितमेदांस्यालम्बनं मतम्। तत्रैव कृमिपाताद्यमुद्दीपनमुदाहृतम्"। अद्भुते "वस्तु लोकातिगमालम्बनं मतम्। गुणानां तस्य महिमा भवेदुद्दीपनं पुनः"। शान्ते "परमात्मस्वरूपं वा तत्रालम्बनमिष्यते। पुण्याश्रमहरिक्षेत्रतीर्थरम्यवनादयः। महापुरुषसङ्गाद्यास्तस्योद्दीपनरूपिणः" सा०द०।

उद्दीप्त त्रि० उद्+दीप-क्त। प्रकाशान्विते।

उद्दीप्र पु० उद्+दीप्-रन्। १गुग्गुलौ शब्द० २उद्दीप्ते त्रि०।

उद्दृप्त त्रि० उद्+दृप-क्त। उद्धते गर्वान्विते

उद्देश पु० उद्+दिश+घञ्। १अनुसन्धाने, २अन्वेषणे, ३अभिलाषे ४उपदेशे च। आधारे घञ्। ५उपदेशदेशे "यथोद्देशं संज्ञापरिभाषम्" व्या०परिभाषा। व्याख्यातैषा नागेशेन "उद्देशमनतिक्रम्य यथोद्देशम्। उद्देश उपदेशदेशः। अधिकरणसाधनश्चायम्। यत्र देशे उपदिश्यते तद्देश एव वाक्यार्थबोधेन गृहीतशक्तया गृहीतपरिभाषार्थेन च सर्वत्र शास्त्रे व्यवहारः। देशयोश्चारणकाल एवात्र शास्त्रे व्यवस्थियते। तत्तद्वाक्यार्थबोधे जाते भविष्यति किञ्चिदनेन प्रयोजनमिति ज्ञानसात्त्येण तत्तद्यथान्वयपाक्षिप्रतिपत्त्यपेक्षोऽयम्" इति "इदित्"पा०१,१,११ सूत्रे कैयटः। केचित्तु परिभाषाविषये "वज्जिन्"पा०१,१,६६ इत्यादिवाक्यार्थबोधे भप्रमोनिर्दिष्टादि क्वेति पर्य्यालोचनाया एकवाक्यतद्विध्युपस्थितौ सकलतत्र स्कारायं गुणभेदं परिकल्प्य कर्माकाङ्क्षयैव नियमः। कार्य्यकालपक्षे तु त्रिपाद्यामप्युपस्थितिरिति विशेषः। एतद्देशाभिप्रेत्य "अधिकारो नाम त्रिप्रकारः कश्चिदेकदेशस्थः सर्वशास्त्रमभिज्वलयति यथा प्र-

नाम्ना भवान् भविष्यतीति उपाध्यायेनानुगृहीतः"। "उद्दालकोऽप्यथ श्वेतकेतुं पुत्रमवाप" का०उ० "उद्दालकायुद्दालकोऽप्यादृष्य" इति इ०उ०।

उद्दालकपुष्पभञ्जिका स्त्री उद्दालकानां पुष्पाणि भज्यन्ते यत्र क्रीडायाम् खुल्। क्रीडाविशेषे यत्र उद्दालकपुष्पभञ्जनं क्रियते तस्यां क्रीडायाम्।

उद्दालकव्रत न० उद्दालकस्य पापनाशकं व्रतम्। पतितसावित्रीकस्य कार्ये यमिष्ठोक्ते व्रतभेदे "पतितसावित्रीक उद्दालकव्रतं चरेत्। द्वौ मासौ यावकेन वर्त्तयेन्मासं माक्षिकेणाष्टरात्रं घृतेन षड्रात्रमयाचितं त्रिरात्रमम्भक्षोऽहोरात्रमुपवसेत् इति" वशिष्ठः। मिता०प्रा०वि० उद्दालव्रतमित्येव पाठः वङ्गितापन्ने उद्दालकेति पाठः प्रामादिकः।

उद्दालकायन पु० उद्दालकस्य गोत्रापत्यं फक्। ऋषिभेदे श्वेतकेतौ। तस्य तत्पुत्रत्वमुद्दालकशब्दे उक्तम्।

उद्दालवत् पु० उद्दालो भूकेदारभेदः प्रकाशस्थानतया विद्यते ऽस्य मतुप्। उद्दालके ऋषौ। "यत्रमान् कपिलद्दालवान् धामान्तर्गान्" शत०ब्रा० ११,२१,८।

उद्दास पु० उद्+दास-घञ्। उत्पीडने ततः बला०मत्वर्थे मतुप् इनिर्वा। उद्दासवत् उद्दासिन् तद्वति त्रि० स्त्रियां ङीप्।

उद्दित त्रि० उद्+दो–क्त। बद्धे भरत

उद्दिष्ट त्रि०उद्+दिश-क्त। १उपदिष्टे, २अभिलषिते "तत्समुद्दिष्टं कर्म" संक्षिप्तसारः छन्दःशास्त्रोक्ते निर्द्धारितगुर्वादिस्थितिकभेदस्य प्रस्तारे कतमसंख्यकत्वज्ञानार्थे ३उपायभेदे न०। तत्प्रकारो यथा "उद्दिष्टं द्विगुणानाद्यादुपर्यङ्कान् समालिखेत्। लघुस्था ये तु तत्राङ्काः सैकैर्मिश्रितैर्भवेत्" वृत्तर०। आद्यात् आद्यवर्णमारभ्य उपरि यथोत्तरं द्विगुणान् द्विगुणान् अङ्कान् समालिखेत् तत्र लघुवर्णोपरिस्थाङ्कैर्मिलितैः एकेन युक्तैः उद्दिष्टं स्यात्। यथा त्र्यक्षरप्रस्तारे मध्यगुरुको भेदः प्रस्तारे कियत्संख्यक इति प्रश्ने यथोत्तरं द्विगुणान् त्रिगुणान् अक्षरसंख्यया अङ्कान् दद्यात् तत्र आद्यलघूपरिस्थेनैकाङ्केन तृतीयलघूपरिस्थचतुरङ्केण योगे पञ्चाङ्कः एकेन युक्तः षडङ्कः सम्पद्यते एवञ्च षष्ठोऽयं भेदस्त्र्यक्षरस्य। एवमन्यत्र कल्प्यम्। सर्वगुरुकभेदे तु लघुवर्णाभावात् योजकाङ्काभावेन एकमात्रेण योज्याङ्केन प्रथमोभेद इत्युन्नेयम्। मात्राछन्दे उद्दिष्टं विस्तरभयान्नोक्तमाकरे द्रष्टव्यम्।

उद्दीपक त्रि० उद्+दीप-णिच् ण्वुल्। उद्भासके प्रकाशके।

उद्दीपन न० उद्+दीप-णिच्-ल्युट्। १प्रकाशने, २उत्तेजने च। ल्यु। अलङ्कारोक्ते रसाद्युद्दीपके "उद्दीपनविभावास्ते रसमुद्दीपयन्ति ये" "रत्याद्युद्बोधकालोके विभावा काव्यनाट्ययो। आलम्बनोद्दीपनाख्यौ तस्य भेदावुभौ स्मृतौ" आलम्बनस्य चेष्टाद्या देशकालादयस्तथा" सा०द०। उक्ते आलम्बनस्य श्चेष्टादौ विभावे यथा शृङ्गारे रसे "चन्द्रचन्दनरोलम्बरुताद्युद्दीपनं मतम्" हासे "विकृताकारवाक्चेष्टं यदालोक्य हसेज्जनः। तदत्रालम्बनं प्राहुस्तच्चेष्टोद्दीपनं मतम्"। करुणे "शोकोऽत्र स्थायिभावः स्याच्छोच्यमालम्बनं मतम्। तस्य दाहादिकावस्था भवेदुद्दीपनं पुनः"। वीरे "आलम्बनविभावास्तु विजेतव्यादयोमताः। विजेतव्यादिचेष्टाद्यास्तस्योद्दीपनरूपिणः"। भयानके "यस्मादुत्पद्यते भीतिस्तदत्रालम्बनं मतम्। चेष्टा घोरतरास्तस्य भवेदुद्दीपनं पुनः"। जुगुप्सायाम् "दुर्गन्धमांसरुधिरमेदांस्यालम्बनं मतम्। तत्रैव कृमिपाताद्यमुद्दीपनमुदाहृतम्"। अद्भुते "सीतपर्यौ, यस्तु लोकातिगमालम्बनं मतम्। गुणानां तस्य महिमा भवेदुद्दीपनं पुनः"। शान्ते "परमात्मस्वरूपं वा तस्यालम्बनमिष्यते। पुण्याश्रमहरिक्षेत्रतीर्थरम्यवनादयः। महापुरुषसङ्गाद्यास्तस्योद्दीपनरूपिणः" सा०द०।

उद्दीप्त त्रि० उद्+दीप–क्त। प्रकाशान्विते।

उद्दीप्र पु० उद्+दीप् रन्। १गुग्गुलौ वाच० २उद्दीप्ते त्रि०।

उद्दृप्त त्रि० उद्+दृप–क्त। उद्धते गर्वान्विते

उद्देश पु० उद्+दिश+घञ्। १अनुसन्धाने, २अन्वेषणे, ३अभिलाषे ४उपदेशे च। आधारे घञ्। ५उपदेशदेशे "यथोद्देशं संज्ञापरिभाषम्" व्या०परिभाषा। व्याख्यातैषा नागेशेन "उद्देशमनतिक्रम्य यथोद्देशम्। उद्देश उपदेशदेशः। अधिकरणसाधनमयायम्। यत्र देशे उपदिश्यते तद्देश एव वाक्यार्थबोधेन गृहीतसत्तया गृहीतपरिभाषार्थेन च सर्वत्र शास्त्रे व्यवहारः। देशयोच्चारणकाल एवात्र शास्त्रे व्यवच्छियते। तत्तद्वाक्यार्थबोधे जाते भविष्यति किञ्चिदनेन प्रयोजनमिति ज्ञानमात्रेण सन्तुष्य यथाश्रयया-च्छिप्रतिपत्त्यपेक्षोऽयम्" इति "इदित्"पा०१,१,११ सूत्रे कैयटः। केचित्तु परिभाषाविषये "तस्मिन्"पा०१,१,६६ इत्यादिवाक्यार्थबोधे अप्पमोनिर्दिष्टादि कोति पर्यालोचनाया एकवतद्विध्युपस्थितौ सकलतत्र स्थाराय गुणभेदं परिकल्प्य कवाक्यतयैव नियम। कार्यकालपक्षे तु त्रिपाद्यामप्युपस्थितिरिति विशेषः। एतदेवाभिप्रेत्य "अधिकारो नाम त्रिप्रकारः कश्चिदेकदेशस्थः सर्वशास्त्रमभिज्वलयति यथा प्र-

[illegible]

[illegible]

४महाभाष्यप्रदीपव्याख्याने च ग्रन्थे पु० ५उद्द्योतके त्रि०

उद्द्राव पु० उद्‌-द्रु-घञ्। १पलायने अमर। उत्कृष्टो द्रावोऽस्य प्रा०ब०। २उत्कृष्टगतियुक्ते।"यते स्वाहा धावते स्वाहोद्द्रावाय स्वाहोद्द्रुताय स्वाहा"यजु०२२,८, "उद् अधिकोद्रावोऽस्य स उद्द्रावः" वेददी०"उदि श्रयतियौति प्रद्रुवः" पा०उत्पूर्वकादेव घञ् विधानात् केवलात् "ऋदोरप्" पा० अबेव। तेन तथाविधपक्षकल्पन निर्मूलमेव। तत्र संज्ञायां कर्त्तरि घञ इत्येवोचितम्।

उद्धत पु० उद्‌+हन-क्त। १राजमल्ले। २वाक्यादिवस्तुके, ३अविनीते, ४प्रगल्भे ५उद्धृते च त्रि०। "परिगतोऽज्वलदुद्धतवालधि" भट्टि "मदोद्धता प्रत्यनिल विचेरुः" कुमा० "स्वकुञ्जवापलदोपयमुद्धत" "अनावरतोद्धतसिन्धुरवहाम्" प्रचुरोद्धतध्वजविराजिविपास "अयातुद्धतमद्भव" माघ। ५क्षतोच्छेखने च। "उत्तरत आहवनीयस्योद्धतावोक्षिते सिकतोपकीर्णे परिवृते प्राग्द्वारे पिण्डं निदधात्योपषय इति"कात्या०१६,२,१४, "परिवृते उद्धते कृतोल्लेखने अवोक्षिते सिक्ते"यजु०११,४७मन्त्रे वेददी०। ततो भावे ष्यञ्। औद्धत्य न०। तल्। उद्धता स्त्री, त्व, उद्धतत्व न०,तद्भावे चाद्याख्यादौ।

उद्धतमनस्कत्व न०उद्धत मनोयस्य कप् तस्य भावः त्व। अभिमाने गर्वे शब्दचन्द्रिका।

उद्धति स्त्री उद्‌+हन-गतौ क्तिन्।१उन्नतौ २उच्चतौ। हनघाताते क्तिन्। ३पाषाणादिनाऽऽघाते(ठोकरखाना)"अमूमवलस्थितया निरुद्धतिस्तवाप्रतीर्णोऽपि न लक्ष्यते रथ" सञ्ज्ञ० [रैमि" भट्टिः।

उद्धम त्रि०उद्‌+ध्मा-श, धमादेश। शब्दयन्त्रे "ध्मनीनामुद्धमं

उद्धमचूड़ा स्त्री उद्धम-चूड़े। इत्युच्यते यस्यां क्रियायाम् मयूरस०। चूड़ा प्रति उदूग्मानार्थनिर्देशक्रियायाम्। एव उद्धरचूड़ा उद्धमविधमा अपि मयू० स०। तत्तत्क्रियार्थ निर्देशक्रियायाम्। [र्धयम्" भट्टिः।

उद्धय त्रि०उद्‌+धेट-श। उद्‌त्य पानकर्त्तरि। "मधूनासुद्धयं

उद्धरण न० उद्‌+हृ-भावे ल्युट्। १ऋणे, २वमने, ३उत्पाटे, ४उन्मूलने ५उत्तारणे। "दिनामि दोनोद्धरणोचितस्य"रघु। "तेषामुद्धरणार्थाय इम पिण्डं ददाम्यहम्" वायुपु०। "कण्टकोद्धरणे नित्यमातिष्ठेत् यत्नमुत्तमम्" मनु०। ६उत्थापने। "प्रतिकर्मोद्धरणप्रसङ्गे" कात्या० १,२,२६ "आहवनीयदक्षिणाग्न्यो गार्हपत्यादुद्धरण कर्त्तव्यम्"कर्क। ७उद्धृत्य कृत्वा परिवेषणे च। "अन्येन वोद्धरणं सामर्थ्यात्"कात्या०४,१,१०, "उद्धरणं परिवेषणम्" कर्क। ८वहिर्निष्कासने। "द्विवैव मदस्रुलोद्धरणे" कात्या० ०१६,४, उद्धरणं बहिर्निष्कासनम्" कर्क। ६उत्पादने। "आहवनयजमानस्य तत एवोद्धरणम्" कात्या० २५, ३,५, "तत्र आहवनीयोद्धरणम्" कर्क। आग्न्युद्धारशब्दे तत्प्रकारः दृश्यः ह० उक्त। कर्मणि ल्युट्। १०वान्तेऽन्नादौ।

उद्धरणीय त्रि०उद्‌+हृ-कर्मणि अनीयर्।१उन्मूलनीये २उत्थापनीये ३आहरणीये च। तत्र उद्धर्त्तव्योऽप्यत्र त्रि०।

उद्धरावसृजा स्त्री उद्धर अवसृज इत्युच्यते यस्यां क्रियायाम् मयू०स०। उद्धरणावसर्जनार्थनिर्देशक्रियायाम्।

उद्धर्त्तृ त्रि०उद्‌+हृ-तृच् स्त्रियां ङीप्। १उद्धारकारके २उन्मूलके ३तारणकारके च।"विवीतभर्तुस्तु पथि चौरोद्धर्त्तुरवीतके"या०स्मृ०- स्त्रियां ङीप्। ण्वुल्। उद्धारक तदर्थे त्रि०

उद्धर्ष पु०उत्कृष्ट उद्गतोवा हर्ष प्रा०स०।१उत्कृष्टे २हर्षे उद्गतहर्षे च। उद्गतोहर्षो यस्य प्रा०ब०। ३जातहर्षे त्रि० "उद्धर्षय मघवन्नायुधानि" यजु०७।१२ "उद्धर्षय उद्गतहर्षयुक्तं कुरु"वेददी० नामधातुरूपम्। तत्र हेतुणिजन्तरूपमित्येव न्याय्यम्।

उद्धर्षण न०उद्‌+हृष-णिच-ल्युट्। १हर्षयुक्तकरणे २प्रोत्साहने च"हितमुद्धर्षणं चैव उवाच प्रथित पचः"रामा० "एवमेतन्महाबाहो। यथा वदसि माधव।। इतमुद्धर्षणं पूर्वम्" इत्यादिषु भा० आश्व० १७ अ० वचनलपयोगः।आधारे ल्युट्। २रोमाञ्चे हेम०।

उद्धर्षिन् त्रि०उद्‌+हृष-णिच्-णिनि। उद्धर्षकारके स्त्रियां ङीप्। सा च वसन्ततिलकाख्ये वर्णवृत्तभेदे। "उक्तावसन्ततिलका तभजा जगौग। सिंहोद्धतेयमुदिता मुनिकाश्यपेन। उद्धर्षिणीयमुदिता मुनिसैतवेन" वृ०र०।

उद्धव पु०उद्‌+हु-आधारे अप्। १यज्ञाग्नौ,२उत्सवे अमर। ३कृष्णपित्रिये यादवविशेषे च। उद्धवश्च यादवविशेषः। हरिवंशवर्णने। "उद्धवो देवभागस्य, महाभाग। सुतोऽभवत्। पण्डितानां परं प्राहुर्देवश्रवसमुद्धवम्" हरिव० ३५अ०। "भारतीमाहितभरामथानुद्धतमुद्धवः" माघः। भाग०११स्क० एम मत्येव भगवतोद्धवोपदेशो वर्णित स एव उद्धवसंवादत्वेन प्रसिद्ध पारायणे च मर्हदिने तत्पर्यन्ताध्येता"यावदुद्धवसंवाद पठेऽशः परिकीर्त्तयेत्" इत्युक्तेः

उद्धवदूत न०उद्धवोदूतोयत्र। दूतत्वेन उद्धव परिकल्प्य गो-

[illegible]

[illegible] यथा [illegible]

[illegible] उद्+भू [illegible]

[illegible] उद्+भृ [illegible]

[illegible] उद्+धृ [illegible]

उद्ध्मान न० उद्धमति वह्निरत्र उद्+ध्मा-ल्युट् । चुल्ल्याम्

उद्ध्य पु० उज्झ-क्यप् "भिद्योद्ध्यौ नदे" पा०नि० । नदभेदे "कूलं भिद्योद्ध्यसन्निभौ" भट्टि "तोयदागमइवोद्ध्यभिद्ययोः" रघुः ।

उद्बन्धक पु० । (धोपा)वर्णसङ्करभेदे । "आयोगवेन विप्रायां जातास्ताम्रोपजीविनः । तस्यैव नृपकन्यायां जातः सूनिक उच्यते । सूनिकस्य नृपायान्तु जाता उद्बन्धकाः स्मृताः । निर्णेजयेयुर्वस्त्राणि अस्पृश्याश्च भवन्त्यतः" उशना ।

उद्बन्धन न० उद्+बन्ध-भावे ल्युट् । ऊर्द्ध्वतः पाशादिना गलादिबन्धने । "उद्बन्धनमृता ये च गतिर्येषां न विद्यते । तेषामुद्धरणार्थाय इमं पिण्डं ददाम्यहम्" वायु पु० गयाश्राद्धमन्त्रे "विषमुद्बन्धनं चैव शस्त्रमग्निप्रवेशनम् । करिष्ये न हि तावत्तान् पुनर्द्रष्टुमिहोत्सहे" भा०व० ७अ० । "जलाग्न्युद्बन्धनभ्रष्टाः प्रव्रज्यानशनच्युताः । विषप्रपतनप्रायशस्त्रघातच्युताश्च ये । सर्व्वे ते प्रत्यवसिताः सर्व्वधर्म्मबहिष्कृताः । चान्द्रायणेन शुध्यन्ति तप्तकृच्छ्रद्वयेन वा" प्रा०वि०यमः । भावे घञ् उद्बन्धोऽप्यत्र पु० ।

उद्बा(द्वा)हु त्रि० उत्तोलितो(ता)बाहुर्येन प्रा०ब० । उत्तोलितबाहौ "प्रांशुलभ्ये फले लोभादुद्बाहुरिव वामनः" रघु ।

उद्बुद्ध त्रि० उद्+बुध-क्त । १विकसिते न्यायादिमते ज्ञातवस्तुनः संबन्धिज्ञानादिना २कृतोद्दीपने संस्कारे च । यथा हस्तिदर्शनात् अनुभूतहस्तिपकसंस्कारस्य उद्बोधरूपे उद्दीपने कृते हस्तिपकः स्मर्य्यते इति । ३प्रबुद्धे ४जागरिते च "उद्बुद्धं च जगन्नाथं पूजयेद्दीपमालया" ति०त०पु० येन येन वस्तुना संस्कार उद्बुध्यते तथा उद्बोधकमत्रे वक्ष्यते । "उद्बुद्धकारणैः स्वैः स्वैर्बहिर्भावं प्रकाशयन्" सा०द०

उद्बोध पु० उद्+बुध घञ् । १किञ्चिद्बोधे न्यायादिमते स्मृतिजननाय २संस्कारोद्दीपने च । "उत्साहादिसमुद्बोध साधारण्याभिमानतः" "ननु कथं रामादिरत्याद्युद्बोधकारणैः सीतादिभिः सामाजिकानां रत्युद्बोधः" इति "रत्याद्युद्बोधका लोके विभावाः काव्यनाट्ययोः" इति च सा०द० ।

उद्बोधक त्रि० उद्बोधयति उद्+बुध-णिच्-ण्वुल् । १उद्दीपके २उद्बोधकारके ३सूर्य्ये पु० उदयेन सर्व्वेषां प्रबोधकत्वात्तस्य तथात्वम् । उद्बोधकानि च न्यायसूत्रवृत्त्योर्दर्शितानि यथा "प्रणिधाननिबन्धाभ्यासलिङ्गलक्षणसादृश्यपरिग्रहाश्रयाश्रितसम्बन्धानन्तर्य्यवियोगैककार्य्यविरोधातिशयप्राप्तिव्यवधानसुखदुःखेच्छाद्वेषभयार्थित्वक्रियारागधर्म्माधर्म्मनिमित्तेभ्यः" सू० "स्मरणमित्यनुवर्त्तते निमित्तपदस्य द्वन्द्वात्परं श्रूयमाणस्य प्रत्येकमभेदेनान्वयः । प्रणिधानं मनसो विषयान्तरसञ्चारवारणम् । निबन्ध एकग्रन्थोपनिबन्धनं यथा प्रमाणेन प्रमेयादिस्मरणम् । अभ्यासः संस्कारबाहुल्यम् एतस्य यद्यपि नोद्बोधकत्वं तथापि तादृशे धीप्रसङ्गोद्बोधकसमवधानं स्यादित्याशयेन तदुपन्यासः । अभ्यासोऽदृढतरसंस्कार उद्बोधकत्वेनोक्त इति केचित् । लिङ्गं व्याप्यं व्यापकस्य स्मारकम् । लक्षणं यथा कपिध्वजादि अर्ज्जुनादेः । सादृश्यं देहादेः । परिग्रहः स्वीकारस्तस्य स्वस्वामिभावोऽर्थः तदेकतरेणान्यतरस्मरणम् । आश्रयाश्रितौ राजादितत्परिजनौ परस्परस्मारकौ । सम्बन्धो गुरुशिष्यभावादिः गोष्ठन्यायात् पृथगुक्तः । आनन्तर्य्यं प्रोक्षणावघातादेः । वियोगो यथा दारादेः । एककार्य्यान्तेवासिप्रभृतयः परस्परस्मारकाः । विरोधादहिनकुलादेरन्यतरेणापरस्मरणम् । अतिशयः संस्कारोपनयनादिराचार्य्यादिस्मारकः । प्राप्तिर्धनादेर्दातारं स्मारयति । व्यवधानमावरणं यथा खड्गादेः कोषादि । सुखदुःखयोरन्यतरेणापरस्य ताभ्यां तत्प्रयोजकस्य वा स्मरणम् । इच्छाद्वेषौ यद्विषयकतया गृहीतौ तस्य स्मारकौ । भयं मरणादेर्भयहेतोर्वा स्मारकम् । अर्थित्वं दातुः । यानादेः क्रिया चक्रादेः, रागः प्रीतिः पुत्रादेः स्मरणं, धर्म्माधर्म्माभ्यां जन्मान्तरानुभूतसुखदुःखसाधनयोः प्रागनुभूतसुखादेश्च स्मरणमिति उक्तेषु च किञ्चित्स्वरूपसत्किञ्चिच्च ज्ञातमुद्बोधकं शिष्यव्युत्पादनाय चायं प्रपञ्चः" वृ० ।

उद्भट पु० उद्+भट-करणे-अप् । तरङ्गादेः प्रस्फोटनहेतौ १शूर्पे तदाकारत्वात् २कच्छपे, ३श्रेष्ठाशये महाशये ४प्रवरे, च "पदेपदे सन्ति भटारणोद्भटाः" नैष० । उद्गतो भटात् प्राधान्यात्" निरा०त० । सम्बरहिभूते लोकप्रसिद्धेऽज्ञातवक्तृके श्लोके ।

उद्भव पु० उद्+भू-भावे अप् । १उत्पत्तौ । "स्थैर्य्यं वस्तुषु तत्त्वानां पञ्चमे योषितोद्भवः" या०स्मृ० । कर्त्तरि अच् । २उत्पत्तिमति । "दिलीपसूनुर्मणिराकरोद्भवः" "सोमोद्भवायाः सरितो नृसोम" रघु । "तुषारदरोपोऽनिमतेभ मध्ये सोमोद्भवायाः सुरनिम्नगायाः" वृह० । "विष्णुपादोद्भवा गङ्गा" पुरा० "सत्यमात्मोद्भवस्यास्ते भिक्षा अश्वष्टुमात्रतः" सा०द० । अपादाने अप् । ३उत्पत्त्युपादाने । "अहमनघ भूतानामुद्भवश्च भविष्यताम्" गीता । उद्गतो भवात् निरा० स० । ४संसारातीते ५विष्णौ पु० । "उद्भवः क्षोभणो देवः" विष्णुस० "प्रपञ्चोत्पत्त्युपादानकारणत्वात् उद्भवः, उद्गतः संसारादिति वा" भा० उभयथा वाक्यम् ।

उद्ध्मान न० उद्धमति वह्निरत्र उद्+ध्मा-ल्युट् । १ चुल्ल्याम्

उद्ध्य पु० उज्झ-क्यप् "भिद्योद्ध्यौ नदे" पा०नि० । नदभेदे "कूलं भिद्योद्ध्यसन्निभौ" भट्टिः "तोयदागमइवोद्ध्यभिद्ययो" रघुः ।

उद्बन्धक पु० । (धोपा)वर्णसङ्करभेदे । "आयोगवेन विप्रायां जातास्ताम्रोपजीविन । तस्यैव नृपकन्यायां जात सूनिक उच्यते । सूनिकस्य नृपायान्तु जाता उद्बन्धकाः स्मृता । निर्वेजयेयुर्वस्त्राणि अस्पृश्याश्च भवन्त्यत" उशना ।

उद्बन्धन न० उद्+बन्ध-भावे ल्युट् । ऊर्द्ध्वं पाशादिना गलादिबन्धने । "उद्बन्धनमृता ये च गतिर्येषां न विद्यते । तेषामुद्धरणार्थाय इम पिण्डं ददाम्यहम्" वायु पु० गयामाहात्म्ये "विषमुद्बन्धनं चैव शस्त्रमग्निप्रवेशनम् । करिष्ये न हि तान्मानान् पुनर्द्रष्टुमिहोत्सहे" भा०व० ७अ० । "जलाग्न्युद्बन्धनभ्रष्टा प्रव्रज्यानशनच्युता । विषप्रपतनप्रायशस्त्रघातच्युताश्च ये । सर्व्वे ते प्रत्यवसिता सर्व्वधर्मबहिष्कृताः । चान्द्रायणेन शुद्ध्यन्ति तप्तकृच्छ्र-द्वयेन वा" प्रा०वि०यमः । भावे घञ् उद्बन्धोऽप्यत्र पु० ।

उद्बा(वा)हु त्रि० उत्तोलितौ(बा)वाहू येन प्रा०ब० । उत्तोलित-बाहौ "प्रांशुलभ्ये फले लोभादुद्बाहुरिव वामन" रघु ।

उद्बुद्ध त्रि० उद्+बुध-क्त । १विकसिते न्यायादिमते ज्ञात-वस्तुनः सदृशदर्शनादिना २कृतोद्दीपने संस्कारे च । यथा हस्तिदर्शनात् अनुभूतहस्तिपकसंस्कारस्य उद्बोधरूपे उद्दीपने कृते हस्तिपकः स्मर्य्यते इति । ३प्रबुद्धे ४जागरिते च "उद्बुद्धा च जगद्धात्री पूजयेद्दीपमालया" ति०त०पु० येन येन वस्तुना संस्कार उद्बुध्यते तथा उद्बोधकमन्त्रे वक्ष्यते । "उद्बुद्धकारणैः स्वैः स्वैर्बहिर्भावं प्रकाशयेत्" सा०द० ।

उद्बोध पु० उद्+बुध घञ् । १किञ्चिद्बोधे न्यायादिमते स्मृतिजननाय २संस्कारोद्दीपने च । "उत्साहादिसमुद्बोधः व्यापारस्याभिमानतः" ननु कथं रामादिरत्याद्युद्बोधकारणैः सीतादिभिः सामाजिकानां रत्युद्बोधः" इति "रत्याद्युद्बोधका लोके विभावाः काव्यनाट्ययो इति च सा०द० ।

उद्बोधक त्रि० उद्बोधयति उद्+बुध-णिच्-ण्वुल् । १उद्दीपके २उद्बोधकारके ३सूर्य्ये पु० उदयेन सर्वेषां प्रबोधकत्वात्तस्य तथात्वम् । उद्बोधकानि च न्यायसूत्रतद्वृत्त्योर्दर्शितानि यथा "प्रणिधाननिबन्धाभ्यासलिङ्गलक्षणसादृश्यपरिग्रहाश्रयाश्रितसम्बन्धानन्तर्यवियोगैककार्य्यविरोधातिशयप्राप्तिव्यवधानसुखदुःखेच्छाद्वेषभयार्थित्वक्रियारागधर्म्माधर्म्मनिमित्तेभ्य" सू० "स्मरणमित्यनुवर्त्तते निमित्तपदस्य प्रत्यासत्तिः भूतस्य प्रत्ये-

कमभेदेनान्वयः । प्रणिधानं मनसो विषयान्तरसञ्चारवारणम् । निबन्ध एकग्रन्थोपनिबन्धनं यथा प्रमाणेन प्रमेयादिस्मरणम् । अभ्यासः संस्कारबाहुल्यम् एतस्य यद्यपि नोद्बोधकत्वं तथापि तादृशे सौप्रबुद्बोधकसमवधानं स्यादित्याशयेन तदुपन्यासः । अभ्यासोदृढतरसंस्कारः उद्बोधकत्वेनोक्त इति केचित् । लिङ्गं व्याप्यं व्यापकस्य स्मारकम् । लक्षणं यथा कपिध्वजादि अर्जुनादेः । सादृश्यं देहादे । परिग्रह स्वीकारस्तस्य स्वस्वामिभावोऽर्थः तदेकतरेणान्यतरस्मरणम् । आश्रयाश्रितौ राजादितत्परिजनौ परस्परस्मारकौ । सम्बन्धो गुरुशिष्यभावादि गोष्ठपन्यायात् पृथगुक्तः । आनन्तर्य्यं मोक्षणावघातादेः । वियोगो यथा दारादेः । एककार्य्यान्तेवासिप्रभृतय परस्परस्मारकाः । विरोधादहिनकुलादेरन्यतरेणापरस्मरणम् । अतिशयः संस्कारउपनयनादिराचार्य्यादिस्मारकः । प्राप्तिर्धनादेर्दातारं स्मारयति । व्यवधानमावरणं यथा खड्गादेः कोषादि । सुखदुःखयोरन्यतरेणापरस्य ताभ्यां तत्प्रयोजकस्य वा स्मरणम् । इच्छाद्वेषौ यद्विषयकतया गृहीतौ तस्य स्मारकौ । भयं मरणादेर्भयहेतोर्व्वा स्मारकम् । अर्थित्वं दातुः । याचादेः क्रिया मात्रादे, रागाप्रीतिः पुत्रादेः स्मरणं, धर्म्माधर्म्माभ्यां जन्मान्तरानुभूतसुखदुःखसाधनयोः प्रागनुभूतसुखादेश्च स्मरणमिति उक्तेषु च किञ्चित्स्वरूपसत्किञ्चिच्च ज्ञातमुद्बोधकं शिष्यव्युत्पादनाय चायं प्रपञ्च" इ० ।

उद्भट पु० उद्+भट-करणे-अप् । तरङ्गवादे प्रस्फोटनहेतौ १शूर्पे तदाकारत्वात् २कच्छपे, ३श्रेष्ठाशये महाशये ४प्रवरे, च "पदेपदे सन्ति भटारणोद्भटा" नैष० उद्गतो भटात् प्रन्यात्" निरा०त० । यम्बवह्निर्भूते लोकप्रसिद्धे ज्ञातवृक्के श्लोके ।

उद्भव पु० उद्+भू-भावे अप् । १उत्पत्तौ । "स्थैर्य्यं सद्वृत्तं लक्ष्माना पञ्चमे शोणितोद्भव" या०स्मृ० । कर्त्तरि अच् । २उत्पत्तिमति । "दिलीपसूनुर्मणिराकरोद्भव" "सोमोद्भवायाः सरितो नृसोम" रघु । "नुप्राप्यद्दोषोऽस्मिमतेन मध्ये सोमोद्भवायाः सुरनिम्नगायाः" तन्त्र । "विष्णुपादोद्भवा गङ्गा" पुरा० "सत्यमात्मोद्भवत्वात्ते भिन्ना अपत्यवत्" सा०द० । अपादाने अप् । ३उत्पत्त्यपादाने । "अहमन्तश्च भूतानामुद्भवश्च भविष्यताम्" गीता । उद्गतो भवात् निरा० स० । ४संसारातीते ५विष्णौ पु० । "उद्भवः क्षोभणोदेवः" विष्णुस० "प्रपञ्चोत्पत्त्युपादानकारणत्वात् उद्भव, उद्गत संसारादिति वा" भा० उभयथा वाक्यम ।

[illegible] ।
[illegible] च [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] ॥

[illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

चट्टिका [illegible] । [illegible] ।

[illegible]

[illegible] "[illegible]" ।

चट्टिन् [illegible] । [illegible] ।

[illegible]

[illegible]

तत्र गुणविधानमनर्थकम् । न इति ब्रूम, प्रकृतौ ज्योतिष्टोमे गुणविधानमर्थवद्भविष्यति,यदि नामधेयं स्यात्, यावदेव यजेत इति, तावदेव उद्भिदा यजेत इति, न प्रकृतौ कश्चित् गुणविशेषः स्यात् । गुणविधौ च गुणसंयोगात् अभ्यधिकमर्थं विदधत उद्भिदादयः शब्दा अर्थवन्तो भविष्यन्ति तस्मात् गुणविधय इत्येवं प्राप्तम्”भा॰ “अपि वा नामधेयं स्यात् यदुत्पत्तावपूर्वमविधायकत्वात्” १,४,२,सू॰ “अपि वा इति पक्षो विपरिवर्त्तते । नामधेयं स्यात् इति प्रतिजानीमहे, एवमविज्ञातमर्थं विधास्यति ज्योतिष्टोमात् यागान्तरं, श्रुतिरेव यागमभिधास्यति, इतरथा श्रुतिरुद्भिदादीन् वदन्ती उद्भिदादिमतो लक्षयेत् । उद्भिदता यागेन कुर्य्यादिति । यागेन कुर्य्यात् इति यजेतेत्यस्यार्थः करणं हि यागः । उद्भिदापि तृतीयानिर्देशात् करणं, तत्र उद्भिदा यागेन इति कर्मनामधेयत्वेन सामानाधिकरण्यसामञ्जस्यं, द्रव्यवचनत्वे मत्वर्थलक्षणया सामानाधिकरण्यं स्यात् । श्रुतिलक्षणाविषये च श्रुतिर्ज्यायसी । तस्मात् कर्मनामधेयम् । ‘ननु प्रसिद्धं द्रव्यवचनत्वमपह्नूयेत, अप्रसिद्धं कर्मवचनत्वं प्रतिपाद्येत’ उच्यते, तृतीयानिर्देशात् कर्मवचनता । कुतः ? करणवाचिनो हि प्रातिपदिकात् तृतीया भवति, करणं च यागः, तेन यागवचनमिममवगच्छामहे ।

“नैतदुक्तं यदि तृतीयानिर्देशे सति उद्भिदादिभ्य शब्देभ्यो यागे बुद्धिरुत्पद्येत, स्यादेतदेवं, न हि सो बुद्धिरुत्पद्यते, तस्मात् अयुक्तम् । तृतीयावचनम् अन्यथा नोपपद्यते” इति चेत् । कामं नोपपादि, न जातुचित् अवगम्यमानेऽपि यागवचनो भविष्यति, तस्मात् गुणविधयः । लक्षणेति चेत्, वरं लक्षणा कल्पिता, न यागाभिधानं, लौकिकी हि लक्षणा, दृष्टोऽप्रसिद्धवचनेनेति । अपि च यदि नामधेयं विधीयते, न यागः,अथ यागः, न नामधेयम्, उभयविधाने वाक्यभेदः” इति । उच्यते, न नामधेयं विधायिष्यते, अनुवादा हि उद्भिदादयः । कुतः प्राप्तिः ? इति चेत् । ततोऽभिधीयते, उत्पन्नशब्दसामर्थ्यात् भित्त्वा शब्दसामर्थ्याच्च उद्भिच्छब्दः क्रियावचनः, उद्भेदनं प्रकाशनं पशूनामनेन क्रियते इत्युद्भित् यागः, एवमभिजिच्छब्देन जयात् अभिजित् विश्वजयाच्च विश्वजित्, एवं सर्वत्र । अतः कर्मनामधेयम् । यत्त्वप्रवर्त्तिविशेषकरोऽनर्थकः इति, नामधेयेऽपि गुणफलोपबन्धेनार्थवत्, तस्मात् कर्मनामधेयान्येवंजातीयकानि—इति सिद्धम्”भा॰ । गवामयने षष्ठे सप्तमगाविकोत्तमाभिप्लविकस्थाने २एकादशे दिने । ‘सप्तमस्य मासस्योत्तमयोरभिप्लवयोः स्थाने विषुवद्व्यूढोदयनाय उद्भिद्बलभिदौ’ आश्व॰श्रौ॰ १२, १,५.“सप्तमस्य मासस्य ये त्रयोऽभिप्लवाः तेषां यौ उत्तमाभिप्लवौ तयोः स्थाने विषुवद्व्यूढोदयनाय उद्भिद्बलभिदौ च द्वे अहनी कृत्वैतानि द्वादशाहानि” नारा॰वृ॰ । गवामयनशब्दे विवृतिः ।

उद्भिद् पु॰ उद्+भिद्–क । १उत्पादौ पशुविधे स्थावरे । २उद्भेदके त्रि॰ “सोता यज्ञतनूनपातमुद्भिदम्” यजु॰ २८,२५ “उद्भिदं यज्ञफलानामुद्भेत्तारम्” वेददी॰ ।

उद्भिन्न त्रि॰ उद्+भिद्–क्त । १उत्पन्ने कर्मणि क्त । २द्विधाकृते दलिते च । “योवनोद्भिन्नसर्वाङ्गा” ।

उद्भूत त्रि॰ उद्+भू–क्त । १उत्पन्ने “निवृत्तिवृत्तयोद्भूतः कोटिसूर्य्यसमप्रभः” नि॰त॰ पु॰ ‘समुद्रमथनोद्भूतः” कलसमन्त्रः स्थायमते २प्रत्यक्षयोग्ये “उद्भूतरूपं नयनस्य गोचरः” उद्भूतस्पर्शवद्द्रव्यं गोचरः सोऽपि च त्वचः” भाषा॰ । उद्भूतत्वञ्च उद्भवापरपर्य्यायो रूपादिविशेषगुणगतो जातिभेदः कणा॰ सूत्रवृत्तौ उक्तं यथा “अनेकद्रव्यसमवायात् रूपविशेषाच्च रूपोपलब्धिः”वै॰सू॰ । “तेन रसगन्धस्पर्शेषु ज्ञानं व्याख्यातम्”सू॰ । “रूपगतोविशेषोरूपविशेषः तच्चोद्भूतमनभिभूतत्वरूपत्वञ्च तस्माद्रूपस्योपलब्धिः । नन्वेवं परमाणोर्द्व्यणुकस्य च रूपं प्रत्यक्षं स्यात अतमनेकद्रव्यसमवायादिति अनेकपदं भूयस्त्वपरं तेनानेकानि भूयांसि द्रव्याणि आश्रयतया यस्य तद्भेवद्रव्यं त्रसरेणुप्रभृति तत्समवायात्, घटादयोऽप्यवयवद्वयारब्धाः परम्परयाऽनेकद्रव्याश्रया एव, रसस्यापि रूपत्वविरहात् चाक्षुषत्वाभावः चाक्षुषे तेजसि च उद्भूतत्वविरहात्, । उद्भवः रूपादिविशेषगुणगतो जातिविशेषः रूपत्वादिव्याप्यः । नन्वेवं शुक्लत्वरभिभवदृष्टत्वादिभिरपि परस्परमाभावतुपपत्तिरेव तत्तद्व्याप्यत्वप्रामाण्यकल्पने तु कल्पनागौरवम् उद्भवपदस्य नानार्थत्वञ्चेति चेन्न बाह्यैकैकेन्द्रियग्रहणयोग्यगुणवृत्तिसर्वोपाधेरुद्भवत्वात् तद्गुणाभिविरहस्यैवानुद्भवत्वात्, । अनुद्भवाभाव एव उद्भव इति केचित् । तद्भिन्त्यम् अनुद्भवस्यापि व्यवस्थापकत्वानुपपत्तेः । अतीन्द्रियविशेषगुणत्वमनुद्भूतत्वमिति चेत् न तर्हि ऐन्द्रियकाभिषेगुणादयवोद्भवत्वापत्तेः । ऐन्द्रियकत्वात् भेदक इति चेत् तत्त्वम्, विशेषगुणेष्वैकैकोऽत्र तस्य जातिः गुणगतजातौ परस्पर-

[illegible]

"तिसृभ्यो हिङ्करोति स पराचीभि, पञ्चभ्यो हिङ्करोति स एकया स तिसृभिस्स एकया, सप्तभ्यो हिङ्करोति स तिसृभिस्स एकया स तिसृभिरुद्यती पञ्चदशस्य विष्टुतिः" ता० "त्रिषु पर्यायेषूत्तरोत्तरस्तोत्रस्योत्कर्षमेत्युद्यती पञ्चदशस्य विष्टुतिरिति। त्रिषु पर्यायेषूत्तरोत्तरस्तोत्रस्योत्कर्षमेतीत्युद्यतीत्युच्यते" भा०।

सप्तदशस्तोमस्यापरायुद्यती तत्रैव दर्शिता "अथोद्यत्याख्या सप्तदशस्तोमस्यापरा विष्टुतिमाह" भा०। "तिसृभ्यो हिङ्करोति स पराचीभिः, पञ्चभ्यो हिङ्करोति स एकया स तिसृभिस्स एकया, नवभ्यो हिङ्करोति स तिसृभिस्तिसृभिस्स तिसृभिरुद्यती सप्तदशस्य विष्टुतिः" भा०। 'तिसृभ्य पञ्चभ्यो नवभ्य इति क्रमेण सङ्ख्याया ऊर्द्ध्वगमनादुद्यती ऊर्द्ध्वं गच्छन्ती एतन्नामिका एषा सप्तदशस्तोमस्य विष्टुति"भा०।

अथ सत्रेषु गवामयने त्रिवृदादयः स्तोमा विहिता तेषां त्रिवृदादिस्तोमानां तिस्रोविष्टुतयः (सविवेचनविशेषवचनानि) तत्र वहिष्पवमानसाधनस्य त्रिवृत्स्तोमस्य तिस्रो विष्टुतयः उद्यती कुलायिनी परिवर्त्तिनी चेति तत्राद्या दर्शिता अन्ये तत्तच्छब्दे वक्ष्येते।

उद्यत त्रि० उद्+यम–कर्त्तरि–क्त। १उद्यमयुक्ते कृतोद्यमे "आततायी वधोद्यत" अमरः। भावे क्त। २उद्यमे न०। यमेर्मिदमनार्थत्वे कर्म्मणि क्त। ३उत्तोलिते ४उद्यमिते "मदकलोज उद्यत आश्विनः" यजु०२९.५। "उद्यम्यते इत्युद्यत" वेददी०। "पर्य्यायोद्यतखड्गाम्भुयो" रघुः।

उद्यति स्त्री उद्+यम–भावे क्तिन्। उद्यमे। 'वैश्वदेवानि जुह्वोत्यश्वमेधस्योद्यत्यै" शत०ब्रा० १३,१,८,१।

उद्यम पु० उद्+यम–घञ् न वृद्धिः। १प्रयासे प्रयत्नभेदे २उद्योगे। "नियम्य सेना तपसे कृतोद्यमाम्" "यथाक सेना न नियन्तुमुद्यमात्" कुमा०। ३उत्तोलने च 'विपदस्तोदामे क्षणमतिलघ्न्य निपातने" या०स्मृ०।

उद्यमन न० उद्+यम–णिच्–ल्युट्॥१उत्क्षेपणे २उत्तोलने।

उद्यमित त्रि० उद्+यम–णिच्–क्त। १उत्तोलिते २उद्यमाय प्रेरिते। "आत्मनोमधमदोद्यमितानाम्" किरा०।

उद्यान पु न० उद्यायतेऽत्र उद्+या–आधारे ल्युट् अर्द्धर्चादि। आरामे। तत्करणप्रकारादि आरामशब्दे ८०१पृ०उक्तम्। "बाह्योद्यानस्थितहरशिरश्चन्द्रिकाधौतहर्म्या" 'उद्यानानां नवजलकणैर्यूथिकाजालकानि' मेघ०

उद्यानपाल त्रि० उद्यानं पालयति पाल–अण् उप०स०। (माली) उद्यानरक्षके "उद्यानपालसामान्यमृतवस्तदुपासते" कुमा०। ण्वुल्। उद्यानपालकोऽप्यत्र। स्त्रियां टाप् अतइत्त्वम्। 'ततः प्रविशति उद्यानपालिका' मालविकाग्निमित्रनाटकम्।

उद्यापन पु न० उद्+या–णिच्–ल्युट् अर्द्धर्चादि। व्रतादिसमापने व्रतप्रतिष्ठायाम्। हेमाद्रौ व्रतखण्डे 'उद्यापनं प्रवक्ष्यामि' इत्युपक्रम्य व्रतभेदे प्रयोग.। प्रतिष्ठा च कर्म्मान्तर न तदङ्गमिति' रघु०। अस्येतिकर्त्तव्यतासामान्यप्रकारः व्रततत्त्वादौ अनुसन्धेयः। विशेषतस्तु तत्तद्व्रतोक्तविधायकवाक्येभ्योऽवसेय विस्तरस्तु हेमाद्रौ व्रतखण्डे दृश्य। तत्र तिथि० न० व्रतारम्भप्रतिष्ठयोर्वर्ज्यकालमाह ज्योतिषे "गुरोर्भृगोरस्तमयाल्ये बाल्ये वार्धके सिंहस्थे गुरौ। वक्रिजोऽधाष्टविशेऽपि गुर्वादित्ये दशाहिके। पूर्वरात्रामायातातिचारगुरुवत्सरे। प्राच्यादिगन्तृजीवस्य चातिचारे त्रिपक्षके। क्षयाधिमासयोः प्राक्त्रे नोभयस्त्वर्ज्ये मलिम्लुचे। भानुलङ्घितके माषि क्षये राहुयुते गुरौ। पौषादिकचतुर्मासे वत्याश्रित वर्षेषु। एकेनाह्ना चैकदिने द्वितीयेन दिनत्रये। तृतीयेन तु सप्ताहे मासाह्नस्तानि शुभान्विता। विद्यारम्भकर्णवेधौ चूड़ोपनयमोद्वहान्। तीर्थस्नानमनाद्यं तथामादिसुरेक्षणम्। परीक्षाऽऽरामयज्ञाय पुरश्चरणदीक्षणे। व्रतारम्भप्रतिष्ठा च गृहारम्भप्रवेशने। प्रतिष्ठारम्भणे देवकूपादेर्वर्जयन्ति च। द्वानि षड्दिवसायाखे जीवस्य भार्गवस्य च। ह्रासप्रतिमं त्र्यसो पादाख्ये द्वादश क्रमात्। अस्तात् प्राक् परयो पञ्च गुरोर्बार्द्धकबाल्यते। पञ्च दशोमक्षास्त्रे भृगुर्वार्द्धदशाहिके। पादाख्ये तु दशाहानि हस्त शुक्रो दिनत्रयम्"। एव व्रतारम्भप्रतिष्ठयोर्वर्ज्यकालोक्ते सिंहस्थरवौ तदकर्त्तव्यताकल्पनं साम्प्रमेव हरितालिकादिव्रते तद्वर्जनस्यासम्भवात् तस्य सिंहस्थरविकालनैव निमित्तत्वात् तत्र हरितालिकाशब्दे वक्ष्यते। सिंहस्थरविकालासाशुद्धिबोधकवाक्यस्य व्रतारम्भप्रतिष्ठाव्यतिरिक्तविषयकत्वे नाप्यपत्ते। "पूर्वे काले व्रतानां तु प्रतिष्ठा विधिवच्चरेत्। न तत्र कालनियमस्तत्र विघ्ने पराह्निदिके इति" वचनात् पूर्वकाले न समयाशुद्धिर्बाधिकेति केचित्। एतद्वचनसामूलकत्वमाशङ्क्यम्।

उद्याम पु० उद्यम्यतेऽनेन उद्+यम–करणे घञ् वा वृद्धि। ऊर्द्ध्वं नियमनसाधने रज्ज्वादौ। "यिक्रयणाय प्रतिमुच्यते

[illegible] निवाह्यापोति" काश्या० १। ८। ६, [illegible] [illegible] "[illegible] भा० १०। १६।१८,

उद्याव पु० उद्+यु—घञ् [illegible]

उद्याम पु० उद्+यम—घञ्। [illegible] "[illegible]" [illegible] १८।। [illegible]

उद्योग पु० न० उद्+युज—घञ् [illegible] "[illegible]" [illegible]

उद्योगपर्वन् न० उद्योगस्य अधिकारेण कृतं पर्व। [illegible] "[illegible]" भा० उ० [illegible]

उद्योगिन् त्रि० उद्+युज—णिनि। [illegible] "[illegible]"

उद्याव त्रि० उद्+यत [illegible]

उद्र पु० उनत्ति [illegible] उन्द्–रक्। [illegible]

उद्रङ्क(ङ्ग) पु० [illegible]

उद्रथ पु० उद्गतो रथात्। [illegible]

उद्रपारक पु० "[illegible]" [illegible]

पारक भा० [illegible]

उद्रिक्त त्रि० उद्+रिच—क्त। [illegible]

उद्रेक पु० उद्+रिच—घञ्। [illegible] "[illegible]" [illegible] १८१ श्लो०। "[illegible]" [illegible]

उद्ग्रीव न० [illegible] "[illegible]" [illegible]

उद्वत् त्रि० उद्, [illegible] "[illegible]" [illegible]

उद्वत्सर पु० [illegible]

उद्वपन न० उद्+वप ल्युट्। [illegible] "[illegible]" [illegible]

उद्वमन न० उद्+वम ल्युट् [illegible]

उद्वय त्रि० [illegible] "[illegible]" [illegible]

उद्वर्त्त पु० उद्+वृत—घञ्। [illegible]

उद्वर्त्तन न० [illegible] उद्+वृत-णिच् ल्युट्।

शरीरनिर्मलीकरणद्रव्यादौ। "चूर्णैरुद्वर्त्तनैः पानैस्तैला-भ्यक्तमवचूर्णयेत्" सुश्रु०। "माल्यमेतत्क्षणिकमङ्गलप्रोद्व-र्त्तनादि च" या० स्मृतिः। भावे ल्युट्। २द्रव्यभेदैः स्नेहा-द्यपहारार्थे व्यापारे च। 'उद्वर्त्तनं वातहरं कफमेदो-विलापनम्। स्थिरीकरणमङ्गानां त्वक्प्रसादकरं परम्' "यवायगन्धायष्ट्याह्वतिलैर्वोद्वर्त्तनं हितम्। शतावर्य्यश्व-गन्धाभ्यां पयस्यैरण्डजीवनैः" "ततोऽस्य बलातैलमभ्य-ङ्गार्थेऽवचार्य्य स्यवपिष्टमुद्वर्त्तनार्थे" सुश्रु०। ३विलेपने, ४पर्षणे च। उद्+वृत-ल्युट्। ५उत्पतने ६उच्चपतने च "गात्रस्योत्तर्तनञ्चैव हितं सवाहनानि च" सुश्रु० 'षट्पदफरोद्वर्त्तनप्रेक्षितानि' मेघ०।

उद्वर्त्तनीय त्रि० उद्वर्त्तनाय हितम् छ। उद्वर्त्तनसाधने द्रव्ये "इदमुद्वर्त्तनीयं गोधूमचूर्णमिति" दुर्गोत्सवपद्धतिः।

उद्वर्द्धन न० उद्+वृध-ल्युट्। १धनन्ह्रासे त्रिका०। णिच-ल्युट्। २उद्धमासम्पादने। ल्यु। ३वृद्धिसम्पादके त्रि०।

उद्वर्हण न० उद्+वर्ह-ल्युट्। १उन्मूलने २उत्पाटने ३उद्ध-रणे। क्त। उद्वर्हित उन्मूलिते त्रि०

उद्वह पु० उद्वहति ऊर्द्ध्वं नयति उद्+वह-अच्। पुत्रे "पुन्ना-म्नो नरकाद्यस्मात् पितरं त्रायते सुतः" स्मृतेस्तस्य नरक त्राणकर्त्तृत्वात् तथात्वम् २वंशकारके "उदयमस्तमयञ्च रघू-द्वहात्" "पार्थिवोद्वहरघूद्वहः" रघुः ३कन्यायां स्त्री ऊर्द्ध्वं प्रवहवायोरुपरिवहति अच्। वायुसप्तकगते ४तृतीयस्क-न्धस्थे वायौ पु०। आवहशब्दे विवृतिः "आवह प्रवहश्चैव विवहश्च समीरणः। परावहः संवहश्च उद्वहश्च महाबलः। तथा परिवहः श्रीमानुत्पातभयशंसिनः। इत्येते क्षुभिताः सप्त मारुता गगनेचराः" हरि०२२६अ०। वा० भावे अप। ५विवाहे "चूडोपनयनोद्वहान्" राजमा०।

उद्वहन न० उत्तोल्य वहनम्। उत्तोल्य स्कन्धादिना वहने। "क्षणेन देहोद्वहनाय येनः" कुमा० "कैलास-नाथोद्वहनाय भूय" "आपीनभारोद्वहनप्रयत्नात्" रघु० २विवाहे च "भुवः प्रयुक्तोद्वहनक्रियायाः" रघुः। "ऋषिभ्यः पितादद्यात् सुतसंस्कारकर्मसु। पिण्डानो-द्वहनाद्येषां तदभावेऽपि तत्क्रमात्" स्मृतिः।

उद्वादन न० उद्+वद-णिच्-ल्युट्। १उच्चैरावेदने। "उप-दीक्षी सोऽग्निष्ठं मखमिन्धनवायुवादनान्तं साविपाति-कम्" काल्या०२५,१४,२, "उपदीक्षो मेदिष्ट स्थानमग्नीन् विहृत्य मखनिन्धनवायुवादनान्तं सान्निपातिकं कर्म कुर्य्यात्' कर्कः। उद्वादनप्रकारश्च श०ब्रा० ३,२,१,२८, दर्शि-तो यथा "अथैष उद्वदति दीक्षितोऽयं ब्राह्मणो दीक्षितोऽय-ब्राह्मण इति निवेदितमेवैनमेतत्सन्तं देवेभ्यो निवेदयत्ययं महावीर्य्यो योऽयज्ञं प्रापदित्ययं युष्माकैकोऽभूत्तं गोपायते त्येवैतदाह त्रिष्कृत्व आह" । "उद्वदति उच्चैरावेदयति" भा० २उच्चैर्वाद्यकरणे च उद्+वद-णिच् ल्युट्। उद्वावचनमप्यत्र न० 'यथेन्द्र उद्वाचन लब्धा चक्रे अधस्पदम्" अथ० ५,८,८,

उद्वान पु० उद्+वन-संभक्तौ घञ्। १उद्वमने णिच्-कर्म्मणि अच्। २उद्वमिते त्रि० रायमुकुटः।

उद्वान्त न० उद्+वम-क्त। क्तोद्वमने उद्गीर्णे अमरः।

उद्वाप पु० उद्+वप-भावे घञ्। १उन्मूलने २उद्धरणे। ३भूयमाण परिपरित्यागे यथात् "आवापोद्वापाभ्याम्" मुक्ता०। कर्म्मणि घञ्। उद्वाप्य सस्तीयमाने ४भस्मादौ। "कपालानि भस्मोद्वापे कुर्य्यात्" काल्या० ५,२,६, भस्मोद्वापशब्देन प्रत्यह गार्हपत्यादिभ्योऽग्निभ्यो भस्मोद्धृत्य यो राशिः क्रियते स उच्यते कर्कः"। णिच् भावे अच्। ५मुण्डने।

उद्वाय पु० उद्+वा-घञ्। १उद्वासने २उपशमे। तत आ-चारे क्विप्। उद्वायति। "वायुर्वाव संवर्गो यदा वा अग्निरुद्वायति वायुमेवाप्येति" छा०उ०। "उद्वायति उद्वासनं प्राप्नोत्युपशाम्यति" भा०। गणव्यत्ययोवा।

उद्वास पु० उद्+वस-घञ्। स्वस्थानातिक्रमेण अस्तप्राप्तौ "अमरावत्यादीनां पुरीणां द्विगुणोत्तरोत्तरेण कालेनो-द्वासः" छा०उ०भा०। तत बलादि० इनि मतुप् वा। उद्वासिन् उद्वासवत् तद्वति त्रि० स्त्रियां ङीप्।

उद्वासन न० उद्+वस-ल्युट्। १मारणे उद्+वस+णिच्-ल्युट्। २विसर्जने। स्रुगादीनाम् उत्तोलनेनान्यत्र स्था-पनरूपे अग्न्याधानाङ्गे ३संस्कारभेदे "अप उपस्पृश्य याज्ञाद्यार्थं परिस्तरणपात्रासादनप्रोक्षणाज्यनिर्वपणाधि-श्रयणस्रुक्संमार्जनोद्वासनावेक्षणानि कृत्वाग्नीन् उत्पूय पश्चादाज्यग्रहणम्" काल्या० ६,१,२, "पत्नीद्वासनमाहवनीय आयिण २,७,८, "आज्याधिश्रयणस्रुक्संमार्जनोद्वास-नावेक्षणानि" काल्या० ८,३,२१, ४स्थानान्तरनयने च "दक्षिणतोऽधिश्रयणोद्वासने" २५,८,६, भस्मानि अधिश्रय-णमुद्वासन च गार्हपत्याद्दक्षिणस्यां दिशि कुर्य्यात्" कर्कः।

उद्वास्य अव्य० उद्+वस-णिच्-ल्यप्। विसृज्येत्यर्थे "उद्वास्य देव सोऽग्नि' तन्त्रम्। २स्थानान्तर नीत्वेत्यर्थे च कर्म्मणि यत्। ३उत्तोलनीये ४उद्धरणीये च त्रि०।

[illegible]

[illegible]

त्रिपुरुषा मातुलकन्योद्वाहस्तु शिष्टैरपि क्रियते तस्य स्मृतिविरुद्धत्वेऽपि किञ्चित् श्रौत लिङ्गमास्थाय तेषां तथाचरणमिति वक्तुः। तस्य श्रौतलिङ्गस्यान्यार्थपरता पराशर भाष्यादौ दर्शिता। अतएव द्वारकाकृष्णपदचिह्नवंशगर्गाधिना तथाचरणे भाग०१०स्कन्धे। “यद्यप्यनुस्मरन् वैरं रुक्मी कृष्णावमानितः। व्यतरत् भागिनेयाय सुतां कुर्वन् स्वसुः प्रियम्”। “दौहित्रायानिरुद्धाय पौत्रीं रुक्म्याददाद्धरेः। रोचनां बद्धवैरोऽपि स्वसुः प्रियचिकीर्षया जानन्नधर्मं तद्यौनं स्नेहपाशानुबन्धनः”। अधर्मं जानन्नित्युक्त्या तेन तस्याधर्मत्वम्। “मातुलस्य सुतामूढ्वेति” प्रागुक्तवचनाच्च तस्याधर्मत्वम् सुव्यक्तमेव। स च विवाहोऽष्टविधः “ब्राह्मो दैवस्तथैवार्षः प्राजापत्यस्तथाऽऽसुरः। गान्धर्वो राक्षसश्चैव पैशाचश्चाष्टमोऽधमः” मनुः एतेषां लक्षणं तत्तच्छब्दे द्रष्टव्यम्। “येन भार्य्या धृता पूर्वं कृतोद्वाहा परस्य वै” हरिव०।

उद्वाहन न० उद्+वह–णिच्–ल्युट्। १पुत्रादेरुद्वाहसम्पादने २उच्चयने ३स्थानान्तरनयने। उद्वाह्यते स्थानान्तरं नीयतेऽनेन उद्+वह–णिच्–करणे ल्युट्। ४उद्धारणसाधने “उद्घाटनं घटीयन्त्रं सलिलोद्वाहनं प्रहेः” अमरः। उद्+वह–स्वार्थे णिच्–भावे ल्युट्। ५विवाहे। वाहनस्य द्विवारकर्षणस्योपरि वाहनं कर्षणं यत्र। ६द्विहल्ये क्षेत्रे यत्र प्रथममेकवारं कृष्ट्वा पुनः कर्षणं क्रियते तादृशे क्षेत्रे हेम०। [टके (कड़ि) हेम०।

उद्वाहनी स्त्री उदूह्यते स्वार्थे णिच्–कर्मणि ल्युट्। वरा

उद्वाहिक त्रि० उद्वाहः प्रयोजनमस्य ठक् स्वार्थिककविधेरनित्यत्वात् न वृद्धिः। विवाहसाधने मन्त्रादौ “नोद्वाहिकेषु मन्त्रेषु विधवावेदनं क्वचित्” मनुः। वृद्धौ औद्वाहिकोऽप्यत्र त्रि०।

उद्वाहित पु०स्त्री उद्वाहो जातोऽस्य तारका० इतच्। जातविवाहे “वाले वृद्धे तथैवास्य गते च दैत्यमन्त्रिणि। उद्वाहितायाः कन्यायाः दम्पत्योरेकमायनम्” राजमा०।

उद्वाहिनी स्त्री उद्वाह्य उद्धरणं साध्यतयाऽस्त्यस्याः इनि ङीप्। रज्ज्वां मेदिनि०।

उद्विग्न त्रि० उद्+विज–कर्त्तरि क्त। उद्वेगयुक्ते, “निमग्नोद्विग्नसत्त्वौघं पपौ दोर्भ्यां महीं नदीं” भट्टिः। दुःखपरिहारासमर्थतया २व्याकुलचित्ते, ३क्षुभिते च।

उद्वीक्षण न० उद्+वि+ईक्ष–भावे ल्युट्। १ऊर्द्ध्वदृष्टौ। करणे ल्युट्। २तत्साधने नेत्रे ‘सखीजनोद्वीक्षणकौमुदीमुखम्’ रघु।

उद्वीत त्रि० उद्+वि+इ–क्त। विशेषेणोद्गते। (अयलापिध्योया) समन्तात् प्लाविते “ततो युधिष्ठिरानीकमुद्वीताश्वनिस्वनम्” भा० द्रो० १६अ०।

उद्वृत्त त्रि० उद्गतो वृत्तात् निरा०स०। १दुर्वृत्ते। उद्+वृत–क्त। २उत्क्षिप्ते ३भुक्तोज्झिते। ४अधिके। “उद्वृत्तोहि मन्त्रः समधिकफलमाचष्टे” व्या० न्यायः। “कलशयोरुद्वृत्तमिवार्णवाम्भः” भा० व्या० प०७। ५क्षुभिते च “उद्वृत्तनक्रात् सहसोन्ममज्ज” रघु।

उद्वेग पु० उद्+विज–घञ्। १व्याकुलचित्ततायाम् २विरहजन्ये दुःखोद्गमे, “मनोभिः सोद्वेगैः प्रणयविहतिध्वस्तरुचयः” किरा०। “सहसोद्वेगमियं व्रजेदिति” रघुः। “यात्रोद्वेगस्तिमितनयनं दृष्टभक्तिर्भवान्या” मेघ०। “योजितश्च बाधते उद्वेगं जनयति शिरोरुक्शोषे नासिकाञ्च स्रावयति स कटुकः” सुश्रु०। “संक्षोभेष्वप्यनुद्वेगो माधुर्य्यं परिकीर्त्तितम्” सा०द०। ३भये च। ४गुवाकफले न०। उद्गतो वेगोऽस्मात्। ५निश्चले, ६स्तिमिते ७धीरगामिनि च त्रि०।

उद्वेजन त्रि० उद्+विज–भावे ल्युट्। १उद्वेगे अमरः “परदाराभिमर्शेषु प्रवृत्तान् नॄन् महीपतिः। उद्वेजनकरैर्दण्डैश्छिन्नयित्वा प्रवासयेत्” मनुः तस्मै साधु छ। उद्वेजनीय उद्वेजके त्रि० “परिहरेदुद्वेजनीयाश्च कथाः” सुश्रु०।

उद्वेजित त्रि० उद्+विज–णिच्–क्त। कृतोद्वेगे “उद्वेजिता वृष्टिभिराश्रयन्ते” कुमा०।

उद्वेदि त्रि० उच्चता वेदिर्यस्य प्रा० ब०। नतन्लोपः। उन्नतवेदिके। “विमानं नवमुद्वेदि चतुस्तम्भप्रतिष्ठितम्” रघु।

उद्वेप पु० उद्+वेप–भावे घञ्। १उत्कम्पने। कर्त्तरि अच्। २तद्युक्ते त्रि०। ततः तेन निर्वृत्तमित्यर्थे सङ्कला० अण्। औद्वेप तन्निर्वृत्ते त्रि०। स्त्रियां ङीप्।

उद्वेल त्रि० उत्क्रान्तो वेलाम् अत्या० स०। १वेलातिक्रान्ते २मर्य्यादातिक्रान्ते “भयमप्रलयोद्वेलादाचख्युर्नैरृतोदधेः” रघु।

उद्वेष्टन न० उद्+वेष्ट–ल्युट्। १हस्तपादयोर्बन्धने, २उपवेष्टने च। “वक्त्रे मधुरता तन्द्रा हृदयोद्वेष्टनं भ्रमः” “हृदयोद्वेष्टनं तन्द्रा लालास्रुतिररोचकः” सुश्रु०। उद्गतं वेष्टनात् निरा०त०। ३उन्मुक्तबन्धने त्रि०। “कयापि उद्वेष्टनवान्तमाल्यया” रघु कुमारश्च

उद्वोढृ पु० उद्+वह–तृच्। परिणेतरि। “उद्वोढापि भवेत् पापी स सर्गात् कुलनायिके। वेश्यागमनजं पापं तस्य पुंसो दिनेदिने” महानि०त०।

उध्रस उञ्छे क्र्या० पर० सक० सेट्। उध्रस्नाति औध्रसीत्

भावेन मध्याह्नच्छायावशात् नतसंज्ञा । अथ परयोरनयुतस्यो-
न्नतकालस्य किल ज्या साध्या । सा च ज्या मध्याह्नधिर्भ-
वति । स च मध्यप्रदेशोऽग्रयोरानयनवशतो मण्डलसंपाते
भवति । यत उन्मण्डलचरसंपाताभ्यामूर्ध्वं मण्डलोरामहच्चस्यार्धम-
धोऽर्धम् । अत उन्मण्डलयावधेर्जीवा साध्या । चितिज्यो-
न्मण्डलयोरन्तरं चरार्धम् । अतश्चरार्धेन वर्जिताद्युन्नता-
दुत्तरगोले, दक्षिणे तु युतात् । यत उत्तरगोले चितिजाद्-
धर्द्धन्मण्डलं, दक्षिणेऽधः । तस्मात् कलाद्या ज्या सा-
धिता सा त्रिज्यावृत्तपरिणता । सा च सूत्रसंज्ञा । अथ
यदि त्रिज्यावृत्ते एतावती तदा द्युज्यावृत्ते कियतीत्यनुमा-
तेन द्युज्यावृत्तपरिणता । सा च कलावशा” प्रमि० ।
सि० शि० उक्ते यन्त्राणामन्यतमयन्त्रानार्थे ४उपायभेदे च ।
“यन्त्रवेधविधिना ग्रहोन्नतिर्या नतिश्च भवतोऽथवान्तरौ ।
तौ क्रमात्रिपुरदद्गहृदंशयेऽथ वा नतसत्यन्नता त्रया” सि०
“चक्रयन्त्रेण चक्रेणवद् ग्रह विध्येत् । तत्र यन्त्रनेम्या
च उन्नतांशास्तेऽधांशाः । ये नतास्ते ऊर्ध्वांशाः । अथ
वा विषुवद्दिनार्धे येऽर्कस्य नतोन्नतांशास्तेऽक्षलम्बाया इति
बुद्धियुक्तम्” प्रमि० । “उन्नत द्युनिशमण्डले कुजात् चायनं
द्युतिविधौ हि तज्ज्ञकाः । तिर्यगुन्नयतोऽथकर्णवत्पदकौ
न तु नर च तन्ववत्” सि० । “उन्मण्डले चितिजादुपरि
चक्रपर्यन्तं येऽसवस्ते उन्नताः अमध्यादधस्ते नताः ।
उन्नतासवनां ज्या शङ्कुः । नतासवज्या दृग्ज्या शङ्कुं
चक्रस्य विम्बाभिरुन्न कार्यः । दृष्टं कुदलेनोच्छ्रितत्वात् ।
अवयवौ चक्रच्छायाधिकारे व्याख्यात एव” प्रमि० ।
“उदग्देशं याति यथा यथा नरस्तथा तथा स्यान्नत-
मृक्षमण्डलम् । उदग्दिशं पश्यति चोन्नतं चितेर-
न्तरे योजनजा पलावशा” सि० शि० ।
तत भावे ष्यञ् औन्नत्य न० । तल् उन्नतता स्त्री । त्व
उन्नतत्व न०, तद्भावे “तदेव नैसर्गिकमुन्नतत्वम्” रघु०
उन्नतकाल पु० सि० शि० उक्ते छायात कालज्ञानसाधने
प्रक्रियाभेदे “पलश्रुतिघ्नत्रिगुणस्य वर्गाद्युज्येष्टकर्णाहृति-
स्त्रवेद्या । इष्टान्त्यका तद्द्विहिनान्त्यका या भवन्ति या
उत्क्रमचापलिप्ता । नतासवस्ते सुरइदिव तैरुन्नीत
चोन्नतकालमन्यम्” सि० । “त्रिज्यावर्गे पलकर्णेन गुण्यः
द्युज्यया इष्टकर्णस्य च घातेन भाज्यः यत्फलं लभ्यते
सेष्टान्त्यका । तयेष्टान्त्यया रहितया अन्त्यायाः मध्येन त-
स्योत्क्रमेण धनु कार्यं तस्य धनुषोऽसवस्ते नतासव-
स्तस्मिन् काले नतावशेषेया, तैर्नतासुभिरुन्नीतकाल-

दिनदलासव उन्नतासवः स्युः । प्रकारान्तरेण मेरा-
षिकप्रवेशेनोपपत्तिः । यदीष्टच्छायाकर्णेन द्वादशाङ्गुलशङ्कु-
र्लभ्यते तदा त्रिज्याकर्णेन क इति । अत्र त्रिज्याया द्वा-
दश गुण इष्टकर्णो हरः । फलं महाशङ्कुः । अथ तस्य
श्रुतिकरणार्थमनुपातः । यदि द्वादशाङ्गुलशङ्कोर्विषुवत्कर्णः
कर्णस्तदास्य महाशङ्कोः क इति । पूर्वं त्रिज्याया द्वादश
गुण इदानीं हरः । अतस्तुल्यत्वाद्द्वादशाङ्कयोर्गुणहरयो-
र्नाशे कृते सति त्रिज्याया पलकर्णो गुण इष्टच्छायाकर्णो
हरः फलमिष्टहृतिः । अथेष्टान्त्याकरणायानुपातः । यदि
द्युज्यया त्रिज्या लभ्यते तदिष्टहृत्या किमिति । इदानीं
त्रिज्या गुणो द्युज्या हरः । हरयोर्घातो हर इति
द्युज्येष्टकर्णाहृतिर्भवति । गुणयोर्घाते त्रिज्यावर्गः पल-
कर्णगुणितो भवति । एवं फलमिष्टान्त्यका । तया वर्जि-
ताया अन्त्याया यदवशेषं सा नतज्योत्क्रमज्या यस्याः ।
अतस्तस्या धनुरुत्क्रमेण च नतकालः स्यात् । नतकालो
दिनार्धात् पतित उन्नतकालः स्यादित्युपपन्नम्” प्रमि० ।

उन्नतानत न० उन्नतं च तदानतञ्च । उच्चनीचस्थानादौ ।
“वन्धुरं तून्नतानतम्” अमरः ।

उन्नति स्त्री उद्+नम-क्तिन् । १वृद्धौ, २उदये, ३गरुडभा-
र्यायाञ्च तत्र चन्द्रशृङ्गोन्नति सि० शि० उक्ता यथा
“मासान्तपादे प्रथमेऽथ चेन्दोः शृङ्गोन्नतिर्वह्निदिनेऽथवाऽन्त्या ।
तदोदयेऽस्ते निशि वा प्रसाध्य शङ्कुर्विधो स्वोदित-
नाडिकाद्यैः” सि० । ‘कृष्णाष्टम्या उपरि प्रथमेऽ-
थ वा शुक्लाष्टम्याः प्रागेव यस्मिन्नभीष्टदिने शशि-
शृङ्गोन्नतिर्ज्ञातुमभीष्टा तस्मिन् दिने मासान्तपाद औद-
यिकौ चन्द्रार्कौ स्पष्टौ कार्यौ । प्रथमचरणे त्वास्तकालिकौ
तत्र शृङ्गोन्नतिर्ज्ञेया । निशि वा । एतदुक्तं भवति ।
मासान्तपाद उदयकाले शशिशृङ्गोन्नतिः साध्या । प्रथम-
चरणे त्वस्तकाले । अथ वा निशि यथानियमेन । चन्द्रोदये
चन्द्रोदयात् प्रागिष्टघटीतुल्यकाले वा यस्मात् चन्द्रास्ताद-
परोष्टासु घटीषु वा शृङ्गोन्नतिः साध्या । तत्र तात्का-
लिकौ चन्द्रार्कौ कृत्वा चन्द्रस्य स्वोदयात् स्वास्तान्मोन्नत-
घटिकादिभिस्तदुपचरदे शङ्कुः साध्यः । अत्रोपपत्तिः ।
चन्द्रस्यार्धोनूने पक्षे तत्कोटी शृङ्गाधारे प्रहाः । तस्मे-
ष्टकाले यतरा शृङ्गोन्नतिर्भविष्यतीति प्रतिपाद्यम् । तत्र शु-
क्लस्य शृङ्गाधारतार्धोनूने पक्षे । तथापीनूनत्व चाचार्य-
पादे प्रथमे च सम्भवति । द्वितीयतृतीययोरपि चरणयो-
र्न सम्भवादिति. कृष्णशृङ्गोन्नतिरामीया वा यत्र न सम्भ-

[illegible] । [illegible] ।

उपात्त त्रि उप्+आ+दा-क्त । [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

उपादान न उप+आ+दा-ल्युट् । [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

उपादित त्रि उप्+आ+दा [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [[illegible]]

उपाधि त्रि उप्+आ+धा-कि । [illegible] "[illegible]"

उपाधि पु उप्+आ+धा- [illegible] ।

उपाध्याय न उप्+अधि+इ [illegible] । [illegible] "[illegible]" ६,७,२४ [illegible] । "[illegible]" ३ । ६ । २, "[illegible]" [illegible] । ८,२१ "[illegible]" ११,१ ६, [illegible] । "[illegible]" [illegible] ११,१ ११ [illegible] । [illegible] ।

उपाध्यायी त्रि [illegible] । [illegible] ।

उपानह् पु उप्+नह्-क्विप् । "[illegible]" [illegible] ।

उपान्त पु [illegible] ।

"[illegible]" [illegible] । [illegible] ।

उपाय पु उप्+अय्-घञ् "[illegible]" [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

उपायन न उप+अय्-ल्युट् । [illegible] ।

उपारुह् त्रि [illegible] "[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible] । ३३०२ [illegible] ।

उपार्जित त्रि उप्+अर्ज्-क्त । [illegible] ।

उपालम्भ पु उप्+आ+लभ्-घञ् । [illegible] "[illegible]" [illegible] ६,११ । १,१० । "[illegible]" [illegible] ३ । ११ । "[illegible]" [illegible] ३ । २१ । ८,२ । [illegible] । "[illegible]" [illegible] २१ । ०६ । [illegible] ।

उपावृत्त त्रि उप्+आ+वृत् । [illegible] ।

उपाश्रय पु उप्+आ+श्रि-अच् । "[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible] । [(भाषा) [illegible]]

उपासन न उप्+आस्-ल्युट् । [illegible] । [illegible]

"पूर्वापरक्षितिजसमयोर्विलग्नं याम्ये ध्रुवे चरदलं क्षितिजादधस्तात् । सौम्ये तथोपरि चयापचयौ च तस्मादुन्मण्डलं दिनमिषो रचयन्ति चापि" सि० । "उन्मण्डलक्षितिजयोर्मध्यं पूर्वापरौ सम्पातौ तयोर्ध्रुवयोश्च यत्र वलयं बध्यते तदुन्मण्डलमुच्यते । दिनरात्र्योर्वृद्धिक्षयौ तद्वशेनातः" प्रमि० । सूर्यसिद्धान्ते रङ्गनाथेन च स्पष्टमुक्तं यथा "नाड्यष्टिनाडिका रेखा प्रोच्यते समवृत्तकम् । उन्मण्डलं च विषुवन्मण्डलं परिकीर्तितम्" सू० । "प्राक्पश्चिमायता पूर्वापरविन्यस्ता साधिता रेखा समवृत्तमुच्यते । उभयमेव रेखोन्मण्डलं विषुवन्मण्डलम् । चः समुच्चये । उभयमपि स्वरूपं कथ्यते । तत्रोपपत्तिः । क्षितिजपूर्वापरवृत्तसंयोगो पूर्वापरे तत्सूत्रं पूर्वापरसूत्रमिति । पूर्वापरवृत्तस्य भूमावूर्ध्वाधरत्वादिवृत्तस्य भादर्शनात् प्राकारत्वेनैव दर्शनाच्च पूर्वापरवृत्तमपि तत्सूत्रम् । पूर्वापरवृत्तस्य सम-मण्डलत्वेनाभिधानात् तद्रेखा समवृत्तसम्बन्धिनी । अथ निरक्षदेशक्षितिजवृत्तयोर्न्मण्डलस्य तत्र योगयोः सम्पाताद् तन्मध्यगतत्वेन पूर्वापरवृत्तस्यापि उभयात् पूर्वापरवृत्तमुन्मण्डलसम्बन्धम् । एतेनान्यदेशक्षितिजसम्बन्धया स्वदेशक्षितिजसम्बन्धा रेखा सिद्धेति पूर्वापरवृत्तस्य क्षितिजवृत्तसम्बन्धा द्योतिता । पूर्वापरस्वानयोः क्षितिज-वृत्तस्य संलग्नत्वादुन्मण्डलवृत्तस्य क्षितिजानुकारित्वाच्च" रङ्ग० । "उद्गमादयोऽस्य । यदोऽत्र योदृग्गते रवौ गुतिः" सि० शि० । प्रा० भ० । २अर्धमण्डले त्रि० ।

उन्मण्डलकर्ण पु० क्षि०चि० उक्ते आयया दिनसाधनार्थं उन्मण्डलस्थार्कस्य छायाकर्णे । तदानयनं तत्रैव यथा "द्युतायनांशार्कभुजक्रमज्यया धराभितिर्यग्भुवो" (१०।१५।२०) इति यद । चक्रगुतिघ्नः पलभाविभाजित सदोऽथ वोदृग्गते रवौ गुतिः" सि० । "अर्कस्य सायनांशस्य भुजज्या साध्या । स च भुजज्याख्य इत्यत्र । तया त्रयया पूर्वाग्निगतिश्चिन्त्यपरिमितो (१०।१५।२०) साध्या । यच्छ्र-मसौ भराख्यः । स चरः पलकर्णेन गुण्यः पलभया भाज्यः । फलमुन्मण्डलगतस्यार्कस्य छायाकर्णो भवति" प्रमि० ।

उन्मण्डलशङ्कु पु० त्रि०मि० उक्ते यत्रकेनप्रदर्शनार्थं उन्मण्डल-शङ्कौ । "अग्रादिमग्न्यं कथिता च कोटिवद्‌गुणा दोः स्वयमेव साध्या । उद्धृतमा कोटिरयापजापचापस्य भुज-स्वरूपं क्षितिज्या । एवं यदूनं समदृक्समझोयत् तदृतेश्चापि कोटिकर्णौ । अग्रादिमग्न्यं भुजः यत्र यतो वेलाख्यमूर्ध्वगतानि तावत्" मि० । "यत्र चिह्न निरक्षदेशे यदेव विषुवन्मण्डलं तदेव समवृत्तम् । तथा क्षितिजा-दृग्मण्डलं नाम वलयं नास्ति । तत्र ध्रुवौ च क्षि-तिजासक्तौ । अत्र निरक्षदेशादुदग्गता यथा यथोन्नतो गच्छति तथा तथोदग्ध्रुवमुन्नतं पश्यति । तथा देशभागैर्ध्रुव उन्नतश्चोदेव भागैरक्षांशैः यथाक्षिकादुत्क्षिप्यतो विषुव-न्मण्डलं नत' पश्यति । विषुवन्मण्डलस्य तिर्यक्स्थित-त्वात् खादिभिमासांशोराशयाः स्वस्थाने तिरश्चीनानि भवन्ति । अत यादे देशे यानीह्यामी तिरश्चीनयानीव मण्डलानि च यथाताद् तस्यापि वेलाप्युत्तरस्थाने । तान्य-क्षवेदस्य प्राग्पश्चिमयोगित्वात् भवन्ति । अयमाभाग पलभा मध्यिका या भुजः । द्वादशाङ्गुल शङ्कुः कोटिः । अय-कर्णस्य कर्णः" प्रमि० उन्मण्डलाख्यम् । उन्मण्डलादि-मङ्गलम् ।

उन्मत्त पु० उद्+मद्—कर्त्तरि क्त । १धूस्तूरे "त्रिसं रक्तार्क-चर्णोन्मुदितोन्मत्तमिश्रम" सुश्रु० । २मुचुकुन्दवृक्षे च । कर्णारि त० । ३उन्मादवति, ४पिशाचग्रस्ते च त्रि० । "वात-शूलाद्यवस्थानां मत्तोन्मत्तापवर्ज्जितम्" मार्क० । "उन्मत्तेन मात्रिकायुन्मादयुक्तेन" मिता० । "उन्मत्तानाथ या गाथा निभृता येषितां च या । स्त्रियो यत्र प्रभावन्तो माषि तत्र व्यतिक्रमः" म०त० भरतस्मृ० । ५उद्धते च उन्मत्तगङ्गम् । व्यतिक्रमे मत्तः । ५पतितमत्ते "मदोन्-मत्तस्य भूपस्य कुञ्जरस्य च गच्छतः" पद्मतन्त्रम् ।

उन्मत्तक पु० उन्मत्त इव कन् । १तापसभेदे । भगवद्गीतायां ४२८ पृष्ठे विवृतिः । स्वार्थे कन् । २उन्मत्तार्थे । "लोकोऽस्य प-तितपाण्डुरगतो ज्वर" याज्ञवल्क्य ।

उन्मत्तगङ्ग अव्य० उन्मत्ता उद्धता गङ्गा यत्र सप्तम्यास् अन्यपदार्थत्वे अव्ययी० । देशभेदे । 'उन्मत्तगङ्गं नाम देश" सि०कौ० ।

उन्मत्तगीत त्रि० उन्मत्तेन गीतम् "हत्यङ्गूतेन सामिति" पा० स० । उन्मत्तेन गीते यस्य उन्मत्तमत-पिताद्यपि उन्मत्तेन प्रलपितात्वर्थे त्रि० ।

उन्मथन न० उद्+मथ—भावे ल्युट् । १उन्मर्द्दने २हिंसने । "अन्योन्यघातोन्मथनादभूताम्" रघु० "बाहुनोन्मथन यापि भ्रमय क्षपतस्तथा" उद्भ० । उद्धृतोक्ते १यन्त्रकर्मभेदे च उत्पतनयन्त्रे ११८० पृ० दृश्यम् । कर्मादि ल्युट् । ४उन्-मर्द्दनकारके त्रि० । "निमथचित्तो मथना नभश्चराः" किरा० ।

उन्मथित त्रि० उद्+मथ-क्त । उद्धृते मर्द्दिते ।

उन्मद पु० उद्धतोमदोमदताऽस्य प्रा० व० गतलोप ।

शिवजाय चेष्टा' मन्त्रविभ्रमादय। सन्निकृष्टं निदानमाह। "एकैकशः इत्यादि" सुश्रु०। तस्य सम्प्राप्तिमाह। "तैरल्पसत्त्वस्य मलाः प्रदुष्टा बुद्धेर्निवासं हृदयं प्रदूष्य। स्रोतांस्यधिष्ठाय मनोवहानि प्रमोहयन्त्याशु नरस्य चेतः"। अल्पसत्त्वस्य स्वल्पसत्त्वगुणस्य। मलाः वातादयः। बुद्धेर्निवासं हृदयं प्रदूष्येति। एतेनाश्रयस्य दुष्ट्या तदाश्रितायाः बुद्धेरपि दुष्टिरुक्ता। मनोवहानि स्रोतांसि हृदयस्थितानि इव एतानि विशेषतो बोद्धव्यानि। यतश्चरकेण सकलशरीरस्रोतांस्येव मनोधिष्ठानत्वेनोक्तानि। प्रमोहयन्ति विक्षतं कुर्वन्ति। उन्मादस्य सामान्यं रूपमाह। "धीविभ्रमः सत्त्वपरिप्लवश्च पर्याकुला दृष्टिरधीरता च। अबद्धवाक्त्वं हृदयस्य शून्यं सामान्यमुन्मादगदस्य लिङ्गम्"। धीविभ्रमः शुक्तिकायां रजतज्ञानम्। सत्त्वपरिप्लवः सत्त्वस्य मनसश्चाञ्चल्यम्। अबद्धवाक्त्वम् असम्बद्धभाषित्वम्। शून्यं चरतिशून्यत्वम्। वातिकोन्मादस्य निदानपूर्विकां सम्प्राप्तिमाह। "रूक्षाल्पशीतान्नविरेकधातुक्षयोपवासैरनिलोऽतिवृद्धः। चिन्तादिदुष्टं हृदयं प्रदूष्य बुद्धिं स्मृतिं चाप्युपहन्ति शीघ्रम्"। प्रदूष्य प्रकर्षेण दूषयित्वा। तस्यैव रूपमाह। "अस्थानहास्यस्मितनृत्यगीतवागङ्गविक्षेपणरोदनानि। पारुष्यकार्श्यारुणवर्णताश्च जीर्णे बलञ्चानिलजस्य रूपम्"। अस्थाने अनवसरे हास्यादीनि रोदनान्तानि। जीर्णे चाहारे। बलं व्याधेः। पैत्तिकस्य निदानपूर्विकां सम्प्राप्तिमाह। "अजीर्णकट्वम्लविदाह्यशीतैर्भोज्यैश्चितं पित्तमुदीर्णवेगम्। उन्मादमत्युग्रमनात्मकस्य हृदि स्थितं पूर्ववदाशु कुर्यात्"। हृदि स्थितं पित्तं चितं सञ्चितम् पुनः अजीर्णकट्वम्लविदाह्यशीतैर्भोज्यैरुदीर्णवेगं सत् उन्मादं कुर्यात् पूर्ववत् हृदयं प्रदूष्य इत्यर्थः। तस्य रूपमाह "। अमर्षसंरम्भविनग्नभावाः सन्तर्जनाभिद्रवणौष्ण्यरोषाः। प्रच्छायशीतान्नजलाभिलाषः पीता च भा पित्तकृतस्य लिङ्गम्"। अमर्षोऽसहिष्णुता। संरम्भः आरभटी आडम्बर इति यावत्। सन्तर्जनं भर्त्सनम्। अभिद्रवणं पलायनम्। औष्ण्यं गात्रे। रोषो दारुणविशेषः। प्रच्छायेत्यादि छायायां, शीतयोरन्नजलयोरभिलाषः। श्लैष्मिकस्य निदानपूर्विकां सम्प्राप्तिमाह। "सम्पूरणैर्मन्दविचेष्टितस्य सोष्मा कफो मर्मणि सम्प्रवृद्धः। बुद्धिं स्मृतिं चाप्युपहन्ति चित्तं प्रमोहयन् सञ्जनयेद्विकारम्"। सम्पूरणैः भोजनादिभिः। मन्दविचेष्टितस्य व्यायामरहितस्य। सोष्मा ऊष्मणा सह इति कफोऽनुगतः। स्वरूपतः पित्तं सहाय मपेक्षते व्याधिस्वभावात्। मर्मणि अत्र मर्मशब्देन हृदयमुच्यते। विकारमुन्मादरूपम्। तस्य रूपमाह। "वाक्चेष्टितं मन्दमरोचकश्च नारीविविक्तप्रियता च निद्रा। छर्दिश्च लाला च बलञ्च भुक्ते नखादिशौक्ल्यञ्च कफात्मके स्यात्"। वाक्चेष्टितं मन्दं वचनमल्पम्। नारीविविक्तप्रियता नारीप्रियता विजनप्रियता च। भुक्ते सति बलं व्याधेः। सान्निपातिकस्य निदानपूर्वकं लक्षणमाह। "यः सन्निपातप्रभवोऽतिघोरः सर्वैः समस्तैः स तु हेतुभिः स्यात्। सर्वाणि रूपाणि बिभर्त्ति तादृग्विरुद्धभैषज्यविधिर्विवर्ज्यः"। स सान्निपातिक उन्मादः। सन्निपातप्रभवत्वेनैव सर्वाश्रयत्वे लब्धे पुनः सर्वैरिति यदुक्तं तत्पूर्वरूपम् प्रमाणार्थम्। तेन रजस्तमोभिश्चेत्यर्थः। तेन वातादयो रजस्तमोभिर्मनोदोषैर्मिलिताः सर्वैश्च निदानैः कुपिता उन्मादं जनयन्ति। सर्वैर्हेतुभिः समस्तैर्मिलितैः स्यात्। यतोऽन्यो व्याधिः सर्वैर्हेतुभिर्मिलितैरेव भवतीति नियमो नास्ति। अयन्तु व्याधिस्वभावात् सर्वैर्हेतुभिर्मिलितैः स्यात्। तादृगुन्मादः विरुद्धभैषज्यविधिः विरुद्धभैषज्यविधिरिति कोऽर्थः। त्रिदोषजे प्रत्येकं वातादिप्रत्यनीका कार्य्या। सा च परस्परविरोधिनी त्रिदोषं घ्नन्ति किन्त्वेव द्रव्यमात्रकादि तच्चानवायौगिकम्। अत एव विवर्ज्यः न चिकित्स्य इत्यर्थः"। मनोदुःखजस्य विप्रकृष्टं निदानमाह। "चौरैर्नरेन्द्रपुरुषैरित्यादि" सुश्रु०। अन्यैर्हिंसादिभिः। गाढमतिशयेन। क्षते अभिहते प्रियया प्राप्तुमशक्यया रिरंसोः पुरुषस्य विकारः उन्मादरूपः। तस्य रूपमाह। "चित्रं ब्रवीत्यादि" सुश्रु०। चित्रमाश्चर्य्यम्। मनोऽनुगतं गोप्यमपि। विसंज्ञो विगतज्ञानः। अतीव मूढः अतीवज्ञानशून्यः। अत्र विसंज्ञो बोद्धव्यः। विषजस्य रूपमाह। "रक्तेक्षण इत्यादि" सुश्रु०। परासुः मृतः। अरिष्टमाह। "अवाक्शिरास्तून्मुखो वा क्षीणमांसबलो नरः। जागरूको ह्यसन्देहमुन्मादेन विनश्यति"। अथ देवादिकृतस्योन्मादस्य सामान्यं लक्षणमाह। "अमर्त्यवाग्विक्रमवीर्य्यचेष्टो ज्ञानादिविज्ञानबलादियुक्तः। सकोपकालो नियतश्च यस्य देवादिजन्मा स मनोविकारः"। अमर्त्यवाग्विक्रमवीर्य्यचेष्टः अमर्त्यस्येव मनुष्यस्येव वागादयो यस्य सः। विक्रमः पराक्रमः। वीर्य्यं शौर्य्यम्। ज्ञानादिविज्ञानबलादियुक्तः। ज्ञानं बुद्धिः। आदिपदेन तद्भेदा मेधाविचारादयो गृह्यन्ते। विज्ञानं वि-

[illegible]

[illegible]

वयाप्रभावम् । न ते मनुष्यैः सह संविशन्ति न वा मनुष्यान् क्वचिदाविशन्ति । ये त्वाविशन्तीति वदन्ति मोहात्ते भूतविद्याविषयादपोह्याः । तेषां ग्रहाणां परिचारका ये कोटीसहस्रायुतपद्मसंख्याः । असृग्वसामांसभुजः सुभीमा निशाविहाराश्च समाविशन्ति । निशाचराणां तेषां हि ये देवगणस्य स्मृताः । ते तु तत्सत्त्ववर्गाद्विज्ञेयास्तु तदङ्गनाः । देवग्रहा इति पुनः प्रोच्यन्ते शुचयश्च ये । देवस्य नमस्यन्ते प्रत्यर्थ्यन्ते च देववत् । स्वामिशीलक्रियाचारा क्रमश्च सुरादिषु । नैर्ऋतेषां दुहितरस्तासां स प्रसव स्मृतः । सत्यवादप्रवृत्तेषु इत्येषां गणैः कृताः । हिंसाविहारा ये केचिद्दिव्यं भावमुपाश्रिताः । भूतानीति कृता संज्ञा तेषां संज्ञा प्रवर्तृभिः । ग्रहसञ्चाभिभूतानि यस्माद्धेत्यनया भिषक् । विद्यया भूतविद्यात्वमतएव निरुच्यते"।

अथोन्मादस्य सामान्यचिकित्सा

'वातिके स्नेहपानं प्राक् विरेकः पित्तसम्भवे । कफजे वमनं कार्य्यं परे वस्त्यादिकक्रमः । यच्चोपदेक्ष्यते किञ्चिदपस्मारे चिकित्सितम् । उन्मादे तच्च कर्त्तव्यं सामान्याद्दोषदूष्ययोः । जलाग्निद्रुमशैलेभ्यो विषमेभ्यश्च तं सदा । रक्षेदुन्मादिनं यत्नात् सद्यः प्राणहरा हि ते । ते जलादयः" । विशेषचिकित्सा भा०प्र०आदौ दृश्या । सचाय रोगः । महापातककर्मविपाकजः । "उन्मादस्त्वगदोषो राजयक्ष्मेत्यादि" शु० त० नारदोक्तेः "चित्तसम्मोह उन्मादः कामशोकभयादिभिः" । सा०द० उक्ते २व्यभिचारिभावभेदे ।

उन्मादक पु० उद्+मद-णिच्-ण्वुल् । उन्मादजनके धुस्तूरादौ । [उन्मादकारके त्रि० ।

उन्मादन पु०उद्+मद-णिच्-ल्यु । १कन्दर्पबाणभेदे त्रिका० ।

उन्मादवत् त्रि० उन्मादोऽस्त्यस्य मतुप् मस्य वः । उन्मादयुक्ते स्त्रियां ङीप् । [न्मादिनं यत्नात्"सुश्रु० ।

उन्मादिन् त्रि० उद्+णिनि स्त्रियां ङीप् । उन्मत्ते "रक्षेदु

उन्मान न०उद्+मा-भावे ल्युट् । ऊर्द्ध्वमाने तच्च मथितगुरुत्वेन पलादिमितपाषाणादिना तुलाधारफलके एकपार्श्वे स्थितेन अन्यपार्श्वस्थसुवर्णादेरुन्नमनादिना गुरुत्वविशेषज्ञापनव्यापार (ओजनकरा)"ऊर्द्ध्वमानं किलोन्मानम्" वार्त्तिकोक्ते २ऊर्द्ध्वतः प्रमाणे च । अभिनेशार्थे "प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचः" पा० "प्रथमश्च द्वितीयश्च ऊर्द्ध्वमाने मतौ मम"वार्त्तिकोक्ते द्वयसच् दघ्नच् । ऊरुद्वयसं ऊरुदघ्नं "गजपतिद्वयसीरिति" माघ । सामान्यप्रमाणे तु मात्रजेव । ऊरुमात्रं प्रस्थमात्रम् । ४करणे ल्युट् । २तुलादौ । ३द्रोणपरिमाणे पु० वैद्यकम् ।

उन्मार्ग त्रि०उत्क्रान्तः मार्गात् निरा०स० । मार्गातिक्रान्ते मार्गश्च पन्था रीतिश्च" "नाशयति च दिङ्मोहमिवोन्मार्गे" काद० । २विरुद्धपथे च "मदोन्मत्तस्य भूपस्य कुञ्जरस्य च गच्छतः । उन्मार्गं वाच्यतां यान्ति महामात्राः समीपगाः" पञ्चतन्त्रम् । उन्मादशब्दे उदा० ।

उन्मिति स्त्री० उद्+मा-क्तिन् । ऊर्द्ध्वमाने ।

उन्मिष त्रि०उद्+मिष-क । १प्रफुल्ले २किञ्चित्प्रकाशयुक्ते च

उन्मिषित त्रि० उद्+मिष-क्त । १प्रफुल्ल, विकसिते २किञ्चित् प्रकाशिते च ।"व्यलोकयदुन्मिषितैस्तडिन्मयैः" कुमा० ।

उन्मीलन न०उद्+मील-ल्युट् । १विकाशे २चक्षुरादेः पुटविभेदे (ताकान) "ज्ञानाञ्जनशलाकाभिर्नेत्रोन्मीलनकारकः" भा०आ०८४अ० । "सम्मीलनोन्मीलनयोः तथैव" सि० शि० । भावे घञ् उन्मीलोऽप्यत्र पु० ।

उन्मीलित त्रि० उद्+मील-क्त । १विकसिते "ते चोन्मीलितमालतीसुरभयः प्रौढाः कदम्बानिलाः" सा०द० । २उद्घाटिते च णिच्-कर्मणि क्त । ३प्रकाशिते "उन्मीलितं तूलिकयेव चित्रम्"कुमा० । ४भेदितछद्मे नेत्रादौ "अज्ञानतिमिरान्धस्य ज्ञानाञ्जनशलाकया । चक्षुरुन्मीलितं येन तस्मै श्रीगुरवे नमः" गुरुनतिमन्त्रः ।

उन्मुक्त त्रि० उद्+मुच-क्त । बन्धनरहिते

उन्मुख त्रि० उद्+ऊर्द्ध्वं मुखमस्य । १ऊर्द्ध्वास्ये,२उद्युक्ते च । "उन्मुखश्च स्वयमीक्षिता"कुमा० । "तस्मिन् संयमिनामाद्ये जाते परिणयोन्मुखे" कुमा० । "विपुलतरोन्मुखलोचनावलग्नम्" "दन्ताग्रनिर्भिन्नपयोदमुन्मुखाः" माघ । "अपां शरण्यं शरणोन्मुखानाम्" "या भीतपौरा स्वपदोन्मुखेन" । "मनोऽभिरामाः शृण्वन्तौ रथनेमिस्वनोन्मुखैः" रघु स्त्रियां ङीप् । "भूतपतिरिवाभ्यासे मधौ परभृतोन्मुखी" कुमा० "प्रतिपद्यापि कैकेय्या लक्ष्मीरिव गुणोन्मुखी" "पतिं प्रतीव प्रसभोन्मुखीं प्रियाम्" "अद्रेः शृङ्गं हरति पवनः किंस्विदित्युन्मुखीभिः" "इत्याख्याते पवनतनयं मैथिलीवोन्मुखी सा" मेघ० ।

उन्मुद्र त्रि०उद्गता मुद्रा यस्मात् प्रा०ब०।१त्यक्तमुद्रे,२विकसिते च

उन्मूल नामधा०मूलत उत्पाटयति उद्+मूल-णिच्। उन्मूलयति ते "उन्मूलयन् महावृक्षान्" भा०व०१४६अ०

उन्मूलन न० उन्मूल+णिच्-ल्युट् । उत्पाटने उद्धृतमूलकरणे । "न पादपोन्मूलनशक्ति रंहः" रघु ।

[illegible]

[illegible]

चनाप्रमातम् । न ते मनुष्यं सह संविशन्ति न वा मनुष्यान् क्वचिदाविशन्ति । ये त्वाविशन्तीति वदन्ति मोहात्ते भूतविद्याविषयादपोह्याः । तेषां ग्रहाणां परिचारका ये कोटीसहस्रायुतपद्मसंख्याः । असृग्वसामांसभुजः सुभीमा निशाविहाराश्च तमाविशन्ति । निशाचराणां तेषां हि ये देवगणस्य भृत्याः । ते तु तत्त्वमनर्गोहित्यैयास्तु तदङ्गना । देवग्रहा इति पुनः प्रोच्यन्ते गुह्यकाश्च ये । देववन्नमस्यन्ते पूज्यन्ते च देववत् । स्वामिशीलक्रियाचारा जनपदं पुरादिषु । नैर्ऋतेया दुहितरस्तथा च ग्रहाः स्थिताः । सन्ध्याद्यष्टसु चैव पर्वसु ग्रहा गच्छन्ति । निशाविहारा ये केचिद्दिव्य भावमुपाश्रिताः । भूतानीति कृता सञ्ज्ञा तेषां सञ्ज्ञा प्रवर्त्तते । ग्रहसञ्ज्ञानि भूतानि यस्माद्वेत्त्यनया भिषक् । विद्यया भूतविद्यात्वमत एव निरुच्यते”।

अथोन्मादस्य सामान्यचिकित्सा

‘वातिके स्नेहपानं प्राक् विरेकः पित्तसम्भवे । कफजे वमनं कार्यं परं वस्त्यादिकक्रमः । यच्चोपदेक्ष्यते किञ्चिदपस्मारे चिकित्सितम् । उन्मादे तच्च कर्त्तव्यं सामान्याद्दोषदूष्ययोः । मत्स्यादिद्रुमगन्धेभ्यो विषमेभ्यश्च तं सदा । रक्षेदुन्मादिनं यत्नात् सद्यः प्राणहरा हि ते । ते नश्यन्त्येव” । विशेषचिकित्सा भा० प्र० आदौ दृश्या । महार्थे रोग । महापातककर्म्मविपाकजः । “उन्मादस्तु गुरोर्नागी राजवध्मी च तादृशः” शा० त० भारतोक्ते ‘चित्तमोहः उन्मादः कामशोकभयादिभिः”। सा० द० उक्ते २व्यभिचारिभावभेदे ।

उन्मादक पु० उद्–मद–णिच्–ण्वुल् । उन्मादजनके धुस्तूरादौ । [उन्मादकारके त्रि० ।

उन्मादन पु०उद्+मद–णिच्–ल्यु । कन्दर्पबाणभेदे त्रिका० ।

उन्मादवत् त्रि० उन्मादो ऽस्त्यस्य मतुप् मस्य वः । उन्मादयुक्ते स्त्रियां ङीप् । [न्मादिनं यत्नात्” सुश्रु० ।

उन्मादिन् त्रि० उद्+णिनि स्त्रियां ङीप् । उन्मत्ते “रक्षेदु-

उन्मान न०उद्+मा–भावे ल्युट् । ऊर्द्ध्वमाने तच्च प्रमितगुरुत्वेन प्रस्तरादिमितपाषाणादिना तुलाधारफलके एकपार्श्वे स्थितेन अन्यपार्श्वस्थद्रव्यादेरवनमनादिना गुरुत्वविशेषज्ञापनव्यापारः (ओजनकरा)“ऊर्द्ध्वमानं किलोन्मानम्” वाचस्पतिकोशे २ऊर्द्ध्वं तत् समापे च । अधिकरणार्थे “प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचः” पा० “प्रथमश्च द्वितीयश्च ऊर्द्ध्वमाने मतौ मम” वार्त्तिकोक्ते द्वयसच् दघ्नञ् । ऊरुद्वयसं ऊरुदघ्नं “उत्पतितैर्दशपौरुषैः” माघ । सामान्य-

प्रमाणे तु मात्रचेव । ऊरुमात्रं प्रस्थमात्रम् । ३करणे ल्युट् । ४तुलादौ । ५द्रोणपरिमाणे पु० वैद्यकम् ।

उन्मार्ग त्रि०उत्क्रान्तः मार्गात् निरा० स० । मार्गातिक्रान्ते मार्गच्युते “विश्वबन्धुत्वोन्मार्ग” ‘नागर्वीत च दिङ्मोहमिवोन्मार्गः” काद० । २विरुद्धपथे च “मदोन्मत्तस्य भूपस्य कुञ्जरस्य च गच्छतः । उन्मार्गं वाच्यतां यान्ति महामात्राः समीपगाः” पञ्चतन्त्रम् । उन्मादशब्दे उदा० ।

उन्मिति त्रि० उद्+मद–क्तिन् । ऊर्द्ध्वमाने ।

उन्मिन त्रि०उद्+मन–क्त । १प्रहृष्टे २किञ्चित्प्रकाशयुक्ते च

उन्मिषित त्रि० उद्+मिष–क्त । प्रफुल्ले विकसिते २किञ्चित् प्रकाशिते च ।“ व्यलोकयन्नुन्मिषितैस्तडिन्मयैः” कुमा० ।

उन्मीलन न०उद्+मील–ल्युट् । १विकाशे २चक्षुरादेः पुटविभेदे (ताकान) “ज्ञानाञ्जनशलाकाभिर्नेत्रोन्मीलनकारक” सा० व्या० टीका० । ‘ सम्यगुन्मीलने नेत्रे तथैव” सि० शि० । भावे घञ् उन्मीलोऽप्यत्र पु० ।

उन्मीलित त्रि० उद्+मील–क्त । १विकसिते “ते चोन्मीलित मालतीसुरभयः प्रौढा कदम्बानिलाः” सा० द० । २चक्षुरुद्घाटिते च णिच्–कर्मणि क्त । ३प्रकाशिते “उन्मीलितं तूलिकयेव चित्रम्” कुमा० । ४भेदितपक्षद्वये नेत्रादौ “अज्ञानतिमिरान्धस्य ज्ञानाञ्जनशलाकया । चक्षुरुन्मीलितं येन तस्मै श्रीगुरवे नमः” गुरुनतिमन्त्र ।

उन्मुक्त त्रि० उद्+मुच–क्त । बन्धनरहिते

उन्मुख त्रि० उद्गतं ऊर्द्ध्वं मुखमस्य । १ऊर्द्ध्वमुखे, २उद्युक्ते च । “उन्मुखा स्वर्गनिता” कुमा० । “तस्मिन् संयमिनामाद्ये जाते परिणयोन्मुखे” कुमा० । “विपुलतरोन्मुखलोचनावलम्बम्” ‘दन्ताग्रनिर्भिन्नपयोदमुन्मुखाः” माघ । “अथो मरुत्त्व’ गरुडोन्मुखानाम्” “या नीतवीरा स्वपदोन्मुखेन’ । “मनोऽभिरामाः शृण्वन्तौ रथनेमिस्वनोन्मुखैः” रघु स्त्रियां ङीप् । “भूतपरिवारमध्ये मध्ये परभृतोन्मुखी” कुमा० “प्रतिभिन्नापि कैकेयी लक्ष्मीरिव गुणोन्मुखी” “पति प्रतीक्षमाणोन्मुखीं प्रियाम्” “अद्रेः शृङ्गं हरति पवनः किंस्विदित्युन्मुखीभिः” “दृष्टोत्साहं पवनतनयं मैथिलीवोन्मुखी सा” मेघ० ।

उन्मुद्र त्रि० उद्गता मुद्रा यस्मात् प्रा० ब० । व्यक्तमुद्रे, २विकसिते च

उन्मूल नामधा० मूलम् उत्पाटयति उद्+मूल–णिच् । उन्मूलयति ते “उन्मूलयन् महाद्रुमान्” भा० व० १३६ अ०

उन्मूलन न० उन्मूल+णिच्–ल्युट् । उत्पाटने उद्धरणमूलनिरसे । “न पादपोन्मूलनशक्ति रंहः” रघु ।

[illegible]

[illegible]

यथाप्रभावम् । न ते मनुष्यैः सह संविशन्ति न वा मनुष्यान् क्वचिदाविशन्ति । ये वा विशन्तीति वदन्ति मोहात्ते भूतविद्याविषयादपोह्याः । तेषां यक्षाणां परिचारका ये कोटीसहस्राण्ययुतप्रयुक्ताः । असृग्वसामांसभुजः सुभीमा निशाविहाराश्च समाविशन्ति । निशाचराणां तेषां हि ये देवगणस्य सूता । ते तु तत्सत्त्वसमाविशेयास्तु तदङ्गनाः । देवग्रहा इति पुनः प्रोच्यन्ते शुचयश्च ये । देवश्च नमस्यन्ते प्रत्यर्च्यन्ते च देववत् । स्वामियोगक्रियाधारा क्रमेण सुरादिषु । नैर्ऋत तेषां दुहितरस्तासां स महत्सूत । सत्यवादप्रवृत्तेषु हस्तिस्तेषां गणैः कृता । हिंसाविहारा ये केचिद्दिव्यं भावमुपाश्रिता । भूतानीति कृता संज्ञा तेषां संज्ञा प्रवर्त्तिभिः । ग्रहसंज्ञाभिभूतानि यस्माद्वेत्त्यनया भिषक् । विद्यया भूतविद्यात्वमतएव निरुच्यते"।

अथोन्मादस्य सामान्यचिकित्सा

'वातिके स्नेहपानं प्राक् विरेकः पित्तसम्भवे । कफजे वमनं कार्य्यं परे वस्त्यादिकक्रमः । यच्चोपदेक्ष्यते किञ्चिदपस्मारे चिकित्सितम् । उन्मादे तच्च कर्त्तव्यं सामान्याद्दोषदूष्ययो । जलाद्दिद्रुमशैलेभ्यो विषमेभ्यश्च तं सदा । रक्षेदुन्मादिनं यत्नात् सद्यः प्राणहरा हि ते । ते जलादय"। विशेषचिकित्सा भा०प्र०आदौ दृश्या । सचायं रोगः। महापातककर्म्मविपाकजः । "उन्मादस्त्वगदोषो राजयक्ष्मेत्यादि" शु० त० नारदोक्ते "चित्तसंमोह उन्माद कामशोकभयादिभिः"। सा०द० उक्ते २व्यभिचारिभावभेदे ।

उन्मादक पु० उद्+मद-णिच्-ण्वुल् । उन्मादजनके धुस्तूरादौ । [उन्मादकारके त्रि० ।

उन्मादन पु०उद्+मद-णिच्-ल्यु । १कन्दर्पवाणभेदे त्रिका०।

उन्मादवत् त्रि० उन्मादोऽस्त्यस्य मतुप् मस्य वः । उन्मादयुक्ते स्त्रियां ङीप् । [न्मादिनं यत्नात्" सुश्रु० ।

उन्मादिन् त्रि० उद्+णिनि स्त्रियां ङीप् । उन्मत्ते "रक्षेदु

उन्मान न०उद्+मा-भावे ल्युट् । ऊर्द्ध्वमाने तच्च प्रथितगुरुत्वेन पलादिमितपाषाणादिना तुलाधारफलके एकपार्श्वे स्थितेन अन्यपार्श्वस्थस्वर्णादेरुन्नमनादिना गुरुत्वविशेषज्ञापनव्यापारः (ओजनकरा)"ऊर्द्ध्वमानं किलोन्मानम्" वार्त्तिकोक्ते २ऊर्द्ध्वत प्रमाणे च । अभिधेयार्थे "प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचः" पा० "प्रथमश्च द्वितीयश्च ऊर्द्ध्वमाने मतौ मम" वार्त्तिकोक्तेः द्वयसच् दघ्नच् । अरुद्वयस जरुदघ्नं "गजपतिद्वयसीरिति" माघ । सामान्य-

प्रमाणे तु मात्रचेव । ऊरुमात्रं प्रस्थमात्रम् । ४करणे ल्युट् । ५तुलादौ । ६द्रोणपरिमाणे पु० वैद्यकम् ।

उन्मार्ग त्रि०उत्क्रान्तः मार्गात् निरा०स० । मार्गातिक्रान्ते मार्गश्च पन्था रीतिश्च" "नाशयति च दिङ्मोहमिवोन्मार्ग" काद० । २विरुद्धपथे च "मदोन्मत्तस्य भूपस्य कुञ्जरस्य च गच्छतः । उन्मार्गं वाच्यतां यान्ति महामात्राः समीपगाः" पञ्चतन्त्रम् । उन्मादशब्दे उदा० ।

उन्मिति स्त्री० उद्+मद-क्तिन् । ऊर्द्ध्वमाने ।

उन्मिष त्रि०उद्+मिष-क । १प्रफुल्ले २किञ्चित्प्रकाशयुक्ते च

उन्मिषित त्रि० उद्+मिष-क्त । १प्रफुल्ले, विकसिते २किञ्चित् प्रकाशिते च ।"व्यलोकयदुन्मिषितैस्तडिन्मयैः" कुमा०।

उन्मीलन न०उद्+मील-ल्युट् ।१विकाशे २चक्षुरादेः पुटविभेदे (ताकान) "ज्ञानाञ्जनशलाकाभिर्नेत्रोन्मीलनकारक" भा०आ०८४अ० । "उन्मीलनोन्मीलाद्वे तथैव" सि० शि० । भावे घञ् उन्मीलोऽप्यत्र पु० ।

उन्मीलित त्रि० उद्+मील-क्त । १विकसिते "ते चोन्मीलित मालतीसुरभयः प्रौढाः कदम्बानिलाः" सा०द०। २प्रस्फुरिते च णिच्-कर्मणि क्त । ३प्रकाशिते "उन्मीलितं तूलिकयेव चित्रम्"कुमा०। ४भेदितपटले नेत्रादौ "अज्ञानतिमिरान्धस्य ज्ञानाञ्जनशलाकया । चक्षुरुन्मीलितं येन तस्मै श्रीगुरवे नमः" गुरुनतिमन्त्रः ।

उन्मुक्त त्रि० उद्+मुच-क्त । बन्धनरहिते

उन्मुख त्रि० उद्+ऊर्द्ध्वं मुखमस्य । १ऊर्द्ध्वास्ये,२उद्युक्ते च । "उन्मुखश्चा स्वयीक्षिता "कुमा०। "तस्मिन् संयमिनामाद्ये जाते परिणयोन्मुखे" कुमा० । "विपुलतरोन्मुखलोचनावलम्बम्" "दन्ताग्रनिर्भिन्नपयोदमुन्मुखाः" माघ । "असौ शरण्यः शरणोन्मुखानाम्" "या मीतपौरा स्वपदोन्मुखेन" । "मनोऽभिरामाः शृण्वन्तौ रथनेमिस्वनोन्मुखैः" रघु स्त्रियां ङीप् । "भूतयदिरिवाभ्यासे मधौ परभृतोन्मुखी" कुमा०"प्रतिपन्नापि कैकेय्या लक्ष्मीरिव गुणोन्मुखी" "पतिं प्रतीत प्रसवोन्मुखीं प्रियाम्" "अद्रेः शृङ्गं हरति पवनः किंस्विदित्युन्मुखीभिः" "इत्याख्याते पवनतनयं मैथिलीवोन्मुखी सा" मेघ० ।

उन्मुद्र त्रि०उद्गता मुद्रा यस्मात् प्रा०ब०।१व्यक्तछद्रे,२विकसिते च

उन्मूल नामधा०मूलत उत्पाटयति उद्+मूल-णिच्। उन्मूलयति ते "उन्मूलयन् महावृक्षान्" भा०व०१४६अ०

उन्मूलन न० उन्मूल+णिच्-ल्युट् । उत्पाटने उन्नतमूलकरणे । "न पादपोन्मूलनशक्ति रंहः" रघु ।

उपभु्क्त त्रि अनुभुक्त–भावना ब। अनादिरीति "अनुभूतिया इन्द्रियैव मनस्या "अनुभव "भूते कादि इस मता अनुभूयमनुभूतिम् कथम्

उपमातृमुखा स्त्री अनुभव आनन्द रूपमुखी मर्ता मिमाती मन् च। अनुभावमानमानार्थमातिरेकनिवातायाम्।

उपम त्रि अनु+अव मान।"प्रत्यक्षोपम्यमे। एव भुजमा रंग कोराम भव भा १।१।११ भाष्। २भानु च भानुरेवर्षे भव।

उपमेय त्रि अनु+मा–यत्। परिच्छेद्ये भाविता मयो्मु वैसे मिता। १अनुमानपीये इत्यादौ च।

उपमेय ह अनु+मिव–अप। अनुरादेरनुमोदने विवित्रयाम च। कुविदादिर्धनोनुवैन्भ्रया महोदा रघु। "हैविविदानकोनुवेदेनानुभाव च भाष्यते" मुखा "विमुद्रव्यवित्र भेद। भावे अर। अनोदनवम च मथमोघ स्वार्थिविवाचो योथम वार्भि ता द।

उपमोचन न अनु+अव–भव ट्। एतमात् चव च विव न। "वमोदनवयोवने अचे वापी वदावि" च ११।

उप चन्द अम–च। १वर्णिनाव २होमे ३भावने ४भामीचे,५ताले ६ वर्णिनो मत्तो इमाव्याभावे ७आपी ८भूमात् ९पति १० भारको ११राने १२सेना भाने १३भावार्थेवाचे १४भमये १५मिरदावे च। अवव्रते "उप वायोमवायन मानुषावार्णनिवारोण दामकिशामीनारकत्वादनपूर्वमेव" इति अनार्यादया अभेदोदरवाद इन वायोमे अनुभवम्। सामर्थ्ये भवमर्यादि। भावी भरवेदेदम्। भावायैतो अवदिवदि। भवो अरवरः होमे अवगाद (अनुभावो अपावपवताववयम् इमे उपवदि। भिवाके अपवदि। मोघावा इदं देवानवदि। भारवे अवमवी मोहम्। भवमवे अवावाय। इमने अवचरिता मिता हमेव" इति। प्रविमवे (रंवादो)"अव मवेमेव वनिवमारवेति" वा च वार्षीये "भावोवविम्र मावम् भजुवम्"द न भी। भमवे भवोद भवथाम्। "मामोदिति वन्धा ४वैमाविने "वन च भवोदय भवा"यव मा ६।२।१ भद होमैवा विवने च यर्थमचवमोभवम इम भोगार्थमोवे भनुवर्णनाविविरोधा। भव वाऽदि इदाः–दरेतीना इवर्णे। वाभिवार्थमीये भावने। भन भव्रे इरेवभा भदामीद विवादान। भावोवेवमवियामा अवद्रवम् अनुभवम्। "अवयमा भिवामोवे भा "भिवमोवे

उपचमता भवम मनिता भव भव्रे भवम् उपवन।

उपचय पु उप+चि–अच्। भरदिवे भव भवा भन्। पीडवावना इन भाव्ये इमे च भवन च भव। भाववें भोवका भोयकवम। इव भवववभा भोवकावनवावयवया। भद्रभिवा भवेमुदगादि "भाष्यतावादेदमनुभो वा भव्यभवार्थं वितेवावव" वा रघुदवभावी। भवन २भद्रवर्णितो भोमुद्रवे इय। भवे भवम् भवन। भाव इव् भनु इवन् च। भव भवि भविव भवि भवित्र इवरि भविता। भवार्थे भवाशरिवाव भवि न भव। भवोमुदयता। भवम भावि भवपूर्वेभव वंशावादव इव योषम्। भैव भवावि भववादिवमहवित।

उपकण्ठ त्रि भवका भवम् भावा च ।१।भिरदे, १भवन भवे च "भवोपमवाठे भवभीतवनवा मुवा"। "भावम भावं भवोपकण्ठे" भवभव भवोयदे प्र २भावाभ्ये ३भवामावामाविद्यवदी च न। भिवर्थे भावीभे वा भवसे ।१भवक इवार्थे "रवावमवेमेवत भरदव भवा। विवेव भविमादिभावा"। ५मुवारदव इवरदमावो इवारमरीरववितवदव भाव। भवनमुक्त–भवडे भवेवनेमी रवव ६भव्यठावोव च भव

उपकनिष्ठिका स्त्री भवभवा भविविवाम् भवा व। भवा भाइ वी भवभिवापापवनवदी प्रायेवभावी भवभानाभवोदभोमाइ भोवमावविवायाम् भा च च १।५।१ भाइभोववविविधावभवैवकवव्र हावदव १,६,१।

उपकन्या स्त्री भवभा भवाम् भवा च। भवायभावो भव भोरा भावाइ भवाद्रवादयत इति भावोदयवा।

उपकरण भव्यभविवोवेध भव भ–भा ट्। भवावाभवे भवे भवावभोभवादो भावनादि, भवरे भव्रदि,भा भेवद्रवेभावदि इमावो इमादि भावे भवादि। भव भेवद्र एवं इवाद भवीभवरभावविवम् प्र च भवेद। भवावभावाभ् इमवमोवभवरवनवाव" भा भव। १भवादीनां भववावदादिरिवीर्थे च। भवभर भवम् भवा च। २इन्द्रियायवने त्रि [इवार्थे भावीय ताऽभवो। ३भवने इवार्थे ४इन्द्रियभावीने च भव।

उपकर्ण भव भिवावें भावीमे वा भवसे। १भव इवार्थे २भोवमावीने च। भव इवभाः इद्। भीवर्णवदा इन भवभवे त्रि "भावभवो भव भवभावीवभावें भवीभव भवि।

उपकर्त्तृ त्रि० उप–कृ–तृच् स्त्रियां ङीप्। उपकारके आनुगुण्यकारिणि “उपकर्त्रारिणा सन्धिर्न मित्रेणापकारिणा” माघ०। “हीनान्यनुपकर्त्तॄणि प्रवृद्धानि विकुर्वते” रघु०।

उपकलाप अव्य० विभक्त्यर्थे सामीप्ये वाऽव्ययी०। १कलापे इत्यर्थे २तत्सामीप्ये च ततो भवार्थे परिमुखा० ञ्य। औपकलाप्य तद्भवे त्रि०।

उपकल्य त्रि० उपगतं कल्पम् अत्या० स०। कल्योपगते। गौरा० पाठात् उपात् द्व्यच्कत्वेऽपि अन्तोदात्तता।

उपकल्पन न० उप+कृप–णिच्–ल्युट्। १सम्पादने २आयोजने च “वक्ष्यास्यतः परं सम्यगाहारस्योपकल्पनम्” सुश्रु०। युच्। तत्रैव स्त्री। “एवं विज्ञाय मतिमान् भोजनस्योपकल्पनाम्” सुश्रु०।

उपकादि पु० द्वन्द्वेऽद्वन्द्वे च बहुत्वे गोत्रप्रत्ययलुग्निमित्ते पाणिन्युक्ते शब्दसमूहे। स च उपक लमक भ्रष्टक कपिष्ठल कृष्णाजिन कृष्णसुन्दर चूडारक आडारक गड्डुक उदङ्क सुधायुक अबन्धक पिङ्गलक पिष्ट सुपिष्ट मयूरकर्ण खरीजङ्घ शलाथल पतञ्जल पदञ्जल कठेरणि कुषीतक काशकृत्स्न निदाघ कलशीकण्ठ दामकण्ठ कृष्णपिङ्गल कर्णक पर्णक जटिलक बधिरक जन्तुक अनुलोम अनुपद प्रतिलोम अपजग्ध प्रतान अनभिहित कमक वटारक लेखाभ्र कमन्दक पिञ्जूलक वर्णक मसूरकर्ण मदाघ कबन्तक कमन्तक कदामत्त।

उपकार पु० उप+कृ–भावे घञ्। प्रधानस्यानुगुण्यसम्पादने, उपकृतौ “उपकारापकारौ हि लक्ष्यं लक्षणमेतयोः” माघः। “कृतोपकारेव रतिर्बभूव” कुमा०। ‘उपकारो महांस्तात कृतोऽद्य मम खेचर’ भा० स० १५ अ०। तस्योपकार्यारचितोपचा(चा)रा” रघु०। उपकारश्च सहकारिभिः कारणस्य कार्य्योत्पादनार्थमानुगुण्यभेदः यथा दर्शादियागस्य प्रधानापूर्व्वसाधनेऽङ्गादीनां प्रयाजादीनां कलिकापूर्व्वसाधनद्वारा तदानुगुण्यम्। स च बौद्धैः कुर्व्वद्रूपतारूपस्य बीजादेरङ्कुरस्य सम्पादनरूपातिशयाधानमुच्यते सर्व्व० दर्श०। “तथाहि सहकारिभिः सलिलपवनादिभिः पदार्थसार्थैराधीयमाने बीजस्यातिशये बीजमुत्पादकमभ्युपेयम् अपरथा तदभावेऽप्यतिशयः प्रादुर्भवेत्। बीजस्यातिशयमादधानं सहकारिसापेक्षमेवाधत्ते अन्यथा सर्व्वदोपकारापत्तौ अङ्कुरस्यापि सदोदयः प्रसज्येत तस्मादतिशयार्थमपेक्षमाणैः सहकारिभिरतिशयान्तरमाधेयं बीजे, तस्मिन्नप्युपकारे पूर्व्वन्यायेन सहकारिसापेक्षस्य बीजस्य जनकत्वे सहकारिसम्पाद्यबीजगतातिशयानवस्था प्रथमा व्यवस्थिता। अथोपकारः कार्य्यार्थमपेक्ष्यमाणोऽपि बीजादिनिरपेक्षः कार्य्यं जनयति तत्सापेक्षो वा। प्रथमे बीजादेरहेतुत्वमापतेत्। द्वितीये अपेक्ष्यमाणेन बीजादिना उपकारे अतिशय आधेय एव तत्र तत्रापीति बीजादिजन्यातिशयनिष्ठातिशयपरम्परापात इति द्वितीयानवस्था स्थिरा भवेत्। एवमपेक्ष्यमाणेनोपकारेण बीजादौ धर्म्मिण्युपकारान्तरमाधेयमित्युपकाराधेयबीजातिशयाश्रयातिशयपरम्परापात इति तृतीयानवस्था दुरवस्था स्यात्। अथ भावादभिन्नोऽतिशयः सहकारिभिराधीयत इत्यभ्युपगम्यते तर्हि प्राचीनो भावोऽनतिशयात्मा निवृत्तः अन्यश्चातिशयात्मा कुर्व्वद्रूपादिपदवेदनीयो जायत इति फलितम्।

उपकारक त्रि० उप+कृ–ण्वुल्। १उपकारकर्त्तरि। “आगन्तवोऽपि कदाचिदुपकारका दृश्यन्ते” हितो०। स्त्रीत्वे टापि अतइत्त्वे उपकारिका। सा च २उपकार्य्यायां ३पटनिर्म्मिते गृहे च। ४कारणमात्रे त्रि०। “सर्व्वस्वर्गेन्द्रियप्राह्यस्त्वचः स्यादुपकारकः” भाषा०। णिनि। उपकारिन् उपकारके त्रि०। “तदुपकारोपि शारीरकस्तुमारोनि” वेदा० सा०। “दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे” गीता “मातापित्रोर्गुरौ मित्रे विनीते चोपकारिणि” दक्ष०। स्त्रियां ङीप्।

उपकार्य्य त्रि० उप+कृ–ण्यत्। १उपकारयोग्ये। २राजालये, ३पटनिर्म्मितराजसदने च स्त्री टाप्। “तस्योपकार्य्यारचितोपचा(चा)रा” रघु०। “तीरोपकार्य्यां गतमात्र एव” “अत्र प्रमतिविहितोपकार्य्यमार्य्य” रघु० राजभवने “रम्यां रघुप्रतिनिधिः स नवोपकार्य्याम्” “उपकार्य्या राजसद्मन्युपचारचितेऽन्यवदिति विश्वोक्तेः ५उपचारव्याप्ते त्रि०।

उपकिरण न० उप+कॄ–ल्युट् नि० इत्वम्। १व्याप्तौ २समन्तात् क्षेपे च ‘आयूतकरोतकिरणं वा” कात्या० २५,१०,२१। समीप्यादौ अव्ययी०। ३किरणसामीप्यादौ अव्य०।

उपकीचक पु० उपगतं कीचकम् अत्या० स०। विराटस्य श्यालककीचकानुजे विराटसैन्यभेदे ‘समवेतेषु सर्व्वेषु तानभ्युपकीचका। दृश्यतां यो मम सती यत्कृते कीचकोहतः’। ते च पञ्चाधिकशतमिताः कीचकस्यैनापि प्रसिद्धाः “एवं ते निहता राजन्! शतं पञ्च च कीचकाः। स च सेनापतिः पूर्व्वमित्येतत् सूतषट्शतम्’ भा० वि० २२, २१अ०।

उपकुञ्चि स्त्री उप+कुन्च–इ। कृष्णजीरके।

उपकुञ्चिका स्त्री उप+कुञ्च–ण्वुल् अतइत्त्वम्। १तस्यामा

[illegible]

"तात्पर्य्यनिर्णये" वेदान्तिमते तात्पर्य्यनिर्णायके २हेतुभेदे तत्र उपक्रमोपसंहाराभ्यां द्वाभ्यामेव तात्पर्य्यं निर्णीयते नत्वेकैकेनेति बोध्यम्। करणे घञ्। ३सामाद्युपाये "सामादिभिरुपक्रमैः" मनुः। "उपक्रमैरस्खलितैश्चतुर्भिः" रघुः। कर्म्मणि घञ्। ४आरभ्यमाणे पु० तदादित्वविवक्षायाम् तदन्ततत्पुरुषस्य क्लीवता "नन्दोपक्रमं द्रोणः" पा० भा० "रामोपक्रममाचख्यौ रक्षःपरिभवं नवम्" रघुः। करणे घञ्। ५चिकित्सायाम् सुश्रुते भूरिप्रयोगः।

उपक्रमण न० उप+क्रम–भावे ल्युट्। १आरम्भे करणे ल्युट्। २तत्साधने सुश्रुतोक्ते दीर्घायुष्यादिज्ञानपूर्व्वकचिकित्सायाम् ३भूमिकायां स्त्री ङीप्। स्वार्थे कन् अत इत्त्वम्। उपक्रमणिका। ग्रन्थप्रस्तावने मुखबन्धे।

उपक्रमणीय त्रि० उप+क्रम–अनीयर्। १आरम्भणीये। उपक्रमणे साधु–छ। २चिकित्साङ्गे दीर्घायुष्यादिज्ञानसाधने लक्षणभेदे। आतुरचिकित्सार्थं यथोपक्रमणं कर्त्तव्यं तदावेदके ३ग्रन्थे च। तत्प्रकारादि सुश्रुते दर्शितं यथा। "अथात आतुरोपक्रमणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः। आतुरमुपक्रममाणेन भिषजायुरेवादौ परीक्षेत। सत्यायुषि व्याध्यृत्वग्निवयोदेहबलसत्त्वसात्म्यप्रकृतिभेषजदेशान् परीक्षेत। तत्र महापाणिपादपार्श्वपृष्ठस्तनाग्रदशनवदनस्कन्धललाटं दीर्घाङ्गुलिपर्व्वोच्छ्वासप्रेक्षणबाहुं विस्तीर्णभ्रूस्तनान्तरोरस्कं ह्रस्वजङ्घामेढ्रग्रीवं गम्भीरसत्त्वस्वरनाभिमनुच्चैर्बद्धस्तनमुपचितमहारोमशकर्णं पश्चान्मस्तिष्कं स्नातानुलिप्तं मूर्द्धानुपूर्व्व्या विशुष्यमाणशरीरं पश्चाच्च विशुष्यमाणहृदयं पुरुषं जानीयाद्दीर्घायुः खल्वयमिति। तमेकान्तेनोपक्रमेत्। एभिर्लक्षणैर्विपरीतैरल्पायुर्मिश्रैर्मध्यमायुरिति। गूढसन्धिशिरास्नायुः संहताङ्गः स्थिरेन्द्रियः। उत्तरोत्तरसुक्षेत्रो यः स दीर्घायुरुच्यते। गर्भात् प्रभृत्यरोगो यः शनैः समुपचीयते। शरीरज्ञानविज्ञानैः स दीर्घायुः समासतः। मध्यमस्यायुषो ज्ञानमत ऊर्द्ध्वं निबोध मे। अधस्तादक्षयोर्यस्य लेखाः स्युर्व्यक्तमायताः। द्वे वा तिस्रोऽधिका वापि पादौ कर्णौ च मांसलौ। नासाग्रमूर्द्ध्वं च भवेदूर्द्ध्वं लेखाश्च पृष्ठतः। यस्य स्युस्तस्य परममायुर्भवति सप्ततिः। जघन्यस्यायुषो ज्ञानमत ऊर्द्ध्वं निबोध मे। ह्रस्वानि यस्य पर्व्वाणि सुमहच्चापि मेहनम्। तथोरस्यवलीढानि न च स्यात् पृष्ठमायतम्। ऊर्द्ध्वं च श्रवणौ स्थानान्नासा चोच्चा शरीरिणः। हसतो जल्पतो वापि दन्तमांसं प्रदृश्यते। प्रेक्षते यश्च विभ्रान्तं स जीवेत्तस्य विंशतिम्। अथ पुनरायुषो विज्ञानार्थमङ्गप्रत्यङ्गप्रमाणसारानुपदेक्ष्यामः। तत्राङ्गान्यन्तराधिसक्थिबाहुशिरांसि तदवयवाः प्रत्यङ्गानीति। तत्र स्वैरङ्गुलैः पादाङ्गुष्ठप्रदेशिन्यौ द्व्यङ्गुलायते। प्रदेशिन्यास्तु मध्यमाऽनामिका कनिष्ठिका यथोत्तरं पञ्चमभागहीना। चतुरङ्गुलायते पञ्चाङ्गुलविस्तृते प्रपदपादतले। पञ्चचतुरङ्गुलायतविस्तृता पार्ष्णिः। चतुर्द्दशाङ्गुलायतः पादः। चतुर्द्दशाङ्गुलपरिणाहानि पादगुल्फजङ्घाजानुमध्यानि। अष्टादशाङ्गुला जङ्घा जानूपरिष्टाच्च द्वात्रिंशदङ्गुलमेवं पञ्चाशत्। जङ्घायामसममायूरू। द्व्यङ्गुलानि वृषणचिबुकदशननासापुटभागकर्णमूलनयनान्तराणि। चतुरङ्गुलानि मेहनवदनान्तरनासाकर्णललाटग्रीवोच्छ्रायदृष्ट्यन्तराणि। द्वादशाङ्गुलानि भगविस्तारमेहननाभिहृदयग्रीवास्तनान्तरमुखायाममणिबन्धप्रकोष्ठस्थौल्यानि। इन्द्रवस्तिपरिणाहांसपीठकूर्परान्तरायामः षोड़शाङ्गुलः। चतुर्विंशत्यङ्गुलो हस्तः। द्वात्रिंशदङ्गुलपरिमाणौ भुजौ। द्वात्रिंशदङ्गुलपरिणाहावूरू। मणिबन्धकूर्परान्तरं षोड़शाङ्गुलम्। तलं षट्चतुरङ्गुलायामविस्तारम्। अङ्गुष्ठमूलप्रदेशिनीश्रवणापाङ्गान्तरमध्यमाङ्गुल्यौ पञ्चाङ्गुले। अर्द्धपञ्चाङ्गुले प्रदेशिन्यनामिके। सार्द्धत्र्यङ्गुलौ कनिष्ठाङ्गुष्ठौ। चतुर्विंशतिविस्तारपरिणाहं मुखग्रीवम्। त्रिभागाङ्गुलविस्तारा नासापुटमर्य्यादा। नयनत्रिभागपरिणाहा तारका। नवमस्तारकांशो दृष्टिः। केशान्तमस्तकान्तरमेकादशाङ्गुलम्। मस्तकादवटुकेशान्तो दशाङ्गुलः। कर्णावट्वन्तरं चतुर्द्दशाङ्गुलम्। पुरुषोरःप्रमाणविस्तीर्णा स्त्रीश्रोणिः। अष्टादशाङ्गुलविस्तीर्णमुरः। तत्प्रमाणा पुरुषस्य कटी। सविंशमङ्गुलशतं पुरुषायाम इति। भवन्ति चात्र। पञ्चविंशे ततो वर्षे पुमान् नारी तु षोडशे। समत्वागतवीर्य्यौ तौ जानीयात् कुशलो भिषक्। देहः स्वैरङ्गुलैरेव यथावदनुकीर्त्तितः। युक्तः प्रमाणेनानेन पुमान् वा यदि वाऽङ्गना। दीर्घमायुरवाप्नोति वित्तञ्च महदृच्छति। मध्यमं मध्यमैरायुर्वित्तं हीनैस्तथाऽवरम्। अथ सारान् वक्ष्यामि। स्मृतिभक्तिप्रज्ञाशौर्य्यशौचोपेतं कल्याणाभिनिवेशं सत्त्वसारं विद्यात्। स्निग्धसंहतश्वेतास्थिदन्तनखं बहुलकामप्रजं शुक्रेण। अकृशमुत्तमबलं स्निग्धगम्भीरस्वरं सौभाग्योपपन्नं महानेत्रञ्च मज्ज्ञा। महाशिरःस्कन्धं दृढदन्तहन्वस्थिनखमस्थिभिः। स्निग्धमूत्रस्वेदस्वरं वृहच्छरीरमायासासहिष्णुं मेदसा। अच्छिद्रगात्रं गूढास्थिसन्धिं मांसोप-

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] (प्रमाणे) [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] ८ [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] ([illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible]

न्नोद्धतनदीवर्षगद्दनो सृदुशीतानिलो बहुमहापर्व्वतहचो मृदुसुकुमारोपचितशरीरमनुष्यप्रायः कफवातरोगभूयिष्ठश्चानूपः। आकाशसम प्रविरलाल्पकण्टकिवृक्षप्रायोऽल्पवर्षप्रस्रवणोदपानोदकप्राय उष्णदारुणवातः प्रविरलाल्पशैलः स्थिरकृशशरीरमनुष्यप्रायो वातपित्तरोगभूयिष्ठश्च जाङ्गल । उभयदेशलक्षण साधारण इति । भवन्ति चात्र । समाः साधारणे यस्माच्छीतवर्षोष्णमारुताः । दोषाणां समता जन्तोस्तस्मात्साधारणो मत । न तथा बलवन्तः स्युर्जलजा वा स्वलाश्रिताः। स्वदेशे निचिता दोषा अन्यस्मिन् कोपमागताः । उचिते वर्त्तमानस्य नास्ति देशकृत भयम् । आहारस्वप्नचेष्टादौ तद्देशस्य गुणे सति देशप्रकृतिसात्म्यर्त्तुविपरीतोऽचिरोत्थितः । सम्पत्तौ भिषगादीनां बलसत्त्वायुषां तथा । केवल समदेशाग्ने सुखसाध्यतमो गदः । अतोऽन्यथा त्वसाध्य स्यात् कृच्छ्रो व्यामिश्रलक्षण । क्रियायास्तु गुणालाभे क्रियामन्यां प्रयोजयेत् । पूर्वस्यां शान्तवेगायां न क्रियासङ्करो हितः । गुणालाभेऽपि सपदि यदि सैव क्रिया हिता । कर्त्तव्यैव तदा व्याधि कृच्छ्रसाध्यतमो यदि । य एवमेन विधिमेकरूपं विभर्त्ति कालादिवशेन धीमान् । स मृत्युपाशान् जगतोगदौघान्छिनत्ति भैषज्यपरश्वधेन" ।

उपक्रान्त त्रि॰ उप+क्रम–क्त ।१आरब्धे २विसृते शब्दार्थचि॰

उपक्रिया स्त्री उप+कृ–भावे श । उपकारे "तमपीह गुरु विद्यात् श्रुतोपक्रियया तया" मनु ।

उपक्रोश पु॰ उप–क्रुश–घञ् । निन्दायाम् । "नायं विभेत्युपक्रोशादधर्म्माद्वा पुररोचनः" भा॰ आ॰ १४५ अ॰ 'राज्ञेन किं तद्विपरीतदर्शे मार्य्येरुपक्रोशमलीमसैर्वा" रघु अव्या॰स॰। २उपगतक्रोशे आसन्नक्रोशे त्रि॰। अव्ययी॰। ३क्रोशसमीपे अव्य॰ । भावे ल्युट् उपक्रोशनमप्यत्र । "शाण्डिल्यकर्णौकोपक्रोशने," दशकु॰।"कुलोपक्रोशनकारी कृताकारो निराश्रया"हरि॰१७६ अ॰। [स्त्रियां ङीप् ।

उपक्रोष्टृ पु॰ उप+क्रुश–तृच् । १गर्द्दभे । २निन्दके त्रि॰।

उपक्लेश पु॰ उपक्लिश्नाति अनेन उप+क्लिश–करणे घञ् । मदादिषु । [घञ् पक्षे अप् । वीणानिनादे ।

उपक्व(क्वा)ण पु॰ उप+क्वण–शब्दे "क्वणोवीणायाञ्च" पा॰वा

उपचय पु॰ उप+चि–अच । १अपचये हानौ । सामीप्यादौ अव्ययी॰ ।२निवाससमीपादौ अव्य॰ । ३उपगत चयम् अत्या॰स॰ । ४चयं प्राप्ते त्रि॰ । तत्पुरुषे उभादुदात्तकलादन्तोदात्तता ।

उपचित् त्रि॰ उप+चि–क्विप् । समीपनिवासिनि । "यस्य ते अग्ने अन्ये अग्नय उपक्षितो वया इव" ऋ॰ ८, १९,३३ । [२सकार्यावधसामर्थ्य प्राप्ते च ।

उपक्षीण त्रि॰ उप+क्षि–क्त तस्य न, दीर्घश्च । १अपचयमाप्ते

उपक्षेप पु॰ उप+क्षिप–भावे घञ् । १आक्षेपे, "कथंनामाच्छेदोपक्षेपभीषिताभ्याम्"दशकु॰। २समीपे निक्षेपणे च ।

उपक्षेपण न॰उप+क्षिप–ल्युट् । शूद्रस्वामिकान्नस्य विप्रगृहे पाकार्थं समर्पणे ।"उपक्षेपणधर्मेण यत्तु पाचयते द्विजैः। अभोज्य तद्भवेदन्नम्" शाम्ब॰पु॰।"उपक्षेपणधर्मेण शूद्रस्वामिकान्नस्य पाकार्थं ब्राह्मणगृहे समर्पणरूपेणेति" कल्पतरु ।२समर्पणमात्रे च ।

उपखात अव्य॰ सामीप्यादौ अव्ययी॰ १खातसामीप्ये २खाते इत्यर्थे च । उपगत खातम् अत्या॰स॰ । ३खातानुगते । उपादुद्द्व्यच्कत्वेन तत्पुरुषपक्षे अन्तोदात्ततेतिभेद

उपग त्रि॰ उप+गम–ड । उपगन्तरि "ओषध्यः फलपाकान्तावहुपुष्पफलोपगा" मनुः । "लताया भावसंकल्पाः क्रियादानफलोपगा" भा॰अ॰ १४९अ॰ । 'केन्द्रोपगा नवमपञ्चमगाश्च सर्वे'ज्यो॰त॰।

उपगण त्रि॰ उपगतो गणो येन प्रा॰ब॰ सख्यावचनत्वेऽपि "अबहुगणादिति" पा॰ निषेधात् न डच् । प्राप्तसमुदाये डचि तु चित्त्वात् अन्तोदात्तता स्यात् । अतस्तस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरार्थ डचोनिषेध । "रूपातिप्रसङ्गाभावेऽपि स्वर भेदार्थमेव पर्युदास" सि॰कौ॰ स्वरम् ।

उपगत त्रि॰ उप+गम–क्त । १स्वीकृते, २उपस्थिते, ३ज्ञाते ४प्राप्ते च "सर्व्वैर्हि नोपगतमप्यपचीयमान वर्द्धिष्णुमाश्रयमनागतमभ्युपैति"माघ भावे क्त । ५प्राप्त्यादौ न॰ उपगत प्राप्ति स्मृत्युक्तेनात्रस्य अच् । ६प्राप्तिसूचके पत्रे च (रसिद्) । "धनी चोपगत दद्यात् स्वहस्तपरिचिह्नितम्" या॰ स्मृ॰ । "उपगतं प्राप्तमिति यद्वा उपगतम् प्रमेयपत्र स्वहस्तलिखितचिह्नितमधमर्णायो त्तमर्णोदद्यात्" मिता॰ ।

उपगति स्त्री उप+गम–क्तिन् । १प्राप्तौ २ज्ञाने ३स्वीकारे च

उपगन्तृ त्रि॰ उप+गम–तृच् । १प्राप्तरि २स्वीकर्त्तरि ३ज्ञातरि च ।

उपगम पु॰ उप+गम–भावे घञ् अवृद्धि । १समीपागमने, २अङ्गीकारे ३ज्ञाने, च"सीमन्ते च त्वदुपगमज यत्र नीपं वधूनाम्"मेघ॰ । 'व्याव –न्योपगमात् कुमारी' मृगमदोपगमश्रमवेयभवत्" । भावे ल्युट् । उपगमन

वचनम् । 'यथा वध्वा पुरः ... कर्मेतमतर्जं पुनः' भा° आ° १ ३ अ° ।

उपगम्य(त्य) अव्य० उप+गम–ल्यप् वा मलोपे तुक् । समी-पे गत्वेत्यर्थे । स्वर्गादि पश्चात् उपगम्य । अलमीत्येन ... ।

उपगहन न० ... 'महाभारत ... ' ... भा° ... अ° ।

उपगा स्त्री० उप+गा–क्विप् । ... ।

... ... । ... 'उपगार्हमाय ...' १०८ "उपगामईमाय ..." ... ।

उपगाद पु० ... उप+ग–अप् । ... ... । ... 'उपगादिरस्या तिर्येकीरा ...' ... । '...' ... ... । ... ... ११२२१ । ... ... (गोवाद) ... ।

उपगासिन त्रि० उप+अस–णिनि ... ।

उपगिर (रि) अव्य० गिरोः समीपे ... । ... ... । ... ... । "... ..." ... । ... ... । ... ... । ... ... ।

उपगीति स्त्री० 'आर्याद्वितीयार्धे' ... ... । ... ... । ... ... ।

उपगु त्रि० उप+गु–... । ... ... । ... ... । ... "... ..." ... । ... ... । "..." । ... ... । [... ... ।

उपगुध त्रि० उप+गुध–... । ... ... ।

उपगुरु पु० ... ... गुरुः ... ... । ... ... । ... ... ।

उपगूढ न० उप+गुह–क्त । ... ... । "... ..." ... । ... ... । ... ... ।

... । ... ... ।

उपगूहन न० उप+गुह ल्युट् गोपने । आलिङ्गने ... ... १ अ° ।

उपग्राह्य त्रि० उप+ग्रह–ण्यत् ... ... । ... । ... ... । ... ... । ... ... ।

उपगौर त्रि० ... गौरम् ... । ... ... ।

उपघात पु० उप+हन–घञ् । ... ... । ... ... । ... ... । ... ... । ... ... । ... ... । ... ... १२१६ ... ... । "... ..." ... । ... ... । ... ... । ... ... । ... ... ।

उपघ्न पु० उप+हन–क । ... ... "... ..." ... ... । ... ... । ... ... । ... ... । "... ..." ... ।

उपचय पु० उप+चि–अच् । ... ... । ... ... । "उपचयेन ..." ।

उपचाय्य त्रि० उप+चि–ण्यत् । ... ... । ... ... ।

उपचार पु० उप+चर–घञ् । ... ...

"काकेभ्यो रक्ष्यतामन्नमिति बालोऽपि देशितः। उपघातप्रधानत्वात् न श्वादिभ्योऽपि रक्षति" मीमां० का०। "बीजदोषोपघातेन पथ्ये दोषसमुपागते" या० स्मृ०। ३अपकारे। "स्त्रीणाञ्च प्रेक्षणालम्भमुपघातं परस्य च" मनु। ४इन्द्रियाणां स्वस्वकार्य्यजननासामर्थ्ये च "तथात्वञ्चेदिन्द्रियाणामुपघाते कथं स्मृतिः" भाषा०। इन्द्रियाणामुपघातश्च एकादशेन्द्रियभेदेन बाधिर्य्यादिभेदात् एकादशविधः। अशक्तिशब्दे ४७२पृ० विवृतिः। करणे घञ्। ५रोगे ६पापसमूहे च "रेतोरक्तगर्भोपघातः पञ्चगुणो जातकर्मणा प्रथममपोहति" अष्टाभिः संस्कारैः गर्भोपघातात् पूतो भवति" हारीत "उपघातः पापसङ्घः पञ्चगुणः पञ्चप्रकारः उपपातकजातिभ्रंशकरसङ्करीकरणापात्रीकरणमलिनीकरणरूपमापपञ्चकसङ्घ" र०त० रघु०। "पाणिना मेक्षणेनाथ स्रुवेणैव तु यत्नतः। हूयते चानुपस्तीर्य्य उपघातः स उच्यते" छन्दोगपरिशिष्टोक्ते ७होमभेदे। "अनुपस्तीर्य्येत्यनेन स्रुचि अवदानात् पूर्ब्बं पश्चादवदानोत्तरं वा घृतोपस्तरणादिकं तदत्र नास्ति मेक्षणादिना सकृद् गृहीत्वा होमः" र०त० रघु०। "चरौ तु बहुदैवत्ये होमः स्यादुपघातवत्" छन्दोग०।

उपघातक त्रि० उप+हन–ण्वुल्। १नाशके २पीड़के च काकशब्दस्य दध्युपघातकत्वेन काकाकाकोभयवृत्तिः, आलङ्कारिकाः "पुंसा सह समायोगो न स धर्मोपघातकः" भा०आ० ७२अ०। "कथं सक्तून् चहीष्यामि भूत्वा धर्मोपघातकः" भा०आश्व० ९० अ०।

उपघातिन् त्रि० उप+हन–णिनि स्त्रियां ङीप्। १नाशके २पीड़के च "शस्त्रं पातयेन्मर्म्मशिरास्नायुसन्धीनां चानुपघाति" सुश्रु०।

उपघ्न पु० उप+हन–घञर्थे–क। आसन्ने आश्रये "छेदादिवोपघ्नतरोर्व्रतत्यौ" रघुः "पिप्रायाद्रिगुहोपघ्नान्" भट्टिः।

उपच(ज) त्रि० उपचिनोति उपजायते वा उप+चि–जन–वा ड। धान्यपाठे वृद्धिकारके जान्तः अनन्तरजाते। "व्रीहियवयोर्वा एतदुपच (ज) यच्छमीधान्यं तद्व्रीहियवावेतेन भूयांसौ करोति" शत०ब्रा० १,१,१,१०। भाष्यकृता तु अत्र उपचमिति पठित्वा शमीधान्यम् तिलमाषादि उपचिनोति उपचम् अल्पमायपिष्टेन मिश्रितं व्रीहिपिष्टमिव तरमामात् आरोपितम् उपचितं बहु भवतीति" व्याख्यातम्

उपचक्र पु० उपगतं सादृश्येन चक्रं चक्रवाकम् अत्या०स०। चक्रवाकसदृशे पक्षिभेदे "भद्रराजोपचक्राय लोहपृष्ठा

पतत्त्रिणः" भा०व० १५८अ०। "चकोरैरुपचक्रैश्च पक्षिभिर्जीवजीवकैः" भा० १७८अ०। तत्पुरुषे उपादृश्यसकत्वादन्तोदात्तः। सामीप्यादौ अव्ययी०। २चक्रस्य सामीप्ये ३चक्रे इत्यर्थे च अत्र चक्रशब्दो नानार्थः।

उपचक्षुस् न० उपगतञ्चक्षुर्दर्शनानुगुण्यार्थम् अत्या०स०। उपनेत्रे (चशमा) काचादिनिर्म्मिते दर्शनसाधने द्रव्यभेदे

उपचतुर त्रि० उपगताश्चत्वारो यस्य प्रा०ब० गतलोप डचोबाधकोऽच्। १चतुर्णां समीपवर्त्तिनि। चतुरस्य सामीप्यादौ अव्ययी०। २दक्षसामीप्यादौ अव्य०।

उपचय पु० उप+चि–भावे अच्। १वृद्धौ २उन्नतौ "स्वगक्त्युपचये केचित् परस्य व्यसने परे" माघ। "तदेतेषामस्वतृप्तानां ज्ञानोपचये भवन्त प्रमाणम्" हितो० "ऋतवो भवन्ति दोषोपचयप्रकोपोपशमननिमित्तम्" सुश्रु०। "षष्ठत्रिदशलाभाश्च लग्नादुपचयाः स्मृताः" इति ज्योतिषोक्ते ३लग्नात् षष्ठादिस्थानेषु च। [च।

उपचरित त्रि० उप+चर–क्त। १उपासिते २लक्षणया बोधिते

उपचर्म्म(न्) अव्य० चर्मणः सामीप्यादौ अव्ययी० वा अच्समा०। १चर्मसमीपे २चर्मणोऽत्यर्थे च उपगतञ्चर्म अत्या०स०। मान्त। चर्मोपगते त्रि० स्त्रियां वा डाप् मनन्तत्वात् ङीप्।

उपचर्य्य त्रि० उप+चर–कर्मणि यत् तत उपशब्देन अवतप्तेत्यादिवत् सुप्सुपेति समासः सोपसर्गात्तु यदेव स्यात्। १सेवनीये "ये च यैरुपचर्य्याः स्युर्नियमैस्तान्निबोधत"। उपचर्य्यः स्त्रिया साध्व्या सततं देववत् पतिः" मनु "अग्निवच्चोपचर्य्या वै ब्राह्मणाः कुरुसत्तम।" भा०आनु०८अ०। २चिकित्सनीये च। भावे यत् तथा समासः। ३चिकित्सायाम् ४सेवने च न०। [हेमा०

उपचर्य्या स्त्री उप+चर–भावे क्यप्। १सेवने २चिकित्सायां

उपचाकु त्रि० उप+चक प्रतीघाततृप्त्योः उण्। १प्रतिघातके २प्रीते च ततः बाह्वादि० अपत्यार्थे इञ्। औपचाकवि तदपत्ये पुं स्त्री०।

उपचायिन् त्रि० उपचिनोति उप+चि–णिनि स्त्रियां ङीप्। उपचयकारके वृद्धिकारके। "इतो वृद्धोपचायित्वात् शिशुं मामद्य योधय" भा०आश्व० ७६अ०।

उपचाय्य पु० उपचीयतेऽग्निरत्र उप+चि–आधारे ण्यत्। यज्ञे इष्टकादिनिर्मिते अग्निधारणार्थे स्थलविशेषे "कथाभीरमसे नितरामुपचाय्यवता शुभे।" भट्टिः।

उपचार पु० उप+चर–घञ्। १चिकित्सायां २सेवायां, "न मे चिरायास्खलितोपचाराम्"। "उपचाराञ्जलिखिन्न-

विवर्जितम् । तैजसैः कांस्यपात्रैर्वा शङ्खेनाथ प्रदापयेत् । यद्दीयते देवताभ्यो गन्धपुष्पादिकं तथा । अर्घपात्रस्थितैस्तोयैरभिषिच्य समुत्सृजेत् । नैवेद्यं दक्षिणे वामे पुरतो वा न पृष्ठतः । दीपं दक्षिणतो दद्यात् पुरतो वा न वामतः । वामतस्तु तथा धूपमग्रे वा न तु दक्षिणे । निवेदयेत् पुरोभागे गन्धपुष्पञ्च भूषणम्” नरसिं०पु० । “कार्पासं सर्वतोभद्रं दद्यात सर्वेभ्य एव हि । नैकान्तरक्तं दद्यात्तु वासुदेवस्य चैलकम् । तत् पूर्वं पूजयित्वैव मन्त्रैर्दैवाय चोत्सृजेत् । निर्दशं मलिनं जीर्णं छिन्नं गात्रावलिङ्गितम् । परकीयं चाणुदृष्टं सूचीविद्धं तथोषितम् । उपकेशं विधूतञ्च श्लेष्ममूत्रादिदूषितम् । वर्जयेत् स्वोपयोगे च यज्ञादावुपयोजने” । (उपकेश केशेन सह वापितम्) । “पताकाध्वजवस्त्रादौ सूत्रं वस्त्र नियोजयेत् । ग्रैवेयकादि सततं सौवर्णं राजतञ्च वा । निवेदयेत्तु देवेभ्यो नान्यत्तैजससम्भवम् । पादरं पान पात्रञ्च गण्डुको गृहमेव च । पर्य्यङ्कादि यदन्यच्च सर्व्वं तदुपभूषणम्” । गन्धविशेषो गन्धशब्दे वक्ष्यते ।

उपचारच्छल न० वाद्युक्तवाक्यस्य तत्तात्पर्य्याविषयार्थान्तरपरत्वकल्पनेन छलात्मकासदुत्तररूपे दूषणभेदे । छलस्य सामान्यलक्षणविभागोपचारलक्षणोदाहरणानि गौ०सू०वृत्त्योर्दर्शितानि यथा । “वचनविघातोऽर्थविकल्पोपपत्त्या छलम्” सू० । “अर्थस्य वाद्यभिमतस्य यो विकल्पो विरुद्धः कल्पो अर्थान्तरकल्पनेति यावत् तदुपपत्त्या युक्तिविशेषेण यो वचनस्य वाद्युक्तस्य विघातो दूषणं तच्छलमित्यर्थः वक्तृतात्पर्य्याविषयार्थकल्पनेन दूषणाभिधानमिति फलितं तात्पर्य्याविषयत्वं विशेष्ये विशेषणे संसर्गे वा यथा नेपालादागतोऽयं नवकम्बलवत्त्वादित्यत्र नवसंख्यापरत्वकल्पनयाऽसिद्ध्यभिधानं, प्रमेयं धर्म्मत्वादित्यत्र पुण्यत्वार्थकल्पनया भागासिद्ध्यभिधानं, वह्निमान् धूमादित्यत्र धूमावयवे व्यभिचाराभिधानम्” वृ० । “तत्त्रिविधं वाक्छलं सामान्यच्छलमुपचारच्छलञ्च” सू० । “धर्मविकल्पनिर्द्देशेऽर्थसद्भावप्रतिषेध उपचारच्छलम्” सू० । “धर्मशब्दस्यार्थेन सम्बन्धस्तस्य विकल्पो द्विविधस्तत्र शक्तिलक्षणान्यतररूपस्तथा च शक्तिलक्षणयोरेकतररूपया प्रयुक्ते शब्दे तदपरवृत्त्या यः प्रतिषेधः स उपचारच्छलं यथा मञ्चाः क्रोशन्ति नीलो घट इत्यादौ मञ्चस्था एव क्रोशन्ति न तु मञ्चाः, एवं घटस्य कथं नीलरूपाभेदः, एवं शब्द नित्य इति शक्त्या प्रयुक्ते पक्षलक्षणादुत्पन्नस्य शब्दस्य नित्य इति प्रतिषेधोऽप्युपचारच्छलम् । वाद्यभिमतार्थस्यालक्षणेन छलस्यासदुत्तरत्वम् । न च श्लिष्टशब्दाद्यविवेकप्रयोगाद्वादिन एवापराधः स्यादिति वाच्यं तत्तदर्थबोधकतया प्रसिद्धस्य शब्दस्य प्रयोगे वादिनोऽनपराधात् अन्यथा पर्वतो वह्निमानित्युक्ते पर्वतोऽयं कथमवह्निमानित्यादिदूषणेनानुमानाद्युच्छेदः स्यात्” ।

उपचार्य्य त्रि० उप+चर—कर्मणि ण्यत् । १सेवनीये २चिकित्सनीये च भावे ण्यत् । ३चिकित्सायां हेम० ४सेवायाञ्च न० ।

उपचित् त्रि० उपचिनोति देहम् उप+चि—क्विप् । देहवर्द्धके श्लीपदादौ “नाशयित्री बलासस्यार्शस उपचितामसि” यजु० १२,९७ । “उपचितः श्वयथुगण्डश्लीपदादयः” वेददी० ।

उपचित उप+चि—क्त । १सम्बद्धे ‘स्तगश्योगश्योपचितं वनम्’ रघु । २दिग्धे च मेदि० ३लेपनादिना वर्द्धिष्णौ निदिग्धे अमरः ४समाश्रिते हेम० ५सञ्चिते च “प्रयतत्वाद्धोपचितमशुभं नाशयतीति प्रायश्चित्तम्” हारीत । “उपचितं सञ्चितम्” प्रा०त०रघुनन्दनः । [६उन्नतौ च ।

उपचिति स्त्री उप+चि—चाय-विभावो वा भावे क्तिन् । १वृद्धौ

उपचित्र न० ‘उपचित्रमिदं सससालगौ’ वृ० र० उक्ते १समवृत्तवर्णवृत्तभेदे । “विषमे यदि सौ सलगा दले भौ युजि भाद्गुरुकावुपचित्रम्” तत्रोक्ते अर्द्धसमे २अर्द्धवृत्तभेदे च । ३धृतराष्ट्रपुत्रभेदे “चित्रोपचित्रौ चित्राक्षश्चारुचित्राङ्गदश्च” धृतराष्ट्रपुत्रनामकथने । भा० आ० ६७ अ० ।

उपचित्रा स्त्री उपगता चित्रवर्णम् चित्रा वा । मूषिकपर्ण्याम् (उन्दुरकानि) अमरः चित्रातारासमीपस्थायां २स्वातौ ३हस्तायाञ्च । राशिचक्रे तयोश्चित्रानुगतत्वात्तथात्वम् । ४दन्तीवृक्षे राजनि० “द्विगुणितवसुलघुरचलधृतिरिह” इत्युपक्रम्य ‘वाणाष्टनवसु यदि लश्चित्रा उपचित्रा नवमे परयुक्ते” वृ०र० उक्ते षोडशमात्रात्मके ५मात्रावृत्तभेदे च ।

उपचेय त्रि० उप+चि—कर्मणि यत् । अङ्कुशादिना विनाश्य चयनीये पुष्पादौ ।

उपच्छन्दन न० उप+छदि—णिच् भावे ल्युट् । सान्त्वेन प्रार्थने (फुसलान) “तथा निवेदितश्च नरपतिरस्मभिर्मामनियोज्य उपच्छन्दनैरेव स्व ते दापयितु प्रयतिष्यते” दशकु० । २उपमन्त्रणे च “उपमन्त्रणमुपच्छन्दनमिति” सि० कौ० ।

उपच्यव पु० उप+च्युङ्—गतौ भावे अप् । उपचात् निर्गमे । “यत्र नार्य्यपच्यवमुपच्यवञ्च शिक्षते” ऋ०१,२८,३ । “शालाद्वारनिर्गमनमुपच्यवम्” भा० ।

उपचार पु॰ उप+चर—घञ् । कोष वयोर्वैव चार मार्गे रिते । "पौषमास बदिर सर ८ ६ यथा यशोम चालते दुष्टा" भा॰ व॰ । उपचैर कोषच उप रम् कोष वयोरमोमोरसवैन चारती रघुवंशम् चायकानेन नालमीवेन वा चायती रघुमयधिर मम चरद् वा । वाते वम् चादि । १कोचादि इतौ च । "उपोपमभचार्थ रचमणे कथानाम्" भाग॰ भी॰ ८ । ११ 'इम चोपसमुपमभमनुच्यते माता इ॰ "चोपाविद्धि सुपवलीमान" ई॰ ० । "यदा सुपकचोपमगीवर्ति" माता ह॰ । १उपदर्शिकार्थ च चोपोपि प्रयावनी" कोष मार्गे योमोपि प्र-चायवो वनमनाधनयनी इति वचम् ।

उपचाय्य त्रि॰ उप+चय-अधवि चमार्थे यत् । मेदृगीपे च रघुमामपतीर्वैवामकमासमाम् । "उपचेवादयती इ मकैव च यज्ञकम् यत्" । [सिद्धान्तकौ॰ ।

उपचरस पु॰ उप+चर घयीयम् अव यथा चरादेयव ।

उपचारा स्त्री॰ उपयवी चतन् चया व । चचमानार्थ चो महोमेदे "ववतोचिवापुर मबनावितो महोत् ना॰ व १६ च ।

उपचिकित्स त्रि॰ उप+कस-चिति । ववदेभने । "चपा धुवीवदिरामवनादूपोचिकित्सिताम् । वे चोपासाम् उप वर्षे यथा न मचिइकर्वे" भा॰ आ॰ १२६ च ।

उपजाति स्त्री॰ "अनन्तरोदिरितलक्ष्मभाजी पादौ यदीयावुप-जातयस्ताः । इत्थं किलान्यास्वपि मिश्रितासु वदन्ति जा-तिष्वदमेव नाम" इ॰ र॰ उक्तो वर्णिक विभिन्नजातिक पादद्वयोपेत चतुर्भुजाकारयिव छन्दोभेदे । यथा कोर्द्धमर्म भूतभवो" पादवरादिपाम । । मदा । यत्र चतुष्चरणात्मके १६ भेदा भवन्ति तत्र प्रथमः तत्पादेव ति विपादम हचि व चत्रावित्याः । दिकरण र्दर्श । ह इ इ इ । इ इ इ इ । इ इ इ इ । इ इ इ इ । इ इ इ इ । इ इ इ इ । इ इ इ इ । इ इ इ इ । इ इ इ इ । इ इ इ इ । इ इ इ इ । इ इ इ इ । इ इ इ इ । इ इ इ इ । इ इ इ इ । इ इ इ इ । बालासन्नवी इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयो रज यथा संचिवाचा चतुर्भुवानां मिश्राणां सर्वथात्व वर्षोत्पाद् चचारमिवत्। यथा "अथ समावर्तनाः प्रचारि याचाधीम्याचिव्रवनाशादिनादि एव । इर्थ वंशस्थेन्द्रवंशोरीति । यथा 'इह दयाने पतिमादिया

ततो मयो भवानाव होराचादि॰" भाग॰ इत्यर्थवृत्त-योवृ मारदेवोरे योपयाविशतिकिं व मिचणा किमु नियतवा यत्र सार्दशीरति । एव वदमवर्षी पुर्व चौपावदि हर्षदृ वाकृतम चयनावस्य द्धवविधि विभाव्य वार्णि-कम् । रायेणु समचन्द्र इत्यवदव घावन यात-पूर्विम् । यन्ने चोचादिराय उपुर्ववृत्त राव रामवादिम् इति यथो मातृ वंशिरोपिता १८ अन-ति सवचरादयेव यव २१ वलिक्षबचरादय अम-रायाः यादृशेन विषयात् उपजातिकम् । तत्र "च विभ लहतावाविति वैशाखावरन्ने" इति वैदीपा महत्पृहमो महराद्युपजातिकम् ।

उपजातु त्र॰ उप+ जानु समीपम् अयथी । जानुसमीपे । "नीचोपजानुजानतरमि" भट्टि । अत्र चाम्यतरेर्गे सम इव अवयवान् इव च । वौयानुव समाधसकी वि॰ "चापो वकोपजानुनौ" भट्टि ।

उपजाप पु॰ उप+जप भावे घञ् । १भेदे उपवेसजनने वाचादे । उपजाप अलौष माधाचोपवस्य माप "तेषु तैरपाजपैषु चापत् करीवयापः इत्य । १उपजप्ती च ।

उपजापक त्रि॰ उप+जप-ण्वुल् । भेदेन भावदीमिदर्थ-क रहेपायोरवादिवार् यत् । [त्रिव ।

उपजापसह त्रि॰ उपजार्ग भेद वह यहे वद—अच् । भेदके उपजिह्वा स्त्री॰ उपगता जिह्वा शिक्षा वयव । उपजी मेदे । अम॰ व । १जपरितानां जिह्वायाम् (आलजिव) "अपजिह्वापिते गम् अवर्शिवार्णि वा" इ॰ । अब-बोन चोपदेनवे इरोजेरे "चचिवाचरक्ताचिवि-चेकमिश्रुगिलगमचयपिचिलवबनीचाचव माविनोवव यमयु बकुवाचारमनवबीववयेवका व व भाव-कवरोरसृजलिदाविचिजोदकवर्थलेवलैस्न्यवन नि श्रावकवदरोलवेद्' सुश्रुतोक्तिमते कव । "जिह्वाचार चकचविविलाचितिर्दे रदेवलवभिपि भेदि व दुवा विमव "निवाघावपटः अपघर्ष जिह्वासाम यवा वपरवहीति । अविकल्पक परिदावक्ष अवली वा वविमिक्षेनिर" इतिः॥ भावनार्थ अप् । वप विजिहवा इवविवृत पादेव प्रतिवादेवृ इम । उपजिह्वे न रावे वम्।अमिदेवे वारा यववरत्वादनूवरवधाय

उपजीव त्रि॰ उप+जीव णिच् भावे अच् कर्तरि) उपजीविते "अद्गादि च उपजीवा वहुराधिपवाद् अव ७७,

"उपजीका आसिञ्चम् धन्वन्युदकम्" । ६,१००,२,

उपजीव त्रि० उपगतो जीव जीवनम् अत्या० स०। जीवनोपगते । "उपजीवा स्थो जीव्यासम्" अथ० १९,६९,२, उपाद् द्व्यच्कत्वेन तत्पुरुषेऽन्तोदात्तोऽयम् ।

उपजीवक त्रि० उप+जीव–ण्वुल् ।१उपजीवनोपायवति "स्वकर्म सेवभेत्तारः परस्योपजीवकाः । अक्षतस्याय मित्राणां ते वै निरयगामिनः" भा० आ० २२अ०। उपजीव्यतया २स्तदालम्बके ३प्रयोज्ये "उपजीव्योपजीवकभाव" न्यायप्र० उपजीव्यशब्दे विवृतिः ।

उपजीवन न० उप+जीव–करणे ल्युट् । १जीविकायाम् । "अक्षियस्यैतदेवाहुर्धर्मं कृष्णोपजीवनम्" भा० स० २१अ० । "उपजीवनञ्च पर्जन्योदानमस्य परायणम्" भा० व० ३१ अ०। भावे ल्युट् । २वृत्त्याद्यर्थमाश्रये "स्त्रीशूद्रविट्क्षत्रवधोनिन्दितार्थोपजीवनम्" या० स्मृ० "आत्मप्रदानं सौम्यत्वमद्भ्यश्चैवोपजीवनम्" भा० स० ७६अ०।

उपजीवनीय त्रि० उप+जीव–कर्मणि अनीयर् । वृत्त्याद्यर्थमालम्बनीये "यत्र वा अस्यै मङ्गलतया ओषधयस्तदस्या उपजीवनीयतमम्" शत० ब्रा० १,२,२,१०, "सर्वतोमुपजीवनीयामकुर्वत" १,२,५,११,

उपजीविका स्त्री उपजीवयति उप+जीव–करणे कर्त्तृत्वोपचारात् ण्वुल् अत इत्त्वम् । जीवनोपायभूतायां वृत्तौ ।

उपजीविन् त्रि० उप+जीव–णिनि । १आश्रिते २वृत्त्याद्यर्थमालम्बके च "भीमकान्तैर्नृपगुणैः स बभूवोपजीविनाम्" रघुः। "अव्रतानाममन्त्राणां जातिमात्रोपजीविनाम् । नैषां प्रतिग्रहो देयो न शिलां तारयेच्छिलाम्" "जातिमात्रोपजीवी वा कामं स्यात् ब्राह्मणब्रुवः" मनुः । स्त्रियां ङीप्

उपजीव्य त्रि० उप+जीव–ण्यत् । १आश्रये । २ज्ञानसत्ताद्यर्थम् आलम्बनीये "अन्नमुपजीव्यानामन्यासांशाक्यकटाक्षनिक्षेपेण" सा० द०। "उपजीव्यद्रुमाणाञ्च विमतेर्द्विगुणोदम" या० स्मृ० । "उपजीव्यता प्रापत्" पञ्च० उपजीव्यत्वञ्च स्वसत्ताप्रयोजकत्वम् स्वज्ञानप्रयोजकत्वञ्च । उपजीव्योपजीवकभावश्च ज्ञानसत्त्वयोः प्रयोज्यप्रयोजकभावः । यथा एकस्यान्यसत्ताप्रयोजकत्वम् अपरस्य च तत्प्रयोज्यसत्ताकत्वम् । एवम् अन्यज्ञानप्रयोजकत्वम् अन्याधीनज्ञानविषयत्वं च यथायथं प्रयोगानुसारे बोध्यम् । [उपजोपणमप्यत्र न० ।

उपजोष पु० उप+जुष–प्रीतौ घञ् ।१प्रीतौ २सेवने च । ल्युट् ।

उपजोषम् अव्य० उप+जुष–प्रीतौ वा० अम् । १प्रीतौ १कल्याणे २यथाकामं भोगमित्यर्थे च । तत्र प्रीतौ "यथोपजोषं सर्वत्र जनश्चिक्रीड भारत" । भा० आ० ११२अ०। "यथोपजोषं विहितैर्हि कृष्णा" भा० आ० १९९अ० अत्र सर्वत्र उपजोषशब्देनापि यथाशब्दस्याव्ययीभावोऽपि भवितुमर्हति । उप–सामीप्ये जोषम् मौनम् । ३सामीप्येन मौने च "किमिदमुपजोषमास्यते" शकु० ।

उपज्ञा स्त्री उप+ज्ञा कर्मणि अङ् । विनोपदेशेन स्वयमुज्ञाव्ये १प्रथमज्ञायमाने । उपज्ञाशब्दस्य तु तदादित्वविवक्षायाम् उत्तरपदस्थस्य तत्पुरुषे क्लीवता । "पाणिन्युपज्ञं व्याकरणम्" सि० कौ० । "अथ प्राचेतसोपज्ञं रामायणमितस्ततः" रघु । "कैकय्युपज्ञं वत मज्जनर्थम्" । भट्टि: भावे अङ् । २आद्यज्ञाने तत्पुरुषे स्त्री न क्लीवता

उपज्ञात त्रि० उप+ज्ञा–क्त । विनोपदेशेन ज्ञातेऽर्थे ।

उपज्योतिष न० उपगतं साहश्येन ज्योतिषम् अत्या० स० । ज्योतिषशास्त्रानुकारिणि, गणितादिशास्त्रे ।

उपढौकन न० उप+ढौक–भावे ल्युट् । १उपहारे राजादे सन्तोषार्थं द्रव्यादिमार्पणे (भेटदेओया) कर्मणि ल्युट् । २उपह्रियमाणे उपायनद्रव्ये ।

उपतन्त्र न० उपगतं तन्त्रम् अत्या० स०। शिवोक्ततन्त्रसदृशे सिद्धर्षिकृते तन्त्रभेदे तच्च साराद्वीतन्त्रे दर्शितं यथा "शैवोक्तान्युपतन्त्राणि कपिलोक्तानि यानि च । अत्रुतानि च तन्त्राणि जैमिन्युक्तानि यानि च । वशिष्ठः कपिलश्चैव नारदो गर्ग एव च । पुलस्त्यो भार्गवः सिद्धो याज्ञवल्क्यो भृगुस्तथा । शुक्रो बृहस्पतिश्चैव अन्ये ये मुनिसत्तमाः । एभिः प्रणीतान्यन्यानि उपतन्त्राणि यानि च । न संख्यातानि तान्यत्र धर्मविज्ञैर्महात्मभिः । सारात् सारतराण्येव सङ्ग्रातानि निबोधतेति" ।

उपतप्त त्रि० उप–आधिक्ये–तप–क्त । सन्तप्ते । "शरोपतप्तोऽपि भृशं न स प्रभु" नैष० ।

उपतप् त्रि० उप+तप–वा० भावे टच् ।१सन्तापे। अमरे भावप्रकरणे "स्वारः स्वर्यं स्वृष्टोपतप्तेति" पाठात् भावे एव टच् इति क्षीरस्वामी । तेन शब्दकल्पद्रुमे तापकपर्य्यायताकथनं प्रामादिकमेव । कर्त्तरि टच् स्त्रियां ङीप् । २तापके ३रोगादौ च ।

उपताप पु० उप+आधिक्ये तप–आधारे घञ् । १त्वरायां भावे घञ् ।२सन्तापे दुःअन्ततपेरच् ३रोगे मेदि० । करणे घञ् ४अशुभे५पीडने च रत्नावली । "दौर्भिक्षानुपतापे" आश्व० गृ० ६,९,१, ३स्त्रोपघातेन्द्रियोपतापान् यथा सुखा-

[illegible] । [illegible]

उपतापक त्रि उप+तापि-ण्वुल् । [illegible]

उपतापन त्रि उप+तापि-ल्यु । [illegible]

उपतापिन् त्रि० उप+तापि-णिनि । [illegible]

उपतारक त्रि उप+तॄ णिच्-ण्वुल् । [illegible]

उपतिष्य न [illegible] । [illegible]

उपतीर [illegible] । [illegible]

उपतैल त्रि [illegible] । [illegible]

उपत्यका स्त्री उप+त्यक् [illegible] । [illegible]

उपदंश [illegible] (भाष्ये) [illegible]

[illegible]

[illegible]

जायते वर्त्मस्ताम्रधूम्रशिखोपमा । कोषस्याभ्यन्तरे तस्मौ पर्वसन्धिगतापि च । सवेदन पिच्छिला च दुश्चिकित्स्या त्रिदोषजा । छिद्रवर्त्मेति ख्याता छिद्रार्म इति चापरे”। छिद्र वर्त्म: स्थानम् । कोषाभ्यन्तरे अपाङ्ग इति चापरे । तस्मौ छिद्रवर्त्मवत्मौ पर्वसन्धिगता अक्षि-कोषाभ्यन्तरे । तस्मौ छिद्ररन्ध्रवर्त्मौ पर्वसन्धिगता अक्षि-पर्वणो: सन्धिगता”। तच्चिकित्सादि सुश्रु०चिकि० १९अ०। “उपदर्शेषु साध्येषु स्निग्धस्विन्नस्य देहिन”इत्यादि उक्तम्

उपदर्शक पु० उप+दृश-णिच्-ण्वुल् । १द्वारपाले । २दर्शयितरि त्रि०उप सामीप्ये दृश-ण्वुल्। समीपस्थतया द्रष्टरि ३साक्षिणि । तस्य कार्य्यानुपरक्तत्वात्तथात्वमुपद्रष्टृत्वम् ।

उपदश त्रि० ब०ब० दशानां समीपवर्त्तिन. ब०ब्री० डच् समा० । दशसंख्यासमीपवर्त्तिषु नवैकादशसंख्याकेषु ।

उपदा स्त्री उप-दा-भावे अङ् । १उत्कोचे, २उपढौकने च। “तदस्मिन् द्वन्द्वायतलाभशुल्कोपदा दीयते” पा०सूत्रभिहितोभावो द्रव्यवत् प्रकाशते इत्युक्ते:” ३उपादीयमाने द्रव्ये च। “उपदा विविशु शश्वन्नोत्सेका: कोशलेश्वरम्” “अन्ये तरा जानपदोपदाभि.” “प्रत्यग्रपूजामुपदाच्छलेन” रघु । भावे ल्युट् उपदानमप्यत्र न० । स्वार्थे कन् । तत्रैव उत्कोचे च । उपदा+अभूततद्भावे भ्वादौ च्वि । उपदीभूत: उपदीकृत: “तस्य रत्नमुपदीकृत न्वपा.” माघ । उपददाति उप+दा-कर्त्तरि क्विप्। उपदातृ-व्यदातरि त्रि० “वर्ण्यायानुरध मनायोपदाम्” यजु० ३०,९, “उपदाम् उपदानदातारम्” वेददी०

उपदानवी स्त्री स्वर्भानुदानवस्य प्रभानामकन्याजे पुलोम्न: कन्या भेदे । “स्वर्भानोस्तु प्रभा कन्या पुलोम्नस्तु सुतात्रयम् । उपदानवी हयशिरा शर्मिष्ठा वार्षपर्व्वणी” । हरि०३अ० “उपदानवी सुतान् लेभे चतुरस्त्वैलिकात्मवान् । दुष्मन्तमथ सुष्मन्त प्रवीरमनघ तथा” हरि०३२अ०।

उपदि(श)श् अव्य०दिशि, दिशे: समीपं वा वा अच् समा०। १दिशीत्यर्थे २दिशो: सामीप्ये च०उपगता दिशौ अत्वा० समा०हलन्तत्वाद्वा टाप् ।दिशोर्मध्यवर्त्तिन्या विदिशि कोणे स्त्री“आवृण्वन् सर्व्वतोव्योम दिशश्चोपदिशस्तथा” भा० व० १७१ अ०।

उपदिश पु० ‘भगिन्यां वसुदेवस्य श्रुतश्रवसि जज्ञिरे । शिशु पालो दशग्रीवोरैभ्योऽथोपदिशो बली” हरिव० ३७अ० उक्ते शिशुपालभ्रातरि वसुदेवस्य भागिनेये न्वपभेदे

उपदिश्य अ०उप+दिश-ल्यप् । १उपदेशं कृत्वेत्यर्थे । उपदिशि भव: दिगा०यत् । २विदिग्भवे त्रि० ।

उपदिष्ट त्रि०उप+दिश-कर्म्मणि क्त । यस्य जनस्य उपदेश: कृतस्तस्मिन् १जने उपदेशेन २ज्ञापिते च । “उपदिष्टातिदिष्ट गोत्रस्यैव निषेध:” उद्वा०त० रघुनन्दन: ।

उपदी स्त्री उभेतत्र दीयते खण्ड्यते उप+दो-भज्यर्थे क गौरा० ङीप् । (परगाछा) वन्दाया राजनि० स्वार्थे कन् । उपदिका उपदीकाप्यत्र हेमचन्द्र: । “इमा या सुख' । उपदिका उपदीकाप्यत्र हेमचन्द्र: । “इमा वम्री यदुपदीका” शत०ब्रा०१४,१,१,८, अत्र वम्री० शब्दस्यैव वन्दापर्यायत्वश्रवणात् हेमचन्द्रे वम्रीतिपाठ कल्पनेन शब्दकल्पद्रुमे तत्पर्य्यायताकथन प्रामादिकमेव २कीटभेदे च मेदिनि ।

उपदीक्षिन् पु० उपगतोदीक्षिणं सामीप्येन अत्या०स० । यज्ञे दीक्षितस्य निकटस्थे “उपदीक्षी से व्यग्निषु नखानि कृन्तनाद्युद्वाटनान्त सन्निपातिकम्” कात्या० २५,१४,२, “उपदीक्षी नेदिष्ठ” कर्क ।

उपदृश् त्रि०उपरिस्थ सन् पश्यति उप+दृश-क्विन् । उपरिस्थतया द्रष्टरि साक्षिणि सूर्य्यचन्द्रादौ । “अय सूर्य्य इवोपदृगयं सरांसि धावति” ऋ०९,५४,२, “अय सोम: सूर्य्य इव यथा सूर्य्य सर्व्वस्य लोकस्योपद्रष्टा तत्तत्कर्म्मणामुपदृगुपद्रष्टा”भा०।“भद्रा सूर्य्य इवोपदृग”। ८,१०२,१५।

उपदृषद(द्) अव्य० सामीप्यादौ अव्ययी० वा अच् समा० । दृषद पाषाणस्य सामीप्यादौ

उपदेव पु० उपगतोदेवम् सादृश्येन अत्या०स० । “देवकस्य भवन् पुत्राश्चत्वारस्त्रिदशोपमा. । देववानुपदेवश्च सदेवो देवरक्षित ”हरिवं०३८अ०उक्ते १देवकनृपपुत्रभेदे । “अक्रूरेणोग्रसेनायां सुगात्र्यां कुरुनन्दन” । प्रसेनश्चोपदेवश्च जज्ञाते देववर्चसौ” हरि० ३४अ० उक्ते २अक्रूरपुत्रभेदे च। देवतुल्यतेजस्कत्वाज्ज्ञानयोस्तथात्वम् । देवसदृशालौकिक सामर्थ्ययुक्ते ३पिशाचादौ । अन्तोदात्तोऽयम्, उपदेवाश्च दश “विद्याधरोऽप्सरोयक्षरक्षो गन्धर्वकिन्नरौ । पिशाचो गुह्यक सिद्धोभूतोऽमी देवयोनय” इत्यमरोक्ता. बोध्या एषाञ्चालौकिकशक्तिकत्वात्तथात्वम् । उपदेवतादयोऽप्यत्र ।

उपदेवी स्त्री “या पत्न्योवसुदेवस्य चतुर्द्दश वराङ्गना' । पौरवी रोहिणी१नाम मदिराऽपि२ तथा धरा३ । वैशाखी च तथा भद्रा४ सुनाम्नी५ चैव पञ्चमी । सहदेवा१ शान्तिदेवा२ श्रीदेवा३ देवरक्षिता४ । वृकदेव्युपदेवी५,६,च देवकी चैव सप्तमी७। १२ । सुतनुर्वडवा चेति द्वे एते परिचारिके'१४। हरि० ३७उक्ते वसुदेवस्य पत्नीभेदे । जातौ ङीप् २विद्याधरादिजातिस्त्रियाम् ।

उपदेश पु० उप+दिश घञ्। हितकथने शिक्षायाम् सर्वेषामपि च। "सम्यगर्थपदे बोधे [illegible] शिक्षणे। [illegible] उच्यते" च [illegible] [illegible] उपदेशाः। [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] शिष्यायाः पूर्वेण से सदा। [illegible] उपदेशे सर्व विधिः"। [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। "[illegible] उपदेशः [illegible]" च। "[illegible] [illegible] [illegible]। "[illegible] "[illegible]" [illegible]। "[illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] च [illegible] [illegible]। "[illegible] [illegible] [illegible]" [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]। "[illegible] [illegible]" [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] कुर्यात्। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] कुर्यात्। [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]"। [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible]। [illegible]। "[illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible]। [illegible] [illegible]। "[illegible]" [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible]। "[illegible] [illegible] [illegible]"। [illegible] [illegible]।

[illegible] वा। [illegible]। "[illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। "[illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]। "[illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]। "[illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]। "[illegible] [illegible] [illegible]। [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible]। [illegible] [illegible]। "[illegible] [illegible]" [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible]। "[illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]

पापजनकत्वम् "पतितानां गृहं गत्वा भुक्त्वा च प्रतिगृह्य चेति" वृहस्पतिवचनादिति चेन्न पातकेतरप्रायश्चित्तद्रव्यस्य ग्राह्यत्वापत्तेः, उच्यते। "आददीत विशुद्ध्यर्थमिति" महापातकेष्वपि लाघवात् सामान्यश्रुतिरेव कल्पनीया पापक्षयमात्रसाधनत्वेन प्रवृत्तस्य तत् प्रायश्चित्तद्रव्यं न ग्राह्यमिति, होलाकाधिकरणन्यायात्। अत एव न तुला-पुरुषादावतिव्याप्तिस्तस्य पापक्षयमात्रफलत्वाभावात् स्वर्गादिफलस्यापि तस्य श्रुतत्वात् अत उक्तयाज्ञवल्क्यवचना-न्महापातकिप्रायश्चित्तद्रव्यपक्षे प्रकृतक्षते वैश्वानरोष्टिः। पञ्चान्नाद्यन्यद्रव्ययागस्य जले क्षेपणीयं ब्रह्मचारिणे वा देयं। यद्यपि प्रायश्चित्तेतरपतितद्रव्यग्रहणे वृहस्पतिना चान्द्रायणमासोपवासौ विहितौ तथापि तावप्यापद्विषयौ ज्ञेयौ लघुपापप्रायश्चित्तद्रव्यग्रहणे तु "यद्गर्हितेनार्जय-न्ति कर्मणा ब्राह्मणा धनम्। तस्योत्सर्गेण शुद्ध्यन्ति जप्येन तपसैव चेति" मनूक्तगायत्रीजपगास्तिकगोष्ठ्यासप्य पानव्रतमाचरणीयम्। लघुतरपापप्रायश्चित्तग्रहणे तु "प्रति-गृह्याप्रतिग्राह्यं भुक्त्वा चान्नं विगर्हितम्। जपंस्तरत्-समन्दीयं मुच्यते मानवस्त्र्यहादिति" मनूक्तं दिनत्रयं तरत्समन्दीयजपमात्रं कुर्य्यादिति"। तरत्समन्दीयञ्च पाव-मानसूक्तान्तर्गतं सूक्तं तच्च प्रतृकृतत्वादानादिपद्धतौ १८०।१ पृष्ठे दृश्यम्।

उपदेशक त्रि० उप+दिश-ण्वुल्। उपदेशकर्त्तरि। "उप-देशकमाहात्म्यादापन्नानाञ्च पापिने" ब्रह्मा०र०।

उपदेशसाहस्री स्त्री वेदान्तप्रकरणभेदे तत्र हि उपदे-शाः सहस्रं सन्तीति तस्यास्तथात्वम्।

उपदेशिन् त्रि० उपदिशति उप+दिश-णिनि। उपदेशकर्त्तरि स्त्रियां ङीप्। "गतानुगतिको लोकः कुट्टनीमुपदेशिनीम्। प्रमाणयति नो धर्मे यथा गोघ्नमपि द्विजम्" हितो०।

उपदेश्य त्रि० उप+दिश-कर्म्मणि ण्यत्। १यत्नुशासनीये। यस्य प्रवर्त्तनार्थमुपदेशः क्रियते तस्मिन् २उपदेशार्हे कर्म्मादौ च "विद्याय वा अविद्याय यच्चान्यदुपदेश्यम्" अथ०११,८,२३

उपदेष्टृ पु० उप+दिश-तृच्। १गुरौ कर्म्मोपदेशके २आचा-र्य्ये "चत्वारोऽस्यर्त्विज स भगवान् कर्म्मोपदेष्टा हरिः" भेणी०। "तस्योपदेष्टारमपि पूजयेच्च ततो गुरुम्। न पूज्य-ते गुरुर्यत्र सर्व्वास्तत्राफला क्रिया" ति०त०वृह०। "उप-देष्टानुमन्ता च लोके तुल्यफलौ स्मृतौ" प्रा०त०पु०। ३उपदेशदायके त्रि० स्त्रियां ङीप्।

उपदेह पु० उपदिह्यते उपचीयतेऽनेन उप+दिह-घञ्। देहादिवृद्धौ गव्यमानास्त्रीपदादिमिदेहस्फीततायाम्। "कण्डूर्गुरुत्वं सुप्तत्वमुपदेहोऽल्पवेदनं स्तम्भं पैच्छल्य यत्र तं श्लैष्मिकमिति विद्यात्" व्रणविभागे सुश्रु० "गुदो-पदेहशोफौ तु सर्वशोऽपहा करोति हि" तद्योगिन्योप-देहौ तु स्वेदापव्यापकर्षति" सुश्रु०। [हेम०।

उपदेहिका स्त्री उपदेहोविद्यतेऽस्याः ठन्। कीटभेदे (दीमक)

उपदोह पु० उपदुह्यतेऽत्र उप+दुह-आधारे घञ्। दोह-नपात्रे "ददाति यो वै कपिलां सचेलां कांस्योपदोहां द्रविणैरुत्तरीयैः" भा० अ० १८६ अ०। "सर्व्वचित्राः काञ्चनपाश्वर्शृङ्गीः कांस्योपदोहाम्"। "गाः कांस्यो-पदोहाश्च कन्याश्च वस्त्रभूषिताः" इति च हरि० वं०।

उपद्रव पु० उप+द्रु-भावे अप्। १उत्पाते। रोगारम्भके धातुवैषम्यजनिते २विकारभेदे च। (उपसर्ग) तल्ल-क्षणमुक्तं वैद्यके। "यो व्याधिं स्तम्भयोर्द्धतदोषस्तस्य प्रकोपतः। योऽन्योविकारो भवति स उपद्रव उच्यते" सुश्रुते चोक्तं "साध्ययाप्यासाध्यरोगभेदस्योपक्रम्य। "त-त्रौपसर्गिको यः पूर्व्वोत्पन्नव्याधिं जघन्यकालजातो व्याधिरुपसृजति स तन्मूल एवोपद्रवसंज्ञकः"। तेन उपसर्गकत्वात्तस्य तथात्वं व्यञ्जार्थे कर्त्तरि ण्यच् इति विवेकः। स च व्याधिभेदेन नानाविधः। रोगभेदे तद्भेदाश्च तत्रैवोक्ता यथा। तत्र व्रणभेदे "अतिदग्धे मांसा-वलम्बनगात्रविश्लेषशिराज्ञायुसन्ध्यस्थिव्यापादनमतिमात्रं ज्वरदाहपिपासामूर्च्छाश्चोपद्रवा भवन्ति" पाण्डुरोगे च "अत ऊर्द्ध्वं नामलिङ्गैर्वक्ष्ये पाण्ड्वामुपद्रवान्। उत्पाटक-श्चोत्पुटकः श्याव्यः कण्डूगुतो भगम्। अथमन्यः सकण्डू-को यन्त्रिको शम्बुकस्तथा। स्थायी च दाहश्चापीव स-क्षणा क्रमशः क्रियाम्" इति, विभज्य, तल्लक्षणचि-कित्से उक्ते। वातव्याध्यादौ प्राणमांसक्षयादय उप-द्रवाः। यथा "उपद्रवैस्तु ये जुष्टा व्याधयो यान्त्यसाध्यताम्। रसायनादिना बत्ता तान् प्रवक्ष्यामि प्रसभम्। वातव्याधि प्रमेहश्च कुष्ठमर्शोभगन्दर। अश्मरी मूढगर्भश्च तथैवोदरमष्ट-मम्। अष्टावेते प्रकृत्यैव दुश्चिकित्स्या महागदाः। प्राण-मांसक्षयश्वासतृष्णाशोषवमीज्वरैः। मूर्च्छातिसारहिक्काभि पुनश्चैतदुपद्रुताः। वर्ज्जनीयाविशेषेण भिषजा सि-द्धिमिच्छता" सुश्रु०। एवमन्येऽपि रोगभेदे उपद्रवा स्त-त्रोक्ता ग्रन्थविस्तरभयान्नोक्ताः।

उपद्रष्टृ त्रि० उप+दृश-तृच्-अम्। उपदर्शके साक्षिणि

[illegible] "[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible] [उप ।

उपप्लुत त्रि० उप+प्लु–क्त । [illegible]

उपप्लव्य पु० [illegible]

[illegible]

उपधातु पु० [illegible]

[illegible]

उपमान न० [illegible]

उपमानोपमेय न० [illegible]

उपमासूत त्रि० [illegible]

उपमित त्रि० [illegible]

उपमारूप न० [illegible]

खड्गादिना ।पाकर्षणे । "खड्गं कोषमित्याङ्गुर-
र्य्यनामुपधारणे। खानाद्य फलिता याचा पञ्च पञ्च च
पातयेत्" १४०। २सम्यक्चिन्तने च । युच्। उपधारणा
योगाङ्गे चित्तस्य एकविषये स्थापनार्थव्यापारभेदे स्त्री ।

उपधावन न० उप+धाव–ल्युट् । १उपसरणे २अनुचिन्तने

उपधि पु०उप+धा–भावे कि । अन्यथास्थितस्य अन्यथा-
स्थया प्रकाशनरूपे व्यापारे ।"योगाधमनविक्रीतं योगदा-
नप्रतिग्रहम् । यत्र वाप्युपधिं पश्येत् तत्सर्व्वं विनिवर्त्त-
येत्"मनुः२छले अमरः "यदि ह्रि विजयार्थिनः क्षितीशा
विदधति सोपधि सन्धिदूषणानि" किरा० । "बलोपधि-
विनिर्वृत्तान् व्यवहारान् निवर्त्तयेत्" या० स्मृतौ दीप-
कलिकायां पाठः । उपधिश्छलमिति शूलपा० "बलोपा-
धीति" मिता०पाठः उपाधिर्भयादिरिति व्याख्यातञ्च ।
"बलोपधिकृतम्" या० स्मृ० । "यश्च वितथमास्थाय
सर्वैरुपधिना कृतम्" भा०अ०२७अ०। "मत्या चैवोपधि-
कृत मात्तदोषं निमित्तत "२४अ० । आधारे कि ।२रथ-
चक्रे हेम० । उपधिना छलेन जीवन्ति ठक् । औपधिक
भयादिदर्शनेन धनोपजीविनि "उत्कोचकाश्चौपधिका वञ्च-
काः कितवास्तथा" मनुः औपधिका ये भयादिदर्शनादि-
नाधनमुपजीवन्तीति कुल्लू० । उपधिका इति पाठोऽनाकरः

उपधूपित पु० उप+धूप–क्त । १मृत्यौ २सन्तापयुते त्रि० ।

उपधूमित त्रि०धूमोजातोऽस्य तारका० इतच् दाहकायोगात्
अत्र धूमितं प्रा०स०। १जातधूमे (धोयोयान) यानादौ
यात्रीये ज्योतिषोक्ते सूर्य्यगन्तव्यदिग्भागे स्त्री "दग्धा
दिगैन्द्री ज्वलिता दिगैशी ह्युपधूमिता चानलदिक् प्रभाते
प्रत्येकमेवं प्रहराष्टकेन क्रमादुदिग्गोऽष्टौ ज्वलिता क्रमेत ।
दग्धा दिगुक्ता दिननाथयुक्ता विपत्प्रदा सा भवति प्रदीप्ता ।
उपधूमिता यां ज्वलिता प्रयाता येषा दिगन्ताः खलु पञ्च-
शान्ता" पीयू० धारा पञ्चमराज. । तन्निदर्शनचक्रं यथा ।

	दग्धा	दीप्ता	उपधूमिता	५शान्ता:
१यामे	ऐन्द्री	पूर्वा	आग्नेयी	याम्यादिसौम्यान्ता
२यामे	पूर्वा	आग्नेयी	याम्या	नैर्ऋत्यादीशानान्ता
३यामे	आग्नेयी	याम्या	नैर्ऋती	पश्चिमादिपूर्वान्ता:
४यामे	याम्या	नैर्ऋती	वारुणी	वायव्यादिवह्निदिगन्ता
५यामे	नैर्ऋती	पश्चिमा	वायवी	सौम्यादियाम्यान्ता:
६यामे	पश्चिमा	वायवी	उत्तरा	ऐशादिनैर्ऋत्यन्ता
७यामे	वायवी	उत्तरा	ऐशी	पूर्वादिपश्चिमान्ता.
८यामे	उत्तरा	ऐशी	पूर्वा	आग्नेय्यादिवायव्यन्ता.

तत्र प्रहरभेदेन दग्धादिदिक्षु न गच्छेत् शान्तासु पञ्च-
सु गच्छेत् । एवं प्रधूमिता सधूमितादयोऽप्यत्र ।

उपधृति स्त्री उप+धृ–क्तिन् । १मन्धारणे २किरणे हेम० ।

उपधेय त्रि० उप+धा–यत् । नन्मभेदेन स्थापनीये इष्टकादौ
"वय यन्त्रमन्त्रोपधेयाश्चिट्काश्च" मि०भी० ।

उपध्मान पु० उ०उवस्ं यत्र ध्मायतेऽनेन उप+ध्मा–करणे
ल्युट् ।ओष्ठे "तालव्या ओष्ठजावपू" "उपूपध्मानीयाना-
मोष्ठौ" मि० भी० उक्ते तस्य उवर्णपयोरुच्चारस्थान-
त्वात्तथात्वम् । उपध्मान इति केचिदाहु ।

उपध्मानीय पु० उपध्माने ओष्ठे भव छ । पफपरे विसर्ग-
स्थानिके गजकुम्भाकृतितया लेखनीये वर्णभेदे उपध्मान-
शब्दे उदा० । उपाध्मानीय इति केचिदाहु ।

उपध्वस्त त्रि०उप+ध्वन्स–क्त । १नष्टे २मिश्रिते च।"कृष्ण-
ग्रीवा आग्नेया बभ्रवः सौम्या उपध्वस्ताः साविता वत्स-
तर्य" यजु०२४,२४ उपध्वस्तमनध पतनम्"वेददी० "एत-
स्मै रूपतमभिपेति रोहिणी च मेषोपध्वस्ता"शत०ब्रा०
४,५,८,२ । "सहस्रदक्षिणे त्रिरात्रे प्रतिविभज्य नयन्
रोहिणीमुपध्वस्ताम्" कात्या० १२,४,१५। "उपध्वस्ता-
मिश्रिताम्"सम्पद्वृत्ति ।

उपनक्षत्र न० उपगत नक्षत्रम् अत्या०स० । अश्विन्यादि-
सप्तविंशतिनक्षत्राणां प्रत्येक सप्तविंशत्यानुगतेषु ७२९
सख्यातेषु राशिचक्रस्थेषु तारकाभेदेषु । "तानि वा ए
तानि सप्तविंशतिः, नक्षत्राणि सप्तविंशतिः, सप्तविंशतिर्वैप
नक्षत्राण्येकैक नक्षत्रमनूपतिष्ठन्ते तानि च सप्त शतानि
विंशतिश्चाधि" शत०ब्रा० १०,५ ४,५ । अत्राधीत्य-
नेन नवाधिकत्व गम्यते सप्तविंशत्याः सप्तविंशतिगुणने
७२९ संख्यासम्भवात् श्रुतौ स्वराक्षरेण तथानुक्तिस्तु इष्ट-
कानां ७२०सङ्ख्यकत्वात्तत्संख्यासाम्यसम्पादनार्थेति बोध्यम्

उपनख न० उपगतसन्निधानतया नख नखसमीपम् अत्या०
स० । सुश्रुतोक्तेषु चतुश्चत्वारिंशत्क्षुद्ररोगेषु चिप्पाख्ये
रोगभेदे । तल्लक्षणं तु तत्रोक्तं "नखमांसमधिष्ठाय पित्तं
वातश्च वेदनाम् । करोति दाहपाकौ च तं व्याधिं चिप्प-
मादिशेत् । तदेव क्षतरोगाख्यं तथोपनखमित्यपि"।

उपनत त्रि० उप–नम–क्त । १नम्रे "गौरे प्रतापोपनते-
रितस्तत." माघः २उपगते च "अचिरोपनता स मेदि-
नीम्" रघु । ३उपस्थिते च हेम० ।

उपनति स्त्री उप+नम–भावे क्तिन । १नमने २उपगमे
[illegible] न उप-

[illegible] ॥ [illegible]

उपनह्(हि) [illegible]

उपनम्य [illegible]

उपनम्ल त्रि उप+नम्–क्त [illegible]

उपनय पु० उप+नी–भावे अच् । [illegible]

[illegible]

विमानुपपत्तेः तत्सिद्धिरिष्यातश्चक्षो पूर्वानुभूतवस्तुमात्र-स्यैव तथात्वेन घटत्वाद्यात्मकतत्तामत्यभिज्ञानानुरोधेनैव प-रैरप्युक्तार्य्यकारणस्याभ्युपेयत्वात् । न चैवं जन्यस्वविष-यकसविकल्पकस्यैव प्रत्यासत्तित्वमिति प्राचीनगाथा-विरोध तस्या अकिञ्चित्करत्वात् सघयत्नघटादेरुप-नीतभानस्थाने एव तया नियमसम्भवाच्च द्रव्यत्वादिप्रका-रेण घटादेरुपनयसत्त्वेऽपि घटत्वप्रकारेण तस्योपनीतप्रत्य-क्षानुदयेन घटत्वादिना तद्घटादिप्रकारकप्रत्यक्षं प्रति घटत्वादिप्रकारेणैव तद्घटाद्युपनयस्य हेतुत्वादतएव घट-घटत्वयोर्निर्विकल्पकानन्तरं घटे घटत्वस्यैव घटत्वेऽपि घटस्य न वैशिष्ट्यावगाहि प्रत्यक्षं घटत्वद्रव्यत्वादिप्रकारेणैव घटादीनां विशिष्टबुद्धे पारमार्थिकतया तद्रूपभूतस्य घ टत्वादिप्रकारेण घटादिज्ञानस्य तदानीमसत्त्वात् न चैवं निर्विकल्पकोत्तरं विशेष्ये विशेषणमित्यादिक्रमेणापि घटव-दित्याकारप्रत्यक्षं न स्यात्, द्रव्यत्वात् जातीतरनिष्ठप्रकार-ताया किञ्चिदवच्छिन्नत्वनियमात् द्रव्यगुणकर्मणां निर-वच्छिन्नप्रकारतानभ्युपगमात् । न च निर्विकल्पकस्य प्रत्या-सत्तित्वे स्वविषयीभूतघटत्वाद्युपधानेन तस्य प्रत्यक्षापत्तिः विषयानुपधानेन ज्ञानादिप्रत्यक्षस्यालीकतया विषयोपना-यकविरहादेव तस्यातीन्द्रियत्वोपगमादिति वाच्यम् सत्यपि सन्निकर्षे प्रत्यक्षसामान्य प्रत्ये घटत्वादिनैव निर्विकल्प-कत्वेनापि तादात्म्यसम्बन्धेन विरोधित्वकल्पनादेव निर्विकल्पकस्याप्रत्यक्षत्वादन्यथा सुखत्वादिनिर्विकल्पकस्य स्वविषयीभूतसुखत्वाद्युपधानेन साक्षात्कारस्य दुर्वार-त्वापत्ते सुखत्वस्य निर्विकल्पक इव सुखत्वेऽपि लौकि कस्यैव मनःसन्निकर्षस्य सत्त्वात् तदुपधाने तन्निर्विकल्प-कस्य प्रत्यक्षे बाधकाभावादिति । यत्तु घटादिप्रकारक-प्रत्यक्ष प्रत्येव घटादिज्ञानत्वेन हेतुत्वे घटादिविशेष्यक घटो द्रव्यमित्याकारमानसोपनीतभानं न स्यादिति तन्न घटादिधर्मिकद्रव्यत्वाद्यसंसर्गाग्रहादिवशादेव मानसधियो घटादिविशेष्यकत्वसम्भवात् घट इत्येतन्मात्रसाक्षात्कारस्य बाध-निर्णयार्पितवश्यमानसप्रत्यक्षस्यासत्त्वेऽपि सत्यभावात् । न चैव घटादेरनुपस्थितिदशायामपि तद्विशेष्यक मानसप्रत्यक्ष स्यात् तद्धर्मिकासंसर्गाग्रहस्य तदानीमपि सत्त्वादिति वाच्य घटत्वप्रकारकप्रत्यक्षत्वस्य घटनिष्ठालौकिकविशेष्यताकप्रत्यक्ष-त्वव्यापकतया तदवच्छिन्नं प्रति हेतुभूतस्य घटत्वज्ञानस्य विरहादेवानुपस्थितघटादेर्विशेष्यविधया मानसंप्रत्यक्षासम्भवात् घटो द्रव्यमित्यादिमानसस्य घटप्रकारकत्वनियमात् अतएव

"उपनीत विशेषणतयैव भासते" इत्यभिधाय "मानसे तु नाय नियम इति प्राचीनैरप्युक्तमित्यलं पल्लवितेन"।भाषा॰ मुक्तावल्योश्च "विषयी यस्य तस्यैव व्यापारो ज्ञानलक्षणा" "ननु ज्ञानलक्षणा प्रत्यासत्तिर्यदि ज्ञानरूपा सामान्यल क्षणापि ज्ञानरूपा यदा तयोर्भेदो न स्यादत आह । विषयी यस्येति सामान्यलक्षणा प्रत्यासत्तिर्हि तदाश्रयस्य ज्ञान जनयति । ज्ञानलक्षणा प्रत्यासत्तिस्तु यद्विषयकं ज्ञानं तस्यैव प्रत्यासत्तिरिति"। "एवं ज्ञानलक्षणाया अस्वीकारे सुरभि चन्दनमिति ज्ञाने सौरभस्य भान कथं स्यात्? । यद्यपि सामान्यलक्षणयापि सौरभमान सम्भवति तथापि सौर भत्वस्य भान ज्ञानलक्षणया । एवं यत्र धूमत्वेन धूलीपटल ज्ञात तत्र धूलीपटलस्यानुव्यवसाये भान ज्ञानलक्षणया" । तत्र दिनकर । "ज्ञानलक्षणास्वीकारे बीजमाह । एव मित्यादिना कथ स्यादिति । चन्दनखण्डस्य चाक्षुषे जा यमाने उपस्थितसौरभमानं न स्यात् सौरभांशे चक्षुः-सन्निकर्षाभावादित्यर्थ । सौरभत्वप्रकारकलौकिकप्रत्यक्ष-सामग्र्याः सहकारिण्याविरहेण सौरभत्वसामान्यलक्ष-णयापि सौरभभान न सम्भवतीति भावः । सुरभि चन्द नमित्यादौ सौरभादेर्भानं सौरभत्वादिसामान्यलक्षण-यैव सम्भवति । सौरभत्वप्रकारकलौकिकप्रत्यक्षसौरभत्वा-वच्छिन्नप्रकारकप्रत्यक्षान्यतरसामग्रीसहकारेणैव तस्या फ-लजनकत्वाङ्गीकारात् प्रकृते च द्वितीयसामग्र्याः सह कारिण्या सत्त्वादित्यभिप्रायेणाह यद्यपीति सौरभत्वस्य भानमिति स्वरूपत सौरभत्वस्य भानमित्यर्थः । ज्ञान लक्षणया ज्ञानलक्षणयैव । तदानीं सौरभत्वांशे धर्मा-न्तरस्याग्रहीततया सामान्यलक्षणया तज्ज्ञानाऽनिर्वा-हादिति भाव. । ननु धर्मान्तरस्य सौरभांशेऽग्रहेऽपि सौरभत्वसामान्यलक्षणयैव सौरभत्वादेर्भानमस्तु सौरभ-त्वप्रकारकसौरभविशेष्यकत्वस्यैव तत्कार्यतावच्छेदकत्वा-दिति चेन्न सौरभत्वादिविषयताप्रयोजिकायाः सामान्य-लक्षणायाः स्वविषयसौरभत्वादिमत्त्वरूपस्य सम्बन्धस्य सौरभत्वेऽभावेन सामान्यलक्षणया तज्ज्ञानानिर्वाहात् सौरभत्वसामान्यलक्षणायाः कार्य्यतावच्छेदके सौरभत्व प्रकारत्वनिवेशे प्रयोजनाभावाच्च । न च ज्ञानलक्षणाया कारणतान्तरकल्पने गौरवभियैव सामान्यप्रकारत्वस्य कार्य्यतावच्छेदके प्रवेश इति वक्तव्यम् विशेषणज्ञानहेतु-तयैव निर्वाहे ज्ञानलक्षणाया कारणत्वान्तरकल्पना विरहादिति । ननु विशेषणज्ञानजन्यतावच्छेदक

[illegible] यथा

उपनयन न उप+नी-ल्युट् । [illegible]

[illegible]

विशेषकालोऽभिधीयते। तत्रादौ वर्णभेदेन कालभेदस्य मुख्यता यथाह प्रमि० कश्यपः। "ब्रह्मतौ वसन्ते विप्राणां ग्रीष्मे राज्ञां शरद्यथो। विशां मुख्यञ्च सर्व्वेषां द्विजानाञ्चोपनायनम्"। नारदः "शरद्ग्रीष्मवसन्तेषु व्युत्क्रमात्तु द्विजन्मनाम्। मुख्यं साधारणं तेषां वृतं माघादिपञ्चसु"। नि० सि० गर्गः। "विप्रं वसन्ते क्षितिपं निदाघे वैश्यं घनान्ते व्रतिनं विदध्यात्। माघादिशुक्रान्तकपञ्चमासाः साधारणा वा सकलद्विजानाम्"। शुक्रोज्येष्ठः। माघादिमासप्रशस्त्यमाह हेमाद्रौ ज्योतिषे"। "माघादिषु च मासेषु मौञ्जी पञ्चसु शस्यते"। अन्यत्रापि। "ब्राह्मणक्षत्रवैश्यानां माघादिष्वपि पञ्चसु। साधारणं तु सर्व्वेषां व्रतोपनयनं विदुः"। तत्र माघभेदे फलभेदः यथाह व्यव० च० सुरेश्वरः"। "माघे मासि महागुणोधनपतिः प्राज्ञोधनी फाल्गुने मेधावी भवति व्रतोपनयने चैत्रे च वेदान्वितः। वैशाखे सुभगः सुखी पटुमतिर्ज्यैष्ठे वरिष्ठोबुधोऽप्याषाढेऽपि महाविपक्षविजयी ख्यातो महापण्डितः"। छत्रचि० "माघे द्रविणवैशाढ्यः फाल्गुने च दृढव्रतः। चैत्रे भवति मेधावी वैशाखे कोविदोभवेत्। ज्यैष्ठे गहननीतिज्ञ आषाढे क्रतुभाजनम्। शेषेष्वन्येषु रात्रिः स्यान्निषिद्धमिति च व्रतम्"। निषिद्धमिति विप्रक्षत्रियविषयं न वैश्यपरं तस्य "शरदि वैश्यमिति" श्रुत्या प्रागुक्तकश्यपेन च शरद्युपनयनविधानात्। यत्तु "विप्रस्य क्षत्रियस्यापि व्रतं स्यादुत्तरायणे। दक्षिणे च विशां कार्य्यं नानध्याये न संक्रमे" इति गर्गवचने चकारात् विप्रक्षत्रयोर्दक्षिणायने उपनयविधानं तत् प्रायश्चित्तोपनयनपरमिति सं० त० रघु०। वस्तुतः चस्त्वर्थे दक्षिणायने तु वैश्यस्य मुख्योपनयनपरम् "उदगयने आपूर्य्यमाणपक्षे कल्याणे नक्षत्रे चूडोपनयनगोदानविवाहाः" आश्व० एतत्तु विप्रक्षत्रविषयम्। प्रायश्चित्तोपनयनपरत्वे "नानध्याये न संक्रमे" इति पर्य्युदासानुपपत्तिः अग्रे प्रदर्शयिष्यमाणगर्गवचनेन प्रायश्चित्तोपनयनस्यानध्यायेऽपि कर्त्तव्यतावगमात्। "जन्मलग्नजन्ममासराशिषु उपनयनमाशस्त्यमाह" ज्योतिषे० वृद्धः। "जन्मोदये जन्मसु तारकासु मासेऽथवा जन्मनि जन्मभे वा। व्रतेन विप्रो न बहुश्रुतोऽपि विद्याविशेषे प्रथितः पृथिव्याम्"। "विवाहे चैव सारम्भे जन्ममासं विवर्ज्जयेत्। विशेषाज्जन्मपक्षन्तु शेषमाद्यैरदाहृतम्" गर्गवाक्यं तु क्षत्रियवैश्यपरम् न तु ब्राह्मणविषयं तद्वाक्यविरोधात्"। अथ पक्ष निर्णयः व्य० च०। "श्रेष्ठः पक्षसुधन्ति शुक्लमसितस्याद्यत्रिभागं तथा रिक्तां प्रोज्झ्य तिथिं तथा त्वयनयोः सन्धिञ्च शेषाः शुभाः" इति आपूर्य्यमाणे पक्षे इत्यादिप्रागुक्ताश्वलायनसूत्रम् "पक्षे च कृष्णेतरे" भुजबलभीमः। तिथिनिर्णयः। निर्णया० "तृतीयैकादशी ग्राह्या पञ्चमी द्वादशी तथा"। "द्वितीषु रुद्ररविदिक्प्रमिते तिथौ च कृष्णादिमत्रितयकेऽपि न चापराह्णे" मु० चि०। निर्णया० व्यव० चन०। "न च षष्ठ्यामथाष्टम्यां पञ्चदश्यां न पर्व्वणि। रिक्तासु च न कर्त्तव्यं त्र्यहस्पृग्दिवसे तथा"। अष्टमीपञ्चदश्योरनध्यायत्वेऽपि पृथगुपादानं नैमित्तिकविषयमेवमन्येऽपि। "षष्ठ्यामशुचिरं भार्य्या रिक्तासु बहुदोषभाक्" सं० त०। "रिक्तायामर्थहानिः स्यात् पौर्णमास्यामन्येव च। प्रतिपद्यपि चाष्टम्यां कुलवृद्धिविनाशनमिति"। अन्यत्रापि "सप्तम्यामष्टम्यां स्मृति यदि रिक्तात्रयोदश्याम्। आयुर्विद्यानाशोऽप्रतवन्मे पञ्चदश्याञ्च"। "द्वितीया पञ्चमी षष्ठी सप्तमी दशमी तथा। त्रयोदशी तृतीया च शुक्ले श्रेष्ठा प्रकीर्त्तिता" इत्यत्र सप्तमीत्रयोदश्योर्यत् प्राशस्त्यमुक्तं तद्वसन्ताभिप्रायेण। नि० सि० नारदेन व्यतिरेकमुखेन वसन्ते गलग्रहादेरविप्रसक्तेः। यथा "विनर्त्तुना वसन्तेन कृष्णपक्षे गलग्रहे। अपराह्णे चोपनीतः पुनः संस्कारमर्हति"। गलग्रहमाह मदनरत्ने नारदः। "कृष्णपक्षे चतुर्थी च सप्तम्यादिदिनत्रयम्। त्रयोदशी चतुष्कञ्च अष्टावेते गलग्रहाः"। रा० मा० "आरम्भानन्तरं यत्र प्रत्यारम्भोन विद्यते। गर्गादिमुनयः सर्व्वे तमेवाहुर्गलग्रहम्"। दैवज्ञमनोहरे। "प्रदोषे निश्यनध्याये सन्ध्यागर्ज्जे गलग्रहे। मधुविनोपनीतस्तु पुनः संस्कारमर्हति"। एवं दिशाचतुर्दशीगस्तयोस्तथा यदा भवेत्। द्वादशी तत्र वर्ज्ज्या स्यात् गलग्रहतया मतेति ज्यो० वचनात् तादृशद्वादश्या वर्ज्यता। वृद्धगर्गः। "स्मृतिपूज्ञानध्यायान् सप्तमीञ्च त्रयोदशीम्" वर्ज्जयेदित्युक्तमस्ति। तत्रानध्यायप्रदोषकालौ अनध्यायशब्दे १४५ पृ० दर्शितौ "अनध्यायेऽपि कर्त्तव्यं यस्य नैमित्तिकं भवेत्" वृद्धगर्गवचनात् "प्रायश्चित्तोपनयनेऽनध्यायस्य न दूषकताऽधिकारात् कृष्णपक्षगलग्रहयोः समुच्चयः। "नो जीवास्फातिचारे सितगुरुदिवसे कालशुद्धौ व्रतं स्यात्" दीपिकोक्तः समयाशुद्धिमात्रं वर्ज्जनीयम्। गुरुशुक्रास्तादिषूपनयने दोष-

केन्द्रगतेऽथवास्मिन् धारेऽस्य ग्रोपनयनं कथितं द्विजानाम् । नीचस्थितेऽरिगृहगेऽथ पराजिते वा जीवेऽगादपुत्पगः स्मृतिकर्महीनः" । ज्योतिर्निबन्धे नारदः "सर्वेषां जीवशुक्रभवाराः मौडा व्रते शुभाः । चन्द्रार्कौ मध्यमौ ज्ञेयौ सामवद्दुजयो कुजः । शाखाधिपतिवाराश्च शाखाधिपबलं तथा । शाखाधिपतिलग्नञ्च दुर्लभं त्रितयं व्रते" । मु० चि० "शाखेशवारतनुवीर्य्यमतीव शस्तं शाखेशसूर्य्यशशिजीवबले व्रतं सत् । जीवे भृगौ रिपुगृहे विजितेऽथ नीचे स्याद्वेदशास्त्रविधिना रहितोव्रतेन" । वशिष्ठः "शाखेशगुरुशुक्राणां मौढ्ये वाल्ये च वार्द्धके । नैवोपनयनं कार्य्यं वर्णेशे दुर्बले सति" । तेन भौमबुधयोरस्तादिषु सामगाथर्वणशाखिनोरुपनयनादि न भवतीति गम्यते । तत्र नीचाद्यवस्थितत्वे स्वनवांशस्थोच्चांशस्थितत्वे न शाखेशादेरपवादमाह वशिष्ठः "यस्तु नीचाशयगतस्त्वे स्वांशे वा स्वोच्चभागगे । शाखेशे वा गुरौ शुक्रे न नीचफलमश्नुते" । शाखेशवर्णेशास्तु । "विप्राधीशौ भार्गवेज्यौ कुजार्कौ राजन्यानामोषधीशोविशाञ्च । शूद्राणां चान्त्यजानां शनिः स्याच्छाखेशाः स्युर्जीवशुक्रारसौम्याः" मु० चि० "ऋग्वेदोऽथ यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वणः । वेदानामधिपा जीवशुक्रभौमबुधाः क्रमात्" गुरु । "ऋग्वेदाधिपतिर्जीवोयजुर्वेदाधिपो भृगुः । सामवेदाधिपो भौमः शशिजोऽथर्व्ववेदराट्" दीपिका । लग्नभेदे फलमाह व्य० च० वशिष्ठः । "मेषे भवति वाक्कुशलो वित्तविद्यार्ज्जितो वृषे । युग्मे वेदार्थदर्शी च कुलीरे च षडङ्गवित् । शिल्पकर्मकरः सिंहे षष्ठे भवति पण्डितः । तुलायां विभवप्राप्तः कामलस्तथोऽथ वृश्चिके । सर्वत्र पूजितश्चापे मृगेऽदक्षिणमृगे तथा । राजप्रेष्यान्वितः कुम्भे मीने वेदान्तपारगः" । लग्नकेन्द्रस्थरव्यादि ग्रहफलमाह मु०चि० "राजसेवी वैश्यवृत्तिः शस्त्रवृत्तिश्च पाठकः प्राज्ञोऽर्थवान् म्लेच्छसेवी केन्द्रे सूर्य्यादिखेचरे" व्य० च० गुरुः । "रवौ लग्नादिकेन्द्रस्थे दोषः स्फुरितव्रतः । तत्रोपनीतस्य पितोः कुलनाशो भवेत् तदा, कुजे लग्नादिकेन्द्रस्थे दोषः कुजितवक्त्रकः । तत्रोपनीतवक्ता हन्ति पर्यासं संशयः । शनौ लग्नादिकेन्द्रस्थे दोषोऽर्दितवक्त्रकः । करोति महतीं पीड़ां व्रतिनो वा गुरोस्तथा । राहौ लग्नादिकेन्द्रस्थे दोषोरक्ताक्षसंज्ञकोभवेत् । मातरं जननं हन्ति बाधया धनसञ्चयम् । केतौ लग्नादिकेन्द्रस्थे दोषश्चाथवक्त्रकः । तस्य व्रतिनोवृत्तिवित्तविद्याविनाशनम्" । लग्नषष्ठाष्टमान्त्यस्थः करोत्येष निशाकरः । व्रतिनोदेहमथनं निधनं दुःखसञ्चयम्" । वशिष्ठः "विशेषान्निधनस्थाने ग्रहानेच्छन्ति सर्व्वदा । आचार्य्यस्त्वशुभा घ्नन्ति शिष्यं घ्नन्त्यशुभेतराः" । "केन्द्रत्रिकोणगे जीवे भानौ शुक्रेऽथवा व्यये । त्रितीये च शुभोयोगो द्विजानामौपनायने" । लग्नादिधिकस्थानभेदे ग्रहविशेषस्थितौ फलभेदमाह काश्यपः "षष्ठाष्टमं विना जीवः सर्वत्र शुभकृत् सदा । सर्व्वत्र शुभकृच्छुक्रः षष्ठसप्ताष्टमं विना । भास्करोलग्नगः कुर्य्याद्वटुं भूपतिसेवकम् । धनस्थः स्वर्णरहितं भ्रातृस्थः सुखिनं सदा । बन्धुगोदुःखिनं नित्यं सुतगोमतिवर्ज्जितम् । शत्रुगोरोगरहितं सप्तमे मार्गवर्ज्जितम् । अष्टमे दृष्टिरहितं नवमे धर्म्मचारिणम् । व्यापारगोभिषग्वृत्तिं दीर्घायुष्यं तथाऽऽयगः । रिपुफगोहानियुक्तश्च फलमेतद्गुरुरावपि । सिते चन्द्रे लग्नसंस्थे शुभं स्यादसितेऽशुभम् । धनगे स्याद्धनप्राप्तिस्तृतीये सुखसंस्थितिः । चतुर्थे बुद्धिवृद्धिश्च पञ्चमे सौख्यमुत्तमम् । षष्ठे तु व्याधिपीड़ा स्यात् सप्तमे क्लेशन्तति । अष्टमे निर्धनः प्राणी नवमे धर्म्मसञ्चयः । दशमे स्यात् सदाचारो लाभे स्याद्धनसञ्चयः । दारिद्र्यं रिपुफगे विद्याच्चन्द्रे फलमुदाहृतम् । व्रतिनोऽथ सुखं कार्य्यहानिर्वुद्धिरथ तिर्गदः । अधमोऽद्भुमातिर्दोष्टिर्नाशो लग्नात् कुजे फलम् । बुद्धिर्दृष्टिर्वित्तनाशो लाभः पुत्रोन्नतिः सुखम् । आयुःक्षयो धर्मसौख्ये कोपलाभः क्षयः क्रमात् सौम्ये लग्नादिराशीनां फलमेतदुदाहृतम् । निन्दां हानिं सुखं रोगं द्युतकाम जड़ मतिम् । विपत्क्लेश सुखं सम्मुदयात् कुरुते शनिः । चन्द्रे विशेषमाह लल्लः "पापात् सप्तमगश्चन्द्रः पापग्रहेण वा युतम् । व्रते वित्तवर्ज्जयेद्यत्नाद्दोषमाहुर्मनीषिणः । तत्फलं तत्रैव "पापपक्षात् सप्तमग शशाङ्कः पापपक्षेणापि युतश्च हित्वा । व्रतं प्रशस्तं मुनयोवदन्ति नोचेत्तदा मृत्युमुपैति शीघ्रम्" । गुरुस्तु । "पापपक्षेऽचिते लग्ने जीवितार्थी न कारयेत् । चन्द्रो वा क्रूरगयुक्तो मृत्यु संप्रयच्छति" । वर्ज्ज्ययोगमाह मु० चि० "कवीज्यचन्द्रलग्नपारिपौ मृतौ व्रतेऽधमाः । व्ययेऽब्जभार्गवौ तथा तनौ मृतौ सुते खलाः" । अन्यत्रापि "लग्नाधिनाथसितजीवनिशाधिनाथान् षष्ठाष्टमे व्ययगतावपि चन्द्रशुक्रौ । लग्नाष्टमसप्तमगतानशुभग्रहांश्च यत्नात् त्यजेद्व्रतविधौ मुनयोवदन्ति" । सोमपक्षे । "मेषलग्नस्थे तु सर्व्वदा

न्द्रगतेऽथवास्मिन् वर्षेऽस्य चोपनयनं कथितं द्विजानाम् । नीचस्थितेऽरिगृहगेऽथ पराजिते वा जीवे-भृगावुपनयं स्मृतिकर्म्महीनः” । ज्योतिर्निबन्धे नारद “सर्वेषां जीवशुक्रग्रहाराः सौम्या व्रते शुभाः । चन्द्रार्कौ मध्य-मौ ज्ञेयौ सामवद्भुजयो कुजः । शाखाधिपति-वाराच शाखाधिपवलं तथा । शाखाधिपतिलग्नं तु दुर्लभं नितयं व्रते’ । मु० चि० “शाखेशवारतनुवीर्य्यमतीव शस्तं शाखेशसूर्य्यशशिजीवबले व्रतं सत् । जीवे भृगौ रि-पुगृहे विजितेऽथ नीचे स्यात् वेदशास्त्रविधिना रहितो-व्रतेन” । वशिष्ठ “शाखेशगुरुशुक्राणां मौढ्ये वार्द्धके च वार्द्धके । नैवोपनयनं कार्य्यं वर्णे दुर्बले यदि” । तेन भौमबुधयोरस्तादिषु सामगाथर्वणशाखिनोरुपन-यनादि न भवतीति गम्यते । तत्र नीचाद्यवस्थितत्वे स्वनवा-मशोच्चांशस्थितत्वेन शाखेशादेरपवादमाह वशिष्ठः “अतु-नीचाशगतस्त्वे स्वाये वा स्वोच्चभागगे । शाखेशे वा गुरौ शुक्रे न नीचफलमश्नुते” । शाखेशवर्णेशास्तु । “विप्राधी-शौ भार्गवेज्यौ कुजार्कौ राजन्यानामोषधीशो विशाञ्च । शूद्राणां चान्त्यजानां शनिः स्यात् शाखेशाः स्युर्जीवशुक्रार-सौम्याः” मु० चि० “ऋग्वेदोऽथ यजुर्वेदः सामवेदो-ऽथर्वणः । वेदानामधिपा जीवशुक्रभौमबुधाः क्रमात्” मुह । ‘ऋग्वेदाधिपतिर्जीवो यजुर्वेदाधिपो भृगुः । सामवेदाधिपो भौमः शशिजोऽथर्व्ववेदराट्” दीपिका । लग्नभेदे फलमाह व्य० च० वशिष्ठः । ‘मेषे भवति वाक्पटुः वित्तविद्यार्ज्जितो वृषे । युग्मे वेदार्थदर्शी च कुलीरे च षडङ्गवित् । शिल्पकर्म्मकरः सिंहे षष्ठे भवति पण्डितः । तुलाया विनयप्राप्तः कामुकस्त्वथ वृश्चिके । सर्व्वत्र पूजितश्चापे म्लेच्छवृत्तिर्मृगे तथा । राजप्रेष्यान्वितः कुम्भे मीने वेदान्तपारगः” । लग्नकेन्द्रस्थरव्यादि ग्रहफल-माह मु० चि० “राजसेवी वैश्यवृत्तिः शस्त्रवृत्तिश्च पाठकः । प्राज्ञोऽर्थवान् म्लेच्छसेवी केन्द्रे सूर्य्यादिखेचरे” व्य० च० गुरु । “रवौ लग्नादिकेन्द्रस्थे दोषः स्फुरित-मध्यमः । तस्योपनीतस्य पितोः कुलनाशो भवेत् तदा, कुजे लग्नादिकेन्द्रस्थे दोषः कुत्सितसत्त्वकः । तस्योपनीत-कुमारं हन्ति सर्वोस्व एव च । शनौ लग्नादिकेन्द्रस्थे दोषो-ऽदितवं मतः । करोति महतीं पीडां प्रतिमो वा गुरो-र्यथा । राहौ लग्नादिकेन्द्रस्थे दोषोऽत्याहृतयो भवेत् । मातृमोजननीं हन्ति चाथवा धनसञ्चयम् । केतौ लग्नादि-केन्द्रस्थे दोषश्च पापसंज्ञकः । तस्य प्रतिमोऽत्ति-

वित्तविद्याविनाशनम्” । लग्नषष्ठाष्टमान्त्यस्थः करोत्येव भिषाज्वरं । प्रतिमोदेहमथनं निधनं दुःखसञ्चयम्” । वशिष्ठः “विशेषान्निधनस्थाने ग्रहान्नेच्छन्ति सर्व्वदा । व्याघात्यैन्त्यशुभा घ्नन्ति शिष्यं मन्त्यशुभेतरा” । “केन्द्र-त्रिकोणगे जीवे भानौ शुक्रेऽथवा व्यये । द्वितीये चैव शुभोयोगो द्विजानामौपनायने” । लग्नादिधिकस्थानभेदे चन्द्रविशेषस्थितौ फलभेदमाह काश्यप. “षष्ठाष्टम विना लीव सर्व्वत्र शुभकृत् सदा । सर्व्वत्र शुभलग्नकः षष्ठसप्ता-ष्टम विना । भास्करोऽलग्नगः कुर्याद्वटु नृपविशेषकम् । वटुस्य स्वर्गरहित भ्रातृस्य सुखिनः सदा । बन्धुगोदः-खिन नित्यं सुतगोमतिवर्ज्जितम् । शत्रुगोरोगरहित स-प्तमे मार्गवर्ज्जितम् । अष्टमे द्विरहित नवमे धर्म्म-चारिणम् । व्यापारगोऽभिषगवृत्तिं दोषोगुण्यं तथा ऽयगः । रिपुफगोहानियुक्तश्च फलमेतद्गुरावपि । सिते चन्द्रे लग्नसंस्थे शुभं स्यादसितेऽशुभम् । वक्रगे स्याद्धनप्रा-प्तिस्तृतीये सुखसंस्थितिः । चतुर्थे बुद्धिवृद्धिश्च पञ्चमे सौ-ख्यसत्तमम् । षष्ठे तु व्याधिपीडा स्यात् सप्तमे सुखस-न्ततिः । अष्टमे निर्धनः प्राणी नवमे धर्म्मसञ्चयः । दश-मे स्यात् सदाचारो लाभे स्याद्धनसञ्चय । दारिद्र्यं रि-पुफगे विद्याश्चन्द्रे फलमुदाहृतम् । खतिमौम सुख का-र्य्यहानिर्बुधैः स्मृतिर्गदः । अधर्म्मोऽधमतिर्दर्शिनाशो लग्नात् कुजे फलम् । बुद्धिवृद्धिर्वित्तनाशो लाभ पुत्रोन्नतिः सुखम् । आयुःक्षयो धर्मसौख्यं कोपलाभः क्षय क्रमात् सौम्ये लग्नादिराशीनां फलमेतदुदाहृतम् । निन्दा हानिं सुख रोगं द्यूतकाम जड मतिम् । विपत्क्लेश सुख खलुमुदयात् कुरुते शनिः । चन्द्रे विशेषमाह लल्ल : “पापात् सप्तमगश्चन्द्र पापगृहेण वा युतम् । व्रते विव-र्ज्जयेद्यत्नाद्दोषमाहुर्मनीषिणः । तत्फलं तत्रैव “पाप-पक्षात् सप्तमगं शशाङ्कं पापपक्षेणापि युतञ्च हित्वा । व्रतं प्रशस्तं मुनयो वदन्ति नोचेत्तदा मृत्युमुपैति शिष्यम्” । गुरुस्तु । ‘पापपक्षेक्षिते लग्ने जीवितार्थी न कारयेत् । चन्द्रो वा क्रूरगयुक्तो मूढत्व संप्रयच्छति’ । सर्व्वयोगमाह मु० चि० “कर्कीज्यचन्द्रलग्नपारिपौ कृतौ व्रतेऽधमा । व्ययेऽब्जभार्गवौ तथा तनौ कृतौ सुते खलाः” । अन्यत्रापि । “लग्नाधिनाथसितजीव निशाधिनाथान् षष्ठाष्टमे व्ययगतानपि चन्द्रशुक्रौ । ल-ग्नाष्टमव्ययगतानशुभग्रहाश्च यत्नात् त्यजेद् व्रतविधौ मुनयो वदन्ति” । घोरकमपछे । ‘मेषाद्यावन्मासे तु सर्व्वदा

उपनागरिका स्त्री "माधुर्य्यव्यञ्जकैर्वर्णैरुपनागरिकोच्यते" इत्युक्तलक्षणे वृत्त्यनुप्रासवृत्तिभेदे। यथा "अपसारय घनसार कुरु हारं दूर एव किं कमलैः। अलमालि! मृणालैरिति वदति दिवानिशं बाला"।

उपनामुक त्रि० उप+नम–बा० उकञ्। १सम्मुखनम्रीभूते २फला-नुगुण्याय प्रस्तुते "यदिष्टिभिर्यजेतोपनामुक एनं यज्ञः स्यात् यथाप्रीत्युपनामुक एनम्" शत० ब्रा० १२, २, ६, ६, ७।

उपनाय पु० उपनाययति उप+नी–णिच् करणस्य कर्त्तृत्व-विवक्षायाम् कर्त्तरि अच्। उपनयसंस्कारे हेम० तस्य आचार्य्यसमीपगमनसम्पादनकरणत्वात्तथात्वम्।

उपनायक पु० उपगतो नायकम् अत्या० स०। १नायकसहाये उपपतौ "नायकस्य गुणोत्कर्षकथका उपनायकाः" संगी-तोक्ते २नायकसहायभेदे उप+नी–ण्वुल्। ३उपस्थापके त्रि० अनुमानलक्षणादुपसन्निकर्षे पु०। उपनयशब्दे उदा०।

उपनायन न० उप+नी–स्वार्थे–णिच्–ल्युट् करणे कर्त्तृत्व विवक्षायां कर्त्तरि नन्द्या० ल्यु वा। उपनयसंस्कारे। उपनयनशब्दे बहुप्रयोगो दृश्यः। "ब्राह्मणस्योपनायनम्" मनुः। उपनायन प्रयोजनमस्य ठञ्। औपनायनिक उपनयनप्रयोजने विधाने त्रि०। "एष प्रोक्तो द्विजातीना-मौपनायनिको विधिः" मनुः औपनायनिक इत्यत्र कुल्लू० अनुपनीतकादिकादित्यकल्पनमनादरमेव उपनायनशब्देनैव तद्रूपसिद्धेस्तथाकल्पनानौचित्यात्।

उपनाह पु० उप+नह–घञ्। १वीणायास्तन्त्रीबन्धनस्थाने २व्रणाद्युपशमार्थं लेपनद्रव्ये च। "आदौ विम्लापनं कुर्य्यात् द्वितीयमवसेचनम्। तृतीयमुपनाहञ्च चतुर्थीं पाटनक्रि-याम्" "शोफयोरुपनाहन्तु कुर्य्यादामविदग्धयोः" "ति-लोपनाहं कुर्य्याच्च सर्वदा वातरोगिणाम्" "शाल्वणमुप-नाहार्थे बलातैलमनुवासनार्थे" इति च सुश्रुतः।

उपनाहन न० उप+नह–स्वार्थे णिच्–भावे ल्युट्। प्रले-पादिबन्धने "प्रशमयेत् स्नेहस्वेदोपनाहनैः"। "वेशवारैः सलवणैः स्निग्धैः स्यादुपनाहनम्" सुश्रुत।

उपनिक्षेप पु० उप+नि–क्षिप–कर्मणि घञ्। १रूपसंख्या-प्रदर्शनेन रक्षणार्थं परस्य हस्ते निक्षिप्ते द्रव्ये "याचितान्वाहितन्यासनिक्षेपजङ्गमादधनैर्विना। तथोपनिधिराजस्वोभोग्यस्त्रि-याणां धनैरपि" या० स्मृ०। "उपनिक्षेपो नाम रूपसंख्या-प्रदर्शनेन रक्षणार्थं निहितमिति" मिता०। भावे घञ्। २तथार्पणे।

उपनिधातृ त्रि० उप+नि+धा–तृच्। उपनिधित्वेनान्य-समीपे १सद्रव्यस्थापके २स्थापकमात्रे च। "पाणिभ्या-मुपनिधाता स्वस्य देशा." शत० ब्रा० १, १, २, १७। उप+नि+धा–ण्वुल्। उपनिधायकोऽप्यत्र।

उपनिधान न० उप+नि+धा–भावे ल्युट्। उपनिधित्वेन १स्थापने "उपनिधानमुपनिधिः" मिता०। २समीपे स्थापने "सदभिहितोभाव" इत्याद्युक्ते: उपनिधीयमाने ३द्रव्ये च।

उपनिधि पु० उप+नि+धा–भावे कि। रूपसंख्ये अप्रदर्श्य परस्यान्तिके रक्षणार्थं १स्वधनस्थापने "सदभिहितोभावोद्रव्य-वत् प्रकाशत" इत्युक्तेः तथा निधीयमाने २द्रव्ये च। उप-निधिस्वरूपतत्सत्यकर्त्तव्यविशेषौ मिता० दर्शितौ यथा "वासनस्थमनाख्याय हस्तेऽन्यस्य यदर्प्यते। द्रव्यन्तदौप-निधिकं प्रतिदेयं तथैव तत्" या० स्मृ०। "निक्षेप-द्रव्यस्याधारभूतन्द्रव्यान्तरं वासनं करण्डादि तत्स्थं यद्द्रव्यं रूपसंख्यादिविशेषमनाख्यायाकथयित्वा मुद्रितम-न्यस्य हस्ते र क्षार्थं विश्रम्भादर्प्यते तद्द्रव्यमौपनिधिक मुच्यते यथाह नारदः। "असंख्यातमविज्ञात समुद्रं यन्नि-धीयते। तज्जानीयादुपनिधिं निक्षेपं गणितं विदुरिति" प्रतिदेयन्तथैव तत् यस्मिन् स्थापितन्तेनैव पूर्वमुद्रादि चिह्नितमर्पितन्तथैव स्थापकाय प्रतिदेयं प्रत्यर्पणीयम्। प्रति-देयमित्यस्यापवादमाह" मिता०। "न दाप्योऽपहृतन्तन्तु राज-दैविकतस्करैः" या० स्मृ० "तमुपनिधिं राज्ञा दैवेनोदकादिना तस्करैर्वापहृतं नष्टं न दाप्योऽसौ राज्ञा तदुपनिहितन्धनि-न एव तद्द्रव्यं नष्टं यदि जिह्मकारित न भवति यथाह नारदः। "गृहीत सह योऽर्थेन नष्टो नष्टः स दायिनः। दैवराजकृते तद्वन्न चेत्तज्जिह्मकारितमिति" मिता०। अस्याप-वादमाह। "भ्रेषश्चेन्मार्गितेऽदत्ते दाप्यो दण्डञ्च तत्समम्" या० स्मृ०। "स्वामिना मार्गिते याचिते यदि न ददाति तदा तदुत्तरकाले यद्यपि राजादिभिर्भ्रेषो नाशः सञ्जातस्तथापि तद्द्रव्यं मूल्यकल्पनया धनिने गृहीता दाप्यो राज्ञे च त-त्समन्दण्डम्। भोक्तारम्प्रति दण्डमाह" मिता०। "आजीवन् स्वेच्छया दण्ड्यो दाप्यस्तं चापि सोदयम्" या०। "यः स्वेच्छया स्वामिनमननुज्ञाप्य उपनिहितन्द्रव्यमाजीवत्युपभुङ्क्ते व्यवह-रति वा प्रयोगादिना लाभार्थं भवायुपभोगानुसारेण द-ण्ड्यस्तञ्चोपनिधिं सोदयमुपभोगे सवृद्धिकं व्यवहारे स लाभन्धनिने दाप्यः। वृद्धिप्रमाणञ्च कात्यायनेनोक्तम्। "निक्षेपं वृद्धिशेषञ्च क्रयं विक्रयमेव च। याच्यमानो न चेद्दद्याद्वर्द्धते पञ्चकं शतमिति"। एतच्च भक्षिते द्रष्टव्यम्। उपेक्षयाऽज्ञाननष्टे तेनैव विशेषो दर्शित. "भक्षितं सोदयं

ऋग्वेदगतानां दशसङ्ख्यकानामुपनिषदां "वाङ् मे मनसीति" शान्तिः । १ईशावास्य २बृहदारण्यक ३जाबाल ४हंस ५परमहंस ६सुबाल ७मन्त्रिका ८निरालम्ब ९त्रिशिखी १०ब्राह्मणमण्डल ११ब्राह्मणाद्वयतारक १२पैङ्गल १३भिक्षु १४।१५तुरीयातीताध्यात्म १६तारसार १७याज्ञवल्क्य १८शाट्यायनी १९मुक्तिकानां शुक्लयजुर्वेदगतानामेकोनविंशतिसङ्ख्यकानामुपनिषदां "पूर्णमदः" इति शान्तिः । १कठवल्ली २तैत्तिरीयक ३ब्रह्म ४कैवल्य ५श्वेताश्वतर ६गर्भ ७नारायण ८अमृतबिन्दु ९अमृतनाद १०कालाग्निरुद्र ११क्षुरिका १२सर्वसार १३शुकरहस्य १४तेजोबिन्दु १५ध्यानबिन्दु १६ब्रह्मविद्या १७योगतत्त्व १८दक्षिणामूर्त्ति १९स्कन्द २०शारीरक २१योगशिखा २२,२३एकाक्षराक्षि २४अवधूत २५कठरुद्र २६हृदय २७योगकुण्डलिनी २८पञ्चब्रह्म २९प्राणाग्निहोत्र ३०वराह ३१कलिसन्तरण ३२सरस्वतीरहस्यानां कृष्णयजुर्वेदगतानां द्वात्रिंशत्सङ्ख्यकानामुपनिषदां "सह नाववत्विति" शान्तिः । १केन २छान्दोग्यारुणि ३मैत्रायणी ४मैत्रेयी ५वज्रसूचिक ६योगचूडामणि ७वासुदेव ८महत् ९संन्यास १०अव्यक्त ११कुण्डिका १२सावित्री १३रुद्राक्ष १४।१५जाबालदर्शन १६जाबालीनां सामवेदगतानां षोडशसङ्ख्यकानामुपनिषदाम् "आप्यायन्त्विति" शान्तिः । १प्रश्न २मुण्डक ३माण्डूक्य ४अथर्वशिरो ५अथर्वशिखा ६बृहज्जाबाल ७नृसिंहतापनी ८नारदपरिव्राजक ९सीता १०शरभ ११महानारायण १२रामरहस्य १३रामतापनी १४शाण्डिल्य १५परमहंस १६परिव्राजका।अन्नपूर्णा १७सूर्य्यात्म १८पाशुपत १९परब्रह्म २०त्रिपुरातपन २१देवी २२भावना २३भस्म २४जाबाल २५गणपति २६महावाक्य २७गोपालतपन २८कृष्ण २९हयग्रीव ३०दत्तात्रेय ३१गारुडानामथर्ववेदगतानामेकत्रिंशत्सङ्ख्याकानामुपनिषदां "भद्रं कर्णेभिरिति" शान्तिः । पूर्वोत्तरवाक्ये नामभेदः नामान्तरपरतया समाधेयः । ३योगे च । "यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्य्यवत्तरम्" छा० उ० "उपनिषदा योगेन युक्ततरम्" भा० "योगो देवतादिविषयमुपासनम्" आनन्दगि० ४धर्मे ५निर्जनस्थाने मेदि० ६समीपसदने त्रिका० । ७द्विजातिकर्त्तव्ये चत्वारिंशत्संस्कारमध्ये वेदव्रतभेदे तच्च व्रतं गोदानाख्यकेशान्तकर्म्मणः प्राक् कर्त्तव्यं यथाह आश्वलायनगृह्यकारिका "प्रथमं स्यान्महानाम्नी द्वितीयञ्च महाव्रतम् । तृतीयं स्यादुपनिषद्गोदानं च ततः परम्" तच्च विप्रस्य अनन्तरन्त्वोदशे वर्षे महानाम्नीव्रतं, चतुर्दशे महाव्रतं, पञ्चदशे उपनिषद्व्रत, षोडशे वर्षे गोदानम्, क्षत्रस्य अनविंशादिवर्षचतुष्के, वैश्यस्य एकविंशादिचतुष्के यथाक्रमं महानाम्न्यादिवेदव्रताख्यकर्मचतुष्टयं कर्त्तव्यम् । तत्र चूडादिनक्षत्रादिक्रमेव ग्राह्यम्" यथाह पी० धा० श्रीधरः । "त्रिविनवाष्टवाराय वर्गोदयं निरीक्षणम् । सौम्यत् सर्वमासात व्रतोदानव्रतेषु च" यदा तु देवादतीतकालानि महानाम्न्यादिव्रतानि सुभदा समावर्त्तनेन सह कार्य्याणि" यज्ञागामिक्रियाङ्गत्वकालसान्तराच्चत् । गोदानान्तानि प्रन्नीत्याद्युक्ते । उपनिषत्तत्र व्यस्वते चण् । औपनिषद वेदान्तमात्रवेद्ये परब्रह्मणि । "तस्त्वौपनिषदं पुरुषं वेद" श्रु० उ० । उपनिषदं वेत्ति अण् । वेदान्ताभिज्ञे "शुद्धब्रह्मभाव इत्यौपनिषदाः" कुसु० ।

उपनिपादिन् त्रि० उप+नि+पद–णिनि स्त्रियां ङीप् । समीपे स्थायिनि "तद्दिग्यतश्चाडुपनिपादिनी करोति" शत० ब्रा० ६,४,२,२ ।

उपनिष्कर न० उप+निस्+कृ–करणे ख स्वाया च । स इति राजमार्गे अमरः । तत्र हि महतामपि सैन्यानां सम्वादेन निष्क्रमणात्तथात्वम् । [अमरः ।

उपनिष्क्रमण न० उप+निर्–क्रम करणे ल्युट् । राजपथे ।

उपनिहित त्रि० उप+नि–धा–क्त । १उपनिधित्वेन स्थापिते द्रव्ये उपनिधिशब्दे मिता० उदा० २स्थापिते च ।

उपनीत त्रि० उप+नी–क्त । १कृतोपनयनसंस्कारे "अथोपनीतं विधिवद्विपश्चित" रघु । २आनन्दणासन्निकर्षेण ज्ञाते च "उपनीत विशेषणतयैव भासते मानसे तु नाय नियमः" प्राचीनगाथा उपनयशब्दे दृश्या ३समीपे प्रापिते ४उपस्थापिते च ।

उपनेतृ पु उप+नी–तृच् । १उपनयकर्त्तरि गुरौ २उपढौकयितरि त्रि० स्त्रियां ङीप् । "नियमविधिजलानां बर्हिषां चोपनेत्री" कुमा० ।

उपनेत्र न० उपगतं नेत्रम् अत्या० स० । नेत्रसमीपे धार्य्ये काचादिनिर्मिते नेत्रतिमिरोपकारके द्रव्यभेदे (चसमा)

उपन्यास पु० उप+नि+अस–घञ् । १वाक्योपक्रमे २वाक्यप्रयोगे उपचारच्छलशब्दे उदा० । "तथादुष्कृजिज्ञासोपन्यासच्छलेन" शारी० भा० । "मालविकायामयमुपन्यासः सङ्गच्छति" मालवि० । ३विचारे युक्तमुपन्याससित्येषतः" मनुः । "उपन्यास विचारम्" कुल्लू० ।

[illegible] वर्णितम् । [illegible] मत्र । [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] च ।

उपनिपात ह उप+नि–पत घञ् । [illegible] ।

उपनिपातित त्रि उप+नि–पत–णिच्–क्त । [illegible] "[illegible]" ।

उपनिबन्धन न उप+नि+बन्ध–करणे ल्युट् । [illegible] । [illegible] ।

उपनिमन्त्रण न उप+नि+मन्त्र ल्युट् । [illegible] ।

उपनिधान न उप+नि+धा–ल्युट् । [illegible] ८ । ५१ । "[illegible]" [illegible] ।

उपनिवेशित त्रि उप+नि+विश–णिच्–क्त । [illegible] । [illegible] च ।

उपनिषद् स्त्री उपनीयतेऽनया प्राप्यते ब्रह्म [illegible] उप+नि–सद क्विप् । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । यथा । "१ईशा २केन ३कठ ४प्रश्न ५मुण्ड ६माण्डूक्य ७तित्तिरिः । ८ऐतरेयं ९छान्दोग्यं १०बृहदारण्यकं तथा । ११ब्रह्म १२कैवल्य १३जाबाल [illegible] । [illegible] । ["illegible"] । [illegible] ।

"[illegible]" [illegible] ।

ऋग्वेदगतानां दशसंख्यकानामुपनिषदां "वाङ् मे मनसीति" शान्तिः । १ईशावास्य २बृहदारण्यक ३जाबाल ४हंस ५परमहंस ६सुबाल ७मन्त्रिका ८निरालम्ब ९त्रिशिखि' १०ब्राह्मणमण्डल ११अद्वयतारक १२पैङ्गल १३भिक्षु १४।१५तुरीयातीताध्यात्म १६तारसार १७याज्ञवल्क्य १८शाट्यायनी १९मुक्तिकानां शुक्लयजुर्वेदगतानामेकोनविंशतिसंख्यकानामुपनिषदां "पूर्णमद" इति शान्तिः । १कठवल्ली २तैत्तिरीयक ३ब्रह्म ४कैवल्य ५श्वेताश्वतर ६गर्भ ७।८नारायणामृतबिन्दु ९अमृतनाद १०कालाग्निरुद्र ११क्षुरिका १२सर्वसार १३शुकरहस्य १४तेजोबिन्दु १५ध्यानबिन्दु १६ब्रह्मविद्या १७योगतत्त्व १८दक्षिणामूर्त्ति १९स्कन्द २०शारीरिका २१योगशिखा २२,२३एकाक्षराक्षि २४अवधूत २५कठरुद्र २६हृदय २७योगकुण्डलिनी २८पञ्चब्रह्म २९प्राणाग्निहोत्र ३०वराह ३१कलिसन्तरण ३२सरस्वतीरहस्यानां कृष्णयजुर्वेदगतानां द्वात्रिंशत्संख्यकानामुपनिषदां "सह नाववत्विति" शान्तिः । १केन २।३छान्दोग्यारुणि ४मैत्रायणी ५मैत्रेयी ६वज्रसूचिका ७योगचूडामणि ८वासुदेव ९महत् १०संन्यास ११अव्यक्त १२कुण्डिका १३सावित्री १४रुद्राक्ष १५जाबालदर्शन १६जाबालीनां सामवेदगतानां षोडशसंख्यकानामुपनिषदाम् "आप्यायन्त्विति" शान्तिः । १प्रश्न २मुण्डक ३माण्डूक्या ४थर्वशिरो ५थर्वशिखा ६बृहज्जाबाल ७नृसिंहतापनी ८नारदपरिव्राजक ९सीता १०शरभ ११महानारायण १२रामरहस्य १३रामतापनी १४शाण्डिल्य १५परमहंस १६परिव्राजकान्नपूर्णा १७सूर्यात्म १८पाशुपत १९परब्रह्म २०त्रिपुरातपन २१देवी २२भावना २३भस्म २४जाबाल २५गणपति २६महावाक्य २७गोपालतपन २८कृष्ण २९हयग्रीव ३०दत्तात्रेय ३१गारुडानामथर्ववेदगतानामेकत्रिंशत्संख्याकानामुपनिषदां "भद्रं कर्णेभिरिति" शान्तिः" । पूर्वोत्तरवाक्ये नामभेदः नामान्तरपरतया समाधेयः । २योगे च । "यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्य्यवत्तरम्" छा॰ उ॰ "उपनिषदा योगेन युक्तयेत्यर्थः" भा॰ "योगो देवतादिविषयमुपासनम्" आनन्दगि॰ ४धर्मे ५निर्ज्जनस्थाने मेदि॰ ६समीपसदने त्रिका॰ । ७द्विजातिकर्त्तव्ये चत्वारिंशत्संस्कारमध्ये वेदव्रतभेदे तच्च व्रत गोदानाख्यकेशान्तकर्म्मैव प्राक् कर्त्तव्य यथाह आश्वलायनगृह्यकारिका "प्रथमं स्यान्महानाम्नी द्वितीयन्तु महाव्रतम् । तृतीयं स्यादुपनिषद्गोदानं च ततः परम्" तत्र त्रिषु व्रतेषु अन्यतमत्वात् उपनिषद्व्रतस्य नियतत्वं ... दशमे वर्षे महानाम्नीव्रतं, एकादशे महाव्रतं, द्वादशे उपनिषद्व्रतं, षोडशे वर्षे गोदानम्, ब्राह्मणस्य अनियतादीर्घचतुष्के, वैश्यस्य एकविंशादिचतुष्के यथाक्रमं महानाम्न्यादिवेदव्रतात्मकर्म्मचतुष्टयं कर्त्तव्यम् । तत्र शुक्लादिनक्षत्रादिक्रमेण प्राग्वत्" यथाह पी॰ धा॰ श्रीधरः । "तिथिनक्षत्रवारांश्च वर्णोदयनिरीक्षणम् । चौलवत् सर्वमाख्यातं गोदानव्रतेषु च" यदा तु देशाद्दैववशाद्वा महानाम्न्यादिव्रतानि न युक्तानि तदा समावर्त्तनेन सह कार्य्याणि "महानाम्न्यादिक्रियाः गृह्यकारस्याप्यन्तरान्तरा" । गौणकालेऽपि स्युरित्यादिश्रुतेः । उपनिषत् च व्यज्यते अस्य । औपनिषद वेदान्तमात्रवेद्ये परब्रह्मणि । "तन्त्वौपनिषदं पुरुषं वेद" छा॰ उ॰ । उपनिषदं वेत्ति अण् । वेदान्ताभिज्ञे "गुरवस्वभाव इत्यौपनिषदा" कुसु॰ ।

उपनिषादिन् त्रि॰ उप+नि+सद्–णिनि स्त्रियां ङीप् । समीपे स्थायिनि "तद्विषयकपक्षादुपनिषादिनीं करोति" शत॰ ब्रा॰ ६,४,२,२ ।

उपनिष्कर न॰ उप+निस्+कृ–करणे अप् संज्ञायां च । म इति राजमार्गे अमरः । तत्र हि महतामपि सैन्यानां सर्व्वादेन निष्क्रमणात्तथात्वम् । [अमरः ।

उपनिष्क्रमण न॰ उप+निस्–क्रम करणे ल्युट् । राजपथे ।

उपनिहित त्रि॰ उप+नि–धा–क्त । १उपनिधित्वेन स्थापिते द्रव्ये उपनिधिशब्दे मिता॰ उदा॰ २स्थापिते च ।

उपनीत त्रि॰ उप+नी–क्त । १कृतोपनयनसंस्कारे "यथोपनीतं विधिवद्विपश्चितः" रघु । २आनीते समीपं प्रापिते च "उपनीतं त्रिवेणतयैर्भासते मानवे नाय नियम" प्राचीनगाथा उपनयनशब्दे दृश्या ३समीपे प्रापिते ४अन्यापिते च ।

उपनेतृ पु॰ उप+नी–तृच् । १उपनयकर्त्तरि गुरौ २उपढौककर्त्तरि त्रि॰ स्त्रियां ङीप् । "नियमविधिजलानां बर्हिषां चोपनेत्री" कुमा॰ ।

उपनेत्र न॰ उपगतं नेत्रम् अत्या॰ स॰ । नेत्रसमीपे धार्य्ये काचादिनिर्मिते नेत्रतिमिरोपकारके द्रव्यभेदे (चसमा)

उपन्यास पु॰ उप+नि+अस–घञ् । १वाक्योपक्रमे २वाक्यप्रयोगे उपचारच्छलशब्दे उदा॰ । "तस्माद्ब्रह्मजिज्ञासोपन्यासमुखेन" शारी॰ भा॰ । "मालविकायामयमुपन्यासं गच्छति" मालवि॰ । ३विचारे पुराणमुपन्यासमित्रोधत" मनुः । "उपन्यासं विचारम्" कुल्लू॰ ।

[illegible] च ।

उपपति पु० [illegible] जारे । [illegible]

उपपत्ति स्त्री० उप+पद क्तिन् । [illegible]

उपपद न० [illegible]

उपपन्न त्रि० उप+पद–क्त । [illegible]

[illegible]

उपपात पु० उप+पत–घञ् । [illegible]

उपपातक न० [illegible]

[illegible]

वार्द्धुषिकत्वं ब्राह्मणक्षत्रिययोः। व्रतच्युतिरवकीर्णित्वम्। दाराणामपि परिणीतानामपि विक्रयः। अपत्यस्यानेकविधस्य। व्रात्यता यथाकालमनुपनयनमसोमयाजित्वञ्च। बान्धवत्यागो बान्धवस्य सपिण्डादेरनिमित्तत्यागः। भृतकाध्यापनम् मूल्येन वेतनादिना विद्यार्पणम्। भृताच्च वेतनपरिक्रीताद्वेदादि विद्याग्रहणम्। अपण्यानां लाक्षादीनां सकृत्, गोरसादीनां चासकृत्, ब्राह्मणेन विक्रयः। सर्वाकरेषु सुवर्णाद्युत्पत्तिस्थानेषु नियोगः। तैलादियन्त्रस्य महायन्त्रस्य तेजनादियन्त्रस्य च प्रवर्त्तनम्। धान्यादीनां यथा कथञ्चिदायनं स्त्रियार्ज्जितधनजीवनम्। अभिचारः परहिंसार्थं जपादिकर्म, मूलकर्म वशीकरणं मूलादिक्रिया। इन्धनार्थम् द्रुमाणामशुष्काणां छेदनम्। आत्मार्थं पाकक्रिया न वैश्वदेवाद्यर्था। गणदेवलकृतस्याराद्यन्नभक्षणम्। सामार्य्येऽपि श्रौतस्मार्त्ताग्न्यपरिग्रहः। स्तेयं क्षेमनराधरजतभूमिमणिनिक्षेपेतरद्रव्यहरणम्। देवर्षिपितृसम्बन्धिनः ऋणस्यानपशोधनम्। असच्छास्त्राभिगमनम् पापप्रपाम्नाभ्यासः। कुचेलवस्य कर्म तौर्यत्रिकं तस्य सततानुष्ठानम्। कृष्णलासारद्रव्यस्य ताम्रकाम्स्यादेः स्तेयम् मद्यपस्त्रिया मद्यपायाश्च स्त्रिया निषेवणम् ब्राह्मणेन। स्त्रियाः शूद्रविट्क्षत्रियाणाञ्च वधः। नास्तिक्यं नास्ति परलोक इति व्यवसितिः। उपपातकमेकैकम् "एकैकमुपपातकमिति" यावदवधारणात्। एतच्च गोवधादिनास्तिक्यान्तानि पञ्चाशदुपपातकानि। विष्णुना "अनृतवचनमुत्कर्षे राजगामि च पैशुन्यम्। गुरोश्चालीकनिर्बन्ध वेदनिन्दाऽधीतस्य च त्यागः" अन्यानि च मनूक्तानि उक्त्वा "उपपातकिनस्त्वेते कुर्युश्चान्द्रायणं नराः" इति उपपातके दर्शितम्। तत्र अपादिष्वनृतं परापकारव्यतिरेकेणात्मन उत्कर्षख्यापनं तथा राजसु परतः परापकारव्यतिरेकेण परदोषकीर्त्तनम्। अनृतमारोपकारकगुरोर्मिथ्याभियवनम्। तथा परिवादादिना वेदनिन्दा तथाऽसच्छास्त्राभियोगेनाधीतवेदविस्मरणञ्च यद्यपि तदुपपातकं गुरूणां पुनरेतेषां मनुनाऽनुपातके दर्शितत्वात्। अन्यानि चोपपातकानि मन्वन्तरेऽनुसन्धेयानि"।

गोवधो व्रात्यता स्तेयमृणानां चानपक्रिया। अनाहिताग्निताऽपण्यविक्रयः परिवेदनम्। भृताद्ध्ययनादानं भृतकाध्यापनन्तथा। पारदार्यं पारिवित्त्यं वार्द्धुष्यं लवणक्रिया। स्त्रीशूद्रविट्क्षत्रवधो निन्दितार्थोपजीवनम्। नास्तिक्यं व्रतलोपश्च सुतानाञ्चैव विक्रयः। धान्यकुप्यपशुस्तेयमयाज्यानाञ्च याजनम्। पितृमातृसुतत्यागस्तडागारामविक्रयः। कन्यासन्दूषणञ्चैव परिवेदकयाजनम्। कन्याप्रदानन्तस्यैव कौटिल्यं व्रतलोपनम्। आत्मनोऽर्थे क्रियारम्भो मद्यपस्त्रीनिषेवणम्। स्वाध्यायाग्निसुतत्यागो बान्धवत्याग एव च। इन्धनार्थं द्रुमच्छेदः स्त्रीहिंसौषधजीवनम्। हिंस्रयन्त्रविधानञ्च व्यसनान्यात्मविक्रयः। शूद्रप्रेष्यं हीनसख्यं हीनयोनिनिषेवणम्। तथैवानाश्रमे वासः परान्नपरिपुष्टता। असच्छास्त्राधिगमनमाकरेष्वधिकारिता। भार्य्याया विक्रयश्चैषामेकैकमुपपातकम्" या०। "गोवधो गोपिण्डव्यापादनम्। कालेऽनुपनीतत्वं व्रात्यता। ब्राह्मणसुवर्णव्यतिरिक्तपरद्रव्यापहरणं स्तेयम्। स्वीकृतस्य सुवर्णादेरप्रदानमृणानामनपाकरणम् तथा देवर्षिपितृणां सम्बन्धिनृणस्यानापाकरणञ्च। सत्यधिकारे अनाहितानग्नित्वम्। ननु ज्योतिष्टोमादिकामश्रुतयः स्वाङ्गभूताग्निनिष्पत्त्यर्थमाधानमाक्षिपन्ति इति सोमाद्यप्रवृत्तस्य यस्याग्निभिः प्रयोजनन्तस्य तदुपायभूताधाने प्रवृत्तिर्मीमांसाद्यर्थिनस्त्विव धनार्जने यस्य पुनरग्निभिः प्रयोजनं नास्ति तस्याप्रवृत्तिरिति कथमनाहिताग्नितादोषः उच्यते। अस्मादेवाधानस्यावश्यकत्ववचनादनित्यश्रुतयोऽपि साधिकारत्वाविशेषादाधानस्य प्रयोजिका इति स्मृतिकाराणामभिप्रायो लक्ष्यत इत्यदोषः। तथा अपण्यस्य लवणादेर्विक्रयः। सहोदरस्य ज्येष्ठस्य तिष्ठत कनीयसोऽस्य तद्दाराग्निसंयोगः परिवेदनम्। पणपूर्व्वाध्यापकादध्ययनग्रहणम। पणपूर्व्वाध्यापनम्। परदारसेवनञ्च स्वदारतत्वमव्यतिरेकेण। पारिवित्त्यं कनीयसि कृतविवाहे ज्येष्ठस्य विवाहराहित्यम्। वार्द्धुष्यम् प्रतिषिद्धवृद्ध्युपजीवित्वम्। लवणक्रिया लवणस्योत्पादनम्। स्त्रियाः वधो ब्राह्मण्या अपि आत्रेयीव्यतिरेकेण। शूद्रवधः। अदीक्षितविट्क्षत्रवधः निन्दितार्थोपजीवनम् अराजन्याद्यर्पितार्थोपजीवनम्। नास्तिक्यं नास्ति परलोक इत्याद्यभिनिवेशः। व्रतलोपो ब्रह्मचारिणः स्त्रीप्रसङ्गः। सुतानामपत्यानां विक्रयः धान्यं व्रीह्यादि कुप्यमसारद्रव्यन्त्रपुसीसादि पशवो गवादयस्तेषामपहरणम्। 'गोवधो व्रात्यता स्तेयम्" इत्यनेन स्तेयपदेनैव सिद्धे पुनर्धान्यकुप्यादिस्तेयग्रहणं निन्दार्थमतो धान्यादिव्यतिरिक्तद्रव्यस्तेये नावश्यमेतदेव प्रायश्चित्तमपि तु ततोऽल्पमपि भवतीति। एतेन बान्धवत्यागग्रहणे-

[illegible] । [illegible]

[illegible]

उपपातिन् त्रि. उप+पत–णिनि [illegible]

[illegible] ।

उपपाद पु. उप+पद्–घञ् । [illegible] ।

उपपादक त्रि. उपपादयति उप+पद्–णिच्–ण्वुल् । [illegible] ।

उपपादन न. उप+पद्+णिच् ल्युट् । [illegible] ।

उपपादित त्रि. उप+पद्–णिच्–क्त । [illegible] ।

उपपादुक त्रि. उपपद्यते उप+पद्–उकञ् । [illegible] ।

उपपाद्य त्रि. उप+पद्–णिच्–यत् । [illegible] ।

उपपुर न. [illegible] ।

उपपुराण न. [illegible] ।

[illegible]

द्वयमिति पाठोऽसङ्गत उपपुराणेषु भागवतद्वयाप्रसिद्धेः । तच्चाग्रे व्यक्तीभविष्यति । पुराणोपपुराणलक्षणं च १२स्क० भागवते सामान्यत उक्तं यथा "सर्गोऽस्याथ विसर्गश्च वृत्तीरक्षान्तराणि च । वंशो वंशानुचरितं संस्था हेतुरपाश्रयः । दशभिर्लक्षणैर्युक्तं पुराणं तद्विदो विदुः । केचित् पञ्चविधं ब्रह्मन् ! महदल्पव्यवस्थया"। "अव्याकृतगुणक्षोभान्महतस्त्रिवृतोऽहमः । भूतसूक्ष्मेन्द्रियार्थानां सम्भवः सर्ग उच्यते । पुरुषानुगृहीतानामेतेषां वासनामयः । विसर्गोऽयं २समाहारो बीजाद्बीजं चराचरम् । वृत्तिर्भूतानि भूतानां चराणामचराणि च । कृता तेन नृणां तत्र कामाच्चोदनयापि वा । रक्षाऽच्युतावतारेहा विश्वस्यानुयुगे युगे । तिर्य्यङ्मर्त्त्यर्षिदेवेषु हन्यन्ते यैस्त्रयीद्विषः । मन्वन्तरं ५मनुर्देवा मनुपुत्राः सुरेश्वराः । ऋषयोंऽशावताराश्च हरेः षड्विधमुच्यते । राज्ञां ब्रह्मप्रसूतानां वंशस्त्रैकालिकोऽन्वयः ६। वंशानुचरितं ७तेषां वृत्तं वंशधराश्च ये । नैमित्तिकः प्राकृतिको नित्य आत्यन्तिको लयः । संस्थेति ८कविभिः प्रोक्तश्चतुर्द्धास्य स्वभावतः । हेतुर्जीवोऽस्य सर्गादेरविद्याकर्म्मकारकः । यं चानुशयिनं प्राहुरव्याकृतमुतापरे । व्यतिरेकान्वयौ यस्य जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु । मायामयेषु तद्ब्रह्म जीववृत्तिष्वपाश्रयः १०। पदार्थेषु यथा द्रव्यं तन्मात्रं रूपनामसु । बीजादिपञ्चतान्तासु ह्यवस्थासु युतायुतम् । विरमेत यदा चित्तं हित्वा वृत्तित्रयं स्वयम् । योगेन वा तदात्मानं विदेहात्मा निवर्त्तते । एवं लक्षणलक्ष्याणि पुराणानि पुराविदः । मुनयोऽष्टादश प्राहुः क्षुल्लकानि महान्ति च"। अत्र क्षुल्लकानीत्युक्त्या उपपुराणस्यापि उक्तदशलक्षणवत्त्वं पञ्चलक्षणादिमत्त्वं बोध्यम् । तेषाञ्च सङ्ख्यादिनिरूपणम् पञ्चलक्षणवत्त्वञ्च मत्स्यपुराणे उक्तं यथा । "पाद्मे पुराणे या प्रोक्ता नरसिंहोपवर्णना । तत्राष्टादशसाहस्रं नारसिंहमिहोच्यते । नन्दाया यत्र माहात्म्यं कार्त्तिकेयेन वर्ण्यते । नन्दीपुराणं तल्लोके आख्यातमिति कीर्त्त्यते । यत्र साम्बं पुरस्कृत्य भविष्यति कथानकम् । प्रोच्यते तत्पुनर्लोके साम्बमेव मुनिव्रताः ! । एवमादित्यसंज्ञञ्च तत्रैव परिपठ्यते" इत्युपक्रम्य "अष्टादशभ्यस्तु पृथक् पुराणं यत् प्रदृश्यते । विजानीध्वं द्विजश्रेष्ठास्तदेतेभ्यो विनिर्गतम् । पञ्चाङ्गानि पुराणस्याख्यानमितरत् स्मृतम् । सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च । वंशानुचरितञ्चेति पुराणं पञ्चलक्षणम् । ब्रह्मविष्ण्वर्करुद्राणां माहात्म्यं भुवनस्य च । ससंहारः प्रदृश्येत पुराणे पञ्चवर्णिता । धर्म्मश्चार्थश्च कामश्च मोक्षश्च परिकीर्त्त्यते । सर्व्वेष्वपि पुराणेषु तद्विरुद्धं च यत्फलम् । सात्त्विकेषु च कल्पेषु माहात्म्यमधिकं हरेः । राजसेषु च कल्पेषु माहात्म्यं ब्रह्मणो विदुः । तद्वदग्नेश्च माहात्म्यं तामसेषु शिवस्य च । सङ्कीर्णेषु सरस्वत्याः पितॄणाञ्च निगद्यते"। "हेमाद्रौ कालिकापुरा० कस्य किंमूलकत्वमिति कथनप्रस्तावे नारसिंहस्य पाद्ममूलकत्वमुक्त्वा "इदन्तु यत् कालिकाख्यन्तु मूलं भागवतन्तु तत्" इत्युक्तं तत्र भागवतं तत्त्वस्य कालिकाख्यस्य मूलमित्यर्थः । भागवतशब्देनात्र देवीभागवतं ग्राह्यं तयोरुभयोरपि कालिकादेवीमाहात्म्यकीर्त्तनेन एकदेवताप्रतिपादकत्वेन एकमूलत्वौचित्यात् । न तु वैष्णवभागवतं तस्य विष्णुदेवताकत्वेनैकदेवताकत्वाभावेन तन्मूलत्वासम्भवात् । एवञ्च देवीभागवतमेव महापुराणमिति केचित् । विष्णुभागवतमेव महापुराणमिति तु बहवः । तत्र हेमाद्रौ मत्स्यपुरा० "वृत्रासुरवधोपेतं तद्भागवतमुच्यते । सारस्वतस्य कल्पस्य मध्ये ये स्युर्नरामराः । तद्वृत्तान्तोद्भवं लोके तद्भागवतमुच्यते । लिखित्वा तच्च यो दद्याद्धेमसिंहसमन्वितम् । पौर्णमास्यां प्रौष्ठपद्यां स याति परमं पदम् । अष्टादश सहस्राणि पुराणं तत् प्रकीर्त्तितम्" इति महापुराणान्तर्गतभागवतलक्षणमुक्तं वैष्णवे भागवते तु सारस्वतकल्पोद्भवनरादिकथाऽभावात् तल्लक्षणाऽभावेन नैतत् महापुराणं किन्तु उपपुराणम् । देवीभागवतं तु सारस्वतकल्पोद्भवनरादिकथावर्णनेन उक्तलक्षणवत्त्वेन महापुराणमिति पूर्व्वपक्षाशयः । देवीभागवतं विष्णुभागवतञ्चोभयमपि अष्टादशसाहस्रं द्वादशस्कन्धयुक्तञ्चेति तयोर्महापुराणत्वसंशये विष्णुभागवतस्य तथात्वे बहूनां विवादात् तन्निर्णयाय देवीभागवतटीकायां यथा व्यवस्थापितं तत् प्रदर्श्यते "तत्र तावत् पुराणेषु भागवतद्वयं प्रसिद्धमेकं महापुराणान्तर्गतमपरञ्चोपपुराणान्तर्गतं लोकेऽप्युपलभ्योद्वयोर्देवीभागवतनाम्ना विष्णुभागवतनाम्ना चाख्यैव तत्रैकं महापुराणान्तर्गतमन्यदुपपुराणान्तर्गतमित्यपि निर्विवादमेव । तथापि किन्देवीभागवतं महापुराणमन्यदुपपुराणमथ वा विष्णुभागवतं महापुराणमन्यदुपपुराणमिति संशये केचिद्विष्णुभागवतमेव महापुराणमिति वदन्ति केचिद्देवीभागवतमेव महापुराणमिति वदन्ति । तत्र प्रथमपक्षैकदेशिनः केचिदुपपुराणेषु द्वितीयस्य भागवतनाम्न्येव महापुराणेष्वेकं भागवतं प्रसिद्धं तच्च विष्णु

[illegible] न [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] "[illegible]" । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

इति [illegible] ।

[illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

चेयमन्त्रस्य चण्यादिदं वचनमुभयभागवतसाधारणमिति चेन्न भारतीये भारदातिकादिनिबन्धे च "सन्ध्या, षड्दे-वता मोक्ता विद्याः स्त्रीदेवता स्मृताः" इत्यादिवचनैः स्त्रीदेवत्यमन्त्रेष्वेव विद्यापदप्रयोगो न पुंदेवत्यमन्त्रेष्विति प्रतिपादनात् क्वचित् पुंदेवत्यमन्त्रे तथा प्रयोगस्तु गौण एव गौणार्थमादाय तद्वचनस्य विष्णुभागवतपरत्व-कल्पने तु सर्वत्र लक्षणादिदोषापत्तेः तस्माच्च तद्वचनमुभय-साधारणमिति देवीभागवतस्यैव महापुराणत्वं गमयति किञ्च "सारस्वतस्य कल्पस्येति" मात्स्यवचनादपि देवीभा-गवतमेव महापुराणं यत्र देवं मन्वन्तरेषु वर्णय ऊचुः। "पुराणसंख्यामाचक्ष्व सूत ! विस्तरतः क्रमादिति" मुनिप्रश्नोत्तरं "ब्रह्मणाभिहितं पूर्वं यावन्मात्रं", "पद्म-कल्पवृत्तान्ताश्रयं पाद्मं, वराहकल्पवृत्तान्ताश्रयं वैष्णवं श्वेतकल्पवृत्तान्ताश्रयं वायवीयमित्येवं तत्तत्कल्पवृत्ता-न्ताश्रयाणि पुराणान्युक्त्वा तदुत्तरं "यत्राधिकृत्य गा-यत्रीं वर्ण्यते धर्मविस्तरः इत्युपक्रम्य "सारस्वतस्य कल्पस्य मध्ये ये स्युर्नरामराः। तद्वृत्तान्तोद्भवं लोके तद्भागवतमिष्यते" इत्युक्त्वा ततोऽन्यान्यपि महापुराणान्येवं तत्तत्कल्प-वृत्तान्ताश्रयाणि दर्शितानि पश्चादुपपुराणकथनार्थम् "उप-भेदान् प्रवक्ष्यामीति" प्रतिज्ञाय पद्मपुराणादारभ्य निर्गतमेव नन्दिसाम्बादित्यप्रभृतीन्युक्त्वा अन्योपपुराणा-न्यपि महापुराणेभ्य एव निर्गतानीति "अष्टादशभ्यस्तु पृथक्पुराणं यत् प्रदृश्यते। विजानीध्वं द्विजश्रेष्ठा-स्तदा तेभ्यो विनिर्गतमिति वचनेन" स्पष्ट एवोपलक्षणात्। ततः "सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च" इ-त्यादिना पुराणलक्षणमुक्त्वा "सात्त्विकेषु च कल्पेषु माहा-त्म्यमधिकं हरेः। राजसेषु च कल्पेषु माहात्म्यं ब्रह्मणो विदुः। तद्वदग्नेश्च माहात्म्यं तामसेषु शिवस्य च। सङ्की-र्णेषु सरस्वत्याः पितृणाञ्च निगद्यते" इति वचनेन पुराण-प्रतिपाद्यहरिब्रह्माग्निशिवसरस्वतीपितॄणां माहात्म्यस-म्बन्धात् कल्पानां सात्त्विकराजसतामससङ्कीर्णत्वभेदैश्चातुर्वि-ध्यमुक्तमिति तत्र कल्पानां तत्तद्देवतासम्बन्धमात्रेण स तत्तत्कल्पाश्रितवस्तुपुराणप्रतिपाद्यमुख्यदेवताभ्यामेनैव बो-ध्यम् अन्यप्रकारस्य क्वचिदपि पुराणेषु अनुपलम्भात्। त-त्रैव सति "सारस्वतस्य कल्पस्य मध्ये ये स्युर्नरामराः इत्यादि वचनं भागवतस्य लक्षणप्रतिपादकं प्रतिपादितम्। तदर्थस्तु "यथा गारुडकल्पस्य वृत्तस्य गरुडस्येव गारुडः यथा च वा-राहकल्पवृत्तस्य वराहस्येव वाराहं इति व्युत्पत्तिः अविद्या

तद्वच्च "सरस्वत्याश्च कल्पोऽभूत् सारस्वत इति" मत्स्य-वाक्ये सरस्वतीकल्पत्वेन कथितत्वात्, मत्स्यपुराणे उपान्त्याध्याये "सङ्कीर्णेषु सरस्वत्याः पितॄणां कल्प उच्यते" वचनेन तत्रैवोक्तत्वाच्च सङ्कीर्णसंज्ञकाणां कल्पसङ्कीर्णत्वाद्य-कल्पस्य सरस्वतीकल्पत्वेन प्राप्तत्वाच्च तादृशसार-स्वतकल्पसम्बन्धिनो ये देवमनुष्यादयस्तद्वृत्तान्तोद्भव उत्प-त्तिर्यस्मात् तत्पुराणं भागवतं विदुः, तद्वृत्तान्तप्रदर्शक-यत्पुराणं तद्भागवतमुच्यतमिति यावत्। यत्र च तत्त-द्देवतानामाविर्भावाश्रया ये ये कल्पास्ते तन्नाम्ना व्यव-ह्रियन्ते एतच्च तत्तन्नामककल्पाश्रितेषु पुराणेषु तत्तद्दे-वताया एव मुख्यत्वेनोत्पत्तिप्रदर्शनाच्च वराहश्वेतकल्पादि-कल्पाश्रितकूर्मपुराणादिषु सर्वत्र प्रसिद्धमेव तथा च मुख्यत्वेन सरस्वत्या आविर्भावप्रतिपादकं पुराणं यत्तद्भागवतमित्यभिप्रायार्थः। तत्र सारस्वतकल्प इति पदेन कल्पस्य सरस्वतीसम्बन्धे बोधिते तस्य सङ्कीर्णत्वं "सङ्कीर्णेषु सरस्वत्याः" इति वचनेन स्वरूपेणापि विनापि लब्धमेव। अस्मिन् वचने भागवतपदेन विष्णुभागवतस्य ग्रहणं वन्ध्यापुत्रोपममेव तत्र मुख्यत्वेन सरस्वत्याविर्भाव-स्याकथनात् विष्णुभागवते द्वितीयस्कन्धे "पाद्मं कल्पमथो शृणु" इति वचनेन स्वमुखेनैव तस्य पाद्मकल्पकथाश्रयत्व-स्योक्तत्वात् तद्विरोधाच्च। न च पाद्मकल्प एव सारस्वत सरस्वान् समुद्रस्तस्माज्जात पद्मं सारस्वतं तस्य कल्प इति व्युत्पत्त्येति वाच्यं "पद्मकल्पस्य वृत्तान्तं तत्र यथा-दुदाहृतम्। तस्मात् पाद्मं समाख्यातं इति" पूर्वोदाहृत-शिवपुराणवचनेन "एतदेव यदा पद्ममभूद्धैरण्मयं जगत्। तद्वृत्तान्ताश्रयं तद्वत् पाद्ममित्युच्यते बुधैः। पाद्मं तत्-पञ्चपञ्चाशत्सहस्राणीह कथ्यते' इति मत्स्यपुराणवचनेन "सारस्वतस्य कल्पस्य मध्ये ये स्युर्नरामराः" इति वच-नेन च पाद्मकल्पसारस्वतकल्पयोः पृथक्कथनात् किञ्च सारस्वतकल्पपाद्मकल्पयोरैक्ये पद्मकल्पप्रतिपादकं पुरा-णमपि पाद्मं भागवतं चेत्येवं वदेत् किञ्च पद्मकल्पस्य वृत्ता-न्तमित्यत्र "अभिव्यक्तपदार्था ये स्वतन्त्रा लोकविश्रुताः" इति न्यायेन पूर्वं मुख्यार्थस्य प्रसिद्ध पद्मशब्दं विहाया-प्रसिद्धं सारस्वतशब्दं पाद्मशब्दस्य वाचकं कृत्वा सार-स्वतपदघटितकल्पने प्रयोजनाभाव। किञ्च "सरस्वत्या-स्तथा कल्पे इत्यादेः" पूर्वोक्तस्य सारस्वतपदनिरुक्त्यर्थकस्य वच-नसमूहस्य विरोधश्च। न च पाद्मकल्पसारस्वतकल्पयोः पृ-थक्त्वे, त्रिंशत्कल्पेषु मत्स्यपुराणान्तिमाध्याये कीर्त्ति-

[illegible]

णु" इत्युक्तं तत्र व्यासकृतपुराणानामष्टादशत्वादष्टादशेति वक्तव्ये सप्तदशत्वोक्तिः श्रीमद्भागवतस्याष्टादशत्वक्रमयति न त्वष्टादशानन्तर्गतत्वे देवीभागवतस्याष्टादशान्तर्गतत्वे वा अष्टादशानां श्रोतुमागतानां पुराणानां अष्टादशत्वानुक्तेर्निर्वीजत्वप्रसङ्गात् एवं पाद्मे "इद सप्त पुराणानि कृत्वा सत्यवतीसुतः । नाप्रवान्मनसा तोषं भारतेनापि भामिनि" । चकार संहितामेतां श्रीमद्भागवतीं परामिति" सप्तदशत्वोक्ति श्रीमद्भागवतस्यैव एतां संहितामिति निर्दिष्टस्याष्टादशत्वक्रमयति देवीभागवतस्याष्टादशत्वेऽष्टादशपुराणानीत्यनुक्तेर्निर्वीजत्वप्रसङ्गादित्याहुः तदसत् तेषामेव वचनैर्विष्णुभागवतस्याष्टादशपुराणान्तर्गतत्वं न सिद्ध्यति किन्तु देवीभागवतस्यैवेति सार्धमिवत्वं कुर्वाणो मूलमेव विनाशितवानिति न्याय आगतः । तथा हि भारतं व्यासमुखाच्छ्रुत्वा तत्र संहितान कौष्टुकिर्मार्कण्डेय प्रत्यागत्य सन्देहं पृष्टवान् तस्मै मार्कण्डेयो मार्कण्डेयपुराणमुक्तवान् तदुक्तं मार्कण्डेयपुराणे "तदिदं भारताख्यानं वह्वर्थं श्रुतिविस्तरम् । तत्त्वतो ज्ञातुकामोऽहं भगवन्तमुपस्थितः" इति तथा च भारतोत्तरं मार्कण्डेयपुराणमभवत् तथैव तदुक्तरीत्यैव विष्णुभागवतमपि तथा च भारतात् पूर्वं षोडश पुराणान्येव सिद्धानि तथा च पूर्वोक्तवचनमध्ये षोडशेत्येव वक्तव्ये सप्तदशेत्युक्तत्वात् देवीभागवतमेव महापुराणमन्यथा सप्तदशत्वपूर्त्तिर्न स्यात् तस्मात् तद्वचनप्रामाण्याद्देवीभागवतमेव महापुराणमिति सिद्ध्यति न तु विष्णुभागवत, भारतात् पूर्वं सप्तदश मदीयभागवतसंहितानि मार्कण्डेयमष्टादशमुभयमतसिद्धमेव विष्णुभागवतस्य भारतोत्तर जायमानत्वेन तन्मध्ये तस्यावस्थानस्यवाभावादित्येव ज्ञापनेनापि दोषाभावादिति सुधियो विभावयन्तु । यत्तु पाद्मे "वैष्णवं नारदीयञ्च तथा भागवतं शुभम् । गारुडञ्च तथा पाद्मं वाराहं शुभदर्शने ॥ सात्त्विकानि पुराणानि विज्ञेयानि शुभानि वै" इत्युक्त्या भागवतस्य सात्त्विकत्वमुक्तं सात्त्विकेषु पुराणेष्विति कौर्म्मोक्त्या च सात्त्विकपुराणानां विष्णुपरत्वमुक्तम् अतो विष्णुपरमेव भागवतमष्टादशपुराणान्तर्गतं न तु देवीभागवतमिति अपि च स्कान्दे प्रभासखण्डे "चतुर्भिर्भगवान् विष्णुर्द्वाभ्यां ब्रह्मा तथा रविः । अष्टादशपुराणेषु शेषेषु भगवान् भवः" इत्युक्तं स्कान्दे सौरसंहितायां च "कथ्यते दशभिर्विप्रा ! पुराणैः परमेश्वर । चतुर्भिर्भगवान् विष्णुर्द्वाभ्यां ब्रह्मा प्रकीर्त्तितः । एकेनाग्निस्तथैकेन भगवांश्चण्डभास्कर" इत्युक्तमतोऽपि विष्णुभागवतमष्टादशान्तर्गतमुचितमित्याहुः तदसत् तन्मते मात्स्योक्तसात्त्विकराजसतामससङ्कीर्णपुराणेषु मध्ये तथाणा व्यवस्था पूर्ववचनैस्त्वयोक्ता संकीर्णपुराणानान्तु नोक्ता तेषाङ्केषु पुराणेष्वन्तर्भाव इति वद करिष्यामि कुत्रचिदिति चेत् मन्मतेऽपि श्रीभगवत्या विष्णुशक्तित्वाभिमानेन "विष्णुमन्त्राधिष्ठात्रीं देवतां वेदमातरो दुर्गां दुर्वामध्वान्तभानुं गुरुं चेति श्रीमद्दीपिकोक्तप्रकारेण विष्णुमन्त्राणां दुर्गाया अधिष्ठातृत्वेन तयोरैक्याद्वा तत्प्रतिपादकभागवतस्य वैष्णवेष्वेवान्तर्भावात् अतएव "हरिर्द्वाभ्यां रविर्द्वाभ्यां द्वाभ्यां चण्डीविनायकौ । द्वाभ्यां ब्रह्मा समाख्यातः शेषेषु भगवान् शिवः" इति वचनं सङ्गच्छते" वस्तुतस्तु द्वयोरपि भागवतयोरस्मन्मते प्रमाणत्वात् विष्णुभागवतपक्षपातिनां वचनानामस्माकं विरोधाभावेन तत्खापने प्रयोजनाभावश्च । तथा च नारदीयादिपुराणमते श्रीविष्णुभागवतं महापुराणन्तद्वचनानि प्रसिद्धान्येवेति न लिखितानि देवीभागवतं तु तन्मते उपपुराणम् । शैवमात्स्यपुराणादिमते तु देवीभागवतं महापुराणं विष्णुभागवतमर्थादुपपुराणमिति सिद्धम्" ।

वृहद्धर्म्मपु० ९६ अ० महापुराणप्रतिपाद्यविषयवर्णने "श्रीब्रह्मोवाच, मारीचे ! शृणु वक्ष्यामि वेदव्यासेन यत् कृतम् । श्रीमद्भागवतं नाम पुराणं ब्रह्मसम्मितम् । तदष्टादशसाहस्रं कीर्त्तितं पापनाशनम् । सुरपादपरूपोऽयं स्कन्धैर्द्वादशभिर्युतः । भगवानेव विप्रेन्द्र ! विश्वरूपी समीरितः । तत्र तु प्रथमे स्कन्धे सूतर्षीणां समागमः । व्यासस्य चरितं पुण्यं पाण्डवानां तथैव च । पारीक्षितमुपाख्यानमितीदं समुदाहृतम् । परीक्षिच्छुकसंवादे सृतिद्वयनिरूपणम् । ब्रह्मनारदसंवादेऽवतारचरितामृतम् । पुराणलक्षणं चैव सृष्टिकारणसम्भवः । द्वितीयोऽयं समुदितः स्कन्धो व्यासेन धीमता । चरितं विदुरस्याथ मैत्रेयेणास्य सङ्गमः । सृष्टिप्रकरणं पश्चाद्ब्रह्मणः परमात्मनः । कापिलं साङ्ख्यमप्यत्र तृतीयोऽयमुदाहृतः । सत्याश्चरितमादौ तु ध्रुवस्य चरितं ततः । पृथोः पुण्यसमाख्यानं ततः प्राचीनवर्हिषः । इत्येष तुर्य्यो गदितो विसर्गे स्कन्ध उत्तमः । प्रियव्रतस्य चरितं तद्वंश्यानाञ्च पुण्यदम् । ब्रह्माण्डान्तर्गतानाञ्च लोकानां वर्णनन्ततः । नरकस्थितिरित्येष संस्थाने पञ्चमो मतः । अजामिलस्य चरितं दक्षसृष्टिनिरूपणम् । वृत्राख्यानं ततः पश्चान्मरुतां जन्म पुण्यदम् । षष्ठोऽयमुदितः स्कन्धो व्यासेन परिपोषणे । प्रह्लादचरितं पुण्यं

[illegible] । [illegible] ।

[illegible]

उपपुष्पिका [illegible]

[illegible] (प्राण्योका) [illegible] ।

उपपूत [illegible] ।

"[illegible]" [illegible] । १२८।

उपपौर्णमासा(सि) [illegible] ।

[illegible] ।

उपप्रदान न [illegible] ।

[illegible]

उपप्रलोभन न उप+प्र+लुभ–ल्युट् । [illegible] ।

[illegible]

उपप्लुत [illegible] उप+प्लु–क्त । [illegible] ।

[illegible]

उपबर्ह पु० उप+बृह–घञ् । [illegible] ।

[illegible]

क्रोशाति दशो गत्वाप, स एवमेतत् क्रोशात्यय यदिदय्य भवति स मुक्तमेतत् क्रोशात्यद यदुपाद्यो भवति पल्ल एवमेतत् क्रोशात्यय यदुक्ता भवति स तदभवत् क्रोशाद्यय यद्दुर्भवति भा विरतमेतत् क्रोशात्यय यद्विद्वनो भवतः स मिथुनमेतत् क्रोशाति त एं दर्शनि देव क्रोशोयात्वात्मभिदेवाधरा ते विराड्दिशः सोम-छ्याद्यमिदेव क्रोशीयात्वाद्यभि" ।

उपबर्ह पु॰ उपबर्ह्यते आस्तीर्यते उप+बर्ह-कर्मणि घञ्। (बालिश) १उपधाने बर्ह-हिंसायाम् भावे घञ् । २उपपीडने च ।

उपबर्हण न॰ उपबर्ह्यते कर्मणि ल्युट् । १उपधाने "पुराधा यत्र पुरस्त्यावत्रः सौदर्येवपानादिना दविपा" शत॰ ब्रा॰ १३,८४,१०,बर्ह हिंसायां भावे ल्युट् । २उपपीडने च

उपबहु त्रि॰ उपगता बहवो यत्र सङ्ख्याने वि पर्यु समा-सः डच्। बहुसङ्ख्यासमीपवर्त्तिनि ।

उपबाधा स्त्री उप+बाध-अ । नपीडने ।

उपबाहु पु॰उपगतो बाहुम् अत्या॰ । १बाहो समीपवर्त्ति-मङ्गभेदे तत' इदमर्थे बाह्वादि॰ इञ् । औपबाहवि तत्सम्बन्धिनि त्रि॰ । बाह्वादी यथयो॰ । २बाहु-सामीप्यादौ नव्य॰ ।

उपब्द पु॰उपगत शब्द प्रा॰स॰ पृषो॰। "सोमाभिषवशब्दे "पावाणो भूनु रक्षत उपब्दे" ऋ॰ ७,१०४,१०, "उप-ब्दे अभिषवशब्दे" भा॰

उपब्दि पु॰उप+शब्द-इन् पृषो॰ । श्रोतुमर्हे शब्दे "न योरुपब्दिरश्व्य" ऋ॰१,७४,७, 'उपब्दि शब्दार्हः" भा॰ "महता यद्यु आयतामुपब्दि" ऋ॰१,१६८,७, ततोऽस्त्यर्थे मतुप् । उपब्दिमत् श्रोतृ योग्य शब्दयुक्ते "उपब्दिमविद्मत्" तैत्ति॰ "उच्चैर्घोष उपब्दिमान् घोष-स रूपम् ऐत॰ब्रा॰ । [सम्यग् भञ्जने २वैधीभावे च ।

उपभङ्ग पु॰ उप+भञ्ज घञ् कुत्वम् । १युद्धादितः पलायने

उपभुक्त त्रि॰ उप+भुज-क्त । कृतोपभोगे वस्तुनि

उपभुक्ति स्त्री उप+भुज क्तिन् । उपभोगे

उपभूषण न॰ उपमितं भूषणेन व्या॰स॰। घण्टाचामरादौ "घण्टाचामरकुम्भादिपालोपकरणादिकम् । तद्भूषणान्तरं दद्याद्यस्मात्तदुपभूषणम्" पु॰। उपचारशब्दे२०२८०दृश्यम्।

उपभृत् स्त्री उप+भृ-आधारे क्विप्। आश्वत्थे यज्ञाङ्गपात्र-भेदे स्रुचि "आश्व युद्धपभृत्" कात्या॰१,२,२५,उपभृतम् अवका स्रुक् आश्वत्थी कर्क "पाणिभ्यां जुहूं परिगृह्योपभृत्या व,नत्" १,१०,८'यत्र उपभृत्' आश्व॰श्रौ॰ ३,२,१ ।

उपभोग पु॰ उप+भुज-घञ् कुत्वम् । विषयभोगजन्य सुखभेदे "भोगो नृपतिदायमु भोगफल यतः" दा॰भा॰भद्र॰ । "न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति" मनु भारत । "यागमेनोपभोगेन मद शाम्यतोऽन्यथा" । "इतः कर्मोपभोगाय तं, स गच्छति मोक्षम:" या॰स्मृ॰ । "प्रियोपभोगचिह्नेषु, पौरोभा-ग्यमिवाचरत्" अतोपभोगोत्सुकतेव लक्ष्मी' रघु' भोगय विषयसुखस्योपभेद । अपि च भोगयत्रे भोगय विषयमुपभेद । अपि च भोगयत्रे वर्त्तते । ततः अस्त्यर्थे इनि । उपभोगिन् तद्युक्ते त्रि॰ "माहात्म्यं च विनश्यति नात्मवतोपभोगिनः । भा॰ व॰ १८७ अ॰ स्त्रियां ङीप् ॥

उपभोग्य उप+भुज-ण्यत् अवश्यार्थत्वे णत्वम् । उपभोग योग्ये वस्तुनि अर्थे तु न कुत्वम् । उपभोज्यमित्येव । 'यद्रत्न मा नागरपूपभोग्यम्' कुमा॰। 'स्त्रियश्चोपभोग्यानि यौवनानि धनानि च" पञ्च॰ ।"विविधान्यु-पभोग्यानि पुरुषा ये, तु याचिनः । ते वै भूमौपभोज्यानि नात्मवतां ददुत च" भा॰ आनु॰ ८६ अ॰ ।

उपभोगिन् त्रि॰ उप+भुज-णिनि । उपभोगकारके ।"निष्क-भारेषु परदारोपभोगिषु" "अश्वत्थपत्रिभिक्षेषु मित्रदारोपभोगिषु" मनु॰ ।

उपम त्रि॰ उपमीयते उप+मा-घञर्थे क । १उपमेये । पद' यद्विष्णोरुपमं निधायि" ऋ॰१,१,२ ।"उपमसुपमेयमिव" भा॰। उपमीयते समीपे क्षिप्यते मि-बा॰ उ । २अन्तिके निरु॰ "यत् केतुमुपमं समत्सु ऋ॰७,२०,२।"उपमम-न्तिकम्"भा॰।३अन्तिकस्थे त्रि॰। दिवश्चिदन्ता उपमा"ऋ॰ १०,८,१ । "उपमान् समीपस्थान्"भा॰ "राजाभि लक्ष्मेण्यस्य पद्मे " ऋ॰४, ४२, १ ।

उपमद्गु पु॰ "अक्रूर उपमद्गुश्च तथात् श्वफल्कात्मजोऽनवः। उपमद्गुस्तथा मद्गुर्मेदरश्चारिमेजय" हरिव॰ ३५ अ॰ इत्युक्ते श्वफल्कसुतै अक्रूरानुजे यदुवंश्ये क्षत्रियभेदे ।

उपमन्त्रण न॰ उप+मन्त्र-ल्युट् । आमन्त्रणे कर्त्तव्यकर-णाय प्रार्थनापूर्वकमावर्त्तनारूपे व्यापारभेदे । "भासमो-पसम्भाषणज्ञानयत्नविमत्युपमन्त्रणेषु वदः" पा॰ । "उप-मन्त्रणमुपच्छन्दनम्" सि॰ कौ॰ । २उपच्छन्दने । (खोसामदी) तत अस्त्यर्थे इनि उपमन्त्रिन् । (खोसामुदिया) उपच्छन्दनकारके नर्मसचिवे ।"इसना-मुपमन्त्रिण," ऋ॰ ८,११२,४ । 'उपमन्त्रिणःउपमन्त्र-

श्रीति यथा तत्रापि परीशोपमन्यो:"। उपमन्योरपत्यम् विदा० अञ्। औपमन्यव तदपतेत्र बहुत्वे तु तस्य लुक्। उपमन्यवः "उपमन्यु पराशरकुण्डिनेभ्यः" "उपमन्यू मां वाशिष्ठाभरद्वाजिन्द्रप्रमदेति" आश्व०श्रौ०सू० १२।१५ १,२,

उपमर्द पु० उप+मृद-घञ्। १आलोडने,२हिंसने, पूर्व्वधर्म्मि-विनाशनेन ३धर्म्मान्तरोत्पादने। यथा अङ्कुरोमूंः धर्मिणो वधिः स्या–तिष्ठ इत्याद्यादेशे। ४निष्पीडने "धन्यानु तावदुपमर्द्द महाय भङ्ग" शा०द०। धान्यादेः ४निष्पत्तको-करणे च। (धानमाडा) भावे ल्युट् उपमर्द्दनमप्यर्थे न०। कर्त्तरि ण्वुल्। उपमर्द्दक तत्कारके त्रि०।

उपमा स्त्री उप+मि–अ। १सादृश्ये, "अतुलोपमाभ्याम्" पा० उक्तेः तद्योगे उपमानवाचकात् षष्ठी मह तृतीया। "स्फटोपम' भूतिसितेन शम्भुना" माघे तु षष्ठ्यर्थे तृतीया मल्लि०। २अर्थालङ्कारभेदे च अर्थालङ्कारभेदस्य २८६ पृ० विस्तर्तव्यत्ता। न्यायमतसिद्धे उपमानजन्ये ३गवयादिपदशक्तिज्ञानरूपे, वेदान्तिमतसिद्धे ४गवादिसा-दृश्यज्ञानरूपे अनुभवभेदे च उपमानशब्दे विवृतिः। करणे बा० अ। ५उपमाने च। "अपि शाक्तुगमध्याज बुबुधे न बुधोपम:" रघु:। "यथा दीपो निवातस्थो नेङ्गते सोपमा स्मृता" गीता "वजते सोपमा दिवः" ऋ० १,३१,१५, सार्थे भञ्। औपम्य उपमाने न०।

उपमात् स्त्री उपमीयते प्रक्षिप्यते उप+मिञ–क्षेपे–बा०तृच्। स्तूपायाम् वत्सवत्स्नमसाधने स्तम्भे "सातुमुपमादिव द्योः" ऋ०६,६७,६,।"उपमीयते प्रक्षिप्यते ह्यस्यु पमात् स्तूपा" सा यथा मनुष धारयति तद्वदित्यर्थ "भा०।

उपमाति स्त्री उप+मि–क्तिन् वेदे नि०आत्।१उपमायाम्। "पूर्वीष्ट इन्द्रोपमातयः" ऋ०८,४०,९, कोशे तु उप-मितिरित्येव उक्तार्थे। उप+मीङ्–वधे–क्तिन् बा०आत्। २हिंसने उपमातिसनि। "दिवे धादमात भृदुपमात वनि:" ऋ०५,४१,१६, उपमातये वमति वसु व्याप्नवो ऽन्। हिंसनव्याप्त इत्यर्थ उपमातिवनिर्मिकेत्ता" भा०।

उपमातृ स्त्री उपमिता माता अमरा०स०। १धात्रयाम् अ-मर। सा हि मातृवत्स्य प्रतिपालयतीति तस्यास्तथात्वम् २मातृतुल्यासु मातृष्वसादिषु च। ताय "मातृष्वसा मा-तुलानी पितृव्यस्त्री पितृष्वसा। श्वश्रूः पूर्व्वजपत्नी च मातृतुल्याः प्रकीर्त्तिता" दायभा० ह०० स्त्र०। उक्ताः। स्वस्त्रादिपूर्व्व दाशत् ऋदन्तत्वेऽपि स्त्रियां न ङीप्। उप+मा–तृच्। ३उपमानकर्त्तरि त्रि०। स्त्रियां ङीप्।

उपमाद त्रि० उपमादयति उप+मद–णिच् अच्। उप-मादके हर्षजनके "देवानामुपमादकन्तुः" ऋ०१,५,५, "उपमादम् उपमादकं यज्ञम्" भा०।

उपमान न० उपमीयतेऽनेन उप+मा–भावे ल्युट्। १सादृश्य-माने। करणे ल्युट्। २सादृश्यज्ञानसाधने सादृश्यप्रतियो-गिनि, येन सादृश्यं भवति तस्मिन्, यथा चन्द्र इव मुख-मित्यादौ चन्द्र उपमानम्। प्रसिद्धधर्मोपमानत्वम् प्रसि-द्धस्योपमेयत्वम्। उपमानममूदिव्याणिनाम्"कुमा० "उप-मानमभूद्वामलोचनानाम्" माघ०। ३उपमितिप्रमाकरणे उपमानलक्षणञ्च न्या०सू० वृत्त्योर्दर्शितं यथा "प्रसिद्ध-साधर्म्यात् साध्यसाधनमुपमानम्' सू०। "प्रसिद्धस्य पूर्व्व-प्रमितस्य गवादेः साधर्म्यात् सादृश्यात् तज्ज्ञानात् साध्यस्य गवयादिपदवाच्यत्वस्य साधनं सिद्धिरुपमानमुपमितिर्यत-इत्यध्याहारेण करणलक्षणम् अथ वा साध्यसाधनमिति करणव्युत्पत्त्या करणलक्षणमेवेदम् अत्र च वैधर्म्योपमिति मन्यन्ते टीकाकृत यथा अतिदीर्घग्रीवत्वादिमन्तरवैधर्म्य-ज्ञानादुष्ट्र करभपदवाच्यताप्रसङ्गः। एवमन्योऽप्युपमानस्य विषयइति भाष्यं यथा मुद्गपर्णीसदृशी ओषधी विष हन्त्रीत्यतिदेशवाक्यार्थे ज्ञाते मुद्गपर्णीसादृश्यज्ञाने जाते इयमोषधी विषहरणीत्युपमित्या विषयीक्रियत इत्यादि'।

उपमानचि० सादृश्यपदार्थनिरुक्तिपूर्व्वकमुपमानस्य प्रमाणान्तरत्वं व्यवस्थापितं यथा। "तत्र सादृश्यप्रमा-करणमुपमानमिति केचित्। सादृश्यञ्च पदार्थान्तरम्। तथा हि। सकलप्रत्यक्षादावबाधितादस्ति सादृश्यं तच्च न प्रतिपदार्थमेकं सर्व्वस्य सर्व्वसदृशत्वापत्तेः स्वसदृशत्वापत्तेश्च सुसदृशमन्दसदृशव्यवहारस्य तदेकत्वे ऽनुपपत्तेश्च। न च व्यङ्क्तभूयःसामान्याल्पतभूयस्त्वाभ्यां तन्नीरिति वाच्यं बहुभिरवयवैश्च व्यज्यमानघटादौ भूयस्त्वाल्पत्वयोरदर्शनात् व्यञ्जकाभिमतादेव व्यवहारसिद्धौ अतिरिक्ताविशेषः। नापि संयोगवत् व्यासज्यवृत्त्यनेकम्, गोत्वोपलक्षितसादृश्यस्या-वत्वात् गवयवत्, गोरपि स्वसदृशत्वप्रसङ्गात् गोरसन्निकर्षे संयोगवदप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गाच्च। प्रत्यक्षत्वे वा गवयनिरूपित-स्यैकवित्तिवेद्यत्वेन गोभिन्नतया चाक्षुषत्वप्रसङ्गः। किन्तु प्रत्याश्रयं भिन्नम्। नचैकैकव्यभिचारादनुगतरूपाभावादननु-गतप्रत्ययः सादृश्यपदव्युत्पत्तिश्च न स्यादिति वाच्यम् अनु-गतवित्तिवेद्यसादृश्यत्वसामान्यात् तच्चपदार्थातिरिक्तत्वाद्वा जातिवदन्त्यविशेषवच्च स्वसदृशपनात्तयोरुपपत्तेः। तच्च द्रव्ये न गुण कर्म वा, गुणकर्मवृत्तित्वात् न च द्रव्यान्तर-

तद्गतधर्मवत्ता तदभेदो वा तत्ता सा च सोऽयमिति प्रत्यभिज्ञाने भासते। भेदे भासमाने तदन्यस्मिन् तद्धर्मवत्ता तद्रूपता यतो भवति तद्वदयं न तु स इति तयोर्भेदात्। अन्यथैवं व्यक्त्यन्तरे गोत्वपक्षे तयोरैक्यमिति सामान्यमपि गौरिति चेन्न गोत्वमात्रस्य तदन्यव्यक्तिवृत्तित्वपक्षे साधर्म्य, एकत्र नानासम्बन्धागमनात्। तद्वद्वृत्तिकधर्मज्ञाने भवतेः सम्भावनाप्रेति। तथाप्ययमपि चन्द्रादिमानिति चन्द्रसधर्मा स्यात् न तु गोसदृश इति चेन्न चन्द्रोभयसम्बन्ध सदृशयोऽन्यगतभूयोधर्मवत्त्वमन्यस्य सादृश्यमिति विशेषात् गोगोनास्तु। विलक्षणसुखदुःखे इतरेतरजन्यतावच्छेदकमनुभूयते न तु तद्वृत्तमात्रवृत्तिजातिरस्ति तद्व्याघाते जातेराश्रयत्वेनानित्यत्वप्रसङ्गात्। नापि जन्य धर्मान्तरसम्बन्धिन्न सादृश्यमेव तत्रापि समानधर्मवत्त्वव्यक्तत्वं विना कथं तत्र सादृश्याभिव्यक्तिरिति चेन्न प्रतीतिबलात् द्रव्ये तथा, गुणादौ तु व्यभिचारात् अतएव न व्यञ्जकेनाप्यभावविशिष्टतदभावेऽपि सादृश्यानुभवादित्याहुः। तस्य एवं विलक्षण सुखदुःख न सुखमात्रवृत्तिजन्य सुखान्तरस्यापि प्रसङ्गापत्तेः किन्तु विलक्षणादृष्टजन्य तद्वारे विशिष्टतवदेतत्क्रियाविशेषानुष्ठानादन्यथासम्भवतीति तथापि तादृशानि सुखानि भवन्तीति तेषु कारणविशेषप्रयोज्या विलक्षणतास्ति तत्सादृश्यभावानन्त्यात् अनादिनिधनत्वादुत समानागतविजातीयं न सुखमस्ति एवं तु नानारकार्य्येष्वपि नह्यनुत्पन्नमनुत्पद्यमानजातीयं कार्य्यमस्ति। यत्तु व्यक्तिनाशे जातेरनित्यत्वमापादितं तदपि न विनाशकाभावात् अतएव प्रलयेऽपि तदवस्थानम्। अपि चैकत्र प्रतियोगिभेदेन सादृश्यं भिन्नं नत्वेकम्, सुराघमन्दभयव्यवहारात् तथा च योग्यत्वादेकपक्षे पर्य्यनुयोगप्रसङ्गात्। प्रतियोगिगतभूयोधर्मज्ञानस्य व्यञ्जकस्य क्रमाक्रमे तदेव व्यवहारनिमित्तमित्युक्तम्। किञ्चैवं वैसादृश्यमपि स्यात्। न च सादृश्याभावस्तत्, वैपरीत्यस्यापि सम्भवात् सादृश्याभावत्वेनैव प्रतीतिर्विधिप्रत्ययस्य निषेधार्थत्वादिति चेन्न गौरिव महिषोऽयम् पादवत्त्वधौरेयत्वादिना विवक्षितसादृश्यानाश्रये भवने वैसादृश्यं न स्यात् न हि तत्र गो सादृश्यं तदभावश्च। तस्मात् साधर्म्यं वैधर्म्यं सादृश्यवैसादृश्ये। यत्तु तद्भिन्नत्वे सत्यनेकधर्मवत्त्वं सादृश्यं तेनाभेदेऽपि 'गगनं गगनाकारं सागरः सागरोपमः'। रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिव" इत्यादौ सादृश्यं, न चैवं गोरपि गोसदृशत्वे गवयपदाभिधेयत्वापत्तिः तत्र सत इदस्य विशेषे तात्पर्य्यात्। अन्यथा मद्विधोऽस्मिमयत्र इति तथ तस्य तेन वा सदृश इति प्रतीतिप्रयोगात् न चाभेदे सम्बन्ध सम्बन्धौ वा सम्भवति। गगनं गगनाकारमित्यादौ तु गगनाद्यैकतावच्छेदकधर्म्मप्राप्त्यादित्वेन तात्पर्य्यम्। यद्वा कालान्तरीयगगनसागरयोरुपमानत्वं तयोर्वृत्तिविशेषे तयोरेव गुणान्तरवत्त्वमिति। नन्वयं देवदत्तसदृशो न भवति सतृणद्रुमत्वादवमिति भेदाभेदरूपत्वेऽपि सादृश्यविषयात् अतिरिक्तं सादृश्यमिति चेत् न देवदत्तानिमावेवैतरेषे सादृश्यप्रयोगात् अथमन्यथा च यथायं न तु सदृश इति, सदृशोऽयं न तु स इति प्रतीतिप्रयोगौ। न चात्र सदृशपदं भेदमात्रपरमिति युक्तं सदृशे सम्भवति लक्षणाया अयोगात्। तथाच पदार्थान्तरं सादृश्यमिति। स्यादेतत्। मा भूत् पदार्थान्तरं तथापि प्रत्यक्षाभावादाह गवये गोसादृश्यप्रमाणात् गवयसदृशो गौरिति ज्ञानमुपमितिः। न चैतज्ज्ञानं विशेष्यावधिकमाने नानुमानं लिङ्गाभावात्। न च गवयगतं सादृश्यं लिङ्गम् अपक्षधर्म्मत्वात्। अथ एकपदार्थान्तरदर्शने यो यन्निष्ठसादृश्यप्रतियोगी स तत्सदृश इति प्रत्यक्षेण व्याप्तिपक्षे धर्म्मे गवयगतसादृश्यप्रतियोगित्वात् गौर्गवयसदृश इत्यनुमितिरिति चेत् व्याप्तिग्रहं विनैव प्रथममपि प्रत्यक्षाध्यवसायात् गोसदृशं गवयं ज्ञात्वा गवि गवयसादृश्यज्ञानोदयात्। किञ्च गवि गवयसादृश्यं न साध्यं प्रथमतस्तदप्रतीतेः गवयगतसादृश्यप्रतियोगित्वं तु गवि न प्रत्यक्ष विशेष्यधावधिकत्वादिति नानुमितिगम्यं तल्लिङ्गस्यापि तन्मत्वेनाज्ञातत्वात् लिङ्गान्तरस्यानवस्थानात्। न च गौरेतद्गवयसदृशः गवयगतभूयोऽवयवादिसामान्यवत्त्वात् गवयान्तरवदिति गवयान्तरज्ञानेऽपि गवि गवयसादृश्यं विनानुपपद्यमानं तत्कल्पयति। न हि गोसदृशो गवय एतद्गवयसदृशो गौरिति वाच्यम्। गवयनिरूपितगोसादृश्याप्रसिद्धौ तेन विनानुपपत्तिज्ञानाभावात्। किञ्च तथार्थापत्तिर्व्यतिरेक्यनुमानं न च गवयगतसादृश्यप्रतियोगित्वं गवि प्रत्यक्षादिना ज्ञातं यदुक्तमित्युक्तम्। नन्वेवं करभे गोवैधर्म्यज्ञानात् गवि करभवैधर्म्यज्ञानमपि मानान्तरं स्यादिति चेत् गवि करभवैधर्म्यं यदि करभवृत्तिधर्माभावत्वं तदा स्मृते गवि प्रागुक्ति तावदनुपलब्धिगम्यमेव अथ करभव्यावृत्तधर्मवत्त्वं तदा गोधर्मा गविगता एव इदानीं स्मृतगोधर्माणां करभेऽभावमात्रमधिकं गम्यं तच्च प्रत्यक्षादेव। अथ तत्प्रतियो-

[illegible]

[illegible]

वाच्यतापि गवयत्वं तदनुपस्थितेः । अतएव गोभिन्नं स्वयं प्रतीतमप्यर्थं कान्तयेऽतिदेशवाक्यप्रयोगात्तदुपपत्तेश्च । गवयत्वेऽपि व्युत्पत्तौ न गोसादृश्यं निमित्तस्य गवयत्वस्य प्रतीतेः । नच यदा यद्वाक्यं समयपरिच्छेदं पूर्वं नाजीजनत् तदा तदेव वाक्यं स्वत तत्प्रवृत्तिनिमित्तं वेत्स्यति अध्ययनसमयमधीत एव वेदराशिरङ्गोपाङ्गपर्यालोचनात् कालान्तरे नवशाखस्यैवास्य भागेन बोधितत्वात् पर्यवसित इति वाच्यं गोः सादृश्योपलक्षितगवयत्वनिमित्तत्वयोः सन्देहात् पश्चाद्गवयत्वेऽवगते तर्कपुरस्कारात् । सादृश्यस्योपलक्षणत्वे गङ्गायां घोष इत्यत्रैवान्वयो भविष्यतीति चेत् न उपलक्षणनिमित्तत्वसन्देहेऽपि यो गोसदृशः स गवयपदवाच्य इति सामानाधिकरण्यमात्रेणान्वयोपपत्तौ मानान्तरेणोपनीतानभिधानात् एकान्तसन्देहेऽपि घटो भवतीति वाक्यवत् अन्यथा पर्यवसितेऽपि वाक्ये मानान्तरप्रचारात् तदन्वयबुद्धौ वाक्यभेदापत्तेः । गङ्गायां घोष इत्यत्र तु पदार्थयोरन्वयायोग्य इति युक्तं तत्र मानान्तरापेक्षणम् । यदि च प्रतीतसंसर्गबलायातोऽन्वयो वाक्यस्यैव तदा वाक्यभेदापत्तिः । अथ तात्पर्यानुपपत्त्या घटो भवतीतिवत्तथास्तु गवयपदव्युत्पत्तिं प्रति तद्व्युत्पत्तये वाक्यमात्रेणोक्तं तच्च न प्रवृत्तिनिमित्तोपादानं विना । न च गोसादृश्यं तदिति तात्पर्यतो गोसादृश्यपदेन गोसमानाधिकरण्ये गवयत्वमुपलक्षितं प्रत्याय्यते । न तु यथा धूमोऽस्तीत्यत्र वह्नौ तात्पर्यमनुमानेन निर्वहतीति न लक्षणा न चात्र प्रमाणान्तरमस्तीति येन तद्विरोधः अनुमानस्याविषये । अन्वयान्योन्याश्रयात् न च वाक्ये न लक्षणा, तस्याः पदधर्मत्वादिति वाच्यं एकपद एव लक्षणा पदान्तरस्य नियामकत्वस्य वक्तव्यत्वात् । अथ गवयत्वेन लक्षणया तदुपस्थितावपि व्यक्तिवाच्यता न स्यात् शब्दादिति विशिष्टवाच्यता गृहीत मानान्तरमवश्यं स्वीकरणीयम् । न च यद्विशिष्टो धर्मी तत्पदवाच्यः सोऽपि तद्वाच्य इति नियमः । जातिपदे व्यभिचारादिति चेत् न प्रवृत्तिपदवाच्यत्वबोधतात्पर्येण जानातीति देशवाक्ये गवयत्वविशिष्टव्यक्तेरेव वाच्यत्वात् । अथ यदा गवयत्वे साक्षात् तात्पर्यं गोसादृश्यपदस्य गृह्यते, तदा लक्षणा न च साक्षात् तात्पर्यमप्यहतम् अन्यथा धूमोऽस्तीत्यत्रापि साध्यादिति चेत् न उपस्थापकान्तराभावे तात्पर्यस्यैव साक्षात् तात्पर्यरूपत्वात् नचोपपादकमेव तथा, अन्योन्याश्रयत्वात् । नैव यस्य प्रवृत्तिनिमित्तविषयबोधने न तात्पर्यं योगोसादृश्य स गवयशब्दवाच्य इति स्वरूपाख्यानमात्रं तत्राप्युक्तप्रायमपीत; समयपरिच्छित्तिर्भवत्येव न च व्युत्पित्सुव्युत्पत्तये प्रवृत्तिनिमित्तविशेषे तात्पर्यं यदनुपपत्तिर्लक्षणाबीजं स्यात् । अपि च भिन्न भरभमतिदीर्घपीवरग्रीवादिवाक्यस्य करभनिन्दातात्पर्यकस्य प्रवृत्तिनिमित्तपरत्वाभावेऽपि तादृशपिण्डमनुभवतः करतव वाक्यार्थम् अयं करभशब्दवाच्य इति भवति मतिः । न च तत्र प्रवृत्तिनिमित्तविशेषे तात्पर्यमस्ति तस्यान्यायाबीजं, निन्दापरत्वात् । किन्तु सर्वत्रान्वयानुपपत्तिरेव लक्षणाबीजं घटो प्रवेशयेत्यादावपि प्रकरणादिना पुरस्कारादिप्रयोजनकत्वं प्रवेशनस्याश्रयगत तादृशे च प्रवेशनादौ यष्ट्यादेरनन्वयात् तात्पर्यानुपपत्तेरपि तात्पर्यस्यान्वयानुपपत्तिबीजत्वात् । अथ प्रकरणादेरननुगमात् तात्पर्यस्याग्रहत्वेन तदनुगमे तात्पर्यानुपपत्तिरेव तद्बीजमस्तु लाघवादिति चेत् न धूमादिवदननुगतस्यापि व्याप्यत्वाविरोधात् । तस्मात् गवयपदं क्वचित्प्रवृत्तिनिमित्तम् शिष्टप्रयुक्तत्वादिति सामान्यतो निश्चितेऽपि गवयत्वविशिष्टो धर्मी गवयपदवाच्य इति वाक्यार्थाविषयम् । तत्र प्रमाणसहकारि न च तस्मादृशस्य प्रमाणान्तरमस्ति यत्र प्रमाणसहकारि तत्प्रमाणान्तरमास्थेयम् । अस्तु तर्हि तथा हि गवयशब्दो गवयत्वविशिष्टवाचकः असति वृत्त्यन्तरेऽभियुक्तैः प्रयुज्यमानत्वात् गवि गोशब्दवदिति चेत् न गवयत्वविशिष्टो यो धर्मी तस्य वाचकत्वपक्षेऽपि गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तस्याप्रसिद्धेः । न च यक्तिमत्त्वात्या वृत्त्यन्तरं क्वापि व्यवधारयितुं शक्यते सामानाधिकरण्यमात्रस्य निमित्तोपलक्षणतासाधारणत्वात् । अथ गोसादृश्यनिमित्तत्वगौरवस्यानवतारेणोपमानस्याप्यनवतारः । तथा च तर्केणैव तस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वेऽवगते गवयपदं गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकम् इतराप्रवृत्तिनिमित्तकत्वे सति सप्रवृत्तिनिमित्तकत्वात् यन्नैवं तन्नैवमिति चेत् तर्कस्यानिश्चायकत्वात् न चायं तर्को व्याप्तिपक्षमूलको येन विपर्ययानुमानादर्थसिद्धिः । अथ गवयपदं सप्रवृत्तिनिमित्तकमिति सामान्यतो दृष्टमेव तर्कसहकृतं गवयपदस्येतराप्रवृत्तिनिमित्तकत्वं परिच्छिनत्ति न तु मानान्तरं कल्पयित्वा तर्कः सहकारी कल्प्यते इति चेत् इदं सप्रवृत्तिनिमित्तकमन्यच्च न प्रवृत्तिनिमित्तमिति बुद्धावपि गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकं गवयपदमिति मानान्तरं विना प्रतीतेः अनुमितेर्व्यापकतावच्छेदकत्वप्रकारताकत्वनियमात् । अथ यथेच्छायां

वाक्यार्थेनापि गवयत्वं तदनुपस्थितेः । अतएव गोसदृशं स्वय प्रतीतसमयसंकान्वयेऽतिदेशवाक्यप्रयोगादुपपत्तेश्च । गवयत्वेनैव व्युत्पत्तौ न गोसादृश्यं निमित्तस्य गवयत्वस्य प्रतीतेः । नच यदा यत्राज्य समयपरिच्छेदं पूर्वं नाज्ञासीत् तदा तदेव वाक्यं स्मृत तत्प्रवृत्तिनिमित्तं ज्ञेयाति मध्यगमसमयमग्रहीत एव भेदादाविरलोपाख्यवर्यादातव्य कालान्तरे भववाक्यस्यैवास्य मानेन बोधितत्वात् गवयवित इति वाच्यं गोः सादृश्यस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वयोः सन्देहात् गवादावपि गवयत्वेऽगते तर्कपुरस्कारात् । सादृश्यस्योपलक्षणत्वे गङ्गायां घोष इत्यत्रेवान्यत्रापि भविष्यतीति चेत् न उपलक्षणनिमित्तत्वसन्देहेऽपि यो गोसदृश स गवयपदवाच्य इति सामानाधिकरण्यमात्रे वाक्यार्थोपपत्तौ मानान्तरोपनीतानपेक्षणात् इत्याद्यन्वयसन्देहेऽपि पटो भवतीति वाक्यवत् अन्यथा पर्यवसितेऽपि वाक्ये मानान्तरसहकारात् तत्तदन्वयबुद्धौ वाक्यभेदापत्तेः । गङ्गाया घोष इत्यत्र तु पदार्थयोरन्वयायोग्य इति युक्तं तत्र मानान्तरापेक्षणम् । यदि च प्रतीतसमर्गबलायातोऽन्वयो वाक्यस्यैव तदा वाक्यभेदापत्तिः । अथ तात्पर्यानुपपत्त्या यष्टीः प्रवेशयेतिवदध्याहारास्तु गवयपदाव्युत्पन्नं प्रति तद्व्युत्पत्त्यर्थे वाक्यप्रयोगात् तत्र न प्रवृत्तिनिमित्तोपादानं विना । न च गोसादृश्यं तदिति तात्पर्यतो गोसादृश्यपदेन गोसमानाधिकरण्य गवयत्वमुपलक्षित लभ्यते । न तु यथा धूमोऽस्तीत्यत्र वह्नौ तात्पर्यमनुमानेन निश्चीयते न लक्षणया न वाक्य प्रमाणान्तरमस्तीति येन तन्निर्णयाय अनुमानस्यापेक्षा । अन्यथान्योन्याश्रयात् न च वाक्ये न लक्षणा, तस्याः पदधर्मत्वादिति वाच्यं एकपद एव लक्षणा पदान्तरन्तु तात्पर्यग्राहकमित्यस्य पक्षस्य त्यागात् । अथ गवयत्वेन लक्षणया तदुपस्थितावपि व्यक्तिवाच्यता न स्यादेव शक्यादिति विशिष्टवाच्यता ग्राहक मानान्तरमवश्यं स्वीकरणीयम् । न च यविशिष्टो धर्मो यत्पदवाच्यः सोऽपि तद्वाच्य इति नियमः । जातिपदे व्यभिचारादिति चेत् न प्रवृत्तिपदवाच्यत्वबोधतात्पर्यकत्वेन ज्ञातेति देशवाक्ये गवयत्वविशिष्टव्यक्तेरेव लक्षणात् । अथ यदा गवयत्वे साक्षात् तात्पर्यं गोसादृश्यपदेन लक्ष्यते, तदा लक्षणा न च साक्षात् तात्पर्यमवगतम् अन्यथा धूमोऽस्तीत्यत्रापि स्यादिति चेत् न उपस्थापकान्तराभावे तात्पर्यस्यैव साक्षात् तात्पर्यरूपत्वात् गवोपस्थापकेन तथा, अन्योन्याश्रयत्वात् । नैव यत्र प्रवृत्तिनिमित्तविषयबोधने न तात्पर्यं योगोसदृश स गवयशब्दवाच्य इति वाक्यस्यासमासं तत्राप्युक्तमानपातः समवायादिसिन्निर्निर्वंशेय न च व्युत्पित्सुव्युत्पत्तये प्रवृत्तिनिमित्तविशेषे तात्पर्यं यदनुपपत्तिर्लक्षणाबीजं स्यात् । अपि च किञ्च करभमतिदीर्घग्रीवमित्यादिवाक्यस्य करभनिन्दातात्पर्यं अन्यत्र प्रवृत्तिनिमित्तपरत्वाभावेऽपि तादृशपिण्डमनुभवन् स्मरत वाक्यार्थम् अयं करभपदवाच्य इति मनसि मति । न च तत्र प्रवृत्तिनिमित्तविशेषे तात्पर्यमस्ति लक्षणाया बीजं, निन्दापरत्वात् । किन्तु सर्वथान्यथानुपपत्तिरेव लक्षणाबीजं यष्टीः प्रवेशयेत्यादावपि प्रकरणादिना पुरस्कारादिप्रयोजनत्वस्य प्रवेशमयत्रावगतं तादृशे च प्रवेशनादौ यष्ट्यादेरन्वयात् तात्पर्यानुपपत्तेरपि तात्पर्यप्रमाणात्ताधनुपपत्त्यभावात् । अथ प्रकरणादेरनवगम तात्पर्यव्याप्यत्वेन तदनुगमे तात्पर्यानुपपत्तिरेव तद्बीजमस्तु आवश्यकादिति चेत् न धूमादिवदननुगतस्यापि व्याप्यत्वाविरोधात् । तस्मात् गवयपदं ककुदभिन्नवाचकं, सिद्धप्रयुक्तत्वादिति सामान्यतो निश्चितेऽपि गवयत्वविशिष्टो धर्मी गवयपदवाच्य इति न वाक्यादिरेवेयम् । तत्र प्रमाणसहकारि न च तर्क्यादशायां प्रमाणानासम्भवता यत् प्रमाणसहकारि तत्प्रमाणान्तरमास्थेयम् । अस्त्वनुमानं तथा हि गवयशब्दो गवयत्वविशिष्टवाचकः असति वृत्त्यन्तरेऽभियुक्तैः प्रयुज्यमानत्वात् गवि गोशब्दवदिति चेत् न गवयत्वविशिष्टो यो धर्मी तस्य वाचकत्वपक्षेऽपि गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तत्वासिद्धेः । न च पक्षिमतवाच्या वृत्त्यन्तरं क्वापि व्यवधारयितुं शक्यते सामानाधिकरण्यमात्रस्य निमित्तोपलक्षणतासाधारणत्वात् । अथ गोसादृश्यनिमित्ततागौरवस्याभयतारेणोपमानसाम्यमनवतार । तथा च तर्केण तस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वेऽगते गवयपदं गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकम् इतराप्रवृत्तिनिमित्तकत्वे सति सप्रवृत्तिनिमित्तकत्वात् यद्वैव तदैवमिति चेत् तर्कस्यानिश्चायकत्वात् न चायं तर्को व्याप्तिपक्षमूलको येन विपर्ययानुमानादर्थसिद्धिः । अथ गवयपदं सप्रवृत्तिनिमित्तकमिति सामान्यतो दृष्टमेव तर्कसहकृतं गवयपदस्येतराप्रवृत्तिनिमित्तकत्व परिच्छिनत्ति न तु मानान्तरं कल्पयित्वा तर्कः सहकारी कल्प्यते इति चेन्न इदं सप्रवृत्तिनिमित्तकमन्यस्य न प्रवृत्तिनिमित्तमिति बुद्धावपि गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकं गवयपदमिति मानान्तरं विना प्रतीते अनुमितेर्व्यापकतावच्छेदकप्रकारताकत्वनियमात् । अथ यथेच्छाया

[illegible]

उपमानचिन्तामणि पु॰ [illegible]

उपमाद्रव्य न॰ [illegible]

प्रत्यक्षाति तद्यो वैश्वदेवेन यजमानयोर्वारुणी परिदिष्टे स्याता ते एवात्रापि स्यातामथास्यै मारुत्यै पयस्यायै श्यामाकं मिश्रमादायावभृथं यन्ति वरुणं वा एत-च्छिरश्छतायै तत्र न साम गीयते न ह्यत्र साम्ना किञ्चन क्रियते तूष्णीमेवेत्याभ्यवेत्योपमारयति” “यजमानयोर्यजमानतत्पत्न्योः। श्यामाकमिश्र श्यामोऽतिपावेन दग्धः पात्रे वरुणं तत्र विवेचने कथ्यत इति कर्षः श्यामश्यामो कर्षयेति श्यामकर्षस्तेन मिश्रं हविरादाय अवभृथमुदकं प्रति यन्ति एतत् श्यामकर्षमिश्रं हविर्वरुण्यम्। सौमिकावभृथवत् प्रसक्तं सामगानं निषेधति तत्र न सामेति न ह्यत्र वरुणप्रघासे साम्ना किमपि प्रयोजनं क्रियते अवभृथसमीपमभ्यवेत्य हविरुपमारयति अप्सु प्रक्षिपति” भा०। एतादृशोपमारणाभिप्रायेण कात्या० २०,८,२१, सूत्रवृत्तौ “अत्र कुम्भोपमारणान्तमेव पूर्वयोरद्भ्यो वर्त्यमित्युक्तम्” कर्कोक्तम्।

उपमास्य न० उपमासं प्रतिमासं भवं यत्। प्रतिमासभवे पितॄणां श्राद्धे “विराड् वा इदमग्र आसीत्” इत्युपक्रम्य “सोऽदक्रामत् सा पितॄनागच्छत्सा पितरोऽघ्नत सा मासि समभवत् तस्मात् पितृभ्यो मास्युपमास्यं ददति प्र पितृयाणं पन्थां जानाति य एवं वेद” अथ० ८,१०,१९।

उपमित् त्रि० उपसमीपे मीयते क्षिप्यते उप+मि–क्विप्। १उपनिखाते २उपस्थापयितरि च “स्थूणेव जनाँ उपमिद्ययन्थ” ऋ० १,५९,१, “उपमित् उपस्थापयिता यद्वा उपमिदुपनिखाता स्थूणेव” भा० ३स्थूणायाम् “समायद्उपमित्र रोधः” ऋ० ४,५,१, “उपमित् स्थूणा”भा० “उपमितां प्रतिमितामथोपरिमितामुत शालाया विश्ववाराया नद्धानि वि चृतामसि” शालाभिमन्त्रणे, अथ० ९,३,१। कर्त्तरि क्विप्। ४उपमाकर्त्तरि।

उपमित त्रि० उप+मि–क्त। १सादृश्यप्रतियोगिनि। यथा चन्द्र इव मुखमित्यादौ मुखं, तस्य चन्द्रसादृश्यप्रतियोगित्वात् “उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे” पा० नरव्याघ्रः नरो व्याघ्र इव वाक्ये व्याघ्र उपमानं नर उपमितः। अत, समासे व्याघ्रशब्दस्य व्याघ्रसदृशे लक्षणा व्याघ्रसदृशो नर इति बोधः उपमितस्य विशेष्यत्वेऽपि समासविधिशास्त्रे प्रथमान्ततया निर्देशात् पूर्व्वनिपातः। अनेन सूत्रेण विहितसमासः उपमितसमास इत्युच्यते।

उपमिति स्त्री उप+मि–क्तिन्। १उपमालङ्कारे सादृश्यसामान्ये गवयादिपदशक्तिबोधरूपे २उपमानफले बोधभेदे “प्रत्यक्षमप्यनुमितिस्तथोपमितिशब्दजे” भाषा० करणे क्तिन्। ३सादृश्ये च “पक्षतोयमितिसाम्यमपक्षम्” सा० द०। “तदाननस्योपमितौ दरिद्रता” नैष०।

उपमेत त्रि० उपमा उपमानभावः सम्बन्धे इतः भ्योदीर्घत्वात् इत २त०। शालवृक्षे तच्छाया मध्ये तस्य सर्व्वोच्चत्वात् अन्यस्योपमानता प्राप्तत्वात्तथात्वम्। “शालप्रांशुर्महाभुज” रघौ तस्योच्चतायामुपमानत्वं वर्णितम्।

उपमेय त्रि० उपमीयतेऽसौ उप+मि–यत्। सादृश्यानुयोगिनि यथा चन्द्र इव मुखमित्यादौ मुखम्। “अन्तःपुरस्यैक कुलोपमेयम्” कुमा० “भूयिष्ठमासीदुपमेयकान्ति” “नरेन्द्रना तत्रभसोपमेयम्” रघुः “सा पूर्णा यदि सामान्यधर्मं औपम्यवाचि च। उपमेयं चोपमानं भवेद्वाच्यमियं पुनः” सा० द०।

उपमेयोपमा स्त्री अर्थालङ्कारभेदे। २९८पृष्ठे विवृतिः।

उपयज् पु० उप–यज–भावे वेदे क्विप् लोके तु क्विन्। पशुयागाङ्गे यागभेदे “त्रीणि ह वै पशोरेकादशानि एकादश प्रयाजा एकादशानुयाजा एकादशोपयज” शत० ब्रा० ३,८,४,४, इत्युपक्रमे “अथ यदुपयजत्युपयजति तस्मादुपयजो नाम” इति तन्नामनिरुक्तिं प्रदर्श्य एकादश उपयजः क्रमेण दर्शिता।

उपयन्तृ पु० उप+यम–तृच्। विवाहकर्त्तरि पत्यौ। “अथोपयन्तारमलं समाधिना” कुमा० “अथोपयन्त्रा सदृशेन युक्तम्” रघुः। २उपयमनकर्त्तरि त्रि० स्त्रियां ङीप्।

उपयन्त्र न० उपगतं यन्त्रम् प्रा०स०। सुश्रुतोक्ते शल्योद्धरणोपाययन्त्रभेदे। यथा “तत्र मम शरीराबाधकराणि शल्यानि तेषामाहरणोपायो यन्त्राणि तानि च षडुत्तरशतानि तद्यथा स्वस्तिकयन्त्राणि, सन्दंशयन्त्राणि, तालयन्त्राणि, नाडीयन्त्राणि, शलाकायन्त्राणि, उपयन्त्राणि चेति” विभज्य। “उपयन्त्राण्यपि रज्जुवेणिका पट्टचर्मान्तर्वल्कलतावस्त्राष्ठीलाश्ममुद्गरपाणिपादतलाङ्गुलिजिह्वादन्तनखमुखवालाश्वकटकशाखाष्ठीवनप्रवाहणहर्षायस्कान्तमयानि क्षाराग्निभेषजानि चेति” तानि दर्शितानि। “एतानि देहे सर्व्वस्मिन् देहस्यावयवे तथा। सन्धौ कोष्ठे धमन्याञ्च यथायोगं नियोजयेत्” सुश्रु०।

उपयम पु० उप+यम–अप्। विवाहे। “कन्या त्वजातोपयमा सलज्जा नवयौवना” सा० द०। उपयमस्य भेदादिकं मनुवाक्यवद्दे ११८६पृ०उक्तं तत्काले वरकन्याभेदकादि विधयो निरूप्यते। तत्र द्विजातीनां सवर्णा सामान्तर’

[illegible]

[illegible]

मपि विवाहात् प्राक् कामचारादिधर्मा न दोषं कुर्वन्ति विवाहस्य तु द्विजत्वसिद्धिकरत्वादनुष्ठिते विवाहे कामचारादिधर्मनिरासपूर्व्वकं पतिसेवा गुरौ वास इत्यादिकमनुष्ठानं भवेदिति। सर्व्ववर्णस्त्रीणां षड्वर्षोत्तरविवाहकालः वक्ष्यमाणवचनात्। एवं वरकन्ययोः सामान्यकाले निरूपिते इदानीं विशेषकालोऽभिधीयते। तत्र तयोः रव्यादिशुद्धेरावश्यकता यथाह "गुरुशुद्धिवशेन कन्यकानां समवर्षेषु षडब्दकोपरिष्टात्। रविशुद्धिवशाच्छुभो वराणामुभयोश्चन्द्रविशुद्धितो विवाहः" मु० चि० पी० धा० व्या० "कन्यकानां विवाहः षडब्दकोपरिष्टात् षड्वर्षातिक्रमानन्तरं समवर्षेषु युग्मवर्षेषु सत्सु गुरुशुद्धौ सत्यां विवाहः शुभः। अथवा पुरुषाणां विषमवर्षेषु रविशुद्धौ विवाहः शुभः। तदाह च्यवनः। "षड्वर्दमध्ये नोद्वाह्या कन्या, वर्षद्वयं यतः। सोमो भुङ्क्तेऽथ गन्धर्वस्तत पश्चाद् हुताशनः" इति जन्मानन्तरं वर्षद्वयं सोमः कन्यां भुङ्क्ते। तदनन्तरं द्वे वर्षे गन्धर्वस्तदनन्तरमग्निस्ततो मनुष्याधिकारः षडब्दतः प्राग्विवाहो न कार्य्यः। तत्र षड्वर्षानन्तरं समवर्षे विवाहः शुभः। यदाह नारदः। "युग्मेऽब्दे जन्मतः स्त्रीणां शुभदः पाणिपीडनम्। एतत्पुंसामयुग्मेऽब्दे व्यत्ययेनाशुभं तयोरिति"। कश्यपः "विवाहो जन्मतः स्त्रीणां युग्मेऽब्दे पुत्रपौत्रदः। अयुग्मे श्रीप्रदः पुंसां विपरीते तु मृत्युदः" इति। एवञ्च सति स्त्रीणां विवाहोऽष्टमदशमवर्षयोर्भवतीत्यर्थः। यथाह व्यासः "अष्टवर्षा भवेद्गौरी नववर्षा च रोहिणी। दशवर्षा भवेत् कन्या द्वादशे वृषली स्मृतेति"। अस्य फलभेदमाह यातुः "गौरीं ददद्ब्रह्मलोकं सावित्रं रोहिणीं ददत्। कन्यां ददत् स्वर्गलोकमतः परमवद्गतिम्"। प्राप्नोतीति शेषः। 'गौरी विवाहिता सौख्यसम्पन्ना स्यात् पतिव्रता। रोहिणी धनधान्यादिपुत्राढ्या सुभगा भवेत्। कन्या विवाहिता सम्पत्समृद्धा स्वामिपूजितेति'। ननु नववर्षाया रोहिण्या अयुग्मवर्षत्वाद्विवाहः कथं सम्भवति गर्भतो नववर्षग्रहणे अयुग्मवर्षत्वापरिहारात् च दोषस्तदवस्थ एव ये तु "अयुग्मे दुर्भगा नारी युग्मे च विधवा भवेदिति" चण्डेश्वरवाक्यमभ्यसन्ति तन्मते सुतरां विवाहाभावः। उच्यते। "युग्मेऽब्दे सम्पदं, सौख्यं विद्याधर्म्मायुषं सदा। भर्त्तुर्ददाति भर्त्री च निषेकाद्गर्भतः सदा" इति पराशरवाक्याद्गर्भपक्षे यथाऽवसीयते नारदादिवाक्यैस्तथा जन्मत इत्यपि। तत्र षड्वर्षानन्तरं जन्मतो विषमवर्षीयमासत्रयानन्तरं नव मासाः शुभाः। समवर्षीयमासत्रयञ्च। इदमेव च मासत्रयं नारदादिमते गृह्यते इति युक्ता व्यवस्थेति युक्तमुत्पश्याम। एतदेवाभिप्रेत्योक्तं श्रीपतिनिबन्धे। "मासत्रयादूर्द्ध्वमयुग्मवर्षे युग्मे तु मासत्रयमेव यावत्। विवाहशुद्धिं प्रवदन्ति सन्तो वात्स्यादयो गर्गवराहमुख्याः" इति। "अयुग्मे दुर्भगा नारी युग्मे तु विधवा भवेत्। तस्माद्गर्भान्विते युग्मे विवाहे सा पतिव्रतेति" चण्डेश्वरोक्तिश्च साधिका। एवं नववर्षस्या युग्मत्वप्रयुक्तनिषेधोऽष्टमवर्षानन्तरं मासत्रयमेव। एवं विहितवर्षे यस्मिन् काले गुरुशुद्धिर्भवेत् तद्वशेन विवाहः कार्य्यः गुरुशुद्धिस्तु 'षट्कन्याजन्मराशेस्त्रिकोणायद्विसप्तगः। श्रेष्ठो गुरुः खषट्त्र्याद्ये पूजयान्यत्र निन्दितः' मु० चि० अभिहिता। यदाह गुर्गः "स्त्रीणां गुरुबलेनैव विवाहः शोभनः स्मृतः। वरस्यार्कबलं प्राह्यमैन्दवं तूभयोरपीति" 'सुरगुरुबलमबलानां पुरुषाणां तीक्ष्णरश्मिबलमेव। चन्द्रबलं दम्पत्योरवलोक्य विशोधयेल्लग्नमिति"। श्रीपत्युक्तेश्च। एतच्चावश्यकत्वार्थमभिहितम्। यदा द्वयोरपि गुरुबलमिष्टं भवेत् तदा पाणिग्रहः शुभदः। द्वयोरन्यतरस्य गुर्व्वर्कशुद्धेः विवाहकालान्तरासम्भवे च तत्प्रतिमादिना पूजाङ्कारयेत् 'रविशुद्धौ गृहकरणं रविगुरुशुद्धौ व्रतोद्वाहौ। चौरन्ताराशुद्धौ शेषं चन्द्राश्रितं कर्म्मेति' राजमार्त्तण्डोक्तेः। वराणां विवाहानां पुंसां रविशुद्धिवशेन विवाहः शुभः। उभयोः स्त्रीपुंसयोश्चन्द्रविशुद्धितो विवाहः शुभः स्मृत अत्र सम्मतिः प्रागुक्ता। यदा तु कन्या कालातिक्रान्ता भवति तदा गुरुबलमनावश्यकमित्याह व्यासः 'दशवर्षव्यतिक्रान्ता कन्या शुद्धिविवर्ज्जिता। तस्यास्तारेन्दुलग्नानां शुद्धौ पाणिग्रहो मतः" इति। "ग्रहशुद्धिमब्दशुद्धिं शुद्धिं मासायनर्त्तुदिवसानाम्। अर्व्वाक् दशवर्षेभ्यो मुनयः कथयन्ति कन्यकानाम्" भुजबलः; सा च गुरुरविचन्द्रशुद्धिर्गोचरप्रकरणेऽभिधास्यते। "गोचरबलाभावेऽष्टकवर्गादिबलं ग्राह्यमित्याह नारदः "गोचरं वेधजं चाष्टवर्गजं रूपजं बलम्। यथोत्तरं बलाधिक्यं स्थूलं गोचरमार्गजमिति' पी० धा०।

तत्रादौ अयनिरूपणम्। विवाहोपक्रमे "हरौ प्रसुप्ते न च दक्षिणायने तिथौ च रिक्ते प्रवदन्ति सद्गते' राजमा०। 'उदगयन आपूर्य्यमाणे पक्षे कल्याणे नक्षत्रे चूडोपनयनगोदानविवाहाः, विवाहः सर्व्वकालिक इत्येके' आश्व० गृ० १,४,१, सू०। सार्व्वकालिक इति दक्षिणायन

मारदवाक्ये सप्टमेव मध्यमत्वम् अतो विवाहपटले गर्ग "पुत्रीमेता तु कार्त्तिके धनधान्ययुतोपेता सौम्ये भर्तृपरायणा" इत्युक्तवान् तदपि धनुःसङ्क्रान्तिव्यतिरिक्तविषयं द्रष्टव्यम्। हरिशयनात् प्रागाषाढतृतीयांशस्य मध्यम हरिस्वापान्तर्गता आषाढश्रावणभाद्रपदाश्विनकार्त्तिका पौषश्चैत्र निषिद्धा। धनुषि पौषस्तत्यन्त निषिद्ध। 'भानौ धनुषि सिंहे च स्थिते सप्ततुरङ्गमे। क्षौरमन्नं न कुर्वीत विवाहं गृहकर्म चेति" गार्ग्योक्तेः। अन्नमन्नप्राशनविहितकालातिक्रान्तम्, क्षौरं चौलञ्च स्वान्त्यम्'यत्तूपनयनाङ्ग क्षौरं तस्य न निषेधः "चैत्रे मीनगते रवाविति" विहितोपनयनस्य विषयालाभात्। अथोत्तरार्द्ध व्याख्यायते। अथोति। अलिमृगाजा प्राग्व्याख्याता। एतद्राशिगते सूर्ये सति कार्त्तिकपौषमधुष्वपि करपीडनं भवति यथा वृश्चिके कार्त्तिकः मकरे पौषः मेषे चैत्रोऽपीत्यर्थः इदं तु सौरमासमहिलानां मतम्। अतएवाधुनोक्तचूडारत्नस्थवाक्ये "मेषाङ्क करपीडन"मित्युक्तिः। श्रीधरोऽपि। "पौषे च कुर्यान्मकरस्थितेऽर्के चैत्रे भवेन्मेषगते सदा स्यात्। प्रशस्तमाषाढकृतं विवाहं वदन्ति गर्गा मिथुनस्थितेऽर्के इति तदेतत्प्रागभिहितन्यायादुपेक्ष्यम् अथवा वेगमसताङ्गीकारेण मध्यमत्वमङ्गीकृत्य कालान्तरानपेक्ष्यवयस्देयकन्याविषयम्"। पी०धा०।प्रमिता० तु देशभेदात् मासभेदस्य व्याहृतोक्ता 'तपतीकृष्णयोर्मध्ये चान्द्रोमास प्रशस्यते। अन्येषु सर्वदेशेषु सौरो व्रतविवाहयो'। विन्ध्याद्रेर्दक्षिणे भागे चान्द्रोमास प्रशस्यते। उदग्भागे तु विन्ध्यस्य सौरमानं विधीयते। अन्येषु सर्वदेशेषु मिश्रमान प्रकल्पयेत्"। मासभेदे फलभेदमाह ज्यो०त० भुजबल "आषाढे धनधान्यभोगरहिता नष्टप्रजा श्रावणे वेश्या भाद्रपदे इषे च मरणं रोगान्विता कार्त्तिके। पौषे प्रेतवती वियोगबहुला चैत्रे मदोन्मादिनी" निर्ण०सि० व्यास। "माघफाल्गुनवैशाखे यश्चूढा मार्गशीर्षके। ज्यैष्ठे वाषाढमासे वा सुभगा वित्तसंयुता। श्रावणे वापि पौषे वा कन्या भाद्रपदे तथा चैत्राश्वयुक्कार्त्तिकेषु याति वैधव्यतां ध्रुवं" अत्राषाढस्य शुभता दश दिनात् प्राक्, तदुत्तरमशुभत्वम् अत्र प्रतिप्रसवः प्रागुक्तः। अत्र जन्ममासादिनिषेध "आद्यगर्भसुतकन्ययोर्द्वयोर्जन्ममासभतिथौ करग्रहः। नोचितोऽथ विबुधैः प्रशस्यते चेद्द्वितीयजनुषोः सुतप्रदः" मु०चि० "यस्मिन् चान्द्रे मासे जन्म स जन्ममासः न्मतिथिमारभ्य त्रिंशत्तिथ्यात्मको मासो जन्ममासो वेत्युच्यते। इयमत्र द्यप्रकरणे "जन्मर्क्षमासतिथय" इति पद्यव्याख्यावसरे विविच्य व्याकृतमस्माभिः, यस्मिन्नक्षत्रे जन्म तज्जन्मभं यस्यां तिथौ जन्म सा जन्मतिथि। समाहारद्वन्द्व आगमशासनस्यानित्यत्वान्नुमभाव। उपलक्षणत्वात्तन्मुहूर्त्तोऽपि। तत्राद्यगर्भसुतकन्ययोर्द्वयोः करग्रहो विवाहो नोचितो निषिद्ध इत्यर्थः। यदाह वसिष्ठ। "स्वजन्ममासर्क्षतिथिक्षणेषु वैनाशिकाद्यूक्षगणेषु चैवम्। नोद्वाहमात्माभ्युदयाभिकाङ्क्षी नैवाद्यगर्भद्वितये कदाचित्'। क्षणो मुहूर्त्त नारदोऽपि "न जन्ममासे जन्मर्क्षे न जन्मदिवसेऽपि वा। आद्यगर्भसुतस्याथ दुहितुर्वा करग्रह"इति। जन्मदिवसे जन्मतिथौ। आवश्यकत्वेऽपवादो जगन्मोहने "जातं दिनं दूषयते वसिष्ठः पञ्चैव गर्गस्त्रिदिनं तथात्रिः। तज्जन्मपक्षं किल भागुरिश्च व्रते विवाहे गमने क्षुरे चेति'पी०धा०।ज्यो०त० तु "षाष्टौ च गर्गयवनोदगाहम्। जन्माख्यमासं किल भागुरिश्च व्रते विवाहे क्षुरकर्णवेधे" तृतीयपादादि पाठः 'अथेति द्वितीयजनुषोरनाद्यगर्भयोर्विवाहः, तर्हि सुतप्रदो विबुधैः पण्डितैः प्रशस्यते। एतच्च तृतीयगर्भादावपि द्रष्टव्यम्। सर्वथाद्यगर्भराहित्यं विवक्षितम्। केचित् "चेदनाद्यजनुषोरिति" पठन्ति। यदाह च्यवन "जन्मर्क्षे जन्ममासे वा तारायामथ जन्मनि। जन्मलग्ने भवेदूढा पुत्राढ्या पतिवल्लभेति"। चण्डेश्वर "जन्ममासे तु पुत्राढ्या धनाढ्या जन्मभोदये। जन्मलग्ने भवेदूढा दृढा सन्ततिसौख्यभागिति" एतच्चानाद्यगर्भविषयम्। "आद्यगर्भे साक्षान्निषेधाभिधानात्" पी०धा०। ज्यो०त०तु कन्याविषयमिदं न वरविषयम्। "उद्वाह्य कन्याया जन्ममासे प्रशस्यते" इति श्रीपतिवचनात् इति समर्थितम्। अथ ज्यैष्ठादिमासे विवाहे विशेषः। "ज्येष्ठद्वन्द्वं मध्यमं संप्रदिष्टं त्रिज्येष्ठञ्चेत्र युक्तं कदापि। केचित्सूर्यं वह्निगं प्रोह्य चाहुर्नैवान्योन्यं ज्येष्ठयोः स्यादिहाहु" मु०चि० 'पुत्रो ज्येष्ठः कन्या च ज्येष्ठा मासोऽपि ज्येष्ठः इत्येतत्त्रिज्येष्ठम्। इदं ज्येष्ठत्रयमुच्यते। तत् कदापि नैव युक्तं नैव प्रशस्तम्। ज्यैष्ठे मासे ज्येष्ठवधूवरयोर्नैव विवाहः कार्य इत्यर्थः। यदात्वेकतरज्येष्ठत्वं तदा ज्येष्ठमासेऽपि भवति। यदाह गुरु "न ज्यैष्ठे ज्येष्ठयोः कार्यं न्मायाः पाणिपीडनम्। तयोरन्यतरे ज्येष्ठे ज्येष्ठमासेऽपि कारयेत्" इति। एतच्चान्यतरज्येष्ठत्वं द्विविधं ज्येष्ठमासो ज्येष्ठो वरश्च, ज्येष्ठो मासः कन्या च ज्येष्ठा एतज्ज्येष्ठद्वयं मध्यमं संप्रदिष्टमगतिविषयकमित्यर्थः। एकोज्ये-
[illegible] प्राह 'द्वौ ज्येष्ठौ मध्य-

इत्यर्थः । तथा च वृद्धमनुः "एकमातृजयोरेकवत्सरे पुरु-षस्त्रियोः । न समानक्रियां कुर्य्यान्मातृभेदे विधीयते" इति । समानक्रिया चूडाकरणादिका एकवर्षमध्ये निषि-द्धेत्यर्थः । एकवत्सर इति सावकाशकालद्योतनाय । षण्मासमध्ये तु सर्वथैव न कार्य्या । "विवाहस्त्वेक जन्यानां षण्मासाभ्यन्तरे यदीति" नारदवाक्यस्वरसात् । पराशरोऽपि "एकोदरप्रसूतानामेकस्मिन् वत्सरे यदि । पाणिग्रहोभवेन्नूनं तत्रैका विधवा भवेदिति" तुल्यन्यायत्वाद्यज्ञोपवीतसंस्कार्य्यत्वात् तयोरन्यतरस्य नाश इत्यर्थः "नैकदा मुण्डनद्वयमिति" वशिष्ठोक्तेः । एकदा एकस्मिन्वर्षे मुण्डनद्वयं नोपनयनं वा" "पुत्री-परिणयादूर्ध्वं यावद्दिनचतुष्टयम् । पुत्रान्तरस्य कुर्वीत नोद्वाहमिति स्मरय इति" गर्गवाक्यन्तु भिन्न मातृविषयपूर्वोक्तपराशरवाक्यस्वरसात् । "समाना-पि क्रिया कार्य्या मातृभेदे तथैव च । विवाहे दुहित कार्य्यो न विवाहद्वयं दिनमिति" नारदोक्तेश्च । वशिष्ठेन तु विशेषोऽभिहितः । "एकोदरप्रसूतानां नात्र कार्य्यत्रयं भवेत् । भिन्नोदरप्रसूतानां नेति शातातपोऽब्रवीदिति" । चौलोपनयनविवाहरूपं कार्य्यत्रयम् । तदुक्तं च्यवनेन । "आदौ चौलं ततो मौञ्जी विवाहश्च शुभप्रदः । मातृभेदे बुधैरुक्तो मातुरैक्ये न कर्हिचिदिति" । एवं स्थिते भिन्नो-दरमङ्गलं सत्यावश्यकत्वे एकस्मिन् मण्डपे न कार्य्यम् । किन्तु गृहभेदादाचार्य्यभेदाद्वा कार्य्यं यदाह वसिष्ठः । "द्विशोभनं त्वेकगृहेऽपि नेष्टं शुभं तु पश्चान्नवभिर्दिनैश्च । आवश्यकं शोभनमुत्सवो वा द्वारेऽथवाचार्य्यविभेदतोऽपि" इति । द्वारे द्वारभेदे ।

यमलजातयोस्त्वपत्ययोर्नियतकालानां जातकर्मादिकर्म-णामेकक्रियानिषेधाभावो वर्षभेदेन तदसम्भवात् । अतो यम-लजातयोरुक्तनिषेधो नास्ति । "एकस्मिन् वत्सरे प्राप्ते कुर्य्या द्यमलजातयोः । चौरञ्चैव विवाहञ्च मौञ्जीबन्धनमेव चेति" पराशरोक्तेः । चौरश्चौलम् । भट्टकारिकायां च "एकस्मिन् वत्सरे चैव वासरे मण्डपे तथा । कर्त्तव्यं मङ्गलं स्वस्रोर्भ्रा-त्रोर्यमलजातयोरिति" । तत्रापि ज्येष्ठानुक्रमेण । "जन्म-ज्येष्ठेन चाह्वानं सुनाम्न्यामपि स्मृतम् । यमयोश्चैव गर्भेषु जन्मतोज्येष्ठता मतेति" मनूक्तेराद्योत्पन्नस्य ज्येष्ठ-त्वम् । "यस्य जातस्य यमयोः पश्यन्ति प्रथमं मुखम् । सन्तानं प्रथमश्चैव तस्मिन् ज्यैष्ठ्यं प्रतिष्ठितमिति" । सन्तानोवंशः । शुभे इति शुभे विवाहादिमङ्गलकर्मणि पितृ-क्रिया श्राद्धक्रिया न कार्य्या विशेषेणानभिधानात् कुलेऽप्य निषेधः मङ्गले नाप्यमङ्गलमिति" नारदोक्तेः । अम-ङ्गलं श्राद्धम् । न किन्तु समाप्ते एव मङ्गले कार्य्यमित्यर्थः । अथवा श्राद्धदिने समीपस्थिते तदनन्तरं लग्नमवधार्य्य विवा-हादिमङ्गलं कृत्यं कार्य्यमित्यर्थः" पी॰धा॰ । "बध्वा वरस्यापि कुले त्रिपूरुषे नाशं व्रजेत्कश्चन निश्चयोत्तरम् । मासोत्तरं तत्र विवाह इष्यते शान्त्याऽथ वा सूतकनिर्गमे परे" मु॰चि॰ "निश्चयोत्तरं वाग्दानानन्तरं यदि बध्वा कन्यायास्तथा वरस्यापि कुले वंशे तत्रापि त्रिपूरुषमध्ये कश्चन सपिण्डो-नाशं व्रजेत् प्राप्नुयात् तत्र मासोत्तरं मरणदिनादार-भ्य त्रिंशद्दिनं प्रतिकूलं तत शान्त्या स्वनुष्ठितया विवाहः सुखेनेष्यते । उक्तञ्च स्मृतिचन्द्रिकायाम् । "कृते वाङ्-निश्चये पश्चान्मृत्युर्भवति गोत्रिणः । तदा न मङ्गलं कार्य्यं नारीवैधव्यदं भवमिति" । विशेषमाह मेधातिथिः । "पुरुषत्रयपर्य्यन्तं प्रतिकूलं सगोत्रिणाम् । प्रवेशनिर्गमौ तद्वत् तथा मुण्डनमण्डने" । इदं तु पित्रादिभिन्नविषयं यथोक्तं माण्डव्येन "अन्येषां तु सपिण्डानामाशौचं मासमात्रतः । तदन्ते शान्तिकं कृत्वा ततो-लग्नं विधीयते" इति । पित्रादिमरणे तु विशेषमाह शौनकः । "वरवध्वोः पिता माता पितृव्यश्च सहोदरः । एतेषां प्रतिकूलञ्च महाविघ्नप्रदं भवेत् । पिता पि-तामहश्चैव माता वापि पितामही । पितृव्यः स्त्रीसुतो-भ्राता भगिनी वा विवाहिता । एभिरेव विपन्नैश्च प्रति-कूलं बुधैः स्मृतमिति । अन्यैरपि विपन्नैश्च केचिद्दूचुर्न तद्भ-वेत्" । अन्ये उक्तेभ्योऽन्यैः । प्रतिकूलस्य नियतं कालमाह माण्डव्यः "वाग्दानानन्तरं यत्र कुलयोः कस्यचिन्-मृतिः । तदा संवत्सरादूर्द्ध्वं विवाहः शुभदो भवेत् । पि-तुराशौचमब्दं स्यात् तदर्द्धं मातुरेव हि । मासत्रयञ्च भार्य्यायास्तदर्द्धं भ्रातृपुत्रयोः" । दैवज्ञमनोहरे विशेषः "प्रतिकूले सपिण्डस्य मासमेकं विवर्ज्जयेत् । विवाहस्तु ततः पश्चात् तयोरेव विधीयते । दुर्भिक्षे राष्ट्रभङ्गे च पि-त्रोर्वा प्राणसंशये । प्रौढायामपि कन्यायां प्रतिकूलं न दुष्य-तीति मेधातिथिः । "दीर्घरोगाभिभूतस्य दूरदेशस्थितस्य च । उदासवर्त्तिनश्चैव प्रतिकूलं न विद्यते । सङ्कटे समनुप्राप्ते याज्ञवल्क्येन योगिना । शान्तिरुक्ता गणेशस्य कृत्वा तां शुभमाचरेत् । अकृत्वा शान्तिकं यस्तु निषेधे सति दारुणे । यः करोति शुभं तस्य विघ्नं तस्य पदेपदे" इति । अथार-म्भकृत्येऽपवादमाह वशिष्ठेति । "स्वसवर्णपुरस्कारे पाशोपनि-

मर्वेद्यप्रसिद्धान्यष्टकूटानि सलक्षणानि चाह पी॰धा॰

"वर्णोवश्यं तथा तारा योनिश्च ग्रहमैत्रकम् । गणमैत्रम्भकूटञ्च नाडी चैते गुणाधिकाः" मु॰चि॰।

"एते राशिकूटभेदवर्णादिमैत्र्या सत्या गुणाधिका एकादिगुणाधिकाः स्युः । वर्णमैत्र्यामेकगुणः, वश्ये द्वौ गुणौ, तारायां त्रयोगुणाः, योनिमैत्र्यां चत्वारः, ग्रहमैत्र्यां पञ्च, गणमैत्र्यां षट्, भकूटे सप्त, नाडीभेदेऽष्टौ इत्यर्थः । तदुक्तम् "वर्णोवश्यं तारा योनिग्रहभकूटनाडिकाश्चेति । ज्ञेया यथोत्तरं ते बलिनः स्त्रीपुंसयोर्घटने" इति । दैवज्ञमनोहरेऽपि । "नाडीभेदे गुणा अष्टौ सप्त सद्राशिकूटके । षट् गुणा गणमैत्र्याञ्च सौहार्दे पञ्चक तथा । योनिमैत्र्यां तु चत्वारस्त्रयस्तारावले गुणाः । वश्यत्वे द्वौ गुणौ प्रोक्तौ वर्ण एकः प्रकीर्त्तितः इति" पी॰धा॰। तत्रादौ वर्णकूटमाह

"द्विजा झषालिकर्कटास्ततो नृपा विशोऽङ्घ्रिजाः । वरस्य वर्णतोऽधिका वधूर्न शस्यते बुधैः" मु॰चि॰।

"मीनवृश्चिककर्कराशयो द्विजाः ब्राह्मणाः । ततोऽनन्तरमन्ये मेषसिंहधनूराशयो नृपाः क्षत्रियाः । वृषकन्यामकरा विशो वैश्याः । मिथुनतुलाकुम्भा अङ्घ्रिजाः शूद्राः । ततश्च वधूवरराश्योर्वर्णौ ज्ञात्वा वरस्य वर्णतः ब्राह्मणादिकाद्वधूरधिका ज्येष्ठवर्णा बुधैर्न शस्यते । किन्तु समा हीना वा शस्तेत्यर्थः । यदाह नारदः । "झषालिकर्कटा विप्राः स्युरूर्ध्वा क्षत्रियादयः । पुंवर्णराशेः स्त्रीराशौ समे हीने तथा शुभम् । वर्णज्येष्ठा तु या नारी वर्णहीन स्तु यः पुमान् । विवाहं यदि कुर्वीत तस्या भर्त्ता विनश्यति"। अत्रैको गुणो वर्णाधिके वरे वर्णसमे वा वर्णहीने तु गुणाभाव तदुक्तं दैवज्ञमनोहरे । "एकोगुणः सदृग्वर्णे तथा वर्णोत्तमे वरे । हीनवर्णे वरे शून्यं केऽप्याहुः सदृशे दलमिति । दलमर्द्धम् । पी॰ धा॰ । अथ वश्यकूटम् ।

"हित्वा मृगेन्द्रं नरराशिवश्याः सर्वे तथैषां जलजाश्च भक्ष्याः । सर्वेऽपि सिंहस्य वशे विनालिं ज्ञेयं नराणां व्यवहारतोऽन्यत्" मु॰ चि॰ । "नरराशयो मिथुनकन्यातुला एषां सर्वेऽपि मेषादयः सिंहं त्यक्त्वा वश्याः ननु मनुष्याणां जलचराः कथं वश्या यतः उभयोः सञ्चारस्थानाभाव इत्यत आह तथेति । एषां नरराशीनां जलजाः कर्कमकरकुम्भमीनास्तु भक्ष्याः किं पुनर्वश्या इति सूचयितुं तुशब्दः । सिंहस्य वशे अलिं वृश्चिकं विना सर्वे राशयोवश्याः अन्यदत्तम् चतुष्पदानां स्थलचराणां तु पदजलचराणां वा परस्परं वश्यावश्यं, नराणां मनुष्याणां व्यवहारतो ज्ञेयं यदाह वसिष्ठः "वश्याख्यका राशयोऽन्ये नृणां सिंहस्ताऽप्येवमन्ये विधेयाः । कीटन्त्यक्त्वा लोकतोन्यत्प्रसिद्धम् वश्यावश्यं नैव तोयालयाख्यो" तोयालया जलचराः अलिश्च ते परस्परं वश्या नैव स्युरित्यर्थः । अत्र गुणविभागो दैवज्ञम॰ "सख्यं वैरं च भक्ष्यं च वश्यभाङ्क्त्रिधा बुधाः । वैरे भक्ष्ये गुणाभावो द्वयोः सख्ये गुणद्वयम् । वश्यवैरे गुणस्त्वेको वश्यभक्ष्ये गुणोऽर्द्धक इति" यद्यपीदं वधूवरयोः परस्परं तुल्यमेवोक्तं तथापि वश्यावश्यकत्वे वरं प्रति भक्ष्यत्वं वश्यत्वं वा स्त्रियोऽपेक्ष्यं न तु विपरीतं "वर्णज्येष्ठा तु या नारीत्यनेन" समानन्यायत्वात् "अन्योन्यवश्यत्वे तूत्तममेव" पी॰धा॰। अथ ताराकूटम् ।

"कन्यर्क्षाद्वरभं यावत् कन्याभं वरभादपि । गणयेन्नवभिश्शेषे त्रीष्वद्रिभमसत् स्मृतम्" मु॰चि॰ "कन्याजन्मनक्षत्रात् वरनक्षत्रं यावद्गणयेत्तथा वरनक्षत्रादपि कन्यानक्षत्रं गणयेत्ततोऽवगतेऽङ्के नवभिर्भक्ते यदवशिष्टं तच्चेत् त्रिपञ्चसप्तमितं भवेत्तदाऽसत् अशुभदं स्मृतमन्यथा द्विचतुःषडष्टनवमितञ्चेत्स्यात्तदा शुभमित्यर्थादुक्तं भवति यदाह नारदः "स्त्रीभमारभ्य गणने नवपर्य्यायतः क्रमात् । जन्मत्रिपञ्चसप्तस्थमशुभं स्याद्वरनाशनम् । पुम्भमारभ्य गणने स्त्रीभञ्जन्मादिके स्थले । स्त्रीविनाशो भवेत्तस्मादिमं कूटं विवर्जयेत्" दिनकूटं ताराकूटम् । शार्ङ्गीयेऽपि "नरभाद्गणयेद्यावत्कन्यर्क्षं कन्यभादपि । वरभं न यत्तदृक्षे पातारा सन्ति परस्परम् । त्यक्त्वा त्रिपञ्चसप्ताख्या शेषास्ताश्च मिथः शुभाः" इति यत्तु काश्यपेन "गणयेत्कन्यकाधिष्ण्याद्यावत्संख्या वरजन्मभम् । जन्मत्रिपञ्चसप्तर्क्षं त्रित्वाऽन्यच्च शुभमदमिति" । कन्यानक्षत्रादेव गणनोक्ता । अत एव "भीरुभाद्वरभं च पञ्चतृतीयाः सौकवैरविपदेव च तारा" इति केशवार्केणाप्युक्ता सा त्वावश्यकद्योतनार्था । तथाहि । द्वयोरपि परस्परनक्षत्रगणने शुभस्य शुभमेवाशुभस्य दशुभमेव तत्रैकस्मादन्यतरनक्षत्रगणनयाऽशुभत्वेऽपि स्त्रीनक्षत्राद्वरनक्षत्रं त्वशुभं नापेक्षितव्यमेवेति भाव । अत्र गुणविभागो दैवज्ञम॰ । "एकतोलभ्यते तारा शुभा चैवाशुभाऽन्यतः । तदा सार्द्धौ गुणश्चैव ताराशुद्ध्या मिथस्त्रयः । उभयोर्न शुभा तारा तदा शून्यं समादिशेदिति" अत्र यद्यपि नारदादिभिर्जन्मतारा निषिद्धेत्युक्तम् । तदुपन्यस्ता एकनक्षत्रे तावत् "राश्यैक्ये भिन्ननक्षत्रयोः

षष्ठेगण नरे। पूर्वादिदारैराप्त्यमिताश्चोऽप्येन्दुवारका"
पी०धा०। फलमाह। "निजनिजगणमध्ये प्रीति-
रत्युत्तमा स्यादमरमनुजयोः सा मध्यमा सम्प्रदिष्टा।
असुरमनुजयोश्चेन्मृत्युरेव प्रदिष्टो दनुजविबुधयोः स्याद्वैर
मेकान्ततश्च" ज्यो०चि०। "असुरमनुजयोः राक्षसमनु-
जगणयोः प्रीतिश्चेत् मृत्युरेव प्रदिष्ट उक्तः। दयोर्ग-
णयोरस्य वैराकान्तत्वात् इत्येन दुर्धर्ष बाध्यते इति
पादेन मनुजराक्षसैव नाम, यदाह नारदः। "स्वगणे
चोत्तमा पैत्रगणे प्रीतिरन्ते तथा। मध्यमा देवदैत्यानां रक्षोमर्त्य-
योर्मृतिः" कश्यपः। "स्वगणे चोत्तमा प्रीतिर्मध्यमा स्यात्सुरम-
र्त्ययोः। मर्त्यराक्षसयोर्वैरं देवराक्षसयोरपीति" ज्योतिषे।
पुरुषोरक्षोगणः स्त्री मनुष्यगणा तदा वैरं, यदि वैपरीत्य-
मुक्तं स्यात्। तथा पुरुषोरक्षोगण स्त्री देवगणा तदा
वैरं वैपरीत्ये शुभमिति। उक्तं च। "राक्षसी यदि वा नारी
नरो भवति मानुषः। मृत्युस्तत्र न सन्देहो विपरीतः
शुभावहः"। मार्त्तण्डे। "रक्षोगणः पुमान् स्याच्चेत्कन्या
भवति मानवी। केऽपीच्छन्ति तदोद्वाहं प्रभाकरोऽपि
नेच्छतीति"। एतत्सुस्थापनत्वाद्गणदोषोऽपि दुष्करम्।
अथ गणविभागो दैवज्ञम०। "भद्रपुष्या मृगपौष्णहस्ता स्वा-
तिः श्रवणानुपे। नार्यो देवोनराः पुर्वभाद्रोत्तरा गुणाः
स्युः। देवराक्षसयोः शुन्यं तदैव नराक्षसयोः। पुंसो
रक्षोगणो यत्र नार्यो देवोऽथ वा नरः। गुणो ह्यो गमकपं-
को गुणोपाद्योऽन्यथा न चेति"। अत्र पाठान्तराद् गर्गः।
"षष्ठमेवो च राशिगोऽपि यदि नियतं यदि। न गणाभाव
भनितं दूषणं स्याद्विरोधनम्"। अपिरपि 'राशी-
शयो सुहृद्भावे मित्रत्वे चाथवा द्वयोः। गणादिदोषोऽप्यु
द्वाहः पुत्रपौत्रप्रवर्द्धनः'। अत्र परिहार अन्यत्रापि
वक्ष्यति। मनुरपि। "षष्ठमैत्रो च रज्जुश्च यदि नाडी
प्रयत्नतो। विवाहः शुभदः कन्या राक्षसी वा नरोऽनरः"
इति पी०धा०। रज्जुकूटमन्यत्र दृश्यम्। अथ भकूटम्"मृत्युः
षट्काष्टके ज्ञेयोऽपत्यहानिर्नवात्मजे। द्विद्वादशे निर्धनत्वं
द्वयोरन्यत्र सौख्यकृत्" ज्यो०चि०। "स्त्रीपुंसराश्योः परस्परं
षड्गुणराशित्वे सति मृत्युर्भयम्। यथा मेषकन्ययो
रुभयतुलयो। एवं नवात्मजे नवपञ्चमेऽपत्यानां बालानां
हानिर्नाश स्यात्। यथा सिंहधनुषो एव द्विद्वादशे
सति निर्द्धनत्व दारिद्र्यं स्यात्। यथा मेषवृषयो अ
न्यत्र तृतीयैकादशे चतुर्थदशमे समसप्तमे वा सति सौख्य-
मत्यासिपीडम स्यात्। यदाह नारद "षट्काष्टको

मृतिर्नवपञ्चमे त्वनपत्यता। नैस्वं द्विद्वादशेऽन्येषु दम्पत्यो
प्रीतिरुत्तमेति"। अत्र विशेषोऽप्युक्तो दैवज्ञमनोहरे। "तृतीये लाभ
गुहतुर्थे धन्ये च कन्या धर्मे पिता धनवती पतिव्रता
च। द्विद्वादशे धनसम्भे धनदा च कन्या दिवुफेऽप्यता धनवती
पतिव्रता चेति"। अथच। "सुत कुर्यादिव भवेत हि-
बुकोदय स्यात् धनधान्यधनम्। यथा गणेशाय जपेव
मिथ्यो मैत्र कर्णामिथुनेन भोम। धामेन कन्या वृषभेन
माविदीभोम्यदैवे दर्पणयैत्रैः फलमिति" पी०धा० अ-
सारवादः "प्रोक्ते दुष्टभकूटके परिणयस्त्वेकाधिपत्ये शुभो-
ऽथो राश्योश्चरणोऽपि गदितो नाड्यृक्षशुद्धिर्यदि।
अन्यर्क्षे यदयोरमित्रमपि नाड्यृक्षशुद्धौ तथा तारा-
शुद्धिवशेन राशिवशताभावे निरुक्तो बुधैः" पी०धा०।
"प्रोक्ते दुष्टभकूटे सत्यपि द्वयोः स्त्रीपुरुषराश्योरेका-
धिपत्ये एकस्वामित्वे परिणयो विवाहः शुभोगदितः।
यथा षट्काष्टके मेषवृश्चिकयोस्तुलावृषयोर्वा। नवपञ्चमे
त्वेकाधिपत्यं नास्ति। द्विद्वादशे मकरकुम्भयोः। अत्र
वा राश्योश्चरणे राशिस्वामिनोः मैत्रे मैत्रे परि-
णयः शुभोगदितः। यथा षट्काष्टके मीनसिंहयोरित्या-
दौ नवपञ्चमे मेषधनुषोरित्यादौ। द्विद्वादशे मीनमेषयो-
रित्यादौ। यदाह वशिष्ठ "द्विद्वादशे वा नवपञ्चमे वा
षट्काष्टके राशिपयोर्मित्रयोः। एकाधिपत्ये भवनेशमैत्रे
शुभाय पाणिग्रहणं विधेयमिति" राजमा० "मकरेचि-
कोणे च कुलीरसिंहे द्विद्वादशे चाधिपुष्येति कन्या। षट्का-
ष्टके मीनघटौ च विधत्ते स्त्रीणां विवाहे पशुमैत्रीभावे"
इति एकाधिपत्येपीति शेषः। अपरे षड्मैत्र्यैका-
धिपत्याभावे वैरषट्काष्टकमित्यादि वदन्ति। यदाह ना
रद "वैरषट्काष्टकं मेषवृश्चिकयोर्घटसिंहयोः। धापोष्णयो-
र्नृयुक्कोटभयोः कुम्भकर्कटयोः। कन्यामकरयोर्मन्न
राशौ प्रोक्तोऽशुभप्रदः" इति। उक्ता अपि भावोपयोरि-
त्यत्राराशिनिर्देशस्य दृशः। एतद्भिन्नं मित्रषट्काष्टक
मित्याहुः। तदुक्तं जगन्मोहने "मित्रषट्काष्टक कीट
मेषयोर्वृषजूकयोः। कर्किचापभयोर्मीनसिंहयोर्मृगयुग्मयोः।
कन्यकाकुम्भयोरन्यत् भयलादेः वर्जयेदिति"। एवञ्च च-
तुर्मैत्राभावे वैरनवपञ्चममित्याहुः। तथा च मार्त्तण्डे-
गुम"। "मीनालिस्था युते कीटे कुम्भे मिथुनमयुते।
मकरे कन्यकायुते न कुर्याद्नवपञ्चमे" इति। एता-
दृशस्य नवपञ्चमस्य फलान्तरमुक्तं केश्चित् यथा
ज्योतिर्निबन्धे मार्त्तण्डे। "वरवधोर्मिथस्त्रिकोणस्थितो-

र्वत्रिपातकम् । निर्दोषवर्णनविस्तारेऽत्र च प्रात्यक्ष दोष दर्शनम् । एकमुखवत्पर्यामातृकैवम् । एवमेव तेन निर्वाहित तत्र वर्ण पञ्चभौतिकमाविन मातृकावित्ति यदु योग वर्णादिषु निर्दोषं पञ्चैवोत्पादितमानस-स्थितिः, कथं ? हृदोषमूलेऽभिनवेन चतुर्थ तु पुनः वर्णोऽपि निर्दिष्ट "मातृकैवेव विकल्प मुक्ता" इति भावार्थ यदि नियोगावोपोऽस्तापति आदिति चेत् उच्यते यद् तत्र विमूलवर्णस्य उच्चारणम् हृदयगतसूक्ष्मविधि भावात् । तत्र योगवर्णादिषु निर्दोषमत्रवर्णैर व्याप्ति । यद् वर्णोऽपि पञ्चो तो वा र निर्विचारादिवर्णे विभक्तवाक्यविधि भावे च । यत्र परिहारो स्वस्थोदोषविवेकदृष्ट्यापि दोषा यत्र भवति ता चतुर्थे भावो यदि तथा वदन्ति । भावनाविस्तारोपयोग स्वस्थोर्णाय दोषो भव एव विवादयोरपि । तथा वर्णोद्वये यदि भवति । "विवादयं पूर्वं योग योगादौ मुक्तापिव । देवाद्युत्तरादौ तु विवृतम न यदा" । "ओङ्कार पश्चात् द्वयोरमन्तरमर्थवत्त्वाद्विशेषप्रकाशनात् । वीभत्स तन्त्रमन्त्रस्य भवादिपूर्व प्रथमः मन्त्रादि । मन्त्रादिमन्ते तथा मन्त्रादि तं वैयाकरणत्वमप्याशति । निर्दोषवर्णमयत्व तु च सविकल्पार्थत्वे स्थानादि" इति । यदादिलेऽपि दोषमयमात्रकादिविषये यागादेः न वा भाव्य दैवाद् वायुतत्त्वमिदमपि । तत्रावधानो निर्विकल्पोच्चारे तथापि यन्तरमन्त्रविधिरेव वर्णो वर्णान्तरे मात्रा यदि न भवति यदा प्रतिवस्तुत्वा-दादि भवति यदा विवाद भावः । वर्णवर्णा मात्रा योग वाचनकालवियिक्त त्वेव विवाद । भवत्र स्तम्भनादाद् अतस्तद्विकल्प उच्चारणादिविमर्श यदि वर्णाविषय न इदंपाठादिति । एवमादिषु विवादोऽन्योन्यव्यापितानी यदि च वर्णिते भवत् मात्रावाप इति । चक्षिप्त-प्रकारान्तरवर्णविवादयमोऽपि । यत्र केचित् सङ्कल्प-योग तन्त्राद्यानिवृत्तवस्त्वादन्त तत्रापाद्यः मन्त्रादौ योऽवतिष्ठते निष्पन्नं प्रतिवादयमोऽपि विवादात्म-च साक्षात्पारविवर्तित्वादिदृष्टयावेनासत्त्व वासनाम्-विवृतवर्णादेः हृदयङ्गतोऽपि भावनाश्रयावात्मकोऽत्रैव वाह्य इति यथा "मन्त्रादि यत् सूत्रो यदि तानि पुन न विदि" यत्र तत्र मन्त्रविधिमन्त्रस्वरूपान्तरा न तु मन्त्रविषयमन्त्रस्वरूपस्वादीति नैव दोषः । विवृत्तत्वे वा

मन्त्रवृत्ते वा मन्त्रार्थ" इत्यादि नवित्वादिनामपि इत्थ मूलाधारादूर्ध्वमभिविद्याद्यादिविधि मन्त्रार्थ निरूपणे । मन्त्रार्थो वर्णादिवायोनि विज्ञानवायुपादानादि-पाठादपरतस्वरूपादिविधावपि । यथा इत्यवत्र-स्वविवादाश्च नाम्नश्च विमृश्यमनोऽपि इत्यर्थं भावनादिविधानाद् विवादानात् । इत्यर्थे तु मन्त्र-मूलाधारविनिवेशक देवतावाचक परमार्थविद् प्रसवान्तरैव सुषुम्नास्थान । अथ नाडीविचार-इत्यादयं । यत्रिवादिभिनिर्णयमय निर्विचारे नाडी मन्त्राणां देवो नाडीविचार । यस्य गौणी वा पञ्चभिरुक्तविशेषैर्देशविधायोगविषयभावादिमय इत् अ-स्थाः । वर्णोदयावस्थ नाडीचक्रो नवनामनिवेशा पीठस्थ नाडीति" । तद्वत् मन्त्रस्वरूपः मन्त्रेषु यथा भवति । तत्र नाडीविवेकेन्द्रा विराजो न निवेद । यत्र वर्णविवक्षे विवादस्य । "यदा मानवम न ना-डीवशादो चतुर्विधात् वर्णैराप् प्रवाक्यादि" । अथ केचित् । नाडीवायुजनकत्वादानात् तत्त्वज्ञानम् मन्त्राद्यादिविभाग् यदा मिथ चतुर्वर्णनाडीमाल-स्थो योऽवयवज्ञयोरेवाकाशा यात्रार्थ यथाव्यादि इत्यन्त विवादोऽपि यथेत् । यदा निजवचनार्थ नाडीव वा नाडी योऽवयवो।पारदा यत्रैव विवाद। यन्त्रपर चतुर्विधाद् यत्नैर्वाच ते नाडीति सौरवीय मनवसरूपम् । यथावायवम् ते इति नाडीविद् नानादय प्रवादादिव मायशादृशोऽचारितैव ना-डी मन्दिरेऽपि न तु नाडीनामभिवासा । इति-साम् । मनस्स्थितिदृष्टि पौर्वापर्य इति नामाङ्क परब्रह्मणोऽस्ति । यथा शिरसैव निरवद्य-मनोऽवस्था । यथावा शिरसैव शिरःस्वरूपमनोऽवस्था यथावा ब्रह्मरैव नाडी ब्रह्मचेतसि विवाद् यथा-रोऽभवितावतार यत । किन्तु एकवाक्यादिवादैव सर्वतोऽत नाडीव्यादिनामायवत्त्वाद्यवत् नाडी-वंशमयस्वरूपतः इत्यादि 'व्याप्तदिवर्णिकम् इति स्थानेन अपूर्व भवति वैयाकरणा वर्णावार" निवेदनादाय सर्वव्याप्तोऽपि वा मन्त्रार्थ यथावो नाडी वाय इति । यद्वा यथावर्णस्वरूपमननाशा तु भावितपादाद यथो यत् नाडीति । इत्याह-"निवर्तत्वादिव निद् मूल नाडीचक्रादिविधिवर्त अविनाशि" इत्यर्थं स्वमाद्रुद्धाडीविकास्य किंचि दोष ऐ-

कस्मा नाड्यामिति चेत् उच्यते । स्वयमेव वक्ष्यति च मध्याह्निभेष, इति परिगणितविषयत्वेनाभिधाना-न्नाड्येकत्वनक्षत्रचतुष्टयविषयकमिति । किन्तु यत्तु पर्वोक्त पर्वनाड्योर्दैवगणविशेषविषयत्वेन त्रिनाड्यास्तु सर्वदेशगणविषयत्वादितस्या एव निषेधो युक्तः । तानि च देशविशेषवाक्यान्यग्रेऽभिधास्ये । अत 'भकूटकान् सप्त-भेदाश्च ते तामित्यत्रपाठे प्रशस्तानिति पठन्ति अभियुक्ता मार्कण्डेयीयज्योतिर्निबन्धकारादय । तस्मान्नाडीसमाज-पदस्य प्राग्वदेव व्याख्या न्याय्यम् । ननु यत्र नाडीनक्षत्र शुद्धिरस्ति । यथा भरणीकृत्तिकयो षट्काष्टकस्य वर्तते षडष्टकेऽपि नास्ति तत्र किं कार्यं मत आह । अन्यर्क्षेऽशे-शपयोरिति । अन्यर्क्षे प्रोक्तषट्काष्टकादिभ्योऽन्यराशौ, कोऽर्थः? राशिद्वय मिलो परस्पर शत्रुत्वे वा समत्वे वा षट्-काष्टकादौ च सति अंशपयोस्तद्राशिनवांशस्वामिनोर्मैत्र्य-वस्थित्वे चेत् स्यातास् । वस्तित्वं वचत्वस्थानादिस्थितत्वेन, स्थिता परस्परमैत्री ते उभे चेद्यत वस्थितायां उपलक्षण-त्वादेकाधिपत्यमपि तदा विवाह शुभो निरुक्तः । उक्तञ्च जगन्मोहने वशिष्ठेन । "राशिनाथे विरुद्धेऽपि सबलांशप्रका-धिपौ । तन्मैत्रेऽपि च पर्वव्यं दम्पत्यो सुखमिच्छतेति" नन्वयमपरिहारो राशिनाथे विरुद्धेऽपीत्यनुवादात्केवल षड्दोषापवादको न तु दुष्टभकूटपड्वैरस्य । उच्यते "क्षेटारित्व नाशवेत् सप्तकूटम्" अग्रे वक्ष्यति । तत्र च "नभोगारिभावं हरेत् सप्तकूटमिति" समुपिमतविवाहपट-लीय वाक्यं सम्मतित्वेनाग्राभिरभिधास्यते । तदेव केवल-षड्वैरापवादकमस्ति न चिदमपि । ननु द्वयो-र्वाक्ययोर्यथाश्रुतयत्नरसेनार्थे जिज्ञासिते एकस्मि-न्नेव षड्दोषरूपे परिहारद्वयं लभ्यते । अथैकस्मि-न्नेव दुष्टभकूटके भवनपतिसुहृत्त्वमित्यादिनानेकपरिहारा-भिधानमित्यतोऽत्र वचने न किञ्चिद्बाधक विषयं पश्यामः सत्यम् । "नभोगारिभावं हरेत्सप्तकूटमिति तु निःसन्देहं षड्वैरस्यापवादकम् परन्तु "राशिनाथे विरुद्धेऽपि मैत्रत्वे भांशनाथयोः । विवाहश्चारयेद्धीमान्दम्पत्यो सौख्यवर्द्धन-मिति" जगन्मोहनस्थवशिष्ठवाक्येन प्रागुक्तवसिष्ठवचः प्रमाणाद्भिन्न दुष्टभकूटपक्षस्य षड्वैरापवादकम् । तथाहि । न्यूनार्थं एकस्मिन्वाक्ये राशिनाथयोः परस्परविरोधे सति-तद्राशिनवांशस्वामिनोः परस्परमैत्री चेच्छुभो विवाह इ-त्यर्थं । अत्रांशनाथयोः सबलत्वविचारो नास्ति । यत्र स्वग-नाथयोर्बलादिस्थितत्वेन सबलत्वं परस्परमैत्री चेति द्वयमस्ति

तच्छुभकूटपक्षापड्वैरापवादकमित्यधिकार्थवचनात्सार्थं । एवञ्च 'नभोगारिभावं हरेत्सप्तकूटमित्यपि' वाक्यं षड्-वैरापवादकं तुल्यबलत्वाद्वै्रीहियववत् । अंशनाथसबलत्वा-भिप्रायकं तु "राशिनाथे विरुद्धेऽपीत्येतद्वाक्यमुभयवि-रोधपरिहारार्थकम् । तथाहि । राशी च नाथौ च एतेषा-मन्योन्यारो राशिनाथनाशान् गगिनाथे इत्येव यदि समाहारद्वन्द्व आश्रीयेत तदा त्वयमर्थः । राशी विरु-द्धौ षट्काष्टकादिना, नाथौ विरुद्धौ शत्रोर्नाथादित्याकाङ्-क्षायां यथो षट्काष्टकादिविचारस्तयोरेव सन्निहितत्वा-दुपलक्षणमिति तयो राशयोर्नाथौ विरुद्धौ "मित्रादि द्यु-मणेरित्यादिना परस्परं शत्रू स्यातां तद्राशिनवांशस्वामिनो सबलत्वे मित्रत्वे च सङ्घटिते सति विवाह शुभद । नन्वतिक्लिष्टे समाहारद्वन्द्वे किं प्रयोजनम् ? उच्यते । अंशनाथस्य सबलत्वस्याधिकरणमेव । तत्र युगपदुत्प-न्नस्य दोषद्वैविध्यस्य राशिविरोधपतिविरोधरूपस्य परि-हारोऽतएव इयोति शास्त्राभियुक्ता एवं विध उभयविरोधे एवं विधं समाधिमाश्रित्य विवाहद्वारयन्तीत्यास्ता प्रसक्ता-नुप्रसक्तम् । अस्मिन्नपि पक्षे नाडीशुद्धिरपेक्षितैवेत्याह । नाडीशुद्धौ तथेति प्रागुक्तप्रकारेण नाडीनक्षत्रेषु स्त्री-पुरुषनक्षत्रयोरेकस्यां नाड्यामवस्थित्यभावश्चेत्तदा विवाहः शुभः । यथा भरणीहस्तयोरुभयविधविरोधे राशि-नवांशयो क्रमेण पञ्चमचतुर्थयोर्याः स्वामिनौ सूर्य-भौमौ तयोर्मैत्र्यप्युक्ति स्वनवांशस्थितत्वात्सबलत्वमपि तत्र विवाह शुभफलदो निगदित । यतोऽत्र स्त्रीपुरु-षनक्षत्रयोरेकनाड्यामवस्थित्यभावः । यदाश्विनीहस्ता एवं एव द्वयोर्नक्षत्रे स्यातां तदा नाडीनक्षत्रशुद्ध्यभा-वात् सकलगुणवत्त्वेऽपि विवाहो न भवति । किं पुनरेव-विधविषये इति "यदा नाथयश्चैकनाडीसमाजो भकूटादि-कान् सप्तभेदान् प्रशस्तान्" इत्युक्तः । एवं तत्परिहारा-भावे परिहारान्तरमाह । ताराशुद्धिवशे इति । अ-त्रान्यर्क्ष इत्यनुवर्त्तते । प्राग्वदेव व्याख्येयमिदम् । एवं-विधे विषये षट्काष्टकादौ च सति यदि स्त्रीपुंसनक्ष-त्रयो परस्परन्ताराशुद्धिवशे कन्याऋक्षाद्वरभ यावदित्यादिना ताराशुद्धिरूपे वशे वक्ष्यमाणे द्वितीयचतुर्थषष्ठाष्टमनवमता-रावशप्राप्ते सति बुधैर्विवाह शुभो निगदित । अत्रोदाहर-णानि सुधीभिर्ध्येयानि । अत्र सम्मति 'अन्योन्यताराविशुद्धौ इत्युक्ता । राजमार्त्तण्डेनायमर्थं स्पष्टमभिहित । "मैत्री चेत्पयोर्द्वयोरपि तयोरेकाधिपत्येऽपि चेत्तारा

विंशत्यधिकद्वादशदशा देवा न संक्रान्ती । यस्मात् मद गृहे अवस्थे केन्द्रे इत्येविकोः मोक्तानुवर्त्तन्ते विमुखयतः मार्गौ विमाशकेविति । यत्रापाद् गतो न । अत्रापाद यश गुणविधारा यदा राशिभे शरभेदे वा पुना वर्जेया । इत्येवमोर्मविचारेविवार्य पुनः रस । यज्ञादि वशे भावीपुलिस्येविवेव । भाविमुक्तात्मा विपरीतमेव यथेत् । कर्मराज केवलं । अथ यज्ञादि परिहारस्य कथ्यते परिहारात्मकत्वात् । अथ राशिकालमात्र इति । भावादि वयोः काले यदा राशिमायविरोधादिकं विले सम्बन्धमाने यदि विना करोत् यत्रराशिमात्र यदा विना इत्यस्तादेः शौरादियमकवाले यदि विवा-ह्यः प्रशोचितवितिः । "यदि मनसविलसिति चोभयं जीव वसिष्ठवि वदे भावीपरिहित्वीव्रविवेचारे- येते: । मदवमास निषुक्तेन । मद्यभवममात्र वविहारवार्त्तं गुरुमूर्ध्वं वद वरकार परवेमा यदा परिहारः । यत्राविमले विदीप । पाप देवस्य यस्ये: वनमले केतुं च वर्जीय । गरापद्मी पतन्ति । राशियमले पाखी । वर्णमपि परिहारेव भावी गुरुदिवेषिवेव । भावीविशेषकमे तु विवाहेव वादिवि। यत्र पचयवनी वलवविहृपूर्णमिव वीरविद्येवा- रत राशयदवयवोधिव वक्तरिहाराविवापयमम् । अहीयकदाहोपेशोवेव वायत् । मनु हि प्रतीर्थं परिहारकम् मनु गुरुवतदायः परिहारक वाहिवि विं वाक्यम् । यद्वत् । मैत्री च मनयोदु मेदवि यदो- रेवाविमयेऽपि वैवाहविक्रवविषमयुदवा च वा च वजवशीभादि वाविविवेव राजवाचस्त्राक्येव इव मतुरे पवर्वैरा वद यव वाविवव न वव वारारादिवैव परिहारिवा यदविवा । वर्णदेशवा विमुखेत्तरवा यव वे वदमारेवा ववववरुवाय वोविवारवामरे विशव "यमावोपविमुख यशाविविदिवे वा वारामादिवेव विवाह । इत्यविवावाचाद् वविवादि दुवाववराशेवा । यम मे तु वर्णवा याव इति" । अत्र एर्षविज् मवे वेनवाविवादेवाववावव । एवं गोत्रविवाहमवि वाववर्मवेपरावावाववाद । मनुवदवाउने इत्येवमवि- वृहवावादि ववववववयवेव परिहारवम् । मवडी द्वादशवेद्वर्षे । यदाव योविविवेव वर्ष च वदेव च मूवा वारत राशिवेत्र विविव पूवन् । वदव- वन्ध्या वाववृहव्य दूरविवावाचन विवि । इत

वैनियुगलम् । द्विपृष्ठे वा वरपथ्ये वैवाहीनि" इति स्मादीनि द्वावदवपरवया वाक्य मानि । अत यदाक- ल्पुराम मावयो भोवेवमविवया पो वा वाववभावा । "वैनतौ राशिषा विमोर्दवाभावयुवि वाददाली न होय । वैवाहित मानवेदु पदुमर पेव मीवियावि इव मधुरम्" । तु नि वीरा वराविवावि भोदैत्यी मनौ यदा राशियवामयोव न दूरव यावि वेतात्री वनौ मथायां इवयानो दोषो न वाव वी एवोमवा इमानु वदुमदवोदेयवो वा यदा मवोदेपो न वादिवर्यः । यदाहानिः "राशीयमो वदाने विनाने वावमानमो" । मवादिरोप स्थात्रा का- नीमवदेन" । अथ वदूर वयमवलमरुषे राशि- कूट वर्षवेवादवादिवं वैवाहित पदवो मधुरा बवविमर्श दार्द भानवेत् । एतवेव विवोविद्वेयमो वावि इव मधूर यवयाविवमविवत होय मानवेविवे मदुव वदविवते विवाहवरे । "भवोमावित्रा इति मधुर विरव मनूर एरेदु वैरवेमी । यदा वाव- वेववादीववावोवदुराविवाय वदवेदाय वै मामुं । (च वि) वदववरव "बौवो इवरधूव दवावित्रा इव राशीवि वरवाविवेदाव वविवा" । वधूर मानेव "एवावोषे विवमाने एकव वाविवोदवय । विवारव विवोवं च च वदाविव् यववे" इति । यदावादी वव इववामु । ववमोदिववादवदवाद । यव- नविवदुवत्र वावु वर्वेचाविवम वदि वववरविव वेद ववावेविवि । एववदिव विवाहोवोप्रवावराविदौ वदि ववु ववियते वाव वावेवयाव" इति वीवयुव "ववमा वावविविवविववदिवावमववावावाधोव विवि" । यो वा वाव वाविभूववाव । वा वमव् वे रुवीरोविवमुवदुववावववर्ववाग्रे इवेदुमाविवावववरुववाववं वीविमुवोर च कथा । वामुविवावरि- भोवुइमवववोवीववववायरा वाववमोवेववावो इति ववववववववाया वि वदव" च वि वव वा वविवा । वववूवदवावमवमो । देव वार्वो । वीवदवीवोवरव वदु यदवावा वव्वो ववयओ इवदूव इव वदाम् । ववावूवं ववराववववुवोवववा । वादि इवर्वव । वववावावूवदावाद्रा वेवके । दाववर्वाविनो च वदव वववववदव वरवावदेववाहोम् भावे । अथ इमा वविवा दवदूर्दे वाव विवा विनोददाया वामव भरयो न-

धनिष्ठा, जलभं पूर्वाषाढ़ा, योनिः पूर्वफाल्गुनी, बुध्नोऽहिर्बुध्न्य उत्तरभाद्रपदा, एतन्नक्षत्रनवकं परस्परं मध्यनाड्युच्यते। अथ वायुः स्वाती, अग्निः कृत्तिका, व्यालोऽश्लेषा, विश्वोत्तराषाढा, एभ्यो युगयुगं स्वाती विशाखा च, कृत्तिका रोहिणी च अश्लेषा मघा च उत्तराषाढा-श्रवणा चेत्यर्थः। अथ पौष्णभं रेवती च, एतन्नक्षत्र-नवकमपरा तृतीयनाड्युच्यते। एतत्फलमाह। दम्पत्योः स्त्रीपुंसयोरेकनाड्या परिणयनमसद्दुष्टफलं स्यात्। मध्यनाड्या हि निश्चयेन मृत्युर्द्वयोरपि स्यात्। "मृगेन्द्राम्बुपास्यजैकचरणादित्यार्यमेशाश्विभैर्याम्ये न्द्रोग्रभनिलभाग्यवसुभत्वाष्ट्राम्बुधिर्बुध्न्यभैः। अन्यैर्नोन्यद्रुकैकनाडिनक्षत्रे स्याता द्विभे चेन्मृतिर्गोदावर्दक्षिणतः क्वचिन्नृपसखे पार्श्वैकनाडी हिता"। गोदादक्षिणतः सर्ववर्णेषु पार्श्वैकनाडी हिता, क्षत्रियादौ क्वचित्, अन्यकन्याया अलाभे पार्श्वैकनाडी हितेत्यर्थः"। यदाह गर्गः। 'नाड़ीकूटं तु संग्राह्यं कूटानां तु शिरोमणिः। ब्रह्मणा कन्यकाकण्ठसूत्रत्वेन विनिर्मितमिति"। वराह "आद्यैकनाडी-कुरुते वियोगं मध्याख्यनाड्यामुभयोर्विनाशम्। अन्त्या च वैधव्यमतीव दुःखं तस्माच्च तिस्रः परिवर्जनीया" इति। अत्र चक्रन्यासो वशिष्ठेनोक्तः। "आद्यन्तिमैर्मैस्त्रिभिरश्विभाद्यं क्रमोत्क्रमात् संगणयेदुडूनि। यद्येकपर्वस्थमुभयोश्च धिष्ण्ये नेष्टा त्वनार्योर्भृगमेकनाडी"। फलेऽपि विशेषमाह वशिष्ठः "सा मध्यनाड़ी पुरुषं निहन्ति तत्पार्श्वनाडी खलु कन्यकां तु। आसन्नपर्य्यायसमागता चेद्वर्षेण साप्यन्तिता स्त्रियेः"। उत्तरार्द्धस्यायमर्थः। आसन्ने समीप-स्थिते पर्याये चाहत्तौ चेदेकनाडी समागता। यथा-ऽश्विन्यार्द्रयोर्भरणीमृगशिरोरोहिण्याश्लेषयोर्वा सा नाड़ी वर्षेणैव स्त्रीपुंसयोस्तत्राऽशुभफलदात्री स्यात्। यदा त्वश्विन्युत्तरफाल्गुन्योरितरदूरत्वव्यवधाना सा नाडी त्रिभिर्वर्षैस्तत्राऽशुभफलदात्री स्यात्। इयञ्चाश्विन्यादित्रिकगणना कन्यायाश्चतुश्चरणे जन्मनक्षत्रे सति यदा तु त्रिचरण नक्षत्रं तदा कृत्तिकामारभ्य साभिजिच्चतुःपर्वगणना द्विचरणत्वे जन्मनक्षत्रस्य मृगशीर्षतः पञ्चपर्वगणना। यदाह नारदः। चतुस्त्रिद्व्यङ्घ्रिभोत्थायाः कन्यायाः क्रमशोऽश्विभात्। वह्निभादिन्दुभान्नाड़ी त्रिचतुःपञ्चपर्वसु। गणयेत् उत्सया चैकनाड्यां मृत्युर्न संशयः"। अमुमर्थं स्पष्टमाह गर्गः। "चतुष्पात् कन्यकाजन्म गणयेदश्विनादिकम्। त्रिभं सव्यापसव्येन भिन्न पर्व सुधा-वहम्। कन्यर्क्षं त्रिपाच्चेत् स्याद्गणयेत् कृत्तिकादिकम्। चतुर्भिः पर्वभिस्तद्वदभिजित्तारकान्वितम्। कन्यकर्क्षं द्विपाच्चेत् स्याद्गणयेत् सौम्यभादिकम्। पञ्चभिस्त्वपरोऽप्येवं तु पञ्चमात् त्रिकवर्जिते" एतत्फलमप्याह गर्गः। "संश्लिष्टा मध्यनाड़ी तु पुरुषं हन्ति वेगतः। संश्लिष्टा पार्श्वनाड़ी तु कन्यका हन्त्यसंशयम्। आसन्ना त्वेकनाडी स्यादासन्नमृतिदायिनी। दूरस्था चैकनाडी स्याद्दूरानिष्टस्य कारिणीति"। जगन्मोहने नारदः। "एकनाडीविवाहश्च गुणैः सर्वैः समन्वितः। वर्ज्जनीयः प्रयत्नेन दम्पत्योर्निधनं यतः"। आसां नाड़ीनां देशभेदेन व्यवस्थामाह जगन्मोहने नारदः। 'चतुर्नाड़ी त्वहिच्छाया पाञ्चाले पञ्चनाड़िका। त्रिनाड़ी सर्वदेशेषु वर्ज्जनीया प्रयत्नतः" इति। अहिच्छायापाञ्चालौ देशविशेषौ। तथाच वशिष्ठादिभिर्देशभेदेन नक्षत्रभेदेन चानित्यप्रवृत्तिके चतुःपञ्चनाड्यावुपेक्ष्य सकलदेशव्यापित्वात् सकलनक्षत्रव्यापित्वाच्च त्रिनाड्येवोक्ता। नचैतावता चतुःपञ्चनाड्यौ स्वस्वदेशव्यतिरिक्तदेशेषु नैवावलोक्ये किन्तु सर्वेष्वपि देशेषु विचार्यौ तत्र स्वदेशे दोषमहत्त्वमन्यदेशे दोषाल्पता त्रिनाड़ी तु सर्वत्रैव समानदोषा" यदाह भट्टः। "अहिच्छायां चतुर्नाडीसंयोगः कालकृत्युदः। एष योगोऽन्यदेशेषु अपमृत्युफलप्रदः। पञ्चनाड़ीसमायोगः पाञ्चाले कालदण्डदः। इतरत्र समायोगो दुःखदारिद्र्यदोषकृत्। त्रिनाड्यां तु समायोगः सर्वत्रानिष्टकारकः" इति। यत्तु ज्योतिर्निबन्धे ज्योतिःप्रकाशे अश्विन्यादित्रिनाड्यां मध्याभिहितम् "निधनं मध्यमनाड्या दम्पत्योर्नैव पार्श्वयोर्नाड्योः" अत्र पार्श्वनाड्या मृत्युरूपमहादोषाभावं मत्वा विवाहादिकरणं शुभायेत्यर्थः। तत् क्षत्रियादिविषयं गोदावरीतोदक्षिणदेशवासिविषयं वा। तदप्युक्तं तत्रैव। "वरपक्षे पृष्ठनाड्यौ न निन्द्ये इति यद्वचः। तत्क्षत्रियादिविषयं गौतम्या याम्यतस्तथेति"। गौतमी गोदावरी। अत्रार्थे आर्षं मतं रम्यम्। "इयं चाश्विन्यादित्रिनाड़ी गुरुमन्त्रादिष्वपि दृष्टा प्रथ-पञ्चाद्धमादौ तु शुभैव"। उक्तञ्च स्वरोदये "एकनाड़ी-स्थिता यत्र गुरुर्मन्त्रश्च देवता। तत्र द्वेषं रुजं मृत्युं क्रमेण फलमादिशेत्। प्रभुः पण्याङ्गना मित्रं देशो ग्रामं पुरं गृहम्। एकनाड़ीस्थितं भव्यं विरुद्धं वेधवर्जितमिति"। अत्र नाड़ीवेधे चरणवेधेऽधिकदोषः, आनन्त्यके स एव स्वाल्प" एतदप्युक्तं तत्रैव। "आद्यांशेन चतुर्थांश चतुर्थांशेन चादिमम्। द्वितीयेन तृतीयञ्च तृतीयेन द्वितीयकम्।

रुण्य' पूर्वभाद्रपदादिमा । याम्य सौम्योगुरुयोनिश्चित्-मित्रजलाश्वयम्। धनिष्ठा प्रोत्तरा भद्रा मध्यनाड़ी व्यवस्थिता । कृत्तिका रोहिणी सर्पोमघा स्वातोविशाखके । उत्तराश्रवणापौष्णं पृष्ठनाड़ी व्यवस्थिता । अश्व्यादिनाड़ीवेधश्चैषं द्वितीयकं क्रमात् । याम्यादित्रिक तर्यस्तु कृत्तिकादिद्विषट्ककम् । एवं निरीक्षयेद्वेधं कन्यामन्त्रे सुरे गुरौ । पश्वस्त्रीस्वामिमित्रेषु देशे ग्रामे पुरे गृहे । एकनाड़ीस्थधिष्ण्यानि यदि स्युर्वरकन्ययोः । तदा वेधं विजानीयात् गुर्वादिषु तथैव च । प्रकटं यस्य जन्मर्क्षं तस्य जन्मर्क्षतोव्यधः । प्रणष्टं जन्मभं यस्य तस्य नामर्क्षतोवदेत् । द्वयोर्जन्मभयोर्वेधे द्वयोर्नामभयोस्तथा । नामजन्मर्क्षयोर्वेधे न कर्त्तव्यं कदाचन । एकनाड़ीस्थिता चेत् स्यात् भर्त्तुर्नाशाय चाङ्गना। तस्मान्नाड़ीव्यधोवीक्ष्यो-विवाहे शुभमिच्छता । पार्श्वनाड्या वेधतोभर्त्ता मध्य-नाड्योभयं तथा । पृष्ठनाडीव्यधे कन्या म्रियते नात्र संशयः। एकनाडीस्थिता यत्र गुरुर्मन्त्रश्च देवता । तत्र द्वेषं रुजं मृत्युं क्रमेण फलमादिशेत् । प्रभुं पण्यस्त्रीनामित्रं देशंग्रामं पुरं गृहम्। एकनाड़ीगता भव्या अभव्या वेधवर्जिता”। अस्यापवाद ज्यो० त० । ‘एकराश्यादियोगे तु नाड़ीदोषो न विद्यते” एकराश्यादिश्च “एकराशौ च दम्पत्योः शुभं स्यात् समसप्तके । चतुर्थे दशमे चैव तृतीयैकादशे तथा” इत्युक्त । समसप्तकाद्विषमसप्तके दोष । तथा च “षोटके सप्तके मेषतुले युग्महयो तथा । सिंहघटी घटा मर्त्यौ मृति तत्राभवी-क्ष्य” । स्त्रीपतिव्यवहारनिर्णये । “सुहृद्देकाधिपयोगे ताराबले वश्यराशौ वा । अपि नाड्यादिवेधे भवति विवाहोचिताथीय,राजमार्त्तण्डे च ।“न राजयोगे पड्वैरिता च न तारशुद्धिर्गणतय स्यात् । न नाडीदोषो न च षण्डदृष्टिर्गोदयस्ते समयोर्वदन्ति' अत्र देशभेदात् व्यवस्था। अन्यत्रोक्तम् ।“लग्ने व्यये च पाताले जामित्रे चाष्टमे कुजे । भर्त्ता कन्याविनाशाय कन्याभर्त्तृविनाशकृत्”। अस्यापवाद । “अथ वा गुणबाहुल्ये कुजे वा तादृशे द्वये'” वागुक्तरोत्या अष्टानां कूटानां गुणाङ्कानां सङ्कलने अष्टादशतोऽधिकत्वे उभयोर्वरकन्ययोरुक्तलग्नादिस्थाने मङ्गलस्य स्थितौ च न दोष एवमन्योऽपि वैधव्ययोगोनिन्दनीय स च जातकपद्धे वक्ष्यते । एव विवाहे वर्षादिशुद्धि दम्पत्यो-रावश्यकाः चोक्ता इदानीं निर्दोषदिनलग्नादि निरूप्यते । “तत्रैकविंशतिः सर्वसम्मता दोषा नारदेन परिगणि-ता । “एकविंशतिदोषाणा नामरूपफलानि च । पितामहोक्तं संवीक्ष्य तानि वक्ष्ये समासतः । पञ्चाङ्गशुद्धिरहितोदोषस्त्वाद्यः प्रकीर्त्तित । उदयास्तशुद्धिरहितो द्वितीय सूर्य्यसङ्क्रमः । तृतीय पापषड्वर्गो भृगुषष्ठ कुजाष्टम' । गण्डान्त' कर्त्तरी रिष्फषडष्टेन्दुश्च सग्रह । दम्पत्योरष्टम लग्न राशिर्विषघटी तथा । दुर्मुहूर्त्तो वारदोष खार्ज्जूरिकसमाङ्घ्रिभम् । ग्रहणोत्पातभं क्रूरविद्धर्क्षं क्रूरसंयुतम् । कुनवांशो महापातो वैधृतिश्चैकविंशतिरिति” अन्यैस्तु दश दोषा उक्ता “वेधश्च १ लत्ता २ च तथा च पात ३ स्वार्ज्जूरयोगो ४ दशयोगपञ्चकम् ५। युतिश्च ६ जामित्र ७ सुपञ्चवाण ८ एकार्गलोपग्रह ९ १० दश चैव दोषा इति व्यवहारोच्चयेऽभिधानात् । तत्र “दुर्मुहूर्तो वारवर्ग्यमित्यादि । वार दोष' कुलिकादि , क्रूरसंयुतमित्यस्योपलक्षणत्वादकालवृष्टिनामकोऽपि दोषो गृह्यते । यदाह वशिष्ठ । “पञ्चाङ्गशुद्धिरहितायोत्पाताऽकालवृष्टिजा ” इति । एष दोषाणा कर्मविशेषे फलमाह वशिष्ठः “एकविंशन्-महादोषास्त्वेते ब्रह्मसुखोदिताः । कदाचिन्नैव सीदन्ति गुणानां कोटिकोटिभिः । तस्मादेतेषु दोषेषु कदाचिन्नाचरेच्छुभम् । विवाहे विधवा नारी मरणं व्रतबन्धने । ग्रामनाश प्रतिष्ठाया सीमन्ते गर्भनाशनम् । नवान्नभोजने मृत्यु कृषौ तत्फलनाशनम् । कर्त्तुर्नाशो गृहारम्भे प्रवेशे पतिनाशनम् । यात्रायां कर्त्तृनाशः स्यादुद्यापने विशेषत । लभ्यते सुमहत्पुण्यमेषु श्राद्धादिकर्मभिरिति” पी० धा० ।

तत्र सर्वकर्मोपयोगिषड्वर्गं वक्तव्ये आदौ त्रैलनयाशपानाह “कुजशुक्रसौम्यशशिसूर्य्यचन्द्रजाः कविभौमजीवशनिसौरयोगुरुः । इह राशिपाः, क्रियरूगास्तौलिकेन्दुभतो नवांशविधिरुच्यते बुधैः” मु० चि० ।

“अत्र लग्नादीनां लक्षण नारदोक्तम् ।“त्रिंशद्भागात्मकं लग्नं होरा तस्यार्द्धमुच्यते । लग्नत्रिभागो-द्रेष्काणो नवमांशो नवांशक । द्वादशांशोद्वादशांशस्त्रिंशांशस्त्रिंशदंशक । षड्वर्गा कथितास्त्वेते- तेषामीशा इमे स्मृता ' इति । तत्र ते भौमशुक्रबुधचन्द्रसूर्य्यबुधशुक्रभौमगुरुशनिगुरव , क्रमेणेह षड्वर्गे राशिपा मेषादिराशीना स्वामिन । क्रियेति । क्रियो मेष' रूगाख्यो मकर। तौलिक तुला इन्दुभ कर्क एभ्यो राशिभ्यो द्वादशस्वपि राशिषु नवांश धर्मुधैरुच्यते । मेषे मेषादेव, वृषे मकरादेव मिथुने तुलात, कर्के कर्कादेव, एव सिंहेऽपि मे-

नार्थम् । तथा हि । चतुर्घटिके नक्षत्रगण्डान्ते महान् दोष, तदधिके त्रिघटिकात्मके मध्यमदोष'। ततोऽधिके घटयावधिके स्वल्पदोष' । अतएवोक्तं सूर्यसिद्धान्ते "सार्पेन्द्रपौष्णधिष्ण्यानामन्त्याः पादा भसन्धयः । तदग्रेषु भादौ यो गण्डान्तं नाम कीर्त्यते । व्यतीपातत्रयं घोरं गण्डान्तत्रितयं तथा । एतद्भसन्धित्रितयं सर्वकर्मसु च वर्जयेदिति' । षड्भागचरणार्द्ध प्रहर इत्यर्थः । दीपिकायाम् । "आद्ये सार्पचतुर्भागे मूलपादाद्य एव च । देव त्वन्त्यचतुर्भागे विवाहे प्राणनाशक' इति । अथ लग्नगण्डान्तमुच्यते । कर्कोति कर्कः प्रसिद्ध अलिरिति वृश्चिक अथ झषो मीन एषामन्तानां लग्नानामन्तेऽर्द्धघटिका, तथा सिंहमेषौ प्रसिद्धौ अश्वो धनुः एषां लग्नानामादिभूतार्द्धघटिका गण्डान्तं नाम । तथा च कर्कसिंहयोर्वृश्चिकधनुषोर्मीनमेषयोश्च लग्नयोरन्तरालवर्त्तिन्येका घटिका लग्नगण्डान्तमशुभदमित्यर्थः । यदाह कश्यप "सिंहकर्कटयोश्चापकीटयोर्मीनमेषयोः । गण्डान्तमन्तरालं स्याद्घटिका निधनप्रदेति" । यत्तु नारदेनोक्तम् "कुलीरसिंहयोः कीटचापयोर्मीनमेषयोः । गण्डान्तमन्तरालं स्यात् घटिकार्द्धं मृतिप्रदमिति' । वसिष्ठेनापि । "लग्नान्तराल घटिकार्द्धमितं कुलीरसिंहयोरलिचापयोश्च । मीनाजयोर्मरणमावहन्ति शोभा यथा सगुणान्तरस्येति'। तद्दोषाधिक्यसूचनार्थम् । अथ तिथिगण्डान्तमुच्यते । पूर्णान्त इति । पूर्णा पञ्चमीदशमीपञ्चदश्यस्तासामन्ते घटिकैका, तथा नन्दा प्रतिपत्षष्ठ्येकादश्यस्तासामादिभूतैका घटिका तिथिगण्डान्तं नाम । तथा च पञ्चमीषष्ठ्योर्दशम्येकादश्योः, पञ्चदशीप्रतिपदोश्च तिथ्योरन्तरालवर्त्तिघटीद्वयं तिथिगण्डान्तमशुभमित्यर्थः । यदाह नारद "पूर्णानन्दाख्ययोस्तिथ्योः सन्धिर्नाडीद्वयं सदा । गण्डान्तं मृत्युदं जन्मयात्रोद्वाहव्रतादिषु" इति । यत्तु कश्यपेनोक्तम् "पूर्णानन्दाख्ययोस्तिथ्योः सन्धिर्नाडीचतुष्टयम् । उद्वाहजन्मयानेषु गण्डान्तं निधनप्रदमिति" । तद्दोषतारतम्यसूचनार्थम् । एष गण्डान्तसञ्ज्ञः सन्धिरुक्तः । तत्र तिथिलग्नगण्डान्तपरिहारः शाकल्यसंहितायाम् । "तथैव तिथिगण्डान्तं नाशमेन्दौ बलशालिनि । तथैव लग्नगण्डान्तं नास्ति जीवे बलान्विते" इति । अथास्य भसन्ध्यादन्यो पायमपि सन्धिरुच्यतेऽस्माभिः । यदाह गुरुः "घटिकाद्वयमृक्षान्ते मासान्ते तु दिनत्रयम् । वर्षान्ते च वर्जयेत्तच्च मध्याह्निसप्तकमिति" । तिथ्यादिसन्धिम

प्राह वसिष्ठ 'पक्षायनर्त्तुतिथिवासरभेषु नाडिका द्वे खलु मृत्युदोष । नाड्यश्चतस्त्रिविधलग्नयोगसन्धिष्वथ कृत्येषु घ्नन्ति" । वर्षेषु विशेषमाह स एव "मीनार्कान्ते त्वथ चापत्र संक्रमणं त्यजेत् । मासनान्तेऽहनन्त्यापन्न नाशरी यौनान्तात् त्यजेदिति" । अत्रापि विशेषमाह स एव । 'अब्दा स्युस्त्रिविधा जीवसौरचान्द्राख्या सदा । तथादौ तथा चान्ते त्रिदिन वर्जयेच्छुभे" इति । अयन्तु सर्वकार्यसाधारणो निषेध अन्यथा मीनादित्ये विवाहमसरामाद्येः वर्षानिषेधस्य वैयर्थ्यापातात् । गुरु 'ऋक्षान्ते पुत्रनाश' स्यान्मासान्ते तु धनक्षय । वर्षान्ते वंशनाशः स्याद्व्युत्क्रमणात् गर्भनाशनमिति" । व्यासस्मृतौ तु 'ऋक्षयोगतिथिसन्धिषु नाडिकैका तिथ्यर्द्धगतिषु खण्डितोभयत्र । कर्मान्निर्मानानुगमिषु टिप्पनानि त्याज्यानि येन विरेषु च पशु चेति" शाम्बनामिना वागर्काश्रमनु कर्त्तव्यम् । वासना च सिद्धान्तशिरोमणावभिहिता । 'गणितनुविकलाभ्यचन्द्रभुक्तिन्द्रुभान्वोर्गतिविवरकलाभिर्भूय एवाभिरेव । इदमपि गतिगम्या नाडिका सन्धिरास्मा भतिथिकरणयोगाना फल तत्र मिथ्यमिति' । सन्धिफलमप्याह लोगार्क "सन्धौ गुरन्धौ शुचमेति यस्या मृतप्रजा वा यदि सन्धिसन्धि' । वदन्ति वात्स्या फलतनाविगूढा निशीथमध्ये दिनसन्धिपूढाम्"तस्माद् रात्रमध्यन्दिनसन्धि 'मध्ये निशाघ्योर्घटीत्रयम्'मु०चि० । इत्याद्ये प्रकरणेऽभिहित' । सन्धिसन्धिस्तु दैवज्ञवार्कोणोक्त ।"रवेर्मेषेटकस्टचाधिकस्य यदयवन्द्र शभु सायनस्य । तदत्र राशित्रयभागतष्ट स्युष वसन्तादृतवो भवन्ति । तत्सन्धियोगाङ्कपटोसमा सुद्धि सत् पापे दिपुवायभीया' । स सन्धिसन्धि स्वल्पयत्र शेष मून्यं भवेदेष विशेष पृष्ठ" इति मीनसंक्रान्तिमारभ्य वसन्तर्त्तुगणनेति पञ्चमश्लोकाधिकस्टचाधिकस्येत्युक्तम् । गण्डान्तदोषपरिहारमाह वसिष्ठ "गण्डान्तदोषमखिलं मुहूर्तोऽभिजिदाह्वय । हन्ति यद्वत् मृगव्याध पक्षिसङ्घमिवाखिलम्" । तदेतद्दोषापवादाख्यस्य प्रकारस्य नियामकत्वाद्विवाहविषय न जातकादौ"पी०धा० । अथ कर्त्तरीदोष । "लग्नात् पापावृज्वन्टज् व्ययार्थस्थौ यदा तदा । कर्त्तरी नाम सा ज्ञेया मृत्युदारिद्र्यशोकदा' । मु०चि० "यदा पापखगौ लग्नाद्व्ययार्थस्थावृज्वनृजू द्वादशस्य पापखगोमार्गी, द्वितीयस्य पापखगो वक्री स्यात्तदा कर्त्तरी नाम दोष

[illegible]

श्च एते राशयो यद्यष्टमलग्नं स्युः यथा सिंहान्मीनः तुलातोवृषः धनुषः कर्कः मेषात् वृश्चिकः मिथुनान्मकरः कुम्भात्कन्याऽष्टमलग्नम् । तदाष्टमगेहदोषकृन्न भवेत् । कुत इत्यत आह । अन्योन्येति । प्रागुक्तपरस्परप्रीतिवशे । इदञ्चोपलक्षणम् । मेषवृश्चिकयोस्तुलावृषयोरेकाधिपत्यात् । एवं सति सा वधू परिणीता कन्या सुता पुत्रार्थसौख्यभागिनी स्यात् । उक्तञ्च “भृगुकुलीरहपाखिसृगाङ्गना जननराशिविलग्नगृहाष्टमा । शुभफला भृगुणा कथितास्तयोरधिपती सुहृदौ हि परस्परमिति” । परिहारान्तरमप्याह गुरुः । “लग्नादष्टमराशीशे केन्द्रगे शुभवीक्षिते । यद्यष्टमगतस्तोक्तदोषमाशु व्यपोहति । रन्ध्रेशः स्वशुभांशस्थस्तुङ्गे स्वक्षेत्रमित्रगः । अष्टमस्थानदोषोऽपि हि विनश्यति न संशय” इति ।

अथ लग्नेऽष्टमेशादियोगफलम् । “मृतिभवनाधीशो यदि च विलग्ने तदधिपतिर्वा न शुभकरः स्यात् । व्ययभवनं वा भवति तदंशस्तदधिपतिर्वा कलहकरः स्यात्” मु० चि० । “अष्टमभवननाथोयदि विलग्ने स्यादथ वाष्टमभवनस्वामी विलग्ने स्यात्तदा शुभकरो न स्यात् । यदाह कश्यपः । “दम्पत्योरष्टमे लग्ने राशौ वापि तदंशके । तदीशे वा लग्नगते तयोर्मृत्युर्न संशय” इति । अथ व्ययभवनञ्जन्मलग्नजन्मराशिभ्यां द्वादशभवनम् अथवा व्ययांशो व्ययस्वामी यदि लग्ने स्यात्तदा कलहकृत् स्यात् । उक्तञ्च कश्यपेन “तथैव द्वादशे लग्ने तदंशे वा तदीश्वरे । विवाहे लग्नगे नैःस्व्यं नित्यं स्यात् कलहोद्वयोरिति” । नारदेनापि “दम्पत्योर्द्वादशं लग्नं राशिर्वा यदि लग्नगः । अर्थहानिस्तयोस्तस्मात्तदंशस्वामिनं त्यजेदिति” ।

अथ विषघटीदोषः । “खरामतो ३० ऽन्त्यादितिवह्निपित्र्यभे खवेदतः ४० के, रदतः ३२ च सार्पभे । खबाणतो ५० ऽश्वे, धृतितो १८ ऽर्यमाम्बुपे, कृते २० र्भगत्वाष्ट्रभविश्वजीवभे । मनो १४ विदैवानिलसौम्यशाक्रभे कुपक्षतः २१ शैवकरेऽहि १६ मोऽजभे । युगाश्विनो २४ वृध्न्यभतोयवास्यभे, खचन्द्रतो १० मित्रभवासवश्रुतौ । मूलेऽङ्कबाणाद्द ५६ विषनाडिकाः कृता ४ धस्र्या शुभेऽथोविषनाडिका ध्रुवा । निघ्ना भभोगेन खतर्क ६० भाजिता स्फुटा भवेयुर्विषनाडिकास्तथा” मु० चि० । “रेवतीपुनर्वसुकृत्तिकामघानक्षत्रेषु खरामतः त्रिंशत्घटिकोपरि कृतायतस्रो घटिका विषनाडिका शुभकार्ये वर्ज्या भवन्ति” इति प्रथमश्लोकेनान्वयः । एवं सर्वत्र व्याख्येयं केरोहिण्या कृतैर्विंशते । अजभे पूर्वभाद्रपदायाम् आस्या-नि पदानि स्पष्टानि । तदेवं षष्टिघटीरूपे नक्षत्रभोगे ध्रुवका यतस्रो विषनाडिका प्रोक्ता न्यूनाधिकत्वे तु स्पष्टीकरणमुच्यते । अथो इति । विषनाडीना ध्रुवा खरामत इत्येवमादयो नक्षत्रभोगेनेष्टेन निघ्ना खतर्कैः षष्ट्या भाजितास्ततो विषनाडिका ध्रुवाः स्पष्टा भवेयुरित्यर्थः । अत्रोपपत्तिस्त्रैराशिकेन । यदि घटीषष्ट्यात्मकभभोगेनेमे ध्रुवका इमा यतस्रो विषनाडिकाश्च लभ्यन्ते । तदेष्टभभोगेन किमपि, ध्रुवाविषनाडिकाश्चेष्टभभोगेन गुण्याः षष्ट्या भाज्या फलितम् । यदाह कश्यपः “वियद्वाणाः ५० वेददस्राः २४ खरामाः ३० व्योमसागराः ४० । वेदचन्द्राः १४ चन्द्रदस्राः १२ खरामाः ३० व्योमबाहवः २० । नेत्राग्नयः ३२ व्योमगुणाः ३० शून्यदस्राः २० गजेन्दवः १८ । क्ष्माबाहवो २१ वियद्दस्राः २० शक्राः १४ शक्राः १४ खभूमयः १० । वेदचन्द्राः १४ तर्कबाणाः ५६ वेददस्राः २४ खबाहवः २० । व्योमेन्दवो १० व्योमचन्द्राः १० धृतयः १८ तर्कभूमयः १६ वेदाश्विनः २४ खरामाः ३० स्युरश्विन्यादितः घटिकाः क्रमात् । आभ्यः परस्तत्क्रमशश्चतस्रो विषनाडिकाः । भक्षाद्यन्तघटीनिघ्ना षष्टिभक्ताः स्फुटाः स्मृताः । विषनाडीदोषदुष्टं लग्नं सर्वगुणान्वितम् । शुभैः सर्वैश्च संयुक्तमपि यत्नेन तत् त्यजेदिति” । वसिष्ठः “कुर्वन्त्युद्वाहिता कन्या विधवा वत्सरत्रयात् । अन्यस्मिन् मङ्गले ताश्च निधनं यान्ति निर्धनमिति” । ता विषनाडिकाः ।

अथ प्रसङ्गात् ग्रन्थान्तरोक्तास्तिथिवारविषनाडिकाः प्रोच्यन्तेऽस्माभिः दैवज्ञम० । “तिथौ १५ षु ५ नागा ८ ऽद्रि ७ गिरी ७ षु ५ वारिधि ४ र्गजा ८ ऽद्रि ७ दिक् १० पावक ३ विश्व १३ वासवाः १४ । शनो ७ ऽष्ट ८ संख्यामयमा तिथेः क्रमात्परं विषं स्यात् घटिकाचतुष्टयम् । नखा २० द्वय २ द्वादश १२ दिक् १० च शैला ७ बाणाश्च ५ तत्त्वानि २५ यथाक्रमेण । सूर्यादिवारेषु परं चतस्रो नाड्यो विषं स्यात् खलु वर्जनीयम्” । ज्योतिःसागरे । “विवाहव्रतचूडासु गृहारम्भप्रवेशयोः । यात्रादिशुभकार्येषु विघ्नदा विषनाडिकेति” । अस्य परिहारमाह दैवज्ञम० गुरुः “चन्द्रो विषघटीदोषं हन्ति केन्द्रत्रिकोणगः । लग्नं विना शुभैर्दृष्टः केन्द्रे वा लग्नपस्तथेति” फलप्रदीपे “विषनाड्युत्थितं दोषं हन्ति सौम्यर्क्षगः शशी । मित्रदृष्टोऽथ वा स्वीयवर्गस्थो लग्नपो भवेत्” पी० धा० । अथ मुहूर्त्तेशाः । “गिरिशभुजगमित्राः पित्र्यवस्वम्बुविश्वेऽभिजिदथ च विधाताऽपीन्द्र इन्द्रानलौ च । निर्ऋतिरुदकनाथोऽप्यर्यमाऽथो भगः स्युः क्रमत इह मुहूर्त्ता वासरे बाणचन्द्राः” मु० चि० ।

वारदोषाः प्रभवन्ति रात्रौ सूर्यात्मजौमातुरयमैश्चरणामिति"। गौडावदन्ति तन्न चमपि न्याय्यम्"। अथाभिजित्प्रमाणम्। वेत्वेति पी॰धा॰ 'अभिजित्शब्दे २२७पृ॰ तद्दर्शितं।

अथ पञ्चशलाकचक्रे विद्धनक्षत्राणि। "वेधोऽन्योन्यमसौ शिरस्त्वभिजितोर्याम्यानुराधर्क्षयोर्विश्वेन्द्वोर्हरिपित्र्ययोर्ग्रहकृतो हस्तोत्तराभाद्रयोः। स्वातीवारुणयोर्भवेन्निरृतिभादित्योस्तथोपान्त्ययोः खेटे तत्र गते तुरीयचरणाद्योर्वा तृतीयद्वयोः" मु॰चि॰।

"शिरसि रोहिणी रोहिण्यभिजितोर्वेधे क्रूराक्रूरं कृतो वेधोऽन्योन्यं परस्परं भवेत्। रोहिण्यास्ते यथा अभिजिद्विद्धं अभिजितश्च रोहिणी विद्धेत्यर्थः। एवं सर्वत्र उफा उत्तरफल्गुनी। तच्चक्रप्रकारमाह नारदः। "तिर्यक्पञ्चोर्द्ध्वगाः पञ्च रेखे द्वे द्वे च कोणयोः। शम्भुकोणे द्वितीयेऽग्निधिष्ण्यं चक्रे च विन्यसेत्। भान्यतः साभिजिन्त्यत्र रेखाकोणे च विद्धभमिति"। चक्रे तस्मिन्नेकरेखास्थितेन तद्विद्धं खेचरेण प्रदिष्टम्। क्रूरैर्विद्धं सर्वधिष्ण्यं विवर्ज्यं सौम्यैर्विद्धं नाखिलं पाद एवेति"। नन्वष्टाविंशतिर्नक्षत्राणि चक्रे तत्र द्वयोर्द्वयोः परस्परवेधे चतुर्दश युग्मानि वक्तव्यानि स्युः कथमष्टावेवाभिहितानि उच्यते विवाहे श्लोकादशनक्षत्राणामेव ग्राह्यत्वाभिधानात् तद्वेधोपयोगीन्येतावन्त्येव युग्मानि सम्भवन्तीति तावतामेवाभिधानम्। अतएव दैवज्ञम॰ "रोहिण्यभिजितोर्मूलादित्ययोर्मृगवैश्वयोः। रेवत्युत्तरफाल्गुन्योर्मघाश्रवणयोर्भवेत्। हस्तोत्तराभाद्रपदोः स्वातीवारुणयोर्मिथः। अनुराधाभरण्योश्च वेधोऽयं पञ्चरेखजः" इति तथैवोक्तम्। नारदविवाहपटले प्रत्येकवेधफलानि "रविवेधे वैधव्यं पुत्रनाशं करोति कुजवेधे। बन्ध्या पण्डितवेधे दीक्षाकरणं करोति गुरुवेधः। भृगुसुतवेधेऽपुत्रा दासी रविजातराहुसम्भूते"इति। पण्डितो बुधः दीक्षाकरणं प्रव्रज्याम्। चरणवेधमाह खेट इति। तत्र तस्मिन् नक्षत्रे विद्यमाने खेटे सति यदि चतुर्थपादेऽस्ति तदा विद्धनक्षत्रस्य प्रथमपादे वेधः। यदि तृतीयपादे तदा द्वितीयचरणस्य वेध एवं यदि द्वितीयपादस्थः तदा तृतीयपादे वेध यदि प्रथमपादे तदा चतुर्थपादस्य वेध इत्यर्थः। यदाह वसिष्ठः "अतोऽन्त्यपादमादिगो द्वितीयगस्तृतीयकम्। तृतीयगो द्वितीयकञ्चतुर्थगस्तु चादिमम्। भिनत्ति वेधकृच्चोनचान्यपादमादिमेव"। एतद्यद्यपि शुभाशुभग्रहसाधारणं प्रतीयते तथापि सौम्यग्रहपरं द्रष्टव्यम्। यतो वसिष्ठेनैव खार्जूरदोषाभिधानावसरे "विषप्रदिग्धेन हतस्य पत्रिणा मृगस्य मांसं शुभदं यताद्यते। तथैव पादो न शुभोऽप्यनिष्टपादा शुभायेति पितामहेनेत्याप्तवाक्यं समाहितम्"। 'पादएव न शुभं शुभग्रहैर्विद्धं इत्यखिलशास्त्रसम्मतम्। क्रूरविद्धमखिलं न शोभनं शोभनेषु गदितं न पादत इति। नारदः। "पादमेव शुभैर्विद्धमशुभैश्चैव कृत्स्नभम्" इति। कश्यपोऽपि। "क्रूरविद्धं युतं धिष्ण्यं क्रूराक्रान्तञ्च कृत्स्नभम्। मणिहेममयं कुम्भं भूताक्रान्तमिव त्यजेत्' इति कृत्स्नभं सकलनक्षत्रम्। तस्मात्क्रूरग्रहविद्धे सम्पूर्णनक्षत्रत्यागः शुभविद्धे चरणत्याग इति सिद्धान्तः। तत्र विवाहे पञ्चशलाकावेध एव यदाह वसिष्ठः "पञ्चशलाकाचक्रं पाणिग्रहणे प्रवेधविधिरुक्तः। अन्यत्र शुभमिलनेऽथ सप्तशलाकाजइतरत्रेति'। श्रीपतिः "वधूप्रवेशने दाने वरणे पाणिपीडने। वेधः पञ्चशलाकाख्योऽन्यत्र सप्तशलाकजः" इति पी॰धा॰। अत्र केचित् सप्तशलाकाचक्रवेधमाहुः। तत्र विद्धनक्षत्राणि यथा "शाक्रे ज्ये, शतभानिले, जलशिवे, पौष्णार्यमर्क्षे, वसुद्वीशे, वैश्वसुधांशुभे, हयभगे, सार्पानुराधे, तथा। हस्तोपान्तिमभे, विधातृविधिभे, मूलादिती त्वाष्ट्रभाऽजाङ्घ्री, याम्यमघे, कृशानुहरिभे, विद्धे कुभेक्रे यके' मु॰चि॰ "कुम्भेक्रे चक्रे सप्तशलाके चक्रे शाक्रे ज्ये ज्येष्ठापुष्यनक्षत्रे मिथः क्रूराधिष्ठितत्वेन विद्धे स्तः। एवं जलशिवे पूर्वाषाढार्द्रे विद्धे स्तः एवं सर्वत्र। वैश्वसुधांशुभे उत्तराषाढामृगशिरसी, हयभगे अश्विनीपूर्वफाल्गुन्यौ, उपान्तिमभं उत्तराभाद्रपदा, अत्र मूलवाक्यं स्वरोदयस्थं यज्ञोपवीतप्रकरणे लिखितम्। चक्रोद्धारो व्यवहारसमुच्चये "सप्त सप्त विनिपात्य रेखिकास्तिर्यगूर्द्ध्वमथ कृत्तिकादिकम्। लेखयेदभिजिता समन्वितं चैकरेखसङ्गमेन विध्यते" दीपिका। "यस्याः शशी सप्तशलाकभिन्नः पापैरपापैरथवा विवाहे। उद्वाहवस्त्रेण तु सा मृताङ्गी श्मशानभूमिं रुदती प्रयाति"। तथा च भोजः। "विद्धे सप्तशलाकाख्ये विधवा लग्नवासरा। पुनर्यात्यचिरान्नारी सुमाग्नौ सखचन्द्रिकाम्"। वैधव्यस्य नक्षत्रस्य त्याज्यत्वादेवैतदुक्तं वराहेण "नक्षत्रजमुद्वाहे फलमब्दैस्तारकामितैर्वदेदिति"। अत्रापि दण्डन्यायत्वात् क्रूरवेधे पूर्णनक्षत्रत्याज्यम् शुभग्रहवेधे पादत्याज्य इति ध्येयम्। पी॰धा॰। "सप्तशलाकाजइतरत्रेति" प्रागुक्तवचनात्

[illegible]

शादिमतेऽपि वक्रगामिना राहुणा सन्तु श्रमश्विनीरेवतीत्या द्विगणनया विपातिभम् अश्वेयैव नत्वन्यथान्वयितव्यमिति साम्प्रदायिकाः” पी॰धा॰।

अथ पातदोषः। “हर्षणवैधृति साध्यव्यतिपातकगण्डशूल-योगानाम्। अन्ते यन्नक्षत्रं पातेन निपातितन्तत् स्यात्”। मु॰चि॰। “हर्षणेत्यादि षड्योगानामन्ते यच्चन्द्रनक्षत्रं भवेत् तत्पातेन चण्डीशचण्डायुधाख्येन निपातितं स्यात् यदाह त्रिविक्रमः “साध्यहर्षणशूलानि वै-धृतिव्यतिपातयोः। षड्भङ्गण्डस्य चान्ते स्यात्तत् पातेन निपातितमिति”। नारदेन प्रकारान्तरेणैतत्प्रकारसम्पादकः पातोऽभिहितः। “सूर्यभात् सार्पपित्र्यान्त्यत्वाष्ट्रमित्रोडुविष्णुभे। सङ्ख्यया दिनभे तावदाश्विभात्पातदुष्टभम्”। वसिष्ठेनापि “रविभाद्धिपितृमित्रत्वाष्ट्रभहरिपौष्णभेषु गणितेषु। आश्विनभादिन्दुयुतौ तावति वै पतति गणनया पातः। अयमपि पातो दोषश्चण्डीशचण्डायुधा-ख्ययोरेव। अखिलेषु मङ्गलेष्वपि वर्ज्यो यस्माद्विनाशद कर्त्तुरिति” यद्यत्र हर्षणादीनामुपादानं नास्ति तथा-प्यभिहितार्क्षपादिनक्षत्रसाहित्येन पाताभिधानाच्चतुर्थ्य स्याप्येवं योगेषु पातसम्भवो जायते इति मत्वा हर्षणा-दीनामनुक्तिः। एवञ्च प्रागुक्तेषु दशसु विरुद्धयोगेषु वैधृतिव्यतीपातयोः पृथक् कीर्त्तनम्”। ज्यो॰त॰ रघुनन्दनेन “अथ द्वादशतुषारसरवनीस्त्रतुसृतीय गुरु षष्ठ धाष्टयमर्क्षजस्तु युरवोहन्ति स्फुट वक्तया” इत्यादि रत्नमालावाक्यं धृत्वा “वृत्तापातोऽयमिति, यदुक्तं तच्चिन्त्यमूलम् द्वयोर्विभिन्नदोषत्वात् अन्यथा प्रागुक्तव्यवहारोच्चयवाक्ये-मध्ये दशसंख्यानुपपत्ते तद्वाक्ये पातपदस्याप्रयोगाच्च।

अथ क्रान्तिसाम्यम् “पञ्चास्याजौ गोमृगौ तौलिकुम्भौ कन्यामीनौ कर्क्यलौ चापयुग्मे। तत्रान्योन्यञ्चन्द्रभान्वो-र्निरुक्तं क्रान्तेः साम्यं नो शुभं मङ्गलेषु” मु॰चि॰। “पञ्चा-स्याजौ सिंहमेषौ अन्ये प्रसिद्धाः। एषु राशियुग्मेषु च-न्द्रभान्वोः पाठक्रमेण व्युत्क्रमेण वा स्थितयोः क्रान्तिसाम्य निरुक्तं तन्मङ्गलेषु नो शुभं स्यात्। अत्र पञ्चास्याजा-दित्वेवमादीनाद्ध्रुहणमुदाहरणार्थं न्यूनाधिकस्थितयोर्या सूर्याचन्द्रमसोः सायनयोर्योगः षड्राशिमितो द्वाद-शराशिमितो वा विवक्षितस्तदैव क्रान्तिसाम्यस्य सम्भ-वात्। अत सम्प्रतिवाक्यस्यानवसरः नन्वेतावन्त एव षड्राशियोगाः द्वादशराशियोगा वा सम्भवन्तीति चेन्न राश्यन्तावच्छेदस्थित्याधिकांशादपि सम्भवात् प्रत्यय-कलाविकलान्तस्थितत्वेनानन्तभेदसम्भवाच्चातः प्रागुक्तं व्याख्यानं न्याय्यम्। क्रान्तिसाम्यस्य च महापात इति नाम। एतस्य निन्द्यतामाह वसिष्ठः “दोषो महा-पात इति प्रसिद्धः सर्वेष्टतो हन्ति वधूं वरं च। तर-क्षितं लग्नगुणास्त्वयुक्ताः स्वचान्दवशा नाऽशनितोऽपघातम्”। अशनिवज्रम्। नारदोऽपि “यस्मिन् दिने महापात स्तद्दिनं वर्जयेत् शुभे” इति अतएव पतननात्पातः सकल-शुभकर्मणामित्यन्वर्थतापि। सा च स्पष्टा सोमसिद्धान्ते। “यस्मात् भानां विनाशाय नदन्निव पतत्ययम्। व्यतीपातः प्रसिद्धोऽत्र संज्ञाभेदेन वैधृतिः” इति। महापातशब्दस्य रूढिस्तु रवीन्दुक्रान्तिसाम्य एव नत्वन्येषां ग्रहाणां क्रान्ति साम्ये। यथा जलजशब्दस्य रूढिः कमले न तु भेकादौ। क्रान्तिर्नाम ग्रहाणां दक्षिणोत्तरवृत्ते गमनम्। या च सू-र्यस्य क्रान्तिः सा यदा चन्द्रक्रान्त्या तुल्या स्यात् स पातम-ध्यकालः। तत्रोक्तगतोरर्केन्दुक्रान्त्योः समानत्वं भुज-साम्ये सति भवति। भुजो नाम “त्र्यूनं भुजः स्यात् त्र्यधिकेन हीनं भार्द्धञ्च भार्द्धादधिकं विभार्द्धम्। नवा-धिकेनोनितमर्कभं चेति” लक्षणलक्षितः तत्साम्यं तु सूर्याचन्द्रमसोर्योगे षड्राशितुल्ये द्वादशराशितुल्ये वा सति भवति। अतएव ग्रन्थकृता तादृशायोगा एव पठिताः। “विनाशपातेन्दुमिहायनांशकैर्युतो रविः शीतकरश्च दृश्यते। समापमत्वे व्यतिपात वैधृताख्यास्तदैक्ये रसभेऽर्कभे क्रमात्” इति भास्कराचार्योक्तिमङ्गीकृत्य सामान्यतः क्रान्तिसाम्य-दिवसस्य योग्योपस्थित्यर्थं भुजसाम्यप्रतिपादनम्। तदुक्तं वसिष्ठेन स्वसिद्धान्ते “चक्रे चक्रार्द्धतुल्ये वा किञ्चिद्भागाधि-कोनके। सायनार्केन्दुयोगे चेत्तदा पातस्य सम्भवः। शुभमङ्गलकर्माणि लोकानां च विनाशयेत्। स्नानदा-नादिकं तत्र जपश्राद्धादिका क्रिया। कदापि कुरुते-मर्त्यः सुमहत् फलमश्नुते। सूर्यग्रहे कुरुक्षेत्रे कोटिस्व-र्णार्पणे फलम्। तत् फलं लभते पाते स्नानश्राद्धजपा-दिना। उत्पत्तौ लक्षगुणितं भ्रमणे कोटिसङ्गुणम्। पातेऽपार्बुदसङ्गुण्यं पतिते ह्यक्षयमिति”। तथा सूर्यसि-द्धान्तेऽपि। “एकायनगतौ स्यातां सूर्याचन्द्रमसौ यदा। तद्युतौ मण्डले क्रान्त्योस्तुल्यत्वे वैधृताभिधः। विपरीता-यनगतौ चन्द्रार्कौ क्रान्तिलिप्तिकाः। समास्तदा व्यती-पातो भगणार्द्धे तयोर्युतौ। तुल्यांशुजालसम्पर्कात्तयोस्तु प्र-वहाहतः। तदृक्क्रोधभवो वह्निर्लोकाभावाय जायते” इति। अतएवानन्तरोत्पन्नक्रान्तिसाम्ये महापातदोषो

पाते उपग्रहे च रविर्यस्मिन् स्यात्तत्समचरणस्य नक्षत्रस्य वर्ज्यनीयता; लत्तायान्तु लत्ताकारिणोग्रहा - यच्चरणे स्युस्तत्समस्य एव पादो वर्जनीयः। उक्तं च मुहूर्त्तदीपिकायाम् "उपग्रहेषु लत्ताया तथा चण्डायुधाख्यये पञ्चोऽस्ति यत्प्रमाणाग्रे विवाहस्तत्प्रमाणक" इति उपग्रहचण्डायुधयो सूर्यक्षतोऽङ्घ्रि,पाद्रस्तस्यैव सम्भवात्। अयञ्च परिहारस्तुल्यन्यायत्वात् खार्जूरकेऽपि द्रष्टव्यः। सूर्यो यस्मिन् पादे भवेत्तत्समसस्यचरण एकरेखावस्थितचन्द्रनक्षत्रस्य वर्ज्य इत्यर्थः "खार्जूरिकसमाङ्घ्रिभमिति" नारदोक्ते ज्योतिर्निबन्धे गर्गः "पूर्वाह्णे दण्डदोषः स्यादपराह्णे तु मोहजः। उल्का चैवार्द्धराते तु क्रमोऽह्णोरात्रदूषकः"। तत्रापि "कर्मेतत्काद खमोक्षानामङ्घ्रिभमिति" नारदोक्तं कालभेद एव वर्ज्यं "सरमार्दयत्तैव ७,१२,१०,६, आदितो घटिकास्तेषु वर्जनीयाः परा, शुभा" पी० धा०।

अथ वारदोष। स च अर्द्धयामकुलिकयमघण्टभेदात् त्रिविधः। ते च कश्यपेनोक्ता यथा "शैलाचन्द्रतयः सूर्ये चन्द्रे पञ्चेदपर्वताः। भौमे वाणाग्निनेत्राणि सौम्ये वेदाब्धिगायत्रं। गुरुवारेऽग्निचन्द्रभा शुक्रे नेत्राब्धिवज्रय। शनौ चन्द्रे भतर्का स्युः कुलिकोयमघण्टक। पर्द्धप्रहरसञ्ज्ञ मङ्गलेषु विवर्जयेत्। वारदोषेण दुष्टन्तल्लग्नं सर्वगुणान्वितम्। त्यजेद्यथा पुरोडाश वायसोपहतन्नयेति"। फलमाह वसिष्ठ "निधन मद्दरार्द्धे तु निस्स्व यमघण्टके। कुलिके सर्व्वनाश स्याद्वालायेते न दोषदः" पी० धा०। दिवसाष्टमभागात्मकायेते। तत्र अर्द्धयामशब्दे २७६ पृ० अर्द्धयामविशेष उक्त। मुहूर्त्तात्मकर्कुलिकस्तु कुलिकशब्दे वक्ष्यते तत्र कुलिकमुहूर्त्तमुपक्रम्य श्रीपतिना "यात्राया मरण काले वैधव्य पाणिपीड़ने। मने नमबध मोक्त सर्वे कर्म ततस्त्यजेत्" उक्तम्।

अथ जामित्रदोष। "लग्नाच्चन्द्रान्मदनभवनगे खेटे न स्यादिह परिणयनम्। किं वा बाणाशुगमितलवगे जामित्र स्यादशुभकरमिदम्" मु० चि०। "विवाहलग्नाच्चन्द्राद्वा सप्तम भवन गृह जामित्रं तत्र गते खेटे परिणया न स्यात्। उक्तञ्च 'जामित्र द्विविध प्रोक्त गणितात्मगतं। तथाल्लग्नाच्च चन्द्राच्च जामित्र परिवर्ज्जयेदिति"। तत्स्वरूपमाह महेश्वर 'लग्नाच्चोत्तराद्वपञ्च शुनगता नेष्टा विवाहे खगा,' इति। वसिष्ठः लग्नप्रकरणे"सर्वे जामित्रसंस्थाविदधति मरणम्" इत्याह च। लल्लः "पापात् सप्तमगः शशी यदि भवेत् पापेन युक्तोऽथवा यत्नेनापि विवर्जयेन्ननिमते दोषोऽपि सकथ्यते। उद्वाहे विधवा,व्रते तु मरण,मूलञ्च पु स्त्रनेणि, यात्राया विपदो, गृहेषु दहनं, चौरेऽपि रोगो महान्"। भुजबलः "चन्द्रात् सप्तमराशिगे दिनकरे त्यक्ता धनैः कन्यका, भौमे च प्रमदा प्रयाति विलय, सौरे च बन्ध्या सरुक्। जीवः शुक्रशशाङ्कजौ शुभकरा केचिद्वदन्ति क्रमात् भर्तृप्रेक्षितदीक्षिताखभवने नित्यं प्रजावान्वितेति"। अस्यापवादमाह। किं वाशब्दोविकल्पे पूर्वप्रत्याधिष्ठितराशेः सप्तमराशिस्थितलिङ्गमुहूर्त्तात्मके लग्नेऽपि चन्द्रोनिषिद्ध इत्युक्तमिदानीन्तदधिष्ठितराशिनवांशमारभ्य वाणाशुगा पञ्च पञ्चाशत् तन्मितनवांशगे लग्ने चन्द्रे सति जामित्रं स्यात्। यथा मेषराशौ पञ्चमनवांशे भौमोऽस्ति तस्मात् तुलायां पञ्चमनवांशस्य लग्नं वा चन्द्रो वा निषिद्धोऽन्येऽष्टौ नवांशा शुभा। एवं विध स्फुरम् जामित्रमिदमशुभकरं स्यात्। यदाह महेश्वर "केचित् कामनवांशकादिषु परेस्तुल्ये नवांशे स्थिता" इति। केशवार्कस्तु चन्द्रनवांशादेवाह। "हिमरश्मिनवांशकात् खलो यदि खेटः शरः सायकांशके। अयमन्यगुणैर्न हन्यते निषिद्धराशु परगौरवैः" अपवादान्तरमाह राजमार्त्तण्ड "तुङ्गत्रिकोणभवने भवने निजे वा सौम्याधिमित्रगृहगोऽपि तदीक्षितो वा। जामित्रवेधजनितानपहृत्य दोषान् दोषाकर सुखमनेकविध विधत्ते" इति। व्यवहारसमुच्चयेऽपि। "स्वोच्चेऽथवा स्वभवने स्फुरदंशुजाल सौम्यालये स्थितगृहे शुभवर्गगो वा। जामित्रकारिपरिसंस्थितदोषराशिं हृत्वा ददाति बहुश्च सुखमेव चन्द्र"। कालखण्डे वात्स्यायन "गुरुचन्द्रश्च जामित्रे तिष्ठेद्यदि बलान्वित। धनसौभाग्यपुत्रांश्च लभते नात्र संशय। मणिमुक्तामयाश्चैव सुवर्णाभरणै शुभैः। योषिता तु सदा तिष्ठेद्गुरुणापि निरीक्षिते। सा तु भर्त्तुः प्रिया नित्य बुधे चन्द्रस्य सप्तमे' पी० धा०।

"एकार्गलोपग्रहपातलत्ताजामित्रकर्त्तर्युदयास्तदोषा। नश्यन्ति चन्द्रार्कबलोपपन्ने लग्ने यथार्कोऽभ्युदये तु दोषा" मु० चि०। "एकार्गल खार्जूरचक्रोक्त उपग्रह शराहेत्यादिनोक्त पातचण्डीशचण्डायुधम् लत्ता शराब्धित्यादिनोक्ता, जामित्रमधुनोक्तम्। कर्त्तरी, लग्नात् पापाटित्याद्युक्ता उदयास्तदोषा वक्ष्यन्ते। एव विधादोषा नश्यन्ति। यदा विवाहलग्ने चन्द्रार्कयोर्बलं स्वोच्चमित्रादिराशि-

दमारभ्य गततिथ्याऽङ्कैर्नवभिस्तष्टा' शेषे नागसंख्ये ऽष्टसंख्ये रोगाख्योवाण । एवं द्विसंख्ये शेषे वह्न्याख्य चतु'संख्ये शेषे राजा । तथा: षट् तत्संख्ये शेषे चौराख्य' एकसंख्ये शेषे मृत्युसंज्ञोवाण: । अय च दाक्षिणात्येषु महाराष्ट्रदेशीयेषु प्रसिद्ध तेन देशाचारात् व्यवस्थया वाणस्य त्याग' । न तु प्राच्योदीच्यपाश्चात्यानाम् । तदुक्तं सप्तर्षिमते विवाहपटले । "गततिथियुतलग्न' पञ्चधा स्थापनीय तिथि १५रवि १२दश१०नागै८र्वेदै४युक्तं क्रमेण । नवहृतशर५शेषे वाणसंज्ञा क्रमेण रुगनलनृपचौरा पञ्चमो मृत्युसंज्ञ इति" पी०धा० अथ प्राच्याद्युक्तवाणापवादौ

"रवगुणयमिनागाब्ध्याढ्यसंक्रान्तियाताङ्कमितिरथ तष्टाङ्कैर्यदा पञ्चशेषा । रुगनलनृपचौरा मृत्युसंज्ञश्च वाणो नवहृतशरशेषे शेषकैक्ये सशल्य" मु०चि० । "रवगुणयमिनागाब्धिभिराढ्याश्चावौ संक्रान्तियातांशकमितिरथेति सूर्यमिरयनांशस्पष्टसंक्रान्तिभुक्तांशानामिति संख्या पञ्चधा स्थाप्या कलादिकस्तपेच्य रम् । सा क्रमेण पञ्चभिरेकादितुर्भिराढ्या सयोज्याङ्कैर्नवभिस्तष्टा सती यदा पञ्चशेषा यस्मिन् स्थले पञ्चावशिष्यन्ते तत्र क्रमेण रुगादिवाणोज्ञेय । यथा आदौ पञ्चशेषे रोगवाण द्वितीये पुञ्चशेषेऽग्निवाण तृतीये पञ्चशेषे राजवाण चतुर्थे पञ्चशेषे चौरवाण पञ्चमे पञ्चशेषे मृत्युवाण तस्मात्तत्साङ्ख्य भवतीत्यर्थ । यदाह कश्यप "संक्रान्तियातांशकनन्दशेषस्तकाग्निरूपाद्युगैः समेत । तष्टाङ्कैः रोगरुजवाणभूपस्तेनामृतिश्चेति च पञ्च वाणा । इति पञ्चेति पृथक् पृथक् पद शिष्यन्ते तदा वाणा: स्युरित्यर्थ । तत्र वाणोद्विविध एक, काष्ठशल्योऽपरोलोहशल्य तत्राभिहितो वाण' काष्ठशल्य उच्यते । यस्य नाम प्राच्याख्यो वाण इत्याह । तेन तादृशे वाणे लग्ने तथा पीडा न भवेत्तद्वत् तदपवादमृतौ लोहशल्यसहितो वाण उच्यते" वेति । यानि भागागतानि शेषाणि तेषामैक्ये नवहृते पञ्चाङ्करशेषे सति सशल्य लोहसहितोवाण स्यात् । पञ्चव्यतिरिक्ते शेषे शल्यरहितो दुष्टवाण । अय तुल्यन्यायत्वात् प्राक् पद्योक्तेऽपि वाणे सशल्यो वाणोऽस्त्येव ज्योतिश्चिन्तामण्यान्यया वाणोऽभिहित । "तिथियारभसन्नाङ्कोरसाम्ब्याष्टवेदयुक् ६,२,१,८,४, नन्दाप्तपञ्चशेषे रुगवह्निराट्चौरमृत्युरुदिति" पी०धा० । अथ समयादिभेदेन वाणापवाद "रात्रौ चौररुजौ दिवाऽग्निनृपती त्याज्यौ सदा सन्ध्ययोर्मृत्युश्चाथ शनौ नृपोविदि मृतिर्भौमेऽग्निचौरौ रवौ । रोगोऽथ व्रतगेहगोपत्र्यपसेवायानपाणिग्रहे वर्ज्याश्च क्रमतो बुधैश्च गनलक्ष्मापालचौरा मृति" मु०चि० ।

"रात्रौ चौररुजौ वाणौ त्याज्यौ,दिवा दिवसेऽग्निनृपती वह्निराजवाणौ त्याज्यौ सन्ध्ययो प्रातःसायसन्ध्ययो सदा मृत्युर्वाणस्त्याज्य' । ज्योतिःप्रकाशे "रोगचौरत्यजेद्रात्रौ दिवा राजाग्निपञ्चकम् । उभयो: सन्ध्ययोर्मृत्युमन्यकाले न निन्दित" । अथ शनौ शनिवारे नृपवाण', विदि बुधवारे मृतिवाण , भौमेऽग्निचौरवाणौ रवौ रोगवाण' त्याज्य' । उक्तञ्च दैवज्ञम० "रवौ रोग, कुजे वह्निं, शनौ च नृपपञ्चकम् । वर्जयेच्च कुजे चौरं, बुधवारे च मृत्युमिति" । एतेषु शुभकर्मसु एते वाणा वर्ज्या: यथा व्रते यज्ञोपवीते रुक्, गेहं गृहं तस्य गोप आच्छादन तत्रानलोऽग्नि:, नृपसेवायां क्ष्मापालोराजा, याने यात्राया चौर' पाणिग्रहे मृतिर्वाणो वर्ज्य इत्यर्थ: । तदुक्तं ज्योतिःप्रकाशे "नृपाख्यं राजसेवाया गृहगोपेऽग्निपञ्चकम् । याने चौर , व्रते रोगत्यजेन्मृत्युं करग्रहे इति" । केचिदेवं पाठमाहुः । व्रते विवाहेगेहेरोग गृहगोपेऽग्निपञ्चकम् । यात्राया राजचौराख्यौ विवाहे मृतिपञ्चकमिति" पी०धा० ।

अथ लग्नसप्तमयो' शुद्धावुपयोगिग्रहदृष्टिभेदा: 'त्र्याय' त्रिकोणं चतुरस्त्रमस्त पश्यन्ति खेटाश्चरणाभिवृद्ध्या । मन्दोगुरुर्भूमिसुत: परे च क्रमेण सम्पूर्णदृशो भवन्ति" मु०चि० ।

"खेटाग्रहाश्चयस्मिन् स्थाने तिष्ठन्ति तस्मात् कथ्यमानानि स्थानानि चरणाभिवृद्ध्या पादवृद्ध्या पश्यन्ति तद्यथा त्र्याय तृतीयं दशमञ्चैकचरणदृष्ट्या पश्यन्ति त्रिकोण नवपञ्चम द्विचरणदृष्ट्या पश्यन्ति । चतुरस्त्र चतुर्थम् अष्टम च त्रिचरणदृष्ट्या पश्यन्ति । अस्त सप्तमस्थान चतुश्चरणदृष्ट्या पश्यन्ति । अनेन तत्तद्दृष्टौ तत्तच्छुभफल चरणाभिवृद्ध्यैव भवतीत्यपि सूचितम् । तदुक्तं वराहेण "दशमतृतीये नवपञ्चमे चतुर्थाष्टमे कलत्रं च । पश्यन्ति पादवृद्ध्या फलानि चैव प्रयच्छन्तीति" । मन्द इति । मन्द: शनैश्चर स्वस्थानात् त्र्याय सम्पूर्णदृक् चतुश्चरणदृष्टि । एवं गुरुस्त्रिकोणं, भूमिसुत चतुरस्त्रं, परे चन्द्रबुधसूर्ययुक्ता, क्रमेण सप्तमे सम्पूर्णदृश इत्यर्थ यदाह गार्गि । "दुश्चिक्यदशमान्, सौरिस्त्रिकोणस्थान् वृहस्पति । चतुर्थाष्टमगान् भौम शेषा: सप्तमसंस्थितान् । भवन्ति वीक्षणे नित्यमेवाधिकफला ग्रहा" इति । पराशरोऽपि "सूर्य पश्यति

दमारभ्य गततिथ्याऽङ्कैर्नवभिस्तष्टा' शेषे नागसंख्ये ऽष्टसंख्ये रोगाख्योबाण । एवं द्विसंख्ये शेषे वह्न्याख्य चतुःसंख्ये शेषे राजा । तथा: षट् तत्संख्ये शेषे चौराख्यं एकसंख्ये शेषे मृत्युसंज्ञोबाण' । अयं च दाक्षिणात्येषु महाराष्ट्रदेशीयेषु प्रसिद्ध तेन देशाचारात् व्यवस्थया बाणस्य त्याग । न तु प्राच्योदीच्यपाश्चात्त्यानाम् । तदुक्तं सप्तर्षिमते विवाहपटले । "गततिथियुतलग्नं पञ्चधा स्थापनीयं तिथि १५रवि १२दश१०नागै८र्वेदै ४युक्तं क्रमेण । नवहृतशर५शेषे बाणसंज्ञा क्रमेण रुगनलनृपचौरा पञ्चमो मृत्युसंज्ञ इति" पी०धा० अथ प्राच्याख्यबाणापवादौ

"रसगुणशशिनागाब्ध्याढ्यसंक्रान्तियातांशकमितिरथ तष्टाङ्कैर्यदा पञ्चशेषा । रुगनलनृपचौरा मृत्युसंज्ञश्च बाणो नवहृतशरशेषे शेषकैक्ये सशल्य" मु०चि० । "रसगुणशशिनागाब्धिभिराढ्याचासौ संक्रान्तियातांशक मितिश्चेति स्पष्टनिरयनांशसूर्यसंक्रान्तिभुक्तांशानामिति. संख्या पञ्चधा स्थाप्या क्रमादिकउपेचरम् । सा क्रमेण षट्त्रेकाष्टचतुर्भिराढ्या सयोऽङ्कैर्नवभिस्तष्टा सती यदा पञ्चशेषा यस्मिन् स्थले पञ्चावशिष्यन्ते तत्र क्रमेण रुगादिबाणोज्ञेय । यथा आदौ पञ्चशेषे रोगबाण द्वितीये पञ्चशेषेऽग्निबाण तृतीये पञ्चशेषे राजबाण चतुर्थे पञ्चशेषे चौरबाण पञ्चमे पञ्चशेषे मृत्युबाण तथाच्च तस्माद्द्वय भवतीत्यर्थं । यदाह कश्यपः "संक्रान्तियातांशकनन्दशेषस्ताग्निरूपाष्टयुगे समेत: । तष्टोऽपकैः रोगकृताग्निभूपस्तेनामृतिश्चेति च पञ्च बाणा । इति पञ्चेति पृथक् पृथक् पदशिष्यन्ते तदा बाणा' स्युरित्यर्थं । तत्र बाणोद्विविध एक: कालशल्योऽपरोलोहशल्य' तत्राभिहितो बाण कालशल्य उच्यते । अस्य नाम प्राच्याख्यो बाण इत्याहु । तेन तादृशे बाणे लग्ने तथा पीडा न भवेत्तदर्थं तदपवादभूतो लोहशल्यसञ्ज्ञितो बाण उच्यते न वेति । यानि प्रागागतानि शेषाणि तेषामैक्ये नवहृते नवाक्षरशेषे सति सशल्य लोहसञ्ज्ञितोबाण' स्यात् । पञ्चव्यतिरिक्ते शेषे शल्यसञ्ज्ञितो दुष्टबाण । अयं तुल्यन्यायत्वात् प्राक् पद्योक्तेऽपि बाणे सशल्यो बाणोज्ञेय ज्योतिश्चिन्तामणावन्यथा बाणोऽभिहित. । "तिथिवारभलग्नाङ्कोरसाग्न्यक्षाष्टवेदयुक् ६,३,१,८,४, नन्दाप्त पञ्चशेषे रुगग्निराट्चौरमृत्युकृदिति" पी०धा० । अथ समयादिभेदेन बाणापवादं "रात्रौ चौररुजौ दिवाऽग्निनृपती त्याज्यौ सदा सन्ध्ययोर्मृत्युश्चाथ शनौ नृपो

विदि मृतिर्भौमेऽग्निचौरौ रवौ । रोगोऽथ व्रतगेहगोपनृपसेवायानपाणिग्रहे वर्ज्याश्च क्रमतो बुधैरुगनलक्ष्मापालचौरा मृति" मु०चि० ।

"रात्रौ चोररुजो बाणौ त्याज्यो,दिवा दिवसेऽग्निनृपती वह्निराजबाणौ त्याज्यौ सन्ध्ययो प्रात सायसन्ध्ययो सदा मृत्युर्बाणस्त्याज्य । ज्योतिःप्रकाशे "रोगश्चौरन्त्यजेद्रात्रौ दिवा राजाग्निपञ्चकम् । उभयो: सन्ध्ययोर्मृत्युमन्यकाले न निन्दित" । अथ शनौ शनिवारे नृपबाण , विदि बुधवारे मृतिबाण , भौमेऽग्निचौरबाणौ रवौ रोगबाणं त्याज्य । उक्तञ्च दैवज्ञम० "रवौ रोग, कुजे वह्निं, शनौ च नृपपञ्चकम् । वर्जयेच्च कुजे चौरं, बुधवारे च मृत्युदमिति" । एतेषु शुभकर्मसु एते बाणा वर्ज्या' यथा व्रते यज्ञोपवीते रुक्, गेहं गृहं तस्य गोप आच्छादन तत्रानलोऽग्नि:, नृपसेवाया क्ष्मापालोराजा, याने यात्राया चौरं पाणिग्रहे मृतिर्बाणो वर्ज्य इत्यर्थः । तदुक्तं ज्योतिःप्रकाशे "नृपाख्यं राजसेवाया गृहगोपेऽग्निपञ्चकम् । याने चौर , व्रते रोगन्त्यजेन्मृत्युं करग्रहे इति" । केचिदेवं पाठमाहुः । व्रते विवर्जयेद्रोग गृहगोपेऽग्निपञ्चकम् । यात्राया राजचौराख्यौ विवाहे मृतिपञ्चकमिति" पी०धा०।

अथ लग्नसप्तमयोः शुभाशुभोपयोगिग्रहदृष्टिभेदः 'त्र्याश' त्रिकोणं चतुरस्रमस्त पश्यन्ति खेटाश्चरणाभिवृद्ध्या । मन्दो गुरुर्भूमिसुत: परे च क्रमेण संपूर्णदृशो भवन्ति"मु०चि०।

"खेटाग्रहायस्मिन् स्थाने तिष्ठन्ति तस्मात् कथ्यमानानि स्थानानि चरणाभिवृद्ध्या पादवृद्ध्या पश्यन्ति तद्यथा त्र्याशं तृतीयं दशमञ्चैकचरणदृष्ट्या पश्यन्ति त्रिकोण नवपञ्चम द्विचरणदृष्ट्या पश्यन्ति । चतुरस्र चतुर्थम् अष्टम च त्रिचरणदृष्ट्या पश्यन्ति । अस्त सप्तमस्थान चतुश्चरणदृष्ट्या पश्यन्ति । अनेन तत्तद्दृष्टौवशुभफल चरणाभिवृद्ध्यैव भवतीत्यपि सूचितम् । तदुक्तं वराहेण "दशमतृतीये नवपञ्चमे चतुर्थाष्टमे कलत्रं च । पश्यन्ति पादवृद्ध्या फलानि चैव प्रयच्छन्तीति"। मन्द इति । मन्द. शनैश्चर स्वस्थानात् त्र्याश सपूर्णदृक् चतुश्चरणदृष्टि । एव गुरुस्त्रिकोणं, भूमिसुत चतुरस्र , परे चन्द्रबुधसूर्यशुक्रा. क्रमेण सप्तमे सपूर्णदृश इत्यर्थं' यदाह गार्गि । "दुश्चिक्यदशमान्, सौरिस्त्रिकोणस्थान् बृहस्पति । चतुर्थाष्टमगान् भौम शेषा, सप्तमसंस्थितान् । भवन्ति वीक्षणे नित्यमेवाधिकफला ग्रहा:" इति । वराहोऽपि "पूर्णं पश्यति

[illegible] । [illegible] ॥ [illegible] । [illegible] ।

अथ [illegible]म् । [illegible] [illegible] । [illegible]ऽपि [illegible] ॥ [illegible] । [illegible] ॥ "[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] ॥

अथ [illegible] '[illegible] [illegible] । [illegible] " [illegible] । "[illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । "[illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

मास्तङ्गे भवितोक्तशुक्लपक्षादिस्थापि शुभं फलं स्यात् यत्र वा एव मदनलवस्थाल्पयोगस्य मित्र सौम्य चेत् स्वात्मज्ञायात् अ्यून सप्तमनवाय चेद्दीक्षते वा अथ वा तनुमदनस्थं तन्मात्मसप्तमभवनं वीक्षते तदा वध्वा यास्तङ्गे शर्म स्यात्। अथ भवस्थापि नवांशस्वामिनो मित्र पापपङ्क्ते चात्र इतरशुभैरेति फलितार्थः। यदाह वराह "गुरुरिन्दुः स्वात्र यदोदयास्तौ लग्ने नवांशासमुपैति शुद्धिम्। तदा तयोः सौम्यनिरीक्षितोऽपि शुभाय स स्यादिति चन्द्र" इति। अन्यच्च "राशपौ मित्रसौम्येन वीक्षितौ वाथ संयुतौ। उदयास्त-मयोः शुद्धिस्त्रिविधा लग्नसप्तमयोरिति"। वसिष्ठ "लग्नात् स्मृता रश्मिव सटोप करोति मृत्युं वरकन्ययोश्च। लग्नं तदा लग्नमुपास्तमस्त बन्धुर्गी इव सर्पदष्ट-मिति"। केचित्तु विवाहादौ वज्रयोग निषिद्धमाहुस्त-त्रापम्। "तिथिवार च नक्षत्र नवभिश्च समन्वितम्। सप्तभिस्तु हरेद्भागं शेषाङ्के फलमादिशेत्। त्रिशेषे तु जलं विद्यात् पञ्चशेषे हुताशनः। सप्तशेषे वज्र-पातोऽपि वज्रस्य वज्रमिति टोडरानन्दे" पी० धा०।

अथ सूर्य्यसंक्रान्तिदोषः 'विषुवायनेषु परपूर्व्वमध्यमान्दिव-सांस्त्यजेदितरसंक्रमेषु हि। घटिकास्तु षोडश शुभ-क्रियाविधौ परतो पि पूर्व्वमपि सन्त्यजेद्बुधः" सु० चि०। "विषुवत्तुलामेषसंक्रान्तौ अयनं कर्कमकरसंक्रान्तौ एत-त्सवस्थ विषुवायनाख्यासु संक्रान्तिषु परपूर्व्वमध्यमान् दिवसान्बुधः शुभक्रियाविधौ विवाहयज्ञोपवीतादि शुभकार्य्येषु त्यजेत्। इतरास्वष्टसंक्रान्तिषु संक्रमकाला-त्परतोऽग्रेऽपि पूर्व्वं प्रागपि षोडश घटिका मिलि-त्वा द्वात्रिंशद्घटिकास्त्यजेत्। यदाह वसिष्ठ "विषु-वतोरयनयोर्द्दिवसत्रयं हरिपदे षडशीतिमुखेषु च। पूर्व्वतोऽपि परतोऽपि संक्रमात्सद्विकाश्च खलु षोडश त्य-जेत्। संक्रान्तिदोषे स्वभिरात् तत यदुद्वाहपूर्वास्त्रिव मङ्गलानम्। ज्वालासमूहज्वलिताग्निमध्ये विलीयते तद्वदशेषमेतदिति" उद्वाहादिग्रहणात्सामादावनिषेधः। तदाश्यामि संक्रान्तिप्रकरणेऽभिहितानि। क्रान्ति-दिनत्रय त्याज्य त्रि संक्रान्तिकालात् प्राग्दिनत्रयमुत तदनन्तरमुत मध्यम चेति पक्षत्रयसम्भवे निर्णयमाह-गुरु। "अयने विषुवे पूर्व्वं परं मध्यन्दिनं त्यजेत्। अन्य संक्रमणे पूर्व्वा परा षोडश नाडिका इति"। अयनत्र नि-षेध सावनसंक्रान्तिपूर्व्वपि ध्येय। यदाह वसिष्ठ 'यदाऽ-यनत्रयेण स्यादुदा तद्रापि संक्रमः। तस्मिन्नपि दिने त्याज्या नाड्यः षोडश षोडशेति'। शौनक "अयनद्वये समूढा भर्त्तारं नाभिनन्दते नारी। विषुवद्द्वयेऽपि विधवा षडशीतिमुखेषु सा म्रियते। विष्णुपदेषु विनीता कन्या विकलेन्द्रिया व्यतीपाते। वैधृतिविष्टौ गर्भे वा सुभगा शेषेषु कन्ये स्मृतिः" पी० धा०।

अथ पङ्ग्वन्धादिलग्नदोषः 'अस्ते तुलालौ बधिरौ मृगाद्यौ रात्रौ च सिंहाजवृषा दिवान्धाः। कन्यान्युग्मकर्कटका निशान्धा दिने घटोऽन्त्यो निशि पङ्गुसंज्ञः' मु० चि०। 'अस्ते दिवसे तुलावृश्चिकौ बधिरौ स्मृतौ, मृगाद्यौ मक-रधनुषौ रात्रौ न तु दिवसे, सिंहाजवृषा दिवान्धा दिवसे बधिरा न तु रात्रौ। कन्या नृयुक्कर्कटा निशा-न्धा रात्रावन्धा न तु दिवान्धा। घटः कुम्भो दिने पङ्गु-संज्ञो न तु रात्रौ। अन्त्यो मीनो निशि पङ्गुसंज्ञो न तु दिने। यदाह वसिष्ठ "मेषादि चान्त्यकं षट्कं चत्वारो ब-धिरा स्मृता। द्वौ पङ्गू चैव विज्ञेयावित्येतद्रात्रि निश्चयम्। मेषो वृषो मृगेन्द्रश्च दिवसेऽन्धाः प्रकी-र्त्तिताः। नृयुक्कर्कटकन्याश्च रात्रावन्धाः प्रकीर्त्तिताः। तुला च वृश्चिकश्चैव दिवसे बधिरौ तथा। धनुश्च मकरश्चैव बधिरौ निशि कीर्त्तितौ। कुम्भमीनौ च पङ्गू द्वौ दिवा-रात्रौ यथाक्रममिति'। कुम्भो दिवा पङ्गुः मीनो रात्रौ पङ्गुः, अनेन यस्मिन्काले लग्नस्य योऽन्धपङ्ग्वादिदोष उक्त स्तस्मिन्नेव काले तल्लग्नं दोषावहं न कालान्तरे" पी० धा०। तत्फलम्। "दारिद्र्यं बधिरतनौ दिवान्धलग्ने वैधव्यं शिशुमरणं निशान्धलग्ने पङ्ग्वङ्गे निखिलधनानि नाश-मीयुः सर्व्वत्राधिपगुरुदृष्टिभिर्न दोषः" मु० चि०।

"वसिष्ठ "अन्धे वैधव्यमाप्नोति दारिद्र्यं बधिरे तथा। अथ नार्यो भवेत् पङ्ग्वाविति धात्रा विनिर्म्मितम्"। व्यास "मासशून्याश्च याः तारा राशयो बधिराद्य। गौडमाल-वयोस्त्याज्यास्त्वन्यदेशे न गर्हिता इति" पी० धा०।

अथ मासशुद्धिः। "कार्त्तिकतौलिकन्यायुग्मत्रये भावगे वा। चर्हि भवेदुपयामस्तर्हि सती खलु कन्या" मु० चि०। "कार्त्तिक वृश्चिकौलिक तुला नृयुग्म मिथुनम् एषामत्रये म-कर्मे झषगे मीनगते यावत्त्रयेऽकीयमत्रयमार्य्य मनुरादि-मताया सर्व्वमुनिसम्मता इत्यर्थः तेष्वशेष यर्हि यदा उ-पयामो विवाहो भवेत्तर्हि कन्या विवाहोत्तरं सती पतिव्रता खलु यदाह वसिष्ठ "लग्ने हि सर्व्वे शुभराशयश्च शुभेक्षिता स्याद् युता शुभाः सुः। नवांशकस्तौलिन्दयुग्मकन्याचापाद्य-

पापदृष्टं वशिष्ठोक्तपुत्रपौत्रादिप्राप्तिरूपं शुभं फलं स्यात् अथ वा एवं मदनव्ययस्थानाधीशस्य मित्रं सौम्यश्चेत् स्थात्तस्मात् द्यूनं सप्तमभवनाय चेद्वीक्षते वा अथ वा तनुमदनगृहं लग्नात्सप्तमभवनञ्च वीक्षते तदा वध्वा पापदृष्टं शर्म स्यात्। यद्युभयत्रापि नवांशस्वामिनो मित्रं पापग्रहश्चेत्तस्य दृष्टिरशुभैवेति फलितार्थः। यदाह वराहः "शुद्धिस्त्विह स्यान्न यदोदयांशौ लग्ने नवांशस्वामिपैति शुद्धिम्। तदा सुहृत्सौम्यनिरीक्षितौ च शुभाय च स्यात्प्रवदन्ति सन्त" इति। कश्यपः "राश्यंशौ मित्रसौम्येन वीक्षितौ वाथ संयुतौ। उदयास्तांशयोः शुद्धिस्त्रिविधा कन्यकाप्रदेति"। वशिष्ठः "लग्नांशशुद्धा रहितं सदोषं करोति मृत्युं वरकन्ययोश्च। तात्तं तदा लग्नगुणास्तथाप्यत्रं यन्मार्गो इव सर्पदष्टमिति"। केचित्तु विवाहादौ वज्रयोगं निषिद्धमाहुस्तल्लक्षणम्। "तिथिवारं च नक्षत्रं नवभिश्च समन्वितम्। सप्तभिस्तु हरेद्भागं शेषाङ्के फलमादिशेत्। त्रिशेषे तु जलं विद्यात् पञ्चशेषे प्रभञ्जनम्। सप्तशेषे वज्रपातोऽशेषे मजूस्स लक्षणमिति टोडरानन्दे" पी॰धा॰

अथ सूर्य्यसंक्रान्तिदोषः "विषुवायनेषु परपूर्व्वमध्यमान्दिवसांस्त्यजेदितरसंक्रमेषु हि। घटिकास्तु षोडश शुभक्रियाविधौ परतोऽपि पूर्व्वमपि सन्त्यजेद्बुधः" मु॰चि॰। "विषुवन्तुलामेषसंक्रान्ती अयनं कर्कमकरसंक्रान्ती एतत्स्वतत्त्वेषु विषुवायनाख्यासु संक्रान्तिषु परपूर्व्वमध्यमान् दिवसान् बुधः शुभक्रियाविधौ विवाहव्रतोपनयनादि शुभकार्य्येषु त्यजेत्। इतरास्वष्टसंक्रान्तिषु संक्रमकालात्परतोऽग्रेऽपि पूर्व्वं प्रागपि षोडश घटिका मिलित्वा द्वात्रिंशद्घटिकास्त्यजेत्। यदाह वशिष्ठः "विषुवतोरयनयोर्दिवसत्रयं हरिपदे षडशीतिमुखेषु च। पूर्व्वतोऽपि परतोऽपि संक्रमात्खल्वथ खलु षोडश त्यजेत्। संक्रान्तिदोषे स्वचिरात् कृतं यदुत्साहपूर्व्वं खलु मङ्गलाद्यम्। लाक्षासमूहज्वलिताग्निमध्ये विलीयते तद्वदशेषमेतदिति" उद्वाहादिगृहपातस्नानादावनिषेधः। तद्वाक्यानि संक्रान्तिप्रकरणेऽस्माभिरुक्तानि। किन्तु दिनत्रयं त्याज्यं किं संक्रान्तिकालात् प्राग्दिनत्रयमुत तदनन्तरमुत मध्यमं वेति पक्षत्रयसम्भवे निर्णयमाह गुरुः। "अयने विषुवे पूर्व्वमपरं मध्यन्दिनन्त्यजेत्। अन्यसंक्रमणे पूर्व्वाः पराः षोडश नाडिका इति"। अयञ्च निषेधः सायनसंक्रान्तिष्वपि ध्येयः। यदाह वशिष्ठः "यदाऽयनप्रवेशः स्यात्तदा तद्राशिसंक्रमः। तस्मिन्नपि दिने त्याज्या नाड्यः षोडश षोडशेति"। शौनकः "अयनद्वये समूढा भर्त्तारं नाभिनन्दते नारी। विषुवद्द्वयेऽपि विधवा षडशीतिमुखेषु सा म्रियते। विष्णुपदेषु विगीता कन्या विकलेन्द्रिया व्यतीपाते। वैधृतिविष्ट्योर्वन्ध्या सुभगा शेषेषु करणेष्विति" पी॰ धा॰।

अथ पङ्ग्वन्धादिलग्नदोषः "पङ्गौ तुलाली बधिरौ मृगाश्वौ रात्रौ च सिंहाजवृषा दिवान्धाः। कन्यानृयुक्कर्कटका निशान्धा दिने घटोऽन्त्यो निशि पङ्गुसंज्ञः" मु॰ चि॰। "पश्चे दिवसे तुलावृश्चिकौ बधिरौ स्मृतौ, मृगाश्वौ मकरधनुषी रात्रौ न तु दिवसे, सिंहाजवृषा दिवान्धा दिवसे बधिरा। न तु रात्रौ। कन्या नृयुक्कर्कटा निशान्धारात्र्यन्धा न तु दिवान्धाः। घटः कुम्भो दिने पङ्गुसंज्ञो न तु रात्रौ। अन्त्यो मीनो निशि पङ्गुसंज्ञो न तु दिने। यदाह वशिष्ठः "मेषादिराशयः षट्कं चत्वारो बधिराः स्मृताः। द्वौ पङ्गू चेति विज्ञेयाविन्त्यंत्रा विलक्षणम्। मेषो वृषो मृगेन्द्रश्च दिवसेऽन्धाः प्रकीर्त्तिताः। नृयुक्कर्कटकन्याश्च रात्रावन्धाः प्रकीर्त्तिताः। तुला च वृश्चिकश्चैव दिवसे बधिरौ तथा। धनुश्च मकरश्चैव बधिरौ निशि कीर्त्तितौ। कुम्भमीनौ च पङ्गू द्वौ दिवारात्रौ यथाक्रममिति"। कुम्भो दिवा पङ्गुर्मीनो रात्रौ पङ्गुः, अनेन यस्मिन् काले लग्नस्य योऽन्धपङ्ग्वादिदोषः उक्तस्तस्मिन्नेव काले तल्लग्नन्दोषावहं न कालान्तरे" पी॰धा॰।

तत्फलम्। "दारिद्र्यम्बधिरतनौ दिवान्धलग्ने वैधव्यं शिशुमरणं निशान्धलग्ने पङ्ग्वङ्गे निखिलधनानि नाशमीयुः सर्वत्राधिपगुरुदृष्टिभिर्न दोषः" मु॰चि॰।

"वशिष्ठः "अन्धे वैधव्यमाप्नोति दारिद्र्यं बधिरे तथा। अथ नाशो भवेत् पङ्गाविति धात्रा विनिर्म्मितम्"। व्यासः "मासशून्याश्च यास्तारा राशयो बधिराद्यः। गौडमालवयोस्त्याज्यास्त्वन्यदेशे न गर्हिता इति" पी॰धा॰।

अथ नवांशशुद्धिः। "कार्मुकतौलिकन्यायुग्मलवे झषगे वा। यर्हि भवेदुपयामस्तर्हि सती खलु कन्या" मु॰चि॰। "कार्मुक धनुस्तौलिक तुला कन्या युग्मं मिथुनम् एषामंशे नवांशे झषगे मीनगते वा अन्त्यनवांशस्वकीयस्थानार्थः धनुरादिनवांशाः सर्वमुनिसम्मता इत्यर्थः तेष्वंशेषु यर्हि यदा उपयामो विवाहो भवेत्तर्हि कन्या विवाहोत्तरं सती पतिव्रता खलु यदाह वशिष्ठः "लग्ने हि सर्वे शुभराशयश्च शुभेक्षिताश्च युता शुभाः स्युः। नवांशकास्तौलिकन्यायुग्मकन्यापापाद्य-

एवेत्येतदपि वक्ष्यति । अतोऽसमर्थमतिश्च विष्णु लिखि क्रमेण निषिद्धस्थानान्युक्तानि । "त्याज्या लग्नेऽब्धयो मन्दात्, षष्ठे शुक्रेन्दुलग्नपाः । रन्ध्रे चन्द्रादयः पञ्च सर्वेऽस्ते उग्रगुरू समाविति" । (मन्दादयश्च चत्वारो मन्दरवि चन्द्रकुजा इत्यर्थः) । अत्र गुरौ सप्तम शौनकमतेन तादृशविरुद्धफलाभावात् । यदाह "कन्यास्तिष्ठो जनयति सापत्न्यं चैव सप्तमे गशिनि" । "शीलवरिष्ठोपेताङ्करोति पत्यु कलत्रगे देवाम्" इति । गुरुरित्यनुवर्त्तते अत्र वचनद्वयप्रामाण्याद्विकल्पः । यच्चात्रिणोक्तं "नामित्रगो यदि भवेदुशना बुधो वा गीर्वाणनाथसहितश्च सितचन्द्रपक्षे । कन्याविवाहसमये परिहृत्य दोषान् सौभाग्यपुत्रसहिता वनिता करोतीति" तच्चन्द्रजामित्रविषयम् । तथा च भुजबलः "स्त्रीणां विवाहे तु चर्चस्येवा पत्यु प्रणाय विहगा विदध्यु । त्वक्ता-बुधं देवगुरुं गुरुं च निशाकरादस्तमयप्रपन्ना" इति । अतएव दीपिका "रविमन्दकुजाक्रान्त स्थानाद्वा सप्तमं त्यजेत् । विवाहयात्राचूडासु गृहकर्मप्रवेशने" इति शी० धा० ।

अथ लग्नात् स्थानविशेषे ग्रहभेदानां प्रशस्तता । तत्राचार्याः । "षट्सु रविकेतुतमोऽर्कपुत्रास्त्र्यायारिगः क्षितिसुतो द्विगुणायगोऽब्जः । सप्तव्ययाष्टरहितौ भृगुसितोऽष्टसिद्धनवव्ययगृहान् परिहृत्य शस्तः" मु० चि० ।

"तृतीयैकादशाष्टमषष्ठस्थानेषु रविकेतुतमोऽर्कपुत्रा गस्ता शुभफलदातारः । यदाह शौनकः "बन्धुजनेभ्यः पूजां लिङ्गपर्ल्लिश्च सहजगे त्वर्के । प्राप्नोति धनं षष्ठे त्वायदाद्धे सुतार्थं च । दम्पत्यो सह मरणं निधनस्थेऽर्केऽष्टमस्था । कारयति धनविवृद्धिं त्वायदाद्धे तथा यश सवितेति" (रवे) धनधान्यपुत्रयुक्तां पञ्चसर्वसहस्रमृतीयस्थ । षष्ठे षड्भिर्मासैरसपत्नीं कन्यका कुरुते । निधनगतार्कि कुर्यादामरणादामयवियुक्ताम् । आयगतार्कि कन्यां त्रिवर्गयोग्यां करोति वत्सरादिति" (शने) अत्र राहुकेत्वोश्च फलं शनिवदेवेति "स्वर्भानो वाप्य शिखिनि वा लग्नभावादिसंस्थे" इति वशिष्ठोक्ते स्त्र्यायारिगः तृतीयैकादशषष्ठस्थानस्थित क्षितिसुतो भौम शस्त । "सहजस्थो भूमिसुत सौभाग्यकरस्तु यावदायुष्यम् । सन्तत्सरेण विपुलं धनागमं पत्युस्स्यस्तु । मणिकाञ्चनरत्नाकरसमेतादृगग भूजोऽष्टदषट्लग्न" इति शौनकोक्ते । अब्ज चन्द्रो द्विगुणायगो द्वितीयतृतीयैकादशस्थ शस्त । "आय्दादनयुक्ता करोति चन्द्रो धने नार्यो । चन्द्रस्तृतीय राशौ सौभाग्यकरस्तु यावदायुष्यम् । लग्नादेकादशग कन्यामिन्दुर्धनान्विता कुरुते" इति शौनकोक्ते । भृगुरु बुधबृहस्पती सप्तमद्वादशाष्टमातिरिक्तस्थानस्थितौ शस्तौ । उक्तस्थानानाम् अशुभत्वादन्येषां शुभदत्वात् । यदाह वशिष्ठ । "प्रीतिर्वृद्धि सगुणनिरतिर्बन्धुपूजा सुताप्ति सद्वैपक्ष्य तनयरहितं त्वन्यथा भर्त्तृनाश । धर्मे वुद्धिर्भवति चरणीलब्धिरत्वेव हृद्विशानि स्त्रीणा क्षिमकरसुने लग्नभावादिसंस्थे" इति । "लक्ष्मीप्राप्तिर्भवति सुयशा प्रीतिरन्योन्यदार्ढ्यरिष्टप्राप्तिर्बहुविधमय चाप्यमाणा विरक्ति' । पापासक्ति सुकृतविरतिर्भूरिलाभ सुरेज्ये स्त्रीणा सौख्य रिपुकृतभयं लग्नभावादिसंस्थे" इति अयं शुभदैव अत्र शुभावहो विधिविहितमर । क्रोमत्य स्थापैम् केचिद्बहुविधभयमिति" पठन्ति तन्मकारे भवकारभ्रान्ते "उभयकुलानन्दकरीं करोति न चिराद्गुरु षष्ठे" इति षष्ठस्थानस्थितगुरौ शौनकेनापि सम्यक्फलाभिधानात् । सित इति अष्टमतृतीयसप्तषड्द्वादशस्थानानि परिहृत्य त्यक्तान्येषु स्थानेषु सित, शुक्र शस्त । तदुक्तं वशिष्ठेन "भोगप्राप्तिर्विविधविभव स्वैरवृत्तिर्महत्त्व द्युम्नाधिक्य भवति निधनं सर्वनाशोऽसुतत्वम् । नव्यप्रीतिर्बहुविधगुणा सर्वसम्पत्समृद्धिरक्ष स्त्रीणामुशनसि तथा लग्नभावादिसंस्थे" इति द्युम्न द्रविणम् । असुतत्व दरिद्रता । स्वस्त दारिद्र्यम् । वशिष्ठ "मृत्युर्नैस्व वहुविधधनप्राप्त्यहानि प्रजाना व्याधि सौख्यं बहुविधमथोमत्तं-हानिर्चिरायु' । श्रेयोहानिर्भवति हृदयव्याधिरर्थागमश्च भानौ स्त्रीणामतिशयरुजा लग्नभावादिसंस्थे ।(रवे)नाश सम्पदुःखबहुविधयशोवन्धुवृद्धि प्रजाप्ति यस्मान्मृत्युर्भवति न चिराद्दीर्घसापत्न्यबाधा । प्रव्रज्यात्व दुष्प्रिमजनन बहुम भोगभाक्त्व दास्य स्त्रीणा तुहिनकिरणे लग्नभावादिसंस्थे (इन्दो)। अत्र चतुर्थचन्द्रस्य प्रजाप्ति फलमभिहितम् श्रीपतिनापि "सुखे तु कथितो बन्धुक्षय, कैश्चनेत्येवमत्र तु स्थयोक्तमिति मन्यकता चतुर्थस्थानस्य मध्यमत्वमङ्गीकृतम् । "वधू श्वशुरवियुक्ता चतुर्थस्य शशी स्यात्सदादिति" शौनक । विरुद्धार्थयो का गतिरिति चेत् । स्व'च चन्द्रविषयमशुभफलम् तद्भिन्नचन्द्रविषय शुभफलम् । उक्तञ्च केशवार्केण 'बालोऽब्ज· प्रियभिरह यति स्तनान्ध शून्यत्व सृजति सुखे सुवासिनीनामिति" वशिष्ठ 'मृत्यु, शोको बहुविधधन प्राप्तिर्वैर कुपुत्रैर्लक्ष्मी-प्राप्तिर्भवति मरणश्रीमचोर्वैयनाश'। स्त्रीणा द्वेषो व्यसननि

[illegible]

[illegible]

शेषा ये लग्नदोषाः पापैः कृता दृष्टिनिपातदोषाः। लग्ने गुरुस्तान्निखिलान् करोति क्षयं यथाम्भः पयसाद्रसेति"। अथवा लग्ने एकादशे रवौ सति दोषनाशः। "यस्यैकादशगे सूर्ये दोषा नाशं ययुस्तदा। अरण्यादेव सहसा पापं जन्मशतार्जितमिति"। अथवा लग्ने वर्गोत्तमे लग्नराशियुक्ते यथा मिथुने मिथुनांशे तदा दोषनाशः। अथवा चन्द्रे वर्गोत्तमे लग्नराशिस्थिते वा सति दोषनाशः। द्वितीयद्यायस्यास्तु लग्नस्थितेषु सुर्यार्कलाभचन्द्रो लग्नादुपचय३,१०,११ स्थाने चेत् स्यात्तदापि सर्वदोषनाशः। एवं मुनिभिः परिहारमवधार्य यदाह कश्यपः "वर्गोत्तमगते लग्ने वर्गदोषा वर्त्यं ययुः। चन्द्रे चोपचये वापि मीनेषु कृशरितो यथेति"। चन्द्रे इति तदुक्तमेव प्रकारेण दुर्मुहूर्त्ता द्यावर्ष्मसंसादयः, एवं यदोषाः पापग्रहमहस्तिस्थाने सर्वे चन्द्रे लग्ने एकादशस्थानस्थिते सति नाशमायान्ति। "मुहूर्तलग्नमद्दवर्गकुमवांशभवोद्भवाः। ये दोषास्तान्निहन्त्येव यश्चैकादशगः शशीति"। अन्यदप्याह कश्यपः "लग्नाद्व्यायस्थानगव्योमचरो लग्ने दोषचतुष्टयम्। शुभ केन्द्रगतोऽर्कनि दावाग्निर्विपिनं यथेति" पी० धा०।

"त्रिकोणे केन्द्रे वा मदनरहिते दोषशतकं हरेत् सौम्यः शुक्रोऽद्विगुणमपि लक्षं सुरगुरुः। भवेदाये केन्द्रेऽङ्गप उत यवेशो यदि तदा समूहं दोषाणां दहन इव तूर्णं प्रमथति" मु० चि०। "त्रिकोणे ५,९ केन्द्रे सप्तरहिते १,४,१०, यदि सौम्यो बुधस्तिष्ठेत्तदा दोषशतं हरेत्। उक्तस्थानस्थितः शुक्रोऽपि द्विगुणं दोषशतं दोषद्विशतीं हरेत्। उक्तोक्तस्थानस्थितो गुरुरपि लक्षं दोषान् हरेत्। यदाह नारदः "दोषाणां द्विशतं हन्ति बलवान् केन्द्रगो बुधः। अपहाय शुभं शुक्रोऽद्विगुणं लक्षमङ्गिराः"। अत्र शतसहस्रेनानेकशब्दस्यात्र विवक्षितम्। अतएवाह कश्यपः "बलवान् केन्द्रगः सौम्यो हन्ति दोषशतत्रयम्। लूनं विहाय दैत्येज्यः सहस्रं लक्षमङ्गिरा" इति। भवेदिति लग्नपो लग्नस्वामी उत नवांशपो वा लग्ने ११केन्द्रे १,४,१० यदि भवेत्तदा च दोषाणां समूहं शमयति तत्र दृष्टान्तः, दहनोऽग्निस्तूलं कार्पासमिव शमयति। यदुक्तं नारदेन "लग्नेट् लग्नांशनाथो वा यद्यायः केन्द्रगोऽपि वा। राशिं निघ्नन्ति दोषाणामिन्धनानीव पावकः"।

अथ पक्षवशेन श्वशुरादिशुभाशुभनिरूपणम् "श्वश्रूः सिंहोऽर्केः श्वशुर,अनुजस्तु,जोऽयिकमप स्यादथितो,मनः शमी। एतद्वर्गे संप्रतिभाव्य तान्निरुक्तेषां सुखं संप्रवदेद्विवाहतः"मु० चि०। "सुभ्रू श्वश्रूः, सूर्यः श्वशुर, अत्र कन्याभिनिष्कशुभाशुभस्य विचारासत्त्वात्तस्याः कन्यायाः श्वश्रूर्वरमाता श्वशुरोवरपिता, तनुर्लग्नं तनुः स्वशरीर, जामित्रपः सप्तमाधीशोदयितो भर्त्ता ज्ञेयः, शशी मनो-ज्ञेयम् एतद्बलम् एतेषां शुक्रादीनां बलं विचार्यतान्निरुक्तं तन्नवितान्वितत् निशापतौ विवाहादनन्तरं तेषां श्वश्वादीनां सुखं स्यादिति प्रवदेत्। यदाह शौनकः "श्वशुर सप्ताश्विरथः श्वश्रूर्भृगुनन्दनो विनिर्दिष्टः। होरागमार्थकुशलैर्जामित्रपतिः पतिः स्त्रीणाम्। शरीरं लग्नवशात् सुखदुःखं मानसं मनसाम्नवशादिति"। शाङ्गीगेऽपि"श्वशुरोऽर्कः, सितः श्वश्रूः, स्त्रीणामस्तपतिः पतिः। एभिरन्वोपगैरेषां शुभं नीचादिगैरसदिति" विशेषान्तरमप्युक्तं शाङ्गीये "सूर्यात्मति, स्त्री च विधो,सयाराशिर्त्ते, सुती शाश्वशुर गुरोश्च। श्वश्रू सितादर्कसुतात् वेश्म, मू याश्चसद्वाहविधौ स्वयुक्त्या, एतैर्नीचस्थितैः सद्गतैर्वाहादिकं न सत्। स्वगृहोच्चत्रिकोणस्थैः शुभमेषां यथोदितमिति"।

अथ संकीर्णजातीनां विवाहे नियतकालविशेषः "कृष्णपक्षे सौरिकुजार्केऽपि च वारे वर्ज्ये नक्षत्रे यदि वा स्यात्करपीड़ा। संकीर्णानां तर्हि सुतायुर्धनलाभ प्रीतिप्राप्त्यै सा भवतीह स्थितिरेषा" मु० चि० "कृष्णपक्षे शनिभौमार्कवारे विवाहोक्तनक्षत्रादिभिन्नक्षत्रे च, चकाराद्ग्रहपातमृत्युयोगादि दुष्टयोगेष्वपि यदि संकीर्णानाम् अनुलोमप्रतिलोमजानां करपीड़ा विवाहः स्यात्। तर्हि सा करपीड़ा सुतायुर्धनलाभप्रीतिप्राप्त्यै भवति। एषा स्थितिराचारोऽस्ति, अनुलोमजामूर्द्धावसिक्तादयः प्रतिलोमख्यावाघ्रजादयः। चकारपाठ्ययुक्तेरदभावे विवाहाद्युक्तकाले च प्रागुक्तदिनेऽपि स्यादिति सूक्ष्मार्थम्। तदुक्तं शाङ्गीये "कृष्णपक्षे भानुभौमार्कजानां वारे योगे चापि धिष्ण्ये निषिद्धे। संकीर्णानां दारकर्म प्रशस्तं प्रीत्यर्थायुःप्राप्तये शौनकाद्या" इति। केशवार्कः "मायेव सहुरभुवामशुभर्क्षपक्ष मू रसद्येषु शुभदम् करपीड़नं स्यात्" इति

अथ लग्ने सत्यपि तदभावे गोधूलिनिरूपणमाह "नास्मिन्नर्क्षं न तिथिकरणं नैव लग्नस्य चिन्ता नो वा वारो न च लवविधिर्नो मुहूर्त्तस्य चर्चा। नो वा योगो न मृतिभवनं नैव जामित्रदोषो गोधूलिः सा मुनिभिरुदिता सर्वकार्येषु शस्ता" मु० चि०।

शिखविच्छूर्णीतकेशश्च विक्रयामद्योपचम्मादिति”। चन्द्रे त्रामस्थे वित्ते द्वितीयस्थे सहजस्थे वा सति स्त्रीपुरुषयोः सौख्यं स्यात्। तदुक्तं संहितासारे “यत्रैकादशगश्चन्द्रो द्वितीयो वा तृतीयगः। गोधूलिका स विज्ञेया शेषा धूलिरिति स्मृतेति” पी॰धा॰

ज्यो॰त॰मासभेदे फलभेदः। “मार्गे गोधूलियोगे प्रभवति विधवा, माघमासे तथैव, पुत्रायुर्धनयौवनेन सहिता कुम्भे स्थिते भास्करे। वैशाखे शुभदा, प्रजावलवती, ज्यैष्ठे पतेर्मान्यदा आषाढे धनधान्यपुत्रबहुला, पापिष्ठेषे कन्यका। अथ विवाहादौ वर्ज्यग्रदोषसमष्टि “उत्पातान् सह पातदग्धतिथिभिर्दुष्टाश्च योगास्तथा चन्द्रेज्यौघमसामयास्तमयनं तिथ्या क्षयर्द्धी तथा। गण्डान्तञ्च सविष्टि संक्रमदिनं तन्वंशपास्तं तथा तन्वंशेशविधूनथाष्टरिपुगान् पापस्य वर्गांस्तथा। सेन्दुक्रूरखगोदयांशसदयास्ताशुद्धिचण्डायुधम्। खार्जूरं दशयोगयोगसहितं जामित्रलत्ताव्यधम्। बाणोपग्रहपापकर्त्तरि तथा तिथ्यृक्षवारोत्थितं दुष्टं योगमथार्द्धयामकुलिकाद्यान् वारदोषानपि। क्रूराक्रान्तविमुक्तभं ग्रहणभं यत् क्रूरगन्तव्यभं त्रेधोत्पातहतञ्च केतुहतभं सन्ध्योदितम्भं तथा। तद्वच्च ग्रहभिन्नयुद्धगतभं सर्वानिमान् सन्त्यजेद्वाहे शुभकर्मसु ग्रहकृतान् लग्नस्य दोषानपि” मु॰चि॰। “उत्पातादीन्दोषान् द्वाहे यज्ञोपवीतादिशुभकर्मसु च सन्त्यजेदिति तृतीयश्लोकेनान्वयः। उद्वाहग्रहणं गोबलीवर्द्दन्यायेन सुस्पष्टत्वार्थम्। उत्पातान् त्रिविधान् दिव्यान्तरिक्षभौमान् सप्तदिनानि तत्सम्बन्धिनं सप्त वर्ज्यदिनान्यपि त्यजेत्। यदाह गुरुः “दिग्दाहे वा महादारुपतने चाम्बुवर्षणे। उल्कापाते महावाते महाशनिनिपातने। असम्भाशनिपाते च भूकम्पे परिवेषयोः। ग्रामोत्पाते पिशाचाद्ये दुर्निमित्ते नभोभवे। केतवो यत्र दृश्यन्ते च धूमा वा दृश्यगिवधा। चन्द्रसूर्यग्रहे चैव वर्जयेद्दिनसप्तकमिति”। पातो महापात क्रान्तिसाम्यमिति यावत् तज्ज्ञापितप्रसिद्धम्। दग्धतिथयः “चापान्त्यगे गोघटगे इत्यादिनोक्ताः एताः सह त्यजेदिति सम्बन्धः तथा दुष्टान् योगान् व्यतीपातवैधृतिपरिघादीन्। अथ चन्द्रेज्योगमसा चन्द्रगुरुशुक्राणाम् अस्तमयनमस्त च तिथ्या क्षयर्द्धी तिथिक्षय तिथिवृद्धि च गुरुगण्डान्त नक्षत्रतिथिलग्ने त्रिविध विष्टिर्भद्रा संक्रमदिन तद्दिवसे षष्ठ्या घटिका, अयनेषु त्रिषु च पूर्वापरे त्रिदिनमिति विशेषोध्येय। ताभ्यां सहि-

तमिति पूर्वेण सम्बन्धः। तन्वंशपास्तं तथा तन्वंशेशविधून् लग्नगत नवांश सो पातः तन्वंशपौ तयोरस्त लग्नाधीशास्तं लग्नगतनवांशाधीशास्तं चेत्यर्थः तथा तन्वंशेशविधून् लग्ननवांशेशचन्द्रान् अष्टरिपुगान् अष्टमगतान् षष्ठस्थान् इन्दुश्च क्रूरखगश्चेन्दुक्रूरखगौ उदयो लग्नञ्च अंशो नवांशश्च उदयांशमिति समाहारद्वन्द्वैकवचनं इन्दुक्रूरखगाभ्यां सहितमुदयांशम्। इन्दुसहितं लग्नं लग्नांशं च क्रूरग्रहेण सहितं लग्नं लग्नांशं चेत्यर्थः। पापस्य त्रिंशत्कमविशिष्टं पापानां वर्गानित्यर्थः उदयाशुद्धिरस्त.शुद्धिश्च उदयास्ताशुद्धि चण्डायुधम् “चण्डायुध कर्णधरेष्टतिसाध्येत्यादिनोक्तम्। खार्जूर व्याघातगण्डेत्यादिनोक्तं दशयोग “सूर्यर्क्षचन्द्रर्क्षयुतेरित्यादिनोक्त, योगो ग्रहयुतिश्च तत्सहित जामित्रलत्ताव्यधम् समाहारद्वन्द्वैकवचन जामित्र द्विविध लग्नजामित्र चन्द्रजामित्रञ्च लग्नाच्चन्द्रेत्यादिनोक्त लत्ता “शराङ्गपूर्णेन्दुसिता इत्युक्ता व्यधम् वेध सप्तशलाकोक्तं पञ्चशलाकोक्तञ्च। बाणा पञ्चकम् उपग्रहः प्रसिद्धः शराष्टदिक् शक्रेत्यादि, पापकर्त्तरी क्रूरग्रहकर्त्तरी समाहारद्वन्द्वैकवचन तिथ्यृक्षवारोत्थित दुष्ट योग तिथिनक्षत्रवारैः रचित उत्पन्न दुष्टयोगम्। तथा तिथनक्षत्रोत्थं वैश्वमादिमे इत्यादि। तिथिवारोत्थं सूर्येशपञ्चेत्यादिनक्षत्रवारोत्थं याम्यत्वाष्ट्रमित्यादि अनेक दुष्टयोगम् अथार्द्धयामकुलिकाद्यान् वारदोषानपि सदार्धम् आदिपदेन दुर्मुहूर्तादिकान्। क्रूराक्रान्तविमुक्तभं क्रूराक्रान्तं क्रूरविमुक्तञ्च भ ग्रहणभं यस्मिन् भे सूर्यचन्द्रोपरागो जातस्तत् यत् क्रूरगन्तव्यभ क्रूरेण जिगमिषित यच्च नक्षत्र त्रेधोत्पातहतञ्च भम्। त्रिविधोत्पातैर्दिव्यभौमान्तरिक्षैर्हत तन्मासषट्कं त्याज्यमेवं ग्रहणनक्षत्रमपि। केतुहतमञ्च केतुना हतभञ्च। सन्ध्योदितभम् अत्र सन्ध्याशब्देन सायंसन्ध्या गृह्यते। तत्रोदितं तत्काले यन्नक्षत्रस्य क्षितिजे उदयस्तत् सूर्याच्चतुर्दश नक्षत्रमित्यर्थः। न तु प्रातःसन्ध्यायामत्र हि सूर्येणाक्रान्तभुक्तान्यतरत्वसम्भवात्। यदुक्तं केशवार्केण “तदुदिताङ्कतोऽपि चतुर्दश तदल्पकेऽपि त्यज शुभकर्मणीति”। तारकान्तरे क्षीणेऽपि। ननूत्पातत्वादेव निषेधे सिद्धे पुनर्दोषाभिधानमिमर्थम् उच्यते उत्पातदोषस्य सत्यावश्यकाले कुत्रचित् शुद्धदेशविषयत्वात् तद्दोषस्य च दोषाधिक्यद्योतनादावश्यकेऽपि सर्वदेशविषयत्वेन निषेधो यथा स्यादिति। ग्रहभिन्नयुद्धगतभं ग्रहेण भेदितं ग्रहयुद्धगतञ्च यत्तस्य

काशीखण्डे ३७ अध्याये स्त्रीणां शुभाशुभलक्षणान्युक्तानि यथा "सदा स्वङ्गी सुखं भुङ्क्ते स्त्री लक्षणवती यदि । अतः सुलक्षणार्थमादौ लक्षणमीक्षयेत् । वपुरावर्त्तगन्धश्च छाया सत्त्वं स्वरो गतिः । वर्णश्चेत्यष्टधा प्रोक्ता बुधैर्लक्षणभूमिका । आपादतलमारभ्य यावन्मौलिरुहं क्रमात् । शुभाशुभानि वक्ष्यामि लक्षणानि मुने ! शृणु । आदौ पादतले रेखा ततोऽङ्गुष्ठाङ्गुलीनखाः । पृष्ठं गुल्फद्वयं पार्ष्णी जङ्घे रोमाणि जानुनी । ऊरू कटिर्नितम्बश्च स्फिग् भगो जघनं वस्तिके । नाभिः कुक्षिद्वयं पार्श्वोदरमध्यवलित्रयम् । रोमाणि हृदयं वक्षो वक्षोजद्वयचूचुकम् । जत्रु स्कन्धांसकक्षादोर्मणिबन्धकरद्वयम् । पाणिपृष्ठं पाणितलं रेखाङ्गुष्ठाङ्गुलीनखाः । पृष्ठं कृकाटिका कण्ठं चिबुकञ्च हनुद्वयम् । कपोलवक्त्रमधरोत्तरौष्ठद्विजजिह्विकाः । घण्टिका तालु हसितं नासिका क्षुतमक्षिणी । पक्ष्मभ्रूकर्णभालानि मौलिरोमन्तमौलिजाः । षष्टिः षडुत्तरा योषिदङ्गलक्षणसत्खनि । स्त्रीणां पादतलं स्निग्धं मांसलं मृदुलं समम् । अस्वेदमुष्णमरुणं बहुभोगोचितं स्मृतम् । रूक्षं विवर्णं परुषं खण्डितप्रतिबिम्बकम् । शूर्पाकारं विशुष्कञ्च तु सदौर्भाग्यसूचकम् । चक्रस्वस्तिकशङ्खाब्जध्वजमीनातपत्रवत् । यस्याः पादतले रेखा सा भवेत् क्षितिपाङ्गना । भवेदखण्डभोगाढ्या यामध्याङ्गुलिसङ्गता । रेखाखुसर्पकाकाभा तु सदारिद्र्यसूचिका । उन्नतो मांसलोऽङ्गुष्ठो वर्त्तुलोऽतुलभोगदः । वक्रो ह्रस्वश्च चिपिटः सुखसौभाग्यभञ्जकः । विधवा विपुलेन स्याद्दीर्घाङ्गुष्ठेन दुर्भगा । मृदवोऽङ्गुलयः शस्ता घनाः वृत्ताः समुन्नताः । दीर्घाङ्गुलीभिः कुलटा, कृशाभिरतिनिर्धना । ह्रस्वायुष्या च ह्रस्वाभिर्भुग्नाभिर्भुग्नवर्त्तिनी । चिपिटाभिर्भवेद्दासी विरलाभिर्दरिद्रिणी । परस्परं समारूढा यदाङ्गुल्यो भवन्ति हि । हत्वा बहूनपि पतीन् परप्रेष्या तदा भवेत् । यस्याः पथि समायान्त्या रजो भूमेः समुच्छलेत् । सा पांशुला प्रजायेत कुलत्रयविनाशिनी । यस्याः कनिष्ठिका भूमिं न गच्छन्त्याः परिस्पृशेत् । सा निहत्य पतिं पापा द्वितीयं कुरुते पतिम् । अनामिका च मध्या च यस्या भूमिं न संस्पृशेत् । पतिद्वयं निहन्त्याद्या द्वितीया च पतित्रयम् । प्रतिष्ठोनत्वकारिण्यौ हीने ते द्वे इमे यदि । प्रदेशिनी भवेद्यस्याः पादाङ्गुष्ठव्यतिरेकिणी । कन्यैव कुलटा सा स्यादेष एव विनिश्चयः । स्निग्धाः समुन्नतास्ताम्रा वृत्ताः पादनखाः शुभाः । राज्ञीत्वसूचकं स्त्रीणां पादपृष्ठं समुन्नतम् । अस्वेदनमशिराढ्यञ्च मसृणं मृदुमांसलम् । दरिद्रा मध्यनम्रेण शिराढ्येन सदाऽध्वगा । रोमाढ्येन भवेद्दासी निर्मांसेन च दुर्भगा । गूढौ गुल्फौ शुभायोक्तावशिरालौ सुवर्त्तुलौ । सुघटौ चिपिटौ वक्रौ ख्यातौ दौर्भाग्यसूचकौ । समपार्ष्णिः शुभा नारी पृथुपार्ष्णिश्च दुर्भगा । कुलटोन्नतपार्ष्णिश्च दीर्घपार्ष्णिश्च दुःखभाक् । रोमहीने समे स्निग्धे यज्जङ्घे क्रमवर्त्तुले । सा राजपत्नी भवति विशिरे सुमनोहरे । एकरोमा राजपत्नी द्विरोमापि सुखास्पदम् । त्रिरोमा रोमकूपेषु भवेद्वैधव्यदुःखभाक् । वृत्तं पिशितसंबन्धं जानुयुग्मं प्रशस्यते । निर्मांसं स्वैरचारिण्या दरिद्रायाश्च विश्लथम् । विशिरैः करभाकारैरूरुभिर्मसृणैः घनैः । सुवृत्तै रोमरहितैर्भवेयुर्भूपवल्लभाः । वैधव्यं रोमशैरुक्तं दौर्भाग्यं चिपिटैरपि । मध्यच्छिद्रैर्नृशंसत्वं दारिद्र्यं कठिनत्वचैः । चतुर्विंशाङ्गुलैः शस्ता कटिर्विंशति संयुतैः । समुन्नतनितम्बाढ्या चतुरस्रा मृगीदृशाम् । विनता चिपिटा दीर्घा निर्मांसा सङ्कटा कटिः । ह्रस्वरोमयुता नार्य्या दुःखवैधव्यसूचिका । नितम्बबिम्बो नारीणामुन्नतो मांसलः पृथुः । महाभोगाय संप्रोक्तस्तदन्योऽशर्मणे मतः । कपित्थफलवद्वृत्तौ मृदुलौ मांसलौ घनौ । स्फिचौ वलिविनिर्मुक्तौ रतिसौख्यप्रवर्द्धनौ । शुभः कमठपृष्ठाभो गजस्कन्धोपमो भगः । वामोन्नतस्तु कन्याजः पुत्रजोदक्षिणोन्नतः । आखुरोमा गूढमणिः सुश्लिष्टः संहतः पृथुः । तुङ्गः कमलवर्णाभः शुभोऽश्वत्थदलाकृतिः । कुरङ्गखुररूपोऽयं चुल्लीोदरसन्निभः । रोमशो विवृतास्यश्च दृश्यनासोऽतिदुर्भगः । शङ्खावर्त्तो भगो यस्याः सा गर्भमिह नेच्छति । चिपिटं कर्परकारं किङ्करीपददो भगं । वंशवेत्रदलाभो गजरोमोपनासिकः । विकटः कुटिलाकारो लम्बगल्लश्च न शुभः । शस्ता नाभिर्जघनं विस्तीर्णं तुङ्गमांसलम् । मृदुलं मृदुलोमाढ्यं दक्षिणावर्त्तमोचितम् । वामावर्त्तं च निर्मांसं भुग्नं वैधव्यसूचकम् । सङ्कटस्फटरूपं जघनं तु पदं सदा । वस्ति प्रशस्ता विपुला मृद्वी स्तोकसमुन्नता । रोमशा च शिराला च रेखाङ्का नैव शोभना । गम्भीरा दक्षिणावर्त्ता नाभी स्यात् सुखसम्पदे । वामावर्त्ता समुत्ताना व्यक्तग्रन्थिर्न शोभना । सूते सुतान् बहून्नारी पृथुकुक्षिः सुखास्पदम् । भूपतिं च जनयेत् पुत्रं मण्डूकाभेन कुक्षिणा । उन्नतेन वलीभाजा सावर्त्तेनापि कुक्षिणा । वन्ध्या प्रव्रजिता दासी

निम्नौ निर्मांसौ परिवर्ज्जयेत् । समं समांसं सुस्निग्धं सामोदं वर्त्तुलं शुभम् । अनेकवदनच्छायं धन्यानामिह जायते । पाटलो वर्त्तुलः स्निग्धो रेखाभूषितमध्यमः । सीमन्तिनीनामधरो धराजानिप्रिया भवेत् । कृशप्रलम्बः स्फुटितो रूक्षो दौर्भाग्यसूचकः । श्यावः स्थूलोऽधरोष्ठः स्याद्वैधव्यकलहप्रदः । मसृणोमसमापिन्यायोत्तरोष्ठः सुभोगदः । किञ्चिन्मध्योन्नतोऽरोमा विपरीतो विरूपकृत् । गोक्षीरसन्निभाः स्निग्धा द्वात्रिंशद्दशनाः शुभाः । अधस्तादुपरिष्टाच्च समाः स्तोकसमन्विताः । पीताः श्यावाश्च दशनाः स्थूला दीर्घा द्विपङ्क्तयः । शुक्त्याकाराश्च विरला दुःखदौर्भाग्यकारिणः । अधस्तादधिकैर्दन्तैर्भर्त्तारं भक्षयेत् स्फुटम् । पतिहीना च विकटैः कुलटा विरलैर्भवेत् । जिह्वेष्टमिष्टभोक्त्री स्याच्छोणा मृद्वी तथा सिता । दुःखाय मध्यसङ्कीर्णा पुरोभागविस्तरा । सितया तोयमरणं श्यामया कलहप्रिया । दरिद्रिणी मांसलया लम्बयाऽभक्ष्यभक्षिणी । विशालया रसनया प्रमदातिप्रमादभाक् । स्निग्धं कोकनदाभासं प्रशस्तं तालु कोमलम् । सिते तालुनि वैधव्यं पीते प्रव्रजिता भवेत् । कृष्णेऽपत्यवियोगार्त्ता रूक्षे भूरिकुटुम्बिनी । कण्ठे स्थूला सुवृत्ता च क्रमतोच्चा च शोभिता । अप्रलम्बाऽशुभा चपटा स्थूला ह्रस्वा च दुःखदा । अपर्वासितद्विज किञ्चित् किञ्चित्फुल्लकपोलकम् । स्मितं प्रशस्तं सुदृश्यामनिमीलितलोचनम् । समवृत्तपुटा नासा लघुच्छिद्रा शुभावहा । स्थूलाग्रा मध्यनम्रा च न प्रशस्ता समुन्नता । आकुञ्चिताग्रा च वैधव्यक्लेशदायिनी । परप्रेष्या च चिपिटा ह्रस्वा दीर्घा कलिप्रिया । दोष सदृत् स्मृतं दीर्घं युगपद्विलिपिरिलसम् । सुलोचने यस्याः रक्तान्ते कृष्णतारके । गोक्षीरवर्णविशदे सुस्निग्धे कृष्णपक्ष्मणी । उन्नताक्षी न दीर्घायुर्वृत्ताक्षी कुलटा भवेत् । मेषाक्षी महिषाक्षी च केकराक्षी न शोभना । कामपिङ्गला नितरां गोपिङ्गाक्षी सुदुष्टता । पारावताक्षी दुःशीला रक्ताक्षी भर्तृघातिनी । कोटरानयना दुष्टा गजनेत्रा न शोभना । सुयक्षो वामकाणाक्षी बन्ध्या दक्षिणकाणिका । मधुपिङ्गाक्षी रमणी धनधान्यसमृद्धिभाक् । पक्ष्मभिः सुघनैः स्निग्धैः कृष्णैः सूक्ष्मैः सुपुण्यभाक् । कपिलैर्विरलैः स्थूलैर्निन्द्या भवति भामिनी । भ्रुवौ सुवर्त्तुले तन्व्यौ स्निग्धे कृष्णे सुसङ्गते । प्रशस्ते मृदुरोमाणौ सुभ्रुवः कार्मुकाकृती । खररोमा च पृथुला विकीर्णा सरला स्त्रियाः । न भ्रूः प्रशस्ता मिलिता दीर्घलोमा च पिङ्गला । चन्द्रकर्णौ शुभावर्त्तौ सुखदौ च शुभप्रदौ । शष्कुलीरहितौ निन्द्यौ शिरालौ कुटिलौ कृशौ । भालः शिराविरहितो निर्लोमार्द्धेन्दुसन्निभः । अनिम्नस्त्र्यङ्गुलो नार्याः सौभाग्यारोग्यकारणम् । व्यक्तस्वस्तिकरेखञ्च ललाटं राज्यसम्पदे । प्रलम्बमलिकं यस्या देवरं हन्ति सा ध्रुवम् । रोमशेन शिरालेन प्रांशुना रोगिणी मता । सीमन्तः सरलः शस्तो मौलिः शस्तः समुन्नतः । गजकुम्भनिभो वृत्तः सौभाग्यैश्वर्य्यसूचकः । स्थूलमूर्द्धा च विधवा दीर्घशीर्षा च बन्धकी । विशालेनापि शिरसा भवेद्दौर्भाग्यभाजनम् । केशा अलिकुलच्छायाः सूक्ष्माः स्निग्धाः सुकोमलाः । किञ्चिदाकुञ्चिताग्राश्च कुटिलाश्चातिशोभनाः । परुषाः स्फुटिताग्राश्च विरलाश्च शिरोरुहाः । पिङ्गलालघवो रूक्षा दुःखदारिद्र्यबन्धदाः । तिलकं लाञ्छनं वापि हृदि सौभाग्यकारणम् । यस्या दक्षिणवक्षोजे शोणे तिलकलाञ्छने । कन्याचतुष्टयं सूते सूते सा च सुतत्रयम् । भ्रुवोरन्तर्ललाटे वा मशकोराज्यसूचकः । वामे कपोले मशकं शोणं मिष्टाशदं स्त्रियाः । तिलकं लाञ्छनं शोणं यस्या वामकुचे भवेत् । एकं पुत्रं प्रसूयादौ तत सा विधवा भवेत् । गुह्यस्य दक्षिणे भागे तिलकं यदि योषितः । तदा क्षितिपतेः पत्नी सूते वा क्षितिपं सुतम् । नासाग्रे मशकः शोणो महिष्या एव जायते । कृष्णः स एव भर्तृघ्न्याः पुंश्चल्याश्च प्रकीर्त्तितः । नाभेरधस्तात् तिलकं मशको लाञ्छनं शुभम् । मशकस्तिलकश्चिह्नं गुल्फदेशे दरिद्रकृत् । करे कर्णे कपोले वा कण्ठे वामे भवेद् यदि । एषां त्रयाणामेकन्तु प्राग्गर्भे पुत्रदं भवेत् । ललाटेन त्रिशूलेन निर्मितेन स्वयम्भुवा । नितम्बिनी सहस्राणां स्वामित्वं योषिदाप्नुयात् । सुप्ता परस्परं या तु दन्तान् कटकटायते । सुलक्षणापि न सा शस्ता यत् किञ्चित् प्रलपेत् तथा । पाणौ प्रदक्षिणावर्त्तौ धर्म्यौ वामो न शोभनः । नाभौ श्रुतावुरसि वा दक्षिणावर्त्त ईरितः । सुखाय दक्षिणावर्त्तः पृष्ठवंशस्य दक्षिणे । अन्तःपृष्ठे नाभिसमो दीर्घायुपुत्रवर्द्धनः । राजपत्न्याः प्रशस्तश्च भगमौलौ प्रदक्षिणः । स चैव कटिभागे स्याद्बह्वपत्यसुखप्रदः । कटितो गुह्यवेधेन पत्यपत्यनिपातनम् । ललाटोदरवेधेन पृष्ठावर्त्तौ न शोभनौ । एकेन हन्ति भर्त्तारं भवेदन्येन पुंश्चली । कण्ठगौ दक्षिणावर्त्तौ दुःखवैधव्यदायकौ । सीमन्तेऽथ

यज्ञरूपे पात्रभेदे। "उपयामगृहीतोऽसि" यजु० ७, ४।११,२०। उपचारात् २तद्देवे च। "यातं प्राणेनापानेन नासिके, उपयाममधरेण" यजु० २५,२। उप+यम–घञ् वा वृद्धि। २विवाहे। "यर्हि भवेदुपयामशार्हि सती खलु कन्या" सु० चि०। वला० ध्वस्यर्थे वा मतुप्। उपयामवत् तद्विशिष्टे त्रि०। पक्षे इनि उपयामिन् तत्रैव उभयत्र स्त्रियां ङीप्।

उपयुक्त त्रि० उप+युज–क्त। १न्याय्ये, २रचिते, ३भुक्ते च।

उपयोग पु० उप+युज–घञ्। १आचरणे २भोजने, "पर्य्यागते मदनफलसञ्ज्ञवदुपयोग" सुश्रुत। ३इष्टसिद्धिसाधने व्यापारे ४आनुकूल्ये च। "अथवा कार्य्यनिर्वृत्तेरुपयोगो यथाक्रमम्" सुश्रु०"अनन्तरोदितक्रिययोपयोगम्" कुमा०।

उपयोगिन् त्रि० उप+युज–घिणुन्। १इष्टसाधनतायानुकूले २उपयुक्ते च। "तदुपयोगीनि शारीरकसूत्रादीनि" वेदा० सा०। स्त्रियां ङीप्। तस्य भाव तल् उपयोगिता स्त्री त्व उपयोगित्व न० आनुकूल्ये।

उपर त्रि० वप–करन्। १उप्ते स्थापिते "दिवजउपरसम्भाय, "उपह्वरे यदुपरा अपिन्वन्" ऋ० १,६२,५,६। "उपरा उप्ता स्थापिता" भा०। "त्रिशोभूमीरुपरा षड्विधाना" ऋ० ७,८७,५। उप+रम–आ० आधारे ड। २उपरमाधारे। "ते न पूर्व्वास उपरास इन्दव" ऋ० ८,७७,२, "उपरास, उपराः उपरता यस्मेत्युपरा" भा०। कर्त्तरि ड। ३उपरते "पुर सतोऽपरा एतशे क " ऋ०५,२९,५"उपरा उपरता" भा०। उपरि जन्मसमयत्वे नास्त्यस्य अर्थ या० अच्। उपरिकालोत्पन्ने। "ये पूर्व्वासोय उपरासईयु" १०,१५,२, "उपरासः यजमानजन्मन उपर्य्युत्पन्ना" भा०। इन्वयोरैक्यात्। ४उपले प्रस्तरे च।

उपरक्त पु० उप+रञ्ज–क्त। १राहुग्रस्ते चन्द्रे सूर्य्ये च। २व्यसनेष्वासक्ते, ३रञ्जनद्रव्येण रक्ते ४उपाधिसान्निध्यादुपाधिगुणवत्तया प्रतीते च।

उपरक्ष पु० उप+रक्ष–ण्वुल्। समीपस्थितया रक्षके सैन्यादौ (चाड़िगार्ड)। [(पहारा)।

उपरक्षण न० उप+रक्ष–ल्युट्। रक्षार्थं सैन्यादिस्थापने

उपरत त्रि० उप+रम–क्त। १विरते, २निवृत्ते, ३मृते, "पितर्य्युपरते पुत्राविभजेयुर्धन पितु" दा० स्मृ०। "पितर्य्युपरतस्पृहे" या० स्मृ०। "सत्यपि जीवने निवृत्तसकलकामे इत्यर्थ,। ४उपरतिवृत्ते "शान्तोदान्त उपरतस्तितिक्षु श्रद्धावान् समाहितो भूत्वात्मन्यात्मानमवलोकयेत्" श्रुति।

उपरताति स्त्री ताय–कर्म्मणि क्तिन्। १त० तस्य या र। १युद्धे"अयं उपरताति वन्वन्" ऋ० ७,४८,३। "उपरैरुपलैः पाषाणतुल्यैः शरैस्तायते विस्तीर्य्यते उपरताति युद्धम्" भा० सप्तम्या लुक्। २उपलरूपकर्करैराच्छादो अन्तरिक्षे च। "तरन्ति ता उपरताति" ऋ० १०,५१,५। उपरताति मेघकरकाच्छादो अन्तरिक्षे सप्तम्या लुक्।

उपरति स्त्री उप+रम–क्तिन्। १विरतौ, २मृतौ ३लब्धप्राप्तौदासीन्ये विषयेभ्य इन्द्रियाणां ४निवारणे, ५विहितकर्म्मणाम् विधानतस्त्यागरूपे सन्यासे"पुमर्थे कर्म्मणा नेति धीर्या सोपरतिर्भवेत्" इत्युक्तरूपायां ६बुद्धौ च। सेयमुपरतिर्ब्रह्मविचाराङ्गसाधनचतुष्टयान्तर्गतसाधनविशेष तानि च साधनानि विवेकचूडामणौ सलक्षणमाचार्य्यैर्दर्शितानि यथा "साधनान्यत्र चत्वारि कथितानि मनीषिभि। येषु सत्स्वेव सन्निष्ठा यदभावे न सिद्ध्यति। आदौ नित्यानित्यवस्तुविवेकः परिगण्यते। इहामुत्र फलभोगविरागस्तदनन्तरम्। शमादिषट्कसम्पत्तिर्मुमुक्षुत्वमिति स्फुटम्। ब्रह्म सत्य जगन्मिथ्येत्येवरूपो विनिश्चयः। सोऽयं नित्यानित्यवस्तुविवेकः समुदाहृत। तद्वैराग्यं जिहासा या दर्शनश्रवणादिभि। देहादिब्रह्मपर्य्यन्ते ह्यनित्ये भोग्यवस्तुनि। स्वलक्ष्ये नियतावस्था मनसः शम उच्यते। विषयेभ्य परावर्त्त्य स्थापन स्वस्वगोलके। उभयेषामिन्द्रियाणां स दम परिकीर्त्तित। बाह्यानालम्बनं वृत्तेरेषोपरतिरुत्तमा। सहन सर्व्वदुःखानामप्रतीकारपूर्व्वकम्। चिन्ताविलापरहित सा तितिक्षा निगद्यते। शास्त्रस्य गुरुवाक्यस्य सत्यबुद्ध्यवधारणम्। सा श्रद्धा कथिता सद्भिर्यया वस्तूपलभ्यते। सर्व्वदा स्थापन बुद्धेः शुद्धे ब्रह्मणि सर्व्वदा। तत्समाधानमित्युक्तं न तु चित्तस्य लालनम्। अहङ्कारादिदेहान्तान् बन्धानज्ञानकल्पितान्। स्वस्वरूपावबोधेन मोक्तुमिच्छा मुमुक्षुता। मन्दमध्यमरूपापि वैराग्येण, शमादिना,। प्रसादेन गुरो, सेयं प्रवृद्धा सूयते फलम्। वैराग्यञ्च मुमुक्षुत्व तीव्रं यस्य तु विद्यते। तस्मिन्नेवार्थवन्त स्यु फलवन्त शमादय। एतयोर्मन्दता यत्र विरक्तत्वमुमुक्षयो। मरौ सलिलवत् तत्र शमादेर्भानमात्रता। मोक्षकारणसामग्र्यां भक्तिरेव गरीयसी। स्वस्वरूपानुसन्धानं भक्तिरित्यभिधीयते। स्वात्मतत्त्वानुसन्धानं भक्तिरित्यपरे जगु। उक्तसाधनसम्पन्न

[illegible]

"गन्धोहिङ्गुलमभ्रतालकशिलास्रोतोञ्जनं टङ्कणं राजावर्त्तकचुम्बकौ स्फटिकशङ्खः खटी गैरिकम्। कासीसं रसकं कपर्द्दसिकताबोलाश्च कङ्कुष्ठकं सौराष्ट्री च मता अमी उपरसाः सूतस्य किञ्चिद्गुणैः" भा०प्र०। एषां शोधनविधिः "सूर्य्यावर्त्तो वज्रकन्दं कदली देवदालिका। शिग्रुः कोषातकी वन्ध्या ककमाची च वाणकम्। एषामेकरसेनैव त्रिक्षारैर्लवणैः सह। भावयेदम्लवर्गैश्च दिनमेकं प्रयत्नतः। ततः पचेच्च तद्द्रावैर्दोलायन्त्रे दिनं सुधीः। एवं शुद्ध्यन्ति ते सर्वे प्रोक्ता उपरसा हि ये"। विशेषश्च। "कङ्कुष्ठं गैरिकं शङ्खं कासीसं टङ्कणं तथा। नीलाञ्जनं शुक्तिभेदाः क्षुल्लकाः सवराटिकाः। जम्बीरवारिणा स्विन्नाः क्षालिताः कोष्णवारिणा। नित्यमायान्त्यमी योज्या भिषग्भियोगसिद्धये" भावप्रकाशः।

उपराग पु० उप+रन्ज–घञ्। १समीपस्थितस्य स्वगुणादेरन्यत्रारोपे, यथा स्फटिकसान्निकस्थितजवादिगतलौहित्यं स्फटिके आरोप्यते" स चारोप उपाधिकृतत्वादौपाधिकः अमुमुपरागमाश्रित्यैव साङ्ख्यादयः वेदान्तिनश्च बुद्धिगतकर्त्तृत्वादेः पुरुषे, पुरुषगतचैतन्यस्य च बुद्धौ औपाधिकत्वं कल्पयन्ति "उपरागात् कर्त्तृत्वं चित्सान्निध्यात्" सां०सू० "पुरुषस्य यत् कर्त्तृत्वं तद्बुद्ध्युपरागात् बुद्धेश्च या चित्ता सा पुरुषसान्निध्यात् एतदुभयं न वास्तवं यथाऽग्न्ययसोः परस्परसंयोगविशेषात् परस्परधर्म्मव्यवहार औपाधिकः यथा च जलसूर्य्ययोः संयोगात् परस्परधर्म्मारोपस्तथैव बुद्धिपुरुषयोः" प्र० भा० "तद्गुणसारत्वात्" शा०सू० "बुद्धेर्गुणैरेव आत्मनोगुणवत्त्वारोप इति समर्थितम्"। बौद्धा अपि बाह्योपरागात् ज्ञानस्य तत्तदाकारता भवतीति मन्यन्ते तत्सर्वं तत्तन्मतावसरे वक्ष्यते अनेनैवोपरागेण बाह्यान्तरयोरुपरञ्जोपरञ्जकभावः। २सतोगुणान्तराधानरूपे वासनारूपे संस्कारे "मानादिविषयोपरागनिमित्ततोऽप्यस्य" सा०सू० "अध्यात्मं प्रवाहरूपेणानादिर्या विषयवासना स तते बन्ध" प्र०भा०। ३रविचन्द्रयोर्ग्रहणे तत्रापि छादकसान्निध्यात् चन्द्रार्कयोस्तद्रूपारोप एवेति तस्य तथात्वम्। चन्द्रग्रहणञ्च राह्वधिष्ठितभूमिच्छायया चन्द्रस्य, तदधिष्ठितचन्द्रमण्डलेन च रवेर्मण्डलस्य छादनमिति सिद्धान्ते स्थितम्। तत्र सि०शि० ग्रहणं कथं भवेदित्येतन्निरूपितं यथा "पश्चाद्भागाज्जलदवदधः संस्थितोऽभ्येत्य चन्द्रो भानोर्बिम्बं स्फुरदसिततया छादयत्यात्ममूर्त्या। पश्चात् स्पर्शो हरिदिशि ततो मुक्तिरस्यात एव क्वापि छन्नः क्वचिदपिहितो नैष कक्षान्तरत्वात्" शि०। "अर्काद्धश्चन्द्रकक्षा। यथा मेघोऽधःस्थः पश्चाद्भागादागत्य रविं छादयति एवं चन्द्रोऽपि शीघ्रत्वात् पश्चाद्भागादागत्य रविं छादयति। नत्र पश्चात् स्पर्शः। निःसरति चन्द्रे पूर्वतो मोक्षो रवेः। अत एव कक्षाभेदात् क्वचिदर्कश्छन्नो दृश्यते क्वचिदेव न छन्नः। यथाधःस्थे मेघे कैश्चिद्रविर्न दृश्यते कैश्चिद्दृश्यते प्रदेशान्तरस्थैः। इदानीं नतिलम्बयोः कारणमाह" प्रमि०। "पर्वान्तेऽर्कं नतमुडुपतिश्छन्नमेवं प्रपश्येत् भूमध्यस्थो न तु वसुमतीपृष्ठनिष्ठस्तदानीम्। तद्दृक्सूत्रात्त्रिभरुचिरधोलम्बितोऽर्कग्रहेऽतः कक्षाभेदादिह खलु नतिर्लम्बनं चोपपन्नम्। समकलकाले भूभा लगति मृगाङ्के नतस्तया छन्नम्। सर्वे पश्यन्ति समं समकक्षत्वान्न लम्बनावनती। पूर्वाभिमुखो गच्छन् कुच्छायान्तर्यतः शशी विशति। तेन प्राक् प्रग्रहणं पश्चान्मोक्षोऽस्य निःसरतः। भानोर्बिम्बपृथुत्वादपृथुपृथिव्याः प्रभा हि सूच्यग्रा। दीर्घतया शशिकक्षामतीत्य दूरं बहिर्याता। अनुपातात् तद्दैर्घ्यं शशिकक्षायां च तद्बिम्बम्। भूमेन्दोरन्यदिशि व्यस्तः क्षेपः शशिग्रहे तस्मात्" शि०। "दर्शान्तकाले रविं पूर्वतः पश्चिमतो वा नतं चन्द्रेण छन्नमेव पश्यति भूमध्यस्थो द्रष्टा, यतो दर्शान्ते समौ भवतः। यो भूपृष्ठस्थो द्रष्टा स तदार्कं छन्नं न पश्यति। यतस्तद्दृक्सूत्राच्चन्द्रोऽधो लम्बितो भवति। अतः कक्षाभेदाल्लम्बनं नतिश्चोपपद्यते। चन्द्रग्रहे तु लम्बननत्योरभावः। यतः समकलकाले भूभा चन्द्रे लगति। तया छन्नं सर्वे विदेशान्तरस्था अपि नतमपि तं चन्द्रं समं पश्यन्ति। यतस्तत्र छाद्यच्छादकयोरेकैव कक्षा जाता। तथा भूभा तावत् पूर्वाभिमुखमर्कगत्या गच्छति। चन्द्रश्च स्वगत्या। स शीघ्रत्वात् पूर्वाभिमुखो गच्छन् भूभां प्रविशति। तेन तत्र प्राक् स्पर्शः। भूभायाः निःसरतः पश्चान्मुक्तिः। भानोर्बिम्बं विपुलं पृथ्वी लघुः। अतो भूभा सूच्यग्रा भवति। दीर्घत्वेन चन्द्रकक्षामतीत्य दूरं गता। तद्दैर्घ्यमनुपातात् साध्यते। चन्द्रकक्षाप्रदेशे भूभा चन्द्रबिम्बं चेति सर्वं गणिते प्रतिपादितमेव। (अग्रे स च गन्थोदर्शयिष्यते) इदानीं छादकनिर्णयमाह" प्रमि०। "छादकः पृथुतरस्ततो विधोरर्द्धखण्डिततनोर्विषाणयोः। कुण्ठता च महती स्थितिर्यतो लक्ष्यते हरिणलक्ष्मपर्वणि। अर्धखण्डिततनोर्विषाणयोस्तीक्ष्णता भवति तीक्ष्णदीधितेः। स्यात् स्थितिर्लघुरतो

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

भवेत् कुभाविस्तृतिरिन्दुमार्गे” इति सि॰शि॰ उक्ता तत्र ४३००भूव्यासोनस्य रविबिम्बस्य ६५००स्तत्रान्तराङ्गीकारेण स्पष्टगतिभक्तमध्यगतिगुणितचन्द्रमध्ययोजनकर्णरूप स्पष्टेन्दुयोजनकर्णो गुणः । तादृशसूर्यकर्णो हरः । तत्रैतत्खण्डस्य कलाकरणार्थं त्रिज्यागुणचन्द्रकर्णस्ताडशो हर इति चन्द्रस्पष्टमध्यगत्योस्तुल्यगुणहरत्वेन नाशात् त्रिज्यामध्येन्दुयोजनकर्णयोस्त्रिज्यापवर्तनेन हरः पञ्चदश उपपन्नः । अपेक्षितौ भूव्यासहीनमध्यार्कबिम्बयोजनाना रविस्पष्टगतिमध्यमगती गुणहरौ । चन्द्रसूर्ययोजनकर्णावपि क्रमेण गुणहरौ । तत्र कर्णस्थाने लाघवात् तयोर्बिम्बयोजनानि गृहीतानि । यद्यपि सूर्यचन्द्रयोर्मध्ययोजनकर्णानुसारित्वाभावाद्बिम्बयोजनग्रहणमनुचितं तथाप्यल्पान्तराङ्गीकारेण तददोषः । इन्दुव्यासार्कव्यासयोर्भूगोलाध्यायोक्तकला भूकर्णगुणिता महीमण्डलभाजिता तत्कर्ण इति । तत्कलाव्यासार्धस्य तु सुतराम् । तत्रापि स्पष्टार्कबिम्बयोजनग्रहणे मध्यार्कयोजनबिम्बं सूर्यस्पष्टगतिगुणितं सूर्यमध्यगतिभक्तमिति सिद्धम् । न चोक्तरीत्या सूर्यस्पष्टमध्यगती गुणहरौ भूव्यासमध्यार्कबिम्बयोजनान्तरस्योत्पन्नौ न केवलं बिम्बस्येति भूव्यासस्तादृशो महीव्यास इत्यनेन कथं सिद्ध इति वाच्यम् भगवता स्वल्पान्तरेण महीव्यासस्य यथास्थितस्यैवाङ्गीकारात् । महीव्यासस्फुटार्कश्रवणान्तरमित्युक्त्या मध्यस्फुटपदस्योभयत्रान्वयेनार्कश्रवणसन्निधानेन च सूर्यबिम्बस्फुटीत्यैव महीव्यासस्य स्फुटत्वसिद्धेश्च । अथैतत्खण्डसिद्धं फलं भूव्यासार्द्धीनं भूभायोजनानि । तत्र कलाकरणार्थं भूव्यासस्यापरखण्डस्य त्रिज्या गुणः स्पष्टचन्द्रगतिभक्तमध्यगतिगुणितचन्द्रमध्ययोजनकर्णरूपस्पष्टयोजनकर्णो हरः । तत्र त्रिज्यामध्ययोजनकर्णौ गुणहरौ गुणेनापवर्त्य हरस्थाने पञ्चदश चन्द्रस्पष्टमध्यगती गुणहरावित्युक्त्युक्तोपपन्ना । भूभायाः सूच्याकारत्वात् प्रथमखण्डे द्वितीयखण्डे हीनं भूभायोजनात्मिका वा पञ्चदशभक्ता कलादिकेत्युक्तमुपपन्नम् । यदि तु भूव्यासहीनं रविबिम्बमित्यादौ मध्यबिम्बानुक्ते प्रथममेव स्फुटार्कबिम्बग्रहणं तदा महीव्यासस्य स्पष्टत्वाप्रसिद्ध्या महीव्यासस्फुटार्कश्रवणान्तरमित्येव यथाश्रुतं सम्यक् । परन्तु तदा भूव्यासोनार्कबिम्बस्य सूर्यमध्यस्पष्टगती हरगुणावपेक्षितौ वाच्यावपि भगवता स्वल्पान्तरत्वादनुक्तौ । न चानुपाते सूर्यचन्द्रयोर्मध्ययोजनकर्णावेव गृहीतौ न स्फुटाविति मध्यस्फुटगती हरगुणावनुत्पन्नौ नोक्ताविति वाच्यम् । चन्द्रस्पष्टयोजनकर्णस्वरूपग्रहणेनोत्पन्नसूच्याग्रानुक्तत्वापत्तेः । न च चन्द्रकर्णस्य मध्यत्वेन ग्रहीते बहुन्तरमतः स्पष्टत्वेन तस्य पक्षे सूच्युपपन्ना सूर्यकर्णस्य मध्यत्वेन ग्रहीतेत्यल्पान्तरमिति वाच्यम् । मध्यार्कबिम्बयोजनग्रहणेन स्फुटार्कश्रवणानुपपत्तेः । न चोभयत्राग्रहीते प्रत्येकमल्पान्तरमपि बहून्तरमत एकत्र सूर्यगतिग्रहणमुचितमिति वाच्यम् विनिगमनाविरहात् पूर्वं सूर्यबिम्बस्यैव सूर्यस्पष्टगती गुणहरौ न महीव्यासस्य प्राप्त्यै तूभयोरिति स्थूलसूक्ष्मविनिगमके तु प्राप्त्यै सूर्यगतिग्रहणस्यौचित्याच्च । अथ महीव्यासस्य प्रथमखण्डस्य चन्द्रगतिग्रहणेन सूच्युक्तायेन द्वितीयखण्डस्य भूव्यासोनस्फुटरविबिम्बस्यार्थात् सूर्यगतिग्रहणं सूचितमिति न क्षतिरिति चेन्न व्याख्याप्रसङ्गे सूर्यगतिग्रहणे मानाभावात् उपपत्तेरप्रसङ्गाच्च । अन्यथात्रापि चन्द्रगतिग्रहणापत्तेरिति । एतेन यदा चन्द्रमध्यगत्या भूव्यासस्तदा चन्द्रस्पष्टगत्या क १ इति भूव्यासरूपं खण्डं स्पष्टं प्रथमखण्डं यदा सूर्यबिम्बप्रमाणेनापरं भूव्यासोनस्फुटरविबिम्बखण्डं तदा चन्द्रबिम्बप्रमाणेन किमिति स्पष्टं द्वितीयं खण्डं तयोः, स्पष्टयोरन्तरं स्पष्टा भूभेति सर्वमुपपन्नमिति निरस्तम् । उक्तानुपाताभ्यां तयोः स्पष्टत्वसिद्धौ मानाभावात् स्पष्टत्वस्याप्रसङ्गाच्च चन्द्रसूर्ययोर्मध्यबिम्बानुपपत्तेश्च” र॰ना॰ ।

अथ चन्द्रार्कग्रहणद्वयसम्भवमाह ।

“भानोर्भार्धे महीच्छाया तत्तुल्येऽर्कसमेऽपि वा । शशाङ्कपाते ग्रहणं कियद्भागाधिकोनके” सू॰सि॰ ।
“सूर्यात् षड्भान्तरे भूच्छाया सूर्यापरदिक्स्था । तत्तुल्ये षड्भार्करूपच्छायाचक्रादिना समे चन्द्रपाते अपि वाऽथवा सूर्यतुल्ये चन्द्रपाते सूर्यचन्द्रयोः प्रत्येकं ग्रहणम् । ननु समत्वाभावेऽपि ग्रहणमिष्यत एवेत्यत आह कियद्भागेत्यादि । षड्भार्कादर्काद्वा कतिपयैर्भागैरधिके ऊनेऽपि चन्द्रपाते ग्रहणम् । तथा च न क्षतिः । भागाश्चन्द्रग्रहणे द्वादश, सूर्यग्रहणे तु नतांशषडंशसंस्कारात् सप्तेत्यापाततः । अत्रोपपत्तिः । षड्भार्कयोः केवलार्कान्यतरतुल्ये चन्द्रपाते शराभावश्चन्द्रस्य तत्तुल्यत्वात् । तदा चन्द्रो भूच्छायायां भवतीति ग्रहणम् । एवं शरसत्त्वेऽपि मानैक्यखण्डादल्पे भूच्छायायाः खण्डैकदेशस्य सत्त्वेन ग्रहणम् । एवं शराभावे मानैक्यखण्डान्न्यूनशरे च चन्द्रमण्डलं सूर्यमण्डलस्याच्छादकं भवति परन्तु तत्र शरो नति

न्तरार्धयोर्योगाभ्यां विक्षेपार्गेण वर्जिताभ्यां मूले द्वे मूले षष्ट्या गुणयित्वा सूर्यचन्द्रयोर्गत्यन्तरकलाभिर्भक्ते तयोर्वै गवियोगयोः स्थाने षष्ट्यादिभक्ते क्रमेण स्थित्यर्धविमर्दार्धे भवतः । अत्रोपपत्तिः । चन्द्रशरस्पाद्धृद्धचन्द्रान्तपर्यन्तं यः कालः स स्थितिसंज्ञः । तस्य द्वे खण्डे, एकं चन्द्रशरस्पर्शान्मध्यग्रहणपर्यन्तं, अपरं मध्यग्रहणात् ग्रहणान्तपर्यन्तम् । तत्र बिम्बनेमिस्पर्शकाले मानैक्यखण्डं कर्णः स्पर्शमोक्षकालिकशरौ भुजः स्पर्शमोक्षान्यतरकालिकशरायुग्मध्यकालिकशराग्रयोरन्तरं पूर्वापरं कोटिरिति तत्स्पर्शखण्डसाधकं क्षेत्रम् । एवं सम्पूर्णग्रहणे सम्मीलनोन्मीलनकालयोरन्तरकालो विमर्दस्तत्र मध्यग्रहणात् सम्मीलनोन्मीलनकालावधिखण्डे मानार्धान्तरं छाद्यच्छादकमण्डलचन्द्रयोरन्तरं विक्षेपस्तत्र पूर्वापरं कोटिरिति क्षेत्रम् । सम्मीलनं छाद्यमण्डलस्याच्छादनसमाप्तिः । उन्मीलनं तु छादकमण्डलाद् छादितस्य मण्डलस्य निःसरणारम्भः । तत्र स्पर्शमोक्षसम्मीलनोन्मीलनकालानामसत्त्वान्मध्यकालिकविक्षेपग्रहणम् । भुजकर्णवर्गान्तरपदं कोटिरिति पूर्वश्लोकोक्तमुपपन्नम् । छाद्यच्छादकमण्डलचन्द्रयोः पूर्वापरान्तराभावे मध्यग्रहणसमये छाद्यच्छादकयुतिर्गत्यन्तरकलाभिर्यदि षष्टिघटिकास्तदानीतकोटिकलाभिः का इत्यनुपातेन स्थितिविमर्दखण्डे । तत्र चन्द्रग्रहणे भूभागते सूर्यगत्युररीधानात् सूर्यगतित्यागमात्र पपच्चं द्वितीयश्लोकोक्तम्" र० ना० ।

अथ स्थित्यर्धविमर्दार्धे असकृत् साध्ये इत्याह । "स्थित्यर्धनाडिकाभ्यस्ता गतयः षष्टिभाजिताः । लिप्तादि प्रग्रहे शोध्यं मोक्षे देयं पुनः पुनः । तद्विक्षेपैः स्थितिदलं विमर्दार्धं तथाऽसकृत् । संसाध्यमन्यथा पाते तल्लिप्तादि फलं स्वकम्" सू० सि० ।

"सूर्यचन्द्रपातानां गतयः स्थित्यर्धघटीभिर्गुणिताः षष्ट्या भक्ताः फलं कलादि प्रग्रहे स्पर्शस्थित्यर्धनिमित्तं सूर्यचन्द्रयोर्हीनं मोक्षे मोक्षस्थित्यर्धनिमित्तं सूर्यचन्द्रयोर्देयं योज्यम् । चन्द्रपाते तल्लिप्तादि फलं स्थित्यर्धघटीभिरानीतं कलादिपूर्वं फलं स्वकं स्वगत्युत्पन्नमन्यथा विपरीतं प्रग्रहस्थित्यर्धनिमित्तं योज्यं मोक्षस्थित्यर्धनिमित्तं हीनमित्यर्थः । तद्विक्षेपैस्तात्कालिकचन्द्रपाताभ्यामानीतशरैः स्थापितं फलानां वक्ष्यमाणविक्षेपैरिति बहुवचनम् । विक्षेपाभ्यामित्यर्थः । पुनः पुनः स्थितिदलं कार्यम् असकृत् पुनः पदं स्पर्शस्थित्यर्धसम्बद्धं, द्वितीयं मोक्षस्थित्यर्धसम्बद्धं पुनः पदम् । तेन स्पर्शस्थित्यर्धसाधितचन्द्रपाताभ्यामानीतशरेण प्रागुक्तप्रकारेण स्पर्शस्थित्यर्धं साध्यम् । मोक्षस्थित्यर्धसाधितचन्द्रपाताभ्यामानीतशरेण पूर्वोक्तरीत्या मोक्षस्थित्यर्धं साध्यमित्यर्थः । तच्चोभयमसकृत् तथाहि स्पर्शस्थित्यर्धानीतचालनेन मध्यकालिकौ चन्द्रपातावुक्तरीत्या प्रचाल्य तच्छरेण पूर्वोक्तरीत्या स्पर्शस्थित्यर्धं तस्मादप्युक्तरीत्या स्पर्शस्थित्यर्धमेवं यावदविशेषः । एवं मोक्षस्थित्यर्धानीतचालनेन मध्यकालिकौ चन्द्रपातावुक्तरीत्या प्रचाल्य तच्छरेण पूर्वोक्तरीत्या मोक्षस्थित्यर्धं तस्मादप्युक्तरीत्या मोक्षस्थित्यर्धमेवं यावदविशेष इत्यर्थः । ननु स्थित्यर्धविमर्दार्धयोरेकरीत्युक्तेः कथं विमर्दार्धमसकृत् साध्यमिति मोक्षमित्यत आह विमर्दार्धमिति । तथा च स्पर्शमोक्षस्थित्यर्धसाधनरीत्याऽसकृद्यावदविशेषस्तावत् स्पर्शमर्दार्धं मोक्षमर्दार्धं च साध्यम् । तथा हि स्थित्यर्धनाडिकाभ्यस्ता इत्यत्र विमर्दार्धनाडिकाग्रहणात् स्पर्शमर्दार्धमोक्षमर्दार्धे साध्ये । आभ्यां प्रत्येकमसकृत् स्पर्शमर्दार्धमोक्षमर्दार्धे स्फुटे स्तः । अत्रोपपत्तिः । प्रागुक्तं क्षेत्रं स्पर्शमोक्षसम्मीलनोन्मीलनकालिकशरयथादिति तदज्ञानान्मध्यकालिकशरग्रहणेन स्थूलं स्थित्यर्धं मर्दार्धं जातो मध्यकालात् तदन्तरेण पूर्वापरकालिकयोस्तेषां सम्भवात् तत्कालचालितचन्द्रपाताभ्यां विक्षेपस्तात्कालिको भवति परं स्थूलं स्थूलस्थित्यर्धाभ्यामानीतत्वात् । अतोऽस्मादानीतस्थित्यर्धादि पूर्वापेक्षया सूक्ष्ममपि स्थूलमित्यसकृत् सूक्ष्ममिति । तत्र सम्मीलनोन्मीलनकालयोरांकास्पर्शमोक्षसम्भवात् स्पर्शमोक्षमर्दार्धमिति ध्येयम्" र० ना० ।

अथ मध्यग्रहणस्पर्शमोक्षकालानाह । "स्फुटतिथ्यवसाने तु मध्यग्रहणमादिशेत् । स्थित्यर्धनाडिकाहीने ग्रासो मोक्षस्तु संयुते" सू० सि० ।

"स्फुटतिथ्यन्तकाले तुकारात् तत्पूर्वापरकालनिरासः । मध्यग्रहणं ग्रासोपचयसमाप्तिं कथयेत् । मध्यग्रहणसम्बन्धेन मध्यसूर्यचन्द्रानीतमध्यतिथ्यन्ते तत्सम्भव इति कस्यचिद्भ्रमस्तद्वारणार्थं स्फुटेति स्थित्यर्धघटिकाभिर्हीने तिथ्यन्तकाले ग्रासः स्पर्शः । संयुते स्थित्यर्धघटीभिर्युते तिथ्यन्तकाले मोक्षः । तुकारः स्पर्शमोक्षस्थित्यर्धाभ्यां स्पर्शमोक्षकालाविति विषयव्यवस्थार्थकः । अत्रोपपत्तिः । तिथ्यन्तकाले छाद्यच्छादकयोः पूर्वापरान्तराभावाद्योगे मण्डलस्पर्शो यावान् भवति तत पूर्वापरकालयोर्न्यून एवातोऽत्र मध्यग्रहणकालः । मध्यग्रहणकालात् [illegible]

तास्ता श्चोदितकालाना घटिका यास्ता अभीष्टग्रासस्य स्थितिघटिकाः स्पर्शमोक्षान्यतरस्थित्यर्धान्तर्गताः क्रमेण मध्यग्रहणाच्छेषा गता वा भवन्ति। अत्रोपपत्तिः पूर्वो-क्तव्यासात् सुगमतरा। परन्त्विष्टग्रासकालिकशर-स्थाने स्पष्टम्। तच्छरस्थाने मध्यकालिकशरग्रहणेन स्थूलम्। अत एव भास्कराचार्य्यैः "कालसाधने तत्काल-शरेण सुष्ठु स्फुट इत्युक्तमिति" रङ्ग०।

अथ वक्ष्यमाणग्रहणपरिलेखोपयुक्तवलनानयनमाह।

"नतज्याक्षज्ययाभ्यस्ता त्रिज्याप्ता तस्य कार्मुकम्। वलनांशाः सौम्ययाम्याः पूर्वापरकपालयोः। राशि-त्रययुताद्ग्राह्यात् क्रान्त्यंशैर्दिक्समैर्युताः। भेदेऽन्तराज्ज्या वलना सप्तत्यङ्गुलभाजिता" सू०सि०।

"यत्कालिकं वलनं कर्तुमिष्टं तात्कालिकं नतं, च-न्द्रग्रहणे चन्द्रस्य, सूर्यग्रहणे सूर्यस्य साध्यम्। तद्यथा स्वोदयात् साम्प्रतशेषघटिकाः स्वदिनार्धान्तर्गताः स्वदिनार्धोनाः क्रमेण पूर्वापरनतघटिका भवन्ति। त-च्च नवतिगुणं स्वदिनार्धभक्तं नतांशास्तेषां ज्या नत-ज्येत्यर्थः। स्वदेशाक्षज्यया गुणिता त्रिज्यया भक्ता फलं धनुः कलात्मकं षष्टिभक्तं पूर्वापरकपालयोः पू-र्वापरनतयोः क्रमेणोत्तरदक्षिणा वलनांशा भवन्ति। यत्कालिकं वलनं तात्कालिकाद्ग्राह्यग्रहात् राशित्रययुतात् साधिताश्च क्रान्त्यंशास्तैर्दिक्साम्ये युतास्तेषां ज्या, भेदे भिन्नदिक्त्वेऽन्तरात् क्रान्त्यक्षवलनांशयोरन्तराज्ज्या सप्त-त्यङ्गुलैर्भक्ता शेषदिक्का। अङ्गुलात्मकत्वेन स्वस्वोद्देशाद् स्फुटादिका वलना भवति। अत्रोपपत्तिः। समवृत्त पूर्वापरादिदिग्भ्यः क्रान्तिवृत्तपूर्वापरादिदिशो यावता-न्तरेण चलिता उत्तरस्यां दक्षिणस्यां वा वलनांशाः। तदानयनार्थं प्रथमत समवृत्तात्तदुदग्दिग्भ्यो विषुवद्-वृत्तदिशो यावतान्तरेण चलिता दक्षिणोत्तरयोस्तदा-क्षवलनम्। तथा हि समप्रोतवृत्ते ग्रहचिह्नस्य स-मविषुवद्वृत्तयोर्यत्र लग्नं तत्प्रदेशावध्यक्षांशान्तरे प्राच्यो-रन्तरं वलनं तत्तुल्यमेवेतरदिशामन्तरं पूर्वकपालस्थ-पक्षे समवृत्तप्राचीतो विषुवद्वृत्तप्राच्या उत्तरादुत्तरम्। पश्चिमकपालस्थे तु समवृत्तप्राचीतो विषुवद्वृत्तप्राच्या दक्षिणस्यां दक्षिणम्। तत्र क्षितिजस्थे ग्रहे तदन्तरमक्षा-शतुल्यम्। याम्योत्तरवृत्तस्थे पक्षे तदन्तराभावः। अतो यदि त्रिज्यातुल्यया नतज्ययाऽक्षज्यातुल्याक्षवलनज्या तदेष्टनतज्यया केत्यनुपातागताक्षज्याया धनुराक्षवलनमु-पपन्नम्। द्वितीयं तु विषुवद्वृत्तदिग्भ्यः क्रान्ति-वृत्तदिशो यावतान्तरेण चलिता दक्षिणोत्तरयोस्तदायनं वलनम्। तथा हि ध्रुवप्रोतवृत्तं ग्रहचिह्नस्य विषुवद्वृत्ते यत्रावधि लगति तत्स्थानाच्चतुर्थांशान्तरे यत् स्थानं तद्विषुवत्प्राची। तस्मात् ग्रहचिह्नात् त्रिभान्तरितक्रान्तिवृत्त-प्राची यदन्तरेण तदायनं वलनम्। तत्तुल्यमेवेतरदि-शामन्तरम्। उत्तरायणस्थे पक्षे उत्तरं दक्षिणाय-नस्थे पक्षे दक्षिणम्। तत्र अयनसन्धानभावात्तयोर् गोलसन्धौ परमक्रान्तितुल्यमतः स त्रिभक्रान्तितुल्यं सत्रिभग्रहगोलदिकमित्युपपन्नं राशित्रययुताद्ग्राह्यात् क्रान्त्यंशैरिति। द्वयोरेतयोरेकदिक्त्वे समवृत्तप्राचीतः क्रान्तिवृत्तप्राची तद्योगरूपस्फुटवलनान्तरेण वलनदिशि भवति। भिन्नदिक्त्वे तु वलनान्तररूपस्फुटवलनान्तरेण शेषदिशि भवति। तज्ज्या स्फुटवलनज्या त्रिज्यावृत्ते अग्रे परिलेखे एकोनपञ्चाशन्मितव्यासार्धवृत्ते दानार्थं त्रिज्यावृत्ते यदीयम्, तदैकोनपञ्चाशन्मितज्या केत्यनुपाते प्रमाणेच्छयोरिच्छापवर्तनाद्धरस्थानेऽधोऽयवत्यागात् सप्त-ति। अतो दिक्समैर्युता इत्याद्युपपन्नम्" रङ्ग०।

अथ कलात्मकबिम्बविक्षेपादीनामङ्गुलीकरणमाह।

"सोन्नतं दिनमध्यर्धं दिनार्धाप्तं फलेन तु। छिन्द्याद्वि-क्षेपमानानि तान्येषामङ्गुलानि तु" सू०सि०।

"दिनमानमर्धेनाधिकम् इत्यध्यर्धं सार्धमित्यर्थः। अभीष्टकालिकोन्नतघटीभिः सहितं दिनार्धेन भक्तं फ-लेन। तत्कालो यद्ग्रहणं तस्य दिनमानोन्नते ग्राह्ये इत्यर्थः। विक्षेपग्राह्यग्राहकबिम्बमानानि। तानि पूर्वोक्तानि कलात्मकानि। ग्रासादिकमपि ध्येयम्। भजेत्। तत्कारात् फलमेषां कलात्मकानामङ्गुलानि भवन्ति। अत्रोपपत्तिः। उदयास्तकाले बिम्बकिरणानां भूमिगोलावरुद्धत्वेनाल्पोर्ध्वस्थकिरणानां नयनप्रतिहनना-नर्हत्वाद्बिम्बं व्यक्तत्वान्महद्भासते। तत्राङ्गुलात्मकबिम्बं कलात्रयात्मकैकाङ्गुलप्रमाणेन भवति। खमध्यस्थे ग्रहे तु बिम्बस्य सर्वकिरणानवरुद्धत्वान्नयनप्रतिघाताच्च सूक्ष्मं बिम्बं भासते। तत्राङ्गुलात्मकं बिम्बं कलाचतुष्टया-त्मकैकाङ्गुलप्रमाणेन भवति। तत्रोदयास्तकाले षष्ठ्योर-भावात् खमध्यस्थे तस्य त्रिज्यातुल्यत्वात् त्रिज्यातुल्यश-ङ्क्वादुदयकालिकैकाङ्गुलमानस्य कलात्रयस्यैकाङ्गुलस्योपचयो लभ्यते तदेष्टशङ्कौ कः इत्यनुपातेनाभीष्टकाले फलं त्रयमेकाङ्गुलस्य कलात्मकं मानं भवति। अत एव

विशेषेणावनतिसम्भवो नतिकालोत्पत्तिगौरवस्थित्या यथा भवति । लम्बनस्यापि पक्षद्वये । त्रिभोनलग्नस्थानात् पूर्वापरदिगनुरोधात् । चकारात् सम्भवो देशकालविशेषेण यथा भवतोर्थ । तथा तत्तुल्येन नतिलम्बने आनयनद्वारा मया कथ्येते" रङ्ग० । तत्रोपयुक्ताशुदयाभिधामाह । "लग्नं पर्वविनाड़ीभिः कुर्यात् स्वैरुदयासुभिः । तज्ज्यान्त्यापमभज्या घ्नी लम्बज्याप्तोदयाभिधा" सू० सि० । "स्वैः स्वदेशीयैरुदयासुभी राश्युदयासुभिः पर्वघटिकाना लग्नं गणकः कुर्यात् । पर्वान्तकालिकं लग्नं साध्यमित्यर्थः । यद्यपि पूर्वं लग्नसाधनं स्वोदयैरेवोक्तमिति स्वैरुदयासुभिरिति व्यर्थं तथापि समनन्तरमेव दृक्कर्मसाधनोक्त्या कश्चिल्लग्नमयोदयैरेवात्र साध्यमिति भ्रमस्य वारणाय पुनरुक्तिः । तस्य लग्नस्यायनांशसंस्कृतस्य ज्या भुजज्या परमक्रान्तिगुणा स्वदेशीयलम्बज्यया भक्ता फलमुदयसञ्ज्ञं स्यात् । अत्रोपपत्तिः । लग्नक्रान्तिज्यासाधनार्थं लग्नभुजज्याया परमक्रान्तिज्या गुणस्त्रिज्या हरस्ततो लम्बज्या कोटी त्रिज्या कर्णस्तदा लग्नक्रान्तिज्याकोटौ कः कर्ण इत्यनुपाते त्रिज्ययोर्नाशाल्लग्नभुजज्या परमक्रान्तिज्या गुणा लम्बज्यया भक्ता फलं लग्नस्याया । इयं भगवतोदयसञ्ज्ञोक्ता लग्नस्योदयसम्बन्धात् उदयसम्बन्धश्चेत्युक्तमुपपन्नम्" रङ्ग० । "तदा लङ्कोदयैर्लग्नं मध्यसञ्ज्ञं यथोदितम् । तत्क्रान्त्यक्षांशसंयोगो दिक्साम्येऽन्तरमन्यथा । शेषं नतांशास्तन्मौर्वी मध्यज्या साभिधीयते" सू० सि० । "अत्रोपयुक्तां मध्यज्यामाह । तदा पर्वान्तकाले लङ्कोदयैर्लङ्कादेशीयराश्युदयैर्यथोदितं पूर्वोक्तप्रकारेण जातकपद्धत्युक्तमतघटीभिर्मन्त्रं यथायोग्यं मध्यसञ्ज्ञं लग्नं दशमभावात्मकं साध्यम् । अत्र लग्नशब्देन स्वदेशराश्युदयाश्रमप्रत्यक्षस्य वारणाय लङ्कोदयैरित्युक्तम् । तस्य दशमभावस्यायनांशसंस्कृतस्य क्रान्तिः स्वदेशाक्षांशाः । अनयोर्योग एकदिक्त्वे कार्यः । अन्यथा भिन्नदिक्त्वेऽन्तरं तयोरेव शेषं संस्कारदिक्का नतांशास्तेषां ज्या कार्या सा मध्यलग्ननतांशज्या मध्यज्योच्यते तत्सम्बन्धात्" रङ्ग० । "अथास्यामुपयुक्तं दृक्क्षेपं लम्बनोपयुक्तां दृग्गतिं चाह ।

"मध्योदयज्यया भ्यस्ता त्रिज्याप्ता वर्गितं फलम् ।
मध्यज्यावर्गविश्लिष्टं दृक्क्षेपः शेषतः पदम् । तत्त्रिज्यावर्गविश्लेषान्मूलं शङ्कुः स दृग्गतिः" सू० सि० ।

"पूर्वोक्तमध्यज्या पूर्वानीतोदयाभिधयोदयज्यया अस्या ज्यारूपयाऽभ्यस्तेत्युक्तम् । गुणिता त्रिज्यया भक्ता फलं वर्गितं वर्गः सञ्जातो यस्य तत् । फलस्य वर्गः कार्य इत्यर्थः । मध्यज्याया वर्गो विश्लिष्टं हीनं वर्गितं फलं कार्यम् । शेषान्मूलं दृक्क्षेपः स्यात् । दृक्क्षेपत्रिज्ययोर्यौ वर्गौ तयोरन्तरान्मूलं शङ्कुः । स आनीतः शङ्कुर्दृग्गतिसञ्ज्ञो भवति न तु शङ्कुनामकम् । अत्रोपपत्तिः । त्रिभोनलग्नस्य दृग्ज्यानयनाय चलम् । मध्यलग्नदृग्ज्यातस्त्रिभोनलग्नस्य याम्योत्तरवृत्तात् प्रागपरस्थितत्वेन तत्स्वक्षितिजान्तरस्थिततदीयदृग्वृत्तप्रदेशासज्या कोटिः । मध्यलग्नत्रिभोनलग्नान्तरांशज्या क्रान्तिवृत्तस्थो भुजः । अत्र भुजानयनं चोदयलग्नस्य क्रान्तिवृत्तप्रदेशः प्राक्क्षितिजात् तदयान्तरेणोत्तरदक्षिणो भवति । एवमस्तलग्नप्रदेशः परक्षितिजाद्दक्षिणोत्तरः । तदनुरोधेन च त्रिभोनलग्नप्रदेशक्रान्तिवृत्तीययाम्योत्तरवृत्तरूपतद्दृग्वृत्त क्षितिजे याम्योत्तरवृत्तक्षितिजसम्पातात् तदग्रान्तरेण लग्नसमं भवति । अतस्त्रिज्यातुल्यमध्यलग्नदृग्ज्यया लग्नाग्रातुल्यो भुजस्तदाभीष्टतद्दृग्ज्यया क इत्यनुपातेन य फलसञ्ज्ञं । तद्वर्गोनान्मध्यलग्नदृग्ज्यावर्गान्मूलं त्रिभोनलग्नस्य दृग्ज्या दृक्क्षेपाख्या । एतद्वर्गोनात् त्रिज्यावर्गान्मूलं त्रिभोनलग्नशङ्कुर्नतिसञ्ज्ञः । अस्येदमभिधेयम् । त्रिप्रश्नाभिधानोक्तप्रकारेण त्रिभोनलग्नस्य शङ्कुदृग्ज्ये दृग्गतिदृक्क्षेपसञ्ज्ञे न भवतः । किन्तु दृग्गतिदृक्क्षेपाभ्यां क्रमेण न्यूनाधिके भवतः सर्वदा भूगोलसंस्थानुभवात् । अत आनीतोऽयं दृक्क्षेपस्त्रिभोनलग्नाद्दृङ्मण्डलस्थितोऽपि न त्रिज्यानुपातः । किन्तु अक्षवर्गोनत्रिज्यावर्गपदरूपदिक्साधकत्वसाधर्म्यप्रमाणेन सिद्ध इति गम्यते । अतो दृग्ज्यायास्त्रिज्यानुरूपत्वेन त्रिज्यावृत्तपरिणतो दृक्क्षेपस्त्रिभोनलग्नस्य दृग्ज्या स्फुटदृक्क्षेपरूपा । अपास्तत्रिज्यावर्गत्वादिना दृग्गतिः स्फुटा त्रिभोनलग्नशङ्कुरूपा । एतदुक्तिः अत्यान्तरत्वादगणितसुखार्थं भगवता कृता । त्रिप्रश्नक्रियागौरवमियैवमार्गान्तरं लाघवादुक्तमिति" रङ्ग० ।

अथ लाघवाद्दृक्क्षेपदृग्गती गणितसुखार्थमाह ।
"नतांशबाहुकोटिज्ये स्फुटे दृक्क्षेपदृग्गती" सू० सि० ।
"दशमभावनतांशानां भुजकोट्योर्ज्ये यथाक्रमं नतिलम्बयोरनयोर्ज्ये क्रमेण दृक्क्षेपदृग्गती अस्फुटे स्थूले । यदा स्फुटे तदा गुणे दृक्क्षेपदृग्गती विहाय गणितलाघ

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

सर्वाङ्गविधिन यदा सम्यग पूर्वलम्बनतस्थं विध्यति तदावश्यं तादृगवलम्बनं स्तृ तदर्यान्तद्धपगधाग, छायाके नूपृष्ठपूले तयोः सन्निवेशः यतस्तदा सूर्यगतभूपृष्ठसूत्रचन्द्रयोरन्तरा भावेन पूर्वागतलम्बनस्तुल्यलम्बनस्य पुनः सिद्धिः अन्यथा तत्तुल्यलम्बनानुपपत्तेः। तथान्मध्यकाचोऽधस्त्याटविशेषः साध्य फलुपपन्नं मध्यलम्बेत्यादि" रङ्ग० ।

अथ नतिसाधनम्। "हक्क्षेप मौतलिम्बाश्वोर्मध्यभुजान्तराश्वः । तिथिघ्नलिज्यया भक्तो उर्ध्वं साऽवनतिर्भवेत्" सू०सि०। "हक्क्षेप मासा गीत मौतलिम्बाश्वोश चन्द्रार्कयोर्मध्यगतीः कलात्मिके तयोरन्तरेण गुणितया त्रिज्यया भक्त फल या देशान्तरविशेषाख्या या गोले सिद्धा भवति यैः सा गणिते नतिर्भवेत् । अत्रोपपत्ति स्तरा क्रान्तिवृत्त दगवृत्ताकारं तदा नत्याय इति प्रागुक्तम् । तत्र त्रिभोनलग्नस्य सतघग्नस्यस्येन रुद्धनतेभाव । यत्र च मध्यछायायासत्र देशे त्रिभोनलग्नस्य स्थिति सत्वेन परमा नतिः । परमास्तु नतिस्तत्ता भूगर्भ-स्थितिजाद्घ पृष्ठस्थितिजस्य सूर्याचार्यान्तरेयोच्छ्रितलात् गतियोजनैर्यदि गत्यन्तरकला लभ्यन्ते तदा सूर्याचार्ययोजनैः का फलानुपातेन तत्र मधग्गतियोजनाना सूर्याचार्योस्य च नियतत्वात् सूत्याद्यवाचत्तं, सत । तेन मध्यगत्यन्तरकलानां चलानान्तरेण पञ्चदशांशः परमा नतिकला । अतएव षष्टिघटिकाना पञ्चदशांशो घटिकाचतुष्टयं परमं लम्बनं सिद्धम् । अभिस्त्रिज्यावत्स्थरूप वेगे सूर्यगतभूपृष्ठसूत्राञ्चन्द्रस्य दक्षिणोत्तरेणावलम्बन भवति । यतस्त्रिज्याव्यासरूपक्षेपेण यदि मध्यगत्यन्तरप ञ्चदशांशो नतिस्तदेष्टदृक्क्षेपेण कैत्यनुपातेन गत्यन्तरगुणो दृक्क्षेपो रुपघातेन पञ्चदशगुणितत्रिज्याविभक्तेन भक्तो नतिसंज्ञा इत्युपपन्नम्" रङ्ग० ।

अथ प्रकारान्तराभ्यां नतिसाधनं नाथवादाह।

"दृक्क्षेपात् सप्तनिघ्नाद्वा भवेद्वाऽवनति फलम् । अथवा त्रिज्यया भक्तात् सप्तसप्तकसङ्गुणात्" सू०सि० ।

"सप्तत्या भक्ताद्दृक्क्षेपात् मात्र फलादिका नतिः प्रकारान्तरेण भवेत् । अथवा प्रकारान्तरेण सप्तसप्तकसङ्गुणात् सप्तानां सप्तकं सप्तत्रिंशदसङ्ख्यामितमेकोनपञ्चाशदित्यर्थं तेन गुणितात् दृक्क्षेपात् त्रिज्यया भक्ता कलादिका नति । अत्रोपपत्ति दृक्क्षेपस्य गत्यन्तरकलामित ७३१२७ गुणकपञ्चदशगुणितत्रिज्यामितहरौ ५३५ ७० प्रथमप्रकारे गत्यन्तरापवर्त्तितौ हरस्थाने सप्तति । द्वितीयप्रकारे पञ्चदशाहरापवर्त्य गुणस्थाने सत्यान्तरादेशोनपञ्चाशद्धरस्थाने त्रिज्येत्युपपन्नम्" रङ्ग० ।

अथ नतेर्दिग्ज्ञानं स्पष्टविक्षेपं चाह ।

"मध्यज्या दिग्वशात् सा च विज्ञेया दक्षिणोत्तरा । सेन्दुविक्षेपदिक्साम्ये युक्ता विश्लेषिताऽन्यथा" सू०सि०।

"साऽवनतिर्मध्यज्याया दिगनुरोधाद्दक्षिणोत्तरा मध्यज्या चेद्दक्षिणा तदा नतिरपि दक्षिणा चेदुत्तरा तदोत्तरा ज्ञेया । च समुच्चये । तेन मध्यज्या नतांशदिगेति । सा दक्षिणोत्तरा नतिश्चन्द्रविक्षेपदिक्साम्ये तयोरेकादिक्त्वे इत्यर्थः । युक्ता विक्षेपेण युतेत्यर्थः । अन्यथा तयोर्भिन्नदिक्त्वे विक्षेपेणान्तरिता येषदिक्ता विक्षेपसंस्कृता नतिः स्पष्टशररूपा स्यात् । चन्द्रविक्षेपोऽभग्रपृष्ठस्थानीय इति ध्येयम्। अत्रोपपत्तिः नतायदिग्मध्यज्यायाद्दृक्क्षेपस्योत्पन्नत्वात् तदुत्पन्नतेर्दिक्त्वं युक्तमेव । अथ रविगतभूपृष्ठसूत्राच्चन्द्राकाशगोले क्रान्तिवृत्तावधियाम्योत्तरान्तरस्य नतित्वात् क्रान्तिसम्बन्धाच्चन्द्रविम्बावधि विक्षेपत्वात्रविगतभूपृष्ठसूत्राच्चन्द्रबिम्बावधि याम्योत्तरान्तरस्य तत्संयोगवियोगयुक्तमतिसंस्कृतविक्षेपस्य स्पष्टविक्षेपत्वात्तयोरेकादिग्वि योगोभिन्नदिक्त्वान्तरमित्युपपन्नम्" रङ्ग० ।

अत्र चन्द्रग्रहातिदेश "तथा स्थितिविमर्दार्थं ग्रासाद्य तद्यथोदितम् । प्रमाणं वलनाभीष्टग्रासादि हिमरश्मिवत्" सू०सि०। "अथ चन्द्रग्रहणाधिकारोक्तया विधिप्रकारतया मया स्पष्टविक्षेपरूपयेत्यर्थः । स्थित्यर्धविमर्दार्धग्रासा ग्रासमध्यात् स्पर्शमोक्षसम्मीलनोन्मीलनं यथोदितं चन्द्रग्रहणे यथोक्तं तथा । तकारस्तदतिरिक्तरीतिव्यवच्छेदार्थकैवकारपरः । प्रमाणं मतमित्यर्थः । अतिदेशमाह वलनेत्यादि । वलनाभीष्टग्रासौ । आदिशब्दादिष्टग्रासादिष्टकालानयनम्, हिमरश्मिवत् चन्द्रग्रहणोक्तरीत्या कार्यमित्यर्थः । अत्रोपपत्तिरविशेष एव" रङ्ग० ।

अथ स्थित्यर्धे विमर्दार्धे च विशेष ।

"स्थित्यर्धोनाधिकात् प्राग्वत् तिथ्यन्ताल्लम्बनं पुनः । ग्रासमोक्षोद्भवं साध्यं तन्मध्यहरिजान्तरम् । प्राक्कपाले ऽधिकं मध्याद्भवेत् प्राग् ग्रहणं यदि । मौक्षिकं लम्बनं हीनं पश्चार्धे तु विपर्ययः । तदा मोक्षस्थिति दले देयं ग्रग्रहणे तथा । हरिजान्तरक गोध्य यत्र तत् स्याद्विपर्ययः । एतदुक्तं कपालैक्ये तद्भेदे लम्बनैक्यता । स्वेने स्थितिदले योज्या विमर्दार्धेऽपि चोक्तवत्" सू०सि०।

मध्यकालखधा स्पर्शमोक्षस्थित्यर्धत्तोगयुक्ततिथ्यन्त-कालाभ्यां स्पर्शमोक्षतिथ्यन्तरूपाभ्यां प्रत्येकं लम्बनमसकृत् प्रसाध्य स्वस्वतिथ्यन्ते संस्कृत्य स्पर्शमोक्षकालौ स्फुटौ तन्मध्यकालयोरन्तरं स्फुटं स्थित्यर्धम्। तत्र-र्णलम्बनेन स्पर्शमध्यमोक्षोत्पत्तौ यदा मध्यलम्बनादधिकं स्पर्शलम्बनं मोक्षलम्बनं च न्यूनं तदा स्पर्शस्थित्य-र्धोनतिथ्यन्तस्याधिकलम्बनोनितस्य स्पर्शकालत्वान्न्यूनलम्बनो-नितस्य तिथ्यन्तस्य मध्यकालत्वात् तयोरन्तरे स्थिते स-मत्वेन नाधात् स्पर्शस्थित्यर्धं स्पर्शकालिकलम्बनेन युतं मध्यकालिकलम्बनेन हीनमिति लम्बनयोरन्तरं तत्र धनं योज्यम्। एवं मोक्षस्थित्यर्धयुततिथ्यन्तस्य न्यूनलम्बनो-नितस्य मोक्षकालत्वान्मध्यमोक्षकालयोरन्तरे पूर्वरीत्या मध्यमोक्षकालिकयोर्लम्बनयोरन्तरं धनं मोक्षस्थित्यर्धे यो-ज्यम्। यदा तु मध्यलम्बनात्तावत्स्पर्शलम्बनं मोक्षल-म्बनं चाधिकं तदा न्यूनलम्बनहीनस्य स्पर्शकालत्वादधिक-लम्बनम्। हीनस्य मध्यकालत्वादुक्तरीत्या तदन्तरे स्पर्श-स्थित्यर्धे लम्बनान्तरं हीनम्। एवमधिकलम्बनहीनस्य मोक्षकालत्वान्मध्यमोक्षयोरन्तरे मोक्षस्थित्यर्धे लम्बनान्तरं हीनम्। धनलम्बनेन स्पर्शमध्यमोक्षोत्पत्तौ तु यदा मध्य-लम्बनान्न्यूनं स्पर्शलम्बनं मोक्षलम्बनं चाधिकं तदा स्पर्शस्थि-त्यर्धोनतिथ्यन्तस्य न्यूनलम्बनाधिकस्य स्पर्शकालत्वादधिक-लम्बनाधिकस्य तिथ्यन्तस्य मध्यकालत्वात् तयोरन्तरे लम्ब-नान्तरं स्पर्शस्थित्यर्धे योज्यम्। एवं मोक्षस्थित्यर्धयुत-तिथ्यन्तस्याधिकलम्बनाधिकस्य मोक्षकालत्वान्मध्यमोक्षयो-रन्तरं मोक्षस्थित्यर्धे पूर्वरीत्या योज्यम्। यदा तु मध्य-लम्बनादधिकं स्पर्शलम्बनं मोक्षलम्बनं च न्यूनं तदाऽधि-कलम्बनाधिकस्य स्पर्शकालत्वाद्धीनलम्बनाधिकस्य मध्य-कालत्वात् तयोरन्तरे उक्तरीत्या स्पर्शस्थित्यर्धे लम्बनान्तरं हीनम्। एवं न्यूनलम्बनाधिकस्य मोक्षकालत्वात् त-न्मध्यकालान्तरे मोक्षस्थित्यर्धे लम्बनान्तरं हीनमिति सिद्धम्। नन्वत्र लम्बनान्तरहीनपक्षो न युक्तो वा-धात् तथाहि धनलम्बनस्य क्रमेणापचयात् स्पर्शमो-क्षकालानां यथोत्तरं सम्भवाच्च मध्यकालिकलम्बनात् स्पर्शमोक्षकालिकलम्बनयोः क्रमेण न्यूनाधिकत्वमसिद्धम् एवं धनलम्बनस्य क्रमेणोपचयान्मध्यलम्बनात् स्पर्शमोक्ष-कालिकलम्बनयोः क्रमेणाधिकन्यूनत्वमसिद्धम्। न हि कदाचिन्मध्यकालात् स्पर्शमोक्षकालौ क्रमेणाग्रिमपूर्वका-लयोः सम्भवतो येनोक्तं युक्तम् बाधात् तथा च लम्बन-

नान्तरं योज्यमित्यस्यैवोपपन्नत्वे सति तेनाचार्येण "हरिजान्तरञ्च योज्यं यत्र तत् स्याद्विपर्ययः" इति सर्व-सुगमपद्धतौ कथं निर्दिष्टमिति चेत् नैवम् लम्बनव-शात् तस्पर्शमोक्षकालयोः स्फुटयोरवस्तुभूतयोः सर्वदा म-ध्यकालात् क्रमेण पूर्वोत्तरावश्यम्भावित्वेऽपि लम्बना-संस्कृतयोः स्थित्यर्धोनयुततिथ्यन्तरूपस्पर्शमोक्षकालयोः पारिभाषिकत्वेनावास्तवयोः कदाचिन्मध्यकालर्णधनलम्ब-नाभ्यां स्पर्शस्थित्यर्धमोक्षस्थित्यर्धयोः क्रमेण न्यूनत्वे म-ध्यकालादग्रिमपूर्वकालयोः क्रमेण सम्भवात् स्फुटौ निर्बाधौ। परन्त्वृणलम्बने धनलम्बने च मध्यलम्ब-नात् क्रमेण मोक्षस्पर्शलम्बनयोरधिकत्वासम्भवः। मध्य-कालात् पूर्वाग्रिमकालयोर्मोक्षस्पर्शयोः पारिभाषिकयोः क्रमेणासम्भवात्। अत साक्षात् फलटीकेरभावाद्विपर्यय इत्यनेन विपर्ययविषयस्यैव विवक्षितत्वात्। पूर्वं तु साधा-रण्याभ्यन्तरस्य साधारण्येन व्याख्यानं कृतमिति दोषः"। "वस्तुतस्तु सूर्योदयादास्तं प्राक् स्पर्शोऽनन्तरं मध्यकाल-स्तदा मध्यलम्बनात् स्पर्शलम्बनं त्रिभलग्नचतुर्थभागधा-धिकं कदाचिन्न्यूनं भवति। यत्र चोदयात् पूर्वं मध्य, परतो मोक्षस्तत्र कदाचित् त्रिभलग्नचतुर्भांशानीतम-ध्यकाललम्बनान्मोक्षकाललम्बनमधिकं भवति। यत्र चा-स्तात् पूर्वं स्पर्शः परतो मध्यस्तदा मध्यकाललम्बना-त्रिलग्नात् स्पर्शकाललम्बनं कदाचिदधिकं भवति। यत्र चास्तात् पूर्वं मध्यकालः परतो मोक्षस्तदापि मध्यकाललम्बनान्मोक्षकाललम्बनं रात्रिगम्यं न्यूनं न भवति। कदाचिदिति। पश्चोदयप्रत्यासन्नयोः कदाचित् पर्ययसम्भावाद्धरिजान्तरस्य योज्यमित्यस्य नासिद्धिः विमर्दार्धेऽप्युक्तरीतिस्तुल्येति सर्वमुपपन्नम्। भास्कराचा-र्यैस्तु। "तिथ्यन्तात् गणितागतात् स्थितिदलेनोनाधिका-ल्लम्बनं तत्कालोत्थनतीपुसंस्कृतिभवस्थित्यर्धहीनाधिके। दर्शान्ते गणितागते धनमृणं यद्वा विधायासकृत् ज्ञेयौ प्रग्रहमोक्षसञ्ज्ञसमयावेवं क्रमात् प्रस्फुटौ। तन्मध्य-कालान्तरयोः समाने स्तः भवेतां स्थितिखण्डके च। दर्शान्ततो मर्दलवोनयुक्तात् सम्मीलनोन्मीलनकाल एवम्" इत्यनेन भगवदुक्तादधिकमुक्तमित्यत्र पल्लवितेन" रङ्ग०। इत्, परं परिलेखखमानयनं प्रत्र चि० गृहीण्याविशिष्टं तत्राग्रे वक्ष्यते इतीह नोक्तम्। सिद्धान्तशिरोमणौ ग्रहणसम्भवनिर्णयार्थमाह यथा "कथे गैमाल्हा

चचक्ता । हिपुः पनामाडूवचाव ८८८ फ्रोमाः च पाज ६१ मखाः मचमानिता। मु । पाता प्रचर नै हिदृचार्सिदूर्वमावाः १ १चिमा पाडूमनाच १६८ ह्या । मिमि १र्विपडा पवर्वमपूर्र बावीमदावेच मर्वेर्मुव पाद् । चनाचर्वोच्च मुमावचा वदा चनू ११चमा पाडूपएचय बचार मि । "चविवपारे-रादम मदाएदा हाद्वमृचाच मार्दिवरवाचमृषा' इच-मृता हिपुः पावेन मचाडूाव ८८८ चावेमोचा मच्वमा ६१ मझा मचचविचाचा । है इचचचा मृताचामृा चावा वर्वि । चमोपपत्विर्भेराविवेम । वदि हमपक्तिार्वे १।८ मुंमाचिपाचा ।१८१ १ चमचर्नी वर्दप्ति चवितर्मे विविवि । पचावि चावामार्वमावेन ७१६६१ दृपचचावचवाचवर्थि चा चाव दृचचचावे ददम् चावचाराचावे मदुर्चाद। विदिवचिबा ६१।०। ११। चह मपुचविदूचाचाच मिवापचो । १९६८ हिदूचमां रविचावाचां च १ १९८ महचर ११११ । तेन हिपुवा रवि-चमा चचा चचचमाडूवचा। ८८८। चर्विहचा चवि मचाचा चाचमा । मनुचदे तैन वावू चर्विचाम् चमा मनुचचा ६१ चावे मुहेतविचाचा चचच्च एक चचचमू । वैरविचाच इमच्चचा हुचाचामृचावाः चु । मै चाच चावा हुचचविविपुविपूर्वचाचा १ १ चविरा पचो वेचाडूचचाचेन १६८ मुहाचिर्वचीचारा । चचर्चचार्च चाचमू । चार्चचार्विचचा १ मिचचार चच राचच पाडूचरि चाचावा । राविचाचे चावीमचचा राचचच चचाः । पचचो चचाचर्मे चर्वि । चदा मुचावा चहि चदरचम ११ चचा चर्वि चदा चमृचचचच चचचो देविचम । चमोचर्वि । पचर्च वि चावैचावर्ा पूचे रिवेरे चवि । चमूचचे चमच चावैचर्या चदचचा चह् चचा ६१। पूर्वचचे हावििचदू११। मदूचचूाचदू चचा-चरो हादचविचचावेर्वचवि (चमूपचे) । हावि च विचा चवविचचचावेर्वचवि (रविचचे)। चचा च विर्वेच चचाहेरो चाचर्वे । इर्वाचे चाचाम् विचचाचावेच रविचचवि । मोर्वचाचचे च चडूचाविचचावि चचडूचा रव । पाच चचाचर्वाविचेच चचा । चचच चचाचर्चे-चाचमेडूचाचा । मचार्वचाचचो चचाचचचाचार्वेचा हावचवि । चर्च च राचाचच चार्वमू । चवि चचा-चामूचावर्वेच। ११११११ वेहि राचचो १११६१

७७११ ।६चमम वदेवेन विविचि चचमेचो राचि । देवे नि चचा १ चडूचा गचैन पारेच चावे मिचचचे मच पूर्वमु०। येन चाचाचा चचम्डूच ११८ २ १ १८ /११११११ । चेचमा देचा।०००।।। चेदेरचचिते चाच ममचपू१ । तैचेन चचमा चेन चाचा-राचाचर्चाचिते चाच इचमु १ । चेचार्वेन येचे ११ ८। १८ ।चराचि३ चाच इचप् १। पूर्वच रचा चह् चे च चेचार्वेचाचर्वचिते चाचा चाडूचचा। १६८। चचो विह चाचचाचचचाचू चाडूचचा ।६८ चाविचाचू विचिर्विच-चाचू पच चाचारि चाचचचचचा राचचच हम चेच-रा चचाचर्चो चचीमुचपचमू । चहर्च विदूर्वचाच १ १ मिचा रवि । चच अविचूचाचे चाचच चेच चचा चचाचचर्वचाचार्वचेचचाच चोचिर । चचाम चचाच चर्च चचाव चाडूचचवि । तेन चचोच चवि-हचमू । चमुरचचचोरचर चूच विच चाचरच! चच चच्च चमूचचा रवि पाचचा हाडूचविरे मुचा देवोवेचाचचचा चर चचराचे । चचा पूर्वविचचा च-चचाचीच चराचचर्वे रवि चाचविर्वेचा। चचा। तेन चचो वीजचर्चे पचिचमू । मडूचचा चचाचार्वे चाचचू इति । पच एचचमृचार्वे विवेचा । "मडार्थमुचाच चचाचा-चचो मुचाचवाचू चोचविचचेचचचच च । च चौचर्ये-रविच चचाडूचविर्वेवीचचाडूचेचाई सो।चेच चचारिचे-चचविचा पाच चविचेचाचच । चचाची चचू चचची रचवेमेचाचाच मे चचचूचा चाचाचरा।चमचाचचा चरि चचोचचा चूचडार्थचच । चच । विचहू पूर्वचाचू १ चचाचाम् ११ विद्रा चचावि हविचाचचर्वे । चडूचर्चा हाचचचोचा चीचाचू पचाचू मुचार्चे विदचीच चच वि । चचोचचू चा चचाचचचो चाच । पचो चडूचर्वि ११चार्वेरविच: चार्वो । चवि एर्वपचचचचचचो पर-चचा । चचराच मुचाचा चवि चचाचः पूर्वे चचरचोचे चचोचचरा चवि हविचचे चदा रविचाचा चाडूचविविचा चचचरा चाचाचा। । रविच चचाचू चूर्वो च च । रवि-च चचाचापाचचो दिचचा चचाचाचचो चाचा चचचा।। चचर्चाचिचचाचा राचचच । चचोचाचाचाचाचचाच चूचच चचचा।च्चा चार्वो । डावो चडवि ३ चवि पूचे चडूचाचे चचाडूचादिच चच चाचपमू । तेन रा-चचाहिचा चचेन पूर्वाचे रविचच चाचेचचाडूचे इदा चच चाचचाचिच चावि। चाचा । च चचचाचार्वे च

सूत्रदिशा योगोऽन्यदिशामन्तरमेव ते नतांशा भवन्ति। तेषां रसाये नक्षत्रेऽनष्टा स्थापिता भागा: संस्कृता कार्या:। समदिशा योगोभिन्नदिशामन्तरमित्यर्थः। एवं ते भागा यदि सप्तभ्य ७ ऊना भवन्ति तदा सूर्यग्रहणसम्भवो वेदितव्यः। अथ सपातसूर्यस्य प्रतिमाणक्षेपः। यदि तस्मिन् मासे नार्कग्रहस्तदा सपातसूर्ये राशिस्थाने रूपम् १। भागस्थाने पूर्णम्० सपादायत्वारिंशत् कलाश्च ४०।१५। प्रतिमाय मत्विय सम्भवो ज्ञेय। ज्ञाते सम्भवे स्फुटार्थं तत्र गणना कार्या। अत्रोपपत्ति। ये सपातसूर्यस्य भुजांशास्ते गतार्थं पृथक् स्थापिता:। अथ च सूर्यग्रहे शरो नत्या संस्कृतः कार्यः। तदर्थं दृगन्ते या नतघटिकास्ताश्चतुर्नेनोनाधिका: कार्या नतघटीनां चतुर्थांशं स्थूलं लम्बनम्। पञ्चभि पञ्चभिर्घटिकाभिरेकैकं किल राशि। या किल नवघटिकाश्चावशेषेण लम्बनेनाधिका: कार्या:। तत पञ्चभिर्भाज्या:। एवं कृते पूर्वघटिकाश्चवभिर्भक्ता भवन्ति। अतस्तेन राश्यादिनोनो रवि पूर्वाह्णे त्रिभोनलग्नं भवति। पश्चिमकपाले तु युत: सन्। यतस्तस्मात्पदतो वित्रिभं वर्तते। एवं वित्रिभलग्नस्य क्रान्तिरक्षांशे संस्कृता नतांशा जाता:। ते यदा नतांशा: पञ्चचत्वारिंशद् ४५ भवन्ति तदा। यदि त्रिज्यया परमा-पनति ४८। ४६ लभ्यते तदा पञ्चचत्वारिंशदंशानां ज्यया। २४३१ किमिति। फलं नतिः साधारणत्रिंशत् कला २४। २० एतावान्परो यैर्भुजभागैरुत्पद्यते ते ज्ञेया। यदि सप्तत्या कलानां पञ्चदश १५ भागा लभ्यन्ते तदाभिर्मितिकलाभि, २४।२०किमिति लब्धा अंशाः सप्त७,२४ चतुर्विंशति कलाश्च। एते तु नतकलाभा पर्वशेनोत्पद्यन्ते। अत उक्तं रसलवेनाढ्याय ते संस्कृता इत्युपपन्नम्" प्रमि०।

एवं सिद्धान्तोक्ते ग्रहणसम्भवनियमे स्थिते"ज्यो०त०। "भत्रिपादान्तरे राहो केतोर्वा मस्थितो रवि। चतुष्पादान्तरे चन्द्रस्तदा सम्भाव्यते ग्रह। यथावृषे रविस्तथा च सिंहं गतः शशी। पूर्णिमाप्रतिपत्सन्धौ राहुणा ग्रस्यते शशी। कृष्णपक्षे तृतीयायां मासर्क्षं यदि जायते। ततस्तयोदये सूर्ये राहुणा ग्रस्यते रवि" इत्युक्तिर्निर्मूला, समूलत्वे अतिस्थूलत्वाद्वा तयोक्ति: कथञ्चिदुपमर्दनीया। सिद्धान्तागरमणौ ग्रासाद्यानयने विशेष उक्तो यथा "समस्पष्टांशकलाविकलौ स्फुटौ रविविधू विदधीत रवि-

ग्रहम्। समकलावशौ तु विधुग्रहं समवगन्तुमत्र च तदोक्तवत्" शि०। "अति समये रविचन्द्रं चामभमावास्याया रविविधू समय स्फुट कृत्वा ततोऽर्केन्दू देशान्तरादिसंस्कारेण स्फुटौ विधाय तिथिं च कृत्वा यथोक्तं नतकर्म च। तथा कृते सति तिथ्यन्तकालिकौ तौ कार्यौ समय एव चन्द्रग्रहणं घात पौर्णमास्यां च। यतस्तेनो ग्रहणक्रिया" प्रमि०।

इदानीमर्केन्द्वोः कक्षाव्यासार्धे आह। "नगनगाग्निनगाष्टरसा ६८९३७७ रवे रसरसेषुमहीषु ५१५६६ मिता विधो। निगदिताऽवनिमध्यत उच्छ्रुति श्रुतिरियं मिता योजनसंख्यया" शि०। "स्पष्टार्थम्। अत्रोपपत्तिः कक्षाध्याये चन्द्रार्कयो किल (४३३१४९७,२० रवे ,३२४०००इन्दो:,) कक्षे कथिते। किन्तु व्यासौ न कथितौ। ताविदानीं त्रैराशिकेन। यदि भनन्दाग्नि मित ३९२७ परिधे बाणवसुसूर्य १२५० मितो व्यासस्तदा साधोक्तिगोमतुराब्धिमिता ४३३१४९७। २० अर्ककक्षायास्तथा षड्गुणितजिनरामसंख्याया ३२४००० चन्द्रकक्षायाश्च इति। फलं क्रमेण तयो (१३७८७५४ र० १०३१२२ च०) व्यासौ। तदर्धे एते (श्लोकोक्ते) श्रुती। इयं भूमध्यात् कक्षायाः उच्छ्रुति" प्रमि०।

इदानीमस्य योजनात्मककर्णस्य स्फुटीकरणार्थमाह। "मन्दश्रुतिर्द्राक्श्रुतिवत् प्रसाध्या तया त्रिभज्या द्विगुणा विहीना। त्रिज्याकृतिः शेषहृता स्फुटा स्यात्स्वकीयपरा श्रुतिस्तिग्मरुचेर्विधोश्च"शि०। "यथा मन्दस्य शीघ्रकर्मणि कर्णं साधितस्तथार्कस्य विधोश्च पृथक् पृथक् मन्दकर्णं साध्य:। स कर्णं द्विगुणायास्त्रिज्याया विशोध्य शेषेण त्रिज्याकृतिर्भाज्या। फलं स्फुटः कक्षाकर्णो भवति। एवं विधोश्च। अत्रोपपत्ति। इह स्पष्टीकरणे ये मन्दनीचोच्चवृत्तपरिधिभागा: पठितास्ते त्रिज्यातुल्ये कक्षाव्यासार्धे यदा ग्रहस्य कर्ण उत्पन्नस्तदा कर्णो व्यासार्धं ग्रहकक्षाया:। अतस्त्रैराशिकेन ततूपरिणतास्ते कार्या:। यदि त्रिज्याव्यासार्धे एते मन्दपरिधिभागास्तदा कर्णव्यासार्धे क इति। एवं परिधे: स्फुटत्व विधायासकृत् कर्णः कार्यः। स कक्षाकर्ण, स्फुटो भवति। एतदसकृत्कर्मोपसंहृत्य सकृत्कर्मणा कर्णस्य स्फुटत्वं कृतम्। प्रथमं य कर्ण आगतस्तमेव त्रिज्यारूप प्रकल्प्य स्फुट कर्णोऽत्र साध्यते। यदा किल कर्णस्त्रिज्यातो न्यूनो भवति यावता न्यूनस्तात् त्रिज्यया सयोज्य तदधिको वर्तते या-

[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] इति ।

"इदानीं [illegible] [illegible] । "[illegible]
[illegible] [illegible]" इति ।
[illegible] । [illegible] यदि [illegible]-
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] इति ।

इदानीं [illegible] । "[illegible] [illegible]
[illegible] ८ [illegible] ।
[illegible] [illegible] ।
[illegible]" इति ।
"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] ([illegible] [illegible]
[illegible]) । [illegible] ८
[illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] यदि
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] ११ । ११ । ११ । [illegible]-
[illegible] यदि [illegible] [illegible]
[illegible] ११ । । [illegible] । [illegible]
[illegible] । यदि [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible]-
[illegible] ८ [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । यदि
[illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] इति ।

इदानीं [illegible] [illegible] । "[illegible]
[illegible] [illegible]" ।
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible]" इति । [illegible] । [illegible]
यदि [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] इति ।

इदानीं [illegible] [illegible] "[illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible]" इति [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible]-
[illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] यदि [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] ॥ ।
[illegible] २ । [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] ८ [illegible]-
[illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible]

दिक्षो ह्रासि च २२ प्रथम चन्द्रबिम्बम् । गतकृष्ण-
पक्षवशात् स्फुटत्वे लिम्पानि स्फुटत्वप्रपन्नम्' प्रमि०।
इदानीं राहोः प्रकारान्तरेण कलाभिरवनाह ।"भानो-
र्गतिः षट्१५युता रविभिः२४विभक्ता चन्द्रस्य वीक्षम४युता
तिथि१५भाजिता च । अस्यान्तर भवति ताथमिमाधमानं
भूमा विधु, विधुदिश पश्चे विपते पि० । 'रविगति
षड्गुणा द्वादशभक्ता फल कलात्मकमनष्ट स्याम् । चन्द्र
गतिगतिर्द्विगुणिता पञ्चदशभाजिता इदमपि फलात्मक
फलम्। अनयोः फलयोरन्तर भूमाविम्बप्रमाण भवति ।
इदानीं पश्चे आच्छादकमुच्यते भूमा विधुग्रहणे विधु
माच्छादयति रविग्रहणे तु रविं विधुराच्छादयति । अत्रोप
पत्तिः । अत्र कर्णव्यासान्तरमितानां योजनानां रवि
कक्षायां कलाकरणायानुपात । यदि गतियोजनैः ११८
५६ गतिकला लभ्यन्ते तदा कर्णव्यासान्तरयोजनैः ४६५१
किमिति । अत्र रविगतेः कर्णव्यासान्तर गुण ४६५१ ।
गतियोजनानि हर । एतौ चतुःसहस्रमि ८८८ दपवर्तितौ
जाता गुणस्थाने षष्ठ ५ । हरस्थाने द्वादश १२ । फल
रविगतिषष्ठन्निम्योऽपवर्तनिका । अथ भूव्यासस्य
चन्द्रकक्षाया लिप्ताकरणार्थमनुपातः । यदि गतियोजनैः
११८५६चन्द्रगतिकला लभ्यन्ते तदा भूव्यासयोजनैः १५
८१ किमिति । अत्र गुणकार्थेन गुणकभाजकावपवर्तितौ
जातं गुणकस्थाने द्वयम् २। भागहारस्थाने पञ्चदश १५।
अत्र भूव्यासकला । एताश्च पूर्वकलाः शोध्याः । यत
उपर्युपरि गच्छन्त्या भूमाया विस्तृतिरपचयिनी भवति"प्र०।

इदानीं चन्द्रविक्षेपानयनमाह । "सपाततात्कालिक
चन्द्रदोर्ज्या भमे२७० र्हता व्यासदलेन भक्ता। सपा-
तशीतद्युतिगोलदिक् स्याद्विक्षेप इन्दोः स च बाणसंज्ञः"
सि० । यस्मिन् काले विक्षेप साध्यस्तस्मिन् काले
तात्कालिकग्रहचन्द्रपातयोर्योगः कर्तव्य इति वाक्यशे-
षोऽस्तम् । इह चन्द्रपदकथायामि यमकलस्य चन्द्रस्य
तात्कालिककणापातस्य च योग कर्त्तव्यः । तस्य दोर्ज्या
भमे २७० गुण्या त्रिज्यया भाज्या फल कला-
त्मचन्द्रविक्षेप । स च बाणसंज्ञ । यदि षड्भा-
न सपातचन्द्रस्तदोत्तरो ज्ञेयो यदा षड्भाधिक-
स्तदा दक्षिणो ज्ञेयः । अत्रोपपत्तिः । चन्द्रो हि वि
मण्डले भ्रमति क्रान्तिमण्डलस्य विमण्डलस्य च य
संपातस्तस्य पातसंज्ञा । स पातो मीनान्ताद्विलोम
गच्छति । तस्मात् पातादग्रतस्त्रिभेऽन्तरे तद्विमण्डल
गाद्युत्तरमि ४,३० भागै क्रान्तिवृत्तादुत्तरतो भवति ।
पातात् पृष्ठतस्त्रिभेऽन्तरे तैरेव भागैः ४,३० दक्षिणतो
भवति । अथ विमण्डलगतस्य चन्द्रस्य क्रान्तिमण्डलेन
यद् यदन्तर स याम्योत्तरो विक्षेपः । तज्ज्ञानार्थं चन्द्र-
पातयोरन्तर ज्ञेयम् । तच्च चन्द्रपातयोर्योगे कृते भवति
पातस्य विलोमगत्वात् । तस्य सपातचन्द्रस्य दोर्ज्यानु-
पातः । यदि त्रिज्यातुल्यया दोर्ज्यया परमः क्षपति-
भम २७० स्तदाऽनया विक्षेपस्तदानया किमिति ।
फलमिन्दुविक्षेप । यत पातादग्रत षड्भे क्रान्ति-
वृत्तादुत्तरोऽन्यत्र दक्षिणतोऽत सपातशीतद्युतिगोलदिक्
इत्युपपन्नम् प्रमि०। इदानीं पश्चे चापप्रमाणमाह ।
"छन्नाथ आदक्षमण्डलैः त्वघह्न शरोनं स्थगितप्रमाणम् ।
तच्चाद्यबिम्बादधिक यदा स्याज्जेय च सर्वग्रहण तदा-
ऽंशम् सि०।"स्पष्टार्थम् अत्रोपपत्तिः। रवेरवतो भार्धा-
न्तरे क्रान्तिवृत्ते भूमा भ्रमति । अतः पौर्णिमास्यन्ते भूमा
चन्द्रौ समौ भवतः । किन्तु याम्योत्तरमन्तर विक्षेपतुल्यं
भवति स विक्षेपादच्छाद्यच्छादकबिम्बमध्ययोरन्तरम् । तद्यदा
बिम्बार्धैक्यसम तदा बिम्बप्रान्तयोर्योगमात्रं स्यात् । यदा
यावता मानैक्यार्द्धोन तावच्छाद्यबिम्बे आच्छादकबिम्बं
प्रविशति । अत उक्त तत्स्थगितप्रमाणमिति । तत्
स्थगितं आद्यबिम्बादधिक यदा भवति तदा सर्वग्रहण-
मित्यपि सुगमम्" प्रमिताक्षरा ।

इदानीं स्थितिमर्दार्धयोरानयनमाह । "मानार्धयो-
गान्तरयोः कृतिभ्यां शरस्य वर्गेण विवर्जिताभ्याम् ।
मूले षष्ट् ६० गुणिते विभक्ते भुक्त्यन्तरेण स्थिति-
मर्दखण्डे"सि० । स्पष्टार्थम् । "अत्रोपपत्ति । स्पर्श-
काले च बिम्बगर्भयोरन्तरं मानैक्यार्धम् । तच्च कर्णरूपं
भवति । तत्र य शर सा कोटिः । कर्णकोट्योर्वर्गान्त-
रपद भुजः । तच्च स्पार्शिकमार्गखण्डम् । तत्प्रमाण-
कालज्ञानार्थानुपात । तच्चन्द्रार्कयोः प्राग्गमनात् भुक्त्यन्तरेण
यदि भुक्त्यन्तरतुल्यकलाभि, षष्टि ६० घटीरर्केन्दू प्रा-
प्नुतस्तदा आभिर्भुजकलाभिः किमिति । फल स्थि-
त्यर्धघटिकाः । पर स्पर्शकालशरतात्कालिकस्पर्शगते-
र्यतत् कर्म अनेनत स्थूलं स्थित्यर्धं जातम् । अथ म-
र्दार्धमुच्यते । यदा आदकेन आद्यो समये सर्वे संमी-
लनमात्रं तदा बिम्बगर्भयोरन्तरे बिम्बार्धान्तरकलाः कला
भवन्ति । ताश्च कर्णरूपाः । तस्मिन् काले यावान् वि
क्षेपस्तावत्कोटिकर्णयोर्वर्गान्तरपद मार्दिकमार्गखण्ड अत

'तयो पलोद्भवायनयोर्वलनभागयो' समाशयोर्योगो भि-
न्नाशयोरन्तरं तस्य ज्या मानैक्यार्द्धगुणा त्रिज्यया भक्ता
फलं स्फुटा वलनज्या भवति । यैरिदं वलनद्वयसंक्रम-
ज्याविधिनोक्तं सम्यङ् न ते गोलगतिं विदन्तीति गोलं
परिभाव्य दिशा वलनस्योत्क्रमज्ययोपपत्तय. क्रमज्यया
वेति तैः सम्यक् क्वापि नावलोकितमित्यर्थः । अत्रोपप-
त्तिर्गोले सविस्तरा । इह सममण्डले द्रष्टुः प्राची
सममण्डलादिष्टे नते काले विषुवन्मण्डलप्राची यावता यत-
श्चलिता तावत् तद्दिक् पलोद्भवं वलनं ज्ञेयम् । अथ
विषुवन्मण्डलात् क्रान्तिवृत्तप्राची यावता यतश्चलिता
तदायनं तद्दिक् ज्ञेयम् । तयोर्योगवियोगात् स्फुटमिति ।
सममण्डलात् क्रान्तिमण्डलप्राची यावता यतश्चलिता
तत् स्फुटमित्यर्थः । एवं त्रिज्यापरिणतं तदनुपातेन
मानैक्यार्द्धपरिणतं कृतम् । यतोऽत्र मानैक्यार्द्धवृत्ते
वलनं देयम्' प्रमि० । इदानीमङ्गुललिप्तार्थमाह ।
"त्रिज्योद्धृतलम्बकयोत्थशङ्कुः सार्द्धद्वि२,३० युक्तोऽङ्गुल
लिप्तिका स्युः । स्वखाः खखार्थं द्युदलेन भक्तं खखाढ्यं
सार्धयमा२,३०न्वितं वा"मि० । "मध्यग्रहणकाले ग्रहस्य
त्रिप्रश्नोक्त्या शङ्कुः साध्यः । स शङ्कुस्त्रिज्यया भक्तः ।
फलं सार्धद्वियुक्तमङ्गुललिप्तिका भवन्ति । अथवोन्नतघटिका
ग्रहस्य दिनार्द्धघटीभिर्भक्ताः फलं सार्धद्वियुक्तं खखार्थं
स्वखा अङ्गुललिप्तिका भवन्ति । अत्रोपपत्तिः । गगन-
मध्यस्य यद्ग्रहबिम्बं तस्य निखिलकरनिकरपिहितप
रिधित्वात् किञ्चित् सूक्ष्मं दृश्यते । यथोदये क्षितिजस्थं
भूव्यवहिततत्करनिकरविशालमिव प्रतिभाति । तत् सूक्ष्मत्वं
विशालत्वं चोपलभ्य युक्तिमद्भिः कल्पितम् । तत्र गग-
नमध्ये सार्धत्रिकल २,३० । उदये सार्द्धद्विकलं २,३०
अङ्गुलं कल्पितम् । अत्रान्तरेऽनुपातेन । यदि त्रिज्या-
तुल्ये शङ्कावङ्गुललिप्तान्तरं रूप १ लभ्यते तदेष्टेन किमिति
फलं सार्धद्वियुक्तमङ्गुललिप्तिकाः स्युरित्युपपन्नम् । अथवा
स्वखोऽनुपातः । यदा दिनार्धतुल्याभिरुन्नतघटिकाभी
रूपं लभ्यते तदेष्टाभिः किमिति"प्रमि० ।

इदानीं वलनादीनामङ्गुलीकरणमाह "खाभिर्विभक्ता
वलनेषुबिम्बदोर्ष्णलिप्ताः स्युरथाङ्गुलानि । शरा यथाशा
ग्रहणे शशाङ्कचन्द्रग्रहे व्यस्तदिशस्तु वेद्याः." सि० ।
खाभिरङ्गुललिप्ताभिर्वलनविक्षेपबिम्बस्पर्शभुजकोटिकर्णा भा-
ज्याः । फलान्यङ्गुलानि भवन्ति । इह रविग्रहणे शरा
यथागतदिश एव । चन्द्रग्रहणे तु व्यस्तदिशो ज्ञातव्याः ।
अत्रोपपत्तिः अङ्गुलकरणे तु कथितैव । शराग्रे हि चन्द्रः,
शरमूले भूभाऽतश्चन्द्रविक्षेपादन्यदिशि भूभा वर्त्तते । तत्-
स्थानज्ञानार्थं चन्द्रग्रहणे व्यस्तदिशः शरा वेद्या इत्युप-
पन्नम्" प्रमि० । इदानीं परिलेखमाह ।
"ग्राह्यार्धसूत्रेण विधाय वृत्तं मानैक्यखण्डेन च साभि-
ताशम् । वाह्येऽत्र वृत्ते वलनं ज्यकावत् प्राक्चिह्नतः स्पर्श-
कं हिमांशोः । सव्यापसव्यं खलु याम्यसौम्यं मौक्षं
तथा पश्चिमतश्च देयम् । परिग्रहे पश्चिमपूर्वतस्तो विक्षे-
पदिक्चिह्नित एव साध्यम् । सूत्राणि केन्द्राद्वलनाग्रसक्ता-
न्यङ्काप्यतः स्पर्शविमुक्तिबाणौ । ज्यावच्चिताभ्यां वलनाग्र-
काभ्यां देयौ यथाशाश्च मध्यबाणः । केन्द्रात् प्रदेयो वल-
नस्य सूत्रे तेभ्यः पृथग्ग्राह्यकखण्डकेन । वृत्ते स्तो
स्पर्शविमुक्तिमध्यग्रासाः क्रमेणैवमिहावगम्याः" सि० । "स-
मायामवनौ ग्राह्यार्धप्रमाणेन सूत्रेणेष्टस्थानकल्पितबिन्दोर्वृत्त
लिखित्वा तस्मादेव बिन्दोर्मानैक्यखण्डप्रमाणेन सूत्रेणान्य-
द्वृत्तं कृत्वा तस्य बिन्दोरुपरि प्राच्यपरं याम्योत्तरं च सूत्रं
घटिकाया रजसोच्छाद्य रेखे कार्ये । अथ मानैक्यार्धवृत्ते
वलनं देयम् । तत्र चन्द्रस्य स्पार्शिकं प्राचीचिह्नतो
मौक्षिकं प्रतीचीचिह्नतः । रवेस्तु स्पार्शिकं प्रतीचीचि-
ह्नतो मौक्षिकं प्राचीचिह्नतः । अथ मध्यवलनं यदि विक्षेपो
दक्षिणतो देयस्तदा दक्षिणचिह्नाद्यदोत्तरस्तदोत्तरचि-
ह्नात् । तत् कथं देयमित्याह । सव्यापसव्यं याम्यसौम्य-
मिति । यदि याम्यवलनं तदा सव्यक्रमेण प्राचीचिह्ना-
द्याम्यं, दक्षिणचिह्नात् पश्चिम, पश्चिमचिह्नादुत्तरमुत्तरचि-
ह्नात् पूर्व्वमिति सव्यम् । इतोऽन्यथापसव्यम् । तच्च वलनं
ज्यावद्देयं न धनुर्वत् । एवं वलनानि दत्त्वा केन्द्राद्वलना-
ग्रगतानि सूत्राण्यङ्काणि । अथ स्पर्शवलनाग्रात् स्पार्शि-
को मोक्षवलनाग्रान्मौक्षिको विक्षेपो देयः । स च ज्यावत् ।
अथ मध्ये विक्षेपं केन्द्राद्वलनसूत्रे देयः । तेभ्यः शरा-
ग्रचिह्नेभ्यो ग्राह्यकार्धप्रमाणेन सूत्रेण वृत्तान्युत्पाद्य
स्पर्शमुक्तिमध्यग्रासा वेदितव्याः अत्र वासना । माने-
क्यार्धवृत्ते ग्राहकवृत्तस्य मध्यं यदा भवति तदा ग्राह्य-
ग्राहकयोर्बिम्बप्रान्तौ संलग्नौ भवतोऽतो मानैक्यार्धवृत्तं
बहिर्लिखितं तत्र दिगङ्कितं तत्र या प्राची सा सममण्ड-
लप्राची ततस्तस्या वलने दत्ते या केन्द्राद्वलनाग्रगा रेखा
सा क्रान्तिवृत्तप्राची । एवं सर्वदिशां वलनम् । अथ
वलनसूत्राज्ज्यावद्विक्षेपः । यतः क्रान्तिवृत्तप्राच्या वि-
क्षेपो याम्योत्तरः । एवं स्पर्शमोक्षयोः सिद्धम् । अथ

[illegible] वैश्यादवमपूर्तेभ्यो [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] पाण्डव [illegible] [illegible] भवति ।

[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] वैश्य [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] वैश्यात् पूर्वो [illegible] [illegible] । [illegible] वैश्यात् [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] भवति ।

[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] भवति ।

[illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] वैश्ये [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] वैश्ये [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] भवति । [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] भवति ।

[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] ।

[illegible] ।

"[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]

गृह्णो मुद्रितमङ्कि" सि० शिरोमणौ इति चन्द्रग्रहणाधिकारे।

अथ सूर्य्यग्रहणाधिकारे तत्रादौ नतिप्रयोजनोक्तिः।
"दर्शान्तकालेऽपि समौ रवीन्दू द्रष्टा नतौ येन विभिन्नकक्षौ। कुपृष्ठगः पश्यति नैकसूत्रे तल्लम्बनं तेन नतिं च वच्मि" सि०।
"अमावास्यान्तकाले समकलावपि चन्द्रार्कौ नतौ स्वाधारादन्यत्र यतस्ततोऽपि वा स्थितौ भूपृष्ठेऽभ्युच्छ्रितो द्रष्टैकस्थले न पश्यति। येन कारणेन तौ विभिन्नकक्षौ। चन्द्रस्य कक्षा लघ्वी चार्कस्य महती। यथा चन्द्रग्रहणे यैव चन्द्रस्य कक्षा सैव भूभाया अपि तत्र तिथ्यन्ते समौ भूभेन्दू नतावपि कुपृष्ठोच्छ्रितोऽपि द्रष्टैकस्थले पश्यति तथार्कग्रहणेऽर्केन्दू न पश्यति भिन्नकक्षत्वात्। तेन कारणेन तल्लम्बनाख्यमन्तरं नत्याख्यं च वच्मि" प्रमि०।

इदानीं लम्बनस्य भावाभावं धनर्णत्वं च कथयति।
"दर्शान्तलग्नं प्रथमं विधाय न लम्बनं वित्रिभलग्नतुल्ये। रवौ तदूनेऽभ्यधिके च तत् स्यादेवं धनर्णं क्रमतश्च वेद्यम्" सि०
"अथ लम्बनं ज्ञातुं दर्शान्तकाले लग्नं विधाय तत् त्रिभोनं कार्य्यम्। तेन त्रिभोनेन लग्नेन समे रवौ लम्बनं नास्ति। ऊनेऽभ्यधिके च स्यादिति वेदितव्यम्। तथा वित्रिभलग्नादूने रवौ यल्लम्बनमुत्पद्यते तद्धनं वेदितव्यम्। तिथ्यन्तघटिकासु योज्यमित्यर्थः। यदधिके तदृणं तिथ्यन्तघटिकाभ्यः शोध्यमित्यर्थः। अथ लम्बनस्योपपत्तिस्तावदुच्यते। इह किल खमध्यगतयाम्योत्तरवृत्तानामर्द्धच्छेदेन परिकरवद्वृत्तं निबध्यते तत् क्षितिजम्। तत्रस्थं च भूगर्भस्थो द्रष्टा पश्यति। भूपृष्ठगस्तु भूच्छन्नं तत् क्षितिजमपि न पश्यति। किन्तु भूव्यासार्द्धयोजनैस्तस्मात् क्षितिजादुपरि समगादन्यत् क्षितिजं स मन्यते। यतस्तस्मादूर्ध्वं स पश्यति। तदधः क्षितिजं कुपृष्ठाच्छादितं न पश्यति यतो भकक्षायां दृङ्मण्डले तेषां योजनानां संबन्धिन्यो याः लिप्तास्ताः कुच्छन्नलिप्तास्ता एव परमलम्बनलिप्ताः परमावनतिलिप्ताश्च। तासु ग्रहभुक्तिपञ्चदशांशतुल्या भवन्ति। यतो गतियोजनानां पञ्चदशांशो भूव्यासार्द्धम्। यदा किल क्षितिजस्थस्तदा कुच्छन्नलिप्ताभिर्नतत्वं गतः। अथ यदा खमध्यस्थो रविस्तदा तं भूगर्भस्थो द्रष्टा भूपृष्ठस्थोऽपि खमध्यस्थमेव पश्यति। न कुतोऽपि नतमतस्तत्र लम्बनाभावः। क्षितिजे तु कुच्छन्नलिप्तातुल्यं परमं लम्बनम् अतो ज्ञातं स्वाधारादन्यत्र लम्बनमुत्पद्यते। एवं चन्द्रस्यापि। दर्शान्ते चन्द्रलम्बनलिप्ताभ्योऽर्कलम्बनलिप्ताः शुद्धाः शेषं रविचन्द्रलम्बनाद्यन्तरम् परमा लम्बनलिप्ताः। अथ यदा दृङ्मण्डलाकारं क्रान्तिवृत्तं भवति तदा परमलम्बनलिप्तानां घटीकरणायानुपातः। यदि गत्यन्तरकलाभिर्घटीषष्टिर्लभ्यते तदा गत्यन्तरपञ्चदशांशतुल्याभिः किमिति। फलं घटिकाचतुष्टयं परमं लम्बनम्। अतो घटिकाचतुष्टयानुपातेन लम्बनं साधयितुं युज्यते परं यदि दृङ्मण्डलाकारं क्रान्तिवृत्तम्। यदा तदपि तिरश्चीनं तदानुपातद्वयेन। लम्बनं हि दृङ्मण्डलस्थलेऽ यदुत्पद्यते तच्च मध्यमं लम्बनम्। तत् किल कर्णरूपम्। तत् क्रान्तिवृत्तप्राचीपरिणतं कोटिरूपं स्फुटं भवति। यदा दृङ्मण्डलमेव क्रान्तिवृत्तं तदा तदेव स्फुटम्। यतः क्रान्तिवृत्तप्राच्यपरया लम्बनस्य स्फुटत्वम्। अतः क्रान्तिवृत्तस्य परमनीचस्थाने लम्बनस्य परमत्वम्। परमोच्चस्थाने लम्बनाभावः। तच्च तस्य परमोच्चत्वं वित्रिभलग्ने भवति। यदा वित्रिभं खमध्ये भवति तदा तच्छङ्कुस्त्रिज्यातुल्यः स्यात्। तदा मध्यममेव स्फुटं लम्बनम्। यदा तद्वित्रिभं खमध्यान्नतं भवति तदा तच्छङ्कुस्त्रिज्यातो न्यूनो भवति तदा मध्यमलम्बनात् स्फुटं लम्बनं कोटिरूपकरणेन तदल्पतां याति। अतो वित्रिभलग्नशङ्कोरपचयवशेन लम्बनस्यापचयः। अतो वित्रिभलग्नशङ्कुना मध्यमलम्बनस्य स्फुटत्वकरणेऽनुपातः कर्त्तुं युज्यते" प्र०मि०।

अमुमेवार्थं संप्रधार्यानुपातद्वयेन लम्बनमाह। "त्रिभोनलग्नं तरणिं प्रकल्प्य तल्लग्नयोर्यः समयोऽन्तरेऽसौ। त्रिभोनलग्नस्य भवेदुदग् यातः शङ्क्वाद्यतस्तस्य परान्तकाद्यैः। त्रिभोनलग्नार्कवियोगशिञ्जिनी शताहता व्यासदलेन भाजिता। हृतात् फलाद्वित्रिभलग्नशङ्कुना त्रिजीवयाप्तं घटिकादि लम्बनम्" सि०शि०। "दर्शान्तकाले लग्नं विधाय तदनष्टं वित्रिभं च कृत्वा तयोर्वित्रिभस्य भोग्यं लग्नस्य भुक्तमन्तरोदययुतं वित्रिभस्योदितः कालो भवति। तेन कालेन वित्रिभलग्नजनितकुज्याद्युज्यान्त्यादिभिश्च त्रिप्रश्नोक्त्या शङ्कुः साध्यः। शङ्कोश्च दृग्ज्या तच्छायावर्गाच्च साध्या। अथ त्रिभोनलग्नार्कयोरन्तरस्य ज्या साध्या। अथ तया लम्बनार्थमनुपातः। यदि त्रिज्यातुल्यया वित्रिभलग्नार्कान्तरज्यया चतस्रो घटिका लम्बनं तदानयाभीष्टया किमिति फलं मध्यमलम्बनम्। अतस्तत्स्फुटीकरणार्थं द्वितीयोऽनुपातः। यदि त्रिज्यातुल्यवित्रिभलग्नशङ्कावेतावल्लम्बनं लभ्यते तदा

[illegible] वैमूत्यादनपूर्वकतो द्वो [illegible] [illegible] नाम [illegible] [illegible] इति । [illegible] [illegible] पाकजालनरूपानन्तरं [illegible] [illegible] इति ।

[illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] च [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] यदि [illegible] इति । "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] चेत् । [illegible] [illegible] [illegible] चेत् । यदि [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] इति [illegible] [illegible] । [illegible] इति ।

[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] चेत् । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति ।

[illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] इति । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । यदि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] चेत् । [illegible] । [illegible] । यदि [illegible] [illegible] । [illegible] इति । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । यदि [illegible] [illegible] इति ।

[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] इति ।

[illegible] ।

"[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]

गृह्णो मुहुर्मुहुः'' सि० स्पष्टार्थम् इति चन्द्रग्रहणाधिकारः।

अथ सूर्य्यग्रहणाधिकारे तत्रादौ नतिप्रयोजनोक्तिः ।
"दर्शान्तकालेऽपि समौ रवीन्दू द्रष्टा नतौ येन विभिन्नकक्षौ।
कक्षोच्छ्रितः पश्यति नैकसूत्रे तल्लम्बनं तेन नतिं च वच्मि" सि०।
"अमावास्यान्तकाले समकक्षावपि चन्द्रार्कौ नतौ स्याताम् ।
कक्ष्यन्तरे अपि ता स्थितौ भूम्यर्द्धेनोच्छ्रितौ द्रष्टैक-
सूत्रे न पश्यति । येन कारणेन तौ विभिन्नकक्षौ ।
चन्द्रस्य कक्षा लघ्वी अर्कस्य महती । यथा चन्द्रग्रहणे एव
चन्द्रस्य कक्षा एव भूभाया अपि तस्य तिथ्यन्ते समौ भू-
भेन्दू नतावपि कक्षोच्छ्रितोऽपि द्रष्टैकसूत्रे पश्यति तथार्क-
ग्रहणेऽर्केन्दू न पश्यति भिन्नकक्षत्वात् । तेन कारणेन
तल्लम्बनाख्यमन्तरं नत्याख्यं च वच्मि" प्रमि० ।

इदानीं लम्बनस्य भावाभावं चनर्णत्वं च कथयति।
'दर्शान्तलग्नं प्रथमं विधाय न लम्बनं वित्रिभलग्नतुल्ये ।
रवौ तदूनेऽभ्यधिके च तत् स्यादेवं धनर्णं क्रमतश्च वेद्यम्" सि०
"अत्र लम्बनं स्यात् दर्शान्तकाले लग्नं विधाय तत् त्रि-
भोनं कार्य्यम् । तेन त्रिभोनेन लग्नेन समे रवौ लम्बनं
नास्ति । ऊनेऽभ्यधिके च स्यादिति वेदितव्यम् । तथा
वित्रिभलग्नादूने रवौ यल्लम्बनमुत्पद्यते तद्धनं वेदि-
तव्यम् । तिथ्यन्तघटिकासु योज्यमित्यर्थः । यदधिके
तदृणं तिथ्यन्तघटिकाभ्यः शोध्यमित्यर्थः । अथ लम्बन-
स्योपपत्तिस्तावदुच्यते । इह किल समभमण्डलयाम्योत्तर-
कोणवृत्तानामङ्गच्छेदेन परिकरवत् स्फुटं निबध्यते तत्
क्षितिजम् । तत्रस्थं यद्ग्रहं भूगर्भस्थो द्रष्टा पश्यति । भू-
पृष्ठगस्तु भूच्छन्नं तत् क्षितिजमपि न पश्यति । किन्तु
भूम्यर्द्धयोजनैस्तस्मात् क्षितिजादुपरि समगादन्यत् क्षिति-
जं स मन्यते । यतस्तस्मादूर्ध्वं स पश्यति । तदध
क्षितिजं स्कन्धसूत्रान्वितं न पश्यति अतो ग्रहकक्षायां
दृङ्मण्डले तेषां योजनानां समन्वितयोरा लिप्तास्ता
कुम्भसलिप्तास्ता एव परमलम्बनलिप्ताः परमावनतिलिप्ताश्च ।
तास्तु ग्रहभुक्तिपञ्चदशांशतुल्या भवन्ति । यतो गति-
योजनाना पञ्चदशांशो भूव्यासार्द्धम् । यदा किल
क्षितिजस्थस्तदा कुम्भसलिप्ताभिर्नतत्वं गतः । अथ यदा
खमध्यस्थो रविस्तदा त भूगर्भस्थो द्रष्टा भूपृष्ठस्थोऽपि
खमध्यस्थमेव पश्यति । न कुतोऽपि नतमतस्तत्र लम्बना-
भावः । क्षितिजे तु कुम्भसलिप्तातुल्यं परमं लम्बन-
म् अतो मध्ये अनुपातेन लम्बनमुत्पद्यते । एवं
चन्द्रस्यापि । दर्शान्ते चन्द्रलम्बनलिप्ताभ्योऽर्कलम्बनलि-
प्तासु शुद्धासु शेषं रविचन्द्रयोः चन्द्रस्य परमा लम्ब-
लिप्ताः । अथ यदा दृङ्मण्डलाकारं क्रान्तिवृत्तं भवति
तदा परमलम्बनलिप्तानां घटीकरणायानुपातः । यदि ग-
त्यन्तरकलाभिर्घटीषष्टिर्लभ्यते तदा गत्यन्तरपञ्चदशांश-
तुल्याभिः किमिति । फलं घटिकाचतुष्टयं परमं लम्ब-
नम् । अतो घटिकाचतुष्टयानुपातेन लम्बनं साध-
यितुं युज्यते परं यदि दृङ्मण्डलाकारं क्रान्तिवृत्तम् ।
यदा तदपि तिर्य्यक् तदानुपातद्वयेन । लम्बनं हि
दृङ्मण्डलसूत्रेणोत्पद्यते तच्च मध्यमं लम्बनम् । तत्
किल कर्णरूपम् । तत् क्रान्तिवृत्तप्राचीपरिणतं कोटि-
रूपं स्फुटं भवति । यदा दृङ्मण्डलमेव क्रान्तिवृत्तं
तदा तदेव स्फुटम् । यत क्रान्तिवृत्तप्राच्यपरया
लम्बनस्य स्फुटत्वम् । अतः क्रान्तिवृत्तस्य परमोच्चस्थाने
लम्बनस्य परमत्वम् । परमोच्चस्थाने लम्बनाभावः । तच्च
तस्य परमोच्चत्वं वित्रिभलग्ने भवति । यदा वित्रिभं ख-
मध्ये भवति तदा तद्दृक्क्षेपज्याभावः स्यात् । तदा म-
ध्यममेव स्फुटं लम्बनम् । यदा तद्वित्रिभं खमध्या-
न्नतं भवति तदा तद्दृक्क्षेपज्यातो न्यूनो भवति तदा
मध्यमलम्बनात् स्फुटं लम्बनं कोटिरूपकरणेन तदल्पतां
याति । अतो वित्रिभलग्नशङ्कोरुपचयवशेन लम्बनस्याप-
चयः । अतो वित्रिभलग्नशङ्कुना मध्यमलम्बनस्य स्फु-
टीकरणेऽनुपातः कर्त्तुं युज्यते" प्र० मि० ।

अमुमेवार्थं संप्रधार्यानुपातद्वयेन लम्बनमाह । "त्रिभो-
नलग्नं अरुणं सकल्प्य तल्लग्नयोर्यः समयोऽन्तरेऽसौ ।
भोनलग्नस्य भवेदुद्ग्यात शङ्क्वाद्यतस्तस्य दर्शान्तकाले
त्रिभोनलग्नार्कवियोगशिञ्जिनी कृताहता व्यासदलेन ।
भिता । एतावत् फलाद्वित्रिभलग्नशङ्कुना त्रिजीवया
घटिकादि लम्बनम्" सि० शि० । "दर्शान्तकाले ल
विधाय तदनष्टं वित्रिभं च कृत्वा तयोर्वित्रिभस्य भो
लग्नस्य भक्तमन्तरोदययुत वित्रिभस्योदित कालो
ति । तेन कालेन वित्रिभलग्नजनितकुज्याद्यु ज
न्यादिभिश्च त्रिप्रश्नोक्त्या शङ्कुः साध्यः । शङ्कोश्च
ज्या तच्छायाकर्णश्च साध्य । अथ त्रिभोनलग्नार्द
रन्तरस्य ज्या साध्या । अथ तया लम्बनार्थमनुपा
यदि त्रिज्यातुल्यया वित्रिभलग्नार्कान्तरज्यया चत
घटिका लम्बनं तदानयाभीष्टया किमिति फलं म
मलम्बनम् । अतस्तत्स्फुटीकरणार्थं द्वितीयोऽनुपा
यदि त्रिज्यातुल्यवित्रिभलग्नशङ्कावेतावल्लम्बनं लभ्यते

[illegible] इति ।

[illegible] । [illegible] इति १२ [illegible] । [illegible] इति ।

[illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] इति ।

[illegible] ।

[illegible] । [illegible] इति ।

[illegible] । [illegible] इति ।

लम्बनप्रयोजनमाह । “तत्संस्कृतः पर्व्वविराम एवं स्फुटोऽथवा स्पष्टमध्यकाल” सि॰शि॰ । “एवं यद्दर्शान्ते लम्बनमुत्पन्नं तद्वित्रिभलग्नादूनेऽर्के धनमतो दर्शान्तघटिकासु क्षेप्यम् । यदि वित्रिभादधिकेऽर्के जातं तदृण दर्शान्तघटीभ्यः शोध्यम् । एवमसकृल्लम्बनसंस्कृतादर्शान्तकालाल्लग्नमानीय वित्रिभं च कृत्वोक्तप्रकारेण लम्बनं साध्यम् । तेन मध्यतागतो दर्शान्तः पुनः संस्कार्य्यः । एवं यावदविशेषः । एवं संस्कृतो दर्शान्तो ग्रहणमध्यकालो भवति । अत्रोपपत्तिः । अत्र चन्द्रकक्षाया भाकक्षत्वाद्रविकक्षाया दूरत्वात् कुपृष्ठस्थितादृष्ट् रविमण्डलगामि यत् सूत्रं तस्मादधश्चन्द्रोऽवलम्बितो दृश्यते तल्लम्बनम् । क्रान्तिवृत्ते परमोच्चस्थाने किल वित्रिभम् । तस्मादूनो यदा रविस्तदार्कादवलम्बितश्चन्द्रः पृष्ठतो भवति । चन्द्रो हि शीघ्रगतिः । शीघ्रे पृष्ठगते युतिरेष्या । अतो लम्बनं तिथौ धनम् । यदा वित्रिभलग्नादधिकोऽर्कस्तदा चन्द्रोऽवलम्बितोऽर्कादग्रतो भवति । शीघ्रेऽग्रगे युतिर्जाता लम्बनतुल्येन कालेन गतस्तस्य लम्बनमृणम् । एवं लम्बनसंस्कृतो दर्शान्तो ग्रहणमध्यकाल इत्यादि युपपन्नम् । यदि त्रिज्यातुल्यया ऽर्कज्यया परमा भुजान्तरपश्चादगा यतुल्या लम्बनलिप्ता ४८ । ४६ लभ्यन्ते तदेष्ट्यार्कदृग्ज्यया किमिति । फलं दृग्लम्बनकला । एवमनेनैवानुपातेन दृक्क्षेपज्यया लम्बनलिप्ता उत्पद्यन्ते या अवनतिलिप्ता ता भुजरूपाः । दृग्लम्बनकला कर्णः तयोर्वर्गान्तरपदं स्फुटलम्बनलिप्ता । यतो दृग्गत्यानयनेऽर्कदृग्ज्या कर्णो दृक्क्षेपो भुजः । अतो दृक्क्षेपाज्जनिताऽवनतिर्भुजः । स्फुटलम्बनलिप्ता कोटिः । इदमखिलं गोले लम्बनोपपत्तौ कथितम् । तद्यथा । “यतः कुपृष्ठस्थितो द्रष्टा चन्द्रं पश्यति लम्बितम् । साध्यते कुदलेनातो लम्बनं च नतिस्तथा । दृष्टाऽपवर्त्तिता पृथ्वी मध्ये च शशिसूर्य्ययोः । भित्तौ विलिख्य तन्मध्ये तिर्य्यग्रेखां तयोर्ध्वगाम् । तिर्य्यग्रेखायुतौ कल्प्य भूच्छायां क्षितिजं तथा । ऊर्ध्वरेखायुतौ खार्धं दृग्ज्याचापार्कनैर्त्ती । तस्यार्कसेन्दू सन्त्यर्षि लम्बनस्य प्रदर्शयेत् । एकं भूमध्यात् सूत्रं नयेन्नक्षत्रमण्डलम् । दृष्टुर्भूपृष्ठगादन्यत् द्विसूत्रं दृश्यते । कक्षायां सूत्रयोर्मध्ये याऽसा लम्बनलिप्तिका । गर्भसूत्रे यदा स्यातां चन्द्रार्कौ समलिप्तिकौ । दृक्सूत्रालम्बितचन्द्रो भ लम्बनं स्मृतम् । दृग्गर्भसूत्रयोरैक्यात् खमध्ये नास्ति लम्बनम् । अथ याम्योत्तरायां तु भित्तौ पूर्वेऽक्रमाल्लिखेत् । ये कक्षे मण्डले ते तु ज्ञेये विक्षेपमण्डले । त्रिभोनलग्नदृग्ज्या या स दृक्क्षेपो द्वयोरपि । तच्चापार्धेऽनतौ चिन्हं कृत्वा वित्रिभसंज्ञकौ । प्राग्वद्दृक्सूत्रतश्चन्द्रवित्रिभस्य नतिर्न्नतिः । अनयोरन्तरं यत् स्याद्वित्रिभे सर्वतोऽपि तत् । याम्योत्तरं नतिः साऽत्र दृक्क्षेपात् साध्यते ततः । यत् तत्र नतादर्कादधश्चन्द्राऽवलम्बनम् । तद्वृत्तेऽन्तरं चन्द्रभान्वोः पूर्व्वापरं तु तत् । पूर्व्वापरं च याम्योदग्जातं तेनान्तरद्वयम् । अत्रापमण्डलं प्राची वर्त्तिर्य्यग् दक्षिणोत्तरा । यत् पूर्व्वापरभावेन लम्बनाख्यं तदन्तरम् । यद्याम्योत्तरभावेन नतिश्च तदुच्यते । नतिलिप्ता भुजः कर्णो दिग्लम्बनकलास्तयोः । कृत्यन्तरपदं कोटिः स्फुटलम्बनलिप्तिका । परलम्बनलिप्ता ४८/४६ मौलिज्या ३४३८ मा रविदृग्ज्यका । दृग्लम्बनकलास्ताः स्युरेवं दृक्क्षेपयोर्नतिः । गत्यन्तरस्य ७११/२७ विध्वंश ४८/४६ परलम्बनलिप्तिकाः गतियोजन ११८५८/४५ तिथ्यंश ७९०/३५ कुदलस्य यतो मितिः । सुर्लम्बनकलाख्यो गत्यन्तरलवोकृता । प्राक्स्थितो रवेश्चन्द्रः पश्चात् पृष्ठेऽवलम्बितः । शीघ्रेऽग्रगे युतिर्जाता यस्मात् पृष्ठगते यतः । प्राग्धनं तद्वमं पश्चात् क्रियते लम्बनं तिथौ । याम्योत्तरं यतस्तावदन्तरं शशिसूर्ययोः । नतिस्तथा तया शरः स्यात् संस्कृतः स्यात् स्फुटः शरः” प्रमि॰ ।

इदानीं प्रकारान्तरेण लम्बनमाह । ‘त्रिभोनलग्नस्य नरस्त्रिभूः १२ भो दत्ते २२ विभक्तः परसंज्ञकः स्यात् । लग्नार्कयोरन्तरकोटिदोर्ज्ये विधाय दोर्ज्यापरयोर्वियोगात् । स्वघ्नाद्युतात् कोटिगुणस्य कृत्या मूलं स्थितिः कोटिगुणात् परघ्नात् । भक्त्वा भूताद्युक्तम् तु च्छायास्व पाऽसवो लम्बनजाः सदा स्युः” सि॰शि॰ । ‘त्रिभोनलग्नस्य यः शङ्कुः स स्वोदयगुणो हारि यच्छङ्कु कस्य परसंज्ञः भवति । दर्शान्तकाले यल्लग्नं तस्मादर्कोनाद्भुजकोटिज्ये साध्ये तत्र दोर्ज्यायाः अनन्तरानीतस्य च परस्य यो वियोगस्तस्माद्वर्गीकृतात् कोटिज्यावर्गेण युताद्यत् पदं स कर्णः । कोटिज्यापरयोर्घातात् तेन कर्णेन भक्ताद्यत् फलं तस्य चापे यावत्यः कलास्तावन्तो लम्बनासव एवं वदेद भवेयुः । अत्रोपपत्तिः । यदि त्रिज्यातुल्ये १२० वित्रिभलग्नशङ्कौ परमलम्बनज्यातुल्यगुणकेन त्रिज्या हरस्तदा स्वोदयगुणकेन कः । फलं हारि यत् । तस्य परसंज्ञा कृता । अधोऽधःस्थयोरपि चन्द्रार्कयोः क्रियोपसंहारार्थमन्यथा कल्पितं लम्बनचेतम् । तत्र

ज्यकोत्यो विधुदृक्क्षेपस्तदा द्विगुण पञ्चभक्तः स इति फलं शरपथ्य युक्तं स्फुटैवावनतिर्भवेत् । अत्रोपपत्तिः । तत्र स्वल्पान्तरत्वाच्छशिदृक्क्षेपतुल्यमर्कदृक्क्षेपं परिकल्प्य भुक्त्यन्तरपञ्चदशांशेनानुपातः । यदि त्रिज्यातुल्ये दृक्क्षेपे भुक्त्यन्तरपञ्चदशांशमिता स्फुटा नतिर्लभ्यते तदाऽभीष्टेऽस्मिन् किमिति । अत्र भुक्त्यन्तरपञ्चदशांशो गुणस्त्रिज्या हरः । गुणकहरौ गुणकार्द्धेनापवर्त्तितौ । जातं गुणकस्थाने द्वयं २ हरस्थाने छिन्द्राः १४१ । एवं स्वल्पज्याकाभिः । अपुज्याकाभिस्तु गुणकस्थाने द्वय २ हरस्थाने शिचिवृन्ना पञ्च ४ । ५५ । ते सुखार्थं पञ्च कृताः ५। अतस्तत् फलं शरपट्टपयुतं कृतम्" प्रमि०

इदानीं स्थूले लम्बनावनती सुखार्थमाह । "त्रिभोनलग्नस्य दिनार्धजाते नतोन्नतज्ये यदि वा सुखार्थम् । दृक्क्षेपशङ्कू परिकल्प्य साध्यं स्वल्पान्तरं लम्बनमत्र नतिश्च" शि० । "त्रिभोनलग्नं चन्द्रं प्रकल्प्य तस्य क्रान्तिः शरश्च साध्यः । तेन शरेण क्रान्तिः संस्कार्या । सा तस्य स्फुटा क्रान्तिः । पलावलम्बापमेन संस्कृतापित्यादिना नताथ उन्नतांशाश्च कार्याः । तज्ज्ये त्रिभोनलग्नस्य दिनार्धजाते नतोन्नतज्ये । अतो नतज्यां वित्रिभलग्नशङ्कुं नतज्यां चन्द्रदृक्क्षेपं च परिकल्प्य लम्बनं स्वल्पान्तरमवनतिश्च सुखार्थं साध्या । अत्रोपपत्तिः । वित्रिभलग्न अहोरात्र एव दिनार्धशङ्कुरुदग्गज्या च दृक्क्षेपः" प्रमि०।

इदानीं नतेः प्रयोजनमाह ।

"स्पष्टोऽत्र बाणो नतिसंस्कृतोऽस्मात् प्राग्वत् प्रसाध्ये स्थितिमर्दखण्डे" शि० । "अत्र ग्रहणे यः पूर्वसाधितः शरस्तस्य प्रयोजनमागच्छति । असौ नत्या संस्कृतः सन् स्फुटो भवति । अतस्तदुक्तं भवति । गणितागतो दर्शान्तकालो लम्बनेनासकृत् स्फुटीकृतः स किल गृहमध्यकालः । तत्र तात्कालिकं सपातं चन्द्रं कृत्वा विक्षेपः साध्यः । अथ स्थिरलम्बनकाले यद्वित्रिभलग्नं तस्मादवनतिः साध्या । तया स विक्षेपः संस्कृतः । स मध्यग्रहणविक्षेपः स्फुटो भवतीत्यवगन्तव्यम् । ततो 'मानार्धयोगादुदयोः कृतिभ्याम्" इत्यादिना स्थितिमर्दखण्डे साध्ये । अत्रोपपत्तिः । चन्द्रस्थाने क्रान्तिमण्डलविमण्डलयोरन्तरालं विक्षेपः । चन्द्रो विमण्डले, रविः क्रान्तिमण्डलेऽतस्तयोर्विक्षेपो याम्योत्तरमन्तरम् । परं यदि भूगर्भस्थो द्रष्टा । यदा तु कर्षेणोच्छ्रितो भूपृष्ठस्थस्तदा रविकक्षामण्डलाच्चन्द्रकक्षामण्डलमधो दृक्क्षेपवशाल्लम्बितं भवति । तद्याम्योत्तरभागेन याता लम्बितं तावती नतिस्तद्गृहणकालोऽस्तस्तया शरे संस्कृते स्फुटमर्कचन्द्रयोरन्तरं भवति स एव स्फुटशरः । यथोक्तं गोले 'याम्योत्तरं शरस्तावदन्तरं शशिसूर्ययो । नतिस्तया तया तस्मात् संस्कृत स्यात् स्फुटं शर" शि०।

इदानीं स्पर्शमुक्तिसम्मीलनादिकालार्थमाह । "तिथ्यन्ताद्गणितागतात् स्थितिदलेनोनाधिकाल्लम्बनं तत्कालोत्थमनेन संस्कृतिभवस्थित्यर्धहीनाधिकौ । दर्शान्ते गणितागते धनमृणं वा तद्विधायासकृत् ज्ञेयौ प्रग्रहमोक्षसंज्ञसमयावेवं क्रमात् तावस्फुटौ । तन्मध्यकालान्तरयोः समाने स्तः भवेतां स्थितिखण्डके च । दर्शान्ततो मर्ददलोनयुक्तात् सम्मीलनोन्मीलनकाल एवम् । सकृत्प्रकारेण विलम्बनं चेत् सकृत् स्फुटौ प्रग्रहमोक्षकालौ । किंत्वत्र बाणावनती पुनश्च तात्कालिकाभ्यां विधुवित्रिभाभ्याम्" शि०। "प्रथमं यो गणितागततिथ्यन्तस्तस्मात् स्थितिदलेनोनाधिकाल्लम्बनं साध्यम् । स्पर्शस्थितिदलेनोनात्, मोक्षेऽधिकादित्यर्थः । अत्र किल स्पर्शकालः साध्यते । तत्र गणितागततिथ्यन्तात् स्थित्यर्धेनोनात् प्राग्वल्लम्बनमानीय तदनष्टं स्थापयित्वा तद्गणितागते तिथ्यन्ते स्थितिदलेनोने धनमृणं वा कार्यम् । स स्थूलः स्पर्शकालः । तन्मध्यकालयोरन्तरं स्थूलं स्थित्यर्धम् । तज्जनितकालोनात् समकालेन्दोः शरस्तत्कालवित्रिभलग्नजनितया नत्या संस्कृतः स्यात् । स्फुटविक्षेपात् पुनः स्थित्यर्धम् । तेन स्थित्यर्धेन गणितागते दर्शान्ते ऊने तल्लम्बनं धनमृणं वा कार्यम् । एवं कृते सति यावान् कालस्तावान् स्पर्शकालः । एवमसकृदिति । स्पर्शमध्यग्रहकालयोरन्तरं स्पार्शिकं स्थित्यर्धं ज्ञेयम् । स्पर्शकालात् पुनर्लम्बनमानीयानष्टं स्थाप्यम् । अथ स्पार्शिकस्थित्यर्धघटीफलेन चन्द्रमूनीकृत्य शरः साध्यः । अनन्तरोक्तवत् नत्या च तत्र । तया स्फुटीकृताच्छरात् पुनः स्थित्यर्धम् । तेनोनिते गणितागते दर्शान्ते तल्लम्बनं धनमृणं वा कार्यम् । एवं स्फुटः स्पर्शकालः । असकृदिति यावदविशेषः मौक्षिकार्थं मध्यग्रहकालोत्थस्थितिः गणितागततिथ्यन्ते योज्या । तस्मात्लम्बनान्तरशरभवस्थित्या गणितागततिथ्यन्तो युतः सा मोक्षस्थितिरस्फुटा । तल्लम्बनान्तरशरोत्थस्थित्या वारं वारं पूर्वदर्शान्तोयोज्यः । एवं स्थिरलम्बनान्तरशरोत्थस्थितिर्मोक्षस्थितिर्ज्ञेया । सैव मौक्षिकम् । एवं स्थितिदलेनाद्याद्गणितागतान्मोक्षकालोऽपि । तत्र चन्द्रपाततात्कालिकीकरणे फलं धनम् । एवं मोक्षमध्यग्रहकालयो-

त्वार चौथिव विमर्शम् । तत्र चरद्वैमोमाद्यपि आवचात् चथीचमाव । चर्दत्वेन मुमाद्यचोचम वाचा । चथीचमचमपद्यावचोरत्वार प्रथम चड चर्दर्शम् । चथीचमचमपद्यावचोरत्वार द्वितीयम् । चपत्रवर्हिविना चचम मिवते चरैवम् । यदा इम चर्वीधिना चचम यदा चावचाडो चोचचाचोऽपि च चडेव चड़ो भवति । किन्तु चमाव विवेच । चच चाचे चोचचाचे वा दर्शनिमित्तम् कृत्वा चचार्थवि वाचा । यथा चमाचमपो विचैन चंचार चमु सुत्रा चार्थिव । चौथिवी वा सुडी भवति । भचेत्रैव यदा चनूं । चचोचचवि विमर्शावचचे पूर्वो र्दंच । चपुत्र डीचत्वे मोच्यते । चचिचामवो दि दूर्णो चचाचो चचापद्यावो चचिद्वर्थवि चमूर्वाची चाम दुक्षमात् । विमर्दैनोमो दर्शचिवाचा चर्वचाचो चमाव । सुचो चोचचाचा । चच च इव । चर्वैचिद्धुम-चाद्यमचमचचम् । चचव्च न चंचमो दृचाचो चचापद्य-वाचा चचडी भवति । यत चर्वचाचोऽपि तत्राव चनिववचाचेन चंचचा चड़ो चचिद्धचर्थवि । वा दृचि-चैवापद्यचाचा चमर्दचाडे चैव चर्वचोवचमीच चौचौचचचाचो किन्तु चर्वचोचचाचा चमर्दचाडे विवचाचे चाचचमाचार्य विद्धिदत्वथा भवति । चचिव विद्धिदचाचची । यत्र चव विवर विमाद चचि विद्धिदचाचम् । चचचोमे चचिवाचो दर्शोमे तद्ध चर्वं चमचच वा चर्वं पुचडी । चच चड चचा-चौचचचौच चंचा विमाविमाद्धचौचाचिव प्रचादि । यदा चर्हिविना चचम यदा पुना इमचंचम चचिव । यदा चमाचचरा चड़ा विमाचर्वि चिव विमते । यदा विमाचं चाड भवति । यदा चडचाचचरोऽपि चड़ो भवति । च दर चार्थिवंच चर दृति वैदिकमप् । यदा दुच चर्हिविना चेचच यदा दुच दुच चरच चोचवा-चरचात् चार्थिवा चर इव चर्वं न द्रुचते । चच चड विमाच चाचारचडो दृचव चाचाविचचो विचि-विविचाचाविचि प्रविचाचरा ।

द्दाची विचचाद ।

"चैव चचाद्यपद्योचचम चड़ेच्चेन विविचचड चैव । दृचोच चैवेः चु चचेव चाड्य चड' चादु चड्वेषुम वाचो' । चचाद चाचापवते चच चद चच चेव विद्यु विविचचपद्यचम । चचद्वचेचाचचद्यम चम् विमाद दुम चर्वीचचाचः दृति विद्याचविचोर्वाद ।

चम दृविमुचे विमाचचचचचोमाद्योमाचाचच च-चाद्यपद्यचोमात् वैदिकमप् । किं तत्र पुनचाचे विचे-चम पूर्वमचेन चो चच चाचचार्थ । चचो चमाचच प्रचरचविवीच विमाचैव दृच- चड़ेव विविचचपद्यैव चाचा' । चार्थचचचावचोरत्वैव चाचा दृचम । चच चद्यो दुचो भवति । "सुचोचचार्मचारद्वचा चर्वाद्विचेचचा दृविचात् पद चनू । चचचरावार्थिवृद्धिवि चनू चच चमते यद चड़ोचरचम् । तत्र चच चडेच विम चैव चार्थचचचावचोरत्वैव दृचिर चचाचद्धुरचच विविच विमाचैव चड चड भवति । चनू चविचाच-चदुविचचाचो भवति । च च चार्थदुचो चोचाद इ चव' । चविचु चाचे चविवंचाच चर चुन चचा पूर्वो चचार्चैचाद्वच चर्वाद्विचेचवेचाविना चच चाचचु चनू चच दृच' चाड चर्वैचम् । चर चाविद्विचाच चचडो भवति चावचचचचच । चचोचचवि । चचा-चवचे पूर्वीच च । चपुत्र डीचत्वे मोच्यते । चचा चनू मुचव विमाचं चरचाचचाचचोचैर्चोमचराद्य चेवा चाचीचम् । चद्यच दम् । चचचर चाडे चडी च च्चचम् चचाचचोरत्वारं चनू चाड विमाचं दृ । चचचाचरच्चा चचिमाचं । दुचो दि विचाचचचेचाचचाचि । चचा चद्रुचे चचचचेन विमाच चू । चचचचाच चमचो दुचचचाचचाचि चाचचेचैचाचि चचिचचचु । चाचचाचा चुचचाचात् । चच च चोचेन चिचु विविचचडचैचेवेचु चचाचीचची चदा चडुविचाचं चोच चचा दुचच चाचोचवी चदा चडविमाचवचची चचा चाद् । चचाचचच । चाचचाचु चचाचचच चचरचु दुविविमाचं चचचीचरचाचाद वाचा । चदि चडविमाचैविमाचाचु चचचचर चचाचच विमाचचरचाचविमाचैव विविवि । चच चड़ो चडो भवति । ..... ।

चाचीचचाचचद्वचच चर्वान् दृचादिना चद् चचचाच चाचि चचचच विमाचं चोचम् । चनू चडुविमाचोऽ-चाचविवोचाते चावद्वचाचम च वि । चाचचच चचच चचविचाद दविचाचाचाचुचाचाः । चदि चचचविमाचे चचारच चच यदा चडविमाचैन । चदिवि । चच च दुचाते चर्वं चर्वं चविचु चचविमाचीचोऽपि वैचचविच-चविचम " इति प्रविचाचरा ।

दचविवाचो चचचचचचरचद चा चचर्विचचाचि चचा

"अमृतास्वादविशेषाच्छिन्नमपि शिरः किलासुरस्येदम्। प्राणैरपरित्यक्तं ग्रहतां यातं वदन्त्येके। इन्द्वर्कमण्डलाकृतिरसिततत्वात् किल न दृश्यते गगने। अन्यत्र पर्वकालाद् वरप्रदानात् कमलयोनेः। मुखपुच्छविभक्ताङ्गं भुजङ्गमाकारमुपदिशन्त्यन्ये। कथयन्त्यमूर्त्तमपरे तमोमयं सैंहिकेयाख्यम्। यदि मूर्त्तो भविचारी शिरोऽथवा भवति मण्डली राहुः। भगणार्धेनान्तरितौ गृह्णाति कथं नियतचारः। अनियतचारः खलु चेदुपलब्धिः संख्यया कथं तस्य। पुच्छाननाभिधानोऽन्तरेण कस्मान्न गृह्णाति। अथ तु भुजगेन्द्ररूपः पुच्छेन मुखेन वा स गृह्णाति। मुखपुच्छान्तरसंस्थं स्थगयति कस्मान्न भगणार्द्धम्। राहुद्वयं यदि स्याद्ग्रस्तेऽस्तमितेऽथवोदिते चन्द्रे। तत्समगतिनान्येन ग्रस्तः सूर्योऽपि दृश्येत। भूच्छायां स्वग्रहणे भास्करमर्कग्रहे प्रविशतीन्दुः। प्रग्रहणमतः पश्चान्नेन्दोर्भानोश्च पूर्वार्धात्। वृक्षस्य स्वच्छाया यथैकपार्श्वे भवति दीर्घा च। निशि निशि तद्वद्भूमेरावरणवशाद्दिनेशस्य। सूर्यात् सप्तमराशौ यदि चोदग्दक्षिणेन नातिगतः। चन्द्रः पूर्वाभिमुखश्छायामौर्वीं तदा विशति। चन्द्रोऽधःस्थः स्थगयति रविमम्बुदवत् समागतः पश्चात्। प्रतिदेशमतश्चित्रं दृष्टिवशाद्भास्करग्रहणम्। आवरणं महदिन्दोः, कुण्ठविषाणस्ततोऽर्द्धसंछन्नः। स्वल्पं रवेर्यतोऽतस्तीक्ष्णविषाणो रविर्भवति। एवमुपरागकारणमुक्तमिदं दिव्यदृग्भिराचार्य्यैः। राहुरकारणमस्मिन्नित्युक्तः शास्त्रसद्भावः। योऽसावसुरो राहुस्तस्य वरो ब्रह्मणायमाज्ञप्तः। आप्यायनमुपरागे दत्तहुतांशेन ते भविता। तस्मिन् काले सान्निध्यमस्य तेनोपचर्य्यते राहुः। याम्योत्तरा शशिगतिर्गणितेऽप्युपचर्य्यते तेन। न कथञ्चिदपि निमित्तैर्ग्रहणं विज्ञायते निमित्तानि। अन्यस्मिन्नपि काले भवन्त्यथोत्पातरूपाणि। पञ्चग्रहसंयोगान्न किल ग्रहणस्य सम्भवो भवति। तैलं च जलेऽष्टम्यां न विचिन्त्यमिदं विपश्चिद्भिः। आनत्यार्के ग्रासो दिग्ज्ञेया वलनयावनत्या च" अथ वेलाभेदे फलम्। "तिथ्यवसानाद्वेला करणे कथितानि तानि मया। षण्मासोत्तरवृद्ध्या पर्वेशाः सप्त देवताः क्रमशः। ब्रह्मशशीन्द्रकुबेरा वरुणाग्नियमाश्च विज्ञेयाः। ब्राह्मे द्विजपशुवृद्धिः क्षेमारोग्याणि सस्यसम्पच्च। तद्वत् सौम्ये तस्मिन् पीडा विदुषामवृष्टिश्च। ऐन्द्रे भूपविरोधः शारदसस्यक्षयो न च क्षेमम्। कौबेरेऽर्थपतीनामर्थविनाशः सुभिक्षं च। वारुणमवनीशाशुभमन्येषां क्षेमसस्यवृद्धिकरम्। आग्नेयं मित्राख्यं सस्यारोग्याभयाम्बुकरम्। याम्यं करोत्यवृष्टिं दुर्भिक्षं सङ्क्षयं च सस्यानाम्। यदतः परं तदशुभं क्षुन्मारावृष्टिदं पर्व। वेलाहीने पर्वणि गर्भविपत्तिश्च शस्त्रकोपश्च। अतिवेले कुसुमफलक्षयो भयं सस्यनाशश्च। हीनातिरिक्तकाले फलमुक्तं पूर्वशास्त्रदृष्टत्वात्"।

अथ एकमासे ग्रासद्वयस्य ग्रस्तभेदस्य च फलम्। 'स्फुटगणितविदः कालः कथञ्चिदपि नान्यथा भवति। यद्येकस्मिन् मासे ग्रहणं रविसोमयोस्तदा क्षितिपाः। स्वबलक्षोभैः सङ्क्षयमायान्त्यतिशस्त्रकोपश्च। ग्रस्तावुदितास्तमितौ शारदधान्यावनीश्वरक्षयदौ। सर्वग्रस्तौ दुर्भिक्षमरकदौ पापसंदृष्टौ" अथ दिनार्द्धादिभेदे ग्रासफलम्।

"अर्धोदितोपरक्तो नैकृतिकान् हन्ति सर्वयज्ञांश्च। अग्न्युपजीविगुणाधिकविप्राश्रमिणो युगाभ्युदिते। कर्षकपाषण्डिवणिक्क्षत्रियबलनायकान् द्वितीयेंऽशे। कारुकशूद्रम्लेच्छान् सतृतीयांशे समन्त्रिजनान्। मध्याह्ने नरपतिमध्यदेशहा शोभनश्च धान्यार्घः। तृणभुगमात्यान्तःपुरवैश्यघ्नः पञ्चमे खांशे। स्त्रीशूद्रान् षष्ठेंऽशे दस्यूनस्तङ्गतेऽस्तमयकाले। यस्मिन् खांशे मोक्षस्तत्प्रोक्तानां शिवं भवति"।

अथायनादिभेदे फलम् "द्विजनृपतीनुदगयने विट्शूद्रान् दक्षिणायने हन्ति। राहुरुदगादिदृष्टः प्रदक्षिणं हन्ति विप्रादीन्। म्लेच्छान् विदिक्स्थितोऽयायिनश्च हन्याद्धुताशभक्तांश्च। सलिलचरदन्तिघाती याम्येनोदग्गवामशुभः। पूर्वेण सलिलपूर्णां करोति वसुधां समागतो दैत्यः। पश्चात्कर्षकसेवकबीजविनाशाय निर्दिष्टः। पाञ्चालकलिङ्गशूरसेनाः काम्बोजोड्रकिरातशस्त्रवार्त्ताः"

अथ मेषादिराशौ ग्रासफलम्। "जीवन्ति च ये हुताशवृत्त्या ते पीडामुपयान्ति मेषसंस्थे। गोपाः पशवोऽथ मानिनो मनुजा ये च महत्त्वमागताः। पीडामुपयान्ति भास्करे ग्रस्ते शीतकरेऽथवा वृषे। मिथुने प्रवराङ्गना नृपा नृपमात्या बलिनः कलाविदः। यमुनातटजाः सबाह्लिका मत्स्याः सुह्मजनैः समन्विताः। आभीरान् शबरान् सपह्लवान् सह मल्लान् मत्स्यकुरुक्षकानपि। पाञ्चालान् विकलांश्च पीडयत्यन्नं चापि निहन्ति कर्कटे। सिंहे पुलिन्दगणमेकलसत्त्वयुक्तान् राजोपमान्नरपतीन् वनगोचरांश्च। षष्ठे तु सस्यकविलेखकगेयसक्तान् हन्त्यश्मकत्रिपुरशालियुतांश्च देशान्। तुलाधरेऽवन्त्यपरा-

त्मर योजित लिखरम् । तत्र अदृष्टेनोपाधि [illegible] अदृष्टेन [illegible] भावः । [illegible] प्रथम [illegible] द्वितीयम् । [illegible] मिलते [illegible] । यदा [illegible] तदा [illegible] भवति । किन्तु [illegible] विशेषः । [illegible] यथा [illegible] भवति । [illegible]

[illegible] लिखनोपधाने [illegible] । [illegible] भवति । [illegible]

[illegible] इति विशार्थिनीर्थदः ।

अत्र [illegible] लिखन [illegible] नैर्दिष्टम् । [illegible] भवति । [illegible] भवति । [illegible]

[illegible] इति [illegible] ।

तत्रैव [illegible] लिखन [illegible] ।

[illegible] इति [illegible] ।

[illegible]

तुषकरजालतपस्विनश्च । चैत्रे तु चित्रकरलेखकगेयसक्तान् रूपोपजीविनिगमज्ञहिरण्यपण्यान् । पौण्ड्रौड्रकैकयजनानथ चाश्मकांश्च तापः स्पृशत्यमरपोऽत्र विचित्रवर्षी । वैशाखमासि ग्रहणे विनाशमायान्ति कर्पासतिलाः समुद्गाः । इक्ष्वाकुयौधेयशकाः कलिङ्गाः सोपद्रवाः किन्तु सुभिक्षमस्मिन् । ज्यैष्ठे नरेन्द्रद्विजराजपत्न्यः सस्यानि वृष्टिश्च महागणाश्च । प्रध्वंसमायान्ति नराश्च सौम्याः साल्वैः समेताश्च निषादसङ्घाः । आषाढपर्वण्युदपानवप्रनदीप्रवाहान् फलमूलवार्त्तान् । गान्धारकाश्मीरपुलिन्दचीनान् हतान् वदेन्मण्डलवर्षमस्मिन् । काश्मीरान् सपुलिन्दचीनयवनान् हन्यात् कुरुक्षेत्रजान् गान्धारानपि मध्यदेशसहितान् दृष्टो ग्रहः श्रावणे । काम्बोजैकशफांश्च शारदमपि त्यक्त्वा यथोक्तानिमान् अन्यत्र प्रचुरान्नहृष्टमनुजैर्धात्रीं करोत्यावृताम् । कलिङ्गवङ्गान् मगधान् सुराष्ट्रान् म्लेच्छान् सुवीरान् दरदाञ्छकांश्च । स्त्रीणां च गर्भानसुरो निहन्ति सुभिक्षकृद्भाद्रपदेऽभ्युपेतः । काम्बोजचीनयवनान् सह शल्यहृद्भिर्बाह्लीकसिन्धुतटवासिजनांश्च हन्यात् । आनर्त्तपौण्ड्रभिषजश्च तथा किरातान् दृष्टोऽसुरोऽश्वयुजि भूरिसुभिक्षकृच्च" ।

अथ मोक्षभेदास्तत्फलानि "हनुकुक्षिपायुभेदा द्विर्द्विः सञ्छर्द्दनं च जरणं च । मध्यान्तयोश्च विदरणमिति दश शशिसूर्ययोर्मोक्षाः । आग्नेय्यामपगमनं दक्षिणहनुभेद उच्यते शशिनः । सस्यविमर्दो मुखरुग् नृपपीड़ा स्यात् सुवृष्टिश्च । पूर्वोत्तरेण वामो हनुभेदो नृपकुमारभयदायी । मुखरोगं शस्त्रभयं तस्मिन् विन्द्यात् सुभिक्षञ्च । दक्षिणकुक्षिविभेदो दक्षिणपार्श्वेन यदि भवेन्मोक्षः । पीड़ा नृपपुत्राणामभियोज्या दक्षिणा रिपवः । वामस्तु कुक्षिभेदो यद्युत्तरमार्गसंस्थितो राहुः । स्त्रीणां गर्भविपत्तिः सस्यानि च तत्र मध्यानि । नैरृतवायव्यस्थौ दक्षिणवामौ तु पायुभेदौ द्वौ । गुह्यरुगल्पा वृष्टिर्द्वयोस्तु राज्ञीक्षयो वामे । पूर्वेण ग्रहणं कृत्वा प्रागेवापसर्पेत् । सञ्छर्द्दनमिति तत् क्षेमसस्यहार्द्दिकृत् जगतः । प्राक्प्रग्रहणं यस्मिन् पश्चादपसर्पणं तु तज्जरणम् । क्षुच्छस्त्रभयोद्विग्ना न शरणमुपयान्ति तत्र जनाः । मध्ये यदि प्रकाशः प्रथमं तन्मध्यविदरणं नाम । अन्तःकोपकरं स्यात् सुभिक्षदं नातिवृष्टिकरम् । पर्य्यन्तेषु विमलता बहुलश्च मध्ये तमोऽन्तदरणाख्यम् । मध्याख्यदेशनाशः शारदसस्यक्षयश्चास्मिन् । एते सर्वे मोक्षा वक्तव्या भास्करेऽपि विज्ञेयाः । पूर्वा दिक् शशिनि यथा तथा रवौ पश्चिमा कल्प्या" ।

अथ ग्रहणोत्तरसप्तदिनमध्ये पांशुपातादौ फलम् । "मुक्ते सप्ताहान्ते पांशुनिपातोऽन्नसंक्षयं कुरुते । नीहारो रोगभयं भूकम्पः प्रवरनृपमृत्युम् । उल्का मन्त्रिविनाशं नानावर्णा घनाश्च भयमतुलम् । स्तनितं गर्भविनाशं विद्युन्नृपदंष्ट्रिपरिपीड़ाम् । परिवेषो रुक्पीड़ां दिग्दाहो नृपभयं च साग्निभयम् । रूक्षो वायुः प्रबलश्चौरसमुत्थं भयं धत्ते । निर्घातः सुरचापं दण्डश्च क्षुद्भयं सपरचक्रम् । ग्रहयुद्धे नृपयुद्धं केतुश्च तदेव सन्दृष्टः । अविकृतसलिलनिपाते सप्ताहान्तः सुभिक्षमादेश्यम् । यच्चाशुभं ग्रहणजं तत् सर्वं नाशमुपयाति । सोमग्रहे निवृत्ते पक्षान्ते यदि भवेद्ग्रहोऽर्कस्य । तत्रानयः प्रजानां दम्पत्योर्वैरमन्योऽन्यम् । अर्कग्रहात्तु शशिनो ग्रहणं यदि दृश्यते ततो विप्राः । नैकक्रतुफलभाजो भवन्ति मुदिताः प्रजाश्चैव" वृ०स० ।

ज्यो०त० "रविभौमनवांशे तु निरभ्रं ग्रहणादिषु । बुधशौरिनवांशे तु मलिनं धूम्रवर्णकम् । गुरोरंशकमासाद्य दृश्यते सवलाहकम् । शशिशुक्रनवांशे तु प्रावृट्काले महज्जलम् । अन्यत्राव्यक्तमूर्त्ती तौ दृश्येते आदितास्वरौ" । "अन्यत्र सर्वं तरल तौ चन्द्रार्कौ ।

एवं ग्रहणस्य कालभेदेन शुभाशुभसूचकत्वं सामान्यतः स्थितं इदानीं व्यक्तिभेदेन जन्मादिराशिभेदेन ग्रहणस्य दर्शननिषेधस्तत्फलञ्चोच्यते । राजमा० "सप्ताष्टजन्मर्क्षेषु (१२) चतुर्थे दशमे तथा । नवमे च तथा चन्द्रे न कुर्य्याद्राहुदर्शनम्" । श्रीपतिव्यवहारनिर्णये वशिष्ठः । "जन्मभे जन्मराशौ च नष्टाष्टमगते तयोः । चतुर्थे द्वादशे चन्द्रे न कुर्य्याद्राहुदर्शनम् । प्रागदर्शनमात्रेण धार्थहानिर्महद्भयम् । जायते मात्र सन्देहस्तस्मात्तत्परिवर्जयेत्" । "जन्मनक्षत्रापेक्षया षष्ठे सप्तमे अर्थात् निधनतारायाम्" ज्यो०रघु० । "जन्मसप्ताष्टरिष्फाङ्कदशमस्थे निशाकरे । दृष्टोऽरिष्टप्रदो राहुर्जन्मर्क्षे निधनेऽपि च" । 'वैनाशिके च भे दृष्टं ग्रहणं सुधांशुभास्करयोः । जनयति रोगं बहुधा क्लेशं वित्तक्षयं चाशु" वराहः । तच्छान्तिरप्युक्ता ज्यो०त० सप्तैव 'जन्माष्टजायान्त्यखधर्मसंस्थे निशाकरे जन्मसु तारकासु । दृष्टा तमश्चन्द्रमसं प्रयत्नादभ्यर्च्य दद्यात् कनकं द्विजाय" चन्द्रमसमित्युपलक्षणं चन्द्रग्रहे चन्द्रं सूर्यग्रहे सूर्य्यमभ्यर्च्येत्यर्थः" ज्यो०रघुनन्दनः ।

मवाभूत् पांचवदवार्थाय ददवन्नतांच। वांचितमोद्भव-
एवङ्गवाशन इ नाम् यथावेदविनाडुयोवाम् । वनिभक्ता
अवर्त्तानिमिदेश्चनाम् वाचुवर्वेदावचिको विष्णवम-
नाम् । तस्मादुक्ते तु ब्रवनिनिराचांचि मोचान् कृत्वेव
चिर बबवान् वानित्रागृहीताम् । कुण्डोत्तमनिर्विचारु व
पांचिनदनाम् बरदेवाशावियवाराम् बाबोदाम्द्रदावीविंच-
दराभुतयामना बच दाम् । बीमे बाबरकृतबाबवा
वक्सानि बाम्याम् बबाम् प्राचाम् बाच बबोनिच बबब
कुर्व्वं मिदेशाइति" बारापच कूर्म्मबिवावचन्दे बच्चते ।

अथ पायबेदनावमुक्ते "उपनावममिदपरम-
निरोषावयदनावोदा । काबाय बबादवबचोऽम रुचि
ते इच बाचा । बबबते बबति बबबबद्दव
प्रचाति वादिवबब च । बाववर्के बदवनिम्ब्राव-
वदौ बबाबाद । विच्छेद बैठि वरिबिनिवितवदो
बच्चव यदि व बेद । बदर्दिवबबानूना मनुबदोवा
च बब बबी । पदमचिन्नि बदा मन्त्र व बावे वा
बबादेऽववाबर्देम् । सोमबबनिबताचि: बोहा च
बबीधेमावाम् । बब बेषु बबोम बबे निबकीर्त्तं
बदबिबेत् । व निरोषो निषेध बबोदबब बबबूवा
बाम् । बबबदवनिदि निचेबबेत बबाबब वदि निरं
निषेध । तस्मात् बबाबदैवान् प्रवाबबूबोव विचिरवब ।
पूर्वे पूर्वे यदि बबबबुबबबाबब बबबि पूवा । बा
दोषवर्जनबबोऽबबबबैबबब दावाम् । दर्भब प्रोच
देवे बबबानि बावबादबोबबब । बबबोबावर्व बदु च-
वांचिबद्वावर्वे बबब । बबब बबा प्रतिवं निबबब ब-
बबब च यदि बरिवा । बबबबोबबाव बरोति इबबा-
बबबब च । बबबोबविवदब बबब बबो बबबबोऽबबा-
बबम् । बबबाबादीविच बबबविसबबादावो च" ।

बबीयुपाचिवराचबर्बनेदे बबबम् । बदेते बेबदुचिनं
प्रायबबीवा च निर्दिदेशाते । बाबबबबबबर्वे
पीड़ा च बबाबबदोबाम् । बरिवे दोवीबबबा
वदबादाबीविविध तिथ्य । बरिवे बीपूबबबर्वे बब-
बं बोध हर्षिबम् । बबबबिवबादबते हर्षिबादबदो
विबबबीबा । बावुबें बेबबुबिबबादिबेबबदवि च ।
बाबोबादबबबिबबावाबे बबूब निर्दिबेबम् । बाबोब
बबाबां बाबिबब: बबबबंच । निबबबबबिबीबाबो
बैबूबबी बबेत् बबिबाब । बाबिबबोबिबबें बीरिबबबे
च बुदादि । बूबोबाबबबबे बाबिबें बावि निर्दिबे

बाबबम् । बबबिबबबबदाबो बाबबब
दाब । बांबुबिबोवियबबा बबबब बाब बर्वि
बाबरविबबबबबदाबबबबबबबबोबाब । विबो
भाबबबे बाबबबबेबम् बबबाबि स्वबिबेब ।

अथ बबबबबबबे बबबद । बबबु
बीबो बाबबबबबबबब दाबा च । बीब
एबिबिं विविबोब बबबबब च । बबा
निबबं बाबाबेबाब बबबबि बबिबाब ।
बबोबबबि हुबिब बबबबब च । बबबबबब
बिबब बबबबबि बबबे बबोबब ब । ब
हुबबाबबोबबर्बे बब बबबबबि बबबिबानिबिबा

अथ बुबोबबबबबाबाबबे बबबी बुबबबं
बानिबुबा बर्बबोब बोबाबिबबुबबाबाबबबबबो
बाबे बोबुबाबिबं बुबब बैबबिबबबबि बिबबि
"बबे बबाबिबिब बबबुबो बाबबबबबबा
बबबोबबबाबबाबिबिबबबबोर्बबिबबाब बबं
बबबबबा बाबेबीबर्बबबबबाबिबा । बबाब बबा
बीबबब विविबबे बबे । बबबेबी बबबं बेबा
बाबबं बोबब । बबोबबबीबबुबाबाम् बब बि
बबो बुबि । बुबुबोबबबी बीबे बिबुबबबिबबा
बब ब । बिबा बबबबिबाबब बबबुबं बबिबबा
बबुबबबे दाबबबी बबिबबा बैबैबबा बबोबेबा ।
बबिबबी बिबब: बबिबनिबबबाब बीबबं । बीबे बब
बबाबबीबाबा बाबबोर्बुबबबबबबा । बीबबबबोबा
बिबाब बाब बबबबाब ।

अथ बाबबेबे बाबबबबम् । बबि बबाबबोबबी
बबाम् बाबबर्बिबाबु बोबबाम् बबुबाबाबब बबी
बिबाम् बाबी च बबाबबेबु । बबाबाबब बबिबबे
बर्वं बाबाबबबबं बबी बब बबिबबाबर्वं बबबबे
बुबिबाबिबबु । बाबबेबबबु बोबबबाबु बाबा
बबाब बबाबबबाबबाब । बे बोबबाबाब बिबं
बीबे (बाबें) बबबिबबु बेबबबिबबब । बोबे बिबब
बबोबबोब: बबेबबाबबा बबबा बिबेबा । ब
बबबबब च बबबबि बबें च बिबाबबबिबबब
बाबे तु बबबिबबबबिबबीबाबु बाबाबबबिबा
बबिबबबबबबा । बबाबबबिबबबाब बुबोबि बाबबी
च बबेबबबबबबी बबेबि । बीबाबबं बबब बबाबि
बबाबबबबबबबेबाबाम् । बबबबबबबबाबबबं

तुषारचलवासिनश्च । चैत्रे तु चित्रकरलेखकगेयसक्तान् रूपोपजीविनिगमज्ञहिरण्यपण्यान् । पौण्ड्रौड्रकैकयजनानथ चाश्मकांश्च तापः स्पृशत्यमरपोऽत्र विचित्रवर्षी । वैशाखमासि ग्रहणे विनाशमायान्ति कर्पासतिलाः समुद्गाः । इक्ष्वाकुयौधेयशकाः कलिङ्गाः सोपद्रवाः किन्तु सुभिक्षमस्मिन् । ज्यैष्ठे नरेन्द्रद्विजराजपत्न्यः सस्यानि वृष्टिश्च महागणाश्च । प्रध्वंसमायान्ति नराश्च सौम्याः साल्वैः समेताश्च निषादसङ्घाः । आषाढपर्वण्युदपानवप्रनदीप्रवाहान् फलमूलवार्त्तान् । गान्धारकाश्मीरपुलिन्दचीनान् हतान् वदेन्मण्डलवर्षमस्मिन् । काश्मीरान् सपुलिन्दचीनयवनान् हन्यात् कुरुक्षेत्रजान् गान्धारानपि मध्यदेशसहितान् दृष्टो ग्रहः श्रावणे । काम्बोजैकशफांश्च शारदमपि त्यक्त्वा यथोक्तानिमान् अन्यत्र प्रचुरान्नहृष्टमनुजैर्धात्रीं करोत्यावृताम् । अङ्गान् वङ्गान् मगधान् सुराष्ट्रान् म्लेच्छान् सुवीरान् दरदाश्मकांश्च । स्त्रीणां च गर्भानसुरो निहन्ति सुभिक्षकृद्भाद्रपदेऽभ्युपेतः । काम्बोजचीनयवनान् सह शल्यहृद्भिर्बाह्लीकसिन्धुतटवासिजनांश्च हन्यात् । आनर्त्तपौण्ड्रभिषजश्च तथा किरातान् दृष्टोऽसुरोऽश्वयुजि भूरिसुभिक्षकृच्च" ।

अथ मोक्षभेदनामतत्फलानि "हनुकुक्षिपायुभेदा द्विर्द्विः सञ्छर्दनं च जरणं च । मध्यान्तयोश्च विदरणमिति दश शशिसूर्ययोर्मोक्षाः । आग्नेय्यामपगमनं दक्षिणहनुभेद संज्ञितं शशिनः । सस्यविमर्दो मुखरुग् नृपपीडा स्यात् सुवृष्टिश्च । पूर्वोत्तरेण वामो हनुभेदो नृपकुमारभयदायी । मुखरोगः शस्त्रभयं तस्मिन् विन्द्यात् सुभिक्षञ्च । दक्षिणकुक्षिविभेदो दक्षिणपार्श्वेन यदि भवेन्मोक्षः । पीडा नृपपुत्राणामभियोज्या दक्षिणा रिपवः । वामस्तु कुक्षिभेदो यद्युत्तरमार्गसंस्थितो राहुः । स्त्रीणां गर्भविपत्तिः सस्यानि च तत्र मध्यानि । नैर्ऋतवायव्यस्थौ दक्षिणवामौ तु पायुभेदौ द्वौ । गुह्यरुगल्पा वृष्टिर्द्वयोस्तु राज्ञीक्षयो वामे । पूर्व्वेण ग्रहणं कृत्वा प्रागेव चापसर्पेत । सञ्छर्दनमिति तत् क्षेमसस्यहार्दिप्रदं जगतः । प्राक्प्रग्रहणं यस्मिन् पश्चादपसर्पणं तु तज्जरणम् । क्षुच्छस्त्रभयोद्विग्नाः न शरणमुपयान्ति तत्र जनाः । मध्ये यदि प्रकाशः प्रथमं तन्मध्यविदरणं नाम । अन्तःकोपकरं स्यात् सुभिक्षदं नातिवृष्टिकरम् । पर्य्यन्तेषु विमलता बहुलं मध्ये तमोऽन्तदरणाख्यम् । मध्याख्यदेशनाशः, शारदसस्यक्षयश्चास्मिन् । एते सर्वे मोक्षा वक्तव्या भास्करेऽपि किन्त्वत्र । पूर्वा दिक् शशिनि यथा तथा रवौ पश्चिमा कल्प्या" ।

अथ ग्रहणोत्तरसप्तदिनमध्ये पांशुपातादौ फलम् । "मुक्ते सप्ताहान्तः पांशुनिपातोऽन्नसंक्षयं कुरुते । नीहारो रोगभयं भूकम्पः प्रवरनृपमृत्युम् । उल्का मन्त्रिविनाशं नानावर्णा घनाश्च भयमतुलम् । स्तनितं गर्भविनाशं विद्युन्नृपदंष्ट्रिपरिपीडाम् । परिवेषो रुक्पीडां दिग्दाहो नृपभयं च साग्निभयम् । रूक्षो वायुः प्रबलश्चौरसमुत्थं भयं धत्ते । निर्घातः सुरचापं दण्डश्च क्षुद्भयं सपरचक्रम् । ग्रहयुद्धं नृपयुद्धं केतुश्च तदेव सन्दृष्टः । अविकृतसलिलनिपाते सप्ताहान्तः सुभिक्षमादेश्यम् । यच्चाशुभं ग्रहणजं तत् सर्वं नाशमुपयाति । सोमग्रहे निवृत्ते पक्षान्ते यदि भवेद्ग्रहोऽर्कस्य । तत्रानयः प्रजानां दम्पत्योर्वैरमन्योऽन्यम् । अर्कग्रहात्तु शशिनो ग्रहणं यदि दृश्यते ततो विप्राः । नैकक्रतुफलभाजो भवन्ति मुदिताः प्रजाश्चैव" वृ०स० ।

ज्यो०त० "रविभौमशनवारे तु निरभ्रे ग्रहणमादिशेत् । बुधसौरिशनवारे तु मलिनं धूम्रवर्णकम् । गुरोरथमासाद्य दृश्यते सबलाहकं । शशिशुक्रवारे तु प्रावृट्काले महज्जलम् । अन्यकालाव्यक्तभूतौ तौ दृश्येते व्यादिताम्बरौ" । "अन्यत्र सर्वे तरलौ चन्द्रार्कौ ।

एवं ग्रहणस्य कालभेदेन शुभाशुभसूचकत्वे सामान्यतः स्थिते इदानीं व्यक्तिभेदेन जन्मादिराशिभेदेन ग्रहणस्य दर्शननिषेधस्तत्फलञ्चोच्यते । राजमा० "सप्ताष्टजन्मराशिषु (१२) चतुर्थे दशमे तथा । नवमे च तथा चन्द्रे न कुर्याद्राहुदर्शनम् । श्रीपतिव्यवहारनिर्णये वशिष्ठः । "जन्मभे जन्मराशौ च पञ्चाष्टमगते तयोः । चतुर्थे द्वादशे चन्द्रे न कुर्याद्राहुदर्शनम् । पापदर्शनमात्रेण चार्थहानिर्महद्भयम् । जायते नात्र सन्देहस्तस्मात्तत्परिवर्जयेत्" । "जन्मनक्षत्रापेक्षया षष्ठे सप्तमे अर्थात् निधनतारायाम्" ज्यो०रघु० । "जन्मसप्ताष्टरिःफाङ्कदशमस्थे निशाकरे । दृष्टोऽरिष्टप्रदो राहुर्जन्मर्क्षे निधनेऽपि च" । "वैनाशिके भवे दृष्टं ग्रहणं सुधांशुभास्करयोः । जनयति रोगं बहुधा क्लेशं वित्तक्षयं चाशु" वराह । तच्छान्तिरप्युक्ता ज्यो०त० तत्रैव "जन्माष्टजायान्त्यसुधर्मसंस्थे निशाकरे जन्मसु तारकासु । दृष्ट्वा तमश्चन्द्रमसं प्रयत्नादभ्यर्च्य दद्यात् कनकं द्विजाय" चन्द्रमसमित्युपलक्षणं चन्द्रग्रहे चन्द्रं सूर्यग्रहे सूर्यं मध्यस्थं कृत्वेत्यर्थः," ज्यो०रघुनन्दनः ।

[illegible]

[illegible]

अथार्थलोलुपतया तत्र स्नानमात्रं विवक्ष्येत तत् तत्पूर्व्वमपि निर्लज्जेन स्वीक्रियताम् । एतेन यत्तु कैश्चिदुक्तं सर्व्वस्नाने मुक्तिस्नाने च यस्य दर्शनं विहितं तेनैव कार्य्यं नान्येन क्त्वा-प्रत्ययेन समानकर्त्तृत्वावगतेरिति तन्निरस्तम् । का तर्हि तस्य गतिः उद्देश्यविशेषणत्वाद्ग्रहैकत्ववदविवक्षयार्थतः सिद्ध-स्नानमात्रानुवादत्वे सर्व्वं सुस्थम् । अन्धव्याध्यनादेश्यग्रहव्या-प्तत्वे वा दर्शनस्यार्थवत्त्वम् । न चोक्तयोग्यतापि सा-ध्वी दर्शनोत्तरं मेघच्छन्ने योग्यताभावापत्त्या दानाद्य-भावापत्तेः । तेन तत्तद्देशावच्छेदेन ज्योतिःशास्त्रावेद्यत्वमेव योग्यता । किञ्च "रजसोदर्शने नारी त्रिरात्रमशुचिर्भवेत्" इत्यत्राप्यन्धस्त्रीणामाशौचाभावप्रसङ्गः । यत्तु वर्द्धमानेनो-क्तम् "स्नानोत्तरं ह्यधिकारो न स्नानकाले, स्नानकाले स्नानाभावात् । एवं दर्शनोत्तरं मुक्तिपर्य्यन्तमस्त्येव योग्यतेति" तदपि प्रतिज्ञामात्रम् । किञ्च पश्चास्ते "तयोः परेद्युरुदये स्नात्वाभ्यवहरेच्छुचिरित्यादि" वाक्य-वैयर्थ्यापत्तिः । याम्यप्रस्नानान्यथानुपपत्त्यैवार्थोदुदये स्नानसिद्धेः ननु मुक्तिस्नाने शास्त्रीयमेव स्नानं निमित्तं न चाक्षुषम् "चन्द्रसूर्य्यग्रहे नाद्यात् तस्मिन्नहनि पूर्व्वतः । राहोर्विमुक्तिं विज्ञाय स्नात्वा कुर्व्वीत भोजनमिति" वृद्धगौतमेन विज्ञायेति स्नानमात्रोक्तेः । यत्तु "मुक्तिं दृष्ट्वा तु भोक्तव्यं स्नानं कृत्वा ततः परमिति" तदपि स्नानमात्रपरम् । "मेघमालादिदोषेण यदि मुक्तिर्न दृश्यते । आकलय्य तु तं कालं स्नात्वा भुञ्जीत वाग्यतः" । इति गौड़निबन्धे दर्शनात्" मैवम् अज्ञानस्य निमित्त-त्वाभावेन निमित्तमहिम्नैव स्नानलाभे वाक्यवैयर्थ्यात् । पश्चास्तेऽपि तदापत्तेश्च । किञ्च, दर्शनं पुंसो विशेषण-मुपलक्षणं वा, नाद्यः दर्शनावच्छिन्ने काले स्नानतद्वादे-र्बाधात् । दर्शनविच्छेदे कृतमपि स्नानादि न ग्रहण-निमित्तं स्यात् । नान्त्यः, "यावद्दर्शनगोचर" इति यावत्-पदवैयर्थ्यप्रसङ्गात् दृष्टग्रहणोत्तरमपि स्नानाद्यापत्तेश्च । स्नानपक्षेऽप्येष दोषस्तुल्य इति चेत् । मूर्खोऽसि । यदि स्नानवाचकं पदं श्रूयेत ततस्तस्यान्वयो विचार्य्येत । दर्शनस्तु श्रूयत इति वैषम्यात् कथं तर्हि स्नानं लभ्यते । सङ्क्रान्तौ स्नायादिति वदर्थादित्यवेहि । अश्रुतत्वादेव-नोद्देश्यविशेषणविवक्षातो वाक्यभेदोऽपि । अस्तु तर्हि दृष्टग्रहणं निमित्तमिति चेत् । पश्चास्तेऽस्तोत्तरं स्ना-नापत्तेः । विशिष्टोद्देशे वाक्यभेदाच्च तत्राप्येतत्तुल्य-मिति चेत् "यावद्दर्शनगोचर" इति वचनेन तन्निषेधात् ।

तत्र त्वन्धपक्ष इव पश्चास्तेऽपि स्यात् । किञ्च, दर्शनस्य विधिरनुवादो वा । आद्ये ग्रहणोद्देशेन दर्शनविधिरुत दर्शनविशिष्टस्नानविधिः । नाद्यः, ग्रहणोद्देशेन स्नान-विधाने दर्शनविधाने च वाक्यभेदात् । एतेन द्विती-योऽपि परास्तः दर्शनस्य निमित्तत्वेनाविधेय-त्वात् स्नानस्याप्राप्तेः । अन्यथा सोमग्रहणादौ प्रवञ्जनविधिः केन वार्य्येत । अथ नानावाक्येषु क्वचिद्दर्शनविशिष्टस्नानविधिः । क्वचिच्च प्राप्तदर्शननिमित्ती-कृत्य स्नानमात्रविधिः । तन्न, स्नानस्य प्रधानस्य प्राप्तौ तदङ्गदर्शनप्राप्तिः, तस्यां च निमित्ते सति स्नानमित्यन्यो-न्याश्रयात् । एवं दर्शनविधौ सति तन्निमित्तकस्नान-विधिः सति च प्रधानस्नानविधौ तदङ्गदर्शनविधिः । एवमधिकारे प्रयोजकत्वे च बोध्यम् । क्त्वार्थपूर्व्वकाल-त्वविधौ वास्ते च वाक्यभेदः । अन्यथा स्नानोत्तरमपि दर्शनमङ्गं स्यात् । न द्वितीयः । तत्रापि दर्शनग्रहणयो-र्निमित्तत्वे स्नानद्वयापत्तेः दर्शनावृत्तौ नैमित्तिकावृत्ति-प्रसङ्गात् । दर्शनविशिष्टग्रहस्य विशिष्टस्यानुवादे वाक्य-भेदापत्तेः । न च दर्शनावृत्तिवर्ज्जविशिष्टं निमित्तमिति वाच्यं आवृत्तिमात्रस्य हि निमित्तत्वे निमेषाद्या-वृत्तेरपि तस्यापत्तेर्नैमित्तिकत्वभङ्गाद्युक्तं विशिष्टोद्देश्य-त्वम् । इह तु ग्रहणमात्रस्य निमित्तत्वे न काचित् क्षतिः । तस्माद्दर्शनवाक्यानां ग्रस्तास्तविषयत्वात् अना-देश्यग्रहपरत्वाद्वा स्नानस्य चार्थतः प्राप्तेस्तदेव निमि-त्तम् । तेन मेघाच्छादनेऽप्यादेश्ये स्नानादि भवत्येवे-त्यलं वेदवाह्यैः संवादेन" ।

"प्रागुक्तमत्स्यवचनेनोपरक्तं दिवाकरदर्शननिषेधः साक्षाद्-दर्शनपरः । अतएव ब्रह्मसिद्धान्ते "सर्व्वे पटस्थितं वीक्ष्य स्वच्छतैलाम्बुदर्पणे । ग्रहणं गुर्व्विणी जातु न पश्येत्तु पटं विना" पटादिस्थतयैव ग्रहणदर्शनमुक्तम् ।

अत्र पूर्व्वापरवेधः हेमाद्रौ दर्शितो यथा "त्रयोदश्या-दितो वर्ज्ज्यं दिनानां नवकं शुभम् । माङ्गल्येषु समस्तेषु ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोः" । प्रकारान्तरं तत्रैवोक्तम् । "द्वादश्यादि तृतीयान्तो वेध इन्दुग्रहे स्मृतः । एकादश्यादिकः सौरे चतुर्थ्यन्तः प्रकीर्त्तितः" इदं च पूर्णग्रासे, "त्र्यहं खण्डग्रहे तयोरिति" तत्रैवोक्तेः इदञ्च "ग्रस्तास्ते त्रिदिनं पूर्व्वमिति नारदेन ग्रस्तास्ते विशेषोक्तेर्ग्रस्तास्तभिन्नग्रहणपरम् । ज्योतिर्निबन्धे च्यवनः ग्रहणोत्पातभं त्याज्यं मङ्गलेषु ऋतुत्रयम् । यावच्च रविणा भुक्तं मुक्तं भं दग्धकाष्ठवत्"

यथान्नलोलुपतया तत्र स्नानमात्रं विवक्ष्येत तत् तत्पूर्वमपि निर्लज्जेन स्वीक्रियताम्। एतेन यत्तु कैश्चिदुक्तं स्पर्शस्नाने मुक्तिस्नाने च यस्य दर्शनं विहितं तेनैव कार्यं नान्येन क्त्वाप्रत्ययेन समानकर्तृत्वावगतेरिति तन्निरस्तम्। का तर्हि तस्य गतिः इयेरुद्देश्यविशेषणत्वाद्ग्रहैकत्ववद्विवक्षयार्थत सिद्धस्नानमात्रानुवादत्वे सर्वं सुस्थम्। अन्नल्याद्यनादेस्त्वग्रहव्याप्तत्वे वा दर्शनस्यार्थवत्त्वम्। न चोक्तयोग्यतापि गान्धी दर्शनोत्तरं मेघच्छन्ने योग्यताभावापत्त्या दानाद्यभावापत्ते। तेन तत्तद्देशावच्छेदेन स्पर्शोत्ति शास्त्रबोध्यत्वमेव योग्यता। किञ्च "रजसोदर्शने नारी त्रिरात्रमशुचिर्भवेत्" इत्यत्राप्यन्धस्त्रीणामाशौचाभावप्रसङ्गः। यच्च वर्द्धमानेनोक्तम् "स्नानोत्तरं ह्यधिकारो न स्नानकाले, स्नानकाले स्नानाभावात्। एवं दर्शनोत्तरं मुक्तिपर्यन्तमस्त्येव योग्यतेति" तदपि प्रतिज्ञामात्रम्। किञ्च पश्चात्ते "तयोः परेद्युरुदये स्नात्वाऽभ्यवहरेच्छुचिरित्यादि" वाक्यवैयर्थ्यापत्तिः। वाच्य पस्नानान्ययानुपपत्त्यैवार्थोदुदये स्नानसिद्धे ननु मुक्तिस्नाने शास्त्रीयमेव स्नानं निमित्तं न वाच्यम् "चन्द्रसूर्यग्रहे नाद्यात् तस्मिन्नहनि पूर्वतः। राहोर्विमुक्तिं विज्ञाय स्नात्वा कुर्वीत भोजनमिति" चक्षुगोचरमेव विज्ञायेति स्नानमात्रोक्ते। यत्तु "मुक्तिं दृष्ट्वा तु भोक्तव्यं स्नानं कृत्वा ततः परमिति" तदपि स्नानमात्रपरम्। "नेत्रमालादिदोषेण यदि मुक्तिर्न दृश्यते। आकलय्य तु तं कालं स्नात्वा भुञ्जीत वाग्यत" इति गौड़निबन्धे दर्शनात्" नैवम् अस्नानस्य निमित्तत्वाभावेन निमित्तमहिम्नैव स्नानलाभे वाक्यवैयर्थ्यात्। पश्चात्तेऽपि तदापत्तेश्च। किञ्च, दर्शनं पुंसोविशेषणमुपलक्षणं वा, नाद्यः दर्शनावच्छिन्ने काले स्नानासम्भवादेबोधात्। दर्शनविच्छेदे कृतमपि स्नानादि न ग्रहणनिमित्तं स्यात्। नान्त्यः, "यावद्दर्शनगोचर" इति यावत्पदवैयर्थ्यप्रसङ्गात् दृष्टग्रहणोत्तरमपि स्नानाद्यापत्तेश्च।

— गवोऽप्येष दोषस्तुल्य इति चेत्। मूर्खोऽसि। यदि वाचकं पदं श्रूयेत ततस्तस्यान्वयो विचार्येत। तु श्रूयत इति वैषम्यात् कथं तर्हि स्नानं लभ्यते। न्तौ स्नायादिति वद्यादित्यवेहि। अस्तुतत्वादेव सविशेषणविधानकृतो वाक्यभेदोऽपि। अस्तु तर्हि ग्रहणं निमित्तमिति चेत्। पश्चात्तेऽस्योत्तरं स्नात्ते। विशिष्टोद्देशे वाक्यभेदाच्च तथाप्येतत्तुल्यमिति चेत् "यावद्दर्शनगोचर" इति वचनेन तन्निषेधात्।

तव त्वन्यपक्ष इव पश्चात्तेऽपि स्यात्। किञ्च, दर्शनस्य विधिरनुवादो वा। आद्ये ग्रहणोद्देशेन दर्शनविधिरुत दर्शनविशिष्टस्नानविधिः। नाद्यः, ग्रहणोद्देशेन स्नानविधाने दर्शनविधाने च वाक्यभेदात्। एतेन द्वितीयोऽपि परास्तः दर्शनस्य निमित्तत्वेनाविधेयत्वात् स्नानस्याप्राप्ते। अन्यथा सोमयमनादौ प्रसञ्जनविधिः केन वार्येत। अथ नानावाक्येषु क्वचिद्दर्शनविशिष्टस्नानविधिः। क्वचिच्च प्राप्तदर्शननिमित्तीकृत्य स्नानमात्रविधिः। तत्र, स्नानस्य प्रधानस्य प्राप्तौ तदङ्गदर्शनप्राप्तिः, तस्यां च निमित्ते सति स्नानमित्यन्योन्याश्रयात्। एवं दर्शनविधौ सति तन्निमित्तकस्नानविधिः सति च प्रधानस्नानविधौ तदङ्गदर्शनविधिः। एवमधिकारे प्रयोजकत्वे च योज्यम्। क्वार्थपूर्वकालत्वविधौ चास्ते च वाक्यभेदः। अन्यथा स्नानोत्तरमपि दर्शनमङ्गं स्यात्। न द्वितीयः। तथापि दर्शनग्रहणयोर्निमित्तत्वे स्नानद्वयापत्तेः दर्शनावृत्तौ नैमित्तिकावृत्तिप्रसङ्गात्। दर्शनविशिष्टग्रहस्य विशिष्टस्यानुवादे वाक्यभेदापत्तेः। न च द्विरावृत्तिवद्विशिष्टं निमित्तमिति वाच्यं आवृत्तिमात्रस्य हि निमित्तत्वे निमेषाद्यावृत्तेरपि तत्त्वापत्तेर्नैमित्तिकत्वभङ्गाद्युक्तं विशिष्टोद्देश्यत्वम्। इह तु ग्रहणमात्रस्य निमित्तत्वे न काचित् क्षतिः। तस्माद्दर्शनवाक्यानां ग्रस्तास्तविषयत्वात् अनादेश्यग्रहपरत्वाद्वा स्नानस्य चार्थतः प्राप्तेरुद्देश्य निमित्तम्। तेन मेघाच्छादनेऽप्यादेश स्नानादि भवत्येवेत्यलं वेदबाह्यैः संलापेन"।

"प्रागुक्तमत्तुवचनेनोपरक्तदिवाकरदर्शननिषेध साक्षाद्दर्शनपरः। अतएव ब्रह्मसिद्धान्ते "सर्वैः पटस्थितं वीक्ष्यं स्वच्छतैलाम्बुदर्पणैः। ग्रहणं गुर्विणी जातु न पश्येत्तु पटं विना" पटादिव्यतयैव ग्रहणदर्शनमुक्तम्।

अत्र पूर्वापरवेध हेमाद्रौ दर्शितो यथा "त्रयोदश्यादितो वर्ज्ये दिनानां नवकं शुभम्। माङ्गल्येषु समस्तेषु ग्रहणे चन्द्रसूर्ययो"। प्रकारान्तरं तत्रैवोक्तम्। "द्वादश्यादि तृतीयान्तो वेध इन्दुग्रहे स्मृत। एकादश्यादिकः सौरे चतुर्थ्यन्तः प्रकीर्त्तित "इदं च पूर्णग्रासे,"त्र्यहं खण्डग्रहे तयोरिति"तत्रैवोक्तेः इदञ्च "ग्रस्तास्ते त्रिदिनं पूर्वमिति नारदेन ग्रस्तास्ते विशेषोक्तेर्ग्रस्तास्तभिन्नग्रहणपरम्। ज्योतिर्निबन्धे अत्रैव ग्रहणोत्पातमं त्याज्यं मङ्गलेषु ऋतुत्रयम्। यावच्च रविणा भुक्तं भुक्तं भं दग्धकाष्ठवत्"

[illegible]

[illegible]

सपतिष्ठते" इति ग्रहणे रात्रावपि स्नानादेर्न निषेधः । तथा च शातातपः "स्नानं दानं तपः श्राद्धमनन्तं राहुदर्शने । आसुरी रात्रिरन्यत्र तस्मात्तां परिवर्ज्जयेदिति" देवलः, "यथा स्नानञ्च दानञ्च सूर्य्यस्य ग्रहणे दिवा । सोमस्यापि तथा रात्रौ स्नानं दानं विधीयते" श्राद्धं प्रकृत्य कूर्म्मपुराणे "नैमित्तिकं तु कर्त्तव्यं ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोः । बान्धवानां तु मरणे नारकी स्यादतोऽन्यथा । काम्यानि चैव श्राद्धानि शस्यन्ते ग्रहणादिषु" वारविशेषे योगफलातिशयमाह व्यासः "रविग्रहः सूर्य्यवारे सोमे सोमग्रहस्तथा । चूडामणिरिति ख्यातस्तत्र दत्तमनन्तकम् । वारेष्वन्येषु यत् पुण्यं ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोः । तत्पुण्यं कोटिगुणितं ग्रासे चूडामणौ स्मृतमिति" अतिविप्राद्यादिवद्ग्रहणस्यापि श्राद्धकालत्वमाह मार्कण्डेयः "विषुवे वाप्ययने प्राप्ते सूर्य्येन्दुग्रहणे दिने । जन्मर्क्षग्रहपीडासु श्राद्धं कुर्य्यात् तथेच्छयेति" । अत्र च श्राद्धं नान्नेन किन्तु हेमादिना तदाह बौधायनः "अन्नाभावे द्विजाभावे प्रवासे पुत्रजन्मनि । हेमश्राद्धं सग्रहे च कुर्य्याच्छूद्रः सदैव हीति" शातातपोऽपि "आपद्यनग्नौ तीर्थे च चन्द्रसूर्य्यग्रहे तथा । आमश्राद्धं प्रकुर्व्वीत हेमश्राद्धमथापि वेति" आशौचिनोऽपि ग्रहणे स्नानादि न निषिद्धं तथा च वृद्धवशिष्ठः "सूतके मृतके चैव न दोषो राहुदर्शने । तावदेव भवेच्छुद्धिर्यावन्मुक्तिर्न दृश्यते" इति इयञ्च शुद्धिः सर्व्वस्मार्त्तकर्म्मविषया अविशेषोक्तेः एतदेवाभिप्रेत्य व्याघ्रपादाह "स्मार्त्तकर्म्मपरित्यागो राहोरन्यत्र सूतके । श्रौते कर्म्मणि तत्कालस्नातः शुद्धिमवाप्नुयादिति" यत्तु ग्रहणनिमित्तमाशौचं तत्स्नानेन निवर्त्तते तदुक्तं ब्रह्मपुराणे "आशौचं जायते नॄणां ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोः । राहुस्पर्शे तयोः स्नात्वा दानादौ कल्पते नरः" इति षट्त्रिंशन्मतेऽपि "सर्व्वेषामेव वर्णानां सूतकं राहुदर्शने । स्नात्वा कर्म्माणि कुर्व्वीत शृतमन्नं विवर्ज्जयेदिति" ग्रहणस्य आद्यन्तयोः स्नानं विहितं स्मृत्यन्तरे "गृह्यमाणे भवेत् स्नानं ग्रस्ते होमो विधीयते । मुच्यमाने भवेद्दानं मुक्ते स्नानं विधीयते" होमदानवद्देवार्च्चनमपि स्नानद्वयमध्ये कार्य्यं तदुक्तं ब्रह्मवैवर्त्ते "स्नानं स्यादुपरागादौ मध्ये होमः सुरार्च्चनमिति" तत्काले स्नानादिकं न कुर्य्यात् तदुक्तं शिवरहस्ये "सूर्य्येन्दुग्रहणं यावत् तावत् कुर्य्याज्जपादिकम् । न स्वपेन्न च भुञ्जीत स्नात्वा भुञ्जीत मुक्तयोरिति" मोक्षानन्तरभावि यत् स्नानं तस्य शुद्ध्यर्थतया तत् सचेलं विधेयं तदाह वृद्धवशिष्ठः "सर्व्वेषामेव वर्णानां सूतकं राहुदर्शने । सचेलन्तु भवेत् स्नानं सूतकान्नञ्च वर्ज्जयेदिति" ग्रहणकाले ततः पूर्व्वं वा यावत् पक्वं तत्सूतकान्नं तत्तु पश्चादपि न भुञ्जीत" । अत्र विशेषोऽभक्ष्यशब्दे २८०पृ० उक्तस्तत्रावसेयः । "आदिमध्यावसानेषु यद्यद्विहितं तस्य फलातिशय उक्तो ब्रह्मपुराणे "उपमर्द्दे लक्षगुणं ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोः । पुण्यं कोटिगुणं मध्ये मुक्तिकाले त्वनन्तकमिति" अत्र ग्रहणे यद्दानं तत् सत्पात्रे कर्त्तव्यं तदुक्तं महाभारते । "अयने विषुवे चैव ग्रहणे चन्द्रसूर्य्ययोः । पात्रभूताय विप्राय भूमिं दद्यात् सदक्षिणामिति" पात्रलक्षणमाह याज्ञवल्क्यः । "न विद्यया केवलया तपसा वापि पात्रता । यत्र वृत्तमिमे चोभे तद्धि पात्रं प्रकीर्त्तितमिति" पात्रे सत्यासन्नत्रायाह बौधायनः "श्रोत्रियोऽश्रोत्रियो वापि पात्रं वाऽपात्रमेव वा । विप्रब्रुवोऽपि वा विप्रो ग्रहणे दानमर्हतीति" । यद्धि सूर्य्यग्रहणमिति चन्द्रग्रहणमिति हि प्रसिद्धं सर्व्वजनीनं, तादृशे ग्रहणे यत्कर्त्तव्यं तदुक्तं यत्तु कालविपर्य्यासेन साध्यमानं ज्योतिःशास्त्रमात्रप्रसिद्धं ग्रहणं तत्र स्नानादिकं न कर्त्तव्यं तदुक्तं निगमे "सूर्य्यग्रहो यदा रात्रौ दिवा चन्द्रग्रहस्तथा । तत्र स्नानं न कुर्व्वीत दद्याद्दानं न च क्वचिदिति" अस्तास्तसमये जावालिराह "सङ्क्रान्तौ पुण्यकालस्तु षोडशोभयतः कला । चन्द्रसूर्य्योपरागे तु तु यावद्दर्शनगोचरः" इति अस्तग्रस्तोन्मग्नपर्य्यन्तं दर्शनगोचरत्वात् तावत् पुण्यकालो भवति ग्रहणे भोजनव्यवस्थामाह मनुः । चन्द्रसूर्य्यग्रहे नाद्यादद्यात् स्नात्वा विमुक्तयोः । अमुक्तयोरस्तगयोर्द्दृष्ट्वा स्नात्वा परेऽहनीति" ग्रहे ग्रहणकाले स्पर्शमारभ्य मोक्षपर्य्यन्तो ग्रहणकालः तस्मिन् काले न भुञ्जीत किन्तु राहुणा चन्द्रसूर्य्ययोर्म्मुक्तयोः सतोः पश्चात् स्नात्वा भुञ्जीत यदा तु ग्रस्तास्तसमयकादौ परेद्युस्तौ विमुक्तौ दृष्ट्वा स्नात्वा भुञ्जीत । न केवलं ग्रहणकाल एव भोजनाभावः किन्तु ग्रहणात् प्रागपि तदाह व्यासः "नाद्यात् सूर्य्यग्रहात् पूर्व्वं अह्नि सायं शशिग्रहात् । ग्रहकाले च नाश्नीयात् स्नात्वाश्नीयात् विमुक्तयोः । मुक्ते शशिनि भुञ्जीत यदि न स्यान्महानिशा । अमुक्तयोरस्तगयोरद्यात् दृष्ट्वा परेऽहनीति" । पूर्व्वकाले भोजननिषेधे विशेषः अभक्ष्यशब्दे २८०पृ० उक्तस्तत्रावसेयः । "ग्रहणे भोजने प्रायश्चित्तमुक्तं कात्यायनेन "चन्द्रसूर्य्य-

[illegible]

[illegible]

४निन्दायाम् हेम० ५राहुग्रस्ते चन्द्रे सूर्ये च ६व्यसने ७दुर्नीतौ च मेदि० उपरज्यते मिथ्यासम्बन्धेन सम्बध्यतेऽनेन करणे घञ्। आध्यासिकसम्बन्धेन सम्बद्धे ८विशेषणभेदे। यथा घटस्योपरागेण स्फटिकभानम्। घटस्य हि घटस्य चाध्यासिकसम्बन्धेन सम्बद्धं विशेषणम्।

उपराज अव्य० सामीप्येऽव्ययी० अच् समा०। १राज्ञः सामीप्ये उपगतो राजानं सादृश्येन अत्या० स०टच् समा०। २राजतुल्ये त्रि० स्त्रियां ङीप्। तत्र काश्या० भवार्थे ठञ् (औपराजिक तद्भवे त्रि० स्त्रियां ङीप्। तदर्थे ञिठोऽपि रूपमेवं स्त्रियां तु टाप् इति भेद

उपराधय त्रि० उप+राध-णिच्-श० य। उपसेवके। तत्र ब्राह्मणा० भावे कर्मणि च ष्यञ्। औपराधय्य तद्भावे तत्कर्मणि च न०।

उपराम पु० उप+रम-घञ् वा वृद्धि। १उपरतौ २मृत्यौ ३निवृत्तौ ४सन्यासे च। अव्ययी०। ५रामसामीप्ये अव्य०

उपराव पु० उप+रु-घञ्। समीपोच्चारितशब्दे

उपरि अव्य० ऊर्द्ध+रिल् उपादेशश्च। प्रथमापञ्चमीसप्तम्यर्थवृत्ते ऊर्द्धशब्दस्यार्थे। ऊर्द्धं पुरम् ऊर्द्धा वा वसतिः ऊर्द्धात् पुरात् ऊर्द्धायाः वसतेरागत ऊर्द्धपुरे ऊर्द्धायां वा वसतौ वसति इत्याद्यर्थे सर्वत्र उपरीत्येव। "तदुपर्य्यपि बादरायणः" शा०सू०। "नीचीनाः स्थुरुपरि बुध्न एषामस्मे" ऋ० १,२४,७, "अधः स्विदासीदुपरि स्विदासीत्। १०,१२९,५, "ततपाणिमात्मोपरिपातुकन्त" नैष०। "त्वय्यासन्ने नयनमुपरिस्पन्दि शङ्के मृगाक्ष्याः" मेघ०। "अयाड्मुखस्योपरि पुष्पवृष्टिः" "परस्परस्योपरि पर्य्यचीयत" रघु। "छित्त्वा माशानियमेन यदिक्षोपरिज्योभवेत्"सञ्ज्ञ०। "उपरिजतरुजानि याचमानाम्" किरा०।"मिथ्या ततस्त्वादुपरिसृता भङ्गेन" यजु० ७,२, अस्य सामीप्ये द्वित्व उपर्य्युपरि समीपोर्द्धे अव्य०"उपर्य्युपर्य्यन्मुषा पितामे" माघ। "अभितः परितः समया निकषा हा प्रतियोगेऽपि" कार्यो धिगुपर्य्यादिषु त्रिषु। द्वितीयाम्रेडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते" इत्युक्ते तद्योगे सम्बन्धिनि द्वितीया। "उपर्य्युपरि लोकं हरिः" सि०कौ०। उपर्य्युपरि गच्छन्तः शैलराजमुदङ्मुखाः" भा० आ० ४२४ श्लो०। षष्ठ्यन्तसमात् क्वचित्। "उपर्य्युपरि बुद्धीनां चरन्तीश्वरबुद्धयः"।

उपरिचर त्रि०उपरि+चर-ट। १ऊर्द्धचरे विहगादौ। २राजभेदे पु०। स च वसुनामा चेदिदेशपतिः शक्रध्वजपूजाप्रवर्त्तकः। तस्येतिवृत्तं च भा०आ० ६३अ०। "राजोपरिचरोनाम धर्म्मनित्योमहीपतिः" इत्युपक्रम्य तुष्टेन शक्रेण तस्मै आकाशगं विमानं दत्तं तत्र चरणादुपरिचरनाम त्युक्तं यथा "देवोपभोग्यं दिव्यञ्च आकाशे स्फाटिकं महत्। आकाशगं त्वां मद्दत्तं विमानमुपपत्स्यते। त्वमेकः सर्वमर्त्येषु विमानवरमास्थितः। चरिष्यस्युपरिस्थो हि देवो विग्रहवानिव। ददामि ते वैजयन्तीं मालामम्लानपङ्कजाम्। धारयिष्यति संग्रामे या त्वां शस्त्रैरविक्षतम्। लक्षणं चैतदेवेह भविता ते नराधिप। इन्द्रमालेति विख्यातं धन्यमप्रतिमं महत्। वैशम्पायन उवाच। यष्टिञ्च वैणवीं तस्मै ददौ वृत्रनिसूदनः। इष्टप्रदानमुद्दिश्य शिष्टानां प्रतिपालिनीम्। तस्याः शक्रस्य पूजार्थं भूमौ भूमिपतिस्तदा। प्रवेशं कारयामास गते संवत्सरे तदा। ततः प्रभृति चाद्यापि यष्ट्याः क्षितिपसत्तमैः। प्रवेशः क्रियते राजन्। यथा तेन प्रवर्त्तितः। अपरेद्युस्ततस्तस्याः क्रियतेऽत्युच्छ्रयो नृपैः। अलङ्कृताया पिटकैर्गन्धैर्माल्यैश्च भूषणैः। माल्यदामपरिक्षिप्ता विधिवत् क्रियतेऽपि च। भगवान् पूज्यते चात्र हंसरूपेण शङ्करः। स्वयमेव गृहीतेन वसोः प्रीत्या महात्मन। स तां पूजां महेन्द्रस्तु दृष्ट्वा देव कृतां शुभाम्। वसुना राजमुख्येन प्रीतिमानब्रवीत् प्रभुः। ये पूजयिष्यन्ति नरा राजानश्च महं मम। कारयिष्यन्ति च मुदा यथा चेदिपतिर्नृप। तेषां श्रीर्विजयश्चैव सराष्ट्राणां भविष्यति। तेषां स्फीतो जनपदो मुदितश्च भविष्यति। एवं महात्मना तेन महेन्द्रेण नराधिप। वसुः प्रीत्या मघवता महाराजोऽभिसत्कृतः। उत्सवं कारयिष्यन्ति सदा शक्रस्य ये नराः। भूमिरत्नादिभिर्दानैस्तथा पूज्या भवन्ति ते। वरदानमहायज्ञैस्तथा शक्रोत्सवेन च। सपूजितो मघवता वसुश्चेदीश्वरो नृप। पालयामास धर्म्मेण चेदिस्थः पृथिवीमिमाम्। इन्द्रप्रीत्या चेदिपतिश्चकारेन्द्रमहं वसुः। पुत्राश्चास्य महावीर्य्याः पञ्चासन्नमितौजसः। नानाराज्येषु तान् पुत्रान् स सम्राडभ्यषेचयत्। महारथो मागधानां विश्रुतो यो बृहद्रथः। प्रत्यग्रहः कुशाम्बश्च यमाहुर्मणिवाहनम्। मावेल्लश्च यदुश्चैव राजन्यश्चापराजितः। एते तस्य सुता राजन्! राजर्षेर्भूरितेजसः। न्यवेशयन्नामभिः स्वैस्ते देशांश्च पुराणि च। वासवाः पञ्च राजानः पृथग्वंशाश्च शाश्वताः। वसन्तमिन्द्रप्रासादे आकाशे स्फाटिके च तम्। उपतस्थु-

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

ल्युट्। स्वस्य स्वान्यस्य च अजहत्स्वार्थया लक्षणया बोधके शब्दे यथा काकेभ्यो दधि रक्ष्यतामित्यत्र काकपदं स्वस्य स्वान्यस्य श्वादेश्च बोधकम्। तत्र लक्षणाया स्वप्रतिपादकत्वे सति स्वेतरप्रतिपादकत्वम्। भवति चोक्तोदाहरणे उपघातकत्वेन काकाकाकोभयवृत्तित्व काकशब्दस्येति तथात्वम् ततश्च शक्यतावच्छेदकधर्मपरित्यागेन इतर धर्मारूपेण स्वस्वेतरबोधकं हि पदमुपलक्षणं भवति "म-न्त्रपठय ब्राह्मणस्याप्युपलक्षणम्" सि॰कौ॰। उप+लक्ष-भावे ल्युट्। २ताडशज्ञाने। "ऋणग्रहण नियो-गोपलक्षणार्थम्" सि॰कौ॰। मृगभेदे राजनि॰।

उपलधिप्रिय पु॰ वालधिः प्रियोऽस्य इपो॰। चमरनाम-

उपलब्ध त्रि॰ उप+लभ-क्त। १प्राप्ते, २ज्ञाते च। "व्याख्या-यिकोपलब्धार्था" अमरः। क्तवतु। उपलब्धवत् प्राप्तरि ज्ञातरि च स्त्रियां ङीप् "उपलब्धवती दिवश्च्युतम्" रघुः।

उपलब्धि स्त्री उप+लभ-क्तिन्। १प्राप्तौ "कथा हि मे स्यात् सुपदोपलब्धि" रघुः। २प्रत्यक्षादिज्ञाने च। "नाभाव उपलब्धेः" शा॰सू॰। योग्यानुपलब्धिः "अनपायिपदो-पलब्धये" रघुः।

उपलब्धृ त्रि॰उप+लभ-तृच् स्त्रियां ङीप्। १प्राप्तरि २ज्ञातरि सामान्ये ३आत्मनि पु॰। [पाषाणभेदे इक्षौ राजनि॰।

उपलभेदिन् पु॰ उपलं भिनत्ति भिद-णिनि ६त॰। पा-

उपलभ्य त्रि॰उप+लभ-कर्मणि यत्। १प्राप्ये "आरम्भसिद्धौ समयोपलभ्यम्" रघुः। २ज्ञेये च प्रशंसायां नुम् उपलम्भ्य.

उपलम्भ पु॰ उप+लभ घञ् नुम् च। १लाभे, २ज्ञाने च। "कर्तृता तदुपलम्भतोऽभवत्" माघ। "ज्ञातौ सुतस्पर्श-सुखोपलम्भात्" रघुः।

उपलिङ्ग न॰ उपमितं लिङ्गेन अ॰स॰। लोकनिष्ठसाधन-भावेन लिङ्गेनानुमापकेन सदृशे अलौकिकसाधनभावके अरिष्टसूचके भूकम्पादौ उपद्रवे।

उपलेप पु॰उप+लिप-घञ्। १गोमयादिना आलेपने "गात्रेषु सर्वेन्द्रियाणामुपलेपोऽवसादनमिति" सुश्रुतोक्ते २सर्वेन्द्रि यावसादने च। "कासोपलेपस्वरभेदनिद्रातन्द्रास्यदौ-र्गन्ध्यविषोपसर्गाः" सादोपलेपवलकृत् सुश्रु॰। भावे ल्युट् उपलेपन गोमयादिना आलेपने न॰ "मार्जनालेपनादिभिः कर्म समापयति" पञ्चत॰।

उपवक्तृ पु॰ उपवक्ति उपदिशति उपपश्यति वा उप+वच तृच्। यज्ञे कृताकृतावेक्षके ऋत्विग्भेदे १ब्रह्मणि २सदस्ये च "मैषि त्वाध्वरीयतामुपवक्ता जनानाम्" ऋ॰४,६,५,

"उपवक्ताऽध्वर्युप्रभृतीनां सर्वेषां कर्मणामनुज्ञाय प्रेष्य मृण्येत्यादिरूपस्य वाक्यस्य वक्ता सन् ब्रह्मासि, सर्वेषां कर्म-णामवैकल्यार्थमुपद्रष्टा सदस्यो वासि" भा॰

उपवङ्ग पु॰उपगतोवङ्गम् अत्या॰स॰। वङ्गदेशसमीपस्थे देशभेदे देशशब्दे विवृतिः। [इक्षौ राजनि॰

उपवट पु॰उपमितोवटेन अवा॰स॰। वटसदृशवृक्षे प्रियालवृ

उपवन न॰उपमितं वनेन अवा॰स॰। वनतुल्ये कृत्रिमे आरो-पितवृक्षसमूहे १उद्याने। "पाण्डुच्छायोपवनवृतयः केतकैः सूचिभिन्नैः" मेघ॰ "साकेतनार्योपवनाः वहन्ति" रघुः आरामशब्दे पृ॰ ८०१ विवृतिः वनस्य सामीप्यम् वने वा अव्ययी॰। २वनसामीप्ये ३वने इत्यर्थे च अव्य॰ "कुसुम-यन् फलिनीरलिनीरवैर्मदविकाशिभिराहितहुङ्कृति। उपवनं निरभर्त्सयत प्रियान्" माघ।

उपवर्णन न॰ उप+वर्ण-ल्युट्। सम्यक्कीर्त्तने स्वरूपलक्षण गुणादिभिः प्रतिपादने "अतिशयोपवर्णन व्याख्यानम्" सुश्रु॰

उपवर्त्तन न॰उपेत्य वर्त्तन्तेऽत्र उप+वृत-आधारे ल्युट्। जनपदे १विषये "तत्रोपवर्त्तनेऽप्येको न श्रुतो गोत्रभित् क्वचित्" काशी॰ तदेकदेशे २सजलस्थले भरतः।

उपवर्ष पु॰ पाणिनिकात्यायनव्याडिप्रभृतीनामध्यापके ऋषिभेदे तत्कथा वृहत्कथायाम् दृष्टव्या "वर्णा एव तु भगवानुपवर्षः" शा॰सू॰

उपवर्ह पु॰ उप+वृह-उद्यमने करणे घञ्। शिरोधाने (वालिश) हेम॰तत्र हि स्थापयित्वा शिर उद्यम्यते इति तस्य तथात्वम्। ल्युट्। उपवर्हणमप्यत्र न॰[राजनि॰।

उपवल्लिका स्त्री उप उत्कर्षे प्रादिस॰। अमृतस्रवलतायाम्

उपवल्ह पु॰ उप+वल्ह-प्राधान्ये घञ्। प्राधान्ये उत्कर्षे "तत् सर्वेषामेतामा धारयतामेव धनमुपाहितं भवत्युपव ल्हाय विभ्यताम्" शत॰ब्रा॰१,४,२,१,

उपवसथ पु॰ उपेत्य वसत्यत्र उप+वस-आधारे अथ। १ग्रामे हेमच॰। "यद्याहिताग्निरुपवसथे म्रियते कथमस्य यज्ञ स्यात्" ऐत॰ "यजमानस्य समीपे वसन्ति देवा अस्मिन्निति आधारे अथ। २यागपूर्व दिवसे। तन्निर्वचनादिकं शत॰ ब्रा॰ १,११,१,७,२, दर्शितं यथा

"अथातोऽशनानशनस्यैव। तदुहाषाढः सावयसोऽनशन मेव व्रतं मेने मनो ह वै देवा मनुष्यस्याजानन्ति तत् एन-मेतद्व्रतमुपयन्त विदुः प्रातर्नो यक्ष्यत इति तेऽस्य विश्वे देवा गृहानागच्छन्ति तेऽस्य गृहेषूपवसन्ति स उपवस-थः। तस्मैवानमकुप्तम्। दो मनुष्येष्वनश्नत्सु पूर्वो

[illegible] ।

उपरितम त्रि० उपरि [illegible] ।

उपरिमर्त्य [illegible] ।

उपरिस्थित [illegible] ।

उपरिष्टात् अव्य० [illegible] ।

उपरिसद् त्रि० उपरि [illegible] ।

उपरिस्थ न० उपरि [illegible] ।

उपरीतक [illegible] ।

[illegible] ।

उपवृत त्रि० उप+वृ+क्त । [illegible] ।

उपरूपक न० [illegible] ।

उपरोध न० उप+रुध्—घञ् । [illegible] ।

उपरोधक न० उप+रुध्—ण्वुल् । [illegible] ।

उपल पु० उप+ला—[illegible] ।

उपलक्षण त्रि० उप+लक्ष्—ल्युट् । [illegible] ।

उपलम्भ न० [illegible]

ल्युट्। तस्य साम्यस्य च व्यञ्जकत्वम् यथा लक्षणया बो-
धके गङ्गे यथा काकेभ्योदधि रक्ष्यतामित्यत्र काकपद तस्य
साम्यस्य चादेश बोधकम्। तल्लक्षणञ्च स्वप्रतिपादकत्वे
सति स्वेतरप्रतिपादकत्वम्। भवति चोञ्छेदाद्युपरणे
उपघातकत्वेन ककाकाकोभयत्वसित्यं काकशब्दस्येति
तथात्वम् तत्र शक्यतावच्छेदकधर्म्मपरित्यागेन इतर
धर्म्मरूपेण स्वस्वेतरबोधक हि पदमुपलक्षण भवति "म-
न्त्रपदस्य ब्राह्मणस्याप्युपलक्षणम्" सि०कौ०। उप+
लक्ष-भा वे ल्युट्। २तात्पर्यज्ञाने। "प्रणवपदस्य नियो-
गोपलक्षणार्थम्" सि०कौ०। मृगभेदे राजनि०।

उपलधिप्रिय पु० बालधिः प्रियोऽस्य दृपो०। चमरनाम-

उपलब्ध त्रि० उप+लभ-क्त। १प्राप्ते, २ज्ञाते च। "व्याख्या-
यितोपलब्धार्था" अमर। क्तवत। उपलब्धवत् प्राप्तरि
ज्ञातरि च स्त्रियां ङीप् "उपलब्धवती दिवश्च्युतम्" रघु।

उपलब्धि स्त्री उप+लभ-क्तिन्। १प्राप्तौ "कथा हि मे स्यात्
सुपदोपलब्धि" रघु। २प्रत्यक्षादिज्ञाने च। "नाभाव
उपलब्धे" शा०सू०। योग्यानुपलब्धिः "अनपायिपदो-
पलब्धये" रघु।

उपलब्धृ त्रि०उप+लभ-तृच् स्त्रियां ङीप्। १प्राप्तरि २ज्ञातरि
ज्ञानाश्रये ३आत्मनि पु०। [पाषाणभेदे वृक्षे राजनि०।

उपलभेदिन् पु० उपलं भिनत्ति भिद-णिनि ६त०। पा-

उपलभ्य त्रि०उप+लभ-कर्म्मणि यत्। १प्राप्ये "आरम्भसिद्धौ
समयोपलभ्यम्" रघु। २ज्ञेये च प्रमाणाया सम् उपलभ्यः

उपलम्भ पु० उप+लभ घञ् मुम् च। १लाभे, २ज्ञाने च।
"कर्त्तृता तदुपलम्भतोऽभवत्" माघ। "ज्ञातौ सुतस्पर्श-
सुखोपलम्भात्" रघु।

उपलिङ्ग न० उपमित लिङ्गेन व्या०स०। लोकानिष्टसाधन-
भावेन लिङ्गेनानुमापकेन सदृशे अलौकिकसाधनभावके
अरिष्टसूचके भूकम्पादौ उपद्रवे।

उपलेप पु०उप+लिप-घञ्। १गोमयादिना आलेपने "गात्रेषु
सर्वेन्द्रियाणामुपलेपोऽवसादनमिति" सुश्रुतोक्ते २सर्वेन्द्रि
यावसादने च। "श्लेष्मोपलेपस्वरभेदनिद्रातन्द्राप्रसादौ-
र्गन्ध्यविषोपसर्गाः" "मादोपलेपबलकृत्" सुश्रु०। भावे ल्युट्
उपलेपन गोमयादिना आलेपने न० "मण्डलालेपनादिक
कर्म समाचापयति" मत्स्यत०।

उपवक्तृ पु० उपवक्ति उपदिशति उपपश्यति वा उप+वच
तृच्। यज्ञे कृताकृतावेक्षके ऋत्विग्भेदे १प्रशास्तरि २सदस्ये
च "वेषि ह्यध्वरीयतामुपवक्ता जनानाम्" ऋ०४,९,५,
"उपवक्ताऽध्वर्युप्रभृतीनां सर्वेषां कर्म्मणामनुज्ञाय मित्य
प्रचयेत्यादिरूपस्य वाक्यस्य वक्ता सन् प्रशास्त्रासि, सर्वेषां कर्म-
णामवैकल्यार्थमुपद्रष्टा सदस्यो वासि" भा०

उपवङ्ग पु०उपगतोऽङ्गम् अत्या०स०। वङ्गदेशसमीपस्थे देशभेदे
देशशब्दे विवृतिः। [वृक्षे राजनि०

उपवट पु०उपमितो वटेन व्या०स०। वटसदृशतरौ प्रियालवृ

उपवन न०उपमित वनेन व्या०स०। वनतुल्ये कृत्रिमे आरो-
पितवृक्षसमूहे १उद्याने। "पाण्डुच्छायोपवनवृतयः केतकैः
सूचिभिन्नैः" मेघ० "साकेतमाक्रोपवना युक्तन्ति" रघु०
आरामशब्दे पृ०८०१ विवृतिः। वनस्य सामीप्यम् वने वा
अव्ययी०। २वनसामीप्ये ३वने इत्यर्थे च अव्य० "कुसुम-
यन् फलिनीरलिनीरवैर्मदविकारिभिराहितभूतिः।
उपवन निरभर्त्सयत प्रियान्" माघ।

उपवर्णन न० उप+वर्ण-ल्युट्। सम्यक्कीर्त्तने सद्रूपलक्षण
गुणादिभिः प्रतिपादने "अतिशयोपवर्णनं व्याख्यानम्" सुश्रु०

उपवर्त्तन न०उपेत्य वर्त्तन्तेऽत्र उप+वृत-आधारे ल्युट्।
जनपदे १विषये "तस्याघोपवर्त्तनेऽप्येको न श्रुतो गोत्रभित्
कश्चित्" काशी० तदेकदेशे २सजलस्थले भरत।

उपवर्ष पु० पाणिनिकात्यायनव्याडिप्रभृतीनामध्यापके
ऋषिभेदे तत्कथा बृहत्कथायाम् द्रष्टव्या "वर्षो नाम तु
भगवानुपवर्षः" शा०सू०

उपवर्ह पु० उप+वृह-उद्यमने करणे घञ्। शिरोधाने
(बालिश) हेम०तत्र हि स्थापयित्वा शिर उद्यम्यते इति
तस्य तथात्वम्। ल्युट्। उपवर्हणमप्यत्र न०[राजनि०।

उपवल्लिका स्त्री उप उत्कर्षे प्रादिस०। अमृतस्रवलतायाम्

उपवल्ह पु० उप+वल्ह-प्राधान्ये घञ्। प्राधान्ये उत्कर्षे
"तत् पर्य्येषां इतानां धास्यतामेव धनमुपाहितं भवत्युप
वल्हाय बिभ्यताम्" शत०ब्रा०१,४,२,१।

उपवसथ पु० उपेत्य वसन्त्यत्र उप+वस-आधारे अथ। १ग्रामे
हेमच०। "यद्याहिताग्निरुपवसथे म्रियते कथमस्य यज्ञ
स्यात्" ऐत० "यजमानस्य समीपे वसन्ति देवा अस्मिन्निति
आधारे अथ। २यागपूर्व दिवसे। तन्निर्व्वचनादिक शत०
ब्रा० १,११,१,७,२, दर्शित यथा
"अथातोऽशनानशनस्यैव। तदुहाषाढ़ः सावयसोऽनशन
मेव व्रत मेने मनो ह वै देवा मनुष्यस्याजानन्ति त एन-
मेतद्व्रतमुपयन्त विदुः प्रातर्नो यक्ष्यत इति तेऽस्य विश्वे
देवा गृहानागच्छन्ति तेऽस्य गृहेषूपवसन्ति स उपवस-
थः। तस्यैवानवक्लृप्तम्। यो मनुष्येष्वनश्नत्सु पूर्वोऽ

नष्टाकाश अक्षांशिपरोक्षम् । रामोपरिपरैतीर्थं माव वर्जाय निवसम् । इदोपमाविनी यथा नदी पश्चिमनी गिरिः । वटोऽपोह्य इवागुहा वावास् वोवाचका विप । गिरि वोवाचव यथा पदा गहरवाक्षम् । निवमान हानेन पुरार्णनिरेव वा । बहां नयावमनपलिवन वर्वेऽ वमम् । मवाविवीयवाय् पुरा मयो रामे मवे स्वप् । वा इवावमवलवं व रामर्पिरवा । गहनवपुरवामे वेनापवितरिह्या । मचार वर्षी वमान्त यथा वा "म रवी मय" । [अर्थबने ।

उपरितम त्रि उपरि भवः वा पू तप प विषये कीप् ।

उपरिमर्म्म यम मेदे ना वमनी । यम वोपतीयर्य "यमीदेयुपरितर्म्म हति वा ८।१८।१८ "उपरि यम। पर्न्नाणायपरि इति वा । यौगे व पा वैव । प्रवृत्तावेव । यदपर "इदुयर्थमि पाहरायवः वा प । "याकोपरियावक्त" वै इवानो वा यशोपयायवेव ।

उपरिमेखल ड उपरि यस्ती मेखला यस्य । वोलास्य मे यारिवेर् एवं नोमार्के एवम् वीयरिपिवाधि बहोले ड को बहुन ह वाक्षियाम् यथादि बह कुव । उपरिमेखला

उपरिष्टती यो वैदिके सप्तोपक्ष्मोमेदे "यदि हस्वी महीयो हाइवव । यावयेत् हरवानुवो हिवीयये यालुवाहिवी यवरिहवी वाजपेयो वा यस्थर्षेद हव रिताद वा" वर्दावमयिवा १८ । प्रातुयरिताद् यस्यावि वैदिके सप्तोवन्द्रोमेदे ।

उपरिष्टात् यम उर्ध्व+पि रिप्रत्यय यापादेवः । उपरि इत्वार्थे उपरिष्टाद्यायाविवाराणि यद मा । ६।१।२१ इत्य उपरिष्टाद् वपूर्वाविविषि ।१,१।६। "यहोपरिष्टाद् इवव ययावा व यवोपव वा व २ १८ विपवोपरिष्टादुयव पूर्ण्णः इत ।

उपरिसद् ड उपरि वोदवि बद्—विप् । रावदवर्णो वो-यमेदवि द् रवाववि (देवेदे । "सोमभेदेभ्यो देवेभ्य उपरिसद्भ्यो दुरवाद्य। वाचा" वै देवा सोममेवा उपरि वदो दवसमेषा वाचा यम ८ ११,१६।२वावम त्रि

उपरिस्थ न उपरि वर्त्तं यवमयवेषमम् यद वावे वा य । अहोंयवेषमे उपरिवोषवेमने उपरिवर्द वा यव अवि वोवमपरिवयवन् यद मा ५१ ११ उपरिस्थम् उपरिस्थपाधारे यवेयम् वा ।

उपरीतक ड दवदाहपूर्णो इथा हिवेम अवर्णीवव । पारी यावती यानी यत्र कवुरद्य रविन यह महारवाभेदे

उपरुद्ध त्रि उप+रुध्+क्त । निरुद्धे रवाववे च आवृत्तविविरयोपरोधयुक्त वाचा उपरुद्धा निद्रा कारणं वाह (१)वविरुद्ध च । उप नि राजानररोऽयम् एड ३भूमारिदेवयुक्त च ।

उपरूपक न अवयर्व रूपकं हबकायम् नाट्येन यथा च । नाटकभेदे मद्देताच यवदवयवाच वा द नाटिका योटके गोष्ठी सट्टक नाट्यरासकम् । प्रस्थानोल्लाप्य काव्य प्रेङ्खण रासकं तथा । संलापकं श्रीगदितं शिल्पकं विलासिका । दुर्मल्लिका प्रकरणी हल्लीशो भाणिकेति च । अष्टादश प्राहुरुपरूपकाणि मनीषिणः । विना विशेषं सर्वेषां लक्ष्म नाटकवन्मतम्" इत्युक्तानि लक्षणे तेषाम्

उपरोध ड उप+रुध्—घञ् । आवरणे यदवकाशस्य रोध-रोधम् एड । १वविवन्धे च "वय वाबवि वेवोसको-विनो इवम् पूरोधं यरोधि वा वा १८ । अशोक निवारिनायपरोधो वा पुन यह १अनुरोधे च । वा अनुग उपरोधमनुज्ञार्थे च ।

उपरोधक न उप+रुध्—ण्वुल् । १सवचे वस् एवा । २उपरोधकर त्रि १वावरके १अविरोधके १उपरोधक रि च त्रि स्त्रियां टाप् । वाव एवम् ।

उपल ड उप+ला—आदाने क उपलिप्ते दिर्तिपिवु वा वो वा ड यद—बदो यद् यथा वो विव वद योवव इवनरे । (माघाय "देवो इवाव कवरिवे लिया नारे निवीवोऽयं वैव वरिवेदा गद्दीव उपला वक्ठोपवा वा व १८२१८ सौवव्यवाद् विवाय-प्रविवा यमा" वा ८,११२ २ । "यवदेव वावव इ शवियमि"या १रवसाव मेदि "रत्नार्थिभिरवो रजसा "पूवावुवाणोषविविरवानाय् यावोयय यू वविविमयावा" वाचः "उपलोपमयिये वर्तवो" विरा । १शर्करायां स्त्री । यवराणि यारि रा—वार्धे य वा एव वा । (वैवे विर । रवायाणे यवोऽरि वेवे

उपलक्षक त्रि उप+लक्ष—ण्वुल् । इहागने "देवाशेषाद् यद प्राय। यरविवोयवक्षयः । योदो यहचारी च एव पुयो रिषोवादे मौनि ज्यास्तायवयवा यवोच मोषवे एवाद् च यव वावेभोपलक्षणापयविवा। (हो यव यथ वयावयवाम च याव्यादिवपरोषयकाय् उपलक्षक" ।

उपलक्षण न उपलक्षणे च वोरपवनेव उप+लक्ष—ल्युट्

कामोऽवै यथा: सङ्कल्पसम्भवा । व्रतनियमधर्म्माश्च सर्व्वे सङ्कल्पजा: स्मृता:" । अनेन कर्म्मणा इदमिष्टं फलं साध्यते इत्येवंविधया बुद्धिं सङ्कल्पस्तदनन्तरमिष्टसाधनतया अवगते तस्मिन् इच्छा जायते ततस्तदर्थं प्रयत्नं कुर्व्वीत इत्येवं यथा सङ्कल्पमूलता । व्रतनियमरूपाधर्म्मोत्पत्तयोऽध्याये वक्ष्यमाणा । सर्व्वे इत्यनेन अन्येऽपि यामसार्थी: सङ्कल्पादेव जायन्त इति कुल्लूकभट्ट । सङ्कल्पनाच्च वराहपुराणम् । "प्रातः सङ्कल्पयेद्विद्वानुपवासव्रतादिकम् । नापराह्णे न मध्याह्ने पित्र्यौ कालौ हि तौ स्मृतौ" अत्र सङ्कल्पोऽव्रतारम्भ "। तत्र भोजनाभावश्च अहोरात्रकालावच्छिन्न । यथोक्तं स्मृतौ "उदयादुदयमारभ्य यावादग्रसमभोजनम् । उपवास: सविशेष: प्रायश्चित्ते विधीयते" प्रायश्चित्ते इत्युपलक्षणम् । प्राजापत्यादौ निराहारादुपोषणस्यैवाष्टमं बोध्यम् । उपवासशब्दस्य निरुक्त्यन्तरं भवि० पु० दर्शितं यथा "उपावृत्तस्य पापेभ्यो यस्तु वासो गुणै: सह । उपवास: स विज्ञेय: सर्व्वभोगविवर्ज्जित:" वैधोपवासस्य यथा निवृत्तिरूप यत्नपरतया भावरूपत्वं तथा एका०त०समर्थितम् यथा एतच्च सङ्कल्पविषयस्य अनन्त पूजयेद्धरिमित्यादौ भावत्व, नैवेद्यान्तसाद्यमित्यादौ चाभावरूपत्वम् । ननु तर्हि व्रतस्य क्वचिदभावरूपत्वात् "निषेधः कालमात्रके" इत्यस्यैव विषयत्व स्यादिति चेन्न तस्य केवलनिषेधविषयकत्वात् अस्य तु सङ्कल्पादीतिकर्त्तव्यतायोगित्वेन भावघटितत्वात् "तत्र पूर्व्व विधेर्वृत्ति:" इत्यस्यैव विषयत्वमिति । जीमूतवाहनेनापि "एकादश्यां भोजने दोषं दर्शयंश्च उपवासं नियमयति । न चात्र निषेध: इतिकर्त्तव्यताविधानात् निषेधे चेतिकर्त्तव्यताविरहात् व्रतपदाप्रयोगाच्च" इत्युक्तम् । यत्तु निषेधप्रकरणस्थदेवलवचने "न शङ्खेन पिबेत्तोयं न खादेत् कूर्म्मशूकरौ । एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि" इत्यत्र नञो निषेधे मुख्यत्वाद्भोजनाभाव: प्रतीयते नत्वभोजनसङ्कल्परूपं व्रतं लक्षणाप्रसङ्गात् । नारदपुराणे "दशम्यां नियताहारो मांसमैथुनवर्ज्जित: । एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि" इति दशमीनियमपूर्व्वकं व्रतमभिधाय "रटन्तीह पुराणानि भूयोभूयो वरानने । न भोक्तव्यं न भोक्तव्यं सम्प्राप्ते हरिवासरे" इत्यादिविधेरनन्यगतिकतया निषेधकत्वमपास्य वाच्यम् । तथाच निषिद्धे भोजने दोषश्रवणं निषेधातिक्रमजन्यतयैवोपपद्यमानं न फलतया काम्यतया नित्यस्य व्रतस्य नियमे प्रमाणमिति तन्निरस्तं न खलु "न शङ्खेन पिबेत्तोयमित्यादिभि" प्रतिपन्ननिषेधभावे वाक्यचर्य्येणैकादशीभोजननिषेधकमात्रानुसारात् किन्तु "एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि । वनस्थयतिधर्म्मोऽयं शुक्लामेव सदा गृही" इति गोभिलवचने धर्म्मशब्दसमभिव्याहारेणैकादश्यामुपवसेदित्यनेनैकवाक्यतया चोपवासविधायकमपि नहि निषिद्धानां शङ्खादीनां त्यागेन कश्चिद्धर्म्मो जायते किन्तु भावरूपाद्धात् गृहीतोनिषिद्धो धर्म्मो भवेदिति, वैधोपवासे च "उपावृत्तस्य पापेभ्यो यस्तु वासो गुणै: सह । उपवास: स विज्ञेय सर्व्वभोगविवर्ज्जित:" इति भविष्यपुराणवचनेन भोगमात्रस्यैव वर्ज्जने प्राप्ते वचनान्तरादहोरात्राभोजनस्यैव पापनिवृत्तिगुणवासयुक्तस्य प्राधान्यमन्यभोगवर्ज्जनस्याङ्गत्वम् । तथाच "स्नात्वा स्नात्वा चैव प्रणम्य मनसा हरिम् । एकादश्यां न भुञ्जीत व्रतमेतद्धि वैष्णवम्" । अत्र एकादश्यामुपवासमात्रस्य व्रतत्वमुक्तम् एकादश्यां न भुञ्जीतेत्यस्य व्रतपरत्वेन नाभोजनपरता तस्याश्च पूर्व्वं दूषितत्वात् । ततश्च यथा एकादश्यां न भुञ्जीत इत्यस्य वचनान्तरादुपवासरूपव्रतपरत्वं तथा न भोक्तव्यमित्यस्यापि । वस्तुतस्तु वराहपुराणे एकादशीव्रतप्रबन्धमध्ये "न शङ्खेन पिबेत्तोयमिति" न भोक्तव्यं न भोक्तव्यमिति वचनद्वयमभिधाय व्रताकरणे प्रत्यवाय उक्त । नच पौनरुक्त्यभिया तस्य निषेधकत्वमिति वाच्यम् तथात्वे व्रतवचन एव न भोक्तव्यमिति पुनरुपादानं व्यर्थं स्यात् किन्तु वीप्सया तस्यैव व्रतस्य नित्यत्वख्यापनमिति । अन्यथा "निषेधः कालमात्रक:" इत्यनेनैव एकादशीक्षण एव भोजननिषेधः स्यात् । "एकादश्यां प्रकुर्व्वन्ति उपवासं मनीषिण" इति भविष्यपुराणे उपवासपदान्निराहारपदं नैकादशीकालमात्राभोजनपरम् किन्तु तद्युक्ताहोरात्राभोजनपरम् । तत्रैवोपवासपदव्यवहारात् । नच वैपरीत्यम् उपवासपदस्याहाराभावमात्रपरत्वे लक्षणाप्रसङ्गात् । निराहारपदस्योपवासपरत्वे तु न लक्षणा सामान्यशास्त्रस्य विशेषतात्पर्य्यकत्वात् । तथाच कात्यायन "नित्योपवासी यो मर्त्य: सायं प्रातर्भुजिक्रियाम् । सत्यमेवातिमान् विप्र: सम्प्राप्ते हरिवासरे" । सायं प्रातरिति रात्रिदिवोपलक्षणम् "मुनिभिर्दिवि नक्तञ्च विहिता सततं वासिनां नित्यम् । अहनि च तथा तमस्विन्यां सार्द्धप्रहरयामान्त:" इति छन्दोगपरिशिष्टैकवाक्यत्वात् । अतएव स्मृतिरहोरात्रमकीर्त्तनम् अहोरात्रसाध्यकर्म्मार्थत्वार्थम् । तथाच

कामोवै सर्वाः सङ्कल्पसम्भवाः । व्रतनियमधर्म्माश्च सर्व्वे सङ्कल्पजाः स्मृताः” । अनेन कर्म्मणा इदमिष्टं फलं साध्यते इत्येतद्विषया बुद्धिः सङ्कल्पस्तदनन्तरमिष्टसाधनतया अवगते तस्मिन् इच्छा जायते ततस्तदर्थं प्रयत्नं कुर्व्वीत इत्येवं यथा सङ्कल्पसम्भवाः । व्रतनियमरूपाधर्म्मोपवर्णाध्याये वक्ष्यमाणाः । सर्व्वे इत्यनेन अन्येऽपि शास्त्रार्थाः सङ्कल्पादेव जायन्त इति कुल्लूकभट्टः । सङ्कल्पनाञ्च वराहपुराणम् । “प्रातः सङ्कल्पयेद्विद्वानुपवासव्रतादिकम् । नापराह्णे न मध्याह्ने पित्र्यौ काले हि तौ स्मृतौ” अत्र संकल्पोऽनारम्भः”। तत्र भोजनाभावश्च अहोरात्रकालावच्छिन्नः । यथोक्तं स्मृतौ “तपनोदयमारभ्य यामाष्टकमभोजनम् । उपवासः स विज्ञेयः प्रायश्चित्ते विधीयते” प्रायश्चित्ते इत्युपलक्षणम् । प्राजापत्यादौ निराहाराद्युपोषणस्यैवाष्टस्या पोष्यम् । उपवासस्य निरुक्त्यन्तरं भवि० पु० दर्शितं यथा “उपावृत्तस्य पापेभ्यो यस्तु वासो गुणैः सह । उपवासः स विज्ञेयः सर्व्वभोगविवर्ज्जितः” वैधोपवासस्य यथा निवृत्तिरूपयत्नपरतया भावरूपत्वं तथा एका० त० समर्थितम् यथा एवञ्च सङ्कल्पविषयस्य अनन्तं पूजयेद्धरिमित्यादौ भावत्वं, नैवेद्योद्यानसादित्यमित्यादौ चाभावरूपत्वम् । ननु तर्हि एतस्य क्वचिदप्यभावरूपत्वात् “निषेधः कालमात्रके” इत्यस्यैव विषयत्वं स्यादिति चेन्न तस्य केवलनिषेधविषयकत्वात् अस्य तु सङ्कल्पादौतिकर्त्तव्यतायोगित्वेन भावघटितत्वात् “तत्र पूर्व्वविधेर्वृत्तिः” इत्यस्यैव विषयत्वमिति । गोभिलवाक्येनापि “एकादश्यां भोजने दोषं दर्शयन्नुपवासं नियमयति । नचायं निषेधः इतिकर्त्तव्यताविधानात् निषेधे चेतिकर्त्तव्यताविरहात् तत्पदाप्रयोगाच्च” इत्युक्तम् । यत्तु निषेधप्रकरणस्थदेवलवचने “न शङ्खेन पिबेत्तोयं न खादेत् कूर्म्मशूकरौ । एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि” इत्यत्र नञोनिषेधे शक्यत्वाद्भोजनाभावः प्रतीयते नत्वभोजनसङ्कल्परूपं व्रतं लक्षणाप्रसङ्गात् । मत्स्यपुराणे “दशम्यां नियताहारो मांसमैथुनवर्ज्जितः । एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि” इति दशमीनियमपूर्व्वकं व्रतमभिधाय “रटन्तीह पुराणानि भूयोभूयो वरानने । न भोक्तव्यं न भोक्तव्यं सम्प्राप्ते हरिवासरे” इत्यादिविधेरन्यगतिकतया निषेधकत्वमपास्य वाच्यम् । तथाच निषेधे भोजने दोषश्रवणं निषेधातिक्रमजन्यतयैवोपपद्यमानं सत्तथा काम्यतया नित्यस्य व्रतस्य नित्यत्वे प्रमाणमिति तच्चिन्त्यं न खलु “न शङ्खेन पिबेत्तोयमित्यादिभिः” प्रतिपन्ननिषेधभावे साहचर्य्येणैकादशीभोजननिषेधकमात्रमुत्तरार्द्धं किन्तु “एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि । वनस्थयतिधर्म्मोऽयं शुक्लामेव सदा गृही” इति गोभिलवचने धर्म्मशब्दसमभिव्याहारेणैकादश्यामुपवसेदित्यनेनैकवाक्यतया चोपवासविधायकमपि नहि निषिद्धानां ब्रह्महत्यादीनामत्यागेन कश्चिद्धर्म्मोजायते किन्तु भावरूपात्कार्य्याद् गृहीतोनिषिद्धोधर्म्मोभवेदिति, वैधोपवासे च “उपावृत्तस्य पापेभ्योयस्तु वासोगुणैः सह । उपवासः स विज्ञेयः सर्व्वभोगविवर्ज्जितः” इति भविष्यपुराणवचनेन भोगमात्रस्यैव वर्ज्जने प्राप्ते वचनान्तरादहोरात्राभोजनस्यैव पापनिवृत्तगुणवासयुक्तस्य प्राधान्यमन्यभोगवर्ज्जनस्याङ्गत्वम् । तथाच “स्वतन्त्रे स्वतन्त्रे चैव प्रणम्य मनसा हरिम् । एकादश्यां न भुञ्जीत व्रतमेतद्धि वैष्णवम्” । अत्र एकादश्यामुपवासमात्रस्य व्रतत्वमुक्तम् एकादश्यां न भुञ्जीतेत्यस्य व्रतपरत्वेन नाभोजनपरता तस्याश्च पूर्व्वं दूषितत्वात् । ततश्च यथा एकादश्यां न भुञ्जीत इत्यस्य वचनान्तरादुपवासरूपव्रतपरत्वं तथा न भोक्तव्यमित्यत्रापि । यत्तु नारदपुराणे एकादशीव्रतप्रबन्धमध्ये “न शङ्खेन पिबेत्तोयमिति” न भोक्तव्यं न भोक्तव्यमिति वचनद्वयमभिधाय व्रताकरणे प्रत्यवाय उक्तः । नच पौनरुक्त्यभिया तस्य निषेधकत्वमिति वाच्यम् तथात्वे एतद्वचन एव न भोक्तव्यमिति पुनरुपादानं व्यर्थं स्यात् किन्तु वीप्सया तस्यैव व्रतस्य नित्यत्वख्यापनमिति । अन्यथा “निषेधः कालमात्रकः” इत्यनेनैव एकादशीक्षण एव भोजननिषेधः स्यात् । “एकादश्यां प्रकुर्व्वन्ति उपवासं मनीषिणः” इति भविष्यपुराणे उपवासपदान्निराहारपदं नैकादशीकालमात्राभोजनपरम् किन्तु तद्युक्ताहोरात्राभोजनपरम् । तत्रैवोपवासपदव्यवहारात् । नच वैपरीत्यम् उपवासपदस्याहाराभावमात्रपरत्वे लक्षणाप्रसङ्गात् । निराहारपदस्योपवासपरत्वे तु न लक्षणा सामान्यशास्त्रस्य विशेषतात्पर्य्यकत्वात् । तथाच कात्यायनः “नित्योपवासी योमर्त्त्यः साय प्रातर्भुजिक्रियाम् । उन्यजेन्नातिमान् विप्रः सम्प्राप्ते हरिवासरे” । साय प्रातरिति रात्रिदिनोपलक्षणम् “मुनिभिर्द्दिवनप्रोक्तं विप्राणां मर्त्त्यवासिनां नित्यम् । अहनि च तथा तमस्विन्यां सार्द्धप्रहरयामान्तः” इति छन्दोगपरिशिष्टैकवाक्यत्वात् । अतएव स्मार्त्तवैदिकेरहोरात्रस्यकीर्त्तनम् अहोरात्रसाध्यरूपाङ्गत्वार्थम् । तथाच

कामोवै यथा: सङ्कल्पप्रभवा'। व्रतनियमधर्मोऽच धर्मे सङ्कल्पजा स्मृताः"। अनेन कर्मणा इदमिष्टं फलं साध्यते इत्येवंविषया बुद्धिः सङ्कल्पस्तदनन्तरमिष्टसाधनतया अवगते तस्मिन् इच्छा जायते ततस्तदर्थं प्रयत्नं कुर्वीत इत्येवं यथा सङ्कल्पप्रभवा। व्रतनियमदृष्टार्थ-भोजनवर्जाध्याये वक्ष्यमाणा। सर्वं इत्यनेन अन्येऽपि शास्त्रार्थाः सङ्कल्पादेरायत्ता इति कुल्लूकभट्टः। सङ्कल्पश्च वराहपुराणम्। "प्रातः सङ्कल्पयेद्विद्वानुपवासव्रतादिकम्। नापराह्णे न मध्याह्ने पित्र्ये काले हि तौ स्मृतौ" अत्र संकल्पोऽभितारत्वा"। तत्र भोजनाभावरूपोऽहोरात्रकालावच्छिन्नः। यथोक्तं स्मृतौ "तपनोदयनारभ्य यावदस्तमभोजनम्। उपवासः स विज्ञेयः प्रायश्चित्ते विधीयते" प्रायश्चित्ते इत्युपलक्षणम्। भाजापत्यादौ निराहारपोषणमस्यैवावस्था बोध्यम्। उपवासस्य निषङ्कलितं भवि० पु० दर्शितं यथा "उपावृत्तस्य पापेभ्यो यस्तु वासो गुणैः सह। उपवासः स विज्ञेयः सर्वभोगविवर्जितः" वैधोपवासस्य यथा निवृत्तिरूपव्रतपरतया भावरूपत्वं तथा एका०त०समर्थितम् यथा "सत्तु सङ्कल्पविषयस्य चनन्त पूजयेद्वरिमित्यादौ भावत्वं, नैवेतीवयन्तदादित्यमित्यादौ चाभावरूपत्वम्। न तु तर्हि प-त्रस्य कथिदमभावरूपत्वात् "निषेध कालमात्रे" इत्यस्यैव विषयत्वं स्यादिति चेन्न तत्र केवलनिषेधविषयकत्वात् अत्र तु सङ्कल्पादीतिकर्त्तव्यतायोगित्वेन भावघटितत्वात् "तत्र पूज्य विभेर्ऽत्रि" इत्यत्रैव विषयत्वमिति। जीमूतवाहनेनापि "एकादश्यां भोजने दोष दर्शयन्नुपवासं नियमयति। न-चायं निषेधः इतिकर्त्तव्यताविधानात् निषेधे चेतिकर्त्तव्यता-विरहात् तपदाप्रयोगाच्च" इत्युक्तम्। यत्तु निषेधप्रकरण-स्थदेवलवचने "न शङ्खेन पिबेत्तोयं न खादेत् कूर्म-शूकरौ। एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि" इत्यत्र नञोनिषेधे शक्यत्वाद्भोजनाभाव प्रतीयते तस्य भोजनस्य अभावरूपं व्रत लक्षणाप्रसङ्गात्। नतु मत्स्यपुराणे "दशम्यां नियताहारो मांसमैथुनवर्जितः। एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि" इति दशमीनियमपूर्वकं व्रतमभिधाय "रटन्तीह पुराणानि भूयोभूयो वरानने। न भोक्तव्यं न भोक्तव्यं सम्प्राप्ते हरिवासरे" इत्यादिविवेचनमन्यगतिकतया निषेधकत्वमवश्यं वाच्यम्। तथाच नि-षिद्धे भोजने दोषश्रवण निषेधातिक्रमजन्यतयैवोपपद्यमान-च सकलतया कामतया निरूढस्य व्रतस्य नित्यत्वे प्रमाण-मिति तच्चिन्त्यं न खलु "न शङ्खेन पिबेत्तोयमित्यादिनि" प्रतिपन्ननिषेधभावे शाकचर्य्यदिकादशीभोजननिषेधकमाल-इत्तरार्द्धं किन्तु "एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि। वनस्थयतिधर्मोऽयं शुक्लामेव सदा गृही" इति गोभिल-वचने धर्मशास्त्रसमभिव्याहारेणैकादश्यामुपवसेदित्यनेनैक-वाक्यतया चोपवासविधायकमपि नहि निषिद्धाना ब्रह्म-हत्यादीनां यथानेन कश्चिद्धर्मो जायते किन्तु भावरूपाज्ञानु-गृहीतोनिषिद्धोऽधर्मोऽभवेदिति, वैधोपवासे च "उपावृत्तस्य पापेभ्यो यस्तु वासो गुणैः सह। उपवासः स विज्ञेयः सर्वभोगविवर्जितः" इति भविष्यपुराणवचनेन भोग-मात्रस्यैव वर्ज्जने प्राप्ते वचनात्तदहोरात्राभोजनस्यैव पापनिष्टत्युपवासयुक्तस्य प्राधान्यमभोगाङ्गताख्यत्वम्। तथाच "स्नातके व्रतके चैव प्रयस्य नाशा भवेत्। एका-दश्यां न भुञ्जीत व्रतमेतद्धि वैष्णवम्"। अत्र एकादश्या-मुपवासमात्रस्य व्रतत्वबहुक्तम् एकादश्यां न भुञ्जीतेत्यस्य व्रत-परत्वेन नाभोजनपरत्वा तस्याच पूर्वं दूषितत्वात्। ततश्च यथा एकादश्यां न भुञ्जीत इत्यस्य उपवासानाराद्युपवासरूप-व्रतपरत्वं तथा न भोक्तव्यमित्यत्रापि। यत्तु तत्तु वराह-पुराणे एकादशीव्रतखण्डं यत्पद्ये "न शङ्खेन पिबेत्तोयमिति" न भोक्तव्यं न भोक्तव्यमिति वचनद्वयमभिधाय व्रताकरणे प्रत्यवाय उक्तः। नच पौनरुक्त्यभिया तस्य निषेधकत्व-मिति वाच्यम् तथात्वे एतद्वचने एव न भोक्तव्यमिति पुनरुपादानं व्यर्थं स्यात् किन्तु वीप्सया तस्यैव व्रतस्य नित्यत्वख्यापनमिति। अन्यथा "निषेधः कालमात्रकः" इत्यनेनैव एकादशीक्षण एव भोजननिषेध स्यात्। "एकादश्यां प्रकुर्वन्ति उपवासं मनीषिणः" इति भवि-ष्यपुराणे उपवासपदाग्निराहारपदं नैकादशीकालमा-त्राभोजनपरम् किन्तु तद्युक्ताहोरात्राभोजनपरम्। तत्रैवोपवासपदव्यवहारात्। नच वैपरीत्यम् उपवास-पदस्याहाराभावमात्रपरत्वे लक्षणाप्रसङ्गात्। निराहार-पदस्योपवासपरत्वे तु न लक्षणा सामान्यशास्त्रस्य विशेष-तात्पर्य्यकत्वात्। तथाच कात्यायनः "नित्योपवासी योमर्त्यः सायं प्रातर्भुजिक्रियाम्। सन्त्यजेन्नातिमान् विप्रः सम्प्राप्ते हरिवासरे"। सायं प्रातरिति रात्रिदिवो-पलक्षणम् "मुनिभिर्दिवनक्तं विप्राणां मर्त्यवासिनां नित्यम्। अहनि च तथा तमस्विन्यां सार्द्धप्रहरयामान्त" इति छन्दोगपरिशिष्टैकवाक्यत्वात्। अन्यथ सायं प्रातरिति-पदेनाहोरात्रस्यकीर्त्तनम् अहोरात्रसाध्यक्रियाशिरस्कार्थम्। तथाच

मात् निवर्त्तयत्विति भेदः विस्तरस्तु विधिस्वरूपे द्रष्टव्यः ॥ प्रागुक्त भवि० पु० वाक्यव्याख्यायाम् एका०त० रघु० "उपावृत्तस्य निवृत्तस्य पापेभ्यः पापकर्म्मभ्यः । संधि-वास्तु दोषेभ्य इति पठित्वा दोषेभ्यो रागद्वेषमात्-सर्य्यादिनिषिद्धाचरणेभ्य इत्यर्थमाहुः । गुणाश्चाह गौत-म । "दया सर्व्वभूतेषु क्षान्तिरनसूया शौचमनाया-सो मङ्गलमकार्पण्यमस्पृहा चेति" । दयादिलक्षणान्याह बृहस्पतिः । "परे वा बन्धुवर्गे वा मित्रे द्वेष्टरि वा सदा । आपन्ने रक्षितव्यन्तु दयैषा परिकीर्त्तिता" । परे उदासीने । आपन्नरक्षित आपन्नस्तु रक्षितव्यमिति कल्पतरौ पाठः । अत्रापाह दक्षः । "यथैवात्मा परस्तद्वद् द्रष्टव्यः सुखमि-च्छता । सुखदुःखानि तुल्यानि यथात्मनि तथा परे" । बृह-स्पतिः । "बाह्ये चाध्यात्मिके चैव दुःखे चोत्पादिते क्वचित् । न कुप्यति न वा हन्ति सा क्षमा परिकीर्त्तिता । न गुणान् गुणिनो हन्ति स्तौति मन्दगुणानपि । नान्यदोषेषु रमते साऽनसूया प्रकीर्त्तिता । अभक्ष्यपरिहारस्तु संसर्गश्चाप्य-निन्दितैः । स्वधर्म्मे च व्यवस्थानं शौचमेतत् प्रकीर्त्ति-तम् । शरीरं पीड्यते येन सुशुभेनापि कर्म्मणा । अत्यन्तं तन्न कुर्वीत अनायासः स उच्यते । प्रशस्ताचरणं नित्य-मप्रशस्तविवर्ज्जनम् । एतद्धि मङ्गलं प्रोक्तमृषिभिस्तत्त्वद-र्शिभिः । स्तोकादपि च दातव्यमदीनेनैव चात्मना । अ-हन्यहनि यत् किञ्चिदकार्पण्यं हि तत् स्मृतम् । यथोत्-पन्नेन सन्तोषः कर्त्तव्योऽप्यल्पवस्तुना । परस्वाचिन्तयि-त्वार्थं साऽस्पृहा परिकीर्त्तिता" । देवीपुराणञ्च । "य-माम् नियमः स्नानं तद्वद्यथाश्रयणादिकम् । उपवास-व्रते ह्येते गुणाः प्रोक्ता मनीषिभिः" सर्व्वभोगविवर्ज्जितः गन्धाम्बुतन्तुस्रग्गीतादिसुपरिहृतः" अत्र दन्तधावने मैथिलमतमप्याख्याय दूषितं तत्रैव । "अत्र मैथिलाः शा-तातपोक्तभोगनिषेधात् प्रतिपद्यन्ते । "गन्धालङ्कारवस्त्राणि पुष्पमाल्यानुलेपनम् । उपवासे न दुष्यन्ति दन्तधावनमञ्ज-नम्" । गौडीयस्मृतिः "उपवासे तथा श्राद्धे न खादेद्दन्त-धावनम् । दन्तानां काष्ठसंयोगो दहत्यासप्तमं कुलम्" तत्र योगीश्वर "तस्मात् सर्वप्रयत्नेन भक्षयेद्दन्तधावनम्" इत्यभि-धाय दन्तकाष्ठसंयोगं निषिध्य मृल्लोष्टादिना दन्तधावनमिति विरोधपरिहारमिति वदन्तोऽनर्थं व्यापन्नाः तच्च वृद्धशा-तातपेन "उभे पर्य्युषिते नित्यं भवत्यप्रयतो नरः । तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन भक्षयेद्दन्तधावनम्" इत्यभिधाय तदुपवासा-भिधानेऽपि दन्तधावने दोषप्रोक्तः । अन्यथा पौनरुक्त्या-

पत्तेः "अञ्जनं रोचनाञ्चापि गन्धान् सुमनसस्तथा । व्रतके चोपवासे च नित्यमेव विवर्ज्जयेत्" इति हरिवंशात् मिता-क्षरायाम् । "गात्राभ्यङ्गं शिरोऽभ्यङ्गं ताम्बूलं चानुले-पनम् । व्रतस्थो वर्ज्जयेत् सर्वं यच्चान्यद्बलरागकृत्" इत्य-नेनानुलेपनरागकृन्निषेधाच्च । अतएव प्रायश्चित्तविवेक-कृद्भिः सुवृत्तकपर्यायेण व्रतनेति" ।

भोजकृतवाचनेनापि उपवासे चेति पठित्वा चकारादनु-क्तादिग्रहणमिति व्याख्यातम् । तथाञ्जनेत्यादि सर्व्वभोगवैगुण्य प्रदर्शितं तेन पिष्टातपगन्धादिवर्ज्जनं कार्य्यम् । देव-लः "उपवासः प्रणश्येत दिवास्वापाच्च मैथुनैः । अत्य-न्ते चाम्बुपाने च नोपवासः प्रणश्यति" । उपवासोऽपि भक्ष्येणेति कल्पतरुपाठे अपिनान्यवृतं समुच्चीयत इति विशेषः । अपीद्रं व्रते । अतएव नान्ये सम्भाव्यमाने । मैथुने विशेषमाह देवलः । "उपवासे तथा यौनं हन्ति व्रतकृतानि वै । स्त्रीणां संप्रेक्षणात् स्पर्शात्ताभिः सङ्क-थनादपि । ब्रह्मचर्य्यं विपद्येत न दारेष्वृतुसङ्गमात्" उपप्रेक्षणात् संकथनादितत्र सरागत्वं संसर्गस्यार्थः साक्षा-त्पर्शोऽपि तथेति प्रायश्चित्तविवेकः । अत्राप-वादोऽपि "देवः सेवालयं लोगस्ततेऽप्यस्य जयः स्मृतः । तथाच दक्षः । "स्मरणं कीर्त्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्य-भाषणम् । सङ्कल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिष्पत्तिरेव च । एतन्मैथुनमष्टाङ्गं प्रवदन्ति मनीषिणः । अनुरागात् कृतस्यैव ब्रह्मचर्य्यविरोधकम्" ।

अनुकल्पपक्षभक्षणपक्षयोर्व्यवस्थापकम् अन्यान्यपि वर्ज्ज्यानि कालमा०उक्तानि यथा "कांस्यं मांसं मसूरांश्च चणकान् कोरदूषकान् । शाकं मधु पराञ्चञ्च त्यजेदुपवसन् स्त्रियम्" कूर्म्मपु० । "असकृज्जलपानञ्च दिवास्वापञ्च मैथुनम् । ताम्बूलचर्व्वणं मांसं वर्ज्जयेद्व्रतवासरे" विष्णु-ध० । "पतितपाषण्डिनास्तिकसम्भाषणानृताश्लीला-दिकमुपवासादिषु वर्ज्जयेत्" हारीतः । "पतिताश्चाप्यन्त्य-जान् स्पृशेत् पतितं च रजस्वलाम् । न स्पृशेन्नाभिभाषेत नेक्षेत व्रतवासरे" कूर्म्मपु० "स्नात्वा शोभनगन्धादिसेवनं परि-कीर्त्तितम् । अतस्तु वर्ज्जयेत् सर्वं पापानाञ्चाभिभाषणम् । गात्राभ्यङ्गं शिरोऽभ्यङ्गं ताम्बूलं चानुलेपनम् । व्रतस्थो-वर्ज्जयेत् सर्वं यच्चान्यच्च निराकृतम्" विष्णुर० । तत्रै-वादौ तु उपवासे "यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यादि-कानि च । अन्नमाश्रित्य तिष्ठन्ति सम्प्राप्ते हरिवासरे", प्रति भवि० पु० अन्नमात्रस्य निषेधेऽपि मापचणकादिनिषेधोऽ-

इत्यसमपदेशविकदोषाव । अमरस्तु "वर्ज उ वाम संपूत निति भरि मायते भाभानि विधिवाभीक् अभवो मघ मधा । यामनामपद्याव वामकेतुप्र पथया अमोघपूनुगाव विवावाज्यमना" इत्यादौ कारम भाभानुयाः पदैरेव एकत्र बहवः अर्थि बोध्यते ।। भगमाने शतेभज मयाभेव दिवर्जवैदिधि वामोचार बच्छे भाव्यनान पूजाचय निवेधात् । अतएव मत्र यदि पातपयीत पेभदेन कमोदनपरेन विद्यापकानविव दाहमप्लोता ।

एकादशत्वादिविशारिव एकादशीवर्ज गच्छते । तत्र संवावान्तु धर्मतुपवि निवेदयते वाचिकारः । "वाचि भीर्यो प्रथम बचो न सन नाम शोभनम् । यदि पूषपुते बधु तेन धर्मे मयोभते" इत्युक्ते वानिशीव्रतादौ निवेद नियामात् धर्मयुगार्थानिवारः । अतएव यद्वैन यावाकव वामप् वाम धर्मनृपया मयोसावनिवेशाद्दोषाय आत्मः श्रीमच्या "यमो भौशति वा वारो वयोग जन वायवेत् । वायुः वंदतो पथा वा वारो वरव इत्येव इति विष राजवत् पाहुक्तमापतिनवनम्

न भवयाः निया वाभ्यः वैदिनिवर्षनिमित्रा सर्व- वादीविरदामाद्यावपत्नोत्रिका । एकादशीवर्ज निवद- माहि वेद् न प्रयमाबं उचाम् । वामस्तु अवापथा दाहयो न संजानिव विवेच । एवा प्रथमामिमयी आहवारव्यन च । अब चान वनीतो वोदेयानामचूम मम् । अवनायायमा शवेवेवैर पानम चत्वम् ते "वह वादाहवोषन वहवा भवतेष्मिनः । वाजनकर्म वार्न प्रत्नु- पयादेव मावदेत्" वै यद्यो विल उचोद्यवनोधिक निवर्थोऽर्थोः । वभूर्वकोवदेवपयोभवेबोवादिन वा तु । वचोदनोदिव वाम डार्थ शोर्भ वया ममन् । व यतेत मनमावा वच दावबणू वह अहुत यमादौ निक्रिय अमाववतिवदुत्तिम इति वेदः । मैत्रिविव मार्जयवाद अर्थे माचकूर्व वाव भाववपाद वाविवम् । आतें वरतु माचीवाद प्रामावक वरतु दिन धर्मादितिका दरयमाबापि मार्जविदवाद वावि राध्यानि प्रतिकोवेदानि

तत्र वामे वर्म वक्तिमानविधारी वचीनचे वपोप्रो वेदयमाविबातः । [न न व्याववपिदपवावाबिति ववीविषु एवा न "यदवैव्यावधीयन्त निशानात् विविधदाययत्यपि प्रमाणोपावादैरवरव वावकोषा

विवरवभ्याबाव । न च वामोचना "वाबमोदवविनोग पुरुषयादिवि न यचे तत्र वि वर्धहोवय पार्देशविवारा तत्र वारमोवदेव वाबवि पद्मोविवराधर्मु वहा वदा वावद्विदव्य यदेव प्रथम दुर्गवृतिवयोधीति एवकः । समादौ परोहोपैवा प्रथामत्र ववदावदाबादृदेवये पदाहदवाव वारोचावयाव पदि वर्षेव तत्र विद्या- "याव मावर्मपोदेवि" पुहो वाव वाव वावाईवब बोवनमविवोववा निविववा मूहवे वदावां वदि निविद् वर्धाविववाद वादि वदावा निविवबादवादाव । वनीरववाद्यदिवाबेव प्रथाम वर्षवनु दार्थे माताप्रधाव मविविरीति पवदव निविवाविवादे कोवरवादिवा पुवि । "वमा यत्र वावरा हुवि- दिवि" । बोवावनोवि पदवि । वरा वदविवि मचादि मदादवानिवदव । देव वैवादि वाबादि मे निवादि वोवदेव" ।

प्रथमववाहवयो वाववरदम् वहवदाव वव्यवादि प्रवनिनिवदः वनाव वहः । "निवव देवे वावे आह्वर्षय वपदि वि । वावव वत्याविवर्दवि इति निविदेन । यन प्रवयवावद् वोदवमेव वव रे । न वावयाचिव वद दुर्वरीत् पाते ववम् । वबादु मविविवादुबलावावववविवा । वावविवाहवायादरादव "वववावादवर्धवद् विविदुवह युवोवदे तवा एवाद वोवविवयदि पुति । वतनान मदीन ववद् पुवाद विवेव" वादवीवे "वदववोवचदेववा वोवा वोवादि वद वंवेवि ।। पूर्व मवे ववदोवदववोवन वयेचुवम् । वयेव वोवव वदिदुवादवदा पुवीदि वम् । दावदवववाववं वड्डुवैवावे । "ववदाववावर्वदेव निवनु वोवदेव । वावहुवानि वा दवाव वद्वावि दुर्वं वदेव । ववच वविवादे देवि वरवे वावर्धवाव । दुर्वायु देवर्दवा- वादु ववादिव द्रवे ववः । देवी वावदवि द् । वादवादे "ववदावनिवेदे ह विविद्वर्द पूदवेव । न दुवव पवादेव उपासवव वनेव । वद वनिवावनोदवं वा वर्ष विवा वीवदवाव वावनु । वदु वदवव वदि वाव वावु पुववनोवदवरव । ववदाववावेव ववाववदरव पुनिवादवरवव । वादि व ववी वावयवनादि द्रावोवव वव वव । वादवदिव वावा न वदोवेवनवेवव वोवावदः । पवादवा- विविदोववादे ववववादे निवेव नि वि । निव

स्नायी मिताहारो गुरुदेवद्विजार्चकः । क्षारं क्षौद्रञ्च लवणं मधुमांसानि वर्जयेत्” इत्यौप॰ अग्निपु॰ । क्षाराश्च तत्रैवोक्ताः “तिलमुद्गादृते शिम्बाः शस्ये गोधूमकोद्रवौ । चन्यावदेवधान्यञ्च शमीधान्यं तथैव च । सिद्धधान्यं तथा पण्यं मूलं क्षारगणाः स्मृताः” गोधूमस्य क्षारत्वेऽपि उपवासानुकल्पे प्रतिप्रसवस्तत्रैव “व्रीहिषष्टिकमुद्गाश्च कलायः सतिल पयः । श्यामाकश्चैव नीवारा गोधूमाद्या व्रते हिताः” । कुष्माण्डालाबुवार्त्ताकुपालङ्कीं ज्योत्स्निकां त्यजेत् । चरुर्भैक्ष्यं सक्तुकणा शाकं दधि घृतं मधु । श्यामाकशालिनीवारा यावकं मूलतण्डुलम् । हविष्यं व्रतनक्तादावग्निकार्यादिके हितम् । मधुमांस विना यान्यव्रते वा हितमीरितम्” । “चरुर्भैक्ष्यं सक्तुकणायावकशाकपयोदधिघृतमूलफलोदकानि हवींष्युत्तरोत्तरं प्रशस्तानि” मिता॰ गौत॰ । निर्णया॰ मत्स्य॰ । ब्रनेऽपि चाक्ययोः सत्यम् तथा सर्वत्र हिंसनम् । प्रायश्चित्तं व्रती कुर्यात् जपन्नाममन्त्रं लयम् । मिथ्यावादे दिवास्वापे बहुशोऽम्बुनिषेवणे । अष्टाक्षरं व्रती जप्त्वा शतमष्टोत्तरं शुचि” । अतएव सनर्थस्य किञ्चिद्भक्षणमपि भक्षया निषिद्धम् । “उपवासो यदा राम । श्राद्धं नैमित्तिकं भवेत् । उपवासं तदा कुर्य्यादाघ्राय पितृसेवितं मिति” आह्ना॰ ।

अथ कर्त्तृप्रतिनिधिः स्वयमशक्तौ प्रतिनिधिनाऽपि उपवासादिव्रतं कार्य्यमित्याह स्कान्दपु॰ । “पुत्रञ्च विनयोपेतं भगिनीं भ्रातरं तथा । एषामभावे एवाच ब्राह्मणं विनियोजयेत्” गरुडपुरा॰ । “भार्य्या भर्त्तृव्रतं कुर्य्याद्भार्य्यायाश्च पतिस्तथा । असामर्थ्ये द्वयोस्ताभ्यां व्रतभङ्गो न जायते” । महापुराणे “पितृमातृपतिभ्रातृस्वसृगुर्व्वादिभूभुजाम् । अष्टाष्टमुपोष्यैव स्वयञ्च फलभाग्भवेत्” ।

अत्र नि॰ सि॰ त्रिकाण्डमण्डने विशेष ‘काम्ये प्रतिनिधिर्नास्ति नित्ये नैमित्तिके च सः । काम्येऽप्युपक्रमादूर्द्ध्वं केचित् प्रतिनिधिं विदुः । न स्यात् प्रतिनिधिर्मन्त्रस्वामिदेवाग्निकर्मसु । न देशकालयोर्नास्ति नारणेरग्निरेव वा । नापि प्रतिनिधातव्यं निषिद्धं वस्तु कर्हिचित्” । ततश्च शक्तौ उपोषणादिकमनुकल्पादिना कार्य्यं पूजादिकं तु स्वयमसामर्थ्ये अन्येन कारयेदिति एका॰ त॰ रघु॰ ।

नित्यकाम्ययोरुपवासयोरेव भेदः “उपवासफलं प्रेप्सुर्जह्यात् भक्तचतुष्टयमिति” कालमा॰ भारतम् “अह्नाश्च तथा मिथे काम्ये भक्तचतुष्टयम् । सायमाद्यन्तयोर्भक्तमेकैकं मध्यमे द्वयम्” एका॰ त॰ स्मृतिः । अत्र सायमित्यस्य भक्तभोजनकालपरत्वम् तेन दैवात् पूर्व्वदिने दिवाऽभोजने रात्रिभोजनेऽपि न फलाप्राप्तिः “अहोरात्रयोरेकमेकं मध्यमे द्वयम् । उपवासफलार्थी तु भक्तचतुष्टयमिति” वाराहात् ।

उपवासव्रतस्य वैधतया तत्तत्तिथौ पूज्यत्वमुक्तम् कर्त्तव्यता तन्निरूपणाय प्रतिपदमारभ्य पञ्चदशीपर्यन्तनियमनं कालमा॰ दर्शितं तत्रादौ प्रतिपत्प्रकरणे यथोक्तं तदुच्यते तत्र “मार्गशिरे मासि प्रतिपद्यपरेऽहनि । इन्द्रा गुरुस्तोपवसेन्नक्तादेश फलमुत्तमिति” । ननु पूर्व्वविद्धायां शुक्लप्रतिपदि योऽयदुपवासो विहितस्तस्य सङ्कल्पं किं प्रातः कार्य्यं किं वा परेद्युः प्रातर्मदनापेन सङ्कल्पायोगात् । अतएव बौधायनः “योयस्य विहितः कालः कर्मणस्तमुपक्रमे । तिथिर्योऽभिमता सा तु आद्या नोपक्रमोज्झितेति” स्कन्दपुराणेऽपि “योयस्य विहितः कालः कर्मणस्तदुपक्रमे । विद्यमानो भवेदङ्गं नोज्झितोपक्रमेण तु” (वचिस्वरार्थ.) । न द्वितीयः प्रातः कालस्यैव सङ्कल्पाङ्गत्वात् तथा च स्मर्य्यते “प्रातः सङ्कल्पयेद्विद्वानुपवासव्रतादिकमिति” । तथा “प्रातरारभ्य मतिमान् कुर्य्याच्चाकव्रतादिकम् । नापराह्णे न मध्याह्ने पित्र्यौ कालौ हि तौ स्मृताविति” । अत्रोच्यते यथोक्तवचनबलात् प्रातरेव सङ्कल्पं कार्य्यं तदानीं ज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धप्रतिपदभावेऽपि स्मृतिभिरापादितायाः प्रतिपदः सत्त्वात् अतएव देवलः “यान्तिथिं समनुप्राप्य अस्तं याति दिवाकरः । तिथिः सा सकला ज्ञेया दानाध्ययनकर्मस्विति” अत्र दानाध्ययनयोरुपवासादिनिखिलदैवोपलक्षणार्थत्वाभिप्रायेण कर्मस्विति बहुवचनं निर्दिष्टम् । अस्तगमनात् पूर्व्वं षण्मुहूर्त्तव्यापिनीं तिथिं समनुप्राप्येति व्याख्येयम् । न तु ततोऽल्पव्याप्तिर्विवक्षिता तथा सति पूर्व्वोत्तरवेधाभावेनोत्तरतिथेरेव प्राधान्यप्रसङ्गात् तथा च त्रिमुहूर्त्तव्याप्तिः स्कन्दपुराणे दर्शिता । “यान्तिथिं समनुप्राप्य यात्यस्तं पद्मिनीप्रियः । सा तिथिस्तद्दिने प्रोक्ता त्रिमुहूर्त्ता यदा भवेदिति” । निगदस्कन्दसौरपुराणयोरपि “या माघ्यास्तमुपैत्यर्कः सा चेत् स्यात्त्रिमुहूर्त्तिका । धर्म्मकृत्येषु सर्व्वेषु सम्पूर्णां तां विदुर्बुधाः” इति । वृद्धवसिष्ठोऽपि “यस्यां तिथावस्तमियात् सूर्य्यस्तु त्रिमुहूर्त्तकम् । यागदानजपादिभ्यश्चामेशोपक्रमेत् तिथिमिति” । ननु सायन्तनत्रिमुहूर्त्तशुक्लप्रतिपदुपेतायां तिथौ प्रातरेव सङ्कल्प्य प्रतिपदुपवास कार्य्य इति युग्मादिवचनमाश्रित्य निर्णीत तत्तिथिवाक्ये तथाऽस्तु षष्ठ्याष्टम्योस्तु सर्वादि

प्रतिपत्सप्तमी चैव षष्ठ्यां सामुखी तिथिः"। पैठी०उक्तेः "सामुख्यं नाम सायाह्नव्यापिनी दृश्यते यदा" इतिस्कन्दपुराणोक्तसामुख्ययुक्तायाः प्रतिपदोमावास्याता सायाह्नव्यापिष न पूर्वान्यूनत्वेन माह्यमिति। उभयदिने तत्प्राप्तौ त्रिमुहूर्त्तव्यापिन्येव परैवोपोष्या "त्रिमुहूर्तव्यापिनी या तु सैव पूज्या सदा तिथिः। न तत्र युग्मादरणमन्यत्र हरिवासरादिति" परायरवाक्येन तदपवादः एतच्च जयन्तीशिवरात्र्यादि विशेषेतरपरमिति ति०त०तेनोक्तम्। अत्र प्रागुक्तविशेषवचनानुसारिमाधवमतमेव न्याय्यं। गौडाद्वतमपि रघुनन्दनमतन्तु सामान्यशास्त्रानुसारित्वाद् दुर्बलमिति सुधीभिरपक्षपातिभिर्विवेच्यम्।

अन्यासु तिथिषु व्यवस्था तु तत एवावगन्तव्या दिङ्मात्रमिह दर्शितम् तिथिशब्दे विवृतिः। उपवासे दीयते कार्ये वा व्युष्टा० अण्। औपवास तत्र देये तत्र कार्येऽपि त्रि०। तस्मै प्रभवति विमुक्ता०ठञ्। औपवासिक तस्मै पर्याप्ते त्रि०।

उपवासक त्रि० उप+वस—ण्वुल्। १अनाहारकारिणि। उपवासे प्रितम् वुन्। २व्रतभेदे त्रि० "नैव यज्ञक्रियाः काश्चिन्न श्राद्धं नोपवासकम्" भा० २०४ अ०।

उपवासन न० उप+वास—उपसेवायाम् भावे ल्युट्। उपसेवने। "यदा सन्ध्यायुपाधाने यज्ञोपवासने कृतम्" आप० १४,२,६१।

उपवासिन् त्रि० उप+वस—णिनि। अनाहारकर्त्तरि "दिनोपवासी तु मिताभिवासी जटाधरः सन् कुटजाभिवासी" रामायणे "विवानैर्वृन्दसंयुक्तैर्यान्ति मासोपवासिनः" भा० अ० १८८ अ०।

उपवाहन न० उप+वह—णिच्—भावे ल्युट्। समीपनयने।

उपवाह्य पु० उप वक्ष्ये मा०य०। राजवाह्यहस्तिनि हेम०

उपविद् स्त्री उप+विन्दते: वेत्तेर्वा सम्प० क्विप्। १उपचमे प्राप्तौ २ज्ञाने च "उपविदा वह्निर्विन्दते वसु" ऋ० ८,२३,३। "उपविदा उपवेदनेनैते सर्वाणि देवार्थं न प्रयच्छन्तीत्येतज्ज्ञानेन" भा०। कर्त्तरि क्विप्। ३प्रापके ४बोद्धरि च त्रि०।

उपविन्दु पु० उपगतो विन्दुम् प्रत्या०स०। राजभेदे तस्यापत्यम् बाह्वा० इञ्। औपविन्दवि तदपत्ये पुंस्त्री०।

उपविष पु० उपमित विषेण प्रा०स०। "अर्कक्षीरं स्नुहीक्षीरं तथैव कलिहारिका। धत्तूरः करवीरश्च पञ्च चोपविषाः स्मृताः" इत्युक्तेषु १अर्कक्षोरादिषु २कृत्रिमविष भ०हेम०। ३अतिविषायां (आतइच्) स्त्री।

उपविष्ट त्रि० उप+विश—कर्त्तरि क्त। कृतोपवेशने "उपविष्ट शोभाः स्पाङ्गाकारमदाना जज्ञोतयः" कात्या० १,२,७।

उपवीणि पु० वीणया उपगायति उप+वीणा+णिच् नामधातुः सक० उभ० सेट्। उपवीणयति ते उपाविवीणत् त। उपवीणयाम् बभूव आस चकार चक्रे उपवीणितः "अवितगोकर्णनिकेतमीश्वरम् उपवीणयितुं ययौ रवेरुदयावृत्ति पथेन नारदः" रघुः।

उपवीत न० उप+व्ये—क्त सं'प्र०। मद्भिर्भूतद्विगुणसूत्रत्रयावामांसस्थापिते कार्पासादि सूत्रसूत्रे। तच्च त्रिगुणीकृतस्य सूत्रस्य पुनस्त्रैगुण्ये भवति यथाह छन्दो०प० "ऊर्ध्वं तु त्रिवृतं कार्यं तन्तुत्रयमधोवृतम्। त्रिवृतञ्चोपवीतं स्यात् तस्यैकोग्रन्थिरिष्यते"। तथा च प्रथमं ऊर्ध्ववर्त्तनेन सूत्रत्रयमेकीकृत्य पुनस्तथाभूतसूत्रत्रयस्याध आवर्त्तनेन नवसूत्रात्मकमेकत्र पिण्डीकृतं भवति तच्च पुनस्त्रिवृतमधवृत्तत्रयेण पिण्डीकृतमेकग्रन्थियुक्तं नेम नउपवीतं भवति। अतएवाह देवलः "यज्ञोपवीतकं कुर्यात् सूत्राणि नव तन्तव" इति। तद्द्वयमेव सर्वदा धार्यं म्, उत्तरीयवस्त्राभावे तु तत्त्रितयं धार्यम् "यज्ञोपवीते द्वे धार्ये श्रौते स्मार्त्ते च कर्मणि। तृतीयमुत्तरीयार्थं वस्त्राभावेऽतिदिश्यते" आ०त० स्मृते। तद्ग्रन्थिश्च सावित्रीमन्त्रेण कार्य्यं 'सावित्रीग्रन्थिसंयुक्तमुपवीत' तथाच्युत" विष्णु पूजने मत्स्यपुराणात् "सावित्र्यास्तु सावित्रीग्रन्थिःप्रवरस्यायामेदितग्रन्थिरित्याङ्कः" आ०त०रघु० अत्र सावित्रीग्रन्थिरित्युक्तौ देवपूजादौ सावित्रीग्रन्थिः देवान्यत्र सावित्रीग्रन्थि ब्रह्मग्रन्थिरेवेति शाखिभेदाद्व्यवस्था। तत्सूत्रभेदश्च मनुना वर्णभेदेन उक्तः "कार्पासमुपवीतं स्यात् विप्रस्योर्द्ध्ववृतं त्रिवृत्। शणसूत्रमयं राज्ञो वैश्यस्याविकसौत्रिकम्"। "ऊर्द्धवृतं दक्षिणावर्त्तितम्" कुल्लू०। इदञ्चोपनयनकाले उत्तरकाले तु सर्वेषामेव कार्पासमयमिति भेदः। क्षत्रियाणां यज्ञोपवीतमयम् अत एव माघे "विच्छुरिताभ्रत्तैहिरणयैर्हिरण्मयोर्वीवरसूत्रतन्तुभिः। कृतोपवीतं हिमशुभ्रमुच्चकैः" "मुक्तायज्ञोपवीतानि बिभ्रतो हैमवल्कलाः कुमारे च वर्णितम्।

यद्यप्युपनयनप्रकरणे उपवीतधारणं दण्डसूत्रादौ न विहित तथापि प्रागुक्तमनुवचने "मेखलामजिनं दण्डमुपवीतं कमण्डलुम्। अप्सु प्रास्य विनष्टानि गृह्णीतान्यानि मन्त्रवत्" इति मनुवचने समस्तधारणविधानात् "सदोपवीतिना भाव्य

देशमात्रो वा तत्करणप्रकारः "मूलादुपवेषं करोति" का० ४,१,१२, दर्शितः "प्रथम तृष्णीं शाखामूलमरत्निमात्रा-धिकप्रमाणं छित्वा पृथक् कार्यं ततस्तस्मादुपवेषं क-रोति उपवेषशारत्निमात्रः प्रादेशमात्रो वा पराथरोक्तः" कर्क । स च कृष्णाकृति 'धृष्टिरसीत्युपवेषमादायाप्स प्रस्ताराग्र प्राच करोति" कात्या० २,४,२६, व्या० उप-वेषोऽङ्गारापोहनसमर्थं कृष्णाग्रमसि काष्ठम्" कर्कोक्तेः 'कृता-वभितामवति भवनां वेदेनोपवेषेण वा" कात्या० २,५,२५,

उपवैणव न० उपवेणु—अञ् उत्तरपदवृद्धिः । त्रिसन्ध्ये हेम०

उपव्याख्यान न० उप+वि+आ+ख्या—ल्युट् । फलमाहात्म्यो-पासनप्रकारादिकथने । 'ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत तस्योपव्या-ख्यानम्" छा०उ० 'तस्याक्षरस्योपव्याख्यानम् एवमुपास-नम्, एवं विभूतिः एवं फलमित्यादिकथनम्" शा०भा० । "आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशस्तस्योपव्याख्यानम्" "ओमित्ये-तदक्षरं सर्वं तस्योपव्याख्यानम्" इति च छा०उ० ।

उपव्याघ्र पु० उपमितो व्याघ्रेण अवा० स० । १व्याघ्रतुल्ये सृगा-लके (चिताबाघ) चित्रकाख्ये पशुभेदे । सामीप्ये अव्ययी० । २व्याघ्रसमीपे अव्य० ।

उपव्युषस अव्य० विगता उषाः व्युषाः प्रा०स० तत विभक्त्यर्थे सामीप्ये वा अव्ययी० अच् समा० । विगतायामुष-सीत्यर्थे "उपव्युषसं सशरीरा दक्षिणा गच्छन्ति" कात्या० २१,३,१२, "उषसि विगच्छन्त्याम्" कर्क । २विगच्छन्त्या उषसः समीपे च ।

उपशम पु० उप+शम—घञ् अवृद्धि । १इन्द्रियाणां निग्रहे २तृष्णाभावे, ३रोगोपद्रवशान्तौ च । "तेषां चैकैषा-मां व्याधीनामुपशमोऽभिमन्ते, संभवानां, निदाने वाति-कानां शमनाय समावत एव न ह्यते सद्यःप्रकोपोप शमाः" 'तस्मात्समेव स्नेहोपशमः प्रकृतस्योपशमार्थम्" इति च सुश्रु० । ४निवृत्तौ "जगत्युपशमं याते नष्टचन्द्रा-र्कतारके" भा०व०२०अ० ।

उपशमन न० उप+शम—भावे ल्युट् । उपशमार्थे "व्याधीना मुपशमनार्थम्" सुश्रु० । उप+शम—णिच्—ल्युट् । कर्त-रि २निवारणे । तस्मै हितम् छ । उपशमनीय रोग-शान्तिहेतौ आयुर्वेदे । कर्मणि अनीयर् । निवारणीये । "कटुकोष्णमुपशमनीयम्" शा०द० ।

उपशय पु० उप+शी—अच् । १समीपशयने । 'हेतुव्याधिविप-र्यस्तविपर्यस्तार्थकारिणाम् । औषधान्नविहाराणा मुपयोग सुखावहम् । विद्यादुपशयं व्याधे सहि सात्म्य-मिति स्मृतः" इति निदानोक्ते व्याधिहेतुविपरीतौषधा-दितः २सुखावहोपयोगे । शय, इस तस्मिन् तत्सामीप्ये वा अव्ययी० । ३इक्षौ इत्यर्थे ४इक्षुसमीपे च अव्य० ।

उपशरद अव्य० विभक्त्यर्थे सामीप्ये वा अव्ययी० अच् समा० । १शरदि इत्यर्थे २शरत्समीपे च

उपशल्य न० उपगतं शल्यम् अस्मिन्स्थान (भागाड) प्रा०स० । ग्रामान्ते "ग्रम च विशालोपशल्ये कमप्याक्रीडमासाद्य" दशकुमा० । "उपशल्यनिविष्टैस्तैः" "अथोपशल्ये रिपुमग्नशल्यः" रघुः । उपचारात् २प्रान्तभागे च । "शै-लोपशल्यनिपतद्रथनेमिधारा" इति माघः ।

उपशान्ति स्त्री उप+शम—क्तिन् । निवृत्तौ उपशमे । "तद-मार्गभयोपशान्तये" रघु० 'वेदनोपशान्तिरस्वप्रसादो-मार्दवञ्च" सुश्रु० । ["निरोपशान्ते कर्तव्य" भट्टिः ।

उपशाय पु० उप+शी—घञ् । यामिकभटानां पर्यायेण शयने ।

उपशायिन् त्रि० उप+शी—णिनि । समीपशयनशीले "ब्र-ह्मचार्यग्निनित्यधारी भौरञ्जोऽस्यग्निमुपशायी द्वादशरात्रं यज्ञास तिरात्रमन्वत" कात्या० ४,१०,१६, अग्निमुपशायी अग्निसमीप एव भूमीशय" कर्क । शीलार्थत्वात् नात्र कर्मणि षष्ठी । "आहूताध्यायी गुरुकर्मस्वचोद्यः पूर्वोत्थायी चरमं चोपशायी । मृदुर्दान्तो धृतिमानप्रमत्तः स्वाध्यायशीलः सिध्यति ब्रह्मचारी" भा० आ०८१अ० ।

उपशिक्षा स्त्री उप+शिक्ष—अ । सम्यक्शिक्षणे "उपशिक्षाया अभिप्रश्निनम्" यजु० ३०,१०, ल्युट् । उपशिक्षण तत्रार्थे न०

उपशिङ्घन न० उप+शिघि—आघ्राणे ल्युट् । १आघ्राणे । सिघ्-ल्युट् । २आघ्राणव्यापारे च । (शोकान) "तीक्ष्णा-ञ्जनावपीडाभ्यां तीक्ष्णगन्धोपशिङ्घनैः । वर्तिप्रयोगैरथ वा शर्वांश मवशेषयेत्" सुश्रु० । तत्र शिङ्घनैः शिंघनैरिति वा पाठ प्रामादिकः गणपाठे शिघिधातोरेव पाठात् सिधिधातोर्ह्यन्तशिङ्घधातोश्चाभावात् ।

उपशिष्य पु० उपगतः शिष्यम् अत्या०स० । शिष्यशिष्ये "स्वतःप्रमाणं परतःप्रमाणं शुकाङ्गना यत्र सगिरन्ति । शिष्योपशिष्यैरुपगीयमानमवेहि तन्मण्डनमिश्रधाम" शङ्क० ।

उपशुन अव्य० शुनि, तस्य समीपे वा अव्ययी० अच् समा० । १कुक्कुर इत्यर्थे २कुक्कुरस्य सामीप्ये वा ।

उपशोभ स्त्री उपगता शोभां सादृश्येन प्रा०स० । आरो-पितशोभायाम् 'विहितोपशोभमुपयाति माधवे" माघः ।

उपशोषण न० उप+शुष—णिच्—ल्युट् । १शोषणसाधने व्या-पारे । उपशोषयति कर्तरि ल्यु । २तत्कारके त्रि०

विधि श्रुतेः। 'दक्षिणमोरतोलम्ब वेपनाद्य भारोत वाव वाम्यात् 'यजि वाच यज्ञतोति वाम् मर्दगाम्याद् नयादत्वनाम्र्ण वाच विधि मन्यते। किन्तु मनुष्यादिकाभि वर्णितं यज्ञोपवीतधारणविधिनोऽभिधान यज्ञोपवीतमीचे च वाम म ११ १ माहत्वेन यज्ञविधिये यर्वेषाम् यज्ञोपवीतधारणविधान" मा ६ । "यज्ञोपवीतिना आचामेन कर्माणि" बोधित कम च यथा विधयते। यज्ञोपवीतवति यज्ञ लोपवीतीयोपयेशादि" मनुनामादयनर्णविहाद "यज्ञो पवीतिनं कुर्यादिति धान्याचमनस्नाय वैश्री भाट वेदादि पौरस्य भवद्भुत्। यज्ञोपवीत वैदव मूवे तीर्थे च कृत्वे इति कामनाव शास्त्रविधिः।

यज्ञोपवीतं परमं पवित्रम् इत्यन्तीयत् यत्र्व इत्याद। माहमनव्य पवित्र इव यज्ञोपवीतं नवनस्य तैव। इति यज्ञोपवीतस्य महत्वे चेवम्। वचनाते २अको च

अ वैरवं यज्ञोपवीत भवातं यथाविधिविहित नव-काधि यथाचम् "दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य शिरोऽव धाय सव्ये ऽ से प्रतिष्ठापयति दक्षिणं कक्षमन्ववलम्बं भवति एवं यज्ञोपवीती भवति सव्यं बाहुमुद्धृत्य शिरोऽवधाय दक्षिणे ऽ से प्रतिष्ठापयति सव्यं कक्षमन्ववलम्बं भवत्येवं प्राचीनावीती भवति निवीती कण्ठसज्जम इति बौधिकेन वाचास्कोऽभिधानाद् शिरोऽवधाय दक्षिणादिकाचाम-त्वे वै अन्यादेः सव्येन कनुमानने मनकर्णे वर्णे च निवीती भवति इत्यन्ते यद्वा "कण्ठे दक्षिणे याचम-वनिनव्यानी तिल। दक्षि प्राचीनावीती निवीती कण्ठसज्जने" इति शावाम्बोऽभिधानाद्। यज्ञोपवीत त्रि इति। यज्ञोपवीतिनु यज्ञादिविधिविहितयज्ञकर्मार्दि। वर्गीयन यज्ञादिषु निवीतविशेषवचन प्राचीनावीतम् बौधायनीयं १म १माहे निवीतिना दक्षा दर्भोपवीता वर्णाः ७। दक्षिणबाहूपगमो वामवेण कण्ठ मत्वे निविद्य इत्यनि वाच्या वामवेणीकार्णा यज्ञादिषु कर्तव्य ऐच्छाचारम्। 'यज्ञवसो देवकार्ये च दद्यात् इति पवित्रकार्ये च यज्ञोतं वामवेणीनां यस्ये निवृत्ते निरूक्ते वा इति वस्तेषु वामवेणीत्वस्य वचनविधेय तत्र यज्ञोतं वचनान्तविधि इव १ वाच्यामा वामवेणीय कायाचामनच वचनात् इत्यवधार्यविधिच याचाय वामवेणीषु यज्ञोपवीतमपि वर्तुंच नवी सिध्यादयार्थ कृत्यो भवति यज्ञीय नव, किं पुनरेव यज्ञकर्मणामिति?

भवति अत्र महाभोजाङ्गा यत्र पुरो वर्णितविधेनापि-कारण वामवेणीनाम्न एवमादवाचनयत्र वामवेणीय यज्ञीयम् वचनाते इवं यज्ञोऽभ्युदयादि इति गम्यते इति पूर्वपक्ष। किन्तु न निविदा वचनाच पुत्रा पितृकर्मणाद वाचनवदिदा च च वामवेणापि वर्णेभ्या प्राचीनावीतं यथाद दर्भादिमयस्य यद्यपि बहू-वीतिना वाच्यम् इति। यतो वचनाते इति वचनाद अपूर्वत्वाद वर्ज इव वानुपवीतविधिः इ व्याख्यानम् इमीविषम्। यज्ञयावदनोऽभि नमदर्थनाद् शास्त्रितो।

उपबृंहित त्रि उप+बृंह-क्त् कर्मणि च। १वर्धिते मध्ये वर्धीति वृद्ध+बिन्-नु कारेण च। २यज्ञोपवीते यज्ञार्थे वर्णितादित्यपि वेद।

उपविशा स्त्री उपमया वेषाम् यथा च। महीभेदे 'वेषोप-वैषा बोधा च महूषा वेद नाटव'। भा ३ २११ च।

उपवीह पु उपविष्टः वेदेन यथा च। वेदवचने वाङ्मे दारे। च च वेदवीच यद्वदो इवमें दकार्यव्ययेरा-वमु"दन महर्षेः। वावपेयच यज्ञवीदा, वचनेदय यजमानार्थादि"वीतपोलकचमूहोतादिमवर्णिव। भा-गवादयते च "दिवाचामवर्णचवारे यद्यपर् ए भव वचनवेदोवेदमय पुरंदन वि वेदः। वाहस्यस्ये दव यज्ञाङ्गेरोमाय मुदलम्बदन्वेदम नम्

उपवेश पु उप+विश भावे घञ्। (स्था) उपवेशने "मातः ए यमे यज्ञीति दीर्घाचीनमैथाय वासमीरे वज्रदीक्षिमूले वाचा" मामा १६,३१६। उपविश्तेनैव यथा च। वाहवनाद्वचोवयने २वेदे। तेन वीयते १वेदादिरच्याः चोपवेशित वैरोपवीतिमिति त्रि क्रियां यौत।

उपवेशन न उप+विश भावे ल्युट्। (स्था) उपवाते 'मा वीतवेदयतिदे वतिर्वेद्ये' रघु। १ यमादिविधयवचनाच एषा यज्ञाङ्गविधेयोपवेशिनम्" वदि। मनो-योपवेशने वाच मौ ३८१ यज्ञोपवेशने विनि-योगा" यज्ञेन विन्-भावे ल्युट्। विवेशने २वाचने च

उपवेशि पु उप+विश-इन्। यजर्वेदमुद्रायवर्णेषु च विशेष 'उपवादस्य उपवेशेयनि' यज मा १६ ५।१२, वंदर्थेन वचनम्। [विनि।

उपवेशिन् त्रि उप+विश-णिनि। उपवेशनकर्त्तरि च

उपवेष पु उप+विष करणे घञ्। कपालादिकार्यार्थे काष्ठे 'उ उपवेषादस्व इविष्यौषि' यज मा १।१६, यज्ञ-सिद्धार्थे काष्ठेन वर्णिता वा रवाटविनाश। मा-

ऽदेयमानो वा तत्करणप्रकारः "मूलादुपवेषं करोति" का० ४,१,१२, दर्शित "प्रथम तृण्यों शाखामूलमरत्निप्रमाणा- धिकप्रमाणं छित्त्वा पृथक् कार्ये ततस्तस्मादुपवेषं क- रोति उपवेषशारत्निमात्र प्रादेशमात्रो वा परायरोक्तः" कर्क । स च हस्ताकृति 'धृष्टिरसीत्युपवेषमादायापाम्न इलङ्गारान् प्राच करोति" कात्या० २,४,२६, व्या० उप- वेषोऽङ्गारापोहनसमर्थ हस्ताकृति काष्ठम्" कर्कोक्तेः "हुता- वधिकामवति भक्तना वैदेनोपवेषेण वा" कात्या० २,५,२५,

उपवैणव न० उपवेणु—अण् उत्तरपदवृद्धिः । त्रिसन्ध्ये क्षेम०

उपव्याख्यान न० उप+वि+आ+ख्या—ल्युट् । फलमाहात्म्यो- पासनप्रकारादिकथने । "ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत तस्योपव्या- ख्यानम्" छा०उ० 'तस्याक्षरस्योपव्याख्यानम् एवमुपास- नम्, एवं विभूति, एवं फलमित्यादिकथनम्" शा०भा० । "आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशस्तस्योपव्याख्यानम्" "ओमित्ये तदक्षरं सर्वं तस्योपव्याख्यानम्" इति च छा०उ० ।

उपव्याघ्र पु० उपमितो व्याघ्रेण अवा० स० । १व्याघ्रतुल्ये मृगा- न्तके (चिताबाघ) चित्रकाख्ये पशुभेदे । सामीप्ये अव्ययी० । २व्याघ्रसमीपे अव्य० ।

उपव्युषम अव्य० विगता उषाः व्युषा प्रा०स० तत्र विभक्त्यर्थे सामीप्ये वा अव्ययी० अच् समा० । विगतायामुष- सीत्यर्थे "उपव्युषं सशरीरा दक्षिणा गच्छन्ति" कात्या० २१,३,१२, "उषसि विगच्छन्त्याम्" कर्कः । २विगच्छन्त्या उषसः समीपे च ।

उपशम पु० उप+शम—घञ् अवृद्धिः । १इन्द्रियाणां निग्रहे २तृष्णानाशे, ३रोगोपद्रवशान्तौ च । "तेषां पैत्तिका- नां व्याधीनामुपशमोपेक्षत्वे, श्लैष्मिकाणां, निदाघे वाति- कानां घनात्यये स्वभावत एव त एते सञ्चयप्रकोपोप शमाः" 'तत्कालमेव स्वतोऽपय प्रकृतस्योपशमार्थम्' इति च सुश्रु० । ४निवृत्तौ "जगत्युपशम याते नष्टशोकृ- सवाकुले" भा०व०२०अ० ।

उपशमन न० उप+शम—भावे ल्युट् । उपशमार्थे "व्याधीना मुपशमनार्थम्" सुश्रु० । उप+शम—णिच्—ल्युट् । अवृ- द्धिः २निवारणे । तस्मै हितम् छ । उपशमनीय रोग- शान्तिहेतौ आयुर्वेदे । कर्मणि अनीयर् । निवारणीये । "कटुकौषधिशमनीयस्य" सा०द० ।

उपशय पु० उप+शी—अच् । १समीपशयने । "हेतुव्याधिविप- र्यस्तविपर्यस्तार्थकारिणाम् । औषधान्नविहाराणा मुपयोगं सुखावहम् । विद्यादुपशयं व्याधेः स हि सात्म्य-

मिति स्मृत" इति निदानोक्ते व्याधिहेतुविपरीतौषधा- दिके २सुखावहोपयोगे । यत्र शेते तस्मिन् तत्सामीप्ये वा अव्ययी० । ३शेते इत्यर्थे ४शयनसमीपे च अव्य० ।

उपशरद अव्य० विभक्त्यर्थे सामीप्ये वा अव्ययी० अच् समा० । १शरदि इत्यर्थे २शरत्समीपे च

उपशल्य न० उपगत शल्यम् अस्त्यिस्यान (भागाड) अत्या०स० । ग्रामान्ते "स्मय स विशालोपशल्ये कमप्याक्रीडमासाद्य" दशकुमा० । "उपशल्यनिविष्टैस्तैः" "अथोपशल्ये रिपुमग्नशल्यः" रघु । उपचारात् २प्रान्तभागे च । "शै- लोपशल्यनिपतद्रथनेमिधारा" इति माघः ।

उपशान्ति स्त्री उप+शम—क्तिन् । निवृत्तौ उपशमे । 'बल- मार्त्तभयोपशान्तये" रघु० "वेदनोपशान्तिरस्वप्नप्रमादो- मार्द्दवञ्च" सुश्रु० । ['निर्मोपशाय कर्त्तव्य'" भट्टि ।

उपशाय पु० उप+शी—घञ् । यामिकभटानां पर्यायेण शयने ।

उपशायिन् त्रि० उप+शी—णिनि । समीपशयनशीले "ब्र- ह्मचार्यग्निनित्यधारी क्षीरस्तोम्युनिर्मुपशायी हादशरात्रं मह्रात्र त्रिरात्रमन्वत" कात्या० ४,१०,१६, अग्निमुपशायी अग्निसमीप एव भूशायय" कर्क । शीलार्थत्वात् नात्र कर्मणि षष्ठी । "आहूताध्यायी गुरुकर्म स्वचोद्यः पूर्वोत्थायी चरमं चोपशायी । मृदुर्दान्तो धृतिमानप्रमत्तः स्वाध्यायशीलः सिध्यति ब्रह्मचारी" भा० आ०८१अ० ।

उपशिक्षा स्त्री उप+शिक्ष—अ । सम्यक्शिक्षणे "उपशिक्षाया अभिप्रश्निनम्" यजु० ३०,१०, ल्युट् । उपशिक्षण तत्रार्थे न० ।

उपशिङ्घन न० उप+शिघि—आघ्राणे ल्युट् । १आघ्राणे । शिघ्—ल्युट् । २आघ्रापणव्यापारे च । (शोकाम) "तीक्ष्णा- ञ्जनावपीडाभ्यां तीक्ष्णगन्धोपशिङ्घनैः । वर्त्तिप्रयोगैरथ वा ध्वनयस्तं प्रवर्त्तयेत्" सुश्रु० । तत्र शिङ्घनैः शिङ्घनैरिति वा पाठः प्रामादिकः गणपाठे शिघिधातोरेव पाठात् शिघिधातोर्हीनशिङ्घधातोराभावात् ।

उपशिष्य पु० उपगत शिष्यम् अत्या०स० । शिष्यशिष्ये "स्वत प्रमाणं परतः प्रमाणं शुकाङ्गना यत्र समुद्गिरन्ति । शिष्योपशिष्यैरुपगीयमानमवेहि तन्मण्डनमिश्रधाम" उद्भ०

उपशुन अव्य० शुनि, तस्य समीपे वा अव्ययी० अच् समा० । १कुक्कुर इत्यर्थे २कुक्कुरस्य सामीप्ये वा ।

उपशोभ स्त्री उपगता शोभा साहश्येन अत्या०स० । आरो- पितशोभायाम् "विश्रियोपशोभमुपयाति माधवे" माघ ।

उपशोषण न० उप+शुष—णिच्—ल्युट् । १शोषकसाधने व्या- पारे । उपशोषयति कर्त्तरि ल्यु । २तत्कारके त्रि० ।

(वदृषा) "नि मम हदैवोरवाम्मोदयोवरदौ"
(वनाव) "मदोवबोरवदैति तत्र । बोरवदाम-
मिलवतारैरबोबादिना नारवम् ।

उपखुत् त्रि उपखते उप+बल किप् यत्र खुति वा वा
वद् व बद् । यथ "बा पा तातसपदवचिथा ऋ० ८
८ १, उपखति वर्ण बा

उपखुति स्त्री उप+स्तु–क्तिन् । समीपस्तवे उपाधिव यो
पवाविव वा वाविताम्" यथ १।६,८ "बीवया
विराजुयदापि ऋ० । । १ उपस्तौवा वदौ वरवम्'
वा वाविर नायवम् यव धं वसवी । २बारवयदौ
"बा बीवाबुरवयव्यवदे" ऋ० ८११,१ उपाद्धि
बावववीपनावादि वा यम निर्देश वरविविव
मुवाप्रवतरे वव । चूपवे मदिकृद्यौ दावैरवपनवविद्
वाराबसुदं ददैवं इति समुदायमप्रवस व्यविववाया-
दिविवाराडो उपद्रवाबो व वरिवमीवरि वाबा यदा
वयव निर्देवाय वाद । उपहविमाववारव निवा
वदा वद्यबादे हर्षितो यथा "उपदवी निवार्य व यथा
वाय वधावन्तेना । बादवा वदवयान्य वा बीरपुवया
। उपपावादी बदे यावां दृशवादे बदुवदे । विवा
वा वाववैवावि बचा दविवा वरवादव । निवादं यदव
उपवादेवन वदं वदे । निर्देवयावे उपदेव पवित्रर्दे व
वविवाय । पदाबवदवे वखोद विवीवावा व वंवदः ।
दैवविवविवो वैदे हववयव उपावदे । बोरवाबवदे वेद
विबुवायां वदे दवा । पदायाविदे वेद वदा वैदु
वदेवावि व । बोविवावियदे वर्या वया बीदुवदेवदे ।
विद्योववादवे वद्य त् इवावारदे दवा । वर्यवारवदे
वेद बायाविववियवनीर । दवीवादिविवो वोवा नदे-
बोवदविवेद । बवावा पुवदवादीवी वदे वयोदुयव-
विद् । वद्योत् पुवावयववादीवदे । यद यवव ।
"उपवाव वदिवो वयदी वरवादविव वदि: ।
वाविवायव विवाद् वदवेदवपविवदविवा । वद
वेवाववावा व वदावदवा वदेव । वेववदव-
वाहवो उपदेवदिवयव । उपवावदवी वयद वदौ
वादेव वावदवाद् । वो वें चो वाँ वदादिदि व-
वादेवव वदवे । विवोदव वयाद् वयोद् उपवाद वद
वाद् वद । वदोय वदेवेव वदीवविवव वदवयव ।
वदोवाद वदिविव बुबवोवा वदविवेद" । "वदूवदे व-
दवयदाद् वदि बमुबाद् । उदुमयादर्श वा विवायदौ
वयाद् । वेद बदुष उपवादवविवावावदादिवा
यदा । यदादि पदाव वयदादि वदावेवाडी उपा
बी वावावी वावयदा वदवा वेववि वायदी दुवा
व वादि व वदा वादि वदवदी वदावदवाव वदी
दुरा उपवादाद् वदवाद् वावो विदयेत् । उपवादवां
व विवावद वदेवेवी वंदम बुवव विवद् वदेद्
वैव इदु वैववव्वादि वदद् इदवे विविवयाव
वेद् बुवादिविवदा विविविवावयवोववायव वंवा
वदोद् । यमावि विविववेव वदेव वि वा ।

उपखे प त्रि उप दैवदें उपदेवेन वेव वंदम । वावादा
वेववादिदोदरेवदे । वदा वदयवदो । वदद वे वाद
इद । बोवदेवित वावादेदे "बोवव विदं वैववेवो
शिवावदव बायावेविवा" वि वौ । वादो वाद् ।
उपदेववत् वर्यव व "उपावायवदवैववदु वि वौ ।

उपखोवि त्रि बोवेवदवौवि उप+बोव+बिव नावदवा
व्य वद वेद् । उपयोवदवि–ती वयादवोवय–व व-
दवोवयाद्–वद्–वाद–वयाद यवो उपयोवद् उपयौ
विव उपवोवयितद् उपयोवदद् ।

उपदव्ध त्रि उप+दव्य वद् वावदवद् । १ववादिवोदे
(बायाद) २वायवदे ३वावुवारे व वादें वद् । वदादें
४वाविवदे व । उपवावुवि वद् उपवदव वद
प्रविरोवदे, वदाबां व वदें इव विवावदेवदवाव
उपवदवा" इ० व "उपवदव वदव व ववादि"
वदव वा ।

उपदृत् त्रि उप+दृत् वर्णय विव वा वदद् । वदवदवे
"वदोव वावा वदव दृ" ऋ० ८,८०,४

उपपर्ण(खु)माम न उप+पद्+वव वादे वद्द वा व० ।
२वदिवेवे वयविद् वदुद पूर्ववावोविव वदीविव-
वद्वि वंबायवे "वविवेवदे वि विविविवयौ विवेव-
उपवंबादवा वदि विवेवो वादे दवादो विविवो विव
विवेवयादे वदवंविवेवदे उपवंबुवव उपवीव व वदा
विवो विवव इववो व वद दवाल विवेवयवदविवा-
वादेव बावववोदवंबवदद् । उपवंबदे वीवदे वदें
वा वदा वद । बोरवंबवद इव देदे वदें विद ।
विवावि वीद ।

उपपर्ण(खु)पत त्रि उपवंववदेदे वादावद उप+वद्–वव
बावादे वद् वा व० । २वाववयवदवदविवादवे वदवं
बवादे । देव वदवे वद् । ३उपवदवे "उपावंवव वेववा"

पर्य्यङ्के सोपस यश्चे' भा॰वि॰१७अ॰। भावे घञ्। २सम्यक् व यहे "बलानामुपसंग्रहे" रामा॰

उपसं(सङ्ग्र)ग्रहण न॰ उप+सम्+ग्रह–आधारे ल्युट्। पा द॰। पादग्रहणपूर्व्वकप्रणामे 'उपसंग्रहणं कृत्वा श्रो-षाय स विधापते।' भा॰श्लो॰७४अ॰ "ग्रत्यस्तपाणिना कार्य्यमुपसंग्रहणं गुरोः" मनु। २सम्यक् संग्रहणे च।

उपस(सङ्ग्रा)ग्राह्य त्रि॰ उप+सम्+ग्रह–कर्म्मणि ण्यत् वा द॰। पादग्रहणेन अभिवाद्ये "भ्रातृभार्य्योपसंग्राह्या सवर्णाऽहन्यहन्यपि। विप्रोष्य तूपसंग्राह्या ज्ञातिसम्बन्धियोषितः" मनु। [२सम्यग्नियमे ३बन्धने च।

उपसंयम पु॰ उप+सम्+यम–घञ् अवृद्धिः। १उपसंहारे।

उपसंयमन न॰ उप+सम्+यम-णिच् ल्युट्। १सम्यग्बन्धने करणे ल्युट्। २तत्साधने।

उपसंयोग पु॰ सामीप्येन संयोगः। समीपसम्बन्धे। "नामा-ख्यातयोस्तु कर्म्मोपसंयोगद्योतका भवन्ति उपसर्गाः" व्या॰

उपसंरोह पु॰ उपगतः संरोहः प्रा॰स॰। समीपप्ररोहे "यज्ञमार्गोतुपसंरोहः" श्रुत॰।

उपसंवाद पु॰ उपेत्य अङ्गीकृत्य संवादोवदनम्। पणबन्धे नाङ्गीकारपूर्व्वककथने उपसंवादाशङ्कयोश्च" पा॰। "उ-पसंवाद पणबन्ध" सि॰कौ॰। स च "यदि भवानिदं कुर्यात् तर्हि इदमहं ते दास्यामीत्येवं वाक्यरूपः।

उपसंव्यान न॰ उपसंवीयतेऽनेन उप+सम्+व्येञ्–संवृतौ करणे ल्युट्। परिधानवस्त्रे "अन्तरं वहिर्योगोपसं-व्यानयो" पा॰।

उपसंहार पु॰उप+सम्+हृ–घञ्। १समाप्तौ, स च ग्रन्थ-तात्पर्य्यावधारकलिङ्गभेदः "उपक्रमोपसंहारौ–ऽभ्यासोऽपूर्व-र्व्वता फलम्। अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्य्य-निर्णये" इत्युक्तेः। तत्रोभयोरेव तद्ग्रन्थ न स ग्रन्थे-कसेल्युक्तसमुपक्रमयल्ले। २संक्षेपे च। ३सम्यग्हरणे ४एकत्र ग्रुतार्थसान्यत्रान्वयार्थमुपपत्तौ यथा गुणोपसंहार। तत्स-न्दे निवृत्ति। ५साकल्येन सम्बन्धे "सर्वोपसंहारवत्ता-व्याप्तेर्दुर्ज्ञानत्वात्" सर्व॰स॰।

उपसंहारिन् त्रि॰ उप+सम्+–हृ–णिनि। १उपसंहारके साकल्येन सम्बन्धेन व्याप्ते अनुपसंहारिपक्षे उदा॰।

उपसङ्ख्यान न॰ उपरि स्वत्रोक्तादतिरिक्तार्थ सङ्ख्यायते अनेन उप+सम्+ख्या–करणे–ल्युट्। सूत्रातुक्तसाधक वार्त्तिकादिभि वचने वाक्यभेदे। 'प्रकृत्यादिभ्य उपसं-ख्यानमित्यादि" वार्त्तिके भूरिप्रयोगः। 'इदुग्रपसंख्यानमने-रमेत्स्येव" २,११२,माष्याव्या॰ मल्लिनाथ।

उपसत्ति स्त्री॰ उप+सद–भावे क्तिन्। १नैकट्येन सम्बन्धे २आनु-गत्ये ३सम्बन्धमात्रे च। करणे क्तिन्। ४सेवायाम् मेदि॰।

उपसत्तृ त्रि॰ उप+सद-तृच्। १आसन्ने निकटस्थिते २अनु-गते ३सेवके च। "मा च रिषदुपसत्ता ते अग्ने।" "सत-मग्ने सुयममस्तु तुभ्यमुपसत्ता" यजु॰२७२,४, उपसत्ता सेवकः' वेददी॰।

उपसद् त्रि॰ उपसीदति उप+सद–क्विप्। १समीपस्थिते। "प्रकामोद्यायोपसदम्"यजु॰३०,९,करणे क्विप्। २इष्टि-भेदे स्त्री। सा चेष्टि. "अथोपसदः" आश्व॰श्रौ॰४,८,१, आरभ्य पारप्योयोपसदः"इत्यन्तेषु११सूत्रेषु उक्ता द्रष्टव्या। 'अथोपसद्भिः प्रचरति' "यदोपसद्भिः प्रचरति' अथैताभि र्हवींषि निर्वपति आग्नेयमष्टाकपाल पुरोडाशं सौम्यं चरु वैष्णव त्रिकपालं वा पुरोडाशं चरुं वा तेन यथेष्ट्यैवं यजते। तद्द तथा न कुर्य्यात् स्खलति वा एष यो यज्ञ पथादेत्येति वा एष यज्ञपथाद्य उपसत्पथादेति तस्मा-दुपसत्पथादेव नेयात्' शत॰५,४,५,१६, "अथ द्यमेये तं मञ्चाद्वे स्थापितं सोममाहूत्याचन्द्रामासद्यातिथ्यया प्रचरेयुः तदनन्तरमुपसद्यागः, तत्राग्निसोमविष्णुदेवता कोपसत्प्रतिनिधित्वेन सङ्गयागसम्बन्धिनाहत्तमानां त्रयाणामाग्नेय सौम्यवैष्णवानामेव निर्वापं पूर्व्वपक्षयति यदोपसद्भिरिति। तेन यथेष्टीति एकैकोपसत्स्थाने तेन एकेन हविषा यथेष्टि इष्टितन्त्रेण कुर्य्यात् उपसत्त्वयार्थं-मेतद्वविस्त्रयं कर्त्तव्यमिति शाखान्तरीयः पक्ष तमिमं निराकरोति तद्द तथेति। नेयात् न प्रच्युतोभवेत् तत उपसदं पृथक् कुर्य्यात् तदन्त एतानि सङ्गपामन्त्रिमाणि त्रीणि हवींषि चेष्टितन्त्रेण पृथक् कुर्य्यात् स एव द्यमेयः क्रतुः सप्तदयस्तोमवाध्योऽग्निष्टोमस्तोमवति" भा॰। "उ-पसद्भिश्चरित्वा मासमेकमग्निहोत्रं जुहोति" श्रुतिः। 'रूपमुपसदामेतत्तिस्रोरात्रीः यजु॰१९,१४, 'उपसत्-सु रौहिणौ कुर्य्यात्' कात्या॰४,६,४४, "उपांशूपसदः। ७,२,२२,। ज्योतिष्टोमे ३प्रवर्ग्याङ्गप्रसिद्धायामिष्टौ ४गार्हपत्यादिभिरग्नौ च। "गार्हपत्योदक्षिणाग्नि-स्तथैवा हवनीयकः। एतेऽग्नयस्त्रयो मुख्याः शेषाश्चो-पसदस्त्रय"अग्नि पु॰गणभेदनामाध्याये। उपसद् तत्त्र-व्योऽस्त्यस्मिन् विग्रहा॰अञ्। औपसद तत्त्वयुक्ते अ-ध्याये अनुवाके च पु॰।

उपसद पु॰ उपसीदत्यस्मिन् उप+सद–अद् बा॰ अजयं कः। उपसद्याने "अथ यदश्नाति यत् पिबति यद्रमते तदुपसदै

[illegible]

उपसदन न॰ उप+सद-ल्युट् । [illegible]

उपसदी स्त्री उप+सद-[illegible] । [illegible]

उपसद त्रि॰ [illegible] उप+सद [illegible]

उपसदन् त्रि॰ उप+सद-[illegible]

उपसद्वत न॰ [illegible]

उपसद त्रि॰ उप+सद [illegible]

उपसमाधान न॰ उप+सम्-आ-धा-ल्युट् । [illegible]

उपसमिध(प) [illegible]

उपसमन्ति स्त्री उप+सम्+अद-क्तिन् । [illegible]

उपसम्पन्न त्रि॰ उप+सम्-पद+क्त । [illegible]

उपसम्भाषा स्त्री उप+सम्+भाष-अ । [illegible]

उपसर पु॰ उप+सृ "प्रजनने सर्त्तेः" पा॰ अच्। गर्भग्रहणार्थं स्त्रीपशुषु पुम्सां गमने। "प्रजनन प्रथमगर्भग्रहणम्। गवामुपसर" सि॰ कौ॰। उपचारात् २नैरन्तर्य्येणाभिगमने "धीनामुपसर इवा" भट्टि "धीनामुपसरं नैरन्तर्य्येण निर्गमनम् इवा उपसर इव उपसर' नैरन्तर्य्यमात्रेणोपलक्षितत्वात् उपसरो हि स्त्रीगवीषु पुम्सानामभिगममुच्यते स च नैरन्तर्य्येण भवति" जय मङ्गल।

उपसरण न॰ उप+सृ–ल्युट्। १उपसरार्थे २समीपगमने च। "यत्मूत्रभधो या भेषजवेगं प्रवृत्तमुत्तलाद्धिनिघ्नन्ति तस्योपसरण स्रुंद कुर्व्वन्ति दोषा" "परिस्राव प्रवाहिका हृदयोपसरण विबन्ध" सुश्रु॰ कर्म्मणि ल्युट्। २उपसर्त्तव्ये उपगम्ये च। "अथ खल्वायो यश्चिदुपसरणानीत्युपासीत" छा॰ उ॰। "उपसरणानि उपसर्त्तव्यानि उपगन्तव्यानि ध्येयानि" भा॰।

उपसर्ग पु॰ उप+सृज–घञ्। १रोगविकारे २उपद्रवे, शुभाशुभसूचके ३दिव्यादिविकाररूपे उत्पाते, व्याकरणोक्तेषु "निपाताश्चादयोऽथैया प्रादयस्तूपसर्गकाः। द्योतकत्वात् क्रियायोगे लोकादवगता इमे" इत्युक्तलक्षणेषु क्रियायोगे ४प्रादिषु च। 'उपसर्गाः क्रियायोगे' पा॰। "यत्र प्रादीनामप्रयुक्त प्रत्येवोपसर्गतेतिद्योतनाय योगग्रहणम्। तेन निर्गतः सेचको यस्मादिति वाक्ये निःसेचक इत्यादौ न षत्वम्" यत्नेन्दु॰। ते च द्वाविंशतिविधा यथा, प्र, परा अप, सम्, अनु, अव, निस्, निर्, दुस्, दुर्, वि, आङ्, नि, अधि, अपि, अति, सु, उत्, अभि, प्रति, परि, उप एते प्रादयः। निस् दुस् इति सान्तौ "निसस्तपता वनासेवने" पा॰ सूत्रे निस इति निर्द्देशात्। निष्कृतं दुष्कृतमित्युदाहृत्य "इदुदुपधस्य रो विसर्जनीय" इति भाष्योक्तेश्च 'निर' कुम इति' "इदुदोरधिकरणे" इति च पा॰ निर्द्देशात् रान्तावपि" मनो॰। निर्दुरोरभेदारोमेव कश्चिद्विंशतिसंख्यन द्रष्टव्यम्। "तस्य त्रिधा प्रवृत्तिः "धात्वर्थं बाधते कश्चित् कश्चित्तमनुवर्त्तते। तमेव विशिनष्ट्यन्य उपसर्गगतिस्त्रिधा। क्रमेणोदाहरणानि यथा। आदत्ते प्रस्तते प्रणमतीति। अपि च। "उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र नीयते। प्रहाराहारसंहारविहारपरिहार वत्"। "विभाषोपसर्गे" "द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽपईत्" पा॰।

प्रादयस्तूपसर्गा न वाचकाः, वाचकास्च चादयो निपाता वाचकत्वात् उपसर्गास्तु न तथा किन्तु द्योतका इति नैयायिकाः। वैयाकरणास्तु उभयेऽपि द्योतका इति मेनिरे तदेतत् वै॰ भू॰ दर्शितम् "प्रादयोद्योतकाश्चादयोवाचका इति नैयायिकमतमयुक्तम् वैषम्ये योजाभावादिति चादयनिपातानां द्योतकत्वं समर्थ्यते। 'द्योतकाः प्रादयो येन निपाताश्चादयस्तथा। उपास्यते हरिर्हरौ लकारोदृश्यते यथा" येन हेतुना प्रादयोद्योतकास्तेनैव हेतुना चादयोनिपातास्तथा द्योतका इत्यर्थः। अयं भावः। ईश्वरमनुभवतीत्यादावनुभवादि प्रतीयमानो न धात्वर्थ भवतीत्यनापत्ते। नोपसर्गार्थः तथा सत्यप्रकृत्यर्थतया तत्राख्यातार्थोऽन्वयापत्ते प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्ते' अनुगच्छतीत्यादौ अनुभवादिप्रत्ययापत्तेश्च। न विशिष्टार्थः गौरवात्। तथा च धातोरेव विद्यमानत्वादिवाचकस्य अनुपा उपसर्गस्तात्पर्य्यग्राहक इत्यस्तु। तथा च तात्पर्य्यग्राहकत्वमेव द्योतकत्वमिति। तत्र चादिष्वपि तुल्यम् चैत्रमिव पश्यतीत्यादौ सादृश्यविशिष्ट' चैत्रपदस्यार्थम् इवशब्दस्तात्पर्य्यग्राहक इत्यस्य सुवचत्वादिति। अत्र युक्त्यन्तरमाह। उपास्यते इति। अत्र हि उपासना किमुपसर्गार्थ' १ विशिष्टस्य १ धातुमात्रस्य १ वा। नाद्यः तथा सति स्वार्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचकत्वरूपसकर्मकत्वस्याऽऽसधातोरुपासनारूपफलवाचकत्वेनाभावात्कर्म्मवत्वापत्त्येऽतः कर्मणि लकारो न स्यात्। न द्वितीय गौरवात्। तृतीये त्वागत द्योतकत्वं तात्पर्य्यग्राहकत्वाभावात् इति भावः। दृश्यते इत्यत्र कर्मणीति शेषः। तद्वादिष्वपि तुल्यमित्याह। "तथान्यत्र निपातेऽपि लकारः कर्म्मवाचकः। विशेषणाद्ययोगोऽपि प्रादिवच्चादिके समः"। (अन्यत्र) साक्षात्क्रियते अलङ्क्रियते उररीक्रियते शिव इत्यादौ। अत्रापि धातोस्तत्तदर्थे कर्मणि लकारसिद्धये तत्तदर्थवाचकत्व वाच्यमित्युपसर्गवद्द्योतकत्वममीषामपीत्यर्थः। यद्यपि कृधातो सकर्मकत्वमस्त्येव तथाप्येवमर्थेषु सकर्मकता न स्यात्। अन्यथा वायुर्विकुरुते सैन्धवा विकुर्वते इत्यत्रापि स्यादिति भाव। अथोपासनासाक्षात्कारादि निपातार्थोऽस्तु "साक्षात्प्रत्यक्षतुल्ययोरिति" कोषस्वरसात् तदनुकूलोव्यापार एव धात्वर्थोऽस्तु तत्सयुक्तनिपातान्यतरार्थफलव्यधिकरणव्यापारवत्त्व सकर्मकत्वमपि सुवचमिति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकावयुक्ताविति नेद साधकमिति चेन्न नामार्थ धात्वर्थयोर्भेदेन साक्षादन्वयासम्भवेन निपातधात्वर्थयोरन्वयासम्भवात्। अन्यथा तण्डुल' पचतीत्यत्रापि कर्मतया तण्डुलाना धात्वर्थेऽन्वयापत्तेरिति। किञ्च प्रादीनां वाचकत्वे भूयान् प्रमर्षः कोटयोनियय इतिस्कु-

"एकमेव दहत्यग्निर्नरं दुरुपसर्पिणम्" मनु०। "युक्त मालाकृत तेषां परपीडोपसर्पिणाम्" भा० व० २० अ०।

उपसर्य्या स्त्री उपसृज्यतेऽसौ सृ-कर्मणि यत्। गर्भग्रहणयोग्यायाम् ऋतुमत्यां स्त्रीगव्यादौ। अप्रजनार्थे तु ण्यत् उपसार्य्य प्राप्ये त्रि०।

उपसि अव्य० उप+सो बा० कि। समीपस्थाने "आसीन ऊर्ध्वामुपसि क्षिणाति" ऋ० १०, २७, २,। "उपसि समीपस्थाने" भा०। "पि नै मुव उपसि प्रेषः" ऋ० ५, ४२, ७।

उपसीर अव्य० सीरे हले तत्सामीप्य वा अव्य०। १हले इत्यर्थे २हलसमीपे वा। तत्र भवार्थे परिमुखा० ञ्य। उपसीर्य्यं तत्रभवे त्रि० आश्वा० स०। हलोपगते त्रि० सतोभवार्थेऽण्वेत्र। औपसीर तद्भवे त्रि०

उपसुन्द पु० दैत्यभेदे तत्कथा भा० आ० "महासुरस्यान्वाये हिरण्यकशिपोः पुरा। निकुम्भो नाम दैत्येन्द्रस्तेजस्वी बलवानभूत्। तस्य पुत्रौ महावीर्य्यौ जातौ भीमपराक्रमौ। सुन्दोपसुन्दौ दैत्येन्द्रौ दारुणौ क्रूरमानसौ। तावेकनिश्चयौ दैत्यावेककार्य्यार्थसम्मतौ। निरन्तरम वर्त्तेतां समदुःखसुखावुभौ। विनान्योन्यं न भुञ्जाते विनान्योन्यं न गच्छतः। अन्योन्यस्य प्रियकरावन्योन्यस्य प्रियंवदौ। एकशीलसमाचारौ द्विधैवैकं यथा कृतौ। तौ विवृद्धौ महावीर्य्यौ कार्य्येष्वप्येकनिश्चयौ। त्रैलोक्यविजयार्थाय समाधायैकनिश्चयौ। दीक्षां कृत्वा गतौ विन्ध्यं तावुग्रं तेपतुस्तपः। तौ तु दीर्घेण कालेन तपोयुक्तौ बभूवतुः। क्षुत्पिपासापरिश्रान्तौ जटावल्कलधारिणौ। मलोपचितसर्वाङ्गौ वायुभक्षौ बभूवतुः। आत्ममांसानि जुह्वन्तौ पादाङ्गुष्ठाग्रधिष्ठितौ। ऊर्द्ध्वबाहू चानिमिषौ दीर्घकालं धृतव्रतौ। तयोस्तपःप्रभावेण दीर्घकालं प्रतापितः। धूमं प्रमुमुचे विन्ध्यस्तदद्भुतमिवाभवत्। ततो देवा भयं जग्मुरुग्रं दृष्ट्वा तयोस्तपः। तपोविघातार्थमथो देवा विघ्नानि चक्रिरे। रत्नैः प्रलोभयामासुः स्त्रीभिश्चोभौ पुनः पुनः। न च तौ चक्रतुर्भङ्गं व्रतस्य सुमहाव्रतौ। अथ मायां पुनर्देवास्तयोश्चक्रुर्महात्मनोः। भगिन्यो मातरो भार्य्यास्तयोश्चात्मजनस्तथा। प्रपात्यमाना वित्रस्ताः शूलहस्तेन रक्षसा। भ्रष्टाभरणकेशान्ता भ्रष्टाभरणवाससः। अभिभाष्य ततः सर्वास्तौ त्राहीति विचुक्रुशुः। न च तौ चक्रतुर्भङ्गं व्रतस्य सुमहाव्रतौ। यदा क्षोभं नोपयाति नार्त्तिमन्यतरस्तयोः। ततः स्त्रियस्ता भूतञ्च सर्वमन्तरधीयत। ततः पितामहः साक्षादभिगम्य महासुरौ। वरेणच्छन्दयामास सर्वलोकहितः प्रभुः। ततः सुन्दोपसुन्दौ तौ भ्रातरौ दृढविक्रमौ। दृष्ट्वा पितामहं देवं तस्थतुः प्राञ्जली तदा। ऊचतुश्च प्रभुं देवं ततस्तौ सहितौ तदा। आवयोस्तपसाऽनेन यदि प्रीतः पितामहः। मायाविदावस्त्रविदौ बलिनौ कामरूपिणौ। उभावप्यमरौ स्याव प्रसन्नो यदि नौ प्रभुः। ब्रह्मोवाच। ऋतेऽमरत्वं युवयोः सर्वमुक्तं भविष्यति। अन्यद्वृणीतं मृत्योश्च विधानममरैः समम्। प्रभविष्याव इति यन्महदभ्युद्यतं तपः। युवयोर्हेतुनानेन नामरत्वं विधीयते। त्रैलोक्यविजयार्थाय भवद्भ्यामास्थितं तपः। हेतुनानेन दैत्येन्द्रौ न वां कामं करोम्यहम्। सुन्दोपसुन्दावूचतुः। त्रिषु लोकेषु यद्भूतं किञ्चित् स्थावरजङ्गमम्। सर्वस्मान्नौ भयं न स्यादृतेऽन्योन्यं पितामह!। पितामह उवाच। यत्प्रार्थितं यथोक्तञ्च काममेतद्ददानि वाम्। मृत्योर्विधानमेतच्च यथावद्वां भविष्यति। नारद उवाच। ततः पितामहो दत्त्वा वरमेतत्तदा तयोः। निवर्त्य तपसस्तौ च ब्रह्मलोकं जगाम ह। लब्ध्वा वराणि दैत्येन्द्रावथ तौ भ्रातरावुभौ। अवध्यौ सर्वलोकस्य स्वमेव भवनं गतौ" २११ अ०। "तावन्तरोत्सवमुत्सृज्य दैत्यौ कामगमावुभौ। देवानामेव भवनं जग्मतुर्युद्धदुर्मदौ। तयोरागमनं ज्ञात्वा वरदानञ्च तत्प्रभोः। हित्वा त्रिपिष्टपं जग्मुर्ब्रह्मलोकं ततः सुराः। ताविन्द्रलोकं निर्जित्य यक्षरक्षोगणांस्तथा। खेचराण्यपि भूतानि जग्मतुस्तीव्रविक्रमौ। अन्तर्भूमिगतान् नागान् जित्वा तौ च महारथौ। समुद्रवासिनीः सर्वा म्लेच्छजातीर्व्यजिग्यतुः। ततः सर्वां महीं जेतुमारब्धावुग्रशासनौ। सैनिकांश्च समाहूय सुतीक्ष्णं वाक्यमूचतुः। राजर्षयो महायज्ञैर्हव्यकव्यैर्द्विजातयः। तेजो बलञ्च देवानां वर्द्धयन्ति श्रियं तथा। तेषामेवं प्रवृत्तानां सर्वेषामसुरद्विषाम्। सम्भूय सर्वैरस्माभिः कार्य्यः सर्वात्मना वधः। एवं सर्वान् समादिश्य पूर्वतीरे महोदधेः। क्रूरां मतिं समास्थाय जग्मतुः सर्वतोमुखौ। यज्ञैर्यजन्ति ये केचिद्याजयन्ति च ये द्विजाः। तान् सर्वान् प्रसभं हत्वा बलिनौ जग्मतुस्ततः। आश्रमेष्वग्निहोत्राणि मुनीनां भावितात्मनाम्। गृहीत्वा प्रक्षिपन्त्यप्सु विश्रब्धं सैनिकास्तयोः। तपोधनैश्च ये क्रुद्धैः शापा उक्ता महात्मभिः। नाक्रामन्त तयोस्तेऽपि वरदाननिराकृताः। नाक्रामन्त यदा शापा बाणा मुक्ताः शिलास्विव। नियमान् सम्परित्यज्य व्यद्रवन्त द्विजातयः। पृथिव्यां ये

[illegible]

उपसूर्यक न. [illegible]

उपसृष्ट न. उप+सृज+क्त [illegible]

उपसेक पु. उप+सिच-भावे घञ् [illegible]

उपसेचन त्रि. उप+सिच [illegible]

उपसेवक त्रि. उप+सेव-ण्वुल् [illegible]

उपसेवन न. उप+सेव-भावे ल्युट् [illegible]

उपसेविन् त्रि. उप+सेव-णिनि [illegible]

उपस्तोम पु. [illegible]

त्तता । उपगत सोमोऽनेन प्रा०ब०। तत्रार्थे सामीप्ये अव्ययी०। २सोमसामीप्ये अव्य० एतयोर्नानोदात्ततेति भेदः

उपस्कर पु० उप+कृ–भावे अप् हिंसने सुट् । १हिंसने उपस्करोति उप+कृ–अच् भूषणे समवाये प्रतियत्ने विकारे अध्याहारे च सुट् । २भूषके कटककुण्डलादौ ३समुदिते संहते । ४व्यञ्जनसंस्कारकपिष्टधन्याकादिद्रव्ये (बाटना) । गृहसंस्कारके ५सम्मार्ज्जन्यादौ । ६विकृते अध्याहारेण ७कथके च "पञ्च सूना गृहस्थस्य चुल्ली पेषण्युपस्करः" । "वक्रो भवति हुताग्निं अहंकारी ह्युपस्करम्" मनु ।

उपस्करण न० उप+कृ–भावे ल्युट् हिंसने सुट् । १हिंसने । उप+कृ–भावे ल्युट् उपस्करशब्दोक्तभूषणादौ सुट् । २भूषणे ३संघाते ४सतोगुणान्तराधानरूपसंस्कारे ५विकारे ६वाक्याध्याहारे च । उभाभ्यां करणे ल्युट् । उक्ततत्तदर्थेषु सुट् । ७हिंसासाधने ८भूषणादिसाधने कटकादौ च न० ।

उपस्कार पु० उप+कृ–भावे घञ् उपस्करशब्दोक्तभूषणादौ सुट् । १भूषणे २संघाते ३प्रतियत्नरूपसंस्कारे ४विकारे ५अध्याहारे च ।"साकाङ्क्षमनुपस्कारं विष्वग्गति निराकुलम्" किरा० ।

उपस्कीर्ण त्रि० उप+कॄ–क्त हिंसने सुट् । हिंसिते

उपस्कृत त्रि० उप+कृ–क्त उपस्कारशब्दोक्तभूषणादौ सुट् । १भूषिते २संहते ३संस्कृते ४विकृते ५अध्याहृते च । भावे क्तिन् उक्तार्थेषु सुट् । उपस्कृति उपस्कारशब्दार्थे स्त्री । उप+कॄ–भावे क्तिन् हिंसने सुट् । उपस्कीर्णि हिंसने स्त्री ।

उप(ष्ट)स्तम्भ पु० उप+स्तन्भ घञ् । पतनप्रतिरोधने अवलम्बने "मूषिकस्योपस्त(ष्ट)म्भे केनापि कार्य्येणात्र भवितव्यम्" हितो० । नि०षत्वम् । उपष्टम्भ १उपस्तम्भशब्दार्थे २आलम्बने ३स्थितौ ४सहकारे च "स्थामात् बीजादुपष्टम्भात् प्रस्यन्दात् निधनादपि" पात० भा० गाथा । भावे ल्युट् । उपस्तम्भन तत्रैवार्थे न० । करणे ल्युट् । तत्साधने शकटाद्याधारकाष्ठे च "वरुणस्योत्तम्भनमसीत्युपस्तम्भनेनोपस्तभ्नाति" शत० ब्रा० ३ २,४,२५, "उपस्तभ्यते प्रतिबध्यते दृढ्युपस्तम्भनं शकटाद्याधारकाष्ठम्" भा० "देवानामित्युपस्तम्भनस्य मध्यादीपाम्" कात्या० २,२,१४, "शकटस्य काष्ठमोषा तदधस्य भूमिस्पर्शो मा भूदिति तदाधारत्वेन स्थापितं काष्ठमुपस्तम्भनम्" वेददी० । ततो स्तु ल् । उपस्त(ष्ट)म्भक या नि०षत्वम् ।उपस्त(ष्ट)म्भकर्त्तरि आधिक्याधायके त्रि० ।

उपस्तरण न० उप+स्तॄ–ल्युट् । १आस्तरणे (बिछान) २भूमेः सम करणे च । "पुनर्नवीकृत्य चैषनोपस्तरणं" शत०ब्रा०२, २ आधारे ल्युट् । १आस्तरणाधारे "अमृतोपस्तरणमसि" भोजनस्यादौ जलपानमन्त्र 'अथापमनीयमापामति अमृतोपस्तरणमसीति' शा० ब्रा०१२४,११, । "स्तरणमाच्छादनम् उपस्तरणं भूमे समीकरणम्" ना०वृत्तिः

उपस्ति पु० उप+स्त्यै–इन् नि० । दासे । "उपस्तिरस्तु सोऽस्माकम्" यजु०१२।०१,"उपास्यायन्ति उपकारायोपद्रव निराकरणाय च समीपे स इतास्तिरन्नीत्युपस्तय दासाः वेददी० ।

उपस्तिर् त्रि० उप+स्तॄ–कर्म्मणि क्विप् । आस्तीर्य्यमाणे आस्तरणीये । "अभि शुक्रमुपस्तिरम्" ऋ०९,६२,२८,

उपस्तुत त्रि० उप+स्तु–क्त । समीपस्तुते श्रवणयोग्यत्वेन स्तुते "चोदय्राथ उपस्तुतश्चिदर्वाक्" ऋ०७,२७,२, "त्वं त्वमहयथा उपस्तुत पूर्व्वेभिरिन्द्र" ऋ०१०,९६,५ ।

उपस्तुति स्त्री उप+स्तु–क्तिन् । समीपस्तवे श्रवणयोग्यस्तुतिवाक्ये 'कर्म्मोपस्तुतिं भरमाणस्य' ऋ०१,१०८,२,

उपस्तुत्य त्रि० उप+स्तु–क्यप् । समीपे स्तवनीये । "उपस्तुत्यं महिजात ते अर्व्वन्" ऋ०१,१६२,१,

उपस्थ पु०न० अर्द्धर्चादि । उप+स्था–क । १स्त्रीपुंसयोरिन्द्रियविशेषे तत्र पुमिन्द्रिये "कामयौनोपयासेज्यासाध्यामोपस्थनिग्रहा 'याज्ञ० । स्त्रीन्द्रिये "दक्षिणेन पाणिना उपस्थमभिमृशेत् विष्णुर्योनिं कल्पयतित्येतयर्चा" गोभि० । "पितिष्टन्तां मातुरस्या उपस्थान्नानारूपा पशवो जायमाना" अथ० १४ २, २५ । "मुखदघ्न ब्राह्मणस्योपस्थदघ्न स्त्रियाः 'शत०१३,८,३,११ । उभयेन्द्रिये "हस्तौ पायुरुपस्थश्च वाक् पादौ चेति पञ्च वै । कर्म्मेन्द्रियाणि जानीयात्' याज्ञ० । "उपस्थमुदरं जिह्वा हस्तौ पादौ च पञ्चमम्" मनु "सर्व्वेषामानन्दानामुपस्थ एकायनम्" शत० ब्रा० १४ ५,४ ११ । उपस्थश्च न तयोश्चिह्नस्थानमात्रं किन्तु तत्स्थानाधिष्ठितं प्रजापतिदेवताधिष्ठितशक्तिकं आनन्दनव्यापारकारकं कर्म्मेन्द्रियभेद ।तत्र "नक्षेन्द्रोपेन्द्रमित्रका" इति शा०ति०तस्य कस्यन्द्याख्यप्रजापतिदेवताकत्वमुक्तम् शत०ब्रा० उक्तवाक्ये चानन्दनव्यापारसाधनत्वमुक्तम् तस्यैव पाठये क्रव्यम् । इन्द्रियाणां भौतिकत्वमते तस्य पृथिवीरजोगुणोपादानकता आहङ्कारिकत्वमते गन्धतन्मात्रसहिताहङ्कारोपादानकता । स च सूक्ष्म

[illegible]

स्तता । उपगत सोमोऽनेन मा०य०। तत्सार्थे सामीप्ये अव्ययो०।१सोमसामीप्ये अव्य० एतयोर्नान्नोदात्ततेति भेदः

उपस्कर पु०उप+कृ-भावे अप् हिंसने सुट् । १हिंसने उपस्करोति उप+कृ-अच् भूषणे समवाये प्रतियत्ने विकारे अध्याहारे च सुट् । २भूषके कटकशकुलादौ ३समुदिते सङ्गते । ४व्यञ्जनसंस्कारकपिष्टधन्याकादिद्रव्ये (बाटना)। गृहसंस्कारके ५सम्मार्ज्जन्यादौ । ६विकृते अध्याहारेण ७कथके च "पञ्च सूना गृहस्थस्य चुल्ली पेषण्युपस्करः"। "वध्यो भवति कृत्वाग्निं गृहकारी ह्युपस्करम्" मनु ।

उपस्करण न०उप+कृ-भावे ल्युट् हिंसने सुट् । १हिंसने। उप+कृ-भावे ल्युट् उपस्करवदुक्तभूषणादौ सुट् । २भूषणे ३सङ्घाते ४वैतोगुणान्तराधानरूपसंस्कारे ५विकारे ६वाक्याध्याहारे च। उभाभ्यां करणे ल्युट् । उक्तार्थेषु सुट् । ७हिंसासाधने ८भूषणादिसाधने कटकादौ च न०।

उपस्कार पु० उप+कृ-भावे घञ् उपस्करवदुक्तभूषणादौ सुट्। १भूषणे २सङ्घाते ३प्रतियत्नरूपसंस्कारे ४विकारे ५अध्याहारे च ।"साकाङ्क्षमनुपस्कारं विष्वग्गति निराकुलम्" किरा० ।

उपस्कीर्ण त्रि० उप+कॄ-क्त हिंसने सुट् । हिंसिते

उपस्कृत त्रि० उप+कृ-क्त उपस्कारवदुक्तभूषणादौ सुट् । १भूषिते २संहते ३संस्कृते ४विकृते ५अध्याहृते च । भावे क्तिन् उक्तार्थेषु सुट् । उपस्कृति उपस्कारवदर्थे स्त्री । उप+कॄ-भावे क्तिन् हिंसने सुट् । उपस्कीर्णि हिंसने स्त्री ।

उप(ष्ट)स्तम्भ पु०उप+स्तन्भ घञ् । पतनप्रतिरोधने अवलम्बने "मूषिकस्योपस्त(ष्ट)म्भो केनापि कारणेनात्र भवितव्यम्" हितो० । नि०षत्वम् । उपष्टम्भ १उपष्टम्भवदर्थे २अवलम्बने ३स्थितौ ४सङ्कारे च "स्तम्भात् बीजादवष्टम्भात् प्रसन्दात् निधनादपि" पात० भा० गाथा । भावे ल्युट् । उपस्तम्भन तत्रैवार्थे न० । करणे ल्युट्। तत्साधने शकटाद्याधारकाष्ठे च "वरुणस्योत्तम्भनमसीत्युपस्तम्भनेनोपस्तभ्नाति" शत० ब्रा० ३,३,४,२५, "उपस्तभ्यते प्रतिबध्यते ऽनेनेत्युपस्तम्भन शकटाद्याधारकाष्ठम्" भा० "देवानामित्युपस्तम्भनस्य पर्यादीनाम्" कात्या० २,२,१४, "शकटस्य काष्ठमोपा तदधस्य भूमिस्पर्शो मा भूदिति तदाधारत्वेन स्थापित काष्ठमुपस्तम्भनम्" वेददी० । ततो त्वुष्। उपस्त(ष्ट)म्भक या नि०षत्वम् ।उपस्त(ष्ट)म्भक र्त्तरि आधिक्याधायके त्रि०।

उपस्तरण न०उप+स्तॄ-ल्युट । १आस्तरणे (बिछान) २भूमेः सम करणे च । "पुनर्नमोक्षाय चेपनोपस्तरणं श्या०ऋ०२०७, ३ आधारे ल्युट् । १आस्तरणाधारे "अमृतोपस्तरणमसि" भोजनस्यादौ जलपानमन्त्र 'अधापमनीयमापामति अमृतोपस्तरणमसीति' श्या० ऋ०१२४,११, । 'आस्तरणमाच्छादनम् उपस्तरण भूमे समीकरणम्" ना०वृत्ति०

उपस्ति पु०उप+स्त्यै-इन् नि०। इष्टे । "उपस्तिरस्तु सोऽस्माकम्" यजु०१२१०१,"उपास्यायन्ति उपकारायोपद्रव निराकरणाय च समीपे स इतास्तिष्ठन्तीत्युपस्तयः इष्टाः वेददी० ।

उपस्तिर् त्रि० उप+स्तॄ-कर्मणि क्विप् । आस्तीर्य्यमाणे आस्तरणीये । "अभि शुक्रमुपस्तिरम्" ऋ०८,६२,२८,

उपस्तुत त्रि०उप+स्तु-क्त । समीपस्तुते श्रवणयोग्यस्तवेन स्तुते "चोदयाथ उपस्तुतविदर्थाक्" ऋ०७,२७,२, "त्वं समय्यया उपस्तुत पूर्व्येभिरिन्द्र" ऋ०१०,८६,५ ।

उपस्तुति स्त्री उप+स्तु-क्तिन् । समीपस्तवे श्रवणयोग्यस्तुतिवाक्ये 'कर्मोपस्तुति भरमाणस्य' ऋ०१,१०८,२,

उपस्तुत्य त्रि० उप+स्तु-क्यप् । समीपे स्तवनीये । "उपस्तुत्यं महिजात ते अर्वन्" ऋ०१,१६२,१,

उपस्थ पु०न० अर्द्धर्चादि । उप+स्था-क । १स्त्रीपुंसयोरिन्द्रियविशेषे तत्र पुमिन्द्रिये "स्नानमौनोपवासेज्यास्वाध्यायोपस्थनिग्रहाः' याज्ञ० । स्त्रीन्द्रिये "दक्षिणेन पाणिना उपस्थमभिमृशेत् विष्णुर्योनिं कल्पयत्वित्येतयर्चा" गोभि० । "पितिष्ठन्ती मातरस्य उपस्थान्नानारूपा पशवो जायमाना" अथ० १४,२, २५ । 'मुखदघ्नं ब्राह्मणस्योपस्थदघ्न स्त्रिया "शत०१३,८,३,११ । उभयेन्द्रिये "हस्तौ पायुरुपस्थश्च वाक् पादौ चेति पञ्च वै। कर्मेन्द्रियाणि जानीयात्' याज्ञ० । "उपस्थमुदरं जिह्वा हस्तौ पादौ च पञ्चमम्" मनु "सर्वेषामानन्दानामुपस्थ एकायनम्" शत० ब्रा० १४ ५,४,११ । उपस्थश्च न तयोश्चिह्नस्थानमात्रं किन्तु तत्स्थानाधिष्ठित प्रजापतिदेवताधिष्ठितशक्तिक आनन्दनव्यापारकारकः कर्मेन्द्रियभेद ।तत्र"प्रजोन्द्रोपेन्द्रमित्रकाः" इति या०ति०तस्य आनन्दपाख्यप्रजापतिदेवताकत्वमुक्तम् शत०ब्रा० उक्तवाक्ये चानन्दन व्यापारसाधनत्वमुक्तम् तस्यैवापाटवे क्लैव्यम् । इन्द्रियाणां भौतिकत्वमते तस्य पृथिवीरजोगुणोपदानकता आहङ्कारिकत्वमते गन्धतन्मात्रसहिताहङ्कारोपदानकता। स च सूक्ष्म

विद्वदेशाभ्यन इति वेदाभिम' वांक्ताकाला । तैम व्योपति भंशना क्ल । योपस्थित मात्रमौनान विति कारचेहे ह । पेक्तावां वो। १कृपद्दे वोद्दे १कमरचे 'चाम चु रुप्न न एकघ वोच मम १८८१ पदोष्यमोषा दृषभो हिमोदस्ता म । ११३ १ । ककना क्वको वतुवहे‌म्भराचौभे ना वा अला वचारद्रुपना वा इव वोषि क्यक्ते वतुवा व ह "पूवा करक्तोऽरकमान्‌ म २ १६० । 'टयोदक्त वका विमद्‌ मीरा । वन+का ममर्वे भावे व । वांचृमीधि। पृथिवाभिम ३ क्षितो वमक्तमहोद्दरद्विषा वाषुमा वोषक्त कमा वाच भो (१,१ । क्यक्त क्षमा पुथिवाभिवेकी वाद्राज्ञयोधिम पृथिवाभिम रय विवेद्‌ मारा ह । 'मावता उपस्थित्योपक्त क्षमा वाक म २११ । वन+स्थिति का- व । 'वम क्षमक्त्वरादिम वंधेद्‌ वा भो १११ । १वमोव विती नि ।

उपस्थापन न वमर्चं वोधित्क्षिम म्यवक । वाक्य रक्षे सदमनयू स्हाक्कलाकवाकम् क्यरा वव दुबक्कक- हद्गावहे कवकक्क क्यचम भावमा वारक्चम्वेविकम्‌ । "वाहेन वैवादि विवेवका वैवते वं ? वकवम सकम्‌ । भो वेद्विवार्द्द्वरक्षौक्कक्ताम्‌ वम्चसू क्षी ववैन" वमक्कचाद्वयोऽकम । वकवक्ष्वे व्योवक्ते न वदाक्ष वचकलक्कारयोक्ता ।

उपस्थाय नि उप+स्था अच । १वाधवे १वक्ती च १वयो क्षयके वक्क्ती वक्क्तादो विकार्दपी मोवक्कमा विक्कार । वाक्कवक्यावो च वीभ वक्षिका क्कुवा" विवा चादि । १क्कतिवृवेरे ह ।

उपस्थान न उप+स्था-क्क्दू । १बोवि विती १क्वदृष- मावे भारचे मक्कक्कोद्दरक्ताव वकोवोवाद्‌ चांदेव वाद्‌। बर्वांका वीषक्तोद्‌ चको वीव वरवीते वाव । "वक्कोत्रविद्विचं भैव वक्षो विवदिवर्ति । वक्काम वक्ष आमक्कयादेमे दृष्टो वचेत्‌ वक्षुवा । १वक्क्तीवे वचादवे व्यर्वक्काचे विविवोद वक्कादचीवा 'ह्रवी वोवक्ताक्‌ क्कता ३१२२ १वर्कवर्वे । क्कोक वरक्ताक्यू चाव भो २१२६, वक्कावर्व प्रवर्वक्‌ वार ह । २बाक्कबीवरवाक्कोक्कवी "वरविक्ल व वक्क्‌ वर्षचक्काचे वकवचि क्कावाद्‌ वा वा वर्वे । देवबीवक्काचे क्षराद्‌ वर्वक्कावोक्कावेमु मोवेद्दु"

वार ह । वक्कोवतीक्ष व्यावारे वाद । वक्का वकावारे वक्कवो । वादि भैव्वति वाव वक्कार्च दिवव्याचि का व ३७ व "वक्कावक्केद्दु व भीविव वोवित्क्ष" का का ११८ व वहवक्षाव वारवक्‌ वक्ष व विवि ज्ञवक्कावर्विक्कोचादेवावविव वाद्‌ वदावक्‌ ।

उपस्थानीय नि उप+स्था-"भवकादि" वा वि वर्वाति वमीवद्‌ । १वावने । वावि वमीवद्‌ । वक्कीव वि

उपस्थापक नि उप+स्था विच्‌ वाद्‌ । १वारके वक्कवा वक्कवक्कादेव विव ज्ञवक्कावक्कादे । वर्वाक्की प वक्कावविक्कक क्षक्ष्‌ वद्वेवक्वोऽक्कक्कविक्कक वक्कारक्कदिविवैद क्षविवेदि वाक्कवाक्काक व व वक्काकेवा वैद्दवाक्कवक्कावरावों वाक्कव वावव्‌ । वक्ष व वाक्कादिक्कावादि वक्कादि वारवक्‌ वक्कव- वविवर्वक्कावर्वै वक्की वेक्कावू । वर्वेवावावावेव व ववावरी व वक्कावे । व वक्कावेव ववक्कवक्का वैव वद वाक्कारावों व ह वाक्कावक्कवर्वादि वेरा ह । वविव् द्‌ ववावरोवादिवा वक्कावर्वेव वा वक्कावा। वक्कावक्कवव् वर्वविवेवावावक्कवक्कावेव क्कावक्कवु वैव "वादि वादेि वोवि वीवू" वक्कादिक्कावाक्कवर्विवेव- वर्वे व वक्काव' । वरवावक्कवु वक्का वरवाव वक्कावे वविवाव वविवक्कवेवादि वर्वववाविवावक्कार वर्वावक्कावक्कवविवावाद्‌ वक्कवक्ष-वोव वविवक्कवेव वक्कविवेवेि वक्कावक्‌ ।

भारे वा ह । वक्कावक-वर्वाक्कावि वावक्क वावारे क्को- ववक्कवक्कावे वदवक्कवारे । वक्कावावर्व प्रवोवक्कवक्क व वक्कवा ह । वक्कावक्कवीव वक्कक्कावक्कवाक्कावे वद्दोवक्कावो वि उप+क्कादि वक्कादि वमीवद्‌ । वावे वि ।

उपस्थावरा वी उप+स्था-वा वर्वाक्कवि वरव । वर्वेक्कवेी वृवविवक्कवक्कावे वेवावेद्दे "वदोभोवैवरवक्कावावोवो- वावक्‌ वक्ष २ १६

उपस्थित नि उप+स्था-क्ष । १वदीवविवी १क्कावावर्वी वदवर्वेववविवेवोवं वक्कावक्कविवविववक्कवर्वाक्कवा दृवा प्रवा वक्कावक्कव वदवाविवो व वै विवा वक्काव्वा वक्कावक्की वक वा २१ १६ "वकविवे व क्कावो रक्ष । वैवदवीववावाव वोवक्कवा" दृवविवाद्‌ वद्वि । १क्काद्दै वदविवर्विवावे वदावाक्कवाव्‌ वाक्कावक्कवू वहवविक्कवक्कवार

न्याया" इति मेदि०। ४वेदाप्रयुक्ते अनार्षे च। "अ नुतद्दुपस्थिते" पा०। "उपस्थितोऽनार्षे" सि०कौ० "अद्युस्स्कारेण चित्ते उपगते ५स्मृते "तौ जौ गुरु-णेयमुपस्थिता" वृ०र०उक्ते द्याकरपादके ६छन्दोभेदे स्त्री "उपस्थितमिदं जभौ यदि गुरु स्यात्" इति वृ० र० उक्ते त्रयोदशाक्षरपादके ७छन्दोभेदे न०। ८सेविते त्रि०। भावे क्त सेवने ९उपस्थाने न०। तेन जीवति वेतना० ठक्। औपस्थितिक सेवनोपजीविनि त्रि०

उपस्थिति स्त्री उप+स्था–क्तिन्। १उपसेवने २उपनतौ ३स्मृतौ च "आवृत्तिरव्यवधानेन पदजन्यपदार्थोपस्थिति" शा० द०। आवृत्तिशब्दे उपसर्गशब्दे च उदा०।

उपस्थूण अव्य०स्थूणायां तत्समीपे वा अव्ययी०। १स्थूणा यामित्यर्थे २तत्समीपे च तत्र भवः परिमुखा०ञ। औप स्थूण्य तद्भवे त्रि०। उपगता स्थूणाम् अत्या०स०। ३तद्य स्थोपगते त्रि० ततो भवार्थे ण्य, न ञ इति भेदः

उपस्थेय त्रि० उप+स्था–सेवार्थत्वात् कर्मणि यत्। उपसेव्ये "यातृषम्र कस्योपस्थेय चेत्" कात्या० १७,१,२, "यदीयं रङ्ग विप्रैरुपस्थेयैरुपस्थितः" रामा०।

उपस्नेह पु० उप+स्निह–घञ्। स्निग्धस्य भैषज्यसम्बन्धेन क्लेदे "मूत्रशुक्ल उपस्नेहात् प्रविश्य कुरुतेऽश्मरीम्"। "यास मातुराहाररसवीर्यमभिवहन्ति तेनोपस्नेहेनास्या भिवृद्धिर्भवति"। "सर्वशरीरावयवानुसारिणीनां रसवहानां तिर्यग्गतानां धमनीनामुपस्नेहो जीवयति" सुश्रु०।

उपस्पर्श पु०उप+स्पृश–घञ्। १स्पर्शे, २स्नाने च। उपस्पृश्यन्ते इन्द्रियाण्यत्र आधारे घञ्। विधिना जलपानपूर्वके मुखादिस्पर्शयुक्ते ३वैधाचमने तत्र हि "त्रि माश्यापोद्विरुन्मृज्य सखमेतानुपस्पृशेत्। आत्मानमात्मनि कर्णौ च नाभिमथ शिरो मस्तान्" छन्दो० आत्मनासिकादिस्पर्शो विहित इति तस्य तथात्वम्। "तथेत् पस्पृश्य पयः पवित्रम्" रघौ आचमनार्थे उपात्स्पृशते प्रयोगात्। भावे ल्युट्। उपस्पर्शनम् तत्रार्थे न० "अथात उपस्पर्शनम्" कात्या०५,१०,२०

उपस्रवण न० उप+स्रु–भावे ल्युट्। सम्यक्क्षरणे उपरतं स्रवणम् प्रा०स०। १विरतक्षरणे क्षरणनिवृत्तौ "पत्न्युदक्या दीक्षाद्व्यापि निधाय विमतास्वासीतोपस्रवणात्" का०२५,११,१९, "ज्योतिष्टोमादौ दीक्षितस्य पत्नी रजस्वला दीक्षाद्व्यापि यज्ञादीनि निधाय विमतासु आसीत आ रजःस्रावनिरमणात्" कर्कः।

उपस्वत्व न०उपगतमुत्पत्तिक्रम येन स्वत्वं स्वत्वं यत्र। स्वत्वास्पदीभूतभूम्यादिभ्य उत्पन्नशस्यादिद्रव्ये। लौकिकव्यवहारः। अन्यस्य द्रव्यस्य प्रतिपाद्यार्जनाधीनं स्वत्वं न तु उत्पत्तिकालात्, अस्य तु तत्काले एव स्वत्वमस्त्येव तथात्वम्।

उपस्वावत् पु० सत्राजितो नृपस्य पुत्रभेदे। "सत्राजितो दश स्वावनु भार्यास्तासां शत सुता। ख्यातिमन्तस्त्रयस्तेषां भङ्गकारश्च पूर्वज। वातोवातपतिर्येव उपस्वावास्तथैव च" हरिव०३८अ०

उपस्वेद पु० उप+स्विद–करणे घञ्। १वक्ष्यादिसमीपस्थानात् जाते उष्मणि "तयोरयुक्तमिनिदघ प्रस्तुताः परिचारिकाः। सोपस्वेदेषु भाण्डेषु पञ्च वर्ष शतानि च" भा० शा०१६अ० "सोपस्वेदेषु जम्बूषु तस्य छायाकान्तर्जलम्। भृथा यामं पतिमवर्तीति" नो० क० "अन्नावमध्यान्तिषत्कल्पबीज यत्नेन गोप्यताम्। सोपस्वेदेषु पात्रेषु शतपूर्वेषु भागशः" भा०व०१०६अ०। भावे घञ्। २उपतापे

उपहत त्रि०उप+हन–क्त। १तिरस्कृते "करोत्यशोपहत पृथगजनम्" किरा०। "उपहतं तिरस्कृतम्" मल्लि०। २दूषिते "विमेभिरापोपहतात्मवृत्तिभिः" कुमा० "आमया उपहता दूषिता" मल्लि०। ३विनाशिते ४उत्पातयस्ते अशुचिद्रव्यसंयोगेन ५अशुचौ च "शारीरैर्मलैः सुराभिर्मद्यैर्वा यदुपहत तदत्यन्तोपहतम्" विष्णु। ६अभिभूते "यशनुपहतः सहसा" किरा०।

उपहति स्त्री उप+हन–क्तिन्। १उपघाते। २कार्याकार्यप्रयोजकापाटवे ३प्रतिहनने च।

उपहन्तु त्रि० उप+हन–तृच्। उपहन्तरि "मृग न भीममुपहन्तुमुग्रम्" ऋ०२,३३,११,

उपहन्त्री त्रि० उप+हन–तृच् स्त्रियां ङीप्। उपघातके (कटुक) "स्त्रयसुक्रमेदसामुपहन्त्री चेति" सुश्रु०।

उपहरण न०उप+हृ–ल्युट्। १परिवेषणे २उपायनदाने च

उपहर्तृ त्रि० उप+हृ–तृच् स्त्रियां ङीप्। परिवेषणकर्त्तरि "अनुमन्ता विशसिता नियन्ता क्रयविक्रयी। संस्कर्त्ता चोपहर्ता च खादकश्चेति घातकाः" मनु। २उपायनदातरि च।

उपहव पु०उप+ह्वे–अप् सम्प्र०गुणः। आह्वाने, "सोमामुपसर्हरन्ता तेऽन्योन्योपहवा गृहाम्" भट्टि। "अध्वर्युर्होतर्युपहव काङ्क्षते" आ०श्री०५,७,४, "प्रतिष्ठोपहवमिष्टाऽभेदेत" ६,१२,१,

उपह्वय पु० उपहूयतेऽत्र उप+ह्वे–वा०आधारे यत्। यज्ञ-

"त्रिविधो जपयज्ञः स्यात् तस्य भेदान् निबोधत । वाचिकश्च उपांशुश्च मानसश्च त्रिधा मत । त्रयाणां जपयज्ञानां श्रेयान् स्यादुत्तरोत्तरः । यदुच्चनीचस्वरितैः स्पष्टशब्दवदक्षरैः । मन्त्रमुच्चारयेद्वाक्यं जपयज्ञः स वाचिकः । शनैरुच्चारयेन्मन्त्रमीषदोष्ठौ प्रचालयेत् । किञ्चिच्छब्दं स्वयं विद्यादुपांशुः स जपः स्मृतः । धिया यदक्षरश्रेण्या वर्णाद्वर्णं पदात् पदम् । शब्दार्थचिन्तनाभ्यासः स उक्तो मानसो जपः' । तेन स्वरादिसुव्यक्तवर्णोच्चारणवान् वाचिकः स्वयमात्रश्रवणयोग्यः किञ्चिच्छब्दवान् उपांशु । जिह्वोष्ठचालनमन्तरेण वर्णार्थानुसन्धानवान् मानस' स्मा०त० । हारीतः "यदुच्चनीचस्वरितैः शब्दैः स्पष्टपदाक्षरैः । मन्त्रमुच्चारयेत् वाचा जपयज्ञस्तु वाचिकः । शनैरुच्चारयेन्मन्त्रं किञ्चिदोष्ठौ प्रचालयेत् । किञ्चिच्छ्रवणयोग्यः स्यात् स उपांशुर्जपः स्मृतः । धिया पदाक्षरश्रेण्या अवर्णमपदाक्षरम् । शब्दार्थचिन्तनाभ्यासः तदुक्तं मानसं स्मृतम्" "तेषामुत्तरोत्तरफलतारतम्यमाह' मनुः "विधियज्ञाज्जपयज्ञो विशिष्टो दशभिर्गुणैः । उपांशुः स्याच्छतगुणः साहस्रो मानस' स्मृतः" "उपांशु-देवता यजत्यनिरुक्तं वा उपांशु इति शत० ब्रा० ३,३,५,२, उक्तेः अनिरुक्तमात्रे ५ मौने । "उपांशु वै रेतः सिच्यते" शत० ३ २,२,२, मैथुनकाले मौनविधानात् तस्योपांशुत्वम् । ६ निगूढे च "यस्य त्वेकस्य पांशु व्रतम्' भा० आ० ३अ० । परस्परश्रवणायोग्यतया निगूढभाषणार्थे नीच०क०

उपांशुयाज पु० यज–घञ् यष्टव्यत्वात् प्रयाजादिवत् न कुत्वम् । उपांशु अनुच्चै र्योयाज । यज्ञभेदे तच्च शत० ब्रा० १,६ ३,२३ दर्शयित्वा 'एतेन वै देवा. उपांशुयाजेन च यज्ञमुत्तराणामकामयन्त तदुपत्वस्यं वज्रेण वषट्कारेणाघ्नंस्तत एवैष एतेनोपांशुयाजेन पाप्मानं द्विषन्तं भ्रातृव्यमुपतस्य वज्रेण वषट्कारेण हन्ति तस्मादुपांशुयाजं यजते" तत्फलमुक्तम् । "उपांशुयाजमन्तरा यजति" प्रयाजादियागेतिकर्तव्यतायां श्रुतिः ।

उपाक पु० उप+अक–अच् । परस्पर समीपगते सन्निहिते "आसुव्यन्ती यजते उपाके" यजु० २९,११, उपाके परस्परसमीपगते" वेददी० । "आ भन्दमाने उषसा उपाके' ऋ० १,४,६, "आभन्दमाने उपाके" १,१४२,७, २ अन्तिके च । "भूरि उपाकचक्षसम्" ऋ० ८,६,२५, "उपाके इत्यन्तिकनाम' भा० ।

उपाकरण न० उप+आ+कृ–ल्युट् । उपावर्तयमित्येष स्तोत्र प्रैषे "नापव्याहरेदोपाकरणादुपावर्तध्वमित्येषाध्वर्युरुद्गातृभ्य' शत० ब्रा० १,९,२,१२, 'यदा उद्गातारः स्तोत्रमारभेरन् तावदध्वर्युणा प्रयाजादनन्तरं नापव्याहरेत्" भा० "प्राग्वा च प्रवर्दितोः प्रातरनुवाकोपाकरणम्" कात्या० ९,१,१०, । 'सोमे च यत्र यत्र स्तोत्रोपकरणात्" ३,२,१७, उपावर्तध्वमित्यय स्तोत्रप्रैष उपाकरणशब्देनोच्यते' कर्क'। यथा प्रैषपदे हि स्तोत्रस्यारम्भणात्तस्य तथात्वम् । २ यज्ञियपशुसंस्कारविशेषे च "गोतमस्तोम प्रथमद्वितीययोश्च पशोरुपाकरणकालेऽभ्यमानीय बर्हिर्वेद्यावेवास्थापयेय:" आश्व०श्रौ० १०,८ २ । "तमवस्थितमुपाकरणाय यदक्रन्दद्दत्येकादशभिः सौत्य मणुवन्" ५, "पशुकल्पेन पशुं संज्ञप्य प्रोक्षणोपाकरणवर्ज्जं वपामुत्खिद्य जुहुयात्' आश्व०गृ० २,४,१५, ३ आरम्भे च । "अथातोऽध्यायोपाकरणम्" आश्व०गृ० ३ ५,२, "उपाकरणमारम्भ" ना०वृ० । उपाकर्म शब्दार्थे च तत्प्रकारकालादिकं वक्ष्यते

उपाकर्मन् न० उप+आ+कृ-करणे मनिन् । येन कर्मविशेषेण वर्षान्ते पुनर्वेदे पठितुमारभ्यते तादृशे, कर्मभेदे तच्च "अथातोऽध्यायोपाकरणम्" इत्युपक्रम्य आश्व० गृ० दर्शितम् तत्कालकर्त्तव्यतादि च तत्रैवोक्तं' विशेषस्तु नि० सि० उक्तो यथा 'तत्र यजुषानां प्रयोगपारिजाते शौनकः । "अथात श्रावणे मासि श्रवणर्क्षयुते दिने । श्रावण्यां श्रावणे मासि पञ्चम्यां हस्तसंयुते । दिवसे विदधीतैतदुपाकर्म यथोदितम् । स्वाध्यायोपाकृतिं कुर्यात्स्वलोपासनवह्निना" अत्र पौर्णमासी उपरस्फारन्यायेन यजुर्वेदपरेति हेमाद्रिः । अत्र हस्तयुक्ता पञ्चम्युक्ता कारिकायामपि "तन्मासे हस्तयुक्तायां पञ्चम्यां वा तदिष्यते" इति । केवलपञ्चम्या हस्तयुतेऽन्यस्मिन् वा दिने इति तु हेमाद्रि । उपासनवह्निनेति तु "कर्मद्वयमिदं केचिल्लौकिकाग्नौ प्रकुर्वते" इति कारिकोक्तलौकिकाग्निना विकल्पते । तत्र "अध्याप्यैरन्वारब्ध" इति सूत्रात् शिष्यत्वेन तदधिकारित्वात् आचार्याग्नौ "नान्यस्मान्नान्योऽजुयादिति" निषेधाल्लौकिक एव । तदभावे स्मार्त्त इति निगर्व । यद्यपि दीपिकायाम् । "वेदोपाकृतिरोषधिप्रजनने पक्षे सिते श्रावणे" इति शुक्लपक्षोऽपि सर्वेषां उपाकालत्वेनोक्त । तथापि गार्ग्यवचनेन छन्दोगान् प्रति विहितस्य तस्यैवविशेषितासर्वान् प्रति निष्पत्तिः । तथापि श्रावणमासस्य वर्जनस्य सर्वोक्तत्वात् कृष्णपक्षेऽपि कार्यमिति वृद्धा' । तथा च आश्व०

[illegible]

उपहसित [illegible]

उपहस्त [illegible]

उपहार [illegible]

उपहित [illegible]

उपहूत [illegible]

उपांशु [illegible]

"त्रिविधो जपयज्ञः स्यात् तस्य भेदान् निबोधत । वाचिकश्च उपांशुश्च मानसश्च त्रिधा मतः । त्रयाणां जपयज्ञानां श्रेयान् स्यादुत्तरोत्तरः । यदुच्चनीचस्वरितैः स्पष्टशब्दवदक्षरैः । मन्त्रमुच्चारयेद्व्यक्तं जपयज्ञः स वाचिकः । शनैरुच्चारयेन्मन्त्रमीषदोष्ठौ प्रचालयेत् । किञ्चिच्छब्दं स्वयं विद्यादुपांशुः स जपः स्मृतः । धिया यदक्षरश्रेण्या वर्णाद्वर्णं पदात् पदम् । शब्दार्थचिन्तनाभ्यासः स उक्तो मानसो जपः" । तेन स्वरादिसुव्यक्तवर्णोच्चारणवान् वाचिकः स्वयंश्रवणयोग्यः किञ्चिच्छब्दवान् उपांशुः । जिह्वोष्ठचालनमन्तरेण वर्णार्थानुसन्धानवान् मानसः" आ॰त॰ । हारीतः "यदुच्चनीचस्वरितैः स्पष्टशब्दवदक्षरैः । मन्त्रमुच्चारयेद्वाचा जपयज्ञस्तु वाचिकः । शनैरुच्चारयेन्मन्त्रं किञ्चिदोष्ठौ प्रचालयेत् । किञ्चिच्छ्रवणयोग्यः स्यात् स उपांशुर्जपः स्मृतः । धिया पदाक्षरश्रेण्या अवर्णमपदाक्षरम् । शब्दार्थचिन्तनाभ्यासस्तदुक्तं मानसं स्मृतम्" "तेषामुत्तरोत्तरफलतारतम्यमाह" मनुः "विधियज्ञाज्जपयज्ञो विशिष्टो दशभिर्गुणैः । उपांशुः स्याच्छतगुणः साहस्रो मानसः स्मृतः" "उपांशु देवता यजत्यनिरुक्ता वा उपांशु" इति शत॰ ब्रा॰ २,३,५,२, उक्तेः ४ अनिरुक्तमात्रे ५ मौने । "उपांशु वै रेतः सिच्यते" शत॰ ६ २,२,२, मैथुनकाले मौनविधानात् तस्योपांशुत्वम् । ६ निगूढे च "अस्य त्वेकमुपांशु व्रतम्" भा॰ आ॰ २अ॰ । परश्रवणायोग्यतया निगूढमित्यर्थः नील॰क॰ ।

उपांशुयाज पु॰ यज–घञ् यज्ञाङ्गत्वात् प्रयाजादिवत् न कुत्वम् । उपांशु अनुच्चैर्यो याजः । यज्ञभेदे तच्च शत॰ ब्रा॰ १,६,२,९ दर्शयित्वा 'एतेन वै देवाः उपांशुयाजेन वै यमसुराणामकामयन्त तमुपत्सर्य्य वज्रेण वषट्कारेणाघ्नंस्त एवैष एतेनोपांशुयाजेन पाप्मानं द्विषन्तं भ्रातृव्यमुपत्सर्य्य वज्रेण वषट्कारेण हन्ति तस्मादुपांशुयाजं यजते" तत्फलमुक्तम् । "उपांशुयाजमन्तरा यजति" प्रयाजादियागेतिकर्त्तव्यतायां श्रुतिः ।

उपाक पु॰ उप+अक–अच् । १ परस्परं समीपगते सन्निहिते "आसुष्वयन्ती यजते उपाके" यजु॰ २९,११, उपाके परस्परसमीपगते" वेददी॰ । "आ मन्दमाने उषसा उपाके" ऋ॰ २,४,६, "आमन्दमाने उपाके" १,१४२,७, २ अन्तिके च । "नर उपाकचक्षसम्" ऋ॰ ८,६,२५, "उपाक इत्यन्तिकनाम" भा॰ ।

उपाकरण न॰ उप+आ+कृ–ल्युट् । १ उपावर्त्तध्वमित्येवं स्तोत्रप्रैषे "नापव्याहरेदोपाकरणादुपावर्त्तध्वमित्येवाध्वर्युरुपाकुर्य्य" शत॰ ब्रा॰ ४,५,२,१२ 'यदा उद्गातारः स्तोत्रमारभेरन् तावदध्वर्युप्रैषणादनन्तरं नापव्याहरेत्" भा॰ "प्राग्वा च प्रवदितो प्रातरनुवाकोपाकरणम्" कात्या॰ ९,१,१०, । 'सोमे च पशु पश्चात्तोपकरणात्" २,२,१७, उपावर्त्तध्वमित्येव स्तोत्रप्रैषे उपाकरणशब्देनोच्यते कर्कः । तथा प्रैषणे हि स्तोत्रस्यारम्भणात्तस्य तथात्वम् । २ यज्ञियपशुसंस्कारविशेषे च "गोतमस्तोमं प्रथमं द्वितीयस्याह्नः पशोरुपाकरणकालेऽन्वमानीय बर्हिर्वेद्यां स्तावेयास्थापयेयुः" आश्व॰ श्रौ॰ १०,८,२ । "तमवस्थितमुपाकरणाय यदक्रन्दद्दत्येकादशभिः स्तोत्रं प्रणुवन्" ५ "पशुकल्पेन पशुं संज्ञप्य प्रोक्षणोपाकरणवर्ज्जं वपामुत्खिद्य जुहुयात्" आश्व॰ गृ॰ २,४,१५, ३ आरम्भे च । "अथातोऽध्यायोपाकरणम्" आश्व॰ गृ॰ ३,२,२, "उपाकरणमारम्भ" ना॰उ॰ । उपाकर्म्मशब्दार्थे च तत्प्रकारकालादिकं वक्ष्यते

उपाकर्म्मन् न॰ उप+आ+कृ–करणे मनिन् । येन कर्मविशेषेण वर्षान्ते पुनर्वेदः पठितुमारभ्यते तादृशे, कर्मभेदे तच्च "अथातोऽध्यायोपाकरणम्" इत्युपक्रम्य आश्व॰ सू॰ दर्शितम् तत्कालकर्त्तव्यतादि च तत्रैवोक्तः विशेषस्तु नि॰ सि॰ उक्तो यथा 'तत्र बह्वृचानां प्रयोगपारिजाते शौनकः । 'अथातः श्रावणे मासि श्रवणेयुते दिने । श्रावण्यां श्रावणे मासि पञ्चम्यां हस्तसंयुते । दिवसे विदधीतैतदुपाकर्म यथोदितम् । स्वाध्यायोपाकृतिं कुर्य्यात्तत्रोपासनवह्निना" अत्र पौर्णमासी उपसंहारन्यायेन यजुर्वेदपरेति हेमाद्रिः । अत्र हस्तयुक्ता पञ्चम्युक्ता कारिकायामपि "तन्मासे हस्तयुक्तायां पञ्चम्यां वा तदिष्यते" इति । केवलपञ्चम्यां हस्तयुतेऽन्यस्मिन् वा दिन इति तु हेमाद्रिः । उपासनवह्निनेति तु "कर्मद्वयमिदं केचिल्लौकिकाग्नौ प्रकुर्वते" इति कारिकोक्तलौकिकाग्निना विकल्प्यते । तत्र "अध्याप्यैरन्वारब्ध" इति सूत्रात् शिष्यत्वेन तदधिकारित्वात् नाचार्य्याग्नौ "नान्यस्याग्नावन्यो जुहुयादिति" निषेधाल्लौकिक एव । तदभावे स्मार्त्त इति निगर्वः । यद्यपि दीपिकायाम् । "वेदोपाकृतिरोषधिप्रजनने, पक्षे सिते श्रावणे" इति शुक्लपक्षोऽपि सर्वेषां सुलभत्वेनोक्तः । वक्ष्यमाणगार्ग्यवचनेन छन्दोगान् प्रति विहितस्य तस्याभिसोधिता सर्वान् प्रति निवृत्तिश्च । तथापि श्रावणमासस्य वचनस्य सत्त्वात् कृष्णपक्षेऽपि कार्य्यमिति युक्तम्' । तथा च आश्व॰

द्वौ परा कार्य्या वर्जयित्वा तु पैत्वर्कामिति" ज्योति परा- परेक्तेः "उत्कर्षे कालदृष्टौ स्यादुपाकर्म्मादिकर्म्मणि। अभिषेकादिद्रव्याणां न तूत्कर्षो युगादिष्विति" कात्यायनो- क्तेश्च। यत्तु "उपाकर्म्म च चोत्सर्गं स्तोतद्दिष्टं इत्यादिति" इति माध्यन्दिनश्वयसतुसामगविषयन् तेषां सिद्धान्ते एवो- क्तेः। एतञ्चापराह्णे कार्य्यम्। "उपाकर्म्मापराह्णे स्यादुत्सर्गं प्रातरेव त्विति" "अध्यायानामुपाकर्म्म कुर्य्यात्तत्र वेऽपराह्ण- के। पूर्व्वाह्णे तु विसर्गं स्यादिति वेदविदो विदुरिति" हेमाद्रौ गोभिलोक्तेः। वस्तुतस्तु "भवेदुपाकृत पौर्णमा- स्यां पूर्व्वाह्ण एव त्विति" प्रचेतोवचनात् पूर्व्वं वाक्यं सामग विषयम्। तेषामपराह्णे एवोक्तेरित्वनुपद वक्ष्यते। दोपिकापि। "अस्य तु विधिः पूर्व्वाह्णकाल स्मृत" इति। याजुषास्तु पर्व्वणि कुर्युः। तत्रापस्तम्बैरौदयिकं ग्रा- ह्यम्। अन्यैस्तु पूर्व्वम्। "पर्व्वण्यौदयिके कुर्युः श्रावण्यां तैत्तिरीयकाः। बह्वृचाः श्रवणे कुर्युः ग्रहसंक्रान्तिवर्जिते" इति गर्गोक्तेः "स प्राप्नुयात् स्तुतीर्नेष्णा पर्व्वण्यौदयिके शुभ। अतो भूतदिने तस्मिन्नोपाकरणमिष्यते" इति कालिकापुराणात्। "अथ चेद्दोषयुक्ते पर्व्वणि स्यादु- पाक्रिया। दुःखशोकानयपशाराष्ट्रे तस्मिन् द्विजातयः" इति मदनरत्ने गर्गोक्तेः। अत्र सिद्धान्तभट्टीये विशेषः। "श्रवणं श्रावणं पर्व्व सङ्गवस्पृग्यदा भवेत्। तदैवौदयिकं कार्य्यं नान्यदौदयिकं भवेत्"। पराशरमाधवीयेऽपि गार्ग्यः "श्रावणी पौर्णमासी तु सङ्गवात्परतो यदि। तदैवौदयि- की ग्राह्या नान्यदौदयिकी भवेत्"। कर्मकालमाह काठा- दयें निगमः। "श्रावण्यां प्रौष्ठपद्यां वा प्रतिपत् पयसु- कूष्मैः। विद्वा स्याच्छन्दसां तत्रोपाकर्म्मोत्सर्जनं भवेत्"। अत्र पौर्णमासी श्रवणस्तयोरुपलक्षणं तेन तावपि सङ्ग- वस्पृशौ ग्राह्यौ। "उदये पञ्चघटीस्पर्शे निते पर्व्वणि शाकभे। कुर्युर्नभस्युपाकर्म ऋग्यजुःसामगाः क्रमात्" इति पृथ्वी चन्द्र। "विष्णूक्ते घटिकाद्वयमिति" पूर्व्वोक्तविरोधात् सा- मान्यवाक्यादौदयिकी कर्म्मपर्य्याप्ता ग्राह्या न पूर्व्वा। स- ङ्गवमितपूर्व्वविद्धापवादाभावात् मासादौ कालान्तरे वास्तु न तु निषिद्धम्। न हि मौढ्याभावे निषिद्धमा- समदृष्ट युक्तम्। अतएव परेद्युः सङ्गवव्याप्तौ पूर्व्व- निषेधः। तदभावे तु नेति मूलव्यवस्थाप्यमाका विधि- वैयर्थ्यात् नापनिषेधे तथापत्तेश्च। पूर्व्वविद्धावचन- मस्यो हि वा युज्यते। एवं अयनेऽपि ज्ञेयम्। एतच्च- द्वाधिक्यपरं तेन वर्षाग्निहोत्रादौ याय प्रात. काल

याधे सामान्यस्य गौणमार्गाच्छन्नकाल रनुष्ठानम्। यथा मौढ्यस्यफाद्यभावे यागादिप्रज्ञरविश्वाकादौस्येन्न तयात्र सङ्गवाभावेऽनिषिद्धापव्यकर्म्मपर्य्याप्तौदयिके का- लान्तरे वानुष्ठानं न तु कदापि निषिद्धं अपवादाभावे उत्सर्गस्यैव प्राप्तेः। कात्यायनादीनान्तु दिनद्वये पूर्व्वाह्ण- व्याप्तौ एकदेशस्पर्शे वा पूर्व्वैवेति हेमाद्रिः। घटिका- द्वयमिति पूर्व्वोक्तविरोधात् तेन प्रायस्त्यमात्रपरमि- दम्। यदपि "श्रावणी दौर्गनवमी दूर्वा चैव हुताशनी। पूर्व्वविद्धा प्रकर्त्तव्या शिवरात्रिर्बलेर्दिनमिति" तद्धश्चैवत्तत्सु तद्गुमक्षपवित्रविषयमिति हेमाद्रिः। मदनपारिजाते- ऽपि पूर्व्वविद्धाया श्रावण्या वाजसनेयिनामुपाकर्म- त्युक्तम्। मदनरत्नेऽपि "पर्व्वण्यौदयिके कुर्युः श्राव- ण्यां तैत्तिरीयकाः" इति बह्वृचपरिशिष्टाद्बह्वृचान् प्रति कर्म्मविधानार्थं प्रवृत्ते तत्र तैत्तिरीयककर्म्मविध्ययोगात् पूर्व्वोक्तकालिकापुराणादौ सामान्यत औदयिकपर्व्वप्राप्ते- स्तन्निषेधे न बह्वृचानां श्रवणविधानात्तैत्तिरीयकपदम् अनुवादत्वात्तस्य च प्राप्त्यधीनत्वात् प्राप्तेश्च यजुर्वेदमा- त्रपरत्वात् सर्व्वयजुर्वेद्युपलक्षणार्थम्। अनुवादत्वादौ वा। न तु विधायकम्। तेन विशेषविधिना उपसं- हारः स्यात्। अनुवादत्वाल्लक्षणा न दोषः। अन्यथौ- दयिकपर्व्वविशिष्टोपाकर्म्मोद्देशेन कर्त्तृविधौ कर्त्तृविशिष्ट- मौदयिकपर्व्वविधौ वाक्यभेदापत्तेः। तस्मात्तैत्तिरीयक- पदाविवक्षया सर्व्वयजुर्वेदिनामौदयिकमेव पर्व्वेत्युक्तम्। तत्र न तावत्परिशिष्टे बह्वृचान् प्रत्येव विधिः। धनिष्ठा प्रतिपद्युक्तात् "त्वाष्ट्रर्क्षसमन्वितमित्यादि तदर्द्धाप्नुते एव परिशिष्टे वेदान्तरधर्म्मविधीनां दर्शनात्। नाप्यनुवादोऽ- यम् कालिकापुराणादुबह्वृचादीनामपि तदापत्तेः कु- र्युरित्यस्य विधित्वेन तस्यैवार्थवादत्वे नैतत्प्राप्त्यानुवादि- त्वाञ्च। न च तैत्तिरीयशाखायां स्पष्टं तद्विधिरस्ति येना- नुवादः स्यात्। न च वाक्यभेदः। तैत्तिरीयकपद- मात्रस्य कर्म्मात्रस्य वा उद्देश्यत्वायोगेन छविशत्तैव- दृष्टयं ग्राह्यमुपनयीतेतिवच्चागत्या विशिष्टोद्देश्यत्वात्। अन्यथोत्तरार्द्धे बह्वृचपदस्याऽप्यविवक्षापत्त्या श्रावणस्य सर्व्व- साधारण्यापत्तेः। तस्मात् हेमाद्रिमतमेव युक्तमिति दिक्। इदं च। नित्याध्यायवत प्रावस्य्येऽन्यो अनध्यापयतो- नाधिकार इति पक्षे। श्रावण्यामपि भद्रयादिदुष्टायां चालीयमिद्धे. प्रौष्ठपद्या काय तैस्तु श्रावणपत्रस्याम्। "संक्रान्तिर्पञ्च वापि पौर्णमास्यां सदा भवेत्। उपा-

करवकर्त्तरि त्रि० स्त्रियां ङीप् उपाकर्त्तिनी ।

उपाच अव्य० अक्षस्य समीपम् अव्ययी० नि० टच्समा० । नेत्रसमीपे "कुवतीरहलपाद्यालसमासमव्ययीभावे" पा० अन्तोदात्तता अत्रैव अर्धर्चादिनिर्देशात् नि० टच्समा०

उपाख्या स्त्री उप+आ+ख्या-भावे अ । १प्रत्यक्षे 'द्वितीयऽ-थातुपाख्ये" पा० । उप ख्या प्रत्यक्ष तन्मूल्ये ऽनुमान-गम्ये इत्यर्थः । २शब्दादिभिर्निर्वचने च । "ज्ञानविज्ञान-युक्तानां निरुपाख्या निरञ्जना । कैवल्या या गतिर्देवः परमो स गतिर्भवेत्" भा० अन० २६अ० । निरु-पाख्योऽभावः । अस्य च भावभिन्नत्वादिना यथा निर्वक्तुमशक्यत्वं तथाऽभावशब्दे उक्तम् 'प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्या-निरोधावाकाशञ्चेति" शा० सू० भाष्ये 'तदवस्तु अभाव-मात्रं निरुपाख्यम्' 'न हि भावानां निरन्वयो निरु-पाख्योविनाशः सम्भवति' "निरोधद्वयमाकाशञ्चेति निरु-पाख्यम्" । 'तत्र निरोधद्वयस्य निरुपाख्यत्वम् पुरस्ता-न्निराकृतमाकाशस्येदानीं निराक्रियते" 'आकाशे च न युक्तो निरुपाख्यत्वाभ्युपगम " इत्येवम् सौगतमतनिरा-करणे अभावपरतयाऽसकृदुक्तम् ।

उपाख्यान न० उप+आ+ख्या-ल्युट् । १पूर्ववृत्तकथने 'रामोपाख्यानमत्रैवेति" भा०आ०१अ० । एवं नलोपा-ख्यानाख्योपाख्यानानि बहून्युपाख्यानानि तत्र सन्ति । "चतुर्विंशतिसाहस्रीं चक्रे भारतसंहिताम् । उपाख्यानै-र्विना तावत् भारतं प्रोच्यते बुधैः" भा०आ० १अ० । २विशेषकथने । "सर्वोपाख्यान श्रुतं ब्रह्मन् अतीव परमा-द्भुतम् । अधुना श्रोतुमिच्छामि दुर्गोपाख्यानमद्भु-तम्" "श्रृणु नारद वक्ष्यामि सर्वोपाख्यानमद्भुतम्" इति च ब्रह्मवै० । तत्र साधु यत् । उपाख्यानक तत्प्रति-पादके ग्रन्थभेदे स्वार्थे कन् । कथनमात्रे च । [गते च ।

उपागत त्रि० उप+आ+गम-क्त । १समुपस्थिते २अभ्युप

उपागम पु० उप+आ+गम "यमस्तर्क्कनिष्पिगमस्व" पा० अप् । १स्वीकारे २समीपगमने च ।

उपाग्रहण न० उप+आ+ग्रह-ल्युट् । संस्कारपूर्ववेद-प्रारम्भे अमरटीकायां रायमु० ।

उपाग्रहायण(णि) अव्य० आग्रहायण्याः समीपम् अव्ययी० वा० टच्समा० । आग्रहायणीसमीपे

उपाङ्ग न०उपमितमङ्गेन अथवा०स० । १प्रधानस्याङ्गोपयोगिनि "साङ्गोपाङ्गैरधीतादिनम् इत्यमर २वेदाङ्गसदृशे शास्त्रभेदे उपाङ्गानि शास्त्राणि 'पुराणन्यायमीमांसाधर्मशा-

स्त्राणि । चत्वार्युपाङ्गानि" इत्युक्तानि तेषां वङ्गस्य वेदार्थस्य बहुल करत्वादुपाङ्गत्वम् । "स अङ्गोपाङ्गोपनिषदः" हरि० २५अ० "साङ्गोपाङ्गा यतवेदाः सरहस्याः क्रमेण तु" विक्र-मो० । "यद्वेदाङ्गं तद्वापि कृतक्षमं अस्मिन् प्रतिष्ठितम् । तत्र पुत्रे महाबाहौ साङ्गोपाङ्गं महात्मनि" भा०अ०१०० अ० । अङ्गं देहस्तदुपयोगिनि ३प्रत्यङ्गे प्रत्यङ्गानि च अङ्गशब्दे ७२ पृ० दर्शितानि ४तिलके पु० जटाधर ।

उपाजिन त्रि० उपगतोऽजिनम् अत्या० स० । चर्मोपगते उ-पात् अजिनान्ततत्पुरुषत्वात् अन्तोदात्तता । अजिनस्य समीपम् अव्ययी० । २चर्मसमीपे अव्य० । निरुदकादि-त्वात् अन्तोदात्तता । उपगतमजिनं येन प्रा०ब० । ३उपगतचर्मके त्रि० अस्य प्रकृतिस्वरः इति भेद

उपाजे अव्य० उप+अज-वा०के पीमाशाभाव । दुर्बलस्य बला-धाने, "उपाजे अन्वाजे" पा० कृञि परे तस्य गतित्वम् तेन समासे उपाजेकृत्य असमासे तु उपाजे कृत्वेति दुर्बलस्य बलमाधायेत्यर्थः" सि०कौ० । एतौ च विभक्तिप्रतिरूप-कावव्यये इत्यन्ये

उपाञ्जन न० उप+अनुज-ल्युट् । १लेपने 'मार्जनोपाञ्ज-नैर्वेश्म पुनःपाकेन मृण्मयम्" मनु २गोमयादिनानु-लेपने च "सम्मार्जनोपाञ्जनेन सेकेनोल्लेखनेन च । गवाञ्च परिवासेन भूमिः शुध्यति पञ्चभिः" 'ज्ञानं तपोऽग्निरा-हारो मृण्मनो वार्य्युपाञ्जनम् । वायुः कर्मकालौ च शुद्धेः कर्त्तॄणि देहिनाम्' मनुः उपाञ्जनमनुलेपनम्" कुल्लू० । आधारे ल्युट् । ३अञ्जनाधारे पृष्ठादौ च । "चतुर्वैक आहवनीयस्योपयमनीभ्यां ज्ञीधीयस्याश्चोपाञ्जने च" कात्या० ८,६,२४, तृतीय चतुर्भागमस्योपाञ्जने अक्ष-धुरावमक्षाभ्यञ्जनार्थं व्ययेयेन पत्नीपाणाविति यः" कर्क । अक्षधुराञ्जनप्रकरणे तत्रैव "दक्षिणया द्वारा ऽनीता पत्नी पाणिभ्यां अप प्रतिष्ठाऽक्षधुरायनक्ति 'परागृ देवयुति-रिति' 'प्रतिप्रस्थाता समानीता पत्नी होमार्थेनाक्षे-नाक्षस्याक्यतृतीयभागाद्यपाञ्ज्यादिति सूत्रार्थः" वेददी० ।

उपात्त त्रि० उप+आ-दा क्त । १स्वीकृते, २प्राप्ते च "अय केचिदुपात्तस्य दुरितस्य प्रपद्यते" वार्त्ति० । ३अनर्गतमदे गजे पु० हलायुधः ।

उपात्यय पु० उप+अति-इण् अच् । १लोकपाल्याचारातिक्रमे, २व्यतिक्रमे, क्रमोल्लङ्घने, ३नाशे च । "परावत्युपात्यय इण" पा० क्रममप्राप्तस्यानतिपातोऽनुपात्यय " सि० कौ० ।

उपादान न० उप+आ+दा-ल्युट् । १ग्रहणे 'विषय मा-

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । 'नव [illegible] ' इति [illegible] । [illegible] ' [illegible] ' । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । "[illegible] । [illegible] । [illegible] च । [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] । "[illegible] । [illegible]" [illegible] । [illegible] "[illegible] । [illegible] "[illegible]" । [illegible] । [illegible] । '[illegible]' [illegible] । [illegible]" [illegible] । [illegible] "[illegible]" इति [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । "[illegible]

[illegible] । [illegible] इति [illegible] । "[illegible] । [illegible] इति [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । "[illegible]" । "[illegible] इति [illegible] । [illegible] । "[illegible] इति [illegible] च । [illegible] । [illegible] । '[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] च । [illegible] इति [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

उपाहत त्रि [illegible] । [illegible] "[illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] २१, ६, १ [illegible] । [illegible] १ । १८ । [illegible] च । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

ऽधारे च । ६धर्मचिन्तायाम् ७व्यभिचारोन्नायके न्यायमतसिद्धे पदार्थभेदे च । “सर्वे साध्यसमानाधिकरणाः स्युरुपाधयः हेतोरेकाश्रये येषां स्वसाध्यव्यभिचारिता” भाषा॰ उपाधिपदार्थनिरूपणमस्य प्रायेण बहुदेशे पठनपाठनाभावेन दुर्ज्ञेयतया प्रचारो नास्तीति अनुमानचिन्तामणिग्रन्थे यथा उपाधिवादे तन्निरूपितं यथा च तस्य दूषकतायां बीजं निरूपितं तदत्र प्रदर्श्यते ।

“तत्रोपाधिः साध्यत्वाभिमतव्यापकत्वे सति साधनत्वाभिमताव्यापकः । अत्रोपाधिज्ञानस्य न व्याप्तिज्ञाने हेतुत्वतो व्यापकत्वादिज्ञानेन नान्योऽन्याश्रयः । यद्वा व्यापकत्वं तद्वन्निष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं तत्प्रतियोगित्वञ्चाव्यापकत्वं प्रतियोगित्वञ्च तदधिकरणानधिकरणत्वमिति वदन्ति तत्र साधनपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाध्यव्याप्तेः न च तयोरनुपाधित्वं दूषकताबीजसाम्यात् मित्रातनयत्वेन श्यामत्वसाधने शाकपाकजत्वस्य, प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वेन वायोः प्रत्यक्षत्वे साध्ये उद्भूतरूपवत्त्वस्य च यास्ते ऽप्रयोजकत्वेनोपाधित्वस्वीकारात् पक्षेतरेऽतिव्याप्तेश्च । न च व्यतिरेके पर्वतेतरान्यत्वादित्यत्र धूमवान्पक्षासिद्धिवारणार्थं पर्वतपदं विशेषणमिति व्यतिरेके व्यर्थविशेषणत्वाच्च स उपाधिः, बाधोन्नीतस्याप्यनुपाधितापत्तेः । न चेष्टापत्तिः इतरान्यत्वस्याप्रसिद्ध्या विशेषणं विना व्याप्त्यग्रहेण तत्सार्थकत्वात् । वस्तुगत्या साध्यव्यापकः पक्षेतर उपाधिरिति चेत् अस्तु तथा तथापि पक्षातिरिक्ते साध्याव्यापकतापत्तेरुपाधेर्दूषकत्वं तत्र तत्रापत्तिः अन्यथा पक्षे साध्यसन्देहादनुपाधित्वे उपाधिमात्रमुच्छिद्येत विपक्षाव्यावर्त्तकविशेषणशून्यत्वं विशेषणं तेन बाधोन्नीतपक्षेतरस्य परिग्रहः तत्र पक्षस्यैव विपक्षत्वात् न तु पर्वतेतरत्वादेरिति चेन्न न हि वस्तु विपक्षव्यावर्त्तकविशेषणशून्यत्वं सम्भवति प्रमेयत्वादेः स्वव्यावर्त्तकोपाधेरिति विशेषणे विप्रतिपत्तिः स्यात् तथापि च साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वे तत्र स्त इति तत्र तस्या पक्षे साध्यव्याप्तिस्तत्रापि हेतोर्व्यभिचार एव व्यभिचारे चावश्यमुपाधिरिति पक्षेतर एव तत्रोपाधिः स्यात् तावन्मात्रस्यैव दूषकत्वाच्च व्यर्थं विशेषणम् । अतएवानुमानमात्रोच्छेदकतया जातित्वाच्च पक्षेतर उपाधिरित्यपास्तम् दूषणसमर्थत्वेन जातित्वाभावात् । एतेन पक्षेतरव्याप्त्यर्थं प्रकारान्तरमपि निरस्तम्, उपाधित्वाभावेऽपि दूषणसमर्थत्वात् । अथोपाधिः स्वव्यतिरेकेण सत्प्रतिपक्षोत्थापकतया दूषणं, पक्षेतरस्य व्यतिरेकश्च न साध्याभावसाधकोऽसाधारणत्वात् न तु व्यभिचारोन्नायकतया दूषणं यथा हि साध्यव्यापकोपाध्यव्याप्यतया हेतोः साध्याव्याप्यत्वं तथा साध्यव्याप्यहेत्वव्यापकतयोपाधेर्न साध्यव्यापकत्वमपि सिध्येत् व्याप्तिग्राहकस्योभयत्रापि साम्येन विनिगमनाविरहात् । तथा यथा साध्यव्याप्येन हेतुना साध्यं साधनीयं तथा साध्यव्यापकोपाधिव्यावृत्त्या साध्याभावोऽपि साधनीयो व्याप्तिपक्षधर्मतोभयसत्त्वादिति दूषकताबीजं सोऽयं सत्प्रतिपक्ष एवेति नैवम् एवं हि सत्प्रतिपक्षे उपाध्युद्भावनं न स्यात् सत्प्रतिपक्षान्तरवत् । किञ्चैवं बाधोन्नीतोऽपि पक्षेतरो नोपाधिः स्यात् व्यतिरेकेऽसाधारण्यात् । ननु बाधे नोपाधिनियमः धूमेन ह्रदे वह्निसाधने तदभावात् । न च हेतुमति पक्षे बाधे पक्षेतरोपाधिनियमः प्रत्यक्षे वह्नौ कृतकत्वेनानुष्णत्वे साध्येऽतेजस्त्वादेरुपाधित्वसम्भवादिति चेत् न तेजोमात्रपक्षत्वेऽतेजस्त्वं विनान्यस्य उपाधेरभावात् । किञ्च पर्वतावयववृत्त्यन्यत्र पर्वतेतरद्रव्यत्वं ह्रदपर्वतसंयोगानाधारत्वं ह्रदपर्वतान्यत्वादिकमुपाधिः स्यादेव व्यतिरेकेऽसाधारण्याभावात् व्यतिरेकिणा सत्प्रतिपक्षसम्भवाच्च । न चासाधारण्यं, तस्यापि सत्प्रतिपक्षोत्थापकतया दोषत्वात् न चाप्युभयोरपि व्याप्तिग्राहकसाम्ये विरोधान्न व्याप्तिनिश्चयः किन्तूभयत्र व्यभिचारसंशयः तथा च व्यभिचारसंशयाधायकत्वेनोपाधेर्दूषकत्वं तच्च पक्षेतरेऽप्यस्ति तदुक्तमुपाधेरेव व्यभिचारग्रहेति । भवतु वेत्थं न्यायेन सकलानुमानभङ्गभिया पक्षेतरोऽनुपाधिः तथापि लक्षणमतिव्यापकम् । नापि साध्यसमव्याप्तत्वे सति साधनाव्यापकत्वमुपाधित्वं दूषकताबीजस्य व्यभिचारोन्नयनस्य सत्प्रतिपक्षस्य वा साम्येन विषमव्याप्तस्याप्युपाधित्वात् तथा दूषकतायां साध्यव्याप्यत्वस्याप्रयोजकत्वाच्च । अथ साध्यप्रयोजकधर्म उपाधिः प्रयोजकत्वञ्च न न्यूनाधिकदेशवृत्तेः यस्मिन् सत्यभवत्यपि तेन विनापि भवतस्तदप्रयोजकत्वात् अन्यथा पक्षेतरस्याप्युपाधित्वप्रसङ्ग इति चेत् न दूषणोपयिकं हि प्रयोजकत्वमिह विवक्षितं तच्च साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वमेवेति तदेव प्रयोजकं लक्षणं व्यर्थत्वात् ।

अथोपाधिः स उच्यते यद्धर्मोऽन्यत्र प्रतिबिम्बते यथा जपाकुसुमं स्फटिकलौहित्ये उपाधिः तथा चोपाधिव्याप्तिव्यापकत्वं हेतुत्वाभिमते चकास्ति तेनायमुपाधिः न च व्याप्यत्वमात्रेण दूषकत्वमिति साध्यव्यापकतापीष्यते तथा च समव्याप्त एवोपाधिरिति चेत् तत् किं विषमव्याप्तस्य

[illegible]

उपादानलक्षणा [illegible]

उपादित्स [illegible]

उपादेय त्रि [illegible]

उपाधि पु [illegible]

साधारे च । ३धर्मचिन्तायाम् व्यभिचारोन्नायके व्यावर्त्तके च पदार्थभेदे च । "सर्वे साध्यसमानाधिकरणाः स्युरुपाधयः हेतोरेकाश्रये येषां स्वसाध्यव्यभिचारिता भाषा॰ उपाधिपदार्थनिरूपणग्रन्थस्य प्रायेण बहुदेशे पठनपाठनाभावेन दुरूहतया प्रचारो नास्तीति अनुमानचिन्तामणिगता यथा उपाधिशब्दे तन्निरूपणं यथा च तस्य दूषकतायां बीजं निरूपितं तदत्र प्रदर्श्यते ।

"तत्रोपाधिः साध्यत्वाभिमतव्यापकत्वे सति साधनत्वाभिमताव्यापकः । अत्रोपाधिज्ञानस्य न व्याप्तिज्ञाने उपजीव्यतो व्यापकत्वादिज्ञानेन नान्योऽन्याश्रयः । यद्वा व्यापकत्वं तन्निष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं तत्प्रतियोगित्वञ्चाव्यापकत्वं प्रतियोगित्वञ्च तदधिकरणानधिकरणत्वमिति वदन्ति तन्न साधनपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाध्यव्याप्तेः न च तयोरनुपाधित्वं दूषकताबीजसाम्यात् मित्रातनयत्वेन श्यामत्वसाधने शाकपाकजत्वस्य, प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वेन वायोः प्रत्यक्षत्वे साध्ये उद्भूतरूपवत्त्वस्य च शास्त्रेऽप्रयोजकत्वेनोपाधित्वस्वीकारात् पक्षेतरेऽतिव्याप्तेश्च । न च व्यतिरेके पर्वतेतरान्यत्वादिधर्मस्य इतरान्यत्वासिद्धिवारणार्थं पर्वतपदं विशेषणमिति व्यतिरेके व्यर्थविशेषणत्वान्न स उपाधिः, बाधोन्नीतस्याप्यनुपाधितापत्तेः । न चेष्टापत्तिः इतरान्यत्वस्याप्रसिद्धा विशेषणं विना व्याप्त्यपक्षेण तत्सार्थकत्वात् । वस्तुगत्या साध्यव्यापक पक्षेतर उपाधिरिति चेत् अस्तु तथा तथापि पक्षेतरत्वे साध्यव्यापकताग्रहादुपाधेर्दूषकत्वं तच्च तत्र नास्ति, अन्यथा पक्षे साध्यसन्देहादनुपाधित्वे उपाधिमात्रमुच्छिद्येत विपक्षाद्व्यावर्त्तकविशेषणशून्यत्वं विशेषणं तेन बाधोन्नीतपक्षेतरस्य परिग्रहः तस्य पक्षस्यैव विपक्षत्वात् न तु पर्वतेतरत्वादेरिति चेन्न न हि वस्तु विपक्षव्यावर्त्तकविशेषणशून्यधर्मस्य प्रमेयत्वादेः अव्याप्तौ साध्यमाप्तेति विशेषणे सिद्धसिद्धव्याघात तथापि च साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वे तस्य स्त इति तत्र यस्या पक्षे साध्यव्यावृत्तिस्ततो हेतौ व्यभिचार एव व्यभिचारे चावश्यमुपाधिरिति पक्षेतरएव तत्रोपाधिः स्यात् तावन्मात्रस्यैव दूषकत्वाच्च व्यर्थं विशेषणम् । अत एवानुमानमात्रोच्छेदकतया जातित्वाच्च पक्षेतर उपाधिरित्यपास्तम् दूषणसमर्थत्वेन जातित्वाभावात् । एतेन पक्षेतरव्यावृत्त्यर्थं प्रकारान्तरमपि निरस्तम्, उपाधित्वाभावेऽपि दूषणसमर्थत्वात् । अथोपाधिः स्वव्यतिरेकेण सत्प्रतिपक्षोत्थापकतया दूषणं, पक्षेतरत्वञ्च तरेकेण न साध्याभावसाधकोऽसाधारणत्वात् न तु व्यभिचारोन्नायकतया दूषणं यथा हि साध्यव्यापकोपाध्यव्याप्यतया हेतौ साध्याव्याप्यत्वं तथा साध्यव्याप्यहेतुव्यापकतयोपाधेर्न साध्यव्यापकत्वमपि सिध्येत् व्याप्तिग्राहकस्योभयत्रापि साम्येन विनिगमकविरहात् । तथा यथा साध्यव्याप्येन हेतुना साध्यं साधनीयं तथा साध्यव्यापकोपाधिव्यावृत्त्या साध्याभावोऽपि साधनीयो व्याप्तिपक्षतौल्यादिति दूषणताबीजं सोऽयं सत्प्रतिपक्ष एवेति चेन्न एवं हि सत्प्रतिपक्षे उपाध्युद्भावनं न स्यात् सत्प्रतिपक्षान्तरवत् । किञ्चैवं बाधोन्नीतोऽपि पक्षेतरो नोपाधिः स्यात् व्यतिरेकेऽसाधारणत्वात् । ननु साध्ये नोपाधिनियमः धूमेन ह्रदे वह्निसाधने तदभावात् । न च हेतुमति पक्षे साध्ये पक्षेतरोपाधिनियमः प्रत्यक्षे वह्नौ सत्त्वत्वेनात्मत्वे साध्येऽतेजस्त्वादेरुपाधित्वसम्भवादिति चेन्न न तेजोमात्रपक्षत्वेऽतेजस्त्वं विनाऽन्यस्य उपाधेरभावात् । किञ्च पर्वतान्यत्वव्याप्यत्वं पर्वतेतरद्व्याप्य ह्रदपर्वतसंयोगानाधारत्वं ह्रदपर्वतान्यत्वादिकमुपाधिः स्यादेव व्यतिरेकेऽसाधारणस्याभावात् व्यतिरेकेण सत्प्रतिपक्षसम्भवाच्च । न चासाधारण्यं, तस्यापि सत्प्रतिपक्षोत्थापकतया दोषत्वात् तथाद्युभयोरपि व्याप्तिग्राहकसाम्ये विरोधान्न व्याप्तिनिश्चय किन्तूभयत्र व्यभिचारसंशय तथा च व्यभिचारसंशयाधायकत्वेनोपाधेर्दूषकत्वं तच्च पक्षेतरेऽप्यस्ति तदुक्तमुपाधेरेव व्यभिचारगतेरिति । भवतु वैतन्न्यायेन सकलानुमानभङ्गभिया पक्षेतरोऽनुपाधिः तथापि लक्षणमतिव्यापकम् । नापि साध्यसमव्याप्तत्वे सति साधनाव्यापकत्वमुपाधित्व दूषकताबीजस्य व्यभिचारोन्नयनस्य सत्प्रतिपक्षस्य वा साम्येन विषमव्याप्तस्याप्युपाधित्वात् तथा दूषकतायां साध्यव्याप्यत्वस्याप्रयोजकत्वाच्च । अथ साध्यप्रयोजको धर्म उपाधिः प्रयोजकत्वञ्च न न्यूनाधिकदेशवृत्तेः तस्मिन् सत्यवश्यं तेन विनापि भवतस्तदप्रयोजकत्वात् अन्यथा पक्षेतरस्याप्युपाधित्वप्रसङ्ग इति चेत् न दूषणौपयिकं हि प्रयोजकत्वमिह विवक्षितं तच्च साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वमेवेति तदेव प्रयोजकं तदधिकं व्यर्थत्वात् ।

अथोपाधिः स उच्यते यद्धर्मोऽन्यत्र प्रतिबिम्बते यथा जपाकुसुमं स्फटिकलौहित्ये उपाधिः तथा चोपाधिरपि व्यापकस्य हेतुत्वाभिमते धर्मोऽस्ति तेनासावुपाधिः न च व्याप्यत्वमात्रेण दूषकत्वमिति साध्यव्यापकतापेक्ष्यते तथा च समव्याप्त एवोपाधिरिति चेत् तत् किं विषमव्याप्तस्य

[illegible]

[illegible]

स्पर्शवत्त्वस्य प्रत्यक्षत्वव्यभिचारि द्रव्यत्वाव्यभिचारित्वे सति द्रव्यप्रत्यक्षत्वव्यापकव्यभिचारित्वान्महत्त्ववत् तथा मित्रातनयत्वं श्यामत्वव्यभिचारि मित्रातनयत्वाव्यभिचारित्वे सति श्याममित्रातनयत्वव्यापकव्यभिचारित्वात् घटत्ववत् । व्यभिचारश्च तत्समानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं तच्चाभेदेऽपि । यद्वा यः साधनव्यभिचारी साध्यव्यभिचारोन्नायकः स उपाधिः तत्त्वञ्च साक्षात् परम्परया वेति नार्थान्तरम् । किञ्च अर्थान्तरस्य पृथग्दोषत्वादाभासान्तरस्य तत्राभावादुपाधिरेव भावत्वादिकं दोषः न चैवं शब्दोऽभिधेयः प्रमेयत्वादित्यत्राश्रावणत्वं, जलं प्रमेयं रसवत्त्वादित्यत्र पृथिवीत्वमुपाधिः स्यात् केवलान्वयित्वसाधकप्रमाणेन तत्र साध्यसिद्धेरुपाधेर्विधिसिद्धाव्यापकत्वात् न च पक्षेतरे स्वव्याघातकत्वेनानुपाधावतिव्याप्तिः तत्रानुकूलतर्काभावेन साध्यव्यापकत्वानिश्चयात् सहचारदर्शनादेस्तेन विना सत्त्वात् बाधोन्नीते चानुकूलतर्कोऽस्त्येवेति । एवं पक्षधर्मतावच्छेदकस्यान्यत्वादेरपि नोपाधित्वं पक्षमात्रव्यावर्त्तकविशेषणवत्त्वात् अतएव धूमे आर्द्रेन्धनप्रभववह्निमत्त्वं बहिरिन्द्रियप्रत्यक्षत्वे उद्भूतरूपवत्त्वं मित्रातनयश्यामत्वे शाकपाकजत्वं अन्यानित्यत्वे भावत्वमुपाधिः तदुत्कर्षेण साध्योत्कर्षात् अनन्यथासिद्धान्वयव्यतिरेकतो वैद्यकात् कारणतागमेन घटोन्मज्जनप्रसङ्गेन साध्यव्यापकतानिश्चयात् । ननु किं कार्य्यकारणयोरेव व्याप्तिः तथा च बहुधा व्याकुलीस्यादिति चेन्न तदुपजीव्यान्येषामप्यनुकूलतर्केण व्याप्तिग्रहात् यत्र साध्योपाध्योः हेतुसाध्ययोर्वा व्याप्तिग्राहकयाभ्यासेकस्य व्याप्तिनिश्चयस्तत्र सन्दिग्धोपाधित्वं व्यभिचारसंशयोपाधायकत्वात् । यदा च तादृशेऽनुकूलतर्कावतारस्तदा हेतुत्वमुपाधित्वं वा निश्चित पक्षेतरस्य स्वव्याघातकत्वेन न हेतुव्यभिचारस्थापकत्वमतो न सन्दिग्धोपाधिरपि स । यत्तु पक्षेतरस्य यथा साध्यव्यापकत्वं तथा साध्याभावव्यापकत्वमपि चाण्डालसाम्यात् तथा चोभयव्यापकमिदमस्य साध्यतदभावाभ्यां पक्षे निर्वर्त्तितव्यम् न चैवम् । तथा च पक्षेतरः साध्यव्यापकतासंशयेन सन्दिग्ध कथं परं दूषयेदिति तन्न तथापि हि साध्यव्यापकता पक्षमात्रस्य हेतुव्यभिचारसंशयाधायकत्वेन दूषणं स्यादेव । ननु यत्रोपाधिव्यापकानुकूलतर्कोयदि नास्ति तदा तदभावेनैव व्याप्तेरभावः अस्ति तदा साध्यव्याप्यव्यापकत्वेनोपाधिः साध्यव्यापकत्वनिश्चयात्तोपाधिरित्युभयथापि नोपाधिर्दूषणं न च व्याप्यतदभावव्याप्यमुभयमत उपाधिरपि तदभावोन्नयनेन दोष इति वाच्यं उपाधेरात्मलाभार्थमनुकूलतर्काभावोपजीवकत्वेन तस्यैव दोषत्वादिति चेन्न सोपाधावेकत्र साध्यतदभावसम्बन्धस्य विरुद्धत्वादवच्छेदभेदेन तदुभयसम्बन्धो वाच्यः तथा च साधने साध्यसम्बन्धितावच्छेदकरूपमनुकूलतर्काभावोपजीवनमन्तरेणोपाधिनावगम्यतस्यानुकूलतर्काभावोऽप्यावश्यक इति उभयोरपि विनिगमकाभावाद्दूषकत्वम् । अन्ये तु यद्व्यावृत्त्या यस्य साधनस्य साध्यं निवर्त्तते स धर्मस्तत्र हेतावुपाधिः स च धर्मोऽयस्याभावात् पक्षे साध्यसाधनसम्बन्धाभावः यथा आर्द्रेन्धनवत्त्वं, व्यावर्त्तते हि तद्व्यावृत्त्या धूमवत्त्वमयोगोलके । अतएव तत्र साध्यसाधनसम्बन्धाभावः पक्षे । एवं भावत्वव्यावृत्त्या ध्वंसे जन्यत्वनित्यत्वयोः सम्बन्धोनिवर्त्तमानः पक्षेऽपि तावत्वादनित्यत्वाभावमादाय सिध्यति । तथा वायावुद्भूतरूपवत्त्वं निवर्त्तमानं बहिर्द्रव्यत्वे सति प्रत्यक्षत्वं निवर्त्तयत् प्रत्यक्षत्वाभावमादाय सिध्यति तथा चोभयत्रापि पक्षे साध्याभावसिद्ध्या साध्यसाधनसम्बन्धाभावोऽस्तीति अतएव बाधोन्नीतपक्षेतरस्यानुपाधित्वं स्वव्याघातकत्वेन तद्व्यतिरेकस्य साध्याव्यावर्त्तकत्वादिति । यत्तूपाधिमात्रस्य वक्ष्यमाणव्यतिरेकिधर्म्मत्वे पक्षेतरोऽपि कश्चिदुपाधिः तत्तदुपाधेस्तु तत्तत्साध्यव्यापकत्वे सति तत्तत्साधनाव्यापकत्वं न च धूमवह्निसम्बन्धोपाधिः पक्षेतरत्वं स्यादिति साध्यम् आपद्यामिति चेदिति तन्न अनुमितिप्रतिबन्धकज्ञानविषयतावच्छेदकमुपाधित्वमिष्ट निरूप्य तन्न न व्यतिरेकित्वमतिप्रसङ्गात् विशेषणत्वे वह्निधूमसम्बन्धे पक्षेतरस्योपाधित्वप्रसङ्गाच्च । केचित्तु साधनव्यापकोऽप्युपाधिः कश्चिदत्र पक्षावृत्तिरेव यथा करका पृथिवी कठिनसंयोगात् इत्यत्रानुष्णाशीतस्पर्शवत्त्वं न च तत्र स्वरूपासिद्धिरेव दोषः सर्वत्रोपाधेर्दूषणान्तरसङ्करादित्याहुः । साध्यस्य नोपाधिः व्यभिचारसाधने साध्याविशिष्टत्वात् अनुमितिमात्रोच्छेदप्रसङ्गाच्च ।

स चायं द्विविधः निश्चितः सन्दिग्धश्च साध्यव्यापकत्वेन साधनाव्यापकत्वेन च निश्चितोव्यभिचारनिश्चयाधायकत्वेन निश्चितोपाधिः यथा वह्निमत्त्वेन धूमवत्त्वे साध्ये आर्द्रेन्धनप्रभववह्निमत्त्वम् । यत्र साधनव्यापकत्वसन्देहः साध्यव्यापकत्वसंशयो वा तदुभयसन्देहो वा तत्र हेतुव्यभिचारसंशायकत्वेन सन्दिग्धोपाधिः, यथा मित्रातनयत्वेन श्यामत्वे साध्ये

[illegible]

सोपाधिसम्बन्धं तत्त्वेनानुपाधित्वसम्बन्धं सम्भवति न तु सत्प्रतिपक्षोच्छेदः पूर्वसाधनव्यतिरेकस्यानुपाधित्वे बीज स्थापनाया यत्राभावस्तत्र पूर्वसाधनव्यतिरेकस्य साध्याव्यापकत्वेनानुपाधित्वात् न च पूर्वोक्तेषु एतासां भावात् सत्र विपक्षवैयर्थ्यं वर्त्तेति वाच्यम् व्यर्थत्वप्रभाव-विशेषदृष्टायां सत्प्रतिपक्षसम्भवात् । पूर्वसाधनव्याप्यव्यतिरेको यथा अकार्यत्वानुमाने नित्यत्वादि । पक्षविपक्षान्य-तरान्यो यथा प्रसिद्धानुमाने पर्वतजलह्रदान्यतरान्यत्वम् । पक्षेतरसाध्याभावो यथात्रैव पर्वतेतराग्निमत्त्वं न चात्र व्यर्थविशेषणत्वं दूषणं सत्त्वेऽप्युपाधेराभासत्वात् । तस्-त्राव यथात्रैव पर्वतेतरेन्धनवत्त्वम् । एवं पक्षिसामग्र्यादि-कमूह्यम्" विवरणं दीधित्यादौ तस्य विस्तरभयान्नोक्तम् ।
उपाधिना निर्मितं ठञ् स्त्रियां ङीप् । औपाधिक उपाधिजनिते मिथ्याभूते आरोपिते स्फटिकलौहित्यादौ जपासन्निकर्षात् स्फटिके च मिथ्याभूतं लौहित्यमुत्पद्यते इति वेदान्तिनः । नैयायिकादयस्तु तत्र लौहित्यस्य भ्रान्तिरित्युररीचक्रुः । प्रमेयवि० च पक्षे तयोः पक्षयो-र्युक्तायुक्तत्वं यथाशक्ति तदत्र दर्श्यते ।
"यत्तु लौहित्यमियत्रास्य न घटते स वक्तव्यं किं स्फटिक प्रभया नयनरश्मयः स्फटिकप्रतिफलितजपाकुसुमसम्-सर्पेयुः ? किं वा कुसुमगतरूपमात्रं स्फटिके प्रति-बिम्बितं स्फटिकात्मना भासते ? उत पद्मरागादिमणी-प्रभयेव कुसुमप्रभया व्याप्तत्वात् स्फटिकोलौहितरूपं अवभासते ? । अथ वा तत्र व्याप्नुवती प्रभैव लौहिता भाति ? आरोपितया प्रभया स्फटिके नूतनं लौहित्यमुत्पा-दितम् । नाद्यो नेत्राभिमुखस्य कुसुममपि प्रतीयेत । यदि च दोषवशाच्च कुसुमेन संयोगः तर्हि लौहित्य-मपि न भासेत तद्युक्तसमवायस्य तत्राभावात् । न द्वितीयः क्वचिदपि द्रव्यं परित्यज्य रूपमात्रस्य प्रति-बिम्बादर्शनात् । तृतीये तु स्फटिकलौहित्ययोः सम्बन्धो-ऽनिर्वचनीय इति त्वयाभ्युपगतमेव स्यात् द्रव्यद्वयसंयोगात् । अन्यथा स्फटिकश्वैत्यमपि प्रतीयेत अप्रतीतिकारणाभावात् न च जपाप्रभया विरोधिगुणयुक्तया श्वैत्यमपसारितं तथा सति श्वेतरूपस्य स्फटिकस्याचाक्षुषत्वप्रसङ्गात् न हि रूपं विहाय द्रव्यमात्रस्य चाक्षुषत्वं सम्भवति वायोरपि तत्प्रसङ्गात् । पञ्चमेऽपि प्रभा निमित्तकारणं चेत्तदा प्रभापगमेऽपि स्फटिके लौहित्यमवतिष्ठेत् । उपादानं प्र-भैव चेत् न अन्यापि कुसुमे प्रभाया एवादर्शनात् पूर्वोक्त

विकल्पदूषणानामङ्गीकारमादत्वात् तदेवं स्फटिके मिथ्या लौहित्यं कुसुमनिमित्तमित्यङ्गीकर्त्तव्यम् । एवमात्मन्यह-ङ्कारनिमित्तं कर्तृत्वादिकमारोप्यते । प्रतिबिम्बपक्षेऽपि प्र-तिबिम्बपदार्थस्य यथा मिथ्यात्वं तदपि तत्रैव निर्णीतं यथा ननु जीवस्याहङ्कारस्यप्रतिबिम्बत्वं दर्पणस्थमुखप्रति-बिम्बवद्बिम्बाद्भेदः स्यात् । तत्र हि ग्रीवास्थदर्पणस्थयो-रन्योन्याभिमुखत्वेन न भेदोऽनुभूयते । नैव मदीयमिदं मुख-मित्यैक्यप्रत्यभिज्ञयाभेदानुभवस्य भावात् । न च प्रत्य-भिज्ञैवेतरेण बाध्येति वाच्यम् सति भेदे प्रतिबिम्बास-म्भवात् । किं प्रतिबिम्बोनाम मुखलाञ्छितमुद्रा उत दर्प-णावयवा एव बिम्बस्य सन्निधिवशात्तथा परिणमन्ते । नाद्यः दर्पणस्यमुखस्येतरस्मादन्यत्वात् । यत्र तु प्रौढ दर्पणे प्रौढं मुखमुपलभ्यते तत्रापि तस्य न मुद्रात्वम् दर्पणमुखयोः संयोगाभावात् । न द्वितीयः निमित्तका-रणस्य बिम्बस्यापायेऽपि तस्यावस्थानप्रसङ्गात् न हि तथावतिष्ठते । तेनैव पुरुषेण दर्पणे तिर्य्यगुन्मीलिते पुरु-षान्तरेण सम्यगवलोकिते वा तन्मुखानुपलम्भात् । न चैवं मन्तव्यम् क्वचिन्निमित्तापाये कार्यमप्यपैति दण्ड-संयोगजन्यस्य घटप्रसारणस्य दण्डसंयोगापायेऽपाय-दर्शनादिति । न तत्र निमित्तापायात् कार्यापायः किन्तु चिरकालसंवेष्टनाश्रितेन संस्कारेण संवेष्टनलक्षणविरुद्ध कार्योत्पादनात् । अन्यथा चिरकालप्रसारणेन संवेष्टनसं-स्कारे विनाशितेऽपि दण्डापाये प्रसारणनाशे यात् । न चैवमपैति । इह तु चिरकालबिम्बसन्निधापनेऽपि बिम्बा-पाये प्रतिबिम्बोऽपि गच्छत्येवेति न बिम्बं परिणामस्य निमित्तम् । अथ मन्यसे चिरकालावस्थितोऽपि कमलवि-काशः सवितृकिरणस्य निमित्तस्यापायेऽपगच्छतीति । तन्न तत्रापि प्राणिकर्मसङ्कुलत्वे चेतनैः पार्थिवैरामैय-मवशाद्यर्थं पुनरपि रात्रौ सङ्कुचत्वे विरुद्धकार्यं जनिते विकाशापायात् । अन्यथा तादृगवयवरञ्जिते स्थाने कम-लेऽपि रात्रौ विकाशोऽपगच्छेत् । आदर्शे तु मुखाकार-परिणते पुनः केन चेतना समवहाकारपरिणामः तदवय-वानां कारकमव्यतिरेकेण धर्माधिस्थितृकरत्वात् । अतएव बि-म्बसन्निधिमात्रेण नादर्शावयवा मुखाकारेण परिणमेरन् । अन्यथा दर्पणद्रव्ये प्रतिमारूढे कर्त्तव्ये सति लौकिकाबिम्ब-मेव सन्निधापयेयुर्नवक्ष्णमपक्षेरन् । दर्पणद्रव्यस्यान्याकार परिणामे कारकापेक्षायामपि प्रतिबिम्बपरिणामे पुन-रूपपरिणामे वा न तदपेक्षेति चेत् एवमपि न मुख-

सोपाधिसम्बन्धं तत्तेनानुपाधित्वसम्बन्ध सम्भवति न तु सत्प्रतिपक्षोच्छेदः पूर्व्वसाधनव्यतिरेकस्यानुपाधित्वे बीजं स्थापनाया यत्राभासत्वं तत्र पूर्व्वसाधनव्यतिरेकस्य साध्याव्यापकत्वेनानुपाधित्वात् न च पूर्व्वहेतोस्तत एवासाधकत्वात् सत्प्रतिपक्षवैयर्थ्यं तस्येति वाच्यम् अगृहीतभाव-विशेषदशायां सत्प्रतिपक्षसम्भवात्। पूर्व्वसाधनव्याप्यव्यतिरेको यथा अकार्य्यत्वानुमाने नित्यत्वादिः। पक्षविपक्षान्यतरान्यो यथा प्रसिद्धानुमाने पर्व्वतजलह्रदान्यतरान्यत्वम्। पक्षेतरसाध्याभावो यथास्येव पर्व्वतेतराग्निमत्त्वं न चात्र ग्राह्यविशेषणत्व दूषणं सर्व्वेष्वुपाधेराभासत्वात्। तत्तुल्य एव यथास्येव पर्व्वतेतरेन्धनवत्त्वम्। एव वह्निसामग्र्यादिकमूह्यम्" विवरणं दीधित्यादौ दृश्यं विस्तरभयान्नोक्तम्।

उपाधिना निर्म्मितं ठञ् स्त्रियां ङीप्। औपाधिक उपाधिजनिते मिथ्याभूते आरोपिते स्फटिकलौहित्यादौ जवासन्निकर्षात् स्फटिके च मिथ्याभूतं लौहित्यमुत्पद्यते इति वेदान्तिनः। नैयायिकादयस्तु तत्र लौहित्यस्य भ्रान्तिरित्युररीचक्रुः। प्रमेयवि० च पक्षे तयोः पक्षयोर्युक्तायुक्तत्वं यथावस्थितं तदत्र दर्श्यते।

"यस्तु लौहित्यमिथ्यात्वं न सहते स वक्तव्यः किं स्फटिकमहसा नयनरश्मयः स्फटिकप्रतिफलितजवाकुसुमसम्पर्केयुः? किं वा कुसुमगतरूपमात्रं स्फटिके प्रतिबिम्बितं स्फटिकात्मना भासते? उत पद्मरागादिमणीप्रभेव कुसुमप्रभया व्याप्तत्वात् स्फटिको लोहितरूपो वभासते? अथ वा तत्र व्याप्नुवती प्रभैव लोहिता भाति? आहोस्वित्तया प्रभया स्फटिके नूतनं लौहित्यमुत्पादितम्। आद्ये नैल्याभिमतस्य कुसुममपि प्रतीयेत। [illegible]दि च दोषवशान्न कुसुमेन संयोगः तर्हि लौहित्यमपि न भासेत तद्युक्तसमवायस्य तत्राभावात्। न [illegible]तीयः क्वचिदपि द्रव्यं परित्यज्य रूपमात्रस्य प्रतिबिम्बादर्शनात्। तृतीये तु स्फटिकलौहित्ययोः सम्बन्धो-[illegible]ति त्वयाभ्युपगतमेव स्यात् [illegible]प्रयोगात्। [illegible]वं स्फटिकधौल्यमपि प्रतीयेत अप्रतीतिकारणाभावात्। [illegible] च लतामभवा विरोधिगुणयुक्तया धौल्यमपसारितं [illegible]यावर्त्त नीरूपस्य स्फटिकस्य चाक्षुषत्वप्रसङ्गात् न हि रूपं विहाय द्रव्यमात्रस्य चाक्षुषत्वं सम्भवति वायोरपि तत्प्रसङ्गात्। पञ्चमेऽपि प्रभा निमित्तकारणं चेत्तदा प्रभापगमेऽपि स्फटिके लौहित्यमवतिष्ठेत्। उपादानं प्रभेति चेत् न प्रभाविव कुसुमे प्रभाया अनादर्शनात् पूर्व्वोक्त-विकल्पदूषणानामङ्गीकारवादत्वात् तदेवं स्फटिके मिथ्या लौहित्यं कुसुमनिमित्तमित्यङ्गीकर्त्तव्यम्। एवमात्मन्यहङ्कारनिमित्तं कर्त्तृत्वादिकमारोप्यते"। प्रतिबिम्बपक्षेऽपि प्रतिबिम्बपदार्थस्य यथा मिथ्यात्वं तदपि तत्रैव निर्णीतं यथा "ननु जीवस्याहङ्कारस्य प्रतिबिम्बत्वे दर्पणस्थमुखप्रतिबिम्बवद्बिम्बाद्भेदः स्यात्। तत्र हि ग्रीवास्थदर्पणस्थयोरन्योन्याभिमुखत्वेन भेदोऽनुभूयते। नैवं मदीयमिदं मुखमित्यैक्यप्रत्यभिज्ञयाभेदानुभवस्य बाधात्। न च प्रत्यभिज्ञैवेतरेण बाध्येति वाच्यम् सति भेदे प्रतिबिम्बासम्भवात्। किं प्रतिबिम्बो नाम मुखलाञ्छितमुद्रा उत दर्पणावयवा एव बिम्बसन्निधिवशात्तथा परिणमन्ते। नाद्यः दर्पणस्य मुखस्येतरस्मादल्पत्वात्। यत्र तु प्रौढदर्पणे प्रौढं मुखमुपलभ्यते तत्रापि तस्य न मुद्रात्वम् दर्पणमुखयोः संयोगाभावात्। न द्वितीयः निमित्तकारणस्य बिम्बस्यापायेऽपि तस्यावस्थानप्रसङ्गात् न हि तथावतिष्ठते। तेनैव पुरुषेण दर्पणे तिर्य्यग्दूरीकृते पुरुषान्तरेण सम्यगवलोकिते वा तन्मुखस्यानुपलम्भात्। न चैवं मन्तव्यम् क्वचिन्निमित्तापाये कार्य्यमप्यपैति हस्तसंयोगजन्यस्य कटप्रसारणस्य हस्तसंयोगापायेऽपायदर्शनादिति। न तत्र निमित्तापायात् कार्य्यापायः किन्तु चिरकालसंवेष्टनाहितेन संस्कारेण संवेष्टनलक्षणविरुद्धकार्य्योत्पादनात्। अन्यथा चिरकालप्रसारणेन संवेष्टनसंस्कारे विनाशितेऽपि हस्तापाये प्रसारणमपेयात्। न चैवमपैति। इह तु चिरकालबिम्बसन्निधावप्यन्ते बिम्बापाये प्रतिबिम्बोऽपि गच्छत्येवेति न बिम्बं परिणामस्य निमित्तम्। अथ मन्यसे चिरकालावस्थितोऽपि कमलविकासः सवितृकिरणस्य निमित्तस्यापायेऽपगच्छतीति। तन्न तत्रापि प्राथमिकमुकुलत्वहेतुभिः पार्थिवैराप्यैश्चावयवैः पुनरपि रात्रौ मुकुलत्वे विरुद्धकार्य्ये जनिते विकासापायात्। अन्यथा तादृगवयवरहिते म्लाने कमलेऽपि रात्रौ विकासोऽपगच्छेत्। आदर्शे तु मुखाकारपरिणते पुनः केन चेतना समतलाकारपरिणामः तदवयवानां कारकसंव्यतिरेकेण अकिञ्चित्करत्वात्। अतएव बिम्बसन्निधिमात्रेण नादर्शावयवा मुखाकारेण परिणमेरन्। अन्यथा दर्पणद्रव्ये प्रतिमाहस्ते वर्त्तये सति लौकिकाबिम्बमेव सन्निधापयेयुर्मतवेतमपश्येरन्। दर्पणद्रव्यस्याप्याकारपरिणामे कारकसापेक्षायामपि प्रतिबिम्बपरिणामे पुनः स्वरूपपरिणामे वा न तदपेक्षेति चेत् एवमपि न मुख-

[illegible] पुनिश्चत [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] । यदि [illegible] न स्यात् । [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] । नहु यदि [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] चेत् । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । न च [illegible] [illegible] । न [illegible] [illegible] । नहु [illegible] इति [illegible] [illegible] च [illegible] । [illegible] इति [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] इति । [illegible] मूलः । न हि [illegible] । [illegible] [illegible] इति [illegible] [illegible] । न [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ? किं वा [illegible] । [illegible] ? [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । न द्वितीयः । [illegible] । न [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] चेत् । [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] इति [illegible] । [illegible] । [illegible] इति [illegible] । "[illegible]" । "[illegible] इति च [illegible] । [illegible] इति बोध्यम् ।

उपाधेय त्रि० उप+आ+धा कर्मणि यत् । [illegible] [illegible] च । "[illegible]" [illegible] ।

उपाध्याय पु० [illegible] उप+अधि+इङ्–घञ् । [illegible] । [illegible] इति [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] च । [illegible] । '[illegible]' [illegible] । [illegible] '[illegible] [illegible] ।

उपानह् स्त्री० [illegible] । [illegible] च । [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] १ । १ । ५ ।

उपानह् स्त्री उप+नह–क्विप् उपसर्गदीर्घः। चर्म्मपादुकायाम्। "तवावरोहस्य तथाऽऽरुपानहौ नियोजयामेव जहत्समर्थौ" इति नैष०। चर्म्मोपानहौ॰ चर्म्मत्वेनोक्तमेव यथा तत्त्वा' चर्म्मा-च्छादनरूपं गम्यते तेन मोजे (मोजा) इत्यादिमपि छाया एव तथात्वम् एकदेशमात्रावरकत्वे तु पादुकाशब्द-प्रयोगः। "अभ्यक्तमञ्जनं चाक्ष्णोरुपानच्छत्रधारणम्" "क्षेमं हिरण्यं गामश्वं छत्रोपानहमासनम्" मनुः छत्रोपानहमित्यत्र समा०द्व०अच् समा०। एवमन्यपदेन द्वन्द्वे-ऽपि। दण्डोपानहमित्यादि "उपानहौ च वासश्च धृत-मन्यैर्न धारयेत्" "स्वयं नोपानहौ हरेत्" "सोपानत्कश्च यद्भुङ्क्ते तद्वै रक्षांसि भुञ्जते" मनुः।[वस्त्रे वैदिके वाक्यभेदे

उपांशुवाक्य न॰ उपगतमंशुवाक्याम् अत्या॰स॰। अनुवाक्या-

उपान्त पु॰ उपमितमन्तेन अत्या॰स॰। १निकटे, २प्रान्ते च। "हिमाद्रुपान्तेषु ससर्ज दृष्टिम्" "नयनोपान्तवि-लोकितञ्च यत्" "उपान्तभागेषु च रोचनाङ्कः" कुमा०। "मेरोरुपान्तेष्वपि वर्त्तमानः" "उपान्तवानीरगृहाणि दृष्ट्वा" रघुः। "नयोपान्तमिति दृश्यश्यितमुखी' शा०द०"ति-रोहितोपान्तनभोदिगन्तरा" किरा०। अन्तश्च सीमाभेदः स च दैविकः कायिकः पुष्टिकल्पितश्च। "उपान्त्यतो निवर्त्तेत" ह०र०। अन्तस्य समीपम् अव्ययी०। २अन्त-समीपे अव्य०।

उपान्तिक न०उप आधिक्ये प्रा०स०। १अत्यन्तान्तिके अति-निकटे "यदुपान्तिकेषु ददृशोमधोरुहः" माघः "मघभादु-पान्तिकमीपरेणुकीर्णम्" किरा०। २तद्वर्त्ति त्रि० अर्श्व-आद्यच्त्वात् ततः प्रातिपदिकार्थे पञ्चमी "यत्र वीर न पश्यामि धनञ्जयमुपान्तिकात्" भा०व० अ०

उपान्तिम त्रि० उपगतमन्तिमम् अत्या॰स॰ उपान्त्यवत्त्वात्, न डिमच् प्रत्ययविधौ तदन्तविध्यभावात्। १अन्तिमोपगते "शुक्लान्तमङ्ग शुक्लेन शम्याद्युपारितेनैवमुपान्तिमा-दीन्" लीला०। सामीप्ये अव्ययी०। २अन्तिमसमीपे अव्य०

उपान्त्य त्रि० उपान्ते भवः दिगा० यत्। अन्तसमीपवर्त्तिनि "अन्त्योपान्त्यौ लिभौ स्तेयौ काव्यानि लिभौ मतः" म०त० "उत्तमपदमुपान्त्यस्योपलक्षणार्थम्" सि०कौ०।

उपाप्ति स्त्री उप+आप–क्तिन्। प्राप्तौ, "यदेतानि सर्व्वाणि एव इदमुपायानि वैतेषामुपाप्तिरिति" शत०ब्रा०१०,१,२,६

उपाभृत स्त्री उप+आ–भृ–क्विप् तुक्। उपाहरणे, "स न अ-प्योरुपाभृता तथा न जूर्णति" ऋ० १,१०८,२; "उपाभृति उपाहरणे" भा०।

उपाय पु० उप+अय–भावे घञ्। १उपगमे। उपायते ऽ-र्थोऽनेन करणे घञ्। २साधने, स च द्विविधः लौकिकोऽलौकिकश्च तत्र घटादिकं प्रति दण्डादिर्लौकिक उपायः स्वर्गं प्रति यागादिरलौकिक उपायः। "उपायेन च यच्छक्यं तच्छक्यं न पराक्रमे" हितो०। "पुंसो-नेष्टाभ्युपायत्वात्" कुसु०। ३राज्ञां रिपुनिराकरणहेतुषु सामादिषु च। "चतुर्थोपायसाध्ये तु रिपौ सान्त्व-मपक्रिया"। "उपायमास्थितस्यापि नश्यन्त्यर्थाः प्रमाद्यतः" माघः। "सर्व्वोपायैस्तथा कुर्य्यान्नीतिज्ञः पृथिवीपतिः" मनुः। राज्ञां विजयोपायाश्च सामादयश्च-त्वारः "साम भेदश्च दण्डश्च दानञ्चैव चतुष्टयम्। उ-पायाः कथिता राज्ञां स्वार्थसम्प्राप्तये ध्रुवम्" इत्युक्ते, एतेषां लक्षणानि तत्तच्छब्दे वक्ष्यन्ते। क्वचित् सप्तोपाया उच्य-न्ते। "साम दानञ्च भेदश्च दण्डश्चेति चतुष्टयम्। मायो-पेक्षेन्द्रजालञ्च सप्तोपायाः प्रकीर्त्तिताः" शृङ्गारोपायौ च द्वौ "शृङ्गारे तु पुराविद्भिरुपायौ द्वौ प्रकीर्त्तितौ। उपायौ द्वौ प्रयोक्तव्यौ सान्त्वाद्य उपप्रदाने। सामदाने इति प्राहुः शृङ्गाररसकोविदाः। भेदे प्रयुज्यमाने हि रसाभासस्तु जायते। निग्रहे रसभङ्गः स्यात्तस्मात्तौ दूषितौ बुधैः" इत्यालङ्कारिकोक्तेः। ४प्रयुक्तधनप्राप्तिसाधने उत्तमर्ण-प्राप्यार्थभेदे च "यैर्यैरुपायैरर्थं स्वं प्राप्नुयादुत्तमर्णिकः। तैस्तैरुपायैः संगृह्य दापयेदधमर्णिकम्" मनु। ते चो-पायाः मनुना दर्शिता यथा "धर्म्मेण व्यवहारेण, छलेनाचरितेन च। प्रयुक्तं साधयेदर्थं पञ्चमेन बलेन च"। तत्र धर्म्म उक्तो बृहस्पतिना "सुहृत्सम्बन्धिसन्दिष्टैः साम्ना चानुगमेन च। प्रायेण वा ऋणी दाप्योधर्म्म एष उदाहृतः" छलादीनि लक्षणान्युक्तानि तेनैव "छद्मना याचितश्चार्थमानीय ऋणिकाद्धनी। अन्वाहृतादि वाऽऽहृत्य दाप्यते यत्र सोपधिः। दारपुत्रपशून् हृत्वा कृत्वा द्वारो-पवेशनम्। यत्रार्थी दाप्यतेऽर्थं स्वं तदाचरितमुच्यते। बद्ध्वा स्वगृहमानीय ताडनाद्यैरुपक्रमैः। ऋणिको दाप्यते यत्र बलात्कारः स कीर्त्तितः" व्यवहारस्तु मनुना स्वयं दर्शितः। "अर्थेऽपव्ययमानं तु कारणेन विभावितम्। दापयेद्धनिकस्यार्थं दण्डलेशञ्च शक्तितः"। तेन राजा-वेदनरूपोऽयं व्यवहारः" कुल्लू० (नास्तिक)। मेधातिथिस्तु निःस्वो व्यवहारेण दापयितव्यः अन्यत् कर्म्मोपकरणं धनं दत्त्वा, कृषिवाणिज्यादि तेन कारयित्वा तत्रोत्पन्नं धनं तस्मादृणिकादाददीत" इत्याह"। ५उपक्रमे च।

उपायन न [illegible] उप+अय ल्युट् । [illegible]

उपायिन् त्रि [illegible] इनि । [illegible] उप+इण णिनि । [illegible]

उपायु त्रि उप+इण्-उण् । [illegible]

उपार पु उप+ऋ गतौ कर्मणि घञ् । [illegible]

उपारत्न पु [illegible]

उपारत त्रि उप+आ+रम क्त । [illegible]

उपारम्भ उप+आ+रभ-घञ् मुम् । [illegible]

उपार्जन न० उप+अर्ज-ल्युट् । [illegible]

उपालब्ध त्रि उप+आ+लभ-क्त । [illegible]

उपालम्भ पु उप+आ-लभ घञ् मुम् च । [illegible]

उपावर्तन न उप+आ+वृत-ल्युट् । [illegible]

उपावृत्त त्रि उप+आ+वृत क्त । [illegible]

उपावृत् स्त्री उप+आ वृत-क्विप् । [illegible]

उपाशन पु [illegible]

उपाश्रय पु उप+आ+श्रि-एरच् । [illegible]

उपाश्रित त्रि उप+आ+श्रि-कर्मणि क्त । [illegible]

उपासक त्रि उप+आस-ण्वुल् । [illegible]

मान् उपासीत यथाक्रतुरस्मिन् लोके भवति तथेतः प्रेत्य भवति स क्रतुं कुर्वीत" इत्युपक्रम्य "मनोमयः प्राणशरीरः" इत्यादिना छा॰उ॰ "उपासनायां तत्तद्गुणोपाधयोऽभिहिता निर्गुणे प्रथमं चित्तमवतारयितुमशक्तेन सगुणे एव मनोऽभिनिवेश्यम् ततो निविष्टमनसः चित्तैकाग्र्यात् ततः उपासितेश्वरानुग्रहादेव समाधियोगसिद्धिः इति पात॰ सू॰भाष्ययोर्दर्शितम्। "ईश्वरप्रणिधानाद्वा" सू॰ "प्रणिधानाद्भक्तिविशेषादावर्जित ईश्वरस्तमनुगृह्णाति अभिध्यानमात्रेण" व्यास भा॰ "प्रणिधानाद्भक्तिविशेषात् मानसाद्वाचिकात् कायिकाद्वा आवर्जित अभिमुखीभूतस्तमनुगृह्णाति अभिध्यानमनागतेऽर्थे इच्छा, इदमस्याभिप्रेतमस्त्विति, तावन्मात्रेण न व्यापारान्तरेण" विव॰। तादृशेश्वरोपासनाऽसमर्थस्य तु प्रथमं स्थूलादिभ्यो विविच्यात्मन इन्द्रियाद्यात्मकतया चिन्तनं कार्यं तच्चिन्तने च फलमुक्तं वायुपु॰। "दश मन्वन्तराणीह तिष्ठन्तीन्द्रियचिन्तकाः। भौता दश सहस्राणि तिष्ठन्ति विगतज्वराः। पूर्णं शतसहस्रं तु तिष्ठन्त्यव्यक्तचिन्तकाः" इत्यतश्च तत् पात॰ भाष्यविवृतौ वाचस्पतिना "अव्यक्तमहदहङ्कारपञ्चतन्मात्रेष्वन्यतममात्मत्वेन प्रतिपन्नाः तदुपासनागततद्वासनावासितान्तःकरणाः पितृयानातन्तरमव्यक्तादीनामन्यतमे लीनाः" उक्तसमस्तकालपर्यन्तं तिष्ठन्तीत्यर्थः। उपासनशब्देऽधिकं वक्ष्यते। तन्त्रोक्ता उपासकाश्च पञ्चविधाः पञ्चदेवतोपासकत्वात्। "शाक्ताः शैवा गाणपत्याः सौराश्च वैष्णवाः क्रमात्। उपासकाः पञ्चविधास्तन्त्रभेदविधानतः"। पुनस्ते त्रिविधाः। "सात्त्विको राजसश्चैव तामसश्चेति ते त्रिधा"। प्रकारान्तरेणापि यथा- समस्तं त्रिधा। "पशुर्वीरस्तथा दिव्य आचारभेदतस्त्रिधा"

उपासङ्ग पु॰ उपासज्यते यत्र आस॰ उप+आ+सन्ज-आधारे घञ्। १तूणे। "तूणि च यस्य नाराचाः सहस्रा लोमवाहिनः। समन्तात् कलधौताग्रा उपासङ्गे हिरण्मये" भा॰ वि॰ ४२ अ॰। "एतान् सर्वानुपासङ्गान् क्षिप्रं यातोऽस्मि मे रथे" वि॰ ४५ अ॰। भावे घञ्। २समीपासक्तौ च।

उपासन न॰ उपास्यन्ते शराः क्षिप्यन्ते यत्र अस उप+अस-क्षेपे आधारे ल्युट्। १शरक्षेपणविद्यार्थे शराभ्यासे अमरः। उप+आस-भावे ल्युट्। २चिन्तने मनने ३सेवने च "नित्यनैमित्तिकप्रायश्चित्तोपासनेन" "उपासनानि शाण्डिल्यविद्यादीनि" "उपासनस्य चित्तैकाग्र्यं परं प्रयोजनम् अर्चिरादिमार्गेण ब्रह्मलोकप्राप्त्यान्तरफलम्" इति वेदान्तसा॰। "आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्मविनिग्रहः" इत्युपक्रम्य "एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा" गीतायाम् आचार्योपासनस्य ज्ञानसाधनत्वेन ज्ञानत्वमुक्तम् आचार्योपदेशं विना हि ज्ञानानुत्पत्तेः "आचार्योपासनं वेदशास्त्रार्थेषु विवेकिता" इत्युपक्रम्य "एतैरुपायैः संयुक्तः सत्ययुक्तोऽन्ततो भवेत्" याज्ञ॰ सद्वृत्तमुक्तम्। "आचार्यमग्निकार्यं च सन्ध्योपासनमेव च" मनुः। ब्रह्मण उपासनानि च वेदे नानाविधान्युक्तानि तत्र प्रतीकोपासनेतरोपासनफलमर्चिरादिमार्गेण ब्रह्मलोकप्राप्तिः। प्राप्तब्रह्मलोकस्य तत्र श्रवणमननादिसम्पत्त्या क्रममुक्तिः "न स पुनरावर्त्तते" इति श्रुतेः तत्र प्राप्तविवेकख्यात्या मुक्तिमान्तरापतने "तत्र प्राप्तविवेकस्यानावृत्तिश्रुतिः" शा॰ सू॰ उक्ते। अतएव "इमं मानवं नावर्त्तन्ते" इति श्रुतौ इममिति इदमा विशेषणात् मानवान्तरे आवृत्तिरिति सूचितम्। कार्यब्रह्मलोकेऽधिकारसमाप्तिपर्य्यन्तं तत्रस्थायिनस्तु तेन सहैव मोक्षः। "कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परमभिधानात्" शा॰ सू॰ उक्तेः "ब्रह्मणा सह ते सर्वे सम्प्राप्ते प्रतिसञ्चरे। परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम्" श्रुतेः। प्रतीकोपासनायां तु नार्चिरादिना ब्रह्मलोकप्राप्त्यादि फलम् किन्तु तत्तच्छास्त्रोक्तं फलं तत्र तावत् प्रतीकोपासनं तत्फलञ्च शा॰ सू॰ भाष्ययोर्दर्शितं यथा "न प्रतीके न हि सः" "मनो ब्रह्मेत्युपासीतेत्यध्यात्मम्" "अथाधिदैवतमाकाशो ब्रह्मेति" तथा "आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशः", "स यो नाम ब्रह्मेत्युपास्ते" इत्येवमादिषु प्रतीकोपासनेषु संशयः किमेष्वात्मग्रहः कर्त्तव्यो न वेति। किन्तावत् प्राप्तं तेष्वात्मग्रह एव युक्तः कस्मात्? ब्रह्मणः श्रुतिष्वात्मत्वेन प्रसिद्धत्वात् प्रतीकानामपि ब्रह्मविकारत्वात् ब्रह्मत्वे सत्यात्मत्वोपपत्तेरित्येवं प्राप्ते ब्रूमः। न प्रतीकेष्वात्ममतिं बध्नीयात् न हि स उपासकः प्रतीकानि व्यस्तान्यात्मत्वेनाकलयेत्। यत्पुनर्ब्रह्मविकारत्वात् प्रतीकानां ब्रह्मत्वं ततश्चात्मत्वमिति, तदसत् प्रतीकाभावप्रसङ्गात् विकारस्वरूपोपमर्देन हि नामादिजातस्य ब्रह्मत्वमेवाश्रितं भवति स्वरूपोपमर्दे च नामादीनां कुतः प्रतीकत्वमात्मग्रहो वा। न च ब्रह्मण आत्मत्वाद् ब्रह्मदृष्ट्युपदेशेष्वात्मदृष्टिः कल्प्या कर्त्तृत्वाद्यनिराकरणात् कर्त्तृत्वादिसर्वसंसारधर्मनिराकरणेन हि ब्रह्मण आत्मत्वोपदेशनिराकरणेन चोपासनविधान

उपासन न उपास्यते यस्मिन् उपविश्यते उप+आस ल्युट् । उपवेशने (बैठकोना)"अद्योपासनयोश्चापि स्नानि करितो भवेत्" इत्या वर्ष्य विश्व ट । २उपासनीये "परत्रैव विद्यात्सु पूजावश्यापित" इत्यु "क्षितिबद्ध निश्चितरायर्थे" याज "अद्योपाद भावनामि" आद । अपे याद् । ३अवनतने उपासन उपया यौवनोनाप् ऋ १ १८ २ "उपासने नावनते" भा । "उपो भावनवीर्या चरात्" भा च "उपासनवीर्या उपसदम योर्षनवामर्थ" भा भा ।

उपासिन् त्रि उपासीनःस्यास इनि । ।उपासनयुक्ते । उप+ इष णिनि । २उपासनादि । उपासीनयोगेनोपाधि मार्ग्" भाग १,५,८, उपवनसुखद पदं वायनि जयवर्धन यद् । 'बहुपासनार्थेन योगाविनाद्' भाग ११,१६,प्रवेश्य अनुमानो मनाकृमणादोषावी भाग ५,२११ अनुसायस्य सर्वोपासनो भाग १८९,१७ । उपाय क्रियां सीत्।

उपायु त्रि उप+इण्-उण् । उपयादि ।"उपादाय गामः सनि उपाय-पैर्य्येण पारुरन पि विषिवोः अधीषि यत्र भा । ७।१

उपार इ उप+ऋ अधी अप्प्वि यम् । उपाय्रे ।उपोषि । "यदि ल्लायायु उलोचन उपारे' ऋ ७८६ १ "उपारे उपायते उपोषि" भा ।

उपारच इ उपेत न रपर्य मन इपो । उपेत्वाचरितामे "इप न पश्चारचं" ऋ ८११ २। उपारचे आयुर्वा उपेत वसिम् हैवे न रणमे हपारच: भा ।

उपारत त्रि उप+आ+रम क्त । ।प्रतिनिवृत्ते"उपारताः पश्चिमरात्रगोचरात्" किरा ।

उपारम्भ उप+आ+रभ-घञ् यम् । आरम्भे "यम उपो-पारम्भे विनियोग उपादजि"

उपार्जन न उप+अर्ज्जि ल्युट् । सम्पादनदुपादान

येषुनु च मम्पमर्दं ११८ इ इतिषः "उपार्जन

पराथाद उच्च सम्पुणास्य यम् दापा । भम्। उपार्जन सम्पर्द्दि त्रि ।

उपालब्ध त्रि उप+आ+लभ-क्त । तिरस्कारेण निन्दिते

उपालम्भ इ उप+आ-लभ मु घञ् च । निन्दापूर्वकति

कारे। साक्ष। उपालम्भन मध्ये च । वर्ण्यं वि यम । उपालम्भ दिवसीवे कोप उपराणम्भः उत्सोपव वाहरा ए. । तिरस्कारेऽपि न च उपालम्भ इत्येव ।

उपावर्त्तन न उप+आ+वृत-ल्युट् । ।प्रत्यागमने प्रान्तशी ।"बहुपावर्तनमपि मे नः रघु ।१पुनी भ्रमे च ।

उपाहृत त्रि उप+आ+हृ क्त । ।उपनायकदान उपाग- तं विनिवेशितवने २प्रतिनिवेदने च ।"उपाहृतम् धर्मो- यम नापी इति यम र म अतिमहराणम् ।

उपाहृत् स्त्री उप+आ हृ-क्विप् । ।आवर्जिते वस्तौ पारचो ।"अत है उपाहृतः नत्वा म उपाहः नव ११ ८। उपांशामर्द्दनाद्य अनुपसीनवर्णितावा-च महमानु नैरसो । २निर्भी च । उप+आ+हृ क्विप् । उपाहृत्य मत स्त्री

उपाश्रम इ उपाश्रितमाश्रय व्या च । ।आश्रमे वापचमभादरदीवारी ।"उपायमानमपाद् रात्रया पितृवामतपि" भाध्य ११७ । "उपाश्रयाद् रात्र मनादरामायु द योनावोनायु" मीम्र । आप्ये

याम । २आश्रमवनीमे याम ।

उपाश्रय इ उप+आ+श्रि-अपाद् । । आश्रयार्थे "मानुषीपाणयोसिन्नस्वकाज्ञाविनाशे वम्रा वर्ष वि वर्षु । २आश्रयणीये "रामवीर्य हि वर्षेयतये समय भय" भा आम ३४ । "म हि उपाय । यरीं इःविनाशानुपायः" भा च ६११ च । आवे यच । २आयते ।

उपाश्रित त्रि उप+आ+श्रि-कर्मणि क्त । अवलम्बो मनीवपाषिम्"अमोपाश्रित हिये महर्षिहिवमेरु ।" भा भा ११७ उपाश्रितैषि शमपरम् । वरि इ। २आश्रये त्रि ।

उपासक त्रि उप+आस ण्वुल् । ।सेवके २उपासनाकर्त्तरि "निगमवादिविशेषम निपुणवक्तारयरैतिकः । वदन माना विधार्थ माहुपोषमक्का' बैरा । २तत्र इको वह विविधवनार् उपासयु क्रियां वाक्लिवद् सीन । वैवस्वृतेषु आचारवाचेषु यथा सतकपुराणम "वाता रात्र समधर्य वापाय उपासवयु । यथं वर्षय भाषा पञ्चयादि च । आवसयाच्छुदकलोपवासिम इया । प्रव्रज्यारपच्चच पितामहवेय च । प्रदेषार योगायम्मापादि हादश इया इति । उपासक लिक-वासदरपश्च विश्वमालिका बामो विद्या । या च योषद्दुपादिविवादोषप्रवर्ष्टद वया निवुणै अध्वीव वा वामाप्रदेवेद आत्मवने विद्व वश ऋहचोपासोवैन उपासनीय: अवता वर्षे वहिर्व सह उपाय् इति

मान् उपासीत यथाक्रतुरस्मिन् लोके भवति तथेतः प्रेत्य भवति स क्रतुं कुर्वीत” इत्युपक्रम्य “मनोमयः प्राणशरीर” इत्यादिना छा० उ० “उपासनायां तत्तद्गुणोपाधयोऽभिहिता निर्गुणे प्रथमं चित्तप्रवेशासम्भवेन सगुणे एव मनोऽभिनिवेश्यम् ततो निविष्टमनस चित्तैकाग्र्यम् ततः उपासितेश्वरानुग्रहादेव समाधियोगसिद्धिः” इति पात० सू० भाष्ययोर्दर्शितम् । “ईश्वरप्रणिधानाद्वा” सू० “प्रणिधानाद्भक्तिविशेषादावर्जित ईश्वरस्तमनुगृह्णाति अभिध्यानमात्रेण” व्यास भा० “प्रणिधानाद्भक्तिविशेषात् मानसाद्वाचिकात् कायिकाद्वा आवर्जितः अभिमुखीभूतस्तमनुगृह्णाति अभिध्यानमनागतेऽर्थे इच्छा, इदमस्याभिप्रेतमस्त्विति, तावन्मात्रेण न व्यापारान्तरेण” विव० । तादृशेश्वरोपासनाऽसमर्थस्य तु प्रथमं स्थूलादिभ्यो विविच्यात्मनः इन्द्रियाद्यात्मकतया चिन्तनं कार्य्यं तच्चिन्तने च फलमुक्तं वायुपु० । “दश मन्वन्तराणीह तिष्ठन्तीन्द्रियचिन्तकाः । भौतास्तु शतसंख्याणि तिष्ठन्ति विगतज्वराः । पूर्णं शतसहस्रं तु तिष्ठन्त्यव्यक्तचिन्तकाः” विवृतञ्च तत् पात० भाष्यविवृतौ वाचस्पतिना “अव्यक्तमहदहङ्कारपञ्चतन्मात्रेष्वन्यतममात्मत्वेन प्रतिपन्ना तदुपासनागततद्वासनावासितान्तःकरणाः पिण्डपातानन्तरमव्यक्तादीनामन्यतमे लीनाः” उक्ततत्तत्कालपर्य्यन्तं तिष्ठन्तीत्यर्थः । उपासनशब्दे अधिकं वक्ष्यते । तन्त्रोक्ता उपासकाश्च पञ्चविधाः पञ्चदेवतोपासकत्वात् । “शाक्ताः शैवाश्च गाणपत्याः सौराश्च वैष्णवाः क्रमात् । उपासकाः पञ्चविधास्तन्त्रशास्त्रविधानतः” । पुनस्ते त्रिविधाः । “सात्त्विको राजसश्चैव तामसश्चेति ते त्रिधा” । प्रकारान्तरेणापि यथा-सम्भवं त्रिधा । “पशुर्वीरस्तथा दिव्य आचारभेदतस्त्रिधा”

उपासङ्ग पु० उपासज्यन्ते शरा अत्र उप+आ+सन्ज–आधारे घञ् । तूणे । “पूर्णे च यस्य नाराचा सहस्रा लोमवाहिनः । समन्तात् कलधौतास्या उपासङ्गे हिरण्मये” भा० वि० ४२ अ० “एतान् सर्वानुपासङ्गान् क्षिप्रं वहन्तीह मे रथे” वि० ४५ अ० भावे घञ् । २समीपासङ्गे च ।

उपासन न० उपास्यन्ते शराः क्षिप्यन्ते यत्र अस उप+अस–क्षेपे आधारे ल्युट् । १शरक्षेपणाभ्यासार्थे शराभ्यासे अमरः । उप+आस–भावे ल्युट् । २चिन्तने मनने ३सेवने च “नित्यनैमित्तिकप्रायश्चित्तोपासनैः” “उपासनानि शाण्डिल्यविद्यादीनि” “उपासनस्य चित्तैकाग्र्यं परं प्रयोजनम् अर्चिरादिमार्गेण ब्रह्मलोकप्राप्तिरवान्तरफलम्” इति वेदान्तसारः । “आचार्य्योपासनं शौचं स्थैर्य्यमात्मविनिग्रहः” इत्युपक्रम्य “एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा” गीतायाम् आचार्य्योपासनस्य ज्ञानसाधनत्वेन ज्ञानत्वमुक्तम् आचार्य्योपदेशं विना हि ज्ञानानुत्पत्तेः “आचार्य्योपासनं वेदशास्त्रार्थेषु विवेकिता” इत्युपक्रम्य “एतैरुपायैः संयुक्तः सत्त्वयुक्तोऽस्ततो भवेत्” याज्ञ० तद्धेतुत्वमुक्तम् । “आचार्य्यमग्निकार्य्यञ्च सन्ध्योपासनमेव च” मनु । ब्रह्मण उपासनानि च वेदे नानाविधान्युक्तानि तत्र प्रतीकोपासनेतरेषामवान्तरफलमर्चिरादिमार्गेण ब्रह्मलोकप्राप्तिः । प्राप्तब्रह्मलोकस्य तत्र श्रवणमननादिसम्भवेन क्रममुक्तिः “न स पुनरावर्त्तते” इति श्रुतेः तत्र प्राप्तविवेकस्यैवावृत्त्यभावस्तिरोधाने “तत्र प्राप्तविवेकस्यानावृत्तिश्रुतिः” सा० सू० उक्तं । अतएव “इमं मानवं नावर्त्तन्ते” इति श्रुतौ इममिति इदमा विशेषणात् मानवान्तरे आवृत्तिरिति सूचितम् । कार्य्यब्रह्मणोऽधिकारसमाप्तिपर्य्यन्तं तत्रस्थायिनस्तु तेन सहैव मोक्षः । “कार्य्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परमभिधानात्” शा० सू० उक्तेः ब्रह्मणा सह ते सर्वे सम्प्राप्ते प्रतिसञ्चरे । परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम्” श्रुतेः । प्रतीकोपासनायां तु नार्चिरादिना ब्रह्मलोकप्राप्त्यादि फलम् किन्तु तत्तच्छास्त्रोक्तं फलं तत्र तावत् प्रतीकोपासनं तत्फलञ्च शा० सू० भाष्ययोर्दर्शितं यथा “न प्रतीकेन हि सः” “मनो ब्रह्मेत्युपासीतेत्यध्यात्मम्” “अथाधिदैवतमाकाशो ब्रह्मेति” तथा “आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशः”, “स यो नाम ब्रह्मेत्युपास्ते” इत्येवमादिषु प्रतीकोपासनेषु संशयः किमेष्वात्मग्रहः कर्त्तव्यो न वेति । किन्तावत् प्राप्तं तेष्वात्मग्रह एव युक्तः कस्मात्? ब्रह्मणः श्रुतिष्वात्मत्वेन प्रसिद्धत्वात् प्रतीकानामपि ब्रह्मविकारत्वात् ब्रह्मत्वे सत्यात्मत्वोपपत्तेरित्येवं प्राप्ते ब्रूमः । न प्रतीकेष्वात्ममतिं बध्नीयात् न हि स उपासकः प्रतीकानि व्यात्मत्वेनाकलयेत् । यत्पुनर्ब्रह्मविकारत्वात् प्रतीकानां ब्रह्मत्वं ततश्चात्मत्वमिति, तदसत् प्रतीकाभावप्रसङ्गात् विकारस्वरूपोपमर्देन हि नामादिजातस्य ब्रह्मत्वमेवाश्रितं भवति स्वरूपोपमर्दे च नामादीनां कुतः प्रतीकत्वमात्मग्रहो वा । न च ब्रह्मण आत्मत्वाद्ब्रह्मदृष्ट्युपदेशेष्वात्मदृष्टिः कल्प्या कर्त्तृत्वाद्यनिराकरणात् कर्त्तृत्वादिसर्व्वसंसारधर्म्मनिराकरणेन हि ब्रह्मण आत्मत्वोपदेशनिराकरणेन चोपासनविधान

लोकपर्य्यन्तेषु तत्क्रतुन्यायेन प्रधानक्रतुनामैव तत्प्राप्ति र्नेतरेषामिति गम्यते" भा० । "विशेषञ्च दर्शयति" सू० । "नामादिषु च प्रतीकोपासनादिषु पूर्व्वस्मात् पूर्व्वस्मात् फलविशेषमुत्तरस्मिन्नुत्तरस्मिन्नुपासने दर्शयति 'यावन्नाम्नो गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति' 'वाग्वाव नाम्नो भूयसी' 'यावद्वाचो गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवति' 'मनो वाव वाचो भूयः' इत्यादिना । स चायं फलविशेषः प्रतीकतन्त्रत्वादुपासनानामुपपद्यते, ब्रह्मतन्त्रत्वे तु ब्रह्मणोऽविशिष्टत्वात् कथं फलविशेषः स्यात् ? । तस्मान्न प्रतीकालम्बनानामितरैस्तुल्यफलत्वमिति" भा० ।

उपासनञ्च मानसव्यापारो यद्यपि देहव्यापारानपेक्षस्तथापि आसीनस्यैव सम्भवति नान्यस्य यथाह शा० सू० भाष्ययोः" "आसीनः सम्भवात्" सू० । "कर्म्माङ्गसम्बन्धिषु कर्म्मतन्त्रत्वादासनादिचिन्तनेऽपि सम्यग्दर्शने वस्तुतन्त्रत्वात् ज्ञानस्य इतरेषूपासनेषु किमनियमेन तिष्ठन्नासीनः शयानो वा प्रवर्त्तेतोत नियमेन आसीन एवेति । तत्र मानसत्वादुपासनस्यानियमः शरीरस्थितेरित्येवं प्राप्ते ब्रवीति आसीन एवोपासीतेति कुतः ? सम्भवात् । उपासनं नाम समानप्रत्ययप्रवाहकरणं न च तद्गच्छतो धावतो वा सम्भवति गत्यादीनां चित्तविक्षेपकरत्वात् । तिष्ठतोऽपि देहधारणे व्यापृतं मनो न सूक्ष्मवस्तुनिरीक्षणक्षमं भवति । शयानस्याप्यकस्मादेव निद्रयाऽभिभूयते । आसीनस्य त्वेवं जातीयको भूयान्दोषः सुपरिहर इति सम्भवति तस्योपासनम्" भा० । "ध्यानाच्च" सू० "अपि च ध्यायत्यर्थ एषः यत्समानप्रत्ययप्रवाहकरणं, ध्यायतिश्च प्रशिथिलाङ्गचेष्टेषु प्रतिष्ठितदृष्टिष्वेकविषयाक्षिप्तचित्तेषूपचर्य्यमाणो दृश्यते ध्यायति बको ध्यायति प्रोषितबन्धुरिति । आसीनश्चानायासो भवति । तस्मादप्यासीनकर्म्म उपासनम्" भा० । "अचलत्वञ्चापेक्ष्य" सू० । "अपि च ध्यायतीव पृथिवीत्यत्र पृथिव्यादिष्वचलत्वमपेक्ष्य ध्यायतिवादो भवति तच्च लिङ्गमुपासनस्यासीनकर्म्मत्वे" भा० । "स्मरन्ति च" सू० "स्मरन्त्यपि च शिष्टा उपासनाङ्गत्वेनासनम्" "शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः" इत्यादिना अतएव च पद्मकादीनामासनविशेषाणामुपदेशो योगशास्त्रे" भा० । उपासनञ्चामरणात् भूयः कर्त्तव्यमित्यपि तत्रैवोक्तम् ।

"आ प्रायणात् तत्रापि हि दृष्टम्" सू० । "आवृत्तिः सर्व्वोपासनेष्वादर्त्तव्येति स्थितमाद्येऽधिकरणे । तत्र यानि तावत् सम्यग्दर्शनार्थान्युपासनानि तान्यवघातादिवत् कार्य्यपर्य्यवसानानीति ज्ञातमेवैषामावृत्तिपरिमाणं न हि सम्यग्दर्शने कार्य्ये निष्पन्ने यत्नान्तरं किञ्चिच्छासितुं शक्यम् अनियोज्यब्रह्मात्मत्वप्रतीतेः शास्त्रस्याविषयत्वात् । यानि पुनरभ्युदयफलानि तेष्वेषा चिन्ता किं कियन्तंचित्कालं प्रत्ययमावर्त्त्योपरमेत् उत यावज्जीवमावर्त्तयेदिति । किन्तावत् प्राप्तं कियन्तंचित्कालं प्रत्ययमभ्यस्योत्सृजेत् आवृत्तिविशिष्टस्योपासनशब्दार्थस्य कृतत्वादित्येवं प्राप्ते ब्रूमः । आ प्रायणादेवावर्त्तयेत् प्रत्ययम्, अन्त्यप्रत्ययवशाद् अदृष्टफलप्राप्तेः । कर्म्माण्यपि हि जन्मान्तरोपभोग्यं फलमारभमाणानि तदनुरूपं भावनाविज्ञानं प्रायणकाले आक्षिपन्ति । "सविज्ञानो भवति" "सविज्ञानमेवान्ववक्रामति" "यच्चित्तस्तेनैष प्राणमायाति प्राणस्तेजसा युक्तः सहात्मना यथा सङ्कल्पितं लोकं नयतीति" चैवमादिश्रुतिभ्यः तृणजलायूकानिदर्शनाच्च । प्रत्ययास्त्वेते स्वरूपानुवृत्तिं मुक्त्वा किमन्यत् प्रायणकाले भावनाविज्ञानमपेक्षेरन् । तस्माद्ये प्रतिपत्तव्यफलभावनात्मकाः प्रत्ययास्तेषु प्रायणादावृत्तिः । तथा च श्रुतिः "स यावत्क्रतुरयमस्माल्लोकात् प्रैतीति" प्रायणकालेऽपि प्रत्ययानुवृत्तिं दर्शयति । स्मृतिरपि "यं यं वापि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् । तं तमेवैति कौन्तेय ! सदा तद्भावभावितः" इति "प्रयाणकाले मनसाऽचलेनेति" च । "सोऽन्तवेलायामेतत् त्रयं प्रतिपद्येतेति" च मरणवेलायां कर्त्तव्यशेषं श्रावयति" भा० । प्रतीकभिन्नेषु उपासनेषु अर्च्चिरादिमार्गेण ब्रह्मलोकप्राप्तिः फलम् । "अर्च्चिरादिना तत्प्रथितेः" शा० सू० भाष्ययोरुक्तम् तच्च अर्च्चिरादिमार्गशब्दे आतिवाहिकशब्दे च उक्तम् । युच् उपासनाप्यत्र स्त्री । "न्यायपर्य्येषणीयस्य मननव्यपदेशभाक् । उपासनैव क्रियते श्रवणानन्तरागता" कुसु० । सेवने च "उपासनामेत्य पितुः स्म सृज्यते" नैष० । शाण्डिल्योक्ता भक्तिरूपोपासना भक्तिशब्दे वक्ष्यते ।

उपासा स्त्री उप+आस भावे अ । उपासने "उपासाविश्वस्य सर्वथामात्मम्" शा० सू० ।

उपासादित त्रि० उप+आ+सद–णिच् कर्म्मणि क्त । १प्राप्ते भावे क्त । २प्राप्तौ न० तत् प्राप्तमनेन इष्टा० इनि उपासादितिन् प्राप्तवति स्त्रियां ङीप् ।

उपासित त्रि० उप+आस–सेवनार्थत्वात् कर्म्मणि क्त । कृतोपासने यस्योपासनं कृतं तस्मिन् देवादौ ।

उपास्ति स्त्री उप+आस–क्तिन् स्त्रीप्रत्ययत्वेऽपि वा० युच् च वा न क्तिनोबाधकः । उपासनायाम् "स्वर्गापवर्गयोर्मार्गमामनन्ति

वान् पुष्करैर्योऽमीध्येन च्छविया सुरान् । श्रिय प्रतत्-प्रवृत्तेन तर्पयिष्यामः कामदाः । तदस्माकं गुरुस्त्वं हि प्रायदस्य मन्वावत । अद्यप्रभृति नो राजा त्वमिन्द्रो वै भव प्रभो ! । तथाण्यं काञ्चने पूर्णैर्द्दिव्यस्य पयसो घटैः। एभिरद्याभिषिच्यस्व मया हस्तावमामितैः । अहं किलेन्द्रो देवानां त्वञ्चगामिन्द्रतां गतः । गोविन्द इति लोकास्त्वां स्तोष्यन्ति भुवि शाश्वतम् । ममोपरि यथेन्द्रस्त्वं स्थापितो गोभिरीश्वरः । उपेन्द्र इति कृष्ण । त्वां गास्यन्ति दिवि देवता" ।

"तत प्रवस्तु तान् दृष्ट्वा घटान् दिव्यपयोधरान् । अभि-षेकेन गोविन्दं योजयामास योगवित् । दृष्टाऽभिषिच्य-मानं तं गावस्ताः सह यूथपैः । स्तनैः प्रस्रवसयुक्तै-र्सिषिचु कृष्णमव्ययम् । मेघाय दिवि सस्थाभिः सा-न्वताभि समन्तत । सिषिचुस्तोयधाराभि सिच्यमानं तमव्ययम् । वनस्पतीना सर्वेषां सुधावेन्दुनिभं पयः । ववर्षं पुष्पवर्षैश्च नेदुस्तूर्याणि चाम्बरे । स्तुवन्ति चैनम सर्वे वाग्भिर्मन्त्रपरायणाः । एकार्णवविनिर्मुक्तम् दधार वसुधा वपु । प्रसादं सागरा जग्मुर्वर्षाता जगद्धिताः । मार्गस्थो विबभौ भानु सोमो नक्षत्रसंयुत । ईतय प्रशम जग्मुर्जग्मुर्निर्वैरतां न्टपा । प्रवालपल्लवयुता पुष्प-वन्तश्च पादपाः । मदं प्रसुस्रुवुर्नागा यातास्तोष वने मृगाः । धातुदृता भान्तरूपैर्धातुभिर्भान्ति पर्वताः । देव-लोकोपमो लोकस्तृप्तोऽमृतरसैरिव । आसीत् कृष्णाभि-षेके हि दिव्य स्वर्गरसोक्षितः । अभिषिक्तन्तु त गोभिः शक्रो गोविन्दमव्ययम् । दिव्यमाल्याम्बरधर देवदेवोऽन्न मोदिदम् । एष ते प्रथमः कृष्ण ! नियोगो गोषु यः कृत "। हरिवं १७अ०। "शक्रस्तु स्वयमागत्य दैवतैः सह सम्वृतः । अभिषिच्याब्रवीत् कृष्णमुपेन्द्रेति शचीपतिः"। वासुदेवस्ये-वेन्द्रेण उपेन्द्रनाम्नाऽभिषेकः कृत इत्युक्तम् । भा०दस्क०२२ अ० त वामनस्यैव तन्नामतोक्ता यथा वामनेन बवेर्दमनाम न्तरम् । "कश्यपस्यादितेः प्रोक्तं सर्वभूतभवाय च । लोकानां लोकपालानामकरोत् वामनं पतिम् । वेदानां सर्वदेवानां धर्मस्य यशसां श्रिय । मङ्गलानां व्रतानाञ्च कल्प स्वर्गापवर्गयो । उपेन्द्र कल्पयाञ्चक्रे इति सर्व-विभूतये इति" "प्राप्य त्रिभुवनञ्चेन्द्र उपेन्द्रभुजपालित" इति तत्रैव । वामनस्य उपेन्द्रत्वमिन्द्रानुजातत्वात् वासु देवस्य त पूर्वोक्तप्रकारेण तन्नामता उभयोरेव एक परमेश्वरांशत्वात् विरोधः । "वदिन्द्रमन्दिरमुपेन्द्र । यद्दय" माघे नारदस्य वासुदेवसम्बोधनतया प्रयोग ।

उपेन्द्रवज्रा स्त्री "उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ" इति छ०र० उक्ते एकादशाक्षरपादके छन्दोभेदे । अस्याश्च इन्द्रवज्रया संमेलने यथोपजातिस्त तथा इन्द्रवज्राशब्दे दर्शितम् ।

उपेय त्रि० उप+इण्–यत् । १उपायसाध्ये, २प्राप्तव्ये च । ३उपगम्ये "उपेतारमुपेयञ्च सर्वोपायाश्च कृत्स्नश" मनु "घातितेनात्तुपेयास्ता" मनु ।४अन्विष्य गम्ये "भूधरस्थि-रमुपेयमागतम्" माघ । "उपेयमन्विष्य गम्यम्" मल्लि०

उपेयिवस् त्रि०उप+इण–क्वसु लोकेऽपि नि०। उपगते "प-श्चाद्दमुपेयुषे"कुमा० "उपेयिवांसि कर्त्तारः पुरीमाजात शात्रवीम् । राजन्यकानि" "उपेयुषोमोक्षपथ मनस्विनः" माघ। स्त्रियां ङीपि उपेयुषी ।

उपोढ त्रि० उप+वह्–क्त । सन्निवेशविशेषयुक्ते १व्यूढे सैन्ये २निकटे, "तदुपोढैश्च नभश्चरैः इपतृकः"किरा०। "वराह मुपोढैः प्रत्यासन्नैः" मल्लि० । ३ऊढे कृतविवाहे च । भावे क्त । सैन्यविन्यासभेदे व्यूहे न० ।

उपोत त्रि०उप+वेञ् क्त । उपस्यूते । गौरा०ङीप् । पूति-काया स्त्री शब्दरत्ना०

उपोत्तम त्रि० उपगतमुत्तमम् अव्यवधानेन अत्या० स० । उपान्तिमे अन्त्यात् पूर्व्वतने । "गुरूपोत्तमयो" असङ् गोत्रे" । "योपधाद्गुरूपोत्तमाद्वुञ्" "भत्त्युपोत्तमम्" "उपोत्तमं रिति" पा०

उपोदक पु० उपगतमुदकम् अत्या०स० । उदकसमीपस्थे । "प्रजापतौ त्वा देवतायामुपोदके" यजु०२५,६, "अय वै लोक उपोदकस्तदेम प्रजापतौ देवतायामुपोदके लोके निदधाति" शत०ब्रा०१३,८,२,२, सामीप्ये अव्ययी० । २उदकसमीपे अव्ययम् ।

उपोदकी स्त्री उपगतमुदकमत्र गौरा०ङीप् । पूतिकायाम् (पुइशाक) । राजनि० । "द्वादश्यां पारणं कुर्य्याद् व-र्ज्जयित्वाप्युपोदकीम्"रै०त०कूर्मपुराणम् ।

उपोदिका स्त्री उपाधिकमुदकं यत्र उदादेश सञ्ज्ञायां कन् अतइत्त्वम् । पूतिकायामके अमरः तत्पाकादि प्रकारगुणादि वैद्यके उक्तम् ।"एकाण्डं पञ्चमीपेता किमन्यर्थ्यं स्नानान्तरं । तच्छु वैरानतव्याजैर्हैमत्येषा उपोदिका । वटपत्रवग्मुभ-पत्रिका परितप्तैतैलसुपाचिता । नवच्छिन्नपाकसुवासिता परिमोमृषितवर्विकायिका । सुतप्तवतैलविपाचिता सुध-नाम्नतक्रसुपाचिता । छूपोटिकाव्यभक्षिता भोश्न-राश्य रसमाप्यमर्त्त्वी । पोदिका शीतला बल्या श्लेष्मला

[illegible] ।

उपाश्रय पु [illegible] ।

उपास्य त्रि उप+आस–[illegible] ।

उपासित त्रि [illegible] उप+आ–[illegible] ।

[illegible]

उपेक्षक त्रि उप+ईक्ष–ण्वुल् । [illegible]

उपेक्षण न उप+ईक्ष–ल्युट् । [illegible]

उपेक्षणीय त्रि उप+ईक्ष–अनीयर् । [illegible]

उपेक्षा स्त्री उप+ईक्ष–अ । [illegible]

उपेत त्रि उप+इण्–क्त । [illegible]

[illegible]

उपेन्द्र पु [illegible]

[illegible]

वान् पुष्करैर्दिव्यैर्मेध्येन हविषा सुरान्। अपि च त्वत्प्रसादेन तर्पयिष्यामः कामदाः। तदस्माकं गुरुस्त्वं हि प्राणदश्च महाबल। अद्यप्रभृति नो राजा त्वमिन्द्रो वै भव प्रभो!। तस्मात्त्वं काञ्चनैः पूर्णैर्दिव्यस्य पयसो घटैः। एभिरद्याभिषिच्यस्व मया हस्ताग्रनामितैः। अहं किलेन्द्रो देवानां त्वं गवामिन्द्रतां गतः। गोविन्द इति लोकास्त्वां स्तोष्यन्ति भुवि शाश्वतम्। ममोपरि यथेन्द्रस्त्वं स्थापितो गोभिरीश्वरः। उपेन्द्र इति कृष्ण। त्वां गास्यन्ति दिवि देवताः"।

"ततः शक्रस्तु तान् गृह्य घटान् दिव्यपयोधरान्। अभिषेकेण गोविन्दं योजयामास योगवित्। दृष्ट्वाऽभिषिच्यमानं तं गावस्ताः सह यूथपैः। स्तनैः प्रस्रवयुक्तैः सिषिचुः कृष्णमव्ययम्। मेघाश्च दिवि हृष्टाभिः सामृताभिः समन्ततः। सिषिचुस्तोयधाराभिः सिच्यमानं तमव्ययम्। वनस्पतीनां सर्वेषां सुस्रावेन्दुनिभं पयः। ववर्षुः पुष्पवर्षं च नेदुस्तूर्याणि चाम्बरे। स्तुवन्ति मुनयः सर्वे वाग्भिर्मन्त्रपरायणाः। एकार्णवविनिर्मुक्ता दधार वसुधा वपुः। प्रसादं सागरा जग्मुः प्रवाता जगद्धिताः। मार्गस्थो विबभौ भानुः सोमो नक्षत्रसंयुतः। रेतश्च प्रथमं जग्मुर्जग्मुर्निर्वैरतां नृपाः। प्रवालपत्रप्रभवाः पुष्पवन्तश्च पादपाः। मदं प्रसुस्रुवुर्नागा याताश्चोपं वने मृगाः। अलङ्कृता भान्तरूपैर्धातुभिर्भान्ति पर्वताः। देवलोकोपमो लोकस्तृप्तोऽमृतरसैरिव। आसीत् कृष्णाभिषेके हि दिव्यः स्वर्गरसोक्षितः। अभिषिक्तन्तु तं गोभिः शक्रो गोविन्दमव्ययम्। दिव्यमाल्याम्बरधरं देवदेवोऽब्रवीदिदम्। एष ते प्रथमः कृष्ण! नियोगो गोषु यः कृतः"। हरिवं १७अ०। "शक्रस्तु जयमागम्य दैवतैः सह सत्वरः। अभिषिच्याब्रवीत् कृष्णमुपेन्द्रेति शचीपतिः"। वासुदेवस्यैवेन्द्रेण उपेन्द्रनाम्नाऽभिषेकः कृत इत्युक्तम्। भा०स्क०२२ अ० तु वामनस्यैव तन्नामतोक्ता यथा वामनेन ववैर्दसनाम स्वरम्। "ब्रह्मप्रसादितो मौल्यै सर्वभूतभवाय च। लोकानां लोकपालानामकरोत् वामनं पतिम्। वेदानां सर्वदेवानां धर्मस्य यशसां श्रियः। मङ्गलानां व्रतानाञ्च स्वर्गापवर्गयोः। उपेन्द्रं कल्पयाञ्चक्रे इति सर्वविभूतये इति" "प्राप्य त्रिभुवनञ्चेन्द्र उपेन्द्रभुजपालितम्" इति तत्रैव। वामनस्य उपेन्द्रत्वमिन्द्रानुजातत्वात् वासुदेवस्य तु पूर्वोक्तप्रकारेण तन्नामता उभयोरेव एकपरमेश्वरांशत्वान्न विरोधः। "तदिन्द्रसन्दिष्टमुपेन्द्र! यद्वचः" माघे नारदस्य वासुदेवसम्बोधनतया प्रयोगः।

उपेन्द्रवज्रा स्त्री "उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ" इति वृ०र० उक्ते एकादशाक्षरपादके छन्दोभेदे। अस्याश्च इन्द्रवज्रया संमेलने यथोपजातित्वं तथा इन्द्रवज्राशब्दे दर्शितम्।

उपेय त्रि० उप+इण्–यत्। १उपायसाध्ये, २प्राप्ये च। २उपगम्ये "उपेतारमुपेयञ्च सर्वोपायांश्च कृत्स्नशः" मनु "ज्ञातिस्नेहानुपेयात्ता" मनु। ३अन्विष्य गम्ये "भूधरस्थिरमुपेयमागतम्" माघ। "उपेयमन्विष्य गम्यम्" मल्लि०

उपेयिवस् त्रि० उप+इण–क्वसु लोकेऽपि नि०। उपगते "पश्चाद्वेदमुपेयुषे" कुमा० "उपेयिवांसि कर्त्तारः पुरीमाजातशालिनीम्। राजन्यकानि" "उपेयुषो मोक्षपथं मनस्विनः" माघ। स्त्रियां ङीपि उपेयुषी।

उपोढ त्रि० उप+वह–क्त। सन्निवेशविशेषयुक्ते १व्यूढे सैन्ये २निकटे, "तदुपोढैश्च नभश्चरैः पृषत्कः" किरा० "वराहमुपोढैः प्रत्यासन्नैः" मल्लि०। ३ऊढे कृतविवाहे च। भावे क्त। सैन्यविन्यासभेदे व्यूहे न०।

उपोत त्रि० उप+वेञ् क्त। उपस्यूते। गौरा० ङीष्। पूतिकायां स्त्री शब्दरत्ना०

उपोत्तम त्रि० उपगतमुत्तमम् अव्यवधानेन अत्या० स०। उपान्तिमे अन्त्यात् पूर्व्वतने। "गुरूपोत्तमयोः ष्यङ् गोत्रे"। "योपधाद्गुरूपोत्तमाद्वुञ्" "भस्युपोत्तमम्" "उपोत्तमं रिति" पा०

उपोदक पु० उपगतमुदकम् अत्या०स०। उदकसमीपस्थे। "प्रजापतौ त्वा देवतायामुपोदके" यजु०२५,६, "अथ यं लोक उपोदकस्तदेनं प्रजापतौ देवतायामुपोदके लोके निदधाति" शत०ब्रा०१२,८,२,२, सामीप्ये अव्ययी०। २उदकसमीपे अव्ययम्।

उपोदकी स्त्री उपगतमुदकमत्र गौरा०ङीष्। पूतिकायाम् (पुइशाक)। राजनि०। "द्वादशीं पारणं कुर्य्याद् वर्ज्जयित्वाप्युपोदकीम्" ऐ०त०कूर्म्मपुराणम्।

उपोदिका स्त्री उपाधिकमुदकं यत्र उदादेश स्वार्थे कन् अतइत्वम्। पूतिकायामके अमर तत्पाकादि प्रकारगुणादि वैद्यके उक्तम्। "एकाङ्गं पञ्चमोपेता विमन्थ्यं ग्रनान्तरैः। तद्गुणैरामतव्यासैर्न्यस्येषा उपोदिका। षटपत्रयच्छुभपत्रिका परितप्ततैलसुपाचिता। नवहिङ्गुवासवासिता परिमोक्षभिन्नविकारिका। सुतप्ततैलविपाचिता सुघनाम्लतक्रसुपाचिता। उपोदिकाऽभ्यर्च्चिता भोक्तुराशु रसभावनं करी। पोदिका शीतला वृष्या स्वेप्सिता

प्रत्रो०। सप्तम्यर्थे तल् अयच्। उभयत्र द्वयोरित्यर्थे अव्य० "उभयत्रचरौ मुनीन्द्राः" जातकप०'द्वौ दैवे पितृकार्ये त्रीनेकैकमुभयत्र वा' छन्दो०। अह्नि द्युस् एद्युस् वा-च्यच्। उभयद्युस् उभयेद्युस् च द्वयोरह्नोरित्यर्थे अव्य०। "यो अन्येद्युरुभयद्युरभ्येति" अथ०१.२५,४। "उभयेद्युस्तथा प्राप्तौ परोपोष्या मनःपिभि" स्मृतिः।

उभय त्रि०उभ+अयच्। द्वयवने द्वित्वविशिष्टे अस्य द्वित्वबोधकत्वेऽपि एकवचनान्ततयैव प्रयोगः न द्विवचनप्रयोगः। त्रि०स्त्री०। "उभयमानशिरे वसुधाधिपाः" रघुः। सर्वादि० सर्वनामकार्यम्। उभयस्मै उभयेषाम्। 'यथा न उभयेषाममृत मर्त्यानाम्' ऋ०१,२६,९। जसि वा घौ। उभये उभया। "परेश्वर उभया अमित्रा" ऋ०२,१२, १८। "ये जना उभये भुञ्जते विशः" २,२४।१०। "किं तत् साध्यं यदुभये साधयेयुर्न सङ्गताः" रघुः। स्त्रियां गौरा० ङीप्। "उभयीं सिद्धिमुभाववापतुः" रघुः।

उभय(त्र)चर पु स्त्री० उभयत्र उभयोर्वा चरति चर–ट। भूम्यन्तरिक्षचरे पक्षिभेदे स्त्रियां ङीप्। सूर्याक्रान्तराशेर्द्वितीयस्थग्रहयोगभेदे स्त्री "सूर्याद्व्ययेऽपि च धने च तयोभयत्र सस्यैर्विना विधुमुपगन्ति खगैस्तु योगान्। वेशी च वोशिमुभयत्रचरीं मुनीन्द्रा सन्ति फलानि विविधानि वदन्ति तेषाम्" "समो राजोभयचरीप्रभवो बहुभृत्यभाक्" जातकपद्धतिः।

उभयतोदत्(न्त) पु स्त्री उभयतोदन' दन्तपङ्क्तिरस्य वा दन्तादेशः। उभयदन्तपङ्क्तियुक्ते मनुष्यादौ। "पशून् मृगान् मनुष्यांश्च व्यालांश्चोभयतोदतः" मनुः। स्त्रियां ङीप्। दन्तादेशाभावपक्षे तत्र वार्थे स्त्रियां वा ङीप्। "उभयतोदन्ताः प्रजाः प्रजायन्ते" शत०ब्रा०१,६,३,२,

उभयतोमुख त्रि० उभयतो मुखे यस्य। द्विमुखे मृत्पात्रादौ "उभयतोमुखाभ्यां पात्राभ्याम्" शत०ब्रा० ४,७,१,७, स्त्रियां स्वाङ्गत्वाभावे टाप् स्वाङ्गे तु ङीप्। उभयतोमुखी धेनुः। "सवत्सा रोमतुल्यानि युगान्युभयतोमुखी। दातास्याः स्वर्गमाप्नोति पूर्वेण विधिना ददत्। यावद्वत्सस्य पादौ द्वौ मुखं योनौ च दृश्यते। तावत् गौः पृथिवी ज्ञेया यावद्गर्भं न मुञ्चति" याज्ञ०उक्तो धेनुभेदः। अत्र कालत्वमेव उत्क्रान्तिर्न प्रयोक्ता। "उत्क्रान्ते तु प्रसवस्य सद्योत्क्रान्तिसह्यये। तथ्य सम्प्रदद्ये नाम्ना गावमुदक्रान्तिर्विधताम्" विधा० पा० यह्नानमन्त्रः।

उभयतःशीर्ष्णी स्त्री उभयतः शीर्षे यस्याः. शीर्षादेशः ङीप् अल्लोपः विसर्गस्य वा षः। उभयतः शीर्षेत्युभयप्रायणीयोदयनीयायां गवि "अदितिरस्युभयतःशीर्ष्णी" यजु० ४,१९, "उभयतः शीर्षे यस्या ज्योतिष्टोमस्याद्यन्तयोः प्रायणीयोदयनीययोः शीर्षत्वम् "द्वे शीर्षे प्रायणीयोदयनीये' याज्ञिके" वेददी०।

उभयवेतन पु०उभयोर्भेद्ये स्वामिनि च वेतनं यस्य अयच्। द्रुतभेदे यो हि स्वामिसकाशात् प्रच्छन्नं भवति स्वदेशात्तदुर्भेद्यपक्षगते तदीयदासत्वमात्मानं ख्यापयित्वा तत्सकाशात् भवति स्वकार्येऽपि पूर्वस्वामिनोऽस्वदेशभृतिमिपक्षयार्थमुत्तरस्य सचिवादिभेदं जनयति स उभयवेतन उच्यते। "यन्त्रातदोषैर्दोषत्वे स्वद्रुप्योभयवेतनैः। भेद्याः शत्रोरभिव्यक्तशासनैः सामवायिकाः" माघ। तात्पर्यदूतास्य मुद्राराक्षसे चाणक्यप्रेषिता बहवो वर्णिताः ते च मलयकेतोः प्रधानसचिवादीन् राक्षसादीन् ततो विभिद्य चाणक्यकार्यं साधितवन्तः तच्च तत एवावसेयं विस्तरभयान्नोक्तम्।

उभयादन्ति अव्य०उभौ दन्तौ प्रहरणं यत्र युद्धे द्विदण्ड्या० इच् समा०अयच्। उभयदन्तसाधे युद्धे एवम् उभयाञ्जलि उभयाबाहु उभयाङ्गुलि उभयाकर्णि इत्यादयोऽपि नि० साध्याः तत्तत्साध्यायुद्धे। उभाङ्गुलि उभाकर्णि उभाबाहु उभादन्ति इत्यादय नि० साधवः तत्र नायच्। तेऽपि तत्तदर्थेषु।

उम् अव्य० उ–वा० डुमि। १रोषे, २स्वीकारे, ३प्रश्ने च।

उमा स्त्री ओः शिवस्य मा लक्ष्मीरिव उ शिवं माति मन्यते पतित्वेन मा+क वा। शिवपत्न्याम् १दुर्गायाम् "उ मेति मात्रा तपसो निषिद्धा पश्चादुमाख्यां सुमुखी जगाम" इति कुमारे निरुक्तायां २पार्वत्याम्। "यदाङ्ग तपसे पुत्री वनं गन्तुं च मेनका। उ मेति तेन चोमेति नाम प्राप तदा सती" कालि०पु०। "मात्रा निषिद्धा तपसे यदा सा ययावुमाख्यां भवभक्तिभाविनी" शिवपु० अत्र पक्षे उ मेति शब्दः नामहेतुत्वेनास्त्यस्याः अर्शआ०अच् 'यस्येति' पा० अल्लोपे टाप्। 'उमामुखे बिम्बफलाधरोष्ठे' "उमामुखन्तु प्रतिपद्य लोला" "उमावृषाङ्कौ शरजन्मना यथा" "उमा वधूर्भवान् दाता" इति च कुमा०। "नियोजयिष्यामस्तु उमाया चन्द्रशेखरम्" शि०पु० उमामाहेश्वरव्रतम्। व्रतशब्दे वक्ष्यते। वे–बा० मक् सम्प्रसारणम्। ३हरिद्रायाम् ४अतसीवृक्षे (मसिना) उमाकट उम्य, औमीन। ५कीर्त्तौ ६कान्तौ ...

उमाकट पु [illegible]

उमागुरु पु [illegible]

उमाचतुर्थी स्त्री [illegible]

उमापति पु [illegible]

उमावन न [illegible]

उमावनवास पु [illegible]

उमासुत पु [illegible]

उमेश पु [illegible]

उम्बी स्त्री [illegible]

उम्बर पु [illegible]

उम्भि [illegible]

उम्म न [illegible]

उम्लोचा स्त्री [illegible]

उर [illegible]

उरःकपिका स्त्री [illegible]

उरस् पु स्त्री [illegible]

उरःसूत्र पु [illegible]

उरस्त्राण पु [illegible]

उरःस्थान न [illegible]

उरग्यामन पु [illegible]

उरङ्ग पु स्त्री [illegible]

उरङ्गम पु स्त्री [illegible]

उरण पु स्त्री [illegible]

उरणाख पु [illegible]

उरल पु स्त्री [illegible]

उरभसारिका स्त्री छन्दतोक्ते कीटभेदे कीटशब्दे विवृतिः ।

उररी अव्य० उर-बा०अराक् । १अङ्गीकारे, २विस्तारे च । ऊर्जि चास्य गतित्वात् तेन सह समास उररीकृत्य इति "कान्तमिव भेदमुररीकृत्य" मा०द० । घञ् उररीकार अङ्गीकारे पु० । क्त । उररीकृत स्वीकृते त्रि० ।

उरल त्रि० उर-बा० कलच् । गतियुक्ते ततो बला०चतुरर्थ्यां यत् । उरल्य तत्सन्निकृष्टदेशादौ त्रि० ।

उरश पु० मुनिभेदे तस्यापत्यम् पाठान्तरे तिका०फिञ् औरशायनि तस्य भर्गा०स्त्रिया तत्प्रत्ययस्य न लुक् औरशायनी ।

उरश्छद पु० उरश्छाद्यतेऽनेन छद-णिच्-घ सुक्स । कवचे

उरस् बलार्थे कण्ड्वा०प०अक०सेट् । उरस्यति बलवान् भवतीत्यर्थे औरसीत् औरसीत् उरस्याम्(साम्)बभूव चास चकार

उरस् न०ऋ-असुन् धातोरुश्च रपर । वक्षःस्थले ।"कवाटविस्तीर्णमनोरमोरःस्थलस्थितश्रीललनस्य तस्य" "जनितमुदमुदस्यादुच्चकैर्वक्षिप्रतोर स्तनियतनिपतत्श्रीमुतां गृहवान् स" माघ । "उरोऽकुञ्चितपत्तन अवनमदबन्धोऽरुरम्"माघती० अस्य ब०व०अन्तस्य स्वकप्रसमा० 'व्यूढोरस्को वृषस्कन्धः" रघु । 'प्रमयेन पिनोरस्क 'कुमा० । क्वचिन्न ।"हारोरा वनमार सा' सुप्रसिद्धपदम् । तेन निर्मित अण् औरस, पुत्रभेदे "औरस क्षेत्रजश्चैव दत्त कृत्रिमएव चेति"याज्ञ० इ०उरोजातमात्रे च औरस भवस् । पक्षे यत् उरस्य । वक्षोगते । २श्रेष्ठे न० । तस्य इत०अन्ते अच् समा० । अश्वोरस अश्वप्रधाने । २मुनिभेदे पु०तस्यापत्यम् तिका० फिञ् औरसायनि । उरसवत् भर्गादिकार्यम् । उर मायस्येनास्य अर्शआ० अच् । उरस मनस्तोरस्के त्रि० । पाठान्तरे तिकादिषु उरसशब्दोऽपि पठ्यते उरसवत् फिञ् भर्गादिकार्यं च ।

उरसिज पु० उरसि जायते जन-ड त० सप्तम्या अलुक् । स्त्रीवक्षोजाते स्तने । "परिपस्पृशिरे केन पीनैरुरसिजैर्मुहुः" रामा० । उरसिजातोरसिरुहादयोऽप्यत्र । "प्रेमानामुरसिरुहेषु पारकीयाम्" माघ

उरसिल त्रि०उर प्रायस्येनास्त्यस्य पिच्छा०इलच् । प्रशस्तोरस्के । पक्षे मतुप् मस्य वः। उरस्वत् तदर्थे स्त्रियां ङीप् ।

उरस्कट पु० उर' कटते आवियतेऽनेन कट-करणे घञर्थे क । १बालानामुपवीतभेदे वर्तीवे वक्षोपवीताकारे २वस्त्रभेदे च । (बुकवाहाक) । लिका० ।

उरस्तस् अव्य०उरसैका दिक् तसि, पञ्चम्यायर्थे तसिल् वा । १हृदयप्रदेशभवे पृष्ठे २वक्षः इत्याद्यर्थे च भवत विस्तात्

स्वरितस्वर इतिभेद । [स्युट् । उरस्त्राणमप्यत्र न० ।

उरस्त्र न० उरस्त्रायते त्रै-क । वक्षोर के कवचे । करणे

उरस्य पु०उरसैका दिक यत् । वक्षःसंक्रदेशगत "क्रमेण पाद्यु रस्येन वक्षो यस्य विदारितम्" सु०त निर्मिताद्यर्थे यत् । २पुत्रे

उरी अव्य०उर-गतौ बा० ईक् । १अङ्गीकारे, २विस्तारे च । ऊर्यादि० ऊर्जि गतित्वम् तेन समा० । ल्यप् उरीकृत्य "तदुरीकृत्य कृतिभिर्वाचस्पत्य प्रतायते' मा०

उरीकार पु० उरी+कृ-घञ् । १स्वीकारे, विस्तारे च ।

उरीकृत त्रि० उरी+कृ-क्त । १अङ्गीकृते, २विस्तृते, च ।

उरु त्रि० ऊर्णु-कु नुलोपो ह्रस्वश्च । १विशाले, २बहुनि च "विस्तीर्णं हृदयमुरस्वरमकाश तेऽगाध निखिलमनन्तमामनन्तम्" भा० व्या० २२अ० । ३बहुले निघ० "त्रिविज्ञाता उरुक्रया" ऋ०१,२,९, 'उरुत्र' बहुनिवासो" भा० 'रथे युञ्जन् रुचक्रे" । ४विस्तीर्णे च उरुत्वस्य विस्तारणीयत्तत्वात् । "जनाय उरु यात सुजनिमा चकार" ऋ०७,१००,४, "स्त्रिमदुरुचितौ स्पोहि" ऋ०६,८४१, उरुगाय: "उरुगव्यूतिरभयानि" ऋ० ९,९०,४, अह्नोविदस्मा उरुपक्तिरञ्जुत" २,२६,४, "अम्यामिमरस्यधारामरकृतम्" ८,१,१०, "उरुप्रथा प्रथमानम् यजु०२०,३९, "गाथयोरो रथ उरुयुगे" ऋ० ८,९८,९, १५दार्मे च 'गतोरुमार्गा "माघ भाषितउस्कत्वात् क्लीबे तृतीयाद्यपि वा पु वत् । उरवे उरुणे इत्यादि स्त्रिया गुणवचनत्वात् वा ङीप् । "पिरोभिस्ते स्पर्धीतोर्वी" सनमारकृत उरु " मत उरोर्न्तेव इत्या० इमनिच् । वरिमन् तद्भावे । पक्षे त्व, उरुत्व न०। तल् उरुता स्त्री अण् औरव न० । तद्भावे ।

उरुकाल पु० उरु काल पाकोऽस्य । (राखालशशा) १महाकालकतायाम्" रत्नमा० । कर्म० । २दीर्घकाले ।

उरुक्रम पु० उरव भूम्यादिव्यापकत्वात् क्रमा० पादविक्षेपा यस्य । १वामनरूपे भगवदवतारे"यस्योरुषु त्रिषु विक्रमणेष्वधिक्षियन्ति भुवनानि विश्वा" ऋ०१,१५४,२, "यस्य विष्णोरुरुषु विस्तीर्णेषु त्रिषु स्थानेषु विक्रमणेषु पादप्रक्षेपेषु विश्वा सर्वाणि भुवनानि भूतजातान्याश्रित्य निवसन्ति च विष्णु' स्तूयते" भा० । इति तस्योरुक्रमत्वे विक्रमुक्तम् । "य न इन्द्रो वरुणस्ति य नो विष्णु रुरुक्रम ' ऋ०१,९०,९, उरु विस्तीर्णं क्रामति पादान् विक्षिपतीत्युरुक्रम विष्णु भा० । उरु प्रधान पदमाश्रम क्रामति क्रम-

उमाषाढ पु॰ [illegible]

उमागुरु पु॰ [illegible]

उमाचतुर्थी स्त्री॰ [illegible]

उमापति पु॰ [illegible]

उमावन न॰ [illegible]

उमासहाय पु॰ [illegible]

उमासुत पु॰ [illegible]

[illegible]

उरग पु॰ स्त्री॰ उरसा गच्छति उरस्+गम–ड [illegible]

उरगभूषण पु॰ [illegible]

उरगराज पु॰ [illegible]

उरगाशन पु॰ [illegible]

उरङ्ग पु॰ स्त्री॰ उरसा गच्छति उरस्+गम–ड [illegible]

उरङ्गम पु॰ स्त्री॰ उरसा गच्छति उरस्+गम–खच् [illegible]

उरण पु॰ स्त्री॰ [illegible]

उरणाख्य पु॰ [illegible]

उरण्ड पु॰ स्त्री॰ [illegible]

उरुष्या स्त्री उरुष्य रक्षणमिच्छति क्यच् अ यलोपः रक्षणेच्छायाम् । "उरुष्या पायुरभवत् सखिभ्यः" ऋ० ६,४४,७ । "उरुष्या रक्षणेच्छया" भा० तृतीयाया लुक् । तत उ । "उरुष्यु रक्षणेच्छावति "इमे मा पीता यशस उरुष्यवोरथम्" ऋ० ८,४८,५ । "उरुष्यवः रक्षाकामाः" भा० ।

उरूची स्त्री उरु अञ्चति क्विप् ङीप् अल्लोपे पूर्व्वाणो दीर्घः । अतिव्यापिन्यां स्त्रियाम् । "उरूची विश्वे यजते निपातम्" ऋ० ४,५६,४ । "स न उरूची भवतु स्वधाभिः" ऋ० ७,३५,२ 'विश्रयमाणो अमतिमुरूचीम्' ऋ० ७, ४५,२ "या ते जिह्वा मधुमती सुमेधा अग्ने देवेषूच्यत उरूची" ऋ० २,५७,५ । स्त्रीभिन्ने उर्व्यच् तदर्थे यस्कादावपि उरुच उरुचा इत्यादि ।

उरूणस् त्रि० उरु दीर्घं नासिके तस्य नसादेशः वेदे नि०पात्य दीर्घश्च । दीर्घनासिकायुक्ते "उरूणसावसुतृपा" ऋ० १०,१४,१२ ।

उरोज पु० उरसि जायते जन—ड "जे विभाषा" पा० सप्तम्या लुक् । स्तनने "दधदुरोजद्वयमुर्व्वशीतुलाम्" 'रेजाते रुचिरतयामुरोजकुम्भौ" माघ स्तनादिकं सूक्ष्मरूपेण जन्मकाले उत्पन्नमपि यौवने उद्भिद्यते । यथाह भावप्रका० । 'बालानां शुक्रमस्त्येव किन्तु सौक्ष्म्यान्न दृश्यते । तेषां तदेव तारुण्ये पुष्टत्वाद्व्यक्तिमेष्यति कुसुमानां प्रफुल्लानां गन्ध प्रादुर्भवेद्यथा । रोमराज्यादयः पुंसां नारीणामपि यौवने । प्रायस्तेन तयोर्भेदो ज्ञेयो व्याख्यानतः स च" । तथा च पुंसां रोमराजीश्मश्रुप्रभृतयः नारीणां तु रोमराजीस्तनस्तन्यार्त्तवप्रभृतय" । आर्त्तवस्तनोद्भेदकालश्च एकादशवर्षादुत्तरं स्मृतावुक्तः । "अष्टवर्षा भवेद्गौरी नववर्षा तु रोहिणी । दशमे कन्यका प्रोक्ता तत ऊर्द्धं रजस्वला" उ०त० स्मृतिः । इदमपि सम्भावितविषयम् पात्रभेदेन तत उत्तरमपि भवतीति लोके दृश्यते सम्भावनाभिया दशमाद्द्वादशीक् देयेति तत्त्वम् । उच्यते तु द्वादशवर्षोपरि रज सम्भव उक्तः । "वत्सराद्द्वादशादूर्द्ध्वं रजः स्त्रीणाम् मासि मासि त्र्यहं स्रवेत् । वत्सरात् द्वादशादूर्द्ध्वं याति पञ्चाशत क्षयम्" एवं पद स्तनोद्भेदस्याप्युपलक्षणम् । गर्भिण्याः पीनस्तनत्वे दुग्धवत्त्वे च कारणमुक्तम् भा०प्र० । "स्त्रीणाम् गर्भिणीनां स्त्रीणामार्त्तव वहानां स्रोतसां गर्भेणावरोधादार्त्तवं न स्रवति तदेव प्रतिहतमूर्द्ध्वमागतमुपचीयमानमपरा भवति शेषञ्चोर्द्ध्वतरमागत पयोधरौ याति तस्माद् गर्भिण्याः पीनोन्नतौ पयोधरौ भवतः" इति । उरोभूषणतयोऽप्यत्र "उरोभुवा कुम्भयुगेन जृम्भितम्" नैष० ।

उरोभूषण न० उरो भूष्यतेऽनेन भूष—करणे ल्युट् ६त० । १वक्षोऽलङ्कारे हारे । उरोभूषयति ल्यु । २तदर्थे त्रि० ।

उरोबृहती स्त्री वैदिके छन्दोभेदे । "बृहती जागतस्त्रयश्च गायत्राः । पथ्या पूर्व्वश्चेत्तृतीय । न्यङ्कुसारिणी द्वितीय । स्कन्धग्रीवी क्रौष्टुकेः । उरोबृहती यास्कस्य" कात्या० उक्तेः यास्कमते द्वितीयचरणस्य जागतात्मकत्वे अन्येषां त्रयाणां गायत्रात्मकत्वे च सा भवतीत्यर्थः ।

उरोहस्त न० उरसि हस्तचपेटाघातोऽत्र । बाहुयुद्धभेदे बाहुयुद्धप्रकारः भा०स०२२अ० दर्शितः यथा "करग्रहणपूर्व्वन्तु कृत्वा पादाभिवादनम् । कक्षैः, कक्ष्या विधुन्वानावास्फोट तत्र चक्रतुः । स्कन्धे दोर्भ्यां समाहत्य निहत्य च मुहुर्मुहुः । अङ्गमङ्गैः समाश्लिष्य पुनरास्फालनं विभो । । चित्रहस्तादिकं कृत्वा कक्षाबन्धं च चक्रतुः । गलगण्डाभिघातेन सस्फुलिङ्गेन चाशनिम् । बाहुपाशादिकं कृत्वा पादाहतशिरावुभौ । उरोहस्तं ततश्चक्रे पूर्णकुम्भौ प्रयुज्य तौ । करसम्पीडनं कृत्वा गर्जन्तौ वारणाविव । नर्दन्तौ मेघसङ्काशौ बाहुप्रहरणावुभौ । तलेनाहन्यमानौ तु अन्योन्यं कृतवीक्षणौ । सिंहाविव सुसंक्रुद्धावाकृष्याकृष्य युध्यताम् । अङ्गेनाङ्गं समापीड्य बाहुभ्यामुभयोरपि । आवृत्य बाहुभिश्चापि उदरं च प्रचक्रतुः । उभौ कट्यां सुपार्श्वे तु तक्षवन्तौ च शिक्षितौ । अधोहस्तं स्वकण्ठे तूदरस्योरसि चाक्षिपत् । सर्व्वातिक्रान्तमर्य्यादं पृष्ठभङ्गञ्च चक्रतुः । सम्पूर्णमूर्च्छां बाहुभ्यां पूर्णकुम्भं प्रचक्रतुः । तृणपीडं यथाकामं पूर्णयोगं समुष्टिकम् । एवमादीनि युद्धानि प्रकुर्वन्तौ परस्परम्" । व्याख्यातञ्चैतत् नीलकण्ठेन "कक्षै दोर्मूलैः कक्ष्यां प्रकोष्ठगतां रज्जुं धुन्वानौ । यत तत्र कर्णौ आस्फोट चक्रतुः बाहुमूलास्फालनेन अङ्गदमध्यरज्जुं येन प्रमथन्ताविसर्थः । चित्रहस्तादिकं हस्तस्यातिवेगेन आकुञ्चनप्रसारणोपर्यधश्चालनमुष्टीकरणानि चित्रहस्ता आदिपदात् पादस्याप्याकुञ्चनादि । कण्ठाबन्धं परस्परकण्ठाया हस्तौ कृत्वा मर्द्दनम् गण्डेन गण्डेन मालदेशेनाभिघातस्तेन पाषाणद्वयगात्रतलयोरभिघातेन विस्फुलिङ्गोत्पत्त्याऽशनिवज्रमिव सङ्गतावित्यर्थः । बाहुपाशादिकं चरणपाशं आदिशब्दार्थः । पादाभ्याम् आहता

[illegible] । [illegible] ।

उप[illegible] पु० [illegible] ।

उप[illegible] त्रि० [illegible] ।

उप[illegible] त्रि० [illegible] ।

उप[illegible] त्रि० [illegible] ।

उप[illegible] त्रि० [illegible] ।

उप[illegible] पु० [illegible] ।

उप[illegible] त्रि० [illegible] ।

उप[illegible] पु० [illegible] ।

उप[illegible] स्त्री० [illegible] ।

उप[illegible] न० [illegible] ।

उप[illegible] पु० [illegible] ।

उप[illegible] पु० [illegible] ।

उप[illegible] त्रि० [illegible] ।

उप[illegible] त्रि० [illegible] ।

उप[illegible] [illegible] ।

उरुष्या स्त्री उरुष्य रक्षणमिच्छति क्यच् अ यलोपः रक्षणेच्छायाम् । "उरुष्या पायुरभवत् सखिभ्यः" ऋ० ६,४४,७ । "उरुष्या रक्षणेच्छया" भा० तृतीयाया लुक् । तत उ । "उरुष्यु रक्षणेच्छावति "इमे मा पीता यशस उरुष्यवोरथम्" ऋ० ८,४८,५ । "उरुष्यवः रक्षा-कामाः" भा० ।

उरूची स्त्री उरु अञ्चति क्विप् ङीप् अल्लोपे पूर्व्वाणो दीर्घः । अतिव्यापिन्यां स्त्रियाम् । "उरूची विश्वे यजते नि-पातम्" ऋ० ४,५६,४ । "स न उरूची भवतु स्वधाभि" ऋ० ७,३५,२ "विश्रयमाणो अमतिमुरूचीम्" ऋ० ७, ४५,२ "या ते जिह्वा मधुमती सुमेधा अग्ने देवेषूच्यत उरूची" ऋ० ३,५७,५ । स्त्रीभिन्ने उरूच् तदर्थे यथा-दावपि उरूच उरूचा इत्यादि ।

उरूणस् त्रि० उरू दीर्घे नासिके तस्य नसादेशः वेदे नि० णत्व दीर्घेश्च । दीर्घनासिकायुक्ते "उरूणसावसुतृपा" ऋ० १०,१४,१२ ।

उरोज पु० उरसि जायते जन–ड "जे विभाषा" पा० सप्तम्या लुक् । स्तने "दधत्युरोजद्वयमुर्व्वशीतुलाम्" "रेजाते रु-चिरतरामुरोजकुम्भौ" माघ स्तनादिक इत्थमेव जन्म-काले उत्पन्नमपि यौवने उद्भिद्यते । यथाह भाव-प्रका० । "बालानां शुक्रमस्त्येव किन्तु सौक्ष्म्यान्न दृश्यते । तेषां तदेव तारुण्ये पुष्पत्वाद्व्यक्तिमेष्यति कुसुमानां प्रफुल्लानां गन्ध प्रादुर्भवेद्यथा । रोमराज्यादय एवं नारीणामपि यौवने । प्रायस्ते तत्तयोर्भेदो ज्ञेयो व्याख्यात एव च" । तथा च पुंसां रोमराजीश्मश्रुप्रभृतय नारीणां तु रोमराजीस्तनस्तन्यार्त्तवप्रभृतय" । आर्त्त-वस्योद्गमकालश्च द्वादशवर्षादुत्तर इत्युक्तम् । "अष्टवर्षा भवेद्गौरी नववर्षा तु रोहिणी । दशमे कन्यका-प्रोक्ता अत ऊर्द्ध्वं रजस्वला" उ० त० स्मृति । इदमपि स्वभावविशिष्टविषयम् धातुभेदेन तत अवरमपि भवतीति लोके दृश्यते एतदभावनाभिया दशमाब्दादर्व्वाक् देयेति तत्पम् । उक्तं च द्वादशवर्षोपरि रज इत्यत्र उक्तं । "रसादेव रजः स्त्रीणाम् मासि मासि त्र्यहं स्रवेत् । तद्वर्षाद् द्वादशादूर्द्ध्वं याति पञ्चाशतः क्षयम्" रज पद स्तनोद्भेदस्याप्युपलक्षणम् । गर्भिण्याः पीनस्तनत्वे दुग्धवत्त्वे च कारणमुक्तम् भा० प्र० । "स्फीतगर्भायाः स्त्रीणामार्त्तव वहानां स्रोतसां गर्भेणावरोधादार्त्तवं न स्रवति तदेव प्रतिहतमूर्द्ध्व मागतमुपचीयमानमपरा भवति शेषञ्चोर्द्ध्वतर मागत पयोधरौ याति तस्माद् गर्भिण्याः पीनोन्नतौ पयो-धरौ भवतः" इति । उरोभूषणत्वयोऽप्यत्र "उरोभुवा कुम्भ-युगेन जृम्भितम्" नैष० ।

उरोभूषण न० उरोभूष्यतेऽनेन भूष–करणे ल्युट् ६त० । १वक्षोऽलङ्कारे हारे । उरोभूषयति ल्यु । २तदर्थे त्रि० ।

उरोबृहती स्त्री वैदिके छन्दोभेदे । "बृहती जागतस्त्रयश्च गायत्राः । पथ्या पूर्व्वश्चेत्तृतीय । न्यङ्कुसारिणी द्वितीय । स्कन्धोग्रीवी क्रौष्टुकेः । उरोबृहती यास्कस्य" कात्या० उक्तेः यास्कमते द्वितीयचरणस्य जागतात्मकत्वे अ-न्येषां त्रयाणां गायत्रात्मकत्वे च सा भवतीत्यर्थः ।

उरोहस्त न० उरसि हस्तचपेटाघातोयत्र । बाहुयुद्धभेदे बाहुयुद्धप्रकारः भा० स० २२अ० दर्शितः यथा "करग्रहणपूर्वन्तु कृत्वा पादाभिवादनम् । कक्षैः कक्ष्यां वि धुन्वानावास्फोटं तत्र चक्रतुः । स्कन्धे दोर्भ्यां समाहत्य-निहत्य च मुहुर्मुहुः । अङ्गमङ्गैः समाश्लिष्य पुनरास्फालनं विभो । । चित्रहस्तादिकं कृत्वा कक्षाबन्धं च चक्रतुः । गलगण्डाभिघातेन सस्फुलिङ्गेन चाशनिम् । बाहुपाशा-दिकं कृत्वा पादाहतशिराबुभौ । उरोहस्तं ततश्चक्रे पूर्णकुम्भौ प्रयुज्य तौ । करसम्पीडनं कृत्वा गर्जन्तौ वारणाविव । नर्दन्तौ मेघसङ्काशौ बाहुप्रहरणावुभौ । त-लेनाहन्यमानौ तु अन्योन्यं कृतवीक्षणौ । सिंहाविव सु-सङ्क्रुद्धावाकृष्याकृष्य युध्यताम् । अङ्गेनाङ्गं समापीड्य-बाहुभ्यामुभयोरपि । आवृत्य बाहुभिश्चापि उदरं च प्रचक्रतुः । उभौ कट्यां सुपार्श्वे तु तक्षवन्तौ च शि-क्षितौ । अधोहस्तं स्वकण्ठे तूदरस्योरसि चाक्षिपत् । सर्व्वातिक्रान्तमर्यादं पृष्ठभङ्गञ्च चक्रतुः । संपूर्णमूर्च्छां बाहु-भ्यां पूर्णकुम्भं प्रचक्रतुः । तृणपीडं यथाकामं पूर्णयोगं समुष्टिकम् । एवमादीनि युद्धानि प्रकुर्वन्तौ परस्परम्" । व्याख्यातञ्चैतत् नीलकण्ठेन "कक्षैः दोर्मूलैः कक्ष्यां प्रकोष्ठगतां रक्षां धुन्वानौ । यत तत्र कक्षै आस्फोटं चक्रतुः बाहुमूलास्फालनेन शब्दमकुर्व्वाताम् ... कम्पय-न्तावित्यर्थः । चित्रहस्तादिकं हस्तस्यातिवेगेन आकु-ञ्चनप्रसारणोपर्यधश्चालनमुद्दीकरणानि चित्रहस्ता आ-दिपदात् पादस्याप्याकुञ्चनादि । कक्षाबन्धं परस्परक-क्षायां हस्तौ कृत्वा बन्धनम् गलेन गण्डेन गण्डे-नाभिघातस्तेन पाषाणयोरिवाङ्गयोस्तयोरभिघातेन वि-स्फुलिङ्गोत्पत्त्याऽशनि वज्रमिव अस्तजतुरित्यर्थः । बाहुपा-शादिकं चरणपाश आदिपदार्थः" । पादाभ्याम् आहता

दृष्टान्ते पुरूरवसिम्बधे उर्वशीत्यादयोऽप्यत्र ।

उर्वारु पु० उरु-यथा तथा ऋच्छति ऋ-उण् । कर्कट्याम् । स्वार्थे कन् अत्रैव । "उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात्" ऋ० ७,५९,१२, । यजु० ३,६० "उर्वारुकमिव बन्धनादितो मुक्षीय मामुतः" ३,६०, अत्र उर्वारुमपि बन्धनाधिष्ठानिबन्धनत्वात् ऋच् । उर्वारु तदर्थे 'बिन्वथ बन्धनं मूलमूर्वारो इव" अथ० ६,१४,१,

उर्वी स्त्री उरु+गुणवचनत्वात् स्त्रियां वा ङीप् । विस्तृतायां स्त्रियाम् "उर्वी धराम्" उरुपदे उदा० पृथिव्यां च तस्याः विस्तृतत्वात् तथात्वम् । "तेहुर्वीनिर्धितपश्चतुपदं प्रवेश" माघ० । "एष वदामनामुर्वी यथावेकपुरमिव" "स्थितः सर्वोन्नतेनोर्वीम्" रघुः वेद "पृथ्वीनुमित्यादिना" पा० सवर्णदीर्घ डियाजादेशः "विष्णुर्नक्षोद उर्विया व्यचेत्" ऋ० १,८२,१२, "उर्विया भवति" भा० "प्रतीची चक्षुरुर्विया विभाति" १ ८२,८ । इत्यादाम् निरु० ।

उर्वीधर पु० उर्वीं धरति धृ-अच् ६त० । पर्वते तेषां भौमकदलेष पाखण्डनेन पृथिव्याधारकत्वात् तथात्वम् भूधरादयोऽप्यत्र "गर्भोऽभवत् भूधरराजपत्न्या" कुमा०

उर्वीधव पु० ६त० । पृथिवीनाथे राजनि । उर्वीशोर्वीश्वर मयादयोऽप्यत्र

उर्वीभृत् पु० उर्वीं बिभर्ति धारयति पालयति वा भृ-क्विप् तुक् ६त० । पर्वते राजनि च तत्र पृथिवीभृद्दरणीभृदादयोऽप्यत्र । "उदयति च यदङ्गुतमाधिभिर्पर्वतोऽस्मिन्नुदितबिम्बम च यत् । अनुमितोऽपि हि धापमिरोधयाम् अभिचरा न तापकरोऽनलः" नैष० तत्र पर्वतोऽस्तु राजा पर्वतस्य पथा व्यभिचारस्य साध्यसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वरूपः तेन साध्ये तत्समानाधिकरण्यभिचारस्य उपाधिवादे चिन्तामणौ यदुक्तः तत्र उपाधिपक्षे दर्शितम्

उर्वीरुह पु० उर्व्यां रोहति रुह-क ७त० । वृक्षे "भिर पक्षयोर्वीरुहस्थितिनुभिः" माघ

उर्व्या स्त्री उर्वीभा० अ० यत् उर्वीपथ । भङ्गप्रे "कृष्णाणाग्र-र्व्याया मादित्या" शत० ब्रा० १,५,१,१७, "उर्व्यायां भवत्ते" भा०

उल दाहे (भौवा०)पर०सक०सेट् । ओलति औलीत्

उल पु० उल-दाहे कर्मणि घञर्थे क । मृगभेदे "उलो-कविकणो दपदयत्ते धान्ये" यजु० २४,३१ । "उलोऽमृगभेद." वेददी० । तत्र चतुर्थ्यां मना०य । उलश्च मतत्रमलिखद्वेशादौ त्रि० ।

उ(ओ)लड उत्क्षेपे दादिस् वा चुरा० उभ० पक्षे भ्वा० पर० सक० सेट् । उ(ओ)लण्डयति ते उ(ओ)लण्डति ओलि-लण्डत् । न औलण्डीत् अत्र धातु औ'दत् इत्येके ।

उलन्द्र(न्द) पु० राजभेदे तेन निर्वृत्तम् चतु० अण्यादि० वुञ् । औलन्द्र(न्द)कः तन्निर्मितपुरादौ त्रि०

उलप पु० न० वल-वपच पृषोदरादित्वम् । कोमलतृणवल्लुतायां बलायाम् तृणभेदे न० (उलूखड) । "नगोपलपस्थानमाभः" "उर्वोर्ध्वमारूढपुनर्नवमूलपोपशोभिताय निःक्षत्रदेव तथापवमात्" माघ ।

उलप्य पु० उलपे भव यत् । रुद्रभेदे । "नमोऽस्तु च्यावनाय" यजु० १६,४५, रुद्राध्याय

उलिन्द पु० न० वा० किन्दच् पृष० । देशभेदे उणादिकोष ।

उलु त्रि० उलू रुचक । बहति कर्दिडस्म्मद्दे च किलादौ क्लीनित्वर्थे मङ्गभेदे "मकारे तुमचचनस्य" पा० मकारे द्वित्वम् । उलूलु उदमकारे । "उर्द्धं वक्तृधाविन-च्युतेश्च" नैष० "अथदजायत घोषवादिश्च जायमान घोषा उलूलवोऽनूदतिष्ठन् सर्वाणि च भूतानि सर्वे च कामास्तस्मात्सूर्योदयं प्रति प्रत्यायनं प्रति घोषा उलूलवोऽनुतिष्ठन्ति" छा० उ० । "उलूलवः उद्धरव विश्वो-गंधराः" भा०भा० ।

उलुप पु० वल पाल्यते रक्ष्यते अस्मात् वा रलयोः-अपादाने घञर्थे क रस्य ल । उलपवत्ते । 'तपोलुपसृपासहिष्णुर्भैरोरिवानागमरीपरि' भाद०

उलुलि पु० उल-उलि । ध्वनिस्वनकशब्दे । "एवम् घोषा उलूलयः केतुमन्त उदीरताम्" अथ० ४,१८,६,

उलूक पु० वल-ऊकच पृषोदरादित्वम् । पेचके, जातित्वात् स्त्रियां ङीप् उलूकीति च तासांमाया: कन्यायाः गर्भः स्त्रियाम् अपि "षट् सुतासु महाभागास्ताम्रायाः परिकीर्तिताः" इत्युपक्रम्य 'शुकी श्येनी भासी क्रौञ्ची गृध्री मद्गुरुलूकीकाम्' विष्णुपु० । २इन्द्रे, कैतव्ये ३दुर्योधनदूतभेदे ४ऋषिभेदे । (उलुखड़) "त्यजति मुदमलूक, प्रीतिमाँश्चक्रवाक" माघः "यत्नोऽचिरे काकोलूक" "अहरह्यामतं धरेत्" मनु० "यदुलूको वदति मोघमेतत्" ऋ०१०,१६५,४, "तितिधाय्येव सर्वोत्सुका, काकोलूकैव भक्षणम्" मनुः । अत्र काकोलूकैरित्युक्तेः काकोलूकमित्यादि विरोधे समासारम्भविधानं नायिकमिति गम्यते । "उलूकान् सृजते काकी श्येनी श्येनान् व्यजायत" भा०आ०६३ । उलूकनामा दूतश्च युधिष्ठिरादीनां समीपे दुर्योधनेन प्रेषित यथा "ध्यातुर्योपप्लुवे

लक्ष्मीरिव विनिपतन्तीषु" किरा० । उल्काकारणम् श्रीपतिना "याश्च गतिर्दिवि भवेत् पतनेन गम्यास्तारकाः सकलखेचरतोऽतिदूरे । तिष्ठन्ति या अपि वनोऽङ्गतयश्च ताराश्चन्द्रादयोऽपि निवसन्ति तदन्वितास्ताः । शीतांशुरश्मिजलमयाः सपनात् स्फुरन्ति तासामपूर्वद्रुमाद्यलक्षिसत्त्वा । पूर्व्वार्जितैस्तु सुकृतैरपगतेऽपि तारा: पतन्ति कुर्वन्ति तदुपाश्रयेन' । ४ अवलम्बनटेरनुक्रा २ गुल्मरूपव्यक्षादिदोषिते (मशाल) इति प्रसिद्धे २ दीपभेदे च । "तुलाराशिं गते भानौ अमापार्श्वे नराधिप' । स्नात्वा देवान् पितॄन् भक्त्या सम्पूज्याथ प्रणम्य च । कृत्वा तु पार्व्वणश्राद्धं दधिक्षीरगुडादिभिः । ततोऽपराह्णसमये घोषयेन्नगरे नृप । लक्ष्मीः सम्पूज्यतां लोकाः । उल्काभिश्चापि चेष्टताम् ति॰त॰ज्यो॰ उल्कादाने दर्शद्वैधे निर्णयः । 'तुलासंस्थे सहस्रांशौ प्रदोषे भूतदर्शयोः । उल्काहस्ता नराः कुर्युः पितॄणां मार्गदर्शनम्" ति॰त॰ज्यो॰वचनात् प्रदोषव्यापिदर्शे कार्य्यम् । उभयत्र प्रदोषप्राप्तौ परदिने एव, युग्मादिवाक्यात् । "दण्डैकरजनीयोगो दर्शस्य स्यात् परेऽहनि । तदा विहाय पूर्व्वेद्युः परेद्युः सुखरात्रिका" ज्योतिर्वचनाच्च । उभयत्र प्रदोषाप्राप्तावपि उल्कादानं पूर्व्वाह्णपार्व्वणानुरोधात् न पूर्व्वदिने मृताहे ये प्रकुर्व्वन्ति उल्काग्रहणमेतम् । निराशाः पितरो यान्ति शापं दत्त्वा सुदारुणम्' ज्योतिर्वचनात् । उल्काग्रहणादि पितृत्वयत्वात् प्राचीनावीतिना दक्षिणाभिमुखेन कार्य्यम् । "प्राचीनावीतिना सम्यगपसव्यमतन्द्रिणा । पित्र्यमा निधनात् कार्य्यं विधिवद्दर्भपाणिना" मनूक्तेः । तद्दानमन्त्रादि ति॰त॰द्रष्टव्यम् । ४ ज्योतिषोक्ते नाक्षत्रिकदशाभेदे । "मङ्गला पिङ्गला धान्या भ्रामरी भद्रिका तथा । उल्का सिद्धा सङ्कटा च ह्यष्टौ ज्ञेया महादशा "ज्यो॰ । तदानयनञ्च "वह्निभान्नीननक्षत्राज्जन्मर्क्षं चित्रभादयः" इत्युक्ते मतभेदेन कृत्तिकानक्षत्रात् पूर्व्वभाद्रपदचतुर्थपादात् जन्मनक्षत्राद्वाऽऽरभ्य एकैकनक्षत्राभिराश्या क्रमेण मङ्गलादिका दशा भवन्ति इत्येव चतुर्विंशतिनक्षत्रैः निराश्या अष्टौ दशा ज्ञेयाः ततोऽन्तिमत्रिभेषु मङ्गलाद्यास्तिस्रो भवन्ति । एवमन्यत्राप्यूह्यम् । तासां भोगकालश्च । 'एकाद्येकोत्तरा ज्ञेया योगिनीवत्सरा मताः इत्युक्ता मङ्गलाया १ एकोवर्षं पिङ्गलाया २ द्वौ धान्यायास्त्रय, भ्रामर्याः ४ वर्षाः, भद्रिकायाः पञ्च, उल्कायाः षट् सिद्धाया सप्त, सङ्कटाया अष्टौ वर्षाः,

तेषां योगेन ३६ षट्त्रिंशद्वर्षा मङ्गलाद्यानां भोगकालाः, इत्येवं निरूप्य अष्टोत्तरगतवर्षास्ता भोगकालं । अन्तर्दशादिक योगिनीशब्दे वक्ष्यते ।

उल्काचक्र न॰ रुद्रयामलोक्ते पाशमन्त्रशुभाशुभज्ञापक चक्रभेदे 'उल्काचक्रं प्रवक्ष्यामि मन्त्रदोषादिनिर्णयम् । सताराकान्तं शुभं सर्व्वमन्त्रादिविपश्चम् । स्वरान्तदेशावधि नाथ । पृष्ठपर्य्यन्तमेव च । एकरादिस्वरमारभ्य द्वादशाक्षरमात्रकम् । विलिखेत् पूर्व्वदेशे तु शुभाशुभविशुद्धये । त्रयोदशाक्षरान्नाथ । एकविंशाक्षरान्तकम् । नेतव्यं साधकैर्नित्यं पृष्ठस्य समुदाहृतम् । तथा श्रीशुभद मोक्ष कण्ठादिपृष्ठकान्तकम् । द्वाविंशादि चतुस्त्रिंशदक्षरान्तं शुभं मतम् । पृष्ठस्य नापि गृह्णीयान्मन्त्रं तन्त्रं तथा भृगम । गोपैस्त्वापि गृह्णीयात् तदक्षरं गृणु प्रभो' । पञ्चत्रिंशादि चापञ्चाशत्तमान्तमेव च । मस्तकस्य शुभं मोक्षं सुखवर्णान् गृणु प्रभो । त्रिचत्वारिंशदर्णादि एकपञ्चाशदन्तकम् । मुखस्य मन्त्रं मन्त्रो तु न गृह्णीयात् कदाचन । पृष्ठस्य गृणु यत्नेन निरर्थकमष्टार्थिदम् । भ्रमो गात्रस्य पीडाभि देवता कुप्यतेऽनिशम् । द्विपञ्चाशदक्षरादि एकषष्टिमात्रिकान् । वर्णान् पृष्ठस्थितान् मोक्षान् नैव गृह्णीयात् गृणु प्रभो ! । द्विषष्टितमवर्णादि चतुःपञ्चाशदक्षरान्तकम् । अङ्कलोचनमन्त्रस्य तत्त्वमन्यत् रचनास्थितम् । तत् सर्व्वं शुभदं मोक्षं एतदन्यतम गृणु । वैष्णवानाञ्च शैवानां शाक्तानां मन्त्रजापनम् । अन्यदेवेषु भक्तानां भक्तिरुक्तमिदं नृणाम्" । "एतच्च चतुःषष्टिस्वरविवर्णा वर्णाः शम्भुमतोमताः । स्वराविंशतिरेकश्च स्पर्शानां पञ्चविंशतिः । यादयश्च स्मृता ह्यष्टौ चत्वारश्च यमाः स्मृताः । अनुस्वारो विसर्गश्च ≍कं≍पौ चापि पराश्रितौ । दुःस्पृष्टश्चेति विज्ञेयो ऌकारः प्लुत एव च' इति शिक्षोक्तचतुःषष्टिवर्णाभिप्रायं चतुःषष्टेरन्यकथनम् ऌकारस्य दीर्घत्वमतेनेति बोध्यम् ।

उल्काजिह्व पु॰ उल्केव जिह्वाऽस्य । रामा॰ प्रसिद्धे राक्षसभेदे

उल्कामुख पु॰ उल्केव मुखमस्य । प्रेतभेदे "वान्ताश्युल्कामुखः प्रेतो विप्रोधर्म्मात् स्वकात् च्युतः" मनुः (श्यालकेयोयालि) इति प्रसिद्धे जन्तुभेदे स्त्री ङीप् ।

उल्कुषी स्त्री उल्‌-दाहे क्विप् उला दाहेन कुष्णाति कुष क गौ॰ ङीष् । उल्कायाम् । "अगनिरेव प्रथमोऽद्दयाज्ज्यादुल्मुष्टितीय उल्कुषी तृतीय" । 'उल्कुषीमङ्गलीति तृतीयम् 'उल्कुषीव तमस्त्याजो हन्ति' शत-

[illegible] । जम्बू [illegible] । [illegible] ८८ ।

जम्बूमातृ [illegible] जम्बूद्वीप माति मा-क्विप् । [illegible] ।
"[illegible]" [illegible] १ ४,१६ ।
"जम्बूद्वीप [illegible]" [illegible] ।

जम्बूल [illegible] जम्बू [illegible] (जम्बे) [illegible] ।
"[illegible]" [illegible] १०५,१ । [illegible] । [illegible] । जम्बूफल [illegible] । [illegible] ।

जम्बूलमालिक [illegible] । [illegible]
"[illegible]" [illegible] ११८,१२१ ।

जम्बूल [illegible] । [illegible] ।

जम्बूपिप [illegible] । [illegible] ।

जम्बूपो [illegible] ।
"[illegible]" [illegible] ।

[illegible]

जम्भा [illegible] । [illegible] ।
"[illegible]" [illegible] ।

प्रयान्ति विश्विपन्नेषु" किरा० । उल्काकारत्वा-त्तम् ज्योतिर्विदा "यासां गतिर्दिवि भवेत् क्षयितेन गम्या ता-स्तारकाः सकलखेचरतोऽतिदूरे । तिष्ठन्ति या अनि-यतोद्गतयश्च तारा चन्द्रादधोऽपि निवसन्ति तदन्विता या । शीतांशुसञ्जलमयास्तपनात् स्फुरन्ति ताश्चाश्रयपवनमारु-तसन्निवेशा । पूर्वोत्थितेऽस्मिन्नतभागमुपागतेऽपि तारा' पतन्ति कुड्यविद्ध्रतायनेन' । (अनन्तमटेरनुक्ता) २शुष्कतृणतस्नादिदीपिते (मशाल) इति प्रसिद्धे ३दीपभेदे च । "तुलाराशिं गते भानौ अमा-वास्यां नराधिप । स्नात्वा देवान् पितॄन् भक्त्या सम्पू-ज्याथ प्रणम्य च । कृत्वा तु पार्वणश्राद्धं दधिक्षीरगुडा-दिभिः । ततोऽपराह्णसमये घोषयेन्नगरे नृप. । लक्ष्मी सम्प्राप्य शोभा । उल्काभिश्चापि ये चैतान्' ति०त०ज्यो० उल्कादाने दृश्यं द्वैधे निर्णयः । 'तुलासंस्थे सहस्रांशौ प्रदोषे भूतदर्शयोः । उल्काहस्ता नराः कुर्युः पितॄणां मार्गदर्शनम्" ति०त०ज्यो०वचनात् प्रदोषव्याप्तिदर्शे कार्यम् । उभयत्र प्रदोषप्राप्तौ परदिने एव, युग्मादिवा-क्यात् । "दण्डैकरजनीयोगो दर्शस्य स्यात् परेऽहनि । तदा विहाय पूर्वेद्युः परेद्युः सुखरात्रिका' ज्योतिर्वचनाच्च । उभयत्र प्रदोषाप्राप्तावपि उल्कादानं पूर्वोक्तपार्वणानुरो-धात्, न पूर्वदिने भूताहे ये प्रकुर्वन्ति उल्काग्रहणमचेतसः । निराशाः पितरो यान्ति शापं दत्त्वा सुदारुणम्' ज्योतिर्व-चनात् । उल्काग्रहणादि पितृकृत्यत्वात् प्राचीनावी-तिना दक्षिणाभिमुखेन कार्यम् । "प्राचीनावीतिना सम्यग-पसव्यमतन्द्रिणा । पित्र्यमा निधनात् कार्यं विधिवद्दर्भपाणि-ना' मनूक्तेः । तद्दानमन्त्रादि ति०त०उक्तम् । ४ज्योति-षोक्ते नाक्षत्रिकदशाभेदे । "मङ्गला पिङ्गला धान्या भ्रामरी भद्रिका तथा । उल्का सिद्धा सङ्कटा च ह्यष्टौ ज्ञेया महादशाः" ज्यो० । तदानयनञ्च "वह्निभान्मीननक्षत्रा-ज्जन्मर्क्षाच्छ्रिवमादय" इत्युक्तेः मतभेदेन कृत्तिकामतत्वात् पूर्वभाद्रपदचतुर्थपादात् जन्मनक्षत्रावधाऽऽरभ्य एकैकस्या-स्त्रिरावृत्त्या क्रमेण मङ्गलादिका दशा भवन्ति इत्येवं चतु-र्विंशतिनक्षत्रेषु त्रिरावृत्त्या अष्टौ दशा व्यवसेया ततो-ऽन्तिमत्रिभेषु मङ्गलाद्यास्तिस्रो भवन्ति । एवमन्यस्याप्यूह्यम् । तासां भोगकालश्च । 'एकाद्येकोत्तरा अष्टयोगिनीवत्सरा मता' इत्युक्तेः मङ्गलाया १एकोवर्षं पिङ्गलाया २द्वौ, धान्यायास्त्रयः, भ्रामर्याः ४वर्षा, भद्रिकायाः पञ्च, उल्कायाः षट् सिद्धायाः सप्त, सङ्कटाया अष्टौ वर्षाः, तेषां योगेन ३६वर्षा मङ्गलाद्यानां भोगकालाः, इत्येवं त्रिरा-वृत्त्या अष्टोत्तरशतवर्षास्तासां भोगकालः । अन्तर्दशादिकं योगिनीशब्दे वक्ष्यते ।

उल्काचक्र न० रुद्रयामलोक्ते मन्त्रसम्बन्धिशुभाशुभज्ञापके चक्रभेदे 'उल्काचक्रं सर्वसारं मन्त्रदोषादिनिर्णयम् । मतृकाकारभूर्जेषु सर्वमन्त्रादिचिह्नकम् । प्राग्वदेशावधि नाथ । पश्चपर्यन्तमेव च । अकाराद्यरमारभ्य द्वादशा-क्षरमात्रकम् । विलिखेत् पूर्वदेशे तु शुभाशुभविशुद्धये । त्रयोदशाक्षराद्याद्य । एकविंशाक्षरान्तकम् । नेतव्यमाग्न-कोणे च प्रदत्तस्य समुदाहृतम् । तथा श्रीशुभदं प्रोक्तं ष-षठादिपञ्चकान्तकम् । द्वाविंशादि चतुस्त्रिंशदक्षरान्त-शुभमनुम् । पुच्छस्य नापि गृह्णीयात् पश्यन्न तथा भृशम् । शीर्षस्थमपि गृह्णीयात् तदग्रं गृहाण प्रभो' । पञ्चत्रिंशादि द्वाचत्वारिंशद्वर्णान्तमेव च । मस्त-कस्य शुभं प्रोक्तं मुखवर्णान् गृहाण प्रभो । त्रिचत्वारि-शदर्णादि एकपञ्चाशदन्तकम् । सर्वस्वमन्त्रं मन्त्री तु न गृह्णीयात् कदाचन । पुच्छस्य गृहाण यत्नेन निरर्थकमक्षा-दिदम् । अमो नाभस्य पीडाभिः देवता कुप्यतेऽमितम् । द्विपञ्चाशदक्षरादि एकषष्टिमानिकान् । वर्णान् पुच्छ-स्थितान् प्रोक्तान् नेत्रस्थान् गृहाण यत्नतः । द्विषष्टितमव-र्णादि चतुष्षष्ट्यक्षरान्तकम् । ग्रहं लोचनमन्त्रस्तु त-तोऽन्यत् रसनास्थितम् । तत् सर्वं शुभदं प्रोक्तं एतदन्यतमं गृहाण । वैष्णवानाञ्च शैवानां शाक्तानां मन्त्रजापनम् । अन्यदेवेषु भक्तानां भक्तिर्मुक्तिप्रदं स्मृतम्' । "एतच्च चतु-षष्टिस्तिथिवर्णा वर्णाः सम्भवतो मता । स्वरा विंशतिरेकश्च स्पर्शानां पञ्चविंशतिः । यादयश्च स्मृता ह्यष्टौ चत्वारश्च यमाः स्मृताः । अनुस्वारो विसर्गश्च+कपौ चापि पराश्रितौ । दुःस्पृष्टश्चेति विज्ञेयो ऌकारः प्लुत एव च' इति शिक्षो-क्तदिशा गाभिप्राय चतुःषष्ट्यन्यकथनम् ऌकारस्य दीर्घ-स्यानभिमतेनेति बोध्यम् ।

उल्काजिह्व पु० उल्केव जिह्वाऽस्य । रामा० प्रसिद्धे राक्षसभेदे

उल्कामुख पु० उल्केव मुखमस्य । प्रेतभेदे "वान्ताश्युल्कामुख प्रेतो विप्रो धर्मात् स्वकात् च्युतः" मनुः (खेसाड सेयोयालि) इति प्रसिद्धे जन्तुभेदे स्त्री ङीप् ।

उल्कुषी स्त्री उल-दाहे क्विप् उला दाहेन कुष्णाति कुष--क गौ० ङीप् । उल्कायाम् । 'अग्निरेव प्रथमोऽस्याज्ञ सुद्युम्निर्द्वितीय उल्कुषी तृतीया' । 'उल्कुषाम् जहोति तृतीयम्' 'उल्कुषीं तमनुयाजोऽभ्यन्ति' शत-

[illegible]

[illegible] ॥ १२८ । २ २ ।

[illegible]

[illegible]

[illegible]

यतं काष्ठमात्रमीत्रमादिशेत्" प्रा॰त॰संय॰ उक्तौ । "सेकादुत्क्षेखनाल्लेपात् गृहं मार्ज्जनलेपनात्" "सम्मार्ज्जनोपाञ्जनेन सेकेनोल्लेखनेन च" मनु । यज्ञे वह्निस्थापनाङ्गस्थण्डिलादिस्थवालुकादौ रेखाभिः ४चिह्नकरणे । "स्थोल्लेखनात् करोति मेखलादि चेत्"कात्या॰७,४,८ । तदा भूमौ प्राच्या रेखया उल्लेखनान्तं कर्म्म कुर्य्यात्" कर्क । ५घर्षणे च ।

उल्लोच पु॰ ऊर्द्ध्वं लोच्यते उद्+लोच–कर्म्मणि घञ् निष्ठाया सेट्कत्वात् न कुत्वम् । चन्द्रातपे विताने ।

उल्लोप्य न॰ उद्+लुप–यत् । लौकिकगीतिभेदे । तच्च मिताक्षरायां दर्शितं यथा ।
"यस्य पुनश्चित्तवृत्तिर्निराकारालम्बनतया समाधौ नाभिरमते तेन शब्दब्रह्मोपासनं कार्य्यमित्याह । "यथाविधानेन पठन् सामगायमविच्युतम् । सावधानस्तदभ्यासात्परं ब्रह्माधिगच्छति" या॰ । "स्वाध्यायाधिगतमार्गानतिक्रमेण सामगानं सामगीतात्मकत्वेऽपि गायमिति विशेषणम् अगीतमन्त्रव्युदासार्थम् । अविच्युतमस्खलितम् । सावधानः समाध्यनुष्ठानात्मैकाग्र्यचित्तवृत्तिः । पठन् तदभ्यासवशात्तत्र निष्णातः । शब्दाकारशून्योपासने परं ब्रह्माधिगच्छति । तदुक्तम् । "शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छतीति" । यस्य पुनर्वैदिकगीतौ चित्तं नाभिरमते तेन लौकिकगीतानुष्ठानात्मोपासनं कार्य्यमित्याह । "अपरान्तकमुल्लोप्यं मद्रकं प्रकरीं तथा । औवेणकं सरोबिन्दुमुत्तरं गीतकानि च । ऋग्गाथापाणिकादक्षविहिता ब्रह्मगीतिका । गेयमेतत्तदभ्यासकरणान्मोक्षसंज्ञितम् या॰ । "अपरान्तकोल्लोप्यमद्रकप्रकर्य्यौवेणकानि सरोबिन्दुसहितञ्चोत्तरमित्येतानि प्रकरणाख्यानि सप्त गीतकानि । चशब्दादासारितवर्द्धमानकादि गीतकानि गृह्यन्ते । गाथाद्याश्चतस्रो गीतयो गृह्यन्ते । ऋग्गाथाद्याश्चतस्रो गीतिकाः एतदपरान्तकादिगीतजातमध्यारोपितात्मभावमोक्षसाधनत्वान्मोक्षसंज्ञितं मन्तव्यम् । तदभ्यासस्यैकाग्रतापादनद्वारेणात्मैकतापत्तिहेतुत्वात् ।
"चित्तविक्षेपाद्यन्तरायहतस्य गीतज्ञस्य फलान्तरमाह ।" "गीतज्ञो यदि योगेन नाप्नोति परमम्पदम् । रुद्रस्यानुचरो भूत्वा सह तेनैव मोदते" या॰ । "गीतज्ञो यदि कथञ्चिद्योगेन परमम्पदं नाप्नोति । तर्हि रुद्रस्य सचिवो भूत्वा तेनैव सह मोदते" । [२अतिचञ्चले त्रि॰ ।

उल्लोल पु॰ उद्+लोल–घञ् । १महातरङ्गे अमर ।

उल्ब पु॰ उच–समवाये आधारे वन् "उल्वादयश्च" उणा॰नि॰ चस्य वः गुणाभावश्च । गर्भवेष्टनचर्म्मणि "उल्बावृतो गर्भो दश वा मासानन्तः शयित्वा यावद्वाऽथ जायते" छा॰ उ॰ । "उल्बावृत इत्यादि वैराग्यहेतोरिदमुच्यते । कष्टं हि मातुः कुक्षौ मूत्रपुरीषवातपित्तश्लेष्मादिपूर्णे तदनुलिप्तस्य गर्भस्योल्बाऽशुचिपूयावृतस्य लोहितरेतोऽशुचिबीजस्य मातुरशितपीतरसानुप्रवेशेन विवर्द्धमानस्य निरुद्धशक्तिबलवीर्य्यतेजःप्रज्ञाचेष्टस्य शयनं, ततो योनिद्वारेण पीड्यमानस्य कष्टतरा निःसृतिर्जन्मेति वैराग्यं ग्राहयति मुहूर्त्तमप्यसह्ये दश वा मासानतिदीर्घकालमन्तः शयित्वेति" इति शा॰भा॰ । कर्त्तरि वन् । २गर्भे

उल्बण त्रि॰ उल्बात् दानेन वलति पचाद्यच् पृषो॰ । व्यक्ते स्पष्टे उल्बणशब्दे उदा॰ । [ऋ॰ २,६,७ । "कामयमानदाक्षी" भा॰

उश त्रि॰ वश–क । कामयमाने "अपो यदग्न उशधक् वनेषु"

उशत् त्रि॰ वश–शतृ सम्प्र॰ । कामयमाने । "उशन् ह वै वाजश्रवसः सर्ववेदसं ददौ" कठ उ॰ स्त्रियां ङीप् । "उशतीरिव मातरः" अघमर्षणसूक्तम् । सा च अकल्याणायां वाचि शब्दरत्ना॰ । तत्र रुशतीत्येव पाठो युक्तः रुश हिंसायामित्यादिकस्यैव शत्रन्तस्य तद्रूपम् । इति अमरटीकायां भानुजदीक्षितः । उशतीति पाठस्तु लिपिकरप्रमादात् । तन्मूल एव शब्दकल्पद्रुमोऽपि चिन्त्यः वशधातोरिच्छार्थकतया तदर्थस्यासम्भवात् ।

उशनस् पु॰ वश–कनसि सम्प्र॰ । भार्गवे शुक्रे । सौ उशना सम्बुद्धौ उशनन्–उशन,–उशनः । "अध्यापितस्योशनसापि नीतिम्" कुमा॰ । उशनसा प्रोक्तम् अण् । औशनस तत्कृते धर्म्मशास्त्रे "मन्वत्रिविष्णुहारीतयाज्ञवल्क्योशनोऽङ्गिराः" इत्युपक्रम्य "धर्म्मशास्त्रप्रयोजकाः" याज्ञ॰ । तस्येदम् अण् । तदर्थे त्रि॰ स्त्रियां ङीप् औशनसी नीतिः । अयञ्चासुराणां पुरोहितः यथोक्तम् "सुराणामसुराणाञ्च समजायत वै मिथः । ऐश्वर्य्यं प्रति संघर्षस्त्रैलोक्ये सचराचरे । जिगीषया ततो देवा वव्रिरेऽङ्गिरसं मुनिम् । पौरोहित्येन याज्यार्थे काव्यं तूशनसं परे । ब्राह्मणौ तावुभौ नित्यमन्योन्यस्पर्द्धिनौ नृप" भा॰ आ॰ ७६ अ॰ । "असुराणामुपाध्यायः शुक्रस्त्वृषिसुतोऽभवत् । ख्याता उशनसः पुत्राश्चत्वारोऽसुरयाजकाः" भा॰आ॰६५ अ॰ । स च भृगुपुत्रः भा॰ आ॰ ६६ अ॰ उक्तं "भृगोः पुत्रः कविर्विद्वान् शुक्रः कविसुतो ग्रहः । त्रैलोक्यप्राणयात्रार्थं वर्षावर्षे भयाभये । स्वयम्भुवा नियुक्तः

यत्' कालमालमोमसमादिशेत्" शा॰त॰संग्र॰ उक्ते ।
"सेकादुल्लेखनाल्लेपात् गृहं मार्ज्जनलेपनात्" "सम्मार्ज्जनोपाञ्जनेन सेकेनोल्लेखनेन च" मनु । यज्ञे वह्नि-स्थापनाङ्गभूम्यविलिखनादिस्थवालुकादौ रेखाभि ४चिह्नकरणे ।
"चोल्लेखनात् करोति मेखलादि चेत्" कात्या॰७,४,८ ।
तदा भूमौ प्राच्या रेखया उल्लेखनात्त कर्म कुर्य्यात्" कर्क । ५घर्षणे च ।

उल्लोच पु॰ कर्त्तुं लोच्यते उद्+लोच–कर्मणि घञ् निष्ठाया सेट्कत्वात् न कुत्वम् । चन्द्रातपे विताने ।

उल्लोप्य न॰ उद्+लुप–यत् । लौकिकगीतिभेदे । तच्च मिताक्षरायां दर्शितं यथा ।
"यस्य पुनश्चित्तवृत्तिर्निराकारालम्बनतया समाधौ नाभिरमते तेन शब्दब्रह्मोपासनं कार्य्यमित्याह । "यथाविधानेन पठन् सामगायमविच्युतम् । सावधानस्तदभ्यासात् परं ब्रह्माधिगच्छति" या॰ । 'स्वाध्यायावगतमार्गानतिक्रमेण सामगायं साम्नो गानात्मकत्वेऽपि गायमिति विशेषणम् अगीतमन्त्रव्युदासार्थम् । अविच्युतमस्खलितम् । सावधानः समाध्यनुप्रूतात्मैकाग्र्यचित्तवृत्तिः । पठन् तदभ्यासवशात्तत्र निष्णातः । शब्दाकारब्रह्मोपासने परब्रह्माधिगच्छति । तदुक्तम् । "शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छतीति" । यस्य पुनर्वैदिकागीतौ चित्तं नाभिरमते तेन लौकिकगीतानुप्रूतात्मोपासनं कार्य्यमित्याह । "अपरान्तकमुल्लोप्यं मद्रकं प्रकरीं तथा । औवेणकं सरोविन्दुमुत्तरं गीतकानि च । ऋग्गाथापाणिकादक्ष-विहिता ब्रह्मगीतिका । गेयमेतत्तदभ्यासकरणान्मोक्षसंज्ञितम्" या॰ । "अपरान्तकोल्लोप्यमद्रकप्रकर्य्यौवेणकानि सरोविन्दुसहितमुत्तरमित्येतानि प्रकरणाख्यानि सप्त गीतकानि । चकाराद् आसारितवर्द्धमानकादि गीतकानि गृह्यन्ते । गाथाद्याश्चतस्रो गीतकानि गृह्यन्ते । ऋग्गाथापाणिकादक्षविहिता ब्रह्मगीतिका इत्येतदपरान्तकादिगीतजातमध्यारोपितात्मभावमोक्षसाधनत्वान्मोक्षसंज्ञितं मन्तव्यम् । तदभ्यासस्यैकाग्रतापादनद्वारेणात्मैकताप्राप्तिहेतुत्वात् ।
"चित्तविक्षेपाद्यन्तरायहतस्य गीतज्ञस्य फलान्तरमाह ।"गीतज्ञो यदि योगेन नाप्नोति परमं पदम् । रुद्रस्यानुचरो भूत्वा सह तेनैव मोदते" या॰ । "गीतज्ञो यदि कथञ्चिद्योगेन परमं पदं नाप्नोति । तर्हि रुद्रस्य सचिवीभूत्वा तेनैव सह मोदते" । [२अतिचञ्चले त्रि॰ ।

उल्लोल पु॰ उद्+लोल–घञ् । १महातरङ्गे अमर ।

उल्व पु॰ उच–समवाये आधारे वन् "उल्वादयश्च" उणा॰नि॰ वस्य ल' गुणाभावश्च । गर्भवेष्टनचर्म्मणि "उल्वावृतो गर्भो दश वा मासानन्तः शयित्वा यावद्वाऽथ जायते" छा॰ उ॰ । 'उल्वावृत इत्यादि वैराग्यहेतोरिदमुच्यते । कष्टं हि मातुः कुक्षौ मूत्रपुरीषवातपित्तश्लेष्मादिपूर्णे तदनुलिप्तस्य गर्भस्योल्वाऽशुचिपूयावृतस्य लोहितरेतोऽशुचिबीजस्य मातुरशितपीतरसानुप्रवेशेन विवर्द्धमानस्य निरुद्धशक्तिबलवीर्य्यतेजःप्रज्ञाचेष्टस्य शयनं, ततो योनिद्वारेण पीड्यमानस्य कष्टतरा निःसृतिर्जन्मेति वैराग्यं ग्राहयति मुहूर्त्तमप्यसह्यं दश वा मासानतिदीर्घकालमन्तः शयित्वेति" इति शा॰भा॰ । कर्त्तरि वन् । २गर्भे

उल्वण त्रि॰ उल्वा दाहेन वलति पचाद्यच् पृषो॰ । व्यक्ते स्पष्टे उल्बणशब्दे उदा॰ । [ऋ॰ १,६,७ । "कामयमानदाश्री" भा॰

उश त्रि॰वश–क । कामयमाने "अपो यदग्न उशधग्वनेषु"

उशत् त्रि॰ वश–शतृ सम्प्र॰ । कामयमाने । "उशन् ह वै वाजश्रवसः सर्ववेदसं ददौ" कठ उ॰ स्त्रियां ङीप् ।
"उशती गिरः" अचमर्षणसूक्तम् । सा च अकल्याणाया वाचि" शब्दरत्ना॰ । तत्र रुशतीत्येव पाठो युक्तः रुश हिंसायामित्यादिशतैव शत्रन्तस्य तद्रूपम् । इति अमरटीकायां भानुजदीक्षितः । उशतीति पाठस्तु लिपिकरप्रमादात् । तन्मूल एव शब्दकल्पद्रुमोऽपि चिन्त्यः वशधातोरिच्छार्थकतया तथार्थस्यासम्भवात् ।

उशनस् पु॰ वश–कनसि सम्प्र॰ । भार्गवे शुक्रे । सौ उशना सम्बुद्धौ उशनन्–उशन,–उशनः । "अध्यापि…सोशनसापि नीतिम्" कुमा॰ । उशनसा प्रोक्तम् अण् । औशनसं तत्कृते धर्मशास्त्रे "मन्वत्रिविष्णुहारीतयाज्ञवल्क्योशनोऽङ्गिराः" इत्युपक्रम्य "धर्मशास्त्रप्रयोजकाः" याज्ञ॰ । तस्येदम् अण् । तदीये त्रि॰ स्त्रियां ङीप् औशनसी नीतिः । अयञ्चासुराणां पुरोहितः यथोक्तम् "सुराणामसुराणाञ्च समजायत वै मिथः । ऐश्वर्य्यं प्रति संघर्षस्त्रैलोक्ये सचराचरे । जिगीषया ततो देवाः वव्रिरेऽङ्गिरसं मुनिम् । पौरोहित्येन याज्यार्थे काव्यं तूशनसं परे । ब्राह्मणौ तावुभौ नित्यमन्योन्यस्पर्द्धिनौ नृप !" भा॰ आ॰ ७६ अ॰ । "असुराणामुपाध्यायः शुक्रस्तु पिसुतोऽभवत् । ख्याता उशनसः पुत्राश्चत्वारोऽसुरयाजकाः" भा॰आ॰६५ अ॰ । स च भृगुपुत्रः भा॰ आ॰ ६६ अ॰ उक्तं "भृगोः पुत्रः कविर्विद्वान् शुक्रः कविसुतो ग्रहः । त्रैलोक्यप्राणयात्रार्थं वर्षावर्षे भयाभये । स्वयम्भुवा नियुक्त

[illegible]

[illegible]

[illegible]

सद्भिक्षापथा चयं व्रजन्त्यचिरमरुद्दोद्भवं । निघ्नन्ति शुक्र चितिजेऽपत प्रजा ह्रताग्रसस्यसुदुर्दशितस्तरै । चराचरं व्यक्तमयोत्तरापथ दिपोऽग्निविद्युद्रजसा च पीडयेत् । दृष्टस्ततो हन्ति पुरःस्थिते सित सित समस्त द्विजगोसुराश्रयान् । दिश च पूर्वा करकाख्य-जोऽम्बुदा गदेगदा भूरि भवेच्च शारदम् । सौम्योऽस्तो-दययो पुरो भृगुसुतस्याभिस्थितस्तोयकृद् रोगान् पित्त जकामलाश्च कुरुते पुष्णाति च ग्रैष्मिकम् । हन्यात् प्रव्रजितान्गिनहोत्रिकभिषग्नङ्गोपजीव्यान् हयान् वैश्यान् गा सह याहनैर्नरपतीन् पीतानि पश्चाद्दिशम् । शि-शिभवमनलाभे यस्तकोपश रक्ते कनकनिकषगौरे व्याधयो दैत्यपूज्ये । हरितकपिलरूपे श्वासकासप्रकोप पतति न सलिलं खाद्भस्मरुक्षासिताभे । दधिकुमुद-शशाङ्ककान्तिभृत् स्फुटविकसत्किरणो बृहत्तनु ।सुगतिर-विकृतो जयान्वितं कृतयुगरूपकरः सिताह्वय " "उशने काव्याय" ऋ० ६,२०,११।"उशने उशनसे" भा० छान्दसम्।

उशनसस्तोम पु० उशनस स्तोमो यत्र अलुक्समा० वा विसर्गस्य लुक्। एकाहसाध्ये यागभेदे "उशनसस्तोमेन गरगीर्णमिवात्मानं मन्यमानो यजेत" आ०श्रौ०९,५,१। "उशनसस्तोमोनाम एकाहसाध्य पुन' स्तोम इति चास्त्रैव सञ्ज्ञा गरोविष गीर्णो येन स गरगीर्णः यो मत्प्रति-ग्रहादिना पापादिभयात् गरगीर्णमिवात्मानं मन्यते स एतेन यजेत" नारा० वृ० "उशना यत् सहस्यैरयात समपोयद्वेदसर्वयायेति सूक्तमुखीये" इति तत्रैव सूक्तप्रार-म्भ २सूक्ते उक्तः।

उशाना स्त्री वश–तासच्छीलार्थे चानश्। सोमसाधनभूतायां गिरि जातायामोषधौ। "यद्यदाप्यायन्ति देवो वै सोमो दिवि हि सोमो वृत्रो वै सोम आसीत् तस्यैतच्छरीरं यद्गिरय' यदश्मानस्तदेषोशाना नामौषधिर्जायत इति स्माह श्वेत केतुरौद्दालकिस्तामेतदाहृत्याभिषुण्वन्ति" शत०ब्रा० ३,४, ३,१३। "उशानाख्या औषधिर्जायते इत्येव श्वेत-केतुराह अतस्तामेव गिरावुत्पन्नाम् इदानीन्तना यज-माना अभिषुण्वन्ति न साक्षात् सोमम्" भा०।

उशिज् पु० वश–इजि किच्च स प्र०। १अग्नौ २घृते च उज्ज्व० तत्र वह्नेः हविःकामयमानत्वात्, घृतस्य तु काम्यमानत्वात् तथात्वम्। ३कामयमाने त्रि०। "उशिगसि कवि-रिति" "उशिगसि वसुभ्य इति"च ता०ब्रा०"सपर्युशिजो-यथाधियः" ऋ० १, १३१,५, "उशिजः कामयमानान् यजमानान्" भा०। उशिजोमनीषिणः" ऋ० ३,३१,२, "उशिज इन्द्र कामयमानान्" भा०। "स हव्यवाडमर्त्य उशिग्दूतश्च नोहित" ३,११,२। "उशिक् हविःकाम-यमान" भा० उशिजोवयिष्ठो वज्ज्ञितमानाम्" ३,१५, ३३। "प्र पूर्वादिगुरुशिज "यजु०"उशिज हवींषि का-मयमानान्"वेददी०४काम्ये"उशिक् त्वं देव । सोमाग्नेः प्रिय पाथोऽपीहि" यजु०८,५५ "उशिक् काम्यमान" वेददीप०। "उशिगसि कविं" ५,३२,। उशिक्का-मयमान" वेददी० ५घृते तस्य काम्यमानत्वात्तथा-त्वम्। "उशिजा वसुभ्योवसून् जिन्व" यजु० १५,६। उशिजा वश कान्तौ इति उशिगच्च तेन"वेददी०। तत्र प्रज्ञा स्वार्थे ण। औशिज उक्तार्थे। करणे इजि। ६इच्छा हेतौ मेधायाम् निरु०। मेधारूपज्ञानस्येच्छाहेतुत्वात् तथात्वम्। तत' अस्त्यर्थे अर्श० अच्। उशिज मेधाविनि त्रि० निरु०

उशी स्त्री वश–इ–ङीप०। इच्छाभेदे उशीनर।

उशीनर पु० १वृष्णिवंशोद्भवे क्षत्रियभेदे।"उशीनरस्य विक्रान्तो वधायस्ते प्रकीर्त्तिता"भा०आ०१८६अ०। २पौरवे नृ-पभेदे 'शृणु पूरोर्महाराज! वंशमुत्तमपौरुषम्" इत्यु-पक्रमे 'सृञ्जयस्याभवत् पुत्रो वीरो राजा पुरञ्जय। जनमेजयो महाराजो पुरञ्जयसुतोऽभवत्। जनमेजय स्य राजर्षेर्महाशीलोऽभवत् सुत:। महामना नाम सुतो महाशीलस्य धार्मिकः। महामनास्तु द्वौ पुत्रौ जनयामास भारत!। उशीनरं च धर्मज्ञ तितिक्षुञ्च महाय-शम्" हरिवं० ३१अ० तस्य चरितं वर्णितम्" भा०व० "अस्यागच्छन्नृपवरं ज्ञातुमग्नि सवासव। जिज्ञासमानो वरदो महात्मानमुशीनरम्। इन्द्र श्येनः कपोतोऽग्निर्भूत्वा यज्ञेऽभिजग्मतु। ऊरु राज्ञ. समासाद्य कपोत श्येन-जाद्भयात्। शरणार्थी तदा राजन्! निलिल्ये भयपो-ड्रित" १३०अ०। "श्येन उवाच। धर्मात्मानं' त्वा रेकं सर्व्वे राजन्महीक्षितः। स वै धर्मविरुद्ध स्य कस्मात् कर्म्म चिकीर्षसि ?। विहितं भक्षणं राजन्। पीड्यमानस्य मे क्षुधा। मा रक्षीर्धर्मलोभेन धर्म्मसुत्-सृष्टवानसि। राजोवाच। सन्त्रस्तरूपस्त्राणार्थी त्वत्तो भीतो महाद्विज!। मत्सकाशमनुप्राप्त प्राणगृध्नुरयं द्विज। एवमभ्यागतस्येह कपोतस्याभयार्थिन'। अप्र-दाने परं धर्मं कथ श्येन। न पश्यसि ?। प्रस्पन्दमानः संभ्रान्तः कपोत श्येन। लक्ष्यते। मत्सकाशे जीवितार्थी

[illegible]

शमीर [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

उष दाहे वधे च भ्वा० पर० सक० सेट् । ओषति औषीत् ओषाम् बभूव आस चकार उवोष ओषित्वा । ओषित —उषित । उष्ट्वा । कर्म्मणि उष्यते ओषामासे ऊषे"ओषामासे भृतधरो तृपातवाताग्निप्युद्गलच्छामद्वहाम्" माघ । "हिरण्यमायुरन्नञ्च भूर्गौरश्वोपितस्तुतम्" मनु । "दण्डेनैव तमप्योषेत् स्वकार्म्मात्त्वि विच्युतम्" मनु' ओषाञ्चकार कामाग्निर्दशग्रीवहृन्निशम्' भट्टि "पिपेव रामस्ततलक्ष्मणोषाञ्चक्रे शुचेश्वर" भट्टि तस्य "मूलप्रतीघातादुष्यते चूष्यते दह्यते पच्यते इव"सुश्रुत ।

उष दाहे वधे च भ्वा० पर० सेट् उदित सक० सेट् । ओषति औषीत् ओषाम् बभूव—आस—चकार उवोष । उदित्त्वात् ओषित्वा उष्ट्वा वेट् । क्त । उष्ट । ओषण । अभि—सर्व्वतो दाहे । "योऽभ्युष्टमिव इव" शत० ब्रा० ११,२,७,२३। अभित ओषक अभ्युष्ट सर्व्वतोदाहः तेनमिव इव" भा० । [अन्नभेदः अपूपादि० । अव-अध सन्तापनेन दाहे । अवोषः अधोभागे दग्धो उद्—आधिक्येन दाहे ।"मा मोदोषिष्टम् मा मा हिंसिष्टम्" शत०ब्रा० १,५,१,२५ । "युवा मासतृष्टमाधिक्येन वा उदोषिष्ट दाह काष्टम्" भा० ।

उप—सामीप्येन दाहे । "अग्निना वा कक्षमुपोषेत्" आश्व० श्रौ० २,४,९। तमग्निभि, समुपोषेत्तदेनम्" शत० ब्रा० १२,५,१,१२ । उपवासे च उपोषणम् ।

प्रति—प्रतिदाहे । "स त्वमग्ने प्रतीकेन प्रत्योष' यातुधान्य" ऋ०१०,११८,८ । प्रत्येकदाहे च "प्रत्युष्ट रक्ष प्रत्युष्टा अरातय "यजु०१,७, "प्रत्युष्ट प्रत्येक दग्धम्" वेददी० ।

उषस् प्रभातीभावे कण्ड्वा० पर०सक० सेट् । उषस्यति औषसीत् औषसीत् उषस्याम् साम् बभूव आस चकार ।

उष त्रि०उष—क । १दाहके २सन्ध्यात्ययसमये ३कामिनि ४गुग्गुलौ ।५रात्रिशेषे पु०मेदि० । रात्रिशेषश्च मुहूर्त्तात्मककाल पञ्चपञ्चाशद्घटिकोत्तरसूर्य्योदयपर्य्यन्त काल । ६दिवसे पु० ।

उषङ्गु पु०उष वा०अङ्गु । रुद्रे तस्य स हर्त्तृत्वात्तथात्वम् । "उषङ्गुश्च विधाता च मान्धाता भूतभावन "भा०अनु०१७

उषण न०उष—क्युन् । १मरिचे २पिप्पलीमूले च ३शुण्ठ्यां, ४चव्यिके(चइ)। पिप्पल्यां च स्त्री । अवयवशब्दे विवृतिः

उषती स्त्री उष—शत्—बा०नुम् गुणभाव रायमुकुट । अकल्याणवाच्यां वाचि । 'ययाऽस्य वाचा पर उद्विजेत न तां वदेदुषतीं पापलोक्याम"भा०स०६४अ०८७अ०। शब्दे पु० उषन् शब्द वाक्ये न०उषत् वाक्यं तेनास्य त्रिलिङ्गता

उषत् पु०यदुवंश्ये नृपभेदे । क्रोष्टुवंशवर्णने"अनन्तर सुयज्ञस्तु सुयज्ञतनयोऽभवत् । उषन् यो यज्ञमखिल स्वधर्म्मसुपताचर; । पितेयुरभवत् पुत्र उषत शत्रुतापन " हरि०३७

उषद्गु पु० यदुवंश्ये नृपभेदे ।"स्वाहे पुत्रोऽभवद्राजा उषद्गुर्वदतांवर । महाक्रतुभिरीजे योविविधैर्भूरिदक्षिणै' । तत, प्रसूतिमिच्छन् वै उषद्गु सोऽप्यगमात्मजम्"हरि०३७

उषद्रथ पु० पौरवे नृपभेदे उशीनरस्य भ्रातुस्तितिक्षो सुतभेदे ।"तैतिक्षोऽभवद्राजा पूर्व्वस्यां दिशि भारत । उषद्रथो महाराज । फेनस्तस्य सुतोऽभवत्' हरि० ३१अ०।

उषप पु० उष-दाहे कपन । १वह्नौ २सूर्य्ये च तयोस्तापकत्वात्तथात्वम् । ३चित्रकवृक्षे च ।

उषर्बुध् त्रि० उषसि बुध्यते बुध—क्विप अहरादि० नित्य र: । अग्निहोत्रकाले प्रबुद्धे । "मर्त्तेषूषर्भुद्भूदतिथिर्जातवेदा " ऋ०६ ४,२ । 'आकां सूर्य्यस्य रोचनाद्विश्वान् देवानुषर्बुध' १,१४,९ "आ दाशुषे जातवेदो वहाचा देवा उषर्बुध " ऋ० १,४४,१ ।

उषर्बुध त्रि० उषसि बुध्यते बुध—क अहरा० नित्य र' । अग्निहोत्रकाले प्रबुद्धे ।"इममू षु वो अतिथिमुषर्बुधम्" ऋ०६ १५,१।२अग्नौ पु०३चित्रकवृक्षे च अमर ।

उषस् न० ओपत्यन्धकारम् उष—असुन् किच्च । १प्रत्यूषे, "उष उषो हि वसो अग्रमेषि' १०,८,४। स च काल । "पञ्चपञ्च उष काल'" स्मृते पञ्चपञ्चाशद्घटिकोत्तरः । "आसीदासन्ननिर्व्वाण प्रदीपार्च्चिरिवोषसि" रघु ।"पुनरुषसि विविक्तैर्मातरिश्वावचुम्ब्य" माघ २सन्ध्यात्यये स्त्री "इह सुरिन्द्राय पूर्व्वीरुषसोदुहाना ऋ०६,२८१। तेन उषा उषसौ—उषस इत्यादि भकारादौ परे वेदे सस्य ट उषद्भि सि० कौ० । "मित्रश्च उषसस्तर्य्योरिव' ऋ० १,१५१,५, २तदभिमानिदेवताभेदे अस्य देवताद्वन्द्वे पूर्व्वापरयो उषासादेश । "नक्तोषासा सुपेशसा". ऋ०१,१३२,७ । तदभिमानिदेवताभेदाभिधायित्वेन देवताद्वन्द्व ।"जिमीयोपासानक्ता सुदुघेव धेनु " १,१८६४,। आदिपदलोपेऽपि उषासावश्विना" यजु० २१,५० । नक्तोषासाविति प्राप्ते आदिपदलोप वेददी० ।"उषासा वा सुहिरण्ये" यजु० २९,६। नक्तोषासावित्यर्थे वेददी०। 'साऽस्य देवता यत । उषस्य तद्देवताके पश्वादौ' कृष्णाङ्किरल्पाङ्किर्महाङ्कित उषस्य " यजु०२४,४,उषस्या उषादेवताकावत्सत्यर्थे यूपे नियोज्या"

वैदरी ऽमात्कसूर्वे उषास ववक वैमल तिमाव ह च। उषा भाह्नो ह्रूर्वकाल"च वा।

१दितोहवियरेषणायाम् स्त्री मोरकमोरका।

उपसी स्त्री वर्ण मासवनाह् पितवं वाति चो—क मोरा स्तोप्। वाव कन्मायाम् मदिषि।

उपष्टि ह० कमिमेर्दे 'कमित्वे' मामावच का च। वव योऽस्मात वव वैसहवचाभावचा सरवा सतो चो मवचामावच वसरराव" इति च मव मा ११ ६ १.१।

उषा स्त्री चोषनमवारत् वस+व। माससाहिवन्माह "वैसी रहसक्ष्वर्णावित" ऋ ८ ॥ ९। विव मावत्नार्म वभा कृषदला उषा। भा। 'उषा विवावीरह वाति पूर्वी" १ ६ ७ [illegible]

[illegible]

न मैरवाणि रावहमुवसवने। वदेनाव। वव वर्णस्तर्व वाने माका ववववोषल। मैमरावा ह्रसुमहर्वोविहा कृरवमुल। मवच वामे मार्व वावविमासरव वव। वादि वाका च प्रवर्ती पितृर वा हविमावने। वित्ते चोमाव। ववववकर्मावि तिवोक्ता वदि वामी। महरवेम वर्द। महो चमोत्वा बचावित। [illegible]

[illegible]

उपायक ह उषाका वमोरवो रवा। [illegible]

उषापति ह ६व। [illegible]

उषित त्रि वस क। [illegible]

उषीर ह न [illegible]

उष्ट्र ह वस—विवने ह्रू मैरे मेद्। [illegible]

उष्ट्र ह स्त्री वस+हदं त्रिव। (वह) [illegible]

स्त्रियां जातित्वात् ङीष् । "हस्तिगोऽश्वोष्ट्रदमको नक्षत्रैर्यश्च जीवति" "नाधीयीताश्वमारूढो न रथं न च हस्तिनम् । न नावं न खरं नोष्ट्रं नेरिणस्थो न यानगः" मनु । तद्यानं निषेधमाह "उष्ट्रयानं समारुह्य खरयानं तु कामतः । स्नात्वा तु विप्रो दिग्वासाः प्राणायामेन शुध्यति" मनुः । "कामतः" इत्युक्त्या कर्मभेदे तद्याने न दोष इति सूचितम् अतएव "उष्ट्रमारोक्ष्यन्नभिमन्त्रयते त्वाष्ट्रोऽसि" पार० गृ०सू० मन्त्रलिङ्गेन तद्यानं विहितम् । तस्य मांसं न भक्ष्यम् "भक्ष्यान् पञ्चनखेष्वाहुरनुष्ट्रांश्चैकतोदतः" मनूक्तेः । तेनास्य एकदन्तपङ्क्तियुक्तत्वम् । "गौरजो महिष स्तथा सूकरो गवयोरुरुः । द्विशफा पशवश्चेमे अविरुष्ट्रश्च सत्तम !" भाग० उक्ते गवादयः अष्टान्ता द्विशफाः इति बोध्यम् । तथा तद्घाते दोषः "मनुष्यमारणे क्षिप्रं चौरवत् किल्बिषं भवेत् । प्राणभृत्सु महत्सु च गोगजोष्ट्रहयादिषु" मनूक्तेः । ब्रह्महत्याशेषपापेन तज्जातिर्भवति यथाह मनुः "या या योनिन्तु जीवोऽयं येन येनेह कर्मणा । क्रमशो याति लोकेऽस्मिन् तत्तत् सर्वं निबोधत । बहून् वर्षगणान् घोरान्नरकान् प्राप्य दारुणान् । संसारान् प्रतिपद्यन्ते महापातकिनस्त्विमे । श्वसूकरखरोष्ट्राणां गोऽजाविमृगपक्षिणाम् । चण्डालपुक्कसानाञ्च ब्रह्महा योनिमृच्छति" । यानहरणपापेऽप्युष्ट्रयोनिप्राप्तिमाह ब्रूतेयत्तदुक्तौ मनुः "स्त्रीक्षय‍ः श्लोककोषादि, यानान्युष्ट्र', पशूनज" । तद्वधे प्रायश्चित्तमाह "हयच्छागाविकोष्ट्रेषु गर्दभेषु च मारणात् । प्राजापत्यार्द्धमेवेह प्रायश्चित्तं विधीयते" प्रा० वि० विष्णु । तद्भक्षणे प्रायश्चित्तमाह भुक्त्यनुक्तौ प्रा० वि० यमः "गामश्वं कुक्कुटोष्ट्रौ च सर्वं पञ्चनखं तथा । क्रव्यादं कुक्कुटं ग्राम्यं कुर्य्यात् संवत्सरव्रतम्" "अथोष्ट्रवामीशतवाहितार्थं" रघु । "धृतिश्च तत्र कुर्व्वीत यावद्गोमावलोकयेत्" मनुः । "अन्योन्यतः पथि यतामभिसोतामिभोष्ट्रौ" माघ । तन्मूत्रगुणाः सुश्रु० उक्ताः । "अथ मूत्राणि गोमहिषाजाविगजहयखरोष्ट्राणां तीक्ष्णानि कटून्युष्णानि तिक्तानि लवणानुरसानि लघूनि शोधनानि कफवातक्रिमिमेदोविषगुल्मार्शउदरकुष्ठशोफारोचकपाण्डुरोगहराणि हृद्यानि दीपनानि च सामान्यतः । भवन्ति चात्र । तत्सर्वं कटु तीक्ष्णोष्णं लवणानुरसं लघु । शोधनं कफवातघ्नं क्रिमिमेदोविषापहम् । अर्शोजठरगुल्मघ्नं शोफारोचकनाशनम् । पाण्डुरोगहरं भेदि हृद्यं दीपनपाचनम्" । सामान्यत उक्त्वा "अर्शोघ्नं कारभं मूत्रमिति" विशेषगुण उक्तः । तन्मांसगुणाः सुश्रुते उक्ताः तच्च उरभ्रशब्दे दर्शितम् । तस्य ग्राम्यत्वं तत्रोक्तम् । तच्च उरभ्रशब्दे दर्शितम् । किन्तु तस्यारण्यत्वमपि अतएव "उष्ट्रमारण्यमनु ते दिशामि" यजु० १३ २४, तस्यारण्यत्वमुक्तम् । तस्य त्वष्टृदेवतार्थं अश्वमेधे देयतोक्ता "बृहस्पतये गवयास्त्वष्ट्र उष्ट्रान्" यजु० २४, २८, द्वित्वे गोयुगच् उष्ट्रगोयुग उष्ट्रद्वित्वे न० षष्टाया गोष्ठच् । उष्ट्रगोष्ठ उष्ट्रसावाया न० षट्के षड्गवच् । उष्ट्रषड्गव उष्ट्रषट्के न० । तस्येदमण् । औष्ट्र तत्सम्बन्धिमांसादौ त्रि० । "परं चौष्ट्रं मेष नरमहिषयोश्छागमपि वा" कर्पूरस्तव ।

उष्ट्रकर्णिक पु० उष्ट्रस्य कर्णः भेदनम् कर्ण+भिदि—अच् । सोऽस्मिन्नस्ति ठन् । दक्षिणस्थे यवनदेशभेदे तद्देशवासिभिर्हि भोजनार्थम् उष्ट्रभेदनात् तद्देशस्य तथात्वम् । सहदेवदक्षिणदिग्विजयवर्णने "अन्ध्रास्तालवनांश्चैव कलिङ्गानुष्ट्रकर्णिकान् । आटवीं च पुरीं रम्यां यवनानां पुरीं तथा" भा०स०२०अ० उष्ट्रतुल्यकर्णजनवत्त्वाद्वा तथात्वम् ।

उष्ट्रकाण्डी स्त्री उष्ट्र इव काण्डोऽस्य जातित्वात् ङीष् (उटाटी) पुष्पभेदे राजनि० ।

उष्ट्रग्रीव पु० उष्ट्रग्रीवा आकारत्वेनास्त्यस्य अर्श० अच् । सुश्रुतोक्ते पैत्तिके भगन्दररोगभेदे । तन्निदानस्वरूपादि तत्रोक्तं यथा "वातपित्तश्लेष्मसन्निपातागन्तुनिमित्ताः शतपोनकोष्ट्रग्रीवपरिस्राविशम्बूकावर्त्तोन्मार्गिणो यथासंख्यं पञ्च भगन्दरा भवन्ति । ते तु भगगुदवस्तिप्रदेशदारणाच्च भगन्दरा इत्युच्यन्ते । अपक्वाः पिडका पक्वास्तु भगन्दराः । तेषान्तु पूर्वरूपाणि कटीकपालवेदना गुदकण्डूर्दाहः शोफश्च गुदस्य भवति" इत्युपक्रम्य । "पित्तन्तु प्रकुपितमनिलेनाधः प्रेरितं पूर्ववदवस्थितं रक्तां तन्वीमुच्छ्रितामुष्ट्रग्रीवाकारां पिडकां जनयति । साऽस्य चोषादीन् वेदनाविशेषान् जनयत्यप्रतिक्रियमाणा च पाकमुपैति वह्न्यग्निक्षाराभ्यामिव दह्यते दुर्गन्धमुष्णमास्रावं स्रवत्युपेक्षितश्च वातमूत्रपुरीषरेतांसि विसृजति, तं भगन्दरमुष्ट्रग्रीवमित्याचक्षते" । उष्णाधिरोधरोऽप्यत्र "प्रकोपणैः पित्तमतिप्रकोपितं करोति रक्तां पिडकां गुदागताम् । तदाशुपाकाहिमपूतिवाहिनीम् भगन्दरं तूष्ट्रशिरोधरं वदेत्" निदानम् ।

उष्ट्रधूसरपुच्छी स्त्री उष्ट्रस्येव धूसरं पुच्छ इव मञ्जरी अस्याः जातित्वात् ङीष् । (पिच्छाति) वृक्षभेदे रत्नमाला स्वार्थे कन् तत्रैव । तत्रार्थे ।

[illegible] (उ[illegible]) [illegible]

[illegible]

[illegible]

उद्रिका [illegible] "पूर्व[illegible]" [illegible]

उप [illegible] उप+अच् । [illegible]

[illegible]

[illegible]

वर्षेष्वा च नराणामातपवारणं तु चतुरस्रम्। समवृत्तदण्डयुक्तं छत्रं कार्यं तु विप्राणाम्" उष्णभ्रादयो ऽप्यत्र। तद्धारणे गुणाः सुश्रुते उक्ता यथा "वर्षानिलरजोघर्महिमादीनां निवारणम्। वर्ण्यं चक्षुष्यमोजस्यं शङ्कर छत्रधारणम्"।

उष्णवीर्य्य पु० उष्णमुष्णं वीर्य्यमस्य। १शिशुमाराख्ये जलजन्तौ। २उष्णवीर्य्यवति त्रि०। हेम०। उष्णवीर्य्यद्रव्याणि च सुश्रुते नानास्थाने उक्तानि तानि तत एवावगम्यानि

उष्णांशु पु० उष्णा अंशवोऽस्य। सूर्य्ये।

उष्णागम पु० उष्णम् आगम्यतेऽत्र गम+आधारे–घञ्। निदाघकाले। उष्णाभिगमोऽप्यत्र मब्द्च०।

उष्णालु त्रि० उष्णं न सहते आलु। उष्णाऽसहने। "उष्णालुः शिशिरे निषीदति तरोर्मूलालवाले शिखी" विक्रमो०।

उष्णासह पु० उष्णम् आसह्यतेऽत्र आ+सह–घञ्। १हेमन्तर्त्तौ। उष्णं न सहते अच्। २असह्योष्णे त्रि०।

उष्णिका स्त्री अल्पमन्नमस्याम् अल्पार्थे कन् नि० अतस्य उष्णादेशः। १यवाग्वाम्(याउ)। उष्णकशब्दात् स्त्रियां टाप् अत इत्वम्। २दयायाम् स्त्रियाम्।

उष्णिज् पु० उष–इजिक् वा० तुट्। उष्णस्पर्शयुक्ते वत्स प्रभृ० स्वार्थे च। औष्णिज तदर्थे।

उष्णिह् स्त्री उत्‌स्निह्यति क्विन् नि०उदोऽन्त्यलोपे षत्वम्। सप्ताक्षरपादके १छन्दोभेदे। स्वादौ तु उष्णिक्। उष्णिग्भ्याम्। "गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् च बृहती पङ्क्तिरेव च" इ०र०। "अथ छन्दांसि गायत्र्युष्णिगनुष्टुब् बृहती" इत्युपक्रम्य "द्वितीयच्युष्णिक् त्रिपदान्त्योद्वादशकः। आद्यश्चेत् पुरउष्णिक्, मध्यमश्चेत् ककुप्। लैन्दुम आगतचतुष्काः ककुबन्यङ्कुशिरैकादशिनो परः षट्कस्तनुशिराः मध्ये चेत् पिपीलिका मध्याद्यपञ्चकयोऽष्टका चतुष्टुब्गर्भा चतुःसप्तकौष्णिगेव" सर्वानु० ५ख०। "एवमेवोष्णिङ् सविताऽरपोवासनूके" इति सर्वानु० ४ख० उक्तेः तस्याः सवितृदेवताकत्वेन पोवासु अनूके च न्यास। तस्या उपधानप्रकारः शत०ब्रा० ८,६,२,३, आदौ दर्शितं तत एवावसेय। २तदभिमानिदेवभेदे च। अश्वमेधे "त्रिवत्सा चतुष्टुभे तुर्य्यवाह उष्णिहे" यजु० २५,१२१। पशुविशेषाणामालम्भदेवताविशेषोद्देशेन यूपादौ बन्धनमुक्तम्। अत इत्वलत्वेऽपि अजादि०टाप्। उष्णिहा "उष्णिहा छन्द इन्द्रियम्" यजु० २१,१२, "छन्दन्दुष्णिहा ककुप् पङ्क्तीभि. मत्युत्वा २१,१२, "भ्रूपातु पीवा, प्र प्यवा तूष्णिहा छन्दसेव शचीपतिः" अथर्ववेदे ६,१२४,१,

उष्णीगङ्ग न० उष्णीभूता गङ्गा नदीभेदो यत्र मध्यपदलोपः। भृगुतुङ्गपर्व्वतस्थे तीर्थभेदे "अपां ह्रदं च पुण्याख्यं भृगुतुङ्गं च पर्वतम्। उष्णीगङ्गे च कौन्तेय! सामात्य समुपस्पृश" भा०व० १२५ अ०।

उष्णीष पु०न० उष्णमीषते हिनस्ति ईष–क शक० पररूपम्। १शिरोवेष्टनवस्त्रे(पागड़ि) २किरीटे च "अथास्मा अध्वर्युरुष्णीषं प्रयच्छति तदञ्जलिना प्रतिगृह्य त्रिःप्रदक्षिणं शिरः सम्परिवेष्टयित्वा" आ०श्रौ०सू० ६,७। सहस्रा लोहितोष्णीषा निष्किणो याजकेषु" आ०श्रौ० ६,७,४। "लोहितोष्णीषा ऋत्विजश्चरन्तीति" श्रुतिः। समावर्त्तनकाले च तस्य धारणमाचार्य्याय दानं च विहितम्। "अथैतान्युपकल्पयीत समावर्त्तमाने मणिकुण्डले वस्त्रयुगं छत्रमुपानद्युगं दण्डं स्रजमुन्मर्दनमनुलेपनमाञ्जनमुष्णीषमित्यात्मने आचार्य्याय च"। "यद्युभयोर्न विन्देताचार्य्यायैव" आ० गृ० ३,८,१,२। तद्धारणगुणः सुश्रु० उक्तः "पवित्रं केश्यमुष्णीषं वातातपरजोऽपहम्। वर्षानिलरजोघर्महिमादीनां निवारणम्"।

उष्णीषिन् त्रि० उष्णीष+अस्त्यर्थे इनि। १उष्णीषधारिणि स्त्रियां ङीप्। २महादेवे पु०। "उष्णीषी च सुवक्त्राय उदग्रोविक्रमस्तथा" शिवस्तुतौ" भा०अनु०१७। "उष्णीषिणे सुवक्त्राय सहस्राक्षाय मीढुषे" भा० अनु० ८।

उष्णोदक न० कर्म०। अग्निना तप्तजले क्वाथ्यमानपादशेषार्द्धावशेषपादादिहीनके जले तद्गुणादि भावप्र० "अष्टमेनांशशेषेण चतुर्थेनार्द्धकेन वा। अथवा क्वथनेनैव सिद्धमुष्णोदकं वदेत्"। तद्गुणाः "श्लेष्मामवातमेदोघ्नं वस्तिशोधनदीपनम्। कासश्वासज्वरान् हन्ति पीतमुष्णोदकं निशि। क्वाथ्यमानन्तु निर्वेगं निष्फेनं निर्मलं तथा। अर्द्धावशिष्टं यत्तोयं तदुष्णोदकमुच्यते। ज्वरकास कफश्वासवातपित्तास्रमेदसाम्। नाशनं वस्तिशोधि पथ्यमुष्णोदकं सदा। त्रिपादशेषं सलिलं पीतं शरदि शस्यते। हिमेऽर्द्धशेषं शिशिरे तथा वर्षावसन्तयोः।" अन्ये तु "निदाघे त्वर्द्धपादोनं पादहीनन्तु शारदम्। शिशिरे च वसन्ते च हिमे पादावशेषितम्। अष्टमांशावशेषन्तु वारि वर्षासु शस्यते" केचित्तु "विविधक्रमेषु मासेषु भेदेषु त्रिषु पर्वयोः। एकभागावशेषं स्यादम्बु वर्षादिषु क्रमात्"। अत्र दोषाणां ययोल्वणता हीनता वा तथा व्यवस्था कल्पनीया। "तत् पादहीनं पित्तघ्नं

इति वाचस्पत्ये उकारादिशब्दार्थसङ्कलनम् ।

ऊ

ऊकारः स्वरवर्णभेदः "ओष्ठजावुपू" इत्युक्तेः ओष्ठस्थानोच्चारणीयः स च उदात्तानुदात्तस्वरितभेदात् त्रिविधः दीर्घश्च द्वाभ्यां मात्राकालाभ्यामुच्चार्यत्वात् तस्य प्लुतत्वोक्तिश्चिन्त्या त्रिमात्रकालस्यैव प्लुतत्वात् व्यञ्जकाकारभेदाच्च प्लुतस्य पार्श्वस्थत्र्यङ्कचिह्नितस्तुम्बाकारेणैव लेखनसमाचारात्। त्रिविधोऽपि अनुनासिकाननुनासिकभेदात् द्विधा तेन षड्विधः तस्योच्चारणे विवार आन्तरप्रयत्नः "स्वराणामूष्मणाञ्चैव विवृतं करणं स्मृतम्" शिक्षोक्तेः विवृतञ्च जिह्वाग्रादेः स्पर्शाभावः। "अचोऽस्पृष्टा यणस्त्वीषत्, नेमस्पृष्टाः शलः स्मृताः" इति शिक्षोक्तेः तस्य तन्त्रे शङ्खाद्याकारतया ध्येयतोक्ता यथा "शङ्खकुन्दसमाकार ऊकारः परकुण्डली" कामधेनुतन्त्रम्। तस्य वामकर्णे सबिन्दुकतया निर्बिन्दुकतया वा मातृकान्यासे न्यासः। अतएव वामकर्णशब्देन तस्याभिधेयता "ईशानः सेन्दुवामश्रवणपरिगतो बीजमन्यन्महेशि।" कर्पूरस्तवे ह्रूङ्कारमन्त्रोद्धारः। तत स्वरूपे कारप्रत्ययः। तप्रत्ययश्च। अधिकं स्वरवर्णशब्दे वक्ष्यते।

ऊँ अव्य० वेञ् क्विप्। १सम्बोधने, २वाक्यारम्भे, ३दयायां, ४रक्षायाञ्च मेदि० अत्र स्थाने इतौ परे अनुनासिक ऊँ इति आदेशे तदर्थे तस्य प्रगृह्यत्वादितौ न सन्धि।

ऊ पु० अवतीति अव-क्विप् ऊठ्। १महादेवे २चन्द्रे च। ३पालके त्रि० शब्दरत्ना०

ऊढ पु० वह-प्रापणे ग्रामार्थत्वात् १कर्त्तरि क्त। १कृतविवाहे पुंसि "परिवेत्तानुजोऽनूढे ज्येष्ठे दारपरिग्रहात्" अमर अनूढ ऊढवत् तत्रैव पु०। कर्मणि क्त। कृतविवाहायां स्त्रियाम् स्त्री। "भार्योढ़ा समवष्टाय तस्यै सौमित्रयेऽसकौ" भट्टि. "कन्या पितृधर्महरो यद्यनूढा भवेत्तदा" स्मृति "अशानूढासमवायेऽनूढैव प्रथमं धनहारिणी" दायक्र०। ऊढमाख्यत् इति वाक्ये औजढत् त सि०कौ०औजिढत् त इत्यन्ये। २कृतवहने धृते त्रि०। अस्य प्रपूर्वत्वेन प्रा० च० वृद्धिः। प्रौढः "प्रौढकन्यायादोपदर्शनात्" रघु० "अधश्चदुपधत्वेनार्थकसेति" परिभाषया प्रौढशब्दनिष्पत्तेर्न वृद्धि

ऊढकङ्कट पु० ऊढो धृत कङ्कटःकवचोयेन। धृतकवचे वर्म्मिते।

ऊढि स्त्री वह-भावे क्तिन् सम्प्र०। १वहने २विवाहे च। प्र+ऊढि प्रा० च० वृद्धिः। प्रौढि। ऊढिमाख्यत् औजिढत् त सि०कौ०औजिढत् त इत्यन्ये।

ऊत त्रि० वेञ्-क्त सम०दीर्घ। १कृतवयने २ग्रथिते। कर्य्यातन्तुसन्ताने क्त। २स्यूते "यस्मिन्नोतञ्च प्रोतञ्च" श्रुतिः। अव-क्त ऊठ्। ४रक्षिते त्रि०।

ऊति स्त्री अव-क्तिन् ऊठ्। १रक्षणे। "देवस्य यन्त्यूतयो विविधा" ऋ० २,१४,६, "शतमश्वान् सहस्रमूतये" ४,३१,१० कर्त्तरि क्तिच् ऊठ्। २रक्षितरि "उरुष्यन्नमाभ्वोदस्मा न ऊती" ऋ० ४४,२, "ऊती ऊतये रक्षन्" भा० अय-वेञ् वा क्तिन्। ३सीवने (सेलाइ) ४वयने (वोना) ५क्षरणे शब्दचि०। ६लीलायाम् "नचास्य कश्चिन्निपुणेन धातुरवैति जन्तुः कुमनीष ऊतीः" भा० १,५,३८, "ऊतीर्लीला" श्रीधरः वेञ्-कर्म्मणि कर्त्तरि वा क्तिन् क्तिच् वा। पुराणलक्षणमध्ये ७कर्म्मवासनारूपे तल्लक्षणभेदे। "दशादिह भागवतं पुराणं दशलक्षणम्" इत्युक्त्वा "अत्र सर्गो विसर्गश्च स्थानं पोषणमूतयः। मन्वन्तरेशानुकथा निरोधो मुक्तिराश्रयः" इति दश लक्षणान्युद्दिश्य तेषां लक्षणान्युक्तानि यथा "भूतमात्रेन्द्रियधियां जन्म सर्ग उदाहृतः। ब्रह्मणो गुणवैषम्यात् विसर्गः पौरुषः स्मृतः। स्थितिर्वैकुण्ठविजयः पोषणं तदनुग्रहः। मन्वन्तराणि सद्धर्म ऊतयः कर्म्मवासनाः। अवतारानुचरितं हरेश्चास्यानुवर्त्तिनाम्। पुंसामीशकथाः प्रोक्ता नानाख्यानोपबृंहिताः। निरोधोऽस्यानुशयनमात्मनः सह शक्तिभिः। मुक्तिर्हित्वाऽन्यथारूपं स्वरूपेण व्यवस्थितिः। आभासश्च निरोधश्च यतोऽस्त्यध्यवसीयते। स आश्रयः परं ब्रह्म परमात्मेति शब्द्यते" भाग० २,१०,२,८ "कर्म्मणां वासनाः ऊयन्ते कर्मभिः स्तन्यन्ते इत्यूतयः यद्वा उङ्शब्दार्थात् संश्लेषार्थाद्वा वयतेर्धातोरिदं रूपम्। ऊयन्ते कर्मभिर्बध्यन्ते संश्लिष्यन्ते वा ऊतयः" श्रीधरः।

ऊधन् न० ऊधस्+पृषो० सस्य न। स्त्रीपशोः दुग्धाधारस्थाने (मेङ्) "वत्सो न मातुरुप सर्ज्यूधनि" ऋ० ९,६९,१। "यदा पीवासो अंशवो गावो न दुह्र ऊधभिः" ८,९,१९। "प्र धेनवः सिस्रते वृष्ण ऊध्नः" ऋ० ४,२२,६।

ऊधर न० ऊधस्+पृ० सस्य र। स्त्रीगव्यादेः ऊधसि (मेङ्) "ऊधर्लग्ना जरन्ते" ऋ० ८,२,१२।

ऊधस् न० उन्द-क्लेदने असुन् किच्च दीर्घः। स्त्रीगव्यादेः दुग्धाधारे स्थाने (मेङ) "गवामूधस्सु वक्षणासु" ऋ० १०,४९,१०।

"[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible]

[illegible] । [illegible] । [illegible]

जन [illegible] । [illegible] । [illegible] १,७,१ ।

जन त्रि [illegible] । [illegible]

[illegible]

[illegible] । [illegible] । [illegible]

[illegible] । [illegible]

[illegible]

[illegible] । [illegible] ।

जरी [illegible] । [illegible] ।

[illegible]

जरी [illegible] । [illegible] ।

ऋर्यादि० कर्मणि गतिसमासादि ऊरुरीकृत्य इत्यव्ययम् ।

ऊरु पु० ऊर्णूयते आच्छाद्यते ऊर्णु-कर्मणि कु नुलोपश्च । जानूपरिभागे तस्य वस्त्रादिभिराच्छादनीयत्वात् तथात्वम् । "नितान्तनारीपरिधानधूननस्फुटागसाप्यूरुषु लोलचक्षुषः" "करभकरोरुभिरूरुभिदं धाम्नैः" माघ । "कदली कदली, करभः करभः करिराजकरः करिराजकरः । भुवनत्रितये न बिभर्त्ति तुलामिदमूरुयुगं न चमूरुदृशः" प्रसन्नरा० । "चामीकराभ्यां करभोपमोरुः" "भुजमूर्द्धोरुबाहुल्यादेकोऽपि धनदात्मजः" रघुः अस्य उपमानपूर्वकत्वे उत्तरपदस्यस्य बहु०स०स्त्रियाम् ऊङ् । करभोरूः "करभोरु ! रतिमाप्ते द्वितीये पञ्चमेऽप्यहम्" शिवापुन्द० संहितशफलक्षणवामपूर्वकस्यापि ऊङ् । संहितोरू सम्यग्घितौ · ऊरू यस्याः संहितोरूः । शफाविव संश्लिष्टौ ऊरू यस्याः शफोरू । लक्षणयुक्तावूरू यस्याः लक्षणोरूः । वामौ मनोहरौ ऊरू यस्याः वामोरूः "लसन्नो पञ्चशफरीविघट्टितोरुर्वामोरूरतिशयमाप विभ्रमस्य" किरा० । संहितसह-पूर्वस्यापि वारणस्य ऊङ् । सहितौ हितयुतौ ऊरू यस्याः सहितोरूः । भार सहेते सहाबूरू यस्याः सहोरूः । ऊरौ भवः शरीरावयवत्वात् यत् । ऊरव्य ऊरुभवे वैश्ये पुंस्त्री तद्भवमात्रे त्रि० । आद्यतयाऽस्मात् जिवान्तात् बहु०स स्त्रियां ङीप् । ऊरुभिन्नी ।

ऊरुग्राह पु ऊरू स्तब्धानि गृह्णाति ग्रह-अण् उप०स० । ऊरुस्तम्भरोगे ऊरुस्तम्भशब्दे विवृतिः । "ऊरुग्राहगृहीतश्च केचित्तत्राभवन् भुवि" भा०द्रो०१४६ अ० ।

ऊरुज पुंस्त्री ऊरोर्जायते जन-ड । वैश्ये स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । २ऊरुजातमात्रे त्रि०ऊरुजातोरुजन्मादयोऽप्यत्र । ३भृगुवंश्ये और्वे ऋषिभेदे पु०तस्य ऊरुतोजन्मकथा भा० आ०१७८,७९ अ० "कृतवीर्य इति ख्यातो बभूव पृथिवीपतिः । याज्यो वेदविदां लोके भृगूणां पार्थिवर्षभः । स ताननुजग्राह । धान्येन च धनेन च । सोमान्ते तर्पयामास विपुलेन विशाम्पते ॥ तस्मिन्नृपतिशार्दूले स्वर्यातेऽथ कस्मिंश्चन । बभूव तत्कुलेयानां द्रव्यकार्यमुपस्थितम् । भृगूणान्तु धनं ज्ञात्वा राजानः सर्व एव ते । याचिष्णवोऽभिजग्मुस्तांस्तान् भार्गवसत्तमान् । भूमौ तु निदधुः केचित् भृगवो धनमक्षयम् । ददुः केचिद्द्विजातिभ्यो ज्ञात्वा क्षत्रियतो भयम् । भृगवस्तु ददुः केचित्तेषां वित्तं यथेप्सितम् । क्षत्रियाणां तदा तात ! कारणान्तरदर्शनात् । ततो महीतलं तात ! क्षत्रियेण यदृच्छया । खन-ताधिगतं वित्तं केनचिद्भृगुवेश्मनि । तद्वित्तं ददृशुः सर्वे समेताः क्षत्रियर्षभाः । अवमन्य ततः क्रोधाद्भृगूंस्तान् शरणागतान् । निजघ्नुः परमेष्वासाः सर्वांस्तान् निशितैः शरैः । आगर्भादवकृन्तन्तश्चेरुः सर्वां वसुन्धराम् । तत उत्साद्यमानेषु भृगुष्वेवं भयात्तदा । भृगुपत्न्यो गिरिं दुर्गं हिमवन्तं प्रपेदिरे । तासामन्यतमा गर्भं भयाद्दधे महौजसम् । ऊरुणैकेन वामोरुर्भर्त्तुः कुलविवृद्धये । तद्गर्भमुपलभ्याशु ब्राह्मण्यास्तु भयार्दिता । गत्वैका कथयामास क्षत्रियाणामुपह्वरे । ततस्ते क्षत्रिया जग्मुस्तं गर्भं हन्तुमुद्यताः । ददृशुर्ब्राह्मणीं तेऽथ दीप्यमानां स्वतेजसा । अथ गर्भः स भित्त्वोरुं ब्राह्मण्या निर्जगाम ह । मुष्णन् दृष्टीः क्षत्रियाणां मध्याह्न इव भास्करः । ततश्चक्षुर्विहीनास्ते गिरिदुर्गेषु बभ्रमुः । ततस्ते मोघसङ्कल्पा राजानो नष्टदृष्टयः । ब्राह्मणीं शरणं जग्मुर्दृष्ट्यर्थं तामनिन्दिताम् । अथ ताम् महाभागां क्षत्रियास्ते विचेतसः । ज्योतिःप्रहीणा दुःखार्त्ताः शान्तार्चिष इवाग्नयः । भगवत्याः प्रसादेन गच्छेत् क्षत्रं सचक्षुषम् । उपरम्य च गच्छेम सहिताः पापकर्मणः । सपुत्रा त्वं प्रसादं नः कर्त्तुमर्हसि शोभने ! । पुनर्दृष्टिप्रदानेन राज्ञः सन्त्रातुमर्हसि । ब्राह्मण्युवाच । नाहं गृह्णामि वस्ताता ! दृष्टीर्नास्मि रुषान्विता । अयन्तु भार्गवो नूनमूरुजः कुपितोऽद्य वः । तेन चक्षूंषि वस्ताता ! व्यक्तं कोपान्महात्मना । स्मरता निहतान् बन्धूनादत्तानि न संशयः । गर्भानपि यदा यूयं भृगूणां घ्नत पुत्रकाः । तदायमूरुणा गर्भो मया वर्षशतं धृतः । षडङ्गश्चाखिलो वेद इमं गर्भस्थमेव ह । विवेश भृगुवंशस्य भूयः प्रियचिकीर्षया । सोऽयं पितृवधाद्व्यक्तं क्रोधाद्वो हन्तुमिच्छति । तेजसा तस्य दिव्येन चक्षूंषि मुषितानि वः । तमिमं तात ! याचध्वमौर्वं मम सुतोत्तमम् । अयं वः प्रणिपातेन तुष्टो दृष्टीः प्रमोक्ष्यति । वशिष्ठ उवाच । एवमुक्तास्ततः सर्वे राजानस्ते तमूरुजम् । ऊचुः प्रसीदेति तदा प्रसादञ्च चकार सः । अनेनैव च विख्यातो नाम्ना लोकेषु सत्तम । स और्व इति विप्रर्षिरूरुं भित्त्वा व्यजायत । चक्षूंषि प्रतिलभ्याथ प्रतिजग्मुस्ततो नृपाः" ।

ऊरुदघ्न त्रि० ऊरु+"प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचः" "प्रथमश्च द्वितीयश्च ऊर्द्ध्वमाने मतौ मम" वार्त्तिकोक्तेः ऊर्द्ध्वमाने दघ्नच् । ऊरुपर्य्यन्तोर्द्ध्वमानान्विते जलादौ । "यावानुवाह्यः पुरुषस्तावत् क्षत्रियस्य

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] मा ११८१।११। [illegible] [illegible] ११५।१२। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

[illegible] ० [illegible] [illegible] । [illegible] (श्रां) ।

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]—[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] " [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] " [illegible] ।

कर्ण [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] ८।८८। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ७५।१८ [illegible] [illegible] " [illegible] ५।१।१८।

[illegible] [illegible] कर्ण—[illegible] [illegible] ।। [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ७११८। [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] ।२।१२ [illegible] [illegible] [illegible] । "[illegible] [illegible] [illegible] कर्ण [illegible] [illegible] ५।१, [illegible] कर्ण [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] कर्ण [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] २०।११ [illegible] [illegible] कर्ण [illegible] [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] २०।११ ।

कर्ण [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । "[illegible] [illegible]" [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible]" [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] ११२। [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] ६।११ [illegible] [illegible] ।" [illegible] [illegible] [illegible] ११।। [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] ।

कर्णशोभि [illegible] [illegible] कर्णशोभि[illegible] [illegible] [illegible] ।

[illegible] [illegible] [illegible] '[illegible] कर्ण[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ' [illegible]

[illegible] [illegible] कर्ण—[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

र्न्मत्त, मतुप् मस्य वः। ऊर्ज्जस्वत्। तद्वति त्रि०तत्र विन्यन्तस्य मतुबन्तस्य च स्त्रियां ङीप्। "ऊर्ज्जस्वन्तं हविषोदत्त भागम्" ऋ०१०,५१,८, "ऊर्ज्जस्वती चासि पयस्वती च" यजु०१,२७,"ऊर्ज्जस्वन्तं मन्यमानम् आत्मानं भगवानज" भाग० ३,२०,४२, "ऊर्ज्जस्वलं हस्तितुरङ्ग मेतत्" भट्टिः "भोक्तारमूर्ज्जस्वलमात्मदेहम्" रघु "ऊर्ज्जस्विन्य ऊर्ज्जमेधाश्च यज्ञे" भा० अनु०७६ अ०। "अन्नमूर्ज्जस्कर लोके दत्त्वोर्ज्जस्वी भवेन्नरः" भा०अनु० ११२अ० ऊर्ज्जं करोति। ऊर्ज्जस्+कृ—अच् ६त०। अमृतायमानरसाधायके त्रि०। "ऊर्ज्जस्करान् हव्य वाहान्" भा०व०२२अ०।

ऊर्ज्जा स्त्री स्त्री०ऊर्ज्ज—भावे अ। १बले २उत्साहे ३अन्नरस-विकारे ४दृढ़ौ च। १ऊर्ज्जास्त्यस्य मतुप् मस्य व। ऊर्ज्जावत् बलान्विते वृद्धिमति च त्रि० स्त्रियां ङीप्। "ऊर्ज्जावतीं महापुण्यां मधुमतीं त्रिवर्त्मगाम्" भा०अनु० २६अ०।

ऊर्ज्जित त्रि०ऊर्ज्ज-कर्त्तरि क्त। १बलान्विते २वृद्धियुक्ते च। "मारुतं च धनुरूर्ज्जितं दधत्" रघु। "विनिहत्य भवमूर्ज्जितश्री" माघः। भावे क्त। ३बले ४सामर्थ्ये ५उत्साहे च न०। "उपपत्तिमदूर्ज्जिताश्रयम्" किरा० णिच् क्त। अतद्रूपो ६वर्द्धिते त्रि०।"हिमकरोमकरोर्ज्जि-तकेतनम्"रघु०।

ऊर्ण्ण न० ऊर्णां अस्त्यस्य कारणत्वेन अर्श०अच्। मेषलोमर-चितवस्त्रादौ "ऊर्ण्णञ्च राङ्कवं चैव कीटजं पट्टजं तथा। कुटीजातं तथैवान्न कमलानां सहस्रशः। श्लक्ष्णं वस्त्रमकार्पासमाविकं मृदु चाजिनम्" भा०स० ५०अ०। २मेषलोम्नि स्त्री। "मार्कण्डोर्णावर्णयिनि पुरः पावकस्योच्छिखस्य" रघुः "कार्पासकीटजोर्णानां द्विश-फैकशफस्य च" मनु। ३ललाटस्थचिह्नभेदे ऊर्णाशब्दे उदा०। स च चक्रवर्त्तिलक्षणः भ्रूद्वयमध्यगत श्वेतावर्त्तसूक्ष्मांशुनिभः प्रदक्षायतः। भरतसध्यपल्ले वक्ष्यते।

ऊर्ण्णनाभ पु०ऊर्ण्णं नाभमस्य। (माकडसा) १लूतायाम् "यस्तूर्ण्ण नाभ इव तन्तुभि प्रधानजैः" श्वे०उ०। गोत्रप्रवर्त्तके २ऋषिभेदे ततः अपत्ये विदा० अञ्। और्ण्णनाभ तदपत्ये पुंस्त्री। स्त्रियां ङीप्। तस्य परिषीविततोदेशः राजन्या० वुञ्। और्ण्णनाभक तच्छीलितदेशे। समासान्तविधेरनित्य त्वात् क्वचित् अच् न। "नाभारेण विना वृष्टिर्ण्णना-भेरपीष्यते। न च नि साधनः कर्त्ता कश्चित् सृजति किञ्चन "ब्रह्मा०सूत्रभाष्यम्। "यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च यथा पृथिव्यामोषधयः सम्भवन्ति" मुण्डकोप०।

ऊर्ण्णम्रदस् त्रि० ऊर्णमिव ऊर्णानिर्म्मितवस्त्रमिव म्रदीय अतिशयेन मृदु वेदे म्रदीयस्+नि० ईयसोरीयोलोप। ऊर्णतुल्यातिम्रदो "ऊर्णम्रदा युवतिर्दक्षिणावतः" ऋ०१०, १८,१०, "ऊर्णम्रदसं त्वा स्तृणामि" यजु०२,२, "ऊर्णस्ता-श्चिरसूर्णम्रदा ऊर्जं मयि धेहि ४,१०। अत्र मृदुत्वे-नोर्णाया उपमानतोक्ते काष्ठोरदेशजस्य (पशम) प्रसि-द्धस्य आविकलोमस्य एव ऊर्णत्वं तस्यैवातिमृदुत्वात्।

ऊर्ण्णनाभि पु० ऊर्ण्णनाभि पृ० परोक्षे वा मस्य व। (माकड़सा)। लूतायां "यथोर्ण्णवाभिस्तन्तुनोच्चरेत्" शत० ब्रा० १४,५,१२२।

ऊर्ण्णामय ऊर्णा+विकारे मयट्। मेषलोमविकारे वस्त्रादौ "ऊर्णामयं कौतुकहस्तसूत्रम्" कुमा०।

ऊर्ण्णायु त्रि० ऊर्णा—अस्त्यर्थे युस् सित्त्वात् भत्वाभावेन न आतो लोपः। १ऊर्णाविशिष्टे "वृष्णमूर्णायुं वरुणस्य नाभिम्" यजु०१३,५० "ऊर्णायुमूर्णावन्तम्" वेददी०। २गन्धर्वभेदे "ऊर्णायुश्चित्रसेनश्च हाहा हूहूश्च नारद। हरिवं० १२८ अ० "वर्ण्णान्ति सप्त गन्धर्वे प्रागायत च तुम्बरः। महाश्रुतिश्चित्ररथो ऊर्णायुरनयस्तथा" भा० २६१ अ०। "सोमदा नाम गन्धर्वी ऊर्णायुं हताऽ-भवत्" रामाय०।

ऊर्ण्णावन त्रि०ऊर्णा अस्त्यर्थे वा०वनच्। ऊर्णायुक्ते। "उ-पावे वृष्णमूर्णायुमित्यूर्णावन्तं इत्येतद्वरुणस्य नाभिम्" शत०ब्रा०७,५,२,२५।

ऊर्ण्णास्तुका त्रि० अस्तीति विभक्तिप्रतिरूपकम् अव्ययम् ऊर्णास्त्यत्र वा० उक। ऊर्णायुक्ते "ऊर्णास्तुके लोमप-थयोर्वैवें भवतः" आश्व० श्रौ० १,७,१७,

ऊर्ण्णु आच्छादने अदा०उभ०सक० सेट्। ऊर्णोति ऊर्णौति ऊर्णुतः ऊर्णुवन्ति ऊर्णुते। ऊर्णुयात् ऊर्णुवीत। ऊर्णोतु ऊर्णौतु ऊर्णुहि ऊर्णुताम्। और्णोत् और्णौत्। औ-र्णुत। और्णवीत् और्णावीत् और्णुवीत् और्ण(र्णा)(र्णु)विष्ट ऊर्णुनाव ऊर्णुनुवतुः। ऊर्णुनुविरे। ऊर्णु(र्ण)विता। ऊर्णूयात् ऊर्णु(र्णु)विषीष्ट। ऊर्ण(र्णु)विष्यति ते और्णु(र्ण)विष्यत् त। ऊर्णुवन् ऊर्णुवान. ऊर्णुतः। "स वामोर्णोदनारिचम्" ऋ०७,१,२,"ऊर्णुनाव दिवं मन्नै" "स्थोर्णुयामास प्रभो वक्षोभान्" भट्टि "ऊर्णुना-

[illegible]

र्जस्वल, मतुप् मस्य वः। ऊर्ज्जस्वत्। सवति त्रि०तत्र विन्यन्तस्य मतुबन्तस्य च स्त्रियां ङीप्। "ऊर्ज्जस्वन्तं हविषोदत्त भागम्" ऋ०१०,५१,८, "ऊर्ज्जस्वती चासि पयस्वती च" यजु०१,२७, "ऊर्जस्वन्तं मन्यमानम् आत्मानं भगवानस्य" भाग० ३,२०,४२, "ऊर्ज्जस्वलं हस्तिरथाश्व मेतत्" भट्टिः "ओङ्कारमूर्ज्जस्वलमात्मदेवम्" रघु "ऊर्ज्जस्विन्य ऊर्ज्जमेधाश्च यज्ञे" भा० अनु०७६ अ०। "अन्नमूर्ज्जस्कर लोके दत्त्वोर्ज्जस्वी भवेन्नरः" भा० अनु० ११२अ० ऊर्जः करोति। ऊर्जस्+कृ—अच् ६त०। अन्नतायमामरधायायके त्रि०। "ऊर्ज्जस्करान् हव्य वाहान्" भा०व०२२अ०।

ऊर्जा स्त्री ऊर्ज—भावे अ। १बले २उत्साहे ३अन्नरस-विकारे ४दृढौ च। ५ऊर्ज्जोऽस्त्यस्य मतुप् मस्य व। ऊर्जावत् बलान्विते वृद्धिमति च त्रि० स्त्रियां ङीप्। "ऊर्जावती महापुण्या मधुमती त्रिवर्त्मगाम्" भा० अनु० २६अ०।

ऊर्ज्जित त्रि० ऊर्ज्ज—कर्त्तरि क्त। १बलान्विते २वृद्धियुक्ते च। "मात्रक च धनुरूर्ज्जितं दधत्" रघुः। "विनिहत्य यशमूर्ज्जितश्री" माघ। भावे क्त। ३बले ४सामर्थ्ये ५उत्साहे च न०। "उपपत्तिमदूर्ज्जिताश्रयम्" किरा० णिच् क्त। ६ततश्चौ ६पर्जिते त्रि०। "हिमकरोमकरोर्ज्जितवर्जितमस्" रघु०।

ऊर्ण्ण न० ऊर्णा अस्त्यस्य कारणत्वेन अर्श०अच्। मेषलोमरचितवस्त्रादौ "अर्णम् राङ्कवं चैव कीटजं पट्टजं तथा। कुटीकत तथैवाल कमलानां सहस्रश। अस्य वस्त्रमथापोषमाजिक सह चाजिनम्" भा० स० ५०अ०। २मेषलोम्नि स्त्री। "मालक्ष्योर्णावलयिनि पुरः पावकस्योर्ण्णिकस्य" रघुः "कार्पासकीटजोर्ण्णानां द्विश-फैकशफस्य च" मनु। ३ललाटस्थचिह्नभेदे ऊर्ण्णाशब्दे उदा०। स च चक्रवर्त्तिलक्षणकः भ्रूद्वयमध्यगत मृणालतन्तुसूक्ष्मांशुनिभः प्रथमायतः। भरतमणशब्दे वक्ष्यते।

ऊर्ण्णनाभ पु०ऊर्ण्णं नाभवत्। (माकड़मा) १लूतायाम् "यथोर्ण्ण नाभ इव तन्तुभि प्रधानजैः" श्वा०उ०। गोतमवर्णिके २ऋषिभेदे ततः अपत्ये शिवा० अण्। और्णनाभ तदपत्ये पुंस्त्री। स्त्रियां ङीप्। तस्य परिषोविततोदेशः राजन्या० वुञ्। और्ण्णनाभक तच्छोविततदेशे। समासान्तविधेरनित्यत्वात् क्वचित् अच् न। "नापारेप निना सृष्टिरूर्ण्णना-भेरपीष्यते। न च निःसाधनः कर्त्ता कश्चित् सृजति किञ्चन" ब्रह्मा० धृतवाक्यम्। "यथोर्ण्णनाभि सृजते गृह्णते च यथा पृथिव्यामोषधयः सम्भवन्ति" मुण्डकोप०।

ऊर्ण्णम्रदस् त्रि० ऊर्ण्णमिव ऊर्णानिर्मितवस्त्रमिव म्रदोय अतिशयेन मृदु वेदे म्रदीयस्+नि० ईयसोरीयोर्लोप। ऊर्ण्णतुल्यातिम्रदौ "ऊर्ण्णम्रदा युवतिर्दक्षिणावत" ऋ०१०, १८,१०, "ऊर्ण्णम्रदसं त्वा स्तृणामि" यजु०२,२, "ऊर्णम्रा-द्धिरसूर्ण्णम्रदा ऊर्ज्जं मयि धेहि ४,१०। अत्र मृदुत्वे-नोर्ण्णाया उपमानतोक्तेः काश्मीरदेशजस्य (पशम) प्रसि-द्धस्य आविकलोमस्य एव ऊर्णत्वं तस्यैवातिमृदुत्वात्।

ऊर्ण्णवाभि पु० ऊर्ण्णनाभि पृ० परोक्षे वा नस्य व। (माकड़सा)। लूतायां "यथोर्ण्णवाभिस्तन्तुनोच्चरेत्" शत० ब्रा० १४,५,१२२।

ऊर्ण्णामय ऊर्ण्णा+विकारे मयट्। मेषलोमविकारे वस्त्रादौ "ऊर्ण्णामय कौतुकहस्तसूत्रम्" कुमा०।

ऊर्ण्णायु त्रि० ऊर्ण्णा—अस्त्यर्थे युस् सित्त्वात् भत्वाभावेन न आतो लोपः। १ऊर्ण्णाविशिष्टे "इममूर्ण्णायुं वरुणस्य नाभिम्" यजु०१३,५० "ऊर्ण्णायुमूर्ण्णावन्तम्" वेददी०। २गन्धर्वभेदे "ऊर्ण्णायुश्चित्रसेनश्च हाहा हूहूश्च भारत। हरिव० १२८ अ० "बहुभि सह गन्धर्वैः भागास्यत च तुम्बरुः। महाश्रुतिविश्वयिरा ऊर्ण्णायुमनयस्तु" भा० २६१ अ०। "सोमदा नाम गन्धर्वी ऊर्ण्णायुद्दृताऽभवत्" रामाय०।

ऊर्ण्णावन त्रि० ऊर्ण्णा अस्त्यर्थे वा० वनच्। ऊर्ण्णायुक्ते। "ऊर्ण्णावे, इममूर्ण्णायुमित्यूर्ण्णावन इत्येतद्वरुणस्य नाभिम्" शत० ब्रा० ७,५,२,२५।

ऊर्ण्णास्तुक त्रि० अस्तीति विभक्तिप्रतिरूपकम् अव्ययम् ऊर्ण्णास्त्यत्र ब० कप्। ऊर्ण्णायुक्ते "ऊर्ण्णास्तुके केशप-णयोर्बद्धे भवतः" कात्या० श्रौ० १,७,१७,

ऊर्णु आच्छादने अदा० उभ० सक० सेट्। ऊर्णोति ऊर्णौति ऊर्णुतः ऊर्णुवन्ति ऊर्णुते। ऊर्णुयात् ऊर्णुवीत। ऊर्णोतु ऊर्णौतु ऊर्णुहि ऊर्णुताम्। और्णोत् और्णौत्। और्णुत। और्णवीत् और्णावीत् और्णुवीत् और्ण(र्णा)(र्णु) विष्ट ऊर्णुनाव ऊर्णुनुवतुः। ऊर्णुनुविरे। ऊर्णु(र्ण) विता। ऊर्णूयात् ऊर्णु(र्णु)विषीष्ट। ऊर्ण(र्णु)विष्यति ते और्णु(र्ण)विष्यत् त। ऊर्णुवन् ऊर्णुवानः ऊर्णुतः। "स व्यामौर्णोदन्तरिक्षम्" अथ०७,१,२, "ऊर्णुनाव दिश मस्त्रैः" "ह्वोर्णुनावान् ककुभो बलौघान्" भट्टि "ऊर्णुना-

[illegible] १।१।२७। [illegible]
[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

अर्ह [illegible]

अर्ह [illegible]

अर्हत् [illegible]

अर्ह(र्)[illegible]

अर्ह(र्)[illegible]

अर्ह(र्)[illegible]

अर्ह(र्)[illegible]

अर्ह(र्)[illegible]

अर्हणीय [illegible]

अर्हणेतु [illegible]

अर्हनीय [illegible]

अर्हत् [illegible]

अर्हपति [illegible]

ऊर्ध्वगपुर न० कर्म०। अम्बरस्थपुरे खपुरे हरिश्चन्द्रपुरे त्रिका०। हरिश्चन्द्रशब्दे तत्पुरस्योर्द्ध्वस्य वक्ष्यते। २त्रिपुरासुरपुरे च तत्पुरस्याम्बरस्थत्वकथनम् हरिव० २२४ अ० यथा
"त्रिपुरं पुरुषव्याघ्र! शृणुष्वावसमीरितम्। विष्कामति नभोमध्ये सेन्दुचन्द्रमिवोत्थितम्। प्राकारेण महद्देन कात्तनेन विराजता। मणिभिश्च महार्घ्यैः सर्वरत्नैश्च तोरणैः। बभासे नभसो मध्ये श्रिया परमया ज्वलत्। गन्धर्वाणामिवोद्यत्कर्म्मणा साधितं पुरम्। वाजिनः पवनं युक्ता वहन्ति बलदर्पिताः। पुरं प्रभाकरं श्रेष्ठं मनोभिः कामचारिणः। धावन्तो वेगमास्थाय विक्रमैः प्राणसम्मतैः। चालयन्त इवाकाशं खुरैः शशिदलप्रभैः। वायुवेगसमैर्वेगैः कम्पयन्त इवाम्बरम्। सर्वतः समदृश्यन्त वसुभिर्विदिशास्तथा। ध्वजैश्चित्रैर्वनप्रस्थैस्तथा दग्धक्षितिपे। गीतवादित्रबहुलं गन्धर्वनगरोपमम्। चित्रायुधसमाकीर्णं तप्तकनकप्रभैः। भवनैर्द्रुमवर्णैश्च पाशुभिः समलङ्कृतैः। देवेन्द्रभवनाकारैः शुशुभे तन्महाद्युति। प्रासादाग्रैः प्रलम्बैश्च कैलासशिखरप्रभैः। शुशुभे दैत्यनगरं यज्ञध्वजैरिवाम्बरम्। चर्याकुलकचम्पकं तप्तचामीकरप्रभम्। प्रोक्षितोत्फुल्लबहुलं सिंहनादविनादितम्। बभौ मत्तगजाकीर्णं वनं चैत्ररथं यथा। बहुध्वजपताकं तद्रश्मिभिश्च विराजितम्। रराज त्रिपुरं राजन्! सप्ताचिरिव दिवाम्बरे"।

ऊर्ध्वचरण पु० ऊर्ध्वं ऊर्ध्वस्थ, चरणोऽस्य। १तपस्विभेदे ऊर्ध्वपादादयोऽप्यत्र। २अष्टपादे शरभे च तस्याष्टानां पादानां मध्ये चतुर्णामूर्ध्वस्थत्वात् तथात्वम्।

ऊर्ध्वजानु त्रि० ऊर्ध्वमुन्नतम् जानु यस्य। उच्चजानुके वा कप् ऊर्ध्वजानुक तदर्थे। कवभावपक्षे वा जानुनोर्ज्ञुः ऊर्ध्वज्ञु तदर्थे "अथमयमसमूय समामूर्ध्वज्ञुरेव" माघ० असमार्थे ऊर्ध्वज्ञः इति हिरूपकोषः पृषो० साधु।

ऊर्ध्वथा अव्य० ऊर्ध्व+था० थाल्। ऊर्ध्वप्रकारे ऊर्ध्व इत्यर्थे च 'म यस्य दोधपकूर्ध्वथाऽभूत्' ऋ० १०,२२,१।

ऊर्ध्वदष्ट्रकेश पु० ऊर्ध्व दंष्ट्राणामुन्नतदंष्ट्राणां भूतानामीश। १महादेवे "नमोर्द्धदंष्ट्रकेशाय शुक्लायावनताय च। विलोहिताय धूम्राय नीलग्रीवाय वै नमः" भा० शा० २८६ अ० नमोर्द्धे त्यत्र "सैषदाशरथी रामः" इति वत् पादपूरणाय सन्धिः।

ऊर्ध्वदृष्टि स्त्री ऊर्ध्वा भ्रुवोर्मध्यगा दृष्टिः। उपासनाङ्गे योगार्थं भ्रुवोरन्तरालस्थदृष्टौ २ऊर्ध्वोत्क्षिप्तदृष्टौ च ऊर्ध्वा दृष्टिरस्य बहु०। ३ताटकदृष्टियुते ४ऊर्ध्वोत्क्षिप्तदृष्टियुक्ते च ऊर्ध्वनेत्रोर्ध्वगादयोऽप्यत्र।

ऊर्ध्वदेव पु० ऊर्ध्व उच्चो देव। १पशुमेश्वरे २विष्णौ शब्दरत्ना०

ऊर्ध्वदेह पु० ऊर्ध्व मरणोत्तर भावी देह। मरणोत्तरभाविनि देहे "ऊर्ध्वदेहनिमित्तार्थमहं दातुं जलाञ्जलीन्" रामा० ऊर्ध्वदेहाय साधु "ऊर्ध्वदमाद् देहाच्च लोकोत्तरपदस्य च" वा० ठञ्। और्ध्वदेहिक मरणोत्तरकर्त्तव्ये श्राद्धादौ तच्च कर्म स्मृतिषु प्रसिद्धम् और्ध्वदेहिकशब्दे विवृति।

ऊर्ध्वनभस् पु० ऊर्ध्वं नभोयस्य। नभोमध्ये वर्त्तमाने वायौ "स्वाहाकृते ऊर्ध्वनभसं मारुतं गच्छतम्" यज० ६,१६,

ऊर्ध्वन्दम त्रि० ऊर्ध्व+दम–खच्। ऊर्ध्वस्थे त्रिका० ततो भवाद्यर्थे ठञ्। और्ध्वन्दमिक तद्भवादौ त्रि०।

ऊर्ध्वपात्र न० ऊर्ध्वं नेतव्यं पात्रम्। यज्ञपात्रे उलूखलादौ "सौवर्णरजतीनामूर्ध्वपात्रमधाञ्जनाम्" याज्ञ० "ऊर्ध्वपात्रम् यज्ञियोलूखलादि मण्डादियाज्ञपर्य्यात्" मिता०

ऊर्ध्वपुण्ड्र पु० ऊर्ध्वं ऊर्ध्वमुखं पुण्ड्रः इक्षुयष्टिरिव। ललाटस्थे ऊर्ध्वमुखे पुण्ड्रवत् रेखात्मके तिलकभेदे। तच्चारत्ये विधिनिषेधादिकं निरूप्यते। 'ऊर्ध्वपुण्ड्रं मृदा कुर्यात् त्रिपुण्ड्रं भस्मना सदा। तिलकं वै द्विजः कुर्याच्चन्दनेन यदृच्छया" ब्रा० त० पु०। "ऊर्ध्वपुण्ड्रं द्विजः कुर्यात् क्षत्रियस्तु त्रिपुण्ड्रकम्। अर्द्धचन्द्रन्तु वैश्यस्य वर्त्तुलं शूद्रयोनिजः" आ० त० ब्रह्मा० पु०। "यशुचिर्वापि नाचारो मनसा पापमाचरन्। शुचिरेव भवेन्नित्यमूर्ध्वपुण्ड्राङ्कितो नरः" ऊर्ध्वपुण्ड्रधरो मर्त्यो म्रियते यत्र कुत्रचित्। श्वपाकोऽपि विमानस्थो मम लोके महीयते" इति ब्रह्मपु०। तच्चारत्ये वैदिकद्विजातिरिक्तस्यैवाधिकारः, यथोक्तं देवीभागवते श्रीनारायणेन "ऊर्ध्वपुण्ड्रं त्रिशूलञ्च वर्त्तुलं चतुरस्रकम्। अर्द्धचन्द्रादि वा विप्र वेदनिष्ठो न धारयेत्। जन्मना लब्धजातिस्तु वेदपन्थानमाश्रितः। पुण्ड्रान्तरं भ्रमाद्वापि ललाटे नैव धारयेत्। ख्यातिकान्त्यादिसिद्ध्यर्थमपि विष्ण्वागमादिषु। स्थितं पुण्ड्रान्तरं नैव धारयेद्वैदिकोजनः"। नि० सि० धृतम्। "विष्ण्वागमादितन्त्रेषु दीक्षितानां विधीयते। शङ्खचक्रगदापद्मैरङ्कनं नान्यदेहिनाम्। वेदमार्गैकनिष्ठस्तु मोहेनाप्यङ्कितो यदि। पतत्येव न सन्देहस्तथा पुण्ड्रान्तरादपि। शङ्खचक्राद्यङ्कनं च गीतनृत्यादिकं तथा। एकजातेरयं धर्मो न जातु स्यात् द्विजन्मनः"। "शङ्खचक्रं मृदा यस्तु कुर्य्यात् तप्तायसेन वा। स शूद्रवद्बहिः कार्य्यः सर्वस्मा-

निर्मेघोर्धुते" भा ११,८,१७,। यथि अर्धं पूर्णति है अर्धं हरिणि है अर्धं नभिणि है।

आ+अवदनादने 'अर्धिना आर्धोर्पुत्रो अब अ। १८ ६ 'आर्धोर्ध्यं[illegible] आरम्भनिरवरम" धा।

अभि+आभिमुख्येन आच्छादने। 'आभ्यूर्णोति [illegible] सिन कि अ ८,७८,१ [१।३।२

आ– सम्यगाच्छादने। "एनम् शीर्षेणोर्धुत्य सूर्यस्य अ

प्र– प्रच्छादने। प्रोर्णुयात् वस्त्रेण आपयोनीशिवापदः। प्रोर्णु वस्त्र छिद्रोपार्थे" अति।

सं–सम्यगाच्छादने प्रावरणे। सम्यगुर्णुवेदन्वीया अ०१ १।१ "अनु वै प्रावरणि भा

अर्द अर्द माव्य।

अर्द त्रि अर्द–अच। पीड़ादायके हिंसाकौ अध्ये।

अर्दर न अच्छो ददेन [illegible] उ– 'आर्थे' [illegible] तथी पूर्णावरोपण तथा अद् अन् या अर्को [illegible] ११ । [illegible] १८ व अन्य। अतिथिनु पर्येनु अद् अप्रपो अव अत्येनाः। आच्छादानेऽ [illegible] वाचन। "अर्दर प्रवृत्ता अवे वेदन् अ १।३।११। अर्दतोर्येनु अर्दरं हनन्नम् भा

अर्द(र्) त्रि अर्द–आन–अ पुंसी अत्येना। १०र्थ १उपरि १अर्दरिवे व प्रयोगम् [illegible] इत्या 'पोशीर्द्ध एवात्येन अन्। "[illegible] हर्षि" "अर्होदेन अथी मी" रए। ३अनुगावि उद अच वैद। १अर्दनिवे [illegible] 'अर्दना अर्दे मर्त्यो भा विनयोगम [illegible] 'अर्द। अर्द विन्दि" भा ४ रए। १अनुवैदि अर्द धायाम अ १९,७।१। अर्द धायामः [illegible] वा। सुनीति व तेन [illegible]

अर्द(र्)के र अर्दे अर्द आवति अर्दावते। अरनमेवे व व शीघ्र[illegible] हवेशान्ततर अर्दे हया आवदि। "अद शोर्षोत्र[illegible] अशे। हर्षी अर्दानि" अप्यार्थे शोर्षे। "कनोर्ध्वार्थि[illegible]" अव शीघ्रायमा। आर युर्जावेद्योदना" अस्येष्टि।

अर्द(र्)आव त्रि अर्दो अर्द्धारिया आ अर्द। तिसे वेष [illegible] आर्द्रनाद या अर्प।

अर्द(र्)आच्छ त्रि अर्द अदोरस। १अवरम्भवादे हिंसा या बोध। १अवरावदारोदनायां भी चीड़् एताभि।

अर्द(र्)कर्मन् न अर्द अर्द वैदनाप्राय कर्म दिया। अन्तारिभिनवायाम् अर्दो अर्दवेचि भा। अर्दे- दोष हिवायदोषाम। अद्य व। [illegible] ति हिंसा या आर्।

अर्दकार इच। अर्द आवर्त एपदे १९। रिशोवावि

अर्दविद त्रि अर्द अधिका वैदर्भेव सम भा। रयिम्- आवे राजादौ अनपूर्वज्ञा भी। १अवनवने अन भेदे इ। 'अर्दविह दवाताद्यवीय अर्दिषाम्" भाम ८,११।१।

अर्दविध इ अर्द वैद एव हवाप दव। अर्दवेद भोग प्रज्ञा अवनिवेष्ट विदा आम हे अवनवाकुवे। अर- दापविद्य [illegible] त्रि हिंसा या अर्प

अर्दय त्रि अर्द अवति अव–अ। एव्वरिद्ये। "अर्द अदो- छायाअवहदूर्दवन् इत्या अवतासीनिवावास्येत् याद् दैद्येनवरः भा व ११७। अवनवेदवा- याद्दवे १रोवेद्ये अर्दे दावरिवे व भीवनवा। अ- अवते इव अर्दोवनीतिया। आवर्दे हौदेभ याद आततः अर्द। अर्दवाद्यविभावनद् १अवतेवरि ३ 'अर्दवे अन्नपादाप: विन्दु अद। अर्दोवारि दिवद्धूरि" भा भा। अर्द अविषादिवि १अर्दव है त्रि 'अर्दवे अवनदूर्दवयान्हनवर्यने भा भा र अर्दे योग अवनिवायाद याचि अर्द अवायन्। अर्दे अत्यायदोषाम। १अव अवित्वे अवादिनि त्रि।

अर्दमति भी अर्दे मति। अर्दे अवते। अवा अवयाटे अयोर्द अव "अन्तरीक्षवदवरवादिव [illegible] शीवद्दवर्द अदवदयापवन् विशेषार्वोदिवावार विवि शैवर्द" अभूवनववदादवपवाववार्ये अवदिवि"। अद अवनादयीतमा। "अर्दवी दैवी अवदोर्देवेनीव" व। विवद्वत्ववन्नव आवादि अवते आवा। "अविवद्वत सुवव वनिका" आवा अर्दवदिव आवयाविवेव अदवि अवव व अद्वनार्द अविविप्रवन् या भा "अव अद्द अवयादि[illegible] अवधयवद्वत एका"। "अर्द आतोर्वने वेवयोर्दा अवि- अर्दविद्वदि, अर्दोत्त अर्दे सुवर्ग अर्द्य भा भी। अर्दे अर्दे अत्येदी अवते व अर्देव अर्दे। "अर्दे अव- अवन्न विवि भा भा अर्दे "अर्दे" अवाभि अवना- एवि शीवोर्दे व अभिनवनवनादि अव अवनृ। अर्दे देवाद १अवदवने। अर्दे अर्दवेष १अर्दवाविविभि।

पुण्ड्रं वर्त्तुलमित्यपरार्द्धे मदनरत्ने च। पृथ्वीचन्द्रस्तु "पुण्ड्रं त्रिपुण्ड्रम् च धुर्यश्च तिलकं कुर्यान्न कुर्याद्वे त्रिपुण्ड्रकम्। निराशाः पितरो यान्ति दृष्ट्वा चैव त्रिपुण्ड्रकमिति" इत्युपराशरोक्तेः। श्रोतुस्तिर्यक्त्वपो भवत्येव। "वर्जयेत्तिलकं भाले श्राद्धकाले च सर्वदा। ऊर्द्ध्वं पुण्ड्रं त्रिपुण्ड्रं वा धारयेत्तु प्रयत्नतः" इति व्यासोक्तेरित्याह"। पृथ्वीचन्द्रोदये श्राद्धे "सव्यदर्भेण हस्तेन च कुर्यात्तिलकं बुध। व्यासस्य च विशुध्येत दर्भत्यागेन चैव हि"।

ऊर्द्धपृश्नि पु॰ ऊर्द्धौ पृश्नयोविन्दवोऽस्य। पशुभेदे। अश्वमेधे वृतीययूपे बध्यमानीयमारुतपशुकीर्त्तने "पृश्निस्तिरश्चीनपृश्निरूर्द्धपृश्निस्ते मारुताः" यजु॰ २४।४,

ऊर्द्धवर्हिस् पु॰ ऊर्द्ध्वं भागम् वर्हिर्येषाम्। सोमपाख्ये पितृभेदे "स्वाहा पितृभ्य ऊर्द्धवर्हिर्भ्यो धर्मपावभ्यः" यजु॰ २,१५, "ऊर्द्धवर्हिर्भ्यः सोमपाभ्यः" वेददी॰

ऊर्द्धवाहु पु॰ ऊर्द्धौ उत्तोलितो वाहुः कर्म॰। १ऊर्द्धोत्तोलिते वाहौ "तद्येनमूर्द्धवाहुमभिपश्यति" शत॰५,४,१,१७,। वहु॰। २प्रसारितवाहुके त्रि॰ ऊर्द्धवाहु प्राह्व प्रवृत्यूर्द्ध्व च पूष इति" कात्या॰ १९,२,८, ऊर्द्धवाहुः प्रसारितवाहुः" कर्कः "पञ्चमो रैवतो नाम मनुस्तामससोदर." इत्युपक्रम्य "हिरण्यरोमावेदशिरा ऊर्द्धवाह्वादयो द्विजाः" इति" भाग॰८,५,२,श्लोकोक्ते ३रैवतमन्वन्तरीयसप्तर्षिभेदे ते च "वेदवाहुर्यदुध्रश्च मुनिर्वेदशिरास्तथा। हिरण्यरोमा पर्जन्य ऊर्द्धवाहुश्च सोमजः। सत्यनेत्रस्तथाऽत्रेय एते सप्तर्षयोमताः" हरिवं॰ ७अ॰ विशेषत उक्ताः। ऊर्द्धस्तम्भितो वाहुर्येन। ४तपस्यार्थमूर्द्धोत्थितवाहौ तपस्विभेदे।

ऊर्द्धबुध्न पु॰ ऊर्द्धं बुध्नं शिरोऽस्य। ऊर्द्धशिरस्के चमसे "अर्वाग्विलश्चमस ऊर्द्धबुध्नस्तस्मिन् यशोनिहितं विश्वरूपम्। तस्यासत ऋषयः सप्त तीरे वागष्टमी ब्रह्मणा संविदानेति" "अर्वाग्विलश्चमस ऊर्द्धबुध्न इति तच्छिर एष ह्यर्वाग्विलश्चमस ऊर्द्धबुध्नस्तस्मिन् यशोनिहितं विश्वरूपमिति प्राणा वै यशोनिहितं विश्वरूपं प्राणानेतदाह तस्यासत ऋषयः सप्त तीरे इति प्राणा वा ऋषयः, प्राणानेतदाह" ब॰उ॰। "देहस्य चमसरूपेण रूपणमिदम् अर्वाग्विलश्चमस ऊर्द्धबुध्नः इदं तच्छिरः चमसाकारं हि तत् कथम्? एष ह्यर्वाग्विलः मुखस्य विलरूपत्वात्, शिरसोबुध्नाकारत्वात् ऊर्द्धबुध्नः तस्मिन् यशोनिहितं विश्वरूपमिति यथा सोमश्चमसे एव तस्मिन् शिरसि विश्वरूपं नानारूपं निहितं भवति, किं पुनस्तद्यशः? प्राणा वै यशोविश्वरूपम्। प्राणाः श्रोत्रादयः सप्त ऋषयः धीराः(श्रोत्रे द्वे नासिके द्वे नेत्रे द्वे रसना चैकेति सप्त) तेषां परिस्पन्दात्मकशब्दादिज्ञानहेतुत्वात्"। ऋषिधातोर्गत्यर्थतया परिस्पन्दात्मकवृत्तिमत्त्वम् ज्ञानहेतुत्वेन धीरत्वमिति बोध्यम्।

ऊर्द्धभाग पु॰ ऊर्द्धः उपरिस्थोभाग एकदेशः कर्म॰। उपरितनदेशे "ताल्वादिषु सभागेषु ऊर्द्धभागे निष्पन्नोऽनुदात्तः" शि॰शी॰।

ऊर्द्धभाज् त्रि॰ऊर्द्धं भजते भज—ण्वि। १उपरिभागस्थे २ऊर्द्धदेशस्थे वह्निभेदे पु॰। "ऊर्द्धभागूर्द्धभाङ् नाम कवि प्राणाश्रितस्तु यः" भा॰ व॰२१८अ॰ अग्निनामतत्कर्मभेदकथने।

ऊर्द्ध्वम् अव्य॰ उद्-ह्वे-अम् ऊर्द्ध आदेशश्चादेशश्च। ऊर्द्धशब्दार्थे। "ऊर्द्धं प्राणाह्युत्क्रामन्ति यूनः स्थविर आयति" "तिष्ठन्मूर्द्धं रजः) पिबेत्" मनुः "अधश्चोर्द्धं च प्रसृतास्तस्य शाखाः" गीता।

ऊर्द्ध(र्द्ध्वं)मन्थिन् पु॰ ऊर्द्धं ब्रह्मचर्यादुत्तराश्रम गार्हस्थ्यादि मथ्नाति मन्थ—णिनि ईत॰। नैष्ठिकब्रह्मचारिणि स हि ब्रह्मचर्योत्तरगार्हस्थ्याद्याश्रम त्यजतीति तस्य तथात्वम्। "धर्मान् दर्शयितुकामोवातरशनानां श्रमणानामृषीणामूर्द्धमन्थिनां शुक्लया तन्वाऽवततार" भाग॰५,२,२१,

ऊर्द्ध(र्द्धं)मान न॰ ऊर्द्धमारोप्य मीयते येन मा-करणे ल्युट्। पलकर्षादिमिते पाषाणादौ(वाटखारा)। तेन हि तुलादावारोपितेन स्वर्णादेर्गुरुत्वमुन्मीयते। भावे ल्युट्। २ऊर्द्धतापरिच्छेदकपरिमाणे च "ऊर्द्धमानं किलोन्मानं परिमाणं तु सर्वतः। आयामस्तु प्रमाणं स्यात् सङ्ख्या बाह्या तु सर्वतः" व्या॰ का॰। अयमर्थः। तुलादावारोपितस्य स्वर्णादेर्गुरुत्वमितिःतुलापरकोटिदेशे आरोपाद्यदुन्मीयते तदुन्मानम्। प्रस्थादिना स्वगताभ्यामारोहपरिणाहाभ्यां ब्रीह्यादे सर्वतोमानत्वात् परिमाणम्। आयामोदैर्घ्यं वस्त्रादेर्जलादेश्च मितिर्हस्तदण्डादिना यत् मीयते तत् प्रमाणम्। सर्वतः उक्तप्रकारमानत्रयाद्बाह्या बहिर्भूता सङ्ख्या द्वित्वादिरित्यर्थः। "प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रच" पा॰ विहितौ द्वयसज्दघ्नचौ प्रत्ययौ ऊर्द्धमानादेः "प्रथमश्च द्वितीयश्च ऊर्द्धमाने मतौ मम" वार्त्तिकोक्तेः।

ऊर्द्धमुख त्रि॰ ऊर्द्धं मुखमस्य। १ऊर्द्धगतप्रथमप्रसरे "प्र-

पुण्ड्रं वर्त्तुलमित्यपराके मदनरत्ने च। पृथ्वीचन्द्रस्तु "पुण्ड्रं त्रिपुण्ड्रम् ऊर्द्ध्वं वा तिलकं कुर्य्यान्न कुर्य्याद्वै त्रिपुण्ड्रकम्। निराशाः पितरो यान्ति दृष्ट्वा चैव त्रिपुण्ड्रकमिति" इत्यपराकरोक्तेः। भोक्तुस्तिर्य्यक्पुण्ड्रो भवत्येव। 'वर्जयेत्तिलकं भाले श्राद्धकाले च सर्वदा। ऊर्द्ध्वपुण्ड्रं त्रिपुण्ड्रं वा धारयेत्तु प्रयत्नतः" इति व्यासोक्तेरित्याह"। पृथ्वीचन्द्रोदये ब्राह्मे "यज्ञदर्भेण चक्षेन च कुर्य्यात्तिलकं बुध। व्यासस्य च विशुध्येत दर्भत्यागेन चैव हि"।

ऊर्द्धपृश्नि पु० ऊर्द्धौ पृश्नयोविन्दवोऽस्य। पशुभेदे। अश्वमेधे तृतीययूपे बन्धनीयमारुतपशुकीर्त्तने "पृश्निस्तिरश्चीनपृश्निरूर्द्धपृश्निस्ते मारुताः" यजु० २४,४,

ऊर्द्ध्वबर्हिस् पु० ऊर्द्ध्वं स्थानं बर्हिर्येषाम्। सोमपाख्ये पितृभेदे "स्वाहा पितृभ्य ऊर्द्ध्वबर्हिर्भ्यो धर्मपावभ्यः" यजु० २,१५, "ऊर्द्ध्वबर्हिर्भ्यः सोमपाभ्यः" वेददी०

ऊर्द्धबाहु पु० ऊर्द्ध्व उत्तोलितो बाहुः कर्म०। १ऊर्द्धोत्तोलिते बाहौ "तद्यदेनमूर्द्धबाहुरभिषिञ्चति" शत०५,४,१,१७,। बहु०। २प्रसारितबाहुके त्रि० ऊर्द्धबाहुं मा प्रस्तुत्यू प मू ष इति" कात्या० १६,२,८, ऊर्द्ध्वबाहुः प्रसारिबाहुः" कर्कः "पञ्चमोरैवतो नाम मनुस्तामसस्रोदरः" इत्युपक्रम्य "हिरण्यरेतावेदशिरा ऊर्द्धबाह्वादयो द्विजाः" इति" भाग० ८,५,२,श्लोकोक्ते ३रैवतमन्वन्तरीयसप्तर्षिभेदे ते च "वेदबाहुर्यदुध्रश्च मुनिर्वेदशिरास्तथा। हिरण्यरोमा पर्जन्य ऊर्द्धबाहुश्च सोमजः। सत्यनेत्रस्तथाऽत्रेय एते सप्तर्षयोमताः" हरिवं० ७अ०। विशेषत उक्ताः। ऊर्द्धमूर्च्छितो बाहुर्येन। ४तपस्यायैमूर्द्धोत्क्षिप्तबाहौ तपस्विभेदे।

ऊर्द्धबुध्न पु० ऊर्द्ध्वं बुध्नं शिरोऽस्य। ऊर्द्ध्वशिरस्के चमसे "अर्वाग्बिलश्चमस ऊर्द्ध्वबुध्नस्तस्मिन् यशोनिहितं विश्वरूपम्। तस्यासत ऋषयः सप्त तीरे वागष्टमी ब्रह्मणा संविदानेति" "अर्वाग्बिलश्चमस ऊर्द्ध्वबुध्न इति तच्छिर एष ह्यर्वाग्बिलश्चमस ऊर्द्ध्वबुध्नस्तस्मिन् यशोनिहितं विश्वरूपमिति प्राणा वै यशोनिहितं विश्वरूपं प्राणानेतदाह तस्यासत ऋषयः सप्त तीरे इति प्राणा वा ऋषयः प्राणानेतदाह" वृ० उ०। "देहस्य चमसरूपेण रूपकमिदम् अर्वाग्बिलश्चमस ऊर्द्ध्वबुध्नः इद तच्छिर चमसाकार हि तत् कथम्? एष ह्यर्वाग्बिलः मुखस्य बिलरूपत्वात्, शिरसोबुध्नाकारत्वात् ऊर्द्ध्वबुध्नः तस्मिन् यशोनिहितं विश्वरूपमिति यथा सोमश्चमसे एवं तस्मिन् शिरसि विश्वरूपं नानारूपं निहितं भवति, किं पुनस्तद्यशः? प्राणा वै यशोविश्वरूपम्। प्राणाः श्रोत्रादय सप्त ऋषय धीरा (श्रोत्रे द्वे नासिके द्वे नेत्रे द्वे रसना चैकेति सप्त) तेषां परिस्पन्दात्मकशब्दादिज्ञानहेतुत्वात्"। ऋषिधातोर्गत्यर्थतया परिस्पन्दात्मकवृत्तिमत्त्वम् ज्ञानहेतुत्वेन धीरत्वमिति बोध्यम्।

ऊर्द्धभाग पु० ऊर्द्ध्वः उपरिस्थोभाग एकदेशः कर्म०। उपरितनदेशे "ताल्वादिषु सभागेषु ऊर्द्धभागे निष्पन्नोऽजुदात्तः" सि०कौ०।

ऊर्द्धभाज् त्रि० ऊर्द्ध्वं भजते भज—ण्वि। १उपरिभागस्थे २ऊर्द्धदेशस्थे वह्निभेदे पु०। "ऊर्द्धभागूर्द्धभाङ् नाम कवि प्राणाश्रितस्तु यः" भा० व० २१८अ० अग्निनामतत्कर्मभेदकथने।

ऊर्द्ध्वम् अव्य० उद्-ह्वे-अ उत्त आदेशराद्देशश्च। ऊर्द्धशब्दार्थे। "ऊर्द्ध्वं प्राणाह्युत्क्रामन्ति यूनःस्थविर आयति" "तिष्ठेदूर्द्ध्वं रजः) पिबेत्" मनुः "अधश्चोर्द्ध्वं प्रसृतास्तस्य शाखाः" गीता।

ऊर्द्ध(र्द्ध्व)मन्थिन् पु० ऊर्द्ध्वं ब्रह्मचर्य्योत्तराश्रम गार्हस्थ्यादि मथ्नाति मन्थ—णिनि ङीप्०। नैष्ठिकब्रह्मचारिणि स हि ब्रह्मचर्य्योत्तरगार्हस्थ्याद्याश्रमं त्यजतीति तस्य तथात्वम्। "धर्मान् प्रदर्शयितुकामोवातरशनानां श्रमणानामृषीणामूर्द्ध्वमन्थिनां शुक्लया तन्वाऽवततार' भाग०५,२,२१,

ऊर्द्ध(र्द्ध्व)मान न० ऊर्द्ध्वमारोप्य मीयते येन मा-करणे ल्युट्। पलकर्षादिमिते पाषाणादौ(बाटखारा)। तेन हि तुलादावारोपितेन स्वर्णादेर्गुरुत्वमुन्मीयते। भावे ल्युट्। २उन्नतापरिच्छेदकपरिमाणे च "ऊर्द्धमानं किलोन्मानं परिमाणं तु सर्वतः। आयामस्तु प्रमाणं स्यात् संख्या बाह्या तु सर्वतः" व्या० का०। अयमर्थः। तुलादावारोपितस्य स्वर्णादेर्गुरुत्वमितिः तुलापरकोटिदेशे आरोपाद्युदुन्मीयते तदुन्मानम्। प्रस्थादिना स्वगताभ्यामारोहपरिणाहाभ्यां व्रीह्यादे सर्वतोमानात् परिमाणम्। आयामोदैर्घ्यं वस्त्रादेर्हस्तादिना मितिर्दण्डादिना यत् मीयते तत् प्रमाणम्। सर्वतः उक्तप्रकारमानत्रयाद्बाह्या बहिर्भूता संख्या द्वित्वादिरित्यर्थः। "प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रच" पा० विहितौ द्वयसज्दघ्नचौ प्रत्ययौ ऊर्द्धमानादेः "प्रथमश्च द्वितीयश्च ऊर्द्धमाने मतौ मम" वार्त्तिकोक्तेः।

ऊर्द्धमुख त्रि० ऊर्द्ध्वं मुखमस्य। १ऊर्द्ध्वं गतप्रथमप्रसरे "प-

[illegible]

ऊर्द्धमूल त्रि [illegible]

ऊर्द्धरेतस् पु [illegible]

ऊर्द्धरोमन् पु [illegible]

ऊर्द्धलिङ्ग पु [illegible]

ऊर्द्धलोक पु [illegible]

ऊर्द्धवात पु [illegible]

[illegible]

ऊर्द्धहस्त त्रि [illegible]

[illegible] स्त्री [illegible]

ऊर्द्धमाथिन् त्रि [illegible]

[illegible]

ऊर्द्धसानु [illegible]

ऊर्द्धस्थिति स्त्री [illegible]

ऊर्द्धस्रोतस् पु [illegible]

ऊर्द्धायन त्रि॰ ऊर्द्धं अयनं यस्य । १ऊर्द्धगत जम्बुद्वीपस्थे २वैश्य-वर्षस्थानीये पर्वतभेदे । जम्बुद्वीपवर्णने चन्द्रवादिप्रमुखनदी-दशा “यासां जलोपस्पर्शनविधूतरजस्तमसो भगवतस्तोऽर्द्धा यनश्चय भारतवासोत्तर्याः”भाग॰५,२०,७ । “ऊर्द्धायन' पर्वतः आस्थायादिसामीप्या” श्रीधर । २ऊर्द्धगतौ न॰

ऊर्द्धाम्नाय पु॰ ऊर्द्धमाम्नायते आ+म्ना-कर्मणि घञ् । वेद-मार्गातिरिक्तबोधके तन्त्रभेदे

ऊर्द्धावर्त्त पु॰ ऊर्द्धमावर्त्ततेऽस्य आ+वृत आधारे घञ् । १अश्वदेहस्थाने लिङ्गाभावे घञ् ६त॰ । २ऊर्द्धावर्त्ते च

ऊर्द्धासित पु॰ ऊर्द्धमूर्द्धदेशे आसितः क्तपा आसितो वा । १धारवेल्ले (करेला) तृणा॰ २ऊर्द्धोपविष्टे त्रि॰ ।

ऊर्द्धेह पु॰ ऊर्द्धमीषा चेष्टा । उत्थानात्प्रागूर्द्धचेष्टायाम् “उदोत्तूर्द्धेहे” सुश्रु॰ ऊर्द्धेहायन स्त्री ।

ऊर्म्मि पुंस्त्री॰ ऋ-मि धर्त्तेश्च । १तरङ्गे, “व्योमगङ्गोर्म्मि-वायुभिः” रघुः “महोर्म्मिभिर्व्याहतवाञ्छितार्थः' २प्रकाशे, ३वेगे, ४वस्त्रसङ्कोचरेखायाम्, ५पीडायाम्, ६उत्कण्ठायाम्, ७क्षुधादिषु षट्सु देहमनःप्राणानां यथायथं धर्मेषु ते च “क्षुधा च पिपासा च प्राणस्य, मनसः स्मृतौ । शोकमोहौ, शरीरस्य जरामृत्यू षडूर्म्मयः” या॰ ति॰ विमर्शोक्ता' “षडूर्म्मीसत्तमामन्त्रामां मतमेषममाप्नोति । अतिशेगतमायुक्ता नातिदूर्म्मि रुदाहृता” वैजयन्त्यु-क्तलक्षणायाम् छन्दोगतौ स्त्री “तयैं पयोभव पयोर्म्मि भिरापतन्तः” माघः “विषम्भिरूर्म्मीभिरपरैरिवो-र्म्मिभिः” माघ॰ “पक्षे अर्म्मिभिरश्वगतिभिरित्यर्थः ।

ऊर्म्मौ भवः यत् । ऊर्म्म्य ऊर्म्मिभवे त्रि॰ रात्रौ स्त्री निघ॰ “तिरस्तमोदतथ ऊर्म्यास्व” ऋ॰६,४८,६, “ऊ र्म्यास्व रात्रिषु” भा॰ । वस्त्रभेदे पु॰ “नमः ऊर्म्याय चाव-म्याय च” यजु॰१६,३१ ।

ऊर्म्मिका स्त्री ऊर्म्मिरिव कायति कै-क । १तरङ्गवत् प्रकाश माने अङ्गुरीयके । स्वार्थे कन् । २तरङ्गादौ च । ३उत्-कण्ठायाम् ४भृङ्गनादे ५वस्त्रभङ्गे च हेम॰

ऊर्म्मिन् त्रि॰ ऊर्म्मिरस्त्यस्य वा॰ इनि । ऊर्म्मियुक्ते स्त्रियां ङीप् । “सम्पृच्यध्वमृतावरीरूर्म्मिणा मधुमत्तमा” शाखा॰ ४,२,२२, “प्रप्लापयन्त्यूर्म्मिणम्” ऋ॰ ८,८८,६, २समुद्रे पु॰ “तत सागरमासाद्य कुक्षौ तस्य महो-र्म्मिणः” भा॰व॰२॰अ॰।

ऊर्म्मिमत् त्रि॰ ऊर्म्मिरिव वक्रतास्त्यस्य मतुप् यवा॰ मस्य न व । १वक्रे । “दोर्भिर्नु नीलेश्च चोर्म्मिमतस्तु जयाय-

घोषेषु नरेन्द्रपत्नीम्' भा॰स॰६५अ॰ २तरङ्गवति च ।

ऊर्म्मिमालिन् पु॰ ऊर्म्मिमालाऽस्त्यस्य इनि । समुद्रे “इन्द्र प्रह्वत्तैर्म्मिरिवोर्म्मिमाली” रघु

ऊर्म्मिला स्त्री लक्ष्मणपत्न्याम् जनकस्यौरस्यां कन्यायाम् ‘पार्थिवीमुदवहद्रघूद्वहो लक्ष्मणस्तदनुजामथोर्म्मिलाम्' रघुः

ऊर्य्यादि पु॰ पाणिन्युक्ते गतिसंज्ञानिमित्ते शब्दसमूहे-स च गणः ऊरी, उररी, तन्थी, ताली, आताली, वेताली, धूली, धूसी, शकला, संशकला, ध्वंसकला, भ्रंसकला, गुलुगुधा, सजू, फल, फली, विक्ली, आ-क्ली, लोताली, केवाली, शेवाली, पर्याली, मेवाली, मसमसा, ममसा, मसमसा, श्रौषट्, वौषट् वषट्, स्वाहा, स्वधा, स्वधा, प्रादुस, श्रत्, आविस, अत्र पाठान्तरम् उररी उरीति उरीकृत्य ।

ऊर्व पु॰ ऊरु कारणत्वेनास्त्यस्य अर्श॰अच् संज्ञापूर्वकविधे-रनित्यत्वात् न गुणः । १और्व्वे ऋषिभेदे उप-चारात् तज्जाते २वाडवानले “ऊर्व इव प्रये” ऋ॰२,३,१६, ऊर्व वाडवानल' भा॰ ३तद्वति समुद्रे “अपार ऊर्वे अन्त दुहामा” ऋ॰ २,१,१६, समानमूर्वं नद्यः पृणन्ति” ऋ॰ २,३५,३, ऊर्व वाडवसेनास्त्यस्य अच् । वाडवा-नलतुल्ये ४मेघे “दिव अरुष्णं अमित” २,१२,७, “ऊर्वान अमृत”भा॰तत्तुल्ये ५विस्तृते च ‘यद्यपि दम्न एतदो अभीत् ऊर्वात् ४,१२,५, “ऊर्वात् विस्तृतात्”भा॰ ।

ऊर्वङ्ग न॰ ऊरुरिव अङ्गम् यस्य । छत्रिकायाम् शिलीन्ध्रे हारा॰

ऊर्वशी स्त्री ऊरु नारायणोरुं कारणत्वेनाश्नुते अश-अच् ६त॰गौरा॰ङीप् । उर्वश्याम् । पृ॰ अस्य दन्त्यसत्वमपि ।

ऊर्वष्ठीव न॰ ऊरू च अष्ठीवन्तौ च समा॰ द्वन्द्वः नि॰ । ऊर्वो रष्ठीवतोश्च समाहारे

ऊर्वी स्त्री ऊरु मध्यस्थत्वेनास्त्यस्य अर्श॰अच् संज्ञापूर्वकत्वात् न गुण गौरा॰ङीप् । ऊरुमध्यस्थाने “ऊरुमध्ये ऊर्वी नाम तत्र शोणितक्षयात् प्रक्रियापि “ऊर्व्यां ऊर्द्धं भोवक्षणमस्थिरूरूमूले लोहिताख्यमिति' लोहिताख्यापि आमूर्द्धी कूर्पा विटपूपरा” इति च सुश्रु॰ ।

ऊर्व्य पु॰ ऊर्वे वाडवानले भव, यत् । अधिकालतया वाडवानल स्थिते रुद्रे “नम ऊर्व्याय च सूर्व्याय च” यजु॰१६,४,

ऊर्षा स्त्री उर-स नि॰ नेट् । देवताडकणे शब्दच॰ ।

ऊलुपिन् पु॰ उलुपिन्+पृ॰ दीर्घ । १जलजन्तुभेदे २मत्स्यभेदे च

ऊलूक पुंस्त्री॰ उल-ऊकण् दीर्घश्च । पेचके स्त्रियां ङीप् ।

ऊष पु॰ रुजायाम् भ्वा॰पर॰सक॰सेट् । ऊषति औषीत्

अपात् पहुरु माव भमार । अविता भूत्। अपथः।

अप त्रि० अप-रक्षायां क । भादे, रक्षैरुद्धे रक्षु माही च । "चीचेतादिषदीवर्द।" बहु। "बोडैरदक्षो पूनः" सुभगाचिनोदिषम् बा । मन बन्धनादि। मित्यिवातवत्वात् वचविष्टव बलवदव्यादिभेदेन बहव रैवमाव वारर्बविकाचा पवावदात्वेनाव् बवात्वम् इति वेद। अर्थात बज़्वारे रैचथ् वा। अप्रादे दैविक ।

यह च बारदचीकमात् बल्वलाव बवात्वम्। यथा च देव अपरम् तथाच "देहो मा बचा। प्रयमम अहेन प्रयमम बातमजनेद च विहरः प्रवमकमात्वा भवमि बदेनां प्रवानानि यव मा ११.८।१४।

अपस्य न० अपति अप्रचार वैवथ वा अप चाय । अप्रे अपस्य न० अप-क्ष ।

अपस्य न० अप-क्ष। अप्रिये रविषुवत पूर्वे ११८४। (पिता)अपितामहे च । रविपद्मा देवबे च(ज्ञ) अवी । भरोभाहेभां बहलेन विष्ठोद बतक्षा बवातम् । अतृ एवं निवत पृच्छी निमृतो भवेद्वे च बवाय "पितो यज्ञवा भवेद्वे अतृ च निवद् वसती । अतृएवं बोबधुवती । तुरुषं दीर्घ बवि बारवाव भवामभाव । दृष्टमेवं च तत्ववोगां वेदता वह योग-वाम" बाम । अतृ एवं बवमावृव भवि वहुमा बचहम् । ओपब्रेच पुत्रा प्रीता बचित वद्वहले" मा

न । अपूषवद् । "विमृगती विप्रवोद्भवम् यथा वि-अवचादेः । बद्दि बोवमान वदचीवम् वड्गमी । बद्धीव बवदिव वहुचमिवेचाः" भागवतम् ।

अपत् त्रि० अप-कर्मणि दो अप वारदविर्वा दति दशा वि वा वा । बारकविवादव । ईवे वरिमुवं रोवं न प्रदोष्यति । "अमूलबतिविवेचव पूर्व" बाम क २ ०१ । बाबावामोदरबहुबन्धवम् वय मा । १.११४ । अपूम् यथा "बमीयाम् वचरति ।" बमी च वै बोरय प्रविका प्रवात् बचम् पदसी बवाव् बबबदमुदर्शिवाव" । "बचब विहव" अतीवतेरव दब बदिवावमुदरव् बाम।

मन विद्या न बहवा पूर्व तेवमविभोदे बहु "बमोवरो न विहवो बदी दबाव् बद्दावम 'मा बहु ११९५

अपदम न० अपदानाभावे अस व । (बाहा) अपदेषे। बधुवादि बम "बवर्ष बावुबेव वेवं भुवादीवाम् बचवं विवक "बचवं बदुबमविदिवित बदू बीवति बच

अपदात् त्रि० अप-बहु बा दा । अपदाने । विवा बीप्

अपदा बो । भावदाबबवादाघ् बवावह् बदुवबीज़ा ।

अपप न० अप-म । ब वलितोवित वर्षे । वर्ष-वप । रबदि त्रि । पुविद्याववे वकद ।

अपव त्रि० बावादि अभावेन । अदुष वह वव । अदबद वदवें त्रि० विवा बीप् ।

अपवस्त्र त्रि० बदवा विबाद्बीवतेवावव वह। बर्बभार बावें बहुवा विवाना बदवावह।" म । १६०।१२ । "बद्धव बादुभिवादचावोदि बाबावि बा ।

अपवस्त्र त्रि० अप-बसिड्। पवोद रतीबोदव बवबाबो (बाव) "मुवा बवोवाबवबवहदे" बहु तृष्णा "बवाविबूंब बदवो वरविवावुवोदवी बब मा । ६.११.९। अत्यतोपेतु बोबवावुवोवावंवारेषु बवारबोव वर्षे । "बवावतूबवात च विवा वरवं बातुविवा। "बब- बवां बवाव। वि बो। बवें बवा बोववो बवबवो बद्धबा। रवृ बवें बवाबीनि। बर्बव- बाबोरवबा बनिदवा विदा रबबा। बवावोदबाव बविबदबोबि" बा च। बवें बवाबोदबा बबरवोबिदा बबिदवा बबर्ववाबिवा विवा वि- बवबबबोवाबिवा बबावोरबाव बविबवावि बब- बवाबि बा बा। "बव बबोबवहबावबेव बवाबी बरबोबबू व बा बविबोबबोबेव बवाव बा च। "बबबबवावबबोब बबोवेब बबाबूब। बबावि- बिबावाबबरबबा बबबाबब। बवा बा विवाब अबि बा बबावबी।" बाब ६.११.१ बदावे बवबे इति बबावबव् बाव।वा बदबा। बव बवा। बबूवाबव विबादेव बीबूबा "बोबद। "बे बाबि बाबी विवबा बा बबबाबबबावाबबु। बवू बुबबें बबबाविबी बेवे बबोबूबम्" बाब ० ११। ९ । बब तैब बबाब विवि बबाबवे बबाविबाबाव् बबा तैब बावेबा बबी। बबबेब बबाबेब बावें बबबाबू बब बबाबबे दर्शिबं। देवबोबा च बबबाबि च बोवेबाबबोबाविबबोबेव बोवेबे बबबि बबोबू बा च बाबबी। "बब बबबा बबोबेवो बबोविबेबाबे विबबा बबबे बबें बबेबू बबाबेबूबेबु बोबे वृव बाव बवाविबबविबब। बबवे बबोविबबें वा बबि। विबाबाबि बव। "बबें बाबेवेब बबाविबबविबब बबबेबबेबे बबोबि" बबू "बीबबबबाबेब विब बोबि बा बवाबेव बाब बबी। बबबबा बवेबबेब बबवी बबबबें। बबबबोविबबब बबोबेबिबाबूबबाब बब

सत्यं ज्योतिः। कथं पुनस्तस्य ज्योतिषो लिङ्गं त्वग्दृष्टिगोचरत्वमापद्यते? इत्याह यत्र यस्मिन् काले एतदिति क्रियाविशेषणं अस्मिन् शरीरे हस्तेनालभ्य संस्पर्शेनोष्णिमानं रूपसहभाविनमुष्णस्पर्शभावं विजानाति स ह्युष्णिमा नामरूपव्याकरणाय देहमनुप्रविष्टस्य चैतन्यात्मज्योतिषो लिङ्गमव्यभिचारात्। न हि जीवन्तमात्मानमूष्णिमा व्यभिचरति। “उष्ण एव जीविष्यन् शीतो मरिष्यन्निति” हि विज्ञायते। मरणकाले च “तेजः परस्यां देवतायामिति” परेणाविभागत्वोपगमादतोऽसाधारणं लिङ्गमौष्ण्यमग्नेरिव धूमः। अतस्तस्य परस्यैषा दृष्टिः साक्षादिव दर्शनं दर्शनोपाय इत्यर्थः”।

एतद्वाक्यस्य कौक्षेयानलोपाधिकजीवाभिन्नब्रह्मपरं तस्यैव ज्योतिःशब्दाभिधेयत्वेन तत्सम्पर्कादेव देहस्यौष्ण्यसम्भवः तदेतत् शा० सू० भाष्ययोः समर्थितं यथा “ज्योतिश्चरणाभिधानात्” शा० सू० “इदमामनन्ति अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेषूत्तमेषु लोकेष्विदं वाव तद्यदिदमस्मिन्नन्तः पुरुषे ज्योतिरिति” तत्र संशयः किमिह ज्योतिःशब्देनादित्यादिकं ज्योतिरभिधीयते? किं वा परमात्मेति?। अर्थान्तरविषयस्यापि शब्दस्य तल्लिङ्गाद्ब्रह्मविषयत्वमुक्तम् इह तल्लिङ्गमेवास्ति नास्ति वेति विचार्यते किं तावत् प्राप्तम् आदित्यादिकमेव ज्योतिःशब्देन परिगृह्यते इति। कुतः? प्रसिद्धेः तमो ज्योतिरिति ह्येतौ शब्दौ परस्परप्रतिद्वन्द्विविषयौ प्रसिद्धौ। चक्षुर्वृत्तेर्निरोधकं शार्वरादिकं तम उच्यते। तस्या एवानुग्राहकमादित्यादिकं ज्योतिः। तथा दीप्यत इतीयमपि श्रुतिरादित्यादिविषया प्रसिद्धा न हि रूपादिहीनं ब्रह्म दीप्यत इति मुख्यां श्रुतिमर्हति। किञ्च द्युमर्यादत्वश्रुतेश्च। न हि चराचरबीजस्य ब्रह्मणः सर्वात्मकस्य द्यौर्मर्यादा युक्ता कार्यस्य तु ज्योतिषः परिच्छिन्नस्य द्यौर्मर्यादा स्यात् “परो दिवो ज्योतिरिति” च ब्राह्मणम् ननु कार्यस्यापि ज्योतिषः सर्वत्र गम्यमानत्वात् मर्यादावत्त्वमसमञ्जसम् अस्तु तर्ह्यत्रिवृत्कृतं तेजः प्रथमजम्। न अत्रिवृत्कृतस्य तेजसः प्रयोजनाभावादिति। इदमेव प्रयोजनम् यदुपास्यत्वमिति चेन्न प्रयोजनान्तरप्रयुक्तस्यैवादित्यादेरुपास्यत्वदर्शनात्। “तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणीति” चाविशेषश्रुतेः। नचात्रिवृत्कृतस्यापि तेजसो द्युमर्यादत्वं प्रसिद्धम्। अस्तु तर्हि त्रिवृत्कृतमेव तेजो ज्योतिःशब्दम्। नन्वर्वागपि दिवो गम्यतेऽग्न्यादिकं ज्योतिरिति नैष दोषः सर्वत्रापि गम्यमानस्य ज्योतिषः परो दिव इत्युपासनार्थं प्रदेशविशेषपरिग्रहो न विरुध्यते न तु निष्प्रदेशस्य ब्रह्मणः प्रदेशविशेषकल्पना भागिनी। सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेषूत्तमेषु लोकेष्विति चाधारबहुत्वश्रुतिः कार्ये ज्योतिष्युपपद्यतेतराम्। “इदं वाव तद्यदिदमस्मिन्नन्तः पुरुषे ज्योतिरिति” च कौक्षेये ज्योतिषि परं ज्योतिरध्यस्यमानं दृश्यते सारूप्यनिमित्ताश्चाध्यासा भवन्ति यथा “तस्य भूरिति शिर एकं शिर एकमेतदक्षरमिति” कौक्षेयस्य तु ज्योतिषः प्रसिद्धमब्रह्मत्वं तस्यैषा दृष्टिस्तस्यैषा श्रुतिरिति चौष्ण्यघोषविशिष्टत्वश्रवणात् “तदेतद्दृष्टं च श्रुतं चेत्युपासीतेति” च श्रुतेः। “चक्षुष्यः श्रुतो भवतीति य एवं वेदेति” चाल्पफलश्रवणादब्रह्मत्वं महते हि फलाय ब्रह्मोपासनमिष्यते। नचान्यदपि किञ्चित् स्ववाक्ये प्राणाकाशवत् ज्योतिषोऽस्ति ब्रह्मलिङ्गम्। न च पूर्वस्मिन्नपि वाक्ये ब्रह्म निर्दिष्टमस्ति। “गायत्री वा इदं सर्वं भूतमिति” छन्दोनिर्देशात्। अथापि कथञ्चित् पूर्वस्मिन् वाक्ये ब्रह्म निर्दिष्टं स्यात् एवमपि न तस्येह प्रत्यभिज्ञानमस्ति। तत्र हि त्रिपादस्यामृतं दिवीति द्यौरधिकरणत्वेन श्रूयते। अत्र पुनः परो दिवो ज्योतिरिति द्यौर्मर्यादात्वेन। तस्मात् प्राकृतं ज्योतिरिह ग्राह्यमित्येवं प्राप्ते ब्रूमः। ज्योतिरिह ब्रह्म ग्राह्यम् कुतः? चरणाभिधानात् पादाभिधानादित्यर्थः। पूर्वस्मिन् हि वाक्ये चतुष्पाद्ब्रह्म निर्दिष्टं “तावानस्य महिमा ततो ज्यायांश्च पूरुषः पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि” इत्यनेन मन्त्रेण। तत्र यत् चतुष्पदो ब्रह्मणः त्रिपादमृतं द्युसम्बन्धिरूपं निर्दिष्टं तदेवेह द्युसम्बन्धान्निर्दिष्टमिति प्रत्यभिज्ञायते तत् परित्यज्य प्राकृतं ज्योतिः कल्पयतः प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रिये प्रसज्येयाताम्। न केवलं ज्योतिर्वाक्य एव ब्रह्मानुवृत्तिः परस्यामपि हि शाण्डिल्यविद्यायामनुवर्त्तिष्यते ब्रह्म। तस्मादिह ज्योतिरिति ब्रह्म प्रतिपत्तव्यम्। यत्तूक्तं ज्योतिर्दीप्यते इति चैतौ शब्दौ कार्ये ज्योतिषि प्रसिद्धाविति, नायं दोषः प्रकरणाद्ब्रह्मावगमे सत्यनयोः शब्दयोरविशेषकत्वात् दीप्यमानकार्यज्योतिरुपलक्षिते ब्रह्मण्यपि प्रयोगसम्भवात् “येन सूर्यस्तपति तेजसेद्धः” इति च मन्त्रवर्णात्। यद्वा नायं ज्योतिःशब्दश्चक्षुर्वृत्तेरेवानुग्राहके तेजसि वर्त्तते। अन्यत्रापि प्रयोगदर्शनात् “वाचैवायं ज्योतिषास्ते” “मनो ज्योतिर्जुषतामिति” च। तस्माद्यद्यत् कस्य चिदवभासकं तत्तद्

[illegible]

प्र+देशान्तरनयने । "प्रोह्य द्रोणकलसम्" कात्या० ९,५, १४ । "प्रोह्य प्रेर्य्य"कर्कः । पातने च "कृष्णाजिने प्रोहति" कात्या० २,५,७ । प्र+ऊहस्यादेर्वृद्धि प्रौह ।
प्रति+उपरिस्थापने । "दीक्षितोरौ दक्षिणे प्रत्यूह्य वास" कात्या० ७,८,२२ । "प्रत्यूह्य उपरि स्थापयित्वा" वेददी० निवारणे च । "प्रत्यौहतमश्विनो मृत्यु मस्मात्"यज० २७, "प्रत्यौहत न्यवर्त्तयताम्" वेददी० ।
वि+विपरीततया प्रेरणे "जुहूपभृतौ व्यूहति" कात्या० २,५, १७ । सैन्यानां सन्निवेशविशेषेण स्थापने च । व्यूह । "प्रहर्षयेद्बलं व्यूह्य तांश्च सम्यक् परीक्षयेत्" मनु । समवेतभवने । "योऽवम्रियते कृतमोऽस्य व्युह्यन्ते" शत० ब्रा० ८,७,१२,११,
प्रति-वि प्रतिरूपव्यूहकरणे । "शार्ङ्गस्य विधि कृत्वा प्रति-व्यूह्य निशाचरम्" भा० व० २८४अ० । विरोधाचरणे च प्रत्यूह
सम्- समवेतभवने संहनने सम्यक्प्रापणे च । "यदुगव्यन्ता द्वा जना स्वर्यन्ता समूहसि" ऋ० १,१२१,२, समूहसि प्रापयसि भा० । सम्यक्पूरणे "अङ्गारैरभि समूहति" शत० ब्रा० ४,५,२,१८, समूह
उप+सम् समीपे सङ्कोचने "पश्चादुपसमूहन्ते"शत० ब्रा० १०, २,१,१, "समूहन्ते मध्यभागसमीपे सङ्कोचयन्ति"भा० ।
परि-सम्-समन्तात् परिमार्जने "वेदिं परिसमुह्य" कात्या० २,६,१२, "परिसमुह्य सम्मार्ज्य"कर्कः । "अग्निं प्रति-ष्ठाप्यान्माधाय परिसमुह्य" आश्व० गृ० १,३ १, "परिसमूहन नाम याग्ने समन्तात् परिमार्जननम्"नारा० वृ० ।
समूढव्यूढनिरूढादिकमस्यैव रूपमाहुः केचित् । अस्य-सेट्कत्वात् ऊहित इत्यादय एव स्युः । अतस्तानि उपसृष्टस्य वहतेरेव रूपाणीत्यन्ये । अस्यैव आङ्पूर्व्वकस्य ओहते इति रूपम् । न तु केवलस्य, दीर्घोपधत्वेन गुणाप्रसक्तेः ।
ऊह पु० ऊह-घञ् । १वितर्के आगमाविरोधिना तर्केण आगमार्थस्य संशयपूर्व्वपक्षनिरासपूर्व्वकोत्तरपक्षव्यवस्थापनेन निर्णयरूपे २परीक्षणे, ३अनन्वितार्थकविभक्तिविकृत्यागपूर्व्वके अन्वययोग्यविभक्त्यादिकल्पने, यथा पार्व्वणे सौम्यास इति बहुवचनमन्वितमपि एकोद्दिष्टे अनन्वितत्वात् सौम्य इत्येकवचनान्ततया कल्पनम् । ४पदान्तरेणाकाङ्क्षापूरणार्थे अध्याहारे च । "ऊहः शब्दोऽध्ययनं दुःखविघातास्त्रयः सुहृत्प्राप्तिः । दानञ्च सिद्धयोऽष्टौ सिद्धेः पूर्व्वोऽङ्कुशस्त्रिविधः" सा० का० उक्ते ताराख्ये ५सिद्धिभेदे "ऊहस्तर्क आगमाविरोधिन्यायेनागमार्थपरीक्षणम् । संशयपूर्व्वपक्षनिराकरणेनोत्तरपक्षव्यवस्थापनं तदिदं मननमाचक्षते आ[...]मिन सा तृतीया सिद्धिस्तारमुच्यते" सा० कौ० "रक्षोहागमलघ्वसन्देहाः प्रयोजनम्" का० वार्त्ति० । "ऊहः खल्व[...]न सर्व्वैर्लिङ्गैर्नच सर्व्वाभिर्विभक्तिभिर्वेदे मन्त्रा निग[...]तास्ते चावश्यं यज्ञगतेन पुरुषेण यथायथं वि[...]रिणमयितव्याः तान्नावैयाकरणः शक्नोति विपरि[...]णमयितुम् तस्मादध्येयं व्याकरणम्" महाभा० । "ऊहः" र[...]क्षणोति । इह यस्मिन् यागे इतिकर्त्तव्यतोपदिष्टा याग[...]न्तरेणोपजीव्यते सा प्रकृतिः येन चोपजीव्यते सा विकृ[...] प्रकृतिवद्विकृतिः कर्त्तव्येति मीमांसकैर्व्यवस्थापिते न[...]ये प्रकृतिप्रत्ययादीनामूहं वैयाकरणस्सम्यग्विजानाति[...] तत्र अग्नेर्मन्त्रोऽस्ति "अग्नये त्वा जुष्टं निर्वपामीति" र[...] "सौर्य्यं चरुं निर्वपेत् ब्रह्मवर्च्चसकाम" इति सौर्य्ये च[...] मन्त्र ऊह्यते सूर्य्याय त्वा जुष्टं निर्वपामीति । विस्तरे[...] भर्त्तृहरिणा प्रदर्शित ऊहः" कै० । "ऊहः" खल्वपीत्य[...] प्रयोजनमिति शेषः । ननु यत्र प्रकरणे ये मन्त्राः पठि[...]तास्तत्र तेषां तथैव प्रयोग इष्ट इति नोहेन प्रयोज[...]मित्याशङ्क्य प्रकृतावूहाभावेऽपि विकृतावूह इति दर्शयि[...] प्रकृतिवदित्यर्थ माह । इहेति । यस्मिन्नाग्नेयादौ । या[...]न्तरेण सौर्य्यादिना । प्रकृतिविकृत्यवगमश्च द्विदैव[...]त्यैकदेवत्यत्वादिसाम्येन बोध्यः । अन्यत्र पठितमन्त्र[...]स्याङ्गमन्यत्र गमनमत आह प्रकृतिवदिति । यथा यो[...]पकारा प्रकृतिरनुष्ठीयते तथा विकृतिरपीति तदर्थ[...]दनेनोपकारातिदेशे तत् दृष्टभावेन पदार्था अप्यति[...]दिश्यन्ते इतिकर्त्तव्यतायाश्चाभावनायाश्चाकाङ्क्षत्वादेतन्[...] एककमेव प्रकृतिवदितीति मीमांसकसरणिः । या[...]न्तर्गताश्च मन्त्राः । तत्र अग्निसम्बन्धिनिर्वापप्रका[...] मन्त्रस्याग्निपदस्य सूर्य्यसम्बन्धिनिर्वापप्रकाशनास[...]र्थत्वात्तदपहाय तत्स्थाने सूर्य्यायेत्यूह्यमित्याह[...] त्वाग्नेरिति । मन्त्र ऊह्यत इति । यद्यप्यूहे न मन्[...]त्वं तथाप्येकदेशस्योहेऽपि अनेकपदसमुदाये मन्त्रत्वप्र[...]सिद्धानात्तद्घटिते समुदाये मन्त्रत्वव्यवहारः, कर्म्मण स[...]कृतस्येति बोध्यम् । सोऽयमूहकृत्यूहः अन्येऽप्यूह्याः । [...]प्रथमस्य हि आर्त्विज्यलाभेन द्रव्यप्राप्तिद्वारा ऐहिक[...]सिद्धिःफलमिति बोध्यम् । भाष्ये लिङ्गपदञ्च प्रकृत[...]देरुपलक्षणम् । यथायथमिति । अर्थप्रकाशनस[...]र्थ्यानतिक्रमेणेत्यर्थः' उद्योत. ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible]

[illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] १ १ १ । १० [illegible] । [illegible]

[illegible] । "[illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] ।

ऋ

ऋकारः स्वरवर्णभेदः मूर्द्धन्यः “ऋटुरषाणां मूर्द्धा” इत्युक्तेः। स च उदात्तानुदात्तस्वरितभेदात् त्रिविधः। अनु-नासिकाननुनासिकभेदात् प्रत्येकं द्विभेदः षड्विधः। स च ह्रस्वः एकमात्राकालेनोच्चार्य्यत्वात्। तस्य च रक्तविद्युल्ल-ताकारेण ध्येयतोक्ता। “रक्तविद्युल्लताकारमृकारं प्रणमाम्य-हम्” कामधे०त०। तस्य च मातृकान्यासे वामनासा-पुटे न्यस्तता उक्ता तेन अभेदोपचारात् वामनासादि-शब्दवाच्यता। स्वरूपपरस्ये ततः तकारकारप्रत्ययो ऋत् ऋकारः तत्कालोच्चार्य्यः “तपरस्तत्कालस्यैव” पा० उक्तेः। व्याकरणशास्त्रे अनन्तरम् ऋ इत्येतत् अष्टा-दशविधस्य ऋवर्णस्य, द्वादशविधस्य ऌकारस्य च संज्ञा भवति तेन “ऋ इति त्रिंशतः संज्ञा” इति सि०कौ०। अधिक-स्वरवर्णादिशब्दसमाप्तौ वक्ष्यते समानवर्णप्रत्ययद्योतना-र्थम् वर्णमन्त्रोत्तरः प्रयुज्यते ऋवर्णः त्रिंशता संज्ञा।

ऋ गतौ भ्वा०पर०सक०अनिट्। णिति ऋच्छादेशः। ऋच्छति ऋच्छेत् आरत्–आर्षीत्। आर आरिथ अर्त्ता अर्य्यात् अरिष्यति। आरिष्यत्। ऋच्छन् ऋत ऋतिः अर्त्तव्य अरणीयः अर्य्यः यत् वैश्यस्वामिनोः अन्यत्र ण्यत् आर्य्यः। अर्त्ता आरी आरिवान् अर्त्तुम्। सङ्क्रमा-र्थत्वे णाकर्म्मकत्वात् समृपूर्व्वकत्वात् तत आत्म०। समृच्छते। समारत समार्त्त। “पारमानवरारोहा-वनमार सा” भट्टि। ऋ–णिच् अर्पयति ते। सन् अरिरिषति समरिरिषते गत्यर्थत्वेऽपि कौटिल्ये यङ्। अरार्य्यते “विभीरुररा-र्य्यते” भट्टिः। कर्म्मणि अर्य्यते। आरि।

ऋ गतौ प्रापणे च जुहो०पर०सक० अनिट्। जुहोत्यादौ यणो-लुक्त्वेन पितृपरत्वाभावात् न ऋच्छादेशः। पञ्चमान-योरस्तु तदादेशः। इयर्त्ति इयृतः इय्रति। इयृयात्। इयर्त्तु इयृहि इयराणि। ऐयः ऐयृताम् ऐयरुः। आरत्-आर्षीत् लुघादयर्य्यात् अङ्विधौ आदेरेव अङ्त्व-मित्यन्ये वदन्ते आर्षीदिति। समारत समार्त्त इत्यन्ये आर इत्यादि भ्वादिवत्। पित्त्वात् इयृत्वान् समर्त्ता न इति भेदः। अथ वैदिक एवेति मतम् “बहुलं छन्द-सीति” पा०सिद्धेः “अर्त्तिपिपर्त्त्योश्च” पा० इतोत्त्वविधा-नसामर्थ्यादयं भाषायामपि” सि०कौ०। “युञ्ज इयर्त्ति प्रवतो मे अद्रि” ऋ०१,१६५,४। “इयर्त्ति वाचमरितेव नावम्” २,४२,१। अमयं गत्यर्थत्वात् उपसर्गभेदेनार्थभेदस्तु इणधातुवत् स च तच्छब्दे उक्तः “अभिपुः कपयोऽभ्यारत् कुम्भकर्णं मरुत्सुत” “सीतां जिघांसुं सौमित्रे राक्षसाधारतां प्रभुम्” भट्टिः। आ+ऋत आर्त्ते इति: “तथार्त्तोऽपि क्रियां धर्म्यां” भट्टिः “उदयर्मि मातृणा” ऋ०१०,१४०,२, “समुद्रादूर्म्मिमुदियर्त्ति वेन”१०,१२३, २, “यदा मघा नि यद्यद्वा भियसोपारिम प्रापतो यत् सपन्त” ऋ०१०,१६४,२, एवं यथायथमुपसर्गपूर्व्वस्य उदाहरणं द्रष्टव्यम्।

ऋ हिंसायां स्वा०पर०सक०अनिट्। ऋणोति। ऋणुयात् ऋणोतु ऋणु आर्णोत्। आर्षीत् त्रिलादौ भ्वादिवत् पक्ष–ऋणवन् ऋत ऋणम् इतिभेदः “त्वे पक्षो धूम ऋण्वति” ऋ०६,२,६, “ऋण देयमदेयञ्च येन यत्र यथा च यत्” याज्ञ० स्मृति। “अपद्वारा मतीनां प्रत्ना ऋण्वन्ति का-रव”ऋ०९,१०,६, ऋणोरन न मर्धीमि” ऋ०१,१०, ११, अस्य रिकारादित्वमित्यन्ये रिणोति इत्यादि।

ऋ अव्य० ऋ–क्विप् या०न तुक्। १सम्बोधने २गर्हणे ३वाक्ये च मेदि० ४परिहासे वाक्यविकारे शब्दरत्ना० ५देवमातरि स्त्री।

ऋकुत्स अव्य० ऋच्+सस्। ऋचम् ऋचमित्यर्थे “ऋग्वेद मन्त्रे चरणव्यूहभाष्यधृतब्राह्मणवाक्ये उदा० दृश्यम्।

ऋक्ण त्रि० व्रश्च–क्त पृ०वलोप। छिन्ने छिन्ने “वाचमेव तदाप्तां शान्तामक्ष्णयार्क्णां प्रहराति विपीवरृष्णन्ति” ऐत०।

ऋक्थ न० ऋच्–थक्। १धने २स्वर्णे स्मृतिप्रसिद्धे ३दायरूपे धने च “ऋक्थग्राही ऋणं दाप्य” याज्ञ०“स नो ऋक्थ क्रयसंविभागपरिग्रहाधिगमेषु” गौत०तत्र “ऋक्थमप्रतिब-न्धोदायः यथा पुत्राणां पौत्राणाञ्च पुत्रत्वेन पौत्रत्वेन च पितृधनं पितामहधनं च स्वं भवतीत्यप्रतिबन्धः” मिता० कश्चित् सप्रतिबन्धदायवाचिताऽपि “पुत्रहीनस्य ऋ-क्थिनः” इति याज्ञ०प्रयोगात् तथा च सम्बन्धनिमित्त समासस्दोभूत द्रव्यमृक्थम्। कश्चिन्नमात्रेऽपि प्रयोगः। ऋक्थं रक्षति पिबति दैत०। ऋक्थग्राहिन् दायहरे त्रि० स्त्रियां ङीप्। “ऋक्थग्राही ऋणं दाप्य” या० ऋण उप०स०। ऋक्थग्राह्योऽप्यत्र त्रि०स्त्रियां टाप् तद्धिताद-न्तस्यैव ङीप् सि०कौ०। ऋक्थ+अस्त्यर्थे इनि। ऋक्थिन् तदुग्राहके“पुत्रहीनस्य ऋक्थिन” याज्ञ०स्त्रियां ङीप्।

ऋक्ष पु०स्त्री ऋष–स किच्च। १भल्लूके तज्जातिस्त्रियां सयोगोपधत्वात् न ङीप् किन्तु टाप्। २नक्षत्रे।

दृशस्य च य संपात मीनान्ताद्गतोयावद्भिर्भैस्तावन्त स्तस्य धिष्ण्यस्य ध्रुवाख्या ज्ञेया । अथ वेधवलये तस्यैव सपातस्य योगताराया यावन्तोऽन्तरेऽशास्तावन्तस्तस्य शराख्या उत्तरा दक्षिणा वा वेदितव्या. । अथ ये ध्रुवभागा पठितास्ते कृतदृक्कर्मका एव । ये तु शरांशाः पठितास्ते स्फुटा एव । यतो ध्रुवद्वयकोलयो प्रोत वेधवलयम् । तस्मिन् वेधवलये यो ज्ञातः शर स ध्रुवाभिमुख. । ध्रुवाभिमुख शर स स्फुट । अस्फुटस्तु कदम्बाभिमुख । अत एव पूर्वं भगणोत्पत्तिकथने यष्टिवेधवलय कदम्बकीलयो प्रोत कर्त्तव्यमित्युक्तम् । अत एव कारणात् कृतदृक्कर्मका एव भध्रुवा' । यतो ध्रुवादुपरिष्टोपरि नीयमान सूत्र यत्र क्रान्तिवृत्ते लगति तत्र कृतायनदृक्कर्मको ग्रह इति दृक्कर्मवासनायां पूर्वं कथितमेव । अथागस्त्य लुब्धकयोराह' प्रमि० । "अगस्त्यध्रुवः सप्तभागास्तु भागास्तुरङ्गादयस्तस्य याम्या शरांशा । षडष्टौ लवा लुब्धकस्य ध्रुवोऽथ नभोऽम्भोधिभागा शरस्तस्य याम्य" सि०शि० । स्पष्टम् "अस्योपपत्ति पूर्ववत् । अथेष्टघटिका आह" प्रमि० । "अगस्त्यस्य नाड्योदय प्रोक्तमिष्ट सपक्षागनाड्योदय लुब्धकस्य । त्रिभागाधिक स्थूलमानामणूनां ततश्चाधिक तारतम्येन कल्प्यम्" सि०शि०स्पष्टार्थम् । "अत्रोपपत्ति' अगस्त्यस्य नाड्योदय यदिष्ट तत् तस्य द्वादश कालांशा उत्पद्यन्ते । सपक्षभागनाड्योदयं लुब्धकस्येति । तत्र त्रयोदश १२ कालांशा' त्रिभागाधिक स्थूलमानामिति । यानि स्थूलानि नक्षत्राणि तेषां चतुर्दश कालांशा । अणूनां ततश्चाधिकमिति केषाञ्चित् पञ्चदश केषाञ्चित् षोडशेति कल्प्यते । अत्र पक्षाणा भानां वा ये कालांशास्ते स्थूलसूक्ष्मत्वतारतम्यपर्यालोचनया । या स्थूलास्तारास्ता अर्कोदयादल्पेन कालेनान्तरिता दृश्या भवन्ति । या. सूक्ष्मास्ता अधिकेनेत्युपपन्नम्" प्रमि०

सू०सि०रङ्गनाथाभ्यान्तु तदुदयज्ञानार्थमन्यप्रकार उक्तो यथा "प्रोच्यन्ते लिप्तिका भाना स्वभोगोऽथ दशाहत । भवन्त्यतोऽतधिष्ण्यानां भोगलिप्ता युता ध्रुवा" सू०सि० । "भानामश्विन्यादिनक्षत्राणामुत्तराषाढाभिजिच्छ्रवणधनिष्ठावर्जितानां लिप्तिका योगसञ्ज्ञा यथा प्रोच्यन्ते समनन्तरमेव कथ्यन्ते । अथानन्तर स्वभोग' स्वाभीष्टनक्षत्रभोग वक्ष्यमाणो दशभिर्गुणितः कार्य्य । तत्र स्वाभीष्टनक्षत्रगतनक्षत्राणामश्विन्यादीनां भोगलिप्ता । "भभोगोऽष्टशती लिप्ता" इत्युक्ताष्टशतकला । प्रत्येक युता । अश्विन्याद्यतीतनक्षत्रसङ्ख्यागुणितकलाष्टशत युतमित्यर्थं । ध्रुवा नक्षत्राणां भवन्ति"। रङ्ग० । अथ प्रतिज्ञाता नक्षत्रभोगलिप्ता उत्तराषाढाभिजिच्छ्रवणधनिष्ठाव्यतिरिक्तानां तेषा ध्रुवकार्थमत्र शरार्थमाहष्टश्लोकैराह । "अष्टार्णवा शून्यकृता पञ्चषष्टिर्नगेषव । अष्टार्था अब्धयोऽष्टागा अङ्गागा मनवस्तथा । कृतेषवो युगरसाः शून्यबाणा वियद्रसा' । खवेदाः सागरनगा गजागा' सागरर्तव । मनवोऽथ रसा वेदा वैश्वम आप्यार्धभोगगम् । आप्यस्यैवाभिजिप्रान्ते वैश्वान्ते श्रवणस्थिति । त्रिचतुष्पादयो' सन्धौ श्रविष्ठा श्रवणस्य तु । स्वभोगतो वियद्भागा षट्कृतिर्यमलाश्विन । रन्ध्रादय क्रमादेया विक्षेपा स्वादपक्रमात् । दिङ्मासविषयाः सौम्ये याम्ये पञ्च दिशो नव । सौम्ये रसाः ख याम्ये गाः सौम्ये खार्कास्त्रयोदश । दक्षिणे रुद्रयमला सप्तत्रिंशदथोत्तरे । याम्येऽध्यर्धत्रिककृता नवसार्धशरेषव । उत्तरस्या तथा षष्टिस्त्रिंशत् षट्त्रिंशदेव हि । दक्षिणे त्वर्धभागस्तु चतुर्विंशतिरुत्तरे । भागा षड्विंशति ख च दस्रादीनां यथाक्रमम्" सू० "अश्विन्यादिनक्षत्राणां क्रमाद्भोगा एते । तत्राश्विन्या अष्टचत्वारिंशत् कला: । भरण्याश्चत्वारिंशत् कृत्तिकाया कला पञ्चषष्टिः । रोहिण्याः सप्तपञ्चाशत् कला । मृगशिरसोऽष्टपञ्चाशत् । आर्द्रायाश्चत्वारः । अत्राब्धय इत्यत्र गोऽब्धयो गोऽम्नय इति वा पाठस्त्वयुक्त । शाकल्यसंहिताविरोधात् । एतेन 'सौरोक्तरुद्रभक्तायास्त्वार्द्रयोऽगाब्धय कला" इति नार्मदोक्तम् "दशकलोनपञ्चदशभागा मिथुने" सर्वजनाभिमतध्रुवको दशकलायुतत्रयोदशभागा पर्वताभिमतध्रुवकश्च निरस्त । पुनर्वसोरष्टसप्तति । पुष्यस्य षट्सप्तति । अश्लेषायाश्चतुर्दश । तथेति छन्द पूरणार्थम् । मघायाश्च पञ्चाशत् । पूर्व्वफाल्गुन्याश्च षष्टि । उत्तरफाल्गुन्याः पञ्चाशत् । हस्तस्य षष्टि । चित्रायाश्चत्वारिंशत् । स्वात्याश्च सप्तति । विशाखाया अष्टसप्तति । अनुराधायाश्च षष्टिः । ज्येष्ठायाश्चतुर्दश । अनन्तर मूलस्य षट् । पूर्वाषाढायाश्चत्वार । उत्तराषाढाया ध्रुवकमाह । वैश्वमिति । उत्तराषाढायोगतारानक्षत्रम् । आप्यार्धभोगगम् । आप्यस्य पूर्वाषाढानक्षत्रस्यार्धभोग । धनूराशेर्विंशतिभागस्थाने स्थित ज्ञेयम् । अष्टौ राशयो विंशतिभागा उत्तराषाढाया ध्रुव इत्यर्थं । एतेन पूर्वाषाढायोगताराया सकाशादुत्तराषाढायोगतारा

[illegible] ([illegible]) [illegible] (बोया) [illegible] [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] " [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] ।

[illegible] (१६८८८८ [illegible]) [illegible] । [illegible]) [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] ।

ध्रुवस्य च यः संपातः मीनान्तादयतोयावद्भिरंशैस्तावन्तस्तस्य धिष्ण्यस्य ध्रुवांशा ज्ञेयाः । अथ वेधवलये तस्यैव संपातस्य योगतारायाश्च यावन्तोऽन्तरेऽंशास्तावन्तस्तस्य शरांशा उत्तरा दक्षिणा वा वेदितव्याः । अथ ये ध्रुवभागाः पठितास्ते कृतदृक्कर्मका एव । ये तु शरांशाः पठितास्ते स्फुटा एव । यतो ध्रुवद्वयकीलयोः प्रोतं वेधवलयम् । तस्मिन् वेधवलये यो ज्ञातः शरः स ध्रुवाभिमुखः । ध्रुवाभिमुखः शरः स स्फुटः । अस्फुटस्तु कदम्बाभिमुखः । अत एव पूर्वं भगणोत्पत्तिकथने षड्वेधवलयं कदम्बकीलयोः प्रोतं कर्त्तव्यमित्युक्तम् । अत एव कारणात् कृतदृक्कर्मका एव भध्रुवाः । यतो ध्रुवादृक्षोपरि नीयमानं सूत्रं यत्र क्रान्तिवृत्ते लगति तत्र कृतायनदृक्कर्मको ग्रह इति दृक्कर्मवासनायां पूर्वं कथितमेव । अथागस्त्यलुब्धकयोराह” प्रमि० । “अगस्त्यध्रुवः सप्तनागास्तु भागास्तुरङ्गादयस्तस्य याम्या शरांशाः । षडष्टौ खरा लुब्धकस्य ध्रुवोऽयं नभोऽम्भोधिभागाः शरस्तस्य याम्यः” सि०शि० । स्पष्टम् “अस्योपपत्तिः पूर्ववत् । अथेष्टघटिका आह” प्रमि० । “अगस्त्यस्य भाद्वोदयं प्रोक्तमिष्टं सप्तभागभाद्वोदयं लुब्धकस्य । त्रिभागाधिकस्वल्पभानामपूर्वां ततश्चाधिकं तारतम्येन कल्प्यम्” सि०शि०स्पष्टार्थम् । “अस्योपपत्तिः अगस्त्यस्य भाद्वोदयं यदिष्टं तत् तस्य द्वादश कालांशा उत्पद्यन्ते । सप्तभागभाद्वोदयं लुब्धकस्येति । तत्र त्रयोदश १३ कालांशाः त्रिभागाधिकस्वल्पभानामिति । यानि स्थूलानि नक्षत्राणि तेषां चतुर्दश कालांशाः । अपूर्वां ततश्चाधिकमिति केषाञ्चित् पञ्चदश केषाञ्चित् षोडशेति कल्प्यते । अत्र पञ्चानां भानां ये कालांशास्ते स्थूलसूक्ष्मत्वतारतम्यपर्य्यालोचनया । ये स्फुटाः कालांशा यैरुदयादस्तं च कालेनान्तरिता दृश्या भवन्ति । ये कल्प्यास्ते अधिकमित्युपपन्नम्” प्रमि०

सू०सि०रङ्गनाथाख्यास्तु तदुदयस्थानार्द्धमन्यप्रकार उक्तो यथा “प्रोक्तान्ते मिलिता भागाः खगोऽय दशाहताः । कान्त्यातीतधिष्ण्यानां भोगलिप्तायुता ध्रुवाः” सू०सि० । “भोगापश्चिन्यादिनक्षत्राणामुत्तराषाढाभिजिच्छ्रवणधनिष्ठानामिमे ... लिप्तका योगध्रुवाः यथा प्रोच्यन्ते च पञ्चदशभिः कथ्यन्ते । अथानन्तरं प्रतीतः ... कथानन्तरमतमध्रुवा ... वाच्यं । ... अश्विनीभरण्यादीनां ... ‘नभोभोऽश्विनी विषा’ एकादशकलाः । एवेषु

युताः । अश्विन्याद्यतीतनक्षत्रसङ्ख्यागुणितकलाष्टशतयुतमित्यर्थः । ध्रुवा नक्षत्राणां भवन्ति” । रङ्ग० । अथ प्रतिज्ञाता नक्षत्रभोगलिप्ता उत्तराषाढाभिजिच्छ्रवणधनिष्ठाव्यतिरिक्तानां तेषां ध्रुवकान्नक्षत्रशरांशांश्च श्लोकैराह । “अष्टार्णवाः शून्यकृताः पञ्चषष्टिर्नगेषवः । अष्टार्था अब्धयोऽष्टागा अङ्गागा मनवस्तथा । कृतेषवो युगरसाः शून्यबाणा वियद्रसाः । खवेदाः सागरनगा गजागाः सागरर्त्तवः । मनवोऽथ रसा वेदा वैश्वम् आप्यार्धभोगगम् । आप्यस्यैवाभिजित्प्रान्ते वैश्वान्ते श्रवणस्थितिः । त्रिचतुःपादयोः सन्धौ श्रविष्ठा श्रवणस्य तु । स्वभोगतो वियन्नागाः षट्कृतिर्यमलाश्विनः । रन्ध्राद्रयः क्रमादेषां विक्षेपाः स्वादपक्रमात् । दिङ्मासविषयाः सौम्ये याम्ये पञ्च दिशो नव । सौम्ये रसाः खं याम्येऽगाः सौम्ये खार्कास्त्रयोदश । दक्षिणे रुद्रयमलाः सप्तत्रिंशदथोत्तरे । याम्येऽध्यर्द्धत्रिकृताः नवसार्द्धशरेषवः । उत्तरस्यां तथा षष्टिस्त्रिंशत् षट्त्रिंशदेव हि । दक्षिणे त्वर्द्धभागस्तु चतुर्विंशतिरुत्तरे । भागाः षड्विंशतिः खं च दस्रादीनां यथाक्रमम्” सू० “अश्विन्यादिनक्षत्राणां क्रमाद्भोगा एते । तत्राश्विन्या अष्टचत्वारिंशत् कलाः । भरण्याश्चत्वारिंशत् कृत्तिकायाः कलाः पञ्चषष्टिः । रोहिण्याः सप्तपञ्चाशत् कलाः । मृगशिरसोऽष्टपञ्चाशत् । आर्द्रायाश्चत्वारः । अत्राब्धय इत्यत्र गोऽब्धयो गोऽग्नय इति वा पाठस्तद्युक्तः । शाकल्यसंहिताविरोधात् । एतेन ‘सौरोक्तचन्द्रभस्यार्द्राभद्रयोर्गाब्धयः कलाः” इति मार्कण्डोक्तम् “दशकसोनपञ्चदशभागा मिथुने” सर्वजनाभिमतध्रुवको दशकलायुतत्रयोदशभागाः सर्वाभिमतध्रुवकश्च निरस्तः । पुनर्वसोरष्टसप्ततिः । पुष्यस्य षट्सप्ततिः । अश्लेषायाश्चतुर्दश । तथेति छन्दःपूरणार्थम् । मघायाश्चतुःपञ्चाशत् । पूर्वफाल्गुन्याश्चतुःषष्टिः । उत्तरफाल्गुन्याः पञ्चाशत् । हस्तस्य षष्टिः । चित्रायाश्चत्वारिंशत् । स्वात्याश्चतुःसप्ततिः । विशाखाया अष्टसप्ततिः । अनुराधायाश्चतुःषष्टिः । ज्येष्ठायाश्चतुर्दश । अनन्तरं मूलस्य षट् । पूर्वाषाढायाश्चत्वारः । उत्तराषाढाया ध्रुवकमाह । वैश्वमिति । उत्तराषाढायोगतारानक्षत्रम् आप्यार्धभोगगम् । आप्यस्य पूर्वाषाढानक्षत्रस्यार्धभोगपर्यन्तमुत्तराषाढायोगतारा स्थितं ज्ञेयम् । अष्टौ राशयो विंशतिभागा उत्तराषाढाया ध्रुव इत्यर्थः । एतेन पूर्वाषाढायोगताराया पूर्वाषाढोत्तराषाढायोगतारा

[illegible]

स्थित । विक्षेपो दक्षिणे भागैः खार्णवैः स्वदपक्रमात् । हुतभुग्ब्रह्महृदयौ वृषे द्वाविंशभागगौ । अष्टाभिस्त्रिंशता चैव विक्षिप्तावुत्तरेण तौ । गोलं बद्ध्वा परीक्षेत विक्षेपं ध्रुवकं स्फुटम्" सू० "स्वकीयात् क्रान्तिविभागस्थानाद्दक्षिणशामबीलभैस्तारात्मकोऽगस्त्यो मिथुनान्तगकर्कादिभागे स्थितः । अगस्त्यनक्षत्रस्य राशिनवकं ध्रुवकं । दक्षिणविक्षेपोऽशीतिरित्यर्थः । मृगव्याधो लुब्धको मिथुनराशेः विंशतिभागे स्थितः । चकारः समुच्चये । लुब्धकनक्षत्रस्य राशिद्वयं विंशतिभागा ध्रुवकं इत्यर्थः । दक्षिणस्यां चत्वारिंशता भागैः परिमितस्तस्य च क्रान्तिवृत्तस्थानाद्विक्षेपः । हुतभुग्ब्रह्महृदयौ द्वाविंशभागस्थितौ वह्निब्रह्महृदयनक्षत्रयोर्द्वाविंशतिभागाधिकैकराशिध्रुवकाः । तौ वह्निब्रह्महृदयौ । अष्टाभिस्त्रिंशता । चकारः क्रमार्थे । एतस्मात् न्यूनाधिकव्यवच्छेदार्थः । उत्तरेणोत्तरस्यामित्यर्थः । विक्षिप्तौ विक्षेपवन्तौ । वह्नेर्विक्षेपोऽष्टभाग उत्तरः । ब्रह्महृदयस्योत्तरे विक्षेपस्त्रिंशदित्यर्थः । नन्वेते ध्रुवा विक्षेपाश्च कालक्रमेण नियता अनियता वेत्यत आह । गोलमिति । गोलं बध्यमाणं बद्ध्वा चक्रशलाकादिभिर्निबध्य स्फुटं विक्षेपं क्रान्तिसञ्चारयोश्च ध्रुवाभिमुखं ध्रुवकं स्फुटमायनदृक्कर्मसंस्कृतं परीक्षेत । अस्मत्काले दृग्गोचरत्वमत्रोक्तम् । तथा च क्रान्तिसञ्चारयोश्च विक्षेपायनसंस्कृतध्रुवकयोरयनांशचयादस्थिरत्वादपि सर्वदा मौलनसमयानुरोधेन अवधार्यमायनदृक्कर्मसंस्कृता ध्रुवाः क्रान्तिसञ्चारयोश्च विक्षेपाश्च नियता उक्ताः । कालान्तरे गोलयन्त्रेण वेधसिद्धा ज्ञेयाः । नैत इति भावः । गोलयन्त्रेण वेधस्तु गोलबन्धोक्तविधिना गोलयन्त्रं कार्यम् । तत्र खगोलस्योपरि भगोलम्, आधारवृत्तस्योपरि विषुवद्वृत्तम् । तत्र यथोक्तं क्रान्तिवृत्तं भगणांशाङ्कितं च बद्ध्वा ध्रुवयष्टिकीलयोः मोलमध्ये भवेधवलयम् । तच्च भगणांशाङ्कितं कार्यम् । ततस्तद्गोलयन्त्रं सम्यग्ध्रुवाभिमुखयष्टिकं जलसमक्षितिजवलयं च यथा भवति तथा स्थिरं कृत्वा रात्रौ गोलमध्यच्छिद्रगतया दृष्ट्या रेवतीतारां विलोक्य क्रान्तिवृत्ते मीनान्ताद्दृक्कर्मान्तरितचक्राग्रे रेवतीतारां निवेश्य मध्यगतयैव दृष्ट्याश्विन्यादेर्नक्षत्रस्य योगतारां विलोक्य तस्या उपरि तद्वेधवलयं निवेश्यम् । एवं कृते सति वेधवलयस्य क्रान्तिवृत्तस्य च यः सम्पातः स मीनान्तादग्रतो यावद्भिरंशैस्तावन्तस्तस्य नक्षत्रस्य ध्रुवांशा ज्ञेयाः । वेधवलये तस्यैव सम्पातस्य योगताराया यावन्तोऽन्तरेऽशास्तावन्तस्तस्य विक्षेपांशा दक्षिणा उत्तरा वा वेद्याः । अथ कदम्बप्रोतवेधवलयेन वेधे तु सदा स्थिरा ध्रुवका आयनदृक्कर्मसंस्कृता परन्तु कदम्बतारयोरभावाद् शक्यमिति यथोक्तवेधेनैवायनदृक्कर्मसंस्कृता ध्रुवाः शराश्च ध्रुवाभिमुखाः स्फुटाः सिद्धा भवन्तीति दिक् । अथ रोहिणीशकटभेदमाह" रङ्ग० । "वृषे सप्तदशे भागे यस्य याम्योऽंशकद्वयात् । विक्षेपोऽभ्यधिको भिन्द्याद्रोहिण्याः शकटन्तु सः" सू० । "वृषराशौ सप्तदशेऽंशे यस्य ग्रहस्य भागद्वयादधिको विक्षेपो दक्षिणः स ग्रहो रोहिण्याः शकटं शकटाकारसन्निवेशं भिन्द्यात् । तन्मध्यगतो भवेदित्यर्थः । तकाराद्दुग्धदविक्षेपो रोहिणीविक्षेपादल्प इति विशेषार्थकं । विक्षेपस्य दक्षिणस्य रोहिणीविक्षेपादधिकत्वे शकटाद्बहिर्दक्षिणभागे ग्रहस्य स्थितत्वेन तद्भेदत्वाभावात् । अत्र शकटाश्रितनक्षत्रस्य ध्रुव एकराशिः सप्तदशांशाः दक्षिणः शरो भागद्वयमिति वेधसिद्धा स्पष्टा युक्तिः । अथ ग्रहयोगसाधनाय ग्रहयोगसाधनरीत्यतिदेशमाह" रङ्ग० । "ग्रहवद्द्युनिशे भानां कुर्याद्दृक्कर्म पूर्ववत् । ग्रहमेलकवच्छेषं ग्रहभुक्त्या दिनानि च" सू० । "ग्रहवद्द्युनिशे ग्रहाणां यथा दिनरात्रिमाने आक्षदृक्कर्मार्थं कृते तथा दिनमानरात्रिमाने भानां नक्षत्रध्रुवकाणामाक्षदृक्कर्मार्थं गणकः कुर्यात् । तदनन्तरं पूर्ववन्नक्षत्रमित्योदयास्तौ साधयित्वाभीष्टकाले दिनगतशेषाभ्यां नतं कृत्वा विषुवच्छायायाभ्यस्तादित्यादिनेत्यर्थः । दृक्कर्म कुर्यात् । अत्र नक्षत्रध्रुवके पठितमायनदृक्कर्माप्युदाहरणे कृतं तदयुक्तम् । तस्य ध्रुवके कृत सिद्धत्वात् । तदनन्तरं शेषं नक्षत्रग्रहयुतिसाधनं ग्रहध्रुवयुतताकम ग्रहमेलकवद्ग्रहयोगसाधनरीत्या ग्रहान्तरकला इत्यादिना कार्यम् । ननु तत्र ग्रहान्तरकला स्वस्वभुक्तिविप्रा(?)समाहताः । भुक्त्यन्तरेण विभक्ता इत्युक्ते नक्षत्रस्य का गतिर्ग्राह्येत्यत आह । ग्रहभुक्त्येति । केवलया ग्रहगत्या ग्रहस्य फलं ग्रहभुक्त्यन्तररूपपदे संस्थाय ध्रुवको ग्रहो भवति । नक्षत्रस्य पूर्वगत्यभावाद्ध्रुवो यथास्थित इत्यर्थः । ननु तथापि ग्रहनक्षत्रयुतिकालसाधनं भुक्त्यन्तराभावात् कथं कार्यमिति मन्दाशङ्क्यत आह । दिनानीति । अभीष्टसमयाद्ग्रहान्तरमित्यादिना केवलया ग्रहगत्या ग्रहनक्षत्रयुतिदिनानि साध्यानि । चः समुच्चये । नक्षत्राणां गत्यभावात् । अथाभीष्टकालाद्ग्रहनक्षत्रयुतिकालस्य गतैष्यत्वसम्भवार्थं पुनराह रङ्ग० ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] इति [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] इति [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] इति [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । ८ । [illegible] १८० । [illegible] । [illegible] । १८ । [illegible] । ८ । [illegible] । [illegible] । २ । [illegible] । [illegible] २ । [illegible] । १८२ [illegible] । ८ । १० । [illegible] । ८ । [illegible] । १८० । [illegible] । १८५ ।

[illegible] रामायणः । १ । २ । [illegible] २६ । [illegible] । १८२ [illegible] । १८१६ [illegible] । १ । २६ । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] इति । [illegible] । [illegible] इति । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible]

१शाकोटवृक्षे, (कपिजाङ्गलो) २महाश्वेतायां, ३चीरविदार्याञ्च। (वीरताड) स्वार्थे कन् तत्रैव

ऋक्षगिरि पु० कर्म०। कुलाचलभेदे ऋक्षनामके पर्वते।

ऋक्षचक्र न० ६त०। नक्षत्रसमुदाये ऋक्षाणां चक्रमिव गगनस्थे नक्षत्रात्मके चक्राकारे पदार्थभेदे। ऋतुचक्रशब्दे तद्विवृतिः। भचक्रस्य प्रवहवायुना प्रत्यह पश्चाद्गमनेऽपि ग्रहाणां यथा प्राग्गतित्वं भवेत्तथा सू० सि० रङ्गनाथव्याख्ययोः यथा "अथ ग्रहपूर्वगत्युत्पत्तौ कारणमाह।"पश्चाद्व्रजन्तोऽतिजवान्नक्षत्रैः सततं ग्रहाः। जीयमानास्तु लम्बन्ते तुल्यमेव स्वमार्गगाः" सू० सि०। "पश्चादनन्तरं पुनरावृत्त्या पश्चात् पश्चिमदिगभिमुखं नक्षत्रैस्तारकादिभिः सह ग्रहाः सूर्यादयोऽतिजवात् प्रवहवायुसत्वरगतिवशात् सततं निरन्तरं व्रजन्तो गच्छन्तः स्वमार्गगा स्वकक्षावृत्तस्था जीयमाना नक्षत्रैः पराजिता नक्षत्राणामग्रे गमनात्। अतएव लघवेन गुरुभूता इति तात्पर्यार्थः। तुल्यं समम्। एवकारादधिकन्यूनव्यवच्छेदः। लम्बन्ते स्वस्थानात् पूर्वस्मिन् लम्बायमाना भवन्ति। यथा लङ्घितः पश्चाद्भवति मार्गे। तुकारादधोऽधः कक्षाक्रमानुरोधेन शन्यादिग्रहाणां चन्द्रान्तानां गुरुतापचयः शनिरतिगुरुभूतस्तस्मात् किञ्चिल्लघुर्गुरुस्तस्मादपि भौम इत्यादि यथोत्तरम्। यस्य कक्षा महती तस्य गुरुत्वाधिक्यं यस्य लघ्वी तस्य तदनुरोधेन गुरुत्वाल्पत्वमिति। एतदुक्तं भवति। ब्रह्मणा प्रवहवायौ नक्षत्राधिष्ठितौ मूर्त्तौ गोलः स्थापितस्तदन्तर्गताः स्वस्वाकाशगोलस्थाः शन्यादयो नक्षत्राधिष्ठितमूर्त्तगोलस्थक्रान्तिवृत्तस्थरेवतीयोगताराससूत्रमेषादिप्रदेशसमस्थलस्थाः स्थापिताः। क्रान्तिवृत्तं तु मेषतुलास्थाने विषुवद्वृत्तलग्नं सम्पातात् त्रिभान्तरितक्रान्तिवृत्तप्रदेशाभ्यां चतुर्विंशत्यंशान्तरेण दक्षिणोत्तरौ मकरकर्कादिरूपौ वर्द्धेनं द्वादशराश्यात्मकं वृत्तं ग्रहचारक्षेत्रम्। विषुवद्वृत्तं तु ध्रुवमध्यस्थं निरक्षदेशोपरिगम्। तत्र प्रवहवायुना आघातेन मूर्त्तो नक्षत्रगोलो नाक्षत्रषष्टिघटीभिः परिवर्त्तते। तदन्तर्गतवायुभिस्तदाघातेन वा ग्रहा भ्रमन्तोऽपि नक्षत्रगोलस्थितक्रान्तिवृत्तीयमेषादिप्रदेशेन समं न गच्छन्ति वायूनां स्वल्पत्वात् तदाघातस्याल्पत्वाद्बिम्बानां गुरुत्वाच्च। अतस्तत्स्थानाद्ग्रहाणां लम्बना दृश्यन्ते। अतएव नक्षत्रोदयकाले तेषां द्वितीयदिने नोदयः किन्तु ग्रहो लम्बितप्रदेशेन वायुना तदनन्तरमूर्द्ध्वमाधस्तोऽन्यमन्तरतुदयः। लम्बनं तु शन्यादीनां कक्षानुरोधेन गुरुत्वाद्वायूनां तद्वाताना वा कक्षानुरोधेन बहुत्वस्वल्पत्वात् तुल्यम्। यद्यपि वायोर्भ्रुवानुरोधेन स्वल्पत्वाद्ग्रहलम्बनं विषुवद्वृत्ते भवितुमुचितं न क्रान्तिवृत्ते। तथा च वक्ष्यमाणक्रान्त्यनुपपत्तिः क्रान्तिवृत्तस्थद्वादशराशिभोगेन वक्ष्यमाणानां भगणानामनुपपत्तिश्च। तथापि वायुनावलम्बितो ग्रहो विषुवन्मार्गगोऽपि तद्विषुवप्रदेशासन्नक्रान्तिवृत्तप्रदेशेन ग्रहाकाशगोल एव स्वसमसूत्रेणाक्रष्यत इति नानुपपत्तिः। अतएव स्वमार्गगा इति क्रान्तिवृत्तानुस्वतस्वाकाशगोलस्थकक्षामार्गगता इत्यर्थकमुक्तमिति सङ्क्षेपः" रङ्ग०। "अथात एव ग्रहाणां लोके प्राग्गमनित्वं सिद्धमित्याह। 'प्राग्गतित्वमतस्तेषां भगणैः प्रत्यह गतिः। परिणाहवशाद्भिन्ना तद्वशाद्भानि भुञ्जते" सू० सि०। "अतोऽवलम्बनादेव तेषां ग्रहाणां प्राग्गतित्वं प्राच्यां दिशि गतिर्येषां ते प्राग्गतयस्तद्भावः प्राग्गतित्वं सिद्धम्। लम्बनस्वरूपैव ग्रहाणां पूर्वगतिरल्पज्ञा लोकैः कारणानभिज्ञैः प्रत्यक्षावगता तच्छक्तिजनिता कल्पितेत्यर्थः। सा नियतोऽस्त्येव आह। भगणैरिति। वक्ष्यमाणभगणैः प्रत्यहं प्रतिदिनं गतिः प्राग्गमनरूपा भगणानां गत्युपन्नत्वात् भगणसम्बन्धिवक्ष्यमाणदिनैः सूर्यसावनैर्ग्रहभगणा लभ्यन्ते तदैकेन दिनेन केत्यनुपाताज्ज्ञेया। ननु ग्रहभगणानां तुल्यत्वाभावात् प्रतिदिनं ग्रहगतिर्भिन्नेति पूर्वं लम्बनरूपा ग्रहगतिस्तुल्योक्ता ग्रहलम्बनस्याभिन्नत्वादित्यत आह। परिणाहवशादिति। परिणाहः कक्षापरिधिस्तद्वशात् तदनुरोधादिव ग्रहगतिर्भिन्नाऽतुल्या। अयमभिप्रायः ग्रहाणां लम्बनं तुल्यप्रदेशेन, परन्तु स्वस्वकक्षायां तत्तत्प्रदेशे तुल्या: कलात्मा गतिवशात्तास्तु महति कक्षावृत्तेऽल्पा प्रभुवकावृत्ते महत्य सर्वकक्षापरिधीनां चक्रकलाङ्कितत्वात्। भगणास्तु गतिवशादेव यस्य कक्षावृत्तं महत् तस्याल्पा यस्य च लघु कक्षावृत्तं तस्य महत्त्वस्तदुत्पन्ना गतिरपि तथेति न विरोधः। नन्वेकरूपगतिं विहाय भिन्नरूपा गतिः कथमङ्गीकृतेत्यत आह। तद्वशादिति। भिन्नगतिवशाद्भानि राशीन् नक्षत्राणि भुङ्क्ते ग्रहा भुञ्जन्तीत्यर्थः। तथा च ग्रहराश्यादिभोगसामार्थ्यमियमेव गतिरुपयुक्ता नैकरूपेति भाव." रङ्ग० "अथ भभोगे विशेषं वदन् वक्ष्यमाणभगणस्वरूपमाह। "शीघ्रगस्तान्यथाल्पेन कालेन महताऽल्पगः। तेषां तु परिवर्त्तेन पौष्णान्ते भगणः स्मृतः" सू० सि० "अथमन्द पूर्वोक्तैर्विशेषस्वपकः। शीघ्रगत्याग्र-

'[illegible] [illegible] पदे दोषो [illegible] । [illegible] पदे [illegible] "इ ।" [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] । [illegible] [illegible] दोषो [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] पदे [illegible] [illegible] दोषः । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] दोषवाराला [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इह ।

[illegible] । [illegible] [illegible]" इह । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]" इह "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] इह ।

"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] इति । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] इह । '[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] इह ।

"[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] ।" इह '[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]" इह '[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] इह । [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] इति । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] ८ । "[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । "[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" इह ।

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] इष्टव्यम् ।

[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] "[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] इति [illegible]" [illegible] "[illegible] [illegible] । [illegible]" [illegible] । ८ [illegible] । ८ [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] ।

"[illegible] "[illegible]" [illegible] ।

'[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

१जाम्बवति, (ऋषिजाम्बवो) २भल्लूकस्त्रियाम्, ३श्योनाकवृक्षे च । (वीरताम्) स्वार्थे कन् तत्रैव

ऋक्षगिरि पु० कर्म० । कुलाचलभेदे ऋक्षनामके पर्वते ।

ऋक्षचक्र न० ६त० । अश्विन्यादिसमुदाये ऋक्षाणां चक्रमिव गगनस्थे नक्षत्रात्मके चक्राकारे पदार्थभेदे । ऋतुपक्रमस्थे तद्विवृति । भचक्रस्य प्रवहवायुना प्रत्यह पश्चाद्गमनेऽपि ग्रहाणां यथा प्राग्गतित्वं भवेत्तथा सू० सि० रङ्गनाथव्याख्ययोः यथा "अथ ग्रहपूर्वगत्युत्पत्तौ कारणमाह । "पश्चाद्व्रजन्तोऽतिजवान्नक्षत्रैः सततं ग्रहाः । जीयमानास्तु लम्बन्ते तुल्यमेव स्वमार्गगाः" सू० सि० । "पश्चादनन्तरं पुनरावृत्त्या पश्चात् पश्चिमदिगभिमुखं नक्षत्रैस्तारकादिभिः सह ग्रहाः सूर्यादयोऽतिजवात् प्रवहवायुसत्वरगतिवशात् सततं निरन्तरं व्रजन्तो गच्छन्तः स्वमार्गगा स्वकक्षावृत्तस्था जीयमाना नक्षत्रैः पराजिता नक्षत्राणामग्रे गमनात् । अतएव लम्बनेन गुरुभूता इति तात्पर्यार्थः । तुल्यं समम् । एवकारादधिकन्यूनव्यवच्छेदः । लम्बन्ते स्वस्थानात् पूर्वस्मिन् लम्बायमाना भवन्ति । यथा वक्ष्यति पश्चाद्व्रजति मार्गे । तुकारादधोऽधः कक्षाक्रमानुरोधेन शन्यादिग्रहाणां चन्द्रान्तानां गुरुताशब्दप्रयोगः शनिरतिगुरुभूतस्तस्मात् किञ्चिन्न्यूनो गुरुस्तस्मादपि भौम इत्यादि तयोस्तरम् । यस्य कक्षा महती तस्य गुरुत्वाधिक्यं यस्य स्वल्पा तस्य तदनुरोधेन गुरुत्वाल्पत्वमिति । एतदुक्तं भवति । सप्तमप्रवहवायौ नक्षत्राधिष्ठितो मूर्तो गोलः स्थापितस्तदन्तर्गता, खगोलाकाशगोलस्थाः शन्यादयो नक्षत्राधिष्ठितमूर्तगोलस्थक्रान्तिवृत्तस्थरेवतीयोगतारासन्नरूपमेषादिप्रदेशसमसूत्रस्थाः स्थापिताः । क्रान्तिवृत्तं तु मेषतुलास्थाने विषुवद्वृत्तलग्नं सम्पातात् त्रिभान्तरितक्रान्तिवृत्तप्रदेशाभ्यां चतुर्विंशत्यंशान्तरेण दक्षिणोत्तरौ मकरकर्कादिरूपौ तदेवं द्वादशराश्यात्मकं वृत्तं भचक्राख्यम् । विषुवद्वृत्तं तु ध्रुवमध्यस्थं निरक्षदेशोपरिगम् । तत्र प्रवहवायुना स्वाघातेन मूर्तो नक्षत्रगोलो नाक्षत्रषष्टिघटीभिः परिवर्त्तते । तदन्तर्गतवायुभिस्तदाघातेन वा ग्रहा भ्रमन्तोऽपि नक्षत्रगोलस्थक्रान्तिवृत्तीयमेषादिप्रदेशेन सह न गच्छन्ति वायूनां स्वल्पत्वात् तदाघातस्याल्पत्वाद्बिम्बानां गुरुत्वाच्च । अतस्ततुल्यस्थानादुपग्रहाणां लम्बमा दृश्यन्ते । अतएव नक्षत्रोदयकाले तेषां द्वितीयदिने नोदयः किन्तु ग्रहो लम्बितप्रदेशेन वायुना तदनन्तरमूर्ध्वभागस्थितीत्यनन्तरमुदय. । लम्बनं तु शन्यादीनां कक्षानुरोधेन गुरुत्वाद्वायूनां तत्स्थानां वा कक्षानुरोधेन बहुल्पत्वात् तुल्यम् । यद्यपि वायोर्ध्रुवानुरोधेन स्वल्पत्वादुपग्रहक्षरम्भम विषुवद्वृत्ते भवितुमुचितं न क्रान्तिवृत्ते । तथा च वक्ष्यमाणक्रान्त्यनुपपत्तिः क्रान्तिवृत्तस्थद्वादशराशिभोगेन वक्ष्यमाणानां भगणानामनुपपत्तिश्च । तथापि वायुनाऽऽकर्षितो ग्रहो विषुवन्मार्गगोऽपि तद्विषुवप्रदेशासन्नक्रान्तिवृत्तप्रदेशेन नक्षत्राकाशगोल एव सम्मतत्वेनाऽक्रम्यत इति नानुपपत्तिः । अतएव स्वमार्गगा इति क्रान्तिवृत्तानुगतखाकाशगोलस्थकक्षामार्गगता इत्यर्थकमुक्तमिति सङ्क्षेपः" रङ्ग० । "अथात एव ग्रहाणां लोके प्राग्गतित्वं सिद्धमित्याह । 'प्राग्गतित्वमतस्तेषां भगणैः प्रत्यहं गतिः । परिणाहवशाद्भिन्ना तद्वशाद्भानि भुञ्जते" सू० सि० । "अतोऽवलम्बनादेव तेषां ग्रहाणां प्राग्गतित्वं प्राच्यां दिशि गतिर्येषां ते प्राग्गतयस्तद्भावः प्राग्गतित्वं सिद्धम् । लम्बनस्वरूपेण ग्रहाणां पूर्वगतिरित्यस्या लोकैः कारणमभिज्ञैः प्रत्यक्षगता तल्लङ्घिजनिता कल्पितेत्यर्थः । सा कियतीत्यत आह । भगणैरिति । वक्ष्यमाणभगणैः प्रत्यहं प्रतिदिनं गतिः प्राग्गमनरूपा भगणानां गत्युपन्नत्वात् भगणसम्बन्धिवक्ष्यमाणदिने सूर्यसावनैर्ग्रहभगणा लभ्यन्ते तदैकेन दिनेन केत्युपाताज्ज्ञेया । ननु ग्रहभगणानां तुल्यत्वाभावात् प्रतिदिनं ग्रहगतिर्भिन्नेति पूर्वं लम्बनरूपा ग्रहगतिरयुक्तोक्ता ग्रहलम्बनस्याभिन्नत्वादित्यत आह । परिणाहवशादिति । परिणाहः कक्षापरिधिस्तद्वशात् तदनुरोधादियं ग्रहगतिर्भिन्नाऽतुल्या । अयमभिप्रायः ग्रहाणां लम्बनं तुल्यप्रदेशेन, परन्तु स्वस्वकक्षायां तत्तत्प्रदेशे तस्या: कलात्मिका गतिकलास्तास्तु महति कक्षावृत्तेऽल्पा लघुकक्षावृत्ते बह्व्य सर्वकक्षापरिधीनां चक्रकलाङ्कितत्वात् । भगणास्तु गतिवशादेव यस्य कक्षावृत्तं महत् तस्याल्पा यस्य च लघु कक्षावृत्तं तस्य बहवस्तदुत्पन्ना गतिरपि तथेति न विरोधः । नन्वेकरूपगतिं विहाय भिन्नरूपा गतिः कथमङ्गीकृतेत्यत आह । तद्वशादिति । भिन्नगतिवशाद्भानि राशीन् नक्षत्राणि भुङ्क्ते ग्रहा भुञ्जन्तीत्यर्थः । तथा च ग्रहराश्यादिभोगज्ञानार्थमियमेव गतिरुपयुक्ता नैकरूपेति भावः" रङ्ग० "अथ भभोगे विशेषं वदन् वक्ष्यमाणभगणस्वरूपमाह । "शीघ्रगस्तान्यथाल्पेन कालेन महताऽल्पग । तेषां तु परिवर्तेन पौष्णान्ते भगणः स्मृतः" सू० सि० "अथमन्द पूर्वोक्तैर्विशेषस्वरूपकः । शीघ्रगतांस्पष्ट-

[illegible] नाटकेन [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] न [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] च [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] च [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] इति । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] च [illegible]
[illegible] इह ।

[illegible] कि कि [illegible] यथा "[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] कि
[illegible] [illegible] [illegible] च [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] इति [illegible] । [illegible]

[illegible] च [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] । ४ च [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]
([illegible]) [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] इति [illegible] । [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible]" इति । [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] यथा "[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]" इति [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] ।

[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] "[illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ११,२१ "[illegible]
[illegible]" [illegible] [illegible] [illegible] ।

[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] च । [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible]" [illegible] १८८[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]" [illegible] १८ "[illegible]
[illegible]" [illegible] ८ २ । ० । [illegible] ।

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] ६,१ "[illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]
[illegible] "[illegible] [illegible] "[illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] १[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] १८[illegible] ।

[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] १[illegible] [illegible] ।

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] ।

"ऋक्षीका पुरुषव्याघ्रा परिमोषिण आव्याधिन्यस्तस्करा अरण्येष्वाजायेरन्" शत० ब्रा० १२,२,४,२,५, २ऋक्षाकारपुरुषमेधीयदेवताभेदे स्त्री । "नदीभ्य पौञ्जिष्ठमृक्षीकाभ्यो नैषादम्" यजु० ३०,८ । पुरुषमेधे उक्तम् ।

ऋक्षेष्टि स्त्री नक्षत्रविशेषविहिते इष्टिभेदे ।

ऋक्षोद पु० ऋक्ष नक्षत्रमिव स्वच्छम् उदकं यत्र उदादेश । पर्वतभेदे । "ऋक्षोदः पर्वतोऽभिजनो येषाम् अण् । आर्क्षोदा द्विजा" सि० कौ० ।

ऋक्संहिता स्त्री ६त० । ऋग्वेदसंहितायाम् ऋग्वेदशब्दे विवृतिः "ऋक्संहिता त्रिरभ्यस्य यजुषां वा समाहित । साम्नां वा सरहस्यानां सर्वपापैः प्रमुच्यते" मनु वेदोहि मन्त्रब्राह्मणभेदेन द्विविध तत्र मन्त्रात्मको भाग संहिता । "अग्निमीळे" इत्यादिस ऋक्समुदायात्मकः ऋक्संहिता । मन्त्रेतरवेदभागो ब्राह्मणम् । संहितारूपसन्धिकार्य-नियताध्ययनतया संहितात्व ब्राह्मणे पदग्रन्थे च न संहितानियम इति तयोर्न संहितात्वमिति भेदः संहितास्थपदविच्छेदज्ञापको ग्रन्थः पदग्रन्थः । स च आध्यादिवत् पौरुषेय इति बोध्यम् ।

ऋक्सम न० ऋचा समम् । सामभेदे । "जगत्या ऋक्समम् ऋक्समाच्छुक्र" यजु० १३,५५, "ऋक्सममृक्समसंज्ञ यत् साम" वेददी० ।

ऋक्साम न० द्वि० । ऋक् च साम तदारूढगानं च द्वयोः समाहार अच् समा० नि० द्विव० । ऋग्रूपमन्त्रभेदतदारूढगानयोः समाहारे "ऋक्सामाभ्यां सन्तरन्तः" यजु० ४,१ । "ऋक्सामयो शिल्पे स्थ" ४,९ । ऋचश्च सामानि चेति बहुत्वे तु नाच् । ऋक्सामन् इत्येव । "ऋक्सामाभ्यसरस एष्टयोनाम" यजु० १८,४२ ।

ऋगयन न० ऋचामयनम् । ऋक्पारायणग्रन्थे पूर्वपदात् परत्र नेह णत्वमभावात् । ऋगयनस्य व्याख्यानो ग्रन्थ ऋगयनादि० अण् । आर्गयन तद्व्याख्यान ग्रन्थे ।

ऋगयनादि पु० पाणिन्युक्ते तस्य व्याख्यान इत्यर्थे अण्प्रत्यय निमित्तप्रकृतिभूतशब्दसमुदाये । स च गण "ऋगयन, पदव्याख्यान, छन्दोमान, छन्दोभाषा, छन्दोविचिति, न्याय, पुनरुक्त, निरुक्त, व्याकरण, निगम, वास्तुविद्या, क्षत्रविद्या, अङ्गविद्या, विद्या, उत्पात, उत्पाद, उद्याव संवत्सर, मुहूर्त्त, उपनिषद्, निमित्त, शिक्षा, भिक्षा"

ऋगावान न० आ+वेञ् भावे ल्युट् ऋचामावान प्रथमं संहितापाठेनैव तत्सम्बानम् । वेदपाठकाले अर्द्धर्चादीनां संहितया पूर्वोत्तरयोः सन्धाने "अथमृषमनायानसूक्ता प्रणुत्यावसेत्" आश्व० श्रौ० ४,६,२ । "तेनार्द्धर्चशः संहितयैव वक्तव्याः" नारा० वृ० । ऋचामन्ते तु न संहितया वचनमित्यर्थः । "अभिष्टु याऽऽगावानम्" ५,६,१ । "तस्योक्तमृगावानधर्मेण" ५, १९ २ । "तस्याद्यां पच्छ ऋगावान पच्छ यस्यां चेत्" ५,२०,२ ।

ऋग्गाथा स्त्री ऋचामिव गाथा । लौकिकगीतिभेदे । "ऋग्गाथापाणिकादक्षविहिताब्रह्मगीतिका" याज्ञ० ।

ऋग्मत् त्रि० ऋक् स्तुति पूजा वा अस्त्यस्य मतुप् । १स्तोतरि २अर्चनीये पूजनीये । "राजानमुपतस्थुर्ऋग्मियम्" ऋ० ६,८,४ "स्तुतेर्निरुक्तौ ऋग्मियमृग्मन्तमर्चनीय पूजनीयम्" निरुक्तकार: । ऋग्मानित्र स्वार्थे च द्वितीयाया: पररूपः । ऋग्मियोऽप्यत्र । "नाभिरष्यनमृग्मियम्" ऋ० १,९,९ ।

ऋग्मिन् त्रि० ऋच्+अस्त्यर्थे मिनि । स्तोतरि । "गिरा यदि निर्णिजमृग्मिणो ययुः" ऋ० ९,८६,४६ । "ऋग्मिणः स्तोतार." भा० ।

ऋग्विधान न० ऋचा ऋग्वेदेन कर्मविशेषस्य विधानम् । ऋग्वेदोक्तमन्त्रभेदेन कर्मविशेषविधाने तच्च हेमाद्रौ व्रतखण्डे विस्तरेणोक्तम् । वह्निपुराणोक्तमत्र दर्श्यते

"अग्निरुवाच प्रतिवेदन्तु कर्माणि काम्यानि प्रवदामि ते । प्रथम ऋग्विधानं वै शृणु त्व भुक्तिमुक्तिदम् । अन्तर्जले तथा होमे जपतो मनसेप्सितम् । काम करोति गायत्री प्राणायामाद्विशेषतः । गा ।दशसाहस्रो जपो-नक्ताशनो द्विजः । आश्रमाद्बहिः स्नातः सर्वकल्मषनाशनः । दशायुतानि जप्त्वाथ हविष्याशी स मुक्तिभाक् । प्रणवोऽपि परं ब्रह्म तज्जपः स च पापहा । ओङ्कार शतजप्तस्तु नाभिमात्रोदके स्थित । जलं पिबेत् स सर्वैस्तु पापैर्विप्र प्रमुच्यते । मात्रात्रय त्रयोवेदास्त्रयोदेवास्त्रयोऽग्नयः । महाव्याहृतय सप्त लोकाहोमोऽमहापह: । अन्तर्जले तथा राम । प्रोक्तश्चैवाघमर्षणः । अग्निमीळे पुरोहितं सूक्तोऽयं वह्निदैवत । शिरसा धारयन् वह्निं योजयेत् परिवत्सरम् । होम त्रिषवणं भैक्ष्यमनग्निपचन चरेत् । अत परन्तु वा सप्त आद्याद्या याः प्रकीर्त्तिताः । भोजयन् प्रयतो नित्यमिष्टान् कामान् समश्नुते । मेधाकामो जपेन्नित्य सदसस्पतिमित्यृचम् । अम्ब यन्ति याः प्रोक्ता नवर्चो मृत्युनाशनः । शुनःशेपमृषि बद्धः सन्निरुद्धोऽथ वा जपेत् । मुच्यते सर्वपापेभ्यो गदी चाप्यगदी भवेत् । यइच्छेत् शाश्वत कामं मित्र प्राज्ञ

दुर्गे बद्धो वा निगडैः क्वचित् । पलायन् वा गृहीतो वा सूक्तमेतत्तदा जपेत् । त्रिरात्रमपि चोपोष्य श्रपयेत् पायसं चरुम् । तेनाहुतिशतं पूर्णं जुहुयात् त्र्यम्बकेत्यृचा । सद्धि दिश्य महादेव जातवेदसे शतं सुखम् । तमस्तुरित्यृचा स्नातं उपतिष्ठेद्दिवाकरम् । उद्यन्तं मध्यमं चैव दीर्घमायुर्जिजीविषुः । सूक्ताभ्यां परभागाभ्यां भूताभ्यां भूतिमाप्नुयात् । इन्द्रा सोमेति सूक्तन्तु कथितं शत्रुनाशनम् । यस्य लुप्तं व्रतं मोहाद्व्रात्यैर्वा संसृजेत वा । उपोष्याज्यं स जुहुयादग्ने व्रतपते इति । आदित्य इत्यसाम्नाज्य जप्त्वा वादे जयी भवेत् । महीमीति चतुष्केण मुच्यते महतो भयात् । इन्द्र जप्त्वा यदित्येतत् सर्वान् कामानवाप्नुयात् । द्वाचत्वारिंशकं चैन्द्रं जप्त्वा नाशयते रिपून् । रायस्पोषीति जप्त्वा च प्राप्नोत्यारोग्यमेव च । मनोभवेति द्वाभ्यान्तु भुञ्जान्न प्रयतः शुचि । हृदयं पाणिना स्पृष्ट्वा व्याधिभिर्नाभिभूयते । उत्तमेदमिति स्नातो भूत्वा शत्रुं प्रमापयेत् । अग्नो अग्नेति सूक्तेन हुतेनान्नमवाप्नुयात् । कन्यावामिति सूक्तेन दिग्दोषात् विप्रमुच्यते । यदद्य कच्चेत्युदिते जपन् वैश्यं जगज्जयेत् । यद्वागिति च जप्तेन वाग्मी भवति शाश्वती । वाचोविदमितीत्येतां जपन् वाच समश्नुते । पवित्राणां पवित्रन्तु पावमान्य ऋचो मताः । वैखानसा ऋचस्त्रिंशत् पवित्राः परमा मताः । ऋचोद्विषष्टि प्रोक्ताश्च यशस्वेत्यृषिसत्तम ! । सर्वकल्मषनाशाय परिणामशिवाय च । स्वादिष्ठयेति सूक्तानां सप्तषष्टिरुदाहृता । दशोत्तराण्युपासीत पावमानीः शतानि षट् । एतज्जपंश्च जुह्वञ्च घोरं मृत्युभयं जयेत् । आपोहिष्ठेति वारिस्थो जपेत् पापभयार्दिते । प्रवेदनेति नियते जपेन्मरुधन्वसु । प्राणान्तिके भये प्राप्ते क्षिप्रं प्राणांस्तु विन्दति । उदुत्यामुदिते सूर्ये ये चेति जयमाप्नुयात् । आयुर्हामिति सूर्य पन्थानं पथि विन्दति । क्षोणे सुवति मन्त्रेण य कश्चिद्हृदयप्रियम् । यत्ते यमेति सुस्नातस्तस्य मूर्द्धानमालभेत् । सहस्रकृत्व पश्चाच्च तेनायुर्विन्दते महत् । इदं मेध्येति जुहुयाद् घृतं प्राश्य सहस्रश । पशुकामो गवाक्ष्णोष्ठे अर्थकामश्चतुष्पथे । वयः सुपर्णं इत्येता जपन्वा विन्दते प्रियम् । हविष्यन्तीं समभ्यस्य सर्वपापैः प्रमुच्यते । तस्य रोगा विनश्यन्ति कायाग्निर्वर्द्धते सदा । त्यमूषुनय स्वस्त्ययनं सर्वव्याधिविनाशनम् । उपस्तुते अलीत्येतद्दृष्टिकामः प्रयोजयेत् । सर्वं स्वेति परां शान्तिं जयामतिरयस्तथा । सूतार्धं कश्यपस्येत्य प्रजाकामस्य कीर्त्तितम् । अच्छ रुद्रेभिरित्येतद्वाग्मी भवति मानदः । न योनौ जायते विद्वान् जपंस्तिस्रस्तु रात्रिषु । रात्रिसूक्तं जपन् रात्रौ रात्रिं क्षेमी नयेन्नरः । आकस्यन्नीति जपेन्नित्यं कृत्याविनाशनम् । आयुष्यञ्चैव वर्चस्यं सूक्तं दाक्षायणं महत् । उत देवा इति जपेदामयाघ्नं धृतव्रतः । अध्वमार्गे तु जनिते जपेदग्निभये सति । अरण्यानीत्यरण्येषु जपेत्तद्भयनाशनम् । ब्राह्मीमासाद्य सूक्ते द्वे परां ब्राह्मीं शतावरीम् । पृथगञ्जिर्घ तेनाथ मेधां लक्ष्मीञ्च विन्दति । मास इत्यसपत्नघ्नं संग्रामं विजिगीषतः । ब्रह्मणोऽग्निं संविदान गर्भमृत्युनिवारणम् । अपैहीति जपेत् सूक्तं शुचिर्दुःस्वप्ननाशनम् । येनेदमिति वै जप्त्वा समाधिं विन्दते परम् । मयोभूर्वात इत्येता जपेत् स्वस्त्ययनं परम् । शासदीमिन्द्रजननम् बाधामेतेन वारयेत् । महिम्नीणामवोऽस्त्विति प्रथि स्वस्त्ययनं जपेत् । अग्नये द्विषद्वेषं जपेन्न रिपुनाशनम् । वास्तोष्पतेति मन्त्रेण जपेन्न गृहदेवता । जपस्यैष विधिः प्रोक्तो हुतो होमे विशेषतः । होमान्ते दक्षिणा देया पापशान्तिस्ततेन तु । हुतं शम्यति चान्नेन पच्यतेऽग्रमदानतः । शिवाग्निपरस्तमेवाः सुर्व्वषिः स्नात च सर्व्वत. । सिद्धार्थका यवा धान्य पयोगव्यघृत तथा । क्षीरवृक्षसमेधन्तु होमा वै सर्व्वकामदा । समित् कण्टकिनश्चैव राजिका रुधिरं विषम् । अभिचारे तथा शैलुमसनमक्तवः पयः । दधि भैक्ष्यं फलं मूलमृग्विधानमुदाहृतम्” ।

ऋग्वेद पु॰ ऋच्यते स्तूयते ऋक् कर्म॰ । वेदभेदे । स च मन्त्रब्राह्मणोभयात्मकः । तत्र मन्त्रसमूहात्मक. ऋक्यजुःसामाथर्वगणात्मकः संहितारूपो मन्त्र । तत्र दश मण्डलानि तत्राद्ये मण्डले २४ अनुवाकाः “अग्निमीळे” इत्यादीनि आग्नेयानि । ९१ सूक्तानि तानि शतर्षिकर्षिदृष्टानि अध्यायोपाकरणोत्सर्गयोर्विनियुक्तानि ।

द्वितीये शौनकगृत्समदर्षिदृष्टे चत्वारि अनुवाकाः । त्वमग्न इत्यादीनि ४२ सूक्तानि आग्नेयानि उपाकरणोत्सर्गयोर्विनियुक्तानि । शौनक गृत्समद ऋषिरेतन्मण्डलद्रष्टा स च पूर्वमाङ्गिरसकुले शुनहोत्रस्य पुत्रः सन् यज्ञकालेऽसुरैर्गृहीत इन्द्रेण मोचितः । पश्चात्तद्वचनेनैव भृगुकुले शुनकपुत्रो गृत्समदनामाऽभूत् । “य आङ्गिरसः शौनहोत्रो भूत्वा भार्गवः शौनकोऽभवत् स गृत्समदो द्वितीयमण्डलमपश्यत्” सर्वानु॰ उक्तेः । “त्वमग्न इति गृत्समदः शौनको भृगुतां गतः । शौनहोत्रः प्रकृत्या तु य

[illegible] [illegible] इति [illegible] । [illegible] ।

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ६२ [illegible] । तानि च [illegible] [illegible] [illegible] निर्दिष्टानि ।

[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] ६८ [illegible] । [illegible] [illegible] निर्दिष्टानि ।

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ८० [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] निर्दिष्टानि ।

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] निर्दिष्टानि ।

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] निर्दिष्टानि ।

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ११६ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] १२१ [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] निर्दिष्टानि । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । ६८ [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

'[illegible]' [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] निर्दिश्य [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

विधम् । ऋगथर्वयजुःसाम्नां राशीनुद्धृत्य वर्गशः । चतस्रः संहिताश्चक्रे मन्त्रैर्मणिगणा इव । तासां स चतुरः शिष्यान् उपाहूय महामतिः । एकैकां संहितां ब्रह्मन् एकैकस्मै ददौ विभुः । पैलाय संहितामाद्यां बह्वृचाख्यामुवाच ह । वैशम्पायनसंज्ञाय निगदाख्यं यजुर्गणम् । साम्नां जैमिनये प्राह तथा छन्दोगसंहिताम् । अथर्वाङ्गिरसीं नाम स्वशिष्याय सुमन्तवे । पैलः स्वसंहितामूचे इन्द्रप्रमितये मुनिः । बाष्कलाय च सोऽप्याह शिष्येभ्यः संहितां स्वकाम् । चतुर्धा व्यस्य बोध्याय याज्ञवल्क्याय भार्गव ।। पराशरायाग्निमित्रे इन्द्रप्रमितिरात्मवान् । अध्यापयत् संहितां स्वां माण्डूकेयमृषिं कविम् । तच्छिष्यो देवमित्रश्च सौभर्यादिभ्य ऊचिवान् । (इन्द्रप्रमतिसुतो माण्डूकेयः । माण्डूकेयसुतः शाकल्यः । शाकल्यशिष्यो देवमित्रः) । शाकल्यस्तत्सुतः स्वान्तु पञ्चधा व्यस्य संहिताम् । वात्स्यमुद्गलशालीयगोखल्यशिशिरेष्वधात् । जातूकर्ण्यश्च तच्छिष्यः सनिरुक्तां स्वसंहिताम् । बलाकपैलजावालविरजेभ्यो ददौ मुनिः । बाष्कलिः प्रतिशाखाभ्यो वालखिल्याख्यसंहिताम् । चक्रे बालायनिर्भज्यः काशारश्चैव तां दधुः । बह्वृचाः संहिता ह्येता एभिर्ब्रह्मर्षिभिर्धृताः । श्रुत्वैव छन्दसां व्यासं सर्वपापैः प्रमुच्यते” भाग० १२, ६ अ० । “ब्रह्मणा चोदितो व्यासो वेदान् व्यस्तुं प्रचक्रमे । अथ शिष्यान् स जग्राह चतुरो वेदपारगान् । ऋग्वेदश्रावकं पैलं जग्राह स महामतिः । वैशम्पायननामानं यजुर्वेदस्य चाग्रहीत् । जैमिनिं सामवेदस्य तथैवाथर्ववेदवित् । सुमन्तुस्तस्य शिष्योऽभूद्वेदव्यासस्य धीमतः” विष्णुपु० ३अंशः४ अ० । “सुमन्तुजैमिनिवैशम्पायनपैलाः सूत्रभाष्यमहाभारतधर्माचार्याः” इति । जननिमाद्यमीत्यारभ्य माण्डूकेया इत्यन्ता माण्डूकगणाः गार्ग्यादिमारभ्य मीत्यारभ्य सांख्यायनमित्यन्ताः सांख्यायनगणाः । एतेषां कौषीतकीयकं ब्राह्मणम् आरण्यकञ्च । ऐतरेय इत्यारभ्य आश्वलायनान्ताः आश्वलायनगणाः एषान्तु ऐतरेयारण्यकं ब्राह्मणम् । आश्वलायनसूत्रम् ।

तत्र यदुक्तं चातुर्वेद्यं चत्वारो वेदा विज्ञाता भवन्ति । अस्मिन् पक्षे चातुर्वेद्यं तेन चत्वारो वेदा विज्ञाता भवन्ति ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदश्चेति इति सूत्रार्थः । वेदा हि यज्ञार्थम् अभिप्रवृत्ता । ते यज्ञा द्विविधा । अग्नौ हूयमाना, अनग्नौ प्रहुता । अग्नौ हूयमाना वैतानिका । अनग्नौ प्रहुता नित्याभ्यासो ब्रह्मयज्ञः पारा-

यणं च । अत एवाश्वलायने ब्रह्मयज्ञप्रकरणे “यदृचोऽधीते पयआहुतिभिरेव तद्देवतास्तर्पयति यद्यजूंषि घृताहुतिभिः, यत्सामानि मध्वाहुतिभिः, यदथर्वाङ्गिरसः सोमाहुतिभिः, यद् ब्राह्मणानि कल्पान् गाथा नाराशंसीरितिहासपुराणानीत्यमृताहुतिभिर्यदृचोऽधीते स्वधा अस्य पितॄन् उपचरन्ति” इति । तत्र ऋग्वेदस्याष्टभेदा भवन्ति । स्थानानि भवन्तीति पाठान्तरम् । शाकलबाष्कलौ २ऐतरेयब्राह्मणारण्यकौ ४ शाङ्खायनमाण्डूकौ ६ । कौषीतकीयब्राह्मणारण्यकाविति द्व अष्टभेदाः । अन्यच्च “वेदाश्च विकृतिः शाखाभेदस्तु त्रिविधस्ततः । पृथग्नामाभिधानेन व्यासेन कथितं पुरा” इति । अत्राष्टभेदेनाष्टस्थानेन वा प्रकृतिर्वाह्या विकृतिस्तु अग्रे वक्ष्यामः । तस्मात् ब्रह्मयज्ञार्थं पारायणार्थं च ऋग्वेदस्याध्ययनं कर्त्तव्यम् । तत्पदप्रदेन वक्ष्यति । चर्चेत्यादि चर्चाध्ययनम् । ताल्वोष्ठपुटव्यापारेण शब्दस्योच्चारणं क्रियते सा चर्चा । तस्याध्ययनस्य गुरुः श्रावकः । तस्य चर्चकः शिष्यः श्रवणीयपारः । श्रवणीयो वेदः । तस्य पारः समाप्तिः । इति चतुष्पदेन अध्ययनं सूचितम् । अग्रे चतुष्पदेन चत्वारि पारायणानि सूचयति । तत्पारायणं द्विविधम् । प्रकृतिविकृतिरूपम् का प्रकृतिः ? । प्रकृतिः संहिता । सा द्विविधा रूढा योगा च रूढा यथा ।“अग्निमीळे पुरोहितमिति । योगा यथा । अग्निम् ईळे पुरोहितमिति । प्रातिशाख्ये द्वितीयपटले भाष्यकारेण व्याख्यातम् । अथ चतुष्पारायणं यथा । क्रमपारः क्रमपदं क्रमजटा क्रमदण्डश्चेति चतुष्पारायणम् । क्रमशब्देन उभयसंहिता वाच्या स कथम् ? । “अनुलोमविलोमाभ्यां द्विवारं हि पठेत् क्रमम् । विलोमे पदवत्सन्धिरनुलोमे यथाक्रमम्” । यथाक्रमं यथा संहिता इत्यर्थः । अन्यच्च वर्णक्रमः । अक्षरसमाम्नाय एवेत्यारण्यके ।“कथमभिष्ट्यादित्यक्षरशः चतुरक्षरशः, पच्छः अर्द्धर्चश ऋक्शः” । इति ब्राह्मणम् । क्रमं संहितावाची कथम् ? । पदप्रकृतिः संहिता इति नैरुक्तवचनात् । सा क्रमरूपा इत्यर्थः । क्रमपदः । क्रमः संहिता तस्याः पदानि इति प्रकृतिपारायणे द्वे प्रकृतिरूपे । विकृतिस्तु अष्टधा भवति । तत्र “जटा माला शिखा लेखा ध्वजो दण्डो रथो घनः । अष्टौ विकृतयः प्रोक्ताः क्रमपूर्वा महर्षिभिः” इति व्याडिः मध्ये जटादण्डयोः प्राधान्यं तत्कथम् ? । जटानुसारिणी शिखा दण्डानुसारिणौ मालालेखाध्वजारथाः । घनस्तु उभयो-

[illegible]

[illegible]

मत् । "ऋग्वेदाधिपतिर्जीवः" ज्यो० त० जीवस्य ऋग्वेदाधिपत्यं तेन तस्य वारे मत्पुत्रे च तत्सूक्तेः ऋग्वेदाभिधानीयम् "गाथाधिपे मन्त्रनि वीर्य्यगुतेऽपवाधिने"। ज्यो० त० तदुच्चारं तु "ऋग्वेद षड्जवलोक्षो गायत्रो सोमदैवतः। आत्रेयगोत्रः" इति रघु० पा० उक्तम्। ऋग्वेदोऽध्येयत्वेनास्त्यस्य इनि। ऋग्वेदिन् तत्पाठके।

ऋघा स्त्री घघ–वा० घञ् पिष्व। हिंसायाम्। "कवियन्त ऋघावान्" ऋ० १,१५२,२, "ऋघावान् श्विष्ठ" भा०। "महाम्रातस्तुवि कूर्मिर्ऋघावान्" ऋ० २,२०,२।

ऋच स्तुतौ तुदा० पर० सक० सेट्। ऋचति आर्चीत्। आनर्च। कर्मणि ऋच्यते आर्चि। "याभ्यां गायत्रमृच्यते" ऋ० ८,३८,१० "मह्यामृच्छन्तो गुराध्याम्" ७,७०,६

ऋच् स्त्री ऋच्यते स्तूयतेऽनया ऋच–करणे क्विप्। वेदमन्त्रभेदे "यत्रार्थवशेन पादव्यवस्थितिः सा ऋक्" जै०। "ऋचो यजूंषि सामानि निगदा मन्त्राः" कात्या० १२१,। "ऋगादयो निगदान्तायत्वारो मन्त्राः। तत्रार्थवशेन वृत्तवशेन वा यत्र पादव्यवस्था, सा ऋक् यत्र 'अग्निमीळे पुरोहितम्" इत्यादौ यत्र प्रयत्नेन समाप्त्यर्थोऽवगम्यते तत्रार्थवशेन पादव्यवस्था यत्र च क्रियापदानुपादानात् "अश्विनाय सोचिषे त त्या अभिक्षरद्धिर" इत्यादौ अपर्यवसितोऽर्थस्तत्र वृत्तवशेन पादव्यवस्था भवति अतएव यत्र नियताक्षराणि नियताश्च पादा नियतानि वाक्यसामानि सा ऋगित्युच्यते। अनियताक्षरपादावसानं यजुः यद्यपि प्रगीतं मन्त्रवाक्यं सामेत्यभियुक्तप्रयोग तथापि तत्र विशेष्य गीतिः विशेष्यागगृ अक्षराणि नास्त्यभीतविशेषणा विशेष्ये बुद्धिरिति प्रथमं प्रतीयमानत्वात् गीतिरेव सामेत्युच्यते तथा च "कवतीषु रथन्तरं गायति" "यद्योन्या तदुत्तरयोर्गायति" "ऋच्यध्यूढ साम गायति" प्रजापतेर्हृदयमनु गायतीत्याद्युपपन्नं भवति अत ऋगक्षरातिरिक्तं यद्गीतिगन्धाख्यं तत् सामशब्देनोच्यते। ननु यदि रथन्तरादिशब्दा गीतेरेव वाचकाः तदा "रथन्तरेण स्तुवीतेति" अथ स्तुतिसाधनत्वम् गुणगुणिसम्बन्धकीर्त्तनं हि स्तुतिः सा च गीतिरूपेण साम्ना न सम्भवति। उच्यते गीतेः अयस्तुतिवाचकत्वाभावादङ्गस्वरप्रकटनद्वारा स्तुतिसाधनत्वं भवतीति नोक्तदोषः। निगदाः प्रैषाः परसम्बोधनार्थाः "प्रोक्षणीरासादय" "अग्नीदग्नीन्विहर" इत्येवमादयः। ननु निगदा अपि यजूंष्येव तत्र किमर्थं पृथगुक्ताः। उच्यते "उपांशु यजुषा उच्चैर्निगदेनेति" धर्मभेदेन यजुःष्वनन्तर्भावादृषयः पृथगुपन्यस्ताः। यज्ञनिगदा निगदाः। यजुरेव परसम्बोधनार्थत्वादुच्चैर्निगदेनेति धर्मभेद न च ब्राह्मणभेदाच्छेद प्रकृतामन्त्रोदाय रुविदुपायुपवागवपा साग्य तदत्रैविध्यं मन्त्राणाम्। तथा चोक्तम् "अहे बुध्न्यमन्त्रं मे गोपाय यमृषयस्त्रैविदा विदुः" ऋच सामानि यजूंषीति सा ह्येषा त्रयी विद्या त्रिविद त्रिविदा सन्ति नोऽध्येतारस्त्रैविदा ते च य मन्त्रभागमङ्गादिष्वपि त्रिविधमाहुस्ता गोपायेति योजना। ऋग्यजुःसामात्मको मन्त्रभेदोऽभिहित तदवान्तरभेदा आम्नायान्तरे च साम्नां चाध्येयमविशेषेऽपि भेदे सिद्धे लक्षणं न क्रियते" कर्कः। "ऋचैव होत्रमकरोद्यजुषाध्वर्य्यः सामोद्गीथम्" वेद० "त्रिधा विहिता वाचो यजूंषि सामानि" शत० ब्रा० ५,६,२,४। "ऋच सामानि जज्ञिरे पुरुष-सू०। "तदेतदृचाभ्यनूक्तम्" आ० उ०। २विप उक्रे निरु०। समासे तदन्तात् अच्। ऋर्द्धर्च, एकर्चम् हार्चं पदृचम् इत्यादि। बहु०। अध्येतर्य्येव अच्। त्र्यृच बह्वृच इत्यादि पञ्चे तु न अच्। ऋक् साम। प्राचुर्य्ये मयट्। ऋङ्मय तत्प्रचुरे त्रि० स्त्रियां ङीप्। "एत ऋङ्मय यजुर्मयम् साममयमाहुतिमयम्" शत० ब्रा० ४, २,४,५। भावे क्विप्। २स्तुतौ ४पूजायाञ्च।

ऋचस् त्रि० ऋच–वा० असुन्। स्तोतरि। "गा अर्चतो नृचक्षसे दिदीहि" ऋ० ४,२८,५। 'ऋचसे स्तोत्रे' भा०

ऋचसे अव्य० ऋच–तुमर्थे असेन्। स्तोतुमित्यर्थे। "प्र व" स्मानूपस्तेम यामि ऋ० ७,६१,६।

ऋचीक पु० ऋच–ईकन्। ११दिवःपुत्रे ऋषिभेदे। "दिवः पुत्रो ऋचीकस्तु महाराजा विभावसुः। सविता च ऋचीकोऽर्कोभानुराशावहो रविः" भा० आ० १अ०। २भृगुवंश्ये २जमदग्नि पितरि ऋषिभेदे। "तथाचिद्युक्तैर्विधिना योगक्षेमाय भार्गवे। अन्यसृतपादयाथ पुत्र भृगुरनिन्दितम्। आरन दीप्ततपं धर्मात्मानं यशस्विनम्। स सरोमान्दुर्तोरगो ऋषादकोपाय भारत। आरूपी तु मनोः कन्या तस्य पत्नी मनीषिण। आर्षिसम्यां समभवदूरु भिन्ना महायशाः। महातेजा महावीर्य्योवत्स एष गुणैर्युत। ऋचीकस्तस्य पुत्रस्तु जमदग्निस्ततोऽभवत्" भा० आ० ६६ अ०। तस्य चरितम्। भा० अनु० प० ४अ० विस्तरेण वर्णितम् संक्षेपतस्तु हरिवंशे २८अ० यथा "गाधेः कन्या महाभागा नाम्ना सत्यवती शुभा। तां गाधिर्भृगुपुत्राय ऋचीकाय ददौ प्रभु। तस्याः प्रीतोऽभव-

[illegible]

[illegible] न [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] न [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] (। [illegible]) [illegible] ।

[illegible] ।

ऋज गतौ अर्जने (बलाधाने) अर्ज्जने च भ्वा० आत्म० सक० स्थैर्ये अक० सेट् । अर्ज्जते आर्ज्जिष्ट आनृजे ।

ऋज भर्ज्जने इदित् भ्वा० आ० सक० सेट् । ऋञ्जते आर्ञ्जिष्ट । ऋञ्जां बभूव आस चक्रे । ऋञ्जुञ्जान ।

ऋजिप्य त्रि० ऋजु आप्नोति गच्छति आप- यत् पृ० । ऋजुगामिनि "ऋजिप्यं श्येन मुषितम्" ऋ० ४, २८,२ । "ऋजु आप्नोति गच्छतीत्यृजिप्य" भा० । "ऋजिप्य इमिन्द्रावत "४,२७,४ ।

ऋजिश्वन् पु० राजभेदे "अयमृष्यन्तृजिश्वने दात दाशुषे" ऋ०६,२०,७ । ऋजिश्वने एतन्नामकाय राज्ञे" भा० ।

ऋजीक त्रि० ऋज-गतौ ईकन् किच्च । १इन्द्रे २धूमे च उज्ज्व० । उपार्जीकशब्दे उदा० करणे ईकन् । ३साधने च "आविर्ऋजीको विदथा" ऋ० ४,३८,४ । "आविर्ऋजीका आविर्भूतसाधना" भा० ।

ऋजीति पु० ऋजु गच्छति इ—गतौ क्तिच् पृ० । ऋजुगामिनि यान्ये "ऋजीते ! परि वृङ्धि नोऽश्मा" ऋ०६,७५,१२ । "ऋजु गच्छति ऋजीति रेषु " भा० ।

ऋजीष न० अर्ज्यते रसोऽस्मिन् अर्ज आधारे कीषन् ऋजादेश: । १पिष्टपचनपात्रे २नरकभेदे पिष्टपचनाकारपात्रभेदेन पापिनां पचनहेतुत्वेन तस्य तथात्वम् । नरकगणनायाम् मनु' । "लोहशङ्कुमृजीषञ्च" नरकशब्दे विवृति । ३नीरसे सोमलतापूर्णे "सोमो राजामृत सुत ऋजीषेणाजहान्मृत्युम्" यजु० १९,७२ "ऋजीष नीरसं सोमलतापूर्णम्" वेददी० । ४गतसारे सोमे पु० ।"सप्तर्दे त इति ऋजीषकुम्भं' प्लावयति"कात्या० १०,९,१ । "गतसारः सोम ऋजीषस्तेन पूर्णकुम्भम्" कर्क । यथा मादकद्रव्यस्याभिषवेण सारांशे ह्रसोति तथापि नीरसभागः (सिटि) अवशिष्यते एव सोमस्याभिषवेण निःसारांश ऋजीष इत्युच्यते । कर्मणि कीषन् । ५अभिषुते सोमे च "कुविद्धरानाम' मघवन्नृजीषिन्' । ऋ०१,४२,५ ।"ऋजीषिन् ! सोमवन् ।"भा०।"अन्तरिक्षा ऋजीषो" २,४३,२ ।"ऋजीषी सोमवान्" भा० । तैत्ति० तस्य निरुक्तिर्दर्शिता"तेनायमद्यद्यभिषुणोति तेनर्जीषि" तत आतार्थे तारका० इतच् । ऋजीषित नीरसवत्या जाते त्रि० । ऋजोष इव देयत्वेनास्यास्तीति । ऋजीषिन् गतसारसोमद्रव्यसम्प्रदाने देवे "इन्द्र ! सोमं सोमपते पिबेमं माध्यन्दिनं सवनं चार यत्ते । प्रप्रुथ्या शिप्रे मघवन्नृजीषिन् ! विमुच्या हरी इह मादयस्व' ऋ० ३,३२

१, ऋजीषशब्देन गतसारं सोमद्रव्यमुच्यते" भा० ।

ऋजु त्रि० अर्जयति गुणान् अर्ज–कु नि० ऋजादेश । १प्रगुणे २सरले अवक्रे । सरलस्य बहुगुणार्ज्जकत्वात् तथात्वम् । स्त्रियां गुणवचनत्वात् वा ङीप् । "ऋज्वीर्दधानैरवतस्य कन्धरा:" माघ: । "ऋज्वायता सूर्त्वमिव सवन्ती" भट्टि: "उभौ च पश्यन् ऋजुनैव चक्षुषा" कुमा० "ऋजवस्ते तु सर्वे स्युरक्षणाः सौम्यदर्शना" मत्त ते टढचा ।"ऋजवोदर्भाः"गोभि०सू०। नान्दीमुखादौ दैवे पैत्रे च दर्भा ऋजवः कार्याः । "धर्मप्रधाना ऋजवः पुत्रवन्तो धनान्विताः" या० । तत वेदे या० प्रकारे थाच । ऋजुथा सरलप्रकारे अव्य० "यक्षमेव तदृजुथा प्रतिपादयति" ऐत० । भावे पृथ्वा० इमनिच् । ऋजिमन् सारल्ये अकौटिल्ये पु० । भावे तल् । ऋजुता तदर्थे स्त्री "ऋजुतां नयतः स्मरामि ते" कुमा० । त्व । ऋजुत्व न० गुणवचनत्वात् ष्यञ् आर्ज्जव न० तदर्थे । ३सुस्त्रके ४कल्याणे । "ऋजुहस्ता ऋजुवनिः" ऋ० ५,४१,१५ ।'ऋजुहस्तासदनुकूलहस्ता ऋजुवनि' कल्याणदाना"भा०। ६शोभने च"भारवाकेष्वृजुगाय "। ऋ०५, ४४,५"ऋजुगाय ! शोभनस्तुतिकः"भा० । ७वसुदेवपुत्रभेदे पु० । "वसुदेवस्तु देवक्यामष्ट पुत्रानजीजनत् । कीर्त्तिमन्तं सुषेणञ्च भद्रसेनमुदारधीः । ऋजुं सम्मर्द्दनं भद्रं सङ्कर्षणमहीश्वरम् । अष्टमस्तु तयोरासीत स्वयमेव हरि किल । सुभद्रा च महाभागा तव राजन् ! पितामही" भाग० ९,२४, अ०२५,२६ । आर्जवशब्दे ८०६ पृष्ठे व्याख्यातम् वाक्यस्य तत्त्वस्य सदार्थत्वम् । "धर्मशास्त्रऋजुभिर्मिताचरे" मिता० ।

ऋजुकाय पु० ऋजुः कायोऽस्य । १कश्यपमुनौ त्रिका० २अकुटिलदेहमात्रे त्रि० । 'तावन् सस्विकमासीन ऋजुकायः समभ्यसेत्' भाग०३,२८ ८ । [द्वारि० २कायो पु० ।

ऋजुग त्रि० ऋजु यथा तथा गच्छति गम ड । १सरलव्यय-

ऋजुरोहित न० कर्म० । सरले इन्द्रधनुषि इति केचित् वस्तुत "रोहितं रुधिरे प्रोक्तमृजुशक्रशरासने" विश्वोक्तेः उत्पातरूपके सरले इन्द्रधनुषि रोहितशब्दस्यैव वृत्तिः तेन "इन्द्रायुधं शक्रधनुस्तदेव ऋजु रोहितम्" अमरे 'वस्तानि च धनुर्देवायुधं तदृजु रोहितम्' हेमचन्द्रे च तदेव ऋजु सेत् रोहितमिति व्याख्यानात् न विशिष्टनामेत्यवधेयम् ।

ऋजुसर्प पु० कर्मधयेरत् नित्यसमा० । सुश्रुतोक्ते दर्वीकरादिभेदे सर्पभेदे । "तत्र दर्वीकरा इत्यपक्रम्य ऋजुसर्प'

[illegible] इति [illegible] ।

[illegible] पुं [illegible] । [illegible] ।

[illegible] इति [illegible] ।

[illegible] पुं [illegible] ।

[illegible] त्रि [illegible] ।

[illegible] पुं [illegible] ।

[illegible] स्त्री [illegible] ।

[illegible] पुं [illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] त्रि [illegible] ।

[illegible] ।

ऋणादानशब्दे वक्ष्यते । २दुर्गे ४भूमौ ५जले च मि॰ को॰ प्रवत्सरकम्बलवसनार्णदशपूर्वत्वात् आर्णादेर्वृद्धि प्रार्णम् वत्सतरार्णं कम्बलार्णं वसनार्णम् दशार्णो-देशो दशार्णा नदी । ऋणयोधनार्णमृणस्यार्णम् । अङ्क-शास्त्रोक्ते कुतश्चित् राश्यन्तरादशक्यं वियोज्यमपेक्ष्यते पदार्थे । तत्स्वरूपकसङ्ख्यायाः सजातीयेन विजातीयेन धनेन च योगवियोगादिक्रियादिक वीजग॰ उक्तं यथा ।

"धनर्णसङ्कलने करणसूत्रं वृत्तार्द्धम् । योगे युति स्यात् क्षययोःस्वयोर्वा धनर्णयोरन्तरमेव योगः । उदा॰। रूपत्रयं रूपचतुष्टयं च क्षयं धनं वा सहितं वदाशु । स्वर्णं क्षयं स्वं च पृथक् पृथङ्मे धनर्णयो सङ्कलनाम-वैषि । अत्र रूपाणामव्यक्तानां चाद्याक्षराण्युपलक्षणार्थं लेख्यानि । यानि क्षयगतानि तान्यूर्द्धविन्दूनि । न्यासः रू २ रू ४ योगे जातं रू ७ न्यासः रू ३ रू ४ योगे जातं रू ७ । न्यासः रू ३ रू ४ योगे जातं रू १ । न्यासः रू ३ रू ४ योगे जातं रू १ । एवं विभिन्नेष्वपि । धनर्णव्यवकलने करणसूत्रं वृत्तार्द्धम् । संशोध्यमानं स्व-मृणत्वमेति स्वत्वं क्षयस्तद्युतिरुक्तवच्च । उदा॰ त्रयाद्द्वयं स्वात् स्वमृणादृणं च व्यस्तं च संशोध्य वदाशु शेषम् । न्यासः रू ३ रू २ अन्तरे जातं रू १ । न्यासः रू ३ रू २ अन्तरे जातं रू १ । न्यासः रू ३ रू २ अन्तरे जातं रू ५ न्यासः रू ३ रू २ अन्तरे जातं रू ५ ।

गुणनभागे करणसूत्रं वृत्तार्द्धम् । स्वयोरस्वयो स्वं वधः स्वर्णघाते क्षयो भागहारेऽपि चैवं निरुक्तम् । उदा॰ । धनं धनेनर्णमृणेन निघ्नं द्वयं त्रयेण स्वमृणेन किं स्यात् । न्यासः रू २ रू ३ धनं धनघ्नं धनं स्यादिति । रू ६ । न्यासः रू २ रू ३ ऋणमृणघ्नं धनं स्यादिति जातं रू ६ । न्यासः रू २ रू ३ धनमृणगुणमृणं स्यादिति जातं रू ६ । न्यासः रू २ रू ३ ऋणं धनगुणमृणं स्यादिति जातं रू ६ । इति धनर्णगुणनम् ।

भागहारेऽपि चैवं निरुक्तमिति । उदा॰ । रूपा-ष्टकं रूपचतुष्टयेन धनं धनेनर्णमृणेन भक्तम् । ऋणं ध-नेन स्वमृणेन किं स्यादद्रुतं वदेदं यदि बोबुधीषि । न्यासः रू ८ रू ४ धनं धनहृतं धनं स्यादिति जातं रू २। न्यासः रू ८ रू ४ ऋणमृणहृतं धनं स्यादिति जातं रू २ । न्यासः रू ८ रू ४ ऋणं धनहृतम् ऋणं स्यादिति जातं रू २ । न्यासः रू ८ रू ४ धनमृण-हृतमृणं स्यादिति जातं रू २ । इति धनर्णभागहारः ।

वर्गमूलयोः करणसूत्रं वृत्तार्द्धम् । कृतिः स्वर्णयोःस्वं स्वमूले धनर्णे न मूलं क्षयस्यास्ति तस्याकृतित्वात् । उदा॰ । धनस्य रूपत्रितयस्य वर्गं क्षयस्य च ब्रूहि सखे ममाशु । न्यासः रू ३ रू ३ जातौ वर्गौ रू ९ रू ९ । धनात्मका-नामधनात्मकानां मूलं सखानां च पृथग्वदाशु । न्यासः रू ९ मूलं रू ३ वा रू ३ । न्यासः रू ९ एषामवर्गत्वा-न्मूलं नास्ति । इति धनर्णवर्गमूले ।

खसङ्कलनव्यवकलने करणसूत्रं वृत्तार्द्धम् । खयोगे वि-योगे धनर्णं तथैव च्युतं शून्यतस्तद्विपर्यासमेति । उदा॰ रूपत्रयं स्वं क्षयगं च खं च किं स्यात् खयुक् वद खा-च्च्युतं च । न्यासः रू ३ रू ३ ख॰ एतानि खयुतान्य-विकृतान्येव । रू ३ रू ३ ख॰ एतानि खाच्च्युतानि रू ३ रू ३ विपर्यस्तानि" ।

"छेदं गुणं गुणं छेदं वर्गं मूलं पदं कृतिम् । ऋणं स्वं स्वमृणं कुर्याद्दृश्ये राशिप्रसिद्धये" लीला॰ ।

ऋणकाति त्रि॰ ऋणवदवश्यफलप्रदा कातिः स्तुतिर्यस्य । अवश्यफलदायकस्तुतियाचिनि "वामविन्द्रणकातिमदा-भ्यम्" ऋ॰ ८,६१,१२ । ऋणकातिः ऋणवदवश्यफल-प्रदस्तुतिकः भा॰ ।

ऋणञ्चय पु॰ नृपभेदे "ऋणञ्चयस्य प्रयता मघानि" ऋ॰ ५, ३०,१२, "ऋणञ्चयस्यैतन्नामकस्य राज्ञः" भा॰ "ऋणञ्चये राजनि रुशमानाम्" ऋ॰ ५,३०,१४ ।

ऋणचित् पु॰ ऋणमिव चिनोति चि—क्विप् । ऋणस्येव स्तोत्रकामस्याधायके यजमाने । "स ऋणचिदृणया ब्रह्मण-स्पतिः" ऋ॰ २,२३,१७ । ऋणचित् स्तोत्रकामस्यर्णमिव चिनोति" भा॰ ।

ऋणदास पु॰ ऋणात् मोचनेन जातो दासः । दासभेदे । "गृहजातस्तथा क्रीतो लब्धो दायादुपागतः । अनाकाल-भृतस्तद्वदाहितः स्वामिना च यः । मोक्षितो महतश्च-र्णाद्युद्धे प्राप्तः पणे जितः । तवाहमित्युपगतः प्रव्रज्या-वसितः कृतः । भक्तदासश्च विज्ञेयस्तथैव वडवाहृतः । विक्रेता चात्मनः शास्त्रे दासाः पञ्चदश स्मृताः" नारदः । "गृहे दास्याञ्जातो गृहजातः । क्रीतो मूल्येन, लब्धः प्रति-ग्रहादिना । दायादुपागतः पित्रादिदासः । अनाका-लभृतो दुर्भिक्षे यो दासत्वाय मरणाद्रक्षितः । आहितः स्वामिना धनग्रहणेनाधितां नीतः । ऋणमोचनेन दास-त्वमभ्युपगतः ऋणदासः" मिता॰ ।

ऋणमत्कुण पु॰ ऋणं मदर्थं ममैवेति कुणति कुण क

रेव देयमित्याह "ऋणं लेख्यकृतं देयं पुरुषैस्त्रिभिरेव तु। यथा साक्ष्यादिसत्मृणं त्रिभिरेव देयम् तथा लेख्यकृतमप्याहर्तृपुत्रतत्पुत्रैस्त्रिभिरेव देयम्। न चतुर्थादिभिरिति नियम्यते। ननु पुत्रपौत्रैर्ऋणं देयमित्यविशेषेणर्णमात्रं त्रिभिरेव देयमिति नियतमेव। बाढम् तस्यैवोत्सर्गस्य पत्रारूढर्णविषये स्मृत्यन्तरप्रभवामपवादशङ्कामपनेतुमिदं वचनमारब्धम्। तथा हि पत्रलक्षणमभिधाय कात्यायनेनाभिहितम् "एवं कालमतिक्रान्तं पितॄणां दाप्यते ऋणमिति"। इत्थं पत्रारूढमतिक्रान्तकालमपि पितॄणां सम्बन्धि दाप्यते। अत्र पितॄणामिति बहुवचननिर्देशात् कालमतिक्रान्तमिति वचनाच्चतुर्थादिर्दाप्यत इति प्रतीयते। तथा हारीतेनापि "लेख्यं यस्य भवेद्धस्ते लाभस्तस्य विनिर्दिशेदिति"। अत्रापि यस्य हस्ते पत्रमस्ति तस्यर्णलाभ इति सामान्येन चतुर्थादिभ्योऽपृणलाभोऽस्तीति प्रतीयते। अतस्तेतदाशङ्कानिवृत्त्यर्थम् एतद्वचनमिति युक्तम्। वचनद्वयन्तु योगीश्वरवचनानुसारेण योजनीयम्। अस्यापवादमाह "आधिस्तु भुज्यते तावद्यावत्तन्न प्रदीयते"। सबन्धकेऽपि पत्रारूढे ऋणे त्रिभिरेव देयमिति नियमात्तदपाकरणानधिकारेणाऽऽध्याहरणेऽप्यनधिकारप्राप्ताविदमुच्यते। यावच्चतुर्थेन पञ्चमेन वा ऋणं न दीयते तावदेवाधिर्भुज्यत इति वदता सबन्धकर्णापाकरणे चतुर्थादेरप्यधिकारो दर्शित। नन्वेतदप्ययुक्तमेव। "फलभोग्यो न नश्यतीति" सत्यम्। तदप्यतस्मिन्सत्यपवादवचने पुरुषत्रयविषयमेव स्यादिति सर्वमनवद्यम्। प्रासङ्गिकं परिसमाप्य प्रकृतमेवानुसरति। "देशान्तरस्थे दुर्लेख्ये नष्टोन्मृष्टे हृते तथा। भिन्ने दग्धेऽथवा छिन्ने लेख्यमन्यत्तु कारयेत्" या०। व्यवहाराक्षमे पत्रे पत्रान्तरं कुर्यादिति विधीयते। व्यवहाराक्षमत्वं चात्यन्तव्यवहितदेशान्तरस्थे पत्रे दुर्लेख्ये दुष्टानि सन्दिह्यमानानि अवाचकानि वा लेख्यानि लिप्यक्षराणि पदानि वा यस्मिंस्तस्मिन् दुर्लेख्ये नष्टे कालवशेन, उन्मृष्टे मषीदौर्बल्यादिना, मृदिते विस्पष्टे, हृते तस्करादिभिः, भिन्ने विदलिते दग्धे अग्निना, छिन्ने द्विधाभूते सति भवति। एवञ्चार्थिप्रत्यर्थिनो परस्परानुमतौ सत्यां विमत्यां तु व्यवहारप्राप्तौ देशान्तरस्थपत्रानयनाद्यपेक्षया कालोदातव्य दुर्देशावस्थिते नष्टे वा पत्रे साक्षिभिरेव व्यवहारनिर्णयः कार्यः। यथाह नारद "लेख्ये देशान्तरन्यस्ते शीर्णे दुर्लिखिते हृते। सतस्तत्कालकरणमसतो द्रष्टृदर्शनमिति"। सतो विद्यमानपत्रस्य देशान्तरस्थस्यानयनाय कालकरणं कालावधिर्दातव्यः, असतः पुनरविद्यमानस्य पत्रस्य पूर्वं ये द्रष्टारः साक्षिणस्तैर्दर्शनं व्यवहारपरिसमापनं कार्यम्। यदा तु साक्षिणो न सन्ति तदा दिव्येन निर्णयः कार्यः। "अलेख्यसाक्षिके दैवी व्यवहारे विनिर्दिशेदिति" स्मरणात्। एतच्च जानपदं व्यवस्थापत्रं सन्दिग्धं चेत् स्वहस्तलिखितादिभिः शोधनीयम् "सन्दिग्धलेख्यशुद्धिः स्यात् स्वहस्तलिखितादिभिः युक्तिप्राप्तिक्रियाचिह्नसम्बन्धागमहेतुभिः" या०उक्तेः।

ऋणादान न० ऋणमादीयते यत्र। स्मृत्युक्ते अष्टादशविवादान्तर्गते व्यवहारभेदे "तेषामाद्यमृणादानमित्यादीभिः अष्टादश व्यवहारपदानि मनुना दर्शितानि। तल्लक्षणादि नारदादिवाक्येन मिता०दर्शितं यथा "अधुनाष्टादशानां व्यवहारपदानामाद्यमृणादानपदं दर्शयति। 'अशीतिभागो वृद्धिः स्यादित्यादिना मोच्यं चाधिस्तदुत्पन्ने प्रविष्टे द्विगुणे धने" इत्येवमन्तेन। तच्चर्णादानं सप्तविधम्। ईदृशमृणं देयमीदृशमदेयमनेनाधिकारिणा देयमस्मिन् समये देयमनेन प्रकारेण देयमित्यधमर्णे पञ्चविधमुत्तमर्णे दानविधिरादानविधिश्चेति द्विविधमिति। एतच्च नारदेन स्पष्टीकृतम् "ऋणं देयमदेयञ्च येन यत्र यथा च यत्। दानग्रहणधर्मश्च ऋणादानमिति स्मृतमिति" तत्र प्रथममुत्तमर्णस्य दानविधिमाह तत्पूर्वकत्वादितरेषाम्। "अशीतिभागो वृद्धिः स्यात् मासिमासि सबन्धके। वर्णक्रमाच्छतं द्वित्रिचतुष्पञ्चकमन्यथा" या० "मासिमासि प्रतिमासं विश्वासार्थं यदाधीयते आधिरिति यावत् बन्धकेन सह वर्त्तत इति सबन्धकः प्रयोगस्तस्मिन् सबन्धके प्रयोगे प्रयुक्तस्य द्रव्यस्याशीतितमोभागो वृद्धिर्धर्म्या भवति। अन्यथा बन्धकरहिते प्रयोगे वर्णानां ब्राह्मणादीनां क्रमेण द्वित्रिचतुःपञ्चकं शतं धर्म्यं भवति 'ब्राह्मणेऽधमर्णे द्विकं शतम्, क्षत्रिये त्रिकं, वैश्ये चतुष्कं, शूद्रे पञ्चकं, मासिमासीत्येव। द्वौ वा त्रयो वा चत्वारो वा पञ्च वा द्वित्रिचतुःपञ्चा द्वित्रिचतुःपञ्चा अस्मिन् शते वृद्धिर्दीयते इति द्वित्रिचतुष्पञ्चकं शतम्। "तदस्मिन् वृद्ध्यायलाभशुल्कोपदा दीयते इति (पा०)कन्। इयं वृद्धिर्मासिमासि गृह्यत इति कालिका। इयमेव वृद्धिर्दिवसगणनया विभज्य प्रतिदिवसं गृह्यमाणा कायिका भवति तथा च नारदेन। "कायिका कालिका चैव कारिता च तथाऽपरा। चक्रवृद्धिश्च शास्त्रेषु तस्य वृद्धिश्चतुर्विधा"

गृह्णाति च तत्सजातीय दायं योषितोऽपि [illegible]
[illegible] गृहदेव विदेय । [illegible]
[illegible] मातरि [illegible]
[illegible] न च [illegible]
[illegible] पुत्रहीनस्य [illegible] ऋणं दाय इति [illegible] ।
[illegible] अत्र [illegible] दाय
[illegible] योषिद्ग्राह [illegible] ([illegible]) पुत्र इति ।
[illegible] । "न [illegible] न
[illegible] , [illegible] " इति [illegible]
[illegible] । योषिद्ग्राहो [illegible]
"न [illegible] " इति [illegible]-
त्वात् । [illegible] दाय [illegible]
[illegible] । [illegible] इति [illegible]
[illegible] पुत्रे सति [illegible] च
[illegible] पुत्रहीनस्य ऋणमिति
[illegible] न [illegible] । पुत्रे सति ऋणदातृत्व
दाय इति [illegible] पुत्रे ऋणदातृ [illegible] दाय
इति सिद्धमेवेति । अत्रोच्यते । उभे मृतस्य [illegible]
पाणौ सम्भवति स्त्रीतान्यवर्णधरादीनां पुत्रत्वेऽपि पात्र-
त्वाभावात् । तथा च स्त्रीधनादेरतुल्य "भर्तव्यास्तु
निरपत्या" इति वक्ष्यति तथा "[illegible] न्यायतो
न भवेदिति जेतव्यमिति" गौतमवचनात् । अतएव पादेषु
पुत्रेषु मनुस्मृत्यादरे च सम्पादने सति मृतपत्नी
विद्यमानपुत्रादि । योषिद्ग्राहो यद्यपि [illegible]विरोधेन
न सम्भवति तथाप्यतिक्रान्तनिषेध पुनर्भूतिलतपापक
रणाधिकारी भवत्येव । यो पितुपाणीयतसद्भ्या स्वैरिणी-
नामनिमा गृह्णाति, यत्र पुनर्भ्वानिरुपणां प्रथमात्,
यथाह नारद "परपूर्वाः स्त्रियस्त्वन्याः सप्त प्रोक्ता
यथाक्रमम् । पुनर्भूस्त्रिविधा तासां स्वैरिणी तु चतुर्विधा ।
कन्यैवाक्षतयोनिर्या पाणिग्रहणदूषिता । पुनर्भूः प्रथमा
प्रोक्ता पुनः संस्कारकर्मणा । देशधर्मानपेक्ष्य स्त्री गुरु-
भिर्या प्रदीयते । उत्पन्नसाहसाऽन्यस्मै सा द्वितीया प्र-
कीर्त्तिता" । उत्पन्नसाहसा उत्पन्नव्यभिचारा । "असत्सु
देवरेषु स्त्री बान्धवैर्या प्रदीयते । सवर्णाय सपिण्डाय
सा तृतीया प्रकीर्त्तिता । स्त्री प्रसूताऽप्रसूता वा पत्या-
वेव तु जीवति । कामात् समाश्रयेदन्यं प्रथमा स्वैरिणी
तु सा । कौमारं पतिमुत्सृज्य या त्वन्यं पुरुषं श्रिता ।
पुनः पत्युर्गृहं यायात् सा द्वितीया प्रकीर्त्तिता । मृते

भर्त्तरि तु प्राप्तान् [illegible] । [illegible]
[illegible] सा [illegible] प्रकीर्त्तिता । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] प्रदानाच्च [illegible]
[illegible] इति । [illegible]-
[illegible] । तेन
[illegible] । यो-
[illegible] । [illegible]
[illegible] इति [illegible] । तथा
'[illegible] । [illegible]
[illegible] ' । [illegible]
[illegible] । [illegible] इति [illegible]-
[illegible]-
[illegible] । '[illegible] ' इत्येतदपि
[illegible] । पुत्रपौत्रौ तु ऋणमवश्यं
[illegible] यथाह नारद "क्रमाद
भ्यागतं प्राप्तं पुत्रैर्यन्नर्णमुद्धृतम् । दद्युः पैतामहं पौत्रा-
[illegible] " इति [illegible] । तत्र योषि-
[illegible] योषिद्ग्राहो
दाय इत्युच्यते । पुत्रहीनस्य ऋणमित्यनेन योषिद्ग्रा
[illegible] ' [illegible] ' [illegible] 'यो यस्य
ह्रत दारान् स तस्य हरते धनमिति" च । ननु यो-
षिद्ग्राह [illegible] दाय [illegible] योषिद्ग्रा-
ह इति, तत्स्मर [illegible] । [illegible]
इति, नैव दोषः [illegible] प्रथमपुनर्भू-
[illegible] पुत्रोदाय. । पुत्रा-
भावे तु [illegible] योषिद्ग्राहो दाय इति । एतद-
भिप्रेत्य नारदेन "धनस्त्रीहारिपुत्राणामृणभाग् यो धनं
हरेत् । पुत्रोऽसतोः स्त्रीधनिनोः स्त्रीहारी धनि-
पुत्रयोः" । धनस्त्रीहारिपुत्राणां समवाये यो धनं हरेत्
स ऋणभाक् । पुत्रोऽसतोः स्त्रीधनिनोः स्त्री च धनञ्च
स्त्रीधने ते विद्येते ययोः तौ स्त्रीधनिनौ तयोः स्त्रीध-
निनोः असतोः पुत्र ऋणभाक् । धनिपुत्रयोरसतो
स्त्रीहार्य्येवर्णभाक् स्त्रीहार्य्यभावे पुत्र ऋणभाक्,
पुत्राभावे स्त्रीहारीति विरोधप्रतिभासपरिहारः पूर्ववत् ।
पुत्रहीनस्य ऋणधन [illegible] व्याख्या, एते धन
स्त्रीहारिपुत्राः कस्य कस्य दायाः ? इति जिज्ञासायामुत्तम-

मर्णः, लग्नको यदि विद्यमानः स्यात् तदास्य पुत्रेण मूलमेव दातव्यं न वृद्धिरिति व्याख्येयम् । यत्र दर्शनप्रतिभू: प्रत्ययप्रतिभूर्वा बन्धकपर्याप्तं गृहीत्वा प्रतिभूर्जातः तत्पुत्रा अपि तस्मादेव बन्धकात् प्रातिभाव्यायातमृणं दद्युरेव । यथाह कात्यायनः "गृहीत्वा बन्धकं यत्र दर्शनेऽस्य स्थितो भवेत् । विना पित्रा धनात्तस्मात् दाप्यं स्यात् तदृणं सुतः" इति । दर्शनग्रहणं प्रत्ययोपलक्षणम् विना पित्रा पितरि प्रेते दूरदेशङ्गते वेति । यस्मिन्ननेकप्रतिभूसम्भवस्तत्र कथं दातव्यमित्याह । "बहवः स्युर्यदि स्वांशैर्दद्युः प्रतिभुवो धनम् । एकच्छायाश्रितेष्वेषु धनिकस्य यथारुचि" या० । यद्येकस्मिन् प्रयोगे द्वौ बहवो वा प्रतिभुवस्तदृणं विभज्य स्वांशेन दद्युः । एकच्छायाश्रितेषु प्रतिभूषु एकस्याधमर्णस्य छाया सादृश्यं तामाश्रिता एकच्छायाश्रिता यथाधमर्णो यथा कृत्स्नद्रव्यदानायस्थितस्तथा दानप्रतिभुवोऽपि प्रत्येकं कृत्स्नदानाय स्थिता एव दर्शनप्रत्यये च तेष्वेकच्छायाश्रितेषु प्रतिभूषु सत्सु धनिकस्योत्तमर्णस्य यथारुचि यथाकामम् । अतश्च धनिको वित्ताद्यपेक्षया स्वाथं यं प्रार्थयते स एव कृत्स्नं दद्यान्नांशतः । एकच्छायाश्रितेषु यदि कश्चिद्देशान्तरं गतस्तत्पुत्रश्च सन्निहितस्तदा धनिकेच्छया स सर्वं दाप्यः मृते तु कस्मिंश्चित् स्वपित्र्यंशमवृद्धिकं दाप्यः । यथाह कात्यायन "एकच्छायाप्रविष्टानां दाप्यो यस्तत्र दृश्यते । प्रोषिते तत्सुतः सर्वं पित्र्यंशं मृते सति" प्रातिभाव्यर्णदानविधिमुक्त्वा प्रतिभूदत्तस्य प्रतिक्रियाविधिमाह । "प्रतिभूर्दापितो यत्तु प्रकाशं धनिनो धनम् । द्विगुणं प्रतिदातव्यमृणिकैस्तस्य तद्भवेत्" या० । यश्च प्रतिभूस्तत्पुत्रो वा धनिकेनोपपीडितः प्रकाशं सर्वजनसमक्षं राज्ञा धनिनो दापितो न पुनर्द्वैगुण्यलोभेन स्वयमुपेत्य दत्तम् । यथाह नारदः "यमर्थं प्रतिभूर्दद्याद्धनिकेनोपपीडितः । ऋणिकस्तं प्रतिभुवे द्विगुणं प्रतिदापयेदिति" । ऋणिकैरधमर्णैस्तस्य प्रतिभुवस्तद्द्रव्यं द्विगुणं प्रतिदातव्यं स्यात् । तच्च कालविशेषमनपेक्ष्य सद्य एव द्विगुणं दातव्यम् वचनारम्भसामर्थ्यात् । एतच्च हिरण्यविषयम् । नन्विदं वचनं द्वैगुण्यमात्रं प्रतिपादयति तच्च पूर्वोक्तकालकलाक्रमाभावेनाप्युपपद्यते यथा जातेष्टिविधानं शुचित्वाभावेन । अपि च सद्यः सवृद्धिकदानपक्षे पशुस्त्रीणां सद्यःसन्तत्यभावान्मूलदानमेव प्राप्नोतीति तदसत् "वस्त्रधान्यहिरण्यानां चतुस्त्रिद्विगुणा परा" इत्यनेनैव कालकलाक्रमेण द्वैगुण्यसिद्धेर्द्वैगुण्यमात्रविधाने इदं वचनमनर्थकं स्यात् । पशुस्त्रीणान्तु कालक्रमपक्षे सन्तत्यभावे स्वरूपदानमेव । यदा प्रतिभूरपि द्रव्यदानानन्तरं कियता कालेनाधमर्णेन स घटते तदा स ततिरपि सम्भवत्येव यद्वा पूर्व्वसिद्धसन्तत्या सह पशुस्त्रियो दास्यतीति न किञ्चिदेतत् । अथ प्रातिभाव्यं प्रीतिकृतमतश्च प्रतिभुवा दत्तं प्रीतिदत्तमेव न च प्रीतिदत्तस्य याचनात् प्राक् वृद्धिरस्ति यथाह "प्रीतिदत्तं तु यत्किञ्चिद्वर्द्धते न त्वयाचितम् । याच्यमानमदत्तञ्चेद्वर्द्धते पञ्चकं शतमिति" । अतश्च प्रीतिदत्तस्यायाचितस्यापि दानदिवसादारभ्य यावत् द्विगुणं कालक्रमेण वृद्धिरित्यनेन वचनेनोच्यत इति । तदप्यसत् अस्यार्थस्यास्माद्वचनादप्रतीतेः द्विगुणं प्रतिदातव्यमित्येतावदिह प्रतीयते तस्मात् कालक्रममनपेक्ष्यैव द्विगुणं प्रतिदातव्यं वचनारम्भसामर्थ्यादिति सुष्ठूक्तम् । प्रतिभूदत्तस्य सर्वत्र द्वैगुण्ये प्राप्तेऽपवादमाह "सन्ततिः स्त्रीपशुष्वेव धान्यं त्रिगुणमेव च । वस्त्रं चतुर्गुणं प्रोक्तं रसश्चाष्टगुणस्तथा" या० । हिरण्यद्वैगुण्यवत् कालानादरेणैव स्त्रीपश्वादयः प्रतिपादितवृद्ध्या दाप्याः श्लोकस्तु व्याख्यात एव यस्य द्रव्यस्य यावती वृद्धिः पराकाष्ठोक्ता तत्द्रव्यं प्रतिभूदत्तं खादकेन तया वृद्ध्या सह कालविशेषमनपेक्ष्य सद्यो दातव्यमिति तात्पर्यार्थः । यदा तु दर्शनप्रतिभूः संप्रतिपन्ने कालेऽधमर्णं दर्शयितुमसमर्थस्तदा तदन्वेषणाय तस्य पक्षत्रय (व्यवधिभूतम्) दातव्यम् । तत्र यदि दर्शयति तदा मोक्तव्योऽन्यथा प्रस्तुतं धनं दाप्यः "नष्टस्यान्वेषणार्थन्तु देयं पक्षत्रयं परम् । यद्यसौ दर्शयेत् तत्र मोक्तव्यः प्रतिभूर्भवेत् । काले व्यतीते प्रतिभूर्यदि तं नैव दर्शयेत् । निबन्धं दापयेत्तन्तु प्रेते चैष विधिः स्मृतः" इति कात्यायनवचनात् । लग्नके विशेषनिषेधश्च तेनैवोक्तः । "न स्वामी न च वै शत्रुः स्वामिनाधिकृतस्तथा । निरुद्धो दण्डितश्चैव संदिग्धश्चैव न क्वचित् । नैव रिक्थी न मित्रञ्च नचैवात्यन्तवासिनः । राजकार्य्यनियुक्तश्च ये च प्रव्रजिता नराः । न शक्तो धनिने दातुं दण्डं राज्ञे च तत्समम् । जीवन्नापि पिता यस्य तथैवेच्छाप्रवर्त्तकः । नाविज्ञातो ग्रहीतव्यः, प्रतिभूस्तत्क्रियां प्रतीति" सन्दिग्धोऽभिशस्तः । अत्यन्तवासिनो नैष्ठिकब्रह्मचारिणः । इति प्रतिभूविधिः । धनप्रयोगे द्वौ "विश्वासहेतू प्रतिभूराधिश्च यथाह नारदः । विश्रम्भहेतू द्वावत्र प्रतिभूराधिरेव चेति" । प्रतिभूर्निरूपितः " मिता०

साक्षिणो देयत्वप्रदर्शयितारः ऋणमर्णेन मया एतावतो वृद्धिरियन्तु वमिलेखमङ्गीकारपत्रेण देयमृण परिवर्त्तयेत् मध्यवृद्धिसर्वेनाधिकृतया यथायथाभावमापादौतु तदैव पत्रे साक्षिमत्त्वेत्यम् एतच्च द्वावतीं वृद्धिं तदा दातुं शक्नोमि तावतीं दत्त्वा लेख्यं कार्यं तथा-कृते सति द्विगुणातिक्रमेव वृद्धिर्भाविनीत्यर्थः तथाकृते च पत्रेऽपि वृद्धि तत्र मध्यवृद्धिकृत मूलस्थानीयत्वात् यथाह बृह० "पूर्णावधौ शान्तलाभमृणमुत्पाद्य वै धनी। कारयेदन्यथा लेख्यं धनवृद्धिव्यवस्थया। द्विगुणस्योपरि यथा धनवृद्धिः प्रपद्यते। भोगलाभस्तथा तत्र मूलं स्यात् सोदयमृणम्" ऋणग्रहणोपायाश्च मिता० ऋणादाने उपायपञ्चके च। २५९ पृ० विस्तरेण दर्शिताः। धन-र्णिमध्ये बहुविधवर्णदानासम्भवे क्रमेण दाने ध-निलेख्यप्रयोगे लेख्यपृष्ठे लिखित्वैव दानप्रकारमाह याज्ञ०। "लेख्यस्य पृष्ठेऽभिलिखेद्दत्त्वा दत्त्वर्णिको धनम्। धनी चोपगतं दद्यात् स्वहस्तपरिचिह्नितम्" उपगतशब्दे १२०१ पृ० व्याख्यातम्। विष्णुः "ऋणप्रदाने लेख्यासन्निधाने चो-त्तमर्णः स्वलिखितं दद्यात्"(रसिद) प्रवेशपत्रादाने विशेष माह नारद। 'ग्रहीत्वोपगतं दद्यादृणिकायोदयं धनी। अददद्याच्यमानस्तु शेषहानिमवाप्नुयात्' "उदय प्राप्तम्। सर्वर्णदाने तु लेख्यच्छेदमाह 'दत्त्वर्णं पाटयेल्लेख्यं शुद्ध्यै वान्यत्तु कारयेत्। साक्षिमच्च भवे-द्यद्वा तद्दातव्यं ससाक्षिकम्" या०।

ऋणाशक्तौ विशेषमाह कात्या० "धनदानासहं बुद्ध्वा स्वाधीनं कर्म कारयेत्। अशक्तो बन्धनागारे प्रवेश्यो ब्राह्मणादृते"। अशुभकर्मकारणं बन्धनागारप्रवेशनञ्च राजावेदनपूर्वकमेव कार्य्यमन्यथा दण्डमाह कात्या०। "यदि स्वच्छन्दतः आदिष्टमशुभं कर्म कारयेत्। प्राप्नुयात् साहसं पूर्वमृणान्यच्चोत्तमर्णकः' अनादिष्टम् राज्ञाऽनिवेदितम्। ऋणदातृपुत्रं विशेषयति कात्या० "ऋणं तु दापयेत् पुत्रम् यदि स्यान्निरुपद्रवः। द्रविणार्हश्च पुत्रश्च नान्यथा दापयेत् सुतम्। व्यसनाभिप्लुते पुत्रे मृते वा यत् प्रदृश्यते। द्रव्यं तद्दापयेत्तत्र तदभावे पुरन्ध्रं सुत" कुटुम्बार्थे कृतर्णे विशेषमाह बृह० "पितृव्यभ्रातृ पुत्रस्त्रीदासशिष्यानुजीविभिः। यत् गृहीतं कुटुम्बार्थे तद् गृही दातुमर्हति"। नारदः "शिष्यान्तेवासिदासस्त्रीभृत्य कर्मकरैश्च यत्। कुटुम्बहेतोरुत्क्षिप्तं दातव्यं तत् कुटु-म्बिना" शिष्यः वेदशिष्यः अन्तेवासी शिल्पशिष्यः।

"कुटुम्बार्थमृण दर्शयति" कात्या० "कुटुम्बार्थेऽध्यधीने तु गृहीतं व्याधिते तथा। उपप्लवनिमित्तं च विद्यादापत्कृतन्तु तत्। कन्यावैवाहिके चैव प्रेत-कार्य्येषु यत् कृतम्। एतत् सर्वं प्रदातव्यं कुटुम्बेन कृतं प्रभो"। धनकृते विशेषमाह नार० "पितुरेव नियो-गाद्वा कुटुम्बभरणाय वा। कृतं वा यदृणं कृच्छ्रे दद्यात् पुत्रस्य तत्पिता"। स्त्रिया प्रतिकृतर्णदाने विशेषमाह कात्या० "भर्त्तुकामेन या भर्त्रा उक्ता देयमृणं त्वया। प्रतिपन्ना च सा दाप्या धनं यद्याश्रितं स्त्रियाम्"। नार० "दद्यादपुत्रा विधवा नियुक्ता या मुमूर्षुणा। या वा तद्रि-क्थमादद्यात् यतोऽरिक्थमृणं तत"। मातुर्भर्त्तृकृते-ऽपि तत्कृतर्णं पुत्रेण देयमाह" नारद "पुत्रिणी तु समुत्सृज्य पुत्रं स्त्री यान्यमाश्रयेत्। तस्या धनं हरेत् सर्वं निःस्वाया पुत्रएव तु"। धनहर्त्ते तावतोऽपि दद्यात्' यथा-ह कात्या० "अपुत्राधिकारी स्यात् भर्त्तारं यान्यमा-श्रिता। आश्रितस्तमृणं दद्यात् बहुपुत्राविधि स्मृत"। अविभक्तर्णे विशेषमाह विष्णु "अविभक्तैः कृतमृण यत्किञ्चि च दद्यात्"। नारद "पितृव्येणाविभक्तेन भ्रात्रा वा यदृणं कृतम्। मात्रा वा यत् कुटुम्बार्थे दद्युस्तत् सर्व रिक्थिन" प्रतिभक्ताभे कुटुम्बार्थे कृतर्णस्य विभक्तैरपि देयमाह मनु। "प्रतिगृहीता यदि नष्टः स्यात् कुटुम्बार्थे कृतोव्ययः। दातव्यं बान्धवैस्तत् स्यात् प्रविभक्तैरपि स्वतः"। कामकृतर्णमाह कात्या०। "लिखितं ग्रहकं वापि देयं यत्तु प्रतिश्रुतम्। पश्चात् पूर्वं स्त्रियै तत्तु विद्यात् कामकृतं ऋणम्" ग्रहकं लेखारूढितम्। अनेकधनिसमवाये विशेषमाह कात्या०। "नानर्णसमवाये तु यद्यत् पूर्वकृतं भवेत्। तत्तदेवापनो देयं राज्ञः स्याद्ब्राह्मणात् परम्। एकाहे लिखितं यत्र तत्र कुर्य्यादृणं समम्। पश्चात् दृष्टं त्वभमन्यथा तु यथाक्रमम्'। भिन्नदिवसे कृत स्योत्तरपूर्वक देयम्। एकदिनकृतनर्णसमवाये युग पद्देयम् अनाल्पत्वबहुत्वयोस्तु तदनुसारेण भाग परिकल्प्य देयमित्यर्थः। अत्र विशेषमाह कात्या "यस्य द्रव्येण यत्पण्यं साधितं यो विभावयेत्। तद्द्रव्यमृणिकेनैव दातव्यं तस्य नान्यथा" यदुत्तमर्णात् द्रव्यं गृहीत्वा वाणिज्यादिकं करोति तस्मात् लब्धधनं तस्मै एव देयं तत्पक्षे नान्यस्मै इत्यर्थः। पैतामहपितृर्ण-योरपि देयतामाह बृह० 'पितृ पूर्वमृणं देय पश्चादात्मीयमेव ...

[illegible] । [illegible] ।
[illegible] । [illegible]
[illegible] "[illegible]" [illegible]
[illegible] । [illegible] "[illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] इति [illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] ।
"[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible]" यथा [illegible] "[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] त्रि [illegible] । [illegible] । '[illegible]
[illegible] १।१९,५ । [illegible]
[illegible]' [illegible] । '[illegible] १ । २३१ ।
[illegible] । [illegible]
[illegible] ।
[illegible] । [illegible] ।
[illegible] त्रि [illegible] । [illegible] ([illegible])"[illegible]
[illegible] ।
[illegible] त्रि [illegible] । [illegible]
([illegible]) [illegible]" [illegible] । "[illegible]
[illegible] । "[illegible]
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] "[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] । [illegible]

[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । । [illegible]
[illegible]"। [illegible]
[illegible] ([illegible]) [illegible]
[illegible] ([illegible]) [illegible]
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] । [illegible] "[illegible] "
[illegible]" । [illegible] "[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] "[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । "[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] "[illegible]
[illegible]")। [illegible]
'[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] '[illegible]
[illegible] । [illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible] । "
[illegible]
[illegible]' । [illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible]

द्विगुणोऽस्य साध्य न युक्तं कृत्वा अष्टभिर्हरेत्। नामप-ञ्चप्रकारमाह पिङ्गलामते। "प्रसिद्धं यद्भवेन्नाम कि वास्य जन्मनामत। यद्गीना पुष्पपातेन गुरुणा यत् कृतं भवेत्। लोकप्रसिद्धमथ वा मात्रा पित्रा तथा कृ-तम्"। यामले "सुप्तोजागर्त्ति येनासौ दूरस्थश्च प्रभाषते। यद्यप्यन्यधनमस्त्रोऽपि तन्नाम चाद्यमल-त"। सनत्कु-मारीये "पितृमातृकृत नाम त्यक्त्वा शर्मादिदेवकाम्। श्रीवर्णस्य ततो विद्वान् चक्रेषु योजयेत् क्रमात्"

ऋत गतौ जुगुप्सायाञ्च सौत्र सक० सेट् सार्वधातुके ईयङ् आत्म० आर्द्धधातुके वा ईयङ् ईयङभावे पर०। ऋतीयते ऋती-यीत ऋतीयताम् आर्त्तीयत। आर्त्तीयिष्ट आर्त्तीत्। तीयाम्—बभूव आस चक्रे आनर्त्त। ऋतीयिता-अर्त्तिता। ऋतीयिषीष्ट ऋत्यात्। ऋतीयिष्यते अर्त्ति-ष्यति। आर्त्तीयिष्यत आर्त्तिष्यत्। ऋतीयमानं भावे अ। ऋतीया। "तस्मात्तीयेरन् स य एवं विद्वान् नर्त्तीं-यतेऽप्रिय द्विषतां करोति" शत० २,४,२,१। ते ह्यर्त्तीं-यमाने जयतु २,६,२,२। यद्वै सेनायां च समितौ चर्त्तीयन्ते" ८,६,१,१६।

ऋत न० ऋ-क्त। "ऋतमुञ्छशिलं प्रोक्तमित्युक्ते याज्ञ-वल्क्य १उपजीव्यवृत्तिभेदे २मोक्षे, ३जले, "तन्न ऋतं पातु शतशारदाय" ऋ० ७, १०१,६। "ऋतमुदकम्" भा०। "न गावो नवनृन्वत जरितारश्च इन्द्र।" ऋ०७,२२,४। "ऋतमुदकम्" भा० "ऋतस्य धाराः सुदुघा दुहानाः" ऋ० ७,४२,४ "गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतम्" ऋ०४,४०,५। ४ कर्मफले "ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके" श्रुति ५यज्ञिये वाक्ये ६मानसादिसत्ये च। ७दीप्ते, ८पूजिते च त्रि०। ९यज्ञे पु० "पीताये चारुऋताय पीतये" ऋ० १,१, २७,२। "ऋताय यज्ञाय" भा०। "चारु ऋताय पीतये ८,१७,८। "ऋताय यज्ञाय" भा० १०सूर्ये पु०। "एष ते योनिरृतायुभ्यां त्वा" यजु० ७,१० "ऋतायुभ्यां मित्रावरुणाभ्याम्। ऋतशब्देन मित्रः आयुशब्देन वरुणः" वेददी०। "ब्रह्म वा ऋतं ब्रह्म हि मित्रो ब्रह्म-ह्यृत वरुण एवायुः" शत० ब्रा०४,१,४,१०। ११आदित्ये न०। "ऋतं सत्यमृतं सत्यम्" यजु० ११,४७ "ऋतमा-दित्य" वेददी०। ऋतमिति मन्त्राव्ययमिति तु न्याय्यम् "ऋतञ्च सत्यञ्चाभीद्धात्" अघमर्षणोक्ते १२परमब्रह्मणि। "ऋतमक्षरं ब्रह्म सत्यं ज्ञानमनन्तकम्" श्रु० १३सत्ये तु वाक्यादौ। "एतौ वाचमृता कर्त्तुमर्हसि त्वमरि-न्दम।" भा० आश्व० ६७। "तस्मात् सत्यं वदेदृतम्" "साक्ष्यं पृच्छेदृत द्विजान्" मनु। "सर्वमेतदृतं मन्ये यन्मां वदसि केशव!" गीता १४तद्वति च त्रि०। १५ऋतदेवना-मके देवभेदे पु०। "ऋतस्य हि शुरुधः सन्ति" ऋ०४,२३,८ "ऋतस्य ऋतदेवस्य" भा०। "गर्भमृतस्यति." ऋ० ६, ४८,५। "ऋतस्य यज्ञस्योदकस्य वा पति" भा० पृषो० सुडागमः "ऋतचिद्धि सत्य" ऋ०१,१४५,५। "ऋतस्य यज्ञस्य जलस्य वा चित् चेतयिता ज्ञाता" भा०। १६यज्ञे-र्षिभेदे "ऋतश्च सत्यश्च ध्रुवश्च धरुणश्च" यजु० १७,८२।

ऋतजित् पु० ऋत जयति जि-क्विप् ईत०। १यक्षभेदे। "त्वष्टा च जमदग्निश्च कम्बलोऽथ तिलोत्तमा। ब्रह्मापेतो-ऽथ ऋतजित् धृतराष्ट्रश्च सत्तम। माघमासे वसन्त्येते सप्त मैत्रेय। भास्करे" विष्णु० १०अ०। "ब्रह्मापेतो ब्रह्मराक्षसः ऋतजित् यक्षभेद" श्रीधर। २यज्ञजयिनि त्रि०। "ऋतजिच्च सत्यजिच्च सेनजिच्च सुषेणश्च अन्तिमित्रश्च दूरेऽमित्रश्च गणः" यजु० १७,८२। अयञ्चाग्नेर्धामप्रियभेद "सप्त तेऽग्ने! समिधः, सप्त जिह्वाः, सप्तऋषयः, सप्तधामप्रियाणि। सप्त होत्राः सप्तधा त्वा यजन्ति। सप्त योनीरापृणस्व घृतेन स्वाहा" यजु० १७,७९ इत्युपक्रम्य "अग्ने समिधादिसप्त-सप्तकोपक्रमेषु धामप्रियरूपमध्ये तस्याभिधानात्।

ऋतद्युम्न त्रि० ऋत द्युम्नं कीर्त्तिर्दीप्तिर्वाऽस्य। १सत्येन दीप्य-माने २सत्ययशस्के च। "ऋत" वदन्नृतद्युम्न। सत्यं वदन् सत्यकर्मन्।" ऋ० ९,११३,४। "हे ऋतद्युम्न। ऋतेन दीप्यमान। सत्ययशस्क! वा" भा०।

ऋतधामन् पु० ऋत धामास्य। १विष्णौ त्रिका०। "ऋतं प्रियवाक्य सामगान धाम स्थानमस्य। २सामगानस्थानयुक्ते त्रि० "ऋतधामासि स्वर्ज्योतिः" यजु०५,२२। "ऋत साम-गान धाम स्थानमस्याः औदुम्बर्या" वेददी० ऋत सत्यम-विनश्वरं स्थानमस्य। ३अविनश्वरस्थानयुक्ते त्रि०। "ऋता-षाडृतधामाग्नि" यजु० १८,३८। ४इन्द्रभेदे स च द्वादशमन्वन्तरीय इन्द्रभेद। "भविता रुद्रसावर्णी राजन् द्वादशमो मनुः। ऋतधामा च देवेन्द्रो देवाश्च हरितादय" भाग०८,१३,१२। ५यदुवंश्ये नृपभेदे। "कङ्कश्च कर्णिकायां वै ऋतधामाजयावपि" भाग०९,२,२२।

ऋतध्वज पु० १ब्रह्मर्षिभेदे। "कुमारोनारद ऋभुरित्युपक्रम्य" "हिरण्यनाभः कौशल्य श्रुतदेव ऋतध्वजः। एते परे च सिद्धेशाश्चरन्ति ज्ञानहेतव" भाग० ६,१५,१३। २शिवे च तन्नाम कथने "मन्युर्मनुर्महिनसोमहान् शिव ऋतध्वज

[illegible] ११२ । ।

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

पाप मयि नो तिष्ठेत् इति यः कामयेत स ऋतपेयेन यजेतेत्यर्थः” आश्व० श्रौ०। सप्तदशस्तोमकेषु पञ्चसु क्रतुषु मध्ये स्वर्गकामकर्त्तव्ये २क्रतुभेदे च। “सप्तदशाः पञ्च” कात्या० २२, ८, ६। इत्युपक्रम्य “स्वर्गकामस्यर्त्तपेयः” १० सूत्रे दर्शितः।

ऋतपेशस् पु० ऋतमुदकं पेशोरूपमस्य। जलात्मके वरुणे “वरुणाय ऋतपेशसे दधीत” ऋ० ५, ६६, १।

ऋतप्सु पु० ऋतं यज्ञियहविः प्साति प्सा–बा० कु। १यज्ञियहविर्भोजके देवे। ऋतं सत्यं प्सु रूपमस्येति। २सत्यस्वरूपे देवे च। “अन्तर्यद्वनिनो वामृतप्सू” ऋ० १, १८०, २। “ऋतप्सू यज्ञियहविर्भक्षयितारौ सत्यस्वरूपौ वा” भा०।

ऋतम् अव्य० ऋत–अमि। सत्यमित्यर्थे। ऋतम्भरः।

ऋतम्भर पु० ऋतमित्यव्ययं तद्बिभर्त्ति भृ–खच्। १सत्यपालके परमेश्वरे “ततो गतो ब्रह्मगिरोपहूत ऋतम्भरध्यानमिवारिताघ” भाग० ६, १३, १३। प्लक्षद्वीपान्तर्गते २नदीभेदे स्त्री। तत्र वर्षाद्यभिधाय “तेषु गिरयोनद्यश्च सप्तैवाभिज्ञाताः” इत्युक्त्वा “अरुणा नृम्णाङ्गिरसी सावित्री सुप्रभाता ऋतम्भरा सत्यम्भरेति महानद्यः” भाग० ५, २०, ६। पात० उक्ते ३विपर्य्यासशून्ये समाधिस्थप्रज्ञाभेदे च स्त्री “ऋतम्भरा तत्र प्रज्ञा” सू० “तस्मिन् समाहितचित्तस्य या प्रज्ञा जायते तस्या ऋतम्भरेति संज्ञा भवति अन्वर्था च सा सत्यमेव बिभर्त्ति न तत्र विपर्य्यासज्ञानगन्धोऽप्यस्तीति। तथा चोक्तम् “आगमेनानुमानेन ध्यानाभ्यासरसेन च। त्रिधा प्रकल्पयन् प्रज्ञां लभते योगमुत्तममिति” पा० भा०। तस्याः शाब्दादिभ्यो विशेषादिकमुक्तं तत्रैव। “श्रुतानुमानप्रज्ञाभ्यामन्यविषयविशेषार्थत्वात्” सू०। ‘श्रुतमागमविज्ञानं तत् सामान्यविषयं न ह्यागमेन शक्यो विशेषोऽभिधातुं कस्मात्? नहि विशेषेण कृतसङ्केतः शब्द इति। तथानुमानं सामान्यविषयमेव यत्र प्राप्तिस्तत्र गतिः यत्राप्राप्तिस्तत्र न भवति गतिरित्युक्तम् अनुमानेन च सामान्येनोपसंहारः तस्मात् श्रुतानुमानविषयो न विशेषः कश्चिदस्तीति न चास्य सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टस्य वस्तुनो लोकप्रत्यक्षेण ग्रहणम्। न चास्य विशेषस्याप्रमाणकस्याभावोऽस्तीति” समाधिप्रज्ञानिर्ग्राह्य एव स विशेषो भवति भूतसूक्ष्मगतो वा पुरुषगतो वा तस्मात् श्रुतानुमानप्रज्ञाभ्यामन्यविषया सा प्रज्ञा विशेषार्थत्वादिति। समाधिप्रज्ञाप्रतिलम्भे योगिनः प्रज्ञाकृतः संस्कारो नवो नवो जायते। समाधिप्रज्ञाप्रभवः संस्कारोव्युत्थानसंस्काराशयं बाधते व्युत्थानसंस्काराभिभवात् तत्प्रभवाः प्रत्यया न भवन्ति पात० भा०।

“तज्जः संस्कारोऽन्यसंस्कारप्रतिबन्धी” सू०। ‘प्रत्ययनिरोधे समाधिरुपतिष्ठते ततः समाधिजा प्रज्ञा ततः प्रज्ञाकृताः संस्कारा इति नवोनवः संस्काराशयो जायते ततः प्रज्ञा ततश्च संस्कारा इति। कथमसौ संस्कारातिशयश्चित्तं साधिकारं न करिष्यतीति? न ते प्रज्ञाकृताः संस्काराः क्लेशक्षयहेतुत्वात् चित्तमधिकारविशिष्टं कुर्व्वन्ति चित्तं हि ते स्वकार्य्यादवसादयन्ति। ख्यातिपर्य्यवसानं हि चित्तचेष्टितमिति” पात० भा०।

विवृतञ्चैतत् वाचस्पतिना। “अत्रैव योगिजनप्रसिद्धान्वर्थसंज्ञाकथनेन योगिसम्मतिमाह। ऋतम्भरेति आगमेनेति वेदविहितं श्रवणमुक्तम्। अनुमानेनेति मननं, ध्यानं चिन्ता तत्राभ्यासः पौनःपुन्येनानुष्ठानं तस्मिन् रस आदरः तदनेन निदिध्यासनमुक्तम्। स्यादेतत् आगमानुमानगृहीतार्थविषयभावनाप्रकर्षलब्धजन्मा निर्विचारा आगमानुमानविषयमेव गोचरयेत् न खल्वन्यविषयानुभवजन्मा संस्कारः शक्तोऽन्यत्र ज्ञानं जनयितुम्, अतिप्रसङ्गात् तथाच निर्विचारा चेदृतम्भरा आगमानुमानयोरपि तत्प्रसङ्ग इत्यत आह। श्रुतानुमानेत्यादि। बुद्धिसत्त्वं हि प्रकाशस्वभावं सर्व्वार्थदर्शनसमर्थमपि तमसावृतं यत्रैव रजसोद्घाट्यते तत्रैव गृह्णाति यदा त्वभ्यासवैराग्याभ्यामपास्तरजस्तमोमलमनवद्यवैशारद्यमुद्द्योतते तदास्यातिपतितसमस्तमानमेयसीम्नः प्रकाशवत्त्वे सति किं नाम यन्न गोचर इति भावः। व्याचष्टे श्रुतमागमज्ञानं तत्सामान्यविषयं कस्मात्? नह्यागमेन शक्योविशेषोऽभिधातुं, कुतः? यस्मादानन्त्याद्व्यभिचाराच्च न विशेषेण कृतसङ्केतः शब्दः यस्मादस्य विशेषेण सह वाच्यवाचकसम्बन्धं प्रतीयेत नच वाक्यार्थोऽपोढयो विशेषः सम्भवति। अनुमानेऽपि लिङ्गलिङ्गिसम्बन्धग्रहणाधीनजन्मनि गतिरेषैवेत्याह तथानुमानमिति। यत्र प्राप्तिरिति यत्तत्पदाभ्यां स्थानपरिवर्त्तनेन व्याप्यव्यापकभावो गमयितव्यः। अतोऽस्यानुमानेन सामान्येनोपसंहारः। उपसंहरति तस्मादिति। अस्तु तर्हि सम्बन्धग्रहणमेव लोकप्रत्यक्षं न तत् सामान्यविषयमित्यत आह। न चास्येत्यादिना भूत् सम्बन्धग्रहाधीनं, लोकप्रत्यक्षमिन्द्रियाधीनत्वात्। नचेन्द्रियाणामस्तिज्ञप्ति योग्यतेत्यर्थः। नतु च यद्या-

[illegible] विशेष [illegible] नास्ति [illegible] । न हि [illegible] प्रमाण [illegible] । न [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] ।

स्वतन्त्र त्रि० [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

स्वतन्त्रता स्त्री० [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] ।

स्वतवस् पु० [illegible] । [illegible] ।

स्वतस् अव्य० [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

स्वतःसिद्ध त्रि० [illegible] । [illegible] ।

स्वतःप्रमाण पु० [illegible] । [illegible] ।

स्वतोऽवध त्रि० [illegible]

यज्ञवति । "ऋतावानं महिषं विश्वदर्शतमग्निम्" यजु० १२,१११ । "ऋतावानो जने जने" ऋ० ५,६८,४ । "ऋतावान यज्ञवन्तः" भा० । लोके तु मतुप् मस्य व । ऋतवत् इत्येव । "ऐक्यादयश्च ऋतवानिति विप्रलब्धः" भाग० १५,२० । "ऋतवान् सत्यवान्" इति श्रीधरः ।

ऋतावृध् त्रि० ऋतं यज्ञं वर्द्धयति वृध–अन्तर्भूतण्यर्थे क्विप् दीर्घः । यज्ञवर्द्धके । "विश्वयन्तावृतावृधौ वाराः" यजु० २८,५ । "सुत सोम ऋतावृध" ७,६ । "देवीरृता ऋतावृध" ४,१२ ।

ऋतापाह् त्रि० ऋतं सहते असत्यं न, सह–ख्वि दीर्घ द्वेत० पृ० "सहेः पृतनर्त्ताभ्यां चेति" पा० षत्वम् । सत्यसहने असत्ये कुपिते "ऋतापाडृतधामाग्नि" यजु० १८,३८ ।

ऋति स्त्री ऋ–क्तिन् । १गतौ २स्पर्द्धायाम् ३निन्दायाञ्च । कर्म्मणि क्तिन् । ४वर्त्मनि ५मङ्गले च । ६पुरुषमेधयज्ञियदेवभेदे । तत्र चहर्षरूपे बन्धनीयमनुकीर्त्तने । "ऋतये स्तेनहृदयम्" यजु० २०,१३ । कर्त्तरि क्तिच् । ७घातौ पु० निरु० । "अग्निरघ्नामृतीषहम्" ऋ० ६,१४,४ "शरव्यासुखेऽपि नह्यमान ऋतिर्हन्यमाना" अथ० १२,५,२५ । [कारके ।

ऋतिङ्कर त्रि० ऋतिं पीड़ां करोति कृ–अच् मुम् । पीडा-

ऋतीय नामधा० ऋतामच्छति ऋतीयति आर्त्तीयत् । ऋतीयाम् बभूव आम चकार । वेदे तु न छन्दसि" पा० न ईत्वम् । ऋतयति इत्येव "चक्षुतृशावेधातुकयोः" पा० क्वचिदाम्न ऋतायति । ऋतायन् । 'देवा ऋतायते दमे" ऋ० ४,८,२ । "ऋतायते यज्ञमिच्छते" भा० । "अग्निर्ऋतयज्ञसादि" ऋ० ५,१२,७ । "ऋतयम् यज्ञमिच्छन् भा० । अर्ति ऋतायम्" ऋ० ७,८७, १ "ऋतायन् योमृगमनमिच्छन्" भा० । तत उ ऋ । ऋतयु यज्ञकामे "त्व म इन्द्र ऋतयुस्त्वामिटो नि दम्मास" ऋ० ८,७०,१० । दीर्घे ऋतायु तत्रार्थे "न या एतस्य ब्राह्मणा ऋतायव" तै० स० २,२, ५,५, भावे अ । ऋतया ऋताया वा "स्त्रिय वने ऋतया सरन्ता" ऋ० २,११,१२ । "ऋतया ऋत कर्मफल तत्कामनया" भा० । वद सुपासुलुगित्यादिना ऋतीयास्थाने या० ।

ऋतीया स्त्री ऋत–ईयङ् भावे अ । जुगुप्सायाम् अमर ।

ऋतीषह् त्रि० ऋतिं पीड़ां शत्रु वा सहते क्विप् दीर्घ । 'सहे पृतनर्त्ताभ्याञ्च' पा० षात् ऋतिशब्दादपि षत्वम् । १पीड़ासहे २शत्रुसहने च 'अग्निरघ्नामृतीषहम्" ऋ० ६,१४,४ ऋतीषहम् शत्रूणां सोढारम्" भा० ।

ऋतु पु० ऋ–तु किच्च । शिशिरः पुष्पसमयो ग्रीष्मो वर्षा शरद्धिम. । माघादिमासयुग्मैस्तु ऋतवः षट् क्रमादिमे इत्युक्ते १कालभेदे । 'ऋतु स्वाभाविक स्त्रीणां रात्रय षोडश स्मृता" इति मनूक्ते स्त्रीणां २शोणितदर्शनयोग्ये गर्भधारणसमर्थे च काले "ऋतौ भार्य्यामुपेयात्" श्रुति "स्वर्त्तुपकृतावृतौ, ऋतुकालाभिगामी स्यात्" मनुः । ऋतुरस्य प्राप्त अण् । आर्त्तव स्त्रीरजसि न० आर्त्तवशब्दे ८०८ पृष्ठे विवृति । ३दीप्तौ ४मासे च । मासद्वयात्मक ऋतुश्च सौरचान्द्रश्च यथा काल० मा० "ऋतुशब्दस्य ऋ गतावित्यस्माद्धातोर्निष्पन्न । इयर्त्ति गच्छति अशोक-पुष्पविकासान् साधारणलिङ्गमिति वसन्तादिकालविशेष ऋतु । स च षड्विधः 'षड्वा ऋतव इति'श्रुतेः । यत्त "द्वादश मासा पञ्चर्त्तव"इति श्रुतं तत्र हेमन्तशिशिरयो-रेकीकरणं विवक्षितं याजमानेषु पञ्चप्रयाजानुमन्त्रणमन्त्रेषु हेमन्तशिशिरयोरेकस्मिन्नेकेनैव पदेनैकीकरणमित्युक्तं तथा हि "वसन्तमृतूना प्रीणामि ग्रीष्ममृतूना प्रीणामि वर्षा ऋतूना प्रीणामि शरदमृतुनां प्रीणामीति" चतुर्णां प्रया-जाना पृथक् पृथगनुमन्त्रणमन्त्रानाम्नाय पञ्चमप्रयाजस्यानु मन्त्रणे मन्त्र एव श्रूयते "हेमन्तशिशिरावृतूना प्रीणा-मीति" एतदेवाभिप्रेत्य बह्वृचब्राह्मणे द्वादश मासा' पञ्च-र्त्तवो हेमन्तशिशिरयो समासेनेति" यत्त्वनयोर्मन्त्रब्राह्म-णयोर्द्विवचन तत्स्वरूपद्वैविध्याभिप्रायेण शिशिरस्य षष्ठ-स्यानिमत्वात्तेनानुमन्त्रणीयस्य षष्ठप्रयाजस्याभावाच्च तस्यैव पञ्चमे हेमन्तेऽन्तर्भावोन्याय्य । अतएव प्रयाजब्राह्मणे "वसन्तमेवर्तूनामवरुन्धे"इत्यादिना चतुर प्रयाजान् प्रशस्य पञ्चमे प्रयाजे केवलेन हेमन्तेन प्रशसा "स्वाहाकारं य जति हेमन्तमेवावरुन्धे" इति । अस्तु नाम यथा तथा प-ञ्चसंख्या तथापि सर्वथैव पीडा भिद्यते द्वादमासात्मके सवत्सरे एकैकस्य ऋतोर्मासद्वयात्मकत्वे सत्येकादश द्वादश-मासयोर्वर्जयितुमशक्यत्वात् पश्चात् पृथगनुष्ठानविधा-नाच्च तच्चोपरिष्टादुदाहरिष्याम । मासद्वयात्मकत्व चाग्निचयने ऋतव्येष्टकोपधानब्राह्मणे श्रूयते । "द्वन्द्व-मुपदधाति तस्माद् द्वन्द्वमृतव" इति । एकस्मिन् ऋतौ कयो-र्मासयोर्द्वन्द्व पठितव्यमिति चेत् वसन्तादावृतुक्रमेण चैत्र-मासादि द्वन्द्वमिति ब्रूम. । तच्चेष्टकोपधानमन्त्रेषु श्रू-यते "राधुश्च माधवश्च वासन्तिकावृतू""शुक्रश्च शुचिश्च ग्रै-ष्मावृतू" "नभश्च नभस्यश्च वार्षिकावृतू"इत्यथोर्जश्च "शार-दावृतू" "सहश्च सहस्यश्च हैमन्तिकावृतू" "तपश्च तपस्यश्च

[illegible]

[illegible]

रश्मेयश्च दिनैस्तिथिभिः” म० त० । ५ मासद्वयमाने “षडस्यं मासि मासि चापर्य्यायमाहुः प्रति” श्रुतिः । सुश्रुते ऋतुनिरूपणं तद्गुणलिङ्गादि च दर्शितं यथा “अथात ऋतुचर्य्याध्यायं व्याख्यास्यामः कालो हि नाम भगवान् स्वयम्भूरनादिमध्यनिधनोऽत्र रसव्यापत्सम्पत्ती जीवितमरणे च मनुष्याणामायत्ते स सूक्ष्मामपि कलां न लीयत इति कालः सङ्कलयति कालयति वा भूतानीति कालः । तस्य संवत्सरात्मनो भगवानादित्यो गतिविशेषेणाक्षिनिमेषकाष्ठाकलामुहूर्त्ताहोरात्रपक्षमासर्त्त्वयनसंवत्सरयुगप्रविभागं करोति । तत्र लघ्वक्षरोच्चारणमात्रोऽक्षिनिमेषः । पञ्चदशाक्षिनिमेषाः काष्ठा । त्रिंशत्काष्ठाः कला । विंशतिकलो मुहूर्त्तः कलादशभागश्च । त्रिंशन्मुहूर्त्तमहोरात्रम् । पञ्चदशाहोरात्राणि पक्षः । स च द्विविधः शुक्लः कृष्णश्च तौ मासः । तत्र माघादयो द्वादश मासा द्विमासिकमृतुं कृत्वा षडृतवो भवन्ति । ते शिशिरवसन्तग्रीष्मवर्षाशरद्धेमन्ताः । तेषां तपस्तपस्यौ शिशिरः । मधुमाधवौ वसन्तः । शुचिशुक्रौ ग्रीष्मः । नभोनभस्यौ वर्षाः । इषोर्जौ शरत् । सहःसहस्यौ हेमन्त इति । त एते शीतोष्णवर्षलक्षणाश्चन्द्रादित्ययोः कालविभागकरत्वादयने द्वे भवतो दक्षिणमुत्तरञ्च । तयोर्दक्षिणं वर्षाशरद्धेमन्तास्तेषु भगवानाप्यायते सोमोऽम्ललवणमधुराश्च रसा बलवन्तो भवन्त्युत्तरोत्तरञ्च सर्वप्राणिनां बलमभिवर्द्धते । उत्तरञ्च शिशिरवसन्तग्रीष्मास्तेषु भगवानाप्यायतेऽर्कस्तिक्तकषायकटुकाश्च रसा बलवन्तो भवन्त्युत्तरोत्तरञ्च सर्वप्राणिनां बलमपहीयते । भवति चात्र । शीतांशुः क्लेदयत्युर्वीं विवस्वान् शोषयत्यपि । तावुभावपि संश्रित्य वायुः पालयति प्रजाः । अथ खल्वयने द्वे युगपत् संवत्सरो भवति । ते तु पञ्च युगमिति संज्ञां लभन्ते । स एष निमेषादिर्युगपर्य्यन्तः कालश्चक्रवत् परिवर्त्तमानः कालचक्रमुच्यत इत्येके । इह तु वर्षाशरद्धेमन्तवसन्तग्रीष्मप्रावृषः षडृतवो भवन्ति दोषोपचयप्रकोपोपशमनिमित्तम् । ते तु भाद्रपदाद्येन द्विमासिकेन व्याख्याताः । तद्यथा भाद्रपदाश्वयुजौ वर्षाः । कार्त्तिकमार्गशीर्षौ शरत् । पौषमाघौ हेमन्तः । फाल्गुनचैत्रौ वसन्तः । वैशाखज्यैष्ठौ ग्रीष्मः । आषाढश्रावणौ प्रावृडिति । तत्र वर्षास्वोषधयस्तरुणा अल्पवीर्या आपश्चाप्रसन्नाः क्षितिमलप्रायास्ता उपयुज्यमाना नभसि मेघावतते जलप्रक्लिन्नायां भूमौ क्लिन्नदेहानां प्राणिनां शीतवातविष्टम्भिताग्नीनां विदह्यन्ते विदाहात् पित्तसञ्चयमापादयन्ति स सञ्चयः शरदि प्रविरलमेघे वियत्युपशुष्यति पङ्केऽर्ककिरणप्रविलायितः पैत्तिकान् व्याधीन् जनयति । ता एवौषधयः कालपरिणामात् परिणतवीर्य्या बलवत्यो हेमन्ते भवन्त्यापश्च प्रसन्नाः स्निग्धा अत्यर्थं गुर्व्यस्ता उपयुज्यमाना मन्दकिरणत्वाद्भानोः सतुषारपवनोपस्तम्भितदेहानां देहिनामविदग्धाः स्नेहाच्छैत्याद्गौरवादुपलेपाच्च श्लेष्मसञ्चयमापादयन्ति स सञ्चयो वसन्तेऽर्करश्मिप्रविलायित ईषत्स्तब्धदेहानां देहिनां श्लैष्मिकान् व्याधीन् जनयति । ता एवौषधयो निदाघे निःसारा रूक्षा अतिमात्रं लघ्व्यो भवन्त्यापश्च ता उपयुज्यमानाः सूर्य्यप्रतापोपशोषितदेहानां देहिनां रौक्ष्याल्लघुत्वाद्वैशद्याच्च वायोः सञ्चयमापादयन्ति स सञ्चयः प्रावृषि चात्यर्थं जलोपक्लिन्नायां भूमौ क्लिन्नदेहानां प्राणिनां शीतवातवर्षेरितो वातिकान् व्याधीन् जनयति । एवमेष दोषाणां सञ्चयप्रकोपहेतुरुक्तः । तत्र वर्षाहेमन्तग्रीष्मेषु सञ्चितानां दोषाणां शरद्वसन्तप्रावृट्सु च प्रकुपितानां निर्हरणं कर्त्तव्यम् । तत्र पैत्तिकानां व्याधीनामुपशमो हेमन्ते, श्लैष्मिकाणां निदाघे वातिकानां घनात्यये, स्वभावत एव त एते सञ्चयप्रकोपोपशमा व्याख्याताः । तत्र पूर्वाह्णे वसन्तस्य लिङ्गं मध्याह्ने ग्रीष्मस्य, अपराह्णे प्रावृषः, प्रदोषे वार्षिकस्य, शारदमर्द्धरात्रे प्रत्यूषसि हैमन्तमुपलक्षयेत् । एवमहोरात्रमपि वर्षमिव शीतोष्णवर्षलक्षणं दोषोपचयप्रकोपोपशमैर्जानीयात् । तत्राव्यापन्नेष्वृतुष्वव्यापन्ना ओषधयो भवन्त्यापश्च ता उपयुज्यमानाः प्राणायुर्बलवीर्य्यौजस्कर्य्यो भवन्ति । तेषां व्यापदोऽदृष्टकारिताः । शीतोष्णवातवर्षाणि खलु विपरीतान्योषधीर्व्यापादयन्त्यपश्च, तासामुपयोगाद्विविधरोगप्रादुर्भावो मरको वा भवेदिति । तत्राव्यापन्नानामोषधीनामपाञ्चोपयोगः कदाचिदव्यापन्नेष्वप्यृतुषु कृत्याभिशापरक्षःक्रोधाधर्मैरुपध्वस्यन्ते जनपदाः । विषौषधीपुष्पगन्धेन वायुनोपनीतेनाक्रम्यते यो देशस्तत्र दोषप्रकृत्यविशेषेण कासश्वासवमथुप्रतिश्यायशिरोरुग्ज्वरैरुपतप्यन्ते ग्रहनक्षत्रचरितैर्वा गृहदारशयनासनयानवाहनमणिरत्नोपकरणगर्हितलक्षणनिमित्तप्रादुर्भावैर्वा । तत्र स्थानपरित्यागशान्तिकर्मप्रायश्चित्तमङ्गलजपहोमोपहारेज्याञ्जलिनमस्कारतपोनियमदयादानदीक्षाभ्युपगमदेवताब्राह्मणगुरुपरैर्भवितव्यमेवं साधु भवति । ऋतूनामत ऊर्द्ध्वमव्यापन्नानां लक्षणान्युपदेक्ष्यामः । वायुर्वात्युत्तरः शीतो रजोधूमाकुला दिशः । छन्नस्तु

[illegible]

[illegible]

"तस्मिन् युग्मासु संविशेदिति"। "किमयं विधिर्नियमः परिसंख्या वा। "विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियमः पाक्षिके सति। तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसंख्या निगद्यते"। उच्यते। न तावद्विधिः, प्राप्तार्थत्वात्। नापि परिसंख्या, दोषत्रयसमासक्तेः। अतो नियममूचिरे न्यायविदः। कः पुनरेषां भेदः। उच्यते। अत्यन्ताप्राप्तप्रापणं विधिः। यथा अग्निहोत्रं जुहुयात् "अष्टकाः कर्त्तव्या" इति। पक्षे प्राप्तस्याप्राप्तपक्षान्तरप्रापणं नियमः। यथा "समे यजेतेति" "दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति" यागः कर्त्तव्यतया विहितः स च देशमन्तरेण कर्त्तुमशक्य इत्यर्थात् देशं प्राप्तः। स च समो विषमश्चेति द्विविधः। यदा यजमानः समे यियक्षते तदा "समे यजेतेति" वचनमुदास्ते स्वार्थस्य प्राप्तार्थत्वात्। यदा तु विषमे देशे यियक्षते तदा समे यजेतेति" स्वार्थं विधत्ते स्वार्थस्य तदानीमप्राप्तत्वात्। विषमदेशनिवृत्तिस्त्वार्थिकी नोदितदेशेनैव यागनिष्पत्तेः। अनोदितदेशोपादानेन यथाशास्त्रं यागोनानुष्ठितः स्यादिति। तथा "प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीतेति"। इदमपि पार्श्वमुदाहरणं पूर्वेण व्याख्यातम्। एकस्यानेकत्र प्राप्तस्यान्यतो निवृत्त्यर्थमेकत्र पुनर्वचनं परिसंख्या। तद्यथा। "इमामगृभ्णन् रशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्ते" इत्ययं मन्त्रः स्वसामर्थ्यादश्वाभिधान्यां गर्दभाभिधान्याञ्च रशनायां प्राप्ते विनियुक्तः। पुनरश्वाभिधानीमादत्त इति वचनेनाश्वाभिधान्यां विनियुज्यमानो गर्दभाभिधान्या विनिवर्त्तते। तथा "पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या" इत्यत्र यदृच्छया शशादिषु श्वादिषु च भक्षणं प्राप्तम्। पुनः शशादिषु श्रूयमाणं श्वादिभ्यो निवर्त्तत इति। किं पुनरत्र युक्तं परिसंख्येत्याह। तथाहि कृतदारसंग्रहस्य स्वेच्छयैव ऋतौ गमनं प्राप्तमिति न विधेर्विषयः। नापि नियमस्य, स्वशास्त्रस्मृतिविरोधात्। एवं हि स्मरन्ति स्मृतिकाराः "दश वर्षाण्यनन्तरं त्रिरात्रं द्वादशरात्रं संवत्सरं वा ब्रह्मचारी स्यादिति"। तत्र द्वादशरात्रात् संवत्सरात् वा पूर्वमेवर्त्तुसम्भवे ऋतौ गच्छेदेवेति नियमात् ब्रह्मचर्य्यचरणं बाध्येत। अपि च प्राप्ते भावार्थे वचनं विशेषणपरं युक्तम्। प्राप्तश्चर्त्तौ भार्य्यागमनमिच्छयैवातो यदि गच्छेदृतावेवेति वचनव्यक्तिर्युक्ता। किञ्च नैयमिकात् पुत्रोत्पत्तिविधेरेवर्त्तौ नित्यं गमनं प्राप्तमेवेति ऋतौ गच्छेदेवेति नियमोऽनर्थकः स्यात्। नियमे चादृष्टं कल्पनीयम्। किञ्च ऋतौ गन्तव्यमेवेति नियमेऽसन्निहितस्य व्याध्यादिनाऽसमर्थस्यानिच्छोश्चायमर्थोऽयं उपदिष्टः स्यात्। विध्यनुवादविरोधश्च नियमे। तथा हि एकः शब्दः सकृदुच्चरितस्तमेवार्थं पक्षेऽनुवदति पक्षे विधत्ते चेति। तस्मादृतावेव गच्छेन्नान्यत्र इति परिसंख्यैव युक्ता। तदिदमाचार्य्यचरणाः पादयोनानुमन्यन्ते। यतो नियम एव युक्तः पक्षे स्वार्थविधिसम्भवात्। अगमने दोषश्रवणाच्च यथाह पराशरः "ऋतुस्नातान्तु यो भार्य्यां सन्निधौ नोपगच्छति। घोरायां भ्रूणहत्यायां युज्यते नात्र संशय इति" न च विध्यनुवादविरोधोऽनुवादाभावात् विध्यर्थत्वाद्वचनस्य। तत्र हि विध्यनुवादविरोधो यत्र विधेयावधितया उद्देशानुवदितव्यमप्राप्ततयान्योद्देशेन विधातव्यञ्चेति। यथा वाजपेयाधिकरणे पूर्वपक्षे "वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेतेति" वाजपेयलक्षणगुणविधानावधित्वेन यागोनुवदितव्यः स एव स्वाराज्यलक्षणफलोद्देशेन विधातव्यश्चेति। न चानुवादेनेह कृत्यमस्ति। यत्तु नियमेऽदृष्टं कल्पनीयमित्युक्तं तत्परिसंख्यायामपि समानम्। अनृतौ गच्छतो दोषकल्पनात्। यत्तु नैयमिकपुत्रोत्पादनविध्याक्षेपेणैव ऋतौ नित्यगमनप्राप्तेर्न नियम इति। तदसत् स प्रायः नैयमिकः पुत्रोत्पादनविधिः। स्यान्मतम् "ऋतौ गच्छन् स्त्रियं भार्य्यां जनयेत् पुत्रं जनयेदिति" स्त्र्यभिगमनातिरिक्तः पुत्रोत्पादनविधिरिति। तच्च गमनकर्त्तृकायां भावनायां एव पुत्रोत्पत्तिकर्मता गम्यते। "ऋतौ गच्छन् जनयेत् पुत्रं जनयेदित्यनेन' यथाग्निहोत्रं जुह्वत् स्वर्गं भावयेदिति। न चासन्निहितादेरशक्यार्थे विधिमतम् सन्निहितशक्तयोरेवोपदेशात् "ऋतुस्नातां तु यो भार्य्यां सन्निधौ नोपगच्छतीति" "यः स्वदारानृतुस्नातान् स्वस्थः सन्नोपगच्छतीति" विशेषोपादानात्। अनिच्छानिवृत्तिस्तु नियमविधानादेव। न च विशेषणपरता पक्षे भावार्थविधिसम्भवात्। नापि स्वशास्त्रस्मृतिविरोधः संवत्सरात् पूर्वमेवर्त्तुदर्शने सविगतो न ब्रह्मचर्य्यस्खलनदोषः। यथा श्राद्धादिषु तस्मात् स्वार्थहानिः परार्थकल्पनप्राप्तबाधलक्षणदोषत्रयवती परिसंख्या न युक्ता। 'पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या' इत्यत्र यद्यपि शशादिभक्षणस्य पक्षे प्राप्ते नियमः, शशादिषु श्वादिषु च प्राप्ते परिसंख्येति उभयसम्भवस्तथापि नियमपक्षे शशाद्यभक्षणे दोषप्रसङ्गः। श्वादिभक्षणे पातोपप्रसङ्गेन प्रायश्चित्तस्मृतिविरोध इति परिसंख्यैवाश्रिता। एतेन साय

प्रवर्त्तिं [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] "भास्करं भोजनं पुर्व्वाह्णे" [illegible] [illegible] परित्यजनात् । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] 'विविधापूर्वी [illegible]' इति [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] परित्यजनात् । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] वर्जितम् ।

ऋतुमत् [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] ८।१२८ [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]' १८ । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] "[illegible] [illegible] १८ । [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] १८ । "[illegible] [illegible]" १८ । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ८८ । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । "[illegible] [illegible] ८८ । "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । "[illegible] [illegible] [illegible] १ [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । १८ । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । "[illegible] [illegible] ११८ । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] ११८ । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] ११८ । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । "[illegible] ११८ "[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]

जमान प्रेषितो होतरेतद्यजेति ब्रूयात्” १६सू० । “द्वादशे ऋतुग्रहे गृहपते ' यजेत्येवं प्रयाजा प्रेषितो यजमान होतरेतद्यजेति एवं ब्रूयात् ततश्च यजमानयाज्या होता ब्रूयात्” कर्क । “अध्वर्यू च” १७सू० “एकादशे ऋतुग्रहे प्रयाजा अध्वर्यू यजतमित्येवं प्रेषितावध्वर्यू होतरेतद्यजेति एव ब्रूयाताम् ततश्च तद्याज्यामपि होतैव ब्रूयात् । शाखान्तरे तु विकल्पेन होतुः प्रैषणं स्वय वा याज्यापठनमित्येवमुक्तमस्ति । मानवे 'एकादशे प्रैषेऽध्वर्यू यजतमित्युक्ते तयोरन्यतरो मध्यमस्य परिधेः पश्चादुपविश्य ये यजामहेऽश्विनावध्वर्यू आध्वर्यवाद्दतुना सोम पिबतां वौषडिति प्रैषेण यजेदथ चेद्वषा । ये यजामहेऽश्विना पिबतं मधु दीद्यग्नी शुचिव्रत ऋतुना यज्ञवाहसा वौषडित्यनवान यजेति होतरेतद्यजेति वा न प्रेष्यत्युत्तमे प्रैषे यजमानस्य याज्यामिप्रैषो वेति” काठके विशेष “द्वारे हविर्धानस्योपविश्याध्वर्यू यजतमित्युक्तेऽश्विनावध्वर्यू यजतम् आध्वर्यवाद्दतुना सोम पिबतमिति होतारं वा प्रेष्येद्धोतरेतद्यजेति यद्यध्वर्युर्यजेताग्नेता प्रत्येण चरेदिति” कर्क । “त्रयोदशं गृह्णीयादित्युपयामगृहीतोऽसि अंहसस्पतये त्वेति” १८सू० । शत० ब्रा० ४,३,१,१, द्वादशादिग्रहग्रहणे हेतुर्दर्शितो यथा “सवेऽच्छावाके । ऋतुग्रहैश्चरन्ति तद्यत् सवेऽच्छावाक ऋतुग्रहैश्चरति मिथुन वा अच्छावाक ऐन्द्राग्नो ह्यच्छावाको द्वौ हीन्द्राग्नी द्वन्द्व हि मिथुनं प्रजनन स एतस्मान्मिथुनात् प्रजननादृतून् संवत्सरं प्रजनयति यद्वेव सवेऽच्छावाके ऋतुग्रहैश्चरति सर्व वा ऋतव उ संवत्सर सर्वमेवैतत् प्रजनयति तस्मात् सवेऽच्छावाक ऋतुग्रहैश्चरति तान्वै द्वादश गृह्णीयात् । द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य तस्माद्द्वादश मासा इति द्वादश त्वेव गृह्णीयाद्देवैव सम्पत् । त्रयोदशमप्याद्गृह्णीयात् प्रजापतिर्वै त्रयोदशस्य स एतस्मात् प्रजापतेर्ऋतून् संवत्सरं प्रजनयति उभयतोमुखाभ्यां पात्राभ्यां गृह्णाति । कुतस्तयोरन्तो ये उभयतोमुखे तस्मादयमनन्तः संवत्सर परिप्लवते तं गृहीत्वा न सादयति तस्मादयमसन्न संवत्सरः मानुषाकस्मान्य्याह । भूयति वा ऋतुयाज्यया गतोऽह्वेवायमृतुर्यदि दिशा यदि नक्त माऽनुवषट्करोति नेदृतून्प्रवृणजा इति स्वेक्ष प्रथमौ ग्रहौ गृह्णीत सहोत्तमाविदमेवैतत् सर्वं संवत्सरेण परिगृह्णीततदिदं सर्वं संवत्सरेण परिगृहीतम् । मिरेवान्यतर क्रामति मान्यतर पद्यते तस्मादिमेऽन्वञ्चोमासा यन्त्यथ यदुभौ वा सह निष्क्रामेतामुभौ वा सह प्रपद्येयातां पृथगुहैवेमेमासा ईयुस्तस्मादिरेवान्यतरः क्रामति मान्यतर पद्यते । तौ वा ऋतुनेति षट् प्रचरतः । तद्देवाऽहरसृजन्तर्तुभिरिति चतुरस्त्रामिमसृजन्त स यद्वै तावद्देवाभविष्यन्नामिहैवाभविष्यन्न व्यवर्तिष्यत तौ वा ऋतुनेत्युपरिष्टादुदचरत' । तद्वै परस्तादहरहरसृजन्तस्मादिदमद्याहरथ श्वोऽहर्भविता । ऋतुनेति वै देवा मनुष्यानसृजन्तर्तुभिरिति पशुनुत्तम यत् तन्मध्ये येन पशूनसृजन्त तस्मादिमे पशव उभयत परिगृहीतावशमुपेता मनुष्याणाम् । तौ वा ऋतुनेति षट् प्रचर्य इतरथा पात्रे विपर्यस्येते ऋतुभिरिति चतुश्चरित्वेतरथा पात्रे विपर्यस्येते अन्यतरत एव तद्वै वाऽहरसृजन्तान्यतरतो रात्रिमन्यतरत एव तद्वै मनुष्यानसृजन्तान्यतरत पशून् । अथातो गृह्णात्येव उपयामगृहीतोऽसि मधवे त्वेत्येवाध्वर्युर्गृह्णात्युपयामगृहीतोऽसि माधवाय त्वेति प्रतिप्रस्थातैतावेव वासन्तिकौ स यद्वसन्त ओषधयो जायन्ते वनस्पतयः पच्यन्ते तेनो हैतौ मधुश्च माधवश्च । उपयामगृहीतोऽसि शुक्राय त्वेत्येवाध्वर्युर्गृह्णात्युपयामगृहीतोऽसि शुचये त्वेति प्रतिप्रस्थातैतावेव ग्रैष्मौ स यदेतयोर्बलिष्ठं तपति तेन हैतौ शुक्रश्च शुचिश्च । उपयामगृहीतोऽसि नभसे त्वेत्येवाध्वर्युर्गृह्णात्युपयामगृहीतोऽसि नभस्याय त्वेति प्रतिप्रस्थातैतावेव वार्षिकावमुतो वै दिवो वर्षति तेनो हैतौ नभश्च नभस्यश्च । उपयामगृहीतोऽसि इषे त्वेत्येवाध्वर्युर्गृह्णात्युपयामगृहीतोऽस्यूर्जे त्वेति प्रतिप्रस्थातैतावेव शारदौ स यच्छरद्यूर्जं च ओषधयः पच्यन्ते तेनो हैताविषश्चोर्जश्च । उपयामगृहीतोऽसि सहसे त्वेत्येवाध्वर्युर्गृह्णात्युपयामगृहीतोऽसि सहस्याय त्वेति प्रतिप्रस्थातैतावेव हैमन्तिकौ स यद्धेमन्त इमाः प्रजाः सहसेव स्व वशमुपनयते तेनो हैतौ सहश्च सहस्यश्च । उपयामगृहीतोऽसि तपसे त्वेत्येवाध्वर्युर्गृह्णात्युपयामगृहीतोऽसि तपस्याय त्वेति प्रतिप्रस्थातैतावेव शैशिरौ स यदेतयोर्बलिष्ठं श्यायति तेनो हैतौ तपश्च तपस्यश्च । उपयामगृहीतोऽसि अंहसस्पतये त्वेति त्रयोदश ग्रह गृह्णाति यदि त्रयोदश गृह्णीयादथ प्रतिप्रस्थाताऽध्वर्यौ पात्रे संस्रवमवनयत्यध्वर्युर्वा प्रतिप्रस्थातुः' पात्रे संस्रवमवनयत्याहरति भक्षम् । अथ प्रतिप्रस्थाता अच्छिन्नेन पात्रेण ऐन्द्राग्नं ग्रहं गृह्णाति तद्यदच्छिन्नेन पात्रे-

[illegible] दर्शे [illegible] माधोदाम्बो [illegible] । [illegible] पञ्च [illegible] । [illegible] विशेषिता । [illegible]

[illegible] ॥ १६६ ॥ [illegible]

ऋतुगा [illegible] । [illegible]

"[illegible]" [illegible] ॥ १६१८ ॥

ऋतुपति पु० [illegible] । [illegible]

ऋतुपर्याय पु० [illegible] । [illegible]

ऋतुपा पु० [illegible] । [illegible]

[illegible] ॥ १ । ७ ॥ [illegible]

ऋतुपात्र न० [illegible] । [illegible] ॥ ८, १, १ ॥ [illegible] । [illegible]

ऋतुप्राप्त त्रि० [illegible] ।

ऋतुमत् [illegible] । [illegible]

ऋतुमत् त्रि० [illegible] । [illegible]

ऋतुमती स्त्री० [illegible] । [illegible]

ग्रीष्म षष्ठी, ग्रीष्म सप्तमी, वर्षा अष्टमी, हेमन्तो नवमी, यजमान एवास्य दशमी सएष यजमान एतस्य विराड्भि-रूढ प्रतिष्ठित ऋतुमय्यामर्धांशीय पराचीश्चोपदधाति"

ऋतुमुख न० ६त० । गौणचान्द्रमासप्रथमदिने प्रतिपद्रूपे तिथिभेदे । "चातुर्मास्येषु चर्तुमुखम्" कात्या० १, २,१२ । "चातुर्मास्येषु च न याथाकाम्यम् कुत ऋतु-मुखश्रुते 'ऋतुमुख ऋतुमुखे चातुर्मास्यैर्यजेतेति" वीप्साश्रवणात् ऋतोर्मुखं प्रथमदिनं प्रतिपत् तत्रेत्यर्थः । अत एव वैश्वदेववरुणप्रघासादीनि चातुर्मास्यपर्वाणि प्रति-पद्येव क्रियन्ते न पौर्णमास्यामित्यवसीयते यतः प्रतिपदेव चर्तुमुखं न पौर्णमासीति तथा च श्रूयते" "एषा ह संवत्सरस्य प्रथमा रात्रिर्यत् फाल्गुनी पौर्ण-मासी योत्तरैषोत्तमा या पूर्वा मुखतएव तत् संवत्सरमा-रभते" शत०ब्रा० ६,२,१,१७, कर्क । "द्वे ह वै पौर्ण-मास्यौ द्वे अमावस्ये" इति श्रुतेः योत्तरा पौर्णमासी कृष्णप्रतिपदित्यर्थः । तथा च पौर्णमास्यां दीक्षा प्रतिपदि पौर्णमासेष्टिसमापनम् ऋतुसन्धिमध्ये विहितं । एतस्य पौर्णमासेष्टिविषयम् अमावास्येष्टौ दर्शएव दीक्षा शत० ब्रा० ६,२,२,२०,२६, "अमावास्याया दीक्षते' इत्यु-पक्रम्य "या प्रथमामावास्या तस्या दीक्षित एतद्वै संव-त्सरस्य प्रथमान्यङ्गानि तान्यस्य तदारभते" इत्युक्तेः ।

ऋतुराज पु० ऋतूना राजा ६त० टच् समा० । वसन्ते ऋतौ

ऋतुलिङ्ग न० ६त०। वसन्तादिषु जायमाने चूतमञ्जर्यादिरूपे तच्चिह्ने "यथर्त्तुलिङ्गान्यृतव स्वयमेवर्त्तुपर्यये" मनु. । तल्लिङ्गानि च ऋतुशब्दे दर्शितश्रुतवाक्यादवगम्यानि ।

ऋतुवृत्ति पु० ऋतूनां वृत्तिः पर्यायेणावर्त्तना यत्र । वत्सरे त्रिका० । ६त० । ऋतुधर्मे स्त्री ।

ऋतुशस् अव्य० कारकार्थे ऋतु+शस् । ऋतौ ऋतौ इत्याद्यर्थे 'यज्ञविष्यम्भृतुशोदेवयानम्' ऋ० १,१६२,४ । "ऋतुशः ऋतावृतौ काले काले भा० "कति होतार ऋतुशो यजन्ति" यजु० २३,५७ । ऋतुश काले काले" वेददी० ।

ऋतुष्ठा(स्था) त्रि० ऋतौ तिष्ठति स्था—क्विप् वेदे षत्व कोपे वा न । वसन्तादिषु स्थायिनि । "ऋतवस्थ ऋतावृध ऋतुष्ठा स्थ ऋतावृध" यजु० १७,२, ।

ऋतुसंहार पु० ऋतुना संहार समूहोवर्ण्यत्वेन यत्र । का-लिदासप्रणीते काव्यभेदे ।

ऋतुसन्धि पु० ऋत्वोः सन्धि । दर्शान्तशुक्लचान्द्रमासपक्षे १दर्शे, पौर्णमास्यन्तगौणचान्द्रमासपक्षे २पौर्णमास्याम् । ऋतोर्मासघटितत्वात् मासस्य च पर्व्वसन्धियुक्तत्वेन पर्वसन्धिरेव ऋतुसन्धि अत प्रसङ्गात् पर्व्वस-न्धिर्निरूप्यते स च कालमा० उक्त यथा "कुहूव्य-तिरिक्तानां लघ्वक्षरोच्चारणपरिमितः कालः सन्धि-रित्युच्यते कुहूस्त्वक्षरद्वयपरिमितः कालः तदेतदुक्तं भागवतीपुराणे "अनुमत्याश्च राकाया सिनीवाल्या कुहू विना । एतासां द्विलवः कालः कुहूमात्रा कुहू स्मृतेति तत्र लवस्वरूपं स्मृत्यन्तरे दर्शितम् "लघ्वक्षरचतुर्भागस्त्रुटि-रित्यभिधीयते । त्रुटिद्वयं लवः प्रोक्तो निमेषस्तु लवद्वय-मिति" एवं च सति त्रुटिशब्दाभिधेयानां भागानां चतुष्टयं लवद्वयरूपं लघ्वक्षरसमं भवति तस्मिन् लघ्वक्षरपरिमिते काले एकः पर्वणोभागः, द्वितीय प्रतिपदः, तदुभय मिलि-त्वा सन्धिर्भवति कुहूप्रतिपदोः सन्धिस्तु पूर्वस्मात् द्विगुणः अक्षरद्वयपरिमितत्वात् मत्स्य ब्रह्माण्डपुराणयोः "राका-चानुमतिश्चैव सिनीवाली कुहूस्तथा । एतासां द्विलवः कालः कुहूमात्रा कुहूस्तथा । कोकिलेनोक्तो यावान् कालः समाप्यते । तत्कालसमिता चैषा अमावास्या कुहूः स्मृता । इत्येष पर्वसन्धीनां कालोयोद्विविधः स्मृत" इति ।

एवं सन्धौ निरूपिते सति योऽयं प्रक्रान्तोविचारस्तत्र सन्धिरेवेष्टिकाल इति तावत् प्राप्तम् "सन्धौ यजेतेति" श्रुते-र्नैव सूक्ष्मत्वात्तत्र यागानुष्ठानानुपपत्ते का तर्हि श्रुते-र्गतिः पार्श्वद्वयलक्षणेति ब्रूमः यथा गङ्गायां घोष इत्यत्र गङ्गाशब्दः प्रवाहेऽनुपपन्नस्तत्समीपं तीरं लक्षयति तथा सन्धिशब्दोऽपि पार्श्वद्वयं लक्षयतु । अतएव श्रुत्यन्तरं "स-न्धिमभितो यजेतेति" बौधायनोऽपि "सूक्ष्मत्वात् सन्धि-कालस्य सन्धेर्विषय उच्यते । सामान्य विषयं प्राहुः पूर्वेणाप्यपरेण चेति' अत्र पूर्वापरशब्दाभ्यां सन्धेः प्राचीनं प्रतिपद्दिनं चाभिधीयते । तत्र पूर्व्वस्मिन्पर्वदिने प्रयोग-प्रारम्भः ओत्तरस्मिन्, प्रतिपद्दिने यागसमाप्तिः अन्वाधा-नमग्निप्रज्वलनम्पिष्टपर्याहरणं अग्निपरिस्तरणत्रसप्तरणं वेदिकरणादि प्रयोगप्रारम्भः पूर्वेद्युरनुष्ठेयः तथा च तैत्तिरीय ब्राह्मणे श्रूयते "पूर्व्वेद्युरिध्माबर्हिः करोति यज्ञमेवारभ्य श्वोभूतेोपवसतीति" शतपथब्राह्मणेऽपि "पूर्वेद्युरग्नि गृह्णाति उत्तरमहर्यजतीति' तत्र यदेव मामाध्वर्युणा आह-वनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्निषु 'ममाग्ने वर्च' इत्यादिभिर्मन्त्रै-स्त्रि समिदाधानलक्षणे अन्वाधाने क्रियमाणे पार्श्ववर्त्तिना यजमानेनापि स्वकाभीष्टादीनां मन्त्राणां पठनं तदिदं पर्वदिने क्रियते । प्रतिपद्दिने तु "कर्मणे वा देवेभ्य" इ

[illegible]

[illegible]

चन्द्रस्यालग्नवाक्यैः सन्धिदिन उत्कृष्यते । नन्वीदृशे विषये सन्धिदिनात् परदिने याग उत्कृष्यतां तथा चत्वपराह्णादिसन्धिविशिष्टान्वाधानयागयोर्दिनभेदो भविष्यति । अस्ति च दृष्टान्त वाजसनेयिनामीदृशे विषये, अन्वाधानोत्कर्षे सति यागस्याप्युत्कृष्टत्वात् मैवम् अन्वयव्यतिरेकरूपाभ्यां विधिनिषेधाभ्यामस्य' मध्याह्नायामित्यादिरितत्वात् तत्र चन्द्रस्यालविधयोऽन्वयरूपा', प्रतिपच्चतुर्थांशे प्रतिषेधाश्च व्यतिरेकरूपाः एवं च सति प्रतिषेधवाक्यं सावकाशं भवति । अमावास्यायां विशेषमाह वृद्धशातातपः "द्वितीया त्रिमुहूर्त्ता चेत् प्रतिपद्यापराह्णिकी । अन्वाधानं चतुर्दश्यां परत सोमदर्शनादिति" सोऽयं विशेषोमाश्वलायनापस्तम्बविषयः किन्तु बौधायनमतानुयायिविषयः अतएव बौधायन "द्वितीया त्रिमुहूर्त्ता चेत् प्रतिपद्यापराह्णिकी । अन्वाधानं चतुर्दश्यां परत सोमदर्शनात् । चतुर्दशी चतुर्यामा अमावास्या न दृश्यते । श्वोभूते प्रतिपत्सेत् स्यात् पूर्वां तत्रैव कारयेत् । चतुर्दशी च सम्पूर्णा द्वितीया क्षयगामिनी । प्रातरिष्टिरमाया स्यादूभूते काम्यादिका क्रियेति 'एतेषां वचनानामयमर्थ अह्नि चतुर्दशी सम्पूर्णा अस्तमयादर्वागमावास्या स्वल्पा तत एवापराह्णव्याप्त्यभावाच्छायायामन्वाधानाय वा पूर्वोक्तरीत्या यद्यपि निमित्तभाव न भजते तथापि प्रतिपदि द्वितीयायां सत्यां चन्द्रस्य दृश्यमानत्वात्तद्दर्शने चेष्टेर्निषिद्धत्वात् प्रतिपद्युतायाममावास्यायामिष्टिः स्वल्पामावास्योपेतायां चतुर्दश्यां श्रावाग्न्याधानादिकं कर्त्तव्यमिति । एतदेवाभिप्रेत्य सूत्रान्तरे "आदितेऽस्तमिते चन्द्रे प्रतीच्यामुदियात् यदा । प्रतिपद्युतिपत्ति स्यात् पञ्चदश्यां यजेत्तदेति" छन्दोविन्नोऽपि "ऐन्द्रं निरुप्य पयसि पुरस्तादुदिते विधौ । यद्दैगुण्य स्तत तस्मिन् पश्चादपि हि तद्भवेदिति" अस्यायमर्थः यदा सपूर्वचतुर्दश्यामविचारेणामावास्याबुद्धिं कृत्वा अग्न्याधानादिकं कृत्वा हविर्निर्वापे कृते तस्मिन् उषःकाले पूर्वस्यां दिशि चन्द्रमा उदेति । तदा न दर्शकर्म भवितुमर्हतीति दर्शकालस्याप्राप्तत्वात् किन्तु कालापराधनिमित्तीकत्य दर्शदेवता अपनीय दात्रादिगुणविशिष्टाग्न्यादिदेवतान्तराण्युद्दिश्य हविः प्रक्षेपो विहितः तदेतत् तैत्तिरीयब्राह्मणे श्रूयते "यस्य हविर्निरुप्तं पुरस्ताच्चन्द्रमा अभ्युदेति त्रेधा तण्डुलान् विभजेद्ये मध्यमाः स्युस्तानग्नये दात्रे पुरोडाशमष्टाकपालं कुर्यात् ये स्थविष्ठास्तानिन्द्राय प्रदात्रे दधञ्चरुम् ये क्षोदिष्ठास्तान् विष्णवे शिपिविष्टाय शृते चरुमिति' सोऽयं दृष्टान्तोऽपिच निरुप्ते सति तदूर्द्ध पूर्वस्यां दिशीन्दावुदिते सति दर्शकर्मविधेर्वैगुण्यप्रसक्तेरित्याशङ्क्येत तदेव बौधायन होमदिने पश्चिमदिशि चन्द्रोदये भवतीति । एतदेव बौधायनमतमुपोद्बलयति श्रुतिः "यस्मिन्नहनि पुरस्तात्पश्चात् सोमोन दृश्यते तदहर्यजेतेति" अयमर्थ सिनीवाल्यां पुरस्ताच्चन्द्रदर्शनं भवति द्वितीयायुक्तायां प्रतिपदि पश्चाच्चन्द्रो दृश्यते तयोरुभयोर्मध्यवर्त्तिन्यां कुह्वां द्विविधमपि चन्द्रदर्शनं नास्ति अतस्तस्मिन् दिने यष्टव्यमिति चन्द्रदर्शनोपेतायां शुक्लप्रतिपदि यागानुष्ठाने प्रायश्चित्तमाह कात्यायन "यजनीयेऽह्नि सोमश्चेत्पूर्वस्यां दिशि दृश्यते । तत्र व्याहृतिभिर्हुत्वा दण्डं दद्याद्द्विजातये' इति चन्द्रदर्शनराहित्यमेवाभिप्रेत्य बौधायनकारिकासु पठ्यते "दृष्टे रव प्रातिपदादि नाड्यः सप्ताष्ट वा यत्र भवन्ति तत् स्यात् । क्षीणासु नाडीषु दिनस्य पूर्वं कल्पोऽयमुक्तौ च भवेद्द्वितीय " इति अयमर्थः अमावास्यातिथौ सम्बन्धिनीषु नाडीषु क्षीणासु सतीषु तस्मिन् दिने अस्तमयात् पूर्वं प्रतिपत्सम्बन्धिन्यो नाड्यः सप्ताष्ट वा यदि भवन्ति तदा तद्दिनमिष्टेरव योग्य सोऽयमेक पक्ष । अमावास्याप्रतिपदौ यदा वर्द्धेते तदा द्वितीयः कल्पो भवेत् । अमायामग्निमाधाय सोमदर्शनवर्जिते प्रतिपद्दिने याग कर्त्तव्य इति । सूत्रान्तरेऽपि "अर्वागस्तमयात् यत्र द्वितीया तु प्रदृश्यते । तत्र याग न कुर्वीत कुर्वतस्तु पराङ्मुखा" इति बौधायनमतानुसारिणामग्न्याधानवद्दर्शश्राद्धमपि स्वल्पामावास्योपेतायां चतुर्दश्यां कर्त्तव्यं तथा च बौधायनेनोक्तम् "यदा चतुर्दशी यामन्तुरीयमनुपूरयेत् । अमावास्या क्षीयमाणा तदैव श्राद्धमाचरेत् । चतुर्दश्या चतुर्यामे अमा यत्र न दृश्यते । श्वोभूते प्रतिपद्यत्र भूते काम्यादिका क्रियेति 'चतुर्थे यामे अमावास्या सम्पूर्णा न दृश्यते किन्त्ववसाने स्वल्पा सा चेत् परदिने क्षीयते तदानीं चतुर्दश्यां श्राद्धमाचरेत् । ननु चन्द्रदर्शनोपेतायां प्रतिपदीष्टिः समाम्नाता तथा च शतपथब्राह्मणम् "यदह पश्चाच्चन्द्रमा अभ्युदेति तदहर्यजस्विमालोकानभ्युदेतीति"। तैत्तिरीयब्राह्मणमपि 'एषा वै सुमना नामेष्टिर्यमद्येजान पश्चाच्चन्द्रमा अभ्युदेतत्रस्मिन्नेवास्मै लोके समर्द्धक भवतीति" अयमर्थ येयमिष्टिश्चन्द्रदर्शनोपेते दिने क्रियते सेयमिष्टिः सुमनःशब्द वाच्या तादृशीमिष्टिं कृतवन्तं यजमानमभिलक्ष्य तस्मिन् दिने पश्चाच्चन्द्रमा उदेति तस्मै यजमानायास्मिँल्लोके समृद्धिर्भवतीति बाढ तदेतच्छ्रुतिद्वय बौधायनमतानुसारिव्यति-

[illegible]

[illegible] (१२० [illegible]) [illegible]

[illegible]

शयने चापि प्रते गर्भगृहोदरे। स्त्री स्निग्धागुरुधूपाढ्या पीनोरुजघनस्तनी। प्रकामञ्च निषेवेत मैथुनं तर्पितो नरः। मधुरं तिक्तकटुकमम्लं लवणमेव च। अन्नपाने तिलान् माषान् शाकानि च दधीनि च। तथेक्षुविकृतीः शालीन् सुगन्धांश्च नवानपि। प्रसहानूपमांसानि क्रव्यादविलवासिनाम्। औदकानां प्लवानाञ्च प्रादिनाञ्चोपलायते। मद्यानि च प्रसन्नानि यच्च किञ्चिद्बलप्रदम्। कामतस्तन्निषेवेत पुष्टिमिच्छन् हिमागमे" हेमन्तसेव्यादि "एष एव विधिः कार्य्यः शिशिरे समुदाहृतः"।

"हेमन्ते निचितः श्लेष्मा शैत्याच्छीतशरीरिणाम्। औष्ण्यादर्कस्य कुपितः कुरुते च गदान् बहून्। ततोऽम्लमधुरस्निग्धलवणानि गुरूणि च। वर्ज्जयेद्वमनादीनि कर्म्माण्यपि च कारयेत्। षष्टिकांश्च यवान् शालीन् मुद्गान् नीवारकोद्रवान्। लावादिविष्किररसैर्द्याश्च यूषैश्च युक्तान्। पटोलनिम्बवार्त्ताकुतिक्तकैश्च हिमात्यये। सेवेत माधवेऽरिष्टान् सीधु माध्वीकमासवान्। व्यायाममञ्जनं धूमं तीक्ष्णञ्च कवलग्रहम्। सुखाम्बुना च सर्व्वार्थान् सेवेत कुसुमागमे। तीक्ष्णरूक्षकटुक्षारकषायकोष्णमद्रवम्। यच्चान्नमधुप्रायं वसन्ते भोजनं हितम्। व्यायामोऽत्र नियुद्धाध्वशिलानिर्घातजो हितः। उत्सादनं तथा स्नानं वनिता काननानि च। सेवेत निर्हरेच्चापि हेमन्तोपचितं कफम्। शिरोविरेकवमननिरूहकवलादिभिः। वर्ज्जयेन्मधुरस्निग्धदिवास्वप्नगुरुद्रवान्" वसन्ते०

"व्यायामसूर्य्यमायासं मैथुनञ्चातियोगि च। रसांश्चाग्निगुणोद्रिक्तान् निदाघे परिवर्ज्जयेत्। सरांसि सरितोऽपि वनानि रुचिराणि च। चन्दनानि परार्द्ध्यानि स्रजः सकमलोत्पलाः। तालवृन्तानिलाहारास्तथा गीतगृहाणि च। धर्म्मकाले निषेवेत वासांसि सुलघूनि च। शर्करासक्तुदिग्धानि सुगन्धीनि हिमानि च। पानकानि च सेवेत मन्थांश्चापि सशर्करान्। भोजनञ्च हितं शीतं सघृतं मधुरद्रवम्। शृतेन पयसा रात्रौ शर्करामधुरेण च। प्रत्यग्रकुसुमाकीर्णे शयने हर्म्यसंस्थिते। शयीत चन्दनार्द्राङ्गः स्पृश्यमानोऽनिलैः सुखं" ग्रीष्मसेव्यादि।

"तापात्यये हिता नित्यं रसा ये गुरवस्तथा। पयोमांसरसाः कोष्णास्तैलानि च घृतानि च। उष्णञ्चापि यत्किञ्चिदभिष्यन्दि तथैव च। निदाघोपचितश्चैव प्रकुप्यन् समीरणम्। निहन्यादनिलघ्नेन विधिना विधिकोविदः। नदीजलं रूक्षगुणमुदमन्थं तथाऽऽतपम्। व्यायामञ्च दिवास्वप्नं व्यवायञ्चात्र वर्ज्जयेत्। यवषष्टिकगोधूमान् शालींश्चाप्यनवाशया। हर्म्यमध्ये निवाते च भजेच्छय्यां मृदूत्तराम्। अतिप्राणिविषमूत्रलालानिष्ठीवनादिभिः। समाप्लुतं तदा तोयमान्तरीक्षं विषोपमम्। वायुना विषदुष्टेन भावप्येण च दूषितम्। तद्धि सर्व्वोपयोगेषु तस्मिन् काले विवर्ज्जयेत्। निरूहैर्वस्तिभिर्वान्यैस्तथान्यैर्मारुतापहैः। कुपितं शमयेद्वायुं वार्षिकं वा चरेद्विधिम्। ऋतावृतौ य एतेन विधिना वर्त्तते नरः। घोरान् ऋतुकृतान् रोगान् नाप्नोति स कदाचन" प्रावृट्से०

ऋतुस्तोम पु० एकाहसाध्ये यागभेदे 'नाकसद ऋतुस्तोमादिकस्तोमाश्चाभिप्लवाहानि' आश्व० श्रौ० ६,८,२६। "ऋतुस्तोमनामानश्च षडेकाहाः" नारा०।

ऋतुस्थला स्त्री अप्सरोभेदे "ऋतुस्थला घृताची च विश्वाची पूर्व्वचित्त्यपि" भा० आ० १२२ अ० अप्सरोभेदकथने।

ऋतुस्नाता स्त्री ऋतौ ऋतुकाले विहितदिने (चतुर्थदिवसे) स्नाता। ऋतुकाले चतुर्थदिवसे शुद्ध्यर्थं कृतस्नानायां स्त्रियाम्। "ऋतुस्नातान्तु यो भार्य्यां सन्निधौ नोपगच्छति" मिता० स्मृति "धर्म्मलोपभयाद्राज्ञीमृतुस्नातामिमां स्मरन्" रघु०। "पूर्व्वं पश्येदृतुस्नाता यादृशं नरमङ्गना। तादृशं जनयेत् पुत्रं भर्त्तारं दर्शयेदतः" सुश्रुत। अधिपसुक्रमासेवशब्दे ऋतुमतीशब्दे च। दारविशेषणत्वे पुंस्त्वम् "यः स्वदारानृतुस्नातान् स्वस्थः सन्नोपगच्छति" मिता०स्मृतिः।

ऋतुस्नान न० ऋतौ शुद्ध्यर्थं स्नानम्। रजस्वलायाश्चतुर्थदिनकर्त्तव्ये स्नाने तस्या आर्त्तायाः स्नानप्रकारश्चार्त्तवशब्दे ८०८पृ० उक्तः।

ऋतुहरितकी स्त्री ऋतुभेदे द्रव्यभेदेन सेव्या हरितकी। वर्षादिषु षड्सु क्रमेण सैन्धवशर्कराशुण्ठीजीरकमधुगुडैर्मिश्रणेन सेव्यायां हरीतक्याम्। "सिन्धूत्थशर्कराशुण्ठीकणामधुगुडैः क्रमात्। वर्षादिष्वभया प्राश्या रसायनगुणैषिणा" भावप्र०।

ऋते अव्य० ऋत (सौत्र) क्त। १वर्ज्जने २विनार्थे च। "अवेहि मां प्रीतमृते तुरङ्गमात्" रघु "न ह्यृते निषिक्तस्य नीललोहितरेतसः" कुमा०। "शक्तोऽन्यः सहितुं वेगमृते देवं पिनाकिनम्" भा०व० ३८ अ०। "नाभिव्याहारयेद्ब्रह्म स्वधानिनयनादृते" मनु "अभ्यासतो हरेत्पूर्व्वं दुहितृणा शतादृते" या०। एतच्छब्दस्य विनार्थत्वात्

[illegible]

[illegible]

६देवभेदे । करणे क्तिच् । ७ओषधिभेदे स्त्री राजनि० । तल्लक्षणं यथा । "ऋद्धिर्वृद्धिश्च कन्दौ द्वौ भवतः कोशलाचले । श्वेतलोमान्वितः कन्दो लताजातः सरन्ध्रकः । स एव ऋद्धिवृद्धिश्च भेदमप्येतयोर्ब्रुवे । तूलग्रन्थिसमा ऋद्धिर्वामावर्त्तफला च सा । वृद्धिस्तु दक्षिणावर्त्तफला प्रोक्ता महर्षिभिः । ऋद्धिर्बल्या त्रिदोषघ्नी शुक्रला मधुरा गुरुः । प्राणैश्वर्यकरी मूर्च्छा रक्तपित्तविनाशिनी" भावप्र० । "काकोली क्षीरकाकोली जीवकर्षभकावुभौ । तथा मेदा महामेदा ऋद्धिर्वृद्धिर्मधूलिका । निरूहेषु यथालाभमेष वर्गो विधीयते" सुश्रु० । तयोरलाभे वर्गमध्ये वाराही देया ऋषभशब्दे प्रमाणम् । ८कुवेरपत्न्याञ्च । ततो तत्र निबध्याथ कश्यपः प्रददौ शुभा । अदितिर्मम पुण्यार्थं सौभाग्यार्थं तथैव च । निष्क्रयेण मया दत्तः कश्यपस्तु तपोधनः । इन्द्रोदत्तस्तथेन्द्राण्या सौभाग्यार्थं ततो मम । सोमश्चाप्यथ रोहिण्या ऋद्ध्या च धनदस्तथा । एष सौभाग्यदो ह्यत्र पारिजातो न संशयः" हरिव० १२६ । "ऋद्धिः कुवेरकान्ता च जलेशमहिषी तथा" हरिव० १२६अ० । "सावित्री ब्रह्मणः साध्वी कौशिकस्य शची सती । मार्कण्डेयस्य धूमोर्णा ऋद्धिर्वैश्रवणस्य च" भा० अनु० १४६ अ० । "शक्रः शचीपतिर्देवो यमो धूमोर्णया सह । वरुणः सह गौर्या च सह ऋद्ध्या च धनेश्वरः" हरि० १५अ० । साऽस्त्यस्य मतुप् । ऋद्धिमत् ऋद्धियुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप् । "तमृद्धिमद्बन्धुजनाधिरूढैः" कुमा० । "धाराग्रहैर्वातपसृद्धिमन्त" रघु० तन्त्रोक्ते ऋकारे । "अथाभिधास्ये त्वरिता त्वरितं फलदायिनीम् । "तारो रमा वर्मयोजन्मऋद्धिरोगस्वरान्विता" ऋद्धि ऋकार" तन्त्रसारः ।

ऋध वृद्धौ दिवा० स्वा० च पर० अक० सेट् उदित् इरित्त्व । दि० ऋध्यति ऋध्यात् ऋध्यतु आर्ध्यत् स्वा० ऋध्नोति ऋध्नुवन्ति ऋध्नुयात् ऋध्नोतु ऋध्नुहि आर्ध्नोत् । उभयत । आर्धत्–आर्धीत् । आनर्ध आनृधतुः । अर्धिता ऋध्यात् अर्धिष्यति आर्धिष्यत् । अर्धितव्य अर्धनीय । ऋध्यः । ऋद्ध ऋद्धि । ऋध्यन् ऋध्नुवन् ऋर्द्ध । उदित्त्वात् वेट् अर्धित्वा ऋद्ध्वा । समृध्य । "नाब्रह्म क्षत्रमृध्नोति नाक्षत्रं ब्रह्म वर्द्धते" मनुः । "अपत्यान्मृध्यतो दृष्ट्वा हीनमात्मानमेव च । सोऽहं न स्त्री न चाप्यस्त्री न पुमान् नाप्यमानवः" भा० व० ४६अ० । "पृथिव्यामग्नये समनमन्त्स आर्ध्नोत्" अथ० ४,३९,१ । ये भजयन्तो न वसून्यानृधुः" २,२५,८ । आत्मनेपदित्वमपि "ते च लोभात् । लोकेऽस्मिन्नृध्यन्ते केन हेतुना" भा० व० ९४ । वेदे गणव्यत्ययात् श्नम् । "य एना वनयानृणधत् स जीवात्" ऋ० १,८४,१६ । मन्मानि धीतिरुत यज्ञमृन्धन्" १०,११०,२ । अन्तर्भूतण्यर्थत्वात् सक० । णिचि अर्धयति ये "त्वा यज्ञैर्यज्ञियैरर्धयन्ति" अ० ७,८३,४ । सनि वेट् अर्दिधिषति ईर्त्सति । वेदे गणव्यत्ययात् श तेन । "इन्द्रानाम्ना शत हिमा ऋधेम" अथ० १९,५५,४ । ऋधक्शब्दे उदा० । "प्रप्रदास्ते धिया मर्त्यः शशमते" ऋ० ६,२,४ । स्वा० तर्पणे वर्द्धने च सक० । "आ वृध्नोति हविष्कृतिम्" ऋ० १,१८,८ । "अन्तत एव तद्देवानृध्नुवन्ति" ऐ० ब्रा० । "सोऽहं प्रागभवतैव भूतजननीमृध्नोमि" भवभूति ।

अधि+अधिकवृद्धौ । "यदस्मिन्निदं सर्वमध्यार्ध्नोत्तेनाध्यर्द्धः" इति शत० ब्रा० १४,६,१० ।

आ+समृद्धौ । "ब्रह्मणान्नौनर्णमेतुं समानो यमस्य लोकेऽधिरज्जुरायत्" अथ० ६, ११८,२ । ताच्छील्ये चानश् ।

उप+उपगमे । "तस्मादेतत् क्षत्रिय एव नक्षत्रमुपेतुं सेत्सिष्यासतीव" शत० ब्रा० २,१,२,१७ । "उपर्तुं सेत् सोऽकुर्यात्" शा० । "एतेषामेव संवत्सरमुपर्तुं सेत्" २,२,२,१४ ।

वि+ऋद्धिविगमे विगतायां वृद्धौ "अथ यस्मान्न कृत्तिकास्वादधीत नक्षत्राणां या एता अग्रे पत्न्य आसुः सप्तर्षीन् ह स्म वै पुरर्क्षा इत्याचक्षते ता मिथुनेन व्यार्धन्तामी ह्युत्तराहि सप्तर्षय उद्यन्ति पुर एता अशमिव वै तद्यो मिथुनेन व्यृद्धः स नेन्मिथुनेन व्यृद्धा" इति शत० ब्रा० २,१,२,४ । "व्यार्द्धन्त विगतर्द्धिका अभवन्" भा० । गणव्य० साधु । "यद्यश्रमुखे यज्ञमुखे जुहुयात् पशुभिर्व्यृध्येत पापीयान्तस्यात्" १२,१,२,८ । "अव्ययं विभक्तीत्यादि" पा० सूत्रे विगता ऋद्धिः व्यृद्धि" सि० कौ० ।

सम्+ऋद्धेराधिक्ये अतिशयितवृद्धौ । "अव्ययं विभक्तीत्यादि" पा० "ऋद्धेराधिक्यं समृद्धि" सि० कौ० । "क चिरञ्च स्तान् समृध्नुयात्" मनुः । "शत्रुपक्षं समृध्यन्तं यो मोहात् समुपेक्षते" भा० व० ५४ अ० । "अयं काम समृध्यताम्" यजु० २६,२ । पदव्यत्यास ।

ऋधक्(क्) अव्य० ऋध–बा० अजि(कि)क् स्वरा० । १सत्ये, २वियोगे, ३शैघ्र्ये, ४सामीप्ये, ५लाघवे, च मेदिनी० । वियोगः पृथक्करणम् । "ऋधगद्वेष कृणुत" ऋ० ८,१, ८,११ । "ऋधक् पृथक् कृणुत कुरुत" भा० । "यदि-

ऋभ्व त्रि० उरुभूतः पृषो०। महति उरुभूते निरु०। "सुषेव उरुर्पणव्रतमनुमयाप्रमाप्रानाम्" ऋ० १०,१२०,६, ऋभ्वा ऋभ्व, यास्केन "ज्ञातव्य बड्डवरषदभूतमोद्यतम-माप्तव्यमाप्तव्यानामिति" क्रमेण पदानि निरुक्तानि। ऋनु उरुभूत इत्याचरति ऋभु+आचारे क्विप् ततो वा० अत्। ऋभुत् उरुभूते महति। "पुरुभूतोय पुरुभूतं ऋभुं एक पुरुप्रशस्त" ऋ० ६,२४,२, "ऋभुान् महान्" भा० अस्यन्तत्वाद्वान्त्यलोप। कनिन्। ऋभुन् तत्रार्थे "अनुबध्या महुमत्स्योर्विरम्भा यश" ऋ० १०,२०,८, वा०ऋभुव्। ऋभुव अतिशयं। "मन्यमवमऋभुमम्" ऋ० ५,५२,८, "परभुमम् अतिमहदिति" भा० "इन्द्र न यर्धं विश्वगूर्तं मृभुममर्ष्टम्" ऋ० ८,७०,२,

ऋश हिंसायां गतौ च सौ०पर०सक०सेट्। ऋशति आर्शीत् आनर्श आनृशतुः ऋशे। ऋश्य।

ऋश्य त्रि० ऋश-कर्मणि क्यप्। १हिंस्ये २मृगे पु स्त्री शब्द-रत्ना०। स्त्रियां जातित्वेऽपि योपधत्वात् टाप्। "ऋश्यो न तृष्यन्नवपानमा गहि" ऋ० ८,४,१०, "ऋश्य ऋश्यास्तोमृग इव तृष्यन्" भा० "वराहमृश्यं आहनत्" यजु० २४,२७, "ऋश्यो मयूरः सुपर्णस्ते गन्धर्वाणाम्" यजु० २४, ३७, तत चतुर्थ्याम् ऋश्या० च। ऋश्यक तत्-सन्निकृष्टदेशादौ। भावे क्यप्। ३हिंसायां न०। ऋश्यं हिंसां पतनेन ददाति दा—क। ऋश्यद कूपे पु० "युव बन्धमृश्यदादुद्रूपथुः" ऋ० १०,३९,८। "ऋश्यदात् कूपात्" भा०।

ऋश्यपाद् त्रि० ऋश्यस्येव पादावस्य अन्त्यलोप समा०। मृगपादयुक्ते स्त्रियां ङीप् भ्रन्नावय। "ऋश्यपदीं वृषदतीं गोषेधां विधमामुत" अथ० १,१८४।

ऋश्यादि पु० पाणिन्युक्ते चतुर्थ्यां कप्रत्ययनिमित्ते शब्दगणे च गणः। "ऋश्य, न्यग्रोध, शर, निलीन, निवास, निवात, निधान, निबन्ध, विबद्ध, परिगूढ, उपगूढ, अश्मनि, सित, मत वेश्मन्, उत्तराश्मन्, अश्मन्, स्थूल, बाहु, खदिर, शर्करा, अनडुह्, अरड्, परिवंश, वेणु, वीरण, खण्ड, दण्ड, परिवृत्त, कर्दम, अंशु"।

ऋष गतौ वधे च तुदा०पर०सक०सेट्। ऋषति आर्षीत् आनर्ष आनृषतु अर्षिता ऋष्यात् अर्षिष्यति आर्षि ष्यत्। अर्षितव्य अर्षणीय ऋष्य। अर्षिता ऋष्टिः ऋष्टः ऋष्टवान् ऋष्टि। "ऋक्षाभ्यां रथ आपत्यर्षतिम्" अथ० ९, ४,१७। "अथ दीक्षणीयामुप्यसरार्षति" शत० ब्रा० ५, ४,२,८। "धुद न श्रित्यान्यनुपन्त्यर्षय" ऋ० १,१२,७ "यद्यदर्षन्ति भेदस्य परिविमृते तद्गुदे न्युपेत्" शत० ब्रा० २,८,४,५। "अप पर्यर्षति" इत्युपक्रम्य "गम भूमि पर्यर्षेत्' करोति" २,६,१,१८। अस्य वेदे भ्वादित्वमपि दृश्यते। गणव्याख्यानात् साधु। "अर्षन्त्यापस्तवेव प्रसुता" ऋ० २,२०८। "अर्षो गतौ व्यत्ययेन शप्" भा० "तस्मापापोयतमर्षन्ति सिन्धव" १,१२५,५। "मधो न धारा-त्यम्भो अर्षति" ९,८६,४३। "एता अर्षन्त्यललाभवन्ता" ४,१८,६। "एता अर्षन्ति हृद्यात् समुद्रात्" ४,५८,५। "ग्रममाक्रन्दमर्षति" यजु० २३,५५।

अभि+आभिमुख्येन गतौ "अभ्यर्षत सुष्टुति गव्यमाजिमस्मा-सु" ऋ० ९,५८,१०। "क्रन्दन्ति परितो गते अभ्यर्षन्ति सुष्टुतिम्" ९,६२,२।

नि+परि+प्र+इत्यादौ गत्यर्थधातोरितार्थे। "गुहाकरिन्द्र याता वीर्येण न्यृष्टम्" ऋ० ४,१८,०। 'न्यृष्ट नितरां प्राप्तम्" भा०। "अथ निधिं धरमे अद्रिबुध्नोभिः" १०,१०८,७।

ऋषद् पु० षदुगम्ये राजभदे। "यदुत्पन्ना ऋषत्ससरु क्रो-धा तत्पाद्वियिमति" इत्युपक्रम्य "वृजिनोवितस्तु भविता ऋषद् राजित। ऋषद्योर्विना पुत्रस्तीयिवरय-स्वथा" भा० अनु० १४७ अ०।

ऋषभ पु० ऋष —अभक्। १ओषधिभेदे ओषधिभेदश्च द्रव्य-गणान्तर्गत। स च सुश्रु०दर्शित यथा "अथातो द्रव्यसंग्रहणीयमध्याय व्याख्यास्यामः। समा सेन सप्तत्रिंशद्द्रव्यगणा भवन्ति। तद्यथा विदारिगन्धा विदारी सहदेवा विश्वदेवाश्वदंष्ट्रा सल्वपर्णी शतावरी सारिवा कृष्णसारिवा जीवकर्षभको महासहा क्षुद्रसहा बृहत्यौ पुनर्नवैरण्डो हंसपादो वृश्चिकाल्यृषभी चेति"। तल्लक्षणाद्युक्तं भावप्र० "ऋषभातिविषा कृष्णा काञ्चनाभाच धामदे। जीवकर्षभको चेयौ हिमाद्रिशिखरोद्भवौ। रसोनकन्दवत्कन्दौ निःसारौ सूक्ष्मपत्रकौ। जीवक कूर्चकाकार ऋषभो वृषशृङ्गवत्। जीवकोमधुर शृङ्गी ह्रस्व कूर्चशीर्षकः। ऋषभो वृषभोवीरो विषाणी द्राक्ष इत्यपि। जीवकर्षभकौ बल्यौ शीतौ शुक्रकफप्रदौ। मधुरौ पित्तदाहघ्नौ कासवातक्षयापहौ"। अष्टवर्गान्तर्गत। जीवकर्षभकौ मेदे काकोल्यौ ऋद्धिवृद्धिके। अष्टवर्गोऽष्ट-भिर्द्रव्यैः कथितश्चरकादिभि" भावप्र०। "राज्ञामष्टवर्गस्तु यतोऽयमतिदुर्लभ। तस्य दद्यात्प्रतिनिधिं तद्गुणाया तद्गुण

[illegible]

[illegible]

त्वेन च ओजसा बलेन श्रिया यशसा वीर्यशौर्याभ्याञ्च पिता ऋषभ इतीदं नाम चकार । यस्य हीन्द्रः स्पर्द्ध-मानो भगवान् वर्षे न ववर्ष तदवधार्य भगवानृषभदेवो योगेश्वरः प्रहस्यात्मयोगमायया स्ववर्षमजनाभं नामाभ्य-वर्षत् । नाभिस्तु यथाभिलषितं सुप्रजास्त्वमवरुध्याति-प्रमोदभरविह्वलो गद्गदाक्षरया गिरा स्वैरं गृहीतनरलोक-सधर्म्मं भगवन्तं पुराणपुरुषं मायाविलसितमतिर्वत्स तातेति सानुरागमुपलालयन् परां निर्वृतिमुपगतः । विदितानुरागमापौरप्रकृतिजनपदो राजा नाभिरात्मजं स-मयसेतुरक्षायामभिषिच्य ब्राह्मणेषूपनिधाय सह मेरु-देव्या विशालायां प्रसन्ननिपुणेन तपसा समाधियोगेन नरनारायणाख्यं भगवन्तं वासुदेवमुपासीनः कालेन तन्म-हिमानमवाप । यस्य ह पाण्डवेय ! श्लोकावुदाहरन्ति । कोऽनु तत् कर्म राजर्षेर्नाभेरन्वाचरेत् पुमान् । अपत्यता-मगाद्यस्य हरिः शुद्धेन कर्मणा । ब्रह्मण्योऽन्यः कुतो नाभेर्विप्रा मङ्गलपूजिताः । यस्य बर्हिषि यज्ञेशं दर्शयामासु-रोजसा । अथ ह भगवानृषभदेवः स्ववर्षं कर्मक्षेत्रमनुम-न्यमानः प्रदर्शितगुरुकुलवासो लब्धवरैर्गुरुभिरनुज्ञातो गृ-हमेधिनां धर्म्माननुशिक्षमाणो जयन्त्यामिन्द्रदत्तायामुभय-लक्षणं कर्म समाम्नायमभियुञ्जन्नात्मजानामात्मसमानानां शतं जनयामास । येषां खलु महायोगी भरतो ज्येष्ठः श्रेष्ठगुण आसीत् येनेदं वर्षं भारतमिति व्यपदिशन्ति"। ११राजकर्त्तव्ये ऋषभसहस्रादिदक्षिणके एकाहसाध्ये याग-भेदे 'ऋषभगोसवौ' कात्या० २२,११,२, "ऋषभश्च गोसवश्च क्रतू भवत" कर्क० "पूर्वौ राजसूयस्य" ४ । "पूर्वः ऋषभसंज्ञो राजसः" कर्कः "दक्षिणा ऋषभसहस्रं शतं वा शतम्" ५ । "ऋषभाणां सहस्रं शताधिकं शतं वा" संग्रह । १२ वशवर्त्तिपुत्रे ऋषभेदे च । "एकविंशस्तोमेन ऋषभो वाशवर ईजे विशां राजा तदेतद्गाथयाऽभिगी-तम् । वाशवरे यजमाने मधुमत्षु ऋषभे जनाः । अश्व-मेधे धनं विप्रा विभजन्ते स्म दक्षिणाः" शत० १३,५,४,१५,

ऋषभकूट पु० हेमकूटपर्वते भा० व० ११० अ० । "पर्वतं स समासाद्य हेमकूटमनामयम् । अचिन्त्यानद्भुतान् भावान् ददर्श सुबहून् नृप !" इत्युपक्रम्य तदाश्चर्यमूलमृषि-र्युधिष्ठिरं प्रति लोमशवाक्यं यथा

"आसीदृषभकूटेऽभूदृषभो नाम तापसः । अनेकशत-वर्षायुस्तपस्वी कोपनोऽभृशम् । स वै सम्भाष्यमाणोऽन्यैः कोपाद्गिरिमुवाच ह । य इह व्याहरेत् कश्चिदुपलानु-त्सृजेस्तथा । वातञ्चाहूय मा शब्दमित्युवाच स तापसः । व्याहरंश्चेह पुरुषो मेघशब्देन वार्य्यताम् । एवमेतानि कर्म्माणि राजंस्तेन महर्षिणा । कृतानि कानि चित् क्रो-धात् प्रतिषिद्धानि कानि चित् । नन्दामभिगता देवाः पुरा राजन्निति श्रुतिः । अभ्यपद्यन्त सहसा पुरुषा देवदर्शिनः । ते दर्शनमनिच्छन्तो देवा शक्रपुरोगमाः । दुर्गं चक्रुरिमं देशं गिरिप्रत्यूहरूपकम् । तदाप्रभृति कौन्तेय ! नरा गि-रिमिमं सदा । नाशक्नुवन्नभिद्रष्टुं कुत एवाधिरोहितुम् । नातप्ततपसा शक्यो द्रष्टुमेष महागिरिः । आरोढुं वा-ऽपि कौन्तेय ! तस्मान्नियतवाग्भव । इह देवास्तदा सर्वे यज्ञानाजह्रुरुत्तमान् । तेषामेतानि लिङ्गानि दृश्यन्तेऽ-द्यापि भारत ! । कुशाकारेव दूर्वेयं संस्तीर्णेव च भूरि-यम् । यूपप्रकाराबहवो वृक्षाश्चेमे विशाम्पते ! । देवाश्च ऋषयश्चैव वसन्त्यद्यापि भारत ! ।"

ऋषभगजविलसित न० "भरिनगैः स्वरात् स्वृषभगजवि-लसितमिति" वृ० र० उक्ते षोडशाक्षरपादके वर्णवृत्तभेदे ।

ऋषभतर पु० अल्पः ऋषभः तनुत्वे ष्टरच् । भारवहने मन्द-शक्तौ वृषभे । जातित्वेन षित्त्वात् स्त्रियां ङीष् । ऋषभतरी ।

ऋषभद्वीप पु० न० ऋषभ इव श्वेतः द्वीपः । द्वीपभेदे श्वेतद्वीपे यत्र क्रौञ्च पर्वतोऽस्ति स च कुमारेण विदारितः "ऋषभ-द्वीपमासाद्य सेव्यं क्रौञ्चनिसूदनम्" भा० व० ८४ अ० ।

ऋषभध्वज पु० ऋषभो वृषभो ध्वजोऽस्य । वृषवाहने १महादेवे । ऋषभकेतनादयोऽप्यत्र । २अर्हद्विशेषे मेदिनिः ।

ऋषभी स्त्री ऋषभ+गौरा० ङीष् जातौ वा ङीष् । १नराका-रायां स्त्रियाम् २शूकशिम्ब्याम् ३शिरालायाम् ४विध-वायाञ्च मेदिनि । ५ऋषभजातिस्त्रियां स्त्रीगव्याम् ६कपिकच्छ्वाञ्च । ऋषभशब्दे उदा० ।

ऋषि पु० ऋषति ज्ञानेन संसारपारम् ऋषी गतौ कि । ज्ञा-नेन संसारपारगते १वशिष्ठादौ २शास्त्रकृदाचार्ये ३वेदे ४किरणे च तस्य व्युत्पत्तिर्यथा । ऋषी हिंसागतौ धातु-र्विद्यासत्यतपःश्रुतिः । एष सन्निचयो यस्माद्ब्रह्मणश्च ततस्त्वृषिः । निवृत्तसमकाले तु बुद्ध्या वृत्तिस्त्वृषिस्त्वयम् । ऋषन्ति परमं यस्मात् परमर्षिस्ततः स्मृतः । गत्यर्थादृषतेर्धातोर्नामनिर्वृत्तिकारणम् । यस्मादेतत् स्वयम्भूतस्तस्माच्च ऋषिता मतेति' मत्स्य० पु० १२० अ० "अजान् ह वै पृश्नीं-स्तपस्यमानान् ब्रह्म स्वयम्भ्वभ्यानर्षत्त ऋषयोऽभवन् तदृ-षीणामृषित्वम्" ऐत० ब्रा० षुलादिरप्यत्र "विद्यानिदरध-मतयो विषयः प्रसिद्धाः" भरत । "सप्त ब्रह्म पदे षिंत-

पौलहश्चैव सुकृतिश्चैव भार्गवः । आपोमूर्त्तिस्तथात्रेयो वाशिष्ठश्चाष्टकः स्मृतः । पौलस्त्यः प्रमतिश्चैव नभोगश्चैव काश्यपः । अङ्गिरा नभसः सत्यः सप्तैव परमर्षयः ।

११ एकादशे तु पर्य्याये तृतीयस्यान्तरे मनोः । तस्य सप्त ऋषींश्चापि कीर्त्यमानान्निबोध मे । हविष्मान् काश्यपश्चापि हविष्मान् यश्च भार्गवः । तरुणश्च तथात्रेयो वाशिष्ठः स्वनयस्तथा । अङ्गिराश्चोदधिष्णुश्च पौलस्त्यो निश्चरस्तथा । पुलहश्चाग्नितेजाश्च भव्याः सप्त महर्षयः ।

१२ चतुर्थस्याथ सावर्णेः ऋषीन् सप्त शृणुष्व मे । द्युतिर्वशिष्ठपुत्रश्च आत्रेयः सुतपास्तथा । अङ्गिरास्तपसोमूर्त्तिस्तपस्वी काश्यपस्तथा । तपोधनश्च पौलस्त्यः पौलहश्च तपोरविः । भार्गवः सप्तमस्तेषाम्”

१३ त्रयोदशेऽथ पर्य्याये भव्ये मन्वन्तरे मनोः । अङ्गिराश्चैव धृतिमान् पौलस्त्यो हव्यपस्तु यः । पौलहस्तत्त्वदर्शी च भार्गवश्च निरुत्सुकः । निष्प्रकम्पस्तथात्रेयो निर्मोहः काश्यपस्तथा । सेतपाश्चैव वाशिष्ठः सप्तैते तु महर्षयः ।

१४ चतुर्दशेऽथ पर्य्याये भौत्यस्यैवान्तरे मनोः । अग्नीध्रः काश्यपश्चैव पौलस्त्यो मागधस्तथा । भार्गवोऽह्यतिबाहुश्च शुचिराङ्गिरसस्तथा । युक्तश्चैव तथात्रेयः शुक्रो वाशिष्ठ एव च । अजितः पौलहश्चैव अन्त्याः सप्तर्षयश्च ते ।

सप्तर्षीणामुत्तराह्युदयः” शत०ब्रा० २,१,२,१ । उक्तः यथा “सप्तर्षीनुह स्म वै पुरर्क्षा इत्याचक्षते अमी ह्युत्तराद्धि सप्तर्षय उद्यन्ति” ।

विश्वामित्रसृष्टा सप्तर्षयस्तु दक्षिणस्था नभोमण्डले स्थिताः तदुक्तं “ततो ब्रह्मतपोयोगात् प्रजापतिरिवापरः । ससर्ज दक्षिणे भागे सप्तर्षीनपरान् पुनः” । “मनुमेकाग्रमासीनमभिगम्य महर्षयः” । “ऋषयो दीर्घसन्ध्यत्वाद्दीर्घमायुरवाप्नुयुः” । “ऋषयः संयतात्मान इति च” मनुः । “वसन् ऋषिकुलेषु सः” “आक्रोशमृषिपत्नीनाम्” रघु. । “ऋषीन् ज्योतिर्मयान् सप्त” “सप्तर्षिहस्तावचितावशेषाण्यधो विवस्वान् परिवर्त्तमानः” कुमा० । वेदमन्त्रस्य प्रथम १४द्रष्टरि च । “येन यदृषिणा दृष्टं सिद्धिः प्राप्ता च येन वै । मन्त्रेण, तस्य तत् प्रोक्तमृषिभाव स उच्यते” योगिया० । येन ऋषिणा कल्पादौ योऽन्यो मन्त्रो दृष्टस्तस्य मन्त्रस्य स ऋषिः । सर्वेषामावश्यकत्वमार्षग्रन्थे दर्शितम् तत्र वैदिकमन्त्राणामृषिनिरूपणस्य सर्वानुक्रमणिकादौ उक्तस्य सङ्क्षेपेण तल्लोकमतोच्यते । “सर्वमाग्नेयं गायत्रं गौतमीयम्, सर्वं सावित्रमौष्णिहं भारद्वाजीयम्, सर्वं सौम्यमानुष्टुभमाथर्व्वणिकम् । सर्वं बार्हस्पत्यं बार्हतमाङ्गिरसम्, सर्वं वारुणं पाङ्क्तमाश्वलायनीयम्, सर्वमैन्द्रं त्रैष्टुभं याज्ञवल्कीयं, सर्वमादित्यदैवतं जागतम् कौत्सम् । ज्योतिष्टोमे दीक्षाप्रभृति वक्ष्यमाणदीक्षाया भृगुरग्नाविष्णू गायत्री । प्रायणीये, आङ्गिरसोऽदितिरुष्णिक्, क्रये विश्वामित्रः सोमोऽनुष्टुप् । आतिथ्ये वशिष्ठो विष्णुर्बृहती, प्रवर्ग्ये काश्यप आदित्यः पङ्क्तिः । उपसत्स्वात्रेय उपसद्देवता त्रिष्टुप् । अग्नीषोमीयेऽगस्त्योऽग्नीषोमौ जगती । प्रायणीयेऽतिरात्र आग्निवेश्योऽहोरात्रे अतिजगती, चतुर्थेऽहन्यच्छे शौकरायणः संवत्सरः शक्वरी । अतिप्लवे षडहे सावर्णोऽर्द्धमासा मासाश्चेति शक्वरी, पृष्ठ्ये षडहे वात्स्यायन ऋतवोऽष्टिः, अभिजिति, प्रियव्रतोऽग्निरत्यष्टिः, स्वरसामसु सरस्वत्यापो धृतिः, विषुवति रौहिणायन आदित्योऽतिधृतिः, विश्वजिति शौभर इन्द्रो निर्वृत्तिः कृतिः, गो आयुषोरर्कः शिनिर्मित्रावरुणौ प्रकृतिः, दशरात्र आचार्यो विश्वेदेवा आकृतिः, दशरात्रिके पृष्ठ्ये षडहे माहेयो दिशो विकृतिः, छन्दोमेषु कौत्सायन इमे लोकाः संकृतिः, दशमेऽहनि पराशरः संवत्सरोऽतिकृतिः, महाव्रते जैमिनिः प्रजापतिरुत्कृतिः, उदयनीयेऽतिरात्रे भौवनायनो वायुश्छन्दांसि सर्वाणि, ऋषिभिरुपलक्षितवाक्यमृषयः” । अधिकं हेमा० व्रत०खण्डम् । भावे क्विप् । १५दर्शने १६ज्ञाने च । ऋषिकृत् ऋषिमना । १७तन्त्रोक्तमन्त्रस्य प्रथमोपासनेन सिद्धे ऋष्यादिशब्दे पु०उदा० ।

ऋषिकुल्या स्त्री ऋषीणां कुल्येव । १नद्यां त्रिका० । ऋषीणां कृतिमा सरित् । मानससरोऽन्तिकस्थे ऋषिनिर्म्मितसरोवरे “तांस्तु सान्त्वेन निर्ज्जित्य मानसं सर उत्तमम् । ऋषिकुल्यास्तथा सर्व्वा ददर्श कुरुनन्दन । सरो मानसमासाद्य हाटकानभितः प्रभो ! । गन्धर्वैरक्षितं देशमजयत् पाण्डवस्ततः” भा०स० २७ अ० । २तीर्थभेदे “ऋषिकुल्यां समासाद्य वाशिष्ठञ्चैव भारत । वासिष्ठीं समभिक्रम्य सर्वे वर्णा द्विजातयः । ऋषिकुल्यां समासाद्य नरः स्नात्वा विकल्मषः । देवान् पितॄंश्चार्चयित्वा ऋषिलोकं प्रपद्यते” भा०व०८४अ० । “भूमिभागास्तथा पुण्या गङ्गाद्वारमथापि च । ऋषिकुल्यास्तथामेध्या नदी चित्रवहा तथा” भा०अनु०१६५अ० । ऋषिकुलाय हितं यत् । ४ऋषिकुलहिते त्रि० । “उभयोरृषिकुल्यायाः सरस्वत्याः सुरोधसो” भाग०३,२२,२६ । “ऋषिकुल्यायाः, ऋषिकुलहितायाः सरस्वत्याः” श्रीधर । ऋषिकुलसर्ति

[illegible]

कपि[illegible] [illegible]

कपिगिरि [illegible]

कपि[illegible] स्त्री [illegible]

कपि[illegible] [illegible]

कपि[illegible] स्त्री [illegible]

[illegible]

कपि[illegible] स्त्री [illegible]

कपिप्रभु [illegible]

कपिमनस् [illegible]

कपि[illegible] [illegible]

कपि[illegible] [illegible]

कपि[illegible] [illegible]

कपि[illegible] [illegible]

षत्वमन्यत्र ऋषिशाङ्गो इत्यादौ न षत्वमिति भेदः ।

ऋषिषाण पु० ऋषिभिः सायते भज्यते षण–सम्भक्तौ कर्मणि घञ् वेदे षत्वम् । ऋषिभिः संभक्ते । "ये त्वा सृजन्त्यृषिषाण ! वेधसः" ऋ० ९,८६,४। "ऋषिषाण ! ऋषिभिः संभक्त" भा० । लोके तु न षत्वम् ।

ऋषि(ष्टि)षेण पु० नृपभेदे । ततो विदा० अञ् । आर्षि(र्ष्टि)षेण । तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री० स्त्रियां ङीप् ।

ऋषिष्टुत त्रि० ऋषिभिः स्तुत वेदे षत्वम् । ऋषिभिः स्तुते "ऋषिष्टुता जरयन्ती" ऋ० ७,७५,५। २अग्नौ च "ऋषिष्टुत इति ऋषयोह्येतमग्रेऽस्तुवंस्तस्मादाहर्षिष्टुत इति" शत० १,४,२,६ । लोके तु न षत्वम् । क्वचित्तथात्वेऽपि षत्वम् । "ऋषिष्टुता विष्णुपदी पुराणाम्" भा० अनु० २७

ऋषिस्तोम पु० एकाहसाध्ये यागभेदे । "ऋषिस्तोमा व्रात्यस्तोमाश्च पृष्ठ्याहानि" आश्व० श्रौ० २५ । "ऋषिस्तोमा नाम सप्त एकाहाः । उभयत्र सप्तमोऽज्योतिष्टोमः प्रकृति" नारा० ।

ऋषिस्वर पु० ऋषिभिः स्वर्यते शब्द्यते स्तूयते स्वृ–कर्मणि अप् ६त०। ऋषिभिः स्तुत्ये । "ऋषिस्वरं चरति यासु नाम ते" ऋ० ५,४४,८ । "ऋषिस्वरमृषिभिः स्तुत्यम्" भा० । [कृते जगत्सर्जने ।

ऋषिसर्ग पु० ऋषिभिः कृत सर्गः । ब्रह्मणानियुक्तैर्ऋषिभि

ऋषी स्त्री ऋषि+गौरा० स्त्रियां ङीष् । ऋषिपत्न्याम् ।

ऋषि(षी)क पु० ऋष्यां भव क वा ह्रस्वः । ऋषिपत्नी गर्भजाते ऋषेरौरसे पुत्रे । "ऋषिपुत्रा ऋषीकास्तु मैथुनात् गर्भसम्भवात् । परस्त्रेनर्षयस्ते वै भूताये ऋषिकास्तत । ऋषीकाणां सुताये वै विज्ञेया ऋषिपुत्रकाः" इत्युपक्रम्य कतिचिदृषीनुक्त्वा "तेषां पुत्रान्ऋषीकांस्तु गर्भोत्पन्नान्निबोधत" इत्युपक्रम्य ऋषीणामौरसान् कतिचिदुक्त्वा "इत्येते ऋषिकाः सर्वे सत्येन ऋषितां गताः" मत्स्यपु० १२० अ०।

ऋषीवत् त्रि० ऋषि स्तोत्रत्वेनास्त्यस्य मतुप् "छन्दसीरः" पा० मस्य वः दीर्घः । ऋषिस्तोत्रके ऋषिस्तुते । "शिमिवन्नृषीवः शचीवो" ऋ० ८,२,२८, "ऋषीव ! ऋषिमियुक्त" भा० । अत्र "मतुवसोरु सम्बुद्धौ छन्दसि" पा० सम्बुद्धौ नस्थाने रुः । ऋषीव शब्दरूपं मासादिवदेव । लोके तु ऋषिमत् इत्येव ।

ऋषीवह त्रि० ऋषीन् वहति पचा० अच् ६त० "इकोवहे पीलोः" पा० दीर्घ । ऋषिवाहके

ऋषु पु० ऋष–गतौ कु । 'अनवरतगतियुक्ते सूर्यरश्मौ "ज्योते भियो भानुभिर्ऋषूणा पर्येति' ऋ० १०,१, "ऋषूणां सूर्यरश्मीनाम्" भा० १गन्तृमात्रे २महति ३बलवति ४प्राज्ञमात्रे च "अग्ने रेभोन जरत ऋषूणां जूर्णिर्होत ऋषूणाम्" ऋ० १,१२०, "ऋषूणामागन्तृणाम्" "ऋषूणां महताम् प्रानयताञ्च" भा० । ५मन्त्रद्रष्टरि ऋषौ च "हव्योभिरुक्थसुष्टुतिर्ऋषूणाम्" ऋ० ८,७१,१५, ऋषूणामृषीणां सूक्तादिद्रष्टृणाम्" भा० ।

ऋष्टि स्त्री ऋष–करणे क्तिन् । उभयतो धारायुक्ते १खड्गे । २खड्गमात्रे अमर । ३आयुधमात्रे च "चित्रोवोयामः प्रयतास्वृष्टिषु" ऋ० १,१६६,४, "ऋष्टिषु युद्धस्य हेतिषु" भा० । "अंसेष्वेषां निमिमृक्षुर्ऋष्टयः" ऋ० १,६४,४, "ऋष्वा ऋष्टीरसृक्षत" ऋ० ५,५२,६, "ऋष्टीरायुधविशेषान्" भा० "वाशीमन्त ऋष्टिमन्तो मनीषिणः" ऋ० ५,५७,२, "ऋष्टिर्नाम छुरिका" भा० "शरशक्त्यृष्टि वृष्टिभिः" देवीमा० "धनूंषि चापराणि शराश्च चित्रा शक्त्यृष्टयः काञ्चनभूषणाश्च" भा० आ० १९४अ० "कोषोऽन्तर्मरुत ऋष्टिविद्युतः" ऋ० १,१६८,५, "ऋष्टिविद्युतः ऋष्ट्या मेघभेदनायुधविशेषेण विद्योतमानाः" भा० भावे क्तिन् । ४हिंसायाम् ५अनिष्टोत्पादने । "हिरण्यनिर्णिगुपरा न ऋष्टिः" ऋ० १,१६७,६, रिष हिंसायां रिष्टिरप्यत्र 'गोचरे वा विलग्ने वा ये ग्रहा रिष्टिसूचकाः" ज्योति० ६दीप्तौ च । ऋष्टिरस्त्यस्य मतुप् । रिष्टियुक्ते दीप्तियुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप् 'विद्युद्रथा मरुत ऋष्टिमन्तो दिवोमर्याः" ऋ० ३,५४,१३ "ऋष्टिमन्तो दीप्तिमन्तः" भा०

ऋष्टिषेण पु० नृपभेदे ततः पाठान्तरे विदा० अञ् शिवा० अण् वा । आर्ष्टिषेण तत्पुत्रे । "आर्ष्टिषेणो होत्रमृषिर्निषीदन्देवापिर्देवसुमतिं चिकित्वान्" एतामृचमधिकृत्य यास्केनेतिहासो वर्णित यथा "तत्रेतिहासमाचक्षते देवापिश्चार्ष्टिषेणः शन्तनुश्च कौरव्यौ भ्रातरौ बभूवतुः स शन्तनुः कनीयानभिषेचयाञ्चक्रे देवापिस्तपः प्रपेदे ततः शन्तनोराज्ये द्वादश वर्षाणि देवो न ववर्ष तमूचुर्ब्राह्मणाः अधर्मस्त्वया चरितो ज्येष्ठं भ्रातरमन्तरेत्याभिषेचितं तस्मात्ते देवो न वर्षतीति" ऋष्टिषेणस्य नामान्तरं प्रतीप इति । "प्रतिश्रवसः प्रतीपः खलु शैव्यामुपयेमे सुनन्दा नाम तस्यां पुत्रानुत्पादयामास देवापिं शान्तनुं बाह्लीकं चेति देवापिः खलु बाल एवारण्यं विवेश शान्तनुस्तु महीपालो बभूवेति" भा० आ० ९५ । "ऋक्षस्तस्माद्दिलीपोऽभूत् प्रतीपस्तस्य चा-

[illegible]

ऋषिकृत् त्रि [illegible]

ऋषिगिरि पु [illegible]

ऋषिजाङ्गलिकी स्त्री [illegible]

ऋषितर्पण न [illegible]

ऋषिपञ्चमी स्त्री [illegible]

[illegible]

ऋषिप्रोक्ता स्त्री [illegible]

ऋषिमत् पु [illegible]

ऋषिसत्तम पु [illegible]

ऋषियज्ञ पु [illegible]

ऋषिलोक पु [illegible]

ऋषिश्राद्ध न [illegible]

ऋषिसाह्व त्रि [illegible]

षत्वमन्यत्र ऋषिषाङ्गौ इत्यादौ न षत्वमिति भेदः ।

ऋषिषाण पु० ऋषिभिः षायते भज्यते षण–सम्भक्तौ कर्मणि घञ् वेदे षत्वम् । ऋषिभिः संभक्ते । "ये त्वा स्तृणन्त्यृषिषाण । वेधसः" ऋ० ९,८६,४ । "ऋषिषाण ! ऋषिभिः संभक्त" भा० । लोके तु न षत्वम् ।

ऋषि(ष्टि)षेण पु० नृपभेदे । ततो विदा० अञ् । आर्षि(र्ष्टि)षेण । तद्गोत्रापत्ये पु स्त्री० स्त्रियां ङीप् ।

ऋषिष्टुत त्रि० ऋषिभिः स्तुत वेदे षत्वम् । ऋषिभिः स्तुते "ऋषिष्टुता जरयन्ती" ऋ० ७,७५,५ । २अग्नौ च "ऋषिष्टुत इति ऋषयो ह्येतमग्रेऽस्तुवंस्तस्मादाहर्षिष्टुत इति" शत० १,४,२,६ । लोके तु न षत्वम् । क्वचिल्लोकेऽपि षत्वम् । "ऋषिष्टुता विष्णुपदी पुराणाम्" भा० अनु० २७

ऋषिस्तोम पु० एकाहसाध्ये यागभेदे । "ऋषिस्तोमा व्रात्यस्तोमाश्च पृष्ठ्याहानि" आश्व० श्रौ० २५ । "ऋषिस्तोमा नाम सप्त एकाहाः । उभयत्र सप्तमोऽग्निष्टोमः प्रकृतिः" नारा० ।

ऋषिस्वर पु० ऋषिभिः स्वर्यते शब्द्यते स्तूयते स्वृ–कर्मणि अप् ईत० । ऋषिभिः स्तुत्ये । "ऋषिस्वरं चरति यास्ते नाम ते" ऋ० ५,४४,८ । "ऋषिस्वरमृषिभिः स्तुत्यम्" भा० । [कृते जगत्सर्जने ।

ऋषिसर्ग पु० ऋषिभिः कृत सर्गः । ब्रह्मणा नियुक्तैर्ऋषिभिः

ऋषी स्त्री ऋषि+गौरा० स्त्रियां ङीष् । ऋषिपत्न्याम् ।

ऋषि(षी)क पु० ऋष्यां भव क वा ह्रस्वः । ऋषिपत्नी गर्भजाते ऋषेरौरसे पुत्रे । "ऋषिपुत्रा ऋषीकास्तु मैथुनात् गर्भसम्भवात् । परस्येनर्षयस्ते वै भूताये ऋषिकास्तत । ऋषीकाणां सुताये वै विज्ञेया ऋषिपुत्रकाः" इत्युपक्रम्य कतिचिन्नामोक्त्वा "तेषां पुत्रानृषीकांस्तु गर्भोत्पन्नान्निबोधत" इत्युपक्रम्य ऋषीणामौरसान् कतिचिदुक्त्वा "इत्येते ऋषिकाः सर्वे सत्येन ऋषितां गताः" मत्स्यपु० १२० अ० ।

ऋषीवत् त्रि० ऋषि स्तोतृत्वेनास्त्यस्य मतुप् "छन्दसीरः" पा० मस्य वः दीर्घः । ऋषिस्तोतृके ऋषिस्तुते । "शिप्रिन्नृषीवः शचीवो" ऋ० ८,२,२८, "ऋषीवः ! ऋषिभिर्युक्त" भा० । अत्र "मतुवसो रु सम्बुद्धौ छन्दसि" पा० सम्बुद्धौ नस्थाने रुः । ऋषीव शब्दस्तत्र नामादिकमेव । लोके तु ऋषिमत् इत्येव ।

ऋषीवह त्रि० ऋषीन् वहति पचा० अच् ईत० "इन्द्रो वह्निः ऋषीवो" पा० दीर्घः । ऋषिवाहके

ऋषु पु० ऋष–गतौ कु । "अनवरतगतियुक्ते सूर्यरश्मौ" "ज्येष्ठेभिर्यो भानुभिर्ऋषूणां पर्येति" ऋ० १०,१, "ऋषूणां सूर्यरश्मीनाम्" भा० १गन्तृमात्रे २महति ३वचसति ४प्राप्तमात्रे च "अग्ने रेभोन जरत ऋषूणां जूर्णिर्होत ऋषूणाम्" ऋ० १,१२०, "ऋषूणामागन्तूणाम्" "ऋषूणां महताम् प्राप्नुवतां वा" भा० । ५मन्त्रद्रष्टरि ऋषौ च "इन्द्रो भुवद्वसुर्ऋषूणाम्" ऋ० ८,७१,१५, "ऋषूणामृषीणां सूक्तादिद्रष्टूणाम्" भा० ।

ऋष्टि स्त्री ऋष–करणे क्तिन् । उभयतो धारायुक्ते १खड्गे । २खड्गमात्रे अमरः । ३आयुधमात्रे च "चित्रोवोयामः प्रयतास्वृष्टिषु" ऋ० १,१६६,४, "ऋष्टिषु युद्धस्य हेतिषु" भा० । "अंसेष्वेषां निमिमृक्षुर्ऋष्टयः" ऋ० १,६४,४, "अध्वा ऋष्टीरसृक्षत" ऋ० ५,५२,६, "ऋष्टीरायुधविशेषान्" भा० "वाशीमन्त ऋष्टिमन्तो मनीषिणः" ऋ० ५, ५७,२, "ऋष्टिर्नाम छुरिका" भा० "शरयन्त्र्यृष्टिशक्तिभिः" देवीमा० "धनूंषि चापराणि शरांश्च चित्रान् शक्त्यृष्टयः काञ्चनभूषणाश्च" भा० आ० १६४अ० "कोवोऽन्तर्मरुत ऋष्टिविद्युतः" ऋ० १,१६८,५, "ऋष्टिविद्युत ऋष्ट्या मेघभेदनायुधविशेषेण विद्योतमानाः" भा० भावे क्तिच् । ४हिंसायाम् ५अनिष्टोत्पादने । "हिरण्यनिर्णिगुपरा ऋष्टिः" ऋ० १,१६७३, रिष हिंसायां रिष्टिरप्यत्र "गोचरे वा विलग्ने वा ये ग्रहा रिष्टिसूचकाः" ज्योति० ईदोषौ च । ऋष्टिरस्त्यस्य मतुप् । रिष्टियुक्ते दीप्तियुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप् "विद्युद्रथा मरुत ऋष्टिमन्तो दिवोमर्याः" ऋ० ३,५४,१३ "ऋष्टिमन्तो दीप्तिमन्तः" भा०

ऋष्टिषेण पु० नृपभेदे ततः पाठान्तरे विदा० अञ् शिवा० अण् वा । आर्ष्टिषेण तत्पुत्रे । "आर्ष्टिषेणो होत्रमृषिर्निषीदन्देवापिर्देवसुमतिं चिकित्वान्" एतामृचमधिकृत्य यास्केनेतिहासो वर्णितः यथा "तत्रेतिहासमाचक्षते देवापिश्चार्ष्टिषेणः, शन्तनुश्च द्वौ कौरव्यौ भारतौ बभूवतुः, स शन्तनुः कनीयानभिषेचयाञ्चक्रे देवापिस्तपः प्रपेदे तत्र शान्तनोराज्ये द्वादश वर्षाणि देवो न ववर्ष तमूचुर्ब्राह्मणाः अधर्मस्त्वया चरितो ज्येष्ठं भ्रातरमन्तरेत्याभिषेचितं तस्मात्ते देवो न वर्षतीति" ऋष्टिषेणस्य नामान्तरं प्रतीप इति । "प्रतिश्रवस प्रतीपः खलु शैब्यामुपयेमे सुनन्दां नाम तस्यां पुत्रानुत्पादयामास देवापिं शान्तनुं बाह्लीकं चेति देवापिः खलु बाल एवारण्यं विवेश शान्तनुस्तु महीपालो बभूवेति" भा० आ० ९५ । "ऋक्षस्तस्माद्दिलीपोऽभूत् प्रतीपस्तस्य चा-

[illegible] । [illegible] ।

[illegible] "[illegible]" ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] "[illegible]" ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] "[illegible] ।

स रामपर्य्यन्तपुत्र प्रवेश्य योगेन विशुद्ध भावम् । महो-दयन्त्या विविधैरुपायैराजानुराज्ञाधिपते, वनोपमम् । ऋश्याश्च तासामथ दर्शने तु वन्दारिता नाशमथाप्तियु-क्तास् । तीराङ्गपादाय तथैव चक्रे नाव्याश्रम नाम मनं विचित्रम् । अन्तःपुरे तं तु निवेश्य राजा विभाण्डक पुत्रं ज्वलनैकपुञ्जम् । ददर्श देवं वरुणा महदर्णापूर्य्यमा-शस्य प्रागञ्जलेन । स लोमपादः परिपूर्णकाम सुतां ददावृष्यशृङ्गाय शान्ताम्” अनेनैव याजयित्वा दशरथेन पुत्रचतुष्टय लेभे इति कथा रामायणादिस्थानुसन्धेया “नान्योऽपरानि: स्व पुरगृष्यशृङ्गः” भट्टिः ।

ऋष्यादि पु० ऋषिरादिरस्य । वैदिकमन्त्रस्यावश्यज्ञातव्ये ऋषिप्रभृतिपञ्चके तत्र पञ्चक यथा “आर्षं छन्दश्च दैवत्य विनियोगस्तथैव च । वेदितव्यं प्रयत्नेन ब्राह्मणेन विपश्चि-ता” योगिया० । ब्राह्मणेन सह आर्षादिकमित्यर्थः व्यक्त-माह स एव “यस्तु जानाति तत्त्वेन आर्षं छन्दश्च दैवतम् । विनियोग ब्राह्मणञ्च मन्त्रार्थज्ञानकर्म च । एकैकस्य ऋचः सोऽभियन्तृकोऽतिथिपूजयेत् । देवतायाश्च सायुज्यं गच्छ-त्यत्र न संशयः । पूर्वोक्तेन प्रकारेण ऋष्यादीन् वेत्ति यो द्विज । अधिकारो भवेत्तस्य रहस्यादिषु कर्मसु । मन्त्रे मन्त्रे प्रयत्नेन ज्ञातव्य ब्राह्मणेन तु । विज्ञानपरिपू-र्णस्तु स्वाध्यायफलमश्नुते । छन्दांस्ययातयामानि भवन्ति फलदान्यपि । श्रेयश्च लभते योऽत्र धर्ममायुश्च विन्दति । दिव्य वर्षसहस्रन्तु स्वस्थाने ऋषिभिः सह । तिष्ठन्ति तत्र सं सार्द्धं वस्तुत्वश्च जायते” । ऋष्यादिपदार्था-नाह स एव । “येन यदृषिणा दृष्ट सिद्धि प्राप्ता च येन वै । मन्त्रेण, तस्य तत्प्रोक्तमृषिभावस्तदात्मक । छादना-च्छन्द इत्युक्त वाससी वाऽपि वा पते । आत्मा तु ऋषादितो-देवैर्मृत्योर्भीतैस्तु वै पुरा । आदित्यैर्वसुभीरुद्रैस्तेन च्छन्द ईरितम् । यस्य यस्य च देवस्य उद्दिष्टा या च देवता । तदाकार भवेत्तस्य दैवतं देवतोच्यते । पुरा कल्पे समुत्पन्ना मन्त्राः कर्मार्थमेव च । अनेनेदं तु कर्त्तव्यं विनियोग स उच्यते । निरुक्तं यस्य मन्त्रस्य समुत्-पत्ति प्रयोजनम् । प्रतिष्ठान स्तुतिश्चैव ब्राह्मणं त्वभि-धीयते । एव पञ्चविध प्रोक्त जपकालेऽनुस्मरेत् । होमे चान्तर्जले योगे स्वाध्याये याजने तथा” ।

ऋष्यादिन्यास पु० ऋष्यादीना न्यास । तन्त्रोक्ते मूर्द्धादिषु ऋष्यादीनां न्यासे । ऋष्यादिशब्दार्थप्रदर्शनपूर्व्वकं तत्प्रयो-प्रकार- तन्त्रसा० उक्त । “महेश्वरमुखाज्ज्ञात्वा य, साक्षात्तपसा मनुम् । संसाधयति शुद्धात्मा स तस्य ऋषि-रीरित । गुरुत्वात् मस्तके चास्य न्यासस्तु परिकीर्त्तितः । सर्व्वेषां मन्त्रतत्त्वानां छादनात् छन्द उच्यते । अक्षरत्वात् पदत्वाच्च मुखे छन्दः समीरितम् । सर्व्वेषामेव जन्तूना भावनात् प्रेरणात्तया । हृदयाम्भोजमध्यस्था देवता तत्र ता न्यसेत् । ऋषिच्छन्दोऽपरिज्ञानात् मन्त्रफलभाग्भवेत् । दौर्बल्य याति मन्त्राणा विनियोगमजानताम्” । तन्त्रान्तरे “ऋषिं न्यसेन्मूर्ध्नि देशे छन्दस्तु मुखपङ्कजे । देवता हृदये चैव बीजन्तु गुह्यदेशके । शक्तिश्च पादयोश्चैव सर्वाङ्गे कीलकं न्यसेत्”। “आदावृष्यादिकन्यासः करशुद्धिस्ततःपरम्। अङ्गुलिव्यापकन्यासौ हृदादिन्यास एव च । तालत्रयञ्च दिग्बन्ध प्राणायामस्ततःपरम् । ध्यानं पूजा जपश्चेति सर्व्वतन्त्रेष्वय विधिः” तन्त्रम्” । तत्तद्देवमन्त्राणां विशेषत ऋष्यादयस्तु तन्त्रसारादौ दृश्याः ।

ऋष्व त्रि० ऋष च—उल्वादयश्च नि० । महति महन्नामसु निरु० । “अजा इन्द्रस्य गिरयश्चिदृष्वाः” ऋ० ६,२४,८, “ऋष्वा महान्त” भा० । “गम्भीरय ऋष्वया यः” ऋ० ६,१८,१० । “गिरिर्न यः स्वतवाँ ऋष्व इन्द्र” ऋ० ४,२०,६ । “त्व भुवः प्रतिमानं पृथिव्या ऋष्ववीरस्य पतिर्भूः” ऋ० १,५२,१३ । “प्रास्तौदृष्वौजा ऋष्वेभिस्ततक्ष” ऋ० १०,१०५,६ । “ऋष्वा ऋष्टी” ऋष्टिशब्दे

ऋहत् त्रि० रह–शतृ पृ० साधु । क्षुद्रकायादौ । “इहन्त्व विहृते रह्याणि” १०,२८,९ । “ऋहते क्षुद्रकाया-स्य” भा० ।

इति वाचस्पत्ये ऋकारादिशब्दार्थसङ्कलनम् ।

ॠ

ॠकार स्वरवर्णविशेषः मूर्द्धन्यः स च दीर्घ उदात्तानु-दात्तस्वरितभेदात् त्रिविध, पुनः अनुनासिकाननुनासिकभेदेन प्रत्येकं द्विधेति षट् । मातृकान्यासे वामगण्डायां तस्य न्यस्ततया वामनासाशब्देनाप्यभिधेयता । तस्य कामधेनु-तन्त्रे ध्येयस्वरूपमुक्तं यथा । “ॠकारं परमेशानि । स्वयं परमकुण्डलीम् । पीतविद्युल्लताकारं पञ्चदेवमयं

[illegible] । [illegible] पाञ्चीय इति [illegible] । [illegible] सर्वं [illegible] । [illegible] । [illegible] राजा [illegible] । [illegible] ॥ [illegible] "[illegible]" [illegible] इति वा" ।

[illegible] पु० [illegible] । [illegible] इति [illegible] ।

[illegible] पु० [illegible] पिता । [illegible] ।

कामगता स्त्री कामम् [illegible] । [illegible] ।

कामगमा स्त्री कामम् [illegible] । [illegible] ।

[illegible] न० [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] "[illegible]" [illegible] इति [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] स्त्री [illegible] काम इव [illegible] इति वा । [illegible] । "[illegible]" ।

काममूल न० [illegible] । [illegible] इति [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] पु० [illegible] । [illegible] ॥ [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] इति [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ॥ [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible] राजन्!"

ए

एकार स्वरवर्णभेदः तस्य "एदैतोः कण्ठतालु" इत्युक्तेः कण्ठतालुनी स्थानमस्योच्चारणे । स च दीर्घ, ह्रस्वाभावात् उदात्तानुदात्तस्वरितभेदैः सानुनासिकनिरनुनासिकभेदाच्च षड्विधः। तस्य मातृकान्यासे ऊर्द्ध्वोष्ठस्थाने न्यस्ततया तच्छ-ब्देनाप्यभिधेयता । तस्य ध्येयरूपं कामधेनुतन्त्रे ।
"एकारं परमं दिव्यं ब्रह्मविष्णुशिवात्मकम् । रक्तवर्णं कुसुमसङ्काशं पञ्चदेवमयं सदा । पञ्चप्राणात्मकं वर्णं तथा बिन्दुत्रयात्मकम् । चतुर्वर्गप्रदं देवि ! स्वयं परम कुण्डलीम्" । एतन्नाम वर्णाभिधाने उक्ता यथा "एकारो वाचकः स्थितिर्भिण्टीशो भग मदः । अधरो भूतोऽर्द्धकेशी च ज्योत्स्ना श्रद्धा प्रमर्दनः । भव धाम उमा धीरा जयन्ती सर्वमङ्गलः । वह्निर्विष्णुर्भगवती कुण्डली मोहिनी मदः । योनिर्दाधारशक्तिश्च त्रिकोणा इच्छाशक्तिः । भन्विरैकादशी भद्रा पद्मनाभ कुलाचलः" । "एकारो वामनयनं ... मगन्धा । माहेश्वी जया विजया ... एकादशस्वरः" इति बीजवर्णाभिधानम् ।

ए अव्य० इ-विच् बा० न गुण । १स्मृतौ २अनुकम्पायाम् ३आमन्त्रणे ४असूयायाम् ५आह्वाने च" मेदिनि० ६विष्णौ पु० एकाक्षरकोष. ।

एक त्रि० इण्-कन् । १एकत्वरूपप्रथमसंख्यान्विते, २श्रेष्ठे, ३सत्ये, ४अन्यार्थे, ५मुख्ये, ६अद्वितीये, ७समाने, ८असहाये च । प्रायशः संख्यावाचकस्य संख्यासंख्येयोभयपरत्वेऽपि एकशब्दस्य भूरिशः एकत्वसंख्यान्वितपरत्वम् । तेन एकोघट-इत्यादि न तु घटस्यैक । क्वचित्तु भावप्रधाननिर्द्देशपर-त्वेन संख्यावाचकत्वमपि । "द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने" पा० । इह द्वित्वम् एकत्वं च द्व्येकशब्दयोरर्थः। अत्र द्विव-चनान्तत्वमेव तयोरर्थे लिङ्गम् संख्येयपरत्वे द्व्येकेषामिति स्यात् द्व्येकार्थानां संख्यान्वितानां बहुत्वात् । तेन एकद्विव-चनशब्दोऽपि एकत्वद्वित्वार्थकः, तदर्थे तयोः परिभाषितत्वात् अतएव 'सुपां कर्मादयोऽप्यर्थाः, संख्या चैव तथा तिङा-म्" इति सुपां तिङां च संख्यावाचकत्वम् । तथा "अ-नेकमन्यपदार्थे" पा० स्थले अनेकपदस्य एकवचनान्ततया प्रयोगात् नास्ति एकत्वं यत्र इति विग्रहेण एकत्वमु-ख्यार्थकता । एकसंख्यान्वितपरत्वे अनेके इति स्यात् "शत-शतेऽजनपोऽस्यवोमिव" इत्यादौ बहुवचनान्ततयैवानेक शब्दस्य प्रयोगात् । भावप्रयोगे तु न तथा तेन घटस्येक इत्यादि न प्रयोग इति द्रष्टव्यम् । इतरत्र त्वाद्य एकत्वस्यानुगमात् द्वित्वादीनामेकत्वमुत्पत्त्यै च जननाच्च इत्थात्वर्थानुगमात् तत्र चमत्कारिता । संख्या च द्रव्यसमवेतो गुणविशेषः गुणादौ च संख्यान्वयः पर-म्परयेति विवेच । एकत्वादेर्जातित्वनिरासेन गुण-त्वव्यवस्थापन कणा० सू०वृत्त्यौ उक्त यथा "रूपरसगन्धस्पर्शव्यतिरेकादर्थान्तरमेकत्वम् क०सू०" रूप-रसगन्धस्पर्शेभ्यः संख्यादिपञ्चकमिथगुणोपलक्षणं व्यतिरे-कादिति व्यभिचारात् । तदयमर्थः, एकोघट इति विशिष्ट-प्रतीतिर्विशेषणसापेक्षा, तत्र विशेषणं न रूपादि, तद्व्य-तिरेकेण जायमानत्वात् । न च घटत्वादिकमेव निमित्तम्, पटेऽपि जायमानत्वात्, न चैकत्वं सत्तावत् सामान्यम्, सत्तया सहाव्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वात्, न च द्रव्यमात्रे सामान्यं तत्, द्रव्यत्वेनाव्यूनानतिरिक्तदेशत्वात्, न चाव्यू-नानतिरिक्तदेशत्वेऽपि प्रतीतिभेदाद्भेद, प्रतीतिभेदस्य स-रूपकत्वे सत्तापि भिद्येत, विषयभेदकृतत्वे तु विषय-भेदानुपपत्तेरुक्तत्वात् अन्यथा घटत्वकलशत्वयोरपि भेदा-पत्ते । न च स्वरूपाभेद एकत्वमिति भूषणोक्तं युक्तम् । घटस्वरूपभेदचेदेकत्व तदा घटादावेकत्वप्रत्ययो न स्यात् स्वरूपभेदो द्वित्वादिकमित्यपि भूषणमतमयुक्तम् स्वरूप-भेदस्य त्रित्वचतुरादिसाधारण्येन व्यावृत्तप्रत्ययानुपप-त्तेरिति भावः । वैया० स० मञ्जूषानिरूपणपूर्वकं तद्वि-षयादिनिरूपण यथा "अभेदकत्वं संख्याया वृत्तौ भा-नमिति स्थितिः" । कपिञ्जलालम्भवाक्ये त्रित्वन्यायाद्य-योच्यते । उक्तञ्च वाक्यपदीये । "यथौषधिरसाः सर्वे मधुन्याहितशक्तयः । अविभागेन वर्त्तन्ते संख्या तां तादृशीं विदुरिति" । परित्यक्तविशेष या संख्यासामान्य तत् । उक्तञ्च "भेदानां वा परित्यागात् संख्यात्मा स तथाविध । व्यापाराज्जातिभागस्य भेदापोहेन वर्त्तते । अपृष्टगीतविशेषेण यथा रूपेण रूपवान् । प्रख्यायते न शुक्लादि भेदापोहस्तु गम्यते इति" । अस्या वृत्तौ समासादौ भानं न्यायसिद्धमिति शेषः । इति मतस्थिति-र्वैयाकरणानाम् । अयं भाव राजपुरुष इत्यादौ राज्ञो-राज्ञो राज्ञां वायं पुरुष इति जिज्ञासा जायते । विशेषजिज्ञासायां सामान्यरूपेण तत्प्रतीतिः, अन्यादाय-

[illegible]

ॠ [illegible]

ॠ [illegible]

इति शब्दकल्पद्रुमे ॠकारादिशब्दसङ्कलनम् ।

ऌ

[illegible]

ऌ [illegible]

इति शब्दकल्पद्रुमे ऌकारादिशब्दसङ्कलनम् ।

ॡ

ॡकारः [illegible]

ॡ [illegible]

इति शब्दकल्पद्रुमे ॡकारादिशब्दसङ्कलनम् ।

वसन् विनर्त्ति गुरुर्यितन्वो" रघुः । त्रल् । एकत्र एकस्मिन्नित्यर्थे अव्य० "एकत्र स्फटिकतटांशुभिन्ननीरा" माघः । "तथैकत्र चरेद् दश" मनुः "अन्त्यजैर्गर्हभैरुद्रैः सहैकत्रावतिष्ठते" या० । दाच् । एकदा एकस्मिन् काले अव्य० । "स स भुङ्क्ते सहस्राणां बहूनामन्नमेकदा । एकदा स्वात्मकं भुङ्क्ते" भा० अनु० १५८ अ० । अल्पार्थकात् कारकार्थे योग्यार्थे शस् । एकशस् अल्पमल्पमेकमेकं वेत्याद्यर्थे अव्य० "परिस्तीर्य्य तं पूर्ववत् पात्रासादनमेकशः" कात्या० ४,२,४ । एकमेकेनैकेन एकैकस्मै इत्याद्यर्थेऽपि । प्रकारे धा । एकधा एकप्रकारे "एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत्" श्रुति । ध्यमुञ् ऐकध्यम् एकधेत्यर्थे अव्य० ।

एकक त्रि० एक+असहायेऽर्थे वा कन् । असहाये "समावरिष्णू ककं भरतामव यद्रय" ऋ० १०,५८,८ । "महानप्येकको वृक्षः सर्वतः सुप्रतिष्ठितः । प्रसह्यैव हि वातेन शक्यो धर्षयितुं यतः" पञ्चत० । "विधिरेककचक्रचारिणम्" नैषधम् । सर्वनामत्वेन टेरकचि तु । एकक इत्यर्थे इति भेदः

एककपाल त्रि० एककपाले संस्कृत अण् तस्य लुक् । एकक पालसंस्कृते पुरोडाशादौ । "एत द्यावापृथिव्यमेककपालं पुरोडाशम्" शत० ब्रा० २,४,२ ।

एककर त्रि० एकं करोति एक+कृ—"दिवाविभेत्यादिना" पा० संख्यापूर्वकत्वेन अणोबाधकः ट उप०स० स्त्रियाम् ङीप् । एकमात्रकारके एव द्विकरत्रिकरादयोऽपि तत्तत्सङ्ख्यान्वितकारके त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

एककार्य्य त्रि० एकं समानं कार्य्यं यस्य । समानकार्य्यकरे एकस्य पाककर्त्तुर्दर्शने अन्यस्य पाककर्त्तुः स्मरणं भवतीति स्मारकगणमध्ये गौत० सू० उक्तम् यथा । "प्रणिधाननिबन्धाभ्यासलिङ्गलक्षणसादृश्यपरिग्रहाश्रयाश्रितसम्बन्धानन्तर्य्यवियोगैककार्य्यविरोधातिशयप्राप्तिव्यवधानसुखदुःखेच्छाद्वेषरागार्थित्वक्रियाधर्माधर्मनिमित्तेभ्यः" सू० । "एककार्य्यात् एककर्त्तुर्दर्शनात् कर्त्रन्तरस्य स्मृति" रिति । एकं कार्य्यं ययोः तयोर्भावः । एककार्य्यत्वतुल्यकार्य्यकारित्वरूपे सङ्गतिभेदे । तथा च समानकार्य्यकारित्वं स्वकर्त्तव्यकार्य्यकारित्वं सङ्गतिः । "समवहितोपोद्घातो हेतुताऽवसरस्तथा । निर्वाहकैककार्य्यत्वे षोढा सङ्गतिरिष्यते" अनुमानचि० । कर्मधार० । एकस्मिन् कार्य्ये "एककार्य्यं समुद्यन्तौ कृष्णौ युद्धेऽपराजितौ" भा० स० १०अ० । "गुणागुणज्ञमेककार्य्यमनन्तरम् । एतत्तु ब्रह्मणो वृत्तमाहुरेकपदं हयम्" भा०व०२१२अ० ।

एककाल कर्मधारयः । एकस्मिन् काले "एककालं चरेद्भैक्ष्यं न प्रसज्जेत विस्तरे" मनुः । "दिनमिभिर्दिवसाष्टमम्" इत्युक्तेर्भोजनस्य द्विकालिकत्वं सार्व्वजनीनं यतेस्तु भिक्षालब्धभोजनस्य रागप्राप्ततया तदर्थं विधित्वासम्भवेन एककालशब्देन द्वितीयकालनिवृत्त्यर्थां परिसङ्ख्यैषेत्याशास्यमवसेया न च नियम, एककालभोजनाकरणे दोषाश्रवणात् । एककालभोजनकतयास्त्यस्य ठन् । "कालात् ठञ्" तु न भवति समासप्रतिषेधविधौ तदन्तविधेः प्रतिषेधात् । एककालिक एककालभवे त्रि० । "तेभ्यो लब्धेन भैक्ष्येण वर्त्तयेदेककालिकम्" स्मृति । तत्रभव खञ् । एककालीनोऽप्यत्र त्रि० ।

एककुण्डल पु० एकं कुण्डलमस्य । १बलरामे २कुवेरे च मेदि० ।

एककुष्ठ न० एकमसाध्यत्वात् प्रधानं कुष्ठम् । सुश्रुतोक्ते कुष्ठभेदे । तत्र "एकादशक्षुद्रकुष्ठानीति" उद्दिश्य "क्षुद्रकुष्ठान्यपि स्थूलारुष्कं महाकुष्ठमेककुष्ठं चर्मदलम् विसर्पं परिसर्पं सिध्म विचर्चिका किटिभं पामा रकसेति" विभज्य "कृष्णारुणं येन भवेच्छरीरं तदेककुष्ठं प्रवदन्त्यसाध्यमिति" लक्षितम् ।

एकगम्य त्रि० एकत्वेन गम्यः । १निर्विकल्पकसमाधिगम्ये अखण्डाकारे चिदात्मनि । तत्र च मितिमातृमेयशून्यत्वेनैकरूपतया ज्ञानात् तथात्वम् । परसीमतया गम्ये २परमेश्वरे च "नृणामेको गम्यस्त्वमसि पयसामर्णव इव" पुष्पदन्तेन तस्यैकपगम्यत्वोक्तेस्तथात्वम् ।

एकगुरु पु० एकोऽभिन्नो गुरुर्य्यस्य । समानाध्यापके सतीर्थ्ये ।

एकग्राम पु० कर्म० । १अभिन्नग्रामे । "एकग्रामे चतुःशाले दुर्भिक्षे राष्ट्रविप्लवे । पतिना नीयमानायाः पुरः शुक्रो न दुष्यति" ज्यो० । तत्रभवः ख । एकग्रामीण एकग्रामभवे त्रि० । "नैकग्रामीणमतिथिं विप्रं साङ्गतिकं यथा । उपस्थितं गृहे विद्यात् भार्य्या यत्राग्नयोऽपि वा" मनुः अस्य गहा० पाठात् छएव एकग्रामीय तत्रार्थे । एकग्रामीणप्रयोगस्तु आर्षः । एको ग्रामोऽस्य । २समानग्रामवासिनि त्रि० ।

एकचक्र न० एकमेव वा चक्रं यत्र । १हरिमठे २सूर्य्यरथे पु० । ३पुरीभेदे स्त्री यत्र बकासुरस्य वधो भीमेन कृतः । "एकचक्रोरथो यस्य" सूर्य्यस्तुति "पृथुवर्त्तुलतसितस्मरपन्निपिहितसन्दनयित्रसिपिया । विधिरेककचक्रचारिणं किमु निर्मितसुवर्णं मान्मथं रथम्" नैष० सूर्य्यरथस्यैकचक्रता-

तस्य विनर्त्ति गुरुर्यितन्त्रो" रघु । तल् । एकत्र एकस्मिन्नित्यर्थे अव्य० "एकत्र स्फटिकतटांशुभिन्ननीरा:" माघ । "तयैकत्र कुरे दश" मनुः "अन्यत्रजैर्गदंमैरुद्रं सर्वैकत्रावतिष्ठते" या० । दाच् । एकदा एकस्मिन् काले अव्य०। "स स भुङ्क्ते सहस्राणां बहूनामन्नमेकदा । एकदा स्मात्मकं भुङ्क्ते" भा० अनु० १५६ अ० । अल्पार्थकात् कारकार्थे वीप्सार्थे शस् । एकशस् अल्पमल्पमेकमेक वेत्याद्यर्थे अव्य० "परिस्तीर्य तं पूर्व्ववत् पात्रासादनमेकश:" कात्या० ४,२,४ । एवमेकैकेन एकैकश्से इत्याद्यर्थेऽपि । प्रकारे धा । एकधा एकप्रकारे "एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत्" श्रुतिः । ध्यमुञ् ऐकध्यम् एकधेत्यर्थे अव्य० ।

एकक त्रि० एक+असहायेऽर्थे वा कन् । असहाये "यमाचरिष्णू एक भरतामव यद्रप" ऋ० १०,५६,६ । "महानयमेकको वृत्त सर्वत सुप्रतिष्ठित । मयसार्व छि वातेन शक्योधर्षयितुं यत" भारत० । "विधिरेककचक्रचारिणम्" नैषधम् । सर्वनामत्वेन टेरकचि त । एकशब्दार्थे इति भेद

एककपाल त्रि० एककपाले संस्कृत अण् तस्य लुक् । एककपालसंस्कृते पुरोडाशादौ । "एत द्यावापृथिव्यमेककपाल पुरोडाशम्" शत० ब्रा० २,४,२ ।

एककार त्रि० एक करोति एक+कृ—"दिवाविभेत्यादिना" पा० संख्यापूर्वकत्वेन अणोबाधक' ट उप०स० स्त्रियाम् ङीप् । एकमात्रकारके एव द्विकर्‍त्रिकरादयोऽपि तत्तत्संख्यान्वितकारके त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

एककार्य्य त्रि० एकं समानं कार्य्यं यस्य । समानकार्य्यकरे एकस्य पाककर्त्तुर्दर्शने अन्यस्य पाककर्त्तुः स्मरणं भवतीति स्मारकगणमध्ये गौत० सू० उक्तम् यथा । "प्रणिधाननिबन्धाभ्यासलिङ्गलक्षणसादृश्यपरिग्रहाश्रयाश्रितसम्बन्धानन्तर्य्यवियोगैककार्य्यविरोधातिशयप्राप्तिव्यवधानसुखदुःखेच्छाद्वेषरागार्थित्वक्रियाधर्म्माधर्म्मनिमित्तेभ्य" सू० । "एककार्य्यात् एककर्त्तुर्दर्शनात् कर्त्रन्तरस्य स्मृति" वृत्ति । एकं कार्य्यं ययो तयोर्भावः । एककार्य्यत्वतुल्यकार्य्यकरत्वरूपे सङ्गतिभेदे । तथा च समानकार्य्यकारित्वं सम्बन्धाव्यकार्य्यकारित्वं सङ्गति' । 'प्रसङ्ग उपोद्घातो हेतुतावसरस्तथा । निर्वाहकैककार्य्यत्वे षोढा सङ्गतिरिष्यते" अनुमानजा० । कर्म्मधार० । एकस्मिन् कार्य्ये "एककार्य्यौ ससद्यन्तौ कृष्णौ युद्धेऽपराजितौ" भा० व० १०अ० । 'गुणागुणमनानाधन्मेककार्य्ये

मनन्तरम् । एतत्तु मल्लयो ख्यातमाङ्करेकपदं द्वयम्" भा० व० २१२अ० ।

एककाल कर्म्मधारय । एकस्मिन् काले "एककालं चरेद्भैक्ष न प्रसज्जेत विस्तरे" मनुः । "दिनभिक्षद्विर्ग्रासक्रम्" इत्युक्तेर्भोजनस्य द्विकालिकत्वं सार्व्वजनीनं यतेस्तु भिक्षाचिह्नभोजनस्य रागप्राप्ततया तदर्थे विधित्वासम्भवेन एककालशब्देन द्वितीयकालनिवृत्त्यर्थां परिसंख्यैवेत्याश्रयणीया न च नियम, एककालभोजनाकरणे दोषाश्रवणात् । एककालभोजनकतयास्यस्य ठञ् । "कालात् ठञ्" तु न भवति समासप्रतिषेधविधौ तदन्तविधे प्रतिषेधात् । एककालिक एककालभवे त्रि०। "तेभ्यो लब्धेन भैक्ष्येण वर्त्तयेदेककालिकम्" स्मृतिः । तत्रभव खञ् । एककालीनोऽप्यत्र त्रि० ।

एककुण्डल पु० एकं कुण्डलमस्य । बलरामे २कुवेरे च मेदि० ।

एककुष्ठ न० एकमसाध्यत्वात् प्रधानं कुष्ठम् । सुश्रुतोक्ते कुष्ठभेदे । तत्र "एकादशक्षुद्रकुष्ठानीति" उद्दिश्य "क्षुद्रकुष्ठान्यपि स्थूलारुष्कं महाकुष्ठमेककुष्ठं चर्म्मदलम् विसर्पं परिसर्पं सिध्म विचर्चिका किटिभं पामा रकसेति" विभज्य "कृष्णारुणं येन भवेच्छरीर तदेककुष्ठं प्रवदन्त्यसाध्यमिति' लक्षितम् ।

एकगम्य त्रि० एकत्वेन गम्यः । निर्व्विकल्पकसमाधिगम्ये अखण्डाकारे चिदात्मनि । तत्र च मितिमात्रमेयशून्यत्वेनैकरूपतया ज्ञानात् तथात्वम् । परमैकतया गम्ये २परमेश्वरे च "नृणामेको गम्यस्त्वमसि पयसामर्णव इव" पुष्पदन्तेन तस्यैकगम्यतोक्तेस्तथात्वम् ।

एकगुरु पु० एकोऽभिन्नो गुरुर्य्यस्य । समानाध्यापके सतीर्थ्ये ।

एकग्राम पु० कर्म० । अभिन्नग्रामे । "एकग्रामे चतु शाले दुर्भिक्षे राष्ट्रविप्लवे । पतिना नीयमानायां पुर शुक्रो न दुष्यति" ज्यो० । तत्रभव च । एकग्रामीण एकग्रामभवे त्रि० । 'नैकग्रामीणमतिथि विप्र साङ्गतिक यथा । उपस्थितं गृहे विद्यात् भार्य्या यत्राग्नयोऽपि वा" मनुः अस्य गहा० पाठात् छप्प एकग्रामीय तत्रार्थे । एकग्रामीणप्रयोगस्तु चार्षः । एकोग्रामोऽस्य । २समानग्रामवासिनि त्रि० ।

एकचक्र न० एकमेव वा चक्रं यत्र । १हरिस्थले २सूर्य्यरथे पु० । ३पुरीभेदे स्त्री यत्र बकासुरस्य वधो भीमेन कृत । "एकचक्ररथो यस्य" सूर्य्यस्तुतिः ' हृष्यचर्म्मवतद्विसम्बकम्मिहिरस्यन्दनमिलितभियया । विधिरेककचक्रचारिणं किम निर्मितवान मान्मथं रथम्" नैष० सूर्य्यरथस्यैकचक्रता-

यत्र' श्रीधर । "वकराक्षसमिव स्पष्टं तैकचक्राम्' वाद० । वकस्य तत्पुरीयस्य भीमकर्त्तृकवधकथा च भा०आ०१५७ अध्यायादौ । "एकचक्रां गतास्ते तु कुन्तीपुत्रा महारथा' इत्यादिना "भक्ष्यमानस्य भीमेन तस्य घोरस्य रक्षसः" इत्यन्तेन १६२अ० वर्णिता ।

एकचत्वारिंशत् स्त्री एकाधिका चत्वारिंशत् शा०त०।(एकचल्लिश) १एकाधिकचत्वारिंशत्संख्यायां २ततसंख्यान्विते च वहुत्वबोधकत्वेऽपि उभयत्र नित्यैकवचनम् । एवमेकविंशति एकत्रिंशत् एकपञ्चाशत् एकषष्टि एकसप्तति एकाशीति एकनवति इत्येते शब्दा क्रमेण एकविंशत्यादिसंख्यायां तदन्विते च स्त्री एकाधिकादश इत्यत्र तु अस्य एकादश इति भेदः सर्वेभ्य पूरणे डट् । एकचत्वारिंशादिस्तत्संख्यापूरणे त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

एकचर त्रि०एक सन् चरति चर-पचा०अच् सुपुपेति स०। एककोभूत्वा चारिणि असहायचारिणि । "समिरैकचरः श्रीमान्' खड्गी विप्रस्त्वानिव'भा०व०७८अ०।"धर्मोकयायी लघुरल्पचारःरम् देशानेकचर स भिक्षु "भा०आ० ९१अ०। "न भक्षयेदेकचरान् अज्ञातांश्च मृगद्विजान्" मनुः । 'ये एकाकिनः प्रायेण चरन्ति सर्पादयस्तानेकचरान्" कुल्लू०।"अयमेकचरोऽभिवर्त्तते माम्' किरा० । "पृथिव्यामेकचरः परिचक्राम' भा०५५,२० ।

एकचरण पु० एकः चरणो यस्य । एकपादयुक्ते १मनुष्यभेदे २तद्युक्तजनपदभेदे च स च देशः वृहत्सं० कूर्मविभागे ऐशान्याउक्त । "ऐशान्यामेकचरणराज्यपशुपालकीरकाश्मीरा'' इत्युपक्रम्य "एकचरणानुविन्ध्याः सुवर्णभूर्वसुधन दिविष्ठाश्च" [पगमने

एकचर्या स्त्री एकस्य चर्या चर-भावे क्यप् ईत०। असहा-

एकचारिन् त्रि०एकः सन् चरति चर-णिनि"सुपुपेति"स०। असहायचरे १एकचरे त्रि०। २बुद्धसहचरभेदे पु०त्रिका०।

एकच्छाया स्त्री एकस्य अधमर्णधनेऽन्यायवृत्तस्याधमर्णस्य छाया सादृश्यम् । अधमर्णसादृश्ये । "यद्यन्न स्युर्यदि साक्षान् दद्युः प्रतिभुवोधनम् । एकच्छायाश्रितेषु धनिकस्य यथारुचि' या० । "एकच्छायाश्रितेषु प्रतिभूषु एकस्या धमर्णस्य छाया सादृश्य तामाश्रिता एकच्छायाश्रिता अधमर्णो यथा ऋणदानाय स्थितस्तथा दानप्रतिभुवोऽपि प्रत्येक द्रव्यदानाय स्थिता " मिता० । "एकच्छायाप्रविष्टानां दाप्यो यस्तत्र दृश्यते । प्रोषिते तत्सुतो दाप्य पितृस्थय मृते सति'कात्या०स्मृ०। एकैव छाया आच्छादनरूपा यत्र । तुल्यच्छादने त्रि० "एकच्छाय चमूनुपस्तावाकाशं सरश्मिभि " भा० वि० १८७ ।

एकज त्रि०एकस्मात् जायते जन-ड ५त० । १एकस्माज्जाते "शाकञ्जाना सप्तथमाहुरेकजम्" ऋ० १, १६४,१५ । साकञ्जानामेकस्मादादित्यात् सञ्जोतपन्नानाम् ऋतूनां मध्ये सप्तर्थं सप्तमत्तम् एकजमेकेनोत्पन्नमाहुः कालतत्त्वविदः, चैत्रादीनां द्वादशानां मासानां द्वयमेलनेन वसन्ताद्याः षडृतवो भवन्ति अधिमासेनैक उत्पद्यते सप्तमर्त्तुः " भा० । एकेन जातमित्युक्तिस्त्विन्या कर्त्तृकरणयोरेव तृतीयासमासो न हेतुतृतीययेति नियमात् ।२सोदरासोदरभ्रातरि तयोरेकशरीरोत्पन्नत्वात् एकजत्वम् ३भागिन्यां स्त्री जन-क्त । ५त० । 'एकजातादयोऽप्यत्र सर्वेषामेकजातानामेकश्चेत् पुत्रवान् भवेत् । सर्वांस्तांस्तेन पुत्रेण पुत्रिणोमनुरब्रवीत्" स्मृतिः"बह्वीषु चैकजातानां नानास्त्रीषु निबोधत"मनुः । एकः असहाय एव जायते जन-ड सुपुपेति स० । ४असहायतया जाते "एकजम्" कात्या० ६, १,१ । 'एकः असहाय एव भूमेर्जातः तमेकं यूपं वृश्चति'कर्कः। "उप ते पाजो न त्वा वरुणो वधो वय नयस एकजं त्वम्" ऋ० १०,८४,२ ।

एकजटा स्त्री एका जटा यस्याः। सर्वं तारिणीगणप्रकृतिरूपे देवीभेदे तदाविर्भाव' कालिका०६१अ०वर्णितो यथा"सर्वे सुरगणाः सेन्द्रास्तत्तोगत्वा हिमाचलम् । गङ्गावतारनिकटे महामायां प्रतुष्टुवुः । अनेकधा स्तुता देवी तदा सर्वामरोत्तमैः । मातङ्गवनितामूर्त्तिर्भूत्वा देवानपृच्छत । युष्माभिरमरैरत्र स्तूयते का च भाविनी । किमर्थमागता यूयं मातङ्गस्याश्रमं प्रति । एवं ब्रुवन्त्या मातङ्ग्यास्तस्यास्तु कायकोषत । समुद्भूता अग्रीदेवी मां स्तुवन्ति सुरा इति । शुम्भो निशुम्भोऽसुरौ बाधेते सकलान् सुरान् । तस्मात् तयोर्वधायाद्य स्तुवेऽद्य सकलैः सुरैः । विनिःसृताया देव्यान्तु मातङ्ग्याः कायतस्तदा । भिन्नाञ्जननिभा कृष्णा साभूत् गौरी क्षणादपि । कालिकाख्याऽभवत् सापि हिमाचलकृताश्रया । तामुग्रतारामृषयो वदन्तीह मनीषिणः । उग्रादपि भयात् त्राति यस्माद्भक्तान् सदाम्बिका । एतस्याः प्रथम बीजं कथितं तन्त्रमेव च । एषैवैकजटा ख्याता यस्मात्तस्याः जटैकिका । ह्यपुत्तं चिन्तनं चास्या सम्यक् वेतालभैरवौ । यथा ध्यात्वा महादेवीं भक्त प्राप्नोत्यभीप्सितम् । चतुर्भुजा कृष्णवर्णा मुण्डमालाविभूषिताम् । खड्ग दक्षिणपाणिभ्यां विभ्रतीन्दीवरं तथा, । कर्त्रीं च

तदुक्तं विवरणे अन्तःकरणं हि स्वस्मिन्निव स्वसंसर्गिण्यपि घटादौ चैतन्याभिव्यक्तियोग्यतामापादयतीति । स्वच्छस्यासच्छद्रव्यस्यापि स्वच्छद्रव्यसम्बन्धदशायां प्रतिबिम्बग्राहित्वम् । घटादेरभिव्यञ्जकत्वञ्च तत्प्रतिबिम्बग्राहित्वम् चैतन्यस्याभिव्यक्तत्वञ्च तत्र प्रतिबिम्बितत्वम् । एवञ्चाभिव्यञ्जकत्वसिद्ध्यर्थमेव वृत्तेरपरोक्षस्थले बहिर्निर्गमनाङ्गीकारः । परोक्षस्थले तु वह्न्यादेर्वृत्तिसंयोगाभावेन चैतन्यानभिव्यञ्जकतया नापरोक्षत्वम् । एतन्मते च विषयाणामपरोक्षत्वं चैतन्याभिव्यञ्जकत्वमिति द्रष्टव्यम्" । "एकानेकजीववादौ सिद्धान्तलेशे दर्शितौ यथा । "अथ विद्योदये सत्युपाधिविलयादपेतजीवभावस्य किमीश्वरभावापत्तिरुत शुद्धचैतन्यमात्ररूपेणावस्थानमिति विवेचनीयम् । उच्यते । एकजीववादे तदेकाज्ञानकल्पितस्य जीवेश्वरविभागादिकृत्स्नभेदप्रपञ्चस्य तद्विद्योदये विलयाच्चिर्विशेषचैतन्यरूपेणैवावस्थानम् । अनेकजीववादमभ्युपगम्य बन्धमुक्तव्यवस्थाङ्गीकारे यद्यपि कस्यचिद्विद्योदये तदविद्याकृतप्रपञ्चविलयेऽपि बद्धपुरुषान्तराविद्याकृतो जीवेश्वरविभागादिप्रपञ्चोऽनुवर्त्तते तथापि जीववदीश्वरोऽपि प्रतिबिम्बविशेष इति पक्षे मुक्तस्य बिम्बभूतशुद्धचैतन्यरूपेणैवावस्थानम् अनेकोपाधिषु एकस्य प्रतिबिम्बे सत्येकोपाधिविलयेन तत्प्रतिबिम्बस्य बिम्बभावेनैवावस्थानौचित्येन प्रतिबिम्बान्तरभावापत्त्यसम्भवात् तत्सम्भवे कदाचिज्जीवरूपबिम्बान्तरभावापत्तेरपि दुर्वारतयावच्छेदपक्ष इव मुक्तस्य पुनर्बन्धापत्तेः । अत एवानेकजीववादेऽवच्छेदपक्षो नाद्रियते तदवच्छेदेनान्तःकरणान्तरसंसर्गे पुनरपि बन्धप्रसक्तेः प्रतिबिम्बो जीवः बिम्बस्थानीय ईश्वर उभयानुस्यूतं शुद्धचैतन्यमिति पक्षे तु मुक्तस्य यावत्सर्वमुक्ति सर्वज्ञत्वसर्वेश्वरत्वसत्यकामत्वादिगुणकपरमेश्वरभावापत्तिरिष्यते यथानेकेषु दर्पणेषु एकस्य मुखस्य प्रतिबिम्बे सत्येकदर्पणापनये तत्प्रतिबिम्बो बिम्बभावेनावतिष्ठते । न तु शुद्धमुखरूपेण, तदानीमपि दर्पणान्तरसन्निधानप्रयुक्तस्य मुखे बिम्बत्वस्यानपायात् तथैकस्य शुद्धचैतन्यस्यानेकेषूपाधिषु प्रतिबिम्बे सत्येकस्मिन् प्रतिबिम्बे विद्योदयेन तदुपाधिविलये तत्प्रतिबिम्बस्य बिम्बभावेनावस्थानावश्यम्भावात् । न च मुक्तस्याविद्याऽभावात् सत्यकामत्वादिगुणविशिष्टैश्वर्य्यानुपपत्तिः तदविद्याभावेऽपि तदानीं बद्धपुरुषान्तराविद्यासत्त्वात् न हीश्वरस्येश्वरत्वं सत्यकामादिगुणविशिष्टत्वञ्च स्वाविद्याकृतं तस्य निरञ्जनस्यात् किन्तु बद्धपुरुषाविद्याकृतमेव तत्सर्वमनवद्यम्" ।

एकत पु० पिष्टलिप्तपात्रीप्रक्षालनजलनिनयनोद्देश्ये देवभेदे । तस्योत्पत्तिकथा यज्ञांशभागित्वकथा च शत० ब्रा० १, २, ३, १, दर्शिता यथा । "चतुर्धा विहितो ह वा अग्रेऽग्निरास । स यमग्रेऽग्निं होत्राय प्रावृणत स प्रैवाधन्वद्यं द्वितीयं प्रावृणत स प्रैवाधन्वद्यं तृतीयं प्रावृणत स प्रैवाधन्वदथ योऽयमेतर्ह्यग्निः स भीषा निलिल्ये सोऽपः प्रविवेश तं देवा अनुविद्य सहसैवाद्भ्य आनिन्युः सोऽपोऽभितिष्ठेवावष्ठ्यूता स्थ या अप्रपदनं स्थ याभ्यो वोमामकामं नयन्तीति तत आप्त्याः सम्बभूवुस्त्रितो द्वित एकतः । त इन्द्रेण सह चेरुर्यथेदं ब्राह्मणो राजानमनुचरति स यत्र त्रिशीर्षाणं त्वाष्ट्रं विश्वरूपं जघान तस्य हैतेऽपि वध्यस्य विदाञ्चक्रुः शश्वद्धैनं त्रित एव जघानात्यह तदिन्द्रोऽमुच्यत देवो हि सः । त उ हैत ऊचुः । उपैवेमएनो गच्छन्तु येऽस्य वध्यस्याविदुरिति किमिति यज्ञ एवैषु मृष्टामिति तदेषु यज्ञो मृष्टे य देभ्यः पात्रीनिर्णेजनमङ्गुलिप्रणेजनं निनयन्ति ।

त उ हाप्त्या ऊचुः । अत्येव वयमिदमस्मत् परो नयामेति कमभीति य एवादक्षिणेन हविषा यजाता इति तस्मान्नादक्षिणेन हविषा यजेताप्त्येषु ह यज्ञो मृष्ट आप्त्या उ ह तस्मिन् मृजते, यो दक्षिणेन हविषा यजते । ततो देवा, एतां दर्शपूर्णमासयोर्दक्षिणामकल्पयन् यदन्वाहार्य्यं नेददक्षिणं हविरसदिति तमाना निनयति तच्छ्योऽभमद् करोति तदभि तपति तथैषां शृतं भवति स निनयति त्रिताय त्वा द्विताय त्वैकताय त्वेति" "स होत्रकर्मणे प्रावृणत ते देवा इत्यर्थः । प्राधन्वत् प्रागच्छद्म्रियत धवि गमने । भीषा पूर्वाग्निवन्मरणभयेन निलीनोऽन्तर्हितो बभूव । लिप् निरसने । अप्रपदनमनाश्रयभूता । स पश्वस्यैव चतुर्थो मृगः सकाशात् । ततो निष्ठीवनलक्षणपीयूषधारणात्ताभ्योऽद्भ्य सकाशात् । यथेदानीं ब्राह्मणः पुरोहितः । त वध्य सभार्हं घातवन्तः । अनन्तरं चैनं त्रिशीर्षं त्रित एवेन्द्रसाहाय्यार्थं जघान इन्द्रस्य तद्धननजनितात् पापादति मुक्तोऽभवत् यस्मादिन्द्रो देव अतोऽस्मिन् पापसंश्लेषो न युक्त इत्यर्थः । ते यौगिकानामानो विश्वरूपहननानन्तरमेतद्रूपु । एषु त्रितादिषु सर्वविश्वरूपवधजनितमेनस्तस्यापो मृजीत शोधयेदिति अत एतत् एतेन पात्रीनिर्णेजनादिनिनयनेन एषु तन्नेनो यज्ञः सर्वोपयति तस्मादस्य हननमेव पादिजनितस्वैनसो रूप पा-

[illegible] ।

[illegible] (१,५१) [illegible]

[illegible] ।

एकतान [illegible]

एकतारा [illegible] (एकतारा) ।

एकतीर्थिन् [illegible] ।

एकतोदत् [illegible] ।

एकत्रिंशत् [illegible] ८,५,११ [illegible] ।

[illegible]

इता" इत्यर्चं (छा॰प्र॰,१०ख॰ १,२,२ प॰) तृतीयस्मिन् द्विपदच्छन्दसि ।' एतदेवाभिप्रेत्य सूत्रम्, "त्रिच्छन्दा आवापो माध्यन्दिने" इति । एवं सति एकत्रिकस्य माध्यन्दिनपवमाने निवेशयिष्यति यदुक्तं तत्र किं त्रयाणां तृचानामाद्यास्तिस्र ऋचो ग्राह्याः? किं वा प्रथमतृचस्थाः क्रमपठितास्तिस्रः? इति संशयः । तत्र त्रिच्छन्दःश्रुत्या प्रबलया दुर्बलं पाठक्रमं बाधित्वा प्रथमऋचो ग्राह्या इति प्राप्ते, अभिधीयते यदेतत् त्रिच्छन्दस्त्वं तदेतत् प्राकृतम्, तत्र छन्दस्त्रयोपेतस्य तृचत्रयस्योपदिष्टत्वात् विकृतावपि तत्सर्वमतिदिष्टमिति चेत् बाढम् । अत एव पाठक्रमोऽप्यतिदिष्टः, तथा सति प्रक्रान्तगायत्रीच्छन्दस्कस्य तृचस्य समाप्तौ सत्यां पश्चादुष्णिक्छन्दस्के तृचे प्रथमाया ऋच आरम्भावसरः स चारम्भस्त्रिष्टुप् इति विशेषविधानेन बाध्यते, तस्मादाद्य स्तृचोनिषिद्धोग्राह्यः"

एकत्वादिविवक्षान्याय पु॰ जैमिनीयोक्ते एकत्वादिसंख्याविवक्षावधारणार्थे न्याये स च न्यायः ४अ॰ १पादे ११सूत्र भाष्यादौ दर्शितो यथा "तत्रैकत्वमयज्ञाङ्गमर्थस्य गुणभूतत्वात्" ११सू॰ "अस्ति ज्योतिष्टोमे पशुः अग्नीषोमीयो, यो दीक्षितः 'यदग्नीषोमीयं पशुमालभते" इति, तथा, "अनड्वाहौ युनक्ति" इति, तथा, अश्वमेधे "वसन्ताय कपिञ्जलानालभते" इति । तत्र सन्देहः, किं विवक्षितम्, एकत्वं द्वित्वं बहुत्वं च, उत अविवक्षितम्? इति । तत्र एकत्वमयज्ञाङ्गभूतं न विवक्षितम्, इत्यर्थः, अर्थस्य गुणभूतत्वात् न आलम्भस्य गुणभूता संख्या नियोजनस्य वा । कस्य तर्हि? पशोः अनडुहोः कपिञ्जलानां च, विभक्तिर्हि श्रुत्या प्रातिपदिकार्थगतं संख्यार्थं ब्रूते, वाक्येन वा यज्ञाङ्गं ब्रूयात्, वाक्याच्च श्रुतिर्बलीयसी । तस्मात् न यज्ञाङ्गं विवक्षितम् इति" "आह मा भूत् यज्ञाङ्गम्, पश्वादीनामङ्गम्, विवक्षितं तथापीति" उच्यते, न, पश्वादीनामङ्गेन उक्तेन अनुक्तेन वा किञ्चित् प्रयोजनमस्ति, यज्ञाङ्गेन हि अविपक्षेन प्रयोजनम्, विपक्षेऽपि हि पश्वाद्यङ्गेऽविगुण एव क्रतुर्भवति, यज्ञाङ्गफलं न पश्वादेः । तस्मात् पश्वादेर्गुणेन अघातेन घातेन वा न किञ्चित् प्रयोजनमस्ति इति न तत् विवक्षितम्, यदि प्रयोजनवत् तत् विवक्षितम् इत्युच्यते' भा॰ ।

"एकश्रुतित्वाच्च" १२सू॰ "भवति च किञ्चित् वचनं येन विधीयते, न तत् विवक्षितम् इति, 'यदि सोममपहरेयुरेकां गां दक्षिणां दद्यात्', इति, यदि हि विवक्षितं भवेत्, नैकामिति ब्रूयात्, गामित्येकवचनस्य विवक्षितत्वात्, तथा, "अश्वौ द्वे धेनू द्वे" इत्यत्रापि द्वे इति वचनं ज्ञापकम्, अविवक्षितम् अश्वौ इति द्वित्वम् इति "त्रीन् ललामान्" इत्यत्रापि त्रीनिति वचनं लिङ्गम् । ललामानिति बहुवचनम् अविवक्षितम् इति" भा॰ ।

"प्रतीयते इति चेत्" १३सू॰ "एवं चेत् पश्यसि, अविवक्षिता संख्या इति, तत् न, प्रतीयते हि संख्या आख्यातवचनस्य अङ्गभूता, यथा "पशुमानय" इत्युक्ते एक एवानीयते, पशू इति, द्वौ, पशून् इति बहव आनीयन्ते, यच्च प्रतीयते स शब्दार्थः, तस्मात् यज्ञस्याङ्गभूता संख्या इति शब्दात् गम्यते, न च शब्दात् गम्यमानम् ऋते कारणात्, अविवक्षितं भवति" भा॰ "नाशब्दं तत्प्रमाणत्वात् पूर्ववत्" १४सू॰ 'नैतदेवं', सत्यं प्रतीयते न तु अयं शब्दार्थः व्यामोहादेषा प्रतीतिः । कुत एतत्? व्याख्यातं यज्ञाङ्गम् इत्यवगम्यते, वाक्यं च श्रुत्या बाध्यते । तस्मात् अशब्दार्थोऽयं यज्ञे एकत्वादीति अशब्दार्थोऽपि हि प्रतीयते, यथा पूर्वो धावति इति, स पूर्व इत्युच्यते, यस्य अपरोऽस्ति, तेन पूर्व इत्युक्ते, अपरो गम्यते न तु, अपरो धावति इति श्रवणात् प्रतीयते, एवम् इहापि पशुम् इत्येकत्वं गम्यते, न तु यज्ञे यथैव हि पूर्व इत्युक्तेऽपरो गम्यते एव केवलं, न तु स विधीयते कस्मिंश्चिदर्थे, एवम् इहापि संख्या प्रतीयते एव केवलं, न तु कर्त्तव्यतया यज्ञे विधीयते न पशौ । कथं न पशौ विधीयते? इति चेत् विधायकस्याभावात् । आख्यातशब्दो विधायको भविष्यति इत्येतदपि नोपपद्यते, द्रव्यदेवतासम्बन्धस्य स विधायकः सन् आलभते इति न संख्यासंख्येयसम्बन्धं विधातुमर्हति इति, भिद्येत हि तथा वाक्यम् । तस्मात् अविवक्षिता संख्या इति' भा॰ । "शब्दवत्तूपलभ्यते तदागमे हि तद् दृश्यते तस्य ज्ञानं यथान्येषाम्' १५सू॰ "तुशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति, न तत् अस्ति, न यज्ञे संख्या शब्देन श्रूयते इति, आख्यातवाच्ये हि अर्थे उपलभ्यते, लोके पशुमानय इत्येकवचने सति एकत्वपशुविशिष्टो गम्यते, तत्र हि एकत्वमर्पितं, द्वित्वमपनीयते । यस्य आगमे यत् उपजायते, स तस्य अर्थः इति गम्यते तस्य ज्ञानं, यथान्येषाम् शब्दानाम्, अश्वमानयेति उक्ते अश्वानयनं प्रतीयते, न गामानय इति ज्ञायते, अश्वशब्दस्य अश्वोऽर्थो गोशब्दस्य गौः इति । यदुक्तं, श्रुत्या

[illegible] इति, [illegible] इति [illegible] । [illegible] इति यथा [illegible] । [illegible] इति [illegible] यथा [illegible] इति [illegible] । [illegible] इति [illegible] । [illegible] यथा [illegible] इति [illegible] । [illegible] इति [illegible] इति [illegible] । [illegible] यथा च [illegible] [illegible] इति [illegible] । [illegible] इति [illegible] यथा [illegible] इति [illegible] इति [illegible] । [illegible] यथा [illegible] इति [illegible] । [illegible] इति यथा । [illegible] यथा च [illegible]

"[illegible]" इति यथा "[illegible]" इति । [illegible] इति, [illegible] यथा '[illegible]' इति [illegible] । [illegible] इति वा ।

[illegible] यथा '[illegible]' [illegible] । [illegible] इति [illegible] यथा च [illegible] "[illegible]" । [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] इति [illegible] । [illegible] इति [illegible] । [illegible]"[illegible]

पर्थ्यन्तदर्शनस्माप्यायनकाले "मेढ्रं ते आप्यायताम्" इति पुंस्त्वस्याप्यायनश्रवणात् । यत्र च पारस्करमेधातिथि-भाष्ये स्त्रिया आचमनयक्षं तत्र स्त्रीत्वं विवक्षितम्" ।

एतेनागर्भस्मापास्तं विद्या नास्तीति यच्च वाचस्पत्ये कथितं एकवचनविवक्षायामेव गदाधरेण धर्मिणि पारतन्त्र्यमेव एकत्वादेर्यागादावन्वयोऽभ्युपगतः धर्मिणः पर्यायोगान्वय मङ्गीकारस्य स एवाप्राकरणिकत्वस्माभावापनयकारकत्वतो भयमप्यस्मिन्नाशेऽप्यत इति तेनोक्तिः ।

एकदंष्ट्र पुं० एका दंष्ट्रा यस्य । गणेशे त्रिका० । तस्य परशुरामेणैकदन्तस्योत्पाटनात् तथात्वम् परशुरामेण तु दन्तस्योत्पाटनकथा च ब्रह्मवै०पु० गणेशखण्डे दर्शिता । शिवपार्श्वस्थो द्वारि वर्त्तमानो गणेशः प्रवेशाय स्थितेन गणपतिना परशुरामस्य शिवं द्रष्टुं प्रवेशकाले निवारितस्य परशुरामेण कुपितेन तथा कृतम् "पितुः पर्शुमयीं तिग्मां सुतेजसां" इति गणेशं प्रति परशुमिक्षेपणोक्ता "निपात्य पर्शुवेगेन छित्त्वा दन्तं समूलकम् । जगाम रामहस्तं तु महादेवस्य च" इत्युक्ता "पपात भूमौ दन्तस्य महान् शब्दमभवत्" इत्युक्तम् अत्र दन्तं इत्येकवचननिर्देशात् एकस्यैव दन्तस्य भग्नता प्रतीयते । एकदन्तादयोऽप्यत्र । "कपिलश्चैकदन्तश्च" गणेशस्तवः ।

एकदण्डिन् पुं० एकः केवलः शिखायज्ञोपवीतादिशून्यो वा दण्डोऽस्यास्ति इति ।"यदा तु विदितं तत्स्यात् परं ब्रह्म सनातनम् । तदैकदण्डं संगृह्य सोपवीतां शिखां त्यजेत्" इत्युक्तलक्षणे परिव्राजके । सन्न्यासी तावत् चतुर्विधः कुटीचक-बहूदक-हंस-परमहंसभेदात् तत्र कुटीचकबहूदकयोस्त्रिदण्डधारणं हंसस्यैकदण्डधारणम् परमहंसस्य न दण्डधारणमिति भेदः । तदेतत् निर्ण०सि० निरूपितं यथा

"कुटीचको बहूदकश्चैव हंसश्च । चतुर्थः परमहंसोऽयं पश्चात् स उत्तम" हारीतः । आद्यः पुत्रादिभिः कुटीं कारयित्वा तत्रैव वसन् काषायवासाः शिखोपवीतत्रिदण्डवान् बन्धूनां सद्मनि वा भुञ्जान आत्मज्ञो भवेत् । एतदज्ञानामशक्तपरम् । द्वितीयस्तु बन्धून् हित्वा सप्तागाराणि भैक्षं चरन् पूर्वोक्तवेषः स्यात् । हंसस्तु पूर्वोक्तवेषोऽप्येकदण्डः । "एकन्तु वैणवं दण्डं धारयेन्नित्यमादरादिति" स्मृत्यन्तरात् । विष्णुरपि "यज्ञोपवीतं दण्डं च रज्जुं गोवालनिर्मिताम् । शिखां यज्ञोपवीतं च नित्यं कर्म परित्यजेत्" अयमप्येकदण्ड एव । ये तु शिखोपवीतादित्यागनिषेधास्ते कुटीचकादिपराः ।

यत्तु मेधातिथिः "यावत् स्मृत्यो दण्डग्रहणाभावेऽनेन वर्त्तेदिति" । तदपि तत्परमेव । यच्चापि "चतुरा भिक्षवो प्रोक्ताः सर्वे चैव त्रिदण्डिनः" इति तत् वाग्दण्डादिपरं न यतिपरम् । "वाग्दण्डोऽथ मनोदण्डः कर्मदण्डस्तथैव च । यस्यैते नियता दण्डाः स त्रिदण्डीति चोच्यते" इति मनूक्तेः । तस्मात् परमहंसस्यैव दण्डः । योऽप्यन्यतः । त्रिदण्डस्तु सोऽपि नास्ति । "न दण्डं न शिखां नाच्छादनं चरति परमहंसः" इति महोपनिषद्ब्रह्मोक्ते "ज्ञानमेवास्य दण्ड इति" वाक्यशेषाच्च । यत्तु यमः "काष्ठदण्डो धृतो येन सर्वाशी ज्ञानवर्जितः । स याति नरकान् घोरान् महारौरवसंज्ञकानिति" मद्दैवस्य दिवा ज्ञानाय कर्म नपरम् । "एकदण्डं समाश्रित्य जीवन्ति बहवो नराः । नरके रौरवे घोरे कर्मत्यागात्पतन्ति ते" इति स्मृते । यच्चाश्वमेधिके "एकदण्डी त्रिदण्डी वा शिखी मुण्डित एव वा । काषाय-मात्रधारोऽपि यतिः पूज्यो युधिष्ठिरेति" तत्रापि पूर्वोक्ता व्यवस्था ज्ञेया । "त्रिदण्डी एकदण्डी वेति" बौधा० "चतुर्थमाश्रमं गच्छेत् ब्रह्मविद्यापरायणः । एकदण्डी त्रिदण्डी वा सर्वसङ्गविवर्जितः" इति यतिमतं तत्तु व्यवस्थितविकल्पाश्रयणात् कुटीचकबहूदकविषयम् इति शङ्कराचार्यमतानुसारिणः । रामानुजमतानुसारिणस्तु त्रिदण्डधारणमेवाचरन्तः सम्प्रदायाच्च दोषस्याभेदक इति मन्यन्ते । एतेषां शिखायज्ञोपवीतधारणमपि वैकल्पिकम् ।"शिखी मुण्डी वेति" गौतमस्मरणात् "मुण्डोऽममोऽपरिग्रह" इति वसिष्ठस्मरणात् । "सशिखान् केशान्निकृत्य विसृज्य यज्ञोपवीतमिति" काठकश्रुतेः "कुटुम्बपुत्रदारांश्च वेदाङ्गानि च सर्वशः । ऊर्ध्वान् यज्ञोपवीतञ्च त्यक्त्वा गूढश्चरेन्मुनिः" याज्ञवल्क्योक्तेः मिता० । एतदपि कुटीचकबहूदकविषयकम् व्यवस्थितविकल्पाश्रयणेनावगन्तव्यम् । अत्र प्रसङ्गात् यतिधर्म्मा उच्यन्ते ते च मिता० दर्शिता यथा

"सर्वभूतहितः शान्तस्त्रिदण्डी सकमण्डलुः । एकारामः परिव्रज्य भिक्षार्थी ग्राममाश्रयेत्" या० ।

"काषायी मुण्डी त्रिदण्डी सकमण्डलुः पवित्रपादुकासनकन्थामात्र" इति देवलः । गोपाद्यर्थं कमण्डलु वर्जितश्च भवेत् । एकारामः प्रव्रजितान्तरेणासहाय सन्न्यासिभिः स्त्रीभिश्च "स्त्रीणां वै" इति बौधायनेन स्त्रीणामपि सन्न्यासस्मरणात् । यथा च दक्ष "एकोभिक्षु-

चेति स्नानमन्त्रान्ते सैभिरेव पुनस्तर्पयेदिति केचित्। तत आचम्याञ्जलिना प्रणवेन जलमादाय व्याहृतिभिरभिमन्त्र्य गायत्र्या त्रिः क्षिप्त्वा त्रिः गायत्रीं जपेत्। उदिते सूर्ये प्रणवेन व्याहृतिभिरर्घ्यं त्रिर्दत्त्वा शिरसः पर्यन्तं स्नात्वा पूर्वोक्तैः गौरं इदं विष्णुरिति चैतैः मन्त्रैः यज्ञस्नानमिति चोपस्थाय सर्वभूतेभ्यो नम इति प्रदक्षिणमावर्त्तते। ततो नत्वादित्याय विद्महे सहस्रांशाय धीमहि। तन्नः सूर्यः प्रचोदयात् इति त्रिर्जपेत्। एवं त्रिकालम्। विष्णुपूजां ब्रह्मयज्ञं च कुर्यात्। अथ भिक्षा। "विधूमे सन्नमुसले व्यङ्गारे" इत्यादिमनूक्तकाले उदयमित्यादित्यमुपस्थाय तेनैक्यं ध्यात्वा "आकृष्णेनेति प्रदक्षिणं कृत्वा "ये ते पन्थान" इति जप्त्वा "योऽसौ विदास्ये आदित्ये पुरुषोऽन्तर्हृदि स्थितः। सोऽहं नारायणो देव इति ध्यात्वा प्रणम्य तम्। त्रिदण्डं दक्षिणे न्यस्य ततः सव्यार्थं बाहुना। पात्रं वामकरे क्षिप्त्वा स्थापयेद्दक्षिणेन त्विति" बौधायनोक्तदिशा त्रीन् पञ्च सप्त वा गृहान् गत्वा भवत्पूर्वं भिक्षां याचित्वा "पूर्णमसि पूर्णं मे भूयाः" इत्यागत्य शुचिरसं मोक्ष्य भो भूः स्वधा नम इत्यादिव्यस्तसमस्तव्याहृतिभिः सूर्यादिभ्यो भूतेभ्यश्च भूमौ क्षिप्त्वा भुक्त्वाऽऽचम्य प्रणवेन षोडशप्राणायामान् कुर्यादिति संक्षेपः। गौतमव्याख्यायां भृगुः। "यतिहस्ते जलं दद्याद्भैक्ष्यं दद्यात् पुनर्जलम्। भैक्ष्यं पर्वतमात्रं स्यात् तज्जलं सागरोपमम्" अत्र सर्वत्र मूलं माधवापरार्कमदनरत्नस्मृत्यर्थसारादौ ज्ञेयम्। जाबालिस्मृतौ "शून्यागारे देवगृहे तृणकुटीवल्मीकवृक्षमूलकुलालशालाग्निहोत्रशाला नदीपुलिनगिरिकुहरकन्दरनिर्झरस्थण्डिलेष्वनिकेतन" इति। मात्स्ये "अष्टौ मासान् विहारः स्याद्यतीनां संयतात्मनाम्। एकत्र चतुरो मासान् वार्षिकान् निवसेत् पुनः। अविमुक्ते प्रविष्टानां विहारस्तु न विद्यते"। अत्रि। "भिक्षाटनं जपः स्नानं ध्यानं शौचं सुरार्चनम्। कर्त्तव्यानि षडेतानि सर्वथा नृपदण्डवत्। मञ्चकं शुक्लवस्त्रं च स्त्रीकथा लौल्यमेव च। दिवास्वापश्च यानं च यतीनां पतनानि षट्। आसनं पात्रलोपश्च सञ्चयः शिष्यसङ्ग्रहः। दिवास्वापो वृथाजल्पो यतेर्बन्धकराणि षट्"। दक्षः "नाध्येतव्यं न वक्तव्यं न श्रोतव्यं कथञ्चन"। मदनरत्ने उश० "पितृदैवतकार्यस्थं पूर्वमन्नं देवादिकोरणात्। वर्जयेत् तादृशीं भिक्षां परबाधाकरीं तथा" बृहस्पतिः "न तीर्थवासी नित्यं स्यान्नोपवासपरो यतिः। न चाध्ययनशीलः स्यान्न व्याख्यानपरो भवेत्"। एतद्वेदभिन्नपरम्। अत्रि "स्नानं सुरार्चनं ध्यानं प्राणायामोऽर्कदर्शनम्। भिक्षाटनं जपः सन्ध्यात्यागः कर्मफलस्य" च। अन्येऽपि माधवीयमिताक्षरादौ ज्ञेयाः। यतिधर्मसमुच्चये "न स्नानमाचरेद्भिक्षुः पुत्रादिनिधने श्रुते। पितृमातृक्षयं श्रुत्वा स्नात्वा शुध्यति साम्बरः"। वापनं च पौर्णमास्यां कार्यम् "ऋतुसन्धिषु वापयेत्" कालमा० धृतवाक्यात्। [कदिक्"पा०।

एकदिश् त्रि० एका समाना दिक् यस्य। तुल्यदिक्स्थे "तेनै

एकदृश् त्रि० एका दृक् यस्य। १एकनेत्रे काणे। २काके पु० एकं सर्वमभिन्नं पश्यति दृश—क्विप्। ३शिवे। एकत्वेन सर्वद्रष्टरि ४तत्त्वज्ञे त्रि०।

एकदृष्टि स्त्री० एका अभिन्ना अनन्यविषयत्वात् दृष्टिः। अनन्यविषयदर्शने। "सततमेकदृष्ट्या तमवलोकयन्" पञ्चत०। बहु०। २तयादृष्टियुक्ते ३काणे च त्रि०काणस्य चक्षुःशून्यैकगोलकत्वेऽप्यन्यस्य चक्षुरिन्द्रियशून्यत्वमिति भेदः। ४काके पु०

एकदेव पु० कर्म०। मुख्यदेवे परमेश्वरे "एको देवः सर्वभूतेषु गूढ इति" श्रुतेस्तस्य तथात्वम् "स हि पूर्वेषामपि गुरुः कालेनानवच्छेदात्" पात०उक्तेः यो "ब्रह्माणं विदधाति पूर्वमिति" श्रुतेश्च ब्रह्मणोऽप्युत्पादकत्वात्तस्य तथात्वम्।

एकदेवत त्रि० एका देवता अस्य। एकदेवताके १अग्निष्टोमादौ। "एकदेवतेपूभयम्" कात्या० २२, ८, ४। "यत्र पुनः कर्मण्येकैव देवता यथाऽग्निष्टोमे पुनराधेये च तत्रोभयं तद्देवत्यस्येति" कर्क। एकदेवतोऽप्यत्र कर्मधा०। एकस्यां देवतायां स्त्री।

एकदेवत्य त्रि० एका श्रेष्ठदेवतातामर्हति यत्। १श्रेष्ठदेवताके। "तस्मादाहुरिन्द्रः सर्वदेवता इन्द्रश्रेष्ठादेवा इत्येतद्वै देवास्तर्ह्येकदेवत्या अभवन्" शत० ब्रा० १, ६, ३, २२। २एकदेवताके च। "सोमादपु उभयमेकदेवत्यं भवति" कात्या० संग्रहव्याख्या। एकदेवत्योऽप्यत्र त्रि०।

एकदेश पु० कर्म०। १अवयवे, प्रतीके। अवयवश्च समुदायस्यांशरूपः स च वास्तवो बुद्धिकल्पितश्च सावयवानां घटादीनां कपालादिः पीवामूलादि वास्तवः, कालविषयादीनां निरवयवानां तु बुद्धिकल्पितः यथा पूर्वाह्नः पूर्वरात्र इत्यादि। तथा गुणविशेषाणामपि शब्दादीनां बुद्धिकल्पितस्तथा "एकदेशविकृतमनन्यवद्भवतीति" व्या०परिभाषा "एकदेशन्तु वेदस्य वेदाङ्गान्यपि वा पुनः" मनुः मन्त्रसमूहात्मकवेदस्य बौद्धमेव तथात्वम्। "सम्भोगहीनसम्पद्विटस्तु धूर्त्तः कलैकदेशज्ञः" सा०द०। विद्याविशेषरूपक-

स्थीनि मांसैर्मांसानि त्वचा त्वचमिति” श्रुतेः । “आम्नाये स्मृतितन्त्रे च लोकाचारे च सूरिभिः । शरीरार्द्धं स्मृता जाया पुण्यापुण्यफले समा । यस्य नोपरता भार्य्या देहार्द्धं तस्य जीवति । जीवत्यर्द्धशरीरे तु कथमन्यो धनं हरेत्” वृह०स्मृतेश्च तयोरेकदेहत्वम् । तत्र पुंसि पु०, स्त्रिया स्त्रीति भेदः एकाङ्गादयोऽप्यत्र । स्त्रियां ङीप् इति भेदः । कर्म्म० । ५एकस्मिन् देहे न० ।

एकाद्रू पु० एकेन परात्मना दीव्यति दिव–क्विप् ऊठ् ३त० । आत्मारामे ऋषौ सहि आत्मनैव रमत इति प्रसिद्धम् । “अमन्दीदेकद्युर्देवाउत याश्च देवी” ऋ०८,८०,१०, “एकद्यू ऋषि” भा० ।

एकधन न० एकमेव धनम् । १एकमात्रधने “सुतानां भावतामेकधनमुपाश्रितम्” शत०ब्रा०११,४,१,१, ‘एकमेक समसंयुग्म धनं धीयमानमुदकं यत्र । २अयुग्मसंख्याके उदकाधारे कलसे “अयुजा अयुजा एकधना भवन्ति “त्रयो वा पञ्च वा, षट् वा सप्त वा, सप्त वा नव वा, नव वैकादश वा, एकादश वा त्रयोदश वा, त्रयोदश वा पञ्चदश वा द्वन्द्वमहर्मिथुनं प्रजननम् । अथ य एष एकोऽतिरिच्यते स यजमानस्य श्रियमभ्यतिरिच्यते स वा एषा सधनं यो यजमानस्य श्रियमभ्यतिरिच्यते तद्देषा सधनं तस्मादेकधना नाम” शत०ब्रा०३,९,२,४, “प्रत्यगेकधनान युग्मांस्तुदहरणांस्त्रिप्रभृत्यापञ्चदशभ्य” कात्या० ९, ३,२२, “उत्तरस्यैवानसोऽधस्तात् प्रत्यक् अधोभूमौ एकधनाननुग्वस्यापिदधाति एकधनशब्दार्थं स्वयमेव व्याचष्टे उदहरणानिति उदकं ह्रियते एभिरित्युदहरणा कलसास्तान् त्र्यादिपञ्चदशपर्य्यन्तायुग्मसंख्यान् विषमसंख्यान् । तत्राग्निष्टोमे त्रय पञ्च वा, अत्यग्निष्टोमेऽपि तावन्त एव उक्थ्ये पञ्च वा सप्त वा, षोडशिनि सप्त नव वा, वाजपेये नवैकादश वा, अतिरात्रे एकादश त्रयोदश वा आप्तोर्यामे त्रयोदश पञ्चदश वेति’ कर्क “अत्र कलशत्वात् पुंस्त्वम् अपां विशेषणत्वे स्त्रीत्वम् “आवर्त्ततीरधनुद्विधारा इत्याद्यास्त्वेकधनास्तु” आश्व० श्रौ० ५,१,९। “द्विविधा आपः वसतीवर्य्य एकधनाश्च तत्र पूर्व्वद्युरेव वसतीवर्य्यो गृहीता एकधना इदानीं गृह्यन्ते । ता गृहीता यद्यपदेशादेव यजनदेशं प्रति यथा वर्त्तन्ते तदेवमनुवक्ष्या” नारा० वृ० । अपामाधारं विना देशान्तरगमनासम्भवात् नागुक्तवाक्याच्च पुनरयुग्मकलसैराहरणं कर्त्तव्यमिति बोध्यम् । वस्तुत एकधनशब्देन अयुग्मसंख्याकलसा एवोच्यन्ते । स आधारत्वेनास्त्यस्य अच् । ३तत्स्थे जलादौ त्रि०इत्येव न्याय्यम् “तास्वेकधनानाम्” कात्या०९ ३,२२,सू० “एकधनानामेकधनस्थानामपामिति” कर्केण तथा व्याख्यानात् “एकधनाश्चोन्नयन्ति” कात्या० ३,१०, “एकधनान् उन्नयन्ति उदकेन पूरयित्वा उत्क्षिपन्ति जलमध्यादूर्द्धं निनयन्ति निष्काशयन्ति” कर्कः एक मुख्यं धनम् कर्म० । ४मुख्ये धने न० ‘सोममाप्यायतामिन्द्रायैकधनविदे’ यजु०५,७, “एकं धनं मुख्यं धनं सोमरूपं विन्दते लभते स एकधनवित् । यद्वा सोमकण्डनाय यैर्जलैर्यमानोवते ते कुम्भा एकधना एकं धनं सोमरूपं यत्रेति वेत्ति जानातीति’वेददी० “एक धनसाद्रक् सत्तस अस्यस्य इति । एकधनिन् तादृशैक धनयुक्ते त्रि० “प्रजोरुदानयैकधनिन ’शत०ब्रा०२,९,२,१७, “एकं समानं साधारणं धनं यस्य । ५अविभक्ते ६संसृष्टिनि च त्रि० । अविभक्तधनानां संसृष्टधनानाञ्च साधारणधनत्वात् तथात्वम् । ७एकमात्रधनयुक्ते त्रि० ।

एकधर्म्मन् त्रि० एकस्तुल्योधर्म्मो यस्य अनिच् स० । तुल्यधर्म्मयुक्ते स्त्रियां वा डाप् । एकोधर्मोऽस्त्यस्य इनिरप्यत्र साधु । “सर्वेषामेकधर्म्मिणाम्” स्मृतिः । अत्र स्त्रियां ङीप्

एकधुरा स्त्री एका धूः कर्म्म०अ समा० । १एकभारे । तद्वहतीत्यर्थेऽण् तस्य लुक् । एकधुर–एकभारवाहके २गवादौ त्रि० । अस्त्यर्थे अच् । २एकधुरायुक्ते त्रि० । एकधुरं वहति ख । एकधुरीण एकधुरवाहके त्रि० ।

एकधुरावह त्रि० एकधुरां वहतीति वह–अच् उप० । एकभारवाहके गवादौ ।

एकनक्षत्र न० एकं नक्षत्रं यत्र । एकतारात्मके नक्षत्रभेदे आर्द्रा चित्रा स्वातिश्च एकतारात्मकं नक्षत्रं तच्च अश्वशब्दे ४९७८०दर्शितम् । शत०ब्रा०भाष्ये तु पुष्यस्यैकतारात्मकत्वमुक्तं तदनुसारेण सरणव्यामस्माभिस्तथोक्तं किन्तु तन्मूलं ज्योतिषवचनं मृग्यम् । वस्तुतोऽत्र एकशब्दस्यायुग्मपरत्वं पुष्यस्य च त्रितारात्मकत्वेन तथात्वाभिप्रायेण पुष्यस्यैवोक्तिः “अयुग्मं हि पितॄणामेकनक्षत्रे एकनक्षत्रं हि पितॄणाममावास्यायाम् अमावास्या वा एकनक्षत्रमेको हि यदेतां रात्रिं सर्व्वाणि भूतानि संवसन्ति तेनो तु कामनाप्नोति या सर्व्वेषु नक्षत्रेषु” शत० ब्रा० १०,१२,८,१,२ । ‘एकनक्षत्रे’ कात्या० २१, ३,२ । एकं नक्षत्रं हि पितॄणामिति” एकनक्षत्रं च यत्रैका तारा चित्रा स्वाति रेवत्यादि यथा”

[illegible]

एकभट [illegible]

एकपद्य [illegible]

एकपत्नी [illegible]

एकपत्रिका [illegible]

एकपद [illegible]

एकभक्ति [illegible]

एकपदी [illegible]

एकपदि [illegible]

एकपर्णा [illegible]

एकपला [illegible]

एकपाटला [illegible]

एकपादिका [illegible]

यथा"। छिन्नवतोमेनायाम्तृपवद्दुहितृत्रयमध्ये दुहितृभेदे एकपर्णापर्व्वे मूलं दृश्यं तत्रैव तन्नामनिरुक्तिर्यथा। "पाटलापुष्पमेकञ्च आदधावेकपाटला"।

एकपातिन् त्रि० एक सन् पतति पत–णिनि "सह्रुपेति" स०। एकाकितया १पतनशीले अतिरात्रयागस्थे २ग्रहविशेषे न०। "एकपातीनि त्वहानान्यतिरात्र" आश्व०श्रौ०१२,६ २२। "चतुर्विंशाभिजिद्विषुवन्महाव्रतादीनि एकपातीन्यहानि तानि अतिरात्रसंस्थानि भवन्ति" नारा०। ३ऋग्भेदे स्त्री ङीप्। "धाय्याश्चैकपातिनी" आश्व०श्रौ० ५ १९ ११। "अग्निर्होता गृहपति स राजेति प्रतिपदेकपातिनी पञ्च" ६,५ ६।

एकपाद् त्रि० एक पादोऽस्य अन्त्यलोप समा०। १विष्णौ "चतुरात्मा चतुर्भावश्चतुर्वेदविदेकपात्" विष्णुस०। "एक पादोऽस्येत्येकपात् पादोऽस्य विश्वाभूतानीति" श्रुते "विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्" गीतोक्तेश्च" भा०। परमेश्वराभिन्नत्वेन एकपादयुक्तत्वेन वा २शिवे च। स च रुद्रभेदः। "अजैकपादहिर्बुध्नो विरूपाक्षश्च रैवत। हरश्च बहुरूपश्च त्र्यम्बकश्च सुरेश्वरः। रुद्रा एकादश प्रोक्ता जयन्तश्चापराजित" विष्णुध०। अन्यनामानोऽपि रुद्राः सन्ति तत्र दानादौ त एव पूज्याः। अजेतिनामान्तरं तेन एकादशसंख्यापूर्त्तिः अतएव विष्णुध० "अजनामा महारुद्र" इत्यादिना तद्ध्यानमुक्तम् "एकपादभिधो विप्र! ध्येकपादः स्मृतस्तु परम्। चर्म्म दधत् शूलं सहर तदधोवरम्। आत्ते खड्गं मेखलायां खट्वाङ्गाद्य मस्तके। धनुर्घण्टा कपालञ्च कौमुदीं तर्ज्जनीपटम्। परशु चक्रमाधत्ते क्रमाद्वामाष्टके करे। अनेकभोगसम्पत्ति कुरुते यच्छन् सदा" इति तत्रैव एकपदोध्यानान्तरमुक्तम्। ३एकपादयुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीपि पद्भावः एकपदोति भेदः एकपदीशब्दे वक्ष्य०।

एकपाद पु० कर्म०। "एकमात्रचरणे "अतिष्ठदेकपादेन परम योगमास्थित" भा०अनु ०८३अ०। "अतिष्ठदेकपादेन हृदये विबुधर्षभाम्" भाग० ४,१,१९, "एक पादोऽस्य व्यावाश्नविधेरनित्यत्वात् नान्त्यलोपः। एकपादयुक्ते २परमेश्वरे। "पादोऽस्य विश्वाभूतानीत्युक्ते तस्य सर्व्वभूतरूपैकपादत्वात् तथात्वम् "तव विष्णियेऽज एकपाद" अथ० १३,१,६,९, एकचरणयुक्तमात्रे त्रि० स्त्रियां खाङ्गत्वात् ङीप् टाप् वा। "हस्तीं त्रासी त्रिपादायी दीर्घजिह्वामलिङ्गिकाम्। त्रिस्तनीमेकपादाञ्च त्रिजटामेकलोचनाम्" भा०व०२७९अ०। "एकपादांश्च पुरुषान् केरलान् वनवासिन" भा० स० ३०अ०। सहदेवदक्षिणदिग्विजये "एकपादांश्च तत्राहमपश्य द्वारि वारितान्" ५०अ०। ४असुरभेदे "एकपादमहोदरौ" भा०आ० असुरगणनायाम्। एकपादोऽवलम्बनत्वेनास्त्यस्य अच्। ५एकपादमात्रावलम्बके। "पर्व्वतारोहणं कृत्वा एकपादो विभावसुम्। निरीक्षेत निराहार ऊर्द्ध्वबाहुः कृताञ्जलि "भा०आ०१२५अ०

एकपादिका स्त्री एकः पादोऽवलम्बनत्वेनास्त्यस्याः ठन्। एकपादावलम्बनेन खगानां स्थितिभेदे "अथावलम्ब्य क्षणमेकपादिकाम् तदा निदद्रावुपपल्वलं खग "नैष०।

एकपिङ्ग पु० एकं पिङ्गं नेत्रमस्य। कुवेरे। तस्य क्रूरदृष्ट्या पार्व्वतीदर्शने वामनेत्रस्य स्फुटने शिववाक्येन प्रसन्नायास्तस्या वरेण पिङ्गलं वामनेत्रं जातमिति तस्य तथात्वम् तत्कथा काशी० यथा

"प्रसार्य्य नयने पूर्व्वमुमामेव व्यलोकयत्। शम्भोः समीपे का योषिदेषा सर्वाङ्गसुन्दरी। अनया किं तपस्तप्तं? ममापि तपसोऽधिकम्। अहो रूपमहो प्रेम सौभाग्यं श्रीरहो भृशम्। क्रूरमालोचते यावत् पुनः पुनरिदं वदन्। तावत् प्रस्फोटितं नेत्रं वामं वामविलोकनात्। अथ देव्यब्रवीद्देवं किमसौ दुष्टतापसः। असकृद्वीक्ष्य मां वक्ति न्यक्कुर्वंश्च तव प्रभाम्। असकृच्चक्षुषा तेन पुनर्मामेव पश्यति। असूयमानो मे रूपं मे सौभाग्यसम्पदम्। इति देवीगिरं श्रुत्वा प्रहस्य प्राह तां प्रभुः। उमे! त्वदीयपुत्रोऽयं न च क्रूरेण चक्षुषा। स पश्यते तपोलक्ष्मीं तव किन्त्वधिवर्णयन्। इति देवीं समाभाष्य तमीश पुनरब्रवीत्। वरं ददामि ते वत्स! तपसाऽनेन तोषितः। निधीनामधिनाथस्त्वं गुह्यकानां भवेश्वरः। यक्षाणां किन्नराणाञ्च राजा राज्ञाञ्च सुव्रत!। पतिः पुण्यजनानाञ्च सर्वेषां धनदो भव। मया सख्यञ्च ते नित्यं वत्स्यामि च तवान्तिके। अलकां निकषा मित्र! तव प्रीतिविवर्द्धयन्। आगच्छ पादयोरस्याः पत ते जननी त्वियम्। इति दत्त्वा वरान् देवः पुनराह शिवां शिवाम्। प्रसादं कुरु देवेशि! तपस्विन्यङ्गजे तव। देव्युवाच। वत्स! ते निर्म्मला भक्तिर्भवे भवतु सर्व्वदा। भवैकपिङ्गोनेत्रेण वामेन स्फुटितेन च। देवदत्तास्तु ये तुभ्यं वरास्सन्तु तथैव ते। कुवेरो भव नाम्ना त्वं मम रूपेर्ष्यया सुत!।" एकपि-

[illegible] । एकविद्युतं [illegible] यथाक्रम् ।

एकपिण्ड त्रि [illegible] । [illegible]

[illegible]

एकपुष्प [illegible]

[illegible]

एकपुष्पा(र) [illegible]

एकपुष्पा [illegible]

एकपुस्त [illegible]

एकप्रस्त(क्षी) [illegible]

एकभक्त [illegible]

[illegible]

पादयितुं शक्यम् अतः कर्मविशेषशास्त्रतिविशेषशास्त्रयो समानबलत्वमिति चेत् अस्तु नाम किं नश्छिन्नम् मध्याह्नव्यापित्वस्य सत्त्वतयो पूर्वविद्धायामापादयितुमशक्यत्वेन विरोधाभावात्। यदा तूत्तरविद्धायामेव मध्याह्नव्यापित्वं तदा विरोध इति चेत्। बाढम्। तथापि तिथिविषयविशेषशास्त्रात् कर्मविषयविशेषशास्त्रस्य प्रबलमध्याह्नतिथेर्गुणत्वात् कर्मणश्च प्रधानत्वात्। तस्मादेव विधेर्विषयं कर्मकालव्याप्त्यैव निर्णेतव्यम्। अत निर्णेतव्योविषयोभिद्यते। पूर्वेद्युरेव मध्याह्नव्यापित्वम् परेद्युरेव तद्व्यापित्वम्। उभयत्र तद्व्यापित्वम् उभयत्र तदव्यापित्वम् उभयत्र साम्येन तदेकदेशव्यापित्वम्। उभयत्र वैषम्येण तदेकदेशव्यापित्वं चेति। तत्र प्रथमद्वितीययोर्मध्याह्नव्यापित्वस्य निर्णायकत्वम्। तृतीये पूर्वविद्धा ग्राह्या मुख्यकालव्याप्तेः समत्वेऽपि गौणकालव्याप्तेरधिकत्वात्। अनेनैव न्यायेनोभयत्र मुख्यकालव्याप्त्यभावेऽपि गौणकालव्याप्तिलाभात्पूर्वविद्धैव। पञ्चमेऽप्ययमेव न्यायो योज्यः। षष्ठे तु यदा पूर्वेद्युर्मध्याह्नैकदेशमधिकं व्याप्नोति तदाधिकगौणकालव्याप्तेश्च पूर्वेद्युर्ग्राह्या। यदा परेद्युर्मध्याह्नैकदेशमधिकं व्याप्नोति तदा गौणकालव्याप्त्यभावेऽपि मुख्यकालव्याप्त्याधिक्यानुसारेण परेद्युर्ग्राह्या। नक्तस्येव स्वतन्त्रैकभक्ते निर्णयः अन्याङ्गे तु कथम्?। तत्र कालानुपपत्तिः? इति चेत्।"पूजाव्रतेषु सर्वत्र मध्याह्नव्यापिनी तिथिः"।"मध्याह्ने पूजयेन्नित्यादि"वाक्यैरङ्गिन पूजादेर्मध्याह्ने विहितत्वेनाङ्गस्यैकभक्तस्यापराह्णादौ मुख्यकालासम्भवः। मा भूदोङ्गविषये मुख्यकालः। प्रधानानुसारेण गुणस्य नेतव्यत्वात्। यदा स्वतन्त्रैकभक्तेऽपि केनचिन्निमित्तेन मुख्यकालासम्भवे गौणकालोऽप्यनुष्ठावते तदा किं वक्तव्यम् अन्याङ्गे। यत्तूपवासप्रतिनिधिरूपमेकभक्तं तदुपवासतिथौ कार्यं तस्य गौणेऽप्यनुष्ठानत्वात्। अतएव सुमन्तुः "तिथौ यत्रोपवासः स्यादेकभक्तेऽपि सा तथेति"नच तादृशमेव नाप्नोति शङ्कनीयम्। उपवासव्रतं चाक्रम्य रोगादिना तदशक्तौ गुर्वनुज्ञयातस्यैकभक्तस्य सम्भावितत्वात्। "अष्टौ तान्यव्रतघ्नानि आपोमूलं फलं पयः। हविर्ब्राह्मणकाम्या च गुरोर्वचनमौषधमिति" शास्त्रात्"।"एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च" या० एकस्मिन् नान्यस्मिन् भक्तः। २नितान्तभक्ते २अन्यस्मिन्भक्ते च त्रि० "प्रीयास चैकभक्तास्तु" मनु। एकभक्तास्तु अन्यानासक्तास्वरदारासु।

एकभक्ति स्त्री एका अनन्यविषया भक्तिः। १नितान्तभक्तौ २अनन्यभक्तौ एकस्मिन् एव नान्यस्मिन् भक्तिरस्य। २नितान्तभक्ते त्रि० "एकभक्तिर्विशिष्यते" गीता।

एकभङ्गीनय पु० एका भङ्गी रीतिस्तन्त्रं तामधिकृत्य नयः। एकरूपाणां वस्तूनां मध्ये एकस्य यथा प्रवृत्तिरन्यस्यापि तथा प्रवृत्तिरित्येव ज्ञापके न्यायभेदे "सर्वेषामेकरूपाणामेकस्यापि यदुच्यते। सर्वेषामेव तत्कुर्य्यादेकरूपा हि ते स्मृताः" इत्युक्तेस्तथात्वम्।

एकभार्य्या स्त्री एकस्यैव भार्य्या। १अनन्यपतिकायां साध्व्यां स्त्रियां "तामेकभार्य्यां परिवादभीरो" रघु।"एकभार्य्याम् च धीम्" भट्टि०। एका भार्य्या यस्य। २अन्यस्त्रीरहिते पु०। एकेन भार्य्ये। ३एकभर्त्तव्ये त्रि०।

एकभाव पु०एको भावः। अनन्यविषये १रागे २एकस्वभावे ३एकाशये "स्त्रीणां यो' कुटिलस्य पञ्चस्त्रीणां विशेषतः'। यो भवदेकभावेन न स जीवति मानवः" इति पञ्चत०। एकस्य भावः देत०। ४अभिन्नत्वे अभेदे "स्वतेजसा सत्त्वगुणप्रवाहमात्मैकभावेन भजध्वमद्धा" भाग० ४,२१,१६, एकोभावोयस्य। ५तुल्यभावके त्रि० "या वै यूयं सोऽहमदोकभाव" भा० अनु० ७३अ०।

एकभूत त्रि०अनेक एको भूतः च्व्यर्थे च्वि यथा०त०स०। १एकीभूते। एकस्मिन् भूतः। २एकासक्ते च 'मियतेनैकभूतेन मनसा दरदर्शनम्' भा०शा० ४३अ०।

एकभूम पु० एका भूमिर्यत्र अ समा०सन्स०। एकभूमिरस्यस्य अर्श० अच् पा०। (एकतला) प्रासादभेदे एवं द्विभूमादयोऽपि (दोताला) (तेतला) इत्यादि प्रासादभेदे।

एकमति स्त्री एका मतिः। एकस्यां मतौ 'तथा मनुर्वौभगवान् पितामहोयमेकमत्या प्रकृतिर्विशेषैः' ४,१,२४, एका मतिर्यस्य। २एकविषयमतियुक्ते "तैरेकमतिभिर्भूत्वा यथोक्तं शास्त्रसत्तमम्" भा० शा० ३३७अ०। मतेरैकत्वञ्च एकरूपविषयावलम्बनं विरोतविषयानवलम्बनञ्च तस्य भाव ष्यञ्। ऐकमत्य एकविषयज्ञाने विवादाभावे च 'ऐकमत्यं महाधियाम्' पुरा०।

एकमुख न० एकं मुखं प्रधानं यत्र। १एकप्रधाने द्यूतादौ "द्यूतमेकमुखं कार्य्यं तस्करज्ञानकारणात्" या०। एकं मुखं द्वारं यत्र। २एकद्वारे मण्डपभेदे। 'मण्डपं कारयेत्तत्र प्राङ्मुखं याम्यदङ्मुखम्' पुरा०अत्मात्स्यादौ एकमुखमण्डपं विहितम् अन्यत्र तु चतुर्मुखमिति भेदः।

[illegible]

एकपिण्ड [illegible]

एकपुरुष [illegible]

एकपुष्कल(र) [illegible]

एकपुत्रा [illegible]

एकपुष्प [illegible]

एकप्रस्था(ख्ये) [illegible]

एकभक्त [illegible]

[illegible]

पादयितुं शक्यम् अत कर्म्मविशेषणशास्त्रतिथिविशेषणशास्त्रयोः समानबलत्वमिति चेत् अस्तु नाम किं नस्तेन । मध्याह्नव्यापित्वस्य तुल्यत्वयोः पूर्व्वविद्धायामापादयितुं शक्यत्वेन विरोधाभावात् । यदा तूत्तरविद्धायामेव मध्याह्नव्यापित्वं तदा विरोध इति चेत् । बाढम् । तथापि तिथिविषयविशेषणशास्त्रात् कर्म्मविषयविशेषणशास्त्रं प्रबलं मध्याह्नतिथेर्गुणत्वात् कर्म्मणश्च प्रधानत्वात् । तस्मादेव विधेर्विषयः कर्म्मकालव्याप्त्यैव निर्णेतव्यम् । अत्र निर्णेतव्योर्विषयोर्भिद्यते । पूर्व्वेद्युरेव मध्याह्नव्यापित्वम् परेद्युरेव तद्व्यापित्वम् । उभयत्र तद्व्यापित्वम् उभयत्र तदव्यापित्वम् उभयत्र साम्येन तदेकदेशव्यापित्वम् । उभयत्र वैषम्येण तदेकदेशव्यापित्वं चेति । तत्र प्रथमद्वितीययोर्मध्याह्नव्यापित्वस्य निर्णायकत्वम् । तृतीये पूर्व्वविद्धा ग्राह्या मुख्यकालव्याप्तेः समत्वेऽपि गौणकालव्याप्तेरधिकत्वात् । अनेनैव न्यायेनोभयत्र मुख्यकालव्याप्त्यभावेऽपि गौणकालव्याप्तिलाभात्पूर्व्वविद्धैव । पञ्चमेऽप्ययमेव न्यायो योज्यः । षष्ठे तु यदा पूर्व्वेद्युर्मध्याह्नैकदेशमधिकं व्याप्नोति तदाधिकगौणकालव्याप्तेश्च पूर्व्वेद्युर्ग्राह्या । यदा परेद्युर्मध्याह्नैकदेशमधिकं व्याप्नोति तदा गौणकालव्याप्त्यभावेऽपि मुख्यकालव्याप्त्याधिक्यानुसारेण परेद्युर्ग्राह्या । नन्वस्त्वेव स्वतन्त्रैकभक्ते निर्णयः अन्याङ्गे तु कथम् ? । तत्र कानुपपत्तिः ? इति चेत् । "पूजाव्रतेषु सर्व्वत्र मध्याह्नव्यापिनी तिथिः" । "मध्याह्ने पूजयेन्नृपेत्यादि" शास्त्रैरङ्गिनः पूजादेर्मध्याह्ने विहितत्वेनाङ्गस्यैकभक्तस्यापराह्णादौ मुख्यकालासम्भव । मा भूदोभयविषये मुख्यः कालः । प्रधानानुसारेण गुणस्य नेतव्यत्वात् । यदा स्वतन्त्रैकभक्तेऽपि केनचिन्निमित्तेन मुख्यकालासम्भवे गौणकालोऽभ्यनुज्ञायते तदा किमु वक्तव्यम् अन्याङ्गे । यत्तूपवासप्रतिनिधिरूपमेकभक्तं तदुपवासतिथौ कार्य्यं तस्य गौणेऽभ्यनुज्ञातत्वात् । अतएव सुमन्तुः "तिथौ यत्रोपवासः स्यादेकभक्तेऽपि सा तथेति" मध साधयमेव नाप्नोति मन्तनीयम् । उपवासव्रतं गृहस्थ रोगादिना तदशक्तौ गुर्व्वनुज्ञया तस्यैकभक्तस्य सम्भावितत्वात् । "अष्टौ तान्यव्रतघ्नानि आपोमूलं फलं पयः । हविर्ब्राह्मणकाम्या च गुरोर्वचनमौषधमिति" शास्त्रात्" । "एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च" या० एकस्मिन् नान्यस्मिन् भक्तः । २नितान्तभक्ते ३अन्यस्मिन्नभक्ते च त्रि० "प्रोष्याप्नोति चैकभक्तात्" मनु । एकभक्तास्तु अन्यानाप्तकास्तत्रत्याः ।

एकभक्ति स्त्री एका अनन्यविषया भक्तिः । १नितान्तभक्तौ २अनन्यभक्तौ एकस्मिन् अनन्यस्मिन् भक्तिरस्य । ३नितान्तभक्ते त्रि० "एकभक्तिर्विशिष्यते" गीता ।

एकभक्तीनय पु० एका भक्ती रीतिस्तस्य तामधिकृत्य नयः । एकरूपाणां बहूनां मध्ये एकस्य यथा प्रवृत्तिरन्यस्यापि तथा प्रवृत्तिरित्येव ज्ञापके न्यायभेदे "सर्व्वेषामेकरूपाणामेकस्यापि यदुच्यते । सर्व्वेषामेव तत्कुर्य्यादेकरूपा हि ते स्मृताः" इत्युक्तेस्तथात्वम् ।

एकभार्य्या स्त्री एकस्यैव भार्य्या । १अनन्यपतिकायां साध्व्यां स्त्रियां "तामेकभार्य्यां परिवादभीरोः" रघु । "एकभार्य्याम् स धीमान्" भट्टि० । एका भार्य्या यस्य । २अन्यस्त्रीरहिते पु० । एकेन भार्य्या । ३एकभर्त्तव्ये त्रि० ।

एकभाव पु० एको भावः । अनन्यविषये १रागे २एकस्वभावे ३एकाशये "स्त्रीणामयं कुशिलस्य पश्यस्त्रीणां विशेषतः । यो भवदेकभावेन न स जीवति मानवः" इति पञ्चत० । एकस्य भावः ष्यञ् । ४अभिन्नत्वे अभेदे "स्वतेजसा सत्त्वगुणप्रवाहमात्मैकभावेन भजध्वमद्धा" भाग० ४,२१,१६, एकोभावोयस्य । ५तुल्यभावके त्रि० "या वै यूयं सोऽहमद्यैकभावः" भा० अनु० ७३अ० ।

एकभूत त्रि० अनेक एको भूतः च्व्यर्थे न च्वि० । एकीभूते । एकस्मिन् भूतः । २एकासक्ते च "म्रियतेनेकभूतेन मनसा परदर्शनम्" भा० शा० ४२अ० ।

एकभूम पु० एका भूमिर्यत्र अच् समा० सम्व० । एकभूमिरस्य अर्श० अच् पा० । (एकतला) प्रासादभेदे एवं द्विभूमादयोऽपि (दोताला) (तेतला) इत्यादि प्रासादभेदे ।

एकमति स्त्री एका मतिः । एकस्यां मतौ "तथा मनुर्व्वाभगवान् पितामहोयमेकमत्या पुरुदक्षिणैर्मखैः" ४,१,२४, एका मतिर्यस्य । २एकविषयमतियुक्ते "तैरेकमतिभिर्भूत्वा यच्चोक्तं शास्त्रमुत्तमम्" भा० शा० २२७अ० । मतेरैक्यस्य एकरूपविषयावलम्बनं विरोधविषयानवलम्बनञ्च तस्य भावः ष्यञ् । ऐकमत्य एकविषयज्ञाने विवादाभावे च "ऐकमत्य महाधियाम्" पुरा० ।

एकमुख न० एकं मुखं प्रधानं यत्र । १एकप्रधाने द्यूतादौ "द्यूतमेकमुखं कार्य्यं तस्करज्ञानकारणात्" या० । एकं मुखं द्वारं यत्र । २एकद्वारे मण्डपभेदे । "मण्डपकारवेत्तत्र प्राङ्मुखं वाप्युदङ्मुखम्" पुरा० अत्रापवादादौ एकमुखमण्डपं विहितम् अन्यत्र तु चतुर्मुखमिति भेदः ।

[illegible]

एकमूला [illegible]

एकयष्टिका [illegible]

एकयोनि [illegible]

एकरज [illegible]

एकरस [illegible]

एकराज् [illegible]

[illegible]

एकरात्र [illegible]

एकराशि [illegible]

एकरिक्थिन् [illegible]

एकरूप [illegible]

एकरूप्य [illegible]

एकल [illegible]

एकमेकत्वं लाति ला क। एकत्वान्विते "तस्मिन् वाव किल स एकलः पुलहाश्रमोपवने" भाग०५।७।१२।

एकलव्य पु० निषादराजस्य हिरण्यधनुषः पुत्रे तत्कथा भारते आ० १३४ अ०।

"ततो निषादराजस्य हिरण्यधनुषः सुतः। एकलव्यो महाराज! द्रोणमभ्याजगाम ह। न स तं प्रतिजग्राह नैषादिरिति चिन्तयन्। शिष्यं धनुषि धर्म्मज्ञस्तेषामेवान्ववेक्षया। स तु द्रोणस्य शिरसा पादौ गृह्य परन्तप!। अरण्यमनुसम्प्राप्य कृत्वा द्रोणं महीमयम्। तस्मिन्नाचार्य्यवृत्तिञ्च परमामास्थितस्तदा। इष्वस्त्रे योगमातस्थे परं नियममास्थितः। परया श्रद्धयोपेतो योगेन परमेण च। विमोक्षादानसन्धाने लघुत्वं परमाप सः। अथ द्रोणाभ्यनुज्ञाताः कदाचित् कुरुपाण्डवाः। रथैर्विनिर्ययुः सर्व्वे मृगयामरिमर्द्दन!। तत्रोपकरणं गृह्य नरः कश्चिद्यदृच्छया। राजन्ननुजगामैकः श्वानमादाय पाण्डवान्। तेषां विचरतां तत्र तत्तत् कर्म्मचिकीर्षया। श्वा चरन् स वने मूढो नैषादिं प्रतिजग्मिवान्। स कृष्णमलदिग्धाङ्गं कृष्णाजिनजटाधरम्। नैषादिं श्वा समालक्ष्य भषंस्तस्थौ तदन्तिके। तदा तस्याथ भषतः शुनः सप्त शरान्मुखे। लाघवं दर्शयन्नस्त्रे मुमोच युगपद्यथा। स तु श्वा शरपूर्णास्यः पाण्डवानाजगाम ह। तं दृष्ट्वा पाण्डवा वीराः परं विस्मयमागताः। लाघवं शब्दवेधित्वं दृष्ट्वा तत् परमं तदा। प्रेक्ष्य तं व्रीडिताश्चासन् प्रशशंसुश्च सर्व्वशः। तं ततोऽन्वेषमाणास्ते वने वननिवासिनम्। ददृशुः पाण्डवा राजन्नस्यन्तमनिशं शरान्। न चैनमभ्यजानंस्ते तदा विकृतदर्शनम्। अथैनं परिपप्रच्छुः को भवान् कस्य वेत्युत। एकलव्य उवाच। निषादाधिपतेर्वीरा! हिरण्यधनुषः सुतम्। द्रोणशिष्यञ्च मां वित्त धनुर्व्वेदकृतश्रमम्। वैशम्पायन उवाच। ते तमाज्ञाय तत्त्वेन पुनरागम्य पाण्डवाः। यथावृत्तं वने सर्व्वं द्रोणायाचख्युरद्भुतम्। कौन्तेयस्त्वर्ज्जुनो राजन्नेकलव्यमनुस्मरन्। रहो द्रोणं समासाद्य प्रणयादिदमब्रवीत्। अर्ज्जुन उवाच। तदाहं परिरभ्यैकः प्रीतिपूर्व्वमिदं वचः। भवतोक्तो न मे शिष्यस्त्वद्विशिष्टो भविष्यति। अथ कस्मान्मद्विशिष्टो लोकादपि च वीर्य्यवान्। अन्योऽस्ति भवतः शिष्यो निषादाधिपतेः सुतः। वैशम्पायन उवाच। मुहूर्त्तमिव तं द्रोणश्चिन्तयित्वा विनिश्चयम्। सव्यसाचिनमादाय नैषादिं प्रति जग्मिवान्। ददर्श मलदिग्धाङ्गं जटिलं चीरवाससम्। एकलव्यं धनुष्पाणिमस्यन्तमनिशं शरान्। एकलव्यस्तु तं दृष्ट्वा द्रोणमायान्तमन्तिकात्। अभिगम्योपसंगृह्य जगाम शिरसा महीम्। पूजयित्वा ततो द्रोणं विधिवत् स निषादजः। निवेद्य शिष्यमात्मानं तस्थौ प्राञ्जलिरग्रतः। ततो द्रोणोऽब्रवीद्राजन्नेकलव्यमिदं वचः। यदि शिष्योऽसि मे वीर! वेतनं दीयतां मम। एकलव्यस्तु तत् श्रुत्वा प्रीयमाणोऽब्रवीदिदम्। एकलव्य उवाच। किं प्रयच्छामि भगवन्नाज्ञापयतु मां गुरुः। न हि किञ्चिददेयं मे गुरवे ब्रह्मवित्तम!। द्रोण उवाच। यद्यवश्यं त्वया देयमेकलव्य! प्रयच्छ मे। एकाङ्गुष्ठं दक्षिणस्य हस्तस्येति मतं मम"। "एकलव्यस्तु तच्छ्रुत्वा वचो द्रोणस्य दारुणम्। प्रतिज्ञामात्मनो रक्षन् सत्ये च नियतः सदा। तथैव हृष्टवदनस्तथैवादीनमानसः। छित्त्वाऽविचार्य्य तं प्रादात् द्रोणायाङ्गुष्ठमात्मनः। ततः शरन्तु नैषादिरङ्गुलीभिर्व्यकर्षत। न तथा च स शीघ्रोऽभूद्यथा पूर्व्वं नराधिप!"। अयञ्च निषादराजस्य पालितपुत्रः श्रुतदेवपुत्रः यथोक्तं हरिव० २५अ०। "श्रुतदेवात् प्रजातस्तु नैषादिर्यः प्रतिश्रुतः। एकलव्यो महाराज! निषादैः परिवर्द्धितः" अतएवांशावतारे "रुक्मी च नृपशार्द्दूल! राजा च जनमेजय"। इत्युपक्रम्य एकलव्यप्रभृतीन् कतिचिन्नृपानुक्त्वा "गणात् क्रोधवशादेष राजपूगोऽभवत् क्षितौ" आ० ६७अध्याये तस्य राजत्वेन राजपूगान्तर्गतोक्तिः। "एकलव्यमिव जन्मान्तरगतम्" काद०।

एकलिङ्ग न० एकं पञ्चक्रोशमध्ये लिङ्गं यत्र। १शिवसाधनक्षेत्रभेदे "पञ्चक्रोशान्तरे यत्र न लिङ्गान्तरमीक्ष्यते। तदेकलिङ्गमाख्यातं तत्र सिद्धिरनुत्तमा" आगमः। एकं लिङ्गं पुंस्त्वादि यस्य। २नियतैकलिङ्गे शब्दे पु०। एकं लिङ्गमिन्द्रियं चक्षुर्यस्य। ३कुवेरे शब्दरत्ना०।

एकलू पु० एकं लुनाति लू+क्विप् ६त०। ऋषिभेदे तस्य गोत्रे गर्गा० यञ्। ऐकलव्य तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री बहुत्वे यञो लुक्। एकलव इत्येव स्त्रियां न लुक् ऐकलव्य स्त्रियः

एकवक्त्र पु०। १असुरभेदे "एकवक्त्रो महावक्त्रो द्विवक्त्रः कालसन्निभः" हरिव २९२अ०। २एकमुखे रुद्राक्षफले न०।

एकवचन न० एकमेकत्वमुच्यतेऽनेन वच–करणे ल्युट् ६त०। व्याकरणोक्ते एकत्वस्यावाचके "द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने" पा० उक्ते स्वादौ तिङादौ च। "एकत्वबोधकाय

[illegible] । १६६,१,१८ ।

एगवत् [illegible]

[illegible]

एग[illegible] [illegible]

एग[illegible] [illegible] । [illegible] ८,१ १८ । [illegible]

एग[illegible]समोसरण न [illegible]

[illegible]

एग[illegible] [illegible]

एग[illegible] [illegible]

एग[illegible] [illegible]

एवञ्च विध्यपेक्षितप्राशस्त्यरूपपदार्थप्रत्यायकतया अर्थवादपदसमुदायस्य पदस्थानीयतया विधिपदेनैकवाक्यता भवतीत्यर्थवादवाक्यानां पदैकवाक्यता। क्व तर्हि वाक्यैकवाक्यता? यत्र प्रत्येकं भिन्नभिन्नसंसर्गप्रतिपादकयोर्वाक्ययोराकाङ्क्षावशेन महावाक्यार्थबोधकत्वं यथा "दर्शपौर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत" इत्यादिवाक्यानां "समिधो यजति" इत्यादिवाक्यानाञ्च परस्पराङ्गाङ्गिभावबोधकतयैकवाक्यता। तदुक्तम् भट्टपादैः "स्वार्थबोधे समाप्तानामङ्गाङ्गित्वाद्यपेक्षया। वाक्यानामेकवाक्यत्वं पुनः संहत्य जायते" इति। एकमविसंवादितया तुल्यरूपं वाक्यम्। अविसंवादितया तुल्यरूपे २वाक्ये च। "अवकटुनृपाणामेकवाक्यं विवव्रुः" रघुः। "एकमविसंवादि वाक्यमेकवाक्यम्" मल्लि०।

एकवाद पु० एकेन हस्तेन वाद्यते वद–कर्मणि घञ्। १डिण्डिमवाद्ये शब्दरत्ना०। तस्यैकहस्तेन वादनात् तथात्वम्। वादः कथाभेदः एकस्य एकत्वस्य ब्रह्माभिन्नत्वस्य वादः। २वेदान्तिभिरुक्ते वादभेदे सर्वेषां ब्रह्माभिन्नत्वेनैकत्वस्य प्रतिपादनात्तद्वादस्य तथात्वम्।

एकविंशत् स्त्री एकाधिका विंशतिः शा०। (एकुश) १संख्याभेदे २तदन्विते च एकविंशतिशब्दोऽप्यत्र स्त्री। एकविंशतः एकविंशतेर्वा पूरणः डट्। एकविंश तत्संख्यापूरणे स्वार्थे कन् अत्रैवार्थे "दश पूर्वान् परान् वंश्यानात्मानं चैकविंशकम्" मनु। पूरणार्थे डटि वा तमटि तु एकविंशतम एकविंशतितम इतिभेदः तत्पूरणार्थे स्त्रियां तु उभयतो ङीप्। तदस्मिन्नधिकं शते सहस्रे वेत्यर्थे ठन्। एकविंशतिक एकविंशक एकविंशत्यधिकशतादौ उत्कोच-लाभोपदारूपेण दीयते इत्यर्थे कन्। एकविंशतिक एकविंशत्क उत्कोचादिरूपेण दीयमानविंशतिके शते। अवयवे कन् रूपसङ्ख्यात् एकविंशतिसंख्यायां न०। एकविंशति मन्त्रा परिमाणमस्य स्तोमस्य ड। एकविंश १सामगानके स्तोमभेदे एकविंशस्तोमशब्दे विवृतिः। "प्रस्तोमोऽधिमि-र्वक्तव्य" 'विंशतेश्च' वार्त्ति० डिनि। एकविंशिन् एकविंशतिसंख्यायुक्ते त्रि० स्त्रियां ङीप्। प्रकारे धा एकविंशतिधा एकविंशतिप्रकारे अव्य०। एकाधिका विंशतिः संख्येया-डच् समा०। एकाधिकविंशतिसंख्येये। एकविंश संख्यातः स्तोमोऽस्त्यस्य मतुप् मस्य वः। एकविंशवत् एकविंशस्तोमान्विते त्रि० स्त्रियां ङीप्। "त्रिवृद्वतीं पुरस्तादुपदधात्येकविंशवतीं पश्चात्" शत०ब्रा०८,४,४,१।

एकविंशस्तोम पु० कर्म०। एकविंशतिमन्त्रपरिमिते स्तोमभेदे "एकविंशस्तोमेन ऋषभो याजुष्टरस्ते" शत०ब्रा० १२,५,४,१५, स्तोमश्च सोमादियागेषु सामगैः क्रियमाणः पृष्ठ्यादिरूपः स्तुतिभेदः। एकविंशस्तोमस्य विष्टुतिप्रकारः ताण्ड्य० ब्रा० भा० दर्शितो यथा "एकविंशस्तोमस्य चतस्रो विष्टुतयः। तत्र सप्तसप्तिन्या ख्यां प्रथमां विष्टुतिं दर्शयति" भा०। "सप्तभ्यो हिङ्करोति स तिसृभिश्च तिसृभिश्च एकया, सप्तभ्यो हिङ्करोति स एकया स तिसृभि स तिसृभि, सप्तभ्यो हिङ्करोति स तिसृभिश्च एकया स तिसृभि, सप्तसप्तिन्येकविंशस्य विष्टुति" ब्रा०। "अथास्यैव स्तोमस्य उद्यत्याख्या द्वितीयां विष्टुतिमाह" भा०। "पञ्चभ्यो हिङ्करोति स तिसृभि स एकया स एकया, सप्तभ्यो हिङ्करोति स एकया स तिसृभि स तिसृभिः, नवभ्यो हिङ्करोति स तिसृभि स तिसृभि, स तिसृभिरुद्यत्येकविंशस्य विष्टुतिः" ब्रा०। "अथास्यैव स्तोमस्य प्रतिष्टुतिर्नाम तृतीया विष्टुतिः प्रदर्श्यते" भा०। "नवभ्यो हिङ्करोति स तिसृभि स तिसृभिः स तिसृभिः, पञ्चभ्यो हिङ्करोति स एकया स तिसृभि स एकया, सप्तभ्यो हिङ्करोति स तिसृभिः स एकया स तिसृभि, प्रतिष्टुतिः" ब्रा०। "त्रिवृदादिस्तोमचतुष्टय-प्रतिरूपकत्वात् अस्याः प्रतिष्टुतिरिति संज्ञा यौगिकी अथास्यैव स्तोमस्य स्वर्ग्याख्यां चतुर्थीं विष्टुतिं दर्शयति" भा०। "नवभ्यो हिङ्करोति स तिसृभिः स तिसृभि स तिसृभि, तिसृभ्यो हिङ्करोति स पराचीभि, नवभ्यो हिङ्करोति स तिसृभि स तिसृभि, स तिसृभि स्वर्ग्युभयत आदीप्ता" ब्रा०। "उभयत आद्यान्त्ययोः पर्याययोर्नवस्तोमेन त्रिवृत्त्वादुभयत आदीप्ता त्रिवृत्तत्वस्य च प्रजापतित्वात् सर्वोत्पत्तेरादीप्ता स्वर्गी यथा मध्यं स्वर्गेतरा तत्वाद्यादसा अर्थेषा च भा। अस्या अपि मध्यमपर्यायस्य स्वर्गमयात्मकत्वेन आद्यन्तपर्यायाभ्यामल्पत्वात्" भा०। अत्र उद्यतीयस्य दर्शितव्याख्यानुसारेण एतदर्थो दर्श्यते एकैकस्य साम्नः पञ्च भक्तयः प्रस्तावोद्गीथप्रतिहारोपद्रवनिधनाख्याः तत्र हिङ्कारस्तु त्रिभिस्त्रिभिरावृत्तिभिः कर्त्तव्यः "साम्ने साम्ने हिङ्कुर्य्युरिति" सूत्रकृतोक्तेः। तथा च सप्तभ्य इति चतुर्थी सप्त ऋचोगाता हिङ्कुर्य्युरित्यर्थः। तत्र एकैकं सूक्तं त्रिरावर्त्तनीयम्। तत्राद्यावृत्तौ आद्याया द्वितीयायाश्च त्रिरभ्यासः। द्वितीयावृत्तौ द्वितीयाया अन्त्यायाश्च त्रिरभ्यासः। तृतीयावृत्तौ

[illegible] । एवं तृतीयादिषो भाव निर्वि ।
[illegible]
[illegible] द्वितीयादयो [illegible] त्रिपुष्
[illegible] । तृतीयादयो [illegible]
[illegible]

एकविध त्रि॰ [illegible]

एकविंशतितम त्रि॰ [illegible]

[illegible]

एकवीर पु॰ [illegible] ११।

एकवीरा स्त्री॰ [illegible]

एकवृन्द पु॰ [illegible]

एकवेणी स्त्री॰ [illegible]

एकव्रत पु॰ [illegible]

सुश्रुतोक्ते १रोगभेदे स च कण्ठगतो मुखरोगभेदः । “मुखरोगाः पञ्चषष्टिः” इत्युपक्रम्य तेषां मध्ये सप्तदश कण्ठमूले इत्युक्ता “अथ कण्ठगतास्तु रोहिण्यः पञ्च कण्ठशालूकमधिजिह्वो वलयोबलास एकवृन्दोवृन्दः शतघ्नीगिलायुर्गलविद्रधिर्गलौघ स्वरघ्नो मांसतानोविदारी चेति” इति कण्ठगतान् विभज्य तेषां लक्षणाभिधाने एतल्लक्षणमुक्तं तस्य मुखरोगत्वम् । “एकवृन्दं तु विस्राव्य विधिं शोधनमाचरेत्” सुश्रु० । कर्म० । एकस्मिन् वृन्दे २एकराशौ न ।

एकवृष पु० कर्म० । १एकस्मिन् वृषे तस्य स्वामिनोऽभिष्टदायकत्वम् यथा “एकोवृषस्त्रयोगावः सप्ताश्वा नवदन्तिनः । षिट्प्रसूतिका गावः कथिताः स्वामिघातकाः ।” पुरा० चक्र० । २एकवृषयुक्ते त्रि० “एकवृष इन्द्रसखा जिगीवान्” अथ० ४,२२,६ “इमं विशामेकवृषं कृणु त्वम्” अथ० ४,२२,१ ।

एकवेणि(णी) स्त्री एकीभूता संस्काराभावेन जटावत् संहतिं प्राप्ता वेणी । प्रोषितभर्त्तृकायाः स्त्रियः केशसंस्कारराहित्येन एकीभूततां प्राप्तायां जटाकारायां वेण्याम् । “गण्डाभोगात् कठिनविषमामेकवेणीं करेण” मेघ० । “एकवेणीम् एकीभूतां वेणीम्” मल्लि० । वेणीनां संस्काराभावेन एकीभूतत्वेन गुम्फितत्वम् “प्रोषितेषु पतिषु द्युयोषिताम् गुम्फिता, शिरसि वेणयोऽभवन्” इति माघे वर्णितम् । “ततः प्रविश्यत्येकवेणीधरा शकुन्तला” शकु० ।

एकशत न० एकाधिकं शतम् शा० त० । १एकाधिकशते एकाधिकं शतम् । २एकमिते शते ३तत्संख्यान्विते च । तत्र संख्येये “विश्वामित्रस्य चैवासन् पुत्रा एकशतं नृप!” भाग० ९,१६,१७ । संख्यायाम् “प्रमाप्य वैश्यं वृत्तस्थं दद्याच्चैकशतं गवाम्” मनु तस्य पूरणे डट् तमट् च । एकशततमः तत्पूरणे त्रि० स्त्रियां ङीप् । एकशतं परिमाणमेषाम् कन् । एकशतक तत्परिमाणे त्रि० । अवयवे कन् । एकशतक तत्संख्यायां न० । प्रकारे धाच् । एकशतधा एकशतप्रकारे अव्य० वीप्सार्थे कारकार्थवृत्तेः शस् । एकशतश् एकशतमेकशतमित्याद्यर्थे अव्य० ।

एकशफ पु० एकः शफः खुरो यस्य । एकखुरयुक्ते खरादौ ते च “खरोऽश्वोऽश्वतरो गौरः शरभश्चमरी तथा । एते चैकशफाः क्षत्तः! शृणु पञ्चनखान् पशून्” भा० २,१०,२२ उक्ताः । “अजाविके चैकशफं न जातु विषमं भजेत्” मनुः अविक्रेयमध्ये “सद्यः कीलीश्च लाक्षाश्च सर्वांश्चैकशफांस्तथा” मनुः अभक्ष्यमध्ये “अनिर्दिष्टांश्चैकशफान् टिट्टिभञ्च विवर्जयेत्” मनुः “कार्पासकीटजोर्णानां द्विशफैकशफस्य च” “एकशफो वा एष पशुर्यदश्वः” शत० ब्रा० ७,५,२,२१ । “इमं मा हिंसीरेकशफं पशुं कनिक्रदं वाजिनं वाजिनेषु” यजु० १३,४८ “एकविंशत्यास्तुवतैकशफाः पशवोऽसृज्यन्त वरुणोऽधिपतिरासीत्” यजु० १४,३० । “एकविंशत्यास्तुवतैभिः । दश हस्त्या अङ्गुल्य दश पाद्याः आत्मैकविंशस्तेनैतदस्तुवतैकशफाः पशवोऽसृजन्तैकशफाः पशवोऽत्रासृज्यन्त वरुणोऽधिपतिरासीत्” शत० ब्रा० ८,४,१,१२ । एकशफमांसगुणा “छ्रागं मांसं गौरभ्रं पित्तश्लेष्मावहं गुरु । मेदः पुच्छोद्भवं छागमौरभ्रसदृशं गुणैः । औरभ्रवत् सवणं मांसमेकशफोद्भवम्” सुश्रुते उक्ता ।

एकशाख त्रि० एका तुल्या शाखा वेदशाखा यस्य । १तुल्यशाखे “एकशाखोद्भवोदत्तो ग्टह्णीतश्चोपनायितः” स्मृति । एका शाखा यस्य । एकशाखके २ वृक्षे च । ततः गहादि० भवादौ छ । एकशाखीय तद्भवादौ त्रि० ।

एकशाला स्त्री कर्म० । एकस्यां शालायाम् । तेन ठन् । एकशालिक वा ठक् ऐकशालिक तत्सदृशे त्रि० ।

एकशितिपाद् पु० एकः शितिः कृष्णः पादोऽस्य । अश्वभेदे । स च अश्वमेधे वरुणदैवत्यः पशुः । “वारुणः कृष्ण एकशितिपात्पेत्वः” यजु० २९,५८ । अस्य कुम्भारोहादि० आद्युदात्तता । तद्गणे कृतान्तपाठात् नि० अन्त्यलोपः ।

एकशृङ्ग त्रि० एकं शृङ्गं मङ्गल्यम यस्य । (एकशृङ्गो) ओषधिभेदे “प्रपृणतीस्त्रम्भिनीरेकशृङ्गाः प्रतन्वतीरोषधीरावदामि” अथ० ८,७,४,

एकशृङ्ग पु० एकमेकत्वं शृङ्गं प्रधान्यमस्य । एकत्वस्वभावे १विष्णौ त्रिका० । २पितृगणभेदे । “पितॄणाञ्च गणान् विद्धि कुरु वै पुरुषर्षभ! । मूर्त्तिमन्तो वै चत्वारस्त्रयश्चाप्यशरीरिणः । वैराजाश्च महाभागा अग्निष्वात्ताश्च भारत! । गार्हपत्या नाकचराः पितरोलोकविश्रुताः । सोमपा एकशृङ्गाश्च चतुर्वेदकलास्तथा । एते चतुर्षु वर्णेषु पूज्यन्ते पितरो नृप! । एतैराप्यायितैः पूर्वं सोमश्चाप्यायते पुनः” भा० स० ११ अ० । ३शुक्रदेवमहिष्याम् स्त्री । शृङ्गशब्दस्य प्राधान्यवाचकतया अस्वाङ्गवाचित्वात् न ङीप् । “तवैव वंशे या दत्ता शुक्रस्य महिषी प्रिया । एकशृङ्गेति विख्याता साध्वीनां कीर्त्तिवर्द्धिनी” हरिवं० ११८अ० । एकं शृङ्गं शिखरमस्य । ४एकशिखरे पर्वते पु० । एकं शृङ्गमस्य । ५एकशृङ्गयुक्ते पशौ पु स्त्री० स्त्रियां ङीष् ।

एकशेष [illegible]

एकशेष [illegible]

एकश्रुति [illegible]

[illegible]

एकसम [illegible]

शत० ब्रा० १४, ६, २, ६ । "यास्त्वेका सभा जगदात्मिका सा त्वदात्मिकैवेति त्वमेकसभमसीति" भा० ।

एकसर्ग पु० एक एकविषयः सर्गः चित्तवृत्तिः यत्र । १एकाग्रे एकताने एकमात्रासक्तचित्ते अमरः । कर्म० । २एकसृष्टौ पु० ।

एकसूत्र पु० एकं सूत्रं वादनस्य धनं यत्र । डमरुरूपे वाद्ये शब्दरत्ना० । तस्य एकसूत्रवेष्टनेन वादनात् तथात्वम् ।

एकस्थ त्रि० एकस्मिन् तिष्ठति स्था–क ७त० । एकत्रस्थिते "एकस्थसौन्दर्य्यदिदृक्षयेव" कुमा० । "तान्येकस्थानि सर्वाणि ततस्त्वं प्रतिपत्स्यसे" भा० व० २७ अ० । 'हन्तैकस्य क्वचिदपि न ते चण्डि ! सादृश्यमस्ति' मेघ० । स्था–क्त ७त० । एकस्थितादयोऽप्यत्र त्रि० ।

एकहंस न० एकः श्रेष्ठो हंसोऽत्र । सरोभेदरूपे तीर्थभेदे "एकहंसे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् । कृतशौचं समासाद्य तीर्थसेवी नराधिप ! । पुण्डरीकमवाप्नोति कृतशौचो भवेच्च सः" भा० व० ८३ अ० । "हन्ति गच्छति जाग्रदाद्यवस्था इहलोकपरलोकौ वा हंसः कर्म० । २जीवे । "शुक्रमादाय पुनरैति स्थानं हिरण्मयः पौरुष एकहंसः" "स ईयते अमृतो यत्र कामं हिरण्मयः पौरुष एकहंसः" शत० ब्रा० १४, ७, १, १२, १२ । "शुक्रं शुद्धं ज्योतिष्मदिन्द्रियादिमात्रारूपं गृहीत्वा पुनः स्वप्ने तत्कर्मोपरमानन्तरं जाग्रद्भोगहेतुकर्मणा जागरितं स्थानमागच्छति हिरण्मयश्चैतन्यज्योतिः स्वभावः पौरुषः पुरुषएव स्वार्थे अण् एकहंसः एकश्चासौ हंसश्चेत्येकहंसः एक एव जाग्रत्स्वप्नाविहलोकपरलोकौ च हन्ति गच्छति हिनस्तीति वा एकहंसः" भा० जीवस्योपाधिकृतजाग्रदाद्यवस्याभिर्न किञ्चिद्विकृतत्वमिति द्योतनार्थमेकत्वविशेषणम् ।

एकहायनी स्त्री एको हायनो वयोमानं यस्याः ङीप् । एकवर्षवयस्कायां स्त्रीगव्यादौ । एकहायन एकवर्षवयस्के पशुमात्रे त्रि० । "अजमेषावनड्वाहं खरं स्त्रैवैकहायनम्" मनु० । २एकवर्षोत्पन्ने धान्यादौ त्रि० तत्र वयोवाचित्वाभावेन स्त्रियां न ङीबिति भेदः एकहायना इत्येव

एका स्त्री सर्वत्र अभिन्नत्वेन स्थितायाः १दुर्गायाम् "एका सा तु पृथक्त्वेन विना सर्वत्र विश्रुता । यथा तु व्यज्यते वर्णैर्विचित्रैः स्फटिकोमणिः । तथा गुणवशाद्देवी नानाभावेषु वर्त्यते" देवीपु० ४५ अ० । २द्वितीयरहितस्त्रियाम् । "एकैवाहं जगत्यत्र का द्वितीया ममापरा" देवीमा० । ३प्रकृत्यामविद्यायाञ्च "अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमाना सरूपाः" इति श्रुतिः "एका सुमित्रा सह लक्ष्मणेनेति" भट्टि । पुत्रयोरेकस्याः उत्पत्तिकथनार्थमेकेति विशेषणम् । अन्ये तु ए विष्णौ कायति अभिरमते कै–क अलुक् स० । विष्णुरतेत्यर्थमाहुस्तेन ४तदर्थे त्रि० ।

एकाकिन् त्रि० एक+असहाये पक्षे आकिनि । सजातीयसहचररहिते "एकाकी हयमारुह्य जगाम गहनं वनम्" देवीमा० । अत्र हयस्य विजातीयत्वात् तत्सहायत्वेऽपि न क्षतिः । असहायत्वञ्च एकजातीयक्रियाकरणे अन्यसहायरहितत्वम् तेन हयस्य स्वगतिक्रियां प्रति सहचरत्वाभावात् नानुपपत्तिः । तत्रान्यत्वं प्रकृत्यर्थसङ्ख्यान्वितपदार्थभिन्नत्वम् तेन "एकाकिनोऽपि परितः पौरुषेयवृता इव" माघे प्रत्येकमेकत्वसङ्ख्यान्वितानां रामकृष्णोद्धवानामन्यासहायकत्वात् एकाकिन इति प्रयोगः । "एकाकी चिन्तयेन्नित्यं विविक्ते हितमात्मनः । एकाकी चिन्तयानो हि परं श्रेयोऽधिगच्छति" मनु । "एकाकिना चात्ययिके" मनु । स्त्रियां ङीप् । "एकाकिन्यपि यामि सत्वरमितः स्रोतस्तमालावृतम्" सा० द० ।

एकाक्ष पु० एकमक्षि यस्य षच् समा० । १काके । २काणे त्रि० । स्त्रियां ङीष् । काकस्य यथा तथात्वं तथोक्तं रामा० अ० का० १०५ अ० यथा "एवमुक्तस्तु रामेण समधार्य स वायसः । अध्यगच्छद्द्वयोरक्ष्णोस्त्यागमेकस्य पण्डितः । सोऽब्रवीद्राघवं काको नेत्रमेकं त्यजाम्यहम् । एकनेत्रोऽपि जीवेयं त्वत्प्रसादान्नराधिप । रामानुज्ञातमेकं तत् (इषीकास्त्रम्) काकनेत्रमघातयत्' । तज्जातीयत्वादन्येषामपि तथात्वम् । एकनेत्रादयोऽप्युभयत्र । स्त्रियामुभयार्थे टाप ।

एकाक्षर न० एकमद्वितीयमक्षरम् । १एकमात्रवर्णे "एकाक्षरद्व्यक्षराण्येव प्रथमं वदन् कुमारो वदति" शत० ब्रा० ११, ११६, ४ । २एकस्वरवर्णे "एकाक्षरात् कृतोजाते सम्प्रत्याश्च न तौ स्मृतौ" व्या० का० "ओमित्येकाक्षरमुद्गीथमुपासीत" छा० उ० । "एकाक्षरं परं ब्रह्म इति" मनुः । "एकाक्षरम् ओङ्कारः" कुल्लू० । ओङ्कारस्य द्विवर्णत्वेऽपि एकस्वरवर्णवत्त्वात् एकाक्षरत्वम् । अष्टाक्षराऽनुष्टुबादौ स्वरवर्णेनैवाक्षरत्वव्यवहारात् स्वरवर्णमनुच्चार्य्य केवलव्यञ्जनवर्णस्य प्राक् अनुच्चार्य्यत्वात् तस्य सर्वत्र उच्चारणे क्षरणाभावात् अक्षरत्वम् । एकमक्षरं यत्र । ३एकाक्षरयुक्ते त्रि० स्त्रियां गौरा० ङीप् । "शिरो मे कालिका पातु ओङ्कारैकाक्षरी परा" श्यामाकवचम् ।

सू० “सर्व्वार्थता चित्तधर्म्मः एकाग्रता च चित्तधर्म्मः सर्व्वार्थतायाः क्षयस्तिरोभाव इत्यर्थः, एकाग्रताया उदय आविर्भाव इत्यर्थः तयोर्धर्म्मित्वेनानुगतं चित्तं, तदिदं चित्तमपायोपजनयोः स्वात्मभूतयोर्धर्म्मयोरनुगतं समाधीयते स चित्तस्य समाधिपरिणामः” भा० ।

“सम्प्रज्ञातसमाधिपरिणामावस्था चित्तस्य दर्शयति । सर्व्वार्थेत्यादि । विक्षिप्तता सर्व्वार्थता । सत्र चिनश्यतीति क्षयस्तिरोभावः, नासदुत्पद्यत इति उदय आविर्भावः । आत्मभूतयोः सर्व्वार्थतैकाग्रतयोः धर्म्मयोः यौ अपायोपजनौ सर्व्वार्थताया अपाय एकाग्रताया उपजनस्त योरनुगतं चित्तं समाधीयते पूर्व्वापरीभूतसाध्यभाव समाधिविशेषण भवतीति” वा० विवरणम् ।

“ततः पुनः शान्तोदितौ तुल्यप्रत्ययौ चित्तस्यैकाग्रतापरिणामः” सू० ।

“समाहितचित्तस्य पूर्व्वप्रत्ययः शान्त उत्तरस्तत्सदृश उदितः समाधिचित्तमुभयोरनुगतं पुनस्तथैव आ समाधिभ्रेषादिति । स खल्वयं धर्म्मिणश्चित्तस्यैकाग्रतापरिणामः” भा० ।

“पुनः समाधेः पूर्व्वापरीभूताया अवस्थायाः निष्पत्तौ शान्तोदितावतीतवर्त्तमानौ तुल्यौ च तौ प्रत्ययौ चेति तुल्यप्रत्ययौ एकाग्रतायान्तु द्वयोः साहाय्य समाहितचित्तस्येति समाधिनिष्पत्तिः दर्शिता । तथैवैकाग्र्यास्यावधिमाह आसमाधिभ्रेषात् । असमाधिभ्रेषादिति” । वा० विवरणम् ।

एकाग्र त्रि० एकमग्रं यस्य । एकताने एकावलम्बने ।

एकाङ्ग पु० एकं प्रधानम् सुन्दरत्वेनाङ्गमस्य । अङ्गमध्ये अतिसुन्दराङ्गे १बुधग्रहे त्रिका० । एकं सुन्दरमङ्गं यस्मात् । २चन्दने न० हारा० । कर्म्मधा० । ३एकस्मिन्नङ्गे न० । “अप्येकाङ्गेऽप्यधोवस्तुमिच्छामि च सुकृत्विते” भा० अनु० ८२ अ० ४ष्ठ्यङ्गे सप्तके च । एकमङ्गमस्य । एकदेशता प्राप्तयोः ५दम्पत्योः क्रमेण पु० स्त्री० । स्त्रियां ङीप् ।

एकाण्ड पु० एकमण्डं वृषणमस्य । अश्वभेदे अश्वशब्दे विवृतिः

एकात्मन् पु० कर्म्म० । १एकस्मिन्नात्मनि । एक आत्मा स्वरूपम् स्वभावो वा यस्य । २एकस्वरूपे ३एकस्वभावे त्रि० स्त्रियां वा डाप् । एकोऽसहाय आत्मा यस्य । ४असहायात्मनि त्रि० । “नार्थम्यूनैर्नावगर्णैरैकात्मभिरसाधनैः” भा० स० ८२ अ० । तस्य भावः ष्यञ् । ऐकात्म्य तद्भावे न० । “अवबोधरसैकात्म्यमानन्दमनुसन्ततम्” भाग० ४,१२,८ ।

“वर्गस्वर्गापवर्गाणां प्रायेणैकात्म्यहेतुना” भाग० ३,२१,२९

एकादशन् त्रि० एकाधिका दश नि० आत् । (एगार) । संख्यान्विते २तत्संख्यायाञ्च तत पूरणे डट् । एकादश तत्पूरणे यत्संख्यया एकादशसंख्या पूर्य्यते तादृशसंख्यान्विते त्रि० स्त्रियां ङीप् । एकादशी सा च चन्द्रस्य सूर्य्यसन्निकर्षप्रवेशनिर्गमक्रियायुक्तैकादशचन्द्रकलाक्रियारूपे तत्क्रियोपलक्षिते वा तिथिभेदे स्त्री । डटि संख्यापूर्व्वकादपि क्वचित् सुट् । एकादशम तदर्थे त्रि० । “मनुर्वै धर्मसावर्णिरेकादशम आत्मवान्” भाग० ८,१३, १२। स्त्रियां ङीप् । एकादश परिमाणमस्य संघस्य कन् । एकादशक तत्संख्यामिते गणे । “एकादशकश्च गणस्तन्मात्रपञ्चकश्चैव” “सात्त्विक एकादशकः प्रवर्त्तते वैकृतादहङ्कारात्” सां० का० स च गणस्तत्रैव दर्शितः “बुद्धीन्द्रियाणि चक्षुःश्रोत्रघ्राणरसनत्वगाख्यानि । वाक्पाणिपादपायूपस्थानि कर्म्मेन्द्रियाण्याहुः । उभयात्मकमत्र मनः” सां० का० । एव रुद्रगण । एकादशानामवयवः कन् । एकादशक तत्संख्यायाम् न० “रुद्रैकादशकेऽधिकम्” शब्द० ।

एकादशद्वार न० एकादश द्वाराणि छिद्राण्यस्य । शरीरे तत्र नवद्वारत्वप्रसिद्धावपि क्वचिदेकादशद्वारत्वं श्रूयते । सप्तशीर्षण्यानि नाभिरधश्चान्ये द्वे त्रीणि शिरस्येक ब्रह्मरन्ध्रमित्येक दशच्छिद्रवत्त्वात्तस्य तथात्वम् । नवद्वारव्यवहारस्तु नाभिशिरश्छिद्रस्य सूक्ष्मत्वात् “प्रधानेन व्यपदेशा भवन्तीति” न्यायात् । प्रधानच्छिद्राभावस्वनेन ।

एकादशाह पु० एकादशानामह्नां समाहारः टच् समाहारे नाह्नादेशः अहान्तत्वात् पुंस्त्वम् । एकादशानामह्नां समाहारे । ङौ तु एकादशाह्ने एकादशाह्नि एकादशाहनि रूपाणि । स साधनतयाऽस्त्यस्य अच् । एकादशाहसाध्ये यागभेदे “एकादशाहैरयजन् षड्भिर्द्वादशाहैरश्वमेधैश्च देव” भा० अनु० १०२ अ० । ब्राह्मणजातीनामेकादशाहकर्त्तव्ये श्राद्धे च । तमधीष्टो भूतोभूतोवेत्यर्थे स । एकादशाहीन तत्कार्य्ये त्रि० ।

एकादशिन् त्रि० एकादश संख्या परिमाणमस्य डिनि । एकादशसंख्यामितस्तोमादौ स्त्रियां ङीप् । “एकामेकादशिनीमपश्यत्” “स एकादशिन्येव प्रजापतिं पुरारात्मानम्” “तस्मै एकैकादशिन्या यजेत” शत० ब्रा० ३,९,१, ४,५ । “यूपैकादशिनी स्यात्” ३,७,१,२२ । यद्यु पश्वेकादशिनी स्यात् ३,६,१,२२ ।

एकादशी त्रि० एकादशानां पूरणी उभयपक्षीयप्रतिपदादितः

एकामार [illegible] । [illegible]

[illegible] "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] । [illegible] ।

एकाप [illegible] । [illegible] ।

"[illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible]

"[illegible]

[illegible] ।

[illegible] ।

"[illegible]" [illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

[illegible] ।

"[illegible]

[illegible] ।

[illegible]

"[illegible]" [illegible] ।

"[illegible] ।

[illegible] ।

सू० "सर्व्वार्थता चित्तधर्म्मः एकाग्रता च चित्तधर्म्मः सर्व्वार्थतायाः क्षयस्तिरोभाव इत्यर्थः, एकाग्रताया उदय आविर्भाव इत्यर्थः तयोर्धर्म्मित्वेनानुगतं चित्तं, तदिदं चित्तमपायोपजननयोः स्वात्मभूतयोर्धर्म्मयोरनुगतं समाधीयते स चित्तस्य समाधिपरिणामः" भा० ।

"सम्प्रज्ञातसमाधिपरिणामावस्थां चित्तस्य दर्शयति । सर्व्वार्थेत्यादि । विक्षिप्तता सर्व्वार्थता । क्षय विनश्यतीति क्षयस्तिरोभाव, नात्यन्तमुपद्रुत इति उदय आविर्भावः । आत्मभूतयोः सर्व्वार्थतैकाग्रतयोः धर्म्मयोः यौ अपायोपजनौ सर्व्वार्थताया अपाय एकाग्रताया उपजनस्तयोरनुगतं चित्तं समाधीयते पूर्व्वापरीभूतसाध्यमानसमाधिविशेषः भवतीति" वा०विवरणम् ।

"ततः पुनः शान्तोदितौ तुल्यप्रत्ययौ चित्तस्यैकाग्रता परिणामः" सू० ।

"समाहितचित्तस्य पूर्व्वप्रत्ययः शान्तः उत्तरस्तत्सदृश उदितः समाधिचित्तमुभयोरनुगतं पुनस्तथैव आ समाधिभ्रेषादिति । स खल्वयं धर्म्मिणश्चित्तस्यैकाग्रता परिणामः" भा० ।

"पुनः समाधेः पूर्व्वापरीभूताया अवस्थायाः निष्पत्तौ सत्यां शान्तोदितावतीतवर्त्तमानौ तुल्यौ च तौ प्रत्ययौ चेति तुल्यप्रत्ययौ एकाग्रतायान्तु द्वयोः सादृश्यं समाहितचित्तस्येति समाधिनिष्पत्तिः दर्शिता । तथैवैकाग्र्यस्यावधिमाह आसमाधिभ्रेषात् । असमाधिभ्रंशादिति" । वा० विवरणम् ।

एकाग्र त्रि० एकमग्रं यस्य । एकताने एकावलम्बने ।

एकाङ्ग पु० एकं प्रधानम् सुन्दरत्वेनाङ्गमस्य । अङ्गमध्ये अतिसुन्दराङ्गे १बुधग्रहे त्रिका० । एकं सुन्दरमङ्गं यस्मात् । २चन्दने न० शब्दचि० । कर्म्मधा० । ३एकस्मिन्नङ्गे न० । "अप्येकाङ्गेऽप्यधोवस्तुमिच्छामि च सुकृतचिते" भा० अनु० ८२ अ० ४मस्तके मस्तके च । एकमङ्गमस्य । एकदेशता प्राप्तयोः ४दम्पत्योः क्रमेण पुं स्त्री० स्त्रियां ङीप् ।

एकाण्ड पु० एकमण्डं वृषणमस्य । अश्वभेदे अश्वशब्दे विवृतिः

एकात्मन् पु० कर्म्म० । १परमात्मनि । एक आत्मा स्वरूपम् स्वभावो वा यस्य । २एकस्वरूपे ३एकस्वभावे त्रि० स्त्रियां वा ङाप् । एकोऽसहाय आत्मा यस्य । ४असहायात्मनि त्रि० । "नार्थेन्यूनैर्नासवर्णैरेकात्मभिरसाधनैः" भा० व० ८२अ० । तस्य भावः ष्यञ् । ऐकात्म्य तद्भावे न० । "स्वशोधरैकात्म्यमानन्दमनुसन्ततम्" भाग० ४,१२,८ ।

"वर्णाश्रमोपयोगानां प्रायेणैकात्म्यहेतुना" भाग० ३,२१,२८

एकादशन् त्रि० एकाधिका दश नि० आत्। (एगार) १सङ्ख्यान्विते २तत्सङ्ख्यायाञ्च तत पूरणे डट् । एकादश तत्पूरणे यत्सङ्ख्यया एकादशसङ्ख्या पूर्य्यते तादृशसंख्यान्विते त्रि० स्त्रियां ङीप् । एकादशी सा च चन्द्रस्य सूर्य्यमण्डलप्रवेशनिर्गमक्रियायुक्तैकादशचन्द्रकलोपचयापचयक्रियारूपे तत्क्रियोपलक्षिते वा तिथिभेदे स्त्री । छटि सङ्ख्या पूर्व्वैकादपि क्वचित् डट् । एकादशम तदर्थे त्रि० । "मनुर्वै धर्मसावर्णिरेकादशम आत्मवान्" भाग० ८,१३,१२। स्त्रियां ङीप् । एकादश परिमाणमस्य संघस्य कन् । एकादशक तत्सङ्ख्यामिते गणे । "एकादशकञ्च गणस्तन्मात्रपञ्चकञ्चैव" "सात्त्विक एकादशकः प्रवर्त्तते वैकृतादहङ्कारात्" सा०का० स च गणस्तत्रैव दर्शितः "बुद्धीन्द्रियाणि चक्षुःश्रोत्रघ्राणरसनत्वगाख्यानि । वाक्पाणिपादपायूपस्थानि कर्म्मेन्द्रियाण्याहुः । उभयात्मकमत्र मनः" सां०का० । वा रुद्रगण । एकादशानामवयवं कन् । एकादशक तत्सङ्ख्यायाम् न० "रुद्रैकादशकेऽधिकम्" शब्द० ।

एकादशद्वार न० एकादश द्वाराणि छिद्राण्यस्य । शरीरे तस्य नवद्वारत्वप्रसिद्धावपि क्वचिदेकादशद्वारत्वं श्रूयते । सप्तचोर्ध्वगामि नाभिरन्ध्रितान्यच स्थाने त्रीणि शिरसोऽपि मस्तके ब्रह्मरन्ध्रमित्येकादशच्छिद्रवत्त्वात्तस्य तथात्वम् । नवद्वारव्यवहारस्तु नाभिशिरसोश्छिद्रस्य सूक्ष्मत्वात् "प्रधानेन व्यपदेशा भवन्तीति" न्यायात् । प्रधानच्छिद्राभिलापेन ।

एकादशाह पु० एकादशानामह्नां समाहार टच् समाहारे नाह्नादेशः अदन्तत्वात् पुंस्त्वम् । एकादशानामह्नां समाहारे । क्तौ तु एकादशाहे एकादशाह्नि एकादशाहनि रूपाणि । स साधनतयाऽस्त्यस्य अच् । एकादशाहसाध्ये यागभेदे "एकादशाहैरयजन् सदा चैवाङ्गि द्वादशाहैस्तथैव च" भा०अनु० १०२अ० । ब्राह्मणजातीनामेकादशाहकर्त्तव्ये २श्राद्धे च । तमधीष्टो भृतोभूतोभावीत्यर्थे ख । एकादशाहीन तत्कार्ये त्रि० ।

एकादशिन् त्रि० एकादश सङ्ख्या परिमाणमस्य डिनि । एकादशसङ्ख्यामितस्तोमादौ स्त्रियां ङीप् । "एतामेकादशिनीमपश्यत्" "स एकादशिन्येवा प्रजापतिः पुनरात्मानम्" "तस्मै क्षेमैकादशिन्या यजेत" शत०ब्रा० ३,९,१,४,५ । "यूपैकादशिनी स्यात्" ३,७,१,२२ । यद्यु पत्न्येकादशिनी स्यात् ३ ९,१,२२ ।

एकादशी त्रि०एकादशानां पूरणी उभयपक्षीयप्रतिपदादित

एकादश्यपूरणासौ तिथौ । अत हि हरिवासरत्वम् । एकां प्रतश्च तिथ्यन्तादिपर्यन्तमधुरत्वादानन्तरत्वादि वाक्यान् दर्शितं यथा "सर्वैकादशी निर्णीता । अत द्वादश्याम् तथाविधितात्येन निमन्त्रणत्वाद्यादीनां नियमतः एकानां व्रतत्वाविधानतिः । तानि च वाक्यानि संपन्नमात्रेण संक्षेपतोऽपि । नित्य तदा भारतपुर्व कर्तव्यमित्यपेत् । अवैष्णवविषये दोषश्रवणाभावोक्त- मात् । महापातकैर्विना च अविधिविहितमीत्यर्थम् । अत च नित्यमश्रयोऽन्यत्र नियमतावचनानि । नियमन्तु तदा- नौ नारदपुराणे "अष्टाभिवर्षी नित्य एकादो एकादोशीति" । तदाभावं तथा सम्पूर्णादर्थविधानात् एकादशी नरोपोष्या एकादशी । पुरा० । इति नाम दाभु यथ तत्रो नित्य एतक "द्वादशी च महोत्तमा वामनस्तु उक्तिं करिति । कात्यायनेऽपि "एको- न कादशी राजन् । वामनात् तदर्थविधिरिति यस्मिन् वर्णिता पर्यने तथैव दर्शितं "एकादश्यामेव नराधि- दृष्टिकेतिरिति" नित्य नादि 'एकादश्यां न भुञ्जीत प- दादिषदपि वामन इति । अवश्ये दोषपाठ समप्रकार- स्य करोति हि यो तुष एव प्रत्यक्षगौरवम् । न नरो वर्षं नाति दौरत्ममनावश्यम् । एकादश्यां तथैव यो भुङ्क्ते पूर्वेण । मतिमान् न भुङ्क्ते तु किं तस्य नादि निरूपणम् । नित्य विधानतोऽत्र सर्वमात्रे धर्मीनाथ । एकादशीवानस्य निष्कृति नानि नोऽस्ति । नदाचनाम प्रतिज्ञ च । मार्गेण नरके व्रजेत् । एकादशीमनाम्न विशदि नर व्रजतीति' नारदीये "नानानि वानि निष्कृतानि महापापान्यपि च । अवधानिम निवन्ति न प्रभो हरिवासरे । तानि नानान्यपानि अन्नाश्रो हरिवा- सरे इति कात्ये नाश्रयत्नं निशापा चैव नाशना प्रत्यक्षा तथा । एकादश्यां तु यो भुङ्क्ते एकादोशमधोर- गीति" अवश्य एकादशी दोष उक्तो विष्णुरक्षे । "परिष्कार्य अर्थं एकादशीकादशीति नरः । न तस्य- मने तस्य नतिः नारकीयी भवेदिति" अन्यायोऽन्या दर्शिता विष्णुरक्षे तत्कालमर्थोऽनर्थो च गहन तिथि । अन्ये नन्ने चैव न भवेत् उपस्थितमिति निषेध पृथापनस्य वैष्णवेषु यत्र नारायण "न द्वादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपीति व्याख्येयमिति एकोनमेकादशी दश्यन् पक्षयोरुभयोरपीति" पूर्वं द्रष्टव्येऽपि पक्षयोः शरत्यानि पूर्वोक्तो नराणाम् । । न

भक्तोर्भ न भक्तोम यंत्रादे हरिवासरे शौनकाय च नारदपुराणे "पक्षे पक्षे च कर्तव्यमेकादश्यामुपोषण- मिति नारदीयेऽपि "नित्य भक्तिसमायुक्तैर्नरैर्विष्णुपरा- यणैः । पक्षे पक्षे च कर्तव्यमेकादश्यामुपोषणमिति अतेव नित्यस्यादिभिर्वैष्णवत्वेन नित्यत्वं सिद्धम् । कात्यायन च वायुप्रभृतिभ्यः एकादशी महत्व विष्णु- रक्षे 'एकादश्यामुपवास्यं पुण्यं सनातनम्' । एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपीति । कूर्मपुराणे- ऽपि "एकादश्यामुपवासं नित्यं सर्वविधानतः । एवं एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपीति वामनम् संक्षेप- एकादशीवासरविधानम् विष्णु वदाम्यहम् । ...नि सर्वाणि च ये नित्य न सर्वदित्याभि । एकादश्यां न भुञ्जीत च पक्षयोरुभयोरपीति' कात्यायने एकोनोऽयवान् भोगम् इति नाम माहेश्वरम् । एकादश्यामुपवसेत् पक्षे पक्षेरपीति नारदीयेऽपि "एकादश्यां दिवारा- त्रयमत्र न भिद्यते । सर्वलोकेषु देवेश एकादशोपवास- नित्यं । शुक्लपक्षे च वा परोपरो व्रतमितीति" । तदेव गृहस्थस्य कामना दृश्यम् । गृहं समावर्तित- स्नानादि नादि परिहार्य पूर्वकाण्ड इत्या तत्र तत्र न वैष्णोपेक्षितस्यावसरमेव द्वैतवाद्येतादि विशेषविधि नष्टेऽपि नाम दोष नादितापिश प्रायश्चित्तेन दैत्यो- पवासे । यथा हि । नादितो गृह्णो यस्मिन् अतो नित्य नादितो विहितम् । "नादिर मोक्षमस्य पूर्व कृतीतिति वाक्येन अतो कामनेनाभिधाः नादितो- नित्य । तत्र यथा प्रत्यवायवचनात्केवलानि नादित्य द्वैतपद्मिनी महसानि निवित्वापदृतापदुवाच द्वैतवं किं न वाच ? । तदु निवर्तोऽन्यथा नित्य नीति- मत्वे वाच्यमु इतरत्र । अवतारस्तु नित्योऽपि हर नार्थं एव तथा नादिरतस्तु आम्नाय नैमित्तिकानामपरिनिष्ठितम् । अतु एव दैवत नदीनां तु देवता प्रयत्न इत्यपि । एवमादिर मनावश्यम् तु एवकालमोप- भावात् । यथा च तावत् "एवम् प्रायश्चितं यदीय- प्रकरणविधि (?) । तत्र विष्णुदर्शनस्य पुण्यकाल तु एवमनिदधत् । यदि प्रमादोपवस नास्तो तदा नो दैविक सर्वं निषेधादि नामोक्षम् । न वानिषेधेन मनवे तत्र नावैत प्रयत्नम् । तत्र च नित्यकाम्ये नानादोषादनस्ते । नासाभिर्वनिषेधेन कृतेऽपि नित्यत्वमनयं पाकम् । "वानिषेधे यत्र नाह वर्जयन्

इति च काम्यत्वावगमकम् । तस्य च क्रत्वर्थत्वाभावेन केवलपुरुषार्थतैव । अतोऽग्निहोत्रे नित्यत्वं काम्यत्वं चेति द्वैरूप्यमस्ति । तत्र शब्दान्तराभ्यासादिकर्मभेदहेत्वभावेनैकस्यैव कर्मण सत प्रयोगभेदोऽवगन्तव्य । प्रयोगभेदश्च यावज्जीवाधिकरणे निर्णीत । तस्य चाधिकरणस्य संग्राहकावेतौ श्लोकौ भवत ।"यावज्जीवं जुहोतीति धर्म कर्मणि पुंसि वा । काल पुरुषधर्मोऽत काम्य एक प्रयुज्यताम् । न वक्तो जीवन तेन निमित्तप्रविभागत । काम्य प्रयोगभिन्न स्याद्यावज्जीवप्रयोगत "इति। अयमर्थ "अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम"इति । काम्याग्निहोत्रं श्रूयते तथा वाक्यान्तरं पठ्यते "यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीति तत्र संशय । किं यावज्जीवमित्यनेनाधिकारान्तरं नोद्यते किं वा काम्याग्निहोत्रे गुणविधिरिति । यदर्थमर्थान्तरचिन्ता किं यावज्जीवमित्यस्यार्थः कर्मधर्म उत पुरुषधर्म इति । यावज्जीवशब्देन पुरुषायुषपरिमित कालोऽभिधीयते । काम्येन चाग्निहोत्रेण कालविशेष आकाङ्क्षित । तस्य च कालस्यानेन समर्पणादयं कर्मधर्म । तस्मात् गुणविधि । तथा चाग्निहोत्रस्य काम्यप्रयोग एक एव न त्वन्यो नित्यप्रयोग इति प्राप्ते, ब्रूम यावज्जीवशब्दो न कालस्य वाचक । किन्तु लक्षक । वाच्यार्थस्तु प्राणधारणं तच्च न कर्मधर्मत्वेन विधातुं शक्य पुरुषधर्मत्वादिति जीवधातु प्राणधारणमभिधत्ते न तु कालम् । प्राणधारणं च पुरुषधर्मः कालस्य तदसम्भवात् । तेन स्वर्गकामनेव जीवनमपि किञ्चिन्निमित्तम् । तस्मादधिकारान्तरनोदना । तथा सति जीवननिमित्तो नित्यप्रयोग कामनिमित्तः कादाचित्कप्रयोगश्च परस्परं भिद्येते इति सिद्धान्तः । अनेनाग्निहोत्रन्यायेन प्रकृतस्याप्युपवासस्य निमित्तभेदेन नित्यप्रयोगः काम्यप्रयोगश्चास्तु । नन्वेकस्य कर्मणः कालभेदेन कर्तृभेदेन वा विना द्वौ प्रयोगौ न सम्भवतः । न चात्र कालभेद सम्भवति नित्यकाम्योपवासयोरेकादश्यामेव विधानात् । नाप्यत्र कर्तृभेदोऽस्ति । यद्यपि काम्यं परित्यज्य केवलं नित्यमनुष्ठातुं शक्य तथापि काम्यमनुतिष्ठासुना नित्यस्य परित्यक्तुमशक्यत्वात् । अत कालैक्यात् कर्त्रैक्याच्च नित्यकाम्यरूपौ द्वौ प्रयोगौ न घटेते । नायं दोष, विविदिषाधिकरणन्यायेन सकृदेवानुष्ठितः प्रयोगद्वयसिद्धे । तस्य चाधिकरणस्य संग्राहकावेतौ श्लोकौ भवत "विद्यार्थमाश्रमार्थं च द्विःप्रयोगोऽथ वा सकृत् । प्रयोजनविभेदेन प्रयोगोऽपि विभिद्यते । श्राद्धभुक्ता यथा तृप्तिर्विद्यार्थेनाश्रमस्तथा । अनित्यनित्यसंयोग उक्तिभ्यां साधितो मत " इति । अयमर्थ "तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसा नाशकेनेति" श्रुतिवाक्येन यज्ञादय आत्मविद्योदयाय विहिता तच्चाश्रमधर्मत्वन्तु यज्ञादीनां सर्वश्रुतिस्मृतिषु प्रसिद्धम् । तत्र संशयः किं यज्ञादीनां द्विःप्रयोग ? उत सकृदिति ? । तत्र प्रयोजनभेदात् प्रयोगभेद इति पूर्वपक्ष । निमन्त्रितेन ब्राह्मणेन क्रियमाणभोजनेन यथा अन्यकर्तृकश्राद्धनिष्पत्ति स्वतृप्तिश्च न च द्विर्भुज्यते । तद्वद्ब्रह्मविद्यार्थमनुष्ठितेन कर्मणा प्रयोजनद्वयं सिध्यति । न च नित्यानित्यसंयोगविरोध आदरवाक्यद्वयेन तदुपपत्ते । तच्च पूर्वमुपपादितं तस्मात् सकृदेव प्रयोग इति । एवमत्रापि सकृदेवोपवासं कुर्वत काम्यप्रयोगो नित्यप्रयोगश्चेत्युभयं सिध्यति । ननु सकृदनुष्ठानेनानेकार्थसिद्धिर्द्विधा भवति तन्त्रेण वा प्रसङ्गेन वा । तद्यथा दर्शपूर्णमासयो षण्णां प्रधानयागानां मध्ये त्रयाणां सकृत् सकृदनुष्ठितेन प्रयाजाद्यङ्गेनोपकार सिध्यति । तदिदं तन्त्रम् । पश्वर्थमनुष्ठितेन प्रयाजादिना पशुतन्त्रमध्यपातिन पशुपुरोडाशस्याप्युपकार सिध्यति सोऽयं प्रसङ्गः । एवं सति प्रकृतेऽपि तन्त्रप्रसङ्गयोः कतरस्योपादानमिति चेत् । प्रसङ्गस्येति ब्रूमः । काम्यप्रयोगेणैव नित्यप्रयोगस्यापि सिद्धत्वात् तथा च स्मरति । "काम्येऽपि नित्यसिद्धि स्यात् प्रसङ्गेनोभयात्मक इति" तदेवमेकादश्युपवासस्य नित्यत्वकाम्यत्वलक्षणद्वैरूप्ये विरोधाभावात् द्वैरूप्यमभ्युपेयमिति स्थितम् ।

अत्रोपवासाङ्गविधिनिर्णयस्य वेधाधीनत्वात् प्रथमं दशमीवेधो निरूप्यते । स च वेधस्त्रिविध अरुणोदयवेध सूर्योदयवेध पश्चादयमाणोवेधश्चेति । तत्रारुणोदयवेधो भविष्यत्पुराणे दर्शित ।"अरुणोदयकाले तु दशमी यदि दृश्यते । सा विद्धैकादशी तत्र पापमूलमुपोषणमिति" । "अरुणोदयवेलायां दशमी गन्धो भवेद्यदि । दुष्टं तत्तु प्रयत्नेन वर्जनीय नराधिप ।" । गारुडपुराणेऽपि "दशमीवेधसंयुक्तो यदि स्यादरुणोदय । नैवोपोष्यं वैष्णवेन तद्दिनैकादशीव्रतमिति" । अरुणोदयस्य प्रमाणं स्कान्दनारदाभ्यामुक्तम् । "उदयात् प्राक्चतस्रस्तु नाडिका अरुणोदय" इति । तस्मिन्नरुणोदये वेधा बहुविधा । ते च प्रश्नोत्तराभ्यां ब्रह्मवैवर्ते दर्शिताः । "कीदृशस्तु भवे-

एकादेशतूरकाले निषौ । मत हि हरिमेवज्ञातम् । चक्षौ अश्च नियमादिवर्षनवतूमकाव मधनादि बावया दर्शि यथा "बवेकादशी निर्षीती । तत्र बादशायवावविनिताशेषु नियमस्तरामवादीनां नियमता बतानां सत्यादिमन्नविधिः । बानि च बावकानि संपद्यमाने संबद्धोबानि । 'नित्य सदा बादशानुर्म बद्रविवर्जितेषु । बवैवाधिक्ये दोषबुद्धिश्रावणीयात् । बवाहतेषीक्षिका च हरिबाधिकि बोर्धिवम् । बम च नियमस्तरोमवौ नियमनासवानि । नियमस्य बदा चूको बादशाप्रताचे "बचोर्म बादशी नित्य बवौ बबोरपीति । बतावद् बज्ञा बबतुनार्यविवाबाम् "एकादशी बवोर्मीबा बवबोः पुत्रस्य ।"इति बाम दानुभावद् बबो नित्य एतद्ध 'बादशी न बवोद्भवा बावताद् इदनि बिरिति । बाम्बे बादशावेऽपि "बबोब बादशी राजन् बावदाह् इत्तिविर्धिरिति बर्जित बतिषेवा बबोन दर्शिता "एकादशामपदैव बराधिद्विविषिरिति" नित्य बानि 'एकादश्यां न भुञ्जीत बदाचिदपि बानव' इति । बबरवे दोषवाव बबतुष्यारः श्च बदोति हि बो बूद एव एकादशीवषम् । व बदो बर्ते बानि रौरवबबबावम् । एकादश्यां इविर्षे । बो भुङ्क्ते पूर्वेषम् । बविबार्व च भुङ्क्ते ह वि बर्व बानि वितृबवम् । नित्य निबादशोबा बर्वबावे बर्वीनिति । एकादशावबावव निषर्वव बानि मोहिता । बदाबाबाद इनिष्बोड पाबैव बर्ते भवेत् । एकादशावबल्ल निश्विबा बव बबानौति' बादहीवे "बाबानि बानि विष्ट बानि बह्यहत्यादिकानि च । बबबानि विबन्धि च प्राप्ते हरिवासरे । बानि बावान्यबानि भग्राबो हरिवा बरे इति बान्बे बावबा निवबा बैव बावबा इवद: बबा । एकादश्यां तु बो भुङ्क्ते पक्षयोरुभयोरपीति" बबरव एतवबाबे दोव बबो नित्युदकबे । "हरिवत्र धर्म बबवेकादशादिवं बरः । व बबाबती बब बदि बाबीबबी बोदिति बबाबनोदया दर्शिता नित्युदकबे बबाबबदाबावोदर्थे" च बहुविनी । बबवे बबवे चैव न भवेद् बादशीब्रतमिति निषाद बुबाबबबह वै निदाबबु बब बाबावबः य बादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपीति बाद्गीवे "बबोर्म बादशी बवब बबबोरबबोरपीति बूर्वहराबेऽपि "बबबीव इदानि बूबोवूबी बदाबवे ।। न

बबोर्म न बबोत बंप्राप्ते हरिवासरे भोजनाय च बवूबारा "बबे बबे च बर्वबबेकादशावीरबविधि नारदोऽपि "नित्य बविबबादुबर्तिबिबस्त बर्ते । बबे बबे च बब बबेकादश्य इतोबबति बोत नियमप्रादिबिबर्तिवनबाव नियमं विदुः । बाबबब च बाद्ध्यादिवबबावबब्बी बहुव नित्य एतबे बबीबोविबु बाबुब्ब इवाद् बबदशबवं । एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपीति । बूबरबेऽपि "बबोबोदिबुबाबुब्ब' नित्यं बबविबादव । एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपीति बाबाबन बंध एकादशोपवासविधानम् नित्य बदावब । बैबर्थ बबदि च न बुधि बा बबादिबबि । एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपीति" बाबूदराबे बदोबहिबाबाद् भोगाद् बधि बाबबाइबैवाद् । एकादशाबावरेद् बबबे बबबौरपीति बारदोऽपि "एकादशोपवं विदिव बावबाव च बिबते । बर्वबोकबेदा बेबा एकादशाबबविर्ति । बदेवं बबबबबाद् बाबाब हितम् । बह बावबर्जितबबबदि बाबे बबिबाबे, बबबाव बा बब बह च बवोदिबबबबबबाबबो । ईबबाबीबबरे निबाबबदर्बबोबबिरोब बाव दोव बार्द्रताबिरद् बबाबबैव ईबबोबबबे । बबा हि । बादिरो बूबो बबोबि बबो निबा बादिरो निविश' । "बादिरं बोर्बबाव बूर्व बुभीति बबिब च बबी बाबबबोबबिब बादिरोबिबब । बब बबा बबावबवरबाबादेवबाबि बादिरब ईबबबबीबबं बबबाबि हिबिबबाबबबबबबबबबब ईबर्ब बिं च बाब ? । बबु निबबीबबाबं निबा बौबिद बबबं बावबबू इबवाब । बबाबबू निबोऽपि इव बार्व एव बब बादिरबब बाबबबा बीबबबबाबबोबाद, बबबू । बबू एव बैबब बबोबबं ह ईबबे बबाव इबबबोब । बबबादिब बबाबबबब ह बबबबबबोब बबबाद् । बबा च बबबू इबबब बबबबे बबबि बबबबबिबि (बै) । बबा बैबबबबबबबवानुवबब ह बबबबिवबबू । बबि बुबाबोबब बबबी बबबोब बैबिबः बबबि निबोबाबिबबाबीबबू । न बबिबोब बबवं बब बबबैब बबबबाद् । बब च निबबाबबबे बाबबबावबबबबबबबबबबबबबबबबबिब बबबीबि निबाबबबबवं बाबबू । "बबिबोबं बबबाद बबबिब

न्नादृकादशी संकीर्णेत्युच्यते । ता एताः संपूर्णादयश्च तस्योऽपि त्याज्याः । तथा च गोभिलः "अरुणोदयवेलायां यदि दृश्येत दशमी । संपूर्णैकादशी तान्तु मोहिन्यै दत्तवान् प्रभुरिति" । गारुडपुराणे "उदयात् प्राक् त्रिघटिकाव्यापिन्येकादशी यदि । संदिग्धैकादशी नाम वर्ज्येयं धर्मकाङ्क्षिभिः । उदयात्प्राग्यदा पूर्वेन व्यापिन्येकादशी यदा । संयुक्तैकादशी नाम वर्जयेद्धर्मसंक्षये । आदित्योदयवेलाया आरभ्य षष्टिनाडिका । संकीर्णैकादशी नाम त्याज्या धर्मफलेप्सुभिः" । पुत्रपौत्रसमृद्ध्यर्थन्द्वादश्यामुपवासयेत् । तत्र क्रतुगतं पुण्यं त्रयोदश्यां तु पारणमिति" । यद्यपि पूर्वं त्र वेधवाक्ये "सार्द्धं तु घटिकात्रयम्" इत्युक्तम् अत्र तु सन्दिग्धैकादशीवाक्ये त्रिघटिकेत्युक्तं तथापि नैतावता वैषम्येण विरोधः शङ्कनीयः शास्त्रद्वयस्यापि दशमीवेधत्यागपरत्वात् । तदेवं सामान्यविशेषाभ्यां प्रतिषिद्धत्वादरुणोदयविद्धैकादशी वैष्णवेन परित्याज्या । यस्तु योगसमाधौ सक्तस्तस्य योगसत्त्वं त्याज्यत्वमर्थात्सिद्धम् । अरुणोदयवेधोऽपि यदा त्यज्यते तदा किमु वक्तव्यं सूर्योदयवेध इति । यच्च नन्दनेन कथमप्रोक्तं पूर्व्वमेवोदाहृतम् । या तु चतुर्विधवेधरहिता शुद्धैकादशी सा द्विविधा । आधिक्येन युक्ता तद्रहिता चेति । आधिक्यञ्च त्रिविधम् एकादश्याधिक्यं द्वादश्याधिक्यमुभयाधिक्यं चेति । त्रिष्वप्येतेषु पक्षेषु अरुणोदयमारभ्य प्रवृत्तां शुद्धामप्येकादशीं परित्यज्य परेद्युरुपवासः कर्त्तव्यः । तत्रैकादश्याधिक्ये नारदः "संपूर्णैकादशी यत्र द्वादश्यां वृद्धिगामिनी । द्वादश्यां लङ्घनं कार्य्यं त्रयोदश्यां तु पारणमिति" । स्मृत्यन्तरेऽपि "एकादशी यदा पूर्णा परतः पुनरेव सा । पुण्यं क्रतुशतस्योक्तं त्रयोदश्यां तु पारणमिति" विष्णुरहस्येऽपि "एकादशीकलामात्रा येन द्वादश्युपोषिता । तस्य क्रतुशतं प्रोक्तं त्रयोदश्यान्तु पारणमिति" द्वादश्याधिक्ये व्यास आह "एकादशी यदा लुप्ता परतो द्वादशी भवेत् । उपोष्या द्वादशी तत्र यदीच्छेत् परमां गतिम्" उभयाधिक्ये गुरुराह "संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा । तत्रोपोष्या द्वितीया तु परतो द्वादशी यदीति" नारदोऽपि "संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा । सर्व्वैरेवोत्तरा कार्य्या परतो द्वादशी यदीति" स्मृत्यन्तरेऽपि "एकादशी यदा पूर्णा परतो द्वादशी यदि । एकादशीं परित्यज्य द्वादशीं समुपोषयेदिति" । उभयाधिक्यरहिताया न कोऽपि सन्देहोऽस्ति । इति वैष्णवदीक्षायुक्तानामेकादशी निर्णीता ।

अथ श्रौतस्मार्त्तपर्यवसितानां पञ्चरात्रादिदीक्षारहितानाम् एकादशी निर्णीयते । अरुणोदयवेधस्य वैष्णवविषयत्वे व्यवस्थिते सत्युदयवेधः स्मार्त्तानुष्ठानविषयत्वेन परिशिष्यते । अतएव स्मर्यते "अतिवेधा महावेधा ये वेधास्तिथिषु स्मृताः । सर्व्वेऽप्यवेधा विज्ञेया वेधः सूर्योदये मत" इति । एवञ्च सति सूर्योदयवेधमपेक्ष्यैकादशी द्विधा भिद्यते शुद्धा विद्धा चेति । तत्र शुद्धायाः पूर्व्ववच्चत्वारो भेदा भवन्ति एकादश्याधिक्यं द्वादश्याधिक्यमुभयाधिक्यमनुभयाधिक्यं चेति । एवं विद्धायामपि चत्वारो भेदा उन्नेयाः । शुद्धायामेकादश्याधिक्ये द्वयोस्तिथ्योरुपवासयोग्यतामाह ऋष्यशृङ्गः "संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा । लुप्यते द्वादशी तस्मिन् उपवासः कथम्भवेत् ? । उपोष्ये द्वे तिथी तत्र विष्णुप्रीणनतत्परैरिति" । उभयोरधिकारिभेदेन व्यवस्था स्कन्दपुराणे दर्शिता "प्रथमेऽहनि संपूर्णा व्याप्याहोरात्रसंयुता । द्वादश्यां च तथा तात ! दृश्यते पुनरेव च । पूर्व्वा कार्य्या गृहस्थैस्तु यतिभिश्चोत्तरा तिथिरिति" एतच्च परेद्युर्द्वादश्यभावविषयम् तथा च स्मृत्यन्तरे । "पुनः प्रभातसमये घटिकैका यदा भवेत् । अत्रोपवासो विहितस्तृतीयाश्रमवासिनाम् । विधवायाश्च तत्रैव परतो द्वादशी न चेदिति" । गारुडपुराणेऽपि "पुनः प्रभातसमये घटिकैका यदा भवेत् । अत्रोपवासो विहितो वनस्थस्य यतेस्तथा । विधवायाश्च तत्रैव परतो द्वादशी न चेदिति" । पुराणान्तरे "एकादशी यदा पूर्णा परतः पुनरेव सा । पुण्यं क्रतुशतस्योक्तं त्रयोदश्यान्तु पारणमिति" एवमेकादश्याधिक्यपक्षे गृहस्थस्योपवासाऽभिहिता । द्वादश्याधिक्ये पूर्वेद्युरुपवासमाह नारदः "न चेदेकादशी विष्णौ द्वादशी परतः स्थिता । उपोष्यैकादशी तत्र यदीच्छेत् परमं पदमिति" । स्कन्दपुराणेऽपि "शुद्धा यदा समा न्यूना समन्यूनाऽधिकोत्तरा । एकादश्यामुपवसेत् शुद्धां वैष्णवीमपीति" दशमीवेधरहिता शुद्धैकादशी यदा परेद्युरुदयात्पूर्वं नास्ति किन्तूदये समा ततोऽन्यूना वा द्वयोरपीत्यर्थः । एवञ्च सति प्रकृते द्वादश्याधिक्येऽपि एकादशी समन्यूनयोरन्यतरत्वात् प्रथमैवोपोष्येत्युक्तं भवति । उभयाधिक्ये परेद्युरुपवासो गारुडपुराणे दर्शितः "संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरे-

पूर्णा परतो द्वादशी भवेत् । उपोष्या द्वादशी तत्र तिथिवृद्धिः प्रशस्यत इति" गारुडपुराणे "पूर्णा भवेद् यदा नन्दा भद्रा वा विवर्द्धते । तदोपोष्या तु भद्रा स्यात् तिथिवृद्धिप्रशस्तित इति" । एतान्यपि वचनानि वैष्णवविषयाणि । दिनत्रयविषयाणि कानिचिद्वचनान्युपलभ्यन्ते । यदाह नारदः "यदि दैवात् तु संस्पृश्येदेकादश्यां तिथित्रयम् । तत्र क्रतुशतं पुण्यं द्वादशीपारणे भवेदिति" कूर्मपुराणेऽपि "द्वादश्येकादशी यत्र तत्र सन्निहितो हरिः । तामेवोपवसेत् काममकामो विष्णुतत्परः" इति आद्यान्तयोर्दशमीद्वादश्यौ मध्ये एकादशीत्येतद्दिनत्रयं यदाप्नोति तदा परतो द्वादश्या वृद्धिरवृद्धिर्वेत्युभयं सम्भवति । तत्र यदा वृद्धिस्तदा यथोक्तं दिनत्रयमुपोष्यम् । तदुक्तं पुराणान्तरे "दिनत्रयस्पृते । देवि सोपोष्या दशमी युता । सैवोपोष्या सदा पुण्या पारयेत् त्रयोदशीति" द्वादशीवृद्धौ "एकादशी यदा लुप्ता" इत्यनेन व्यासवचनेन परेद्युरुपवास इति पूर्व्वमेव निर्णीतं यदा त्वाद्यन्तयोरेकादशीत्रयोदश्योर्मध्ये द्वादशीत्येतादृशं दिनत्रयं तदा नारदेन स्मर्य्यते "एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी । तत्र क्रतुशतं पुण्यं त्रयोदश्यां तु पारणम्" । "एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी । त्रिस्पृशा नाम सा प्रोक्ता ब्रह्महत्यां व्यपोहतीति" । तदेतद्वैष्णवविषयं यतिविषयं वा द्रष्टव्यम् । गृहस्थे तु तन्निषिद्धम् तथा च कूर्मपुराणे "एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी । उपवासं न कुर्वीत पुत्रपौत्रसमन्वितः" इति पद्मपुराणे "एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी । त्र्यहस्पृग्यदहोरात्रं नोपोष्यं तत् सुतार्थिभिरिति" यत्तु ऋष्यशृङ्गेणोक्तम् । "अविद्धानि निषिद्धैश्च न लभ्यन्ते दिनानि तु । मुहूर्त्तैः पञ्चभिर्विद्धा ग्राह्यैवैकादशी तिथिः । तदूर्द्ध्वं विद्धान्यन्यानि दिनान्युपवसेद्बुधः । पूर्व्वविद्धा न कर्त्तव्या षष्ठ्येकादश्यथाष्टमी । एकादशीं तु कुर्वीत क्षीयते द्वादशी यदीति" अत्र निषेधो यतिविषयः, विधिर्गृहस्थविषयः शेषवाक्यस्य वैयर्थ्यशङ्का मा भूदिति पञ्चभिर्मुहूर्त्तैरित्युक्तम् । तदेवं नानाविधवचनस्य व्यवस्थापनप्रकारो बहुत्वादिह । अनया व्युत्पत्त्या मन्दबुद्धिरपि व्यवस्थापयितुं शक्नोत्येव । इत्युपवासतिथिर्निरूपिता ।

अथाधिकारी निरूप्यते तत्र नारदः "अष्टाब्दादधिको मर्त्त्यो ह्यपूर्णाशीतिहायनः । भुङ्क्ते यो मानवो मोहादेकादश्यां स पापकृदिति" कात्यायनोऽपि "अष्टवर्षाधिको मर्त्त्यो ह्यशीतिर्न्यूनवत्सरः । एकादश्यामुपवसेत् पक्षयोरुभयोरपीति" । गृहस्थस्य तु शुक्लैकादश्यामेव नित्योपवासः यथा कूर्मपुराणे "एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि । वानप्रस्थो यतिश्चैव शुक्लामेव सदा गृहीति" भविष्योत्तरेऽपि "एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि । ब्रह्मचारी च नारी च शुक्लामेव सदा गृहीति" नारी विधवा तस्या एव यतिधर्म्मत्वात् । पतिमत्यास्तूपवासं निषेधति विष्णुः "पत्यौ जीवति या नारी उपोष्य व्रतमाचरेत् । आयुष्यं हरते भर्त्तुर्नरकं चैव गच्छतीति" मनुः "नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषणमिति" मार्कण्डेयपुराणे "नारी खल्वननुज्ञाता भर्त्त्रा पित्रा सुतेन वा । निष्फलन्तु भवेत् तस्या यत् करोति व्रतादिकमिति" आदिशब्दादुपस्कालङ्कारगन्धधूपाञ्जनानामुपसंग्रहः मनुः "पुष्पालङ्कारवस्त्राणि गन्धधूपानुलेपनमिति" पत्युरनुमत्या व्रतादिष्वधिकारिणी भवति तदाह कात्यायनः । "भार्य्या पत्युर्मतेनैव व्रतादीनाचरेत् सदेति" शुक्लामेवेत्येवकारः कृष्णैकादश्युपवासनिषेधपरः । तथा च कूर्मपुराणे "सङ्क्रान्त्यां कृष्णपक्षे च रविशुक्रदिने तथा । एकादश्यां न कुर्वीत उपवासञ्च पारणमिति" गौतमोऽपि "आदित्येऽहनि संक्रान्त्यामसिते द्वादशीषु च । व्यतीपाते कृते श्राद्धे पुत्री नोपवसेद्गृहीति" । अत्र पुत्रीति विशेषणं पुत्रवतो दोषविशेषप्रतिपादनार्थम् तथा च पद्मपुराणे "संक्रान्त्यामुपवासेन पारणे न युधिष्ठिर । एकादश्यां च कृष्णायां ज्येष्ठपुत्रो विनश्यति" नारदीयेऽपि "इन्दुक्षयेऽर्कसंक्रान्त्यामेकादश्यां सितेतरे । उपवासं न कुर्वीत यदीच्छेत् सन्ततिं ध्रुवामिति" । अत्र संक्रान्त्यादिषूपवासस्य निषेधः संक्रान्त्यादिनिमित्तकस्य । तथा च कात्यायनः "एकादशीषु कृष्णासु रविसंक्रमणे तथा । चन्द्रसूर्य्योपरागे च न कुर्य्यात् पुत्रवान् गृही । तत्प्रयुक्तोपवासस्य निषेधोऽयमुदाहृतः । निमित्तान्तरयुक्तस्य न विधिर्न निषेधनमिति" जैमिनिरपि "तन्निमित्तोपवासस्य निषेधोऽयमुदाहृतः । नानुषङ्गकृतो ह्यत्र यतो नित्यमुपोषणमिति" । अयमर्थः एकादश्युपवासस्य नित्यत्वात् संक्रान्त्याद्युपवासस्य च काम्यत्वात् काम्योपवासनिषेधे सति न नित्योपवासनिषेधः सिध्यतीति । संक्रान्त्यादिनिमित्तश्चोपवासः स्मृत्यन्तरोक्तः । "अमावास्या द्वादशी च संक्रान्तिश्च विशेषतः । एताः प्रशस्तास्तिथ-

न वा । यत्रोभयोर्मध्ये द्वा पूर्णा परतो द्वादशी भवेदिति परादशप्राप्तेऽपि । 'एकादशी विद्धा न भवेत् द्वादशी परतः स्थिता । उपोष्या द्वादशी तत्र यदि चेत् परतः पदीयते' इत्यत्रापि दशमीविद्धैकादशी यत्र तत्रापि द्वादश्यां वा । तत्रापि न मनोरथ्या वाजपेयादि लभते । अत्रापि परां कुर्यात् पूर्वां नोपवसेत् । पूर्वोपोषितः परमां पद्यते निर्वर्त्य भवतीति' वाक्यस्याविरुद्ध द्वितीयावाक्योऽपि निर्वाहो दर्शितः । अनुपवासिनां तु नास्ति सम्बन्धः । इति पूर्वस्यां समारोपितायामर्थस्य । अथ विद्धायां समारोपितायां पारणायां । एकादशीव्रतस्य पूर्वं परपूर्वविद्धाया एकादश्या: पूज्यता । तत्राह गोभिल: 'एकादशी विद्धा चेच्छुद्धेतरा अपि वेदविद:' । तत्रापि यति: कुर्यात् पूर्वोपवासमित्यपीति सर्वेषामेव गृहाश्रमे प्रतिपादितं निति बहुतीर्थम् वाचस्पत्येन विद्धापि तद्दिने अनुपवासिना दिवारात्रिसमाप्तावात् । पूर्वत्वाभिमते परैव उपवास: । तत्राह व्यास: 'एकादशी यदा पूर्णा परतो द्वादशी भवेत् । उपोष्या द्वादशी तत्र यदीच्छेत् परमां गतिमिति' पूर्णा यादी दशम्याविद्धत्वात् परतो वृद्धत्वाच्च परं भवेदिति यावत् । अत्रापि विद्धापि परैव उपवास: । तत्र वशिष्ठवचने "एकादशी दिवा पूर्णा पारणार्थं विवर्धते । तत्रापि वर्जयेत् पूर्वां पूर्वोदिते उपवासे । एकादशीवत् तत्रापि द्वादश्यां तु नैवास्ति सन्देह: पोषण यायात् । न च विद्धायामपि यद्यपि इति यावत् पोषणदायाचे विद्धाया उपवासविधानात् । तथा च विष्णु-रहस्ये एकादशी भवेत् कापिबद्धया पूर्णिमा तिथि । हरिवंशे भविष्ये च समन्वितो विद्धात्रयेति । इति विद्धायां द्वादश्यामपि । अत्र गृहस्थविशेषेण निर्णीतमेव । एवमेकादश्युपवासनियमोऽपि दशमी वेधस्य त्याग: । प्र-योत्तरायां पूर्वाह्ण । एकादशीमात्रस्य अपि विद्धायाः प्र-स्तुता । द्वादशीमात्रस्य पूर्वाह्णे पारणा कर्तव्या पूर्वाह्णे इति । ज्ञानी परेष्टिरिति यत्ने वाचार्यैः अवतिष्ठते वासरे उ-पवासानि विधानानि विशेषाणि सन्ति शास्त्रविरो-धेन अवगन्तव्यानि । अत्र मतान्तरमपरं दर्शयता सम्प्रदाये प्रतिसम्बन्धम् सर्वं व्यवहारेणा स्थे । संपूर्णा इति-विद्धायां परित्यक्तव्येति इति स्मृतिषु च संकीर्णं प्रभावैरपि वचनैः स्मर्यते "सम्पूर्णा ह्येकादशी त्याज्या । अपूर्वा सम्पूर्णा । च पूर्वविद्धा वैष्णवैः सर्वैरपोषिता विशेषतः । अनियत्याचे-

इति वचनैरेकादश्यां शुद्धायामपि पूर्वविद्धायामपि । एकादशी तु सम्पूर्णा विद्धा इत्यादिना परित्याज्येति" । पोष-पूर्वपरत्ववचनोपवासनियमेन अपवादमुक्तवत्वा-मृत् । इत्येतेन विद्धापि तु पूर्णापि तिथिस्तत्र स-माप्यते । पर्वनिर्णयोपवासादेव प्रवृत्तेरपि व्रत-विषयव्यवस्थादेवेति । तथा वशिष्ठवचने "यत्र पूर्वोपवासे तु दशमी यदि दृश्यते । तत्र परतः पूर्णा सम्पूर्णापि निषिध्यते इति वचनं "परस्योपवासादा विद्धा मत्स्यपुराणेऽपि । तथा स्कन्दे यदि तत्र महानवमी उप-वासे ऽपि इति एकादशीव्रते अपि अधिकं तत्र पूर्वविद्धायां एकादश्यां च परविद्धायामपि इत्याह । परपूर्वोपवासादपरत्वमेव एकादशीमा निषेधयति च सामान्यविशेषविधानात् पृथक् परत्वात् "एकादशी मम विधिवैष्णवो भवेत् । अवैष्णवे तद्विधावपि तद्विशेषे इति" महर्षिभि: "एकादशीव्रतं पूर्णं न कदाचित् विधूयते" । एकादशी सर्वं तत्र गच्छेत् द्वादशीमंगलदिने" विष्णुरहस्येऽपि "एकादशीव्रतं पुण्यं शुक्ला द्वादशी दिने । संयुक्ताभ्यां सदैवैव सम्पत्ति इति वैष्णवानां वर्षे सर्वेषां वैष्णवविधानमपि शुद्धाभिमते द्वादश्याभिमते च संपूर्णमपि पूर्वमपि । एकादशीव्रतमनुसर-णार्थ च आचारनिर्णयप्रमाणे तथा च-दशाचे सर्वोत्सवे । न तत्र व द्वादशी यदि विद्धा । पूर्वोपवासी द्वादशी यत्र एकोद्दिष्टावृत्तिमेव पालयेत् "पूर्वोपवासे द्वादश्यां द्वादशी च संयुक्ताम् । दशम्यापि वि-विध व एकादशी व सर्वान्तरिति" एकपूर्वाणि द्वा-दशी नक्षत्राणि यदि न स्यात् परेऽहनि । इत्येवं विद्धा यावत् पुनर्वसुर्भवतीति" अत्र द्वा-दशी न कर्तव्या अन्यदा द्वादशी भवेत् । तदापि द्वादशी विद्धा कर्तव्या अग्निरिति" वाक्योऽपि "एको-दश्यां यदा च द्वादशीमध्यगतम् । एवमेकादशी विद्धा वैष्णवैस्तत्र निर्णीतेति एकादशी वाचा-सर्वापि बहुपुराणवचनैः संगृहीतमपि एकादश्यामपि तु तत्र अतिरिक्तमपि इत्यादि सर्वेऽपि वैष्णव-वचनानि वैष्णवधर्मेषु विशेषतस्तथा वर्त्तते । संपूर्णैकादशीमाहात्म्यमपि वाचस्पत्यानुसारेण ज्ञेयम् । अथवा स्कन्दपुराणे "एकादशी भवेत् पूर्णा परतो द्वादशी यदि । तदा एकादशीं त्यक्त्वा द्वादशीं समु-पोषयेदिति तथा वशिष्ठवचने "एकादशी यदा

पुनर्भोजनमैथुने । द्यूतमत्यम्बुपानञ्च दशम्यां वैष्णवस्त्य-जेदिति विष्णुधर्मोत्तरे "असम्भाष्यान् हि सम्भाष्य तुलसी-दलमिश्रितमामलक्याः फलं वापि पारणे प्राश्य शुध्यति" "असकृज्जलपानञ्च दिवास्वापञ्च मैथुनम् । ताम्बूलचर्वणं मांसं वर्ज्जयेद् व्रतवासरे" इति च । वशिष्ठः "उपवासे तथा श्राद्धे न खादेद् दन्तधावनम् । दन्तानां काष्ठसंयोगो हन्ति सप्त कुलानि चेति" दन्तधावने प्रायश्चित्तं च विष्णुरहस्ये "श्राद्धोपवासदिवसे खादित्वा दन्तधावनम् । गायत्र्या शतसम्पूतमम्बु प्राश्य विशुध्यतीति" हारीतः "पतितपाषण्डिनास्तिकसम्भाषणमन्नृतास्लीलादिकमुपवासादिषु वर्ज्जयेदिति" कूर्म्मपुराणे "वर्ज्जयेदन्त्यजान् स्पृष्टिं पतितञ्च रजस्वलाम् । न स्पृशेन्नाभिभाषेत नेक्षेत व्रतवासरे" इति विष्णुरहस्ये "स्वल्पाशोकनगन्धादिस्वादनं परिकीर्त्तनम् । अन्नस्य वर्ज्जयेत् सर्वं ग्रासानाञ्चाभिकाङ्क्षणम् । गात्राभ्यङ्गं शिरोऽभ्यङ्गं ताम्बूलं चानुलेपनम् । व्रतस्थो वर्ज्जयेत् सर्वं यच्चान्यत्र निराकृतमिति" ब्रह्माण्डपुराणे "कांस्यं मांसं सुरां क्षौद्रं लोभं वितथभाषणम् । व्यायामञ्च प्रवासञ्च दिवास्वप्नं तथाञ्जनम् । तिलपिष्टं मसूरांश्च द्वादशैतानि वैष्णवः । द्वादश्यां वर्ज्जयेन्नित्यं सर्वपापैः प्रमुच्यते" इति ।

एकादश्यां श्राद्धं कृत्वापि न भोक्तव्यं तदाह कात्यायनः "उपवासो यदा नित्यः श्राद्धं नैमित्तिकं भवेत् । उपवासं तदा कुर्य्यादाघ्राय पितृसेवितमिति" तथा "मातापित्रोः क्षये प्राप्ते भवेदेकादशी यदा । अभ्यर्च्य पितृदेवांस्तु आजिघ्रेत् पितृसेवितमिति" यत्तु वचनम् "श्राद्धं कृत्वा तु यो विप्रो न भुङ्क्ते पितृसेवितम् । हविर्देवा न गृह्णन्ति कव्यञ्च पितरस्तथेति" तदेकादशीव्यतिरिक्तविषयम् आघ्राणेनापि भोजनकार्य्यं सिध्यति तस्य भोजनकार्य्ये विधानात्"

सूतकादौ दानार्च्चनरहितमुपवासमात्रं कुर्य्यात् तदुक्तं कूर्म्मपुराणे काम्योपवासे प्रक्रान्ते त्वन्तरा मृतसूतके । तत्र काम्यं व्रतं कुर्य्यात् दानार्च्चनविवर्ज्जितम्" इति वराहपुराणे "सूतके च नरः स्नात्वा प्रणम्य मनसा हरिम् । एकादश्यां न भुञ्जीत व्रतमेव न लुप्यते । सूतके न च भुञ्जीत एकादश्यां सदा नरः । द्वादश्यान्तु समश्नीयात् स्नात्वा विष्णुं प्रणम्य चेति" । तत्र परित्यक्तं देवार्च्चनं सूतकान्ते कुर्य्यात् तदुक्तं मत्स्यपुराणे "सूतकान्ते नरः स्नात्वा पूजयित्वा जनार्द्दनम् । दानं दत्त्वा विधानेन व्रतस्य फलमश्नुते" इति । स्त्रीणां रजोदर्शनेऽपि न व्रतत्यागः किन्तु देवतार्च्चनादिरहितं सूतकादाविवोपवासमात्रं कार्य्यं तदाह पुलस्त्यः "एकादश्यां न भुञ्जीत नारी दृष्टे रजस्यपि" इति । मत्स्यसूक्ते "समवृत्तेऽपि रजसि न त्याज्यं द्वादशीव्रतमिति" । सत्यव्रतोऽपि "प्रारब्धदीर्घतपसां नारीणां चेद्रजो भवेत् । न तत्रापि व्रतस्य स्यादुपरोधः कदाचनेति" शुद्ध्यनन्तरं देवतार्च्चनादिकं कुर्य्यात् तथा च स्मृतिः "स्नाता भर्त्तुश्चतुर्थेऽह्नि शुद्धा स्यात्परिचारणे । पञ्चमेऽहनि शुद्धा स्याद्दैवे पित्र्ये च कर्म्मणीति"

नित्योपवासप्रकारो विष्णुरहस्येऽभिहितः "अथ नित्योपवासी चेत्तदायं प्रातर्भुजिक्रियाम् । वर्ज्जयेन्मतिमान् विप्र सम्प्राप्ते हरिवासरे" इति ब्रह्मवैवर्त्तेऽपि "इति निश्चित्य कुर्व्वीत नित्यमेकादशीव्रतम् । विशेषनियमाशक्तोऽप्येकोऽरात्रं भुक्तिवर्ज्जितः । निगृहीतेन्द्रियः श्रद्धावान् ध्यायी विष्णुतत्परः । उपोष्यैकादशीं पापान्मुच्यते नात्र संशयः" । शक्तौ सत्यां नियमानाचरेत् तथा च कात्यायनः "शक्तिमांस्तु ततः कुर्य्यान्नियमं सविशेषणमिति" ।

यदा द्वादश्यां श्रवणनक्षत्रं भवेत् तदा शुद्धैकादशीमपि परित्यज्य द्वादश्यामेवोपवसेत् तथा च नारदीये "शुक्ला वा यदि वा कृष्णा द्वादशी श्रवणान्विता । तयोरेवोपवासश्च त्रयोदश्यां च पारणमिति" तथा "एकादश्यान्तु विद्धायां स प्राप्ते श्रवणे तदा । उपोष्या द्वादशी शुद्धा सर्व्वपापक्षयावहेति" यदा पारणपर्य्याप्ता द्वादशी स्यात्तदा तस्यामेव पारणा कार्य्या न तु त्रयोदश्यां तदुक्तम् "भवेद्यत्र त्रयोदश्यां द्वादश्यास्तु कलाद्वयम् । द्वादश द्वादशीर्हन्ति त्रयोदश्यां तु पारणम् । कलार्द्धमपि यत्र वापि द्वादशीं न त्वतिक्रमेत् । पारणे मरणे नृणां तिथिस्तात्कालिकी स्मृतेति" ननु द्वादश्यतिक्रमेऽपि नास्ति दोषः "सा तिथिः सकला ज्ञेयेति" वचने साकल्यविधानादिति चेत् नैवं साकल्यस्य स्नानादिविषयत्वात् वाक्यशेषे "स्नानदानजपादिषु" इत्यभिधानात् । पारणे तु साकल्यवचनं न प्रवर्त्तते "तिथिस्तात्कालिकी ज्ञेयेत्युक्तेः"

अल्पद्वादशीकाले यदा पारणन्तदा सर्व्वा प्रागेव सर्व्वाः क्रियाः कर्त्तव्या तदुक्तं नारदीये "अल्पायामथ विप्रेन्द्र ! द्वादश्यामरुणोदये । स्नानार्च्चनाक्रियाः कार्य्या दानहोमादिसंयुताः । एतस्मात्कारणाद्विप्र मध्याह्ने स्नानमाचरेत् । पितृतर्पणसंयुक्तं अल्पायां च द्वादशीम् । महाहानिकरी ज्ञेया द्वादशी लङ्घिता न

[illegible]

पुनर्भोजनमैथुने । द्यूतमद्यस्य पानञ्च द्वयस्यां वैष्णवस्त्य-जेदिति' विष्णुधर्मोत्तरे "असम्भाष्यान् हि सम्भाष्य तुलस्य-सितकाद्दलम् । आमलक्या' फलं वापि पारणे प्राश्य शुध्यति" "असकृज्जलपानञ्च दिवास्वापञ्च मैथुनम् । ताम्बूलचर्व्वणं मांसं वर्ज्जयेद्व्रतवासरे" इति च । वसिष्ठः "उपवासे तथा श्राद्धे न खादेद्दन्तधावनम् । दन्तानां काष्ठसंयोगो हन्ति सप्त कुलानि वै" इति" दन्तधावने प्रायश्चित्तं च विष्णुरहस्ये "श्राद्धोपवासदिवसे खादित्वा दन्तधावनम् । गायत्र्या शतसम्पूतमम्बु प्राश्य विशुध्यतीति" हारीतः "पतितपाषण्डिनास्तिकसम्भाषणमनृतास्त्रीलादिकमुपवासादिषु वर्ज्जयेदिति" कूर्म्मपुराणे "दर्शनाद्वर्जयेन्नारीं पतितस्य रजस्वलाम् । न स्पृशेन्नाभिभाषेत नेक्षेत व्रतवासरे' इति विष्णुरहस्ये "द्यूतक्रीडनगन्धादिसादनं परिकीर्त्तनम् । स्वप्नञ्च वर्जयेत् सर्वं पाषानाञ्चाभिकाङ्क्षणम् । गात्राभ्यङ्गं शिरोऽभ्यङ्गं ताम्बूलं चानुलेपनम् । व्रतस्थो वर्ज्जयेत् सर्वं यच्चान्यन्न निराकृतमिति" मत्स्यपुराणे "कांस्यं मांसं सुरां क्षौद्रं लोभं वितथभाषणम् । व्यायामञ्च प्रवासञ्च दिवास्वप्नं तथाञ्जनम् । तिलपिष्टं मसूरांश्च द्वादशैतानि वैष्णव । द्वादश्यां वर्ज्जयेन्नित्यं सर्वपापैः प्रमुच्यते" इति ।

एकादश्यां श्राद्धं कृत्वापि न भोक्तव्यं तदाह कात्यायनः "उपवासो यदा नित्यः श्राद्धं नैमित्तिकं भवेत् । उपवासं तदा कुर्य्यादाघ्राय पितृसेवितमिति" तथा "मातापित्रोः क्षये प्राप्ते भवेदेकादशी यदा । अभ्यर्च्य पितृदेवांस्तु आजिघ्रेत् पितृसेवितमिति" यत्तु वचनम् "श्राद्धं कृत्वा तु यो विप्रो न भुङ्क्ते पितृसेवितम् । हविर्दैवा न गृह्णन्ति कव्यञ्च पितरस्तथेति" तदेकादश्यतिरिक्तविषयम् आघ्राणेनापि भोजनकार्य्यं सिध्यति तस्य भोजनकार्य्ये विधानात्"

सूतकादौ दानार्च्चनरहितमुपवासमात्रं कुर्य्यात् तदुक्तं कूर्म्मपुराणे' काम्योपवासे प्रक्रान्ते त्वन्तरा मृतसूतके । तत्र काम्यं व्रतं कुर्य्याद्दानार्च्चनविवर्ज्जितम्" इति वराहपुराणे "सूतके च नरः स्नात्वा प्रणम्य मनसा हरिम् । एकादश्यां न भुञ्जीत व्रतमेवं न लुप्यते । मृतके न च भुञ्जीत एकादश्यां सदा नरः । द्वादश्यान्तु समश्नीयात् स्नात्वा विष्णुं प्रणम्य चेति"। तत्र परित्यक्तं देवार्च्चनं सूतकान्ते कुर्य्यात् तदुक्तं मत्स्यपुराणे "सूतकान्ते नरः स्नात्वा पूजयित्वा जनार्द्दनम् । दानं दत्त्वा विधानेन व्रतस्य फलमश्नुते" इति । स्त्रीणां रजोदर्शनेऽपि न व्रतत्यागः किन्तु देवतार्च्चनादिरहितं सूतकादाविवोपवासमात्रं कार्य्यं तदाह पुलस्त्यः "एकादश्यां न भुञ्जीत नारी दृष्टे रजस्यपि' इति । मत्स्यसूक्ते "सम्प्रवृत्तेऽपि रजसि न त्याज्यं द्वादशीव्रतमिति" । सत्यव्रतोऽपि "प्रारब्धदीर्घतपसां नारीणां यद्रजो भवेत् । न तत्रापि व्रतस्य स्यादुपरोधः कदाचनेति" शुद्ध्यनन्तरं देवतार्च्चनादिकं कुर्य्यात् तथा च स्मृतिः "स्नाता भर्त्तृचतुर्थेऽह्नि शुद्धा स्यात् परिचारणे । पञ्चमेऽहनि शुद्धा स्याद्दैवे पित्र्ये च कर्म्मणीति"

नित्योपवासप्रकारो विष्णुरहस्येऽभिहितः "अथ नित्योपवासी चेत्स्नायं प्रातर्भुजिक्रियाम् । वर्ज्जयेन्मतिमान् विप्र सम्प्राप्ते हरिवासरे" इति मत्स्यसूक्तेऽपि "इति विज्ञाय कुर्व्वीत नित्यमेकादशीव्रतम् । विशेषनियमाशक्तो ऽहोरात्रं भुक्तिवर्जितः । निगृहीतेन्द्रियः श्रद्धासहायो विष्णुतत्परः । उपोष्यैकादशीं पापान्मुच्यते नात्र संशय" । शक्तौ सत्यां नियमानाचरेत् तथा च कात्यायनः "शक्तिमांस्तु ततः कुर्य्यान्नियमं सविशेषणमिति" ।

यदा द्वादश्यां श्रवणनक्षत्रं भवेत् तदा शुद्धैकादशीमपि परित्यज्य द्वादश्यामेवोपवसेत् तथा च नारदीये "शुक्ला वा यदि वा कृष्णा द्वादशी श्रवणान्विता । तयोरेवोपवासश्च त्रयोदश्यां च पारणमिति" तथा "एकादश्यान्तु विद्धायां सम्प्राप्ते श्रवणे तदा । उपोष्या द्वादशी शुद्धा सर्व्वपापक्षयाय चेति" यदा पारणपर्य्याप्ता द्वादशी स्यात्तदा तस्यामेव पारणा कार्य्या न तु त्रयोदश्यां तदुक्तम् "भवेद्यत्र त्रयोदश्यां द्वादश्यास्तु घटीद्वयम् । द्वादश द्वादशीर्हन्ति त्रयोदश्यां तु पारणम् । एकादशं तथा चापि द्वादशीं न व्यतिक्रमेत् । पारणे मरणे नॄणां तिथिस्तात्कालिकी स्मृतेति" ननु द्वादश्यतिक्रमेऽपि नास्ति दोषः "या तिथिं समनुप्राप्य" इति "वचने ह्यारम्भाभिधानादिति चेत् नैवं वाक्यस्य स्नानादिविषयत्वात् वाक्यशेषे "स्नानदानजपादिषु" इत्यभिधानात् । पारणे तु वाक्यमिदं न प्रवर्त्तते "तिथिस्तात्कालिकी ज्ञेयेत्युक्तेः"

अल्पद्वादशीकाले यदा पारणन्तदा सर्व्वा प्रागेव सर्व्वाः क्रियाः कर्त्तव्याः तदुक्तं नारदीये "अल्पायामथ विप्रेन्द्र । द्वादश्यामरुणोदये । स्नानार्च्चनाक्रिया कार्य्या दानहोमादिसंयुता । एतस्मात्कारणाद्विप्र प्रत्यूषे स्नानमाचरेत् । पितृतर्पणसंयुक्तं कृत्वा तथा च द्वादशीम् । महापातकिनस्तौ चैव द्वादशी लङ्घिता ..

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

सर्व्वासां कृष्णैकादश्यां वैष्णवानां सपुत्त्राणां गृहस्थानामप्युपवासो नित्यः । ब्राह्मणस्य तु विशेषतो नित्यः । वैष्णवेतरेषान्तु शयनबोधनमध्यवर्त्तिनीषु कृष्णैकादशीषूपवासो नियमः । अपुत्त्राणां गृहिणान्तु सर्व्वास्वेव नित्याधिकारः । काम्योपवासे तु अविशेषेणैव सर्व्वेषामधिकारः । नित्योपवासे तु रविसंक्रमादिदोषो नास्ति अष्टाब्दादधिको मर्त्यो ह्यपूर्णाशीतिवत्सरो नित्याधिकारी विधवायास्तु सर्व्वास्वेव नित्याधिकारः ।

अत्र मलमासादिदोषो नास्ति । यथा ज्योतिःपराशरः "अनादिदेवताश्राद्धे कालदोषो न विद्यते । नित्यस्वाध्याययोगे च तथैवैकादशीव्रते" एका० त० रघु० ।

अत्र विशेषो हेमाद्रौ स्कान्दे ।"एकादशी कला यत्र द्वादशी च क्षयं गता । नक्तं तत्र प्रकुर्व्वीत नोपवासं गृहाश्रमी" । अत्रोपवासविधायकसामान्यशास्त्रस्य नक्तविधायकविशेषशास्त्रेण बाधः । "एकादशी कलाप्येका द्वादशी यत्र लुप्यते । तत्रोपवासं कुर्व्वीत निष्कामो विष्णुतत्परः" तत्रैव स्कान्दम् ।"अत्र पूर्व्वापरवचनपर्य्यालोचनया नक्तविधानं कामिनः काम्योपवासव्रतविषयं, निष्कामस्य, नित्योपवासिनो विष्णुपरायणस्य गृहस्थस्याप्युपवासः" ए० त० रघु० । वाचस्पतिमते "निष्कामस्तु गृही कुर्य्यादुत्तरैकादशीं तथा । सकामस्तु तदा पूर्व्वां कुर्य्याद्बौधायनोऽब्रवीत्" विष्णुरहस्यात् सकामेन तत्र दशमीविद्धा कार्य्या निष्कामेण द्वादशीयुक्तोपोष्येति भेदः ।

वेधविषये हेमाद्रौ तु सार्द्धघटिकात्रयोक्तिरष्टाधिकशत[illegible]मानरात्रिविषया मध्यरात्रास्तु रात्रीरपेक्ष्य चत्वारिंशद्घटिकाद्या "निशःप्रान्ते तु यामार्द्धे देवानां[illegible] । सारस्वतानध्ययने चारुणोदय उच्यते इति"स्मृतेरित्युक्तम् । हेमाद्रिमतानुसारेण निर्ण० सि० एकादशीभेदा अष्टादशोक्ता तद्व्यवस्था चोक्ता यथा
'शुद्धा विद्धा द्वयी नन्दा त्रेधा न्यूनसमाधिके । षट्प्रकारा पुनस्त्रेधा द्वादश्यूनसमाधिकाः'' इत्यष्टादशैकादशीभेदाः तत्र शुद्धाधिकन्यूनद्वादशिका शुद्धाधिकसमद्वादशिका च सकामैः पूर्व्वा निष्कामैरुत्तरा कार्य्या 'प्रथमेऽह्नि सपूर्णैव" पूर्व्वोक्तस्कान्दात् "ऊनद्वादशिकायां तु विष्णुप्रीतिकामैरुपवासद्वयं कार्य्यम् "सम्पूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा । लुप्यते द्वादशी तस्मिन्नुपवासः कथं भवेत् ? । उपोष्ये द्वे तिथी तत्र विष्णुप्रीणनतत्परैरिति'' ब्रह्मवसि-वोक्ते ।"शुद्धन्यूना शुद्धाधिका शुद्धसमा विद्धन्यूना विद्धसमाधिकद्वादशिका च सर्व्वेषां परैवेति" हेमाद्रिः मदनरत्ने तु शुद्धाधिका परा । "सम्पूर्णैकादशी यत्रेति" पूर्व्वोक्ते । "शुद्धा यदा समा हीना समा हीनाधिकोत्तरा । एकादशी उपवासेन शुद्धा वैष्णवोऽपीति 'स्कान्दात् अत्र शुद्धा एकादशी, उत्तरा द्वादशी 'नचेदेकादशी विष्णावि'ति"नारदोक्तेश्च । यत्तु "अविद्धापि च विद्धा स्यादिति' पद्मे तच्छुद्धाधिकापरम् । यत्तु "सम्पूर्णैकादशी त्याज्या परतो द्वादशी यदि । उपोष्या द्वादशी शुद्धा द्वादश्यामेव पारणम्"इत्यादि तद्वैष्णवपरम् । स्मार्त्तानां तु पूर्व्वैवेत्युक्तम् । विद्धन्यूना समद्वादशिका तु सतृष्णा पुत्रवता च परा अन्येषां तु पूर्व्वा । पुत्रवतोऽपि पूर्व्वेति मदनरत्ने । विद्धसमा समद्वादशिकोनद्वादशिका च इत्युभे पराऽन्यैः पूर्व्वा कार्य्या ।"दशमी मिश्रिता पूर्व्वा द्वादशी यदि लुप्यते । शुद्धा द्वादशी राजन्नुपोष्या मोक्षकाङ्क्षिभिरिति" व्यासोक्ते मोक्षकाङ्क्षिपक्षादन्येषां पूर्व्वैव । "पारणे न लभेत द्वादशी कलयापि चेत् । तदानीं दशमीविद्धाप्युपोष्यैकादशी तिथिरिति" भविष्योक्तेश्च । विद्धाधिका समद्वादशिका च सर्व्वेषां परैव माधवमते तत्र गृहिणः पूर्व्वा यतेस्तूत्तरा "सर्व्वत्रैकादशी कार्य्या द्वादशीमिश्रिता नरैः । प्रातर्भवतु मा वा यतो नित्यमुपोषणमिति' पाद्मोक्तेः । विद्धाधिका न्यूनद्वादशिका मोक्षपरैः विष्णुप्रीतिकामैः परा कार्य्या गृहस्थेन तु नक्तं कार्य्यम् "एकादशी द्वादशी च रात्रिशेषे त्रयोदशी । उपवासं न कुर्व्वीत पुत्रपौत्रसमन्वितः" इति कौर्म्मे दिनक्षये उपवासनिषेधात् । "दशम्येकादशी विद्धा द्वादशी च क्षयं गता । क्षीणा सा द्वादशी ज्ञेया नक्तं तु गृहिणः स्मृतमिति' वृद्धशातातपोक्तेश्च गृहिणः पूर्व्वत्रोपवासः । एकादश्याः शुद्धन्यूनत्वे शुद्धसमत्वे वा द्वादश्या न्यूनसमत्वयोरेकादश्यामुपवासः । यानि तु "दशम्यनुगता हन्ति द्वादशद्वादशीफलम् । धर्म्मापत्यधनायूंषि त्रयोदश्यां तु पारणमिति" कौर्म्मादीनि दशमीवेधत्रयोदशीपारणयोर्निषेधकानि तानि विहितभिन्नपराणि अत्र मूलवचनानि तद्व्यवस्था चाकरे ज्ञेया । यत्तु कालहेमाद्रौ ब्रह्मवाक्यविरोधेन सन्देहो जायते यदा । द्वादशी तु तदा ग्राह्या त्रयोदश्यां तु पारणमिति" मार्कण्डेयोक्ते "धन्विखेषु च वाक्येषु द्वादशीं समुपोषयेत् । विवादेषु च सर्व्वेषु द्वादश्यां समुपोषणम् । पारणं च त्रयोदश्याम[illegible] मा-

[illegible]

दत्वापि एकादश्युपवासदिनस्य भविष्यताच्छल्पकालबाधेनो-त्तरदिने श्राद्धविधानेनावैधस्यम्। तथा च "यस्तोदये यदा चन्द्रे प्रत्यग्द उपस्थितम्। तद्दिने चोपवास स्यात् मत्यद्ध तु परेऽहनि" "यस्तावेशास्तमान तु रवीन्दू प्राप्नुतो यदि। मत्यद्द तु तदा कार्य्यं परेऽह्न्येव सर्व्वदा" नि० सि० धृतवचनै निमित्तकालबाधेनापरेद्यु श्राद्धकाल। एतेन एकादशीव्रतदिवसे श्राद्धनिषेधे विष्णुपतितश्राद्धस्य कृष्णैकस्या विधानम् आश्वयुक्कृष्णपक्षनिमित्तकषोडश-श्राद्धविधानञ्च निर्विषय स्यादित्यापत्तिरपास्ता विषयभेदेन व्यवस्थासम्भवात्। तथाहि विष्णुपतितश्राद्धे श्रा-द्धकालव्याप्तैकादशीतिथिमात्रस्य निमित्तता तस्य मृत दिवसात् पूर्व्वेद्युरपि कदाचित् सम्भवेन तद्रूपविषय-लाभेन निर्विषयत्वाभावात् कथिदेकदिने तत्पक्षस्यापि सामान्यमुखेन प्रवृत्तशास्त्रस्य उपवासदिनव्यतिरिक्ततिथि-मात्रविषयकत्वकल्पनेनाविरोध। किञ्चात्र कर्त्तृभेदेन-व्यवस्थाप्युपपद्यते वैष्णवेतरसपुत्रगृहस्थस्य कृष्णैकाद-श्युपवासस्य नित्यत्वाभावेन तत्पर श्राद्धविधानं, वैष्णव-विषय श्राद्धनिषेध इति कर्त्तृभेदसम्भवात्। आश्वयु-क्कृष्णपक्षनिमित्तकषोडशश्राद्धविधानमपि न निर्विषय तिथिह्रासादिवशादेकादशदिवसे तत्रविहितश्राद्धद्वय-यहुवैष्णवै द्वादश्यां श्राद्धद्वयकरणेन षोडशस्य स्या-पूर्त्तिसम्भवात्। पौषैकादश्याकृष्णमन्वादिनिमित्तकश्राद्ध-स्यापि नैमित्तिकतया मन्वादिक्षयत्वेन पूर्व्वाह्णे विहि-तत्वेन उपवासदिन एव तत्स्वरूपस्यैव लाभसम्भवेन पूर्व्व दिवसे च तदसम्भवेन विरोधप्रसङ्गेऽपि वैष्णवानां द्वाद-श्यामेव मृताहश्राद्धस्येव तस्य कर्त्तव्यता वैष्णवेतरगृहस्थस्य तद्दिने कर्त्तव्यतेति कर्त्तृभेदात् व्यवस्थाया नानुपपत्ति।

पाद्मे नैमित्तिकमित्युक्ते सत्यपि यत्ते परेतक इत्युक्तेश्च पाद्यश्राद्धमपि एकादश्युपवासदिवसे वैष्णवैर्न कर्त्तव्यमेव। "एकोद्दिष्ट तु यत् श्राद्ध तन्नैमित्तिकमु-च्यते। तदप्यदैवविक कार्य्यमयुग्मानाशयेद् द्विजान्" इति भविष्य पु० एकोद्दिष्टस्य नैमित्तिकत्वेन परिभाषितत्वात्-प्रेतोद्देशकश्राद्धस्य च एकोद्दिष्टत्वाच्च तस्यापि तद्दिने निषेध एव प्रेतश्राद्धस्य यथैकोद्दिष्टत्व तथैकोद्दिष्टशब्दे वक्ष्यते इत्थ चार्त्तवैष्णवकर्त्तृभेदात् व्यवस्थाभेद।

एकादशगुरु पु० एकादशमिता गुरव। "आचार्य्यश्च पिता ज्येष्ठोभ्राता चैव महीपति। मातुलः श्वशुरस्त्राता मातामहपितामहौ। वर्णज्येष्ठ पितृव्यश्च पुंस्येते गुरवो मता" इति देवलोक्तेषु आचार्य्यादिषु। त्राता त्राणकर्त्ता। वर्णज्येष्ठ क्षत्रियादीनां ब्राह्मणादि। "अनेनैकादश गुरव उद्दिष्टिता। कथमनेकेषामेकगुरुशब्द वाच्यत्वमेकस्य प्रवृत्तिनिमित्तस्याभावात् इति चेन्न 'गुरुरनुगन्तव्य" इत्यादि श्रुत्या सदापरितोषणीयत्वादि धर्म्मात्मकस्योपाधित्वात् यद्यप्याचार्य्यस्यैव परितोषणी-यता श्रूयते तथापि तदन्येष्वतिदिश्यते अतोऽतिदिष्टध-र्म्मोऽप्येकपदप्रवृत्तावुपाधिर्भवति इष्टिशब्दप्रवृत्ताविव तद्धर्म्मवत्त्वञ्च शास्त्रीयगुरुपदप्रवृत्तिविषयत्व वोपाधिर्भव तु विशेषाभावादक्षादिशब्दवदनेकार्थतैव कोदोष" प्रा० वि०। अयञ्च शब्द एकादशिनृशब्दात् पर्व्व बोध्य प्रमादात्तत्र न लिखितोऽतोऽत्र लिखित।

एकादशराशिक न० एकादश राशीनधिकृत्य प्रवृत्त गणनम् कन्। लीलावत्युक्ते गणनप्रकारभेदे तत्प्रकारश्च तत्रैव यथा "पञ्चसप्तनवराशिकादिकेऽन्योन्यपक्षनयन फल-च्छिदाम्। स विधाय बहुराशिजे वधे स्वल्पराशिवध-भाजिते फलम्" इत्युक्तदिशा फलानयनम्। तत्रोदा० "विस्तारे येऽर्कमिताङ्गुला किल चतुर्वर्गाङ्गुला विस्तृतो पि० १२ ८ पट्टा दीर्घतया चतुर्दश कराश्चिंशन्मिता" वि० १६ १२ "एता विस्तृतिदीर्घपिण्डमितयो येषा दी० १४ १० चतुर्विंशता" इति नवराशिके उक्ता। मि० २० १४

"पट्टिये प्रथमोदितप्रमितयोगव्यूतिमात्रे गतास्तेषा
वि० १२ ८ मानमनाय चेच्छकटिना द्रम्माष्टक भाट-
वि० १६ १२ कम्। अन्ये ये तदनन्तर निगदितामाने
दी० १४ १० चतुर्विंशतास्तेषा का भवतीति भाटक-
मि० २० १४ मितिर्गव्यूतिषट्के वद"। अत्र फलस्येतर
ग० १ ६ पक्षनयने तस्य बहुराशिकत्व तद्रहितपक्षस्य
भा० ८ ० स्वल्पराशिता तेन समानाङ्केनोभयपक्षयो-

रपवर्त्तने फलसहितबहुराशिपक्षस्याङ्कस्य परस्परगुणने जाता ४८ यद्वा फलरहितपक्षाङ्कानां परस्परघातनिष्पन्नेन ६ षड्केन भाजिते लब्धा ८ अष्टौ अङ्कामेन अष्ट द्रम्मा-स्तत्र भाटकमितिरिति तत्र निश्चय। अत्रेदमवधेयम् फल च्छिदामित्युक्तावपि फलच्छेदभिन्नराशिच्छेदस्यैव अन्योन्य-पक्षनयनम् न तु फलच्छेदस्येति। अयञ्च शब्द एकादशद्वार-शब्दात् पर बोध्य प्रमादात्तत्र न लिखितोऽतोऽत्रोक्त।

एकादि त्रि० एक आदिर्यस्य। १एकत्वस्यान्वितसारभ्य परार्द्धान्तस्यायुक्ते। २तत्सारके रेखासन्निवेशविशेषभेदे-

दत्रापि एकादश्युपवासदिनश्च श्विस्तताहरूपकालबाधेनो-त्तरदिने श्राद्धविधानेनावैयर्थ्यम् । तथा च "यस्तोदये यदा चन्द्रे प्रत्यब्दं समुपस्थितम् । तद्दिने चोपवासः स्यात् प्रत्यब्दं तु परेऽहनि" यत्तायेवास्तमानं तु रवीन्दू प्राप्नुतो यदि । प्रत्याब्दं तु तदा कार्य्यं परेऽह्न्येव सर्व्वदा" नि० सि० धृतवचने निमित्तकालबाधेनापरेद्युः श्राद्धकाल । एतेन एकादशीव्रतदिवसे श्राद्धनिषेधे विप्नपतितश्राद्धस्य कृष्णैकस्या विधानम् अश्वयुक्कृष्णपक्षनिमित्तकषोडश-श्राद्धविधानञ्च निर्विषयं स्यादित्यापत्तिरपास्ता विषयभेदेन व्यवस्थासम्भवात् । तथाहि विप्नपतितश्राद्धे श्राद्धकालव्याप्येकादशीतिथिमात्रस्य निमित्तता तस्य मृत दिवसात् पूर्व्वेद्युरपि कदाचित् सम्भवेन तद्रूपविषय-लाभेन निर्विषयत्वाभावात् क्वचिदेकदिने तत्प्रसक्तावपि सामान्यमुखेन प्रवृत्तशास्त्रस्य उपवासदिनव्यतिरिक्ततिथि-श्राद्धविषयकत्वकल्पनेनाविरोध । किञ्चात्र कर्त्तृभेदेन-व्यवस्थाप्युपपद्यते वैष्णवेतरसपुत्रगृहस्थस्य कृष्णैकाद श्युपवासस्य नित्यत्वाभावेन तत्परं श्राद्धविधानं, वैष्णव-विषय श्राद्धनिषेध इति कर्त्तृभेदसम्भवात् । अश्वयु-क्कृष्णपक्षनिमित्तकषोडशश्राद्धविधानमपि न निर्विषयं तिथिह्रासादिवशादेकादशदिवसे तत्रविहितश्राद्धद्वय-यद्वैष्णवै द्वादश्यां श्राद्धद्वयकरणेन षोडशसंख्या-पूर्त्तिसम्भवात् । पौर्णमास्यादिरूपमन्वादिनिमित्तकश्राद्ध स्यापि नैमित्तिकतया मन्वादिकृत्यत्वेन पूर्व्वाह्णे विहि-तत्वेन उपवासदिन एव तत्काललस्यैव लाभसम्भवेन पूर्व्व दिवसे च तदसम्भवेन विरोधप्रसङ्गेऽपि वैष्णवाना द्वाद श्यामेव मृताहश्राद्धस्येव तस्य कर्त्तव्यता वैष्णवेतरगृहस्थस्य तद्दिने कर्त्तव्यतेति कर्त्तृभेदात् व्यवस्थाया नानुपपत्ति ।

पाद्मे नैमित्तिकमित्युक्ते मन्वर्थयत्ने परेतक इत्युक्तेश्च आद्यश्राद्धमपि एकादश्युपवासदिवसे वैष्णवैर्न कर्त्तव्यमेव । "एकोद्दिष्टं तु यत् श्राद्धं तन्नैमित्तिकमु-च्यते । तदप्यदैवकं कार्य्यमयुग्मानाशयेद् द्विजान्" इति भविष्य पु० एकोद्दिष्टस्य नैमित्तिकत्वेन परिभाषितत्वात्-प्रेतोद्देशकश्राद्धस्य च एकोद्दिष्टत्वाच्च तस्यापि तद्दिने निषेध एव प्रेतश्राद्धस्य यथैकोद्दिष्टत्व तथैकोद्दिष्टशब्दे वक्ष्यते इत्थ स्मार्त्तवैष्णवकर्त्तृभेदात् व्यवस्थाभेद ।

एकादशगुरु पु० एकदशमिता गुरव । "आचार्य्यश्च पिता ज्येष्ठोभ्राता चैव महीपति । मातुल श्वशुरस्त्राता मातामहपितामहौ । वर्णज्येष्ठ पितृव्यश्च पुंस्येते गुरवोमता" इति देवलोक्तेषु आचार्य्यादिषु । त्राता त्राणकर्त्ता । वर्णज्येष्ठ क्षत्रियादीना ब्राह्मणादि । "अनेनैकादश गुरव एकोतिता, । कथमनेकेषामेकगुरुशब्द वाच्यत्वमेकस्य प्रवृत्तिनिमित्तस्याभावात इति चेन्न 'गुरुरनुगन्तव्य" इत्यादि श्रुत्या सदापरितोषणीयत्वादि धर्म्मात्मकस्योपाधित्वात् यद्यप्याचार्य्यस्यैव परितोषणी-यता श्रूयते तथापि तदन्येष्वतिदिश्यते अतोऽतिदिष्टध-र्म्मोऽप्येकपदप्रवृत्तावुपाधिर्भवति इष्टिशब्दप्रवृत्ताविव तद्धर्म्म एवञ्च शास्त्रीयगुरुपदप्रवृत्तिविषयत्वं सोपाधिर्भव तु विशेषाभावादक्षादिशब्दवदनेकार्थतैव कोदोष" प्रा० वि० । अयञ्च शब्द एकादशिनृशब्दात् पूर्व्वं बोध्य प्रमादात्तत्र न लिखितोऽतोऽत्र लिखित ।

एकादशराशिक न० एकादश राशीनधिकृत्य प्रवृत्त गणनम् कन् । लीलावत्युक्ते गणनप्रकारभेदे तत्प्रकारश्च तत्रैव यथा "पञ्चसप्तनवराशिकादिकेऽन्योन्यपक्षनयनं फल-च्छिदाम् । स विधाय बहुराशिजे वधे स्वल्पराशिवध-भाजिते फलम्" इत्युक्तदिशा फलानयनम् । तस्योदा० "पिण्डे येऽर्कमिताङ्गुला किल चतुर्वर्गाङ्गुला विस्तृतौ

पि० १२ ८ पट्टादीर्घतया चतुर्दश कराश्त्रिंशन्मिता "
वि० १६ १२ "एता विस्तृतिदीर्घपिण्डमितयो येषा
दी० १४ १० चतुर्वर्जिता" इति नवराशिके उक्ता ।
मि० ३० १४

"पट्टीये प्रथमोदितप्रमितयोगव्यूतिमात्रे गतास्तेषा
पि० १२ ८ मानमनाय चेष्कककटिना द्रम्मारक भाट-
वि० १६ १२ कम् । अन्ये ये तदनन्तरं निगदितामाने
दी० १४ १० चतुर्वर्जितास्तेषा का भवतीति भाटक-
मि० ३० १४ मितिर्गव्यूतिषट्को वद" । अत्र फलस्येतर
ग० १ ६ पक्षनयने तस्य बहुराशिकत्व तद्रहितपक्षस्य
भा० ८ ० स्वल्पराशिता तेन समानाङ्केनोभयपक्षयो-

रपवर्त्तने फलरहितबहुराशिपक्षस्याङ्कस्य परस्परगुणने जाता ४८ अङ्का फलरहितपक्षाङ्काना परस्परघातनिष्पन्नेन ६ षडङ्केन भाजिते लब्धा ८ अष्टौ अङ्काष्टेन अष्ट द्रम्मा-स्तत्र भाटकमितिरिति तत्र निश्चय । अत्रेदमवधेयम् फल च्छिदामित्युक्तावपि फलच्छेदभिन्नराशिच्छेदस्यैव अन्योन्य-पक्षनयनम् न तु फलच्छेदस्येति । अयञ्च शब्द एकादशद्वार-शब्दात् पर बोध्य प्रमादात्तत्र न लिखितोऽतोऽत्रोक्त ।

एकादि त्रि० एक आदिर्यस्य । एकत्वसंख्यान्वितमारभ्य परार्द्धान्तसंख्यायुक्ते । २ तत्प्रकारके रेखाचिह्नविशेषविशिष्टप्रे-

[illegible]

[illegible]

मोदादीन् गणाधिपान् । षोषामूर्त्तीन् रसान् शक्तीर्षोडशि न्याद्याः षडध्वनः । षष्ठं षड्गुणित शक्तेः षडा-धारानजीजनत् । षड्विध यज्जगत्यस्मिन् सर्वन्तु परमे-श्वरीदं । सप्तधा गुणिता नित्या षड्दार्चं मरीचिषो । सप्तार्च त्रिपुरामन्त्र सप्तवर्णं विनायकम् । सप्तकं व्याहृतीनां वा सप्तवर्णं सुदर्शनम् । लोकानद्रीन् स्वरान् धातून् मुनीन् द्वीपान् षडानपि । समिधः सप्त संख्याताः सप्त-जिह्वा हविर्भुजः । अन्यत् सप्तविध यद्यत्तदस्याः सम-जायत ७ । अष्टधा गुणिता शक्तिः पंचमष्टाक्षरद्वयम् । गन्धाष्टकं शुभ देवीदेवानां हृदयङ्गमम् । ब्राह्मप्राद्या-भैरवान् वसून् मूर्त्तीरष्टावपि । अष्टपीठ महा-देव्या अष्टाष्टकसमन्वितम् । अष्टौ वा प्रकृतीर्विमान् वक्रतुण्डादिकान् क्रमात् । अणिमादिगुणामागान् अष्टे-मूर्त्तीर्यमादिकान् । अष्टात्मक जगत्सर्व यदेतद्वितनुते तदा ८ । गुणिता नवधा नित्या सूते नव नवात्मकम् । नवकं शक्तितत्त्वानां तत्स्वरूपा महेश्वरी । नवकं पीठ शक्तीनां शृङ्गारादीन् रसानपि । माणिक्यादीनि रत्नानि नवसर्गयुतानि वा । नवक प्राणदूतीनां नवकञ्च नवक शुभम् । यद्यन्नवात्मकं लोके सर्वमस्याउदभूत ९ । दशधा गुणिता यस्योऽभीमिनी भवद्रूपा । दशक शक्तितत्त्वानां तत्स्वरूपा महेश्वरी । नाडीनां दशक विष्णोरवतारान् दश क्रमात् । दशक लोकपालानां यद्यन्य-द्दशकमस्ययो१० । एकादश क्रमात् स नित्य गुणिता सा जगन्मयी । रुद्रैकादशनामाद्या शक्तेरेकादशाक्षरम्११ । सप्ताक्षरेति सन्नित्या गुणिता द्वादश क्रमात् । राशीन् मासान् हरेर्मूर्त्तीरन्य वा द्वादशात्मकम् । अन्य देताडश सर्व यत् तदस्याव्यजायत" ।

अत्र च यो य पदार्थ यद्यद्संख्यान्विततया उपचं स-र्व्वःस्वगतस्वस्वातद्यसंख्याक्षपकः भवति च निर्दर्शित पदार्थानां तत्तत्संख्यायुक्ततया लोकशास्त्रप्रसिद्धि द्रष्टव्य संत्वम्प्रदानां तत्तत्संख्याकारकत्वम् । तथाचैकविधसं-ख्यागुणितप्रकृतिकार्य्यत्वेन तत्तत्संख्यासोधकत्वम् । अन्येऽपि केचित् संख्याविशेषलक्षणा भा० व० १३४ अ० दर्शिता यथा । "बन्दुवाच । एक एवाग्निर्बहु-धा समिध्यते एक सूर्य्य सर्व्वमिदं विभाति । एको वीरो देवराजोऽरिहन्ता यमः पितॄणामीश्वरश्चैक एव । अष्टावक्र उवाच । द्वाविन्द्राग्नी चरतो वै सखायौ द्वौ देवर्षी नारदपर्वतौ च । द्वावश्विनौ द्वे रथस्यापि चक्रे भार्य्यापती द्वौ विहितौ विधात्रा२ । बन्दुवाच । त्रि सूयते कर्म्मणा वै प्रजेय त्रयीयुक्ता वाजपेय वहन्ति । अध्वर्य्यवस्त्रिसवनानि तन्वते त्रयो लोका-स्त्रीणि ज्योतींषि चाहु ३ । अष्टावक्र उवाच । चतुष्टय ब्राह्मणानां निकेत चत्वारो वर्णा यज्ञमिम वहन्ति । दिशश्चतस्रो वर्णचतुष्टयञ्च चतुष्पदा गौरपि शश्वदुक्ता४ । बन्दुवाच । पञ्चाग्नय पञ्चपदा च पङ्क्तिर्यज्ञा पञ्चैवाप्यथ पञ्चेन्द्रियाणि । दृष्टा वेदे पञ्चचूडाश्चराश्च लोके ख्यात पञ्चनदञ्च पुण्यम्५ । अष्टावक्र उवाच । षडाधाने दक्षि-णामाहुरेके षड् वै चेमे ऋतवः कालचक्रम् । षडिन्द्रिया-ण्युत षट् कृत्तिकाश्च षट् साद्यस्का सर्व्ववेदेषु दृष्टा ६ । बन्दुरुवाच सप्त ग्राम्या पशवः सप्त वन्या सप्त च्छन्दांसि क्रतुमेकं वहन्ति । सप्तर्षय सप्त चाप्यर्हणानि सप्ततन्त्री प्रथिता चैव वीणा७ । अष्टावक्र उवाच । अष्टौ शाणा शतमान वहन्ति तथाष्टपाद शरभ सिंहघाती । अष्टौ वसून् शुश्रुम देवतासु यूपश्चाष्टाश्रिर्व्विहित सर्व्वयज्ञे८ । बन्दुरुवाच । नवैवोक्ता सामधेन्य पि-तॄणां तथा प्राहुर्नवयोग विसर्गम् । नवाक्षरा बृहती सम्प्रदिष्टा नवाप्ययोगो गणनामेति शश्वत्९ । अष्टावक्र-उवाच । दिशो दशोक्ता पुरुषस्य लोके सहस्रमाहुर्दश-पूर्ण शतानि । दशैव मासान् बिभ्रति गर्भवत्यो दशैरका-दश दाशा दशार्हाः१० । बन्दुवाच । एकादशैकादशिन पशूनामेकादशैवात्र भवन्ति यूपा । एकादश प्राणभृतां विकारा एकादशोक्ता दिवि देवेषु रुद्रा ११ । अष्टावक्र उवाच । संवत्सर द्वादशमासमाहुर्जगत्या पादो द्वा-दशैवाक्षराणि । द्वादशाह प्राकृतयज्ञ उक्तो द्वादशा-दित्यान् कथयन्तीह धीरा १२ । बन्दुवाच । त्रयोदशी तिथिरुक्ता प्रशस्ता त्रयोदशद्वीपवती मही च । लोमश उवाच । एतावदुक्त्वा विरराम बन्दी श्लोकस्यार्द्धं व्याज-हाराष्टावक्र । अष्टावक्र उवाच । त्रयोदशाहानि स-सार केशी त्रयोदशादीन्यतिच्छन्दांसि चाहु ' १३ अस्य नीलकण्ठोक्तव्याख्या यथा एकोऽग्नि सूर्य्यो वा द्वाराप्रकाशोऽन्यप्रकाशकश्च । एव देवानामिन्द्रियाणां राजा प्रधानभूत अरिहन्ता पराभिभूतत्वान्तराभिभा-वक ॥ यमः सर्वेन्द्रियाणां नियन्ता पितॄणां विषयोपहार-द्वारा पालयितॄणामिन्द्रियाणाम् ईश्वरो भोक्ता कर्त्ता प्रधानभूत एक एव ॥ सखायौ सवलोकौ जीवेश्वरौ वा । २सुपर्णेन देवस्यामरमतृप्यरूप, पापेन नारकस्यावरतिर्यक्षो-

[illegible] च । [illegible] तैनाचैन [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] ॥ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥ [illegible] च [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ।

"[illegible] ॥ [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] ।

[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] ॥ [illegible] [illegible] ॥ [illegible] [illegible] ॥ [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] ॥

[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । "[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible]

मोदादीन् गणाधिपान् । षोडशमूर्त्तीन् रसान् षड्वीरांश्च षड्योगिन्यादीन् षडध्वनः । यस्य षड्गुणित षड्विधं षडाधारानजीजनत् । षड्विधं यज्जगच्चापि सर्वन्तु परमेश्वरेण । सप्तधा गुणिता शिल्पा मद्दुराद्य शरीरिणी । सप्तापि त्रिपुरामन्त्रं सप्तवर्णं विनायकम् । सप्तम व्याहृतीनां वा सप्तवर्णं सुदर्शनम् । लोकानद्रीन् स्वरान् धातून् मुनीन् द्वीपान् घटानपि । समिधः सप्त सञ्ज्ञावाः सप्तजिह्वा हविर्भुजः । अन्यत् सप्तविधं यद्यत्तदस्मात् सम जायत७ । अष्टधा गुणिता शक्तिं र्वमष्टाक्षरद्वयम् । गन्धाष्टकं शुभं देवीदेवानां हृदयप्रमम् । वाम्याद्या भैरवान् सर्वान् मूर्त्तीरष्टौ र्वसूनपि । अष्टपीठं महादेव्या अष्टाष्टकसमन्वितम् । अष्टौ वा शक्तीर्विम्रान् चक्रतुल्यादिकान् क्रमात् । अणिमादिगुणावाशान् वज्रेमूर्त्तीर्यमादिकान् । अष्टात्मकं जगत्स्यात् सर्वं वितनुते सदा ८ । गुणिता नवधा शिल्पा भूते मन्त्रं नवात्मकम् । नवकं शक्तितत्त्वानां तत्स्वरूपा महेश्वरी । नवक पीठ शक्तीनां स्मरारादीन् रसानपि । माणिक्यादीनि रत्नानि नवसंख्युतानि वा । नवक प्राणदूतीनां सवत्स नवक शुभम् । यद्यन्नवात्मकं लोके सर्वमस्मादुदभूत ९ । दशधा गुणिता यस्यां भाविनो भवद्रुसत्ता । दशकं शक्तितत्त्वानां तत्स्वरूपा महेश्वरी । नाडीनां दशकं विष्णोरवतारान् दश क्रमात् । दशकं लोकपालानां यद्यन्यत्तु दशसंख्यकः १० । एकादश क्रमात् सा त्रिः गुणिता या जगन्मयी । रुद्रैकादशनामाद्या शक्तिरेकादशाक्षरम् ११ । समावर्त्तत सर्वात्मा गुणिता द्वादश क्रमात् । राशीन् मासान् हरेर्मूर्त्तीर्यन्त्रं वा द्वादशात्मकम् । अन्यं देवाद्य सर्वं यत् तदस्माद्व्यजायत” ।

अत्र च यो य पदार्थं यद्यत्संख्यान्विततया चापत्र; मञ्च:स्वगतसंख्यातत्तत्संख्यासूचक भवति च निर्दर्शित पदार्थानां तत्तत्संख्यायुक्ततया लोकशास्त्रप्रसिद्धिं इत्यत एतच्छब्दानां तत्तत्संख्याचारकत्वम् । तथाचैकविधसंख्यागुणितप्रकृतिकार्य्यत्वेन तत्तत्संख्याबोधकत्वम् । अन्येऽपि केचित् संख्याविशेषसूचका भा० व० १२४ अ० दर्शिता यथा । “वन्दुवाच । एक एवाग्निर्बहुधा समिध्यत एकः सूर्य्यः सर्वमिदं विभाति । एको वीरो देवराजोऽरिहन्ता यमः पितॄणामीश्वरश्चैक एव । अष्टावक्र उवाच । द्वाविन्द्राग्नी चरतो वै सखायौ द्वौ देवर्षी नारदपर्व्वतौ च । द्वावश्विनौ द्वे रथस्यापि चक्रे भार्य्यापती द्वौ विहितौ विधात्रा २ । वन्दुवाच । त्रिः सूयते कर्म्मणा वै प्रजेयं त्रयोयुक्ता वाजपेयं वहन्ति । अध्वर्य्यवस्त्रिसवनानि तन्वते त्रयो लोकास्त्रीणि ज्योतींषि चाहुः ३ । अष्टावक्र उवाच । चतुष्टयं ब्राह्मणानां निकेतं चत्वारो वर्णा यज्ञमिमं वहन्ति । दिशश्चतस्रो वर्णचतुष्टयञ्च चतुष्पदा गौरपि शश्वदुक्ता ४ । वन्दुवाच । पञ्चाग्नयः पञ्चपदा च पङ्क्तिर्यज्ञाः पञ्च वाप्यथ पञ्चेन्द्रियाणि । दृष्टा वेदे पञ्चचूडाप्सरास्तु लोके ख्यातं पञ्चनदञ्च पुण्यम् ५ । अष्टावक्र उवाच । षडाधाने दक्षिणामाहुरेके षड् वै चेमे ऋतवः कालचक्रम् । षडिन्द्रियाण्युत षट् कृत्तिकाश्च षट् साद्यस्का सर्ववेदेषु दृष्टाः ६ । वन्दुवाच सप्त ग्राम्याः पशवः सप्त वन्याः सप्त च्छन्दांसि क्रतुमेकं वहन्ति । सप्तर्षयः सप्त चाप्यर्हणानि सप्ततन्त्री प्रथिता चैव वीणा ७ । अष्टावक्र उवाच । अष्टौ शाणाः शतमानं वहन्ति तथाष्टपादः शरभः सिंहघाती । अष्टौ वसून् शुश्रुम देवतासु यूपश्चाष्टाश्रिर्विहितः सर्व्वयज्ञे ८ । वन्दुवाच । नवैवोक्ताः सामिधेन्यः पितॄणां तथा प्राहुर्नवयोगं विसर्गम् । नवाक्षरा बृहती सम्प्रदिष्टा नवाप्ययोगो गणनामेति शश्वत् ९ । अष्टावक्र उवाच । दिशो दशोक्ताः पुरुषस्य लोके सहस्रमाहुर्दश पूर्णं शतानि । दशैव मासान् बिभ्रति गर्भवत्यो दशैरका दश दाशा दशार्हाः १० । वन्दुवाच । एकादशैकादशिनः पशूनामेकादशैवात्र भवन्ति यूपाः । एकादश प्राणभृतां विकारा एकादशोक्ता दिवि देवेषु रुद्राः ११ । अष्टावक्र उवाच । संवत्सरं द्वादशमासमाहुर्जगत्याः पादो द्वादशैवाक्षराणि । द्वादशाहः प्राकृतयज्ञ उक्तो द्वादशादित्यान् कथयन्तीह धीराः १२ । वन्दुवाच । त्रयोदशी तिथिरुक्ता प्रशस्ता त्रयोदशद्वीपवती मही च । लोमश उवाच । एतावदुक्त्वा विरराम वन्दी श्लोकस्यार्द्धं व्याजहाराष्टावक्र । अष्टावक्र उवाच । त्रयोदशाहानि ससार केशी त्रयोदशादीन्यतिच्छन्दांसि चाहुः” १३ अस्य नीलकण्ठोक्तदिशा व्याख्या यथा एकोऽग्निः सूर्य्यो वा स्वरप्रकाशोऽन्यप्रकाशकश्च । एक देवानामिन्द्रियाणां राजा प्रधानभूत अरिहन्ता परामिभूतत्वान्तराभिभावक । यम सर्वेन्द्रियाणां नियन्ता पितॄणां विषयोपहारद्वारा पालयितॄणामिन्द्रियाणाम् ईश्वरो भोक्ता कर्त्ता प्रधानभूत एक एव १। सखायौ सत्सोमौ जीवेश्वरौ वा । २ पुत्त्रेण देवस्यान्तरमत्तुपर्व्वण, पापेन नारकस्यावरादिर्व्वास्नो-

रत्वे चतुष्टस्य बोधकतेति भेदः । यैतराजपरकालशब्द-स्यापि तथात्वम् । तस्य समयपरत्वे त्रित्वस्य, युगपरत्वे चार्द्धाधिपत्वञ्च षट्कस्येति भेदः । कल्युक्या द्वयक्षरपादत्वात्तथा । शकटाग्रभेदार्थकयुगशब्दस्तथा तस्य शकटादौ द्वित्वस्य ख्यकतयैव योजनात् । एव द्वन्द्वार्थकयुगशब्दोऽपि । अयनशब्दोऽपि तथा वर्षे तदर्थयोर्द्वयोरेव घटकत्वात् । पर्वसन्धि चान्द्रमासे तयोर्द्वित्वात् ; शब्दः ध्वन्यात्मक-वर्णात्मकरूपः, अदृष्टम् पुण्यापुण्यरूपम् शब्दशक्तिः अभिधालक्षणारूपा, वृत्तिः अनुभवस्मृतिरूपा, गन्धः सुरभिदुर्गन्धरूपः, ध्वनिधर्मः तारत्वमन्दत्वात्मकः, स्पर्शः उष्णानुष्णात्मकः, मृदुत्वकाठिन्यात्मको वा, अभावः, संसर्गाभावभेदात्मकश्च द्वित्वस्य बोधकः । सामान्यं व्याप्य-व्यापकात्मकम्, क्रिया सिद्धसाध्यात्मिका वेदान्तिमते पदार्थः चिज्जडरूपः द्रष्टृदृश्यरूपो वा आर्हतमते जीवाजीव-रूपो वा न्यायमते भावाभावरूपो वा, परिमाणम् वेदान्तिमते अणुत्वमहत्त्वरूपं च द्वित्वात्तथा । वैशेषिकमते तु अणुमहत्त्वह्रस्वदीर्घत्वरूपचतुष्कात् चतुष्कस्य तथेति भेदः । पदम् सुबन्ततिङन्तरूपत्वात्, धात्वर्थः फलव्यापाररूपत्वात् तथा । प्रयोजनं गौणमुख्यरूपत्वा-त्तथा । न्यायमते व्याप्तिः अन्वयव्यतिरेकरूपत्वात्तथा ।

वेदान्तादिमते व्यतिरेकव्याप्तेरभावात् तस्याः एक-स्यादेकत्वस्येति भेदः । संयोगः कर्मजसंयोगजात्मकः विभागः कर्मजविभागजात्मकश्च द्वित्वात् तथा । नाटक-प्रस्ताव्यवस्तु आधिकारिकप्रासङ्गिकरूपं द्वित्वात् तथा । काव्यम् दृश्यश्राव्यरूपं द्वित्वात् तथा अवान्तरभेदपरत्वे ध्वन्यादिपरत्वात् त्रित्वस्येति भेदः । गुरुत्ववद्द्रव्यम् रस-वद्द्रव्यञ्च क्षितिजलात्मकत्वात्तथा । नैमित्तिकद्रववद्द्रव्यं क्षितितेजोरूपत्वात्तथा । समाधिः सविकल्पनिर्विकल्पा-त्मकः सबीजनिर्बीजात्मकः सम्प्रज्ञातासम्प्रज्ञातात्मकोऽवा द्वित्वात्तथा । समापत्तिः सविचारनिर्विचारात्मिका द्वित्वात् तथा । परकस्तु कर्षिदेहकैवल्यात्मिका द्वित्वा-त्तथा । सालोक्यादिपरत्वे चतुष्टस्येति भेदः । समाधि-प्रज्ञा ज्योतिष्मत्यम्भरात्मिका द्वित्वात्तथा । कर्मकारकं मुख्यगौणात्मकं द्वित्वात्तथा । कर्तृकारकं स्वातन्त्र्यप्रयो-जकरूपं, सम्प्रदानकारकं प्रेरकानुमन्तृरूपञ्च द्वित्वात्तथा । प्रपञ्चः लौकिकालौकिकात्मकतया द्वित्वात् तथा अवान्तरप्र-पञ्चपरत्वे पञ्चत्वस्येति भेदः । ज्ञानं सविकल्पकनिर्वि-कल्पकात्मकं तथा । अनुमानं स्वार्थपरार्थात्मकं अनु-मानफलं तत्त्वनिर्णयविजयरूपं तथा । ब्रह्म सगुणनिर्गुण-रूपम्, जीववादः एकानेकविषयात्मकः वेदान्तिमते ज्ञानं वृत्तिवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यात्मकम् जीवभेदकः अवच्छेद-प्रतिबिम्बरूपश्च द्वित्वात् तथा । कर्म शुक्लकृष्णात्म पु-ण्यापुण्यसाधनम् विहितनिषिद्धरूपं, धर्मः प्रवृत्ति-निवृत्तिलक्षणः वेदमेव सिद्धसाध्यरूपः, प्रयागः पश्चि-मदक्षिणरूपः, वेदान्तिमते अविद्या कार्यकारणरूपा तूलाविद्यामूलाविद्यात्मिका द्वित्वात्तथा । काञ्ची विष्णुशिवकाञ्चीरूपत्वात् तथा । आगमरूपप्रमाणशब्दः दृष्टादृष्टार्थकत्वात्तथा उदाहरणं साधर्म्यवैधर्म्यकृतम्, शृङ्गारः विप्रलम्भसम्भोगात्मकः, मानश्च प्रणयेर्ष्याजात द्वित्वात्तथा

२ त्रित्वबोधका कवि० ज० उक्ता । कालः भूत-भविष्यद्वर्त्तमानरूपत्वात्, अग्निः दक्षिणाग्निगार्हपत्याह-वनीयरूपत्वात्, लोकः स्वर्गमर्त्यपातालरूपत्वात्, ग-ङ्गावर्त्म त्रिलोकस्थत्वात्, शिवनेत्रम् सूर्येन्दुवह्निरूप-त्वात्, गुणः सत्त्वरजस्तमोरूपत्वात् तथा । नीतिशास्त्रप्र-सिद्धगुणपरत्वे षट्कस्य, द्रव्यधर्मभेदपरत्वे चतुर्विंशति-त्वस्य बोधकइति भेदः । ग्रीवारेखा, कालिदासकृतकाव्यं कुमा-ररघुवंशमेघदूतरूपत्वात्, त्रिस्थलशिखा, देहोदराधःस्थल-वलितमांसरूपवलिश्च त्रित्वात् तथा । प्रातर्मध्यसायाह्नरूप-सन्ध्यानां, त्रिपुरासुरस्वर्गादिस्थपुराणां, भरतशिखनख-लभेदात्मकज्योतिर्योक्तपुष्करदोषाणाम्, परशुरामदाशरथि-बलभद्रात्मकरामाणां, त्रिलोकव्यापिवामनरूपविष्णुपदानां, बाल्ययौवनजरारूपवयसाञ्च त्रित्वात् तथा । शा० ति० उक्ता । सूर्येन्दुवह्निरूपधाम्नाम् ऋग्यजुःसामरूप-त्रय्यात्मकवेदानां त्रित्वात् तथात्वम् । अथर्ववेदसहितत्र-योपरत्वे तु चतुष्टयस्य बोधकतेति भेदः । प्रणववर्णानाम् अकारोकारमकाररूपाणाम्, उदात्तानुदात्तस्वरितरूपस्व-राणाञ्च त्रित्वात् तथा । स्वरस्य षड्जादिपरत्वे सप्त-कस्य अजवर्णपरत्वे षोडशत्वस्येति भेदः । देवीनां गायत्रीसावित्रीसरस्वतीरूपाणां, ब्रह्मविष्णुशिवरूपेश्वर-मूर्त्तीनाञ्च त्रित्वात् तथा । कृषिपाशुपाल्यवाणिज्यरूपा याजनाध्यापनप्रतिग्रहरूपा वा आजीविकात्मिका वृत्तिः तथा मनोवृत्तिपरत्वे चतुष्कस्य, प्रमाणादिवृत्तिपरत्वे पञ्चकस्य शब्दनिष्ठबोधनाशक्तिरूपवृत्तिपरत्वे आल-ङ्कारिकमते त्रित्वस्य, अन्यमते द्वित्वस्य वाचक-शब्दभेदपरत्वे तद्धितादिपञ्चत्वस्येति भेदः । ज्ञेशशक्ती-च्छारूपा, ज्ञानेच्छाक्रियारूपा वा प्रभावोत्साह-

[illegible]

[illegible]

नादश, चतुष्टात् तथा । जम्बुद्वीपादिपरत्वे सप्तत्व-नाक इति भेद । चतुर्भुजविष्णुवाचकशब्दोऽपि तथा । ऋग्वेदहस्तिनामैरावतादीनां चतुर्दन्तानामुत्तर दन्तशब्द-तथा । हस्त्यश्वरथपादातरूपसेनाङ्गम् उपाय साम-दानभेददण्डरूप, दिनरात्रयोश्चतुर्यामरूपयामशब्दश्च तथा । युग सत्यत्रेताद्वापररूप तथा शकटाद्यविशेषपरत्वे युग्मपरत्वे च द्वित्वबोधकमिति । आश्रम ब्रह्मचर्यगा-र्हस्थ्यवानप्रस्थसन्यासरूपस्तथा । भा० ति० उक्ता । तत्त्वम् आत्मविद्याशिवतत्त्वरूपम् प्रधानादितत्त्वपरत्वे चतुर्विंशतिसंख्याबोधकमिति भेद । मनोवृत्ति संशयनि-श्चयगर्वाभिमानरूपा तथा । वाग्वृत्ति परापश्यन्तीम-ध्यावैखरीरूपा तथा । अर्थबोधनशक्तिविशेषपरत्वे द्वित्वस्य त्रित्वस्य वा मतभेदेन बोधिकेति भेद । भाव वेदान्तिमते जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तितुरीयरूपस्तथा । सांख्यमते तु धर्माद्य-ष्टपरत्वेनाष्टत्वबोधक वैशेषिकमते षट्त्वस्येति भेद । विष्णुमूर्त्ति वासुदेवानिरुद्धसंकर्षणप्रद्युम्नरूपा तथा । अङ्गा-दिचतुष्टयविन्यासभेदकृता तन्मूर्त्तिस्तु चतुर्विंशतित्वस्य बोधिकेति भेद । गणेश "गणाधिप गणेशान' तृतीयं गणनायकम् । गणक्रीड पीतगौररक्तनीलश्च क्रमात्" भा० ति० १२प० उक्तपीतादिवर्णयुक्तगणाधिपादिरूप-स्तथा । आत्मादि आत्मान्तरात्मजीवात्मपरात्मरूप-स्तथा । पीठशब्द उड्डियानजालन्धरपूर्णगिरिकामाख्यार्थक तथा । धर्म्मादि धर्मज्ञानैश्वर्यवैराग्यरूपम् अधर्मादि अधर्माज्ञानानैश्वर्याऽवैराग्यरूपञ्च तथा सांख्यमते धर्मादि अष्टत्वस्य बोधकमिति भेद । लक्ष्मीगज दमकादि-रूप, दिग्गज प्राच्यवामोपधिमोत्तररूपा तथा । अवान्तर-दिक्परत्वे अष्टत्वस्य दशत्वस्य वा बोधिका इति भेद । ज्योतिः विश्वराजतत्त्वाख्यान्तर्यामिरूपम् । एवमन्येऽपि यथा रोहिणी राशिचक्रे तस्याश्चतुर्थत्वात् तदभेदात् तद्विष नक्षत्राऽपि तथा । प्रतिष्ठा तस्याश्चतुरक्षरपादकत्वात् तथा । सत्ययुगार्थकतशब्द चतुस्त्रिद्व्येकशगुणा' सू० सि० उक्ते "मन्वायुतप्रमाणद्वादशसहस्रदशांशस्य चतुर्गुणरू-पत्वात्तस्य तथात्वम् । सार्थकशब्द नामाख्यातनिपातोपस-र्गात्मकत्वात्, पुरुषार्थश्च धर्मार्थकाममोक्षरूपत्वात् तथा । नायक धीरोदात्तधीरोद्धतधीरललितधीरप्रशान्तात्मकत्वात् दक्षिणधृष्टानुकूलशठात्मकत्वाद्वा तथा तेषां प्रत्येक-मुभयधर्मत्वे षोडशभेदत्वात् षोडशत्वस्येति भेद । काव्यरीति वैदर्भीगौडीपाञ्चालीलाटिकात्मिका चतुर्दा-स्तथा । भक्तय नित्यनैमित्तिक प्राकृतात्यन्तिकात्मकत्वात् तथा भगवद्भक्त "चतुर्विधा भजन्ते माम्" इत्युपक्रम्य "आर्त्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च पुरुषर्षभ ।' इति गीतोक्ते चतुष्कत्वात् तथा । अभिनय आङ्गिकवाचिकाहार्य-सात्त्विकात्मक चतुष्कत्वात् तथा । नायकादिव्यापार-विशेषात्मकरीति कौशिकीसात्वत्यारभटीभारतीरूपा चतुष्कत्वात्तथा । कौशिक्यङ्गम् 'नर्म च नर्मस्फूर्जो नर्मस्फोटश्च नर्मगर्भश्च" इत्युक्तनर्मादिरूप तथा । सात्वत्यङ्गम् । "उत्थापकोऽथ सङ्घात्यः संलाप परिवर्त्तक । विशेषा इति चत्वार सात्वत्या परिकीर्त्तिता" इत्यु-क्तोत्थापकादिरूपस्तथा । आरभट्यङ्गम् "वस्तूत्थापनसम्फेटौ संक्षिप्तिरवपातनम् । इति भेदास्तु चत्वार आरभट्या प्रकीर्त्तिता" इत्युक्तवस्तूत्थापनादिरूप तथा । अनेका-श्रितगुण संयोगविभागद्वित्वादिस्वरूपद्व्यादिपृथक्त्वरूप चतुर्दास्तथा । आध्यात्मिकतुष्टि "आध्यात्मिक्यश्चतस्र प्रकृत्युपादानकालभाग्याख्या " सा० का० उक्तप्रकृत्यादि-रूपा चतुर्दास्तथा । चित्तपरिकर्मार्थभावना मैत्रीकरुणा मुदितोपेक्षात्मिका चतुर्दास्तथा । समाधिविघ्न लयविक्षेप-कषायरसास्वादात्मक चतुष्कत्वात्तथा । सन्यासी कुटीचक बहूदकहंस परमहंसात्मकस्तथा । अनुबन्ध विषयप्रयो-जनसम्बन्धाधिकारिरूपस्तथा । ब्रह्मविविदिषासाधनम् इहामुत्रार्थफलभोगविरागनित्यानित्यवस्तुविवेक शमादि-षट्कसम्पत्तिरूप तथा । कल्पितकर्मकारकम् । औदासीन्य प्राप्ताप्रोप्सिताकथितान्यपूर्वकरूप तथा । बीजम् एकानेक वर्णसमीकरणमध्यमाहरणभावितात्मक तथा । सङ्केतविषय जातिद्रव्यगुणक्रियारूपस्तथा । द्रव्यारम्भक स्पर्शवद्द्रव्यञ्च क्षितिजलतेजोवायुरूपत्वात्तथा । अपवर्ग सालोक्य-सायुज्यसार्ष्टिसारूप्यात्मिका तथा । कार्योत्पत्तिप्रकार असत सदुत्पत्ति सतोऽसदुत्पत्ति सतोविवर्त्त सत सदुत्पत्तिश्चेति चतूरूपत्वात् तथा । ऋद्धि कायिकाका-शिकाकारिताचक्रवृद्धिरूपा तथा । सिद्धान्त सर्वतन्त्र प्रतितन्त्राधिकरणाभ्युपगमसंस्थितिरूप चतुर्दास्तथा । वर्णोत्पत्तौ आभ्यन्तरप्रयत्न स्पृष्टेषत्स्पृष्टविवृतसंवृता-त्मकचतुष्कत्वात्तथा । विप्रलम्भ, पूर्वरागमानप्रवास-करुणात्मक चतुष्कत्वात्तथा ।

५ पञ्चत्वबोधका । कवि०क० युधिष्ठिरभीमार्जुननकुलसहदेवा-नाम् पाण्डुपुत्राणां, पञ्चाननशिववक्त्राणां, श्रोत्रत्वग्नेत्र-रसनघ्राणात्मकानां ज्ञानेन्द्रियाणाम्, वाक्पाणि-

आरम्भयत्नप्राप्त्याशानियताप्तिफलागमात्मिका पञ्चत्वात्तथा। नाटकस्य सन्धि मुखप्रतिमुखगर्भविमर्शोपसंहृतिरूप पञ्चत्वात्तथा। प्रस्तावना उद्घात्यककथोद्घातप्रयोगातिशयप्रवर्त्तकावलगितात्मिका पञ्चत्वात् तथा। प्रयोजनसिद्धिहेतु बीजबिन्दुपताकाप्रकरीकार्य्यात्मा तथा। विपर्य्यय अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशात्मक तथा। अश्वगति "आस्कन्दित धौरितक रेचितं वल्गितं प्लुतम्" इत्युक्तास्कन्दितादिलक्षणा तथा। गर्भस्थानुगामिधर्म "आयुः कर्म च वित्तं च विद्या निधनमेव च। पञ्चैतानि हि सृज्यन्ते गर्भस्थस्यैव देहिनः" इत्युक्तायुरादिलक्षणस्तथा। योगाङ्गासनं "पद्मासनं स्वस्तिकाख्यं भद्रासनं तथा। वीरासनमिति प्रोक्तं क्रमादासनपञ्चकम्" शा॰ति॰उक्तस्वस्तिकादीनां पञ्चत्वात्तथा। पूजाङ्गासनं तु आसनशब्दे उक्तस्याबोधकमिति भेदः। हेत्वाभासः अनैकान्तविरुद्धासिद्धसत्प्रतिपक्षबाधात्मक तथा। न्यायावयव प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनात्मक तथा। वेदान्तिमते तु त्रित्वस्येति भेदः। कालगुण दिग्गुणः मूर्त्तामूर्त्तसाधारणगुणश्च संयोगविभागपरत्वापरत्वपृथक्त्वात्मक तथा। बाह्येन्द्रियग्राह्यगुण शब्दस्पर्शरूपरसगन्धात्मकस्तथा "दुःखं संसारिणः स्कन्धास्ते च पञ्च प्रकीर्त्तिताः। विज्ञानं वेदना संज्ञा संस्कारो रूपमेव च" इत्युक्तविज्ञानादिलक्षण स्कन्धस्तथा। प्रातिपदिकार्थे विशेष्यविशेषणसम्बन्धकारकलिङ्गात्मकस्तथा। अधिकरणावयव "विषयो विषयश्चैव पूर्व्वपक्षस्तथोत्तरम्। निर्णयश्चेति सिद्धान्तः शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतम्" इत्युक्तविषयादिरूपस्तथा वर्णविधि अक्षोपाधि "वर्णान् जनयते तेषां विभागः पञ्चधा मतः। स्वरतः कालतः स्थानात् प्रयत्नानुप्रदानतः" शिक्षोक्तेः उदात्तादिस्वरोच्चारणकालस्थानाभ्यन्तरबाह्यप्रयत्नानां पञ्चत्वात् तथा।

षड्भावबोधक शब्दि॰ म॰ उक्ताः। षड्भावविकाराणाम्, त्रिगुणोदरमेत्यादौ; षडाख्य प्राणापानसमानोदानव्यानाः प्रत्याहारोपमाभरणभार्यायश्चानुपदधिरूपाणाम्, विभियोगाधिरूपाणां स्तितिविभ्रमस्पर्शरूपध्यानसमाप्त्यात्मकानां वा षड्भवायुतत्वात्तयम्। आत्मादृश्यप्राणाभ्यौतापशुगानरूपपरत्वे आत्मान्वयादिषड्विधप्रसङ्गरूपत्वात् षड्विधं इति भेदः। षड्रतीनां वसन्तग्रीष्मवर्षाशरद्धेमन्तशिशिरात्मकानां षडिन्द्रियविकारत्वादिभेदहेतुषट्त्वात्

वेदाङ्गानां वा, न्यायवैशेषिकसांख्यपातञ्जलमीमांसावेदान्तात्मकानां तत्त्वज्ञानसाधनानां, दर्शनानाम् चक्रवर्त्तिनां चक्रावयवरूपाणाम् अराणां, कलौ शकप्रवर्त्तकानाम् "युधिष्ठिरो विक्रमशालिवाहनौ धराधिनाथो विजयाभिनन्दनः। इमे तु नागार्ज्जुनमेदिनीविभुर्बलिः क्रमात् षट् शककारकाः कलौ" ज्योतिषि॰ उक्तानां युधिष्ठिरादीनां सार्व्वभौमानां वा, गङ्गामनकार्त्तिकेयमुख्यानां सन्धिविग्रहयानासनद्वैधाश्रयरूपाणां नृपगुणानाञ्च षट्त्वात्तथात्वम्। गुणशब्दस्य सत्त्वादिपरत्वे त्रित्वस्य, द्रव्यधर्मभेदपरत्वे चतुर्विंशतित्वस्येति भेदः। मधुरकटुकषायाम्लतिक्तलवणानां रसानां षट्त्वात्तथा। शृङ्गारादिरसपरत्वे नवत्वस्य बोधकतेति भेदः। शा॰ति॰ उक्ता। आमोदप्रमोदसुमुखदुर्मुखविघ्नविघ्नकर्त्तृरूपाणां गणेशानां, क्रमे षोक्तामोदादिप्रियाणां सिद्धिसमृद्धिकान्तिमदनावतीमदद्रवाद्राविणीरूपाणाम्, "स्नायुस्थिमज्जशुक्राणि त्वङ्मांसरुधिराणि च। षाट्कौशिकमिदं प्रोक्तं सर्व्वदेहेषु देहिनामिति" तत्रोक्तानां स्नाय्वादीनां कोषाणाम्, बुभुक्षापिपासाशोकमोहजरामृत्युरूपाणामूर्म्मीणाम्, डाकिनीराकिणीलाकिनीकाकिनीशाकिनीहाकिनीरूपाणाम् षट्चक्राधिष्ठितानां शक्तीनाम्, "कलाध्वा चैव तत्त्वाध्वा भुवनाध्वेति च त्रयम्। वर्णाध्वा च पदाध्वा च मन्त्राध्वेत्यपरं त्रयम्" इत्युक्तानां कलाध्वादीनामध्वनाम् मूलाधारस्वाधिष्ठानमणिपूरानाहतविशुद्धाज्ञारूपाणां देहस्थचक्रभेदरूपाणां डाकिन्यादिषट्शक्त्याधाराणां च षट्त्वात्तथा। षड्रतूनां वसन्तग्रीष्मवर्षाशरद्धेमन्तशिशिरात्मकानां षट्त्वात्तथा भा॰व॰उक्ता। आधाने दक्षिणात्वेन विहितगवानां षट्त्वात्तथात्वम्। कृत्तिका तासां षट्तारात्मकत्वात् तथा गजलपक्षरूपतोयक्षपरत्वे त्रित्वस्येति भेदः। षडाकृष्याख्यानमिताकृतेव्यदीक्षोपसदुमन्त्यादूकानां सद्यःक्रियावतां "षट् साद्यस्क्राः" का॰श्रौ॰ २२,२,६, छ॰उपक्रम २२,१२,२५, सूत्रान्तेषु दर्शितानां साद्यस्क्रदीर्घाधिपगमादिकामक्रतूनामनुक्रोशिषक्षिप्रिव्याप्त्येकत्वरूपाणाम् षट्त्वात् तथात्वम्। आर्द्रा तारायां तस्याः षट्त्वात् तथा तदभेदात् तदधिपतिरुद्रादिमन्त्रोऽपि तथा। गायत्री तस्याः षडक्षरपादत्वात्। भावविकाराणां जन्मसत्ता(?)वृद्धिविपरिणामापक्षयनाशरूपाणां यास्कोक्तानां षट्त्वात्तथा। भोगपदार्थानां वैशेषिकसम्मतानां द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायात्मकानां षट्त्वात्तथा। "पञ्च

पञ्च यतिस्वस्येति भेदः । सामभक्तिः ओङ्कारहिङ्कारप्रस्तावोद्गीथप्रतिहारोपद्रवनिधनरूपा सप्तत्वात् तथा । "लोकेषु सप्तविधं सामोपासीतेति" श्रुतौ साम्नां सप्तविधत्वोक्तेस्तथात्वम् । वैशेषिकमते पदार्थः द्रव्यगुणकर्म्मसामान्यविशेषसमवायाभावात्मकः सप्तत्वात् तथा । प्रकृतिविकृतिः महदहङ्कारपञ्चस्पर्शरूपरसगन्धतन्मात्रात्मिका सप्तत्वात् तथा । पुनर्वसुस्तारादिचक्रे सप्तमत्वात् तथा । अभेदात्तदधिपतिरदितिरपि । उष्णिक् तस्याः सप्ताक्षरपादत्वात् तथा । अश्वजन्मस्थानम् "अमृतात् सोमतोऽग्नेर्वेदेभ्योऽप्यश्वगर्भतः । साम्नोऽश्वयानामुत्पत्तिः सप्तधा परिकीर्त्तिता" इत्युक्तानां सप्तत्वात्तथा । तारगोत्पत्तिस्थानत्वेन अश्वगन्धोऽपि तथा । मदच्युतिस्थानं "करात् कटाभ्यां मेढ्राच्च नेत्राभ्याञ्च मदस्रुतिः" इत्युक्तानां सप्तत्वात् तथा । वरगुणः "कुलञ्च शीलञ्च सनाथता च विद्या च वित्तञ्च वपुर्वयश्च । एतान् गुणान् सप्त विचिन्त्य देया कन्या बुधैः शेषमचिन्तनीयम्" इत्युक्तकुलादीनां सप्तत्वात् तथा । पौनर्भवा "सप्त पौनर्भवाः कन्या वर्ज्जनीयाः कुलाधमाः । वाचा दत्ता मनोदत्ता कृतकौतुकमङ्गला । उदकस्पर्शिता या च या च पाणिगृहीतिका । अग्निं परिगता या च पुनर्भूप्रसवा च या" इत्युक्तानां सप्तत्वात् तथा । धर्म्यवित्तागमः "सप्त वित्तागमा धर्म्या दायो लाभः क्रयो जयः । प्रयोगः कर्म्मयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव च" इत्युक्तदायादीनां सप्तत्वात् तथा । मरुत्, आवहप्रवहोद्वहसंवहविवहपरावहपरीवहात्मकः सप्तत्वात्तथा । अवान्तरभेदपरत्वे ऊनपञ्चाशत्त्वस्येति भेदः । मोक्षदपुरी "अयोध्या मथुरा माया काशी काञ्ची अवन्तिका । पुरी द्वारवती चैव सप्तैता मोक्षदायिकाः" इत्युक्तपुरीणां सप्तत्वात्तथा ।

अष्टबोधका कवि० ल० उक्ता । योगाङ्गं यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारध्यानधारणासमाधिरूपम्, शिवमूर्त्तिः क्षित्यादिपञ्चभूतचन्द्रसूर्य्ययजमानरूपा, ऐरावतपुण्डरीकवामनकुमुदाञ्जनपुष्पदन्तसार्व्वभौमसुप्रतीकरूपो दन्ती च अष्टत्वात्तथा एकशेषात् करिणीशब्दोऽपि तथा करिण्यश्च अभ्रमुकपिलापिङ्गलाताम्रकर्णीशुभ्रदन्त्यङ्गनाञ्जनावतीरूपा । सिद्धिः अणिमलघिमप्राप्तिप्राकाम्यमहिमेशित्ववशित्वकामावसायितात्मिका अष्टत्वात् तथा । चतुर्वदनब्रह्मकर्णस्तथा । व्याकरणम् इन्द्रचन्द्रकाशकृत्स्नापिशलिशाकटायनपाणिन्यमरजैनेन्द्रात्मकाष्टकर्त्तृकृतम् अष्टत्वात् तथा । दिक्पालः इन्द्रवह्नियमनिर्ऋतिवरुणवायुकुवेरेशानात्मकः प्राच्यादीनामष्टानां दिशामीश्वराणामेषामष्टत्वात् तथा । ऊर्द्ध्वाधोदिक्सहितदिक्पालपरत्वे दशत्वस्येति भेदः । अहिः शेषवासुकिपद्ममहापद्मतक्षककुलीरकर्कटशङ्खात्मकः अष्टत्वात्तथा । कुलाचलः मतान्तरे हिमाचलसहितः पूर्व्वोक्तमहेन्द्रादिरूपः अष्टत्वात्तथा । कुलाचलानां सप्तत्वप्रसिद्धावपि क्वचिदष्टत्वाङ्गीकारः । "अष्टकुलाचलसप्तसमुद्रा" मोहमुद्गरः । शा० ति० उक्ता । भैरवः असिताङ्गरुरुचण्डोन्मत्तकपालिभीषणक्रोधनसंहारात्मकः । प्रकृतिः प्रधानमहदहङ्कारपञ्चतन्मात्रात्मिका अष्टत्वात्तथा । प्रकृतिशब्दस्य प्रधानपरत्वे एकत्वस्य तत्त्वान्तरोपादानत्वपरत्वे अष्टत्वस्येति भेदः । गणेशः वक्रतुण्डैकदंष्ट्रमहोदरगजाननलम्बोदरविकटविघ्नराजधूम्रवर्णात्मकः अष्टत्वात्तथा । अग्निमूर्त्तिः "जातवेदाः सप्तजिह्वो हव्यवाहनसञ्ज्ञकः । अश्वोदरजसञ्ज्ञः स्यात् पुनर्वैश्वानराह्वयः । कौमारतेजाः स्याद्विश्वमुखो देवमुखः स्मृतः" शा० ति० उक्तानां जातवेदआदीनामष्टत्वात्तथा भा० व० उक्ता । शाणः आवपनद्रव्यपूरणीय महदहङ्कारचित्तसहितज्ञानेन्द्रियरूपः अष्टत्वात्तथा । शरभपादस्य लोके ऽष्टत्वप्रसिद्धेस्तथा । यूपकोणस्य वेदे अष्टत्वप्रसिद्धेस्तथा । द्विजगुणः "दया सर्व्वभूतेषु क्षान्तिरनसूया शौचमनायासो मङ्गलमकार्पण्यमस्पृहेति" गौतमोक्तानामष्टत्वात्तथा । वैशेषिकोक्तेश्वरगुणः संयोगविभागपृथक्त्वसंख्यापरिमाणबुद्धीच्छाकृतिरूपः अष्टत्वात्तथा । राज्याङ्गम् पौरश्रेणीसहितस्वाम्यमात्यादिसप्तकम् अष्टत्वात्तथा । नृपगतिः "आदाने च विसर्गे च तथा प्रैषनिषेधयोः । पञ्चमे चार्थवचने व्यवहारस्य चेक्षणे । दण्डशुद्ध्योः सदा रक्तस्तेनाष्टगतिको नृपः" इत्युक्तगतिरूपा अष्टत्वात्तथा । तारिणी "तारा चोग्रा महोग्रा च वज्रा काली सरस्वती । कामेश्वरी च चामुण्डा इत्यष्टौ तारिण्यो मताः" इत्युक्तानां तारामूर्त्तिभेदानामष्टत्वात्तथा । होमद्रव्यम् "अश्वत्थोडुम्बरप्लक्षन्यग्रोधसमिधस्तिलाः । सिद्धार्थपायसाज्यानि द्रव्याण्यष्टौ विदुर्बुधाः" इत्युक्तानामष्टत्वात्तथा । धातुः "स्वर्णं रौप्यञ्च ताम्रञ्च रङ्गं यशदमेव च । सीसं लौहं रसश्चेति धातवोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः" इत्युक्तानामष्टत्वात् तथा देहस्थधातुपरत्वे सप्तत्वस्येति भेदः । महासरस्वतीभुजसंख्या अष्टभुजत्वात्तथा । सात्त्विकभावः "स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाञ्चः स्वरभङ्गोऽथ वेपथुः । वैवर्ण्यमश्रु

नवत्वात् तथा। वर्गाणामकचटतपयशक्षरूपाणाम् नवत्वात् तथा लोके लक्षरूपलवर्गस्याभावात् च्चष्टसंख्याबोधक इति भेद। नाणरत्नकदुर्गाभेदरूपाणाम् शा॰ ति॰ २३प॰ उक्ताना नाणदूतीनाम्, नवत्वात्तथा। भा॰ व॰। नामधेनो वत्साय यथा नवत्वं तथा मी॰ क॰व्या॰ दर्शितं प्रकृतिसंयोगः ग च स्रष्टौ यथा नवधा योगस्तथोक्तं प्राक्।

ईश्वरलक्षणम् जगज्जन्मस्थितिप्रलयेषु प्रत्येकं ज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नात्मतया नवत्वात्तथा। "विश्वसर्गविसर्गादिनवलक्षणलक्षितम्" श्रीधरः। पत्रिका कदली दाडिमी धान्यं हरिद्रामानकं कचु। विल्वोऽशोको जयन्ती च विज्ञेया नव पत्रिका" इत्युक्तानां पत्रिकाणां नवत्वात् तथा। नवपत्रिकास्थदेवीरूपा दुर्गा ब्रह्माणीरक्तदन्तिकालचामुण्डाजयन्तीचामुण्डाकालिकाशिवाशोकरहिताकार्त्तिकीरूपाणां नवत्वात् तथा। चविक्रमेऽर्थकरत्नवत् "धन्वन्तरिः क्षपणकोऽमरसिंहशङ्कुवेतालभट्टघटकर्परकालिदासाः। ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः सभायां रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य" ज्योतिर्वि॰ उक्तानां विक्रमादित्यसभास्थपण्डितानां नवत्वात् तथा। विष्णुभक्तिः "श्रवणं कीर्त्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम्। अर्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम्। इति पुंसार्पिता विष्णौ भक्तिश्चेन्नवलक्षणा" भाग॰ ७,५ उक्तश्रवणादिरूपा नवत्वात् तथा। तुष्टिः "आध्यात्मिकाश्चतस्रः प्रकृत्युपादानकालभाग्याख्याः। बाह्या विषयोपरमात् पञ्च नव तुष्टयो भवन्तीष्टाः" सां॰का॰ उक्तानां नवत्वात् तथा। अभ्यागतेऽव्ययकार्य्यम्। "नवैतानि गृहस्थेन कार्य्याण्यभ्यागते सदा। अन्तर्यामि च यत् सौम्यं वाक्य१ चक्षु२र्मनो३ मुखम्४। अभ्युत्थान५ मिहायाते स्वागतं६ पूर्वभाषणम् ७। उपासनं ८ गमनमन्वा९" काशी॰ उक्तानि नवत्वात् तथा। अभ्यागते ईषद्व्ययसाध्यकार्य्याणि। "तथैव नवयुक्तानि कार्य्याण्यभ्यागते नव। आसनं १पादशौचं २ च यथाशक्त्यशनं ३ क्षितिः ४। शय्या५ तृणं६ जलं ७ अभ्य८ दीपा९गारे स्वविभिदा" काशी॰ दर्शितानि नवत्वात्तथा। गृहस्थस्य वर्ज्याभिन्द्राकार्य्याणि "तथा नव विकर्माणि त्याज्यानि गृहमेधिना। पैशुन्यं परदाराश्च क्रोधः क्रोधान्तताप्रिये। द्वेषो दम्भश्च माया च स्वर्गमार्गार्गलानि च" काशी॰ उक्तानि नवत्वात्तथा। अवश्यकर्त्तव्यानि "नवावश्यककर्म्माणि कार्य्याणि प्रतिवासरम्। स्नानं सन्ध्या जपो होमः स्वाध्यायो देवतार्चनम्। वैश्वदेवं तथातिथ्यं नवमं पितृतर्पणम्" काशी॰ उक्तानि नवत्वात् तथा। गोप्यानि "जन्मर्क्षं मैथुनं मन्त्रो गृहच्छिद्रञ्च वञ्चनम्। आयुर्धनापमानं स्त्री न प्रकाश्यानि सर्वथा" काशी॰ उक्तानि नवत्वात्तथा। प्रकाश्यानि "नवैतानि प्रकाश्यानि कुलपरमकुतृत्सितम्१। आरोग्य२मृणशुद्धिश्च३ दानमय ४ क्रय५ विक्रयौ६। कन्यादानं७ गुणोत्कर्षः९" काशी॰ दर्शितानि नवत्वात्तथा। अक्षयदानपात्राणि। "पात्रमित्रविनीतेषु दीनानाथोपकारिषु। पितृमातृगुरुष्वेव नवधा दत्तमक्षयम्" काशी॰ उक्तानि नवत्वात्तथा। निष्फलदानपात्राणि "निष्फलं नवकं स्वच्छं चाटचारणतस्करे। कुवैद्ये कितवे धूर्त्ते शठे मल्ले च वन्दिनि" काशी॰ उक्तानि नवत्वात्तथा। अदेयवस्तूनि "आपत्स्वपि न देयानि नव वस्तूनि सर्वदा। अन्वये सति सर्वस्वं दाराश्च शरणागतः। न्यासाधी कुलस्थितञ्च निक्षेपः स्त्रीधनं सुतः" काशी॰ उक्तानि नवत्वात्तथा। साधारणकर्म्म "सत्यं शौचमहिंसा च क्षान्तिर्दानं दया दमः। अस्तेयमिन्द्रियाक्षोभः कर्म्म साधारणं नवम्" काशी॰ उक्तानि नवत्वात् तथा। द्रव्यं क्षितिजलतेजोवाय्वाकाशकालदिग्मनआत्मरूपं नवत्वात् तथा। तमसो द्रव्यत्वमते दशत्वबोधकमिति भेदः। स्थायिभाव "रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं तथा। जुगुप्सा विस्मयश्चेत्यष्टौ प्रोक्ताः शमोऽपि च" सा॰द॰ उक्तरत्यादीनां नवत्वात्तथा।

१० दशत्वबोधकाः। प्रास॰व॰ उक्ता। इन्द्राङ्गुलीनां, दशभुजशम्भुबाहूनां, दशकन्धरावणमौलीनां, मीनकूर्म्मवराहनरसिंहवामनपरशुरामदाशरथिबलभद्रबुद्धकल्किरूपाणां दशावताराणाम्, पूर्व्वाग्नेयीदक्षिणनैरृतीपश्चिमावायव्योत्तरैशान्यूर्द्ध्वाधोरूपाणां दिशां, गणिश्यमां देवानां गणदेवताभेदानां, ज्वलदक्षसुसत्कामपालन्ननिरोचकपुरूरवोमाद्रवोरूपाणाम्, दशावरचन्द्रादीनाञ्च दशत्वात्तथा या॰वि॰। भक्तितत्त्वानि "निवृत्त्याद्याः कलाः पञ्च ततो बिन्दुकला पुनः। नादः शक्तिः सदापूर्वं शिवश्च प्रकृतेर्विदुः" इत्युक्तनिवृत्त्यादिरूपाणि दशत्वात्, तथा। नाडीनाम् इडापिङ्गलासुषुम्णाशङ्खिनीनाम् "गान्धारी हस्तिजिह्वाख्या सप्तमा तु यशा मता। पयस्विनी शङ्खिनी च कुहूः सुः

[illegible]

[illegible]

या । दिक्पालवाहनम् ऐरावतपुण्डरीकवामनकुमुदाञ्जनपुष्पदन्तसार्वभौमसुप्रतीकमहिषमेषमकरहरिणाश्ववृषभहंसपद्मरूपम् दशत्वात् तथा । मतान्तरे सोमस्थाने कुवेराधिपतित्वे तस्य नरवाहनत्वमिति भेदः । दिक्पालास्त्रम् वज्रशक्तिदण्डखड्गपाशाङ्कुशगदात्रिशूलचक्रपद्मरूपम् दशत्वात् तथा । दुर्गाभुज तस्या दशभुजत्वात् तथा । सामान्यगुण संख्यापरिमितिपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वनैमित्तिकद्रवत्वगुरुत्ववेगरूपो दशत्वात् तथा । तेषाञ्च अनेकद्रव्यगुणत्वात् सामान्यत्वम् । अमूर्त्तगुण "धर्माधर्मौ भावना च शब्दो बुद्ध्यादयोऽपि च । एतेऽमूर्त्तगुणाः सर्वे" इत्युक्तधर्मादीनां दशत्वात् तथा । बुद्ध्यादयश्च षट् बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नरूपा इति दशत्वम् । मूर्त्तगुण 'रूपं रसः स्पर्शगन्धौ परत्वमपरत्वकम् । द्रवो गुरुत्वं स्नेहश्च वेगो मूर्त्तगुणा अमी" इत्युक्तरूपादीनां दशत्वात् तथा ।

एकादशबोधका अपि॰ च॰ उक्ता यथा "अजैकपादहिर्बुध्न्यो विरूपाक्षोऽथ रैवतः । हरश्च बहुरूपश्च त्र्यम्बकश्च सुरेश्वर । रुद्रा एकादश प्रोक्ता जयन्तश्चापराजित" इत्युक्ताजादिकानामेकादशत्वात् तथा । दुर्योधनसेनामामेकादशाक्षौहिणीमितत्वात् तथा ।

भा॰व॰उक्ता । पशुयागे सोमभेदाना, तत्रत्ययूपानाञ्चैकादशत्वात्तथा मनसा सह ज्ञानकर्मेन्द्रियाणां तद्ग्राह्यविषयाणाञ्च एकादशत्वात् तथा ।

इन्द्रियघात "बाधिर्य्यं कुष्ठितान्धत्वं जडताऽजिघ्रता तथा । मूकता कौण्यपङ्गुत्वक्लैव्योदावर्त्तमन्दताः" इत्युक्तबाधिर्य्यादीनामेकादशत्वात्तथा । "एकादशेन्द्रियवधा" सां॰का॰ । पूर्वफाल्गुनी तस्या भचक्रे एकादशत्वात् तदधिपो भगश्च तथा । तेजोगुण' रूपस्पर्शसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्ववेगनैमित्तिकद्रवरूपतया एकादशत्वात् तथा । पार्थिवगुण अपाकजरूपरसगन्धस्पर्शापाकजद्रवत्वस्नेहवेगगुरुत्वैकपृथक्त्वपरिमाणस्थितिस्थापकसंस्काररूपत्वात् एकादशत्वबोधकः ।' अव्याप्यवृत्तिगुण बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नादृष्टभावनाशब्दसंयोगविभागरूपतया एकादशत्वात् तथा ।

द्वादशबोधका अपि॰व॰उक्ता "धाता मित्रोऽर्य्यमा रुद्रो वरुणः सूर्य्य एव च । भगो विवस्वान् पूषा च सविता दशमः स्मृत । एकादशस्तथा त्वष्टा विष्णुर्द्वादश उच्यते" विष्णु पु॰ उक्तधात्रादीनां चान्द्रचैत्रवैशाखज्यैष्ठाषाढश्रावणभाद्राश्विनकार्त्तिकमार्गशीर्षपौषमाघफाल्गुनरूपाणां मासानां, मेषवृषमिथुनकर्कटसिंहकन्यातुलावृश्चिकधनुर्मकरकुम्भमीनरूपाणां राशीनां, तेषु सूर्य्यादिसङ्क्रान्तीनाञ्च द्वादशत्वात् तथा । कार्त्तिकबाहूनां, तन्नेत्राणां शारीफलककोष्ठानाम् अरिमध्ये दर्शितराजमण्डलस्य च द्वादशत्वात् तथा शा॰ति॰ । आदित्यानां विष्णुधर्ममूर्त्तीनाञ्च तथात्वम् । तत्रैव १५प॰ "द्वादशादित्यसंज्ञितामूर्त्तीर्द्वादश विन्यसेत् । केशवाद्याः क्रमाद्देहे वक्ष्यमाणविधानत । ललाटे केशव १धाता, कुक्षौ नारायण २पुन । अर्य्यमणा हृदि मित्रेण ३माधव ३कण्ठदेशत । वरुणेन ४ च गोविन्द ४, पुनर्दक्षिणपार्श्वके । अंशुना ५ विष्णु ५ संस्थ भगेन ६ मधुसूदनम् ६ । गलदेशे विवस्वता ८ युक्त त्रिविक्रम ७ मनन्तरम् । वामपार्श्वस्थमिन्द्रेण ८ वामनाख्य ८ मथांसके । पूष्णा ९ श्रीधरनामान ९ गले पर्जन्य १० संयुतम् । हृषीकेशाह्वय १० पृष्ठे पद्मनाभ ११ तत परम् । त्वष्टा ११ दामोदर १२ पश्चात् विष्णुना १२ ककुदि न्यसेत् १२" इत्युक्तानां द्वादशत्वात् तथा । भा॰व॰ । जगती तस्या द्वादशाक्षरपादत्वात्तथा । प्राकृतयज्ञसाधनाह्न तस्य द्वादशाहसाध्यत्वात् तथा ।

नाटकीयमुखाङ्ग "उपक्षेपः परिकर परिन्यासो विलोभनम् । युक्तिः प्राप्ति समाधान विधान परिभावना । उद्भेद कारण भेद एतान्यङ्गानि वै मुखे" सा॰द॰उक्तोपक्षेपादिरूपतया तथा । बौद्धमतसिद्धमायतनम् "अर्थाननुपार्ज्य बहुशो द्वादशायतनानि वै । परित पूजनीयानि किमन्यैरिह पूजितैः । ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्चैव तथा कर्मेन्द्रियाणि च । मनोबुद्धिरिति प्रोक्त द्वादशायतनं बुधैः" इत्युक्तायतनानां द्वादशत्वात् तथा । उत्तरफाल्गुनी राशिचक्रे तस्या द्वादशत्वात् अभेदोपचारात् तदधिपार्य्यमापि तथा । तुषित "प्राणापानसमानाश्च उदानो व्यान एव च । चक्षुः श्रोत्ररसाघ्राणस्पर्शौ बुद्धिर्मनस्तथा । द्वादशैते च तुषिता देवाः स्वायम्भुवेऽन्तरे" इत्युक्तप्राणादिनामकगणदेवात्मकत्वात्तथा । जटाधरमते "षट्त्रिंशत्तुषितामता" इत्युक्ते॰ षट्त्रिंशत्त्वस्येति भेद । क्षत्रियाशौचदिनम् "द्वादशाहेन भूमिप" इति मनूक्तेस्तस्याशौचस्य द्वादशाहसमाप्यत्वात्तथा । साध्य "मनोमन्ता तथा प्राणो नरोऽपानश्च वीर्य्यवान् । विनिर्भयो नयश्चैव दंशो नारायणो वृष । प्रभुश्चेति समाख्याता साध्याः द्वादश पौर्विका" इत्युक्तमनादिगणदेवात्मक द्वादशत्वात्तथा । सूर्य्यकला 'तपिनी तापिनी धूम्रा मरीचि-

[illegible] यथा । [illegible]
[illegible]
[illegible] 'मा [illegible] यथा [illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] यथा । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible]
यथा । [illegible]
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] । [illegible]
[illegible] च । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] ।
[illegible] यथा [illegible]
[illegible] यथा [illegible] ।
[illegible] यथा [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] यथा । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible] ।
[illegible] च [illegible] । [illegible]
[illegible] च । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] यथा । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] च [illegible] ।
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]

[illegible] । [illegible]
[illegible] इति [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] इव [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] ।

[illegible]
[illegible]
[illegible] । यथा [illegible] यथा [illegible]
[illegible] यथा ।
[illegible]
[illegible] । [illegible] यथा [illegible]
[illegible] च । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] इति [illegible] । [illegible]
[illegible] च । [illegible]
[illegible] । [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible]
यथा । [illegible] ।
[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible]" इति [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] च । [illegible]
[illegible]" इति [illegible]

था। दिक्पालवाहनम् ऐरावतश्चागजश्चिपसिंहमकरहरिणाश्वहपमहिंषपद्मरूपम् दशत्वात् तथा। मतान्तरे सोमस्थाने कुबेराधिपतित्वे तस्य नरवाहनत्वमिति भेद। दिक्पालास्त्रम् वज्रशक्तिदण्डखड्गपाशाङ्कुशगदात्रिशूलचक्रपद्मरूपम् दशत्वात् तथा। दुर्गाभुज तस्या दशभुजत्वात् तथा। सामान्यगुण' सङ्ख्यापरिमितिपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वनैमित्तिकद्रवगुरुत्ववेगरूपो दशत्वात् तथा। तेषाञ्च अनेकद्रव्यगुणत्वात् सामान्यत्वम्। अमूर्त्तगुण "धर्माधर्मौ भावना च शब्दो बुद्ध्यादयोऽपि च। एतेऽमूर्त्तगुणाः सर्वे" इत्युक्तधर्मादीना दशत्वात् तथा। बुद्ध्यादयश्च षट् बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषयत्नरूपा इति दशत्वम्। मूर्त्तगुण 'रूपं रस स्पर्शगन्धौ परत्वमपरत्वकम्। द्रवोगुरुत्वं स्नेहश्च वेगो मूर्त्तगुणा अमी" इत्युक्तरूपादीना दशत्वात् तथा।

एकादशबोधका कवि॰ल॰ उक्ता यदा यात् "अजैकपादहिर्बुध्नो विरूपाक्षश्च रैवत। हरश्च बहुरूपश्च त्र्यम्बकश्च सुरेश्वर। रुद्रा एकादश प्रोक्ता जयन्तश्चापराजित" इत्युक्ताजादिकानामेकादशत्वात् तथा। दुर्योधनसेनानामेकादशाक्षौहिणीमितत्वात् तथा।

भा॰व॰उक्ता। पशुयागे सोमभेदानां, तत्तद्यूपानां चैकादशत्वात्तथा मनसासहितज्ञानकर्मेन्द्रियाणां तद्ग्राह्यविषयाणाञ्च एकादशत्वात् तथा।

इन्द्रियघात "बाधिर्यं कुष्ठितान्धत्व जडताऽजिघ्रता तथा। मूकता कौण्यपङ्गुत्वक्लैब्योदावर्त्तमन्दताः" इत्युक्तबाधिर्यादीनामेकादशत्वात्तथा। "एकादशेन्द्रियबधाः" सां॰का॰। पूर्वफाल्गुनी तस्याः भचक्रे एकादशत्वात् तदधिपोभगश्च तथा। तेजोगुण रूपस्पर्शसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्ववेगनैमित्तिकद्रवरूपतया एकादशत्वात् तथा। कारणोद्भवगण अपाकजरूपरसगन्धस्पर्शपाकजद्रवस्नेहवेगगुरुत्वैकपृथक्त्वपरिमाणस्थितिस्थापकस्वास्तरूपत्वात् एकादशत्वबोधक।' अव्याप्यवृत्तिगुण बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषयत्नादृष्टभावनाशब्दसंयोगविभागरूपतया एकादशत्वात् तथा।

द्वादशबोधका कवि॰ल॰उक्ता "धाता मित्रोऽर्य्यमा रुद्रो वरुणः सूर्य्य एव च। भगोविवस्वान् पूषा च सविता दशमः स्मृत। एकादशस्तथा त्वष्टा विष्णुर्द्वादश उच्यते" विष्णु ध॰ उक्तधात्रादीनां चान्द्रचैत्रवैशाखज्यैष्ठाषाढश्रावणभाद्राश्विनकार्त्तिकमार्गशीर्षपौषमाघफाल्गुनरूपाणां मासानां, मेषवृषमिथुनकर्कटसिंहकन्यातुलावृश्चिकधनुर्मकरकुम्भमीनरूपाणां राशीनां, तेषु सूर्य्यादिसङ्क्रान्तीनाञ्च द्वादशत्वात् तथा। कार्त्तिकवाहूना, तन्नेत्राणां शारीफलककोष्ठानाम् चरिशङ्के दर्शितराजमण्डलस्य च द्वादशत्वात् तथा या॰ति॰। आदित्याना विष्णुधर्ममूर्त्तीनाञ्च तथात्वम्। तत्रैव १५प॰ "द्वादशादित्यसंज्ञितामूर्त्तीर्द्वादश विन्यसेत्। केशवाद्याः क्रमाद्देहे वक्ष्यमाणविधानत। ललाटे केशव १धाता, कुक्षौ नारायण २मुन। अर्यमणा हृदि मित्रे या३माधवं ३कण्ठदेशत। वरुणेन४ च गोविन्द४, पुनर्दक्षिणपार्श्वके। अंशुना५ विष्णु५ मसस्य भगेन६ मधुसूदनम्६। गलदेश विवस्वता८ युक्तं त्रिविक्रम७ मनन्तरम्। वामपार्श्वस्वमिन्द्रेण८ वामनाख्य८ मथांसके। पूष्णा९ श्रीधरनामानं९ गले पर्जन्य१० सयुतम्। हृषीकेशाख्य १० पृष्ठे पद्मनाभ ११ तत परम्। त्वष्टा११ दामोदर१२ पश्चात् विष्णुना१२ ककुदि न्यसेत्१२" इत्युक्तानां द्वादशत्वात् तथा। भा॰व॰। जगती तस्या द्वादशाक्षरपादत्वात्तथा। साक्षतयसाधनाञ्च तस्य द्वादशाहसाध्यत्वात् तथा।

नाटकीयमुखाङ्गम् "उपक्षेपः परिकरः परिन्यासो विलोभनम्। युक्तिः प्राप्ति समाधान विधान परिभावना। उद्भेद कारण भेद एतान्यङ्गानि वै मुखे" सा॰द॰उक्तोपक्षेपादिरूपतया तथा। बौद्धमतसिद्धमायतनम् 'अर्थानुपार्ज्य बहुशो द्वादशायतनानि वै। परित पूजनीयानि किमन्यैरिह पूजितैः। ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्चैव तथा कर्मेन्द्रियाणि च। मनोबुद्धिरिति प्रोक्तं द्वादशायतन बुधैः" इत्युक्तायतनानां द्वादशत्वात् तथा। उत्तरफाल्गुनी राशिचक्रे तस्या द्वादशत्वात् अभेदोपचारात् तदधिपार्य्यमापि तथा। तुषितः "प्राणापानसमानाश्च उदानोव्यान एव च। चक्षुः श्रोत्ररसाघ्राणस्पर्शौ बुद्धिर्मनस्तथा। द्वादशैते च तुषिता देवाः स्वायम्भुवेऽन्तरे" इत्युक्तप्राणादिनामकगणदेवात्मकत्वात्तथा। जटाधरमते 'षट्त्रिंशत्तुषितामता "इत्युक्तेः षट्त्रिंशत्त्वस्येति भेद। क्षत्रियाशौचदिनम् "द्वादशाहेन भूमिप" इति मनूक्तेस्तस्याशौचस्य द्वादशाहसमाप्यत्वात्तथा। साध्यः "मनोमन्ता तथा प्राणो नरोऽपानश्च वीर्य्यवान्। विनिर्भयोनयश्चैव दशो नारायणो वृष.। प्रभुश्चेति समाख्याता साध्या द्वादश मौक्तिकाः" इत्युक्तमनादिगणदेवात्मक द्वादशत्वात्तथा। सूर्य्यकला 'तपिनी तापिनी धूम्रा मरीचि-

त्वात्तथा। ते च यथा "भरत १, सुहोत्र २ पौरवोऽङ्ग ३ शौचेनरं शिवि ४ दशरथिराम ५ भगीरथ ६ ऐलविल- दिलीप ७, यौवनाश्वो मान्धाता ८, नाहुषययाति ९ नाभागोऽम्बरीष १० शशबिन्दु ११, गय १२ साङ्कृति रन्तिदेव १३, दौष्मन्तिर्भरत १४, वैण्य १५, जामदग्न्यो- राम १६ इत्येते भा०द्रो० ५५, ७० अ० दर्शिताः। वस्त्वन्तरानुपादानबुद्धेः सांख्योक्त विकार एकादशे- न्द्रियपञ्चमहाभूतात्मकत्वेन षोडशत्वात्तथा। 'षोडशकस्तु विकारः' सा०का०।

१७ सप्तदशत्वसंख्याबोधकः। अनुराधा राशिचक्रे तस्याः सप्तदश- त्वात् तथा तदभेदात्तदधिपमित्रोऽपि तथा। अत्यष्टिः सप्त- दशाक्षरपादत्वात् तथा। लिङ्गदेहावयवः "पञ्चप्राणमनोबुद्धि- दशेन्द्रियसमन्वितम्। अपञ्चीकृतभूतोत्थं सूक्ष्माङ्गं भोग- साधनम्" इत्युक्तानां सप्तदशत्वात् तथेति वेदान्तिनः। सांख्यमते तु पञ्चप्राणस्थाने पञ्चतन्मात्राणीति भेदः "स सप्तदशकेनापि युज्यते नात्र संशयः"। "सप्तदशैक विक्रम्" शां०सू०।

१८ अष्टादशसंख्याबोधकः ऋवि० ज० सप्त द्वीपा महाद्वीपा जम्बुप्रभृतयः एकादश उपद्वीपा इत्यष्टादशत्वात् तथा। "अष्टादशद्वीपनिखातयूपः" रघुः "नवद्वयद्वीपपृथग्- जयश्रियामिति" नैष०। विद्या धनुर्वेदायुर्वेदगान्धर्वार्थ- शास्त्रसहितचतुर्दशविद्यारूपा अष्टादशत्वात् तथा। महापुराणम् उपपुराणशब्दे दर्शितब्राह्मादिरूपम् अष्टादशत्वात् तथा। स्मृति अष्टादशस्मृतिकारिशब्दे- दर्शितविष्णुप्रभृतिप्रणीता अष्टादशत्वात् तथा। धान्यम् अष्टादशधान्यशब्दे दर्शितयवादिरूपम् तथा। महा- लक्ष्मीभुजा तस्या अष्टादशभुजत्वात्तथा। ज्येष्ठा राशि- चक्रे तस्या अष्टादशत्वात्तथा तदभेदात् तदधिप इन्द्रोऽपि तथा। धृतिः तस्या अष्टादशाक्षरपादत्वात्तथा। विवाद अष्टादशविवादपदशब्दे दर्शितऋणादानादीनामष्टादश- त्वात्तथा। कुण्डसंस्कारा "अष्टादश तु संस्काराः कुण्डानां तन्त्रनोदिताः। वीक्षणं मूलमन्त्रेण शरास्त्रेण प्रोक्षणं मतम्। तेनैव ताडनं दर्भैर्वर्मणाभ्युक्षणं स्मृतम्। अस्त्रेण खननोद्धारौ हन्मन्त्रेण प्रपूरणम्। समीकरणं मन्त्रेण सेचनं वर्म्मणा मतम्। कुट्टनं हेतिमन्त्रेण वर्म- मन्त्रेण मार्जनम्। विलेपनं कलारूपं कल्पनं तदनन्त- रम्। त्रिसूत्रीं च पश्चाद्धृदयेनार्चनं मतम्। अस्त्रेण वज्रीकरणं हृदा स्थेयं कुशैः शुभे। चतुष्पथं तनुत्रेण

तनुत्रावेष्टनम्' शा०ति० उक्तानाम् अष्टादशत्वात्तथा। भाषा संस्कृता शौरसेनी महाराष्ट्री मागधी अर्द्धमागधी आवन्तिका दाक्षिणात्या शाकरी बाह्लिकी द्राविडी आभीरी चाण्डाली शाबरी पैशाची प्राकृता चेति सा०द० उक्तानां षोडशानां राक्षसीपाशाख्यासहितानामष्टादश- त्वात् यथा "अष्टादशभाषावारविलासिनी" सा०द०। व्यसनम् "दश कामसमुत्थानि तथाष्टौ क्रोधजानि च। व्यसनानि दुरन्तानि प्रयत्नेन विवर्जयेत्। मृगयाऽक्षो दिवास्वप्नः परिवादः स्त्रियोमदः। तौर्य्यत्रिकं वृथा- ट्या च कामजोदशकोगणः। पैशुन्यं साहसं द्रोह ईर्ष्या- ऽसूयाऽर्थदूषणम्। वाग्दण्डजञ्च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टक" मनूक्तमृगयादीनामष्टादशत्वात्तथा। भारत पर्व्व तेषामष्टादशत्वात्तथा।

१९ ऊनविंशतिबोधकः। धर्मशास्त्रकारकः "मन्वत्रिविष्णुहा- रीतयाज्ञवल्क्योशनोऽङ्गिराः। यमापस्तम्बसंवर्त्ताः का- त्यायनबृहस्पती। पराशरव्यासशङ्खलिखिता दक्षगौत- मौ। शातातपो वसिष्ठश्च धर्म्मशास्त्रप्रयोजकाः" इत्युक्त मन्वादीनामूनविंशतित्वात्तथा। मूलनक्षत्रम् तस्य राशिचक्रे ऊनविंशतितमत्वात्तथा। तदभेदात् तदधिप- निर्ऋतिरपि तथा। अतिधृतिस्तस्या ऊनविंशत्यक्षरपादत्वा- त्तथा। अभिजिन्मानम् तस्य उत्तराषाढापञ्चदशदण्ड- श्रवणचतुर्दण्डरूपतयोनविंशतिदण्डात्मकत्वात्तथा।

२० विंशतिबोधकः रावणभुजानाम्, नखानाम्, अङ्गुलीनां च हस्तपादयोस्तावन्मितत्वात् तथा। पूर्व्वाषाढा राशिचक्रे तस्या विंशत्वात्तथा। तदभेदात् तदधिपजलमपि तथा। छन्दोरूपा कृतिस्तस्याः विंशत्यक्षरपादत्वात्। शनेस्तुला- यामुच्चांशः मेषे नीचांशश्च तथा। तत्र तस्य विंशांशे एव परमोच्चनीचयो ज्यो० उक्तत्वात्। ताजकोक्तपञ्चोच्चबलम् "त्रिंशत्स्वभे विंशतिरस्वभे स्वे" नी० क० उक्ते- स्तस्य विंशतितमत्वात्तथा।

२१ एकविंशतिसंख्याबोधकः। परशुरामक्षितिजयस्तस्य एकविं- शतिमितत्वात् तथा। उत्तराषाढा तस्या भचक्रे एक- विंशत्वात्तथा। तदभेदात् तदधिपविश्वोऽपि तथा। छन्दोरूपा प्रकृतिस्तस्याः एकविंशत्यक्षरपादत्वात्तथा। मूर्च्छना "मूर्च्छनाश्चैकविंशतिः" भरतोक्तेः सप्तस्वराणाम् आरोहावरोहक्रमरूपैस्त्रित्वात् एकविंशतिरूपतया तथा। स्वरवर्णः "स्वरा विंशतिरेकश्चेति" शिक्षोक्तेः अस्मते स्वराणां तद्रूपत्वात्तथा।

[illegible] । [illegible] यथा” [illegible] । [illegible] वामेद [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] । यदि च [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] यथा । [illegible] ‘[illegible]’ [illegible] यथा । [illegible] यथा [illegible] । [illegible] यथा [illegible] । [illegible] । [illegible] “[illegible] । [illegible] च । [illegible] । [illegible] “[illegible] । [illegible] । [illegible] यथा” [illegible] । [illegible] । [illegible] यथा । [illegible] “[illegible]’ [illegible] । [illegible] ।

[illegible] यदि च [illegible] । [illegible] “[illegible] । [illegible] “[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] “[illegible] । [illegible] । [illegible] यथा । [illegible]

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] यथा । [illegible] यथा । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] यथा । [illegible] “[illegible] [illegible]” [illegible] । [illegible] यथा । [illegible] “[illegible]” [illegible] ।

[illegible] ‘[illegible] । [illegible] । [illegible] “[illegible] । [illegible] यथा । [illegible] । [illegible] यथा । [illegible] यथा । [illegible] यथा । [illegible] “[illegible] । [illegible] । [illegible]

युक्तिपक्षपातोपपदेशनम्" सा० द० उक्तानीरादीनां तत्सङ्ख्यकत्वात्तथा। व्यभिचारिभाव "निर्वेदावेगदैन्य-श्रममदजडता औग्र्यमोहौ विबोधः स्वप्नापस्मारगर्वा-मरणमलसताऽमर्षनिद्रावहित्था। औत्सुक्योन्मादशङ्काः स्मृतिमतिसहिता व्याधिसन्त्रासलज्जा हर्षासूयाविषादाः सधृतिचपलताग्लानिचिन्तावितर्काः" सा० द० उक्तानां तत्सङ्ख्यत्वात्तथा।

३६ षट्त्रिंशत्सङ्ख्याबोधका। रागिणी "रागाः षट् त्रिंश-च्च भार्याः इति भरतोक्तेः वसन्तादिरागभार्याणां तत्-सङ्ख्यकत्वात् तत्सङ्ख्याबोधकता। रागिणीशब्दे तासां वक्ष्यन्ते। नाटकलक्षणम् सा०द० "षट्त्रिंशल्लक्षणान्यत्र" इत्युपक्रम्य "भूषणाक्षरसङ्घातौ शोभोदाहरणे तथा। हेतुसंशयदृष्टान्तास्तुल्यतर्कः पदोच्चयः। निदर्शनाभिप्रायौ च प्राप्तिर्विचार एव च। दिष्टोपदिष्टे च गुणातिपाताति-शयौ तथा। विशेषणनिरुक्ती च सिद्धिभ्रंशविपर्ययौ। दाक्षिण्यानुनयौ मालार्थापत्तिर्गर्हणं तथा। पृच्छा प्रसिद्धिः सारूप्यं संक्षेपो गुणकीर्त्तनम्। लेशो मनो-रथोऽनुक्तसिद्धिः प्रियवचस्तथा" इत्युक्तभूषणादीनां षट्त्रिंशत्त्वात्तथा।

३८ अष्टत्रिंशत्सङ्ख्याबोधकाः सोमसूर्याग्निकला "सोमसूर्या-ग्निभेदेन मातृकावर्णसम्भवाः अष्टत्रिंशत्कलास्तत्र-स्वरूपेषु व्यवस्थिताः" शा०ति० उक्तानां सोमषोडशकला-सूर्यद्वादशकलाग्निदशकलारूपाणामष्टत्रिंशत्त्वात्तथा।

४० चत्वारिंशत्सङ्ख्याबोधकः। तालः "चत्वारिंशत्तालाः" इति भरतोक्तेः ततच्छब्दवाच्यतालानां तत्सङ्ख्यत्वात्तथा।

४९ ऊनपञ्चाशत्सङ्ख्याबोधकः। अनिल अनिलशब्दे दर्शितो-नपञ्चाशद्भेदत्वात्तथा।

५० पञ्चाशत्सङ्ख्याबोधक। मातृकालिपि तस्याः तन्त्रमते पञ्चाशद्वर्णात्मकत्वात्तथा। "पञ्चाशल्लिपिभिर्विभक्त्या-दि" शा०ति०।

५१ एकपञ्चाशत्सङ्ख्याबोधक महापीठ महापीठशब्दे वक्ष्यमाण-भेदानां महापीठविशेषाणां तत्सङ्ख्यकत्वात्तथा।

६४ सङ्ख्याबोधका। वर्णाः शिक्षामते "त्रिषष्टिश्चतुःषष्टि-र्वा वर्णाः सम्भवतो मताः"। स्वराविंशतिरेकश्च स्पर्शानां पञ्च-विंशतिः। यादयश्च स्मृता ह्यष्टौ चत्वारश्च यमाः स्मृताः। अनुस्वारो विसर्गश्च ≍क≍पौ चापि पराश्रितौ। दुःस्पृष्टश्चेति विज्ञेयो ऌकारः प्लुत एव वा" इति शिक्षोक्तेस्तथा। कला कलाशब्दे वक्ष्यमाणभेदानां तासां चतुःषष्टित्वात्तथा।

महादेवीपीठम् "मायामङ्गलनागराममहाठम्मीवरित्ता अट्टहासाव्यतरिटगदक्षासिमहेन्द्रोद्घोगपम्पापुरम्। पद्मं वीरकमस्त्रनेश्वरपटे चन्द्रपूः श्रीगिरिः कोलाऽनुग्रह पूर्णं पर्यतट्रवल्लभकलिङ्गार्बुदाः। काश्मीरैकाम्रकाञ्ची मलयगिरिरैकारकनूभूतदेशौ दाम्राविमशाचम्परघर भिमवीगान्द्रिशागोप्रयागाः। लिङ्गोत कामकोट्योज्ज-यिनिश्चमयूर कोयवाकान्यकुब्जौ श्रीपर्वताराक्षपाषा विरज एवं तत कुमिडन राजगेहम्। नेपालं पुष्करं च मालवपारमोकामरूपकेदाराः। विन्ध्यमहामठगोश्रुतिक-स्मिन्नाम्नीपीठमहदेशाः" पदार्थादर्शोक्तानां तत्सङ्ख्य-कत्वात्तथा।

१०० शतसङ्ख्याबोधका पुरुषायुषम् "शतायुर्वै पुरुष इति श्रुतेस्तथा। रावणहस्ताङ्गुलि तस्य विंशतिबाहुत्वेन प्रत्येकं पाणौ पञ्चाङ्गुलियोगात् शतत्वेन तथात्वम्। इन्द्रयज्ञः तस्य शतयज्ञत्वेन तद्यज्ञानां शतत्वात् तथा।

१००० सहस्रबोधकाः। इन्द्रनेत्र तस्य सहस्रनेत्रतया तन्ने-त्राणां सहस्रत्वेन तथा। विराट्पुरुषचक्षुः तत्पाद तच्छाखातनुमूर्द्धा च तथा। "सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात्" श्रुतेः। कार्त्तवीर्यार्जुनबाहुः बाणासुरबाहुश्च तयोः सहस्रबाहुत्वात् तथा। अनन्तशीर्षम् तस्य सहस्र-शीर्षतया तथा। गङ्गास्रोतोमुखम् सागरसङ्गमसमीपस्थाने सहस्रमुखतया तस्याः सहस्रमात्तथात्वम्। सामवेदशाखा तद्वेदस्य सहस्रशाखत्वात् तथा।

१०००० अयुतसङ्ख्याबोधकः रामराज्यकाल "दश वर्षसहस्रा-णि रामो राज्यमकारयत्" रामा० उक्तेस्तथा।

अत्रेदं बोध्यम्। शास्त्रकारैः ये ये पदार्था यद्यत्सङ्ख्यक-तया उक्तास्तच्छब्दास्तत्तत्सङ्ख्याबोधका। तेषु दिङ्-मात्रमत्र दर्शितम् अनयैव रीत्यान्येषामपि तत्तत्सङ्ख्यायुक्तभेद-युक्ततत्तत्पदार्थपराणां शब्दानां तत्तत्सङ्ख्यार्थकत्वं कल्पनीयम्। शब्दार्थयोरभेदाच्च क्वचिच्छब्दस्य तदर्थकता उक्ता क्वचिच्चार्थस्यैव तत्तत्सङ्ख्यायोग उक्तः तेनैव तत्त-दर्थकशब्दस्य तत्तत्सङ्ख्याबोधकता बोध्या। क्वचित्तु विशेष-समुदायवर्त्तिपदार्थस्यैकदेशवृत्तित्वाभिप्रायेण बहुसङ्ख्या-न्वितपदार्थबोधकानामपि एकवचनादिप्रयोगोऽपि। यथा "रामोऽगवेदैर्जलधिस्तु सप्तैरित्यादौ" रामजलध्योस्त्रित्व-चतुष्ट्वबोधकत्वेऽपि एकवचनान्तता अगवेदैरित्यादौ सप्तत्व-चतुष्ट्वबोधकयोः बहुवचनान्तता। एवमन्यत्रापि। उक्त-शब्दानां क्वचित् सङ्ख्यापरत्वम् क्वचित् सङ्ख्येयपरत्वम्

[illegible] यथा । [illegible]

[illegible] यथा ।

[illegible] यथा । [illegible] यथा ।

[illegible] यथा । [illegible]

[illegible]

[illegible] यथा । [illegible] यथा ।

१६ [illegible] यथा । [illegible]

१७ [illegible] यथा । [illegible] च यथा ।

१८ [illegible]

१९ [illegible]

२० [illegible]

युक्तिमद्वर्ण्यसोपदेशनम्" सा० द० उक्तानां वीरादीनां तत्संख्यकत्वात्तथा। व्यभिचारिभावे "निर्वेदावेगदैन्य-श्रममदजडता औग्र्यमोहौ विबोधः स्वप्नापस्मारगर्वा-मरणमलसतामर्षनिद्रावहित्थाः। औत्सुक्योन्मादशङ्काः स्मृतिमतिसहिता व्याधिसन्त्रासलज्जा हर्षासूयाविषादाः सधृतिचपलताग्लानिचिन्तावितर्काः" सा० द० उक्तानां तत्संख्यत्वात्तथा।

३६ षट्त्रिंशत्संख्याबोधकः। रागिण्यां "रागाः षट्त्रिंशच्च भार्य्याः" इति भरतोक्तेः वसन्तादिरागभार्य्याणां तत्संख्यकत्वात् तत्संख्याबोधकता। रागिणीशब्दे तासां वक्ष्यन्ते। नाटकलक्षणम् सा० द० "षट्त्रिंशल्लक्षणान्यत्र" इत्युपक्रम्य "भूषणाक्षरसङ्घातौ शोभोदाहरणं तथा। हेतुसंशयदृष्टान्तास्तुल्यतर्कः पदोच्चयः। निदर्शनाभिप्रायौ च प्राप्तिर्विचार एव च। दिष्टोपदिष्टे च गुणातिपातातिशयौ तथा। विशेषणनिरुक्ती च सिद्धिभ्रंशविपर्य्ययौ। दाक्षिण्यानुनयौ मालार्थापत्तिर्गर्हणं तथा। पृच्छा प्रसिद्धिः सारूप्यं संक्षेपो गुणकीर्त्तनम्। लेशो मनोरथोऽनुक्तसिद्धिः प्रियवचस्तथा" इत्युक्तभूषणादीनां षट्त्रिंशत्त्वात्तथा।

३८ अष्टत्रिंशत्संख्याबोधकः सोमसूर्य्याग्निकलाः "सोमसूर्य्याग्निभेदेन मातृकावर्णसम्भवाः अष्टत्रिंशत्कलास्तत्तन्मण्डलेषु व्यवस्थिताः" शा० ति० उक्तानां सोमषोडशकलासूर्य्यद्वादशकलाग्निदशकलारूपाणामष्टत्रिंशत्त्वात्तथा।

४० चत्वारिंशत्संख्याबोधकः। तालः "चत्वारिंशत्तालाः" इति भरतोक्तेः ततशब्दाश्रयतालानां तत्संख्यत्वात्तथा।

४९ ऊनपञ्चाशत्संख्याबोधकः। अनिलः अनिलशब्दे दर्शितोनपञ्चाशद्भेदत्वात्तथा।

५० पञ्चाशत्संख्याबोधकः। मातृकालिपिः तस्याः तन्त्रमते पञ्चाशद्वर्णात्मकत्वात्तथा। "पञ्चाशल्लिपिभिर्विभक्तत्वादि" शा० ति०।

५१ एकपञ्चाशद्बोधकः महापीठः महापीठशब्दे वक्ष्यमाणभेदानां महापीठविशेषाणां तत्संख्यकत्वात्तथा।

६४ संख्याबोधकः। वर्णाः शिक्षामते "चतुःषष्टिश्चतुःषष्टिर्वा वर्णाः सम्भवतो मताः। स्वरा विंशतिरेकश्च स्पर्शानां पञ्चविंशतिः। यादयश्च स्मृता ह्यष्टौ चत्वारश्च यमाः स्मृताः। अनुस्वारो विसर्गश्च ≍क≍पौ चापि पराश्रितौ। दुःस्पृष्टश्चेति विज्ञेयो लृकारः प्लुत एव च" इति शिक्षोक्तेस्तथा। कला कलाशब्दे वक्ष्यमाणभेदानां तासां चतुःषष्टित्वात्तथा।

महादेवीपीठम् "मायामधुपुरमागधामनन्तावन्तीचरित्रा गुह्यायाम्लक्षिरपक्षालिनमहेन्द्रोड्डीयशम्पापुरम्। पद्म घोरकमलनेश्वरपटेलोचन्द्रपू श्रीगिरि कौलाङ्गुलक पूर्णप्रर्वतकुरुक्षेत्रकलिङ्गार्बुदाः। काश्मीरैकाम्रकाञ्ची मलयगिरिवरेकारकृतभूतदेशौकौ दाम्नावेयजाजम्बरसुरभिमणीयाद्रिकागोप्रयागाः। त्रिस्रोत काककोच्चोज्जयिनिचमयुर कोशलाकान्यकुब्जौ द्वारवत्याट्टहासा विरज इह तत भुमिदन राजगेहम्। नेपाल पुण्ड्रवर्द्धन मालवपारसीकामरूपकेदाराः। विन्ध्यमहामठगोश्रुतिकस्मिन्नाम्नीपीठमहदेशाः" पदार्थादर्शोक्तानां तत्संख्यकत्वात्तथा।

१०० शतसंख्याबोधकः पुरुषायुषम् "शतायुर्वै पुरुषः" इति श्रुतेस्तथा। रावणहस्ताङ्गुलिः तस्य विंशतिबाहुत्वेन प्रत्येकबाहौ पञ्चाङ्गुलियोगात् शतत्वेन तथात्वम्। इन्द्रयज्ञः तस्य शतयज्ञत्वेन तद्यज्ञानां शतत्वात् तथा।

१००० सहस्रबोधकः। इन्द्रनेत्रं तस्य सहस्रनेत्रतया तन्नेत्राणां सहस्रत्वेन तथा। विराट्पुरुषचक्षुस्तत्पादतद्बाहुतन्मूर्द्धा च तथा। "सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात्" श्रुतिः। कार्त्तवीर्य्यार्ज्जुनबाहुः बाणासुरबाहुश्च तयोः सहस्रबाहुत्वात् तथा। अनन्तशीर्षम् तस्य सहस्रशीर्षतया तथा। गङ्गास्रोतोमुखम् सगरवंशसमीपस्थाने सहस्रमुखतया तस्याः प्रसिद्धत्वात्तथात्वम्। सामवेदशाखा तद्वेदस्य सहस्रशाखत्वात् तथा।

१०००० अयुतसंख्याबोधकः रामराज्यकालः "दश वर्षसहस्राणि रामो राज्यमकारयत्" रामा० उक्तेस्तथा।

अत्रेदं बोध्यम्। शास्त्रकारैर्ये ये पदार्था यत्तत्संख्यकतया उक्तास्तत्तच्छब्दास्तत्तत्संख्याबोधकाः। तेषु दिङ्मात्रमत्र दर्शितम् अनयैव रीत्यान्येषामपि तत्तत्संख्यायुक्तभेदयुक्ततत्पदार्थपराणां शब्दानां तत्तत्संख्यार्थकत्वं कल्पनीयम्। शब्दार्थयोरभेदाच्च क्वचिच्छब्दस्य तदर्थकता उक्ता क्वचिच्चार्थस्यैव तत्तत्संख्यायोग उक्तः तेनैव तद्दर्शकशब्दस्य तत्तत्संख्याबोधकता बोध्या। इयांस्तु विशेषः समुदायवाचिपदार्थस्यैकदेशवृत्तित्वाभिप्रायेण बहुसंख्यान्वितपदार्थबोधकानामपि एकवचनादिप्रयोगोऽपि। यथा "रामोऽगवेदैर्जलधिस्तु वेदैरित्यादौ" रामजलध्योः त्रित्वचतुष्ट्वबोधकत्वेऽपि एकवचनान्तता अगवेदैरित्यादौ सप्तत्वचतुष्ट्वबोधकयोः बहुवचनान्तता। एवमन्यत्रापि। उक्तशब्दानां क्वचित्संख्यापरत्वम् क्वचित्संख्येयपरत्वम्

[illegible] यथा [illegible] इति ।

एकादिश [illegible] । [illegible]

एकाद(न)विंशति स्त्री [illegible] ।

एकादशी स्त्री [illegible]

एकान्तिक [illegible]

एकान्त [illegible]

न्ते ध्यायार्थे। "दृष्टे सापार्था चेन्नैकान्ततोऽत्यन्ततो ऽभावात्" सा॰का॰। तत्र भव ठञ्। ऐकान्तिक एकान्तभवे त्रि॰स्त्रियां ङीप्। "ऐकान्तिको हरेर्भक्तिस्तृपातार्थैव कल्पते"पुरा॰। एक एवान्त स्वभावो यस्य। एक रूपताप्राप्ते त्रि॰। "त्रिलोक्यैकान्तभूतानि भूतान्यादौ प्रजापति। स्त्रिय चक्रे स्वदेहार्द्धे यया पुंसा मतिर्हृता" भाग॰ ६,१८,२२।

एकान्तत्यागवान् पु॰ वस्तुन एकान्तता एकस्वरूपता ध्वस्तौत्यादिसम्बन्धरूपता तस्य त्यागप्रतिपादकोवाद। अर्हद्विशेषोक्तवादभेदे। सच वाद अर्हच्छब्दे स्याद्वाद प्रकरणे ३८६ पृ॰ दर्शित।

एकान्तदुःषमा स्त्री दुष्टा समा यत्रोंद षमा सुषमा॰ यत्नम् एकान्त दुःषमा २त॰। बौद्धकल्पिते कालभेदे हेमच॰। यथा "कालो द्विविधोऽवसर्पिण्युत्सर्पिणीषु भेदत। सागरकोटिकोटीना विंशत्या स समाप्यते। अवसर्पिण्या षडरा उत्सर्पिण्या त एव विपरीता। एव द्वादशभिररैर्विवर्त्तते कालचक्रमिदम्। तत्रैकान्तसुषमारयतस्र कोटिकोटय।सागराणां सुषमा तु तिस्रस्तत्कोटिकोटय। सुखमदुःखमाने द्वे दुःखमसुखमा पुन। सैका सहस्रैर्वर्षाणा द्विचत्वारिंशतोनिता।अथ दु खमैकवि शतिरब्द्सहस्राणि तावती तु स्यात्। एकान्तदुःषमापि ह्येतत्सख्या परेऽपि विपरीता। प्रथमारत्रये मर्त्याखिद्व्येकपल्यजीविता। त्रिद्व्येकगव्यूतुच्छ्राया स्त्रिद्व्येकदिनभोजनाः। कल्पद्रुफलसन्तुष्टाश्चतुर्थे त्वरके नरा। पूर्व्वकोट्यायुष पञ्चधनु शतसमुच्छ्रयाः। पञ्चमे तु वर्षशतायुष सप्तहस्तोच्छ्रया। षष्ठे पुनः षोड़शाब्दायुषो हस्तसमुच्छ्रया एकान्तदुःखपीडिता उत्सर्पिण्यामपीदृयाः। पश्चानुपूर्व्व्या विज्ञेया अरेषु किल षट्स्वपि"।

एकान्तर त्रि॰ एकमन्तर व्यवधानम्। १एकव्यवधाने "एकान्तरे त्वानुलोम्यादम्बष्ठोग्रौ तथा स्मृतौ" मनु॰। बहु॰। २एकान्तरवर्त्तिनि त्रि॰। "एकान्तरासु जातानां धर्म्यं विद्यादिम विधिम्"मनुः। एकदिनव्यवधानेन भोजनरूपे ३व्रतभेदे न॰ एकदिनव्यवधानेन जायमाने ४ज्वरभेदे पु॰।

एकान्तसुषमा स्त्री॰ समा वर्ष सुषमा सुषमादि॰यत्नम् २त॰। बौद्धमतसिद्धे कालभेदे एकान्तदुःषमाशब्दे विवृति।

एकान्तिन् त्रि॰ एकान्तमस्त्यस्य इनि स्त्रियां ङीप्। १अतिशययुक्ते एकान्त एकस्वरूप उपास्यत्वेनास्त्यस्य इनि। स्त्रियां ङीप्। २भगवद्भक्तविशेषे त्रि॰। 'एकान्तिनासमो विष्णुर्यस्मादेषं परायण। तस्मादेकान्तिन मोक्तास्तद्भागवतचेतस" गरुडपु॰ १३१।

एकान्न त्रि॰ एककालमेवान्न भक्ष्य यत्र। १एककालिकभक्षणे एकभक्तरूपे व्रते कर्म्म॰। २एकमात्रभक्ष्ये अन्ने न॰। "अब्दं यश्चान्नमश्नीयादेकान्नमथ वा पुन। एताकं त्वरवर्णैश्च त्वक्रामिर्म्बीश्च वर्जयेत्" काशी॰। "भैक्ष्येण वर्त्तयेन्नित्यं नैकान्नादी भवेत् व्रती" मनु॰। "क्रोला कृत्वा माघ एकमेकान्नमतःपरमेकरात्र त्रिरात्र वा भोक्तव्यमिति" शु॰त॰ स्मृति। एकस्मिन् स्थाने पचनीयमन्न यस्य। अविभक्ते भ्रात्रादौ "एकान्नवर्त्तिनाञ्चैव एकोद्दिष्टं न पार्व्वणम्। एकपाकेन वसता पितृदेवद्विजार्च्चनम्। एक भवेद्विभक्तानां तदेव स्यात् गृहेगृहे"बृह॰।

एकायन त्रि॰ एकमयनं विषयोऽवलम्बनं वा यस्य। १विषयान्तरव्यावृत्तचित्ते एकाग्रमनस्के २एकावलम्बने च। "तानि वा एतानि सकल्पैकायनानि संकल्पप्रतिष्ठितानि" छा॰उ॰। एकमयनमवलम्बनीय यस्य। ३एकावलम्बनीये त्रि॰। "एवमेकायन धर्ममाहुर्वेदविदोजनाः" भा॰शा॰ ७८७२ श्लो॰। एकस्यायन गतिर्यत्र। ४एकमात्रगमनयोग्ये त्रि॰ "भ्रातर भीमसेनन्तु विज्ञाय हनुमान् कपि। दिव्यक्षमं स्वरोधाय मार्गं भीमस्य कारणात्। अनेन हि पथा मा वै गच्छेदिति विचार्य स। आस्त एकायने मार्गे कदलीखण्डमण्डिते। भ्रातुर्भीमस्य रक्षार्थम्" भा॰ व॰ १४६अ॰। कर्म्म॰। ५एकस्थाने न॰। "य स्यादेकायने लीनस्तूष्णीं किञ्चिदचिन्तयन्" भा॰ अनु॰ ५२२श्लो॰।

एकार्थ पु॰ एकः अर्थ प्रयोजनमभिधेयम् पदार्थो वा। एकस्मिन् १प्रयोजने २अभिधेये ३पदार्थे च। "वर्णा पद प्रयोगार्हानन्वितैकार्थबोधकाः" सा॰द॰। बहु॰। ४एकाभिधेये शब्दभेदे एकार्थस्य एकशब्दोपस्थापितार्थक। ५एकप्रयोजनयुक्ते त्रि॰। अभूततद्भावे च्वि+भू-घञ्। एकार्थीभाव अनेकार्थानामेकार्थताप्राप्तौ पु॰ "समासे खलु भिन्नैव शक्ति पङ्कजशब्दवत्। बहूनां वृत्तिधर्माणां वचनैरेव साधने। स्यान्महत् गौरवं तस्मादेकार्थीभाव आश्रितः" इति भर्त्तृहरिः। कर्त्तरि क्त। एकार्थीभूत परस्परमन्विते एकस्मिन् विशिष्टार्थे च "एकार्थमनेकशब्द वाक्यम्"निरु॰। वै॰मते वाक्येऽपि शक्ति अखण्डवाक्यस्फोटस्यैव वाचकत्वात् "पदे न वर्णाविद्यन्ते वर्णेष्ववयवा न च। वाक्यात् पदानामत्यन्त प्रविवेको न कश्चन।

[illegible]

एगागणी [illegible]

एगादसा [illegible]

एगामोसिपए [illegible]

एगाय [illegible]

एगाहवा [illegible]

[illegible]

एगाहीस [illegible]

एगाय [illegible]

एगाहगम [illegible]

एगाहार [illegible]

एगोहरए [illegible]

एकीकृत तथापादिते धान्यादौ त्रि०एकी+भू-क्त । एकी
भाव अनेकधान्यादे राशितासम्पादनरूपे व्यापारे पु०। क-
र्त्तरि क्त । एकीभूत एकत्वप्राप्ते अनेकधान्यादिराश्यादौ ।
क-ल्यप् । एकीकृत्य तथापादन कृत्वेत्यर्थे अव्य०भू-
ल्यप् । एकीभूय एकत्व प्राप्येत्यर्थे अव्य० ।

एकीय त्रि० एक+भवार्थे तस्येदमित्यर्थे वा छ । १एकपक्ष-
भवे सहाये, २एकसम्बन्धिनि च ।

एकेक्षण पु० एकमीक्षणं यस्य । १काके २एकचक्षुर्युतमात्रे
काणे त्रि० । ३शुक्राचार्य्ये पु०। बलिना वामनाय दीय-
मानत्रिपदभूमि प्रतिषेधत शुक्रस्य वचनमनादृत्य तद्दा-
नाय प्रवर्त्तमान बलिं वीक्ष्य दानार्थस्य तोयजलपालद्वार
सूक्ष्ममूर्त्त्या प्रविश्य स्थितस्य तस्य छल बुद्ध्वा जलद्वारा-
वरणनिवारणच्छलेन कुशेन तस्यैक नेत्र वामनेन
विदारितमिति तस्य तत्काणत्वादेकनेत्रतेति पौराणिकी
कथाऽत्रानुसन्धेया ।

एकैक त्रि० सुबन्तस्य एकस्य वीप्सायां द्वित्वम् "एकं बहुव्री-
हिवत्" पा० द्विरुक्त एकशब्दो बहुव्रीहिवत् तेन सुप्
लोपपुंवद्भावौ । प्रत्येकपदार्थे इह द्वयोरपि सुपोर्लुकि
कृते सति बहुव्रीहिवद्भावादेव प्रातिपदिकत्वात् समुदायात्
पुन सुप् । स्त्रियां टाप् । एकैका आहुति । "न बहु-
व्रीहौ" पा० सर्वनामसंज्ञानिषेध मुख्यबहुव्रीहिपरस्तेन
एकैकस्मै एकैकस्मात् इत्यादौ सर्वनामकार्य्यम् । 'द्व द्व
वा एकैकस्मिन् प्राणाः' श०ब्रा० ८,१,१,२ । ततः कार-
कार्थे वुच् । एकैकशः कारकरूपप्रत्येके अव्य०। "एकै-
कमपरेत् कृच्छ्रं द्विजः पापापनुत्तये" प्रा०त० विष्णु०
'ब्राह्मणस्य यथाऽस्य यत् प्रमाणं समासतः । एकैकशो यु-
गानां तु क्रमशस्तान् निबोधत" मनुः । स्वार्थे यत् ।
एकैकश्य तदर्थे न० "एकैकश्येनानुपूर्व्या भूत्वा भूत्वेह जा-
यते" भा०७,१५,७२ "एकैकस्य तदा योधा धार्त्तराष्ट्रस्य
भारत । पर्य्यवर्त्तन्त गन्धर्वैर्द्वंद्वशोऽथ सह" भा०व०।
२४० । नीलकण्ठेन "एकैकश्येति पठित्वा एकैकमिति
व्याख्यातम्" एकैकयो भाव यत् । एकैक्यम् "एकैक
राशिभवने "एकैकश्येन यथानुपूर्व्यम्" भाग०५ १,२५ ।

एकैषिका स्त्री नित्यकर्म्मधा० । (धाकनादी) इति ख्याते रत्न-
मालाः । 'एकैषिकाजमन्द्री च प्रलेपे त्वग्प्रयोगमद्भुत्' ।
"एकैषिकातेल सततमतिशीत पित्तज्वरमनिलप्रकोपण
श्लेष्माभिज्वरणम्" इति च सुश्रु० । क्वचित् रत्नमालायाम्
एकौषिकेतिपाठ इहा शब्दकल्पद्रुमे तारमयन्त्रोविश्लिष्टतः ।

एकोक्ति स्त्री एका उक्ति अभिधाशक्ति । उभयपदार्थवि-
षयिण्यामेकस्यां शक्तौ । यथा पुष्पवन्तौ इत्यादौ पुष्पवत्-
पदेन दिवाकरनिशाकरयोरुभयोरेव बोध न तु अन्यपदा
दिवत् प्रत्येकपदार्थबोध इत्याकरे व्युत्पन्नम् । एवं
"जात्याकृतिव्यक्तय पदार्थ" गौ०सू० जात्यादीनामेक-
शक्त्यैव बोध इति व्युत्पत्तिवादे गदाधर ।

एकोत्तर त्रि०एकैकमुत्तर यत्र वृत्तौ सम्बन्धश्च सत् संख्यादस्य
वीप्सार्थता । एकैकाधिके । "एकाद्येकोत्तरा वृद्धा
व्यस्ताभाज्या क्रमस्थितैः" लीला०। "सर्गादौ तु यथा
काश वायु ज्योतिर्जल मही । इत्यन्त्येकोत्तरगुणा
यथादन्ते भवन्त्यपि" । "तन्मात्रादीन्यहङ्कारादेकोत्तरगु-
णानि च" इति च याज्ञ० । "यथाशं श्रूयमेकोत्तरपरि-
वृद्धा शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा" सुश्रु० एकाधिकादयो-
ऽप्यत्र त्रि० ।

एकोदक पु स्त्री एकं समानमुदक यस्य । समानोदके
सप्तमपुरुषादूर्द्ध्व चतुर्द्दशपुरुषपर्य्यन्ते गोत्रजे "समानो-
दकभावस्तु निवर्त्तेताचतुर्दशात्" स्मृतेस्तत्पर्य्यन्तता-
मेकोदकत्वम् । "जन्मन्येकोदकानां तु त्रिरात्राच्छुद्धिरि-
ष्यते" मनुः ।

एकोदर पु० एक समानमुदर गर्भस्थान यस्य । समा-
नोदरे १भ्रातरि स्त्रियां टाप् । कर्म्म० । २समाने उदरे
न० । "एकोदरसमुत्थानाम्" स्मृति ।

एकोद्दिष्ट न० एक प्रेत उद्दिष्टोयत्र । प्रेतोद्देश्यके श्राद्ध-
भेदे तस्य इतिकर्त्तव्यतादिक श्रा०त०निरूपित यथा ।
गोभिल । "अथैकोद्दिष्टमेकं पवित्रमेकोऽर्घ एक
पिण्डो नावाहन नाग्नौकरणं नात्र विश्वेदेवा स्व-
दितमिति तृप्तिप्रश्नः सुस्वदितमिति प्रत्युत्तरम् उपतिष्ठ
तामित्यक्षय्यस्थाने, अभिरम्यतामिति विसर्गे, अभिर-
तोऽस्मीति प्रतिवचनमेतत् प्रेतश्राद्धमिति" । अथेत्यनेनै-
कोद्दिष्टस्य पार्व्वणानन्तर्य्याभिधान तयो प्रकृतिविकृतित्व
सूचयति । अतएवैकोद्दिष्टे पार्व्वणधर्म्मप्राप्त्याऽऽवाहनादि-
प्राप्तौ नावाहनमित्यादिनिषेध उपपद्यते अन्यथा प्रा-
प्त्यभावान्निषेधोऽनुपपन्न स्यात् । एतत् प्रेतश्राद्धमित्यनुप-
ङ्गद्वारात् एकं प्रेतमुद्दिश्य यद्दीयते श्राद्ध तदेको-
द्दिष्टमिति वैदिकप्रयोगाधीनयौगिकम् । अतएव प्रतिवा-
र्षिकस्य नैकोद्दिष्टत्व किन्त्वेकोद्दिष्टविधिकत्वम् । अत्रा-
र्थे नयाद्द्विदलरूपपदर्द्धितपवित्रस्यप्राप्तौ एकं पवित्र
मिति पुनरभिधानसार्थकत्वाय तदधयवैकदलपरम् ।

[illegible] । [illegible] इति "[illegible]" [illegible] वृत्तिः ।

एगागमो [illegible] । (एकाग) [illegible] १८८ [illegible] ।

एगागहा [illegible] । [illegible] इति भेद । "[illegible]" [illegible] वृत्तिः ।

एगामोसिपद [illegible] ।

एगागय [illegible] ।

एगाहणा [illegible] । [illegible] १२१२ [illegible] "[illegible]"

[illegible] । [illegible] ।

एगाठीय [illegible] । (वाक्काई) [illegible] ।

एगाग [illegible] ।

[illegible] ५,१२ ।

एगाहणम [illegible] ।

एगायार [illegible] ।

एगीमरण [illegible] ।

विष्णुनापि तथा व्याख्याने सम्बुद्ध्यन्ततामतीतेः । एवं “विष्णोर्मनसा पूते स्थ ” इत्यत्रापि पूतमसीति ।“अत्र पितरो मादयध्वं यथाभागमावृषायध्वम्” इति मन्त्रे अत्र प्रेत मादयस्व यथाभागमावृषायस्वेत्यूह्यम् । प्रार्थनार्थक- तृतीयलकारीयमध्यमपुरुषबहुवचनस्थाने तदेकवचनस्यैव उह्यत्वात् न तु भूतार्थकचतुर्थलकारीयमावृषायथा इत्य- मित्युपसङ्गोक्तौ युक्तः अतएव श्रोद्धादिभिरपि “मादय- स्वेत्यूह्यम् ” “अमीमदन्त पितरः ” इत्यत्र अमीमदत्प्रेतेति उदायियतेत्यत्र उदायिष्टेति । एत पितर इत्यादिपि- ण्डाद्यावाहनमन्त्रे एहि प्रेतेति, सौम्यास इत्यत्र सौम्येति दत्तास्मभ्यमित्यत्र देह्यस्मभ्यमिति, नियच्छतेत्यत्र निय- च्छेति, नमोवइत्यादिमन्त्रेषु पितर इति स्थानचतुष्टये प्रेतेत्यूह्यम् । एवं वइत्यत्र ते इति । आयो प्रार्थने च येभ्य इत्यत्र यस्मै इति तेषामित्यत्र तस्येत्यूह्यम् । एतद्व पितर इत्यत्र तु प्रेता इति विकृतावूहो न तु ब- हुवचनस्य “एतद्वः पितरो वास इति जल्पन् पृथक् पृ- थक् ” इति ब्रह्मपुराणेन प्रकृतावेव पार्वणे पित्रादिषु प्रत्येकमेतद्वः पितर इति बहुवचनान्तमन्त्रप्रयोगात् अ- त्रानर्थक्येन तद्विकृतावेकोद्दिष्टेऽप्यसमवेतार्थबहुवचनस्यैव युक्तत्वात् । ततश्च प्रकृतौ समवेतार्थस्यैव विकृतावूहः । सांवत्सरिके त्वेकवचनान्तत्वेनैवोहो न तु पितृपदस्य तत्र मातृपितृशब्दत्वेन तथैव युक्तत्वात्” श्रा० त० रघुनन्दनः ।

एकोद्दिष्टन्तु “द्वादश प्रतिमास्यानि आद्यं षाण्मासिके तथा”इत्युक्तं पञ्चदशश्राद्धात्मकम् । अत्र द्वादशपदं त्रयोदशा- नामप्युपलक्षणम् “संवत्सरे विवृद्धेऽपि प्रतिमासञ्च मासिक मिति” श्राद्ध० मा० कौथुमिना वत्सरघटकप्रतिमासे तस्य विधानात् यत एव ‘द्वादश मासाः संवत्सरः क्वचित् त्रयोदश मासाः संवत्सरः’ इति श्रुतौ वत्सरस्य त्रयोदश- मासात्मकत्वकथनम् ।

अयमेकोद्दिष्टनिमित्तकाशौचनिर्णयते स च श्रा० त० रघुनन्दनेन दर्शितो यथा

आद्यश्राद्धं । “मृताहनि तु कर्त्तव्यं प्रतिमासन्तु वत्- सरम् । प्रतिसंवत्सरञ्चैवमाद्यमेकादशेऽहनि” । एका- दशेऽहनीति तत्सामीप्यात् द्वितीयदिनेऽपि लक्षणम् । ‘अतादि- एकादशे तु भोजयेदयुजो द्विजान्’ इति मत्स्यपुराणैकवाक्यत्वात् । आद्यं षोडशश्राद्धानामादि- भूतम् । तथा च कात्यायनपरिशिष्टम् । “आद्यमग्निमतः कुर्यात् दाहादेकादशेऽहनि । मृतानि तु प्रकुर्वीत प्रमिताहनि सर्वदा । द्वादश प्रतिमास्यानि आद्यं षा- ण्मासिके तथा । सपिण्डीकरणञ्चैव इत्येतं श्राद्धषोड- शम् । एकाहेन तु षण्मासा यदा स्युरपि वा त्रिभिः । न्यूना संवत्सरश्चैव स्यातां षाण्मासिके तदा” । अग्नि- मत श्रौताग्निमतो दाहादेकादशेऽहनि आद्यं कर्त्तव्यं तस्य दाहावधिदशाहाशौचित्वात् । अन्येषान्तु मर- णावधि तथा च ऋष्यशृङ्गः “मरणादेव कर्त्तव्यम् सं- योगो यस्य नाग्निना । दाहादूर्द्ध्वमशौचं स्याद्यस्य वैतानिको विधिः’ । वैतानिक श्रौतो होम तस्मादग्नि- मत श्रौताग्निपरम् । ततश्च केवलस्मार्त्ताग्निमतो निर- ग्नेश्च मरणादेवाशौचम् । मृतानि एतानि षोडश श्रा- द्धानि नित्यानि सर्वदा मृतधनालाभेऽपि । प्रमिताहनि मृततिथौ आद्यश्राद्धषाण्मासिकश्राद्धद्वयेतरश्राद्धानि कार्याणि आद्यश्राद्धस्यैकादशाहे विधानात् षाण्मा- सिकयोस्तु कालान्तरविधानात् । अत्रामीषामन्त्यद्वितीयदिन- योराद्यश्राद्धसादिभयलक्षणाख्यानादरोषेण तदुत्तरकर्त्तव्यमा- सिकतिथेर्मृततिथित्वानुपपत्त्या तत्सजातीयत्वमेव प्रती- यते । तेन प्रथममृततिथिं विहायान्यमृततिथिमादाय मासिकादिसिद्धिरिति । एवञ्च एकाहेन तु षण्मासा- न्यूना इत्यनेन मृततिथिपूर्व्वतिथिः प्रतीयते । एवं त्रिभिरित्यत्रापि तथा संवत्सरस्याप्येकाहादिन्यूने । अत्र संवत्सरकर्त्तव्यस्यापि षाण्मासिकत्व द्वितीयषण्मासभव- त्वाभावानुपपन्नम् । संवत्सराभिधानन्त्वादिमध्याधिमासयुक्त- मधमान्द्रस्य “द्वादश मासाः संवत्सरः क्वचित् त्रयोदश मा- साः संवत्सरः ’ इति श्रुत्यनुसारेण त्रयोदशमासघटितत्वात् त्रयोदशमासपूर्व द्वितीयषाण्मासिककरणाय कालः प्रथम- मासकर्त्तव्यम् षाण्मासिकञ्च ‘पश्चात्तु त्रिंशन्मासः पू- रितो बादरायणैः’ इत्यनेनाभिहितम् । ननु षोडशश्राद्ध- गणने द्वादशमासिकलक्षणकथनात् मासयुक्तत्वादेः त्रयोदश- मासिकत्वमिति चेत् “संवत्सरस्य मध्ये तु यदि स्यादधि- मासकः । तदा त्रयोदशश्राद्धं कार्य्यं तदधिकं भवेत्” इतिसत्यव्रतवचनेन द्वादशमासिकादधिकं त्रयोदशमासिक- श्राद्धमित्युक्तेः । एतदेव न्यायपूर्तकम् । “एवं मृताहनि प्रतिमासं श्राद्धं कुर्यादिर्तन्नित" “मृताहनि तु कर्त्तव्यं प्रति- मासन्तु वत्सरम्’ इति वचनद्वयेन पूर्व्वोक्तद्वादशप्रात्त्रयोदश- मासान्तं संवत्सरं व्याप्य मृततिथेर्मृततिथि यावच्चान्द्र ... मासकर्त्तव्यमासिकादरोषेण तत्परभावत ... अधिमासेषु श्राद्धमिति बोध्यता अर्याणस्तु नैमासादि

विष्णुनापि तथा व्याख्याने सम्बुद्ध्यन्ततामतीते । एवं "विष्णोर्मनसा पूते स्थ" इत्यत्रापि पूतमसीति ।"अत्र पितरो मादयध्वं यथाभागमावृषायध्वम्" इति मन्त्रे अत्र प्रेत मादयस्व यथाभागमावृषायस्वेत्यूहम् । मार्जनार्थक-तृतीयलकारीयमध्यमपुरुषबहुवचनस्थाने तदेकवचनस्यैव उह्यत्वात् न तु भूतार्थकचतुर्थलकारीयमावृषायथा इत्य-निरूहमश्लोको युक्तः अतएव श्रीदत्तादिभिरपि "मादय-स्वेत्यूहम् "अमीमदन्त पितरः" इत्यत्र अमीमदतृप्रेतेति तथावृषायिपतेत्यत्र वृषायिष्टेति । एत पितर इत्यादिपि-त्रादावाहनमन्त्रे एहि प्रेतेति, सौम्यास इत्यत्र सौम्येति दत्तास्मभ्यमित्यत्र देह्यस्मभ्यमिति, नियच्छतेत्यत्र नियच्छेति, नमोवइत्यादिमन्त्रेषु पितर इति स्थानचतुष्टये प्रेतेत्यूहाम् । एष वइत्यत्र ते इति । आयो प्रार्थने च येभ्य इत्यत्र यस्मै इति तेषामित्यत्र तस्येत्यूहाम् । एतद पितर इत्यत्र तु प्रेता इति विकृतावूहो न तु व हुवचनस्य "एतद पितरो वास इति जल्पन् पृथक् पृथक्" इति ब्रह्मपुराणेन प्रकृतावेव पार्व्वणे पित्रादिषु प्रत्येकमेतदः पितर इति बहुवचनान्तमन्त्रप्रयोगात् अ-त्रानर्थक्येन तद्विकृतावेकोद्दिष्टेऽप्यसमवेतार्थबहुवचनस्यैव युक्तत्वात् । तत्र प्रकृतौ समवेतार्थस्यैव विकृतावूहः ।

सांवत्सरिके त्वेकवचनान्ततयैवोहो न तु पितृपदस्य तत्र माप्तपितृत्वोक्तत्वेन तथैव युक्तत्वात्" श्रा० त० रघुनन्दनः ।

एकोद्दिष्टञ्च "द्वादश प्रतिमास्यानि आद्यं षाण्मासिके तथा" इत्युक्त पञ्चदशश्राद्धात्मकम् । अत्र द्वादशपदं त्रयोदशा-नामप्युपलक्षणम् "संवत्सरे विवृद्धेऽपि प्रतिमासञ्च मासिक मिति" श्राद्ध० मा० धौपुमिमा वत्सरघटकप्रतिमासे तस्य विधानात् अत एव "द्वादश मासा संवत्सर क्वचित् त्रयोदश मासा संवत्सरः" इति श्रुतौ वत्सरस्य त्रयोदश-मासात्मकत्वमुक्तम् ।

अथैकोद्दिष्टनिमित्तकालो निरूप्यते स च श्रा० त० रघुनन्दनेन दर्शितो यथा

याज्ञवल्क्यः । "मृताहनि तु कर्त्तव्यं प्रतिमासन्तु वत्-सरम् । प्रतिसंवत्सरञ्चैवमाद्यमेकादशेऽहनि" । एका-दशेऽहनीति स्वस्वाशौचान्तद्वितीयदिनोपलक्षणम् । "श्राद्धादिः सूतकान्ते तु भोजयेद्युग्मो द्विजान्" इति मत्स्यपुराणैकवाक्यत्वात् । आद्य षोडशश्राद्धानामादि-भूतम् । तथा च छन्दोगपरिशिष्टम् । "श्राद्धमग्निमतः कुर्य्यात् दाहादेकादशेऽहनि । ध्रुवाणि तु प्रकुर्य्वीत प्रमिताहनि सर्व्वदा । द्वादश प्रतिमास्यानि आद्यं षा-ण्मासिके तथा । सपिण्डीकरणञ्चैव इत्येवं श्राद्धषोड-शम् । एकाहेन तु षण्मासा यदा स्युरपि वा त्रिभिः । न्यूना संवत्सरश्चैव स्यातां षाण्मासिके तदा" । अग्नि-मत श्रौताग्निमतो दाहादेकादशेऽहनि श्राद्धं कर्त्तव्यं तस्य दाहावधिदशाहाशौचित्वात् । अन्येषान्तु मर-णावधि तथा च शङ्खः "मरणादेव कर्त्तव्यम् सं-योगो यस्य नाग्निना । दाहादूर्द्ध्वमशौचं स्याद्यस्य वैतानिको विधिः" । वैतानिकः श्रौतो होम तस्मादग्नि-पद श्रौताग्निपरम् । ततश्च केवलस्मार्त्ताग्निमतो निर-ग्नेश्च मरणादेवाशौचम् । ध्रुवाणि एतानि षोडश श्रा-द्धानि नित्यानि सर्व्वदा मृतधनालाभेऽपि । प्रमिताहनि मृततिथौ आद्यश्राद्धषाण्मासिकश्राद्धद्वयेतरश्राद्धानि कार्य्याणि आद्यश्राद्धस्यैकादशाहे विधानात् षाण्मा-सिकयोस्तु कालान्तरविधानात् । अत्राशौचान्तद्वितीयदिव-सीयाद्यश्राद्धस्यादिमपदसमाख्यानुरोधेन तदुत्तरकर्त्तव्यमा-सिकतिथेस्तत्तिथित्वानुपपत्त्या तत्सजातीयत्वमेव प्रती-यते । तेन प्रथममृततिथिं विहायान्यमृततिथिमादाय मासिकादिसिद्धिरिति । एवञ्च एकाहेन तु षण्मासा न्यूना इत्यनेन मृततिथिपूर्व्वतिथि प्रतीयते । एवं त्रिभिरित्यत्रापि तथा सम्वत्सरस्याप्येकाहादिन्यूने । अत्र संवत्सरकर्त्तव्यस्यापि षाण्मासिकस्य द्वितीयषण्मासभग-त्वाभावानुपपन्नम् । संवत्सराभिधानन्त्वादिमध्याधिमासयुक्त-प्रथमाब्दस्य "द्वादश मासा संवत्सर क्वचित्त्रयोदश मा-सा संवत्सर" इति श्रुत्यनुसारेण त्रयोदशमासघटितत्वात् त्रयोदशमास एव द्वितीयषाण्मासिककरणाय षाड् सप्तम-मासकर्त्तव्यस्य षाण्मासिकस्य "षष्ठ्या तु दिवसैर्मासः क-थितो बादरायणै" इत्यनेनाविरुद्धम् । ननु षोडशश्राद्ध-गणने द्वादशमासिकत्वस्य कथं मलमासयुताब्दे त्रयोदश-मासिकत्वमिति चेत् "संवत्सरस्य मध्ये तु यदि स्यादधि-मासकः । तदा त्रयोदशश्राद्धं कार्य्यं तदधिकं भवेत्" इति सत्यव्रतवचनेन द्वादशमासिकादधिकं त्रयोदशमासिक श्राद्धमित्युक्तेः । एतद्वचन न्यायमूलकम् । "एवं मृताहनि प्रतिमासं श्राद्धं कुर्य्यादित्यन्वितं" "मृताहनि तु कर्त्तव्यं प्रति-मासन्तु वत्सरम्" इति वचनद्वयेन पूर्व्वोक्तदृविमासत्रयोदश-मासात्मकसंवत्सरं व्याप्य मृततिथेर्मृततिथिं यावच्चान्द्र इत्युक्ततत्प्रतिमासकर्त्तव्यमासिकानुरोधेन तन्मध्यपतित-मलमासेषु श्राद्धानि बोधयता अयामन्त्या पैष्पकादि

देवच”। एकोद्दिष्टविकृतत्वात् सांवत्सरिक श्राद्धमपि एकोद्दिष्टशब्देन शास्त्रे व्यवह्रियते। “एकोद्दिष्ट सुता दश” „एकोद्दिष्ट न पार्वणम्” इति च स्मृत्योः सांवत्सरिकेऽपि तथा प्रयोगात्।

एकोद्दिष्टाधिकारिणस्तु निर्ण॰सि॰दर्शिता यथा “चन्द्रिकायां सुमन्तुः “मातुः पितुः प्रकुर्वीत संस्थितस्यौरसः सुतः। पैतृमेधिकसंस्कारं मन्त्रपूर्वकमादृतः”। तत्रैव हेमाद्रौ शङ्खः “पितुः पुत्रेण कर्त्तव्या पिण्डदानोदकक्रिया। पुत्राभावे तु पत्नी स्यात्तदभावे तु सोदरः। अत्र पुत्रपदं यद्यपि क्षेत्रजादिद्वादशविधपुत्रपरम्। ते च द्वादशपुत्रा याज्ञवल्क्येनोक्ता “औरसो धर्मपत्नीजस्तत्समः पुत्रिकासुतः। क्षेत्रजः क्षेत्रजातस्तु सगोत्रेणेतरेण वा। गृहे प्रच्छन्न उत्पन्नो गूढजस्तु सुतः स्मृतः। कानीनः कन्यकाजातो मातामहसुतः स्मृतः। अक्षतायां क्षतायां वा जातः पौनर्भवः स्मृतः। दद्यान्माता पिता वा यं स पुत्रो दत्तको भवेत्। क्रीतश्च ताभ्यां विक्रीतः कृत्रिमः स्यात् स्वयंकृतः। दत्तात्मा तु स्वयंदत्तो गर्भे विन्नः सहोढजः। उत्सृष्टो गृह्यते यस्तु सोऽपविद्धो भवेत् सुतः। पिण्डदोऽंशहरश्चैषां पूर्वाभावे परः परः”। इति तथापि “दत्तौरसेतरेषां तु पुत्रत्वेन परिग्रहः” इति हेमाद्र्यादिधृतपुराणे कलावितरेषां पुत्रत्वनिषेधादौरसदत्तपरमेव। यद्यपि “पिण्डदोऽंशहरश्चैषां पूर्वाभावे परः परः” इति याज्ञवल्क्योक्तेरौरसाभावे दत्तकप्राप्तिस्तथाप्यौरसाभावे पौत्रः प्रपौत्रस्तदभावे दत्तकादय इति ज्ञेयम्। ‘पुत्रेण लोकान् जयति पौत्रेणानन्त्यमश्नुते’ इति “अथ पुत्रस्य पौत्रेण ब्रध्नस्याप्नोति विष्टपमिति” जीमूतवाहनधृतहारीतवशिष्ठशङ्खलिखितोक्तेः “लोकानन्त्यं दिवः प्राप्तिः पुत्रपौत्रप्रपौत्रकैरिति” याज्ञवल्क्योक्तेश्च। “पुत्रः पौत्रश्च तत्पुत्रः पुत्रिकापुत्र एव च। पत्नी भ्राता च तज्जश्च पिता माता स्नुषा तथा। भगिनी भागिनेयश्च सपिण्डः सोदकस्तथा। असन्निधाने पूर्वेषामुत्तरे पिण्डदाः स्मृताः’ इति स्मृतिसंग्रहे प्रपौत्रानन्तरं पुत्रिकापुत्रोक्तेरसत्समत्वाच्च दत्तकस्य। यद्यपि बृहस्पतिना ‘पौत्रश्च पुत्रिकापुत्रः स्वर्गप्राप्तिकरावुभौ। रिक्थे च पिण्डदाने च समौ तौ परिकीर्त्तिताविति” पौत्रसाम्यमुक्तम्। याज्ञवल्क्येन च “औरसो धर्मपत्नीजस्तत्समः पुत्रिकासुत” इत्यौरससाम्यमुक्तम् ‘तथापि लोके’ ऽयमसौमन्त्रेत्यादौ किञ्चिदूने समशब्दप्रयोगाद्दौ-

हित्रयोः साम्यायोगाच्च स्तुत्यर्थत्वं न तु समविकल्प इति मन्तव्यम्। ‘पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रो वा भ्राता वा भ्रातृसन्ततिः। सपिण्डसन्ततिर्वापि क्रियार्हो नृप! जायते। एषामभावे सर्वेषां समानोदकसन्ततिः। मातृपक्षसपिण्डेन सम्बद्धो यो जलेन वा। कुलद्वयेऽपि चोच्छिन्ने स्त्रीभिः कार्य्या क्रिया नृप!’। तत्सङ्घातान्तर्गतैर्वापि तद्रिक्थात्कारयेन्नृप” इति विष्णुपुराणाच्च प्रपौत्रानन्तरं दत्तकादय इति पृथ्वीचन्द्रमदनरत्नकालादर्शादयः। मदनपारिजातेऽप्येवम्। वोपदेवरत्नधरादयस्तु “पुत्रेषु विद्यमानेषु नान्यो वै कारयेत्स्वधाम्” इति सुमन्तूक्तेः “पितामहः पितुः पश्चात्पञ्चत्वं यदि गच्छति। पौत्रेणैकादशाहादि कर्त्तव्यं श्राद्धषोडशम्। नैतत्पौत्रेण कर्त्तव्यं पुत्रवांश्चेत्पितामहः” इति छन्दोगपरिशिष्टे च पुत्रशब्दस्य द्वादशविधसुतपरत्वात् पूर्वाभावे परः पर इत्यस्यानन्यपरत्वाच्च दत्तकाद्यभावे पौत्रादीनामधिकार इत्याहुः। अतएव निषेधादुपनीतपौत्रसत्त्वेऽप्यनुपनीतपुत्रस्यैवाधिकारः। औरसश्चाप्यनुपनीतोऽपि कुर्य्यादित्याह पृथ्वीच॰ सुमन्तुः। “श्राद्धं कुर्य्यादवश्यं तु प्रमीतपितृकोद्विजः। व्रतस्थो वाऽव्रतस्थो वा एक एव भवेद्यदि” शङ्खमतम्। “कुर्य्यादनुपनीतोऽपि श्राद्धमेको हि यः सुतः। पितृयज्ञाहुतिं पाणौ जुहुयाद्ब्राह्मणस्य च” मनुः “नह्यस्मिन् युज्यते कर्म किञ्चिदामौञ्जिबन्धनात्”। सुमन्तुरपि नाभिव्याहारयेद्ब्रह्म यावन्मौञ्जी निबध्यते। मन्त्राननुपनीतोऽपि पठेदेवैक औरसः”। मन्त्र वेदम् मन्त्रपाठस्त्रिवर्षकृतचूडस्यैव। “अनुपेतोऽपि कुर्वीत मन्त्रवत् पैतृमेधिकम्। यद्यसौ कृतचूडः स्याद्यदि स्याच्च त्रिवत्सरः” इति सुमन्तूक्तेः। यत्तु व्याघ्रः ‘कृतचूडस्तु कुर्वीत उदकं पिण्डमेव च। स्वधाकारं प्रयुञ्जीत वेदोच्चारं न कारयेदिति” यच्च स्मृतिसंग्रहे ‘कृतचूडोऽनुपेतश्च पित्रोः श्राद्धं समाचरेत्। उदाहरेत् स्वधाकारं न तु वेदाक्षराण्यसाविति”। तत्प्रथमवर्षे चूडाविषयमिति माधवमदनरत्नपृथ्वीचन्द्राः। द्विवर्षोर्द्धे मन्त्रवत्त्वस्य विकल्प इति चन्द्रिका वोपदेवश्च। मदनरत्ने स्कान्दे। ‘वर्षेषु मन्त्रवत्कर्म पञ्चो कुर्य्याद्यथा नृप!। तथौर्द्ध्वदैहिकं कर्म कुर्य्यात् सा धर्मसंस्कृता”। अग्नौ तु कात्यायनः। ‘‘अनस्मृतेन पत्न्या च अग्निदानं समन्त्रकम्। कर्त्तव्यमितरत्सर्वं कारयेदन्यमेव हि“। पुत्रश्च न जातोऽधिकारी किन्तु वर्षोत्तरमिति कालादर्शे ‘‘धौनादाद्यादिद्

[illegible]

[illegible]

भावे च तत्सुत" इति। भ्रातृपुत्राभावे क्रमेण पितृभ्रातृस्नुषास्वसृतत्सुतादय धनहारित्वात्। "भगिनीतत्सुतयोर्विशेषमाह मदनरत्ने कात्यायन "अनुजो ह्यग्रजो वापि भ्राता कुर्वीत सत्क्रियाम्। ततस्तथोदरस्तत्सुतश्चैव तर्पयेत्तयो" अपरार्के कार्ष्णाजिनिः। "पुत्र शिष्योऽपि वा पत्नी पिता भ्राता स्नुषा गुरु। स्त्रीहारो धनहारी च कुर्यात्पिण्डोदकक्रियाम्"। मार्कण्डेयपुराणे "पुत्त्रो भ्राता च तत्पुत्र पत्नी माता तथा पिता। वित्ताभावे तु शिष्यश्च कुर्वीरंश्चौर्ध्वदेहिकम्"। तेन धनहारी एतद्भिन्न इति कामादर्यं। अत्र पाठक्रमो न विवक्षितः पूर्व्वावाक्येषु अथ तत मन्वादिभिः श्रौतक्रमोक्ते "अथ जिज्ञाया अथ वचन "इति यत्। उक्तं पृथ्वीचन्द्रोदये उशनसः। "सुपास्वसीयतत्पुत्रभ्राति सन्निकर्षात्तथा। पुत्राभावे तु कुर्वीरन् सपिण्डान्ता यथा विधि"। मार्कण्डेयपुराणे "पुत्राद्युच्छिन्नवन्धोश्च सर्वापि श्वशुरस्य च। जामाता स्नेहयुक् कुर्य्यादपि च पैतृमेधिकम्"। चन्द्रिकायां वृद्धशातातप "मातुलो भागिनेयस्य स्वस्त्रीयो मातुलस्य च। श्वशुरस्य गुरोश्चैव सख्युर्मातामहस्य च। एतेषाञ्चैव भार्य्याणां श्वश्रूणाञ्च पितृस्वसा। श्राद्धमेषां तु कर्त्तव्यमिति वेदविदो विदु"। शुद्धिविवेके ब्राह्मे "दत्तानां चाप्यदत्तानां कन्यानां कुरुते पिता। भर्त्तर्य्येऽहनि तास्त्वेषां कुर्वीरन् सगर्भाद्विता"। दत्ता वाग्दत्ताः। "मातामहानां दौहित्रा कुर्व्वन्त्यहनि चापरे। तेऽपि तेषां प्रकुर्वन्ति द्वितीयेऽहनि सर्वदा। जामातृश्वशुरावन्योन्यं कुर्वातेऽपि च संयताः। मित्राणां तदपत्यानां श्रोत्रियाणां गुरोस्तथा। भागिनेयसुतानां च सर्वेषाम्त्यपरेऽहनि। राज्ञोऽपति सपिण्डे तु निरपत्ये पुरोहित। मन्त्री वा तद्यथान्ते पुरा चौर्ध्वीकरोति स"। अत्र द्वितीयाह्नादौ श्राद्धविधानमस्पृश्यनपरम्। कामादर्यं "दाहादि मन्त्रवत्पित्रोर्विदध्यादौरसः सुत। तदभावे तु पौत्रश्च प्रपौत्रः पुत्रिकासुत। दौहित्रो धनहारी च भ्राता तत्पुत्र एव च। पिता माता स्नुषा चैव स्वसा तत्पुत्र एव च। सपिण्डः सोदकोमातुः सपिण्डश्च सहोदक। स्त्री च शिष्यस्त्विमाचार्य्यौ जामाता च सखाऽपि च। उच्छिन्नपत्योरिक्थेन कारयेदवनीपतिः"। गौतम "पुत्राभावे सपिण्डाः शिष्याश्च दद्युस्तदभावे ऋत्विगाचार्य्यौ"। यत्तु चन्द्रिकायां वृद्धशातातप "मौत्या श्राद्धं प्रकर्त्तव्यं सर्वेषां वर्णिविशिष्टिनामिति" तत्सवर्णविषयम्। "ब्राह्मणस्त्वन्यवर्णानां न कुर्यात्कर्म्म किञ्चन। कामाल्लोभाद्भयान्मोहात् तेषां तज्जातिना व्रजेत्" इति ब्राह्मोक्ते "न ब्राह्मणेन कर्त्तव्य शूद्रस्याप्यौर्ध्वदेहिकम्। शूद्रेण वा ब्राह्मणस्य विना पारशवात् क्वचित्" इति पारस्करोक्तेश्च। पारशव शूद्रापुत्रः। अतेदनस्य सर्व्वपुत्रादे पूर्व्वस्याभावे पत्न्यादेरधिकार उक्त। तत्राभावोऽधिकारि नाशयोच्यते। अतएव पूर्व्वत्र "असविधाने पूर्व्वेषाम्" इत्युक्तम्। तत्रासन्निधौ पत्न्यादेः सर्वेषाधिकारे प्राप्ते "प्रोषितापचिते पुत्र कामादन्तिचिरादपि। एकादशाहा क्रमयोज्येष्ठस्य विधिवत्क्रिया" "ज्येष्ठेनैव च यत्कृतम्" इत्याद्यैर्देशान्तरेऽपचारात्पुत्रनाश एव पत्न्यादे सपिण्डनादावधिकारः। असन्निधौ तु पूर्व्वमेव बोद्धव्यम्। अतोऽनधिकारिणा भ्रात्रादिना कृतमप्यकृतमेवेति पुनरावर्त्तनीयम्। मासिकादिकपदेऽप्यावर्त्तनीय। एकादशाहमासिकानि नावर्त्त्यन्ते "वज्ज्यायसापि कर्त्तव्य सपिण्डीकरणं पुनरिति" वदावृत्तिविधानाभावादिति केचित्। तन्न अस्य निर्मूलत्वात्। अतस्तदपि कनिष्ठकृतमावर्त्यते उद्दिष्टौसपिण्ड्यपितृयज्ञार्थं तु कृतं नावर्त्त्यते। नावपिण्डेऽग्निमान् पुत्र पितृयज्ञं समाचरेत्। न पार्वणं नाभ्युदयिकं कुर्वंश्च लभते फलमिति" इत्युत्तरनिषेधनादिति "भ्राता वा भ्रातृपुत्रो वा" इत्यादिहारीतादिवचोभ्य कनिष्ठादेरप्यधिकारात् तथा चास्य ज्येष्ठकर्तृत्वबाध। सपिण्डने तु बहु वक्तव्य तन्निर्णये वक्ष्याम। अधिकारिविशेषेण क्रियाव्यवस्थोक्ता विष्णुपुराणे (पूर्व्वादिक्रिया शुद्धितत्त्वे दर्शयिष्यमाणा)। "प्रेते पितृत्वमापन्ने सपिण्डीकरणादनु। क्रियन्ते याः क्रिया पुत्रै प्रोच्यन्ते तास्त्वथोत्तराः। पितृमातृसपिण्डैस्तु समानसलिलैस्तथा। तत्सङ्घान्तर्गतैश्चैव राज्ञा वा धनहारिणा। पूर्व्वाः सर्वाश्च कर्त्तव्याः पुत्राद्यैरेवचोत्तरा। दौहित्रैर्वा नरश्रेष्ठ। कार्य्यास्तत्तनयैस्तथा। मृताहनि तु कर्त्तव्या स्त्रीणामप्युत्तराः क्रिया"। दौहित्रतत्पुत्रयोर्धनहारिणोरिदम्। एवमन्यत्र धनहर्त्तुं। "यथार्थहर स पिण्डदायी स्यात्" याज्ञोक्तेः। "प्रेतस्य प्रेतकार्य्याणि अकृत्वा धनहारक। वर्णानां यद्वधे प्रोक्त तद्व्रत प्रयतश्चरेदिति "पृथ्वीचन्द्रोदये व्याघ्रपादोक्ते। मदनरत्ने स्कान्देऽपि "सत्रमेतन्मनुष्याणां इन्धिण यमकीर्त्तित"मित्युक्त्वा "ऋषिभिस्तस्य

[illegible] ॥ [illegible] "[illegible]वोषणम् । [illegible] । [illegible] इति [illegible] । [illegible] दीव्यतः [illegible] ।" इति । [illegible] । [illegible] "[illegible] ।" इति । [illegible] इति । [illegible] "[illegible]" इति [illegible] । [illegible] । "[illegible] इति [illegible] । [illegible] । [illegible] इति [illegible] । [illegible] इति [illegible] । [illegible] "[illegible] इति [illegible] । [illegible] "न [illegible] । [illegible] "[illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] इति [illegible] "[illegible] ।

[illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] इति [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] "[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] इति [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] इति [illegible] "[illegible]" इति [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible] । [illegible] इति [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] "[illegible] । [illegible] । [illegible] ।

भावे च तत्सुतः" इति । भ्रातृपुत्राभावे क्रमेण पितृभ्रातृस्नुषाश्वशुरतत्पुत्रादय धनहारित्वात् । "भगिनीतत्सुतयोर्विशेषमाह मदनरत्ने कात्यायन "अनुजो वाग्रजो वापि भ्रातुः कुर्वीत सत्क्रियाम् । ततस्त्वसोदरस्तद्वत्क्रमेण तर्पयेत्तयो" अपरार्के कार्ष्णाजिनि । "पुत्रः शिष्योऽपि वा पत्नी पिता भ्राता स्नुषा गुरुः । स्त्रीहारो धनहारी च कुर्यात्पिण्डोदकक्रियाम्" । मार्कण्डेयपुराणे "पुत्रोभ्राता च तत्पुत्र पत्नी माता तथा पिता । वित्ताभावे तु शिष्यश्च कुर्वीरन्नौर्ध्वदेहिकम्" । तेन धनहारो एतद्भिन्न इति कालादर्श । अत्र पाठक्रमो न विवक्षित पूर्ववाक्येषु अथ तत यद्वादिभि' श्रौत क्रमोक्ते "अथ जिह्वाया अथ वक्षस "इति वत् । तच्चोयेन्दूदये दृष्टम् । "स्नुषास्वस्त्रीयतत्पुत्रज्ञाति सव्वन्विवान्धवा । पुत्राभावे तु कुर्वीरन् सपिण्डान्त यथा विधि" । मार्कण्डेयपुराणे "पुत्राद्युच्छिन्नवंशस्य सर्वापि श्वशुरस्य च । जामाता स्नेहवत् कुर्यादखिलं पैतृमेधिकम्" । चन्द्रिकायां वृद्धशातातप "मातुलोभागिनेयस्य स्वस्त्रीयो मातुलस्य च । श्वशुरस्य गुरोश्चैव सख्युर्मातामहस्य च । एतेषाञ्चैव भार्याणां श्वशुर्मातृपितृस्तथा । श्राद्धमेषां तु कर्त्तव्यमिति वेदविदो विदु "। शुद्धिविवेके शाङ्ख्ये "दत्तानां चाप्यदत्तानां कन्यानां कुरुते पिता । चतुर्थेऽहनि तास्तेषां कुर्वीरन् सुतबान्धवाः" । दत्ता वाग्दत्ताः । "मातामहानां दौहित्रा कुर्वन्त्यहनि चापरे । तेऽपि तेषां प्रकुर्वन्ति द्वितीयेऽहनि सर्वदा । जामाता श्वशुरायन्तु सोपान्तेऽपि च संयताः । शिष्यायां तदपत्यानां श्रोत्रियायां गुरोस्तथा । भागिनेयसुतानां च सर्वेषामन्यपरेऽहनि । राज्ञोऽधति सपिण्डे तु शिरपल्ले पुरोहित । मन्त्री वा तदशौचान्ते पुरा पौर्वाकरोति सः" । अत्र द्वितीयाशादौ श्राद्धविधानमस्मिसव्वयमपरम् । कालादर्शे "दायादि मन्त्रवतिपक्षोर्विंदध्यादौरसः सुत । तदभावे तु पौत्रश्च प्रपौत्रः पुत्रिकासुत । दौहित्रोधनहारो च भ्राता तत्पुत्र एव च । पिता माता स्नुषा चैव स्वसा तत्पुत्र एव च । सपिण्डः सोदकोमातुः सपिण्डश्च सहोदक । स्त्री च शिष्यर्त्विग्गाचार्यौ जामाता च सखाऽपि च । उक्तिक्रमचमोरिक्थेन कारयेदवमीपति" । गौतमः "पुत्राभावे सपिण्डाः पिण्डाय दद्युस्तदभावे ऋत्विगाचार्यौ" । यत्तु चन्द्रिकायां वृद्धशातातपः "मोत्वा श्राद्धं प्रकर्त्तव्यं सर्वेषां वर्णिनिर्द्विजन्मनामिति" तत्पर्वविषयम् । "ब्राह्मणस्त्वन्यवर्णानां न कुर्यात्कर्म किञ्चन । कामाल्लोभाद्भयान्मोहात् कृत्वा तज्जातिना व्रजेत्" इति ब्राह्मोक्तेः "न ब्राह्मणेन कर्त्तव्यं शूद्रस्यायौर्ध्वदेहिकम् । शूद्रेण वा ब्राह्मणस्य विना पारशवात् क्वचित्" इति पारस्करोक्तेश्च । पारशवः शूद्राब्राह्मणसुत । अत्रेदन्तत्त्व सर्व्वपुत्रादेः पूर्व्वस्याभावे पत्न्यादेरधिकार उक्तः । तत्राभावेऽसन्निधि नाशयोच्यते । अतएव पूर्वत्र "असन्निधाने पूर्व्वेषाम्" इत्युक्तम् । तत्रासन्निधौ पत्न्यादेः सम्बन्धाधिकारे प्राप्ते "प्रोषितावसिते पुत्र कालादतिचिरादपि । एकादशाद्या क्रमशोज्ञेयस्य विधिवत्क्रिया" "ऊर्ध्वं नैव च यत्कृतम्' इत्याद्युद्देशान्तरेऽपवादात्पुत्रनाश एव पत्न्यादे सपिण्डनादावधिकारः । असन्निधौ तु पूर्वं नैव नोर्द्धम् । अतोऽनधिकारिणा भ्रात्रादिना कृतमप्यकृतमेवेति पुनरावर्त्तनीयम् । मासिकापकर्षोऽप्यावर्त्तनीय । एकादशाहमासिकानि नावर्त्यन्ते "वत्स्याप्यसापि कर्त्तव्य सपिण्डीकरणं पुनरिति" चटावृत्तिविधानाभावादिति केचित् । तच्च अस्य निर्मूलत्वात् । पातकदपि दानिवकृतमावर्त्यते वृद्धिश्रौतपिण्डपितृयज्ञार्थं तु कृतं नावर्त्यते । मातापिण्डेऽग्निमान् पुत्र पितृयज्ञ समाचरेत् । न पार्वणं नाभ्युदयिकं कुर्वंश्च लभते फलमिति" इत्युक्तरनिषेधनादिति 'भ्राता वा भ्रातृपुत्रो वा' इत्यादिहारीतादिवचोभ्य अनिष्टादेरप्यधिकारात् तथा चात्र ज्येष्ठपतत्वबाध । सपिण्डने तु बहु वक्तव्य तन्निर्णये वक्ष्याम । अधिकारिविशेषेण क्रियाव्यवस्थोक्ता विष्णुपुराणे (पूर्व्वादिक्रिया शुद्धितत्त्वे दर्शयिष्यमाणाः) । "प्रेते पितृत्वमापन्नं सपिण्डीकरणादनु । क्रियन्ते याः क्रिया पुत्र" प्रोच्यन्ते तानपोत्तरा । पितृमातृसपिण्डैश्च समानसलिलैस्तथा । तत्सङ्घान्तर्गतैश्चैव राज्ञा वा धनहारिणा । पूर्व्वा मध्याश्च कर्त्तव्याः पुत्रादौरेवोत्तराः । दौहित्रैर्वा नरश्रेष्ठ ! कार्यास्तत्तनयैस्तथा । मृताहनि तु कर्त्तव्या स्त्रीणामप्युत्तराः क्रिया" । दौहित्रतत्पुत्रयोर्द्धनहारिणोरिदम् । एवमन्यत्र धनहर्त्तु । "यथार्धहर स पिण्डदायी स्यात्" यज्ञोक्तेः । "प्रेतस्य प्रेतकार्याणि अकृत्वा धनहारक । वर्णानां यद्वधे प्रोक्तं तद्व्रतं प्रयतश्चरेदिति" "इति चन्द्रोदये-व्याघ्रपादोक्ते । मदनरत्ने स्कान्देऽपि "मन्ममेतन्मदतव्याणां द्रविणं यत्प्रकीर्त्तितम्" मित्युक्त्वा "अपिभिस्तस्य

या पुत्री चैव पिण्डप्रदा भवेत् । तस्य पिण्डान् दशैवै-
तानेकाहेनैव निर्वपेत्” इति ऋष्यशृङ्गवचनात् “गोत्र-
रिक्थानुगः पिण्डः” इति मनुवचनेन दत्ताद्यपेक्षया
तस्याबलवत्त्वात् । कन्याभावे यथाक्रमं वाग्दत्तादत्ता-
दौहित्राः “दत्तानां चाप्यदत्तानां कन्यानां कुरुते पिता ।
चतुर्थेऽहनि मासे वा कुर्वीरन् सुसमाहिताः” इति
ब्रह्मपुराणवचनात् । ननु “दुहिता पुत्रवत् कुर्य्यान्मा-
तापित्रोश्च संस्कृता । आशौचमुदकं पिण्डमेकोद्दिष्टं
सदा तयोः” इति शङ्खवचनात् पुत्त्रानन्तरमेव दुहितुरधि-
कारश्रुतेः इति चेन्न पत्न्याः प्रथमं धनाधिकारश्रुतेः
यथा याज्ञवल्क्यः । “पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ
भ्रातरस्तथा । तत्सुतो गोत्रजो बन्धुः शिष्यः सब्रह्म-
चारिणः । एषामभावे पूर्व्वस्य धनभागुत्तरोत्तरः” इति ।
तथा “मातामहानां दौहित्राः कुर्व्वन्त्यहनि चापरे” ।
इति ब्रह्मपुराणात् । “पौत्त्रदौहित्रयोर्लोके न विशेषो-
ऽस्ति धर्म्मतः । तयोर्हि माता पितरौ सम्भूतौ तस्य
देहतः” । इति मनुवचनेन ‘पौत्त्रदौहित्रसंयुक्ता ये नराः
चिरजीविनः । प्रियङ्कराश्च बालानां ते नराः स्वर्गगा-
मिनः” इति विष्णुधर्म्मोत्तरेण पौत्त्रतुल्यताभिधानाच्च ।
तेन यथा पुत्त्राभावे पौत्त्रस्तथा दुहित्रभावे दौहित्रः । न
च दत्तकन्यादौहित्राभ्यां प्राक् सगोत्रत्वात् सोदराधिकार
इति वाच्यम् गोत्रत्वापेक्षया पिण्डदानादेर्धनसाध्य-
त्वात् ऋक्थग्राहिणोर्दुहितृदौहित्रयोर्बलवत्त्वात् । अत
एव दुहितृधनाधिकारे तद्धनेन कृतोपकारकरणं हेतु-
रत्वाहापस्तम्बः । “अन्तेवास्यर्थास्तदर्थेषु धर्म्मकृत्येषु
प्रयोजयेत् दुहिता चेति” तदर्थेषु मासिकादिना तद्भोगार्थं
धर्म्मकृत्येष्वदृष्टार्थमिति । “गोत्ररिक्थानुगः पिण्डः”
इति मनूक्तेः । “अनंशौ क्लीवपतितौ जात्यन्धबधिरौ
तथा । उन्मत्तजडमूकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रियाः” । इति
मनूक्तानां “पितृद्विट्पतितः षण्ढो यश्च स्यादौपपातिकः ।
औरसा अपि नैतेऽंशं लभेरन् क्षेत्रजाः कुतः” इति
नारदोक्तानाञ्च भागानधिकारिणां पिण्डदानानधि-
कारः । जात्यन्धबधिरौ जन्मप्रभृत्यन्धबधिरौ निरिन्द्रियाः
पङ्ग्वादयः श्रौतस्मार्त्तकर्म्मानधिकारिणोऽपि गृह्यन्ते
इति रत्नाकरः । तथाच वृद्धशातातपः । “चाण्डाल-
पतितव्यङ्गोन्मत्त ब्रह्महारकम् । सूतिकां सूचिकां नारीं
रजसा च परिप्लुताम् । श्वकुक्कुटवराहांश्च ग्राम्यान्
संस्पृश्य मानवः । सचेलं सशिरः स्नात्वा तदानीमेव शु-
ध्यति” । व्यङ्गः पाण्यादिविकलः । व्यङ्गोन्मत्तयोः
सदाचारहीनत्वात् अस्पृश्यतेति प्रायश्चित्तविवेकः । श्रौ-
तस्मार्त्तक्रियानधिकारित्वं सदाचारहीनत्वञ्च मूत्रपुरी-
षाद्यशौचापनयनासमर्थत्वेनेति बोध्यम् । सूचिका प्रस-
वकारयित्री । पितृद्विट् पोषणीयदेहिकविमुखः । औ-
पपातिकः उपपातकैः संसृष्टः । उपपातकेति प्रकाश-
कारपाठेऽपि स एवार्थः । अपपात्रित इति पाठे तु
राजवधादिदोषेण बान्धवैर्यस्य घटापवर्ज्जनं कृतमिति
कल्पतरुः । अत्र याज्ञवल्क्येनोक्तम् “न ब्रह्मचारिणः
कुर्य्युरुदकं पतिता न च । पाषण्डमाश्रितास्तेनान् भर्त्तृघ्नां
न विकर्म्मणः । गर्भभर्त्तृद्रुहश्चैव सुरापाश्चैव योषितः” ।
पाषण्डं त्रयीबाह्यधर्मम् । स्तेनाः सततं चौर्य्यवृत्तयः ।
व्रात्याः षोडशवर्षपर्य्यन्तमप्राप्तोपनयनाः, विकर्म्मणः आ-
लस्येनाग्न्यनाधानतया स्वधर्म्माननुष्ठायिनः व्यङ्गत्वा-
दिना स्वधर्म्मानुष्ठानासमर्थाश्च बोध्या इति “कश्चित्
क्षिपति सत्पुत्रो दौहित्रो वा सहोदरः । गङ्गैवास्थीनि
तद्भस्म नीत्वा तोये विनिक्षिपेत्” इत्यादिपुराणे क्रम-
दर्शनादत्रापि दौहित्राभावे सोदरः पूर्व्वोक्तशङ्खवचनेऽ-
प्येवं क्रमो बोध्यः । अत्र ज्येष्ठकनिष्ठयोरविशेषात् । “नानु-
जस्य तथाग्रजः” इति छन्दोगपरिशिष्टे कनिष्ठभ्रातृश्राद्ध-
विषयः तयोरभावे यथाविधि वैमात्रेयौ । “भ्रातुर्भ्राता
स्वयं चक्रे तद्भार्य्या चेन्न विद्यते । तस्य भ्रातृसुतश्चक्रे
यस्य नास्ति सहोदरः” इति ब्रह्मपुराणाद्वैमात्रेय-
स्यापि एकजातत्वेन भ्रातृत्वात् । “देशान्तरस्थक्लीवैकवृ-
षणानसहोदरान्” इत्यादिछन्दोगपरिशिष्टेन परिवेदने वैमात्रे-
यस्य भ्रातृत्वप्रसक्तावसहोदरानित्यनेन प्रतिप्रसवाच्च ।
पितृव्यपुत्रादौ भ्रातृपदप्रयोगो गौणः । गुणश्च बीजि-
पुरुषापेक्षया समानसन्तानकजन्यत्वमिति । धनिपित्रादि-
पिण्डप्रदं तु सोदरपुत्राद् धनिपित्रादिपिण्डत्रयदा-
तृत्वाद्वैमात्रेयस्य धनाधिकारित्वेन बलवत्त्वाच्च । ततश्च
सहोदर इति पूर्व्वोक्तानुरोधात् वैमात्रेयपरमपि अन्यथा
सहोदराभावे वैमात्रेयसत्त्वे वैमात्रेयपुत्र विचारापत्तेः ।
तेन वैमात्रेयाभावे सोदरवैमात्रेयभ्रातृक्रमवत् सोदर-
पुत्रस्तदभावे वैमात्रेयपुत्रः । तन्मातृभोग्यपिण्डदातृतया
प्रथमाधिकारित्वेन बलवत्त्वात् तस्यातिदिष्टपुत्रत्वाच्च । तद-
भावे पिता । “पुत्रो भ्राता पिता वापि मातुलो गुरुरेव च ।
एते पिण्डप्रदा ज्ञेयाः सगोत्राश्चैव बान्धवाः” इति प्रचे-
तोवचनात् । ‘न पुत्रस्य पिता दद्यात्” इति छन्दोग-

परिशेषं ... [illegible] । तत्रार्थे
माला । "[illegible]" [illegible]
[illegible] । "[illegible]"
दर्शनात् । [illegible]
[illegible] । तत्रार्थे [illegible] । [illegible]
[illegible] ।
[illegible] तत्रार्थे [illegible]" । [illegible]
[illegible] ।
[illegible] इति [illegible] । [illegible]
[illegible] "[illegible]
[illegible] इति [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] "[illegible]" इति [illegible] ।
[illegible] । तत्रार्थे [illegible] । "[illegible]
[illegible] इति [illegible] । [illegible]
[illegible] । तत्रार्थे [illegible] "[illegible]
'[illegible]' [illegible]
[illegible] इति [illegible] । तत्रार्थे [illegible]
[illegible] "[illegible] ।
[illegible]" इति [illegible]
[illegible] । तत्रार्थे [illegible] तत्रार्थे [illegible] "[illegible]
[illegible] इति [illegible]
[illegible] । तत्रार्थे [illegible] ।
[illegible] ।"[illegible]
[illegible] । [illegible] ।
[illegible]
[illegible] । तत्रार्थे [illegible] तत्रार्थे [illegible] '[illegible]
[illegible] इति [illegible]
[illegible] । तत्रार्थे [illegible] । "[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] इति [illegible] । [illegible]
[illegible] । तत्रार्थे [illegible]
[illegible] "[illegible]
[illegible] । तत्रार्थे [illegible]
[illegible]" [illegible] । तत्रार्थे [illegible]
"[illegible]" [illegible] । तत्-
रार्थे [illegible] । "[illegible]

[illegible] इति [illegible] तत्रार्थे [illegible]
[illegible] । '[illegible]
[illegible] इति [illegible] । [illegible]
[illegible] ।
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] । तत्रार्थे
[illegible] ।"[illegible]
[illegible] । तत्रार्थे
[illegible] इति [illegible] । तत्रार्थे [illegible] '[illegible]
[illegible]" इति [illegible] ।
तत्रार्थे [illegible] । [illegible]
"[illegible] । [illegible]
[illegible]" [illegible]
[illegible] इति [illegible]
[illegible] । [illegible] ।
[illegible] । [illegible]
[illegible] । "[illegible]
[illegible]" इति [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] । "[illegible]
[illegible] ।
[illegible]" । [illegible]
[illegible]
[illegible] '[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] इति [illegible]
[illegible] । [illegible] ।
[illegible] ।
[illegible] । [illegible] । "[illegible]
[illegible] ।
[illegible]" [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] "[illegible]" [illegible] ।

सहपिण्डक्रियां कृत्वा कुर्य्यादभ्युदयन्ततः” इति मधुहारीतोक्तेषु न्यायानुपपत्तेः । भ्राता चेति चकारात् पूर्व्वेषां दौहित्रादीनां तदभावे या प्रधानाधिकारिणां समुच्चयः । अत एव सपिण्डत्वेनैव भ्रातृतत्पुत्रयोरधिकारसिद्धौ पृथगुपादानं प्राधान्यज्ञापनार्थम् । पुत्त्वातिदेशफलन्तु पुन्नामनरकनिस्तारः । अतस्तत्सत्त्वे क्षेत्रजाद्यकरणञ्च । तथाहि “पुन्नाम्नो नरकाद्यस्मात् त्रायते पितरं सुतः । तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेनापि तदुत्पत्तौ यतेत सः” इति मनुवचने पुन्नामनरकत्राणाय पुत्त्रोत्पादनं विहितम् । तच्च फलं यद्यतिदिष्टपुत्त्राभ्यां भ्रातृसपत्नीजाभ्यां निष्पन्नं तदा सिद्धे इच्छाविरहात् तदुपायान्तरपुत्त्रप्रतिनिधीभूतक्षेत्रजादेर्नोपादानम् । पुत्त्रोत्पादनन्तु तथापि कार्य्यं पुत्त्रसत्त्वेऽपि पुत्त्रान्तरेच्छाविधानेन तत्कर्त्तव्यताप्रतीतेः यथा मत्स्यपुराणम् । “एष्टव्या बहवः पुत्त्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् । यजेत वाश्वमेधेन नीलं वा वृषमुत्सृजेत्” । एवमेव कल्पतरुपारिजातशूलपाणिमहामहोपाध्यायरत्नाकरवाचस्पतिमिश्रादयः । स्त्रीणामपि पुत्त्रात् पुन्नामनरकनिस्तारणमाह रत्नाकरे शङ्खलिखितौ “आत्मा पुत्त्र इति प्रोक्तः पितुर्मातुरनुग्रहात् । पुन्नाम्नस्त्रायते पुत्त्रस्तेनापि पुत्त्रः स्मृतः” । पूर्व्वोक्तमधुहारीतवचने पुत्त्रेणेति तत्सत्त्वमात्रं विवक्षितम् । “सपिण्डीकरणान्तानाम् पुत्त्राभावे न विद्यते” इति मार्कण्डेयपुराणैकवाक्यत्वात् । “यानि पञ्चदशाद्यानि अपुत्त्रस्येतराणि च । एकस्यैव तु दातव्यमपुत्त्रायाश्च योषितः” इति छन्दोगपरिशिष्टेनापुत्त्रायाः एकाद्यपञ्चदशश्राद्धे प्रेतत्वपरिहारोक्तत्वाच्च । एतत् पत्युरभावे द्रष्टव्यम् । “अपुत्त्रायां मृतायान्तु पतिः कुर्य्यात् सपिण्डनम् । श्वश्र्वादिभिः सहैवास्याः सपिण्डीकरणं भवेत्” इति पैठीनसिवचनात् । ततश्च यथा पितरि पुत्त्रेऽन्येनापि सपिण्ड्यते । एवं पतिसत्त्वेऽपि । अतएव मैथिलैरपुत्त्रायाः सपिण्डनं नास्तीत्युक्तम् तदभावे पतिः । “भार्य्यापिण्डं पतिर्दद्यात्” इति शङ्खवचनात् । “न जायायाः पतिः कुर्य्यादपुत्त्रायाः अपि क्वचित्” इति छन्दोगपरिशिष्टवचनम् सपत्नीपुत्त्रपर्य्यन्तसद्भावविषयम् । पत्यभावे स्नुषा “श्वश्र्वादेश्च स्नुषा चैव” इति यमवचनात् । तदभावे सान्निध्यक्रमेण सपिण्डाः । शङ्खवचने “तदभावे सपिण्डकाः इति मैथिलपाठात्” । ‘तदभावे सपिण्डः’ इति पूर्व्वोक्तगौतमवचने सामान्यत उक्तेश्च । तदभावे समानोदकाः । “सपिण्डसन्ततिर्वा स्याद्विशेषस्तुते । तदभावे सगोत्राः । समानोदकसन्ततिरिति वक्ष्यमाणात् । श्राद्धविवेकेऽप्येवम् । एषामभावे पिता । “दत्तानाञ्चाप्यदत्तानां कन्यानां कुरुते पिता” इत्युक्तत्वात् । तदभावे भ्राता । “पत्नी भ्राता पिता वापि” इत्यविशेषस्तुते । तदभावे यथाक्रमं दायभागोक्तोपकारतारतम्येन “मातुलो भागिनेयस्य स्वस्रीयो मातुलस्य च । श्वशुरस्य गुरोश्चैव सख्युर्मातामहस्य च । एतेषाञ्चैव भार्य्याभ्यः स्वसुर्मातुः पितुस्तथा । पिण्डदानन्तु कर्त्तव्यमिति वेदविदां स्थितिः” इति शातातपवचनात् भगिनीपुत्त्रभर्त्तृभागिनेयभ्रातृपुत्त्रजामातृभर्त्तृमातुलभर्त्तृशिष्याः पत्यपेक्षया पौत्रादिवत् पिण्डदानतारतम्येन क्रमेणाधिकारिणः । तथाहि तत्पिण्डतत्पुत्त्रदेयतत्पित्रादिपिण्डत्रयदातृत्वात् भगिनीपुत्त्रः । तदभावे भर्त्तृभागिनेयः । पुत्राङ्गसुदुर्बलत्वेन तत्स्थानपातित्वेऽपि तथैव बलाबलस्य न्याय्यत्वेन तद्भर्त्तृदेयपुरुषत्रयपिण्डतद्भर्त्तृपिण्डदत्वात् । तदभावे भ्रातृपुत्त्रः । तत्पिण्डतत्पुत्त्रदेयतत्पित्रादिपिण्डद्वयदत्वात् । तदभावे जामाता । “मातृष्वसा मातुलानी पितृव्यस्त्री पितृष्वसा । श्वश्रूः पूर्व्वजपत्नी च मातृतुल्याः प्रकीर्त्तिताः” इति वृहस्पतिवचनेन मातृष्वस्रादीनां मातृतुल्यत्वाभिधानात् । स्वस्रीयाद्यैः सह जामातुः पुत्त्रतुल्यत्वप्रतीतेः । अतएव तेषां धनभागित्वमाह वृहस्पतिः । “यदासामौरसो न स्यात् सुतो दौहित्र एव वा । तत्सुतो वा धनं तासां स्वस्रीयाद्याः समाप्नुयुः” । धनग्राहित्वेनापि पिण्डदातृत्वमाह मनुः । “गोत्ररिक्थानुगः पिण्डः” इति । तदभावे भर्त्तृमातुलभर्त्तृशिष्याः क्रमेणाधिकारिणः शातातपीयपाठक्रमानुरोधात् । मातिस्विकानामभावे पितृश्वश्रमातृश्वश्रौ । “पितृमातृसपिण्डैश्च समानसलिलैर्नृप ।” इति ब्रह्मपुराणेऽविशेषश्रुतेः । तयोरभावेऽसम्बन्धी द्विजोत्तमः पूर्व्वोक्तशङ्खवचने द्विजोत्तम इति गौडीयपाठात् सङ्घातान्तर्गतैश्चापीति च विशेषश्रुतेः ।

त्रिधाक्रियाकर्त्तृमाह विष्णुपुराणम् “पुत्त्रः पौत्रः प्रपौत्रो वा तद्वा भ्रातृसन्ततिः । सपिण्डसन्ततिर्वापि क्रियार्हो नृप जायते । एषामभावे सर्व्वेषां समानोदकसन्ततिः । मातृपक्षस्य पिण्डेन सम्बद्धा ये जलेन वा । कुलद्वयेऽपि चोत्सन्ने स्त्रीभिः कार्य्या क्रिया नृप । सङ्घातान्तर्गतैर्वापि कार्य्या प्रेतस्य सत्क्रिया ।

कुर्य्यात् वर्जयित्वा मृताहनि । अमावस्यां क्षयो यस्य प्रेतपक्षेऽथवा पुनः । सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं तस्योक्तः पार्व्वणो विधिः" । त्रयं सम्प्रदानानां त्रयं कुर्य्यात् त्रिभ्यो दद्यादित्यर्थः । मृताहपर्य्युदस्तत्रिदैवतत्वस्य प्रतिप्रसवमाह अमावस्यामिति प्रेतपक्षोऽत्र पितृपक्ष आश्वयुक्कृष्णपक्ष इति यावत् न तु कृष्णपक्षमात्रं कृष्णपक्षमात्रपरत्वेऽमावास्यायामदर्शनापत्तेः । पितृपक्षं विशेषयति हेमाद्रिमाधवाचार्य्यधृतं नागरखण्डम् 'नभो वाथ नभस्यो वा मलमासो यदा भवेत् । सप्तमः पितृपक्षः स्यादन्यत्रैव तु पञ्चमः" । अत्र श्रावणभाद्रयोरन्यतरस्य मलमासत्वे आषाढ्यपेक्षया सप्तमपक्षस्य पितृपक्षत्वम् । अत्र मृतस्यैव प्रेतपक्षमृतत्वं न तु मलमासभाद्रकृष्णपक्षमृतस्य । ततश्च तत्र मृतस्य वर्षान्तरेऽश्वयुक्कृष्णपक्षेऽपि तच्छ्राद्धकरणे न पार्व्वणं किन्त्वेकोद्दिष्टमिति । अत्र पार्व्वणो विधिः पार्व्वणेतिकर्त्तव्यताकैकोद्दिष्टविधिरिति नव्यवर्द्धमानप्रभृतयः । तन्न पूर्ववचनोक्तत्रैपुरुषिकस्य मृताहे पर्य्युदस्तस्य पार्व्वणो विधिरित्यनेन प्रतिप्रसवात् तस्मात् षड्दैवतैकोद्दिष्टत्रैपुरुषिकं न तु षाट्पौरुषिकं 'कर्षूसमन्वितं मुक्त्वा तथाद्यं श्राद्धषोडशम् । प्रत्याब्दिकञ्च शेषेषु पिण्डाः स्युः षडिति स्थितिः" इति छन्दोगपरिशिष्टवचनेन प्रत्याब्दिकव्यतिरेकेण षट्संख्यानियमात् । एवममावास्यादिमरणनिमित्तेन मातुरपि प्रत्याब्दिकं पार्व्वणविधिनैव 'अपुत्रा ये मृताः केचित् स्त्रियो वा पुरुषाश्च ये । तेषामपि च देयं स्यादेकोद्दिष्टं न पार्व्वणम्" इति आपस्तम्बवचने अपुत्रा इति विशेषणोपादानात् सपुत्राणां पार्व्वणाभ्यनुज्ञानात् । एतच्च मात्रादित्रिदैवतं कार्य्यम् । "मातुः पितामह्यै प्रपितामह्यै च पूर्ववत् ब्राह्मणान् भोजयित्वा" इत्यन्वष्टकायां तथादर्शनात् अवसानदिननिमित्तत्वेन पार्व्वणविधिना छन्दोगैरपि मात्रादित्रिकाणां श्राद्धं कर्त्तव्यं "न योषिद्भ्यः पृथग्दद्यादवसानदिनादृते" इति छन्दोगपरिशिष्टवचने विशेषतः प्रतिप्रसवात् । एवं सपिण्डीकरणेऽपि । एतच्च मृताहपार्व्वणं मातापित्रोरेव । तथाच हेमाद्रिधृतं कात्यायनवचनम् । "सपिण्डीकरणादूर्द्ध्वं पित्रोरेव हि पार्व्वणम् । पितृव्यभ्रातृमातॄणामेकोद्दिष्टं सदैव तु" । मातृपदं सपत्नीमातृपरम् । सपत्नीमात्रभिधायकमातृपदस्य राजदन्तादित्वात् परनिपातः । ततश्च वाक्ये मातृसपत्नीति न प्रयोज्यं किन्तु सपत्नीमातरित्यादिकम् । एवं साग्निकौरसक्षेत्रजाभ्यां मृताहे पार्व्वणं कर्त्तव्यम् । 'औरसक्षेत्रजौ पुत्रौ विधिना पार्व्वणेन तु । प्रत्यब्दमितरे कुर्य्युरेकोद्दिष्टं सुता दश" इति जाबालिवचनस्य "यत्र यत्र प्रदातव्यं सपिण्डीकरणात् परम् । पार्व्वणेन विधानेन देयमग्निमता सदा" इति मत्स्यपुराणवचनस्य चैकवाक्यत्वात् । उशना च 'प्रत्यब्दं दर्शवच्छ्राद्धं साग्निः कुर्वीत वै द्विजः । एकोद्दिष्टं सदा कुर्य्यान्निरग्निः श्राद्धदः सुत" । अत्र प्रागुक्तयुक्त्या प्रेतश्राद्धस्य एकोद्दिष्टत्वाभिधानात् सांवत्सरिकश्राद्धे यदेकोद्दिष्टपदमुक्तं तत् प्रेतश्राद्धधर्म्मप्राप्त्यर्थम् । ततश्च योग्यत्वादेकार्घ्यादिलाभः न च यथा प्रेतश्राद्धे पितृपदस्थाने प्रेतपदोहः तथात्रापीति वाच्यं सांवत्सरिके प्रेतत्वाभावात्तथाविधानानुपपत्तेः । एवं प्रतिसांवत्सरिकश्राद्धे सम्बन्धार्थकपदं चाशीःप्रार्थनं शेषभोजनञ्च कर्त्तव्यम् ।

रजस्वलायां विशेषयति गोतमः 'अपुत्रा तु यदा भार्य्या सम्प्राप्ते भर्त्तुराब्दिके । रजस्वला भवेत् सा तु कुर्य्यात्तत्पञ्चमे दिने । कुर्य्याच्छ्राद्धमिति शेषः । यत्तु श्राद्धचिन्तामणौ "एकोद्दिष्टं त्रैवर्णिकेन विप्राप्तेन कर्त्तव्यम् । "एकोद्दिष्टन्तु कर्त्तव्यं पाकेनैव सदा स्वयम् । अभावे पाकपात्राणां तदह्नि समुपोषणम्" इति लघुहारीतवचनात् पाकपात्राभावः पाकसामग्र्यभावोपलक्षणं तदापि नामश्राद्धं किन्तूपोषणमेव श्राद्धस्थानीयमित्यर्थः । स्वयमित्यभिधानादपाटवादिनापि नान्यद्वारा कारयितव्यम् अतएव उपवासेनैव श्राद्धस्थानीयेन तदकरणप्रायश्चित्तेन वा कृतकृत्यतया श्राद्धनिष्कृत्यादिवचनादपि नैकादश्यामनुष्ठानमिति" तन्न पितृव्यप्रेरणात्वेनैकादश्यां तदनुष्ठानस्य युक्तत्वात् । अन्यथा षोडशश्राद्धाधिकारिणः कदाचित्तथात्वे 'यस्यैतानि न दीयन्ते प्रेतश्राद्धानि षोडश । पिशाचत्वं ध्रुवं तस्य दत्तैः श्राद्धशतैरपि" इति वचनेन षोडशश्राद्धाभावे प्रेतत्वपरीहारो न स्यात् । तस्मादुपवासेन श्राद्धार्थं किन्तु तदानीन्तनाकरणप्रायश्चित्तार्थं यथा स्वकालाकृतसंस्कारे प्रायश्चित्तं कृत्वा कालान्तरे तत्करणं तथात्रापि तद्दिने उपवासं कृत्वा एकादश्यां श्राद्धं कर्त्तव्यमिति । एकोद्दिष्टं नान्यद्वारा कार्य्यमित्यत्रापि गोत्रजेतरत्वेन विशेषणीयं 'न कदाचित् सगोत्राय श्राद्धं कार्य्यमगोत्रजे' इति प्रेतश्राद्धे ब्रह्मपुराणात् । अत्र हि नागोत्रजस्य साक्षात् कर्त्तृत्वं निषिध्यते सगोत्रायेत्यस्य अव्यापत्तेः. तस्मादगोत्रजैर्द्वारभूतैः सगोत्राय श्राद्धं न

[illegible]

एज दीप्तौ भ्वादि० पर० अक० सेट् । एजति ऐजीत् । एजाम्-बभूव आस चकार । एजन् । [युष्टे" ऋ० १२,१,१८ ।

एजथु पु० एज-भावे अथुच् । कम्पे "महतां वेग एजथुर्वेप-

एजय त्रि० एज-णिच्-अच् । कम्पके अनमजयः अनङ्ग मेजय परिमेजय विश्वमेजय ।

एजि त्रि० एज-इन् । वातरोगवत्ते तस्योऽपत्ये कुर्वा० ण्य । ऐज्य तदपत्ये पुंस्त्री ।

एज्य त्रि० आ+यज-कर्मणि क्यप् । सम्यगवजनीये "आय-जतामेज्या इष इति प्रजाया इषमा एतदायजताका' शत० ब्रा० १७,२,१५ ।

एठ बाधने भ्वादि० आत्म० अक० सेट् । एठते ऐठिष्ट एठाम् बभूव आस चक्रे । एठमम् एठित । बाधनमत्र बाधम्

एड म स्त्री इल-स्वप्ने अच् डस्य च । १मेषे 'मैडपराजेषूद धारा प्रासीद विष्णुरिति' कात्या० २५,४,१८ । स्त्रियां जातित्वात् ङीप् २बधिरे त्रि० । एडमूक ।

एडक पुंस्त्री० इल-ण्वुल् डस्य च । १वनच्छागे, २पृथु शृङ्गे मेषे ३मेषमात्रे च जातित्वात् स्त्रीत्वे अजादि त्वात् टाप् क्षिपकादि० नात इत्वम् एडका । एड इव प्रतिकृतौ कन् । मेषसदृशे दक्षिणापथप्रसिद्धे ४पशुभेदे । "वर्जन्ते पञ्चिसघास तथा पशुगवेडकम्" भा० व० १४२अ० । तस्येदम् अण् । ऐडक तत्सम्बन्धिनि त्रि० स्त्रियां ङीप् । 'अमेडकीरूर्णा मघास्य' कात्या० ५,२,७ । एडको नाम दक्षिणापथे मेषाकृति पशुः तस्येमाः ऐडक्य" कर्क० "तयोर्मेषे मेष्या च यद्यनैडकीरूर्णा विन्देत् ता अपि विश्य निश्चयेत्" शत० ब्रा० २,५,२,१५, एडकस्येवाचरति क्यच् एडकीयति उपसर्गस्यावर्णात् परस्य वा पररूपम् उपे(पै)डकीयति

एडगज पु० एडोमेष एव गज इव भक्षकत्वादस्य । (दाद मर्द्दन) चक्रमर्दे दद्रुघ्ने वृक्षे अमरः । [धक्तिरहिते ।

एडमूक त्रि० श्रुतिरहितएडोबधिरवाग्मी मूक । वाक्श्रुति-

एडु(डू)क न० ईड-(ऊ)उक उलूका० नि० गुणः । १अ चर्म्मास्थियुक्ते २अन्यकठिनद्रव्ययुक्ते च कुड्येतभि-त्तिमात्रे च । "एडूकचिह्ना पृथिवी न देवगृहभूषिता" भा० व० १० । तस्य ह स्वमपि "एडूकान् पूजयिष्यन्ति वर्ज्जयिष्यन्ति देवता" भा० व० १९० अ० । स्वार्थेऽण । ऐडूकमाप वा० कोष एडोकमपि तत्रैव द्विरूपकोषः ।

एण पु स्त्री इ-ण तस्य नत्वम् । कृष्णवर्णे मृगे । स्त्रियाम् ङीप् "वप्र एणमप्रयायिभिः शरैरेषयावैः" रघुः । "एणा-जिनस्य मांसेन रौरवेण नवैव तु' मनु । तस्य कृष्णत्व-सूचकम् छन्दोग० 'अष्टचोमाण्वोयेय एणः कृष्णमृग उच्यते । कृष्णगौरमुख प्रोक्ता यवर प्रोण उच्यते" । "तं त्वेणकुणक कृपण स्रोतसानुह्यमानम्" भाग० ५,८,८ "एणकुणक मृगशावकम्" श्रीधर । एणया क्रीतम् "एणया ढञ्" पा० ढञ् । ऐणेय एणीक्रीते त्रि० । एणेन क्रीत-मित्यर्थेऽपि । ऐण तत्क्रीते त्रि० । स्वार्थे कन् । एणक तत्रैव शब्दरत्ना० । [शारा० ।

एणतिलक पु० एणस्तिलकमिव चिह्नं यस्य । मृगाङ्के चन्द्रे

एणभृत् पु० एणं बिभर्त्ति भृ-क्विप् ६त० । चन्द्रे तस्य मृगाङ्करूपात् तथात्वम् ।

एणीपचन न० एणी पच्यते यत्र पच-आधारेल्युट् "एणी-पाकाधारे देशभेदे स्तोपयोरबध्यत्वेऽपि तद्देशवासिभि-र्निषेधसङ्कुचिततत्पचनात्तथात्वम् । तत्रभव पक्षे छ । एणी-पचनीय तद्देशभवे त्रि० [एणीपादाकारपादयुक्ते ।

एणीपद त्रि० एण्या पादाविव पादावस्य अच् नि० पद्भाव ।

एत पु० इण-तन् । १कर्बुरवर्णे । २तद्वति त्रि० । तोपध-वर्णवाचित्वात् स्त्रियां ङीप् तस्य नश्च । "त्र्येण्या मरुत्याः" इति 'श्येनीश्वरण्योऽभ्याणत एण्योमैत्र' यजु० २४,८ । वर्णवाचिनि एते परे "वर्णोवर्णेष्वनेते" पा० एतवच्छब्दस्य उदात्तस तत्पुरुषे पूर्व्वपद न प्रकृत्या । कृष्णैतः शुक्लैत इत्यादौ न प्रकृतिस्वरः । आ+इण-कर्त्तरि क्त । २आगते त्रि० । "कया मती कुत एतास एतेऽर्चन्ति" ऋ०१ १६५,१ । "एतास आगता" भा० मरुद्भि-रेता उपयुज्यते' ऋ०१,१६६,५ । "एतानागन्तून्" भा०

एतग्व पु० एतवर्णोऽश्व पृषो० । १चित्रवर्णाश्वे । "एतग्वा चिद्य एतशा युयोजते हरी" ऋ० ८,७०,७ । "एतग्वा एतवर्णाविवाश्वौ" भा० । "पिपत्त्येतग्वा चिद्ध सयुजा युजान" ऋ० ७०,७२ । २अश्वमात्रे निघ० ।

एतद् त्रि० इण्-अदि तुक् च । बुद्धिस्थे समीपवर्त्तिनि "इदमस्तु सन्निकृष्ट समीपवर्त्ति चैतदोरूपम् । अदसस्तु विप्रकृष्ट तदिति परोक्षे विजानीयात्" इत्युक्ते समीपवर्त्ति बुद्धिस्थोपलक्षितधर्म्मावच्छिन्ने एतदो शक्तिः । क्रिय विशेषणत्वेऽस्य क्लीवता "न वा उ एतन्म्रियसे" ऋ० १,१६२,२१ । अस्य सर्व्वनामकार्य्यम् । एते एतयो एत-स्मात् एतेषाम् एतस्मिन् एतस्या एतासामित्यादि । एते वयममी दारा" कुमा० । "देवा एतस्यामवदन्त पूर्व्वे" १०,१००,१४ । एष वै प्रथमः कल्पः" मनुः । "एतावि-

एज दीप्तौ भ्वादि० पर० अक० सेट्। एजति ऐजीत् । एजाम्-बभूव आस चकार । एजन् । [धुते" ऋ० १२,१,१८ ।

एजथु पु० एज–वा० भावे अथु । कम्पे "महानुवेग एजथुर्वेप-

एजय त्रि० एज–णिच्–अच् । कम्पके जनमेजय अङ्गमेजय अरिमेजय विश्वमेजय ।

एजि त्रि० एज–इन् । वातरोगप्रयुक्ते गात्रोऽपत्ये कुर्द्दा० ण्य । ऐज्य तदपत्ये पुंस्त्री ।

एज्य त्रि० आ+यज–कर्मणि क्यप् । सम्यग्यजनीये "आय-जतामेज्या इष इति प्रजाया इषया एतदाह" यज्ञकाः' शत० ब्रा० १,७,२,१५ ।

एठ बाधने भ्वादि० आत्म० अक० सेट् । एठते ऐठिष्ट एठाम् बभूव आस चक्रे । एठनम् एठित । बाधनमत्र याचनम्

एड म स्त्री इल–स्वप्ने अच् डस्य ड । १मेषे 'यं वरादेषूर-धारा मावोद विश्वाुरिति' कात्या० २५,४,१८ । स्त्रियां जातित्वात् ङीष् २बधिरे त्रि० । एडमूकः ।

एडक पु स्त्री० इल–ण्वुल् डस्य ड । १वनच्छागे, २वृषु मुक्ते मेषे ३मेषमात्रे च जातित्वात् स्त्रीत्वे अजादि त्वात् टाप् क्षिपकादि० नात इत्त्वम् एडका । एड इव प्रतिकृतौ कन् । मेषसदृशे दक्षिणापथप्रसिद्धे ४पशुभेदे । "कुर्वन्ते पञ्चिषधाय तथा पशुगवेडकम्" भा० व० १४२अ० । तस्येदम् अण् । ऐडक तत्सम्बन्धिनि त्रि० स्त्रियां ङीप् । 'अमेडकोरूर्णा मवाक्य' कात्या० ५,२७ । एडको नाम दक्षिणापथे मेषाकृति पशुः तस्येमा ऐडक्य" कर्क० "तयोर्मेषे मेष्या च यत्रमैडकोरूर्णा विन्देत ता प्रपिश्य निक्षेपयेत्" शत० ब्रा० २,५,२,१५, एडकवदाचरति क्यच् एडकीयति उपसर्गस्यावर्णात् परस्य वा पररूपम् उपे(पै)डकीयति

एडगज पु० एडमेव एड गज इव भक्षकत्वादस्य । (दाद मर्द्दन) चक्रमर्द्दे द्रुमे वृक्षे अमरः । [बधिरश्रिते ।

एडमूक त्रि० स्वतिरश्चितएडोनबधिरवाची मूक । वाक्श्रुति-

एडु(डू)क न० ईड-(ऊ)उक् उकूका० नि० गुणः । १अ न्तर्न्यस्तास्थियुक्ते २अन्तन्यस्तकठिनद्रव्ययुक्ते च कुड्ये तदभि-चिह्नाते च । एडूकचिह्ना पृथिवी न देवगृहभूषिता " भा० व० १० । तस्य पुंस्त्वमपि "एडूकान् पूजयिष्यन्ति वर्ज्जयिष्यन्ति देवता " भा० व० १९० अ० । स्वार्थेऽण् । ऐडूकमपि वा० वोप एडोऽग्रमपि तत्रैव द्विरूपकोष ।

एण पु स्त्री इ–ण तस्य नेत्त्वम् । कृष्णवर्णे मृगे । स्त्रियाम् ङीष् "तस्य कामप्रणयिभिरुपरेणवार्धैः" रघुः । "अश्व-मेधस्य मांसेन रौरवेण नवैव तु" मनु । तस्य कृष्णत्व-श्रुतम् छन्दोग० 'अन्तःशोमायनोऽयं एण कृष्णमृग उक्त । वरुगौरत्वग रोमा य वर रोच उच्यते" । "तं त्वेणकुणक कृपण स्रोतसानुह्यमानम्" भाग० ५,८,८ "एणकुणक मृगशावकम् श्रीधर । एणया क्रीतम् "एणया ढञ्" पा० ढञ् । ऐणेय एणीक्रीते त्रि० । एणेन क्रीत-मित्यत्रापीत्र । ऐण तत्क्रीते त्रि० । स्वार्थे कन् । एणक तत्रैव शब्दरत्ना० । [हारा० ।

एणतिलक पु० एणक्षितकमिव चिह्नं यस्य । मृगाङ्के चन्द्रे

एणभृत् पु० एण बिभर्त्ति भृ–क्विप ईत० । चन्द्रे तस्य मृगाङ्करूपात् तथात्वम् ।

एणीपचन न० एणो पच्यते अत्र पच–आधारे ल्युट् "एणी-पाकाधारे देशभेदे स्त्रीपुंगोरवध्यत्वेऽपि तद्देशवासिभि-र्निषेधमुल्लङ्घ्य तत्पचनात्तथात्वम् । तत्र भव पक्षे छ । एणी-पचनीय तद्देशभवे त्रि० [एणीपादाकारपादयुक्ते ।

एणीपद त्रि० एण्या पादाविव पादावस्य अच् नि० पद्भाव ।

एत पु० इण–तन् । १कर्बुरवर्णे । २तद्वति त्रि० । तोपध-वर्णवाचित्वात् स्त्रियां ङीप् तस्य नश्च । "त्रेन्या मत्वा" इति 'मैत्रोवरुण्योऽन्यत एन्योमैत्र " यजु० २४,८ । वर्णवाचिनि एते परे "वर्णोऽवर्णेष्वनेते" पा० एतशब्दपर्य्युदासात् तत्पुरुषे पूर्व्वपदं न प्रकृत्या । कृष्णैतः शुक्लैत इत्यादौ न प्रकृतिस्वर । आ+इण–कर्त्तरि क्त । ३आगते त्रि० । "अया मती कुत एतास एतेऽर्चन्ति" ऋ० १६५,१ । "एतास आगता" भा० मरुतो भिरेता वययुजमचे" ऋ० १,६६,५ । "एतानागन्तून्" भा०

एतग्व पु० एतवर्णोऽश्व पृषो० । १चित्रवर्णाश्वे । "एतग्वा चिद् एतशा युयोजते हरी" ऋ० ८,७०,७ । "एतग्वा एतवर्णायेवाश्वौ" भा० । "पिपत्त्यर्तग्वा चित्र ययुजा युजान " ऋ० ७०,७२ । २अश्वमात्रे निरु० ।

एतद् त्रि० इण्–अदि तुक् च । बुद्धिस्थे समीपवर्त्तिनि "इदमस्तु सन्निकृष्टं समीपवर्त्ति चैतदोरूपम् । अदसस्तु विप्रकृष्टं तदिति परोक्षे विजानीयात्" इत्युक्ते समीपवर्त्ति बुद्धिस्थोपलक्षितधर्म्माश्रिते एतदो वृत्तिः । क्रिय विशेषणत्वेऽस्य क्लीवता "न वा उ एतन्म्रियसे ऋ० १,१६२,२१ । अस्य सर्व्वनामकार्य्यम् । एते एतयोः एत-स्मात् एतेषाम् एतस्मिन् एतस्या एतासामित्यादि । एते वयममी दाराः" कुमा० । "देवा एतस्यामवदन्त पूर्व्वे" १०,१००,१४ । एव वै प्रथम कल्प" पत० । "एतपि-

बुम्नरे देवी देवीसा दधाम् बवारास । पिरेवभ्वांम् ष्ठ व दरा । दभा दैऽमिहिता वांको 'पढवे वर्ववाक्यायम् बोला। वपूढो व 'हिवीवाढोवे व:"दा दमम् दभो रधाम् दवेव दमबो । "दमोमिदवेमिश हमिरेनम् रहा । वदाबभीषाबाया पिद्मवभिव वैरिवम् बीला छोवेति वपूढो दमारेवा । दर्व हवं बोमवै दवपुवश । वदिवावे दव वारम्बारेवव । वहावह दवहुवदिवावे नि दवमावेव हरवोववायावा प्रवेति च" वह। 'वि वैवावबाववववामोल वव मा १६ १ ० । "दवावहवा पिरो वृवेवं रधु: "दवावा वम्बहवंववोधि"वृवा हिवाव वाहू । वावदी वदिवा व वहूर व । ।५,८। दवहि दव—विहू दूव दव् । वारम्बारेव। । दवावव दवावव दवावव दववन्वदवावे नि दव हिवनाव वहि वदावे व वा। 'दवावबवबवा वुव "वा द । दवनाव हिवर्व वोषू । ववावे दवबा ववोव वववावैवावदो वावुवनि "वहूदा । दवेदविवर्वे व । दवदोव दववावविवि पि । ववदावव। ववद दव वव ववदावने नि । वदिवावे वावव् । ववावाव दववुवदिवावे नि हिवव वोषू । दिव्देववावववें ववाव् मववावहुवीववर्वे हव वविव । दवव दवद् प्रववावर्वेंहुव ववव्हावदिवावो वव । ववावेवे दवदोज्म् ववोववदी वाहदावी वाव्ववो। ववावेवे वव वाव दव वैवि वर । [वविवावावा ।

एतश व वा+दद् वव । विवावि वेवव । दिवावव ववव

एतर्हि वव्व दहम्+वावे विव् वर्वहो रवो वा दवावेव । वविवु वावे दवर्वे वाव वो रवेवेवर्वविवा व बोवा विविवव वव वा १११। दवहि वद् वा दवावावदवव् वैवि ।

एतश्च व दव ववम् । ।वावुव ववव रवव विव ।
"वैव दवावैवमो वहवववि वा ।४१,१।
"वर्मववोऽधिवोवधे" वव ३ १९ । ववू वद वव वेव ११,७७ । दववेवावेवदि" वेदवो "वव वर्व व वर्वेवव् वा ८,६ १८ ।

एतस्मय् [दवू- वव् । ।वावुवे रवव व ।

एदिधिषुःपति व दव विव वर्व व्वीव वचे वद् । वर्वे दिधिव ववो । [वंव वदिविरावावारावा वविवे वदिविषु वदि [दववें वव १ ८ । दववेवावदहेवावेदवोव वे

एध वो ध्वादि वाव वव वेद् । दवो वेविव । दवाडू-वहूर वाव-वाव । वविवव। दवविव। दवा वविवा दविव। ववववू दव। दवदाव वविवा ववेव दवावि । विरवव्हविवंप्रावा वार्वेवो व ववेवी वह। । वविदव वाववाव। वव वैववेदिरे मवा वाव १११ । वार्वेवाव दवावेव ववदा ववेविव वा वा ८८१। 'विर्व ववववा दवैववावा ७। ९९ । "वोवमोदववो ववव विवदा दववेविवव् दावा । वविवू दर । 'व वि वावववावर ववववेववि वादव । वा द १११ वा । विवि दववावि वै वेदिवू व । "वि व वावववहविवावैरिवा। ववदावववू" वहि। । वववे-वाव्वादू वहिदेवव वदवर्व वैवो दवाविव दर वा वैव वा वेदिवव दवावदो व वदि ।

एध व दवावैऽमिवदेव दव—वदवे वव नि ववोवदवो । वावे "दवाम् वववावववा व वविववावे रघु: दवो दर्व दूववववववमुदिव व वद वह। । ववव- वव वर्वेव वदिवा वावववावि वा व ८३ व ।

एधतु व दव ववटि वव । ।वदवे ववव । रवावो वे दवविवको नि ववद वावे वव । ।दवो वी। दर्व विवा हदववेववेववव् व ८ ८६ १, "दवव ववावि दविवू वा वि वैवावेववेवावविवि" वव वा० १ २ १ 'ववावेववर्वव वा

एधस् व दवावैऽमिवदेव दव—वदि वि ववोवपुवो । वावे "वर्वावि वविवोऽमिवंवदाव हववोऽवव ।" गीता । ववववावावदवववेवे रव । 'ववेव: हव ववववववर्वेववावावम् ववेवव ववा वदि: वदा ।

एधा स्त्री दव—वावे व । ववदो ववव

एधित त्रि दव—ववटि व । ।वव विवू ववावि व दर्वहै नि । ववववहिदवेविववेववा" वाव।

एनस् न दवि ववावि ऽमविहव व ववावव व वावावि वर्वे दव ववव् दर व । ।ववराव। देवराव वव्ववदवावि हावदवाववाववावव वावे व । "व ऽमिववेमिदवविवेवम् । ववा वेवमेव वावेव दवविवदा । व वो वृववववावां विवोवे-ववववेवव् वव् । वावववाव वा [दविवा ववा वव वावीवेव । वव विवि वव दरवव वाव बोधवोवाव दिव व दवोर" वावि वविववव-ववाविवेव ववावाविववेवावववावावोविवाव

महापातकानुपातकोपपातकेषु प्रवर्त्तते । जातिभ्रंश-
करेषु सङ्करीकरणेषु अपात्रीकरणेषु मलावहेषु प्रकी-
र्णेषु च" । अनेन नवविधत्वं पापस्योक्तम् । हारीतस्तु
पञ्चविधत्वमाह "पञ्चविधमशुद्धं भवति प्रासङ्गिकोपपातक-
पातकमहापातकान्यनुपातकानि" पूर्व्वं वचने पूर्व्वं पूर्व्वं
गरीयः अतः उत्तरोत्तरम् । प्रासङ्गिकं जाति-
भ्रंशकरादिपञ्चकम् । पातकपदमनुपातकपर्यायं । ननु
महत्स्वेव पापेषु पातकशब्दो दृश्यते यथा पैठीनसिः
"स्त्रीगोब्रह्मपलवैश्यक्षत्रियघातो शूद्रसङ्गभोजी कन्या-
दूष्यगारदाह्यो ह्यपत्नीपतिः अगम्यागमन्द्रच्छेदो चेति पात-
कानि" नवविधं पापमभिधायाह विष्णुः । "एवं या
तथ्ये पापमनुभूय सुदुःखिता । तिर्य्यग्योनौ प्रप-
द्यन्ते दुःखानि विविधानि च"। याज्ञवल्क्यः "नीचाभि-
गमनं गर्भपातनं भर्त्तृहिंसनम् । विशेषपतनीयानि
स्त्रीणामेतान्यपि ध्रुवम्"। पतनीयानि पातकानीत्यर्थः ।
"कृत्यल्युटोबहुलमिति" करणेऽनीयर् । तथा गौतमः
"ब्रह्महासुरापगुरुतल्पगमातृपितृयोनिसम्बन्धागस्तेन ना-
स्तिकनिन्दितकर्म्माभ्यासिपतितात्याग्यपतितत्यागिनः पति-
ताः पातकसंयोजकाश्च तैश्चाब्दं समाचरन्" । पातक-
संयोजकाः सुरापाणादौ ये परान् प्रयोजयन्ति ते ।
बाढम् । सामान्यशब्दस्यापि विशेषशक्तिर्भविष्यति ब्रह्म-
गार्दिपदस्येव, हारीतेन विशेषगणने पाठात् । तथा च्य-
वनः "अथ पातकोपपातकमहापातकानि व्याख्यास्यामः"
इति । तथा च पठन्ति । "महापातकतुल्यानि पापान्यु-
क्तानि यानि तु । तानि पातकसंज्ञानि तदूनमुपपातक-
मिति" । ततो महापातकतुल्यपापविशेषेऽप्यस्य शक्तिः ।
पतनशब्दार्थमाह गौतमः "द्विजातिकर्म्मभ्योहानिः
पतनम् परत्र चासिद्धिस्तमेके नरकम्" । द्विजातिकर्म्म
श्रौतमग्निहोत्रादि स्मार्त्तमष्टकादि प्रायश्चित्ततदन्नजपा-
दिव्यतिरिक्तम् तेभ्योहानिरनधिकार इति । द्विजाति-
ग्रहणं प्राधान्यार्थम् शूद्रस्यापि वाक्यान्तरेण पाति-
त्याभिधानात् । इहलोके तावत् पातित्यलक्षणमनिष्टं
परलोके चासिद्धिः पापकर्म्मप्रतिबन्धादुपात्तसुकृतफला-
निष्पत्तिः नरकं वा । सुकृतादिव्यावृत्त्यर्थमिदम्" ।

पापलक्षणं पापसत्तायां प्रमाणञ्च प्रा॰वि॰ दर्शितं यथा
"ननु किं पापलक्षणम्" उच्यते "नोदनालक्षणोऽर्थोधर्म्मः ।"
इत्यस्मिन् सूत्रे वेदे प्रतिपाद्योऽर्थोधर्म्म इति धर्म्मलक्षणं
कुर्व्वता सूत्रकारेण जैमिनिना वेदैकप्रतिपाद्योऽनर्थो-
ऽधर्म्म इत्यधर्म्मलक्षणं सूचितम् । अनर्थश्चानिष्टसाधनं
तथाचोक्तं भाष्यकृता "कोऽर्थोयोऽभ्युदयाय कोऽनर्थोयोऽन-
भ्युदयायेति" । ननु पापसत्तायां किं प्रमाणं न तावद्वेदः
तस्य कार्य्ये कार्य्यान्विते वा प्रामाण्यात् न च दुरितापूर्व्वं
कार्य्यं कार्य्यान्वितं वा । न च नित्यकर्म्माकरणस्य
निषिद्धाचरणस्य च वेदोक्तप्रत्यवायसाधनत्वानुपपत्त्या
कल्प्यम् तस्य तथाविधशब्दाभावेन सिद्धत्वेन चाप-
न्तुमशक्यत्वात् उच्यते "यो ब्राह्मणायावगुरेत्
शतेन यातयेदिति" श्रुतौ लिङ्पदश्रुतेरवगोरणशत-
यातनयोः साध्यसाधनभावोऽवगम्यते "श्वेतश्वेतमतो-
ऽलिखिति" पा॰ लिङ् करणादिति यथोक्तं शय्वधिकरणे,
तथाऽत्रापि क्वचित् पञ्चम्या क्वचित् तृतीयया क्वचिच्च
विशेषणपदादवगम्यते । यथा याज्ञवल्क्यः "विहितस्या-
ननुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात् । अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां
नरः पतनमृच्छति"। मनुः "शरीरजैः कर्म्मदोषैर्याति स्था-
वरतां नरः । वाचिकैः पक्षिमृगतां मानसैरन्त्यजाति-
ताम् । इह दुश्चरितैः केचित् केचित् पूर्व्वकृतैस्तथा ।
प्राप्नुवन्ति दुरात्मानोनरारूपविपर्य्ययम्" । तथा विष्णु-
पुराणम् "नरकं कर्म्मणां पापादेवमाहुर्महर्षयः" । तथा-
यमः "सुरापो ब्रह्महा गोघ्नः सुवर्णस्तेयकृन्नरः । पति-
तैः संप्रयुक्तश्च कृतघ्नोगुरुतल्पगः । एते पतन्ति सर्व्वेषु
नरकेष्वनुपूर्व्वशः" । अत्र ते सुरापादयः पतन्तीति सुरा-
पादीनां पतनकर्तृत्वापगतेः कर्तृत्वस्य साधनत्वविशेष-
णात सुरापाणादिविशिष्टस्य पुरुषस्य पतनसम्बन्धे विशे-
षणस्य सुरापाणादेः सति सम्भवे पतनसाधनत्वमवगम्यते
"अग्निदग्धः प्राणापत्यान पञ्चनाशमेतेति वत् । एवं "वारिदः
तृप्तिमाप्नोति" इत्यादावपि । नरकसाधनत्वस्य कार्य्याभ्यया-
भावात् कथं शब्दादवगतिरिति चेत् शय्वद्विषयविशेषण-
तया इति ब्रूमः यथा शतयातनासाधनादवगोरणान्नि-
वर्त्तितव्यमिति विधिः, तथा नरकसाधनात् सुरापाणा-
देर्निवर्त्तेतेति, नित्येऽपि यस्याकरणे प्रत्यवायस्तस्मिन् कर्म्मणि
प्रवर्त्तेतेति विध्यङ्गीकारात् । अथवा यद् यत्साधनं तद-
भावस्तत्परीहारसाधनमिति लोकादवगतत्वात् अर्थात् प्र-
त्यवायपरिहारस्योपस्थितत्वात् तदर्थिनोऽधिकारोनित्य-
निषेधेष्वपि । ननु "अहरहः सन्ध्यामुपासीत" इत्यादौ
जीवनस्य सन्ध्योपासनव्याप्यत्वगमात् जीवनवतोऽधिकारः ।
"न कलञ्जंभक्षयेत्" इत्यादौ निवृत्तिसम्भावनिरुद्धा
प्रवृत्ति रधिकारिविशेषणं तथाचोक्तं "मनसा तु प्र-

यमरे देवि"दैवीया रवात् वहाराव । मिवेमयावीन् पु व हरा । एवा तैऽमिहिया याक्ष "यत्र्वे वर्षेवाकालम् योवा। यमूवो त हिबीवाऽदोवेन "या एनम् एवो रवात् यवेन एमयोः । "एवोमिवय मित्र हविरैनम्" एव । वहावमोवयावावा विद्रमविव वैरियम् मीया ह्वेरेऽपि यमूवो एवावेया। एवं पूर्व योवती एवएवम। वरियावे यव वाव्यादेवव। यवायत् यवएवरियावे लि एवावावेन इयवोवक्षावावा प्रवेति च" वह। "वि वैवायवावयवावीन" यव मा १६।१४। "यवावएहा विरती भूमेन् एव "यवावया यवर्षयवयोवि"इया विवा वाद्। एवावयो वविया व वपूर व । ।११८। एवहि एव-विम् एव एव। वाद्यादेवः। एवावम एवावय यवावम यवावयवयवे लि वम विमवय वहि यवावे च वः "यवावमूववया इव वा द। एववय विवा योद्।"यवावे यवावा यवोव यवहावेवावयो वादवति "यहूहा। एवे एविमवें क। एवदोव यवयवर्ष्वावि हि। यवावावा यवद् यव यव यवयावे लि । वरियावे वावन्। एववाम यवएवरियावे लि विवा योद्। रिसदैवयावयो यवावात् प्रयवावयवीयवयें प्रव यविव। एवम एवद् प्रयवावमेवहा यवावयावादिवादी यवा०। यवादेवे "एवदोव्यवयवोवयवी यावयावो वाल्यवो यवादेवे यम यवा एव वैवि मेव । [वविवावया।

एतम इ वा+एव-वम । विवादी वैवय । विवावय यवय-

एतर्हि यव एवम्+वाये हिंव् यवहो एवो वा यवावेय। यविन् वाये एवर्षे वाव यो यवविवर्षेऽयिव योवा विविहवे यव मा ।१।२।। "एवर्हि वव् ना एववावयम् यवि ।

एतश इ एव यवव् । ।वावावे यवव एववे विव । "वेन इयादेवयो मयूवयवहि क १०।६१६। "वर्तूवयोऽविवीवयी" यव ३।११। "यवूः यद यव वेन ।१।७१। एववेवावेवेवि" वेदयो यवे यवे न यवेवेवव् क ८।६।१८।

एतशस् लि एव्-यवन्। ।वावावे यवव च।

एदिधिषुःपति इ एव विव यवें इयो० यवे यद्। यवे दिविव यवो। "विर्वेव वहिवित्रावयावयवा यविवे वहिविव यवि विदूवर्ष" यव २।८। इयवयेवीयवएदेयवदेवीव वे

एध यवो भादि याव यव वैद्। यववी वैविव। एवाम्-यद्र याव-यवे। वविववा एवमेवा। एवा एविवा एविवा यववय् एव एववाव एविवा यवीव एवावि। विरयवयूविय प्रवाहा वार्वेवो न यवेयवी यद। यविदव यावयाव। यव वैवुवैविरे यवा याव ६।११। वार्षेवायत् यवावेव एववा यवयेवि वा वा ८८१। 'विदेहै यववया एवेवयावा। ७।१६। "योयवीवयवो यवव विवदा यववेविवम् एवा । यविद वव । न हि वावयववीर यववेवति वारव। वा व १६१४ । विवि एववहि है वेदिवद् व। विं व वावयमूविवावेविदः याववावयम्" यहि। यववें-यावयवि हविरि न एवयव वेवयो एवाविव वव यवा वेव वा वेदिवद् एवावदो न यवि।

एध इ एवातिवियवेन एव-यवये यव लि यवोववयी। वावे "एवात् प्रवावयवा न वविवेयावे"एवः एवो एवं यूवयवयवमुदिव च यद यद। यव वा यव यवोव यविवा वावयववि वा द ८३व।

एधतु इ एव यव दि यद। ।एववे यवव। ।एववी वे १९विवो लि यवद वावे यह। ।एवी वी। "इवं विवा इयवयेवविवद्म् व ८ एवें १ "एवद प्रवादि हविष् वा ते वेदाविवहवेवाहवि" यव मा० १।१। एवावेववर्षविव वा

एधस् न एवातिवियवेन एव-यवि लि यवोववयी। वावे यव यवि यविवोऽवियवयवाद इयवेऽवेव। मीवा। "यववाववाएववययेवी एव। "यवेवा इव-यव यववेवेवहवायवम् "यवेवव यवा यवि। यवा।

एधा वी एव-यावे य। यववी यवय

एधित लि एव-यव दि इ। ।एवे विव् यवर्षेव व १हिंते वि। "यवूयवविवेविवावैवया" याव।

एनस् न एवि यवहि यावविवय न यवावयव वा यावहि यवें एव यवव् हद् च। ।वावराव।देवरावा यवूवयवविविवावयवावरावयववावाद् एवावे च। "एवोविवयें मिवावविरेवम्। "यवावीवयवेवेव यावोव् एववेवया। एववा यूवयहावावा विवेवे-यवमोहवम् यद। यावमेहाव वा वि एविवा। यवा यव यावोवेव। यव विव्। "यव इयवव याव मोयवोयावन् दिवमव इवोव" यवि वरियवा-यहावियेवेव यवावयिवयेयावयवावयोऽविवयव

हिनस्तिधात्वर्थतावच्छेदक फलमव्यवहितमेव मरणम् अ-
व्यवहितफलकव्यापारस्यैव धात्वर्थत्वात् अन्यथा परम्प
रया विक्लित्तिफलकाग्निकामे तण्डुल कुर्वत्यपि पचतीति
प्रसङ्गात् अथ खड्गघातानन्तरं यत्र विलम्बेन मरण व्रण-
पाकपरम्परया वा, अन्ने विषप्रयोगेण वा तत्र हन्तृत्व
प्रायश्चित्तादि च न स्यादिति चेत् न प्रायश्चित्ततुल्यत्वार्थं
हि तत्र हन्तृत्वव्यपदेशो गौणः विनिगमनन्तु लाघवमेव

वस्तुतस्तु मरणोद्देशेन कृतोऽदृष्टाद्वारकस्तदनुकूलो-
व्यापारः हिंसा श्येनस्यादृष्टद्वारामरणसाधनमतो न हिंसा।
यद्यदृष्टद्वारा मरणसाधन हिंसा स्यात्तदा सप्तमीतैलाभ्य-
ङ्गस्यादृष्टद्वारेण विनाशसाधनत्वात् तत्कर्त्तुः हिंसकत्वा-
पत्ति। अत एव कूपादौ गोमरणेऽपि न गोवधकर्त्तृता तत्-
कर्त्तुः, गललग्नान्नमरणेन भक्तुरात्महन्तृत्व, परिवेषयितुर्वा
ब्राह्मणहन्तृत्वम्। व्रणपाकपरम्परया विलम्बेन विष-
प्रयोगेण च हन्तृत्व तुल्यमेव। नाप्यनुमित्यादितमरणफल-
कत्व, गललग्नान्नमरणे स्वहन्तृत्वापत्ते। अन्योद्देशेन क्षिप्तना
राचहते ब्राह्मणे ब्राह्मणहन्तृत्व न स्यादिति चेत् न इष्टा
पत्ते। व्यपदेश प्रयोगो वा लक्षणया समर्थयितुं शक्य
ते, लक्षणेऽतिप्रसङ्गो वारयितुं न शक्यत इतीदमेव विनि-
गमनम्। अन्योद्देशेन कृतेऽपि निषिद्धे प्रायश्चित्तार्द्धमुक्तम्।
अपरे तु अनभिसंहितावान्तरव्यापारसद्वारीकस्य मरण
साधन हिंसा, खड्गकारस्यानभिसंहितावान्तरव्यापारद्वारा
मरणसाधनत्व तस्य हि अवान्तरव्यापारोनाभिसंहितः।
किन्तु धनलाभ इति खड्गकारो न घातक विषस्यापि
प्रक्षेपणमवान्तरव्यापारो भोजनमेवाभिसंहितम् अनेनेद
भोक्तव्यमिति सन्धाय विषप्रयोगादिति हिंसैव विषप्रयोग
इति तत्र गललग्नान्नकवलादुपस्य मरणे तत्र परिवेषयितु
र्घातकत्वापातात् अनेनेद भोक्तव्यमित्यभिसन्धायैवान्न-
परिवेषणात् भोक्तुः हन्तृत्वापत्तेश्च अनभिसंहितमवान्तर
व्यापारसद्वारीकस्य मरणानुकूलभक्षणानुमानात्। अत एव
अव्यवहितप्राणवियोगफलको व्यापारो हिंसा व्रणपाकपर-
म्परयामृते न हन्तृत्व व्यापारव्यवधायकत्वादिति निरस्तम्"

श्येनादेर्वेदबोधितत्वेऽपि यथाऽनर्थहेतुत्व तथाऽभि-
चारशब्दे दर्शितवचनैरुक्तम् अधिक श्येनशब्दे वक्ष्यते।
एनसाकृतम् यत्। एनस्य पापरचिते त्रि॰ "यक्ष्ममेनस्यम्"
अथ॰ ८,७,२। एनोऽस्त्यस्य मतुप् मस्य व। एनस्वत्
विनि। एनस्विन् पापयुक्ते त्रि॰ उभयत्र स्त्रियां
ङीप। "मा व एनस्वन्तो यक्षिन् भुजेम" ऋ॰७,८८,६।
एनस्वन्त चिदेनस सुदानव ८,१८,१२। "एनस्विभि-
रनिर्णिक्तो नार्थं किञ्चित् समाचरेत्"। "अवदाय मिन्द्र-
मित्येतदेनस्वी सप्तक जपेत्" मनु। "इण आगसीति"
उणा॰ अपराध एव साधुत्वम् पापे तु ईश्वराज्ञालङ्घन
रूपापराधजन्यत्वेनोपचारात् इति बोध्यम्।

एम त्रि॰ इण-कर्म्मणि म। १प्राप्ये। "अयंच म एमश्च"
यजु॰ १८,१५, "एम प्राप्तव्यार्थ" वेददी॰।

एमन् न॰ एत्यनेन मार्गेण इण-करणे मनिन्। १गतिमार्गे
"कृष्ण त एम रुशत" ऋ॰४,७,९। "कृष्ण त एम रुश
दूर्मे" १,५८,४। "एमनशब्देन गमनमार्ग उच्यते" भा॰
एत्यत्र आधारे मनिन्। २अवस्थितिस्थाने। "पृष्ठे स
सद्रस्यमन्" यजु॰१२,१७, "एमन् अवस्थाने" वेददी॰।
"अपा त्वेमन्त्सादयामि" १२,५२। सप्तम्या लुकि न
नलोप। भावे मनिन्। ३गमने। "दूरे दृशो ये
चितयन्त एमभि" ऋ॰५,५९,२ "एमभिर्गमनैः" भा॰।

एरका स्त्री इण-बा॰ र तत स्वार्थे कन्। निर्ग्रन्थि-
तृणभेदे (नलखाडा) "एरका गुन्द्रमूला च शिम्बी
गुन्द्रा शरीति च। एरका शिशिरा वृष्या चक्षुष्या
वातकोपिनी। मूत्रकृच्छ्राश्मरीदाहपित्तशोणितना-
शिनी" भावप्र॰। "ददार करजैरूरावेरका कटकं यथा"
भाग॰ १,३१९, "एरकाणा तदा मुष्टि कोपाज्जग्राह
केशव"। भा॰मौष॰३अ॰ "एरकारूपिभिर्वज्रैर्निज
घ्नुरितरेतरम्" भा॰ आ॰ २अ॰। २कौरव्यवंशजे
सर्पभेदे "एरक कुण्डलो वेणी वेणीस्कन्द कुमारक"
भा॰आ॰५७अ॰। नागनामकीर्त्तने

एरङ्ग पु॰ आ+ईर अङ्गच्। मत्स्यभेदे, "एरङ्गोमधुर स्निग्धो
विष्टम्भी शीतलो गुरु" राजनि॰ तद्गुण।

एरण्ड पु॰ ईरयति वायुम् मल वाऽध ईर-अण्डच् नि॰गुणश्च।
१वृक्षभेदे (एरण्ड)। (भेराण्डा)। "एरण्डयुग्म मधुर
तुवर गुरु विनाशयेत्। शूलशोथकटीवस्तिशिर पीडो-
दरज्वरान्। व्रध्नश्वासकफानाहकासकुष्ठाममारुतानिति"
एरण्डयुग्मम् शुक्लरक्तैरण्डौ "एरण्डपत्र वातघ्न कफ
कृमिविनाशनम्। मूत्रकृच्छ्रहरञ्चापि पित्तरक्तप्रकोप-
णम्। वाताग्रपल्लव गुल्मवस्तिशूलहर परम्।
कफवातकृमीन् हन्ति वृद्धि सप्तविधामपि। एरण्डफल-
मत्युष्ण गुल्मशूलानिलापहम्। यकृत्प्लीहोदरार्शोघ्न क-
टुक दीपन मतम्। तद्वन्मज्जा च विड्भेदी वातश्लेष्मो-
दरापह। [illegible]"

हिंसाविधायर्थतावच्छेदक फलमव्यवहितमेव मरणम् अ-व्यवहितफलकव्यापारस्यैव धातुवाच्यत्वात् अन्यथा परम्परया निष्कृतिफलकाचरणे तदकृत्वा कुर्वत्यपि पचतीति प्रसङ्गात् अथ खड्गघातानन्तर यत्र विलम्बेन मरणं व्रण-पाकपरम्परया वा, अन्ने विषप्रयोगेण वा तत्र हन्तृत्वं प्रायश्चित्तादि च न स्यादिति चेत् न प्रायश्चित्तस्य स्यादेव हि तत्र हन्तृत्वव्यपदेशो गौणः विनिगमनन्तु लाघवमेव

वस्तुतस्तु मरणोद्देशेन कृतोऽदृष्टाद्वारकस्तदनुकूलो-व्यापारः हिंसा श्येनयागादृष्टद्वारा मरणसाधनमतो न हिंसा। यद्यदृष्टद्वारा मरणसाधन हिंसा स्यात्तदा सम्प्रीतैर्वाभ्य-र्हस्यादृष्टद्वारेण विनाशसाधनत्वात् तत्कर्त्तुः हिंसकत्वा-पत्तिः। अतएव कूपादौ गोमरणेऽपि न गोवधकर्त्तृता तत्-कर्त्तुः, गललग्नान्नमरणेन भक्तुरन्नहन्तृत्वं, परिवेषयितुर्वा ब्राह्मणहन्तृत्वम्। व्रणपाकपरम्परया विलम्बेन विष-प्रयोगेण च हन्तृत्वं तुल्यमेव। नाप्यनुमित्यादितमरणफल-कत्व, गललग्नान्नमरणे सहन्तृत्वापत्तेः। अन्योद्देशेन विप्रेणा-राचरिते ब्राह्मणे ब्राह्मणहन्तृत्वं न स्यादिति चेत् न इष्टा-पत्तेः। व्यपदेशः प्रयोगो वा लक्षणया समर्थयितुं शक्य-ते, स्वत्वचेऽतिप्रसङ्गो वारयितुं न शक्यत इतीदमेव विनि-गमनम्। अन्योद्देशेन कृतेऽपि निषिद्धे प्रायश्चित्तार्द्धमुक्तम्। अपरे तु अनभिसंहितावान्तरव्यापारमद्वारीकृत्य मरण-साधनं हिंसा, खड्गकारस्यानभिसंहितावान्तरव्यापारद्वारा मरणसाधनत्वं तस्य हि अवान्तरव्यापारोनाभिसंहितः। किन्तु धनलाभ इति खड्गकारो न घातकः विषस्यास्ये प्रक्षेपणमवान्तरव्यापारो भोजनमेवाभिसंहितम् अनेनेदं भोक्तव्यमिति सन्धाय विषप्रयोगादिति हिंसैव विषप्रयोग इति तथा गललग्नान्नकवलादृयस्य मरणं तत्र परिवेषयितु-र्घातकत्वापातात् अनेनेदं भोक्तव्यमित्यभिसन्धायैवान्न-परिवेषणात् भोक्तुः हन्तृत्वापत्तेश्च अनभिसंहितमवान्तर-व्यापारमद्वारीकृत्य मरणानुकूलभक्षणानुष्ठानात्। अत एव अव्यवहितप्राणवियोगफलको व्यापारो हिंसा व्रणपाकपर-म्परया मृते न हन्तृत्वं व्यापारव्यवधायकत्वादिति निरस्तम्"

श्येनादेर्वेदबोधितत्वेऽपि यथाऽनर्थहेतुत्वं तथाऽभि-चारशब्दे दर्शितवर्णकृतम् अधिकं श्येनशब्दे वक्ष्यते। एनसाकृतम् अण्। एनस पापरचिते त्रि० "यक्ष्ममेनसम्" अथ० ८,७,२। एनोऽस्त्यस्य मतुप् मस्य व। एनस्वत् विनि। एनस्विन् पापयुक्ते त्रि० उभयत्र स्त्रियां ङीप्। "मा व एनस्वन्तो यक्षिन् भुजेम" ऋ० ७,८८,६। एनस्वन्तं चिदेनसः सुदानवः ८,१८,१२। "एनस्विभि-रनिर्णिक्तो नार्थं किञ्चित् समाचरेत्"। "अब्दार्द्धमिन्द्र-मित्येतदेनस्वी सप्तकं जपेत्" मनुः। 'इण आगसीति' उणा० अपराध एव साधुत्वम् पापे तु ईश्वराद्याज्ञालङ्घन-रूपापराधजन्यत्वेनोपचारात् इति बोध्यम्।

एम त्रि० इण-कर्मणि म। १प्राप्ये। "अयंच म एमश्च" यजु० १८,१५, "एमः प्राप्तव्यार्थः" वेददी०।

एमन् न० एत्यनेन मार्गेण इण-करणे मनिन्। १गतिमार्गे "कृष्णं त एम रुशतः" ऋ० ४,७,९। "कृष्णं त एम रुश-दूर्मे" १,५८,४। "एमन्शब्देन गमनमार्ग उच्यते" भा० एत्यत्र आधारे मनिन्। २अवस्थितिस्थाने। "इके स ऊर्ज्येमन्" यजु० १२,१७, "एमन् अवस्थाने" वेददी०। "अपां त्वेमन्त्सादयामि" १३,५३। सप्तम्या लुकि न नलोपः। भावे मनिन्। ३गमने। "दूरे दृशो ये चितयन्त एमभिः" ऋ० ५,५९,२ "एमभिर्गमनैः" भा०।

एरका स्त्री इण-बा० र तत स्वार्थे कन्। निर्ग्रन्थि-तृणभेदे (नलखागडा) "एरका गुन्द्रमूला च शिम्बी गुन्द्रा शरीति च। एरका शिशिरा वृष्या चक्षुष्या वातकोपिनी। मूत्रकृच्छ्राश्मरीदाहपित्तशोणितना-शिनी" भावप्र०। "ददार करजैरुरावेरका कटकं यथा" भाग० १,२१९, 'एरकाणां तदा मुष्टिं कोपाज्जग्राह केशवः'। भा० मौस० ३ अ०। "एरकारूपिभिर्वज्रैर्भिन्न मुरितरेतरम्" भा० आ० २ अ०। २कौरव्यवंशजे सर्पभेदे "एरकं कुण्डलोदेवी वेणीस्कन्दं कुमारकम्" भा० आ० ५७ अ०। नागनामकीर्त्तने

एरङ्ग पु० आ+ईर अङ्गच्। मत्स्यभेदे, "एरङ्गो मधुरः स्निग्धो विष्टम्भी शीतलो गुरुः" राजनि० तद्गुणाः।

एरण्ड पु० ईरयति वायुम् अर्द्ध वाऽध ईर-अण्डच् नि० गुणश्च। १वृक्षभेदे (एरंडी)। (भेरण्डा)। "एरण्डयुग्मं मधुरं तथा गुरु विनाशयेत्। शूलशोथकटीवस्तिशिरःपीडो-दरज्वरान्। व्रध्नश्वासकफानाहकासकुष्ठाममारुतानिति" एरण्डयुग्मम् शुक्लरक्तैरण्डौ "एरण्डपत्रं वातघ्नं कफ-कृमिविनाशनम्। मूत्रकृच्छ्रहरञ्चापि पित्तरक्तप्रकोप-णम्। वाताग्र्यपल्लवं गुल्मवस्तिशूलहरं परम्। कफवातकृमीन् हन्ति वृद्धिं सप्तविधामपि। एरण्डफल-मत्युष्णं गुल्मशूलानिलापहम्। यकृत्प्लीहोदरार्शोघ्नं क-टुकं दीपनं मतम्। तद्वन्मज्जा च विड्भेदी वातश्लेष्मो-दरापहः। कार्य्योऽस्य मूलं स्याद्यामित्वाङ्कुरपरे जगुः"

हिंसाविधौ तदर्थतायच्छेदक फलमव्यवहितमेव मरणम् अव्यवहितफलकव्यापारस्यैव धात्वर्थत्वात् अन्यथा परम्परया विक्लित्तिफलकाग्निकामे तण्डुल कुर्वत्यपि पचतीति प्रयोगात् अथ खड्गघातानन्तर यत्र विलम्बेन मरण व्रणपाकपरम्परया वा, अन्ने विषप्रयोगेण वा तत्र हन्तृत्व प्रायश्चित्तादि च न स्यादिति चेत् न प्रायश्चित्तस्य त्वार्थ हि तत्र हन्तृत्वव्यपदेशो गौण विनिगमनन्तु बाधकमेव

वस्तुतस्तु मरणोद्देशेन कृतोऽदृष्टाद्वारकस्तदनुकूलो-व्यापार हिंसा श्येनस्यादृष्टद्वारामरणसाधनमतो न हिंसा। यद्यदृष्टद्वारा मरणसाधन हिंसा स्यात्तदा सप्तमीतैस्याश्व-ञ्जस्यादृष्टद्वारेण विनाशसाधनत्वात् ततृकर्त्तुः हिंसकत्वापत्ति। अत एव कूपादौ गोमरणेऽपि न गोवधकर्त्तृता तत्कर्त्तुः, गललग्नान्नमरणेन भक्तुरान्नहन्तृत्व, परिवेषयितुर्वा ब्राह्मणहन्तृत्वम्। व्रणपाकपरम्परया विलम्बेन विषप्रयोगेण च हन्तृत्व मुख्यमेव। नाप्यनुमित्यादितमरणफलकत्व, गललग्नान्नमरणे खड्गहन्तृत्वापत्ते। अन्योद्देशेन विप्रनाशाचक्षते ब्राह्मणे ब्राह्मणहन्तृत्व न स्यादिति चेत् न इष्टापत्ते। व्यपदेश प्रयोगो वा लक्षणया समर्थयितुं शक्यते, त्वत्पक्षेऽतिप्रसङ्गो वारयितु न शक्यत इतीदमेव विनिगमनम्। अन्योद्देशेन कृतेऽपि निषिद्धे प्रायश्चित्तादुक्तम्। अपरे तु अमभिस हिताशानन्तरव्यापारमद्वारीकृत्य मरणसाधन हिंसा, खड्गकारस्यामभिसंहिताशान्तरव्यापारद्वारा मरणसाधनत्व तस्य हि अशान्तरव्यापारोनाभिस हित। किन्तु धनलाभ इति खड्गकारो न घातक विषस्यान्ने प्रक्षेपणमशान्तरव्यापारो भोजनमेवाभिस हितम् अनेनेद भोक्तव्यमिति सन्धाय विषप्रयोगादिति हिंसैव विषप्रयोग इति तत्र गललग्नान्नकलादृयत्र मरण तत्र परिवेषयितुर्घातकत्वापातात् अनेनेद भोक्तव्यमित्यभिसन्धायैवान्न-परिवेषणात् भोक्तृ हन्तृत्वापत्तेश्च अनभिस हितमशान्तरव्यापारमद्वारीकृत्य मरणानुकूलभक्षणानुकूलनात्। अत एव अव्यवहितप्राणवियोगफलकोव्यापारो हिंसा इत्यपास्तपरम्परयामृते न हन्तृत्व व्यापारव्यवधायकत्वादिति निरस्तम्”

श्येनादेर्वैदबोधितत्वेऽपि यथाऽनर्थहेतुत्व तथाऽभिचार शब्दे दर्शितवचनैरुक्तम् अधिक श्येनशब्दे वक्ष्यते। एनधाकृतम् यत्। एनस पापरचिते त्रि० “यच्छ्रमेनसम्” अथ० ८,७,२। एनोऽस्त्यस्य मतुप् मस्य व। एनस्वत् विधि। एनस्विन् पापयुक्ते त्रि० उभयत्र स्त्रियां ङीप। “मा त एनस्वन्तो यक्षिन् भुजेम” ऋ० ७,८८,६।
एनस्वन्तं विद्धेनस सुदानव ८,१८,१२। “एनस्विभिरनिर्णिक्तै नार्थ किञ्चित् समाचरेत”। ‘अवदाद्य मिन्द्र-मित्येतदेनस्वी सप्तक जपेत्” मनु। ‘इण आगसोति” उणा० अपराध एव साधुत्वम् पापे तु ईश्वराज्ञोल्लङ्घन रूपापराधजत्वे नोपचारात् इति बोध्यम्।

एम त्रि० इण-कर्म्मणि म। १प्राप्ये। “अर्थेव म एमश्च” यजु० १८,१५, “एम प्राप्तव्यार्थ” वेददी०।

एमन् न० एत्यनेन मार्गेण इण-करणे मनिन्। १गतिमार्गे “कृष्ण त एम रुशतः” ऋ० ४,७,९। “कृष्ण त एम इश इति” ऋ० १,५८,४। “एमनयञ्जेन गमनमार्ग उच्यते” भा० एत्यत्र आधारे मनिन्। २अवस्थितिस्थाने। “पृष्ठे स सदस्येमन्” यजु० १२,१७, “एमन् अवस्थाने” वेददी०। “अपा त्वेमन्त्सादयामि” १३,५३। सप्तम्या लुकि न नलोप। भावे मनिन्। ३गमने। “दूरे दृशो ये चितयन्त एमभि” ऋ० ५,५९,२ एमभिर्गमनैः” भा०।

एरका स्त्री इण-बा० र तत सञ्ज्ञाया कन्। निर्पन्थि-तृणभेदे (नलखाडा) “एरका गुन्द्रमूला च शिम्बी गुन्द्रा शरीति च। एरका शिशिरा वृष्या चक्षुष्या वातकोपिनी। मूत्रकृच्छ्राश्मरीदाहपित्तशोणितनाशिनी” भावप्र०। ‘ददार करजैरूरावेरका कटको यथा” भाग० १,३१९, “एरकाया तदा सृष्ट कोपाज्ज्याश्च कैशव’। भा०मौस०३अ० “एरकारूपिभिर्वज्रैर्निज घ्नुरितरेतरम्” भा० आ० २अ०। २कौरव्यग शे सर्पभेदे ‘एरक कुण्डलोवेणी वेणीस्कन्द कुमारक” भा०आ०५७अ०। नागनामकीर्त्तने

एरङ्ग पु० आ+ईर-अङ्गच्। मत्स्यभेदे, “एरङ्गोमधुरः स्निग्धो विष्टम्भी शीतलो गुरु” राजनि० तद्गुण।

एरण्ड पु० ईरयति वायुम् मर्क वाऽध ईर-अण्डच् नि०गुणश्च। १वृक्षभेदे (एरण्डी)। (भेरण्डा)। “एरण्डकुसुम मधुर तथा गुरु विनाशयेत्। मूत्रयोनिकटीवस्तिशिर पीडोदरज्वरान्। व्रध्नश्वासकफानाहकासकुष्ठाममारुतानिति” एरण्डकुसुमम् शुक्लरक्तैरण्डौ “एरण्डपत्र वातघ्न कफ क्रिमिविनाशनम्। मूत्रकृच्छ्रस्यापि पित्तरक्तप्रकोपणम्। वातार्य्यग्रदल गुल्मवस्तिशूलहर परम्। कफवातकृमीन् हन्ति वृद्धि सप्तविधामपि। एरण्डफल-मत्युष्ण गुल्मशूलानिलापहम्। यकृत्प्लीहोदरार्शोघ्न कटुक दीपन मतम्। तद्वन्मज्जा च विड्भेदी वातश्लेष्मोदरापह। कार्य्यस्य मूढ सम्प्राप्य मिवाङ्कुरपरे जना”

"एरण्ड[illegible] [illegible]

एरण्डपत्रिका स्त्री एरण्डस्य पत्रमिव पत्रमस्याः [illegible]

एरण्डफला स्त्री [illegible]

एरु त्रि आ+ईर–उन् [illegible]

एर्वारु पु आ+ईर–[illegible]

एलक पु स्त्री [illegible]

एलङ्ग पु स्त्री आ+इल–[illegible]

एल(ला)वालु न [illegible]

एला स्त्री इल–अच् [illegible]

एलाकी पु [illegible]

एलाद्विगुटिका स्त्री [illegible]

एलापत्र पु [illegible]

एलापर्णी स्त्री [illegible]

एलापुर न नगरभेदे ।

एलीका स्त्री आ+इल [illegible]

एलुक न [illegible]

एलवालुक न [illegible]

एव अव्य इण्–वन् । [illegible]

मेऽस्तु । यद्येव गच्छ । अत्रानियोगोऽनवधारणम् । 'एवे च नियोगे' वार्त्ति० । तत्र क्वेव भोक्ष्यसे" इत्यत्र पररूपैकादेशः । एतद्योगे च "न च वाह्नाद्यवयुक्ते"पा० न वसुनसाद्यादेशः । "ब्राह्मणस्यैव कर्म्म तदुपदिष्टं मनो-षिभि" । "स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वय" मनु । १२एवमित्यर्थे च । 'एवा न इन्द्रोतिभिः" ऋ० ४,२२,७, एवा एवम् भा० । अत्र वेदे "एवा तु दूर्वे प्रतनु" इत्यादि वत् दीर्घः । तत्र गन्तरि 'एवा न देव्या-दितिरनर्वा' तैत्ति० २,१,११,५, "एवा गमनशीला" भा० । शीघ्रगन्तृत्वात् १२अश्वे पु० । 'शूरोनाम मत यद्विरेवै" ऋ० १,१५८,२, 'एवैरश्वै" भा० । करणे भावे वा वन् । १४गमनसाधने १५गमने च । "एवेन सद्यः पर्य्येति पार्थिवम्" ऋ० १,१२८,३, "एवेन गमनसाधनेन गमनेन वा" भा० ।

एव त्रि०एवमस्यस्य अच् अव्य०टिलोपः । एवंक्रियमाणप्रकारे "सुदानूनेवया मरुत" ५,४१,१६, एवया एवं क्रिय माणप्रकारेण" भा० तृतीयास्थाने याच् ।

एवथ पु० अव–भावे अथ दृषो० अत एत्वम् । गमने "न को राया नैवथा न भन्दनो"ऋ०८'२४,१५, एवथा गमन पुराणि अयाम प्रति गमनेन । तृतीयास्थाने याच् ।

एवम् अव्य० इण–वा०वम् । "एवमिति प्रकृतपरामर्शप्रका-रेवार्थोपदेशनिर्देशनिश्चयाङ्गीकारवार्थेषु" गणर० उक्तेषु अर्थेषु । क्रमेण उदा० तत्रैव । १प्रकृतपरामर्शे "एव वादिनि देवर्षौ" कुमा० , २प्रकारे । एवं कुरुते । इवार्थे ३साधग्ने अग्निरेव विप्रः । ४उपदेशे एवं पठ । ५निर्द्दे शे एवं तावत् । ६निश्चये । एवमेतत् च सन्देहः । ७अङ्गीकारे एवं कुर्म्मः । वार्थे दमसङ्ग्रयार्थे "अङ्गार्य-मेव स्वगनाभिपतनम्" । "एवं तमनेषम्" या० स्० । ८सम्बन्वये १०परकृतौ ११प्रश्ने च मेदि० । तत्र एवम् भूतः एवकृत इत्यादौ क्रियाविशेषणत्वम् एवं विधः एवं-प्रकार इत्यादौ द्रव्यविशेषणत्वमिति भेदः 'एवं विधे-नाह्वचेष्टितेन" रघु । "एवमादीन् विजानीयात् प्रका-शाल्लोककण्टकान्" "अन्येषाञ्चैवमादीनाम् भद्याना-मोदनस्य च" मनु ।

एवया त्रि० एवं एव अवनं वा याति या–क्विप् दृषो० । रक्षके "द्युम्न एवया उ सप्रथा" ऋ० १,१५६,१, "एवया रक्षणप्रापयिता" भा० ।

एवयामरुत् पु० एवया रक्षकोमरुद्यस्य । ऋषिभेदे । "मरुत्वते गिरिजा एवयामरुत् । "एतन्नामकस्य ऋषेः पष्ठ्यालुक्"भा० ।

एवयावन् पु० एवस्य एवम्प्रकारस्य यावा या–वनिप् । १रक्षके विष्णौ । "विश्वजन्यामप्रयुतामेवयावो मतिं दा" ऋ०७.१००.२, "एवयावः । विष्णो ।" भा० । वेदे सम्बुद्धेरुत्वम् । एव गन्तरि त्रि० "तान्वो मह्नो मरुत् एवयाव्नो ऋ० २,३४,११, स्त्रियां ङीप् वनोरश्च । एवयावरी । "या सुम्नैरेवयावरी" ऋ० ६,४८,१२,

एवार पु०एवं एवश्छति ऋ–अण् । सोमभेदे । "एवारे वृष-भा सुते"ऋ०८,४५,३८,"एवारोनाम कश्चित सोमः"भा०

एवावद पु० एव एवमावदति आ+वद–अच् । ऋषिभेदे "यद्वि वलस्य मनसस्य विचित्तिभिरेवावदस्य यजतस्य सध्रे" अवत्सारस्य स्पृणवाम्" ऋ० ५,४४,१, "बलस्य मनस-स्यैवावदस्य यजतस्य सध्रेरवत्सारस्य चैषामृभीषाम्" भा०

एष गतौ भ्वा० आत्म० सक० सेट् । एषते ऐषिष्ट एषाम् बभूव आस चक्रे । एषणीयः एषितव्यः एषित एषिता । एषितुम् एष्ट एषणम् एषा एषमाणः ।"परागिव एव त्वर्वाची गौरुपेयन" अथ० ६,६७,१, वेदे गणव्यत्यासात् पर० । उपसर्ग एङिपररूपम्" । 'स वै वत्स अटमतिस्तवै-मते य कर्म्मणा पारमपारकर्म्मणः" भाग० ३ १३,४४, धातूनामनेकार्थत्वात् प्रयत्नकारयतोऽर्थः" "तस्माद्विधा मर्थैष एषि" शत०ब्रा०१२,२,४,२, ।

परि+अन्वेषणे पर्य्येषते पर्य्येष्टि कोऽपि कश्चित् गणव्यात्यास । "जग्मुः संविग्नमनसः पर्य्येषन्तो विभावसुम्" भा०अनु०८५ ।

एष स्त्री एष–भावे क्विप् । गतौ 'ताबामेषे रथाना सुर्वीम्" ऋ० ५,६६,२, "एषे गन्तुम्" भा० । "राय एषेऽवसे द-धीत"५,४१,५,"एषे प्राप्तुम्" भा० । 'तेभ्यः स एषमेव चकार" शत०ब्रा०२,४,२,४, । इष–क्विप् । २इच्छौ । "न चोदोऽस्यधीतमेषे" ऋ० १,१८०,४, एषे सौखमनि-च्छते" भा० ।

एषण पु०एषते गच्छ्रुदयम् स्यु । १लौहमयबाणे शस्त्रायुध । इष इच्छायां णिच् भावे–युच् । एषणा २प्रेरणायां ३पुत्रलोकवित्तकामनायाञ्च स्त्री "न परिदन्यः प सार उक्तादस्ये षणाचयात्" वेदा० । "तमात्मान विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाय वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्य्यं चरन्ति । या ह्येव पुत्रैषणा सा वित्तैषणा या वित्तैषणा सा लोकैषणोभे ह्येते एषणे

"एलापर्णं ओषधीश्च दीर्घं [illegible] इव । [illegible] [illegible] एव [illegible] नैयायिकसम्मतम् । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] (रैवतम्) [illegible] [illegible] । इति [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । यत्र एव [illegible] [illegible]" [illegible] । [illegible] मनु । [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । "[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] ।

एलापत्रिका स्त्री [illegible] । [illegible] । [illegible] । राजनि० ।

एलापर्णी स्त्री [illegible] । [illegible] । "[illegible] [illegible] [illegible] ।

एलीक पु० [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] ।

एलुक पु० स्त्री [illegible] । [illegible] [illegible] ।

[illegible] ([illegible]) [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] राजनि० ।

एल(ला)वालु न० [illegible] [illegible] । ([illegible]) [illegible] "[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] ।

एला स्त्री इल–अच् [illegible] । ([illegible]) [illegible] । "एला [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । "[illegible] [illegible] [illegible] ।

एला स्त्री [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] ।

एलाक पु० [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] ।

एलाद्गुटिका स्त्री "[illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] ।

एलापत्र पु० [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [([illegible])] ।

एलापर्णी स्त्री [illegible] [illegible] । [illegible]

एलापुर न० [illegible] ।

एलीका स्त्री [illegible] [illegible] । [illegible] ([illegible]) राजनि० । [illegible] [illegible] ।

एलुक न० [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible]

एलवालुक न० [illegible] । [illegible] । [illegible] ([illegible]) राजनि०

एव अव्य० इण्–वन् । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] । "[illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible]

भेऽस्तु । एवमेव गच्छ । अत्रानियोगोऽनवधारणम् । 'एवे च नियोगे' वार्त्ति० । तत्र क्वेव भोक्ष्यसे" इत्यत्र पररूपैकादेश । एतद्योगे च "न च वाडाई वयुक्ते"पा० न वश्नवाद्यादेश । "ब्राह्मणस्येव कर्म्म तदुपदिष्टं मनोषिभि" । "स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वय" मनु । १२एवमित्यर्थे च । 'एवा न इन्द्रोतिभि" ऋ० ४,२२,७, एवा एवम् भा० । अत्र वेदे "एवा तु दूर्वे प्रतनु" इत्यादि वत् दीर्घ । तत्र गन्तरि "एवा न देव्यादितिरनर्वा" तैत्ति० २,१,१,५, "एवा गमनशीला" भा० । शीघ्रगन्तृत्वात् १३अश्वे पु० । 'शूरोनाम पत यन्निरेवै" ऋ०१,१५८,२, 'एवैरश्वै" भा० । करणे भावे वा वन् । १४गमनसाधने १५गमने च । "एवेन सद्य पर्य्येति पार्थिवम्" ऋ० १,१२८,३, "एवेन गमनसाधनेन गमनेन वा" भा० ।

एव त्रि० एवमस्त्यस्य अच् अव्य० टिलोप । एवं क्रियमाणप्रकारे "सुदानूनेवया मरुत" ५,४१,१६, "एवया एवं क्रियमाणप्रकारेण" भा० तृतीयास्थाने याच् ।

एवथ पु० अव–भावे अथ पृषो० अत एत्त्वम् । गमने "न वो राया नैवथा न मन्द्रो"ऋ०८,२४,१५, एवथा यत् पुराणि सचाभि प्रति गमनेन । तृतीयास्थाने आत् ।

एवम् अव्य० इण–वा०अमु । "एवमिति प्रकृतपरामर्शप्रकारेवार्थोपदेशनिर्द्देशनिश्चयाङ्गीकारवाद्येषु" गणर० उक्तेषु अर्थेषु । क्रमेण उदा० वर्त्तते । १प्रकृतपरामर्शे "एव वादिनि देवर्षौ" कुमा० । २प्रकारे । एवं कुरुते । ३वाक्ये ३सादृश्ये अग्निरेव विप्र । ४उपदेशे एवं पठ । ५निर्द्देशे एवं नायत् । ६निश्चये । एवमेतत् न सन्देहः । ७अङ्गीकारे एवं कुर्म्म । वार्त्ते दसमुच्चयार्थे "अङ्गीकारमेवङ्गनाभिपलम्" । "यथेतमनेवम्" वा० स्तु० । ८समन्वये १०परकृतौ ११प्रश्ने च मेदि० । तत्र एवम् भूतः एवंकृत इत्यादौ क्रियाविशेषणत्वम् एवं विधः एवंप्रकारइत्यादौ द्रव्यविशेषणत्वमिति भेद 'एवंविधेनाहवचेष्टितेन" रघु । "एवमादीन् विजानीयात् प्रकाशान्लोककण्टकान्" "अन्येषाञ्चैवमादीनाम् मद्यानामोदनस्य च" मनुः ।

एवया त्रि० एव एव अयन वा याति या–क्विप् पृषो० । रक्षके "द्युम्न एवया उ सप्रथाः" ऋ० १,१५६,१, "एवया रक्षणप्रापयिता" भा०

एवयामरुत् पु० एवया रक्षकोमरुद्यस्य । ऋषिभेदे । "प्रवत्से गिरिजा एवयामरुत् । "एतन्नामकस्य ऋषेः पश्यान्तुक्"भा० ।

एवयावन् पु० एवस्य एवप्रकारस्य याया या–वनिप् । १रक्षके विष्णौ । "विश्वजन्यामप्रयुतामेवयावो मति दाः" ऋ०७,१००,२, "एवयावः । विष्णो ।" भा० । वेदे सम्बुद्धेरुत्वम् । एव गन्तरि त्रि० "तान्वो महो मरुत् एवयाव्नो" ऋ० २,३४,११, स्त्रियां ङीप् वनोरश्च । एवयावरी । "या सुम्नैरेवयावरी" ऋ० ६,४८,१२,

एवार पु०एव एवमृच्छति ऋ–अण् । सोमभेदे । "एवारे वृषभा सुते"ऋ०८,४५,३८,"एवारोनाम कश्चित सोमः"भा०

एवावद पु० एव एवमावदति आ+वद–अच् । ऋषिभेदे "सद्धि चत्तस्य मनसस्य चित्तिभिरेवावदस्य यजतस्य सध्रे " अवत्सारस्य स्पृणवाम्" ऋ० ५,४४,१, "चत्तस्य मनसश्चैवावदस्य यजतस्य सध्रेरवत्सारस्य पैषामृषीणाम्" भा०

एष गतौ भ्वा० आत्म० सक० सेट् । एषते ऐषिष्ट एषाम् बभूव आस चक्रे । एषणीयः एषितव्यः एषितः एषिता । एषितुम् एष्टि एषणम् एषा एषमाणः ।"पराङ्मित्र एष त्वर्वाची गौरुपेषत" अथ० ६,६७,२, वेदे गणव्यत्ययात् पर० । उपेषत एडिपररूपम्" । 'स वै यत्र अहमतिसर्वेषते य कर्म्मणां पारमपारकर्म्मणः" भाग० २,१२,४४, धातूनामनेकार्थ्यात् अपशोकयतीत्यर्थः" "तस्माद्दिवा मदैष एति" शत०ब्रा०११,२,४,२, ।

परि+अन्वेषणे पर्य्येषते पर्य्येष्टिः लोकेऽपि क्वचित् गणव्यात्यास । 'अग्नयः संवित्सुपत्नाः पर्य्येषन्तो विभावसुम्" भा०अनु०८५ ।

एष स्त्री एष–भावे क्विप् । गतौ 'तावानिये रथामास्थर्वीम्" ऋ० ५,६६,२, "एषे गन्तुम्" भा० । "राय एषेऽवसे दधीत"५,४१,५,"एषे प्राप्तुम्" भा० । 'तेभ्य एषमेव चकार" शत०ब्रा०२,४,२,४, । इष–क्विप् । २इच्छायां । "न चोदोऽस्मपीतमेषे" ऋ० १,१८०,४, एषे सौख्याभिप्सते" भा० ।

एषण पु०एषते गत्य्युद्धयम् ल्यु । १लौहमयबाणे शराचुध । इष इच्छायां णिच् भावे युच् । एषणा २प्रेरणायां ३पुत्रलोकवित्तकामनायाञ्च स्त्री 'अं अविदन्यः प सार उत्क्रादस्पे पणासयात्" वेदा० । "तमाद्यान विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्य्यं चरन्ति । या ह्येव पुत्रैषणा सा वित्तैषणा या वित्तैषणा सा लोकैषणोभे ह्येते एषणे

[illegible] भा १४,६,४ । "[illegible] [illegible]

[illegible]

एहि [illegible] [illegible] ।

एषा [illegible] ।

एषावीर [illegible]

[illegible] भा ११२०११ "[illegible]

[illegible]

"[illegible]" भा १८।२।१०।

एहि [illegible] आ+[illegible] आ+[illegible] [illegible]

[illegible]

"[illegible]" भा [illegible] ११२।

"[illegible]" [illegible] १८।१२।

एष [illegible]

[illegible]

एष [illegible] आ+[illegible] [illegible] ११२।२२। [illegible]

एहि [illegible] आ+[illegible]

एहोद [illegible]

इति [illegible] ।

ऐ

ऐकारः स्वरवर्णभेदः एदैतौ कण्ठतालव्यावित्युक्तेः कण्ठतालुस्थानयोरुच्चार्य्यः । स च दीर्घः द्विमात्रत्वात् प्लुतस्तु त्रिमात्र इति भेदः । द्विमात्रस्य उदात्तानुदात्तस्वरितभेदैः प्रत्येकमनुनासिकाननुनासिकभेदाभ्याञ्च षड्विध एव प्लुतस्यापीति द्वादशविधः । तन्त्रे तस्य वाचकशब्दा उक्ता यथा ।"ऐलेक्ता भौतिकः कान्ता वायवी मोहिनी विभुः । दक्षा दामोदरः प्रज्ञो धरो विकृतमुख्यपि । क्षमात्मको-जगद्योनिः परः परनिबोधकृत् । ज्ञानामृता कपर्द्दिश्री पीठेशोऽग्निः समातृकः । त्रिपुरा लोहिता राज्ञी वाग्भवो भौतिकासनम् । महेश्वरी द्वादशी च विमलश्च सरस्वती । कामकोटो वामजानुर्यसान् विजयो जटा" । "ऐकारः कोठराची च मालिन्युन्मत्तभैरवी" इति च वर्णाभिधा० । मातृकान्यासेऽधरोष्ठे न्यस्यत्वात् तच्छब्दाभिधेयता । तस्य ध्येयरूपं कामधेनुत० उक्तं यथा "ऐकारं परमं दिव्यं महाकुण्डलिनीं स्वयम् । कोटिचन्द्रप्रतीकाशं पञ्चप्राणमयं सदा । ब्रह्मविष्णुमयं वर्णं तथा रुद्रमयं प्रिये ! । सदाशिवमयं वर्णं बिन्दुत्रयसमन्वितम्" । तपरत्वे कारपरत्वे च तत्स्वरूपपरः ।

ऐ अव्य० आ+इण-विच् । १आह्वाने २स्मरणे ३आमन्त्रणे च ४महेश्वरे पु० तस्य सर्वगतत्वात्तथात्वम् ।

ऐक त्रि० एक+स्वार्थे अण् । एकशब्दार्थे ततोभवाद्यर्थे गहा० छ । ऐकीय एकसम्बन्धिनि तद्वादी च त्रि० ।

ऐकध्यम् अव्य० एकधा+धास्थाने ध्यमुञ् एकधेत्यर्थे "ऐकध्यं च श्रपणम्" कात्या० १४,२,२४ । "एतदैकध्यं सङ्गृह्य" छन्दो० । तत स्वार्थे ष्यञ् । ऐकध्यं तदर्थे न० "ऐकध्येन श्रपणम्" उक्तकात्या० सूत्रभाष्ये कर्कः ।

ऐकपत्य न० एकपतेर्भावः कर्म वा ष्यञ् । सार्वभौमत्वे "अप्रतिहततामैकपत्यञ्च सर्वदेहिनाम्" भाग०७,३,२४ । एकपतौ भवः पत्युत्तरपदत्वात् ण्य । एकपतिभवे त्रि० ।

ऐकपदिक त्रि० एकस्मिन् पदे स्थाने विभक्त्यन्ते वा भवः ठञ् । १एकस्थानभवे २एकविभक्त्यन्तपदभवे च । एकपदाय प्रभवति ठञ् । "अतोऽन्यैकपदिका भवन्ति यथा व्रततिर्दमूना" इत्यादि निरु० 'एकार्थमनेकशब्दमित्येतदुक्तम् अथ यान्यनेकार्थान्येकपदानि तान्यतोऽनुक्रमिष्यामोऽनवगतसंस्कारांश्च निगमान् तदैकपदिकमित्याचक्षते इति निरु० उक्ते अनेकशब्दे एकार्थपरे समासादिवृत्तिरूपे ३वाक्यभेदे च ।

ऐकपद्य न० एकपदस्य एकार्थैकविभक्त्यन्तस्य भावः ष्यञ् । समस्तार्थत्वे अनेकपदानामेकार्थबोधकतासम्पादने समासादिभावे ।

ऐकभाव्य न० एको भावो यस्य तस्य भाव ष्यञ् । एकस्वभावत्वे ।

ऐकमत्य न० एकं मतं येषां तेषां भाव ष्यञ् । तुल्यसम्मतौ "स्वर्गाभिष्यन्दस्य तमैकमत्यात्" रघु । "ऐकमत्यं हि नो राजन् ! सर्वेषामेव लक्षये" भा०ब० ७अ० । "ऐकमत्यञ्च सर्वस्य जनस्याथ नृपं प्रति" भा०व० २६८ अ० । "सुहृदैकमत्यात्" भा०उ० २२ अ० । "कैकमत्यं महाधियाम्" नीतिः । ऐकमत्यमत्रास्ति अच् । ऐकमत्ययुक्ते त्रि० । "गर्हैतान्योन्यमतयो मन्त्रिणो भुवते सदा । नचैकमत्यं येषामस्ति मन्त्र सोऽधम उच्यते" रामा० ।

ऐकराज्य न० एकराजो भाव ष्यञ् । चक्रवर्त्तित्वे "यत्सुपर्णे येनैकराज्यमनयो र्हि ना" आश्व०श्रौ०५,१६,४ ।

ऐकलव्य ३ स्त्री एकलव्यस्य अपत्यं गर्गा० यञ् । एकलूनामकर्षेर्गोत्रापत्ये स्त्रियां ङीप् यलोपः ऐकलवी । ऐकलव्यस्य छात्राः कण्वा० ततोऽण् यलोपः । ऐकलव तच्छात्रेषु स्त्रियां ङीप् ।

ऐकशतिक त्रि० एकशतमस्यास्ति ठञ् । एकशतपरिमितद्रव्यस्वामिनि । एवमैकसहस्रिकादयोऽपि तत्तत्सङ्ख्यद्रव्ययुक्ते त्रि० ।

ऐकश्रुत्य न० एका श्रुतिर्यत्र तस्य भाव ष्यञ् । "उदात्तानुदात्तस्वरितानां परः सन्निकर्ष ऐकश्रुत्यम्" आश्व०श्रौ० १,२ ८, इत्युक्ते स्वरभेदे । एकश्रुतिशब्दे विवृतिः ऐकस्वर्य्यमप्यत्र न० ।

ऐकागारिक त्रि० एकमसहायमगारं प्रयोजनमस्य ठञ् । चौरे स्त्रियां ङीप् । "ऐकागारिकभूमौ कूराज्जग्मुरदर्शनम्" माघ "स्तेनश्चिदैकागारिकेण प्रस्रवता" दश०कु० ।

ऐकाग्र त्रि० एकाग्र+स्वार्थेऽण् । एकाग्रचित्ते एकतानचित्ते

ऐकाग्र्य न० एकाग्रस्य भाव । अनन्यासक्तचित्तत्वे एकमात्रालम्बिचित्तत्वे एकाग्रताशब्दे विवृतिरुदाहरणञ्च ।

ऐकात्म्य न० एक आत्मा स्वरूपं यस्य तस्य भाव ष्यञ् । १ऐक्ये २एकस्वरूपत्वे । "तयैकात्म्यानुभावानां विकल्परहित स्वयम्" भाग० ६,८,३१ । "एतेषां श्रेयसामासे उतैकात्म्यं महात्मनि" ७,१२,२६ । "एकात्म्यगमनात् सद्य कलुषादिमुच्यते" भा०अनु० १७५ । ३अभेदे च

र्थं गर्गा०यञ् । एकापतेऽ पुस्त्री०स्त्रियां ङीप् यलोपः ऐक्षो । अव त्रि० इक्षोर्विकारः बिल्वा० अण् । इक्षुविकारे गडादौ इक्षुविकारभेदाश्च इक्षुशब्दे ९०८ पृ० उक्ताः । "ऐक्षवं गुडवर्जितम्" "फलान्यगुडमैक्षवमिति" च स्मृतिः । २मद्यभेदे च । "पानसं द्राक्षमाधूकं खार्जूरं तालमैक्षवम् । माक्षिकं टाङ्कमाध्वीकमैरेयं नारिकेलजम् । समानानि विजानीयान्मद्यान्येकादशैव तु । द्वादशन्तु सुरामद्यं सर्व्वेषामधमं स्मृतम्" पुलस्त्यः । मद्यान्येकादशेत्युक्तिः अधिकदोषार्था अन्येषामपि मद्यानां मदनपानेन दर्शितत्वात् । प्रसङ्गात् तान्यत्र गुणसहितानि दर्श्यन्ते ।

"मद्यं हाला सुरा शुण्डा मदिरा वरुणात्मजा । इरा गन्धोत्तमा कल्या देवसृष्टा च वारुणी । मद्यं पित्तकरं प्रायः सरं रोचनदीपनम् । विदाहि स्पष्टविण्मूत्रं तीक्ष्णं वातकफापहम् । विधिना तु युतं पीतं तथा-दमृतसन्निभम् । अन्यथा कुरुते रोगानातपीतं विषोपमम् । १द्राक्षोत्थमविदाहि स्याद्रक्तपित्तेपु शस्यते । बल-पुष्टिकरं मद्यं रक्ताशोंहारि दीपनम् । माध्वीकस्य गुणाः किञ्चित् २खार्जूरमनिलप्रदम् । तदेव विशदं रुच्यं श्लेष्मघ्नं कर्षणं लघु । शालिषष्टिकपिष्टादिकृतं मद्यं सुरा ३मता । सुरा गुर्व्वी बलस्तन्यपुष्टिमेदःकफप्रदा । ग्राहिणी शोथगुल्मार्शोग्रहणीमूत्रकृच्छ्रनुत् । पुनर्नवाशालिपिष्टैर्विहिता वारुणी ४मता । सुरावद्वारुणी लघ्वी पीनसाध्मानशूलनुत् । प्रसन्ना ५स्यात् सुरामण्डस्तस्मात् कादम्बरी ६घना । ७जङ्गलस्तदधः प्रोक्तो जङ्गला-न्मेदको ८घनः । पक्वसो ९जङ्गलः सारः सुराबीजन्तु किण्वकम् १० । प्रसन्नानाहशूलार्शश्छर्दिरोचकवात-जित् । दीपन्याध्मानहृल्लासशूलोदरमूत्रप्रणाशिनी । कादम्बरी गुर्व्वी दीपनी वातकृत् सरा । जङ्गलः कफ-तृट्पाही शोफार्शोग्रहणीहरः । मेदको मधुरो बल्यः स्तम्भनः शीतलो गुरुः । पक्वसो हृतसारत्वात् विष्टम्भी वातवर्द्धनः । किण्वकं वातशमनमहृद्यं दुर्ज्जरं गुरु । शालिषष्टिकपिष्टाद्यैः ११सा सुरा या स्याद्बलपक्वशालितण्डुलैः । शालिकी पाण्डुशोथार्शःपित्तास्रकफकुष्ठनुत् । किञ्चिद्वातकरी रुक्षा दीपनी रेचनी लघुः । यवपिष्टकृतं मद्यं प्रोक्तं यवसुरा १२च सा । काकोलिकी १३इक्षुजा पेया मैरेयो १४धान्यमासवः । आसवश्च सुरायाश्च द्वयोरप्येक-भाजनम् । सन्धानं तद्विजानीयान्मैरेयमुभयात्मकम् । कश्चित्तु धातकीपुष्पगुडधान्याम्लसाधितम् । गुर्व्वी

यवसुरा रूक्षा स्याद्विष्टम्भत्रिदोषकृत् । काकोली बृंहणी हृद्या दृष्टिमान्द्यप्रदा गुरुः । मैरेयं हृद्यं बल्यं गुरु सन्तर्पणं सरम् । मद्यं सर्व्वरसं जातं मधूलकमुदीर्य्यते । मधूलकं १५गुरु स्वादु स्निग्धं शुक्रकफप्रदम् । मार्द्वीको १६दीपनः स्वादुः पाचनो रोचनो लघुः । स्त्रीविलासकरो वातशोषार्शःक्लिन्नविकारनुत् । मध्वासवो १७लघुरूक्षः कुष्ठ-मेहविषापहः । गौडो१८ऽग्निवर्द्धनो वर्ण्यः बलकृत्तर्पणः कटुः । तिक्तको हृद्यः स्वादुः स्पष्टविण्मूत्रमारुतः । इक्षोः शीतरसः १९पक्वः सीधुः २०पक्वरसः स्मृतः । आमैः स एव विहितो बुधैः शीतरसो मतः । सीधुः पक्वरसः श्रेष्ठः स्वराग्निबलवर्णकृत् । वातपित्तकरो हृद्यः स्नेहनो रोचनो जयेत् । विबन्धमेदःशोथार्शःशोषोदर-कफामयान् । तस्मादल्पगुणः शीतरसः संलेखनः स्मृतः । जाम्बवं क्षौद्रसम्भूतम् अम्लरसगुडोद्भवम् । जाम्बवो २१बद्धनिष्यन्दः कषायोऽनिलकोपनः । अरिष्टा-सवसीधूनां गुणान् कर्म्माणि चादिशेत् । बुद्धा यथा-स्वं संस्कारमवेक्ष्य कुशलो भिषक् । सान्द्रं विदाहि दुर्गन्धि विरसं क्रिमिसङ्कुलम् । अहृद्यं तरुणं रूक्षमुष्णं दुर्भोजने हितम् । अल्पौषधं पर्य्युषितमत्यर्थपिच्छलञ्च यत् । कफप्रकोपि तन्मद्यं दुर्जरञ्च विशेषतः । पित्त-प्रकोपि बहुलं तीक्ष्णमुष्णं विदाहि च । अहृद्यं फेनिलं पूतिकृमिलं विरसं गुरु । तथा पर्य्युषितं चापि वि-न्द्यादनिलकोपनम् । सर्व्वदोषैरुपेतन्तु सर्व्वदोषप्रको-पणम् । चिरस्थितं जातरसं दीपनं कफवातजित् । रुच्यं प्रसन्नं सुरभि मद्यं सेव्यं मदात्ययम् । तस्मात्तु न प्रकारस्य मद्यस्य रसवीर्य्यतः । स सौक्ष्म्यादौष्ण्यतात्याद् विकासित्वाच्च वह्निनुत् । समेत्य हृदयं प्राप्य धमनी-रूर्द्ध्वमागता । विक्षभ्येन्द्रियचेतांसि मदयत्याशु वीर्य्यतः । चिरेण श्लैष्मिके पुंसि पातनो जायते मदः । अचिराद्वातिके दृष्टः, पैत्तिके शीघ्रमेव च । नवं मद्यमभिष्यन्दि त्रिदोषजनकं सरम् । अरिष्टं हृद्यं दाहि दुर्गन्धि विशदं गुरु । जीर्णं तदेव रोचिष्णु क्रिमिश्लेष्मानिलाप-हम् । हृद्यं सुगन्धि सगुणं लघु स्रोतोविशोधनम् । सात्त्विके गीतहास्यादि राजसे साहसादिकम् । तामसे निन्द्यकर्म्माणि निद्रादि कुरुते तदा । शुक्तं कफघ्नं ती-क्ष्णोष्णं लघु रोचनपाचनम् । पाण्डुक्रिमिहरं रूक्षं भेदनं रक्तपित्तकृत् । गौडादिरसयुक्तानि मद्येभूतानि यानि तु च । यथापूर्वं गुरुतराण्यभिष्यन्दकराणि च ।

[illegible]

ऐकादशिन त्रि. [illegible]

[illegible]

ऐकाधिकरण्य न. [illegible]

ऐकान्तिक त्रि. [illegible]

ऐकाग्रिक त्रि. [illegible]

ऐकायन [illegible]

ऐकार्थ्य न. [illegible]

ऐकाहिक त्रि. [illegible]

ऐक्य न. [illegible]

ऽपत्यं गर्गा०यञ् । एषापतेत्र पुंस्त्री०स्त्रियां ङीप् यलोप ऐक्षी ।

ऐक्षव त्रि० इक्षोर्विकारः बिल्वा० अण् । इक्षुविकारे गुडादौ इक्षुविकारभेदाश्च इक्षुशब्दे ९०९ पृ० उक्ताः । "ऐक्षवं गुडवर्जितम्" "फलान्यगुडमैक्षवमिति" च स्मृतिः । २मद्यभेदे च । "पानसं द्राक्षमाधूकं खार्जूरं तालमैक्षवम् । माक्षिकं टाङ्कमाध्वीकमैरेयं नारिकेलजम् । समानानि विजानीयान्मद्यान्येकादशैव तु । द्वादशन्तु सुरामद्यं सर्व्वेषामधमं स्मृतम्" पुलस्त्य । मद्यान्येकादशोक्तानि अधिकदोषायां अन्येषामपि मद्यानां मदनपाकेन दर्शितत्वात् । प्रसङ्गात् तान्यत्र गुणसहितानि दर्श्यन्ते ।

"मद्यं हाला सुरा शुण्डा मदिरा वरुणात्मजा । इरा गन्धोत्तमा कल्या देवसृष्टा च वारुणी । मद्यं पित्तकरं प्रायः सरं रोचनदीपनम् । विदाहि दृष्टविण्मूत्रं तीक्ष्णं वातकफापहम् । विधिना तु युवा पीतं तस्मादमृतसन्निभम् । अन्यथा कुरुते रोगानातपीतं विषोपमम् । १द्राक्षोत्थमविदाहि स्याद्रक्तपित्तेषु शस्यते । बलपुष्टिकरं मद्यं रक्ताशोर्हारि दीपनम् । माध्वीकस्य गुणाः किञ्चित् २खार्जूरमनिलप्रदम् । तदेव विशदं हृद्यं ... कर्षणं लघु । शालिषष्टिकपिष्टादिकृतं मद्यं सुरा ३मता । सुरा गुर्वी बलस्तन्यपुष्टिमेदःकफप्रदा । ग्राहिणी शोथगुल्मार्शोग्रहणीमूत्रकृच्छ्रनुत् । पुनर्नवाशालिपिष्टैर्विहिता वारुणी ४मता । सुरावद्वारुणी लघ्वी पीनसाध्मानशूलनुत् । प्रसन्ना ५स्यात्सुरामण्ड आस्फाल्यादम्बरी ६मता । ७जङ्गलस्तदधः प्रोक्तो जङ्गलान्मेदको ८ऽधमः । पक्वसो ९जङ्गलः सारः सुराबीजन्तु किण्वकम् १० । प्रसन्नानाहशूलार्शश्छर्द्यरोचकवातजित् । दीपन्याध्मानहृत्कुक्षितोदशूलप्रणाशिनी । कादम्बरी गुरुर्हृद्या दीपनी वातहृत् सरा । जङ्गलः कफहृद् ग्राही शोफार्शोग्रहणीहरः । मेदको मधुरो बल्यः स्तम्भनः शीतलो गुरुः । पक्वसो हृतसारत्वात् विष्टम्भी वातवर्द्धनः । किण्वकं वातशमनमहृद्यं दुर्जरं गुरु । आसिक्तो ११सा सुरा या स्यादमृतकभाषितक्षुं । आसिक्तो पाण्डुशोथार्शःपित्तास्रकफकुष्ठनुत् । किञ्चिद्वातकरी रूक्षा दीपनी रेचनी लघुः । यवपिष्टकृतं मद्यं प्रोक्तं यवसुरा १२च सा । काकोलिकी १३श्च सा पेया मैरेयो १४धान्यमासव । आसवस्य सुरायाश्च द्वयोरप्येकभाजनम् । संधानं तद्विजानीयान्मैरेयमुभयात्मकम् । क्वचित्तु धातकीपुष्पं गुडधान्याम्लसाधितम् । गुर्व्वी यवसुरा रूक्षा स्याद्विष्टम्भिनिर्दे मलन् । काकोली संग्रही हृद्या दृष्टिमान्द्यप्रदा गुरुः । मैरेयं ह हृद्य हृद्यं गुरु सन्तर्पणं सरम् । मद्यं सर्व्वरसं जातं मधूलकस्तदीर्य्यते । मधूलकं १५गुरु स्वादु स्निग्धं शुक्रकफप्रदम् । शर्करो १६दीपनः स्वादु पाचनो रोचनो लघुः । स्त्रीविलासकरो वातशोषार्शोविकारनुत् । मध्वासवो १७लघू रूक्षः कुष्ठमेहविषापहः । गौडो १८ऽग्निवर्द्धनो वर्ण्यो बलकृत्तर्पणः कटुः । तिक्तको ह हृद्य स्वादु दृष्टविण्मूत्रमारुतः । इक्षोः शीतरस १९पक्वः सीधु २०पक्वरसः स्मृतः । आमैः स एव विहितो बुधैः शीतरसो मतः । सीधुः पक्वरसः श्रेष्ठः स्वराग्निबलवर्णकृत् । वातपित्तकरो हृद्यः स्नेहनो रोचनो जयेत् । विबन्धमेदःशोथार्शःशोषोदरकफामयान् । तस्मादल्पगुणः शीतरसः संलेखनः स्मृतः । जाम्बवः क्षौद्रसम्भूतः जम्बूरसगुडोद्भवः । जाम्बवो २१बद्धनिष्यन्दः कषायोऽनिलकोपनः । अरिष्टासवसीधूनां गुणान् कर्म्माणि चादिशेत् । बुद्ध्वा यथास्वं संस्कारमवेक्ष्य कुशलो भिषक् । सान्द्रं विदाहि दुर्गन्धि विरसं क्रमिसङ्कुलम् । अहृद्यं तरुणं रूक्षमुष्णं दुर्भाजने स्थितम् । अल्पौषधं पर्य्युषितमत्यर्थपिच्छिलञ्च यत् । कफप्रकोपि तन्मद्यं दुर्जरञ्च विशेषतः । पित्तप्रकोपि बहुलं तीक्ष्णमुष्णं विदाहि च । अहृद्यं फेनवत् पूतिकृमिलं विरसं गुरु । तथा पर्य्युषितं चापि विद्यादनिलकोपनम् । सर्व्वदोषैरुपेतन्तु सर्व्वदोषप्रकोपणम् । चिरस्थितं जातरसं दीपनं कफवातजित् । हृद्यं प्रसन्नं सुरभि मद्यं सेव्यं महासवम् । तस्माद्बहुप्रकारस्य मद्यस्य रसवीर्य्यतः । सौक्ष्म्यादौष्ण्याद्व्यवायित्वाद् विकाशित्वाच्च वह्निनुत् । समेत्य हृदयं प्राप्य धमनीरूर्द्ध्वमागता । विक्षोभ्येन्द्रियचेतांसि मदयत्याशु वीर्य्यतः । चिरेण श्लैष्मिके पुंसि पातनो जायते मदः । अचिराद्वातिके दृष्टः, पैत्तिके शीघ्रमेव च । नवं मद्यमभिष्यन्दि त्रिदोषजनकं सरम् । अहृद्यं बृंहणं दाहि दुर्गन्धि विशदं गुरु । जीर्णं तदेव रोचिष्णु कृमिश्लेष्मानिलापहम् । हृद्यं सुगन्धि गुणवल्लघु स्रोतोविशोधनम् । सात्त्विके गीतहास्यादि राजसे साहसादिकम् । तामसे निन्द्यकर्माणि निद्रादि कुरुते तदा । शुक्तं कफघ्नं तीक्ष्णोष्णं लघु रोचनपाचनम् । पाण्डु कृमिहरं रूक्षं भेदनं रक्तपित्तकृत् । गौडादिरसयुक्तानि मद्योक्तानि यानि च । यथापूर्वं गुरुतराण्यभिष्यन्दकराणि च ।

[illegible]

ठक् । १इतिहासमन्यल्ये २तद्वेत्तरि ३तदध्येतरि च ।

ऐतिह्य न० इतिह पारम्पर्योपदेश अनिर्दिष्टप्रवक्तृकोप देश इति यावत् स्वार्थे ष्यञ । पारम्पर्योपदेशे । यथात्र वटे यक्ष प्रतिवसतीत्यादि परम्परोपदेशमात्रम् न तु केनाप्येतदुपलभ्य कथितम् । अष्टप्रमाणवादिन पौराणिका इदं प्रमाणान्तरमरीचम् तदेतन्मत सा० कौ० निराकृतम् यथा "यस्मानिर्दिष्टप्रवक्तृकं प्रवादपारम्पर्यमात्रम् इति ऐतिह्यं यथा इह वटे यक्ष प्रतिवसतीति न तत् प्रमाणम् अनिर्दिष्टप्रवक्तृकत्वेन सांशयिकत्वात् आप्तप्रवक्तृकत्वनिश्चये त्वागम इत्युपपन्न त्रिविधम् प्रमाणमिति" "स्मृति प्रत्यक्षमैतिह्य मनुमान चतुष्टयम्" ऐतरे० "ऐतिह्यमनुमानञ्च प्रत्यक्षमपि चागमम् । ये हि सम्यक् परीक्षन्ते कुतस्तेषामबुद्धिता" रामा० । [स्वार्थे

ऐदं युगीन त्रि० इदं युगे साधु प्रतियुगा० खञ् । इदं युग-

ऐनस न०एन एव प्रज्ञा०स्वार्थे अण् । पापे ।

ऐन्दव न० इन्दुर्देवताऽस्य । १मृगशिरोनक्षत्रे २इन्दुदेवताके हविरादौ त्रि० । तस्येदम् अण् । ३चान्द्रे मासे पु० "ऐन्दवस्तिथिभिस्तद्वत् सङ्क्रान्त्या सौर उच्यते" सू०सि०। ४चन्द्रसम्बन्धिनि त्रि०। इन्दु इन्दुलोकप्राप्ति प्रयोजनमस्य अण् । ५चान्द्रायणे व्रतभेदे । "बहुरापातकल्यास माससोधनमैन्दवम्" मनु । "कर्त्तव्यमैन्दवद्वयम्" स्मृति तद्व्रतस्य यथा चन्द्रलोकप्राप्तिफलकत्वं तथा चान्द्रायणशब्दे वक्ष्यते । ६सोमराज्याम् स्त्री ङीप् ।

ऐन्द्र त्रि० इन्द्रोदेवताऽस्य अण् । इन्द्रदेवताके १हविरादौ "ऐन्द्रं दधि ऐन्द्रं पय" श्रुतिः । २ऋग्विशेषे स्त्री । "ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते" श्रुति । सा च ऋक् "कदाचन स्तरीरसोन्यादि" । ३तद्देवताके ज्येष्ठानक्षत्रे न० "ऐन्द्रे गुरु शशी चैव प्राजापत्ये रविस्तथा" शा० त० पुरा० । तस्येदम् अण् । ४इन्द्रसम्बन्धिनि त्रि० "ऋद्ध हि राज्य पदमैन्द्रमाहु" "ऐन्द्रं पद भूमिगतोऽपि भुङ्क्ते" रघु । ऐन्द्रं स्थान मुपासीना ब्रह्मभूता हि ते सदा" "ऐन्द्रस्थानमभिप्रेप्सुर्यशश्चाक्षयमव्ययम्" मनु । ५तच्छक्तिरूपदेवीमूर्त्तिभेदे स्त्री ङीप् । "ऐन्द्रीतमसुरेश्वरम्" देवीमा०तन्त्रोक्ते भूतशुद्धद्धे ६धारणाभेदे "ऐन्द्र्या धारणया देह स्थिरीकृत्वेति भूतशुद्धौ" रघु० । तत्र भव अण् । ७अर्ज्जुने ८वालिवानरे च पु० तयोस्तत उद्भूतत्वात् ।

अपत्ये तु इञ् । ऐन्द्रिरित्येव ९वनार्द्रके न० राजनि० । "ज्येष्ठे मूले च नक्षत्रे चरेदादि इहस्पति । ऐन्द्र सवत्सर स स्यात् सर्वभूताधिपप्रद" विष्णु ध० उक्ते द्वादशवर्षमध्ये १०सवत्सरभेदे पु० । तत्फलञ्च "ज्येष्ठे जातिकुलश्रेण्यो श्रेष्ठा रूपा धर्मचारा । पीडन्ते सर्वधान्यानि हित्वा कङ्गुशमीजानि" मत्स०त० ।

ऐन्द्रजालिक त्रि० इन्द्रजालेन चरति ठक् । मायाविनि (वाजिकर) नटाधर ।

ऐन्द्रद्युम्न न० इन्द्रद्युम्नमधिकृत्य कृतमाख्यानमण् । इन्द्रद्युम्नरूपाधिकारेण कृते आख्याने "मोहिद्रोपिकमाख्यानमैन्द्रद्युम्नं तथैव च" भा० आ० १अ० । इदञ्चाख्यानं मोहिद्रोपिकाख्यानात् परं मुद्रितभारते न दृश्यते क्वचित् पुस्तकान्तरेऽस्ति ।

ऐन्द्रमहिक त्रि० इन्द्रमहः प्रयोजन कारणं फलं वास्य ठञ् । १ऐन्द्रमहकारणके २तत्फलके च ।

ऐन्द्रवायव त्रि० इन्द्रश्च वायुश्च इन्द्रवायू वायुशब्दयुक्तत्वात् देवताद्वन्द्वेऽपि नानङ् तौ देवते अस्य अण् । इन्द्रवायुदेवताके हविरादौ । ऐन्द्रवायवपात्रं तत्रस्य द्वितीयम्" शत० ब्रा० ४,१,५,१८ "यदैन्द्रवायवश्वायान् प्रातःसवने" ४,४,१,१७ ।

ऐन्द्रशर्म्मि पु स्त्री इन्द्रशर्म्मणोऽपत्य बाह्वा० इञ्-टिलोपश्च । इन्द्रशर्म्मनामकस्यापत्ये स्त्रियां ङीप् ।

ऐन्द्रहव त्रि० ऐन्द्रहव्यस्य छात्र कण्वा० अण् यञो लुक् । ऐन्द्रहव्यच्छात्रे । इन्द्रहूशब्दे इन्द्रहव्यसाधनं दृश्यम् ।

ऐन्द्राग्न त्रि० इन्द्राग्नी देवते अस्य अण् । इन्द्राग्निदेवताके हविरादौ । "एता ऐन्द्राग्नी द्विरूपा अग्नीषोमीया" यजु० २४,८ "ऐन्द्राग्न सहितोऽश्वोरामः" २९,५८ । "ऐन्द्राग्नेन विधानेन" भा० अनु० ६० अ० ।

ऐन्द्रापौष्ण त्रि० इन्द्रश्च पूषा च द्वन्द्वे आनङ् इन्द्रापूषणौ देवते अस्य अण् उपधाऽतोलोप । इन्द्रापूषदेवताके हविरादौ । "ऐन्द्रापौष्णं चरुमिति" शत० ब्रा० ४,२,५,५ । "आग्नापौष्ण ऐन्द्रापौष्ण" काव्या० १५,२,१४ एवम् ऐन्द्रामारुतैन्द्रावार्हस्पत्यादयोऽपि इन्द्रसहित तत्तद्देवताके हविरादौ त्रि० ।

ऐन्द्रायण पु० इन्द्रस्यापत्यम् ना० फक् । इन्द्रापत्ये शत-पथस्थाँ चातोऽयुज । ऐन्द्रायणस्तेन निर्वृत्तादौ त्रि० ।

ऐन्द्रि पु० इन्द्रस्यापत्यम् इञ् । १जयन्ते २अर्ज्जुने ३वालिवानरे ४काके च" मेदिनि । तत्र काके । "ऐन्द्रिः किल

[illegible]" रघु । [illegible] । [illegible] ११ [illegible] ॥ [illegible]" भा कि ६१ [illegible] ।

ऐन्द्रिय त्रि इन्द्रियेण ग्राह्यम् [illegible] । इन्द्रियसम्बन्धि [illegible] । इन्द्रियजन्ये त्रि "[illegible]" भाग ११.१९ [illegible] "[illegible]" भा १११,११ [illegible] । इन्द्रियस्येदम् [illegible] । [illegible] भाग ८,१० ।७ ।

ऐन्द्रियक त्रि इन्द्रियेण ग्राह्यः [illegible] । इन्द्रियसम्बन्धे [illegible] "[illegible]" [illegible] [illegible] [illegible] ७ १ ३३

ऐन्द्री स्त्री इन्द्रस्येयम् [illegible] । [illegible] (राजनिघण्टु) [illegible] । [illegible] ।

ऐन्द्रायण पु स्त्री [illegible] । [illegible] ।

ऐन्ध त्रि [illegible] ।

ऐभावत पु० [illegible] । [illegible] भा २ ८,१११ ।

ऐमी स्त्री [illegible] । [illegible] ।

[illegible] । [illegible] ।

ऐरक त्रि [illegible] ।

ऐरावण पु० [illegible] ।

पूर्वपदादिति णत्वम् । [illegible] ऐरावते । [illegible] । [illegible] । ऐरावतो [illegible] । [illegible] ।

ऐरावत त्रि इरा जलानि सन्त्यस्य इरा+मतुप् [illegible] । "[illegible]" रघु । "ऐरावत[illegible]" [illegible] । [illegible] । [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] ।

ऐरावती स्त्री इरा [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

ऐरिण न [illegible] । [illegible] । (शब्दर०) राजनि० [illegible] ।

ऐरेय न [illegible] । [illegible] ।

ऐल न [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] ।

ऐल पु [illegible] । "[illegible]" [illegible] । [illegible] ।

मृगशिरसि । इल्वलानामताराणां समूहः अण् । २ख्यन्नसमूहे न० । इलाया पृथिव्या इदम् अण् । ३पृथिवीजाते त्रि० च । "ये यदा पथि रतम ऐलबृदा आयुर्युध" यजु०१६,६०, ऐलमन्नमनृष्यमन्नं वा विभर्ति ऐलभृत यद्वोत्सवया भत-कारयोरिदृशाद्रौ । उभयोरैक्यात् ऐलभन्तोऽप्यत्राईव ।

ऐलवालुका एलवालुरेव स्वार्थे अण् । एलवालुके (आलुका) गन्धद्रव्ये शब्दरत्ना० ।

ऐलविल न० राजभेदे । "भरतश्चापि दौष्मन्तिर्वभे भूमिमयां दर्शनम् । तथा द्रुमे च धर्मज्ञो राजर्षिश्चित्ररथः । ततश्चैलविलात्मेमे' भा० शा०१६१ अ० । धनेविलायविसर्जने । २कुबेरे च । "वराहनगत तत्र यथैवैलविले तथा" हरिव०१७७अ० । ऐलविलसदेशे वाच्यनुसन्धान ।

ऐलाक त्रि० ऐलावकस्य इदम् कस्ता० अण् यज्ञोलोप । ऐलावकयाते ।

ऐलिक पु० इलिन्या भव ठक् पुत्रत् । इलिन्यपत्ये दुष्मन्तादिपितामहे तसो राजनि "इलिभीनाम तस्यासीत् कन्या वै जनमेजय ।। ब्रह्मवादिन्यधि स्त्री च तपस्या-मन्यमच्यत । तंसो सुरोधो राजर्षिर्धर्मनेत्रः प्रताप वान् । ब्रह्मवादी पराक्रान्तस्तस्य भार्योपदानवी । उप दानवी सुतान् लेभे चतुरस्त्वैलिकात्मजान् । दुष्मन्तमथ सुष्मन्तं प्रवीरमनघं तथा" हरिव०३२

ऐलेय पु० इलाया अपत्यम् ढक् । १भौमे मङ्गले इलायां भव ढक् । २एलवालुके गन्धद्रव्ये म० पिवादी० इला-मन्द्रस्तु भातृपुत्रोऽग्रावरजेन ततोऽपेयेति भेद ।

ऐश त्रि० ईशस्येदम् अण् । ईशसम्बन्धिनि "सुरसरिदिव ते जो वह्निनिष्ठ्यूतमैशम्" रघु "यो लोकशरोरशमितो धनु-रैशमुग्रम्" भाग० ८,१०,६ । एतमैशानैश्वरादयोऽप्यत्र स्त्रियां ङीप् । ऐशानी "पूर्वोत्तरयोरन्तराले दिशि "ऐशानीकमतो रेखोत्तरापा द्वेयमग्डले । भैम्यं तोयमतो-रेखा प्रागपा पित्र्यमग्डले' ज्यति० । "ऐशान्यां भरणं ध्रुवं निगदितं दिगलक्षणं यत्रने"ति०त०मधं सत्यम् । ऐश्वरसम्बन्धिनि त्रि० "पश्य मे योगमैश्वरम्" गीता 'ऐश्वरं धनुरभाजि यत्त्वया" रघुः २दुर्गायां स्त्री ।

ऐश्वर्य न० ईश्वरस्य भावः ष्यञ् । १प्रभुत्वे "तस्मै निशाच-रैश्वर्य्यं प्रतिशुश्राव राघवः" रघु० । इच्छाभिघातात्मके २ईश्वरधर्मे ३अणिमादौ च "ऐश्वर्य्यस्य समग्रस्य वीर्य्यस्य यशसः श्रियः" इति पुरा० । ऐश्वर्य्यञ्च द्विविधं नित्यं नित्येश्वरानुध्यानजन्यं योगजं वा तत्र नित्यैश्वर्य्यमीश्वरस्य स्वाभाविकम् 'ज्ञानं यस्य निजं जगत्सु 'व्याप्तम० । योगजन्यं मङ्गे सात्त्विकगुणभेदः यथोक्तम् "अध्यवसायो बुद्धिर्धर्मो-ज्ञानं विराग ऐश्वर्य्यम् । सात्त्विकमेतद्रूपम् तामसमस्माद्वि-पर्य्यस्तम्' सा०का० । व्याख्यातञ्च वाचस्पतिना "ऐश्वर्य्य-मपि बुद्धिधर्मः यतोऽणिमादिप्रादुर्भावः । तत्राणिमा अ-णुभावः यतः शिलामपि प्रविशति । लघिमा लघुभावः यतः सूर्य्यमरीचीनालम्ब्य सूर्य्यलोकं याति । महिमा महतो-भावः यतो महान् भवति । प्राप्तिरङ्गुल्यग्रेण स्पृशति चन्द्रम् । प्राकाम्यमिच्छानभिघातो यतो भूमावुन्मज्जति निमज्जति यथोदके । वशित्वं भूतभौतिकं यतो भवत्य-स्वाधीनम् । ईशित्वं भूतभौतिकानां प्रभवाप्ययव्यूहानामी-ष्टे यच्च कामावसायित्वं सत्यसङ्कल्पता यथास्य सङ्कल्पो भवति भूतेषु तथैव भूतानि भवन्ति । अन्येषां निश्चयाः निश्चेतव्य-मनुविधीयन्ते योगिनस्तु निश्चेतव्याः पदार्था निश्चयमिति धर्माः भवन्ति बुद्धिधर्माः" ।

पातञ्जलसूत्रभाष्यादिषु कारणफलसहितं तस्य सम्पादिकं दर्शितं यथा । "कायाकाशयोः सम्बन्धसं-यमाल्लघुतूलसमापत्तेश्चाकाशगमनम्" ४१ सू० ।

"यत्र कायस्तत्राकाशं तस्यावकाशदानात् कायस्य तेन सम्बन्धप्राप्तिस्तत्र कृतसंयमो जित्वा तत्सम्बन्धं लघुषु तूलादिष्वापरमाणुभ्यः समापत्तिं लब्ध्वा जितसम्बन्धो लघुर्भवति लघुत्वाच्च जले पादाभ्यां विहरति ततस्तूर्णनाभितन्तुमात्रे विहृत्य रश्मिषु विहरति ततो यथेष्टमाकाश-गतिरस्य भवतीति" भा० ४१ ।

"कायाकाशसम्बन्धसंयमाद्वा लघुनि वा तूलादौ कृत-संयमात्समापत्तिं चेतसस्तत्सम्बन्धमनुगता लब्ध्वेति सिद्धि-क्रममाह जल इति" वि० ४१ ।

"बहिरकल्पिता वृत्तिर्महाविदेहा ततः प्रकाशावरणक्षयः" सू० "शरीराद्बहिर्मनसो वृत्तिलाभो विदेहा नाम धारणा सा यदि शरीरप्रतिष्ठस्य मनसो बहिर्वृत्तिमात्रेण भवति सा कल्पितेत्युच्यते या तु शरीरनिरपेक्षा बहिर्भूतस्यैव मनसो बहिर्वृत्तिः सा अकल्पिता । तत्र कल्पितया साधयन्त्य-कल्पितां महाविदेहामिति यया परशरीराण्याविशन्ति योगिनः ततश्च धारणातः प्रकाशात्मनो बुद्धिसत्त्वस्य यदावरणं क्लेशकर्मविपाकत्रयं रजस्तमोमूलं तस्य च क्षयो भवति" भा० ४२ ।

"अपरमपि परशरीरावेशहेतुं संयम क्लेशकर्मविपाक-क्षयहेतुं विदेहामाह शरीरादिति । अकल्पिताया

ये त्वाहुः "सामान्यविशेषाश्रयो द्रव्यमिति" तान् प्रत्याह सामान्यविशेषसमुदायोऽत्र दर्शने द्रव्यम्। येऽपि तदाश्रयो द्रव्यमास्थिषत तैरपि समुदायोऽनुभूयमानो नापह्नोतव्यः न च तदपह्नवे तदाधारो द्रव्यमिति भवति तस्मादेवास्तु द्रव्यं न तु ताभ्याम्, समुदायाच्च तदाधारस्य पदार्थान्तरस्यानुपलम्भे पाञ्चालो पाशसमुदायादिश्च तदाधारस्य प्रत्यक्षस्य निषेधः समुदायः द्रव्यमित्युक्तम्। तत्र समूहमात्रं द्रव्यमिति प्रसक्तौ समूहविशेषो द्रव्यमिति निर्धारयितुं समूहप्रकारानाह। द्विष्ठो हीति शब्दोक्तं तत्रास्य समूहमात्रं द्रव्यमित्यर्थः। ताभ्यां प्रकाराभ्यां तिष्ठतीति द्विष्ठः। एकं प्रकारमाह। प्रत्यस्तमितेति प्रत्यस्तमितो भेदो येषामवयवानां ते तथोक्ताः प्रत्यस्तमितभेदा अवयवा यस्य स तथोक्तः एतदुक्तं भवति शरीरवृक्षयूथवनशब्देभ्यः समूहः प्रतीयमानोऽप्रतीतावयवभेदस्तच्छब्दा-भिधेयः प्रयोगात् समूहः प्रत्याययतीति इति गुणागुणसिद्धावयवात्मेन चेतनाचेतनत्वेन पोदाहरणचतुष्टयम्। गुणागुण-सिद्धाश्रयत्वमपि बध्यते। द्वितीयं प्रकारमाह। शब्देनोपात्तभेदावयवानुगत समूह उभये देवमनुष्या इति देवमनुष्या इति हि शब्देनोभयशब्दवाच्यस्य समूहस्य भागौ निर्द्दिष्टौ। अनुभयपक्षात्तावदवयवभेदो न प्रतीयते तत्कथमुपात्तभेदावयवानुगत इत्यत आह। ताभ्यां भागाभ्यामेव समूहोऽभिधीयते उभयशब्देन भागद्वयवाचि शब्दसहितेन समूहो वाच्यः वाक्यस्य वाक्यार्थवाचकत्वा-दिति भावः। पुनर्द्वैविध्यमाह स चेति। भेदेन चाभेदेन च विवक्षितमाह। आम्राणां वनं ब्राह्मणानां समूह इति। भेद एव षष्ठ्युक्तः। यथा गर्गाणां गौरिति। अभेद विवक्षितमाह। आम्रवनम्। ब्राह्मणसंघ इति समूह समूहिनोरभेदं विवक्षित्वा सामानाधिकरण्यमित्यर्थः। विधान्तरमाह। स पुनर्द्विविध युतसिद्धावयवः समूहः युतसिद्धाः पृथक्सिद्धाः सान्तराला अवयवा यस्य स तथोक्तः यूथं वनमिति सान्तराला हि तदवयवा वृक्षाः गावश्चायुतसिद्धावयवश्च समूहो शरीरं वृक्षो परमाणुरिति निरन्तराश्च तदवयवाः सामान्यविशेषा वा शाखादयो वेति। तदेतेषु समूहेषु द्रव्यभूतं समूहं निर्धारयति अयुतसिद्धेति तदेवं प्रासङ्गिकं द्रव्यं व्युत्पाद्य प्रकृतमुपसंहरति एतत्-स्वरूपमित्युक्तमिति। तृतीयं रूपं निवक्तुः पृच्छति अथेति। उत्तरमाह। तन्मात्रमिति। तस्यैकोऽवयवः परिणामभेदः परमाणुसामान्य मूर्त्तिः। शब्दादयो विशेषाः तदात्मानः अयुतसिद्धा निरन्तरावयवाः सामान्यविशेषात्मकभेदेष्वनुगतः समुदायः यथा च परमाणुः सूक्ष्म-रूपम् एवं सर्वतन्मात्राण्यपि सूक्ष्मरूपमिति उपसंह-रति एतदिति। अथ भूतानां चतुर्थं रूपं ख्यातिक्रिया-स्थितिशीला गुणाः कार्यस्वभावमनुपतितमनुगन्तुं शीलं येषां ते तथोक्ताः अतएवान्वयशब्देनोक्ताः। अथैषां पञ्चम रूपमर्थवत्त्वं विवृणोति भोगेति। नन्वेवमपि सन्तु गुणा अर्थवन्तस्तत्कार्याणां तु कुतोऽर्थवत्त्वमित्यत आह। गुणा इति। भौतिका गोघटादय। तदेवं पञ्चसु पञ्चसु संयमं तत् फलमाह तदिति। भूतप्रकृतयो-भूतस्वभावाः" ४४ वि॰ ॥

"ततोऽणिमादिप्रादुर्भावः कायसम्पत्तद्धर्मानभिघातश्च" सू॰ "तत्राणिमा भवत्यणुः। लघिमा लघुर्भवति। महिमा महान् भवति। प्राप्तिरङ्गुल्यग्रेणापि स्पृशति चन्द्रमसम्। प्राकाम्यमिच्छानभिघातः भूमावुन्मज्जति मज्जति यथोदके। वशित्वं भूतभौतिकेषु वशीभवत्यवश्यश्चान्येषाम्। ईशित्वं तेषां प्रभवाप्ययव्यूहानामीष्टे। यच्च कामावसायित्वं सत्यसङ्कल्पता यथासङ्कल्पस्तथा भूतप्रकृतीनामवस्थानम्। न च शक्तोऽपि पदार्थविपर्य्यासं करोति, कस्मात् अन्यस्य यत्र कामावसायिनः पूर्वसिद्धस्य तथा भूतेषु सङ्कल्पादिति। एता-न्यष्टावैश्वर्याणि। कायसम्पद्वक्ष्यमाणा तद्धर्मानभिघातश्च पृथ्वी मूर्त्त्या न निरुणद्धि योगिनः, शरीरादिक्रियां शिला-मप्यनुविशतीति, नापः स्निग्धाः क्लेदयन्ति, नाग्निरुष्णो दहति न वायुः प्रणामी वहत्यनावरणात्मकेऽप्याकाशे भवत्यावृतकायः सिद्धानामप्यदृश्यो भवति" भा॰।

"सङ्कल्पानुविधाने भूतानां किं योगिनः सिध्यतीत्यत आह "स्थूलादिसंयमविजयात्ततः सिद्धयो भवन्तीत्याह। तत्राणिमा १महानपि भवत्यणुः। लघिमा २महानपि लघुर्भूत्वेषीकातूलवदाकाशे विहरति। ३महिमाऽ-ल्पोऽपि नागनगगगनपरिमाणो भवति। प्राप्तिः ४सर्वे-भावाः सन्निहिता भवन्ति योगिनस्तद्यथा भूमिष्ठ एवा-ङ्गुल्यग्रेण स्पृशति चन्द्रमसम्। स्वरूपसंयमविजयात् सिद्धिमाह। प्राकाम्यमिच्छानभिघातो ५नास्य रूपं भूतस्वरूपं मूर्त्त्यादिभिरभिहन्यते भूमावुन्मज्जति मज्जति च यथोदके। सूक्ष्मविषयसंयमजयात् सिद्धिमाह वशित्वं भू-तानि पृथिव्यादीनि भौतिकानि गोघटादीनि तेषु वशी स्वतन्त्रो भवतीदं। तेषां स्ववश्यः तत्कारणतन्मात्र पृथिव्यादिपरमाणुवशीकारात्तत्कार्य्यवशीकारत्वेन यानि

[illegible]

[illegible]

ये चाहुः "सामान्यविशेषात्मा द्रव्यमिति" तान् प्रत्याह सामान्यविशेषसमुदायोऽत्र दर्शने द्रव्यम् येऽपि तदात्मनो द्रव्यमास्थिषत तेऽपि तत्समुदायोऽनुभूयमानो भावप्रतीतस्य. न च तदपहृत्य तदाधारो द्रव्यमिति भवति तस्मात्तदेवास्तु द्रव्यं न तु ताभ्यां. तत्समुदायात् तदाधारभवदव्यपदेश-मात्रे प्रत्यक्षो चाक्षसमुदायादिष्व तदाधारभवदं द्रव्यमिदं विपर्य समूहो द्रव्यमित्युक्तम् । तत्र समूहमात्रं द्रव्यमिति प्रमाणप्रसङ्गे समूहविशेषो द्रव्यमिति निर्धारयितुं समूहप्रकारानाह । द्विष्ठोहीति यस्मादेवं तस्मात् समूहमात्रं द्रव्यमित्यर्थः । ताभ्यां प्रकाराभ्यां तिष्ठतीति द्विष्ठः । एकं प्रकारमाह । प्रत्यस्तमितेति प्रत्यस्तमितो भेदो येषामवयवानां ते तथोक्ता प्रत्यस्तमितभेदा अवयवा यस्य स तथोक्तः एतदुक्तं भवति शरीरवृक्षयूथवनशब्देभ्यः समूहः प्रतीयमानोऽप्रतीतावयवभेदस्तदुपा-दानस्याप्रयोगात् समूहः एवोऽवगम्यते इति गुणागुणसिद्धावयवत्वेन चेतनाचेतनत्वेन चोदाहरणचतुष्टयम् । युतायुत-सिद्धावयवत्वं चाग्रे वक्ष्यते । द्वितीयं प्रकारमाह । शब्देनोपात्तभेदावयवानुगतः समूहः उभये देवमनुष्या इति देवमनुष्याः इति हि शब्देनोभयशब्दवाच्यस्य समूहस्य भागौ भिन्नावुपात्तौ । ननूभयशब्दात्तावदवयवभेदो न प्रतीयते तत्कथमुपात्तभेदावयवानुगत इत्यत आह । ताभ्यां भागाभ्यामेव समूहोऽभिधीयते उभयशब्देन भागद्वयस्यापि शब्दोपस्थितेन समूहो वाच्यः वाक्यस्य वाक्यार्थोपपत्तेरा-दिति भावः । पुनर्द्वैविध्यमाह स चेति । भेदेन चाभेदेन च विवक्षितमाह । आम्राणां वनं ब्राह्मणानां समूह इति । भेदएव कथ्यते । यथा गर्गाणां गौरिति । अभेद विवक्षितमाह । आम्रवनम् । आम्राश्च ते वनञ्चेति समूह समूहिनोरभेदं विवक्षित्वा सामानाधिकरण्यमित्यर्थः । विधान्तरमाह । स पुनर्द्विविधः युतसिद्धावयवः समूहः युतसिद्धा पृथक्सिद्धा सान्तराश्च अवयवा यस्य स तथोक्तः यूथं वनमिति सान्तराश्च हि तदवयवाः प्रत्यक्ष नावयवायुतसिद्धावयवश्च समूहो यथोक्तो परमाणुरिति निरन्तराश्च तदवयवाः सामान्यविशेषा वा शब्दादयो वेति । तदेतेषु समूहेषु द्रव्यभूतं समूहं निर्धारयति अयुतसिद्धेति तदेव मावधिकं द्रव्य व्युत्पाद्य प्रत्यक्षमुपसंहरति एतत्-स्वरूपमित्युक्तमिति । तृतीयं रूपं विभक्तुं पृच्छति अथेति । उत्तरमाह । तन्मात्रमिति । तस्यैकोऽवयव परिणामभेदः परमाणुसामान्यमूर्त्तिः । शब्दादयो विशेषा तदात्मा अयुतसिद्धा निरन्तरावयवाः सामान्यविशे-षात्मभेदेष्वनुगतः समुदायः यथा च परमाणुः सूक्ष्मं रूपम् एवं सर्वतन्मात्राण्यपि सूक्ष्मं रूपमिति उपसंह-रति एतदिति । अथ भूतानां चतुर्थं रूपं ख्यातिक्रिया स्थितिशीला गुणाः कार्यस्वभावमनुपतितमनुगन्तृ योऽन्वयेन तथोक्ताः अतएवान्वयशब्देनोक्ताः । अथैषां पञ्चम रूपमर्थवत्त्व विवृणोति भोगेति । नन्वेवमपि सत्त्व-गुणाः अर्थवन्तस्तत्कार्याणां तु कुतोऽर्थवत्त्वमित्यत आह । गुणा इति । भौतिका गोघटादयः । तदेवं संयमविषय मुक्त्वा संयमं तत्फलमाह तद्विति । भूतप्रकृतयो-भूतस्वभावाः" ४२ वि० ॥

"ततोऽणिमादिप्रादुर्भावः कायसम्पत्तद्धर्मानभिघातश्च" सू० "तत्राणिमा भवत्यणुः । लघिमा लघुर्भवति । महिमा महान् भवति । प्राप्तिरङ्गुल्यग्रेणापि स्पृशति चन्द्रमसम् । प्राकाम्यमिच्छानभिघातः भूमावुन्मज्जति मज्जति यथोदके । वशित्वं भूतभौतिकेषु वशीभवत्यवश्यश्चान्येषाम् ईशित्वं तेषां प्रभवाप्ययव्यूहानामीष्टे यच्च कामावसायित्वं सत्यसङ्कल्पता यथासङ्कल्पस्तथाभूतप्रकृतीनामवस्थानम् । न च शक्तोऽपि पदार्थविपर्यासं करोति, कस्मात् अन्यस्य यथा कामावसायिनः पूर्वसिद्धस्य तथा भूतेषु सङ्कल्पादिति । एतान्यष्टावैश्वर्याणि । कायसम्पद्वक्ष्यमाणा तद्धर्मानभिघातश्च पृथ्वी मूर्त्या न निरुणद्धि योगिनः, शरीरादिक्रियां शिलामप्यनुविशतीति, नापः स्निग्धाः क्लेदयन्ति, नाग्निरुष्णो दहति न वायुः प्रणामी वहत्यनावरणात्मकेऽप्याकाशे भवत्यावृतकायः सिद्धानामप्यदृश्यो भवति" भा० ।

"सङ्कल्पानुविधाने भूतानां किं योगिनः सिध्यतीत्यत आह "स्थूलसंयमविजयाच्चतस्रः सिद्धयो भवन्तीत्याह । तत्राणिमा १महानपि भवत्यणुः । लघिमा २महानपि लघुर्भूत्वेषीकातूलवदाकाशे विहरति । ३महिमाऽल्पोऽपि नागनगगगनपरिमाणो भवति । प्राप्तिः ४सर्वे भावाः सन्निहिता भवन्ति योगिनस्तद्यथा भूमिष्ठ एव अङ्गुल्यग्रेण स्पृशति चन्द्रमसम् । स्वरूपसंयमविजयात् सिद्धिमाह । प्राकाम्यमिच्छानभिघातः ५नास्य रूपं भूतस्वरूपं मूर्त्त्यादिभिरभिहन्यते भूमावुन्मज्जति मज्जति च यथोदके । सूक्ष्मविषयसंयमजयात् सिद्धिमाह वशित्वं भूतानि पृथिव्यादीनि भौतिकानि गोघटादीनि तेषु वशी स्वतन्त्रो भवति ६ । तेषां स्वयञ्च तत्कारणतन्मात्र पृथिव्यादिपरमाणुवशीकारात्तत्कार्यवशीकारस्तेन यानि

[illegible]

ऐषमस् [illegible]

ऐषीक [illegible]

ऐषुकारि [illegible]

ऐषुकार्यादि [illegible]

ऐष्टिक [illegible]

ऐहलौकिक त्रि० [illegible]

ऐहिक त्रि० इह भव [illegible]

इति वाचस्पत्ये ऐकारादिशब्दार्थसङ्कलनम्।

ओ

ओकार. स्वरवर्णभेदे कण्ठौष्ठस्थानयोरुच्चार्ये दीर्घे द्विमात्रत्वात् प्लुतस्तु त्रिमात्र । स्वोदात्तानुदात्त स्वरितभेदैः प्रत्येकमनुनासिकाननुनासिकाभ्यां द्वैविध्यात् षड्विधः तथा प्लुतोऽपि षड्विध एव द्वादशविध । तपरत्वे कारपरत्वे च स्वरूपपर । तन्त्रे तस्य वाचकशब्दा वर्णाभिधाने उक्ता यथा "ओकार अधरोष्ठो च पश्चिमास्य श्रुति स्थिरा । सद्योजातो वासुदेवो गायत्री दक्षजङ्घकः । आप्य यनी चोर्द्ध्वदन्तो लक्ष्मीर्वारुणीमुखो द्विज । उद्देश्य दर्घकसोत्र कैलासो वसुधाधरः । प्रणवांशो नष्टस्त्र्यम्बकेय सर्वमङ्गला । लयोदयो दीर्घनाशाक्षरतिनाथो दिगम्बर । त्रैलोक्यविजया प्रज्ञा प्रीतिवीजादिकर्षिणी" इति । तदधिष्ठातृदेवता च तत्रैवोक्ता "ज्वालासौकारगा ज्ञेया भीमा च भक्तमालिनी" । तस्य ध्येयरूप कामधे०त० उक्तं यथा । "ओकार चञ्चला पाक्ति पञ्चदेवमयं सदा । रक्तविद्युल्लताकार त्रिगुणात्मानमीश्वरम् । पञ्चप्राणमयवर्णं नमामि देवमातरम् । एतद्वर्णं महेशानि । स्वयं परमकुण्डली" ।

ओ अव्य० उ–विच् । १सम्बोधने २आह्वाने ३स्मरणे ४अनुकम्पने च मेदि० । ५ब्रह्मणि पु० एकाक्षरकोष ।

ओक पु० उच–घ चस्य कः । १पक्षिणि २वृषले ३आश्रये च । "अनोकशायी बहुरक्षपचारसन् देयाज्ञेवचर स भिक्षु" भा०आ०६१अ० । उच भावे घञ् कुः । ४समवाये च । ओकाय हित यत् । ओक्य निवासाय हिते त्रि० "व्योतीरथ. पवते राय ओक्य" ऋ०९.८६,४५ । [(उकुण) कोषकीटे शब्दर० ।

ओकण(णि) पु० उ–विच् औः सन् कणति कण–अच्–इन् वा

ओकस् न० उच–असुन् न्यङ्क्वादित्वात् कुत्वम् । १गृहे २आश्रयमात्रे च । "यस्मिन्निन्द्र प्रदिवि वावृधान ओको दधे ब्रह्मण्यन्तश्च नर" ऋ० २,१९,१ । "यस्मिन् देवा ओकांसि चक्रिरे" १,४०,५ । "ओभ्राणास्तु शुभाः पार्थ । गौतमौकाःसमीपगाः" भा०स० २० । वनौकस, त्रिदिवौकस दिवौकसः जलौकस इत्यादि ।

ओकिवस् त्रि० उच–समवाये क्वसु वेदे नि० । समवेते "ओकिवांसा सुते सचा" ऋ०६,५९,३ । ओकिवांसा ओकिवांसौ समवेतौ" भा० ।

ओकुल पु० उच–उलच् न्यङ्क्वा० नि० कु । वह्न्याग्निदग्धे अपक्वे गोधूमे (हुडा) 'ओकुलस्तु गुरुर्वृष्योमधुरो बलकारक । रक्तपित्तापहः स्निग्धो हृद्योमदविवर्द्धन" राजनि० । [गौ०ङीष् । (उकुण) कोषकीटे शब्दरत्ना० ।

ओकोदनी स्त्री ओक आश्रय मूर्द्धरूपम् अदन भक्ष्य यस्या

ओक्कणी स्त्री उच्–विच् ओक् सती कणति कण–अच् गौ०ङीष् । (उकुण) कोषकीटे शब्दरत्ना० ।

ओख शोषे सामर्थ्ये अक० भूषणे वारणे सक०भ्वा० पर० सेट् इदित् । ओखति औखीत् ओखाम् बभूव आस चकार । ओखित ओखनम् । ओख णिचि ओखयति ते मा भवान् ओचिखत् त इदित्वात् न ह्रस्व । उपसर्गात्वणात् पररूपम् प्रोखति परोखति ।

ओगण त्रि० अव–गणयते अव+गण कर्म्मणि घञर्थे क सम्प्र०। अवगण्ये अधरतया गण्ये । "मह्णि व्राधन्तओगणास इन्द्र" ऋ०१०.८९,१५ ["बल सत्यादोगीय" इत्यु०उ० ।

ओगीयस. त्रि० ओजीयस् वेदे नि० । अत्यन्तौजस्विनि ।

ओघ पु०उच–घञ् पृषो०ध । १समूहे,२जलवेगे,३द्रुतनृत्यादौ ४आध्यात्मिक तुष्टिभेदे च सा च तुष्टि प्रव्रज्यायां चिरकालसमाध्यनुष्ठानेन या तुष्टि सा कालाख्या तुष्टिरोघ इत्युच्यते' इति सा०प्र०भा०उक्ता । इय तुष्टि सा०कौ० मेघत्वेन परिभाषिता यथा "प्रव्रज्यापि ते न सद्यो निर्वाणदेति सा च कालपरिपाकमपेक्ष्य सिद्धिं ते विधास्यति अलमुत्तप्ततया तेनेत्युपदेशे या तुष्टिः सा कालाख्या मेघ उच्यते" । क्वचित् पुस्तके मेघ इत्यत्र ओघ इत्येव पाठः । तत्र जलवेगे "ओघवाताप्लुत बीजं यस्य क्षेत्रे प्ररोहति" मनुः । 'भग्नीभक्ता विरचितवपु स्तम्भितान्तर्जलौघ " मेघ० । "पुनरोघेन हि युज्यते नदी" कुमा० । समूहे "सौर्योर्ज्जितमर्योघमवाप्य कुरुसत्तम " भा०व० २५५ अ० 'गजवाजिरथौघेन बलेन महताऽगमत्" आ० ११३अ० ५परम्परायान् ६उपदेशे मेदि० परम्पराऽविच्छिन्ना सन्तति ""तोऽौघमत्निछङ्ख्न्"भाग०४,१२,११ ।

ओघरथ पु० ओघवतो नृपतेः पुत्रे । "अयोघवान्नाम नृपो नृगस्यासीत् पितामह । तस्यायोघवतो कन्या पुत्रश्चौघरथोऽभवत्' भा०अनु० २अ० ।

ओघवत् त्रि० ओघ जलवेगादिरस्त्यस्य मतुप् मस्य व । १जलवेगादियुक्ते स्त्रियां ङीप् । "एषा सरस्वती रम्या दिव्या चौघवती नदी"भा०श०१२८ । २नृगनृपस्य पितामहे ३नृपभेदे पु० ३तत्पत्न्यायां स्त्री ङीप् । सा च भर्त्तुराज्ञया

[illegible]

ऐषमस् [illegible]

ऐषीक [illegible]

ऐषुकारि [illegible]

ऐषुकार्यादि [illegible]

ऐष्टिक [illegible]

ऐहलौकिक [illegible]

ऐहिक [illegible]

इति वाचस्पत्ये ऐकारादिशब्दार्थसङ्कलनम् ।

कस्यचित् पुरुषोत्तम । पतिव्रतामिमां साध्वीं तवोद्दोढ्चि- तुमच्युत । रञ्जिता त्वद्गुणैरेषा पातिव्रत्यगुणैस्तथा । अष्टव्या यदिय भूयास्तया तन्नान्यथा भवेत् । एषा हि तपसा स्वेन संयुक्ता ब्रह्मवादिनी । पावनार्थञ्च लोकस्य सरि- च्छ्रेष्ठा भविष्यति । अनेन चैतद्दृत्तेन लोकांस्त्वमिह पत्स्यसे । अर्द्धेनौववती नाम त्वामर्द्धेनानुयास्यति"

ओङ्कार पु॰ ओम्+स्वरूपे कारप्रत्ययः । प्रणवे । "प्राणायामै- स्त्रिभिः पूतस्तत ओङ्कारमर्हति" मनुः । "ओङ्कारश्चाथ- शब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा" पुरा॰ अधिकम् ओम्शब्दे- वक्ष्यते । "ओङ्कारं पूर्व्वमुच्चार्य्य पश्चाद्वेदमधीयते" इति स्मृतेः "तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः । प्रवर्त्तन्ते विधानोक्ताः" इति गीतोक्तेः "स्वस्त्ययनोद्भूतं सर्व्वम्" इत्युक्तेश्च ओङ्कारस्य सर्व्वकर्म्मारम्भादौ पाठ्यत्वात् आर- म्भसाधनत्वेन २आरम्भे । सप्तानां सामावयवानां ३प्र- थमावयवे च । उद्गीथशब्दे ११७० पृ॰ सप्तावयव- सामानि दृश्यानि । ओङ्कारः तदाकारः अस्त्यस्य अच् । काशीस्थे ४शिवलिङ्गभेदे "ओङ्कारं प्रथमं लिङ्गं द्वितीयन्तु त्रिलोचनमिति" काशीस्थचतुर्द्दशप्रधानलिङ्ग- कथने । तदाविर्भावकथा तत्रैव ७२अध्याये "यथोङ्कारस्य लिङ्गस्य प्रादुर्भाव इहाभवत् । पुरानन्दवने- ऽत्र ब्रह्मणा विश्वयोनिना । तपस्तप्तं महादेवि ! समाधि दधता परम् । पूर्णे युगसहस्रेऽथ भित्त्वा पातालसप्तकम् । उदतिष्ठत् पुरो ज्योतिर्विद्योतितदिगन्तरम् । यदन्त- रारविरभवन्निर्व्याजेन समाधिना । तदेव परमं धाम वहिरन्तर्विरूढिवि । अभूत्तटचटाशब्दः स्फुटितो भूमि- भागतः । तच्छब्दाद्दलहेधा समाधिं क्रमतो विधी । सदाऽप्युज्झत तत्पाणौ यावदुन्मील्य लोचने । पुर प- श्चाद्ददर्शाग्रे तावदक्षरमादिमम् । अकारं सत्त्वसम्पन्नं रक्त- वर्णं सृष्टिपालकम् । नारायणात्मकं सामात्मक पारे प्रतिष्ठितम् । ओङ्कारमथ तस्याग्रे रजोरूपं यजुर्ज्जनिम् । विधातारं समस्तस्य साकारमिव चिन्तितम् । नीरव- ध्वान्तसङ्क्षेवदाभं तदग्रतः । मकारं स ददर्शाथ तमोरूपं विशेषतः । साम्नां योनिं लये दैवं साक्षाद्रु- द्रस्वरूपिणम् । अथ तत्पुरतो धाता ध्यायत् सनातनं तिथिम् । विश्वरूपमथोङ्कारं सगुणञ्चापि निर्गुणम् । अनादिमनादृतं परमानन्दविग्रहम् । नञ्ज्मञ्जेति यत् ख्यातं सर्व्वशब्दमयकारणम् । अयोपरिष्टाचाद्यस्य विन्दुरूपं परात् परम् । कारणं कारणानाञ्च जगदा- धारभूतं परम् । विधिर्विलोकयाञ्चक्रे तपसा गोचरी- कृतम् । अवनादोमिति ख्यातं सर्व्वस्यास्य स्वभावतः । भक्त- स्तूयते यस्मात्तदोमिति यदीरितम् । अरूपोऽपि स्वरूपाख्यः स भाता नेत्रयोः कृतः । तारयेद्यद्भवाम्भोधेः स्वजपाचक- मानवम् । ततस्तार इति ख्यातो यस्तं ब्रह्मा व्यलोकयत् । प्रणूयते यतः सर्व्वैः पुरनिर्म्माणकामुकैः । सर्व्वेभ्योऽ- प्यधिकसत्त्वात् प्रणवोऽयं प्रकीर्त्तितः । स्वर्गे वितारं पुरुषं प्रणमेद्यः परस्मादम् । अतस्तं प्रणवं प्राहुः प्रत्यक्षीकृतवान् विधिः । त्रयीमयस्तुरीयोऽयस्तुर्य्यातीतोऽखिलात्मकः । नादविन्दुस्वरूपो यः स प्रैक्षि द्विजगा- मिना । प्रावर्त्तन्त यतो वेदाः शास्त्राः सर्व्वस्य योनयः । स वेदादिः पद्मभुवा पुरस्ताद्दवलोकितः । एवमोङ्कारस्त्रिधा- वड्डौरवीति महोदयः । स नेत्रविषयीचक्रे परम परमेष्ठिना । यङ्गाश्चत्वारि यस्यासन् हस्तास्तनुसप्त एव च । द्वे शीर्षे च त्रयः पादाः स देवोऽधिनेक्षितः । यदन्तर्ली- नमखिलं भूतं भावि भवत् पुनः । तद्बीजं बीजरहितं द्रुहिणेन विलोकितम् । लीनं लक्ष्येत यत्रैतदाब्रह्मस्तम्ब- भाजनम् । अतः सभाव्यते सद्भिर्यल्लिङ्गं तद्विलोकितम् । पञ्चार्थायतनं भासन्ते पञ्चब्रह्ममयं हि यत् । पञ्चादिपञ्च- स्वरूपं यद्विरिञ्चि ब्रह्मणा हि तत् । तमालोक्य ततो- वेधा लिङ्गरूपिणमीश्वरम्" । ओङ्कारेश्वरोऽप्यत्र । ४बुद्ध- शक्तिभेदे स्त्री त्रिका॰ । अवर्णाऽस्यादे परम्परूपम् ।

ओज बले अद॰ चुरा॰ उभ॰ अक॰ सेट् । ओजय-ति-ते औजिजत् त ओजयाम् बभूव आस चकार चक्रे । ओजित

ओज पु॰ ओज-अच् । "ओजोऽयुग्मं विषमं समश्च" । ज्यो॰ त॰ उक्ते मेषादीनां द्वादशानां मध्ये १अयुग्मे विषमे राशौ यथा १ ३,५,७,९,११, अङ्कबोधिता मेष- मिथुनसिंहतुलाधनुःकुम्भाः ओजराशयः "ओजे रवीन्दोः समइन्दुरव्योः" नील॰ ता॰ । ओजस् शब्दोऽप्यत्र न॰ । "कुजार्किगुरुसौम्यानां भागाः शुक्रस्य च क्रमात् । पञ्च- पञ्चाष्टसप्तेषु स्युर्यमोजयुग्राशिषु" ज्यो॰ त॰ अत्र ओजेषु राशिषु इत्येव क्वचित् पाठः । २अयुग्ममात्रे (विजोड़) च "भत्रयगोऽगत गुरुणा चेत्" "ओजे तपरौ जरौ गुरुश्चेत्" इत्यादौ अयुग्मपादे प्रयोगात्

ओजस् न॰ उज असुन् बलोपे गुणः । १दीप्तौ २अवष्टम्भे, ३प्रायबले, ४प्रकाशे, ५सामर्थ्ये ६ज्योतिषोक्ते प्रथमतृतीयादौ विषमराशौ ७धातुष्टकमध्ये ८धातुतेजसि, इन्द्रियान्ते ९पाटवे, १०काव्यगुणभेदे, ११गौड़ा॰रीत्याम्,

कथयित् पुरुषोत्तम । पतिव्रतामिमां साध्वीं तवोद्दीप्ति-तुमच्युत । रक्षिता त्वत् परैषा पातिव्रत्यगुणैस्तथा । अस्या यदिव वृथास्तया तन्नान्यथा भवेत् । एषा हि तपसा स्वेन संयुक्ता ब्रह्मवादिनी । पावनार्थं स्व लोकस्य सरि-च्छ्रेष्ठा भविष्यति । अनेन चैतद्रूपेण लोकान्नवमिह पश्यसे । ऋक्षनीवरती नाम त्वामहं नानुयास्यति"

ओङ्कार पु० ओम्+स्वरूपे कारप्रत्यय । प्रणवे । "प्राणायामै-स्त्रिभि पूतस्तत ओङ्कारमर्हति" मनु । "ओङ्कारश्चाथ-शब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा" पुरा० अधिकम् ओम्शब्दे वक्ष्यते।"ओङ्कारं पूर्व्वमुच्चार्य्य पश्चाद्वेदमधीयते" इति स्मृते "तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः । प्रवर्त्तन्ते विधानोक्ताः" इति गीतोक्ते "स्वत्यनोङ्कृतं सर्व्वम्" इत्युक्तेश्च ओङ्कारस्य सर्व्वकर्म्मारम्भादौ पाठ्यत्वात् आर-म्भसाधनत्वेन २आरम्भे । ३प्रातं सामावयवानां २प्र-थमावयवे च । उद्गीथशब्दे ११७० पृ० सप्तावयव-सामानि दर्शितानि । ओङ्कार तदाकारं अस्त्यस्य अच् । काशीस्थे ४शिवलिङ्गभेदे "ओङ्कारं प्रथमं लिङ्गं द्वितीयन्तु त्रिलोचनमिति" काशीस्थचतुर्द्दशप्रधानलिङ्ग-कथने । तदाविर्भावकथा तत्रैव ७३अध्याये "यथोङ्कारस्य लिङ्गस्य प्रादुर्भाव इहाभवत् । पुरानन्दवने-ऽत्र ब्रह्मणा विश्वयोनिना । तपस्तप्तं महादेवि! समाधि दधता परम् । पूर्णे युगसहस्रेऽथ भित्त्वा पातालसप्तकम् । उदतिष्ठत् पुरोज्योतिर्विद्योतितदिगन्तरम् । यदन्त-राविरभवद्दिव्याजेन समाधिना । तदेव परमं धाम वहिराविरभूद्विभे । अभूत्पटपटाशब्दः स्फुटितो भूमि मागत । तच्छब्दाद्ब्रह्मणस्तत्र धाः समाधि क्रमतोवशी । अथाऽपश्यत तत्रासौ यावदुन्मील्य लोचने । पुर प-श्यादुदगाथे तावदक्षरमादिमम् । अथ र सत्वसम्पन्नमक-चेत स्फटिकालकम् । नारायणात्मकं सात्मानं पारे प्रतिष्ठितम् । ओङ्कारमथ तस्यापेरजोरूपं यजुर्ज्जनिम् । विधातारं समस्तस्य साकारमिव चिन्तितम् । नीरव ध्वान्तसङ्केतमदनाभं तदम्बरं । मकारं स ददर्शाथ तमोरूपं त्रिवेपत । साम्नां योनिं वरे चैत साक्षाद्रु-द्रस्वरूपिणम् । अथ तत्पुरतोधाता अधात् स्वनयना-तिथिम् । विश्वरूपमथोङ्कारं सगुणञ्चापि निर्गुणम् । अनाख्यमादगदनं परमानन्दविग्रहम् । मत्स्यमिति वत् ख्यात सर्व्वगाङ्गमयकारणम् । अथोपरिष्टाचाद्य विन्दुरूपं परात् परम् । कारणं कारणानाञ्च जगदा-

सङ्गतं परम् । विधिर्विलोकयामास तपसा गोचरी-कृतम् । अवनादोमिति ख्यातं सर्व्वस्याप्य स्वभावत । शब्द-सञ्चयते यस्मात्तदोमिति यदीरितं । अरूपोऽपि स्वरूपाढ्यः स धाता नेत्रयोःकृतः । तारयेद्यत्नपाम्भोधेः स्वजपासक्त मानसम् । ततस्तार इति ख्यातोयत्तो ब्रह्मा व्यलोकयत् । प्रणूयते यतः सर्व्वै पुरनिर्व्वाणकाङ्क्षिभिः । सर्व्वेभ्योऽ-प्यधिकस्तस्मात् प्रणवोयः प्रकीर्त्तितः । सृष्टेर्विधातारं पुरुषं प्रणमेद्यः परमादरम् । अतस्तं प्रणवं मान्यं प्रथमीकृतवान् विधिः । त्रयीमयस्तुरीयोयस्तुर्य्याती-तोऽखिलात्मकः । नादविन्दुस्वरूपो यः स प्रैक्षि द्रुहिणा-मिना । प्रावर्त्तन्त यतोवेदाः साङ्गाः सर्व्वयोमय । स वेदादिः पद्मभुवा पुरस्तादवलोकित । एषभोयस्त्रिधा-यज्ञोरोरवो ति महोदय । स नेत्रविषयीचक्रे परम परमेष्ठिना । ऋक्साथयादि यस्यासन् ऋक्सामतनुपत् एष च । धीगोर्दे च त्रय पादाः स देवोऽधिनेक्षित । यदन्तर्वो-नमखिल भूत भावि भवत् पुन । तद्वीजं वीजरहित द्रुहिणेन विलोकितम् । लीनं मन्येत यत्रैतदाब्रह्मस्तम्भ भाजगम् । अतः सभाव्यते सन्निर्यभिन्न तद्विलोकितम् । पञ्चार्थायत भासन्ते पञ्चमब्रह्ममय हि यत् । आदिपञ्च-स्वरूपं यविरिञ्चि ब्रह्मणा हि तत् । तमालोक्य ततो-वेधा लिङ्गरूपिणमीश्वरम्" । ओङ्कारेश्वरोऽप्यत्र । ४पुत्र भक्तिभेदे स्त्री त्रिका० । अवर्णोऽस्यादे परापररूपम् ।

ओज बले अद० चुरा० उभ० अक० सेट् । ओजय–ति–ते औजिजत् त ओजयाम् बभूव आस चकार चक्रे । ओजित

ओज पु० ओज–अच् । "ओजोऽथ युग्म विषम समश्च" । ज्यो० त० उक्ते मेषादीनां द्वादशानां मध्ये १अयुग्मे विषमे राशौ यथा १ ३,५,७,९,११,अङ्कबोधिता मेष मिथुनसिंहतुलाधनुःकुम्भा ओजराशय "ओजे रवीन्दो समचन्द्ररव्यो" नील० ता० । ओजम् शब्दोऽप्यत्र न० । "कुजार्किगुरुसौम्यानां भागा शुक्रस्य च क्रमात् । पञ्च-पञ्चाष्टसप्तैषु चेयमोजेषु राशिषु ज्यो० त० अत्र ओजेषु राशिषु इत्येव क्वचित्पाठ । २अयुग्ममात्रे (विजोड) च "भवयगोजगत गुरुणा चेत्" "ओजे नपरौ जरौ गुरुचेत्" इत्यादौ अयुग्मपादे प्रयोगात्

ओजस् न० उज असुन् बलोपे गुणः । १दीप्तौ २अवष्टम्भे, ३प्रकाशे, ४प्रकाशे, ५सामर्थ्ये ६ज्योतिषोक्ते प्रथमतृती-यादौ विषमराशौ, ७शरीरस्थे धातुतेजसि, ८बले न्द्रिय.ला ९धातुभेदे, १०काव्यगुणभेदे, ११गौरा०रोग्याम्,

[illegible]

[illegible]

घण्। औड्र, तद्देशस्थे तद्वंशे मनुष्ये च बहुषु त तस्य लुक्। ओड्रास्तज्जनपदवासिन तद्देशस्थपाय ते च क्रमेण शूद्रत्व प्राप्ता यथाह मनु ।"शनकैस्तु क्रियालोपादिमा सु क्षत्रजातय ।वृषलत्व गता लोके ब्राह्मणादर्शनेन च। पौण्ड्रकाश्चौड्रद्रविडा काम्बोजा यवना शका ।पारदा पह्लवाश्चीना किराता दरदा खशा"। उत्कलदेशय दृह० स० कूर्म्मविभागे पूर्व्वदिक्स्थिततया उक्त । यथ पूर्वे स्यामञ्जनेत्याद्युपक्रमे "उदयगिरिभद्रगौडकपौण्ड्रोत्कल-काशिमेकलाम्बष्ठा" उत्कलशब्दे ऽधिकमुक्तम् । "तत्रैव चौड्रा पौण्ड्राय शमयूला सकेरला" हरि० २३२

ओड्रपुष्प पु० ओड्र पुष्पमस्य । जवावृक्षे।

ओण अपनयने अपसारणे भ्वादित् भ्वादि०पर०सक०सेट्। ओणति औणीत् । ओणाम् बभूव आस चकार ओणनम् क्वनिप् ओणावा स्त्रियाम् ओणावरी । ओणयत ते मा भवान् ओणिणत् त ।

ओणि त्रि० ओण-इन् । १अपनयनकारके २द्यावापृथिव्यो स्त्री ङीप् द्वि० निरु० । "प्रते सोतार ओण्यो-रसम् मदय" ऋ०८,१६,१। "त त्वा भर्त्तारमोण्यो" ६,६५,११,"ओण्यो द्यावापृथिव्यो" भा०।

ओत त्रि०आ+वेञ्+क्त । १अनव्याप्तौ कर्म्मणि क्त ।२तथाभूते त्रि० "यस्मिं चित्त सर्व्वमोत जनानाम्" यजु०३४,५। "ओतञ्च प्रोतञ्चेति" श्रुति । ३पटीयदीर्घतन्तौ च (टानारसूत) । "यदिद सर्व्वमप्स्वोत च प्रोतञ्च, कस्मिन्नु खल्वाप ओताश्च प्रोताश्च" इत्यादि । छा०उ० बहुशोऽस्य प्रयोग । तत्र स्थूलाना परिच्छिन्नाना कारणेन सूक्ष्मेण आपरमात्मपर्य्यन्तं व्याप्यत्वमेवेति छा०उ० भाष्ययोर्निर्णीत यथा"यदिद सर्व्वमप्स्वोतञ्च प्रोतञ्च, कस्मिन्नु खल्वाप ओताश्च प्रोताश्चेति" छा०उप०। "यदिद सर्व्वं पार्थिव धातुजातमप्सूदके ओतञ्च दीर्घपट-तन्तुवदोतञ्च तिर्य्यक्तन्तुवद्विपरीतत वा अद्भि सर्व्वतो-ऽन्तर्बहिर्भूताभिर्व्याप्तमित्यर्थ । अन्यथा सक्तुमुष्टिवद्वि-शीर्य्येत । इद तावदनुमानमुपन्यस्तम् । यत्कार्य्यं परि च्छिन्न स्थूल कारणेनापरिच्छिन्नेन सूक्ष्मेण व्याप्तमिति दृष्टम् । यथा पृथिव्यद्भिस्तथा पूर्व्वं पूर्व्वमुत्तरेणोत्त-रेण व्यापिना भवितव्यमित्येष आसर्व्वान्तरादात्मन प्र श्नार्थ । तत्र भूतानि पञ्च संहतान्येवोत्तरोत्तर सूक्ष्म-भावेन व्यापकेन कारणरूपेण च व्यवतिष्ठन्ते । न च परमात्मनोऽर्वाक्तद्व्यतिरेकेण वस्त्वन्तरमस्ति "सत्यस्य सत्यमिति" श्रुते । सत्यञ्च भूतपञ्चक सत्यस्य सत्य च पर आत्मा । कस्मिन्नु खल्वाप ओताश्च प्रोताश्चेति । तासामपि कार्य्यत्वात्स्थूलत्वात्परिच्छिन्नत्वाच्च क्वचिद्धि ओतप्रोतभावेन भवितव्यम् । क्व तासामोतप्रोतभाव इत्येवमुत्तरोत्तर प्रश्नप्रसङ्गो योजयितव्य" भा०।

"वायौ गार्गीति, कस्मिन्नु खलु वायुरोतश्च प्रोतश्चेति, अन्तरिक्षलोकेषु गार्गीति, कस्मिन्नु खल्वन्तरिक्षलोका ओता प्रोताश्चेति, गन्धर्व्वलोकेषु गार्गीति, कस्मिन्नु खलु गन्धर्व्वलोका ओताश्च प्रोताश्चेति, आदित्यलोकेषु गार्गीति, कस्मिन्नु खल्वादित्यलोका ओताश्च प्रोताश्चेति, चन्द्रलोकेषु गार्गीति, कस्मिन्नु खलु चन्द्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति नक्षत्रलोकेषु गार्गीति, कस्मिन्नु खलु नक्षत्रलोका ओ-ताश्च प्रोताश्चेति, देवलोकेषु गार्गीति, कस्मिन्नु खलु देव-लोका ओताश्च प्रोताश्चेति, इन्द्रलोकेषु गार्गीति, कस्मिन्नु खल्विन्द्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति, प्रजापतिलोकेषु गार्गीति, कस्मिन्नु खलु प्रजापतिलोका ओताश्च प्रोता-श्चेति, ब्रह्मलोकेषु गार्गीति, कस्मिन्नु खलु ब्रह्मलोका ओताश्च प्रोताश्चेति, सहोवाच गार्गि । मातिप्रा-क्षीर्मा ते मूर्द्धा व्यपप्तदनतिप्रश्न्या वै देवतामतिपृच्छसि गार्गि । मातिप्राक्षीरिति ततो ह गार्गी वाचक्नव्युपर-राम" उपनि०।

"वायौ गार्गीति । नन्वग्नाविति वक्तव्यम् । नैष दोषोऽग्ने: पार्थिवमपो वा धातुमनाश्रित्येतरभूतवत् स्वातन्त्र्येणात्मलाभो नास्तीति । तस्मिन्नोतप्रोतभावो नो-पदिश्यते । कस्मिन्नु खलु वायुरोतश्च प्रोतश्चेत्यन्तरिक्ष-लोकेषु गार्गीति । तान्येव भूतानि संहतान्यन्तरिक्षलो-कास्तान्यपि गन्धर्व्वलोकेषु गन्धर्व्वलोका आदित्यलोकेष्वा-दित्यलोकाश्चन्द्रलोकेषु चन्द्रलोका नक्षत्रलोकेषु नक्षत्र-लोका देवलोकेषु देवलोका इन्द्रलोकेष्विन्द्रलोका विराड् शरीरारम्भकेषु भूतेषु प्रजापतिलोकेषु प्रजापतिलोका ब्रह्मलोकेषु ब्रह्मलोका नामाण्डारम्भकाणि भूतानि । सर्व्वत्र हि सूक्ष्मतारतम्यक्रमेण प्राण्युपभोगाश्रयाकार-परिणतानि संहतानि । तान्येव पञ्चेति बहुवचन भाञ्जि । कस्मिन्नु खलु ब्रह्मलोका ओताश्च प्रोताश्चेति । स होवाच याज्ञवल्क्यो हे गार्गि । मातिप्राक्षी स्व-प्रश्न न्यायप्रकारमतीत्यागमेन प्रष्टव्या देवतामनुमानेन मा प्राक्षीरित्यर्थ । पृच्छन्त्याश्च मा ते तव मूर्द्धा शिरो व्यपप्तद्विस्पष्ट मा पतेत् । देवताया प्रश्न स्वविषय-

[illegible] "[illegible]" [illegible] ।

[illegible]

योगसीम न "योगयोग[illegible]" [illegible] । योगोऽ[illegible] । [illegible] । योगका [illegible] ।

योगसत् त्रि [illegible] "[illegible]" [illegible] । "[illegible]" [illegible] ।

[illegible] ।

योगृमन् त्रि आ+रम-[illegible] [illegible] । "[illegible]" [illegible] । 'योगृमार्ग [illegible]' [illegible] ।

योगक पु [illegible] ।

योडिका स्त्री [illegible] । ([illegible]) [illegible] ।

योडी स्त्री [illegible] ।

योगृ न [illegible] ([illegible]) [illegible]

अण्। ओड्र, तद्देशवासिनि तद्भवे मनुष्ये च बहुषु तु तस्य लुक्। ओड्रास्तज्जनपदवासिनि तद्देशन्तपाय ते च क्रमेण शूद्रत्वं प्राप्ता यथाह मनुः। "शनकैस्तु क्रियालोपादिमाः क्षत्रजातयः। वृषलत्वं गता लोके ब्राह्मणादर्शनेन च। पौण्ड्रकाश्चौड्रद्रविडाः काम्बोजा यवनाः शकाः। पारदाः पह्लवाश्चीनाः किराता दरदाः खशाः"। उत्कलदेशस्य वृह० स० कूर्म्मविभागे पूर्व्वदिक्स्थिततया उक्तः। अथ पूर्व्वस्यामञ्जनेत्याद्युपक्रमे "उदयगिरिभद्रगौडकपौण्ड्रोत्कल-काशिमेकलाम्बष्ठाः" उत्कलशब्देऽधिकमुक्तम्। "तथैव चौड्राः पौण्ड्राश्च वामचूडाः सकेरलाः" हरि० २२६

ओड्रपुष्प पु० ओड्र पुष्पमस्य। जवापुष्पे।

ओण अपनयने अपसारणे अदित् भ्वादि० पर० सक० सेट्। ओणति औणीत्। ओणाम् बभूव आस चकार ओणनम् कनिप् अवावा स्त्रियाम् अवावरी। ओणयति ते मा भवान् ओणिणत् त।

ओणि त्रि० ओण—इन्। १अपनयनकारके २द्यावापृथिव्योः स्त्री ङीप् द्विव० निरु०। "प्रते सोतार ओण्यो-रसम् मदय" ऋ० ६,१६,१। "त त्वा धर्त्तारमोण्योः" ६,६५,११,"ओण्योः द्यावापृथिव्योः" भा०।

ओत त्रि० आ+वेञ्+क्त। १अन्तर्व्याप्तौ कर्म्मणि क्त।२तथाभूते त्रि० "यस्मिंश्चित्तं सर्व्वमोतं प्रजानाम्" यजु० ३४,५। "ओतञ्च प्रोतञ्चेति" श्रुतिः। ३पटीयदीर्घतन्तौ च (टानारसूत)। "यदिदं सर्व्वमप्स्वोतञ्च प्रोतञ्च, कस्मिन्नु खल्वाप ओताश्च प्रोताश्च" इत्यादि। छा०उ० बहुकृत्वः प्रयोगः। तत्र स्थूलानां परिच्छिन्नानां कारणेन सूक्ष्मेण आपरमात्मपर्य्यन्तं व्याप्तत्वमेवेति शा० उ० भाष्ययोर्निर्णीतं यथा "यदिदं सर्व्वमप्स्वोतञ्च प्रोतञ्च, कस्मिन्नु खल्वाप ओताश्च प्रोताश्चेति" शा० उप०। "यदिदं सर्व्वं पार्थिवं धातुजातमप्सूदके ओतञ्च दीर्घपटतन्तुवदोतञ्च तिर्य्यक्तन्तुवदुपरितनं वा अद्भिः सर्व्वतोऽन्तर्बहिर्भूताभिर्व्याप्तमित्यर्थः। अन्यथा सक्तुमुष्टिवद्विशीर्य्येत। इदं तावदनुमानमुपन्यस्तम्। यत्कार्य्यं परिच्छिन्नं स्थूलं कारणेनापरिच्छिन्नेन सूक्ष्मेण व्याप्तमिति दृष्टम्। यथा पृथिव्यद्भिस्तथा पूर्व्वं पूर्व्वमुत्तरेणोत्तरेण व्यापिना भवितव्यमित्येष आसर्व्वान्तरादात्मनः प्रश्नार्थः। तत्र भूतानि पञ्च संहतान्येवोत्तरोत्तरसूक्ष्मभावेन व्यापकेन कारणरूपेण च व्यवतिष्ठन्ते। न च परमात्मनोऽर्व्वाक् तद्व्यतिरेकेण वस्त्वन्तरमस्ति "सत्यस्य सत्यमिति" श्रुतेः। सत्यञ्च भूतपञ्चकं सत्यस्य सत्यं च पर आत्मा। कस्मिन्नु खल्वाप ओताश्च प्रोताश्चेति। तासामपि कार्य्यत्वात् स्थूलत्वात् परिच्छिन्नत्वाच्च क्वचिद् ओतप्रोतभावेन भवितव्यम्। क्व तासामोतप्रोतभाव इत्येवमुत्तरोत्तरप्रश्नप्रसङ्गो योजयितव्यः" भा०।

"वायौ गार्गीति, कस्मिन्नु खलु वायुरोतश्च प्रोतश्चेति, अन्तरिक्षलोकेषु गार्गीति, कस्मिन्नु खल्वन्तरिक्षलोका ओताश्च प्रोताश्चेति, गन्धर्व्वलोकेषु गार्गीति, कस्मिन्नु खलु गन्धर्व्वलोका ओताश्च प्रोताश्चेति, आदित्यलोकेषु गार्गीति, कस्मिन्नु खल्वादित्यलोका ओताश्च प्रोताश्चेति, चन्द्रलोकेषु गार्गीति, कस्मिन्नु खलु चन्द्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति नक्षत्रलोकेषु गार्गीति, कस्मिन्नु खलु नक्षत्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति, देवलोकेषु गार्गीति, कस्मिन्नु खलु देवलोका ओताश्च प्रोताश्चेति, इन्द्रलोकेषु गार्गीति, कस्मिन्नु खल्विन्द्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति, प्रजापतिलोकेषु गार्गीति, कस्मिन्नु खलु प्रजापतिलोका ओताश्च प्रोताश्चेति, ब्रह्मलोकेषु गार्गीति, कस्मिन्नु खलु ब्रह्मलोका ओताश्च प्रोताश्चेति, स होवाच गार्गि! मातिप्राक्षीर्मा ते मूर्द्धा व्यपप्तदनतिप्रश्न्यां वै देवतामतिपृच्छसि गार्गि। मातिप्राक्षीरिति ततो ह गार्गी वाचक्नव्युपरराम" उपनि०।

"वायौ गार्गीति। नन्वग्नाविति वक्तव्यम्। नैष दोषोऽग्नेः पार्थिवमपो वा धातुमनाश्रित्येतरभूतवत् स्वातन्त्र्येणात्मलाभो नास्तीति। तस्मिन्नोतप्रोतभावो नोपदिश्यते। कस्मिन्नु खलु वायुरोतश्च प्रोतश्चेत्यन्तरिक्षलोकेषु गार्गीति। तान्येव भूतानि संहतान्यन्तरिक्षलोकास्तान्यपि गन्धर्व्वलोकेषु गन्धर्व्वलोका आदित्यलोकेष्वादित्यलोकाश्चन्द्रलोकेषु चन्द्रलोका नक्षत्रलोकेषु नक्षत्रलोका देवलोकेषु देवलोका इन्द्रलोकेष्विन्द्रलोका विराट्शरीरारम्भकेषु भूतेषु प्रजापतिलोकेषु प्रजापतिलोका ब्रह्मलोकेषु ब्रह्मलोका नामाण्डारम्भकाणि भूतानि। सर्व्वत्र हि सूक्ष्मतारतम्यक्रमेण प्राण्युपभोगाश्रयाकारपरिणतानि संहतानि। तान्येव पञ्चेति बहुवचनभाञ्जि। कस्मिन्नु खलु ब्रह्मलोका ओताश्च प्रोताश्चेति। स होवाच याज्ञवल्क्यो हे गार्गि! मातिप्राक्षीः स्वप्रश्नं न्यायप्रकारमतीत्यागमेन प्रष्टव्यां देवतामनुमानेन मा प्राक्षीरित्यर्थः। पृच्छन्त्याश्च मा ते तव मूर्द्धा शिरो व्यपप्तद् विस्पष्टं मा पतेत्। देवताया प्रश्न न्यायप-

[illegible] । [illegible] । मोक्षमोऽस्त्व । मोक्ष [illegible] ।

[illegible]

मोक्षकोश [illegible]

मोक्षवत् त्रि [illegible]

मोक्षुमन् त्रि [illegible]

मोचक [illegible]

मोचिका स्त्री [illegible]

मोचो स्त्री [illegible]

अण्। ओड्र, तद्देशभवे तद्भवे मनुष्ये च बहुषु तु तस्य लुक्। ओड्रास्तज्जनपदवासिनः तद्देशभपाश्च ते च क्रमेण शूद्रत्वं प्राप्ता यथाह मनुः। "शनकैस्तु क्रियालोपादिमाः क्षत्रजातयः। वृषलत्वं गता लोके ब्राह्मणादर्शनेन च। पौण्ड्रकाश्चौड्रद्रविडाः काम्बोजा यवनाः शकाः। पारदाः पह्लवाश्चीनाः किराता दरदाः खशाः"। उत्कलदेशश्च वृह॰ स॰ कूर्म्मविभागे पूर्व्वदिक्स्थिततया उक्तः। अथ पूर्वस्यामञ्जनेत्याद्युपक्रमे "उदयगिरिभद्रगौडकपौण्ड्रोत्कलकाशिमेकलाम्बष्ठ" उत्कलशब्दे ऽधिकमुक्तम्। "तथैव चौड्राः पौण्ड्राश्च वामचूडाः सकेरलाः" हरि॰ २२६

ओड्रपुष्प पु॰ ओड्रं पुष्पमस्य। जवावृक्षे।

ओण अपनयने अपसारणे ऋदित् भ्वादि॰ पर॰ सक॰ सेट्। ओणति औणीत्। ओणाम् बभूव आस चकार ओणनम् क्वनिप् अवावा स्त्रियाम् अवावरी। ओणयत ते मा भवान् ओणिणत् त।

ओणि त्रि॰ ओण–इन्। १अपनयनकारके २द्यावापृथिव्योः स्त्री ङीप् द्वि॰ निरु॰। "प्रते सोतार ओण्यो-रसम् मदय" ऋ॰ ८,१६,१। "तं त्वा भर्त्तारमोण्योः" ८,६५,११, "ओण्योः द्यावापृथिव्योः" भा॰।

ओत त्रि॰ आ+वेञ्+क्त। १अनुव्याप्तौ कर्म्मणि क्त। २तथाभूते त्रि॰ "यस्मिंश्चित्तं सर्वमोतं प्रजानाम्" यजु॰ ३४,५। "ओतञ्च प्रोतञ्चेति" श्रुतिः। ३पटीयदीर्घतन्तौ च (टानारसूत)। "यदिदं सर्वमप्स्वोतं च प्रोतञ्च, कस्मिन्नु खल्वाप ओताश्च प्रोताश्च" इत्यादि। छा॰उ॰ बहुशस्य प्रयोगः। तत्र स्थूलानां परिच्छिन्नानां कारणेन सूक्ष्मेण आपरमात्मपर्य्यन्तं व्याप्यत्वमेवेति छा॰ उ॰ भाष्ययोर्निर्णीतं यथा "यदिदं सर्व्वमप्स्वोतञ्च प्रोतञ्च, कस्मिन्नु खल्वाप ओताश्च प्रोताश्चेति" छा॰ उप॰। "यदिदं सर्व्वं पार्थिवं धातुजातमप्सूदके ओतञ्च दीर्घपटतन्तुवदोतञ्च तिर्य्यक्तन्तुवदुपरितं वा अद्भिः सर्व्वतोऽन्तर्वहिर्भूताभिर्व्याप्तमित्यर्थः। अन्यथा सक्तुमुष्टिवद्विशीर्य्येत। इदं तावदनुमानमुपन्यस्तम्। यत्कार्य्यं परिच्छिन्नं स्थूलं कारणेनापरिच्छिन्नेन सूक्ष्मेण व्याप्तमिति दृष्टम्। यथा पृथिव्यद्भिस्तथा पूर्व्वं पूर्व्वमुत्तरेणोत्तरेण व्यापिना भवितव्यमित्येष आसर्व्वान्तरादात्मनः प्रश्नार्थः। तत्र भूतानि पञ्च संहतान्येवोत्तरोत्तरसूक्ष्मभावेन व्यापकेन कारणरूपेण च व्यवतिष्ठन्ते। न च परमात्मनोऽर्वाक्तद्व्यतिरेकेण वस्त्वन्तरमस्ति "सत्यस्य सत्यमिति" श्रुतेः। सत्यञ्च भूतपञ्चकं सत्यस्य सत्यं च पर आत्मा। कस्मिन्नु खल्वाप ओताश्च प्रोताश्चेति। तासामपि कार्य्यत्वात्स्थूलत्वात्परिच्छिन्नत्वाच्च क्वचिद्धि ओतप्रोतभावेन भवितव्यम्। क्व तासामोतप्रोतभाव इत्येवमुत्तरोत्तरं प्रश्नप्रसङ्गो योजयितव्यः" भा॰।

"वायौ गार्गीति, कस्मिन्नु खलु वायुरोतश्च प्रोतश्चेति, अन्तरिक्षलोकेषु गार्गीति, कस्मिन्नु खल्वन्तरिक्षलोका ओताश्च प्रोताश्चेति, गन्धर्वलोकेषु गार्गीति, कस्मिन्नु खलु गन्धर्वलोका ओताश्च प्रोताश्चेति, आदित्यलोकेषु गार्गीति, कस्मिन्नु खल्वादित्यलोका ओताश्च प्रोताश्चेति, चन्द्रलोकेषु गार्गीति, कस्मिन्नु खलु चन्द्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति नक्षत्रलोकेषु गार्गीति, कस्मिन्नु खलु नक्षत्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति, देवलोकेषु गार्गीति, कस्मिन्नु खलु देवलोका ओताश्च प्रोताश्चेति, इन्द्रलोकेषु गार्गीति, कस्मिन्नु खल्विन्द्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति, प्रजापतिलोकेषु गार्गीति, कस्मिन्नु खलु प्रजापतिलोका ओताश्च प्रोताश्चेति, ब्रह्मलोकेषु गार्गीति, कस्मिन्नु खलु ब्रह्मलोका ओताश्च प्रोताश्चेति, स होवाच गार्गि। मातिप्राक्षीर्मा ते मूर्द्धा व्यपप्तदनतिप्रश्न्यां वै देवतामतिपृच्छसि गार्गि। मातिप्राक्षीरिति ततो ह गार्गी वाचक्नव्युपरराम" उपनि॰।

"वायौ गार्गीति। नन्वग्नाविति वक्तव्यम्। नैष दोषोऽग्नेः पार्थिवमपां वा धातुमनाश्रित्येतरभूतवत् स्वातन्त्र्येणात्मलाभो नास्तीति। तस्मिन्नोतप्रोतभावो नोपदिश्यते। कस्मिन्नु खलु वायुरोतश्च प्रोतश्चेत्यन्तरिक्षलोकेषु गार्गीति। तान्येव भूतानि संहतान्यन्तरिक्षलोकास्तान्यपि गन्धर्वलोकेषु गन्धर्वलोका आदित्यलोकेष्वादित्यलोकाश्चन्द्रलोकेषु चन्द्रलोका नक्षत्रलोकेषु नक्षत्रलोका देवलोकेषु देवलोका इन्द्रलोकेष्विन्द्रलोका विराट्शरीरारम्भकेषु भूतेषु प्रजापतिलोकेषु प्रजापतिलोका ब्रह्मलोकेषु ब्रह्मलोका नामाण्डारम्भकाणि भूतानि। सर्व्वत्र हि सूक्ष्मतारतम्यक्रमेण प्राणभृदुपभोगाश्रयाकारपरिणतानि संहतानि। तान्येव पञ्चेति बहुवचनभाञ्जि। कस्मिन्नु खलु ब्रह्मलोका ओताश्च प्रोताश्चेति। स होवाच याज्ञवल्क्यो हे गार्गि। मातिप्राक्षीः स्वप्रश्नं न्यायप्रकारमतीत्यागमेन प्रष्टव्यां देवतामनुमानेन मा प्राक्षीरित्यर्थः। पृच्छन्त्याश्च मा ते तव मूर्द्धा शिरो व्यपप्तद्विस्पष्टं मा पतेत्। देवतायाः प्रश्नः [illegible]-

[illegible]

घोषसीम न [illegible]

घोषवत् त्रि [illegible]

घोषमस् त्रि [illegible]

घोषक पु [illegible]

घोषिका स्त्री [illegible]

घोषी स्त्री [illegible]

घोषु न [illegible]

अण्। ओड्र, तद्देशस्थे तद्भवे मनुष्ये च बहुषु तु तस्य लुक्। ओड्रास्तज्जनपदवासिन तद्देशस्थाश्च ते च क्रमेण शूद्रत्व प्राप्ता यथाह मनु। "शनकैस्तु क्रियालोपादिमाः क्षत्रजातयः। वृषलत्व गता लोके ब्राह्मणादर्शनेन च। पौण्ड्रकाश्चौड्रद्रविडाः काम्बोजा यवना शकाः। पारदा पह्लवाश्चीना किराता दरदाः खशाः"। उत्कलदेशश्च वृह० स० कूर्म्मविभागे पूर्व्वदिक्स्थिततया उक्तः। अथ पूर्व्वस्यामञ्जनेत्याद्युपक्रमे "उदयगिरिभद्रगौडकपौण्ड्रोत्कल-काशिमेकलाम्बष्ठा" उत्कलशब्देऽधिकसूक्तम्। "तत्रैव चौड्राः पौण्ड्राश्च वासभूता चकेरला" हरि० २२६

ओड्रपुष्प पु० ओड्र पुष्पमस्य। जवावृक्षे।

ओण अपनयने अपसारणे भ्वादि० पर० सक० सेट्। ओणति औणीत्। ओणाम् बभूव आस चकार ओणनम् क्तनिप् अवावा स्त्रियाम् अवावरी। ओणयति ते मा भवान् औणिणत् त।

ओणि त्रि० ओण-इन्। १अपनयनकारके २द्यावापृथिव्यो स्त्री ङीप् द्वि० निरु०। "प्रते सोतार ओण्यो-रसम् मदय" ऋ० ६,१६,१। "त स्वा धर्त्तारमोण्योः" ६,६५,११,"ओण्योः द्यावापृथिव्यो" भा०।

ओत त्रि० आ+वेञ्+क्त। १अनव्याप्ते कर्म्मणि क्त। २तथाभूते त्रि० "यस्मिन्निदं सर्व्वमोत जनानाम्" यजु० ३४,५। "ओतञ्च प्रोतञ्चेति" श्रुति। ३पटीयदीर्घतन्तौ च (टानारसुत)। "यदिदं सर्व्वमप्स्वोतञ्च प्रोतञ्च, कस्मिन् खल्वाप ओताश्च प्रोताश्च" इत्यादि। छा० उ० बहुशस्त्य प्रयोग। तत्र स्थूलाना परिच्छिन्नाना कारणेन सूक्ष्मेण आपरमात्मपर्य्यन्त व्याप्यत्वमेवेति छा० उ० भाष्ययोर्निर्णीत यथा 'यदिदं सर्व्वमप्स्वोतञ्च प्रोतञ्च, कस्मिन्नु खल्वाप ओताश्च प्रोताश्चेति' छा० उप०। "यदिदं सर्व्वं पार्थिव धातुजातमप्सूदके ओतञ्च दीर्घपट-तन्तुवदोतञ्च तिर्य्यक्तन्तुवदुपरितत वा अद्भि सर्व्वतो-ऽन्तर्बहिर्भूताभिर्व्याप्तमित्यर्थ। अन्यथा सक्तुमुष्टिवद्वि-शीर्य्येत। इद तावदनुमानमुपन्यस्तम्। यत्कार्य्यं परि-च्छिन्न स्थूल कारणेनापरिच्छिन्नेन सूक्ष्मेण व्याप्तमिति दृष्टम्। यथा पृथिव्यद्भिस्तथा पूर्व्वं पूर्व्वमुत्तरेणोत्त-रेण व्यापिना भवितव्यमित्येष आसर्व्वान्तरादात्मन प्र-श्नार्थः ; यत्र भूतानि पञ्च संहतान्येवोत्तरोत्तर सूक्ष्म-भावेन व्यापकेन कारणरूपेण च व्यवतिष्ठन्ते। न च परमात्मनोऽर्व्वाक्तद्व्यतिरेकेण वस्त्वन्तरमस्ति "सत्यस्य सत्यमिति" श्रुते। सत्यञ्च भूतपञ्चक सत्यस्य सत्य च पर आत्मा। कस्मिन् खल्वाप ओताश्च प्रोताश्चेति। तासामपि कार्य्यत्वात्स्थूलत्वात्परिच्छिन्नत्वाच्च क्वचिद्धि ओतप्रोतभावेन भवितव्यम्। क तासामोतप्रोतभाव इत्येवमुत्तरोत्तर प्रश्नप्रसङ्गो योजयितव्य" भा०।

"वायौ गार्गीति, कस्मिन्नु खलु वायुरोतश्च प्रोतश्चेति, अन्तरिक्षलोकेषु गार्गीति, कस्मिन्नु खल्वन्तरिक्षलोका ओताः प्रोताश्चेति, गन्धर्व्वलोकेषु गार्गीति, कस्मिन्नु खलु गन्धर्व्वलोका ओताश्च प्रोताश्चेति, आदित्यलोकेषु गार्गीति, कस्मिन्नु खल्वादित्यलोका ओताश्च प्रोताश्चेति, चन्द्रलोकेषु गार्गीति, कस्मिन्नु खलु चन्द्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति नक्षत्रलोकेषु गार्गीति, कस्मिन्नु खलु नक्षत्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति, देवलोकेषु गार्गीति, कस्मिन्नु खलु देवलोका ओताश्च प्रोताश्चेति, इन्द्रलोकेषु गार्गीति, कस्मिन्नु खल्विन्द्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति, प्रजापतिलोकेषु गार्गीति, कस्मिन्नु खलु प्रजापतिलोका ओताश्च प्रोताश्चेति, ब्रह्मलोकेषु गार्गीति, कस्मिन्नु खलु ब्रह्मलोका ओताश्च प्रोताश्चेति, स होवाच गार्गि। मातिप्राक्षीर्मा ते मूर्द्धा व्यपप्तदनतिप्रश्न्यां वै देवतामतिपृच्छसि गार्गि। मातिप्राक्षीरिति ततो ह गार्गी वाचक्नव्युपर-राम" उपनि०।

"वायौ गार्गीति। नन्वग्नाविति वक्तव्यम्। नैव दोषोऽग्नेः पार्थिवमपां वा धातुमनाश्रित्येतरभूतवत्-स्वातन्त्र्येणात्मलाभो नास्तीति। तास्मदोतप्रोतभावो नो-पदिश्यते। कस्मिन्नु खलु वायुरोतश्च प्रोतश्चेत्यन्तरिक्ष-लोकेषु गार्गीति। तान्येव भूतानि संहतान्यन्तरिक्षलो-कास्तान्यपि गन्धर्व्वलोकेषु गन्धर्व्वलोका आदित्यलोकेष्वा-दित्यलोकाश्चन्द्रलोकेषु चन्द्रलोका नक्षत्रलोकेषु नक्षत्र-लोका देवलोकेषु देवलोका इन्द्रलोकेष्विन्द्रलोका विराड्-शरीरारम्भकेषु भूतेषु प्रजापतिलोकेषु प्रजापतिलोका ब्रह्मलोकेषु ब्रह्मलोका नामाण्डारम्भकाणि भूतानि। सर्व्वत्र हि सूक्ष्मतारतम्यक्रमेण प्राण्युपभोगाश्रयाकार-परिणतानि संहतानि। तान्येव पञ्चेति बहुवचन भाञ्जि। कस्मिन्नु खलु ब्रह्मलोका ओताश्च प्रोताश्चेति। स होवाच याज्ञवल्क्यो हे गार्गि। मातिप्राक्षी स्व प्रश्न न्यायप्रकारमतीत्यागमेन प्रष्टव्या देवतामनुमानेन मा प्राक्षीरित्यर्थ। पृच्छन्त्याश्च मा ते तव मूर्द्धा शिरो व्यपप्तद्विस्पष्ट मा पतेत्। देवताया प्रश्न स्वाश्रम-

[illegible]

[illegible]

तच्छक्तियुक्त एवाविर्भवति, यथाऽतिपातसमधिगतस्वभाव इवोन्मिषज्जीमेघविसृष्टवारिधारावशेकान्तेन पूर्वसम्बन्धसङ्केतानुसारेण सङ्केतः क्रियते भगवता इति तस्मात् प्रतिसर्गे सदृशव्यवहारपरम्परया नित्यतया नित्यः शब्दार्थयोः सम्बन्धः न कूटस्थनित्य इत्यागमिनः प्रतिजानते, न पुनरागमनिरपेक्षाः सर्गान्तरेष्वपि तादृश एव सङ्केत इति प्रतिपत्तुमीशत इति भावः" विव०।

"तज्जपस्तदर्थभावनम्" सू०।

"प्रणवस्य जपः प्रणवाभिधेयस्य चेश्वरस्य भावनम्। तदस्य योगिनः प्रणवं जपतः, प्रणवार्थं च भावयतश्चित्तमेकाग्रं सम्पद्यते। तथा चोक्तम्।

"स्वाध्यायाद् योगमासीत योगात् स्वाध्यायमामनेत्।
स्वाध्याययोगसम्पत्त्या परमात्मा प्रकाशते" इति भा०।

"वाचकमाख्याय प्रणिधानमाह, तज्जपस्तदर्थभावनम्। व्याचष्टे, प्रणवस्येति। भावनं पुनः पुनश्चेतसि निवेशनम्। ततः किं सिध्यतीत्यत आह प्रणवमिति। एकस्मिन् भगवति आरमति चित्तम्। अत्रैव वैयासिकीं गाथामुदाहरति, तथा चेति। ततः ईश्वरः समाधितत्फलदानेन तमनुगृह्णाति" विव०।

ओङ्कारस्य माहात्म्यं स्वरूपादिकं ब्राह्मणसंदर्शितं यथा योगियाज्ञवल्क्यः "प्रणवाद्याः स्मृता मन्त्राश्चतुर्वर्गफलप्रदाः। तस्मिन् निःसृताः सर्वे प्रलीयन्ते च तत्र वै। मङ्गल्यं पावनं धर्म्यं सर्वकामप्रसाधनम्। ओङ्कारं परमं ब्रह्म सर्वमन्त्रेषु नायकम्। प्रजापतेर्मुखोत्पन्नं तपःसिद्धस्य वै पुरा"। स एव "यथा पर्णं पलाशस्य शङ्कुनैकेन धार्यते। तथा जगदिदं सर्वमोङ्कारेणैव धार्यते। जपेन दह्यते पापं प्राणायामैस्तथा मलम्। ध्यानेन जन्मनिर्वाणं धारणाभिस्तु सिध्यते"। मनुः "अकारं चाप्युकारं च मकारं च प्रजापतिः। वेदत्रयान्निरदुहत् भूर्भुवः स्वरितीति च"। गीता "ओं तत् सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः। ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा। तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः। प्रवर्त्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम्"। योगियाज्ञ० "विद्यानामेव सर्वेषां वेदवेदान्तयोस्तथा। अन्येषामपि शास्त्राणां निष्ठाऽप्योङ्कार उच्यते। प्रणवाद्यास्ततो वेदाः प्रणवे पर्यवस्थिताः। वाङ्मयं प्रणवः सर्वं तस्मात् प्रणवमभ्यसेत्"। तथा स एव "आद्यं यत्त्र्यक्षरं ब्रह्म त्रयी यस्मिन् प्रतिष्ठिता। स गुह्योऽन्यस्त्रिवृद्वेदो यो वेद स वेदवित्। एक एव तु विज्ञेयः प्रणवो योगसाधनम्। गृहीत सर्वविज्ञानैरितरैर्ग्रन्थादिभिः। वेदभारभराक्रान्तो यः स वै ब्राह्मणगर्दभः। यो वेत्ति ब्रह्मणोऽव्यक्तं त्रिमात्रादिषु तिष्ठति"। तथा "त्रिमात्रार्द्धं परं ब्रह्म मात्राक्षरविवर्जितम्। अचिन्त्यमव्ययं सूक्ष्मं निष्कलं परमं पदम्" मनुः "क्षरन्ति सर्वा वैदिक्यो जुहोतियजतिक्रियाः। अक्षरं दुष्करं ज्ञेयं ब्रह्म चैव प्रजापतिः"। योगियाज्ञ० यथाऽमृतेन तृप्तस्य पयसा किं प्रयोजनम्। तथोङ्कारविधिज्ञस्य ज्ञानवृत्तिर्न विद्यते। सर्वमन्त्रप्रयोगेषु ओमित्यादौ प्रयुज्यते। तेन सम्परिपूर्णानि यथोक्तानि भवन्ति हि। यन्न्यूनमतिरिक्तं च यच्छिद्रं यदयज्ञियम्। यदमेध्यमशुद्धं च यातयामं च यद्भवेत्। तत्तदोङ्कारयुक्तेन मन्त्रेणाविकलं भवेत्"। छन्दोगगृह्यपरिशिष्टम् "यदोङ्कारमकृत्वा तु किञ्चिदारभ्यते तद्वृथा भवति तस्मात् वज्रभयाद्भीत ओङ्कारं पूर्वमारभेत्"। गद्यव्यास "ओङ्कारः स्वर्गद्वारं तस्मात् सर्वेष्वेव कर्मस्वादौ प्रयुञ्जीत"। छन्दोगगृह्यपरिशिष्टम् "ओङ्कारपूर्वं हि योगोपासनं यानि नित्यानि पुण्यतमानि कर्माणि दानयज्ञतपःस्वाध्यायजपध्यानसन्ध्योपासनप्राणायामहोमदेवपितृमन्त्रोच्चारणमन्त्रारम्भादि यच्चान्यत् किञ्चित् सर्वं प्रणवमुच्चार्य प्रवर्त्तयेत् समापयेच्च"। मनुः "प्राक्कूले पर्युपासीनः पवित्रैश्चैव पावितः। प्राणायामैस्त्रिभिः पूतस्तत ओङ्कारमर्हति"। व्यासः "प्रणवस्य ऋषिर्ब्रह्मा गायत्री छन्द एव च। देवोऽग्निः सर्वकार्येषु विनियोगः प्रकीर्त्तितः"। तथा "एवमार्षादिकं स्मृत्वा तत ओङ्कारमभ्यसेत्। सार्द्धं त्रिमात्रमुच्चार्य दीर्घघण्टानिनादवत्"। योगियाज्ञवल्क्यः "त्रिमात्रस्तु प्रयोक्तव्यः सर्वारम्भेषु कर्मसु। त्रिकः सार्द्धास्तु कर्त्तव्या मात्रास्तत्त्वार्थचिन्तकैः। देवताध्यानकाले तु प्लुतं कुर्यान्न संशयः। तैलधारावदच्छिन्नं दीर्घघण्टानिनादवत्। अप्लुतं प्रणवस्यान्तं यस्तं वेद स वेदवित्। आद्यं तत्त्र्यक्षरं ब्रह्म त्रयी यत्र प्रतिष्ठिता। स गुह्योऽन्यस्त्रिवृद्वेदो यो वेद स वेदवित्। छन्दोगपरिशिष्टम् "स्वरितोदात्त एकाक्षर ओङ्कार ऋग्वेदे, त्रैस्वर्योदात्त ओङ्कारो यजुर्वेदे, दीर्घोदात्त एकाक्षर सामवेदे, ह्रस्वोदात्त एकाक्षर ओङ्कारः अथर्ववेदे" बौधायनः "अपि वा प्रणवेन त्रिरन्तर्जले पठन् सर्वस्मात् पापात् प्रमुच्यते"। श्वेताश्वतर "स्वदेहमरणिं कृत्वा प्रणवं चोत्तरारणिम्। ध्याननिर्मन्थनाभ्यासात् पश्येद्देवं निगूढ-

स्मिन्नपि विशेषेणैकस्मिन्ध्यानकालेऽतिस्पष्टासु क्रियासु बाह्याभ्यन्तरमध्यमासु जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिस्थानपुरुषाभिध्यानलक्षणासु योगक्रियासु सम्यक्प्रयुक्तासु सम्यग्ध्यानकाले प्रयोजितासु न कम्पते न चलति च यो योगी यथोक्तविभागज्ञ ओङ्कारस्येत्यर्थः । न तस्यैवंविदश्चलनमुपपद्यते । यस्माज्जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तपुरुषाः सह स्थानैर्मात्रात्रयरूपेणोङ्कारात्मरूपेण दृष्टाः । स ह्येवं विद्वान् सर्वात्मभूत ओङ्कारमयः कुतो वा चलेत्कस्मिन् वा । सर्वार्थसङ्ग्रहार्थो द्वितीयो मन्त्रः । ऋग्भिरेतं लोकं मनुष्योपलक्षितम् । यजुर्भिरन्तरिक्षं सोमाधिष्ठितम् । सामभिर्यत्तद्ब्रह्मलोकमिति तृतीयं कवयो मेधाविनो विद्यावन्त एव नाविद्वांसो वेदयन्ते । तं त्रिविधं लोकमोङ्कारेण साधनेनापरब्रह्मलक्षणमन्वेत्यनुगच्छति विद्वान् । तेनैवोङ्कारेण यत्तत्परं ब्रह्माक्षरं सत्यं पुरुषाख्यं शान्तं विमुक्तं जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यादिविशेषसर्वप्रपञ्चविवर्जितमत एवाऽजरं जरावर्जितममृतं मृत्युवर्जितमेव । यस्माज्जराविक्रियादिरहितमतोऽभयम् । यस्मादेवाभयं तस्मात्परं निरतिशयम् । तदप्योङ्कारेणायनेन गमनसाधनेनान्वेतीत्यर्थः" भा० ।

स च सामान्यप्रभेदं ब्रह्मवाचकं चात्मबोधकाक्षररूपं तदेतत् छा० उप० भाष्ययोर्दर्शितं यथा :

"ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत" छा० उ० ॥

"ओमित्येतदक्षरमुपासीत । ओमित्येतदक्षरम् । परमात्मनोऽभिधानं नेदिष्ठम् । तस्मिन् हि प्रयुज्यमाने स प्रसीदति प्रियनामग्रहण इव लोकः । तदिहेति परं प्रयुक्तमभिधायकत्वाद्व्यावर्तितं शब्दस्वरूपमात्रं प्रतीयते । तथार्चादिवत्परस्यात्मनः प्रतीकं सम्पद्यते ।

एवं नामत्वेन प्रतीकत्वेन च परमात्मोपासनसाधनं श्रेष्ठमिति सर्ववेदान्तेष्ववगतम् । जपकर्मस्वाध्यायाद्यन्तेषु बहुशः प्रयोगात्प्रसिद्धमस्य श्रैष्ठ्यम् । अतस्तदेतदक्षरं वर्णात्मकमुद्गीथभक्त्यवयवत्वादुद्गीथशब्दवाच्यमुपासीत । कर्माङ्गावयवभूते ओङ्कारे परमात्मप्रतीके दृढामैकाग्र्यलक्षणां मतिं सन्तनुयात्" भा० ।

'ओमित्युद्गायति' तस्योपव्याख्यानम् । एषां भूतानां पृथिवी रसः पृथिव्या आपो रसः । अपामोषधयो रस ओषधीनां पुरुषो रसः, पुरुषस्य वाग्रसो, वाच ऋग्रसः, ऋचः साम रसः, साम्न उद्गीथो रसः । स एष रसानां रसतमः परमः परार्ध्योऽष्टमो यदुद्गीथः । कतमा कतमर्क्, कतमत्कतमत्साम, कतमः कतम उद्गीथ इति विमृष्टं भवति । वागेवर्क्, प्राणः साम, ओमित्येतदक्षरमुद्गीथः, तद्वा एतन्मिथुनं यद्वाक् च प्राणश्चर्क् च साम च । तदेतन्मिथुनमोमित्येतस्मिन्नक्षरे संसृज्यते यदा वै मिथुनौ समागच्छत आपयतो वै तावन्योन्यस्य कामम् । आपयिता ह वै कामानां भवति य एतदेवं विद्वानक्षरमुद्गीथमुपास्ते । तद्वा एतदनुज्ञाक्षरं यद्धि किञ्चानुजानात्योमित्येव तदाहैषो एव समृद्धिर्यदनुज्ञा, समर्धयिता ह वै कामानां भवति य एतदेवं विद्वानक्षरमुद्गीथमुपास्ते । तेनेयं त्रयी विद्या वर्त्तते ओमित्याश्रावयत्योमिति शंसत्योमित्युद्गायत्येतस्यैवाक्षरस्यापचित्यै महिम्ना रसेन" उप० ।

"स्वयमेव श्रुतिरोङ्कारस्योद्गीथशब्दवाच्यत्वे हेतुमाह । ओमिति ह्युद्गायति । ओमित्यारभ्य हि यस्मादुद्गायति अत उद्गीथ ओङ्कार इत्यर्थः । तस्याक्षरस्योपव्याख्यानमेवमुपासनमेवं विभूत्येवं फलमित्यादिकथनमुपव्याख्यानम् । प्रवर्त्तत इति वाक्यशेषः । एषां चराचराणां भूतानां पृथिवी रसो गतिः परायणमवष्टम्भः । पृथिव्या आपो रसोऽप्सु ह्योता च प्रोता च पृथिव्यतस्ता रसः पृथिव्याः । अपामोषधयो रसोऽप्परिणामत्वादोषधीनाम् । तासां पुरुषो रसोऽन्नपरिणामत्वात्पुरुषस्य । तत्रापि पुरुषस्य वाग्रसः । पुरुषावयवानां हि वाक् सारिष्ठा । अतो वाक् पुरुषस्य रस उच्यते । तस्या अपि वाच ऋग्रसः सारतरा । ऋचः साम रसः सारतरम् । तस्यापि साम्न उद्गीथः प्रकृतत्वादोङ्कारः सारतरः । एवं स एष उद्गीथाख्य ओङ्कारो भूतादीनामुत्तरोत्तररसानामतिशयेन रसो रसतमः परमात्मप्रतीकत्वात् परार्ध्यः अर्धं स्थानं परं च तदर्धं च तदर्हतीति परार्ध्यः परमात्मस्थानार्हः परमात्मवदुपास्यत्वादित्यभिप्रायः । अष्टमः पृथिव्यादिरससङ्ख्यायां यदुद्गीथः य उद्गीथः । वाच ऋग्रस इत्युक्तम् कतमा सा ऋक् कतमत्तत्साम कतमो वा स उद्गीथः । कतमा कतमेति वीप्सादरार्था । ननु 'वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच्' पा० न ह्यत्र ऋग्जातिबहुत्वं कथं डतमच्प्रत्ययः । नैष दोषो जातौ परिप्रश्नो जातिपरिप्रश्न इत्येतस्मिन् विग्रहे जातावृग्व्यक्तीनां बहुत्वोपपत्तेः । न तु जातेः परिप्रश्न इति विगृह्यते । ननु जातेः परिप्रश्न इत्यस्मिन्विग्रहे कतमः कठ इत्याद्युदाहरणमुपपन्नं जातौ परिप्रश्न इत्यत्र तु न युज्यते । तत्रापि कठादिजातावेव व्यक्तिबहुत्वाभिप्रायेण परिप्रश्न इत्यदोषः । यदि जातेः परिप्रश्नः स्यात् कतमा

ओ० सू० १,६,२। ततोऽस्त्यर्थे मतुप् पूर्व्वस्य दीर्घ ओत्स्यास्त् तदाक्ते लि०। "तत्तमर्म्मनोस्याश्वन्तमतये" ऋ० १,११२,७

ओल पु० ओलन्ति आ+उन्द–क नलोपे पृषो० दस्य लत्वम्। १सूरणे (ओल) इति ख्याते कन्दे। २आर्द्रे–त्रि० (भिजा) शिका०। ओलस्य गुणा भावप्र० "सूरण कन्द ओलस्र कन्दलोऽर्शोघ्न इत्यपि। सूरणोदीपनोरूक्ष कषाय कण्डूकृत् कटु। विष्टम्भी विशदोरुच्य कफार्श-कृन्तनोलघुः। विशेषादर्शसे पथ्यः प्लीहगुल्मविनाशन। सर्वेषा कन्दशाकाना सूरण श्रेष्ठ उच्यते। दद्रूणा रक्तपित्तानां कुष्ठानां न हितो हि स। सन्धानयोग सम्प्राप्त सूरणोगुणवत्तर" उक्ता।

ओलज उत्क्षेपे इदित् भ्वा० पर० सक० सेट्। ओलञ्जति औलञ्जीत्। ओलञ्जाम्–बभूव आस चकार।

ओलड क्षेपे इदित् वा चुरा० उभ० पक्षे भ्वादि० पर० सक० सेट्। ओलण्डयति ते औलिलण्डत् त ओलण्डयाम् बभूव आस चकार चक्रे। पक्षे ओलण्डति औलण्डीत् ओलण्डाम् बभूव आस चकार।

ओल्ल पु० ओल+पृषो०। ओले सूरणे राजनि०।

ओष पु० उष–घञ्। १दाहे। "अग्निक्षाराभ्यामोषचोषपरीदाहाय भवन्ति"। "वैवर्ण्यतोदप्रवलत्वलोपसमन्वितौ" "तेषां वर्णाभ्योषचोषपरीदाहधूमायनानि क्षिप्रोत्थान मपाकभेदित्वानि क्रमिजन्म च सामान्यानि लिङ्गानि" सुश्रु०। २पाके च ओष ३क्षिप्रे न० निघ०।

ओषण पु० उष–ल्यु। कटुरसे (झाल) इति ख्याते १रसभेदे। गौ० ङीप्। ओषणी (पुडिया) २शाकभेदे स्त्री। "ओषणी कफवातघ्नत्" राजवल्लभः।

ओषधि(धी) स्त्री ओष पाको धीयतेऽत्र ओष+धा–कि जातिविवक्षत्वाद् स्त्रीत्वे वा ङीप् ओषधी च। फलपाकान्ते व्रीहियवादौ स्थावरभेदे। नेषधिश्च स्थावरभेदो यथाह सुश्रुत "तासां स्थावराश्चतुर्विधा वनस्पतयो वृक्षा वीरुध ओषधयः। तास्वपुष्पा फलवन्तो वनस्पतय। पुष्पफलवन्तो वृक्षाः प्रतानवत्य स्तम्बिन्यश्च वीरुध। फलपाकान्ता ओषधय" मनुरप्याह "उद्भिज्जा स्थावराः सर्वे बीजकाण्डप्ररोहिण। ओषध्यः फलपाकान्ता बहुपुष्पफलोपगा। अपुष्पा फलवन्तो ये ते वनस्पतयः स्मृता। पुष्पिण फलिनश्चैव वृक्षास्तूभयत स्मृता। गुच्छ गुल्म तु विविध तथैव तृणजातय। बीजकाण्डरुहाण्येव प्रताना वल्ल्य एव च। तमसा बहुरूपेण वेष्टिता कर्म्महेतुना। अन्तःसंज्ञा भवन्त्येते सुखदुःखसमन्विताः"। ओषधीनाञ्चतुर्पत्ति तन्निर्वचनञ्च" "ता (आहुतिम्) हैना नाभिराधयाञ्चकार वैश्वमिश्चेव ह्राष ता व्योषदोष धयेति तत ओषधय समभव स्तस्मा-दोषधयो नाम" शत० ब्रा० २,२,३,५ दर्शितम्। "ताम्राहुति तस्मिन्नग्नौ व्योषत् अब्यजत् इदमाहुतिद्रव्यम् ओष पक्व कृत्वा धय पिबेति अग्नौ प्रक्षिप्ताहुतिस्तस्मादोषधय पृथिव्या समभवन्"भा०। निरु० "या ओषधीः पूर्वजाता" इत्येतामृचमधिकृत्य अन्यार्थमपि निरुक्तिर्दर्शिता "ओषधय ओष धयन्तीति वौषध्येनाधयतीति वा दोषं धयन्तीति वा"। सर्वत्र पृषो०। भाग० ३,१० अ० स्थावराणा षड्भेदा उक्ता यथा "सप्तमो मुख्यसर्गस्तु षड्विधस्तस्थुषा च य। वनस्पत्योषधिलतात्वक्सारा वीरुधोद्रुमा। उत्स्रोतसस्तम प्राया अन्त स्पर्शा विशेषिण" १८,२०, श्लो०। "मुख्यमेव सृष्ट प्रथम मुख्यसर्ग तस्थुषा स्थावराणाम्। षड्विधत्वमेवाह ये पुष्पं विना फलन्ति ते वनस्पतयः,१ ओषधय फलपाकान्ता २, लता आरोहणापेक्षा ३ त्वक्सारा वेणवादय ४ लता एव काठिन्येनारोहणानपेक्षा वीरुध ,५ ये पुष्पै फलन्ति ते द्रुमा ६ तेषां साधारणलक्षणमाह ऊर्द्ध्व स्रोत आहारसञ्चारो येषां ते तम प्रधाना अव्यक्तचैतन्या अन्त स्पर्शमेव जानन्ति नान्यत् तदप्यन्तरेव न बहि, विशेषिण अव्यवस्थितपरिणामाद्यनेकभेदवन्त" श्रीधरः। तत्र भैषज्योपयोगिनो कतिचिदोषधी सुश्रुते लक्षणसहिता दर्शयामास यथा "अथ वक्ष्यामि विज्ञानमोषधीनां पृथक् पृथक्। महौषधं कपिलैश्चित्रै सर्पाभा पञ्चपर्णिनी। पञ्चारत्निप्रमाणा या विज्ञेयाऽजगरी१ बुधै। निष्पत्रा कनकाभासा मूले द्व्यङ्गुलसम्मिता। सर्पाकारा लोहितान्ता श्वेतकापोति२ रुच्यते। द्विपर्णिनी मूलभवामरुणां कृष्णमण्डलाम्। द्व्यरत्निमात्रा जानीयाद्गोनसी ३गोनसाकृतिम्। सक्षीरा रोमशा मृद्वी रसेनेक्षुरसोपमाम्। एव रूपरसाञ्चापि कृष्णकापोति४-मादिशेत्। कृष्णसर्पस्वरूपेण वाराही ५ कन्दसम्भवा। एकपत्रा महावीर्या भिन्नाञ्जनसमप्रभा। छत्रातिछत्रके६,७ विद्याद्रक्षोघ्ने कन्दसम्भवे। जरामृत्युनिवारिण्यौ श्वेत कापोतिसंस्थिते। कान्तर्द्वादशभि पत्रैर्मयूराङ्गरुहोपमै। कन्दजा काञ्चनक्षीरी कन्या ८ नाम महौषधी। करेणु ९ मतक्षीरा कन्देन गजरूपिणी। हस्तिकर्ण-

देव प्रख्यात स्वेन कर्मणा । ततस्तस्मै ददौ राज्य ब्रह्मा ब्रह्मविदां वर । बीजौषधीनां विप्राणामपाञ्च जनमेजय ।। सोऽभिषिक्तो महाराज राज्येन द्विजराजराट् । लोकान् योतयामास स्वभासा भास्वतां वर" । काशीख०१४अ० सोमोत्पत्तिकथोक्तम् । "तस्य यत् स्नावितं तेज पृथिवीमभ्यपद्यत । तेनौषध्य समुद्भूता यामि सधार्य्यते जगत् । स लब्धतेजा भगवान् ब्रह्मणा वर्द्धित स्वयम् । तपस्तेपे महाभाग पद्मानां दशतीर्दश । अविसक्त समासाद्य क्षेत्रं परमपावनम् । संस्थाप्य लिङ्गममृत चन्द्रेशाख्यं स्वनामत । बीजौषधीनां तोयानां राजाऽभूद्द्विजन्मनाम् । प्रसादाद्देवदेवस्य विश्वेशस्य पिनाकिन । तुष्टेन देवदेवेन स्वमौलौ यो धृत सदा । आदाय तां कलामेकां जगत् सञ्जीवनीं पराम् । पश्चाद्भ्येण यक्ष्मोऽपि मासान्ते क्षयमाप्य च । आप्याय्यतेऽसौ कलया पुनरेव यथा यथौ" ।

ओषधिप्रस्थ पु०ओषधियुक्त प्रस्थमत्र । हिमालयराजधान्याम् "तत् प्रयातौषधीप्रस्थ स्थितये हिमवत्पुरम्" "आसे दुरोषधिप्रस्थम्" "दृष्ट्वौषधिप्रस्थविलासिनीनाम्" कुमा०।

ओषम् अव्य० उष-णमुल् । अभीक्ष्ण्ये पक्षे त्यर्थे "ओषघयेति" शत०ब्रा०वाक्यम् ओषधिशब्दे दर्शितम् ।

ओषिष्ठ त्रि० उष-दाहे णिनि अतिशयेन ओषी इष्ठन् टि-लुक्त्वात् टिलोप । दाहकतरे "ओषिष्ठहनं णिनिकथाभ्याम्" तैत्ति० १,४,३६,१ ।

ओष्ठाविन् त्रि० अप+करणे क्तन् तदस्त्यस्य विनि । "छन्दोविन् करणे ओष्ठमेखलादिति" वार्त्ति० दीर्घं । दाहकरणयुक्ते । "पुनरोष्ठाविम्यवत" श्रुति सि०कौ०।

ओष्ठ पु० उष्यते उष्णाहारेण उष-कर्म्मणि थन् । (ओठ) दशनच्छदे ।"अवनिष्ठीवतोदर्पाद्द्वावोष्ठौ च्छेदयेत् नृपः" मनु । निरुपपदोष्ठशब्दस्य प्रायेण उत्तरोष्ठएव कविभि प्रयुज्यते । "तावौष्ठपर्य्यस्तरुच स्मितस्य"कुमा०। "ओष्ठेन रामो रामौष्ठबिम्बचुम्बनचञ्चुना"माघ । उपपदे तूभयत "उमामुखे बिम्बफलाधरोष्ठे" कुमा० । अधरोष्ठ उत्तरोष्ठ इत्यादि । "यस्याधरोष्ठ पतित विपर्य्ययेण तयोत्तर । उभौ वा जाम्बवाभासौ दुर्लभ तस्य जीवितम्" सुश्रुत । ओष्ठस्य स्वाङ्गत्वात् सयोगोपधत्वेऽपि उपसर्ज्जने स्त्रियां वा ङीष् । "बिम्बोष्ठी चारुनेत्रा गजपतिगमना दीर्घकेशी सुमध्या" महाना० । समासे उत्तरपदस्थेऽस्मिन् पूर्व्वस्यावर्णस्य वा पररूपम् । बिम्बौष्ठ बिम्बोष्ठः । शरीरावयवत्वात् भवादौ यत् । ओष्ठ्य तद्भवे त्रि० उवर्णे पवर्गे च "ओष्ठजावुपू" शिक्षोक्ते तयोस्तत्रभवत्वात्तथात्वम् । ओष्ठे भवति कन् । ओष्ठक ओष्ठसंस्कारभविते त्रि० । ओष्ठस्य मूल जाहच् । ओष्ठजाह तन्मूले न०।

ओष्ठकोप पु० ओष्ठस्य कोपो यत्र । सुश्रुतोक्ते मुखरोगभेदे । मुखरोगनिरूपणे तत्रोक्त यथा
"तत्रौष्ठकोपा वातपित्तश्लेष्मसन्निपातरक्तमांसमेदोऽभिघातनिमित्ताः। कर्कशौ परुषौ स्तब्धौ कृष्णौ तीव्ररुगन्वितौ। दाल्येते परिपुट्येते ओष्ठौ मारुतकोपत १ । आचितौ पिडकाभिस्तु सर्षपाकृतिभिर्भृशम् । सदाहपाकसंस्रावौ नीलौ पीतौ च पित्तत २। सवर्णाभिस्तु चीयेते पिडकाभिरवेदनौ । कण्डूमन्तौ पिच्छिलौ च शीतलौ कफजौ३ गुरू । सकृत्कृष्णौ सकृत्पीतौ सकृच्छ्वेतौ तथैव च । सन्निपातेन४ विज्ञेयावनेकपिडकाचितौ। खर्ज्जूरफलवर्णाभि पिडकाभिः समाचितौ। रक्तोपसृष्टौ ५ रुधिर स्रवत शोणितप्रभौ । मांसदुष्टौ६ गुरू स्थूलौ मांसपिण्डवदुद्गतौ । जन्तवश्चात्र मूर्च्छन्ति सृक्कस्योभयतो मुखात् । मेदसा ७घृतमण्डाभौ कण्डूमन्तौ स्थिरौ मृदू । अच्छस्फटिकसङ्काशमास्राव स्रवतो गुरू । क्षतजाभौ विदीर्य्येते पाट्येते चाभिघातत ८ । ग्रथितौ च समाख्यातावोष्ठौ कण्डूसमन्वितौ" । इत० ओष्ठरोगादयोऽप्यत्र ।

ओष्ठपुष्प पु०ओष्ठोपमानं पुष्प यस्य । बन्धुकवृक्षे । राजनि०

ओष्ठी स्त्री ओष्ठ इवाचरति ओष्ठ+क्विप् तत अच् गौरा० ङीष् । बिम्बफलनामके (तेलाकुचा)वृक्षे । रत्नमाला ।

ओष्ठोपमफला स्त्री ओष्ठ उपमीयतेऽनेन ओष्ठोपमं फल यस्या । बिम्बिकालतायाम् (तेलाकुचा) जटाधर ।

ओष्ण पु० ईषदुष्ण आ+उष्ण प्रा०स० । ईषदुष्णे ।

ओह् पु० आ+वह प्रजर्थे क स०प्र०। १सम्यग्वहने । "दशागोरोष्ठेण तौग्र्यो न जीम्रि" ऋ०१,१८०,५ । "ओह्रेन वहनेन" भा० । कर्त्तरि मूलविभु०क । २वाहके ३मापके च त्रि०। "प्रध्यामा त ओह्रैः" ऋ०४,१०,१ । "ओह्रैः इन्द्रादिप्रापकैःस्तोमैः" भा० ।

ओहब्रह्मन् पु० ऊह एषां ब्रह्मेति वा निरुक्तोक्ते दृषो० । ऊहब्रह्मयुक्ते । "वेद्याभिरोहब्रह्मणो विचरन्तु त्ये" निरु०१२,१२, । धृता श्रुति । स्तोत्रेण" भा० ।

ओहस् त्रि० आ+ऊह असुन् । वहनसाधने स्तोत्रादौ ।"म ये देवाम ओहसा" ऋ०६,६८,६, "ओहसा वहनसाधने-नाम० इति भाष्यसत्त्वे ओकारादिशब्दार्थसङ्कलनम् ।

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

देव प्रख्यातं स्वेन कर्मणा । ततस्तस्मै ददौ राज्यं ब्रह्मा ब्रह्मविदां वरः । बीजौषधीनां विप्राणामपाञ्च जनमेजय ।। सोऽभिषिक्तो महाराज राज्येन द्विजराजराट् । त्रीन् लोकान् भासयामास स्वभासा भास्वतां वर" । काशीख०१४अ० सोमोत्पत्तिमुक्त्वोक्तम् । "तस्य यत् स्रावितं तेज पृथिवीमन्वपद्यत । तेनौषध्य समुद्भूता याभिः सधार्य्यते जगत् । स लब्धतेजा भगवान् ब्रह्मणा वर्द्धितः स्वयम् । तपस्तेपे महाभाग पद्मानां दशतीर्दश । अविमुक्तं समासाद्य क्षेत्रं परमपावनम् । स्थाप्य लिङ्गममृत चन्द्रेशाख्यं स्वनामतः । बीजौषधीनां तोयानां राजाऽभूद्द्विजन्मनाम् । प्रसादाद्देवदेवस्य विश्वेशस्य पिनाकिनः । तुष्टेन देवदेवेन स्वमौलौ यो धृतः सदा । आदाय तां कलामेकां जगत्संजीवनीं पराम् । पश्चाद्दक्षेण शप्तोऽपि मासान्ते क्षयमाप्य च । आप्याय्यतेऽसौ कलया पुनरेव यया शशी" ।

ओषधिप्रस्थ पु० ओषधियुक्तः प्रस्थमत्र । हिमालयराजधान्याम् "तत् प्रयातौषधीप्रस्थं स्थितये हिमवत्पुरम्" "आसेदुरोषधिप्रस्थम्" "दृष्ट्वौषधिप्रस्थविलासिनीनाम्" कुमा० ।

ओषम् अव्य० उष-णमुल् । अभीक्ष्ण पक्षे त्यर्थे "ओष-षेति" शत०ब्रा०वाक्यम् ओषधिशब्दे दर्शितम् ।

ओषिष्ठ त्रि० उष-दाहे णिनि अतिशयेन ओषी इष्ठन् हि-लुक्त्वात् टिलोप । दाहकतरे "ओषिष्ठहन् णिनिकशा-भ्याम्" तैत्ति० १,४,२६,१ ।

ओष्ट्राविन् त्रि० उष+करणे ष्ट्रन् तदस्यस्य विनि । "छन्दो-विन् करणे ओष्ट्रमेखलादिति" वार्त्ति० दीर्घः । दाह-करणयुक्ते । "पुमरोष्ट्राविष्यव्रत" श्रुति सि०कौ० ।

ओष्ठ पु० उष्यते उष्णाहारेण उष-कर्म्मणि थन् । (ओठ) दशनच्छदे । "अवनिष्ठीवतो दर्पाद्द्वावोष्ठौ छेदयेत् नृप" मनु । निरुपपदोष्ठशब्दस्य प्रायेण उत्तरोष्ठ एव कविभिः प्रयुज्यते । "ताम्रौष्ठपर्य्यस्तरुच स्मितस्य" कुमा० । "ओष्ठेन रामो रामौष्ठविम्बचुम्बनचुञ्चुना" माघ । उपपदे तूभयत "उमामुखे विम्बफलाधरौष्ठे" कुमा० । अधरौष्ठ उत्तरौष्ठ इत्यादि । "यस्याधरौष्ठ पतितः क्षिप्यतोर्द्ध तथोत्तर । उभौ वा जाम्बवाभासौ दुर्लभं तस्य जीवितम्" सुश्रुत । ओष्ठस्य स्वाङ्गत्वात् संयोगोपधत्वेऽपि उपसर्ज्जने स्त्रियां वा ङीप् । "विम्बोष्ठी चारुनेत्रा गजपतिगमना दीर्घके-शी सुमध्या" महाभा० । समासे उत्तरपदस्थेऽस्मिन् पूर्वस्थावर्णस्य वा पररूपम् । विम्बौष्ठ विम्बोष्ठ । अधरौ-ष्ठावयवत्वात् भवादौ यत् । ओष्ठ्य तद्भवे त्रि० उवर्णे पवर्गे च "ओष्ठजावुपू" शिक्षोक्तेः तयोस्तत्रभवत्वात्तथा-त्वम् । ओष्ठे भवति कन् । ओष्ठक ओष्ठस्फारभविते त्रि० । ओष्ठस्य मूलं जाहच् । ओष्ठजाह तन्मूले न० ।

ओष्ठकोप पु० ओष्ठस्य कोपो यत्र । सुश्रुतोक्ते मुखरोगभेदे । मुखरोगनिरूपणे तत्रोक्तं यथा "तत्रौष्ठकोपा वातपित्तश्लेष्मसन्निपातरक्तमांसमेदोऽभिघा-तनिमित्ताः । कर्कशौ परुषौ स्तब्धौ कृष्णौ तीव्ररुगन्वितौ । दाल्येते परिपुट्येते ओष्ठौ मारुतकोपतः १ । आचितौ पिडकाभिस्तु सर्षपाकृतिभिर्भृशम् । सदाहपाकसंस्रावौ नीलौ पीतौ च पित्ततः २ । सवर्णाभिस्तु चीयेते पिडकाभि-रवेदनौ । कण्डूमन्तौ पिच्छिलौ च शीतलौ कफजौ ३ गुरू । सकृत्कृष्णौ सकृत्पीतौ सकृच्छ्वेतौ तथैव च । सन्निपातेन ४ विज्ञेयावनेकपिडकाचितौ । खर्ज्जूरफलवर्णाभिः पिडकाभिः समाचितौ । रक्तोपसृष्टौ ५ रुधिरं स्रवतः शोणितप्रभौ । मांसदुष्टौ ६ गुरू स्थूलौ मांसपिण्डवदुद्गतौ । जन्तवश्चात्र मूर्च्छन्ति सृक्कस्योभयतो मुखात् । मेदसा ७ घृतमण्डाभौ कण्डूमन्तौ स्थिरौ मृदू । अच्छस्फटिकसङ्काशमास्रावं स्रवतो गुरू । क्षतजाभौ विदीर्य्येते पाट्येते चाभिघा-ततः ८ । ग्रथितौ च समाख्यातावोष्ठौ कण्डूसमन्वितौ" । ईत० ओष्ठरोगादयोऽप्यत्र ।

ओष्ठपुष्प पु० ओष्ठोपमानं पुष्पं यस्य । बन्धुकवृक्षे । राजनि० ।

ओष्ठी स्त्री ओष्ठ इवाचरति ओष्ठ+क्विप् ततः अच् गौरा० ङीष् । विम्बफलनामके (तेलाकुचा)वृक्षे । रत्नमाला ।

ओष्ठोपमफला स्त्री ओष्ठ उपमीयतेऽनेन ओष्ठोपमं फलं यस्याः । बिम्बिकालतायाम् (तेलाकुचा) जटाधर ।

ओष्ण पु० ईषदुष्णः आ+उष्ण प्रा०स० । ईषदुष्णे ।

ओह पु० आ+वह घञर्थे क सम्प्र० । १सम्यग्वहने । "दशा-गोरोहेण तौग्र्यो न जीव्रि" ऋ०१,१८०,५ । "ओ-हेन वहनेन" भा० । कर्त्तरि मूलविभु०क । २वाहके ३प्रापके च त्रि० । "ब्रह्याम त ओहे" ऋ०४,१०,१ । "ओहैः इन्द्रादिप्रापकैः स्तोमैः" भा० ।

ओहब्रह्मन् पु० ऊह एषा ब्रह्मेति वा निरुक्तोक्ते, पृषो० । ऊहब्रह्मयुक्ते । "वेद्याभिरोहब्रह्मणो विचरन्तु मे" निरु० १२,१२, । धृता श्रुति । स्तोत्रेण" भा० ।

ओहस् त्रि० आ+वह असुन् । वहनसाधने स्तोत्रादौ । "य ये देवास ओहसा" ऋ०६,६८,६, "ओहसा वहनसाधने-नाभ० इति माधवस्तत्र ओकारादिशब्दार्थसङ्कलनम् ।

औ

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

औडुप त्रि॰ उडुपेन निर्वृत्तादि सङ्काशादि॰ अण्। १चन्द्रनिर्वृत्ते २प्लवनिर्वृत्ते ३तत्सन्निकृष्टदेशे च।

औडुपिक त्रि॰ उडुपेन प्लवेन तरति ठक्। १प्लवेन तारके उडुपेन चरति उत्सङ्गा॰ ठक्। २प्लवेन चारके च त्रि॰।

औडु(दु)म्बर त्रि॰ उडु(दु)म्बरस्य विकारः रजतादि॰ अञ्। १ताम्रविकारे पात्रादौ। "तदीयोत्यौडु(दु)म्बर पात्रम्" स्मृति "सौवर्णं राजतौडुम्बरमाङ्गमप्यमयानां पात्राणाम्" गोभि॰। २यज्ञाङ्गवृक्षविकारे च। "पश्चात्प्रतिरवस्थाय युगमन्त्रमौडु(दु)म्बरं पश्चाद्युपं मा बध्नाति"गोभि॰। स्त्रियां ङीप्। औडु(दु)म्बरीं स्पृष्ट्वा गायेत" श्रुति। "औडु(दु)म्बरीं शाखामुपगूहति"शत॰ब्रा॰५,४,२,२५, ३तपस्विविशेषे पु॰। "वैखानसा वालखिल्यौडुम्बराः फेनपावने। न्यासे कुटीचरः पूर्वम् बह्वोदो हंसनिष्क्रियौ" भाग॰३,१२,२७। "औडु(दु)म्बराः प्रातरुत्थाय या दिशं प्रथमं पश्यन्ति तत आहृतफलादिभिः जीवन्तः" श्रीधरः। औडुम्बर तत्फल तत्सेवाकारोऽस्त्यस्य अर्श॰ अच्। ४महाकुष्ठभेदे। "तत्र महाकुष्ठान्यरुणौडुम्बरर्ष्यजिह्वकपालकाकणपुण्डरीकदद्रुकुष्ठानीति" विभज्य "पित्तेन पक्वौडुम्बरफलाकृतिवर्णान्यौडुम्बराणीति" तल्लक्षणं सुश्रुते उक्तम्। स च रोग ताम्रस्तेयकर्मविपाक यथाह शाता॰ "औडु(दु)म्बरी ताम्रचौरो नरकान्ते प्रजायते"। ५यमभेदे च "औडुम्बराय दध्नाय" यमतर्पणमन्त्रः।

औडुलोमि पुंस्त्री उडुलोम्नोऽपत्यम् बाह्वा॰ इञ्। उडुलोम्नोऽपत्ये बहुषु च। उडुलोमाः उडुलोमानः

औड्र पु॰ ओड्रदेशानां राजा अण्। १ओड्रदेशनृपे ओड्र शब्दे विवृतिः २तद्देशवासिनि च। बहुषु अणो लुक्।

औत्कण्ठ्य न॰ उत्कण्ठैव चातुर्व॰ स्वार्थे ष्यञ्। उत्कण्ठायाम् "औत्कण्ठ्याश्रुकलाक्षस्य कृष्णाशीन्मे शनैर्हरि" भाग॰ १,६,१७। "औत्कण्ठ्याद्बकोत्सव" १,१०४।

औत्कर्ष्य न॰ उत्कर्ष+स्वार्थे ष्यञ्। उत्कर्षे।

औत्क्षेप पुंस्त्री उत्क्षेपस्य अर्द्धक्षेपकस्यापत्यं शिवा॰ अण्। उत्क्षेपकस्यापत्ये स्त्रियां ङीप्।

औत्तम त्रि॰ उत्तमेन निर्वृत्तादि सङ्काशा॰ अण्। १उत्तमेन निर्वृत्ते २तत्सन्निकृष्टदेशादौ च।

औत्तमि पु॰ उत्तमस्यापत्यम् इञ्। मनुभेदे उत्तमपन्वे उदा॰। "स्वारोचिषश्चौत्तमिश्च तामसो रैवतस्तथा" मनुः तस्य पत्नी उत्तमी तस्या अपत्यम् ठक्। उत्तमपत्न्यपत्ये बहुभाव "औत्तमेयान् महाराज दश पुत्रान् निबोध तान्" हरिवं॰७अ॰ उत्तमपन्वे ते च नामतो दर्शिता।

औत्तर त्रि॰ उत्तरस्मात् उद्+तॄ—अपादानेऽप् तत स्वार्थेऽण्। उत्तारके "इतरेषामुपदेशेन तु वादिनिवारके अग्नौ। "यत्रौत्तराणां सर्वेषामुपरीणाम् नाकपृष्ठे च" भा॰व॰ १०,५४६।

औत्तरपथिक त्रि॰ उत्तरपथेन गच्छति तेनाहृतं वा ठञ्। उत्तरपथेन अर्चिरादिमार्गेण १गन्तरि उपासकभेदे २तेनाहृते च। याचके।

औत्तरपदिक त्रि॰ उत्तरपदं गृह्णाति ठक्। उत्तरपद-

औत्तरवेदिक त्रि॰ उत्तरवेद्यां भव ठञ्। उत्तरवेद्या भवे कर्मादौ "औत्तरवेदिक कर्म कृत्वा" शत॰ब्रा॰ ७,२२,१७

औत्तराधर्य्य न॰ उत्तरे च अधरे च तेषां भाव ष्यञ्। अर्द्धनीचभावेन स्थितौ। "वधे चामौत्तराधर्य्ये" मा॰

औत्तराह त्रि॰ उत्तरस्मिन् कालादौ भवः "उत्तरादाहञ्" पा॰ उत्तर+आहञ्। उत्तरकालादौ भवे।

औत्तरेय पु॰ उत्तराया अपत्यम् ठक्। अभिमन्युसुते विराटदुहितुरुत्तरायाः पुत्रे परिक्षिन्नृपे "औत्तरेयेण दत्तानि न्यवसत्त्वमिदेयस्तत्" भाग॰ १,१७,४०। "अश्वधार्यं मति' कृष्ण औत्तरेय सती व्यधात्" भाग॰ २,४,२।

औत्तानपाद(दि) पु॰ उत्तानपादे नृपे भव अण्। उत्तानपादभवे ध्रुवे "ध्रुवस्यौत्तानपादस्य ब्रह्मर्षीणां तथैव च"भा॰ अनु॰ २अ॰। "उत्तानपाद। भगवांस्तव शार्ङ्गधन्वा" भाग॰ ४,१०,२५। अपत्ये तु इञ्। तत्रैव। "उत्तानपादिर्निर्गत्य तत काननतो द्विज।" काशी॰। तस्य यथा तपस्यया सर्वनक्षत्राधारतापदप्राप्तिस्तथा वर्णितम् भाग॰ ४, ८,९,"जाये उत्तानपादस्य सुनीति सुरुचिस्तयोः। सुरुचि प्रेयसी पत्युर्नेतरा यत्सुतो ध्रुवः। एकदा सुरुचे पुत्रमङ्कमारोप्य लालयन्। उत्तमं नारुरुक्षन्तं ध्रुवं राजाभ्यनन्दत। तथा चिकीर्षमाणं तं सपत्न्यास्तनयं ध्रुवम्। सुरुचिः शृण्वतो राज्ञः सेर्ष्यमाहातिगर्विता। न वत्स नृपतेर्धिष्ण्यं भवानारोढुमर्हति। न गृहीतो मया यत्त्वं कुक्षावपि नृपात्मज। बालोऽसि तव नात्मानमन्यस्त्रीगर्भसम्भृतम्। नून वेद भवान् यस्य दुर्लभेऽर्थे मनोरथ। तपसाराध्य पुरुषं तस्यैवानुग्रहेण मे। गर्भे त्वं साधयात्मानं यदीच्छसि नृपासनम्। श्रीमैत्रेय उवाच। मातुः सपत्न्याः सुदुरुक्तिविद्धः श्वसन् रुषा दण्डहतो यथाऽहिः। हित्वा मिषन्तं पितरं सन्नवाचं जगाम मातुः स रुदन् सकाशम्। तं निःश्वसन्तं स्फुरिताधरोष्ठं

पूर्वसेविता । तां मन्त्रहृदयेनैव प्रयुञ्ज्यान्मन्त्रमूर्त्तये । एवं कायेन मनसा वचसा च मनोगतम् । परिचर्य्यमाणो भगवान् भक्तिमत्परिचर्य्यया । पुंसाममायिनां सम्यग् भजतां भाववर्द्धनः । श्रेयो दिशत्यभिमतं यद्धर्मादिषु देहिनाम् । विरक्तश्चेन्द्रियरतौ भक्तियोगेन भूयसा । तं निरन्तरभावेन भजेताद्धा विमुक्तये । इत्युक्तस्तं परिक्रम्य प्रणम्य च नृपार्भकः । ययौ मधुवनं पुण्यं हरेश्चरणचर्च्चितम् । तपोवनं गते तस्मिन् प्रविष्टोऽन्तःपुरं मुनिः । अर्हितार्हणको राज्ञा सुखासीन उवाच ह । श्रीनारद उवाच । राजन् ! किं ध्यायसे दीर्घं मुखेन परिशुष्यता । किं वा न रिष्यते कामो धर्म्मेणार्थेन संयुतः । श्रीराजोवाच । सुतो मे बालको ब्रह्मन् स्त्रैणेनाकरुणात्मना । निर्व्वासितः पञ्चवर्षः सह मात्रा महान् कविः । अप्यनाथं वने ब्रह्मन् मा स्मादन्त्यर्भकं वृकाः । श्रान्तं शयानं क्षुधितं परिम्लानमुखाम्बुजम् । अहो मे बत दौरात्म्यं स्त्रीजितस्योपधारय । योऽङ्कं प्रेम्णारुरुक्षन्तं नाभ्यनन्दमसत्तमः । श्रीनारद उवाच । मा मा शुचः स्वतनयं देवगुप्तं विशाम्पते । तत्प्रभावमविज्ञाय प्रावृङ्क्ते यद्यशो जगत् । सुदुष्करं कर्म्म कृत्वा लोकपालैरपि प्रभुः । ऐष्यत्यचिरतो राजन् यशो विपुलयंस्तव । इति देवर्षिणा प्रोक्तं विश्रुत्य जगतीपतिः । राजलक्ष्मीमनादृत्य पुत्त्रमेवान्वचिन्तयत्”। “तत्राभिषिक्तः प्रयतस्तामुपोष्य विभावरीम् । समाहितः पर्य्यचरदृष्यादेशेन पूरुषम् । त्रिरात्रान्ते त्रिरात्रान्ते कपित्थबदराशनः । आत्मवृत्त्यनुसारेण मासं निन्येऽर्च्चयन्हरिम् । द्वितीयञ्च तथा मासं षष्ठे षष्ठेऽर्भकोदिने । तृणपर्णादिभिः शीर्णैः कृतान्नोऽभ्यर्च्चयद्विभुम् । तृतीयञ्चानयन्मासं नवमे नवमेऽहनि । अब्भक्ष उत्तमश्लोकमुपाधावत् समाधिना । चतुर्थमपि वै मासं द्वादशे द्वादशेऽहनि । वायुभक्षो जितश्वासो ध्यायन् देवमधारयत् । पञ्चमे मास्यनुप्राप्ते जितश्वासो नृपात्मजः । ध्यायन् ब्रह्म पदैकेन तस्थौ स्थाणुरिवाचलः । सर्व्वतो मन आकृष्य हृदि भूतेन्द्रियाशयम् । ध्यायन् भगवतो रूपं नाद्राक्षीत् किञ्चनापरम् । आधारं महदादीनां प्रधानं पुरुषेश्वरम् । ब्रह्म धारयमाणस्य त्रयो लोकाश्चकम्पिरे । यदैकपादेन स पार्थिवार्भकस्तस्थौ तदङ्गुष्ठनिपीडिता मही । ननाम तत्रार्द्धमिभेन्द्रधिष्ठिता तरीव सव्येतरतः पदे पदे । तस्मिन्नभिध्यायति विश्वमात्मनो द्वारं निरुध्यासुमनन्यया धिया । लोका निरुच्छ्वासनिपीडिता भृशं सलोकपालाः शरणं ययुर्हरिम् । श्रीदेवा ऊचुः । नैवं विदामो भगवन् प्राणरोधं चराचरस्याखिलसत्त्वधाम्नः । विधेहि तन्नो वृजिनाद्विमोक्षं प्राप्ता वयं त्वां शरणं शरण्यम् । श्रीभगवानुवाच । मा भैष्ट बालं तपसो दुरत्ययान्निवर्त्तयिष्ये प्रतियात स्वधाम । यतो हि वः प्राणनिरोध आसीदौत्तानपादिर्मयि सङ्गतात्मा । तएवमुत्सन्नभया उरुक्रमे कृतावनामाः प्रययुस्त्रिविष्टपम् । सहस्रशीर्षाऽपि ततो गरुत्मता मधोर्व्वनं भृत्यदिदृक्षया गतः । स वै धिया योगविपाकतीव्रया हृत्पद्मकोशे स्फुरितं तडित्प्रभम् । तिरोहितं सहसैवोपलक्ष्य बहिःस्थितं तदवस्थं ददर्श । तद्दर्शनेनागतसाध्वसः क्षिताववन्दताङ्गं विनमय्य दण्डवत् । दृग्भ्यां प्रपश्यन् प्रपिबन्निवार्भकश्चुम्बन्निवास्येन भुजैरिवाश्लिषन् । स तं विवक्षन्तमतद्विदं हरिर्ज्ञात्वास्य सर्व्वस्य च हृद्यवस्थितः । कृताञ्जलिं ब्रह्ममयेन कम्बुना पस्पर्श बालं कृपया कपोले । स वै तदैव प्रतिपादितां गिरं दैवीं परिज्ञातपरात्मनिर्णयः । तं भक्तिभावोऽभ्यगृणादसत्वरं परिश्रुतोरुश्रवसं ध्रुवक्षितिः” । ततो ध्रुवेण स्तुतो भगवान् तस्मै यथा वरं दत्तवांस्तथा वर्णितं तत्रैव “अथाभिष्टुत एवं वै सत्सङ्कल्पेन धीमता । भृत्यानुरक्तो भगवान् प्रतिनन्द्येदमब्रवीत् । श्रीभगवानुवाच । वेदाहं ते व्यवसितं हृदि राजन्यबालक । तत् प्रयच्छामि भद्रं ते दुष्प्रापमपि सुव्रत ॥ नान्यैरधिष्ठितं भद्र ! यद्भ्राजिष्णु ध्रुवक्षिति । यत्र ग्रहर्क्षताराणां ज्योतिषां चक्रमाहितम् । मेढ्यां गोचक्रवत् स्थास्नु परस्तात् कल्पवासिनाम् । धर्म्मोऽग्निः कश्यपः शुक्रो मुनयो ये वनौकसः । चरन्ति दक्षिणीकृत्य भ्रमन्तो यत् सतारकाः । प्रस्थिते तु वनं पित्रा दत्त्वा गां धर्म्मसंश्रयः । षट्त्रिंशद्वर्षसाहस्रं रक्षिताव्याहतेन्द्रियः । त्वद्भ्रातर्य्युत्तमे नष्टे मृगयायां तु तन्मनाः । अन्वेषन्ती वनं माता दावाग्निं सा प्रवेक्ष्यति । इष्ट्वा मां यज्ञहृदयं यज्ञैः पुष्कलदक्षिणैः । भुक्त्वा चेहाशिषः सत्या अन्ते मां संस्मरिष्यसि । ततो गन्तासि मत्स्थानं सर्व्वलोकनमस्कृतम् । उपरिष्टादृषिभ्यस्त्वं यतो नावर्त्तते यतिः ”

नक्षत्ररूपतत्पश्चिमेश्वविशेषस्तत्रैव ५ स्क० उक्तो यथा “अथ तस्मात् (शनिलोकात्) परतस्त्रयोदशलक्षयोजनान्तरतो यत्तद्विष्णोः परमं पदमभिवन्दन्ति यत्र महाभागवतो ध्रुव औत्तानपादिरग्निनेन्द्रेण प्रजापतिना कश्यपेन धर्म्मेण च समकालयुग्भिः सह बहुमानं दक्षिणतः क्रियमाण इदानीमपि कल्पजीविनामाजीव्य उपास्ते

पूर्व्वसेविता । ता मन्त्रहृदयेनैव प्रयुञ्ज्यान्मन्त्रमूर्त्तये । एवं कायेन मनसा वचसा च मनोगतम् । परिचर्य्यमाणो भगवान् भक्तिमत्परिचर्य्यया । पुंसाममायिनां सम्यग् भजतां भाववर्द्धनः । श्रेयो दिशत्यभिमतं यद्धर्म्मादिषु देहिनाम् । विरक्तश्चेन्द्रियरतौ भक्तियोगेन भूयसा । तं निरन्तरभावेन भजेताद्धा विमुक्तये । इत्युक्तस्तं परिक्रम्य प्रणम्य च नृपार्भकः । ययौ मधुवनं पुण्यं हरेश्चरणचर्च्चितम् । तपोवनं गते तस्मिन् प्रविष्टोऽन्तःपुरं मुनिः । अर्हितार्हणको राज्ञा सुखासीन उवाच ह । श्रीनारद उवाच । राजन् ! किं ध्यायसे दीर्घं मुखेन परिशुष्यता । किं वा न रिष्यते कामो धर्म्मो वार्थेन संयुतः । श्रीराजोवाच । सुतो मे बालको ब्रह्मन् स्त्रैणेनाकरुणात्मना । निर्व्वासितः पञ्चवर्षः सह मात्रा महान् कविः । अप्यनाथं वने ब्रह्मन् मा स्मादन्त्यर्भकं वृकाः । श्रान्तं शयानं क्षुधितं परिम्लानमुखाम्बुजम् । अहो मे बत दौरात्म्यं स्त्रीजितस्योपधारय । योऽङ्कं प्रेम्णारुरुक्षन्तं नाभ्यनन्दमसत्तमः । श्रीनारद उवाच । मा मा शुचः स्वतनयं देवगुप्तं विशाम्पते ! । तत्प्रभावमविज्ञाय प्रावृङ्क्ते यद्यशो जगत् । सुदुष्करं कर्म्म कृत्वा लोकपालैरपि प्रभुः । एष्यत्यचिरतो राजन् यशो विपुलयंस्तव । इति देवर्षिणा प्रोक्तं विश्रुत्य जगतीपतिः । राजलक्ष्मीमनादृत्य पुत्त्रमेवान्वचिन्तयत्" । "तत्राभिषिक्तः प्रयतस्तामुपोष्य विभावरीम् । समाहितः पर्य्यचरदृष्यादेशेन पूरुषम् । त्रिरात्रान्ते त्रिरात्रान्ते कपित्थबदराशनः । आत्मवृत्त्यनुसारेण मासं निन्येऽर्च्चयन् हरिम् । द्वितीयञ्च तथा मासं षष्ठे षष्ठेऽर्भको दिने । तृणपर्णादिभिः शीर्णैः कृतान्नोऽभ्यर्च्चयन् विभुम् । तृतीयञ्चानयन्मासं नवमे नवमेऽहनि । अब्भक्ष उत्तमश्लोकमुपाधावत् समाधिना । चतुर्थमपि वै मासं द्वादशे द्वादशेऽहनि । वायुभक्षो जितश्वासो ध्यायन् देवमधारयत् । पञ्चमे मास्यनुप्राप्ते जितश्वासो नृपात्मजः । ध्यायन् ब्रह्म पदैकेन तस्थौ स्थाणुरिवाचलः । सर्व्वतो मन आकृष्य हृदि भूतेन्द्रियाशयम् । ध्यायन् भगवतो रूपं नाद्राक्षीत् किञ्चनापरम् । आधारं महदादीनां प्रधानपुरुषेश्वरम् । ब्रह्म धारयमाणस्य त्रयो लोकाश्चकम्पिरे । यदैकपादेन स पार्थिवार्भकस्तस्थौ तदङ्गुष्ठनिपीडिता मही । ननाम तत्रार्द्धमिभेन्द्रधिष्ठिता तरीव सव्येतरतः पदे पदे । तस्मिन्नभिध्यायति विश्वमात्मनो द्वारं निरुध्यासुमनन्यया धिया । लोका निरुच्छ्वासनिपीडिता भृशं सलोकपालाः शरणं ययुर्हरिम् । श्रीदेवा ऊचुः । नैवं विदामो भगवन् ! प्राणरोधं चराचरस्याखिलसत्त्वधाम्नः । विधेहि तन्नो वृजिनाद्विमोक्षं प्राप्ता वयं त्वां शरणं शरण्यम् । श्रीभगवानुवाच । मा भैष्ट बालं तपसो दुरत्ययान्निवर्त्तयिष्ये प्रतियात स्वधाम । यतो हि वः प्राणनिरोध आसीदौत्तानपादिर्म्मयि सङ्गतात्मा । त एवमुत्सन्नभया उरुक्रमे कृतावनामाः प्रययुस्त्रिविष्टपम् । सहस्रशीर्षापि ततो गरुत्मता मधोर्व्वनं भृत्यदिदृक्षया गतः । स वै धिया योगविपाकतीव्रया हृत्पद्मकोशे स्फुरितं तडित्प्रभम् । तिरोहितं सहसैवोपलक्ष्य बहिः स्थितं तदवस्थं ददर्श । तद्दर्शनेनागतसाध्वसः क्षिताववन्दताङ्गं विनमय्य दण्डवत् । दृग्भ्यां प्रपश्यन् प्रपिबन्निवार्भकश्चुम्बन्निवास्येन भुजैरिवाश्लिषन् । स तं विवक्षन्तमतद्विदं हरिर्ज्ञात्वास्य सर्व्वस्य च हृद्यवस्थितः । कृताञ्जलिं ब्रह्ममयेन कम्बुना पस्पर्श बालं कृपया कपोले । स वै तदैव प्रतिपादितां गिरं दैवीं परिज्ञातपरात्मनिर्णयः । तं भक्तिभावोऽभ्यगृणादसत्वरं परिश्रुतोरुश्रवसं ध्रुवक्षितिः" । ततो ध्रुवेण स्तुतो भगवान् तस्मै यथा वरं दत्तवांस्तथा वर्णितं तत्रैव "अथाभिष्टुत एवं वै सत्सङ्कल्पेन धीमता । भृत्यानुरक्तो भगवान् प्रतिनन्द्येदमब्रवीत् । श्रीभगवानुवाच । वेदाहं ते व्यवसितं हृदि राजन्यबालक ! । तत् प्रयच्छामि भद्रं ते दुरापमपि सुव्रत ! । नान्यैरधिष्ठितं भद्र ! यद्भ्राजिष्णु ध्रुवक्षिति । यत्र ग्रहर्क्षताराणां ज्योतिषां चक्रमाहितम् । मेढ्यां गोचक्रवत् स्थास्नु परस्तात् कल्पवासिनाम् । धर्म्मोऽग्निः कश्यपः शुक्रो मुनयो ये वनौकसः । चरन्ति दक्षिणीकृत्य भ्रमन्तो यत् सतारकाः । प्रस्थिते तु वनं पित्रा दत्त्वा गां धर्म्मसंश्रयः । षट्त्रिंशद्वर्षसाहस्रं रक्षिताव्याहतेन्द्रियः । त्वद्भ्रातर्य्युत्तमे नष्टे मृगयायां तु तन्मनाः । अन्वेषन्ती वनं माता दावाग्निं सा प्रवेक्ष्यति । इष्ट्वा मां यज्ञहृदयं यज्ञैः पुष्कलदक्षिणैः । भुक्त्वा चेहाशिषः सत्या अन्ते मां संस्मरिष्यसि । ततो गन्तासि मत्स्थानं सर्व्वलोकनमस्कृतम् । उपरिष्टादृषिभ्यस्त्वं यतो नावर्त्तते गतिः" ।

मज्जमरूपततृपचिनेभविशेषस्तत्रैव ५ स्क० उक्तो यथा "अथ तस्मात् (ऋषिलोकात्) परतस्त्रयोदशलक्षयोजनान्तरतो यत्तद्विष्णोः परमं पदमभिवदन्ति यत्र ह महाभागवतो ध्रुव औत्तानपादिरग्निनेन्द्रेण प्रजापतिना कश्यपेन धर्म्मेण च समकालयुग्भिः सह बहुमानं दक्षिणतः क्रियमाण इदानीमपि कल्पजीविनामाजीव्य उपास्ते

[illegible]

शीतपात त्रि [illegible]

शीतपातिन त्रि [illegible]

शीतपाद त्रि [illegible]

शीतपुट त्रि [illegible]

शीतपुटिक त्रि [illegible]

शीतपुतिक त्रि [illegible]

शीतप त्रि [illegible]

शीतफलिक त्रि [illegible]

औत्सर्गिक त्रि० उत्सर्गे सामान्यविधिमर्हति ठञ् । सामान्यविधियोग्ये स्त्रियां ङीप् । [फञ् । उत्सर्गस्य गोत्रापत्ये ।

औत्सायन पुस्त्री उत्स ऋषिभेदस्तस्य गोत्रापत्यम् अश्वा०

औत्सुक्य न० उत्सुकस्य भाव ष्यञ् । उत्कण्ठायाम् । "औत्सुक्येन कृतत्वरा सहभुवा व्यावर्त्तमाना ह्रिया" रत्नावली "तमाहितौत्सुक्यमदर्शनेन" रघु । "रथचरणसमाह्वस्तावदौत्सुक्यनुन्ना" माघ "इत्यौत्सुक्यादपरिगणयन् गुह्यकस्तं ययाचे" मेघ० । तच्च व्यभिचारिभावभेद सा०द०निर्वेदावेगेत्याद्युपक्रमे "औत्सुक्योन्मादशङ्का" इत्युक्त्वा "इष्टानवाप्तेरौत्सुक्यं कालक्षेपासहिष्णुता" लक्षितम् । २इच्छामात्रे च । "औत्सुक्यनिवृत्त्यर्थं यथा क्रियासु प्रवर्त्तते लोक" सां०का० । "औत्सुक्यमिच्छा सा च इष्टावाप्तौ निवर्त्तते इष्टमाणश्च स्वार्थं इष्टलक्षणत्वात् फलस्य" त०कौ० । "मनोयस्येन्द्रियस्येह विषयान् याति सेवितुम् । तस्यौत्सुक्यं सम्भवति प्रवृत्तिश्चोपजायते" भा०व० ११४ श्लो० ।

औदक त्रि० उदकेन पूर्णं दृत्यादि उदकस्येद वा अण् । १उदकपूर्णकुम्भ्यादौ "अपरेणाग्निमौदकोऽनुगुप्त आदाय पाणिग्राहं मूर्द्धदेशेऽवसिञ्चति" गोभिलः । "औदको दृतिरोदकुम्भ" सं०त०रघु० । २उदकसम्बन्धिनि । "औदकेनैव विधिना निर्वपेत् दक्षिणामुखः" मनु । उदके भव अण् । ३जलभवे च । "यानि चैव प्रकाराणि स्थलजान्यौदकानि च" "स्थलजौदकशाकानि पुष्पमूलफलानि च" मनु

औदकि पुस्त्री "उदङ्क उदक (संज्ञायाम्)" पा०ग० बाह्वा० अपत्ये इञ् । उदकनामर्षेरपत्ये तत स्वार्थे दामन्या० छ । औदकीय तत्रार्थे । एवम् औदङ्कि औदङ्कीय इत्यपि उदङ्कापत्ये पुस्त्री । [स्यापत्ये ।

औदज्ञायनि पुस्त्री उदज्ञस्यर्षेरपत्य तिका० फिञ् । उदज्ञ-

औदञ्चन त्रि० उदच्यते उत्क्षिप्य ध्रियतेऽस्मिन् उदञ्चनोजलाधारः मणिकस्तस्येदम् अण् । मणिकस्थिते जलादौ (जालारजल) "एना (चर्म्मणीम्) तत आदाय न्यधादौदञ्चनोदके" भाग० ८,२४,१५ । "औदञ्चनोदके मणिकस्थजले' श्रीधर उदञ्चनस्य सन्निकृष्टदेशादि अरीहणादि० वुञ् । औदञ्चनक मणिकस्य सन्निकृष्टदेशादौ त्रि० । [नामकर्षेरपत्ये ।

औदश्वि पुस्त्री उदश्वोरपत्य बाह्वा० इञ् । उदश्व-

औदश्वि पुस्त्री उदश्वापत्यम् इञ् । १उदश्वापत्ये तत यूनि फिञ् पैला० तस्य लुक् । २तदीययुवापत्येऽपि ।

औदनिक त्रि० ओदनाय प्रभवति सन्तापा० ठञ् । ओदननिष्पादनाय समर्थे सूपकारे ।

औदन्य पु० उदन्यायुक्तो ऋषौ भव अण् । पिपासायुक्तर्षिभवे मुण्डिभे ऋषौ । "एतां ह वै मुण्डिभ औदन्य ब्रह्महत्यायै प्रायश्चित्तिं विदाञ्चकार" शत०ब्रा० १३,३,५,५ । तस्यापत्ये तु इञ् । औदन्यि इत्येव तत्रार्थे तत युवप्रत्ययस्य फिञ पैला० लुक् । तदीययुवापत्ये च ।

औदपान त्रि० उदपानादागत शुण्डिका० अण् । आयस्थानकूपोदपानादागते १राजग्राह्यकरादौ । उदपाने भव पलद्या० अण् । २उदपाननामग्रामभवे करादौ त्रि० । उदपाने जलाधारस्थानभेदे भव उत्सा० अञ् । ३उदपानभवे त्रि० । स्त्रियां सर्वत्र ङीप् ।

औदभृज्जि पुंस्त्री उदभृज्जस्यापत्यम् इञ् । १उदभृज्जस्यापत्ये ततोयुवप्रत्ययस्य पैलादि०लुक् । २तदीययुवापत्ये च । एव औदमज्जि औदमेधि औदमज्जि औदशुद्धि इत्येतेऽपि शब्दा तत्तदपत्ये तत्तद्युवापत्ये च । [सम्बन्धिनि ।

औदमेधीय त्रि० उदमेधेरिदम् रैवतिकादि० छ । औदमेधि

औदमेयि पुस्त्री उदमेयस्यापत्यम् इञ् । उदमेयस्यापत्ये तत मनुष्यजातित्वात् स्त्रियां ङीप् । [स्त्रियां ङीप् ।

औदयिक त्रि० उदये लग्नकाले भव ठञ् । लग्नकालभवे

औदरिक त्रि० उदरे प्रसित ठक् । आद्यूने, (पेटुक) उदरमात्रपूरणापेक्षके । "ऐश्वर्यवन्त रौद्रं च शूरं चण्डमसूयकम् । एकाकिनमौदरिकमासुरं सत्त्वमीदृशम्" सुश्रुते तस्यासुरसत्त्वलक्षणम् । अमरे विजिगीषाविवर्जितस्य तथात्वलक्षणम् । विजिगीषा च विगानेच्छा सा च स्वोदरपूरणासक्ततया निन्देच्छा तस्या त्याग एवास्य प्रवृत्ति । "सर्व्वमेवौदरिकस्याभ्यवहार्य्यायं कल्पते" नाट०

औदर्य्य त्रि० उदरे भव यत् उदर्य तत स्वार्थे अण् । १उदरभवेऽनलादौ । २अभ्यन्तरप्रविष्टे च । "स त्वयाराधित शुक्लोवितन्वन् मामकं वय । क्षेत्रा ते हृदयग्निमौदर्य्यो ब्रह्मभावन" भाग० ३,२४,५ ।

औदल त्रि० चिकितगालवकालवसमनुतन्तुकुशिनामा वैश्वामित्रदेवरातौदलेति" आ०श्रौ० १२,१४,२, उक्ते चिकितादौ मध्ये प्रवरर्षिभेदे ।

औदवापि पुस्त्री उदवापस्यापत्यम् इञ् । उदवापापत्ये स्त्रियां ङीप् । तस्येद रैवतिका० छ । औदवापीय तत्सम्बन्धिनि त्रि० ।

औदवाहि पु० उदवाहस्यापत्यम् इञ् । ऋग्वेदिनाम्

[illegible]

[illegible]

यूनि फक्। औद्दालकायन तदीययुवापत्ये प्राच्यभरते तु यञ्चप्रकृतत्वात् तस्य बहुषु लुक्। उद्दालकाः। तदीययुवापत्यानि प्राच्यानि भारतानि वा

औद्धत्य न० उद्धतस्य भावः। अविनीतभावे तत्र "अस्तयान्य गुणाद्दीनामौद्धत्याद्यवलिप्तता" सा०द० उक्तलक्षणम्।

औदारिक त्रि० उद्धाराय उद्धृतदानाय प्रभवति ठञ्। विभागकाले उद्धारार्थे देये द्रव्यभेदे। "पित्रस्यौद्धारिक देयमेकांशय प्रधानत" मनु।

औद्दालकि पु० उद्दालकस्यर्षेरपत्यम् इञ्। उद्दालर्षे पुत्रे ऋषिभेदे ऋषौ। "अविद्धुव एवौद्दालकिरस्य प्रायश्चित्त मेद" शत०ब्रा० १,८,२४,१। [राजनि०।

औद्भिज्ज न० उद्भिद जायते जन-ड स्वार्थेऽण्। पांशुलवणे

औद्भिद न०उद्भिनत्ति उद्+भिद-क-स्वार्थेऽण्।१पांशुलवणे। "औद्भिदं पांशुलवणं यज्जातं भूमितः स्वयम्। क्षारं गुरु कटुस्निग्धं शीतलं वातनाशनमिति" तस्य गुणा "विदार्य भूमिं निम्नां यन्महत्या धारया स्रवेत्। तत्तोयमौद्भिदं नाम वदन्तीति महर्षयः" इत्युक्ते २जलभेदे च "औद्भिदं वारि पित्तघ्नमविदाह्यतिशीतलम्। प्रीणनं मधुरं बल्यमीषद्वातकरं लघु"। वैद्यकान्तरम्

सुश्रुते आन्तरिक्षजलमुक्त्वा "तस्याभावे भौमं तत्राकाशगुणबहुलं तत्पुनः सप्तविधम्। तद्यथा कौपं नादेयं सारसं ताडागं प्रास्रवणमौद्भिदं चौण्ड्यमिति। तत्र च "तत्रान्तरिक्षमौद्भिदं वा सेवेत महागुणत्वात्" इत्यादि उक्त्वा "कफघ्नं दीपनं हृद्यं लघु प्रास्रवणोद्भवम्। मधुरं पित्तशमनमविदाह्यौद्भिदम् स्मृतम्"। तद्गुणा उक्ताः। औद्भिदलवणगुणास्तु तत्रैव। "लघु तीक्ष्णोष्णमुत्क्लेदि सूक्ष्मं वातानुलोमनम्। सतिक्तं कटु सक्षारं विद्याल्लवणमौद्भिदम्"

औद्भिद्य न० उद्भिदोभाव ष्यञ्। ब्राह्मणादीनाचतुराणाञ्च। "जैत्रं च म औद्भिद्यं च मे यज्ञेन कल्पन्ताम्" यजु० १८,८, उद्भिदोभाव औद्भिद्यं भूतादितरोत्पत्तिः वेददी०।

औद्याव त्रि० उद्यावस्य व्याख्यानोग्रन्थ तत्र भवो वा ऋग यना० अण्। १उद्यावव्याख्यानग्रन्थे २तत्र भवे च।

औद्वाहिक त्रि० उद्वाहकाले लब्धं दीयते वा ठञ्। विवाहकाले १लब्धे दीयमाने च "विद्याधनन्तु यद्यस्य तत्तस्यैव धनं भवेत्। मैत्रमौद्वाहिकञ्चैव माधुपर्किकमेव च" इति- "पितृद्रव्याविनाशेन यदन्यत् स्वयमर्जयेत्। मैत्रमौद्वाहिकञ्चैव दायादानां न तद्भवेत्" याज्ञ०। तत्सर्वं रविभाज्यम्। [हृद्ये २तत्सम्बन्धिदेशादौ च

औद्देप त्रि०उद्देप+चतुरर्थ्याम् सङ्का० अण्। उद्देपेन १नि

औधस त्रि० ऊधस इदम् अण्। ऊध सु अन्विनि "यत्र जन्मप्रदिनं नैव दोग्ध्र्यौधसं पयः" भाग० ४,१०,१८, भवार्थे तु शरीरावयवत्वात् यत् ऊधस्यमित्येव। "ऊधस्यमिच्छामि तवोपभोक्तुम्" रघु। औधस्यमिति कचित् पाठ स्वार्थेऽणन्ततया समर्थ्य।

औनेत्र न० उन्नेतु कर्म भावो वा उद्गात्रादि० अञ्। उन्नेतु १कर्मणि उन्नयने २तद्भावे च। तस्य धार्यौतम् ऋद्धत्वात् अञ्। ३उन्नेतृधर्मे च।

औपकर्णिक त्रि० उपकर्णं प्रायभवः ठक्। कर्णसमीपे प्रायभवे। "औपकर्णिकलोचनः"। भट्टिः।

औपकलाप्य त्रि० उपकलापं भव परिमुखा० ञ्य। कलापसमीपभवे।

औपकायन पुंस्त्री उपकस्य गोत्रापत्यं नडा० फक्। उपकस्य गोत्रापत्ये। बहुत्वे द्वन्द्वेऽद्वन्द्वे च वा फको लुक्। उपकाः उपकायनाः। उपकलामकाः औपकायनलामकायनाः।

औपगव पु स्त्री उपगतोगौरस्य उपगुर्गोप तस्यापत्यम् अण्। १गोपालकपुत्रे २तद्याजिपुत्रे च लक्षणया उपगुशब्दस्य याजिविप्रोऽपि उपगुशब्देनोच्यते "य एवं संयाजवेदस्तु स तत्सख्यत्वमाप्नुयात्। सद्योवपयेत्य वर्येते त्येवमेवाम्नवीदृभक्ष्यः" श्रोतोक्ते। तत्सम्बन्धिनि ३लक्ष्ये ४यज्ञे ५सङ्घे च तस्यापत्ये तु स्त्रियां ङीप्। औपगवस्येदम् गोत्रचरणात् वुञ्" पा० वुञ्। औपगवक औपगवसम्बन्धिनि "तत आगत" इत्यधिकारे "गोत्रादङ्कवत्" पा० वुञ्। औपगवक ततआगतेऽर्थे। तेषा समूह गोत्रोक्षोष्ट्रेत्यादिना वुञ्। औपगवक तत्समूहे न० औपगवोभक्तिरस्य "गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलम् वुञ्"पा०। औपगवक तद्भक्तियुक्ते त्रि

औपगवि पुंस्त्री उपगतो गां गिरं पतित्वेन उपगोगीष्पतिस्तस्यापत्यम् बाह्वो वा इञ्। १गोष्पतेरपत्ये २तच्छात्रे उद्धवे पु० "वर्णाश्रमे पुलिने यमस्वसुस्ता समुपित औपगविर्निशां ततोऽगात्" भाग०३,४,२८ "औपगविरुद्धवः" श्रीधरः।

औपग्रस्तिक पु० उपग्रस्तं ग्रासकाले भूत स्वरूपया व्याप्त "तमधीष्टोभृतो भूतोभावी वा"पा० ठञ्। उपग्रासकालस्य व्याप्तया व्यापके १चन्द्रे २सूर्ये च शब्दर०।

औपच(ज)न्धनि पु०उपच(ज)न्धनस्यापत्यम् इञ्। ऋष्यज-

[illegible] । [illegible]
[illegible] । "[illegible]" [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] १३,१ '[illegible]
[illegible]
[illegible] । [illegible] "[illegible]
[illegible]" [illegible] । "[illegible]
[illegible] ११०२१६, [illegible]

[illegible] त्रि [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] त्रि ।

[illegible] त्रि [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] । [illegible] च ।

[illegible] न [illegible] । [illegible]
[illegible] । "[illegible]
[illegible] । [illegible] "[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] ।" इति [illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] ।
[illegible] । [illegible]
[illegible] इति [illegible] ।
[illegible]
[illegible] । [illegible] च । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible] "[illegible]
[illegible] ।

[illegible] न [illegible] । [illegible]
[illegible] । '[illegible]
[illegible]" [illegible] । [illegible] च
"[illegible]
[illegible]
[illegible] "[illegible]" "[illegible]
[illegible] "[illegible]

[illegible] । [illegible] ।
[illegible] न [illegible] । [illegible] ।
[illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible]" [illegible] ।

[illegible] । [illegible] ।
[illegible] । [illegible] च ।

[illegible] पु० स्त्री [illegible] । [illegible] ।
[illegible] ।

[illegible] न [illegible] । [illegible]
[illegible] । "[illegible]
[illegible] १३।८ [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] च ।

[illegible] पु० स्त्री [illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible] । [illegible]
च । [illegible] त्रि ।

[illegible] त्रि [illegible] । [illegible]
[illegible] "[illegible]
[illegible]
[illegible] २।११ '[illegible]
[illegible] इति [illegible] ५२,१६ ।
[illegible] ।

[illegible] त्रि० [illegible] ।
[illegible] ।

[illegible] न [illegible] ।
[illegible] । "[illegible]
[illegible] । [illegible]"
[illegible] '[illegible]
[illegible] । [illegible]
[illegible]" [illegible] ।

[illegible] पु० स्त्री [illegible] । [illegible]
[illegible] ।

औपभृत त्रि० उपभृता पात्रेण सञ्चित० शैषिकोऽण् । १उपभृत्पात्रेण सञ्चिते हविरादौ । "जुह्वामुपाततोऽनुयाजैस्त्रिभिश्चरत्यौपभृतं समानीय" कात्या० ३,५,२ अध्वर्युरौपभृतमाज्यं सर्वं जुह्वां समानीय" कर्क । तस्येदम् अण् । २उपभृत्सम्बन्धिनि "औपभृतासादनम्" कात्या० ५,४,२८, औपभृतमुपभृत्सम्बन्ध्यासादनम्" कर्क । "सव्या औपभृतीरौपभृतानि" कात्या० ६,७,७ ।

औपमन्यव पुस्त्री उपमन्योरपत्यं विदा० अञ् । उपमन्योरपत्ये स्त्रियां ङीप् । "प्राचीनयाज्ञ्यौपमन्यव सत्ययज्ञ पौलुषि:" । "औपमन्यव ! कं त्वमात्मानमुपास्से ?" इति च छा० उ० ।

औपमिक त्रि० उपमया निर्दिष्ट ठक् । उपमयानिर्दिष्टे । "अस्थानवधि कायो दूरनिर्वाह औपमिक" "मधु सोमस्यौपमिक भाष्यते" "पीपिलिकामध्ये त्वौपमिक ।।५।।उक्ता मेवतेर्गतव '' इति च निरु० ।

औपम्य न० उपमा+चार्थे स्वार्थे ष्यञ् । १उपमायाम् २साम्ये 'प्राणा यथा मोऽभीष्टा भूतानामपि ते तथा । आत्मौपम्येन सर्वत्र या कुर्वन्ति साधव'' हितोप० । "आत्मौपम्येन सर्वत्र" गीता "सा पूर्णा यदि सामान्यधर्म औपम्यवाचि च" । "औपम्यवाचिनो लोपसमासे तद्धिते द्विधा" इति च सा० द० ।

औपयज त्रि० उपयजइदम् अण् । उपयज सम्बन्धिनि उपयट् च तच्छब्दे दर्शित । "मार्जिते मैत्यावरुणोदौपयजामङ्गारामाहरति" कात्या० ६,६,७,

औपयिक त्रि० उप+अय–अच् उपायस्तेन लब्धः ठक् ह्रस्वश्च । १उपायलब्धे, २युक्ते न्यायागतवस्तुनि च । "एतत्तव महाराज ! पुत्रेषु तेषु चैव हि । युक्तमौपयिकं मन्ये भीष्मेण सह भारत ।" भा० आ० २०४ अ० । स्त्रियां ङीप् । "मयैवौपयिकी भार्या ।।तुषी रूपया तव" भा० व० २८० अ० "यदत्रौपयिकं कार्यं तच्चिन्तयितमर्हसि" भा० उ० १७७ अ० । उपाय एव विनया० स्वार्थे ठक् ह्रस्वश्च । ३उपाये पु० । "विषमौपयिकं नदीपदीस' किरा० ।"औपयिकम् उपायम्" मल्लि० ।

औपयौगिक त्रि० उपयोगः प्रयोजनमस्य ठक् । उपयोगनिमित्ते "अथात क्षेत्रौपयौगिकं विधिवृत्तिं व्याख्यास्याम " सुश्रु० स्त्रियां ङीप् ।

औपरिष्ट त्रि० उपरिष्टाद् भव अण् । अमेरकमत्रविशेष्य एव"वार्त्ति० नियमात् न त्यप् टिलोप । उपरिष्टाद्भवे ।

औपरोधिक त्रि० उपरोध प्रयोजनमस्य ठक् । १उपरोधनिमित्ते २पैलवे दण्डे पु० हेमच० ।

औपल त्रि० उपलादागत शुण्डिका० अण् । १आयस्थान रूपोपलादागते । उपलस्येदम् अण् । २प्रस्तरसम्बन्धिनि 'यथा प्लवेनौपलेन निमज्जत्युदके तरन्" मनु ।

औपवसथिक त्रि० उपवसथे भव ठञ् । उपवसथकर्त्तव्ये कर्मादौ । उपवसथस्य याम यागपूर्वदिवसस्य उपवसथशब्दे उक्त । अञ् औपवसथ्य तत्रार्थे ।"अग्निप्रणयनीया औपवसथ्ये ऽनियम " आश्व० श्रौ० ४,१,२६ । स्वार्थे ष्यञ् । "यागपूर्व्वे दिने च । "औपवसथ्येऽह्नि" श्रुति ।

औपवस्त न० उपवस्तमेव प्रज्ञा० अण् । १उपवस्ते उपवस्तु कर्म अण् । २उपवासे । उपवस्ता प्राप्नोऽस्येति विग्रहश्च "मतोरण्" वा० स्वत्वमदर्शन प्रामादिकमेव । तत्र भावपच्स्सैव यत्रच न तु भावन्तस्य तथात्वे भावेऽण् इत्येव स्यात् अत्वार्थमित्युदाहरण पाठक्तम् इति बोध्यम् "भाषान् मधुमस्तराय वर्ज्जवेदौपवस्त सत्"स्मृति

औपवास त्रि० उपवासे दीयते व्युष्टा० अण् । उपवासव्रते दीयमाने द्रव्ये ।

औपवासिक त्रि० उपवासे साधु गुडा० ठञ् । १उपवासे साधौ । तस्मै प्रभवति सन्तापा० ठञ् । २उपवाससमर्थे च

औपवास्य न० उपवास+चार्थे० स्वार्थे ष्यञ् । उपवासे "यज्ञमूर्णेन यदानीत' पीत्वा वारि समाहित० । औपवास्य तदाऽकार्षीद्राघवः सह सीतया" रामा० ।

औपवाह्य पु० उपवाह्य एव स्वार्थेऽण् । उपवाहने रथादौ "औपवाह्य कुवेरस्य सार्वभौम इति श्रुत " रामा० । सर्वासु भूमिषु विदित अण् । सार्वभौम इत्यर्थ ।

औपविन्दवि पुस्त्री । उपविन्दोरपत्यम् बाह्वा० इञ् । उपविन्दोरपत्ये स्त्रियां ङीप् । [वेषेणोपजीविनि ।

औपवेषिक त्रि० उपवेषेण जीवति वेतना० ठञ् । उप-

औपश्लेषिक त्रि० उपश्लेषेण निर्वृत्त ठक् । एकदेशेन सम्बद्धे आधारभेदे "औपश्लेषिको वैषयिकोऽभिव्यापकश्चेत्याधार स्त्रिधा" सि० कौ० ।

औपसङ्क्रमण त्रि० उपसङ्क्रमणे दीयते व्युष्टा० अण् । उपसंक्रमणे देये स्त्रियां ङीप् ।

औपसद पु० उपसच्छब्दोऽस्मिन्नस्ति विमुक्ता० अण् । उपसच्छब्दयुक्ते १अध्याये २अनुवाके च । उपसद् समीपस्थान तदस्यस्य प्रज्ञा० अण् । ३यज्ञे "प्रजापतिकामस्यौपसद " कात्या० २२,१०,१२ । "औपसदोयज्ञ" कर्क

[illegible] । "औपच(म)नमेदोपच(म) [illegible] १११९ २१ । १४० १२६ [illegible] ।

औपचारिक पु॰ उपचार+ठञ् [illegible] । [illegible] ।

औपच्छन्दसिक त्रि॰ [illegible] ।

औपजानुक त्रि॰ [illegible] ।

औपतस्विनि पु॰ [illegible] ।

औपदेशिक त्रि॰ [illegible] ।

औपद्रविक त्रि॰ [illegible] ।

औपद्रष्ट्र पु॰ [illegible] ।

औपधर्म्य न॰ [illegible] ।

औपधेनव पु॰ [illegible] ।

औपधेय न॰ [illegible] ।

औपनायनिक त्रि॰ [illegible] ।

औपनासिक त्रि॰ [illegible] ।

औपनिधिक न॰ [illegible] ।

औपनिधिक त्रि॰ [illegible] ।

औपनिषद पु॰ [illegible] ।

औपनीविक त्रि॰ [illegible] ।

औपपक्ष त्रि॰ [illegible] ।

औपपत्तिक त्रि॰ [illegible] ।

औपपातिक त्रि॰ [illegible] ।

औपवाचिक [illegible] ।

चेरिति" भा०। स्वभावतो बन्धं निराकृत्य निमित्तेभ्यो-ऽपि बन्धमपाकरोति सूत्रजातेन। पुरुषे तु बन्धस्य नैमित्तिकत्वे स्वाभाव्यपावोच्छेद्यत्वं न घटेत। अनागतावस्थस्य दुःखस्य बाधत्वहेयत्वाभिधानादित्याशयेन नैमित्तिकत्वं निराक्रियते।

"न कालयोगतो व्यापिनो नित्यस्य सर्वसम्बन्धात्" सू०।

"नापि कालसम्बन्धनिमित्तकः पुरुषस्य बन्धः कुतः? व्यापिनो नित्यस्य कालस्य सर्वावच्छेदेन सर्वदा मुक्तामुक्तसकलपुरुषसम्बन्धात् सर्वावच्छेदेन सदा सकलपुरुषाणां बन्धापत्तेरित्यर्थः। अत्र च प्रकरणे कालदेशकर्मादीनां निमित्तत्वसामान्यं नापलप्यते श्रुतिस्मृतियुक्तिभिः सिद्धत्वात्। किन्तु यन्नैमित्तिकत्वं पाकजरूपादिवन्निमित्तजन्यत्वं तदेव बन्धे प्रतिषिध्यते पुरुषे बन्धस्यौपाधिकत्वाभ्युपगमात्। ननु कालादिनिमित्तकत्वेऽपि सहकार्यन्तरसम्भवासम्भवाभ्यां व्यवस्था स्यादिति चेत् एवं सति तत्संयोगे सत्यवश्यं बन्धस्तत्त्वैव सहकारित्वं स्यात् यस्माद्बन्धो मुक्तपुरुषे बन्धव्यवहारस्यौपाधिकत्वेनाप्युपपत्तेरिति कृतं नैमित्तिकत्वेनेति" भा० "न देशयोगतोऽप्यस्मात्" सू०। "देशयोगतोऽपि न बन्धः कुतः? अस्मात् पूर्वसूत्रोक्तात् मुक्तामुक्तसर्वपुरुषसम्बन्धात् मुक्तस्यापि बन्धापत्तेरित्यर्थः" भा०।

"नावस्थातो देहधर्मत्वात् तस्याः" सू०।

"सङ्घातविशेषरूपतारूप्या देहरूपा यावस्था न तन्निमित्तोऽपि पुरुषस्य बन्धः कुतः? तस्या अवस्थाया देहधर्मत्वात् अचेतनधर्मत्वादित्यर्थः। अन्यधर्मस्य साक्षादन्यबन्धकत्वेऽतिप्रसङ्गात्। मुक्तस्यापि बन्धापत्तेरित्यर्थः" भा०। ननु पुरुषस्याप्यवस्थाया किं बाधकं तत्राह।

"असङ्गोऽयं पुरुष इति" सू०।

"इति शब्दो हेत्वर्थे। पुरुषस्यासङ्गत्वादवस्थाया देहमात्रधर्मत्वमिति पूर्वसूत्रेणान्वयः। पुरुषस्यावस्थारूपविकारस्वीकारे विकारहेतुसंयोगाख्यः सङ्गः प्रसज्येतेति भावः। असङ्गत्वे च श्रुतिः। 'स यदत्र किञ्चित् पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवति असङ्गो ह्ययं पुरुष" इति। सङ्गश्च संयोगमात्रं न भवति। कालदेशसम्बन्धस्य पूर्वसूत्रसिद्धत्वात्। श्रुतिस्मृतिषु पद्मपत्रस्य जलेनेव पद्मपत्रस्यासङ्गतायां पुरुषासङ्गतायां दृष्टान्ततया श्रवणात्" भा०।

'न कर्मणान्यधर्मत्वादतिप्रसक्तेश्च" सू०।

"न हि विहितनिषिद्धकर्मणापि पुरुषस्य बन्धः कर्मणामनात्मधर्मत्वात्। अन्यधर्मेण साक्षादन्यस्य बन्धे च मुक्तस्यापि बन्धापत्तेः। ननु स्वस्योपाधिकर्मणा बन्धाङ्गीकारे नायं दोष इत्याशयेन हेत्वन्तरमाह। अतिप्रसक्तेश्चेति। प्रलयादावपि तु संयोगरूपबन्धापत्तेश्चेत्यर्थः। सहकार्यन्तरविलम्बतो विलम्बकल्पनं च प्रागेव निराकृतं न कालयोगत इत्यादिसूत्र इति" भा०।

नन्वेवं तु संयोगरूपोऽपि बन्धः कर्मसामानाधिकरण्यानुरोधेन चित्तस्यैवास्तु तु अस्य चित्तधर्मतायाः सिद्धत्वात्। किमर्थं पुरुषस्यापि कल्प्यते बन्ध इत्याशङ्कायामाह

"विचित्रभोगानुपपत्तिरन्यधर्मत्वे" सू०।

"तु संयोगरूपबन्धस्य चित्तमात्रधर्मत्वे विचित्रभोगानुपपत्तिः। पुरुषस्य हि तु संयोगं विनापि तु स्वस्वाम्याकारस्वभोगस्वीकारे सर्वं पुरुषं प्रत्येव चादीनां सर्वपुरुषभोग्यता स्यान्नियामकाभावात्। ततश्चायं तु अभोक्ता च सुखभोक्तेत्यादिरूपभोगवैचित्र्यं नोपपद्येतेत्यर्थः। अतो भोगवैचित्र्योपपत्तये भोगनियामकतया तु स्वादियोगरूपो बन्धः पुरुषेऽपि स्वीकार्यः। स च पुरुषे तु संयोगः प्रतिबिम्बरूप एवेति प्रागेवोक्तम्। प्रतिबिम्बश्च सोपाधिकवृत्तेरेव भवतीति न सर्वेषां सर्वदा भोग इति भावः। "चित्तवृत्तिभोगे च पुरुषस्यात्मादि स्वस्वामिभावः सम्बन्धो हेतुरिति" योगभाष्यादवसितं सिद्धान्तः सिद्धः। चित्ते तु पुरुषस्य स्वत्वं स्वभुक्तवृत्तिवासनावत्त्वमिति। यत्तु चित्तस्यैव बन्धमोक्षौ न पुरुषस्येति श्रुतिस्मृतिषु गीयते तत्प्रतिबिम्बरूपं तु संयोगरूपं पारमार्थिकबन्धमादाय बोध्यम्" भा०।

साक्षात् प्रकृतिनिमित्तकत्वमपि बन्धस्यापाकरोति।

"प्रकृतिनिबन्धनाच्चेन्न तस्या अपि पारतन्त्र्यम्" सू०।

"ननु प्रकृतिनिमित्ताद्बन्धो भवत्विति चेन्न यतस्तस्या अपि बन्धकत्वे संयोगपारतन्त्र्यं वक्ष्यमाणमस्ति। संयोगविशेषं विनापि बन्धकत्वे प्रलयादावपि तु बन्धप्रसङ्गादित्यर्थः। प्रकृतिनिबन्धना चेदिति पाठे तु प्रकृतिनिबन्धना चेद्भवतीत्यर्थः" भा०। अतो यत्परतन्त्रा प्रकृतिर्बन्धकारणं सम्भवेत् तस्मादेव संयोगविशेषादौपाधिको बन्धोऽग्निसंयोगाज्जलौष्ण्यवदिति स्वसिद्धान्तमनेनैव प्रसङ्गेनान्तराल एवावधारयति।

"न नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्य तद्योगस्तद्योगादृते" सू०।

"तस्मात् तद्योगादृते प्रकृतिसंयोगं विना न पुरुषस्य तद्योगो बन्धसम्पर्कोऽस्ति। अपि तु स एव बन्धहेतुः। बन्धस्यौपाधिकत्वख्यापनाय नञ्द्वयेन प्रक्रोक्तिः। यदि हि बन्धः

औपसर्गिक त्रि [illegible]

औपस्थान त्रि [illegible]

औपस्थानिक त्रि [illegible]

औपचार न [illegible]

औपचारिक त्रि [illegible]

औपाधिक त्रि [illegible]

[illegible]

त्तिरिति" भा० । स्वभावतो बन्धं निराकृत्य निमित्तेभ्योऽपि बन्धमपाकरोति सूत्रजातेन । पुरुषे तु स्वस्य नैमित्तिकत्वे श्रामाद्युपायोच्छेद्यत्व न घटेत । अनागतावस्थदुःखस्य त्वागन्तुकव्याधिवदित्याशयेन नैमित्तिकत्वं निराक्रियते ।

"न कालयोगतो व्यापिनो नित्यस्य सर्वसम्बन्धात्" सू० ।

"नापि कालसम्बन्धनिमित्तकः पुरुषस्य बन्धः कुतः ? व्यापिनो नित्यस्य कालस्य सर्वावच्छेदेन सर्वदा मुक्तामुक्तसकलपुरुषसम्बन्धात् सर्वावच्छेदेन सदा सकलपुरुषाणां बन्धापत्तेरित्यर्थं । अत्र च प्रकरणे कालदेशकर्मादीनां निमित्तत्वसामान्यं नापलप्यते श्रुतिस्मृतियुक्तिभि सिद्धत्वात् । किन्तु यन्नैमित्तिकत्व पाकजरूपादिवन्निमित्तजन्यत्व तदेव बन्धे प्रतिषिध्यते पुरुषे बन्धस्यौपाधिकत्वाभ्युपगमात् । ननु कालादिनिमित्तकत्वेऽपि सहकार्यन्तरसम्भवासम्भवाभ्यां व्यवस्था स्यादिति चेत् एव सति यत्संयोगे सत्यवश्य बन्धस्तस्यैव सहकारित्व लाघवाद्बन्धो युक्त पुरुषे बन्धव्यवहारस्यौपाधिकत्वेनाप्युपपत्तेरिति कृत नैमित्तिकत्वेनेति" भा० "न देशयोगतोऽप्यस्मात्" सू० ।

"देशयोगतोऽपि न बन्धः कुतः ? अस्मात् पूर्व्वसूत्रोक्तान्मुक्तामुक्तसर्व्वपुरुषसम्बन्धात् मुक्तस्यापि बन्धापत्तेरित्यर्थः" भा० ।

"नावस्थातो देहधर्मत्वात् तस्याः" सू० ।

"सङ्घातविशेषरूपतारूया देहरूपा यावस्था न तन्निमित्ततोऽपि पुरुषस्य बन्ध । कुतः ? तस्या अवस्थाया देहधर्मत्वात् अचेतनधर्मत्वादित्यर्थः । अन्यधर्मस्य साक्षाद्न्यबन्धकत्वेऽतिप्रसङ्गात् । मुक्तस्यापि बन्धापत्तेरित्यर्थः" भा० । ननु पुरुषस्याप्यवस्थायां किं बाधक तत्राह ।

"असङ्गोऽयं पुरुष इति" सू० ।

"इति शब्दो हेत्वर्थे । पुरुषस्यासङ्गत्वादवस्थाया देहमात्रधर्मत्वमिति पूर्वसूत्रेणान्वय । पुरुषस्यावस्थारूपविकारस्वीकारे विकारहेतुसंयोगाख्य सङ्ग प्रसज्येतेति भाव । असङ्गत्वे च श्रुति । "स यदत्र किञ्चित् पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवति असङ्गो ह्ययं पुरुष" इति । सङ्गश्च संयोगमात्र न भवति । कालदेशसम्बन्धस्य पूर्वमुक्तत्वात् । श्रुतिस्मृतिषु पद्मपत्रस्थजलेनेव पद्मपत्रस्यासङ्गतायाः पुरुषासङ्गतायां दृष्टान्तताश्रवणाच्च" भा० ।

"न कर्मणान्यधर्मत्वादतिप्रसक्तेश्च" सू० ।

"न हि विहितनिषिद्धकर्मणापि पुरुषस्य बन्धः कर्मणामनात्मधर्मत्वात् । अन्यधर्मेण साक्षादन्यस्य बन्धे च मुक्तस्यापि बन्धापत्ते । ननु स्वस्योपाधिकर्मणा बन्धाङ्गीकारे नाय दोष इत्याशयेन हेत्वन्तरमाह । अतिप्रसक्तेश्चेति । प्रलयादावपि दुःखयोगरूपबन्धापत्तेश्चेत्यर्थः । सहकार्यन्तरविलम्बतो विलम्बकल्पन च प्रागेव निराकृत न कालयोगत इत्यादिसूत्रे इति" भा० ।

नन्वेवं दुःखयोगरूपोऽपि बन्ध कर्मसामानाधिकरण्यानुरोधेन चित्तस्यैवास्तु दुःखस्य चित्तधर्मताया सिद्धत्वात् । किमर्थं पुरुषस्यापि कल्प्यते बन्ध इत्याशङ्कायामाह "विचित्रभोगानुपपत्तिरन्यधर्मत्वे" सू० ।

"दुःखयोगरूपबन्धस्य चित्तमात्रधर्मत्वे विचित्रभोगानुपपत्तिः । पुरुषस्य हि दुःखयोगं विनापि दुःखसाक्षात्काराख्यभोगस्वीकारे सर्व्वपुरुषदुःखादीनां सर्वपुरुषभोग्यता स्यान्नियामकाभावात् । ततश्चाय दुःखभोक्ताय च सुखभोक्तेत्यादिरूपभोगवैचित्र्य नोपपद्येतेत्यर्थः । अतो भोगवैचित्र्योपपत्तये भोगनियामकतया दुःखादियोगरूपो बन्ध पुरुषेऽपि स्वीकार्यं । स च पुरुषे दुःखयोगः प्रतिबिम्बरूप एवेति प्रागेवोक्तम् । प्रतिबिम्बश्च स्वोपाधिवृत्तेरेव भवतीति न सर्वेषां सर्वदुःखभोगः इति भाव । "चित्तवृत्तिभोगे च पुरुषस्यानादि स्वस्वामिभाव सम्बन्धो हेतुरिति" योगभाष्यादयं सिद्धान्तः सिद्ध । चित्ते च पुरुषस्य स्वत्व स्वभुक्तवृत्तिवासनावत्त्वमिति । यत्तु चित्तस्यैव बन्धमोक्षौ न पुरुषस्येति श्रुतिस्मृतिषु गीयते तद्बिम्बरूपदुःखयोगरूपं पारमार्थिकबन्धमादाय बोध्यम्" भा० । साक्षात् प्रकृतिनिमित्तकत्वमपि बन्धस्यापाकरोति ।

"प्रकृतिनिबन्धनाच्चेन्न तस्या अपि पारतन्त्र्यम्" सू० ।

"ननु प्रकृतिनिमित्ताद्बन्धो भवत्विति चेन्न यतस्तस्या अपि बन्धकत्वे संयोगपारतन्त्र्यमुत्तरत्र वक्ष्यमाणमस्ति । संयोगविशेष विनापि बन्धकत्वे प्रलयादावपि दुःखसम्बन्धप्रसङ्गादित्यर्थं । प्रकृतिनिबन्धना चेदिति पाठे तु प्रकृतिनिबन्धना चेद्बुद्धितेत्यर्थ" भा० । अतो यत्परतन्त्रा प्रकृतिर्बन्धकारणं सम्भवेत् तस्मादेव संयोगविशेषादौपाधिको बन्धोऽग्निसंयोगाज्जलौष्ण्यवदिति स्वसिद्धान्तमनेनैव प्रघट्टकेनान्तराल एवावधारयति ।

"न नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्य तद्योगस्तद्योगादृते" सू० ।

"तस्मात् तद्योगादृते प्रकृतिसंयोग विना न पुरुषस्य तद्योगो बन्धसम्बन्धोऽस्ति । अपि तु स एव बन्धहेतुः । बन्धस्यौपाधिकत्वख्यापनाय नञ्द्वयेन भङ्ग्योक्ति । यदि हि बन्धः

"तत्र चौपासिमेव जानश्रुतायनेन प्रत्यवरूढम्" शत० ब्रा० ५,१,१,१। स्त्रियां ङीप्।

औपासन त्रि० उपास्यते प्रतिदिनमित्युपासनो गृह्योऽग्निस्तत्र भवः अण्। गृह्याग्नौ कर्त्तव्ये सायंप्रातर्होमादौ कर्मणि। गृह्याग्निश्च विवाहाग्निः। तत्र कर्त्तव्यं दर्शितं "औपासनश्रुतेः" कात्या० १,१,२, "यदुक्तम् वैतानिकेष्वेवाग्निषु श्रौतं स्मार्तं च कर्त्तव्यमिति तन्न कुतः? औपासनश्रुतेः यत आहिताग्नेरप्यौपासनं श्रूयते पितृमेधे "अग्नावौपासनं निरस्यतीति" यदि स्मार्तमपि वैतानिकेष्वेव क्रियते तदा आहिताग्नेः पितृमेधे औपासनदर्शनं न स्यात् अस्ति च। तस्मात् स्मार्त्तान्यौपासने कर्त्तव्यानीति तथा च स्मृतिः "स्मार्त्तं कर्म विवाहाग्नौ कुर्वीत प्रत्यहं गृही। दायकालाहृते वापि श्रौतं वैतानिकाग्निषु इति"। "तस्मिन् गृह्याणीत्यापस्तम्बस्मरणाच्च"। अत्रावसथ्ये गृहस्थस्य दम्पत्योर्वर्त्तते तस्मिन्नित्यावसथ्ये। अतश्च यत्किञ्चिद्दम्पत्योर्विहितं कर्म शान्तिक पौष्टिक व्रताङ्गहोमादिकं स्मार्त्तं तत् सर्वमावसथ्येऽग्नौ भवतीति। तथा च खादिरगृह्यसूत्रकारिकायाम् "होमानामात्मार्थपत्न्यर्थान् कुर्यादौपासने न च। परार्थानितरेष्वग्नौ स चाग्नौ लौकिको भवेत्" अत एव कात्यायनः (कर्मप्रदीपे) "न स्वेऽग्नावन्यहोमः स्यान्मुक्त्वैकां समिदाहुतिम्। स्वगर्भसंस्क्रियार्थेषु यावन्नासौ प्रजायते। अग्निस्तु नामधेयादौ होमे सर्वत्र लौकिकः। न हि पित्रा समानीतः पुत्रस्य भवति क्वचित्"। अतश्च सीमन्तोन्नयनमपि स्मार्त्ताग्नावेव कार्यम्। अपिच आधानेनोत्पादितानां गार्हपत्यादीनामग्नीनाम् प्रयोजनापेक्षायां सत्यां "गार्हपत्ये हवींषि श्रपयत्याहवनीये जुहोति दक्षिणाग्नावन्वाहार्यं पचतीति" प्रत्यक्षवचननिर्द्दिष्टैरेव प्रयोजनैर्निराकाङ्क्षाणाम् न सामर्थ्यमात्रेणोक्तादन्यत्र विनियोगः कल्पयितुं शक्यते। तस्मात् स्मार्त्तान्यौपासन एव कार्याणि इति" कर्कः।

विधानपा० तत्प्रारम्भकालादि निरूपितं यथा गृह्यपरिशिष्टे "अथ नित्यौपासनं तस्य सायमारम्भ" इति। शौनकोऽपि "यस्मिन्नह्नि विवाहः स्यात्सायमारभ्य तस्य तु। परिचर्य्यां विवाहाग्नेर्विदधीत स्वयं द्विजः। यदि रात्रौ विवाहाग्निरुत्पन्नः स्यात्तथा सति। उपक्रमोत्तरस्याश्च सायं परिचरेदग्निमिति"। इदमपि नवमाख्यातक्रमेद्रष्टव्यम्। तथा चापस्तम्बसूत्रे भाष्यकृत्सुदर्शनाचार्य्यः। "अस्यारम्भश्च रात्रावेव यदि च मध्योनातीता। अतीताश्चेत् परेद्युः सायमेवाग्निहोत्रवेलायामारम्भ इति"। अन्यत्रापि। "प्रातर्होमे तु सम्प्राप्ते कालस्त्वनुदितेऽथवा। सायमस्तमिते होमकालस्तु नवनाडिकेति"। अत्रानुदितहोमकालस्तु वाजसनेयिना वेदितव्यः। तथा च कात्यायनसूत्रम्। "औपासनस्य परिचरणमस्तमितानुदितयोरिति"। तेषामौपासनसमारम्भोऽपि चतुर्थीहोमानन्तरमाहितेऽग्नौ भवति न तु विवाहाग्नौ "आवसथ्याधानं दारकाले दायाद्यकाले वेति" कात्यायनसूत्रात् तद्भाष्यमपि। "दारकालश्चतुर्थ्युत्तरकालः। दायाद्यकालो धनविभागकाल इति"। औपासनात्पूर्वं यदि विवाहाग्निर्नश्येत तदा प्रायश्चित्तमुक्तं निबन्धे "उद्वाहौपासनात् पूर्वं नष्टे वह्निर्नागते। स्थालीपाकं ततः कृत्वा औपासनमथाचरेत्। नवनाडीभ्य ऊर्ध्वं चेत् स्थालीपाको भवेद्यदि। औपासनं तदा कुर्यात् परेद्युः सायमेव चेति"। तस्य प्रादुष्करणकाल उक्त आश्वलायनसूत्रे "तस्याग्निहोत्रेण प्रादुष्करणहोमकालौ व्याख्याताविति" तत्कारिकायामपि। "ज्वालयेदपराह्णेऽग्निमस्तं याते दिवाकरे। पर्युक्ष्याग्निं परिस्तीर्य पर्युक्ष्य च ततः परमिति"। स एवाह कात्यायनः। "सूर्ये तु वैलमप्राप्ते पश्चि यश्चिरिहाश्रुते। प्रादुष्करणमग्नीनां प्रातरासोमदर्शनम्"। तथा "दुहिता स्रुचया चाग्निविहारो न विरुध्यते। निर्लेपनं च पात्राणां सुपर्लेपनमेव चेति"। उक्तकाले प्रादुष्करणाभावे प्रायश्चित्तमुक्तम् आश्वलायनकारिकायाम्। "प्रायश्चित्तं विशेषेण यत्र नोक्तं भवेद्विधि। होतव्याज्याहुतिस्तत्र भूर्भुवःस्वरितीति चेति"। कात्यायनः अनुदितास्तमयलक्षणमाह। "रात्रेस्तु षोडशे भागे ग्रहनक्षत्रभूषिते। कालं त्वनुदितं ज्ञात्वा तत्र होमं प्रकल्पयेत्"। तथा "यावत्सम्यङ्न भासन्ते नभस्यृक्षाणि सर्वतः। न च लौहित्यमायाति तावत्सायं तु हूयते"। अत्राश्वलायनादीनां होमे मुख्यकालमाह चन्द्रिकायामत्रिः "हस्तादूर्द्ध्वं रविर्यावद्गिरिं भित्त्वा न गच्छति। तावद्धोमविधिः पुण्यो नान्योऽभ्युदितहोमिनाम्। रात्रौ प्रदोषो मुख्यः स्यादिति वेदविदो विदुरिति"। अत्र गौणकालमाह शौनकः "पश्चादस्तमयात्कालो योऽयमेव त्रिमुहूर्त्तकः। स सायंहोमकालः स्यात् प्रदोषान्त उदाहृतः। यस्तु पञ्चनाडिकाकालः पश्चादेवोदयाद्रवेः। स होमकालो विप्राणां सङ्गवान्त इति स्मृत" इति। यदि गौणकालोऽप्यतीतस्तदा गृह्यपरिशिष्टे प्रायश्चित्तमुक्तम्

"तत्र औपाविनैव ज्ञानश्रुतायनेन प्रययस्कृतम्" शत० ब्रा० ५,१,१,५ । स्त्रियां ङीप् ।

औपासन त्रि० उपासते प्रतिदिनमित्युपासनो गृह्यो-ऽग्निस्तत्र भव अण् । गृह्याग्नौ कर्त्तव्ये सायं प्रातः होमादौ कर्माणि । गृह्याग्निश्च विवाहाग्निः । तत्र कर्त्तव्य दर्शितं "औपासनश्रुते" कात्या० १,१,२, "यदुक्तम् वैतानिकेष्वेवाग्निषु श्रौत स्मार्तं च कर्त्तव्यमिति तन्न कुतः ? औपासनश्रुते यत आहिताग्नेरप्यौपासन श्रूयते पितृमेधे "अदारेष्वौपासनं निरस्यतीति" यदि स्मार्त मपि वैतानिकेष्वेव क्रियते तदा आहिताग्ने पितृमेधे औपासनदर्शनं न स्यात् अस्ति च । तस्मात् स्मार्त्तान्यौपासने कर्त्तव्यानीति तथा च स्मृति 'स्मार्त्तं कर्म विवाहाग्नौ कुर्वीत प्रत्यहं गृही । दायकालाहृते वापि श्रौतं वैतानिकाग्निषु' इति" । "तस्मिन् गृह्याणोत्यापस्तम्बस्मरणाच्च" । गृह्याय हितं गृह्यम् गृह्यवस्य दम्पत्योर्वर्त्तते तस्मि न्नित्यावसथ्ये । अतश्च यत्किञ्चिद्दम्पत्योर्हितं कर्म शान्तिकं पौष्टिकं व्रताङ्गहोमादिकं स्मार्त्तं तत् सर्वमावसथ्येऽग्नौ भवतीति । तथा च खादिरगृह्यसूत्रकारिकायाम् "होमानामार्षपत्यर्थानां कृत्स्नानामौपासने न च । पदार्थानेकदेशेऽग्नौ स चान्ते लौकिको भवेत्" अत एव कात्यायन (कर्मप्रद०पे) 'न स्वेऽग्नावन्यहोमः स्यान्मुक्त्वैकां समिदाहुतिम् । स्वकर्मं सत्क्रियार्थं च यावन्नासौ प्रजायते । अग्नि स्तु नामधेयादौ होमे सर्वत्र लौकिकः । न हि पिता समानीत पुत्रस्य भवति क्वचित्" । अतश्च सीमन्तोन्नयनमपि स्मार्ताग्नावेव कार्यम् । अपि च आधानेनोत्पादितानां गार्हपत्यादीनामग्नीनाम् प्रयोजनापेक्षायां सत्यां "गार्हपत्ये हौषि अपयत्याहवनीये जुहोति दक्षिणाग्नावन्वाहार्यं पचतीति" प्रत्यक्षवचननिर्दिष्टैरेव प्रयोजनैर्निराकाङ्क्षाणाम् न सामर्थ्यमात्रेणोक्तादन्यत्र विनियोगः कल्पयितुं शक्यते । तस्मात् स्मार्तान्यौपासन एव कार्याणि इति" कर्क ।

विधानपा० तत्प्रारम्भकालादि निरूपितं यथा गृह्यपरिशिष्टे "अथ नित्यौपासन तस्य प्रारम्भ' इति । प्रौढकोऽपि यस्मिन् स विवाह स्तत्प्रायमारभ्य तस्य तु । परिचर्यौ विवाहाग्नेर्विदधीत स्वयं द्विजः । यदि रात्रौ विवाहाग्निस्तस्य स्यात्तथा सति । उपक्रमोऽपर स्याच्च सायं परिचरेदय इति" । इदमपि नवमात्रातक्रमेऽवल्पम् । तथा चापस्तम्बसूत्रे भाष्यकृद्दर्शनाचार्य । "प्रभृत्यारम्भ्य रात्रावेव यदि भव माध्येनातीता । अतीतायां तु परेद्युः सायमेवाग्निहोत्रमेवायामारभ्य इति" । अन्यत्रापि । "प्रातर्होमे सङ्क्रान्त कालस्तु दिते ऽथ वा । सायमस्तमिते होम कालस्तु नवनाडिकेति" । अनादुदितहोमकालस्तु वाजसनेयिना वेदितव्य । तथा च कात्यायनसूत्रम् । "औपासनस्य परिचरणमस्तमितानुदितयोरिति" । तेषामौपासनसमारम्भोऽपि च तु र्थीहोमानन्तरमाहितेऽग्नौ भवति न तु विवाहाग्नौ "आवसथ्याधान दारकाले दायाद्यकाले वेति" कात्यायनसूत्रात् तद्भाष्यमपि । "दारकालं चतुर्थ्युत्तरकाल । दायाद्यकालो धनविभागकाल इति" औपासनात्पूर्वं यदि विवाहाग्नि' नश्येत तदा प्रायश्चित्तमुक्तं निबन्धे "विवाहौपासनात् पूर्वं नष्टे चाग्निसमागते । स्थालीपाक ततः कृत्वा औपासनमथाचरेत् । नवनाडीभ्य ऊर्ध्वं चेत् स्थालीपाकोभवेद् वै । औपासने तदा कुर्यात् परेद्युः सायमेव चेति" । तस्य प्रादुष्करणकाल उक्त आश्वलायनसूत्रे "तस्याग्निहोत्रेण प्रादुष्करणहोमकालौ व्याख्याताविति" तत्कारिकायामपि । "व्याख्येयदपराह्णेऽग्निमस्त याते दिवाकरे । पर्युक्ष्याग्निं परिस्तीर्य पर्युक्ष्य च तत परमिति" । स्पष्टमाह कातप्रायन । "सूर्ये तु शैलमप्राप्ते षड्भिर्मन्त्रैराहुतैः । प्रादुष्करणमग्नीनां प्रातरासोमदर्शनम्" । तथा "दुह्यिता स्रुपया वाग्निविहारो न विरुध्यते । निक्षेपनं च पात्राणां सुप्रवेपनमेव चेति" । उक्तकाले प्रादुष्करणाभावे प्रायश्चित्त मुक्तम् आश्वलायन कारिकायाम् । "प्रायश्चित्तं विशेषेण यत्र नोक्तं भवेद्विधि । होतव्याख्याहुतिस्तत्र भूर्भुवःस्वरितीति चेति" । कातप्रायन अनुदितास्तमयलक्षणमाह । "रात्रेस्तु षोडशे भागे ग्रहनक्षत्रभूषिते । कालं त्वनुदितं ज्ञात्वा तत्र होमं प्रकल्पयेत्" । तथा "यावत्सम्यक् भासन्ते नभसि चापि सर्वत । न च लौहित्यमायाति तावत्साय तु हूयते" । अत्राश्वलायनादीनां होमे हल्यकालमाह चन्द्रिकायामपि "हस्तादूर्ध्वं रविर्यावद्गिरिं भित्त्वा न गच्छति । तावद्धोमविधि पुण्यो नान्योऽभ्युदितहोमिनाम् । रात्रौ प्रदोषो शस्य स्यादिति वेदविदो विदु रिति" । अत्र गौणकालमाह शौनक "पश्चादस्तमयात् कालोयो भवेन्त्रिमुहूर्त्तकः । स सायंहोमकालः स्यात् प्रदोषान्त उदाहृत । यस्तु षड्नाडिकाकाल पश्चादेवोदयाद्रवेः । स होमकालो विप्राणां सङ्कल्प इति स्मृत इति । यदि गौणकालोऽप्यतीतस्तदा गृह्यपरिशिष्टे प्रायश्चित्तमुक्तम्

[illegible]

पौपोटिति [illegible]

पौसा(ख) [illegible]

पौमायन [illegible]

पौमीन [illegible]

पौरग [illegible]

पौरम [illegible]

पौरखाश [illegible]

पारधिक [illegible]

पौरस [illegible]

"औरसः क्षेत्रजः पुत्रौ पितृरिक्थस्य भागिनौ" स्मृतिः "औरसे पुनरुत्पन्ने तेषोयाग्यता मता" मनुः उरस इदमण्। २हृदयभवे त्रि० उरसा नाम पुरोभेदः तत्र भव सिन्ध्वा० अण्। ३औरस उरसापुरोभवे त्रि०।

औरसिक न० उरस्य अङ्गुल्या० स्वार्थे ठक्। १उरसि। "इसुसुक्तान्तात् कः" पा० उक्तो रिसुसादिभिन्नत्वात् औरस्क इति शब्द कल्पत प्रामादिकमेव।

औरस्य न० उरसि भव शरीरावयवत्वात् यत् तत स्वार्थे अण्। उरसिभवे। "इकारं पञ्चमैर्युक्तमन्तःस्थाभिश्च संयुतम्। औरस्यं तं विजानीयात्" शिक्षा "औरसपुत्रे तु उरस एव 'उरसोऽण् चेति' सूत्रे चादु यद्विधानात् अतएव औरसपर्याये उरस्यशब्द एवामरे बोध्यः तथैव टीकाकृद्भ्योर्व्याख्यानात्। [लोमविकारे कम्बलादौ।

और्ण(क) त्रि० ऊर्णाया विकारः अञ् पक्षे वुञ्। मेष-

और्णवत त्रि० ऊर्णवतोऽयम् अण्। ऋषिभेदे तत. स्वार्थे ष्यञ्। और्णवत्योऽप्यत्र। [तन्निमित्तादौ स्त्रियां ङीप्।

और्णिक त्रि० ऊर्णायानिमित्तं संयोग उत्पातो वा ठञ्।

और्द्धकालिक त्रि० ऊर्द्ध्वकाले भव काल्या० ठञ् ञिटच्। ऊर्द्ध्वकालभवे। ञित्त्वात् स्त्रियां ङीबिति भेदः।

और्द्धदेह त्रि० ऊर्द्ध्वदेहस्येदम् अण्। ऊर्द्ध्वदेहसम्बन्धिनि "और्द्ध्वदेहनिमित्तार्थमवतीर्य्योदकं नदीम्" रामा०

और्द्धदैहिक त्रि० ऊर्द्ध्वदेहाय साधु-ठञ्। ऊर्द्ध्वदेहप्रापके शास्त्रोक्ते क्रियादौ मरणोत्तरं हि मनुष्याणां प्रथममातिवाहिकदेहोत्पत्तिस्तत. पूरकपिण्डदानेन प्रेतदेहप्राप्तिः आद्यादिसपिण्डान्तक्रियाभि प्रेतदेहनिवृत्त्या भोगदेहप्राप्तिस्तत्र च पूर्व्वोत्तरभवे क्रिये हेतू। तदेतत् शुद्धितत्त्वे निर्णीतं यथा।

"अस्येदं बीजं पूर्व्वक्रियायाश्चातिवाहिकदेहत्यागोत्तरदेहान्तरजननं, मध्यक्रियायाश्चापि प्रेतत्वपरिहारोत्तरदेहान्तरजननं ततश्चैकस्य तत्सिद्धौ पुनस्तत्करणं चचगाभावेऽनर्थकम्। तथाच विष्णुधर्मोत्तरम् "तत्क्षणादेव गृह्णाति शरीरमातिवाहिकम्। ऊर्द्ध्वं व्रजन्ति भूतानि त्रीण्यस्मात्तस्य विग्रहात्"। त्रीणि भूतानि तेजोवाय्वाकाशानि, पृथिवीजले तु अधोगच्छत। तत्क्षणात् मृत्युक्षणात्। तथा "आतिवाहिकसंज्ञोऽसौ देहोभवति भार्गव। केवलं तन्मनुष्याणां नान्येषां प्राणिनां क्वचित्"। तथा "प्रेतपिण्डैस्तथा दत्तैर्देहमाप्नोति भार्गव। भोगदेहमिति प्रोक्तं क्रमादेव न संशयः। प्रेतपिण्डा न दीयन्ते यस्य तस्य विमोचनम्। श्मशानिकेभ्योभूतेभ्यस्तु कल्पं नैव विद्यते। तत्रास्य यातना घोरा शीतवातातपोद्भवा। ततः सपिण्डीकरणे बान्धवैस्तु कृते नरः। पूर्णे संवत्सरे देहमतोऽन्यं प्रतिपद्यते। ततः स नरके याति स्वर्गं वा स्वेन कर्म्मणा"। तथा वायुपुराणम् "पूरकेण तु पिण्डेन देहोनिष्पाद्यते यतः। कृतस्य करणायोगात् पुनर्नावर्त्तयेत् क्रियाम्"। अतएवातिवाहिकदेहपरित्यागाय तत्कालीनकर्म्मासमर्थपुत्रसत्त्वेऽप्यन्येन दाहादि क्रियते। "पितृमातृसपिण्डैस्तु समानसलिलैस्तथा। सङ्घातान्तर्गतैर्व्वापि राज्ञा वा धनहारिणा। पूर्व्वाः क्रियास्तु कर्त्तव्याः पुत्राद्यैरेव चोत्तराः"।

तत्र क्रियाश्च त्रिविधा विष्णुपुराणे दर्शिता यथा "पूर्व्वा क्रिया मध्यमाच तथा चैवोत्तरा क्रिया। त्रिप्रकाराः क्रिया ह्येतास्तासां भेदान् शृणुष्व मे। आदाहशाद्यायुधादिस्पर्शाद्यन्ताश्च या क्रियाः। ताः पूर्व्वा मध्यमा मासिमास्येकोद्दिष्टस्थिता। प्रेते पितृत्वमापन्ने सपिण्डीकरणादनु। क्रियन्ते या क्रिया पित्र्याः प्रोच्यन्ते ता नृपोत्तरा। पितृमातृसपिण्डैश्च समानसलिलैस्तथा। सङ्घातान्तर्गतैर्व्वापि राज्ञा वा धनहारिणा। पूर्व्वा क्रियास्तु कर्त्तव्याः पुत्राद्यैरेव चोत्तरा। दौहित्रैर्वा नरश्रेष्ठ। कार्य्यास्तत्तनयैस्तथा। मृताहनि तु कर्त्तव्याः स्त्रीणामप्युत्तरा क्रिया। प्रतिसंवत्सरं राजन्। एकोद्दिष्टं विधानत"। आदाहेति दाहायधेरणो आनयिहितशाद्यायुधादिस्पर्शाद्यन्तास्ताः पूर्व्वाः, मासिमासीत्येकादशाहादिसपिण्डनान्तप्रेतक्रियोपलक्षणम्। सपिण्डमोत्तरा पार्व्वणादिक्रिया उत्तरा। अत्र पुत्रादिसपिण्डादय पूर्व्वां क्रियां अवश्यं कुर्य्युः। मध्यमक्रियायामनियमः। उत्तरक्रियायां पुत्रादयो भ्रातृसन्ततिपर्य्यन्ता नियता। श्राद्धविवेकेऽप्येवम्। दौहित्रैर्वेति वाशब्दः समुच्चयार्थः तेन दौहित्रोऽप्युत्तरक्रियायां नियताधिकारी"। अत्राधिकारिणश्च एकोद्दिष्टशब्दे १५२५पृ० उक्ताः "अकरोत् स तदौर्द्ध्वदैहिकम्" रघुः। अनुशतिका० द्विपदवृद्धिरिति मुग्ध० अनुशतिकादिगणे तस्य पाठाभावेऽपि आकृतिगणत्वात् तत्सिद्धिरिति तदाशय। किन्तु बहुषु स्थलेषु एकपदवृद्धियुक्त दृश्यते तेन उभयमपि साधु इति तत्त्वम्। "भृत्यानामुपरोधेन यत्करोत्यौर्द्ध्वदेहिकम्। तद्भवत्यसुखोदर्कं जीवतश्च मृतस्य च" मनु। उपानहौ च वस्त्रञ्च प्रतिमत्यौर्द्ध्वदेहिकम्" भारते अनु० पर्व्वणि ६२२८ श्लो०